КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ АНГЫЛАТМА СЁЗЛЮГЮ

ЮЧТОМЛУКЪ

III

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ АНГЫЛАТМА СЁЗЛЮГЮ

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА

КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР РЕСПУБЛИКАНЫ ПРАВИТЕЛЬСТВОСУНУ
ЭМ РИА-ны КЪМИА-ны
ГУМАНИТАР ТИНТИУ ИНСТИТУТУ

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ АНГЫЛАТМА СЁЗЛЮГЮ

Юч томлукъ

III

С–Я

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬ-ФА» БАСМА АРА
2005

ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ
ПРАВИТЕЛЬСТВА КБР И КБНЦ РАН

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА

В трех томах

III

С–Я

НАЛЬЧИК
ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР «ЭЛЬ-ФА»
2005

Сёзлюкню Къабарты-Малкъар Республиканы Правительствосуну эм Россейни илмула академиясыны Къабарты-Малкъар илму арасыны Гуманитар тинтиу институтуну къарачай-малкъар тилни бёлюмюню таматасы, филология илмуланы кандидаты Жаппуланы А. ж. А. башчылыгъы бла жарашдырылгъанды. Сёзлюк юч томдан къуралгъанды: I том – А – Ж, II том – З–Р, III том – С–Я.

Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюне бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилни сёзлери бла фразеологиясы киргендиле. Сёзню, фразеологизмни магъаналары ачыкъланадыла, грамматика эм стилистика жаны бла белгиле салынадыла. Сёзле, фразеологизмле эм аланы магъаналары юлгюле бла жалчытылынадыла. Сёзлени, фразеологизмлени да магъаналары орус тилге кёчюрюлгендиле. Сёзлюк бла асламлы окъуучула, специалистле-филологла, кёчюрюучюле, басмада бла радиода ишлегенле хайырланыргъа боллукъдула.

В словарь включены слова и фразеология современного карачаево-балкарского языка. При слове и фразеологизме даются грамматические и стилистические пометы. Словарные и фразеологические статьи иллюстрированы. Значение слов и фразеологизмов переведены на русский язык. Словарь представляет интерес как для широкого круга читателей, так и для специалистов-филологов, переводчиков, работников печати и радио.

Всего 32 315 слов и фразеологических единиц

К $\frac{4602030000\text{-}002}{\text{Т-}43(03)\text{-}2005}$ без объявл.

ISBN 5-88195-184-0
ISBN 5-88195-693-1(Т. 3)

© КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР РЕСПУБЛИКАНЫ ПРАВИТЕЛЬСТВОСУНУ ЭМ РИА-ны КЪМИА-ны ГУМАНИТАР ТИНТИУ ИНСТИТУТУ, 2005
© «Эль-Фа» басма ара, 2005

Ючюнчю томну битеулю редактору:
филология илмуланы доктору, профессор
Гузеланы М. ж. Ж.

Ючюнчю томну баш редактору:
филология илмуланы кандидаты
Жаппуланы А. ж. А.

Ючюнчю томну редактору:
Жаппуланы А. ж. А.

Ючюнчю томну редколлегиясы:
филология илмуланы доктору *УЛАКЪЛАНЫ З. ж. М.*
филология илмуланы доктору *ОТАРЛАНЫ М. ж. И.*
филология илмуланы кандидаты *ЖАБЕЛЛАНЫ Ж. къ. Л.*
филология илмуланы кандидаты *МАХИЙЛАНЫ Х. къ. Л.*
филология илмуланы кандидаты *АППОЛАНЫ КЪ. ж. А.*

Сёзлюкню ючюнчю томун *Кучмезланы Т. ж. С.* (Саба-Сюйрешиу), *Жабелланы Ж. къ. Л.* (Сюйсюн-сюфюленишиу), *Джанибекланы С. А. ж. Х.* (Т), *Улакъланы З. ж. М.* (Ф, Ц, Ю, Я), *Отарланы М. ж. И.* (Х), *Созайланы Т. ж. Б.* (Ч, Ш, Ы), *Бачиланы И. ж. Б.* (Э) харфланы жарашдыргъандыла.

ШАРТЛЫ КЪЫСХАРТЫУЛА
УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ
КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЕ

аз жюр.– аз жюрюйдю – малоупотребительное слово
айыр. байл.– айырыучу байлам – разделительный союз
алм. – алмаш – местоимение
ат – имя существительное
аск. – аскер термин – военный термин
байл. сёз – байлам сёз – соотносительное слово
белгил. алм. – белгилеучю алмаш – определительное местоимение
белгис. алм.– белгисиз алмаш – неопределенное местоимение
белгис. сан – белгисиз сан – абстрактное числительное
бетл. алм. – бетлеучю алмаш – личное местоимение
бич.-тик. – бичиу-тигиу термин – термин кройки и шитья
бойсун.байл. – бойсундуруучу байлам – подчинительный союз
бош тил. – бош тилде – в просторечии
буйрукъ. тур. – буйрукъчу туруш – повелительное наклонение
д. а. к.– дагъыда аны кибик – и так далее
д. б. – дагъыда башхала – и другие
д. а. б. – дагъыда аныча башхала – и тому подобное
д. а. з. – дагъыда аныча затла – и прочее
дин.– дин термин – религиозный термин
жалгъ. байл. – жалгъаучу байлам – соединительный союз
ж.ж. – жыллада – годы
кем даража форма – форма уменьшительной степени слова
кес.– кесекчик – частица
кес магъ. жюр. – кесекчикни магъанасында жюрюйдю – употребляется в значении частицы
кесимл. алм.– кесимлеучю алмаш – лично-возвратное местоимение
заман. сёзл.– заманчы сёзлеу – наречие времени
кёпл. сан – кёплюк сан – множественное число
кёрг. алм.– кёргюзтюучю алмаш – указательное местоимение
кёрг. кес.– кёргюзтюучю кесекчик – указательная частица
кёч.– кёчюу магъанада – в переносном значении
кир. сёз – кириш сёз – вводное слово
кючлен. кес.– кючлендириучю кесекчик – усилительная частица
къ.– къара – смотри
къайт. бетл. алм. – къайтыучу бетлеучю алмаш – лично -возвратное местоимение
къарач.– къарачай сёз – карачаизм
къауум. ат.– къауумлаучу ат – собирательное существительное
къауум. сан. – къауумлаучу сан – собирательное числительное
къур. – къурулуш термин – строительный термин
магъ. – магъана – значение
мардал. кес.– мардалаучу кесекчик – ограничительная частица
мард. сёзл.– мардачы сёзлеу – наречие меры и степени
мард. сан – мардалы сан – числительные приблизительного счета
межд. магъ. – междометияны магъанасында – в значении междометия

мод. сёз – модал сёз – модальное слово
мурат. сёзл.– муратчы сёзлеу – наречие цели
мус. – муслийман – мусульманский
орун. сёзл.– орунчу сёзлеу – наречие места
саб. – сабий тилде – в детской речи
сансыз. – сансызлау – пренебрежительное
санчы сан.– санчы санау – количественное числительное
сан эм байл. – сан эм байлам – числительное и союзное слово (то…то)
сёл. тил. – сёлешиу тилде – в разговорной речи
сонг. – сонгура – послелог
сор. алм. – соруучу алмаш – вопросительное местоимение
сор.-байл. алм.– соруучу-байлаучу алмаш – вопросительно-относительное местоимение
сор. кес.– соруучу кесекчик – вопросительная частица
сылт. сёзл.– сылтаучу сёзлеу – наречие причины
сыф.– сыфат – имя прилагательное
тау – тау термин – горный термин
тенгиз – тенгиз термин – морской термин
тизг. сан. – тизгинчи санау – порядковое числительное
угъайл.– угъайлаучу форма – отрицательная форма
угъайл. кес.– угъайлаучу кесекчик – отрицательная частица
хал. сёзл.– халчы сёзлеу – наречие образа действия
хапар. – хапарчы – сказуемое
хапар сёз. – слово, употребляемое в значении сказуемого
хоул. кес.– хоулаучу кесекчик – утвердительная частица
э. м.– эл мюлк – сельское хозяйство
энчи – специальный термин
эрикл. сёз – эриклеу сёз – подражательное слово
эриш. сёз. – грубое слово
эркелет. сёз. – эркелетиу сёз – ласкательное слово
эск. – эскирген сёз – устаревшее слово
эт. – этим – глагол
юлюш. сан.– юлюшчю санау – разделительное числительное
1 – магъ. – 1 – магъанасында – в 1 значение
2 – магъ. – 2 – магъанасында – во 2 значении

РУССКИЕ

анат. – анатомия
археол. – археология
арх. – архитектура
астр. – астрономия
биол. – биология
бот. – ботаника
бух. – бухгалтерия – бухгалтерский термин
вет. – ветеринария
взаимн.-совм. – взаимно-совместный залог – араш айырма
возвр. – возвратный залог – къайтыучу айырма
вспом. – вспомогательный – болушлукъчу
выступ.– выступает – жюрютюледи
геогр. – география

геол. – геология
геом. – геометрия
глаг.– глагол – этим
грамм. – грамматика
деепр. – деепричастие – этим сёзлеу
дипл. – дипломатический термин
зоол. – зоология
и. д. – имя действия – этим ат
ист. – история – тарых термин
исход. пад. – исходный падеж – башлаучу болуш
и т. д. – и так далее – дагъыда аны кибик
и т. п. – и тому подобное – дагъыда анга ушагъан
карт. – термин карточной игры – карт оюнда жюрюген сёз
кул. – кулинария
лингв. – лингвистика – тил термин
лит. – литература, литературоведение
мат. – математика
мед. – медицина
межд. – междометие
местн. врем. пад. – местно-временной падеж – орунлаучу-заманчы болуш
миф. – мифология
муз. – музыка
напр. – например – сёз ючюн
неопр. ф. гл. – неопределенная форма глагола – этимни белгисиз формасы
обознач. – обозначает – билдиреди
пад. – падеж – болуш
пед. – педагогика – педагогика
полигр. – полиграфия
полит. – политический термин – политика термин
послел. – послелог – сонгура
понуд. – понудительный залог – къатланыучу айырма
поэт. – поэтический – поэзия бла байламлы термин
радио – радио, радиотехника
спорт. – физкультура и спорт – физкультура эм спорт
страд. – страдательный залог – зорлаучу айырма
театр. – театр
тех. – техника
типогр. – типография
употр. – употребляется – жюрютюледи
фарм. – фармакология
физ. – физика
физиол. – физиология
филос. – философия
фин. – финансовый термин – финанс термин
фольк. – фольклор
хим. – химия
ц диал. – цокающий диалект – ц диалект
шахм. – термин шахматной игры – шахмат оюнну термини
эк. – экономика
этн. – этнография
юр. – юридический термин – юрист термин

ШАРТЛЫ БЕЛГИЛЕ

УСЛОВНЫЕ ЗНАКИ

/ – сёзню болушлукъчу магъанасы – служебное значение слова.
// – сёзню магъанасыны тюрлюсю – оттенок значения слова
▭ – цитаталаны сёз тутушладан айыргъан белги – знак, отделяющий цитаты от словосочетаний
❍ – цитаталаны нарт сёзледен айыргъан белги – знак, отделяющий цитаты от пословиц и поговорок
■ – къош сёзлени бош сёзледен айыргъан белги – знак, отделяющий сложные слова от простых
... – цитаталада къысхартыу – сокращение в цитатах
♦ – фразеологизмлени къош сёзледен айыргъан белги – знак, отделяющий фразеологизмы от сложных слов.
: – къош сёзледен биринчи сёзню кеси аллына жюрюмегенин кёргюзтген белги – знак, указывающий, что первый компонент сложного слова самостоятельно не употребляется.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР АЛФАВИТ
КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ АЛФАВИТ

А а	Ж ж	Н н	Ф ф	Ь
Б б	З з	Нг нг	Х х	Э э
В в	И и	О о	Ц ц	Ю ю
Г г	Й й	П п	Ч ч	Я я
Гъ гъ	К к	Р р	Ш ш	
Д д	Къ къ	С с	Щ щ	
Е е	Л л	Т т	Ъ ъ	
Ё ё	М м	У у	Ы ы	

С

САБА I *ат.* Шомпол / Сауутну быргъысын тазаларгъа, жау сюртюрге неда бурунундан жерлениучю ушкокну отун, огъун тыкъ этерге жюрютюлюучю таякъ. *Саба бла мылтыкъгъа окъ салгъанса. Кийик тонну къаплап, жаш бет алгъанса.* «Шуёхлукъ», № 42, 25. *Уучу ушкогундан патронну саба бла уруп чыгъарды, быргъысын тазалады.* (Ф о л ь к.)

САБА II *ат.* Палка, похожая на бильярдный кий, используемый для взбития шерсти / Жюн чагъыучу иничке узун таякъ. *Анам саба бла кийизлик жюн чагъа тура эди.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Жылла бла таула, 224. *Таулу анала жюн жоппуланы титип, созуп, саба бла чагъып, тарап, Чалгъычыла кетер кюннге, къадалып, кийизле ургъандыла, Жолгъа чыкъгъан кюнлерине битдирип. «Ахшы жолгъа!» – деп, ызларындан къарагъандыла.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Таулуну календары, 51. *Бир кюн анам Айшатладан ашлаучугъубузну да, жюн чагъыучу сабаны да алыргъа ийди.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Жылла бла таула, 74.

САБАКЪ *ат.* Стебель / Хансны, мирзеу битимлени тамырдан башына дери бутакъла, чапыракъла айырып, аланы тутхан кесеги, тёммеги. *Кюз артында бахчала саргъаладыла, Нартюхню сабагъы къуруйду, жибеги юйюгеди.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 200. *Къачхы кюнде нартюх чапыракъла, сабакъла, алтынча, саргъаладыла.* Х у б и й л а н ы О., Аманат, III, 202. *Къыш узакъгъа созулгъаны себепли, бичен жетмей, къаты мулхарлагъа, нартюх сабакълагъа таянып къалгъан малла, бауланы эшиклеринден башларын къаратып ёкюрединле.* К ъ о б а н л а н ы Д., Эки заман, I, 89.

САБАЛА *эт.* **1.** Взбивать шерсть с помощью саба / Саба бла жюн титиу, чагъыу. *Арбазда олтуруп, къатынла жюн сабалайдыла.* (Ф о л ь к.) *Аминат, жюнню сабалардан алгъа, кюннге жайып къурутду.*

2. *кёч.* Бить / Тюй, ур. *Сакъ жаун, тау жаун танг жарый башлагъынчыгъа дери тёгерекни сабалап турду.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 304. *Идиристи чёрчек жашчыгъы узун чыбыкъ бла мурсаланы сабалайды.*

САБАЛАН *эт. страд. от* **сабала** / Сабала дегенни *зорлаучу айырмасы. Къызчыкъ сабаланнган жюнню уллу четеннге, къаты басып, жыйды.*

САБАЛАНЫУ *и. д. от* **сабалан** / Сабалан дегенден *этим ат. Жюнню сабаланыуу.*

САБАЛАТ *эт. понуд. от* **сабала** / Сабала дегенни *къатланыучу айырмасы. Жамийлят, къоншу къатынларын жыйып, жюнюн сабалатды.*

САБАЛАТЫУ *и. д.* от **сабалат** / Сабалат дегенден *этим ат. Кийизлик жюнню сабалатыу.*

САБАЛАУ *и. д. от* **сабала** / Сабала дегенден *этим ат. Жамычылыкъ сабалау. Кийизлик сабалау.*

САБАЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **сабала** / Сабала дегенни *араш айырмасы. Изеуге жыйылгъан къызла, бир бирлери бла эришип, жюн сабалашадыла.*

САБАЛАШЫУ *и. д. от* **сабалаш** / Сабалаш дегенден *этим ат. Жюн сабалашыу.*

САБАЛЫКЪ *ат.* Камыш или хворост, из которого изготовляют палочки для взбивания шерсти / Саба ишлерге хайырланылыучу къамиш неда чыбыкъ. *Аппа сабалыкъла хазырлагъанды.*

САБАН *ат* **1.** Поле, пашня / Сюрюлюп, урлукъ себилиучю жер. *Жолоучуда кёп айланнганны / Сабаны къаран къалыр.* (Нарт сёз.) ○ *Сюрюлген сабанны барып, Турдум хайырсыз арып, Атым талса да, солур, Энди энчи баразам болур.* «Жилтинле», 389. *Фук жауунланы жаудурмай тыйды, сууланы таркъайтды, кёллени къурутду, къургъакълыкъ салды, сабанла тирлик бермей, кёгет терекле чакъмай, малла тёлю этмей, сабийле тууулмай, айнымай башладыла.* Тёппеланы С. Къарашауай бла Ёрюзмек, 50.

2. *В позиции определения: полевой / Март айны ал кюнлеринден окъуна республиканы районларыны колхозлары сабан ишлени башлагъандыла.* Токумаланы Ж. Нартланы туудукълары, 61. *Сегизинчи бешжыллыкъда сабан кемеле [комбайнла] чыгъарыу 22 процентге ёсгенди.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 71. *Кырдыкийисге Жер да ашланды, Сабан иши да Къыстау башланды.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 24.

■ **Сабан агъач** *ат* **1)** соха / алгъын заманда ёгюзлеге, атлагъа тартдырып, жер сюрюучю чархсыз саууут. *Къарабий, сабан агъач ишлей тургъанлай, аны тобугъуна гиданы сакъалы жетгенди да, Сарыбий анга дарман излей, жыл жюрюуге Россейни теренине кетгенди.* «Шуёхлукъ», № 18, 97. *Былайда [жыйылыуда], къоллары сабан агъачдан айырылмагъан адамла жыйылгъан жерде, жерни, жайлыкъланы, агъачны юслеринден айтырыкъбыз.* «Шуёхлукъ», № 62, 14; **2)** плуг / Улоугъа тартдырып, жер сюрюучю чархлы саууут. *Рабийгъа, тракторну бир кесекчикге тохтатып, сабан агъач юсюнде жюрюген нёгер къызы тракторгъа суу къуюп бошагъынчы солуду.* Къудайланы Х., Ол кюнле, 4. *Сабан агъачны чархы терк-терк тюшерге къалып, сабан сюргенлени чырмайды.* «Шуёхлукъ», 1973, № 1. **Сабан къош** *къ.* **сабанчы къош** / *Жайгъыда бла кюз артында театрны артистлери пьесаланы колхозчулагъа тюзюнлей сабан къошлада кёргюзтедиле.* «Шуёхлукъ», № 15, 10. *Зеленчук районда да алчылыкъны тутхан Киров атлы колхозну бешинчи бригадасыны сабан къошуду.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 148. **Сабан сый** сабантуй, праздник весенней пахоты / *къ.* **сабан той** *Сабаннга чыгъарны аллында кюн Шохай сабан сый къурады.* (Фольк.) *[Кишиле бир бирине:] Да, Шантукъ: «Сабан сый этмегенсе», – деп, ёгюзюн сыйыргъанды дейле.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. **Сабан сюр** пахать / жерни, сабан агъач бла къазып, жумушакъ эт, урлукъ салырча эт. *Алты къош бла сабан сюрген ач къалмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Ой, таулу къыз, таулу къыз, Тюзледе сабан сюрген, Кёмюр, темир къазаргъа Шахтагъа таукел кирген.* «Шуёхлукъ», № 52, 55. *Сабан сюрюп, таш кётюрюп Къыйналма-*

гъанды не аз да, Къала, кибик юй салгъанды [Тюлкю] Кеси жашагъан арбазда. Балаланы О., Башчы теке, 6. **Сабан темир** лемех / сабан агъачны тюбюнде жерни жыргъан кесеги. *[Къыз жашха:] Жютю балта сен болуп, Кесип алгъан сен болсанг, Сабан темир мен болуп Жерге кирсем, не этерсе.* (Фольк.) *[Сосурукъ эмегеннге:] Сосурукъну экинчи оюну: алтмыш сабан темирни отха салып, къып-къызыл къыздырады, жутады да, арты бла чыгъарады.* «Нартла», 85. **Сабан той** / сабантуй, праздник весенней пахоты. Жер сюрюрге чыгъарны аллында этилиучю той. *Жаз башында эллиле сабан тойну бардырадыла. Сабан тойгъа жыйылгъан жашланы жырлагъан тауушлары узакъда эшитиледи.* ■ **Сабан чыпчыкъ** *ат* трясогузка. Кёксюлдюм бетли узун къуйрукълу чыпчыкъ, къыш жылы жерлеге кетиучюдю. *Сабан ызда уа узункъуйрукъ сабан чыпчыкъла бла талгъыр къанатлыла къурт, къамыжакъ излейдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 158. *Босагъадан атлап, бузну Кёреме эрип баргъанын, Эшитеме сабан чыпчыкъны. Ариу жырларгъа къалгъанын.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 151. *Жазда сабан чыпчыкъла, къаргъала, чаукала уя этедиле.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 140. **Сабан ыз** *къарач.* пашня / сюрюлюп, урлукъ себилиучю жер. *Жер жашил кийиннгенди, юй бахчалада, сабан ызлада эрттенден ингирге дери адам къурумайды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 222. *Бу кюнледе механизаторла сабан ызлагъа мешхут ташыйдыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 42. *Сабан ызла энтта 28 минг гектаргъа кенгерликдиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, №116.

САБАНЛЫКЪ *ат.* Пашня. Сюргю жер. *[Гондай Байрамукъгъа:] Тейри сени бетингде сепкиллеринг-ден эсе, сабанлыгъынгы ташы кёп кёреме.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 181. *Жюзле бла эл мюлк машинала майда жауунладан къаннган сабанлагъа алтын бетли мирзеуню урлугъун себедиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 94.

САБАНЧЫ *ат.* Земледелец, хлебороб / Сабанда ишлеучю адам. *Илмуну жолун ачады алим, Сабийлени окъутады устаз. Сабанчы жер сюреди, байды элим. Юйлени ариу къалайды уста.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 13. *Сабанчыла бла малчыла, эр кишиле бла тиширыула, клубха жюрюп, китапла окъуйдула.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 98.

■ **Сабанчы бригада** полеводческая бригада / сабанда урунуучу бригада. *Эришиуде Байсолтанов атлы колхозну биринчи номерли сабанчы бригадасы хорлагъанды, анга байракъ берилгенди.* «Коммунизмге жол», 1969, №157. *Сабанчы бригадаланы таматалары болуп ишлегенлени жарымы чакълысы эл мюлкню усталары эселе, малчылыкъда эл мюлк устала аздыла.* «Коммунизмге жол», 1971, №138. **Сабанчы къош** полевой стан / узакъ сабанлада ишлеген адамла жашаргъа эм ишлерге жери болгъан къурулуш, мекям. *Пропагандистле, колхоз фермалада, сабанчы къошлада, терк-терк бола, политинформация бардыра турадыла.* «Шуёхлукъ», №52, 108. *Кооператорла малчы фермалагъа, сабанчы къошлагъа элтип, иги кесек товар сатхандыла.* «Коммунизмге жол», 1976, №121.

САБАНЧЫЛЫКЪ *ат.* Полеводство, земледелие / Эл-мюлк битимлени жайыу, аланы ёсдюрюрча ишленнген жер эм ол ишлени юсюнден илму. *Жерни кюз артын-*

да сюрюу сабанчылыкъда бай тирликни ёсдюрюуню белгили агротехникалы жоругъуду. Токумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 88. *Совет районда сабанчылыкъ, малчылыкъ жаны бла да бир къауум жетишимле бардыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 149. *Малчылыкъны, сабанчылыкъны, уучулукъну, дагъыда аны кибик башха ишлени хар бирини энчи термини барды.* «Шуёхлукъ», № 65, 107.

САБАХ *ат сёл. тил. къ.* **сабакъ.** *Нартюх сабах.* ■ *Суу кюсеген сабахланы чапыракълары быргъыча бурулгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 145. *Нартюхлени сабахлары асыры шатыкдан, бираз къысханлай сууу чачыллыкъ сунаса.* «Шуёхлукъ», № 5, 62.

САБИЙ *ат* **1.** Ребенок, дитя, малыш/ Адамны баласы гитче заманында. *Къыз сабий. Эр киши сабий. Сабий болмагъан бир къыйынлыкъ, ёксюз къалгъан эки къыйынлыкъ.* (Нарт сёз.) ○ *[Жулдузхан а] Кюндюз ишден, арып келип, Кече жюн тарай эди, Къарыусуз сабийлерине, ышанмай, къарай эди.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 99.

2. *В позиции определения:* детский а) предназначенный для детей / сабийлеге деп этилген, жазылгъан, чыгъарылгъан д. а. к. зат. *Сабий кийим. Сабий литература. Сабий стадион. Сабий ундурукъ;* б) свойственный ребенку, такой, как у ребенка/ Сабийникича болгъан, анга ушагъан. *Сабий къол хат.* **Сабий жаш** подросток (*мальчик*) / 12–16 жыл болгъан жашчыкъ. *Къасай, ары жанындагъы ташха айланып къарады да, сабий жаш этгенлей, чартлап эшикге чыкъды, мычымай, ташны айланнганы да тохтады.* Залийханланы Ж., Таукъушла, 7. *Сабий жаш, терк ёсюп, жашауну кёп затларын ангылап башлайды.* «Шуёхлукъ», № 28, 14. **Сабий заман** детство / къ. **сабийлик 1.** *Поэтни таулагъа бийик сюймеклиги аны сабий заманындан бери ёседен ёсе келгенди.* «Шуёхлукъ», № 30, 109. *Бекболат сабий заманында окъуна Сакийнатха энчи кёз бла къараучу эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 439.

Сабий къыз подросток (*девочка*) / 12–16 жылы болгъан къызчыкъ. *Сабий къыз, ана кёкюрегине къапланып, болгъан ишни бек ачыкъ ангыланырча айтды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 198.

Сабий къылыкъ несвойственный взрослому, ребяческий, наивный, незрелый / уллу адамны къылыгъына ушамагъан, сынамы болмагъан, ийнанып къалыучу, хыйланы билмеген. *Сабий сезим.*

■ **САБИЙ-БАЛИЙ** *къауум. ат* детвора / Уакъ сабийле. *Къатында бла бирге сабий-балий да кёрюнеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 131... *[Ахмат Саниятха:] Къалай турасыз, сабий-балий да саумудула.* Ёзденланы А., Саният, 14.

Сабий орун матка / тиширыуну ичинде сабий жаратылып ёсген жери. *Аны, сабий оруну ауруйду.*

Сабий сад детский сад / сабийле школгъа баргъынчы юйретиучю учреждение. *Шахарда жюзге жуукъ сабий сад барды.* **Сабий юй** детский дом / аталары-аналары болмагъан сабийлеге къараучу учреждение. *[Хажи-Муса Сайхатха:] Атасы, анасы да ёлюп, ёксюз къалгъанда, Халиматны сабий юйге алдыргъанма.* Боташланы И., Пьесала, 154. **Сабий ясли** детские ясли / сабийлени юч жыллары болгъунчу юйретиучю учреждение. *Фабриканы кесини сабий яслийи барды.*

САБИЙ-БАЛЫКЪ *къауум. ат къ.* **сабий-балий.** *Мен болмасам, юйде сабийге-балыкъгъа да ким*

къарарыкъды, адам жокъду. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 109.

САБИЙЛЕН *эт.* Притвориться маленьким, прикидываться ребенком / *Кесинги сабийча кёргюзтюрге кюреш, сабий къылыкъ эт.*

САБИЙЛЕНДИР *эт. къ.* **сабийлен.** *Кесинги сабийлендир.*

САБИЙЛЕНДИРИУ *и. д.* от сабийлендир / Сабийлендир дегенден этим ат. *Кесин сабийлендириу.*

САБИЙЛЕНИУ *и. д.* от сабийлен / Сабийлен дегенден этим ат. *Аны сабийлениуюн киши огурамады.*

САБИЙЛИК *ат* 1. Детство / Адамны сабий жыллары, гитче заманы. *Сабийликде юйренмесенг, уллу болсанг, тюзелмезсе.* (Нарт сёз.) ○ *Устазла, кёл салып, школчуланы сабийликден окъуна эсли болургъа юйретедиле.* «Коммунизмге жол», 1974, №56. *Къыш къар бла жууду тенгим бетими, Сабийлигимдеча, оюннга тёздюм. Къагъып, теренге кийдим бёркюмю. Бетими къар ийис этгенин сездим.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 9.

2. Поведение, поступки, которые характеризуют детей; свойственные детям / Сабийледе болгъан къылыкъ, хал, ала этиучюча иш. *«Жарлыны баласы кюнден кюнге жаш болур – деп, сени кибикле ючюн айтылгъанды, сабийликден къачан чыгъарыкъса?» – деп, Шахым къатында гулоч таягъын кёргюзтюп къымылдатды.* Хубийланы О., Жукъусуз кече, 117. *Къан чачылды ат жеринде башлыкъгъа, Налат болсун бу сабийликча, жашлыкъгъа.* «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 42.

■ **Сабийлик эт** проявить ребячество / кесинги сабий кибик жюрют, сабий къылыкълы бол. *Кертиси да, ёксюзлюгюн билипми, огъесе, киши жеринде сабийлик этерге заман болмагъанданмы, Баблина хар жумушну да тири эте эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 193. *Жашчыкъ ал заманда сабийлик этгенин айтды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 195.

САБИЙСИЗ сыф. Бездетный / Сабийи болмагъан, сабий тапмагъан. *Сабийсиз тиширыу – кёгетсиз терек.* (Нарт сёз.) ○ *Мени шуёхум бла аны къатыны сабийсиз эдиле, шахарны къыйырында кеси юйчюклеринде жашай эдиле.* «Шуёхлукъ», № 5, 31.

САБИЙСИЗЛИК *ат.* Бездетность / Сабийи болмаулукъ, сабийи жокълукъ. *Сабийсизлик Темботну жюрегин къыйнайды, кёзюн жарытмайды.*

САБИЙСИН *эт.* Считать кого ребенком / Сабийге сана, сабийге терге. *Аны, сабийсинип, жашла кеслерине къошмайдыла.*

САБИЙСИНДИР *эт. къ.* **сабийсин.** *Сабийсиндирип, ишлегеними толусунлай бермейдиле.* Текуланы Ж., Сиркиу, 64.

САБИЙ-СЮБЮЙ *къауум. ат къ.* **сабий-балий.** *Элни сабий-сюбюйю, адетдеча, жолоучуланы тёгерегине жыйылдыла.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 11. *Уучула, малчыла эм башха сабий-сюбюйле былайгъа къалияр къазаргъа келиучюдюле.* Зокаланы З., Солуу кюн, 75.

САБОТАЖ *ат.* Саботаж / Ишни биле-биле оймакълыкъ, къаст этип чырмау болмакълыкъ. *Ишни акъы-*

рын баргъаны алгъынчады, ишчиле иш этипми саботаж этедиле, огъесе башха чурумламы чырмайдыла – киши билмейди. «Коммунизмге жол», 1974, №160.

■ **Саботаж эт** саботировать / Ишни биле-биле ой, къаст этип чырма. *Заводда ишчилени арасында саботаж этерге кюрешген адамла ачыкъландыла.*

САБЫР I *сыф.* **1.** Спокойный (*напр. голос, взгляд*) / Къайгъысыз, ырахат, тынч. *Сабыр ауаз. Сабыр жууап. [Найыпхан Сафаргъа:] Ёмюрлюк ишде эссизлик керек тюйюлдю, – деди сабыр ауаз бла.* Толгъурланы З., Эрирей, 158. *Алдагъы токъ жашны къара сакъалы жетсе да, къалын зыбыр тюгю чырайын бузмайды, сабыр къарамлы сынчы кёзлери гынттылы жылтырайдыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 58.

2. Малоподвижный, тихий, не бурный / Тынч тургъан неда акъырын баргъан, къымылдагъан. *Сабыр суучукъ саркъгъан къапхакъчыкъны тюбюнде иничге жол ызны эки къаралды келедиле.* Хочуланы С., Хапарла, 85. *Суху аяз сабыр жюрюш алады. Танг жарыгъы хар жерге жайылады.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 37. *Арт кюнлени биз Жерле-Арасы шош, сабыр тенгизни жагъасында ашырдыкъ.* Хубийланы А., Мурат, 113.

3. Сдержанный, уравновешенный / Басымлы, женгил акъыллы болмагъан. *Сабыр адам. Сабыр къылыкъ. Хусей жылы келген сабыр, огъурлу адам кёрюне эди.* Хубийланы О., Мурат, 73. *Мазан аны [Саматны] энди тёзюмлюкге, сабыр акъыллыкъгъа юйретгенди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 302. *Кёпюрню юсю бла ауур халлы адам да, женгил, чыдамсыз, къутсуз адам да, уллу акъыллы, сабыр адам да ётер.* Лайпанланы С., Гургумлу, 166.

4. Мирный, тихий / Мамырлы, жарашыулу. *Арлакъда, узун шинтикде, эки къарт киши – пенсионерле болурла, сабыр ушакъларын бардырадыла.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 48.

САБЫР II *хал. сёзл.* **1.** Спокойно, сдержанно/ Ашыкъмай, тынч, басымлы. *Андан теренине кирсе, Суфиятны жанына жетеригин сезип, Хашир сабыр, жууаш сёлеширге кюрешди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 199. *Сабийле къонакъбла шагъырейленгинчи сабыр олтурдула, анга сейирсиниулю халда къарадыла.* Зокаланы З., Солуу кюн, 11.

2. Медленно, тихо/ Акъырын, тынч. *Сын болдум, къайдагъымы унутуп терк: «Хау, сюеме!» – деп, сабыр айтханымлай. Сюймеклигин билдириу къыйынды бек, сабийни биринчи атламынлай.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 44. *Киши кеси да башлыкъ къысылгъан белине жабышмакъ таякъны кёнделен салып, эки билегин да анга жюклеп, сабыр атлай, терен сагъышха кирип, эшекни ызындан сюркеленеди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 149.

■ **Сабыр бол 1)** успокоиться/ тынчай, къайгъысыз бол, ырахатлан. *[Къатын Къушжетерге] Жашым, сабыр бол, жюрегинги бас, эгечинг къайры эсе да къачып бармайды.* Хубийланы О., Аманат, III, 32. *[Гелля Шараугъа] Жашчыкъ, хата азданды, берген сютюм бла тилейме, сабыр бол.* Толгъурланы З., Эрирей, 116; **2)** притихнуть, умолкнуть/ тауушунгу аз эт, тауушэтмей тохта, шум бол. *Мюйюшде кенгешчилени сёзлери сабыр болгъанлай, Гезам эри къайтхынчы, тауушсуз атлай келип, гыржын тегенесине жарашды.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 136. *Правленде болгъан байла жыйылып, чибин учса да эшитилирча, сабыр болдула.* Шах-

мырзаланы С., Танг аласында, 156; 3) подождать, повременить / сакъла, тохта. *Тохта, тохта, сюйгеним, Мен сумкамы алайым. Былай нек ашыгъаса? Сабыр болчу, барайым.* «Шуёхлукъ», № 6, 42; 4) приостановиться / тохта, биразгъа тыйыл. *Келгенлени кёрюп, арбазларына кирмей, Зухура къабакъ эшиклерини жанында сабыр болду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 380. *[Суратчы Аланнга:] Айып этмей, сабыр болсанг, бир осал адамны суратын санга къарап салыр эдим.* Хубийланы М., Алан, 33. *[Сыйлыхан эрине:] Сен да бир кесек сабыр бол, э киши, билеклерими солутайым, – деп, ташха чёкдю.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 266. **Сабыр эт** 1) успокоить / тынчайт, ырахатландыр, къайгъысыз эт. *Доктор, жаш адам, [Толукъызны] сабыр этерге кюрешип, эрини къатында олтуртуп, тышына чыкъды.* Кацийланы Х., Тамата, 124. *Хажи-Мырзаны соруулары кесини муратын толтургъа бек тап тюшгенлерине жюрегин сабыр этип, Алий-Мырза къынгырбаш таякъны къыйыры бла жерни чучхуй, сорууларына жууап этип башлагъан эди.* Хочуланы С., Хапарла, 35; 2) умерить, убавить, уменьшить / азайт, тынчыракъ эт, шошайт. *Ит, юргенин сабыр этип, иесини къатына келди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 73. *Жукъу хорлай тебиреген инде, Ахмат, къолу бла кёргюзтюп, къобузну сабыр этдирди.* Хубийланы О., Аманат, I, 22; 3) подождать, повременить / сакъла, тохта. *[Нанаш Муссагъа:] Жаз башына дери сабыр этерге керекди.* Этезланы О., Тарда, 183. *[Нёгерине:] Сабырчыкъ эт, энтта барыр жерим барды дей, Мазан юйню эшигинден кирип кетди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 158; 4) остановить, приостановить / тохтат, биразгъа тый. *Онг къолунг женгиллик этсе, сол къолунг бла сабыр эт.* (Нарт сёз.) ❍ *Топ тауушланы кесекге сабыр этип, кече тюшгенди жерни юсюне.* Отарланы К., Жолла, 164. *Жюк машина да келди, Тёнгеретип чархларын, Къанга кюбюрюн керди, Сабыр этип чапханын.* «Жарыкъ жолда», 21.

♦ **Сабырынга таш байла** *къарач.* умерить свою прыть / женгил болма, женгиллик этме. *«Сабырынга таш байла»,– деди нёгери жашха.*

САБЫРЛАН *эт.* Сабыр бол (*къ.* **сабыр II**). *Сабырланып сёлеш. Бираз сабырлан. Алий-Мырза, элге киргенден сора, сабырланып, терс орамла бла келип, атын кеси баунда ат оруннга тагъып, юйюне да кирмей, Мыстафалары таба, муштухул болуп, ташайды.* Хочуланы С., Хапарла, 39. *Чам, кюлкю бир кесек сабырланнгандан сора, ферманы таматасы костюмуну ич хуржунундан бюкленип тургъан газетни чыгъарды.* «Шуёхлукъ», № 53, 109.

САБЫРЛАНДЫР *эт.* Успокоить, утихомирить / Сабыр эт, сабырлыкъ сал, тынчайт. *Кесинги сабырландыр.* ■ *Къаншауну борбайлары къыркъылып, анга саугъа берлик: «Аперим»,– деп, аркъасындан сыларыкъ адамланы къатларына баралмай, атны сабырландыра эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 7.

САБЫРЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **сабырландыр** / Сабырландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Къатынланы даулашлары бирда сабырландырылмайды.*

САБЫРЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сабырландырыл** / Сабырландырыл дегенден *этим ат. Жюрекни сабырландырылыуу.*

САБЫРЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сабырландыр** / Сабырландыр

дегенден *этим ат. Кеси кесин сабырландырыу. Адамланы сабырландырыу.*

САБЫРЛАНЫУ *и. д. от* **сабырлан** / Сабырлан дегенден *этим ат. Даулашны сабырланыуу. Тауушну сабырланыуу.*

САБЫРЛАШ *эт.* Сабыр бол, къ. **сабыр I.** *Тирмен таш, тирмен таш, Тохта былай, сабырлаш! Тулукъ толгъанды ундан, Къапчыгъыбыз къуутдан.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 47.

САБЫРЛАШЫУ *и. д. от* **сабырлаш** / Сабырлаш дегенден *этим ат. Чамны, кюлкюню сабырлашыуу.*

САБЫРЛЫКЪ *ат* 1. Выдержка, спокойствие, уравновешенность, сдержанность / Басымлылыкъ, шошлукъ, тёзюм. *Сабырлыгъы болгъан. Сабырлыкъ адамгъа бек керекди.* ■ *Хасанны сабырлыгъы, иши болмагъан, чакъырылмагъан жерге кесин урмагъаны, ётдюрселе уа, эркишича, къысха жауап бере билиую, ариуланы аллында кесин жалынчакъ этмей, бирча тутханы Балданны жюрек жауун ашайдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 20. *Керекли болуп тургъанлай а, Пазий аны сабийине билдирмезге, не уллу жарсыуу болса да, сабийге жарыкъ болургъа, не уллу къайгъысы болса да, сабырлыгъын сакъларгъа кюрешди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 19.

2. Мир, покой / Мамырлыкъ, тынчлыкъ, ырахатлыкъ. *Халкъыбызгъа уруш угъай – сабырлыкъ! Жангы жылым, сен болма къайгъылы.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 47. – *Аперим, кесиме ушагъан къарнашыма, дуниягъа бир сабырлыкъ къайтханлай, барып правленнге, бютеу мюлкюмю сени аллынга кёчюрлюкме.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 336.

■ **Сабырлыкъ сал** успокоить, утихомирить / тынчайт, ырахатландыр, сабыр эт. *«Шаркъ» – деп, тюшдю эсине, Сёзлери атасыны: «Сабырлыкъ сал кесинге»,– деп, аманаты аны.* «Жилтинле», 421.

САБЫРСЫЗ сыф. Несдержанный, неуравновешенный, нетерпеливый / Сабыр болмагъан, басымсыз. *Сабырсыз адам. Сабырсыз жаш.* ■ *Сабыр жетер муратха, сабырсыз къалыр уятха.* (Нарт сёз.)

САБЫРСЫЗЛЫКЪ *ат.* Несдержанность, невыдержанность, нетерпеливость / Басымсызлыкъ, сабыр болмагъанлыкъ. *Керек болмайды женгиллик, чыдамсызлыкъ эм сабырсызлыкъ неда асыры адамсызлыкъ.* «Жюрек жырлайды», 37.

САГАЛ *ат къарач. къ.* **сагел.** *Тохтарчыкъ, къолу бла тобугъуна сагалларын тутуп, отжагъагъа олтурду.* Боташланы А., Жашауум, 78. *Ана, жауну зорлугъун чегип, юсюнде сагал кийими бла, къылычын алып, халкъны фашизмге къажау кюреширге, журтну эркинлигин сакъларгъа чакъыргъанды.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 134.

САГАЛЛА *эт. къарач. къ.* **сагелле.** *Кёз къакъмайын сакълайбыз. Журтубузну чеклерин, Сюнгю бла сагаллайбыз Жау къауумну кёплерин.* «Жилтинле», 61. *Къурманлыкъ кесилген кечени тёртюнчю кюнюнде Хопай бёрю сагаллагъан кийимлерин ауушдургъа элге тигелеп, эки кюнню туруп къайтды.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 33.

САГЕЛ *ат.* Лохмотья, клочья изорванной ткани / Быстыр жыртыкъла, ууакъ кесеклеге жыртылгъан быстыр. *Фашистле, жашланы*

сагел быстырларын сыдырып, мюйюшге атдыла. Шауаланы М., Кечерлеми?, 90. *Чачы тозурап, женглеринден сагеллери салынып, жигит жаш «Аппасионатаны» согъады.* Гуртуланы Э., Азиретни туугъан кюню, 15.

2. *кёч. ат.* Булут жоккула / Клочья тумана. *Тау башлары сени жапхан булутланы чачадыла. Сагеллери сенден къоркъа, Къайры болса къачадыла.* «Шуёхлукъ», №69, 74.

■ **Сагел бол** *къ.* **сагеллен.** *Даулет къауракъ къапталыны тюймелери къыркъылып, сагел-сагел болуп эсленеди.* Шахмырзаланы С., Тангаласында, 16. **Сагел эт** *къ.* **сагелле.** *Чырпыла бла шинжиле къойчуну ышымларын терк окъуна сагел этедиле.*

САГЕЛЛЕ *эт.* Порвать в клочья, превратить в лохмотья, раскромсать *что* / Жырт, хурттак эт. *Шарафутдинни жыйыны, къарт къатынны бла Налжанны эски быстырларын да сагеллеп, тарт-соз этдиле.* Шауаланы М., Мурат, 176.

САГЕЛЛЕН *эт. страд. от* **сагелле** / Сагелле дегенни *зорлаучу айырмасы. Шалбар, кёп кийилип, сагелленди. Бёрю бла сермешген къойчуну кийимлери сагелленнген эдиле.*

САГЕЛЛЕНДИР *эт. понуд. от* **сагеллен** / Сагеллен дегенни *къатланыучу айырмасы. Кийимлени сагеллендир.*

САГЕЛЛЕНДИРИУ *и. д. от* **сагеллендир** / Сагеллендир дегенден *этим ат. Кийимин сагеллендириу. Ышымларын сагеллендириу.*

САГЕЛЛЕНИУ *и. д. от* **сагеллен** / Сагеллен дегенден *этим ат. Юсюбашы сагеллениу. Кийими сагеллениу.*

САГЕЛЛЕУ *и. д. от* **сагелле** / Сагелле дегенден *этим ат. Чепкенин сагеллеу. Тонун сагеллеу.*

САГЮНЖЮ *ат къарач.* **1.** Багаж, ноша / Адам юсюнде, аркъасында элтиучю жюк. *Женгил сагюнжю.*

2. *кёч. къ.* **жюк 2.** *Сеземе, жазыкъчыкъ, сен энтда юсден эски сагюнжюнгю атып, мюйюшден Тышха кёз къаратыр къарыу алалмай, Бу къыйынлыкъдан ёлмей, не къалмай, Жанып, кюйюп, ариу туз кибик эрип, Тауусулуп кетип бараса, харип.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 99.

САГЪАНЖЮК *ат къарач. къ.* **сагюнжю 1.** *[Къазий:] Кеслерини да бу жангыз жашдан сора сагъанжюклери жокъду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 220.

САГЪАЙ *эт.* **1.** Насторожиться, взбудоражиться / Къулакъ тургъуз, аслам эс бёл. *Майор Маннэ, «жангы хапар» деген нге сагъайып, кёзлюклерин алды.* Гыттыуланы М., *Ачыкъ жюрекле,* 58. *Кирпи, уу жыланны кёргенлей окъуна, сагъайды, ийнелерин тургъузду, пырх-чырх этди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 58.

2. *къарач. къ.* **уян 1.** *[Жандыу Умаргъа:] «Къачдан сора бышлакъ тапха», – деп, сен асыры кеч сагъайдынг кёреме.* Хубийланы О., Аманат, II, 287.

САГЪАЙТ *эт.* **1.** Взбудоражить, насторожить *кого* / Эсин бурдур, къулакъ салдыр. *Тёгерек, адамны сагъайтырча, аны жюрегин къоркъутурча, шошду.* Этезланы О., Тарда, 76. *Жугъутурну жолу ачыкъ, Жохар мюйюзлеринде – чыкъ, Кёзлеринде – тынгысызлыкъ, Сагъайтады шыхырт таууш.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 40.

2. *къарач. къ.* **уят**[2]. *Жукъла тургъанны сагъайт. Жукъудан сагъайт.*

САГЪАЙТДЫР *эт. понуд. от* **сагъайт** / Сагъайт дегенни *къатланыучу айырмасы. Къанатлыланы сагъайтдыр. Адамланы сагъайтдыр.*

САГЪАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **сагъайтдыр** / Сагъайтдыр дегенден *этим ат. Элни сагъайтдырыу. Жаныуарланы сагъайтдырыу.*

САГЪАЙТЫЛ *эт. страд. от* **сагъайт** / Сагъайт дегенни *зорлаучу айырмасы.*

САГЪАЙТЫЛЫУ *и. д. от* **сагъайтыл** / Сагъайтыл дегенден *этим ат.*

САГЪАЙТЫУ *и. д. от* **сагъайт** / Сагъайт дегенден *этим ат. Итлени сагъайтыу. Адамны сагъайтыу. Къанатлыланы сагъайтыу.*

САГЪАЙЫУ *и. д. от* **сагъай** / Сагъай дегенден *этим ат. Мёчюланы Кязимни урушну аллында жазылгъан назмуларында сагъайыу, тынгысызлыкъ барды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 131. *Шоштар сагъайыуну, тап, соруну окъунамы сакълады, шургулу болуп бир кесек тынгылады, алай сагъайыуну, соруну да кёрмегенден сора, андан ары айтды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 71.

САГЪАЙЫУЛУ *хал. сёзл.* Настороженно, встревоженно / Сакъ, тынгысыз халда. *Чархланы ушашлы жырылдаулары бла атны сагъайыулу пырхылдагъаны эшитиле эди.* «Шуёхлукъ», № 53, 72.

САГЪАЙЫУЛУКЪ *ат.* Настороженность, встревоженность / Сакълыкъ, тынгысызлыкъ. *Ананы кёзлеринде сагъайыулукъ эсленди. Ол жаныуарда уллу сагъайыулукъ барды.*

САГЪАЙЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сагъай** / Сагъай дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла неге эсе да сагъайышадыла.*

САГЪАЙЫШЫУ *и. д. от* **сагъайыш** / Сагъайыш дегенден *этим ат. Кече арбазда таууш эшитип, сагъайышыу.*

САГЪАКЪ[1] *ат.* Жабры / Чабакъланы дагъыда бир къауум сууда жашаучу жаныуарланы солуучу органлары. *Суудан тышына чыгъарылгъан чабакъ сагъакъларын ачып солургъа кюрешеди.*

САГЪАКЪ[2] *ат.* Внутренние стенки глотки / Тамакъны ич жаны. *Сапыран, безгек, сагъакъ, тамакъ мынчакъла да азлада кёрмегенме.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 40.

■ **Сагъакъ ауруу** воспаление гланд, дифтерия/ Сагъакъ безлени ауруулары. Сагъакъ ауруу жугъуучу ауруугъа саналады. ■ *Асланмырза сагъакъ ауруудан къыйналгъанды.* Текуланы Ж., Сиркиу, 7. **Сагъакъ безле** гланды / тамакъны миндальгъа ушагъан зугул безлери.

САГЪАТ *ат* **1.** Часы / Сутканы ичинде заманны ёлчелеучю прибор. *Сагъатчыны сагъаты болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Мен къарасам, къолумдагъы сагъатымы Солумайын, тохтамайын баргъанына, Ийнанмазым келеди аны «чыркъ» дегени Жашаууму бир кесеги болгъанына.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 99. *Жангы ишни башлагъанда, Болуп мени шагъатым, Кёрюнеди хар заманда Буунумда сагъатым.* «Шуёхлукъ», № 28, 76.

2. Час (*время*) / Узунлугъу алтмыш минут болгъан заман. *Жаз бир*

сагъат кечиксенг, Бир кюнню желталмазса. (Нарт сёз.) ○ *Сермешгенли жарым сагъат озмагъанды. Душманладан хазна адам къалмагъанды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Эшек ётмеген шартладан Машиналаны ётдюрюп, Жыйырма тёрт сагъат жолгъа, Жангыз сагъатха жетдирип, Телефондан сёлешебиз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 146.

3. Пора, время / Заман, кезиу. *Биз билебиз, кишиликни сагъаты Жетди, эрлик бизни энтдада атмаз. Сермешледе болурбуз къурчдан да къаты. Кишилик зорлукъгъа энтдада хорлатмаз.* Отарланы К., Сайламала, I, 83. *Къыйын сагъатда чыдагъан эсем, Сенсе кючню берген, анам.* Къулийланы Къ., Сайламала, I, 252.

4. Час (*напр. академический, учебный*) / Бир дерсге, лекциягъа берилген заман, солугъан заманлары бла бирге 60 минут болады. *Баш кюнден башлап, классда устазгъа анда сагъат жокъду.* Шауалаы М., Кюн таякъла, 111.

■ **Сагъат бау** браслет / сагъатны буунунга къысып жюрютюр ючюн хайырланылыучу, темирден, алтындан д. а. к. затладан ишленнген жассы бау. *Алтын сагъат бау. Кюмюш сагъат бау. Къумачдан этилген сагъат бау.* ■ *Тюкенде алтын жюзюкле, алтын сагъат баула, буунлукъла, алтын сынжырла дагъыда аллай затла бардыла.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 36. // Цепочка для карманных часов / Хуржун сагъатны сынжыры. *Ёшюнлеринде алтын, кюмюш сагъат баула жылтырагъанла да бардыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 217. *[Мухаммат-Амин Абдул-Къадыргъа:] Сени къаллай адам болгъанынгы мен мангылайынгда тапларынгы кёргенлей окъуна таныгъанма, сагъат бауну угъай, адамны жанын алыргъа да угъай демезлигинги билеме.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 116.

САГЪАТЛЫКЪ *сыф.* Рассчитанный на один час, часовый / Бир сагъатха боллукъ, этиллик. *Сагъатлыкъ иш. Сегиз сагъатлыкъ иш кюн. [Чомур Хорламгъа:] Былайдан [къартны юйюне] эки сагъатлыкъ жолду.* Хубийланы О., Дерт, 253.

САГЪАТЧЫ *ат.* Часовщик / Сагъатланы ишлеучю уста. *Сагъатчыны сагъаты жокъ.* (Нарт сёз.) ○ *Сагъатчы басха ишлегеннге сейирсиннгенлей.* (Нарт сёз.) ○ *Арба чархны биринчи кёргенлей, Сагъатчы киши, аны таба атлап: «Муну ишлеген нечик устады!»– дей, Сейирсиннгенин айтадыла къартла.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 45.

САГЪАША *ат дин эск.* Причитание (*расхаживая вокруг могилы умершего*) / *«О-о сагъаша, о-о сагъаша» – деп, сарнап, къабырны тёгерегине айланнгандыла бизни буруннгу ата-бабаларыбыз.*

САГЪЫЗ *ат.* Смола. Ийнели эм бир къауум башха битимледен чыгъып, хауада къатып къалыучу ийисли суу.

САГЪЫН *эт.* **1.** Вспоминать (*в разговоре*), упоминать *кого* / Эсгер, эсге тюшюр. *Ёлгенни игилигин сагъын, аманлыгъын сагъынма.* (Нарт сёз.) ○ *Батыр жырымы эшитедиле ала [чынарла] Малкъар черегини шууулдауунда. Поэтними сагъынадыла талала Ингир аязны шыбырдауунда?* Отарланы К., Сайламала, II, 72.

2. Говорить, сказать / Айт. *Хажирет къошха келгенинде, элге баргъаныны юсюнден сагъынмады.* Зокаланы З., Солуу кюн, 81.

Хант табакъны къатында Айран, тузлукъ салынды. Тамата, башны кемире, Ичги сёзюн сагъынды. Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 23.

3. Напоминать, намекать *кому о чем* / Эсине сал. *[Ахмадия:] Таулан, ол мени тилегими анга [Юсюпге] энтда бир сагъынырмы эдинг?* «Минги Тау», 1992, №3, 78.

САГЪЫНДЫР *эт. понуд. от* **сагъын** / Сагъын дегенни *къатланыучу айырмасы. Шураны не бек сынадым эсе да, Батырны юсюнден сагъындыралмадым.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 78.

САГЪЫНДЫРТ *эт. понуд. от* **сагъындыр** / Сагъындыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Къартха ётген, артда къалгъан жашаунн сагъындыртдыкъ.*

САГЪЫНДЫРТЫУ *и. д. от* **сагъындырт** / Сагъындырт дегенден *этим ат. Тенглерин сагъындыртыу. Юйюрюн сагъындыртыу.*

САГЪЫНДЫРЫУ *и. д. от* **сагъындыр** / Сагъындыр дегенден *этим ат. Жашларын сагъындырыу. Къарындашын сагъындырыу.*

САГЪЫНЫЛ *эт. страд. от* **сагъын** / Сагъын дегенни *зорлаучу айырмасы. Ат чаришде, ит а ыстауатда сагъынылыр.* (Нарт сёз.) ○ *Ахырысы бу кетиу сагъынылса, жуукъ, тенг эсиме тюшеди да, не этерге билмей къалама.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 83. *Тюшюм, тюнюм да энди Москвады, къалай сюйсенг, алай ангыла, сени атынг сагъынылгъан жерде жюрегим учунады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 157.

САГЪЫНЫЛЫН *эт. страд. от* **сагъыныл** / Сагъыныл дегенни *зорлаучу айырмасы. Иги ишлегенлени араларында жашланы, къызланы атлары да сагъынылынадыла.*

САГЪЫНЫЛЫНЫУ *и. д. от* **сагъынылын** / Сагъынылын дегенден *этим ат. Иги бла сагъынылыныу.*

САГЪЫНЫЛЫУ *и. д. от* **сагъыныл** / Сагъыныл дегенден *этим ат. Аты сагъынылыу. Ишлеген жеринде сагъынылыу.*

САГЪЫНЫУ *и. д. от* **сагъын** / Сагъын дегенден *этим ат. Жигитлени атларын сагъыныу. Ишде алчыланы сагъыныу.*

САГЪЫНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сагъын** / Сагъын дегенни *араш айырмасы. Ала къыз заманларында кёрген затларын сагъынышадыла.*

САГЪЫНЫШЫУ *и. д. от* **сагъыныш** / Сагъыныш дегенден *этим ат. Къартланы урушда ата журтлары ючюн сермешиулерин сагъынышыулары.*

САГЪЫШ *ат.* Дума; размышление; раздумье / Оюм, акъылын бир затха бурмакълыкъ. *Сагъышы жокъну къарыны токъ.* (Нарт сёз.) ○ *Жашлыгъымы эр шуёхлары – къушла, Жол нёгерлерим сагъышла, сагъышла. Энди къушлача учалмам, билдим мен. Жалан сагъышла къалдыла биргеме.* «Шуёхлукъ», №32, 100. *Къыз, сагъышларын терезеден жаз башына ата, анасы къатына келип тургъанын да эслемеди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 96.

♦ **Сагъыш алды** *къ.* **сагъыш басды.** *Не амал да этип, Аныуар бла тюбер сагъыш алды къызны.*

Кацийланы Х., Мухаммат, 27. **Сагъыш басды** глубоко задуматься / терен сагъыш эт, сагъышлы бол. *Сагъыш басхан къартла кибик, чегетде сюеледиле жюжжыллыкъ чынарла.* Отарланы К., Сагъышла, 114. *Асыры сагъыш басхандан, анам сёлеше тургъан сёзюн унутуп къоюучанды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 215. *Сер болгъанча, сагъышла басып, жууап эталмай турады Блей.* Хубийланы О., Мурат, 8. **Сагъыш бийледи** *къ.* **сагъыш басды.** *Зауурбекни башын шёндю терен сагъыш бийлеп, терек бахчасында сабыр атлай айланады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 54. *Алай, къыш сууугъу хорлап, Жашайды ол [ана] сагъыш бийлеп, Жылытмазла бош быстырла, Ышаныу жокъду сабийине!* «Шуёхлукъ», № 50, 6. **Сагъышха бат** *къ.* **сагъыш басды** / терен сагъышха кир, сагъышлан. *[Бийнёгер:] Арып, талып сагъышха батып олтурдум, Уучу башлыгъымы къар жуммакъладан толтурдум.* «Малкъар халкъ жырла», 9. *Къадар анга берген юлюшге бюсюремей, терен сагъышха къалды.* «Шуёхлукъ», № 28, 80. ■ **Сагъыш эт** *къ.* **сагъышлан.** *Жаш, сагъыш эте кетип, ишине къайтды. Сагъыш этмей этилген иш тынгылы болмайды.* ■ *Бадина жашын кёкюрегине къысды да, къысха, зыбыр чашчыгъын сылай, кёп тюрлю сагъышла этди.* «Шуёхлукъ», № 52, 61. **Сагъышха кет** *къ.* **сагъыш басды.** *Сафар, сагъышха кетип, тютюн тартды, Найыпхан а аны бла жангыз къалгъанына жунчуюракъ болуп, башын энишге этди.* Толгъурланы З., Эрирей, 156. *Юсюп, Махмутну ызындан къарап, асыры кёлю сагъышха кетгенден не айтыргъа билмей къалды.* Шауаланы М., Мурат, 35. **Сагъышха кир** *къ.* **сагъыш басды.** *Жашчыкъла терен сагъышха кирип тургъанлай, Зарема, гузаба этип, юйге кирди.* Шаманланы М., *Окъа бёрк, 40. Хапарларын тауусуп, экиси да [Сапар бла Наныкъ] терен сагъышха кирип тургъанлай, эшик кючлю къагъылды.* Хубийланы О., Дерт, 95. **Сагъышха къал** *къ.* **сагъыш басды.** *Эки къолун жаякъларына салып, Бир тюрлю белгисиз сагъышха къалып, Зауурбек олтура эди эшикде.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Мен бери нек келгеними да унутуп, эсде болмай тургъанлай терен сагъышха къалдым.* «Шуёхлукъ», № 13, 116. **Сагъышларынгы чач** отвлечься от тяжелых мыслей / бир зат бла булжуп, жарсыуунгу, къайгъынгы унут. *Бир къаум адам бирге жыйылсала, Ой сагъышларын чачадыла.* «Малкъар халкъ жырла», 256. *Харунну сагъышларын чачар ючюн, тенглери кёп тюрлю кюлкюлю хапар айтадыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 114.

САГЪЫШЛАН *эт.* Думать; размышлять/ Бир затны юсюнден ойла. *Ала [жашла] батырлыкъгъа таукел болсала да: «Ишни ахыры неге таяныр, не бла бошалыр?» – деп, сагъышланмадыла.* Шауаланы М., Мурат, 204. *Сюйдюм толу орамларынгы, Ийлешдим огъурлу халкъынга, Къайтып келеме сагъышлана, Къыйналып жашау осаллыкъгъа.* Хубийланы О., Мурат, 8.

САГЪЫШЛАНДЫР *эт. понуд. от* **сагъышлан** / Сагъышлан дегенни *къатланыучу айырмасы. [Мырташ да Забийдагъа:] Мени сагъышландыргъан олду: бу сен алгъан ахчаланы бурунгдан чыгъармазлыкъларына ажымсызмыса?* Хубийланы О., Дерт, 184. *Зыбыр сакъалыча, акъ булутламы, туугъан жерини кюзюнден къоркъуп, кёчюп баргъан зурнукламы сагъышландырадыла Къасботну?*

Толгъурланы З., Къызгъыл кырдыкла, 72. *Ахыр тёрт тизгинде поэт умутлары къанатланып, кёкде айланнганланы терен сагъышландырып, жашауну кюйсюз кертилигине тюшюндюреди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 41.

САГЪЫШЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сагъышландыр** / Сагъышландыр дегенден *этим ат. Биреуню халкъны болумуну юсюнден сагъышландырыу.*

САГЪЫШЛАНЫУ *и. д. от* **сагъышлан** / Сагъышлан дегенден *этим ат. Юч-тёрт айны къарны тюбюнде турлугъуна сагъышланыу жерни мыдах кёргюзтеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 152. *Мухадин терен сагъышланыудады.* Ахматланы И., Боранда, 55.

САГЪЫШЛЫ I *сыф.* Задумчивый, озабоченный, озадаченный / Сагъыш этген, сагъышы болгъан. *Сагъышлы сагъышын айтса, сагъышсызны башы аурур.* (Нарт сёз.) ○ *Кязимни азатлыкъ кюрешде адамны орунуну юсюнден айтхан сагъышлы назмуларындан экинчиси аны «Жашыма» деген назмусуду.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 102. *Аны [Харунну] сагъышлы сыфатында ауур жашауну табын кёрюрге болукъду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 60.

САГЪЫШЛЫ II *хал. сёзл.* Задумчиво / Сагъыш этип, сагъышланып. *Шарафутдин бир къолу бла чигинжиге таянды, бирси къолун а жан сюегине салып, эл таба сагъышлы къарады.* Шауаланы М., Мурат, 10. *Чапай улу, къол аязын да пулемётну къызыу бургъысына салып, кёк кёзлерин да жумуп, сагъышлы жырлай эди.* «Шуёхлукъ», № 30, 10.

■ **Сагъышлы бол** сагъыш эт *къ.* **сагъыш**. *Жаш, бизни кёргенлей, нек эсе да мудах да, сагъышлы да болду.* «Шуёхлукъ», № 56, 42.

САГЪЫШЛЫКЪ *ат.* То, что заставляет думать / Сагъыш этдирген зат. *[Алтын Шамилге:] Ол ишни сагъышлыгъы жокъду.* Ахматланы И., Боранда, 31.

■ **Сагъышлыкъ бол** быть обеспокоенным разными думами / кёп затны юсюнден сагъыш эт. *Ала кеслери да сагъышлыкъ болуп турадыла.*

САГЪЫШСЫЗ I *сыф.* 1. Необдуманный / Оюмсуз, ойлашынмагъан. *Сагъышсыз сёзню жел элтир.* (Нарт сёз.) ○ *Телини иши сагъышсыз.* (Нарт сёз.) ○ *Сагъышсыз иш оюлур.*

2. Беззаботный, беспечный / Къайгъысыз, жукъгъа къайгъы этмеген, жарсымагъан. *Сагъышсыз сабийлик кезиу тауусулуп, насыплы жаш жылла къошула келгени бла Наурузну бла Зуриятны аралары да узакъ бола, кенг бола барады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 20.

САГЪЫШСЫЗ II *хал. сёзл.* Необдуманно, опрометчиво / Сагъыш этмей, оюмламай. *[Добай Алчы улугъа:] Бу ишге адам, кёзлерин къысып, сагъышсыз къараргъа керек тюйюлдю.* Этезланы О., Тарда, 36.

САГЪЫШСЫЗЛЫКЪ *ат* 1. Беззаботность, беспечность / Жукъгъа къайгъы этмеулюк, жарсымаулукъ. *Сабийни сагъышсызлыгъы.*

2. Необдуманность / Оюмсузлукъ. *Ишни этиуде сагъышсызлыкъ.*

САД *ат.* Сад / Терек бахча *къ.* **терек**. *Сабийлигимде кюз арты*

садха Кирип терекле башында Къалгъан алмаланы излерге мен Бек сюйюучю эдим хар заманда. К ъ у л и й л а н ы К ъ., Сайламала, II, 184. *Жаз башында жашил садча, Жашнап ёседи, Ата журтум.* «Жанкъылыч», 53.

САДАКЪ *ат* 1. Лук (*оружие*) / Жаягъа бау тартылып, энчи окъланы атар ючюн ишленнген эрттегили сауут. *Бийик жухлагъа минип, Садакъланы тартыучу эдик. Айны желмауз ашайды Деп, ай таба атыучу эдик.* О т а р л а н ы С., Жюрек саугъа, 56. *Алф Ёрюзмек нарт учагъа келгенди: «Садакъ атып сынашайыкъ» – дегенди,– Демлешиуде уллу къоркъуу бергенди.* «Нартла», 33. *[Алсудур] Кёкде бир къушну учуп баргъанын кёрюп, къушха садагъын атды.* «Къарачай халкъ тауруха», 75.

2. Стрела / Садакъны огъу. *Окулайны аллына бир да садакъ бурунуна илинирик жаныуар чыкъмады.* (Ф о л ь к.) *Хар юйню аллында бир узун къарт къолунда жаясы бла сюеле эди, къатында – бир талай садакъ.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 24. *Юч жаш да насып сынап, юч садакъ атадыла.* (Ф о л ь к.) *Сабийле чанадан айырылып, садакъ учургъа кёчгендиле.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Чолпан, 143

3. Стрела (*подъемного крана, экскаватора и т. д.*) / Кётюрюучю механизмни, къымылдаучу эм бир затны кётюрюучю кесеги. *Экскаваторну талай метрге созулгъан узун садагъыны къурч трослары тартылып, темир тишли уллу чолпу, чайпала, ёрге кётюрюлдю.* Х а п ч а л а н ы М., Мени насыбым, 11. *Келип тохтагъан кемелени уллу кюбюрлеринден машиналаны, станокланы, ящиклени, машокланы чыгъарадыла лебедкаланы садакълары.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 56.

■ **Садакъ бау** тетива (лука)/ садакъны жаясыны эки къыйырын тартып тургъан бау. *Асо садакъ бауну аллай бир кючлю тартды, садакъны жаясы, тюз жюзюкча, бюгюлдю, садакъ окъ ычхынды да окъча, ёрге кетди.* В. А н а н я н, Барсла тарыны пленлилери, 171. **Садакъ жая** гибкая дуга лука / садакъны бауундан тартсанг, бюгюлюучю къынгыр агъачы. *Хаким садакъ жаягъа бир къарыулу чыбыкъны сайлады.* (Ф о л ь к.) ■ *Барып садакъ жаягъа жарарыкъ чыбыкъ излерге Асо биринчи болуп чыкъды.* В. А н а н я н, Барсла тарыны пленлилери, 123. **Садакъ окъ** стрела / садакъгъа салып атаргъа жараучу, къыйырына жютю зат кийдирилген узун тюз чыбыкъ. *[Дебетни] Садакъ окълары, сынап атса, Къары-къары ташха. Энди сауут-саба болду аслам Толу жетер кибик къартха, жашха.* М о к ъ а л а н ы М., Жугъутур мюйюз, 104. *Рачыкъауну садакъ огъу асыры ауурдан, темир чюйню бюгюп, жерге тюшеди.* «Нартла», 211.

САДАКЪА *ат дин.* Милостыня, подаяние / Жарлыгъа, къарыусузгъа диннге ийнанган адам «гюнях-ларын кечирир ючюн» берген зат. *Садакъа жый. Садакъа бер. Садакъа тийишли адам.* ■ *Ол чабып баргъан бёлек адамны аллында баргъан а эл садакъасы бла жашагъан жамаукъаптал, къарабет, Биязурукъа эди.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 21. *Къайдан болады жангур, элни жартысы намазгъа жюрюмейди, садакъаны, фитирни унутхандыла!* А п п а л а н ы Х., Къара кюбюр, 50.

САДАКЪАЛЫКЪ *ат.* То, что предназначено для подаяния (*продукты, деньги и т. д.*) / Садакъагъа берилирге деп белгиленнген зат (*ашарыкъ, мирзеу, ахча*).

САДАКЪАЧЫ *ат.* Нищий, попрошайка / Садакъа жыйып айланыучу адам. *Садакъачыны къапчыгъы тешик.* (Нарт сёз.) *Итден къоркъгъан садакъачы болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *[Къасым] бизни, биз ангыламагъан арап тилге Муслим деп бир тюрклю садакъачы окъутургъа кюрешиучю эди.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 91. *Турсам да сенсиз алтын къалада Садакъачыгъа ушарма, Сени бла къалсам а, мен мында Таш башында да жашарма!* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 22.

САДАКЪАЧЫЛЫКЪ *ат.* Нищенство, нищета / Жарлылыкъ, факъырлыкъ. *Ичгичини арты садакъачылыкъ бла бошалыр.* (Нарт сёз.)

САДАКЪЛЫКЪ *ат.* Предмет, пригодный для изготовления лука / Садакъ ишлерге жарарыкъ зат. *Нарт, садакълыкъ излей, къара агъачха баргъанды.* (Фольк.)

САДАКЪЧЫ *ат.* Стрелок из лука, лучник/ Садакъ бла атыучу адам. *Эки къуш тюйюшселе, садакъчыгъа тюк тюшер.* (Нарт сёз.) ○ *Бетсиз садакъчы, къуш балаланы эслеп, Огъун жиберирге тартса жаясын, Ана къуш а, къоркъмайын ёлюрме деп, Душманындан къоруулайды уясын.* Отарланы К., Сайлама, II, 212.

САДИЗМ *ат.* Садизм / Артыкълыкъ, залимлик, къатылыкъ.

САДИСТ *ат.* Садист / Зорлукъдан къанмаучу, артыкълыкъдан тоймагъан, залим адам, ташжюрек адам. *Фашист аскерлени арасында кёп тюрлю садистле да болгъандыла.*

САДИСТЛИК *ат къ.* **садизм.**

САДЫР *ат.* Топь в болоте (*где может засосать*) / Мырдыны, батмакъны адам, мал батарча жери. *[Ибрагим Тауланнга:] Нечик кёрмейсе, ма былайгъа къара, деп, къолун садырла таба тутуп кёргюздю.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 96.

2. *В позиции определения:* а) топкий, болотистый / Мырдылы, батмакълы. *Садыр жер*; б) болотный (*о воде*) / Мырды, батмакъ (суу). *[Назир:] Мен, садыр суу ну уртлагъанча, жыйырылдым.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 12.

САДЫРАЧ *сыф. къарач.* Резной / Жонулуп, кесилип оюула салыннган. *Доктор садырач орундукъну къулагъына къапланып турады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 218. *Терезени къатында, юсюне эки жабыу жайылып, бир садырач аякълы стол.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 55.

САД-ЯСЛИЙ *ат.* Сад-ясли / Ата-аналары ишде болгъан заманда школгъа бармагъан гитче сабийчикле туруучу учреждение. *Ишчилени сабийлери хазна къалмай, сад-яслийледе хакъсыз турадыла.* «Коммунизмге жол», 1977, № 84. *Элде 60 орундугъу болгъан сад-яслий, хамам барды, клуб, водопровод ишленеди.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 110.

САЖНА *ат.* Сажень / Узунлугъу 2,13 м болгъан ёлчеучю адыр. *Сиз ишни аламат юлешгенсиз: бригадир бла учетчик эр кишиледиле, бирини къолунда сажна, бирсини къолунда уа къарындаш, тиширыулагъа юлюшге уа чага.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 77. *Кёл уллу кёлдю: узунлугъу жюз сажна, кенглиги уа сексен сажнагъа жууукъду.* «Шуёхлукъ», № 56, 91.

САЖНАЛА *эт. сёл. тил.* Отмерять саженем / Сажна бла ёлчеле. *Учётчик сюрюлген жерни эки жанына айланып сажналайды.*

САЖНАЛАТ *эт. понуд. от* **сажнала** / Сажнала дегенни *къатланыучу айырмасы. Бахчаны сажналат.*

САЖНАЛАТЫУ *и. д. от* **сажналат** / Сажналат дегенден *этим ат. Картоф салынырыкъ жерни сажналатыу.*

САЖНАЛАУ *и. д. от* **сажнала** / Сажнала дегенден *этим ат. Биченликни сажналау. Сабанны сажналау.*

САЗ[1] *ат къарач.* **1.** Глина / Къошун, къызыл кирпич д. а. к. затла этгенде хайырланылыучу сары топуракъ. *Топуракъны тюп къатысы тюрлю-тюрлю тукъумладан: саздан, юзмезден, тытырлыкъдан къуралыргъа боллукъду.* «Естествознание», 4. *[Иван Игнатха:] Сени акъылынг бла, сора бизге саздa урлукъ салсакъ да боллукъду.* М. Шолохов, Дон хапарлары, 113.

2. *кёч. В позиции определения:* желтый, бледный; землистый (*о цвете лица*) / Къансыз, сары (*бетни тюрсюнюню юсюнден*). *Сапыра – бууаз, бети – саз. Заман къалгъан эди аз, Къутулду, улан тууду, Аны шаудан суу бла жууду.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 95. *Къарыны ачны бети саз.* (Нарт сёз.)

САЗ[2] *ат муз.* Саз (*старинный струнный инструмент*) / Къыл къобузну Закавказияда, Иранда, Турцияда аслам жюрютюлюучю тюрлюсю. *Эрттеден тартдырады къолум мени Санга жарыкъ жырлатыргъа сазны, Жырчы, жырла жарыт таулуну Туугъан къар тауларында Кавказны.* «Жашауубузну байрагъы», 143.

САЗАН *ат.* Сазан / Европаны бла Азияны бассейнлеринде, тузсуз сууда жашаучу, карп тукъумдан чабакъ. *Ол сазанны туугъан атасын тутхунчу бу чунгурну къатында олтургъанлай турлукъма.* «Шуёхлукъ», № 48, 13.

САЗБЕТ *сыф.* Бледнолицый, желтолицый / Акъсыл бетли, саз бетли. *Сазбет адам. Сазбет къыз.* ■ *[Къыз:] Суу боюнуна баргъанлай, Суу челегим тёнгереп, Сазбет болуп турама, Сюйгенчигим ёнгелеп.* «Малкъар халкъ жырла», 209. *Сарымыйыкъны сол жанында, къулакъ артына да къаз тюкню салып, бир сазбет, арыкъ – сюдню къагъытчысы олтурады.* Къобанланы Д., Таулада тарыш, 201.

САЗБЕТЛИК *ат.* Бледность (*лица*) / Бетни сазлыгъы. *Хорлам къарнашыны юсюню аманлыгъына, сазбетлигине, къарт къан алгъанына, сынап, къарайды.* Хубийланы О., Дерт, 260.

■ **Саз бол** побледнеть / акъсылдым бол, агъар (*адамны бетини юсюнден*). *Къысха заманны ичинде Жамийлят биле-биле азгъанды, бети саз болгъанды.* Кацийланы Х., Тамата, 79. *Зуфарны терк кетери эсге тюшсе, Саз болады Жаухарны жумушакъ бети. Туман кюнча, мутхуз болады, кюшсюнсе, Толгъан айча нюр жайыучу келбети.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 42. **Саз топуракъ** *къ.* **саз**[1]. *Юй ишлерге болуша, кюн оздурдум. Манга алгъыш этди юйню иеси. Арыгъан къолларымдан*

кетмей турду Ийленнген саз топуракъны ийиси. Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 9. *Бир кесек тургъанлай, Мыртаз уллу бычагъыны башына жабышханлай, бети саз топуракъ кибик болуп жетди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 81. *Юй хунабызны саз топурагъында Кёреме бармакъ ызларын анамы. Мени сууукъдан къоруй къыш чагъында, Анда къоюп кетгенди ол аланы.* «Шуёхлукъ», № 9, 44.

САЗГЪЫЛ *сыф.* Бледноватый / Сазгъа тартхан. *Бийче кюн тийдирмейди сазгъыл бетине.* (Фольк.)

САЗГЪЫЛЛЫКЪ *ат.* Бледноватость / Сазгъыл хал. *Къызны бетини сазгъыллыгъы алыкъа кетмегенди.*

САЗЛА *эт. къарач.* 1. Чертить борозду (*сохой*) / Бараза эт (*сабан агъач бла*). *Жерни сазлап бошадыла.*

2. Мазать желтой глиной / Сары, саз топуракъ жакъ. *Амма юйню мурдорун сазлады.*

САЗЛАН *эт.* 1. Саз бол *къ.* **саз**[1]. *Къарангы къартая, кёк да сазлана, Жулдузла бугъадыла, бир-бир азлана.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 70.

2. *Страд. от* **сазла** / Сазла дегенни *зорлаучу айырмасы. Къоркъгъандан жашны бети сазланды*

САЗЛАНДЫР *эт. понуд. от* **сазлан** / Сазлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Ауруу къызчыкъны сазландыргъанды.*

САЗЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сазландыр** / Сазландыр дегенден *этим ат. Жарсытырча хапар айтып, биреуню бетин сазландырыу.*

САЗЛАНЫУ *и. д. от* **сазлан** / Сазлан дегенден *этим ат. Бетни сазланыуу.*

САЗЛАУ *и. д. от* **сазла** / Сазла дегенден *этим ат. Юйню мурдорун сазлау.*

САЗЛЫ *сыф.* Глинистый / Саз топуракълы. *Сазлы жер.*

САЗЛЫКЪ *ат.* Бледность, желтизна / Саз болгъан хал. *Бетни сазлыгъы. Больницада жатханланы бетлеринде сазлыкъ эсленеди.*

САЙ *сыф.* 1. Неглубокий, мелкий / Терен болмагъан. *Сайды деп терен суугъа кирме, байды деп къызынгы телиге берме.* (Нарт сёз.) ○ *Жашла, суугъа кирмегиз, Терен тюйюлдю, сайды деп, Къызла, жашлагъа бармагъыз Малы барды, байды деп.* (Фольк.) ■ *Харакетин хапчугун Тюлкю омакъ жыяды, Жукъа билямукъ этип, Сай табакъгъа къуяды.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 104.

2. *кёч.* Неглубокий (*об уме*), поверхностный / Акъылы терен болмагъан. *Билими сай адам. Аны башы сайды.*

3. *кёч.* Бедный, скудный / Жарлы, къарыусуз. *Сайны тюртюп, байны кючлю тутханлары, Динни байны жанына уютханлары.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 236. *Автор кесини назмусундашнизаукълугъун кёргюзтюп къойса эди, магъана асыры сай болур эди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 120.

4. Плоский / Жассы. *Кюн жылытхан сай ташха чёгюп, Анам тынч ийирди урчугъун.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 264. *Къара сай бетин чечек тапла басып, тири кёзлери огъурсуз къарайдыла.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 21.

■ **Сай бол** мельчать / азай, таркъай (сууну юсюнден). *Ашыкъгъан суу Узакъ ётмез. Ол сай болур. Сени элтмез.* «Жилтинле», 302. *Тенгизча теренди дейдиле жашау, Тенгиз чёгеди, сай болады, къуруп. Баргъан суучады дейдиле жашау, Таркъаймайды жашау, тебеди, уруп.* «Шуёхлукъ», № 20, 10.

♦ **Сайын терен этме** *угъайл. къарач.* не осложнять простые вещи / бош затны уллугъа, тереннге кетерме.

САЙАКЪЫЛ *сыф. сёл. тил.* Умственно ограниченный / Акъылы, ангылауу терен болмагъан. *Сайакъыл адам.*

САЙГЪАКЪ *ат.* Сайгак / Ышныр этиучю, туягъы экиге бёлюннген къуууш мюйюзлю, тюзледе жашаучу кийик. *Вертолёт бла барып, сайгъакъ сюрюулени къалайда болгъанларына къарайдыла.* «Коммунизмге жол», 1981, № 132.

САЙЛА *эт.* 1. Выбирать *кого-что*, делать выбор / Болгъан затладан бирин айырып, жаратып ал. *Ариуну сайлама, игини сайла.* (Нарт сёз.) ○ *Къарылгъачла излейдиле, Жылан жетмез жерлени, Аны ючюн сайлайдыла. Шахарланы, эллени.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 32.

2. Отбирать, выбирать *что* / Къаллай да болсун бир ышанына кёре айыр. *Мырзабек быдыян токълуланы сайлап бир жанына эте эди.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Сора ала [чий ёзденле] Шары таугъа чапдыла. Къысыр эчкилени сайлап-сайлап, кесип ала къапдыла.* «Малкъар халкъ жырла», 55.

3. Подбирать / Кереклинги, жарырыгъын айырып ал. *[Османны жашы Батыр Асланнга:] Эринмей кесинг бар да, парторг бла да, комсорг бла да тюбеп сёлеш, кенгеш, адамла сайла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 138. *Андрейге къыйын тасхагъа барыргъа жараулу солдатладан бешисин сайларгъа буйрукъ берилди.* «Коммунизмге жол», 1979, №134.

4. *къарач.* Избирать кого / Къол кётюрюп айыр. *Эм тыйыншлы адамланы къырал властны органларына сайлап, жашауну андан ары бек жашнатыргъа себеп болайыкъ.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 104. *Келигиз, барыбыз да тамбла халкъ тежеген кандидатланы сайларгъа барайыкъ, бир адамча, ахшы муратда депутатла ючюн чёп атайыкъ.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 65.

5. Наматывать (*веревку, пряжу и т. п.*) / Чёрге, чулгъа. *Халыны сайла.* ■ *Ийналукъ, къойну чегилерин сайларгъа болуп, бираз тынгылады.* Толгъурланы З., Эрирей, 65.

6. Присмотреть, облюбовать *кого-что* / Къарап айыр, сёз ючюн, (*къызны*). *Къыз сайла. Кесинге бёрк сайла.*

7. *кёч.* Складывать *что* / Жарашдырып тап жый. *Нарт, тереклени юзюп, зыкала кибик сайлады.* (Фольк.) ○ *Малжей къошунланы юй башына сайлады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 300.

САЙЛАМ[1] *сыф. къ.* **сайлама.** *Тутхан иши керти эди, Жашауда баргъанын кёрдю, Хорлаулагъа къууана, кюле, Сайлам адамыбыз ёлдю.* Теммоланы Х., Хорламланы жырлары, 10.

САЙЛАМ[2] *ат къарач. къ.* **матау.** *Къыз халы сайламланы аллына салып турады.*

САЙЛАМА *сыф.* Отобранный, отборный, лучший / Сайланнган, игиге саналгъан; бек иги. *Сайла-*

ма жаш. Сайлама урлукъ. Сайлама чыгъармала. ■ *Къазакъланы сайлама аскерлери, Къачхан эдиле, жоюлгъан эдиле кёплери.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Кязимни сайлама чыгъармалары уллу китап болуп басмаланнгандыла.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 8.

САЙЛАМЛЫ *сыф. къ.* **сайлама.** *Кёп ишледе сайламлыса, Илму бла байламлыса, Тюз ниетде айланаса, Таулу къызса, жокъду сёзюм.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 64. *Бу законнга къууанадыла Стахановчу жигитле, Нефть шауданланы бюркдюрген сайламлы ударникле.* Теммоланы Х., Хорламланы жырлары, 37.

САЙЛАН *эт. страд. от* **сайла** / Сайла дегенни *зорлаучу айырмасы. Башсыз урчукъ айланмаз, келбетсиз къыз сайланмаз.* (Нарт сёз.) ❍ *Пионерле, жазыучуланы боюнларына къызыл галстукла тагъып, ала пионер организациягъа сыйлы членнге сайланнганларын билдирдиле.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 105.

САЙЛАНЫЛ *эт. страд. от* **сайлан** / Сайлан дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш шахар советге депутатха сайланылды.*

САЙЛАНЫЛЫУ *и. д. от* **сайланыл** / Сайланыл дегенден *этим ат. Жашны элни таматасына сайланылыуу аны къууандырды.*

САЙЛАНЫУ *и. д. от* **сайлан** / Сайлан дегенден *этим ат. Депутатха сайланыу. Бригадирге сайланыу.*

САЙЛАТ *эт. понуд. от* **сайла** / Сайла дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаулагъа зыгъыр чайнатхан, Бизде къууанч сайлатхан, Эркин тюзледе ойнатхан – Сау болсун бизни халкъыбыз!* «Жилтинле», 37. *[Къыз:] Мараучу уста болса, Ушкокну чарлатмайды, Жаш кесин сюйдюралса, Башханы сайлатмайды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 22.

САЙЛАТДЫР *эт. понуд. от* **сайлат** / Сайлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Суунг бла айран, жау чайкъатхан, Шошлукъ берген сюрюучю шауданы, Кёп шауданладан кесин сайлатдыргъан, Салам, салам, сюрюучю шауданы.* «Шуёхлукъ», № 57, 45.

САЙЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **сайлатдыр** / Сайлатдыр дегенден *этим ат. Ишден окъууну сыйлатдырыу. Малчылыкъны сайлатдырыу.*

САЙЛАТЫУ *и. д. от* **сайлат** / Сайлат дегенден *этим ат. Юй ишлерге жер сайлатыу. Малны чегилерин сайлатыу.*

САЙЛАУ [1] *и. д. от* **сайла** / Сайла дегенден *этим ат. Къыз сайлау. Кийим сайлау. Иш сайлау.* ■ *Жумушларын унутуп, къайгъылы заманда къыз сайлаугъа кирип, жолларындан кечиге тургъанларына кеслеринден тартынганча болуп, [Хасан бла Хамит] бир бирине къарап, эрлай ёрге къопдула.* Хубийланы О., Аманат, I, 135.

САЙЛАУ [2] *ат.* Желание / Адамны кюсеген, сюйген заты, тилек. *Жюз жылкъыны уллу Къобандан ётдюрюп, Чилле-Гошаны сарайына ургъанды. Таулу жигит Чилле-Гошаны эки сайлаун этгенди да Чилле-Гошаны уа ат боюнуна алып кетгенди.* (Фольк.) *Гемудасы юч сайлауну бергенди.* (Фольк.)

САЙЛАУЛА *ат кёпл. сан къарач.* 1. *къ.* **айырыула.** *Сайлауланы кезиую.*

2. Избирательный / Айырыула бла байламлы. *Сайлау система. Сайлау участок.*

САЙЛАУЧУ *ат къарач. къ.* **айырыучу.** *Сайлаучуланы депутатлагъа салгъан аманатлары жашау таплыгъына жораланнган ишледен боладыла.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 43. *Сайлаучула жыйылыуда депутатлагъа кандидатлагъа талай ишни бажарыргъа аманат этдиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 48.

САЙЛЫКЪ *ат* 1. Мелководье / Сууу терен болмагъан черек, кёл д. а. к. зат эмда черекни, кёлню д. а. к. затны сай болуучу заманы. *Чомарт шаудан, бай шаудан. Къудуретни байлыгъы, Бурундача турады Теренлиги, сайлыгъы.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 29.

2. *кёч.* Малосодержательность / Магъанасы азлыкъ. *Строфаны къалгъаны магъаналы болгъаны себепли, бир айтыуну сайлыгъы жутулады.* Байрамукълаланы Н., Назму бла жазсала, 85. *Азиретни прозасында сайлыкъ болмагъаны, терен магъана тыйыншлы формагъа бёленнгени, метафорала, аллегорияла, дагъыда башха тенглешдириуле, олицетворенияла, символла бла керти хайырлана билгени айырма этеди.* Къагъыйланы Н., Тинтебарыш, 64.

САЙНА *ат.* Сени / Эл юйлени бир къауумунда юйге кирген эшикни бла адам жашаргъа ишленнген отоуланы ортасы. *От бек алгъа сайнадан отоугъа сакъ сыпдырылды, эшик жабыуну жалап башлады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 15. *Салкъын, эркин сайнада олтуруп, тёгерегин да жонгурчхагъа алдырып, кимге эсе да бешик ишлей тура эди Бияслан.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 12.

САЙНАТ[1] *ат.* След, проложенный на траве, в снегу и т. д. / *Жангы къарда, кырдыкда салыннган ыз. Экиси да [Малжей бла Чоллай], талада къарны сайнат этип, агъачха ташайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 332.

САЙНАТ[2]: **Сайнат эт** халек эт *къ.* **халек.** *Малла бахчаны сайнат этгендиле.*

САЙРАКЪ *ат.* Деталь сохи / Ылысхынны чындыгъа бегитген агъач.

САЙРЫ: Сайры чыбыкъ *къарач.* лоза, прут / Иги бюгюлюучю, сынмаучу чыбыкъ. *Бутларыма сайры чыбыкъны тартдырыр.* (Фольк.)

САЙЫН *сонг.* 1. Еже; каждый / Бир затны къайда да этиле, бола тургъанын кёргюзтеди. *Кюн сайын келип тургъан сыйсыз болур.* (Нарт сёз.) ○ *Къыямыт топуракъбаш юйюне кюн сайын бир-эки урунмаса, тынчлыкъ тапмайды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 194. *Ала [сабийле], ингир сайын от жагъагъа басынып, къайда Антон, къайда Бекболат айтхан жомакълагъа тынгылаучу эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 381.

2. По мере того, как... / Бир затны этиле, бола баргъаны къадар. *Не къадар кёп биле баргъаны сайын, адам андан да ары бютюнда кёп билирге итинеди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 47. *Жаш жыйылгъанлагъа не къадар жуукълашханы сайын, аланы дауурлары да аны къулагъына*

ачыкъдан ачыкъ эшитилип бара эди. Къобанланы Д., Таулада тауш, 238.

3. За каждый / Хар бири ючюн. *Мени асмакъ жипден тёгюлюп тургъан чачымы тюгю сайын бир даучу сюелир.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 131. *[Сафар:] Менден тёгюлген къанны хар тамычысы сайын, бир челек къан алыныр.* Хочуланы С., Хапарла, 72.

САКВОЯЖ *ат.* Саквояж / Жолоучуну сумкасы. *Доктор къолунда эскирек, кёпню кёрген саквояжы бла юйге кирди.* «Шуёхлукъ», № 46, 23. *Вера, саквояжындан жол азыгъын чыгъарып, тенг къызларыны алларына салды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 85.

САКСАУЛ *ат.* Саксаул / Орта Азияны тузлу эм къумлу жерлеринде ёсюучю, уллу болмагъан, чапыракъсыз терек. *Саксаул къаты агъачды. Саксаулдан отунла хазырларгъа.* ■ *Жолну эки жанында да къынгыр саксаулла къар тюбюнде къалгъандыла.* Ахматланы И., Боранда, 37.

САКСОФОН *ат.* Саксофон / Юфгюрюп согъулуучу музыка инструмент (*духовой эм джаз оркестрледе хайырланылады*). *Музыка училищеде къобуз, кларнет, саксофон согъаргъа юйренедиле.*

САКСОФОНЧУ *ат.* Саксофонист / Саксофонну согъуучу адам. *Саксофончу оркестрни биринчи концертине хазырланады.*

САКЪ *сыф.* 1. Осторожный, осмотрительный, внимательный, чуткий, бдительный / Къоркъуу, хата, заран д. а. к. зат болдурмазгъа кюрешген. *Сакъ юйюне сау барыр.* (Нарт сёз.) ○ *Таула, жылкъыны сакълагъан сакъ гёзетчилеча, къара жамычыларын кийип, эляи тёгерегинде тохтагъандыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 126. *Къууанчны сакъ къалауурy, Ёкюлю – эрлик Бир тунчукъса аны жыры, Сынса жигерлик, Муратына жеталмайын Къалыр кишилик.* Отарланы К., Сайлама, II, 24.

2. *кёч.* Склонный к *чему-л.* / Бир затха ёч болгъан. *Жамболат барып тохтагъан къуртха, адамны алдаргъа сакъ, ётюрюкчю болгъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 57.

3. Бережный / Къоруулагъан, сакълагъан. *Гюняхы керек тюйюлдю, ол [Катя] намысына сакъ, ишине къаты къыз эди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 33.

4. Заботливый/ Къайгъыргъан, уллу кёллю болмагъан. *Башларына сакъ Тогъаланчыла гумуларын къуру тутмай эдиле.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Ол [Исхакъ], къайда ишлесе да, юйюне, сабийлерине бек сакъды.* «Коммунизмге жол», 1986, № 184.

САКЪ II *хал. сёзл.* 1. Осторожно, осмотрительно, внимательно, чутко, бдительно / Къоркъуу, хата, заран д. а. к. зат болдурмазча, эслеп. *Кече ачады къоюн, къучакъ да. Сюймекликге, аны жолуна. Мурдар а, къара жинча, бычакъ да Алып, сакъ чыгъады жолуна.* Отарланы К., Дуния эрттени, 21. *Бир кесек заман озгъандан сора, жыгъылгъан башын кётюрдю, тёгерегине сакъ къарады да, тёрт къынгыр болуп, суу ызгъа ташайды.* Хочуланы С., Хапарла, 86.

2. Бережно / Аяп. *Сюйгеними алып кетген эди суу. Ариу суратын а асырайма сакъ. Анга къарагъаным да бола асыу, Кесим кесим бла этеме ушакъ.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 61.

■ Сакъ бол 1) смотреть в оба, насторожиться / къоркъуу, хата, заран, д. а. к. зат болдурмазча бол.

Хан, жылкъысы сюрюлмей, сакъ болмаз. (Нарт сёз.) ○ *Киштик марлап тутмасын, Сакъ бол сен, жарлы чыпчыкъ.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 45. *[Айдарукъ Къаншаугъа:] Тауда кюз арты шытылы, жауунлу болады, сакъ болугъуз деп, малланы аманат этди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек; 2) беречь / сакъла. *[Анасы Найыпханнга:] Сен энди сабий тюйюлсе, намысынга сакъ болургъа керексе.* Толгъурланы З., Эрирей, 8. *Акъбийче айтханны этип, этегине-женгине, мал тюгюне сакъ болуп алай жашаса, Айдарукъ бакы болуп да къалыр эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 14.

♦ **Сакъ жауун** ливень, проливной дождь / къаты жаугъан жаун. *Сакъ жауун терк тохтар.* (Нарт сёз.) ○ *Сакъ жауун жауады, болмайды сел, Мен терезеден къарап турама. Анам, эшикден кирип,- Жашым сен нек сагъышлыса? – дерик сунама.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 6. *Сюеме сени таула башы Къургъакъ ташдан толу ырхы ыз Сакъ тау жауунну сюйген кибик, Юйге кеч болуп келген къышхы жолоучу отну сюйген кибик.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 42. **Сакъ от** сильный огонь / къызыу, уллу от. *Бекболат сакъ отда темир шишни къыздыра тура эди.* Гуртуланы Э., Жаубермез Асланбий, 72. *Сен сансыз къарап къойгъан а, Сен жюрек къылын къыйгъан а Сакъ отдан кёлек кийгенди.* «Шуёхлукъ», № 61, 44.

САКЪА *ат эск.* Бита, отборный альчик при игре в альчики / Ашыкъ ойнагъанда ашыкъланы марап атыучу ашыкъ. *[Мустафир] Бармакъларын акъырын ачып, сакъасын ашыкъланы марап атды.* Толгъурланы З., Айыуташ, 6.

САКЪАЛ *ат* 1. Нижняя часть лица / Бетни тюп жаны. *[Солдатладан бири] Жукъ билмей жукълагъан жашны юсюнден жууургъанын бир жанына атып, керох буруну бла сакъалындан ёрге-ёрге тюртдю.* Ахматланы И., Боранда, 6. *Тирмени чылмыкъсыз ишлеп турса, аппа чыгъып, ол ташха олтурур да, сакъалын гулоч таягъына тиреп сагъышлагъа кетер.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 43.

2. Борода / Бетни тюп жанында тюклери. *Аппам, суу боюнунда от тамызып, Къамасы бла тонун къыргъанды, Зыбыр сакъалы мукъур буз болуп. Ол къыш кече юйге кёп баргъанды.* Къулийланы Къ., Сайламала, I, 29. *Ол [Ибрахим], чал ура башлагъан гымых сакъалын сол къолу бла сылай, дугъум кёзлерин Даутаны къоюнунда жатып тургъан уллу къолан киштикге ийди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 63.

■ **Сакъал жюлю** бриться / сакъалда ёсген тюклени тамырларына дери кесип кетер. *Шауданчыкъ кюзгюсю болуп, Малчы сакъал жюлюгенди. Бери суугъа келген къыздан Къызына салам ийгенди.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 83. *Кийим ауушдургъан къайда, сакъал жюлюрге да жокъду заман.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 210. **Сакъал жюлюучю** парикмахер / адамны сакъалын жюлюрге, чачын къыркъыргъа неда ариу жарашдырыргъа усталыгъы болгъан адам. *Чалмыйыкъ къараул сакъал жюлюучюге сейирсинип къарайды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 199. *Анда [ол юйде] юс, аякъ кийимле тигиучюле, сакъал, баш жюлюучюле ишлейдиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 105.

Сакъал тюп подбородок / адамны жаякъ сюеклерини тюп жаны. *Казаков фуражкасыны бауун сакъал тюбюне тюшюрдю.* Шауала-

ны Х., Кюйген тап, 43. *Аминат, къол аязын сакъал тюбюне тиреп, суратдан кёз айырмай, олтура эди.* Гадийланы И., Санга айтама, 158.

САКЪАЛЛЫ *сыф.* Бородатый / Сакъалы болгъан. *Сакъаллыны сакъалсыз алдар.* (Нарт сёз.) ○ *[Къыз:] Тюз адамла, не этейим? Сюймегениме бердиле. Чал сакъаллы къарт кишини Манга тийишли кёрдюле.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 34. *Дорбуннга жууукълашханлай, жашчыкъ сакъаллы кишини эслеп, симсиреп къалды.* «Жанкъылыч», 252.

САКЪАЛЛЫКЪ *ат.* Подбородник (конской узды) / Жюгенни атны гемхотуну тюп жанына бегитилиучю жери. *Жюгенни сакъаллыгъы.*

САКЪАЛСЫЗ *сыф.* Безбородый / Сакъалы болмагъан, сакъалы жюлюннген. *Сакъаллыны сакъалсыз алдар.* (Нарт сёз.)

САКЪАТ *ат* **1.** Калека, инвалид / Санларында кемчилиги болгъан, къыяулу адам. *Биз урушну сынагъанбыз «зауугъун», Ёксюзлеге, сакъатлагъа эзиле, Къара кийген ананы жыламугъун Къурумайын шош сюзюлген кёзюнде.* «Жилтинле», 49. *Орамлада немча солдатла, жыллары жетмеген жашчыкъла, къартла, сакъатла кёрюнедиле.* Хубийланы О., Дерт, 43.

2. *В позиции определения:* изувеченный / *къ.* **сакъатлы.** *Ала [бечел маразла] сакъат санларын жашларыны къарыулу билеклерине таяндырдыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 75. *Жашны атасы Шахым жылы келген, сакъат адамды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 116.

■ **Сакъат бол** искалечиться, получить увечье; стать инвалидом / къыяулу бол. *[Мурат Муссагъа:] Сора сакъат болуп, хайырым тиймезча болгъанымда, асыры мени къайгъылы болмадыла.* Хубийланы О., Аманат, III, 333. *Кёзлери сакъат болуп, кёрмеселе да, ол [поэт] алгъынча, халкъына, миллетлени шохлукъларына, шахарына жюрекден чыкъгъан жырла этеди.* «Жюрек жырлайды», 117. **Сакъат эт** искалечить, изувечить *кого* / къыяулу эт. *Сагъыш эт, наным, сауну сакъат этсенг, Аны бир адам да ушатмаз.* «Къарачай халкъ жырла», 186. *[Умар Хасаннга:] Сиз да былай къарап тургъанлай Базарбий аны [Сапиятны] сакъат этип къойса, не этериксиз?* Хубийланы О., Аманат, III, 300.

САКЪАТЛЫ *сыф.* Изувеченный, искалеченный / Санларында кемчилиги болгъан, къыяулу. *Сакъатлы адам. Сакъатлы сабий.* ■ *Ахлаугъа 80 жылгъа жууукъ болады, кеси да сакъатлыды.* «Шуёхлукъ», № 13, 132.

САКЪАТЛЫКЪ *ат.* Увечье; физический недостаток / Къыяулукъ, ырахынлыкъ. *[Жантемир:] Сюдде мен олтурсам, алай сют этерик эдим: Тогъузакъны эл жыйылгъан кюн арбазгъа чыгъарып, бир-эки деменгили жашны къолуна берип, ол къалгъанлагъа салгъан сакъатлыкъны анга салдырлыкъ эдим.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 247. *Къартлыкъ, сакъатлыкъ, ёлюм къыйынлыкъ бюклеп, оруннга салып тургъан Шахымны жюрегинден чыкъгъан жыламукълары суукъ ташны да эритирик эдиле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 118.

САКЪАУ *ат.* **1.** Сап, мыт / Атда, эшекде дагъыда алагъа ушагъан бир туякълы маллада тюбеучю

жугъуучу ауруу, мангкъа ауруу. *Аман эшек сакъау болур, аман адам жалкъау болур.* (Нарт сёз.)

2. *къарач. къ.* **тилкъау.** *Ол киши сакъау эди.*

САКЪЛА *эт.* 1. Ждать *кого-чего* / Биреуню, бир затны келлигин, кёрюнюрюн, бир затны боллугъун алгъадан билип, бир белгили заманны бир жерде тур. *Сен [ана] урушдан сакълагъан Жашынг саулай къайтды, Къарангы болуп къалгъан Тангынг да жарыкъ атды.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 130. *Ингирни сакъламай, Соловьев ашыгъышлы эл таба айланды.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 121. *Солтан-Хамит теркирек ушхуур арты болурун сакълайды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 139.

2. Надеяться на *что*; предполагать что / Бир зат былай болур деп умут эт, ойла. *Жаш, адвокат болуп, кёп хайыр тюшюрюрге онг табарма деп сакълайды.* ■ *Колхоз бу тууарладан кесини малларындан эсе кёп сют сакълайды.* Ахматланы И., Боранда, 46.

3. Думать о чем, ожидать *чего* / Алгъадан кёлге келтир, ойла, мурат эт. *Эшта да, Омар не палах сакъласа да, келин бла арасы былай бошалыр деп умуту болмаз эди.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 21. *Аллай халны сакъламагъан къарт, абызырап, бир ауукъгъа дери тилин айландыралмай сюелди.* Зокаланы З., Солуу кюн, 29.

4. Хранить, беречь, заботиться о сохранении чего, не давать утратиться, исчезнуть / Бир затны тас этмей, жокъ этмей, саулай тут, асыра. *Адам болгъан къыйын тюйюлдю, адамлыгъын сакълагъан къыйынды.* (Нарт сёз.) ○ *Биреуню палахдан сакъласанг, кёпле къайгъысыз жашарла.* Толгъурланы З., Эрирей, 146.

5. Не давать расходоваться *чему-л.* напрасно / Керексиз къоранч этме, жойма. *Капекни сакъласанг, сом болур.* (Нарт сёз.) *Азны сакъламагъан, кёпню сакъламаз.* (Нарт сёз.) *Сакълай билсенг, минг кюнлюк, билмесенг а, бир кюнлюк.* (Нарт сёз.)

6. Заботливо оберегать, предохранять от *чего* / Бир тапсыз затны болдурмазгъа кюреш. *Саулугъунгу сакъла. Гриппден кесигизни сакълагъыз.*

7. Оберегать, защищать от опасности, беды, *какого-л.* вреда и т. п./ Къоркъуудан, хатадан, къыйынлыкъдан д. а. к. затдан къоруула, жакъла. *Мюлкюнгю сакълама да, намысынгы сакъла.* (Нарт сёз.) ○ *Кёп боладыла ургъуйла Батмакъ, къамиш суулада, Кесигизни сакълагъыз Безгек берген ууладан.* Шахмырзаланы С., Назмула, 347. // Стоять на страже *чего*, отвечать за безопасность *кого-чего* / Бир затны сауут бла къоруула, биреуню неда бир затны къоркъуусузлугъуна жууаплы бол. *Чекни сакъла. Къыралны сакъла.* ■ *Къыралны душманладан сакълайбыз. Ёшюн ургъан фашистлени къурч окъла бла жокълайбыз.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 41. *Фашистлеге къажау халкъны жигитлери сюелдиле, Ата журтну сакълай къаты, сауут-саба сермедиле.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 71.

8. Охранять, сторожить / Къалауурлукъ эт, къору. *Ала [парийле] къойланы сакълайдыла Огъурсуз тау бёрюледен.* Къулийланы Къ., Сайламала, I, 253. *Экинчи кюн Айыукъулакъ, [Фук] Биркъарыш сакъал тюгю бла байлап кетген жашны нёгерге алып, ол бирсин да къошну сакъларгъа къоюп, уугъа кетгенди.* «Къарачай халкъ тауруха», 14. *Байды, кючлюдю дюгер бий Къазболат, Кёпдю аны малы, жери, журтлары. Бий къаласы*

чынгыл къая тагыда, Тёгерегин сакълайдыла къуллары. «Шуёхлукъ», № 62, 49.

9. Подстеречь / Кесинги кёргюзтмей, ташада тохтап, биреуню неда бир затны келир деген мурат бла аллына къара. *Бир кече уучула сакълагъандыла да бир уллу тюлкюню кёргендиле, ол тюлкю жаурун къалакъны къыйырындан кемиреме деп къабып, тёгерек айландыра тургъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 10. *Киши хар ингир сайын, жашыны арбазына келип, бир таша жерге бугъуп, уручуну сакълайды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 36.

10. Строго соблюдать (*порядок, правила и т. п.*) / Жорукъну, низамны д. а. к. затны бузма. *Жорукъну сакъла. Низамны сакъла.* ■ *Элни сырын сакъла.* (Нарт сёз.) ○ *Звено, агротехниканы жорукъларын иги сакълап, бай тирлик алгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 116. *[Жашла]... болумгъа кёре, китап тюкенде шошлукъну сакълап, шыбырдап, таурух этедиле.* Зокаланы З., Солуу кюн, 31.

11. Содержать (*напр. скот, хозяйство и т. п.*). Мал, мюлк д. а. к. зат тут. *Биз ажирни сакъларгъа да, сатаргъа да онг табарыкъ тюйюлбюз.* Этезланы О., Тарда, 120. *Саудюгерчи хар заманда бир эшек бла бир ёгюзню арбазында сакълагъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 318.

12. Предохранять / Алгъадан къайгъысын кёрюп, биреуден неда бир затдан заран, къоркъуу болмазча эт. *Отдан кесинги сакъла. Сабийлени суудан сакълагъыз.* ■ *[Къыз:] Мен кёзлени кюнден сакълагъан кёзлюклени тюзетдим.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 136. *Жаз башы жаунладан сакъларгъа къозучукъланы халжарлары да жокъду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 47. *О, болсам эди, Табийгъатча кючлю, Анам, чыгъармаз эдим башынга акъ. О, мен оздургъанма – оздургъан ишни, Сени къартлыкъдан сакълаялмадым сакъ.* «Шуёхлукъ», № 30, 43.

13. Не забывать, всегда помнить / Хар заманда эсде тут, унутма. *Сабий Ёрюзмек аны (артыкълыкъны) дертге салгъанды, Унутмайын жюрекде сакълагъанды.* «Нартла», 24. *Унутмам, сакъларма ёлгюнчю эсимде Чегем тарында туугъан журтуму.* «Шуёхлукъ», № 46, 57. *Эсимден кетермей сакъларгъа сюйген затларым аз тюйюлдюле, алай а эсиме тюшеди деп къоркъгъан затларым да бардыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 7.

САКЪЛАН *эт. страд.-возвр. от* **сакъла** / Сакъла дегенни *зорлаучукъайтыучу айырмасы. Аллах да сакъланнганны сакълайды.* (Нарт сёз.) ○ *Малкъар тил тюрк тиллени юйюрюнде бек буруннгулу эм тазалыгъы аламат иги сакъланнган тилге саналады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 59. *«Халкъны ахшы адетлери сакълансынла»,– дейбиз биз.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 278. *Октябрь революциягъа дери да халкъны ичинде тюрлю-тюрлю кёп жырла этилгендиле, алай ала бары да бюгюннге дери сакъланмагъандыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 6.

САКЪЛАНЫЛ *эт. страд. от* **сакълан**. Сакълан дегенни *зорлаучу айырмасы. Урунууну жорукъларыхар жерде бир кибик тюз сакъланылмагъанынысхатасындан, ишде ачыгъанла бардыла.* «Коммунизмге жол», 1970, № 6.

САКЪЛАНЫУ *и. д. от* **сакълан** / Сакълан дегенден *этим ат. Отдан сакъланыу. Зарандан сакъланыу.* ■ *От тюшюуню чуруму кёбюсюне отдан сакъланыуну жорукъларын*

бузууду. «Ленинни байрагъы», 1978, № 167.

САКЪЛАТ *эт. понуд. от* **сакъла** / Сакъла дегенни *къатланыучу айырмасы. [Харун Назбийге:] Бузоу да кютдюресиз, малны кече да сакълатасыз, тап, бир бирде ийнек да саудурасыз.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 180. *[Рейзер Баймырзагъа:] Иги старшина келген оноучуланы тёгереклерин мыртазакълагъа сакълатып, сыйларын кётюрюп, элинде алай жюрютеди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 45.

САКЪЛАТДЫР *эт. понуд. от* **сакълат**/ Сакълат дегенни *къатланыучу айырмасы. Малланы сакълатдыр. Машинаны сакълатдыр.*

САКЪЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **сакълатдыр** / Сакълатдыр дегенден *этим ат. Самолётну сакълатдырыу. Таматаны сакълатдырыу.*

САКЪЛАТЫУ *и. д. от* **сакълат** / Сакълат дегенден *этим ат. Юйню сакълатыу. Низамны сакълатыу. Саулукъну сакълатыу. Къыралны жауладан сакълатыу. Халкъны намысын сакълатыу.*

САКЪЛАУ *и. д. от* **сакъла** / Сакъла дегенден *этим ат. Ыстауатны сакълау. Ата журтну сакълау.* ■ *Кюнден мен ант этеме Да сени сакъламазгъа, Антым жангыз жарайды Сакълауууму бузмазгъа.* Зумакъуллары Т., Кёз жарыгъым, 68. *Шёндю бизни къыралда къасмакъ тереклени сакълаугъа эм аланы терек бахчалада битдириуге уллу магъана бериледи.* «Коммунизмге жол», 1977, № 183.

САКЪЛАУУЛ *ат* 1. *къ.* **къалауур.** *Былайдан кёрюнмеген мирап, суу байлыкъланы сакълауулу, бизден къайда эсе да узакъда арыкъланы алларын ачып, каналла бла жашауну жибереди.* «Коммунизмге жол», 1975, № 96. *Сакълауулла, тёгерекге къайгъырыулу, сагъышлы къарайдыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 139.

2. Защитник, хранитель, страж / Биреуню, бир затны къоруулаучу адам. *Журтубузну сакълауулу болур деген умут бла ичиребиз ана сютюбюзню сабийлеге.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 107.

САКЪЛАУУР *ат къ.* **къалауур.** *Къызла уллу жылаугъа къаладыла: «Биз энди сакълауурсуз къалдыкъ»,– деп, бушуу, къайгъы боладыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 207. *Партизанланы бир къаууму, тёгерекге айланып, сакълауур къуллукъну бардырадыла.* Этезланы О., Тарда, 237.

САКЪЛАУУРЛУКЪ *ат къ.* **къалауурлукъ.** *Сакълауурлукъ бюгюн жашланы кичилерине жетеди.* (Фольк.)

■ **Сакълауурлукъ эт** къалауурлукъ эт *къ.* **къалауурлукъ.** *Къабакъ эшикде сакълауурлукъ этип тургъан аман тилли Гиллястырхан Рачыкъауну жыйыннга иерге унамай тохтайды.* «Нартла», 212.

САКЪЛАУЧУ *ат къ.* **къалауур.** *Сакълаучула садакъла бла атып ол тюлкюню ёлтюргендиле.* «Нартла», 108.

САКЪЛЫКЪ *ат.* Осторожность, бдительность/ Сакъ болмакълыкъ, дайым сагъайып турмакълыкъ. *Сакълыкъгъа сокъурдан юйрен.* (Нарт сёз.) ○ *Телефонну ызын къураргъа деп баргъан фашистле не бек сакълыкъда болгъан эселе да, аланы бизни солдатла таууш-*

суз пленнге алдыла. К ъ у д а й л а н ы Х., Ол кюнледе, 25. *Сабийле, оюннга алданып сакълыкъны унутадыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 162.

САКЪМАН *ат.* Группа окотившихся маток с ягнятами одинакового возраста / Бир заманда къозлагъан 20–40 къойдан къуралгъан (къозулары бла) сюрюу. *Къозлагъан къойладан сакъман къура. Къараргъа тап болур ючюн къозлагъан къойланы къозулары бла бирге энчи къауумлагъа – сакъманлагъа бёледиле.*

САКЪМАНЧЫ *ат.* Человек, который пасет, ухаживает за сакманом, обеспечивает прием ягнят отказавшимися матками / Сакъманны кютюучю, анга къараучу, ёнгелеген къойгъа къозусун алдырыучу адам. *Сакъманчы, къойланы кюте туруп, къозула хар бир бла жарым неда эки сагъатдан аналарын эмерча, суукъ жерде кёп жатып аурумазча этерге керекди. Къойчулагъа болушургъа сакъманчыла жиберилгендиле.* «Коммунизмге жол», 1976, № 55. *Къойчулагъа болушургъа келген сакъманчыла да иги ишлейдиле.* «Коммунизмге жол», 1977, № 50.

САКЪСЫЗ *сыф.* Неосторожный / Сакъ болмагъан. *Сакъсыз жаныуар. Сакъсыз адам.*

САКЪСЫЗЛЫКЪ *ат.* Неосторожность / Сакъ болмагъанлыкъ. *Элгенип уяннган Хамит, сакъсызлыгъы ючюн жаза тёлеригин сезип, Мусабий кёзюн жумуп ачхынчы, думп болду.* Э т е з л а н ы О., Къаяла унутмагъандыла, 82.

САКЪЧЫ *ат къ.* **къалауур.** *Ташыуулну заманында уллу къошланы не ашлыкъ сабанланы сакъчылары да жыйылыучу эдиле.* Т ё п п е л а н ы А., Ташыуул. *Мурадин Азаматгерийни сакъчыгъа къоюп, шыбыртсыз, арбазгъа кирди.* Т ё п п е л а н ы А., Ташыуул.

САЛ[1] *эт.* Ставить, класть *что* / Бир затны бир жерде къой, бир жерге сюе, жарашдыр, тиз. *Китапны столгъа сал. Машинаны гаражгъа сал.* ■ *Бычагъынгы, билемей къыннга салма, ушкогунгу жерлемей, жанынга салма.* (Н а р т с ё з.) ○ *Колхоз ишден талчыгъып, Анам келип къалады, Къолунда адырланы элтип юйге салады.* К ъ у л и й л а н ы Х.-М., Жулдузчукъла, 14. *Салиймат тойгъа къошулгъан къызгъа саналса да, анасы кюбюрню ачхычын анга ышанмай, жанына салгъанлай айланыучуду.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Тиширыуну хапары, 15.// Подавать на стол для еды / Ашасын деп столгъа бер. *Столгъа аш салдыла. Къонакълагъа хычынла салдыла. // сёл. тил.* Угощать / Сыйла. *[Аслийжан Омаргъа:] Ахмадияны келлигин айтханынг ючюн, мен санга шеша салмай къоймам.* «Шуёхлукъ», № 64, 29.

2. Накладывать, покрывать (*что-л. сверху слоем чего-л.*) / Бир затны башха затны юсюне жакъ, жабышдыр. *Жарагъа балхам салып байладыла. Гетен къумачха бояу салып сурат ишле. Къатын башына да капрон чындайны кийип, бетине гримм салып башлады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 84.

3. Положить *что* внутрь *чего*/ Бир затны башха затны ичине къош, сукъ. *Жашчыкъ какга жау салып ашайды.*

4. Приложить (*усилие, средства и т. п.*) / Бир муратны толтурур ючюн, кюч, къыйын д. а. к. зат къорат. *Колхозчула, хар затха тюшюнюп, ара мюлкню аякъландырыргъа битеу къарыуларын, кючлерин салгъандыла.* К а ц и й -

лаңы Х., Тамата, 96. *Болгъан кючню, жигерликни мал аш хазырлаугъа салгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 114.

5. Устраивать *кого*; определять *кого (куда-л.)* / Ишге, окъуугъа жарашдыр, тохташдыр, алдыр. *Ишге сал. Окъуугъа сал. Къуллукъгъа сал.* ■ *[Сайхат Хажимусагъа] Хау, директоргъа салыргъа адам тапмай, къачан жетесе деп, сени аллынга къарап турадыла дейдиле.* Боташланы И., Пьесала, 159. *Назбий зор, жол бла юйдегисин окъуугъа салгъынчы тынчлыкъ тапмады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 221.

6. Изменить (*слово в лице, падеже и т. п.*). Сёзню бетде, болушда д. а. к. затда тюрлендир. *Устаз айтхан сёзню окъуучу тамамлаучу болушха салып, ахырын айырады.* ■ *Окъуучула, сёзлени ючюнчю бетге салып, басым къайсы бёлюмюне тюшгенин айтадыла.* «Коммунизмге жол», 1980, № 156.

7. Строить, сооружать *что* / Юй, кёпюр д. а. к. зат ишле. *Мекям сал. Сын таш сал.* ■ *Былайда, бу кёнделен ёзенни ичинде, бек алгъа юй салгъан къартла айтханнга кёре, сууну боюнунда уллу агъач ёсгенди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 6. *Жигит аскерчилеге монумент эсгертме салып, скульпторларыбыз бла архитекторларыбыз халкъны махтаулу жигитлигин бронза бла гранит ташда ёлюмсюз этгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 183.

8. Изображать письменно, писать / Бир затны номерин, оценканы д. а. к. затны жаз, жазып белгиле. *Ариубат жангы келген китаплагъа номерле сала тура эди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 109. *[Къызчыкъ:] Юйге берген дерсинден Устазым соруу этди: «Билесе дерсинги»,– деп, Уллу «беш» салып кетди.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 13.

9. Ставить (*напр. пьесу, фильм*) / Пьеса, кино д. а. к. затны, жарашдырып, адамла кёрюрча эт. *Эски адетлени юсюнден бир пьесаны салыргъа тебиреген къызла аякъларын тиредиле да тохтадыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 153. *«Приваловские миллионы» деген кинону Свердловскени киностудиясы Д. Н. Мамин-Сибирякны романына кёре жарашдырып салгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 92.

10. Ставить *что* (*на бюро, собрании и т. п.*) / Толтурур, этер, сюзер ючюн бир затха бюрода, жыйылыуда къара. *[Жамийлят Алийге:] Он кюнню ичинде тёлеп къутулмасакъ, бюрогъа салыргъа жанылгъандыла.* Кацийланы Х., Тамата, 73. *Махмутну Рашид ачыкъ жыйылыугъа салып, жашагъан дуниясында эсине тюшсе, кеси кесинден уялып жашарча этгенди.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 9.

11. Вселить (*какое-л. чувство*) / Къаллай да болсун бир халны болдур. *Къайгъы сал. Биреуню жюрегине ауруу сал.* ■ *Суу бу жанында индеклени таласа, сау кварталгъа къоркъуу саллыкъды.* Кацийланы Х., Тамата, 156. *Фук жауунланы жаудурмай тыйды, сууланы таркъайтды, кёллени къурутду, къургъакълыкъ салды, сабанла тирлик бермей, кёгет терекле чакъмай, малла тёлю этмей, сабийле туумай, айнымай башладыла.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 50.

12. Производить, делать (*то, что обозначает существительное*) / Силос, бичен д. а. к. зат эт. *Кёк биченден жюз тонна саллыкъбыз.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 124. *Колхоз чий нартюх сабакъдан 200 тонна чакълы силос салгъанды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 182.

13. Давать, кормить (*тем, что обозначает существительное*) / Аш, бичен д. а. к. зат малгъа,

адамгъа бер. *Башир эрттенликде эртде маллагъа аш салыргъа бичен хастаннга кирди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 395. *Хатерин этгенледен бирер чымпы бичен алып, [Мурат] къойлагъа салады.* Шауаланы М., Мурат, 211. *Хашир ызына къайтханында, анасы аллына ушхуур салды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 150.

14. Сажать (*растение*) / Жерге сугъуп, кёмюп битдир. *Жолну эки жаны бла тюрлю-тюрлю терекчикле салыннгандыла.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 64. *Сабан сюрюлгенин, урлукъ салыннганын, къышха хазырланнганын оноучудан сурайдыла.* Кацийланы Х., Тамата, 111. *Тюз юйюню босагъасына дери салыннган нартюх бахчаны зыгыты адамны тобугъуна жете башлагъанды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 6.

15. Отложить, отсрочить / Артха соз, артда этерге, толтуругъа къой. *Иги ишни болжалгъа салма.* (Нарт сёз.) ○ *Ишни арт болжалгъа салыргъа: – Алыкъа заман барды,– деп, уллу кёллю болургъа жарарыкъ тюйюлдю.* «Коммунизмге жол», 1974, № 116. *Ол уллу ёзеннге кюн тиймейди, Таукъан, Мен кюн тийгеннге барлыкъма, Ала эсенг а, алчы, ой Таукъан, ишни кенгнге саллыкъма.* «Малкъар халкъ жырла», 104.

16. Надеть (*напр. хомут, кандалы и т. д.*) / Кийдир, къыс, такъ. *Бир атха эки хамут салынмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Къызла да окъа тюймелерин салгъандыла, жаулукъларын къысхандыла.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 44. [Тагъыйбат:] *О, мурдарла! Жарлыланы таянчакъларына бугъоу салгъандыла.* Боташланы И., Пьесала, 18.

17. Погрузить (*на арбу, машину и т. п.*) / Бир затха жюкле. *Мазан ун машокланы арбагъа салды.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 66. *Ол кюн огъуна мен машинаны да платформагъа салып, урушха кетдим.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 19.

18. Замкнуть, закрыть *что* / Къадау, кирит д. а. к. затланы бегит. *Ишге кете туруп, Абу юйге кирит салды. Жашла амбаргъа беш машок будай кийирип, сора къадауун салып, юйге кирдиле.* ■ *Кюн ортагъа дери жатарбыз, Печибизни артындан чюй салып.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 97.

19. Отправлять, посылать (*письмо, посылку и т. д.*) / Къагъыт, посылка д. а. к. зат жибер, ий. *Эгечим Москвада окъугъан жашына посылка салып келеди. Ол жашына терк-терк ахча салады.*

20. Обложить (*налогом, данью и т. д.*) / Жасакъ, тазир д. а. к. зат жый. *[Къагъытчы тиширыугъа] Ожагъындан тютюн чыкъгъан юйню барына жасакъ саллыкъбыз.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 305. *[Солтан-Хамит атасына] Манга да, къойланы биченликге ийип, хыли этдиргенсе деп, бир къой тёлеу салгъандыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 69.

21. Пришивать (*напр. пуговицу, петлю и т. п.*) / Тюйме, илгик д.а.к. затны тик. *Къыз пальтосуна жангы тюймеле салды. Эгечибиз тёбен жанына илгикле салды.* ■ *Алгъын аны [жашчыкъны] кёнчегине хуржун салыргъа унамаучу эдиле.* Толгъурланы З., Айыуташ, 26.

22. Устанавливать (*напр. аппарат, приборы и т. д.*) / Аппарат, пулемёт д. а. к. затны орнат. *Космос спутникде салыннган аппаратура ариу ишлейди.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 150. *Бусагъатдагъы самолётлагъа кёп тюрлю приборла салынадыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 115.

23. Устанавливать (*напр. власть*) / Властьны, оноуну д. а. к. затны орнат, тохташдыр. *Элинги башхагъа берсенг, кесини оноуун салыр.* (Нарт сёз.) ○ *Миллетле бирге къарындаш болгъанбыз, Бузулмаз жангы жашау салгъанбыз.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 7.

24. Хоронить, погребать / Ёлгенни асыра. *Къабыргъа кеси салгъан сабийин, Шашып, кёп ана излегенди сизде. Адамны кёз жашлары, ата юйюн Кюсей, тёгюлгенди юзмезигизде.* Отарланы К., Сайлама, II, 175. *Ол [Осман] былайдан иги да узайгъандан сора, Хажиретни жерге салды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 84.

25. Воспевать / Жырда, назмуда д. а. к. затда айт. *Кюрешме сен, жыргъа окъуна салыргъа, Унута сени бла къарауу тангнга.* Зумакъуллланы Т., Кёз жарыгъым, 65. *Ол тилчини жыргъа, назмугъа сюйюпмю салгъан сунасыз?* «Шуёхлукъ», № 29, 81.

26. Включить (*напр. радио, магнитофон и т. п.*) / Радиону, магнитофонну д.а.к. затны сёлеширча, жырларча, ишлерча эт, къур. *[Директорну] Радиону саллыгъы эсине тюшюп, секирип турду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 84. *Хапай, магнитофонну салып, жангы жазгъанларын сокъдурду.* «Ленинни байрагъы», 1977, №176.

27. Стлать, настилать *что*; расстилать *что* / Жай, тиз. *Юй тюпге паркет сал. Тёшек сал.*

28. Насаживать *что*; надевать что / Ишлеп, жарашдырып, кийир. *Балтагъа сап салдыкъ. Чыккыргъа къуршоу салдыла.*

29. *кёч.* Бить *кого-что*, ударить *чем, по чему* / Ур, жетдир. *Биреуню жаягъына сал. Жумдурукъну сал.*

САЛ[2] *ат къ.* **ёлюк.** *Элтип салдыла анасыны аллына, Анасы къарады да къызыны салына, Кёлю кетип, тайып эсден, акъылдан, Жангыз жерге ауаргъа келди* къолундан. «Жюрек жырлайды», 39. *Къартны салын юйден чыгъаргъанда, бешикни да чыгъарадыла.* Толгъурланы З., Къызгъыл кырдыкла, 14.

♦ **Сал бол** *къ. ёл* **1.** *Жашла жарыкъ тепсегенде, Къууанчлы къарагъан кёзле, Жашла сал болуп келгенде, Къандан тола тургъан кёзле.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 151. *Бу аулакъда къуру мал Отлап къалмай, къылычла Жылтырагъандыла, сал Бола кёп жигитжашла.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 32. **Сал эт** *къ. ёлтюр. Чыгъа келдим да агъачдан, Бир къачхан кийикни кёрдюм. Кёзюм къыйып атмадым, Мен аны сал эталмадым.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 75. *[Османны анасы:] Жангыз баламы сал этип келесиз да, жангыз баламы къабып къойдум да,– деп, анасы сарнайды, чачын-башын жыртады.* Кацийланы Х., Тамата, 165. *Зулкъарней Байрамукъну сал этип, алып келгенлерин нёгерлерине айтды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 259.

САЛ[3] *ат къ.* **сал басхыч.** *Салда баргъан сау къайтмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Жарашды бла Толгъур эрлай окъуна сал ишледиле.* «Шуёхлукъ», № 47, 41. *Мен узакъда ёллюкме, Арбахан салгъа салмагъыз. Сюйгеним келип кёргюнчю, элтип къабыргъа салмагъыз.* (Фольк.)

■ **Сал агъач** *къ.* **сал басхыч.** *Сал агъач бла инбашларына кётюрюп, ёлюклени да оздуруучу эдиле... мен ёлюкледен къуру да къоркъуучу эдим.* «Огъурлу танг», 63. *Къарт Къалагерий жашладан бир къаумну сал агъач, ёлюк къангала келтирирге жибереди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 112.

■ **Сал басхыч** носилки, на которой несут тело покойника на

кладбище / ёлюкню юсюне салып къабырлагъа элтиучю энчи басхыч. *Адам ёлдю, къабырлагъа элтдиле, Асырагъан адетлени этдиле, Аны атын ахшы бла айтдыла. Къуру сал басхычны алып къайтдыла.* Отарланы К., Сынла, 135. *Къатынла адамны этин жызылдатхан сарнаула бла, сал басхычны ызындан къарап жиляйдыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 86.

САЛАМ[1] *ат* 1. Привет, приветствие / Биреуге кесини шуёх халын, шуёх сезимин, игилик излеуюн кёргюзтюр ючюн айтылгъан сёз. *Татлы тенгим, исси салам, Тенглеримден, кесимден, Аслан кибик ишлегенинг, Бир да кетмейди эсимден.* «Жанкъылыч», 7. *Салам сизге, жигит жашла! Салам сизге, къаракъашла. Жырчы нёгер, жырны башла.* «Шуёхлукъ», № 31, 66.

2. *В позиции определения:* приветственный/ *Алгъышы болгъан, алгъышны билдирген. Салам къагъытымы берир ючюн [сюйгениме], Жиберген эдим кёп адамланы.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 34. *Багъалы анам, узакъ урушладан Жазама санга салам къагъытымы. Кече уа солуйду топ тауушладан, Кесиме къоя бу бош сагъатымы.* Отарланы К., Сайлама, I, 129.

■ **Салам айт** передать привет / биреуню саламын ол айтхан адамгъа билдир. *«Жаланаякълагъа салам айтыгъыз, Тонсузлагъа кесим барама»,– дегенди къыш.* (Нарт сёз.) ○ *Бий ийгенди мени саламлашыргъа, Сейир этип, бу терк битген къалагъа, Салам айтып бу жангы къонакълагъа.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. – *Махмуд эфенди манга сенден [Махтиден] салам айтдырып жибергени себепли, санга не бла болушалсам да, аярыкъ тюлме.* Эбизеланы А., Махти,

51. **Салам ал** принять приветствие; ответить на приветствие / салам берген бла саламлаш. *Сабийни этген терслиги сингдирилип барса, ол тамбла саламынгы алмай да тебирер.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 199. *Рамазан элде ишлеген заманда, Розаны тилер керекли къалмаса да, ол аны саламын алыргъа да излемегенди.* Хубийланы М., Алан, 72. **Салам алейкум** здравствуй(те) (*по отношению к мужчине*) / эр кишиге салам бериу. *[Темиркъан Махмутха:] Салам алейкум, сен мени танымайса, алай Мазан манга сени хапарынгы айтханды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 112. **Салам бер** *къ.* **саламлаш.** *Бир жаш поэт, сурай келип, Тюбеген ди Казимге. Тохтагъанды, салам берип, Жютю къарай кёзюне.* Отарланы К., Дуния эрттени, 132. *Салам береме хар ташха, Махтайма чий балынгы, Мылы топуракъ жабышхан сабан агъачларынгы.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 3.

САЛАМ[2] *ат.* Солома / Будай, арпа, зынтхы, тары д. а. к. тирликлени мирзеулерин алгъандан сора къалгъан сабакълары. *Сабаны болмагъанны саламы болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Саламынга кёре – къуугъунг, кесинге кёре – жуугъунг.* (Нарт сёз.) ○ *Колхозчула тирликлери орулгъан жерлени саламларын тишлеге къалайдыла, трактора ол жерлени къадалып, сюередиле.* «Шуёхлукъ», № 6, 105.

2. *В позиции определения:* соломенный / саламдан этилген. *Салам къалпакъ. Салам къош. Биреуню къуу тёшегинден кесинги салам тёшегинг иги.* (Нарт сёз.) ○ *Жукъулары женгип тургъан... сюрюучюле жангы салам муржарлада терк къалкъыдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 149.

3. Мулжар салам *къ.* **болжар.** *Къызгъанчны чабырындан салам*

къарар. (Нарт сёз.) ○ *Аякълары жылыннгынчыннга, [Мазан] чабырларыны миделлерин атып, белинде саламчыкъны салыргъа умут этди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 39.

♦ **Салам эт** убить, уничтожить (*многих*) / къырып сал, ёлтюр (*кёплени*). *[Чоллай Ибрахимге:] (урушда жаш) Тёгерегимде адамланы салам этип тургъанда да бир затым ачымады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 164. *Тауусолтан, пулемётну тап жерде орнатып, келгенлени салам этип салады.* «Коммунизмге жол», 1977, № 150.

САЛАМАТ I *сыф.* Здоровый, невредимый / Сау, саулукълу, саулугъу болгъан, зарансыз, хатасыз. *Саламат тинде – саламат жан.* (Нарт сёз.) *Мен урушха кирип барама, Сиз сау къалыгъыз, саламат. Орамда жиляй къалгъан жарлы анам Энди сау элиме аманат.* (Фольк.) *Келип къарасала, къыз да, жаш да сау, саламат, сарыубек да дуккулланып турады.* «Къарачай халкъ таурухла», 170.

САЛАМАТ II *хал. сёзл.* Благополучно, невредимо/ Саулай, хата, заран жетмей. *Аманатны къаты тут, Болма анга хыянат. Къоншу бла тюз жаша, Ариу халда, саламат!* Шахмырзаланы С., Назмула, 182. *Тиширыула этгендиле нёгерлик, Эрлерине хурмет бере аламат, Къартларына, сабийлерине къарай, Жашауну бардыргъандыла саламат.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 118.

САЛАМАТЛЫКЪ *ат.* Благополучие, здоровье/ Саулукъ-эсенлик. *Жамагъатны атындан саулукъ, саламатлыкъ сурашхандан сора, къартла жерлерине олтурдула.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 181. *Къонакъ бла саламлашып, саулукъ, саламатлыкъ сорушхандан сора, бий уланладан бири аны атыны жюгенинден тутханлай юйге дери келтирди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 14.

САЛАМБАШ *сыф.* Крытый соломой / Башы салам бла жабылгъан. *Тизилген саламбаш юйлени бирини аллында, жохар терек тюбюнде, эки къарт олтурадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 275. *Энди саламбаш малчы къошланы, Муржарланы заманлары къайтмаздан кетгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 64.

САЛАМЕККИ *ат.* Лекарственное растение, отвар которого используется как слабительное / Сары тюрсюнлю узун иничгерек чапыракълы, ариу ийисли дарман ханс. *Саламеккини чайгъа къошуп ичсе, адамны ичин ётдюреди.*

САЛАМЕЛИК *ат вет.* Сибирская язва / Малда, адамда да тюбеучю, бек терк жайылыучу, жугъуучу ауруу. *Малгъа саламелик кирсе, Хаким жокъ. Адамгъа ауруу кирсе, багъым жокъ. Ауруу, ёлюм эркин жюрюй эди бу жерге, Ол эркин эди кимни сюйсе элтирге.* Ахматланы А., Жаз келди, 70. *Гылжаны къошха ийгенме, харип, Саламеликден ёлгенди. Эти да жукъгъа жарамай, жазыкъ,– Териси тыхырдап келгенди.* «Малкъар халкъ жырла», 259.

САЛАМ-КЕЛАМ *ат.* Приветы, приветствования / Бир бирге айтылгъан салам. *Жашла, бир бирлерин кёргенлей, салам-келам башланды.*

САЛАМЛАШ *эт.* **1.** Приветствовать *кого*; здороваться с *кем* / Тюбеген заманда бир бирге салам бер. *Къартланы жыйынын кёргенде, председатель машинадан тюшюп, аланы алларына барып, барыны да*

къолларын тутуп, саламлашды. Кацийланы Х., Тамата, 112. *Элде юйлеринден чыкъгъан адамла жарыкъ саламлаша, бир бирге къошула, къауум-къауум болуп, ишлерине ашыкъдыла.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 89.

2. Прощаться *с кем*/ Айырыла туруп, бир бирге салам бер. *Ол [Къонакъ] бары бла да саламлашды да, атына минип, эшекни да сюрюп кетди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 215.

САЛАМЛАШДЫР *эт. понуд. от* **саламлаш** / Саламлаш дегенни къатланыучу айырмасы. *Къасым бла Хаширни бир бирине майыры шып тургъанларын кёрюп, завуч экисини къолларын бир бирине кеси тутдуруп, саламлашдырыргъа изледи.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 120.

САЛАМЛАШДЫРЫУ *и. д. от* **саламлашдыр** / Саламлашдыр дегенден *этим ат. Жашны къонакъла бла саламлашдырыу.*

САЛАМЛАШЫУ *и. д. от* **саламлаш** / Саламлаш дегенден *этим ат. [Чомур Дауумгъа:] Саламлашыу энди чирик адетлегеми саналады деп, гурушхасы ауазындан таныла сорду.* Хубийланы О., Дерт, 19. *Аскерчиле бла мудах саламлашыун бошап, юйге къайтыр акъылда, Мухтар жеринден кётюрюлдю.* Тёппеланы А., Ташыуул.

САЛАМЧАБЫР *сыф. сёл. тил.* Принадлежащий низшему сословию / Къул тукъумдан чыкъгъан, жарлы юйюрде туугъан. *Инженер! Сюрюучюден туугъан саламчабыр, къарачай жаш инженер болуп келгенди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 213.

САЛАСКЮР *ат сёл. тил. къарач.* Детина, верзила, великан / Бек узун адам. *Къуу ёре турукъ кибик, саласкюр офицерни Науруз тендиралмады.* Хубийланы О., Аманат, I, 212.

САЛАТ[1] *ат.* Салат (*овощной*) / Тахта кёгетле (*наша, помидор, сохан д. б.*). тууралып этилиучю суукъ аш. *Къаний, табакъ бла бир салат этип, эрини аллына салды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 176.

САЛАТ[2] *ат.* Солод, дрожжи / Чирчик этген мирзеуню тартып, боза, сыра этгенде хайырланылыучу зат. *Сыра салат. Арпа салат.* ■ *Алыкъа акъыл-балыкъ болмагъан къызчыкъ, къадалып, къол тирменде арпа салат тарта эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 14.

САЛАТЛЫКЪ *ат.* Проросшие зерна, пригодные для солода / Арпадан этилген салатлыкъ. *Таужан, нартюхню жибитип, салатлыкъ салды.* (Фольк.) ■ *Салатха жарарыкъ, чирчик этген мирзеу. Энди жашны, салатлыкъ басдыргъанча, иги жылы жууургъан бла басдырып, тынч жукълама къоюгъуз.* «Шуёхлукъ», № 51,73.

САЛАУАТ *ат дин.* 1. Отходная (*молитва*)/ Диннге ийнанныганланы ёлгеннге окъуучу дууалары. *Сау къалгъаннга жашау керек, Ёлгеннге уа - салауат.* Тёппеланы А., Экинчи жашау, 14. *Санларынг этсин, бала, сени салауат.* «Къарачай халкъ жырла», 124.

2. Молитва, посвященная пророку Мухаммаду, суть которой заключается в обращении к Аллаху, чтобы он благословил Мухаммада и его семью / Мухаммат файхамбаргъа багъышланнган Аллахдан аны кесине, юйюрюне да ыразылыкъ бер деп тилеген дуа. *О Аллах, Мухамматха, юйюрюне да салауат.*

■ **Салауат сал** читать, петь салауат / салауат айт. *[Мухаммат-Амин] Байрым кече файхамбарны жаны айланады, бир салауат салайыкъ деп, муадзиннге жау чыракъланы жукълатдырып, лампаланы энишге буруп, къарангы этдирип, башын эки жанына атып, салауат салып тебиреди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 133. *Дударукъа файхамбарны аты бла салауат салып башлады.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 114.

САЛАХ *ат дин.* Извещение муэдзина с минарета траурной мелодией о *чьей-л.* смерти / Муазинни адамны ёлгенин бушуулу макъам бла минарадан къычырып билдириую. *Бир кюн, тюшден сора, межгитни сакълаучу акъсакъ Тахир салах къычырды.* Ёзденланы А., Саният, 86. *Ол [тюзлюк] аны [халкъны] жолунда Тыйгъычны эритгенди, Къууанчха кёчюргенди Халкъны салахдан.* Байчораланы С., Отубуз, 30.

■ **Салах сал** извещать траурной мелодией о *чьей-л.* смерти / адамны ёлгенин бушуулу макъам бла къычырып, халкъгъа билдир. *[Хажибатыр Атабийге:] Бусагъат бар да Къурман эфендиге айт: мычымай межгитге келсин да, салах салсын.* Боташланы И., Пьесала, 4. *Уллу адам ёлгенде, азанчы юч кере, гитче адам ёлгенде уа бир кере салах салады.* (Фольк.) **Салах тарт** къ. **салах сал.** *Байыракъ адам ёлген болур, муадзин, жанын-къанын аямай, минараны алты тешигинден да башын чыгъарып, бек кёп салах тартды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 9. *Межгитни минарасындан салах тартылды.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 106.

САЛАХЧЫ *ат дин. эск.* Вещатель, глашатай / Биреуню ёлгенин минарадан къычырып билдириучю адам.

САЛДЫР *эт. понуд. от* **сал**[1] / Сал[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Аман атха жал битсе, сыртына жер салдырмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Салдыргъан кёпюрлеринден ётюп, Кеси ишлетген жолланы бара, Азнорну суукъ тер басды бетин.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 122. *[Харун Асланнга:] Эски юйюбюзню къабыргъалары чирип, башы агъа тебиреген эди да, не кереклисин да жыйып, быйыл юй салдырыргъа мурат эте эдим.* Хубийланы О., Аманат, I, 149.

САЛДЫРТ *эт. понуд. от* **салдыр** / Салдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. [Къарабатыр Ёрюзмекге:] Халкъгъа азап салдыртханса.* (Фольк.) *[Жамал Жамийге:] Жыл сайын былай болады: тёгерекде гебенлени кёргюзтедиле, ма ала быллай бир боладыла дейдиле да къол салдыртадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 60.

САЛДЫРТЫУ *и. д. от* **салдырт** / Салдырт дегенден *этим ат. Ауузун тыймай, кесине айып салдыртыу. Урлукъну заманында салдыртыу.*

САЛДЫРЫЛ *эт. страд. от* **салдыр** / Салдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Атха тамгъа салдырылды. Бахчагъа урлукъ заманында салдырылгъанды.*

САЛДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **салдырыл** / Салдырыл дегенден *этим ат. Ёлюкню жерге салдырылыуу.*

САЛДЫРЫУ *и. д. от* **салдыр** / Салдыр дегенден *этим ат. Кёпюр салдырыу. Жерге урлукъ салдырыу. Машиналаны гаражгъа салдырыу. Атха иер салдырыу. Биреуню ишге салдырыу.*

САЛКЪЫН I *ат* 1. Прохлада / Тап, хычыуун кёрюннген аз суу-

укъчукъ. *Таудан салкъын урады.* ■ *Къар тёппелени салкъынын Алып, алай чыгъама, Бугъойладан къутулуп, Тау черекге барама.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 50. *Кюн къысылып, батаргъа, тауланы алды салкъын, Элде къууанч хапаргъа Жыйылгъанды къыз, къатын.* «Жилтинле», 66.

2. Тень / Ауана, кюн тиймеген жер. *Салкъында олтур. Терек салкъыны.* ■ *Уллу терек салкъынны кенгден тутар.* (Нарт сёз.) ○ *Сабанмы сюрдюнг, китапмы жаздынг,– Жер сюеди иги ишлегенлени, Кёклюгю ючюннге сюеди жазны, Салкъынлары ючюннге жёгелени.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 24.

САЛКЪЫН II *сыф.* 1. Прохладный / Тап, иги, хычыуун кёрюнюрча аз суукъ болгъан. *Салкъын хауа. Салкъын кюн.* ■ *Сейирсинеме, салкъын тёбенгиде Бешик жырны эшитгениме къууанама. Къыш кече боран улуй тебирегенде, Аны манга шош айтхан эди анам.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 28. *Энтда жерибизде кырдык Чыгъа турады. Жукъла, жукъла. Къар тёппеледен салкъын жел Энтда урады, жукъла, жукъла.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 152.

2. *кёч.* *къарач.* Мрачный, невеселый / Мудах, къашы-башы тюйюлген. *[Азирет Далхатха:] Алан сен бюгюн былай салкъын нексе?* Къобанланы А., Кюн таякъла, 92. *Тау жайлыкъдан кёп атлыла энедиле. Ала урушха барлыкъ жашладыла. Чакъырылып советге келедиле. Кимге тюбесенг да, ким бла сёлешсенг да, кёзлери сеннге къарап тургъанлай, эси къайда эсе да узакъдады, уллу-гитче да, эр киши-тиширыу да кюнледен салкъындыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 67.

САЛКЪЫН III *хал.* *сёзл.* *къарач.* Хмуро, без настроения, вяло/ Мудах болуп, кёзю-башы ачылмай. *Ишге салкъын къара.* ■ *Бий улу аланы [жашланы] къатлары бла, атындан да тюшмей, салкъын саламлашып атлай, Салкъын ачады эшикни.* «Жилтинле», 134.

♦ **Салкъын айланды** стать прохладным/ бир кесек салкъын болду. *Жаз башы кюнню ауурлугъу кетип, ингир салкъын айланнганлай, мен арбазда кесим орнатхан терекчиклеге суу къуяргъа чыкъдым.* «Шуёхлукъ», № 47, 83. *Салкъын айланнганлай, малла отларгъа жайылдыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 181. *Бир къызыу кюн, ингирлик салкъын айлана башлагъанлай, Дадакъу да, мен да бузоуланы Жипили таба сюре бардыкъ.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 55. **Салкъын бол** 1) остыть, быть равнодушным, безразличным к *кому-, чему-л.*/ биреуге неда бир затха иги, жарыкъ болма, эс бёлме. *[Жандет Берханнга:] Ол [Хасан] къатын алгъанлы меннге, салкъын болгъанны къой, аз да тюрленгенди деп билмейме,* Хубийланы О., Аманат, I, 96. *Мёлехан, къайтып, хапарны айтханында, Науруз мардасыз салкъын болду.* Лайпанланы С., Гургумлу, 180; 2) помрачнеть, стать невесёлым / мудах бол. *Къызчыгъындан къол жуугъанларын ханнга салкъын болуп эмда къоркъуп айтадыла.* «Жилтинле», 399. *Базарбийни бети салкъын болду, махтаныр заты болмагъанлай, Жандыуну жюрегине жарарча сёлеширге изледи.* Хубийланы О., Аманат, III, 24; 3) успокоиться, притихнуть / *шош, тынч бол. Жашла, юйренчек ауазны эшитгенлеринде, салкъын болдула.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 114; **Салкъын къара** смотреть сквозь пальцы, относиться с холодком / кереклисича эс бёлме, иги къарама. *Халкъны*

ишине салкъын къарауларын театрны юсю бла кёргюзтгендиле. «Ленинни байрагъы», 1977, 203.

♦ **Салкъын эт** омрачить *кого* / мудах эт. *Къыйналма сен, анам, бошха, Салкъын этме кёлюнгю, Жаным сауда унуталмам Тууп ёсген жерими.* «Жанкъылыч», 18.

САЛКЪЫНЛА *эт.* 1. Охладить, остудить / Салкъын эт, салкъыннга айландыр. *Шууулдайды черек, шууулдайды, Салкъынлай зыгъырлы жерлени, Огъесе олдамы шыбырдайды. Сюеме деп мен бу жерлени.* Бабаланы И., Жетегейле, 20.

2. *къ.* **салкъынлан** 1. *Кюн салкъынлагъанды.*

3. *кёч.* Помрачнеть / Мудах бол. *Жаш ишине, алгъынча болмай, салкъынлагъанды.*

САЛКЪЫНЛАН *эт.* 1. Холодать (*о воздухе*) / Салкъыныракъ бол. *Хауа салкъынланды.*

2. Прохладиться / Кет (*терлегени, къызгъаны*). *Тёзалмай жайгъы къызыугъа, Жуунургъа кирдим суугъа. Андан салкъынланып чыгъып, Бара эдим сакъ къарай уугъа.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 74.

3. *кёч. къ.* **салкъын бол** 2. *Дерс бошалгъанлай, Чомурну директор чакъырды, мычымай, ол жууаш болуп, салкъынланып къайтды.* Хубийланы О., Дерт, 20.

САЛКЪЫНЛАНЫУ *и.д. от* **салкъынлан** / Салкъынлан дегенден *этим ат. Аяз ургъан жерге чыгъып салкъынланыу.*

САЛКЪЫНЛАУ *и.д. от* **салкъынла** / Салкъынла дегенден *этим ат. Желни хауаны салкъынлауу.*

САЛКЪЫНЛЫКЪ[1] *ат* 1. Зонт, зонтик / Таякъны къыйырына жайылыучу эм жыйылыучу спицала орнатылып, аланы юслери бла быстыр тартылып, адамны жауундан, желден, кюнден сакъларгъа жараучу зат. *Дарий салкъынлыкъ. Япон салкъынлыкъ.* ■ *Жаунда керекча салкъынлыкъ, жамычы, Атха минсенг да, керекди къамичи.* Зумакъуллаты Т., Къаяда гюлле, 75. *Къара тёбени тёппесинде, салкъынлыкъ жайылгъанча, акъ булут этеклерин жайып кюнду.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 31.

2. Навес / Кюнден, кюнамандан къорууланырча тёгереги ачыкъ тёрт багъанадан неда башха таянчакъладан башы жабылып ишленнген зат. *Иссиден къыйналмаз ючюн, тёбеннги аяз уруп тургъан мийик сыртны юсюнде къойчула салкъынлыкъ ишлегендиле.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 92. *[Солтан Лейлагъа:] Э, энди ангыладым: салкъынлыкъ мени атларымы жериди, сени ийнеклеринг а ууучлаучула кёреме да.* Боташланы И., Пьесала, 169.

САЛКЪЫНЛЫКЪ[2] *ат къ.* **салкъын I** (*1-чи магъ.*). *Тауланы юслеринде ырахатлыкъ, салкъынлыкъ тохтады.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 11. *[Мазан Андрейге:] Исси кюн аллай къалын агъачны теренине кирсенг, билемисе, ол салкъынлыкъ, ант этеме, адамгъа жангыдан жан салгъан кибик алай зауукъду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 78.

♦ **Салкъынлыкъ эт** отдыхать в жаркую погоду в тени (*о животных*) / Къызыуда салкъыннга кир, салкъында тур (*малланы юсюнден*). *Аны (бугъаны) ауанасында жюз ийнек салкъынлыкъ этеди.* «Нартла», 195.

САЛМА[1] *ат* 1. Половина груза вьючного животного / Атны,

эшекни д. а. к. малны жюгюню бир жанына салыннган кесеги. *Салманы да сала билирге керекди.* (Нарт сёз.) ○ *Базарчыла улоуларына келтирген бичен салмаладан къалгъан мулхарланы энчи батан этди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 200.

2. Одна подстилка хлеба для молотьбы на току / Басар ючюн ындыргъа бир кере жайылгъан мирзеу. *Туругъуз, жашла, танг атады, Ой ындыр бек, кюн батады. Ындыргъа кюлте салайыкъ, Тюшге эки салма алайыкъ.* (Фольк.)

САЛМА[2]: **Салма жол** узкая горная тропка / Гитче жаяу жолчукъ. *Салма жолчукъ бир терек тамырланы, бир къанга ташланы бир да тар секиртмелени юслери бла созулупду.* Семенланы А., Жазыу айла, *41. Жашауну салма жолларында алай да бола эди: бирде тыхтен, дыгъылен жыргъа чыгъып, къалияр къазып къайтыргъа да тюше эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

♦ **САЛМАН: Салманлары тюшдюле** испортиться (*о настроении*) / Салпылары тюшдюле *къ.* **салпы.** *Хамит контордан салманлары тюшюп къайтды.*

САЛОН *ат* 1. Салон (*напр. художественный*) / Товарланы халкъгъа кёргюзтюр ючюн хайырланылыучу мекям, зал. *Сурат ланы салону. Тиширыу кийимлени салону.* ■ *«Жашлыкъ» салонну жартысын сабий кийим тикген ателье алгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 83.

2. *энчи.* Салон (*напр. автобуса, самолёта*) / Автобусну, троллейбусну, самолётну д.а.к. затны ичи, адамла олтуруучу жери. *Жангы ишленнген автобусну салону ариуду, жылыды.*

САЛПЫ *сыф.* 1. Отвислый / Энишге салыннган, къыйырлары энишге бюгюлген. *Эски салпы бёркчюк Сосланны сыфатчыгъын бузуп турады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 99.

2. *кёч.* Мрачный / Мудах. *Ол бюгюн нек эсе да салпыды.*

■ **Салпы бол** *къ.* **салпылан** 2. *Жаш нек салпы болгъанын айтмады.*

САЛПЫКЪУЛАКЪ *сыф.* Вислоухий, лопоухий / Къулакъларынишге салыннган (*жаныуарланы юсюнден*). *Картоф бахчабызгъа къоншубузну Салпыкъулакъ эшеги киргенде, Аны ачыталмадынг ташны сызып, «Бар, иенге хайыр боллукъ»,– дединг.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 127. *Топал къуйрукъ кючюкчюк, Къара бурма къозучукъ Уллу кёллю улакъны Чыммакъ салпыкъулакъны Къутхарыр кёл аладыла, Оноуун тап саладыла.* Гулийланы М., Кетмегиз зурнукла, 10.

САЛПЫЛАН *эт.* 1. Повиснуть, сделаться бесформенным (*чаще об одежде*) / Энишге салын (*асламысында кийимни юсюнден*). *Аппаны тону салпыланнганды.* ■ *Амма, ыйнакълы кюн ташайып, Алтын чёплеу баш да салпыланады.* «Шуёхлукъ», 125.

2. *кёч.* Помрачнеть, стать невеселым/ Мудах бол, кёлсюз бол. *Теберди ёзенни хауасыны халын билмеген Махти эртден бла эшикге чыгъып, тубанны кёргенинде, иги окъуна салпыланды.* Эбизеланы А., Махти, 67. *Шапа, салпыланып, ашарыкъ бишген юй таба айланды.* Хубийланы О., Аманат, I, 30.

САЛПЫЛАНДЫР *эт. понуд. от* **салпылан** / Салпылан дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесинги*

салпыландыр. Урушуп, сабийни салпыландырдыла.

САЛПЫНДЫРЫУ *и. д. от* **салпыландыр** / Салпыландыр дегенден *этим ат. Кесин салпыландырыу. Аман хапар айтып, биреуню салпыландырыу.*

САЛПЫЛАНЫУ *и. д. от* **салпылан** / Салпылан дегенден *этим ат. Жюреги къыйналып, салпыланыу.*

♦ **Салпылары тюшдюле** испортиться (*о настроении*). *Мудах бол. Алимни аты сагъынылгъанлай, Ибрахимни салпылары тюшдюле.*

САЛПЫЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **салпылан** / Салпылан дегенни *араш айырмасы. Ишлери бармагъанда, жашла салпыланышдыла.*

САЛПЫЛАНЫШЫУ *и.д.от* **салпыланыш** / Салпыланыш дегенден *этим ат. Муратларына жетмей салпыланышыу.*

САЛПЫЛАТ *эт. понуд. от* **салпыла** / Салпыла дегенни *къатланыучу айырмасы. Бу мискинни салпылатхан бу не кючдю?* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 24.

САЛПЫЛАТЫУ *и. д. от* **салпылат** / Салпылат дегенден *этим ат. Биреуню, жюрегин къыйнап, салпылатыу.*

САЛПЫЛЫКЪ *ат.* Угрюмость, мрачность / Мудахлыкъ, кёлю болмаулукъ. *Жашны салпылыгъыны чурумун билялмадыкъ.*

САЛПЫЛЫН *эт. возвр.* Помрачнеть, стать невеселым, стать понурым, угрюмым (*никнуть*) / *къ.* **салпылан 2.** *[Борис], энди уа адамланы къатында [Хопайны] алай сёлешгенин ушатмай салпылынады.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 26.

САЛТА *ат.* Молот, кувалда / Темир тюер, жазар, таш ууатыр ючюн хайырланылыучу уллу, ауур чёгюч. *Салта тёшге, тёш да жерге батдыла.* (Фольк.) *Кимле айтадыла салта, Бирлери уа дейдиле чёгюч. Атлары башха болса да, Барды алада уллу кюч.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 69. *Арбалада жатар жерледен сора да балтала, бычхыла, салтала эсленедиле.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 17. *Аны ичинден [гюрбежиден] салтаны тауушу кюндюз угъай, кече да эшитиледи.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 39.

САЛТАЛА *эт. сёл. тил.* Ковать / Салта бла тюй. *Жашла къызыу темирни тёшге салып, кезиу-кезиу салталайдыла.*

САЛТАЛАУ *и. д. от* **салтала** / Салтала дегенден *этим ат. Ташланы салталау. Чабырлыкъны салталау.*

САЛТАЧЫ *ат.* Молотобоец / Салта бла ишлеучю темирчи. *Темирчи чёгюч бла тийип кёргюзтген жерине, салтачы салтаны дайым жолукъдурады.* (Фольк.) *Валентин жети классны тауусхандан сора, гюрбежиде салтачы болуп ишлейди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

САЛФЕТКА *ат.* Салфетка / Ашап бошагъандан сора адам эринлерин, къолларын сюртюучю къумач неда къагъыт журун. *Хар адам олтурлукъ жерге гардош ун ичирилген салфеткаланы жарашдырып салды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 309. *Анзор, Им*

молатны импровизациясына тынгыламай, жаулу хант къолларын, эринлерин къагъыт салфеткагъа сюртюп, Баширге акъырын сорду. Лайпанланы С., Гургумлу, 168.

САЛЫМ *ат эк.* Вложение / Къурулушха, эл мюлкге д. а. к. затха ахча къоратыу. Синоними: жоюм. *Промышленностьха бла эл мюлкге кёп миллиард сом къырал салымла бериледиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 246. *Быйыл мекям къурулушлагъа битеу капитал салымланы жетмиш процентни чакълысы бёлюнюрюкдю.* «Коммунизмге жол», 1974, № 12.

САЛЫМЧА *ат сёл. тил.* Сосулька / Агъа туруп тюбю жютюленнген таякъчыкъгъа ушагъан бузлагъан суусун. Синоними: буз сюммек. *Кюн ингирде сууукъ болду, юй башындан эрип акъгъан къарны сууу салымчала болуп барадыла.*

САЛЫМЧЫ *ат эск.* Ангел / (динде) Аллахны жумушчусу, аны излемин толтуруучусу, адамлагъа ийиучю келечиси (къанатлары болгъан жаш). *Кёкден къарап, салымчыла кёрген эдиле, Была мынга [Акъбийчеге] сукъланнгандан ёлген эдиле.* «Нартла», 1994, 71.

САЛЫН[1] *эт.* 1. Повисать, свисать / Тагъыл, бир затха илинип, энишге созул. *Быдырчыкълары ачыла, тартмалары салына, сабийчикле къанга ожакъланы жанларына бугъа, бугъумуч ойнайдыла.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 10. *Атны къабыргъаларындан салыннган къуру ёзенгиле, ары-бери гыллыулай, тартхы айылгъа тие келедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 203.

2. Выступать, выдаваться вперед какой-л. частью / Алгъа чыкъ (бир затны бир жерини юсюнден). *Кюля жолну ары жанында жухдан салынып тургъан уллу ташны кёргюзтдю.* Залийханланы Ж., Жанниган жюрекле, 75. *Таусолтанны семиз ууртлары энишге салыныпдыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 55.

САЛЫН[2] *эт. страд. от* **сал**[1] / Сал[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Жангы Советни юйюне жыйылып оноу этгенден сора, аскер башчыгъа Акъмырза салынды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 185. *Районну ара элинде кёп терек салынганды, жай заманда мында ким да сюйюнюрча ариу болады.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 86.

САЛЫНДЫР *эт.* Свесить что; оттопырить *что* / Тюшюрюп къоймай, энишге жибер, бошла, салынма къой. *Мусос, аякъларын тапчандан энишге салындырып, башын эки къолу бла тутуп сагъышланды.* Толгъурланы З., Айыуташ, 12. *Адилгерий, ушкогун да ёшюнюнде кёнделен салындыргъанлай, жабышмакъ таягъына таяна, тик тёшде барады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 58.

САЛЫНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **салындыр** / Салындыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Къаядан салындырыл.*

САЛЫНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **салындырыл** / Салындырыл дегенден *этим ат.*

САЛЫНДЫРЫУ *и. д. от* **салындыр** / Салындыр дегенден *этим ат. Аркъанны энишге салындырыу. Боюнун салындырыу.*

САЛЫНДЫРЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **салындыр** / Салындыр дегенни *араш айырмасы. Сабийле,*

аякъларын хунадан салындырышып, олтурадыла.

САЛЫНДЫРЫШЫУ *и. д. от* **салындырыш** / Салындырыш дегенден *этим ат.*

САЛЫНМАКЪ [1] *сыф.* Обвислый, висящий / Энишге салыннган. *Ай, юйюгюз къурумагъанла, кюн туушда салынмакъ ауларыгъызны жылыта турмай, ол къабырланы малтай тургъан хужу къаллыкъ эшекни къыстасагъыз а, сиз муслийман тюйюлмюсюз!* Кацийланы Х., Тамата, 110.

САЛЫНМАКЪ [2] *ат.* Клок, обрывок / Жокку, устукку. *Тишырыуну этегинде жюн салынмакъ кёрюнеди.*

САЛЫНЫУ [1] *и. д. от* **салын** [1] / Салын [1] дегенден *этим ат. Теркеден салыныу. Къаядан энишге салыныу. Жюзюм жоккуланы ауур салыныулары.*

САЛЫНЫУ [2] *и. д.* от **салын** [2] / Салын [2] дегенден *этим ат. Бугъоуну аякълагъа салыныуу. Къуллукъгъа салыныу. Ашны столгъа салыныуу. Нартюх сабаннга сууну салыныуу.*

САЛЫУ *и. д. от* **сал** / Сал дегенден *этим ат. Биреуню окъуугъа салыу. Тиш салыу. Урлукъ салыу.* ■ *Усталыкъ деген зат ишине кёл, къыйын салыуну юсю бла артдан артха келеди.* Ч. Айтматов, Жамийля, 60. *Жангы уллу планланы жашаугъа сингдириу мындан ары да уллу кюч салыуну излерикди.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 108.

САЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сал** [1] / Сал [1] дегенни *араш айырмасы. Звенола, эришип, урлукъ салышадыла.*

2. *кёч.* Сразиться, схватиться / Сермеш, уруш эт, тюйюш. *Нарт эсенг, эмегенле бла салыш, Сени ючюн къартла этерле сагъыш.* Бабаланы И., Жангы назмула, 19. *Дайым сизни бла салыша Кёп кюнюм, кечем да ётдюле.* Бабаланы И., Жетегейле, 80.

3. *къарач.* Рассориться, перессориться / Уруш, даулаш, биреуге кёл къара бол. *Ала бир бирлери бла салышдыла.*

САЛЫШДЫР *эт. понуд. от* **салыш** / Салыш дегенни *къатланыучу айырмасы. Терек салышдыр. Урлукъ салышдыр. Жашланы бир бирлери бла салышдыр.*

САЛЫШДЫРЫУ *и. д. от* **салышдыр** / Салышдыр дегенден *этим ат. Атлагъа жюк салышдырыу. Тишге бичен салышдырыу. Къонакълагъа аш салышдырыу.*

САЛЫШЫУ *и. д. от* **салыш** / Салыш дегенден *этим ат. Хуна салышыу. Суу салышыу. Бир бири бла салышыу.*

САЛЮТ *ат.* Салют / Байрамлада, аскер парадлада, къууанчлы жыйылыулада саламлашыуну, сый бериуню, сауутдан атып, ракетала атдырып, байракъ, къол кётюрюп билдирилиучю тюрлюсю. *Артиллерия салют.* ■ *Хорлау кюнню да эсленди къууанчы, Салютладан кёк жашнауу бла.* Отарланы К., Танг жулдузум, 74. *Океанда жюзген, къургъакъ жюкню жюрютген кемеле бла танкерле, байракълары бла салют бере, шош жюзе, бухтагъа киредиле.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 142.

САМАЛ *сыф.* Свежий, лёгкий, прохладный (*о ветре*) / Женгил,

салкъын, сериуюн этиучю (жел). *Тенгизден ургъан самал желчик бираз сериуюнлюк береди.* Текуланы Ж., Сиркиу, 61.

САМАН *ат* 1. Саман / Топуракъгъа салам къошулуп этилген, бишмеген кирпич. *Экинчи кюн, хазыр саманладан юй ишлерге, таукъла тарыгъа басыннганча, къара саманлагъа басыннгандыла.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 160. *Студентле мекямны тюбюне таш зат салмайдыла, ташны орунуна саманланы тёрт къат этип саладыла.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 160.

2. *В позиции определения:* саманный / Самандан этилген. *Тёгереги бегимеген ачыкъ арбазны теренинде, башыны жартысы шифер бла жабылгъан, жарымыны да къабыргъаларына рубероид къагъытла атылгъан саман юй сюеледи.* Лайпанланы С., Гургумлу, 107.

САМАРКЪАУ I *ат* 1. Насмешка; ирония / Чам, лакъырда. *Аны [Шамдарийни] самаркъаугъа тап жарашыучу тили серлениуге, махтаныугъа дайым белинден тешмей жюрютюучю къамасындан узун болгъаны себепли, анга туудурмагъан чамлары, самаркъаулары къалмагъанды.* «Шуёхлукъ», № 46, 46. *Магомет Учкуланны чам, самаркъау бла къайтаргъан Хажахны чырайлы къайын къызыны аты жыргъа тюшген бушуулу хапарын айтды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 173.

2. *В позиции определения:* насмешливый; иронический / Чам, лакъырда этген. *Отузунчу жылда этилген чам, самаркъау жырла да кёпдюле.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 54. *Ойнай, ойнай кёз чыгъар, Экеу тутушса, бири жыгъар, Тилни сюеги жокъду, Самаркъау сёз жан къыяр.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 25.

САМАРКЪАУ II *хал. сёзл.* Насмешливо / Чам, лакъырда этип, ойнап. *Юйде къысылып тургъанлагъа самаркъау къарап, Добай арлагъыракъ олтурду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 286. *Жаш арыгъан халда къолун силкип, шинтикге олтурду, самаркъау ышара, айтды.* «Шуёхлукъ», № 71, 44.

■ **Самаркъау эт** насмехаться над *кем* / чам, лакъырда этип, ойна, кюл. *Тюлкюню оспар сёзю Къуртхагъа ачыу тийди. Самаркъау этген халда Ма былай айтып ийди...* Отарланы С., Жаз жылыуу, 65. *Къатын, Нафийсатны самаркъау этип, ышарды.* Боташланы А., Жашауум, 62.

САМАРКЪАУЛА *эт.* Самаркъау эт (*къ.* **самаркъау II**). *[Файруз Ханафийге:] Тоба, самаркъауларгъа кюрешсенг да, къызыбызны чырайына уа сёз табаллыкъ тюйюлсе, иги жаш.* Лайпанланы С., Гургумлу, 63. *Нёгерлери, самаркъаулап, кюлдюле, Мамсурну шургу болгъанын билдиле.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

САМАРКЪАУЛАН *эт. къ.* **самаркъаула**. *Мычымай ары (къалагъа) бир адам барсын, Аланы ким болгъанларын сурасын, Ачыкъ болмасын ол, самаркъаулансын.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *«Угъай, бу жол сен мени кёп затха юйретдинг»,– деп, самаркъауланды [Махти Сарыбийге].* Этезланы О., Тарда, 126.

САМАРКЪАУЛАНДЫР *эт. понуд. от* **самаркъаулан** / Самаркъаулан дегенни *къатланыучу айырмасы. Гяпчини самаркъауландыр.*

САМАРКЪАУЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **самаркъауландыр** / Самаркъауландыр дегенден *этим ат. Биреуню самаркъауландырыу.*

САМАРКЪАУЛАНЫУ *и. д. от* **самаркъаулан** / Самаркъаулан дегенден *этим ат. Жашны самаркъауланыуу.*

САМАРКЪАУЛАУ *и. д. от* **самаркъаула** / самаркъаула дегенден *этим ат. Жашланы бир бирни самаркъаулаулары.*

САМАРКЪАУЛАТ *эт. понуд. от* **самаркъаула** / Самаркъаула дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны самаркъаулат.*

САМАРКЪАУЛАТЫУ *и. д. от* **самаркъаулат** / Самаркъаулат дегенден *этим ат. Чамчыны самаркъаулатыу.*

САМАРКЪАУЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **самаркъаула** / Самаркъаула дегенни *араш айырмасы. Жашла бир бирни самаркъаулашдыла.*

САМАРКЪАУЛАШЫУ *и. д. от* **самаркъаулаш** / Самаркъаулаш дегенден *этим ат. Чалгъычыла бир бирини юсюнден самаркъаулашыуларын бардырадыла.*

САМАРКЪАУЛУ *сыф. къ.* **самаркъау I** (*2-чи магъ.*). *Бютюн ахшысы уа, айтыуланы самаркъаулу, кюлкюлю болумлары.* «Коммунизмге жол», 1979, №109.

САМАРКЪАУЧУ *ат.* Насмешник / Самаркъау этиучю адам. *Тукъумдан ёте келген хунер болур, сёзге устады [Шамдарий], самаркъаучуду.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 97.

САМБИСТ *ат къ.* Самбочу. *Халкъла аралы эришиуде бизни самбистле биринчи жерни алгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1981, №47.

САМБО *ат.* Самбо / Адамны ачытырча амалланы хайырланыргъа жарагъан спорт тутушуу. *Динамочула ушкок, керох атаргъа, самбогъа юйреннгендиле.* «Коммунизмге жол», 1976, № 61.

САМБОЧУ *ат.* Самбист / Тутушууну самбо тюрлюсюнден спортчу. *Самбочуланы эришиулери.*

САМОВАР *ат.* Самовар / Ичинде от этип суу къайнатыучу темир орун. *Тура туруп, терезени жабыуун кётюрюп къараса, арбаздагъы самоварны тюбюнде къызып тургъан от Дударукъагъа кюнню къыйырындан кесилип этилген къуршоуча кёрюнеди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 25. *Бир жол жез самоваргъа тутурукъ къуйдургъа деп элде амбулаторияны таматасы Петрович келди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 184.

САМОГОН *ат* **1.** Самогон / Мирзеуден, картофдан, бал туздан эм башха затладан юйде этилиучю эсиртиучю ичги. *Марфа эшикден кире келип, четверть бла бир самогонну столгъа салды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 42. *Кавказда кёмюкбаш боза адамланы бек кекиртеди, дюгерлилени кючлю самогонлары адамны женгил секиртеди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 87.

2. *В позиции определения:* **самогонный** / Самогон этер ючюн хайырланылыучу. *Самогон аппарат.*

САМОГОНЧУ *ат.* Самогонщик / Жашыртын самогон этиучю эм аны сатыучу адам. *Самогончула*

бла къырал органла дайым кюреш бардырадыла. ■ *Самогончула кеслерини тазаланмагъан ичгилери бла адамланы саулукъларына заран келтиредиле.*

САМОДЕРЖАВИЕ *ат.* Самодержавие / Революциягъа дери Россейде: монархия. *Россейде битеу къыралгъа оноуну бир адам неда самодержавие этерге керекди деген ниет III Иван патчахдан чыкъгъанды.*

САМОДЕЯТЕЛЬНОСТЬ *ат* 1. Самодеятельность / Искусство бла энчи кюрешмеген адамланы суратлау чыгъармалары. *Самодеятельностьну кружогу. Самодеятельностьну концерти.* ■ *Бизни университетни суратлау самодеятельносту уллу байрам концерт кёргюзтгенди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 141. *Хар не тюрлю ишден сора да бек иги солуу, суратлау самодеятельность, музыка, жыр бла кюрешиу, киногъа неда театргъа барыуду.* А. Демидова, Саулукъну сакъла, 10.

2. *В позиции определения:* самодеятельный / Самодеятельностьха къатышыучу. *Самодеятельность коллективле. Самодеятельность артистле.* ■ *Халкъны самодеятельность кружоклары бла профессионал искусствону байламлы болуулары ма жамауатны суратлау культурасын айнытыуну эм байыкъландырыуну мурдору олду.* «Шуёхлукъ», № 15, 14.

САМОЛЁТ *ат.* Самолёт / Двигательлени эм къанатланы кючю бла атмосферада учар ючюн хайырланылыучу, хауадан ауур, учуучу аппарат. *Реактив самолёт. Кёп моторлу самолёт.* ■ *Уллу Ата журт урушда Байсолтанланы А. кёп фашист самолётну агъызгъанды.* «Шуёхлукъ», № 27, 84. *Мен да сизге атла келтирирме, Узалып башына жетмеген. Жерде машина, кёкде самолётла Чабып ызындан ётмеген.* «Малкъар халкъ жырла», 181.

САМОСВАЛ *ат.* Самосвал / Гулласыны ал жанын ёрге кётюрюп, жюгюн кеси къотарыучу машина. *Мырдылы къулакъ суучукъдан атлап, дагъыда ёрге таяна башларгъа, бир самосвал машина сыртлыкъны огъары сюреминден, тумандан чыгъып, энишге айланды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 54. *Къарыулу самосвалла цемент эм тытыр ташладан жюкленип, карьерден заводха терк-терк жетедиле.* «Коммунизмге жол», 1984, № 162.

САМОХОД *сыф.* Самоходный / Башха улоу кюч керек болмай, кеси аллына жюрюген (*механизм, машина*). *Бир къаум манёврла бардырылгъандан сора, самоход аппарат кратерден чыкъгъанды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 140. *Уллу жолдан узакъ болмай самоход артиллерия орналгъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 204.

САМПАЛ *ат.* Спусковой крючок / Сауутну къол бла басып, тартып атдырыучу кереги, заты. *Ушкок атып эриширге келген жашла, сампаллагъа жилик жаула сюрте, лахор этедиле.* Тёппелаты А., Жюз шаптал терек, 19. *Аскерчиле ушкокланы, пулемётланы эрлай кендир буштукъла бла ариулап, сампалларына бла бургъыларына жау сюртюп, сауутларын жылтыратадыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 181.

САМУМ *ат.* Самум / Аравияда бла Север Африкада урууучу къургъакъ къызыу жел, къум боран. *Ансыз [Залийхатсыз] къалгъан дунияда Шауданла къурурукъча,*

Терекле кёгермейин, Самум желле урлукъча. Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 189. *Жай эрттенде, кюн тийгенча, Адамла кюле турсунла. Самум жели юфгюргенча, Къайгъыла да къурусунла.* «Шуёхлукъ», № 29, 7.

САМУРАЙ *ат ист.* Самурай / Феодал Японияда ууакъ дворянланы аскер къаууму. *Мычымай ыхтырылды [душман], Акъсай-акъсай, сыртдан ауду, Самурайланы юсюне Къоргъашин жаунла жауду.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 48. *Япон самурай жакъ эт ашайды, Къанлы суусапдан къургъакъсып ауузу, Ол хамхотун урса, жангыдан жаудурурма Хасан кёлню къоргъашин жаунун.* «Жюрек жырлайды», 11. *Бюгюн анда [Къытайда] самурайла юредиле.* Байкъуллланы А., Жырла бла таурухла, 23.

САМШИТ *ат.* Самшит / Дайым кёклей туруучу пальма тукъумдан бек къаты агъачлы терек неда юлкю. *Самшитден тюрлю-тюрлю агъач керекле этедиле.*

САМЫР *ат.* Вид служебной собаки (*с куцым, обрубленным хвостом*) / Къуйругъу кесилген къошну, юйню, къойланы, бютюнда къозлагъан къойланы къоруулаучу, огъурсуз ит. *Дранбаш юйню аллында, оюлгъан хунаны жанында жатып тургъан самыр, иесин танып, ыйнакълар умут этип, къуйругъун булгъай, сынсыды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 17. *Къарт самыр бир келгеннге, бир иесине къарай, асыры гузаба болмай, бара эди.* Семенланы А., Жазыу айла, 68.

САН[1] *ат* **1.** Конечность / Адамны къоллары, бутлары. *Санларына къыяу тюшюп къайтханла, Жигитледен керти хапар айтадыла.* Отарланы К., Сынла, 102. *Ийналукъ, мыккыл болгъан санларын кючден сюйрей, оракъчылагъа жуукълашды.* Толгъурланы З., Эрирей, 199.

2. Тело, плоть; организм / Адамны чархы. *Санны кийим омакълай эсе, жанны шуёхлукъ омакълайды.* (Нарт сёз.) ○ *Тебердини хауасы Кёкюрегинги керилтир, Уюп тургъан санынгы Жеппе-жengил тирилтир.* «Шохлукъ», 21. *Энди биз, ёлюр тюгюбюз чыкъгъан эки къарт, былайда саныбызгъа тынчлыкъ тапханлыкъгъа, жюреклерибизни суукъ кемирип барады, жюрек ырахатлы болмайбыз.* Лайпанланы С., Гургумлу, 8.

■ **Сан ауруу** жел ауруу (*къ. жел*). *[Шоштар:] Мен къыралгъа къуллукъ этерге хазыр эдим, къалай эсе да бир сан ауруу тийип, онгуму алып къойду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 70. *Уруш башланнганда уа Дударукъ, сан ауруу тийип, тёшекге тюшген эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 6.

♦ **Санлары къыйылдыла** руки опустились, ноги подкосились / бир кесекге санларындан къарыу кетди, санлары бек къарыусуз болдула. *«Хужу санла къыйыладыла да тебирейдиле», – деп, къысха-къысха солуй кетип, терен ахсынып, [Сапият] селешмей тохтады.* Хубийланы О., Аманат, III, 238. *Кашны тириле келген санлары жангыдан къыйылдыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 15. **Санлары тутмайдыла** *къ.* **санлары къыйылдыла**. *Мурдарлыкъны кёргенлей, Хамит тёзалмай, офицер таба тебиреди, алай а санлары тутмадыла.* «Жанкъылыч», 258. *Кюндюз а бир жангыз саным тутмай, юйдегилени бетлерине къараялмай, печьден юйге, юйден печьге кире, ингирге жете эдим.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 28. **Санла-**

ры тюшдюле *къ.* **санлары къыйылдыла.** *Биягъында къууанчын жюрегине сыйындыралмай, кесин дунияда бек насыплы адамгъа санагъан тиширыуну, энди, жаралы къанатлыча, санлары тюшюп, кёзлери къайгъыдан толдула.* «Шуёхлукъ», № 20, 79. *Найыпханны ичинде не эсе да бир заты къыркъылгъанча болуп, санлары тюшдюле.* Толгъурланы З., Эрирей, 16.

■ **Сан-сан эт** *къ.* **санла.** *Зеке, къойну сан-сан этип, къайнай тургъан чоюннга салды.* Этезланы О., Тарда, 66.

САН[2] *ат.* Количество, численность / Бир затны къаллай бир, ненча болгъаны. *Адамланы саны. Ишчилени саны. Миллетни саны.* ■ *«Санлары аз болгъанлыкъгъа, была [жашла] кёпле этгенден эсе кёп ишни тындыргъандыла»,– деп, биягъы таукел айтды Асхат [Малкъар улуна].* Залийханланы Ж., Жанngан жюрекле, 167.

2. *грамм.* Число / Тилни морфология мадарлары бла затланы жангызлыкъларын неда кёплюклерин билдирген грамматика категория. *Кёплюк сан. Жангызлыкъ сан.*

■ **Сан бирде** *къ.* **санлап бирде.** *Сан бирде къызны анасы келип, кёрюп кетеди.* (Фольк.) **Санлап бирде** изредка, иногда/ анда-санда бир, бир бирде. *Алай, санлап бирде уа ит юрген тауушла да эшитиледиле.* «Шуёхлукъ», № 28, 80. **Санда бир** *къ.* **санлап бирде.** *Ол [Малжей], санда бир сёз айтса да, асламына тынгылагъанлай, эки къашын тюйгенлей турады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 369. **Саны болмагъан** неисчислимый, бесчисленное множество/ Бек кёп, санап бошаялмаз чакълы бир. *Ыфчыкдан ауа келген гелеуде уа Кютюле эдиле саны болмагъан къойла.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Къарашауай аны [къызны] излерге деп, барып, саны болмагъан кёп жылкъыдан, сайлап, бир уллу ат тутду.* «Нарт», 155. **Саны жокъ** *къ.* **саны болмагъан.** *Саны жокъ колхозлада байлыкъланы, Дайым боладыла къууанч тойларыбыз.* «Шуёхлукъ», № 1, 7. **Саны толду** восстановиться, стать столько, сколько было раньше / болгъаны чакълы бир болду, алгъыннгы санына жетди. *Малланы саны толду. Окъургъа алынырыкъ адамланы санлары толду.* **Сан этме** *угъайл.* не обращать внимания / эс бёлме, эсге алма, къайгъырма. *Къуш, келгенлени асыры сан этмей, кёзлери бла сюрюучюню изледи.* Толгъурланы З., Эрирей, 197. *Алгъын сан этмеучю Сапар энди тюбесе, Гыжыгъа кюнахшы береди, юйюнден, юйдегисинден хапар сорады.* Хубийланы О., Дерт, 101.

САН[3] *ат эск.* Посуда объемом около 40 килограммов (*для зерна или муки*) / Тёрт челек (*40 килограмм*) ун, мирзеу кирген агъач орун.

САНА *эт.* **1.** Считать *что*, подсчитывать *кого-что*; подвергать счету / Тарыхланы бир бири ызларындан айт. *Завхоз кесине жукъуну чакъырыр ючюн, мингнге дери санап кёрдю, тергеу таблицаны да юч кере кёлден къайтарды, алай жукъу андан узакъды.* «Шуёхлукъ», № 28, 100.

2. Определить сумму, количество *чего* / Бир затны ненча, къаллай бир болгъанын тохташдыр, бил. *Ахчаны санап ал да, санап бер.* (Нарт сёз.) ○ *Солтан ахчасын санай чыкъгъанлай, аны эрттеден таныучу жаш, аны аркъасына женгил къагъа, бир жанына къарайды.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 60.

3. Вести начало *чего-* от *кого, чего* / Бир белгили ишден, затдан

тергеп башла. *Адам улу жаратылгъанлы бери хар инсан инсаннга этген ахшылыкъланы санаргъа кимни къолундан келликди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 35.

4. Перечислить / Бир затны хар болумун кимге болса да бир бири ызындан айт. *Насыра Хожа бу эки байдан хар жерде тарыгъып, аланы артыкълыкъларын, аманлыкъларын санап жюрюгенин бу эки бай эшитип, анга ачыуланнгандыла.* Ёртенланы А., Насыра Хожаны хапарлары, 14. *Къартланы хар бири кесини ёмюрюнде этген жетишимлерин санайды, къалгъанла уа анга тынгылайдыла.* «Нартла», 213.

5. Принимать во внимание, в расчет / Эсге ал, эсепле. *Бизге [партизанлагъа] жолда къошулургъа боллукъ адамланы да санаргъа керекди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 193. *Поэт тыш къыралланы революцион къарындаш халкъларын да санайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 128.

6. Расценивать *каким-л.* образом, воспринимать *как-л.* / Бир тюрлю оюм эт, сунуп тур. *Къарачайлыла, малкъарлыла эм къыйын ишге чалгъы чалгъанны санагъандыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 4. *Хасан аскерни къаты жоругъуна тёзалмай, бойсуналмай, былайда кесин артыкъгъа санап, адам бла сёлешири келмейди.* Хубийланы О., Аманат, I, 164.

7. Признавать *кого-что*; считать *кем-чем*, за *кого-что* / Терге (*тенгинге, жуукъгъа д. а. к. зат*). *Таулу тиширыула хомух эр кишини адамгъа санамайдыла.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 106. *Бир кюн тутуп, бир кюн атхан Тенгни тенгинге санамайма. Кесине тапсыз кюн сатхан Сенлай тенгни сурамайма.* «Шуёхлукъ», № 29, 6.

8. *къарач.* Болтать, нести околесицу / Жанша, магъанасыз затланы айт. *Ол не эсе да бир затланы санай эди.*

САНАВИАЦИЯ *ат.* Санавиация / Саулукъну сакълауда хайырланылыучу хауа улоу (*самолёт, вертолёт*). *Кюндюз а областьдан санавиацияны вертолёту келди да, Аскерни шахар больницагъа ашырдыкъ.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 30.

САНАГЪАТ *ат къарач.* 1. Искусство / Жашауну, тёгерекде барлыкъны чыгъарма суратлау сыфатла бла кёргюзтмеклик. *Чыгъарма санагъат. Санагъат жашауну магъанасы бла къаты байланыпды.*

2. *ат къарач.* Ремесло; промысел, занятие, профессия / Бир затны къол амал бла этиучю, профессионал иш. *Ууакъ санагъатла.* ■ *[Къарт жашха:] Да малыгъыз а кёпдю, кесинг бир санагъат билемисе деп сорду.* «Къарачай халкъ таурухла», 173. *Саулукъ сакълау ишде, халкъ окъууда, дагъыда бир къауум башха санагъатда тиширыула эркишилени ыхтырып барадыла.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 183.

3. *В позиции определения:* ремесленный / Санагъат бла байламлы. *Санагъат училище. Санагъат ишчиле.*

4. Промышленность, индустрия / Производтвону сырьёдан бир зат этиучю, жер байлыкъланы къазып, бир затха жаратыучу, чыгъарыу кереклени эм хайырланылыучу затланы ишлеучю бёлюмю. *Ауур санагъат. Женгил санагъат. Къазгъан санагъат.*

5. *В позиции определения*: промышленный / Санагъат 4 бла байламлы. *Къыралны санагъат кючю. Санагъат районла. Санагъат бирикме. Санагъат капитал.*

6. Отрасль / Промышленностьну, эл мюлкню, илмуну д.а.к. затны бёлюмю. *Халкъ мюлкню санагъатлары. Билимни жангы санагъаты. Промышленностьну баш санагъатлары.* ■ *Гитче Къарачай районну баш санагъат байлыгъы малчылыкъды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 179.

САНАГЪАТЛА *эт. къарач.* Специализировать / Санагъатны бир бёлюмюн энчи затны чыгъарыугъа бур. *Мирзеу мюлкню будай чыгъарыргъа санагъатла.*

САНАГЪАТЛАН *эт. страд. от* **санагъатла** / Санагъатла дегенни *зорлаучу айырмасы. Юс кийим фабрика толусу бла санагъатланнганды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 105.

САНАГЪАТЛАНЫУ *и. д. от* **санагъатлан** / Санагъатлан дегенден *этим ат. Чыгъарыуну санагъатланыуу.*

САНАГЪАТЛАУ *и. д. от* **санагъатла** / Санагъатла дегенден *этим ат. Чюгюндюрчюлюкню санагъатлау.*

САНАГЪАТЛЫ *сыф.* Специализированный, отраслевой. Бир затны этерге айландырылгъан. *Кёп санагъатлы мюлк.*

САНАГЪАТЧЫ *ат* **1.** Ремесленник / Бир затны ишлерге усталыгъы болгъан адам. *Кеслерини ууакъ мастерскойларында кёп тюрлю санагъатчы ишлейди.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 65.

2. Промышленник / Санагъат предприятияны иеси.

САНАЛ *эт.* **1.** *страд. от* **сана** / Сана дегенни *зорлаучу айырмасы. [Домаш жаулагъа:] Сиз бюгюн жени ёлтюресиз, алай сизни ахыр кюнлеригиз саналгъандыла.* Этезланы О., Тарда, 41. *Жауунла жаудула, кёкде булутла къаралып, Аскерле чыкъдыла Уллу Къарачайдан, саналып.* «Жюрек жырлайды», 7. *[Сюдю:] Тохта, къысха заманны ичинде тюз жууап берирге юренирсе, къагъытда саналгъан адамланы ким ёлтюргенди?* Къобанланы Д., Таулада тауш, 202. *Биздеги суукъ жангурла, къачхы кюн аманла къышхы къыяматха саналадыла.* Хубийланы О., Мурат, 116. *Эр киши антын бузмаз, Эки сёзлю эр кишиге саналмаз!* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

САНАЛЫУ *и. д. от* **санал** / Санал дегенден *этим ат. Эки кере саналыу. Акъыллыгъа саналыу. Насыплыгъа саналыу.*

САНАМ *ат къарач.* Счет / Санланы бир бири ызындан санау; санаргъа жарагъан затны санын белгилеу. *Санамы болмагъан къуртъкъумурсхала. Жюзге дери санам. Окъуучуну санамгъа юйретиу.*

САНАТ I *эт. понуд.* от **сана** / Сана дегенни *къатланыучу айырмасы. Ахчаны санат. Малланы санат.* ■ *Атагъа аман улан тууса, малын къырылгъаннга санатыр.* (Нарт сёз.)

САНАТДЫР *эт. понуд. от* **санат** / Санат дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол кесин иги билгеннге санатдырды. Къойланы санатдыр. Тюшген хайырны санатдыр. Биреуню кёрген къыйынлыкъларын санатдыр.*

САНАТДЫРЫУ *и. д. от* **санатдыр** / Санатдыр дегенден *этим ат. Туудукъларын санатдырыу. Таналаны санатдырыу. Кесин билимлиге санатдырыу.*

САНАТОРИЙ *ат* 1. Санаторий / Адамла саулукъларына бакъдырыучу эм солуучу учреждение / *Биз курорт шахарны ичинде кёп айландыкъ, аны аламат санаторийлерин кёрдюк.* «Шуёхлукъ», № 9, 55. *Адамлагъа хакъсыз неда учуз багъасы бла санаторийлеге, солуу юйлеге эм турист лагерьлеге путёвкала бериледиле.* «Коммунизмге жол», 1981, № 113.

2. *В позиции определения*: санаторный / Санаторийде къаллай болуучу эсе да, аллай. *Санаторий багъыу. Санаторий низам.* ■ *Бюгюнлюкде бизни къыралда курорт, санаторий учрежденияла къайсы къыралдан да асламдыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 191.

САНАТЫУ *и. д. от* **санат** / Санат дегенден *этим ат. Колхозну малларын санатыу. Кесини ишин игиге санатыу. Гебенлени санатыу.*

САНАУ I *и. д. от* **сана** / Сана дегенден *этим ат. Жашны къарыусузгъа санау. Ахча санаудан тоймаз.* (Нарт сёз.) ○ *[Байкъул Мазаннга:] Да кюнлени санауунга кёре, эригип башлагъан болурса дейме.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 32. *Хычауман ай бешинчиди санауда, Малкъар халкъны жангы жылы башланады. Таула, тюзле тюрлю-тюрлю боладыла, Бюгюн адам байрам эте жашланады.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 59.

♦ **Санауун тауусхан** престарелый / бек къарт болгъан. *Бир къауум къатынла, санауу тауусулгъан къартла, къапхакъ башына чёгюп, элни сёзюн элек бла сюзедиле.* Апаланы Х., Къара кюбюр, 171. *Ийналукъну эгечи санауун тауусхан гырхы къарт къатынды.* Толгъурланы З., Эрирей, 175.

САНАУ II *грамм.* Имя числительное / тилни бир затны санын эм ненчанчы болгъанын кёргюзтген, болушлада тюрлениучю кесеги. *Санчы санау. Тизгинчи санау. Юлюшчю санау. Санауланы къауумлары.* ■ *Санау затны бирлик, кёплюк эм сан ышанын белгилейди.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 133.

САНАУЛУ *сыф.* Считанный, посчитанный / Саналгъан, тергелген, саны белгили болгъан. *Санаулу затдан къорагъаны белгили болур.*

САНАУСУЗ[1] *сыф.* 1. Бесчисленный, бесчётный / Бек кёп болгъан, санаялмаз чакълы бир болгъан. *Санаусуз кюнюнг жокъ, хыйсапсыз мюлкюнг жокъ.* (Нарт сёз.) ○ *Кюбюрчекден чыгъып, тюзню толтуруп, санаусуз кёп жылкъы кишнеп къачады.* «Жилтинле», 389. *Журтубузну къыйырсыз уллу болгъанын, аны жанындан юлюш этерча халал, жигит, ишленнген, тюз адамла санаусуз болгъанын кёрдюм.* Хубийланы О., Аманат, III, 48.

2. Непосчитанный, неучтенный / Саналмагъан. *Нюрхан кеси да жыяллыкъды энтда быллай кёп санаусуз строфа.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 14.

САНАУСУЗ[2] *ат.* Название старой овцы / Къарт къойну аты. *Къочхарладан кютгендиле таулула: Ишек, зада, узадады атлары. Иртизада, санаусуз, къойгъа айланмаз, Мангырдамаз, сууичмезди къартлары.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 75.

САНДАЛ[1] *ат.* Сандалия / Териден этилип, табаны болмагъан жаз аякъ кийим. *Жашны ариу сандаллары барды. Сандалла жайда аякъланы къыздырмайдыла.*

САНДАЛ[2] *эт. эск.* Бездельничать / Ишлеме, зат этмей тур. *Жаш кюнню узуну сандалып олтурады.* (Фольк.)

САНДАЛЫУ *и. д. от* **сандал**[2] / Сандал[2] дегенден *этим ат. Жашны сандалыуу.*

Сандан бир *заман. сёзл.* Изредка / Бир-бирде. *Ол бизге сандан бир келеди.*

САНДЫКЪ *ат эск. къарач.* **1.** Бир зат салыргъа, къуяргъа ишленнген тёртгюл орун. *Была [алашала] иги къаты жюрюш бла барсала да, тёрт сандыкъ болгъан жюк бла артларындан «чух» деп айтдырмагъанлай барадыла.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 188.

2. *кёч.* Гроб / *къ.* **гулла.** *Ёлгенни агъач сандыкъгъа салдыла.*

САНДЫРА *эт.* **1.** Болтать, пустословить / Бош затланы жанша. *Анасы ичинден къайнаса да, халкъгъа субайлыкъгъа къызын жууаргъа кюреше эди, эки жанында олтургъанлагъа, башын кезиу-кезиу буруп, нелени эсе да сандырайды.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 13. *Бийберт ёпкелемеди, мураты андан эсе кючлю болгъаны себепли, Азаматны сандырагъанына жюрек тамырларын тюйюп тёздю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 40. *Хажи-Мухаммат, ырымлы болгъанлыкъгъа, жетгеннге сандырай, сёзюн жетдире айланыучуду.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 168.

2. Бредить / Бек ауруп, затынгы билмей неда тюшюнгде байламсыз сёлеш. *Хасан тюшюнде не затланы эсе да сандырайды.* ■ *Онунчу кечесинде ауругъан кечени кече узуну сандырап, тин-тери басып турду.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 93. *[Нафийсат:] Бюгече тангнга, кёзюн къысмай, сандырап чыкъгъанды Шамил.* Ахматланы И., Боранда, 37.

САНДЫРАКЪ[1] *ат эски.* Старинный карачаево-балкарский народный шуточный танец / Эски къарачай-малкъар чам халкъ тепсеу. *«Малкъар» ансамбль бусагъатда да сандыракъны, адамланы жюреклерин къууандырып, аламат иги, ариу тепсейди.*

САНДЫРАКЪ[2] *ат эски.* Старинная песня, которой сопровождался танец сандыракъ. *Сандыракъгъа бары теке, Жигейчиги жары теке.* «Къарачай халкъ жырла», 254.

САНДЫРАКЪ[3] *ат* **1.** Болтовня, пустословие / Бош, магъанасыз сёзле, ушакъ. *[Шохай къартлагъа:] Быланы [жашланы] сандыракъларына ийнанма деди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 208. *Мен энди эркинме, кече аралада кеф сандырагъаннга энди тёзмейме.* Зумакъулланы Т., Кёз жарыгъым, 63. *Озгъан жарам бителе кетгенди, Кеф сандыракъ кемирмейди жанны, Аны чаханада багъама энди Кёк гюллери бла Тегеранны.* «Жилтинле», 459.

2. Бред / Бек ауругъан адамны тюшюнде айтхан сёзлери. *Ауругъанны сандырагъы.*

■ **Сандыракъ эт** 1) *къ.* **сандыра 1.** *Жашла не затны юсюнден эсе да сандыракъ эте эдиле;* 2) *къ.* **сандыра 2.** *Кечени кече узуну Аскер сандыракъ этип чыкъды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 89. *[Къызны анасы:] «Кюйюп къаласа да, насыпсыз, сандыракъ этмей, не этгин»,– деп, кеси кеси бла сёлешди.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 33.

САНДЫРАКЪЛА *эт.* **1.** *къ.* **сандыра 1.** *Жашны сандыракълагъанын нёгерлери жаратмадыла.*

2. Сандыракъ эт 2 *къ.* **сандыракъ**[2]. *Саусуз сандыракълайды.*

САНДЫРАКЪЛАТ *эт. понуд. от* **сандыракъла** / Сандыракъла дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню сандыракълат.*

САНДЫРАКЪЛАТЫУ *и. д. от* **сандыракълат** / Сандыракълат дегенден *этим ат. Жашны сандыракълатыу.*

САНДЫРАКЪЛАУ *и. д. от* **сандыракъла** / Сандыракъла дегенден *этим ат. Жашны сандыракълауна киши уллу эс бурмады.*

САНДЫРАКЪЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **сандыракъла** / Сандыракъла дегенни *араш айырмасы. Къатынла сандыракълашадыла.*

САНДЫРАКЪЛАШЫУ *и. д. от* **сандыракълаш** / Сандыракълаш дегенден *этим ат. Къатынла сандыракълашыуларын тохтатдыла.*

САНДЫРАКЪЧЫ *ат.* Болтун, пустослов / Кёп жаншаучу, керексиз затланы юсюнден айтып туруучу. *Сандыракъчы киши.*

САНДЫРАТ *эт. понуд. от* **сандыра** / Сандыра дегенни *къатланыучу айырмасы. Къызыу ауруу жашны сандыратады.* ■ *[Ажир эшекге:] Байталла ойнап айтадыла, Бош, сени сандыратыргъа. Неге ушайдыла ол халла? Ёчге тапсыз сёз айтыргъа.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 75.

САНДЫРАТЫУ *и. д. от* **сандырат** / Сандырат дегенден *этим ат. Махтанчакъны сандыратыу.*

САНДЫРАУ *и. д. от* **сандыра** / Сандыра дегенден *этим ат. Жашла бла сандырау. Ауруу къызыуундан сандырау.*

САНДЫРАУУКЪ *сыф.* Болтливый, асыры кёп жаншаучу. *Сандыраууқъ адам.*

САНДЫРАШ *эт. взаимн.-совм. от* **сандыра** / Сандыра дегенни *араш айырмасы. Къатынла сандырашадыла.*

САНДЫРАШЫУ *и. д. от* **сандыраш** / Сандыраш дегенден *этим ат. Тиширыула сандырашыуларын бардырадыла.*

САНЖАЛЛА *эт. къарач.* Разорвать, растерзать *что* / Жырт, чач, пара-чара эт. *Кёкден тамычы тамгъанлай, машина, трактор да эски жолдан жанлап, аны жаны бла къыртышны, барлакъны санжаллап, заялап жюрюйдю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 53.

САНЖАЛЛАН *эт. страд. от* **санжалла** / Санжалла дегенни *зорлаучу айырмасы. Жолну жаны санжалланыпды.*

САНЖАЛЛАНЫУ *и. д. от* **санжанлан** / Санжаллан дегенден *этим ат. Жашны кёлегини санжалланыуу.*

САНЖАЛЛАТ *эт. понуд. от* **санжалла** / Санжалла дегенни *къатланыучу айырмасы. Бёрюню итлеге санжаллатдыла.*

САНЖАЛЛАТЫУ *и. д. от* **санжаллат** / Санжаллат дегенден *этим ат. Уручуну итге санжаллатыу.*

САНЖАЛЛАУ *и. д. от* **санжалла** / Санжалла дегенден *этим ат. Къушну тауукъну санжаллауу.*

САНЖОХ *ат.* Оторочка / Кийимни къыйыры бла тигилген узун иничге зат; къыйыу II / *Къыз жыйрыгъыны этегине санжох тикди.* (Фольк.)

САНЖОХЛА *эт.* Оторочить / Санжох сал. *Тонну этегин санжохладыла.*

САНЖОХЛАН *эт. страд. от* **санжохла** / Санжохла дегенни *зорлаучу айырмасы. Къыз санжохланнган жыйрыгъын кийип кёрдю.*

САНЖОХЛАНЫУ *и. д. от* **санжохлан** / Санжохлан дегенден *этим ат. Кофтаны санжохланыуу.*

САНЖОХЛАУ *и.д. от* **санжохла** / Санжохла дегенден *этим ат. Тонну этегин санжохлау.*

САНЖОХЛАТ *эт. понуд. от* **санжохла** / Санжохла дегенни *къатланыучу айырмасы. Тонну этегин санжохлат.*

САНЖОХЛАТЫУ *и. д. от* **санжохлат** / Санжохлат дегенден *этим ат. Чепкенни этегин санжохлатыу.*

САНИТАР *ат* 1. Санитар / Ауругъанланы жумушларын жалчытып, ала жатхан жерни, мекямны таза тутуучу кичи медицина къуллукъчу. *Санитарла да жууп аладыла Полгъа тёгюлген къанымы, Тёрт санымдан бирин кесип алып, Бир бек къыйнадыла жанымы.* (Фольк.) *Санитарла, басхыч бла чыгъарып, саусузну машинагъа салдыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 87. *Санитар къыз солдатны юсюне къапланнганды.* Маммеланы И., Чалгъы, 68.

2. *В позиции определения:* санитарный / Санитария жаны бла ишлени жалчытыу бла байламлы. *Санитар къараууллукъ.* ■ *Таулу къыз санитар факультетни студенткасы болады, ол битеу акъылын, заманын билим алыргъа бёледи.* «Коммунизмге жол», 1982, № 76. *Санитар тазалыкъны, тизгинликни кючлеу жаны бла да иш из тюйюлдю.* «Коммунизмге жол», 1978, № 134.

САНИТАРИЯ *ат.* Санитария / Халкъны саулугъун эм тазалыгъын сакълау. Санитарияны жорукъларын сакълау. *Санитариягъа келишмеген болум. Санитария бла гигиенаны низамын буздурмаз ючюн къаты контроль этиу.*

САНИТАРКА *ат.* Санитарка / Санитар тиширыу. *Санитаркаладан бири терк окъуна къызны эки къолун да байлады.* Къудайланы Х., Бизни заманы адамлары, 35. *Къыз, санитарка болуп, госпитальда ишлей, Берлиннге дери жетгенди.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 94.

САНКЪЫЛЧАКЪ *ат анат.* Книжка (*у животных*) / Хайыуанны ичинде китапха ушаучу аш эритген саны. *Сау къурманлыкъдан жангыз туар санкъылчакъ, бетибизни жоюп, жерге кирлик этгенди, хужу къаллыкъ ол аман эски ангырчакъ.* «Жюрек жырлайды», 7. *Не бек къууансанг да санга аны этеригин айтайым: бир бичакъ ауузу къатынла сюйген санкъылчакъ.* (Фольк.)

САНЛА *эт.* Разделывать (*тушу*) / Малны мыллыгын жилик-жилик, сан-сан эт, туура. *Уллу байла жегилмеген ёгюзле Союп, санлап Аштотургъа баш берип, Сабан кюннге къойгъандыла къакъ этип, Нартлагъа да бергендиле аш этип.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 104. *Аны [киеулюкню] борчу уа ат чабып бара тургъанлай, къойну кесип, тулукълукъ союп, санлап ичегисини учуна дери анга жыйып, тенг чапхан атланы озуп келирге керекди.* «Къарачай халкъ таурухла», 53.

САНЛАН *эт. страд. от* **санла** / Санла дегенни *зорлаучу айырмасы. Къойну учасы санланды. Бугъаны мыллыгы санланды. Къурманлыкъ, терк окъуна санланып, къазаннга жыйылды.* (Ф о л ь к.)

САНЛАНЫУ *и. д. от* **санлан** / Санлан дегенден *этим ат. Къойну учасыны санланыуу.*

САНЛАТ *эт. понуд. от* **санла** / Санла дегенни *къатланыучу айырмасы. Аппа ёгюзню, сойдуруп, санлатды.*

САНЛАТДЫР *эт. понуд. от* **санлат** / Санлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Ынна къойну жашлагъа сойдурду, санлатдырды.*

САНЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **санлатдыр** / Санлатдыр дегенден *этим ат. Къурманлыкъгъа союлгъан туарны санлатдырыу.*

САНЛАТЫУ *и. д. от* **санлат** / Санлат дегенден *этим ат. Туарны санлатыу. Къойну санлатыу.*

САНЛАУ *и. д. от* **санла** / Санла дегенден *этим ат. Жугъутурну санлау. Малны союу, санлау да усталыкъны излейдиле.*

САНЛЫ *сыф.* Осанистый, статный, рослый / Санлары уллу болгъан / Санлы адам. ■ *Эт къанлы болур, жигит санлы болур.* (Н а р т с ё з.) ○ *Арты сюремде, терезе тюбюнде олтуруп тургъан санлы жаш эрлай ёрге къопду.* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз кечеле, 170.

САНСКРИТ *ат грамм.* Санскрит / Эртте ёмюрледе Индияны литература тили. *Индияда санскритде жазылгъан эртгегили эсгертмеле табылгъандыла.*

САНСЫ *эт.* Звенеть, шуметь (в ушах). Къулакъларынгда дууулдагъан, зууулдагъан тауушну сезиуню юсюнден. *Къулакъларым сансыйдыла.*

САНСЫЗ I *сыф. къ.* **санаусуз 1.** *Сансыз къычырым жолла, бизни бирбирден айыра, ортабызгъа жатдыла.* Г а д и й л а н ы И., Санга айтама, 14. *Къайдады ол кёз къаматхан субай? Сау дунияда айланабыз сурай. Къыдыргъанбыз сансыз кёп жолланы, Излеуюбюз – умутла жомагъы.* «Шуёхлукъ», № 52, 4.

САНСЫЗ II *сыф.* 1. Безразличный / Эс бурмагъан, эс бёлмеген, сан этмеген. *Юй бийче, сансыз хал алып, ауузун бек ачмай, алай келгенле эшитирча зикир айта, жуукълашды.* Т о л г ъ у р л а н ы З., Эрирей, 101. *«Дукъум, кимни келтиресиз?» – деп, бир сансыз ауаз эшитилди.* Э т е з л а н ы О., Къаяла унутмагъандыла, 44.

2. Неприметный, простой / Кёзге илинмеген, башхаланы арасында эсленмеген. *Сансыз элде санау болгъан, Эски тоннга жамау болгъан.* (Н а р т с ё з.) ○ *Тёртгюл, саламбаш сансыз юйчюкге элтип, эшикни ачып, юйге кийирди.* Х у б и й л а н ы О., Адамла, 40. *[Бекмырза Къаражауланы къатына] Сансыз адам болуп барды алагъа.* «Малкъар халкъ жырла», 70.

САНСЫЗ III *хал. сёзл.* 1. Безразлично / Сан этмей, эс бёлмей, эс бурмай. *Энейланы Магометни ол затха [ызындан тюшген жаугъа] арталлыда къайгъырмагъаны аны [Умарны] сейир-синдиреди: кесича, къайгъысыз «адъютантыны», атланы сюрюп баргъан Алий Жанатаевни къатында (тачанкада) олтуруп, тёгерекге сансыз къарайды.* «Шуёхлукъ», № 62, 12. *Сагъыт, шышаны башын сансыз*

ачып, Къарааууз буфетни мияласын жылтырата, бир жанына тюртдю. Къобанланы А., Кюн таякъла, 79.

2. Безучастно / Къошулмай, къатышмай. *Жашла тутуша, не къол таш атыша туруп, ол [Зауурбек] къыйырдан сансыз къарап туруучуду.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 8.

3. Невнимательно, неучтиво, спустя рукава / Истемей, кереклисича эс бурмай, эсге алмай. *Зухура письмону сансыз окъуп, стол юсюне салды.* «Коммунизмге жол», 1979, №167. *Ишлерине сансыз къарагъан, уллу кёллю механикле жашауда аз тюбемейдиле.* «Коммунизмге жол», 1976, № 205.

4. Неприметно / Эсленмей, билинмей, кёрюнмей. *Къыш сансыз келип тюшдю.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 53. *Магометни ушагъында бир сёзню да сансыз ычхындырмазгъа кюрешдим.* «Коммунизмге жол», 1977, № 115.

5. Небрежно / Кёл салмай. *Къарашауай, ташны алып, сансыз быргъап жибергенинде, эмегенлени онжети аякъ узуну озду.* (Фольк.) ■ *Сансыз асыралмагъандыла жанла.* Отарланы К., Сынла, 139. **Сансыз бармакъ** безымянный палец / Къолну чыначыкъ бла орта бармакъны араларында бармагъы. *Асланны онг къолуну сансыз бармагъына сугъулгъан мухурну юсюнде арапча «Аслан» деп жазылыпды.* Шахмырзаланы С., Тангаласында, 18.

■ **Сансыз член** второстепенный член / айтымны баш членлеринден къалгъан членлери: айгъакълау, толтуруу, болум. *Айтымны членлери эки къауумгъа юлешинедиле: баш членле, сансыз членле.* «Къарачай малкъар тилни грамматикасы», 272. **Сансыз эт 1)** не обращать внимания на *кого*; на *что*; проявить неучтивость / Эс бёлме, къайгъырма. *Къызны къайынлары уа, кёзлерин сюзюп, эслетмей, сансыз этгенча тюйюмчеклеге къарайдыла.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 12. *Адемей, жауурунну келтирип, этиучюсюча, къарамай, былай сансыз этгенча, бир жанына салды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 99; 2) игнорировать / жукъгъа санама, къулакъгъа алма. *Энди Чомургъа сорсанг, жер юсюнде анга чюйре къарагъан, аны айыры кёрген, сансыз этген адам чыкъмагъанды.* Хубийланы О., Дерт, 26. *Къатынла, бийче къызны кёз ауруунуча кёре, аны бетинден Асиятны да сансыз эте, эриши окъуна кёрюп, масхара сёзле бла ашырдыла.* «Шуёхлукъ», № 6, 56.

САНСЫЗДАН *хал. сёзл.* Случайно / Билмей тургъанлай. *Ол [Алауган] ыйнакълагъан заманда, сансыздан, жашчыкъны башы анасыны ауузуна тюшдю.* «Нартла», 142.

САНСЫЗЛА *эт. сёл. тил.* Сансыз эт (*къ.* **сансыз III**). *Атамдан манга жауап болмады, Сансызлап къойгъан болмаса. «Ата намыс» деп неге жюрюгюн, Сёзюнгю эсге алмаса.* «Малкъар халкъ жырла», 246. *Эски сагъат аны алгъыннгы иелери арталлыда заманны сансызлап къойгъанлары себепли, ахырда аллай бир тизгинсиз андан болгъан болур.* «Шуёхлукъ», № 78, 102.

САНСЫЗЛАН *эт. страд. от* **сансызла** / Сансызла дегенни зорлаучу айырмасы. *Кеси тенглилени арасында сансызланып къалгъаны Муратны къайгъылы этеди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 133.

САНСЫЗЛАНЫУ *и. д. от* **сансызлан** / Сансызлан дегенден *этим ат. Тенглерини ичинде сансызланыу.*

САНСЫЗЛАУ *и. д. от* **сансызла** / Сансызла дегенден *этим ат. Биреуню сансызлау.*

САНСЫЗЛЫКЪ *ат* 1. Безразличие, равнодушие, безучастие / Эс бёлмеулюк, эсге алмаулукъ. *Иш ~ жашауну тутуругъу, Анга болмасын сансызлыкъ. Жерни жарытып турлугъу Ишди, жашау жокъду ансызлай.* «Шуёхлукъ», № 29, 10. *Бир бирлени къатларына барсанг, бир тюрлю къарыусузлукъ, сансызлыкъ сынап кетесе.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 127.

2. Беспечность, беззаботность / Къайгъырмаулукъ, уллу кёллюлюк. *Сабийлени ачыгъанларыны бир сылтауу, айтханыбызча, абаданланы сансызлыгъынданды.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 192. *Тахта кёгетлени сабанларына сансызлыкъ этген башчылагъа къаты эсгертилгенди, сабанла аман хансладан тазаланнгандыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 84.

САНСЫЗ-САНАУСУЗ *мард. сёзл.* Несметное (*неисчислимое*) количество (*сумма и т. п.*) / Бек кёп. *Сансыз-санаусуз чархладан Топ-толуду аны, машинаны, ичи, бир чархында барды аны Сау алты минг атны кючю.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 150. *Ливан, буруннгулу таулу жер, тенгиз жагъасында болгъаны себепли, таурухлары сансыз-санаусуздула.* Хубийланы О., Мурат, 14.

САНСЫНМА *эт. угъайл.* Сан этме (*къ.* **сан**[2]). *Сюрюучю жашла Сансынмасала, Ашыгъып артха къайтады [эфенди], Киштиккёз гырнау Къатынчыгъына, Тарыгъып, хапар айтады.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 17. *Жукъну да сансынмагъан жалан суу эди, не зат ючюн да барыуун бузмагъан шууулдауун къоймагъан.* Тёппеланы А., Ташыуул, 142.

САНСЫНМАУ *и. д. от* **сансынма** / Сансынма дегенден *этим ат. Жукъну сансынмау.*

САНСЫТ *эт. понуд. от* **сансы** / Сансы дегенни *къатланыучу айырмасы. Машинаны тауушу къулакъланы сансытады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 181. *Жаш тиширыула уа майданны ичин толтургъандыла. Дауурлары къулакъны сансытады.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 109.

САНСЫТЫУ *и. д. от* **сансыт** / Сансыт дегенден *этим ат. Къулакъланы сансытыу.*

САНТ[1] *ат* 1. Бред / Къыйын ауругъан адамны магъанасыз сёлешиую, сандыракъ. *Ёле тургъан Хасанны сюймекликден айтхан сёзлери, адам ийнанырча болмай, жигитни ёлюм аллында сантына ушап къалдыла.* «Шуёхлукъ», № 13, 127. *Сёзюм арыгъан жолоучуну санты Тюйюлдю. Мен жангыз къалгъан сагъатда, Ауазынгы эшитип тургъанма, антым.* Отарланы К., Танг жулдузум, 31.

2. Ругань, брань, мат/ Аман сёз. *Гестапочу не айтса да, санга уа аллай сантла айтыргъа айыпды.* «Шуёхлукъ», № 28, 60. *Къасымны эсирген, сант жаншагъан уллу ауазы аны ючжыллыкъ къызчыгъын уятханды.* «Шуёхлукъ», № 38, 6.

3. *В позиции определения:* бранный / Аман айтхан, сёкген. *Ишчилени урушханлары, сант сёзлери эшитиледи.*

■ **Сант эт** *къ.* **сандыра** 2. *Бекболат, эсин жыялмагъанлай, сант эте эди: «Ушкогум... къылычым» – дей.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 12. *Жассыда, жугъун да билмей, сант этген, ауруу эсиртген Налжанны аякъ кийимин тешип, быстырлары бла ундурукъгъа салдыла.* Шауаланы М., Мурат, 188.

САНТ[2] *сыф.* **1.** Растяпа, простак, простофиля / Сер, эссиз, зынттыу. *Къарт болсанг, сант болурса.* (Нарт сёз.) ○ *Тейри къоратсын бизни элибизде аман сантланы, бизни былай болгъаныбызны билмей, ёлген сунуп, сыбызгъыны согъуп къууанганланы.* (Фольк.)

2. Дурашливый, глуповатый / Телирек, телисыман. *Жылла барадыла, жаууп булутла Баргъан кибик кёкню мутхуз кенгинде. Тохтамайдыла сант душман умутла Ие болургъа Малкъарны жеринде.* Отарланы К., Сайлама, II, 222.

САНТА *сыф. къ.* **сант**[2] (*2-чи магъ.*). *Санта адам.*

САНТАЛЫКЪ *ат.* Ротозейство / Эссизлик, болумсузлукъ, мышаулукъ. *Санталыкъ да аман, хонталыкъ да аман, экисинден да кирлик аман.* (Нарт сёз.)

САНТБАШ *сыф. сёл. тил.* Глупый, безумный / Тели, жарты, акъылсыз. *Сантбашны аты терк арыр.* (Нарт сёз.)

САНТИМЕТР *ат.* Сантиметр / Метрни жюзден бири. *Тёрт сантиметрден артыкъ да барды [Балданны] Къулакъ артында къасмагъы.* «Къарачай халкъ жырла», 250. *Ташкёмюрню къалынлыгъы сексен сантиметрге жетеди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 180.

САНТЛА *эт. къ.* **сандыра**. *Жаш дунияны сантлады.*

САНТЛАН *эт. страд. от* **сантла** / Сантла дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашны сантланнганын киши жаратмады.*

САНТЛАНЫУ *и. д. от* **сантлан** / Сантлан дегенден *этим ат. Аны сантланыуу бизни бездирди.*

САНТЛАУ *и. д. от* **сантла** / Сантла дегенден *этим ат. Магъанасыз затланы сантлау.*

САНТЫЛ *сыф.* Невкусный. Татыусуз, иги татыуу болмагъан. *Сантыл хууан.*

САНЧА *сыф. къарач. къ.* **сант**[2] (*2-чи магъ.*). *[Гошаях къайын къызына:] Аллай бирни ангыламагъан санча мен болсам, юйге кирип турмай, къымыжа этип, тюзге кетер эдим.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 108.

САНЧАСТЬ *ат.* Санчасть / Санитар бёлюм. *Санчастьны тамата сы. Заводну санчасты.*

САНЧАСЫНА *хал. сёзл. къ.* **телисине**. *Санчасына сёлешиу. Санчасына ачыуланыу.*

САНГА *бетл. алм.* Тебе / Сен дегенни бериучю болуш формасы. *Игилик этсенг, айтма, санга этселе, айт.* (Нарт сёз.) ○ *Теорияны нени юсюнден болгъанын да билмей эдинг. Сора ол [устаз] санга айырмамы саллыкъ эди.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 39. *[Асият Керимге:] Бир жангыз тилде да болмагъан, кесим санга деп чыгъаргъан сёзле бла мен сени ийнакълап тургъанлы ма жыйырма бла беш жыл толду.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 22.

САНГСЫ *эт. къарач. къ.* **сансы**. *Мени къулакъларым сангсыйдыла.*

САНГСЫТ *понуд. от* **сангсы** / Сангсы дегенни *къатланыучу айырмасы. Кёкде гюрюлдеген таууш, шоркъача юзюлмей, уллудан уллу чыгъа келип, къулакъланы сангсытады.* Хубийланы О., Адам-

ла, 19. *Таушу бла тау сангсыта. Ачыудан къайнап къаны, Къурч къанат бла уруп басханды Къуш тюбюне жыланны.* Батчаланы М., Сагъышла, 9. *Жаш тишырыула уа майданны ичин толтургъандыла, дауурлары къулакъны сангсытады.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 109.

САНГЫРАУ *сыф.* Глухой. **1.** Лишенный слуха / Къулагъы эшитмеген. *Сангырау къулакъ эл бузар, жарты молла дин бузар.* (Нарт сёз.) ○ *Сокъур термиледи кюн жарыгъын бир кёрюрге, Бутсуз а тау башына чыгъаргъа. Тилсиз термилгенлей турады «сюйгеним» дерге, Сангырау а жыргъа тынгыларгъа.* Отарланы К., Сайлама, I, 68. *Ол сангырау жаш, сюрмени Къолгъа алып, агъачны жона башлады да, мени Кёп затха кёзюмю ачды.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 178.

2. Невнятный по звуку, незвонкий / Жарыкъ эшитилмеген, зынгырдауукъ болмагъан. *Аны [балтаны] тауушу да къалай эсе да бир сангырау гумух эшитиледи.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 209. *Аланы (тереклени) сангырау тауушлу шууулдагъанларында поэт къыралны къайгъырыуун эшитеди.* Байрамукъланы К., Назму бла жазсала, 37.

3. *кёч.* Неотзывчивый / Затха къайгъырмаучу, эс бурмаучу. *[Алаша къартчыкъ:] Бизни къуллукъчуларыбыз былай жашлай сангырау нек болурла.* Кацийланы Х.,Тамата, 137. *Мен андан сора окъла тюбюне Кетер эдим, кеф болгъанлай... Къадар сангырауду, уруш кюйсюздю, Къалабыз айырылгъанлай.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 167.

4. *кёч.* Тихий, без проявления жизни / Шош, жашау эсленмеген. *Кёз жукъну эслемезча, къара кече Сангырау тауланы басып жатады.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Сен нек жукълайса терен жукъуда, Сангырау шошлукъ барда кесингде, Къайдады сени омакъ кийиминг Жукъ къалмагъанды сени юсюнгде.* «Шуёхлукъ», № 34, 44.

■ **Сангырау бол** оглохнуть, потерять слух / къулагъынг эшитмей тохта. *Хар жылдан бир жангы сёз эшитмеген сангырау болур.* (Нарт сёз.) ○ *Сангырау болсам да, эшитип турурма Чапыракъ тауушунгу кюз артында, Сокъур болсам да, ажашмай барырма Къызыл къаным боялгъан жолларынгда.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 63.

♦ **Сангырау жангур** *къарач.* изморось / ууакъ жауун, шулпу. *Сангырау жангур терен сингер.* (Нарт сёз.) ○ *Сау беш кюнню себелеп тургъан сангырау жангур тохтап, бюгюн чуакъ кюн тийди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 91. *Сангырау жангур тохтаргъа унамай, сен да анга эришгенча, Катя бла мени шахарны бир къыйырындан бир къыйырына ашыра чыкъдынг.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 163. **Сангырау къулакъ** *къарач. къ. жуу.* *Фёдор Иванович чегетден четен бла бир сангырау къулакъ жыйып къайтды.* «Ленинни байрагъы», 1979, №127. *Эмен чегетде къызла сангырау къулакъ жыядыла.* «Жанкъылыч», 212. **Сангырау эт** оглушить, лишить слуха / къулагъы эшитмезча эт. *Патчахлыкъ жарлы халкъны кёрген кёзлерин сокъур этип, эшитген къулакъларын сангырау этип келгенди.* Хочуланы С., Хапарла, 79. *Арт жанындан тийген ушкок къалагъы аны сангырау этди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 51.

САНГЫРАУЛУКЪ *ат.* Глухота / Сангырау (*1-чи магъ.*) хал. *Аны [къызны] сангыраулугъу не-*

ден болгъанын кёпле билмейдиле. Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 112.

САП[1] *ат* 1. Ручка, рукоятка; держак / Сауутну, адырны д. а. к. затны къол бла тутуучу жери. *Теке мюйюз сап болмаз, сап болса да, тап болмаз.* (Нарт сёз.) ❍ *Дебет, тогъуз пудлукъ салтаны къолуна алып, Къарашауайгъа аны деменгили эмен сабын тутдурду.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 5. *Офицер, кюлюп, къолундагъы къамичи сап кибик къысса таякъчыгъы бла силдеп, сол жаны таба кёргюзтдю.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 76.

2. Плодоножка / Кёгетни бутакъгъа илинип ёсген жери. *Жансурат, баллини сапчыгъындан тутуп, ауузуна элтди.* «Коммунизмге жол», 1977, № 126. *Бу гитче сапчыкъны ичи бла баргъан ашау алманы ёсдюреди, биширеди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 147.

3. *къ.* **сабакъ.** *Зулейхатны иничге бели ёзенде ёсген гокка хансны сапчыгъыча алай назик бюгюлюп къымылдай эди.* Этезланы О., Тарда, 176. *Кырдыкланы башхалыкълары неди десенг, аланы барыны да жумушакъ саплары барды.* «Естествознание», 84.

САП[2] *ат.* Мерка для измерения зерна (*около 40 кг*) / Мирзеу ёлчелеучю орун (*40 кг чакълы сыйыннганды*). *Тёрт челекден сапны санап къуйгъанды, Гюйрелерин тау мирзеуюнден толтургъанды.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 110.

САП[3] *ат сёл. тил. къ.* **суусап.** *[Сахай жашлагъа:] Ушхуур хазыр болгъунчу [Махмутну] сабын къандырыгъыз.* Шауаланы М., Мурат, 159. *Къонакъ сапдан кесин черекге атарыгъы келеди.* Шауаланы М., Мурат, 21.

САПАЛ *ат.* Штрипка / Кёнчекни, ышымны бучхагъына тигилген, аякъны тюбю бла кийилиучю тартма. *Кёк дигиналдан сени кёнчегинг, Къара чилледен сапалы. Мени сюйгенним къайда, мен къайда, Узакъдан келеди хапары.* «Малкъар халкъ жырла», 179. *Сапалсыз бучхакъларын салына, сахтиян чарыкъларын жалан инчик къаплап, мазаллы темир налгъа бегип тургъан агъач къылычны ачып, Захийрет эшик аллына чыкъды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 120. *Ышымчыкъларым болуучу эдиле, Сапаллары юзюлюп, Тюклю чабырларым бар эдиле, Тилимди бла тизилип.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 57.

САПАЛА *эт. къарач.* Разворотить *что*; перевернуть [все] вверх дном / Болгъанны тюбюн башына эт, къара-къатыш эт. *Ручула юйде болгъанны сапалап кетдиле.*

САПАЛАТ *эт. понуд. от* **сапала** / Сапала дегенни *къатланыучу айырмасы. Офицер полицайлагъа жюрютюрге эркинлик болмагъан сауутланы излетеме деп, юйде бир зат къоймай сапалатды.*

САПАЛАТЫУ *и. д. от* **сапалат** / Сапалат дегенден *этим ат. Тас болгъан документни излетебиз деп къагъытчылагъа кабинетни сапалатыу.*

САПАЛАУ *и. д. от* **сапала** / Сапала дегенден *этим ат. Кюбюрде болгъан затланы сапалау.*

САПАЛЛЫКЪ *ат.* Материал, предназначенный для штрипок (*тесьма, резинка и т. п.*) / Сапал этерге жараулу зат (*тартма, резин д. а. к.*). *Сапаллыкъ тартма.*

САПАРИШ *ат эск. къ.* **заказ.** *Эр уланла сапаришле бередиле*

Гюрбежиде Кичи улу Батыргъа, Чалгъылагъа тартыу, тогъай салдырып, Керек кюнде чаллыкъларын чалыргъа. Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 76. *Кожанканы уа сапариш берип тикдирирге боллукъ эди, элде, аллахны ахшылыгъындан, артель барды, ол [Мачар] сахтиян артельни кожанкала тигиучю мастерскоюна келди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

САПДАГЪАЙ *ат къарач. къ.* **сабакъ.** *Къозукъулакъладан тойгъанлай, анда-мында мажал сапдагъайланы башларын къыркъа туруп, тыхден, зыка битген жерлеге кетебиз.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 59. *Къулкъайыр башында чох-чох гоккалы чапракълары бла узун сапдагъайлы ханслы.* Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 8.

САПЁР *ат* **1.** Сапер / Инженер аскерледе аскерчи. *Сивашдан ётюп, окоп ичинде Энди мен баллада жазмам Сапёрланы батырлыкъларыны юсюнден.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 209. *Бомбала къатларына тие туруп, Сапёрла балчыкъгъа терк жата эдиле.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 334.

2. *В позиции определения:* саперный / Сапёрну иши бла байламлы. *Сафха сюелип тургъан сапёр батальонну аллына аны командири майор Крюков чыкъды.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 103.

САПЛА *эт.* Приделывать ручку / Сап сал (*сёз ючюн, балтагъа, жугаргъа д.а.к. затха*). *Аппа чалгъыланы саплады.*

САПЛАН *эт.* **1.** *страд. от* **сапла** / Сапла дегенни *зорлаучу айырмасы. Жугарла сапланнгандыла.*

2. *кёч.* Проявлять усердие / Кёл сал, къадал. *Ишге саплан. Окъуугъа саплан.*

САПЛАНЫУ *и. д. от* **саплан** / Саплан дегенден *этим ат. Ишде сапланыу.*

САПЛАТ *эт. понуд. от* **сапла** / Сапла дегенни *къатланыучу айырмасы. Салтаны саплат.*

САПЛАТЫУ *и. д. от* **саплат** / Саплат дегенден *этим ат. Сенекни саплатыу. Чёгючлени саплатыу.*

САПЛАУ *и. д. от* **сапла** / Сапла дегенден этим ат. *Чалгъыны саплау. Балтаны саплау.*

САППА-САУ[1] *сыф.* Совсем целый (*невредимый, не разбитый и т. п.*). **Сау**[3] (*2-чи магъ.*) дегенни айырма даража формасы. *Сыннган, бузулгъан зат жокъду, хар зат саппа-сауду.* (Фольк.) ■ *Машина сиз кёргенлей турады, саппа-сауду, адам затына тиймегенди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 182.

САППА-САУ[2] *сыф.* Совершенно здоровый / Сау[1] (*2-чи магъ.*) дегенни айырма даража формасы. *Ол, кесин ауругъан сундургъанлыкъгъа, саппа-сауду.*

♦ **Саппа-сау бол!** большое спасибо! бек сау бол. *[Махмут Сарыбийге:] Саппа-сау бол, бютюнда акъыллы сёз айтдынг.* Этезланы О., Тарда, 128. *[Батыр Къонакъгъа:] Саппа-сау бол, ма энди кертисин айтдынг ансы, биягъындагъы ууазларынг бош эдиле.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 38.

САППА-САУЛАЙ *хал. сёзл.* Целиком / Саулай, къорагъаны, кеми болмагъанлай. *Хаким да Мухтарлада от гыржынны саппа-саулай, къоллары кюе, къамил аякъгъа*

буштo этип, аз ашамагъанды. Тёппеланы А., Ташыуул.

САП-САРЫ *сыф.* Желтый-прежелтый / Сары дегенни айырма даража формасы. *Хасания бла Акъ Сууну башлары алтын бет алып, сап-сары бола башлагъандыла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 192. *Жулдуз сап-сары нартюх ундан жарагъан эки тёгерек гыржын этип, отха сюеди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 11.

САПТАГЪАЙ *ат къарач. къ.* **сабакъ.** *Чалынмай къалгъан къаты къауралары саптагъайлары сюеледиле.*

САПЫН *ат* 1. Мыло / Жау бла силтиден этилип, сууда эрип, бир затны жуугъанда хайырланылыучу зат. *Бутдукъ бир къолунда жез тазы бла сапыны, инбашында къатапа жан жаулугъу, экинчи къолунда кюмюш къумгъанда жарашдырылгъан сууу бла Минатны юйюне кирип келди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 14. *Сапын болмаса, кирден ариуланыргъа бек къыйынды.* Этезланы О., Тарда, 125.

2. *В позиции определения*: мыльный / Сапыны болгъан. *Базарбий, бир жаягъын къырып, экинчисине сапын кёмюк эте тургъанлай, Сафиятны эследи.* Хубийланы О., Аманат, III, 244. *Чий ашарыкъ салыннган клеёнканы, сауутланы, исси сапын суу бла жууып ызы бла къайнагъан суу бла чайкъаргъа керекди.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 54.

■ **Сапын орун** мыльница / сапын салыныучу, туруучу энчи адырчыкъ. *Къыз сапын оруннга жангы сапын салды, сора бетин жууду.*

САПЫНЛА *эт.* Мылить / Жибитип, суулап, сапын сюрт, ышы. *Къолларынгы, сапынлап, жуу. Быстырланы, сапынлап, жуу. Башынгы сапынла.*

САПЫНЛАН *эт.* Мылиться, намылиться / Сапынны ышып, кёмюгю бла жуу. *Ол жууунурдан алгъа иги сапынланды.*

САПЫНЛАНЫУ *и. д. от* **сапынлан** / Сапынлан дегенден *этим ат. Жууунургъа деп сапынланыу.*

САПЫНЛАУ *и. д. от* **сапынла** / Сапынла дегенден *этим ат. Быстырланы сапынлау.*

САПЫНЧЫ *ат.* Мыловар / Сапын этиу, чыгъарыу жаны бла специалист. *Сапынчыла ишлерин иги тамамлайдыла.*

САПЫРАН *ат.* Желтуха / Бауур аурууланы бир-бир тюрлюлеринден ауругъандан сора болуучу адамны терисини сары тюрсюню эм ол тюрсюнню болдуруучу аурууланы атлары. *Сапырандан ауругъаннга аякълары сары тауукъну эти жарайды. Сапырандан ауругъан сары затха къараса, сау болады* (халкъ медицинадан). *Тауладан мийик мени жюрегим Тауукъ танкыдан аз болду, Къынадан къызыл бетими нюрю Сары сапырандан саз болду.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 152.

■ **Сапыран ауруу** *къ.* **сапыран.** *Бийберт, сапыран ауруудан ауруп, саргъалып, атаны бла ананы агуман этди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 232. **Сапыран мынчакъ** желтая раковина, ракушка / сары бетли мынчакъ (сапырандан ауругъаннга тагъадыла). *Кийик бал чибинлени балын жыйып, сапыран мынчакъны ары атып, балын ашатып, мынчакъны уа къызны боюнуна такъдыла.* (Фольк.)

Сапыран чабакъ сазан / сары тамгъачыкълары болгъан чабакъ. *Къобанны шоркъаларына кёмюле жюзген сапыран чабакъланы кёзлери алтын бюртюклеча жылтырайдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 169. *Тауладан мийик а мени жюрегим Тары бюртюклей аз болду, Тойлада ойнаучу субай санларым, Сапыран чабакълай, саз болдула.* «Малкъар халкъ жырла», 213.

САПЫРАНАУУЗ *сыф. сёл. тил.* Желторотый / Ауузу сары болгъан. *Тиймегиз сиз аны (къанатлыны) гаккычыкъларына, жай ол сапыранауз балачыкъла чыгъарлыкъды.* Хабичланы Р., Жабалакъчыкъ, 12.

САРАЙ *ат.* Сарай / Тюрлю-тюрлю затла туруучу, башы жабылып, чардагъы болмай неда болуп ишленнген мекям. *Къой къыркъыучу машиначыкъланы чибин тауушлары эшиксиз сарайны терезинден тунакы эшитиледи.* Лайпанланы С., Гургумлу, 73. *Шора кеслерини арбазгъа киргенде, атасы Бекмырза, сарайда олтуруп, гён чарыкъла этерге тери ийлей тура эди.* «Шуёхлукъ», № 5, 54.

САРАНЧА[1] *ат къ.* **мача.** *Туман кибик келген саранча болгъанны къурутуп барады.* (Фольк.)

САРАНЧА[2] *ат эск.* Плач, оплакивание / Жылау, сыйыт. *Саранчагъа келедиле жуукъларынг, тенглеринг.* (Фольк.)

САРАФАН *ат.* Сарафан/ Тиширыула кийиучю, узун, женгсиз кийим. *Дарий сарафан.*

САРАШ *ат дин.* Предрассветная трапеза во время мусульманского поста / Оразаны заманында танг атхынчы ашалгъан аш. *Домалай, заманында туруп, сарашын ашап жатды.* (Фольк.)

САРГЪАЙ *эт. къ.* **саргъал.** *Сары тюбю сары алтын, саргъаймаса, кеси алтын.* (Нарт сёз.) ○ *Сары, сары, сап-сары, Сары чечек саплары, Сагъынырсан, саргъайырсан, Келсе согъуш чакълары.* (Фольк.)

САРГЪАЛ *эт.* Желтеть, становиться жёлтым / Сары бет ал, сары бол. *Саргъалгъан нартюх бахчала аз чайкъала турадыла.* «Шуёхлукъ», № 15, 106. *Саргъала башлагъан сыртлада гебенле эслененеди.* Хубийланы О., Аманат, III, 169. *Кенг тюзлени толтуруп, Чайкъаладыла сабанла, Алтын кибик саргъалып, Сукъланч битген будайла.* «Жарыкъ жолда», 78.

САРГЪАЛТ *эт. понуд. от* **саргъал** / Саргъал дегенни *къатланыучу айырмасы. Юйюбюз аллында сууну жарытып туруучу ай, Аллыбыздагъы акъ тауну саргъалтып туруучу ай.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 7. *Жамийлятны атасыны акъ тюк басхан бети жарыды, тютюн саргъалтхан акъ мыйыкъларыны тюбюнден ышарды.* Кацийланы Х., Тамата, 58.

САРГЪАЛТЫУ *и. д. от* **саргъалт** / Саргъалт дегенден *этим ат. Кюз арты тереклени саргъалтыуун башлады.*

САРГЪАЛЫУ *и. д. от* **саргъал** / Саргъал дегенден *этим ат. Къагъытны саргъалыуу. Будай сабанланы саргъалыулары.*

САРГЪЫЛ *сыф.* Желтоватый / Сары дегенни *кемлик даража формасы. Юйню мюйюшюнде тох-*

тап, Эллен орамда сюелип тургъан саргъыл машинаны марайды. Кацийланы Х., Мухаммат, 126. *Аны [ёлгенни] бир жанына узатылгъан саз къолуну юсюнде саргъыл гумулжукла жюрюй башладыла.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 36.

САРГЪЫЛБЕТ *сыф.* Имеющий желтоватый цвет / Саргъыл тюрсюню болгъан. *Зурум, бир саргъылбет къумачдан жыйрыкълыкъ алып, ателъеге кетди.*

САРГЪЫЛДЫМ *сыф. къ.* **саргъыл.** *Саргъылдым жукъа чачы бир жанына сыйдам таралгъан жаш купеге кирди.* Къулийланы Х.-М., Эгизле, 39. *Шышаны мияласыча, тюрсюнлери онгнган саргъылдым кёзлерини бири онгнга, экинчиси солгъа къарайдыла.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 6.

САРДЕЛЬКА *ат.* Сарделька / Артыкъ базыкъ болмагъан къысха-къысха бёлюннген къыйма. *Заводну столовасында бишген таукъ этле, сосискала, сарделькала да бардыла.*

САРЖЕЛЕ *ат кёпл. сан.* Короткие детские самодельные лыжи для катания с гор / Сабийле юслерине сюелип, тёшден энишге учуучу, саплары болгъан, къол бла ишленнген къысха лыжала. *Эсигиздемиди, бирге боккабар ойнап, саржеле бла учуп, эшекле бла отуннга барып тургъаныбыз.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 111. *Сабийликде биз билген: Жаз боккабар бла гулоч, Къыш болса, саржеле бла Тёш башындан энишге учуу.* «Жашауубузну байрагъы», 137.

САРКОМА *ат.* Саркома / Къоркъуулу, кёпдюрюучю ауруу, эшек гуммос. *Жан сюекни саркомадан ауругъаны.*

САРКОФАГ *ат.* Саркофаг / Ёлюк салыннган таш гулла, ёлюгю бла гулла салыннган мермер неда таш мекям; кешене.

САРКЪ *эт.* 1. Течь, литься, струиться / Бар, тёгюл, къуюл, акъ (*суусун затны юсюнден*). *Къаяланы жарып саркъгъан Къобан ненча къууш ишлегенди!* Къобанланы Д., Таулада тауш, 293. *Юй башладан тамычыла, Къонгуроуча, акъгъанда, Тёш жерледен ырхыла Ашыгъышлы саркъгъанда..., Ана бешик жырларын ышанып жырлагъанды...* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 10.

2. Капать / Там, акъ. *Саркъа кетсе юсюне, Суу ташны да тешеди. Сюймеклик а жюрекни Андан да аман этеди.* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 32. *Бир ариу къыз чыккырдан Къуюп, сыра сатады, Арлакъда уа чыхыргъа Шишликден жау саркъады.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 21.

3. *кёч.* Миновать, пройти (о времени) / Оз, бар, кет (*заманны юсюнден*). *Заман саркъды ёмюрге, Кёп жыл букъду туманнга, Энтта, сюйсенг билирге, Багъалыса сен манга.* «Жарыкъ жолда», 39. *Кюнле саркъып, айла озуп, Жылла тууп, Халкъы кетип, сёз жашайды: «Эсентуки».* «Къарачай поэзияны антологиясы», 272.

4. *кёч.* Спускаться, переселяться (*в низовья*) / Тюш, эн. *Тау жайлыкъла бёрю бетли болуп, малла алашагъа саркъыр заман жетгенди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 65. *Партизанланы Мустафир болгъан къаууму, къалын агъачны ичи бла энишге саркъып, жерге чыкъгъанларында, алгъаракъ*

кетгенле бауурланып тура эдиле. Толгъурланы З., Айыуташ, 48.

5. *кёч.* Отекать, пухнуть / Къаны бир санына жыйылып кёпдюр (*сёз ючюн, адамны бутларын*). *Темуркъаны ауругъан буту саркъа тебиренинде, ауругъаны татып, эшекден артха къала тебиреди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 43.

САРКЪДЫР *эт. понуд. от* **саркъ** / Саркъ дегенни *къатланыучу айырмасы. Этни къанын саркъдыр. Быстырланы сууларын саркъдыр.*

САРКЪДЫРТ *эт. понуд. от* **саркъдыр** / Саркъдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Этни къанын саркъдырт. Къойланы ёзеннге саркъдырт.*

САРКЪДЫРТЫУ *и.д.от* **саркъдырт** / Саркъдырт дегенден *этим ат. Кёз жашларын саркъдыртыу. Малланы таудан элге саркъдыртыу. Дарманны стаканнга саркъдыртыу.*

САРКЪДЫРЫУ *и. д. от* **саркъдыр** / Саркъдыр дегенден *этим ат. Хычынны жауун саркъдырыу. Жууулгъан быстырны суун саркъдырыу.*

САРКЪЫЛ *эт. страд. от* **саркъ** / Саркъ дегенни *зорлаучу айырмасы. Къара тенгизден башлап, Каспийге тартылып, Кавказ таула турадыла, Ол арагъа саркъылып.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 56.

САРКЪЫЛЫУ *и. д. от* **саркъыл** / Саркъыл дегенден *этим ат. Жарадан къанны саркъылыуу. Жылланы, заманны саркъылыулары.*

САРКЪЫТ *эт. страд. от* **саркъ** / Саркъ дегенни *къатланыучу айырмасы. Сютден толгъан флягаланы, башларын бегитип, кюбюрсюз арбаны юсюне тиздиле къызла, сора челеклени чайкъап, саркъытыргъа, кепдиргедеп, къазыкълагъа къапладыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 68. *Кёзлери толсала, къыз, жамычы тюгюча, узун, къара кирпикчиклерин терк-терк къагъа, жилямукъларын саркъыта эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 8.

САРКЪЫТЫУ *и.д.от* **саркъыт** / Саркъыт дегенден *этим ат. Салкъынлыкъны суун саркъытыу. Этни къанын саркъытыу.*

САРКЪЫУ *и.д.от* **саркъ** / Саркъ дегенден *этим ат. Жуулуп жайылгъан быстырланы сууларыны саркъыулары. Ёмюрлени саркъыуунда тенгизле Къуруйдула, орунлары къум бола.* Отарланы К., Жолла, 17.

САРНА *эт.* **1.** Оплакивать *кого,* причитать; голосить, рыдать, песня-плач / Ёлгеннге жиля, аны жиляуун эт. *Ууакъ сабийле чабып келедиле: – «Бир атлы суугъа кетди»,– деп, Алийни анасы сарнап жиляйды: – «Кимни къаргъышы жетди»,– деп.* «Малкъар халкъ жырла», 125. *Бири сарнап бошаса, бирси жууугъуракъ олтуруп, башлайды сарнап.* Батчаланы М., Элчилерим, 36.

2. Выть (*о буране, ветре и т. п.*) / Улу, сарнагъанча тарууш эт (*боранны, желни юсюнден*). *Къыш боран ожакъдан кёп сарнагъанды, Жюрек кюйдюрген кёп жыр жырлагъанды, От жагъада кёп ана жилягъанды, Кюлге тамып кёп жилямукъ къалгъанды.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 41. *Къыш боран улуйду, сарнап, Къар кюртледен буруу къалап, Эл сескекли болгъанды бирден Анга чапхан ач бёрюледен.* «Жилтинле», 88.

САРНАТ *эт. понуд. от* **сарна** / Сарна дегенни *къатланыучу айырмасы. [Бал чибин къушха:] Кёплени сарнатаса, Сени да биреу сарнатыр. Уру арты къуру болуп, Жанжанынгы къарматыр.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 81. *Уруш! Сенсе ёлюм бомбала атхан, Миллионланы сарнатхан.* «Шуёхлукъ», № 78, 37.

САРНАТДЫР *эт. понуд. от* **сарнат** / Сарнат дегенни *къатланыучу айырмасы. Кюйсюз уруш кёп ананы сарнатдырды.*

САРНАТДЫРЫУ *и. д. от* **сарнатдыр** / Сарнатдыр дегенден *этим ат. Биреуню, инжилтип, сарнатдырыу.*

САРНАТЫУ *и. д. от* **сарнат** / Сарнат дегенден *этим ат. Сабийни, тюйюп, сарнатыу. Боранны, къаты уруп, ожакъланы, быргъыланы сарнатыуу.*

САРНАУ *и. д. от* **сарна** / Сарна дегенден *этим ат. Энтда Фархад къаяны Тешип бошамагъанды. Энтда да Ширин анга Сарнауун къоймагъанды.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 182. *Вагонланы ичи сарнаудан толду, Кёз жашла саркъдыла мартны къарына.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 51.

■ **Сарнау эт** *къ.* **сарна 1.** *Баттал-ны анасы Айтек жашы ёлген жерге барып, ёчюлген отну сууугъан кюлюн къозгъап, сарнау этип жиляй эди.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 30. *Аналарыбыз, эгечлерибиз Сабийлерибиз бар эдиле. Аланы бетлерин кёрмейин биз Ёлдюк, сарнау эте.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 66.

САРНАУЛУ I *сыф.* Скорбный, тоскливый, жалобный / Бек мудах, эриулю, бушуулу. *Сарнаулу ауаз.*

САРНАУЛУ II *хал. сёзл.* Скорбно, тоскливо, жалобно / Адам эирча, мудах, бушуулу болуп. *Алыкъа жерге бир бомба тиймегенликге, битеу жер бла кёк къалтырайды, къыяма кюн жетгенча сарнаулу зынгырдайды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 63.

САРНАШ *эт. взаимн.-совм. от* **сарна** / Сарна дегенни *араш айырмасы. Къайгъы сёз берирге келген тиширыула сарнашадыла.*

САРНАШЫУ *и. д. от* **сарнаш** / Сарнаш дегенден *этим ат. Узакъдан окъуна сарнашыу тауушла эшитилдиле.*

САРСМАКЪ *ат къарач. къ.* **сарымсах.** *Сарсмакъ тиш. Сарсмакъ тюп.* ■ *Сарсмакъны бир аурууу, тогъуз дарманы.* (Нарт сёз.)

САРТЫНДАН *сонг. къарач.* По поводу, по части *чего* / Юсюнден (бир затны). *Ол [Башир] жомакъ сартындан жукъ билмейди.* ■ *Тахта кёгетле сартындан асыры махталыр жер жокъду.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 116. *Талай харакет, ахча саугъа да алгъанма, ырысхы сартындан жашауум аман тюлдю.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 14.

САРХ *ат.* Чалма / Кюнчыгъыш халкълада эр кишиле башларына къысыучу быстыр. *Эфенди, эринлерин къымылдата, къолунда мынчакълары, юсюнде кёк халаты, башында акъ сархы бла халкъны ортасына чыкъды.* Шахмырзалаӈы С., Танг аласында, 87. *Бир заманда [Къыямытны] аты да узайып, кюн иги къызып, жолну арасында бир акъ сархлы, жашил абалы адам келе тура эди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 111.

САР-ХОШ *сыф. къ.* **армау**. *Жаш, ишни неден башларгъа билмей, сархошду.*

■ **Сар-хош бол** армау бол (*къ.* **армау**). *Мазан, ёгюзледен къалгъан мулхар къауралагъа къарап, атасы-анасы ёлген адамча, сар-хош болуп турду.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 19.

САРЫ *сыф.* 1. Жёлтый / Алтын неда гаккыны сарысыча бетли. *Буруннгулу сары къаяланы тюплеринде акъсылдым жарланы ичлерин жырып, суу кенг ёзенни да зыгъырдан бла ууакъ ташдан толтура, ашыкъмай барады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 5. *Ой сары дарий мени кийгеним, Да саргъыл отда билегим. Сени да жашлай бир бек сюйгенме, Жарылып къалады жюрегим.* «Малкъар халкъ жырла», 168.

2. Русый, белокурый/ Сары шинли, чачы, бети саргъылдым. *Сары адам. Сары тиширыу.*

■ **Сары алтын** червонное золото / таза алтын. *Сабыр тюбю – сары алтын.* (Нарт сёз.) **Сары ауруу** *къ.* **сапыран**. *Сары ауруудан ауругъанла сапыран мынчакъ тагъыучудула.* **Сары аш** предрассветная трапеза во время поста (*уразы*) / дин ахлулары оразаны кезиуюнде танг атхынчы туруп ашагъан аш. *Тюшюмде бла тюнюмде болгъанын билмейме, сары ашны танг аласында ашап, школгъа бардыкъ.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 70. *Рамазан айда мен къонакъдама, Къонакъ-байларым сары аш ашайдыла.* «Шуёхлукъ», № 21, 8. **Сары жау** топленое масло / Къайнатылгъан жау. *Сары жау ичинде балауз кибик.* (Нарт сёз.) ○ *Кенгден къарагъаннга уа чалкъы кеси аллына ауурлукъ жетмегенлей, исси бычакъ сары жаудан ётгенча кёрюнеди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 152. *Биз базманны бир жанына Минги тауну, Бир жанына мирзеу бла сары жауну Салсакъ, тенг тохтаса эки жаны, Жерибизни жибитмеси адам къаны.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 123. **Сары от** самодельное лекарство, прикладываемое к ране / жарагъа жагъыучу дарман. *Хызыр Нухну жарасына тынгылы къарап, сары от жакъды.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 87. *Сары отха нарат чайыр, балауз, сары жау, сапын, жумуртханы сарысын къошхандыла.* **Сары суу** водянка / Санны ич къуушларыны ауругъан, этни ирин-ленген жерлеринден (жарадан) къан бла къатыш чыгъыучу саргъылдым суусун. *Жашны бутуну жарасындан сары суу чыгъады.* **Сары танг** рассвет / Танг жарый башлагъан заман. *Атланама жолгъа сары танг бла, Москвагъа терк жетер ючюн, Ишими толу битдирип, Тамбла ызыма терк кетер ючюн.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 43. *Чукай, сары танг бла къартланы алларында дуру алып, чалгъысын, жаш заманын эсине тюшюрюп, таукел силдейди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 125. **Сарычечек ханс** желтушник / Экижыллыкъ жулдуз чапыракълы, сары чечекли ханс. *Жюрек ауруугъа багъаргъа хайырланылады.* **Сары чибин** оса / уллулугъу бал чибин чакълы болгъан уулу (*окълу*) сары бетли чибин. *Сары чибин къабып, къолуму кёпдюргенди. Чардакъда сары чибинле уя салгъандыла.* **Сары чыгъана** *къарач.* къасмакъ терек (*къ.* **къасмакъ** [2]). *Сары чыгъананы уллу хайыры болгъаны ючюн, кёп этерге, сакъларгъа керекбиз.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 143. **Сары шинли** *къ.* **сарычач**. *Михаил алаша сюекли, сары шинли, арыкъ адамчыкъ, ишчилени арасындан къыйналып чыгъып, Петрович берген къагъытха сегиз адамны жазды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 264. *Бир бёлекден сары шин-*

ли узун къыз ашлауну толтуруп, алып келди да, столгъа жарашдырды. Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 193. **Сары эрик** алыча / баллиден аз уллуракъ тёгерек эрик. *Чюерди уудан келирге [къатыны бла эмеген] оноу, кенгеш болуп, сары эриклени агъачдан жыйып келип, бир уллу къазаннга къуйгъандыла.* «Нартла», 239.

САРЫБАШ *сыф.* Желтоголовый / Башы сары болгъан. *Бахчада сарыбаш чеплеуле уа кюнню узунуна башларын кюн таба айландыргъанлай турадыла.* Этезланы О., Тарда, 99. *Устаз тиширыу – Мариям Наурузну башха партагъа, сарыбаш Магометни биргесине олтуртду.* Лайпанланы С., Гургумлу, 17.

САРЫБЕТ *сыф.* Желтолицый, бледнолицый / Бети сары болгъан. *Жилягъан сабийни къоюнуна алып, жаулугъуну чачакълары тобукъларына жете, бир сарыбет тиширыу кирди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 30.

САРЫЖИЛИК *сыф.* Закаленный, выносливый (*о человеке физически крепком*) / Чыдамлы, чыныкъгъан. *[Берхан Джандетге:] Тоба, юсюнде къаргъа къабар эти болмагъан сыбыртхыдан эсе, сарыжилик болгъан кёп да игиди.* Хубийланы О., Аманат, III, 91. *[Экижашар тайны:] «сарыжилик болсун», – деп, юйретирге Ысмайыл кеси къоймагъан эди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 197.

САРЫ-КЁКСЮЛ *сыф.* Желто-зеленый / Кёкге тартхан сары тюрсюнлю. *[Хууан] Сары-кёксюл болады. Ариу зугул бичимде. Инжилеча тизилип, Жюз минг урлукъ ичинде.* Шахмырзаланы С., Битимлени билигиз, 73.

САРЫЛЫКЪ *ат.* Желтизна / Сары тюрсюн, бир затны сары тюрсюнлюлюгю. *Жашны бетини сарылыгъын кёрген аны сапырандан ауругъан сунарыкъ эди.*

САРЫМСАКЪ *ат* 1. Чеснок / Кёп тиш бирге къошулуп, жер тюбюнде ёсюучю, татыуу кючлю, ачы, ашалыучу битим. *Сарымсакъ ашамагъан ауз ийис этмез.* (Нарт сёз.) ○ *Командировкада мен сынагъан азапла эсиме тюшселе, тамагъым сарымсакъны чибижи къатыш чайнап жутуп, ызындан а кукурт къатыш аракъы ичгенча болуучуду.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 134.

2. *В позиции определения*: чесночный/ Сарымсакъдан, сарымсакъ къошулуп этилген. *Къарыусуз маллагъа нартюх ундан билямукъ этедиле, ырахынлагъа сарымсакъ тузлукъ ичиредиле.* «Шуёхлукъ», № 50, 31. *Къарча къанжал табакъны сарымсакъ туздан толтуруп келди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 28.

САРЫН *ат.* Песня-плач, причитание / Адам тарыгъыуларын жиляп айтыучу жыр. *Къызы урланнган Даута сарын бла къаргъышны бирден къуя, адамлагъа эшитдире айтады.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 69. *Мен айтайым Долайны сарынын. Болмай эсенг, бурулсун сени гыбышы къарынынг.* «Къарачай халкъ жырла», 39.

■ **Сарын эт** *къ.* **сарна** 1. *[Эри къатынына:] Урушсам а, эчки кибик макъыраса, Сарын этип, къоншуланы чакъыраса.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 150. *«Къалай этейим, къайсы тешикге кирейим?» – дей, [Гошаях], къычырып жиляй, къарыуу да къалмай, сарын этерге кюрешди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 104.

САРЫНЛА *эт. къ.* **сарна 1.** *Арбазда кишиле дууа этедиле, юйде тиширыула сарынлайдыла.*

САРЫНЛАУ *и. д. от* **сарынла** / Сарынла дегенден *этим ат. Тиширыуланы сарынлаулары жюреклени титиретедиле.*

САРЫНЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **сарынла** / Сарынла дегенни *араш айырмасы. Юйде олтургъан тиширыула кечирек келгенле бла бирге сарынлашадыла.*

САРЫНЛАШЫУ *и. д. от* **сарынлаш** / Сарынлаш дегенден *этим ат. Тиширыуланы сарынлашыулары бир тохтайды, дагъыда жангыдан башланады.*

САРЫНЧЫ *ат.* Плакальщица/ Сарын айтыучу, сарын этиучю тиширыу.

САРЫСАЛАМ *ат.* Вид травы желтого цвета, растущей в горах / Тауда ёсген бир кырдыкны аты. *Къашхагъа сарысаламдан бираз отларгъа къой.*

САРЫТАМАКЪ *ат.* Лесная куница / Агъачда жашаучу сют ичип ёсюучю багъалы терили жыртхыч жаныуар. *Сарытамакъ хыйлачы терк жюрюген жыртхычды.*

САРЫТАМЫР *ат.* Трава, растущая по берегам ручьев, речушек, на подзолистых почвах, с колючей головкой / Къулакъ суучукъла келген, кюл бетли топуракълада ёсген, башы шинжили къаты битим.

■ **Сары уу** желчь *къ.* **ёт**[1]. *Сары уу – бауургъа жабышхан, уулу затды жыйылгъан санды.* «Коммунизмге жол», 1975, № 5..

♦ **САРЫУ: Сарыуу кеседи,** его тошнит / къусарыгъы келеди. *Жарашыуну юйюнде, Къара чоюнну ичинде, Боркъ-боркъ этип бегене, Бир чачыла, тёгюле, Бишеди сарыуну кесе.* «Жилтинле», 342. *Аруругъан къарыусуз болады, суукъсурайды, башы ауруйду, бир-бирде къусарыгъы келеди, сарыуу кеседи.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 146. **Сарыуу къайнайды** он очень злится / бек ачыуланады, ачыуу келеди. *Чалман мюйюшюнден къарап, бу азапны кёрген Бекболатны Мырзабекге сарыуу къайнай эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 242. *Жыйылгъан халкъны сарыуу къайнап, фашистни сёзлерине тынгыламай, къолларын жумдурукъ этип, инбашларын бир бирге тиреп, деменгили сюеледиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 6.

САРЫУБЕК *ат къарач. къ.* **сарыуек.** *Австралияны север кесегинде Робинзон деген сууда сарыубеклени бир башха тюрлюлери жашайдыла.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 208. *Къазаманс деген сууда сарыубекле бла бегемотла эрттеден бери да тынчлыкълы жашап тургъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 112. *Аны [къара къатынны] халын билген бир сарыубек ол жашагъан жерден кетип, Къара тенгизни башы бир дорбуннга кёчюп, анда жашагъанды.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 58.

САРЫУЕК *ат.* Крокодил / Тропика къыраллада сууну сай жеринде бла жерде сюркелип, терен сууда уа жюзюп, аш излеп жашаучу къалын къатлы терили уллу жаныуар. *Сарыуек суудан чыгъып, суугъа келген жаныуарланы, марап туруп, сермейди, къутулургъа умут этгенни уа, къуйругъу бла уруп, жыгъады. Элни башында суу келген ызны битеп бир сарыуек жатып тургъанды.* (Фольк.) *Базынмай, эрликге тюбегенде, Сарыуек да*

къысылыр къууушха. Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 104.

САРЫЧА *ат къарач.* Жаннет чыпчыкъ (*къ.* **жаннет**). *Сарыча ариу жырлайды.*

САРЫЧАЧ[1] *сыф.* Блондин / Чачы сары болгъан, сары шинли. *Варшаваны ишлерге Жаш кючюнгю салырса, Сарычач жашха эрге Сен, къууанып, барырса.* «Жарыкъ жолда», 37. *Алда олтургъан сарычач къызчыкъ, къолун партадан кётюрюп, узатды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 194.

САРЫЧАЧ[2] *ат.* Высокогорное растение, используемое против ревматизма / Таулада битиучю, жел ауруугъа жараучу ханс.

САСКЫ *ат.* Овод / Малланы къабыучу эм къанларын эмиучю уллу чибин. *Кюнню къызыу кезиуюнден маллагъа тынчлыкъ бермеген саскыла да думп болгъандыла: ингирлик аяз аланы тарны жел урмагъан жерлерине къуугъанды.* Шауаланы М., Мурат, 94. *Шохайыбны жел аруууу къозгъалды. «Баям, кюн бузулады»,– деп, Жыйыннга къайгъы салды. Саскыла да, жайылып, Жетип, къабып къачадыла. Къарылгъачла да, келип, Алашаны учадыла.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 188.

САСЫ *эт. къ.* **сансы.** *Оракъ оргъан, къалакъ этген тауушдан къартны къулакълары сасып, сабандан тышына чыкъды.* Толгъурланы З., Эрирей, 200. *Агъач кесген бычхыны тауушундан къулакъларым сасып, къатымда сёлешгенни не айтханын ангыламадым.* «Коммунизмге жол», 1982, №141.

САСЫКЪ *сыф.* **аз жюр.** Вонючий / Аман ийис этген. *Мёлеуше аланы алай айтып къаргъады: «Сиз, ит сасыкъла, бу келепенден чиригиз».* «Малкъар халкъ жырла», 57.

САТ *эт.* **1.** Продавать что / Багъасын, хакъын алып, бир затны биреуге бер. *Учуз сат. Багъа сат. Машинаны сат.* ■ *Ой, таудан ауып келеди, анам, Ол чилле сатхан урия, Жаханим азапдан къыйынды, анам, Бу мен жашагъан дуния.* «Малкъар халкъ жырла», 132. *[Мурадин жашлагъа:] Итден туугъан мен болайым, мындан (больницадан) чыкъгъанлай, мотоциклетими элтип сатып къоймасам.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 127.

2. *кёч.* Предавать *кого-что*; изменить кому-чему / Кесинге тап болур ючюн, Ата журтунгу, жууугъунгу, тенгинги д. а. к. затны къоюп, жауну жанына ёт, неда бир затха кертичи болма. *Ата журтну сатхан, тенгин капекге да тергемез.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 24. *Къоркъакъла сауут энтда да атарла, Ата журтларын жюз кере сатарла.* Отарланы К., Сынла, 21. *Шуёхлукъну сатханланы кёрдю, Кёп терсбоюнланы кёрдю халкъ, Алып аланы багушха кёмдю. Сен адам эсенг, адамлай къал.* «Коммунизмге жол», 1979, № 115.

♦ **САТАНАЙ: Сатанай сохан** *къарач.* дикий лук / кырдыкны бир тюрлюсю. *Табийгъатны къолу бла себилген сатанай соханланы жашил чачларын аязчыкъ тарап, энишге ийгенди.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 62. *Сатанай сохан агъачсыз кюнлюм жерледе ёседи, тууар мал аны ашаргъа бек сюеди.*

■ **Сатып ал** 1) купить / багъасын тёлеп, берип ал. *Адам ариулукъну сатып алмайды.* (Нарт сёз.) ○ *Къызны намысы мияла табакъ кибикди, сынса, жалгъанмаз, са-*

тып да алмазса. Толгъурланы З., Эрирей, 8. *Сатып алмай, ортакъ алмай, Бир эл жер тапмайын, Бай айтса, мадар жокъ эди, Къуллугъуна чапмайын.* Къаракетланы И., Сайламалары, 72; 2) выкупить / ахча, хакъ тёлеп, артха ал. *Жарлы жашын сатып алыр.* (Нарт сёз.) ○ *Тас болгъан «Волганы» киеу нёгерле 10 сомгъа сатып алдыла.* Семенланы А., Жазыу айла, 111; 3) *кёч.* подкупить / Ахча неда башха зат берип, биреуню кесинг жанлы эт, жакъ басдыр. *Хасан къарындашын къутхарыр ючюн полицайланы сатып алгъанды.*

♦ **Сатмай сёзюн бермеген** немногословный / кёп сёлешмеучю. *Амин ауузун жапмагъан бир, къарындашы уа сатмай сёзюн бермеген жашды.* «Коммунизмге жол», 1977, № 94. **Сатып алмагъан эсенг** [дай больше] Жалко тебе что ли? / [кёбюрек бер] несин къызгъанаса? *[Мурадин Сагитге:] Бер муну [алманы], сатып алмагъан эсенг.* «Шуёхлукъ», № 39, 118.

САТДЫГЪЫМ *межд.* Черт возьми / Бир затха ачыуланнганда айтылады. *Акъсакъал, адетде болмагъан затны этмегенине базып, бусхул къамичиси бла ойнай: «Тюш атдан, сатдыгъым!» – деп, алгъа атлап, атны жюгенинден къысха тутду.* Къобанланы Д., Таулада тарыш, 54. *Ох сатдыгъым, не ариу эди, ол [Зарий], адам болмаз эди, мёлек эди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

САТДЫР *эт. понуд. от* **сат** / Сат дегенни *къатланыучу айырмасы. Эки-юч минг къойдан мал харам болса, [Къыямыт] аны сюрюучю жалчыларына ашатып, халал ёлген малны къошдан къоратып, базарда сатдырып тургъанды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 16. *[Жандет Муссагъа:] Оу, биригиз ачдан ёлсегиз да, къунажинни уа сатдырлыкъ тюлме.* Хубийланы О., Аманат, II, 80.

САТДЫРТ *эт. понуд. от* **сатдыр** / Сатдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Картофну сатдырт. Артыкъ малны сатдырт.*

САТДЫРТЫУ *и. д. от* **сатдырт** / Сатдырт дегенден *этим ат. Мал ашны багъа сатдыртыу.*

САТДЫРЫЛ *страд. от* **сатдыр** / Сатдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Къоншубузну бичени учуз сатдырылгъанды.*

САТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сатдырыл** / Сатдырыл дегенден *этим ат. Аш-азыкъны багъа сатдырылыуына къошула барады ансы, багъа тохташдырылмайды.*

САТДЫРЫУ *и. д. от* **сатдыр** / Сатдыр дегенден *этим ат. Алмаланы базарда сатдырыу. Юйню сатдырыу.*

САТИН *ат* **1.** *къ.* **атлес.** *Тюкенде сатин, костюмлукъ къумач да барды.*

2. *В позиции определения:* сатиновый / Сатинден этилген. *Сатин кёлек. Сатин жыйрыкъ.*

САТИРА *ат* **1.** Сатира / Ачыкълагъан, сёкген самаркъау. *Малкъар литературада сатира бла юмор да тийишли жерни аладыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 117. *Гашекни чыгъармаларыны тамалы социал-политика сатира болгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 184.

2. *В позиции определения:* сатирический / Сатирасы болгъан. *Сатира къабыргъа газет. Сатира журнал. Сатира театр.*

САТИРАЧЫ *ат.* Сатирик / Сатира жазыучу, сатираны автору. *Бизни литературада уста сатирачыла да бардыла.*

САТЛЫКЪ *сыф.* 1. Предназначенный для продажи / Сатаргъа этилген, жораланнган зат. *Сатлыкъ мал. Сатлыкъ юй.* ■ *Сатлыкъ атны тишлерине къарагъанлай.* (Нарт сёз.) ○ *[Дауум Хорламгъа:] Анам тюкенден чыкъса да, отун сатлыкъ сурарыкъды.* Хубийланы О., Дерт, № 46.

2. *къ.* **сатхыч.** *Бу чегетден болур дейме Учкъуланда багъана. Сатлыкълагъа сюд этедиле, Халкъ жыйылгъанды ма анга.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 174. *Хасан, кёре болур эдинг сатлыкъланы, Кюйсюз сыфатлары эсингде къала. Ала да сени, ичлери от жанып, Излей болур эдиле, къапхан сала.* Отарланы К., Сайлама, I, 175.

3. *кёч.* Женская грудь / Тиширыуну ёшюню, жуккасы. *Къызны сатлыкълары.*

САТРАЧ *ат.* Настольная игра вида шахмат, шашек / Шахматлагъа, шашкалагъа ушагъан стол оюн. *Къаххар Чомартбий бла сатрач да ойнаучу эди, шербет да ичиучю эди.* «Шуёхлукъ», № 10, 50. *Анда [къошда] кимле домино, кимле сатрач ойнай, кимле китап, газет окъуй, кимле да жатып, жукъларгъа хазыр бола тура эдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 178.

САТРАШ *ат къ.* **сатрач.** *Аскер бла Зауурбек, сатрашларын тизип башлагъанлай, гулоу таягъына таяна, алайгъа Хажи-Омар жанлады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 55. *Жашла суу боюнда, терек салкъынында олтуруп, сатраш ойнайдыла.* «Шуёхлукъ», № 61, 104.

САТРАШЧЫ *ат.* Игрок в сатрач / Сатрач ойнаучу адам. *Сатырашчыла да ойнай, кюн да дуппур артына бугъуп, узакъ таула да шакъа бет алгъанлай, халкъла аралы жашауну юсюнден ушакъ бошалып, тирликлени, бахчаланы юсюнден кенгешге ётдю.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 55.

САТХЫЧ *ат* 1. Предатель / Кесине иги болур ючюн, башханы сатхан адам. *Мен адамны адамлыкъгъа юйретдим, Къоркъакълыкъ, сен а аны сатхыч этдинг.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 143. *Жерим, сенде къоркъакъла да ёсдюле. Сатхычла сени малныча сатдыла, Кеси жолларын кеслери кесдиле, Намысны, сыйны багушха атдыла.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 66.

2. *В позиции определения:* продажный (*о человеке*) / Кесин, кесини сезимин ахчагъа сатыучу. *Бизни арабыздан сатхыч адам болуп киши чыкъмагъанды.* «Коммунизмге жол», 1981, № 204. *Энди уа сатхыч генералла анга сюд этерге кюреширикдиле.* «Коммунизмге жол», 1974, № 223.

САТХЫЧЛЫКЪ *ат.* Предательство, измена, продажность / Сатхычны иши, къылыгъы. *Уллу Ата журт урушда сатхычлыкълары ючюн кёп адам жуапха тартылгъандыла.*

САТЫЛ[1] *эт. страд. от* **сат** / Сат дегенни *зорлаучу айырмасы. Айхай, сатылса не базарда, Неда асыралып турса амбарда, Аны ызындан жарсымаз эди киши. Да, алайды, окъуучум, дуния иши.* Отарланы К., Сайламала, II, 88. *Таулу тиширыу сатылып тургъанды, ол динни, феодализмни буруннгу адетлери бла бугъоуланып жашагъанды, кесини жашаун ачыуда, жиляуда бардыргъанды.* «Шуёхлукъ», № 53, 101.

2. *кёч.* Продаваться, изменять, предать; становиться предателем / Сатхычлыкъ эт, сатхыч бол. *Жаугъа сатылма, телиге къатылма.* (Нарт сёз.)

САТЫЛЫН *эт. страд. от* **сатыл** / Сатыл дегенни *зорлаучу айырмасы. Къыралны къыйын жылларында жаугъа сатылынганла да болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 114.

САТЫЛЫНЫУ *и. д. от* **сатылын** / Сатылын дегенден *этим ат. Харакетге сатылыныу. Малгъа сатылыныу.*

САТЫЛЫУ *и. д. от* **сатыл** / Сатыл дегенден *этим ат. Товарланы сатылыулары. Учуз сатылыу. Багъа сатылыу. Ырысхыгъа сатылыу.*

САТЫР *ат.* Ряд. 1. *къ.* **тизгин.** *Зурнукланы сатырлары чачылады, экиси, Къанат къакъмай, айландыла энишге, Солдатла къарайдыла жюреклеринде дерт къайнай.* Отарланы К., Жолла, 161. *Душман, хар ёшюн ургъандан, кесини къанлы сатырларын седиргенин эслейди.* Этезланы О., Тарда, 217.

2. Состав, среда / Ара, сан, ич. *Профессионал-техника билим бериу системаны окъуу юйлерини аллында ишчи классха, элли урунганланы сатырларына уста кадрланы къошуу жаны бла уллу магъаналы борч салынганды.* «Коммунизмге жол», 1980, № 216. *Огъурлу ишни тындыргъанланы сатырлары хар жыл сайын кёпленип барадыла.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 7.

САТЫУ I *и. д. от* **сат** / Сат дегенден *этим ат. Малны сатыу. Тенгин сатыу айыпды. Бир затны учуз сатыу.*

САТЫУ II *ат* 1. Торговля, продажа, сбыт / Товарланы сатыу эм алыу жаны бла иш. *Къызла сатыугъа кетгендиле. Уллу базарда сатыу къызыу барады.*

2. *В позиции определения:* торговый / Сатыу бла байламлы, аны бла кюрешген. *Сатыу предприятияла. Сатыу фирма.* ■ *Сатыуда хатер жокъ.* (Нарт сёз.) ❍ *Американы сатыу фирмасы бек гитче транзистор тигилген музыка жакет чыгъаргъанды.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 106. *Сатыу ишде кёп тюрлю чырмаула да тюбейдиле.* «Коммунизмге жол», 1986, № 93.

■ **Сатыу эт** торговать; продавать что / бир затны, багъасын алып, кимге болса да бер. *Жуукъларынг бла аша, ич, сатыу этме.* (Нарт сёз.) ❍ *[Боракъ:] Сатыу эте баргъан эки къумукълу Тулпар санларына бугъоу салдыла. Къарамырза улуну ит ишлери Къайнап бюркген къанымы суутдула.* «Малкъар халкъ жырла», 85. *Тюкенчи сатыу этеди талпып, Кечикмейди ишге ол, жукълап къалып.* «Жилтинле», 492.

САТЫУ-АЛЫУ *ат* 1. Торговля, купля-продажа / Бир затны сатыу эм сатып алыу бла байламлы ишле. *Белгиленнген ишлени тамамланыулары тюкенде сатыу-алыуну жангы даражагъа ёрлетедиле.* «Коммунизмге жол», 1980, № 175. *Сатыу-алыуда ишлегенле уллу борчла алгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1977, № 159.

2. *В позиции определения:* торговый / *къ.* **сатыу** 2. *Сатыу-алыу келишим. Сатыу-алыу организацияла. Сатыу-алыу палата.*

■ **Сатыу-алыу эт** сатыу эт (*къ.* **сатыу II**). *Ыйых кюн болгъаны себепли, эрттенликде базаргъа ашыгъып, сатыу-алыу этерге баргъан адамла женгил-женгил тюбейдиле.* Хапчаланы М., Мени

насыбым, 26. *Сатыу-алыу этерге келген халкъ, базаргъа сыйынмай, орамгъа дери чыгъады.* «Шуёхлукъ», № 62, 19.

САТЫУЛУКЪ *ат.* То, что предназначено для продажи / Сатаргъа белгиленнген, сатаргъа деп элтилген зат. *Къызла, сатыулукъларын терк бошап, юйге эртте къайтдыла.*

САТЫУЧУ *ат.* Продавец, торговец / Сатыу этиучю адам. *Сатыучуну сатыуу башха, сому бир.* (Нарт сёз.) ○ *Сатыучу багъадан, алыучу учуздан тутуп, аямай даулашадыла.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 32. *Зекерия, сабыр атлай, сатыучула бла алыучуланы ушакъларына тынгылай, омакъ, узун столланы аллында жюрюйдю.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 31.

САУ[1] *сыф.* **1.** Живой, невредимый / Жаны болгъан, жашап тургъан. *Анасы саугъа ёксюзлюк жетмез.* (Нарт сёз.) ○ *Ала [жигитле] жашауларын бергендиле урушда. Дунияда тюзлюк ючюннге. Аланы сыйлы атлары хар заманда Жашарла саула ичинде.* Отарланы К., Сайлама, II, 82. *Къарасаут салыннган Жохар жугъутур мюйюз, Тынчлыкъ тилей саулагъа, Сени къолгъа алдыкъ биз.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 19.

2. Здоровый / Аурумагъан, саулугъу иги болгъан. *Акъсакъ ат сау атха жетдирир.* (Нарт сёз.) ○ *Ишден аурукъсунуп къайтхан тиширыу энди кесин кийик сау сунду.* «Шуёхлукъ», № 30, 79. *Мыстафа, акъсакъ аягъындан сау аягъына секире да, гюх ура, тутулгъанла таба къычырды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 168.

♦ **Сау бол!** спасибо! / бир зат ючюн ыразылыкъны билдиргенде айтылады. *Ата журтубуз, сен эрликни бизге Керти сыйлы ата юлюнюбюзге Тергеп, саугъалагъанынг ючюн, сау бол. Океанча, тауусулмай жашар ол.* Отарланы К., Сайлама, I, 151. *[Патчах къартха:] Да, харип, келтиргенинг ючюн сау бол, алай, энди, келтиргенинг кибик юлешген да эт.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 249.

■ **Сау бол 1)** вылечиваться; выздоравливать / ауругъанынг кетсин. *Ауруун жашыргъан сау болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Ол сау бола тебирегенлей окъуна, бек алгъа бизни заводда сёлешди.* «Шуёхлукъ», № 20,18; **2)** заживать (*о ране и т. п.*) / иги бол (*жараны юсюнден*). *Къылыч жара сау болур, сюймеклик жара сау болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Жаралы жугъутурну Жаралары сау болуп, Таулада энтда жашар, Жангы къууанчдан толуп.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 171. *Жарала сау болсала да, [Мухамматны] къызыл тырмы тартхан берчлери тапла болуп къалдыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 194; **3)** ожить/ ёлгенден сора жан кирип, жангыдан жашап башла. *Кязим ёлгенле сау боллукъдула деп да айтмайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 67.

■ **Сау эт** вылечить / дарман бла багъып, ауругъанын кетер. *Ауругъанны сау эт. Жараны сау эт.* ■ *[Зурум Азиретге:] Мен Муратны арууундан сау этейим, аны ючюн а аны мени юйюме жибер, бир ай болжал бер.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 161.

♦ **Саудан ёл (ёлю бол)** огорчаться, сильно расстроиться / бек мыдах бол, къайгъы эт. *«Къылыч Сосурукъаны кесген болур», – деп, эмегенни акъылы алай болгъанды, сора муну келтиргенин кёргенинде уа, эмеген саудан ёлгенди, мыдах болгъанды.* «Къарачай халкъ тауруха», 8. *Асият: «Осман кетмей къалады»,– деп, саудан ёлю болду.*

Шауаланы М., Мурат, 86. **Сау кел!** Добро пожаловать! / Келген адамгъа ыразы болууну билдирир ючюн айтылады. *Сау келигиз танылмагъан къонакъла, Бий ийгенди мени саламлашыргъа.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Сакълап турабыз сени Бизни сюйген айыбыз, Сау кел, сау кел, жууукъ бол, Кёк кийимли Майыбыз!* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 12. **Сау кёрейим (кёрейик)** пиши пропало / бир затны жокъ боллугъун, тууарыллыгъын, тапсыз боллугъун билдиреди. *Огъаргъы жел ургъанлай, биченинги сау кёрейик.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 27. *[Бийсолтан кеси кесине:] Бусагъатдан, къычырып, нёгерлерин чакъырады да, сора къыйматсыз разведчигинги сау кёрейим.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 103. *Жангыдан тириле келген колхоз чачылса, сау кёрейим.* Толгъурланы З., Эрирей, 73. **Сау къал** до свидания / бир бирден айырыла, кете туруп айтылыучу саламлашыу. *Мен армиягъа кетип барама, Сау къал, къууанчлы кёрейим. Жанынгы чыгъар да бер десенг да, Аруууngу алсын, берейим.* «Малкъар халкъ жырла», 250. *Сау къал, ариу, жаша эсен, Эшитме къайгъы, къула тюзде, Кёрюшюрбюз, ашыкъма сен, Жокъду бюгюн къаллыкъ юйде.* Байкъулланы А.-К., Хорлам, 13. **Сау сюекли 1)** сау [1] (*2-чи магъ.*). *Сабийле сау сюеклидиле. Ишчилени анда-санда бириндан къалгъанлары сау сюеклидиле;* **2)** сау [1] (*1-чи магъ.*). *Тиймегеннге бир заманда тиймебиз, Къатылгъанны сау сюекли иймебиз.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 104.

САУ [2] *белгил. алм.* Целый, весь / Бир затны бёлюнмей, саулай, толу алыннганын кёргюзтеди. *Кёк кюкюреп, сау кечени жангур да, челекден къуйгъанча, жауup турду.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 44. *Суфият, халат тапмай сау бетни окъуп чыкъса, кёлюн басып жарыйды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 168.

САУ [3] *сыф.* Целый, неначатый, нераздельный / Башланмагъан, тийилмеген, бёлюнмеген. Сау гыржын. *Сау харбыз. Сау аракъы шеша.* ■ *Ахмат ийнеклеге биченни жарты гебен тургъанлай, анга тиймей, сау гебенден алды.* «Шуёхлукъ», № 49, 36.

САУ [4] *эт.* Доить / Желинден сютню ал. *Ийнек сауа билмегеннге, арбаз къынгыр кёрюнюр.* (Нарт сёз.) *Сауаргъа ийнеги болмагъанны чыккырда айраны болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Аминат артыкъ сауады Анга берилген мардадан, Ол эришиую кючлейди, Кетермегенлей ортадан.* «Шуёхлукъ», № 12, 56. *Ийнек сауup бошагъанлай, Тергеучю сютню алды. Кече къызыл уголокда Жыры, тою да барды.* «Шуёхлукъ», 20, 40.

САУБИТГЕН *сыф.* Здоровый, рослый, крупного телосложения / Уллу санлы. *Эндиге дери да уллу санлы Аслангерий энди, къатlыны да, кеси да активге къошулгъанлы уа, бютюнда саубитген кёрюнеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 147. *Бир сары шинли сепкилбет саубитген къыз дунияны ауузуна къаратып сёлешди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 12.

САУГЪА *ат* 1. Подарок, дар / Адамны къууандырыр, ыразы этер ючюн хакъ алмай берилген зат. Саугъала келтир. *Саугъагъа алтын сагъат алдым.* ■ *Бирей берген саугъаны биреуге саугъагъа берме.* (Нарт сёз.) ○ *Къарабаш-*

лаңы арию Шерийфатха Жыйын бирден письмо саллыкъбыз. Москвадан келген саугъачыкъ кибик, Аны акъсакъалгъа аллыкъбыз. Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 53.

2. Награда / Адамгъа жетишимин белгилеп берилиучю энчи знак, медаль, орден д. а. к. зат. *Бир жол Алим правительство саугъаны алыргъа Ленинградха атланды.* «Шуёхлукъ», № 53, 23. *Айырма фахмулу офицерлеге берилиучю саугъаны – Александр Невскийни орденин Пётр 1944 жыл ноябрьда алгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 180.

3. Вознаграждение / Адамгъа иши, этген заты ючюн берилген хакъ. *Къачхынчыланы законнга тапдыргъан адам, ачха саугъа алгъанны тышында, кёкюрегине алтын медаль тагъарыкъды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 45.

4. Премия / Адамгъа литература да, искусствода д. а. к. затда жетишимлери ючюн берилген ахча неда башха сыйлы зат. *Республиканы къырал саугъасы. Пушкинчи саугъа.* ■ *[Батыр Османович Абазовха:] Нормасын артыкъ толтургъанлагъа правленигиз тохташдыргъан саугъаны къызгъанмай беригиз.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 139. *Битеусоюз эл мюлк выставкагъа да баргъанма. Талай харакет, ахча саугъа да алгъанма, ырысхы сартындан жашауум аман тюлдю.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 14.

5. Приз / Эришиуде хорлагъаннга берилиучю ёч. *Къууанч кюнде чаришчилеге, гёжефлеге, илишанчылагъа, къолташчылагъа деп саугъала бичедиле, тёрелейдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 18. *Чариш бошалып, Зауурбек саугъагъа берилген ахчаны келтирип къолуна тутдургъанда, Солманбий аны, алгъын этиучюсюча, муштухул хуржуннга урду.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 16.

САУГЪАЛА *эт.* Награждать, премировать *кого* / Саугъа бер. *Урушлада жигитликлери ючюн, командование аны [Асланны] орден бла саугъаларгъа правительствогъа къагъыт жибергенди.* Боташланы И., Пьесала, 75. *Залийхатны ийнекле саугъанда жетишимлери ючюн ахча бла саугъаладыла.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 59.

САУГЪАЛАН *эт. страд. от* **саугъала** / Саугъала дегенни *зорлаучу айырмасы. Акъ финле бла къажау кюрешде этген кишилиги эм батырлыгъы ючюн, Байсолтанланы Алим Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланнганды.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 143. *[Сурат:] Ол газетде орденле бла саугъаланнган аскерчилени ичинде бизни жашчыкъ да болгъанды.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 51. *Алчыла къыралны сыйлы орденлери, медальлары бла саугъаландыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 42.

САУГЪАЛАНЫУ *и. д. от* **саугъалан** / Саугъалан дегенден *этим ат. Ишине бийик багъа бичилип саугъаланыу. Орден бла саугъаланыу.*

САУГЪАЛАТ *эт. понуд. от* **саугъала** / Саугъала дегенни *къатланыучу айырмасы. Малчыланы саугъалатдыла. Прораб алчы къурулушчуланы саугъалатды.*

САУГЪАЛАТДЫР *эт. понуд. от* **саугъалат** / Саугъалат дегенни *къатланыучу айырмасы. Колхозну правлени алчы механизаторланы бла малчыланы саугъалатдырды.*

САУГЪАЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **саугъалатдыр** / Саугъалатдыр дегенден *этим ат. Алчы къурулушчуланы саугъалатдырыу.*

САУГЪАЛАТЫУ *и. д. от* **саугъалат** / Саугъалат дегенден *этим ат. Лауреатланы саугъалатыу. Алчы ишчилени саугъалатыу.*

САУГЪАЛАУ *и. д. от* **саугъала** / Саугъала дегенден *этим ат. Механизаторланы саугъалау. Ахча бла саугъалау. Махтау къагъыт бла саугъалау.*

САУДАН *белгил. алм. къ.* **саулай**[2]. *Класс саудан ёрге къобуп, Асланны анасын сыйлады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 21.

САУДУР *эт. понуд. от* **сау** / Сау дегенни *къатланыучу айырмасы. Колхоз ёзенлени башына жетип, картоф бахчалагъа жаунчукъ жаудур. Тау жайлыкъланы да отлаучу этип, Колхоз ийнекледен аслам сют саудур.* Отарланы К., Сайлама, I, 21. *Ибрахимни ушкула бла саудуруучу кёк ийнегин Дюгербийланы арбазгъа сюрдюле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 67.

САУДУРТ *эт. понуд. от* **саудур** / Саудур дегенни *къатланыучу айырмасы. Завферма ийнеклени заманында саудуртуп, сютлерин заводха жиберди.* «Коммунизмге жол», 1976, № 146.

САУДУРТУУ *и. д. от* **саудурт** / Саудурт дегенден *этим ат. Эчкини саудуртуу. Ийнеклени саудуртуу.*

САУДУРУУ *и. д. от* **саудур** / Саудур дегенден *этим ат. Эчкилени саудуруу. Ийнеклени саудуруу.*

САУДЮГЕР *ат къ.* **саудюгерчи.** *Саудюгербиз барыбыз, Тыш журтлагъа барабыз.* (Фольк.) *Сен озгъан жаш кюнлеринги Базарда табарма деме. Аны бир саудюгер сатмаз, Дунияда жокъ аллай базар.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 58.

САУДЮГЕРЛИК *ат къ.* **саудюгерчилик.** *Жашларындан саудюгерликни уста жюрютюп, башын къайсы иги тутарын сынап билир ючюн, ол бай ючюсюне да экишер шай бергенди.* (Фольк.) *Кесини саудюгерлик хазналарын, къызны болгъан байлыгъын, эмегенни хыйсапсыз уллу хазнасын да тюелеге жюклеп, жаш атасы болгъан элге келгенди.* (Фольк.)

САУДЮГЕРЧИ *ат.* Торговец, коммерсант, спекулянт / Саудюгерчилик этиучю товарланы сатыпалып, багъа сатыучу адам. *«Эрттеэртте, бек эртте, бизни аталарыбызны аталары да сабийчикле болгъан заманда, бир саудюгерчи киши жашагъанды»,– деп, хапар барды.* «Малкъар халкъ жомакъла», 317. *Власть кесини къадарын, халкъны жашауун байлагъа, саудюгерчилеге, контрреволюцияны дагъыда башха къуйрукъларына ышанырыкъ тюйюлдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 184.

САУДЮГЕРЧИЛИК *ат.* Торговля, коммерция, спекуляция / Продуктланы, халкъгъа керекли товарланы д. а. к. затланы сатыу; аллай затланы сатып алып, кесине файда тюшюрюр ючюн, башхалагъа уллуракъ багъа бла сатмакълыкъ. *Англияда жерни эм жашау мекямланы сатыу жаны бла саудюгерчилик кенг жайылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 163. *Къарабаш акъырын-акъырын саудюгерчилик ишни да бардырады.* Этезланы О., Тарда, 166.

САУЛАЙ[1] *хал. сёзл.* Живьем, живым / Жаны ичинде болгъанлай, ёлмегенлей. *Сен урушдан сакълагъан Жашынг саулай къайтды, къарангы болуп къалгъан Тангынг да жарыкъ атды.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик, 130. *Насыбым болса, Душманны хорлап, Элинге саулай къайтырса.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 28. *Къайгъынгы чач, Кёзюнгю ач Кече суукъда. Къанлы жауну ийме саулай Чекге жуукъда.* «Жилтинле», 52.

САУЛАЙ[2] *белгил. алм.* Весь / Барысы, къалмай, бёлмей. *Таулу къыз. Окъу, бил, ишле, Къуандыра халкъынгы. Саулай къыралда эшитсинле Сени жарыкъ атынгы.* «Шуёхлукъ», № 9, 16. *Саулай ёзеннге жукъгъан ауруула жайылып, ёлюклени басдырып къолубуздан келмей тохтагъанбыз, малла къырыладыла.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 335. *(Къыш) Ит къутургъанлай, тебиреди, Артмакъларындагъы къарны Саулай жерге себеледи.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 37.

САУЛАЙЫН *хал. сёзл. къ.* **саулай**[1]. *Саулайын къалды жалан бек кичиси, Ол жаш юйню иги умуту эди.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 7. *Сен [чыпчыкъ] юшюмей, жоюлмай Кёк жазгъа саулайын чыкъ.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 45.

САУЛУКЪ[1] *ат* 1. Здоровье / Адамны санины-чархыны тап ишлеую. *Кюн таякълай къыздырады, Боюнлада боюнчакъ. Саулукъ ючюн бизде Спорт деген оюнчакъ.* Шахмырзаланы С., Назмула, 53. *Урунганланы саулукъларын сакълаугъа уллу эс бурулады.* «Коммунизмге жол», 1977, № 110. // Самочувствие / Адамны санины-чархыны бир болуму, халы. *Алай: «Мен къартма, саулугъум жокъду, акъсакъма», – деп, Кязим албугъартмагъанды, кюрешден къачмагъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 131. *[Керим:] Мен чыгъалмай эсем, ол [жашым] чыгъар ары, Не къыйын болса да тау жоллары. Аны саулугъу барды, жаш жюреги. Боран артха атмазча кёкюреги.* Отарланы К., Сайлама, I, 302. *«Домалайны саулугъу къалайды?» – деген тауушну эшитип, Фатийма хыйла соруугъа башын булгъады.* Хубийланы О., Дерт, 64.

2. Период жизни человека / Адамны жашагъан заманы. *Саулукъда юйсюз, ёлгенде къабырсыз, бир кибик болур.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 17. *Кюнле, айла, жылла ётдюле, алай аны саулугъундан не шаулугъундан жуап келмеди.* «Шуёхлукъ», № 8, 126.

3. Живое состояние человека / Адамны сау заманы. *Ата-ана саулукъдан бала тюзде атылмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Къошда арслан ёшюнлю сарыбыдыр, къонгур эки ит саулукъдан ыстауатха уллу къоркъуулукъ жокъду.* Этезланы О., Тарда, 85. *Эрликни окъ, къылыч да хорламазын, Аны не залимге да къул болмазын, Ол саулукъдан тюзлюк ёксюз къалмазын Айта, алгъышлай тугъан жерни жазы, Тау жоллада жырланадыла жырла.* Отарланы К., Сайлама, II, 77.

САУЛУКЪ[2] *сыф.* Дойный / Сауаргъа жарагъан, сют берген. *Къысыр жатса, эт этер, саулукъ жатса, сют этер.* (Нарт сёз.) ○ *Колхозну саулукъ ийнеклери, къысыр тууарлары, къой сюрюулери, жылкъылары да алагъа бёлюнген жерлеге жетип тохтагъандыла.* Кацийланы Х., Тамата, 152. *Бир жарлы къатынны уа саулукъ эчкиси болгъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 143.

САУЛУКЪЛУ *сыф.* Здоровый, обладающий здоровьем / Саулугъу болгъан, аурумагъан. *Аш айырмагъан саулукълу болур.* (Нарт сёз.) ○ *Жашны акъырын, терен солууу ол бек саулукълу, къарыулу адам болгъанын кёргюзтеди.* «Шуёхлукъ», № 28, 86. *Къаххар саулукълу, чырайлы, чёрчек адам эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 184.

САУЛУКЪ-САЛАМАТЛЫКЪ *къауум. ат.* Здоровье, благополучие / Жашауну тынч, ырахат барыуу, саулукъ. *Къошха келгенле саулукъ-саламатлыкъ сурадыла.*

САУЛУКЪСУЗ *сыф.* Нездоровый, больной / Саулугъу болмагъан, ауруулу. *Къазий жумушакъ жюрекли, саулукъсуз адамды.* Боташланы А., Жашауум, 41. *Саулукъсузла да жашайдыла дунияда.* Батчаланы М., Элчилерим, 55.

САУЛУКЪСУЗЛУКЪ *ат.* Отсутствие здоровья, болезненность / Саулугъу жокълукъ. *Къартны саулукъсузлугъу бетинден белгили эди.*

САУЛУКЪ-ЭСЕНЛИК *къауум. ат къ.* **саулукъ-саламатлыкъ.** *[Алиймырза:] Жашла, сизге уа мени тилеригим – саулукъ-эсенлик.* «Минги Тау», 1994, № 3, 67.

САУ-САЛАМАТ I *сыф. къ.* **салама́т I.** *Ыннабыз сау-саламатды.*

САУ-САЛАМАТ II *хал. сёзл. къ.* **салама́т II.** *Халкъыбыз кёп ёмюрлени бу жерледе сау-саламат жашайды. Къонакъла юйлерине сау-саламат жыйылдыла.*

САУСУЗ *ат* 1. Больной, / *Бир тюрлю ауруудан ауругъан адам. Саусуздан саулукъ сорма.* (Нарт сёз.) ○ *Къыйын саусузланы палатасына врачладан башха адамны къоймай эдиле.* «Шуёхлукъ», № 37, 54. *Врач, бек акъыллы, эсли адам болгъаны себепли, жашаудан тюнгюлген саусузлагъа окъуна кёл этдириге кюреше эди.* «Минги Тау», 1992, № 2, 73.

2. *В позиции определения*: больной, нездоровый, хворый / *Саулугъу болмагъан, ауругъан. Саусуз адам. Саусуз тиширыу.* ■ *«Салых, къалайса»,– деп, Гондай саусуз жашланы къатына барды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 376.

■ **Саусуз бол** заболеть, стать больным / ауру, ауруулу бол. *Къыйын саусуз болгъан юйде таулула, патеген кёп къораса да, чыракъны кече узуну жандыргъанлай туруучудула.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 86. *Ингир ала, къыйын саусуз болуп, Адамны юйге келтиргген хапар чыкъды.* «Шуёхлукъ», № 20, 67. *Саусуз болуп жатханы себепли, иги кесек заманны ичинде Эллен элге къайтмады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 103.

САУСУЗЛАН *эт. сёл. тил.* Саусуз бол (*къ.* **саусуз**). *[Фук шапаларына:] Кесин ауругъан кибик кёргюзтюп: «Барыгъыз, саусузланып турады»,– деп айтыгъыз деди.* «Нартла», 19.

САУСУЗЛАНДЫР *эт. понуд. от* **саусузлан** / Саусузлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Тюрмеде къыйнап, саусузландыр.*

САУСУЗЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **саусузлан** / Саусузлан дегенден *этим ат. Азап чекдирип, саусузландырыу.*

САУСУЗЛАНЫУ *и. д. от* **саусузлан** / Саусузлан дегенден *этим ат. Суукъ тийип саусузланыу.*

САУСУЗЛУКЪ *ат.* Болезненность, хворь / Ауруу, саулугъу жокълукъ. *Ичичи, мюлкню ичерсе, Халкъгъа аман ыз бичерсе. Санынга палах салырса, Саусузлукъ кёрюп къалырса.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 50. *Жашау мадаралары ахыр тюгенди. Кёпден эгеген саусузлугъу женгди.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 36.

САУУЛ *эт. страд. от* **сау**[3] / Сау[3] дегенни *зорлаучу айырмасы. Фермагъа хар керекли зат Толусунлай табылады. Хар кюнде алгъындан артыкъ Жюз литр сют сауулады.* «Шуёхлукъ», № 20, 53. *Сауулур эм бичен къабар заманлары озгъан ийнекле, иелерин ашыкъдыра, терк-терк ынгырдайдыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 61.

САУУЛУУ *и. д. от* **сауул** / Сауул дегенден *этим ат. Ийнеклени сауулуулары. Чочуучу ийнекни сауулууу къыйынды.*

САУУРУ *ат.* Круп / Атны, тууарны д. а. к. малны базыкъ бутларыны баш жанлары. *Сауурусун сыласанг, эмилик да жуашады.* (Нарт сёз.) ○ *Тууарланы бир бирлери кеси сауурларын жалап, бурма этедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 210. *[Ёгюзню] Сауурусу кенг, жалпакъча, Кёз къаплары, къалпакълача, Жатса, сыртны батдыргъанды, Басып ташны къатдыргъанды.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 40.

САУРУСХАН *ат эск. къ.* **чыкъынжик.** *Узункъуйрукъ саурусхан къазандагъын тауусхан.* (Нарт сёз.)

САУУТ[1] *ат* 1. Посуда, сосуд / Юй адыр. *Агъач сауут. Кюмюш сауут. Мияла сауут.* ■ *Къабыргъада къатапа кюйюзле, бёрю, тыйынтонла, тапка узуну кёп сыйлы мияла сауут юйню не кереклисин да эслетмейдиле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 13. *Шапа бла бузоучу сауут ариулай, азыкъны тулукъгъа жыя, сют уюта, кёп туруп жатдыла.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 149.

2. *В позиции определения:* посудный / Сауут[1] туруучу, салыучу, сатылыучу. *Сауут шкаф. Сауут тюкен.* ■ *Чомур, сауут шкафны аллына келип, аны ичине узалып, болгъанны чучхуп башлады.* Хубийланы О., Дерт, 48.

САУУТ[2] *ат* 1. Оружие, воинские доспехи; снаряжение / Кесин жаудан къорууларгъа неда чабыуул этерге жараучу адыр, керек. *Атылгъан сауут. Кезлик сауут.* ■ *Сауут кесинге да жауду.* (Нарт сёз.) ○ *Халкъым! Къолларына сауут Алгъан эдиле жашларынг, Ала элпек тёкген эдиле Эркинлик ючюн къанларын.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 423. *Айта эсек сауутну жокъ этерге, Солдатны мамыр ишине бошларгъа, Къарыу барда муратха жетерге, Андан таукелбиз ахшы ыз башларгъа.* Отарланы К., Сайлама, II, 286.

2. *В позиции определения:* оружейный / Сауут[2] чыгъарыу бла байламлы. *Сауут завод. Сауут уста.*

3. Орудие / Бир затны ишлегенде, этгенде хайырланылыучу адыр. *Теберди эллени барыны урунганлары чалкъы деген сауутну бурундан да сыйлы затха санай келгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 194.

4. *кёч.* Средство для достижения какой-л. цели / Бир муратха жетишир ючюн хайырланылыучу амал. *Газет бизни къолубузда кючлю идея сауутду, ол халкъгъа партияны ниетин жаяды, халкъны три-*

бунасыды. «Ленинни байрагъы», 1977, № 95. *Аламат эм кючлю сауут – бирикмеклик болгъанын эсибизден чыгъармазгъа керекбиз.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 263. *Аны [Казимни] кючлю саууту поэзиясы бла акъыллы кенгеши эди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 131.

♦ **Сауут ал** вооружиться, взяться за оружие / сауутлу бол, сауутланып, бир затха къаршы, къажау кётюрюл. *Жашлай къатын алсанг, къууанырса, жашлай сауут алсанг, уялырса.* (Нарт сёз.) ○ *Эркинлик ючюн къолгъа сауут алыргъа керек болгъанда, ол [Осман] арталлыда арсарлыкъ этмегенди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 164. *Чамланнган халкъ, кеч, эртте болса да, къолуна сауут алыр, кесини халал къыйыны, кесини намысы ючюн, ахыр къазауатха чыгъар.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 32. **Сауут ат (ташла)** сдаться, сложить оружие / жаугъа бойсун. *Немецлиле къуш-муш болдула, сора, сауутларын ата, чунгурдан чыгъып, башладыла.* «Шуёхлукъ», № 49, 13. **Сауут бет ал** принять грозный, злой, воинственный вид / огъурсуз, тюйюшюр халлы бол. *Суфу, сауут бет алып, маузерин къабындан чыгъарды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 293. *Жаш, атасы кимни хатасындан ёлгенин сезгенлей, сауут бет алып, дерт жетдирлигин билди.* **Сауут кётюр** воевать / уруш эт. *Япон аскер да Боюн салады... Бу жолдан сора Сауут кётюрмей, Тынч мамыр жашау къураргъа.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 33. *Ысмайыл сауут кётюрюрге умут этген жерде ёлтюрюлген эди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 14.

САУУТЛА *эт. сёл. тил. къ.* **сауутландыр.** *Жангы къуралгъан отрядланы сауутлап, шахарны къорууларгъа жибереди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 136.

САУУТЛАН *эт.* **1.** Вооружиться (*напр. автоматом, саблей*) / Сауутлу бол. *Керек болса, сауутланып, Саулай халкъ бирден чыгъар.* Байкъуланы Д., Жырла бла таурухла, 22. *Прапорщик, терезеден къарап, сауутланнган атлыла, ол танымагъан адамла, арбазгъа киргенде, сермеп керохун алып, сагъайды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 386.

2. Вооружиться (*напр. техникой*) / Не ишни да тамамлы этер ючюн иш керекле, материалла жый, хазырла. *Шахта жангы техника бла деменгили сауутланнганды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 104. *Машинала ишлеучю «Сыйлылыкъны Белгиси» орденли заводну эритиучю цехи жангы техника бла сауутланнганды.* «Коммунизмге жол», 1975, № 89.

3. *кёч.* Вооружиться (*напр. революционной теорией*) / Бир затха бек керекли, жараулу билим ал. *Алчы теория бла сауутланабыз.*

САУУТЛАНДЫР *эт.* Оснащать (*напр. техникой, аппарутурой*) / Керекли зат бла (*сёз ючюн техника, аппаратла бла*) жалчыт. *Аскерни жангы самолетла, танкала бла сауутландыр. Ракет аскерлени жангы тактика ракетле бла сауутландыргъандыла. Промышленностьну керекли техника бла сауутландырыр ючюн программа жарашдырыу.*

САУУТЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **сауутландыр** / Сауутландыр дегенни *къатландырыучу айырмасы. Илму бусагъатдагъы заманны излемине кёре жангы программа бла сауутландырылгъанды.*

САУУТЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сауутландырыл** / Сауутландырыл

дегенден *этим ат. Аскерни жангы техника бла сауутландырылыуна уллу эс бурулады.*

САУУТЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сауутландыр** / Сауутландыр дегенден *этим ат. Запад къыралла аскерлерин сауутландырыугъа уллу къоранч этедиле.* «Коммунизмге жол», 1976, № 184. *Предприятияланы техника бла сауутландырыугъа кёп эс бурулады.* «Коммунизмге жол», 1979, № 106.

САУУТЛАНЫУ *и. д. от* **сауутлан** / Сауутлан дегенден *этим ат. Аскерни сауутланыуу. Билим бла сауутланыу. Теория бла сауутланыу.*

САУУТЛУ *сыф.* **1.** Вооруженный (*напр. отряд*) / Уруш этерге керекли сауууту болгъан. *Арыгъан биченчиле кеслерини тёгереклерин сауутлу душман алгъанын билмей жукълайдыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 133. *Эки-юч хашкен жыйырма сауутлу аскерге не этерикди?* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 87.

2. Вооруженный (*о борьбе, восстании и т. п.*) / Къолгъа сауут алып этилген, урушуу бла байламлы болгъан. *Съезд халкъгъа оноуну сауутлу къозгъалыуну жолу бла алыргъа керек лисин айтхан эди.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 114.

♦ **Сауутлу кючле** вооруженные силы / аскер. *Бу арт жыллада бизни сауутлу кючлерибизни материал базасы тамырындан тюрленнгенди.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 214.

САУУТ-САБА *къауум. ат.* Военное снаряжение / Уруш этер ючюн керекли болгъан затла. *Сермешге чыгъа, тас этмей эрлигин, Аскерчи алады сауут-сабаны. Сазмейди къыйын жолну ёрлюгюн Анга эс бургъа жокъду заманы.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 7. *Сауутлары-сабалары жарашып, онеки къазакъатларындан тюшдюле.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 9. *Ибрахим бла Зулкъарней, кийинип, сауут-саба да алып, тышына чыкъдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 124.

САУУТЛУ-САБАЛЫ *сыф.* Вооруженный / Сауууту-сабасы болгъан, сауутланнган. *Эшикни, терезени сауутлу-сабалы стражникле сакълайдыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 120. *Алайгъа (правленни аллына) жыйылгъан къара халкъны тёгерегин сауутлу-сабалы атлы стражникле къуршалап эдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 109.

САУУТ-САДАКЪ *ат.* Вооружение, снаряжение / Сауутланы хар тюрлюсю.

САУУТЛУ-САДАКЪЛЫ *сыф.* Вооруженный / Сауут бла жалчытылгъан. *Сауутлу-сабалы аскер.*

САУУТСУЗ *сыф.* Безоружный / Сауууту болмагъан. *Аскер юч къауумгъа бёлюнсюн, Тёртюнчюге сауутсуз халкъ кёрюнсюн.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Темиркъан нёгерлерине] Кертиди, сауутсуз хазырлыкъ, ол хазырлыкъ тюйюлдю деди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 97.

САУУТСУЗЛАН *эт.* Разоружаться; обезоруживаться / Сауутсуз бол, сауутунгу ат, аны бла хайырланма. *Миллет гвардияны батальонларына сауутсузланыргъа буйрукъ келеди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 102.

САУУТСУЗЛАНДЫР *эт.* Разоружать *кого-что* / Сауутсуз эт, сауутун сыйыр. *Милиционер аманлыкъчыны сауутсузландырды.*

САУУТСУЗЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **сауутсузландыр** / Сауутсузландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Халкъгъа азап чекдирип тургъан отрядла сауутсузландырылгъан эдиле.* «Шуёхлукъ», № 62, 22.

САУУТСУЗЛАНДЫРЫЛЫУ *и.д. от* **сауутсузландырыл** / Сауутсузландырыл дегенден *этим ат. Пленнге тюшген аскерчилени сауутсузландырылыулары.*

САУУТСУЗЛАНДЫРЫУ *и.д.от* **сауутсузландыр** / Сауутсузландыр дегенден *этим ат. Аскерни сауутсузландырыу.*

САУУТСУЗЛАНЫУ *и. д. от* **сауутсузлан** / Сауутсузлан дегенден *этим ат. Сауутсузланыуну юсюнден битеудуния конференцияны бардырыу халкъланы къоркъуусузлукъларына онглу атлам болуп къошуллукъду.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 104. *Бизни къырал халкъла аралы къаты контроль бардырыу бла битеу эм толу сауутсузланыуну жашауда бардырыр ючюн кюрешеди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 155.

САУУТЧУ *ат.* Оружейник / Сауут [2] ишлеучю уста. *Эрттезамандан бери да Кавказда уста сауутчула болгъандыла.* (Ф о л ь к.)

САУУТЧУЛУКЪ *ат.* Занятие, профессия оружейника / Сауутчуну иши, усталыгъы. *Чегем тарны тауларыны ичинде, Хустос атлы эр маталлы бир киши, Къала салып жашагъанды Личиуде, Сауутчулукъ, уучулукъ болуп иши.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Таулуну календары, 42.

САУУУ *и.д.от* **сау** [3] / Сау [3] дегенден *этим ат. Акъ халатлы къызла зауукъду урунууда ийнек сауууну бардырадыла.* Э т е з л а н ы О., Тарда, 180. *Кюн къаяланы житилерин жарытхан кезиуде, Зухура эртten сауууну бошагъан эди.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 133.

САУУУЧУ *ат.* Доярка, доярка / Ийнеклени сауун, алагъа къараучу адам. *Сауууучула кийинедиле, Муштухул бет-къол жуудыла, челеклерин да алышып. Алай кетедиле чабышып.* А х м а т л а н ы А., Жаз келди, 44. *Сюрюучю да, сауууучу да, кёл ашап къарыуларын къызгъанмасынла.* «Алчыла», 79. *Сауууучулагъа тамата Челек бетли Аминат, Сют ферманы башчысы да Ишге кёлсюз Азамат.* «Шуёхлукъ», № 20, 41.

САУУШ *эт. взаимн.-совм. от* **сау** [3] / Сау [3] дегенни *араш айырмасы. Къызла ийнеклерин эришип сауушадыла.*

САУУШУУ *и.д.от* **саууш** / Саууш дегенден *этим ат. Сюрюу отлаудан къайтханлай, ийнек сауушуу башланды.*

САУ-ШАУ *сыф.* Живой или мертвый / Саламат неда ёлген. *Найыпхан Шарауну саун-шаун билирге ашыгъады.* Т о л г ъ у р л а н ы З., Эрирей, 141. *Мен [Апуажан] атам, анам сау-шау эселе да билмейме.* Х у б и й л а н ы О., Адамла, 149.

САУ-ЭСЕН *хал. сёзл. къ.* **сау-саламат.** *Мен санга айтхан сёзлени Пашаханнга да айт сен. Кёп ыйнакълагъансыз мени, Кёп туругъуз сау-эсен.* К ъ у л и й л а н ы К ъ .,

Чумла къызарадыла, 198. *Кимден да бек Бэла ючюн къыйналама: былайда болса, ёлгенди деп къарасын кийип тургъан адамны сау-эсен кёрлюк эди.* Къобанланы Д., Эки заман, 19.

САФ *ат къарач.* **1.** *къ.* **сатыр.** Адамла бир бири къатында бир ызлыкъда тохтагъан тизгин. *Шыйых, жашил абасы жел эте, басхычдан тюшюп, ал сафны къыйырында кёзлерин жумуп, башын ары бери силке тургъан Къандауурну къолундан тутуп, бери, афенди таба, бурду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр,133. *Бу къадар халкъны сафлары, жангы шахарны къабакъ эшиклеринден башлап, Ташкёпюрню ортасына дери созулгъандыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 206.

2. *къ.* **тизгин 2.** *Клерикализм кесини профсоюз, жаш тёлю, тиширыу эмда башха организацияларын къурай, ишчи классны сафларын, уруннганланы сафларын бузады.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 114.

■ **Саф бол** выстроиться, построиться / Тизгиннге тохта, сюел, тур. *Минг-минг ишчи къолун берди, саф болуп.* Байкъулланы А., Хорлам, 73.

САФАР *ат эск.* Путешественник / Жолоучулукъда айланнган адам. *[Эфенди Абдул-Къадыргъа] Сен, узакъ жолоучу адам, сафар болурса, берлакъ олтур, бир кесек ауузланайыкъ.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 113.

САФЛА *эт. къарач.* Построить *кого* в ряды; выстроить *кого* в шеренгу / Тизгиннге тохтат, сюе, тургъуз. *Командир солдатланы сафлайды.*

САФЛАУ *и. д. от* **сафла** / Сафла дегенден *этим ат. Аскерчилени сафлау. Окъуучуланы сафлау.*

■ **Сах аякъ** *ат эск.* Единица измерения веса / Мирзеу ёлчем; бир гёренке кирген орун.

САХАН *ат къарач.* Поднос; блюдо (*большое*) / Уллу сай табакъ. *Ёлмез, хычынла, чыхыртла, къозла, конфетле бла жасалгъан уллу тёгерек саханны алып, эшикден кирди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 28. *Анасы Сагитни ызындан, сахан бла бир этни тютюнлете, юйге кирди.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 77. *Ала [динчиле] айтхан бла, жер саханнга ушайды, бара-барып, адам аны къыйырына жетерге да боллукъду.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 50.

САХИНИК *сыф.* **1.** Пугливый / Сакъ, юркек. *Субайсыз, эбизе къызла, Ушап сахиник жургъа, Жашла сизге жол ызлай, Жырлап сюймеклик жырла.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 46. *Ат кишнеди, къалтырады, адыргы этди, иесине сахиник мудах кёзлери бла къарады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 8.

2. Буйный, бурный, порывистый / Терк ургъан, къаты, къутургъан (*желни юсюнден*). *Къаралдым булутла сахиник желни къатылыуунда юзюк-юзюк бола, кёкге иелик этгенча, ары-бери жюзедиле.* «Шуёхлукъ», № 20, 32. *Бир ит жетди сахиник жел ургъанлай, Мудах болуп, кёзлериме къарады, Тили бла жаягъымы жалады.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 49.

■ **Сахиник бол** *эт.* Пугаться; шарахаться / къоркъ; къоркъуп, бир жанына атыл, къач, къоркъуп, артха тур. *Алайлай къойла, юркюп, сахиник болуп, бир жанына гуруллдадыла.* «Шуёхлукъ», № 1, 90.

САХНА *ат.* Сцена / Театрда оюн, концерт кёргюзтюр ючюн ишленнген энчи жер. *Ауур къызыл жабыуну артындан сахнагъа къара шинли, субай къыз чыкъды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 119. *Сахнагъа художестволу самодеятельностха тири къатышханла, зоналы къарауну лауреатлары чыгъадыла.* «Коммунизмге жол», 1975, № 64.

САХТИЯН *ат* **1.** Сафьян, лайка, хром / Тюгю кетерилип, ийленип боялгъан жумушакъ эчки, къой тери. *Къара сахтияндан этилген къара пальточугъу Андрейни жолоучулукъда кёп айланнганына шагъатлыкъ этеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 150. *Аминни сахтияндан этилген башлы чурукъларыны тышындан желим галошлары барды.* Кацийланы Х., Тамата, 66.

2. *В позиции определения*: сафьяновый, лайковый, хромовый / Сахтияндан этилген. *Сахтиян къол къапла. Сахтиян плащ.* ■ *Назбий къара мыйыкъларын сылап, ышарып, хуржунундан сахтиян бохчасын чыгъарды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 78. *Мыртаз..., эки этегин жанына къайырып, бычагъы сахтиян ышымларына тие, бир аламат иш этгенча, тутулгъанланы алларында келеди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 174.

САХТИЯНЛЫКЪ *ат.* Кожа, предназначенная для выделки хрома, сафьяна или лайки / Сахтиян этерге жарарыкъ тери.

САЯКЪ *сыф.* Распутный, развратный / Хауле, аман айланыучу. *Хауледи дейдиле, саякъды дейдиле, Хаулесин кесим тыярма.* «Малкъар халкъ жырла», 133. *Сен айланма, сен саякъ, Сен къылыкъсыз, сен жаншакъ, Сен кирмеген тешик жокъ, Сен ачмагъан эшик жокъ.* «Жанкъылыч», 224.

■ **Саякъ айлан** распутничать / хауле, аман айлан. *[Эфенди Хажимырзагъа:] жаным, кёзюм, сен мындан не кюн атланып чыгъып кетдинг эсенг да, ол кюнден башлап, сени манга аманат этип кетген къызынг мардадан тышында аман, саякъ айланнганды.* Хочуланы С., Хапарла, 37. *Адамны билмей неда саякъ айланнганы ючюн ёлтюрюлгенине тёленирик къанны багъасы ючден бирге аз тохташдырылгъанды.* «Шуёхлукъ», № 33, 129.

САЯКЪЛЫКЪ *ат.* Распутство, распущенность, разврат / Хаулелик, аман айланыучу къылыкъ. *Старшинаны къатыны, кесини эрини саякълыгъын билгенликге, анга этер амал тапмайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 260. *Къызча, ариуса, тюзю, саякълыкъны Билмейсе сен, жюрегими тамыры.* «Шохлукъ», 123. *Ресторанлада ашырасыз заман, саякълыкъдан артха турмайсыз.* «Шуёхлукъ», № 62, 85.

САЯКЪЫЛ *сыф.* Ограниченный, недальновидный / Акъылы терен болмагъан, аз акъыллы. *Саякъыл адам. Саякъыл жаш.*

САЯКЪЫЛЛЫКЪ *ат.* Ограниченность, легкомысленность / Аз акъыллылыкъ, акъылдан жартылыкъ, кемлик. *Жашны саякъыллыгъы.*

САЯУ *ат.* Костяное (*или деревянное*) шило (*для прокалывания войлока, ткани и т. п.*) / Сюекден (*неда агъачдан*) этилген уллу ийне. *Чепгеннге, къапталгъа дагъыда аллай кийимге тюйме, илгик салгъанда алагъа орун тешерге хайырланылгъан бизге ушагъан ий-*

неге саяу дегендиле. Саяу тартма сокъгъанда да хайырланылгъанды. «Шуёхлукъ», № 10, 120.

САЯУЛА *эт.* Прокалывать что / Саяу бла теш, тешик эт. *Амма тонну тюйме тигиллик жерин саяулады.* (Ф о л ь к.)

САЯУЛАУ *и.д. от* **саяула** / Саяула дегенден *этим ат. Чепгенни тюймеле салынырыкъ жерлерин саяулау.*

САЯУМЮЙЮЗ *сыф.* Остроргий / Мюйюзлери жютю болгъан. *Ёкюредиле саяумюйюз ийнекле.* «Жилтинле», 289.

СБЕРКАССА *ат.* Сберкасса / Ахча салыучу, сакъланыучу касса. *Ол [Кочар] тюшюнде лотерей билетле алып, сберкассагъа барып, «Москвич» кытханын кёреди.* З о к а л а н ы З., Солуу кюн, 47. *Сберкасса ишленнгенди Ахчаларын салыргъа.* К ъ у л и й л а н ы Х.-М., Жылла озадыла, 31.

СБОРНИК *ат къ.* **жыйымдыкъ** 1. *«Жанкъылыч» деген сборникни биринчи бетлеринде басманнган Гюржюланы Нюрханны «Урунуу» деген назмусун окъуп: «Бу зат къуру мында болурму?»,– деп, асыры эс бёлмей озаса.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Н., Назму бла жазсала, 12. *Фатийма бусагъатда да школ программала бла диктантла эмда изложенияланы, сборнигин хазырлайды.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 184.

СВАН *сыф. къ.* **эбизе.** *Сахиник баргъан сууну боюнунда Таурар деген биринчи сван элчик орналгъанды.* Э т е з л а н ы О., Тарда, 213.

СВАНЛЫ *ат.* Сван / Гюржюлюлени Грузияны Местий эм Лентех районларында жашагъан къауумлары. *Сванлы ачдан да, суусапдан да амалсызына къалгъанды.* «Шуёхлукъ», № 50, 74.

СВАРКА *ат* 1. Сварка / Металлны эритип бирге бишир, жалгъа, къош, жабышдыр. *Машинаны рамасыны сыннган жерин сварка бла жалгъадыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 165. *Газ барлыкъ быргъыланы къыйырларын сварка бла къошадыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 210.

2. *В позиции определения:* сварочный / Сварка (*бишириу*) этерге хайырланылыучу. *Совхозну летучка автомашинасы жюрютюлюучю сварка агрегатны тартып, тохтагъан комбайналагъа жетеди.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 193.

СВАРЩИК *ат.* Сварщик / Сварка этиучю ишчи. *Сварщик тауусулгъан электродун алышындырыргъа болмаса, хазна тохтамайды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 185. *Ишлегенлени арасында юй къалаучула, агъач устала, сварщикле бардыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 144.

СВАСТИКА *ат.* Фашист къач (*къ.* **фашист**). *Немецли свастиканы аллына бир-эки сурат да салыннганды.* «Шуёхлукъ», № 53, 44. *Фашистле ууучлагъан жерлеринде кеслерини свастикалы байракъларын такъгъандыла.* Т ё п п е л а н ы А., Кюн батмайды, 129. *Свастикалы байракъ – ёлюмню Байрагъы Минги Тауну башында.* К ъ у л и й л а н ы "К ъ., Кёк чынарла, 89.

СВЕРЛОВЩИК *ат.* Сверловщик / Буруу бла тешиучю, тешик этиучю уста. *Жаш темирчи, сверловщик, фрезеровщик болуп да*

ишлегенди. «Коммунизмге жол», 1976, № 136. *Алий, аскерден къайтханлай, заводха кирип, сверловщик болуп ишлейди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 49.

СВЕТОКОПИЯ *ат.* Светокопия / Чертёжну, жазылгъан затны жарыкъны сезген къагъытха алынган, тюшюрюлген копиясы. *Жаш керекли статьяланы светокопияларын алдыргъанды. Архивде бир къауум документлени светокопиялары барды.*

СВЕТОМАСКИРОВКА *ат.* Светомаскировка / Жарыгъы чыкъгъан затны кёрюнмезча этилиую, букъдурулууу. *Урушха жуукъ жерледе светомаскировкагъа аслам эс бурулгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 66.

СВЕТОФОР *ат.* Светофор / Жолда жюрюуню низамгъа салыр ючюн хайырланылыучу, тюрлю-тюрлю тюрсюнлю миялалары болгъан электр сигнал фонарь. *Орамдан ёте туруп, жашчыкъ, светофорну къызыл чырагъын кёргенлей, тохтады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 107. *Саша, светофорну жашил сигналы жаннгынчы, жолдан чабып озаргъа умут этгенди.* «Коммунизмге жол», 1977, № 86.

СВИДЕТЕЛЬСТВО *ат.* Свидетельство / Бир затха шагъатлыкъ этген къагъыт. *Сегизинчи классны бошагъанлагъа сегизжыллыкъ билими болгъаныны юсюнден свидетельство бериледи.* «Коммунизмге жол», 1979, № 85.

СВОДКА *ат.* Сводка. Бир затны юсюнден хапарлагъан, билдирген къагъыт, документ. *Хыйса, хар бёлюмден келген сводкалагъа къарап, экинчи бла алтынчы бёлюмледе ишни къолайсыз болгъанын кёрдю.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 62. *Къатынла совинформбюрону сводкасына тынгылайдыла.* Этезланы О., Тарда, 212. *Сериюн барады иш, газетледе чыкъгъан сводкалагъа кёре.* Лайпанланы С., Гургумлу, 134.

СВЯЗИСТ *ат къ.* **связьчы.** *Связист рацияны бурууларына къатылып, отрядны соруп, бир тюрлю жукъ билирге кюрешди.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 39. *Къысхасын айтханда, эллиле связистлени ишлерине бек ыразыдыла.* «Коммунизмге жол», 1977, № 67.

СВЯЗНОЙ *ат.* Связной / Связьны жюрютген адам. *Ибрахим кесини связною бла къалайда къыйын болса, алайгъа жетеди.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 42. *Жаш партизан отрядны связною бла тюбешди.* «Шуёхлукъ», № 28, 67.

СВЯЗЬ *ат.* Связь / Узакъда айтылгъанны эшитдириую техника жаны бла жалчытхан учреждения-ла (*почта, телеграф, телефон, радио*). *Къурулушда, транспортда, связьда ишлегенле халкъ мюлкню ёсдюрюуге иги юлюш къошхандыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 108. *Жылдан жылгъа автоматика связь да кенг хайырланыла барады.* «Коммунизмге жол», 1977, № 152.

СВЯЗЬЧЫ *ат.* Связист / Связьда ишлеген адам. *Союзланы юйюню Колонна залында связьчыланы байрамына жораланнган къууанчлы жыйылыу болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 142. *Связьчыла да байрамгъа иги жетишимле бла тюбейдиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 228.

СЕАНС *ат.* Сеанс / Белгиленнген заманлада бир затны къайтарылып кёргюзтюлюп, этилип турууу. *Кинону биринчи сеансы. Ингирги сеанс. Кюндюзгю сеанс.* ■ *Космонавтла жерни табийгъат ресурсларын тинтиуню кёзиулю сеансларын бардыргъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 146.

СЕБЕЛЕ эт. 1. Рассыпать, разбрызгать / Сеп, чач, тёк, жай. *Фонтанны тёгерегине жашла, къызла, сабийле да басынып, сууну ууакъ себелеп чачылгъанына къарап турадыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 9.

2. Порошить / Жау, тюш (*ууакъ къарны юсюнден*). *Кюн ачылыр оноу этмейди, жабалакъча жайылып, хыра къар энди жумушакъ тартылгъан будай унну къыл элек бла элегенча, ууакъ бюрчюклерин къызыу себелейди.* Хубийланы О., Аманат, III, 266. *Халкъны арслан кёллю ол жигит жашы [Зуфар] Келгенлени къырады да теплейди. Жаралы болуп тургъанлай да башы, Чечмелеча, окъланы себелейди.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 63.

3. Моросить, накрапывать / Ууакъ жау (*жауунну юсюнден*). *Эрттенликден окъуна тёгерекден къалын жауун булутла басып, жауун себелейди.* Шауаланы М., Мурат, 67. *Жангур ууакъ себелей келип, челек бла къуйгъанча, сермеди.* Хубийланы О., Аманат, I, 157. *Сау беш кюнню себелеп тургъан жангур тохтап, бюгюн чуакъ кюн тийди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 91.

СЕБЕЛЕТ *эт. понуд. от* **себеле** / Себеле дегенни *къатланыучу айырмасы. Бир кесекден а ол [жел], къарыуун билип тохтагъанча, сериюн болуп, ууакъ жангурну себелетди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 157.

СЕБЕЛЕТДИР *эт. понуд. от* **себелет** / Себелет дегенни *къатланыучу айырмасы. Къарны себелетдир. Сууну себелетдир.*

СЕБЕЛЕТДИРИУ *и. д. от* **себелетдир** / Себелетдир *дегенден этим ат. Жауунну себелетдириу.*

СЕБЕЛЕТИУ *и. д. от* **себелет** / Себелет дегенден *этим ат. Къарны себелетиу.*

СЕБЕЛЕУ *и. д. от* **себеле** / Себеле дегенден *этим ат. Сабан ишлеге чырмау болгъан, жазгъа азгъын чыкъгъан малланы жиликлерине ётген ууакъ жаун, себелеуюн тохтатмай, адамланы эрикдирди.* Хубийланы О., Аманат, III, 59.

СЕБЕП *ат* 1. Причина, повод; мотив / Сылтау, чурум. *Энди ол [устаз] Париж Коммунаны ууатылгъан себеплерин айта, дуниясын ашырлыкъды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 102. *Назирни къылыгъында бузулгъанын кёребиз, аны бузгъан затланы ич себеплерин да ангылайбыз.* «Коммунизмге жол», 1970, № 1. *Хажидауутну бюгюн [Айданбуллагъа] келгенини себеби кёндю.* Батчаланы М., Элчилерим, 124.

2. Помощь, содействие, положительное влияние / Хайыр, болушлукъ. *[Ысмайыл Мариямгъа:] Тюзюн айтсам, [Азамат Алиевични] школну ишине чырмау болгъандан башха бу себеби барды деп билмейме.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 102. *Къышхы кечени сууугъу Османны жюрюшюне, аз болса да, себепди.* «Жанкъылыч», 265.

3. Утешение, успокоение / Кёл басыу, ырахатлыкъ, сабырлыкъ. *Адамны жанына себеп боллукъ зат. Себеп табаргъа.*

■ **Себеп бол** благоприятствовать, способствовать *чему* / болушлукъ эт, хайырынгы тийир. *Абынганны тутуп ёрге сюесенг, Ол ёмюрлюк тенгинг болур, кюсесенг. Халкъ ишине себеп болаллыкъ адам Бырнак болунуп къалса, болур аман.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 17. *Аппа билимлилеге жол къоя, кесиаланы тюз жолгъа барырларына себеп бола, жылланы алай оздургъанды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 47.

СЕБЕПЛИ *сонг.* По причине *чего*, по причине *того, что;* вследствие *чего*, из-за *чего* / Бир затны не ючюн, не себепден болгъанын кёргюзтеди. *Кёнделен суу терк саркъгъаны себепли, къышхыда бузламайды.* «Шуёхлукъ», № 52, 71. *Къурулушну экинчи бёлюмюнде ишлегенлени асламысы жаш тёлю болгъаны себепли, Асхат анда кёбюрек болады.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 166.

СЕБЕПЛИК *ат къ.* **себеп 2.** *Къыйын саусузгъа врачладан себеплик табылмады.*

■ **Себеплик бол** себеп бол (*къ.* **себеп**). *Бетине къызыудан къызыу тёгюлген къар бюртюклени суукълары саулугъуна себеплик болуп, Къанамат кирпиклерин къагъа келип, кёзлерин ачды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 185. **Себеплик эт** себеп бол (*къ.* **себеп**). *Телефон эм телеграф дайым бузукъсуз ишлеселе, эл мюлк планланы толтыруугъа себеплик этеди.* «Коммунизмге жол», 1976, № 143.

СЕБИЛ *эт. страд. от* **сеп** / Сеп дегенни *зорлаучу айырмасы. Кырдык чыгъар, жашил кырдык, Сабаннга себилир урлукъ.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 112. *Келир жыл чюгюндюр себиллик жерлеге жер семиртгичле ташып айланады келин.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 196.

СЕБИЛИУ *и. д. от* **себил** / Себил дегенден *этим ат. Урлукъну себилиую. Будайны семиртгич бла бирге себилиую аны тирлигин кёбейтирге болушлукъду.*

СЕБИУ *и. д. от* **сеп** / Сеп дегенден *этим ат. Жаз башы киргенлей а, биягъы себиу, жукъартыу, арытыу, сугъарыу ишле башланадыла.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 60. *Акъ фонарьла арасында Кюмюш бетли фонтанла Себиулерин, созуп-созуп, Сызып, кёкге атадыла.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 30.

СЕБИШ *эт. взаимн.-совм. от* **сеп** / Сеп дегенни *араш айырмасы. Звенола, эришип, урлукъ себишедиле.*

СЕБИШДИР *эт. понуд. от* **себиш** / Себиш дегенни *къатланыучу айырмасы. Суу себишдир. Окъланы себишдир.*

СЕБИШДИРИУ *и. д. от* **себишдир** / Себишдир дегенден *этим ат. Урлукъ себишдириу.*

СЕБИШИУ *и. д. от* **себиш** / Себиш дегенден *этим ат. Суу себишиу. Урлукъ себишиу.*

СЕВЕР *ат* **1.** *къ.* **шимал.** *Северден ургъан жел. Северде жашагъан халкъла.* ■ *Северде, Соликамск шахарны къатында, калий тузну мардасыз кёбюсю табылгъанды.* «Естествознание», 25. *...Ата журтну кёрдюм югун, северин,– Къызыу сюймеклигим болмаз сел.* Отарланы К., Дуния эрттени, 128.

2. *В позиции определения:* северный / севердеги. *Узакъ Востокда*

лососьланы, север тенгизледе камбалаланы, Камчаткада крабланы, осётр чабакъланы запаслары терк азайып барадыла. «Коммунизмге жол», 1975, № 130. *Россияны Ил мула академиясыны къуллукъчусу север крайны табийгъатыны жангы картасын жарашдыргъанды.* «Заман», 1992, № 116.

СЕВЕР-ВОСТОК *ат.* Северо-восток / Горизонтну север бла востокну арасындагъы кесеги. *Север-восток жанындан шош жел урлукъду.* «Коммунизмге жол», 1977, № 123. *1916 жылда патчахлы Россия Къытайны север-восток тийресинде ишчилени уллу къауумун жыйышдыргъанды.* «Шуёхлукъ», № 20, 19.

СЕВООБОРОТ *ат.* Севооборот / Эл мюлк битимлени урлукъларыны алышындырылып себилиулери. *Жыл сайын жерлеге кёп семиртгич бередиле, колхозлада севооборотла кийиредиле.* «Коммунизмге жол», 1972, № 64. *Битимлени бай тирлигин алыуну жалчытыуда севооборотланы хайырланыуну магъанасы уллуду.* «Коммунизмге жол», 1974, № 73.

СЕГЕЛ *ат къ.* **сагел.** *Ит къызны жыйрыгъын сегелледи. [Асхат] Тюклери жулкъуннган адакъачыкъгъа ушаш, кёлегини сегеллерин тюзете, кете башлады.* Зокаланы З., Солуу кюн, 44.

СЕГИЗ *санчы сан.* Восемь / Сегиз затны санын кёргюзтген санау, 8 деген тарыхны аты. *Тогъуз кюн жашар жерде, сегиз кюн ишлерге керекди.* (Нарт сёз.) ○ *Эчки эгиз табар, тонгуз сегиз табар.* (Нарт сёз.) ○ *Сегиз арыкъ малдан бир семиз мал игиди.* (Нарт сёз.)

СЕГИЗАЙЛЫКЪ *сыф.* 1. Восьмимесячный, продолжающийся восемь месяцев / Сегиз айны ичинде боллукъ, этиллик, сегиз айгъа созуллукъ. *Жолоучуланы ташыуланы сегизайлыкъ планы иги окъуна артыгъы бла толгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 179. *Завод продукцияны чыгъарыуну сегизайлыкъ планын болжалдан 20 кюн алгъа толтургъанды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 111.

2. Восьмимесячный; возрастом в восемь месяцев / Сегиз айы болгъан, толгъан. *Сегизайлыкъ сабий. Сегизайлыкъ тана.*

СЕГИЗЕУ *къауум. сан. къ.* **сегизеулен.** *Сегизеуден биреу онгсуз.* (Нарт сёз.) ○ *Сегизеу бирге болса, жел да къоркъур.* (Нарт сёз.)

СЕГИЗЕУЛЕН *къауум. сан.* Восьмеро / Сегиз адам биргелей. *Кладовойну зынтхы складында кладовойчу клубдан келген сегизеуленни кёзлерине кезиу къарай: – Шамиль бла ким барады? – деп, сорду.* Ахматланы И., Боранда, 35.

СЕГИЗЖЫЛЛЫКЪ *сыф.* 1. Восьмилетний, продолжающийся восемь лет / Сегиз жылны ичинде боллукъ, этиллик, сегиз жылгъа созуллукъ. *Сегизжыллыкъ школ.*

2. Восьмилетний, возрастом в восемь лет / Сегиз жылы болгъан, толгъан. *Отунланы да эшекден Халжаргъа тюшюрюп, шошчукъ, Юйге атлады эшикден Сегизжыллыкъ назик жашчыкъ.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 65. *Сегизжыллыгъында жаш рояльда тюрлю-тюрлю пьесаланы ойнагъанды, жырланы жырлай билгенди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 86.

СЕГИЗИНЧИ *тизг. сан.* Восьмой / Санауда оруну сегиз болгъан.

Сегизинчи класс. Сегизинчи сагъат. ■ *Сегизинчи март кюн, Сен сыйлыса кёпледен, Сенге къол узатадыла Тыш къырал миллетледен.* Боташланы А., Жашауум, 10.

СЕГИЗИШЕР *юлюш. сан.* По восемь / «Сегиз» деген тарых кёргюзтген чакълы биришер. *Хар звенода сегизишер адам барды. Кооперативйюйде хар бирибиз сегизишер кюн ишлегенбиз.*

СЕГИЗМЮЙЮШ *ат мат.* Восьмиугольник / Сегиз мюйюшю болгъан геометрия фигура. *Устаз класс къангада сегизмюйюшню суратын этди.*

СЕГИЗЧА *ат карт.* Восьмерка (*в игральных картах*) / *Сегиз очкосу болгъан ойналыучу карт. Къарамашакъ сегизча. Локъум сегизча.*

СЕДИРЕ *эт.* **1.** Размотаться, раскрутиться / Сёгюл, чачыл (*чулгъаннган затны юсюнден*). *Къыппа, къолдан ычхынып, седиреди. Жыжым седиреди. Жюн халы сайламны бир кесеги седиреди. Бир кесекден магнитофонну лентасы акъыртын, жумушакъ седиреп, Бахны музыкасы аз-аз согъулады.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 256.

2. *кёч.* Редеть / Жукъар неда жукъаракъ бол (къалын затны юсюнден). *Туман седирей тебиреди. Булут, седирей келип, устуккуустукку болду.* ■ *Секретарьны акъыллы кёксюлдюм кёзлери хар заманда да аллындагъын сынагъанча, сабыр къарайдыла, жаш жылларында зыбыр къалын чачы энди бираз седиregенди, чал болгъанды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 41. *Иш хаман къошулуп келген болмаса, седиregеннге ушамайды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 96. // Уменьшаться в числе / Саны азланыргъа. *Душман аскер теренлеге къысылып, Арт кючюнде жан аямай кюрешеди, Кючю седирейди, артха сюрюшеди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

3. Расплетаться, распуститься / Сёгюл (*эшилген затны юсюнден*). *Чалманны къыйыр къазыгъын алсанг, чалман саулай седирер.* (Нарт сёз.) ○ *Чык бир тайса, седиреп тебиреучюсю белгилиди.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 168. *Адамла кече къарангыда къутургъан суну палахларына къарайдыла, бузулгъан юйлени, оюлгъан хуналаны, седиреген чалыланы къатларына барадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 160.

4. Износиться / Эски болуп жыртыла башла. *Иги окъуна седиреген кёнчеги бла узун жукъа жашчыкъ, жамалгъан кёнчегин да ёрге тарта, не эсе да бирле жазады къумда.* «Коммунизмге жол», 1979, № 114. *Чарыкълары седиреп, Ит чайнагъан чабырча, Жата эди Салиймат, Дорбун анга къабырча.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 121. *Жашчыкъ тобукълары седиреген кёнчекчигин ёрге тарта, терекге таянды.* Толгъурланы З., Айыуташ, 4.

5. Расходиться, уходить / Кет, жайыл, чачыл. *Жауарыкъ кюнча, мутхуз болуп, жыйылгъанла, аз-аз седирей, юйлерине кете эдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 60. *Жамауатны, седирей баргъанын кёрюп, старшина къаууму бла иги кесек кенгешди.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 7.

6. Проходить (*о времени*) / Кет, оз (*заманны юсюнден*). *Жайны кюнлери бирем-бирем седиреп, къач келди.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 179.

7. *кёч.* Разрушаться, разваливаться / Бузул, оюл, тозура. *Ма, къарачы, жангы Быллым Жангы сыфат алгъанды, Ёмюрде седире-*

мезча, Бегинип орналгъанды. Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 7. *Келген юйюрледен къыркъы клубха, къалгъанлары седирген эски юйлеге сыйыныргъа кюрешедиле.* «Шуёхлукъ», № 32, 118.

СЕДИРЕЛ *эт. страд. от* **седире** / Седире дегенни *зорлаучу айырмасы. Уруннган халкъ, башына бош болгъанын кёрюп, къууанып, седирелген мюлкчюгюн аягъы юсюне салыргъа кюреше-ди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 143.

СЕДИРЕЛИУ *и. д. от* **седирел** / Седирел дегенден *этим ат. Мюлкню седирелиую.*

СЕДИРЕТ *эт.* 1. Разматывать, распускать, раскручивать *что* / Сёк (*эшилген, чулгъаннган затланы юсюнден*). *Жипни седирет. Урчукъну седирет.* ■ *Света эшмелерин седиретди, бал бетли чачы, тозурап, жумушакъ жастыкъгъа салынады.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 126. *«Огъары дорбундан бауну да седиретип, жюгенлени, иерлени да алып келигиз»,— деп, Махмут Аубекирге буйрукъ берди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 376.

2. Износить / Эски эт, жыртыргъа жетдир. *Жаш джинсы кёнчегин седиретгенди.*

3. Уменьшать в числе / Санын аз эт. *Бизни ротабыз къаты сермешди, немецлени седиретди, къалгъанлары артха къачдыла. Кюнню къызыулугъу ныгъышха жыйылгъанланы санын седиретип башлады. Демократия партия кесини тизгинлерин седиретмезге кюрешеди.*

СЕДИРЕТДИР *эт. понуд. от* **седирет** / Седирет дегенни *къатланыучу айырмасы. Амма ол къыпланы туудугъуна (къызгъа) седиретдирирге берди, сора аланы бирге эшдирди.*

СЕДИРЕТДИРИУ *и. д. от* **седиретдир** / Седиретдир дегенден этим ат. *Къыппаны седиретдириу. Чачын седиретдириу.*

СЕДИРЕТИЛ *эт. страд. от* **седирет** / Седирет дегенни *зорлаучу айырмасы. Мени кёзюме чырт кёрюнмейди Сизни къобузугъуз, тоюгъуз, Аллымдан арлакъ седиретилип, Нанымы кёрме къоюгъуз.* «Малкъар халкъ жырла», 207.

СЕДИРЕТИЛИУ *и. д. от* **седиретил** / Седиретил дегенден *этим ат. Халыны седиретилиую. Мюлкню седиретилиую.*

СЕДИРЕТИУ *и. д. от* **седирет** / Седирет дегенден *этим ат. Урчукъну седиретиу. Кёлекни аркъасын седиретиу. Чалыны седиретиу.*

СЕДИРЕУ *и. д. от* **седире** / Седире дегенден *этим ат. Ингилизни, Тюркню, Германны аскерлери да деникинчилени седиреуден къутхаралмадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 276.

СЕЖДЕ *ат дин.* Поклон, падение ниц / Энишге ийилиу, баш уруу адет (*намаз этгенде*). *Баракъ байны аллында сежде Къылгъан бир, Байны этек тюбюн жалап сатылгъан бир.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 172.

СЕЗ *эт.* 1. Почувствовать, ощутить *что* / Эсле, бил. *Тахир нёгерини чакъдан бир чыкъгъан ауазында, къымылдауунда да адамны жюрегин жарсытхан мудахлыкъны сезеди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 9. *Парий, иесини ауругъанын сезип, зат ашаргъа унамай, мудах-*

ланып, юй таба къарап сынсыйды. «Шуёхлукъ», № 17, 28. *Бир заманда сакъ къанатлы Сезип жуукъ ажалын, Элияча, къанат къагъып, Жилянгга бургъанды аллын.* Батчаланы М., Сагъышла, 8.

2. Осязать *что* / Этинг бир затха жетгенде, жылыуну, суукъну д. а. к. башха затны айыр, эсле. *Миялагъа къолугъуз бла тийсегиз, аны суукълугъун сезериксиз. Адам сезалмаз кибик, аллай аз аязчыкъ окъуна болса да, тереклени чапыракълары, суу жырлагъанча, жумушакъ шууулдайдыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 6.

3. Обонять *что* / Бир затны ийисин ангыла, ийиси бла бил. *[Бёрю] Уялса да, ургъан желден жыйы сезип, Атды башын, болалмайын бир да тёзюп.* «Жарыкъ жолда», 69. *Быланы [кёгетлени] барысын да бир кёрген, бу хычыуун ийислени бир сезген, аны арталлыда унутмаз.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 31.

4. Осознать, понять *что* / Ангыла, бил. *Жетдим тау жайлыкъда къошунбаш къошха. Салам бердим, къол бердим къартха, жашха. Бир бирни терк сездик, аз сёлешсек да.* «Шуёхлукъ», № 50, 11. *Базарбийге тенгизни тобугъундан этген, аны «Москвичге» миндирген тюз хакъы, мангылай къыйыны болмагъанын адамла эртде сезип, къым-тым этедиле.* Хубийланы О., Аманат, II, 43. *Гитлер чапды, жолун билмей, Анга келир кюнню сезмей. Аны ахырын тюз билебиз, Иши къалыр затха тиймей.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 160.

СЕЗГЕК *сыф. сёл. тил.* Чувствительный / Сезимли, сезими уллу болгъан. *Сезгек адам. Ол сезгек, жумушакъ адамды.*

СЕЗДИР *эт. понуд. от* **сез** / Сез дегенни *къатланыучу айырмасы. Ауузунг къандан толса да, душманынга сездирме.* (Нарт сёз.) ○ *Махмут арыгъанын сезеди, алай ол аны къалгъанлагъа сездирирге сюймейди.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 55. *Жашыртынлай къуртха аны ёсдюргенди, Ёрюзмекге къызны алай сездиргенди.* «Нартла», 31.

СЕЗДИРИЛ *эт. страд. от* **сездир** / Сездир дегенни *зорлаучу айырмасы. Иш къызны анасыны эгечине сездирилди.* (Фольк.)

СЕЗДИРИЛИУ *и. д. от* **сездирил** / Сездирил дегенден *этим ат.*

СЕЗДИРИУ *и. д. от* **сездир** / Сездир дегенден *этим ат. Болумну сездириу. Ишни халын сездириу. Къоркъуууун сездириу.*

СЕЗДИРТ *эт. понуд. от* **сездир** / Сездир дегенни *къатланыучу айырмасы. Зауукъ жашау жангыдан жылытханын сездиртеди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 67.

СЕЗДИРТИУ *и. д. от* **сездирт** / Сездирт дегенден *этим ат. Кесини муратын башхалагъа сездиртиу. Ишни болумун сездиртиу.*

СЕЗИЛ *эт.* Чувствоваться, ощущаться / Эслен, билин, кёрюн. *Шарауну хар сёзюнде не эсе да бир жашырын мудахлыкъ сезиле эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 12. *Фахмуну ёсюую, жаланда темаланы кенгликлеринде сезилип къалмай, Отарланы Керимни битеу поэзиясыны толу суратлау кючюнде да кёрюнеди.* «Шуёхлукъ», № 32, 100.

СЕЗИЛИУ *и. д. от* **сезил** / Сезил дегенден *этим ат. Ачыуланнганы сезилиу. Арыгъаны сезилиу.*

СЕЗИМ *ат.* Чувство; ощущение; чутьё / Адамны нени болса да бир затны сезе билиую. *Бусагъатдагъы жазыучуланы иги кесегини халларына къарасанг, ала Пушкин бла Горький адам сагъышланы, сезимлени барысын да бошап, былагъа жукъ къоймагъанча алай жазадыла.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 10. *Школчуланы акъылларына эм сезимлерине терен къатылгъан, тюз эм ачыкъ сыфатла суратны ачыкъ эм ангылашыныулу этедиле.* «Шуёхлукъ», № 33, 90. *Аны [Кязимни] поэзиясында урунганлагъа жашар кюн бермей тутхан унукъдуруучуланы кёрюп болмагъан сезимни ёчюлмез оту жанады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 77.

2. Любовь *к кому-л.* / *Биреуню сюймеклик. Таулула жюрек сезимлерин ачыкъларгъа сюймеучюдюле, аны юсюнден хазна айтмаучудула.* «Шуёхлукъ», № 63, 34.

СЕЗИМЛИ *сыф.* Чувствительный, впечатлительный, восприимчивый / Сезими болгъан, сезе билген. *Кенг оюмлу, терен сезимли, мийик поэтлик халда этилген къарачай жырланы алтын бюртюклери халкъны саугъаларындан бириди.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 11. *Уллу талпыулу, тюзлюкню сюйген, назик сезимли – ма олду сени тюрсюнюнг.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 15.

СЕЗИМЛИК *ат къ.* **сезим.** *Мурат... кюн таякъладан кеслерине келген хычыуун сезимликни алып жашагъан хар тюрлю жаныуарланы кёрюп айланыуну сюеди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 157. *Москваны жаш тёлюсю урунуу жигитликни, граждан сезимликни юлгюлерин кёргюзтеди.* «Коммунизмге жол», 1976, № 124.

СЕЗИМЛИЛИК *ат.* Чувствительность, восприимчивость / Сезими барлыкъ, сезе билгенлик. *Адамны сезимлилиги.*

СЕЗИМСИЗ *сыф.* Бесчувственный, невосприимчивый / Сезмеген, сезими болмагъан. *Сезимсиз адам.*

СЕЗИМСИЗЛИК *ат.* Бесчувственность, невосприимчивость / Сезмегенлик, сезими жокълукъ. *Ол адамны сезимсизлигин ангыладым.*

СЕЗИУ *и. д. от* **сез** / Сез дегенден *этим ат. Жууаплылыкъны сезиу. Тасханы сезиу. Кесини жангызлыгъын сезиу.* ■ *Ата журтундан кенгдеги адамны кесини жангызлыгъын сезиую аламат ачыкъ танылады суратда.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 3. *Багъа жетмез ырысхы шауданды Халкъны жюрегин сезиу.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 119.

СЕЗОН *ат* **1.** Сезон, время года / Жылны тёрт кезиуюнден бири. *Кюнню халына къарауну хар заманда табийгъатны сезонларында тюрлениую бла байламлы бардырыргъа керекди.* «Шуёхлукъ», № 52, 70.

2. Сезон (*напр. купальный, футбольный*) / Жылны къаллай да болсун бир ишни бардырыу бла байламлы кезиую. *Эл мюлк продуктланы сатып алыуну сезонуна мында [базада] эртте окъуна тынгылы хазырланнгандыла.* «Коммунизмге жол», 1976, № 189. *Жаздан башлап, эндиге дери баргъан къаты спорт кюрешледе футбол сезон бошалды.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 234.

3. *В позиции определения:* сезонный / Сезон бла байламлы. Сезон ишле. Сезон кийим. *Школгъа жюрюрге жыл санлары жетмеген*

сабийлени юйретиуге тап болумла къурар эм юйюрге тийиншли болушлукъ берир муратда, стационар эм сезон сабий садла къуралады. «Коммунизмге жол», 1973, № 71.

СЕЙИР *ат* 1. Чудо, диво, диковина / Башха затлагъа ушамагъан, аладан башхалыгъы бла кесине эс бурдургъан зат. *Бир къауму да, зикир этгенлерин тохтатып, сейирге къарап тургъанлай, афенди къычырды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 133. *Ой уллу Хожда да бир сейир барды, Танг барды, о-орайда. Эрттенден башлап ингирге дерчи Къан барды, о-орайда.* «Малкъар халкъ жырла», 75. *Ма бюгюн сабийле, Жагъада жыйылып, Къарайдыла сейирге, Школдан жайылып.* «Шуёхлукъ», № 20, 26.

2. Удивление, изумление / Билмей тургъанлай болуп къалгъан неда бир ангылашынмагъан, къужур затдан болууччу хал. *[Шарау Аубекирге:] Мени сейирим, токълуну бёрюге аманат этгенлей, халкъны жумушун санга къалай ышанадыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 123. (*Бауда кинону кёргенлей*) *Адамланы асыры сейирден ауузлары ачылып къалгъанлары бюгюн да кёзюмден кетмейди.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 21.

3. Интересы нужды, потребности / Адамны кереклиси, излегени. *Хар адамны кесини энчи къылыгъы, энчи сейири барды.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 97. *Актриса къыралыны сейирин кесини сейиринден эсе бийикге салгъан, патриот тиширыуну сыфатын къурауда керти да кёп ишлегенди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 134. *Чынтты халкъ правительствоча, Коммуна халкъ асламланы жашауда сейирлерини юсюнден къайгъыргъанды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 84.

СЕЙИР II *сыф.* Интересный, удивительный, чудный, поразительный; странный / Башха затлагъа ушамагъан, аладан башхалыгъы бла кесине эс бурдургъан. *Чам, накъырда жаны бла къарачайлыла керти да тамаша, сейир жырла эте билгендиле.* «Къарачай халкъ жырла», 15. *Биз бир-бирде кесибизни сейир ишлерибизге кереклисича эс буралмай къоябыз.* «Шуёхлукъ», № 6, 5. *Кюзлюк сюре тургъан тракторланы тауушлары Хусейге бир сейир музыкача эшитиледи.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 12.

СЕЙИР III *хал. сёзл.* Прекрасно, удивительно / Аламат, ариу, адам сейирсинирча. *Табийгъат Север Кавказны бу мюйюшчюгюн бек сейир жасагъанды.* «Алчыла», 132. *Нечик сейир чагъама [чёплеу], Кюн таулагъа къакъгъанча. Къашым-башым – толгъан ай, Алтын суунуу жакъгъанча.* Шахмырзаланы С., Битимлени билигиз, 14. *[Жаш къызгъа:] Ай тюз тепсеуде уа субай санларынг Сейир сюзюлюп барадыла.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 36.

■ **Сейир бол** *къ.* **сейирсин**. «*Муратны Нальчикде тюрмеге иедиле»,– деген хапаргъа адамла сейир болуп, правлен аллына басындыла.* Шауаланы М., Мурат, 215. *Бусагъатха дери сейир болуп, тынгылап тургъан Темуркъа, къашыкъны алып, кесин ашаргъа жарашдырды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 61. **Сейир эт** *къ.* **сейирсин.** *Хашим, тик жолну чыгъып Баргъанлай, бирси бетде Ол акъсакъ жугъутурну Кёрдю да, сейир этди.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 169. *Кябаханны сёзюн бёлмей, Зарият тынч олтурду, Не иги, не аман демей, Сейир этгенлей турду.* «Шуёхлукъ», № 9, 7.

СЕЙИР-АЛАМАТ *сыф. къ.* **сейир II.** *[Уучу] Тоба асто, сейир-аламат! – дегенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 94. *Эрле тюзлюгю – сейир-аламат.* Отарланы К., Сынла, 14.

СЕЙИРЛЕН *эт. сёл. тил.* Удивляться, сейир бол. *Таулагъа къарап, аланы ариулукъларына сейирленебиз.*

СЕЙИРЛЕНИУ *и. д. от* **сейирлен** / Сейирлен дегенден этим ат. *Табийгъатны ариулугъуна сейирлениу.*

СЕЙИРЛИК I *ат къ.* **сейир I** *(1-чи магъ.) Къайдан чыкъдынг сейирлик бу журтлагъа, эллеге, Сенден ариу кирмеди Биз жашагъан жерлеге.* «Жилтинле», 489. *[Солманбий Зауурбекге:] Ма сейирлик, мынга минип, кесинги маллагъамы кёргюзтюрюксе?* Гулайланы Б., Къачхынчы, 14.

СЕЙИРЛИК II *сыф.* **1.** Интересный, занимательный / Адамны сейир этдирген, сейирсиндирген. *Сейирлик китап. Сейирлик концерт. Сейирлик роман.* ■ *Бу ингирде, жети сагъатда, колхоз клубда сейирлик тюбешиу боллукъду.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 114. *Журналистни жолу хар заманда да сейирлик тюбешиулени жолуду.* «Коммунизмге жол», 1979, № 98.

2. Удивительный, странный / Къужур, тюрлю, тамаша. *Кёрмючде кёрген аламат сейирлик затларын Рабийгъа бир бёлек заманнга дери кесини тенглерине эм битеу колхозчулагъа да айтып турду.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 9. *Жангыдан жашлыкъ келип, Бирлешип жашадыла. Бир сейирлик жан тууп, Анга Пар деп атадыла.* «Жилтинле», 357. *Сейирлик халкъ эдиле ажокъачыла, аланы къылыкълары жылны кезиулерине* кёре болуучу эди. Тёппеланы А., Ташыуул.

3. Прекрасный, очаровательный / Аламат, айтхылыкъ, тауушлукъ. *Сейирлик жашау. Аны сейирлик ауазы барды.*

4. Красивый, приятный на вид / Ариу, омакъ, кёзге хычыуун кёрюннген. *Сейирлик кёк кёзлери Бла бир адам. Ол мени: «О сюеме, Сюеме»,– деди.* Зумакъулланы Т., Кёз жарыгъым, 86. *Минг жыл ишленнген сейирлик шахарла оюлуп, тюбюнден къачып адамла.* «Жанкъылыч», 144.

СЕЙИРЛИК III *хал. сёзл. къ.* **сейир III.** *[Танк] душманланы сермешледе малтауун сейирлик айта эдиле [жигитле].* Хочуланы С., Хапарла, 102. *Тереклени чапыракъла къалай жапханларына къарагъан бек сейирликди.* «Естествознание», 77. *Самолётла, ракетала, телевидения эм аллай кёп башха затла сабийлеге тюрлю-тюрлю жаныуарладан аз сейирлик кёрюнмейдиле.* «Шуёхлукъ», № 15, 9. *Таулу къыз сейирлик жырлайды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 148.

СЕЙИРСИН *эт.* Удивляться / Сейирге къал, тамаша бол. *Аминат тёгерекге сейирсинип къарайды, алай мында тууп ёсген эсе да, бу былайыды деп бир жерни таныялмайды: шахар тюрленнгенди.* Ахматланы И., Боранда, 12. *Бу ташны юсю асыры сыйдамдан: «Арабий, муну, агъачны сюрмелегенча, адам къолу бла сыйдамлагъан болур»,– деп, кёпле сейирсинедиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 6.

СЕЙИРСИНДИР *эт.* **1.** Удивить *кого,* произвести впечатление *на кого* / Сейир этдир, сейирге къалдыр. *Тардан башлап, элни тёбен*

аягъына чыгъып кетгинчи дери бу суу айландыргъан тирменлени кёплюгю кимни да сейирсиндирир. Залийханланы Ж., Тау къушла, 5. *Жашау деген затынг таугъа ёрлеген кибик, къыйынды, ким билмейди аны? Таукел чыгъа жашау жолда ёрледен, бизни халкъ сейирсиндирди дунияны.* «Шуёхлукъ», № 13, 8.

2. Заинтересовать *кого*; вызвать интерес *у кого / Эс бёлдюр, къызындыр, талпыт, эсин бур. Сабийни сейирсиндир. Къараучуланы сейирсиндир.* ■ *Аны [жашны] сейирсиндирген затла кёпдюле: живопись, археология, история.* «Коммунизмге жол», 1975, № 203.

СЕЙИРСИНДИРИУ *и. д. от* **сейирсиндир** / Сейирсиндир дегенден *этим ат. Уруннганланы ырысхы жаны бла сейирсиндириу. Экономика жаны бла сейирсиндириую жангы системасы.*

СЕЙИРСИНДИРТ *эт. понуд. от* **сейирсиндир** / Сейирсиндир дегенни *къатланыучу айырмасы. Хапар айтып, сабийлени сейирсиндирт. Школчуланы табийгъатда тюрлениулени кёргюзтюп, сейирсиндирт.*

СЕЙИРСИНДИРТИУ *и. д. от* **сейирсиндирт** / Сейирсиндирт дегенден *этим ат. Ырысхы бла сейирсиндиртиу. Жомакъ айтып, сейирсиндиртиу.*

СЕЙИРСИНИУ *и. д. от* **сейирсин** / Сейирсин дегенден *этим ат. Назир тенгини хорламлы тюрсюнлю бетине акъыллы сейирсиниу бла къарап турду.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 5. *Аны [Сагъытны] кёзлеринде сейирсиниу бла ёпкелеу аралашып, бир сезимни ышаны жаратылгъанча болду.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 49.

СЕЙИРСИНИУЛЮ I *сыф.* Удивленный / Сейирсиннген. *Фарийзатны айтханына кёп сейирсиниулю кёзле къарайдыла.* (Фольк.)

СЕЙИРСИНИУЛЮ II *хал. сёзл.* Удивленно / Сейирсинип. *Къошха жыйылгъанла Далхатха сейирсиниулю къарайдыла.* «Шуёхлукъ», № 20, 29.

СЕЙИРСИНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **сейирсин** / Сейирсин дегенни *араш айырмасы. Залны омакълыгъына жашла сейирсинишип къарайдыла.*

СЕЙИРСИНИШИУ *и. д. от* **сейирсиниш** / Сейирсиниш дегенден *этим ат. Къызланы жашны жигитлигине сейирсинишиулери.*

СЕЙИР-ТАМАША I *къауум. ат.* Чудо, диво-дивное / Бек сейирсинирча зат. *Бу не сейир-тамаша. Ишде бойлуду, жигитди, Сюймекликде бу жаш Къоркъагъыракъ кибикди.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 37. *Жехид къарайды, сир туруп, Сейирге-тамашагъа.* Махтум-Кули, Назмула, 159.

СЕЙИР-ТАМАША II *сыф.* Очень интересный, удивительный, чудесный / *Бек сейирсиндирген, сейир этдирген. Сейир-тамаша Кёзююдю аны Ма, кёп болмай Киргенди бешге.* Байчораланы С., Отубуз, 14. *Кинода Адам сюйюп къарарча кёп сейир-тамаша эпизод барды.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 208. *Атла сейир-тамаша, Паша минсе,– жарарча.* «Жилтинле», 173.

■ **Сейир-тамаша бол** диву даваться / бек сейирлен. *Жыйылып тургъан халкъ Сосурукъну танып къууанды, хар ким да сейир-тамаша болду.* «Нартла», 99. *Къарашауайны кёргенлеринде жашла сейир-*

тамаша болдула. Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 9. **Сейир-тамаша эт** Удивляться, удивиться (сильно) / Бек сейир эт. *Айтхылыкъ алимни, жаш къауумдан къалгъан угъай эсенг, аланы жол башчылары болуп, тик жолчукъ бла ёрге чыгъып баргъанын кёрген сейир-тамаша этер эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 10. *Бу жашны айтханына къарт, жаш да сейир-тамаша этдиле.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 47.

СЕЙНА *ат.* Сени / Эл юйлени бир бирлерини адам жашагъан жерини бла тыш эшигини арасындагъы мекям. *Юйге кире келгенлей [Дахир] пальтосун тешип, сейнада чюйге такъды.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 83. *Ол кезиуде тышындан сейнагъа эшик ачылды, анда атламла эшитилдиле.* Кацийланы Х., Тамата, 199.

СЕЙСМИКА *сыф.* Сейсмический / Жер тебиу бла байламлы болгъан. *Сейсмика станция жер тебиуню кючюн билдиреди.* «Коммунизмге жол».

СЕЙСМОГРАФ *ат.* Сейсмограф / Жерни тепгенин жазыучу прибор. *Жер терк-терк тебиучю жерледе сейсмографла орнатылгъандыла.*

СЕЙСМОЛОГИЯ *ат.* Сейсмология / Жерни тебиуюн тинтиучю илму.

СЕЙФ *ат.* Сейф / Ичиндеги кюймезча ишленип, багъалы затла салыныучу киритли темир ящик. *Юсюп аллына жыйылып тургъан къагъытланы уллу кёк сейфни ичине сала башлады.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 114. *Аскер улу да, къолунда жукъа папкасын сейфге ашырып, мазаллы сыйдам столну жанына сюелди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 40.

СЕКАТОР *ат.* Секатор / Терек бутакъланы кесиучю къысха ауузлу къыпты. *Жаш секатор бла алма тереклерини артыкъ бутакъларын кетереди.*

СЕКИР *эт.* **1.** Прыгать (делать прыжок, (прыжки), передвигаться прыжком (прыжками) / Аякъларынгы, секирим этип, жерден айырып, алгъа атла, бар. *Бир аягъында секир. Жаубедек чалдышда жюйюлдейди, секиреди. Жашчыкъла алгъа секиредиле, кырдыкда баш тёбен тёнгереп, ойнайдыла.* ■ *Сабийлигимде, секирип ойнаучу жагъаларынгдан, [Басхан], кёлюм тоймаучуду.* Зумакъуллаланы Т., Къаяда гюлле, 14. // Отскакивать, подпрыгнуть, подскочить (вверх) (*о неодушевленных предметах*) / Жерге, юй тюбюне тийип, столдан д. а. к. жерден ёрге секирим эт, кётюрюл, чартла. *Топ, къабакъны башы бла учуп кетип, жерге тюшгенлей, ёрге-ёрге секиреди. Урчукъ терк бурулады, юй тюбюне тийгенлей, ёрге секиреди. Машина ташлы, чунгурлу жолну барады, чархлары ташха минип, чунгургъа тюшселе, аны кюбюрюнде болгъан затла ёрге секиредиле. Атам, ачыуланып, жумдургъу бла столну урады: столда болгъан табакъла, къашыкъла ёрге секиредиле.* ■ *Толкъунла да шуулдайдыла гюрюлдейдиле, ёкюредиле, ёрге-ёрге элия таба чартлайдыла, секиредиле.* «Жилтинле», 562. // Резко, беспорядочно перемещаться (*туда-сюда*) / Кесгин, терк, низамсыз ары-бери кёч. *Кечеги ёртенни къабыргъалада секирген жылтырагъан жарыкълары атланы къоркъута эдиле.* // Судорожно вздрагивать, трястись / Тартыннган

этгенча къалтыра, ёрге кётюрюл. *Ол кишини, ачыудан, бети къызарды, къыйыкъланды, тюп жаягъы секирели. [Нёгерлери] Къабанла,– дегенде, Гитчени инбашлары ёрге секирдиле.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 150. // Спорт. Заниматься прыжками / Секирим спорт бла кюреш. *Самолетдан парашют бла секир. Жаш ахыр жол жети бла жарым метрге секирди да биринчи жерни алды.* // Танцевать (*подпрыгивая, скача*) / Бир кесекге, аякъларынгы жерден ёрге айырып, тепсе. *Жашла тепсейдиле, секире, урчукъча, тёгерек айлана, тёгерекни желлете.*

2. Прыгать (*с чего-л. куда-л. вниз*) / Бир затны юсюнден, секирим этип, жерге, суугъа д.а.к. затха тюш. *Суу жагъада сабийле, къымыжа болуп, жагъадан сууну теренине секире, жуунадыла.* «Шуёхлукъ», № 4, 37. *Ол да [Зауурбек], къапхакъдан секирип, шаудан къатына келди.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 36. *Кийикле ёр сюремирек тартып, бийик къая жухдан секирип, мукъут болуп кетгендиле.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 52. // Прыгать (*в воду, со скалы и т. п. от отчаяния, выбрав смерть*) / Сюйгенингча жашаргъа амал тапмай, умут юзюп, тюнгюлюп, ёлюмню сайлап, кесинги суугъа, бир жерге ат. *Къачып барып, черекге секирген эди Зулийхат. «Да, ёлдю ёлюрге туугъан...» – деди эфенди Далхат.* «Шуёхлукъ», № 9, 21, 22. *Жугъутурну къууду бёрю, ол аяусуз къачды кери, Болушмадыла мюйюзлери, Секирип кетди къаядан, Амал болмай къалгъанда.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 40.

3. Прыгать (*на кого-что*) / Биреуню, бир затны юсюне атыл, мин. *Итни чалдышха тыйсанг, юсюнге секирир.* (Нарт сёз.) ○ *«Секир мени сыртыма, Кючлю къадал, жыгъылма» – деди мукгур Иванга.* «Жанкъылыч», 175. *Мыртаз, къутургъан бёрюча, жерге чёкген Фердауну юсюне секирирге хазыр болду.* Кацийланы Х., Мухаммат, 13. *Азамат, кёпюрден ётгенлей, эчки кибик, таш башына ёрледи. Къаражух аны бла тенг секирди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 58.

4. Отпрыгивать, отскакивать (*от кого-чего-л.*)/ Биреуден, бир затдан секирим бла бир жанына кесгин, терк чартла, къач. *Мени кёргенлей, къызны къолундан тутуп, сёлеше тургъан жаш бир жанына секирди.* ■ *Хажи-Мырза Локъманны гулоч таягъы бла сермеди. Жаш, кесин къоруулай, бир жанына секирди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 18. *Чыммакъ, башын созуп, юйренчек халда жан-жанына къарады да, алгъа бешалты атлам этип, элгенип, артха секирди.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 103.

5. Перепрыгивать (*через кого-что-л.*), перескакивать / Бир жерге бара туруп, аллынгда тюбеген тыйгъычны неда ётерге чырмау болгъан затны юсю бла секирим бла ары жанына ёт. *Киштик шинтикни, аны юсюне минерге кюреше тургъан жашчыкъны да юслери бла секирди, жарты ачылып тургъан эшикден арбазгъа, чартлап, чыкъды.* ■ *Ханафий [Мустафирладан] чартлап чыкъды да, биягъы чалы башы бла секирди да юйге келди.* «Шуёхлукъ», № 2, 48. *Павел ташны юсю бла секирди да Тонягъа къолун узатды.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 61. *Чаришчилены атлары, къызыу чабып баргъанлай, суудан, секирип ётедиле.* Кацийланы Х., Тамата, 132.

6. Перепрыгивать (*прыгать, меняя одно место на другое*) / Бир жерге бир затдан экинчисине чынгая, дагъыда алай эте ёт. *Жигит*

таулу ёхтем-ёхтем жекиреди. Ташдан таиха, жел ургъанча, секиреди. «Къарачай поэзияны антологиясы», 82. *[Сагъыд:] Къоркъма, Мая! Къоркъуулу жерледен, къоюнума алгъанлай, жухдан жухха, жугъутурча, секирип ётерме.* Боташланы И., Пьесала, 115. *Жаш келе-келип, эки тирмен ташны эки бутуна байлап, бир таудан бир таугъа секире, бир жашха тюбеди.* (Фольк.)

7. Подпрыгивать, подскакивать (вверх) / Ёрге бираз неда уллу секирим эт. *Хашим ушкогун сермеп, Къол юсюнден терк атды. Бёрю, ёрге секирип, Сора сойланып къалды.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 170. *Турник бийик эди. Азамат, анда ойнаргъа умут этип, эки-юч кере секирди, жеталмады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 87. *Толкъунла да шууулдайдыла, гюрюлдейдиле, Ёкюредиле, ёрге-ёрге элия таба Чартлайдыла, секиредиле.* (Фольк.)

8. Подпрыгивать, подскакивать (*к кому-чему-л.*) / Секирим (*секиримле бла*) биреуню, бир затны къатына терк жет, жуукъ кел (бар). *Науруз, [Зухураны] аллына секирип, сол къолундан тутду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 274. *Юсюп, эки секиргенлей, теплеуюч машинаны къатына жетди.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 31. *Ол [Айнюр], къушкъанат болуп, секире, халжарда ийнекни сауа тургъан анасыны къатына жетди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 92.

9. Впрыгивать, вскакивать, вспрыгивать / Бир затны ичине неда бийик затны юсюне, секирим этип, кир, мин. *Атха секир. Поездни атлауучуна секир. Ит хунагъа секирди. Жаш, кетип тебиреген автобусну ичине, чабып жетип, секирди. Къыз, арбагъа секирди да, арбачыны жанына олтурду.*

10. Выпрыгивать, выскакивать (*откуда-л.*) / Бир затны ичинден неда бир жерден, секирим этип, чыкъ, тюш. *Дагъыда бир къылды терезеден, буштукъ болуп, тышына секирди. Ол Гордаш эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 62. *Андан челек бла суу да алып, жаш, къая ачылгъанлай, тышына секирген эди, итле анда къалгъан эдиле.* «Малкъар жомакъла», I, 24. *Бёрю тешикден секирип, эки ал аягъы бла эм кёкюреги бла не эсе да бир жумушакъ жылы затны юсюне тюшдю, къочхарны юсюне тюшгенча кёрюндю.* А. П. Чехов, Хапарла, 19.

11. Вскакивать (*быстро вставать, подниматься*) / Олтургъан, жатхан жерингден терк тур, къоп. *[Жуташ] секирди жеринден, От чартлагъанча, Къалгъанды къызарып, От къармалгъанча.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 220. *Ол [Ариубат], элгенип секиргенден, бутун, столгъа уруп, ачытхан окъуна этди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 120.

12. Спрыгивать (*с чего-л.*), прыгать вниз, соскакивать / Бир жерден, секирим этип, тюш. *Атдан секир. Атлауучладан секир. Индекге секир.* ■ *Чита да, вагондан къарап, сабийлени кёрюп, аланы алларына перроннга нёгерлерини барындан да алгъа секирди.* «Шуёхлукъ», №17, 33. *Мычымай, [Солтанбеклары] окопха секирип, олсагъат окъуна сёлешип тебиредиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 176.

13. *кёч.* Сбежать, удрать; скрыться / Къач, кет, думп бол, къачып, бир жерде букъ. *Жаш, артха къая жанына секирип, атын да жашырын жерге тарта, ол окъла атылгъан жанына къарады.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 56. *Патронлары тауусулгъандан сора, Азамат нёгерине: – Къачыгъыз! – деп,*

кеси да чырпыла ичине секирди. Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 94.

14. *кёч.* Резвиться / Ойнакъла, ойна. *Тоймагъан кекирмез, къуанмагъан секирмез.* (Нарт сёз.) ❍ *Къой, къозу да, макъыра, секиредиле, ийнекле да, къызынып, ёкюредиле.* «Шуёхлукъ», № 28, 7. *Бирде Ибрахимни чемоданына жабыша, бирде, чабып, алгъа ётюп, [Жамал] артына къарай, эмчекден тойгъан улакъча, ары-бери секире, барады.* Къулийланы Х., Эгизле, 31.

15. *кёч.* Оплодотворять (*о животных*) / Урлукъ сал (*хайыуанланы, жаныуарланы юсюнден*). *Ийнеклеге бугъа секирир заман жетгенде, ала къозгъалып тебиредиле. Къойлагъа секирир заман жетгенди.*

СЕКИРИМ *ат* **1.** Прыжок / Адамны неда жаныуарны бир затдан тюртюп айырылгъандан сора, жерге жетмей учууу; барыуу. *Къаплан кеси марлагъан жаныуарны юсюне уллу тири секирими бла мыллыгын атады.* «Естествознание», 70.

2. Расстояние длиной в один прыжок / Узунлугъу бир секирирча жер. *Полицейский ташаяды жингирикден. Наратладан Алий кирлик эшикге – эки секирим.* «Шуёхлукъ», № 107.

СЕКИРИУ *и. д. от* **секир** / Секир дегенден *этим ат. Нартла тутушуу, секириу, къол таш атыу дагъыда башха оюнла этип ёчешгендиле.* «Нартла», 188. *Жаш спортсменле спортну кёп тюрлюсюнден: чабышыудан, узунлукъгъа секириуден, копье атыудан эришгендиле.* «Коммунизмге жол», 1976, № 154.

СЕКИРИШ *эт. взаимн.-совм. от* **секир** / Секир дегенни *араш айырмасы. Жашла тутушадыла, чабышадыла, секиришедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 319. *Эс жыйгъан къазакъла, тёрт да жанына секиришип, ушкокларын муштухул жерлей, марамай атып башладыла.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 64.

СЕКИРИШИУ *и.д.от* **секириш** / Секириш дегенден *этим ат. Узунлукъгъа секиришиу. Суугъа секиришиу.*

СЕКИРТ *эт.* **1.** *понуд. от* **секир** / Секир дегенни *къатланыучу айырмасы. Мурай, ортадан терк чыгъып, иликичге тагъылып тургъан атына узакъдан окъуна секирип минди да аны арбаз бурууну юсю бла секиртип ётдю.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 14. *Талкъыны къыртышха салып, аяусуз чабырлыкъ ийлейдиле, жашла къарыуларын салып, талкъыны иги-иги басып, анда олтургъанны ёрге-ёрге секиртедиле.* Кацийланы Х., Тамата, 178.

2. *кёч. сёл. тил. къ.* **урла.** *Биреуню тонун секиртирге.* ■ *«Ёмюрюмде бир ийнеге тиймейме»,– деп, Мени хоншум хар кюн сайын ант этеди, Ол тюз айтады, ийнелеге чырт тиймейди, Секиртсе, ёгюз-мёгюз секиртеди.* Батчаланы М., Сагъышла, 50.

СЕКИРТДИР *эт. понуд. от* **секирт** / Секирт дегенни *къатланыучу айырмасы. Атдан секиртдир. Суугъа секиртдир. Биреуню малын секиртдир.*

СЕКИРТДИРИУ *и. д. от* **секиртдир** / Секиртдир дегенден *этим ат. Суугъа секиртдириу. Арбадан секиртдириу.*

СЕКИРТИУ *и.д. от* **секирт** / Секирт дегенден *этим ат. Терекден секиртиу. Атдан секиртиу. Ташдан ташха секиртиу.*

СЕКИРТМЕ *ат* 1. Ступенчатое место на поверхности рельефа / Гитче техтир. *Сабийлени учар жерлери тикди, секиртмеди, мийикди.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 34. *Ибрахим [Ахматха бла Къасымгъа:] Тюз ма бу агъач тартылгъан сызгъаны ёрге барып, къая секиртмелеге жетгенлей, сол жанына бурулуп, къой жолну ёрге таянсакъ, уллу къаяланы юсюне барлыкъбыз.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 65.

2. Порог (*реки*) / Суу ызны техтирли, уллу ташлы жери. *Назийфа башын Къобанны къутуруп баргъан секиртмелерине атады.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 168. *Суу ташдан ташха, секиртмеден секиртмеге секире барады.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 147.

3. *къарач.* Водопад / Баргъан сууну бийикден энишге къуюлгъан жери. *Жауундан къачып, секиртмеге киргенлей.* (Нарт сёз.) ❍ *Къар бузла эрип, суу секиртмеле къурайдыла.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 80. *Туристле суу секиртмени къатында бир кюн турургъа ыразы эдиле.* Алийланы У., Синтаксис, 152.

СЕКРЕТАРИАТ *ат* 1. Секретариат (*напр. ООН*) / Къайсы болса да бир организацияны, учрежденияны ишлерин бардырыучу бёлюмю. *Газетни редакциясыны секретариаты.*

2. Секретариат (*собрания, совещания и т. п.*) / Жыйылыуда, кенгешде, конференцияда протоколланы бардырыр ючюн айырылгъан адамла. *Съездни секретариаты.*

СЕКРЕТАРЬ *ат* 1. Секретарь (*напр. партийного бюро, суда, месткома*) / Организацияны сайлап айырылгъан таматасы. *Уруш башланнган кезиуде партияны оноуу бла Будайланы Азирет Холам-Бызынгы районну партия райкомуну биринчи секретары болуп ишлейди.* «Шуёхлукъ», № 22, 124. *Заводну комсомолчулары, кенгешип, Хакимни кеслерине секретарьгъа айыргъандыла.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 166.

2. Секретарь (*напр. суда, месткома*) / Бир адамны неда учреждениясы, организацияны къагъытчысы. *Къызла директорну ишлеген жерине келип, ары кирирге таукел болмай, секретарь болгъан жерде бир кесек мычып, ахырында кабинетге киргендиле.* «Шуёхлукъ», № 9, 110. *Биринчи кере кёреме директорну портфельсиз, энчи секретарьсыз.* Малкъар пьесала, 93.

3. Секретарь (*напр. собрания*) / Жыйылыуну протоколун жазгъан адам. *Профсоюз жыйылыуну бардырыргъа председательге Чомайны, секретарьгъа уа Айшатны айырдыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 195.

СЕКРЕТАРЬЛЫКЪ *ат.* Должность секретаря, занятие секретаря / Секретарьны иши, къуллугъу. *Эки кюнню ишлеп, ючюнчю кюн эрттен бла Бэла былай ишге келгенлей, ол учрежденияда секретарьлыкъ этген, бир уллайгъан чалбаш тиширыу аллына чыкъды.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 21. *Цветаевни коллективни секретарьлыгъындан башха иши жокъду.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 303.

СЕКРЕЦИЯ *ат.* Секреция / Безлени адамны неда жаныуарны чархына керекли затла чыгъарыулары.

СЕКСЕН *санчы сан.* Восемьдесят / 80 деген тарыхны аты. *Сегиз эчкиге – сексен теке.* (Нарт сёз.) ❍ *Сексен адамгъа орун Хазырды сени ичингде, Къыраллагъа ётеди*

жолунг, Марда жокъду кючюнге. «Жилтинле», 333. *Мыдыхында ташкёмюрню Эритип, жазып темирни Ийген сексен жыл ёмюрюн Туруп айтады Шамсютдюн.* «Жилтинле», 209.

СЕКСЕНЖЫЛЛЫКЪ *сыф.* Восьмидесятилетний / Туугъанлы сексен жылы болгъан. *Сексенжыллыкъ къарт. Сексенжыллыкъ тиширыу.*

СЕКСЕНИНЧИ *тизг. сан.* Восьмидесятый / Санауда оруну сексен болгъан. *Сексенинчи жылда. Къонакъ юйде, сексенинчи номерде, бир ыйыкъ туруп алай кетген эдик юйлерибизге.*

СЕКСЕНИШЕР *къауум. сан.* По восемьдесят / «Сексен» деген тарых кёргюзтген чакълы биришер. *Иш аз болгъаны себепли, ишчилени бир къауууму сексенишер сом алып къалгъандыла.*

СЕКТА *ат.* Секта / Килисадан айырылгъан дин къауууm. *Дин сектала. Сектагъа кириу.* ■ *Тюрлю-тюрлю сектала кеслерини членлерин жамауат жашаудан айырадыла.* «Коммунизмге жол», 1976, № 166.

СЕКТАНТ *ат.* Сектант / Сектаны члени. *Сектантла кеслерини сабийлерини окъууларына, жамауат жашаугъа къатышыуларына заранлыкъ этедиле.* «Коммунизмге жол», 1978, № 184.

СЕКТОР *ат* 1. *мат.* Сектор (*часть круга*) / Математикада: кругну дуга эм эки радиус бла бёлюнген кесеги. *Окъууучу къангада секторну чертёжун ишлеп, аны площадын тергейди.*

2. Сектор (*напр. обороны*) / Бир затны площадыны кесеги. *Урушну юч секторунда къаты болум сакъланады.* «Коммунизмге жол», 1974, № 114.

3. Сектор (*напр. языка, экономики*) / Учреждениями, организациями бёлюмю. *Илму-излем институтну секторлары.*

4. Сектор (*напр. колхозный, частный*) / Къырал, мюлк ишни бёлюмю, кесеги. *Статистика келтирген шартлагъа кёре, бу арт тёрт жылда миллет секторну промышленностьда юлюшю эки чакълыгъа ёсгенди.* «Коммунизмге жол», 1977, № 79. *Энчи мюлкню секторунда, иги тирлик жыйыла башлагъанды.* «Заман», 1995, № 163.

СЕКУНД *ат* 1. Секунда / Минутну алтмышдан бири. *Секундланы ичинде сау дуниягъа жетген акъылы муну [Хыйсаны], Аминат деген атны да биргесине элте, сабийлик заманына жетдирди.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 63. *Туляремияны микроблары кюнде сагъат жарымдан, къайнагъан сууда уа талай секунддан ёледиле.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 159.

2. *В позиции определения:* секундный / Секундланы кёргюзтюучю. *Сагъатны секунд садагъы чапханлай барады.* «Коммунизмге жол».

СЕКУНДАНТ *ат* 1. Секундант (*на дуэли*) / *Дуэльде бир бирге къажау сюелликлени хар бирини шагъаты эм келечиси. Секундантла Д. Аришан, Данзас болуп, Къарталада аман оюн къурдула.* «Жашаубузну байрагъы», 35.

2. *спорт.* Секундант (*напр. в боксе, в шахматах*) / Бокс, шахмат эм башха спорт эришиулеге къатышхан адамны болушлукъчусу, келечиси.

СЕКУНДОМЕР *ат.* Секундомер / Секундну кесеклерин да тюз

кёргюзтюучю прибор (*сагъатны механизми*). *Физкультурадан устаз, секундомерге къарап, сабийлени къалай чапханларын жазады. Бусагъатлада уллу спорт эришиуледе электр секундомерле хайырланыладыла.*

СЕКЦИЯ *ат* 1. Секция (*напр. шахматная, плавательная*) / Бир учрежденияны, организацияны бёлюмю неда аны бёлюмюню кесеги. *Шахмат секция. Клубну спорт секциясы. Конференцияда тилни секциясы.*

2. Часть торгового помещения, где находятся однородные предметы / Сатыу этиучю мекямны бирча тюрлю затла туруучу кесеги. *Тюкенде баш кийимлени секциясы. Эр киши аякъ кийимлени секциясы. Сабий кийимлени секциясы.*

3. Секция (*часть сооружения, устройства*) / Машинаны, мекямны д. а. к. бир сау затны кесеги, бёлюмю. *Бузлагъаны себепли радиаторну бир секциясы атылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 234. *Ашхабаддагъы локомотив депону коллективи субботникде локомотивни секциясына, дизелине, эки жюзден аслам агрегатха ремонт этерге борчланнганды.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 54.

СЕКЯТ *ат дин. къ.* **зекат.** *Кийиклени сыртларын санаучу, Жарлылагъа секят бла жараучу.* (Ф о л ь к.) *[Эфенди адамлагъа:] Межгит жокъ, маулют этдирген жокъ, колхозла къуралгъанлы секят къуруду, садакъа, фитир да къалдыла.* «Шуёхлукъ», № 10, 52.

СЕЛ I *сыф.* Спокойный, умеренный / Тынч, шош, уллу, къаты болмагъан. *Сел отда аш тынгылы бишер.* (Н а р т с ё з.) ○ *Анангы бешик жырына бурулуп Жеринг дайым кёлюнгде андан турады, Къайда болсанг да, къоймай унутдуруп, Бетинге жеринги сел жели урады.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Сайламала, II, 66. *Азатлыкъ батырларыны Къылычларына тийип, Окъдан жыгъылгъанларына Сел жарыгъынгы ийип.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Жангы китап, 5.

СЕЛ II *хал. сёзл.* Спокойно, умеренно, тихо / Тынч, шош, уллу къаты болмай. *Къады – юйню башында, Председатель – орамда. Эрттен аяз аланы Бетлерине сел урады.* Т ё п п е л а н ы А., Жаннетни къызы, 50. *Жаун ууакъ-ууакъ сел жауады, суукъду, кемсиз къарангыды.* Ш а у а л а н ы М., Мурат, 178.

■ **Сел бол** *къ.* **селей.** *Танг атаргъа жаун, сел бола келип, тохтады.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Жанган жюрекле, 203. *Жангы жерге келиуню къууанчы тюш алагъа селирек болду, адамла бирге жыйылдыла, кёк кырдыкга жабыула жайып, келтирген азыкъларын жарашдырып салдыла.* Т ё п п е л а н ы А., Отлукъ ташла, 158. **Сел эт** *къ.* **селейт.** *Сюйюп баргъан эрине сюймеклигин сел этмей, аны жашлыгъын жыллагъа бермей, сакълап турургъа да таулу келин хазыр эди.* Т ё п п е л а н ы А., Отлукъ ташла, 18. *Энди жыйын сел этди Лакъырданы, оюнну.* Г у р т у л а н ы Б., Жарыкъ танг, 175.

СЕЛЁДКА *ат.* Селедка, сельдь / Кёбюсюнде тузланып ашалыучу, уллу болмагъан тенгиз чабакъ. *Къыз тюкенден келтирген селёдкаларын суутхучха салды. Стол юсюнде арытылмай бишген картофла бла тузланнган селёдка кёрюнедиле.*

СЕЛЕЙ *эт.* 1. Успокоиться, стихнуть / Тынчыракъ, азыракъ, шошуракъ бол. *Уруш селейген кезиуледе душманлагъа дерт тутханын,*

аланы кёрюп болмагъанын айта, поэт назмула жазгъанды. «Шуёхлукъ», № 22, 125. *Селеймеди къобуз тауушу, Хар ким безирейди, кюлюп, Не уруш, не ауур сагъыш, Дунияда болмагъан кибик.* «Шуёхлукъ», № 53, 7.

2. Обмелеть / Сай бол. *Черек селейгенди, тюбюнде къызылдым, саргъылдым ташлары кёрюнедиле.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 47.

СЕЛЕЙИУ *и. д. от* **селей** / Селей *дегенден этим ат. Отну къызыуну селейиую. Кюнню къызыууну селейиую.*

СЕЛЕЙТ *эт.* Ослабить, успокоить / Тынчыракъ, азыракъ, шошуракъ эт. *Эришиую селейтмез ючюн къолдан келгенни этерге керекди.* «Коммунизмге жол», 1977, № 210. *Автобус, жюрюшюн селейтип, уллу жолдан солуна бурулду.* Кацийланы Х., Мухаммат, 19.

СЕЛЕЙТДИР *эт. страд. от* **селейт** / Селейт дегенни *зорлаучу айырмасы.*

СЕЛЕЙТДИРИУ *и. д. от* **селейтдир** / Селейтдир дегенден *этим ат.*

СЕЛЕЙТИУ *и. д. от* **селейт** / Селейт дегенден *этим ат. Ишни селейтиу. Дауурну селейтиу. Аурууну селейтиу.*

СЕЛЕКЕ *ат къарач.* Насмешка; подшучивание над *кем* / Адамны жанына тиерча лакъырда, чам; хыликке, самаркъау. *Таусолтан, айтылгъан сёзлени селекеге бардырып, секирип ёрге къопду.* Хубийланы О., Аманат, I, 105. *[Сабийледен бири:] Чомурну мангылайына тийип бир кёрюгюз, ауруп къалгъан болурму? Асыры жанын атып ишлей эди деген селеке сёзлени эшитип, [Чомур] жуап этмегенликге, чюгюндюрча къызарады.* Хубийланы О., Дерт, 14. *Аскер, накъырдасын бла селекесин айыртмазча сора, Наурузгъа къарады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 76.

■ **Селеке эт** 1) насмехаться, глумиться над кем / адамны жанына тиерча лакъырда, чам эт. *«Мени селеке эте болур дейме», – деп, Азиретни кёлюне алай келе, къош къашларын тюйюп, дугъум кёзлерин жума, кесин хыны тюрсюннге киргизирге кюреше, эгечине мангылайы бла къарады.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 6. *Офицер, папирос буруп бошагъанында, партабакны цесине къайтармай, аны селеке этгенча, кесини хуржунуна салгъанды.* Лайпанланы С., Жамболатны эмчек жашы, 14; 2) насиловать, изнасиловать / артыкълыкъ эт, кюч эт (*тиширыугъа*). *Генералны къансыз акъ бети къып-къызыл къызарып, некях къатыны селеке этиле тургъанча, жюреги чанчды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 288.

СЕЛЕКЕЛЕ *эт. къарач.* Селеке эт 1 (*къ.* **селеке**). *Ол адамланы селекелеп сёлеше эди.*

СЕЛЕКЕЛЕН *эт. страд. от* **селекеле** / Селекеле дегенни *зорлаучу айырмасы. Селекеленнген жашны ачыуу бетинде жазылып тура эди.*

СЕЛЕКЕЛЕНИУ *и. д. от* **селекелен** / Селекелен дегенден *этим ат.*

СЕЛЕКЕЛЕТ *эт. понуд. от* **селекеле** / Селекеле дегенни *къатланыучу айырмасы. Селекелетип сёлешиу.*

СЕЛЕКЕЛЕТДИР *эт. понуд. от* **селекелет** / Селекелет дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесинги селекелетдир.*

СЕЛЕКЕЛЕТДИРИУ *и. д. от* **селекелетдир** / Селекелетдир дегенден *этим ат. Биреуню селекелетдириу.*

СЕЛЕКЕЛЕТИУ *и. д. от* **селекелет** / Селекелет дегенден *этим ат. Биреуню селекелетиу.*

СЕЛЕКЕЛЕУ *и. д. от* **селекеле** / Селекеле дегенден *этим ат. Къызланы бир бирлерин селекеулери.*

СЕЛЕКЕЛИК *ат къ.* **селеке.** *[Салых жыйылгъанлагъа:] Бу селекелик неди, сокъургъа сохта тутдургъанча?* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 25.

СЕЛЕКЕЧИ *ат.* Насмешник / Селеке этиучю адам. *Ол селекечи адамды.*

СЕЛЕКТОР *ат* 1. Селектор / Керекли жер бла сёлешиуню къураучу электромагнит аппарат. *Директор, селектор бла сёлешип, заводну цехлеринде ишни барыу халын толу билди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 68.

2. *В позиции определения:* селекторный / Селектор бла бардырылыучу. *Селектор кенгеш. Селектор аппарат. Селектор байламлыкъ.*

СЕЛЕКЦИОНЕР *ат.* Селекционер / Селекциядан специалист. *Алимле – селекционерле хар гектардан кёп нартюх эм будай алыргъа деген борчну саладыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 109. *Пиринчни бай тирлигин ёсдюрюу жаны бла кубачы селекционерле уллу иш бардыргъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 146.

СЕЛЕКЦИЯ *ат* 1. Селекция / Агрономияны бла зоотехнияны битимлени сортларын, хайыуанланы къумалыкъларын игилендириуню мадарларын тинтиучю бёлюмю. *Бизни къыралда генетика бла селекциядан уллу ишле бардырыладыла.*

2. *В позиции определения:* селекционный / Селекция бла байламлы. *Экономика совет зоотехникге селекция ишни къолгъа алыргъа буюргъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 84. *Жаш алимни селекция станцияны директоруна, илму башчысына саладыла.* «Шуёхлукъ», № 52, 96.

СЕЛЕКЦИЯЧЫ *ат къ.* **селекционер.** *Селекциячыла нартюхню кёп тирлик берген сортун чыгъарыр ючюн кюрешедиле.*

СЕЛЕН *ат.* Селен / Химия элемент, кукурт кислотаны жарауусузгъа чыкъгъанындан алыныучу къаралдым металлоид. *Республика къыралны халкъ мюлкюне алтын, кюмюш, селен, теллур береди.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 110.

СЕЛИТРА *ат.* Селитра / Калийни, натрийни азот кислоталы тузу (*техникада атылыучу затла, агрохимияда уа семиртгичле этгенде хайырланылады*). *Декабрь айда кюзлюк битимле себилген жерлени хар гектарына орта эсеп бла эки центнер аммиак селитра чачхандыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 12.

СЕЛЛЕН *эт. сёл. тил. къ.* **селей.** *Жашны ачыуу бир кесек селленди.*

СЕЛЛЕНДИР *эт. понуд. от* **селлен** / Селлен дегенни *къатланыучу айырмасы. Жюрюшню селлендир. Ишни селлендир. Отну къызыуун селлендир.*

СЕЛЛЕНДИРИУ *и. д. от* **селлендир** / Селлендир дегенден *этим ат. Аруууну селлендириу.*

СЕЛЛЕНИУ *и. д. от* **селлен** / Селлен дегенден *этим ат. Къыш черекни селлениую. Кюнню къызыууну селлениую.*

СЕЛЛИК *ат.* Тишина, спокойствие / Шошлукъ, сабырлыкъ; тынчлыкъ. *Атылгъан тауушла тохтап, тёгерекни селлик бийледи.* «Коммунизмге жол», 1978, № 59.

СЕЛПИ *ат къарач.* Первый рой (*пчёл*) / Бал чибинледе биринчи юйюр. *Селпи чибин бал этер.*

СЕЛПИН *эт.* Отскочить, отпрянуть / Туракъла, артха тур. *Окъуучу тюзетирге болмагъан терслик этгенча, устаздан артха селпинди.* «Шуёхлукъ», № 63, 35.

СЕЛПИНД *ат.* Растение с тонким стеблем, ворсистыми листьями и голубыми цветами / Иничге къауралы, тюклю чапыракълы, ариу ийисли мутхуз кёк гюллери болуучу кырдык. *Жашны кичиуюне селпинд бла андызны бирге къайнатып сюртдюле.*

СЕЛПИНИУ *и. д. от* **селпин** / Селпин дегенден *этим ат. Артха селпиниу.*

СЕЛЬКОР *ат.* Селькор / Элли корреспондент. *Селькорланы жазгъанлары газетледе терк-терк басмалана туруучанды.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 130.

СЕЛЬПО *ат.* Сельпо / Элли алыучуланы кооперациясы. *Сельпо планын жетишимли толтургъанды.* «Коммунизмге жол», 1980, № 155. *Зеленчук мехлесхозда, загатконтора да, сельпода экономика окъуу къурамлы башланнганды.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 69.

СЕЛЬСОВЕТ *ат сёл. тил.* 1. Эл совет (*къ. эл*[1]). *Адамла сельсоветге тюрлю-тюрлю жумушла бла хар кюнден барадыла.*

2. *кёч.* Председатель (*сельсовета*) / Сельсоветни таматасы, председатели. *Жанымы берип мен къояр эдим, Мени халымы сен сорсанг. Ариу, эки кере сакълар эдим, Элде сельсовет мен болсам.* «Малкъар халкъ жырла», 229.

СЕМАСИОЛОГ *ат грамм.* Семасиолог / Семасиологиядан специалист. *Ангылатма сёзлюклени, энциклопедияланы семасиологла жарашдырадыла.*

СЕМАСИОЛОГИЯ *ат грамм.* Семасиология / Тилни бёлюмлерини магъаналарыны юсюнден илму.

СЕМАФОР *ат.* Семафор/ Темир жолда столбагъа орнатылыучу къанат сыфатлы белги. *Семафор ачылгъанлай, поезд тебиреди.*

СЕМЕН *ат эск.* Сборщик дани / Ханны жасакъ жыйыучусу. *Къырымдан келген, къырым семенле, Бычакъларын къыл къыярча билейдиле, Ариу къатын, ариу къызла кёрселе, Бир кечеге хаухлукъларын излейдиле.* (Фольк.) ■ *Къанлы жау келеди жерибизге, Байчо. Биз жарлыла, энтда семенле тюбюнде къаллыкъбыз.* Тёппеланы А., Ташыуул.

СЕМЕНЛЕ *эт. сёл. тил.* Семенить / Жёбелеп бар, атла. *Экинчи кере чакъырылгъанына къоркъуп, бети агъарып, Матай семенлеп, эшикден кирди.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 318.

СЕМЕНЛЕУ *и. д. от* **семенле** / Семенле дегенден *этим ат. Къартны семенлеую.*

СЕМЕСТР *ат.* Семестр / Бийик эм орта энчи билим берген окъуу юйледе окъуу жылны зачётла эм экзаменле бериу бла бошалыучу жарымы. *Экинчи семестрде битеу экзаменлени «бешлеге» бергенме.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 63.

СЕМИЗ[1] *ат.* Жир / Жаныуарланы, битимлени (*ёсюмлюклени*) тохумларында болуучу сууда эримеучю жаулу зат. *Семизни, жауну кёп ашасанг заранды.* «Ленинни байрагъы», 1972 № 103. *Семизден атла атыладыла дерча болгъан эдиле.* Алийланы У., Синтаксис, 196. *Эки тилкем тонгуз семизни [Политов] алып келип, саргъалгъан баш къобуста чапыракълагъа чырмап, машокга салды.* М. Шолохов, Дон хапарла, 29.

СЕМИЗ[2] *сыф.* 1. Жирный (*о пище, еде*) / Жауу, майы кёп болгъан, жаулу (*ашны юсюнден*). *Спиртли ичкилени ичиу, семиз ашарыкъланы ашау, тютюн ичиу адамны саулугъуна заран болады.* ■ *Юйню ичин семиз шорпа бла къангада тылпыу эте тургъан къой этни ийиси толтурду.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 12. *Эт бишгенде, къазанланы тюшюрюп, [чалгъычыланы] шапалары да семиз эт юлешип, Ашай келип, базукланы тартадыла, сындырыргъа къарыу салып, кюрешип.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 55.

2. Жирный, упитанный, тучный (*о животных и птицах*) / Санында, тининде кёп жауу, майы болгъан (*жаныуарланы бла къанатлыланы юсюнден*). *Бир бири ызындан тизилип келген семиз ийнекле, эсирик ууаныкла, къой сюрюуле жайлыкъ-лагъа къууат саладыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 113. *[Къойчу:] Кютген къойларым аламат семиз, асламы табадыла, бир угъай, эгиз.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 50. *Баппушдан, тауукъдан, къаздан Гура уллу болады, Багъып, ахшы къарасанг, Семиз этден толады.* Шахмырзаланы С., Назмула, 306.

3. Жирный, ожиревший, полный, толстый, тучный, упитанный (*о человеке*) / Орта халда неда бек семирген, этин жау алгъан, бедеу, токъ (адамны юсюнден). *[Бийнёгер Къанаматха:] Къайнайды [Апанас], жетген жерингде аныча сыйланып айлансанг, сен да болур эдинг семиз.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 20. *Кертиси да, аны [Суратны] наныкъ бетли ариу этилген чебгени семиз да болмагъан этин тап къабыпды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 114. *[Мустафир] ...Аубекир асыры базыкъды, семизди, мен аны этине бычакъны кийиралгъан да эталмам.* Толгъурланы З., Айыуташ, 17.

4. Жирный, плодородный (*о земле, почве*) / Хайырлы, керекли затлары кёп болгъан (*жерни, топуракъны юсюнден*). *Дунияны башында семиз – жерди.* (Нарт сёз.) *[Игнат Ванягъа] Алайда жер семиз къыртыш жерди, аны иги сюрюп, иги ишлерге керекди.* М. Шолохов, Дон хапарла, 113. *Желле жерни жумушагъын, баш семиз къатын алып кетедиле.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 81.

5. Жирный (*о зерне*) / Бишген, жетген, толу бюртюклю (*мирзеуню юсюнден*). *Токъду, семизди, толу къозча, Жазлыкъ, кюзлюк будайыбыз. Ёседи, чагъып, жау кыдыркча, Керти тюз байлыгъыбыз.* Байкъуллланы А.-К., Хорлам, 50.

СЕМИЗ[3] *хал. сёзл.* Жирно, упитанно (*о содержании животных*) / Арыкъ этмей, семизлей турурча эт (*малланы юсюнден*). *Мал орунланы ишлейик, Жылы, жарыкъ болурча; Ашларын да кёп этейик, Малла семиз турурча.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 45. *Къышдан семиз чыкъгъан ийнекле сютню кёп берип тебирейдиле.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 8.

СЕМИЗБЕТ *сыф.* С жирным лицом / Бети семиз болгъан. *Князны орусча сёзюн тау тилге, тогъуз тилни билген бир семизбет бёкем таулу кёчюрдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 108.

СЕМИЗЛИК *ат.* Упитанность, полнота, тучность / Семиз хал, толулукъ. *Семизлик адамгъа – жарсыу, малгъа – асыу.* (Нарт сёз.) ❍ *Юйюнг болсун перекетле къайнагъан, Малынг болсун семизликден айныгъан.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 28. *Къонакъ тышына чыгъып маллагъа къарайды, аланы семизликлерине бла сютлюлюклерине къууана, ариу айта айланады.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 404.

СЕМИНАР *ат* **1.** Семинар (*в вузе*) / Бийик окъуу юйде бир энчи предметден неда темадан устазны башчылыгъы бла бардырылгъан практика иш. *Студентлени билим алыулары устазны лекциясы бла, устаз бардыргъан семинарла бла чекленмейди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 84. *Кюнлени биринде, ингирге жуукъ, семинаргъа хазырланыргъа библиотекагъа бардым.* «Шуёхлукъ», №13, 117.

2. Семинар (*напр. пропагандистов*) / Къауум адамны бирге жыйып, алагъа энчи усталыкъ берир ючюн неда аланы усталыкъларын ёсдюрюр ючюн бардырылгъан окъуу. *Устазланы семинары. Жерчиликде ишлеген бригадирлени семинары.* ■ *Культура юйню методистлери клубда ишлегенлеге семинарла къурайдыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 118.

СЕМИНАРИСТ *ат.* Семинарист / Семинарияны окъуучусу. *Революция ниетле семинаристлени арасында да жайыла башлайдыла.* «Коммунизмге жол», 1976, № 79.

СЕМИНАРИЯ *ат.* Семинария / Орта энчи билим берген бир къауум окъуу юйлени аты. *[Сослан Нажипге:] Къалайды семинариядажашау, Уфада болум деп ашыгъышлы сорду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 279.

СЕМИР *эт.* **1.** Ожиреть, тучнеть, набирать жир (*о животных*) / Семиз бол, жау бас (*малны юсюнден*). *Семирип тургъан ёгюзле терлеп, жолну букъу этдире, жолда жокку болуп келедиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 204. *Тау жайлыкълада иги семирген жаш малла ингирликде къошну башындан эниш сюрем айлансала, маркъа къозула кибик, секирип ойнайдыла.* «Шуёхлукъ», № 2, 150.

2. Полнеть, толстеть (*о человеке*) / Базыкъ бол (*адамны юсюнден*). *Больницадан чыкъгъанлы жаш бираз семиргенди. Мирзеуден семирирге.* ■ *Къайгъысы болмагъан къара суудан семирир.* (Нарт сёз.) ❍ *[Къыз къарнашына:] «Болуб а меннге не боллукъ эди, олтуруп ашап турама да, семирген этеме»,– деди.* «Къарачай халкъ таурухла», 88.

СЕМИРИУ *и. д. от* **семир** / Семир дегенден *этим ат. Малланы семириулери. Адамны семириую.*

СЕМИРТ *эт.* **1.** Откормить *кого* / Ашатып, багъып, семиз эт. *Атны семиртсенг, жаяу жюрюмезсе.* (Нарт сёз.) ○ *Тракторчу мирзеуню ахшы тирлигин ёсдюрюп жыйса, малчы тууарланы иги семиртсе, пландан артыкъ сют сауса, иш хакъны да кёп аллыгъын биледи.* «Коммунизмге жол», 1978, № 214. *Колхоз малланы семиртесиз, Совхозланы ёсдюресиз, Адамлагъа сюйдюресиз, Унутулмаз малкъар таула.* Шахмырзаланы С., Назмула, 76.

2. Преувеличивать / Сёзню, хапарны д. а. к. башха затны къошуп айт. *Челеклерин жерге салып, Сюртюп терлеген бетин, Хапарны басады къууанып, Тюрлендирип, семиртип.* «Шуёхлукъ», № 8, 13. [*Мариям Джандетге:*] *Сёзню ол къатынча семиртип сёлеширикле табыллыкъдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 88. *Семиртип айтмайма мен ол жылны халын, фашистле къырдыла колхозну хар малын.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 97.

3. Удобрить (*землю*) / Жерге семиртгич къуюп, бай тирлик берирча эт. *Кюлню сакъларгъа керекди, ол жерни семиртирге бек игиди.* «Жазыу ишлени жыйымдыгъы», 18. *Дагъыда талай район жерлени семиртир ючюн къышхы ишлерин иги бажарадыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 44.

СЕМИРТГИЧ *ат.* Удобрение / Бай тирлик алыр ючюн жерни семиртиучю зат. *Минерал семиртгичле. Азотлу семиртгичле. Органика семиртгич.* ■ *Алим лабораторияда калий семиртгичлени хайырлылыкъларыны юсюнден Ленинградда башлагъан тинтиу ишлерин андан ары бардырыргъа онг табарыкъ эди.* «Шуёхлукъ», № 52, 95.

СЕМИРТДИР *эт. понуд. от* **семирт** / Семирт дегенни *къатлануучу айырмасы. Этге бериллик малланы энчи бакъдырып семиртдиредиле.*

СЕМИРТДИРИУ *и. д. от* **семиртдир** / Семиртдир дегенден *этим ат. Малланы жем бердирип семиртдириу.*

СЕМИРТИУ *и. д. от* **семирт** / Семирт дегенден *этим ат. Жерни семиртиу. Сёзню семиртиу.* ■ *Малланы санын ёсдюрюуде, аланы семиртиуде тау жайлыкъланы магъанасы бек уллуду.* «Шуёхлукъ», № 6, 108.

СЕМУР *ат.* Приспособление для процеживания бузы / Бозаны сюзгенде элекни тюбюне салыныучу агъач.

СЕН *бет. алм.* Ты / Бир адамгъа сёлешгенде хайырланылады, экинчи бетни жангызлыкъ санын кёргюзтеди. *Къайдан чыкъдынг, билмедим, Тойгъа келдинг, тепседим, Мени сенсиз жашауум Болмазлыгъын эледим.* «Шуёхлукъ», № 39, 36. *[Хажи-Мусса Исламгъа:] Сен кёргенсе уруш тюзде Палахланы туугъанларын, Бешикдеги сабийлени Ит фашистле буугъанларын.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 105.

СЕНАЖ *ат.* Сенаж / Тууралып, энчи орунлагъа къуюлуп, мал ашха хайырланыр ючюн сакъланыучу кырдык. *Маллагъа бичен, сенаж, комбикорма бериледи. Мюлкле кырдыкдан витаминли ун, сенаж жарашдырадыла.*

СЕНАТ *ат.* Сенат / Бир талай капиталист къыралны (*АБШ-ны, Канаданы д. а. к.*) парламентини огъары палатасыны аты. *Францияны сенаты мамырлыкъны сакълау*

жанлыды. «Коммунизмге жол», 1976, № 48.

СЕНАТОР *ат.* Сенатор / Сенатны члени. *Сенаторла жыйылыуларында къыралны аскер бюджетин къабыл этгендиле. [Генрини] Оюму башхады сенаторладан, халкъгъа излеп тургъанды иги жашау.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 64.

СЕНЕК *ат.* Вилы / Бир талай узун тиши болгъан узун саплы эл мюлк сауут. *Дырын жыяргъа кетип бараса, Сенекчик алып къолунга. Жюрегинг сюйген бир затчыкъ болуп, Чыкъгъа эдим баргъан жолунгнга.* «Малкъар халкъ жырла», 187. *Къолу жокъ, эшик ачады. Сенексизлей тиш чачады, Кёрюнмейди, тюртюп къачады, Къанатсыз, окъча учады.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 55.

■ **Сенек ауузнавильник** / Сенек бла бир кётюргенде алыннган бичен, салам. *Иммолат, жапма тюбюнде эки сенек ауузбиченни жайып, муржар этип, сенегине таянып, сагъышха кирди.* Батчаланы М., Элчилерим, 46. *Ёгюзле да жегиледиле, Чанала да тизиледиле, Кём-кёк сенек ауузлагъа [колхозчула] Сенекле алып киредиле.* «Жилтинле», 240. *Къарап-къарагъынчы бети агъарып, сыйдам мангылайына, сыртлыкъда жангы жыйылгъан сенек ауузлача, терстамгъала тизилдиле.* Къобанланы Д., Таулада тауушь, 68.

СЕНЕКЛИК *ат.* Жердь, пригодная для изготовления вилы / Сенек ишлерге жарарыкъ агъач. *Аппа агъачдан сенекликле бла чалгъы саплыкъла алып келди.*

СЕНИКИ *иелик. алм.* Твой / Сен деген алмашны иелик формасы. *Китап сеникимиди? Ол къарандаш сеникиди.*

СЕНГКИЛДЕ *эт. къарач. къ.* **сенгилде.** *Митька анасыны жылтырагъан алакъытай кофтачыкъ кийилип тургъан имбашларыны бирде, къалтырап, сенгкилдегенлерин кёрдю.* М. Шолохов, Дон хапарла, 141. *Тамараны термилген жаш саплары къысха къысха сенгкилдедиле.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 98.

СЕНКИЛЧЕК *ат.* Качели / *къ.* **къыллыуча.**

СЕННГЕ *бетл. алм. къарач. къ.* **санга.** *Жаным-тиним, Ана тилим! Уллуду сеннге сюймеклигим. Анам берген саугъамса сен, Сеннге къууана ёсгенме мен.* Боташланы А., Сайламалары, 31. *[Къыз жашха:] Мен сеннге барсам, аз насыплыгъа санамаз эдинг кесинги.* Хубийланы М., Алан, 8.

СЕНОКОСИЛКА *ат.* Сенокосилка / Кырдыкны чалыучу эл мюлк машина. *Сенокосилкалагъа бла трактор тартхан басхалагъа ахшы ремонт этилгенди. Сенокосилка кирмезлик жерлени колхозчула къоллары бла чаладыла.*

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ *ат.* Сентиментализм / XVIII ёмюрню аллында Россейде классицизмни жашаудан кенглигине къажау къуралып, сезимге кёп эс бёлюп, адамны, аны жашау болумун, табийгъатны идеализировать этгени бла энчи болгъан литература жол.

СЕНТИМЕНТАЛИСТ *ат.* Сентименталист / Сентиментализм жанлы адам.

СЕНТ-МЕНТ *сыф. къ.* **сет-мет I.** *Адамны юсюнде тюкле уа асламын-*

да ууакъ эмда бек сент-мент боладыла. «Естествознание», 87. *Жашла жолну тёбен жанында чырпылагъа атланы тагъып, сент-мент агъачлы къаячыкъладан талагъа тюшгенлеринде, алайда жыйырма чакълы мал.* Семенланы А., Жазыу айла, 38.

СЕНТЯБРЬ *ат.* Сентябрь / Календарь жылны тогъузунчу айы. *Солтан, сентябрьде ингир школгъа кирир акъыл бла, китапла хазырлап, башлады.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 67. *Къасапха сентябрьде къорарыкъ ууаныклагъа жайлыкъланы татымлы отлауларындан ёзге да, кюн сайын жем, хуппеги бериледи.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 67.

СЕНЧА *ат къарач. къ.* **сейна.** *Сенчадан тиширыу къычырыкъ чыкъды.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 25. *Попну къатыны, сенчагъа чартлап чыгъып, Мишканы сермеп чачындан тутду.* М. Шолохов, Дон хапарла, 70.

СЕНГИЛДЕ *эт.* Качаться, колебаться, пружинить/ Къымылда, чайкъал, къалтыра. *Машина, чунгурда сенгилдей-сенгилдей келип, дуппурну къатында тохтады.* «Шуёхлукъ», № 38, 40. *Эфенди башын ары-бери чайкъайды, ол заманда уа аны башында къызыл песини къара чокайчыгъы сенгилдейди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 44.

СЕНГИЛДЕТ *эт.* Качать *кого что;* колебать (*из стороны в сторону или сверху вниз*) / *Къымылдат, чайкъа, къалтырат. Гедра, эки къолчугъун да сенгилдете, ууакъ-ууакъ сёлеше, Малжейни аллына келди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 282. *Суфу... маузер керохун къабы бла бирге сенгилдеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 92. *Бу назму къыйырсыз тенгиз да тюйюл, Кемелени сенгилдете турурча, Алай ол шауданды, жолоучу тохтап, Кийиз къалпагъы бла бир тогъурча.* Бабаланы И., Жетегейле, 27.

СЕНГИЛДЕТИУ *и. д. от* **сенгилдет** / Сенгилдет дегенден *этим ат. Къолларын сенгилдетиу. Арбаны сенгилдетиу.*

СЕНГИЛДЕУ *и. д. от* **сенгилде** / Сенгилде дегенден *этим ат. Арбада сенгилдеу. Ат юсюнде сенгилдеу.*

СЕНГИЛДЕУЮК *сыф.* Качающийся, гибкий / Бюгюлюучю. *Науруз жууап къайтаргъынчы, толу челеклерин сенгилдеуюк суу агъачха илиндирип, инбашына салып, кетерге тебиреди Зурият.* Лайпанланы С., Гургумлу, 22.

СЕНГИЛДЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **сенгилде** / Сенгилде дегенни *араш айырмасы. Арыгъан жашла сенгилдеше келедиле.*

СЕНГИЛДЕШИУ *и. д. от* **сенгилдеш** / Сенгилдеш дегенден *этим ат. Жашчыкъланы къыллыучада сенгилдешиулери.*

СЕНГИЛЧЕК *ат къарач. къ.* **къыллыуча.** *Сабийле паркда, бир бирлери бла эришип, сенгилчекледе ёрге-ёрге учадыла.* ■ *[Халиймат:] Мен, эки багъанагъа чындыны тагъып, сенгилчек этип, анда уча туруучанма.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 188. *[Тюшюнде Акка гаккыланы урлап, сенгилчекге элтип учхан этгенинг ючюн къуйругъунгу, аякъларынгы чыбыкъ бла къыздырама дегенде] Мишка: – Акка, мен быйыл сенгилчекледе учмагъанма! – деп, къор-*

къуп къычырды. М. Шолохов, Дон хапарла, 38.

СЕНГИРЧГЕ *ат.* Кузнечик / Кырдыкда жашап, чыкъырдагъан тауушу этиучю, секириучю къурткъумурсха. *Сенгирчгечик къумурсхадан Быйыл да азчыкъ тиледи: Суукъ хуна къууушлада Ач къалгъанма, болуш,– деди.* Мокъалаеы М., Жугъутур мюйюз, 68. *Сенгирчге ариу ийисли, къалын кырдыкда чыкъырдайды.* Шауалаеы М., Мурат, 78.

СЕП *эт.* 1. Сыпать (*дождь, снег, дождем, снегом и т. п.*) / Къуй, чач (*бюртюклю, къумча д. а. к. затланы*). *Жауун сау кюнню себеди.* ■ *Тауну, тюзню агъартып, къар, тохтамай себеди.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 56. *Суукъ желчик къарны себе, ахсынып, уруш эте, чабады алгъа.* «Жюрек жырлайды», 143. *Суу чынгыл эриниден толкъунларын тёгеди, Суху желде инжилерин себеди.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 64. // Заставить падать (*куда-л. что-л. сыпучее, мелкое*). Бир затны бир жерге къуй, ат (*къумча, ууакъ бюртюклю затланы*). *Буз-къаудан жолгъа юзмез сеп. Къуртланмаз ючюн этге туз сеп. Тылы хыра болмаз ючюн тегенеге бир кесек ун сеп.* ■ *[Бекболат Кюмюшге:] Быллай бир берсем болурму? – деп, тауукълагъа себерге чёмюч бла узалып, кюфден алгъан нартюхюн кёргюзтдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 249. *Эй къызчыкъ, эй къызчыкъ, Ашаргъа сюебиз... Тары сеп бир азчыкъ.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 7. // Сыпать (*отравляющее вещество в глаза, чтобы ослепить*) / Адамны сокъур этер мурат бла кёзлерине уулу дарман къуй. *[Хыйлачыла] Экиси да кенгешдиле: эм алгъа Мазанны кёзлерине сокъур этер дарман сепдиле.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 186. // Сыпать (*зерно под ноги жениха, чтобы его женитьба привела к обилию урожая зерна*) / Бурун жаш юйдегиленнгенден сора мирзеуню тирлиги мол болсун деп аны аякъ тюбюне мирзеу сепгендиле. *Къатын, алып келип, жашны аякъ тюбюне тары сепгенди.* «Малкъар халкъ жомакъла, I, 56. // Сыпать (*под ноги орехи, чтобы более слабый противник, поскользнувшись, упал (у карачаевцев и балкарцев считалось позором убивать лежачего противника)*/ Эки жау бир бирлерин ёлтюрюрге деп тутушханда, кеси жыгъылгъанны ёлтюрген айыпха саналгъанды. Аны эсге алып, онгсузуракъны аякъ тюбюне, учхалап, жыгъылырча зат сепгендиле. *[Асхакъ киши кишичикге:] Ала [жашым бла аны жауу] бир бирлери бла тутушуп башлагъанларында, мен да къатларында эдим. Жау мени жашымдан онглу болуп башлагъанында, мен къоркъдум. Энди аны ёлтюрсе, мени да ёлтюрмей къоймаз, былай этсем а къояр эсе уа деген муратда, жашымы аякъ тюплерине чертлеуюкле сепген эдим.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 203.

2. *кёч.* Сыпать (*снаряды, пули и т. п.*) / Жауну аскерине, тохтамай, кёп окъла, топ окъла д. а. к. затланы ат. *Топла атылып, Жерни чачдырып, Зылдыла кёкге барадыла. Пулеметла да, Автоматла да Чыкъырдашхандан аладыла. Жау не къадар Отла сепсе да Отуна жууап беребиз.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 30. *Ким эсе да Веригинден алгъа ётдю, женгил, къызынып чабады, автоматындан окъла себеди.* «Шуёхлукъ», № 64, 23.

3. Сеять (*семена*) / Сюрюлген жерге урлукъ ат, сал, чач. *Арпа сеп. Кёпжыллыкъ ханс сеп. Нартюх сеп. Сохан сеп. Кендираш сеп.* ■ *Къанатлыладан къоркъгъан тары сепмез.* (Нарт сёз.) *Къаллай ур-*

лукъ сепсенг, аллай мирзеу алырса. (Нарт сёз.) ○ *Халкъ бай, насыплы болсун, Жерни юсю тынч болсун, Будай сепсин, юй къурсун, Халкъ ишлесин, ашасын.* Маммеланы И., Чалгъы, 4. // *кёч.* Распространять среди людей (*слухи, сведения, культуру и т. п.*) / Жай, бер (*акъыл, культура, насып д. а. к. затны*). *Акъылны ёмюр байлыгъын жыйып, Жашау алтын бюртюклерине, Сабанчы урлукъ сепгенча, аланы Сепдинг сен, Казим, халкъ жюреклеге.* Отарланы К., Сайлама, I, 4. *Тору атлы, къурч къылычлы поэт литературабызгъа алтын бюртюкле себип тебиregенлей, Уллу Ата журт урушха жанын-къанын да аямай киргенди.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 24. *[Окъуу шахарчыкъ] алгъын эски жашау эзген жалчылагъа Культураны сепдинг, чырмауун чачдынг.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 18. // *кёч.* Озарять (*осветить*) / Жарыт (*кюнню, айны д. а. к. затланы юсюнден*). *[Кюн] къара туманлада къалып туруп, андан къутулса уа, дуниягъа жарыкъ нюр себеди, ингирлигинде да ызын алтын бетли этип кетеди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 33. *Кёр, жарыкъ жулдуз келбетин тёкдю, зорлукъну чачды, жерге нюр сепди.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 151. // *кёч.* Озарять (*оживить, согреть, пронизать каким-л. чувством, настроением и т. п.*) / Бир тюрлю сезим бла, хал, кёл д. а. к. зат бла биреуню жюрегин жарыт, жылыт. *Сюйген жерим, тенгиз желле, Мийик ауушла. Жюрегиме нюр себедиле Сабий тауушла.* «Жилтинле», 292. // *кёч.* Сеять (*смерть*) / Къыр, ёлтюр (*кёп адамны*). *Балаланы ёксюз этген, палахынгдан туллукъ жетген, Сау дуниягъа ёлюм сепген, Сенсе, уруш, ютюп кетген.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 12. *Жаратмайды [Алий] къалын эмен эшиклерин [къаланы] къабыргъада ёлюм сепген тешиклерин.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

3. Брызгать (*с водой что-л.*) / Чач, чачдыр (*суусун затны*). *Къызчыкъ юй тюпню, суу себип, сыйпады. Наныкъ тахтагъа насос бла суу сепди. Къызчыкъ сохан тахтагъа суу сепди.* // Опрыскивать (*сельскохозяйственные растения ядовитыми растворами, чтобы уничтожить вредителей и сорняков*) / Эл мюлкде битимлеге заранчыланы ёлтюрюр, заранчы хансланы къурутур ючюн алагъа уулу эритмелени, дарманланы бюрк, чач. *Картофха колорад къамыжакъланы къырыр ючюн дарман себедиле.* ■ *Заран салгъан ханслагъа Химик чага этеди: Самолет сабанлагъа Дарман себип кетеди.* «Жарыкъ жолда», 40. // Сеять (*удобрение*) / Тирлик иги болур ючюн жерге, битимлени тюплерине семиртгичле чач, бюрк, къуй. *Сабанланы минг гектарына аммиак селитра сепгендиле.* «Коммунизмге жол», 1970, № 35. *Талай гектар биченликге минерал семиртгич себедиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 50.

СЕПАРАТИЗМ *ат.* Сепаратизм / Биреуден неда бир затдан айырылыргъа, башха, энчи болургъа итинмеклик.

СЕПАРАТИСТ *ат.* Сепаратист / Сепаратизм жанлы адам.

СЕПДИР *эт. понуд. от* **сеп** / Сеп дегенни *къатланыучу айырмасы. Бахчагъа нартюх урлукъ сепдир. Жаугъа автоматдан, тохтамай, окъла сепдир. Халкъгъа жарыкъ, культура сепдир. Сабанлагъа, заранчыланы къырыр ючюн уулу дарман сепдир.*

СЕПДИРИЛ *эт. страд. от* **сепдир** / Сепдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабаннга урлукъ сепдирилгенди.*

СЕПДИРИЛИУ *и. д. от* **сепдирил** / Сепдирил дегенден *этим ат. Урлукъ сепдирилиу тап барады.*

СЕПДИРИУ *и. д. от* **сепдир** / Сепдир дегенден *этим ат. Урлукъ сепдириу. Туз сепдириу. Дарман сепдириу.*

СЕПДИРТ *эт. понуд. от* **сепдир** / Сепдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Арбазгъа суу сепдирт. Бахчагъа нартюх сепдирт.*

СЕПДИРТИУ *и. д. от* **сепдирт** / Сепдирт дегенден *этим ат. Жерге тары сепдиртиу. Урлукъну заманында сепдиртиу.*

СЕПКИЛ *ат.* I. Веснушка, конопушка/ Адамны терисинде (артыкъда бек бетинде) жазгъыда бла жайгъыда бютюнда бек кёрюнюучю саргъылдым неда моргъулдум пигмент тамгъачыкъла. *Жашны акъ бетинде сепкилчиклери эсленедиле.* Хубийланы О., Адамла, 7. *Мор сепкилден толгъан къызылбет къонакъ ёрге тургъанда, Аны гелефейини неден эсе да толгъан хуржунлары энишге тартадыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, II.

2. *В позиции определения:* веснушчатый, конопатый / Сепкил басхан, сепкиллери болгъан. *Къашын-башын тюйюп жюрюйюдю Сапыра, Харам зардан сепкил бети чапыра.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 95. *Сепкил бетли, гитче къызчыкъ Чакъыра эди оюннга. Бармаса уа, ариу кюлюп, Кириучю эди къоюннга.* Гыттыуланы М., Назмула бла поэмала, 95.

3. Родинка / Адамны терисинде туугъан заманындан бери тургъан тамгъачыкъ. *Бир ууртуну башында къара тёгерек сепкилчиги кюмюшге къара сауут жарашханча жарашып, анга артыкъ сюйдюм бере эди.* Семенланы А., Жазыу айла, 53. *Аны [къызны] жаягъында къалам бла тартханча, къара сепкили кёрюнеди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 166.

СЕПКИЛБЕТ *сыф.* Веснушчатый, конопатый / Бетинде сепкиллери болгъан. *Сепкилбет жаш, уллу агъач аякъ бла къайнай тургъан кючлю эм татыулу айранны берди.* Шауаланы М., Мурат, 159. *Сепкилбет Абдуллах, бурун сюеклерин да тургъузуп, ачыуланып къарайды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 166.

СЕПКИЛЛИ *сыф.* Веснушчатый, конопатый / Сепкиллери болгъан. *Суу жагъалада юзмезлеге тёгюлген форель чабакъланы уа къызыл сепкилли кюмюш, окъа къабыргъалары анда-мында жылтырай кёрюнедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 37. *Къара сыртлы, къызыл, къара сепкилли Тау чабакъла сюзедиле кесинде.* «Шуёхлукъ», №41, 64.

СЕПГИЧ I *ат.* Лейка / Суу себиучю адыр. *Къызчыкъ, сепгични келтирип, гюллеге суу сепди.*

СЕПГИЧ II *ат.* Сеялка / Урлукъ себерге хайырланылыучу машина. *Урлукъну да сепгич бла сепдирип, Кирпичлени токну кючю бла кепдирип, Юйлени да уллу кран къалайды, Техниканы ахшылыгъы алайды.* Будайланы Х., Алтын тау, 14.

СЕР *сыф.* 1. Глупый / Тели, акъылсыз. *Бийни сер жумушчусу*

Ашхамда салып келди: «Бийим сени чакъырады, Хайда, жюр, Хашим»,– деди. Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 172. *Казбек тауум, Казбек тауум, ариуум. Сен жасакъ жыйыучу сер патчахладин тюйюлсе, халкъгъа хайырды къарыуунг, Суу, салкъын, жаун лямайса андан.* Къулийланы Къ., Сайламала, II, 398. *Ырахат болмасала да дунияда халла, Бизге тиш билеселе да сер душманла, Тюзлюк жолда баргъан кёп къардаш къыралла Солдат жолдашларыбыздыла, машалла.* «Шуёхлукъ», № 3, 63.

2. Избалованный / Эрке юйренген, бузулгъан, аман къылыкълы. *Зубайда, жангыз къыз болгъанлыкъгъа, сер тюйюлдю.* Тёппелаты А., Жаннетни къызы, 12.

3. *къарач.* Забывчивый, рассеянный / Эсинде тутмаучу, унутуп къоюучу. *Сер къарт.*

■ **Сер бол** 1) поглупеть / тели бол. *Ол аманнга жетген эди, Сюймекликден сер болуп. Сора оноу этген эди, Жюрек бушуудан толуп.* «Жилтинле», 356. *Билим ишде артха къалма, Не махтанчакъ, не сер болма! Алда баргъанладан эсенг, Артха къалгъанлагъа болуш сен.* «Шуёхлукъ», № 52, 18; 2) стать забывчивым / Унутуп къоюучу, эсде тутмаучу бол. *Мен сер болсам да, акъылдан шашмагъанма.* «Шуёхлукъ», № 55, 23.

♦ **Серине кет** *къ.* **сер бол.** *Асхат улу Чотай серине кетерча къарт да болмагъанды.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 50.

♦ **Сер окъ** шальная пуля / Маралып атылмай, къайдан эсе да келип тийген окъ. *Терезени кенге ач!.. Алай айтып Жазгъан эдим жаш кюнлеримде мында. Сынамайын, душман сер огъун атып Тенгим жан ала жатханын къатымда.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 127.

♦ **Сер эт** сделать глупым / Тели эт. *Ахшы къатын аман эрни эр этер, аман къатын ахшы эрни сер этер.* (Нарт сёз.) ○ *Шуёху жокъну насыбы да жокъ, Хар жолоучу излейди нёгер. Жангызланы жаргъа элтеди жол, Жангызлыкъ кимни да сер этеди.* «Коммунизмге жол», 1972, № 256.

СЕРА-ГУРА *сыф. сёл. тил.* Глупый / *къ.* **сер** (*1-чи магъ.*). *Ол сера-гура жашды.*

СЕРБ *сыф.* Сербский / Серблиленики, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Серб литература. Серб тил.*

СЕРБЛИ *ат.* Серб / Югославиягъа кирген Сербияны баш халкъыны адамы. *Серблиле кеслерини жерлери, эркинликлери ючюн кюрешедиле.*

СЕРВАНТ *ат.* Сервант / Юй адырла салыныучу, уллу болмагъан алаша буфет. *Къыз, сервантдан ариу адырла чыгъарып, стол жарашдырып башлады. Сервантны ичи багъалы сауутдан толуду.*

СЕРВИЗ *ат.* Сервиз / Белгили адам саннга деп этилген чай неда аш юй сауутну толу кереги. *Зулкъарней, жукъ айтмай, орта отоугъа кирди да ол сервиз тургъан буфетни аллында тохтады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 49. *Отоугъа киргенлей, стол юсюндеги алтын накъышлы сервиз Зулкъарнейни кёзлерин къаматады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 45.

СЕРГУНА *сыф. сёл. тил. къарач. къ.* **сер.**

СЕРЕДНЯК *ат.* Середняк / Ырысхысы, къолайы кулак бла жарлыны ортасында болуп, жерин, жалчы тутмай, кеси къолу

бла ишлеген энчи мюлкчю элли. *Жарлыла бла бирге середнякланы да бир къауууму революция жанлы болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 49.

СЕРЕЖЕ *ат.* Самодельные лыжи / Заводда угъай, къол бла этилген лыжала. *Сережелерими алып, ойнаучу жерибизге бардым.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 6.

СЕРЕНАДА *ат* 1. Серенада (*песня*) / Италияда бла Испанияда жыйырманчы ёмюрню ортасында сюйген тиширыууна жораланып айтылыучу жыр. *Жаш, сюйген къызыны терезесини тюбюнде тохтап, серенадасын жырлайды.*

2. Серенада (*музыкальное произведение*) / Сюита маллы музыка чыгъарма. *Чайковскийни серенадасы.*

СЕРЖАНТ *ат.* Сержант / Аскерде, милицияда начальник составны кичисини аты эм ол атны жюрютген адам. *Махтанчакъ тюйюл эди, не сансызлыкъ Кёрюнмей эди ишге къарауунда. Эшта къоркъгъанын жауунла билдире, Юйреннген болмаз сержант жашауунда.* Отарланы К., Сайлама, I, 125. *Сержант пулемётну тохтаусуз ишлегенин жалчытыр ючюн, кеси аны артындан чёкдю.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 12.

СЕРИЛ *эт.* 1. *къ.* **серлен** 1. *Мухар ашап керилмез, тели кюлюп серилмез.* (Нарт сёз.) ○ *[Къанатлыла сабийлеге:] Терезени аллында, Жыр айтабыз, серилип, Тюшде бизге сёлеше, Сиз жукъларсыз керилип.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 22.

2. *къарач.* Делать что до устали или вдоволь; выдохнуться; пересытиться *чем* / Бир затны (*ишни*) эрикгинчи, сюйгенинг чакълы эт. *Сёзден серил. Къыз къобузну серилгинчи сокъду. Ойнап серилдик.*

СЕРИЛИУ *и. д. от* **серил** / Серил дегенден *этим ат. Телисине серилиу. Юйюрде кичи болуп серилиу.*

СЕРИЛТ *эт.* 1. *къ.* **серлендир.** 1. *Сабийни асыры бек серилтген иги тюйюлдю.*

2. *къарач.* Надоесть кому *чем* / Биреуню жанындан эт, бездир, эрикдир. *Сёз бла серилт. Башын серилтди.*

СЕРИЛТДИР *эт. понуд. от* **серилт** / Серилт дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню серилтдир.*

СЕРИЛТДИРИУ *и. д. от* **серилтдир** / Серилтдир дегенден *этим ат. Сабийни серилтдириу. Жолда бара, нёгеринги башын серилтдириу.*

СЕРИЛТИУ *и. д. от* **серилт** / Серилт дегенден *этим ат. Сабийни серилтиу. Кесин серилтиу.*

СЕРИНЕ *орун. сёзл. къ.* **терсине.** *Къызгъан ушкокладан чыкъгъан окъла серине кетедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 314.

СЕРИУЮН I *ат* 1. *къ.* **салкъын I** (*1-чи магъ.*). *Ала [суула] ёмюрлюк къарланы Сериуюнюн келтире, Талайдыла саз жарланы, Сансыз жубанчха кире.* Отарланы К., Сайлама, I, 10. *Кюнсюзлеге кюн тилеуюм ючюн, Къызыугъа сериуюн тилеуюм ючюн, О, кеч, манга кючлю, деменгили Кюн!* Зумакъулланы Т., Кёз жарыгъым, 60.

2. *В позиции определения:* прохладный / Салкъын. *Жашил айрыкам Жангил айныйды, Алтын*

кюн тие юсюне, Сериуюн жел да Таукел халкъынгы Себеп болады кючюне. Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 38. *Чынгыл къаяны тешип чыкъгъан тау суучукъла жай чилледе, бетинге сериуюн хауа урдура, мийикден, къыл элекден чыкъгъанча, ууакъ тамычыла болуп, пелиуан черекге къошуладыла.* «Шуёхлукъ», № 51, 57.

СЕРИУЮН II *хал. сёзл. къарач.* Медленно, тихо, умеренно / Тынч, акъырын, шош, ашыкъмай. *Колхозну башха бригадаларында да чюгюндюрню таза жыйылмагъаны, аны жыйыу бек сериуюн баргъаны танылады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 204. *Владимир, жукълагъанча, кёзлерин къысып, сериуюн солуйду.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 8.

■ **Сериуюн бол** замедлиться; сбивать темп; утихнуть / тынч, акъырын бол, шошай. *Белгилисича, бек къоркъуп адам кёп заманны туралмайды, къоркъуу сериуюн бола, болумгъа юйрене, жюреги басылады.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 108. *Жангур аз сериуюн бола келип, жангыдан, отха пагген къуйгъанча, къуюлуп башлады.* «Огъурлу танг», 194. **Сериуюн эт** замедлить, умерить / тынч, акъырын эт, шошайт. *Машинала жюрюшлерин сериуюн этдиле, ит чапхан тауш эшитилди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 159. *Малчыла, былтыр алгъан жюрюшлерин сериуюн этмей, быйыл да барадыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, №164.

СЕРИУЮНЛЕ[1] *эт.* Свежеть, становиться прохладным, охладеть / Салкъыннга айлан, салкъыныракъ бол. *Ингир алагъа бир кесек сериуюнлей башлады.* «Коммунизмге жол», 1974, №129.

СЕРИУЮНЛЕ[2] *эт. къарач. къ.* **сериуюнлен**[2]. *Иш сериуюнлегенди.*

СЕРИУЮНЛЕН[1] *эт.* Стать прохладным / Салкъын бол. *Ингир алагъа хауа бираз сериуюнленди.*

СЕРИУЮНЛЕН[2] *эт. къарач.* Замедлиться; утихнуть / Селей, сел бол. *Дударукъаны жюрегинде жаннган шынкъарт сериуюнлемей кёп жылланы жаннган эди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 121.

СЕРИУЮНЛЕНИУ[1] *и. д. от* **сериуюнлен**[1] / Сериуюнлен[1] дегенден *этим ат. Хауаны сериуюнлениую.*

СЕРИУЮНЛЕНИУ[2] *и. д. от* **сериуюнлен**[2] / Сериуюнлен[2] дегенден *этим ат. Ишни сериуюнлениую.*

СЕРИУЮНЛЕТ *эт. понуд. от* **сериуюнле**[2] / Сериуюнле[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишчиле, алгъан жюрюшлерин сериуюнлетмей ишлейдиле.*

СЕРИУЮНЛЕТДИР *эт. понуд. от* **сериуюнлет** / Сериуюнлет дегенни *къатланыучу айырмасы. Аязчыкъ хауаны сериуюнлетдиреди. Шофёр машинаны жюрюшюн сериуюнлетдиреди.*

СЕРИУЮНЛЕТДИРИУ *и. д. от* **сериуюнлетдир** / Сериуюнлетдир дегенден *этим ат. Юйге жете тебиренде, жаш атны чабыуун сериуюнлетдириую башлады.*

СЕРИУЮНЛЕТИУ *и. д. от* **сериуюнлет** / Сериуюнлет дегенден *этим ат. Дырынны батанлауну сериуюнлетиую чуруму школчу жашланы арыгъанларындады.*

СЕРИУЮНЛЕУ *и. д. от* **сериюнле**[2] / Сериюнле[2] дегенден *этим ат. Кийим фабрикада да жангы жорукъну ишге сингдириую сериюнлеуню киши да жаратмады.*

СЕРИУЮНЛЮК[1] *ат къ.* **салкъын I** (*1-чи магъ.*). *Жай кезиуде юйледе сериюнлюк, къышда уа жылыу сакъланды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 144. *Аллыбызда тардан чыгъа келген жингирик агъарып, ауздан ургъан аяз сериюнлюк этеди.* «Шуёхлукъ», № 27, 35.

СЕРИУЮНЛЮК[2] *ат къарач.* Замедленность / Акъырынлыкъ. *Ишни сериюнлюгю.*

СЕРИЯ *ат.* Серия / Бир бири ызындан келип, ышанлары, хайырланыулары бирча неда бирге ушагъан затла. *Облигацияны сериясы. Кинофильмни 3-чю сериясы. Машиналаны сериясы бла ишлеп чыгъарыу.*

СЕРЛЕН *эт.* 1. Проявить глупость; говорить глупости; дурачиться / Телилик эт; тели затла айт; телилен; безире. *Душман серленсе, бизге зарлана, Аны уллу кюч аман ууатыр. Билебиз: халкъгъа керек заманда Къысыр ташдан да тууады батыр.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 133. *Фашистле керох атып, ары бери секирип, харх этедиле, безирейдиле, серленедиле.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 80.

2. *къарач.* Сер бол 2 (*къ.* **сер**).

СЕРЛЕНДИР *эт.* 1. *кёч.* Баловать / Эркелет. *[Киши къатыына:] Сен жашны асыры серлендиресе, не айтханын да этип тураса.* (Фольк.)

2. *къарач.* Прикидываться глупым / Кесинги телича кёргюзт, телилен. *Жаш кеси кесин серлендире эди.*

СЕРЛЕНДИРИЛ *эт. страд. от* **серлендир** / Серлендир дегенни *зорлаучу айырмасы. Серлендирилген сабий.*

СЕРЛЕНДИРИЛИУ *и. д. от* **серлендирил** / Серлендирил дегенден *этим ат.*

СЕРЛЕНДИРИУ *и. д. от* **серлендир** / Серлендир дегенден *этим ат. Кеси кесин серлендириу. Сабийни серлендириу.*

СЕРЛЕНДИРТ *эт. понуд. от* **серлендир** / Серлендир дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны серлендирт.*

СЕРЛЕНДИРТИУ *и. д. от* **серлендирт** / Серлендирт дегенден *этим ат. Биреуню серлендиртиу.*

СЕРЛЕНИУ *и. д. от* **серлен** / Серлен дегенден *этим ат. Аны [Шамдарийни] самаркъаугъа тап жарашыучу тили серлениуге, махтаныугъа жарашды.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 102.

СЕРЛЕНИУЛЮК *ат.* Баловство, дурачество / Серлениучю хал. *Жашла, серлениулюкню къоюп, ишни башладыла.*

СЕРЛЕНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **серлен** / Серлен дегенни *араш айырмасы. Сабийле, бир бирлерине чам эте, тюртюше, серленише барадыла.*

СЕРЛЕНИШИУ *и. д. от* **серлениш** / Серлениш дегенден *этим ат. Жашла серленишиую тохтатдыла.*

СЕРЛИК *ат* 1. *къ.* **телилик.** *Да къоркъакълыкъ бла серлик Эгизле-*

диле – кёрдюк. Отарланы К., Танг жулдузум, 82. *Мен а санга саугъагъа Келтирирме бир затны, Серлигинги кериат, Жигер къагъыпкъанатны.* Гыттыуланы М., Космонартла, 9.

2. Избалованность / Сер къылыкъ. *Устаз сабийни серлигин жаратмады.*

СЕРИК *эт. къарач.* Становиться рассеянным, забывчивым / Эссиз, унутуучу бол, эсинги дайым бир затдан башхагъа бёлюп тур неда эсинги бир оюмгъа бёлюп, тёгерекдеги затлагъа, кереклисича, эс бёлме. *Жаш серигип барады. Ол къартлыкъгъа хорлатханды, серикгенди.*

СЕРИКДИР *эт.* 1. *понуд. от* **серик** / Серик дегенни *къатланыучу айырмасы. Къыйын жашау аны къартайтды, серикдирди.*

2. Надоедать, морочить голову / Безит, башын тёгерек айландыр. *[Жаш нёгерине:] Тохтачы, башымы серикдирдинг!*

СЕРИКДИРИУ *и. д. от* **серикдир** / Серикдир дегенден *этим ат. Биреуню башын серикдириу.*

СЕРМЕ *эт.* 1. Схватить *что*, схватиться *за что* / Бир затны къолунга терк ал. *«Ауузунгу къыс! – деди бий, Секирип ёрге туруп, Мужураны сермеп, ол Жарлы Хашимни урду.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 173. *Бир къуш, окъ атылгъанлай, арбазгъа мыллыгын атды да, къарап къарагъынчы бир балачыкъны сермеп, мукъут болуп, учуп кетди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 43. *Налжан, арлакъ секирип, терезе ауузунда жылтырагъан къыптыны эследи да аны сермеп алды.* Шауаланы М., Мурат, 182.

2. Выхватить, отобрать, забрать что / Сыйыр, къагъып ал. *Ол китапны мени къолумдан сермеп алды. Къуш тауукъ баланы сермеп кетди.*

3. Взмахнуть *чем* / Бир зат бла силде. *Чалгъы бла серме. Къама бла серме.*

4. *кёч.* Ударить / Ур. *Шарау жолда жукъусурай келген атны къамичи бла сермеди да, лохуна салды.* Толгъурланы З., Эрирей, 38. *Жууукълашдыла ала бир бирге, Хазырлана согъушуугъа кирирге. Акъ атны шиш тургъуза Андемиркъан Сермейди,– атындан жыгъылады хан.* Отарланы К., Сайлама, II, 22.

СЕРМЕЛ *эт. страд. от* **серме** / Серме дегенни *зорлаучу айырмасы.*

СЕРМЕЛИУ *и. д. от* **сермел** / Сермел дегенден *этим ат.*

СЕРМЕТ *эт. понуд. от* **серме** / Серме дегенни *къатланыучу айырмасы. Керим китабын серметди. Исса бычагъын серметди.*

СЕРМЕТДИР *эт. понуд. от* **сермет** / Сермет дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъ эгечини къаламын серметдирди.*

СЕРМЕТДИРИУ *и. д. от* **серметдир** / Серметдир дегенден *этим ат. Киеуню башында бёркюн серметдириу.*

СЕРМЕТДИРТ *эт. понуд. от* **серметдир** / Серметдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Гяпчиге айтып, тепсемегенлени къамычысы бла аякъларын серметдирт.*

СЕРМЕТДИРТИУ *и. д. от* **серметдирт** / Серметдирт дегенден *этим ат. Аллындан китабын серметиу.*

СЕРМЕУ *и. д. от* **серме** / Серме дегенден *этим ат. Алай малта-ялмадыла душманла Ол ёхтем халкъны арслан кишилигин. Сынар ючюн къалмадыла ол ханла Таулу къылычны сермеу кючлюлюгюн.* Отарланы К., Сайламала, II, 209.

СЕРМЕШ [1] *эт.* Сражаться, биться, воевать / Уруш эт. *Кавказны халкъларыны бек ахшы, бек батыр жашлары, тау арсланла кибик, сермешедиле душман бла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 286. *Белоусов деген уста летчик башчысы болгъан эскадрильяны санында ол [Алим] жау бла къаты сермешгенди.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 143.

2. Драться / Бир биринг бла тюйюш, жагъалаш. *Гулоч бла топну уруп, Жокку болуп къуууучу эдик, Басынышып сермешгенде, Инчикни уруучу эдик.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 35.

СЕРМЕШ [2] *ат* **1.** Сражение, схватка, бой / Уруш, къазауат. *Кенг талада ачыкъ сермеш ачарбыз Эм душманны къаукъалакъгъа чачарбыз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Ёлюм аллында къоркъмай да болмайды, Мен бармагъымы унутдум, Ахыр сермешде таукеллик келип, Экеуню мен да улутдум.* «Малкъар халкъ жырла», 228.

2. Драка / Тюйюш. *Солтан, сермеш бир башланнгандан сора, энди аяу жокъду деп, Абдуллахны атдан алып, кеси къамичиси бла къолундан келгенни аямай тюйдю.* Залийханланы Ж., Тау къушла, III.

СЕРМЕШДИР *эт. понуд. от* **сермеш** [2] / Сермеш [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къарамыйыкъ кишичик жашланы бир бирге къозутуп сермешдирди.*

СЕРМЕШДИРИУ *и. д. от* **сермешдир** / Сермешдир дегенден *этим ат. Партизанланы жаула бла сермешдириу.*

СЕРМЕШДИРТ *эт. понуд. от* **сермешдир** / Сермешдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашланы жаула бла сермешдирт.*

СЕРМЕШДИРТИУ *и. д. от* **сермешдирт** / Сермешдирт дегенден *этим ат. Боксчуланы сермешдиртиу.*

СЕРМЕШИУ *и. д. от* **сермеш** [1] / Сермеш [1] дегенден *этим ат. Жарадан къоркъгъан сермешиуге кирмез.* (Нарт сёз.) ❍ *Сермешиуден сау чыкъсанг, Ол да аман тюйюлдю. Алай шахарны алсанг, Ма къууанчлы кюн олду.* Маммеланы И., Чалгъы, 72.

СЕРНЕК *ат къарач. къ.* **сирнек.** *Сёз жокъду, къыз ариуду. Алай а бираз къууду, Ариулугъу мёлекди, Къуулугъу сернекди.* «Жанкъылыч», 217. *Кеслери алларына къалгъан сабийле сернек бла ойнаргъа, от жагъаргъа ёчдюле.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 157.

СЕРОВОДОРОД *ат* **1.** Сероводород / Кукуртлу водород, чириген жумуртханы ийисича ийиси болгъан тюрсюнсюз газ.

СЕРРЯЙ *сыф. ц. диал. къ.* **сер** [2].

СЕРУККУ *сыф. сёл. тил. къ.* **сер** [2] / *Акъбийче былхымсыз, серукку тиширыу эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

СЕРУККУЛАН *эт. сёл. тил. къ.* **серлен.** *Жаш серуккулана башлады.*

СЕРУККУЛАНЫУ *и. д. от* **серуккулан** / Серуккулан дегенден *этим ат.*

СЕРУККУЛУКЪ *ат къ.* **серлик.** *Ол жашны серуккулугъуна адам сейир этер кибикди.*

СЕС *эск. къарач.* **1.** Голос / Тауш, ауаз. *Сеси бла таныргъа.*

2. Звук, шум / Тауш, даур. *Сес чыгъар. Желни сеси.*

СЕСКЕК *сыф. къ.* **сакъ I.** *Сескек кийикле, бир бири ызларындан тизилип, суу ичерге барадыла.* (Фольк.)

СЕСКЕКЛЕН *эт. къарач. къ.* **сескен.** *Бёрюле эчкини бу сёзлерин эшитген бла уллу сескекленип: «Бизни керти да тутдуругъа тебирегендиле», – деп, къачып, думп болуп кетдиле.* «Къарачай халкъ таурухла», 221. *Кийикле, тёгереклерине сакъ къарап, сескеклендиле.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 180. *Ол [Чомур] ызындан келген машиналагъа, ат арбалагъа сескекленип, кёз жетдиреди.* Хубийланы О., Дерт, 6.

2. Всполошиться, засуетиться / Къайгъылы бол, тынчлыкъсыз бол, гузабалан. *Халкъ сескекленди. Къызла, ала танымагъан адам арбазгъа киргенинде, сескеклендиле.*

СЕСКЕКЛЕНДИР *эт. къ.* **сескендир.** *Сызгъыргъан тауш кийикле сескеклендирди.*

СЕСКЕКЛЕНДИРИУ *и. д. от* **сескеклендир** / Сескеклендир дегенден *этим ат. Къарауулну сескеклендириу. Итни сескеклендириу.*

СЕСКЕКЛЕНИУ *и. д. от* **сескеклен** / Сескеклен дегенден *этим ат. Бир зат эшитип сескеклениу. Бёрюлени кёрюп сескеклениу.*

СЕСКЕКЛЕНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **сескеклен** / Сескеклен дегенни *араш айырмасы. Буула, сескекленишип, бираз туруп, уучу жетмез жерге къачдыла.*

СЕСКЕКЛЕНИШИУ *и. д. от* **сескекленииш** / Сескекленииш дегенден *этим ат. Шыкъырт эшитип сескекленишиу.*

СЕСКЕКЛИ I *сыф. къарач.* **1.** Настороженный, встревоженный; испуганный / Сагъайгъан, къоркъгъан. *[Суфият:] Мени биреу тюртгенча, бир къужур сескекли сезим эсими ёрге буруп, онг жаныма, тау сыртлыкъ таба, къарадым.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 54. *Ингир аязчыкъ, тереклени башларын сыйпай, сескекли чапыракълларын акъырын шыбырдатады.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 50.

СЕСКЕКЛИ II *хал. сёзл.* Настороженно, тревожно; испуганно / Сагъайып, сакъ болуп. *Бир бёлек заманны оноулашып, экиси да, тёрт жанларына сескекли къарай, ёзенге тюшюп, нартюх бахчаланы ичлери бла барып, жолгъа чыкъдыла.* «Жанкъылыч», 253. *Кёкенлени къаты бла, тёрт жанына сескекли къарай, жур акъырын жагъагъа тюшдю.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 19. *Сулемен, тёрт жанына сескекли къарай, къоллары бла Сейитден тута эди.* Е. Фортунатова, Окъуу книга, 3.

■ **Сескекли бол** встревожиться, насторожиться; пугаться, испугаться / сагъай, сакъ бол, къоркъ. *Алймат аны [Борисни] сорууларына сескекли болду.* Хубийланы О., Адамла, 96. *Къыш боран улуйду сарнап, Къар кюртледен буруу къалап, Эл сескекли болгъанды бирден, Анга чапхан ач бёрюден.* «Жилтинле», 88. *Хар тауш сай-*

ын жюрек кёлтюрюледи, сескекли болуп. К у б е к л а н ы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 36.

СЕСКЕН *эт. къ.* **элген.** *Къызла челек зынгырдаугъа Сескенип, къарадыла. «Къундуз, бекми ачыйды?» – деп, Ийнекни къаргъадыла.* «Шуёхлукъ», № 20, 41. *Усхар ууахтыда босагъа юсюне сойланып, кюн тууушда жылына тургъан къаражух, кёксюл маскечик, къоркъуу тюш кёрюп уяннганча, сескенип, аягъы юсюне турду.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 121. *Къуш бек къоркъду да кесине, Жауурун келмеди эсине: Сескенди да жерге атды, Ол жашны кёзюне батды.* О т а р л а н ы С., Жаз жылыуу, 43.

СЕСКЕНДИР *эт. къ.* **элгендир.** *Жюрек тамырланы ачы тендирип, Радио суукъ хапар келтирди. Уруннганланы барын сескендирип, Серго ёлгенди деп къуугъун жетдирди.* Т е м м о л а н ы Х., Хорлауланы жырлары, 8. *«Ой!» – деп, къоюнуна от тюшгенча, Баттал къабыргъадан аллына секирип, нёгерлерин сескендирип ызына къарагъанда, Ибрагим, къарынындан тутуп, кюле тура эди.* А п п а л а н ы Х., Къара кюбюр, 76.

СЕСКЕНДИРИЛ *эт. страд. от* **сескендир** / Сескендир дегенни *зорлаучу айырмасы. Сескендирилген кийикле, къачып, думп болдула.*

СЕСКЕНДИРИЛИУ *и. д. от* **сескендирил** / Сескендирил дегенден *этим ат.*

СЕСКЕНДИРИУ *и. д. от* **сескендир** / Сескендир дегенден *этим ат. Адам билмей тургъанлай, артындан шош барып сескендириу.*

СЕСКЕНДИР *эт. понуд. от* **сескендир** / Сескендир дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны сескендирт.*

СЕСКЕНДИРТИУ *и. д. от* **сескендирт** / Сескендирт дегенден *этим ат. Жукълап тургъанны сескендиртиу.*

СЕСКЕНИУ *и. д. от* **сескен** / Сескен дегенден *этим ат. Билмей тургъанлай, айыугъа тюбеп, сескениу.*

СЕСКЕНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **сескен**/ Сескен дегенни *араш айырмасы. Биз къарангы кече агъач ичи бла келебиз, къуругъан бутакъчыкъланы чыкъыртлап тюшгенлеринде окъуна сескенишебиз.*

СЕСКЕНИШИУ *и. д. от* **сескениш** / Сескениш дегенден *этим ат. Бёрюле улугъанны эшитип сескенишиу.*

СЕССИЯ *ат* **1.** Сессия (*напр. Академии наук*) / Учрежденияны белгили заманлада къайтарылып бардырылыучу заседаниясы. *Сессияны бардырыу.* ■ *Законлукъну эм право низамланы кючлеу бла байламлы соруланы Совет кесини сессиясында бир-эки кере да сюзгенди.* «Заман», 1993, № 49.

2. Сессия (*напр. зимняя*) / Бийик эм орта энчи билим берген окъуу заведениялада тохташдырылгъан кезиуледе къайтарылып бардырылыучу окъуу. *Студентлени къыш сессиялары. Къабарты-Малкъар къырал университетни филология факультетинде окъугъанла жаз башы сессияларын жетишимли бошагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 119.

СЕСТРА *ат.* Медсестра / Ауругъанлагъа къараучу учреждения-да, орта медицина билими болгъан адам. *Ариужан эрге баргъынчы*

больницада сестра болуп ишлеучю эди. «Жарыкъ жолда», 155. *Андан [палатадан] кёп турмай биягъы сестра, аны ызындан башына, кюмюшча, акъ чал ургъан орта бойлу адам чыкъды.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 47.

СЕСТРА-ХОЗЯЙКА *ат.* Сестра-хозяйка / Ауругъанлагъа къарагъан, сабий учреждениялада, аш юйледе д. а. к. жерледе мюлкню жюрютюучю адам. *Мария «Октябрь» деген солуу юйню сестра-хозяйкасы болуп ишлейди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 104.

СЕТКА *ат* 1. Сетка (*напр. волейбольная, пружинная*) / Халыдан, жипден, темир чыбыкъдан д. а. к. башха затдан эшилген ау. *Биреу да жерден огъарлакъ тартылгъан темир сетканы юсюнде жюнню айырып бирер жанына тюртеди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 73. *Эшикни ким эсе да ачханын эшитип, тот темир орундукъну сеткасын къыжылдата, тюплери кёпген ауур кёзлерин эшик таба айландырып, бир кесек хыныракъ ауазы бла къычырды.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 132. *Токъсан минутну ичинде эки команда да бир бирлерини сеткаларына артыкъ топ уралмай, тенг болдула.* «Коммунизмге жол», 1977, № 179.

2. Сетка (*для ношения продуктов и т. п.*) / Ашарыкъ неда уакъ затланы ташыргъа халыдан, баудан гитче тешиклери болуп эшилген сумка, хуржун. *Къыз, сетканы картофдан толтуруп, базардан чыкъды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 67. *Жашны сол къолунда ауур сеткасы, онг къолунда уа сумкасы барды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 169.

СЕТ-МЕТ I *сыф.* Редкий / Бирге жетмеген, бир бирден узагъыракъ болгъан. *Налтек баш эринин къалтыратып, сет-мет баш тишлери бла тюп эринин къапды.* Гуртуланы Б., 153.

СЕТ-МЕТ II *хал. сёзл.* Редко / Бирге жетмей, бир бирден узагъыракъ. *Жаланда Сакийнатха кёл этдиргенле чуакъ кёкде сетмет чыкъгъан жарыкъ жулдузла, сора элде иелерин ыразы этерге къадалып юрген итле эдиле.* «Шуёхлукъ», № 9, 26.

СЕТЬ *ат* 1. Сеть (*напр. телефонная, оросительная*) / Жолланы, быргъыла салыннган ызланы бир кенгликде болгъан системасы. *Темир жолланы сети.* ■ *Жылытыучулагъа бла жылытыучу сетьлеге ремонт этиу от этилип башлардан игида алгъа бошалгъанды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 48.

2. Сеть (*напр. торговая*) / Къайда болса да болгъан бирге ушагъан учрежденияланы, организацияланы барысы да биргелей. *Сатыуалыу сеть. Сабий учрежденияланы сети.* ■ *Къыралда энчи орта эм мийик окъуу юйлени сети къурала башланнган эди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 100.

СЕХ *ат.* Засов из длинного толстого специально обработанного ствола дерева (*для ворот*) / Арбазгъа мал эм башха заг кирмез ючюн арбаздан орамгъа чыкъгъан жерге кёнделен салыпыучу къурукъладан бири. *Бар жангылычны тюзетди тюзлюк, Терслеге да тапдырды орунларын. Сехлени ача, эркин этди тюзлюк санга туугъан жеринги тик жолларын.* Отарланы К., Сайлама, II, 7. *Къарамырза, сехлени къатында тохтап, къойланы санаялмаса да, уллу туугарланы санап жибере эди ичине.* Этезланы О., Тарда, 90.

СЕЯЛКА *ат.* Сеялка, сепгич / Урлукъ себиучю машина. *Сабанланы трактор сюрсе, урлугъун сеялка атса, чагасын культиватор этсе, адамлагъа не зат къаллыкъды.* Хубийланы О., Аманат, III, 356. *Ким тракторгъа минди, ким тюзетиучю темир жипни тутаргъа кетди, ким урлукъ машокну кётюрюп, сеялка таба тебиреди.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 99.

СЕЯЛКАЧЫ *ат.* Сеяльщик, сепгишчи / Урлукъ себиучю адам. *Сеялкачыла да белгили болгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 63. *Хар сеялкачыны мардасы белгилиди.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 69.

СЁГЮЛ [1] *эт. страд. от* **сёк** [1] / Сёк [1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Айтылгъан буйрукъ сёгюлмез, сёгюлген бегимез.* (Нарт сёз.) ○ *Биреу биреуню кёзден таша сёксе, Ыннам сёгюлгеннге ёкюл болгъанды.* Зумакъуллланы Т., Кёз жарыгъым, 91. *Гюрбежиде темир тюйюп тургъанса, [Казим] Жырларынгы сёгюлмезча сыргъанса.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, II.

СЁГЮЛ [2] *эт.* Распороться, быть распоротым / Седире (*тигилгенни юсюнден*). *Бу юсюмдеги хужу жыйрыгъым, Ол чыкларындан сёгюлюп, Жарлы Сюйдюмхан сойланып турады, Аузундан къаны тёгюлюп.* «Малкъар халкъ жырла», 129. *Кёлегини жагъасы сёгюлгенин эслеп, ийне, халы хазырлады.* Хубийланы О., Адамла, 30. *Къанлыланы бизге къаршчы ишлери Ёмюрюнде тигилмезча сёгюлюр.* Байқъуллланы Д., Жырла бла таурухла, 6.

СЁГЮЛЮУ [1] *и. д. от* **сёгюл** [1] / Сёгюл [1] дегенден *этим ат. Ныгъышда сёгюлюу. Жыйылыуда сёгюлюу.*

СЁГЮЛЮУ [2] *и. д. от* **сёгюл** [2] / Сёгюл [2] дегенден *этим ат. Чындайны сёгюлюую. Кёнчекни хуржунуну сёгюлюую.*

СЁГЮМ *ат.* Критика, осуждение, порицание / Сёкген, аманлагъан сёзле. *Тенгим, адам жашауда тюбейди кёп затлагъа сёгюмге не махтаугъа, хайыргъа не хатагъа.* «Жюрек жырлайды», 209. *Иги критикагъа сёгюм деген терсди.* «Жарыкъ жолда», 4.

СЁГЮМЛЮ *сыф.* Порочный, предосудительный / Сёгюмге тийиншли. *Сёгюмлю иш. Аны къылыгъы сёгюмлюдю.*

СЁГЮМЛЮЛЮК *ат.* Предосудительность, порочность / Сёгюмю болгъанлыкъ. *Жаш ишни сёгюмлюлюгюн ангылады.*

СЁГЮМСЮЗ *сыф.* Беспорочный, безукоризненный / Сёгюмю болмагъан, адам сёкмезча болгъан. *Сёгюмсюз иш. Сёгюмсюз адам.*

СЁГЮМСЮЗЛЮК *ат.* Беспорочность, безукоризненность / Сёгюмю жокълукъ. *Аны ишинде сёгюмсюзлюк танылады.*

СЁГЮНЖЮ *ат къ.* **сагюнжю 1.** *Эчкилеринг болады ауур сёгюнжю, Улакъларынг болады къазан аш.* «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 20. *Рамазан да, сёгюнжюсюн келтирип, мияланы салгъанча, орундукъгъа эслеп салды.* Семенланы А., Жазыу айла, 92.

СЁГЮНЧ *ат къарач. къ.* **сёгюм.** *Эрден чыгъып, эрге баргъан – эл сёгюнчю, Эри ёлюп, эрге баргъан – эл*

тёренчи. (Нарт сёз.) ○ *Зухура махтаугъа да сёгюнчгеча сакъ бола эди.* (Фольк.)

СЁГЮУ [1] *и. д. от* **сёк** [1] / Сёк [1] дегенден *этим ат. Ишни тамам билмей, биреуню сёгюу айыпды.* ■ *Байла Къасботну жырындан, аны сёгюуюнден бек къоркъгъанлары белгилиди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 156.

СЁГЮУ [2] *и. д. от* **сёк** [2] / Сёк [2] дегенден *этим ат. Эшилгенни сёгюу. Тигилгенни сёгюу. Чалыны сёгюу.*

СЁГЮУ [3] *сыф.* 1. Осуждающий, порочащий, критикующий / Сёгюмлю, айыплаучу. *Сакъламаз киши, Мен къайталмам, не сёгюу, не махтау Сёз да айтмам.* Зумакъулланы Т., Кёз жарыгъым, 24.

СЁГЮУЛЮ *сыф. къ.* **сёгюмлю.** *Сёгюулю сёзле. Сёгюулю статья. Сёгюулю иш.*

СЁГЮУСЮЗ *сыф. къ.* **сёгюмсюз.** *Сёгюусюз къуллукъ. Сёгюусюз иш. Сёгюусюз къылыкъ.*

СЁГЮШ [1] *ат.* Позор, хула, брань / Сёкген, аманлагъан сёзле; бедиш. *Аманны билгени бедиш, сёгюш.* (Нарт сёз.) ○ *Айтдырмасам да махтау бла, Атымда сёгюш къоймам. Мен къаяма, мен таума Деп мен санга айтмам.* «Коммунизмге жол», 1978, № 94.

СЁГЮШ [2] *эт. взаимн.-совм. от* **сёк** [1] / Сёк [1] дегенни *араш айырмасы. Тюйюшгенле бир бирни сёгюше эдиле.*

СЁГЮШ [3] *эт. взаимн.-совм. от* **сёк** [2] / Сёк [2] дегенни *араш айырмасы. Къызчыкъла эски чындайланы сёгюшедиле.*

СЁГЮШЮУ [1] *и. д. от* **сёгюш** [2] / Сёгюш [2] дегенден *этим ат. Бир бирни сёгюшюу. Аман къылыкъланы, адетлени сёгюшюу.*

СЁГЮШЮУ [2] *и. д. от* **сёгюш** [3] / Сёгюш [3] дегенден *этим ат. Эшилгенни сёгюшюу. Тигилгенни сёгюшюу. Эски чалыны сёгюшюу.*

СЁДЕГЕЙ I *сыф.* Косой, не прямой / Къыйыкъ, къыйсыкъ, кёнделен. *Келеме жибип сёдегей жаунда, Жылы от жагъаны эсгереме. Дуниясын унутуп, жолну жанында Ачы жилягъан къызны кёреме.* «Шуёхлукъ», № 66, 61. *Жолгъа ийилген дылгам къаяла жерге сёдегей ауана тюшюргендиле.* «Шуёхлукъ», № 33, 27. *Жаз башы кюнню сёдегей таякълары суу боюнунда ёсген субай назы тереклени жашил къапталларына нюр жая жылтырайдыла.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 20.

СЁДЕГЕЙ II *хал. сёзл.* Косо, наискось / Къыйыгъына, къыйсыгъына, кёнделенине, къынгырына. *Ауана, сёдегей жатып, Жибип заукъ этеди ол Тик къаядан энишге энип, Бауурланып таза суугъа.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 48. *Абидат, турушун алышындырып, тал терекни сёдегей ёсген бутагъындан эки къолу бла тутады.* Къулийланы Х., Эгизле, 90. *Жауун тамычыла да кюн батхан жанындан сёдегей уруп, тама башлагъандыла.* «Шуёхлукъ», № 55, 61.

■ **Сёдегей болушла** *грамм.* косвенные падежи / болушланы баш болушдан къалгъанлары. **Сёдегей сёз** *грамм.* косвенная речь / сёлешген заманда биреуню сёзлерини бойсуннган айтымны болушлугъу бла ангылатылыуу. ***Сёдегей толтуруучу*** *косвенное дополнение / Кеси затны белгилеп, сёдегей болушланы сорууларына жууап бол-*

гъан сёз неда сёз тутуш. Сёдегей толтуруучу бериучю, орунлаучу, башлаучу болушланы бирини сорулларына жуап этеди. Ахматланы И., Жаболаны М., Малкъар тил, 29.

СЁДЕГЕЙБАШ *сыф. сёл. тил.* Крытый покато, на одну сторону / Башы сёдегей болгъан. *Аллыбызда топуракъ бла жабылгъан сёдегейбаш юйчюкле тюбейдиле.* «Коммунизмге жол», 1977, № 126.

СЁДЕГЕЙИНЕ *хал. сёзл. къ.* **сёдегей II.** *Чыракъ жарыкъ, сёдегейине тийип, узун ауанала этеди.* ■ *Бекболат, тюзюнлей къачып бармай, сёдегейине къачып тебиреди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 280.

♦ **Сёдегейине сёлеш** говорить намеками / Къымтымлап, къоллары на бла, адам ангыларча, белгиле кёргюзтюп, оюмунгу, ишни билдирт, айт. *Башхала ангыламазча, жашла бир бирлерине сёдегей сёлешедиле.*

СЁДЕГЕЙЛЕ *эт.* Сделать *что* косым, наклонить что / Сёдегей эт. *Къыз къолунда къагъытны, къыйырындан аз-аз кесе келип, сёдегейледи.*

СЁДЕГЕЙЛЕН *эт. страд. от* **сёдегейле** / Сёдегейле дегенни *зорлаучу айырмасы. Кюнню таякъларысёдегейлене башлагъандыла, уллу тау да, анасы гитче сабийледен бугъунгганча, акъыртын ташайып башлады.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 158.

СЁДЕГЕЙЛЕНИУ *и. д. от* **сёдегейлен** / Сёдегейлен дегенден *этим ат. Сууну жагъасыны сёдегейлениую. Жолну сёдегейлениую.*

СЁДЕГЕЙЛЕУ *и. д. от* **сёдегейле** / Сёдегейле дегенден этим ат. *Сызны сёдегейлеу. Терезени рамасын сёдегейлеу.*

СЁДЕГЕЙЛИК *ат.* Наклонность, кривизна *чего* / Бир затны сёдегей халы. *Чекни сёдегейлиги. Жолну сёдегейлиги.*

СЁЗ *ат* **1.** Слово / Тилни ангыламлагъа, затлагъа, болумлагъа, ышанлагъа, байламлагъа, къарамлагъа багъа бериуде ат атаргъа хайырланылыучу саны. *Хар жылдан бир жангы сёз эшитмеген адам сангырау болур.* (Нарт сёз.) ○ *Чыпчыкъларынг жырлай-жырлай, Жазыучула сёзле ойлай, Тамашаса, жюрек байлай, Нюрлю Нальчик, салам санга!* Шахмырзаланы С., Назмула, 84. *Бир тилде сёзлени башха тилде сёзле бла тамырлары бир, ушаш болуулары кёп затны тюйюмчегиди.* «Шуёхлукъ», № 62, 216.

2. Речь / Тил, сёлеше билмеклик. *Сёз билген сёз бла башын алыр.* (Нарт сёз.) ○ *Патчах къартны сёзге алай усталыгъына сейирсинип, ышарды да, махтап, ахшы саугъала берип ийди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 49. *Баширни сёзге усталыгъын барысы да биледиле.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 358.

3. Разговор, беседа, *что-л.* сказанное / Сёлешмеклик, ушакъ, айтылгъан зат. *Адамны сыфатына къарама, сёзюне къара.* (Нарт сёз.) ○ *Малчыла къатына жетип, саламлашхандан сора, сёз башланды.* «Алчыла», 76. *Кесин сёзге хазыр эте, Кюзгюсюнде сан тюзете, Патчах къатын ышарады.* «Жанкъылыч», 154.

4. *кёпл. сан.* Текст к музыкальному произведению / Музыка чыгъарманы тексти. *«Туугъан жерим» деген жырны сёзлерин Хубийланы Осман жазгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1972 № 144. *Жырланы*

макъамлары ариу, сёзлери терен магъаналы болургъа керекдиле. «Коммунизмге жол», 1978, № 93.

5. Договор, уговор / Эки жаны да, адетдеча, жазма халда алгъан борчларын толтурурча этилиучю келишим. *Сёзню башы къаты болса, аягъы татлы болады.* (Нарт сёз.) ○ *[Алиймырза Ысмайылгъа:] Сёзюбюзню киши эшитмесин, къураялгъанынгча, алтын, кюмюш хазырла. ийнеклеринги сюрюп бармазса тыш къыралгъа.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 77.

6. Обещание, данное слово / Бир затны этерге кесини ыразылыгъы бла алыннган борч. *Сёзюбюзге кертичи боллугъубузгъа ишек жокъду.* «Коммунизмге жол», 1974, № 118. *Ишни ахырына дери Къарамайын, Ёнгелегенсе, сёзюнге чыдамайын.* «Шуёхлукъ», № 13, 35.

■ **Сёз бёлюм** *грамм.* слог / сёзню солууну бир урумуна айтылыучу кесеги. *Сёзде ненча ачыкъ тауушболса, анча сёз бёлюм болады.* ■ **Сёз жёнгер** *къ.* **сёз нёгер.** *Къыз, кесине сёз жёнгер тапмай, тёгерегине къарайды.* **Сёз жокъду** бесспорно / сёзсюз боллукъду, этилликди, этиллиги ишексизди. *Битеу жамаат бир тилли болуп кюрешсе, хар къартны огъурлу сёзю жаш тёлюню жюрегине сингеригине сёз жокъду.* «Коммунизмге жол», 1976, № 88. *Жаш адамла спортну сюйгенлерине, спорт титул алыргъа излегенлерине да сёз жокъду.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 93. **Сёз нёгер** собеседник / Ушакъгъа, сёлешиуге, къатышхан адам. *Сёз нёгери анга жараулу сёз айтса, Аслан узун иничке мыйыкъларын буруучу эди да, шёндю да алай этди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 54. *Сёз нёгери болмай сени жаунг къалгъа эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 112. **Сёз тутуш** *грамм.* словосочетание / айтымда магъаналарына кёре бир бири бла байланнган эки неда андан аслам сёз. *Къарачай-малкъар тилде, башха тилледеча, терминле сёз тутушну жоругъу бла да къураладыла.* «Шуёхлукъ», № 67, 110. **Сёз ючюн** *кириш сёз* например / затланы санай келгенде, алада айтылгъанны ачыкълар ючюн юлгюге жюрютюледи. *Бизни школда иги окъугъан сабийле кёпдюле, сёз ючюн, Асхат, Марат, Юсюп, Аслийжан д. б.*

♦ **Сёз ал** 1) просить слово / сёлеширге эркинлик ал. *Звенону ишчилерин сёге тургъанлай, Хасан, сёз алып, ёрге къопду.* «Алчыла», 82. *Бир къауумла, сёз алып, трибунагъа чыгъып сёлешмей, жерлеринден къычырып башладыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 54; 2) воспринимать, понимать / ал, ангыла. *Алмады сёзюмю [тирмен] таш.– Сагъыш этчи, иги жаш,– Деди манга, шыбырдай, Мен тохтасам бурулмай, Къалайды сени гынтдынг. Кимге жетер да унунг?* Гулийланы М., Кетмегиз зурнукла, 47. **Сёз байла** договориться, ударить по рукам / келиш, сёз тохтат. *Жаш бла къыз сёз байладыла.* **Сёз бегит** *къ.* сёз байла. *Къартла жыйылып кенгешдиле, ишни юсюнден толу сёз бегитдиле.* (Фольк.) ■ *Бу машинанг, кёрейик, Биз айтханны басалса, Алгъын сёз бегитейик: Айып этме, бузулса.* «Жарыкъ жолда», 26. **Сёз бер 1)** Обещать что кому, дать слово кому / бир затны этерге айт. *Апанасха берген сёзюмю толутурама да, элде аны билгенлей, артыкъсыз да ол Къанамат, къаны келлик, тишлик этип ашарыкъды, кеси да ол къызны алама деп айланады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 25. *Къызны ызындан бек кёпле жалынып айланнгандыла, болсада къыз бир адамгъа да сёз бермегенди.* Хочуланы С., Хапарла, 50. *[Азирет:] Муратны ким биринчи болуп аллыма алып келсе, сюйюнчюге жангыз эгечи-*

ми – Абидатны берликме деп сёз берди. «Малкъар халкъ жомакъла», II, 158. 2) дать слово, разрешить выступить / жыйылыуда, кёп адам болгъан жерде барыны да алларына чыгъып сёлеширге эркинлик бер. *Докладны бошагъандан сора, областьны къонакъларына сёз бериледи.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 7. **Сёз бол** поссориться, повздорить / бир биринг бла уруш. *Бир жол Мурат биягъы жалчысы бла сёз болады.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 14. *Дюгербий Ибрахим бла къуруда сёз бола тургъанын билеме.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 60. **Сёзге ал** *къ.* **сёзюн эт.** *Жашны эл сёзге алды.* (Фольк.) ■ *Арба узайды узакъгъа. Къызны сёзге алдыла. Не айтханларын ким билсин? Даулаш бола къалдыла.* «Шуёхлукъ», № 20, 38. **Сёзге къал** стать притчей во языцех / сёзлюк бол, ауузгъа тюш. *Къыз, хатасы болмай тургъанлай, сёзге къалды.* **Сёзге къара** плясать под чужую дудку / кимни болса да айтханына къара, бир затны кеси акъылынг бла этме. *Сау сегиз жылны сакъладым, Энтда сакъларма ёлгюнчю, Адам сёзюне къарамам, Кеси халынгы кёргюнчю.* (Фольк.) ■ *Анам кимни болса да сёзюне къараучуладан тюйюл эди.* «Шуёхлукъ», № 27, 14. **Сёзге сал** склонять, молоть косточки / сёк, сёзюн эт. *Азамат Аминатха айтды, Къундузну сала сёзге.* «Шуёхлукъ», № 20, 42. **Сёзге тюш** *къ.* **сёзге къал.** *Сёзге тюшген – отха тюшген.* (Нарт сёз.) ○ *Душман оту жетди бизге, Терслик болду бу жол тюзге, Башыбыз тюшдю сёзге, Эриши кёрюндюк кёзге.* Гадийланы И., Санга айтама, 195. **Сёзде къалды** остался на словах / Этерге айтылгъанлыкъгъа, этилмей къалды. *Чыгъарыу планла, борчла къагъытда, сёзде къалып кете эдиле.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 194. **Сёз жетдир 1)** сказать, подсказать, сообщить что кому / айт, билдир. *[Сафарны жыйыны] Анга [Юсюпге] бир сёз жетдирирге керекди.* Хочуланы С., Хапарла, 67. *[Мурадин тенгине:] Жюрегинги туугъан журтунга тансыкълыкъ къыйнагъан жерчигине, жауча, жумушакъ тенглик сёзюмю жетдирип, бетинги жарытайым.* Гадийланы И., Санга айтама, 4; 2) задеть *кого* словом / ауузунгу тыйма, кимге болса да сёлеше айлан. *Жаш къаты бла озгъан къызлагъа сёз жетдире барады.* **Сёз жутмайды** не терпит чьего-л. замечания, нравоучения, поучения и т. п. / адам айтханны сюймей, жууап къайтарады, биреуню айтханына тёзмейди. *Бирда жутмаз сени айтхан сёзюнгю, Сен тебинсенг, алып къояр кёзюнгю.* Будайланы Х., Алтын тау, 40. *[Къайын ана келиннге:] Юйде сёзню эл ичинде Жаншайса: сёз жутмайын, Жууап этип башлайса.* Зумакъуллары Т., Къаяда гюлле, 72. **Сёз жюрют** 1) сплетничать, распространять клевету / сёз эт, сёз жай. *[Жамий Зубайгъа:] Мени сёзюмю жюрютгенден башха ишинг жокъмуду, ауузунгу нек тыймайса.* «Шуёхлукъ», № 38, 104; 2) договариваться, вести переговоры / сёз тохтатыр, жарашдырыр, бир келишимге келтирир ючюн айлан. *Къыз бла жашны ортасында сёз жюрютген жууаплы ишди.* **Сёз изле** *къ.* **сёз къозгъа 1.** *Бир зат уртлагъанлай, ол сёз излеп башлайды.* **Сёз къапчыкъ** краснобай, болтун / сёзге уста, жаншакъ. *Жашчыкъ, гитчечик болгъанлыкъгъа, турушунлай сёз къапчыкъды.* **Сёз къозгъа 1)** искать повод, причину для ссоры, скандала / урушургъа, тюйюшюрге чурум изле. *Тынч олтуруп тургъанлай, Токай, сёз къозгъап, Аныуаргъа илинди. Къанбермезлары андан ары сёз къозгъамадыла.* Шауаланы М., Мурат, 24;

2) поднять вопрос / бир затны юсюнден сёлеш, сёз башла. *Кирпични сыннган ууагъын хайырландырыуну юсюнден сёз къозгъармы эдик? – деди Аскер.* «Жанкъылыч», 262. *Колхозда тонгуз ферма къурауну юсюнден сёз къозгъалды.* Кацийланы Х., Тамата, 75. **Сёз къош 1.** добавить, дополнить, высказать свое мнение / айт, толтур. *Къасым башын булгъап, сёз къошаргъа сюймеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 82. *Сакийнат да андан ары сёз къошмай, солуун къысха-къысха ала, иги кесек турду.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 7.

2. Вмешаться в разговор / билмей тургъанлай, сёлеше тургъанлагъа къошул. *Къазий тынгылап тургъан болмаса, сёз къошмады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 80. *Артем ол айтхан хапаргъа сёз къошмай тауушсуз тынгылайды.* «Шуёхлукъ», 1963, № 13. *Жашла, ауузларында къууатлары болгъанча, тынгылайдыла, ахшыды, аманды деп, абаданланы сёзлерине сёз къошмайдыла.* «Шуёхлукъ», № 63, 73.

Сёзню ачыкъ сал поставить вопрос ребром / бир затны, уяла, буюгъа турмай, ачыкъ айт, сор. *[Дауут Мурадиннге:] Саугъаны жарата эдим, алай юйдеги: «Не мен, не ол»,– деп, сёзню ачыкъ салгъанды да, сабийчиклени анасыз ёсдюралмазлыгъымы билип, юйдегини сайлагъанма.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 128. *Къатынын къояргъа Аминнге секретарь къуллугъу эркин этмейди, ол заманда аны намысы тюшер; «Къояма»,– деп, сёзню ачыкъ салса да, халгъа кёре, къатын онглу болур.* Кацийланы Х., Тамата, 71. **Сёзню башхагъа бур** сменить тему разговора; перевернуть пластинку / сёз баргъан затны къоюп, башха затны юсюнден айт, сёлеш. *Къартчыкъ, абызырап, тёгерегине къарады да, сёзню башхагъа бурду.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 18. *Жаш къым-тым болду, сёзню башхагъа бурур акъылгъа кирди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 11. *[Ибрахим Дюгербийге:] Тохта, тохта, сен сёзню башхагъа бурма да, айтыргъа айтханынгы айт.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 168. **Сёзню зыбырын башла** грубить, дерзить / хыны, адепсиз сёлеш. *Чомур, тюз сёлешиу бла атасындан башын алалмазлыгъын танып, сёзню зыбырын башлады.* Хубийланы О., Дерт, 50. **Сёзню къысхасы** одним словом, короче говоря / къысха айтханда. *Сёзню къысхасы, Харун маллагъа барыргъа сюймейди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 215. **Сёзню татыусузгъа ий** принять неприятный оборот (*о разговоре*) / тапсыз сёлешип башла. *Жашла алгъа лакъырда эте келип, артда сёзню татыусузгъа ийдиле.* **Сёзню чорт сал** *къ.* **сёзню ачыкъ сал.** *Тейри, Ыйналукъ кёрген Зурум сёзню чорт салып къояргъа да артха турмаз.* Толгъурланы З., Эрирей, 29. **Сёзню эки этме** выполнять сказанное быстро, безотлагательно, безоговорочно / айтылгъаны терк, артха салмай, толтур, эт. *Таматаны сёзюн эки этмеген таулуланы адетиди.* **Сёз сёзню айтдырыр** слово за словом / жаншай кетгенде, айтмазлыгъын айтып жиберирге. *Сёз сёзню айтдыра, хапар уллугъа кетди.* (Фольк.) ■ *[Хажос Кертибийге:] Биз былайда афендини юсюнден сёз бардырмайбыз. Мен афенди болургъа да излемейме. Къалай эсе да сёз сёзню айтдырып жиберди ансы.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 19. **Сёз тауус** договориться о свадьбе, совершить помолвку / юйленирге, бир юй болургъа келиш. *Сёз тауусулуп, иши тынып тургъан къыз сёлеше турады былай, онгуна, солуна урдура.* Хубийланы О.,

Дерт, 186. *Киши сёз тауусуп, болжал берип, андан ары айланнганды.* «Къарачай халкъ таурухла», 52. **Сёз тиле** просить слово / сёлеширге эркинлик изле. *Председательден сёз тилеп, жеримден ашыкъмай турдум, трибунагъа чыкъдым, зем-зем суудан бир стаканны ичип, сёлешип башладым.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 37. **Сёз тылпыу** *къ.* **сёз 2.** *Бюгече да аны [Сарыбийни] ауазы, сёз тылпыуу бирсиледен эркин, ийнаныулу чыгъады.* Этезланы О., Тарда, 81. *Анамы сёз тылпыуу къулагъыма эшитиледи.* (Фольк.) **Сёз урум** слово, речь / адамны айтханы, сёзю, сёлешгени. *Таулан хар кимни сёз урумундан бир тюрлю ангылап: «Сени къарын ауруунгу да билеме»,- дегенча, башын булгъап къарайды.* Хубийланы О., Аманат, 128. *Сабийлени сёз урумларына кёре, юйге бармай, школда сакълап турлукълары белгили болду.* Семенланы А., Жазыу айла, 132. *Ууакъ къуш-мушларына, сёз урумларына къарагъан адам былайда болумну жанаргъа жетип тургъан отха ушатырыкъ эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 42. **Сёз чыгъар** злословить / сёз эт, сёз жай. *Къызны юсюнден ким эсе да тапсыз сёз чыгъаргъанды.* **Сёзю барады** имеет влияние, проводит свое мнение / айтханын этдиреди. *Эфенди, сёзю бармай башлагъанын кёргенде, элде тилчилени бек озгъуру – Биймырзаны шагъатха табып, сёзню ачыкъ сала башлады.* Шауаланы М., Мурат, 155. *Хан къызын чакъырды да, Аямай кёп сёлешди. Ол не кёп сёлешсе да, Сёзю бармазын билди.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 195. **Сёзю ётеди** *къ.* **сёзю барады.** *[Сапар Наныкъгъа:] Мынга [Чомургъа:] кимни сёзю ётерге боллукъду?* Хубийланы О., Дерт, 54. *[Зурум Гыжыгъа:] Сапар болмаса, алагъа [Сапарны жашларына] сёзю ётерик киши жокъду.* Хубийланы О., Дерт, 88. **Сёзю жерге салынмайды** его беспрекословно слушаются / айтханы терк, сёзсюз этиледи. *Жаш, къартны сёзюн жерге салмай, аны тилегин сылтаусуз къабыл этгенди.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 19. *Гынадукъну сёзю жерге салынмагъанды.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 20. **Сёзю ауузунда къалды** он не смог высказаться / айталмады, сёлешалмады. *Азаматны сёзю ауузунда къалды: дорбунну ичинден чыгъып, бир жаныуарчыкъ аны къаты бла шып деп ётюп, арлакъда ташлы котургъа кирип, букъду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 49. **Сёзюн артха алды** он отказался от своего слова / кесини айтханын, берген сёзюн этмезлигин айтды. *Следователь кесини сёзюн артха алды.* «Шуёхлукъ», 64, 41.

Сёзюн ауузундан ал прервать чью-л. речь / айта тургъанны тохтат, сёлеширге, айтыргъа къойма. *[Хажи-Осман Кертибийге:] Мен сеннге тамата, кичи айырмай тебиregенсе, тамата къачымы этмегенсе дейме, сен а энтда мени ауузумдан сёзюмю аласа.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 16. **Сёзюн ауузуна ашады** он не выполнил обещанное, не стал хозяином своего слова / сёзюне ие болмады. *Ётюрюкчю сёзюн ауузуна ашады.* **Сёзюн бёл** *къ.* **сёзюн ауузундан ал.** *Сёзюнгю бёлдюм, ауруунгу Аллах бёлсюн.* (Нарт сёз.) ○ *Старшина, артыкъ жаратмай, къартны сёзюн бёлюп, ауузуна чапды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 104. *[Мариям Муссагъа:] Сёзюнгю игилик бла бёлейим, айып этме, ауузунга чапханыма.* Хубийланы О., Аманат, I, 92.

Сёзюн желге атды он бросил свои слова на ветер / Бошуна жаншады. *Жаш сёзюн желге ата айланнган-*

ладан бириди. ■ *Кериуан сёзюн желге атыучу болмасын.* Б о т а ш л а н ы И., Пьесала, 198.

Сёзюне ие болду *къ.* **сёзюнде турады**. *Эсеплеу ачыкълагъаннги кёре, Гуят улу сёзюне ие болгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 224. *Къалайды халы-хауасы? Сюймеклик бла арасы? Биллезми сюйгенни сюе, Болмазмы сёзюне ие.* «Жанкъылыч», 39.

Сёзюне кертичи болду он сдержал свое слово, стал хозяином своего слова / айтхан сёзюн толтурду, айтханын бузмады. *[Хажи-Бекир] Мен сёзюме кертичи болуучума.* Г у р т у л а н ы Э., Жанбермез Асланбий, 12. *Механизаторла, сёзлерине кертичи болур ючюн, нартюх себиллик жерлени кезиуюнде тырнауч этип, ахшы жарашдыргъандыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 72.

Сёзюне табылды *къ.* **сёзюнде турады.** *[Онглу жуукъла] тап тюшселе, бир бириникин урлайдыла. Айып болмаз бегим бузгъан алагъа, Ышанмазча ата-ана балагъа, Сёзлерине табылмайын къоярла, Ышандырып, эшигинги жабарла.* Б у д а й л а н ы Х., Алтын тау, 33.

Сёзю таш атдырады быть острым на язык / Ачы, жютю, хиликге этип, чанчып, къабып сёлешеди. *[Эллиледен бири:] Дуиман мынга [Ибрахимге] къатылсын! Сёзю таш атдырады да! – деп, ышарды.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 32.

Сёзю таш атдыргъан имеющий острый, злой, колкий язык / ачы тилли, жютю сёзлю. *Ол сёзю таш атдыргъан жашды.* **Сёзюнде турады** он держит свое слово, хозяин своего слова / айтхан сёзюн бузмайды, айтханына кертичи болады. *Сёзюнде турмазлыкъ бла сёз тауусма.* (Н а р т сёз.) ○ *Къайсын, бир кюн бирни, башха кюн башханы айта турмай, сёзюнде тургъан адамды.* «Шуёхлукъ», № 36, 19. **Сёзю чапыракъдан ётмейди** не может повлиять на *кого-что* / Сёзю бармайды, айтханын этдиралмайды. *Жарлыны сёзю чапыракъдан ётмез.* (Н а р т сёз.) ○ *Жеримиташлары! Сизнича, тёзюп Къыйынлыкълагъа таукел тюбегенме, Чапыракъдан ётмегенде да сёзюм. «Хо, насыбым кюйюп къалмаз!» – дегенме.* М о к ъ а л а н ы М., Къушну ауанасы, 24. *Сёзю чапыракъдан ётмезлигин билгенинде, Назбий тилегин тюрлендирди.* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз кечеле, 81. **Сёз эт** сплетничать, перемывать косточки / биреуню юсюнден аман сёз жай, чыгъар. *Биреуню сёзюн этген сени юсюнгден да этер.* (Н а р т сёз.) ○ *Къатынла сёз этерге тапсала, аналарына жангыдан туудыла.* К ь о р к ъ м а з л а н ы К., Горда бычакъ, I, 53. *«Къасым бла Хаширни аралары бла къара киштик озгъанды», – деп, танышлары сёзлерин этгенли иги кесек заман кетди.* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз кечеле, 85.

СЁЗЛЕУ *ат грамм.* Наречие / Тилни ишни не халда этилгенин ачыкълаучу, анга багъа бериучю кесеги. *Айтымда сёзлеу кёбюсюнде болум болады. Хапарчыла сёзлеуден къуралыргъа да боладыла.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 282.

СЁЗЛЮ *сыф.* **1.** Разговорчивый, болтливый / Кёп сёлешиучю; жаншакъ. *Кёп сёзлю намыс тапмаз.* (Н а р т сёз.) ○ *Жукъа адам сёзлю болур.* (Н а р т сёз.) ○ *Бийнёгер бюгече Токъалны сёзлю болгъанына сейирсинди.* А п п а л а н ы Х., Къара кюбюр, 135.

2. Речистый, красноречивый / Сёз уста, чемер. *[Хажи-Дауут:] Шамдагъа менден табыракъ сёзлю, батыр кёллю келечи керекди.* Б а т ч а л а н ы М., Элчилерим, 93.

СЁЗЛЮК [1] *ат.* Словарь / Ичинде сёзлери энчи жорукъ бла (алфавитге кёре) тизилген, аланы магъаналары ачыкъланнган неда башха тилге кёчюрюлген китап. *Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгю. Орфография сёзлюк. Орус-къарачай-малкъар сёзлюк. Къарачай-малкъар-орус сёзлюк. Этимология сёзлюк.*

СЁЗЛЮК [2] *ат.* Предмет обсуждения, осуждения, разговора / Сёзге тюшмеклик – ауузгъа тюшмеклик, хапарлыкъ. *Машина керек эсе, аны не сёзлюгю барды, Хаким хазырды.* «Коммунизмге жол», 1975, № 57. *[Кучук Хажиретге:] Урушха барыуну кёп сёзлюгю жокъду. Ким биледи, сен тюз болургъа да болурса. Уруш бошалып, ёлмей сау къалсам, айхай да барырма сабийлеге.* Зокаланы З., Солуу кюн, 72.

■ **Сёзлюк бол** быть предметом злословия, клеветы / сёзге къал, сёзге тюш (*къ.* **сёз**). *Сёзню къуугъан сёзлюк болур.* (Нарт сёз.) ○ *Сёзню сюйгенни башы сёзлюк болур.* (Нарт сёз.) ○ **Сёзлюк эт** ославить, сделать предметом злословия, клеветы / сёзге къалдыр, сёзге тюшюр. *Аманнга тагъылгъан башын сёзлюк этер.* (Нарт сёз.) ○ *Тиширыуну жангили башын сёзлюк этер.* (Нарт сёз.)

СЁЗСЮЗ [1] *ат ц. диал. къ.* **сёсю.** *Ол жёрмеден эсе сёзсюзню бек сюйюучюдю.*

СЁЗСЮЗ [2] *сыф.* Лгун, обманщик / Ётюрюкчю, сёзюне кертичи болмагъан, сёзюне табылмагъан. *Кёлсюзден сёзсюз тууар.* (Нарт сёз.) ○ *Сёзсюз адам – тюпсюз челек.* (Нарт сёз.)

СЁЗСЮЗ [3] *хал. сёзл.* 1. Безусловно, бесспорно, несомненно / Ишексиз, кертиси бла да. *Бу шёндюгю тёлюню къадары сёзсюз иги боллукъду.* «Шуёхлукъ», № 13, 7. *Азот жетишмесе уа, будайдан тирлик алыу, сёзсюз азаяды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 217.

2. Молча, безсловесно / Тынгылап, сёз айтмай. *Данияр бла Жамийла сёзсюз, тауушсуз бир кесек турдула.* «Шуёхлукъ», № 27, 31. *Бекболат хапаргъа, тишлерин къаты къысып, сёзсюз тынгылап турады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 360.

СЁЗСЮЗ-ДАУУРСУЗ *хал. сёзл.* Мирно, спокойно, бесшумно / Таууш этмей, тынч, жарашып. *[Жаш анасына:] Чыртда болмай эсенг, келин, къайгъыны да сабыр этейик, ана-балача, сёзсюз-дауурсуз жашайыкъ.* Хубийланы О., Дерт, 204.

СЁЗЧЮ *ат.* Склочник, сплетник, клеветник / Тилчи, сёз этиучю. *Сёзчю адам чёпню терек этер.* (Нарт сёз.) ○ *[Старшина:] Ортабызда бузукъ, тилчи, сёзчюле бардыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 110.

2. *В позиции определения:* склочный / Адамны сёзюн этиучю. *Береме десе да, Берип къоялмайды. Сёзчю къатынлагъа сормайын, Ой осу эте, ой бусу эте Аны отуз жылы озмайын.* «Къарачай халкъ жырла», 246.

СЁЗЧЮЛЮК *ат.* Интриганство, склочность / Тилчилик, адамны (*адамланы*) сёзюн этиучю къылыкъ. *Сёзчюлюк аман адамны ышаныды.* ■ *[Къайынла] келтирирле тажалны. Ол аланы ыйманларын сатдырыр, Ёмюрлерин жиляу бла батдырыр. Сёзчюлюкге къалдырсала атларын, Экинчиде киши басмаз къатларын.* Будайланы Х., Алтын тау, 54.

СЁК [1] *эт.* Охаивать, поносить, хулить *кого* / *Аманды де, аманла; антоними: махта. Адамны ташада сёкме, туурада махтама.* (Нарт сёз.) ○ *Бизни не сёгюп кюрешселе да, Хурметли къуралгъанды жашаубуз. Ахшы юлгю болгъанды жерде кёп халкълагъа, Мамырлыкъ ючюндю бизни тюзлюк дауубуз.* «Шуёхлукъ», № 3, 59.

СЁК [2] *эт.* 1. Пороть, распарывать, отпарывать *что* / Бир затны тигилген жеринде халысын кесип, экиге айыр. *Тикген къыйын, сёкген тынч.* (Нарт сёз.) ○ *Жыйрыгъын жууарыкъ болса, ол къозу къапны сёгюп, кюбюрге салады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 265. *Къатын жастыкъчыкъны къара тышын сёгерге кюрешеди.* «Жарыкъ жолда», 157.

2. Разматывать, распускать, раскручивать / Чулгъаннган затны седирет, чач. *Батырбек, ушкоклары гырмыкларын сёгюп, жерге, бармакълача, тизип сайлайды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 85.

3. Разматывать, распускать, расплетать *что* / Эшилген затны чач, буз, бошла. *Жансурат, эшмелерин сёгюп, жангыдан эше эди.* «Шуёхлукъ», № 53, 29.

СЁКДЮР [1] *эт. понуд. от* **сёк** [1] / Сёк [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаш, игиокъумай, жыйылыуда кесин сёкдюрдю. Тенглеринден артха къалып, кесин сёкдюрмез ючюн, къыз кече кюн да къадалып окъуйду.*

СЁКДЮР [2] *эт. понуд. от* **сёк** [2] / Сёк [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къыз пальтосуну жагъасын сёкдюрдю. Жаш, кёнчегини бучхагъын сёкдюрюп, тар этдирди.*

СЁКДЮРТ [1] эт. понуд. от **сёкдюр** [1] / Сёкдюр [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишлемегенлени сёкдюрт.*

СЁКДЮРТ [2] эт. понуд. от **сёкдюр** [2] / Сёкдю [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Чалманны сёкдюрт. Эшилгенни сёкдюрт.*

СЁКДЮРТЮУ [1] *и. д. от* **сёкдюрт** [1] / Сёкдюрт [1] дегенден этим ат. *Тенгин сёкдюртюу айыпды. Сюймеген адамын сёкдюртюу.*

СЁКДЮРТЮУ [2] *и. д. от* **сёкдюрт** [2] / Сёкдюрт [2] дегенден *этим ат. Чындайын сёкдюртюу. Жюн кёлегин сёкдюртюу.*

СЁКДЮРЮУ [1] *и. д. от* **сёкдюр** [1] / Сёкдюр [1] дегенден *этим ат. Атасын-анасын сёкдюрюу. Кесин сёкдюрюу.*

СЁКДЮРЮУ [2] *и. д. от* **сёкдюр** [2] / Сёкдюр [2] дегенден *этим ат. Чач эшмелерин сёкдюрюу. Эшгенин сёкдюрюу.*

СЁЛ *сыф. къарач. къ.* **сел.** *Тауушчыкъмайды, хар зат сёлдю.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 164.

■ **Сёл бол** сел бол (*къ.* **сел**). *Тойну тауушу сёл болду.* ■ *Кюлкю бираздан сёл болду.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 20. *Толкъунла, ууала-ууала, сёл болдула.* Къубекланы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 14.

■ **Сёл эт** сел эт (*къ.* **сел**). *Сохтала кюлкюню сёл этдиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 157.

СЁЛЕШ *эт.* Говорить / Бир зат айт. *Баймырза, уллу бурунун да тарта, жёткере, мыйыкъ тюбюнден ышара, Хасан эфендини кёлюне жарарча сёлешди.* Шауаланы М., Мурат, 155. *Председа-*

тельден сёз тилеп, жеримден ашыкъмай турдум, трибунагъа ашыкъмай чыкъдым, зем-зем суудан бир стакан ичип, сёлешип башладым. Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 37.

2. Беседовать, разговаривать / Ушакъ эт. *Ийдингми сен келечи Алакёз субай Суугъа? Сёлешдингми сен энчи Бир ауздан ауузгъа.* «Жилтинле», 357. *Къонакъ Къасымны кеси бла, кёл кенгдиргинчи сёлешип, къайтыр мурат бла келе эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 10. *Кюнлени биринде Бийберт Азаматны энчи алып сёлешди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 39.

3. Владеть *каким-л.* языком / Тилни билип, ол тилде оюмунгу айт. *Эшитемисе, комбайн, Ненча тилде сёлешип, Ишлейди тох тамайын, Муратына жетиишип.* «Жарыкъ жолда», 22. *Марисяны тауча алай шатык сёлешгенине кёп заманнга дери сейир этип турдум.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 43.

4. Выступить / Адамланы алларында къаллай да болсун бир затны юсюнден айт, алагъа бир зат билдир. *Жыйылыуда сёлеш. Доклад бла сёлеш. Радио бла сёлеш. Студентлени алларында сёлеш. Иги сёлеш.*

СЁЛЕШДИР *эт. понуд. от* **сёлеш** / Сёлеш дегенни *къатланыучу айырмасы. [Къандаур Сафаргъа:] Жокъду мени сизге берирге артыкъ малым, мындан ары мени сёлешдирмей ариулукъ бла кёзюмден къорагъыз.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 29. *Асият эрин олсагъат окъуна таныгъанлыкъгъа, анга сейирсинип, тилин сёлешдиралмагъаны себепли, къайын атасыны соруууна да жауап къайтармады.* Зокаланы З., Солуу кюн, 37.

СЁЛЕШДИРИУ *и. д. от* **сёлешдир** / Сёлешдир дегенден *этим ат. Келинни сёлешдириу. Таматаны сёлешдириу.*

СЁЛЕШДИРТ *эт. понуд. от* **сёлешдир** / Сёлешдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Жыйылыуда сёз берип сёлешдирт. Жаш атасын таматагъа сёлешдиртди.*

СЁЛЕШДИРТИУ *и. д. от* **сёлешдирт** / Сёлешдирт дегенден *этим ат. Жыйылыуда сёлешдиртиу. Халкъны аллында сёлешдиртиу.*

СЁЛЕШИУ *и.д. от* **сёлеш** / Сёлеш дегенден *этим ат. Ахшы бла сёлешиу - балгъа шекер атханлай, аман бла сёлешиу – итге сюек атханлай.* (Нарт сёз.) ○ *Солтан-Хамид сёлешиучю эди, Киров бла олтуруп.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 101. *Сёлешиу тынчды дейдилє бирле, Тынчмыды, не оюм этесиз сиз? Да аны кимден да иги биле, Тынгылагъанлай жашайды тилсиз.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 23.

СЁЛЛЕН *эт. къарач. къ.* **селей.** *Жашны ауруу бир кесек сёлленди.*

СЁЛЛЕНИУ *и. д. от* **сёллен** / Сёллен дегенден *этим ат. Ауруунуу сёлленииую.*

СЁМГА *ат.* Сёмга / Лосось тукъумдан сары этли чабакъ. *Чабакъчыланы ауларына уллу сёмгала тюшгендиле.*

СЁМЮР *ат.* Деревянное приспособление, на котором цедят бузу / Боза сюзгюч. *Амма, сёмюрню салып, боза сюзерге жарашды.*

СЁНГ *эт. къ.* **сел 1.** Уняться, утихнуть, успокоиться / Азай, сууу, сел

бол. *Жараны ачыгъаны сёнге башлады. Жюрегим бир кесек сёнгдю.* ■ *Мен сёнгсем да, жилтинлерим жанарла!* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 103.

2. Рассосаться / Эри, эрип кет. *Сёнгмедиле къазауатда чыкъгъан безле.* «Жюрек жырлайды», 133.

СЁНГДЮР *эт. понуд. от* **сёнг** / Сёнг дегенни *къатланыучу айырмасы. Эр кишини, тиширыпу орунларын да толтурама десенг, ийнанмасала, айтып жюрегинги сёнгдюрюрге кишинг болмаса, азгъан огъай, тауусулуп да къалырса.* Хубийланы О., Дерт, 114. *Къанамат, ушкогун Азиретге тутдуруп, бауурланып, таш тюбюнден къутулуп къачып баргъан къара суудан уллу уртлама бла тогъуп, къызгъан жюрегин сёнгдюрдю.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 169.

СЁНГДЮРТ *эт. понуд. от* **сёнгдюр** / Сёнгдюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Къайгъысын сёнгдюрт. Ауругъанын сёнгдюрт.*

СЁНГДЮРТЮУ *и. д. от* **сёнгдюрт** / Сёнгдюрт дегенден этим ат. *Ачыуун сёнгдюртюу.*

СЁНГДЮРЮУ *и. д. от* **сёнгдюр**/ Сёнгдюр дегенден *этим ат. Жюрегин сёнгдюрюу.*

СЁНГЮУ *и. д. от* **сёнг** / Сёнг дегенден *этим ат. Аурууну сёнгюую. Къайгъыны сёнгюую.*

СЁСЮ *ат.* Блюдо, приготовленное из тонких кишок мелкого рогатого скота / Уакъ аякълы малны къара чегилерини къуру кеслери бирге чулгъаныш этилген ашарыкъ. *Сёсю, жёрме, сохтаны Ашатханды аталагъа.* Шахмырзаланы С., Ол ёмюрледе, 24. *Жёрмеледен артыкъ къалгъан къара чегиледен сёсю этилди.* (Фольк.)

СЁСЮЛЮК *ат.* Кишки для приготовления сёсю / Сёсю этиллик чегиле. *Атам сёсюлюк чегилени манга, къыйырларындан тутдуруп, бычакъ бла кирин ариулап, жууып, сайлап, сёсюле этип, табакъгъа салды.*

СИБИР[1] *ат.* Ссылка / Тутмакъла туруучу узакъ жер. *Аны ючюн кёп къыйналды. Тутмакъ да, сибир да кёрюп.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 114. *Мыртазгъа сюд этип, сегиз жылгъа Сибирге жибергендиле.* Кацийланы Х., Мухаммат, 62. *Мени жиберединле узакъ сибирге, Кенгешедиле ёлюр жерге сюрюрге.* «Малкъар халкъ жырла», 86.

СИБИР[2] *ат* 1. Подметать, мести что / Сыйпап кирин кетер, сыйпа. *Жангы сибиртги таза сибирир.* (Нарт сёз.) ○ *Энди мени кюл этип да сибирсин Къадар, алып кетер кибик желлеринг, Энди мени къар юзюлюп да элтсин, Сени бла къалайым ансы, жерим.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 415. *Бир жол, орамны чыгъып баргъанлай, кюн таякъла кирип тургъан чалман юйню аллында бир къыз арбазны сибире тургъанын ханны адамлары кёргендиле.* «Къарачай халкъ таурухла», 188.

2. Убрать, уничтожить, смести / Жокъ эт, думп эт, къурут, кетер. *Бизни аскер жауну мычымай сибирди. Боран къарны сибирди.* ■ *Къутургъан суу болгъанны дауургъа алдырып, аллына тюшгенни сибирип келеди.* Кацийланы Х., Тамата, 185.

3. Забрать, унести / Жыйып, алып кет. *Тюз сен келирден бир сагъат алгъа кладовойда болгъан ун букъуну затын къоймай сибирип, къошха алып кетдиле.*

Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 15. *Келинчикни юйюнден Табылгъанны сибирип, Къайын юйге салдыла.* «Жанкъылыч», 94. *Ыйналукъ бла Аубекир элни ол жанындан кирип, тапханларын сибирип келген хапарлары барды.* Толгъурланы З., Эрирей, 111.

4. *кёч.* Съесть, сожрать / Аша, жутуп боша. *Жашла, стол юсюнде болгъанны терк окъуна сибирдиле.* ■ *Ат да, кесини базыкъ эринлерин къалтырата, биягъы биченни сибирип башлагъанды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 123.

5. *кёч. къарач. къ.* **урла, сыпырт.** *Ала болгъанны сибирдиле.*

СИБИРИЛ *эт. страд. от* **сибир**[2] / Сибир[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Баула бла юйлени арасы арбаз, сибирилип, кирсизди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 32. *Суу бюркюлюп сибирилген кенг арбазда не жонгурчха, не букъу кёрюнмейди.* Хубийланы О., Аманат, III, 240.

СИБИРИЛИУ *и. д. от* **сибирил** / Сибирил дегенден *этим ат. Ариу сибирилиу. Арбазны сибирилиую.*

СИБИРИУ *и. д. от* **сибир**[2] / Сибир[2] дегенден *этим ат. Орамланы сибириу. Тапханын сибириу. Стол юсюнде болгъанны сибириу.*

СИБИРИУЧЮ *ат.* Подметальщик / Юй тюплени, арбазланы, орамланы д. а. к. затланы сыйпаучу адам. *Сибириучю келди, Иванны халын кёрдю, Сибиртгини ойнатды, Кючден-бутдан уятды.* «Жанкъылыч», 191. *[Берхан Хасаннга:] Аны [Таужанны] школгъа ийип, кесим да сибириучю болуп турлукъма, алаймы ушата эди.* Хубийланы О., Аманат, III, 86.

СИБИРИШ *эт. взаимн.-совм. от* **сибир**[2] / Сибир[2] дегенни *араш айырмасы. Къызла арбазларын сибиришедиле.*

СИБИРИШИУ *и. д. от* **сибириш** / Сибириш дегенден *этим ат. Орамны сибиришиу.*

СИБИРККИ *ат къ.* **сибиртки.** *Аман къатын, къонакъ келсе, сибиркки алыр.* (Нарт сёз.) ○ *Жангыз жаш сибирккини сындырмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Назмулада кюз алтыннга саналгъанды, Жел сибиркки аны ариу сыйпагъанды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

СИБИРТ *эт. понуд. от* **сибир**[2] / Сибир[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Орамны сибиртдир. Юй тюбюн сибирт.* ■ *Май байрамы жуукълашып, арбазланы сибиртди.* «Коммунизмге жол», 1978, №94.

СИБИРТИУ *и. д. от* **сибирт** / Сибирт дегенден *этим ат. Орамланы сибиртиу. Майданланы сибиртиу. Юйлеринде болгъанларын сибиртиу.*

СИБИРТКИ *ат* **1.** Веник / Энчи битимледен ишленип, юй тюплени, арбазланы сыйпаучу адыр. *Къамыш сибиртки. Агъач сибиртки.* ■ *[Юй бийче:] Мен къайсы бирини ызындан сибиртки алып айланайым.* Гуртуланы Э., Азиретни туугъан кюню, 52. *Тиширыуну сибирткиси юй тюбюне атылмаз, юй кири эшик артына сибириллмез* «Ленинни байрагъы», 1972, № 114 *Алиймурза къарангы таулу юйнк ичинде, Аминатны асыры излеген ден къолун жетдирмей эшик ар*

тында сибирткиге дери да жукъ къоймагъан эди. Хочуланы С., Хапарла, 33.

2. Метла/ Чыбыкъла бирге къысылып, агъач сапха бегитилген сыйпаучу адыр. *Къайын чыбыкъладан къысылгъан сибиртки бла арбазны сыйпай тургъан Толукъыз, сибирткини жерге атып, жилямсырап, больница таба жортханды.* Кацийланы Х., Тамата, 124. *Бир кёзю къара байлау бла байланнган алаша кишичик чырпы сибиртки бла темир жолну жанларын сыйпай тура эди.* «Шуёхлукъ», № 50, 93.

3. Плетенка из хвороста для боронования земли / Жерге тырнауч этер ючюн чырпыладан этилген адыр. *Къарт ёгюзню сибирткиге жекгенлей.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 250. *Областьны сабан тюзлеринде къалажюк бла сибирткини орунун кючлю техника алгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 73.

4. Период боронования / Тырнауч этген заман. *Сибирткиде кетип, кюлтеде келген.* (Нарт сёз.)

■ **Сибиртки къанга** доска, которую используют для боронования / тырнауч орунуна жюрютюлюучю къанга. **Сибиртки ур** сибиртки эт. *Молла жерине арпа себип, сибиртки урду.* (Фольк.) **Сибиртки эт** бороновать / тырнауч эт. (*къ.* **тырнауч**). *Бир оймакъ арпа чачып, сибиртки этип жапдым.*«Шуёхлукъ», № 48, 65. *Алан бу жерни уа сюрмей урлукъ атып, сибиртки этип къояргъа да боллукъду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 160.

СИБИРТКИУУАТ *сыф. бош тил.* Незрелый (*о мальчике*) / Хар затха жангыдан къошула башлагъан (*жашчыкъны юсюнден*). *Тойгъаюннга энди къошула башлагъан сабий къызчыкъла бла сибиртиууат жашчыкъла кёрюнедиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 112. *Бу чийбел сибиртиуатланы да ишге жегерге керекди.* Кацийланы Х., Тамата, 10.

СИГАРА *ат.* Сигара / Тютюн чапыракъланы бирге къаты буруп, ичерча этилгенлери. *Киши, ауузунда да сигара къабып, кушетканы узунуна сойланды.* А. Чехов, Хапарла, 38. *Штроубах, артын айландырып, сигара тартады.* Этезланы О., Тарда, 240.

СИГАРЕТ *ат.* Сигарета / Мундштуксуз папирос. *Багъа сигаретле. Сигарет ичерге.* ■ *Шамиль сигаретни тютюнюн тереннге жиберип, хар заманда этиучюсюча, ауузундан буруп-буруп чыгъарады.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 168. *Мажит, къоншу элден келген чырпабаш жаш бла диваннга олтуруп, сигаретлени омакъларын тартады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 61.

СИГНАЛ *ат.* Сигнал / Чыракъ неда тауш бла хапар, буйрукъ, команда берир ючюн хайырланылыучу энчи белги. *Жаш светофорну жашил сигналы кёрюнгюнчю жолдан чабып ётерге умут этгенди.* «Коммунизмге жол», 1977, № 118. *Узун сигнал адамланы юйден тышына къотарды.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 21.

■ **Сигнал бер** сигналить, сигнализировать / белги бер. *Командир, кёк ракетни атып, сигнал берди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 141.

СИЗ *бетл. алм.* Вы / Экинчи бетни кёплюк санын кёргюзтеди, неда биреуге сый берип талай неда кёп адамгъа айланып сёлешгенде хайырланылады. *Сизде бишмеген, бизде да кюймез.* (Нарт сёз.) ❍ *Сиз, жашла, насыплы заманда туугъансыз, насыплы да тёлю-*

сюз. Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 4. *«Мени сизни бла бир сёзюм бар эди»,– деп, Адилгерий бек артда бир акъ сакъаллыны аллына барды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 169.

СИЗИЛ *эт.* Стереться, протереться (*о материи*)/ Эскиден, жукъарып жыртылыргъа, тешик болургъа жет. *Жашчыкъны джинсы кёнчегини тобукълары сизилгендиле.*

СИЗИЛИУ *и. д. от* **сизил** / Сизил дегенден *этим ат. Пальтону женглерини сизилиулери.*

СИЗИЛТ *эт. понуд. от* **сизил** / Сизил дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаш, бир-эки ай кийгенлей, кёнчегини тобукъларын сизилтди.*

СИЗИЛТИУ *и. д. от* **сизилт** / Сизилт дегенден *этим ат. Носкийлени сизилтиу. Кийимни сизилтиу.*

СИЙ *эт.* 1. Мочиться, испускать мочу / Сийдикни бошла. *Ёрге айланып сийсенг, сийдигинг тюбюнге келир.* (Нарт сёз.) ○ *Атынг сийгинчи къамичинги бер.* (Нарт сёз.)

2. *кёч.* Струиться / Гитче тешикден уруп чыкъ, тёгюл (*суусун затны юсюнден*). *Къанынг а сийип барады кёл кибик.* «Малкъар халкъ жырла», 64.

СИЙГЕК *сыф.* Недержащий мочу / Сийдигин тыялмаучу. *Сийгек сабий.*

СИЙДИК *ат* 1. Моча / Адамны неда жаныуарны чархында затланы алышындырыу халда бюйрекле чыгъарыучу, сийиучю санла бла чыгъыучу суусун зат. *Онглуну сийдиги тирмен айландырыр.* (Нарт сёз.)

2. *кёч.* Семя; порода / Урлукъ; тукъум; учхун. *[Бекмурза Аминатха:] Бу харам сийдик бир хылы-мылы затла жаншайды.* Ёзденланы А., Саният, 94. *[Жантемир къатынына:] Кёремисе, бизни сийдигибиз жетген аман болмаз деп мен санга айтхан эдим да, къалгъанла бары да Токъалча болгъа эдиле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 195.

СИЙДИР *эт. понуд. от* **сий** / Сий дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийни сийдир.* ■ *Жилян къапса, юсюне сийдиреди, Къушкъуйрукъну шиш бла кюйдюреди.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 162.

СИЙДИРИУ *и. д. от* **сийдир** / Сийдир дегенден *этим ат. Сабийни сийдириу.*

СИЙДИРТ *эт. от* **сийдир** / Сийдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийни эшикге чыгъарып сийдирт.*

СИЙДИРТИУ *и. д. от* **сийдирт** / Сийдирт дегенден *этим ат. Жерге сийдиртиу. Ташагъа сийдиртиу.*

■ **СИЙРАТ: Сийрат кёпюр** *дин.* мост в рай (*по корану в судный день через этот мост пойдут все, праведные пройдут в рай а грешные провалятся в ад*) / *Сийрат кёпюрден ётген кибик, Къаяны эрини бла бара, Санга тиледим кёп игилик, Юйюгюз башы таугъа къарап.* Мокъаланы М., Дуния жарыгъы, 51. *Жашла ашазыкъ къайгъыны жортуулуна барып къайтсала, сийрат кёпюрден ётюп келгенча сунадыла.* Зокаланы З., Солуу кюн, 80.

СИЛ *эт.* Резать, полоснуть ножом / Бычакъ бла кес, жыр (этни). *Жаш къакъ этерик этини шаугютлерин силип, туз сепди.*

СИЛДЕ *эт.* 1. Махать, размахивать / Къымылдат, булгъа (*къолну*), къакъ (*къанатны*). *Къая жухха ушай кёрюмдюсю, Силдеди [Дебет] пуд тартхан салтасын. Тёш ынычхайды, салта келип тийсе.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 104. *Чана башчы жаш атланы урургъа кнутну силдесе, ол барып аны артында олтургъанлагъа тие эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 207. *Зурнукламы учадыла, ой къушламы, Бир кибик къанатларын терк-терк силдей. Бизге эшитиледи къанат тауушламы? Угъай, таулу жаш тепсейди исламей!* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 35.

2. Бросать, кидать, швырять что / Ат, быргъа. *Лаудан босагъадан атлагъанлай, Назийфат жаулукъну орундукъгъа силдеп, чабып жетип, тенгини боюндан бууду.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 152. *Агъач чюй бла нартюхню къыйырын жырта, ызы бла къабукъну ичинден качанланы чыгъара, ашыкъ ойнагъанча, аланы четенчикге силдей, Света алда барады.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 92. *Адилгерий, атыны жюгенин жашланы бирине силдеп, жая садагъын ат жерни къашына илиндирди.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 85.

3. Толкнуть, оттолкнуть / Хыны тюрт. *Байчо Харунну бир жанына силдеп, кесин абындыргъан тёшню сермеди.* Тёппеланы А., Ташыуул, 50. *Ахматны, силдеп, жолгъа аудурдула.* Этезланы О., Таулада сермешиу, 14.

4. *кёч.* Сказать / Айт, быргъа. *Ансар аскерчилик терминологиясын унутмайды, тап тюшген жерде авиаторланы сёзлерин малчыланы арасында да силдеп жибереди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 48. *Зурум Наныкъгъа ётер сёзлени силдеп, ызына бурулуп да къарамай, туурадан ташайып, кетди.* Хубийланы О., Дерт, 138. *Чырпы жоккуну ичинде бугъуп, жолну баргъанлагъа таш бла атханча, Нафийсат эки къашын тюйюп, жууапланы силдейди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 133.

СИЛДЕМ *ат.* Бросок в борьбе, мах, взмах / Къолланы неда аякъны хауада бир кере къымылдаулары. *Кёзлеринден от чакъдыргъан ажир жетсе, Темиркъан ол ажирге бир силдем боллукъ эди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 9. *Ишде кишиликни ауух бла болмай, къол бла, шырхыны кенглиги бла, силдемни гёжеглиги бла, алгъа силкиниую тирилиги бла танытыргъа керекди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 14.

СИЛДЕМЛИК *ат.* Рассчитанный на один бросок / Бир силдемге, бир атаргъа боллукъ. *Гебенни башына атаргъа бир-эки силдемлик бичен къалгъанды. Гёжеф бла тутушургъа чыкъгъан жашланы бир бирлери анга бир иги силдемлик боладыла.*

СИЛДЕН *эт. страд. от* **силде** / Силде дегенни *зорлаучу айырмасы. Ташла жолдан бир жанына силдендиле.*

СИЛДЕНИУ *и. д. от* **силден** / Силден дегенден *этим ат. Къармакъны суугъа силдению.*

СИЛДЕТ *эт. понуд. от* **силде** / Силде дегенни *къатланыучу айырмасы. Байракъны силдет. Ташны силдет.*

СИЛДЕТДИР *эт. понуд. от* **силдет** / Силдет дегенни *къатланыучу айырмасы. Чалгъыны силдетдир. Къазыкъны силдетдир.*

СИЛДЕТДИРИУ *и. д. от* **силдетдир** / Силдетдир дегенден *этим ат. Атха аркъанны силдетдириу.*

СИЛДЕТИУ *и. д. от* **силдет** / Силдет дегенден *этим ат. Сенеклени силдетиу. Чалгъыланы силдетиу.*

СИЛДЕУ *и. д. от* **силде** / Силде дегенден *этим ат. Миллет дертле тохтадыла Дослукъ жолгъа тюзелип, Къама силдеуле къалдыла.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 144. *Кюрек бла алып силдеу хауагъа Будай, арпа, зынтхы киреле этип, Бюршю, жымыл, топурагъын тазалап, Болгъанды таулу муратына жетип.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 110.

СИЛДЕШ *эт.* Делать броски, проводить приемы, бороться (*о многих*)/ Бир бирни силде (*тутушуда*). *Мазан бла эмеген силдешип, къоллашып тебиредиле.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 185. *Санга тюшдю, арсланча, демлеширге, Гежефча, пелиуанча, силдеширге, Тау къушча, батыр таукел сермеширге.* Отарланы К., Сайлама, II, 228.

СИЛДЕШИУ *и. д. от* **силдеш** / Силдеш дегенден *этим ат. Тутушуу, силдешиу башланды. Къол ташны силдешиу.*

СИЛЕГЕЙ[1] *ат. къарач. къ.* **тюкюрюк.** *Сёлешеди, къутурады, чырт ойланмай, Селегейи тёгюлюп, тили айланмай.* «Жюрек жырлайды», 27. *Бёрю ауузун къарыш ачып, силегейлери агъа, эки кёзю да чартлап чыгъаргъа жетип, Таначыкъгъа жуукъ келгенди.* (Фольк.) *Пристоп алай силегейлерин чачып кюлген заманда, Бийнёгерни эринине тюкюрюк чачылды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 190.

СИЛЕГЕЙ[2] *ат.* Ящур/ Хайыуанланы ауузларындан тюкюрюклери, шытылары келип ауруучу жукъгъан ауруу. *Жайлыкъда сютню тамам кёп болур кезиуюнде ийнекле силегейден аурудула.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 216. *Кетген жылда болгъан силегейден кёп чырмаула болгъандыла.* «Алчыла», 28.

СИЛЕГЕЙЛИ *сыф. къарач.* Слюнявый / Тюкюрюклю, сёлешсе, тюкюрюгю чачыла айланнган. *[Къыямыт:] Энди ол аман силегейли Биймурза къошулмай къалса, медальны да кесим алып къаллыкъ эдим, жашны да Апанас кесини къатында бир оноугъа салыргъа боллукъ эди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 26.

СИЛИКАТ *ат* 1. Силикат / Кремний къошулуп къуралыучу минералны аты. *Табийгъат силикат. Химия силикат.*

2. *В позиции определения:* силикатный / Силикатдан этилген. *Силикат желим. Силикат бояула.* ■ *Къурулушлагъа ючайлыкъ пландан артыкъ тогъуз жюз минг силикат кирпич берилгенди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 189.

СИЛИКОЗ *ат мед.* Силикоз/ Солуу жоллагъа эм ёпкеге букъу, къаты уакъ затчыкъла кирип, сингип туудургъан ауруу.

СИЛИМДИ *ат.* Узкая полоска (*мяса, дыни и т. п.*) / Этни, хууанны д. а. к. затны иничге, узун кесилген кесеги. *Амма жашчыкъгъа хууан силимдини тутдурду.*

СИЛИН *страд. от* **сил** / Сил дегенни *зорлаучу айырмасы. Эт силинип, анга туз себилди.*

СИЛИНДИР *эт. понуд. от* **силин** / Силин дегенни *къатланыучу*

айырмасы. Къойну къабыргъаларын силиндирип, туз атып кюннге такъдырыу.

СИЛИНДИРИУ *и. д. от* **силиндир** / Силиндир дегенден *этим ат. Арт бутну силиндириу.*

СИЛИНИУ *и. д. от* **силин** / Силин дегенден *этим ат. Этни силиниую.*

СИЛИУ *и. д. от* **сил** / Сил дегенден *этим ат. Этни силиу.*

СИЛК *эт.* 1. Качать, раскачивать, трясти/ Къымылдат, къакъ. *Жаланбаш дорданлы жашчыкъ гитче жез къонгуроучукъну ёрге тутуп, къарыуун аямай силкеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 5. *Жолда тюбеп саламлашханлагъа Къазий, асыры сагъышланнгандан, жуап этмей, башын силкип озады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 268. *Суу бокъланнганды ат аякъладан, Сарнайдыла хансла, силке башларын, Тепленнгенди суу жагъалары.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 47.

2. Махать, кивать чем/ Булгъа, ойнат, къымылдат. *Билекни силкгенликге, бармакъ тюшмез.* (Нарт сёз.) ○ *Ахмат, къычырыкъ этип, таягъын да силке, бёрю таба мыллыгын атды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 74. *Жашла, адам арасына жетген эр кишиле, шофёрну тёгерегин алып, къолларын силкип, даулашадыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 19.

СИЛКИН *эт.* 1. Качаться, раскачиваться / Эки жанына кезиу къымылда, ау, чайкъал. *Терекле, желни ёшюню жетгенлей, силкинип, юслеринде кирсиз тамычыларын жерге бюркедиле.* «Огъурлу танг», 194. *Аяз урса, [назыла] бары бирден къымылдап, Силкинедиле, бир бирине шыбырдап, Жашайдыла кём-кёк ариу кийинип, Баш урадыла таула таба ийилип.* «Жюрек жырлайды», 46. *Сызгъырадыла къышлыкъланы къауралары, Силкинедиле тереклени бутакълары.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. Трястись на *чем* / Бир затны юсюнде ёрге бла энишге къымылда, къымылдай бар. *Бир кесек баргъанлай, асфальт ашалып, Ташы-зыгъыры ачылып, машина силкиннгени сайын, башында жюгю да зынгырдай тебиреди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 20. *Мухарбий къолун арбадан артха алды, алай аллында чайкъала, силкине баргъан арба кесине тартханча кёрюне эди.* «Шуёхлукъ». № 19, 40.

3. Отряхнуть, встряхнуть / Къакъ, терк къымылдат, юсюндегинги кетер, тюшюр. *Къойла, силкинип, жюнлериндеги суу тамычыланы жипкил бюркедиле.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 94. *Жауундан къоркъуп, терек бутакълагъа къонуп тургъан къанатлыла, силкинип, къанат къагъып, юслеринден жауун сууну атаргъа кюрешедиле.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 29.

4. Оживиться, выйти из состояния вялости / Женгил къымылда, тири бол. *Ингирликде къарт ийнек да силкинеди.* (Нарт сёз.) ○ *Эй, эринчек, къоп, силкин, Кёзлеринги да жандыр!* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 222. *Халкъ кючлю силкинеди да, залимле Салгъан ташны аркъасындан тебереди, Ташны аркъасына салгъанланы Ол ауур ташлары бла эзеди.* Къулийланы Къ., Сайламала, I, 66.

5. Сделать рывок, рвануться / Алгъа итин, кесинги алгъа ат. *Жаланбаш, бир силкиннгени бла же-*

тип, эшикни тартды. Къобанланы Д., Таулада тауush, 259. *Ахмат бла Фатийма, энди бир силкинсек, булутланы къолубуз бла тутарыкъбыз дегенча барадыла.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 16. *Жолунг къыйын болса да, Таукел силкин аллынга, Ауузунг къандан толса да, Билдирме сен къанлынга.* «Жилтинле», 66.

СИЛКИНДИР *эт.* Качнуть *что*, трясти *кого-что*, встряхнуть *что* / Биреуню неда бир затны ары-бери силк, къымылдат. *Къарт Ахматны тюбюнде жоргъа аты, Башын силкиндире, женгил барады. Зуфар миннген ючлю да жортады къаты, Жалкъасы да, къундузча, къап-къарады.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 18. *Тенгизден ургъан ингирги аязчыкъ юйюбюзню жанында ёсген субай бутакъланы чапыракъларын силкиндирди.* Хубийланы О., Адамла, 82.

2. *кёч. къарач.* Двигать *что* вперед / Бир затны алгъа бардыр. *«Къобан» совхоз чюгюндюрню битимин жыйыу бла аны заводха ташыуну алгъа иги силкиндиргенди.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 220.

СИЛКИНДИРИУ *и. д. от* **силкиндир** / Силкиндир дегенден *этим ат. Биреуню жагъасындан тутуп силкиндириу. Терекни силкиндириу.* ■ *Къысылгъан хауа автомобильлени шиналарында да барды: аны хайырындан автомобиль жюрюгенде силкиндириую жумушайды, аз болады.* «Естествознание», 60.

СИЛКИНДИРТ *эт. понуд. от* **силкиндир** / Силкиндир дегенни *къатланыучу айырмасы. Терекни силкиндирт. Звенону алгъа силкиндирт. Жюрегин силкиндирт.*

СИЛКИНДИРТИУ *и. д. от* **силкиндирт** / Силкиндирт дегенден *этим ат. Байракъны силкиндиртиу. Жюгенни силкиндиртиу. Башын силкиндиртиу.*

СИЛКИНИУ *и. д. от* **силкин** / Силкин дегенден *этим ат. Алгъа силкиниу. Башны силкиниую. Парашютну, ачылып, суху силкиниую.*

СИЛКИНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **силкин** / Силкин дегенни *араш айырмасы.*

СИЛКИНИШИУ *и. д. от* **силкиниш** / Силкиниш дегенден *этим ат.*

СИЛКИУ *и. д. от* **силк** / Силк дегенден *этим ат. Къолну силкиу.*

СИЛКИШ *эт. взаимн.-совм. от* **силк** / Силк дегенни *араш айырмасы. Атла башларын силкише барадыла.*

СИЛКИШИУ *и. д. от* **силкиш** / Силкиш дегенден *этим ат. Башларын силкишиу.*

СИЛЛАБИКА *сыф. лит.* Силлабический / Хар тизгининде сёз бёлюмлери белгили санда болуп жарашдырылгъан назмуланы этиую юсюнден. *Назмула бла айтылгъан таурухланы назму тизгинлери силлабика формагъа келишедиле.* «Шуёхлукъ», № 14, 115. *Бирси тюрк тилледеча, малкъар поэзияда да силлабика система баш жерни алады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 147.

СИЛОС *ат* **1.** Силос / Кырдыкны неда нартюхню сабагъын суулай ууакъ туурап, энчи уругъа къуюп, малтап, башын жабып, турма къоюп жарашдырылыучу мал аш. *Кезиуюнде жый муну [нартюхню], Ахшы силос боллукъду, Мен мын-*

дан иги тойсам, Челек сютден толлукъду. Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 42. *Быйыл колхозчула аслам силос хазырлагъандыла.* «Коммунизмге жол». *Саулукъ ийнеклеге аслам силос эм бичен бериледи.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 14.

2. *В позиции определения*: силосный / Силосну сакълау бла байламлы. *Силос уруну къатында моторла тохтаусуз гюрюлдейдиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 184.

■ **Силос сал** *къ.* **силос эт.**– *Келир жыл Мухажир да, бирси завфермала да кёбюрек силос салайыкъ деп тилеп келмеселе, мени бетиме тюкюрюгюз...– деди Жамийлят.* Кацийланы Х., Тамата, 214. *Чапыракъланы сакълауну эм иги жоругъу силос салыуду.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 218. **Силос эт** силосовать *что* / силос хазырла, жарашдыр. *Шёндю колхозлада бла совхозлада силос этиуню къыстау баргъан кезиуюдю.* «Коммунизмге жол», 1977, № 224.

СИЛОСЛА *эт. къ.* **силос эт.** *Колхозла бла совхозла нартюхню силослап башлагъандыла.*

СИЛОСЛАУ *и. д. от* **силосла** / Силосла дегенден *этим ат. Чюгюндюр чапыракъны тууралгъан салам бла бирге силослауну файдасы уллуду.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 209.

СИЛОСЛУКЪ *сыф.* Пригодный, предназначенный для силосования / Силос этиллик, силосха жарарыкъ. *Силослукъ нартюх ахшы айныр барады. Силослукъ зынтхы жыйылып бошалгъанды.*

СИЛПИ[1] *ат.* Кустарник с очень крепкой древесиной / Бек къаты агъачлы чырпы. *Силпи тау жерледе ёседи.*

СИЛПИ[2] *сыф.* Распущенный (о волосах) / Энишге салыннган, жайылгъан, жыйылмагъан. *Къызны силпи чачы инбашларына тёгюлюпдю.*

СИЛТИ[1] *ат.* Щелочь / Лакмус къагъытны кёкге бояучу химия тылдан. *Алгъын заманда таулула бир къауум битимлени кюллеринден силти этгендиле.*

СИЛТИ[2] *ат* 1. Мыло, изготовляемое в домашних условиях из пепла и жира (*щелочное мыло*) / Кюлден бла жаудан юйде этилген сапын. *Тиширыула башларын алгъын жумуртха, силти бла да жуугъандыла.*

2. *В позиции определения*: щелочный / Силтиден этилген. *Зурум, силти сапынны кийимлерине ышый тургъанлай, жашы кирди.* Хубийланы О., Дерт, 111.

СИЛТИ[3] *ат эск.* Крахмал / Битимни углеводундан этилген, уннга ушашлы акъ порошок (*аш-азыкъ, химия санагъатлада, кондитер ишде д. а. к. затлада хайырланылады). Пиринч силти. Картоф силти.*

■ **Силти суу** щёлок / быстыр жууаргъа хайырланылыучу кюл суу.

СИЛФИН *ат эск. къ.* **къылыч.** *Къаншау, уллу силфинни да белине тагъып, атына минди.* (Фольк.)

СИМБИОЗ *ат биол.* Симбиоз / Эки башха тукъумлу жаныуарны неда битимни кёп заманны бирге жашап, экиси да бир бирлерине хайырлы болуулары. *Макъа хырыу бла сангыраукъулакъны симбиозу.*

СИМВОЛ *ат* 1. Символ (*напр. мира*) / Къаллай да болсун бир тюрлю оюмну, ниетни белгиси

болгъан зат, иш д. а. к. *Къара чепкен [берне] бир адам бир адамгъа ырысхы ючюн салгъан трагедияны символуду.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 81.

2. *лит.* Символ (*художественный образ*) / Оюмну, халны ачыкълагъан, кёргюзтген суратлау сыфат. *Кязим, жугъутурну Хашимни символу этип, аны бла тохтамайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 59.

СИМВОЛИЗМ *ат* 1. *къ.* **символика 1.** Той тёрелени символизмлери.

2. Символизм (*направление в искусстве*) / XIX ёмюрню аягъында бла XX ёмюрню башында европалы эм орус искусствода кесини суратлау амалына символну санагъан эм бир затны да ангыларгъа онг болмагъаннга санагъан жол.

СИМВОЛИКА *ат* 1. Символика (*напр. цветов*) / Бир затха берилген символ магъана. *Мёчюланы Кязим кесини поэзиясында символиканы хайырланып, жашау кертиликни суратлау кертиликге дери ёсдюрюрге бек сюеди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 59.

2. *В позиции определения:* символический / Символикасы болгъан. *Китапны атында символика магъана барды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 5.

3. Символы / Символла, символланы барысы да. *Пионер символика.*

СИМВОЛИСТ *ат.* Символист / Символизм (*2-чи магъ.*) жанлы, символизмни жолу бла баргъан адам.

СИММЕТРИЯ *ат.* Симметрия / Къарала, тинтиле тургъан затда аны кесеклерини бир бирге келишиулю, пропорциялы халда орналыулары. *Геометрия фигураланы симметриялары. Адамны санларыны симметриялары.*

СИММЕТРИЯЛЫ *сыф.* Симметричный / Симметриясы болгъан. *Майдан симметриялы ишленгенди. Юйле орамны эки жанында симметриялы салыннгандыла.*

СИМПОЗИУМ *ат.* Симпозиум / Асламында энчи бир илму соруунуюсюнден кёбюнде халкъла аралы жыйылыу. *Генетиканы соруларыны юсюнден симпозиум.* ■ *Алимле симпозиумла къурайдыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 242. *Суратлау чыгъарманы окъууда режиссёрну магъанасыны юсюнден соруугъа жораланнган симпозиум боллукъду.* «Коммунизмге жол», 1976, № 114.

СИМПТОМ *ат.* Симптом / Бир затны тышындан билиннген, тышындан эсленнген, кёрюннген ышаны. *Хар ауруну энчи симптомлары барды.*

СИМСИРЕ *эт.* 1. Замереть, застыть, недвигаться / Сынкъат, къымылдамай тур. *Симсиреп тургъан къара къаяны туурасында тагъылып, ууакъ-ууакъ басынып келген жукъа булутланы зыккыллары кёрюндюле.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 152. *Къатын алыргъа хазырланып келген жигит, дерсин билмеген сохтача, симсиреди.* Хубийланы О., Адамла, 125. *Бийболат, мынчакъларын къатапа къапталыны хуржунуна ашырып, кюнчыгъышлы алимни сакъалыча, узун акъ сакъалын кюмюш оюлу гулоучуна тиреп Наурузну соруларына къулакъ ийип, симсиреди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 116.

2. Растеряться, обомлеть, оторопеть / Абызыра, жунчу. *[Магомет жилягъан эгечлерине:] Бусагъат*

тохтап къалыгъыз, бизни симсиренгибизни атабыз сюймеучюдю. «Шуёхлукъ», № 68, 5. *Сарыбий атындан, салам духча, жерге кетип, симсиреди.* Этезланы О., Тарда, 70. *Айыплы иш этгенин эсгерип, сокъуранып, симсиреп, бурунун тарта тургъан Наурузну юйге алып кирди Апалистан.* Лайпанланы С., Гургумлу, 19.

СИМСИРЕТ *эт. понуд. от* **симсире** / Симсире дегенни *къатланыучу айырмасы. «Бир да болмай эсе да ол къонакъ кетгинчи тёзалмаймы эдинг?» – деп, симсиретгендиле [НартлаГилястырханны].* «Нартла», 214. *Хажибекир, къатынланы симсиретир муратда, къыжырап сёлешди.* Хубийланы О., Аманат, 151. *Къаугъагъа ажир тынгылап эди, Осал бедишни эшитди.– Узункъулакъ! Бедишинг неди? Деп гырайтны симсиретди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 75.

СИМСИРЕТДИР *эт. понуд. от* **симсирет** / Симсирет дегенден *этим ат. Сабийлени симсиретдир. Жауну симсиретдир.*

СИМСИРЕТДИРИУ *и. д. от* **симсиретдир** / Симсиретдир дегенден *этим ат. Къанлы жауну симсиретдириу. Аманлыкъчыны симсиретдириу.*

СИМСИРЕТИУ *и. д. от* **симсирет** / Симсирет дегенден *этим ат. Урушуп, сабийни симсирет. Тиширыуну симсиретиу.*

СИМСИРЕУ *и. д. от* **симсире** / Симсире дегенден *этим ат. Сабийлерим кийиндиле, Дерсге барып башладыла. Кёлек, кёнчек, гыржын излеп, Симсиреуню ташладыла.* Тёппеланы А., Назмула, 14.

СИМСИРЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **симсире** / Симсире дегенни *араш айырмасы. Эсирип келген аталарын кёргенде, сабийле симсирешдиле.*

СИМСИРЕШДИР *эт. понуд. от* **симсиреш** / Симсиреш дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашланы симсирешдир.*

СИМСИРЕШДИРИУ *и. д. от* **симсирешдир** / Симсирешдир дегенден *этим ат. Къычырып, симсирешдириу.*

СИМСИРЕШИУ *и. д. от* **симсиреш** / Симсиреш дегенден *этим ат. Къоркъгъандан симсирешиу.*

СИМУЛЯЦИЯ *ат.* Симуляция / Алдар ючюн адамны кесин бир зат болгъанча кёргюзтюю, бир затны терс кёргюзтюю. *Аманлыкъчыны симуляциясы эсленди.*

СИМФОНИЯ *ат* **1.** Симфония / Музыкасы бла, терклиги бла да бир бирден башха болгъан 3–4 кесекден къуралгъан уллу музыка чыгъарма. *[Алий:] Невагъа къарасам, къулагъыма андан тюрлю-тюрлю симфонияла келедиле.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 60. *Терк сууланы шууулдау таууштары Симфония согъулгъаннга ушайды.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 3.

3. *В позиции определения:* симфонический / Симфония бла байламлы. *Тёгерекни къудурети, адамланы ауазлары симфония музыкача, хычыуун кёрюнедиле, жюреклени къууандырадыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 9. *Тёртюнчю курс бошалгъанлай Чайковский атлы консерваторияны уллу залында симфония оркестрни концертине бардыкъ.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 11.

СИНГАРМОНИЗМ *ат. грамм.* Сингармонизм / Тюрк эм бир къауум башха тилледе сёзню жалгъауларыны ачыкъ тауушларыны аны тамырыны неда тамырыны ахыр бёлюмюню ачыкъ тауушуна ушауу. *Сёзню сингармонизми. Сёз бёлюмню сингармонизми. Сингармонизмге бойсунмагъан жалгъаула.* ■ *Фонетика жанындан сёзню къурауда къарачай-малкъар тил сингармонизмни толусунлай сакълайды.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 23.

СИНДИКАЛИЗМ *ат.* Синдикализм / Халкъла аралы ишчи къымылдауда ниет эм политика жаны бла анархизмни айтхапына къарагъан агъым.

СИНДИКАЛИСТ *ат.* Синдикалист / Синдикализм жанлы, синдикализмни жолу бла баргъан адам.

СИНДИКАТ *ат* 1. Синдикат (*монополистическое объединение*) / Сапарышланы, сырьёну бёлюшдюрюу неда бир сатыу системаны юсю бла бардырылгъан монополист биригиулени бир тюрлюсю.

2. Синдикат (*название профсоюзов*) / Бир къауум капиталист къыраллада профсоюзланы атлары.

СИНЕКДОХА *ат лит.* Синекдоха / Стилистика амал – затны атыны орунуна аны кесегини атыны айтылыуу неда кесегини орунуна саулай затны аты айтылыуу. *Къойла он баш боладыла.*

СИНИФ *ат эск.* Часть, группа / Бёлюм, къауум. *Халкъны синифлеге бёлген, жарлыны ызындан кюлген Залимлени артын этген Октябрьни байрамы эди.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 30.

СИНКИЛДЕУЮК *сыф.* Качающийся, гибкий / Бюгюлюучю. *Науруз жууап къайтаргъынчы, толу челеклерин синкилдеуюк суу агъачха илиндирип, инбашына салып, кетерге тебиреди Зурият.* Лайпанланы С., Гургумлу, 22.

СИНОНИМ *ат грамм.* 1. Синоним / Магъанасына кёре башха сёз бла бир кибик неда анга жууукъ болгъан сёз. *Устаз синонимлени, омонимлени юслеринден дерс береди.*

2. *В позиции определения*: синонимический / Синонимле бла байламлы. *Синоним сёзлюк. Синоним сёзле.*

СИНОНИМИКА *ат* 1. Синонимика (*раздел лексикологии*) / Лексикологияны синонимлени тинтиучю бёлюмю.

2. Синонимика (*синонимы какого-л. языка*) / Бир тилни синонимлери бары да. *Къарачай-малкъар тилни синонимикасыны байлыгъы алыкъа тинтилип бошалмагъанды.* ■ *Эпитетлени тюз сайлау, синонимиканы кенг файдаланыу окъуучуланы тилни иги билгенлерине шагъатлыкъ этеди.* «Шуёхлукъ», № 3, 91.

СИНОПТИК *ат.* Синоптик / Синоптикадан специалист, кюнню халын билиучю адам. *Синоптиклени билдириулери хар заманда тюз болуп да бармайды.*

СИНОПТИКА *ат.* Синоптика / Метеорологияны атмосфераны физика процесслерин, кюнню халы къалай боллугъун тинтиучю бёлюмю.

СИНТАКСИС *ат грамм.* 1. Синтаксис / Грамматиканы айтымны эм айтымны ичинде сёзлени бир бирлери бла байланыуларын тинт-

ген бёлюмю. *Устазла дерслеринде морфологияны синтаксис бла байламлы окъутадыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 45. *Академик кесини докладында синтаксисни къуралыу жолундан, айныуундан кёп сейирлик шартла келтиргенди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 135.

2. *В позиции определения:* синтаксический / Синтаксис бла байламлы. *Синтаксис жорукъла.*

СИНТЕЗ *ат* 1. Синтез (*метод*) / Илмуда затны толусунлай, бирликде эм аны кесеклерин бир бирлери бла байламлы этип тинтиучю амал.

2. *хим.* Синтез (*напр. белков*) / Бош затланы неда элементлени бирге къошууну жолу бла къурамлы химия затланы алыныулары. *Энергия алыр ючюн, женгил элементлени ядро синтезлери бла хайырланырыкъдыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 138.

СИНТЕТИКА *къауум. ат* 1. Синтетика / Химия реакция бла затланы бирге къошуп алыннган материалла. *Къызны пальтосу синтетикадан этилгенди. Халкъны жашаунда синтетиканы хайыры бек уллуду.*

2. *В позиции определения:* синтетический / Синтезни жолу бла жарашдырылгъан. *Быйыл синтетика каучук чыгъаргъан цехле да продукция берип башларыкъдыла.* «Коммунизмге жол», 1960, № 95. *Узбекистанда синтетика алмазла чыгъарыу башланнганды.* «Коммунизмге жол», 1972, № 28.

СИНУС *ат мат.* Синус / Бир мюйюшю токъсан градус болгъан ючмюйюшню катетини гипотенузасы бла келишиую.

СИНГ *эт.* 1. Впитываться / Бар, кир, ёт (*сууну юсюнден*). *Суу жерге сингнгенди. Жашны бёкем санлары, машина жау сингнген уллу берчли къоллары аны къарыуу болгъанын кёргюзтедиле.* «Коммунизмге жол», 1972, № 56.

2. Проникнуть, пробрать, / Ичине ёт, жайыл. *Суукъ адамланы жиликлерине сингнгенди. Ауруу къартны санларына сингнгенди.*

3. Спускаться (*с гор, пастбищ и т. п.*). Тюш, кел, эн. *Малла бла малчыла таудан сингдиле.* «Коммунизмге жол», 1977, № 186. *Шаухал, элге сингип, андан сауут, азыкъ мажарыргъа да излей эди.* Этезланы О., Тарда, 172.

4. *кёч.* Углубляться, окунаться во что / Бир затха бек эс бур, кесинги бер. *Колхозчула, талпынып, Жаз ишлеге сингдиле.* «Шохлукъ», № 327. *Жаш ишине асыры сингнгенден кишиге да къарамай эди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 6.

5. Идти на пользу, впрок (*о пище*) / Жараш, таты (*ашны юсюнден*). *Иши сюйгенича бармаса, Хакимни ашагъаны сингмейди.* ■ *[Хан:] Адам къан тогъумасам, Аш сингмейди ичиме, Къан кёлде жуунмасам, Жубанч жокъду кесиме.* «Жилтинле», 418.

СИНГДИР *эт.* 1. Внедрять что / Жашаугъа кийир. *Жангы амалны чыгъарыугъа сингдир. Жангы адетни халкъгъа сингдир.*

2. *кёч.* Внушать, втолковывать что кому, убеждать *кого* / Биреуню бир затха ийнандыр, биреуге бир затны тынгылы ангылат. *[Анам] тюзлюк деген сыйлы сёзню мени жюрегиме сютюнг бла болур эдинг сингдирген.* Отарланы К., Жолла, 129. *Хиросима кюйюп учхун болгъанча, Тенгиз къобуп, дунияны алгъанча, Энди уруш болса, алай боллугъу Сингдиреди жюреклеге къуугъун.* Байрамукъланы А., Юйге игилик, 14.

СИНГДИРИЛ *эт. страд. от* **сингдир** / Сингдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Къурулуш ишлени иги кесегине механизацияны мадарлары сингдирилгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 110. *Рационализация предложенияланы хар экинчиси производствогъа сингдирилгенди.* «Коммунизмге жол», 1975, № 160.

СИНГДИРИЛИУ *и. д. от* **сингдирил** / Сингдирил дегенден *этим ат. Сууну жерге сингдирилиую. Жангы амалны ишге сингдирилиую.*

СИНГДИРИУ *и. д. от* **сингдир** / Сингдир дегенден *этим ат. Малчылыкъдан уллу хайыр алыуда тюз жарашдырылгъан эришиую, алчы сынамны ишге сингдириую уллу магъанасы барды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 47. *Жангы техниканы производствогъа сингдириу жаны бла да план жетишимли тамамланнганды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 149.

СИНГДИРТ *эт. понуд. от* **сингдир** / Сингдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Алчы амалны производствогъа сингдирт. Сууну топуракъгъа сингдирт.*

СИНГДИРТИУ *и. д. от* **сингдирт** / Сингдирт дегенден *этим ат. Сууну жерге сингдиртиу. Айтылгъанны жюреклеге сингдиртиу.*

СИНГИЛ *эт. страд. от* **синг** / Синг дегенни *зорлаучу айырмасы. Жангы амал ишге сингилди.*

СИНГИЛИУ *и. д. от* **сингил** / Сингил дегенден *этим ат. Жашны ишге сингилиую. Кийиклени агъачха сингилиулери.*

СИНГИЛДЕ *эт. эск.* **1.** Идти, покачиваясь / Тентирей, аунай-аунай бар. *Эсирген жаш сингилдеп барады. Ишде асыры арыгъандан жаш сингилдей келеди.*

2. Качаться, раскачиваться / Къымылда, чайкъал. *Ала [къазакъла] бары да атларыны ауур артмакълары сингилдей, бара эдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 92.

СИНГИЛДЕТ *эт.* Качать, раскачивать / Къымылдат, чайкъалт. *Къыллыучаны сингилдет. Толкъун къайыкъны сингилдетеди. Арыгъаны аны сингилдетеди.*

СИНГИЛДЕТДИР *эт. понуд. от* **сингилдет** / Сингилдет дегенни *къатланыучу айырмасы. Байракъны сингилдетдир.*

СИНГИЛДЕТДИРИУ *и. д. от* **сингилдетдир** / Сингилдетдир дегенден *этим ат.*

СИНГИЛДЕТИУ *и. д. от* **сингилдет** / Сингилдет дегенден этим ат. *Желни тереклени сингилдетиую.*

СИНГИЛДЕУ *и. д. от* **сингилде** / Сингилде дегенден *этим ат. Атлыны сингилдеую. Жел уруп, терек бутакъланы сингилдеулери.*

СИНГИР[1] *ат* **1.** Сухожилие, жила / Шаугютлени бирге байлагъан къаты, тыкъ, тынч бюгюлюучю зат. *Сингир юзюлсе, сау болмаз, Топуракъ тёбе тау болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *[Бал чибин къушха:] Кёзлеринг чарс кёрюрле, Туман ургъан ингирча, Тырнакълы бут киришир, Къууурулгъан сингирча.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 83. *Сингирлери [Дебетни] жая кибик созулгъандыла, Керек болса, ала ызына жыйылгъандыла.* «Нартла», 132.

2. *В позиции определения:* жилистый / Сингирлери кёп болгъан,

сингирден этилген. *Къасым сингир къолларын ачып жыйылгъанлагъа къарады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 93. *Жмухин орунундан къопду да, жалан кёлек босагъаны юсюнде кесини къуу эм сингир аякъларын къонакълагъа кёргюзте, сёлешип башлады.* А. Чехов, Хапарла, 82.

■ **Сингир чапыракъ** *бот. къ.* **ит-тил-чапыракъ.** *Улёкъу дарман къалай болур... Ма дарман десенг сингир чапыракъ, жараны сау этип къояды.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Сингир чапыракъдан этилген дарманла чанчхан ауруулланы барысына да болушадыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 94.

СИНГИР[2] *эт. къарач.* Усваивать *что* / Бил, ангыла. *[Таужан Таусолтаннга:] Мен комсомолчу эсем, нени да сингириргеми керекме?* Хубийланы О., Аманат, I, 132.

2. Переваривать, усваивать (*пищу*) / Эрит (*ашны юсюнден*). *Аны ашхыны ашны иги сингирмейди.*

СИНГИРИЛ *эт. къарач.* 1. Перевариваться, усваиваться / Эри (*ашны юсюнден*). *Иги сингирилмеген аш.*

2. *кёч.* Сойти (*о поступке и т. п.*), остаться безнаказанным / Кечил. *Артыкълыкъ сингирилип къалмаз* (Нарт сёз.) ○ *Сабийни этген терслиги сингирилип барса, ол тамбла саламынгы алмай да тебирер.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 199. *[Жандыу Бузжигитге:] Сау жылны ферманы иши артына кетип тургъаны сингирилип къалыргъамы керекди?* Хубийланы О., Аманат, II, 291.

СИНГИРИЛИУ *и. д. от* **сингирил** / Сингирил дегенден *этим ат. Ашны сингирилиую. Терсликни сингирилиую.*

СИНГИРИУ *и. д. от* **сингир** / Сингир дегенден *этим ат. Сабийни эслемей этген жангылычын сингириу.*

СИНГИРЛИ *сыф.* Жилистый, мускулистый / Сингири кёп болгъан, къаты. *Йналукъну сингирли жумдуругъу аны [Мухаммат-ны] мюйюшге буштукълады.* Этезланы О., Тарда, 220. *Ол [Адилгерий] сингирли къолу бла къылычына къармашханлай адамла, ыхтырылып, жол къойдула.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 88.

СИНГИРТ *ат. къарач. къ.* **сингир**[2] (*2-чи магъ.*). *Акканы ашхыны этни сингиртмейди.*

СИНГИРТИУ *и. д. от* **сингирт** / Сингирт дегенден *этим ат. Ашны сингиртиу.*

СИНГИУ *и. д. от* **синг** / Синг дегенден *этим ат. Жерни теренине сингиуню табийгъатны халына уллу зараны, неда хайыры болургъа боллукъду.* «Коммунизмге жол», 1975, № 126.

СИНГКИЛДЕ *эт. къ.* **сенгилде.** *Ансар сюймей къопду, кёк кашемир галифесини кенг хуржунлары сингкилдей, жалан жюлюннген башын онг къолу бла сылай, трибунагъа жёнеди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 136.

СИНГКИЛДЕУ *и. д. от* **сингкилде** / Сингкилде дегенден *этим ат. Жел уруп, терек бутакъланы сингкилдеулери. Къылыучаны сингкилдеую.*

СИОНИЗМ *ат.* Сионизм / Чюйют буржуазияны реакциячы шовинист идеологиясы бла политикасы. *Израильде сионизм бекден бек жайыла барады.*

СИОНИСТ *ат.* Сионист / Сионизм жанлы адам. *Сионистле къырал чеклерин кенгертирге излейдиле.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 74. *Бош дыгалас этедиле сионист жюйюсханла, ишини да алдаяллыкъ тюйюлдюле ала.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 104.

СИПИ *ат* 1. Лоза (*вид кустарниковых ив с крепким стеблем*) / Суу талны тукъумуна кирген иничге тёммекли котур (*юлкю, кёкен*). *Сипиден саба, къамычы сап дагъыда башха затла этедиле. Къамычы сабынг сипиден, Чабыр саламынг жипиден.* (Фольк.) *Кёкбаш ирикни сипилеге тагъадыла, Жолоучула отха, суугъа чабадыла.* «Жилтинле», 393.

2. *В позиции определения:* лозовый, связанный с лозой / а) сипи байламлы. *Сипи котурда чыпчыкъла жырлайдыла.* ■ *Кетерге эсине тюшюп, бал чибинле жызылдагъанча, шуулдап, сохтала дерслерин эжиклей тургъанлай Дударукъа сипи чыбыкъны кёлтюрдю.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 19. б) Сделанный из сипи / Сипиден этилген. *Сипи саба. Сипи къамычы сап.*

3. Розга (*орудие телесного наказания*) Сипини кесип алыннган, жаза, къаза этерге хайырланылгъан бутагъы; чыбыкъ. *Жез бычагъы бутларына тие, бир кёзюлдюреюклю, чибин къонганча, къолунда сиписин ары-бери силке, ишлеген адамлагъа бир кёзюню къыйыры бла къарагъанлай, ёргеэнишге барады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 122.

4. Прут (*лозговый, используемый в качестве плети для ускорения движения, напр. лошади*). Атны, башха хайыуанны, уруп, терк бардырыргъа хайырланылыучу чыбыкъ. *Сарая, узалып, жабышмакъсап къамычысын Парисни хорасыны сауурсунуна сызгъыртханды. Ёмюрде сипи тиймеген ат, илгенип, окъча, учуп, атылып (чарыш башланнган) чекге чыкъгъанды.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 106.

■ **Сипи балакъа** *эск. къарач.* Розга (*применялась в медресе*) / медиреседе хайырланылып тургъан балакъа.

СИПИРИУ *сыф.* Обветренный / Аяз, жел, суукъ кюйдюрген. *Антонну суукъдан сипириу ууртлары да алмалача къызардыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 347.

СИР I *сыф.* Вертикальный, отвесный, крутой / Тик халда болгъан. *Сыртын сылай айтама шош: – Тайым, сир жалкъалы тайым. Манга къыйыкъ къарама бош, Суу ич, зынтхы ашатайым.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 34. *Тюбюнде сир къаяланы ишленнгенди Хауа чыракъла жандырыучу станция.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 68.

СИР II *хал. сёзл.* Смирно, неподвижно, навытяжку / Тепмей, къымылдамай. *Аскерчиле, баш кийимлерин да къолларына алып, сир сюеледиле.* Гадийланы И., Санга айтама, 100. *Атланы бурунлары кенгерип, тюйюлген къуйрукълары уа артха сир узатылып, силкине келедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 111.

■ **Сир бол** замирать, становиться смирно / тепмей, къымылдамай сюел. *Алашаракъ гиртчи адам ёре турду, сир болду.* «Шуёхлукъ», 3, 48. *Ёрге къопхан Сапият, аны [Базарбийни] тюрленнгенин кёрюп, сир болду.* Хубийланы О., Аманат, III, 304. **Сир къат 1)** *къ.* **сир бол.** *Къагъытчы, олсагъат эшикни ачып, кабинетге бир атлап, не айтаса дегенча, сир къатды.*

Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 133. *[Гыга сабийлерине] Турмагъыз бош, бодуркъулача, сир къатып.* «Шуёхлукъ», № 38, 84. *Жыйылгъанла, тургъан жерлеринде ёрге къобуп, сир къатдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 11; 2) Застывать (*остановиться неподвижно*) / жерингден тепмей, тёгерек айлан. *Элдар, сир къатхан хайнухча, къымылдамай, аны [Элленни] ызындан къарап къалды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 77.

■ **Сир эт** заставить стать смирно, вытянуться в струнку / сир турдур. *Тахир жашын сир этди.*

СИРЕ *ат.* Буфет, шкаф для посуды / Буфет, юй адыр салыучу шкаф. *Сабийлеге эт бергенден сора, [Жулдуз] Зауурбекден къалгъан жиек гоппанны сиреден чыгъарды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 93. *Буслиймат сиреден ариу сауутларын чыгъарды.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 26.

СИРЕЛ *эт.* Стать, становиться; останавливаться (*перед кем-, чем-л.; около кого, - чего-л. с какой-л. целью, по какой-л. причине*) / Биреуню, бир затны аллында, къатында сюел (*бир мурат бла, бир чурумну себебинден*). *Солдатланы бири автоматын юйдегилеге айландырып сиреди, экинчиси уа, ёте барып, башы байланып жатхан Иван Ильични ундуругъундан эки метр берлакъда тохтады.* Ахматланы И., Боранда, 5. *Жуукъ барып, сюелдим Устазымы къатына. Абызырап сирелдим, Сёз айтыргъа тартына.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 32.

СИРЕЛЖИ *ат. къарач.* Увалень / Эринчек, хомух, акъырын къымылдаучу адам. *Харун сирелжи эди.*

СИРЕЛИУ *и. д. от* **сирел** / Сирел дегенден *этим ат. Орамда сирелиу. Арбазда сирелиу.* ■ *Ханс жуулуп, кёгергендиле чатла да, Сирелиуню ташлайдыла атла да.* «Жилтинле», 332.

СИРЕЛИШ *эт. взаимн.-совм. от* **сирел** / Сирел дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла бир бирге баш тёбен къарап сирелишедиле. Къойла, иссилеп, бир бири тюплерине башларын сугъуп сирелишедиле.*

СИРЕЛИШИУ *и. д. от* **сирелиш** / Сирелиш дегенден *этим ат. Тойда сирелишиу. Майданда сирелишиу.*

СИРЕЛТ *эт. понуд. от* **сирел** / Сирел дегенни *къатланыучу айырмасы. Устаз кеч къалгъан сабийлени эшикден кирген жерде сирелтди.* ■ *[Сюрюучю жаш атлыланы] Барын да ызындан тизип барады да сирелтеди ханны аллында.* Батчаланы М., Элчилерим, 39. *Бизни звенону членлери жаз башына дери техниканы бош сирелтмезге, аяулу болгъан отлукъ материалла бла ишлерге борч алгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 236.

СИРЕЛТДИР *эт. понуд. от* **сирелт** / Сирелт дегенни *къатланыучу айырмасы. Командир отрядны хазырлыгъын сынар ючюн сирелтди.*

СИРЕЛТДИРИУ *и. д. от* **сирелтдир** / Сирелтдир дегенден *этим ат. Къарауулну къабакъ аллына сирелтдириу.*

СИРЕЛТИУ *и. д. от* **сирелт** / Сирелт дегенден *этим ат. Керекли сича отлукъ жетмей, техниканы сирелтиу. Адамланы сирелтиу.*

СИРЕНА *ат.* Сирена (*сигнальный гудок*) / Сарнагъанча, ачы тау-

уш этген сигнал гудок. *Кемени сиренасы. Автомобильни сиренасы.* ■ *Сиренасын къычыртып, немецли офицери бла женгил машина озду.* «Шуёхлукъ», № 56, 43. *Буксирлени сиреналары эшитиледи.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 1.

СИРЕНЬ *ат* 1. Сирень / Ариу ийисли кёк неда акъ гюллери болуп, адамла ариулукъгъа салып битдириучю терекчик. *Сиреньлени дух ийислери уа жюрегинги сюймекликге бютюн да бек чакъырады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 447. *Сюеме кырдык кёрген кюнлени.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 106.

2. *В позиции определения*: сиреневый / Сирень бла байламлы. *Эсимдеди, ма ол сирень чырпыгъа Жашырын къуш-мушу болгъан кириучю эдик.* Маммеланы И., Чалгъы, 77.

СИРИУ *ат ц. диал. къ.* **сюрюу**. *Сириуню ызындан бармайды иги къойчу, аллында барады.* (Фольк.)

СИРИЯЛЫ *ат.* Сириец / Сирияда жашагъан адам. *Сириялы Жуукъ Востокда болумну юсюнден сёлешеди.*

СИРИЯЧЫ *ат къ.* **сириялы**. *Сириячыла Жуукъ Востокда мамырлыкъ болуру жанлыдыла.*

СИРКЕ [1] *ат.* Гнида / Битни жумуртхасы, ырхызы. *[Къанамат] Жюрюдюнг кеченг бёрю, кюнюнг ит болуп, Кийген кёлегинг сирке, бит болуп.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 92. *Да къолайсыздан а ма юсюм сирке, бит болуп, Асыры ачдан а бу къара суула сют болуп.* «Малкъар халкъ жырла», 87.

♦ **Сиркеси сытылгъан** испытавший горе, беду / къыйынлыкъ сынагъан. *Сиркеси сытылгъан адам.*

СИРКЕ [2] *ат.* Уксус / Аш хазырлагъанда эм кёгетлени консервировать этгенде жюрютюлюучю бек мысты татыулу тюрсюнсюз суусун. *Учуз сирке балдан татлы.* (Нарт сёз.) ○ *Жашны бет сыфатыны формасы ол бусагъатда сирке ичгенча эди.* М. Кинцис, В. Ядин, Юч шуёх, 54.

СИРКЕ [2] *ат.* Экзема, лишай / Кичитип, хыппилле болдуруп аурутуучу тери ауруу. *Ат сирке. Суу сирке. Сиркеден ауругъан.*

СИРКЕБАШ *сыф. сёл. тил.* С головой, покрытой гнидами / Башында сиркелери болгъан, башын сирке басхан. *Аны чачын сирке басханды.* ■ *Сиркебаш Хопайны сюрююнде бир бёлек малы жетишмейди.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 5.

СИРКЕСУУ *ат къарач. къ.* **сирке** [2].

СИРКИУ *сыф.* Озорной / Мардадан озуп ойнаучу, тынч турмагъан, камсык. *Тылпыу этген гыржынны Келин отдан чыгъарады. Сиркиу жашчыкъ ыннаны Тобугъунда олтурады.* «Шуёхлукъ», № 1, 27. – *Къозута турма итни, къабар,– деучю эди [анам] сабийлигимде. Мен а къоймай эдим сиркиу адетни.* Отарланы К., Сайлама, II, 138.

СИРКИУЛЮК *ат.* Озорство / Сиркиу къылыкъ, камсыклыкъ. *Аполону бир хыпыярлыгъы, сиркиулюгю да кёрюнмейди.* «Шуёхлукъ», № 17, 35. *Сиркиулюкден тоймагъан жаш-къушла эркинликни неден да багъалы кёредиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 22.

СИРЛЕ I *эт.* Установить слишком большой угол между косой и

косовищем / Чалгъы бла аны сабыны арасында асыры уллу мюйюш къой (чалгъыгъа сап салгъанда). *Жаш чалгъысын сирледи.*

СИРЛЕ II *эт.* 1. Заставить, велеть стоять смирно, вытянувшись; заставить, велеть замереть / Сир къатдыр, симсирет. *Къайын анасыны сёзлери келинни сирледиле.*

СИРЛЕН I *эт. страд. от* **сирле** / Сирле дегенни *зорлаучу айырмасы. Чалгъы сирленнгенди.*

СИРЛЕН II *эт. возвр. от* **сирле** / Сирле дегенни *къайтыучу айырмасы. Жаш эшикден ичине кирирге базынмай, алайда сирленди.*

СИРЛЕНИУ *и. д. от* **сирлен** / Сирлен дегенден *этим ат. Чалгъыны сирлениую.*

СИРЛЕТ *эт. понуд. от* **сирле** / Сирле дегенни *къатланыучу айырмасы. Чалгъыны сирлет.*

СИРЛЕТИУ *и. д. от* **сирлет** / Сирлет дегенден *этим ат. Чалгъыны сирлетиу.*

СИРЛИК *ат.* Неподвижность, замирание / Сир болмакълыкъ. *Къарангы сирликде, кечени эригиулю сакълауда хар неда къужур уюгъанды.* М. Горький, Ана 236.

СИРНЕК *ат.* Спичка / Бир затны къабындырыр ючюн хайырланылыучу, башында кукурту болгъан иничге агъач таякъчыкъ. *Жумуш этип эрине, Зайнаф ызына къайтады. Ол аш юйге жетгинчи, Харун дагъыда айтады: – Стол юсюнден ал да Сирнеклерими берчи.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 36. *Алгъын хапчугу ичине сыйынмаучу тюкенни тапкаларындан сирнекле тютюн, сапын, жау къуруй башлады.* Къулийланы Х., Эгизле, 75.

■ **Сирнек топ** коробка спичек / сирнекле тышлары бла бирге. *Бу китапчыкъ сирнек топха сыйынып къаллыкъды.* Будайланы А., Жаболаны М., Созайланы Б., Малкъар тил, 67. *Кабинети, сирнек топча, гитчеди.* Шауалаы М., Кечерлеми?, 159.

СИРОП *ат.* Сироп / Балтузну сууда неда кёгет, жемиш сууда эритилгени. *Наныкъ сироп. Дугъум сироп. Жюзюм сироп.*

■ **СИРП: сирп жахил** *эск.* Тёмный, необразованный / Къарангы. *Ол сирп жахил адам эди.*

СИСИ *эт. къарач. аз жюр.* Резать в ушах (*о резком звуке*) / Къулакъны зынгырдат (*ачы тауушну юсюнден*). *Бу хапарны эшитгенли, сисип башы, Жокъ жукъусу, тохтагъанды сууу, ашы. Кече кёз къысмай чыгъама къатын сакълап, Жумушаталмайма не этип, ыйнакълап.* «Жюрек жырлайды», 23.

СИСИУ *и. д. от* **сиси** / Сиси дегенден *этим ат. Къулагъы сисиу.*

СИСТЕМА *ат* 1. Система (*определенный порядок*) / Бир затны кесеклерини белгили ызгъа, низамгъа, жорукъгъа кёре тохташдырылыулары. *Сынауун бир системагъа келишдириу.*

2. Система (*форма организации чего-л.*) / Къырал, политика, эл мюлк д. а. к. учрежденияны къуралыу халы, ызы, формасы. *Къырал система. Парламентни эки палаталы системасы.* ■ *Шёндю инженерлени ырысхы бла сейирсиндириую системасы жарашдырыла турады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20.

3. Система (*напр.*) / Кесеклери бир бири бла белгили жорукъгъа кёре байламлы болуп къуралгъан структура. *Адамны къолу айгъа, кюн системаны башха планеталарына жетгенди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 161. *Къарачай-малкъар тил тюрк тиллени системасында болгъаны даулашсызды.* М а м м е л а н ы Д., Кязим Мечиев, 177. // Форма общественного устройства / Жамаатны къуралыу ызы, халы. *Социалист система. Капиталист система. Колония система.* ■ *Феодал системаны айныуу тохтап, жашау къыйын болады. Ол болум капиталист системагъа келтиреди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 128. // Техническое устройство, конструкция / Техника конструкция. *Учууну кезиуюнде станцияны борт системалары эм илму аппаратуралары чырмаусуз ишлеп тургъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 18. *Спутникни бортунда бизни къырал, Чехословакия ишлеген приборла, системала бардыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 134.

4. Система (*напр. учебы*) / Ишлери бир тюрсге болгъан организацияла неда къуралыу жаны бла бирге къошулгъан учреждения ла барысы да бирге. *Туберкулёзгъа багъыуну системасы.* ■ *Адам улуну историясында биринчи болуп, окъуу системаны кенг жолу ачылгъанды бизде.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 102.

СИТУАЦИЯ *ат.* Ситуация / Бир тюрлю халны къурагъан шартланы, болумланы барысы да бирге. *Къыйын ситуация. Политика ситуация. Революцион ситуация. Чечен урушда къуралгъан ситуацияны юсюнден битеу газетле жазадыла.*

СИФИЛИС *ат.* Сифилис / Акъсыл спирохета къозгъаучу жукъгъан венерик ауруу.

СИЯСАТ *ат. эск. къ.* **политика**. *Не сиясатдан эркинлигинг болмайын, нек бу да жанды деп адамгъа саналмайын, залимледен бир кюн келип къан алмайын, артыкълыкъ а эзип, ёлмей не къалмайын; ... азмы турдум шашхынлашып, ауруп жатып.* Ё р т е н л а н ы А., Жазгъанларыны сайламалары, 17.

СИЯСАТЧЫ *ат эск. къ.* **политик** / Ол боллукъну билиучю саясатчы эди.

СКАКАЛКА *ат.* Скакалка / Сабийле, башларыны юсю бла аудура тёгерек айландырып, юсю бла секирип ойнаучу баучукъ. *Къызчыкъла арбазда скакалканы юсю бла кезиу кезиу секиредиле.*

СКАЛЬПЕЛЬ *ат.* Скальпель / Уллу болмагъан хирург бычакъ.

СКАМЕЙКА *ат.* Скамейка / Тюбюне тиреуле салып, къангадан ишленип, адам олтурурча зат. *Сюлемен памятникни къатында скамейкагъа олтурду.* Б а й ч о р а л а н ы М., Уллу Къарачайда, 192. *Кесек солур муратда паркда узун скамейканы къыйырына чёкдюм.* С ы л п а г ъ а р л а н ы К., Кёмеюл, 135.

СКАНДИЙ *ат.* Скандий / Д. И. Менделеевни период системасыны III группасында орналгъан эм къошагъы болмай таза халда тюбемеучю металл.

СКАРЛАТИНА *ат.* Скарлатина / Ангина болуп, эти чапырып, температурасы кётюрюлюп, кёбюсюнде сабийле ауруучу жукъгъан ауруу. *Быйыл сабий садха жюрюген сабийлени бири да скарлатинадан аурумагъанды.*

СКАТ *ат.* Скат (*колесо автомашины*) / Автомобильни чархы,

аны кибик автомобильни чархыны резина кереклерини комплекти. *Моторну нек ишлемегенин билир ючюн, неда скатны ауушдурур ючюн, анга кёп кюрешир кереги болмайды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 229.

СКАФАНДЫР *ат.* Скафандр / Къыйын болумлада адамгъа жашаргъа эм ишлерге онг берирча суу эм хауа кирмезча водолазлагъа, космонавтлагъа, лётчиклеге этилген энчи кийим. *Тенгизчини скафандыры. Лётчикни скафандыры. Айдан кабинагъа чыгъып келе туруп, космонавтла скафандырларыны юсюне къоннган къалын букъуну кетергендиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 233. *Деменгили ракетаны тёппесинде уа скафандыр кийген адам олтурады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 72.

СКВАЖИНА *ат.* Скважина (*в почве*) / Буруу бла жерде этилген терен тёгерек тешик. *Самотлорда жангы скважина нефть жыйгъан сетьге къошулгъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 93. *Завод скважинала къазыучу буровой установкала чыгъарып башлагъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 18.

СКВЕР *ат.* Сквер / Шахарда жамауатныкъы болгъан гитче терек бахча. *Сквергe кирген жерде Илья Николаевични доммакъдан ишленнген сураты бийикден къарап турады.* «Коммунизмге жол», 1969, № 116. *Жангы паркла, сквер-ле салынадыла, жолланы узунна терекле орнатылынадыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 5.

СКЕЛЕТ ат. Скелет / Адамны бла жаныуарланы чархларыны къаты мурдору болуучу сюеклени барысы да. *Анатомияны дерсине устаз скелетни да алып келди.* ■ *Чанчакъланып, эрип этинг, Сакъланнганды жап-жангыз скелетинг.* Къаракетланы И., Сайламалары, 46.

СКЕПТИК *ат.* Скептик / Хар затха да ишекли болгъан, бир затха да ийнанмагъан адам. *Жаш скептикди: жашауда тюзлюкге бир заманда да ийнанмагъанды.*

СКЕПТИЦИЗМ *ат.* Скептицизм / Керти бир затланы ийнанырча билирге онг болгъанына арсарлыкъда мурдорланнган философия оюм.

СКИПИДАР *ат.* Скипидар / Ийнели тереклени (*нарат, назы д. б.*) чайырларын къайнатып алыннган, медицинада бла лакла, бояула чыгъарыуда хайырланылыучу бетсиз неда саргъылдым бетли, ачы ийисли суусун. *Скипидар чыгъарыуда план артыгъы бла толтурулгъанды.*

СКИРД *ат къарач. къ.* **тиш, черен**. *Кечелени биринде, Асланкир: «Не бар, не жокъ»,– деп, тёгерекге айлана баргъанлай, бир скирдни тюбюнде тууарла кёрдю.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 158. *Юсю къуукъ жугъу эмда букъу болгъан Арсений скирд къалайды.* М. Шолохов, Дон хапарла, 92.

СКИФЛЕ *ат.* Скифы / Бизни эрагъа дери 7-чи ёмюрден бизни эраны 3-чю ёмюрюне дери Къара тенгизни север жагъаларында жашагъан эм тиллери бир бирлерине жуукъ болгъан племяланы аты. *2600 жыл мындан алда Север Кавказда скифлени племялары жашагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 117.

СКЛАД *ат.* Склад / Товарла, материалла, сырьё, адырла д. а. к.

затла салып сакълар ючюн ишленнген энчи жер, мекям. *Душманны кёп техникасын, темир эм автомобиль жол кёпюрлерин, складларын чачдыргъандыла, энди отрядда саууп эркин болгъанды.* «Шуёхлукъ», 28, 34. *Управленияны складларында тюрлю-тюрлю быргъыла жетер чакълы болуп тургъанлай, иш жериндан тепмей къалгъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 98.

СКЛАДЧЫ *ат.* Кладовщик / Складны тутхан, складда ишлеген адам. *Складчы Магомет таматалыкъ этген чалгъычы жыйын совхозну къышлыгъында ишлейди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 109. *[Аминат бир ишчиге:] Складчыгъа къалай тюберге боллукъду.* Ахматланы И., Боранда, 12.

СКЛЕРОЗ *ат.* Склероз / Бир къауум органланы, ауругъанлары себепли, кеслерини къуллукъларын толтуралмай, къаты болуп, кемирчекге айланыулары. *Ауруу теренден тереннге барса, склероз артыкъ бек тюрлендирген органла къарыусуз ишлеп башлайдыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 103. *Артерияланы склерозлу кёпген къабыргъалары тамырлада къан ётерик жерни тар этгенлери себепли, чархны органларына ашау аз тюшеди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 46.

СКОБА *ат.* Скоба / Бир жерге урунуп, бир затланы бир бирге бегитир ючюн хайырланылыучу къынгыр темир. *Кёпюрню агъачларын скобала бла бегитдиле.*

СКОБКА *ат.* Скобка (*знак препинания*) / Тюрлю-тюрлю ачыкълаучу сёзлени алларында бла ахырларында салыныучу ёре (*къынгыр, фигуралы*) ызлыкъгъа ушагъан тыйгъыч белги. *Драма текстдеги ремаркала скобкалагъа алынадыла.* «Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы», 49. *Скобкадагъы сан тизгинни ненчанчы болгъанын кёргюзтеди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 142. // Математический знак / Математика выраженияны аллында бла ахырында салыныучу башда айтылгъан белги. *Алгъа тёгерек скобкаланы ичиндегин эсеплеп бошап, къалгъанын алай башларгъа керекди.* «Коммунизмге жол», 1977, № 48.

СКОРОСТЬ *ат* 1. Скорость (*напр. света, ветра*) / Бир затны барыууну, жайылыууну терклиги. *Жарыкъны скоросту тауушну скоростундан кёп кере уллуду. Желни скоросту уллудан уллу бола бара эди.*

2. Скорость (*тяговая сила автомашины, трактора*) / Автомашинада, тракторда д. а. к. затда шестерняланы бир бирге илиниу амалларына кёре тюрлениучю тартыу кюч. *Сагитни къолу скоростьха жетип, машина къушча учуп тебиреди.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 154. *Конвейерни лентасыны юч скоросту барды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 125.

СКОРПИОН *ат.* Скорпион / Къыбыла жанында губугъа ушаучу уулу жаныуар. *Суусуз къум тюзледе скорпионла, къара къуртла, жилянла кёп тюбейдиле.*

СКРЕПЕР *ат.* Скрепер / Чолпусу бла жерни къат-къат кесип, бир жары къуюучу жер къазыучу, тагъылгъан неда кеси аллына жюрюучю машина.

СКРЕПКА *ат.* Скрепка / Къагъытланы бир бирине илиндирип туруучу темир къысхыч. *Къыз къагъытланы уллу скрепка бла бирге къысдырды.*

СКРИПАЧ *ат къ.* **скрипкачы.** *Солтанбек 1862 жыл Петербургда ачылгъан консерваториягъа кирип, белгили скрипач Генрих Венявскийден окъугъанды.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 31.

СКРИПКА *ат къ.* **жая къобуз.** *Сокъур скрипканы къылын тартып кёрюп, жаясын бурады, нёгери да: «Къачан башлайбыз?» – дегенча, анга къарайды.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 82. *Энди къобуздан да мажалыракъ, саулай жер жюзюнде миллетле бары багъалатхан, мардасыз бай ариу тауушлу пианинода, скрипкада согъаргъа юйренип, кеси бла къалмай, миллетини атын айтдырса, не болады?* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 56.

СКРИПКАЧЫ *ат.* Скрипач / Скрипканы согъуучу музыкант. *Нальчикге гастрольгъа скрипкачыланы халкъла аралы эм битеу союз конкурсларыны лауреаты Снитковский келгенди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 27.

СКУЛЬПТОР *ат.* Скульптор / Скульптураны чыгъармаларын къураучу суратчы. *Скульптор ташны артыгъын жонуп сурат ишлегенча, ол тюз образны къурайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 73. *Совет Аскерге монумент эсгертме салып, болгъар скульпторла бла архитекторла совет халкъны махтаулу жигитлигин бронза бла гранит ташда ёлюмсюз этгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 109.

СКУЛЬПТУРА *ат* 1. Скульптура (*вид искусства*) / Ташдан, агъачдан, темирден д. а. к. затладан кесип, жонуп, эритип, къуюп сурат ишлеу искусство. *Бизни живописьни, скульптураны, архитектураны айныууна патчахны къауумуну модалары бла къылыкълары жол бермегендиле.* «Шуёхлукъ», №7, 11. *Музейде живопись, скульптура, жасау искусствону чыгъармалары салыннгандыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 184.

2. Скульптура (*произведения искусства*) / Аллай искусствону чыгъармалары. *Кёрмючню экспозициясында кёп скульптурала, суратла тизилгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 182. *Хельсинкиде, Фин богазны жагъасында, чабып баргъан къызчыкъны доммакъдан ишленнген скульптурасы барды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 184.

3. *В позиции определения:* скульптурный / Скульптура бла байламлы. *Музейде скульптура чыгъармаланы кёрмючю ачылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 105.

СЛАВЯНЛА *ат кёпл. сан.* Славяне / Европада тиллери эм культуралары жуукъ болгъан халкъланы бек уллу къаууму; ала юч бутакъгъа юлешинедиле: восток славянла (*оруслула, украинлыла, белоруслула*), запад славянла (*поляклыла, чехлиле, словаклыла, лужичанлыла*), юг славянла (*болгарлыла, серблиле, хорватлыла, словенлиле, македонлула, боснячыла*). *Карпатчы славянланы тукъумуну башчысына айтхандыла «Захар Беркут»,– деп.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 101.

СЛАЛОМ *ат.* Слалом / Спортну белгиленнген маршрут бла таудан лыжала бла учуп терк тюшюу тюрлюсю. *Экинчи кюн лыжачыла слаломда эришгендиле.* «Коммунизмге жол», 1974, № 17.

СЛАНЕЦ *ат.* Сланец / Къаткъат туруучу, айырсанг а, жукъа

пластинкала болуп къобуучу тау порода. *Геологладан бири сланец тугулну къолуна алып къарады.*

СЛЕДОВАТЕЛЬ *ат.* Следователь / Сюд этилирден алгъа тинтиу иш бардырыучу адам. *Зоя гитче класслада окъугъан заманда окъуна следователь болур муратлы эди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 48. *Следователь кесини муратын айтды.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 407.

СЛЕДСТВИЕ *ат* 1. Следствие / Уголовный ишни тюз бардырыр ючюн керекли шартланы жыйылыулары эм тинтилиулери. *Фатиймат нени сылтауундан ёлгенин ачыкълар ючюн, следствие бардырылады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 74. *Следствие ишни къалай болгъанын толусунлай ачыкълайды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 52.

2. *В позиции определения:* следственный / Следствие бардырыучу. *Сюд эм следствие органла урланнганны, сатып алгъанны да эслемей къоймагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 207.

СЛЕСАРЬ *ат* 1. Слесарь / Металлдан ишленнген затланы къол бла этиучю, жыйыпдырыучу эм алагъа ремонт этиучю уста ишчи. *Механизаторладан сора да элде машинистле, электрикле, слесарла, ийнеклени машина бла саууучу устала ишлейдиле.* «Коммунизмге жол», 1970, № 118. *Аны [Ханафийни] къолуну жарашханын, билимини жетгенин эслеп, женгилде слесарь этдиле.* «Алчыла», 7.

2. *В позиции определения:* слесарный / Слесарьланы ишлери бла байламлы. *Электромонтёр-монтажчы тынч усталыкъ тюйюлдю: электротехниканы, электроникаиы, слесарь ишни иги билирге керекди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 15. *Слесарь, токарь цехледе да хауа тазады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 43.

СЛОВНИК *ат.* Словник / Сёзлюкледе эм энциклопедиялада ангылатыллыкъ неда кёчюрюллюк сёзлени къурамы; сёзлюкге кирлик сёзлени тизмеси. *Орфография сёзлюкню словниги. Энциклопедияны словниги. Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюню словниги.*

СЛОН *ат.* Слон (*в шахматах*) / Диагональ бла къаллай бир клеткагъа да барыргъа эркинлиги болгъан шахмат фигура. *Жаш, эслемей, слонун алдыртды.*

СЛЮДА *ат.* Слюда / Ичи бла жарыкъ ётюучю, къат-къат болуучу минерал. *Алтын, тутурукъ, слюда дагъыда башха багъалы затла чыгъарыу бла къыралда баш орунладан бирин Якутия алады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 85. *Бизни къыралны бир къауум жерлеринде слюда табылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 236.

СМЕН *ат* 1. Смена (*промежуток рабочего времени*) / Бапіхала келип алышындыргъынчы ишчиле ишде туруучу заман. *Бригада бир сменнге план бла 600 тоннаны орунуна 900–1200 тонна магъадан береди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 128. *Марда бла 180-ни орунуна къызчыкъ сменагъа 210 затха итиу салады.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 216.

2. Смена (*группа людей*) / Белгили бир заман ётгенден сора ишчилени, окъуучуланы, солуп тургъанланы аллай къауумун алышындырыучу адамланы къаууму. *Хар цехни, сменни, бригаданы коллективи, кесине энчи борчла алып, бир бири бла эришип ишлейдиле.* «Ком-

мунизмге жол», 1973, № 35. *Штаб бригадалада, сменледе, цехледе эришиуню жорукъларын тохташдыргъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 134.

3. *В позиции определения:* сменный / Смен бла байламлы. *Мусса битеу ишлеген жылларыны ичинде жангыз бир кюнде да смен мардасын толтурмай къоймагъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 17. *Хар ишчи смен мардасын оздуруп толтурады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 104.

СМЕТА *ат* 1. Смета / Этиллик жоюмну эм файданы эсеби, бир затны быллай бир болур деп белгиленнгени. *Элде клуб ишлерге смета жарашдырыла турады.*

2. *В позиции определения:* сметный / Смета бла байламлы. *Бахсанда смета багъасы 1200 минг сом болгъан завод ишленеди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 33. *Мекямны башы смета документацияда белгиленнгенинден эсе иги кесек алгъа жабылады.* «Коммунизмге жол», 1974, № 16.

СМЫЧОК *ат.* Смычок / Анга жетмей узунуна ат къылла тартылып, музыка инструментлеге тийип тауушч чыгъарыучу таякъчыкъ. *Скрипкачы смычокну къолуна алгъанлай, зал шум болду.*

СНАЙПЕР *ат.* Снайпер / Сауут бла бек уста атаргъа, бугъаргъа, къараргъа усталыгъы болгъан адам. *Снайперле фашистлени ызларындан тюшюп чёплегендиле.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 52. *Тюз тогъузунчу майда, эртденликде, хорламны кюнюнде, немецли снайпер Анатолийни ёлтюрдю.* «Шуёхлукъ», № 3, 30.

СНАЙПЕРЛИК *ат.* Снайперство / Сауут бла бек уста атыу хунерлик. *Эки ай озгъандан сора Аля кесини снайперлик окъуюун бошайды, аны отделениягъа командир этедиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 54.

СНАРЯД *ат.* Снаряд (*напр. для метания*) / Спорт упражнениягъа этер ючюн хайырланылыучу зат, адыр. *Спортну сюйюучюлеге выставка тери бла тышланнган гимнастика снарядланы, резинден эм синтетика материалладан этилген чатырланы, топланы, боксер къол къапланы... кёргюзтеди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 201.

СОАВТОР *ат.* Соавтор / Биреу бла бирге бир затха автор болгъан адам. *Китапны жазарыкъ соавторла жыйылып кенгешдиле.*

СОАВТОРЛУКЪ *ат.* Соавторство / Биреу неда къауум адам бла бирге автор болмакълыкъ.

СОБЕС *ат.* Собес/ Социал жанындан жалчытыу бла байламлы учреждение. *Пенсиягъа чыгъаргъа башлагъанында, тиширыу кесини къагъытларын жарашдырып, собесге элтди.*

СОБРАНИЕ *ат къарач.* **къ. жыйылыу II.** *Аланны бригадир чакъырып: »Кёп турмай собрание боллукъду, чырт жашырмай, колхозда битеу кемликлени айтырса»,– дегенди.* Хубийланы О., Алан, 28. *Парткомну социалист эришиуге къарыусуз башчылыкъ этгени да собранияда чертилгенди.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 221.

СОВЕТ[1] *ат* 1. Совет (*напр. ученый, технический*) / Къаллай болса да бир учрежденияда, организацияда, жамауатда оноучу неда кенгешчи орган. *ООН-ну Къоркъуусузлукъ*

Совети. Институтну алим совети. ■ *Жолдаш Ступак халкъ дружинаны, клубну советини, тиширыуланы советини ишлерини юсюнден айтханды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 119.

2. Совет (*напр. министров*) / Айырылгъан неда салыннган адамладан къуралып, къыралны неда аны бир бёлюмюню жашаууында оноуун толтуруучу бир къауум къырал органланы аты. *Россей Федерацияны Министрлени Совети.*

■ **Совет Союзну Жигити** *эск.* Герой Советского Союза / СССР-де бек айтхылыкъ жигитлиги ючюн аталыучу сыйлы ат. *Байсолтанланы Алим бла Уммаланы Мухажир Совет Союзну жигитлеридиле.*

СОВЕТНИК *ат.* Советник / Бир къауум къуллукъланы аты эм аллай къуллукъладан биринде ишлеген адам. *Посольствону советниги. Юстицияны къырал советниги.* ■ *Ушакъгъа Германияны Россейде посольствосуну советниги да къатышханды.* «Заман», 1993, № 61.

СОВЕЩАНИЕ *ат къарач. къ.* **кенгеш II.** *Профсоюзланы башчылыкълары бла предприятиялада, стройкалада, совхозлада ишлеген 118 минг производство совещание къуралгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 245.

СОВХОЗ *ат.* Совхоз / Россейде уллу къырал эл мюлк предприятие. *Къалмукъ тюзде совхозда Бизге къызыл гюллени Берген эдиле къызла Жарытып жюреклени.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 34. *Къабарты-Малкъарны предприятияларында, къурулушларында, колхозларында, совхозларында иги ишлеген адамла кёпдюле.* »Шуёхлукъ», № 43, 103.

СОГЪУЛ [1] *эт. страд. от* **сокъ** [1] / Сокъ [1] дегенни *зорлаучу айырмасы.* *Чоллакъ жюрюмей чепкен согъулмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Сослан юсюне согъулгъан чепкен жайылгъан бир къанга тахтагъа олтурду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 197. *Кюйюзле ариу согъулгъандыла, ала кёп тюрсюнлю бояулагъа боялгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 190.

СОГЪУЛ [2] эт. страд. от **сокъ** [2] / Сокъ [2] дегенни *зорлаучу айырмасы.* *Арбаз жангы къардан толуду, Юйде сырыйна согъулады. Чырпа бёркюн кёзлерине Кийип, Соллоу тойгъа чыгъады.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 88. *Къалай сюйдюмлю урадыла желле, Согъуладыла журтубузда жарыкъ жырла.* Байкъулланы Д., Жырла бла таурухла, 23.

СОГЪУЛ [3] *эт. страд. от* **сокъ** [3] / Сокъ [3] дегенни *зорлаучу айырмасы.* *Уручу къаты согъулду. Жаула согъулдула.*

СОГЪУЛУУ [1] *и. д. от* **согъул** [1] / Согъул [1] дегенден *этим ат. Къумачны согъулууу.*

СОГЪУЛУУ [2] *и.д. от* **согъул** [2] / Согъул [2] дегенден *этим ат. Къобузну согъулууу.*

СОГЪУЛУУ [3] *и. д. от* **согъул** [3] / Согъул [2] дегенден *этим ат. Жалчыны къамычы бла согъулууу.*

СОГЪУМ *ат къ.* союм **1.** *Юйюнгден чыгъып, къапхакъ башына келгенлей, элде ким ёлгенин, ким къатын келтиргенин, къайсы бай согъумгъа къаллай бир мал кесгенин билесе.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 172. *Мырзабек, быдыян токълуланы сайлап, бир жанына эте эди – согъумгъа хазырлай эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

СОГЪУМЛУКЪ *ат.* Скот, предназначенный для забоя. *Согъумлукъ малланы семиртиу.*

СОГЪУУ [1] *и. д. от* **сокъ** [1] / Сокъ [1] дегенден *этим ат. Бригаданы членлери кюйюз согъууну чынтты усталары болгъандыла, чыгъаргъан продукцияларына дайым бийик багъа бериледи.* «Коммунизмге жол», 1973, № 59. *Жюнню жарашдырыуда, бегирекда къумач согъууда алгъа иги атлам этилгенди.* «Шуёхлукъ», № 56, 103.

СОГЪУУ [2] *и. д. от* **сокъ** [2] / Сокъ [2] дегенден *этим ат. Къобузчуланы ансамблини согъууунда миллет тартыуланы макъамлары эшитиледи.* «Коммунизмге жол», 1973, № 22. *Черкесияны кёп эллеринде хор, къыл къобузда согъуу, драма кружокла къуралгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 4.

СОГЪУУ [3] *и. д. от* **сокъ** [3] / Сокъ [3] дегенден *этим ат. Жауланы согъуу.*

СОГЪУУЧУ I *ат.* Ткач, ткачиха / Усталыгъы, иши къумач, чепкен д. а. к. зат согъуу болгъан адам. *Къумач согъуучу. Чепкен согъуучу. Чындай согъуучу. Кюйюз сокъгъан фабрикада согъуучула жетишмейдиле.*

СОГЪУУЧУ II *ат.* Исполнитель (*музыки*). Музыка инструментде *сокъгъан адам. Жая къобузда согъуучу. Пианинода согъуучу.* ■ *[Жаш:] Мен алсам, аллай къызны аллыкъма, Алмасам, былай къаллыкъма; Эки тонну тигип тангнга чыгъыучу, Къобузну ариу согъуучу.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 21.

СОГЪУШ [1] *эт.* Сражаться (*в бою*) / Уруш эт. *Эр, согъушмай, танылмаз.* (Нарт сёз.)

СОГЪУШ [2] *ат.* Сражение, битва / Уруш, къазауат, кюреш. *Сау дуния керек эди солургъа, Унутуп ачы согъушла. Келедиле жанлары саулагъа Къууанчла, къайгъыла, сагъышла.* «Коммунизмге жол», 1975, № 114. *Къайтханса, солдат къайтханча согъушдан, Мудах къарайса оюлгъан элинге. Не магъана терсни излеу сагъышдан?!* Отарланы К., Сайлама II, 7.

СОГЪУШ [3] *эт. взаимн.-совм. от* **сокъ** [1] / Сокъ [1] дегенни *араш айырмасы. Къызла жыйылып кюйюз согъушадыла.* (Фольк.)

СОГЪУШ [4] *эт. взаимн.-совм. от* **сокъ** [2] / Сокъ [2] дегенни *араш айырмасы. Конкурсха жыйылгъанла эришип къыл къобуз, зурнай согъушадыла.*

СОГЪУШДУР [1] *эт. понуд. от* **согъуш** [1] / Согъуш [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Партизанланы жау бла согъушдур.*

СОГЪУШДУР [2] *эт. понуд. от* **согъуш** [3] / Согъуш [3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Фатиймат, къызланы жыйып, тартма согъушдурады.* (Фольк.)

СОГЪУШДУР [3] *эт. понуд. от* **согъуш** [4] / Согъуш [4] дегенни *къатланыучу айырмасы. Конкурсха къатышханлагъа скрипканы согъушдуруп кёрдюле.*

СОГЪУШДУРТ [1] *эт. понуд. от* **согъушдур** [1] / Согъушдур [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаулары бир бири бла согъушдурт.*

СОГЪУШДУРТ [2] *эт. понуд. от* **согъушдур** [2] / Согъушдур [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Чалыу согъушдурт. Чепкен согъушдурт.*

СОГЪУШДУРТ [3] *эт. понуд. от* **согъушдур** [3] / Согъушдур [3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къобуз согъушдурт. Сырыйна согъушдурт.*

СОГЪУШДУРТУУ [1] *и. д. от* **согъушдурт** [1] / Согъушдурт [1] дегенден *этим ат. Иракны правительствосуну курдланы бир бирлери бла согъушдуртууу.*

СОГЪУШДУРТУУ [2] *и. д. от* **согъушдурт** [2] / Согъушдурт [2] дегенден *этим ат. Къумач согъушдуртуу. Кюйюз согъушдуртуу.*

СОГЪУШДУРТУУ [3] *и. д. от* **согъушдурт** [3] / Согъушдурт [3] дегенден *этим ат. Къызлагъа къобуз согъушдуртуу.*

СОГЪУШДУРУУ [1] *и. д. от* **согъушдур** [1] / Согъушдур [1] дегенден *этим ат. Аскерлени согъушдуруу. Къыралланы, бир бирге юсгюрюп, согъушдуруу.*

СОГЪУШДУРУУ [2] *и. д.* от **согъушдур** [2] / Согъушдур [2] дегенден этим ат. *Ысхарла согъушуу. Башлыкъ согъушуу.*

СОГЪУШДУРУУ [3] *и. д.* от **согъушдур** [3] / Согъушдур [3] дегенден этим ат. *Скрипка согъушдуруу. Къобуз согъушдуруу.*

СОГЪУШУУ [1] *и. д. от* **согъуш** [1] / Согъушуу [1] дегенден *этим ат. Жуукъалашадыла ала бир бирге, хазырлана согъушуугъа кирирге. Акъ атын шиш тургъуза, Андемиркъан Сермейди – атындан жыгъылады хан.* Отарланы К., Сайлама, II, 221. *Тюнене уллу согъушуу болгъанды, кёп жаш жигит сермешде ёлгенди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 12.

СОГЪУШУУ [2] *и. д. от* **согъуш** [2] / Согъуш [2] дегенден *этим ат. Къумач согъушуу.*

СОГЪУШУУ [3] *и. д. от* **согъуш** [4] / Согъуш [4] дегенден *этим ат. Конкурсха къатышханланы къыл къобуз согъушуулары.*

СОДА *ат.* Сода / Медицинада бла аш этиуде хайырланылыучу порошок формалы акъ зат. *Сора не кёлкъалды барды, Сют бермейди деп тууаргъа? Сапын, сода къыт табылады Халат, бидон жууаргъа.* «Шуёхлукъ», № 20, 51. *Кийиз журуннга сода себип, аны юсюне да бир суусун затны тамызып, аямай сыйпап, самоварны кюнча жылтыратды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 184.

СОДОКЛАД *ат.* Содоклад / Баш докладны темасына башха адам этген къошакъ доклад. *Жыйылгъанла депутатны содокладына тынгыладыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 47. *Содокладны облсоветни турмуш-коммунал мюлк жанындан таймаздан ишлеген комиссиясыны председатели этди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 112.

СОДОКЛАДЧЫ *ат.* Содокладчик / Содоклад этген адам. *Содокладчыгъа бир къауум соруу берилди.*

СОЕДИНЕНИЕ *ат.* Соединение (*войсковая единица*) / Бир кибик неда бир бирден башха аскер бёлюмле бирге къошулуп къуралгъан уллу аскер биригиу. *Агрессорла ол къыралчыкъгъа къажау бек иги броневик соединенияны, парашют-десант аскерлени, сайгончу марионетка бёлюмлени, америкалы авиацияны жибергендиле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 132

СОЗ[1] *ат.* **1.** Растягивать, растягивая *что*, увеличивать в размере / Бир затны уллу, узун этер ючюн тарт. *[Сафар] Соза кетсенг, не зат да юзюлюп къалады.* Толгъурланы З., Эрирей, 155. *Жюн жоппуну тите, соза барсанг, жукъара баргъанча, кёп турмай туман созула жукъара тебиреп, сабала бла чачылгъан жюн кибик, бир бирине чагъыла, къатыша элден ёргерек кётюрюлдю.* Эбизеланы А., Махти, 68.

2. Повредить сильным натяжением, ударом / Тартып, терс басып аурут, ачыт. *Жаш аягъын терс басып, сингирин созгъанды.*

3. Тянуть *что* / Бир затны къолунг бла тарт. *Жамий, кёп сют алама дей, ийнекни узун эмчеклерин энишге-энишге созады.* Ахматланы И., Боранда, 45. *Ёгюзню къуйругъундан, мюйюзлеринден создула.* Толгъурланы З., Эрирей, 80. *Къапталчыгъымы женгинден соза, Мени эл клубха элтди Гезам.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 115.

4. Волочить, тянуть / Сюйре. *Машокну харбыздан толгъанын, Хасан аны къыйналып созгъанындан билебиз.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 69. *Къайтды ызына, этегин къагъа, Жётгере, къысылды ол [арбачы] ат арбагъа. Арбадан артмакъны тюшюрдю, соза.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 68.

5. Протягивать, прокладывать / Темир чыбыкъны, канатны д.а.к. затны тарт. *Канат жолну канатларын созар ючюн окъуна 10 тонна ауурлугъу болгъан монтаж трос керекди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 15.

6. Вытягивать, расправлять (*шею, конечности и т. п.*) / Санларынгы узат, тюзет. *Жанбатыр, уясындан къарагъан дорбункъул кибик, шыякы тёбени юсюнден боюнун созуп къарай эди.* «Шуёхлукъ», № 9, 34. *Солтанбек, къобаргъа кюрешгенча, санларын созду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 177.

7. *кёч.* Медлить, тянуть *что*; волынить / Бир затны асыры акъыртын эт, кёпге бардыр. *Къарт, жаш чам эте ойнайды. Хапарны соза. Алгъыш аякъда къайнайды, Быжылдап, боза.* «Жилтинле», 257. *Ишни созмай, жуукъла келишип, той оюн этип, теңлери, кёп ариу алгъышла этип, Жамал бла Рабийгъаны тойларында бир къауум кюнлерин къууанчлыкъда, жарыкълыкъда ашырдыла.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 10.

8. Затянуть, запеть / Узуннга тартыш айт жырны, жырла. *Чарлакъла, къозгъалышып, Танг шошлукъну бузгъанда, Толкъунлагъа къууанып, Чарлакъла жырны созгъанда.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 10. *Ариу макъамынгы узуннга созаса, Эртте къобаргъа да мени сен озаса.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 7.

СОЗ[2] *хал. сёзл.* Протяжно. Узуннга тартып. *Жолну жанында, уллу тёртгюл юйню арбазында, къарт самырны созуп улугъаны эшитилди.* Хубийланы О., Мурат, 181. *Бёрюню узакъда, созуп улугъаны мутхуз эшитиледи.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 69. *Замансыз заманда, ауур жашауна тарыкъгъанча, баудан эшек созуп окъуду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 194.

■ **Созгъан алтын** Золото высшего качества / чий алтын *къ.* **чий.** *Эки къашы ат жерини Битеу созгъан алтын эди, Ичиндеги кёпчегини Кёк кийикни тюгю эди.* «Жюрек жырлайды», 84. *Созгъан алтындан ишленнген саханча, кюнню кёзю жилтинлени артына ташайып барады.* Байчоланы М., Уллу Къарачайда, 3.

СОЗДУР *эт. понуд. от* **соз** / Соз дегенни *къатланыучу айырмасы. Кече кюн да ёшюнюнгю создуруп, кёп заманны тебиретгенсе бешикде.* К ъ у л и й л а н ы Х.-М., Жылла озадыла, 34. *Амал барды жашауну создуругъа, Жокъду амал ёлюмню оздуругъа.* Г у р т у л а н ы Б., Жарыкъ танг, 72.

СОЗДУРТ *эт. понуд. от* **создур** / Создур дегенни *къатланыучу айырмасы. Жауун ишни кёпге создурту.*

СОЗДУРТУУ *и. д. от* **создурт** / Создурт дегенден *этим ат. Ишни артха создуртуу. Хапарны кёпге создуртуу.*

СОЗДУРУЛ *эт. страд. от* **создур** / Создур дегенни *зорлаучу айырмасы. Келишим он жылгъа создурулгъанды.*

СОЗДУРУЛУУ *и. д. от* **создурул** / Создурул дегенден *этим ат. Ишни узакъгъа создурулууу.*

СОЗДУРУУ *и. д. от* **создур** / Создур дегенден *этим ат. Хапарны создуруу. Жырны создуруу. Санларын создуруу.*

СОЗМА I *ат.* Блюдо, приготовленное из свежего сыра и муки / Бышлакъ биширгенни бир тюрлюсю. *Тенг – тенги бла, тегене – бауу бла, созма – жауу бла.* (Н а р т сёз.)

СОЗМА II *сыф. къ.* **созукку**. *[Наныкъ Хорламгъа:] Тохта, гыжыны созмасын, шо ол зылдыны... [Дауумну] этген къатылыкъларын унутуп, туугъан къарындашынгдан да багъалы кёрюп тураса сен!* Х у б и й л а н ы О., Дерт, 143.

СОЗМАБЕЛ *сыф. сёл. тил. къ.* **созукку**. *Чотай созмабел, болумсуз адамды, малланы анга ышанып къояргъа жарамаз.* (Ф о л ь к.)

СОЗУККУ *сыф.* I. Долговязый, неуклюжий / Узун бойлу, арыкъ, субайсыз санлы. *Ол киши созукку, арыкъ, къарамсыз адам эди.*

2. Неловкий, неповоротливый, неуклюжий / Терк, тап къымылдаялмагъан, ауур къымылдагъан, мыт-мыт. *Жаш къарыулуду, алай ол анга болушмайды, ол асыры созуккуду.*

СОЗУКЪ *сыф. къарач.* I. Тягучий / Юзюлмей, жылтырмай, сынмай узунуна, кенгине созулургъа, уллайыргъа онгу болгъан. *Созукъ тери. Резина созукъду. Созукъ тартма.*

3. Густой, вязкий / Къалын, жабышыучу, бир бирин тутхан. *Созукъ жакъма. Созукъ бал. Жашла жабышмакъ, созукъ балчыкъны ичи бла барадыла.*

4. Протяжный (*звук, крик и т. п.*) Узуннга созулгъан, кенге баргъан (*тамуш, къычырыкъ, гудок д. а. к. зат*). *Созукъ ауаз. Созукъ макъам. Ол юйден бир шош, созукъ, мыдах жыр эшитиледи.*

СОЗУКЪЛУКЪ *ат. къарач.* I. Тягучесть, вязкость / Бир затны созулуучу, жабышыучу халы. *Резинни созукълугъу. Жемишни созукълугъу.*

2. Протяжность / Узакъгъа созулгъанлыкъ, кёпге баргъанлыкъ (*тамушну, къычырыкъны д. а. к. затны юсюнден*). *Жырны созукълугъу. Къычырыкъны созукълугъу. Ынычхауну созукълугъу.*

СОЗУЛ *эт.* I. Вытянуться / Узун бол. Къол къапны бармакълары созулгъандыла. *Суугъан темир созулмаз.*(Н а р т сёз.)

2. *кёч.* Затягиваться (*надолго*), замедляться / Болжалындан кёпге

бар. *Иш узакъгъа созулду. Жыйылыу эки сагъатха созулгъанды. Ушакъ созулур хал алгъанын кёргенде, Азамат аллындагъы къагъытланы бир жанына тюртдю.* Кацийланы Х., Мухаммат, 198.

3. Вырасти, вытянуться (*в высоту*). Ёс, бийик бол. *Жылгъа жашчыкъ иги кесек созулгъанды.*

4. Потягиваться / Керил, къолланы, бутланы керип, созуп, жарау эт. *Жашла школну спорт майданындан керилип, созулуп, тюрлютюрлю упражнения эдиле.*

СОЗУЛМА *сыф.* I. Растянутый / Созулгъан, узун болгъан. *Созулма къайыш.*

2. Тягучий, вязкий / Созулуучу, жабышыучу, бир бирин тутхан. *Созулма тылы.*

СОЗУЛТ *эт. понуд. от* **созул** / Созул дегенни *къатланыучу айырмасы. Хапарны созулт. Ушакъны созулт.*

СОЗУЛТУУ *и. д. от* **созулт** / Созулт дегенден *этим ат. Хапарны созултуу. Ушакъны созултуу.*

СОЗУЛУН *эт. страд. от* **созул** / Созул дегенни *зорлаучу айырмасы. Ушакъ созулунду. Тери созулунду.*

СОЗУЛУНУУ *и. д. от* **созулун.** Созулун дегенден *этим ат.*

СОЗУЛУУ *и. д. от* **созул** / Созул дегенден *этим ат. Резинни созулууу. Ушакъны узакъгъа созулууу. Алтын бек тапталыучу эм созулуучу болады.* «Естествознание», 43. *Сазлы топуракъ созулуучу болады.* «Естествознание», 8.

СОЗУУ *и. д. от* **соз** / Соз дегенден *этим ат. [Зулкъарней тенглерине:] Созуу, арсар болуу ишибизни жоюргъа боллукъду, жаланда терклик, батырлыкъ керекди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 118. *Эки Вьетнам къыралны ООН-нга членнге алыуну мындан ары, созуу бек терс ишледен бириди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 197.

СОЗУШ *эт. взаимн.-совм. от* **соз** / Соз дегенни *араш айырмасы. Эрикген жашла безирейдиле, бир бирин созушадыла.*

СОЗУШУУ *и. д. от* **созуш** / Созуш дегенден *этим ат. Резинни созушуу. Бир бирни созушуу.*

СОЙ *эт.* I. Резать, забивать (*скот*) / Малны этге кес. *Сойгъан эди жугъутурну Мени атам, узунмыйыкъ. Той баргъан эди къобузчуну Солутмайын жарым ыйыкъ.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 162. *Тёрт-беш къой бла ууаныk союп, эт бла шорпа хазырларбыз, ётмек а районну пекарнасы биширирге айтханды.* Кацийланы Х., Тамата, 100.

2. Сдирать, снимать, свежевать шкуру / Кесилген малны терисин сыдырыу. *Къыйналып сойгъан эдиле [тюлкюню], Сол жанын, онг жанына Буралмай къойгъан эдиле.* «Жилтинле», 408. *Айыуну терисин союп, кеч бола, уучула юйлерине къайтадыла.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 61.

3. *кёч.* Убить кого / Ёлтюр, къыр. *Сапыра кенгешге алды эрин Салийматны жоюргъа... – Былтыр итинги жойду, Быйыл балангы сойду, Жашаубузну ойду, Палахха кёмюп къойду.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 104. *Гапалауну ёлтюрдюле, сойдула, Жаш къатынын ау тюбюнде къойдула.* Кацийланы М., Мухаммат, 210.

4. *кёч.* Терзать, мучить кого, сильно ругать кого / Къыйна, къанын ич, зорлукъ сынат. *Бай а жарлыны терисин соя эди. Эфенди*

уа: – Ол тюздю! – деп, къоя эди. Отарланы К., Сайлама, II, 244. *[Ичгичи] Юйюнгю къуру къоярса, Артда кесинги соярса.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 50.

5. Загрызть, грызя умертвить / Тишлеринг бла къабып ёлтюр. *Ма бир кюн а, ингирликде, Ач бёрюле жетгендиле, Жылкъыда болгъан тайланы Къалмай союп кетгендиле.* Балаланы О., Башчы теке, 28. *Къалчханланы агъачда жаныуарламы сойдула. Къалай – алай болса да, жоюлдула.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары, 14.

6. Кусать, жалить/ Къап, тала Чибин, ургъуй д. а. к. (*къумурсхаланы, жаныуарланы юсюнден*). *[Ахмат тюйюлген Тарзаннга:] Ит чибинле сойгъанча, болгъанса Суукъ суугъа быстырны сугъуп, бетинге сала тур.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 91. *Къошда кече ургъуйла бизни сойдула.*

■ **Союп къаплагъанча ушайды** (*быть похожим на кого точь в точь*) / бек ушайды. *Ибрагим эгечинден туугъанны кёргенинде, атасына, союп къаплагъанча, ушагъанын сезди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 310. *Жамалчыкъны бет сыфаты атасына, союп къаплагъанча, ушай эди.* Къулийланы Х., Эгизле, 60.

СОЙДУР *эт.* 1. *понуд. от* **сой** / Сой дегенни *къатланыучу айырмасы. [Хажи-Осман Байкъулгъа:] Бир ингирде Элмырза элден бир нёгери бла чыкъды да, къозу сойдурду.* Залиханланы Ж., Тау къушла, 44.

2. *кёч.* Отдать (*жизнь за кого-что-л.*) / Халкъны, биреуню къорулай, жанын бер. *Халкъ ючюнге сойдургъанды Солтан-Хамид санларын, Тенглик ючюн аямайдыла Эр кишиле къанларын.* Шахмырзаланы С., Назмула, 19.

СОЙДУРТ *эт. понуд. от* **сойдур** / Сойдур дегенни *къатланыучу айырмасы. Эмегенлени бири, атларыгъызны кесигиз, дегенди да, атладан бирин сойдуртханды.* (Фольк.) *Танг атып, кюн да таулагъа тийип, офицер къобар заманнга Бийсолтан, къойну сойдуртуп, биширип, хазырлатхан эди.* «Шуёхлукъ», № 5, 98.

СОЙДУРТУУ *и. д. от* **сойдурт** / Сойдурт дегенден *этим ат. Къурманлыкъгъа малла сойдуртуу. Къойланы бёрюлеге сойдуртуу.*

СОЙДУРУЛ *эт. страд. от* **сойдур** / Сойдур дегенни *зорлаучу айырмасы. Къонакълагъа къойла сойдурулгъандыла.*

СОЙДУРУЛУУ *и. д. от* **сойдурул** / Сойдурул дегенден *этим ат.*

СОЙДУРУУ *и. д. от* **сойдур** / Сойдур дегенден *этим ат. Къошуна къонакъ келсе, къой сойдуруу Алийханны адетиди.* (Фольк.)

СОЙЛАН *эт.* I. Лечь пластом, разлечься, развалиться / Созулуп, санларынгы ары-бери атып жат. *Алай эте, ол [Салиймат] кёп агъачда айланды. Къолун-бутун сыдырды, Жыгъылып кёп сойланды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 117. *Сабий къызчыкъ суукъ ёлюк бла къалды, Ол ёлюкню кёкюрегине сойланды.* Байкъулланы Д., Жылла бла таурухла, 13.

2. *кёч.* Падать / Жыгъыл, ауупкет. *Жаш къарангыда, ташха абынып, балчыкъгъа сойланды.* ■ *[Къайын атасы Аннагъа:] Эри бармагъыны учу бла бир кесекчик тийгенинде, бу энди жерге сойланнганды!* М. Шолохов, Дон хапарла, 103.

3. *кёч.* Умереть, погибнуть, свалиться (*замертво*) / Ёл, ауупкетип,

ёл. *Мурдар фашистле сойландыла, Кёзлери кёкге аралып.* Макытланы С., Шаудан, 14. *Минг-минг ишчи орамлагъа сойланып, Чыммакъ акъ къар къызыл къаннга боялып.* «Жюрек жырлайды», 61. *Ол [Хашир], ушкогун, сермеп, терк атады, бёрю, ёрге секирип, сора сойланып къалады.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 122.

СОЙЛАНДЫР *эт.* I. Свалить *кого* (*ударом и т. п.*) / Уруп, тюртюп, неда башха зат этип, аудур. *Сора [Махти] Эрлай юйге кирип, Ханийге: «Эшигими жабып къойдунг да алмасты!»,– деп, сермеп чачындан бууып, эшекни тюйгенча, тюйюп, ойсуратып, юй тюбюне сойландырды.* Эбизеланы А., Махти, 24. *[Аслан Сергейге:] Къысхасы, стол артында шинтикни сермеп алып, [ротмистрни] желкесине жетдиргенимлей, сойланды да къалды.* Боташланы И., Пьесала, 75.

2. *кёч.* Убивать, умерщвлять / Атып, уруп, кесип д. а. к. зат этип, ёлтюр. *Ёрюзмек ушкогун аны [эмегенни юсюне жандыргъанды]. Жаш эмеген алайда окъуна сойланнганды.* «Нартла», 41. *Борсукъ бла сермешип, Магомет аны сойландыргъанды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 113. *Сан-саны къартлыкъдан талды [бугъаны]. Деуню ёлюм басып алды, Жыгъып, сойландырып салды. Тау да, тюз да андан къалды.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 41.

СОЙЛАНДЫРТ *эт. понуд. от* **сойландыр** / Сойландыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны, уруп, сойландырт. Жауну, атып, сойландырт.*

СОЙЛАНДЫРТЫУ *и. д. от* **сойландырт** / Сойландырт дегенден *этим ат. Орундукъгъа сойландыртыу. Жолгъа сойландыртыу.*

СОЙЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сойландыр** / Сойландыр дегенден *этим ат. Жауну, атып, сойландырыу. Жашны, уруп, сойландырыу.*

СОЙЛАНЫУ *и. д. от* **сойлан** / Сойлан дегенден *этим ат. Тёшекде сойланыу. Терек тюбюнде сойланыу.*

СОЙЛАНЫШ *эт. взаим.-совм. от* **сойлан** / Сойлан дегенни *араш айырмасы. Къымыжа болгъан чынар терекле да сойланышадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 37. *Гитлерчиле талай ауур топдан бирге атадыла, Башындан а бомбаланы къуядыла. Сойланышып, кёп ёлюкле жатадыла, Мында сау зат къалмагъанча, жоядыла.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 55.

СОЙЛАНЫШЫУ *и. д. от* **сойланыш** / Сойланыш дегенден *этим ат. Жууунуп чыгъып, жылы юзмезде сойланышыу. Арып, терекле тюбюнде салкъында сойланышыу.*

СОК *ат.* Сок / Кёгетледен, жемишледен сыгъылып алынып, суусапха ичилиучю зат. *Тахта кёгетледен бла жемишледен сок алыучу аппарат юч бёлюмден къуралгъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 93. *Суулары кетерилген, къурутулгъан жемишлени, сокланы экспедициялагъа, походлагъа атланнганла хайырланыргъа боллукъдула.* «Коммунизмге жол», 1969, № 126.

СОКЪ[1] *эт.* Ткать *что* / Узунуна эм кёнделенине баргъан халыны бир бирине къаты чалышдырып, къумач, чепкен д. а. к. зат эт. *Пазий эки къол къыйыны бла, кюндюз жюн тарай, кече чепкен согъа, ёксюз сабийни алай бла ёсдюре эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 19. *Айлана эди таулу ма-*

лын багъа, Ингилизли да байына къумач согъа эди, Кесини ол узакъ къыралында. Бары жашай эдиле къулла халында. Отарланы К., Сайлама, II, 259.

СОКЪ [2] *эт.* Играть (*на каком-л. музыкальном инструменте*), аккомпанировать / Къобуз, сырыйна д. а. к. затла бла музыка чыгъарманы макъамын эшитдир. *Ангылаусузгъа айтылгъан сёз эшекни къулагъына къобуз сокъгъан кибикди.* (Нарт сёз.) ○ *Шамил къыл къобузну согъуп, жашла, къызла да тынгылап тургъанлай, билгени къургъакъ сёз болгъан бир жаш келгенди.* Хубийланы М., Алан, 106.

СОКЪ [3] *сёл. тил.* 1. Бить, ударять, колотить, стукать кого / Тюй, ур. *Жашла уручну аямай сокъдула. Атасы жашын хыли этгени ючюн сокъду.*

2. *кёч.* Перебивать / Кёплени ёлтюр. *Ары айлан да сокъ, бери айлан да сокъ, аскерни артын этдиле.* (Фольк.) *Тохтагъынчынга урушну бораны, Платонов сокъгъанча сокъ жауланы.* «Шуёхлукъ», № 10, 128.

3. *кёч.* Ругать *кого* / Бек уруш. *Докладчы предприятияны таматаларын сокъгъанды.*

4. *кёч. эриши сёз.* Умять, съесть / Терк эм кёп аша. *Жашла сау табакъ этни сокъдула.*

5. Ударять, стучать (*о дожде, граде и т. п.*) / Келе, бара туруп, бир затны ур, къакъ (*жауунну, бузну д. а. к. затны юсюнден*). *Терезени согъады буз. Жагъада ташланы тенгизни толкъунлары согъадыла. Къургъакъ къаяларын, ташларын сакъ жауун согъа, ётген таула, акъ къарын, жашил агъачларын къара жауун жибитген таула, элия урса да, ырахат турасыз, дунияда бир къайгъы жокъча.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 254. *Алма терекчик терк ёсюп, Чыммакъ чагъып башлагъанлай, хурметсиз буз а жетди да Сокъду, сокъду терекни алай!* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 49.

СОКЪДУР [1] *эт. понуд. от* **сокъ** [1] / Сокъ [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Менде алай бош турургъа болмайды... Ишлетмеген жамычыла, кийизле, Сокъдурмагъан чепкенле эм кюйюзле.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары, 14. *Ана къызларына тартма сокъдурады.* (Фольк.)

СОКЪДУР [2] *эт. понуд. от* **сокъ** [2] / Сокъ [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къоймазлыкъларын билгенден сора, тынчлыгъы ючюн къартланы тепсеуюн сокъдуруп [Ахмат], таукелсиз арагъа чыкъды.* Хубийланы О., Аманат, I, 19. *Орус композиторланы ичинде Штраус Чайковскийни бек жаратады, аны чыгъармаларын оркестрине сокъдурады.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 229.

СОКЪДУР [3] *эт. понуд. от* **сокъ** [3] / Сокъ [3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Хылилери ючюн жашны сокъдур. Жауланы сокъдур.*

СОКЪДУРТ [1] *эт. понуд. от* **сокъдур** [1] / Сокъдур [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Окъа сокъдурт. Тартма сокъдурт.*

СОКЪДУРТ [2] *эт. понуд. от* **сокъдур** [2] / Сокъдур [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Гитараны сокъдурт. Къобузну сокъдурт.*

СОКЪДУРТ [3] *эт. понуд. от* **сокъдур** [3] / Сокъдур [3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жауланы сокъдурт. Аманлыкъчыны сокъдурт.*

СОКЪДУРТУУ [1] *и. д. от* **сокъдурт** [1] / Сокъдурт [1] дегенден *этим*

ат. Чепкен сокъдуртуу. Кюйюз сокъдуртуу.

СОКЪДУРТУУ[2] *и. д. от* **сокъдурт**[2] / Сокъдурт[2] дегенден *этим ат. Тепсеу тартыуланы сокъдуртуу. Гимнни сокъдуртуу.*

СОКЪДУРТУУ[3] *и. д. от* **сокъдурт**[3] / Сокъдурт[3] дегенден *этим ат. Аманлыкъчыны сокъдуртуу. Жау аскерни сокъдуртуу.*

СОКЪДУРУУ[1] *и. д. от* **сокъдур** / Сокъдур[1] дегенден *этим ат. Къумач сокъдуруу.*

СОКЪДУРУУ[2] *и. д. от* **сокъдур**[2] / Сокъдур[2] дегенден *этим ат. Вальсны сокъдуруу. Тюз тепсеуню сокъдуруу.*

СОКЪДУРУУ[3] *и. д. от* **сокъдур**[3] / Сокъдур[3] дегенден *этим ат. Мурдарны сокъдуруу.*

СОКЪМАКЪ *ат.* **1.** Проторенная дорожка / Кёп тепленнген, жюрюлген жол, жер, къар. *Науруз Зуриятны сумкасын, сыйырып, сокъмакъдан бир жанына чыгъарып, къарны теренине салыучу эди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 18. *Бир бирде ат сокъмакъ жолда абынады, жол жанында куртха батады, сора, пырхылдап, артха туракълайды.* Кацийланы Х., Тамата, 46.

2. След на *чем-л.*/ Адам, арба, чана д. а. к. затланы ызы. *Тюлкю кесини сокъмагъын кеси къатышдыргъанча. Бир ариу сокъмакъ салып барадыла Тайга чегетде чанада.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 160.

3. *кёч.* След, результат *чьей-л.* деятельности / Адамны этген ишини сунучу. *[Мурат Къушжетерге:] Хар кимни сокъмагъы башха болгъаны себепли, биреуню биреу къутхарлыкъ тюйюлдю.* Хубийланы О., Аманат, III, 332.

■ **Сокъмакъ эт** втаптывать, протаптывать дорожку / Кёп жюрюй кетип теплеп ыз, жол эт. *Жолларынгы кырдык окъуна басып къойсун, Акъ къарынгы душманны чуругъу сокъмакъ этмесин.* «Шуёхлукъ», № 61, 90. *Бу келечи хайда келди, хайда кетди, чапды, жортду, эки арада сокъмакъ этди.* «Жюрек жырлайды», 22.

СОКЪМАКЪЛА *эт.* **Сокъмакъ эт** *къ.* **сокъмакъ**[2]. *Къызбай ит арбазында къайыр болур дегенлей, эл ичин сокъмакълап айланнган болмаса, ала [акъла] партизанла бла тюбеширге базмайдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 331.

СОКЪМАКЪЛАН *эт. страд. от* **сокъмакъла** / Сокъмакъла дегенни *зорлаучу айырмасы. Хастаннга жол сокъмакъланнган эди.*

СОКЪМАКЪЛАНЫУ *и. д. от* **сокъмакълан** / Сокъмакълан дегенден *этим ат. Къошха жолну сокъмакъланыуу.*

СОКЪМАКЪЛАТ *эт. понуд. от* **сокъмакъла** / Сокъмакъла дегенни *къатланыучу айырмасы. Жолну сокъмакълат. Къарны сокъмакълат.*

СОКЪМАКЪЛАТЫУ *и. д. от* **сокъмакълат** / Сокъмакълат дегенден *этим ат. Кезлеуге дери жолчукъ сокъмакълатыу.*

СОКЪМАКЪЛАУ *и. д. от* **сокъмакъла** / Сокъмакъла дегенден *этим ат. Агъачха жол сокъмакълау.*

СОКЪМАКЪСЫЗ *сыф.* Бездорожный / Жолу, ызы болмагъан.

Жаудан къачханла сокъмакъсыз жерлени излеп, киши кёрмезча, агъачда бугъаргъа келедиле. Кёк кенгинде акъ булутла чачылып, устуккулай, сюрюу-сюрюу айланадыла сокъмакъсызлай, ызсызлай. «Жюрек жырлайды», 88.

СОКЪУР *ат* **1.** Слепой, незрячий / Кёзлери кёрмеген. *Сокъургъа кече да къарангы, кюн да къарангы.* (Нарт сёз.) *Мени атлы сокъур Къайсын Кече-кюн, чыракъсызлай, Ишлеучю эди юйчюгюнде, Туруучу эди жангызлай.* Къулийланы Къ., Сайлама I, 83. // Обладающий слабым зрением / Кёзлери къарыусуз болгъан, иги кёрмеген. *Бир ингирде, сокъур атына да минип, Чоллай къошха келди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 321.

2. Слепой на один глаз / Бир кёзю кёрмеген. *[Бёрю айыугъа:] Бир сокъур къойчу барды, сокъур жанында барып, [къойну] алама да къачама.* Ахматланы А., Тюлкю бла бёдене, 28. *Аскерге башчы сокъур Шидакъды, ойра, Жаугъа жетсе, ол шибиля таякъды, ойра.* «Малкъар халкъ жырла», 34.

3. *кёч.* Невежественный, непросвещенный / Окъуу, билими болмагъан, къарангы. *Окъумагъан сокъурду, сокъур ташха абыныр.* (Нарт сёз.)

4. *кёч.* Незамечающий, не видящий происходящего вокруг, неспособный понимать, правильно судить *о чем-либо* / Тёгерегинде бола тургъанны кёрмеген, ангыларгъа къолундан келмеген. *Кёзю сокъурдан къоркъма, кёлю сокъурдан къоркъ.* (Нарт сёз.) *[Гыжы] Оу, сен сокъурну бери [келечиге] ийгеннге не айтайым, эки алма кёзюнгю аралтып тургъанлай, жюрегими кесеу болуп тургъанын да кёралмайса, гылын.* Хубийланы О., Дерт, 78.

■ **Сокъур бол** слепнуть / Кёрмей къал, кёрмезча бол (*кёзлени юсюнден*). *Аслан сокъур болду да къалды.* Маммеланы И., Санга саугъам, 48. *Айыу онг кёзюн да, чыгъарып, къапды да, энди ажымсыз сокъур болду.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 299.

Сокъур эт ослепить / кёзлери кёрмезча эт. *Ёрюзмек, от жагъада темир шишни кёрюп, аны отха салып, къаты къыздырып алып, эмегенни жангыз кёзюне басып, сокъур этди.* (Фольк.)

♦ **Сокъур алма** поврежденное, червивое яблоко / Къуртлу, къыяулу алма. *Сокъур алма эртте бишер, замансызлай агъып тюшер.* (Нарт сёз.)

Сокъур жауун слепой дождь / Кюн тийип тургъанлай жаугъан жауун. *Сокъур жауун кёпге бармаз.* (Нарт сёз.) **Сокъур капексиз бол** (не иметь) ни полушки / Ахчасыз бол. *Ахчасын жашлагъа ичире, Хапай сокъур капексиз болду.* **Сокъур, сау да** любой, каждый / Ким да, хар ким да. *Жашны осал къылыгъын сокъур, сау да кёреди. Аны алай болгъанын сокъур, сау да биледи. Къым-тым этип, хар бири мыйыкъ тюпден кюледи.* «Коммунизмге жол», 1973, № 15. **Сокъур токълусу болмагъан** бедный, не имеющий скота / Жарлы, малы болмагъан. **Сокъур токълусу болмагъан** элге оноу этер. (Нарт сёз.) **Сокъур тырнакъ** ноготь, появившийся вместо отбитого / Кёчген тырнакъны орунуна чыкъгъан тырнакъ. *Ана баласыны сокъур тырнагъын кетергенден эсе, кесини къолун юздюртюрге ыразыды.* Хубийланы О., Аманат, I, 66. *[Зурум Наныкъгъа:] Бу кёкшалбарла [немчала] бизни сокъур тырнакъгъа да санамайдыла.* Хубийланы О., Дерт, 116. **Сокъур тырнагъы сытылмагъан 1.** Не потерявший никого (об утрате) / бир адамы да ёлмеген. *Аны сокъур тырнагъы да сытылмагъанды.* **2.** Не испытавший беды, несчастья / къыйын-

лыкъ, хата кёрмеген. *Сокъур тырнагъы сытылмагъан, жашауну татыуун билмез.* **Сокъур тырнау эт** *къарач.* дисковать / *Урлукъ жерге тюшгенден сора тёрт-беш кюнден ары созмай, сокъур тырнау эт.* «Ленинни байрагъы», № 55. **Сокъур тюйюмчек** мёртвый узел / Илинмек этилмей, тешерге къыйын къысылгъан тюйюмчек. *Сыйдам мынчакъланы тыйгъычсыз санай келип, тюйюмчекге жетип тохтагъанча, ол тюйюмчек да сокъур тюйюмчек болуп тешилирге унамагъанча болду.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 70. **Сокъур чеги** слепая кишка / чындай сыфатлы базыкъ чегини къыйырында къурт кибик чегичик. *Хамызатны сокъур чеги ашланып, операция этдирирге больницагъа баргъан эди.* «Жарыкъ жолда», 155. *[Умар Жигерханнга:] Адамны сокъур чеги бузулуп, врач, жарып, сау этсе да, бизни къартларыбыз: «Да, аны уа ууахтысы алыкъы жетмеген эди», – деп, къоядыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 190. **Сокъур чибин** слепень / саскы. *Сокъур чибин ташха къарагъанча.* (Нарт сёз.) *Къуйругъунгу къалач этип сен дыбыртлап, сокъур чибин къапмагъанлай ёсгенсе.* «Жилтинле», 462. **Сокъур чычхан** крот / къурткъамыжакъ ашап, жер тюбюнде жашаучу багъалы терили жаныуар. *Устаз сокъур чычханланы юсюнден хапар айтды.* **Сокъур ырысхы** нечестно нажитое добро, случайное добро / къол къыйын бла табылмагъан ырысхы, байлыкъ. *[Сапият эрине:] Сен ма былай эте келип: «Сокъур ырЖжысхыгъа батама»,– деп, богъурдагъынга дери къара батмакъгъа батхынчы тохтарыкъ тюл эдинг.* Хубийланы О., Аманат, II, 116.

СОКЪУРАН *эт.* 1. Раскаиваться / Бир ишни ушагъыусуз, тапсыз этгенинге ёкюн. *Соруп этсенг, сокъуранмазса.* (Нарт сёз.) *[Бал чибин къушха:] Сокъураныр кюн жетер, Кеф кюнлеринг ётерле, Душманларынг, жыйылып, Юсюнгде той этерле.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 82.

2. Передумать, раздумать что-л. делать / Алгъын белгилеген ишинги, жангыдан оюмлап, этмей къой. *Кёчерге алланып тургъанладан да бек кёпле сокъураныр, къалыргъа излеп, тилек къагъытла жазгъандыла.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 80.

СОКЪУРАНДЫР *эт. понуд. от* **сокъуран** / Сокъуран дегенни *къатланыучу айырмасы. Эй, жашла, буруш окъ чюйресине жюзсе, сокъурандырыр.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 109. *Сокъурандырмай жолда къоранчына, Эрни элтесиз уллу къууанчына.* Отарланы К., Сынла, 146.

СОКЪУРАНДЫРТ *эт. понуд. от* **сокъурандыр** / Сокъурандыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню осал иш этгенине сокъурандырт.*

СОКЪУРАНДЫРТЫУ *и.д.от* **сокъурандырт** / Сокъурандырт дегенден *этим ат. Жашны, терслигин ангылатып, сокъурандыртыу.*

СОКЪУРАНДЫРЫУ *и. д. от* **сокъурандыр** / Сокъурандыр дегенден *этим ат. Айтханына сокъурандырыу. Этген ишине сокъурандырыу.*

СОКЪУРАНЫУ *и. д. от* **сокъуран** / Сокъуран дегенден *этим ат. [Поэт:] Урушда кюйгенликге уа жашлыгъым, Къой, жарсыма, жанымдан багъалым, сен! Анга жокъ сокъураныу сагъышлыгъым, Чиригенден кёп да игиди кюйген!* Отарланы С., Сайлама, I, 273.

Хадисни этген ишине сокъураныуу жокъ эди. Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 88.

СОКЪУРАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сокъуран** / Сокъуран дегенни *араш айырмасы. Жашла хыли этгенлерине сокъураныш-дыла.*

СОКЪУРАНЫШЫУ *и. д. от* **сокъураныш** / Сокъураныш дегенден *этим ат. Жашланы къартха болушмагъанлары ючюн сокъуранышыулары.*

СОКЪУРЛУКЪ *ат* **1.** Слепота / Кёзлери кёрмеулюк.

2. *кёч.* Неумение правильно судить о чём / Тёгерегинде бола тургъан затланы ангылаялмаулукъ, бир затны юсюнден тюз оюмлаялмаулукъ. *Жаш жазыучуланы кёллерине алай келе болур. Азирет бла Исса, бюгюннге дери жазып турсала, кёп томлу назмула, поэмала чыгъарлыкъ эдиле, жазыу халлары уа биягъылай къаллыкъ эди деп. Ма мындады – эстетика сокъурлукъ да – бизни акъылыбыз бла, жаш жазыучуланы жунчуулары.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 24.

СОЛ *сыф.* Левый / Жюреги болгъан жанындагъы, антоними: онг / *Сосурукъ тёрт топпанны онг инбашына, тёрт топпанны да сол инбашына тикдиреди.* «Нартла», 94. *Хажи-Осман, аягъы учуп кетип, гырт гыйныгындан тийди да, сол бутундан ахсап къопду.* Залиханланы Ж., Тау къушла, 57.

■ **Сол кёз бла къара** не уважать, не любить кого, относиться недоброжелательно к кому / сюйме, иги кёрме, иги болма. *Мынга [Таужаннга] барынг да сол кёз бла къарап къалдыгъыз.* Хубийланы О., Аманат, III, 128. **Сол кёзтюн кёр** *къарач. къ.* **сол кёз бла къара.** *[Сюлемен Суратха:] Неди сени ...Тыбырчы Ханыугъа Сюйюнч къаш кергенинг, клубчу къызланы сол кёзтюн кёргенинг?* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 253.

СОЛАГЪАЙ *ат къарач. къ.* **солакъай.** *Сагъыт солагъайды.*

СОЛДА *орунл. сёзл.* Слева / Сол жанында. *Онгда тюкен, солда – школ.*

СОЛДАН *орунл. сёзл.* Слева / Сол жанындан. *Солдан онг жанындасын таш: тиширыулагъа салыннган таш.* Хочуланы С., Хапарла, 57.

СОЛАКЪАЙ *ат.* Левша / Онг къолундан эсе сол къолу бла иги хайырланнган адам. *Ой, Алакай, Алакай, Туугъанлы да солакъай. Хапарлайым мен аны, Сабийлеге жомакълай.* Отарланы С., Назмула, 15.

СОЛГЪА *хал. сёз.* Налево, влево, в левую сторону / Сол жанына. *Кёк тенгизни онгнга, солгъа къыдырып, Сахиник аяздан къача чачылдыла [туманла].* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Жоллары чынгылгъа тирелди, барып, Онгнга, солгъа бурулур кюч къалмайын.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 40.

СОЛДАТ *ат* **1.** Солдат / Командирлик неда таматалыкъ этген къауумдан болмагъан аскерчи. *Урушда жаралы болгъан солдат Келип киреди назмума.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 201. *Солдатла: «Сейпуну жау эслеп, эшикни жапмагъа эди» – деп, сагъайып тынгылайдыла.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 86.

2. *В позиции определения:* солдатский / Солдатныкъы. *Эски окопну къыртыш жапса да, Солдат жара болмайды эски.* «Шуёхлукъ», № 43, 40. *Кёп тенгибиз къалды къан жугъу чыкъда, Солдат къабырлада жатаргъа артда.* Отарланы К., Сынла, 5.

СОЛИДОЛ *ат.* Солидол / Машиналагъа жагъыучу къалын жауну бир тюрлюсю. *Желден къоркъуп, Джульетта тагъылгъан жеринден ычхыннганды да ичинде солидолу болгъан чыккырда жууунуп, кесини Ромеосун излерге андан сора атланнганды.* «Шуёхлукъ», № 32, 39.

СОЛИСТ *ат.* Солист / Кеси жырлаучу неда тепсеучю артист. *Репетицияны уллу театрны солисти бардыра эди.* «Шуёхлукъ», № 15, 26. *Прохладна эм Зольск районланы солистлерини концертлери башланнгандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 17.

СОЛИСТКА *ат.* Солистка / Солист тиширыу. Филармонияны солисткасы. *Музыка театрны солисткасыны юсюнден кёп ариу сёз эшитесе.* «Шуёхлукъ», № 53, 61.

СОЛЛОУ *сыф.* Бестолковый, бесхарактерный, плохой, скверный / Ангсыз, осал. *[Анасы Муратха:] Мени къарт башым бла ойнама. Эшек, керти эшек! Уллу соллоу, кюф кибик, къычырыкъчы Сарыбийни аллында, ит кючюкча, къалтырайса...* Шауаланы М., Мурат, 185.

СОЛКЪОЛ *ат.* Левша / къ. **солакъай.** *Солкъолгъа чолакъ дегенлей.* (Нарт сёз.)

СОЛМАН *ат къарач.* Левша / къ. **солакъай.**

СОЛПУ[1] *ат.* Ручка швейной машины / Быстыр тигиучю машинаны бурур ючюн къол бла тутуучу жери. *Стол юсюнде «Зингер» машина, Аны солпусун бурайым.* «Малкъар халкъ жырла», 137.

СОЛПУ[2] *сыф. къ.* **соллоу.** *Ол солпу жаш эди.*

СОЛПУЛУКЪ *ат.* Неуклюжесть, нескладность / Жыйгъычсызлыкъ, тизгинсизлик. *Къатыны солпулугъу.*

СОЛПУЧ *ат.* Рукоятка / Бир затны (*бычакъны, къаманы, юй сауутну д. а. к. затны*) къол бла тутуучу жери. *Къазакъ къылычны, бюгюп, солпучуна жетдирип бошласа, ол таууш этип тюзеледи.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 48. *[Ыйналукъ] аякъны солпучун буруп: «Алчы, къонакъ, суусап болурса»,– деди [Солтан-Хамитге].* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 131.

СОЛТАН *ат эск.* Султан / Шаркъны бир къауум муслийман къыралларында патчахларыны аты. *Киши элинде солтан болгъандан эсе, кеси элингде олтан бол.* (Нарт сёз.) *Шайтан желча, келедиле душманла, Кюйдюредиле Къабартыны эллерин, Ол къандан эсирген солтанла, ханла.* Отарланы К., Сайлама, II, 209.

СОЛТАНЖАЯ *ат.* Самострел / Атхан заманда инбашына тиреръча къалагъы болуучу сампаллы садакъ. *Жаш [Шауай] чыбыкъла бла кырдыкладан солтанжая этип, къанатлылагъа бла буулагъа уугъа айлана, аланы терилеринден кесине бир кесек кийимле этип, къысха заманны ичинде терк ёсгенине Алаугъан бек сейир этди.* «Нартла», 142. *Жашчыкъ,*

атасыны солтанжаясын алып, уугъа кетеди. (Ф о л ь к.)

СОЛО *ат муз.* Соло / Бир адам жырлар неда согъар ючюн жазылгъан музыка чыгъарма.

СОЛТАНАКЪ *ат.* Горловина (*ущелье реки и т. п.*) / Тау ауузну, черекни д. а. к. затны башланнган неда башха жеринде терен, тар жери. *Уучула ауузну солтанагъына жетдиле. Кийикле, черекни солтанагъына ётюп, суу ичедиле.*

СОЛУ [1] *эт.* 1. Отдыхать / Кючюнг, къарыуунг орунуна келир ючюн бир ауукъгъа ишинги, окъуунгу д. а. к. затны тохтат. *Адам солумаса неда аз солуса, сора не тюрлю ишде да, тап, тынч ишде да женгил арыйды.* «Шуёхлукъ», № 64, 32. *Кюн узуну чалгъы тартып арыгъандан сора, чууакъ кечеде ариу ийисли биченни арасында солугъан нечик хычыууну.* К а ц и й л а н ы Х., Жер жулдузлары, 48.

2. Проводить свой отдых где-л. / Бош заманынгы, отпускангы бир жерде ётдюр. *Сау дуния келеди сени [тауланы] къар къоюнунга. Сенден чыкъгъан ариу хауада солургъа.* Э т е з л а н ы О., Нарт къаланы хапарлары, 14. *«Жазгъыда, школ каникулланы заманында, мен колхозгъа да болушлукъ этейим, кесим ариу жайлыкъда бир солуюм» – деп, Хаймашагъа, ийнек фермагъа баргъан эдим.* Т ё п п е л а н ы С., Уучу Зауурбек, 53.

СОЛУ [2] *эт.* Дышать / Ёпкелеринг бла хауаны ичинге тартып тышына жибер. *[Мазан:] ариу, жумушакъ кырдыкны юсюнде жата, бурунна ургъан ариу ийисден тоймай солуйду.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Тау къушла, 30. *Талайдан бери юйден чыкъмай тургъан Асият жангы хауагъа чыкъгъанында, тириледи, таза хауадан кёкюреги толу солуйду.* Ш а у а л а н ы М., Мурат, 130.

СОЛУМ [1] *ат къ.* **солуу**. *Ичине хар солум болгъандан, тышына да солум болунады.* «Естествознание», 114.

СОЛУМ [2] *ат къарач.* Сочная трава / Татымлы кырдык. *Къой сюрюуле солумлада отлайдыла, Тик сыртланы, кюн бетлени толтуруп, Сюрюучюле бир бирлерин жокълайдыла, Туура жерде, мал къатында, олтуруп.* «Шуёхлукъ», № 5, 62. *Мында, чегет талаланы солумларында малла жауумлу неда бек исси кюнледе кютюледиле.* «Алчыла», 65.

СОЛУМЛА *эт. къарач.* Пастись на лучших травах. *Татымлы кырдыкда отла. Къойла иги кырдыклы жерледе солумлайдыла.*

СОЛУМЛАТ *эт. къарач.* Пасти на лучших травах / Татымлы кырдыкда отлат. *Кюндюз кюнлюмде солумлатып, къауданда кютюп, ингир ала бир бурху биченнге да жубандырып, [сюрюучюле] сюрюню жылы дорбуннга жыйгъандыла.* Л а й п а н л а н ы С., Оюлгъан дорбун, 28.

СОЛУМЛАТЫУ *и.д. от* **солумлат** / Солумлат дегенден *этим ат. Къойланы тау гелеуде солумлатыу.*

СОЛУМЛАУ *и.д. от* **солумла** / Солумла дегенден *этим ат. Малланы тауланы тюз ханслы жерлеринде солумлаулары.*

СОЛУНА *хал. сёз.* Влево, налево / Сол жанына. *Тыймазла умутланы алларын Палахла, бюге онгуна – солуна.* О т а р л а н ы К., Жолла, 24.

СОЛУН *эт. возвр. от* **солу**[1] / Солу[1] дегенни *къайтыучу айырмасы. Жолоучу суу къатында бир кесек солунду.*

СОЛУНУУ *и. д. от* **солун** / Солун дегенден *этим ат. Чалгъычыланы солунуулары.*

СОЛУТ[1] *эт. понуд. от* **солу**[1] / Солу[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Кюн акъсутха жетер жетмез [Къасым] агъач этегинде ат солутургъа, жауун ётген кийимлерин къурутургъа тохтады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 125. *Солтан: «Тюш ууахтыгъа, ач да болуп, арып, эшекни да солутайыкъ»,– деди. Биз суу боюнунда бир тал терекни тюбюнде тохтадыкъ.* «Шуёхлукъ», № 6, 92.

СОЛУТ[2] *эт. понуд. от* **солу**[2] / Солу[2] дегенни къатланыучу айырмасы. *Айтыр эдим бу сёзюмю ауузума Ташны тыгъып турсала да, солутмай, Атха кибик, кишен салып назмума, Алай турсала да къоймаз эдим.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 31. *Даниярны жыры кёкюрекни кенг солутуп, жангы къууанчлы тёгюлдю.* «Шуёхлукъ», № 27, 36.

СОЛУТДУР[1] *эт. понуд. от* **солут**[1] / Солу[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Арып келген адамланы, къошха чакъыртып, солутдурдула. Курортда солутдур.*

СОЛУТДУР[2] *эт. понуд. от* **солут**[2] / Солут[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Кислород бла солутдур. Таза хауаны солутдур.*

СОЛУТДУРУУ[1] *и. д. от* **солутдур**[1] / Солутдур[1] дегенден *этим ат. Тенгиз жагъасында солутдуруу. Курортда солутдуруу.*

СОЛУТДУРУУ[2] *и. д. от* **солутдур**[2] / Солутдур[2] дегенден *этим ат. Буруну бла солутдуруу. Кислород бла солутдуруу.*

СОЛУТУЛ[1] *эт. страд. от* **солут**[1] / Солут[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Атла солутулдула. Баразаны ахырына чыкъгъанлай, ёгюзле солутулдула.*

СОЛУТУЛ[2] *эт. страд. от* **солут**[2] / Солут[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Ауур саусузгъа таза кислород солутулады.*

СОЛУТУУ[1] *и. д. от* **солут**[1] / Солут[1] дегенден *этим ат. Ишчилени экскурсиялагъа, тенгиз жагъагъа элтип солутуугъа да тыйынчлысыча эс бёлюнеди.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 165.

СОЛУТУУ[2] *и. д. от* **солут**[2] / Солут[2] дегенден *этим ат. Таза хауа бла солутуу. Кислород бла солутуу.*

СОЛУУ[1] *и. д. от* **солу**[1] / Солу[1] дегенден *этим ат. Ишни тамам этип солуу. Къара тенгизни жагъасында солуу.*

СОЛУУ[2] *ат.* Отдых / Ырахатлыкъ хал, арыгъанны кетерир ючюн ишден бош кезиу. *Къыйналмасанг, солууну хайырын билмезсе.* (Нарт сёз.) *Жашау умутланы алай салыу – урунуу бла солууну арасында чюйреликлени туудурады.* «Коммунизмге жол», 1977, № 144.

♦ **Солуу ал**[1] передохнуть / бир кесек солу. *Хаширни классы эте турмагъан затын уллу къууанчха санап, бюгюн солуу алмай ишлейди.* Хубийланы О., Жукъусуз кече-

ле, 144. *Къыз да олтуруп бир кесек солуу алыргъа, ачыкъдан тюбюнде аты, боюнунда ушкогу бла бир уучу келе тургъанын кёрдю.* «Къарачай халкъ таурухла», 115.

■ **Солуу ингир** вечер отдыха / ингирде халкъны солургъа бир жерге (*клубха, кафеге д.а.к.*) жыйылыуу. *Санаторийни клубунда хар орта кюн солуу ингирле боладыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 187. **Солуу кюн 1.** Базар кюн къ. **базар.** *Солуу кюн тенгим да, мен да юйдегилерибиз бла солургъа Чегем чучхуруна тебиредик.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 156. *Солуу кюнлени биринде къартланы бир кёрейим деп элге барама.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 35.

2. День отдыха, выходной / ишден бош, ишлемеген кюн. *Эки солуу кюнде ишчиле, къуллукъчула кюч аладыла, кеслерини культура даражаларын, билимлерин кётюредиле.* «Коммунизмге жол», 1972, № 116. *Сабийлени солуу кюнлери зарядкадан, оюнладан башланады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 81. **Солуу юй** дом отдыха / халкъ солур ючюн ишленнген энчи юй. *Жаш адамлагъа хакъсыз неда учуз багъасы бла санаторийлеге, солуу юйлеге эм турист лагерлеге путевкала бередиле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 132.

СОЛУУ [3] *и. д. от* **солу** [2] / Солу [2] дегенден *этим ат. Къысха-къысха солуу. Къыйналып солуу. Санланы тюшюую, эсни бир кесек чачылгъаны, солуу къыйын болгъаны – бу затла бары да арыгъанны шартларыдыла.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 175.

СОЛУУ [4] *ат.* Дыхание / Хауаны ёпкеле бла ичине тартып, андан сора тышына жибериу. *Аны [Ханохну] солууу кесини гюрбежисинде кёрюгюю хуу-хууна ушайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 367. *Тауладан келген таза хауаны Сени солууунг сунама. Чынгыл къаягъа атынгы жазып, Тансыкълап къарап турама.* Маммеланы И., Санга саугъам, 28.

■ **Солуу ал** перевести дух (*дыхание*), отдышаться, передохнуть / кюч бла кесгин ишлеп, чабып, бир тюрлю сезиминг къозгъалып бузулгъан солууунгу мардасына келтирирге кюреш. *Зекерия, солууун алып, башын кётюргенде, къартны тюп эрини къалтырагъанын, кёзлери да башхача жылтырагъанларын эследи.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 34. *[Майрусхан:] Жюрегим тамагъыма тирелип, солуу алыргъа къоймайды, болсада чабаргъа кюрешеме.* «Шуёхлукъ», 1968, № 1. **Солууун алалмайды** задыхаться къ. **солууу тамагъына тыгъылды.** *Кюздю. Асыры иссиден солууунгу алалмайса.* «Шохлукъ», 207. **Солууун алмайды** затаить дыхание / къулакъ салып тынгылап, бугъуп, къоркъуп, бир затха битип д. а. к. зат этип солууунгу тый. *Залдагъыла солуу алмай тынгылайдыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 22. *Аскерчи (цистернаны ичинде) солууун алмазгъа кюрешеди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20. **Солуу алмай** не переводя дыхание (духа) / солумай, бир жолгъа (*ич, ичип боша*). *Хасан, солууун алмай, (айран) аякъны, женгиллетип, столгъа салды.* Хубийланы О., Аманат, II, 57. **Солууу тамагъына тыгъылды** он задохнулся (*от волнения, бега и т. п.*) / къыйналып солуйду (*чапхандан, ауругъандан, ишде къыйналгъандан д. а. к. затдан*). *Эшикден, солуулары тамакъларына тыгъылып, жашла кирдиле.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 218. **Солууу тыгъылады** умирать / ёледи. *Бир къызыу сермешде Иван тенгим жыгъылды. Къаны кетип, агъарып, солууу да тыгъылды.* Къулий-

ланы Х.-М., Жылла озадыла, 21. *Къаспотну жаш учузлагъа бой салгъан кюн солууу тыйылсын.* «Шуёхлукъ», № 62, 73. **Солууу тыйылды** задыхаться / *къ.* **солууу тамагъына тыгъылды.** *Ол кезиуде тирменчи жиберген эки жашчыкъ, солуулары тыйыла, агъачха жетдиле.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 61. *Кесим да билмей, кёзлерим толуп, солууум тыйылды.* Айтматланы Ч., Жамийля, 45. **Солууу тыйыла турады** [башлайды] (быть) при последнем издыхании / ахыр солууун ала турады, ёле турады. *[Юсюп цистернадан:] Солууу тыйыла тургъан саусузну... «Тартыгъыз!» – деп, нёгерлерине къычырады, тюртюп аны чыгъарыргъа болушады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20. *Аминатны солууу тыйыла башлады.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 47.

СОЛУУЛА *эт. сёл. тил.* Солуу ал (*къ.* **солуу** [2]). Тикге чыгъып, арыгъан ёгюзча, таш ууатхан машина, солуулап, къара. *Тютюню къаягъа къазан къара жагъа, къарап – къарагъынчы кюмюшлю ташны бир жанына къысдырып, керексиз ташын тышына къотарды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 122.

СОЛУУЛАУ *и. д. от* **солуула** / Солуула дегенден *этим ат. Арып, бираз солуулау.*

СОЛУУЛУКЪ *ат.* Успокоение, покой / Тынчлыкъ, бир кесекге солугъан хал, ырахатлыкъ. *Бу [патчахны тахтадан тюшгени] хапарла халкъгъа жайылмай бираз турсала, ол да бизге солуулукъду.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 157. *[Нух Хызыргъа:] Ох–ох–ох! Жаннетли бол, къарындашым. Къолунг жетгенлей, солуулукъ тапдым...* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 87.

■ **Солууун тыйды 1)** затаить дыхание / къ. **солууун алмайды.** *Мариям башын ёрге кётюрдю, солууун тыйып, тынгылады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 81. *Ол башхалагъа да, кесинече, эшитиллик сунуп, Мустафир, солууун тыйып, тынгыларгъа кюрешди.* Толгъурланы З., Айыу таш, 28. 2) *кёч.* убивать / ёлтюр. *Элинден кенгде, окъ жетип, Солууун тыйгъанды аны. «Жашым келир»,– деп, онжети жылны сакълагъанды ана.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 26.

СОЛУУСУЗ *хал. сёзл.* **1.** Беспрестанно, без отдыха, без устали / Тохтамай, солумай. *Кёреме дагъыда терлеп, кюйюп, Бел тюзетмей, ишлеп миллион ишчиле, Солуусуз, тохтаусуз ишлегенле.* Къаракетланы И., Сайламалары, 92.

2. Затаив дыхание, бездыханно / Солууун айландырмай, солууун тыйып. *Уучу ушкогун айыугъа айландырып, солуусуз сакълайды.* (Фольк.)

■ **Солуусуз бол 1.** затаить дыхание / хауаны солумай бир кесек тур. *Мурат аны [сюрюучюню] ол сёзюн эшитгенде, жюреги, ёпкеси, бауурда юзюлюп тюшгенча, солуусуз болуп, ашлыкъ саламча саргъалды.* Шауаланы М., Мурат, 206.

2. *кёч.* умереть / ёл, жансыз бол. *Жаш этчигине тийип, аяусуз ачытхан бузлагъа тёзалмай, чахеллес эте тургъан гитче тайчыкъны башына уллу акъ буз тийгенде, ол анасыны аллында шош жыгъылып, солуусуз болуп къалгъан эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 28.

СОЛУШ *эт. взаимн.-совм. от* **солу** / Солу дегенни *араш айырмасы. Къырал берди болушлукъ. Биз колхозда минг тюрлю къыйынлыкъдан солушдукъ.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайлама-

лары, 130. *Ауузландыла къарт, жаш, талгъан кете,* солуша. «Жюрек жырлайды», 253.

СОЛУШУУ *и. д. от* **солуш** / Солуш дегенден *этим ат. Къыйынлыкъдан солушуу. Зауукълу солушуу.*

СОЛЧУ *ат полит.* **1.** Сторонник левых, левак / Къарамы мардасыз солчулукъ жанлы болгъан политика къуллукъчу. *Ревизионистлени онгчулагъа бла солчулагъа бёлген адет барды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 39.

2. *В позиции определения:* левацкий / Солчулукъну сайлагъан. *Солчу кючлени жетишимлери эм башчылыкъ этген партияны къарыусузгъа кетгенини сылтауу недеди?* «Коммунизмге жол», 1971, № 139.

СОЛЧУЛУКЪ *ат полит.* Левизна / Солчу политика. *Солчу къарамлы адам.*

СОЛЬ *ат муз.* Соль / Музыка гамманы «до»–дан башланнган 5-чи тауушу эм ол тауушну белгилеучю нота.

СОЛЯРКА *ат.* **1.** Солярка / Тракторлагъа, неда кемелени, машиналаны бир тюрлюлерини дизельлерине отлукъгъа хайырланылыучу, нефтьден алыннган къалын жау. *Осман, эшикге чыгъып, солярка, бензин цистерналаны къатларына келип, къарап, дагъыда ызына кетди.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 40.

2. *В позиции определения:* с соляркой / Соляркасы болгъан. *Юйню арт жанында эки жюз литрлик солярка бочканы юсюне отла тюшюп тебиregенин кёрюп, Аскер аны алайдан къоратыр жанындан болду.* «Жанкъылыч», 269.

СОМ[1] *ат.* Рубль / Россейде 100 капекге тенг болгъан ёлчеу, аллай бир багъасы болгъан темир ахча. *Капекни тергемегенни сому болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *[Къады Хожагъа:] Ол сени ургъаны ючюн бир сом ал да, ыразы бол.* Ёртенланы А., Насыра-Хожаны хапарлары, 15.

СОМ[2] *ат.* Сом (*рыба*) / Тузсуз суулада жашап, жанлы затланы ашаучу, сыйдам терили уллу чабакъ. *Черекде ыргъай, сом, сазан да бардыла.*

СОМЛА *эт. сёл. тил.* Разменивать купюру на рубли / Уллу ахчаны сомлагъа алыш. *Жаш тюкенчиге берирге сом тапмагъанда, тюкенчи аны бешсомлугъун сомлап берди.*

СОМЛАТ *эт. понуд. от* **сомла** / Сомла дегенни *къатланыучу айырмасы. Китап алыр ючюн къоншуда тюкенде тюменни сомлатыргъа тюшдю.*

СОМЛАТЫУ *и. д. от* **сомлат** / Сомлат дегенден *этим ат. Бешсомлукъну сомлатыу.*

СОМЛАУ *и. д. от* **сомла** / Сомла дегенден *этим ат. Тюменни сомлау.*

СОМЛУКЪ *ат* **1.** Монета, купюра (*достоинством в один рубль*); рублевка / Къыйматы бир сом болгъан къагъыт неда темир ахча. *Къагъыт сомлукъ. Темир сомлукъ. Сомлукъладан бир тюменим бар эди.* ■ *Масхут, Жашаучукъну орундукъгъа салып, къолуна сомлукъну тутдуруп, Наныкъны къатына келди.* Хубийланы О., Дерт, 194.

2. *В позиции определения:* а) рублевый (*денежный знак и монета*) / Къыйматы бир сом болгъан.

[Къамгъут:] Ай аперим, эгечден тугъан,– деп, бохчасындан сомлукъ къагъытны чыгъарып, жашчыкъгъа тутдурду. Къобанланы Д., Таулада тауш, 255; б) Рублевый (*стоимостью в один рубль*) / Багъасы бир сом болгъан. *Саугъаны алгъан къыз сомлукъ чечек къысымны чын къошуннга салды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 157. *[Сапарышчы шишликчиге:] Алан. бир сомлукъ шишликни бла жарым сомлукъ шишликни арасында не башхалыкъ барды?* Кацийланы Х., Салам алейкум, 157.

СОМ-ШАЙ *къаум. ат. къ.* **ахча.** *Сомгъа-шайгъа намысын сатаргъа жарамайды. Сом-шай тюшгенлей, [Асхатны] тюкеннге аракъы алдырыргъа сабий чапдыргъан къылыгъы бар эди.* «Минги Тау», 1993, № 9.

СОНА *ат.* сван. / *къ.* **эбизе.** *[Айдаболланы Татар] ит сонала къошларынгы сюргенде, ой, алай да сюргенде, Къошкъулакъ ушкогунгу алып, нек чапмайса?* «Минги Тау», 1996, № 70.

СОНАТА *ат.* Соната / Бир бирден башха тюрлю халлы юч-тёрт кесекден къуралгъан музыка чыгъарма. *Орус композиторланы сонаталары. Олтургъанла Скрябинни сонатасына сюйюп тынгылайдыла.*

СОНОР *сыф. грамм.* Сонорный / Къуралыуунда ауазны уллу магъанасы болуп, тауш а къошулмагъан неда аз къошулуп къуралгъан (къысыкъ тауушланы юсюнден).

СОНУЧ *ат эск.* Результат / Ахыр болуму, не бла бошалгъаны. *Ишни сонучу. Экзаменлени сонучу.*

СОНГАР *эт. эск.* Отдыхать / *къ.* **солу**[1]. *Чалгъычыла иги арыгъандан сора сонгаргъа олтурдула.*

СОНГУ *ат анат.* Сабий орун *къ.* **сабий.**

СОНГУРА[1] *ат грамм.* Послеслог / Предлогну магъанасын толтуруучу, алай андан башхалыкъгъа, энчи магъанасы болгъан сёзню ызындан жюрютюлюучю болушлукъчу сёз. Сонгурала, байлаула, кесекчикле энчи сёзледиле. ■ *Сонгурала къуллукъчу сёзлени бир бутагъыдыла.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 231.

СОНГУРА[2] *ат къ.* **сора**[1]. *Халыуаны ашагъандан сонгура, ханнга къарыу киргенди.* (Фольк.) *Хан буйрукъ этгенден сонгура, ёзюрлери ханны соруларына жуап эталлыкъ адам табар эсек деп айланнгандыла.* (Фольк.)

СОП *межд.* Возглас, которым погоняют волов / Ёгюзлени сюргенде айтылыучу сёз. *Къарт арбаны агъачла бла ауур жюклеп, ёгюзлеге да «соп» дей келеди.*

СОПАКЪЛА *эт.* **1.** Бить, избивать кого / Адамны, жаныуарны тюй. *Шонтукъну кёзлерине къан чабып, къолунда жантау бла жашчыкъны сопакълай кирди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. *Батыр таулу партизанла бу тарда Кёп сопакълагъандыла акъ аскерни.* Отарланы К., Сайлама, I, 303.

2. *кёч.* Хлестать (*о дожде, ливне*) / Уллу теркликде агъып, кючлю тий жерге (*жауунну, сакъ жауунну юсюнден*). *Жауун Малкъар ауушун Сопакълай келеди башындан.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 193.

СОПАКЪЛАН *эт. страд. от* **сопакъла** / Сопакъла дегенни *зорлаучу айырмасы. Тохтамагъан жаш, иги сопакъланнгандан сора, тынч болду.* (Фольк.)

СОПАКЪЛАНЫУ *и. д. от* **сопакълан** / Сопакълан дегенден *этим ат. Жашны жумушну этмегени ючюн сопакъланыуу.*

СОПАКЪЛАТ *эт. понуд. от* **сопакъла** / Сопакъла дегенни *къатланыучу айырмасы. Аманлыкъчыны сопакълат.*

СОПАКЪЛАТДЫР *эт. понуд. от* **сопакълат** / Сопакълат дегенни *къатланыучу айырмасы. Къылыкъсызны сопакълатдыр.*

СОПАКЪЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **сопакълатдыр** / Сопакълатдыр дегенден *этим ат. Уручуланы сопакълатдырыу.*

СОПАКЪЛАТЫУ *и.д.от* **сопакълат** / Сопакълат дегенден *этим ат. Хылычыны сопакълатыу.*

СОПАКЪЛАУ *и. д. от* **сопакъла** / Сопакъла дегенден *этим ат. Жагъынлы атны сопакълау.*

СОПАКЪЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **сопакъла** / Сопакъла дегенни *араш айырмасы. Партизанла немецлиле бла къаты сопакълашдыла.*

СОПАКЪЛАШЫУ *и. д. от* **сопакълаш** / Сопакълаш дегенден *этим ат. Жашланы даулашлары сопакълашыу бла бошалды.*

СОПАЛА *эт. къарач. къ.* **сопакъла.** *[Аслан:] Тюзю, анам мени бир бек хата этген кюнюмде болмаса, сопаламаучанды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 18. *Кёк чартлап, жауун биягъынлай сёдегей уруп жауа, буз гаккыла да, бет-къол айырмай сопалай эдиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 47.

СОПАЛАН *эт. страд. от* **сопала** / Сопала дегенни *зорлаучу айырмасы. Уручу къаты сопаланды.*

СОПАЛАНЫУ *и. д. от* **сопалан** / Сопалан дегенден *этим ат. Аманлыкъчыны сопаланыуу.*

СОПАЛАТ *эт. понуд. от* **сопала** / Сопала дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны сопалат. Атны сопалат.*

СОПАЛАТЫУ *и. д. от* **сопалат** / Сопалат дегенден *этим ат. Уручуну сопалатыу.*

СОПАЛАУ *и. д. от* **сопала** / Сопала дегенден *этим ат. Аманлыкъчыны сопалау. Барыргъа унамай тохтагъан эшекни сопалау.*

СОПАЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **сопала** / Сопала дегенни *араш айырмасы. Жашла не зат ючюн эсе да сопалашдыла.*

СОПАЛАШЫУ *и. д. от* **сопалаш** / Сопалаш дегенден *этим ат. Бир зат ючюн сопалашыу.*

СОПИЯ *ат. эск.* Игра / Оюн. *Къургъакъ деген эмеген: «Сосурукъну этмей, кёргюзтмей тургъан энтта да бир сопиясы барды»,– дегенди.* (Фольк.)

♦ **Сопиясын бер** побить *кого* / Биреуню уруп, тюйюп, бир затын ачыт. *Хылычы жаш сопиясын бергинчи тохтамады.*

СОПРАНО *ат муз.* I. Сопрано / Бек бийик тиширыу ауаз. *Бюгюнлюкде бизни музыка театрыбызда лирика сопрано Таукенланы Г.*

ауазы хычыуун эшитиледи. «Коммунизмге жол», 1971, № 189.

СОПУЛДАТ *эт. къарач.* Избить, отколотить кого / Тарууш этдирип, тюй. *Биреуню къамичи бла сопулдат.*

СОПУЛДАТЫУ *и. д. от* **сопулдат** / Сопулдат дегенден *этим ат. Саудюгерчини алдагъаны ючюн сопулдатыу.*

СОР *эт.* 1. Спрашивать кого / Бир затны билир, ачыкълар ючюн биреуден сура. *Малны маллыгъын сюрюучюге сор.* (Нарт сёз.) *Жангызны кюнюн сорма, жаяуну жолун сорма.* (Нарт сёз.) ○ *Фёдорну нёгерлери Мазанны мудахыракъ болгъанын кёрюп: «Не болгъанды?» – деп, соруп кюрешедиле, алай жууабын табалмадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 68. // Вызывать (ученика) отвечать / Окъуучугъа дерсин, юй ишин классда айтдыр. *Зухура таблицаны сора тебирегенлей, сабийле тетрадларыны арт жанларына женгил-женгил къарап башладыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 234. *[Эринчек] Дерслерине къарамай, Школгъа алай кетер, Устазы жукъ сорса уа, Кёп тюрлю сылтау этер.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 25.

2. Спрашивать совета, разрешения, советоваться / Оноу, эркинлик сура. *Къартлыкъ, сормайын келдинг, Ким чакъыргъан эди сени?* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 128. *Домалайгъа оноу сора келген къартла, къуру да бюсюреу алгъыш этип, ыразы болуп кетедиле.* Хубийланы О., Дерт, 32.

3. Спросить (*выразить желание видеть кого-л., попросить вызвать кого-л.*) / Биреуню, кёрюрге сюйюп, изле, чакъыр. *«Тойда къызла мени сорамы эдиле?» – дегенди бир жаш.* (Нарт сёз.) ○ *Эшикден башын къаратып, бир сабийчик Хасанны сорду.* «Коммунизмге жол», 1977, № 92.

4. *юр.* Допрашивать *кого* / Соруу эт. Тутхунну, соруп бошаргъа. *Шагъатлагъа сор. Прокурор аманлыкъчыгъа сора турады.*

СОРА[1] *сонг.* 1. После *кого-чего*; после того *как* / Бир бёлек заман кетгенде. *Аякъны башындан [айранны] бирси къатын ичди, андан сора Сайхат да ичди, экиси да суусапларын къандырдыла.* Шауаланы М., Мурат, 105. *Бир ай озгъандан сора Мухаммат эригип башлады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 191. *Къонакъланы ашыргъандан сора Фарийзат кесини фермасында ишлегенле бла кёпге дери ушакъ этди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 106.

2. Кроме *кого-чего* / Айтылгъан затда башха жукъ болмагъанын кёргюзтеди. *Юсюбюз, башыбыз тазады, Жюреклерибиз токъду. Анакам, сенден сора, Мен излеген зат жокъду.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 11. *Къарт мыйыкъ тюбюнден, билдирмей, ышарды, аны алай ышаргъанын Ханийфадан сора киши да эслемеди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 61.

СОРА[2] *сёзл.* 1. Потом / Артда, бир зат (иш) этилгенден артда. *Жаш тынгылап турду да, сора хапар айтып башлады. Сора хайда кюл, хайда къуан.*

2. В добавление к кому-чему-л. / Айтылгъандан тышында, дагъыда. *Анначыкъ, андан сора да биле болурса, энди бир сагъыш эт, не-е?* Шаманланы М., Окъа бёрк, 13. *Керох, жолоучу сумка, сора къызыл жулдузу болгъан картуз стол юсюнде турадыла.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 221.

3. Тогда, в таком случае / Алай

болса, алай эсе. [Къонакъ:] *Сора мен нек келгеними айтайым,– деп, кёз къыйыры бла эшикге къарады.* Шауаланы М., Мурат, 7. *[Халиймат:] Охо, сора къыйын тюйюлдю,– деп, артыкъ къайгъы этмей къойду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 72.

СОРГО *ат.* Сорго / Башы сибиртгича болуп мирзеу, адам, мал ашха жараучу уллу битим. *Сорго себиу. Соргону тирлигин жыйыуу.*

СОРДУР *эт. понуд. от* **сор** / Сор дегенни *къатланыучу айырмасы. Ма оналтынчы жылы мен аны излеп ненча кере жаздыргъанма, къалайлагъа сордургъанма, бир деп бир ыпан, бир ыз табылмады.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 15.

СОРДУРТ *эт. понуд. от* **сордур** / Сордур дегенни *къатланыучу айырмасы. Дерсин сордурт. Ол адамны нек келгенин сордурт.*

СОРДУРТУУ *и. д. от* **сордурт** / Сордурт дегенден *этим ат. Ишни къалай баргъаныны юсюнден сордуртуу.*

СОРДУРУЛ *эт. страд. от* **сордур** / Сордур дегенни *зорлаучу айырмасы. Ол киши къайдан келгени сордурулду.*

СОРДУРУУ *и. д. от* **сордур** / Сордур дегенден *этим ат. Дерсни сордуруу. Элден хапар сордуруу.*

СОРМАЙ-ОРМАЙ *хал. сёзл.* Самовольно / Сормагъанлай, эркинлик алмай. *Этгенбиз терслик, Сормай-ормай алгъанбыз, Къайдан тапхын энди Айтыргъа бир сылтау.* Байчораланы С., Отубуз, 57. *Элибизге туман кирип келеди, Буруулагъа, халжарлагъа киреди. Азаплыкъ да алай келеди бизге, Сормай-ормай, киреди юйюбюзге.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 50.

СОРТ *ат* 1. Сорт (*напр. муки, чая*) / Бир затны (*кёбюсюнде товарны*) багъасына кёре разряды. *Чайны сорту иги эди. Унну биринчи сортундан этилген ётмек. Къыркъылгъан, сортлагъа юлешиннген жюн, экинчи кюнюнде окъуна машинагъа жюкленип, фабрикагъа ашырылды.* «Ленинни байрагъы», 1973, 123. *ГДР-ны Фрайталь шахары къурчну кёп ахшы сортларын чыгъарады.* «Коммунизмге жол», 1974, № 56.

2. Сорт (*напр. пшеницы, винограда*) / Адам битдирген битимлени бир тукъумуну, тюрлюсюню ичинде энчилик, башхалыкъ. *Бизни къыралны жер эм хауа болумларына кёре эл мюлк битимлени тюрлю-тюрлю сортларын чыгъарыуда кёп селекционер ишлейди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 46.

3. *В позиции определения:* сортовой / Сортла бла байламлы. *Сорт участкалада бардырылгъан сынаулагъа кёре, будайны «Кавказ» деген жангы сорту «Безостая» деген сортдан эсе хар гектардан 5–13 центнер кёп тирлик бергени тохташдырылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 47.

СОРТЛА *эт.* Сортировать / Сортлагъа айыр. *Тширыула картофну сортлайдыла.*

СОРТЛАН *эт. страд. от* **сортла** / Сортла дегенни *зорлаучу айырмасы. Къыркъылгъан жюн сортланып бошалды. Нартюх сортланнганды.*

СОРТЛАНЫЛ *эт. страд. от* **сортлан** / Сортлан дегенни *зорлаучу айырмасы. Сортланылгъан картофну урлукълугъун энчи жерге къуйдула.*

СОРТЛАНЫЛЫУ *и. д. от* **сортланыл** / Сортланыл дегенден *этим ат. Жюнню сортланылыуу бошалгъан эди.*

СОРТЛАНЫУ *и. д. от* **сортлан** / Сортлан дегенден *этим ат. Алмаланы сортланыулары.*

СОРТЛАТ *эт. понуд. от* **сортла** / Сортла дегенни *къатланыучу айырмасы. Ынна картофну сортлатып жыйдырды.*

СОРТЛАТЫУ *и. д. от* **сортлат** / Сортлат дегенден *этим ат. Нартюхню сортлатыу.*

СОРТЛАУ *и. д. от* **сортла** / Сортла дегенден *этим ат. Алмаланы сортлау. Соханны сортлау. Звенону членлери къазылгъан картофну сортлауну къыстау бардырадыла.* «Коммунизмге жол», 1975, № 194.

СОРТЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **сортла** / Сортла дегенни *араш айырмасы. Къызла ийирилген халыланы сортлашадыла.*

СОРТЛАШЫУ *и. д. от* **сортлаш** / Сортлаш дегенден *этим ат. Кёмюрню сортлашыуу.*

СОРТЛУ *сыф.* Сортный / Бек иги, айырма сортдан болгъан. *Мюлк башха колхозлагъа сортлу урлукъ хазырлайды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 152. *Колхоз секция станциядан алгъан сортлу урлугъун суперфосфат бла бирге себип башлагъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 448.

СОРТЛУКЪ *ат.* Сортность / Къайсы болса да бир сортдан болмакълыкъ. *Шёндю нартюхню иги сортлугъу эм гибридлиги ючюн къошакъ халдача тёлеу тап къуралгъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 43.

СОРУГЪУУ *и. д. от* **сорукъ** / Сорукъ дегенден *этим ат. Сютню соругъуу. Ишден соругъуу. Боранны соругъуу.*

СОРУКЪ *эт.* 1. Успокоиться, затихнуть / Селей, шош бол, тынчай. *Эгечи Азиретни юйде кёрмесе, жокълайды, къарнашыны окъуундан хапар билсе, алай соругъады.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 14. *Жел таушалды, Сорукъду боран, Тунчукъмазча, чыкъдыкъ хауагъа.* Хубийланы О., Мурат, 99.

2. Остывать (*напр. о пище*) / Сууу (сёз ючюн, *ашны юсюнден*). *Шорпа бираз сорукъду.*

3. Потерять желание, остыть к чему, расхотеть (*что-л. делать*). Бир затны этерге сюйме, кёлсюз бол, сууу. *Ишден сорукъ. Ашдан сорукъ.*

4. Утомляться, уставать / Талчыкъ, ары. *Сафу жарлы юйде ёсген бир къыз эди, Ол жарлы юйде жаннган жулдуз эди, Ол хар кюнде иш бла соругъа эди.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 164. *Тау башында айлана, айлана сорукъдум.* «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 22.

5. Спасть, уменьшиться / Таркъай, азай. *Итилни сууу кюз артында соругъады.*

СОРУКЪДУР *эт. понуд. от* **сорукъ** / Сорукъ дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашла атланы сорукъдурдула, сора айылларын къаты тартдыла, миндиле, чабар белгиде тохтадыла.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 9. *Чегетде жюрек къайгъысын бир кесек сорукъдур муратда атны ары бурду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 107.

СОРУКЪДУРТ *эт. понуд. от* **сорукъдур** / Сорукъдур дегенни *къатланыучу айырмасы. Чалгъычыланы сорукъдурт. Ишчилени сорукъдурт.*

СОРУКЪДУРТУУ *и. д. от* **сорукъдурт** / Сорукъдурт дегенден *этим ат. Атны сорукъдуртуу.*

СОРУКЪДУРУУ *и. д. от* **сорукъдур** / Сорукъдур дегенден *этим ат. Кесин сорукъдуруу. Жюрегин сорукъдуруу.*

СОРУЛ *эт. страд. от* **сор** / Сор дегенни *зорлаучу айырмасы. Сорулгъан иш сёгюлмез.* (Нарт сёз.) *Жашны адамлыгъы сорулур, къызны ариулугъу сорулур.* (Нарт сёз.) ○ *[Зухура Гинжиге:] Къызланы ыразылыкъларыгъ сорулмагъан заманла кетгендиле, ёшюн уруш этебиз деселе, исси къапдырыргъа болурбуз.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 256. *Ачау уллу Ханукъа ханны ханлыгъын сыйырмады, алай а Ачау улугъа сорулмай, элде иш болмады.* «Къарачай халкъ таурухла», 180.

СОРУЛУУ *и. д. от* **сорул** / Сорул дегенден *этим ат. Дерсни сорулуу.*

СОРУМЛА *эт. къарач.* Направляться, надвигаться / Бир жерден тебире (*желни, туманны д. а. к. затны юсюнден*). *Жылны бу кезиюне тёбеннги тутуп, къыраулу туман Бештаудан бери сорумлай башлаучанды, ёзге кече чууакъды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 147.

СОРУМЛАУ *и. д. от* **сорумла** / Сорумла дегенден *этим ат. Туманны таулагъа сорумлауу.*

СОРУТ *эт. аз жюр.* Остужать / Суууут, сууургъа къой. *Сютню отдан алып сорутдула.*

СОРУТУУ *и. д. от* **сорут** / Сорут дегенден *этим ат. Ашны сорутуу. Отдан алыннган шорпаны сорутуу.*

СОРУУ [1] *и. д. от* **сор** / Сор дегенден *этим ат. Ишни юсюнден сорууу. Кюнню халын сорууу. [Къасай:] Сорууу болмай, биреуню малларын былай этип келиулюк неге ушайды?* Залийханланы Ж., Тау къушла, 209.

СОРУУ [2] *ат.* Вопрос / Жууап излеп айтылгъан зат. *Сорууунга кёре жууабынг.* (Нарт сёз.) ○ *Суфият тюбесе хаман ууакъ ышаргъанлай, Хаширни сёзлерин сюйюп хапар соргъанлай, хар сорууна, жау чакъгъанча, жумушакъ жауап этгенлей тура эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кече, 120. *Аппа кёп жылладан бери жыйылып, жюрек къыйынлыкъ болуп тургъан бир уллу ишни айтыргъа ол сорууну сакълап тургъанча, кючсюндю.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 46.

2. Положение, обстоятельство, требующее разрешения; вопрос, проблема / Этилирге, толтурулургъа изленнген, тинтилирге, сюзюлюрге керекли бир тюрлю болум, хал, зат; проблема. Бир тюрлю сорууну сюзерге. *Бир тюрлю сорууну юсюнден сёлеширге. Даулашлы сорууланы бир жанына этерге. Къыралда баш сорууу экономиканы айнытыуду. Жашауну сорууларына къарау.*

■ **Сорууучу айтым** *грамм.* вопросительное предложение / сорууу болгъан айтым. *Сорууучу айтым талай сёзден къуралгъан эсе, интонацияны кётюрюлгени сорууу салыннган сёзге тюшеди.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 273. **Сорууучу алмаш** грамм. вопросительное местоимение / сорууну билдирген алмаш. *Къарачай-малкъар тилде бурунгу сорууучу алмаш къалай, къачан деген сёзледе*

тюбейди. «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 159. **Соруучу белги** грамм. вопросительный знак / айтымны сорууу болгъанын белгилеучю тыйгъыч белги. *Соруучу айтымны ахырында соруучу белги салынады.* Бёзюланы А., Малкъар тил, 3 класс. *Тенг жарашхан айтымны кесеклери, бош айтымны бир туудукъ членлери эм соруучу сёзле, сору жаны бла айырылып айтылсала, аланы хар бириндан сора соруучу белги салыныргъа болады: – Кёргендилеми? Къайда? Къачан? Ким? Къалай бла?* «Малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукълары», 61.

СОРУУ[3] *ат.* Допрос / Терсге, айыпха саналгъан эм шагъат болгъан адамлагъа аманлыкъ ишни билир ючюн берилген соруула. *Сору башланнганлай, къагъытчы къулакъ жанындан къаламын тюшюрюп, жезни бычакъ бла тырнагъанча, тауш этдирип, жазып тебиреди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 189. *Бёрюле, ачыуланып, Намысны ташладыла, Экиси да бир кибик, Сорууну башладыла.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 40.

■ **Сору ал** *къ.* **сору эт.** *[Хашир Адемейге:] Классны жартысы эшикге нек тёгюлгенди? – деп, сору алгъанча, гузабалатды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 236. *[Немча къагъытчыгъа:] Сора, чакъырып бери, сору алыргъа керекди! Ол кюн тиширыуладан къаты сору алынды.* «Жанкъылыч», 245.

■ **Сору эт** допрашивать / жуапха тартылгъаннга, шагъатха соруп, ишни толу ачыкъла. *Марият-гъа сору этиуню жандармланы начальниги обер-лейтенант башлады.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 24. *Сау ыйыкъны ичинде кишини тутмай, кишиге сору этмей, элни жуушма къойгъанды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

СОРУУЛА *эт.* 1. Распрашивать кого / Бир затны билир ючюн соруула бер. *Жашчыкъ уллу болгъанда, анасына соруулап, кесини хар болумун да анасыны тешикде не ючюн жашагъанын да билгенди.* «Къарачай нарт таурухла», 12.

2. *къ.* **соруулаш**[2] / *Аскерчиле бири бирин алайда [немецли самолётла бла бомбала атхан жерде] толу жокълап бошаялмай, поездни ичинде хар ким тенгин, шагъырейин, таныгъанларын соруулайдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 177. *[Дауум Хорламгъа:] Анам тюкенден чыкъса да, отун сатлыкъ соруулары-къды.* Хубийланы О., Дерт, 146.

СОРУУЛАТ *эт. понуд. от* **соруула** / Соруула дегенни *къатланыучу айырмасы. Иш къалай баргъанын соруулат. Жаш къачан келлигин соруулат.*

СОРУУЛАТДЫР *эт. понуд. от* **соруулат** / Соруулат дегенни *къатланыучу айырмасы. Къонакъда хапар соруулатдыр.*

СОРУУЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **соруулатдыр** / Соруулатдыр дегенден *этим ат. Ишде къаллай чырмаула тюбегенлерини юсюнден соруулатдырыу.*

СОРУУЛАТЫУ *и. д. от* **соруулат** / Соруулат дегенден *этим ат. Жашны кимден болгъанын соруулатыу. Жесирден аланы кючлери къаллай бир болгъанын соруулатыу.*

СОРУУЛАУ *и. д. от* **соруула** / Соруула дегенден *этим ат. Тутмакъны соруулау. Жесирни соруулау.*

СОРУУЛАШ *эт.* 1. *къ.* **оноулаш.** *Адамла бла соруулаш. Ол [Дауум] къайтхынчы Гыжы Хажибек бла*

соруулашыргъа орта юйге кирди. Хубийланы О., Дерт, 129.

2. Осведомляться / Хапар ал, хапар бил, соруп бил. *Адамлагъа соруулаш.*

СОРУУЛАШЫУ *и. д. от* **соруулаш** / Соруулаш дегенден *этим ат. Ахлулары бла соруулашыу. Тенглери бла соруулашыу.*

СОРУУЛУ I. *сыф.* Вопросительный / Соргъан, соруу болгъан. *Соруулу къарам.*

СОРУУЛУ II. *хал. сёзл.* Вопросительно / Соруу болгъанча, сорлукъча. *Мариям, къонакъла бла саламлашып бошагъандан сора, атасына соруулу халда къарады.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 7. *Адиге эшикни ачханда, Кулийзар элгенди, аны кёзлерине соруулу къарады.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 55.

СОРУУ-ОРУУ *ат.* Разрешение / Эркинлик. *Зуфар кабинетинде олтуруп тургъанлай, соруу-оруу болмай, ары бир тиширыу кирди.* Зокаланы З., Солуу кюн, 53.

■ **Соруу-суал эт** *эт. къ.* **сор**[2]. *Усхар ашап бошагъанлай, Халиймат анга [Ибрахимге] соруу-суал этип башлады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 18.

СОРУУСУЗ *хал. сёзл.* 1. Без допроса / Соруу этмей. *[Афенди:] Анга [къабыргъа] зияратха жюрюген бек уллу сууапды, жаннетлени эм сыйлысына соруусуз кирликди,– деп, халкъны къабыргъа жюрютюр жанындан ауаз бергенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 125.

2. Самовольно, без разрешения / Сормай, эркинлик излемей. *Омар семиз маллары болгъанны ыркъыфлап, малын, соруусуз сыйырып, кеседи.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 6.

СОРУУСУЗ-ОРУУСУЗ *хал. сёз. къ.* **соруусуз**[2]. *Мени жашауума соруусуз-оруусуз кирип, тынчлыгъымы бузгъан адам бизни юйню жаны бла баргъан илипинни къатында сюелип, терезелеге къарай турады.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 24. *[Николай Хажичикге:] Сен соруусуз-оруусуз мажал ийнеклени сюрюп, аланы кесинге мюлкге санап тохтагъанса.* Этезланы О., Тарда, 98.

■ **СОРУУЧУ** *ат* 1. Тот, кто допрашивает, следователь / Соруу этиучю адам. *Жаш соруучуну эки сорууна да жууап къайтармады. Соруучу аманлыкъчыны жууабын жаратмайды. Кенг жолну кетип баргъан жолоучу, Сюйгеннге себеп болуучу, Эки сюйгени болгъан адамгъа кёп да сормайды соруучу.* «Малкъар халкъ жырла», 161. *Ол сёз Орданны ауузунда соруучуну токъмагъы кибик эди, бир айтып къалса, бети онгарыкъгъа не даражасы ушай эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

2. По представлению суеверных: тот, кто допрашивает на том свете / Диннге ийнаныучуланы айтыуларына кёре: аргъы дунияда соруу этиучю мёлек.

СОРУШ[1] *эт.* Советоваться (*друг с другом*) / Оноулаш, кенгеш. *[Лейтенант Хасаннга:] Мени айтханымы эт да сен бюгюн юйюгюзге бар, атанг-ананг бла да соруш, ыразылыкъ ал.* Хубийланы О., Аманат, I, 75. *[Киши:] Аллах-биллах, Зак улу Адилгерий таныулу адамды. Бизни сенден къачар жерибиз жокъду. «Алай биз да бир бирибиз бла сорушайыкъ»,– деп, тогъуз къарындаш да кенгеш болдула.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 169.

СОРУШ [2] *эт. къ.* **сорукъ** [1] **1.** *Сёлеширге ашыгъып, сёз жетмей тургъанла да бираз сорушдула.* Хубийланы О., Аманат, I, 40. *Эй, учуннган жюрек муратын тапса, Къайнагъан къайгъы да сорушур.* «Къарачай халкъ жырла», 216.

2. Остыть, охладиться *къ.* **сорукъ** [2] *Сууу (исси суусун затланы, кюнню д. а. к. затланы юсюнден). Шорпа къызыуду, сорушсун.* (Фольк.) *Болгъанны жандырып тургъан кюн да бираз сорушду, жолоучула дажолгъа чыкъдыла.* «Коммунизмге жол», 1976, № 119.

3. *кёч.* Успокоиться, утихнуть / Селей, селге айлан, азай. *Энди жюрегибиз сорушду. Башымы ауругъаны сорушду.*

СОРУШ [3] *эт. взаимн.-совм. от* **сор** [1] / Сор [1] дегенни *араш айырмасы. Чалгъычыла саулукъ-саламатлыкъ сорушхандан сора, элден хапар соруп башладыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 130. *Хар кюн сайын ышарып, къол тутушуп, саулукъ-эсенлик сорушуп, къарачайлы, оруслу, черкесли.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 18.

СОРУШДУР [1] *эт. къ.* **сууут** [1]. *Эски агъач орундукъда Аслан жатып, Таукъыз да тепси бла аллына исси шорпачыкъ салып, аны сорушдура тура эди.* Хубийланы О., Аманат, I, 315. *Бери кирдинг эсе, чуругъунгу башындан чолпунгу чыгъар да, шорпанг къайнай тура эсе да, сууукъ ётмек бла сорушдуруп эндирирге кюреш.* Хубийланы О., Аманат, I, 26.

СОРУШДУР [2] *эт. понуд. от* **сорушдур** [3] / Сорушдур [3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Соруула сорушдур. Элберле сорушдур.*

СОРУШДУРУЛ *эт. страд. от* **сорушдур** [1] / Сорушдур [1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Шорпа бираз сорушдурулду.*

СОРУШДУРУЛУУ *и. д. от* **сорушдурул** / Сорушдурул дегенден *этим ат. Сютню сорушдурулуу.*

СОРУШДУРТ [1] *эт. понуд. от* **сорушдур** [1] / Сорушдур [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Сютню сорушдурт. Шорпаны сорушдурт.*

СОРУШДУРТ [2] *эт. понуд. от* **сорушдур** [2] / Сорушдур [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Соруула сорушдурт.*

СОРУШДУРТУУ [1] *и. д. от* **сорушдурт** [1] / Сорушдурт [1] дегенден *этим ат. Чайны сорушдуртуу.*

СОРУШДУРТУУ [2] *и. д. от* **сорушдурт** [2] / Сорушдурт [2] дегенден этим ат. *Къошда жашау, иш къалай баргъанын сорушдуртуу.*

СОРУШДУРУУ [1] *и. д. от* **сорушдур** [1] / Сорушдур [1] дегенден *этим ат. Ашны сорушдуруу.*

СОРУШДУРУУ [2] *и. д. от* **сорушдур** [2] / Сорушдур [2] дегенден *этим ат. Саулукъ-эсенлик сорушдуруу.*

СОРУШУЛ [1] *эт. страд. от* **сорушу** [1] / Сорушу [1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Юйдеги бла сорулушуп этилген ишде сокъураныу болмайды.*

СОРУШУЛ [2] *эт. страд. от* **сорушу** [2] / Сорушу [2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Жыйылгъанла, къартны айтханына ыразылыкъларын билдире, бираз сорушулдула.* (Фольк.)

СОРУЛУШУЛУУ [1] *и. д. от* **сорулуш** [1] / Сорулуш [1] дегенден *этим ат. Шорпаны сорулушуу.*

СОРУЛУШУЛУУ [2] *и. д. от* **сорулуш** [2] / Сорулуш [2] дегенден *этим ат. Ишни юсюнден сорулушуу.*

СОРУШУУ [1] *и. д. от* **соруш** [1] / Соруш [1] дегенден *этим ат. Атасыанасы бла сорушуу. Жуукълары бла сорушуу.*

СОРУШУУ [2] *и. д. от* **соруш** [2] / Соруш [2] дегенден *этим ат. Исси ашны сорушууу. Къызыу кюнню сорушууу.*

СОРУШУУ [3] *и. д. от* **соруш** [3] / Соруш [3] дегенден *этим ат. Бир бирге соруула сорушуу. Хапар сорушуу.*

СОСИСКА *ат.* Сосиска / Бишырип ашалыучу иничге къыйма. *Юй бийче эрини аллына сосискала бла картоф уугъан салды.*

СОСЛАН *ат* 1. *къарач. къ.* **состар** 1. *Сосландан ишленнген къала.*

2. *В позиции определения:* гранитный / Сосландан къуралгъан. *Къобанны къызыу келген уллу шоркъалары, сослан къаяланы жибите, кёпюрню тюбю бла, кёмюкленип, чыгъадыла.* Ортабайланы Т., Октябрни саугъасы, 5.

3. *В позиции определения:* сделанный из гранита / Сосландан этилген. *Сослан эсгертме.* ■ *Адам арасы болуп келген бу тиширыу, былайгъа нек келгенин да унутуп, суукъ сослан ташха таянып, суу толкъунлада къаллай жырны излейди, нелени эсине тюшюреди.* Хубийланы О., Аманат, II, 8.

■ **Сослан таш** *ат. къарач. къ.* **сослан.**

СОСЛОВИЕ *ат.* Сословие / Феодал келишимлени мурдорунда къуралгъан закон бла неда адет бла бегитилген тёлюден тёлюге ётген энчи эркинликлери эм борчлары болгъан жамауат къауум. *Шахарны бай сословияларындан буржуазияны биринчи элементлери айныгъандыла.* «Ленинни байрагъы, 1970, № 18.

СОСТАВ *ат* 1. Состав *чего-л.* / Къурам 1. Бир сау затны къурагъан кесеклери барысы да бирге. *Бизни къыралны командасыны составында Минги тауну школунда юйреннген лыжачыла да болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 34. *Комиссияны составы тогъуз адамдан къуралгъан эди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 56.

2. Состав, вещество / Къурам зат; тюрлю-тюрлю затла бирге къошулуп къуралгъан зат. *Кюнню излучениялары, жерни хауасын эм аны химия составын тюрлендиредиле.* «Коммунизмге жол», 1973, 37. *Кемелени кабиналарында эм орбиталы бёлюмлеринде къысымлыкъ, хауаны жылылыгъы, мылылыгъы эм составы жердечады.* «Коммунизмге жол», 1969, № 208.

СОСТАР *ат* 1. Гранит / Кварц, къыр шпат, слюда бирге къошулуп къуралгъан бюрчюклю къаты таш. *Къуш къонуучу состарым, Ауанангы кенг жибер.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 162. *Чолай уллу жаркъа состарланы кётюреди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 305.

2. *В позиции определения:* гранитный / Состардан къуралгъан. *[Сюеме] Къарлы тауланы бийик башларын: Кёксюл габулу состар ташларын.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 15. *Тюлкю, уллу состар тауну тюбюнден чыгъып, уучуланы эслемей, кеси жолу бла кетип тебиреди.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 8.

СОТКА *ат.* Сотка (*сотая часть гектара*) / Гектарны жюзден бири. *Совхозну беш чалкъычысы тама-*

талары бла эки кюннге бирер гектар бешишер сотка биченликни чалып чыкъдыла. «Ленинни байрагъы», 1973, № 112.

СОТНЯ *ат.* Сотня / Жюз адамы болуучу эскадроннга тенг, аскер бёлюм. *Къазакъ сотня.* ■ *Сотняны аллында сен [Хажалий], Ойнайкюле чыкъгъан эдинг. Эки этегинги бюйрек башындан къайырып.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 95. *[Аслан:] Ючюнчю сотня бла тёртюнчю сотня, бизден сёз эшитгенлей, чыгъаргъа хазыр болуп турадыла.* Боташланы И., Пьесала, 40.

СОТУР *сыф.* 1. Подсохший / Къургъакъсыгъан. *Бу сотур жолда, артларына къараргъа базынгган да этмей, атып, баргъанла Баширни жашыртын умутларына, сейирлик жомакъларына ахыр да ушамай эдиле.* Тёппеланы А., Ташыуул.

2. Затянутая струпом (*о ране*) / Къатхан (*жараны юсюнден*). *Сотур жара.*

■ **Сотур бол 1)** подсыхать / къургъакъсы. Жер сотур болгъанлай, картофну къазып башладыкъ. **2)** заживать, затянуться струпом / сау бола, къургъакъсый, бителе башла (*жараны юсюнден*). *Жашны жаралары сотур болгъанлай, зенитчик нёгерлерине къайтды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 178. *Кесини да [Жабалакъны] чыбыкъ урулгъан жаралары кючден-бутдан сотур болгъан эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 227. **3)** *кёч.* Проходить, забываться (*о горе, несчастье, душевном страдании*) / Унутул (*къыйынлыкъны, бушууну, ачыуну, азап чекгенни юсюнден*). *Таурухлада, эски жырлада жюрек жаралары болмай сотур, жарлы Атабий нечик жылады! Жыламукълары этдиле сокъур.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 107. *«Озгъан кюнлени ачы жаралары сотур болгъандыла»,– деп, кеси къыйынлыкъ сынамагъан айтырыкъды.* «Шуёхлукъ», № 61, 78.

СОТУРЛАН *эт.* **1. Сотур бол**[1] къ. **сотур.** *Кюн тийгенлей, жол сотурланды.* (Фольк.) *Жер сотурланды.*

2. сотур бол[2] *къ.* **сотур.** *Шамил хиппилери сотурланнган иничге эринлери бла жарыкъ ышарды.* Ахматланы И., Боранда, 39.

СОТУРЛАНЫУ *и. д. от* **сотурлан** / Сотурлан дегенден *этим ат. Орамны балчыгъыны сотурланыуу. Жараны сотурланыуу.*

СОУС *ат.* Соус / Ашха татыу берир ючюн къуюлуучу суусун приправа, тым; сохан жау. *Кооператорла битеу Вьетнамгъа айтылгъан соусланы чыгъарып башлагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 38.

СОФА *ат.* Софа / Алаша кенг тапчан. *Къонакъны софагъа олтуртдула.*

СОФИЗМ *ат.* Софизм / Ишни энчи жерлерин алып къарауда, биле тургъанлай, эки тюрлю магъанасы болгъан ангыламланы хайырланыуда д. а. к. затда мурдорланнган логика къурамны былай къарагъанда тюз кёрюннгени бла юсю жабылгъан ётюрюк оюм.

СОФИСТ *ат.* Софист / Оюмун софизмни жоругъу бла этген адам.

СОХАН *ат.* **1.** Лук / Бахчада неда кийик ёсген лилия битимлени (*ёсюмлюклени*) тукъумуна кирген тюбю ачы татымлы, ашаргъа жарагъан, чапыракълары быргъыгъа ушагъан битим. *Сохан ашамагъан-*

ны ийиси чыкъмаз. (Нарт сёз.) *Сабийчикле, келигиз, Бахчалагъа барайыкъ, Бахчалада соханла къалай ёседиле, къарайыкъ.* Шахмырзаланы С., 228. *Кюн сайын адам башха затла бла бирге салат, сохан, мыстыкъулакъ, петрушка, лимон, укроп ашаса хайырлыды.* «Коммунизмге жол», 1975, № 69.

2. *В позиции определения:* луковый; а) Ол битимни энчи шартларын танытхан. *Сохан татыу. Сохан къабукъ. Сохан баш. Сохан тахтада быйыл аламат тирлик ёсгенди;* б) Ол битим къошулуп неда андан этилген. *Аш юйде сохан соус бишириле тургъаны ийисден билинеди. Биз сохан хычынны, жаратып, ашадыкъ.*

■ **Сохан жау** *къ.* **соус.** *Келин сохан жау бишырди.*

♦ **Сохан кибик сояргъа (сыдырыргъа)** проклинать как только можно *кого-либо* / тапхан аманынг бла къаргъа. *Къатынла бир бирин сохан кибик соядыла.*

♦ **СОГЪАНЧАКЪ: Согъанчакъ бурулуп кет.** Резко повернуть в обратном направлении / *Бек терк бурулуп, [Ибрагим:] Жолгъа туура [тау] къабыргъада жол этмейим, адамла эслерле,– деп, кёлюне келип, узакъ жанына согъанчакъ бурулуп кетди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 150.

СОХАНЧЫ *ат.* Тот, кто выращивает лук / Сохан ёсдюрюучю адам. *Корейлиле аламат сохančыладыла.*

СОХТА[1] *ат* 1. *къ.* **окъуучу, школчу.** *Сохтала да, кирсиз кийинип, бирем-бирем парталада олтура эдиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 5. *Экзамен берлик сохтала, экинчи эртенликде залны этилип тургъан эшигини аллына басынып, ишлерини къалай боллукъларын къоркъуулу сакълай эдиле.* «Шуёхлукъ», № 14, 17.

2. *В позиции определения:* ученический / Сохталадан[1] къуралгъан. *Школну спорт майданында сохта командала эришедиле.* ■ *Биз окъугъан заманда да сохда бригадала болсала, былай этерик болмаз эдик,– деп, Тохдарны кёлюне алай келди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 81.

3. Тот, кто учится в медресе / Медиреседе окъугъан адам. *Айжакъны жылан ала ботасы, Келин болуп, юй тёрюнде тохтасын. Экибизге некях жазгъан эди маржа, Ахмат эфендини сохтасы.* «Малкъар халкъ жырла», 118. *Эфенди уа, Къанбермезланы былайда да бетлерин жула, арада къаугъа чыкъгъаныла къууана, сохталарын да ызындан тизип, межгит таба ташайды.* Шауаланы М., Мурат, 177.

СОХТА[2] *ат.* Сохта / Вид домашней колбасы, приготовляемой из печени и внутреннего жира (*часто с приправами*), которыми заправляются ёмкости толстой кишки и желудка / Бауур бла ич жау тартылып (*асламысында тымлы затла да къошулуп*), базыкъ чегиге (*Къарачайда аш оруннга да*) салыныр этилиучю аш. *Ашхын сохта.* ■ *Хажи, къобуп, къойчулагъа болушуп, чеги тазалай, жёрме, сохта эте башлады.* Этезланы О., Тарда, 66. *Бередиле къонакъгъа сохтаны, жёрмени... Къууанады къонакъ, кёрюп тау жерлени.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 103.

■ **Сохта орун** толстая кишка / бир къыйыры бегитилген базыкъ чеги. *Келин сохта орунну ариу жууып хазырлады.*

СОХТАЛЫКЪ[1] *ат.* Время учебы в медресе / Медиреседе окъугъан заман. *Жашлыгъымда сохталыкъда жюрюдюм.* «Къарачай халкъ жырла», 86. *Сохталыкъдан, бек жашлыкъдан Хорлукъну ишин*

башлап. Бек къытлыкъда эм ачлыкъда Жюрюгенди юйюн ташлап. Къаракетланы И., Сайламалары, 32.

СОХТАЛЫКЪ[2] *ат.* Продукты, предназначенные для приготовления сохты / Сохта этиллик продуктала. *Келин сохталыкъны хазыр этди.* (Фольк.)

СОХУРАН *ат.* Изжога / Кислотностну кёплюгю бла байламлы кёкюрекни ачытхан, кюйдюргенча сезим. *Ол, сохураны къозгъалып, къыйналып турады.* ■ *Къарт кишини токъ этген, Сохуранны жокъ этген Жуурт айран.* Макытланы С., Шаудан, 81.

■ **Сохуран мынчакъ** раковина беспозвоночных животных зеленоватого цвета с крапинками / алгъын заманда сохурандан ауругъанда тагъыучу кёксюлдюм бетли сепкил мынчакъ. *Аллах сюйюп жаратханды Сыфатынгы, эсинги, Сохуран мынчакъ биз сунабыз, Къарап кёрсек кесинги.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 80.

■ **Сох эт** бодать / *къ.* **зох эт.** *Къочхарла сох этишедиле. Жаш токълусун сох этерге юйретгенди.*

СОЦИАЛ *сыф.* Социальный / Жамауат келишиу, жамауатда адамланы жашаулары бла байламлы; жамауатлыкъ. *Мёчюланы Кязимни ишни эм ишлегенлени юсюнден чыгъармаларыны кёбюсю социал тенгсизликни кезиуюнде жазылгъандыла...* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 119. *Былайда уллу социал проблема салынады, къыралны политика къурулушну къаллай болгъаны билинеди.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 97.

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ *ат* 1. Социал-демократ / Социал-демократия жанлы адам, социал-демократия партияны члени. *Къагъытланы социал-демократ къауумла, кружокла эм организацияла чыгъаргъан эдиле.*

2. *В позиции определения:* социал-демократический / Социал-демократия бла байламлы. *Социал-демократ партия.*

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЗМ *ат.* Социал-демократизм / Социал-демократияны идеологиясы бла практикасы. *Бусагъатда къыралда социал-демократизмни идеологиясын бардыргъан партияда къуралгъанды.*

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯ *ат.* Социал-демократия / Бусагъатда солчу кючлени бирикдирирге, социал-экономика болумну реформала бла игилендирирге излеген, мамыр эм халкъла аралы къоркъуусузлукъну кючлерге итиннген политика агъым.

■ **Социал-демократия партия** *ат.* Социал-демократия партия / Социал-демократия идеологиягъа таянган партия. *Россейни социал-демократия партиясы. Германияны социал-демократия партиясы.*

СОЦИАЛИЗМ *ат.* Социализм / Ишлеп чыгъарыучу кереклеге жамауат иелик этген мурдорда къуралгъан чыгъарыу келишимле жанлы эм социал тюзлюкню, эркинликни, тенгликни жашауда бардырыргъа излеген социал-къурулуш. *Социализмни жылларында къырал уллу жетишимле этген эди. Социализм ауруугъа бакъдырыр ючюн ахча тёлеуден урунганланы эркин этген эди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 140. *Дин ахлулары бюгюн социализмге къажау ачыкъ сюелмейдиле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 137.

СОЦИАЛИСТ *ат* 1. Социалист / Социализм жанлы адам. *Ана бош адамладан бир заманда аны къоркъутуучу бунт, социалистле, политика деген сёзлени эшите тура эди.* М. Горький, Ана, 255.

2. *В позиции определения:* социалистический / Социализм бла байламлы. *Сют ферманы къызлары къойчула бла социалист эришиую бардырадыла.* «Шуёхлукъ», 1963, № 20. *Польшаны изотоп установкалары бла приборлары социалист къыраллагъа, талай капиталист къыраллагъада сатыладыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 41.

3. Член социалистической (социал-демократической) партии / Социал (социал-демократ) партияны члени. *Солчу социалистле. Онгчу социалистле.* ■ *Японияны социалист партиясы отуз тогъуз депутат жерни алгъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 133.

СОЦИОЛОГ *ат.* Социолог. Социологиядан усталыгъы болгъан адам. *Медикле, биологла, физиологла, физикле, социологла, психологла бла бирге уллу илму иш тамамлайдыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20.

СОЦИОЛОГИЯ *ат.* Социология / Жамауатны айныууну жорукъларыны эм аны ишлеп турууну юсюнден илму. *Бусагъатда къыралда социологиягъа уллу эс бурулады.*

СОЦСТРАХ *ат.* Соцстрах / Социал страхование. *Ырхы бузгъан юйлени жангыдан ишлегенде, къырал да, соцстрах да болушхан эдиле.*

СОЧИНЕНИЕ *ат.* Сочинение / Устаз берген темагъа кёре неда окъуучу кеси аллына сайлагъан темагъа кесини оюмун, билгенин жазгъан иш, жазыу иш. *Сочинение жазып бошагъанла бирем-бирем эшикге чыгъып тебиредиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 6. *Бир къауум сочинениялада стиль, грамматика халатла кёпдюле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 143.

СОЮЗ *ат* 1. Союз (*тесное единение*) / Классланы, къауумланы, адамланы д. а. к. затланы бир бирлери бла байламлыкълары. *Халкъланы къарындашлыкъ союзу. Демократ кючлени союзу. Энчи жашау адамланы кючсюзлендиреди, низамсызландырады, союз а аланы намыс, акъыл, адет кючлерин бегитеди, излемлерине жетерге кёллендиреди.*

2. Союз (*объединение*) / Бир затны бирге этер ючюн организацияланы, къыралланы биригиулери, келишиулери. *Лондон «Битеулю рынокну» жалан да экономика союзгъа буруп къоймагъанлай, аны аскер-политика союзгъа бурур ючюн да кюрешеди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 17.

3. Союз (*государственное объединение*) / Бир къауум къырал, жер, д. а. к. затла бирге къошулуп, бир баш власты болгъан къырал биригиу. *Кёкню, жерни къалтыратып, Тауну, ташны зынгырдатды, Бизни Совет Союзгъа фашист жорукъсуз от ачды.* Боташланы А., Сайламалары, 27.

4. *В позиции определения:* союзный / Союз бла байламлы, бирикген. *Фестивальгъа союз эм автоном республиканы театрлары къатышхандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 103.

5. Союз (напр. *писателей, художников*) / Жамауат организация, биригиу. *Бизни къыралда профессионал союзланы, жаш тёлюню союзуну эм башха тюрлю асламлы организацияланы юсю бла битеу абадан халкъ къырал эм жамауат ишлени оноуун этиуге къатышады.* «Коммунизмге жол», 1970, № 3. *Съезд жазыучуланы союзуну*

уставына бир къауум тюрлениуле этиуню сюзер ючюн комиссия айыргъанды. «Коммунизмге жол», 1971, № 130.

СОЮЗНИК *ат.* Союзник / Биреу бла не да бир зат бла байламлыкъ жюрютген, байламлыкъда ишлеген адам, къауум адам, къыралла д. а. к. *Ишни бармазын билгенде, союзникле, саламлашмай, айырылдыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 187.

СОЮЛ *эт.* 1. Быть зарезанным (*о животных*) / Кесил (*малланы юсюнден*). *Къой эгиз тапса, бири къонакъгъа союлады, бири къочхарлыкъгъа къоюлады.* (Фольк.) *[Пазий жашына:] Атангы ысхатына союлгъан ийнекчигибизден къалгъан бузоучукъну уа, ёсдюрюп, ууаныкэтип берген эдим.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 23.

2. *кёч.* Быть убитым, погибнуть (*о человеке*) / Ёлтюрюл (адамны юсюнден). *Сен [жашым] халкъ ючюн къурман болдунг, Ачы урушда союлдунг.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 106. *[Къыз жашха:] Сени ананг жылай тургъа эди: «Тюзде союлгъан жашым» – деп.* «Малкъар халкъ жырла», 149.

СОЮЛУУ *и. д. от* **союл** / Союл дегенден *этим ат. Малны союлууу.*

СОЮМ *ат* 1. Убоина (*мясо зарезанного животного для повседневного употребления в пищу*) / Хар кюнде ашаргъа деп кесилген мал эт. *[Адильгерий жашлагъа] Ёзге болмаса да, патронланы къойчулагъа союмгъа алышырбыз.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 86. *Хар келген: «Сау къойдан шишлик этигиз»,– дейдиле, алада [экеулен] жангыз къойларын терезе аллы бла союмгъа сюйреп озадыла.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 107.

2. *этн.* Жертвоприношение (*в честь религиозного праздника къурман, в честь начала сева и уборки урожая, стрижки овец и т. п.*) / Къурманны сыйына, сабаннга чыкъгъанда, тирлик жыйгъанда, къой къыркъылыу башланнганда д. а. к. затха кесилирге жораланнган неда кесерге сайланнган мал. *Сабаннга чыкъгъан союм.* ■ *«Абустолну» ол айына жетдик»,– деп, Баргъандыла ындырларына къарай. Союмларын союп, малкъар таула, Этыйыкъ айны оздургъандыла алай.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 104. *[Малчыла жайлыкъгъа тебирегенде] Чатырны къатында от жагъада от этилинеди, союм кесиледи, къазан къайнайды.* Кацийланы Х., Тамата, 129.

3. *этн.* Скот, собранный на свадьбу и для оплаты калыма, от родственников, знакомых жениха и т. д. Къатын аллыкъ жашны тоюна жуукъладан, тенгледен д. а. к. адамладан сояргъа жыйылгъан мал. *Къатын аллыкъ жаш къошлагъа айланып, союмгъа малла тилеп, жыйып келтирип болгъанды.*

4. Зарез, убой скота для устройства пира, в честь какого-либо торжества, во время свадьбы, для угощения *кого-либо* / Той-оюн этгенде, байрамны, къууанчны белгилегенде, биреу юйленнгенде, къонакъны сыйлар ючюн кесилген мал (малла). *Союмгъа сойгъан къарт къара къойну къозусу къалды макъыра. Хасан болуш юйге кирип келгенди, Келин отоугъа чакъыра.* «Малкъар халкъ жырла», 247. *Мени тенгим... Къайсы юйге да кир. Тап танымаса да ол союм сояр. Тауда акъ сакъаллы, не ёхтем къартда Къонакъгъа, ёрге туруп, Ол жер къояр.* Зумакъуллаланы Т., Чырахтан, 119.

5. Резание скота на зиму, заготовка мяса на зиму путем реза-

ния скотины / Мал (малла) кесип, къышха эт хазырламакъ.

6. Снятие шкуры с забитого скота; освежевание / Малны кесип, терисин союп алмакъ. *Жашла туарны союм эте турадыла.*

7. *кёч.* Мучение, мука, страдание / Къыйынлыкъ, азап, азап чекмек. *[Сарыбий:] Къартлыгъымда Саниятны алагъа [Адырахманлагъа] союмгъа бергенден эсе уа, тамбла окъуна аны къабыргъа салайым.* Ёзденланы А., Саният, 26.

■ **Союм таш** специальный плоский камень, на котором резали скот / юсюнде мал союлуучу жассы таш. *Эки эмеген да Сибилчини алып келип, союм ташха жатдырып, гаммеш чындыла бла къолун, аягъын байладыла.* «Нартла», 106.

■ **Союм эт** 1. *къ.* **сой**[1]. *[Къош тамата жашлагъа:] Нек олтуруп турасыз, быллай къонакълагъа союм этмей жарамаз.* Хочуланы С., Хапарла, 49. *[Шаухал Зекеге:] Атангы мюлкюнденча, семиз ирикни союм этип салгъан ушайса.* Этезланы О., Тарда, 67.

2. Резать (скотину) на зиму / къыш къатыкъгъа мал сой. *Кюз артына элледе союм этедиле, къышха къатыкъ хазырлайдыла.*

СОЮМЛУКЪ *ат* 1. Скот, предназначенный для убоя на зиму / Союмгъа айырылгъан, сайланнган мал. *Жибрил кюз артында, союмлукъланы да сюрюп, къошдан келди.* «Шуёхлукъ», № 44, 14.

2. *В позиции определения:* забойный, убойный / Кесилирге айырылгъан, сайланнган. *[Къышха] союмлукъ малларын Чомалакъ энчи багъады.* «Коммунизмге жол», 1979, № 187.

СОЮУ *и. д. от* **сой** / Сой дегенден *этим ат. Башхады хар элни да къой союу. Хар кимни уазы башха болгъанлай.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 22. *Малны къоранчы, мюлкню ич кереклисине мал союу алыкъын масхапсыз уллуду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 21.

СОЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **сой** / Сой дегенни *араш айырмасы. Жашла эришип, къой союшадыла.*

СОЮШУУ *и. д. от* **союш** / Союш дегенден *этим ат. Мал союшуу.*

СОЯ *ат.* Соя / Бюртюклери ашазыкъ промышленностьда жау, сют, ун д. а. к. затла чыгъарыр ючюн эм техникада хайырланыучу къудору тукъумлу битим. *Жайны узунлугъу эм кюз артыны къургъакълыгъы мында пиринч, соя, нартюх, балтуз чюгюндюр кибик жылылыкъны сюйген битимлени ёсдюрюрге онг береди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 229. *Крайны эл мюлкю бу бешжыллыкъда соя, пиринч, тахта кёгет чыгъарыуну ёсдюреди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 32.

СПАРТАКИАДА *ат.* Спартакиада / Тёреде жюрюген комплексли асламлы спорт эришиуле. *Спартакиаданы программасына шахматладан, шашкаладан, теннисден... эришиуле киргендиле.* «Коммунизмге жол», 1974, № 18. *Медицина къуллукъчуланы спартакиадасын бардырыу бизге адет болуп бошагъанды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 105.

СПЕКТАКЛЬ *ат.* Спектакль / Театр кёргюзтюучю оюн. *Жамауат биринчи спектакльге шум болуп къарады.* «Шуёхлукъ», № 56, 103. *Спектакль радио бла берилген заманда уа актёр декорацияны, гримни, адамны тюрсюнюню, жюрюшюню болушлукълары болмай, къуру ауазы, аны тюрлениулери, инто-*

нациялары бла суратлайды жигитни. Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 74.

СПЕКТР *ат* 1. Спектр / Жарыкъны таягъы призманы не да аллай башха затны ичи бла ётгенде болуучу тюрсюнлю ызлыкъла бары биргелей. *Хар затны жарыгъыны спектирини башхалыгъы барды.*

2. *В позиции определения:* спектральный / Спектр бла байламлы. *Спутникде орнатылгъан аппаратура, Кюнню къысха толкъунларыны юсюнден шартланы эм таякъланы спектр къурамыны юсюнден информация берликди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 210.

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ *ат.* Специализация / Бир затны алгъадан бир энчи бёлюмде ишлерге не да хайырланыргъа деп белгилениую, тохташдырылыуу. *Натуральна халда къалгъаны себепли, малчылыкъдача, специализация жерчиликде болмагъанды.* «Шуёхлукъ», № 38, 101.

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯЛА *эт.* Специализировать / Специализация эт, специализация бардыр. *Колхозланы бир къаумун будай ёсдюрюрге специализациялайдыла.*

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯЛАН *эт. страд. от* специализацияла / Специализацияла дегенни *зорлаучу айырмасы. Быйыл республикада хар тауукъдан 160 жумуртха, алчы специализацияланнган юй къанатлы совхозлада уа 200–240 жумуртха алыргъа керекди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 97. *Семиртгичлени ташыуда «Элмюлктехниканы» эки специализацияланнган отряды ишлейдиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 72.

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯЛАНДЫР *понуд. от* **специализациялан** / Специализациялан дегенни *къатланыучу айырмасы. Университетде студентледен бир къаумун ич ауруулагъа багъаргъа специализацияландырадыла.*

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **специализацияландыр** / Специализацияландыр дегенден *этим ат. Мюлкню специализацияландырыу.*

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯЛАНЫУ *и. д. от* **специализациялан** / Специализациялан дегенден *этим ат. Совхозну специализацияланыуу.*

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯЛАУ *и. д. от* **специализацияла** / Специализацияла дегенден *этим ат. Уллу жетишим СЭВ-ге къошулгъан къралланы кооперациялауну эм специализацияланыуну хайырындан болдургъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 52. *Предприятияланы специализациялаугъа баш магъана бериледи.* «Коммунизмге жол», 1974, № 34.

СПЕЦИАЛИСТ *ат.* Специалист / Илмуну бла техниканы бёлюмлеринден биринде иш усталыгъы, хунери болгъан адам. *Эл мюлк специалистле. Ич ауруладан специалист.* ■ *Ийнеклени ашларын, сууларын, заманында, специалистле жарашдыргъан рацион бла берилде.* «Коммунизмге жол», 1973, № 69. *Жалан да бир сурат, специалистлени оюмларына кёре, экспедицияда айланнган адамланы онбешайлыкъ ишлерин къыйматын тутады.* «Коммунизмге жол», 1979, № 144.

СПЕЦИАЛЬНОСТЬ *ат.* Специальность / Иш усталыкъ, хунер. Поэзия *[саулай литература да аны кибик]* сёз искусство болгъаны себепден, сёз ючюн къайгъырыу лите-

раторну специальносту, аны къыйыныны тамалы болгъаны ачыкъды. Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 39. *Онунчу классны бошагъан сабийлени арасында специальность алып чыкъгъанла асламдыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 139.

СПЕЦОВКА *ат.* Спецовка / Чыгъарыуда ишлер ючюн хайырланылыучу энчи кийим. *Жашны юсюнде къаты брезент спецовкасы анга кенглик этгенча кёрюнеди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 89. *Саша, къара спецовкасындан тытыр тамгъаны ууып кетере, къысхаракъ айтды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 111.

СПИДОМЕТР *ат.* Спидометр / Автомобилни, мотоциклни скоростун, терклигин кёргюзтюучю прибор. *Машинаны спидометри къыркъ километр теркликни кёргюзтеди.* «Коммунизмге жол», 1972, № 159.

СПИРАЛЬ *ат.* Спираль / Иничге темир чыбыкъдан этилген пружина. *Ол (чыракъны ичинде чыбыкъчыкъ) жарытхан вольфрамдан этилген спиральчыкъды.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 114.

СПИРТ *ат* 1. Спирт / Бал тузу, крахмалы болгъан затладан энчи тюрлю къайнатылып алыныучу, жаныучу эм алкоголю кёп болгъан суусун зат. *Медицина спирт. Нашатырь спирт.* ■ *Тынч къалкъыргъа эм иги жукъларгъа жукълардан алгъа кофени, кючлю чайны, спирти болгъан ичгилени ичиу, шоколадны, семиз ашарыкъланы ашау, тютюн ичиу заран боладыла.* А. Демидова, Саулукъну сакъла, 11. *Завод спиртден сора да ётмек-булка этген продукциялагъа ачытхы эм башха затла чыгъарады.* «Коммунизмге жол», 1969, № 100.

2. *В позиции определения:* спиртовой / Спирт бла байламлы. *Спирт завод. Спирт компресс. Спирт лакла.*

СПИРТЛЕ *эт. сёл. тил.* Спиртовать / Къайнай тургъан жюзюм суугъа аны кючлю этер, бал тузун сакълар ючюн спирт къош. *Дугъум сууну спиртле. Жюзюм сууну, къайнагъанлай, спиртлейдиле.*

СПИРТЛЕН *эт. страд. от* **спиртле** / Спиртле дегенни *зорлаучу айырмасы. Спиртленнген жюзюм сууну банкалагъа къуюп асырадыла.*

СПИРТЛЕНИУ *и. д. от* **спиртлени** / Спиртлени дегенден *этим ат. Чагъырны спиртлениую.*

СПИРТЛЕТ *эт. понуд. от* **спиртле** / Спиртле дегенни *къатланыучу айырмасы. Жюзюм сууну, спиртлетип, къууанч кюнледе хайырланырча этип, жер юйге салдыла.*

СПИРТЛЕТИУ *и. д. от* спиртлет / Спиртлет дегенден *этим ат. Чагъырны спиртлетиу. Алма сууну спиртлетиу.*

СПИРТЛЕУ *и. д. от* **спиртле** / Спиртле дегенден *этим ат. Чагъырны спиртлеу.*

СПИСКА *ат сёл. тил. къ.* **тизме.** *Атлыланы спискаларын бошагъандан сора, алагъа ат берлик, сауут, кийим мадарлыкъ адамланы спискасын этдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 185. *Мусса бла Нанаш журт ишлей билгенлени спискаларын жарашдырдыла.* Этезланы О., Тарда, 165.

СПИСОК *ат къ.* **тизме.** *Мухаммат, списокну алып, ичине да къарамай, жан хуржунуна салды.*

К а ц и й л а н ы Х., Мухаммат, 186. *Айырыу участкада айырыучуланы списогу жазылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 45.

СПЛАВ *ат.* Сплав / Эки неда андан аслам металл эритилип бирге къошулгъанындан къуралгъан къатыш зат; эритме. *Техникада таза металла бла бирге тюрлю-тюрлю сплавла да кёп жюрютюледиле.*

СПОРТ *ат* 1. Спорт / Чархны, санланы айнытыр эм кючлер ючюн этилиучю жараула (*гимнастика, оюнла, кюреш, туризм д. а. к. затла*). *Ишге, саулукъ сакълаугъа физкультура, спорт, альпинизм кёп хайыр бередиле.* «Шуёхлукъ», № 5, 126. *Кюн таякълай, къызарады Боюнлада боюнчакъ. Саулукъ ючюн барды бизде спорт деген оюнчакъ.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Назмула, 63.

2. *В позиции определения:* спортивный / Спорт бла байламлы. *Спорт майдан. Спорт костюм. Спорт товарла.* ■ *Жашла, къызла да баскетболдан, спорт гимнастикадан, къол топдан эришиуге къошулгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 73. *Идирис, гитчелей окъуна спорт оюнлагъа къатышып, сегизинчи классда чабышыудан шахарны чемпиону болгъан эди.* Т ё п п е л а н ы А., Отлукъ ташла, 85.

СПОРТСМЕН *ат къ.* **спортчу**. *Женгил атлетика эришиулеге къатышхан спортсменле бийик кёрюмдюле кёргюзтгендиле.* «Коммунизмге жол», 1969, 202. *Башхаланы спорт ишлеге къатышдырыргъа сюйсенг, кесинг да ахшы спортсмен бол.* «Шуёхлукъ», № 42, 108.

СПОРТСМЕНКА *ат.* Спортсменка / Спортчу тиширыу. *Эркин стиль бла 100 метрге жюзюуден австриячы спортсменка ючюнчю кере олимпиада чемпион болду.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 21.

СПОРТЧУ *ат.* Спортсмен / Спорт бла кюрешген адам. *Эришиулеге алты команданы 90 жаш спортчусу къатышханды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 18. *Матчны биринчи жарымы башланнганлай окъуна, ленинградчы спортчула топну «Спартакны» къабагъыны аллына къысып башлайдыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 56.

СПРАВКА *ат.* 1. Справка (сведения) / Биреуге билдирген неда биреу алгъан хапар. *Школну директору районогъа иш къалай баргъанындан телефон бла справка береди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 104.

2. Справка (документ) / Биреуню бир затны юсюнден къысха билдириулери болгъан документ. *Ибрахим хазыр этген справкаларын председателни столуну юсюне салды.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 87.

СПРАВОЧНИК *ат.* Справочник / Бир тюрлю билдириулери болгъан китап. *Заводланы, фабрикаланы, мюлклени профсоюз комитетлеринде ишлегенлеге бир къаум справочник чыгъарыкъды.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 43. *Справочникле бла хайырлана билиуню да магъанасы уллуду.* «Коммунизмге жол», 1973, № 72.

СПРУТ *ат.* Спрут / Уллу осьминогну халкъда жюрюген аты.

СПУТНИК *ат* 1. Спутник (*небесное тело*) / Планетаны, жулдузну тёгерегине айланыучу зат. *Спутникде орнатылгъан аппаратура*

Кюнню къысха толкъунларыны ол таякъланы спектр составыны юсюнден информация берликди. «Коммунизмге жол», 1969, № 210. *Бизге уа жуукълашадыла жулдузла, спутниклерибизге бере жолызла.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 23.

2. Искусственный спутник / Жерни жалгъан жолоучу нёгери.

ССУДА *ат.* Ссуда / Ёнкючге берилген ахча, ёнкюч 1(3). *Жангы жерлеге кёчюп баргъан адамлагъа юй ишлерге, мал къураргъа ссуда берилгенди.*

ССЫЛКА[1] *ат.* Ссылка (*наказание*) / Адамны бир жерде жашаргъа зор бла жиберилиую. *Солтан-Хажини Оренбург губерниягъа ссылкагъа иедиле.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 9. *Ол [Шакъман] ссылкада тургъан оруслула бла байламлыкъ жюрютгенди.*

ССЫЛКА[2] *ат.* Ссылка (*в тексте*) / Текстден алыннган кесек, цитата неда оюмгъа, айтылгъаннга шагъатлыкъ этген источникни кёргюзтген зат. *Китапда кёп белгили алимлени чыгъармаларына ссылкала бардыла.*

СТАБИЛИЗАТОР *ат.* Стабилизатор / Затны бир халда, болумда сакъларгъа болушуучу прибор. *Стабилизаторланы жыйгъан конвейерде отуз тюрлю жумуш тамамланады.* «Коммунизмге жол», 1971, № 155.

СТАВКА *ат* 1. Ставка (*место расположения военачальника и его штаба*) / Аскер башчы кеси неда аны штабы тургъан жер. *Батыйны ставкасы. Пугачёвну ставкасы. Ватутинни ставкасы.*

2. Ставка (*орган высшего военного управления войсками*) / Урушну заманында аскерлеге оноу этиучю баш орган. *Баш командованияны ставкасы: «Одессаны бермезге эм ахыр онг тауусулгъунчу къорууларгъа»,– деп, буйрукъ этгенди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 154.

3. Ставка (*оклад*) / Иш хакъ, жал. *Орта хакъ алгъан инженерлени, агрономланы, мастерлени, техниклени ставкаларына 30–40 процент къошуллукъду.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 125.

СТАДИОН *ат.* Стадион / Топ ойнаучу майданы эм чабарча жолчукъларыболгъан, къараучула ючюн трибуналары бла спорт оюнла бардырырча ишленнген къурулуш. *Озгъан ыйых кюн «Автомобилчи» кесини стадионунда Ярославль шахарны «Шинник» командасы бла тюбешгенди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 211. *Стадионда физкультура байрам ачылды.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 58.

СТАЖ *ат.* Стаж (напр. *трудовой*) / Урунгган жыл саны. *Профсоюз стаж. Илму стаж.* ■ *Ах, Муний, ишлеген стажынг бла уа пенсиягъа эртте чыгъарыкъ эдинг.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 105.

СТАЖЕР *ат.* Стажер / Бир жерде стажировканы бардыра тургъан адам. *Шофёрлукъгъа окъууну бо шагъандан сора, жаш бир кесекни стажер болуп ишледи.*

СТАЖИ *эск.* Сорок / *къ.* **къыркъ.**

СТАЖИРОВКА *ат.* Стажировка / Ишге биринчи кирип ишлеген-нге сынам алгъынчы берилген заман эм ол сынамгъа багъа бичмек. *[Омар] Мени стажировкам жетишимли барады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 93.

СТАКАН *ат.* Стакан / Суусун затны ичерге жюрютюлюучю цилиндр формалы сапсыз мияла сауут. *Стол юсюнде стаканла Мияла бла багъырдан, Наныкайчыгъыма бермесегиз Жылап чыгъарма къабырдан.* (Ф о л ь к.) *Боза аякъла жангыдан толтурулдула, акъны сюйгенле кеслерини толу стаканларына узалдыла.* Т ё п п е л а н ы А., Отлукъ ташла, 150. *Кётюрейик биз стаканланы, Кюз арты берекет ючюнге.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Сайлама, II, 788. // Содержимое такого сосуда / Аллай адырны ичинде болгъан зат, аны ичи бла бир зат. *Ахырында стакан сууну аудургъандан сора тамата-ны ауазы бир кесек тюрленди, жумушады, бети да жарыды.* «Шуёхлукъ», №46, 48. *Тахир бир стакандан сора ичмеди, Масхут а сууну хауасы бурунуна, кёзлерине чаба, ючюнчю стаканны да ичди.* Ш а у а л а н ы М., Кечерлеми?, 4–8.

■ **Стакан тюп** блюдце / стакан неда башха чай ичиучю адыр юсюне салыныучу гитче табакъчыкъ. *Шайны шекерин къашыкъ бла дауур этдирип булгъама, стакан тюпге къуюп ичме.* «Ленинни байрагъы», 1971, № 54.

СТАЛБА *ат.* Столб / Ёре сюелип орнатылгъан базыкъ багъана. *Сталбалада жаннган чыракъла орамны жарытсала да, къарангыча кёрюнеди.* «Ленинни байрагъы», 1972, №52. *Сталбаланы тюплерин къазаргъа, орнатыргъа да машинала болушадыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 106.

СТАЛЕВАР *ат.* Сталевар / Магъаданны эритип къурч алыргъа уста ишчи. *Сталеварланы эришиулери.*

■ **Стампул тауукъ** цесарка / тауукъ тукъумдан тауукъдан гитче ариу юй къанатлычыкъ. *Арбазда стампул тауукъла айлана эдиле.*

СТАМПУЛЧУ *ат.* Стамбулец / Стамбулда жашагъан адам. *Турист къауумну тилманчы стампулчу устазды.*

СТАНДАРТ *ат* 1. Стандарт / Ёлчемине, формасына, агъачлыгъына кёре да бир зат тийиншли болургъа керекли юлгю. *Бусагъатда жюрютюлген стандартланы бла техника болумланы жангыртыргъа керекди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 33. *Жергили промышленность бирлешликни баш предприятиясыны биринчи цехинде къырал стандартланы излемлерин тутмагъан сабий кийимле чыгъаргъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 105.

2. *В позиции определения:* стандартный / Стандартха келишген. *Къырал стандарт. Стандарт юй. Кесибиз жашагъан жылы юйюбюз, къойла тургъан стандарт орунубуз барды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 1.

СТАНИЦА *ат* 1. Станица / Донда, Къобанда эм бир къауум башха жерледе къазакъла жашагъан уллу эл. *Станицаны ариу паркыны тюз ортасында совет солдатны уллу сын ташы бла къатында къабырла.* Х а п ч а л а н ы М., Мени насыбым, 13. *Котляревка эм Пришиб станицаларындагъы ячейкала бандитизм бла кюрешгенлени ал сатырларында барадыла.* «Шуёхлукъ», № 53, 120.

2. *В позиции определения:* станичный / Станица бла байламлы. *Республиканы район, шахар, эл, станица советлерине айырылыула бардырыллыкъдыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 72.

СТАНОК *ат* 1. Станок (*машина*) / Металлны, агъачны д. а. к. материалланы кесиучю, жонуучу, аладан бир затла ишлеп чыгъарыучу машина. *Къарап, сюртюп, кноп-*

каны басханлай, Къурч станок тау сууча шуулдайды. Тюз темирле «ауузуна» баргъанлай, Кесип, жонуп тюрлю затла жасайды. «Жарыкъ жолда», 124. *Фахму кесин студент аудиториялада, завод станокланы къатларында, узакъ жолоучулукъда да танытады.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 9.

2. Станок (*приспособление, устройство*) / Бир затны бюгерге, юсюне салып ишлерге д. а. к. затлагъа жараучу керек. *Кюйюз согъуучу башламчылары энчи станокла эм башха керекле бла жалчытылгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 190.

3. Станок (напр. для ковки лошадей) / Нал салгъанда, жарасына бакъгъанда мал тепмез ючюн деп ишленнген тар орун. *Ахмат бла Алий атны нал ууччу станокга кийирдиле.* Ортабайланы Т., Окъуу книга, 62.

СТАНОКЧУ *ат* Станочник / Станокда (*1-чи магъ.*) ишлеучю ишчи. *Станокчу болуп ишлеген Аминни аты комбинатны саулай коллективине белгилиди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 110. *Бир кесек юйреннгенден сора Кезийбан станокчу болады.* «Шуёхлукъ», № 53, 47.

СТАНСЕ *ат. къарач. къ.* **станица**. *Аз-буз орусча сёлеше билген адам атына минип, орус стансеге барыргъа амал таба эди, анда уа анга шохла, шагъырейле чыгъа эдиле.* «Огъурлу танг», 68. *Жолоучула, станседен иги ёрге озуп, биринчи элге жуукълашханларында, кече къарангы болуп башлагъан эди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 302.

СТАНСЕЧИ *ат къарач.* Станичник / Станицада жашагъан адам. *Стансечи къарт станичникле-ни жыйылыулары.* ■ *Сакъаллы стансечиле биченлик къырдышланы къатларында къумлу, сазлы сыртлыкъланы сюредиле.* М. Шолохов, Дон хапарла, 10.

СТАНЦИЯ *ат* **1.** Станция (*напр. метро*) / Поездлени эм белгили маршрут бла жюрюген бир къауум транспортну тохтаучу пункту. *Станциялада поезд тохтаса, Мухаммат, чаба да чыгъа, аш-суу келтире, къызны жапсара келди.* Кацийланы Х., Тамата, 28. *Къыш кечелей, узунду жолубуз, сагъышла уа къоргъашинча ауур. Эгечибизча, жарсый жырыбыз, кечеги станциялада дауур, Гузаба, батып баргъанча кеме.* Отарланы К., Дуния эрттени, 8.

2. Станция (*напр. телефонная, заправочная*) / Белгили территориягъа бир тюрлю жаны бла жумуш этген неда тинтиу иш бардыргъан энчи учреждение. *Инкубатор станцияла колхозлагъа бла совхозлагъа сатар ючюн балала чыгъарыуну аслам этерге эм аланы кеслеринде да семиртирге керекдиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 27. *Республиканы сабий экскурсия – турист станциясында турист-краевед кружок ишлейди.* «Коммунизмге жол», 1970, № 3.

СТАРОСТА *ат* **1.** Староста (*напр. сельский, артельный*) / Общинаны, артелни д.а.к. затны ишлерин бардырыр ючюн айырылгъан не да биреу салгъан административ къуллукъчу. *Элни старостасы.*

2. Староста (*напр. кружка*) / Классда, кружокда д. а. к. затла низамны сакъланыууна къарар ючюн окъуучула айыргъан адам. *[Мурат:] Мен классда староста эдим.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 5.

СТАРТ *ат* **1.** Старт (*начальный момент спортивного состяза-*

ния) / Бир талай узакълыкъгъа терк барыр ючюн спорт эришиую башланнган заманы. *Лыжачыла учарыкъ жолда старт алырча юйчюкле ишленирикдиле.* «Коммунизмге жол», 1974, № 202. // Момент взлета летательного аппарата / Учуучу аппаратны учуп башлагъан заманы. [*Валерий:*] *Стартха хаппа-хазыр болгъан ракетаны темир ючаякъгъа сюеп, жашил тартманы къабындырдым.* «Коммунизмге жол», 1969, № 5.

2. *В позиции определения:* стартовый / Старт бла байламлы. *Кюмюш бетли ракета плитадан акъырын айырылып, сюймегенча, кёк таба кетеди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 72. *Бир къауум адам болуп, старт майданчыкъдан кенгирек сюелебиз.* «Коммунизмге жол», 1973, № 72.

СТАРТЁР *ат.* Стартер / Автомобиллени, тракторланы д. а. к. машиналаны къол бла бурмай от алдырыучу, ишлетип башлаучу прибор. *Машинаны эски стартёрун кетерип, жангысын салдыкъ.*

СТАРШИНА *ат* 1. Старшина (*напр. роты*) / Россейни Аскеринде кичи начальник составыны бек тамата аскер аты эм ол атны жюрютген адам. *Жаш солдат старшинаны аллында сир турады.* Гадийланы И., Санга айтама, 50.

2. *эск.* Староста / Революциягъа дери Россейде элни административ-полицей къуллугъун толтуруучу адам. *Къыямыт, старшинагъа сёз жетдирмей, харам мыллыкдан тойгъан самыр кибик, хамхотун сылай айтады.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 44. *Багъалы къарындашла! Бюгюнден башлап, сизни юсюгюзде старшинала, баш оноучула, пристопла боллукъ тюйюлдюле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 182.

СТАРШИНАЛЫКЪ *ат.* Должность, обязанности старшины (*во 2 знач.*) / Старшинаны (*2-чи магъ.*) къуллугъу, иши. *Къаншаубий, старшиналыкъны юсюнден кёлю бла айтмаса да, Ибрахимни бек жаратды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 318.

СТАТИСТИК *ат. къ.* **статистикачы.**

СТАТИСТИКА *ат* 1. Статистика (*наука*) / Ара производствону эм жамауатны айнытыуунда болгъан сан жаны бла тюрлениулени жарашдырыучу эм тинтиучю илму. *Статистика шагъатлыкъ этгенге кёре, реформадан сора башланнган кезиую ахырында Малкъарда малчылыкъ ары дери бир заманда да болмагъанча бийик даражагъа жетгенди.* «Шуёхлукъ», № 38, 98. *Статистика билдиргеннге кёре, бешжыллыкъны ичинде бир гектар сюргюге тергегенде семиртгичлени чыгъарыу иги кесек ёсгенди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 64.

2. Статистика (*количественный учет*) / Жамауат жашауну бёлюмлеринден бириинде ол илмуну амаллары бла халкъ мюлкню сан жаны бла бардырыу эм ол эсепни кёрюмдюлери. *Адамланы туугъанларыны бла ёлгенлерини статистикасы кёргюзтгеннге кёре, хар жыл сайын республиканы адам саны иги кесекге ёседи.* «Коммунизмге жол», 1972, № 16.

3. *В позиции определения:* статистический / Статистика бла байламлы. *Статистика материалладан иги дерс берир ючюн, пропагандистлеге уллу усталыкъ керекди.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 210.

СТАТИСТИКАЧЫ ат. Статистик / Статистикадан специалист эм статистикада ишлеген къуллукъчу.

СТАТУС *ат.* Статус / Халкъла аралы правода: болум, хал. *Статусну юсюнден Закон битеусоюз право актды, бек магъаналы политика документди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 54.

СТАТУЭТКА *ат.* Статуэтка / Юй ичинде айбатлыкъгъа салыныучу скульптура фигурачыкъ. *Сервантны башына тюрлю-тюрлю статуэткала тизилгендиле.*

СТАТУЯ *ат.* Статуя / Адамны неда жаныуарны скульптура сураты. *Статуя ишлеуню къуран бек аман ишге санагъанды.* Д. Гудов, Муслиман динни магъанасы, 41.

СТАТЬЯ *ат* **1.** Статья (*напр. газетная, критическая*) / Илму неда жамауат-политика темагъа жыйымдыкъда, журналда, газетде басманнган уллу болмагъан чыгъарма. *Д. Бычков малкъар поэтлени юслеринден кёп ахшы статьяла жазгъанды.* «Шуёхлукъ», № 28, 20. *1930 жыл жыр бла жырчыланы юслеринден Ислам Къарачайлыны эки статьясы чыгъады.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 34.

2. Статья (напр. *кодекса, устава*) / Юридистика документде, сёзлюкде д. а. к. затда параграф, бёлюм. *Кодексни статьялары. Сёзлюкде сёзлени статьялары.*

3. Статья (*напр. дохода, расхода*) / Финанс документни, бюджетни файдасыны, къоранчыны аты болгъан бёлюмю; файданы къоранчны тюрлюсю. *Школну бюджетини ремонтха бла командировкалагъа берилген статьялары.*

СТАФИЛОКОКК *ат.* Стафилококк / Ирин этдириучю микроб. *Ирин этген, кюйген жерлери болгъанла, ангинадан ауругъанла стафилококкланы бек жаядыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 69.

СТАЦИОНАР *ат* **1.** Стационар / Кёчмей, бир жерде ишлеген учреждение. *Стационарда окъугъан таулу жашланы эм къызланы кёбюсю экзаменлени айырма бергендиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 32.

2. *В позиции определения:* стационарный / Стационардагъы. *Стационар больница. Стационар бёлюм. Стационар киноустановка.* ■ *Школгъа жюрюрге жыл санлары жетмеген сабийлени юйретиуге тап болумла къурар эм юйюрге тийншли болушлукъ берир муратда стационар эм сезон сабий садла, яслийле къураладыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 71.

СТАЧКА *ат* **1.** *къ.* **Забастовка** / Битеулю стачка. *Докерлени стачкалары. Устаз Петербургда бла юг Россейде ишчилени стачкаларыны юсюнден хапар айтды.*

2. *В позиции определения:* стачечный / Стачка бла байламлы, *Быйыл Кавказда ишчи къымылдау стачка кюрешни кенг жыйылыуу бла белгилиди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 242.

СТАЧКАЧЫ *ат.* Стачечник / Стачкагъа къатышхан адам. *Стачкачыла ишге чыкъмай тургъанлы бешинчи кюн барады.*

СТЕЛЛАЖ *ат.* Стеллаж / Бир бири башында болгъан тапкала. *Запас кереклени, детальланы салырча стеллажла бардыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 43.

СТЕМЕЙ *ат къарач. къ.* **исламей.** *Радиола бла стемейни согъуп, экиюч адам кезиу-кезиу баргъандан сора, вальсны саладыла.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 177. *Биялан алгъын заманда Айбазланы Чырсакку дюрюню аягъына чыкъса, ызына сыбызгъы согъуп, аякъ учунда стемейге ба-*

рып къайтып тургъанды, хыршыны башына. Лайпанланы С., Гургумлу, 90.

СТЕНД *ат* 1. Стенд (*щит, стойка*) / Юсюне халкъ къарарча экспонатла тизилген къанга. *Библиотеканы къуллукъчулары таймаздан китап выставкала этгенлей, плакатла, стендле жарашдыргъанлай, окъуу конференцияла бардыргъанлай турадыла.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 238. *Халкъ киногъа аслам къарар ючюн, стендле да хайырланыладыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 209.

2. Стенд (*напр. выставочный*) Заводда машиналаны, механизмлени жыйыучу неда сынаучу жер. *ТУ-144 кёкге кётюрюлгюнчю сынаучу экипажла аны энчи стендде учуруп кёргендиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 99. *Заводха «Ажур» деген жарым автомат стенд келтирилгенди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 149.

СТЕНОГРАММА *ат.* Стенограмма / Айтылгъан сёзлени стенография белгиле бла толу жазылгъанлары. *Докладны стенограммасы.*

СТЕНОГРАФИСТ *ат.* Стенографист / Стенография жазыудан усталыгъы болгъан адам. *Конференцияда айтылгъанны жазаргъа уста стенографист чакъырылгъанды.*

СТЕНОГРАФИЯ *ат.* Стенография / Айтылгъан сёзлени тюрлю-тюрлю энчи белгиле бла толусунлай эм терк жазыу амал. *Стенографиягъа юйретиучю курсла.*

СТЕНОКАРДИЯ *ат мед.* Стенокардия / Кёкюрекде тутхан заманында къысып, басып ачытхан жюрек ауруу. *Стенокардиядан ауругъан.*

СТЕРЕОМЕТРИЯ *ат.* Стереометрия / Башланнган геометрияны кенгликде фигураланы тинтиучю бёлюмю. *Стереометриядан дерс.*

СТЕРЕОСКОП *ат.* Стереоскоп / Эки суратны биргелеп, жашаудача ёлчемли кёргюзтюучю оптика прибор. *Устаз, стереоскопну миялаларын сыйпап, ишлерге жарашдырды.*

СТЕРЖЕНЬ *ат.* Стержень (*для шариковой ручки*) / Шарикли къаламны ёзеги. *Къызыл пасталы стержень. Къысха стержень. Иничге стержень.*

СТЕРЛИНГ *ат.* Стерлинг / Англияны кюмюш эм алтын ахчаларыны пробасыны законлу стандарты. *Лондонну биржасы фунт стерлинингни багъасыны учузланыууна эс бургъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 99.

СТЕТОСКОП *ат.* Стетоскоп / Агъачдан не да эбонитден быргъы формада ишленип, врачла жюрекни урууна эм адамны солууна тынгылар ючюн хайырланыучу медицина керек. *Дохтур стетоскопну ауругъан сабийни аркъасына тиреп: «Солу, солума»,– деп, кюрешеди.*

СТИЛИЗАЦИЯ *ат.* Стилизация / Искусствону чыгъармасында бир тюрлю стиль формаларын хайырланыу. *Бу халкъ творчествону формасында жазмакълыкъ тюлдю, стилизацияды.* Байрамукълаланы Н., Назму бла жазсала, 48.

СТИЛИСТ *ат.* Стилист / Литература стильни уста билген, иги стиль бла жазгъан адам. *Редакцияны ишчилерини арасында иги стилистле бардыла.*

СТИЛИСТИКА *ат* 1. Стилистика (учение) / Тилни стильлерини юсюнден илму. *Романтизмни стилистикасы.*

2. Стилистика (*художественного произведения*) / Суратлау чыгъарманы тилини энчиликлери эм суратлау амаллары. *Поэманы стилистикасы. Суратлау чыгъарманы стилистикасы тематикасына бойсунады.*

3. Стилистика (*раздел языкознания*) / Тилни юсюнден илмуда тилни стиллерини системасын (къурамын) тинтиучю, бир бирге сёлешиуню тюрлю-тюрлю болумларында, жазманы формаларында бла жанрларында, литература тилни хайырланыучу мардаларына эм амалларына къараучу бёлюм. *Сёлешиу тилни стилистикасы. Публицистиканы стилистикасы.*

СТИЛЬ *ат* 1. Стиль (*напр. романтический*) / Белгили кезиудеги искусствону энчи ышанлары не да ниет магъанасы эм суратлау формасы жаны бла суратчыны, жазыучуну д.а.к. энчи къылыгъы. *Литературада романтикалы стиль. Орус операны стили. Сурат ишлеуде стилле.*

2. Стиль (*напр. былинный*) / Къайсы болса да бир жазыучуну неда литература чыгъарманы, жанрны тилни суратлау байлыгъын хайырланнган амаллары барысы да. *Алыннган темасына тыйыншлы стиль табылмагъан чыгъармада кёбюсюне литература штамп, эски методла, эски амалла тюбейдиле.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 26. *Назмуланы башхалыкъларына кёре, аланы интонацияларын, стиллерин, ритмаларын тюрлендире баргъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 44.

3. *В позиции определения: стилистический* / Стиль бла байламлы. *Бир къауумланы сочинениялярында грамматика, стиль халатла кёпдюле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 132.

СТИПЕНДИЯ *ат.* Стипендия / Энчи билим бериучю окъуу юйлени окъуучуларына бла производстводан айырылып окъугъанлагъа ай сайын берилген болушлукъ ахча. *Аталгъан стипендия. Къулийланы Къайсынны аты бла аталгъан стипендия. Техникумда окъугъанланы стипендия бла жалчытыу иги къуралгъанды.* «Коммунизмге жол», 1972, № 72.

СТОЛ *ат* 1. Стол (*мебель*) / Бир неда бир ненча аякъны юсюне бир неда бир ненча къанга кёнделен орнатылып, юсюне абериле салыныучу юй керек. *Къуллукъчу эм аны биргесине чыкъгъан эл Советни председатели бла писары юсю къызыл къумач бла жабылгъан столну къатында тохтадыла.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 6. *Жансурат Исхакъны урушдан анга жазгъан къагъытын келтирип стол юсюне салды.* Гадийланы И., Санга айтама, 46.

2. Стол (*предмет мебели вместе с едой*) / Юсюне салыннган ашарыкъла бла бирча аллай юй керек. *Киеу нёгерле къайтыргъа столла хазыр болдула.* ■ **Стол жабыу** скатерть / столну юсюне жабылыучу энчи быстыр. *Жашчыкъ эслемей, стаканны аудуруп, стол жабыуну жибитди.* **Стол шиндик** *къарач.* стул / стол, тёгерегине салыныучу,столну жанына олтургъанда хайырланыучу шинтик. **Стол сагъат** настольные часы / столда туруучу сагъат. *Стол сагъатны къонгуроуу аны [къызны] уятды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 93. *Ой, аллах, аллах, мени жюрегим Стол сагъатны бургъанлай, Тансыкъ боллугъум келе турады, Къатында олтуруп тургъанлай.* (Фольк.)

СТОЛБИК *ат.* Столбик / Бир бири тюбюнде жазылгъан талай къысха тизгин. *Окъуучула сёзлени столбик этип жазадыла.*

СТОЛБНЯК *ат. мед.* Столбняк / Топуракъда болуучу эм адамны чархына жара тюшген, сыдырылгъан жери бла кириучю микробдан къозгъалыучу эм чабакъ этлени тартдырыучу жукъгъан ауруу.

СТОЛОВА *ат къ.* **столовая.** *Сабийле, бёрклерин, пальтоларын кийим тешиучю отоуда къоюп, бир бири ызларындан столовагъа кирдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 418.

СТОЛОВАЯ *ат* 1. Столовая (*особая комната*) / Адамла азыкъ ашаучу энчи отоу. *[Аслан:] Бери олтурчу, ушхуургъа дери бир жукъ ауузланайыкъ, деп, [Даута:] мени столоваясына чакъырды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 443. *Жашчыкъ ингирде столоваягъа кирип дерсин къайтарды.* А. Чехов, Хапарла, 66.

2. Столовая (*предприятие*) / Ара азыкъны предприятиясы. *Ачдан къарынларыбыз гур-гур эте, бир бирге къарамай, жер юйдеги бир столоваягъа тебиредик.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 37.

СТОЛЯР *ат* 1. Столяр / Агъач жарашдырыу эм андан тюрлю-тюрлю керекле этиу жаны бла уруннган ишчи, специалист; аны иши плотникледен эсе уллу чемерликни излейди. *Рашинскас бусагъатда плотник болуп ишлесе да, аны бир оннга жуукъ усталыгъы барды: сюйсенг столяр, штукатур, печник, тап, фрезеровщик болуп ишлерге да къолундан келеди.* «Алчыла», 103. *Столярланы бригадири Мухашды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 123.

2. *В позиции определения:* столярный / Столяр иши бла байламлы. *Столяр цех. Столяр керекле. Столяр мастерской.*

СТОРОЖ *ат къ.* **къалауур.** *Урлукъну амбаргъа къуюп, Степанны сторожгъа салгъандыла.* Ортабайланы Т., Окъуу китаб, 35. *[Къушжетер Цуцагъа:] Окъугъан кёп жал алыргъа деп, иги жашаргъа деп окъумай эсе, институтну бошап, келген жангыз бир адам не школда юй сибириучю, не совхозда сторож, не да арбачы нек болмайды?* Хубийланы О., Аманат, II, 157.

СТРАЖНИК *ат.* Стражник / Россейде революциягъа дери: эл жерледе кичи полицейни къуллугъу. *Кёп да мычымай, ёшюнюнде да жез тамгъасы жылтырай, эл правленден стражник келди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 57. *Къаны саркъа тургъан Муратны, жараларын байлагъа да къоймай, атлы стражникле, тутуп, правленнге алып кетдиле.* Шауаланы М., Мурат, 212.

СТРАТЕГ *ат* 1. Стратег (*полководец*) / Стратегияны уста билген адам, аскер башчы, полководец. *Кипрни аскер базагъа бурур ючюн океанны ол жанында стратегле да кюрешедиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 17.

2. *кёч.* Человек, владеющий стратегией (*в 1 и 3 значениях*) / Стратегиядан уста адам (*1-чи и 3-чю магъ.*). *Социал-экономика тюрлендириую стратеги. Урушну бардырыуну стратеги. Революция кюрешни стратеги.*

СТРАТЕГИЯ *ат* 1. Стратегия (*наука о ведении войны*) / Уруш этиую юсюнден илму, урушну бардырыуда усталыкъ. *Жау аскерлени командованиясыны стратегиясы.*

2. *В позиции определения:* стратегический / Стратегия бла байламлы. *Одессаны къоруулауну уллу аскер-политика эм стратегия магъанасы болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 156. *1943 жылны жайында Курск ючюн кюрешиуде совет аскерле гитлерчилени стратегия онглулукъну къолгъа жыяргъа ахыр кюрешиулерин бузгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 100.

3. *кёч.* Искусство руководства политической борьбой / Жамауат, политика къозгъалыугъа, кюрешге башчылыкъ этиуню чемерлиги. *Революция кюрешни стратегиясы.*

СТРАТОСФЕРА *ат.* Стратосфера / Атмосфераны тропосферадан бийикде болгъан къаты. *Стратосферада хауа жерден эсе кёп кере суукъду.*

СТРАХОВАНИЕ *ат.* Страхование / Табийгъат неда башха къыйынлыкъ жетген заманда андан тюшген заранны жабар ючюн энчи организацияны болушуу (аллай болушлукъ ол организациягъа ахча взносланы тёлеп тургъанлагъа бериледи). *Съездде урунуу болумну игилендириуге, страхованиягъа, фатар – турмуш мекямла ишлеуге, культура къурулушха уллу эс бёлюнеди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 22. *Колхозла кеслерини производство, страховние, культура-жашау, ара фондларын дайым кенгерте турмасала, бай, къарыулу болаллыкъ тюйюлдюле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 127.

СТРАХОВКА *ат сёл. тил.* Страховка (страховой взнос) / Страхование этгени ючюн тёленнген ахча, взнос. *Страховканы тёлеу.*

СТРЕЛА *ат.* Стрела / Кётюрюучю кранны бурулуучу кесеги эм жюк кётюрюучю огъу.

СТРЕЛКА[1] *ат.* Стрелка (*напр. компаса, барометра*) / Ёлчеу приборлада бла сагъатда осюнда тёгерек айланып кёргюзтюучю окъ. *Барометрни стрелкасы. Сагъатны секундланы кёргюзтюучю стрелкасы. Манометрни стрелкасы.*

СТРЕЛКА[2] *ат.* Стрелка (*на карте, бумаге и т. д.*) / Ызлыкъгъа ушап, къыйырындан жютю мюйюшле къурап эки ызлыкъчыкъ тартылгъан бир затны баргъан жанын кёргюзтген белги. *Поляда жазылгъанла къалайлагъа барлыкъла стрелкала бла белгиленипдиле.*

СТРЕЛКА[3] *ат.* Стрелка (*на рельсовых путях*) / Темир жолда баргъан улоуну бир жолдан башхагъа буруучу, ётдюрюучю механизм.

СТРЕЛОЧНИК *ат.* Стрелочник / Темир жолда стрелкаланы ары-бери буруучу ишчи.

СТРЕПТОКОКК *ат мед.* Стрептококк / Ауруу къозгъаучу тёгерек микробланы бир тюрлюсю.

СТРОЙКА *ат къарач.* Стройка, сооружение / Юйлени къурулушу. *Станциядан заводла бла стройкалагъа кёп жол айырылады.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 241. *Заводда, фабрикде, стройкада план хар кюн сайын барыргъа кереклиси кимге да белгили болгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 229.

СТРОЙМАТЕРИАЛ *ат къарач.* Стройматериал / Къурулушда хайырланылыучу материал. *Стройматериалла, сырье, керекле мингле бла вагонлагъа жюкленип келедиле.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 241.

СТРОНЦИЙ *ат.* Стронций / Химия элемент, женгил металл.

СТРОПИЛ *ат.* Стропило / Баш къыйырлары экисини бирге урулуп, тюп къыйырлары уа мекямны эки къабыргъасына тирелип, юйню башын жапхан зат (*къошун, къанжал, шифер*) юслерине салыныучу агъачла. *Къуру стропилле ачылып къалып, энди сынык къошунланы арасында бугъар амал къалмай, гитче ожакъны артында тургъан саусуз солдат, жунчумай, къазауат этеди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 145.

СТРОФА *ат.* Строфа / Ритмикалары, метрикалары, интонация, синтаксис къурулушлары, рифмаларыны да бирча болгъан назмуланы тутушу. *Кязим назмуларындагъы строфаланы битеу тизгинлерини солум санларын хар заманда да тенг этип турмайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 153. *Строфаны тизгинлеринде бир рифма бла экинчи рифманы арасында бёлюмлени санлары бирчадыла.* «Шуёхлукъ», № 14, 116.

СТРУКТУРА *ат.* Структура / Бир затны кесеклерини бир бири бла орнатыулары эм байламлыкълары; къурам. *Капиталист халланы болушлукълары бла жерге иелик этиуню формалары, малкъар жамауатланы структуралары тюрленедиле.* «Шуёхлукъ», № 38, 101. *Промышленностну структурасын игилендириуге, аны бёлюмлерин техника бла сауутландырыугъа аслам эс буруп башлагъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 77.

СТРУКТУРАЛИЗМ *ат.* Структурализм / Гуманитар илмулада структура амалланы моделлеуню, семиотиканы элементлерин, формализацияны эм математикалауну хайырланыу бла байламлы болгъан жолу (*лингвистикада, литературоведенияда, этнографияда, историяда д. а. к.*)

СТРУКТУРАЛИСТ *ат.* Структуралист / Структурализм жанлы болгъан адам.

СТУДЕНТ *ат* 1. Студент / Бийик билим берген окъуу юйлени окъуучусу. *Мени сюйгенлерим бир да кёндюле, Бир эки-юч-тёртге жетедиле. Студент сюйгеним эсиме тюшсе, Бары да эсимден кетедиле.* Хубийланы М., Къарачаймалкъар совет халкъ жырла, 46. *Студентлени бла литература да эм искусствода ишлегенлени айтхылыкъ жыйылыуунда суратлау сёзню белгили усталарыны эм жангы жаза башлагъан жаш поэтлени ауазлары эшитилгендиле.* «Шуёхлукъ», № 43, 111.

2. *В позиции определения:* студенческий / Студентле бла байламлы. *Жаш тёлю къурулушда туугъан ахшы тёрени энди студент къурулуш отрядлада кёребиз.* «Шуёхлукъ», № 53, 123. *Фахму кесин студент аудиториялада, завод станокланы къатларында, узакъ жолоучулукъда да танытады.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 9.

СТУДИЯ *ат* 1. Студия (*мастерская художника или скульптора*) / Суратчыны неда скульпторну мастерскою.

2. Студия (*школа, готовящая артистов*) / Суратчыла, скульпторланы, артистлени хазырлаучу, окъуу дерсле бла бирге хунерли практика иш да бардырыучу школ.

3. *къ.* **киностудия**. *Довженко атлы киностудия эки жангы фильмни хазырлагъанды.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 174. *«Мосфильм» чыгъаргъан кенг форматлы фильм «Русское поле» колхозда*

бола тургъан затладан хапар айтады. «Ленинни байрагъы», 1972, № 128.

4. Студия (*помещение*) / Радио неда телевидение бериуле бардырыучу энчи жер. *Бизни телевидение студиясына чакъырдыла.*

СТЮАРДЕССА *ат.* Стюардесса / Пассажир кемеледе бла самолетлада баргъан адамланы жумушларын жалчытыучу тиширыу. *Стюардесса болуп сизни ашыргъан Менме, чакъырырсыз мени, Ишигиз болмаса менден жашыргъан, Айтыгъыз манга хар нени.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 45.

СУБАЙ[1] *сыф.* Стройный, изящный, грациозный / Ариу санлы, ариу битген. *Тенгим, ичме тютюн, аракъы. Бузма ариу къанынгы. Кир ишлеге бошлама Субай ёсген санынгы.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 64. *Толу субай санлы, узун жашны къалпагъы, мор къапталы юсюне ариу жарашадыла.* Шауаланы М., Мурат, 137. *Бир акъ чепкенли, кёкюрегинде алтын тюймеси, белинде камары болгъан субай тиширыу алгъа чыгъады.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 59. // Отличающийся правильным, пропорциональным соотношением частей, изяществом линий (*о деревьях, колоннах и т. п.*) / Башха затладан кесеклери тюз, тап келишген, сызларыны ариулукълары бла энчиленнген зат (*тереклени, скульптураны, мекямны д. а. к. затланы юсюнден*). *Субай скульптура.* ■ *Бюгюннгю Нальчик субайды, Къарачы болгъанды ариу.* «Шуёхлукъ», № 29, 7. *Субай нарат терекле, жетген къызлача, сюйдюмлю къайынла исси кюн таякъланы жерге бошламайдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 66.

2. *кёч.* Лицемерный, льстивый (*содержащий в себе лесть*) / Алдыр, кука. *[Хурай Кемисханнга:] Бир жукъ ауузлана барыгъыз! – деген субай сёзюн айта, болмагъанында, къонакъланы ол кеси арбазгъа, келини уа уллу орамгъа дери ашырадыла.* Семенланы А., Жазыу айла, 108. *Алиймырзаны ол субай сёзлерин эшитген Хажи-Мырза кёлюн ёрге этип, жарыкъ кёллю болуп, саламлашып жолуна кетди.* Хочуланы С., Хапарла, 50.

СУБАЙ[2] *хал. сёзл.* Стройно, изящно, грациозно / Ариу, тюз, тап. *Атлагъанда [къызны] иничге бели, тал зыгытчыкъча, субай ийиледи.* «Шуёхлукъ», № 13, 116. *[Тамараны] субай битген кёкюреги, жая кибик, лююлдей эди.* Къарачай поэзияны антологиясы, 185.

СУБАЙБЕЛ *сыф.* С тонкой талией / Бели иничге болгъан (*тиширыуну юсюнден*). *Жарыкъ жашла тойда аякъ аладыла, Субайбел къызлагъа жютю къарайдыла. Гёжефле да бир бирлерин жыгъадыла, Бир къауумда да къол ташны быргъайдыла.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 7.

СУБАЙБУТ *сыф.* Тонконогий / Бутлары иничге болгъан, иничге бутлу. *Субайбут кийик эчки, чабып, аллымдан ётдю.* (Фольк.) *Къонгур, кёк сенгирчгеле, Субайбут, иничгеле. Сайлап, бирлерин къуудум, жетип бутундан тутдум.* Отарланы О., Жаз жылыуу, 55.

СУБАЙЛАН *эт.* Становиться стройным, изящным, тонким / Субай бол. *Толу сабий артдан артха, ёсе барып, субайланды.*

СУБАЙЛАНЫУ *и. д. от* **субайлан** / Субайлан дегенден *этим ат.*

СУБАЙЛЫКЪ *ат.* Стройность, изящность, грациозность / Ариу

санлылыкъ. *Маржанны субайлылыгъына, ариулугъуна кёзюн эртеден бери къаратып айланнган Абдуллах, ариу бла къызгъа къолундан келмегенин ангылап, аман акъыл бла хорларгъа эсине тюшюп кюрешди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 106. *Сени ариу санларынгда кийик субайлыкъ, Сени ариу халларынгда санаусуз байлыкъ.* Отарланы К., Сайламала, I, 199.

СУБАЙ-ЧЫРАЙ *къауум. ат къ.* **субайлыкъ.** *Жашны жылы жетсе да, субайы-чырайы бла турады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 51.

СУББОТНИК *ат.* Субботник / Коллектив кеси ыразылыгъы бла жамауатха керекли ишни хакъсыз тамамлагъаны (*алгъа шабат кюнледе къуралып болгъанды*). *[Аслан:] Биз хар кюн сайын дерсленден чыкъсакъ, субботникле этебиз.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 365. *Субботникден сора шахар бютюн да омакъ бет алды.* «Коммунизмге жол», 1972, № 87.

СУБОРДИНАЦИЯ *ат.* Субординация / Къуллукъ жаны бла кичини таматагъа къаты бойсундуруу система. *Субординацияны сакълау. Субординация деген латин сёзню магъанасын билемисе?* «Шуёхлукъ», № 35, 10.

СУБТРОПИК *ат.* Субтропик / Жер шарыны тропика пояс бла салкъын поясны арасында орналгъан эки физика-география зонасындан бири. *Субтропикде жашагъан адам.*

СУБЪЕКТ *ат.* Субъект (*в грамматике*) / Грамматикада: башчы, ишни этгенни кёргюзтген грамматика форма.

2. Субъект (*в философии*) / Философияда: объектге бурулгъан практика ишни бла билиуню бардыргъан инсан неда социал къауум.

СУВЕНИР *ат* 1. Сувенир / Мени кёзюмден тут деп биреуге берилген саугъа. *Къонакъла саугъагъа берген сувенир этип бизге, Махтум-Кулини значогун такъдыкъ ёшюнюбюзге.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 144.

2. *В позиции определения:* сувенирный / Сувенир бла байламлы. *Нальчикде галантерей эм сувенир товарланы кёргюзтген кёрмюч болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 114.

СУВЕРЕНИТЕТ *ат.* Суверенитет / Ич эм тыш политиканы бардырыуда къыралны толу жалынчакъсызлыгъы. *Ол суверенитет байламлыкъ бла келишиуню жолуна заран болмайды, бизни халкъла кюрешип алгъан эркинлик бла баш бошлукъну ышангылы къадамасыды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 130.

СУГЪАНАКЪ *сыф.* Жадный, алчный / Къызгъанч, жут, малкёз. *Сугъанакъ адам къууанмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Бёрю тишлерин къыжылдатса, хырылдай, керти да бетсиз сугъанакъ кёзлери бла къарайды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

СУГЪАНАКЪЛЫКЪ *ат.* Жадность, алчность / Жутлукъ, къызгъанчлыкъ, малкёзлюк. *Шонтукъ, Ыйналгъа келип, тенгиз шаудандан суу тилегенлей эте эди, аны жангыз ёгюзюн ол сугъанакълыкъдан, малкёзлюкден сыйыра эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

■ **Сугъанакълыкъ эт** жадничать, проявлять алчность, жадность /

Жутлукъ, къызгъанчлыкъ, малкёзлюк эт. *Бирле къаты ишлегенни харакетге, мюлкге сугъанакълыкъ этген сунадыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 138. *Халкъны ырысхысына сугъанакълыкъ этгенлеге бир тюрлю кечгинлик бермезге.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 279.

СУГЪАР *эт.* Поливать, орошать что / Суу жиберип жибит. *[Жауун] Къыдыраса ёрлени, Сугъараса жерлени, Топуракъны жибите, Мирзеуню элпек эте.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 47. *Ёзенледе акъ фермала орналып, сауладыла челек берген ийнекле. Къургъакъланы къобан суу бла сугъарып, Биз жыябыз берекетли мирзеуле.* «Шуёхлукъ», № 5, 62.

СУГЪАРТ *эт. понуд. от* **сугъар** / Сугъар дегенни *къатланыучу айырмасы. Бахчаны сугъарт, биченликни сугъарт.* ■ *Суунг бла сабанланы сугъарта, Ашыбызны сени бла къайната.* «Шуёхлукъ», № 1, 65.

СУГЪАРТЫЛ *эт. страд. от* **сугъарт** / Сугъарт дегенни *зорлаучу айырмасы. Чюгюндюр бахча эки кере сугъартылгъанды.*

СУГЪАРТЫЛЫУ *и. д. от* **сугъартыл** / Сугъартыл дегенден этим ат.

СУГЪАРТЫУ *и. д. от* **сугъарт** / Сугъарт дегенден *этим ат. Биченликни сугъартыу. Нартюх бахчаны сугъартыу.*

СУГЪАРЫЛ *эт. страд. от* **сугъар** / Сугъар дегенни *зорлаучу айырмасы. Сугъарылгъан арпа сыралыкъ берир.* (Нарт сёз.) ○ *Сугъарылгъан жерлени ёлчеми жылдан жылгъа ёсе барады.* «Коммунизмге жол», 1974, № 11.

СУГЪАРЫЛЫУ *и. д. от* **сугъарыл** / Сугъарыл дегенден *этим ат. Жаз башы киргенлей биягъы себиу, жукъартыу, арытыу, сугъарыу.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 60.

СУГЪАРЫУ 1. *и. д. от* **сугъар** / Сугъар дегенден *этим ат. Сабанланы сугъарыу.*

2. *В позиции определения:* поливной, оросительный / Сугъарыу бла байламлы. *Гитче Къабарты сугъарыу системаны къурулушуна кёп къоранч этилгенди.* «Шуёхлукъ», № 53, 98.

СУГЪАРЫУЧУ *ат.* Поливальщик / Бахчалагъа, сабанлагъа суу ийип, битимле иги ёсерча, иги тирлик берирча этиучю адам. *Комиссия чыгъаргъан итоглагъа кёре, алчы сугъарыучулагъа терк-терк ахча саугъа бериледи.* «Коммунизмге жол», 1971, № 157. *Сугъарыучула эрттенден ингирге дери нартюх бахчаланы ичинден чыкъмайдыла.* «Ленинни байрагъы», 1971, № 93.

СУГЪУЛ *эт.* 1. *страд. от* **сукъ** / Сукъ дегенни *зорлаучу айырмасы. Зекерияны белинде къара къамасы, къолунда къаты таягъы, арт жанында бел бауна сугъулуп, жантау кёрюнеди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 66. *Жарлы Халийматны юйю, къаргъышда айтыучуларыча, эшиги жабылып, чюй сугъулуп къалды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 253.

2. Соваться, протискиваться / Бир затны ичине, тюбюне кир. *Элбуздукъ бла Чопан инбашлары бла, ёшюнлери бла алгъа сугъулуп, кеслерин жаздырдыла.* Этезланы О., Тарда, 75. *[Сенгирчке] сюркеле кючден-бутдан къысылды кюн тууушха,– «Жан сакълар жер тапсам»,– деп, сугъулады къууушха.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 22.

СУГЪУЛТ *эт. понуд. от* **сугъул.** Сугъул дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны нёгерлери, сюймесе да, юйге сугъултдула.*

СУГЪУЛТУУ *и. д. от* **сугъулт.** Сугъулт дегенден *этим ат. Биреуню очередге сугъултуу.*

СУГЪУЛУУ *и. д. от* **сугъул** / Сугъул дегенден *этим ат. Адамланы ичине сугъулуу.*

СУГЪУЛУШ *эт. взаимн.-совм. от* **сугъул** / Сугъул дегенни *араш айырмасы. Адамланы ичи бла сугъулушуп, сёлешгенни къатына бардыкъ.*

СУГЪУЛУШУУ *и. д. от* **сугъулуш** / Сугъулуш дегенден *этим ат. Жауундан къачып, къая къуушха сугъулушуу.*

СУГЪУУ *и. д. от* **сукъ** / Сукъ дегенден *этим ат. Къолун суукъ суугъа сугъуу. Маяковскийни айтханын терен ангыламай, келтирип искусствону чыгъармаларына сугъуу тюз болур деген къыйынды.* «Шуёхлукъ», № 38, 113.

СУГЪУШ *эт. взаимн.-совм. от* **сукъ** / Сукъ дегенни *араш айырмасы.*

СУГЪУШУУ *и. д. от* **сугъуш** / Сугъуш дегенден *этим ат. Суукъму огъесе жылымы болур деп, аякъларын кёлню сууна сугъушуу.*

СУДАК *ат.* Судак / Тузлу, тузсуз сууда да жашаучу, окунь къауумдан чабакъ. *Столовада тюш азыкъгъа судак бердиле.*

СУДОВЕРФЬ *ат.* Судоверфь / Кемеле ишлениучю жер.

СУДЬЯ *ат* **1.** (*напр. народный*) / Къуллугъу сюдде, тёреде къаралгъан ишге приговор чыгъарыучу адам. *Судьяны сорууларына жууап этерге манга кезиу жетди.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 136.

2. *спорт.* Судья (*в спортивных играх*) / Оюнну жоругъун буздурмай ойнатыучу адам. *Судья, спортчуланы къайсы онглу болгъанын ачыкълар ючюн, заман къошду.* «Коммунизмге жол», 1971, № 132.

СУКЪ *эт.* **1.** Совать *что куда-л.* / Бир затны башха затны ичине сал. *Тёгерегине да хыны къарап, [Ибрахим] мылы кырдык ичинден кёп мюйюшлю бир уллу кёк мынчакъны, сермеп алып, къоюнуна сукъду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 39. *Кёзюлдюреуюгюн да тулукъгъа сугъуп, тулукъну да инбашына алып, [Махмут] туугъан элине кирди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 242.

2. Втыкать, вонзить *что* / Бычакъны, ийнени д. а. к. затны бир затха кийир, чанч. *Врач алгъа ийнени сугъуп, артда уа жюрекни бир жерин скальпель бла кесди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 249. *[Къазакълы:] Гитче къарнашым жаралы болуп жатады. Эсиргенле бычакъ ургъандыла къабыргъасындан.* Батчаланы М., Элчилерим, 116.

3. Погрузить (*в воду, жидкость, слякоть*) / Балчыкъны, сууну д. а. к. затны ичине бир затны тыкъ, батдыр. *Сабийле уа, чыбыкъланы суу тёгюлген жерни балчыгъына сугъуп, къызчыкъны бутларына сюртедиле.* Толгъурланы З., Айыуташ, 13. *Асият челегин суугъа сукъгъанда, суу, сухи уруп, челекни да, Асиятны да ичине тартханча кёрюндю.* Шауаланы М., Мурат, 27.

4. Просовывать, всовывать в отверстие *что* / Бир затны тешикге, къуршоугъа кийир, ичи бла ётдюр. *[Тюлкю] къуйругъун къуршоуну тешигине сугъуп, уясына алып келеди.* «Малкъар халкъ жомакъла», 11, 309.

5. Соваться, ввязываться во *что* / Кесинги къош, къошул. *Ол башхаланы ишлерине кесин сугъаргъа бек сюеди. Жер жерге кесин сугъуп айланнганны киши сюймейди. Жаш адамланы ушакъларына кесин сугъаргъа кюрешмейди, къошарыкъ, тюзетирик заты болса да, кесин сукъмайды аллай ишге юйренмегенди.*

6. Зарыть, закопать *что* / Бир затны жерге, багушха, д. а. к. затха басдыр. *Багушха сукъсанг да, алтын кир болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Батыр Баракъ айтса, этмей къоймаучу эди. Этер ишин ол къоркъуп да къоймаучу эди. Кече арада Абуклагъа келгенди, Ажир башны багушха сугъуп кетгенди.* «Малкъар халкъ жырла», 84.

СУКЪДУР *эт. понуд. от* **сукъ** / Сукъ дегенни *къатланыучу айырмасы. Адамларын жыйып хан, Бузжигитни тутдурду, Къызыны жарыкъ кюнюн Тар зынданнга сукъдурду.* Мёчюланы К., Сайламала чыгъармалары, 197. *Степан къолчугъун тутуп, кесини терен хуржунуна сукъдуруп, кёзчюклерине къараса, Саматчыкъ бек къуюучуду.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 6.

СУКЪДУРТ *эт. понуд. от* **сукъдур** / Сукъдур *дегенни къатланыучу айырмасы. Кир быстырланы таза суугъа сукъдурт.*

СУКЪДУРТУУ *и. д. от* **сукъдурт** / Сукъдурт дегенден *этим ат. Билеу ташны артмакъгъа сукъдуртуу.*

СУКЪДУРУЛ *эт. страд. от* **сукъдур** / Сукъдур дегенни *зорлаучу айырмасы. Къазыкъ жерге сукъдурулду.*

СУКЪДУРУЛУУ *и. д. от* **сукъдурул** / Сукъдурул дегенден *этим ат. Бычакъны къыннга сукъдурулууу.*

СУКЪДУРУУ *и. д. от* **сукъдур** / Сукъдур дегенден *этим ат. Къумачланы кюбюрге сукъдуруу.*

СУКЪЛАН *эт.* Завидовать (*подоброму кому-чему; соблазняться чем; поддаваться искушению*) / Терил, алданырча бол. *Кёкде самолётланы учханларына къарап, Алим аланы жюрютгенлеге сукъланады.* Гыттыуланы М., Жюреккле бла алтын къолла, 143. *Бийберт аны [Лейланы] жюзе билгенине бирде зарланып, бирде сукъланып турду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 114.

СУКЪЛАНДЫР *эт. понуд. от* **сукълан** / Сукълан дегенни *къатланыучу айырмасы. [Хажи-Осман:] Бек алгъа акъылыма... жалыма малла алып, Махайны сукъландырырча этмей къоймам,– деп, кёлюме алай келди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 43. *Аны [Жамалны] инжитмез ючюн, адамгъа сукъландырмаз ючюн, Ибрахим не ишге да хазырды.* Къулийланы Х., Эгизле, 48. *Айтхылыкъ ариу таулада жашагъан кийик жаныуарланы кёбюсю, адамны сукъландырырча, субайдыла.* «Шуёхлукъ», № 18, 77.

СУКЪЛАНДЫРТ *понуд. от* **сукъландыр** / Сукъландыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаз башы кимни да сукъландыртады.*

СУКЪЛАНДЫРТЫУ *и. д. от* **сукъландырт** / Сукъландырт де-

генден *этим ат. Тенгин ишинде жетишимине сукъландыртыу.*

СУКЪЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **сукъландыр** / Сукъландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш тенгини машинасына сукъландырылды.*

СУКЪЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сукъландырыл** / Сукъландырыл дегенден *этим ат. Къызны ариулугъуна сукъландырылыу.*

СУКЪЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сукъландыр** / Сукъландыр дегенден *этим ат. Биреуню элде жашаргъа сукъландырыу.*

СУКЪЛАНЧ I *ат.* Добрая зависть / Кёз къарамакълыкъ, башхалача жетишим этерге талпынмакълыкъ. *Кишиликге сиз (жаш тёлю) бектурла болсагъыз, шубха жокъду аланы (бийик умутланы) болуруна. «Таукел тауну бузады»,– дейдиле жигитле, сукъланчымы ишексизме толуруна.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 29.

СУКЪЛАНЧ II *сыф. къ.* **сукъланчлы I**. *Гургумлуну кесине деп жаратылгъан сукъланч кёкню тауладан тёбен жаны бюгюн да чууакъды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 88. *Сукъланч сюйюмлюгюн уланларына чырт да къызгъанмаучу Орта Таугъа Науруз жаны-къаны бла да тартады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 15.

СУКЪЛАНЧ III *хал. сёзл.* С доброй завистью / Кёзю къарап, башхалача этерге сюйюп. *Къартла бла сабийле [Эллери-Чоппагъа] табыннганлагъа сукъланч къарайдыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 80.

СУКЪЛАНЧЛЫ I *сыф.* Соблазнительный, обольстительный, завидный / Бек иги аламат, адамны сукъландыргъан. *[Солтанны] чырайына адам къарап тоймазлай, Не эригип, неда талып къалмазлай, Сукъланчлы эди, экеу сёзде айтырча, Кюнлюк жолдан аны кёре къайтырча.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 90. *Алгъын жомакълада, таурухлада айтылгъан сукъланчлы затла энди жашауда болгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 6, 112.

СУКЪЛАНЧЛЫ II *хал. сёзл.* С завистью / Сукъланып. *Кюндюз аулакълада къой сюрюучюлеге жаш сукъланчлы къарайды.* Этезланы О., Тарда, 172.

СУКЪЛАНЧЛЫКЪ *ат.* Прелесть / Бек игилик, сукъланырчалыкъ. *Эски окъ жарала уа бизге энттабермей жашатсалада тынчлыкъ, Ажымлы тюйюлбюз ёмюрбюзге. Муратына жетиудеди сукъланчлыкъ.* Отарланы К., Сайлама, II, 134. *Ёмюрюбюзню къызыу жюрек жашлыгъы, ана жюреклени жарыкъ къууанчлылыгъы, Дуния насыбыбызны да сукъланчлылыгъы,– Бары да сени чомартлыгъынгдады.* «Шуёхлукъ», № 5, 61.

СУКЪЛАНЫУ *и. д. от* **сукълан** / Сукълан дегенден этим ат. *Башир сукъланыу бла къызгъаныу арада тёгерегине басынып тургъан тенглерин да эслемей, солдатны ызындан кёпге дери къарап турду.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Тилейме: «Пелиуанча, къарыуум болсун»,– деп, жаланда бир сукъланыуум барды.* «Шуёхлукъ», № 10, 68.

СУКЪЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* сукълан / Сукълан дегенни *араш айырмасы. Жашла атны ариулугъуна сукъланышдыла.*

СУКЪЛАНЫШЫУ *и. д. от* **сукъланыш** / Сукъланыш дегенден

этим ат. Къушну учханына сукъланышыу.

СУЛДУРГЪУЧ *ат.* Бревно, перекинутое через речку / Сууну юсю бла салыннган агъач. *Мухол элни кёпюрю болмагъаны себепли, сулдургъучланы юсю бла ётюп болгъандыла.* (Ф о л ь к.)

СУЛПАГЪАР *ат эск.* Меч (в сказках) / Жомакълада айтылыучу, бек жютю къылыч. *Кезиу Къарашауайгъа жетгенинде, ол къаралдым жохар сулпагъарын къынындан сууруп чыгъарды.* Т ё п п е л а н ы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 26.

СУМА *ат эск.* Вид налога / Жасакъ, налогну бир тюрлюсю. *[Жаныбек:] Сума жыйсакъ, жарлылагъа, ёксюзлеге, кадетлени хатасындан юйлери кюйгенлеге къарарча юлюш чыгъарабыз.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 369. *[Жулдузхан] Сума жыйыу, налог жыйыу ишин толу бардырады; Къонкъулдалы тау суулагъа бек кёпюрле салдырады.* Г у р т у л а н ы Б., Шуёхла арасында, 105.

СУМКА *ат.* **1.** Сумка / Къумачдан, териден д. а. к. затладан этилип, ичине не болса да салыныучу хуржун, орун. *Санитар сумка. Почтальонну сумкасы.* ■ *Тюрлю-тюрлю кёгетледен толтурулгъан сумканы кётюрюп, Таужан арада, Сейит бла мен да аны эки жанында барабыз.* З о к а л а н ы З., Солуу кюн, 55. *Эрттенликде уллу къара сумкасын толтуруп чыкъса, ингирге дери Сафар [почтальон] хар юйге айланып чыгъады.* К ъ у л и й л а н ы Х., Эгизле, 61.

2. *къ.* **портфель.** *Хар ким сумкаларын алыргъа школгъа киргенлеринде, баш энишге къарап, класстан чыгъып келе тургъан Чомурну кёрдюле.* Х у б и й л а н ы О., Дерт, 14. *Сумкалары да китапладан, дефтерледен толуп, гузабалары школну терезелерин зынгырдата, сабийле класслагъа юлешинедиле.* «Шуёхлукъ», № 63, 71.

3. *къ.* **планшет.** *«Сабыр болугъуз!» – деди жаш, сора картаны, бюклеп, сумкасына салды.* Ш а у а л а н ы Х., Кюйген тап, 46. *Майор, соруп, Къанаматны адресин алып, сумкасыны ичине салды.* К ъ о б а н л а н ы Д., Эки заман, I, 130.

СУМОК *ат.* Надрез на конце бревна для его буксировки / Сюйремеге чындыны тохтатыр ючюн этилиучю кёз. *Сумок этилген томуроу.*

СУН *эт.* **1.** Думать, предполагать что, принять *кого-что за кого-что, считать кого-что кем-чем* / Биреуню неда бир затны юсюнден «алай болур» деп оюм эт. *[Андрей] кеси да бек арып келгенини себепли, Мазанны да алай бек арыгъан сунуп, сюймей уятды да, жерине жатды.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Тау къушла, 77. *[Амма] мугурайып олтурады, Ингир жолгъа къарайды, Жангыз жашы аллына Чыгъып къаллыкъ сунады.* О т а р л а н ы К., Жолла, 188. *[Хажи-Муса:] Артистлени репетицияларын тюйюш сунуп, нечик бедишлик болдум.* Г у р т у л а н ы Э., Мёлекледе къонакъда, 70.

2. Считать (*кого-л. каким-л.*) / Биреуню акъыллыгъа, игиге, ёхтемлиге, ариу халлыгъа д.а.к. шартлыгъа сана. *«Мен сени бек эсли жаш суна эдим, Бекболат, энди уа къол жуудум»,– деп, Аслан кёлкъалды этди.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 246. *Алай ол заманда Мустафир Аубекирни иги адам суна эди, энди уа анга кёрюнюрге, нек эсе да, къоркъгъан этеди.* Т о л г ъ у р л а н ы З., Айыуташ, 26. *Бир бирле Саният асыры*

ёхтемден адам бла сёлеширге сюймеген сунадыла. Ёзденланы А., Саният, 28. // Считать себя кем-л. / Кесинги биреуге, бир затха сана. *Гыдай эчки суугъа къараса, кесин улакъ сунар* (Нарт сёз.) *Къуунып, жерни юсюнде Кесинден насыплы жокъ сунду, юйню ичинде Жашын эледи да ана.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 66. *Ол такъыйкъада Къаншау кесин факъыра сунду, барчы-келчиге жюрюген бир оюнчакъ болгъанын сезди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

3. Принимать, посчитать *кого-что кем-чем* или *за кого-что* / Биреуню, бир затны, жангылып, башхагъа, башха затха сана. *Ол кече эки къуртха къатын къарауашны Ариужан сунуп, ортагъа салып жатхандыла.* (Фольк.) *Мен сен суннган адам тюйюлме, Къызыл аскерни докторума.* Этезланы О., Таулада сермешиу. *Бир арада, оюм, хыйсап эталмай, Къалиярны ландыш сунуп аласа.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 54.

♦ **Сунмай тургъанлай** неожиданно / билмей тургъанлай, эсде-бусда болмай тургъанлай. *Сунмай тургъанлай, бизден узакъ болмай немецли самолет, уу жыланча, кёкге сызгъырып, чыкъды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 47. *Алайлайына, сунмай тургъанлай, Шонтукъ, артха айланып, къамычы бла Къаншауну юч-тёрт кере да урду.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

СУНДУР *эт. понуд. от* **сун** / Сун дегенни *къатланыучу айырмасы. Сау кечени кёзюн къысмай чыкъгъан Мазан, аны анасына билдирмей, кесин жарыкъчыкъ сундуруп, алай тебиреди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 28. *[Эфенди] Хар бир ишде да алайды, не ётюрюкнюда кертисундурады.* Шауаланы М., Мурат, 194.

СУНДУРТ *эт. понуд. от* **сундур** / Сундур дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаш кесин зат ангыламагъанча сундуртханды.*

СУНДУРТУУ *и. д. от* **сундурт** / Сундурт дегенден *этим ат. Кесин ауругъан сундуртуу. Кесин жан аурутхан сундуртуу. Ыразы болмагъанча сундуртуу.*

СУНУЛ *эт. страд. от* **сун** / Сун дегенни *зорлаучу айырмасы. Бийик тауладан тууадыла зыгъырлы тюзле, Ёмюрлюк сунулгъан таула аз-аз оюла.* Отарланы К., Жолла, 17.

СУНУЛУУ *и. д. от* **сунул** / Сунул дегенден *этим ат. Къарт сунулуу.*

СУНУУ *и. д. от* **сун** / Сун дегенден *этим ат. Ишни бошалгъан сунуу. Мудах олтургъанны ауругъан сунуу.*

СУНУЧ *ат.* Результат *чего-л.* / *къ.* **сонуч**. *Ишни сунучу. Экзаменлени сунучу. Илму тинтиуню сунучу. Конкурсну сунучу.*

СУПЕРФОСФАТ *ат.* Суперфосфат / Табийгъатдагъы фосфатладан (*апатитледен, фосфоритледен д. а. к. затладан*) этилиучю, фосфорлу жер семиртгич. *Будай эм арпа себилген жерлени хар гектарына эки центнер бла жарым суперфосфат берилгенди.* «Коммунизмге жол», 1972, № 74.

СУППА-СУУУКЪ *сыф.* Холодный-прехолодный / Суууқъ дегенни айырма даража формасы. *Бек суууқъ. Суппа-суууқъ къыш чилле жетди.* (Фольк.)

СУПУ *ат къарач.* 1. *къ.* **сюфю** / *Супу молла адилликге къаршчы эди.* (Нарт сёз.)

2. *В позиции определения*: неблагородный, непорядочный / Асыллыгъы, огъурлулугъу болмагъан. *Юйде – кирпи, тышында – супу.* (Нарт сёз.) *[Мухаммат-Амин:] Кесинги супу этип айланнганлай, сен дюрген адам кёреме, сенича болсам, абагъа кирип айланмай, къайда болса да гёжеб болуп турлукъ эдим.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 116.

СУПУЛАН *эт.* Притворяться порядочным, благородным / Кесинги асыл, огъурлу кёргюзтюрге кюреш. *Ол киши бюгюн супуланып тургъанлыкъгъа, эски бёрюдю.* «Ленинни байрагъы».

СУПУЛАНДЫР *понуд. от* **супулан** / Супулан дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесин супуландырып тургъан жашны [Азиретни] сёзге чемерлигине сейирсинди Шерифат.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 129.

СУПУЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **супуландыр** / Супуландыр дегенден *этим ат. Кесин супуландырыу.*

СУПУЛАНЫУ *и. д. от* **супулан** / Супулан дегенден *этим ат. Жашны супуланыуу.*

СУПУЛАНЫШ *взаимн.-совм. от* **супулан** / Супулан дегенни *араш айырмасы. Эки хыйлачы бир бири аллында супуланышадыла.*

СУПУЛАНЫШЫУ *и. д. от* **супуланыш** / Супуланыш дегенден *этим ат. Мыйыкълы бла нёгери къонакъланы аллында супуланышыуларын бардырадыла.*

СУПУЛУКЪ *ат.* Притворство, лицемерие / Эки бетлилик. *Аманны ышаны супулукъ.*

СУР I *сыф.* Суровый, беспощадный / Огъурсуз, кюйсюз. *Жашауну сур оноучусуду заман.* Отарланы К., Сынла, 110. *Кёпюрдю аны [жашауну] толкъунлары, Ким жууашды, ким – сур, Жыкъдырма сен сурларына, Аякъ тиреп, бек къаты тур.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 78.

СУР II *ат.* Сур (*светло-коричневая смушка высшего сорта*) / Жангы туугъан бек багъалы тукъумлу къозуну терисинден этилген кёрпе. *Кишини башында сурдан этилген бёркю барды.*

СУРА *эт. къ.* **сор.** Соруу бер. *Жюзюм тапсанг, къайсы бахчадан болгъанын сурама.* (Нарт сёз.) *[Жамийлят Алийге:] Андан эсе мен сизни чакъыргъан ишни юсюнден сурасагъыз а?* Кацийланы Х., Тамата, 77. *Жолда кетип баргъан насыплы атлы! Жашау кеси аллына, балча, татлы болмагъанын а сынагъанмыса сен? Не уа сынар кибик болмай, ананга кеч туугъан эсенг а, насыпны санга ким бергенин а сурагъанмыса сен?* Отарланы К., Сайламала, II, 148.

2. Справляться, наводить справки, проверять / Бир затны юсюнден хапар изле, билирге кюреш. *Душманларыбыз марайдыла, Чолабызны сурайдыла. Ёлтюрюулени къурайдыла, Мюйюшледен да къарайдыла.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 141. *Къарты, жашы, кишиси, тиширыуу да таматаны юйюне бирер-бирер, экеу-экеу барып, аны саулугъун сурай эдиле.* «Шуёхлукъ», № 17, 27.

3. Требовать (*у кого-что*) / Даула. *Адамдан не къадар кёп сура, кёп изле, алай аны бла бирге, аны не къадар ариу кёр, анга хурмет эт.* «Шуёхлукъ», № 78, 64. *Маллада къалгъанла да юйлерине энип, иелеринден иш хакъларын сурай эдиле.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 65.

4. Искать (*кого-что*) / Изле, тюберге, табаргъа кюреш. *Батырны сурай келип, кабинетини аллына жетгенде, [къонакъ] кирирге бираз армау болду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 61. *Бир кюн тутуп, бир кюн атхан тенгин тенгнге санамайма. Кесине тапсыз кюн сатхан сенлей тенгни сурамайма.* «Шуёхлукъ», № 29, 6.

5. Спрашивать разрешения, согласия, просить и т. п. Эркинлик, ыразылыкъ ал, сор. *Большевик фронт келеди дейдиле, ол ишин санга сурамаз.* «Малкъар халкъ жырла», 224. *Эфенди Османдан ыразылыкъ сурай айланнгынчы, чаришге чабарыкъ жашла жолларына кетдиле, узайдыла.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 9.

СУРАЛ *эт. страд. от* **сура** / Сура дегенни *зорлаучу айырмасы. Ишни къыйыны, ауур ишчилеге буюрулады, жуаплылыкъ да аладан бегирек суралады.* «Коммунизмге жол», 1975, № 179.

СУРАЛЫУ *и. д. от* **сурал** / Сурал дегенден *этим ат. Эркинликни сураныу. Ыразылыкъны сураныу.*

СУРАТ[1] *ат* 1. Картина, рисунок / Бир затны неда адамны анга ушатып къол бла ишленнген сыфаты, тыш кёрюмю. *Белгили орус суратчы Н. Я. Ярошенко «Песни о былом» деген суратын Орусбийланы Исмайылны жашауундан салгъан болур.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар халкъ жырла, 31. *Ибрахим таянып тургъан сынны сырт жанында таш жонулуп этилген къама, герох суратда кёрдю.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 148.

2. *кёч.* Картинка (*о чём-л. очень красивом*) / Бек ариу зат. *Жарлыны къызын сурат болса да, эр алмаз.* (Нарт сёз.)

3. *кёч.* Картина (*напр. прошлого, похода*) / Сыфатны шарт кёрюрге, эсге тюшюрюрге боллукъ зат. *Кёп затха сабий кёзлерим шагъат болгъандыла. Кёп зат сабий эсимде сурат болуп бюгюнлеге дери турады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 202. *Бюгюн а, эски альбомдача, эсге тюшюре узайгъан затланы, Узакъ тюшдеча, кёзню жумуп ача, Кёреме мен багъалы суратланы.* Отарланы К., Сайлама, II, 100.

4. Картина (*выразительное, словесное изображение чего-л.*) / Бир затны литература чыгъармада кёргюзтюлюую. *Автор бош кёрюннген затдан поэзиялы сурат ишлеп, терен магъана чыгъарады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 47. *Жашауну суратын кенгден алып бериу – ол литератураны, искусствону да борчу тюйюлдю.* «Шуёхлукъ», № 30, 90.

5. Часть акта в драме / Драмада актны бёлюмю, кесеги. *Пьесаны экинчи актыны экинчи сураты.*

6. Памятник, статуя, бюст / Бир затны ташдан, доммакъдан д. а. к. затдан ишленнген сыфаты. *Таш суратлача, сюеледиле хар ким тургъан жеринде.* Батчаланы М., Элчилерим, 21. *Доммакъдан адам суратла эм тюрлю-тюрлю жасаула этедиле.* «Естествознание», 41. – *Алан, Махар, бу аламат суратны сенми жоннганса? – деди Салих, столдан балеринаны статуэткасын алып...* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 27.

7. Фотокарточка, фотография / Бир затны аппарат бла алынып энчи къагъытха жарыкъны кючю бла тюшюрюлген сыфаты. *[Жауну къолундан] кюйгенди аппаны чепкени бла тюшген жангыз сураты, къамасы, Кюйгенди [аскерчини] атасыны кёп жылла тагъылгъанлай тургъан жамычысы.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 183. *Хасан быллай бир эркелетип,*

багъалатып асырагъан Балданны суратыэди. Хубийланы О., Аманат, I, 130. *Письмону ичинден Ахматны суратытюшдю.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 14.

■ **Сурат ал** фотографировать / энчи аппарат бла биреуню неда бир затны суратын ишле. *Чорбат башына чыкъгъанма мен сюйгеними кёрюрге Аллахынг ючюн бир сурат алдыр, Ахчасын кесим берирме.* (Фольк.) *Аланны хоншусу, эртен бла эртте туруп, тауланы суратларын алама деп кетгенди.* Хубийланы М., Алан, 29. **Сурат алыучу** фотограф / энчи аппарат бла сурат ишлеучю адам. *Портну ичинде, тёгерегинде акъ шлемлери бла полицейле кёпдюле, корреспондентле бла сурат алыучула тёгерекге чабадыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 82. **Сурат алыучу аппарат** фотоаппарат / Жарыкъны болушлугъу бла бир затны суратын пленкагъа тюшюрюучю аппарат. *Экинчи кюн район газетледен хапар келди: блокноту къолунда, сурат алыучу аппараты боюнуна тагъылып, жан сюегине къагъыла.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 16. *Суратчы къауум сурат алыучу аппаратларын къонакъгъа бурдула.* «Шуёхлукъ», №44. **Сурат сал** *къарач.* Рисовать / сурат[1] (*1-чи магъ.*) ишле. *Сурат сала билмесенг, биреу салгъанны да сызма.* (Нарт сёз.) *[Аслан:] Мен, Ибрахим айтхан дерсни этмей, ана тилден тетрадыма суратла сала башладым.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 62. **Суратха тюш** фотографироваться / суратынгы алдыр. *Сабийлени ол къыйын заманда суратха тюшюрген эдик.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 16. **Сурат эт** Рисовать / сурат ишле. *Алий былайгъа биринчи кере келмейди, бусагъатда да кюнню чыгъа баргъаныны суратын этерге умуту барды.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 77. *Сурат этерге гитчеликден окъуна къолум бек жарашыучуду.* «Шуёхлукъ», № 27, 40.

СУРАТ[2] *эт. понуд. от* **сура** / Сура дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишни сурат. Планны сурат.*

СУРАТДЫР *эт. понуд. от* **сурат**[2] / Сурат[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жуукъланы суратдыр. Сатыллыкъ юй суратдыр.*

СУРАТДЫРЫУ *и. д. от* **суратдыр** / Суратдыр дегенден *этим ат. Ишни къалай баргъанын суратдырыу.*

СУРАТЛА *эт.* Изображать, рисовать *кого-что* / Суратлау сыфат бла кёргюзт. *Жерни юсюн къарангылыкъ басып тургъанлай, тау башындан жарыкъ къарагъанны ариулугъун суратларгъа къолумдан келмейди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 114. *Искусство – жашауну кеси мадарлары бла суратлай билиудю.* «Шуёхлукъ», № 30, 85. *Фильм бизни аскерчиле бла командирлени жигитликлерин ачыкъ суратлайды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 104.

2. Охарактеризовать *кого*, представить *кого* / Сыфатла, халын тюз кёргюзт, таныт. *Жашны халын, къылыгъын суратла. Къызны халы, къылыгъы иги болгъанын суратла.*

СУРАТЛАН *эт. страд. от* **суратла** / Суратла дегенни *зорлаучу айырмасы. Шураны татлы ышаргъан бетчиги кёзюмде суратланады.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 61. *[Назмуда] ол кезиуде таулуланы жашаулары тар, ишлери къыйын болгъаны ачыкъ, ийнанырча суратланып кёргюзтюледи.* «Шуёхлукъ», № 22, 26.

СУРАТЛАНЫЛ *эт. страд. от* **суратлан** / Суратлан дегенни *зорлаучу айырмасы. Чыгъармада таулу жашны адамлыгъы, ётгюр жигитлиги да ачыкъ суратланылгъанды.*

СУРАТЛАНЫЛЫУ *и. д. от* **суратланыл** / Суратланыл дегенден *этим ат. Малчыланы ишлерини суратланылыуу.*

СУРАТЛАНЫУ *и. д. от* **суратлан** / Суратлан дегенден *этим ат. Революцияны заманында болгъан ишни суратланыуу. Колхозну жашауну суратланыуу.*

СУРАТЛАУ 1. *и. д. от* **суратла** / Суратла дегенден *этим ат. Мёчюланы Кязимни кеси чыгъармачылыкъ ишинде суратлауну кёп тюрлю ызларын хайырланнганды.* М а м м е л а н ы Д., Кязим Мечиев, 115. *Жашау кертиликни тюз суратлау поэманы магъанасын терен этеди.* Т ё п п е л а н ы А., Омар Этезов, 27.

2. *В позиции определения:* художественный / Искусство бла жашауну кёргюзтюу. *Аны аламат устазлары къоюп кетген суратлау сыфатлагъа Къулийланы Къ., кесини поэт къарамы бла къараргъа сюеди.* «Шуёхлукъ», № 10, 137. *Малкъар поэтлени 1939–1934 жылларда биринчи суратлау литература жыйымдыкълары чыкъгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 22, 115.

СУРАТЧЫ *ат* 1. Художник, живописец / Суратла ишлеучю уста. *Жашил бояуну бир къалын, бир жукъа жетдирип, уста тюрлендире, сабанны, гяхиникни бирден ариу чыгъыуун кёргюзеди суратчы.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 203. *Базынмадым, баралмадым ызындан, Жалан къатлап-къатлап айтдым атынгы, Болсам эди уллу уста суратчы, Ишлер эдим танг бла суратынгы.* «Шуёхлукъ», № 30, 43.

2. Фотограф / Сурат алыучу адам. *Суратчы да ашыгъып, Акъ жабыуун тагъып, Къабыргъагъа сюеди, «Тохтагъыз»,– деп, тиледи.* Б а л а л а н ы О., Басняла бла фельетонла, 18.

СУРАТЫУ *и. д. от* **сурат** [2] / Сурат [2] дегенден *этим ат. Эркинлик суратыу. Иш хакъын суратыу.*

СУРАУ [1] *и. д. от* **сура** / Сура дегенден *этим ат. Дунияда жууабы табылмаз соруу жокъду, излей билирге керекди, сурау.* О т а р л а н ы К., Сынла, 97.

СУРАУ [2] *ат.* Спрос (*требование*) на что / Алыучуну керекли товар, продукция излеми. *Биз алыучуланы сурауларын толуракъ жалчытыр ючюн кюрешебиз.* «Коммунизмге жол», 1973, № 57. *Нальчикни машинала ишлеучю заводу чыгъаргъан продукциягъа сурау ёседен ёсе барады.* «Коммунизмге жол», 1975, № 199. // Потребность, нужда в ком, в чём-л. / Кереклилик, излем. *Ол [Мухаммат] жамауат ишни сюйюп бардыргъан, ишчиле бла хар кюн сайын сёлешген, аланы сурауларын тындырыргъа, чыгъарыу борчланы иги тамамларгъа болушхан аллай эсли адамды.* Г ы т т ы у л а н ы М., Жюрекле бла алтын къолла, 106.

СУРАХАЙ I *ат. зоол.* Жираф / Африкада жашаучу къош туякълы кюйшениучю узунбоюн, узунбут тамгъалы жаныуар. *Зоопаркда сурахайла да бардыла. Сурахай тукъумну къаууму.*

СУРАХАЙ II *сыф.* Тонкий (*о талии*) / Иничге (*белни юсюнден*). *Къул Аубекирге аладыла, Айшат,*

такъыр болмасын кёлчюгюнг, Сенден ариу жан болмаз: Ариу сурахай белчигинг. (Ф о л ь к.)

СУРАШ *эт. взаимн.-совм. от сура / Сура дегенни араш айырмасы. Жамауатны атындан саулукъ-саламатлыкъ сурашхандан сора, къартла жерлерине олтурдула.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Танг аласында, 181.

СУРАШДЫР *понуд. от* **сураш** / Сураш дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны къайда болгъанын сурашдыр.*

СУРАШДЫРЫУ *и. д. от* **сурашдыр** / Сурашдыр дегенден *этим ат. Бир затны къалай этилгенин сурашдырыу.*

СУРАШЫУ *и. д. от* **сураш** / Сураш дегенден *этим ат. Хапар сурашыу.*

♦ **СУРХ: Сурх ургъанча.** Быстро, молниеносно / шибиляча, бек терк. *Жашауну татлысына кире баргъанлай, сабий, жанын мор ёлет, сурх ургъанча, алып кетер ючюнмю туугъанды!* К а ц и й л а н ы Х., Жер жулдузлары, 105. *Герман аскер, сурх ургъанча, келеди.* К а ц и й л а н ы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 118.

СУРФУККУ *ат эск.* Инструмент для круглого обтесывания бревна / Агъачны тёп-тёгерек жонаргъа хайырланылыучу зат. *Агъачны сурфукку этерге.*

СУРЬМА *ат.* Сурьма. Химия элемент, кюмюш бетли, бюгюлмеучю,сыныучу металл (*техникада бла медицинада хайырланылады*). *Игиликлеринде алгъа сайланнган: молибден, сурьма ёзекле ачабыз.* Т е м м о л а н ы Х., Хорлауну жырлары, 52. *Къоргъашынны, акъкъалайны эм сурьманы къатышыуларын типограф харфла этиуде хайырланадыла.* «Естествознание», 42.

СУСАМБАР *ат.* Растение с приятным ароматным запахом / Ариу ийисли ханс. *Ариуум, сёз бла жапсар жюрегин Саят-Нованы! Дунияда жарыта кюн жарыталмагъанча аны. Сен – кюн аулакъла ыйнагъы, жол жан кырдыкланы ичинде гюлсе, сусамбар, мени ариу майораным!* «Шуёхлукъ», № 22, 4.

СУСКУ *ат.* Подтаявший, рыхлый лёд / Эрип, юсю сыйдам болмагъан буз. *Жашчыкъла сускуда ашыкъ ойнаялмайдыла.*

СУСКУЛАН *эт.* Подтаяв, стать рыхлым (о льде) / Бираз эрип, тыкълыгъы кетип, ууалырча жумушаргъа. *Кюн жылынып тебиреген-лей, буз сускуланып башлады.*

СУСКУЛАНЫУ *и. д. от* **сускулан** / Сускулан дегенден *этим ат. Бузну сускуланыуу жолдан ётюню тынчлады.*

СУТКА *ат.* Сутки / Заманны ёлчеуню 24 сагъатха тенг болгъан ёлчеми, кюн бла кечени бирге узунлугъу. *Цех артха къалгъан заманын терк окъуна жетип, алгъын бир суткагъа берген продукциясын орунуна бир бла жарым береди.* Х а п ч а л а н ы М., Мени насыбым, 31. *Малла ахшы айныйдыла, сутка сайын хар бирини ауурлугъуна 650–700 грамм къошулады.* «Коммунизмге жол», 1972, № 10.

СУТКАЛЫКЪ *сыф.* Суточный / Суткагъа жетерик, боллукъ, суткада этиллик. *Сени [самолётну] ишлегенди чемер къол, Анга этесе шагъатлыкъ, Он суткалыкъ поезд*

жол, санга эки сагъатлыкъ. «Жилтинле», 71.

СУУ[1] *ат* 1. Вода / Водород бла кислород бирге къошулуп къуралыучу бетсиз суусун. *От тюшсе, суу табылмаз.* (Нарт сёз.) *Айраннга суу къош, телиге жол бош.* (Нарт сёз.)

2. Водная масса (*реки, озера, моря и т. п.*) / Черекни, кёлню, тенгизни д.а. затланы суу массасы. *Басханны сууу къыш аз, жайда уа кёп болады. Тенгизни башы тылпыуланып, хауагъа кётюрюлсе да сууу азланмайды, черек суула аны толтурадыла.*

3. Водная поверхность / Сууну жюзю. *Гыдай эчки суугъа къараса, кесин улакъ сунар.* (Нарт сёз.) *Баппушла сууда ары-бери жюзедиле.*

4. *В позиции определения:* водный / Суу бла байламлы. *Черекни толкъунлары бир ташдан экинчисине секиргенде болгъан суу тамычыланы салкъыны бетинге урады.*

5. *В позиции определения:* влажный, сырой, мокрый / Мылы. *Кюн тийдирип сызгъыл бетге, Къурутдунг суу кийимлени.* «Шуёхлукъ», № 31, 6. *Илипинлени башында уа кими ташдан, кими суу талыштакъладан толгъан дуула, аны кибик,къалын чырпылары бла кёп бутакълы терекле бир бири юслерине салынып турадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 5.

■ **Суу агъартхан** *къарач. къ.* **акъсуу.** *Чалгъычыла дуруну аягъына чыкъгъанлай, суу агъартхан тартадыла.* (Фольк.) **Суу агъач** *къарач.* коромысло / эки къыйырына челеклени тагъып, адам инбашына кётюрюучю къынгыр агъач. *Тауну артында чилле сюргенме, керекли болсанг, алырса. Эй, алтын челеклеринг, кюмюш суу агъачынг, Эриксенг, суугъа барырса.* (Фольк.) *Кечге къалгъан бир къатын, суу агъачы, челеклерине тийип, дыгъырдата, ашыгъып, суу алыргъа чабып кетди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 117. **Суу айы рылгъан** разветвление реки, ручья / сууну экиге бёлюннген, юлешиннген жери. *Нартла суу айырылгъан жерде тюбеширге оноулашдыла.* (Фольк.) **Суу анасы** божество воды в женском образе, хозяйка водных вместилищ; русалка / жомакъулада: сууда жашап, суугъа иелик этген тиширыу маталлы зат. *Сатанайгъа суу анасы къарагъанды* (Фольк.) *Суу анасы, алып Дебетни, Жуугъанды.* (Фольк.) **Суу баш** исток, начало реки / сууну чыкъгъан, башланнган жери. *[Сосурукъ Ёрюзмекге:] Суу башында эмегенле жашайдыла* (Фольк.) **Суу бёрек** вареник / ичине ургу бышлакъ неда кёгет салынып, сууда бишген гитче бёрек. *Иги суу бёрекле этип, тынгылы сыйландым.* Байчоралаты М., Уллу Къарачайда, 231. **Суу боюн** *къ.* **жагъа**[2]. *Тирменле айланадыла тау суу боюнларында. Гыржын бишиу тохтамайды таулу от жагъада.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 10. *Элни къарты, жашы да, эр киши, тиширыу болсун, суу боюнуна къуюладыла.* Шауаланы М., 115. ■ **Суу иеси** *къ.* **суу анасы.** ■ **Суу къайнатхыч** *сёл. тил.* кипятильник / сууну къайнатыргъа хайырланылыучу адыр. *Жашла суу къайнатхыч бла суу къайнатып, чай ичдиле.* **Суу къопхан** наводнение / суу къутуруп неда болуучусундан эсе уллу болуп, жагъаларындан чыгъып, жерни жапханы. *Бир жол бир къош тёгерегинде айланнган ёксюз улакъчыкъны суу къопхан алып кетди.* **Суу къылыч** *къ.* **суу агъач.** *Ала алай тургъанлай, Хабийбат, инбашында суу къылычындагъы толу челеклери да тагъылгъан базманлача, ары-бери чайкъала, арбазгъа кирди.* «Шуёхлукъ», № 10, 47. *Найыпхан суу къылычыны ауурлугъундан*

бутлары аз сюрюше, юйге келе эди... Толгъурланы З., Эрирей, 11. **Суу орун** водоём / суу жыйылыучу, сакъланыучу жер. *Уллу суу кеси кибик уллу орун айырды.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 18. **Суу сал** поливать / суу ийип, жерни, бахчаны топурагъын жибит. *Жылап илипин ишлесенг, жырлап суу салырса.* (Нарт сёз.) *Салкъын чакъда суу салырма, ай да тийип ышара.* «Жюрек жырлайды», 233. **Суу салыу** полив, поливка / суу ийип жерни, бахчаны, сабанны жибитиу. *Суу салыугъа, семиртгичлени берирге бютюнда уллу эс бурадыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 178. *Сабанчыла суу салыугъа да ахшы хазырланнгандыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 116. **Суу салыучу** поливальщик / суу ийип, жерни, бахчаны, сабанны жибитиучю адам. *Суу салыучула ишлерин тынгылы бардыргъандыла.* **Суу тал** плакучая ива, верба / суулу жерледе битиучю, жумушакъ бутакълы, узун иничге чапыракълы терек. *Суу тал суудан къанмаз.* (Нарт сёз.) *Суу боюнунда суу таллары, Чапыракъларында баллары.* «Малкъар халкъ жырла», 120. **Суу таш** булыжник / суу ызлада болуучу тёгерирек къаты таш. *Жаны сауда излегенле уа жаннет, Жюреклери суукъ суу ташынлай.* «Шуёхлукъ», № 30, 5. **Суу чачдыргъыч** *сёл. тил.* Дождевальная машина, водомёт / суу салыучу, чачдырыучу машина. *Суу чачдыргъычда да уста механизаторла урунадыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 149. **Суу чечек** *къ.* **чечек 2.** *Сабий суу чечекден ауруду.* **Суу чыпчыкъ** оляпка / тау сууланы боюнларында жашаучу, суугъа кёмюле, жюзе, сууну тюбюнде жюрюй билиучю акъсылдым къонгур тюклю къанатлычыкъ. *Суу чыпчыкъ ташха къонду.* **Суу чычхан** морская свинка / акъ неда акъны юсюнде къара неда сары тамгъалары болгъан кемириучю гитче жаныуар. *Суу чычханла бла бардырылгъан сынау ишлени сонучлары сейирлик болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 102. **Суу ыз** русло / жерни, чунгур болуп, ичи бла суу баргъан кесеги. *Чырпылада кюмюш жол – Тебердини суу ызы. Аурутмаз суу санынгы, кёп ичсенг да, бек къызып.* «Шуёхлукъ», 22. ♦ **Суу азыгъы бол** утонуть / суугъа кет, суугъа бат. *Жаралы болгъан айю къатында окъ тийген баласына мыллыгын атханча, замансыз суу азыгъы болгъан сабийине къапланып, къарт анасы кёз сууларын тёкдю.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 52. **Суу алышмакъ** обливание друг друга водой (игра) / бир бирине суу къуюп ойнагъан оюн. *Сабийле ишлерин тындырып, суу алышмакъ ойнап, юйлерине чачылышдыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 49. **Суу башын кесген эмегенча** человек, который мешает *кому-л. что-л.* делать / ишни этерге къоймагъан, чырмау болуп тургъан адам. *Ол ишни тап этерге къоймай эди, ангылауу аздан болур эди, суу башын кесген эмегенча, болуп тохтагъанды.* **Суу башында кёмюкча** как сыр в масле (кататься) / не кереклинги да табып, бек тынч жаша. *Атасыны, анасыны къолунда къыз, суу башында кёмюкча, жашайды.* **Суу билямукъдан тиш тюшдю** поссориться с *кем-л.* из-за пустяка / бош затдан сёз чыкъды, къаугъа башланды. *Суу билямукъдан тиш тюшдю дегенча, къатынла бир бирге оюлдула.* **Суу бла жууундурдунг юйюн** опустошать, растаскивать, раздавать, разорять кого-л. / чач, къурут, жокъ эт, жарлы эт. *«Энди къалай жашаргъа умут этесе, суу бла жууундурдунг юйюбюзню?» – деди къатын эрине.* **Суу жоргъа** рысак (*обладающий хорошей, резвой рысью*) / асыл тукъумлу терк жортуучу ат. *Жаш, атасы берген жумушха аны суу жоргъасы-*

на минип кетди. **Суу жуугъанча эт** опустошать *что-л.* (*напр. еду в доме*) / тауус, жокъ эт, жукъ къойма. *Къонакъла аш юйде болгъан ашарыкъланы битеу бошадыла, суу жуугъанча этдиле. Аманлыкъчыла юйню тонап, суу жуугъанча этдиле.* **Суудан атлап келген къонакъ** уважаемый гость (*прибывший издалека*) / узакъдан келген къонакъгъа сый берилгенин кёргюзтеди. *Юйню иеси суудан атлап келген къонакъны, сыйын кёрюп, къонакъ отоугъа киргизди.* ■ **Суу кес** перекрывать воду / сууну аллын тый, башха жанына ий. *Суу кесилмей къалып, тирмен къырыкъда, ташны къурлай да кёп айландырадыла.* Бабаланы И., Жетегейле, 8. *Бахчаны сугъарып бошагъандан сора сууну кеседиле.* **Суу кесгич** шлюз / илипинде, арыкъда д. а. к. жерде кереклисине кёре сууну кёп, аз жибериучю адыр. *[Къалай] тирменлик келгенине къууана: «Суу кесгични ёрге алайым да, сууну бошлайым», – деп, келип, суу кесгичге узалгъанлай, сескенип, артха турду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 18. ♦ **Суу кисей** газ (*ткань*) / жарыкъны тыймагъан жукъа чилле къумач. Суу кисейден этилген терезе жабыу. **Суу кишиге татдырма** не давать житья *кому-л.* / биреуню къыйна, тап жашаргъа къойма. *[Даулет:] Оллахий, сен жетсенг [Солтан-Хамит], Къарданны сууундан кишиге татдырмазса.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 56. **Суу ёрге барады деп даулаш** доказывать обратное / биреу айтханнга ол алай тюйюлдю деп даулаш. *Жаш нёгерине: «Сен ишни толусунлай билмей, бу суу ёрге барады дегенча, даулашынгы къой».* **Суу къуйгъанча бол** 1) растеряться, впасть в замешательство / абызыра. *Сагъытны къуугъуннга келгенин билип, барысы да [элчиле] суу къуйгъанлай болдула.* Ботташланы И., Пьесала, 124. *Харун юйню ичинде ары-бери атлайды, къоллары къалтырайдыла, адамла суу къуйгъанча болундула.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 53; 2) впасть в уныние, опечалиться / мудах, мугур бол. *Жарсыулары жюреклерин кюйдюре, эл суу къуйгъанча болдула.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 277. **Суу къуярыкъ бол** *къ.* **суу къуйгъанча бол** (*1 чи-магъ.*). *Жыйылгъан халкъ суу къуярыкъ болду.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 13. **Суу-салам бол** обливаться потом / терлеп, суу бол. *Къызыуда, чалгъы чалама деп, жаш суу-салам болду.* **Суу орунуна ичерча ариулукъ** писаная красота / бек ариу адам. *Жарлы Захийрат, Суу орунна ичерча ариулугъунг кетгенди энди уа.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 250. **Суу сурат** писаная красавица / бек ариу, болмагъанча ариу (тиширыу). *Ариулугъу на къарасанг Байдыматны, суу сурат, Къараса хайран этерча жанлыны.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Фатийма бусагъатда Къасымгъа суу сурат кёрюндю.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 217. **Суулары сюзюлмейди** жить в раздоре / жарашмай, келишмей, жау болуп дауур чыгъара жаша. *Къайын анасы бла келини суулары сюзюлмейдиле. Эри бла къатынны суулары сюзюлмейдиле.* **Суугъа тёгерге** потратить *что* зря ; потратить без пользы / бир затны бошуна, зырафына, хайырсыз къорат. *Ахчаны суугъа тёгерге. Ырыс-хысын суугъа тёгерге.* **Суу тилегеннге туз берген** тот, кто делает наоборот / айтылгъан затны чюйресине, арталлы да башха тюрлю этген. *Ол суу тилегеннге туз бергенледи.* **Суу тюбюне таш батханлай бол** как в воду кануть / тас бол, думп бол. *Сагъатым суу тюбюне таш батханлай болду. Партизанла агъач ичине кирдиле, суу тюбюне таш батханлай болдула.* **Суу**

уста прекрасно владеющий *чем-л.* / нени болса да бек уста билген. *Насийхатчы кесини ишине суу устады.* **Сууча бил** знать очень хорошо, назубок / бек иги бил. *Жашчыкъ юйге берилген ишни сууча билип келеди.*

СУУ [2] *ат къ.* **черек.** *Суу, тенгизге жетгинчи, аллында кёп тюрлю тыйгъычланы юсю бла ётеди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 12. *Хар эрттен сайын Ханымсат, гулоч таягъына таяна, шоркъулдап баргъан суу таба атланады.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 5.

СУУАЛИК *сыф.* Тщедушный, хилый / Жукъа санлы, къарыусуз. *Мурат сууалик жашчыкъды, алай болса да, бет жоймаз ючюн, Сослан бла тутушургъа чыкъды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 102.

СУУАЛЧАН *ат.* Глист / Адамны эм жаныуарланы чегилерини ичинде жашаучу заранлы къурт. *Хорасан кырдыкдан сууалчанла къырылгъанлай.* (Фольк.)

СУУАП *ат.* У верующих: воздание, вознаграждение за богоугодное доброе, душеспасительное дело: благодеяние / Динде: аргъы дуниясына болушлукъ болур деп этилген иш. *Эрирей деген къууатды, жарлыгъа берген сууапды.* (Нарт сёз.) *[Гондай:] Келигиз, ёлгенлеге да сууапды, къалгъанлагъа да бетликди, бу бизни жыйында ёксюзле сакълагъан къарыусуз юйюрле бардыла, аланы жерчиклерин барыбыз да бир болуп, сюрюп къояйыкъ.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 195.

СУУАПЛЫ *сыф.* Возданный, вознагражденный, душеспасительный / Динде: сууабы болгъан, сууап келтирген. *[Хопай:] Бу жолдан сора мени жазыкъсынып, Хажи-Осман байгъа къолунгу кётюрюп, сууаплы сапларыма гюняхлыкъ салма.* Эбизеланы Х., Къаналматны журтунда, 9.

СУУАПЛЫКЪ *ат къ.* **сууап.** *Ахшы ишле сууаплыкъладыла аман ишле гюняхладыла.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 203. *Адамланы керексиз къыйнагъанны не сууаплыгъы барды.* Этезланы О., Тарда, 19.

СУУБАШ *сыф. бош тил.* Глупый / Акъылсыз, башсыз, тели. *Ат жюйюрюгю къуубаш болур, тели адам суубаш болур.* (Нарт сёз.) *[Аслан-Мырза жашына:] Ол кимни къызы болгъанын билемисе, суубаш?* Текуланы Ж., Сиркиу, 74.

СУУБАШЛЫКЪ *ат.* Глупость / Акъылсызлыкъ, башсызлыкъ, телилик. *Дукъумау, мушулдап, башын ёрге кётюргени аны суубашлыгъын, зынтыулугъун ачыкълайды.* «Шуёхлукъ», № 62, 45.

СУУБУРУН *сыф.* Сопливый / Бурнундан суу келген. *Суубурун Мурат тутушайыкъ деди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 102. *Ёзен элге отунсузла, суубурунла, уллукъарынла... жыйылгъан эдиле.* Тёппеланы А., Ташыуул.

СУУЖИЛИК *сыф. къ.* **сууалик.** *[Айшат Халийматха:] Жипге илиннгенди деп ол суужиликни мени жашым бла тенгми этесе.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 53.

СУУИЧМЕЗ *ат.* Овца 6–7 лет / Алты-жетижыллыкъ къой. *Къурманлыкъгъа союлгъан сууичмезни семиз эти бар эди.*

СУУЛА *эт.* Обводнять / Суусуз жерлени мылылы этер, сугъарыр ючюн илипинле, суусакълауучла, къуюла д.а.к. затла ишлеп, суу жетишимли болурча эт. *Къургъакъ жерлеге суу элтирге. Илипинле ишлеп, суу келтирип, къырны сугъарса, мирзеуню тирлиги уллу боллукъду, биченликле да айнырыкъдыла.*

СУУЛАН *эт.* Мокнуть; становиться сырым; увлажняться / Мылы бол, жиби. *Одалгъа синнген къойла терк окъуна сууландыла.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 117. *Терекле сууланнганча, терек тюпледе чырпыла, чапыракъла да мылы тартхандыла.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 87.

СУУЛАНДЫР *эт. понуд. от* **суулан** / Суулан дегенни *къатланыучу айырмасы. Мылы туман хар затны сууландырады.*

СУУЛАНДЫРТ *эт. понуд. от* **сууландыр** / Сууландыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъгъа айтып атасы къатхан терини сууландыртды.*

СУУЛАНДЫРТЫУ *и. д. от* **сууландырт** / Сууландырт дегенден *этим ат. Саламны сууландыртыу.*

СУУЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сууландыр** / Сууландыр дегенден *этим ат. Биченни сууландырыу.*

СУУЛАНЫУ *и.д.от* **суулан** / Суулан дегенден *этим ат. Чурукъну сууланыуу.*

СУУЛУ *сыф.* **1.** *къ.* **мылы.** *Кёкню суулу булутла басдыла.* «Малкъар жомакъла», I, 261. *Суулу окоплада жатханда да биз, Бизни бла тургъанды ийисигиз (ётмек бла гюлню).* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 295.

2. Водянистый / Сууу аслам болгъан. *Суулу картоф, Суулу жилекле.* ■ *Картоф кюнлюмден эсе Чегетде иги болады, алай уллудан не келсин, биширип столгъа салсанг, суулудан быж-быж этип, юшюген алма кибикле.* Гёппеланы А., Ташыуул.

3. Сочный / Шатык, суу болгъан. *Баллы, суулу кертмеле мен береме, алыгъыз, Хайырлыма мен халкъгъа, Тереклени салыгъыз.* Шахмырзаланы С., Кёгетле, 3. *Дауум, терекден алып, ариу ийисли, суулу алмала келтирди.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 204.

СУУЛУКЪ *ат.* Фляжка / Инбашха тагъып жюрютюучю, уллу болмагъан жассы суу орун. *Элдар, эки суулукъну да эки къолуна алып, терлегени барып жетди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 14. *Жашла, къара суугъа барып, суулукъларын толтуруп, ёрге къопханлай, ёзенден чабып келген бир адамны эследиле.* «Жанкъылыч», 246.

СУУСА *эт.* Суусап бол *къ.* **суусап**. *Суусадым да жолда къуру гыржын къаба, къара суучукъ таба атладым.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 14.

СУУСАП *ат* **1.** Напиток для утоления жажды / Эсиртмеучю ичги. *Къонакъгъа, ётмегинг жокъ эсе да, суусап бер.* (Нарт сёз.) ○ *Мусса суусап ичип, къолларыны жауун сюрте, жюрегине сары суу алдыргъан хапарны башлайды.* Хубийланы О., Аманат, II, 75. *Къонакъгъа, суусап ичиргенден сора, хапар сордула.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 13.

2. Жажда / Суусун зат ичериги келмеклик. *Суубузну сарыубек тыйгъанды, адамыбыз, малыбыз суусапдан къырылады.* (Фольк.)

■ *Суусапдан онгсуз болуп, ичи жаннган Мазан заманын асыры къызгъаннгандан, шорхулдап жаны бла баргъан суудан ичмеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 287.

3. *кёч.* Сильное, страстное желание *чего-л.* / Адамны бир затха бек къызыныуу, бек талпыныуу. *Кёзюме жарыкъ къарап къуандыр, Ыйнан ырахатланырма, Жюрегими суусабын бир къандыр, Жулдузлагъа тенг болурма.* «Шуёхлукъ», № 10, 15.

■ **Суусап бол** хотеть пить, испытывать жажду / суусап сюй, изле (*1-чи магъ.*) ичерге. *Суусап болгъан тюшюнде сууну кёрюр.* (Нарт сёз.) ○ *Жаш къабырны къатында ач, суусап да болуп тургъанлай, бир жолоучу жолукъгъанды.* «Къарачай халкъ тауруха», **126. Суусабын кес** утолить жажду, напоить / суусун зат ичирип, суусабын кетер. *Биченчини суусабыны кесген, бёлген кючлю айран.* Макытланы С., Шаудан, 81. *Суусаплары кесилди тууарланы, къойланы.* «Шуёхлукъ», № 7. 90.

♦ **Суусабынгы къандыр** отводить душу / бир затда, ишде излегенинги тап, ыразы бол, тынчай. *Таслий Азаматха суусабын къандыргъандан сора, Зубайгъа кёчдю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 215.

СУУСАПЛЫКЪ *ат къ.* **суусап 2.** *[Партизанла] ичлерин сууукъ алып, къалтырай кетип, отха жууукъ жанлайдыла, алай суусаплыкъ аланы кезиу-кезиу эшикге чыгъарды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 361. *Сууукъ суу неди суусаплыгъы жокъгъа.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 17.

СУУСАР *ат.* Куница / Акъсылдым-мор сыйлы терили, гитче жыртхыч жаныуарчыкъ. *Ырнык киштикле бла суусарла уа къаялагъа ёрлеген окъуна этиучюдюле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 63. *Эрленнге суусар неда башха жанлы чабаргъа да болады.* «Естествознание», 7.

СУУСАТ *эт. понуд. от* **сууса** / Сууса дегенни *къатланыучу айырмасы. Тузлу аш адамны суусатады.*

СУУСАТЫУ *и. д. от* **суусат** / Суусат дегенден *этим ат. Шишлик ашатып суусатыу.*

СУУСАУ *и. д. от* **сууса** / Сууса дегенден *этим ат. Суу тапмай суусау.*

СУУСУЗ *сыф.* Безводный / Сууу болмагъан, сууу жетмеген. *Суусуз жер жипи болмаз.* (Нарт сёз.) *Къобанны сууу Ставропольну суусуз жерлерине барлыкъды.* Байрамукъланы Х., Назму бла жазсала, 21.

СУУСУЗЛУКЪ *ат.* Безводье / Суу чыкъгъан жерлери, сууу, мылысы жетишмегенлик. *Тёгерекде суусузлукъ адамланы къыйнайды, сууну узакъгъа барып келтирирге тюшеди.*

СУУСУН *ат* **1.** Жидкость / Суучча жукъа зат. *[Къаххар] жамардан алгъа, кийиз журуннга сода себип, аны юсюне да бир суусун затны тамызып, аямай сыйпап, самоварны жылтыратды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 184.

2. *В позиции определения:* жидкий / Жукъа. *Суусун аштокъ таш, ёрге турсанг-жокъаш.* (Нарт сёз.) ○ *Агъач отун, газ дыккы жюрюген жерледе жашагъанлагъа суусун отлукъ бла ишлеучю печь.*

СУУСУН[2] *эт. къарач.* Охладеть к *кому-чему*, разочароваться в *ком-*

чём / Биреуге неда бир затха сууу, алгъынча болма. *Жашны жюреги суусуннганды.*

СУУСУНУУ *и. д. от* **суусун**[2] / Суусун дегенден *этим ат.*

СУУСУТ *эт.* Отбросить, заставить отступить / Чабыуул этип, артха къуу, ыхтыр. *Аскерчиле жауну суусутургъа ант этдиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 242. *Къанлы жаула чапсала да таларгъа, Аланы сен суусутханлай келесе.* «Жюрек жырлайды», 137.

СУУСУТУУ *и. д. от* **суусут** / Суусут дегенден *этим ат. Жауну суусутуу.*

СУУУ *эт.* 1. Остыть / Жылыусуз бол, суукъ бол. *Суугъан темир созулмаз.* (Нарт сёз.) *Къум тюзле кюн ташайса, сууп, жерге солуу бередиле.* Хубийланы О., Мурат, 205.

2. *кёч.* Потерять интерес, остыть к *кому-чему* / Алгъынча сейирсинме, талпыма, арт бур. *Сюймеклик суугъанда тугъан жерге адамлыкъ къалмайды адамны кесинде.* Отарланы К., Сагъышла, 21. *Азамат окъуугъа суугъан эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 22.

3. *кёч.* Остывать, твердеть (*о трупе*) / Ёлюкню къатыуу. *Суугъан санла бюгюлюрге унамайдыла. Къатыны бла жашы Зауурбекни суугъан санларына къапланып жиляйдыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 84.

4. *кёч.* Успокаиваться / Шошай, тынчай, ачыуу кетиу. *Терк ачыуланыучу терк сууур.* (Нарт сёз.) ○ *Къызып сёлешген Тушох а кючденбутдан сууду.* Кацийланы Х., Тамата, 36.

СУУУКЪ *ат* 1. Холод, мороз / Хауаны алаша температурасы; антоними: жылы. *Биреу зауукъдан тепсей эди, биреу суукъдан тепсей эди.* (Нарт сёз.) ○ *Кюйсюз жел чабады къарда, хапуну суура кёкге, Жетип суукъ ачы къабар, Юшютюр, мычытмаз кёпге.* «Шуёхлукъ», № 50, 6.

2. *В позиции определения:* холодный / Суугъан, жылыуу кетген. *Мараучу тангны тауугъу, Ачыгъан бауур, суукъ суу сени – мараучуну зауугъу.* «Къарачай халкъ таурухла», 45. *Гыбытлары суукъ айрандан толуп, Къойчула сюрдиле ташлы тик жолну эшеклени.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 143.

■ **Суукъ ауруу** простуда / бек суукъ болгъаны себепли тийиучю ауруу. *Маржан, къоркъгъандан, кесин суукъ ауруугъа хорлатып башлады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 333. *Ким биледи, суукъ ауруу Ибрахимни ёпкелерине тартханнга да ушай эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 243. **Суукъ бол** 1. наступать (*о холоде*) / башлан, кел (*суукъну юсюнден*). – *Хоу бир да,– деди Осман [Хажиретге], – энди кюн да суукъ болгъанды, [этни] асламысын къакълагъан да этербиз.* Зокаланы З., Солуу кюн, 82. *Суукъ болса, къозула къырылыргъа боллукъдула.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 42.

2. Мёрзнуть, ощущать холод / Суукъ къатылгъанын, суукъ ётюп, санларынгы аурутханын сез. *Суукъ болсанг да, ач болма.* (Нарт сёз.) ○ *[Агунда жёнгерине:] Санга бюгюн, жаным, жёнгер не болду? Ачмыса сен, ауруунгу алайым? Суукъму болгъанса? Къорунг болайым.* «Малкъар халкъ жырла», 27.

3. *кёч.* Охладеть, быть равнодушным *к кому-чему-либо* / Сансыз эт, эс бёлме. *Жашны къол къысыуу суукъ болду. Къазий Алийни алгъынча сан этмейди, суукъ болгъаны сёзлеринде да, къарамында да*

белгили болуп турады. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 126.

♦ **Суукъдан ёл** замёрзнуть, сильно озябнуть / бек суукъ бол. *[Мая:] Мен суукъдан ёле, муну [Исмаилни] излеп айланама, бу а жылы палаткагъа кирип турады.* Боташланы И., Пьесала, 138. *Энди тели Зондар суукъдан ёлмезча болду.* «Малкъар халкъ жомакъла, II, 287. **Суукъ жюрекли** жестокий, чёрствый, бессердечный / къаты жюрекли, затха жаны аурумаучу. *Сени [бийни] суукъ жюрегингде халаллыкъ кечиналмагъанча, жыр да кечиналмаз.* Тёппеланы А., Омар Этезов, 9. **Суукъ иш** воровство, ограбление / урлау, тонау. *Суугъан ашда татыу жокъ, Суукъ ишден асыу жокъ.* (Нарт сёз.) **Суукъ кёзден къара 1)** относиться к кому недоброжелательно / огъурсуз, сюйдюмсюз, аман къара, кёзкъаш берме. *Къатын эрини ичгичи нёгерине суукъ кёзден къарайды.* **2)** Быть равнодушным, относиться безответственно, не проявлять заботу / кереклисича эс бёлме, сансыз къара. *Халкъ искусствону ёсююне суукъ кёзден нек къарайдыла?* «Коммунизмге жол», 1973, № 17. *Районда ишине суукъ къарагъан коллектив кёрмедик.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 72. **Суукъ къалтыраукъ алды** бросило кого в дрожь / къоркъугъандан суукъ болуп къалтырады. *Ханны ичин суукъ къалтыраукъ алып, къоркъугъандан зып-зып эте, ауазын да чыгъаралмайды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 178. **Суукъ къатылды (тийди, татыды)** простудиться / суукъ болуп, ауру. *Ыйналукъ суукъ къатылып жатады, жашчыкъгъа суукъ татыды. Энди жётел этип айланады.* **Суукъ къол жетди** быть украденным / урланды. *Урлукъну суукъ къол жетмезча асыраргъа керек эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 5. *Мал ашха суукъ къол жетмез ючюн, аны заманында эсепге алыргъа керекди.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 190. **Суукъ къоллу** склонный к воровству / уручулукъ бла кюрешген. *Кокуш суукъ къоллу киши болгъанды.* (Фольк.) **Суукъ къонакъ** непрошенный гость / къонакъбай сюймеген къонакъ, хаталы къонакъ. *Къыз тынмаса да, Начайны юргени тохтагъандан окъуна, аланы [Адилгерий бла Батырбекни] суукъ къонакъла болмагъанлары ангылашынганды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 81. **Суукъ къуугъун** нарочный с вестью о беде / аман хапар алып келген адам, атлы. *Энди сени суукъ къуугъунунг кирди сен той этдириучю юйлеге барып.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 81. *Миллион халкъла мудахланадыла: «Батыр жашыбыз ёлдю»,– деп, Бизни ауулда да шургулудула: «Не суукъ къуугъун келди»,– деп.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 13. **Суукъ къысды [тутду, тюшдю]** наступить (*о морозе, холоде, стуже*) / Бек къаты суукъ болду. *Къышхабиш бишди, суукъ тюшдю.* (Нарт сёз.) *Чана ыз болуп къар тюзле, Мешхут тёбе къарала, Суукъ къысып, ёгюзле, Къызыу тартышып барадыла.* «Жилтинле», 197. *Мартны арт кюнлеринде къар терен тюшюп, къаты суукъ тутханды.* Шауаланы М., Мурат, 209. **Суукъ сёз** неприятные слова, плохая весть / аман, адам эшитирге сюймеучю сёзле. *Къулакъдан кирген суукъ сёз жюрекге барып буз болур.* (Нарт сёз.) **Суукъ суугъа къолу жетмейди (тиймейди)** ничем себя не утруждать / ишлеп къыйналмайды, зат этмейди. *[Байланы] бирини да суукъ суугъа къолу тиймей, жашай эдиле къошлары жалчыдан толу.* «Жюрек жырлайды», 19. *[Къондауур] къолу суукъ суугъа жетмей, ат белинде айланады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 40. **Суукъ**

хапар неприятная весть / аман хапар. *Тасхачы къыз тынгысызды: эшилген губу айгъа, суукъ хапарны, мычымай, жазып башлайды.* «Шуёхлукъ», № 20, 48. **Суукъ чапды** он заболел воспалением / суукъ ётдю. *Жанчыкъны ёпкелерине суукъ чапды.* Тёппелаты А., Кюн батмайды, 121.

■ **Суукъгъа тёзюмлю** холодостойкий, холодоустойчивый / Узакъгъа созулгъан заманны алаша температурасына тёзюучю. *Суукъгъа тёзюмлю битимле. Будайны суукъгъа тёзюмлю сортлары. Жюзюмню суукъгъа тёзюмлю сортлары.*

СУУУКЪЛУКЪ *ат къ.* **суукъ**[1]. *Махмутну жыйыныны ашлары бла бирге отунлары да тауусулуп, бир жанындан ачлыкъ, бирси жанындан суукълукъ къысып турадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 369. *Къапчагъай къаялада учуучу чаукала, асыры суукълукъ къысхандан, кеслерин черенлеге, баулагъа ура, чау-чуу этедиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 35.

СУУУКЪСУРА *эт.* Зябнуть / Суукъ бол, суукъ бола башла. *Къойчула суукъсурап, къолларын кими къоюнуна, кими женглерине сугъуп, жылытыргъа кюрешедиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 57. *Зурият, суукъсурамазча деп, башына къалын жаулукъ байлап, къанат учларын да желкесине къаты тартдыргъанды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 147.

СУУУКЪСУРАТ *эт. понуд. от* **суукъсура** / Суукъсура дегенни *къатланыучу айырмасы. Кюн ташада уа тау аязчыкъ суукъсуратып, жилигинге ётеди.* Хубийланы О., Аманат, II, 114. *Кюз арты суугъу [Мухтарны] суукъсуратды, терек юсюнде тапсызлыкъ санларын талдырады.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 37.

СУУУКЪСУРАТЫУ *и. д. от* **суукъсурат** / Суукъсурат дегенден *этим ат. Жел уруп, суукъсуратыу. Суукъ жауун жауып, суукъ суратыу. Ауруу суукъсуратыу.*

СУУУКЪСУРАУ *и. д. от* **суукъсура** / Суукъсура дегенден *этим ат. Жаун жибитип, суукъсурау. Суууда кёп туруп, суукъсурау.*

СУУУР[1] *эт.* 1. Нанизывать / Мынчакъланы д.а.к. башха затны халыгъа, баугъа тиз. *Маржан мынчакъларын къаты халыгъа суурду.* (Фольк.)

2. Вдевать (*нитку в иголку*) / Ийнени неда аны кибик затны кёзюнден, тешигинден халыны, шынтагыны ётдюр. *[Ана жашларына:] Энди мени да кёресиз: халыны алып ийнеге суурал майма, башыгъызны мадарын этигиз.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 27. *Асиятны анасы шынтагыны ийнеге суурал май кюрешеди.* Шауаланы М., Мурат, 47.

3. Вынимать, вытаскивать *что* / Бир затны ичинден нени болса да тартып чыгъар. *Адилгерий, суурун бычакъны чыгъарып, аскерни ичине кирди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 118. *Тюзлюкню къоруулай, халкъым къурч къылычын къынындан суургъан эди.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 4.

СУУУР[2] *эт.* 1. Провеивать *что* / Мирзеуню желге тутуп ариула, тазала. *Уллу суунуу тауушу бир бирде кючлюрек, арпа суургъанча, бир бирде акъырын, таймай къулакъгъа келеди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 176. *Шарау, кенгден окъуна анасыны нартюх суура тургъанын кёрюп, арбазгъа кирди.* Толгъурланы З., Эрирей, 115.

2. *кёч.* Уносить ветром, бурей и т. п. / Алып кет, элт (*желни юсюнден*). *Шайтан жел орам хапчукланы тёгерек буруп, кёкге сууурду.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 118.

СУУУРГЪУЧ[1] *ат.* Веялка / Мирзеу сууруччу машина. *Колхозгъа жангы сууургъуч келтирдиле.*

СУУУРГЪУЧ[2] *ат.* Кусок материи, из которого вытягивают нитки / Тартып халыларын сууруччу къумач журун. *Къыз, олтуруп, сууургъучундан халыла чыгъара тура эди.*

СУУУРТ[1] *понуд. от* **суууп**[1] / Суууп[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Аслан эфендини сёзюне къарап, Ибрахим талисманына къара чилле чалыу сууртхан эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 50.

СУУУРТ[2] *эт. понуд. от* **суууп**[2] / Суууп[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Аны [урушну башларгъа итиннгенни] аякъ ызлары тюшген жерни кесип алып, желге сууртур эдим, отха кюйдюрюр эдим.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 183.

СУУУРТДУР[1] *эт. понуд. от* **суууртдур**[1] / Суууртдур[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Мынчакъланы сууртдур. Ийнеге халыны сууртдур.*

СУУУРТДУР[2] *эт. понуд. от* **суууртдур**[2] / Суууртдур[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Тарыны сууртдур. Арпаны сууртдур.*

СУУУРТДУРУУ[1] *и. д. от* **суууртдур**[1] / Суууртдур[1] дегенден *этим ат. Чурукъланы бауларын сууртдуруу. Тюймеге халыны сууртдуруу.*

СУУУРТДУРУУ[2] *и. д. от* **суууртдур**[2] / Суууртдур[2] дегенден *этим ат. Нартюхню желге сууртдуруу. Мирзеуню сууртдуруу.*

СУУУРУЛ[1] *эт. страд. от* **суууп**[1] / Суууп[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. [Къылыч] Сен жан дарманланы сауту болдунг, Суурулсанг, илипин къандан толдунг.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 114.

СУУУРУЛ[2] *эт. страд. от* **суууп**[2] / Суууп[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Апенди эркек гылыууна эки къапчыкъ сууурулгъан арпаны жюкледи.* Батчаланы М., Элчилерим, 113. *[Мирзеу] орулса, эм сууурулса, Бизге ашаргъа буюрулса.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 6.

СУУУРУЛУУ[1] *и. д. от* **суууруп**[1] / Суууруп[1] дегенден *этим ат. Халыны ийнеге сууурулууу. Темир жипни тогъайгъа сууурулууу.*

СУУУРУЛУУ[2] *и. д. от* **суууруп**[2] / Суууруп[2] дегенден *этим ат. Арпаны желде сууурулуу. Нартюхню сууурулуу.*

СУУУРУУ[1] *и. д. от* **суууп**[1] / Суууп[1] дегенден *этим ат. Уллу бычакъны къынындан сууруу. Бел бауну къыйырын аны кёпюрюне сууруу.*

СУУУРУУ[2] *и. д. от* **суууп**[2] / Суууп[2] дегенден *этим ат. Чёплеу сууруу. Будайны сууруу.*

СУУУТ *эт.* 1. Остудить, охладить *что*, дать *чему* остыть / Суугъан, суукъ халгъа келтир. *Сютню сууут. Чайны сууут. Ашны сууутуп, аша.* ■ *Сагъышлы тюшдю чарс ингир, Жерни сууута.* Отарланы К., Сынла, 32. *Жаш-*

ла ушакъгъа къызып, алларында шорпаларын да сууутхандыла. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 73.

2. *кёч.* Оттолкнуть *кого* / Къайгъырмай, сансыз этип тийиншлисича къарамай, эс бурмай кимни болса да кесинге кёлсюз эт, жуушдурма. *Айны кёрюп, къууанып, кюнню атын унутма. Жангы тенгни тапдым деп, Эски тенгни сууутма.* Къаракетланы Ю., Булутла, 51.

3. *кёч.* Разочаровать *кого*, заставить *кого* охладеть к *кому-чему* / Кёлюн чыгъар, кёлю чыгъарча эт. *Жашны окъуудан сууутдула. Ол хапар къызны жашха сюймеклигин сууутду.*

СУУУТДУР *эт. понуд. от* **сууут** / Сууут дегенни *къатланыучу айырмасы. Аппа этлени къазандан алдырып сууутдурду. Чайны бир кесек сууутдурдукъ.*

СУУУТДУРУУ *и. д. от* **сууутдур** / Сууутдур дегенден *этим ат. Сютню сууутдуруу. Ашны сууутдуруу.*

СУУУТУЛ *эт. страд. от* **сууут** / Сууут дегенни *зорлаучу айырмасы. Арада ол жуукълукъну, къарындашлыкъны жылыу берген тылпыуну ёмюрге да сууутулмазлыгъы туурады.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 3.

СУУУТУУ *и. д. от* **сууут** / Сууут дегенден *этим ат. Къызгъан темирни сууда сууутуу. Шорпаны сууутуу.*

СУУУТХУЧ *ат къ.* **холодильник**. *Эт, сууутхучда кёп турса, татыусуз болады.*

СУУУУ *и. д. от* **сууу** / Суу дегенден *этим ат. Чырпы отну сууууу байтамалы. Сютню сууууу.*

СУУУШ *эт. взаимн.-совм. от* **сууу** / Суу дегенни *араш айырмасы. Бир бирден суууш.*

СУУУШУУ *и. д. от* **суууш** / Суууш дегенден *этим ат.*

СУУЧУ *ат.* Водовоз, водонос / Суу келтириучю, суу ташыучу адам. *[Ханны] жылкъычысы тюзде бузлай, Суучусу ачдан жылай, Жашайдыла ала былай.* «Къарачай халкъ таурухла», 24. *[Ханны] Отунчусу сарнайды, Суучусу да бузлайды.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 48.

СУФЛЁР *ат.* Суфлёр / Театрда артистлеге не айтырыкъларын айтдырыучу ишчи. *Актёр суфлёрну айтханын ачыкъ эшитеди.*

СУФФИКС *ат. грамм.* Суффикс / Сёзню тамырыны бла ахырыны ортасында жазылып, сёзге жангы магъана бериучю кесеги. *Сёзлени къуру флексиялары, суффикслери рифмаланып къалмай, бир бирледе сёз саулай да рифмаланады.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 63. *Жазыучу тууган жери бла, халкъы бла бирге болгъанын, ол аланы багъалагъан сёзге суффикс неда ахыр къошханы билдирлик тюлдю.* Байрамукъланы Н., Назмула бла жазсала, 154.

СУХАРЬ *ат.* Сухарь / Ётмекни къатдырылгъаны, печенияны бир тюрлюсю. *Ким унутур солуу ууахты табылгъан сагъатда солдатны ырмах жатыуун, Анда хуржунундан чыгъарып ашагъан ол морт сухарь бурхучукъну татыуун.* Отарланы К., Сайлама, I, 78. *Командир, кружкада чайгъа сухарны атып, бир кесек ичди.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 48.

СУХУ I *сыф.* Быстрый, резкий / Женгил, терк. *Элтген ауур жюклерине тёзе, Бир талай тол къунлагъа кёмюле, Суху желге бой бермей жюзе, Тынчлыкълы бармайдыла кемеле.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 23. *Жауун тохтагъандан сора тёшледен акъгъан суху ырхычыкъла къайры эсе да саркъдыла.* «Шуёхлукъ», № 2, 148. *Суху аяз сабыр жюрюш алады. Танг жарыгъы хар жерге жайылады.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 37.

СУХУ II *хал. сёзл.* Быстро, резко / Терк окъуна, хыны. *Жугъутур, энтта ушкок анга атылгъан сунуп, Суху да бир къарады, Башын артха терк буруп.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 170. *Иги ат жолда суху келеди.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 13. *Сафар Жарахматович аны [Хурайны] кабинетинде къоюп, эшикни суху ачханда, Бийберт алагъа тынгылап тургъанын кёрдю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 85.

СУХУЛАН *эт.* Спешить, торопиться, убыстряться, убыстрять / Терк, женгил бар, жюрю. *Кёндю бюгюн къарт Чораны ишлери, Сухуланып жюрюйдюле кишилери.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

СУХУЛАНДЫР *понуд. от* **сухулан** / Сухулан дегенни *къатланыучу айырмасы. Боран толкъунланы сухуландырады.*

СУХУЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сухуландыр** / Сухуландыр дегенден *этим ат. Ишни сухуландырыу.*

СУХУЛАНЫУ *и. д. от* **сухулан** / Сухулан дегенден *этим ат. Сууну сухуланыуу. Желни сухуланыуу.*

СУХУЛУКЪ *ат.* Быстрота / Терклик, женгиллик. *Гола, окъ атылгъан сухулукъда, суу боюнуна ташайды.* Этезланы О., Тард., 190. *Чёпеллеуню сухулугъундан элгенип, маске кау-куу этип, ызындан чапды.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 23.

СХЕМА *ат.* Схема 1. Чертёж, изображающий устройство, взаимосоотношение частей *чего-нибудь* / Бир затны ишлеуню чертёжу. *Аппаратны жангы схемасын цехде сюздюле.* «Шуёхлукъ», № 41, 11. *Алгъын биз билмеучю схемаланы энди терк окъуна ангылайбыз.* «Ленинни байрагъы», 1971, № 98.

2. Изложение, описание, изображение *чего-нибудь* в главных чертах / Бир затны жаланда бек магъаналы жерлерин кёргюзтген жазыу план. *Пропагандист кёрюмдюлю пособияланы, диаграммаланы, схемаланы, суратлау литератураны уста хайырлана биледи.* «Коммунизмге жол», 1971, № 102.

3. Общая, готовая трафаретная формула / Белгили хазыр трафарет формула. *[Смирнов] кесини сёзюн айтыргъа къоркъгъанча, автор къурагъан схема бла сёлешеди.* «Шуёхлукъ», № 13, 126. *[Кязим байланы] амӑн бетли этер ючюн не шарайыпны да тагъып, схема халда бермейди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 57.

СХОД *ат.* Сход *къ.* **жыйылыу.** *Чумлу Камны уллу сходу чачылса да, ууакъ-ууакъ сходчукъла уа чалман, хуна мюйюшледе да кёрюнедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 140. *Акъланы таматалары сходдан сора биягъы Ёрюзмеклада жыйылып, эртенликден башлап не этериклерини оноуун этген эдиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 247.

СЦЕНА *ат* 1. *къ.* **сахна.** *Жашла, терк жетип, сценагъа микрофонла*

салдыла. Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 135. *Кючюкланы Магомет театргъа къараучулагъа сценада кесини энчи фахмусу бла белгилиди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 49. *Саугъасын алыргъа сценагъа, уяла-уяла, бир орта бойлу токъ саплы къызылуурт жаш чыкъды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 137. // Театр, театральная деятельность / *къ.* **театр.** *Колхозгъа ахшы башчылыкъ этген адамны сценада адамла кёрюрге керек эдиле.* «Шуёхлукъ», № 13, 129.

2. Отдельная часть действия, эпизод в пьесе, повести, романе / Пьесаны, повестни, романны бёлюмю, кесеги, сураты. *Къаршчылы суратланы къалай ишлегенин кёрюр ючюн поэманы экинчи сценасына къарасакъ, тамамлыкъ этерикди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 59.

СЦЕНАРИЙ *ат.* Сценарий / Кёргюзтюлюнюрюк затла толу жазылып, аны мурдорунда кино алынырыкъ литература чыгъарма. *Тамара Н. Хикметни сценарийине кёре салыннган «Шарф любимой» деген кинофильмде баш рольну ойнагъанды.* «Шуёхлукъ», № 56, 81. *Кинону сценарийин студентле жарашдыргъандыла.* «Коммунизмге жол», 1970, № 134.

СЦЕНАРИСТ *ат.* Сценарист / Кинофильмни сценарийини автору. *Лауреатланы арасында белгили сценаристле да бардыла.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 157.

СЧЕТОВОД *ат.* Счетовод / Счёт операцияланы эсебин бардырыучу уста. *Жукъ айтыргъа болмады Шамил: къарт счетовод да мында олтура эди.* Ахматланы И., Боранда, 29.

СЧЁТ *ат.* 1. Результат *чего-нибудь*, выраженный в числах / Бир затны тарых бла кёргюзтюлген сунучу, болуму. *Биринчи тайм бошалыргъа бизникиле счётну 3:1 этдиле.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 187. *Совет хоккеистле чехлени 4:1 счёт бла хорладыла.* «Коммунизмге жол», 1970, № 56.

2. Документ с указанием причитающихся денег за отпущенный товар, за выполненную работу и т. п. / Берилген товар, этилген иш ючюн къаллай бир ахча тёлеригин кёргюзтген документ. *Счётлагъа тинтилип къаралгъаныны хайырындан управление кёп ахча аягъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 45. *Хамит счётну алып къарады, ахчасы артыкъ болгъанын эследи.* «Коммунизмге жол», 1969, № 45.

3. Документ, отражающий состояние финансовых счетов и обязательств, фиксирующий наличие денежных вкладов и т. п. / Финанс расчётларыны, борчларыны болумун, ахча салымны къаллай бир болгъанын кёргюзтюучю документ. *Битеу продукция сатыудан колхозну банкда счётуна 3 миллиондан артыкъ ахча тюшгенди.* «Комммунизмге жол», 1972, № 204.

4. Счёты / Агъач раманы ичинде темир чыбыкълагъа онушар тёгерек затчыкъла къымылдарча тизилип, санаргъа болушуучу адыр. *Бухгалтер счётну ташларын ары-бери тартып, бир затланы санайды.* «Коммунизмге жол», 1967, № 48.

СЧЁТЧИК *ат.* Счётчик / Бир затны санаучу прибор. *Суу быргъыланы кеслерини энчи юйлерине тартып, счётчик салмагъанла да бардыла.* «Ленинни байрагъы», 1971, № 86.

СЪЕЗД *ат.* Съезд / Организацияланы, къауумланы д. а. к. келечилерини жыйылыуу. *Профсоюзланы съезди. Халкъ депутатланы съез-*

ди. Суратчыланы съезди. ■ *Партияны кезиулю съезди ачылыргъа кёп къалмагъанды.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 78.

СЫБАПХА *ат.* Специальный деревянный инструмент, который помогает разрезать кожу на полоски нужной ширины / Тасма, тикгич этгенде жюрютюлюучю керек. *Устаны къолу – сыбапха.* (Нарт сёз.) *Эрттеден асыралгъан тасманы атасындан къалгъан сыбапхадан бир тюрсге чыгъара, Айдобол тикгич хазырлай эди.* Тёппелаты А., Жюз шаптал терек.

СЫБАПХАЛА *эт.* Разрезать (*кожу на полоски, используя сыбапху*) / Терини сыбапха бла жыр.

СЫБАПХАЛАТ *понуд. от* **сыбапхала** / Сыбапхала дегенни *къатланыучу айырмасы. Тасмалыкъны сыбапхалат.*

СЫБАПХАЛАТЫУ *и. д. от* **сыбапхалат** / Сыбапхалат дегенден *этим ат. Терини тикгичге сыбапхалатыу.*

СЫБАПХАЛАУ *и. д. от* **сыбапхала** / Сыбапхала дегенден *этим ат. Эчки терини сыбапхалау.*

СЫБЫЗГЪЫ *ат.* Свирель, дудка / Къамишни, къаураны, д. а. к. затны ичи къырылып, тешиклери да болуп, юфгюрюп согъуучу музыка инструмент. *Эл башында бир байны сюрюуюн кютген къойчуну сыбызгъысыны мудах тауушу, къаяладан къайтарыла, салкъын жел бла эл таба келеди.* Шауалаты М., Мурат, 113. *Отлай турады къой сюрюу, Жашил чатны толтуруп, Сыбызгъы согъады бирей, Таш юсюне олтуруп.* Отарлаты К., Сайлама, I, 10.

СЫБЫЗГЪЫБЕЛ *сыф.* Имеющий тонкую талию / Иничге белли. *Сыбызгъыбел къызла сюзюлюп барадыла тойда.* (Фольк.) *Терилик, жауурлукъ сыбызгъыбел атха ахшы жарашадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 283.

СЫБЫЗГЪЫЛЫКЪ *ат.* Пригодный для изготовления свирели, дудки / Сыбызгъы ишлерге жарарыкъ (зат). *Чаллыкъ аязда сюзюледи. Хымпа сыбызгъылыкълары кёп, кундуш а жокъ.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 176.

СЫБЫЗГЪЫЧЫ *ат.* Тот, кто играет на свирели, дудке / Сыбызгъыны согъуучу. *Къызынга кеси сюйгенни этерге къойсанг, не жырчыгъа, не сыбызгъычыгъа барыр.* (Нарт сёз.) *Кеч бола жыйын къошха киргенде, эт къазанла боркъ-боркъ этип къайнай эдиле, Сыбызгъыны сыбызгъычы согъа эди, къош аллына чыгъып, жашла ойнай эдиле.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 82.

СЫБЫРТХЫ *ат.* Плетка, кнут. *къ.* **къамичи** / *Атны сыбыртхы бла сюрме да зынтхы бла сюр.* (Нарт сёз.) *Сыбыртхыланы сокъдура сабийле жолну букъулата, ийнеклерин сюрюуге къошадыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 231. *Арбачы, жюгенни тартып, сыбыртхыны къымылдатханлай, атла къызыу жортуп башладыла.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 94.

СЫБЫРТХЫЛА *эт.* Хлестать, бить кнутом, плеткой / Къамичи, кнут бла ур, тюй. *Арбачы, атланы сыбыртхылап, чапдырып келеди.* «Ленинни байрагъы», 1968, № 83.

СЫБЫРТХЫЛАТ *понуд. от* **сыбыртхыла** / Сыбыртхыла де-

генни *къатланыучу айырмасы. Атны сыбыртхылат. Уручуну сыбыртхылат.*

СЫБЫРТХЫЛАТЫУ *и. д. от* **сыбыртхылат** / Сыбыртхылат дегенден *этим ат. Жесирни сыбыртхылатыу.*

СЫБЫРТХЫЛАУ *и. д. от* **сыбыртхыла** / Сыбыртхыла *дегенден этим ат. Биреуню аркъасын сыбыртхылау.*

СЫБЫРТХЫЛЫКЪ *ат.* Материал, пригодный на плётку / Къамичи, кнут этерге жарарыкъ материал.

СЫГЫН *ат* 1. Кизяк / Мал тазгекни къурутулуп, отда жанарча этилгени. *Къыркъарны сууугъу къоркъута башлагъанды да, эллиле отунларын, сыгынларын аямайдыла.* Толгъурланы З., Къызгъыл кырдыкла, 14. *[Ахмат:] Эрттегили къурум басхан юйле, жанаргъа унамай, пыс-пыс эте, чий отунла, сыгынла эсиме тюшедиле.* «Шуёхлукъ», № 41, 29.

2. *В позиции определения:* кизяковый / Сыгын бла байламлы. *Орус тууаргъа «хо» дегенча, сыгын отха «уф» дегенча.* (Нарт сёз.) *Адамла юйлерине жыйылып, сыгын отларыны тёгерегинде чёгюп, ушхуур къайгъыгъа киришгендиле.* Шауаланы М., Мурат, 142.

СЫГЪЫЛ *страд. от* **сыкъ** / Сыкъ дегенни *зорлаучу айырмасы. Сыгъыла туруп, кийимле бузларгъа тартып, шыгъыр-шыгъыр этедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 221. *Найыпхан, кёкге къарап, аны тюрсюнюн бышлагъы сыгъылгъан хуппегиге ушатды.* Толгъурланы З., Эрирей, 73.

СЫГЪЫН *эт.* Поднатужиться, натужиться, напрягаться / Къарыуунгу, кючюнгю сал. *Анга [базукга] сыгъынганланы къызылбетле этеди.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 165. *Кёп сыгъынды трактор, Таш басханча белинден, Гитче винтчик тюшгенликге, Тебалмады жеринден.* Балаланы О., Башчы теке, 41. *Атла, сыгъынып, сабан агъачны жеринден тепдирдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 138.

СЫГЪЫНДЫР *эт. понуд. от* **сыгъын** / Сыгъын дегенни *къатланыучу айырмасы. Жюкню тюбюнде сыгъындыр. Арбаны тюртдюрюп, сыгъындыр.*

СЫГЪЫНДЫРТ *эт. понуд. от* **сыгъындыр** / Сыгъындыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Уллу машокну кётюртюп сыгъындырт.*

СЫГЪЫНДЫРТЫУ *и. д. от* **сыгъындырт** / Сыгъындырт дегенден *этим ат. Ауур жюкню кётюртюп, сыгъындыртыу. Атны, лыппырны тартдырып, сыгъындыртыу.*

СЫГЪЫНЫУ *и. д. от* **сыгъын** / Сыгъын дегенден *этим ат.* Бир затны тюртдюрюп, сыгъындырыу. *Ташны, тепдиралмай, сыгъыныу.*

СЫГЪЫНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сыгъын** / Сыгъын дегенни *араш айырмасы. Жашла, сыгъынышып, темир быргъыны чыпынлагъа салдыла.*

СЫГЪЫНЫШЫУ *и. д. от* **сыгъыныш** / Сыгъыныш дегенден *этим ат. Чаналарына отун жюклеп келген жашланы тигирек жерде, тарталмай, сыгъыныулары.*

СЫГЪЫУ *и. д. от* **сыкъ** / Сыкъ дегенден *этим ат. Кёгетлени суларын сыгъыу. Жибиген кийимлерин сыгъыу.*

СЫГЪЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сыкъ** / Сыкъ дегенни *араш айырмасы. Быстыр сыгъыш. Кёгет суу сыгъыш.*

СЫГЪЫШЫУ *и. д. от* **сыгъыш** / Сыгъыш дегенден *этим ат. Жууулгъан быстырланы сыгъышыу. Кёгетлени сууларын сыгъышыу.*

СЫДЫ *ат.* Век, сто лет / Жюз жыл. *[Къарт киши:] Да манга бир сыды бола болур.*

СЫДЫР *эт.* Обдирать / Къабугъун, этин д.а.к. хар жанындан да сой, кетер. *[Цуца:] Ма Къушжетер жетди,– деп, къолунда арыта тургъан нартюхню, къабугъун да сыдырмагъанлай, къалаугъа шууулдатды.* Хубийланы О., Аманат, II, 213. *Эфенди, эрлай, жаурунну этин юсюнден сыдырып, эки кёзюн жандырып, тёгерек айландырып къарады.* Хочуланы С., Хапарла, 66. *Жашчыкъ тал чыбыкъны къабугъун сыдырды.* «Коммунизмге жол», 1968, № 123.

2. Царапать / Тырна. *[Салиймат] кёп кюн агъачлада айланды. Къолун, бутун сыдырды, Жыгъылып, кёп сойланды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 117. *Атла артха юркгенде, кимни эсе да огъу жетип, артда баргъан атны къуйрукъ башын сыдыргъан эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 95. *Урлукъ салыр жерчик излей, къыдыра, Жер тазалай, бармакъларын сыдыра.* «Шуёхлукъ», № 35, 28.

3. Раздевать, срывать одежду / Биреуню кийимин теш, сермеп, тартып, жыртып ал. *Дугъум бла Ёзю Ахматны юсюнден исси кюн бла жолоучулукъ жыртхан эски къапдалын сыдырып алдыла.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 44. *Фашистле, жашланы сегел быстырларын сыдырып, мюйюшге атадыла.* Шауаланы М., Кечерлеми, 90.

4. Снимать (*шкуру животных*) / Кесилген малны терисин сой, ал. *Бёрюню терисин сыдырсанг да, бёрюлей къалыр.* (Нарт сёз.) *Уучу кийикни терисин сыдырып, къазаннга салды.* (Фольк.) *Баттал быкъыгъа тагъылгъан ирикни терисин къапчыкълыкъгъа деп саулай сыдырды, ичине жаракъ саламны тыкъ буштукълады, этин да жарашдырды.* «Шуёхлукъ», № 3, 26.

5. Срывать *что* / Жыртып, къобарып ал / *[Хасан] Жауну сылхыр лозунгларын Юй къабыргъаладан сыдыра эдинг, Юйюнге келтирип, печде кюйдюрюп, Жангы иш оюмлай олтура эдинг.* Отарланы К., Сайлама, I, 174. *[Офицер] суратны шкафны къабыргъасындан, хурттак-хурттак этип, сыдырды.* Толгъурланы З., Айыуташ, 9.

6. Срывать (*напр. ширму, занавес*) / Биреуню, затны юсюнден, бир жерден бир затны тартып ал. *Терезе жабыуну сыдырып ал. Эртten бла къобаргъа унамагъан къарындашыны жаш юсюнден жууургъанны сыдырды.* ■ *Хасданда къартла бичен къалайдыла: тишлени, антауланы... мурдорларына келтирип, гебенлени сюйдиле, аланы юслериnden гырмыкланы сыдырадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 217.

7. *кёч.* Грабить / Биреуню ырыскъысын, байлыгъын зор бла алып, сыйырып кет. *[Анасы къызына:] Ол биягъы жут итле [жаула] энтта да элни бир сыдырайыкъ деп жетселе, хар юйню къармап тебиреселе, бу затланы [больница кийимлени] тапсала иш къалай болур?* Гуртуланы Б., Адилгерий, 37.

8. *кёч.* Забирать, отбирать / Сыйырып ал. *[Бийсолтан Чомайгъа] Мюлкню сенден сыдырып, ма бу ууучума жыймасам, адам тюлме.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 37. *Ёрюзмек жашыны жа-*

ныңдан керохун сыдырып алды. Залийханланы Ж., Тау къушла, 9.

9. *кёч.* Срывать *что (ширму, разоблачать, сделать известным)* / Ачыкъла, белгили эт. *Биз кёзбаулукъну ачыкълайбыз, ётюрюк ауланы сыдырып атабыз.*

♦ **Сыдыртып къаплагъанча** вылитый, очень похожий / Бек ушагъан. *Жашы атасына, сыдыртып къаплагъанча, ушайды.* (Фольк.)

СЫДЫРТ *понуд. от* **сыдырт** / Сыдырт дегенни *къатланыучу айырмасы. Мурадин бурун сырты бла мангылайын сыдыртды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 126. *[Фёдор:] Эки жылдан бери къарын терилерибизни ташлагъа сыдыртып айланабыз.* Боташланы И., Пьесала, 106. *Чапаев, жашчыкълагъа тал таякъла ишлетип, къабукъларын сыдыртды.* «Шуёхлукъ», № 30, 11.

СЫДЫРТДЫР *понуд. от* **сыдырт** / Сыдырт дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийни, агъачха ийип, къолун-бутун сыдыртдыр.*

СЫДЫРТДЫРЫУ *и. д. от* **сыдыртдыр** / Сыдыртдыр дегенден *этим ат. Тобукъларын сыдыртдырыу.*

СЫДЫРТЫУ *и. д. от* **сыдырт** / Сыдырт дегенден *этим ат. Бетин сыдыртыу. Къолларын сыдыртыу.*

СЫДЫРЫЛ *страд. от* **сыдыр** / Сыдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Сосурукъ жер тешикни къабыргъаларына кезиу тие, ташларын оя, къолу-бети сыдырыла баргъанды.* «Нартла», 93. *[Мурадин] сыдырылгъан жингиригин къолу бла къысыб, ызына къарагъанда, отжюрек «ажири» [мотоцикли], бир жукъ да болмагъанча, жанындан тюшюп, дырылдай тургъанын эследи.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 126.

СЫДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сыдырыл** / Сыдырыл дегенден *этим ат. Къолу сыдырылыу.*

СЫДЫРЫУ *и. д. от* **сыдыр** / Сыдыр дегенден *этим ат. Къойну терисин сыдырыу.*

СЫЗ[1] *ат.* Линия, черта / *къ.* **ызлыкъ.** *Мухаммат, акъ сызла баргъан кёксюл костюмуну, тюймелерин тешип, этеклерин эки жанына этди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 459. *Харифлени бир къаууму, хунагъа жарашмагъан ташлача, сыздан ёрге, энишге чыгъып, кёзге эриши кёрюнеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 240. *Бадиймат-ны эки къашыны ортасына сызла тюшюп, эринлери къалтырап тебиregенинде, Ибрахимни башы кёкюрегине салынып, не зат айтыргъа билмей, ауузуна келтиргенни къатышдырды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 203.

СЫЗ[2] *эт.* **1.** Чертить / Ызлыкъ эт, тарт. *Къыямыт, тёрге олтуруп, гулочу бла жерни сыза, Токъал да аны къатында алаша шинтикге чёгюп, къысхач къызгъынчы бозаны ичерге сакълап тура эди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 72. *Эр киши къагъытда не зат эте эсе да сызып башлады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 7. *[Анна] сёзлени тюплерин жити къарындаш бла сызып чыкъды.* «Алчыла», 148.

2. Зачеркивать, вычеркивать (*что-л. написанное, изображенное*) / Жазылгъанны, суратны д. а. к. затны, жаратмай, бир кесегин, жерин неда саулай юсю бла,

юслери бла узунуна неда башдан энишге сызлыкъ тартып, буз. *Бир эки сёзню сыз. Биреуню тукъумун тизмеден сыз. Бир ненча тизгинни сыз. Суратчы суратын жаратмады, башдан энишге саулай сызды.*

3. *кёч. къарач.* Украсть, стянуть что / Биреуню бир затын урла. *Биреуню бычагъын сыз. Кимле эселе да мени къоншуму атын сызып кетгендиле.*

■ **Сыз тарт** чертить, проводить линии / Ызлыкъ эт, тарт. *Айлана келип, жерде татымлы къабарыкъ кёрюп, энишге мыллыгын атхан къартчыгъача, бир бирде жулдуз сёдегей учуп, къуйругъу бла окъа тутхуйла тюйюп, кёкде сыз тартып, къарамдан ташаяды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 29. *Мен биягъы, столну къатына олтуруп, бош къагъытчыкъда тёртгюл-мёртгюл сызчыкъла тартама.* Байрамукъланы Х., Тишырыуну хапары, 48.

СЫЗ[3] *эт.* Кидать, бросать, метать / Ат, быргъа, ташла. *Къара къочхарны мюйюзюнден тутсанг, силдеп, мындан энишге бир дуниягъа сызарыкъды.* «Нартла», 93. *Володя, башына къуюлгъан топуракъны жерге тёгюп, аз-маз ёрге кётюрюлюп, танкны ызындан гранатны сызды.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 12. *Ташны сызып жиберсек, Кёкге окъча кетиучю эди, Сора ызына айланып, Юсюбюзге келиучю эди.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 36.

2. *кёч.* Врать, заливать, рассказывать что с приукрашиванием / Алда, ётюрюк айт, оздуруп, семиртип айт. *Аны уа сыздынг, жаш! – дедиле нёгерлери. Хапар сыз. Жаш, атасындан къоркъуп, къайда болгъанын, ким бла болгъанын юсюнден сызып башлады.*

СЫЗГЪА *ат* 1. Ложбина / Къол, эки жаны бийик болгъан тар жер. *Сызгъада къош салсанг, суу элтир.* (Нарт сёз.) *Ол [жугъутур] ёрге баралмайын, Мыллыгын энишге атды, Терен сызгъаны ичине кетип, Термиле.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 186. *Къангала зынгырдадыла, гыйы ташладан сора ичинде жугъу болмагъан сызгъа таш ийисден толду.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 41.

2. Русло, след воды / Суу ыз. *Къалын ханслы суу сызгъалагъа къарайдыла.* Отарланы С., Нарт къаланы хапарлары. *Къабыргъада суу сызгъала къалгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1968, № 183.

3. Полоса, линия, след / Ызлыкъ, ыз. *Терезеден чыкъгъан жарыкъны мутхуз сызгъасы кёрюнеди. Лётчикле кёкде узун, акъ сызгъала къойдула.* «Коммунизмге жол», 1967, № 172.

СЫЗГЪАЛЫ *сыф.* Полосатый / Ызлыкълары болгъан. *Къызчыкъ ызындан жетип, анасыны жюз сызгъалы жыйрыгъыны этегинден артха тартды.* Кацийланы Х., Тамата, 199.

СЫЗГЪЫР *эт.* 1. Свистеть / Хауаны толу къысылмагъан эринлени, тишлени аралары бла тышына кючлю солуп (неда сызгъыргъыч бла) ачы, иничге тауш эт. *Бекболат, тёрт бармагъында ауузуна сугъуп, ачы-ачы сызгъырды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 357. *Ыфчыкга чыкъгъан жерде ол [Махмут] сюрюучюлени сызгъыргъанларын эм къычыргъанларын эшитди.* Шауаланы М., Мурат, 171.

2. Издавать свист (*о птицах, животных*) / Адам этгеннге ушагъан тауш чыгъар (*къанатлыланы бла жаныуарланы бир къауумуну юсюнден*). *Сызгъырадыла артыршланы ичлеринде дорбункъулла.* Отарланы К., Жолла, 29. *[Булбулла]*

жуюлдейдиле, андан-мындан сызгъырып, жырлайдыла, тюрлю ариу къычырып. «Къарачай поэзияны антологиясы», 153. *Жубуранла, тешиклеринден чыгъып, сызгъырадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 233.

3. Выть, свистеть (*о буране, ветре*) / Сызгъыргъаннга ушагъан тауушэт (*боранны, желни д.а.к. затны юсюнден*). *Жел да, жанынгы алыргъа келген кибик, сызгъырады. Терезеден тамычы, кёз жилямукъча, агъады.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 69. *Боранны ачы сызгъыргъаны ожакъланы, быргъыланы сарнатады.* Хубийланы О., Адамла, 44.

4. Насвистывать (*мелодию, песню и т. п.*) / Макъамны, жырны, кюйню, эниклеп, сызгъырыу. *Тау жырланы макъамларын сызгъыра, Бетими да эрттен аяз къыздыра, Жити къарап, тансыкълайма жерими.* «Жарыкъ жолда». *Сослан бир тартыуну сызгъыра барады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 273.

5. Шум, свист летящей пули, снаряда и т. п. / Хауаны баргъанда, сызгъыргъанча тауушэт (*окъну, минаны, самолётну д.а.к. затланы юсюнден*). *Уруну башы бла окъла ачы сызгъырып ётедиле.* Токумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 16. *Сызгъырып тюшген бомбаны отунда къанга къатышып, бары да кюйдюле сабийле.* «Жюрек жырлайды», 130. *Аяз сагъаллагъан жукъа акъ булутланы ичлеринде бир талай самолёт, сызгъырып, баш энишге сылжырадыла.* Хубийланы О., Аманат, 202.

СЫЗГЪЫРТ *эт. понуд. от* **сызгъыр** / Сызгъыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Къылычны сызгъыртып сууургъан къолу, кючсюз болуп, къымылдаялмай къалады.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 56. *Алыкъа уа мен кёреме тау жолланы, Алда баргъан жесирлени къулланы; Бийле къамичи сызгъырта, ойнагъандыла, Урунгган халкъны къанындан тоймагъанла.* Отарланы К., Сайлама, II, 243.

СЫЗГЪЫРТДЫР *эт. понуд. от* **сызгъырт** / Сызгъырт дегенни *къатланыучу айырмасы. Окъланы сызгъыртдыр.*

СЫЗГЪЫРТДЫРЫУ *и. д. от* **сызгъыртдыр** / Сызгъыртдыр *дегенден этим ат. Къамичини сызгъыртдырыу.*

СЫЗГЪЫРТЫУ *и. д. от* **сызгъырт** / Сызгъырт дегенден *этим ат. Ташны сызгъыртыу. Жашны сызгъыртыу.*

СЫЗГЪЫРЫУ *и. д. от* **сызгъыр** / Сызгъыр дегенден *этим ат. Агъачлада сызгъырыула, дауурла, къозгъайдыла, сагъайтадыла аскерни.* Этезланы О., Нарт къаланы таурухлары. *Бираздан атылыула, окъ сызгъырыула да тохтадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 217. *Жумарукъла, жаз тауукъла да, аналарындан юйреннген жырларын, сызгъырыуларын тыялмай, безилене, кюн жылыугъа чыкъгъандыла.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле.

СЫЗГЪЫРЫШ *взаимн.-совм. от* **сызгъыр** / Сызгъыр дегенни *араш айырмасы. Жангы жылым, эсен келдинг, хош келдинг! Къууанч эте шахарларынг, эллеринг, Эркин-эркин тенгизлеринг, жерлеринг, Сызгъырышып ура къышхы желлеринг.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 47. *Чыпчыкъла уяла этерле ташалада, Жумарукъла сызгъырыша тау башлада.* «Коммунизмге жол», 1969, № 193.

СЫЗГЪЫРЫШЫУ *и. д. от* **сызгъырыш** / Сызгъырыш дегенден *этим ат. Окъла сызгъырышыу.*

СЫЗГЪЫЧ *ат.* Линейка / *къ.* **линейка**. *Сызгъычны хайырланып, къагъытны сызладым. Энди жазылгъан тизгинле къынгырына бармазла.*

СЫЗДЫР [1] *понуд. от* **сыз** [2] /Сыз [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Узун ызлыкъла сыздыр.*

СЫЗДЫР [2] *эт. понуд. от* **сыз** [3] / Сыз [3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Таякъны сыздыр. Ташны сыздыр.*

СЫЗДЫРТ [1] *эт. понуд. от* **сыздыр** [1] / Сыздыр [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Юй планын сыздырт. Тетрадны поляларын сыздырт.*

СЫЗДЫРТ [2] *эт. понуд. от* **сыздыр** [2] / Сыздыр [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Чыбыкъны сыздырт. Гранатны сыздырт.*

СЫЗДЫРТЫУ [1] *и. д. от* **сыздырт** [1] / Сыздырт [1] дегенден *этим ат. Циркуль бла тёгерекни сыздыртыу.*

СЫЗДЫРТЫУ [2] *и. д. от* **сыздырт** [2] / Сыздырт [2] дегенден *этим ат. Гранатны сыздыртыу. Къол ташны сыздыртыу.*

СЫЗДЫРЫУ [1] *и. д. от* **сыздыр** [1] / Сыздыр [1] дегенден *этим ат. Сёзлени тюплерин сыздырыу.*

СЫЗДЫРЫУ [2] *и. д. от* **сыздыр** [2] / Сыздыр [2] дегенден *этим ат. Топла сыздырыу. Ташла сыздырыу.*

СЫЗЛА [1] *эт.* Чертить, подчеркнуть, провести линию / Ызлыкъ тарт. *Поэма жарлыны бла байны ортасында болгъан чекни сызлайды.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 122.

СЫЗЛА [2] *эт. къарач.* Ломить, ныть (*болеть*) / Жиклеринги, сюеклеринги, къара этлеринги д.а.к. санларынгы кемирип ауругъанларын сез. *[Хашир:] Эрттенликден ингирге дери белинги тюзетмей ишлесенг, арыгъан да этерсе, ансы бир сызлагъаным да жокъду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 150. *Мурат къалай эсе да тап тюлдю, жукъусундан сора да сызлагъаны барды.* Хубийланы О., Аманат, II, 338.

СЫЗЛАМА *ат.* Черта, линия / *къ.* **сыз** [1]. *Узун-узун сызлама, Узламада – сызлама.*

СЫЗЛАН [1] *эт. страд. от* **сызла** [1] / Сызла [1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Къыйыры кёрюнмеген ёзенде сызланнган баразнала, узакъдан узакъгъа кете, кёзден ташайдыла.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 93. *Класс къанга да окъуна линейкасыз, циркульсуз сызланнган чертёжлагъа къарасанг, дерсден кёлюнг чыгъады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 45.

СЫЗЛАН [2] *эт. къарач. страд. от* **сызла** [2] / Сызла [2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Хопайны бутлары бираз сызланып турадыла.*

СЫЗЛАТ [1] *эт. понуд. от* **сызла** [1] / Сызла [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къагъытны сызлат. Чекни сызлат.*

СЫЗЛАТЫУ *и. д. от* **сызлат** / Сызлат дегенден *этим ат. Къангада сызлатыу.*

СЫЗЛАУ [1] *и. д. от* **сызла** [1] / Сызла [1] дегенден *этим ат. Къагъытны сызлау. Жолну сызлау.*

СЫЗЛАУ [2] *къарач. и. д. от* **сызла** [2] / Сызла [2] дегенден *этим ат. Бутларымы сызлаулары тохтамайдыла.*

СЫЗЛАУУКЪ *сыф. къарач.* Болезненный (*о человеке, у которого часто болеют суставы и другие части тела*). Санлары, жиклери д.а.к. затлары ауруп туруучу. *Сызлауукъ адам.*

СЫЗЛЫ *сыф.* Расчерченный, графленый, линованый / Ызлыкъла этилген, ызланнган. – *Чалдыш сызлы тетрадны ичин ачып, стол жанына чёкдюм.* Хубийланы О., Адамла, 73.

СЫЗЛЫКЪ *ат* 1. Линия, черта / *къ.* **ызлыкъ**. *Иничге сызлыкъ. Толкъунлу сызлыкъ.* ■ *Кёк къумачны юсюне акъ сызлыкъла баргъан узун женгил чепкенин кийип, къабыргъада кюзгюге кёзюн жетдире, Зухура бери айланды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 251. *Тюз да ортасында сызлыкъ тартылгъан бетон жол артда къала, самолёт а алгъа итинеди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 99.

2. *кёч.* Морщина / Бетни терисини жыйырылып ыз болгъан жери. *Бетинг болса да къартлыкъдан сызлыкъ, жюрегинг жашнайды, тюйюлдю бузукъ.* Зумакъуллаты Т., Къаяда гюлле, 21. *Асиятны бетине заман сызлыкъла салгъанды.* «Шуёхлукъ», № 54, 95.

СЫЗЫЛ *эт.* 1. *страд. от* **сыз**[3] / Сыз[3] дегенни *зорлаучу айырмасы. Ажирни аякъларыны тюбюнден сызылгъан топуракъла жерни юсюн туман этдирип, биягъы ханнга жетеди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 179. *Чайкъады тенгизни, кёлню да, Чал толкъунла кёкге сызыла, жели кеси уа кёзге кёрюнмей.* Бабаланы И., Жетегейле, 122.

2. *кёч.* Побежать, понестись, броситься, кинуться, мчаться, лететь стремглав (*куда-л.*) / Бир зат этерге, жумушха терк чап. *Махмутну излей келгенле, сыгынланы оюлгъан тауушларын эшитип, ары сызылдыла.* Шауаланы М., Мурат, 143. *[Хажибекир Айтабекге:] Бусагъатдан тёбен элге окъча сызыл да, прапорщикни солдатлары бла бери жетдир.* Боташланы И., Пьесала, 12.

СЫЗЫЛТ *эт. понуд. от* **сызыл** / Сызыл дегенни *къатланыучу айырмасы. Тимур жашын къошха сызылтды.*

СЫЗЫЛТЫУ *и. д. от* **сызылт** / Сызылт дегенден *этим ат. Атны сызылтыу. Жашны жумушха сызылтыу.*

СЫЗЫЛЫУ *и. д. от* **сызыл** / Сызыл дегенден *этим ат. Тюкеннге сызылыу. Ызындан таш сызылыу.*

СЫЗЫЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сызыл** / Сызыл дегенни *араш айырмасы. Жашла жумушха экиси да сызылышып кетдиле.*

СЫЗЫЛЫШЫУ *и. д. от* **сызылыш** / Сызылыш дегенден *этим ат. Биреуге болушургъа сызылышыу.*

СЫЗЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сыз**[3] / Сыз[3] дегенни *араш айырмасы. Жашла суу боюнунда таш сызышып да эришедиле.*

СЫЗЫШДЫР *эт. понуд. от* **сызыш** / Сызыш дегенни *къатланыучу айырмасы. Мужура сызышдыр. Жарауда дисклени сызышдыр.*

СЫЗЫШДЫРЫУ *и. д. от* **сызышдыр** / Сызышдыр дегенден *этим ат. Гранатланы сызышдырыу. Ташланы сызышдырыу.*

СЫЗЫШЫУ *и. д. от* **сызыш** / Сызыш дегенден *этим ат. Жаугъа гранатла сызышыу.*

СЫЙ[1] *ат* 1. Уважение, честь, почтение / Намыс. *Жашасанг да, сыйынг бла жаша, ёлсенг да сыйынг бла ёл.* (Нарт сёз.) *Адам сыйын халкъ кётюрюр.* (Нарт сёз.) ○ *Аны [Ахматны] совхозну ишчилерини арасында сыйы барды.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 61.

2. *кёч.* Цена, значение / Багъасы, магъанасы. *Кюмюшню сыйын кюмюшчю билир.* (Нарт сёз.) *Къундузну сыйы – терисинде.* (Нарт сёз.) ○ *Сабий ёсер да, къанат керир, Кёп затны ангыларгъа юйренир. Неден да бек а анга анасы айтхан сёзню сыйын ангыласын.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 49. ♦ **Сый бер** уважать, чтить / намыс эт, намысын кётюр. *Журтда болгъан май байрам Жер жюзюне нюр тёгеди, Халкъгъа къууанч кюн берген, къыралгъа сый береди.* «Жарыкъ жолда», 50. *Тюзню, терсни да кёре биледи халкъ, намыс да бере биледи халкъ.* Отарланы К., Сынла, 126. **Сыйгъа тюш** проштрафиться / уятлы бол. *Сант этерге, безирерге кюрешсе да, сыйгъа тюшюрюр амалын уста къураса да, бу тойну гяпчиси Жабырайыл тюйюл эди.* Тёппеланы А., Ташыуул. *[Жашла бир бирлерине:] «Охо, мени къууама деп артыкъ сыгъынма, шалбар баунг юзюлюр да сыйгъа тюшерсе».* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 177. **Сыйын кёр** уважать, чтить / сый бер. *Къартны сыйын кёрмеген, къартлыгъында сыйлы болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Халкъны ахшы адетлерин унутмай турабыз, таматаны сыйын кёре жашайбыз, шуёхлукъну суутмай.* «Шуёхлукъ», № 30, 4. **Сыйынг бла** подобру-поздорову, с честью / намысы бла ишни аманнга жибермей. *Сыйы бла кете билмеген, сыйсыз болур.* (Нарт сёз.) ○ **Сыйы тюшдю** унизиться, лишиться чести, потерять уважение / сыйсыз, намыссыз бол (къал). *Мындан ары да мен урунууну жигитини сыйын тюшюрмезге тырмашырыкъма.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 98. **Сыйынг тёппемде болсун** извинение за неосторожное, грубое слово / бир затны айтырдан алгъа къатынгдагъыладан кечгинлик тилеу. *[Къанамат Бийнёгерге:] Сени сыйынг да тёппемде болсун, быланы бири сабий, бири тишириыу.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 41.

СЫЙ[2] *ат.* Подарки, раздаваемые невестой родственникам жениха. Келин эрини жуукъларына бериучю саугъала. *Чалбаш къатын да, къысымланы теше, сыйны санай башлады.* Шауаланы М., Мурат, 65. *Налтехни уа сыйгъа алгъан харакет къалауну артындан баш токъмагъы аз-маз эслененеди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 158. *Къыды къалын, сый дегенча болмачы затланы жюрюмезликлерин айтды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 143.

■ **Сый бер** подарить, преподнести подарки / эринги жуукъларына саугъала бер (*келинни юсюнден*). *Сый берир кюн да жетди, Жуукъ, тенг да къычыра, Ачыкъ къаугъа башланды.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 9. *[Анна Таубийге:] Мени берне, сый берирге къолумдан келлик тюйюлдю.* Боташланы И., Пьесала, 26. *Бизни халкъыбызны осал адетлериндан бири сый бериудю.* «Коммунизмге жол», 1980, № 237. **Сый сал** делать подарки, преподносить подарки / сый бер. *Келечиле алай келедиле: – «Бел бау сатылады, алсын»,– деп, къайын къызчыгъы шёндю окъуна сыйгъа салсын,– деп.* (Фольк.) *Келин, сабий тууса, хар сабийге сый салады.* (Фольк.)

СЫЙ[3] *ат.* Торжество, вечер, угощение в честь *чего-л.* / Той, къурманлыкъ, къууанч жыйылыу. *Сыйгъа барсанг, тоюп бар.* (Нарт сёз.) ○ *Бир къаум заман ётгенден сора, Къара Къуба элни адамлары элни къуралгъан кюнюне, сый этип, Къара-Къубаны чакъыра юч атлы ийгендиле.* «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 113. *Эгеу, Ёрюзмеклада кесин сыйда сыйлатып, юйюне къайтып келе эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 343.

СЫЙДАМ I *сыф.* Ровный, гладкий / Тюз, дуппуру, чунгуру болмагъан. *[Машина:] Сыйдам чайыр жолда, къанатлыча, къачама, Къушла кёкде учханча, Мен да жерде учама.* Шахмырзаланы С., Назмула, 191. *Жашла бла къызла къолтукълашып, кенг клубну сыйдам полунда сабыр чайкъаладыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 18. *Кёл жагъада, сары къумну сыйдамында мен атынгы жаза эдим къадалып.* Батчаланы М., Сагъышла, 43.

СЫЙДАМ II *хал. сёзл.* Ровно, гладко / Тюз, дуппуру, чунгуру болмай. *Эрттенликде Азирет чачын суу этип, артха сыйдам тарап, омакъ болуп, орамгъа чыкъгъанды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 37.

■ **Сыйдам бол** сгладиться, выровняться, заровняться / чунгурсуз, дуппурсуз, тюз бол. *Къар, тепленип, къол аязча сыйдам болуп тура эди.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 43. *Жол ишлеучю ауур машина, ары-бери бир-эки баргъанлай, орам сыйдам болду.* «Коммунизмге жол», 1969, № 279. **Сыйдам сюрме** фуганок / агъач сюрмелеучю узун сюрме. **Сыйдам эт** сглаживать, выравнивать, заравнивать, полировать / тюз эт, чунгурун, дуппурун къойма. *Ташчы, ышый кетип, ташны сыйдам этди.* ■ *Аппа, мюйюзлени къыздырып, къазаннга сугъуп, мияла бла къырып, сыйдам этип салыр эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 178.

СЫЙДАМЛА *эт.* Выравнивать, заравнивать, полировать / Сыйдам эт *къ.* **сыйдам.** *Бу ташны юсю асыры сыйдамдан: «Арабий, муну, агъачны сюрмелегенча, адам къолу бла сыйдамлагъан болур»,– деп, кёпле сейирсиннгендиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 6. *Кюнлени бир кюнюнде къыш тюзню, къолну да къар бла сыйдамлап, агъартып, жарашып тохтады.* «Алчыла», 94. *Сынамлы уста заводда металлны кесген, жоннган, сыйдамлагъан станокланы иесиди.* «Ленинни байрагъы», 1971, №178.

СЫЙДАМЛАН *эт. страд. от* **сыйдамла** / Сыйдамла дегенни *зорлаучу айырмасы. Дырын жыядыла къызла, Бир бирлерине эрише, Сыйдамланып бичен ызла, Мыллык атып ишлерине.* «Жилтинле», 243. *Тау тёппеледе туман сыйдамланып, мамукъ кибик агъарып, Этеклери гюрен тартып, къаралып.*

СЫЙДАМЛАТ *эт. понуд. от* **сыйдамла** / Сыйдамла дегенни *къатланыучу айырмасы. Къангаланы сыйдамлат. Арбазны сыйдамлат.*

СЫЙДАМЛАТДЫР *эт. понуд. от* **сыйдамлат** / Сыйдамлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Къабыргъаны сыйдамлатдыр. Тахтаны сыйдамлатдыр.*

СЫЙДАМЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **сыйдамлатдыр** / Сыйдамлатдыр дегенден *этим ат. Темирни сыйдамлатдырыу. Агъачны сыйдамлатдырыу.*

СЫЙДАМЛАТЫУ *и. д. от* **сыйдамлат** / Сыйдамлат дегенден *этим ат. Бузну юсюн сыйдамлатыу. Полну сыйдамлатыу.*

СЫЙДАМЛАУ *и. д. от* **сыйдамла** / Сыйдамла дегенден *этим ат. Ташны сыйдамлау.*

СЫЙДАМЛАУЧУ *сыф.* Шлифовальный, полировальный / Сыйдам этиучю. *Туугъан журтну къоруулаучуланы Москвада сыйдамлаучу станокла чыгъаргъан заводну ударнигиалгъышлагъанды.* «Коммунизмге жол», 1961, № 101. *Жаш сюрмелеучю, сыйдамлаучу станокланы къайсы тюрлюсюнде да ишлейди.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 214.

СЫЙДАМЛЫКЪ *ат.* Гладкость / Сыйдам болмакълыкъ. *Къарт жона тургъан агъачыны сыйдамлыгъын жаягъына ышып кёреди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 100. *Кёбюсюнде ариулукъгъа тышхы жылтырамакълыкъ, сыйдамлыкъ саналып да къалады.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 22.

СЫЙКЪЫР *ат къарач.* Заговор, колдовство, заклинание, ворожба / Хыйначылыкъ, таш салып дууа жазып, хыйна этмеклик. *Жашха сыйкъыр этилгенди.*

СЫИКЪЫРЧЫ *ат.* Тот, кто занимается колдовством, заговором / Хыйны этиучю адам. *Ол сыйкъырчы эди.*

СЫЙЛА[1] *эт.* Угощать, угостить / Аш, азыкъ ашат. *Отун кёпдю, отну иги жагъыгъыз, къонакъланы, къонакъбайча, сыйлагъыз.* Этезланы О., Нарткъаланы хапарлары. *Къаншаубий столгъа хантны эркин салдыргъанлыкъгъа, чакъыргъан адамларын сыйлар ючюн жыймагъан эди.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 309. *Киеу бла эгечи къонакъланы сыйлар къайгъыгъа киргендиле.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 122.

СЫЙЛА[2] *эт.* Уважать / Намысын, сыйын кёр. *Къартны сыйламагъан сыйланмаз.* (Нарт сёз.) *Эрин сыйлагъанны эр сыйлар.* (Нарт сёз.) ○ *Адам адамгъа ахшылыкъ этген, сыйлай билген ата-бабаладан бери жюрюген адетди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 45.

СЫЙЛАМАКЪЛЫКЪ[1] *ат.* Угощение / Аш, азыкъ ашатмакълыкъ. *Къонакъгъа жарыкъ болмакълыкъ, иги сыйламакълыкъ Муратны адетиди.*

СЫЙЛАНМАКЪЛЫКЪ[2] *ат.* Уважение, оказание почести / Намысын, сыйын кёрмеклик. *Жюрегинде ийнанмакълыгъы бла сыйланмакълыгъы болмаса, тилегинги табаргъа къыйынды.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 73.

СЫЙЛАН[1] *эт. страд. от* **сыйла**[1] / Сыйла[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Чакъырылмай келсенг, сыйланмай кетерсе.* (Нарт сёз.) ○ *Жашла, къонакъ адетдеча, сыйланып бошагъандан сора, къалай-алай болса да, къызла бла игирек шагъырей боладыла.* «Малкъар халкъ жомакъла, II, 252. *Хадис, къарт эгечинде иги сыйланып, огъары отоуда жатады.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 91.

СЫЙЛАН[2] *эт. страд. от* **сыйла**[2] / Сыйла[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Келинин сыйламагъан ана кеси да сыйланмаз.* (Нарт сёз.)

Сыйланырлай сыйынг болмаса да, сёлеширлей тилинг болсун. (Нарт сёз.)

СЫЙЛАНЫУ *и. д. от* **сыйлан**[1] / Сыйлан[1] дегенден *этим ат. Ёрюзмекни терек бахчасында уллу сыйланыу барады.* Залийханланы Ж., Таукъушла, 328. *Сыйланыубуз, кертисин айтсакъ, алай аламатды дерча тюйюлдю.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 128.

СЫЙЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сыйла**[1] / Сыйла[1] дегенни *араш айырмасы. Къонакълыкъда сыйланыш.*

СЫЙЛАНЫШЫУ *и. д. от* **сыйланыш** / Сыйланыш дегенден *этим ат. Къонакъда сыйланышыу.*

СЫЙЛАТ[1] *эт. понуд. от* **сыйла**[1] / Сыйла[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Ёрюзмек нартланы юйюне чакъырып, сайлатханды.* «Нартла», 65. *Эгеу, Ёрюзмеклада кесин сыйда сыйлатып, юйюне къайтханды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 343.

СЫЙЛАТ[2] *эт. понуд. от* **сыйла**[2] / Сыйла[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишинг бла, ариу адетинг бла кесинги сыйлат.*

СЫЙЛАТДЫР[1] *эт. понуд. от* **сыйлат**[1] / Сыйлат[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Тенглеринги къой союп сыйлатдыр.*

СЫЙЛАТДЫР[2] *эт. понуд. от* **сыйлат**[2] / Сыйлат[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесинги адамлыгъынг бла сыйлатдыр.*

СЫЙЛАТДЫРЫУ[1] *и. д. от* **сыйлатдыр**[1] / Сыйлатдыр[1] дегенден *этим ат. Ишчилеринги сыйлатдырыу. Къонакъланы сыйлатдырыу*

СЫЙЛАТДЫРЫУ[2] *и. д. от* **сыйлатдыр**[2] / Сыйлатдыр[2] дегенден *этим ат. Адамлыгъы бла кесин сыйлатдырыу.*

СЫЙЛАТЫУ[1] *и. д. от* **сыйлат**[1] / Сыйлат[1] дегенден *этим ат. Малчыланы сыйлатыу.*

СЫЙЛАТЫУ[2] *и. д. от* **сыйлат**[2] / Сыйлат[2] дегенден *этим ат. Жигитлиги бла сыйлатыу.*

СЫЙЛАУ[1] *и. д. от* **сыйла**[1] / Сыйла[1] дегенден *этим ат. Бир арада къоншу къошладан келген къонакъланы да жау бла бышлакъ бла сыйлаучу эдик.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 322.

СЫЙЛАУ[2] *и. д. от* **сыйла**[2] / Сыйла[2] дегенден *этим ат. [Сулейман] Къарындашлыкъны, сыйлыкъны, дослукъну сыйлы кёре, Ёрге кётюре Кавказны намысын, Халал жюрегини жылыуун бере, Тизген эди халкъны сыйлау назмусун.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 11. *Къыралланы арасында тенглик халда, сыйлау эмда ич ишлерине къатышмау халда ырахатлыкъны бегитир ючюн не жаны бла да кюреширге керек болгъаны ачыкъланнганды.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 242.

СЫЙЛЫ *сыф.* 1. Почётный, уважаемый, дорогой / Сыйы, намысы жюрюген, багъалы. *Сюе эсенг, кел биргеме Гюржюге, Сыйлы къонакъ болуп мени юйюме.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Ала [жигитле] жашауларын бергендиле урушда. Дунияда тюзлюк ючюннге. Аланы сыйлы атлары хар заманда жашарла саула ичинде.* Отарланы К., Сайлама, II, 82.

2. Заслуженный (*о звании*) / *Ишин уста билип, кёп жылланы урунганы ючюн берилиучю*

сыйлы ат. Шахмырзаланы Сагъыт КъМАССР-ни школларыны сыйлы устазыды. «Коммунизмге жол», 1968, № 134. *400 устазгъа, артистге, врачха, агрономгъа РСФСР-ни бла КъМАССР-ни сыйлы атлары аталгъанды.* «Коммунизмге жол», 1965, № 97.

■ **Сыйлы къанга** доска почета / урунууда алчыланы тукъумлары, атлары, аталарыны атлары жазылыучу энчи къанга (кёбюсюнде суратлары да тагъылып). *Сыйлы къангада суратынгы бюгюн эртенликде эледим.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 62. *[Алиймат:] Мебель фабриканы аллында, сыйлы къангада эслегенимде да, аны унутуп: «Мен муну [Коляны] къайда кёрген болурма экен»,– деп, сагъыш этдим.* Ахматланы И., Боранда, 14.

■ **Сыйлы грамота** почетная грамота / махтау къагъыт. *Ишчилени бир къауумуна ахча саугъа, сыйлы грамотала берилди.* «Коммунизмге жол», 1981, № 213. *Махмут сыйлы грамота бла саугъаланды.*

■ **Сыйлы бол** иметь уважение, почет / сыйы болургъа, сый жюрютюлюрге. *Сабийлеге билимден сора да адет, намыс керек болады, не уллу билими болса да, кесин жюрюте билмеген адам сыйлы болуп билмейбиз.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 228.

♦ **Сыйлы кёр** уважать, почитать / сыйын кётюр, багъала, намыс бер. *Сыйлы кёрюп Минги тауну уланын, Балтика да кенг ачды къучагъын.* Къаракетланы Ю., Булутла, 29. *Малкъарлыла сыйлы кёредиле бюгюн да аны [Казимни], жер юсюнде тюз адамны.* «Коммунизмге жол», 1982, № 193. *Багъалы Туугъан жерибиз, Биз сени сыйлы кёребиз. Айныйдыла жайлыкъларыбыз, Айныйдыла чаллыкъларыбыз.* «Шуёхлукъ», № 53, 18.

СЫЙЛЫКЪ *ат.* Что-л. приготовленный для подарка / Сыйгъа, саугъагъа бериллик зат. *Жашла сыйлыкъланы столгъа салдыла.*

♦ **Сыйлыкъ бол** опозориться, проштрафиться / Сыйгъа тюш. *Жаш сыйлыкъ болду.*

СЫЙЛЫЛЫКЪ *ат.* Ценность / Багъалыкъ. *[Адамладан бири] Айтханыбызча, Солтан къызны алдап бери чыгъарыр, нохтабауну сыйлылыгъы да ишни болумуна кёре болур.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 38.

СЫЙПА *эт.* 1. Подметать, подмести / Сибиртги бла кирни кетер, тазала, ариу эт. *Сибиртги юйню сыйпайды.* (Нарт сёз.) *Асият, юйню тюбюн сыйпап, бир кесек ауузланды да, дерслерин этерге стол артына чёкдю.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукъулары, 66. *Бирле арбаз сыйпайдыла, бирле малла кеседиле, бирле отун жарадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 53.

2. Вытирать, вытереть / Бир затны юсюнден кирин, суюун д.а.к. затын кетер, тазала. *Къолларын да къолан ал ботасына сыйпай, Халиймат къарады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 200. *Жашчыкъ босагъа аллында аякъларын сыйпай къалды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 105. *Мурат, терлегенлерин къол жаулугъу бла сыйпай, жерине олтурду.* «Шуёхлукъ», № 31, 62.

3. Погладить, гладить / Сылау. *Къатын къызны башын сыйпап, ариу айтып: – Бир башха тюрлю къыйынлыкъ келсе, манга кел, – деп, жибергенди.* (Фольк.) *[Ат] Сыйпап, сылап къарасанг, Мен ойнарма, кишнерме, Тюзде, тауда, хар жерде Сен айтханлай ишлерме.* Шахмырзаланы С., Назмула, 152.

4. *кёч.* Ударять, стукать / Ур, жетдир, бас. *Алайда Хашимни Къаны къызгъандан, бети агъарып,*

Сыйпаргъа хазыр эди аны, биле эди не чыгъарын андан. «Шуёхлукъ», № 7, 61.

СЫЙПАЛ *эт. страд. от* **сыйпа** / Сыйпа дегенни *зорлаучу айырмасы. Арбаз ариу сыйпалып, суу бюркюлгени къурумай, гёген да алай босагъа аллында турады.* Толгъурланы З., Эрирей, 100. *Таш орамла ариу сыйпалып, жан жанларында терекле чагъа, жашил къыртышла, къатапача, жол жаны бла узакъгъа сырылгъандыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 60.

СЫЙПАЛА *эт. къарач.* Разглаживать, гладить / Тюз, сыйдам эт. *Кёлекни сыйпала.*

СЫЙПАЛАКЪ[1] *сыф. къарач.* Гладкий / Сыйдам. *[Къанамат бла Бадиймат] бир бири къанатларында сыйпалакъ ташха олтурдула.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 83.

СЫЙПАЛАКЪ[2] *ат. къарач.* Игра в камушки / Таш оюн. *Сабийле сыйпалакъ ойнайдыла.*

СЫЙПАЛАУ *и.д. от* **сыйпала** / Сыйпала дегенден *этим ат. Орамны сыйпалау.*

СЫЙПАЛЫУ *и. д. от* **сыйпал** / Сыйпал дегенден *этим ат. Арбазны заманында сыйпалыуу. Юй тюбю сыйпалыу.*

СЫЙПАМЛЫ *ат.* Мука, подсыпаемая при раскатывании теста, чтобы не прилипалось / Тылыны жая туруп, жабышмаз ючюн себилиучю ун. *Тулукъ тюбюнде бир сыйпамлы ун къалгъанды.* (Фольк.)

СЫЙПАТ *эт. понуд. от* **сыйпа** / Сыйпа дегенни *къатланыучу айырмасы. Орамны сыйпат. Майданны сыйпат.*

СЫЙПАТДЫР *эт. понуд. от* **сыйпат** / Сыйпат дегенни *къатланыучу айырмасы. Столну сыйпатдыр. Терезени сыйпатдыр.*

СЫЙПАТДЫРТ *эт. понуд. от* **сыйпатдыр** / Сыйпатдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Бетин сыйпатдырт. Къолларын сыйпатдырт.*

СЫЙПАТДЫРТЫУ *и. д. от* **сыйпатдырт** / Сыйпатдырт дегенден *этим ат. Орамны сыйпатдыртыу. Юй тюплени сыйпатдыртыу.*

СЫЙПАТДЫРЫУ *и. д. от* **сыйпатдыр** / Сыйпатдыр дегенден *этим ат. Терезени сыйпатдырыу. Юсюн сыйпатдырыу.*

СЫЙПАТЫЛ *эт. страд. от* **сыйпат** / Сыйпат дегенни *зорлаучу айырмасы. Арбаз сыйпатылды. Столну юсю сыйпатылды.*

СЫЙПАТЫЛЫУ *и. д. от* **сыйпатыл** / Сыйпатыл дегенден *этим ат. Жол сыйпатылыу. Мияла сыйпатылыу.*

СЫЙПАТЫУ *и. д. от* **сыйпат** / Сыйпат дегенден *этим ат. Къолун, бетин сыйпатыу. Столну сыйпатыу.*

СЫЙПАУ *и. д. от* **сыйпа** / Сыйпа дегенден *этим ат. Къазболат да акъ сакъалын сылауда, Гитче кёзчюклерини хиккилерин сыйпауда, Мылы этип мыйыкъларын бурады.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

СЫЙПАУЧУ *ат.* Подметальщик, уборщица / Орамланы, арбазланы сыйпагъан, таза этген адам.

Мен сабийлигимден бери эрттенликде арбазланы, орамланы да сыйпаучу адамланы бек сюеме. Къулийланы Къ., Сайлама, II, 374. *Сыйпаучула тёгерекни тазалайдыла.* «Коммунизмге жол», 1967, № 82.

■ **Сыйрат кёпюр** Мост через ад / Жаханимни юсю бла салыннган кёпюр. *Намазын тамам къылгъан сыйрат кёпюрден къутулур.* (Нарт сёз.) ○ *Сыйлы Аллахха тюз ниет тутханнга, сыйрат кёпюр тюз, кенг эм жумушакъ болур.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Уста шофер жаш, сыйрат кёпюрча, учхул тарладан аны сан этмей ётеди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 167.

СЫЙРЫ *сыф.* Хлёсткий / Къаты ачытып, уруучу. *Сыйры къамычы. Сыйры чыбыкъ.*

СЫЙРЫМДЫ *сыф. къарач.* Легко развязывающийся / Тынч тешилиучю. *Сыйрымды тюйюмчек.*

СЫЙСЫЗ **сыф. 1.** Непочётный, неуважаемый / Сыйы болмагъан, сыйы жюрюмеген. *Сыйсыз адам сыйсыз иш этеди.* (Нарт сёз.) *Сыйсыз жашагъандан сыйсыз ёлген игиди.* (Нарт сёз.) ○ *Сюйюп ишлесенг, сыйсыз иш жокъду, Урыннган инсан Бёгекди, токъду.* «Жилтинле», 153.

2. Бранный / Хиликге, аман сёз. *Къулакъларынг кюмюш сыргъалы, Сыйсыз сёз эшитме сен.* «Коммунизмге жол», 1971, № 246.

♦ **Сыйсыз бол** не иметь почета, уважения, потерять авторитет, низко пасть / сыйлы болмагъан, сыйы жюрюмеген. *Кюнде келген сыйсыз болур.* (Нарт сёз.) *Ётюрюкчюню арты сыйсыз болур.* (Нарт сёз.) *Керексиз халаллыкъ этсенг, къахме къатындан сыйсыз болурса.* (Нарт сёз.) **Сыйсыз кёр** Унижать, унизить, не уважать (*не считать за авторитет*) / сыйын кётюрме, сыйлама, сый берме. *Ол «жолла» деген сёзню сыйсыз кёрюп, Шыбырдашханла уа, Таша масхарай, Ол къыйын жоллада кеслери жюрюп къыйналмагъандан эдиле алай.* Отарланы К., Сайлама, II, 117. *Бизни сыйсыз кёрген итлей улусун.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 168. **Сыйсыз эт** подорвать авторитет / Сыйын тюшюр. *[Биймырза жыйылгъанлагъа:] Эки-юч хашген элни сыйлы бетин сыйсыз этип, къачып айланнганлары сизге белгилиди.* Къобанланы Д., Таулада тауушь, 8.

СЫЙСЫЗЛА *эт.* Унижать, унизить, обесчестить / Сыйсыз эт, сыйын тюшюр. *Насыпсызлыкъ соруп келмейди инсаннга. Келип басса, ташны чайнатады анга. Ол сыйсызлайды, ырхы ургъанча, талайды. Отдан чыкъса юсюне мыдых къалайды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 86. *Сыйсызлайды: «Къуру тыпырда ёсгенди»,– деп.* «Коммунизмге жол», 1974, № 234.

СЫЙСЫЗЛАН *эт. страд. от* **сыйсызла** / Сыйсызла дегенни *зорлаучу айырмасы. Кесинги адамла ичинде жюрюте билмей, сыйсызлан.*

СЫЙСЫЗЛАНДЫР *эт. понуд. от* **сыйсызлан** / Сыйсызлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню, жалгъан сёзле айтып, сыйсызландырыргъа кюреш.*

СЫЙСЫЗЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сыйсызландыр** / Сыйсызландыр дегенден *этим ат. «Жарлыды деп, биреуню сыйсызландырыу».*

СЫЙСЫЗЛАНЫУ *и. д. от* **сыйсызлан** / Сыйсызлан дегенден *этим ат. Кесини адепсизлиги бла сыйсызланыу.*

СЫЙСЫЗЛАТ *эт. понуд. от* **сыйсызла** / Сыйсызла дегенни *къатланыучу айырмасы. Ушамагъан иш этип, кесинги сыйсызлат.*

СЫЙСЫЗЛАТЫУ *и. д. от* **сыйсызлат** / Сыйсызлат дегенден *этим ат. Тенгин сыйсызлатыу. Таныш сыйсызлатыу.*

СЫЙСЫЗЛАУ *и. д. от* **сыйсызла** / Сыйсызла дегенден *этим ат. Нёгерин сыйсызлау. Ишни сыйсызлау.*

СЫЙСЫЗЛЫКЪ *ат.* Бесчестие; унижение / Сыйлы болмаулукъ. *Ёхтемликни ызындан сыйсызлыкъ келир.* (Нарт сёз.) ○ *Сукъланды [Атабий] онгсуз юйюрде туугъан, Зарауатлыкъ тыйгъанында таргъа, Ачыуну, жарсыуну билмей тургъан, Сыйсызлыкъ да сынамагъан таугъа.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 107. *[Чомур] Мен сыйсызлыкъны, учузлукъну да сынагъанма.* Хубийланы О., Дерт, 5.

♦ **Сый-сыр эт** оказать почести, уважить / Сыйла, намысын кёр. *Уллу байлыгъы болгъан адам, уллу сый-сыр этип, мени ызыма алай уллу къууанч бла жиберди.* «Къарачай халкъ таурухла», 97.

СЫЙЫМЛЫ *сыф.* Ёмкий, вместительный / Ичине кёп, аслам зат сыйыннган. *Сыйымлы орун. Сыйымлы аш юй. Сыйымлы артмакъ.*

СЫЙЫМЛЫЛЫКЪ *ат.* Ёмкость, вместительность / Ичине кёп, аслам зат сыйынмакълыкъ. *Сауутну сыйымлылыгъы. Чумаданны сыйымлылыгъы. Клубну сыйымлылыгъы.*

СЫЙЫН *эт.* **1.** Помещаться, вкладываться, вложиться / Артыкъ къалма, ичи бла бир бол. *Эки харбыз бир ууучха сыйынмаз.* (Нарт сёз.) *Бешишер жюз тонна сыйынырча хар фермада экишер уру къазылыргъа керекди.* Кацийланы Х., Тамата, 214. *Бахчабызгъа эки эшек кирсе, ючюнчюсю сыйынмай къалыр дерча, гитче эди.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 6.

2. *кёч.* Подчиняться, повиноваться / Бой сал, бойсун. *Эрке юйренген къыз эрге сыйынмаз.* (Нарт сёз.) *Правленни, махкемелени этген оноуларына киши сыйынмай, падчахлыкъны низамы бекден бек бузула барады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 159. *Детдомда низамгъа сыйынмагъанланы бир къауум кюнден сора кеслерин энчи этедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 420.

СЫЙЫНДЫР *эт. понуд. от* **сыйын** / Сыйын дегенни *къатланыучу айырмасы. Аминат къычырыкъ этип жылады, кеси да ундурукъ тюбюне кирирге кюрешди, алай гыртгыйныгын сыйындыралмады.* Кацийланы Х., Тамата, 122. *Бир ниетлилик, аскер жорукъ [аскерчилени] барын да бир масхапха сыйындырады.* Хубийланы О., Аманат, I, 165. *Наныкъ, бушуун жюргегине сыйындыралмай, хапарын тизди.* Хубийланы О., Дерт, 45.

СЫЙЫНДЫРТ *эт. понуд. от* **сыйындыр** / Сыйындыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Юйге сыйындырт. Жорукъгъа сыйындырт.*

СЫЙЫНДЫРТЫУ *и. д. от* **сыйындырт** / Сыйындырт дегенден *этим ат. Кюбюрге сыйындыртыу. Низамгъа сыйындыртыу.*

СЫЙЫНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **сыйындыр** / Сыйындыр дегенни

зорлаучу айырмасы. Жюн машокга сыйындырылды. Адамла барысы да автобусха сыйындырылдыла.

СЫЙЫНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сыйындырыл** / Сыйындырыл дегенден *этим ат. Китапланы портфелге сыйындырылыулары.*

СЫЙЫНДЫРЫУ *и. д. от* **сыйындыр** / Сыйындыр дегенден *этим ат. Къонакъланы юйге сыйындырыу. Китапланы портфелге сыйындырыу.*

СЫЙЫНГЫЛЫ *сыф.* Ёмкий, вместительный. Ичине кёп, аслам сыйыннган. *Сыйынигылы къазан. Сыйыннгылы сумка.*

СЫЙЫННГЫСЫЗ [1] *сыф.* Обильный, непомерный / Бек кёп, элпек, бай. *Чегет ичинде къара ишкилди сыйыннгысызды.* Хубийланы О., Аманат, II, 196.

СЫЙЫННГЫСЫЗ [2] *хал.-сёзл.* **1.** Обильно / Кёп, аслам болуп, сыйынмай. *Бир жол будай бек сыйыннгысыз битген эди. Бу къулакъда дугъум сыйыннгысыз битеди.* Семенланы А., Жазыу айла, 41.

2. Много, непомерно / Бек кёп. *Шахарны кюн батхан жанында уллу лагерьде аскер сыйыннгысызды.* Хубийланы О., Аманат, I, 163.

СЫЙЫНЫУ *и. д. от* **сыйын** / Сыйын дегенден *этим ат. Машинагъа сыйыныу. Клубха сыйыныу.*

СЫЙЫНЫШ *взаимн.-совм. от* **сыйын** / Сыйын дегенни *араш айырмасы. Къонакъла сыйынышдыла.*

СЫЙЫНЫШЫУ *и. д. от* **сыйыныш** / Сыйыныш дегенден *этим ат. Жорукъгъа сыйынышыу.*

СЫЙЫР *эт.* **1.** Отнимать у кого что / Биреуден бир затны кюч бла ал, аны бир затсыз къой. *Жауну сауутун сыйыр. Биреуню малын сыйыр. Ырысхысын сыйыр.* ■ *«Аймыса, кюнмюсе?» – деп, сабийлени юлешип, Ёч таякъны сыйырыргъа Тартышханбыз эришип.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 36. *[Къазболат:] Къоркъма, Геля! Тау эллеге кирсегиз, Сиз юйледе иги затла кёрсегиз, Буюкъмагъыз, сыйырыгъыз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. Отбирать / Бир затны артха ал. *Къул бергенин сыйырыр.* (Нарт сёз.) ○ *Салыхны бандитле тутханларын билгенлей, эл саулай чабып, аны башкеслени къолундан сыйырады.* «Шуёхлукъ», № 91, 99. *Ногъайлы чабыууллукъ этгенлени ызларындан тюшюп, ала сюрюп баргъан атланы сыйырыр къайгъыгъа киргенди.* Байчорланы М., Уллу Къарачайда, 85.

3. *кёч.* Лишать (*напр. счастья, свободы*) / Биреуню насыпдан, эркинликден д.а.к. затдан къуру къой. *[Ыйналукъ:] Мени насыбымы сыйыргъанланы насыбын Аллах алгъа эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 57. *Кюйсюз жау халкъны къанлы сермешледе алгъан эркинлигин сыйырыргъа кюрешеди.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 73. *Жазыуну кюйсюзлюгю аны [Жамалны] сабийлигин сыйыргъанды.* Къулийланы Х., Эгизле, 51.

СЫЙЫРТ *эт. понуд. от* **сыйыр** / Сыйыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Тери излейме деп, тулугъун сыйыртханлай.* (Нарт сёз.) ○ *Туугъан жерини сыйыртмайын къарышын, Совет халкъыбыз бошады урушун.* Отарланы К., Сынла, 117. *Жау ашагъандан эсе, ёмюрге таш болуп къалсын будай сабаныбыз. Биз намысны сыйыртмабыз ёмюрге, Кюл боллукъ эсе да санларыбыз.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 49.

СЫЙЫРТДЫР *эт. понуд. от* **сыйырт** / Сыйырт дегенни *къатланыучу айырмасы. Малларын сыйыртдырды. Эркинлигин сыйыртдырды. Ханны ханлыгъын сыйыртдыр.*

СЫЙЫРТДЫРЫУ *и. д. от* **сыйыртдыр** / Сыйыртдыр дегенден *этим ат. Жерин сыйыртдырыу. Юйюн сыйыртдырыу. Сауутун сыйыртдырыу.*

СЫЙЫРТМАКЪ *ат.* Вид петли, узел. Тюйюмчекни бир тюрлюсю. *Къасым, жипни бир къыйырын сыйыртмакъ этип, аягъына кийирди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 95.

СЫЙЫРТХЫЧ[1] *ат.* Орудие для обработки кожи / Тери ишлеучю адыр. *Чабырлыкъла бичип, чабырла тизедиле, тикгичлени сыйыртхычдан сууруп ётдюредиле.* Кацийланы Х., Тамата, 179.

СЫЙЫРТХЫЧ[2]. Орудие для метания камней / Ташланы салып атдырыучу адыр.

СЫЙЫРТЫУ *и. д. от* **сыйырт** / Сыйырт дегенден *этим ат. Насыбын сыйыртыу. Мюлкюн сыйыртыу.*

СЫЙЫРЫЛ *эт. страд. от* **сыйыр** / Сыйыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Бёрюден сыйырылгъан къой бёрюге къачар.* (Нарт сёз.) ○ *Не кюн Ибрахимни ийнеги сыйырылды, ол кюнден артда байла анга артыкъ да илинип башладыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 68. *Жер, мюлк да байла бла бийледен сыйырылып, унукъдуручуланы ёкюллери къуллукъдан къысталдыла.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 95.

СЫЙЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сыйырыл** / Сыйырыл дегенден *этим ат. Маллары сыйырылыу. Эркинлиги сыйырылыу. Ырысхысы сыйырылыу.*

СЫЙЫРЫУ *и. д. от* **сыйыр** / Сыйыр дегенден *этим ат. Абезехде къыз бла сёлеширге онг болгъанлыкъгъа, кёп татыу ол да бермейди, нек десенг, жашла бир-бирлеринден къызланы терк-терк сыйырыучудула.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 86. *Эки-юч кюнню ичинде хапчукъ сыйырыу баргъанлай турду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 295. *Къууа кетип, нартла жер этегинде эмегенле къаласына келдиле, Отну сыйырыу а ёлюм чегинде болгъанча, къыйын болугъун кёрдюле.* Отарланы К., Дуния эрттени, 47.

СЫЙЫРЫШ *взаимн.-совм. от* **сыйыр** / Сыйыр дегенни *араш айырмасы. Тойда жашла, къызны бир бирден сыйырышып, тепсейдиле.*

СЫЙЫРЫШЫУ *и. д. от* **сыйырыш** / Сыйырыш дегенден *этим ат. Бийлик жерлени сыйырышыу.*

СЫЙЫТ *ат.* Плач по умершему, оплакивание / Ёлгеннге жыламакълыкъ. *Атанг Махайны тар арбазында бир къара сыйыт барады, Башынгы суугъа атдыргъан ананг, Къарын къан бура турады.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 192. *Юйде сыйыт, жылау тауушха къоншу, тийире къатынла бир-бир, эки-эки келе башладыла.* Шахмырзаланы С., Тангаласында, 8. *Аныуар тёшекден къопхунчу, арбаз жылаудан, сыйытдан толду.* Кацийланы Х., Мухаммат, 9.

■ **Сыйыт эт** Оплакивать, рыдать / Ёлгеннге жыла. *Зулийхат, жылап, сарнап, Алайда сыйыт*

этди. Кюню къарангы болуп, Ол атасына жетди. М ё ч ю л а н ы К., Сайлама чыгъармалары, 202. *Жазыкъ Зарий сыйыт этип жылады, Къазболатны жюрегинден къаргъады.* Э т е з л а н ы О., Нарт къаланы хапарлары. *Сыйыт этдирген къара кюн, Жерни кюйдюрген къара кюн.* М ё ч ю л а н ы К., Сайлама чыгъармалары, 90.

СЫЙЫТЛЫКЪ *ат.* Горе / Жылаулукъ, ачыу, жарсыу. *Эл бла кёрген байдамлыкъ, элсиз кёрген сыйытлыкъ.* (Н а р т сёз.) *Урушну оту кёплеге сыйытлыкъ сынатханды.*

■ **Сыйытлыкъ бол** Умереть / Ёл. *Хасан, таудан кетип, сыйытлыкъ болду.*

СЫКЪ *эт.* **1.** Выжимать, отжимать / Къысып ичинден суу неда башха суусун зат чыгъар. *[Жолоучула] кийимлерин сыгъып, жангыдан кийдиле.* Х у б и й л а н ы О., I, 157. *Къойчула уллу къазан бла бир сютге мая къуюп, ол тутса, хуппегисин къоллары бла сыгъып бышлакъ этиучюлерин биледи.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Тау къушла, 66. *«Ташны сыкъсам, къан чыгъарыма»,– деп, тургъан бир жаш [Рамазан], жугъутурча, аллына бара тургъанлай, журча ызына уа къалай къайтсын.* С е м ё н л а н ы А., Жазыу айла, 41. // *кёч.* Выжимать (*сказать что-л. с трудом*) / Бир затны къыйналып неда сюймей айт.– *Къыралгъа эт сатыучу планын толтурсакъ, мал саны пландан аз боллукъ эди, – деп, Алий, сюймегенча, сыгъып айтды.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 73. – *Сабийле, «Жамал деп» сизни бла жашчыкъ турамыды? – деп, бир къаты затдан къарылгъанча, Ибрахим ауазын кючден сыгъып чыгъарды.* К ъ у л и й л а н ы Х., Эгизле, 30. *Терслик кёргенлей танып, къоялмайын кёзбауну сыкъгъанды: «Энди жаным къолуна тюшдюжауну!».* «Шуёхлукъ», № 29, 80. // Выжимать, лить, проливать (*слёзы в связи с душевными переживаниями*) // Жюрегинг къыйналып, къайгъырып жыламукъла тёк. *Ары [Бызынгыгъа] жолну кесдиле санга [Казимге] Бир болуп зорлукъ бла ёлюм. Къарайма кёз жашымы сыгъа, Холамгъа, Бызынгыгъа келип.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Чумла къызарадыла, 221. *Ол сагъышла [къойланы къутхарама деп ырхыгъа батхан Османны юсюнден] Жамийлятны кёзлеринден, сыгъып, жыламукъларын агъызадыла.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 165.

2. Откачивать (*мёд из сотов*) / Бал таракъладан балны бал сыкъгъыч бла чайкъап ал. *Анабыз а аладан [бал таракъладан] алтын бетли балны сыкъгъанын мен кёп кере кёргенме.* «Шуёхлукъ», № 3, 90.

3. *кёч.* Бояться, страшиться / Биреуден, бир затдан къоркъ. *Кёп ууакъ миллетледен да къызыл къушла чыгъадыла. Аладан къоркъуп жаула да сыгъадыла.* Т е м м о л а н ы Х., Хорлауну жырлары, 42. *Токъмакъ къуллукъчудан сыкъса да, Ыйналукъну сатаргъа сюймейди.* Т о л г ъ у р л а н ы З., Эрирей, 73.

СЫКЪДЫР *понуд. от* **сыкъ** / Сыкъ дегенни *къатланыучу айырмасы. [Алий:] Къумукълуну сыкъдырып, экибизге да чурукъла ишлетир эдик.* Э т е з л а н ы О., Тарда, 229. *Асыры къызгъанчдан къатынына бышлакъ сыкъдырмайды.* К ъ а г ъ ы й л а н ы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 86. *Къарындашлыкъ шуёхлукъну кючю, Ташдан сют сыкъдырып алагъа, Бийикге элтеди кюндюз, кече, Узакъда ауушла агъара.* «Коммунизмге жол», 1972, № 257.

СЫКЪДЫРТ *понуд. от* **сыкъдыр** / Сыкъдыр дегенни *къатла-*

ныучу айырмасы. Суу быстырланы сыкъдырт. Жауну сыкъдырт.

СЫКЪДЫРТЫУ *и. д. от* **сыкъдыр** / Сыкъдырт дегенден *этим ат. Бышлакъ сыкъдырыу. Бал сыкъдырыу. Кийимлерин сыкъдырыу.*

СЫКЪДЫРЫЛ *страд. от* **сыкъдыр** / Сыкъдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Сыкъдырылгъан кёгет суула шышалагъа къуюладыла.*

СЫКЪДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сыкъдырыл** / Сыкъдырыл дегенден *этим ат. Кийимни сууу сыкъдырылыу. Бышлакъны хуппегиси сыкъдырылыу.*

СЫКЪДЫРЫУ *и. д. от* **сыкъдыр** / Сыкъдыр дегенден *этим ат. Ташдан суу сыкъдырыу. Жауну сыкъдырыу.*

СЫЛ *эт.* 1. Разрезать (*на равные части, напр. арбуз, хычыны*) / Бычакъ бла узун-узун кес, жыр. *Маржан шкафдан акъ боялгъан сахан табакъны алып, хычынны бычакъ бла эки сылды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 244. *Къолан, сууукъ харбызланы сыладыла бычакъла, Гебен тюбюн къызартадыла къара урлукълу таракъла.* «Жилтинле». *Мухажир ётмекни баш къабугъун бычакъ бла сылып, жазгъан къагъытчыгъын ары сугъуп, биягъы газетге чырмады.* «Ленинни байрагъы».

2. Сделать надрезы, полосовать (*на мясе для соления или вяления*) / Этни, тузларгъа неда къакъларгъа деп, бычакъ бла кесип, жыр. *Атам юйретгенча, этни сылып, тузлап, кюнде къакъланырча эшикде аркъаннга такъдым.*

3. Рассекать, срезать, сносить (нанести рану или срезать часть тела) / Бир жютю зат бла жара сал неда бир кесегин кесип ал. *Урушда бычакъ сылып этин, Юзюлюп къалды эсе сан, Эр киши, жоймаз ючюн бетин, Чыдар, тёксе да къызыл къан.* «Толкъунла», 41. *Къан тамычыла агъадыла этден, Таукеллик шаушалмады бетден Жаш ёлюмюн [Зоя Космодемьянскаяны] къама бла сагъаллайдыла, этча сыла.* «Жилтинле», 89.

4. Бороздить / Баразала. *Сабан агъач жерни сылып бара эди.* ■ *«Кёремисе, къалажюк, къуйрукъну сылгъанча, [жерни] сылып барады»,– деп, атам къууана эди.* С. Фортунатова, Окъуу китап, 29.

5. Рассекать (*небо, туман, темноту и т. п. – о луне, самолете, факеле и т. п.*) / Баргъан, учхан заманда бир затны экиге айыргъанча, бёлгенча эт. *Адам улу жаратылып, эс къатылып [эсли болуп] келгенли ол [ай] келеди, кёкню сылып.* «Жарыкъ жолда», 11. *[Самолёт] сют уюгъанча тургъан булутланы къыппа-къыппа сылып-сылып атады.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 261. *Къарангыны от таякъла сылгъан кибик, Жарыгъы уа [отну] ёмюрлени жыргъан кибик.* Байчорланы С., Отубуз, 39.

СЫЛА *эт.* 1. Гладить (*напр. волосы на голове, бороду, усы*) / Чачынгы, сакъалынгы, мыйыкъларынгы д. а. к. затынгы къол аязынг бла, бармакъларынг бла д. а. к. зат бла тюзет, сыйдамла. *Башын акъырын кётюрюп, къундуз кибик, къара мыйыкъларын сылап, Къонакъ жютю кёзлери бла [жыйылгъанланы] барыны да бетлерине къарады.* Шауаланы М., Мурат, 165. *Кёпню кёрген, кёп къыйынлыкъланы сынагъан Аслан башын энишге тутуп, сакъалын сылады.* Хубийланы О., Аманат, I, 139. *Бир бирде [Жамийлят] кюзгюге къараса, кекеллерин сылайды, мыдах ышарады.* Кацийланы Х., Тамата, 211. // Гладить (*части тела*) /

Биреуню, бир затны аркъасын, сыртын, бетин, къолун, санын неда башха затын бир тюрлю сезиминги хайырындан ышы. *Ол [киши] къолу бла жаякъларын сылай кетди да, ныгъышдагъыла тынгылашханда, кюлюп башлады.* Толгъурланы З., Эрирей, 18. *Ханбий бозадан кёпген быдырын сылай, юйдегилеге къарады.* «Шуёхлукъ», № 1, 82. *«Алыкъын сёкген чыкъмай турады», – деди Асхат, онг къолу бла жумушакъ креслону тайанчагъын сылай.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 169.

2. *кёч.* Тереть (*глаза*) / Кёзлеринги къол тышынг бла уу, ышы. *Бир заманда Ибрахим аягъына чыгъана кирип, тохтагъанча болду. Эки кёзюн къол тышлары бла сылады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 39.

3. Разглаживать, расправлять / Бир затны жыйрыгъын, бурушун, тюз болмагъан, тозурагъан жерин къолунг [къолларынг] бла тюзет, сыйдамла. *Буршу конверни сылап тюзет.* ■ *Аны [жабыуну] Айшат стол юсюне жайды, сылады, сыйпады, тюзетди.* «Шуёхлукъ», № 54, 29. *Жамийлят къара тёбен жанын суу бла сылап, чилле чындайларын ёрге тартды.* Кацийланы Х., Тамата, 27.

4. Поглаживать, массажировать (больное место) / Ауругъан, ачыгъан жеринги ышы. *Киши ауругъан бутларын сылайды.* ■ *Чыкъды догъура – жыладым, Къашым къызарды – сыладым.* «Коммунизмге жол», 1970, № 180. *Жамийлят, билдирмей, бауыру болгъан жерни бир-эки кере сылады.* Кацийланы Х., Тамата, 197.

5. Вытирать (*напр. пыль, пот*) / Сюрт, сыйпа. *Аминат кюбюрню башында букъуну жумушакъ бушлукъ бла сылап, ёрге ачды.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 8. *Муратны Зурумну юйюне алып келгенлей, Абидат келип, Муратны мангылайын къол жаулугъу бла сылады.* «Малкъар халкъ жомакъла», 161.

6. Сделать гладким *что-л.* / Бир тюрлю амал бла сыйдамла. *[Нальчик] орамланы таш бла сыраса, асфальт бла сыйдамласа, сылайса.* Теммоланы Х., Хорлауну жырлары, 19. *Юртю суу, дауур этип, саркъады, Жырын жырлап, сыйдамлайды ташланы, Кече-кюн демей, сылап.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 222. *[Гебенле] эннген жерледе алысынны энишге сылап, ырхы ызча жол ыз къалады.* Кацийланы Х., Тамата, 217.

7. Пальпировать, ощупывать (*найти больное место, застрявшую пулю и т. п. в теле кого-л.*) / Биреуню этини ауругъан, кёпген, окъ тийген, окъ тохтагъан д. а. к. жерин къол аязынг, бармакъларынг бла тинтип тап. *Бакъгъыч жашны ауругъан жерин излей, кёкюрегин сылады.* ■ *[Осман Хажиретни] къолу бла битеу кёкюрегин сылап кёрюп, окъ тийген жерин тапмады.* Зокаланы З., Солуукюн, 84. *Хызыр Нухну жарасына, тынгылы къарап, сары от жакъды. Къолу бла сылай кетип, окъну тохтагъан жерин тапды.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 87.

8. Ополаскивать (слегка обмыть) / Бир затынгы аз-маз жуу. *Жашла аш юйде сапын тапмай, къолларын жангыз суу бла сылап, стол артына олтурдула.* ■ *Жагъаларын чырпы басхан, анга эришгенча, тардан чыгъып, тюзге къутулгъан тар суучукъну къатында тохтап, [Зауурбек] атха солуу алдырды, кеси да бетин суу бла сылады.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 29.

9. *кёч.* Оглядывать (*глазами что-л.*) / Кёзлеринг бла бир жерни аула. *Ол [Зауурбек], башын кётюрюп, тауланы кёзлери бла сылай келип, къарамын элге бурду.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 23.

10. *кёч.* Ударять, хлестать (*кнутом*) / Къамичи бла къаты ур, сюрт, сопакъла. *Къарашауай сабийлени орталарындан женгил чыгъар ючюн, Гемуданы къамичи бла, къамичи бла сылай эди.* «Нартла», 177. *[Жажы-Мет:] Бир мазаллы кёсе киши кийиз къамичини жел этдирип, сылады, мен да ол кече парий болуп, чалыгъа тагъылдым, ол а мени сатлыкъ юйдегим бла къалды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 253.

11. *кёч.* Полосовать (*бить, резать, оставляя на теле полосы*) / Биреуню, бир затны бир жерин къамичи бла уруп, жютю зат бла сыл, сызлыкъла эт. *«Къылычны, буруну боюн омуроуларымдан тебиреп, бел баугъа дери сыртымы энишге сылагъан эди,– ма бу тап андан къалгъанды»,– деди къарт.* Лайпанланы С., Жамболатны эмчек жашы, 37.

12. *кёч.* Ласкать (*кого-л.*) / Биреуге жумушакъ, сюйюп, эркелеп, ыйнакълап къара, ол сезимлеринги билдир. *Башын сылагъанны ит да биледи.* (Нарт сёз.) ○ *Азирет сабийчикни бурма чашчыгъын сылай, кесине къысды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 132. *Жумушакъды устазны къолу, Хычыуунду башынгы сыласа.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 39. *[Солтан Зекеге:] Сора мени ючюн Къараторну жалкъысын бир сыла.* Боташланы И., Пьесала, 164.

13. *кёч.* Ласкать (*доставлять приятное ощущение – о солнце, ветерке и т. п.*) / Биреуню кёлюнде ариу, асыулу сезим туудур. *[Къыз сюйген жашына:] Жаз аязчыкъ башынгы сылай, Сени ыйнакълай, биргебизгеди.* «Жилтинле», 93. *Энтда кёрдюм танг, кёгере, Нюр чакъгъанын. Къыз кёзледе насып болуп, ышаргъанын. Кюнню алтын бармакълары сылагъанын.* Къаракетланы Ю., Булутла, 23.

СЫЛДЫР *эт. понуд. от* **сыл** / Сыл дегенни *къатланыучу айырмасы. Харбызны сылдыр. Хычынланы сылдыр. Этни сылдыр.*

СЫЛДЫРЫУ *и. д. от* **сылдыр** / Сылдыр дегенден *этим ат. Этни сылдырыу. Бахчаны сылдырыу.*

СЫЛЫН *эт. страд. от* **сыл** / Сыл дегенни *зорлаучу айырмасы. [Сагъыт Харуннга:] Ким эсе да бу жараны къолу бла этмегенди. Не темир, не бычакъ жетгенди, ансы былай сылыныргъа амалы жокъду.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 83.

СЫЛЫНЫУ *и. д. от* **сылын** / Сылын дегенден *этим ат. Этни сылыныуу. Биреуню саны сылыныу. Жашны къаш башы сылыныу.*

СЫЛАМА *сыф.* Полный, вровень с краями / Толу, къыйырлары, кириши д.а.к. зат бла тенг. *Сютден сылама челек. Шорпадан сылама табакъ. Гагуладан сылама челек.*

■ **Сылама бол** наполняться (до краев) / Къыйырларына, киришине, жагъасына д. а. к. затына дери тол. *Чунгур суудан сылама болду. Аякъ бозадан сылама болду.*

■ **Сылама эт** наполнять до краев / Къыйырларына, киришине д. а. к. затына дери толтур. *Шапа чын аякъланы чай къуюп, сылама этди.*

СЫЛАН *эт. страд. от* **сыла** / Сыла дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашил чаллыкъ сыланады, Тенгизге жел ургъанча.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 154. *[Печорин:] Мен башымы кётюрюп къарадым: мени юйюмю башында къолан жыйрыгъы бла чачы да сыланып – керти да, жин кибик, бир къыз тура эди.* Ю. Лермонтов, Бизни заманны жигити, 88.

СЫЛАНЫУ *и. д. от* **сылан** / Сылан дегенден *этим ат. Башы сыланыу. Чачы сыланыу. Аркъасы сыланыу.*

СЫЛА-СЫЙПА *эт.* Ухаживать / Ариу, таза, тап тут. *Иги ишлеп, орден бла саугъаланнган, ишин билген, мал халына уста болгъан, кёп сынагъан, кёпню кёргген жигер малчы, эркелетип, сылап-сыйпап, ёсдюргенди.* «Жюрек жырлайды», 99. *Ийнекни тюбюне чачынгы-башынгы тюйюп чёкме да, сылап-сыйпап, ариу айта чёк.* «Алчыла», 87.

СЫЛАТ *эт. понуд. от* **сыла** / Сыла дегенни *къатланыучу айырмасы. Ахшы башын сылатыр, аман жанын къыйнатыр.* (Нарт сёз.) ❍ *Бир ийнеги сылатыргъа созады боюнун, Ма бири да андан алгъа жалайды къолун.* «Алчыла», 125. *[Жашчыкъ:] Чыкъды догъура – жылатды, Къашым къызды – сылатды. Эрикчикле жунчутдула, Ма къын къабыма сукъдула.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 42.

СЫЛАТДЫР *эт. понуд. от* **сылат** / Сылат дегенни *къатланыучу айырмасы. Башын сылатдыр. Аругъан жерин сылатдыр.*

СЫЛАТДЫРТ *эт. понуд. от* **сылатдыр** / Сылатдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Арыгъан бутларын сылатдырт.*

СЫЛАТДЫРТЫУ *и. д. от* **сылатдырт** / Сылатдырт дегенден *этим ат. Аркъасын сылатдырыу. Къолун сылатдырыу.*

СЫЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **сылатдыр** / Сылатдыр дегенден *этим ат. Сакъалын сылатдырыу.*

СЫЛАТЫУ *и. д. от* **сылат** / Сылат дегенден *этим ат. Атны сыртын сылатыу.*

СЫЛАУ *и. д. от* **сыла** / Сыла дегенден *этим ат. Сакъалны сылау. Суу бла бетин сылау.* ■ *Чалсакъал, гюлню сылауун къоюп, терен кючсюндю.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 4.

СЫЛГЪЫЧ I *сыф. къарач.* Стройный, статный / Субай, ариу битген. *Сылгъыч сюеги юсюне кийген жарыкъ кийимлерин ариу жарашдыра эди.* Семёнланы А., Жазыу айла, 53.

СЫЛГЪЫЧ II *къарач. хал. сёзл.* Стройно, статно / Субай болуп. *Аппа, сылгъыч битген адам, тёгерегине сымарлап къарайды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 64.

СЫЛДЫР *эт. понуд. от* **сыл** / Сыл дегенни *къатланыучу айырмасы. Этни сылдыр.*

СЫЛДЫРЫУ *и. д. от* **сылдыр** / Сылдыр дегенден *этим ат. Хуанны сылдырыу.*

СЫЛЖЫРА *эт.* **1.** Уходить, идти (*куда-л.*) / Бир жары кет, бар. *Бюгюнгю ишлени юсюнден кишиге да айтмазгъа Антоннга ант этип, Кочар юйюне сылжырады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 380. *[Акка тойгъа келгенлеге:] Бек ашыкъгъан эшик таба сылжырасын, Ашыкъмагъан эсин ийип, тынгыласын.* Семёнланы А., Жазыу айла, 114.

2. Проезжать, проходить (*через что-л.*) / Бир затны юсю бла ёт. *Ёхтем акъгъан акъ черекни [Басханны], Тап жанына тийсе да, Юсю бла сылжырайбыз шахарны [Тырнауузну] майданына.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 165.

3. Мчаться (*быстро, стремительно*) / Бек терк чап. *[Къарашауайны] Гемудасы кёз туурада сынчыкълайды, Ташада уа, лачынча, сылжырайды.* «Нартла», 166.

4. Бросаться, кидаться (*куда-л., на кого-л.*) / Бир затха, биреуге секир, атыл. *Жай кюнню къыздыргъанында, чыдаялмай, аскерчиле къызгъан гетенни исси тылпыууна тёзалмай, Терк деген суугъа бирембирем сылжырайдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 166. *Жылан кесини ауузун ачды да, чычханчыкъны юсюне сылжырады.* «Шуёхлукъ», № 54, 14.

5. Проходить (*о времени, днях*) / Кет, оз (*кюнлени, заманны юсюнден*). *Кюнле, мынчакъла кибик, ыйыкълагъа, айлагъа тизиле, бир бири ызындан сылжырай эдиле.* М. Горький, Ана, 31.

6. Плыть (*о солнце, луне*) / Жюз, бар (кюнню, айны юсюнден) / *Кёкню бетинде акъырын сылжырайды кюн.* ■ *Ай сылжырайды тауланы башлары бла.* «Жилтинле», 330.

7. Сползать (*о слезах по лицу, каплях дождя, снежинках со стекла, окна и т. д.*) / Адамны бети бла, терезени мияласына тийип, энишге учхала. *Жыламукъла жашны бети бла энишге сылжырайдыла. Жаун тамычыла терезени мияласына тийип энишге сылжырайдыла.* ■ *Къарчыкъла терезеге жумушакъ жабыша, тауушсуз энишге сылжырайдыла, кеслеринден сора мылы ыз къоя, эрийдиле.* М. Горький, Ана, 77.

8. Скользить (*о глазах, взгляде*) / Кёзлеринги, къарамынгы биреуню, бир затны юсю бла башхагъа, бир затха кёчюр. *Ачемейни кёзлери, жашны башы бла сылжырап, омакъ къабыргъа къурап тургъан къызлагъа таба къарадыла.* Сылпагъарланы С., Кёмеуюл, 111.

9. Пикировать (*о самолёте*) / Уллу теркликде баш энишге уч. *Аяз сагаллагъан жукъа акъ булутланы ичлеринден бир талай самолётла баш энишге сылжырадыла.*

10. Скрываться, ускользать, улизнуть (*откуда-л., от кого-л.*) / Бир жерден, биреуден, кёбюсюнде эслетмей, билдирмей, жашырын кет, жанла, къач, узай. *[Сарыбий Иваннга:] Мен санга уллу жумушум болуп келгенме. Кесинг билесе, бизни ызыбыздан къаты сюрюп тебиреген заманда биз башха жанына сылжыраргъа тюшеригин...* Этезланы О., Тарда, 114. *Ыйнал, суу тилей, бир юйге бурула тебирегенинде: «Сылжыраргъа умут этеди»,– деп, Къасай, аны ызындан ат бла чабады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 238.

11. Юркнуть, шмыгнуть (*куда-л.*) / Терк, биреуге эслетмезча къымылдау бла бир жерге кир, ташай неда къач. *Халжаргъа сылжыра. Киши юлкюле ичине сылжырады, бир кесекден агъачха къачды.* ■ *[Мёлехан бла Таужан] эшик юсюнде сёзге болуп тургъанлай, Ибрахим юйге чабып кирип, гёзенге сылжырады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 62. *[Базарбий] алайда бир кесек мурукку этип, жашын излеген сылтау бла ресторанга сылжырады.* Хубийланы О., Аманат, III, 27.

12. Увиливать, уклоняться (*от чего-л.*) / Хыйлалыкъ, амал-такъал, сылтау этип, бир затдан къутул, баш ал. *Ишден сылжыра. Жууаплыкъдан сылжыра.* ■ *Кесине тап тюшген жерде уа не сылтау бла да аны излемлерин толтурууда сылжыраргъа кюрешгенле тюбейдиле.* «Коммунизмге жол», 1974, № 22. *[Хажи-Батыр эфенди жыйылгъан адамлагъа:] Экинчиси: бизни буйругъубузгъа бой салмай, аскер борчундан сылжыраргъа умут этген болса, аны, бугъоу салып, Сибирьге жиберирге.* Боташланы И., Пьесала, 16.

13. *В форме деепр.* В сочетании с другими глаголами образует слож-

ные глаголы со значением способа действия / Этимчаны формасында башха этим бла келсе, къош этим къурайды эм ишни этилген амалын кёргюзтеди. *Сылжырап чыкъ. Сылжырап кет. Къурукъдан сылжырап тюш.*

СЫЛЖЫРАТ *эт. понуд. от* **сылжыра** / Сылжыра дегенни *къатланыучу айырмасы. Мыстафа дарий къумачны афендини къолундан сылжыратып, къабыргъасын дукъур эте, къоюнуна тыкъды.* Апаланы Х., Къара кюбюр, 175.

СЫЛЖЫРАТДЫР *эт. понуд. от* **сылжырат** / Сылжырат дегенни *къатланыучу айырмасы. Малланы бир жанына сылжыратдыла.*

СЫЛЖЫРАТДЫРЫУ *и. д. от* **сылжыратдыр** / Сылжыратдыр дегенден *этим ат. Тутмакъны тюрмеден сылжыратдырыу.*

СЫЛЖЫРАТЫУ *и. д. от* **сылжырат** / Сылжырат дегенден *этим ат. Юйден сылжыратыу.*

СЫЛЖЫРАУ *и. д. от* **сылжыра** / Сылжыра дегенден *этим ат. Ишден сылжырау.*

СЫЛЖЫРАШ *взаимн.-совм. от* **сылжыра** / Сылжыра дегенни *араш айырмасы. Ишден сылжыраш. Жыйылыудан сылжыраш. Ала жау аскерчиледен сылжырашдыла. Бир бирни ызындан ала (машинала) айбат сылжырашадыла, кёпюрню юсюнден ётюп, [къонакъла] Бизге жуукълашадыла.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 121.

СЫЛЖЫРАШЫУ *и. д. от* **сылжыраш** / Сылжыраш дегенден *этим ат. Ташагъа сылжырашыу. Дерсден сылжырашыу. Самолётланы баш энишге сылжырашыулары.*

СЫЛТАУ *ат.* Предлог, повод, причина / Чурум, амал. *Ашамаз ашынга сылтау кёп.* (Нарт сёз.) *Чора къызы Зубайданы сюйгенме, Сылтау тапмаз чырайыма, саныма, Заман тапмай къалмасам алыргъа.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Тёрт къойчу бирге, тилленнгенча: «Къойлагъа къараргъа керекди»,– деген сылтау бла къошдан чыкъдыла.* «Шуёхлукъ», № 50, 24.

■ **Сылтау эт** находить предлог, повод, причину / чурум, амал тап. *Бир арсар болма, Иги ишни бош болжалгъа салма, Сылтау эте.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 169. *Бандитле, бизни ажашдырыр сылтаула этип, мыллыкларын жалпакъ жанына атхандыла.* Этезланы О., Тарда, 158.

СЫЛТАУСУЗ I *сыф.* Беспричинный / Сылтауу болмагъан. *Сылтаусуз къой ёлмез.* (Нарт сёз.) *Сылтаусуз киши кесин ёлтюрмезлиги белгилиди.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 143. *Билмей тургъанлай, сылтаусуз мудахлыкъ келип къалады.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик, 31.

СЫЛТАУСУЗ II *хал. сёзл.* Безоговорочно / Сылтау этмей, артха созмай. *Жаш къартны сёзюн жерге тюшюрмей, аны тилегин сылтаусуз къабыл этгенди.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 114. *Коллективде ишлегенле кеслерини таматаларыны айтханларын сылтаусуз толтурадыла.* «Коммунизмге жол», 1980, № 78.

СЫЛТАУЧУ *ат.* Симулянт, притворщик / Сылтау этиучю адам. *[Комиссар:] Былайда керек-лигизни айтып алыгъыз, аскер къуллугъугъузну толтургъанда уа сылтаучу болмагъыз.* Хубийланы О., Аманат, I, 30.

■ **Сылтаучу болум** *грамм.* обстоятельство причины / бир затны сылтауун кёргюзтген сансыз член.

■ **Сылтаучу сёзлеу** *грамм.* наречие причины / бир затны не себеп, не мурат бла этилгенин кёргюзтген сёзлеу. *Окъуучула сылтаучу сёзлеулери болгъан айтымла къурайдыла.*

СЫЛХЫР *сыф.* 1. Больной вертячкой (*об овце*) / Жугъуучу мыйы ауруудан ауругъан (*къойну юсюнден*). *Бир сылхыр къой битеу сюрюню бузады.* (Нарт сёз.) *Сылхыр къой артда юркер.* (Нарт сёз.) ○ *[Хажибатыр Таубийге:] Сиз а патчахны «жигер» офицерлери, таматаларыгъыз да болмай, сылхыр къойла кибик, къайры болса жайылып къалгъансыз.* Боташланы И., Пьесала, 60.

2. *кёч.* Глупый, дурень / Акъылы мардадан кем болгъан. *Сылхыр адам.* ■ *Сылхырладан асыры толгъандан жер, Аны хорлайды жалан акъыллы эр.* Махтум-Кули, Назмула, 143.

3. *кёч.* Бессмысленный / Магъанасыз. *[Хасан] душманны сылхыр лозунгларын кече юй къабыргъаладан сыдыра эдинг, Юйюнге келтирип, кюйдюре печде, Жангы иш оюмлай олтура эдинг.* Отарланы К., Сайлама, I, 174. *Жашау сылхыр ёлюмге келеди, Жашау кючюне жокъду марда, Аны ёлюм женгмезин биледи, Дунияда кюн, акъыл да барда.* Отарланы К., Танг жулдузум, 84.

■ **Сылхыр бол** поглупеть, сойти с ума / тели, акъылсыз, акъылдан жарты бол. *Лакъырданы кертиге тергемегиз, Къарт сылхыр болгъанды демегиз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 154. **Сылхыр эт** одурачить, одурманить / тели, акъылсыз, жарты эт. *Сабий къызчыкъны башын тели этип къойгъандыла.* Ёзденланы А., Саният, 74.

СЫЛХЫРБАШ *сыф. къ.* **сылхыр II.** *Къыйынлыкъдан къачма, кесинги аяп, Къыйматсыз адамлагъа харамды хант, Сен керексиз оздурма кюнле, айла. «Сылхырбаш» дейди аллайлагъа халкъ.* «Шуёхлукъ», № 53, 34.

СЫЛХЫРЛАН эт. Дурачиться, прикидываться дурачком / Телилен, кесинги телича жюрют. *[Айыу] Сылхырлана, бир къужурча, Шо кёргенин къоркъутурча, Къолларын бетине урду, Мурулдады да шиш турду.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 112.

СЫЛХЫРЛАНЫУ *и. д. от* **сылхырлан** / Сылхырлан дегенден *этим ат. Жашны сылхырланыуу.*

СЫЛХЫРЛЫКЪ *ат.* Глупость, тупость, дурость / Акъылсызлыкъ, башсызлыкъ, телилик. *[Киштик итге:] Гая ауузунг тала билмез, Желге юргенден тоймазса. Сылхырлыгъынга ким кюлмез? Бир тынч къалкъыргъа къоймайса.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 74. *Адам жаш кезиуюнде сылхырлыкъ этерге да болур.* «Шуёхлукъ», № 5, 23.

СЫЛЫКЪ *сыф.* Отвратительный, безобразный / Бек эриши. *Юч башлы бир сылыкъ эмеген, созула, къыжырай, чыкъды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 186. *Налжан турду бир ыйыкъ, Эри да кирмыйыкъ, Адам къоркъур бир сылыкъ, Бек ичгичи, таркъылыкъ.* Шахмырзаланы С., Назмула, 45.

СЫЛЫКЪЛАН *эт.* Проявлять, безнравственность, хамить / Сылыкъ бол, сылыкълыкъ эт. *Жашны сылыкъланнганына алайдагъыла уллу айып этдиле.*

СЫЛЫКЪЛАНДЫР *эт. понуд. от* **сылыкълан** / Сылыкълан деген-

ни *къатланыучу айырмасы. Жаш кесин сылыкъландырады.*

СЫЛЫКЪЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сылыкъландыр** / Сылыкъландыр дегенден *этим ат. Башхаланы алларында кесинги сылыкъландырыу.*

СЫЛЫКЪЛАНЫУ *и. д. от* **сылыкълан** / Сылыкълан дегенден *этим ат. Ичгичини сылыкълануу.*

СЫЛЫН *эт. страд. от* **сыл** / Сыл дегенни *зорлаучу айырмасы. Эт сылынды. Харбыз сылынганды. Къой къуйрукъча, сылынады жети жылны семирген жер.* «Жюрек жырлайды», 249.

СЫЛЫНЫУ *и. д. от* **сылын** / Сылын дегенден *этим ат. Этни сылыныуу. Къуйрукъну сылыныуу.*

СЫЛЫТ *сыф.* Утомленный, изнуренный, измотанный / Арыгъанталгъан, кючю, къарыуу кетген. *Аякъ басхан жерин кёрмей, Бир бутакъгъа урду башын, жарды мангылайын, къашын. Къанга боялды акъ бети [Салийматны], Сезмеди аны сылыт эти.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 107. *[Джамаш] арыгъандан сылыт санларын кючден кётюре, тырнакълап, терлегенден сыртындан суу барып, юйге алай жетди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 139.

■ **Сылыт бол** утомиться, изнемочь, изнуриться / ары, тал. *Эшек, сылыт болуп, боюнун да хамутха сыдыртып келди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 319. **Сылыт эт** утомлять, изнурять кого / арыт, талдыр, кючюн, къарыуун ал. *Темиржан, атны дыгъы эте, чапдыра, жортдура, сылыт этгинчи юсюнден тюшмеди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 202. *Тынч кёрюнеди дурулау биченликни, Силдеп кёрсенг, сылыт этеди билекни.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 19.

СЫЛЫТЛАН *эт.* Утомиться / Сылыт бол *къ.* **сылыт.** *Ишчиле кёп ишлеп, сылытландыла.*

СЫЛЫТЛАНЫУ *и. д. от* **сылытлан** / Сылытлан дегенден *этим ат. Кёп ишлеп, санлары сылытланыу.*

СЫЛЫУ *и. д. от* **сыл** / Сыл дегенден *этим ат. Къакъ этиллик этни* сылыу.

СЫМАРЛА *эт.* Наряжать, украшать *кого-что* / Ариу кийиндир, айбат, омакъ эт. *Экинчи кюн тюлкю, юсюн-башын сымарлап, ханнга барады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 287. *Экскурсиягъа тебирер эрттенликде Эллен кесин сымарлайды, кийимлеринден сайлап киеди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 122.

СЫМАРЛА[2] *эт. къарач.* Испытывающе смотреть, приглядываться к *кому-чему*, наблюдать за *кемчем* / Эс буруп, сынчылап къара. *Мухаммат-Амин не бек сымарлап къарагъанында да, Ибрахимни бети тюрленди деп танымады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 49. *Хасан столну тёгерегинде олтуруп тургъанлагъа сымарлап къарады.* Дотдуланы Д., Жашлыкъны жолунда, 141.

СЫМАРЛАН *эт.* Наряжаться / Ариу кийин, кесинги омакъ, айбат эт, жасан. *Адамла ариу кийинип, сымарланып, къан тёгюп алгъан орденлерин, майдалларын ёшюнлеринетагъыполтурадыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 197. *Бийка,*

къызланы кёзлери къарасы деп, сымарланды. Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 174.

СЫМАРЛАНДЫР *эт. понуд. от* **сымарлан** / Сымарлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Къыз кесин сымарландырады.*

СЫМАРЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **сымарландыр** / Сымарландыр дегенден *этим ат. Киеуню сымарландырыу. Тойгъа барлыкъны сымарландырыу.*

СЫМАРЛАНЫУ *и. д. от* **сымарлан** / Сымарлан дегенден *этим ат. Къызланы сымарланыулары.*

СЫМАРЛАТ[1] *эт. понуд. от* **сымарла**[1] / Сымарла[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Алчы ишчиле байрамгъа кеслерин сымарлатып, жарыкъ кёллю барадыла.*

СЫМАРЛАТ[2] *эт. понуд. от* **сымарла**[2] / Сымарла[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол тасхачы нёгерлерин тёгерекге сакъ сымарлата элтеди.*

СЫМАРЛАТДЫР *эт. понуд. от* **сымарлат** / Сымарлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Школ ингирге барама деп жаш анасына кесин сымарлатдырады.*

СЫМАРЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **сымарлатдыр** / Сымарлатдыр дегенден *этим ат. Къонакъ отоуну сымарлатдырыу.*

СЫМАРЛАТЫУ[1] *и. д. от* **сымарлат**[1] / Сымарлат[1] дегенден *этим ат.*

СЫМАРЛАТЫУ[2] *и. д. от* **сымарлат**[2] / Сымарлат[2] дегенден *этим ат.*

СЫМАРЛАУ[1] *и. д. от* **сымарла**[1] / Сымарла[1] дегенден *этим ат. Кесин сымарлау. Ёлканы сымарлау.*

СЫМАРЛАУ[2] *и. д. от* **сымарла**[2] / Сымарла[2] дегенден *этим ат. Тёгерегин сымарлау.*

СЫМАРЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **сымарла**[1] / Сымарла[1] дегенни *араш айырмасы. Къызла кеслерин тойгъа сымарлашадыла.*

СЫМАРЛАШЫУ *и. д. от* **сымарлаш** / Сымарлаш дегенден *этим ат.*

СЫМАЧ *сыф. къарач.* Растяпа, болван, олух / Акъмакъ, сылхыр, тели, туумакъ. *Ол жаш сымач эди.*

СЫМПАЙ *эт.* **1.** Присмиреть, остолбенеть, пригорюниться / Шошай, тынч бол, сир болуп, къымылдамай къал. *Жаш сымпайып къалды. Сымпайып тур.*

2. Стоять (*об агрегате*) / Ишлемей, тохтап тур. *Агрегат, ишлемей, сымпаяды.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 166.

СЫМПАЙТ *эт.* **1.** Озадачить, огорошить *кого* / Биреуню абызырат, жунчут, болгъан затны иги ангыламай къалгъан халгъа келтир. *Сакъламагъан соруу бла сымпайт. Жаш айтхан сёзле мени сымпайтдыла.*

2. Оставить *кого* ни с чем / Биреуню ырысхысындан къурлай къой. *Тонаучула кишини ырысхысын битеу сымпайтдыла.*

СЫМПАЙТЫУ *и. д. от* **сымпайт** / Сымпайт дегенден *этим ат. Къоркъутуп сымпайтыу. Биреуню малларын сымпайтыу.*

СЫМПАЙЫУ *и. д. от* **сымпай** / Сымпай дегенден *этим ат. Бир сейирлик ишге къалып сымпайыу.*

СЫМПАЙЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сымпай** / Сымпай дегенни *араш айырмасы. Нек сымпайышып турасыз? – деп, сорду жаш нёгерлерине.*

СЫМПАЙЫШЫУ *и. д. от* **сымпайыш** / Сымпайыш дегенден *этим ат. Къызланы сымпайышыуларыны чурумун билдик. Биреуню ырысхысын сымпайышыу.*

СЫН[1] *ат эск.* 1. Туловище, тело, корпус, стан (*человека*) / Адамны тёммеги (тёнгеги), саны, битгени. *Жаш къызны субай сынына кёзюн алмай къарайды.*

2. Облик, внешний вид (*человека*) / Адамны тыш кёрюмю, чырайы, сыфаты. *Къызны сыргъасына къарама, сынына къара.* (Нарт сёз.) *Ызынгдан къарап турама, наным, сени чырайынга, сынынга. Бычакъчыкъ болуп илингей эдим Къама тюбюнгде къынынга.* «Малкъар халкъ жырла», 110.

СЫН[2] *ат* 1. Скульптура (*произведение*) / Адамгъа неда башха жанлы д.а.к. затха ушатылып ишленнген скульптура чыгъарма. *Таш сын. Кёнделен боюнунда урушда ёлген кёнделенчилеге жораланып аскерчини сыны салынгганды.* ■

2. Памятник (*напр. исторический*) / Эрттегили культурадан сакъланнган зат. *Ала [кешенеле] ётген ёмюрню къайгъылы кезиюнден къалгъан сынладыла.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 16. *Ол, ары-бери ётгенлеге ёлгенлени эслерине тюшюре, мыдах къарайды. Дуния борчлуду анга [аскерчиге] сын салыргъа алтындан.* Отарланы К., Дуния эрттени, 182.

3. *къ.* **сын таш.** *Ибрахим, элни къыйырына чыгъып, чегет тюбю тюзде кимни эсе да бир эртте салыннган сынына таянып тохтады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 148. *Жюнюс а, оноу этип, керти таулу къабырча, хуна тёбе къалатып, баш жанына да сын орунна бир боз чукуй ташны сюеди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 96.

■ **Сын таш** надгробие, надгробный памятник / *Къабырны башына салыныучу таш неда агъач. Къабырны белгиси сын таш.* (Нарт сёз.) *Шахмырзаны назмусу алагъа [зор бла эрге берилип, кеслерин жойгъан къызлагъа] сын таш болсун, Сау дунияда тиширыу Насыплы жашау алсын.* Шахмырзаланы С., Назмула, 46. *Амма, не файда, оба сын ташы, Къучакъласанг да жукъ билмез. Къабыр ичинде бир жукълагъаннга, Не зат айтсанг да эшитмез.* «Шуёхлукъ», № 6, 46.

♦ **Сын бол** замирать, остолбенеть / сын къат, къымылдамай сюел. *Поэт къарагъан эди анга [садакъачыгъа], сын болуп, Кёпню кёрген кёзле ачыудан толуп.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 117. *Гыжы арбазында не ары, не бери тепмей, сын болду.* Хубийланы О., Дерт, 83.

♦ **Сын къат** *къ.* **сын бол.** *Самат биягъы ушкогуну юсюне сын къатып, тилин да аз-маз чыгъарып, марайды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 289. *Хар ким тургъан жерлеринде сын къатып, Хамызатны аллында бир уллу терсликлери болгъан кибик, сёлешалмай турдула.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 203.

СЫН[3] *эт.* 1. Ломаться, сломаться, разбиваться / Эки неда андан кёп кесекге бёлюн, ууал (*сау затны юсюнден*). *Сыннган гыржын жабышмаз.* (Нарт сёз.) *Балличик сынып турады арбазда. Бек жар-*

сыдым аны алай кёргенде. Биз аны орнатхан эдик бир жазда, Дунияда уруш болмагъан бир кюнде. Отарланы К., Сайлама, I, 94.

2. Приходить в неисправность, выходить из строя / Бузул, жарамазча бол. *Ол пианинону киши сокъмагъаны себепли, Алик аны сыннган зат сунуучу эди.* «Шуёхлукъ», № 38, 70.

3. *кёч.* Сломиться; пережить душевный надлом / къач, чыкъ (*жюрекни, кёлню юсюнден*). *Сагъыш эте келип, Валерий кёлю сыннганын, жунчугъанын сезди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 142. *Жюрек бир сынса, аны орунуна салгъан бек къыйын болур.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 224.

4. Стихать, утихать / Селей, аз бол. *Жай чилле чыкъгъанлы, кюнню иссилиги сыннганды.* Хубийланы О., Адамла, 30. *Тура туруп, сынды суукъ, жазгъы кюннге ачды эшик, жангур тохтап, чыкъды гугук.* «Жанкъылыч», 32.

СЫНА *эт.* **1.** Испытывать (*качество, свойство, пригодность чего-л. к чему-л.*) / Бир затны агъачлыгъын, шартлыгъын, чыгъымын сына. *Жангы тюрлю машинаны сына. Учуучу аппаратланы моторларын жерде сынап ётдюредиле.* // Испытывать (*новое лекарство на ком-л.*) // Жангы дарманны жарарыгъын-жарамазлыгъын, къоркъуусузлугъун биреуде кёр. *Бакъгъыч (врач) кеси чыгъаргъан дарманны адамгъа къоркъуусузлугъун, файдалыгъын кесинде сынады* // Испытывать (*качество, характер и т. п. у кого-л.*) // Биреуню агъачлыгъын, къылыгъын, этимлилигин д.а.к. затын билир ючюн аны халына ишине, кесин жюрютгенине къара. *Акъылын оюмун сынамай, алданмагъыз ариулагъа.* ■ *Тенгинги къыйынлыкъда сына.* (Нарт сёз.) *Колхозда баш бурмай ишлеген, тенглик тута билген Ахмат жашауда кёплени сынагъанды.* Хубийланы О., Адамла, 25. *[Жашладан] саудюгерчиликни уста жюрютюп, башын къайсы иги тутарын сынап билир ючюн, бай [жашларыны] ючюсюне да экишер шай бергенди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 280.

2. *кёч.* Пережить, перенести, выстрадать, испытать *что* / Жашауунгда, ишде, къыйынлыкъ, бушуу, насып, къууанч д.а.к. зат кёр. *[Къыз:] Не къыйынлыкъ, не учузлукъ Къалмады мен сынамагъан.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 35. *Таула, мен бушуу да сынадым, Жашауну бир къыйын ёрюнде.* Бабаланы И., Жетегейле, 46. *Ол кезиуню ичинде кёп ахшылыкъ, игилик сынадым.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 44.

3. Пробовать (*на вкус, есть, пить и т. п.*) / Татып кёр, ичип, ашап кёр. *[Къонакъ Мазаннга:] Кёп тансыкъ болурма Бу айранны сынап.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 103. *Ичип, сынап суулларын [араплыла Минги тауну], Дарманлыгъын кёрдюле: «Дарман, саулукъ суу!» – деп, уллу акъыл бёлдюле.* Шахмырзаланы С., Назмула, 29. *[Къуртха къызгъа:] Сау бол дерсе, [алманы] ашасанг, бал татыуун сынасанг»,– былай айтып, жанлап кетеди акъыртын.* «Жанкъылыч», 160. // Пробовать (*напр. пасти овец*) / Бир ишни этип кёр (*юлгюге, къойланы кютерге*). *[Мазан Ёрюзмекге:] Бек уллу жашынг барды, тынч эсе ол да бир сынасын [къойланы кютюп]!* Залийханланы Ж., Тау къушла, 69. // Попробовать (*приготовить блюдо из чего-л.*) / Бир затдан бир тюрлю ашарыкъ этип кёр. *Шорпа этип сынагъыз Андан [хобустадан] къошуп, биширип. Бахчалада салыгъыз, Тизгин-тизгин тюшюрюп.* Шахмырзаланы С., Назмула, 218.

4. Испытывать, пробовать (*силы, знания, способности и т. п. в чём-л.*) / Кючюнгю, билиминги, фахмунгу хайырланып кёр (бир ишде). *Хорлатмай иссиликге, Ёз кючюмю сынай эдим.* «Коммунизмге жол», 1971, № 139. *[Жамийлят жашха:] Андан [агрономну жерин даулагъандан] эсе сен бригаданы ал да, къарыуунгу, билиминги да анда сына.* Кацийланы Х., Тамата, 39.

5. *кёч.* Наблюдать за *кем-чем* / Кёл салып, эс бёлюп къара, жютю къара. *Сынап къарагъан жашны акъсагъанын ангыларыкъ эди.* ■ *Сынап къарасанг, эр кишилени сатып кетерик тиширыула табарыкъса,– деди Джандет.* Хубийланы О., Аманат, I, 121.

6. *кёч.* Пытаться, стараться *(что-либо узнать, выведать)* / Биреуню, бир затны юсюнден биреуге бир жукъ айтдырыргъа, бир зат билирге кюреш. *[Шураны] не бек сынадым эсе да Батырны юсюнден сагъындыралмадым.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 78.

СЫНАЛ *страд. от* **сына** / Сына дегенни *зорлаучу айырмасы. Ишде сынал. Керти кюнде сынал.* ■ *Сыналмай тулпар танылмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Сыналыр затла бары сыналдыла, Жашау бизге берир юлюшюн берди.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 43.

СЫНАЛЫУ *и. д. от* **сынал** / Сынал дегенден *этим ат. Жаш ишчини биринчи сыналыуу. Кишиликни сыналыуу.*

СЫНАМ *ат* **1.** Испытание / Этип, болдуруп, бардырып кёрген зат. *Айхай, таш да тёзмез дерча сынамлагъа чыдадыкъ.* Отарланы К., Танг жулдузум, 49. *Он бир жылны ичинде фахмулу тиширыу сатыу-алыу ишде бай сынам алгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 56.

2. *къ.* **сынау**[1]. Алчы сынам. *Жашау сынам. Сынам бла алыш. Аны эл мюлк ишде сынамы уллуду.*

3. *В позиции определения:* опытный / Сынам бла байламлы. *Тамбла школну сынам участкасына барлыкъбыз.* Ортабайланы Т., Октябрьны саугъасы, 21.

СЫНАМЛЫ *сыф. къ.* **сынаулу.** *Сынамлы адам.* ■ *Цехни сынамлы ишчилери жаш тёлюню юйретиуге да уллу акъыл бёледиле.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 106. *Бёлюмню жети къой сюрюую барды да, аланы барысы да сынамлы, къолларындан келлик малчыланы жууаплылыкъларындадыла.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 62.

СЫНАМСЫЗ *сыф.* Неопытный / Сынамы болмагъан; антоними: сынаулу. *Сынамсыз сабий.*

СЫНАМСЫЗЛЫКЪ *ат.* Неопытность / Сынамы болмагъан адам. *Алай а жашлыкъны сынамсызлыгъы бла поэзиягъа чыртда келишмеген затланы айыра билирге керекди.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 14.

СЫНАМЧЫ *ат.* Испытатель / Бир затны агъачлыгъын, хайырланыргъа жарагъанын тинтиучю, сынаучу адам. *Самолёт сынамчы. Машиналаны сынамчы. Приборланы сынамчы.*

СЫНАТ *эт. понуд. от* **сына** / Сына дегенни *къатланыучу айырмасы. Биз алыкъын билмейбиз къадар бизге неле сынатырын къыйын жолда. Дунияда киши туумайды ёлмезге. Эрле ёлюмю – ушкок от жалында.* Отарланы К., Сайлама, I, 76. *Жашау кёп затны сынатыр, кёп затха юйретир.* Кацийланы Х., Мухаммат, 22.

СЫНАТДЫР *ат понуд. от* **сынат** / Сынат дегенни *къатланыучу айырмасы. Зауукълукъ сынатдыр. Атны сынатдыр.*

СЫНАТДЫРЫУ *и. д. от* **сынатдыр** / Сынатдыр дегенден *этим ат. Къыйынлыкъ сынатдырыу. Зауукълукъну сынатдырыу.*

СЫНАТЫУ *и. д. от* **сынат** / Сынат дегенден *этим ат. Ачлыкъ сынатыу. Къууанч сынатыу.*

СЫНАУ[1] *ат* **1.** Опыт / Адамны жашауда алгъан билими, усталыгъы бары да бирге. *Алчы сынауну ишге сингдириу. Устаз кесини бай сынауун, билимин, фахмусун таулу къызгъа къызгъанмай бергенди.*

2. *В позиции определения:* опытный / Сынаула бардырыуда хайырланыучу. *Сынау участка. Сынау дерс. Сынау бахча. Сынау станция сюрюрге онг болмагъан тёш жерлени хайырланыу жаны бла да кёп ишлени тамамлагъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 134. ■ **Сынау иш** контрольная работа / окъуучула билимлерин ачыкълар ючюн жазып толтыруучу жазыу иш. *Четвертьни ахырында школда сынау ишле бардырыладыла.*

СЫНАУ[2] *и. д. от* **сына** / Сына[1] дегенден *этим ат. Жангы аппаратны сынау. Адамны ишде усталыгъын сынау. Ядро сауутну сынауну тохтатыу.*

СЫНАУЛУ *сыф.* Опытный / Сынау[1] (*1-чи магъ.*) болгъан. *[Анна:] Аслан жаланда командир болуп къалмай, сынаулу подпольщикди, акъыллы агитаторду.* Боташланы И., Пьесала, 72. *Айланы, кюнлени биринде тамата инженерлерибиз, сынаулу къурулушчула ишибизни болушуну юсюнден сёзню башладыла.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 36.

СЫНАУЧУ *ат.* Испытатель / Сынау бардырыучу, тинтиучю. *Чабдарланы Ибрагим СССР-ни самолёт сынаучу махтаулу лётчигиди.* «Шуёхлукъ», № 55, 86. *Училищеде жашла бла къызладан юлгюге приборла сынаучуланы, слесарланы, сварщиклени, токарланы айтыргъа боллукъду.* «Коммунизмге жол».

СЫНАШ *ат взаимн.-совм. от* **сына** / Сына дегенни *араш айырмасы. Алф Ёрюзмек нарт учагъа келгенди: «Садакъ атып сынашайыкъ»,– дегенди, Демлешиуге уллу къоркъуу бергенди.* «Нартла», 33. *[Къуш бала чибиннге:] Ауур сёзле кёп айтдынг, Жууап бермей жарамаз, Хыны бла сынашыр эдик, Дуния кёз тап къарамаз.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 84.

СЫНАШЫУ *и. д. от* **сынаш** / Сынаш дегенден *этим ат. Баям, сынашыуну ахыр кезиую жетгенди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 97. *Гёжефлени сынашыулары башланды.* (Фольк.)

СЫНДЫР *эт.* 1. Ломать, разбивать *что* / Эки неда андан кёп кесекге бёл, ууат (*сау затны*). *Жумушакъ сёз къаты таякъны сындырыр.* (Нарт сёз.) *Акъыллы ишин тындырыр, тели аягъын сындырыр.* (Нарт сёз.)

2. *кёч.* Унизить *кого*; обидеть, ранить *кого* / Намысын тюшюр, учуз эт. *[Эрге чыкъгъан къызларына жуукълары:] Хорлатма сен, тебиннгенни кёзюн ал. Сёлешгенни сен ауузундан сёзюн ал,– деп, Ахлулары фитна отну жардырырла, «Къарауаш»,– деп, апсынларын сындырырла.* Будайланы Х.,

Алтын тау, 47. *Мурат да кеси намысын сындырмай, къолуна бычагъын алып, эшикге чыгъаргъа къобады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 163.

СЫНДЫРТ *эт. понуд. от* **сындыр** / Сындыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Къошдан юйге эндирген заманда, баш энишге эмилик ёгюзлеге боюнсханы, чомачаланы сындыртып, жаргъа къуюлгъанын Назбий эсине тюшюрдю.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 126. *Келтирген эди тау гюллени-къызланы, Намысларын сындыртыргъа аланы.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

СЫНДЫРТЫУ *и. д. от* **сындырт** / Сындырт дегенден *этим ат. Базукну жашлагъа сындыртыу. Машинаны сындыртыу.*

СЫНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **сындыр** / Сындыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Тешикни аллында сындырылып жыйылгъан буз гыртла.* «Шуёхлукъ», № 59, 72.

СЫНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сындырыл** / Сындырыл дегенден *этим ат.*

СЫНДЫРЫУ *и. д. от* **сындыр** / Сындыр дегенден *этим ат. Мияланы сындырыу. Къазыкъны сындырыу. Адамны сындырыу.*

СЫНЖЫР *ат* **1.** Цепь (*ряд металлических звеньев, продетых одно в другое*) / Бир бирине илиндирилген талай темир тогъай. *Тыпыр сынжыр. Чоюнну сынжыргъа тагъыу.* ■ *Келир болса, къыл кёпюрден тизилир, кетер болса, темир сынжыр юзюлюр.* (Нарт сёз.) *Юйдеги урушса, сынжыр къурушуучу болур.* (Нарт сёз.)

2. Цепь (*ряд гор*) / Бир бири ызындан тизилген таула. *Сынжыр таула кенгнге этек жаядыла, Эринлерин чюйюредиле къаяла.* Къаракетланы И., Сайламалары, 11. *Сезимле тудура, Эсинги бёлдюлеми Сынжыр тауланы башлары, бу къарла?* Байчораланы С., Отубуз, 21.

3. Цепь (*ряд предметов, расположенных в линию*) / Бир бириндан узакъ болмай тизилген затланы сатыры. *Ол фашист танкала уруп келедиле, Сынжырла кибик, тизилип.* «Малкъар халкъ жырла», 228. *Тизилип, сынжыр болуп, баргъан машиналагъа кёзюм къарайды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 19.

СЫНЛЫ *сыф.* Статный, стройный / Субайлы, чырайлы. *Сынлы жаш. Сынлы тиширыу.*

СЫНЛЫЛЫКЪ *ат.* Статность, стройность / Субайлыкъ, чырайлылыкъ. *Къызны ариу сынлылыгъы кимни да кесине, мукъладисча, тартады.*

СЫНСЫ *эт.* **1.** Скулить / Узун созуп ынычхагъан тауушэт (*итни, бёрюню д. а. к. жаныуарланы юсюнден*). *Не эсе да бир тарыгъыуун айтырыкъча, ит аз-аз сынсыйды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 394. *Маске затмы сезди, жукъму эшитди – дунияны дауургъа алдырады, кеси кесин кесдиреди, сынсыйды.* Кацийланы Х., Тамата, 121.

2. *кёч.* Хныкать, плакаться, жалобно выражать недовольство чем / Жыла, жыламсыра, сытыл. *Ёлюп дуниядан кетсем да, анам, Мен сынсый жерге кирирме.* «Малкъар халкъ жырла», 177. *Къачар онг тапмай ёлюмден жаула сынсырла, улурла.* Бабаланы И., Жетегейле, 112.

СЫНСЫЗ *сыф. къарач.* Невзрачный / Чырайы, кёрюмю болмагъан. *Сынсыз жаш.*

СЫНСЫТ *эт. понуд. от* **сынсы** / Сынсы дегенни *къатланыучу айырмасы. Эсде тутугъуз нартланы сёзюн, Эр согъушмайын танышмаз. Къутургъан итни ауузундан уруп сынсытмасанг, тохтамаз.* (Фольк.) *Халкъым узакъдан келген факыраны ыразылыгъын алмай жибермегенди, тоба, калак итни таш бла уруп сынсытханын кёрмегенме.* Толгъурланы З., Эрирей, 196.

СЫНСЫТДЫР *эт. понуд. от* **сынсыт** / Сынсыт дегенни *къатланыучу айырмасы. Итни сынсытдыр.*

СЫНСЫТДЫРЫУ *и. д. от* **сынсытдыр** / Сынсытдыр дегенден *этим ат.*

СЫНСЫТЫУ *и. д. от* **сынсыт** / Сынсыт дегенден *этим ат. Итни сынсытыу.*

СЫНСЫУ *и. д. от* **сынсы** / Сынсы дегенден *этим ат. Элни къыйырында, Дауумханланы арбазда, парий сынсыу эшитиледи.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 79.

СЫНСЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сынсы** / Сынсы дегенни *араш айырмасы. Бёрюле сынсышадыла.*

СЫНСЫШЫУ *и. д. от* **сынсыш** / Сынсыш дегенден *этим ат. Итлени сынсышыулары.*

СЫНСЫУУКЪ *сыф.* Плаксивый / Сынсып, тарыгъып туруучу.

СЫНТЫЛ *эт.* Вялый, утомленный, слабо чувствительный / Арыгъан, тыннган, сезими аз болгъан. *Мен туугъан жеримде жолоучума, сынтылды жюрекни жарасы. Отарланы К., Сынла, 40. Дауумханны санлары сынтылдыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 20.

■ **Сынтыл бол** утомиться, стать малочувствительным / ары, тын, аз сезимли бол. *Жашны жюрек жарасы сынтыл болду.* Отарланы К., Сынла, 48. *Юйдегили болуп, атасы алай сюйюп къошулгъан колхозда аты махтау бла айтылып башлагъанда, аны окъумай къалгъан ачыуу сынтыл болады.* «Шуёхлукъ», № 61, 57.

СЫНТЫЛЛАН *эт. къ.* **сынтыл** бол. *Ол олтуруп сынтылланнган къолларын тобукъларына салып, бираз солуду.*

СЫНТЫЛЛАНЫУ *и. д. от* **сынтыллан** / Сынтыллан дегенден *этим ат. Жюрегинг къыйналып, санларынгы сынтылланыулары.*

СЫНТЫЛЛЫКЪ *ат.* Утомленность, вялость, слабочувствительность / Сынтыл хал. *Жашны санларын сынтыллыкъ бийледи.*

СЫНЧЫ *ат* **1.** Наблюдатель, разведчик / Тасха билир ючюн биреуге неда бир затха ышанлап къарагъанлай туруучу адам. *Элде айланнган сынчы болур, агъачда айланнган хынчы болур.* (Нарт сёз.) *Жаралы болуп, къайын талада жатаса, Къанлы бийле сынчыла иедиле санга. «Ёлгенмиди, кёрюгюз барып», – дейдиле.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. *В позиции определения:* пытливый, любознательный / Хар нени билирге сюйген. *Сынчы адам – намыслы.* (Нарт сёз.) *Алдагъы токъ жашны къара сакъалы жетсе да, къалын зыбыр тюгю чырайын бузмайды, сабыр къарамлы сынчы кёзлери гынттылы жылтырайдыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 58.

СЫНЧЫКЪ *ат вет.* Болезнь лошади / Ат ауруу.

СЫНЧЫКЪЛА [1] *эт. къ.* **сынчыла** / Сынчыкъларгъа ийилгенле къайтдыла. *Ала: «Эл ырахат жукъ лайды»,– деп, айтдыла.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Командир къауум солдатны алгъа жиберди. Ала сынчыкълайдыла ныхытны.* «Шуёхлукъ», № 19, 69.

СЫНЧЫКЪЛА [2] *эт.* Ковылять, прихрамывать / Акъсап атла. *Гемуда, туурадан ташайгъынчы, сынчыкълай, жантая барды, алай тёбе артына аугъанлай а, жулдуз учханча тебиреди.* Тёппеланы А., Къарашауай бла Ёрюзмек, 9. *Кечеги таза хауада эркин солуй, аягъындан сынчыкълай келген жолоучу элни туурасында тохтады.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 78.

СЫНЧЫКЪЛАТ [1] *эт. понуд. от* **сынчыкъла** [1] / Сынчыкъла [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жауну сынчыкълат.*

СЫНЧЫКЪЛАТ [2] *эт. понуд. от* **сынчыкъла** [2] / Сынчыкъла [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Атны, ташсындырып, сынчыкълат.*

СЫНЧЫКЪЛАТЫУ [1] *и. д. от* **сынчыкълат** [1] / Сынчыкълат [1] дегенден *этим ат. Тасхачыны сынчыкълатыу.*

СЫНЧЫКЪЛАТЫУ [2] *и. д. от* **сынчыкълат** [2] / Сынчыкълат [2] дегенден *этим ат. Атны, ташсындырып, сынчыкълатыу.*

СЫНЧЫКЪЛАУ [1] *и. д. от* **сынчыкъла** [1] / Сынчыкъла [1] дегенден *этим ат. Элде болумну сынчыкълау.*

СЫНЧЫКЪЛАУ [2] *и. д. от* **сынчыкъла** [2] / Сынчыкъла [2] дегенден *этим ат. Аягъы ауруп, сынчыкълау.*

СЫНЧЫЛА *эт.* Наблюдать, разведывать / Тасхасын билир мурат бла жашыртын, эслеп къара. *Сынчы Алий сынчылайды, къарайды, Ол кёрген затын эсге алады.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Партизанла сау кюнню агъач къыйырындан, тёшден элге къарап, сынчылап тургъандыла, фашистле къалайда, къайсы юйде болгъанларын билгендиле.* Кацийланы Х., Тамата, 9.

СЫНЧЫЛАТ *эт. понуд. от* **сынчыла** / Сынчыла дегенни *къатланыучу айырмасы. Партизанланы тургъан жерлерин сынчылат.*

СЫНЧЫЛАТДЫР *эт. понуд. от* **сынчылат** / Сынчылат дегенни *къатланыучу айырмасы. Командир элде жауну кючюн тасхачыланы ийип сынчылатдырды.*

СЫНЧЫЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **сынчылатдыр** / Сынчылатдыр дегенден *этим ат. Абиреклеге болушханланы сынчылатдырыу.*

СЫНЧЫЛАТЫУ *и. д. от* **сынчылат** / Сынчылат дегенден *этим ат. Жауну сынчылатыу.*

СЫНЧЫЛАУ *и. д. от* **сынчыла** / Сынчыла дегенден *этим ат. Къарт бий кеси сынчылаугъа айлана, Билмей кирди Зарий тургъан арбазгъа.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

СЫНЧЫЛЫКЪ *ат.* Разведка; наблюдательность / Сынчыны къылыгъы. *Сынчылыкъ адамны къылыгъын билирге болушады. Акъылны сынчылыгъы фахмуну баш шартыды.*

СЫНЫКЪ *ат* 1. Обломок, осколок / Бир затны сыннган, чартлагъан кесеги. *Кюн кёзюнде кырдыкланы юсюнде мияла сыныкълача, чыкъ жылтырайды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 42. *Кёк гюрюлдегенча болду, кирпич, къанга сыныкъла кёкге-кёкге сызылып, сора жерге жауа башладыла.* Толгъурланы З., Айыуташ, 4. *Жагъада таш тёбеле, юзмез тюбюнден къарагъан темир, быргъы сыныкъла тюбейдиле.* «Шуёхлукъ», № 64, 68.

2. *В позиции определения:* сломанный, разбитый / Сыннган жери болгъан, ууалгъан. *Сыныкъ къошун. Сыныкъ шинтик. Сыныкъ мияла.* ■ *Ойнагъанладан бири хуржунундан сыныкъ таракъчыкъ чыгъарып, къысха чачын тарады.* Толгъурланы З., Айыуташ, 4.

3. *кёч. къ.* **сыныкълыкъ**. *Сюйюмчюге сормады. Къалай сорсун? Ыйлыкъды, Назир кеси кесине деди: «Тёзмеу сыныкъды».* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 132. *Аскер къуллукъ намысды, Махтауду, жокъ сыныгъы, Анда юйреннген жашны Ариу болур къылыгъы.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 21.

СЫНЫКЪЛА *эт. сёл. тил. къ.* **сындыр** 2. *Рачыкъау кетгенден сора, нартла ариу тилли Гиляхстырханны арагъа алып: – Сен бизни къонагъыбызны сыныкълап, нартланы бетин жойдунг,– деп, къалтыратдыла.* «Нартла», 214.

СЫНЫКЪЛАУ *и. д. от* **сыныкъла** / Сыныкъла дегенден *этим ат. Тенгин сыныкълау. Адамны сыныкълау айыпды.*

СЫНЫКЪЛЫКЪ *ат.* Унижение / Намыссызлыкъ, сыйсызлыкъ. *Керти кюн къоркъуп, тенгинги атып, манга сыныкълыкъ жетдирме.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 27. *[Бекболат] садакъа алыуну кесине сыныкълыкъгъа санайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 393.

СЫНЫУ *и. д. от* **сын** / Сын дегенден *этим ат. Арбаны чархы сыныу. Терекни бутагъы сыныу.*

СЫНЫФ *ат. эск. къ.* **класс**[2]. *Ишчи сыныф.*

СЫНГАР *мард. кес. къарач.* Один, единственный, в единственном числе / Жангыз, жалан да бир. *Эшитмегенек сынгар инсандан Былайдады деп къарачай эл Блей.* Хубийланы О., Мурат, 87. *Ауруу берген уллу Аллах кесиди, аны кетерлик да сынгар олду.* Эбизеланы А., Махти, 18.

СЫПДЫР *эт. къарач.* Протиснуть, просунуть *что куда-л., протолкнуть что с усилием (через узкий проход и т. п.)* / Бир затны тар жерге къыйналып кийир. *Къолунгу банкагъа сыпдыр.*

СЫПДЫРЫЛ *эт.* Протиснуться, втереться, проскользнуть (*куда-л.*) / *Тар жерни ёт. Хасан эфенди, адамланы бир бирге юсгюре кетип, иш тукъум урушха кетгенин кёрюп, бир жанына сыпдырылды.* Шауаланы М., Мурат, 177. *Тойгъа басыннган жашланы орталары бла сыпдырылып, Ачемез кирди.* Эбизеланы А., Къанаматны журтунда, 53.

СЫПДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сыпдырыл** / Сыпдырыл дегенден *этим ат. Тюленни тюгю къысхады, сыйдамды, аны сууда сыпдырылыууна тыйгъыч болмайды.* «Естествознание», 70.

СЫПДЫРЫЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сыпдырыл** / Сыпдырыл

дегенни *араш айырмасы. Сабийле хунаны ачыкъ жерчиги бла сыпдырылышып киредиле.*

СЫПДЫРЫЛЫШЫУ *и. д. от* **сыпдырылыш** / Сыпдырылыш дегенден *этим ат. Юйню ичине сыпдырылышыу.*

СЫПДЫРЫУ *и. д. от* **сыпдыр** / Сыпдыр дегенден *этим ат.*

СЫППА *ат.* Костяная трубка из голени овцы для стока мочи ребенка из люльки. *Бешикни ашыкъ иликден ишленип, ичи бла сабийни сийдиги барыучу быргъысы. Къайда къалдыла сабийлеге салыннган Ма ол къаты сюекден сыппала.* «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 33. *Туугъанда как этдиле, Артда эркеч сойдула, Ашыкъ илик жилигин Сыппагъа деп къойдула.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 5.

СЫППАБИЛЕК *сыф. сёл. тил.* Тонкорукий / Билеклери иничге болгъан. *Чалбаш къартладан башлап, сыппабилек сабийчиклеге дери да бери келмегенни сен тапха эдинг.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 10. *Сыппабилек, къаурабут курсавайла жыйылып, Чыгъалмай кете эдиле [тауну] этегинде тыйылып.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 63.

СЫППАЛЫКЪ *ат.* Кость голени овцы для изготовления сыппа / Къойну сыппа этерге хайырланыучу илиги. *Жаш сыппалыкъны асырады.*

СЫППА-СЫЙДАМ *сыф.* Гладкий-прегладкий. Бек сыйдам. *Къ.* **сып-сыйдам.** *Сыппа-сыйдам бузда сабийле хойнух айландырадыла.*

СЫП-СЫЙДАМ *сыф.* Гладкий-прегладкий / Сыйдам деген сыфатны айырма даража формасы. *Бычхы, зынгырдай кеседи, Сюрме сып-сыйдам этеди къанганы, Юй ишленеди.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 265. *[Буз], миялача, сып-сыйдам, Жылтырайды алмазча.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 51.

■ **СЫПХАН: Сыпхан аллах** *межд.* о боже!, господи! / Адамны бир затха сейирсиннгенин, ачыуланнганын кёргюзтеди. *[Анасы Гоккагъа:] мазаллы къыз, кесинги нек телилендиресе, сыпхан аллах,– деп, башын булгъады.* Хубийланы О., Дерт, 186. *[Мусса Къушжетерге:] Сыпхан аллах, бу ишге къара! Мурат харипге быллай ушагъан кёргенмисе?* Хубийланы О., Аманат, II, 328.

СЫПХАР[1] *эт.* Вылить, выкачать (*о жидкости*) / Суусун затны бир адырдан башха адыргъа къалдырмай къуй, къотар. *Шапа картофланы сууларын сыпхарды.*

СЫПХАР[2] *эт. къарач.* Подмести (пол); вымести (сор) / Юй тюпню, арбазны д.а.к. затны сыйпа. *Полну сыпхар. Арбазны сыпхар.*

СЫПХАРТ[1] *эт. понуд. от* **сыпхар**[1] / Сыпхар[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Айранны къалгъанчыгъын сыпхарт.*

СЫПХАРТ[2] *эт. понуд. от* **сыпхар**[2] / Сыпхар[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Орамны сыпхарт.*

СЫПХАРТЫЛ[1] *эт. страд. от* **сыпхарт**[1] / Сыпхарт[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Сют чоюннга сыпхартылды.*

СЫПХАРТЫЛ[2] *эт. страд. от* **сыпхарт**[2] / Сыпхарт[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Юй тюбю сыпхартылды.*

СЫПХАРТЫЛЫУ [1] *и. д. от* **сыпхартыл** [1] / Сыпхартыл [1] дегенден *этим ат.*

СЫПХАРТЫЛЫУ [2] *и. д. от* **сыпхартыл** [2] / Сыпхартыл [2] дегенден этим ат.

СЫПХАРЫУ [1] *и. д. от* **сыпхар** [2] / Сыпхар [2] дегенден *этим ат. Бозаны сыпхарыу.*

СЫПХАРЫУ [2] *и. д. от* **сыпхар** [2] / Сыпхар [2] дегенден *этим ат. Арбазны сыпхарыу.*

СЫПЫР *эт. бош тил.* 1. *къ.* **сыпырт.** *Сохтала, Ибрахимни балтасы болгъанын билип, аны сыпырыр умут этдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 102. *Ийисли сууда тирменни тонап, бир айгъа жетерча ун сыпыргъанды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 75.

2. *къарач.* **сыйпа.** *Арбазны сыпыр. Юй тюпню сыпыр.*

СЫПЫРТ *эт. бош тил. къ.* **урла** [1]. *Хасан кеси ёмюрюнде кёп атны сыпыртханды.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 30.

СЫПЫРТЫЛ *эт. страд. от* **сыпырт** / Сыпырт дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашны къамасы сыпыртылгъанды.*

СЫПЫРТЫЛЫУ *и. д. от* **сыпыртыл** / Сыпыртыл дегенден *этим ат. Халжардан ат сыпыртылыу.*

СЫПЫРТЫУ *и. д. от* **сыпырт** / Сыпырт дегенден *этим ат. Къаманы сыпыртыу. Китапны сыпыртыу.*

СЫПЫРЫУ *и. д. от* **сыпыр** / Сыпыр дегенден *этим ат. Алмаланы сыпырыу.*

СЫР I *ат.* Поведение, нрав, повадка, привычка / Хал, кесин жюрютмеклик, къылыкъ. *Анасыны сыры – къызында, атасыны сыры – улунда.* (Нарт сёз.) *Шарау малны сырын билмейди деп къайсыгъыз айталлыкъсыз, колхозну уа къаллай атын жойду.* Толгъурланы З., Эрирей, 170.

2. Тайна, секрет / Адамны ичи, тасхасы, башхагъа билдирирге сюймеген заты. *Жаугъа, жанынгы берсенг да, сырынгы берме.* (Нарт сёз.) *Мени ич сырымы билгенден сора, Сен да бир акъыл этгененг. Мен саламлашыргъа тебирегенде, сен а бурулуп кетгененг.* «Малкъар халкъ жырла», 128.

СЫР II *ат.* 1. Честь, репутация / Сый, намыс. *Кесини сырын сакълагъан адам. Халкъынгы сырын сакъла.*

2. Род / Тукъум. *Хар адам сырына тартады. Сыр – сырына, суу – ызына.* (Нарт сёз.)

СЫР III *эт.* 1. Стегать *что* / Кёкле, тик. *Сырады ол [ийне], кёклейди, Тигеди, жёрмелейди, Жютю бурунчугъун чанча, Гузаба жёбелейди.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 53. *Жумушакъ кёпчекни омакъ сыргъан къолла сау болсунла.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 320.

2. Выложить, обложить *что (камнем, кирпичом и т. п.)* / Тёгерегине, юсюне таш, кирпич неда ала кибик башха зат тиз. *Орамларынгы таш бла сыраса, Чайыр бла сыйдамлайса, сылайса.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 19.

СЫРА *ат* 1. Пиво / Арпа салатдан этилиучю, кючю аз болгъан ичги. *Бёдене да жашына къууанып, боза, сыра биширип, къурманлыкъ этип, нартланы сыйлайды.* «Нартла», 209. *Адрахман,*

сыра къуюп, Ахмадиягъа узатды. Ёзденланы А., Саният, 53.

2. *В позиции определения:* пивной / Сыра бла байламлы. *Сыра завод. Байланы арбазларында сыра къазанла асылгъан эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 318.

СЫРАЛЫКЪ *ат.* Продукты для приготовления пива / Сыра этерге жарарыкъ затла. *Сугъарылгъан арпа сыралыкъ берир.* (Нарт сёз.)

СЫРГЪА *ат.* Серьга / Тиширыула омакълыкъгъа къулакъларына тагъыучу, кёбюсюнде сыйлы зат. *Сыргъасына къарама, акъылына къара.* (Нарт сёз.) *Жууукъ, тенг да келдиле, Келинчикни кёрдюле, Кесине да саугъагъа Жюзюк, сыргъа бердиле.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 9. *Къызчыкъны юсюнде къаназир дарийден жангы жыйрыгъы, къулакъларында алтын сыргъалары бардыла.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

♦ **Сыргъалы къазан** *этн.* казан с ушками / бау суурурча неда тутарча къулагъы болгъан къазан. *Челек кирген сыргъалы багъыр къазанчыкъ бла жаш жангы картофдан сынжыргъа такъды.* Байрамукъланы С., Чолпан, 43.

СЫРГЪАН *ат.* Ватник, стеганка / Ичине мамукъ салынып, сырылгъан, къумач тышлы, узун женгли, къысха жылы кийим. *Шарапий юсюне эски сыргъанны къаплап, къайры эсе да ашыгъады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 80. *Атлыны сыргъанын ичинден мор чепген кёлеги кёрюнеди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 7.

СЫРДЫР *эт. понуд. от* **сыр** III / Сыр III дегенни *къатланыучу айырмасы. Жастыкъ тышны сырдыр.*

СЫРДЫРТ *эт. понуд. от* **сырдыр** / Сырдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Жабыуну къыйырларын сырдырт.*

СЫРДЫРТЫУ *и. д. от* **сырдырт** / Сырдырт дегенден *этим ат. Кёпчек сырдыртыу.*

СЫРДЫРЫЛ *эт. страд. от* **сырдыр** / Сырдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Габара сырдырылып бошалды.*

СЫРДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сырдырыл** / Сырдырыл дегенден *этим ат.*

СЫРДЫРЫУ *и. д. от* **сырдыр** / Сырдыр дегенден *этим ат. Жууургъанны сырдырыу.*

СЫРКЫУ *сыф. къарач. ц. диал., къ.* **сиркиу.** *Сыркыу бала жангы жюлюннген башчыгъы агъара, суу жагъада тал чегетге кирип кетди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 112.

СЫРЛА *эт. къ.* **сыр**[3]. *Жууургъанны сырла.*

СЫРЛАН *эт. страд. от* **сыр** / Сыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Къызыл къатапа бла сырланнган гулланы ичинде Астемирни ёлюгю гюл хансла бла къуршаланып турады.* Кацийланы Х., Тамата, 119.

СЫРЛАНЫУ *и. д. от* **сырлан** / Сырлан дегенден *этим ат.*

СЫРЛАТ *эт. понуд. от* **сырла** / Сырла дегенни *къатланыучу айырмасы. Габараны сырлат.*

СЫРЛАТДЫР *эт. понуд. от* **сырлат** / Сырлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Жыйрыкъны этеклерин сырлатдыр.*

СЫРЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **сырлатдыр** / Сырлатдыр дегенден *этим ат. Халатны сырлатдырыу.*

СЫРЛАТЫУ *и. д. от* **сырлат** / Сырлат дегенден *этим ат. Кёлекни жагъасын сырлатыу.*

СЫРЛАУ *и. д. от* **сырла** / Сырла дегенден *этим ат. Тонну сырлау.*

СЫРЛЫ *сыф.* Почтенный, благородный / Сыры болгъан, намыслы. *Сырлы адам. [Зайнаф]... Кеси сырлагъан дарий къол жаулукъну Зауурбекге узатды.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 7.

СЫРМА I *ат.* Линия стёжки (*одеяла, ватника и т. п.*) / Бир затны тигилген ызы. *Жууургъанны сырмалары тюз этилгендиле.*

СЫРМА II *сыф.* 1. Одинаковый, ровный / Бирча тизилген, тенг болгъан. *Юсюпню толу акъ бети, ариу тюз буруну, базыгъыракъ эринлери, кенг мангылайы, бирча тенг ариу сырма тишлери Асиятха суратча ариу кёрюнедиле.* Шауаланы М., Мурат, 29.

2. Чистый, без примеси (*о золоте, серебре и т. д.*) / Таза, къошагъы болмагъан (*алтынны, кюмюшню д. а. к. затны юсюнден*). *Къарасаут тийиншлиди сырма кюмюшге.* (Фольк.) *Келинни сыргъалары – сырма алтын.* (Фольк)

■ **Сырма ёзден** *эск.* почетный уздень, чистый уздень (*независимое сословие у карачаевцев и балкарцев*) / Сыйлы ёзден.

СЫРПЫН *ат.* Волшебный меч / Къама сыфатлы, андан уллу жомакълада, таурухлада айтылыучу эрттегили саплы бычакъ, къылыч. *[Усхуртук жашына:] Да энди сен тутхан ишинги этмей къоярыкъ тюйюл эсенг, жер юйде къолан ат болур, аны ал, аны къатында, къара кюбюрде, темир айыллары бла ат жер болур, аны ал, сора сырпын къылычымы да ал.* «Нартла», 19.

СЫРСЫЗ *сыф.* Невоспитанный / Къылыкъсыз, намыссыз, сыйсыз. *[Къартла жашларына:] Жангыз сыйлы балабыз! Бир баштакъны келтирип: «Адамды»,– деп, къойгъанса. Жаман былхымсыз, сырсыз, Бу затды деп билмейбиз.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 191. *Тийре къатынла сырсыз бийчени жуабын ичлеринден берип туруучу эдиле.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

СЫРСЫЗЛЫКЪ *ат.* Невоспитанность/ намыссызлыкъ, сыйсызлыкъ. *Тиширыулагъа эриши сёлешиу сырсызлыкъды.*

■ **Сырт узуну** хребет, позвоночник / аркъа омуроула, аркъа узуну. *Белбау ызы сырт узунуна, къызарып тюшдю, отча, къыздыра.* Хубийланы О., Мурат, 216.

♦ **Сырт бур** *къарач.* **арт бур** (*къ.* **арт** [1]). *Жаш дипломну хуржуннга салгъандан сора, билимге сырт бууучуладан тюйюлдю.* **Сыртына мин** сесть на шею / басынчакъла, башына мин. *Аман адамгъа игилик этсенг, сыртынга минер.* (Нарт сёз.) **Сыртындан къайишлик ал** сильно избить кого / адамны бек тюй. *Бюгюн ашхамгъа ашлыкъны битеуюн да оруп бошамасагъыз, мен сизни эшек орунгга уруп, сыртларыгъыздан къайишликле алырма.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 5. **Сыртындан сал** обвести вокруг пальца / алда. *[Чомур тенгине:] Алан, тюз айтаса. Бизни эл бла не ишибиз барды. Мени сыртымдан салгъан До-*

малайды да? Хубийланы О., Дерт, 28. **Сыртынг бла таш ташы** выполнять трудную, непосильную работу / бек ауур, къыйын ишни эт, тамамла. *[Базарбий:] Мени сабийчиклерим инжилмесинле ансы, мен сыртым бла таш да ташыйым.* Хубийланы О., Аманат, II, 15. **Сыртынгдан тюш** бездельничать / ишлемей, кесинги кечиндире, булжута айлан. *[Шамил Хызыргъа:] Сен да сыртынгдан тюшюп, атангы боюнуна минип турлукъ эдинг.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 75.

СЫРТ [1] *ат.* Спина / Адамны боюндан къуйрукъ сюегине дериси, жаныуарны – огъары жаны, аркъасы. *Аман атха жал битсе, сыртына жер салдырмаз.* (Нарт сёз.) *Мурат, жюгюн сыртына къысды да, суугъа кирип, айырыкам таба жюзюп башлады.* Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы.

СЫРТ [2] *ат.* Плато, плоскогорье, возвышенность / Бийик болмагъан тау, дуппур. *Къысыр тауланы арасын жырып, Ол [халкъ] машина жолланы салгъанды, Сыртла бла илипинле чыгъарып, Кюнлюмлени сабанлагъа бургъанды.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 411. *Тейри къылыч да аргъы сыртдан берги сыртха узатылгъанды.* Гуртулланы Б., Жангы талисман, 36.

СЫРТЛА *эт. сёл. тил.* Обманывать / Алда. *Кёзбаучула да кёп сыртладыла, жаз кюнлей ышара, кёр къаза жашыртын.* Отарланы К., Дуния эрттени, 112.

СЫРТЛАН *эт. страд. от* **сыртла** / Сыртла дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашха ийнанып, сыртландым.*

СЫРТЛАТ *эт. понуд. от* **сыртла** / Сыртла дегенни *къатланыучу айырмасы. Бу жол а жаш кесин сыртлатды.*

СЫРТЛАТДЫР *эт. понуд. от* **сыртлат** / Сыртлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесинги хыйлачыгъа сыртлатдыр.*

СЫРТЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **сыртлатдыр** / Сыртлатдыр дегенден *этим ат.*

СЫРТЛАТЫУ *и. д. от* **сыртлат** / Сыртлат дегенден *этим ат. Биреуге кесин сыртлатыу.*

СЫРТЛАУ [1] *ат къ.* **сырт** [2]. *Сыртлаучукъну башындан Солтан-Хамитни тауушу чыкъды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 46. *Капитан белгиси болгъан сыртлауда къоруулау участкагъа барыргъа буйрукъ берди.* Къудайланы Х., Ол кюнле, 14.

СЫРТЛАУ [2] *и. д. от* **сыртла** / Сыртла дегенден *этим ат. Душманны сыртлау.*

СЫРТЛЫКЪ *ат къ.* **сырт** [2]. *Кюн орта бола, сыртлыкъдан бир ариу жашил тюзге къарадыкъ.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 52.

СЫРЫЙНА *ат.* Свирель, дудка / Къараудан, къамишден д. а. к. затдан быргъы сыфатлы ишленип, тешиклери болгъан музыка инструмент. *Арбаз жангы къардан толду, Юйде сырыйна согъулады. Чырпа бёркюн кёзлерине кийип, Соллоу тойгъа чыгъады.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 88. *Къош таматасы Хажи-Осман саугъагъа берген эчки аякъдан ишленнген сырыйнасын согъа, [Мазан] къойланы ызындан айланады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 30.

♦ **Сырыйнасын согъады** плачет / жылайды. *Анасыны кетгенин эслегенлей, сабий сырыйнасын согъуп башлады.*

СЫРЫЙНАЧЫ *ат.* Тот, кто играет на свирели, дудке / Сырыйна согъуучу адам. *Эрттенликде къонакъ кюбюрюн ачып, ийне, халы, ууакъ керекле сата, Тартыула да согъа, ол сырыйначы жубана эди бизни тынгылата.* Отарланы К., Сайлама, II, 296. *Бирси элледен келген къобузчула бла сырыйначыла да кёрюнедиле.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 15.

СЫРЫЛ *эт. страд. от* **сыр** III / Сыр III дегенни *зорлаучу айырмасы. Фатиймат окъа сырылгъан жыйрыкъны, жукъ айтмагъанлай, юсюне кийгенди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Алийсолтан, арбазда жаяу, тар жолчукъгъа сырылгъан сыйдам ташланы таякъчыгъы бла къагъа, айтды.* Кацийланы Х., Тамата, 112.

СЫРЫЛЫУ *и. д. от* **сырыл** / Сырыл дегенден *этим ат. Орамны таш бла сырылыуу. Жууургъанны сырылыуу.*

СЫРЫН *эт.* **1.** Проникать, протиснуться / Бир жары кир, сугъул, сыпдырыл, синг. *Павелни анасы адамланы ары-бери тюрте, алгъа сырынды.* М. Горький, Ана, 463. *Бир да болмаздан къалгъанда уа, айыу, жанлай-жанлай, итледен кесин къоруулай, аз арлакъда ёсген къайын терекни къатына сырынды.* Тёппеланы С., Жаралы зурнук, 16.

2. *къарач.* Иметь интерес к *комучему* / Неда болсун бир зат бла сейирсин, къызын. *Жаш бир ариу къызгъа сырына эди.*

3. Отодвинуться, отступить / Биреуню, бир затны къатындан артха, неда бир жанына бир кесек кет. *Къыз жашдан артха сырынды.*

СЫРЫНДЫР *эт. понуд. от* **сырын** / Сырын дегенни *къатланыучу айырмасы. Антонов къалгъан фашистлени артха сырындыргъан эди.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 13. *Малжей бла Антон [тауукъланы] ары-бери тюртюп, [четеннге] сырындырдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 253.

СЫРЫНДЫРЫУ *и. д. от* **сырындыр** / Сырындыр дегенден *этим ат. Жауну сырындырыу.*

СЫРЫНЫУ *и. д. от* **сырын** / Сырын дегенден *этим ат. Адамланы ортасына сырыныу.*

СЫРЫНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **сырын** / Сырын дегенни *араш айырмасы. Жашла, итден къоркъуп, адамла ичине сырыныш-дыла.*

СЫРЫНЫШЫУ *и. д. от* **сырыныш** / Сырыныш дегенден *этим ат.*

СЫРЫУ [1] *и. д. от* **сыр** III / Сыр III дегенден *этим ат. Къумачха окъала сырыу. Жууургъанны сырыу.*

СЫРЫУ [2] *ат.* Рант (*на обуви*); стёжка (*напр. на одеяле*) / Аякъ кийимни, жууургъанны д.а.к. затны сырылгъан жери, ызы. *Туфлилени сырыулары. Жууургъанны сырыуу.*

СЫРЬЁ *ат.* Сырьё / Промышленностьда андан ары ишленирик материал. *Цехге сырьё келтиргендиле. Сырьёну аяулу къоратыу.*

СЫТ [1] *эт.* **1.** Раздавливать / Къаты къысып, эз. *Лимонну сытып, суун чыгъар. [Къазанбаш:] Ай мени ауузум къурурукъ, не аман адамгъа ауз ачдым, энди ол бери айланса, сытып къоярыкъды.* «Нартла», 19.

2. *къарач.* Давить, побеждать одолевать *кого-что* / Хорла, къарыу бла башхаладан онглу бол. *Киштик чычханны сытады. Жауну сытаргъа. Мен аны сыталлыкъма.*

СЫТ [2] *эт.* Всплакнуть, прослезиться / Бир кесек жыла. *Шура, жашыны бармагъында терен жарасын кёрюп, сабийине къошулуп сытды.* Хубийланы О., Аманат, I, 227. *Къарнашыны боюндан къучакълап, кёз суулары агъып, Аймуш сытханды.* «Жюрек жырлайды», 107.

СЫТДЫР [1] *эт. понуд. от* **сыт** [1] / Сыт [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Кёгетлени сытдыр. Жауну сытдыр.*

СЫТДЫР [2] *эт. понуд. от* **сыт** [2] / Сыт [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийни, урушуп, сытдыр.*

СЫТДЫРЫУ [1] *и. д. от* **сытдыр** [1] / Сытдыр [1] дегенден *этим ат.*

СЫТДЫРЫУ [2] *и. д. от* **сытдыр** [2] / Сытдыр [2] дегенден *этим ат.*

♦ **СЫТЧЫ-МЫТЧЫ: Сытчы-мытчы бол.** Растеряться, прийти в замешательство / Абызыра, не этерге билмей къал. *[Къасым Токъалгъа:] Мен санга сорама, чийбыдыр, аякъ билямукъгъа кимни сата тура эдинг? Токъал, эсин жыялмай, сытчы-мытчы болду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 73. *Къарнашлары къоркъдула, сытчы-мытчы болдула, Иван айтды алагъа: «Айып тюлмюд урларгъа».* «Жанкъылыч», 176.

СЫТЫЛ [1] *эт. страд. от* **сыт** [1] / Сыт [1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Азиретни бир сокъур тырнагъы сытылмаз ючюн, Нина жанngан отха кирип кетерик эди.* Хубийланы О., Аманат, III, 98.

СЫТЫЛ [2] *эт.* Хныкать, плакаться / Акъыртынчыкъ жыла. *Сени эсгере, сени сагъына, Таза жанымдан тояма, Ой санга жылай, санга сытыла, энди кесими жояма.* «Малкъар халкъ жырла», 161.

СЫТЫЛЫУ [1] *и. д. от* **сытыл** [1] / Сытыл [1] дегенден *этим ат. Бармагъы сытылыу.*

СЫТЫЛЫУ [2] *и. д. от* **сытыл** [2] / Сытыл [2] дегенден *этим ат. Сабийни анасы таба къарап сытылыуу.*

СЫТЫУ [1] *и. д. от* **сыт** [1] / Сыт [1] дегенден *этим ат. Чачыраукъну сытыу.*

СЫТЫУ [2] *и. д. от* **сыт** [2] / Сыт [2] дегенден *этим ат. Къыйынлыкъгъа чыдаялмай сытыу. Кёз жашларын сытыу.*

СЫТЫУУКЪ *сыф. сёл. тил.* Плакса, нытик / Тыхсып туруучу адам, жылаукъ. *Таматасы жылаукъну, кичиси – сытыукъ.* (Нарт сёз.)

СЫТЫШ [1] *эт. взаимн.-совм. от* **сыт** [1] / Сыт [1] дегенни *араш айырмасы. Къызла картофну хычын ичле этерге деп сытышадыла.*

СЫТЫШ [2] *эт. взаимн.-совм. от* **сыт** [2] / Сыт [2] дегенни *араш айырмасы. Къызны анасы да, эгечи да аны баласы ауруп къыйналгъанына сытышадыла.*

СЫТЫШЫУ [1] *и. д. от* **сытыш** [1] / Сытыш [1] дегенден *этим ат.*

СЫТЫШЫУ [2] *и. д. от* **сытыш** [2] / Сытыш [2] дегенден *этим ат.*

СЫФАТ [1] *ат.* Образ (*вид, облик*) / Биреуню неда бир затны тыш кёрюмю. *Сыфаты ариудан къылыгъы ариу насыплы.* (Нарт сёз.) *Эти кёпдю тауукъдан [гогушну], жумуртхасы жугъурду, Сыфатына къарасанг, Тюрлю талгъыр къужурду.* Шахмырзаланы С., Назмула, 306. *Жамалчыкъны бет сыфаты атасына союп къаплагъанча ушай эди.* Къулийланы Х., Эгизле, 60.

2. Образ, тип, характер / Къаллай болса да бир къауум адамны шартларын кёргюзтген юлгю. *Айтхылыкъ уучуну сыфаты жырлада жашайды.* Гадийланы И., Сангa айтама, 64. *Битеу совет литературадача, малкъар прозада да халкъны белгили адамларыны келечилерини ишлерин, сыфатларын ачыкълайды.* «Коммунизмге жол» 1972, №106. *Подпольщиклени ахыр письмоларында жазылгъан тизгинле бизни адамланы сыфатларын аламат кёргюзтедиле.* «Коммунизмге жол», 1972, № 106.

СЫФАТ [2] *ат грамм.* Имя прилагательное / Тилни болушлада жалгъанмаучу кесеги (*затны ышанын, агъачлыгъын кёргюзтеди*). *Тюз сыфатла. Болжаллы сыфатла. Сыфатдан хапарчы къуралыргъа да болады.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 288.

СЫФАТЛА *эт.* Изображать, отображать *кого-что*; характеризовать кого-что / Кёргюзт, суратла, ачыкъла. *Къагъылмай энди анга къарагъан кёз, Табылмай эди аны сыфатларгъа сёз.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 91.

СЫФАТЛАН *эт. страд. от* **сыфатла** / Сыфатла дегенни *зорлаучу айырмасы. Китапны баш жигити толу сыфатланнганды.*

СЫФАТЛАНЫУ *и. д. от* **сыфатлан** / Сыфатлан дегенден *этим ат. Романда баш жигитни сыфатланыуу. Терс жигитни ачыкъ сыфатланыуу.*

СЫФАТЛАУ *и. д. от* **сыфатла** / Сыфатла дегенден *этим ат. Алчы ишчини сыфатлау.*

СЫФАТЛЫ [1] *сыф.* Красивый, симпатичный, видный, привлекательный / Тыш кёрюмю ариу болгъан. *Сыфатлы тиширыу. Азнор орта бойлу, башына чал ургъан, сыфатлы, къууатлы киши эди.* «Шуёхлукъ», № 14, 107.

СЫФАТЛЫ [2] *сонг.* Подобный, похожий / Ушашлы, кибик. *[Жансохлары] адам сыфатлы бир ташны кёрдюле, дейди, Къарангы эди, гузаба сирелдиле, дейди.* «Малкъар халкъ жырла», 48. *Жаныуар сыфатлы Алийсолтанны къазакълары талап тургъан эл ёлет кирген журтха ушай эди.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 59.

СЫФАТСЫЗ *сыф.* Некрасивый, неказистый, невзрачный / Кёрюмю болмагъан, эриши, жапысыз. *Сыфатсыз тиширыу. Сыфатсызгъа къарама, сыфатлыгъа къара.* (Нарт сёз.)

СЫФАТСЫЗЛЫКЪ *ат.* Непривлекательность, неказистость, невзрачность / Жапысызлыкъ, эришилик. *Жашда бир тюрлю сыфатсызлыкъ жокъду.*

СЮД *ат.* Суд (*напр. народный*) / Адамланы, организацияланы ара-

ларында даулашланы сюзген эм уголовный ишлеге къараучу орган. *Терсни-тюзню сюд табар.* (Нарт сёз.) *[Виктор Харуннга:] Жолдаш начальник, сен мени сюд бла къоркъутма.* БоташланыИ., Пьесала, 142. *Ибрахим бла Мурат шахар сюд таба ашыгъып келедиле.* «Шуёхлукъ», № 30, 73.

2. Суд (*общественный орган*) / Биреуню жамауат низамгъа бузукълукъ этиую бла неда кесин тапсыз жюрютюую бла байламлы ишлени сюзер ючюн коллективни членлеринден айырылып къуралгъан жамауат орган эм аллай ишлени сюзюлюулери. *Жашны юсюнден материалны милиция заводха жолдашлыкъ сюдге къараргъа жибергенди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 7.

3. Суд, разбирательство дел в суде / Ишге сюдде къаралыу. *Жамболат, сюдде ауазы къалтырай, кечмеклик тилегенде, Сагит, бурунун чюйюре тура эди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 71. *Болушур ючюн жауума, мен кесим сюдге хаман ёкюл болуп келеме.* «Шуёхлукъ», 130.

4. Судьи / Судьяла. *[Хажибатыр:] Да, жаланбыдырла, сизни сюдюгюз, аллахыгъыз да менме, мен!* Боташланы И., Пьесала, 12.

♦ **Сюдге бер** отдать под суд / биреуню ишине сюдде къарат. *Терсликлери болгъанланы сюдге бергендиле.* ■ *[Къыз:] Мен сюйгеними сюдге берликме, Сюймеклигими дауларгъа.* «Малкъар халкъ жырла», 206. **Сюд эт** судить / биреуню ишине (*неда кёплени ишлерине*) сюдде къара. *Ата журтун сатхан Къамбот улуна сюд этерге керекди.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 42. *Украина! Ол уланларынгы тут эсингде! Бек уллу саугъа олду алагъа. Ала санга барадыла хорлам биргесине, Сюд этерге къанлы душманлагъа.* Отарланы К., Сайлама, I, 180.

СЮД-ЖОЛ Суд, закон / Сюд, жорукъ. *[Дауум:] Кесим алай жашайым, Чомур мени ёлтюрюп къойса да, халкъдан ыйлыкъмай, мени анам сюдге-жолгъа берип кюреширик тюйюлдю.* Хубийланы О., Дерт, 266.

СЮДЛЕШ *эт.* Судиться / Сюдге бер, биреуню ишине сюдде къаратырча эт. *Экеулен сюдлешедиле. Кючлю бла кюрешме, бай бла сюдлешме.* (Нарт сёз.)

СЮДЛЕШИУ *и. д. от* **сюдлеш** / Сюдлеш дегенден *этим ат. Уручу бла сюдлешиу.*

СЮДЛЮК *ат.* Судебный, подсудный / Сюдде къараллыкъ, сюдге тюшерик. *Ётюрюк диплом бла ишлеу сюдлюк ишди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 76.

■ **Сюдлюк бол** судиться, ходить по судам / Сюдге тюш, ишинге сюдде къаралырча бол. *Жаш, мюлкню малларын урлатып, сюдлюк болуп турады.* **Сюдлюк-жоллукъ бол** *къ.* **сюдлюк бол.** *Хажибекир совет властны ал жылларында кёп мал къурап, жалчы жекгенди, жалчыла хакъларын даулагъанларында, ол ала бла сюдлюк-жоллукъ болгъанды.* Хубийланы О., Дерт, 87.

СЮДЮ *ат къарач.* Судья / Сюд этиучю адам. *Уллу Къарачайда болур начальникле, сюдюле, Жазыкъ жашланы, Ой, мыртазакъла сюрюрле.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 94. *Сарамыйкъ сюдю къагъытчыгъа башын силкди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 201.

СЮЕ *эт.* 1. Ставить *что* (*в стоячее положение*) / Бир затны тик турурча эт, ол болумда турурча бегит. *Ким аугъан чалманын сюейди, ким терек бахчасында*

жетмей акъгъан кёгетлени жыя айланады. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 30. *Жулдуз сары нартюх ундан жарагъан эки тёгерек гыржын этип, отха сюеди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 11.

2. Заставить *кого* или помочь кому стоять / Биреуге ёрге, аякъ юсюне турургъа болуш неда биреуню аякъ юсюне, бир затны ёрге тургъуз, кереклисича туруп турурча эт. *Дерсин айталмаса, аны [Умарны] столну къатына сюеп, эки къулагъы мор бетлиле болгъунчу уялтып, устаз къара азабын береди.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 87. *Суратчы да ашыгъып, Акъ жабыуун да тагъып, Къабыргъагъа сюеди, «Тохтагъыз»,–деп, тиледи.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 18. *Асланны алып кирди къаланы тёппесине, Ханны аллына сюеди, Махтау излеп кесине.* «Жилтинле», 417.

3. Строить, возводить *что* / Ишле, къурулушун бардыр. *Халкъны жартысы ишчиди бизде, Шахарла сюей, Ёзенде, тюзде.* «Жилтинле», 491. *Ит фашист эди, мынафыкъ, Эллени былай кюйдюрген. Кюл болуп къалгъан жерледе къыйынды жангы эл сюеген.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 20.

СЮЕК [1] *ат* 1. Кость / Адам бла жаныуарны тёммеклеринде скелет къурамларыны энчи кесеги. *Тилде сюек жокъду, не сюйсенг да айтыр.* (Нарт сёз.) *Териси жабышып сюеклерине, Да къалай базынсын ол [бёрю] тишлерине.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 48.

2. *В позиции определения:* костяной / Сюекден этилген. *Сюек тюйме. [Таусолтан] сюек саплы бычагъын къылкъыяр этип, бир къанга кесекчикни жона турады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 93.

3. *В позиции определения:* костлявый / Сюекге ушагъан. *Хажимырза Алиймырзадан айырылгъандан сора, экиси бирге тюбеген жерде тёрт бюкленип, къолун жая къынгыр этип, сюек сакъалына салып, кёп сагъыш этгенди.* Хочуланы С., Хапарла, 43.

4. Стать, телосложение / Сан, ёсюм. *Таулада ёсген субай наратча, Ариуду сени сюегинг.* «Къарачай халкъ жырла», 193. *[Гокканы] чыммакъ акъ чепкени субай сюегин къабыпды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 482.

5. Косточка (семя) / Бир-бир битимлени къаты тышлы урлукъларыны. *Шапталны сюеги, урлукъну сюеги.*

■ **Сюеги къатмагъан** неокрепший / алыкъа къарыу кирмеген сабий (адам). *Сюеги къатмагъан жашчыкъ.* **Сюек жутхан итча [ит кибик]** тощий как жердь / бек арыкъ. *Ол, асыры арыкъдан, сюек жутхан ит кибик эди.* **Сюек саулукъ** къ. **саулукъ**. *Къартлыкъ аланы алкъын онгламагъанды, сюек саулукъларыны барды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 5. *Санга сюек саулукъ келсин.* Хубийланы О., Аманат, II, 327.

СЮЕКЛИ *сыф.* 1. Рослый, высокий, статный / Ёсюмлю. *Орта сюекли. Алаша сюекли. Нартла къарыулу, сюекли болгъандыла.*

2. Костлявый, костистый / Арыкъ. *Ыйналукъну этине Мисирханны суукъ, сюекли санлары жетгенлей, ол, элде кёзю къараучу къызла эсине тюшюп, ичи жангыдан кюе башлады.* Толгъурланы З., Эрирей, 63. *Бир кесекден сора Нафисат Алтынны къолларын сюекли къолларына къысып, къууанчлы жыламсырай олтура эди.* Ахматланы И., Боранда, 37.

СЮЕКСАП *сыф.* С костяной ручкой / Сабы сюекден ишленнген. *Сюексап бычакъ.* ■ *Харун, сюексап бычагъын чыгъарып, этден бир кесим къапды да, мыйыкъларын сылап, хапарны башлады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 59.

СЮЕЛ *эт.* 1. Стоять / Ёрге тур, аякъ юсюнгде бол. *Дауум, кёпдюреуюз чепкенин кийип, кюзгю алына сюелди.* Хубийланы О., Дерт, 17. *Борис Алийматны туурасында сюелди, шум болду.* Хубийланы О., Адамла, 157.

2. Стоять, держаться вертикально (*о чём-л.*) / Аумагъан, ёр, тик халда бол (*затланы юсюнден*). *Сабанлада да черенле ёхтем сюеледиле.* Шауаланы М., Мурат, 187. *Аминатны стол юсюнде гитче кюбюрчекчикге, сюелген суратлагъа ышанлап къарагъанын кёрюп, Анна суратланы кёргюзтдю.* Ахматланы И., Боранда, 14.

3. *кёч.* Вставать, подниматься против *кого-чего* / Бир затха къажау бол, чыкъ. *[Андрей:] Биренбирен кёпле сюелгендиле, алай ала чёпленип кетгендиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 88. *Къан ичген Бийбертни этген артыкълыкъларына ачыкъ къажау сюелирге киши базмады.* Шауаланы М., Мурат, 188.

СЮЕЛИУ *и. д. от* **сюел** / Сюел дегенден *этим ат. Терс жолну сюргенлеге къажау сюелиу. Къар тауланы башлары, кёкге узатылыргъа кюрешгенча, ёхтем сюелиулеринде эсленедиле.* Этезланы О., Тарда, 77.

СЮЕЛИШ *эт. взаимн.-совм. от* **сюел** / Сюел дегенни *араш айырмасы. Сабийле, хуна юсюне сюелишип, секирише. Чохана таба чабышыргъа хазыр болдула.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Алгъын халкъла сюелишип бир бирге, сауут-саба алып, кёп сермеше эдиле.* «Шуёхлукъ», № 67, 81.

СЮЕЛИШИУ *и. д. от сюелиш* / Сюелиш дегенден *этим ат. Орамда сюелишиу. Бир затха къажау сюелишиу.*

СЮЕЛТ *эт. понуд. от* **сюел** / Сюел дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол аланы алайда бош сюелтди.*

СЮЕЛТИУ *и. д. от* **сюелт** / Сюелт дегенден *этим ат. Тенгинги юйге чакъырмай орамда сюелтиу.*

СЮЕМ *ат.* Расстояние в ширину ладони с отставленным большим пальцем / Баш бармакъ кенгнге жайылгъанда, аны бла къол аязны баш бармакъдан бирен жаныны арасындагъы кенглик. *Къолумдагъы сюем къарындаш, Къарындаш тюйюл къаламды. Айып этмесин салып окъуучу, Сюйгеним ийген саламды.* (Фольк.) *Уруш хар сюем жер ючюн барады.* «Коммунизмге жол», 1978, № 82.

СЮЕРДИН *ат. къарач.* По суеверным представлениям: водяной дух, бог воды / Диннге ийнаннганланы оюмларына кёре: суу иеси, сууну аллахы. *Суу сюердинле ариу суратынгы марайдыла.* «Къарачай халкъ жырла», 89.

СЮЕТ *эт. понуд. от* **сюе** / Сюе дегенни *къатланыучу айырмасы. Къаплан келинни мюйюшге сюетди, адетдеча.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 210. *Жюнюс а, оноу этип, керти таулу къабырча, хуна тёбе къалатып, баш жанына да, сын орунна бир боз чукуй ташны сюетди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 96.

СЮЕТДИР *эт. понуд. от* **сюет** / Сюет дегенни *къатланыучу айырмасы. Ташны сюетдир. Чалманны сюетдир.*

СЮЕТДИРИУ *и. д. от* **сюетдир.** Сюетдир дегенден *этим ат. Къурукъну сюетдириу. Адамланы сюетдириу.*

СЮЕТИУ *и. д. от* **сюет** / Сюет дегенден *этим ат. Чыпынны сюетиу. Келинни мюйюшде сюетиу.*

СЮЕУ *и. д. от* **сюе** / Сюе дегенден *этим ат. Иги къурумагъан кирпичлени ёрге сюеу. Ишни аякъ юсюне сюеу. Аугъан столну сюеу.*

СЮЖЕТ *ат* **1.** Сюжет / Суратлау чыгъарманы баш магъанасын ачыкълагъан болумла, ишле барысы да бирге. *Байрамукъланы Халиймат, Отарланы Керим эм башхала да фольклор сюжетлеге талай чыгъарма жазгъандыла.* Хубийланы М., Къарачаймалкъар совет халкъ жырла, 116. *Поэманы сюжетинде да, композициясыны къуралыууну бир-бир элементлеринде да энчилик эслеиеди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 25.

2. *В позиции определения:* сюжетный / Сюжет бла байламлы. *Пьесаны сюжет мурдору.*

СЮЗ *эт.* **1.** Цедить, процеживать *что* / Суусун затны тазалар ючюн аны элекни, марляны д.а.к. затны ичи бла ётдюр. *[Фарийзат анасына] Жылы сютчюк ичерми эдинг,– деди, сютню сюзер къайгъы эте.* Толгъурланы З., Эрирей, 17. *Элли къызла, билеклерин ёрге этип, терезелени, эшиклени жуадыла, кими тылы басады, кими боза сюзеди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

2. *кёч.* Анализировать, обсудить что; разобраться в чём / Тинтип, кесинги оюмунгу айт, анализ эт. *Бир поэтни назмуларын сюзген заманда хар ким айта келгендиле да, сора кезиу Аланнга жетгенди.* Хубийланы М., Алан, 21. *«Эриши демейме, ариу демейме, Мен теренирек сюзмейме».* «Малкъар халкъ жырла», 173.

3. *кёч.* Развевать / Неда болсун бир затны къымылдат *[желни, аязны юсюнден]. Къара тышлы тонну этеклерин жел сюзе, ызына къарай, [Файруз] жагъагъа къачды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 164.

СЮЗГЮЧ *ат.* Шумовка, дуршлаг, цедилка, фильтр / Ууакъ тешиклери болуп, суусун затны сюзер ючюн хайырланылыучу адыр. *Жазгъан сёзю ашхылыкъны айырыуда бола сюзгюч. Бюгюн мында олтурады Максим Горький – Боранбилгич.* Жаубайланы Х., Шууулдайдыла наратла, 18. *Насосла Къобандан тартып чыгъаргъан суу, сюзгючлени ичлери бла ётюп, иги тазаланады.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 235.

СЮЗДЮР *эт. понуд. от* **сюз** / Сюз дегенни *къатланыучу айырмасы. Сютню сюздюр. Ишни сюздюр.* ■ *Таудан ургъан аязчыкъ, терезе жабыуну ары-бери сюздюре кетип, Батыр Османовични кабинетин таза хауадан толтурду.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 145.

СЮЗДЮРТ *эт. понуд. от* **сюздюр** / Сюздюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Сууну сюздюрт. Сютню сюздюртдюк. Ишни сюздюрт.*

СЮЗДЮРТЮУ *и. д. от* **сюздюрт** / Сюздюрт дегенден *этим ат. Бозаны сюздюртюу.*

СЮЗДЮРЮЛ *эт. страд. от* **сюздюр** / Сюздюрюл дегенни *зорлаучу айырмасы.*

СЮЗДЮРЮЛЮУ *и. д. от* **сюздюрюл** / Сюздюрюл дегенден *этим ат.*

СЮЗДЮРЮУ *и. д. от* **сюздюр** / Сюздюр дегенден *этим ат. Сютню сюздюрюу. Бозаны сюздюрюу.*

СЮЗМЕ *ат.* Отцеженная гуща кислого молока, кислая сырковая масса / Айранны сууу сыгъылгъандан сора къалгъан къалыны. *Къыргъызлыла бла къазахлыла сюзмени бек сюедиле. Айранны сюзмеси.*

■ **Сюзме бишлакъ** творог / ачыгъан сютню хуппегисин кетерип алыннган къалыны (ашалыучу продукт).

СЮЗЮК *ат.* Грубая часть шерсти, косица / Жюнню зыбыры. *[Асият] челеклени тырхыкга салып, отоугъа кирип, сюзюк юзмелтни къыстау ийире башлады.* Шауаланы М., Мурат, 30. *Биз баргъаныкъда, керти юй тюбюнде талкъыгъа чабырлыкъны ура, анасы Кышда къара мамукъ жюнню сюзюгюн айыра тура эдиле.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 24.

СЮЗЮЛ *эт.* **1.** *страд. от* **сюз** / Сюз дегенни *зорлаучу айырмасы. Озгъан жыл школланы къалай ишлегенлери сюзюлгенди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 160. 1917 *жылдан бери къарачайлыла, малкъарлыла этген жырла алыкъын толусу бла жыйылмагъандыла, сюзюлмегендиле.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 5.

2. Устояться / Чайкъалмай, булгъанмай бир кесек тургъандан сора таза бол, ариулан. *Стаканда мутхуз суу бир кесекден сюзюлдю. Челекде суу, сюзюлюп, тюбюне иги кесек кир чёкдю.*

3. Спокойно, тихо, плавно, медленно течь (*о воде*) / Тынч бар неда къымылдама, акъырын шош тур (*сууну юсюнден*). *Сюзюлюп акъгъан суу уллу, терен болады.* Макъытланы С., Шаудан, 125. *Кёпюрню тёбен жаны айланмады, суу сюзюлюп барады.* Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы, 5.

4. Лететь, парить / Кёкде уч. *Чууакъ кёкню бийигинде къушла тынч сюзюле,сабан сюргенлеге къарайдыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 394. *Тюненеги жаллы бюгюн тракторну жюрютеди. Тюненеги сюрюучю уа булутлада сюзюледи.* «Шуёхлукъ», № 6, 35.

5. Нестись, двигаться быстро / Терк бар. *Къыз къуйругъундан тута тебирегенлей, ат сюзюлюп жерден кёкге кётюрюлюп, булутланы башларына чыкъды.* «Нартла», 92. *Анга [фаэтоннга] ким сукъланмаз, минип сюзюлюрге ким сюймез?* Толгъурланы З., Эрирей, 70.

6. Жеманиться, кокетничать / Къубул, къошакълан, омакълан. *Къыз сюзюлюп атлайды.*

7. *къарач. къ.* **сизил.** *Кёнчекни тобукълары сюзюлгендиле. Костюмну ичи сюзюле башлагъанды.*

СЮЗЮЛГЮ *сыф.* Поношенный, изношенный / Жыртылыргъа жетген, эски. *Сюзюлгю плащ. Сюзюлгю пальто.*

СЮЗЮЛДЮР *эт. понуд. от* **сюзюл** / Сюзюл дегенни *къатланыучу айырмасы. Ачыкъ терезеден ургъан эрттенлик аязчыкъ терезе жабыуланы шош ары-бери сюзюлдюреди.* Залийханланы Ж., Жанngан жюрекле, 44.

СЮЗЮЛМЕ *ат. къарач.* Заводь / Жагъагъа жуукъда сууну акъырын барыучу кесеги. *Сууукъ жел да Къобанны сюзюлме жерлерин бузлатады.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 173.

СЮЗЮЛТ *эт. понуд. от* **сюзюл** / Сюзюл дегенни *къатланыучу айырмасы. Зуфар, къарап-къарагъынчы, ажирни жолгъа салып, садакъча сюзюлтдю. Асланны къолунда байракъны жел сюзюлтеди.* Боташланы И., Пьесала, 97. *Уллу каналны сууу, асыры сериуюн барады да, боз бетин сюзюлтюп кёрюнеди.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 57.

СЮЗЮЛТЮУ *и. д. от* **сюзюлт** / Сюзюлт дегенден *этим ат. Сыйдам жолда машинаны сюзюлтюу. Суунну сюзюлтюу.*

СЮЗЮЛТЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **сюзюлт** / Сюзюлт дегенни *араш айырмасы.*

СЮЗЮЛТЮШЮУ *и. д. от* **сюзюлтюш** / Сюзюлтюш дегенден *этим ат.*

СЮЗЮЛЮН *эт. страд. от* **сюзюл** / Сюзюл дегенни *зорлаучу айырмасы. Сюзюлюннген сууну татыуун кёрейик.* «Естествознание», 47.

СЮЗЮЛЮНЮУ *и. д. от* **сюзюлюн** / Сюзюлюн дегенден *этим ат. Сууну сюзюлюнюую.*

СЮЗЮЛЮУ *и. д. от* **сюзюл** / Сюзюл дегенден *этим ат. Сютню сюзюлюую. Байракъны желде сюзюлюую. Жашла бла къызланы тойда сюзюлюулери.*

СЮЗЮУ *и. д. от* **сюз** / Сюз дегенден *этим ат. Бозаны сюзюу. Сютню сюзюу. Сюзюлюую да къызны борбайларын къыяды.* Отарланы О., Жырла, 39. *Колхозжашауну баш документи эллилени сюзюулерине берилгенди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 114.

СЮЗЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **сюз** / Сюз дегенни *араш айырмасы. Тиширыула боза сюзюшедиле.*

СЮЗЮШЮУ *и. д. от* **сюзюш** / Сюзюш дегенден *этим ат.*

СЮИТА *ат.* Сюита / Суратлау мураты неда программасы бир болгъан энчи кесекледен къуралгъан музыка чыгъарма. *Композитор кесини сюитасында Малкъарны тамашалыкъ табийгъатындан сора да, халкъны битеу къадарын, азатлыкъ ючюн малкъар халкъны къалай кюрешгенин кёргюзтгенди.* «Шуёхлукъ», № 15, 27. *Хачатурян талай тепсеу сюита жазгъанды.* «Коммунизмге жол». *Ансамбльни чемер композитору Байчораланы Исламны аламат сюитасын сокъдула.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 90.

СЮЙ *эт.* **1.** Любить *кого-что* / Биреуге неда бир затха жюрегинг бла берил, биреуню неда бир затны жарат. *Сюйюп кётюрсенг, жюгюнг арытмаз.* (Нарт сёз.) *Сюйген устабыз урушда онг билегин къоюп къайтханды.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 6.

2. Любить (*женщину*) / Эр кишини тиширыугъа неда тиширыуну эр кишиге жюрек жуукълукъ сезгени. *Махмут Рабийгъатны сюйгенли бир жыл болады.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 6. *Рая, Къаншауну сюйсе, анга барыр, башханы сюйсе, башхагъа барыр.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 64.

3. Любить (*напр. искусство*) / Бир затны этерге итин, талпы. *Жаш сурат этерге сюеди. Мен музыканы бек сюеме, жыр жазаргъа да кюрешеме. Табады муратын окъургъа сюйген.* Хубийланы О., Мурат, 69. // Испытывать удовольствие *от чего* / Бир затха ыразы бол, биреуню кёлюне жет. *Коллектив Жарахматны жашы Сафар сюйгенча болмагъан эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 76. *Байталны буруну бегирек ачый башлагъан болур*

эди, пырхылдап, сюймей шошайды. Толгъурланы З., Эрирей, 164.

4. Нуждаться в *каких-л.* условиях / Къаллай да болсун бир болумну изле, кюсе. *Бир къауум чабакъла тузлу сууну сюедиле. Гюлле кюнню бек сюедиле.*

5. Желать, хотеть *чего*, стремиться к чему / Бир затны болурун, этилирин жарат, кюсе, изле. *Аны [Хамызатны] къатына олтургъа, аны бла сёлеширге, кенгеширге адамла, баям, сюйюп болгъандыла.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 43. *Энди Кулизар киши бла тюбеширге сюймейди, жангы хапар излеп тюкеннге, тирменнге да жюрюмейди.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 57.

СЮЙДЮМ *ат.* Симпатия, обаяние, привлекательность / Жюрек тартмакълыкъ, жаратмакълыкъ. *Чууакъ кёкде жарыкъ кёрюнеди ай, Жел сюреди булут сюрююн. Алайсыз кюйген аулукъгъа ушай, Кёк тас этер эди сюйдюмюн.* «Коммунизмге жол», 1970, № 64.

СЮЙДЮМЛЮ I *сыф.* Симпатичный, привлекательный, обаятельный, миловидный / Кесин сюйдюрген, жюрек тартхан. *Классха Жарахматны жашы Сафар сюйдюмлю жаш тиширыу бла бирге кирди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 8. *Жыйырма эки жылда тул болуп къалгъан, кюн таякъча, жарыкъ, сюйдюмлю, огъурлу адам Наныкъ бусагъатда неге ушайды.* Хубийланы О., Дерт, 45.

СЮЙДЮМЛЮ II *хал. сёзл.* Симпатично, привлекательно, обаятельно, миловидно, приветливо / *Къыз сюйдюмлю ышарады.*

СЮЙДЮМЛЮЛЮК *ат.* Обаятельность, миловидность / Сюйдюмлю хал, къылыкъ. *Кюлсе уа, эки къызыл ууртуну юсюнде батыучукълары Кызыкайны бетине сюйдюмлюлюк саладыла.* Ёзденланы А., Саният, 1.

СЮЙДЮМСЮЗ *сыф.* Несимпатичный, непривлекательный / Сюйдюмю болмагъан. *Сюйдюмсюз адам.*

СЮЙДЮМСЮЗЛЮК *ат.* Отсутствие обаятельности, симпатии, привлекательности / Сюйдюмю болмагъанлыкъ, сюйдюмю жокълукъ. *Жашны сюйдюмсюзлюгю бетинде кёрюнюп эди.*

СЮЙДЮР *эт. понуд. от* **сюй** / Сюй дегенни *къатланыучу айырмасы. Кёргюзтгени кёзденди, бек сюйдюрген сёзденди.* (Нарт сёз.) *Устаз халкъгъа жашауну сюйдюре билсин, хар окъутхан адамны жашауну бирер жанындан темир багъана болурча этсин.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 101. *Библиотекачыла сабийлеге гитчеликден урунууну сюйдюрюр ючюн не билимлерин да аямайдыла.* «Коммунизмге жол», 1984, №151.

СЮЙДЮРТ *эт. понуд. от* **сюйдюр** / Сюйдюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Устаз жаш тёлюню иги халгъа юйретеди, алагъа китапланы сюйдюртеди.*

СЮЙДЮРТЮУ *и. д. от* **сюйдюрт** / Сюйдюрт дегенден *этим ат. Адамгъа Ата журтун сюйдюртюу. Биреуге кесин сюйдюртюу.*

СЮЙДЮРЮЛ *эт. страд. от* **сюйдюр** / Сюйдюр дегенни *зорлаучу айырмасы.*

СЮЙДЮРЮЛЮУ *и. д. от* **сюйдюрюл** / Сюйдюрюл дегенден *этим ат.*

СЮЙДЮРЮУ *и. д. от* **сюйдюр** / Сюйдюр дегенден *этим ат. Ишни сюйдюрюу. Окъууну сюйдюрюу.*

СЮЙКЕЛ *эт. къарач.* Прикасаться *к кому,* задевать *кого* / Жанла, ышыл, тий. *Сюймегенинге сюйкелме.* (Нарт сёз.)

СЮЙКЕЛТ *эт. понуд. от* **сюйкел** / Сюйкел дегенни *къатланыучу айырмасы.*

СЮЙКЕЛТИУ *и. д. от* **сюйкелт** / Сюйкелт дегенден *этим ат.*

СЮЙКЕЛИУ *и. д. от* **сюйкел** / Сюйкел дегенден *этим ат.*

СЮЙКЪУЛЛАН *эт. къ.* **жойкъуллан.** *Алий, къарап, Зауурбекни халына жангы кючден сюйкъулланды аллында.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Бийни] Зарийни кёргенинде бети тюрленди, сюйкъулланды, айбат сёзде нюнледи.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

СЮЙКЪУЛЛАНЫУ *и. д. от* **сюйкъуллан** / Сюйкъуллан дегенден *этим ат. Гелля эслеп Мамсурну тюрленнген халын, сюйкъулланыу сёзлени тёкдю анга.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

СЮЙМЕЙ *хал. сёзл.* Неохотно / Ыразы болмай, жюреги тартмай. *Токарев сюймей сызгъырды.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 309. *Токъ къозула аналарындан сюймей айырылдыла.* «Шуёхлукъ», № 10, 8.

СЮЙМЕКЛИК *ат* 1. Любовь (*напр. к другу, к людям*) / Биреуню бир башхагъа неда бир затха жюреги бек тартханын, ийлешгенин билдирген сезим. *Ана жюрекни сюймеклигинден уллу, андан таза дунияда не болур!* «Шуёхлукъ», №47, 85. *Жаш анасыны жыйырылгъан мангылайына бла ичине кетген мутхуз кёзлерине уллу сюймеклик бла къарады.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 124.

2. Любовь (*влечение к лицу другого пола*) / Биреу биреуню (*эр киши тиширыуну, тиширыу эр кишини*) сюйгенин билдирген сезим. *Асиятны сюймеклик бийлеген жюреги асыры къууанггандан, жыламукълары келдиле.* Шауаланы М., Мурат, 32.

3. *В позиции определения:* любовный / Сюймекликни юсюнден болгъан. *Махмутха кёзлери къарап, къызла аны кеслерини сюймеклик жырларына эртте къошхандыла.* Шауаланы М., Мурат, 29.

4. Любовь (*напр. к искусству*) / Бир затха итинмеклик, жюреги тартмакълыкъ, берилмеклик. *Хар тойчу кесини уста тепсеую бла миллет тепсеу искусствогъа уллу сюймеклиги болгъанын кёргюзтдю.* «Коммунизмге жол», 1973, № 24. *Мухтарны билими жетишеди, ишге сюймеклиги уллуду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 18.

СЮЙРЕ *эт.* Волочить *что,* тянуть по земле *кого-что* / Тарт, жерде тартып бар. *[Зауурбек Даулетге:] Не болгъанды деп соргъан иш болса, ат юркюп, атдан кетгенме, ат сюйрегенди,– деп, къой...* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 17. *Жаш, сюркеле, бутун сюйрей, ол жанына ташайды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 373.

СЮЙРЕЛ *эт.* 1. *страд. от* **сюйре** / Сюйре дегенни *зорлаучу айырмасы. Терек арбагъа сюйрелгенди.* ■ *Анам менден кючлюрек болур эди, парта да, мен да сюйрелип тебиредик.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 22.

2. *къ.* **сюркел.** – *Тутмакъланы да бусагъат жиберейик, манга тийме,– деп, (Апанас бла Биймырза) кезиу-кезиу тобукъланып, жерде сюйреледиле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 149. *Ысмайыл бла Мусабий, жыланлача, тауушсуз аны ызындан сюйрелдиле.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 92.

СЮЙРЕЛИУ *и. д. от* **сюйрел** / Сюйрел дегенден *этим ат. Къыртышда сюйрелиу. Юй тюбюнде сюйрелиу.*

СЮЙРЕЛТ *эт. понуд. от* **сюйрел** / Сюйрел дегенни *къатланыучу айырмасы. Мен адамны кемсизликге юйретмедим. Сен а кюйсюзлюкню аллында сюйрелтдинг.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 144.

СЮЙРЕЛТИУ *и. д. от* **сюйрелт** / Сюйрелт дегенден *этим ат. Жерде сюйрелтиу.*

СЮЙРЕМЕ *ат.* Бревно, которое волокут лошадьми, волами, трактором / Ат, ёгюз, трактор сюйреген томуроу, тёммек. *Чоллай бла Малжей мындагъы сюйремени томурадыла, жарадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 308.

СЮЙРЕТ *эт. понуд. от* **сюйре** / Сюйре дегенни *къатланыучу айырмасы. Аллай агъач чанама, Ёзенлеге сюйретген, Бичен жюкле ташып, тирликлени сюетген.* Шахмырзаланы С., Назмула, 189. *[Тамата къарындашлары] жашчыкъланы илишаннга юйрете эди, Уугъа элтип, кийиклени сюйрете эди.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 171.

СЮЙРЕТДИР *эт. понуд. от* **сюйрет** / Сюйрет дегенни *къатланыучу айырмасы. Терекни трактор бла сюйретдирдиле.*

СЮЙРЕТДИРИУ *и. д. от* **сюйретдир** / Сюйретдир дегенден *этим ат. Агъачны ат бла сюйретдириу. Гебенни трактор бла сюйретдириу.*

СЮЙРЕТИЛ *эт. страд. от* **сюйрет** / Сюйрет дегенни *зорлаучу айырмасы. Агъачла сууну къыйырына сюйретилдиле.*

СЮЙРЕТИЛИУ *и. д. от* **сюйретил** / Сюйретил дегенден *этим ат.*

СЮЙРЕТИУ *и. д. от* **сюйрет** / Сюйрет дегенден *этим ат. Гебенни сюйретиу. Базаманы сюйретиу. Трактор бла сюйретиу.*

СЮЙРЕУ *и. д. от* **сюйре** / Сюйре дегенден *этим ат. Терекни трактор бла сюйреу.*

СЮЙРЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **сюйре** / Сюйре дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла батанланы баласлагъа жюклеп сюйрешедиле.*

СЮЙРЕШИУ *и. д. от* **сюйреш** / Сюйреш дегенден *этим ат. Батанланы сыртдан энишге сюйрешиу.*

СЮЙСЮН *эт.* Иметь довольный вид; относиться к чему-либо с одобрением / Бир ишни этерге ыразы бол, бир затны къабыл кёр. *Жашны айтханын сюйсюнмедиле. Аскерчи буйрукъну сюйсюнмей толтурду.* ■ *– Шарт юлгюлеге да жетербиз,– деди Хурай Саматович, сюйсюнмей.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 70. *Тели телини сюйсюнюр, молла халыуагъа сюйсюнюр.* (Нарт сёз.) *Аллын нёгерле окъуну сюйсюнмейирек, жаланда буйрукъгъа боюн сала башлагъандыла.* М. Кинцис, Ядин, Юч шуёх, 20.

СЮЙСЮНДЮР *эт. понуд. от* **сюйсюн** / Сюйсюн дегенни *къатланыучу айырмасы. Барлыкъ сюйсюндюрюр, жокълукъ тюшюндюрюр.* (Нарт сёз.)

СЮЙСЮНДЮРЮУ *и. д. от* **сюйсюндюр** / Сюйсюндюр дегенден *этим ат.*

СЮЙСЮНЮУ *и. д. от* **сюйсюн** / Сюйсюн дегенден *этим ат. Къонакъгъа сюйсюнюу. Татлы тенгнге тюбегенине сюйсюнюу.*

СЮЙСЮНЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **сюйсюн** / Сюйсюн дегенни *араш айырмасы. Къартны айтханына сюйсюнюшдюле.*

СЮЙСЮНЮШЮУ *и. д. от* **сюйсюнюш** / Сюйсюнюш дегенден *этим ат.*

СЮЙЮЛ *эт. страд. от* **сюй** / Сюй дегенни *зорлаучу айырмасы. Сюйюлген Сергобуз бизден кетди...* Теммоланы Х., Хорлауну жырлары, 8. *Артыкъ да ол [Салиймат] Назирге сюйюлдю, кёз гинжилей. Ол ышарса, тишлери – керти жаухар инжилей.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 127.

СЮЙЮЛЮУ *и. д. от* **сюйюл** / Сюйюл дегенден *этим ат.*

СЮЙЮМ *ат къарач. къ.* **сюйдюм**. *Сюймейме да, сенден сора сюерим жокъ, Сюеме да, адам сюер сюйюмюнг жокъ.* (Нарт сёз.) *Сюйюмюнгден тоймайма, Нюр чачылса кёзюнгден, Бир тауушчукъ эшитген эдим, Булбул кибик сёзюнгден.* «Жюрек жырлайды», 89. *[Розаны] бир ууртуну башында къара сепгилчиги, кюмюшге къарасаут жарашханча, жарашып, сюйюм къоша эди.* Семенланы А., Жазыу айла, 53.

СЮЙЮМЛЮ I *сыф. къарач. къ.* **сюйдюмлю** I. *[Балданны] жити къарагъан сюйюмлю кёзлери Хасанны жюрек тамырларын къозгъайдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 130. *Алай а, сюйюмлю тюрсюню кёз туурасындан бир заманда да кетмеген, сёзлери хар къуру да къулагъына эшитиле тургъан Зуриятны Науруз экинчи тапмады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 23.

СЮЙЮМЛЮ II *хал. сёзл. къарач. къ.* **сюйдюмлю** II. *Акка, сюйюмлю ышара, ёрге туруп, тау къуш кибик, жити къарамын жыйылгъанлагъа жетдирди.* Семенланы А., Жазыу айла, 113. *[Профессор] терезени къатына сюелип, жашны бетине сюйюмлю къарады.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 250.

СЮЙЮМЛЮЛЮК *ат къарач. къ.* **сюйдюмлюлюк**. *Къызны сюйюмлюлюгю.*

СЮЙЮМСЮЗ [1] *сыф. къарач. къ.* **сюйдюмсюз** [1]. *[Жазыучу] сюйюмсюз геройну жалкъаулугъун, аны ич сезимин, къыйналмагъанлай татлы ашаргъа сюйгенин чертеди.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 63.

СЮЙЮМСЮЗ [2] *хал. сёзл. къарач. къ.* **сюйдюмсюз** [2]. *Жаш сюйюмсюз ышарды. Къыз къалай эсе да бир сюйюмсюз къарады.*

СЮЙЮМСЮЗЛЮК *ат къарач. къ.* **сюйдюмсюзлюк**. *Таулада правленле къуралгъанлы аланы ичлеринде тёгюлген жыламукъ, старшина жарлыланы юслерине секирип, аякъ къакъгъан заманда, аладан сыгъып чыкъгъан терле, былайда айтылгъан жалгъан шагъатлыкъла... бу правлен аты бол-*

гъан тёртмюйюш, кёкбаш юйге сюйюмсюзлюк мухур салып къойгъандыла. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 187.

СЮЙЮМЧЮ *ат къарач. къ.* **сюйюнчю**. *[Орман Замагъа:] Ма-Ас [къала] жауну бери жиберип, сюйюмчюмю айтдырады бизге?* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 116. *[Умар:] Харуннга сюйюмчюге адам иерге керекди.* Хубийланы О., Аманат, II, 298.

СЮЙЮМЧЮЛЮ *ат* 1. *къарач. къ.* **сюйюнчюлюк**[1]. *Кёп турмай, бир атлы келип, ханнга сюйюмчюлюк айтды: «Къатынынг къыз тапханды»,– деди.* «Къарачай халкъ таурухла», 151. *Поштчу Хасым атын терлетип: «Ой, Майрусхан, сюйюмчюлюк! Жашынг келеди!» – деп, арбазгъа кирди.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 16.

2. *къ.* **сюйюнчюлюк**[2]. *[Къыз:] Тоба, бусагъатда Таужаннга жетип айтхан сюйюмчюлюк аллыкъ эди.* Хубийланы О., Аманат, II, 60. *Аямайын сиз Зарийге барыгъыз, Халны айтып, сюйюмчюлюк алыгъыз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

СЮЙЮН *эт.* Радоваться, восторгаться, умиляться / Къууан, къууанч эт. *Чорбат къыйырында къарылгъач кесини ариу тилинде неле айта эсе да, тангны келгенине сюйюнеди, къууанады, жырлайды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 5. *[Жаш къызгъа:] Мен кеталмам юйюме, Санга кенгден сюйюне. Сен акъыл бер сёзюме, Бош къаратмай кёзюнге.* Отарланы С.. Назмула бла поэмала, 26.

СЮЙЮНДЮР *эт. къ.* **къууандыр.** *Таудан акъгъан чыран суула Сугъарадыла тюзлерими, Бир мирзеуле жетип, бишип, Сюйюндюре кёзлерими.* «Шуёхлукъ», № 53, 17. *«Сюймеклик билмей тургъанлай уруп жетер, къууандырып, сюйюндюрюп, къоюп да кетер»,– деп, жырда да жырланады.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 57.

СЮЙЮНДЮРЮУ *и. д. от* **сюйюндюр** / Сюйюндюр дегенден *этим ат.*

СЮЙЮНЧЮ *ат* 1. Радость, добрая весть / Къууанч, иги хапар. *«Сюйюнчю!» – деп, жашчыкъ чыкъды арбаздан, Аны жеталмазса ат бла къуусанг.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 6. *Къарт да мында кёп чапдыргъанды атын, Сюйюнчюге бара, къайда – къуугъуннга.* Отарланы К., Сынла, 29.

2. Подарок за сообщение приятной вести / Къууанч хапарны билдиргеннге берилиучю саугъа. *Сюйюнчю ал. Сюйюнчю бер.* ■ *Эртенликде адамла, сюйюнчю бериучюнюча, почта келтириучюню ашыгъып сакълайдыла.* «Коммунизмге жол», 1983, № 67.

3. Тот, кто сообщает радостную весть / Къууанч хапарны айтхан адам. *Сюйюнчю чыкъды жолгъа, Талай элледен ётдю. Ючюнчю кюн кеч бола, Бир къонакъбайгъа жетди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 130. *Айны насыбы – кесини къолунда, Жерни жарсыулары недиле анга?! Сюйюнчюню, къуугъунчуну жолун да, Ол бирча жарытады, элте тангнга.* Отарланы К., Дуния эрттени, 26.

СЮЙЮНЧЮЛЮК *ат* 1. *къ.* **сюйюнчю**[1]. *Сюйюнчюлюк айтхандан, сюйюнчюлюк бергенден огъурлу иш къайда барды!* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 39. *Телеграммадан, телефондан алгъа таулугъа сюйюнчюлюк айтыр атлы.* Отарланы К., Сагъышла, 204.

2. *къ.* **сюйюнчю**[2]. *[Сырмахан:] Мен барып Харунлагъа да Мазанны келгенин билдирейим, энтта да кесиме бир сюйюнчюлюк алайым,– деп, орамны энишге айланып кетди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 81. *Бир ненча адам: «Бий-солтан сюйюнчюлюк берир»,– деп, алгъа чабадыла.* «Шуёхлукъ», № 3, 85.

СЮЙЮНЮУ *и. д. от* **сюйюн** / Сюйюн дегенден *этим ат. Сейирликди ариулукъгъа сюйюнюу кезиучюкню татыуу.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 88. *Паспорт бериу жаш тёлюню Ата журт ючюн сюйюнюу сезимледе юйретирге себеп болургъа керекди.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 84.

СЮЙЮНЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **сюйюн** / Сюйюн дегенни *араш айырмасы. [Минги тау:] Энди манга къоркъуусуз болуп жолла, Келедиле къыралладан адамла, Къарап, кёрюп, сюйюнюшюп кетедиле, Барыгъыздан мени къабыл этедиле.* «Жюрек жырлайды», 46.

СЮЙЮНЮШЮУ *и. д. от* **сюйюнюш** / Сюйюнюш дегенден *этим ат. Къонакъланы тау табийгъатны ариулугъуна сюйюнюшюулери.*

СЮЛЕН *ат.* Осадок / Бозаны тюбюнде къалгъан къалыны. *[Хурмет:] Алай къалайыкъ хатадан, Жабырайылны тунгучу къанчау болуп ауругъанда, сюлен жагъып сау этгеним кибик...* Тёппеланы А., Ташыуул. *Сюлен кибик келген Дунайны башында толкъунлагъа кёмюле келген хабур-чубурла кюпдюле.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 41.

СЮЛЕСИН *ат.* Рысь / Саргъыл къонгур тюрсюнлю жумушакъ тюклю териси болгъан, киштик туякъумлу жыртхыч жаныуар. *Сюлесин кесген тюзелмез.* (Нарт сёз.) *Сюлесин да душманды, Къырады халкъны малларын, Богъурдакъдан кеседи, Агъызады къанларын.* Шахмырзаланы С., Назмула, 292. *Уллу къоргъашин окъ сюлесинни боюн тамырларын ойду да, ол, башы мени аякъларыма жетежетмез, ауду.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 72.

СЮЛЕУСЮН *къарач. къ.* **сюлесин.** *Ой, къаядагъы сюлеусюн, Тюбюнден ёрге ёрлесин.* «Къарачай халкъ жырла», 210. *Добайны къара мыйыкълары, сюлеусюнню мыйыкъларыча, ары бла бери къайырыла турадыла, къулакъ учларына дери къан къуйгъанча, къызарыпды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 145.

СЮЛПЮГЮР *ат. къарач.* 1. *къ.* **сулпагъар.**

2. *В позиции определения:* острый / Жютю. *Сюлпюгюр ауузунг туурар журтха чапханланы, Букъулу жолну тамгъа этип, къан бюркер. Ачы жауну дерт къайнагъан къызыл къаны, От тенгизча, боркъулдар, бюркер.* «Жюрек жырлайды», 103.

СЮЛПЮК *сыф. къарач.* Очень острый (*о мече, о сабле*) / Бек жютю. *Сюлпюк къылыч.*

СЮММЕК *ат* 1. Буз таякъ *къ.* **буз**[1]. *Сабийле эртten сайын арбазгъа чыгъып, ёрге секирип, шорбатладан энишге салынып тургъан жылтыраукъ сюммеклени сындырып, бал татышып эмедиле.* Къобанланы Д., Эки заман, 100. *Ёгюзлени къарын тюпleриnden салыннган буз сюммекле бир-бирине тийип жыгъырдайдыла.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 7.

2. Носик (*чайника, бочки и т. п.*) / Чайникни, къумгъанны д. а. к. суу къуюлуучу затны быргъычыгъы. – *Ай, аны уа билге эдим мен,– деди жашланы бири, машинада бёчкени сюммегинден къуюла тургъан суугъа ашыгъып бара.* Хубийланы О., Дерт, 247.

СЮННЕТ *ат эск.* Обрезание (*у мальчиков*) / Эр киши сабийни уятлыгъыны терисини къыйырындан кесген адет.

СЮНГЮ *ат* 1. Копье, пика / Агъач таякъ формалы жютю таш неда темир учлу сауут. *Сагъышлы тюшдю чарс ингир жерни сууута, Адам къолунда таш сюнгю, Аны сауууту.* Отарланы К., Сынла, 32. *Сауутлары жылтырайдыла, жанадыла, Тапанчала, къол сюнгюле, садакъла.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. Штык / Ушкокну быргъысыны къыйырына бегитилирча ишленнген, чанчылыучу жютю сауут. *Кёп душманнга сюнгю сукъдунг, Кёп жауну атдан жыкъдынг.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 106. *Жыртыучу къушлары сюнгюлери, революция ючюн туугъан Мусосну желкесинден тийген заманда да, Мусос жыгъылмай, жанжан айланып, къан ичиучюле бла жигит кюрешди.* Хочуланы С., Хапарла, 25.

3. *В позиции определения:* штыковый / Сюнгюле бла бардырылыучу. *Сора бизникиле сюнгю сермешге кирдиле.* «Шуёхлукъ», № 8, 134. *Командир сау къалгъанды, алай Володя уа, дагъыда сюнгю урушну алдача бардыра, кеси да аугъанды.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 12.

СЮНГЮЧ *ат къ.* **тюккяхын.**

СЮР[1] *эт.* Гнать, выгонять / Кимни, нени болса да белгили бир жанына зор бла бардыр. *Солтанхамит, командирни атын адеж тарта, ийнегин бузоуу бла сюрюп, юйюне келди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 140. *[Эгеулары] эм алгъа Ысмайылны къарт анасын атла аллына этип, сюрюп келдиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 380.

2. Гнаться за *кем*, догонять *кого* / Биреуню ызындан къуу. *[Кичибатыр Домашха:] Бизни ызыбыздан сюргенлени бек залимлери сенмисе?* Этезланы О., Тарда, 40. *Хамит жолда нёгерлерин сюрюп жетип артларындан къошулгъанын лейтенант кёрдю.* Хубийланы О., Аманат, I, 165.

3. *бош тил.* Гнать, угонять, притеснять, подвергать гонениям / Биреуге артыкълыкъ, зор этип жеринден къыста, бир жары жибер. *Сора кадетле эллилени сюрюп тебиредиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 219.

4. *кёч. сёл. тил.* Угонять, красть, похищать (*скот, табун лошадей и т. п.*) / Биреуню малын, жылкъысын д. а. к. затын урла, урлап кет. *Нартла малларын сюрген эмегенни таныйдыла, аны юсюнден эмегеннге билдиредиле.* «Нартла», 111. *Антонланы ийнеклерин, ким эсе да бир кёсе алдап, сюрюп кетгенин къоншула билдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 381.

5. *бош тил.* Преследовать (*врага*) / Душманны ызындан тюшюп, жокъ этер ючюн къуу. *Къызыл партизан отрядла да къачхан душманны ызындан тохтаусуз сюредиле.* Хочуланы С., Хапарла, 87. *Жангы жыл кирген кече, Къызыл Аскер фашистлени хорлап, элден къыстады, ызларындан сюрюп кетди.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 16. *Биз таулу кадетле бла уруш эте, аланы къуа, сюре, Холам тарындан артха чыкъдыкъ.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 313.

6. Гнать, понуждать к быстрому бегу, движению (*лошадь, машину и т. д.*) / Атны, машинаны д. а. к. затны терк бардыр. *Жаш миннген атын баралгъаны къадар сюреди, алай жаунда, шытыда, ырхыда алай терк баралмайды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 28. *Тюшер жериме жетсем, кесим да айтырма, сен къарама да машинаны сюр,– деп, жаш бюсюреусюз жуап этди.* Хубийланы О., Аманат, I, 6.

7. Жить, проживать, проводить жизнь / Жашауну, ёмюрню, бир талай заманны жашая бардыр, ётдюр. *Раяны атасы жашауну иги кесек сюрген киши болгъанлыкъгъа, саулукълу, тири адамды.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 57. *Бурунгула къарангыгъа табынып, Морт ёмюрле сюргендиле абынып.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 35.

8. Пытаться докапываться до истины / Бир ишни ахырына дери тинтип билирге кюреш, айт, хапарла. *Атасы да, къызы да сёзлерин тауусдула: ол хапарны ызындан сюрюрге, неда ахырына жетдирирге атасыны кёлю бармайды.* Кацийланы Х., Тамата, 149. *Къайгъы Берханны кесинден чыкъгъанын билип, Жандет сёзню энди къаллай бир сюрсенг да, ёзге айып салыныр адам болмазлыгъына ажымсыз болду.* Хубийланы О., Аманат, II, 93.

9. Преследовать (*о судьбе, роке и т. п.*) / Къойма, ызындан тюш (*къадарны юсюнден*). *Адамны ачыр жазыуу сюрсе, жатхан орунундан туруп кетер.* (Нарт сёз.) *[Къарт Ал – бёрюге:] А, къонакъ, бу жерлеге адам келмей эди, сен къайдан чыкъдынг? – Да, мени да буюрулгъан къадар сюре келгенди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 312.

10. Пристраститься, приохотиться *к чему* / Бир затха асыры берил, аны ызындан бол. *Жашаудан эсирме, эсирсенг, къустурур, Кишиге зар сюрме, Ол аякъ учурур.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 82. *Билмейме не боллугъун, Къыйынды аны билген, Онгмаз аманлыкъны Ызындан дайым сюрген.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 185.

СЮР[2] *эт.* Пахать, вспахивать *что* / Жерни трактор бла неда сабан агъач бла къазып жумушат. *Колхозчула тирликлери орулгъан жерлени саламларын тишлеге къалайдыла, трактурла ол жерлени къадалып сюредиле.* «Шуёхлукъ», № 6, 105. *Бир къаум къоншула, жууукъла жерчиклерин сюрген заманларында биригип, бир бирлерине болушадыла.* Эбизеланы А., Махти, 8.

СЮРГЮ *ат* **1.** Нива / Урлукъ себилген жер. *Жаз башында кюзлюк будай бирси сюргеледен эсе алгъа кёгереди, ёседи, кёзге ариу кёрюнеди.* Тёппеланы С., Жаралы зурнук, 17.

2. *къ.* **сюрюу**[2]. Пахота, вспашка / Жер сюрюу бла байламлы ишле. *Хар ким ишине, жаз башы сюргюге хазырланыгъыз.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 393. *Бир ай жарымдан халкъ сюргюню башлады.* Ёзденланы А., Саният, 32.

3. *В позиции определения:* пахотный / Сюрюрге жараулу. *Патчахны заманында элледе жашагъан халкъ жарлы, жерсиз, мюлксюз болуп, бийле, байла уа жайлыкъланы, къышлыкъланы, сюргю жерлени, агъачланы кеслери араларында юлешип, уллу бийликле жюрютюп болгъандыла.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 4. *[Жабалакъ Ибрахимге:] Жууугъуракъ жерледе сюргю ишлени улоуу болмагъан къолайсызлагъа беригиз.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 249.

СЮРДЮР [1] *эт. понуд. от* **сюр** [1] / Сюр [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. [Къаншаубий Матайгъа:] Бусагъат бу адамны юйдегисинден къоратхан малынга беш-алты къой да къошуп, ызына сюрдюр.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада таууш, 318. – *Огъай, бу мал бла мен уялмай юйге бараллыкъ тюйюлме,– деп, Ахсудур, малны Сайнашдан сюрдюрюп жиберип, кеси мал сюрюрге жайылып кетди.* «Къарачай халкъ таурухла», 74.

СЮРДЮР [2] *эт. понуд. от* **сюр** [2] / Сюр [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. [Саудюгерчи] ёгюз бла уа хар кюнде сабан сюрдюргенди, суу ташытханды, отун келтиртгенди, не аз да ёгюзге солуу бермегенди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 318. *[Жамилят бригадирге:] Эшитип къоюгъуз, жукъа сюрюлген жерни жангыдан сюрдюрлюкме.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 102.

СЮРДЮРТ [1] *эт. понуд. от* **сюрдюр** [1] / Сюрдюр [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къойланы къышлыкъгъа сюрдюрт.*

СЮРДЮРТ [2] *эт. понуд. от* **сюрдюр** [2] / Сюрдюр [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Бахчаны сюрдюрт.*

СЮРДЮРТЮУ [1] *и. д. от* **сюрдюрт** [1] / Сюрдюрт [1] дегенден *этим ат. Малланы кютерге таугъа сюрдюртюу.*

СЮРДЮРТЮУ [2] *и. д. от* **сюрдюрт** [2] / Сюрдюрт [2] дегенден *этим ат. Кюзлюкле себиллик жерлени сюрдюртюу.*

СЮРДЮРЮЛ [1] *эт. страд. от* **сюрдюр** [1] / Сюрдюр [1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Малла тау жайлыкълагъа сюрдюрюлгендиле.*

СЮРДЮРЮЛ [2] *эт. страд. от* **сюрдюр** [2] / Сюрдюр [2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Будай себиллик жер тынгылы сюрдюрюлгенди.*

СЮРДЮРЮЛЮУ [1] *и. д. от* **сюрдюрюл** [1] / Сюрдюрюл [1] дегенден *этим ат.*

СЮРДЮРЮЛЮУ [2] *и. д. от* **сюрдюрюл** [2] / Сюрдюрюл [2] дегенден *этим ат.*

СЮРДЮРЮУ [1] *и. д. от* **сюрдюр** [1] / Сюрдюр [1] дегенден *этим ат. Тууарланы жайлыкъгъа сюрдюрюу.*

СЮРДЮРЮУ [2] *и. д. от* **сюрдюр** [2] / Сюрдюр [2] дегенден *этим ат. Жерни трактор бла сюрдюрюу.*

СЮРЕМ *сонг.* **1.** В направлении (*вверх, вниз*) / Ёрге, энишге, бир зат таба баргъанны кёргюзтеди. Ёрю сюрем. *Ёрю сюрем тебирге. Ёрю сюрем баргъан жол. Энишге сюрем барыргъа.*

2. Место / Баш болушдагъы сёзден сора келеди эм орунну кёргюзтеди. *Зурият бла Наурузну аталарыны юйлери элни къыйыр сюреминде эдиле да, ол орамдан экисинден сора школгъа сабий жюрюмей эди.* Л а й п а н л а н ы С., Гургумлу, 17. *Бир къауумуда школну коридорунда, эшикни къатында, арт сюреминде шинтикледе, кими ёретин, кими олтуруп, къуш-муш болдула.* Х у б и й л а н ы О., Аманат, II, 19.

СЮРКЕ *эт. къ.* **сюйре.** *Арлакъ сюрке. Алгъа сюрке.*

СЮРКЕЛ *эт.* **1.** Ползти / Бауурланып, битеу тёммегинг бла сюйрелип айлан (*сюркелип айланыучу жаныуарланы юсюнден*).– *Жылан терк сюркеледи, уста*

бугъады,– деп, эсгертеди Шабаз Къаншаугъа. Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. // Ползти (*о человеке, животных*). Бауурунгдан жерге жатып, къолунг-бутунг бла къымылдай, сюйрелип жюрю. *Совет аскерчиле жерге къысылып, алгъа сюркеле, фашистлени къатларына жетдиле.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 51. *Тюлкю бёденени тутаргъа деп сюркелип барады.* ■ *[Шепталов] кеси сюркелип, Хасанны акъырын ызындан тартып, талайны барды.* Хубийланы О., Аманат, I, 264. *Шабаз тёрт аякъланып сюркеледи.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 78.

2. *сёл. тил.* Идти, передвигаться очень медленно / Бек акъыртын бар, жюрю. *Сюркеле кючден-бутдан [сенгирчке], Къысылды кюн тууушха: «Жан сакълар жер тапсам»,– деп, Сугъулады къууушха.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 72. *Бу поезд, менича ашыкъса эди, былай сюркелип бармаз эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 129. *Экинчи элге жетерге, машина ауур ынгычхап, сюркелип барады.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 179.

3. *кёч.* Перебиваться, прожить кое-как / Къыйналып, азап чегип, аманны кебинден жаша. *[Сирияда Блей деген элде жашагъан къарачайлыла:] Жаханимге киргенли келип, Жюрек ауруу бергенди Кавказ. Биз жашайбыз, къопмай, сюркелип. Насыбы болгъан журтун атмаз.* Хубийланы О., Мурат, 95.

4. *кёч.* Отставать / Ишде неда окъууда бирсиледен артха къал, керекли болумгъа жеталма. *Мал багъыучу «Ысхауат» совхоз да эт сатыудан артда сюркелген мюлклени бириди.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 16. *Классдан классха къарыусуз сюркеле баргъан сабий, орунунда къалып, дерследен, школдан да сууса, чалыкълап башлайды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 104.

СЮРКЕЛТ *эт. понуд. от* **сюркел** / Сюркел дегенни *къатланыучу айырмасы.*

СЮРКЕЛТИУ *и. д. от* **сюркелт** / Сюркелт дегенден *этим ат.*

СЮРКЕЛИУ *и. д. от* **сюркел** / Сюркел дегенден *этим ат. Бауурубла сюркелиу.*

СЮРКЕЛИШ *эт. взаимн.-совм. от* **сюркел** / Сюркел дегенни *араш айырмасы. Жашла жауну штабына сюркелишип барадыла.*

СЮРКЕЛИШИУ *и. д. от* **сюркелиш** / Сюркелиш дегенден *этим ат.*

СЮРКЕУ *и. д. от* **сюрке** / Сюрке дегенден *этим ат. Алгъа сюркеу.*

СЮРМЕ *ат.* Фуганок, струг / Тёммегине жасы жютю темир кийдирилип, агъачны жонаргъа ишленнген къол инструмент. *Жаш да кеси аллына сюрмени алып, бир-бир ууакъ кереклени сюрмелеп да кёре эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 67. *Сюрме бла агъач жонган, Жангы полгъа чюйле ургъан, Къалай игиди ишлеген!* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 258.

СЮРМЕЛЕ *эт.* Строгать *что* / Сюрме бла жон, сыйдам эт. *[Аппа Назирге:] Аперим, къангаланы къыйырларын тюз кесгенсе, сыйдам сюрмелегенсе, ёлчеулеринге кёре, тап жарашдыргъанса.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 2. *Жарты-къурту сюрмеленнген шинтиклеге олтуруп, къара таныргъа юйрене эдик.* Байрамукъланы Х., Тишырыуну хапары, 22.

СЮРМЕЛЕН *эт. страд. от* **сюрмеле** / Сюрмеле дегенни *зорлаучу айырмасы. Къарангы сенчада ариу сюрмеленнген орус кюбюр турады.* Батчаланы М., Элчилерим, 191. *Тар отоуну ортасында иги да сюрмеленмеген къангаладан ишленнген стол, аны эки жанында адамла олтурурча ёрге кётюрюлюнюп салыннган эки къанга.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 115.

СЮРМЕЛЕНИУ *и. д. от* **сюрмелен** / Сюрмелен дегенден *этим ат. Къанганы сюрмелениу.*

СЮРМЕЛЕТ *эт. понуд. от* **сюрмеле** / Сюрмеле дегенни *къатланыучу айырмасы. Цехге элтип къангаланы сюрмелет.*

СЮРМЕЛЕТИУ *и. д. от* **сюрмеле** / Сюрмеле дегенден *этим ат. Эшик жанланы сюрмелетиу.*

СЮРМЕЛЕУ *и. д. от* **сюрмеле** / Сюрмеле *дегенден этим ат. Къанганы сюрмелеу. Станокда сюрмелеу. Балта бла жонарлыгъын алама, Сюрмелеуюн усталагъа салама.* Будайланы Х., Алтын тау, 18.

СЮРМЕЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **сюрмеле** / Сюрмеле дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла тапкалыкъ къангаланы сюрмелешедиле.*

СЮРМЕЛЕШИУ *и. д. от* **сюрмелеш** / Сюрмелеш дегенден *этим ат. Къангаланы сюрмелешиу.*

СЮРТ *эт.* **1.** Вытереть, протереть *что* / Сыйпап, тазала. *Къанганы жазыуларын буштукъ бла сюрт. Столну сюрт.* ■ *Кюн элге жете, Алим къобуп, кёнчегине итиу урду, къара ботинкаларын сюртюп жым-жылтырата ашыгъыш: «Ушхууурунг бар эсе, сал»,– деди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 187.

2. Вытирать (*обтирая сделать сухим, чистым*) / Бир зат бла ышып, къургъакъсыт, тазала (*суу, мылы, кир затны*). *Жаулукъ бла къолларынгы сюртюп, къургъакъсыт. Жаш бетин, боюнун жууып, жаулукъ бла сюртдю. Къыз къолу бла жыламукъларын сюртеди.*

3. Помазать *что, чем* / Бир затны юсюне жау, балата, дарман д.а.к. зат жакъ. *Колхозну уллу арбазына кирдик: бичен чалыргъа косилкалагъа жау сюртюлюп, хазыр болуп турадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 424. *Хурмет хада къойланы терилерине балата сюрте эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

4. Белить, штукатурить *что* / Юйню къабыргъаларына бла тышына тытыр, балчыкъ, цемент, тылдан жакъ, акъла. *Алкъын эрле – тюзледе, таулада, Ныгъышла – къуру, улансыз – эллери, Къатынла сюртедиле къышха юйлерин. Кюнлюм жанындан ура кюз желлери.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 65. *Анда [элде] ким юй къалай, кими сюрте, кими мурдор ташын энди бегите, кими уа арбазында сабий бла жубана кёрюнеди.* Ахматланы И., Боранда, 11.

5. *кёч. бош тил. эриши сёз.* Сильно бить, ударить *кого-чем* / Кимни болса да къаты, кючлю ур. *Жыжыу жетип, Ортабайны къамичи бла сюрте киришеди.* Шауаланы М., Мурат, 19. *Азирет тору атны сыртына къамичини сюртдю.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 92.

6. *кёч. бош тил. эриши сёз.* Наворачивать, жрать, пожирать / Мардасыз кёп эм сюйюп аша. *Къадырланы сюрген эллиле тепсейдиле, чагъырдан сюртюп.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 15. *[Асхат*

Домалайгъа:] Ахчанг болмагъанлай сюртмегенсе сен ол ашланы. Зокаланы З., Солуу кюн, 40.

СЮРТДЮР *эт. понуд. от* **сюрт** / Сюрт дегенни *къатланыучу айырмасы. Олсагъатдан Ханий, таз, къумгъан келтирип, жан жаулукъну да сол билегине атып, эрини юсюне ёрге тургъанлай, бёркюн алып, чарыкъларын тартып, бетин-къолун сюртдюрюп абидез алдырды.* Эбизеланы А., Эгизле, 17. *[Жарашды улу:] Юйню къараллыгъына къарап бошагъанбыз, энди маммат жыйып ичин бир сюртдюрсегиз.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 54.

СЮРТДЮРТ *эт. понуд. от* **сюртдюр** / Сюртдюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Юйню сюртдюрт. Чурукъларына жау сюртдюрт. Терлеген бетин сюртдюрт.*

СЮРТДЮРТЮУ *и. д. от* **сюртдюрт** / Сюртдюрт дегенден *этим ат. Юй тюбюн сюртдюртюу.*

СЮРТЮЛ *эт. страд. от* **сюрт** / Сюрт дегенни *зорлаучу айырмасы. Терекни тёгереги сюртюлген хуначыкъ бла къуршаланыпды.* Хочуланы С., Хапарла, 57. *Тюзде ташдан къаланнган бийик къабыргъалары тытыр бла сюртюлюп, Къарачайны приставыны къаласы агъарады.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 196.

СЮРТЮЛЮУ *и. д. от* **сюртюл** / Сюртюл дегенден *этим ат. Юйню сюртюлюю. Ариу сюртюлюу. Тытыр бла сюртюлюу.*

СЮРТЮУ *и. д. от* **сюрт** / Сюрт дегенден *этим ат. Кёп турмай сюртюу, акълау дегенча ууакътюек ишле башланырыкъдыла.* «Алчыла», 102.

СЮРЮЛ[1] *эт. страд. от* **сюр**[1] / Сюр[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Ногъайлы ызларындан тюшюп, сюрюлюп баргъан атланы сыйырыр къайгъыгъа киргенди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 85. *Ай, зауаллы Салиймат! Сюрюледи узакъгъа. Сени жаунг атылсын Ол тюшерик тузакъгъа.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 104.

СЮРЮЛ[2] *эт. страд. от* **сюр**[2] / Сюр[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Сабан сюрюлюп хазыр болду.*

СЮРЮЛЮУ[1] *и. д. от* **сюрюл**[1] / Сюрюл[1] дегенден *этим ат. Малланы жайлыкъгъа сюрюлюулери.*

СЮРЮЛЮУ[2] *и. д. от* **сюрюл**[2] / Сюрюл[2] дегенден *этим ат. Агроном жерни сюрюлюуюн жаратды.*

СЮРЮН *эт.* **1.** Спотыкаться, шататься, пошатываться, покачиваться / Абын, тентирей, абына-абына бар. *Тасхачыланы аякъларына не зат илинсе да, къарыулары тауусулгъандан сюрюне да абына, дагъыда тура алгъа атларгъа кюреше эдиле.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 34. *Ай озгъанда келген эди Къубадий, юйюрюне, Тозурап, азып, кеф болуп, Жан-жанына сюрюне.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 96.

2. *сёл. тил.* Тащиться, передвигаться, идти с трудом / Кючденбутдан жюрю, акъырын бар. *Жаяу аскер колоннала, автомашинала, тракторла, танкла, атлы отрядла уллу жолну алгъа сюрюнедиле.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 79.

3. *кёч.* Допускать промахи, ошибки в чем / Жашаунгда, къылыгъынгда, ишингде жангыл, чырмал, ажаш. *Атын кёргюзтюрге къоркъгъан, тюзлюкню багушда*

излеген къызбай генезирмиди, огъесе мени сюрюнюрюмю сюймеген адаммыды? Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 12.

4. *сёл. тил.* Ползти (*об облаках, тумане, дыме и т. п.*) / Бир жерден башха жерге кёч, бар (*булутланы, туманны д. а. к. затны юсюнден*). *Кюн аязып, булутла тау артына сюрюнедиле. Къудуретни ариулугъу ачылады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 42. *Кёксюл тютюн кёнделен сюрюне барып, къарамда эрип, тас болады.* «Алчыла», 67.

СЮРЮН [2] *эт. къарач.* Искать *что*; хотеть иметь *что*, проявлять интерес *к чему* / Бир затны болурун сюй, бир затха сейирсин. *Игиге сюрюн.*

СЮРЮНДЮР *эт. понуд. от* **сюрюн** [1] / Сюрюн [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Билек бла бирни сюрюндюрюрсе, билим бла мингни абындырырса.* (Нарт сёз.) *Киши таулуну къолундан таягъын сермеп алды, аны бла урургъа бир керилди, болса да суху тюртюп, аны жол жанына сюрюндюрдю, таякъны да аны юсюне атды.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар? 149.

СЮРЮНДЮРЮУ *и. д. от* **сюрюндюр** / Сюрюндюр дегенден *этим ат.*

СЮРЮНЮУ [1] *и. д. от* **сюрюн** [1] / Сюрюн [1] дегенден *этим ат.*

СЮРЮНЮУ [2] *и. д. от* **сюрюн** [2] / Сюрюн [2] дегенден *этим ат.*

СЮРЮУ [1] *и. д. от* **сюр** [1] / Сюр [1] дегенден *этим ат. Малланы суугъа сюрюу. Къойланы жайлыкъгъа сюрюу.*

СЮРЮУ [2] *и. д. от* **сюр** [2] / Сюр [2] дегенден *этим ат. Жер сюрюу. Мен – жерни, жулдузланы да жесири, къууанама ёлмезине сабан сюрюу.* «Шуёхлукъ», № 63, 13.

СЮРЮУ [3] *ат* 1. Стадо, отара / Отлаугъа, кютюлюрге бир жерге жайылыучу бир тюрлю мал жыйын. *Иесиз сюрюуге бёрю чабар.* (Нарт сёз.) ○ *Адамла ийнек саууп, малларын эл сюрюуюне берединле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 24. *Суу боюнлада, кюн бетледе тууарла, къой сюрюуле жайылып, жутланып отлайдыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 22. // Стая / Къаллай да болсун бир тукъум хайыуанланы, къанатлыланы, чабакъланы д.а.к. жаныуарланы жыйыны, бёлеги. *Тауукъ сюрюню Малжейни къызлары гедешге элтдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 254. *Чардакълада, хар тюрлю мекямланы юй башларында кёп заманда кёгюрчюн сюрюуле жашайдыла.* «Естествознание», 61.

2. *кёч. сёл. тил.* Большая, неорганизованная группа людей / Къурамсыз уллу адам жыйын, кёп адам биргелей. *Жюзле бла адамла элледен сюрюу-сюрюу келедиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 109. *Кюнню нюрю жерге тёгюлгенча, бу бандит сюрюу да тас болду, Къызыл Аскер кирип келлиги кёзюме кёрюне турады.* Къобанланы Д., Таулада тарыш, 333.

СЮРЮУЧЮ *ат.* Пастух, чабан / Мал кютюучю адам. *Сюрюучю кёп болса, мал харам болур.* (Нарт сёз.) ○ *Нумаланы башы Акъ къаяны къара чайырларын таулу сюрюучюле бек эрттеден биледиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 53. *Сюрюучю, малланы кютерге элни ичинден чыгъарып, Уллу къолну тюбюнден ёрге айландырды.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 6.

СЮРЮШ [1] *эт.* Качаться, раскачиваться / Ары-бери ауш. *Жолоучула... атла юслеринде ары-бери сюрюше барадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 169. *Найыпхан, суу къылычны ауурлугъундан бутлары аз сюрюше, юйге келе эди...* Толгъурланы З., Эрирей, 11.

СЮРЮШ [2] *взаимн.-совм. от* **сюр** [1] / Сюр [1] дегенни *араш айырмасы. Малчыла малларын жайлыкъгъа сюрюшедиле.*

СЮРЮШ [3] *эт. взаимн.-совм. от* **сюр** [2] / Сюр [2] дегенни *араш айырмасы. Тракторчула, эришип, жер сюрюшедиле.*

СЮРЮШДЮР *эт.* 1. *къ.* **ыхтыр.** *Къаншау бир къолуна къамасын, бир къолуна керох алып, [Айдарукъгъа] чапханланы артха сюрюшдюреди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

2. Качать, раскачивать / Ары-бери ауушдур. *Тауладан къакъгъан суукъ жел тереклени тёппелерин сюрюшдюреди, шууулдатады.* «Шуёхлукъ», № 13, 60.

СЮРЮШДЮРЮЛ *эт. страд. от* **сюрюшдюр** / Сюрюшдюр дегенни *зорлаучу айырмасы.*

СЮРЮШДЮРЮЛЮУ *эт. и. д. от* **сюрюшдюрюл** / Сюрюшдюрюл дегенден *этим ат.*

СЮРЮШДЮРЮУ *и. д. от* **сюрюшдюр** / Сюрюшдюр дегенден *этим ат. Биреуню уруп сюрюшдюрюу.*

СЮРЮШЮУ [1] *и. д. от* **сюрюш** [1] / Сюрюш [1] дегенден *этим ат. Ары-бери сюрюшюу.*

СЮРЮШЮУ [2] *и. д. от* **сюрюш** [2] / Сюрюш [2] дегенден *этим ат. Къачханны ызындан сюрюшюу. Эришип, машина сюрюшюу.*

СЮРЮШЮУ [3] *и. д. от* **сюрюш** [3] / Сюрюш [3] дегенден *этим ат. Тракторчула жер сюрюшедиле.*

СЮТ *ат* 1. Молоко (*питательная жидкость*) / Тиширыуну эм жаныуарланы тишилерини эмчеклеринден чыгъыучу эм ала сабийлерине, балаларына ичириучю, татымлы жукъа акъ суусун. *Кюндюз, дуния башы тюбюне бола тургъанда да, ол [Сафиятчыкъ] анасыны эмчек сютюнден тоюп, къозучукъ кибик, татлы жукълап тургъан эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 47. *Тенгим Хакимге душмандан дерт алыргъа анамдан ичген сютюм бла ант этеме.* Тёппеланы А., Ташыуул, 73. // Молоко (*коровы, козы и т. п.*) / Ийнекден, эчкиден, къойдан алыннган эм аш-азыкъгъа жюрютюлюучю зат. *Къыз, от тиргизип, сютню къайнатыргъа салгъанлай, аякъ тауушла эшитилдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 47. *Жангы, шатык кырдыкдан тойгъан ийнекле, желинлери сютден толуп, акъырын, ашыкъмай атлайдыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 69.

2. *В позиции определения:* молочный / Сютден, сют къошулуп этилген. *Сют хантус. Сют худур. Сют продуктла сатхан тюкен.*

3. Жидкость, выделяемая молодой кукурузой, пшеницей и т. п. / Жангы жете башлагъан нартюхде, будайда д. а. к. битимледе болуучу акъ суусун. *Сютден тойгъан будайланы тауушлукъ тенгизлери, ишлегенлени быйыл да уллу битим аллыкъларын белгили этедиле.* Семёнланы А., Жазыу айла, 21. *Силос салыуну уа нартюх сютден толгъан кезиуден ары оздурмай, он иш кюнню ичинде тындырыргъа кюрешедиле.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 210. *Къын айырып, баш*

къусарла нартюхле, къары-къары, Сютден толуп саргъалырла, Чокъуракъ къатып бары. «Жюрек жырлайды», 253.

■ **Сют ана** кормилица / эмчек ана *къ.* **эмчек.** *Таулу сени алгъышлайды, сен [Москва] тюзлюкню Къурч къаласы болуп тургъанынг ючюн, Душманнга баш урмагъан киширликни Сют анасы болуп тургъанынг ючюн.* Отарланы К., Сайлама, II, 90. **Сют баш** сливки, сметана / сютню башына келген къалыны, сютню энчи аппарат бла алыныучу жаулу къалыны. *Къыз печениядан да къаба, кофе ичеди. Бир бирде аллында тургъан жангы сют башдан да уртлайды.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 45. *Келиймат жауда бишип тургъан жылы хычынланы ичлерине сют башны къуюп, тепси бла къонакъланы алларына салды.* «Огъурлу танг», 181. **Сют машина** сепаратор / башы алынмагъан сютню сют башын айырыучу аппарат. *[Жамий Хатырагъа:] Э жаш, суу алгъан жерде суудан къыйыры къарап тургъанын кёргенме да, сют машинаны ачхычына ушагъанына, бир керекли зат болур деп, алып келеме.* Этезланы О., Тарда, 131. **Сют тиш** молочный зуб / Сабийни алты жылы толгъандан сора тюшюучю тиши. *Алышынмай сыгыннга ушагъан арпа гыржынчыкъны къыйырындан сют тишлери бла кемире, [Маммачыкъ] къарт ынаканы хапарларына тынгылап туруучу эди.* Хочуланы С., Хапарла, 96. **Сют эгеч** молочная сестра / бир эмчек юлюш бла ёсген къыз, къатынны кесини сабийлерине ол эмчек эгеч болады. **Сют эмилдеш** родственники кормилицы / эмчек ананы битеу жуукълары. **Сют эмиучю** млекопитающие / балаларын сютюн эмизип ёсдюрюучю [жаныуар]. *Сют эмиучю тенгиз жаныуарла да бардыла: ала тюленле бла китледиле.* «Естествознание», 66. ♦ **Сютлери уюмайды** жить недружно, жить плохо / бир бири бла татыусуз, аман жашау.

СЮТЛЮ *сыф.* Молочный (*о породе животных*) / Кёп сют бериучю (*сёз ючюн, ийнек*). *Жер къутлу болса, мал сютлю болур.* (Нарт сёз.) ○ *Сютлю, этли къызыл малланы къайсы таулу да багъалатады, маллыкъгъа алыргъа термиледи.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 36.

СЮТЛЮЛЮК *ат.* Молочность / Сютню кёп берген хал, сютю кёплюк [малны]. *Къонакъ тышына чыгъып, маллагъа къарайды, аланы семизликлерине бла сютлюклерине къууана, ариу айта айланады.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 404.

СЮТСЮЗ *сыф.* Дающая мало молока (*о корове, козе и т. п.*) / Сютню аз бериучю (*ийнекни, эчкини д. а. к. хайыуанланы юсюнден*). *Сютсюз ийнек ёкюрюучю болур.* (Нарт сёз.)

СЮТ-ТОВАР *къаум. сыф.* Молочно-товарный / Сютден этилген продуктла чыгъарыучу. *Былайда, аламат тау жайлыкълада, бир талай сют-товар ферма орналгъанды.* «Алчыла», 131.

СЮТТЯ *саб. къ.* **сют.** *Жашчыкъ: «Амма, сюття бер»,– дейди.*

СЮТЧА Название растения / Адам ашаргъа жарагъан сютлю кырдык.

СЮФЮ *ат* **1.** Аскет / Жашауну зауукълукъларындан кесин айырып тургъан адам. *Сюфюню кёлю зикирде.* (Нарт сёз.)

2. Благородный на вид / Кё-

рюмю намыслыгъа, адеплиге ушагъан. *Халкъынг ючюн жумуш этсенг эринмей, Къатышдырмайын игини аманнга, Махтанчакъ болмайын, сюфю кёрюнмей, Баш урмайын озуп кетген заманнга.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 60.

СЮФЮЛЮК *ат.* Аскетизм / Сюфюню жашау халы.

СЮФЮЛЕН *эт.* Выдавать себя за благородного, добропорядочного / Кесинги адепли, намыслы адамча кёргюзт. *Жаш сюфюленип сёлеше эди.*

СЮФЮЛЕНИУ *и. д. от* **сюфюлен** / Сюфюлен дегенден *этим ат. Кишини сюфюлениуюне киши ийнанмайды.*

СЮФЮЛЕНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **сюфюлен** / Сюфюлен дегенни *араш айырмасы. Жашланы экиси да сюфюлениширге кюрешедиле.*

СЮФЮЛЕНИШИУ *и. д. от* **сюфюлениш** / Сюфюлениш дегенден *этим ат. Мени сюфюлешиуге кюрешгениме киши ийнанмайды, жарсыугъа, жашауумда кёп жангылычла этгенме.*

Т

ТА *межд. къарач.* Возглас, которым погоняют волов / Ёгюзлени сюргенде айтылады. *[Къатын ёгюзлеге:] Та, налат боллукъла! Энди мен сизни бла къалай этейим, хайырсызла?* М. Шолохов, Дон хапарла, 80. *Голчу токъалланы къош-къош тизип, чыбыкъ сыбыртхы бла къалажюкню сюйретдирип баргъанлай «та», «хо» деген къычырыкъла бюгюн да къулагъымда турадыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 44.

ТАБА I *ат.* Сковорода / Ичинде жаркой, гыржын д.а.к. затла биширилиучю, эт, сохан къууурулуучу, металлдан этилген, къыйырлары ёрге къайырылгъан юй адыр. *Зухура аш юйде эрлай къакъ къабыргъаны туурап, уллу къара табагъа салды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 270. *Сора [анасы Жандет] къарап-къарагъынчы табада къуймакъ биширип, тепсиге салды, Хасан табаны къагъытла бла туп столгъа къоратды.* Хубийланы О., Аманат, I, 113.

■ **Таба халыу** небольшая кукурузная лепешка, испеченная на сковороде / нартюх ундан этилиучю, табада биширилиучю, гитче гыржынчыкъ. *Бар эсе, исси къалмукъ чай бла таба халыудан сора жукъ кереклим жокъду.* Кацийланы Х., Тамата, 59. *Орам къарт къатынладан толу эди. Аланы кими аякъ бла айран, кими отдан бусагъатда алыннган таба халыула келтирип, бара тургъан солдатлагъа узатадыла.* Тёппеланы А., Ташыуул.

♦ **ТАБА: Табасы бол** попасть в крайне неловкое положение (*чтобы злорадствовали недруги*) сюймегенлеринг кёл кенгдиирча бол. *Сюймегенле табасы болма* (Нарт сёз.) ○ *Рейзен... итни тюбюнде жаулары табасы болургъа башлады.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 45. **Табасы къанды** кёлю кенгди (*къ.* **кёл**[2]) / Злорадствовать, получить удовлетворение, ехидничать. *[Маймулат:] Аны [Шамкъызны] уа мени юйюмю кюйгенине табасы къаннган болур.* «Шуёхлукъ», № 27, 76.

ТАБА II *сонг.* 1. (форма дат.– направит. п.) Обозначает направление поступательного движения. Соответствует предлогам *к, ко*, по направлению к *кому-чему-н.*, в направлении *кого-чего-н.*, в сторону *кого-чего-н.*/ Бериучю болушда

къымылдауну къалай ары, жары, къайры айланнганын кёргюзтеди. *Адамла бир бирге ал бермей, жюклерин сермеп, вагонла таба чабышадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 161. *Бизни таба бир тиширыу келе эди.* Е. Фортунатова, Окъуу книга, 47. *Жамийлят, терк окъуна машинасына минип, контор таба сюрюлдю.* Кацийланы Х., Тамата, 156. // Соответствует предлогам *к, ко,* в сторону *кого-чего-н.* (обозначает неопределенное движение: сделав оборот, полуоборот, изменить положение своего тела по отношению к *кому-чему-н.*) / Биреуге, бир затха жанынгы, аллынгы айландырып, тургъан халынгы тюрлендир, тёммегинги биреу, бир зат жары бур. *Къарт, кесин ёпкелетип, биягъы Камил таба бурулду.* Толгъурланы З., Эрирей, 173. *Печни аллында сауут жуа тургъан эгечи къарнашы кыскыныкга киргенден кёз алмай, аны таба айланды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 6.// Обозначает направление головы, лица, взгяда *к кому-чему-л.*// Башынгы, бетинги биреуге, бир затха бургъанынгы кёргюзтеди. *Бир кесекден саусуз башын доктор таба акъырын бурду.* Толгъурланы З., Эрирей, 6. *Хар бир солдат душман таба, тишлерин къысып, къарады.* Маммеланы И., Чалгъы, 60. // Обозначает направление полета предмета в сторону *кого-чего-н.*/ Бир затны биреу, бир зат жанына учханын кёргюзтеди. *Ол агъачны артындан чыгъып, ала таба келген бир самолёт кёрюндю.* Зокаланы З., Солуу кюн, 65. *Жаш, ташны жерден сермеп алып, Хамызат таба быргъады. Валерий Шоштар* букъгъан мюйюш таба бир картоф атды. Тёппеланы А., Кюн батмайды, 143.

2. Табагъа *къ.* **таба 1.** *Была бу халда даулаша тургъан кезиуде, орамда бир кесек мычып, экисини юсю табагъа биреулен айланды.* «Малкъар литература», 8 кл., 270. *Кётюрюп булут къашларын, Казбек кёзиеди ары – Бизни Минги тау табагъа.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 401.

3. Табада. В форме мест. п. соответствует предлогам вблизи, около, возле / Биреуню, бир затны нени къатында, къалайда тургъанын, болгъанын белгилерге хайырланады. *Зыбыр сакъаллы жырчы босагъа табада сюелип турады.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 218. *Бахчала табада итле юрген къатыш солдатланы хахай-тухайларын эшитдим.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 29.

4. Табадан. В форме исход.п. соответствует предлогу со стороны кого-чего (начальный пункт движения, место, откуда распространяются звуки и т. п.)/ Къымылдау къалайдан башланнган, тауушла къалайдан жайылып келгенлерин д. а. к. затны кёргюзтеди. *Жел урады уучу табадан, Адам жыйысы жугъутурну Бурунуна урады.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 96. *Аны ызы бла тунчукъгъан Адам тауушла эшитиледиле. Османлары табадан да адам къычырыкъла, ит чапхан тауушла чыгъып башладыла.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 157. *Булутла, Чирик кёл табадан келип, Долинскени башына энедиле.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 322.

ТАБАКЪ *ат.* Тарелка, миска, блюдо / Ичине аш салыр, неда къуяр ючюн жюрютюлюучю, тёгерек терен неда сай юй сауут. *Табагъынг уллу болмаса, къашыгъынг уллу болгъандан хайыр жокъ.* (Нарт сёз.) ○ *Чоллай бла Ибрахим, сабан къыйырында къыртышха олтуруп, терен агъач табакъ ичинде къояжапханы гыржын гиряхла бла бёксере ашайдыла.* Гуртуланы Б.,

Жангы талисман, 159. *Бу ариу эл, жай кезиуде башындан къарасанг, жашил тюрсюнлю сай табакъгъа ушагъанды.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 8.

ТАБАКЪБЕТ *сыф. сёл. тил.* С круглым и широким лицом / Кенг эм тёгерекбет. *Эшик аллын сакълап тургъан табакъбет Къурман, элгенип, ёрге къопду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 90. *Мусса бир табакъбет тиширыу бла сёлеше тура эди.* «Шуёхлукъ», № 74, 19.

ТАБАЛА *эт.* 1. *къарач.* Биреуню къыйынлыгъына, жолу болмауына къууан, кёл кенгдир. *[Таусолтан Таужаннга:] Адамла бизге: «Биягъыла чачылдыла» – деп, кюлген этедиле. – Табалагъанла да жокъдула»,– депми тураса?* Хубийланы О., Аманат, II, 261. *[Къанамат]... элге кюндюз барса, ким болса да, кёрюп, андан чыкъгъынчы... тутуп, къанлы жаулары табаларыкъларын билип, мурукку этди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 57.

2. *къарач.* Ехидничать / Хиликге эт. – *Сени быллай кийимлеринг да жокъду,– деп, табалай эди бийче къыз кесини къарауашын.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 214. *Жюрексиз болуп, титиреп, къалтырап, «Къанамат» деген тауушдан къоркъгъан байла, Бюгюн кюнде дерт жетдирип, табалап, Къууанч болуп жюрюгендиле хар къайда.* «Жюрек жырлайды», 43.

3. Упрекать / Тырман эт. *Ашаргъа, кийинирге чакъыргъан аналарына да къулакъ салмай, сабийле Аскерни хакъындан бир къаууму къоруулап, бир къаууму табалап, даулашадыла.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Азирет, адамладан тартынып, кесин табалап, урушуп башлады.* Къобанланы Д., Кюн таякъла, 71.

ТАБАЛАН *эт. страд. от* **табала** / Табала дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш табаланды, алай ол битеу ачыуун басып, къызгъа жууап этмеди.*

ТАБАЛАНЫУ *и. д. от* **табалан** / Табалан дегенден *этим ат.*

ТАБАЛАТ *эт. понуд. от* **табала** / Табала дегенни *къатланыучу айырмасы. Мурат кесин кишиге табалатмаучуду.*

ТАБАЛАТДЫР *эт. понуд. от* **табалат** / Табалат дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню кесин тапсыз жюрютгени ючюн табалатдыр.*

ТАБАЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **табалатдыр** / Табалатдыр дегенден *этим ат.*

ТАБАЛАТЫУ *и. д. от* **табалат** / Табалат дегенден *этим ат.*

ТАБАЛАУ *и. д. от* **табала** / Табала дегенден *этим ат. Биреуню табалау. Бир бирни табалау.*

ТАБАЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **табала** / Табала дегенни *араш айырмасы. Къатынла бир бирни табалаша тура эдиле.*

ТАБАЛАШЫУ *и. д. от* **табалаш** / Табалаш дегенден *этим ат. Бир бирни табалашыу.*

ТАБАЛДЫРЫКЪ *ат сёл. тил къ.* **табандырыкъ**. *Аппа табалдырыкъны бек тап жарашдырып къысыучуду.*

ТАБАН *ат* 1. Пятка, пята / Адамны аягъыны жерге жетген жерини арт жаны. *Тапхан табан кётюрюр.* (Нарт сёз.) ○ *[Сырмахан] атлагъаны сайын табан-*

лары чарыкъларындан айырыла, Къасайны ызындан тирменнге кирди. Залийханланы Ж., Тау къушла, 10. *Арбазгъа чыкъгъанлай, Осман гёзенекден ычхынган къозуча, чубур чепкенчигини арт этегине жалан табанлары тие, секирип-секирип, барады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 19.

2. *къ.* **аякъ**[1] (*1-чи магъ.*). *Эшкини къайсы эсе да табаны бла уруп ачды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 79. *Фашист солдат хорватлы жашны табаны бла уруп аудурду.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 10. *Айылла тартылгъаны сайын, туу байтал къарын тюбюн табаны бла, табаны бла сермеп, чочургъа кюрешеди.* Толгъурланы З., Эрирей, 164.

3. Каблук / Аякъ кийимни арт жанын бийик этер ючюн резинден, каучукдан эм ала кибик башха затдан этилип, олтанны тюбюнден урулгъан кётюргюч. *Ансарны жуабын асыры огъурамаса да, жукъ айтмай, хром чурукъларыны наллы табанлары бла асфальтны тунакы чакъдыра, Айдемир тёгерегине къарай, кирелени арасы бла ётдю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 126. *Гитче электростанциячыкъ сени ботинкангы табанындады, сен атлап бараса, ол а санга къуллукъ этеди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 141.

4. Пятка (*чулка, носка и т. п.*) / Чындайны, носкийни табанны жапхан жери. *Къызны капрон чындайларыны табанлары оюлуп согъулгъандыла.*

5. *энчи.* Пятка (*напр. косы*) / Сабан агъачны, чалгъыны д.а.к. башха затны жерге жетген жери. *[Шамшудин:] Къалажюкню табанларын жазып, билеп жити этгенме, Мюлкюбюзню сабанларын Тынч сюрюрча ишлегенме.* «Жилтинле», 209.

6. *энчи къарач.* Боёк (*ударника затвора ружья*) / Ушкокну къочхарыны патронну капсюлюн тешип атдырыучу кесеги. *Ушкокну къочхарын да, табанын да алып, ариулап, жау сюртдюк.*

♦ **Табан кётюр 1)** хвастать, хвастаться / махтан. *[Жаш къызгъа:] Биреу къатын келтирир, Биреу атын ёлтюрюр. Сени кибик жаш къызчыкъ Тапса, табан кётюрюр.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 23. **2)** поднимать руку на *кого*, выступать враждебно, противодействовать *кому-чему* / къажау сюел, жаулукъ эт. *[Сафар:] Къуллукъчуларыма табан кётюрюрге, аланы сёзлерине сёз къошаргъа эркинсиз деп, власть къачан айтханды?* Толгъурланы З., Эрирей, 133. **Табанларын жала** лизать пятки (*ноги, руки*) / биреуге жалынып, аны кёлюне жетеме деп, кесинги сыйсыз эт. *[Къаншау Къарчагъа:] Сен жазыкъ, жарлы адам эсенг, аланы [партизанланы] жазыкъ, жарлы этгенлени табанларын жалап нек айланаса?* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. *[Къайтукъ Хасаннга:] Жалыннган огъай, къарыныгъыз къызса, табанларыбызны энтда да жаларсыз сиз, аллах айтса.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 27. **Табан тире 1)** не повиноваться, противиться, сопротивляться / бой салма. *Бандитле арт кючлерин салып, табан тиредиле.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 43. *Бир къауум жерледе табан тиреп, гитлерчилеге кючюбюзню сынатабыз.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 84. **2)** артачиться, упрямиться / тирелип тохта, унама. *[Ханбий Къасайгъа:] Бу баршивикле элибизден тентиретип, эшигибизни жапмагъа эдиле. Табан тиреп, тохтаргъа керекди... билемисе...* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 12. **Табан тюбюнде ёс** быть у *кого-л.* под пятой / биреуге жалынчакълыкъда, жалчылыкъ

этип, къул болуп жаша. *[Сарыбий Назирге:] Энди сен мени табан тюбюмде ёсген къулуму баласыса.* Этезланы О., Таулада сермешиу. **Табан тюбюмде чёп сынмай** очень радуясь *чему-л.* / бек къууанып. *Асхат, аягъы басханны кёзю кёрмей, табан тюбюнде чёп сынмай, тау кийикча, узакъ-узакъ чынгайып, къачып, кеси юйюне ташайды.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар? 24. **Табанынгы кёргюзт** показать пятки / къач, къачып кет. *Жаугъа тюбесенг, табанынгы кёргюзтме.* (Нарт сёз.)

ТАБАНДЫРЫКЪ *ат.* Ремешок, используемый для завязывания чабура / Чабырны къысыучу, аны аякъгъа бегитиучю къайишчик. *[Асланкир Къарабатыргъа:] Чабырны къысхан табандырыкъны да бирча этгенибизни кёремисе?* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 50.

ТАБАНЛА *эт.* 1. Лягать; бить ногой / Арт аягъынг бла ур неда эки арт аягъынг бла да бирден ур *(туякълы гышмылы малланы юсюнден). Жагъынлы ат табанлагъан этер.* (Нарт сёз.) ○ *Биз хыны этип, къычырып тебирегенлей, ийнек башын булгъап, аягъын кётюрюп, табанлар къан алып тебирейди.* «Алчыла», 87. *Жюкге чыдагъан къадырым, Кёп табанлагъан къадырым!* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик, 53.

2. *бош тил.* Пинать / Аягъынг бла тюрт, ур. *Жаш итни табанлады. Сабийле, тюйюшюп, бир бирни табанлайдыла.*

3. *кёч.* Попирать *что* / Жукъгъа санама, сансыз эт. *Жорукъланы табанла. Биреуню ырысхысын табанларгъа. Биреуню хукукларын табанла.*

4. *кёч. къ.* **табала**[3]. *[Ыйналукъ Шараугъа:] Ким не сюйгенин а эшитдик, – деди табанлагъан ауаз бла.* Толгъурланы З., Эрирей, 123.

5. *кёч.* Оскорблять, поносить / Сыйын тюшюрюу, атын аманнга чыгъар. *Аманларын ачмагъанлай бармасанг, Къадыр кибик, табанларла, аманларын къармасанг.* Будайланы Х., Алтан тау, 34.

ТАБАНЛАН *эт. страд. от* **табанла** / Табанла дегенни *зорлаучу айырмасы. Бузоу табанлады. Челек табанлады.*

ТАБАНЛАНЫУ *и. д. от* **табанлан** / Табанлан дегенден *этим ат. Эшекни табанланыуу. Атны табанланыуу.*

ТАБАНЛАТ *эт. понуд. от* **табанла** / Табанла дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню ырысхысын табанлат. Жаш, асыры жууукъ жанлап, кесин эшекге табанлатыргъа аздан къалды.*

ТАБАНЛАТДЫР *эт. понуд. от* **табанлат** / Табанлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Эшекге табанлатдыр. Биреуню намысын табанлатдыр.*

ТАБАНЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **табанлатдыр** / Табанлатдыр дегенден *этим ат. Биреуню сыйын табанлатдырыу. Тюзлюкню табанлатдырыу.*

ТАБАНЛАТЫУ *и. д. от* **табанлат** / Табанлат дегенден *этим ат. Эшекге табанлатыу. Атха табанлатыу.*

ТАБАНЛАУ *и. д. от* **табанла** / Табанла дегенден *этим ат. Биреуню табанлау.*

ТАБАНЛАШ *эт.* Брыкаться, лягаться / Бир бирни табанла *(ат-*

ланы, эшеклени юсюнден). Эки ат табанлашсала, ортада эшек ёлюр. (Нарт сёз.) ○ *Жылкъы жоппу жыйылса, атла табанлашып, бир бирини жалкъасын, сауурусун жыртып, жулкъуп, аман кюннге къаладыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 165.

ТАБАНЛАШЫУ *и. д. от* **табанлаш** / Табанлаш дегенден *этим ат. Эшеклени табанлашыулары.*

ТАБАСЫНДА *къ.* **табада.** [*Махмутлары*] *дорбунну орталыкъ табасында от тиргизип, аны тёгерегинде олтуруп, ушкокланы сыйпайдыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 261.

ТАБЕЛЬ *ат.* Табель (*школьника*) / Окъуучуланы четвертьде, жарым жылда, жылда билимлерин кёргюзтген къагъыт. *Школну директору типографиягъа табельле чыгъарыргъа заказ бергенди.* // Табель (*на производстве*) / Ишчилени, къуллукъчуланы, ишден кетгенлерини тергеуюн бардырылыучу китап неда энчи къагъыт. *Агъач къыргъан жерде ишчилени табелин эбизе жаш жюрюте эди.*

ТАБЕЛЬЧИ *ат.* Табельщик / Адамланы ишге келгенлерин, ишден кетгенлерин табельде жазыучу адам. *Жаш заводда табельчи болуп ишлейди.*

ТАБИЙГЪАТ *ат* 1. Природа / Битеу дунияда, жер юсюнде болгъан затла, жанлы эм жансыз дуния. *Школну вожатыйы пионер къызчыкъланы табийгъатха экскурсиягъа элтгенди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 35. *Жаз башында табийгъатны къозгъалыуу бла бирге малгъа, къанатлыгъа да къууанч келеди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 87. *Табийгъатны мамыр жукълауунда июнь айны чуугакъ кечеси хычыуунду эм сюйдюмлюдю.* Этезланы О., Тарда, 17.

2. *В позиции определения:* природный / Табийгъатда болуучу, табийгъат бла байламлы. *Табийгъат газ. Табийгъат байлыкъла. Табийгъат болумла. Капиталист халланы айныуларына Малкъарны табийгъат, социал эм история болумлары себеп болгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 38, 97.

■ **Табийгъат билим** естествознание / Табийгъат илмула (*биология, ботаника, зоология д. а. к.*), табийгъатда бола туруучу затланы эм аланы тийиншлиликлерини юсюнден илмула. *Ол [Жанбатыр] историяны, литератураны, табийгъат билимни да школда жетик окъугъанды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 176.

ТАБИЙГЪАТЧЫ *ат.* Естественник / Табийгъат илмуланы специалисти. *Алгъаракълада табийгъатчыланы семинары болгъанды.*

ТАБЛЕТКА *ат.* Таблетка / Къатдырылгъан дарман порошокдан этилген тёгерек гюттючюк. *Андан [итбурундан] этилген сиропла, таблеткала бауурлары, бюйреклери ауругъанлагъа иги болушадыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, №163.

ТАБЛИЦА *ат.* Таблица / Белгили жорукълада графала бла салыннган тарыхланы неда башха билдириулени тизмеси. *Зухура таблицаны сора тебиргенлей, сабийле тетрадларыны арт жанларына женгил-женгил къарап башладыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 234. *Турнир таблица. Керелеуню таблицасы. Тиражны таблицасы.*

ТАБЛО *ат.* Табло / Сигналла жазылгъан къангачыкъ неда

экран. *«Дауур этмегиз, операция барады!» – деген табло хирургия бёлюмню операция этилген юйюню тыш эшигинде жанады.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 56. *Самолётну моторлары гюрюлдеп башлагъанлай: «Къысылыучу бел бауланы бегитигиз!» деген табло жанды.* «Коммунизмге жол», 1981, № 202.

ТАБОР *ат.* Табор / Бирге кёчюп айланнган чыган юйюрлени къаууму эм ала тохтагъан жер, жюгю болгъан талай арба. *Чыганлылаиы таборлары шахарланы, эллени къыйырларында болуучудула.*

ТАБУ *кес.* **1.** Пожалуйста, ради бога / Бек тилеуню, жалыныуну кёргюзтеди; аллах ючюн. *[Ибрахим Юсюп бла Ивановха:] Аланла, табу-табу, ашыкъмагъыз, бусагъат бир союм да мадарайым, былай бираз мычыгъыз.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 116. *Сёз къайдан чыкъгъанын сюрмей, тынгыла, табу.* Отарланы К., Сынла, 31.

2. Скажите пожалуйста! Бек сейирсиниую кёргюзтеди. *[Айшат:] Роза, «Эл – Гууртха, Гумай – жууртха» дегенлей, не этесе, табу?!» – дерге да бир тебиреди...* Семёнланы А., Жазыу айла, 31. *Анга [къоркъакъгъа] танасын ышанмады тауду, Къоркъакъланы ким кёрмегенди, табу?!* Отарланы К., Сынла, 103.

♦ **Табу болсун!** Слава тебе, господи! / бир затха ыразылыкъны билдиреди; шукур болсун. *[Ёгюз эшекге:] Ой, мени сюйген жууугъум, Табу болсун! Сени кючюнгден ох деп бир солурма.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 319. *[Алиймырза Хажимырзагъа:] Аллахха табу болсун! Сен кетгенли элде бир сабий да къорамагъанды, ол угъай, ауругъан адам да жокъду.* Хочуланы С., Хапарла, 35.

♦ **Табу эт** быть довольным / ыразы бол. *Башынга тапмагъанынгы аягъынга тапсанг, табу да эт.* (Нарт сёз.) ○ *Суугъа келген къатынланы алайда [шауданнга баргъан жерде] ушакъларына тынгыласанг, аллахха табу этер эдинг.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 96. *[Мажит:] Ол [полковник] манга ата болургъа унай эсе, мен анга жаш болургъа уа табу да этерикме.* «Коммунизмге жол», 1977, № 49.

♦ **Табу этип** да с удовольствием, охотно / ыразы болуп, сюйюп. *[Шаухал:] Къошха уа мен табу этип да барлыкъма.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 36. *Кесими тыйыншлыгъа тергесем, табу этип къайтырыкъма.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 40. *[Амма Азиретге:] Мен санга табу этип болушурукъма.* Къобанланы Д., Кюн таякъла, 74.

ТАБЫЛ *эт.* **1.** *страд. от* **тап**[4] / Тап[4] дегенни *зорлаучу айырмасы. Шишлик табылса, шиш табылыр.* (Нарт сёз.) *Жуукълукъгъа байлана, бир бирни таный, ахлу-тенг да алай табыла барады.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 36. *Саматны кёзлерине къан чапды, [Абдуллахха] эрттеден бери къызып тургъанын жетдирирге энди онг табылгъанын ангылады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 111.

2. Приходить, идти, доходить, добираться *куда-л.* / Бар, кел. Бара, жорта кетип. Ала *[Адилгерий бла Батырбек] тюш ууахтыгъа Нальчик дорбун башы чертлеуюк зыгытха табылдыла.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 75. *Хар ким юйде жумушларын терк тындырып, ныгъышха табылдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 210. *Мухтар, тохтамай барса, орталыкъ барыу бла ахшам*

къарангыгъа юйюне табыллыкъды. К а ц и й л а н ы Х., Жер жулдузлары, 34.

ТАБЫЛГЪАН *ат.* Все, все что имеется / Битеу болгъан адам, зат. *[Ахмат жашына:] Хусей, табылгъанны бери жыйып, юйню къара къатыш этиуню къой...* «Коммунизмге жол», 1979, № 90. *Келинчикни юйюнден табылгъанны сибирип, Къайын юйге салдыла, Харакетни кийирип.* «Жанкъылыч», 95.

ТАБЫЛЫУ *и. д. от* **табыл** / Табыл дегенден *этим ат. Да, къалай, алай болгъан эсе да, нартла ол табылыугъа бек къууанып, шишлик токалла бла сыйланып жатадыла.* «Нартла», 180. *Ырысхыныча, насыпны, саулукъну табылыуу да алай тынч болсун.* «Коммунизмге жол», 1979, № 116.

ТАБЫН[1] *ат* 1. Группа / Жыйын. *Эски ёмюрледе нартла деп бир табын халкъ жашагъанды.* (Ф о л ь к.)

2. Класс (*в обществе*), къауум. *Байла, бийле табыны бизге къарыу бермедиле.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 141.

3. *В позиции определения*: классовый / Табын бла байламлы. *Жарлы эллилени асламы табын жауларына: байлагъа, чанкалагъа къаты къажау сюелсе да, бир бёлеги уа кеслерине алгъындан иелик этип келгенлеге жакъ баса эдиле.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 35.

■ **Табын бол** группироваться, собираться вместе / бирге жыйыл, бир жыйын бол. *Жалчыла бла жарлыла да байлагъа къажау табын бола эдиле.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 69. *Жыйылышып сабийле Сабанлагъа чыгъыучу эдик, Эки тамата айырып, Эки табын болуучу эдик.* О т а р л а н ы С., Жаз жазылыуу, 34. *Байла, кеслери бир бирлерин сюймеселе да, жарлы бла байны арасында кюреш башланса, бир табын болуп къала эдиле.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 69.

ТАБЫН[2] *эт.* 1. Поклоняться *кому*, почитать *кого* / Кимге болса да ыразылыгъынгы, сыйлагъанынгы билдирип, башынгы энишге эт. *Къазакъла, табынып, баш энишге къарадыла.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада тауш, 62. *Анна, къоркъуп, олтурду, эрттеден юйреннгенича, табынды, дуа сёзлени шыбырдады.* М. Ш о л о х о в, Дон хапарла, 88. *Экиси да юйге кирдиле, бёрклерин алып, къызыу табындыла.* М. Ш о л о х о в, Дон хапарла, 116.

2. *кёч.* Поклоняться, преклоняться, обращаться с мольбой / Биреуге неда бир затха, аллаххача, тейригеча, баш ур, жалын. *Адамгъа табынма, аманнга жалынма.* (Н а р т с ё з.) ○ *Буруннгула, къарангыгъа табынып, Морт ёмюрле сюргендиле абынып.* О т а р л а н ы С., Назмула бла поэмала, 35. *Патчахха... табынып тургъан адамла ансыз жашауу тохтап къалгъанча кёрюнюп, дауурну чыкъгъаны да андан эди.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада тауш, 230.

ТАБЫНДЫР *эт. понуд. от* **табын**[2] / Табын[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Мажюсюлюк буруннгулу малкъарлыланы терекге, ташха табындырып тургъанды.*

ТАБЫНДЫРТ *эт. понуд. от* **табындыр** / Табындыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Приставла къулланы патчахха табындырта эдиле.*

ТАБЫНДЫРТЫУ *и. д. от* **табындырт** / Табындырт дегенден *этим ат. Терекге табындыртыу. Ташха табындыртыу.*

ТАБЫНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **табындыр** / Табындыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Малкъар аузунда жашагъанла бурун заманда «Раубазы» деген терекге табындырылгъандыла.*

ТАБЫНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **табындырыл** / Табындырыл дегенден *этим ат. Терекге, ташха табындырылыу. Патчахха табындырылыу.*

ТАБЫНДЫРЫУ *и. д. от* **табындыр** / Табындыр дегенден *этим ат. Ташха, таугъа табындырыу. Тейриге табындырыу.*

ТАБЫНЛАЙ *хал. сёзл.* Как надо, как лучше, как следует / Тийиншлисича, кереклисича. *Ол затланы [окъууну андан ары бардырыуну],– сагъыш этип, ашыкъмай, табынлай этерге тийиншлибиз.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 90. *[Шамарыу къызына:] Жамийлят, хар зат табынлай болсун, къуру да «кесим айтхан» деп турма.* «Коммунизмге жол», 1978, № 139.

ТАБЫНЧЛЫ *сыф. къарач.* Находчивый, деловитый, удачливый / Табын таба билген, мадарлы, толу болуучу; ишге тырмашхан, оюмлу. *Сослан, эс ташламай, чиновникге табынчлы жуап этди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 231.

ТАБЫНЧЫЛЫКЪ *ат.* Классовость / Табын[1](2) бла байламлылыкъ. *Табынчылыкъ туруду арада [къарыусузлада], Кюреш чыкъды инсанлыкъарада.* Отарланы С., Жансарай, 45.

ТАБЫНЫУ I *и. д. от* **табын**[2] / Табын[2] дегенден этим ат. *Бир инсаннга табыныу. Ташха, суугъа табыныу. Саугъасыз табыныу, ушхууурсуз сыйлагъанчады.* Сыпагъарланы К., Кёмеуюл, 76. *Дунияны битеу халкъларында да кюннге табыныу кенг жайылгъан эди.* «Коммунизмге жол», 1981, № 59.

ТАБЫНЫУ II *ат.* Культ / Биреуге неда бир затха баш ургъан, аны сыйлы кёрген адет. *Ала [жалгъан даучула] – табыныуну къарауашлары. Тюнгюлмейдиле аны [халкъны жашыны] къайтырындан.* Отарланы К., Сынла, 52. *Битеу совет халкъ Уллу Октябрьни къуанчын белгилерге хазырланнган кезиуде табыныуну тёрелиги бла мингле бла къарачайлыла Орта Азиягъа баргъан жолгъа чыкъгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 27, 131.

ТАБЫНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **табын**[2] / Табын[2] дегенни *араш айырмасы. Мажюсюлюкню заманында малкъарлыланы талайы терекге табынышхандыла.*

ТАБЫНЫШЫУ *и. д. от* **табыныш** / Табыныш дегенден *этим ат. Бийге табынышыу. Раубазыгъа табынышыу.*

ТАБЫУ *и. д. от* **тап**[3] / Тап[3] дегенден *этим ат. Насып табыу. Сабий табыу. Тас этген затны табыу. Къууанчлыкъ аз тюйюлдю жерде, Аны табыу тёреди эрге.* «Шуёхлукъ», № 10, 27. *Историкле, краеведле, урунууну ветеранлары, журналистле, илму къуллукъчула урунууну эсгертмелерин табыуда уллу болушлукъ этерле деп ышанабыз.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 211.

ТАБЫМ *ат къарач.* **1.** Деловитость / Мажарымлылыкъ. *Аны табымы игиди. Бизни жамауатда табым кимге да сыйлы ишди.*

2. Смекалка, находчивость, сообразительность. *Бир ишни терк*

этер ючюн аны эбин билмеклик; лагъымлылыкъ, оюмлулукъ, эслилик. Аскер табым. Жаш токарь станокну эбин билди, ол табым излеген ишге къызынды.

ТАБЫШ I *ат.* **Находка 1.** Найденная вещь, предмет и т. п. / Табылгъан зат. *Бир жол мен, базардан чыгъып келгенлей, бохча тапхан эдим. Анда тёрт жюз сом ахча бар эди. Иесин тапмагъанда, милицияны пунктунда къойгъан эдим.*

2. Добыча (*то, что добыто на охоте, ловле и т. п.*) / Мараучу ууда ёлтюрген кийик, тузакъгъа тюшген зат. *Жорукъ алайды: уучу тюбегеннге ууда табышындан «тюбеш юлюш» этеди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 82.

3. *кёч.* Бир затха бек келишген, жарагъан, табылгъан фахмулу адам, керекли зат. *Режиссёрну табышы. Бу инженер заводха уллу табышды.*

4. Доход / Предприятиядан неда бир башха тюрлю иш бла кюрешиучюледен алыныучу ахча неда багъалы материалла. *Жыллыкъ табыш. Миллет табыш. Къырал табышла. Промышленность берген табыш. Ишчилени табышлары жашауларын игилетирге онг берип башлагъанды.*

ТАБЫШ II *взаимн.-совм. от* **тап**[2] / Тап[2] дегенни *араш айырмасы. Атларыбызгъа чабышдыкъ, Къысха-къысха атларыбызны табышдыкъ.* (Фольк.)

ТАБЫШЫУ *и. д. от* **табыш**[2] / Табыш[2] дегенден *этим ат.*

ТАБЫШЛЫ *сыф.* Деловитый, находчивый, практичный, умеющий заработать, получить доход (заработок) / Табышы болгъан, тири, мадарлы, жигер. *Табышлыны этегине ырысхы илинир.* (Нарт сёз.) ○ *Балдаш менден кичирекди, алай болсада ол хар неге да менден эседа табышлыды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 23.

ТАБЫШЛЫЛЫКЪ *ат.* Деловитость, находчивость, практичность / Табышы барлыкъ, тирилик, мадарлылыкъ, жигерлик. *[Жаннет Хажибекирге:] Сатарыкъдыла,– деп, мен оноуу бла, табышлылыгъы бла, мюлк-ырысхы жюрютюу бла, юйдегини тюз халда юйретиуде [тиширыула] эркишиледен артха къалмазлыкъгъа айтама.* Хубийланы О., Аманат, I, 121.

ТАБЫШСЫЗ *сыф.* Непрактичный, неприспособленный (*к жизни*) / Бир затха юйренмеген, тюзелмеген, мадарыусуз. *Къарачай халкъ акъылсыз, табышсыз халкъ тюйюлдю...* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 55.

ТАБЫШСЫЗЛЫКЪ *ат.* Неприспособленность, непрактичность / Бир затха юйренмегенлик, тюзелмегенлик, мадарыусузлукъ. *Элден келген жашны шахар жашаугъа табышсызлыгъын кёрген жууукъларыанга болушуп башладыла.*

ТАГЫ[1] *ат.* Уступ, ровное местечко, ступенька, выступ (*на скале, горе*) / Къаяда, жарда тапкачыкъ. *Эчки тагыгъа ёрлегенлей.* (Нарт сёз.) ○ *Къая къызы – къарылгъач. Къаялада учууучу, Къаялада юй салып, Тагылада туруучу.* Шахмырзаланы С., Сырыйна, 73. *Мухтар къая тагылада Ёзбек бла кесини аякъ ызларын таныды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТАГЫ[2] *ат.* Речка, ручей в лесу или в лесистой местности / Агъачда неда агъачлы жерде гитче суучукъ. *Эски чапыракъланы ариулагъаныбызда, тагычыкла, бюркюп-бюр-*

кюп, чыгъа эдиле. Тёппеланы А., Кюн батмайды, 176.

ТАГЪАЙ *ат къарач.* Шипы, подкова с двумя зубцами (*для охоты в горах, привязывается к обуви*) / Таулада, чыранлада айланнганда аякъ учмаз ючюн анга къысыучу, тюбюнде жерге кирирча жютю чюйлери болгъан зат. *Мен эртten бла биргеме ушкогуму жерлеп, жарашдырып, тагъайланы унутмайма, ит заран болгъан болмаса, хайыры боллукъ тюйюлдю.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 75. *[Ысмайыл:] Таулада тагъай салмасам, Тюзде файтон бла бармасам, Эй, мен ёлюп кетсем, эки жылагъыз Ол Акътамакъны алмасам.* «Къарачай халкъ жырла», 210.

ТАГЪАЛАН *эт.* **1.** Ослабеть (*после расстройства желудка*) / Ичинг ётюп, къарынынг ауруп, къарыусуз бол. *Тораны этден тагъаланып ауругъан заманы эди: келген къонакълагъа жарыкъ тюбеялмады.* «Коммунизмге жол», 1987, № 123.

2. Становиться жиже (*о тесте*) / Хыралан (*тылыны юсюнден*). *Тылы тагъаланнганды.*

3. *къарач.* Передумать, одуматься, расхотеть / Сокъуран. – *Анга [Азаматха] дери да тагъаланып эдик,– деди да Юнус, жастыгъын тюзетип, онг къол аязын къулакъ тюбюне салып, къабыргъагъа айланып жатды.*

4. *къарач.* Разочароваться / Кёлсюз бол, умут юз, сууу. *[Аслан Хызыргъа:] Ай, хомух, эшеги ёлген къарачайлыча, нек тагъаландынг – башынгы ёрге тут.* Хубийланы О., Аманат, I, 146. *Артда уа, тогъузунчугъа атлагъандан сора, [Асхат] дерследен тагъаланды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 217.

ТАГЪАЛАНДЫР *эт.* **1.** *понуд. от* **тагъалан 1** / Тагъалан дегенни *къатланыучу айырмасы. Хуппеги бузоуланы тагъаландырды. Жашны сёзлери къызны тагъаландырдыла.*

2. *къарач. къ.* **сокъурандыр**. *Къатынны сёзлери жашланы тагъаландырыргъа боллукъларын ангылап, Харун тигирек жууап этди.* Хубийланы О., Аманат, I, 151.

ТАГЪАЛАНДЫРТЫУ *и. д. от* **тагъаландырт** / Тагъаландырт дегенден *этим ат. Кючюкню хуппегиден тагъаландыртыу.*

ТАГЪАЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тагъаландыр** / Тагъаландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш ишинден тагъаландырылгъанды.*

ТАГЪАЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тагъаландырыл** / Тагъаландырыл дегенден *этим ат. Хуппегиден тагъаландырылыу. Тырман бла, тюрт сёз бла тагъаландырылыу.*

ТАГЪАЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **тагъаландыр** / Тагъаландыр дегенден *этим ат. Итни худурдан тагъаландырыу. Урушуп, хыны этип, адамны этер затындан тагъаландырыу.*

ТАГЪАЛАНЫУ *и. д. от* **тагъалан** / Тагъалан дегенден *этим ат. Этден кёп ашап тагъаланыу. Дерсleden тагъаланыу.*

ТАГЪАЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тагъалан** / Тагъалан дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла эгечлерини тюрт сёзлеринден тагъаланышып, ишлерге унамай тура эдиле.*

ТАГЪАЛАНЫШЫУ *и. д. от* **тагъаланыш** / Тагъаланыш деген-

ден *этим ат. Эрик ашап тагъаланышыу. Ишден тагъаланышыу.*

ТАГЪЫЛ *эт.* **1.** Быть привязанным к *чему-л.* / Бир затны жип, жюген, сынжыр д.а.к. зат бла неге болса да къысып, ычхынмазча бегит. *Ит арбазда сынжыргъа тагъылып тура эди. Ат къатында къадыр да тагъылады.* (Нарт сёз.)

2. Быть в висячем положении / Бир затны бир жукъгъа бегитип, асылып турурча эт. *Сурат къабыргъагъа урулгъан чюйлеге тагъылды. Терезе жанлары бла рамаланы боялары къуругъанларындан сора, терезе жабыула тагъылдыла.*

3. Аш биширичю адырны от жетип, къайнатып, биширирча ас. *Бир сагъатны ичинде ирик мыллык отха тагъылып тургъан къазанны ичине ташайды.* Этезланы О., Тарда, 52.

4. Цепляться (*за машину, бричку и т. п.*) / Къолларынг бла тутуп, энишге салын неда бир затны юсюне минерге кюреш. *Машинагъа тагъыл. Чанагъа тагъыл.* ■ *Сабийге арбаны артына тагъыла барыу арбагъа минип баргъанча кёрюнеди.* «Шуёхлукъ», № 40, 84. *Орамлада чабып жюрюрге, ойнаргъа, машиналагъа тагъылыргъа жарамайды.* «Коммунизмге жол», 1984, № 114.

5. Повиснуть (*на ветке, на плечах и т. п.*) / Бир затдан тутуп, энишге салын. *Асхат, бутакъдан, бутакъгъа тагъыла, терекден тюшдю.* «Коммунизмге жол», 1979, № 92.

6. *кёч.* Приставать, надоедать (приставая) / Биреуге жабыш, илин, къаныкъ. *Къазанны къурумму жагъылыр, аманны къайгъысы тагъылыр.* (Нарт сёз.) ❍ *[Алим Зайнафха:] Айтханма да, мен сени аллыкъ тюйюлме. Тагъылма. Мен башха къызны сюеме.* «Коммунизмге жол», 1981, № 206. *[Науруз] Тишге илиннген къышхырча, бу меннге тагъылып нек къалды, деп кёлюнге келмесин, Аллах ючюн, Зурият, бир-эки сорур затым болуп тохтагъанма.* Лайпанланы С., Гургумлу, 30.

7. Увязаться за *кем*, примкнуть к *кому* / Кимге (*кимлеге*) болса да къошул, аны (*ала*) бла байламлы бол. *[Махсют:] ол [Хорлам] анга [Дауумгъа] тагъылса, юйюне да келтирлиги жокъ эди да жокъ эди, сора Чомурдан ёмюрлюкге айырылды.* Хубийланы О., Дерт, 108. *[Къыямыт:] Кеси да [Къанамат] Ташчыда ишлеген бир босяклагъа тагъылып, ала бла къуш-муш жюрютеди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 17. *[Хажи-Осман:] Мен... уллу жангылыч иш этип, алагъа [байлагъа] тагъылгъан эдим.* Этезланы О., Тарда, 93.

ТАГЪЫЛЫН *эт. страд. от* **тагъыл** / Тагъыл дегенни *зорлаучу айырмасы. Киеу жёнгерлени сыйларгъа деп отха юч къазан тагъылгъанды.*

ТАГЪЫЛЫНЫУ *и. д. от* **тагъылын** / Тагъылын дегенден *этим ат.*

ТАГЪЫЛЫУ I *и. д. от* **тагъыл** / Тагъыл дегенден *этим ат. Машинагъа, арбагъа тагъылыу. Биреуню ызындан тагъылыу. Адам адамгъа тагъылыу.*

2. *грамм.* Управление / Айтымда баш сёз бойсуннган сёзню болушланы бирине неда ие формагъа салдырып келген байланыу. *Бойсуннган сёз баш сёз бла юч тюрлю амал бла байланады: 1) келишиу, 2) къысылыу, 3) тагъылыу.*

ТАГЪЫЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тагъыл** / Тагъыл дегенни *араш айырмасы. Сабийле машиналагъа тагъылышып ойнагъанларын иги этмейдиле.*

ТАГЪЫЛЫШЫУ *и. д. от* **тагъылыш** / Тагъылыш дегенден *этим ат. Арбагъа тагъылышыу. Терек бутакъгъа тагъылышыу.*

ТАГЪЫРЫУ *ат.* Коновязь / Илкич, ат тагъыучу жер. *Залимчик атдан тюшюп, кереги юсюнде жылтырагъан акътуякъны тагъырыугъа такъгъан эди.* (Ф о л ь к.)

ТАГЪЫУ *и. д. от* **такъ** / Такъ дегенден *этим ат. Малны къыртышха тагъыу. Мынчакъланы боюннга тагъыу.* ■ *Кеси жюрюучю комбайннга квадрат-уя сепгични тагъыуну ол [Абдул-Керим] жарашдыргъан амалы, будайны битимин жыйыу бла нартюхню урлугъун атыуну бирден мажарыргъа мадар бергенди.* «Ленинни байрагъы», 1980, 56.

ТАГЪЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **такъ** / Такъ дегенни *араш айырмасы. Ма келедиле [Мекер жанлыла], Сафууланы юй аллына тёгюлдюле. Сауут тагъышып, аслам адам, аскерча, Кёргенле: «Урушха келедиле»,– дерча.* «Жюрек жырлайды», 36. *Къыз бла жаш бир бирге жыр тагъышадыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 88.

ТАГЪЫШЫУ *и. д. от* **тагъыш** / Тагъыш дегенден *этим ат. Сыргъала, мынчакъла тагъышыу. Бир бирге жыр тагъышыу.*

ТАДЖИК *сыф.* Таджикский / Таджиклилени, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Таджик тил. Таджик литература.*

ТАДЖИКЛИ *ат.* Таджик / Иран тилли халкъланы къауумуна кирген Таджикистанны асламлы халкъыны адамы.

ТАДЖИКЧА *хал. сёзл.* По-таджикски (*напр. говорить, писать*) / Таджик тилде. *Таджикча сёлешиу. Таджикча жырлау.*

ТАЖ *ат.* Корона / Патчахла кийиучю сыйлы, багъалы бёрк. *Ханны тажын алып келди Жанбатыр.* ■ *[Кукук:] жаным, Хораз, жаным Хораз! Кукукланы жаныса, Бизни малкъар тауланы Алтын тажы болгъан ханыса.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Заман жели, 53. *[Нартюхню] чилле чокай чачакъча, Жибек тажы башында.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Битимлени билигиз, 17.

ТАЖАЛ *сыф.* Неутомимый, выносливый, стойкий, несгибаемый / Къарыулу, тёзюмлю, чыныкъгъан, арый-тала билмеген. *Атны тажалы – тарпан.* (Н а р т сёз.) ❍ *«Отха кюймеген, суугъа батмагъан бир тажал кёре эдим мен»,– деди ол [Хамызат] кеси кесине.* Т ё п п е л а н ы А., Кюн батмайды, 190.

ТАЖАЛЛЫКЪ *ат.* Неутомимость, выносливость, стойкость, несгибаемость / Чыдамлылыкъ, тёзюмлюлюк, чыныкъгъанлыкъ, арый-тала билмегенлик / *Аны [Муратны] тажаллыгъына ким да сейир этерчады.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 210.

ТАЗ [1] *ат.* Таз (*сосуд*) / Металлдан неда пластмассдан этилген, кенг, терен болмагъан, уллу, тёгерек неда зугул юй адыр. *Тазалагъан – тазгъа, излеген – азгъа.* (Н а р т сёз.) ❍ *Танг аласында Сайхат, жаланкёлек, жаланбаш, чачы да тозурап, жез тазны барабан къагъып, чорбатха чыгъады.* Ш а у а л а н ы М., Мурат, 218. *Фатийма Сапыраны кёлегин жууаргъа тазгъа атды.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Чолпан, 41.

ТАЗ[2] *ат къарач. къ.* **чыгыр 1.** *Солтан тазын кёргюзюрге сюймеучюдю.*

ТАЗА I *сыф.* Чистый / Кирсиз, кири болмагъан, ариу. *Къулакъ суучукъла таркъайгъандыла, бусагъатда аланы тамычылары, чокъуракъча, тазадыла.* Хубийланы О., Дерт, 56. *Хажи-Мурат, къолларын таза, зыбыр жанжаулукъ бла сюртюп, аш таба жанлады.* «Шуёхлукъ», № 11, 43. *[Чючюню] ариу, таза арбазында бир мазаллы къолан ирик кюшене жатады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 409. // Содержащийся в опрятности; опрятный / Тизгинли. *Таза арбаз. Таза отоу.*

2. *кёч.* Нравственно безупречный, честный, правдивый, беспорочный / Тюз ниетли, тюз, ётюрюксюз, шарайыпсыз, айыпсыз. *Болат, темир тот болур, таза жюрек тот болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Аны [графиняны] ичи, тышыча, таза тюйюлдю.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 272. *Шуёхларым, кёлюм тазады сизге.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 43.

3. Безоблачный, не затуманенный / Булутсуз, тумансыз, чууакъ, ачыкъ. *Булутладан эркин болгъан Кёк тазады, чууакъды.* Гуртулаланы Э., Тенглерим, 41. *Алыкъа кёк тазады, ары-бери ийиле тургъан къара будайны кюн ариу жарытады.* «Шуёхлукъ», № 33, 93. // Чистый (*о бумаге*) / Юсюне жукъ жазылмагъан, сурат этилмеген. *Таза къагъыт. Къагъытны таза бети.*

4. Чистая (*работа*) / Таза (*иш*). (*Къалай болса да бир усталыкъны излеген, тынчыракъ, адамны юсюн-башын кир этмеучю.*) *Къоншубузну бир жашы колхозда шофёрду, экинчиси уа конторда таза ишде ишлейди.*

5. Чистое (*золото, шерсть и т. п.*) / Къошакъсыз, башха зат къошулмагъан. *Таза алтын жумушакъ металлды, ол сары тюрсюнлюдю эм бек кючлю жылтырайды.* «Естествознание», 43. *Таза жибекча, Жашнайды тёгерек.* «Жилтинле», 207. // Чистый, прозрачный / Юзмези, балчыгъы болмагъан, кирленмеген. *Таза суу.* // Чистый (*о злаках*) / Заранлы хансы болмагъан (*къылкъылы битимлени юсюнден*). *Таза бахча. Будай сабан тазады* // Чистый, неразбавленный, неразведенный / Суу неда башха зат къошулмагъан. *Таза спирт. Таза пиво* // Чистый, свежий (*о воздухе*) / Солургъа тынч, женгил, салкъын (*хауаны юсюнден*). *Хар адам ушкок тютюнден къутулуп, таза хауа бла кёкюрегин толтуруп солуйду.* Гуртулаланы Б., Адилгерий, 108. *Гара суула, таза хауа, тауланы ариулукълары адамгъа солуу берединле.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 9.

6. *кёч.* Самый настоящий, совершенный / Керти, чынтты. *Таза душман тос болмаз, ёпке-бауур аш болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Таза сюймеклик адамгъа кюч да, къарыу да береди, къанат да береди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 257. *Нартла аны [Ёрюзмекни] кёрген сайын: «Ишексиз, таза, асыл нарт ма бу жаш болур»,– дей эдиле.* «Нартла», 15.

ТАЗА II *хал. сёзл.* **1.** Чисто, опрятно / Кир къоймай, къалдырмай, ариу этип. *Жангы сибиртги таза сибирир.* (Нарт сёз.) ○ *Таза жуулгъан, миялача, булутсуз кёкден тийген жарыкъ кюнню таякълары къаяланы эринлерин жылтыратадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 169. *[Ортабай] сакъалын жюлюп, хар заманда таза жюрюйдю.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 65.

2. *кёч.* Честно, добросовестно / Кёл салып, тюз ниет бла. *Сен иги*

адам эсенг, Бош махтанмай. таза ишле. Къулийланы Къ., Сайлама II, 41. *Болумну тюз айтсакъ, Таза урундунг, халкъ.* «Коммунизмге жол», 1983, № 119.

3. *кёч.* Поистине, по-настоящему, действительно / Керти да, кертиси бла. *[Ханий:] Мен энди ге деричи ангыламагъанлыкъгъа, бу бизни киши таза акъыллы адам кёре эдим...* Этезланы О., Тарда, 95. *Ол [Бойнакъ] таза чыныкъгъан тау къойчу итди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 97. *Хайда уруш, хайда сермеш, экиси да [кишиле] таза арып, амалсыз боладыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 178.

4. *кёч.* Очень сильно, здорово, совсем, окончательно / Бек, болмагъанча. *[Сарыбий:] Аллахха шукур, бу къозу кибикле болмасала, таза ач болгъан эдик.* Этезланы О., Тарда, 153. *[Минат Хажиге:] Таш салдыра, таза жанымдан тоюп, Узакъ жолну жаяулай жюрюп, арып, Кесигизни энчи юйюгюзге келдим салып.* «Жилтинле», 383.

5. *кёч.* Чисто, ничего не оставляя / Тюбюнде жукъ къоймай. *[Чалгъычы:] Тюбю бла таза кесдирмесенг: «Кекел къойду, къышлыкъны зееледи»,– деп мурулдайдыла.* Семенланы А., Жазыу айла, 73. *Къууанып, таза чалабыз, Аракъ биченле къалайбыз.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 15.

■ **Таза бол** *къ.* **тазалан.** *Черекни сууу азайгъанды, таза болгъанды.* Ёзденланы А., Саният, 66. *Шахарны немислиледен таза болгъанына жораланнган митингде сталинградчыла алгъадан эсе ариу шахар ишлерге ант этген эдиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 92.

■ **Таза эт** *къ.* **тазала.** *Столну юсюн таза эт. Чурукъланы таза этдик.*

♦ **Таза жюрекден** от чистого сердца, от всего сердца / битеу жаныкъаны бла, кёлю бла, ётюрюксюз. *Ата журтну, халкъыбызны таза жюрекден сюйгенин Байрамукъланы Умар поэт тилде бек ачыкъ кёргюзеди.* «Жарыкъ жолда», 7. *«Сау кел, Мазан!» – деп, [Афуужан], таза жюрегинден къууанып, саламлашды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 129. **Таза жюрекли** чистосердечный / ачыкъ кёллю, ачыкъ, адамны алдамаучу. *Таза жюрекли адам.* **Таза жюреклилик** чистосердечность / ачыкъ кёллюлюк, ачыкълыкъ, алдамаучулукъ. *Шуёхлукъ – ол бек алгъа, таза жюреклиликди, ол – тенгини кемчиликлерин ачыкълауду.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 137. **Таза жюрек тут** не иметь задних мыслей, относиться к *кому-л.* честно, уважать *кого-л.* / биреуге хыйлалыкъ этме, тюз ниет бла, ачыкъ кёл бла къара, биреуню сыйла, ариу кёр. *[Ыйналукъ:] Тейри, къалай эсе да, бу [Къурман] Сафаргъа артыкъ таза жюрек тутмайды.* Толгъурланы З., Эрирей, 31. *[Чёпеллеу Чопайгъа:] Сен манга таза жюрек тутмагъанынгы билгенме...* «Коммунизмге жол», 1978, № 45. **Таза кёлю бла** *къ.* **таза жюрекден.** *Таза кёлю бла сюйген къызы туруп, кечегиде ол сюймеген юйге кетгенинде, [Къаная матны] жюреги уллу къыйналды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 31. *Ала [Лейланы атасы бла анасы] экиси да таза кёллери бла жылам сырап: «Николай, къаллай бир сюйсе да турургъа онгу болгъанлай, кеси кетеди»,– деп, ёпкеледиле.* Этезланы О., Тарда, 129.

■ **Таза къанлы** чистокровный / асыл тукъумлу. Таза къанлы чистокровный / асыл тукъумлу. *Таза къанлы, субай санлы, Бек чабыучу ингилиз ажир атынгды.* «Жюрек жырлайды», 99. **Таза къанлылыкъ** чистокровность / асыл тукъумлулукъ. *Врач овчарканы таза къанлылыгъына, аны башха тукъумлу*

итле бла къошагъы болмагъанына шагъатлыкъ этди. **Таза ниетли** честный, добросовестный, правдивый / адамгъа кир ниет тутмагъан, ачыкъ кёллю, тюзлюкню сюйген. *[Шруков:] Таза ниетли Къазгирей аланы [кесини сабийлерин] акъыллы адамла этерикди, арию къылыкъгъа юйретирикди.* «Шуёхлукъ», № 44, 29. *Ол [магъадан], къысыр къаяча, къаты. Шаудан сууларыча, таза ниетли адамлагъа да чомартды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 195. **Таза ниетлилик** честность, добросовестность, правдивость / адамгъа кир ниет тутмагъанлыкъ, ачыкъ кёллюлюк, тюзлюк, кертилик. *Таза ниетлилик адамгъа не ышандан да бек керекди.* **Таза сонгура** *грамм.* Собственно послелог / кеси аллына энчи магъанасы болмай, жаланда грамматика къуллукъ этип жюрюген сонгура, сёз ючюн: бла, амалтын, дери д. а. к. **Таза файда** чистый доход, чистая прибыль / предприятиядан, колхоздан, совхоздан неда бир башха ишден тюшген ахчаны материалгъа бла иш хакъгъа къоратылгъандан къалгъаны. *Бригада планын огъурлу толтурады, аны таза файдасы да планда кёргюзтюлгенден артыкъды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 204.

ТАЗАЛА *эт.* 1. Чистить, очищать / Балчыгъын, букъусун, кирин кетер, ариула, жуу, сыйпа, сибир. *Аубекир чыкына бармагъы бла бурунун тазалап башлады.* Толгъурланы З., Айыуташ, 11. *Крандан жылы сууну жиберип, Жамийлят сауутланы жууады, столюсюн тазалайды.* Кацийланы Х., Тамата, 8. *Хажи, къобуп, къойчугъа болушуп, чеги тазалай, жёрме, сохта эте башлады.* Этезланы О., Тарда, 66.

2. Чистить (*картофель, рыбу и т. п.*) / Ашарыкъ этерге, ашаргъа хазырлай туруп, картофну, алманы, чабакъны д. а. к. ашаргъа жарамагъан башха керексиз затын, къабугъун кетер. *Жаш чабакъланы, тазалап, къууурду. Къызла компот этиллик эриклени, тазалап, жыйдыла.*

3. Очистить (*воду, нефть и т. п.*) / Къошакъ, тышындан къошулгъан затларын кетерип, къурам жаны бла ариула, кирсиз эт. *Сууну мутхузлукъдан тазалар ючюнге, сюзген этерге керекди.* «Естествознание», 46. *Былайда уакъ чырпы терекле, электричестволарыболгъан элле, нефтьни тазалагъан заводла бардыла.* «Шуёхлукъ», № 37, 88.

4. *кёч.* Освободить (*город, деревню и т. д. от врагов*) / Жаудан эркин эт, азатла. *[Понамарев:] Биз бюгюн хорладыкъ да аны бла журтубузну жаудан тазаладыкъ деп кёлюгюзге келмесин.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 299. 1945 жылда *9-чу майда Совет аскерчиле Чехословакияны ара шахарын, Праганы, фашистледен тазалагъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 109.

5. *кёч. къарач.* Оправдывать, обелять *кого-что* / *къ.* **акъла З.** *Айыпдан тазала. Сюдге тюшгенни тазала.*

ТАЗАЛАН *эт. страд. от* **тазала** / Тазала дегенни *зорлаучу айырмасы. Тебе, чайкъала, сюзюле, тазалана тургъан тюпсюз, къыйырсыз жашау тенгизни иелери адамладыла.* Хубийланы О., Адамла, 3. *Чарышны болур кюню белгили болуп, жолла тазаланадыла.* «Шуёхлукъ», № 3, 102. *Темир жолла тазаланып, жангыз бир эшелон къалды.* Гадийланы И., Санга айтама, 101.

2. Очиститься от *чего* / Кирсиз, таза бол. *Суу тазаланды.*

ТАЗАЛАНЫУ *и. д. от* **тазалан** / Тазалан дегенден *этим ат. Жолну*

тазаланыуу. Шахарны немецлиледен тазаланыуу. Сууну тазаланыуу.

ТАЗАЛАТ *эт. понуд. от* **тазала** / Тазала дегенни *къатланыучу айырмасы. Амма столланы къызлагъа айтып тазалатды. Жаш костюмну тазалатыргъа бергенди.*

ТАЗАЛАТДЫР *эт. понуд. от* **тазалат** / Тазалат дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол кесини пальтосун тазалатдыргъанды.*

ТАЗАЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **тазалатдыр** / Тазалатдыр дегенден *этим ат. Сауутланы тазалатдырыу. Орамланы суу бла жууып тазалатдырыу.*

ТАЗАЛАТЫУ *и. д. от* **тазалат** / Тазалат дегенден *этим ат. Арбазны тазалатыу. Быстырны тазалатыу. Кёгетлени тазалатыу.*

ТАЗАЛАУ *и. д. от* **тазала** / Тазала дегенден *этим ат. Столланы тазалау. Урлукъну тазалау. Быстырланы тазалау. Бизни аскерлени, битеу халкъныча, иннетлери жерибизни жауладан тазалау, уруш бошалгъандан сора уа хар ким ол биягъы ишине къайтыу болгъандыла.* Хубийланы М., Къарачай малкъар совет халкъ жырла, 104.

ТАЗАЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тазала** / Тазала дегенни *араш айырмасы. Тиширыула пиринчни тазалашадыла. Къызчыкъла парталаны тазалашадыла.*

ТАЗАЛАШЫУ *и. д. от* **тазалаш** / Тазалаш дегенден *этим ат. Юй тюплени тазалашыу. Столланы юслерин тазалашыу. Аякъ кийимлени тазалашыу.*

ТАЗАЛЫКЪ *ат* 1. Чистота / Кирсизлик, кири болмагъанлыкъ, ариулукъ. *Бизни классда Жанибекланы Махмутдан тизгинли, тазалыкъны жорукъларын андан къаты тутханны излесенг да тапмазса.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 102. *Школда ол кюн сабырлыкъ, тазалыкъ, байрам хал бар эди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 5.

2. *кёч.* Честность, правдивость / Тюз ниетлилик, тюзлюк, ётюрюксюзлюк. *Халал адамланы жюрек тазалыкълары, кюн таякълача, жашнагъанлай, жылытханлай турлукъдула.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 5. *Чыгъармада тау лу къызны ниетини тазалыгъы эм душманнга къажау эр кишиле бла бирге къаты кюрешгени ачыкъланады.* «Коммунизмге жол», 1980, № 169.

3. Прозрачность, чистота (*неба*) / Булутсузлукъ, тумансызлыкъ, чуу акълыкъ, ачыкълыкъ. *Кёкню чуу акълыгъына, тазалыгъына, аны, кёк тенгизча, жылтырагъанына къарап турлугъунг келеди.* «Коммунизмге жол», 1981, № 186.

4. Чистота (*языка, спирта и т. п.*) / Къошакъсызлыкъ, башха зат къошулмагъанлыкъ, къошагъы болмагъанлыкъ. *Малкъар тил тюрк тиллени юйюрюнде бек буруннгулу эм кесини тазалыгъын аламат иги сакълагъан тилге саналады.* «Коммунизмге жол», 1983, № 114.

5. Отсутствие сорняков (*в огороде, на участке и т. п.*) / Заранлы хансы болмагъанлыкъ. *Картоф бахчаланы тазалыгъына, алада бир жангыз хансчыкъ да болмагъанына сукъланып къараргъады.*

ТАЗГЕК *ат къарач.* Нечистоты, кал, помёт / Кир, адам неда жаныуар кир этгенде чыгъыучу, чегилени ичинде болгъан зат. *Къыямыт, тазгекни къатында олтургъанча, жийиргенип, Токъал таба къынгырына къарады.* Аппаланы Х.,

Къара кюбюр, 72. *Тешикни къатында, аны этер ючун сындырылып, жоппу жыйылгъан буз гыртла бла бузлагъан ёгюз тазгекле турадыла.* М. Шолохов, Донхапарла, 104. *Тюрмеде адам болмагъан заманда къагъытчыны къазлары, тауукълары жыйыла, тюрмени полун тазгекден толтургъандыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 176.

ТАЗИР *ат.* Штраф / Адамны айыбына, терслигине жолукъдурур ючун салыннган ахча тёлеу. *Машинам басхан тауукъла бла итлени тазирин тёлеу манга тёре болуп къалды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 111. *Бир бирге дерт тутханла тазир тёлеу бла жарашып къала болгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 33, 122. *[Шофёр Хасаннга:] Былайда тюш ансы, шахарда сени ючун айып алгъан бла къалмай, тазир тёлерге да боллукъма.* Хубийланы О., Аманат, I, 8.

■ **Тазир сал** оштрафовать / айыбы, терслиги ючун ахча тёлет. *Изеуге тюбесенг, тазир салырла.* (Нарт сёз.) *Тазир салыннгынчы, Ибрахим асламысында сюймеклик жырла жырлаучу эди, аллай ыйнарла айтыучу эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 72. *Колхозну оноучулары кимге тазир салгъандыла, кимге урушхандыла, тырман этгендиле, жаныгъандыла.* Кацийланы Х., Тамата, 97.

ТАЙ[1] *ат.* Жеребенок / Байталны баласы (*2–3 жылгъа дери*). *Эртте тургъанны эркек аты тай табар.* (Нарт сёз.) ○ *Сары байталны ызындан тору къашха тайы кишнеп чапды.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 291. *Юч аякълы кишени бла тургъан тор къашха байтал, сары къашха тайчыгъын да боюн тюбюне къысып, жукъусурай турады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 25.

ТАЙ[2] *ат.* *къарач.* Название ткани / Къумачны аты. *Тайдан тигилген кёлек.*

ТАЙ[3] *ат.* Рулон, кипа, тюк / Асыралыр ючун бурулуп чулгъаннган, чырмалгъан къумач (*къагъыт, клеёнка д. а. к. зат*). *Къумач тай. Къагъыт тай.*

ТАЙ[4] *эт.* Скользить / Уч, учхала. *Аякъ тайса да, баш таймаз.* (Нарт сёз.) ○ *Элни къатына жетер жерде машина тикден чыгъалмай, чархлары тайып, кючден чыкъды.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 66. *Тюз арбазда, жолда, тайып, жыгъылгъанла да кёп, тик, жаяу жоллада сюрюнмей баргъанла да аз тюлдюле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 128.

2. Съезжать, сдвигаться / Бир жанына теп, кет. *Машинаны юсюнде бичен сол жанына тайгъанды. Жашны галстугу бир жанына тайгъанды.*

3. *кёч.* Уходить, убираться, удаляться, исчезать / Кет, жокъ бол. *Ауругъан жерден къол таймаз, жюрек сюйгенден кёз тоймаз.* (Нарт сёз.) *Терк окъуна [къызчыкъ] аланы [офицерлени] къатларындан кенгнге тайды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 76. *Келечиле арбаздан таймайдыла.* Этезланы О., Тарда, 158.

4. *кёч.* Отходить, отклоняться от чего / Бир затны этме, буз, айтханынгдан терсине кет. *Устаз айтханындан бир чыкны да таймазгъа керекди.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 136. *Бирле жашауну тюзлюк жолундан билип таядыла, бирле уа жангылып да кетедиле.* Зокаланы З., Солуу кюн, 24.

ТАЙГА *ат.* Тайга / Европаны, Азияны эм Американы север жанында къалын ёсген, ичи бла ётерге къыйын, ийнели агъачла. *[Сергей] Бир жол мен тутмакъдан тайганы ичи бла къачып тебиредим.* «Шуёхлукъ», № 44, 97. *Бууланы жекгенлени, Тайгадан ётгенлени башларындан къарадым.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 57.

ТАЙГЪАКЪ *сыф. къарач. къ.* **учхалаукъ.** *Жол тайгъакъ болса, эслеп жюрю.* (Нарт сёз.) ○ *Чыкъчабырларыбызны тайгъакъ этгенди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 251. *Жашау жол тайгъакъ кёпюрдю: илинс барсанг – кётюрдю, Учхалап кетсенг – ёлтюрдю.* «Жилтинле», 192.

ТАЙГЪАКЪЛЫКЪ *ат къарач. къ.* **учхалаукълукъ.** *Кёпюрню тайгъакълыгъы. Жолну тайгъакълыгъы.*

ТАЙГЪАЛА *эт. къарач. къ.* **учхала.** *Жолда бара тургъанлай, жаш, аягъы тайгъалап, жыгъылды. Бузда машинаны чархлары тайгъалап, бурулмай башладыла.*

ТАЙГЪАЛАКЪ *сыф. къарач. къ.* **учхалаукъ.** *Тайгъалакъ жол.*

ТАЙГЪАЛАТ *эт. понуд. от* **тайгъала** / Тайгъала дегенни *къатланыучу айырмасы. Отунланы сыртдан энишге тайгъалатдыкъ.*

ТАЙГЪАЛАТЫУ *и.д.от* **тайгъалат** / Тайгъалат дегенден *этим ат. Бузда аякъларына уруп тайгъалатыу. Тёшден энишге тайгъалатыу.*

ТАЙГЪАЛАУ *и.д.от* **тайгъала** / Тайгъала дегенден *этим ат. Бузда аякълары тайгъалау. Таугъа ёрлей туруп аякълары тайгъалау.*

ТАЙГЪЫЛЫ *сыф.* Падучий (*о скоте, животных*) / Къораучу, ёлюучю (*малланы, жаныуарланы юсюнден*). *Малчыны жаны къайгъылы болса, малы тайгъылы болур.* (Нарт сёз.)

ТАЙДЫР *эт.* **1.** *понуд. от* **тай** [4] / Тай [4] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашланы арбаздан тайдыр.*

2. Сдвигать *что* / Бир жанына тепдир. *Ташны, тюрте кетип, жолдан бир жанына тайдырдыкъ.*

3. Снести, срезать, срубить / Бир зат бла уруп, кесип кетер, юздюр. *Сосурукъ атып, эмегенни онг башын тайдырды.* «Нартла», 94. *«Сёзюнге ие болмасанг, башынгы тайдырырма»,– деди жашха хан.* (Фольк.)

4. Свергнуть, низложить / Кюч бла кетер, оноуну сыйыр. *[Мазан:] Халкъ зорлукъну тайдыргъанын ангылат, – деп, Андрейни бизге аны ючюн жибергендиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 152. *Жангылыкъгъа жол ачар ючюн, эскиликни жолдан тайдырыргъа керек болады.* «Шуёхлукъ», № 30, 89.

ТАЙДЫРТ *эт. понуд. от* **тайдыр** / Тайдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Эмегенни башын тайдырт.*

ТАЙДЫРТЫУ *и.д.от* **тайдырт** / Тайдырт дегенден *этим ат. Къуллукъдан тайдыртыу.*

ТАЙДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тайдыр** / Тайдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. [Байкъул Саматха:] Патчах тайдырылгъан эсе, неден къоркъаса да?* Залийханланы Ж., Тау къушла, 104. *Ишин-*

ден кетерилгенин бла партиядан тайдырылгъанын ол [Солман] Жамийлятдан кёрюп, анга дерт этип турады. Кацийланы Х., Тамата, 144.

ТАЙДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тайдырыл** / Тайдырыл дегенден *этим ат. Таматаны къуллугъундан тайдырылыуу. Зорлукъ дунияны тайдырылыуу. Эски, чирик, адетлени тайдырылыулары.*

ТАЙДЫРЫУ *и. д. от* **тайдыр** / Тайдыр дегенден *этим ат. Агъачны тюртюп, тикден энишге тайдырыу. Патчахлыкъны тайдырыу. Зорлукъну тайдырыу.*

ТАЙКЪЫ *сыф.* **1.** *къ.* **учхалауукъ.** *[Гельмут:] Къатылыкъ бла жукъ да эталмакъ биз Кавказда! Таулары – жууукъ, биз аланы излер жолла тик, тайкъы!* Тёппеланы А., Ташыуул.

2. *кёч.* Неустойчивый, непостоянный, изменчивый / Тюрлене тургъан, бегимеген, ышаннгысыз. *Дуния бир тюрлю тайкъы, учуз кёрюне эди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 64.

ТАЙЛА *эт.* **аз жюр.** Жеребиться / Тай тап. *Къара тууарлары Бийчесында жайлагъан, Хора байталлары Бермамытда тайлагъан.* (Фольк.)

ТАЙЛАУ *и. д. от* **тайла** / Тайла дегенден *этим ат. Ол байталыны тайлауун сакълайды.*

ТАЙМ *ат спорт.* Тайм / Спорт оюнну заманнга кёре тохташдырылгъан кесеги (*сёз ючюн, футболда – берилген заманны жартысы*). *Экинчи таймда «Спартак» алгъа чыкъды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 86. *Тюбешиуню биринчи таймында Нальчикни Владимир Шабаев ургъан гол хорлам келтиргенди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 192.

ТАЙМАЗДАН *хал. сёзл. къарач. къ.* **таймай.** *Бийчесында таймаздан суукъ аязчыкъ къакъгъанлай турады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 201. *Азирет жазмаса жашаялмазлыкъ, жазгъан анга хауача таймаздан керекли бир адамды.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 60.

ТАЙМАЙ *хал. сёзл.* Постоянно, непрерывно, всегда / Хар заманда, къуруда, дайым, тохтамай. *Окопланы ичлерин солдатла, таймай, сакълап турадыла.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 23. *Солдатны ажалы, къушну къанатыча, таймай биргесине айланады.* «Шуёхлукъ», № 54, 42.

ТАЙПА[1] *ат.* Племя, община, род, группа / Тукъум, адамланы уллу къаууму, жыйын. *Мухаммед Абунасер Сыр Дарьяны боюнунда кёчюп айланнган къыпчакълы тайпада туугъан къыпчакълыды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 72. *Тиши тайпаланы арасында эрине тюз жюрек тутхан жангыз бирин тапмазса.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 34.

ТАЙПА[2] *ат къарач.* Большой жеребенок / Уллу тай.

ТАЙПАКЪ *ат ц. д. къ.* **папах.** *Змеенкону башындан тайпагъы чартлады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 77. *Сабанлада чёплеуле да Сакълайдыла, чыкъгъа жибип, Ауур тайпакъларын кийип, жаяу солдатла кибик.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 127.

ТАЙФУН *ат.* Тайфун / Аламысында Шош океанны кюнбатыш

жанында бла Азияны кюнчыгъыш жанында болуучу, уллу халеклик салыучу кючлю жел. *Тайфунла сызгъырадыла кюнчыгъышдан, самумла гюрюлдейдиле кюнбатышдан.* «Шуёхлукъ», № 7, 18.

ТАЙХОРА *ат эск.* Красивый, быстроходный молодой конь / Терк жюрюучю, ариу жаш ат. *Кече болса, тогъузусу тогъуз тоханагъа киредиле, Кюндюз болса, тогъузусу тогъуз тайхорагъа минедиле.* (Фольк.)

ТАЙЫУ *и. д. от* **тай**[4] / Тай[1] дегенден *этим ат. Бузда аягъы тайыу. Машинаны чархыны тайыуу. Арбаздан тайыу.*

ТАЙЫШ *эт.* **1.** *къ.* **тай**[4] (*2-чи магъ.*) / *Диван орундан тайышханды.*

2. *кёч. къ.* **тай**[4] (*3-чю магъ.*) / *Эсленсе да суу кюзгюде Шуёх жыйын сураты, Тюз алайдан тайышханлай, Къалмаз сууда сыфаты.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 172.

3. *кёч. къ.* **тай**[4] (*4-чю магъ.*) / *Сюймеклик булбулну жиберип биз къолдан, Тайышдыкъ экибиз Насыпны жолундан.* «Жанкъылыч», 131.

ТАЙЫШДЫР *эт.* **1.** *къ.* **тайдыр 2.** *Уллу тёммекни тюртюп, бир жанына тайышдырдыкъ.*

2. *къ.* **тайдыр 4.** *Патчахны тайышдыргъандыла.*

ТАЙЫШДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тайышдыр** / Тайышдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Таш орундан тайышдырылгъанды.*

ТАЙЫШДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тайышдырыл** / Тайышдырыл дегенден *этим ат.*

ТАЙЫШДЫРЫУ *и. д. от* **тайышдыр** / Тайышдыр дегенден *этим ат.*

ТАЙЫШЫУ *и. д. от* **тайыш** / Тайыш дегенден *этим ат. Бузлауукъ жолда аякълары тайышыу. Динден тайышыу. Шериятдан тайышыу.*

ТАКАЙ *сыф. сёл. тил.* Бритый, безволосый / Жюлюннген, жалан, чачсыз. *Шарауну артха къайтып, гитче заманындача, Сафарны тюбюне салып такай башын жерге-жерге урлугъу келди.* Толгъурланы З., Эрирей, 37. *Тюз да ингир болгъанлай, ол [Сафар] гитче такай башына бёркюн алчи кийип, ныгъышха жетиучю эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 17.

ТАКАЙБАШ *сыф. сёл. тил.* Бритоголовый / Башы жюлюннген, къымыжабаш. *Эришиуле бошалгъанда, бир такайбаш узун киши стадионну арасына чыкъды.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 59.

ТАККЫ *ат сабий тил. къ.* **таякъ 1.** *Жашчыкъ таккы бла къазланы сюреди.*

ТАКСА *ат.* Такса / Товарланы къырал тохташдыргъан багъасы неда бир затны тёлеу мардасы. *Жюклени ташыуну таксасы.*

ТАКСИ *ат.* Такси / Жолоучуланы бла аланы жюклерин ташыр ючюн хайырланылыучу, счётчик бла хакъ алыучу, жалгъа тутулуучу автомобиль. *Вокзалда таксиледен бирине минип Асият бла Азамат медицина илмуланы Академиясына атландыла.* Токъмаланы Ж., Нартланы туудукълары, 134. *Шахарны ичинде жюрюген, эллеге баргъан*

таксиле келе башлагъандыла. Гадийланы И., Санга айтама, 43.

ТАКСИСТ *ат.* Таксист / Таксини шофёру. *Таужан бизге къулакъ тикген таксист бла аны къатында олтургъан токъ тиширыугъа къужур къарамын биринчи силдеп, жююлдеп башлады.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 18.

ТАКТ *ат муз.* Такт / Музыка чыгъармалада ёлчеу-музыка чыгъарманы метрика басымларыны санына кёре юлешиниучю бирча тенг созулуучу кесеклеринден бири.

ТАКТИКА *ат* 1. Тактика (*напр. боя*) / Уруш этерге усталыкъ, уруш этиуню жорукълары. *[Хаким] кесине бакъдыра, урушну барыууну юсюнден, тактиканы бла юйретиу соруулары юсюнден сагъышха къалады.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 171. // Тактика (*напр. морская*) / Урушну бардырыуну эм политикасыны юсюнден окъуу предмет. *Студентле бла аскер тактиканы юсюнден дерслени полковник бардырады. Тактиканы курсу.*

2. *кёч.* Белгиленнген муратынга жетер ючюн хайырланнган амалланы, жолланы барысы да. *Айырыуланы аллында бардырылыучу кампанияны тактикасы. Шахмат тактика. Ишчи классны революция тактикасы.*

3. *В позиции определения:* тактический / Урушну бардырыу бла байламлы. *Аскер усталыкъ тактика юйрениуледе, полигонлада, танкодромлада, дерследе кючленеди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 148. *Оператив эм тактика магъаналары болгъан ракет бёлюмле жаяу аскерлени мурдорудула.* «Коммунизмге жол», 1983, № 109.

ТАКТИКАЧЫ *ат.* Тактик / Тактикадан специалист, аскер тактиканы устасы. *Суворов уста тактикачы болгъанды. 1812 жылдагъы Ата журт урушда полководецлени ичлеринде Кутузов бек белгили тактикачы эди.*

ТАКЪ *эт.* 1. Вешать, подвешивать что / Энишге салынырча тохташдыр (*сёз ючюн, чюйге илиндир, ёрге ас, такъгъычха кийдир*). *Ушкокланы быргъылары суудан толмаз ючюн, аланы баш энишге тагъадыла.* «Шуёхлукъ», № 29, 27. *Асхат къонакъланы жайгъы плащларын тешдирип, кеси шифоньерге такъгъандан сора, залгъа кирип олтурду.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 169. *[Къонакъ къатын] юсюнден къолан ботасын тешип, чюйге такъды.* Кацийланы Х., Тамата, 9.

2. Привязывать *кого-что* / Хайыуанны, жаныуарны боюнуна, мюйюзюне д.а.к. затына къысылыучу затны бош къыйырын ала ары-бери кетмезча бир затха къыс. *Къатынынг огъурсуз болса, арбазынга ит такъма.* (Нарт сёз.) *Ол [Найыпхан] мал орунгга кирди да ийнекни тышына чыгъарып, куудушха такъды.* Толгъурланы З., Эрирей, 47. *Атны Антон халжарны тыш мюйюшюне такъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 333 // Прицеплять *что* / Илиндир, бирге къош. *Тракторгъа прицепни такъдыла. «СК-4» комбайыннга кенг дурулу чалгъыч тагъылып ишлерге да болады.*

3. Прикрепить *что* (*к поясу*) / Бир затны бел бауунга илиндир, бегит. *Секирип туруп, [Зауурбек] къабыргъада къара къамасын белине такъды. Эшик артындан мужурасын къолуна алды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 13. *[Старшина] уллу смит герохун да жан сюегине тагъып, улутха умут этген адамын бир сылтау бла правленнге чакъырып,*

герохну ауузуна тиреп, къоркъута эди. Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 31.

4. Прицеплять, прикалывать, привешивать (*медаль, значок и т. п.*) / Ёшюнюне, байракъгъа д. а. к. затхатюйре, илиндир. *Къачхынчыланы законнга тапдыргъан адам, ахча саугъа алгъанны тышында, кёкюрегине алтын медаль тагъарыкъды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 45. *[Жашчыкъла] Мурадинни кеслерини кружокларына алдыла, ёшюнюне значок такъдыла.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 128.

5. Надевать (*серьги, медальон и т. п.*) / Жасау затланы боюнунга кий, къулакъларынга, бармакъларынга сал. *Къыз кийинип бошагъандан сора, сыргъаларын такъды. Ол алтын медальонну жашы туугъан кюн Кериматны боюнуна эри такъгъан эди.* Шауаланы М., Кечерлеми, 101.

6. Установить, водрузить (*флаг, знамя*) / Байракъны бир затны бийик жеринде орнат, бегит. *Ата журтум, терек бахчача, чакъды. Азатлыкъны байрагъын, сыйлап, такъды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 9. *Пионер лагерьледе сабийле такъгъан байракъла чайкъаладыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 118.

7. *кёч.* Сочинять что *о ком, о чём* / Биреуню неда бир затны юсюнден жыр, назму жарашдыр, жаз. *Назмуланы такъгъанма. Сенде, тюзлюкню сюйюп. Жылыуунгу къызгъанмай, Жылытдынг, эски юйюм.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 97. *Чууакълыкъгъа къууана алларында, Не от боранлада баргъанларында, Сени [Туугъан журтум] юсюнгден дуния жолларында Кёп жюрек жыр такъгъандыла адамла.* Отарланы К., Сайлама, II, 84.

8. *кёч.* Брать кого с собой, водить за собой / Биреуню биргенге *элт. Барадыла зурнукла, бирча къанат къагъып, Жангы юйюрню да ызларындан тагъып.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 34.

9. *кёч.* Отправить *кого с кем-л.* / Биреуню биреуге къошуп жибер, ий. *Хашим да жашын экскурсиягъа баргъанлагъа тагъып ийди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 121.

ТАКЪАЛ *ат аз жюр.* Способ / Амал, мадар. *Амалгъа – такъал.* (Нарт сёз.) *Амалны такъалгъа жалгъасанг, бир иш битер.* (Нарт сёз.) *Мадар этгеннге такъал этилир.* (Нарт сёз.)

ТАКЪГЪАН *ат.* Связка (*напр. кукурузных початков*) / Битимни, кёгетни бирге къысылып, ёрге тагъаргъа этилген кесеги. *Нартюх такъгъанла. Тукъузгю такъгъан. Къызыл мурукку такъгъанны юсюне къар Тюшюп, аны бла гюл бетли болгъанын да, Шо сени намысынг кибик таза хар Шаудан сууну зынгырдай баргъаны да.* «Шуёхлукъ», № 77, 89.

ТАКЪГЪЫЧ *ат.* Вешалка (*для одежды*) / Кийим тагъыучу зат. *Келин аны [пальтону] такъгъычха тагъып, артха айланды.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 18. *[Жаныуарланы] кёбюсюню этлерин ашайбыз, бир къауумларыны терилеринден тон, бёрк, жагъа этебиз, мюйюзлеринден а – такъгъычла, бычакъ сапла, башха керек затла.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 25.

ТАКЪДЫР *эт. понуд. от* **такъ** / Такъ дегенни *къатланыучу айырмасы. Аман атха жал битсе, къанжыгъагъа артмакъ такъдырмаз.* (Нарт сёз.) *Ногъайчыкъны юйюне ол [Ёрюзмек] чакъырды, сауутларын илкичге такъдырды.* «Нарт-

ла», 67. *[Таубий Элкъурутха:] Жыжымны ол къотур бутакъгъа такъдырчы.* Боташланы И., Пьесала, 87.

ТАКЪДЫРТ *эт. понуд. от* **такъдыр** / Такъдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаш атын терекге такъдыртды. Быстырларыбызны такъгъычха такъдыртдыкъ.*

ТАКЪДЫРТЫУ *и. д. от* **такъдырт** / Такъдырт дегенден *этим ат. Ийнекни такъдыртыу. Байракъны юй башына такъдыртыу. Сабийге дарман мынчакъ такъдыртыу.*

ТАКЪДЫРЫЛ *эт. страд. от* **такъдыр** / Такъдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Атла иликичге такъдырылдыла. Сауутла быкъыгъа такъдырылдыла.*

ТАКЪДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **такъдырыл** / Такъдырыл дегенден *этим ат.*

ТАКЪДЫРЫУ *и. д. от* **такъдыр** / Такъдыр дегенден *этим ат. Атны иликичге такъдырыу. Биреуге жыр такъдырыу. Пальтону такъгъычха такъдырыу.*

ТАКЪМАКЪ[1] *ат* 1. Придаток / Къошакъ. *Аман къой такъмакълы болур, аман адам такъмакълы болур.* (Нарт сёз.) *Ол [ферманы таматасы] юйюнде ыйыкъла бла кёрюнмей туруучу эди, бирде ызындан бир къауум такъмакъ тизип келир эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 161. *Чычхан кеси кирирге тешик тапмай эди, ызындан а бир такъмакъ сюйрей эди.* (Нарт сёз.)

2. *кёч.* Обуза, бремя / Жюк, ауара, азап. *[Наныкъ:] Хорлам, хайырсыз, Аскерге бармай къалсам, ёллюкме – дейсе, сора башынга жюкге бу къатын такъмакъны нек излейсе?* Хубийланы О., Дерт, 223. *[Кёрген Зурумгъа сорады:] Къоюнунда бир такъмагъы бла тул къатындан сора мынга [Махсютге] элде бир къызмы къуругъанды?» – деселе, Зурум ол кече ашамай жатады.* Хубийланы О., Дерт, 156.

ТАКЪМАКЪ[2] *ат.* Прицеп / Кеси жюрюучю транспортха тагъылып, юсюне жюк салыргъа хайырланылыучу зат. *Жаш такъмагъы болгъан трактурну жюртеди. Такъмакълы машина бла зыгъыр ташыгъанбыз.*

ТАКЪМАКЪ[3] *ат.* Частушка / Халкъны кёлден айтылыучу поэзиясыны чыгъармасы – жаш бла къыз бир бирлерине тагъыучу лакъырда жыр. *XIX-чу ёмюрде, Шахмырзаланы Саид айтханнга кёре, къарачай-малкъар халкъ поэзияда такъмакъла да болгъандыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 133. *Арщу болур таурух, жомакъ, Жыргъа салып, этсе такъмакъ.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 148.

■ **Такъмакъ айтым** *грамм.* присоединительное предложение / тенг жарашхан къош айтымда жалгъаннган халда келмей, биринчи айтымгъа къошакъ халда тагъылып келген экинчи бош айтым. *Такъмакъ айтымлада да, дагъыда деген байламла эм аны бла бирге, аны бла бирча, аны кибик деген сёз тутушла жюртюледиле.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 351.

ТАКЪЫЙКЪА *ат къ.* **секунд, минут.** *Салих заманны бек багъалагъанды, бир такъыйкъаны бошуна оздурмагъанды.* «Шуёхлукъ», № 43, 98. *Къыныуну бети бир такъыйкъагъа жюз тюрлю болду.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 49. *Мухажирден келген*

Наныкъ бир такъыйкъаны сакъларгъа жарамагъанын билдиреди. Этезланы О., Тарда, 245.

ТАКЪЫЛ *сыф. къарач. къ.* **мажал.** *Кёрген – такъыл, билген – акъыл.* (Нарт сёз.) ○ *Бары берди бирер оюм, бирер акъыл, Мени да бир кюнюм бир кюнюмден такъыл.* Къаракетланы И., Сайламалары, 27. *Болмаздан къалса, бизникиледен Ржевский бла Кочетков такъылыракъ кёрюнедиле.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 143.

ТАКЪЫР I *сыф.* **1.** *къ.* **тар**[1] (*2-чи магъ.*). *Кече, такъыр, жер юйлерине келип, Сыгъа эдиле ала [сапёрла] суу быстырларын.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 335. *Такъыр арбаз энди кенг болгъанча кёрюнеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 369.

2. Голый, без растительности, безлесный / Жукъ битмеген, агъачсыз, жалан. *Сирияны къуу тюзлери, такъыр таулары барды.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 82.

3. *кёч.* Трудный / Къыйын. *Такъыр жашау бермейди онг.* «Шуёхлукъ», № 50, 6. *«Бу такъыр дунияда ёлмезлик ёлюп, келмезлик келип»,– деп, юйде къаплаучу чарыкъларын сюйрей, къашларын тюйюп, ызына чыгъып кетди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 154.

ТАКЪЫР II *хал. сёл.* Тесно / Кенг болмай, тар этилип, тар халда. *Юсюме кийген къара жыйрыгъым, Такъыр бичилгенди женглери.* (Фольк.) *Костюм асыры такъыр этилгенди.*

ТАКЪЫР III *мард. сёзл.* Мало, недостаточно / Аз, жетмезча. *Тауну ашы – такъыр.* (Нарт сёз.) ○ *Быйыл мал аш былтырдан эсе такъырды.* «Коммунизмге жол», 1989, № 209.

■ **Такъыр бол 1)** *къ.* **тар бол 1.** (тар[1]). *Сууну боюну бла ёргеден ёрге не къадар кёп барсакъ, суу ауузу да ол къадар такъырдан такъыр бола бара эди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 116.

2) *къ.* **такъырлан 2.** *Кюнлени бир кюнюнде Шура бла мени сюймеклигибиз такъыр бола башлады.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 57. *Партизан жашла мынга [Фёдоргъа] болушургъа ашарыкъларын такъыр болгъан заманда уа, юлюшлерин муну бла тенг этерге кюреше эдиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 325.

♦ **Такъыр бол** *къ.* **такъырлан 3.** *Къууанч болуп, атасы Баласын къучакълады, Къартдан къымылдаялмай, такъыр болуп жылады.* «Жилтинле», 421. *Сабийчик, анасын кёргенлей, такъыр болуп башлады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 68.

ТАКЪЫРЛАН *эт.* **1.** Стать уже / **Тар бол 1** *къ.* **тар**[1]. *Эркин дуния такъырланды.* «Шуёхлукъ», № 44, 6.

2. Уменьшаться / Азай. *Сюргю жерле кёбее баргъаны сайын, чаллыкъла такъырлана барадыла.* «Коммунизмге жол», 1983, № 165.

3. *кёч.* Слёзы подступили к горлу / Жыларгъа тебире, жыларгъа хазыр бол. *Масхут, такъырланып, айтыр сёзюн да айталмай эди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 67.

ТАКЪЫРЛАНДЫР *эт. понуд. от* **такъырлан** / Такъырлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъны ёпкелетип, такъырландырдыла.*

ТАКЪЫРЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **такъырландыр** / Такъырландыр дегенден *этим ат. Сабийни, жю-*

регин къыйнап, такъырландырыу. Отлау жерлени такъырландырыу.

ТАКЪЫРЛАНЫУ *и. д. от* **такъырлан** / Такъырлан дегенден *этим ат. Сабийни такъырланыуу.*

ТАКЪЫРЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **такъырлан** / Такъырлан дегенни *араш айырмасы. Ёлгенни къарындашлары такъырланышадыла. Сабийчикле, неден эсе да жюреклери къыйналып, такъырланыша эдиле.*

ТАКЪЫРЛАНЫШЫУ *и. д. от* **такъырланыш** / Такъырланыш дегенден *этим ат. Къайгъы сынап, такъырланышыу.*

ТАКЪЫРЛЫКЪ *ат.* **1.** *къ.* **тарлыкъ 3.** *Юй ариу юй эди, болсада отоуланы такъырлыкъларын алыучу жаратмады. Арбазны такъырлыгъы тойну иги бардырыргъа къоймайды.*

2. *кёч.* Трудность / Къыйынлыкъ, жарсыу, азап. *Такъырлыкъда танышхан, эркинликде кюреше-ди.* (Нарт сёз.) ○ *Такъырлыкъны къара ётмеги, ачыу юйретедиле бизни кёп затлагъа.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 32. *Ёседи Залимчик, Ёседи жылай, Ахтынады ана, Такъырлыкъ сынай.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 197.

3. *кёч.* Нехватка / Азлыкъ, къытлыкъ, жетишмегенлик. *[Маллары] къарыуларын, этлерин да къыш суукълада ашны такъырлыгъы кемиргенди, ала азгъандыла, кётюрем болгъанлары да бардыла.* Кацийланы Х., Тамата, 64. *Ангылайса кесинги, Кючюнгю такъырлыгъын, Тюкча назиклигинги, Ишинги сабырлыгъын.* «Жарыкъ жолда», 30. *Тирлик берир мамырлыкъ, Башхалыкъда арыкълыкъ, Жашауунга жазыкълыкъ, Ашауунга такъырлыкъ.* Шахмырзаланы С., Назмула, 109.

ТАКЪЫЯ *ат.* Шлем / Металлдан (*асламысында темирден*) этилген, аскерле кийиучю, эттегили бёрк. *[Сатанай Кюлюмжаннга:] Ол сени кёзюнге кёрюннген туман [Рачыкъауну] атыны бурун тешиклериндэн чыкъгъан тылпыуду..., аллында, кюнча жарытхан, аны темир кюбесиди, ызындан, айча жарытхан,– аны такъыясыды...* «Нартла», 210. *Кюбе, къылыч, такъыясын, къалкъанын, Жилик жауну сюртюп тамам аламат, Аталары тутхандыла, сакълыкъда. Болмайыкъ деп сауутлагъа хыянат.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 47.

ТАКЪЮЗЮК *ат къарач. къ.* **тукъузгю.** *Такъюзюк битди – къыш тюшдю.* (Нарт сёз.) ○ *Такъюзюклеге узалып жеталмагъанын билип, [айю] бир бутакъны тюбюне басып, юйдегиси бла ашап баширады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 148. *[Жашчыкъ] тереклени башына минип, такъюзюклени ашай эди.* Байкъуллланы Д., Жырла бла таурухла, 32.

ТАЛ[1] *ат* **1.** Верба, тальник, ракита, ива / Бутакълары бюгюлюучю, иничге чапыракълары, тюклю каполлу кишиулю терек неда котур. *Ёлмезлик улакъгъа талны башы чагъар.* (Нарт сёз.) ○ *Акъ талны чырпыларындан экеулен чыкъдыла да суу жагъасына келдиле.* «Шуёхлукъ», № 45, 14. *Бирде уа Хамызат, жараулу ючбутакъ талны кесип, юйютюп, аламат сенек ишлер эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 172.

2. *В позиции определения:* вербный, ракитовый, тальниковый, ивовый / Талдан этилген. *Тал таякъгъа таянма, бетсиз кишиге ийнанма.* (Нарт сёз.) ○ *Арбазны*

къабагъы жокъду, Бардыла тал сехлери. Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 151.

ТАЛ[2] *эт. къ.* **ары.** *Ырысхы керек эсе – белинг талгъынчы ишле.* (Нарт сёз.) ○ *Не арый, не тала билмеген [Аслан] атхан огъу зырафха кетмеген, батыр, нарт кибик, сермешеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 309. *Смен бошалгъынчы бек арыдым, алай алгъынча бутларым къалтырап, билеклерим талмадыла.* Текъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 59.

ТАЛА[1] *ат.* Поляна / Агъачны ортасында хансдан башха зат битмеген тюз жер. *Жашла да, Малжей да, кётюрем ийнекни ыстауатда къоюп, маллагъа аш берирге талагъа кетдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман. 334. *Тар жолдан къутулуп, тёгерегин къаяла олгъан талагъа чыкъдыкъ.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 9. *Чегетлери – адам ётмез шындыкъла, Талалары – гелеу, тарлау кырдыкла.* «Жашаууубузну байрагъы», 28.

ТАЛА[2] *эт.* 1. Кусать *кого (о собаке, волке и т. п.)* / (*Итни, бёрюню д. а. к. жаныуарланы юсюнден: кёп кере*) эм кёп жерлерин тишлеринг бла къап. *Бёрюню айнытсанг, кесинги талар.* (Нарт сёз.) ○ *[Хажимет:] Эл итлери чаба да талай, мен да къача, къутула, жашаудан умут юздюм.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 256. *Айю талап, жашны сагал-сагал этгенди.* Батчаланы М., Элчилерим, 39.

2. Размывать, разрушать *что (берега – о реке, сели)* / Жууп кетер, ашап, оюп, кет (*жагъаланы сууыну юсюнден*). *Акъ суула талайдыла саз жарланы.* Отарланы К., Сайлама, I, 10. *Орунлада чычхан жолла чалдишленип, ууакъ ырхычыкъла талагъан талагъа ушайдыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 35. *Ала [сёзле] жаун болуп жаусала, черекле, ызларындан чыгъып, ёзенлерин талар эдиле!* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 34.

3. Искусать / Кёп жеринден къап, жарала эт (*бал чибинни, ургъуйну, сискыны юсюнден*). *[Бал чибин:] Биз кишиге чапмайбыз, Тиймегенни къапмайбыз: – «Жыртайыкъ, талайыкъ», – деп, Жанга ёлюм атмайбыз.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 78.

4. Царапать, разорвать (*о колючках, зарослях и т. п.*) / Жырт, сыдыр, тырна. *Аскер бла Масхут, кюн узуну агъачдан айланып, юслерин башларын чырпыла талап къайтдыла.* «Шуёхлукъ», №12, 94. *Сабий инчиклени ташла, шинжиле талагъандыла, [Ахматны] онгу жокъду атлап.* Отарланы К., Дуния эрттени, 79.

5. *кёч.* Изводить, поедом есть, грызть *кого* / Азап бер, къыйна, термилт. *Жаратылгъанлы мени жюрегими, санларымы сюймеклик бек алгъа анда, тауда, талагъанды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 95. *Биреу ахсынады, сюймеклик талап.* «Толкъунла», 13. *Быллай акъыл [бийче къызны] акъ санларын талайды, Кёз къакъмайын, терезеден къарайды.* «Шуёхлукъ», № 62, 46.

5. *кёч. къ.* **тона.** *Жаныуар сыфатлы Алий-Солтанны къазакълары талап тургъан эл ёлет кирген журтха ушай эди.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 59. *Большевикле келедиле деп, кадет аскер халкъны энтта да тонап, талап, къырып, къачаргъа умут этеди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 88. *Ёмюрде да чапхан Россейге чабаргъа излегенди, не ючюн десенг, аны байлыгъын таларгъа.* Хубийланы О., Аманат, I, 107.

ТАЛАЙ *белгис. алм.* Довольно много, значительно, несколько / Иги кесек, аслам, бир ненча. *Машинадан талай адам, абын-сюрюн эте, чыгъып, баш энишге чапдыла.* Къобанланы Д., Кюн таякъла, 179. *Талай шахтёр, талай инженер чыгъып сёлешдиле.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 226. *Алай бла, жылай-жылай, Талай жылларым кетдиле.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 35.

ТАЛАКЪ *ат.* Селезёнка / Адамланы эм омороулу жаныуарланы чархларында къан этерге, затланы алышындырыргъа эм чархны къоруулаучу реакцияларына къатышыучу орган. *Къургъакъ сёзден талакъ ахиы.* (Нарт сёз.) ○ *Мени талагъым ауруп бек къыйнайды.*

♦ **Талагъы турду** он запыхался / терк жюрюгенден, чапхандан, арыгъандан къыйналып солуйду, солууун алалмай, жан солуу этеди. *[Ахмат Бийнёгерге:] Мединагъа дери шыйыхны ызындан жортарыкъ эсе, жайракъ Къандауурну талагъы турлукъду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 133. *Талагъы туруп, солууун алалмай, ол [ит] Азаматны тёгерегине чапды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 50. *Къар асыры теренден атла, тобукъларына дери батылып, кючден-бутдан атлай эдиле, талакъларыруп, ауур солуй эдиле.* Кацийланы Х., Мухаммат, 157. // **Талакъ солуу** эт запыхаться / къыйналып солу, къысха-къысха солу. *[Масхут:] Ичим асыры кюйгенден, бурунум бла солуялмай, ауузуму ачып, талакъ солуу этеме.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 28. *[Сабийле], талакъ солуу эте, башлары-юслери тозурап, болгъанны букъугъа алдыра, жыгъыла да тура, топну ары бла бери сюредиле.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 108. *[Асхатха атасы:] Не болгъанды санга, не талакъ солуу этесе?* «Шуёхлукъ», № 46, 51.

ТАЛАКЪДЫМ *ат. аз жюр.* Овца с длинным и ровным хвостом / Къуйругъу узун тюз болгъан къой. *Къонакълагъа бир талакъдымны сойдула.*

ТАЛАН *эт. страд. от* **тала**[2] / Тала[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. [Ал-бёрю] Жанлымы сюрюп кетди? – деп, [къойланы] ызлары бла тартып талагъа чыкъса, къойла отлай, Тут – бёрю да арлакъда таланып, хурттак-хурттак болуп тургъанын кёрдю.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 313. *Урушну заманында мюлкю таланнганды, эл тууарылгъанды.* Кацийланы Х., Тамата, 18.

Талан[1] **агъач** / джунгли / Индияда, тропикледе адам жырып ётерге къыйын къалын агъач. *Мараучула талан агъачны ичинде айлана эдиле.* (Фольк.) *Энди Мухтар талан агъачха кирди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТАЛАН[2] *ат* **1.** Счастье *къ.* **насып 1.** *Юйюрню таланы. Къызны таланы. Мени таланыма, хахайымы эшитип, къошчула чабып жетдиле, ансы бёрюле къойлагъа уллу заран саллыкъ эдиле.*

2. Удача, успех / Жол, онг, жетишим. *Иш толу талан бла бошалды. «Таланыгъыз бла алгъышлайма»,– деди директор илму тинтиуде алчылагъа.*

ТАЛАНМАГЪАН *межд.* **ай таланнган** *къ.* **ай 2.** *«Малчыла, ол малла арасында къымылдайкъымылдай тургъан саргъылдым тёбе не затды, таланмагъан?» – деп, сорду Къарашауай.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 13. *[Солтан Зекеге:]*

Эй-я, таланмагъан, сен а ангылауу болгъан жаш кёреме да! Б о т а ш л а н ы И., Пьесала, 158. *Сёлешген этсенг а, таланмагъан, ауузунгда къууутунг жокъ эсе!* Т о л г ъ у р л а н ы З., Эрирей, 62.

ТАЛАННГАН *межд.* Ай таланнган *къ.* **ай 2.** *[Хамызат:] Насыпсызлыкъ бу дунияда асыры кёп олтургъан къонакъ болду да, таланнган!* Т ё п п е л а н ы А., Кюн батмайды, 78. *Тоба-тоба, таланнган, бу юйню уллулугъуна!* З а л и й х а н л а н ы Ж., Жанныган жюрекле, 67. *[Къошдагъыладан бири:] Аллах, аллах, таланнган, Жамийлят, бу къыямада къайдан чыкъдынг? – деди, сейирсинип.*

ТАЛАТ *эт. понуд. от* **тала**[2] / Тала[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. «Мени да сойдула, итге талатдыла!» – деп, Толукъыз, дунияны къычырыкъгъа алдырды.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 126. *[Шарау] чабырларын жалчылыкъда туруп жыртмагъанды, ышымларын шинжилеге, киши къойларын ызларындан чабып талатмагъанды.* Т о л г ъ у р л а н ы З., Эрирей, 110.

ТАЛАТДЫР *эт. понуд. от* **талат** / Талат дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъ итни къозута кетип, кесин талатдыргъанды.*

ТАЛАТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **талатдыр** / Талатдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Итге талатдыргъан тюлкю.*

ТАЛАТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **талатдырыл** / Талатдырыл дегенден *этим ат.*

ТАЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **талатдыр** / Талатдыр дегенден *этим ат. Ургъуйлагъа кесин талатдырыу. Мюлкюн талатдырыу.*

ТАЛАТЫЛ *эт. страд. от* **талат** / Талат дегенни *зорлаучу айырмасы. Итлеге талатылгъан бёрю къачаргъа кюрешди, алай къутулалмады.*

ТАЛАТЫУ *и. д. от* **талатыл** / Талатыл дегенден *этим ат. Бёрюню итле бла талатылыуу.*

ТАЛАТЫУ *и. д. от* **талат** / Талат дегенден *этим ат. Айыугъа талатыу. Юсюн шинжилеге талатыу.*

ТАЛАУ[1] *ат.* Сибирская язва (*у лошадей*), сап, мыт / Терини неда хырыулу къабукъну юсюнде жарасы ирин этип неда къызарып, кёбюп аурутхан ауруу. *[Къара чибин] кир жерледе учады, Адам лагъа, маллагъа ауруу, талау чачады.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Назмула, 341. *Сизге сёзюм: «Хомух болуп ёлмегиз, Кёрмегенме, ауруу, талау кёрмегиз».* К ъ у л и й л а н ы Х.-М., Жырны заманы, 198.

♦ **Талау тийди** заболеть сибирской язвой / талаудан ауруду. *Ташха талау тиймез.* (Н а р т сёз.) ○ *Бир талау тийсин сени атынга, Кесинги уа кёзюм къыймайды.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 124. *[Ахмат Шурагъа:] Жюрегимде сени сюймеклигинг жандыргъан жери энди талау тийген талакъ кибик къаралгъанды.* К а ц и й л а н ы Х., Жер жулдузлары, 61.

ТАЛАУ[2] *и. д. от* **тала**[2] / Тала[2] дегенден *этим ат. Итлени бир бирни талаулары. Сууну кесини жагъаларын талауу. Биреуню ырысхысын талау.*

ТАЛАУУР *ат.* Разбой, опустошение / Биреуню неда халкъны мюлкюню, ырысхысыны тоналыуу.

■ **Талауур эт** разбойничать /

она, тонап тур. *Уручула эллеге талауур этип айланнгандыла.*

ТАЛАУУРЧУ *ат.* Грабитель, разбойник / Биреуню неда халкъны мюлкюн, ырысхысын тонаучу адам. *[Адилгерий жашлагъа:] Биз алыкъа талауурчуланы бираз сынчылайыкъ.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 94.

ТАЛАХ *ат дин.* Развод, расторжение брака по шариату / Эр бла къатынны бир бирден шериат бла айырылыулары. *[Жантемир Къаналматха:] Бир кере харам талах бла айырылсанг, экинчи къалай къошулургъа боллукъду?* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 209.

■ **Талах сал** харам талах сал *къ.* **харам.** *[Мухаммат:] Эй, уланла, бюгече кеч болгъанды. Эртте бла эртте кесим турурма. Сюйген къатыныма талах салырма. Сора, саутланып, кесим барырма.* «Малкъар халкъ жырла», 35. *Дин эм адет законлагъан сора да шериат сатыу-алыуну, талах салыуну эм башха затланы юсюнден законланы да къошады.* М. Гудов, Муслийман динни магъанасы, 60.

ТАЛАШ *эт.* 1. Грызться (*о собаках, кошках*) / Бир бирни тала (*итлени, киштиклени юсюнден*). *Батыр овчарка, тири санларын къатдырып, ит бла таукел талашып башлады.* «Толкъунла», 118. *Мырзабекчи жыйыны, талашырыкъ киштикле кибик, бет тюклерин чюйре этип чыкъдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 113.

2. *кёч.* Ссориться, грызться, ругаться (*друг с другом*) / Бир биринг бла уруш, демлеш, тюйюш. *Тюйюше, жыртыша, талаша келген кезиуде къалай эсе да [эмегенлени] бирлерини аягъы тийип, дорбунну эшигинден къая жартыны бир жанына чартлатып, тышына тёгюлдюле.* «Нартла», 110. *Жер юсюнде адамла уа не ючюн талашадыла?* Макытланы С., Шаудан, 55.

3. Драться (*о жеребцах*) / Тюйюш, бир бирни аякъларынг бла ур, къап. *Ажир бла талашхан алашаны сырты жара болур.* (Нарт сёз.) ○ *[Созарны аты Созаргъа:] Ол [алтын къуйрукълу ажир] бизни кёргенлей, мени бла талашып башлар.* «Нартла», 234.

3. *кёч.* Стремиться, тянуться к чему, стараться *что-л.* сделать / Къадал, кюреш, кёл сал, талпы. *Окъуугъа талаш. Билимге талаш. Намысха талаш. Кишиликге талаш. Не бек талашса да, кёп затны ангыларгъа жашауну ёсюу жолларына тюшюнюрге аны [Айнюрню] заманымыды да, эслилигимиди да жетишмей эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 97.

4. *кёч.* Бороться *за что-л. с кем-л.* / Биреу бла, бир зат этер ючюн кюреш. *[Аскерчи:] Жашау ючюн кёп талашхан жаным алайда [окъ тийген] жерде алынды.* Бабаланы И., Жетегейле, 111. *Къаплан, къычырып, талашып, жыландан къутулургъа кюрешгенди.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 202.

ТАЛАШДЫР *эт. понуд. от* **талаш** / Талаш дегенни *къатланыучу айырмасы. Итлени талашдыр. Мазан неслерини итлерин алмай келгенине жарсый: «Быланы бир талашдырсакъ эди!» – дей, мукъут болуп, Кёнделен алып келген итге къарайды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 31. *[Ыйналукъ:] Барлыкъ жараидыра, жокълукъ талаидыра, ит бла бёрюлей, жашагъанбыз.* Толгъурланы З., Эрирей, 57.

ТАЛАШДЫРЫЛ *эт. страд. от* **талашдыр** / Талашдыр дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТАЛАШДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **талашдырыл.** Талашдырыл дегенден *этим ат.*

ТАЛАШДЫРЫУ *и. д. от* **талашдыр** / Талашдыр дегенден *этим ат. Итлени талашдырыу. Киштиклени талашдырыу. Окъургъа талашдырыу.*

ТАЛАШЫУ *и. д. от* **талаш** / Талаш дегенден *этим ат. Итлени талашыулары. Киштиклени талашыулары. Аны [бойнакъны] башха итледен аламатлыгъын табаргъа къыйынды... ол... талашыулада кючюн, кесин танытхан залимледен тюлдю.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 60. *Ахырында битеулю ишден хайыр алыргъа талашыуну кёрюп, къызла жашауну дагъыда бир жанын ачдыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 78.

ТАЛГЪЫР *сыф.* 1. Буланый, бурый, рыжий, каурый (*о масти*) / Къонгур, къызгъылдым-сары. *Туу ар алсанг, танып ал, танымасанг, талгъыр ал.* (Нарт сёз.) ○ *Жашчыкъны къолу тёрт-беш жыллыкъ къызчыкъны къоюнунда талгъыр киштикчикге узалгъанын Ибрагим эследи.*

2. Полосатый, разноцветный / Къаралдым ызлыкълары болгъан къызгъылдым. *Бир багъырбаш талгъыр жылан, кенг ожакъдан тийген ай жарытып тургъан от жагъагъа келди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 389.

Талгъыр-ала *сыф.* Буро-пестрый / Къонгур-къолан, жохар. *Талгъыр-ала жумарукълары жырлай, Чыпчыкълары бир сызгъыра, бир жырлай.* Отарланы С., Жансарай, 37.

ТАЛДЫР *эт. понуд. от* **тал**[2] / Тал[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Билек талдырып аш этсенг, жюрек къандырып ашарса.* (Нарт сёз.) ○ *Гыжы, арбазында не ары, не бери тепмей, сын болду, Домалайны къайгъысы талдырып тургъан башына андан да уллу къайгъы тюшдю.* Хубийланы О., Дерт, 88. *Ун машок Гришаны инбашларын талдыргъанды.* М. Шолохов, Дон хапарла, 28.

ТАЛДЫРТ *эт. понуд. от* **талдыр** / Талдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишлей кетип, белими талдыртдым. Цементмашокланы ташытып, жашны инбашларын талдыртдыла.*

ТАЛДЫРТЫУ *и. д. от* **талдырт** / Талдырт дегенден *этим ат. Белин талдыртыу. Къолларын талдыртыу.*

ТАЛДЫРЫЛ *эт. страд. от* **талдыр** / Талдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Бутларым талдырылдыла. Аны бели талдырылды.*

ТАЛДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **талдырыл** / Талдырыл дегенден *этим ат. Билеклени талдырылыуу.*

ТАЛДЫРЫУ *и. д. от* **талдыр** / Талдыр дегенден *этим ат. Белин талдырыу. Бармакъларын талдырыу.*

ТАЛИСМАН *ат.* Талисман / Динни ангылатыууна кёре: иесине насып келтириучю зат, дуба. *Ибрахим къолу бла къармап, кесини кёкюрегинде талисманына тийди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 164.

♦ **ТАЛКЪ: Талкъ эт.** *къарач.* Уничтожить (*или прикончить*) всех, истребить, перевести, опустошить *что.* Халек эт, жокъ эт, къырып боша. *Жубуран ычхын-*

са, мирзеу бахчаны талкъ этер. (Нарт сёз.) ○ *Киштик чычханланы талкъ этгенди.*

ТАЛКЪЫ *ат энчи.* Кожемялка (*станок для обработки кожи*) / Тери ийлерге деп этилген керек. *Талкъынг бар эсе, ныгъышха чыгъар.* (Нарт сёз.) ○ *Ныгъышха чыгъарып, талкъыгъа салгъандыла... Мазаллы жашла бирден бирге ал бере, чабырлыкъны, акъ мамукъча, жумушатдыла.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 197. *[Сабийледен бирлери], эски кёлекчиги да киндик башында тохтап, кёрюк басханлай, талкъы сапны ёрге-энишге этеди.* Толгъурланы З., Эрирей, 108.

ТАЛКЪЫН *ат дин.* Последняя молитва над закрытой могилой (*при похоронах*) / Адам ёлгенде, аны басдыргъандан сора окъулуучу ахыр дуа. *Жерде жанланы къалмай барын жылытады Зауурбек хажини талкъын окъугъан макъамы.* «Жюрек жырлайды», 8.

ТАЛЛАХИЙ *межд.* Ей богу!, клянусь Аллахом! / Аллах бла ант этеме; оллахий, билляхий. *Таллахий, бюгюн кюн асыры къыздыргъандан, чыгыр башдан къурт агъызырчады.* Толгъурланы З., Айыуташ, II. [*Нанаш Азноргъа*] *Таллахий, мен сенден эринчек адамгъа тюбемегенме.* «Коммунизмге жол», 1983, № 177.

ТАЛМУД *ат.* Талмуд / Чюйютлюлени дин китаплары. *Чюйютлюле талмудда айтылгъан затлагъа бек ийнанадыла. Талмудда жазылгъаннга кёре, чынтты чюйютлю кюннге жюз кере этген «гюнях-лары» ючюн тобагъа къайтыргъа керекди.*

ТАЛОК *ат.* Толока / Малланы отлатыр ючюн сюрюлмей къалгъан жер эм аллай жерде,аны семиртир ючюн, малланы кютюлюулери. *Элни талогу кемирилсе, ийнекли юйлени тиширыулары тыхсыйдыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 72.

ТАЛОН *ат.* Талон (*напр. на бензин*) / Бир затны алыргъа эркинлик берген къагъытчыкъ. *Милиционер, Мурадинни мотоциклист документини талонуну тешиклерине дагъыда бир тешик къошуп, арталлы да элек этип къойду.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 126.

2. Талон (*напр. отрывной*) / Документни жыртылып алыннган неда жыртып алгъандан сора кесеги. *Жыртылыучу талон. Чек китапчыкъны талону.*

ТАЛПЫ *эт.* Желать *чего*, хотеть *что*, стремиться *к чему* / Бир затны этерге бек сюй, кюреш, итин, къызын. *Талпынганны тау тыймаз.* (Нарт сёз.) ○ *Наныкъ Хорлам бла Дауумну араларында не болгъанын билирге иги кесекден бери талпып турады.* Хубийланы О., Дерт, 139. *Ол иеликге талпыйды, Къыйсыкъ атлайды, чалпыйды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 11.

ТАЛПЫН *эт. къ.* **талпы.** *Къайсын, учаргъа талпынган къуш бала кибик, жангы дуниягъа къарап, анда кеси кёрмеген, билмеген къадарыны уллу жолу бусагъатда башлана тургъанын сезмей олтура эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 3. *Мен, аз жазсам да, Кёп этерге талпынама.* Макытланы С., Шаудан, 102. *Бадыш юй жашауун къураргъа бек талпына эди.* «Шуёхлукъ», № 28, 79.

ТАЛПЫНДЫР *эт.* Вызывать (*возбуждать*) желание, стремление, тягу к чему / Бир затны этерге къызындыр, итиндир, учундур. *Назму жюреклени эрча талпындырады, Кюрешни отун ышыра.* «Шуёхлукъ», № 32, 6. *Жулдуз кёкню жарытмаса, Жулдузмуду ол? Талпындырып арытмаса, нек ишленеди жол?* Батчаланы М., Сагъышла, 5.

ТАЛПЫНДЫРТ *эт. понуд. от* **талпындыр** / Талпындыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашау бизни кёп заглагъа талпындыртады.*

ТАЛПЫНДЫРТЫУ *и. д. от* **талпындырт** / Талпындырт дегенден *этим ат. Назмула жазаргъа талпындыртыу. Лётчик болургъа талпындыртыу.*

ТАЛПЫНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **талпындыр** / Талпындыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш тёлю ишге талпындырылгъанды. Жюрегим жырларгъа талпындырылды.*

ТАЛПЫНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **талпындырыл** / Талпындырыл дегенден *этим ат. Жюрекни бир затха талпындырылыуу. Жигерликге талпындырылыу.*

ТАЛПЫНДЫРЫУ *и. д. от* **талпындыр** / Талпындыр дегенден *этим ат. Сход, хар адамны талпындырыу халда, кюн батса да, сел болмайды.* Этезланы О., Тарда, 73.

ТАЛПЫНЫУ *и. д. от* **талпын** / Талпын дегенден *этим ат. Къоркъуу бла талпыныу аны [Азаматны] жюрегинде сермешедиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 47. *Аны [Маммашны] жюрегинде алгъынгы талпыныун ол [Къайсын] бир заманда да селейтмегенди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 149.

ТАЛПЫНЫУЛУКЪ *ат.* Стремление, жажда, желание к *чему* / Бир затны этерге кюрешмеклик, итинмеклик, къызынмакълыкъ, сюймеклик. *Жазыучуну жюрегинде талпыныулукъ туудады.* «Шуёхлукъ», № 33, 104. *Ишге сюймеклик, алгъа талпыныулукъ, низам болмагъан жерде бир заманда да ахшы жетишимле болдурулмайдыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 143.

ТАЛПЫНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **талпын** / Талпын дегенни *араш айырмасы. Каникулгъа ашыгъып, Сабийле таугъа къарайдыла, Аулакълагъа талпынышып, Кюнлюк дефтерле къурайдыла.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 48.

ТАЛПЫНЫШЫУ *и. д. от* **талпыныш** / Талпыныш дегенден *этим ат. Окъуугъа, билимге талпынышыу. Чыпчыкъ балачыкъланы учаргъа талпынышыулары.*

ТАЛПЫТ *эт. къарач. къ.* **талпындыр.** *Урунуу жетишимле, малчыланы уллу кёллю этмей, мындан ары да уллу жюрек кёлтюрюм бла ишлерге талпытадыла.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 115. *Иван къайда ишлесе да, талпытады адамланы жангы хорламгъа.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 161.

ТАЛПЫТЫУ *и. д. от* **талпыт** / Талпыт дегенден *этим ат. Мийикге талпытыугъа сенден юйреннгенлей барабыз.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 203.

ТАЛПЫУ *и. д. от* **талпы** / Талпы дегенден *этим ат. Хар адамгъа – бирер талпыу, Къобузчугъа –*

ахшы тартыу. «Жилтинле», 332. *Жюрегинги эм кёлюнгю Талпыуларын сен бир этсенг, Тёреге тартхан сырларынгы тюз жанына бура бил сен.* Байрамукъланы Х., Юйге игилик, 17.

ТАЛПЫУЛУ *сыф. къарач.* Жаждущий, имеющий тягу, стремление к *чему* / Бир зат этерге талпыгъан, тырмашхан, итиннген. *Уллу талпыулу тюзлюкню сюйген, назик сезимли – ма олду сени тюрсюнюнг.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 15.

ТАЛПЫУЛУЛУКЪ *ат къарач. къ.* **талпыныулукъ.** *Поэт адамны тири атламын, жигитлигин, жашауда талпыулулугъун кёреди.* «Огъурлу танг», 222.

ТАЛПЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **талпы** / Талпы дегенни *араш айырмасы. Сансыз этмей, жер юсюндеги халкъла Бек сакъласынла жашауну насыбын. Бириксинле хорланмаз ючюн ала, Бир ниетде къарнаш болуп, талпышып.* «Жилтинле», 50. *Сохтала талпышадыла терен билим алыргъа.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 192.

ТАЛПЫШЫУ *и. д. от* **талпыш** / Талпыш дегенден *этим ат. Окъургъа талпышыу.*

ТАЛХУРУН *ат.* Остатки, крошки сена / Биченни тюбюнде къалгъан мурулары.

ТАЛЧЫ *эт.* **аз жюр.** *къ.* **талчыкъ.** *Кюн оздурмайын кюреш, жаз, фахму талчып къалмазча.* Отарланы К., Дуния эрттени, 135. *Тенгим алдап, терслик кёрюп, къыйналып, Жюрегим туман болуп талчыгъанды.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 102.

ТАЛЧЫГЪЫУ *и. д. от* **талчыкъ** / Талчыкъ дегенден *этим ат. Кёп ишлеп талчыгъыу. Бармакъланы талчыгъыулары. Белни талчыгъыуу.*

ТАЛЧЫГЪЫУЛУ *сыф.* Утомительный / Арытхан, талдыргъан. *Ана, кесини къайгъысын басдырыргъа, талчыгъыулу сакълауну чачаргъа кюрешеди.* М. Горький, Ана, 277. *Жаш эрттенликден окъуна талчыгъыулу хал алып олтурады.* «Коммунизмге жол», 1981, № 192.

ТАЛЧЫКЪ *эт.* Устать, утомиться / Ары, тал, сылыт бол. *Бизни къолларыбыз ишден эрикмегендиле, беллерибиз урнуудан талчыкъмагъандыла.* Кацийланы Х., Тамата, 11. *Нартла арып, талчыгъып, бир зат да келтирмей келдиле.* «Нартла», 179. *Алий тутхан ишин бардырады талчыкъмай эмда аны онгу жокъду ашыкъмай.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ТАЛЧЫКЪДЫР *эт. понуд. от* **талчыкъ** / Талчыкъ дегенни *къатланыучу айырмасы. Сюйюп ишлеген ишинг талчыкъдырмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Жолну тик кёргюзтюрге да, узакъ этерге да, бутланы талчыкъдырыргъа да аны [къартлыкъны] иши жокъ эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 189.

ТАЛЧЫКЪДЫРЫЛ *эт. страд. от* **талчыкъдыр** / Талчыкъдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жансуратланы арбазда тепсеуде талчыкъдырылгъан жашла, чыгъып, тютюн букъулатадыла.* Гадийланы И., Санга айтама, 34.

ТАЛЧЫКЪДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **талчыкъдырыл** / Талчыкъдырыл дегенден *этим ат.*

ТАЛЧЫКЪДЫРЫУ *и. д. от* **талчыкъдыр** / Талчыкъдыр дегенден *этим ат. Эринчек адамны иш терк талчыкъдырыучуду.*

ТАЛЫУ *и. д. от* **тал**[2] / Тал[2] дегенден *этим ат. Кече да, кюн да жолда, Талыу жокъ анга [сагъатха].* Гулийланы М., Кюнню къызы, 55. *Жашла тюшде чыкъ къуругъунчу талыу билмей ишлейдиле.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 159.

ТАЛЫШТАК *ат.* Сорванное селью и выброшенное на берег рекой дерево / ырхы, къутургъан черек талап, юзюп келтирип, жагъагъа атхан агъач. *Ол [къадар] бир бирлени башында ойната келеди да, артда уа, талыштакныча, жагъагъа быргъап жибереди.* Толгъурланы З., Эрирей, 15. *[Суу] талыштакла, бузулгъан чалыла, тамырлары бла къобарылгъан терекле, юй керекле келтиреди.* Кацийланы Х., Тамата, 155.

ТАМ *эт.* Капать, течь каплями / Тамычыла болуп тюш. *Колхозла бичен ишлей башлагъанлы, кёкден бир тамычы таммагъанды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 87. *Къыш боран ожакъдан кёп сарнагъанды, Жюрек кюйдюрген кёп жыр жырлагъанды. От жагъада кёп ана жылагъанды, Кюлге тамып, кёп жыламукъ къалгъанды.* Къулийланы Къ., Сайламала, I, 41.

ТАМАДА I *сыф. къарач.* **1. Тамата 1.** *Жашла, айып этмегиз, тамада къайсыгъызсыз?* Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 4. *Тамада жашы бир аламат ажирге да минип, азыкъ да алып, жолгъа чыкъгъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 37. // Старший (*о классе, учебной группе, ученике*) / Окъуучу, курсну бошаргъа жуукълашхан. *Школда тамада класслада окъугъанла бла факультатив дерсле бардырадыла.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 114. *Машинаны устазла, юй бийчеле, тамада классланы сохталарындан бир бёлек адам толтургъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 39.

2. Главный / Биреуге неда бир затха таматалыкъ этген. *Тамата шапа. Тамата агроном.*

ТАМАДА II *ат къарач.* **1.** *къ.* **тамата II** (*1-чи магъ.*). *Столну тамадасы. Тамадагъа – тана баш.* (Нарт сёз.)

2. *къ.* **тамата II** (*2-чи магъ.*). *Акълийма алгъын мен окъугъан ал башланнган школгъа тамадады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 412. *Биймырза ахча бергенинде, къазакъланы таматасы урядник да хуржунундан бир къара сомну чыгъарды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 54.

ТАМАКЪ *ат* **1.** Горло, глотка, гортань / Ауузну арт жаны, богъурдакъ бла ёнгеч башланнган жер. *Шарау, абызырап, тюкюрюгюн тамагъындан тигелеталмай, иги кесек турду.* Толгъурланы З., Эрирей, 185. *Бал ашасын, бала, сени тамагъынг.* «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 82.

2. Начало, наиболее отдаленное, глухое место (*ущелья*) / Тарны башланнган жери, бек терени, узагъы, таша жери. *Жарыкъды Холам тарны тар тамагъы, Жарыкъды суу ауузу Чегем тарны.* Бабаланы И., Жангы назмула, 54. *Къая тарда саркъады Тауланы тузагъында Акъ секиртме шоркъады Ёзенни тамагъында.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 66.

3. *къ.* **ауаз.** *Жаш хырха тамакъ бла жырлай эди. Кёп сёлешгенден тамакъларыбыз хырха болдула.*

■ **Тамакъ ауруу** ангина / тамакъны хырыулу къабугъуну аурууу. *Суукъ болгъанлай, грипп, тамакъ ауруу да жайыладыла.* **Тамакъ мынчакъ** / специальная бусинка, которую вешали на шею тем, у кого болело горло / тамагъы ауругъан адамны боюнуна тагъылыучу къызгъылдым-сары мынчакъ. *Алгъын, къарангы халкъ, тамагъы ауругъан адамгъа ол сау этерик сунуп, «тамакъ мынчакъ» деп бир мынчакъны айландыргъандыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 14.

♦ **Тамагъын бошлап** во всю глотку / уллу ауаз бла. *Дауут, бугъа гюрюлдегенча, базыкъ тамагъын бошлап къычырды.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 83. *Шорбат чыпчыкъла, салкъын айланнганын жаратмагъанча, тамакъчыкъларын бошлап, дауур-сюйюр эте, бир жерде тынгы тапмай, юрюлюп, терекден терекге уча, кёзден ташайдыла.* «Жилтинле», 57. // **Тамагъынгы арыт** прокашляться, откашляться / Жётел этип, тамагъынгы ариула. *Анда-мында эрттен бла эртте эшикге чыкъгъанланы тамакъ арытхан тауушлары келеди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 111. *Хадис, не айтыргъа билмей, тамагъын арытхан кибик этди.* «Коммунизмге жол», 1981, № 69.

ТАМАКЪЛЫ *сыф. сёл. тил.* Горластый / Къычырыкъчы, быргъытамакъ. *Тамакълы тиширыу.*

ТАМАКЪСА *ат къарач.* Нижняя планка ярма / Боюнсаны тюп къангачыгъы.

ТАМАЛ *ат къарач.* 1. *къ.* **мурдор 1.** Юйню тамалы. *Орналдыла таш тамалгъа, Къат-къат къалап бёлмеле.* «Жанкъылыч», 72.

2. *къ.* **мурдор 2.** *Анала жашауну тамалыдыла.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 40.

ТАМАЛЛЫ *сыф. къарач.* 1. Генеральный, главный / Эм баш, баш магъанасы болгъан. *Тамаллы прокурор. Тамаллы секретарь.*

2. Обоснованный, основательный / Бегиген, бегимли. *Тамаллы иш. Тамаллы оюм.*

ТАМАЛЛЫЛЫКЪ *ат къарач.* Основательность, обоснованность / Бегигенлик, бегимлилик. *Ишни тамаллыгъы.*

ТАМАЛСЫЗ *сыф. къарач.* Необоснованный, неосновательный / Бегиусюз, орунсуз, терс. *Хапайны айтханлары бары да къоркъуулу, тамалсыз затладыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 216. *Бир-бирле, ишни болумун эсге алмай, тамалсыз план саладыла.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 69.

ТАМАМ *хал. сёзл.* 1. Точь-в-точь, точно, как раз / Тюз, тюппе-тюз, туура, башха болмай. *Унухну мыйыкълары, къашлары, кирпиклери агъаргъандыла, ол тамам негативде суратха ушайды.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 7. *Суучукъ буз тюбюнде саркъады, бёлюне, Тамам да кюзгюде Кибик шарт кёрюне.* «Шуёхлукъ», № 3, 50. *Тамам тогъуз жыл толду, тенглик, тюзлюк туугъанлы.* Къаракетланы И., Сайламалары, 18.

2. Достаточно, хватит / Боллукъду, жетерикди. *[Мазан:] Мени сартын, былайгъа жыйылгъан кюч тамамды, [адамланы] жетишмегенлери да жетерле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 146. – *Андан ары окъумасам да, тамамды, – деди Хусей Саматович.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 73.

3. *хапар. магъ.* Готово / Этилгенди, толгъанды, хазырды. *«Ишибиз тамамды» – деп, артха турмабыз. Жангы хорлауланы аллыкъбыз.* Теммоланы Х., Хорлауланы

жырлары, 56. – *Ма, иш тамам, печь хазыр! – дейди ол [пешчи Хасан] печни къалап, Бир лакъырда сёз айтыр Юй иесине къарап.* Маммеланы И., Чалгъы, 24.

4. *къарач.* Очень, сильно / Кёлю бла, бек. *Тамам сюйген сюймеклигин айталмаз.* (Нарт сёз.) *Тюрлендирдинг жерни юсюн, Тамам уллуду кючюнг, урунуу!* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 12. *Бийче тамам тансыкъ болуп, Кёп къарайды, терен солуп.* «Жанкъылыч», 152.

3. Окончательно, полностью, воистину / Ахыры бла, саулай, толу. *Жаш къачып, къыз сюрюп, жаш дагъыда тамам онгсуз болуп, аллахдан тилек тилеп, хуржундан чыгъарып жюлгючюн атханды.* «Къарачай халкъ таурухла», 85. *Жаш, мангылайында тер чирчиклени кюн онгдургъан мор чепкенини женги бла сыйпап, улакъны тамам онгсуз этгинчи, чайкъады.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 78.

■ **Тамам бол** *къ.* **тамамлан.** *Бир хорлау битип, тамам болгъанлай, Дагъыда жангысы жетеди.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 16. *Кесини ишин тамам болгъаннга санап, Вильгельм Крейн эшик таба атлады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 120. **Тамам эт** *къ.* **тамамла.** *[Масхут:] Къоркъма, Зухура, Аслан ишни тамам этмей келмез.* «Малкъар пьесала», 4. *Писарь келирге, жашла къол салып, тамам этдиле.* Шауаланы М., Мурат, 215. *Жыйын ишин битдирип, тамам этип ташлады.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 190.

ТАМАМЛА *эт.* Заканчивать, завершать что / Этип боша, тауус, тынгылы эт. *Кюз ишлерин иги тамамлагъан эллиле къыш узуну зауукъ эте, ойнай-кюле жашайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 166. *Жамийлят не уллу ишни да, не менме деген эр кишиден кем къоймай, тамамлагъанына биз тюшюннгенбиз.* Кацийланы Х., Тамата, 32. *[Элбузлукъ Мынтакъгъа:] Мен бир башлагъан ишимден аны тамамлагъынчы артха туртмаучуму билесе.* Этезланы О., Тарда, 123.

ТАМАМЛАН *эт. страд. от* **тамамла** / Тамамла дегенни *зорлаучу айырмасы. Гинадукъну бёркю баргъан жерде окъуна жумуш тамамланмай къалмагъанды.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 20. *Фермаланы асламысында ауур ишлери хауа кюч бла тамамланадыла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 393.

ТАМАМЛАНЫЛ *эт. страд. от* **тамамлан** / Тамамлан дегенни *зорлаучу айырмасы. Сют сатыуда борчла артыгъы бла тамамланылгъандыла. Иш тамамланылгъанды.*

ТАМАМЛАНЫЛЫУ *и. д. от* **тамамланыл** / Тамамланыл дегенден *этим ат. Ишни тамамланылыуу.*

ТАМАМЛАНЫУ *и. д. от* **тамамлан** / Тамамлан дегенден *этим ат. Ишлени жетишимли тамамланыулары. Баш магъаналы соруулары тамамланыулары. Къурау ишлени тамамланыулары тюкенде сатыуну-алыуну жангы державагъа ёрлетедиле.* «Коммунизмге жол», 1984, 116.

ТАМАМЛАУ *и. д. от* **тамамла** / Тамамла дегенден *этим ат. Борчланы тамамлау. Ишни тамамлау. Профсоюзланы борчлары уа урунууда къоркъуусузлукъну сакълау эм иш халланы женгиллетиу кибик, аллай борчну тамамлау бла байламлыдыла.* «Коммунизмге жол»,

1979, № 67. *Культура революцияны тамамлау бизни къыралны баш борчларындан бириди.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 194.

ТАМАМЛАУЧУ *сыф.* Решающий, завершающий / Баш магъаналы, ишни ахырына жетдирген. *Бешжыллыкъны тамамлаучу жылына кире, урнууда жангы хорламла болдурабыз.* «Коммунизмге жол», 1980, № 177. *Къышха хазырланыуда мал ашланы элпек этиуню тамамлаучу магъанасы болгъаны белгилиди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 138.

■ **Тамамлаучу болуш** винительный падеж / кимни? нени? деген соруулагъа жууап этиучю, жаланда кёчюучю этимле бла жюрюген тюз толтурууну магъанасын кёргюзтюучю болуш. *Тамамлаучу болушдагъы ат айтымда тюз толтуруучу болады. Мурдорунда ачыкъ тауушланы келиулерине кёре, тамамлаучу болушну аффиксини ачыкъ тауушу тёрт тюрлю болады.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 85.

ТАМАМЛЫ I *сыф.* **1.** Достаточный / Жетерик, тамам боллукъ. *Уллу малчы фермалары болгъан колхозлада бек керекли тамамлы жерлери болгъанла бар эсе, белгили жерле, бёлюнюп, фермалагъа бегимлендирирге боллукъдула.* «Эл мюлк артельни юлгюлю уставы» 7.

2. *къарач.* Основательный; фундаментальный; капитальный / Дементили, уллу къыйын салыннган. *Тамамлы къурулуш. Тамамлы ремонт этилип, иги жарашдырылса, мекямны хайырланыргъа боллукъду.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 115.

3. Обоснованный / Бегиген, ишексиз. *Тамамлы оюм.*

4. Надежный / Ышаннгылы. *Тамамлы адам.*

ТАМАМЛЫ II *хал. сёзл.* Основательно, капитально / Жетишимли халда, бек тынгылы, биле-биле. *Школда болум тамамлы тюрленнгенди.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 66.

ТАМАМЛЫКЪ *ат.* Завершенность, законченность *чего* / Тамам болгъанлыкъ, тамам хал.

■ **Тамамлыкъ эт** хватать, быть достаточным для *кого-чего* / Бир затха жетер чакълы бол, жетишимлик эт. *Сёзюм тамамлыкъ этмейди, жетмейди Толу салыргъа назмугъа.* Макытланы С., Шаудан, 46. *Аубекир жауларыны ичинде тургъан бёлек заманны ичинде сынагъан тёзюмлюк битеу бир элге жетерча аллай бир уллуду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 341. *Тау бийлени жерлери иги эм кеслерине тамамлыкъ этер чакълы бир болгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 52, 50.

ТАМАТА I *сыф.* **1.** Старший (*по возрасту*) / Бирею бла тенглешдиргенде, андан алгъа туугъан, жыл саны андан артыкъ болгъан. *Юйюрде тамата сабий. Къарындашладан таматасы.*

2. Старший (*напр. класс, курс*) / Окъууну бошаргъа жуукъалашхан. *Футбол команда къуралады дегенде, битеу тамата класслада окъугъан жашла къууанчлы тюбедиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 85.

3. Старший (*напр. мастер, офицер*) / Къуллугъу, чыны д.а.к. заты бла бирсиледен ёргеде тургъан. *Тамата офицер. Тамата лейтенант. Тамата илму къуллукъчу...*

ТАМАТА II *ат.* Тамада, начальник, руководитель, заведующий / Бир жерде башчылыкъ, таматалыкъ этген адам. *Тамата столда олтургъанлагъа эки-юч кере да алгъыш этди.* Гуртуланы Э., Мё-

лекледе къонакъда, 45. *Школну таматасы бла классны таматасы школну бошагъан классны колхозда къоюну юсюнден келишгенден сора, узакъ созмай, колхозну партбюросуну кенгешине салдыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 90. *Фарийзатны фермагъа тамата этгенли юч ай озду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 57.

ТАМАТАЛАШ *эт.* Совершать *что* (по старшинству) / Не да болсун бир ишни таматалыкъгъа жыл санга кёре эт. *Ала [нарт улула] таматалашып туудула, Кичилешип юйдегили болдула.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 21.

ТАМАТАЛЫШЫУ *и. д. от* **таматалаш** / Таматалаш дегенден *этим ат.*

ТАМАТАЛЫКЪ *ат* 1. Положение старшего по возрасту / Жыл саны бла биреуню биреуден уллулугъу. *Жашны къыздан таматалыгъын айтдыла. Османны жыйылгъанланы барысындан да таматалыгъын биле тургъанлай, стол башына нек эсе да, Масхутну ётдюрдюле.* «Шуёхлукъ», №67, 41.

2. Старшинство (*напр. чина, должность*) / Чыны, къуллугъу д. а. к. заты бла бирсиледен тамата болгъанлыкъ. *[Жюже:] Садакъ окъланы сындырмай мени аллыма ким салалса да, таматалыкъны анга къоярма.* «Малкъар халкъ жомакъла», 48.

3. *этн.* Дополнительная доля, выделяемая старшему сыну при разделе имущества / Мюлкню юлешгенде тамата жашха берилген къошакъ ырысхы. *Жамболат, жашларын айырып, башха этерге тебирегенде, мюлкюн юлешди. Таматажашына «таматалыкъ» деп, энчи юлюш чыгъарды.* (Фольк.)

■ **Таматалыкъ эт** руководить *кем-чем,* возглавлять *что,* заведовать *чем* / Башчылыкъ эт, таматаны къуллугъун бардыр. *Академик Ш.Ф. Мехтиев жыйылыугъа таматалыкъ этеди.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 138. *Абдулла таматалыкъ этген къойчу къошну юлгюге келтирип айтыргъа боллукъду.* «Коммунизмге жол», 1981, № 215.

ТАМАША I *сыф.* Удивительный, поразительный, необычный, прекрасный, чудесный, чудный / Сейир, сейирлик сезимле туудургъан; сейирсиндирген. *Къыралыбыз тамаша ишле этеди. Акъыл сейир болур затлагъа жетеди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 8. *Айтхылыкъ лётчикге [Алимге] этилген сын ташны аллына барып, устаз сабийлеге айтады: «Тамаша жигитлик этгенди, тамаша».* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 151.

ТАМАША II *ат* 1. Диво, чудо / Сейирлик, сейир этерча зат, болум. *Эсибизде жокъ эдиле Бюгюннгю тамашала. Батыр космонавтлагъа Болсун талай машалла.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 56. *Энди бюгюн къууанч кюн эсе бизге, Бир тамаша кёргюзтейим мен сизге.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. *къарач.* Интерес к *кому-чему,* восхищение *кем-чем* / Биреуге, бир затха къызынмакълыкъ, эс иймеклик, сейирсинип къарамакълыкъ. *Аланы [тауланы, сууланы] барындан да тамаша эм сейир а къарангы къара агъачны ичинде жашагъан, учхан къушдан тюк алгъан, азатлыкъ къазауатха таукел баргъан партизанла – ма тамаша, сейир.* Хочуланы С., Хапарла, 18.

ТАМАША III *хал. сёзл.* Удивительно, поразительно, необычайно,

чудесно, прекрасно, превосходно, отлично / Аламат, сейирсиндирирча, бийик даражада. *Батальон кесини борчун тамаша толтурду.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 84. *Къызла кибик, терекле, къаялада тизилип, Къубуладыла тамаша, Тепсегенча, сюзюлюп.* Шахмырзаланы С., Назмула, 118.

■ **Тамаша бол** удивляться *кому-чему*, поражаться *кем-чем* / сейирсин. *Нанаш, тёгерегине къарап, тамаша болду.* Этезланы О., Тарда, 62. *Жашауну тынч къояргъа сюймеген жюрекни тёзюм къарыууна, тамаша болуп къарай эдим.* Хочуланы С., Хапарла, 75. *Поэт, тамаша болуп, жерни бешиклерине салам бергенди.* «Шуёхлукъ», №45, 89. **Тамашагъа къал** *къ.* **тамаша бол.** *Кюмюш бет ли ракетала, Космосха бой салдыра, Жылтырайдыла, сау дунияны Тамашагъа къалдыра.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 35. *Бийик, омакъ юйле, кенг майданла, орамлада жюрюген кёп машинала Асиятны тамашагъа къалдырдыла.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукъулары, 134. **Тамаша-сейир бол** *къ.* **тамаша бол.** *Нартла [Къарашауай чаришде озгъаныча] тамаша-сейир болдула.* «Нартла», 160. *Хан, тамаша-сейир болуп, къайтып жерине жатханды.* (Фольк.) **Тамаша эт** *къ.* **тамаша бол.** *[Нанаш Муссагъа:] Тамаша этеме, сен бизни юйге келиучю къалай болдунг!* Этезланы О., Тарда, 188. *Теке, чочуп, алып къачды. Жол букъу кётюрюлдю. Аны кёрген хар бир адам, Тамаша этип, кюлдю.* «Шуёхлукъ», № 10, 42.

ТАМАШАЛА *эт. аз жюр. къ.* **сейирсин.** *Къарт Басият барды аны [жашны] къатына Тамашалап, къарады сыфатына.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ТАМАШАЛАН *эт. страд. от* **тамашала** / Тамашала дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашны билимине тамашалан. Къызны ариулугъуна тамашалан.*

ТАМАШАЛАНЫУ *и. д. от* **тамашалан** / Тамашалан дегенден *этим ат. Къужур соруугъа тамашаланыу.*

ТАМАШАЛАУ *и. д. от* **тамашала** / Тамашала дегенден *этим ат. Къужур затха тамашалау.*

ТАМАШАЛЫ *сыф.* Интересный, удивительный / Сейирли, сейирлик. *Тамашалы зат. Тамашалы музыка. Тамашалы китап.*

ТАМАШАЛЫКЪ I *ат къ.* **тамаша 1** (*1-чи магъ.*), **сейир** (*1-чи магъ.*), **сейирлик 1.** *[Ысмайыл:] Мен да келтиримре, къызы, Черноморладан ёгюзле, Битеу халкълада айландырырча, Тамашалыкъгъа кёргюзте.* «Малкъар халкъ жырла», 181. – *Кёрдюгюзмю тамашалыкъны? Ма бу жюлгючлени хайырындан, мен Сатанайдан не зат излесем да табарыкъма,– деп, махтанды темирчи [Дебет].* «Нартла», 47. *Къудуретни тамашалыгъына къарай келип, Борис Петрович шошлукъну бузду.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 74.

ТАМАШАЛЫКЪ II *сыф. къ.* **тамаша 2.** Удивительный, поразительный, необычайный, чудесный / *Хапарда айтылгъаннга кёре, [ол эртте] ёмюрледе тауланы этеклеринде тамашалыкъ бир бугъа жашагъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 211. *[Ысхакъ:] Къарамырза, ол тамашалыкъ хапарны айтмай къалай тургъанса, – деп, тырманлады.* Этезланы О., Тарда, 86.

ТАМАШАЛЫКЪ III *хал. сёзл. къ.* **тамаша 3.** Удивительно, поразительно, необычайно, чудесно, превосходно, отлично / *[Алма терекле] ариу ийисле этип, тамашалыкъ жашнайдыла, Булбулла да юсюнде жырлай, учуп ойнайдыла.* Шахмырзаланы С., Назмула, 230.

ТАМБЛА *заман. сёзл.* 1. Завтра / Бюгюнню ызындан келлик кюн. *Бюгюннгю ишни тамблагъа къойма.* (Нарт сёз.) ○ *Аминат, кече окъуна жуап жазып, тамбла почтагъа атаргъа хазырлады.* Къулийланы Х., Эгизле, 54. *[Майрусхан:] Письмо жокъду десе [Хасым], тамбладан умут эте, кюнлерими оздурама.* Гулаланы Б., Жаяу жолчукъ, 12.

2. *кёч.* Будущее / *Келлик, болукъ заман. – Бюгюн халкъ ючюн къыйналсакъ, тамбла халкъ бла бирге тынчайырбыз.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 99. *[Сапар жашына:] Тамбла башына жетерикге бюгюн сагъыш эте билмеген толу адамды,– деп, къалай айтайым.* Хубийланы О., Дерт, 55.

3. *В позиции определения:* завтрашний / *къ.* **тамблагъы 1.** *Тамбла буудан эсе, бюгюн къоян ахшы.* (Нарт сёз.)

ТАМБЛАГЪЫ *сыф.* 1. Завтрашний / Тамбла боллукъ, этиллик. *Антон бла Бекболат тамблагъы ишлени юсюнден шыбырдашдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 377. *Директор, тамблагъы кюнню борчларын белгилей, олтурады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 75.

2. *кёч.* Будущий / Артда боллукъ, этиллик. *Тамблагъы тауукъдан бюгюннгю жумуртха игиди.* (Нарт сёз.) ○ *Тамблагъы врачлагъа, инженерлеге, лётчиклеге къаламны тюз тута билирге, окъургъа, жазаргъа, билимни дуниясына таукел атларгъа юретгенибиз ёхтемли этеди, уллу борчла салады.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 56.

ТАМБЛАЛЫКЪ *ат.* Яйцо у курицы несушки, которое будет снесено завтра / Тауукъну тамбла табарыкъ жумуртхасы. *[Солман Аслийжаннга:] Сора мен тауукъну тамблалыгъын билсемми сюесе?* Кацийланы Х., Тамата, 15.

ТАМБУР *ат.* Тамбур / Пассажир вагонну сейнасы. *Вагонну тамбуруна чыгъып, Жансуратха жолукъгъанда айтырыкъ затларымы жыргъа санап, тауусула билмеген жырны кече-кюн да соза эдим.* Гадийланы И., Санга айтама, 7. *Саргъылдым жукъа чачы бир жанына сыйдам таралгъан жаш купеге киргенде, поезд тебирегенлей, ашыра келген эки адамны къучакълап, тамбурда алагъа къол булгъагъан жаш болгъанын таныдым.* Къулийланы Х., Эгизле, 3. *Саша да, мен да бир бирге къысылып, тамбурда барабыз.* Токумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 26.

ТАМГЪА *ат* 1. Тамгъа, тавро, клеймо; знак, мета, пометка, опознавательный знак / Бир затны башхаладан айырыр ючюн этилген белги, эн. *[Жыйылгъанладан бири] Тайны экижашар жылында тутуп, къуйругъун, жалын къыркъып, тамгъа салып жибердик.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 197. *Кёп да мычымай, ёшюнюнде да жез тамгъасы жылтырай, эл правленден стражник келди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 57.

2. Пятно / Бир затны кеси тюрсюнюнден башха тюрлю бояуу болгъан жери; къан, жау, тытыр д.а.к. зат жагъылып кир болгъан жери. *Узакъда, кёк тёшледе, отлагъан къойла акъ, къара тамгъалача, кёрюнедиле.* Шауаланы М.,

Мурат, 57. *Уруш къайгъысы – къан тамгъа Керек тюйюлдю адам жаннга.* Макытланы С., Шаудан, 56. *Кюнде окъуна бардыла тамгъала.* Отарланы К., Сагъышла, 125.

3. Признак, след (*горя, человечности и т. п.*) / Бир затны белгиси, ызы, ышаны. *Жерни адамлыкъ тамгъасы, сюймеклик кючю да барды.* Бабаланы И., Жетегейле, 110. *Уллу бушууну тамгъасы эсленир жагъада тюбеген хар талда да.* «Шуёхлукъ», № 50, 87.

4. *кёч.* Пятно (*нечто позорящее*) / Айып, бетсизлик. *[Наныкъ Махсютге:] Юйюне эр кишини жыйып турады дегенден уллу тамгъа бармыды!* Хубийланы О., Дерт, 193. *Кереклилик айып тюйюлдю адамгъа. Ишге талпынмаса,– олду ма тамгъа.* «Шуёхлукъ», № 35, 25.

■ **Тамгъа бол** покрываться пятнами / Тамгъа (*тамгъала*) тюш (*бир затны юсюне*). *Стол юсюнде тамгъа болгъанды Ауузунгдан акъгъан къанчыгъынг: Атынгы-жашырып, Кёк бёркчюк деучю эдим, Энди аны да айтмам, жанчыгъым.* «Малкъар халкъ жырла», 263.

■ **Тамгъа сал** 1) пачкать, запятнать, оставить пятно на чем / Тамгъа къалдыр, тюшюр. *[Соллоу Мустафагъа:] Терлеген къолунг бла костюмума тамгъа саласа.* Боташланы И., Пьесала, 212. 2) таврить, клеймить *что* / Малны бир жерине къызгъан темир бла басып, тамгъа тюшюр. *Атлагъа тамгъа салдыла.*

■ **Тамгъа эт** *къ.* **тамгъа сал.** *Шофёр да, асыры терлегенден, тер тамычыла хончасын сызып, инбашларына тама, аскер кёлегин суу тамгъала этгендиле.* Сюйюнчланы И., Адамлыкъ, 18. *Сюлпюгюр, ауузунг тууар журтха чапханланы Букъулу жолну тамгъа этип, къан бюркер. Ачы жауун дерт къайнагъан къызыл къаны, От тенгизча, боркъулдар, бёркер.* «Жюрек жырлайды», 103.

♦ **Тамгъа сал** *кёч.* позорить, порочить, пачкать / Биреуню бедишлик, айыплы эт. *[Нюржан къызына:] Мени, гинясууча, кирсиз юйдегиме тамгъа салып бирда ойнамагъыз!* Къобанланы Д., Эки заман, I, 13. *Кеслерини осал халлары бла бригадагъа тамгъа салгъанла да болдула.* «Ленинни байрагъы», 1992, № 209.

ТАМГЪАЛА *эт.* **1.** Тамгъа сал[2] *къ.* **тамгъа.** *Егерь эки уллу чынар терекни тамгъалап кетгенди. Атланы тамгъаладыла.*

2. Тамгъа сал[1] *къ.* **тамгъа.** *Бийик жарны къарангы эринде, Байлауларын къара тамгъалап къан, Сюелип турадыла къар юсюнде Жыйырма жаланаякъ партизан.* Отарланы К., Сайламала, II, 160.

ТАМГЪАЛАН *эт. страд. от* **тамгъала** / Тамгъала дегенни *зорлаучу айырмасы. Жау чачылып, халат тамгъаланды. Тамгъаланнган мал.*

ТАМГЪАЛАНЫУ *и. д. от* **тамгъалан** / Тамгъалан дегенден *этим ат.*

ТАМГЪАЛАТ *эт. понуд. от* **тамгъала** / Тамгъала дегенни *къатланыучу айырмасы. Аппа къойларын тамгъалатды.*

ТАМГЪАЛАТЫУ *и. д. от* **тамгъалат** / Тамгъалат дегенден *этим ат.*

ТАМГЪАЛАУ *и. д. от* **тамгъала** / Тамгъала дегенден *этим ат. Атланы тамгъалау. Тереклени тамгъалау.*

ТАМГЪАЛЫ *сыф.* 1) Тавреный, клейменый, меченый / Эни, белги-

си болгъан. *Тамгъалы мал тас болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Кимле минерле мекер тамгъалы атлагъа?* «Къарачай халкъ жырла», 60. *Жыр ючюн нохтабаугъа анга [Орусбийге] мекер тамгъалы бир аламат ажир, сауут-саба бергендиле.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 6.

ТАМГЪЫУ *ат.* Насечка крепления мушки ружья к стволу / Ушкокну ышаны быргъысына бегитилген жеринде къуршоучукъну керкилгени.

ТАМДЫР *эт.* 1. *понуд. от* **там** / Там дегенни *къатланыучу айырмасы. Аман сёз кёзден жыламукъ тамдырыр.* (Нарт сёз.) ○ *Чегем тарны аны [Гемуданы] кючю жаргъанды, Чынгылладан чучхурла тамдыргъанды.* «Нартла», 150.

2. *къ.* **тамыз.** *Терк окъуна хуржунумда шешачыкъны чыгъарып, ичиндегинден ташха эки тамычы тамдырдым.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 25.

ТАМДЫРТ *эт. понуд. от* **тамдыр** / Тамдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Огъурсузлукъ къамадан къан тамдырыр.* (Нарт сёз.) ○ *Кёзюнге дарман тамдырт.*

ТАМДЫРТЫУ *и. д. от* **тамдырт** / Тамдырт дегенден *этим ат.*

ТАМДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тамдыр** / Тамдыр дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТАМДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тамдырыл** / Тамдырыл дегенден *этим ат.*

ТАМДЫРЫУ *и. д. от* **тамдыр** / Тамдыр дегенден *этим ат.*

ТАМДЫРЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тамдыр** / Тамдыр дегенни *араш айырмасы. Ала, кюлюп, кёз жыламукъларын тамдырышдыла. Медсестрала стаканда суугъа дарманны тамдырышып, саусузлагъа ичирди.*

ТАМДЫРЫШЫУ *и. д. от* **тамдырыш** / Тамдырыш дегенден *этим ат.*

ТАМЗА *ат къарач. къ.* **тамызы.** *Жуукъ барып къарасанг а, сени жауунг аны кёрсюн: 50 гектар чёплеу бахчаны тамза кючлегенди.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 134. *Тамза, чёплеуню тунчукъдуруп, не кюнню жылыуун жибермейди, не хауадан эркин солургъа мадар бермейди.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 128.

ТАМЛЫ *ат ист. къарач.* Тамовцы (*племя, некогда жившее по соседству с карачаевцами*) / Эртте заманлада къарачайлыла бла къоншуда жашагъан тайпа. *Ой, Жандар, жанынг а барсын Кябагъа, Ит тамлыла жыйылгъандыла Лабагъа.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 89. *[Жандар:] Кирген тамлыланы къарынларын тартып кетейим дегенме.* «Къарачай халкъ жырла», 70.

ТАМОЖНЯ *ат.* Таможня / Къырал чекден товарланы ётгенлерине къараучу эм аладан тёлеу алыучу учреждение.

ТАМСИЛ *ат.* Басня / Къыйдырып айтып, ууаз берген, адеплиликге юйретген къысха хапар неда назму; басня. *Крыловну тамсиллеринде ол [Бекболат] окъумагъан жокъду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 427. *Жютю тамсиллеринг айгъакълап, ачып, Хыйлачыланы уяларын чачып, Болушадыла*

тюз барыргъа, айныргъа. Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 6.

ТАМСИЛЧИ *ат.* Баснописец / Тамсиллени автору. *Балаланы Осман белгили малкъар тамсилчи болгъанды.*

ТАМЫЗ[1] *эт.* 1. Капать *что* / Акъырын, тамычы, тамычы къуй. *[Сары-сакъал:] Юч къан тамычыны тамыз бетиме, мени кебинлеп бошасанг.* «Къарачай халкъ жырла», 187. *Саусузну жастыгъын тюзете, аны къургъакъсыгъан эринлерине суу тамыза, [Асиятны] кюнлери аман бла озадыла.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукъулары, 115.

2. Наливать *что* (*чуть, немного*) / Бир кесек, бир азчыкъ къуй. *Хасым гоппаннга чолпу бла бир кесек айранчыкъ тамызып, кеси уртлап, Атлыгъа да уртлатды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 85.

ТАМЫЗ[2] *эт.* 1. Разжигать (*огонь*) / Отну жандыр, тиргиз. *Агъачны агъач чюй бла жарадыла, отнуда от бла тамызадыла.* (Нарт сёз). ○ *Жулдуз кеси жатмады, жангыдан тюбюне къайын отунла салып, гыйы отну тамызады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 94.

2. *кёч.* Поджигать, подстрекать, возбуждать усиливать, обострять / Къалай да болсун, бир сезимни кючле, къозгъа. *Халкъны арасында жарашыусузлукъну отун тамызыргъа кюрешгенле тюзлюкню жауларыдыла, алай аланы умутлары бошду.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 128.

ТАМЫЗЫ *ат.* Сурепка / Чечегини тёрт чапырагъы жорча орналгъан, сары чагъыучу ханс. *Башлары сары къусхан тамызыла сабанланы бийлегендиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 302.

ТАМЫЗЫКЪ *ат* 1. Растопка (*лучина, щепки и т.д. для разжигания топлива*) / Отну тынч жандырыр, тамызыр ючюн хайырланылыучу зат (*юзгеле*). *Жашладан бири отун жарады, экинчиси чалыдан тамызыкъ сындырады, ючюнчюсю отун ташыйды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 146. *Масхут жаргъан отунла жанмай тютюнлейдиле. Жандырыргъа уа тамызыкъ, не патеген тапмайды.* Хубийланы О., Дерт, 118.

2. *кёч.* Возбудитель (*каких-либо чувств, действий и т. п.*) / Бир тюрлю сезимни, ишни къозгъаучу зат. *Мени жюрегимде сюймеклик отха тамызыкъ сен болгъанса.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 62.

ТАМЫЗЫКЪЛЫКЪ *ат.* Дрова, щепки и т.п., пригодные, предназначенные для растопки / От тамызыргъа, тиргизирге жарагъан зат. *Бир къатын эрттенликде отун тамызыкълыкъ жыя, элни къыйырына чыкъгъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 213. *[Жандет:] Къатыланы башында тамызыкълыкълагъа тутаргъа деп, эки нарат дюкгюч тапхан эдим, ма бюгюн да ёгюз арба амалтын келтиралмай турама.* Хубийланы О., Аманат, I, 93.

ТАМЫЗЫЛ[1] *эт. страд. от* тамыз[1] / Тамыз[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Тытырны юсюне суу тамызылды.* «Коммунизмге жол», 1979, №143. *Кёзюме тамызылгъан дарман кёзюмю ачытды да кёз бакъгъычны къолларын бир жанына тюртюрге аздан къалдым.* ■ *Акъ ётмекни кесекчигине, бишген картофха йод тамызылса, тамызылгъан жерлери кёк тамгъа болуп къалады.* «Естествознание», 106.

ТАМЫЗЫЛ[2] *эт. страд. от* тамыз[2] / Тамыз[2] дегенни *зорлаучу*

айырмасы. Чоюнну тюбюнде къуругъан жеркден от тамызылды. ■ *Къачан эсе да уучула этген отдан къалгъан кюлню юсюнде от тамызылды* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 87. *Ингирде тамызылгъан отну кёсеулери жанып бошап, жукъланнганларын билдире, чыкъырдайдыла.* Апшаланы Х., Къара кюбюр, 162.

ТАМЫЗЫЛЫУ [1] *и. д. от* **тамызыл** [1] / Тамызыл [1] дегенден *этим ат. Сууну тамызылыуу.*

ТАМЫЗЫЛЫУ [2] *и. д. от* **тамызыл** [2] / Тамызыл [2] дегенден *этим ат. Отну тамызылыуу.*

ТАМЫЗЫШ [1] *эт. взаимн-совм. от* **тамыз** [1] / Тамыз [1] дегенни *араш айырмасы. Киеу нёгерлени бир-бирлери, кеф болуп, аракъыны, сакъалларына тамызыша, ичедиле.*

ТАМЫЗЫШ [2] *эт. взаимн.-совм. от* **тамыз** [2] / Тамыз [2] дегенни *араш айырмасы. Походха баргъанларында школчула от тамызышып, аш этип да эришгендиле.* «Коммунизмге жол», 1980, № 186.

ТАМЫЗЫШЫУ [1] *и. д. от* **тамызыш** [1] / Тамызыш [1] дегенден *этим ат. Суу тамызышыу.*

ТАМЫЗЫШЫУ [2] *и. д. от* **тамызыш** [2] / Тамызыш [2] дегенден *этим ат. От тамызышыу.*

ТАМЫР *ат* 1. Корень / Битимни аумай ёсерча жерге бегитиучю, сууну, татымлы затланы топуракъдан алыучу жер тюбюнде кесеги. *Терек тамырындан къуруйду.* (Нарт сёз.) ○ *Жаз жетер, алма тереклени тамырлары ишлеп тебирерле, ала жерден сууну эмип чапыракълагъа берип тебирерле.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 19. *Ёсюу кимге да керек болгъанын билмеген киши да болмаз, Алай кеси тамырындан ёсмеген терек керекли кёгет бералмаз.* Къаракетланы Ю., Булутла, 43.

2. *В позиции определения:* корневой / Тамыр бла байламлы, тамырдан этилген. *Алмостула тамыр ашла бергендиле, Сатанайны сыйлы, ариу кёргендиле.* «Нартла», 30. *Сууну сюзюп ичеме, Тамыр ашны сюеме. Жюкню тапсыз жюклесенг, Тёшден къуюп иеме.* Шахмырзаланы С., Сырыйна, 154.

3. *кёч. къ.* **сингир.** (*1-чи магъ.*) *Жюрекни тамырлары. Адамны къоллары, боюну да бычакъ жарадан толуду, насыпха, бычакъ боюн тамырларына жетмегенди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 406. *Иничге боюнну тамырлары тартыла, ол [хажи] теке сакъалын энишге сылай, эфендиге ичги сёзюн айтыргъа акъыл этди.* Ахматланы И., Боранда, 69. *Жюрегини ургъаны [Ибрагимни] къулакъ тамырларын тунукъ таууш этдиреди.* Къулийланы Х., Эгизле, 16.

4. *кёч.* Основа, начало / Бир затны чыкъгъан, жаратылгъан жери, мурдору. *Илму – кючню тамыры.* (Нарт сёз.) ○ *Жырынгы тамыры халкъны ичинде Терен болса – толур ол халкъ кючюнден.* «Шуёхлукъ», № 10, 38. *Жазыучуну чыгъармачылыкъ ишини тамырлары халкъ жашауундады.* «Шуёхлукъ», № 63, 101.

5. *грамм.* Корень / Сёзню жалгъауларындан къалгъан кесеги. *Школда окъуучуланы сёзню тамырын жалгъауладан айыра билирге юйретедиле.*

■ **Тамыр жибер (ий)** *къ.* **тамырлан** [1]. *Назик акъ терекчик, ахшы умутча, Тамырла жибере, жаун желинде ёсер.* Отарланы К., Сайлама, II, 5. *Сюеледи, пелиуанча, [эмен терек], Жайгъанды ол къучагъын кенг, Терен ийип та-*

мырларын, Болмаз, дегенча, манга тенг. Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 46.

■ **Тамыр сал** *къ.* **тамырлан**[2]. *Жарыкъ жашау таулагъа, Тамыр салып тохтады, Эски адетни таулу къыз Нек болады тутмагъы?* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 59.

♦ **Тамырыны бла къуру** уничтожаться, уничтожиться полностью, вымирать, вымереть, исчезать, исчезнуть / жокъ болуу, къуруп кетиу, тюп болуу. *Жангыз жашым сал болуп келди, мен тамырым бла къурудум.* (Фольк.)

♦ **Тамыры бла кес** уничтожать, уничтожить, вырезать, вырезать полностью / саулайын да жокъ этиу, къурутуу, къырыу. *Жерде уруш къайгъыланы тамыры бла кесигиз!* Макытланы С., Шаудан, 57. *[Сафар Жарахматович:] Школда уа мен аллай терекни тамыры бла кесерикме.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 89. ♦ **Тамыры бла (кес) къурут** уничтожать, уничтожить полностью / ахыры бла жокъ эт. *Энди уа, кёресиз сиз, зурнукла, Халкъымы зауукълу жашагъанын, Тамыры бла къуруп зорлукъла, Къабарты-Малкъарны жашнагъанын.* «Шуёхлукъ», №29, 54. *Эски затланы жашаудан тамыры бла къурутуу тынч тюйюлдю.* «Коммунизмге жол», 1969, № 100. *Хатаны сылтауун табаргъа, тапхандан сора уа тамыры бла къурутурча мадарла излерге керекбиз.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 69. **Тамыры бла юз** *къ.* **тамыры бла къурут.** *Жолубузда не зат тюбер, билмейбиз, Биз душманны тамыры бла юзмегенбиз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Сиз барасыз, къымылдай, сюзюлюп, Башха болмай, зурнуклача, тизилип, Ариу тепсейсиз, къууанып эм кюлюп, Мыдахлыкъ тайсын, тамыры бла юзюлюп.* «Жашауубузну байрагъы», 16.

ТАМЫРЛАН *эт.* 1. Пустить корни / Ёсюп башла (*тамырланы юсюнден*). *Была [терекле] не къадар тамырлана баргъанлары сайын, илипинни жагъалары кючлене, терек тюплери уа кёгере барадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 6. *Къошну тюз да от жагъасында, тамырланып, жангыз назы ёседи.* Толгъурланы З., Къызгъыл кырдыкла, 72.

2. *кёч.* Укореняться, обосноваться / Орнал, бир жерге жарашып тохта. *Ишлеу бла кётюрюлсюн сыйыбыз, Ёссюн бизни колхоз, алгъа атласын. Ол жашаугъа тамырланып мыйыбыз, Жартылыкъла ичибизден чартласын.* «Жюрек жырлайды», 57. *Минги тауча тамырлансын миллетибиз, Тау хауача, таза болсун иннетибиз!* «Жарыкъ жолда», 59.

ТАМЫРЛАНДЫР *эт. понуд. от* **тамырлан** / Тамырлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Кюнню жылылыгъы, жерни мылылыгъы битимлени терк тамырландырадыла.*

ТАМЫРЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тамырландыр** / Тамырландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Терекчик терк тамырландырылды. Битимле тамырландырылдыла.*

ТАМЫРЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тамырландырыл** / Тамырландырыл дегенден *этим ат.*

ТАМЫРЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **тамырландыр** / Тамырландыр дегенден *этим ат. Битимлени тамырландырыу. Соханны суугъа салып тамырландырыу.*

ТАМЫРЛАНЫУ *и. д. от* **тамырлан** / Тамырлан дегенден *этим ат. Жылы болду да, битимлени тамырланыулары башланды.*

ТАМЫРЛЫ *сыф.* 1. Жилистый / Сингирли. *Зурумну да, ачыуу болгъандан, миз бурунуну учу агъарып, тамырлы узун боюну къызарды.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 53.

2. *кёч.* Коренной / Терен, уллу, белгили. *Октябрь революцияны ишин, тамырлы тюрлениулени магъанасын Кязим, баям, терк ангылап къалмагъанды.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 117.

ТАМЫРСЫЗЛАН *эт.* Уничтожиться, исчезнуть полностью / Жокъ бол, къуруп кет. *Сен сюймеучю жахиллик къуруйду, тамырсызланады. Битеу тутуп, окъуп чыгъып, Миллет жашны жырлатады.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 29.

ТАМЫРСЫЗЛАНДЫР *эт.* Уничтожить полностью / Жокъ эт, къурут. *Осал адетлени тамырсызландырдыкъ.*

ТАМЫРСЫЗЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **тамырсызландыр** / Тамырсызландыр дегенден *этим ат.*

ТАМЫРСЫЗЛАНЫУ *и. д. от* **тамырсызлан** / Тамырсызлан дегенден *этим ат.*

ТАМЫУ *и. д. от* **там** / Там дегенден *этим ат. Тамычыны тамыуу.*

ТАМЫЧЫ *ат.* Капля / Сууну неда суусун затны тамгъанда, тамычылагъанда тёгерек формалы гитче кесекчиги. *Кёп тамычыдан кёл болур.* (Нарт сёз.) ○ *Тенгизде хар тамычы керек кибик, Жерге таш, агъач да керек кибик, Мен да жашаугъа алай керек эдим.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 65.

ТАМЫЧЫЛА *эт.* Капать, течь каплями / Тамычы болуп тюш, акъ, тёгюл. *Ол, терлегенлери мангылайындан тамычылап келген, Добай эди.* Этезланы О., Тарда, 39.

ТАМЫЧЫЛАУ *и. д. от* **тамычыла** / Тамычыла дегенден *этим ат. Кран, сууну тамычылауун тыймай, тамычылауун башлады.*

ТАМЫШ *эт.* 1. Пососать сосцы (*о теленке перед дойкой, чтобы корова отпустила молоко*) / Ийнекни сауардан алгъа ол сютюн жашырмай берир ючюн, бир кесек эмиз (*бузоуну юсюнден*). *Къызгъыл бузоу тамышады, [анасыны] къарын тюбюне кирип.* Бабаланы И., Жангы назмула, 54.

2. *кёч. къарач.* Хотеть / Изле, сюй. *Хапарны къалынына тамышып тургъан къатынла, баиларын силке тургъанлай, аланы ёрге сюедиле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 301.

ТАМЫШДЫР *эт.* Дать пососать (*теленку*) сосцы (*перед дойкой, чтобы корова отпустила молоко*) / Ийнекни жуккаларын (*ол сютюн жашырмай берир ючюн*) бузоугъа эмиз. *[Шапа:] Ай аман Темиржан, сен бузоуланы аналарына жолукъдуруп тамышдырыргъа жигит бол, мен да къарап къарагъынчы сютчюклерин бери алайым.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 145. *Халиймат ийнек тамышдырады, Ибрахим сауады, ол сюрюуден келген жашчыкъ а бузоу къоруйду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 8. *Бузоу тамышдырыргъа эртте къобуп, келиучю эди жукъубуз.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 79.

ТАМЫШДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тамышдыр** / Тамышдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Бузоула та-*

мышдырылып, ийнекле сауулуп бошалдыла. Тамышдырылып айырылгъан бузоуну ауузундан сют кёмюгю кетмегенди.

ТАМЫШДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тамышдырыл** / Тамышдырыл дегенден *этим ат.*

ТАМЫШДЫРЫУ *и. д. от* **тамышдыр** / Тамышдыр дегенден *этим ат. Тамышдырыу бошалгъанлай, бузоуну иничге аягъына къайын чычкын «тарх» деп тийди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 308.

ТАМЫШЫУ *и. д. от* **тамыш** / Тамыш дегенден *этим ат.*

ТАНА *ат* 1. Теленок от 6 месяцев до года / Алты айдан жылгъа дери жашагъан бузоу. *Ёгюзю болмагъан танасын жегер.* (Нарт сёз.) ○ *Тик дыркыладан ойнап келедиле, Бузоула тюйюл, танала. Сюйгенлеринден тыйып жашланы, Гюнях аладыла анала.* «Малкъар халкъ жырла», 152. *Сафар, барып, бузоуланы ичине бугъа тана киргенлей, кёнчексиз сабийлеге къошулур эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 37.

2. *В позиции определения:* телячий / Тананы терисинден этилген. *Эгечден туугъанла тана тулукъ алышмазла.* (Нарт сёз.)

■ **Тана кёзле** большие красивые глаза / Уллу ариу кёзле. *Ташны да эки жарыр Мытырайны сёзлери, Жукъусурап къарайдыла, Аны тана кёзлери.* «Шуёхлукъ», №50, 96.

ТАНА *ат.* Вежливое обращение: касатик! золотце! / Эркелетгенде, айтылыучу сёз. *Жаным-кёзюм, алтыным. Танам, не ишлейсе?*

ТАНАБАШ *сыф.* Большеголовый / Уллубаш. *Танабаш эр киши.*

ТАНАТЫЙМАЗ *сыф.* Ни на что неспособный / Затха жарамагъан, ишлей билмеген. *Сен бир танатыймазны оноучу этгенликге, ол элге къалай оноу эталлыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 112.

ТАНАЧЫ *ат.* Пастух телят / Таналаны кютюучю адам. *– Ол ханны кичи къызыды, аны къанатлы кийимлери барды, кюн сайын учуп, кесине жашла сайлайды, – деди таначы.* «Къарачай халкъ тауруха», 75.

ТАНГО *ат.* Танго / Тёрт тюрлю къымылдаудан къуралгъан акъырын тепсеу эм ол тепсеуню музыкасы. *[Чубур:] «Эх, аны бла бир тангону бир тепсесем»,– дей тургъанлай, Умар ашыгъыш кирди.* Хубийланы О., Аманат, II, 136. *Къулакъларында – музыка, вальс, танго, жыр, кюлкю, жюрегине – сюймеклик, насыпны алгъыш аякълары.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 22.

ТАНК *ат* 1. Танк / Башында тёгерек айланнган башнясыны ичинде тобу, пулеметлары болуп, тышы къалын темир бла тышланнган терк жюрюген гусеницалы аскер машина. *Танкла бара эдиле улугъанлай, тау, таш, топ да тыялмады алларын.* Байкъуллаланы Д., Жылла бла таурухла, 12. *Танк, къайын тереклени тамырлары бла аудуруп, жолгъа чыгъады.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 161.

2. *В позиции определения:* танковый / Танкла бла сауутланнган. *Танк полкунг жолгъа чыгъып тебиресе, Жер тебиренип, кёк тебип башлай эди. «Жюрек жырлайды», 296. Китапны «Къазауат» деген кесегинде Къарачайны ётгюр уланы кесини танк батальону бла*

немча фашистлеге от ачып баргъаны кёрюнеди. «Ленинни байрагъы», 1983, № 89.

ТАНКЕР *ат.* Танкер / Суусун затланы ичине къуюп ташыргъа ишленнген кеме. *Океанда жюзген, къургъакъ жюкню жюрютген кемеле бла танкерле, байракълары бла салют бере, шош жюзе бухтагъа киредиле.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 113. *Уллу танкерни ичин нефтьден толтуруп ашырдыла.* «Коммунизмге жол», 1981, № 69.

ТАНКЕТКА *ат.* Танкетка / Пулемётла бла сауутланнган терк жюрюучю женгил танк. *Кёпюрню юсю бла ауур жюкленнген машинала, уллу танкла, танкеткала, топла эм солдат къауумла ётедиле.*

ТАНКИСТ *ат.* Танкист / Танканы жюрютюучю адам. *Сарычач жаш – танкист, ышара, къарайды алагъа [гебенеклеге].* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 266. *Танкистлени кюнюн белгилей, биз аланы уллу Ата журт къаза уатда этген жигитликлерин эсге тюшюребиз.* «Коммунизмге жол», 1986, № 134.

ТАНКОДРОМ *ат.* Танкодром / Танкланы сынаргъа, жюрютюрге юйренир ючюн жарашдырылгъан энчи жер. *Усталыкъ тактика юйрениуледе полигонлада, дерследе кючленеди.* «Коммунизмге жол», 1984, № 115.

ТАНКЧЫ *ат* къ. **танкист.** *Воронежге жетгенде танкчылагъа: «Бу шахарны къадары сизни къолугъуздады»,– дейдиле.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 162.

ТАНКЫ *ат.* Пленка, кожица, корочка, плева / Гаккыны агъын къуршалап тургъан жукъа къабугъу. *Тауладан бийик мени жюрегим Тауукъ танкыдан аз болду, Къынадан къызыл бетими нюрю Сары сапырандан саз болду.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 152. *Азамат артха айланды да, олтургъанлагъа къарап: «Былайда олтургъанланы биринде тауукъну танкысы чакълы бир акъыл жокъду»,– деп, тойдан чыкъды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 222.

ТАНСЫКЪ *ат* 1. Тоска *о комчём*, по *кому-чему* // Биреуню неда бир затны кёрюрге, ашаргъа д.а.к. зат этерге термилгенлик, кюсегенлик. *Эт тансыкъгъа ёпке татлы.* (Нарт сёз.) *О Болжалыма чыдаялмай, тансыкъдан, Бюгече энип келгенме жайлыкъдан.* Отарланы К., Сагъышла, 324.

2. *В позиции определения:* тоскливый, тоскующий / Биреуню, бир затны кёрюрге термил, сюй, кюсе. *Озгъан кюнле ачыулу болсала да, Аслан бла Беслан бу жайлыкълагъа, таулагъа тансыкъ кёз бла жут къарай эдиле.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 116. *[Рамазан:] Артельни тамата сын да Къызланы арасында Сыртда къарап кёреме, Тансыкъ салам береме.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 20.

♦ **Тансыгъынгы ал** насмотреться на *что-л.*, повидать *кого-л.* (*после долгой разлуки*) / *Эрттеден бери кёрмей тургъан адамынгы неда бир башха затны кёпге дери кёр. Адилгерий бла Батырбек бир бириндан тансыкъларын алалмай кёп турдула.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 54. *[Найыпхан:] «Шарау келгенлей, тансыгъымы алгъынчы, суу боюнунда биргесине сюелирме»,– деп, эсине келтире эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 22.

■ **Тансыкъ бол** скучать, тосковать о ком-чём, по кому-чему / Биреуню неда бир затны кёрюрге,

ашаргъа д. а. к. зат этерге термил, кюсе. *Сен бюгюн узакъ жолгъа кетесе. Мен санга тансыкъ болурма: «Ышара туруучу ариу кёзюм, Нек келмейди?» – деп, турурма.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 14. *Солуу ууахтыда письмола жазадыла жашла, Тансыкъ болуп узакъ юйлерине.* Отарланы К., Жолла, 80.

ТАНСЫКЪЛА *эт.* 1. Ласкать *кого* / Эркелет, ариу кёр, тансыкъ болгъанынгы билдир. *Солтан-Хамит барып, жатып тургъан атасын къучакълап, кёзюн-башын уппа этди, тансыкълады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 68. *Итле, юргенлерин къоюп, къуйрукъларын ары-бери силкип, Тауланны юсюне секирирге кюрешип, бек тансыкъладыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 87. *[Ыслам:] Оллахий, Асланкир, сени узакъдан атланнганынгы да биле тургъанлай, тансыкълап, тынчайыргъа къоймай, ушакъгъа къызып тургъаныбызгъа уялабыз.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 78.

2. Тансыкъ бол *къ.* **тансыкъ.** *Зухура бек тансыкълайды атасына, къошдан келирин тёзюмсюз сакълайды.*

ТАНСЫКЪЛАТ *эт. понуд. от* **тансыкъла** / Тансыкъла дегенни *къатланыучу айырмасы. Тюзлюк тежей барына, Тансыкълатхан жарыкъ Май.* Хубийланы О., Мурат, 14. *Зухура, кесин ариу кёргюзте, адамлагъа тансыкълата биледи.*

ТАНСЫКЪЛАТЫУ *и. д. от* **тансыкълат** / Тансыкълат дегенден *этим ат.*

ТАНСЫКЪЛАУ *и.д.от* **тансыкъла** / Тансыкъла дегенден *этим ат. Тенгин тансыкълау. Эгечин тансыкълау.*

ТАНСЫКЪЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тансыкъла** / Тансыкъла дегенни *араш айырмасы. Кёпден бери тюбемей тургъан жашла бир бирлерин тансыкълашадыла. Къызла, къучакълашадыла, тансыкълашадыла.*

ТАНСЫКЪЛАШЫУ *и. д. от* **тансыкълаш** / Тансыкълаш дегенден *этим ат. Къызыу барады орамда Къол тутушуу, къучакълашыу, Тансыкълашыу, бир юйюрча, Уппалашыу, ийнакълашыу.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 121.

ТАНСЫКЪЛЫКЪ *ат.* Чувство тоски о *ком-чём*, по *кому-чему* / Тансыкъ болгъан сезим. *Аскерчилени тансыкълыкъдан сора да, юйлеринден, тенглеринден келген письмола къозгъар ючюн къоймайдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 42. *Къызыл майданны сыйдам ташлары Ушап ёз жерими ташларына, Мени тансыкълыгъым, сагъышларым Къайтарадыла Бахсан тарына.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 130.

ТАНЫ *эт.* 1. Узнавать *кого-что*; распознавать кого-что, опознавать *кого-что* / Алгъындан билген, шагъырей болгъан адамынгы, затынгы кёргенлей, эсинге тюшюр. *Ата журтун танымагъан, атасын да танымаз.* (Нарт сёз.) ○ *Таулула къоруулай, журтну хар ташын, Кырдык, тюртю суунлай, къызарды. Къарындаш кючден таный къарындашын, Тёгюлген къан ырхы болуп барады.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 36. *Атлы да, келгенлени танып, иги да жетгинчи, секирип атдан тюшдю.* Кацийланы Х., Тамата, 161.

2. Знать *кого-что*, быть знако-

мым с *кем-чем* / Биреуню неда бир затны бил. *Къошдагъыла, Мухтарны сынап, агъачда агъач танығъанын билирге нюзюр этип жиберселе да, отуннга ол къошхасалмазланы къырып келеди.* Тёппеланы А., Ташыуул. *[Халит:] Бу къызны, маркъа къозуча, чынгай айланнган заманын таныйма.* «Огъурлу танг», 198. *Харун былайда дорбунланы иги таный эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 52.

3. Понимать, видеть, замечать, чувствовать *что* / Ангыла, сез, эсле. *Чомур, тюз сёлешиу бла атасындан башын алалмазлыгъын танып, сёзню зыбырын башлады.* Хубийланы О., Дерт, 50. *Къачып къутулмазымы танып, бутларым къыйылып, къычырыкъ этдим.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 47.

ТАНЫГЪЫУЛУ *сыф.* 1. Видный, известный / Белгили, аты айтылгъан. *Дуниягъа танығъыулу бир Ётюрюкчю, халкъны ауузуна къаратып ётюрюк айта эди.* (Фольк.) *[Кёсе:] Эй, мени аты чыкъгъан танығъыулу байым, энди манга бир семиз ирик берсенг, озса да санга озсун, ийнеклени да, улакъланы да санга къоюп кетер эдим.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 247.

2. Заметный, приметный / Кёрюмлю, ким да танырча, эслерча болгъан. *Гылмай сюрюуде танығъыулу мал эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТАНЫГЪЫУСУЗ *сыф.* Незаметный, не выделяющийся среди других / Башхаладан айырмасы болмагъан, белгисиз.– *Танығъыусуз бир сабий жашчыкъ бетибизни жойду, намысыбызны учузлады, биз аны ким болгъанын билмей нек ийдик,– деп, [Нартла] бирден къычырдыла.* «Нартла», 186.

ТАНЫКЪ[1] *ат* 1. След, признак, примета / Белги, ышан. *Уллу жолда, аны [Найыпханны] тунчукъдургъан желни былайда танығъы жокъча, къызыуду.* Толгъурланы З., Эрирей, 191. *[Къартлыкъ:] Тиш танығъы къоймайын Алырса, тюшюрюрсе, Гулоч таякъны берип, Арбазда чёкдюрюрсе.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 123.

2. Единственный представитель, оставшийся из всего рода женщин или мужчин / Тиширыу неда эркегырыу тукъумдан къалгъан жангыз бир адам. *[Башир:] Къызыгъызны башыгъызгъа уругъуз, къыз танығъы олму сунасыз.* (Фольк.)

ТАНЫКЪ[2] *ат къ.* **шагъат** 1. *Къоншум къайын атасына бла къайын анасына хар заманда не бла да болушуучусуна мен танықъма.*

2. *юр.* Уголовна эм инсан иш къайда, къачан, къаллай болумда этилгенини юсюнден толу хапары болгъан адам. *Тёре танықълагъа соруу этиуню ашыгъышлы башлады.*

♦ **Танығъы къуруду** исчезать, и след простыл / *къ.* **танықъсыз бол.** *Аман адамны танығъы къурусун.* (Нарт сёз.) ♦ **Танықъсыз бол** исчезать, исчезнуть совсем, и след простыл / Жокъ бол, ахыры бла къуру. *Танықъсыз болуп, къуруп кетген юйюрле да болгъандыла.* (Фольк.) ♦ **Танықъсыз эт** уничтожить полностью / Жокъ эт, ахыры бла къурут. *Хлорофос колорадо къамыжакъланы бир ауукъгъа танықъсыз этеди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 115.

ТАНЫЛ *эт. страд. от* **таны** / Таны дегенни *зорлаучу айырмасы. Керти адамлыкъ къыйынлыкъда танылыр.* (Нарт сёз.) ○ *Ахматны назмуларында энчи жюрюш,*

жангычылыкъ ачыкъ танылады. Къобанланы А., Кюн таякъла, 5.

ТАНЫУЛУ *и. д. от* **таныл** / Таныл дегенден *этим ат. Ауазы бла танылыу. Къарыулулугъу бла танылыу.*

ТАНЫТ *эт.* 1. *понуд. от* **таны** / Таны дегенни *къатланыучу айырмасы. Керекли кесин кенгден танытыр.* (Нарт сёз.) ○ *Прожекторла да жандыла, Кюн тийгенча, жарытып, жууукъдагъын, кенгдегин да Шарт кёргюзтюп, танытып.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 135.

2. Знакомить, представлять, рекомендовать *кого* / Къонакъны жыйылгъанлагъа танытдыла. ■ *Эгеу Атайны бла Ёрюзмекни алып, Кюмюшев болгъан жерге кирди, экисин да анга танытды.* Залийханланы Ж., Таукъушла, 231.

3. Давать почувствовать что *кому*; показывать, намекать на *что* / Билдир, белгили эт. *Адамны адамлыгъын танытхан ишди.* (Нарт сёз.) ○ *[Иммолат] бийлигин сахтиян чарыкъла бла танытды.* «Къарачай малкъар халкъ жырла», 38. *Эринлери къалтырай башлагъанлары аны [Сапиятны] асыры ачыудан ауузуна сёз тюшюп къалмай, жунчугъанын танытдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 95.

ТАНЫТДЫР *эт. понуд. от* **таныт** / Таныт дегенни *къатланыучу айырмасы. Огъурсуз адам кюйсюзлюгюн терк танытдырыр. Таукъан, жашын элтип, жууукъларыны бир къауумуна танытдырды.* (Фольк.)

ТАНЫТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **танытдыр** / Танытдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Иш бла танытдырыл.*

ТАНЫТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **танытдырыл** / Танытдырыл дегенден *этим ат. Ишде болум бла танытдырылыу.*

ТАНЫТДЫРЫУ *и. д. от* **танытдыр** / Танытдыр дегенден *этим ат. Окъуучуланы заводда алчы ишчиле бла танытдырыу.*

ТАНЫТЫУ *и. д. от* **таныт** / Таныт дегенден *этим ат. Тойоюн, жырлау, атышыу-тутушуу, къара атыу, чарс дегенча, жигитликни танытыу, кёз ачыу оюнла башланырыкъдыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 85.

ТАНЫУ *и. д. от* **таны** / Таны дегенден *этим ат. Бир бирни таныу.* ■ *Жашны къатынларындан бири кёрюучю, бири билиучю, бири таныучу эдиле.* «Къарачай халкъ таурухла», 61. *Планеталагъа жол салыу, Кёкню таныу Циалковскийге болгъанды уллу талпыу.* «Жарыкъ жолда», 14.

ТАНЫУЛУ *сыф. къ.* **таныгъыулу** 1. *Хакимни бирсиледен башха таныулу ауазы барды.* ■ *[Жашланы таматасы:] Аллах-Аллах, Зан улу бизни сенден къачар жерибиз жокъду. Адилгерий таныулу адамды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 170.

ТАНЫШ I *эт.* Знакомиться с *кем-чем* / Бир бирни таны, бил, бир биринг бла шагъырей бол. *Тар жерде танышхан, кенг жерде келишир.* (Нарт сёз.) *Танымагъан эки ит, бёрюню кёрселе, танышырла.* (Нарт сёз.) ○ *Асхат адамланы бирин къоймай, Сурат бла таныш-дырды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 170.

ТАНЫШ II *ат.* Знакомец, знакомый человек / Алгъадан таныгъан,

шагъырей адам. *Эл сайын ёгюзден эсе, эл сайын таныш ахшыды.* (Нарт сёз.) О *«Къасым бла Хаширни аралары бла къара кишмик озгъанды»,– деп, танышлары сёзлерин этгенли иги кесек заман кетди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 85. *Тенглериме, танышларыма, жууукъларыма тюбесем, аланы къатын алыуну юсюнден сорууларына жууабым хазырды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 67.

ТАНЫШ III *сыф.* Знакомый / Шагъырей болгъан, таныгъан, билген. *Бир кюн Алан таныш къызына: «Кел, бир юйюр болайыкъ»,– деп, керти кёлюндегин накъырда сылтау бла айтханды.* Хубийланы М., Алан, 9. *Бойнакъ, таууш этмей, таныш адамларыны къатына хунаны арты бла келип чёкдю.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 4.

■ **Таныш бол** шагъырей бол *къ.* **шагъырей.** *[Масхут:] Мени жарып бошагъанлай, эсими да жыйгъынчы, ол [хирург] башха госпитальгъа кетгени себепли, аны бла таныш болургъа тюшмеди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 48.

ТАНЫШДЫР *эт.* Знакомить / Кимге болса да биреуню неда бир затны таныт, шагъырей эт. *Энди сизни, антлы тенгим, Зекерия бла танышдырмасам, ашагъаным татырыкъ тюйюлдю.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 31. *[Науруз Зуриятха:] Арыгъан эсенг, солурса, алай тюйюл эсе, шахарны киносу, театры бла танышдырырма.* «Жарыкъ жолда», 91.

ТАНЫШДЫРТ *эт. понуд. от* **танышдыр** / Танышдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Заводну директору инженерледен бирин чакъырып, аны бизни ишчиле бла танышдыртды.*

ТАНЫШДЫРТЫУ *и. д. от* **танышдырт** / Танышдырт дегенден *этим ат. Жашны шуёхла бла танышдыртыу. Къонакъла бла танышдыртыу.*

ТАНЫШДЫРЫЛ *эт. страд. от* **танышдыр** / Танышдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Мени нёгерими хайырындан жашла танышдырылдыла.*

ТАНЫШДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **танышдырыл** / Танышдырыл дегенден *этим ат. Жыйынны жангы келген жашла бла танышдырылыуу.*

ТАНЫШЛЫ *сыф. аз жюр. къ.* **таныгъыулу 1.** *Бу затла барысы да нечик танышлыдыла эм багъалыдыла!* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 25.

ТАНЫШЛЫКЪ *ат.* Знакомство / Бир бирни таныгъан, билген адамланы араларында хал. *[Гыжы] Сафарлары бла Зурумлары бир элчиликлеринден, тюз танышлыкъларындан сора жууукълукълары жокъ шойду да.* Хубийланы О., Дерт, 98.

■ **Танышлыкъ бла** по знакомству / Биреуню таныгъаны, билгени бла, аны байламлыгъы бла хайырланып. *Ол къызын къуллукъгъа танышлыкъ бла салгъанды.*

ТАНЫШСЫЗ *сыф.* **аз жюр.** Незнакомый, неизвестный / Белгили болмагъан, аты айтылмагъан. *Жазыкъ Сафуну тутдула да, тюшюнде не тюнюнде Болмагъан бир танышсыз, билимсиз жерге Зор бла бердиле эрге.* «Жюрек жырлайды», 24. *[Бал чибинле] танышсызгъа,*

сагъайышып, чабарла, Заран этсе, ачы-ачы къабарла. Отарланы С., Жаз жылыуу, 70.

ТАНЫШЫУУ *и. д. от* **таныш I** / Таныш I дегенден *этим ат. Кёпле бла танышыу. Къонакъла бла танышыу. Табийгъат бла танышыу.* ■ *Шофёрну иши керти да игиди: кюн сайын жангы жерлени кёрюу, сейир адамла бла танышыу.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 196.

ТАНГ I *ат* 1. Утренняя заря, рассвет, раннее утро / Кюн чыгъардан алгъа заман, жарый башлагъан заман. *Тангны сюйюнчюсю – тау жумарукъ.* ■ *Къызаргъан танг бла бирге жаныуарлагъа къууанч келди.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 62.

2. Утро / Кюнню башланнган кезиую, аны ал сагъатлары. *Тангнга дери. Танг атаргъа. Къонакъла тангнга дери олтурдула.*

3. *В позиции определения:* утренний / Танг аласында болуучу, чыгъыучу. *Ана тилим, жангы бишген чумлача, Сёзлерим, танг жулдузларыча,жана.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 9. *Танг аязы аны [къызны] дыгъыл этип, жукъусун къыстайды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 93.

■ **Танг ала (аласы)** рассвет / танг ата тургъан заман. *Танг аласына аш адырла туруучу жыйгъычда тыхар-тухур тауушла чыгъып башладыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 392. *Сен сюйдюнг кёк бутакъланы, танг аласында. Чыкъ жибитген, къызаргъан гюллени.* Къулийланы Къ., Жаралы таш., 60.

■ **Танг атды (жарыды)** / рассвело / кече бошалып, жарыкъ бола башлады. *Жетегейле жети айланмай танг атмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Танг атханлай кюнде жылтыраучу тауланы башларын акъ ауанала жапхандыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 152. *Танг жарыды, тау башланы къызартды, Къызаргъаны ёзенлеге жайылды.* Алийланы У., Мен сени жашынгма, 88.

■ **Танг ахшы болсун** доброе утро, с добрым утром / эрттенликде айтылгъан саламлашыу. *– Танг ахшы болсун, къызла,– деп, Батыр жарыкъ саламлашды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 34. *– Танг ахшы болсун, адамла! Тангыгъыз насыплы атсын!* «Шуёхлукъ», № 26, 7.

■ **Тангны буруну бла** как только рассвело, с рассветом, чуть свет / *Танг ата башлагъанлай, танг аласында. Тангны буруну бла башланнган атышыу, кюн къушлукъдан оза тохтады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 133. *Аппа тангны буруну бла элден чыгъар эди, жыйын келгинчи, чалгъысын да тишеп, бир дуру да чыгъып турур эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 48; **Танг эрттен къ. тангны буруну бла.** *Танг эрттен киштикчигим, Чабып киреди эшикден.* Гулийланы М., Кетмегиз зурнукла, 29.

ТАНГ II *ат.* Чудо, диковина, диво / Тамаша, сейир. *Къоншула нени юсюнден эсе да сёз болуп, эла аланы тангларына къарай эдиле.*

ТАНГ III *сыф.* 1. Значительный, изрядный / Ёлчеми, саны, кючю уллу. *Жашны танг ахчасы барды. Терек бахча танг хайыр береди. Сууу жагъаны танг кесегин басханды.* ■ *Жыйырма бла сегиз саутланнган адам танг кючдю.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 324.

2. Внушительный / Тийиншли даражасы, сыйы болгъан. *Ол иги танг адамла бла таныш эди. Атлыны танг кёрюмдюсю барды.*

3. Приличный (*достаточно хороший*) / Иги, тынгылы, ушагъыулу. *Жашла театргъа ариу танг костюмла кийип атландыла.*

ТАНГ IV *мард. сёзл.* Значительно, заметно, изрядно, довольно много / Иги кесек, аслам. *Мен къоншубузда танг олтурдум. Амин манга танг болуша келген эди.* Кацийланы Х., Тамата, 74. *Фронтда алгъан жарама госпитальда танг бакъгъандыла.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 72.

ТАНГЛА *эт. къарач.* Выбирать (*лучшую скотину*) / Малны игисин сайла. *Малны мажалын тангла.*

ТАНГЛАУ *и. д. от* **тангла** / Тангла дегенден *этим ат. Малны игисин танглау.*

ТАНГЕНС *ат энчи.* Тангенс. Жютю мюйюшню тригонометрия функцияларындан бири. *Алим ючмюйюшню тангенсин, котангенсин табалмай кюрешеди.*

ТАНГКЁРДЮ *ат.* Что-либо необычайное, удивительное, странное / Сейир, тамаша зат. – *Мен, унутмай эсем, чакъырылгъан жерге келеме,– деди Жанчыкъ, гестапочуну тангкёрдюсюн сан этмей.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 123. *Алада [унукъдуруучулада] адамлыкъ къыйматы къалмай, жутланнган жаныуарны сыфатына ётюу тангкёрдю тюйюл эди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, Сайлама чыгъармалары, 78.

■ **Тангкёрдю эт** *къ.* **тангсын.** *Аны [устазны] жигитлигине баш урмагъан адам жокъду, бек ыспас этедиле. Кеси уа анга сейир этеди: «Адам адамлыкъ борчун толтургъаннга не тангкёрдю этесиз»,– дейди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 123. *Айхай да, бюгюнгю даражабызгъа кёре, ол алай тангкёрдю этерча иш тюйюлдю.* «Шуёхлукъ», 53, 94.

ТАНГКЁРДЮЛЮК *ат.* Удивительность, поразительность, необычайность / Сейирлик, тамашалыкъ. *[Малик:] Аны сиз алай гузаба этерча не тангкёрдюлюгю барды?* «Шуёхлукъ», № 69, 73.

ТАНГСЫН *эт.* Удивляться, изумляться / Сейир, тамаша эт. – *Ай сени Аллах къурамасын!,– дейди Антон, кичи къарындашыны жуабына тангсына.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 350. *Къойчу Аймуш, сейир этип, тангсынып, Къочхарланы тюйюшлерин сынады.* Алийланы У., Мен сени жашынгма, 74.

ТАНГСЫНЫУ *и. д. от* **тангсын** / Тангсын дегенден *этим ат. Дунияны бусагъатда болумуна тангсыныу. Табийгъатны ариулугъуна тангсыныу.*

ТАНГСЫНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тангсын** / Тангсын дегенни *араш айырмасы. Чалгъыда къартны тирилигине жашла, тангсынышып, къарайдыла.*

ТАНГСЫНЫШЫУ *и. д. от* **тангсыныш** / Тангсыныш дегенден этим ат.

ТАП I *ат* **1.** Шрам, рубец / Териде жарадан сора къалгъан ыз. *Ауур жара иги болур, Табы уа биргенге къалыр.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 345. *[Сейитни] бычакъ урушдан тюшген узун табы къызыл боюнунда агъарды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 44.

2. *къ.* **тамгъа** [2]. *Айны да барды таплары.* (Нарт сёз.) ○ *Ираны ууртунда къара къарандаш бла салыннган тапчыгъы барды.* «Коммунизмге жол», 1981, № 197.

ТАП II *сыф.* **1.** Удобный, подходящий / Келишген, жарашхан.

Тап шинтик. Тап стоучукъ. Аны кийимлери тапдыла.

2. Благоприятный, подходящий / Бир затха себеп болгъан, жараулу, къолайлы. *Тап кезиу. Тап заман. Тап болум.* ■ *Старшинагъа дертлерин жетдирирге бир тап кезиуню сакълагъанла да бар эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 260.

3. Удачный, верный, правильный, одобрительный / Иги, тюз, жарагъан. *Тап жуап. Аны сайлауу тапды. Тап оноу.*

♦ **Тап кёр** одобрить *что*, считать *что* подходящим, удобным, хорошим / игиге сана, жарат, онгсун. *Сёз берип, артда уа тап кёрселе, ол сёзлерин малтап азла кетмейдиле.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 81. *Юйде олтуруп тургъан биягъы жаш аны башындан аягъына дери сынап, битеу халын тап кёрмей, тюп билирге таукел болду.* Хубийланы О., Адамла, 9. **Тап тюшдю** подвалил случай, появилась возможность / Онг болду, тап заман табылды. *Кесине тап тюшсе, къузгъуннга акъды Деген ёмюрде болмаз поэт.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 26. *Адам жегиучюле, киши хакъын ашаучула, жалчыларын жазыкъсынмай, аланы толу хакъларын тапдырмай, тап тюшген жерде уа, къаннга бояп къояргъа да тартынмагъанлары кёргюзтюледи.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 171.

■ **Тап эт** наладить, исправить что / Бир затны жарашдыр, къура, ишле. *Сагъатны тап эт. Ишни тап этдиле.*

ТАП III *хал. сёзл.* Удобно, подходяще / Иги, тынч, келишдирип хайырланырча. *Креслогъа тап олтур.*

ТАП IV *эт.* 1. Находить, обнаруживать *кого-что* / Излеп, бир жерден ал, бир жерде кёр, юсюне чыкъ, бар. *Тапхан къууаныр, таныгъан сыйырыр.* (Нарт сёз.) ○ *Геологла Бызынгыда алтын чыкъгъан жер тапхандыла.* // Подыскать, подобрать / Сайлап, келишгенин, жараулусун, кереклисин ал, кёргюзт. *Бу киритге жарагъан ачхыч табылды. Жаш къызны чамына жуап тапмады.* // *грамм.* Найти (*напр. корень слова*) / Оюм этип, терген д.а.к. башха амал бла тохташдыр. *Сёзню тамырын тап. Айтымны баш членлерин тап.*

2. *кёч.* Рожать, телиться, жеребиться, окотиться, ощениться и т. д. / Бала табыу, къозлау. *Чаука [ийнек] тиши бузоучукъ тапханды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 372. *Эртте тургъанны эркек аты тай табар.* (Нарт сёз.) ○ *Къойланы бир къаууму былтыр экишер къозу тапхандыла.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 234.

3. Обнаруживать *что* / Эсле, ачыкъла (*сёз ючюн халатланы, кемчиликни*). *Директор, устазны дерсине кирип, жангылыч тапмай чыкъгъанлыкъгъа, сыйы тюшмейди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 201.

4. *кёч.* Нестись, класть яйца (*о птицах*) / Гаккы къозла (*къанатлыланы юсюнден*). *Хар тауукъ бир жылгъа 254 жумуртха тапханды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 209.

5. *кёч.* Находить, обрести (*покой, счастье и т. п.*) / Насыплы, тынчлыкълы бол. *Мыртаз бир жерде да кесине тынчлыкъ тапмады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 36.

♦ **Тапсанг къойма** ищи ветра в поле; поминай как звали; и был таков, ищи свищи / Излегенден хайыр болмазлыгъыны юсюнден. *Ахча къолуна тийгенлей, Кёсени тапсанг къойма.* (Фольк.)

ТАП V *кюч. кес.* Даже / Ызындан келген сёзню магъанасын кючлендирип жюрюйдю. *[Къыз арба-*

чыгъа:] Санга письмола жазгъанлыгъыма, Жуап тапмайма сёзюме. Тап, жан къалдырлыкъ дарман болгъанча, Кёрюндюнг мени кёзюме. «Малкъар халкъ жырла», 128. *Урмаз жерингде да кёп урдунг бизни, Тап, махтар жерингде налат да бердинг.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 18.

ТАПАНЧА *ат.* Наган, револьвер, пистолет / Ичине кёп окъ сыйынып, бир къол бла тутуп атылыучу женгил сауут. *Сюйген къызлары тойгъа чыкъсала, жашла чакъмакълы тапанчаларын кёкге тутуп атадыла, арбазны кукурт ийисге алдырадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 24. *Къонакъ ушкок, тапанча атылгъан тауушланы, адамланы къычырыкъларын эшитди.* Шауаланы М., Мурат, 21.

ТАПДЫР *эт.* 1. *понуд. от* **тап IV** / Тап IV дегенни *къатланыучу айырмасы. Жокъну керек тапдырыр.* (Нарт сёз.) *Эл ауузу эркек атха тай тапдырады.* (Нарт сёз.)

2. Доставлять, вручать *что* / Бир жары элт, керекли жерге жетдир, бер, билдир. *Улан туугъанын жазып, [къартла къонакъдан] Сюйюнчю жибердиле: «Бу къагъытны Назирге тапдырырса!» – дедиле.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 129. *Жесир солдатны бла пулемётну командованиеге тапдырдым.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 189. *[Жуташ адамларына:] Тапдырыгъыз бери мынафыкъланы, [Залим бла Нюржанны] Чыпыннга асарла элде аланы.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 221.

3. Обеспечить *чем* / Керекли затын берип, табып, багъып тур. *Жашны къарынын тапдыр да, жумушха чапдыр.* (Нарт сёз.) ○ *Ашын-суун заманында тапдырсанг, мал иги айныйды. Къартны ашын ким тапдырады?* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 79.

ТАПДЫРТ *эт. понуд. от* **тапдыр** / Тапдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню излегенин тапдырт.*

ТАПДЫРТЫУ *и. д. от* **тапдырт** / Тапдырт дегенден *этим ат. Адамны хакъын тапдыртыу. Биреуню керегин тапдыртыу.*

ТАПДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тапдыр** / Тапдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Иш баргъан жерге газетле, журналла заманында тапдырыладыла.* «Коммунизмге жол», 1989, № 116. *Жиберилген телеграммала заманында тапдырылмагъанларыны юсюнден тарыгъыу келгенди.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 58.

ТАПДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тапдырыл** / Тапдырыл дегенден *этим ат.*

ТАПДЫРЫУ *и. д. от* **тапдыр** / Тапдыр дегенден *этим ат. Ишни артына иймей, мындан да эришге, Билдирмез жанындан болуп чырт кишиге, Танг атханлай арба бла алып барыу, Сафиятны къайынларына тапдырыу.* «Жюрек жырлайды», 32. *Бу [ушкок],– дегенди Ёрюзмек,– ким да болсун, арыгъанны арыгъанын кетереди, не керекли болса да, тапдырыучу дарманды, муну иеси менме. Атым да: «Ох-ох-охду».* «Нартла», 38.

♦ **ТАПЖЁНГЕР: Тапжёнгер ойна** Шутить / ойнап сёлеш, самаркъау эт. « – *Кет,– деди Гобар [Хамызатха], ол бир жанына къарагъанлай,– кетип къал. Мындан кёп тапжёнгер ойнама».* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 30. *Нёгер-*

ле, товарищле, муну энтда да бизни бла тапжёнгер ойнаргъа умуту барды. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 128.

ТАПКА *ат* **1.** Полка, стеллаж / Къабыргъагъа, шкафха бегитилип неда къабыргъаны ичине къазылып кёнделен орнатылгъан, юсюне китап, юй адыр д. а. к. зат салыныучу къанга. *Госпитальны палатасында жатама мен жангыз, Мутхуз жылтырайды тапкада жау чыракъчыкъ.* Отарланы К., Жолла, 167. *Тюкенни тапкаларында жылтыраукъ, айбат затланы кёресе, алай а алыучу азды.* Хубийланы О., Мурат, 114. *Жашау китабымы тапкадан алып, Къарагъанма мен аны ал бетине.* Отарланы К., Сайлама, I, 296.

2. *кёч.* Лестница (*служебная*) / Къуллукъну даражасы. *Бир илингенден сора, тюшерге, артха кетерге сюймейди Хурай, къуллукъну тапкаларына тынч-тынч ёрлей барыр ючюн, не этерге кереклисин да билгенди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 109.

3. *къ.* **тапхыр**. *Къаяны белинден ёргеси ууакъ-ууакъ тапкала болуп башлады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 113. *Кавказ таулары, Кавказ таулары, Кёкде булутланы къонуш тапкалары, нек кетмейди кёзюмден сизни кёрюмдюгюз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

4. Полка (*в железнодорожном вагоне*) / Вагонда жатарча неда жюклени салырча деп этилген орун. *[Масхут] вагонну экинчи тапкасында, сыртындан тюшюп, кючсюне, башы да эки жанына кезиу ауа жатады.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 46. *Юйле тенгли вагонланы ичлеринден тапкала салып, экишер къаты этгендиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 158.

ТАПКЪАРЫН *сыф. бош. тил.* Любитель поесть, обжора / Ашамыш, ашха мухар. *Тапкъарын адам.*

ТАПЛА *эт. къарач.* **1.** *къ.* **тише.** *Чалкъы таплай билмеген жашланы чалкъыларын [Астакку] къагъып бериучюдю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 99. *Экеулен а хыршыны башында чалкъы таплайдыла.* Семёнланы А., Жазыу айла, 72.

2. Ковать *что* / Къызгъан темирни неда башха металлны салта бла тюйюп керекли халгъа келтир. *Гюрбежиде таплайдыла налланы.* «Коммунизмге жол», 1984, № 55.

ТАПЛАН *эт. страд. от* **тапла** / Тапла дегенни *зорлаучу айырмасы. Чалкъы тапланнган, жаныу этиу, къанатлы жырлагъан бары да бир бирин тунчукъдурдула.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 289. *Жай чилледе забалы жерде тапланмагъан чалкъы бла къычырым узунлугъу болгъан хыршыны нёгерсиз башындан киргенча, Суфият тетрадланы бирем-бирем алып тебиреди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 167.

ТАПЛАНДЫР *эт.* Улучшить / Иги эт, тап эт, иги халгъа келтир. *Орамланы тапландырыргъа деп проект-смета документле жарашдырыргъа сапарыш берилгенди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 104.

ТАПЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тапландыр** / Тапландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Чалкъыла тапландырылгъандыла. Бизни жашауубуз алыкъа тапландырылмагъанды.*

ТАПЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тапландырыл** / Тапландырыл дегенден *этим ат. Чалкъыланы*

тапландырылыулары башланды. Элде ишлени тапландырылыуну юсюнден сёз кёп айтылады, тюрленнген зат а жокъду.

ТАПЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **тапландыр** / Тапландыр дегенден *этим ат. Поссоветни элни тапландырыу. тизгинли этиу жаны бла дайым комиссияны членлери уа «тазалыкъгъа» не айтырыкъ болурла.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 125. *Европада халкъла аралы халланы тапландырыугъа Европа кенгешни уллу магъанасы барды.* «Коммунизмге жол», 1981, № 206.

ТАПЛАТ *эт. понуд. от* **тапла** / Тапла дегенни *къатланыучу айырмасы. Махти эски къалажюкни ауузлугъун темирчи Жумарукъгъа таплатып келгенди.* Эбизеланы А., Махти, 9.

ТАПЛАТЫУ *и.д.от* **таплат** / Таплат дегенден *этим ат. Чалгъыны таплатыу. Чагаланы таплатыу.*

ТАПЛАУ *и. д. от* **тапла** / Тапла дегенден *этим ат. Чалгъыны таплау.*

ТАПЛАШ *эт.* 1. *взаимн. совм. от* **тапла** / Тапла дегенни *араш айырмасы. Чалгъычыла чалгъыларын таплашдыла.*

2. Располагаться удобно / Бир жерде тап орунлап, олтур неда жат. *Жашла стол артына таплашдыла.*

3. Приспосабливаться *к чему* / Бир затны эбине тюш. *Тюрленнген жашаугъа таплаш.*

ТАПЛАШДЫР *эт.* Наладить, исправить *что* / Бир затны тап эт, жарашдыр. *Темирчи Ханох ары-бери узалып, ёксюзлени хапчукларын юйде таплашдырды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 365.

ТАПЛАШДЫРЫУ *и. д. от* **таплашдыр** / Таплашдыр дегенден *этим ат.*

ТАПЛАШЫУ *и.д. от* **таплаш** / Таплаш дегенден *этим ат.*

ТАПЛЫКЪ *ат* 1. Удобство / Тынчлыкъ, ырахатлыкъ, игилик. *[Муса:] Юйге, жашаугъа таплыгъы, хайыры болгъан адетледен, жорукъладан къачаргъа керек тюлдю.* Хубийланы О., Аманат, I, 99. *Дорбунну Къанаматха дагъыда башха таплыгъы: андан сора да былайын киши билмегениди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 54.

2. Возможность, удобный (*благоприятный*) случай / Онг, мадар, тап хал. *Бу мюлкню республикада юлгюлю мюлк этерге таплыкъ барды.* «Коммунизмге жол», 1980, №78. *Фашистлени тауушсуз буургъа керек эди да, кёрюнмей, къысха сермешде таплыкъ излей, акъырын бара эдиле юч тасхачы.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 93.

3. Хорошее качество / Иги агъачлыкъ. *Батчаланы Абдулкерим тилини кесгинлиги, таплыгъы бла Къарачайны литературасына болушханды.* «Жюрек жырлайды», 66. *Хар дерсни кемлиги да бар, таплыгъы, жетишими да бар.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 164.

■ **Таплыкъ бла** добром, по-хорошему / Ариулукъ (*игилик*) бла. *Алай, не этейим, кесини башы хайран болуп тургъан башхагъа акъылын таплыгъы бла къалай ангылатсын.* Гадийланы И., Санга айтама, 5. *[Ханалий Къонакъгъа:] Хакъымы таплыкъ бла бермесенг, аман бла алырма,– деп, сюелгенди.* (Фольк.) **Таплыкъ тюшдю** *къарач.* **тап тюшдю** *къ.* **тап**[2]. *[Науруз:] Былтыр сизни элтип баргъаным-*

дан бери, кирмегенме Гургумлугъа, таплыкъ тюшмегенди. Лайпанланы С., Гургумлу, 11. *Жамаш, жаннет, жаханим деген затланы кеси кёрюрге не бек талпынса да, аллай таплыкъ тюшерге унамай эди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 138. *[Ысмайыл Асланкирге:] Таплыгъы тюше эсе, аргъышны мадарын этербиз.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 176.

ТАПСАШАР *ат.* Тунеядец, дармоед / Кеси ишлемей, башхаланы къыйыны бла жашагъан, харамашар, харамкъарын, эринчек, жалкъау адам. *Атасы-анасы да бир гылжабыз бар эди да, аны тапсашарла къабып кетгендиле.* Хубийланы О., Дерт, 146.

ТАПСААШАРЛЫКЪ *ат.* Тунеядство, дармоедство / Харамашарлыкъ, харамкъарынлыкъ, башхаланы къыйыны бла жашамакълыкъ, эринчеклик, жалкъаулукъ. *Тапсаашырлыкъла бла кюрешиу.*

ТАПСЫЗ I *сыф.* **1.** Неудобный, неподходящий / Келишмеген, жарашмагъан, ушамагъан. *Мыртаз аны [къатыныны] тапсыз, тик жуубын жаратмады.* Хубийланы О., Дерт, 177. *[Далхат Азиретге:] Бу тапсыз жерде атлагъа къатылма, чунгургъа затха кетип къалырбыз.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 95.

2. Неприятный, затруднительный / Къыйын. *Тапсыз болум. Тапсыз хал.*

3. Плохой / Аман, осал. *Тапсыз иш. Тапсыз хапар.*

ТАПСЫЗ II *хал. сёзл.* **1.** Неудобно / Келишмей, тынчаймазча. *Тапсыз олтур. Тапсыз жат.*

2. Нетактично / Адамны кёлюне ушамазча, адам жаратмазча. *Тапсыз сёлеш. [Къатын], ит Къыямытны ити болгъанын унутуп, тапсыз ычхындырды: «Юйюнг тартылсын, юйюнге улу!»* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 195. *Федотовну сорууна Развалихин тапсыз жуап берди.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 356.

ТАПСЫЗЛЫКЪ *ат.* Неудобство, ненормальное явление, невзгоды, ненормальность / Тап болмагъанлыкъ, осаллыкъ, келишмегенлик, ушамагъанлыкъ. *Батыр улу, келе келгенлей окъуна, халны тапсызлыгъын ангылап, ишин башлап тебиреди.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 43. *Хандагъы тапсызлыкъла да къарт устаны игилигин бютюн ачыкъ этип турадыла.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 32.

ТАПСЫН *эт.* Считать *что-л.* правильным, удобным, удачным, соглашаться, одобрять / Тапха сана, жарат. *[Жандет] бюгюннге дери жюрюй келген буруннгу адетлени асыры тапсынмагъанлыкъгъа, аланы башха адамла тохтатып башласала, ыразыды.* Хубийланы О., Аманат, I, 104. *Суфият талай бирни тынгылап, жууапны тапсынмагъанын жашырмады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 91.

ТАПСЫНЫУ *и. д. от* **тапсын** / Тапсын дегенден *этим ат. Биреуню сёзюн тапсыныу. Жууапны тапсыныу.*

ТАПСЫНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тапсын** / Тапсын дегенни *араш айырмасы.*

ТАПСЫНЫШЫУ *и. д. от* **тапсыныш** / Тапсыныш дегенден *этим ат.*

ТАП-ТАЗА I. *сыф.* Чистый-пречистый / Таза[1] дегенни *айырма даража формасы. Иннетибиз тап-таза: оруслу, черкес, ногъай, къарачайлы, абаза.* «Жарыкъ жолда», 58. *Сени ючюн жашайбыз, керек кюн Биз сени ючюн ёлюрбюз, Къыралыбыз, жаныбыз,– жерибиз, Тап-таза бийик кёгюбюз!* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 282.

■ **Тап-тазалыкъ** *ат.* Абсолютная чистота / Бек тазалыкъ. *Нарат азъач, кюнню уллу гюрени, Кёкню да бийиклиги, чууакълыгъы. Къызыллыкълары таулада гюллери, Къарны да тап-тазалыгъы, акълыгъы.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 36.

ТАП-ТАЗА II *хал. сёзл.* Чисто-пречисто / Чыртда кирин къоймай. *Хирург жашны жарырдан алгъа къолларын тап-таза жууду.*

■ **ТАП-ТАКЪЫР** *сыф.* Очень тесный, тесный-претесный / **Такъыр 1.** 1-чимагъанадегенни*айырма даража формасы. Тап-такъыр отоучукъ. Тап-такъыр арбаз. Ол жарыкъ аны тап-такъыр камерасына тёгюлдю, Пери кечени жарытхан урушла жарыгъын кёрдю.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 830.

ТАП-ТАП *эрикл. сёз.* Звукоподражание топанию ногами при ходьбе, беге / Терк баргъанда, чапханда аякълары жерге тийип этген тауушну кёргюзтеди; «доп-доп». *«Тап-тап, тап-тап!» – деп арт бахчада адам чапхан тауушу чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 269.

ТАП-ТАТЛЫ *сыф.* Сладкий-пресладкий / Татлы дегенни айырма *даража формасы. Тап-татлы эрикле. Тап-татлы алмала. Тап-татлы чай.*

ТАПХА *ат къарач. къ.* **тапка**[1]. *Излей билген къол – къуру тапхада илик табар.* (Нарт сёз.) ○ *Бадимат да, сауут тапхадан нени эсе да алып, тепсиге салып тургъанын Токъал ачыкъ кёрдю.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 249. *Баш тапхада къып-къызыл жылтырай – жана тургъан ушкокчукъну эслеп, жаным кирди.* Хубийланы О., Адамла, 49.

ТАПХЫР[1] *ат.* Род, семейство / Тукъум, юйдеги. *Жаш кесини тапхырын ёрге кётюрююучю эди. Ол къызны юсюнден сёз баргъанда: «Огъурсузлугъу тапхырына ушагъанды»,– деучю эдиле.*

ТАПХЫР[2] *ат.* Уступ на склоне горы / Тауну къабыргъасында, дыркъыгъа ушаш, бир тюз жери. *Кертибий, сойланып тургъан Хопайны кёлтюрюп, тапхырчыкъгъа чыгъарып, къырдышха жатдырды.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 33. *[Хызыр:] Гура чатлада къаллай ариу тапхырла, талала бардыла!* Хубийланы О., Аманат, I, 147.

ТАПЧАН *ат.* Топчан / Юсюне къангала урулуп этилген, тёрт аякълы, баш жанында къулагъы болгъан, агъач орундукъ. *Къанбермезланы Шарафутдин, къатапа кюйюз жайылгъан тапчанда жата, гюржю тютюнню букъулатады.* Шауаланы М., Мурат, 95. *Найыпхан, эски тапчаннга бауурундан тюшюп, санларын ууакъ къалтырата, аяусуз жылады.* Толгъурланы З., Эрирей, 8.

ТАР I *сыф.* **1.** Узкий (*небольшой в ширине*) / Эни уллу болмагъан, эни гитче; антоними: кенг. *Тюрмени эшиги, кире туруп – кенг, чыгъа туруп – тар.* (Нарт сёз.) ○ *Тар орамчыкълада атлыла зи-*

кир айтып, барадыла, алларында акъ байракъ, ёлюмге ушагъан байракъ, желчикде къалтырай барады. «Огъурлу танг», 72. *[Гобар] мангылай табасы тар, сакъалы кенг болуп, аны инбашларына башын ким эсе да, жангылып, терс салып къойгъаннга ушай эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 30. // Узкий (*об одежде, обуви*) / Юсге къапхан, асыры тыкъ, такъыр болгъан, къысхан. *[Мариямны] юсюнде тар этекли жыйрыгъы, акъсыл чюйтабан туфлийлери бардыла.* «Шуёхлукъ», № 15, 107. *Юсюмдеги чепкеним Тар болады жырмачы.* «Къарачай халкъ жырла», 177.

2. Тесный (*о помещении*) / Бош жери аз болгъан, гитче, такъыр. *Цехибиз тар болса да, аны, юйюбюзню жарашдыргъанча, жарашдырдыкъ: гокка хансла салдыкъ, плакатла такъдыкъ.* «Алчыла», 11. *Ат арба тар арбаздан дынгар-дунгур эте чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 369.

3. *кёч.* Трудный, обременительный, мучительный / Ауур, инжитген, къыйын, аман. *Барыбыз да билебиз: Жашау къыйынын, тарын. Жаралы жугъутурну Айтайым мен хапарын.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 165.

4. *грамм.* Узкий / Ауур кенг ачылмай айтылыучу (*ачыкъ тауушну юсюнден*). *Э (е), и, ё, ю тар ачыкъладыла.*

■ **Тар бол** 1) сузиться, стать уже / гитче бол (*бир затны энини юсюнден*). *Илипинчик алгъындан эсе тар болгъанча кёрюндю.* «Коммунизмге жол», 1981, № 131. *Жол хар атламдан тардан тар бола барады, аны кенглиги эки арышдан кёп тюйюлдю.* «Шуёхлукъ», №56, 85; 2) *кёч.* стать трудным, обременительным, мучительным / ауур, къыйын, аман бол, инжилт, азапла. *Тёшегибиз ташдан толду, нар болду. Жууургъаныбыз кёкден акъгъан къар болду, Эй, дуниябыз къабыр кибик тар болду.* «Малкъар халкъ жырла», 25.

■ **Тар эт** 1 сузить, сделать уже / Энин гитчерт. *Кийим бичсенг, кенг бич, тар этген къыйын тюйюлдю.* (Нарт сёз.)

■ **Таргъа тый** посадить на мель / амалсыз эт, къыйын болумгъа тюшюр. *Итни таргъа тыйсанг, юсюнге чабар.* (Нарт сёз.) ○ *Къоркъгъаныбыз, бир жанындан, жашлыкъ экинчи жанындан бизни таргъа тыядыла.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 10. «*Къара полковниклени» бийликлери Грецияны ич эмда тыш политикасын таргъа тыйгъанды.* «Коммунизмге жол», 1981, № 113.

ТАР II *ат.* Ущелье / Таулада жанлары тик неда эниш болгъан узун иничге неда кенг, чунгурлу, терен жер, сууну жагъасы; ауул II. *Къолуна балакъа тиймеген сохта, аптюекни бошап, къуранны бошай тургъанлай, атасы, Шохайны тардан жамычыгъа чулгъап келтирдиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 23. *Чегем тарыны эллеринден адамла, къозгъалып, тарны эки жанына да баргъан иничге жолгъа къуюладыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 189.

ТА́РА I *ат.* Тара / Жыяргъа, къысаргъа, жыйып байларгъа керекли материал (ящикле, машокла д. а. к. затла). *Тюкенни тара туруучу энчи склады барды.*

ТАРА II *эт.* 1. Причесывать, чесать *кого-что* / Таракъ бла чачны, атны, тайны жалкъасын сыйдам эт, тюзет. *Барасбий атны чырмашхан жалкъасын тарайды.* «Шуёхлукъ», № 51, 60. *Ол къыз бал бетли къалын чачын, эрикмей, тарайды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 95.

2. Чесать, трепать (*шерсть, хло-*

пок) / Титип, юйюкгенин, кирин кетерип, ийирирге хазырла. *Изеу къызла да, от жагъада гюрен олтуруп, жюн тарайдыла.* «Шуёхлукъ», № 28, 80. *Бирле жюн тарайдыла, башхалары урчукъ ийиредиле, неда чепкен ие, жюн айыра турадыла.* Шауаланы М., Мурат, 201.

3. Размывать, подмывать (*о реке, дожде*) / Аша, тала, жуу. *[Хамзатны] гулоч таягъына салып тургъан къолларында узун гыркы бармакълары, суу тарагъан тамырла кибик, салынадыла.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 176. *Басхан, шорхулдай, мермер ташланы Тохтамай, таллай тарайды, Суугъа келиучю таулу къызлагъа, Танысыкъ болгъанча, къарайды!* Къаракетланы Ю., Булутла, 276.

4. *кёч.* Развевать, колыхать *что* / Къалтыратыу. *Заман жели акъ чачымы тарайды. Солуубуз ёмюрбюзню санайды.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 59. *Арбазда, гокка ханслача, тюрлю-тюрлю кийиннген сабийле... бир бирлерин сюрюп, къызыл галстукларын жел тарай, чабышып айланадыла.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 78.

5. *кёч.* Терзать, мучить / Азап бер, къыйна, инжит. *Сюймеклик ауруу, сан ауруу Мени санларымы тарайды. Жаууму болсун быллай сюйгени: «Сюймегенлеге къарайды!»* «Шуёхлукъ», № 4, 65. *Алай, неда болсун, къызны жюрегин къайгъы тарайды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 27.

ТАРАКЪ I *ат* 1. Гребень, гребенка, расческа / Чач тарар, аны къалай да болсун бир формагъа келтирир ючюн хайырланылыучу, сюекден неда темирден этилген зугулуракъ зат. *Къонакъ, къолун къоюн хуржунуна сугъуп, андан кюмюш къанлы таракъчыгъын чыгъарды.* «Шуёхлукъ», № 28, 105. Саният, *биягъы сумкасындан таракъчыгъын чыгъарып, чачын тарады.* Толгъурланы З., Айыуташ, 57.

2. Верхушка, гребень (*горы, скалы и т. п.*) / Тауну, къаяны д. а. к. затны башы, тёппеси, сыртлыгъы. *Жаланда дементили тау таракъла, окъа кийимлерин тешмей, таулу халкъны ачы къадарына этер амаллары болмай, мудах къарап сюеледиле.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 9. *Эки жаны ёзенни – Жити къая таракъла, Алдайдыла кёзлени Бирча субай наратла.* «Жарыкъ жолда», 192.

3. Чесалка / Жюнню тарар ючюн хайырланылыучу адыр. *Жюн таракъ. Таракъда жюн тарау.*

ТАРАКЪ II *хал. сёзл. къ.* **таракъ-таракъ II.** *Таракъ тизилген тауланы тёппелери танг белгиде мутхуз эсленедиле.* Кацийланы Х., Мухаммат, 25. *Гебенлени таракъ-таракъ тиздирип, Салам бере таудан ургъан желлеге...* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 109.

■ **Таракъ ауух** клок шерсти, который кладется на зубья чесалки / таракъны ауузуна бир салыргъа болурча жюн. *«Бир-эки жюн тит, булбулчугъум»,– деди анасы, таракъ ауузну чыгъарып, ариу билезикни буруп, четеннге салды.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 12. **Таракъ тиш** большая, высокая скирда, похожая на гребень / Уллу, бийик, таракъгъа ушагъан тиш. *Азгек башыны къар тохтамагъан жити къаялары, таракъ тишлеча, кёрюнедиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 137. *Кёп къышлыкълада гебенле тартылып, аракъ-аракъ болуп, таракъ тишле къаланнгандыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 151. *Мычымай, таракъ тишлеча, тизилген тауланы башлары бла къыппа-къыппа чулгъанып, бир бири юсюне къаланып,*

дарман мамукъча, чыммакъ булутла къымылдамай уюдула. «Алчыла», 81. **Таракъ тюп** очёски / жюнню тарагъанда тюбюнде къалгъаны, жараусузу. *Гелля, таракъ тюплени жыйып, аппун этгенди.*

ТАРАКЪБАШ *сыф. сёл. тил.* Гребневидный (*о петушином гребне*) / Таракъгъа ушаш кикириги болгъан. *Къызыл хораз, къызылсакъал, Таракъбаш, алтынкъуйрукъ, Тийресине жыйылыргъа Этеди бизге буйрукъ.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 100.

ТАРАКЪМЮЙЮЗ *сыф. сёл. тил.* Гребневидный (*о рогах*) / Мюйюзлери таракъгъа ушагъан. *Ол [Адилгерий] ат аллындан уллу таракъмюйюз буун жерге ийип, секирип атдан тюшдю.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 85.

ТАРАКЪ-ТАРАКЪ I сыф. Гребнистый / Таракъгъа ушагъан. *Жабагъылы жары тай, уллу къара агъачны, тенгизлени, терен тарланы, таракъ-таракъ къаяланы башлары бла, акъ булутланы ичлерин ары-бери жыра, келе келип, бир дорбунну аллында шош тюшдю.* «Нартла», 92. *Мал ферманы къатында бийик антаула, таракъ-таракъ тишле сюеле тебиregендиле.* Кацийланы Х., Тамата, 200.

ТАРАКЪ-ТАРАКЪ II *хал. сёзл.* Гребневидно / Таракъча, таракъ кибик. *Уллу кёзден эл таба жаун туманла таракъ-таракъ салынып келедиле.* Кацийланы Х., Тамата, 154. *Таракъ-таракъ эрийдиле Тыхтеннгенни бузлары. Ызыбыздан жылайдыла Чегем элни къызлары.* «Жашауубузну байрагъы», 24. *Таракъ-таракъ сюелип, ырбында таш къулакъла, Юслеринде чюелип, Ойнайдыла улакъла.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 42.

ТАРАКЪЧЫ *ат эвф.* 1. Дочь / Къыз. *Ал тапханы таракъчы болсун, экинчи тапханы таякъчы болсун.* (Фольк.) *Таякъчы таякъ тутсун, таракъчы таракъ тутсун.* «Къаначай поэзияны антологиясы», 75. *Эгизледе таякъчы бармыды, огъесе экиси да таракъчымыдыла?* «Шуёхлукъ», № 31, 29.

2. Чесальщик / Жюн тараучу адам, жюн тараучу машинада ишлеген адам.

ТАРАЛ *эт.* 1. *страд. от* **тара** / Тара дегенни *зорлаучу айырмасы. [Немисли офицерлени] бирини желкеси, салпы къулакълары, экинчисини артха таралгъан жукъа чачы, алаша мангылайы кёрюнедиле.* Ахматланы И., Боранда, 25. *[Бийбертни] саргъылдым чачы, жетмей саргъалгъан сабанлыкъ кибик, тик сюелип, терезеден ургъан аязда таралады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 105.

2. *кёч.* Терзаться, страдать мучаться / Термил, къыйнал, инжил, жарсы, бушуу эт. *«Жиберлик тюйюлме»,– деп, не бек тарадса да, гелля Мухтарны аскерге кетеригин, ол аны къалдыралмазлыгъын биле эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 64. *Сюйген адамын къутургъан суу алып баргъанча, ол [Эллен], жукъ этерге къолундан келмей, таралады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 91. *Къарт ананы таралып жылагъаны кёплени жюреклерин эритирикди.* Къулийланы Х., Эгизле, 68.

3. *кёч.* Тосковать по *кому-чему* / Кёрюрге бек сюй, кюсе. *Кёкле тюбюнде, кёкбаш юйледе Жашайды ариу Кёкала, Экибиз бирге кюйюп барабыз, Кёкала, сенге тарала.* «Жанкъылыч», 13. *Ёледиле кёпле, Кюннге тарала, Къачан кетерле Жюрек жарала?* «Жилтинле», 75.

4. *кёч.* Переливаться (*о звуках*) / Тюрлю-тюрлю чыкъ (*таушну юсюнден*). *Скрипка, биягъыча*

тарала, Петронийге эжиу этеди. Шауаланы М., Кечерлеми?, 86. *Булбулчукъ шош таралады.* «Толкъунла», 53.

ТАРАЛТ *эт.* 1. *понуд. от* **тарал** / Тарал дегенни *къатланыучу айырмасы. Атла уа, жалкъаларын желге тараптып, къуйрукъларын хауагъа узатып, чаба эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 207.

2. *кёч.* Исполнять *что* с чувством / Уллу жюрек къозгъалыулукъ бла сокъ. *[Науруз] билиучю, къачан эсе да эслилик жашауна кюнню ал таякълары жангы тие башлагъан кёзюуледе эшитиучю тартыуну тараптады къобузчу, ачыулу чемер къолла да ойнайдыла тиекледе.* Лайпанланы С., Гургумлу, 171. *Ол [Азирет] сыбызгъысын тараптады, ахсындырады, ангылатады ханнга ишин.* Батчаланы М., Элчилерим, 39.

ТАРАЛТДЫР *эт. понуд. от* **таралт** / Таралт дегенни *къатланыучу айырмасы. Ариулугъу бла къыз жашны жюрегин тараптдырады.*

ТАРАЛТДЫРЫУ *и.д. от* **таралтдыр** / Таралтдыр дегенден *этим ат. Жая къобузну тараптдырыу.*

ТАРАЛТЫУ *и.д. от* **таралт** / Таралт дегенден *этим ат. Сюйген адамын тараптыу.*

ТАРАЛЫУ *и. д. от* **тарал** / Тарал дегенден *этим ат. Булбулну минг таралыууна сюйюп тынгыламазгъа кимни къолундан келир?* «Ленинни байрагъы», 1980, № 208. *Ол тёрт сабийни жюреклеринде таралыу, атаны жокълау сезими болмагъан кибик эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТАРАЛЫУЛУ I *сыф.* Тоскливый, страдальческий / Термилиулю, гъыргъыулу, жарсыулу; бушуулу, инжиулю. *Ана къызчыгъыны суу тилеген таралыулу ауазчыгъын эшитмейди.* Къулийланы Х., Эгизле, 87. *Жухланы башларында бёрюлени таралыулу улуулары аз эшитиле башлады.* Этезланы О.. Тарда, 77.

ТАРАЛЫУЛУ II *хал. сёзл.* Тоскливо, страдальчески / Термилип, къыйналып, инжип. *Эчки таралыулу макъырды, илипинден секире башлагъанлай, бек артда ургъанда уа, тауушу чыкъмай ауду.* Къулийланы Х., Эгизле, 22.

ТАРАТ *эт. понуд. от* **тара** / Тара дегенни *къатланыучу айырмасы. Атагъа аман улан тууса, малын карыклагъа санатыр, кекелин къатынлагъа тараттыр.* (Нарт сёз.) ○ *Къызланы жыйып, Чомайлары жамычылыкъ тараттадыла.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 74. *Къыркъар озуп, жюн къолуна тийсе, Акъбийче, биягъы тийре къатынланы жыйып, кече-кюн демей тараттыр эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТАРАТДЫР *эт. понуд. от* **тарат** / Тарат дегенни *къатланыучу айырмасы. Къызлагъа жюнню тараттырады ынна, кесини къолунда уа урчукъ тола турады.*

ТАРАТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **таратдыр** / Таратдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Цехде тараттырылгъан жюнню базаргъа чыгъарып сатадыла.*

ТАРАТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **таратдырыл** / Таратдырыл дегенден *этим ат.*

ТАРАТДЫРЫУ *и. д. от* **таратдыр** / Таратдыр дегенден *этим ат. Жюн таратдырыу. Чачын таратдырыу.*

ТАРАТЫУ *и. д. от* **тарат** / Тарат дегенден *этим ат. Атны жалкъасын таратыу. Кекелин биреуге таратыу.*

ТАРАУ *и. д. от* **тара** / Тара дегенден *этим ат. Жюнню тарау. Чачын артха тарау. Тарау эт.*

♦ **Тарбууннга жый** таргъа тый *(къ.* **тар 1**). *Къыш тарбууннга жыймаз ючюн, къошакъ мадарла излерге керекди.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 208. *Накъырдачы Валя жашланы тарбууннга жыргъа мурат этди.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 10. // **Тарбууннга тый** таргъа тый (*къ.* **тар 1**). *[Аслан:] Экинчи кюнде мен да: «Шекер гырт бер»,– деп, анамы тарбууннга тыйып тургъанлай: «Эй, юйде ким барды?» – деп, бир тауш чыкъды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 14. *Тохтагъанды къууанчыбыз, тоюбуз, Бу хан бизни тарбууннга жыяды.* «Жюрек жырлайды», 149. // **Тарбууннга тюш** сесть на мель / Къыйын болумгъа тюш. *[Махсют:] Сен, Абидин, быллай амалсыз халгъа, быллай тарбууннга тюшюп сынамагъанса да, мени ангыларыкъ тюлсе.* Хубийланы О., Дерт, 217. *[Марыуа:] Мыйым тарбууннга тюшгенди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 65.

ТАРБУЧХАКЪ *сыф. сёл. тил.* **1.** Меньший по ширине, чем требуется (*о брюках*); с узкими низками, имеющий узкие низки (*о брюках*) / Бучхакълары тар, такъыр болгъан (*кёнчекни юсюнден*). *Тарбучхакъ кёнчек.*

2. Человек, носящий узкие брюки / Бучхакълары тар, такъыр кёнчек кийген. *Бир-бирде тюбейдиле аллай «мёлекле», Тарбучхакъ, чырпабаш, къоланкёлекле.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 72.

ТАРЕТЕК *сыф. сёл. тил.* **1.** С узким подолом, имеющий узкий подол (*о платье*) / Этеги тар, такъыр болгъан (*жыйрыкъны юсюнден*). *Таретек тёбен жан. Таретек жыйрыкъ.*

2. Женщина, носящая узкую юбку или платье с узким подолом / Тар, такъыр этекли жыйрыкъ, неда тёбен жан кийген. *Таретеклени асламы къызла эдиле.*

ТАРЖАГЪА *сыф.* Рубашка, сорочка с узким воротом / Жагъасы тар, такъыр кёлек. *Таржагъа кёлек Таржагъа жыйрыкъ.*

ТАРЖЮРЕК *сыф.* Завистливый / Зар. *Бу ишде Федяны «тирилиги» таржюрек Фарзановну тирилигине чырт оздурмайды.* «Шуёхлукъ», № 33, 119.

ТАРИФ *ат.* Тариф / Хакъны, тёлеуню санын кёргюзтген къагъыт. *Иш хакъны тёлеуню тарифи. Электричество бла хайырланыуну тарифи.*

ТАРИФИКАЦИЯ *ат.* Тарификация / Бир затны тарифин тохташдырыу. *Иш хакъны тарификациясы. Тарификацияны справочниги.*

ТАРКЁНЧЕК *сыф. сёл. тил.* Человек, о человеке, носящем узкие брюки / Тар, такъыр кёнчек кийген, кёнчеги тар, такъыр болгъан. *Кеси уллу ёсюмлю, Къарамыйыкъ, къаракъаш, Къоланкёлек, таркёнчек, Мархабатсыз, гурмук жаш.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 134.

ТАРКЪ *эрикл. сёз.* Подражание треску, стуку и т. п. / Бир зат сынганда, башха затха къаты тийгенде этилген тауушну кёргюзтеди. *[Къыямыт] къарыусуз къолларын Темуркъа таба узатып, аны да бёркю индекге тёнгереп, чал башы, таркъ деп, эшик къангагъа тийди.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 31. *Таркъ деп аскер чурукъланы полгъа тийген тауушлары эшитилди.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 69.

ТАРКЪАЙ *эт.* **1.** Мелеть (*о реке*), спадать (*о воде*) / Сай бол. *Къулакъ суучукъла таркъайгъандыла, бусагъатда аланы тамычылары, чокъуракъча, тазадыла.* Хубийланы О., Дерт, 56.

2. Уменьшаться, убавляться / Азай, азгъа айлан, селей. *[Таусолтан:] Ийнеклени сютлери таркъая башлагъанды,– деп, ийнек сауучуладан, сюрюучюледен эшите тургъанды, алай а ийнан магъанды.* Хубийланы О., Аманат, II, 116. *Халкъ бла уллу байламлыгъы болмагъан аскерни кючю терк селейирлигин, таркъайырлыгъын Кязим тюз ангылайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 130.

3. *кёч.* Иссякать / Тауусул, бошал. *Тиширыуну тёзюмю таркъайып, нени эсе да ангылатыргъа дыгалас этеди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 61. *Кече жерни дауурду Таркъайып, шош турады.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 177. *– Тенгизча, теренди,– дейдиле,– жашау, Тенгиз чёгеди, сай болады, къуруйду. – Баргъан суучады, – дейдиле, – жашау. Таркъаймай, жашау. Таркъаймай, жашау тебеди, уруп.* Хубийланы О., Мурат, 21.

ТАРКЪАЙТ *эт.* Уменьшать, убавлять *что* / Азайт, селейт. *Къанамат энди не этсин? Бир буту аны тюйюлдю; къолу, къамичи кибик, салынып, къарыуун таркъайта барады.* «Шуёхлукъ», № 64, 65. *Фук, жауунланы жаудурмай, тыйды, сууланы таркъайтды, кёллени къурутду, къургъакълыкъ салды.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 50.

ТАРКЪАЙТДЫР *эт. понуд. от* **таркъайт** / Таркъайт дегенни *къатланыучу айырмасы. Дауурну таркъайтдыр. Ийнекге иги къарамай, сютюн таркъайтдыр.*

ТАРКЪАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **таркъайтдыр** / Таркъайтдыр дегенден *этим ат. Биреуню тёзюмюн таркъайтдырыу. Кёп ишлетип, къарыуун таркъайтдырыу.*

ТАРКЪАЙТЫЛ *эт. страд. от* **таркъайт** / Таркъайт дегенни *зорлаучу айырмасы. Аланы ырысхылары таркъайтылгъанды.*

ТАРКЪАЙТЫЛЫУ *и. д. от* **таркъайтыл** / Таркъайтыл дегенден *этим ат.*

ТАРКЪАЙТЫУ *и. д. от* **таркъайт** / Таркъайт дегенден *этим ат. Ишни таркъайтыу.*

ТАРКЪАЙЫУ *и. д. от* **таркъай** / Таркъай дегенден *этим ат. Сютню таркъайыуу. Байлыкъны таркъайыуу.* ■ *Таркъаймагъанча тенгизле сууу, Жигитле кючюне да жокъ таркъайыу.* Отарланы К., Сайлама, II, 74.

ТАРКЪ-ТАРКЪ *эрикл. сёз.* Тук-тук / Бир къаты зат башха затха къатлап-къатлап тийгенде этген тауушну кёргюзтеди. *[Мёлехан], ичинден не эсе да бир-эки сёз айтып, былай ызына жатаргъа тебирегенлей, таркъ-таркъ деп, акъырын эшик къагъылды.* Къобанланы Д., Таулада тау-

уш, 32. *Бир заманда, таркъ-таркъ деп, Къыямытны юйю табадан бир харс чыкъды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 12.

■ **Таркъ-таркъ эт** стучать, ударять чем / бир зат бла уруп, къагъып, тауушэтдир. *[Жамийлятны] бийиктабан чурукъларысыйдам ташлагъа таркъ-таркъ этип тиедиле.* Кацийланы Х., Тамата, 7. *Асиятны бармакъ жиклери таракъгъа тийип, таркъ-таркъ эте, терлегенлери барып, эки кёзю алас-булас кёре, бирде къан чаба, къыстау жюн тарайды.* «Шуёхлукъ», № 4, 56.

■ **Таркъ-туркъ** *эрикл. сёз. къ.* **таркъ-таркъ**; туркъ деген сёз кеси аллына жюрюмейди. *Сырт башында таркъ-туркъ тауушла эшитиледиле. Гюрбежиден кюнню узунуна таркъ-туркъ тауушла чыгъадыла.*

■ **Таркъ-туркъ эт** таркъ-таркъ эт *къ.* **таркъ-таркъ**. *Ахман ...кийик тонун кийгенлей, эки тери къол къабы бла тирмен ташны таркъ-туркъ этдирип тишей эди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 37. *Бирси уа [аскерчи] башы юй башына жете, узунбаш чурукъларыны темир табанлары бла таркъ-туркъ эте, хауле ит сюек излегенлей, шкафны ачып къарады.* Ахматланы И., Боранда, 6. *[Такуш] узун ташны ожакъ билегинден алып, таркъ-туркъ этдирип, тузну тюйдю.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 69.

ТАРЛАУ[1] *ат.* Дикое просо (*растущее обычно на пахотных землях*) / Сюргю жерледе битиучю, зынтхыгъа ушагъан ханс. *Чегетлери – адам ётмез шындыкла, Талалары – гелеу, тарлау кырдыкла.* «Жюрек жырлайды», 46.

ТАРЛАУ[2] *ат.* Полоса, угодье, поле / Хыршы, ыз. *Терек орнатылгъан тарлау. Зынтхы тарлау.*

ТАРЛЫКЪ *ат* 1. Узость (*ширины*) / Эни уллу болмагъанлыкъ, эни гитчелик. *Аны [жолну] тарлыгъындан ёзенгиле, бир бирлерине тийип, зынгырдагъан тауушлары эшитиледи.* Хубийланы О., Аманат, I, 157. *Ол [черек] жолуну узакълыгъына, жагъаларыны тарлыгъына да бюсюремей, кемсиз дауурлуду, ташланы, бир бирине уруп, къурлай айланнган тирмен ийис этдиреди.* Толгъурланы З., Эрирей, 126.

2. Узость, теснота (*рукавов, обуви, брюк и т. п.*) / Юсюне тыкъ, къапханлыкъ, аякъларын къысханлыкъ. *Костюмну тарлыгъы. Кёнчекни тарлыгъы.* ■ *[Аслан] Асыры ашыкъгъандан, эки чындайын да онг аягъына кийип, аягъына тенг ишленнген чурукъну тарлыгъына сейирсине, къыйналып кийди.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 43.

3. Теснота, отсутствие простора / Зат салыр, турур жери аз болгъанлыкъ. *Отоуну тарлыгъы. Юйню тарлыгъы.*

4. *кёч.* Трудность, обременительность, мучительность / Жашауну къыйынлыгъы, аманлыгъы, эркинликсизлик. *Жашау тарлыкъны къатылыгъын, жарлыны унукъдургъан байны бла бийни зорлугъун, алагъа халкъны къажау сюелиуюн да фольклорда табабыз.* «Шуёхлукъ», № 7, 123. *Жаун жауа да, жибий, Кюн тие да, къургъакъсый, [Салиймалары] Тохтай, солуй, жетдиле Дуния тарлыкъгъа жарсый.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 124.

ТАРПАН *ат фольк.* 1. Тарпан (*сильная, выносливая лошадь*) / Жалкъасы бла къуйругъу къара, къалгъан жери боз, бек жюрюшлю, къаты чабыучу, къарыулу, кийик

(*юйренмеген*) ат. *Атны тажалы – тарпан.* (Нарт сёз.) ○ *Мин, Акъ-тамагъым, файтоннга, Мен жем салайым тарпаннга.* «Къарачай халкъ жырла», 210. *Таза къанлы, субай санлы, Бек чабыучу ингилиз ажир атангды, Тарпан кибик, бек чыдамлы, ташсынмаучу Къарачай байтал анангды.* «Жюрек жырлайды», 99. *[Жигитле] Ташха тагъып тарпанын, Белге байлап аркъанын, Сыртха тюртюп къауалын...* Алийланы У., Мен сени жашынгма, 16.

2. *В позиции определения*: быстрый, сильный, выносливый / Жюрюшлю, къаты чабыучу, къарыулу. *Тарпан тайымы да белинде ойнай, Жерни этегине ётерме.* «Къарачай халкъ жырла», 203. *Эр кишиге сен [ат] къанатса, Тауну эм тюзню кетерге, Боллукъмуду тарпан атха Ызынгдан сюрюп жетерге?* «Жашауубузну байрагъы», 171.

ТАРС *эрикл. сёз.* Звукоподражание треску, лопанию, перелому, взрыву / Сыннган, жарылгъан тауушну кёргюзтеди. *Мен кёреме кемелени, жюзе барып, Тарс жарылып, суу тюбюне кетгенлерин.* «Толкъунла», 5.

♦ **Тарс деп атыл (*жарыл*)** Злиться, лопнуть от злости / Биреуге неда бир затха ыразы болмай, кесинги кёпдюр, бек ачыулан. *Зубайда бла анасы, кёпген жубуранлача, тарс деп атылып къаладыла.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 13. *Аман бузулуп къаны, Аслан тарс деп атылады, Къапдан сермеп бычакъны, Ёлтюрюрге хазырланады.* «Жилтинле», 421.

ТАРСЫН *эт.* Считать *что-л.* тесным / Таргъа сана. *Ала тротуарны тарсынып, орам бла бара эдиле.*

ТАРСЫНЫУ *и. д. от* **тарсын** / Тарсын дегенден *этим ат. Отоуну тарсыныу. Орамны тарсыныу.*

ТАРТ *эт.* 1. Тянуть, тащить / Бир затны къыйырындан тутуп, кюч бла бир жары жуукъалашдыр неда кюч бла ызынгдан элт. *Къарыуу жетмегенни ат, ёгюз да тартмайды.* (Нарт сёз.) ○ *Жашчыкъ, тишчиклерин къаты къысып, жюгенни артха тартды.* Толгъурланы З., Эрирей, 46.

2. Натягивать, одевать, обувать / Кий, кийдир. *Ариу Боюнчакъ ханны чарыкъларын тартханды.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 54. *[Сурат] уюкъларын тарта туруп, столгъа кёзю жетгенде, кечени ючюнчю сагъаты баргъанын эследи.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 104.

3. Дёргать *что* / Тохтап-тохтап (*неда бёлюп-бёлюп*) хыны къымылдап, силкиндир. *Азирет мени женгимден тартып тохтатды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 106. *[Жашчыкъла Ленагъа] чабакъ къуртну къапса, бауну къалай тартыргъа кереклисин да айтадыла.* «Шуёхлукъ», № 32, 72.

4. Передвигать (*бусы на чётках, камешки на счетах и т. п.*) / Тергеу бардырыр ючюн мынчакъланы, счётну ташларын бир жерден экинчи жерге тепдир. *Мынчакъ тартхан бары бусурман тюйюлдю.* (Нарт сёз.) ○ *Аубекир счётну ташларын оннга, солгъа тартып, шаркъ-шаркъ этдиреди.* «Коммунизмге жол», 1976, № 115.

5. Натягивать (*шнур, веревку и т. п.*) / Бир затны созуп, эки къыйырын эки жерге бегит. *[Жанболат] Майна, Тейри аллыкъла, шнурну тюз тартмагъансыз да, къабыргъаланы белкъау къалап барасыз.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 80. *Майсурат арбазда жыжым тартып, юсюне жууулгъан быстырланы жайды.* «Коммунизмге жол», *Монтёр юйге телефон жип тартды.*

6. Грести, идти на вёслах / Къай-

ыкъны, къанганы д.а.к. башха затны сууда бир жары бардырыр ючюн къалакъла, къолла бла ишле. *[Сатанай], бетин бояп, чыкъгъанды тенгиз жагъагъа, Излей барып, мингенди къайын къангагъа, Бутун, къолун къалакъ этип тартханды.* «Нартла», 30. *Сууну тартхан къолу талып, Ысхакъ аны барын-жогъун да билмей башлагъанды.* «Жарыкъ жолда», 211. *Жаш къалакъланы терк-терк тартып башлады.* «Коммунизмге жол», 1977, № 108.

7. Притягивать (*о магните, солнце и т. п.*) / Кючюнг бла кесинге жуукълашдыр, тыйып, бир чекден узакъ жиберме (*кюнню, мукъладисни юсюнден*). *Мукъладис темирни кесине тартады.* ■ *Кюн кырдыкны тартхан кибик кесине, Сюймеклик да тартады мени кесине.* Кипкеланы Х., Кёк къанатлы, 52.

8. Затягивать (*ремень, подпруги и т. п*) / Къаты къыс. *Ач болсакъ, бел бауну къаты тарта, Тёздюк, харам, улутха ашамай.* Отарланы К., Танг жулдузум, 36. *Жашла аталаны сорукъдурдула, сора айылланы къаты тартдыла, миндиле, чабар белгиде тохтадыла.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 9.

9. Спускать (*курок, стрелу и т. п.*) / Жерленип тургъан саутну атылт, огъун бошла. *Ахмат бла бёрюню арасы алай жуукъ болмаса да, бёрю сыртлыкъгъа чыгъаргъа, ушкокну сампалын тартды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 78. *Ахмат-Алий садагъын тартхынчы, атлы, атып, Ахмат-Алийни базыкъ бутундан ургъан эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 48.

10. Выхватить (*пистолет, винтовку и т. п.*) / Терк окъуна чыгъар, ал (*тапанчаны, ушкокну д. а. к. башха затны*). *Хан барыргъа арсар болгъанда, Къара-Къуба тапанчасын тартып, къоркъутуп, биргесине алып тебирейди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 177. *Гуппур болуп, мараучу Кенгыраннга къарайды, Тартып къара ушкогун, Жугъутурну марайды.* Ахматланы А., Жаз келеди, 10.

11. Весить / Аллай неда быллай бир ауурлугъу болургъа. *Бусагъатда Билялны сюрююнде къозулары маркъа болгъандыла, Хар бири 20 килограммдан аслам тартадыла.* «Алчыла», 62. *[Халимка] Османдан бойлу эсе да, базманнга салсанг а, баям андан юч кере аз тартыр.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 70.

12. *кёч.* Иметь вес, значение / Магъаналы, къыйматлы бол. *Адамны къаллай бир тартханы, керти болуму, абаданыракъ къуллукъгъа тюшсе, танылып къала кёреме.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 184. *[Жаннет:] Ахшы бла аманны ненчашар гёренке тартханларын билеме.* Толгъурланы З., Эрирей, 76. *Эсгересе къазанда бир Кючню къайнагъанын, Ишинг жашау базманда Ненча мысхал тартханын.* «Жарыкъ жолда», 35.

13. Взвешивать / Ауурлугъу неллай бир болгъанын базманнга салып бил, чек. *Сууапны бла гюняхны тартхан базман тюз ишлесе, аны [Ахматны] насыбы...* Толгъурланы З., Эрирей, 97. *[Айшат тюкенчиге:] Къызым, манга эки кило шекер тартчы.* «Коммунизмге жол», 1975, № 64.

14. Играть (*на гармошке, свирели и т. п.*) / Сокъ (*къобуз, сыбызгъы*). *«Яша, тартчы къобузну»,– деди директор.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 11. *Къарт Ахмат да сыбызгъыны тартып, жигит Осман аякъ бурунлары бла мулжар агъачны юсюнде сир болуп, кёп кере баргъанды.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 28. *Ким эсе да къарангыда согъады сыбызгъысын*

Унутмагъан кюйню тартады жюрекден. Отарланы К., Жолла, 45.

15. Молоть, размельчать *что* / Ун эт, ууакъ эт, жармала. *Тирмен таш, бурулуп, мирзеу бюртюкню тартып ун этеди.* «Естествознание», 54. *Адамла тирменликлерин келтирип, къоюп кетселе, Хамызат аланы кеси тартып, хазыр этип къоюучуду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 43.

16. *бош. тил.* Доить / Сау (*ийнекни, эчкини д. а. к. затны*). *Адамла къоба, бирлери ийнекчигин тарта, биреу бузоучугъун сюре, бирлени ожакъларындан тютюн чыгъа...* Залийханланы Ж., Тау къушла, 114. *Асхат, эчкилени тартып, сютню къайнатыргъа чоюннга къуйду.* «Коммунизмге жол», 1982, № 77.

17. Курить / Тютюн ич. *Шофёрла, жангы «Волганы» къатында къырдышда олтуруп, тютюн тарта, лахорну басадыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 36. *Бусагъатда битеу элде окъуна сигареталеден башха, тап, папирос окъуна тартхан адам жокъду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 104.

18. Косить *что* / Чал, ор. *Къылкъыяр чалгъыны эркин тарта, биченчи жыйынны аллында Азик кеси баргъанды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 189.

19. Зажигать (*спичку*) / Жандыр. *[Аппа] алайда Мухтарны эски китабындан тамызыкъ этди, сирнек тартды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 51. *[Солтан-Хамит:] сирнек тартып къарагъанымда, алты къой бла бузоу, сора Даулетни кеси миниучю жулдуз къашхалы акътуякъ байталын кёрдюм.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 79.

20. Чертить *что* / Оставить след *чем-либо* / Ызла, ыз тюшюр. *Бекир агыйы ташха кесеу къыйыры бла уллу, къынгыр ызлыкъ окъуна тартхан эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 132. *Къамичи [Шаухалны] жаягъы бла къатыш боюнуна кёксюл тырмы тартды.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 57. *Тюбюнден окъа бёрклени Къарай зыбыр чачлары, Тартхан кибик кёмюрлени, Къараладыла къашлары.* «Жюрек жырлайды», 244.

21. Написать *что* / Жаз. *Къагытха къалам тартханлай.* (Нарт сёз.) ○ *Ёлюмню юсюнден кёп да Жаздым – айтайым тюзюн, Алай анга махтау деп а Тартмагъанма бир тизгин.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 152.

22. Провести, установить (*радио, телефон и т. п.*) / Сал (*радио, телефон д. а. к. башха зат*). *Белгилисича, бизни орамда орналгъан юйлеге радио тартылмагъанды.* «Коммунизмге жол», 1977, № 103. *Къабарты-Малкъарда тау жерлени табийгъат байлыкъларын хайырланыу, алагъа электроызла тартыу жаны бла уллу ишле тамамланнгандыла.* «Шуёхлукъ», № 64, 5.

23. Сепарировать / Сютню сют башын машинада айыр. *Урван, Черек эм Чегем районлада эллиледен алыннган сютню машиналада тартадыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 168.

24. Взять направление, идти *куда* / Бир жары, бир зат таба тебире, атлан. *Жаш сюрюучюле, сюрюулерин жубата, элге тарта, тигелей келедиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 68. *Жай кёкде ауур булутла Кюнчыгъыш таба тарта Барадыла, тамычыла Кеслерин жерге атадыла.* «Шуёхлукъ», № 20, 43.

25. Иметь тягу (*о трубе, дымоходе и т. п.*) / Ёрге бар (*печьде отну тютюнюню юсюнден*). *[Къарт къатын:] Печь тютюнню тартмайды.* «Малкъар пьесала», 51.

Ожакъ отну ёрге тартып кетип, юйге жылыу хазна келмей эди. «Коммунизмге жол», 1977, № 203.

26. Тянет (*холодом, сыростью и т. п.*) / Ур, кел (*суукъну, мылылыкъны д. а. к. башха затны юсюнден*) / *Ол [Найыпхан] андан аяз къакъмагъан, деменгили талгъыр ташладан суукъ тартмагъан сунады.* Толгъурланы З., Эрирей, 14. *Терезеден суукъ тартханы себепли, юй иги жылынмайды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 196. *Тюбю-башы топуракъ, Жалын тартып юйюбюз, Жарыкъ тиер жеринде Мутхуз болуп кюнюбюз.* «Жюрек жырлайды», 48. *Биз ферманы къатына жетерге, юслери къырау тартхан эки кёк самыр, терен жумушакъ къарны кёкюреклери бла жырып, боранлата, бизге мыллык атдыла.* «Алчыла», 43.

27. Поглощать (*о водовороте*), засосать (*о топи, болоте*)/ Жут, батдырт, ташайт. *Суу айланма Шаухалны кесине тартып, батдырыргъа аздан къояды.* Шауаланы М., Мурат, 27. *Былайда жипи кесини ичине тартып къояргъа боллукъду.* «Шуёхлукъ», № 57, 25.

28. Принимать (*какой-л. цвет, вид, форму и т. п.*) / Къаллай да болсун бир тюрлю бет, кёрюмдю, форма, тюрсюн ал. *Къаралдымдан сарыгъа тартхан кёкде къаяланы башлары ауузлары чартлагъан гида балта ауузлагъа ушайдыла. «Жанкъылыч», 241. Базыкъ ауазлы гуппургъа тартаракъ къарт къатын, арпа гыржынны арауанда къатдырып, сыгын отну мыдыхына кёмеди.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 3. *Алексей Степанович ортадан мийикге тартхан, сары шинли, кёк кёзлюдю.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 27.

29. Дуть, веять (*о ветре*) / Ур, къакъ (*желни, аязны юсюнден*). *Кюн кёзю батыш таба жата, Жел да сериюн тарта, таракъ къаяла, терекле, Узун ауана эте.* «Шуёхлукъ», № 20, 39.

30. Привлекать *кого* к *чему* / Биреуню ишине багъа бич, ишини аманын-игисин айт, этген ишини юсюнден отчёт бердир. *Тамата-дан башлап, праблагъа дери хар бюрократны жыйылыуда аяусуз критикагъа тартыргъа таукел болдум.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 37. *Тийиншсиз, законнга келишмеген ишлени этгенлени жууапха тартадыла.* «Шуёхлкъ», № 33, 80. *[Къаншаубий:] Ала [мыртазакъла] айтханнга сыйынмагъанланы да аны кибик къаты айыпха тартарыкъбыз.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 336.

31. *кёч.* Влечь, манить / Ийлешдир, сукъландыр, бир затны сюй, сюйдюр, итиндир. *Хар ким кесини туугъан, ёсген, юйреннген жерин сюеди, алагъа тартады.* Хубийланы О., Аманат, I, 42. *Адамны тыш къарамы, кесин жюрюте билгени адамланы бир бирине илешдиреди, тартады.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 69.

32. Призвать, просить (*напр. к дружбе*) / Бир зат этерге чакъыр, эт деп тиле. *Биреу жаханимге тебиregенде, биреуню да нёгерге тарта эди.* (Нарт сёз.)

33. *кёч.* Вовлекать, втягивать *кого* во что / Бир ишге къош, къатышдыр. *Урушну жандырыучула бизни къыралыбызны уруш толкъуннга тартыр муратда кёп тюрлю хыйлала чыгъарадыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 70. *Ол коллектив ишчи, элли жаш тёлюню культура ишлеге тартыргъа борчлуду.* «Коммунизмге жол», 1987, № 108.

34. Звать, приглашать (*к столу, в гости и т. п.*) / Чакъыр. *Аманны къаннгагъа тартсанг, жагъасын жыртдырыр.* (Нарт сёз.)

35. Приближать (*о бинокле, пе-*

рископе и т. п.) / Жуукъ эт, кёз аллынга келтир. *Кёзюлдюреуюк журтубузну аламат табийгъатын, жуукъ тартып, айбат кёргюзтеди.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 115.

36. *кёч.* Сторониться, чуждаться *кого-чего-л.* / Биреуге, бир затха къатышыргъа сюйме, бир жанында къалыргъа, турургъа кюреш. – *Алий, къарындашым,– деп, Жамийлят жумушады,– кесинги коллективден бир жанына тартма, элинден башын алып къачхан да ариу кёрюнмейди.* Кацийланы Х., Тамата, 72.

37. Свести (*на спор, шутку и т. п.*) / Бур. *Сёзню накъырдагъа тартыргъа, Ишни сюзюню даулашха тартыргъа.*

38. Быть похожим, походить на кого / Халынг, къылыгъынг, д.а.к. башха затынг бла биреуге, бир затха уша. *Ит да кесине тартады.* (Нарт сёз.) ○ *[Келечи къатын Салийматха:] Аягъы-бызгъа жетмегенни башыбызгъа тенг этебиз десек, былай боллукъду, ансы сеннге, орунун танып, сёлешеми билликди, жыйырма жылны окъугъан эсенг да, сырынга тартмаймы къаллыкъ эдинг...* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 260. *Апрельни ал кюнлери да мартны халына тартадыла.* «Ленинни байрагъы», № 104, 179.

39. *кёч. бош тил.* Бить *кого, чем* / Ур, тюй. *Ёрюзмек бир осал къойчукъ бергенди, Къызыл Фука анга бюсюремегенди. Къамычы бла [Ёрюзмекни] бир-эки тартханды.* «Нартла», 24. *«Ма, ал, сеннге кереги буду!» – деп, [Махти афендини] сол къолу бла богъурдагъындан буугъанлай, онг къолу бла керилип, ыштап-ыштап деп, эки жаягъына кезиу-кезиу тартды.* Эбизеланы А., Махти, 102.

40. Затягивать (*песню, мотив и т. п.*) / Жырла, сокъ. *Бютюнда къаяла ортасы ёзенде, узакъда элни кёргенде, Темуркъаны халы бозасыз окъуна жыр тартырча болду.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 9. *Жер юсюне атды кече къара жамычысын. Шошлукъ къуршалагъанды тёгерекни... Ким эсе да сокъду анда эски сыбызгъысын, Унутулгъан кюйню тарта, жюрекден.* «Шуёхлукъ», № 32, 91.

41. Петь (*о птицах*), стрекотать (*о птицах, насекомых*), журчать, петь (*о реке, ручье*) / Жюуюлде, сызгъыр, чырылда, шорхала. *Чыпчыкъла эрттенликде къууанч жырларын тартып башлайдыла. Сенгирчкеле, кёк тиллери бла ангылашынмагъан жырларын, бир тюрлендирмей, тартадыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 133. *Тау сууу, кимге ачуланнган эсе да, къутургъанды, ёшюн уруш этеди, ёмюрлюк жырын тартады.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 44.

42. Пить что / Ич (*суусун затны*). *Суусап чёмюч тартханлай, Биз кетиучю эдик маллагъа, Жукъусузлай, жаланлай, Биз чыгъыучу эдик танглагъа.* Шахмырзаланы С., Назмула, 25. *[Комиссиячыла] талачыкъны суукъ суулу шауданын гюрен аладыла, сууундан тартадыла, къолларын жуудыла...* Кацийланы Х., Тамата, 176. *Ауругъанла суу боюнунда олтуруп, Къымыз тарта, стаканны толтуруп, Андан ичип, жукълап, алай ашайдыла, Курортникле мында алай жашайдыла.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 121.

43. *кёч.* Выпивать, употреблять спиртное / Спиртли ичги ич. *Киеу нёгерле, гюрен тохтап, кёмюгюн да юфгюре, бозадан тарта эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 67. *Жолда биз, буфетге къайтып, ашыгъыш халда бир кесекчик тартдыкъ, сыра да ичдик.* «Шуёхлукъ», № 64, 45. *«Тартыгъыз, жашла»,– дер эди*

ол [Мурай] Азаматланы Къонакъла бла бирге хант къангагъа олтуруп,– къонакъларыбызны намысына тартыгъыз!» Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 162.

44. Пропивать *что* / Спирт ичкиге жой. *[Малланы] бирлерин тюнене сатханды,– дейдиле. Бирин да аракъыгъа тартханды.* «Малкъар халкъ жырла», 258. *Тенгле аны [Баширни] ахчасыны жугъун къоймай тартадыла.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 110.

45. Нести, вести (*какое-л. дело, выполнять поручение*) / Бир ишни, жумушну толтур, тындыр. *Ал кезиуде: «Идирис бу уллу ишни ауурлугъун тарталлыкъ тюйюлдю»,– дегенле да болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1976, № 49.

46. Распространяться (*о запахе*) / Жайыл (*ийисни юсюнден*). *Къайры къарасанг да, жазны шарты: «Черекле жырлайдыла, чагъады юркюн, Сабанладан ётмек ийис тартады.* «Шуёхлукъ», № 33, 4.

♦ **Тартып темир юз** быть очень сильным, обладать богатырской силой / Деу, бек кючлю бол. – *«Ала, сизни кибик, тартып темир юзген жашлагъа тийиншли тюйюл дюле»,– деп, [къызланы аналары] жашланы жапсарып, сёлешди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 252. *«Манга къалай къадаласыз, мен тартып темир юземе, уруп къая бузама,– деучю эди кишичик эмегенлеге.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 134.

ТАРТАР *ат къарач.* Коростель, дергач / Тёммегини эки жаны ичине бек къысылгъан, «къыж» деп ачы къычырыучу, къаты чабыучу, кырдыкда жашаучу, гитче, къызгъылдым-талгъыр къанатлы. *Тартар, дюрюден чыгъып, учуп кетди. Къайдан эсе да узакъдан тартарны къаты бирча къыжылдагъаны келеди.* ■ *Мырдыгъа кирген тартар къамышда батмакъ суулагъа кёмюледи.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 292. *Мырдылада тартарла жырлайдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 292.

ТАРТДЫР *эт.* **1.** *понуд. от* **тарт** / Тарт дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъ, [чананы] атасы тартып тебирегенде, унамай, чананы экисине да [атасына, анасына да] тартдыртды.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 181. – *Ма, бер да нёгерлеринге бирер полуштоп тартдыр,– деп, [Къыямыт] бир бёлек къагъыт ахчаны Къамгъутну къолуна тутдурду.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 336. *Найыпхан аз заманны ичинде кесини къаты ёшюнлерин габарасы бла тартдырып, азап кёрюучюсюн эсине тюшюрдю.* Толгъурланы З., Эрирей, 74.

2. Рваться, тянуться, стремиться *куда* / Талпы, талпын, итин. *Солтан тышына чыгъаргъа тартдырса да, анасы жашын отоудан жибермеди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 114. *Бютюнда былтыр трактор жардан кетип, тракторчу уа бутун сындыргъанлы, бизде ишлерге тартдыргъанла аз болгъандыла.* Кацийланы Х., Тамата, 169.

3. Бросаться (*с целью драться, побить кого-либо*) / Тюйюшюрге, тюерге деп биреуге чап. *[Жаубермез] тутханларын ангылатханда, ол, секирип къобуп, кесин Абдулгъа тартдырды.* Этезланы О., Тарда, 95. *Бетлери кетип, кирпиклери, къашлары да кюйюп, Солтан бла Хаким эшикден тышына къарагъанда, Шарафутдин кесин алагъа тартдырды.* Шауаланы М., Мурат, 177.

ТАРТДЫРТ *эт. понуд. от* **тартдыр** / Тартдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Нартюхню тирменде тартдырт.*

ТАРТДЫРТЫУ *и. д. от* **тартдырт** / Тартдырт дегенден *этим ат. Эшекге бичен салып арбаны тартдыртыу.*

ТАРТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тартдыр** / Тартдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. «Ишлеген» деген назмуну ритмасы, тартдырылгъан жая кибик, кючлюдю, жоргъады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 75. *Нартюх мал ашха жараулу тартдырылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 146.

ТАРТДЫРЫУЛУ *и. д. от* **тартдырыл** / Тартдырыл дегенден *этим ат.*

ТАРТДЫРЫУ *и. д. от* **тартдыр** / Тартдыр дегенден *этим ат. Машинаны буксирге тартдырыу. Будайны тирменде тартдырыу.* ■ *Арт кезиуде аны [Баблинаны] адамлагъа болушургъа, алагъа бир ахшылыкъ этерге тартдырыуу кючлю болуп, жюрегине сыйынмай бара эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 181.

ТАРТДЫРЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тартдыр** / Тартдыр дегенни *араш айырмасы. Жашла тюйюшюрге тартдырышдыла.*

ТАРТДЫРЫШЫУ *и. д. от* **тартдырыш** / Тартдырыш дегенден *этим ат. Бир ишни этерге тартдырышыу.*

ТАРТМА[1] *ат.* Очкур, гашник / Халыдан эшилип этилген кёнчек бау. *[Къартчыкъ] акъсылдым кёнчек тартмасын тобукъларына дери салындырып, колхоз жыйылыуда сёлеширге чыгъыучуду.* Толгъурланы З., Эрирей, 81. *Быдырчыкълары ачыла, тартмалары салына, сабийчикле... бугъумуч ойнайдыла.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 10.

2. Фитиль / Чыракъны, зажигалканы чалыуу. *Кесини да [чыракъны] патегени аздан, Патий тартмасын энишге этгенди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 121. *«Мени жашауум,– дейди жаш къатын,– тартмасы болмагъан патеген чыракъгъа ушайды».* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 55. *Кюреше кетип, [Ибрахим] тартмасы къургъакъсыгъан зажигалканы жандырды.* Къулийланы Х., Эгизле, 34.

■ **Тартма бычакъ** нож, употребляющийся при плетении гашника, тесьмы / Тартма эшгенде хайырланыучу бычакъ. *Жаш анасына тартма бычакъ ишлегенди.* **Тартма къанга** дощечка для витья гашника, тесьмы / Тартма эшгенде, тюйгенде хайырланыучу къангачыкъ. *Зухура тартманы эшип бошап, тартма къанганы тапкагъа салды.* **Тартма сууалчан** ленточный глист / тартма маталлы сууалчан. *Аладан [сууалчанладан] бек жайылгъанларына тартма, тёгерек сууалчанла саналадыла.* «Коммунизмге жол», 1976, № 119.

ТАРТМА[2] *ат.* Балка поперечная, перекладина, поперечина / Аралыкъ, кёпюр агъач. *Юйню тартмасы. Бауну тартмасы.*

ТАРТМАБОЮН *сыф.* Тонкошеий / Боюну иничге болгъан. *[Шарау Найыпханнга:] Эшите, эшите турама, тартмабоюн Сафарны санга сёз айтхан хапары барды.* Толгъурланы З., Эрирей, 12. *[Найыпхан] «Ёребут», «Тартмабоюн»,– деп, Сафарны хиликге этип тургъанлы, кёп заман озмагъанды.* Толгъурланы З., Эрирей, 187.

ТАРТМАЛЫКЪ *ат.* Материал для гашника, тесьмы / Тартма[1]

этерге жарагъан материал. *Тартмалыкъ хазырлау.*

ТАРТМАЧЫ *ат.* Мастер по плетению гашника, тесьмы / Тартма [1] эшиучю уста. *Ол тиширыу тартмачыды.*

■ **Тарт-соз** *къауум. ат.* Таскание (*держа за руку, поводок и т. д.*), перемещение (*толкая, таща туда-сюда и т. п.*) / Биреуню неда бир затны тартып, тюртюп д. а. к. зат этип, ары-бери тепдирмеклик, элтмеклик. *Тепсеу башланнганлай, жашланы ичинде тарт-соз да башланды.*

■ **Тарт-соз бол** тягаться / Бир бирни жагъасындан, билегинден тутуп, ары-бери тарт. *[Къошчу жашла] эригип, лахор эте келип, даулашыугъа кёчюп, тарт-соз болдула.* Хубийланы О., Аманат, I, 145. *Экиси да [Къазий бла Алий], тарт-соз бола келип, китапны эки айырдыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 34.

■ **Тарт-соз эт 1)** *къ.* **тарт-соз бол.** *[Домалай], къоймай, тарт-соз этгенлеринде, чыгъып, адебинде тепседи.* Хубийланы О., Дерт, 77. *Къатынланы, жашчыкъны да [немислиле] чурукъ бурунлары бла уруп, олтургъан жерлеринден ёрге къобаргъандыла, тарт-соз этип, жыйгъычны къатына сюйейдиле.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 14; **2)** *къарач.* бороться, сопротивляться / къаршчылыкъ эт, бой бермезге кюреш. *[Юйге кий иргенле] мени тарт-соз этгеними сандаэтмедиле.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 22; **3)** бить *кого*, драться / биреуню ур, тюй, биреу бла тюйюш. *«Энди бу [фашист] мени тарт-соз этерикди»,– деп, келди Жанчыкъны кёлюне.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 118. *Не бек тёгерек айландырсала да [ишчи коллектив, милиция], Чёпеллеуню бетин этип, жашны [Омарны] уллу тарт-соз этмей къойдула.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 127.

ТАРТХЫ [1] *ат* **1.** Ремни, прикрепляемые к кольцам уздечки и к передней подпруге / Жюгенни тогъайларына бегитилиучю къайышла. *Жаш, тартхыны къысха къысып, ажир башын керексиз ёрге этмезча этди.*

2. *къарач.* Къанжыгъа бау *къ.* **къанжыгъа.** *Ат жерни тартхысы.*

3. Намордник *къ.* **жухта.** *Бузоугъа тартхы сал.*

4. Бандаж (*пояс грыжевой, брюшно-поясовой*) / Чырмылтынны, созулгъанны д. а. к. башха затны жерине жыйып, алгъынча тутаргъа хайырланылыучу энчи белбау, байлау. *Аппа чырмылтынына тартхы къысып турады.*

■ **Тартхы айыл** подпруга, затягиваемая через седло / иерни тышындан салыныучу айыл, орта айыл. *Бекболат, тынч жанлай барып, атланы тартхы айылларын жюлгючю бла жарты кесгенле этди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 294. *Атны къабыргъаларындан салыннган къуру ёзенгиле, ары бери гиллиулей, тартхы айылгъа тие келедиле.* «Шуёхлукъ», №3, 55.

ТАРТХЫ [2] *ат.* Станок для обработки дерева / Агъач кереклени ишлерге хайырланылыучу адыр, станок. *Тартхы бла сенек, чалгъы, жугар сапла этдиле.*

ТАРТХЫ [3] *ат къарач. къ.* **тартырыкъ.** *Столгъа тартхы салынды.*

ТАРТХЫЧ *ат* **1.** Ящик (*стола, тумбочки*) / Столну, тумбочканы д. а. к. башха затны кюбюрчеги. *Зоя кёрмезча, къыптымы сюртюп, столну тартхычына салдым.* Хубийланы О., Адамла, 73.

2. Ручка (*дверная, оконная и т. п.*) / Эшикни, терезени д.а.к. башха затны сабы. *Тюкенде, асла мысында, алыргъа терезе, мияла, эшик тартхычла табылмайдыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 128.

ТАРТЫКЪЕРИН *сыф.* Кривогубый / Эрини тартылгъан, эрини къыйыкъ. *Тартыкъерин адам.*

ТАРТЫКЪ *сыф.* Стянутый, перекошенный / Тартылгъан, жыйырылгъан, жыйрыкъ. *Генерал тартыкъ кёзюн мияла эшикге жандырды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 240.

ТАРТЫКЪЛЫКЪ *ат.* Стянутость, кривизна / Къыйыкълыкъ, жыйырылгъанлыкъ. *Аны эринлерини тартыкълыгъы эриши кёргюзтеди.*

ТАРТЫЛ *эт.* 1. *страд. от* **тарт** / Тарт дегенни *зорлаучу айырмасы. Алыкъын буз, къар жокъ эсе да кёп къышлыкълада гебенле тартылып, аракъ-аракъ болуп, таракъ тишле къаланнгандыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 151. *«Бу сызла не ючюн тартылгъандыла?» – деп, Зухура сабийлеге къарайды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 240. *Хыйлачыла законнга тартылгъан эдиле.* Уллубашланы И., Оздула заманла, 32.

2. Сократиться (*о мышцах*) / Жыйырыл, къысхар, къысха бол. *Сыгъыннгандан, тамбла не болурну билмей сакълаудан [Батырны] сингирлери тартылгъандыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 70. *Иничге боюнуну тамырлары тартыла, ол [хажи] кёкюрегини къангасында тогъуз-он дуусы, теке сакъалын энишге сылай, эфендиге ичги сёзюн айтыргъа акъыл этди.* Ахматланы И., Боранда, 69.

3. *энчи.* Подтянуться / Ёрге жыйыл, къолларынг неда бутларынг бла тутуп ёрле, мин. *Тогъайлада ёрге тартылдым. Жашчыкъла турникде тартыладыла.* ■ *Жашла, чабакъ къуртлача, жипде бирем-бирем тартылып-созулуп кюрешедиле.* Батчаланы М., Элчилерим, 137.

ТАРТЫЛЫУ *и. д. от* **тартыл** / Тартыл дегенден *этим ат. Турникде тартылыу. Сингирлени тартылыулары.*

ТАРТЫН[1] *эт.* 1. Стесняться, стыдиться, смущаться *чего* / Уял, буюкъ. *«Уялмагъан бетге къазан къара» дегенлей, кирип келгеними кёремисе!» – деп, Гыжы, тартына-тартына, тёрге озду.* Хубийланы О., Дерт, 88. *Ахмат не ючюн эсе да кеси кесинден тартынды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 15.

2. Стремиться к *чему* / Сюй, итин, кюсе. *Малчылыкъда ишлерге аны [Ибрахимни] жюреги бютюнда тартынды.* Къулийланы Х., Эгизле, 432. *[Жаш бла къыз] Нальчикде бир бирни излейдиле, кёрюрге кюсейдиле, бир бирге тартынадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 28.

ТАРТЫН[2] *эт. къарач.* Быть сведенным судорогой / Къарыш. *Битеу саплары тартынып, кёмкёк болуп эринлери, Жумулуп ариу кёзлери, Башын ары бери ата, Келеди ат жерде жан тарта.* «Жюрек жырлайды», 86. *Жашчыкъны бармагъы тартынады. [Умарны] онг аягъы тартынып, кыскыныкга кийирди.* Хубийланы О., Адамла, 44.

ТАРТЫНДЫР *эт. понуд. от* **тартын**[1] / Тартын[1] дегенни *къатланыу-*

чу айырмасы. Устаз не айтхан эсе да, окъуучу тартындырды.

ТАРТЫНДЫРЫУ *и. д. от* **тартындыр** / Тартындыр дегенден *этим ат.*

ТАРТЫНЫУ [1] *и. д. от* **тартын** [1] / Тартын [1] дегенден *этим ат. Келинни къайынларына кёрюнюрге тартыныуу. Жашны ишлерге тартыныуу. Быллай ишде тартыныу, къуру заран бергенден башха, жукъгъа жарамайды.* Эбизеланы А., Махти, 88. *Былайда тартыныу, буюгъуу, уялыу болса, кесек заманнга ким да ауузланып чыгъаллыкъ тюлдю.* Хубийланы О., Аманат, I, 27.

ТАРТЫНЫУ [2] *и. д. от* **тартын** [2] / Тартын [2] дегенден *этим ат. Жашны аякъларыны тартыныулары.*

ТАРТЫНЧАКЪ *сыф. къарач. къ.* **уялчакъ.** *Дауум уялчакъ, тартынчакъ къызды.* Хубийланы О., Дерт, 164. *[Таужан Салихге:] Оу, оу, сен энтда алай къызбайлай, тартынчакълай тураса, насыплы.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 18. *Ол [Махар], кесин къубултса да, алай тартынчакъ да болмаз.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 27.

ТАРТЫНЧАКЪЛЫКЪ *ат къарач. къ.* **уялчакълыкъ.** *Къызны тартынчакълыгъы.*

ТАРТЫРЫКЪ *ат.* Выпивка / Спирти болгъан ичги. *[Хажи-Осман:] Бир ингирде Элмырза бир нёгери бла чыкъды да, къозу сойдурду. Биргелерине тартырыкълары да бар эди да, ол къозуну жараулу шишлик этдирип, ашадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 44. *[Муса:] Эй, таланмагъан! Сен а, Сарыбий, тартырыкъ да келтиргенсе да!* Этезланы О., Тарда, 117. *Эгеу былайлагъа [Ёрюзмеклагъа] келип, анга тартырыкъ салынмай бир заманда да къалмагъанды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 159.

ТАРТЫУ [1] *и. д. от* **тарт** / Тарт дегенден *этим ат. Жууапха тартыу. Гебенлени ферма тийресине тартыу.* ■ *Хар жерде гебен, черен тартыу тауусула башлады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 65. *Нафийсат тиширыуланы къырал ишге тартыуда да аламат ишлейди.* Боташланы А., Жашауум, 76.

ТАРТЫУ [2] *ат.* Мотив, мелодия / Къобузда, сыбызгъыда согъулгъан кюу, макъам. *Согъулгъан не тартыу эсе да, аны Сюймеклик деген къобуз согъады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 401. *Сыбызгъыны ариу ёню... узакъ къаялагъа кетеди, къаяла да аны тартыуларын къайтарып сокъгъанча кёрюнеди.* Шауаланы М., Мурат, 93.

ТАРТЫУУКЪ *сыф. къарач. къ.* **ичкичи.** *Тартыуукъ адам.*

ТАРТЫШ [1] *ат къарач.* Название горного растения / Тау битим. *Зыгытланы аралары бла бара барсанг, алкъын къатып бошамагъан ишкилдилеге, итбурунлагъа, тартышлагъа уруна, зауукъ этесе.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 256. *Ыстауатны огъары жанында къара залыкъылды, тартыш, къара ишкилди.* Семенланы А., Жазыу айла, 47.

ТАРТЫШ [2] *сыф. къарач.* Натянутый, напряженный / Тик, татыусуз, суукъ (*адамланы араларында болумну юсюнден*). *Жашланы аралары тартышды.*

ТАРТЫШ[3] *эт. взаимн.-совм. от* **тарт** / Тарт дегенни *араш айырмасы. Атасы бла жашы жюгенни ары-бери тартышадыла.* Хубийланы О., Дерт, 123. *[Тауукъ] Къычырыкъ этип, тартышсам, [Уммой] огъурсуз силдей эди.– Энди картоф тёбелеге тиермисе?! – дей эди.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 114.

2. Пытаться сделать *что-либо* / Бир зат этерге тебире. *Юркюрге тартышхан атла сагъайып тохташадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 357. *[Сайхат], ашха кёлю бармай, бир зат къапса да, къусаргъа тартышып, кёз тургъа тюшерге сюймей башлагъанын кёрдю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 189.

3. *кёч.* Спорить, ругаться / Даулаш, уруш. *Ала бир бири бла тартышыргъа ёчдюле.*

ТАРТЫШЛЫКЪ *ат къарач.* Натянутость, напряженность / Адамланы араларында тиклик, татыусузлукъ, суукъылукъ, айрылыкъ.

ТАРТЫШЫУ *и. д. от* **тартыш**[3] / Тартыш[3] дегенден *этим ат. Трактор бла гебен тартышыу. Бир затны ары-бери тартышыу.*

ТАРХ[1] *ат къарач. къ.* **тарых**[1]. *Ууакъ ахчаны тархы.*

ТАРХ[2] *эрикл. сёз.* Подражание звуку выстрела, резкого удара / Ушкок атылгъан неда бир зат башха затха тийгенде этген тауушну кёргюзтеди. *Чечме ушкок тарх деп атылды.* «Толкъунла», 120.

ТАРХОШ *сыф. сёл. тил.* Узкий (*об одежде*) / Тар (*быстырны юсюнден*). *Къызны жыйрыкъчыгъы бир тархошчукъду. Тархош этек.*

ТАРХОШЛУКЪ *ат.* Узость (*одежды*) / Тарлыкъ (*быстырны юсюнден*). *Жыйрыкъны тархошлугъу. Кёнчекни тархошлугъу.*

ТАРХ-ТУРХ *эрикл. сёз.* Звукоподражание выстрелам, резкому удару / Ушкокну, топну д. а. к. атылгъан, бир затны къаты ургъан тауушун кёргюзтеди; турх деген сёз кеси аллына жюрютюлмейди. *Атланы туякъ тауушлары тархтурх деп атылгъан ушкок тауушладан жарыкъ эшитилди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 109. *Жашил къатапа ыранлада Жугъутурла кютедиле. Болсада тархтурх тауушла Аланы юркютедиле.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 84. *Тарх-турх деп эки чакъмалы ушкок атылгъан тауушу эшитилди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 133.

ТАРЫ *ат* 1. Просо / Бюртюклеринден тюй этилиучю мирзеу битим. *Сокъур тауукъгъа – бары да тары.* (Нарт сёз.) ○ *Къатын алып келип, жашны аякъ тюбюне тары сепгенди.* «Малкъар жомакъла», I, 56. *Районну мюлклеринде тарыны, къудоруну тирликлери махтарча тюйюлдю.* «Коммунизмге жол», 1979, № 158.

2. *В позиции определения:* просяной / Тары себилген, тары битиучю. *Танг атаргъа тёрт солдат жыйылмагъан тары сабанны къатына чыкъдыла.* Зокаланы З., Солуу кюн, 65. // Сделанный из проса / Тарыдан этилген. *Тары гыржын. Тары как.*

■ **Тары элек** сито просяное / Тешиклери ун элекден уллуракъ болгъан энчи элек. *[Кабахан] тары элекден ун акъгъанча, Сёзю саркъып шо алай, Жангы чакъгъыч от чакъгъанча, Жаншады талмагъанлай.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 169.

♦ **Тары элек эт** *къарач.* изре-

шетить / Теш, тешик-тешик эт. *«Мени сюймей эсенг, сени аман окъла тары элек этсинле»,– деп, къыз ийнарында алай айтады.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 137.

ТАРЫ[2] *эт. аз жюр.* Обрабатывать, возделывать (землю) / Жерни сюр, мирзеу ёсдюр. *Жер тары.* ■ *Лай-лай, лай-лай, бала, лай тарысын, Анасыны къыйынларын бала къайтарсын.* (Фольк.)

ТАРЫГЪЫУ I *и. д. от* **тарыкъ** / Тарыкъ дегенден *этим ат. Сабийлеринден тарыгъыу. Саулугъундан тарыгъыу. Атасына тарыгъыу.*

ТАРЫГЪЫУ II *ат.* Жалоба (*выражение неудовольствия по поводу чего-л. неприятного, страдания, боли*) / Тапсыз халны, аман, осал ишлени жаратмауну, онгсунмауну, алагъа ыразы болмауну айтыш билдирмеклик. *Контрольну комиссиясында аны [Мухамматны] тарыгъыууна адамыча эс бурдула.* Кацийланы Х., Мухаммат, 153. *Не эсе да бир тарыгъыуун айтырыкъча, [ит] аз-аз сынсыйды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 394. *Асият бла Култай юйге киргенде, Зурият, эрини аллында тарыгъыуларын санай, жюрексинип, жылай тура эди.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 121.

2. *В позиции определения*: жалобный / Къайгъыны, къыйналыуну, мыдахлыкъны, термилиую билдирген. *Таулада уа терен агъачла бютюнда сейирликдиле. Хар бутакъ кесини тарыгъыу жырын жырлайды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 199. *Ол [Темботну сыбызгъысы] жырлаучан эди тарыгъыу кюйлени.* «Жилтинле», 330.

3. *юр.* Апелляция / Сюдню бегимин терсге санап, ишге жангыдан къаратыр мурат бла бийик даражалы сюдге тарыгъып, тилеп, къагъыт бериу. *Баш сюдге тарыгъыу бериу.*

■ **Тарыгъыу эт** *къ.* **тарыкъ.** *[Мухаммат-Амин:] Жарлыла, кеслерини мискинликлерине тарыгъыу этип, аллахха ассы боладыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 22. *[Азирет Жамийлятха:] Биринчи кере келгенлей окъуна дуния бла бир тарыгъыу этгенибизге кёлкъалды болма, эгечим, аллах бла тилейбиз.* Кацийланы Х., Тамата, 48.

■ **Тарыгъыу къагъыт** жалоба (*письменная*) / бир кемчиликни, терсликни кетерир ючюн деп тилеп жазылгъан къагъыт. *Эки стражник да правлен аллына жетгенде, тарыгъыу къагъытла алып келген жарлылагъа тюбедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 294. *Ачы мурса этни-бетни кюйдюргенин да унутуп, тарыгъыу къагъыт бергенди, Ма мант къаурагъа, тутуп.* Гулийланы М., Кюнню къызы, 64. **Тарыгъыу китап** жалобная книга / Тарыгъыула жазылыучу китап.

ТАРЫГЪЫУЛУ[1] *сыф.* Жалостный, жалобный / Жазыкъсындыргъан, таралгъан. *Тарыгъыулу хапар. Тарыгъыулу жыр.*

ТАРЫГЪЫУЛУ[2] *хал. сёзл.* Жалостно, жалобно / Жазыкъсынырча, таралып. *Къотурлада сары чапракъла тюз ёксюз къалгъан къанатлы балачыкълагъа ушаш, тарыгъыулу шууулдай башладыла.* «Коммунизмге жол», 1980, №110.

ТАРЫГЪЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тарыкъ** / Тарыкъ дегенни *араш айырмасы. Ала бири бирине тарыгъышадыла.*

ТАРЫГЪЫШЫУ *и. д. от* **тарыгъыш** / Тарыгъыш дегенден *этим ат. Бир биринден тарыгъышыу.*

ТАРЫКЪ *ат.* **1.** Жаловаться, сетовать, плакаться, роптать, ныть / Ыразы болмагъанынгы, жаратмагъанынгы, онгсунмагъанынгы айт, билдир. *Бир аягъынг – чурукъ, бир аягъынг – чарыкъ, бар да правленнге тарыкъ.* (Нарт сёз.) ○ *Бирде аш юйню эшик аллында сюелип, тынгылап турсанг, апсынланы эрлеринден тарыкъгъанларын эшитесе.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 150. *Таулу тиширыула, тынч жашаугъа юйренмеселе да, ол суукъ отоуда жашагъанларына тарыкъдыла.* Кацийланы Х., Тамата, 65.

2. *юр.* Аппелировать / Сюдню бегимин терсге санап, ишге жангыдан тюз къаратыр мурат бла бийик даражалы сюдге тарыгъып, тилеп, къагъыт жазып бер. *Жаш шахар сюдню бегимин терсге санап, ишге жангыдан тюз къаратыр мурат бла бийик даражалы сюдге тарыгъып, тилеп, къагъыт жазып берди. Жаш шахар сюдню бегимин терсге санап, баш сюдге, тарыгъып, къагъыт бергенди.*

ТАРЫКЪДЫР *эт.* **1.** *понуд. от* **тарыкъ** / Тарыкъ дегенни *къатланыучу айырмасы. Фатарланы юлеше туруп, очередь сакъланмаса, ол адамланы жюреклерин аурутады, тарыкъдыргъан да этеди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 94.

2. Сильно надоедать *кому* / Безит, къыйнап, амалсыз эт. *Ол сёз нёгерин тарыкъдырды.*

ТАРЫКЪДЫРТ *эт. понуд. от* **тарыкъдыр** / Тарыкъдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню, къыйнап, тарыкъдырт.*

ТАРЫКЪДЫРТЫУ *и. д. от* **тарыкъдырт** / Тарыкъдырт дегенден *этим ат.*

ТАРЫКЪДЫРЫУ *и. д. от* **тарыкъдыр** / Тарыкъдыр дегенден *этим ат. Къоншуланы тарыкъдырыу.*

ТАРЫТ *эт. понуд. от* **тары**[2] / Тары[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабанны тарыт. Жерни тарыт.*

ТАРЫТЫУ *и. д. от* **тарыт** / Тарыт дегенден *этим ат. Жерни тарытыу.*

ТАРЫУ *и.д. от* **тары**[2] / Тары[2] дегенден *этим ат. Бахчаны тарыу.*

ТАРЫХ[1] *ат* **1.** Цифра / Санны кёргюзтген белги. *Белгили тарыхлагъа кёре, март айда къыралда 4,4 миллион ишсиз адам болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, №62. *Озгъан жыл колхоз къыралгъа 720 тонна будай сатханды. Быйыл ол тарых андан эсе кёп боллугъуна ийнанабыз.* «Коммунизмге жол», 1982, № 164.

2. Цифровые данные, сведения / Болумну кёргюзтген санла. *Космос станция жерге жангыдан жангы тарыхла берип тургъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 114. *Зоотехник келип, бу беш кюннге нелляй бир чалгъанларыны тарыхларын алды.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 16.

3. Дата / Бир болумну, болгъан (*этилген*) затны тюз календарь заман бла белгилемеклик. *Сабийни туугъан тарыхы. Китапны чыкъгъан тарыхы. Документни жазылгъан тарыхы.*

ТАРЫХ[2] *ат.* История **1.** Барлыкъны, дуния кертиликни айныуу, къымылдауу. *Тарыхны жорукълары.* ■ *Тарыхны, сагъат*

ургъанча, барып тургъан чархын тохтатыргъа болмайды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 229.

2. Совокупность наук, изучающих прошлое человеческого общества / Адам улуну бурунгу замандагъы жамауатыны жашауун тинтген илмуланы бары. *Битеудуния тарых. Орта ёмюрлени тарыхы.* ■ *Халкъ тарыхы эски болмайды, адырча, Чиримейди ол, унутулуп къалырча.* «Шуёхлукъ», № 35, 64.

3. Табийгъатны, билимни бир жаны бла айныууну юсюнден илму. *Табийгъат билимни тарыхы. Театрны тарыхы. Аскер тарых. Музыка тарых.*

4. Ход развития, движения *чего-л.* / Бир затны ёсюуюню, кючлениуюню, къымылдауун баргъаны. *Жашланы шуёхлукъларыны тарыхы. Аурууну тарыхы.*

ТАС[1] *ат ц. диал. къ.* **таз.** *Къыз тасны суун эшикге тёкдю.*

ТАС[2] *сыф.* Потерянный, утерянный, пропавший / Жокъ болгъан, табылмагъан. *Жаш къыйын да тас къыйын.* (Нарт сёз.) ○ *[Фатимаы] толу эринлеринден кетмеучю ышарыуу бусагъатда тасды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 137. *Жашла юч кюнден бери тасдыла.* «Шуёхлукъ», № 47, 50.

■ **Тас бол 1)** потеряться, пропасть, исчезнуть / жокъ бол, кёрюнме, табылмай къал. *Малы тас болгъан атасыны-анасыны къоюнунда излей эди.* (Нарт сёз.) ○ *Юйню ичи тютюн болду, чарс болду, Кисей кёлек бир кечеге тас болду.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 62. *Арбаз, ийне тас болса да, табарча, кирсиз эди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 59; **2)** *кёч.* умереть, погибнуть, пропадать / Ёл. *Экиси да [Дауум бла Чомур] жашлай тас болдула.* Хубийланы О., Дерт, 10. *Эки лачыным дуниядан тас болдула.* «Къарачаймалкъар жырла», 36; **3)** *кёч.* пройти бесполезно, безрезультатно / Зыраф бол, зырафха кет. *Ариу бети Къобанны сары болду, саз болду, Къадар къыйыны аны, хазна къалмай, тас болду.* «Жанкъылыч», 42. **Тас эт 1)** потерять *что* / тюшюрюп, бир жерде къоюп, кёрюнмей, табылмай къалырча эт. *Айнюр, – бир аламат затын тас этгенча, аны табарма деген умуту жюрегинден кетмегенча, иги кесек турады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 93. *Хажи-Осман Мазанны чачын жюлюдю да: «Мен тас этерме, кесингге къой»,– деп, бычагъын алмады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 51; **2)** переставать (видеть *кого, что*) знать чьё-л. местонахождение / Биреуню, бир затны къалайда, къайда болгъанын кёрмей, эслемей къал. *Къачхынчы сыйыт: анала, сабийле бир бирин тас этип, табаргъа термиледиле.* «Жанкъылыч», 144. *[Къара-Куба нёгерлерине:] Атлагъа сакъ болугъуз, тас этсегиз, экинги да ёлтюрюрме,– деди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 177. *Элге киргеникде, ит ызны тас этди.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 47. **3)** *кёч.* Утрачивать (*честь, силу, здоровье и т. п.*) / Кесинде болгъан халны, шартны, ышанны д. а. к. башха затны бир кесегин неда толусунлай жокъ эт. *Ол заманда уа [туугъан жерге къоркъуу тюшгенде], кишиликни тас этмей, къыйынлыкъны кёзюне къараргъа болургъа бюгюнден хазырланыргъа керекди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 83. *[Найыпхан:] Мен бюгюн къарыууму тас этдим эсем да, ёхтемлигим биргемеди.* Толгъурланы З., Эрирей, 10; **4)** лишаться *кого* / биреуден ол ёлюп, кетип д. а. к. башха зат болуп, айырыл. *Сизде [жолла] кёп тюшгендиле окъ жарала, Адам кёп агъызгъанды къанын, терин.*

Ёлюмден къачып бара, кёп анала Сизде тас этгендиле сабийлерин. Отарланы К., Сайлама, II, 175. *Къарындашы, Омар Бийнёгерни тас этди.* «Малкъар халкъ жырла», 11. *Тенгинги къайтмаздан тас этсенг, тас этесе аны бла бирге Ол кесинг дунияда жашарыкъ жылланы бёлегин.* Байчоралаты С., Отубуз, 32; 5) потерять (*богатство, хозяйство и т. п.*) / байлыгъынгдан, мюлкюнгден, багъалы затларынгдан айырыл, къуру къал. *Ёмюрледен бери башхаланы къыйынларын ашаргъа юйреннгенле, къара халкъны жегип жыйгъан байлыкъларын тас этип, дыгаласха къалгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 43, 98. 6) потерять (*важность, значение, ценность и т. п.*) / Магъаналыгъы, хайыры, багъалыгъы д. а. к. заты тас болуу. *Насыра-Ходжаны оюмлу хапарлары бюгюн да кеслерини юйретиу магъаналарын тас этмегендиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 49. *Адамны ич дуниясына кириу романны этикалы магъанасын тас этдирмезге керекди.* «Шуёхлукъ», № 33, 112. 7) уничтожить, искоренить / къурут, жокъ эт, кетер. *[Мухаммат-Амин Къыямытха:] Ол Семён дегенни жерни башындан тас этерча сен, оноучула бла сёлешип, мадарын кёрюрсе.* Аппалаты Х., Къара кюбюр, 105. *Залимликни тас этгенле Ма биз аскербиз.* «Жилтинле», 485. *«Айыплы этсенг, дуниядан тас этерме»,– деди [Солманбий Зауурбекге] хыны.* Гулалаты Б., Къачхынчы, 15. 8) тратить попусту (время) / заманынгы бошуна кетер. *[Махмут Аубекирге:] Заманынгы тас этмей, Муссабийни келтирип, жашланы урушха юйретирге керекди.* Залийханлаты Ж., Тау къушла, 283. *Бир кесек ауруучу болуп, кёп жатып, [Агъаз] тас этгенди талай жылын.* Батчаланы М., Элчилерим, 61.

ТАСМА *ат* 1. Тесьма (*узкая полоска кожи, употребляемая для шитья или ремонта упряжи, чабуров и т. п.*) / Жанлы кючлени жекгенде хайырланыучу (*алгъын а чабырланы да*) кереклени тигер, жамар ючюн жюрютюлюучю, ийленнген териден иничге кесилген къайиш. *Махмут ат жер, дагъыда башха керекле ишлейди, аланы тасма бла тигеди.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 8. *Эрттеден асыралгъан тасманы атасындан къалгъан сыбапхадан бир тюрсге чыгъара, Айдабол тикгич хазырлай эди.* «Шуёхлукъ», № 42, 44.

2. *В позиции определения:* тесемочный / Тасмалыкъ къайышдан этилген. *Тогъайбаш такъдыргъын тасма жантаугъа.* «Къарачай халкъ жырла», 46. *Жапманы къабыргъасында уа, баям, ала бек керекли затлары болур эдиле: салам дух, жугъутур мюйюзле, тасма жантау.* Толгъурланы З., Эрирей, 100. *Кёпчеги да тизилгенди Кийик тасма тикгич бла, Мюйюшлери тигилген эди Алтын окъа кириш бла.* «Жюрек жырлайды», 85.

ТАСМАЛА *эт.* Разрезать (*козью шкуру*) на тесёмки / Ийленнген (*эчки*) терини тасмала этерча кес. *Эчки терини тасмала.*

ТАСМАЛАН *эт. страд. от* **тасмала** / Тасмала дегенни *зорлаучу айырмасы. Тери тасмаланнганды.*

ТАСМАЛАНЫУ *и. д. от* **тасмалан** / Тасмалан дегенден *этим ат. Терини тасмаланыу тап барады.*

ТАСМАЛАТ *эт. понуд. от* **тасмала** / Тасмала дегенни *къатланыучу айырмасы. Мен аппагъа эчки териден къалгъанын тасмалатдым.*

ТАСМАЛАТЫУ *и. д. от* **тасмалат** / Тасмалат дегенден *этим ат. Терини тасмалатыу.*

ТАСМАЛАУ *и. д. от* **тасмала** / Тасмала дегенден *этим ат. Терини жантаугъа тасмалау.*

ТАСМАЛЫКЪ *ат.* Кожа, предназначенная для тесьмы, кожаного ремня / Тасма этерге жараулу тери. *Аппа тасмалыкъны иги ишлеучюдю.*

ТАСХА *ат* **1.** Тайна, секрет / Башхалагъа белгили болмагъан, аладан таша, жашырын зат. *Хамызат эрттенликден окъуна келинлеге, къызлагъа чам эте, кеси кибик къартланы тасхаларын ача, адамлагъа арыу не болгъанын билдирмей турду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 75. *Киеулюк Къарашауай, кесин танытмай келип: «Тасхабызны кёрмесин», – деп, Сатанай келген къонакъны ахшы сыйлай, гумуну жукъартып бошады.* «Нартла», 187.

2. Тайна (*природы, космоса и т. п.*) / Алыкъа белгили болмагъан, билинмеген зат. *Андан бери адамла жерни кёп тасхаларын ачхандыла. Акъыл – Айгъа, Чолпан жулдузгъа да жол тапхандыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 237. *Жылдан-жылгъа заповедникни алимлери кёп бола, керекли проблемаланы тасхаларын ачыкълай, жарашдыра барадыла.* «Коммунизмге жол», 1975, № 112.

3. Недостаток, скрываемый от других / Адамны башхалагъа билдирирге сюймеген, жашырын кемчилиги, ишинде неда къылыгъында тапсыз заты. *Излейдиле тийрелени тасхаларын, Тау намысны теплейдиле тохтамаздан.* Байрамкъулланы А., Юйге игилик, 28. *Масхутну ишинде бир тюрлю тасхасы барды деп айталлыкъ тюйюлбюз.* «Коммунизмге жол», 1989, № 123. *Къоншу тюйюл, ала – юйлю бёрюле, Чыгъа, кире, хар тасханы кёрюрле.* Будайланы Х., Алтын тау, 33.

4. *В позиции определения:* не защищенный или плохо защищенный от *кого-чего* / Иги сакъланмагъан, неда ахырда сакъланмагъан, къорулмагъан зат. *Ол [дюгер бий] тенгими тасха жерде тапхан эди, Эмда аны алдап, сатып алгъан эди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Жыртхыч] тасха жерлени марар: «Не ашайым?» – деп, къарар.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 47.

5. Разведка / Жауну хар тюрлю халын, аны аскерини тургъан жерин билир ючюн аскерчи неда аскер бёлек бардыргъан иш. *[Самат:] Таматабыз тасхагъа жибергенди, тангнга дери кезиу-кезиу экеулен былай тёгерекге къарай айланырыкъдыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 302. *Биягъы патчах, тасхагъа айлана барып, ол жашны юйюнде къонакъда къалады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 238.

6. *В позиции определения:* разведочный / Тасха бла байламлы. *Израильни аскерлери Ливанны Восток чеклеринде тасха ишлерин кючлендиргендиле.* «Коммунизмге жол», 1976, № 110. *Кёп турмай жаш тасха ишле бардыргъан заманда ёледи.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 65.

ТАСХАЛА *эт.* Разведывать *что,* шпионить за *кем* / Тасха иш бардыр. *Жаш аны ызындан тасхалагъанла кимле болгъанларын билгенди.*

ТАСХАЛАУ *и. д. от* **тасхала** / Тасхала дегенден *этим ат. Биреуню ызындан тасхалау.*

ТАСХАЧЫ *ат* **1.** Разведчик / тасха билиучю адам. *Адилгерийни къатында ундургъу салыннган*

тасхачы Жубуран элгенип уянады. Гуртуланы Б., Адилгерий, 38. *Тасхачыланы билдиргенлерине кёре, былайы фашист аскерни уллу жыйынын ашарыкъ, уруш керек, кийим, аны кибик башха керекли затла бла жалчытхан жерледен бириди.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 20.

2. *В позиции определения:* разведочный / Тасха (*2-чи магъ.*) бла байламлы иш бардырыучу. *Бригаданы тасхачысыны ротасыны командири тамата лейтенант Кулаковну башчылыгъы бла бир къауум солдатны агъачны къыйыры бла ёрге келгенлени алларына жибередиле.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 35. *Таусолтан тасхачы бёлюмню командири эди.* Гадийланы И., Санга айтама, 293.

3. *къ.* **шпион.** *Душманны тасхачылары, келе келип, жол юсюнде тохтайдыла.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 167. *Шёндю бизни эллерибиз, шахарларыбыз да Деникинни тасхачыларындан толудула.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 173.

ТАСХАЧЫЛЫКЪ *ат* 1. Шпионаж, разведка / Тасхачыны иши, борчлары. *Командирни жер юйчюгюнде тюнене ингирде тасхачылыкъгъа кетген партизанланы сакъладыла.* «Шуёхлукъ», № 28, 86.

2. Шпионаж / Бир къыралны аскер, мюлк д. а. к. башха жашырын затларын билип, башха къыралгъа бериучю адамны иши.

ТАТ *эт.* Пробовать *что* на вкус, вкушать, испытывать (*отведать чего*) / Ашны татыуун кёр, къабып, ашап кёр. *Ачыны бла татлыны татхан билир, узакъ бла жууукъну жортхан билир.* (Нарт сёз.) ○ *Сау кюнню председатель аш татмай, тёгерекге чапханлай турду.* Кацийланы Х., Тамата, 135. *Ичер ачы ичгими ичдим мында, Татар татлы кёгетими да татдым.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 58.

ТАТА *ат ц. диал. къ.* **атта, аття.** *«Тата тюнене ишден кеч келгенди»,– деди Майрусхан.*

ТАТАР *сыф.* Татарский / Татарлыланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Татар тил. Татар жыр. Татар тепсеу.*

ТАТАРЛЫ *ат.* Татарин / Татарстан Республикада жашагъан асламлы миллетни адамы. *Татарлы жазыучу. Татарлы къыз.*

ТАТАРЧА *хал.сёзл.* По-татарски (*напр. говорить, писать*) / Татар тилде. *Татарча сёлеш. Татарча жырла.*

ТАТАХ *ат сёл. тил.* Близкий, любимый друг / Татлы, бек сюйген шуёх. *Къучакълашхан татахлача, базыкъ-базыкъ бутакълары бир бирине эшилип битген, къарт жерк терек мийикден къарайды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 95. *Жокълай эдиле была хаман бирин бири, Бу экиси татах эдиле кёпден бери.* «Жюрек жырлайды», 19.

■ **Татах бол** подружиться / шуёх бол. *Лейтенант Соколов бла Азирет бирге уруш этип, бирге жаралы болуп жатханы себепли, экиси да бир бирине болушуп, нёгерлик этип, ёмюрлюкге татах болгъандыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 172. *«Зухураны санга бере болур, Хажи, ансы аны [Аубекир] бла бек татах болгъанса»,– деп, Абдуллах лакъырда этди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 349. // **Татах**

эт / подружить *кого* с кем / Шуёх эт. *Ол аланы мычымай бир бирге татах этди.*

ТАТАХЛАШ *эт.* Татах бол *къ.* **татах.** *Жашла къысха заманны ичинде татахлашдыла.*

ТАТАХЛАШДЫР *эт. понуд. от* **татахлаш** / Татахлаш дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашланы Къонакъбай татахлашдыргъанды.*

ТАТАХЛАШДЫРЫУ *и. д. от* **татахлашдыр** / Татахлашдыр дегенден *этим ат. Биреуню нёгеринг бла татахлашдырыу.*

ТАТАХЛАШЫУ *и. д. от* **татахлаш** / Татахлаш дегенден *этим ат. Жаш бла къызны татахлашыулары.*

ТАТАХЛЫКЪ *ат.* Дружба / Шуёхлукъ, татах хал. *Жашланы татахлыкълары аталарын-аналарын къуандыра эди.*

ТАТДЫР *эт. понуд. от* **тат** / Тат дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийинге баллы хантны татдырма, къызынгы киши юйюнде жатдырма.* (Нарт сёз.) ○ *Ол къагъанакъ сабийчикни къоюнуна алып, ёшюнюн татдыргъанда, тиширыу сынагъан хычыуунлукъну бир зат бла тенг эталмазса.* Кацийланы Х., Тамата, 96. *Кеси айтханлай, ол [Отарланы К.]: «Манга – балынгы, башхалагъа уа – турмангы татдыр»,– деп, тилемегенди.* «Шуёхлукъ», №56, 33.

ТАТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **татдыр** / Татдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Сабийге кёп тюрлю татлы хантла татдырылгъандыла.*

ТАТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **татдырыл** / Татдырыл дегенден *этим ат.*

ТАТДЫРЫУ *и. д. от* **татдыр** / Татдыр дегенден *этим ат. Аш татдырыу. Конфет, къалач татдырыу.*

ТАТИЙ *ат.* Прополис / Бал чибинле чагъа, ачыла башлагъан битимледен жыйыучу эм бал тараклъа этер ючюн хайырланыучу, кючлю ийиси болгъан, чайыргъа ушагъан зат. *Зепеш, Къуршоучуда бал батманларына айланып, татий жыя эди, айтханларына кёре, татий аны бу къурурлукъ жел ауруудан къутхарлыкъ эди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 196.

ТАТЛЫ I *сыф.* **1.** Сладкий / Бал тузча неда балча татыуу болгъан. *Бал чибинни ургъаны – ачы, балы – татлы.* (Нарт сёз.) ○ *Харбыз себиу – аманат, Ичи – Къызыл къанауат, Ичин ачып къарасанг, Татлы суулу, аламат.* Шахмырзаланы С., Назмула, 221. *[Къуранны] редактору – файгъамбар татлы чагъырны кюсемегенликге, энди битеу дуния да ол этгенни этип турургъамы керекди?* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 57. // Приготовленный с сахаром, мёдом и т. п. / Бал туз, бал, варенье д.а.к. башха зат къошулуп этилген (*ашарыкъны юсюнден*). *Татлы как. Татлы бёрекле.*

2. Вкусный / *къ.* **татыулу 1** (*1-чи магъ.*). *«Кийик эт бек татлы болады»,– деп, эшите турса да, [Къаналматны] тюбеп ашагъаны болмагъанды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 56. *[Тюлкю айыугъа:] Сен ачмыса, харип? Мен а бек токъма, бусагъатда кёзлерими ашап, зауукъ этдим, андан татлы аш алыкъа ашамагъанма.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 316.

3. *кёч.* Приятный, доставляющий удовольствие / Иги, хычыуун, къуандыргъан, зауукълукъ берген. *Уллу талгъыр киштик, терезе тюбюнде жатып, татлы тюшле кёре, хурулдап жукълайды.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 130. *Татлы умутла, иги сагъышла мени бийледиле.* «Шуёхлукъ», № 52, 101. *Аны [Османны жашы Батырны] татлы сагъышларын биягъы телефонну зынгырдагъан тауушу бёлдю.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 134.

4. *кёч.* Родной, дорогой, любимый / Сыйлы, багъалы. *Тойгъан жерден туугъан жер татлы.* (Нарт сёз.) *Алтын юйден да жан татлы.* (Нарт сёз.) ○ *Ана! Дунияда сенден татлы не болур.* Залийханланы Ж., Таукъушла, 20.

5. *кёч.* Закадычный / Жандан татлы жаннга шуёх, бир бирни бек сюйген. *Азамат бла Къайсын татлы тенгле болуп, бирге жюрюп башлагъанлы Бийбертге типиски тарыды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 39. *Окунев татлы шуёхун кесини квартирине элтди.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 295.

ТАТЛЫ II *хал. сёзл.* Приятно / Иги, хычыуун кёрюнюрча, эшитилирча, зауукъ этип, ох деп. *Тюйюлюп, болгъаны тешилген эмда арып, онгсуз болгъан Сафар бек татлы жукълагъан эди.* Хочуланы С., Хапарла, 20. *Фердау не татлы ышарса да, жюреги къайгъысыз тюйюлдю.* Кацийланы Х., Мухаммат, 22. *Терекде булбул жырламагъанлыкъгъа, сюйгенинги ауазы санга булбул жырындан эсе татлы эшитиледи.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 53.

♦ **Татлы жаша** жить хорошо, в дружбе, в ладах / бир бирни сюйюп, шуёхлача, урушмай-тюйюшмей жаша. *Къоншу болуп, татлы жашагъанлары себепли, [Лейла бла Хурай] бек шохдула.* Семёнланы А., Жазыу айла, 63. *Къуру ол эки жашны [Ибрахим бла Къаныматны] бирге айланнганлары да боллукъду бизге татлы жашаргъа.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 293. **Татлы кёр** уважать, любить / Сюй, багъалы кёр. *Не десенг да, туугъандан туугъан адамгъа бек татлы кёрюнеди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 274. *Ёзден улу Ёрюз, мынчакъдан чыгъып, къыз бла сёлешип, бир бирин бирда мардасыз татлы кёрдюле.* «Къарачай халкъ таурухла», 152. *Ол [Жамий]... бирси тенглеринден эсе татлы кёрген Разиятына тюбемей къалмайды.* Ахматланы И., Боранда, 42. **Татлы сёзлю** *къ.* **татлы тилли.** *Аныча [Мурадинча] жарыкъ кёллю, татлы сёзлю, хар заманда да огъурлу, таукел жашны бизни шахарда, не кёп излесенг да, тапмазса.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 123. **Татлы тилли** вежливый, сладкоречивый / адепли, намыслы, ариу, тап сёлешиучю. *Алай аны татлы тилли, жангы келинча, жигер бийчесини халаллыгъы башда айтылгъан кемчиликлерин унутдурду.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 96. *Татлы тилли тауlу къызчыкъ, Бирини атын айтсанг а, Не барысын да унутуп, Бизни юйге къайтсанг а.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 50. **Татлы тиллилик** вежливость / адепли, намыслы, ариу, тап сёлеше билмеклик. *Орамда кесин жюрюте билиу, татлы тиллилик, таматаны намысын этмеклик, онгсузгъа болушмакълыкъ адамны жашауунда керекли затладыла.* «Коммунизмге жол», 1981, № 136.

ТАТЛЫАУУЗ *сыф. сёл. тил.* Ласковый, вежливый / Эрке, ийлеш,

эркелетиучю, жумушакъ. *Татлы-ауух тиширыу.*

ТАТЛЫКЪСЫН *эт.* Заинтересоваться, проявить интерес, разохотиться / Бир затны этерге къызын, талпы, ал айландыр. *Артдан-артха окъуугъа-билимге татлыкъсыннган сабийле, бал чибинле бал таракълагъа басыннганлай, школгъа басындыла.* Кацийланы Х., Тамата, 25. *Омар, чалгъычыла бла ишлерге асыры татлыкъсыннгандан, иш бошалып къалгъынчы элге къайтыргъа унамады.* «Коммунизмге жол», 1980, № 172.

ТАТЛЫКЪСЫНДЫР *эт. понуд. от* **татлыкъсын** / Татлыкъсын дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишге татлыкъсындыр. Сёзге татлыкъсындыр.*

ТАТЛЫКЪСЫНДЫРЫУ *и. д. от* **татлыкъсындыр** / Татлыкъсындыр дегенден *этим ат. Жашланы, къызланы илмугъа татлыкъсындырыу.*

ТАТЛЫКЪСЫНЫУ *и. д. от* **татлыкъсын** / Татлыкъсын дегенден *этим ат. Окъуугъа татлыкъсыныу. Чалгъы чалыргъа татлыкъсыныу.*

ТАТЛЫКЪСЫНЫУЛУ *хал. сёзл.* С увлечением, охотно / Кёл салып. *Къарамырза хапарын бардырады, жашла да, бир сёзюн жибермей, татлыкъсыныулу тынгылайдыла.* Этезланы О., Тарда, 85.

ТАТЛЫКЪСЫНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **татлыкъсын** / Татлыкъсын дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла окъургъа татлыкъсынышадыла. Ойнаргъа татлыкъсынышдыкъ.*

ТАТЛЫКЪСЫНЫШЫУ *и. д. от* **татлыкъсыныш** / Татлыкъсыныш дегенден *этим ат. Ишлерге татлыкъсынышыу.*

ТАТЛЫЛЫКЪ *эт.* 1. Сладость, сладкий вкус / Бал тузча неда балча татыуу барлыкъ. *Шекерни татлылыгъын гумулжук да биледи.* (Нарт сёз.)

2. Наличие вкуса, вкусовых качеств / Татыулулукъ, татыуу барлыкъ. *Ашны татлылыгъы. Къозу этни татлылыгъы.*

3. *кёч.* Приятность / Игилик, хычыуунлукъ, зауукълукъ, кёлге асыулулукъ. *[Зулкъарней] къууанчны, халыуача, татлылыгъын, къайгъыны да, чириген къозча, ачылыгъын кеси ёмюрюнде аз сынамагъанды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 41. *Жашау татлылыгъы, ёлюм ачылыгъы Турадыла ол китапда биргелей. Кече къарангысы, тангны жарыгъы Турадыла ол биз кёре келгенлей.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 43.

4. *кёч.* Наличие почёта, уважения / Багъалылыкъ, сыйлылыкъ. *Аны [бирге окъугъанны] татлылыгъын... орта школну бошап, жашауну кенг жолуна чыкъсанг, билесе.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 64. *Туугъан жерни татлылыгъын ол [Ахмат] бек иги биле эди.* «Коммунизмге жол», 1979, №164.

5. *кёч.* Близость, искренность отношений / Жюрек жуукълукъ, ачыкъ кёллюлюк, жандан жаннга шуёхлукъ. *Къазий бла Алийни алгъынгы татлылыкълары тура эсе да, бюгюн ол асыры танылмайды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 128. *Билмеймисиз эки тенгни татлылыгъын, Тенг ачыуу тенгнге эки къатлылыгъын!* «Жюрек жырлайды», 18.

ТАТЛЫСЁЗ *сыф. сёл. тил.* Татлы тилли. *къ.* **татлы**[2]. *Излесенг да*

табалмазса, Аны кибик татлы сёз. Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 112.

ТАТЛЫТАМАКЪ *сыф. сёл. тил.* Сластена, сладкоежка / Татлы затла ашаргъа сюйюучю (адам). *Татлытамакъ къыз. Татлытамакъ сабийле.*

ТАТЛЫТАМЫР *ат.* Съедобный корень / Ашаргъа жарагъан тамыр. *Ёзен элни къартлары ныгъыш къураучу жерде уа къабанла татлытамыр къазыучу эдиле.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Пакъырачы, эллилени жарсыгъанларын жукъгъа да тергемей, къолуна бир бурху бышлакъчыкъ, не сары жауда къуурулгъан татлытамырчыкъ алып, ичинден неле эсе да шыбырдай, от аллында, не эшик артында олтурур.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТАТЛЫТИЛ *сыф. сёл. тил.* Татлы тилли *къ.* **татлы**[2]. *Татлытил ынна. Татлытил къартла.*

ТАТЛЫЧЫ *сыф. сёл. тил. къ.* **татлытамакъ.** *Татлычы сабий. Татлычы адамны тишлери ауургъа ёч болуучудула.*

ТАТТИЙ *ц. диал. саб. къ.* **датти.** *Жашчыкъгъа анасы: «Таттий, балачыгъым»,– деди.*

ТАТУИРОВКА *ат.* Татуировка / Адамны терисине бир бояугъа, тушха боялгъан ийнени (ийнелени) чанчып, салыннган сурат. *Жашны аркъасында эки татуировкасы барды.*

■ **Татуировка эт** татуировать / Адамны терисинде ызлап, ийнени (къысылгъан ийнелени) неда башха затны тушха, энчи бояугъа бояп, ызлагъа чанчып сурат сал, неда сёз (сёзле) жаз. *Жашны тилегени бла билегине татуировка этдиле.*

ТАТЫ *эт.* 1. Получать привкус, быть достаточным (*о соли, перце и т. п.*) / Туз, чибижи дегенча затла жетерча, болурча атылып, татыулу бол. *Антонну кагы да какмыды! Тузу татыгъаны жокъ, тугуллары бузулгъаны жокъ.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 370. *Шорпа иги шорпа болгъанлыкъгъа, аны мыстысы татымагъан эди.* «Коммунизмге жол», 1981, № 119.

2. *кёч.* Хватить, быть достаточным / Жет, бол, жетерча бол, тамамлыкъ эт. *Тонгузгъа таякъ татымаз.* (Нарт сёз.) ○ *Жангыз бир окъчукъ къалай татыды, Зекерия, сени белинге? Аны жойдургъан сен болдунг, ит Баттай! Ажым от тюшсюн кёлюнге.* «Малкъар халкъ жырла», 220. *Алгъан жалыбыз бизге татыйды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 34.

3. Воздействовать, влиять, действовать на *кого-что* / Ёт, жет, къатыл. *[Мусса:] Барыбыз ичген да суу тюлдю, татыр ючюн къалмагъанды.* Хубийланы О., Аманат, II, 322. *Тау жерледе къаты жюрюгенлери татыгъан атла, мылы тюклери юслерине жабышып, ичлерин ура, башларын энишге ийгендиле.* Къобанланы Д., *Таулада таууш, 103. Жазмы татыгъанды, Анзор къалай эсе да эринчекди, окъууда ташсыннганды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 269.

4. *кёч.* Быть калорийным, питательным / Ёз тут, татымлы бол. *Арыкъ этни шорпасы татымаз.* (Нарт сёз.) ○ *Жуунуп бошап, терек бахчагъа бир кирмесек, ашагъаныбыз ичибизге татымаучуду.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 66. *Ашагъанлары татыгъан ийнеклени сютлери кюнден кюнге кёп бола барады.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 118.

ТАТЫМ *ат къарач.* Питательность, сытность; калорийность / Ашда ёз тутхан затла, дам. *Пиринчде татым уллу болады.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 66. *Будайны татымы да иги болгъанын айтыргъа тыйыншлыды.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 193.

ТАТЫМЛЫ I *сыф.* Питательный, сытный / Татымы болгъан. *Бёлюмню таматалары татымлы ашны зырафсыз жыяргъа битеу кючлерин салгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 79. *Бу ёзенни таза сууу, салкъынлыгъы, кюнден къоркъмагъан татымлы хансы тууарлагъа, ууакъ аякълылагъа да бек жараулуду.* Хубийланы О., Аманат, I, 136.

ТАТЫМЛЫ II *хал. сёзл.* Питательно, вкусно, калорийно. Ёз тутарча. *[Къушжетер:] Мен сизге ненча келсем да, хантны татымлы этигиз, неда жетиширикди, деп, жюз кере айтама.* Хубийланы О., Аманат, III, 29. *Мал ашны не къадар аслам, не къадар татымлы хазырлар ючюн баргъан кюрешиуде жигерле кеслерин белгили этедиле.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 90.

ТАТЫМЛЫЛЫКЪ *ат.* Питательность, калорийность, сытность / Татымы барлыкъ. *Кырдык ун кесини татымлылыгъы бла комбикормаладан хазна артха къалмайды.* «Коммунизмге жол», 1979, №173. *Татымлылыгъына, татыулулугъуна кёре аны [кырдык унну] алышындырырча хазна мал аш жокъду.* «Коммунизмге жол», 1980, № 164. *Ташылыр амалтын, чюгюндюр кюнде къууурулуп, аязда буюгъуп, татымлылыгъын тас этип барады.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 168.

ТАТЫМСЫЗ *сыф.* Малокалорийный; несытный / Ёз тутмагъан, татымы болмагъан, дамсыз. *Жипи бичен татымсыз.* (Нарт сёз.) ○ *Шапа кёп болса, аш татымсыз болур.* (Нарт сёз.)

ТАТЫМСЫЗЛЫКЪ *ат.* Отсутствие питательности, сытности / Татымы жокълукъ, дамсызлыкъ. *Ашарыкъны татымсызлыгъы. Мал ашны татымсызлыгъы.*

ТАТЫРАН *ат* 1. Горчица (*растение*) / Сары гюллери болгъан кырдык битим. *Бизни республикада жыгыра, татыран, чибижи, сохан, турма д. а. к. кёп тюрлю бахча битимле ёсдюрюледиле.*

2. Горчица (*приправа к мясу*) / Ол хансны урлугъундан этилиучю, эт ашагъанда хайырланылыучу кючлю тузлукъ. *Татыран кесин балгъа санагъанда, Фатеген кесин шаудан сууча кёрюр.* Махтум-Кули, Назмула, 29.

3. *В позиции определения:* горчичный / Татырандан этилген. *Татыран жау. Татыран жмых. Къозу этни къобуста бла биширип, татыран тузлукъ жагъып ашасанг, къалай аламат болады!* Аппалаты Х., Къара кюбюр, 14.

4. Горький, кислый / Кючлю. *Аппа кючлю айранны ичип: «Оллох, бу уа татыран болуп къалгъанды да!» – деди.*

5. *кёч.* Горе / Бушуу. *Сен [анам] жокъса. Къарайма балли терекге, Къараучум кибик ол ариу бетинге. Эсгериюм кёп затланы тергеди: Жылларым бал, татыран да бердиле.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 22. *Жашау бергенди балын, татыранын, Сынагъанбыз аланы татыуларын.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 95.

ТАТЫТ *эт. понуд. от* **таты** / Таты дегенни *къатланыучу айырмасы. Шорпаны тузун татыт. Чайны бал тузун татыт.*

ТАТЫТЫУ *и. д. от* **татыт** / Татыт дегенден *этим ат. Хантусну мыстысын татытыу. Шорпаны тузун татытыу.*

ТАТЫУ I *ат* **1.** Вкус (пищи) / Тилде, ауузда сезим неда ашарыкъда ол сезимни туудургъан зат. *Сууугъан ашда татыу жокъ.* (Нарт сёз.) ○ *Хант тузунгу, балынгы да Татыуларын билеме, Кырдыгынгы, къарынгы да, Жерим, малтай келеме.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 3. *Этини татыуу бла жерни башында къарачай къойгъа жетген жокъду.* «Алчыла», 107.

2. *кёч.* Суть, содержание *чего* / Магъана. *Къыйынлыкъны кеси чайнамагъан къыйынлыкъны татыуун билмез.* (Нарт сёз.) ○ *Кёлегине, сыртындан тузу чыгъып синнгинчин ишлемеген, жашауну татыуун да биллик тюйюлдю.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 1, 167.

♦ **Татыу ал** удовлетвориться, насытиться / тынгылы бол, жалчы, къан. *Манга тепсеуден татыу алгъынчы, тойдан кетерге тюшдю* ■ *Чыппык, кече узуну жукъудан татыу алалмай... тёшегинде тёгерек бурула, тангын аман бла атдырды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 59.

♦ **Татыу бер** удовлетворить / Ыразы эт, жалчыт. *Амма, быйыл кибик, былтырны да жауумлу жылы малчылагъа татыу бермеди.* «Алчыла», 97. *Абезехде къыз бла сёлеширге онг болгъанлыкъгъа, кёп татыу ол да бермейди, нек десенг, жашла бир бирлеринден къызланы терк-терк сыйырыучудула.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 86. Татыуун ангыла / входить (войти) во вкус / не да болсун бир затны зауукълугъун сезе, бир затха къууана башла. [*Аппа:*] *Эркин дуния татыуун, ангыламагъандан сора уа: «Атышмы, тутушму?» – деп, чыкъдыкъ.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 46. **Татыуун чыгъарып** со вкусом, со смаком / кёлю бла, бал татытып, дамы бла. *[Азамат:] Айнюрчюк, келтирчи бери, анабыз этген жылы ашны татыуун чыгъарып бир ашайым.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 126.

♦ **Татыу эт** иметь какой-либо вкус / Бир башха затны татыууна уша. «*Хы-ы, къабырдан чыкъгъан будай адам эт татыу этмей не этерикди!*» – *деп, тёре амалсыз болду.* «Къарачай халкъ таурухла», 184. *Бишген жилек татыу этерле Кёк шауданла салкъын зыгъырда.* Бабаланы И., Жетегейле, 34.

ТАТЫУ II *и. д. от* **тат** / Тат дегенден *этим ат. Ашдан татыу. Кёгетледен татыу.*

ТАТЫУ III *и. д. от* **таты** / Таты дегенден *этим ат. Тузу татыу. Чибижиси татыу.*

ТАТЫУЛУ I *сыф.* **1.** Вкусный / Татыуу иги; кёлге жарашыулу, татлы. *Кюмюш аякъда суу татыулу кёрюнюр.* (Нарт сёз.) ○ *Ол [Бийберт] къакъ эт тууралып этилген татыулу шорпадан дагъыда бир уртлады да, унутуп тургъан иши эсине тюшгенча, секирип туруп, чыгъып кетди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 71. *Мухажир арып келген мёлекчигине татыулу азыкъ биширди.* «Шуёхлукъ», № 50, 87.

2. *кёч.* Содержательный, интересный, приятный / Магъаналы, магъанасы терен болгъан, иги, сейир. *Митяны татыулу хапарындан бурунума исси мантыланы ийиси урду.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 131. *Хусей ахшы сабийди, Татыулуду хар сёзю, Этген иши сабырды, Отча жылытып кёзю.* Гыттыуланы М., Космонавтла, 9. *Бусагъатдача былай аламат, къууанчлы, татыулу,*

берекетли, жарыкъ жашау дуния жаратылгъанлы да болмагъанды. Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 53.

ТАТЫУЛУ II *хал. сёзл.* 1. Вкусно, со смаком. Бир затны татыуун чыгъарып (*ашаргъа*). *Семиз атны къалай татыулу ашарыгъы бёрюню кёзюне кёрюнеди.* «Шуёхлукъ», № 55, 99.

2. *кёч.* Интересно. Адамны сейирсиндирирча. *Аппа таурухну татыулу айта эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 51.

3. *кёч.* От всей души (*смеяться, играть и т. п.*) / Сюйюп, таза жюрекден (*кюлюрге, ойнаргъа*). *Хусейни алай татыулу кюлгени Шамилни жюрегине бычакъ сукъгъанча кёрюндю.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 207.

ТАТЫУЛУЛУКЪ *ат* 1. Наличие вкуса / Татыуу игилик, кёлге жарашыулулукъ, татлылыкъ. *Шорпаны татыулулугъу. Этни татыулулугъу.*

2. *кёч.* Содержательность / Магъанасы теренлик, сейирлик, игилик. *Жашауну татыулулугъу.*

ТАТЫУСУЗ I *сыф.* 1. Безвкусный, невкусный / Татыуу жокъ, татыуу болмагъан. *Татыусуз ашха туз жарар, тели башха уа не жарар?* (Нарт сёз.) *Кёп чайнасанг, бал да болады татыусуз.* (Нарт сёз.)

2. *кёч.* Бессмысленный, безынтересный, бессодержательный / Магъанасыз, осал, болмачы. *Таучу, Лейладан быллай татыусуз хапарла эшитгенинде, асыры къыйналгъандан, ёрге къопду.* Боташланы А., Жашауум, 90. *Муратынга жеталмасанг, Жашау татыусуздуду. Муратынга тынч жетсенг а, Муратынг учузду.* Батчаланы М., Сагъышла, 21.

3. *кёч.* Легкомысленный, несерьезный, ветреный / Женгил, терен ойлашмагъан, сабырлыгъы болмагъан, жекбаш, тутхучсуз. *Сабыр тюбю – сары алтынды, билесе, Женгил адам татыусузду, билесе.* «Жюрек жырлайды», 216.

4. *кёч.* Плохой, скверный / Осал, аман. *Аланы аралары татыусузду.*

ТАТЫУСУЗ II *хал. сёзл.* Неинтересно, бестолково, бессмысленно / Бир бирлери бла келишмей, урушуп, даулашып, сёз болуп. *Сый юсюнден къатынла Бир бирлерин ашайдыла, Хар заманда да бирге Бек татыусуз жашайдыла.* «Коммунизмге жол», 1984, № 119.

ТАТЫУСУЗЛУКЪ *ат* 1. Отсутствие вкуса (*в пище*) / Ашны татыуу жокълукъ. *Хан къууанып, марал этни ашап кёргенлей, аны татыусузлугъундан, къапханын тюкюрдю.* «Къарачай халкъ таурухла», 77.

2. *кёч.* Бессмысленность, бестолковость, бездарность / Магъанасызлыкъ, осаллыкъ, болмачылыкъ. *Хапарны татыусузлугъу. Жашауну татыусузлугъу.*

3. *кёч.* Легкомысленность, ветреность, несерьезность / Женгиллик, терен ойлашмагъанлыкъ, сабырлыгъы болмагъанлыкъ, тутхучсузлукъ. *Хажибекирни женгиллилигине, татыусузлугъуна, оюмсуз сёлешгенине сейирсинип, жюреклери къыйналгъандан, [Хасан бла Хамитни] ауузларына сёз тюшмеди.* Хубийланы О., Аманат, 1, 122.

ТАУ I *ат.* Гора / Тёгерекде жерлени барындан да иги кесек бийик жер. *Тауну махта да тюзню ал.* (Нарт сёз.) ○ *Бир кесекден къарасанг, кюндюзча, тырмылары ачыкъ кёрюнмей, таула бары бир бирине къошулгъанча боладыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 29.

Таудан энип келеди танг,– Удан келген кибик атам... Геккилаты М., Чыкъен, 36.

2. *В позиции определения*: горный / Тауда орналгъан, битген. *Тау кырдык. Тау жолла.* ■ *Зайнаф жарлы кишини къызы болса да, тау элледе аты ариу бла чыкъгъан къыз эди.* Хочуланы С., Хапарла, 61. *Былайда, аламат тау жайлыкълада, бир талай сют-товар ферма орналгъанды.* «Алчыла», 131.

■ **Тау арты** Закавказье / Азербайджанлыла, гюржюлюле, эрменлиле, эбизеле жашагъан жер. *Акъла, Орта ёзенни ёрге айланып, тау артына къачадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 339. *[Тазиретни жуукълары] тау артына келечиле, ой, ийдиле. Баргъан келечиле тау артына жетдиле.* «Малкъар халкъ жырла», 41. *Гокка эфенди тау артына аугъанын кёзлери бла кёрген адам хапар айтханды.* Этезланы О., Тарда, 96. **Тау бий** *ист.* Горский князь / Октябрь революциягъа дери малкъарлылада, къарачайлылада эм къумукълулада бийлик этген адам. *Тау бийле бла байыракъ эллиле малчылыкъны кенгертирге кюрешедиле.* «Шуёхлукъ», № 38, 99. *Тау бийле, къабартылыла бла малкъарлыладан полк къурап, ол дивизиягъа жиберирге оноу этгендиле.* Боташланы И., Пьесала, 16. **Тау къумукълу** *къ.* **аварлы.** *Шимал Кавказда оруслула, малкъарлыла, къарачайлыла, къабартылыла, тау къумукълула, чеченлиле дагъыда кёп миллетле жашайдыла.*

ТАУ II *сыф. къ.* **малкъар, къарачай.** *[Семён], тау тилни билмегенине бушуу эте тохтады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 179. *Князны орусча сёзюн тау тилге тогъуз тилни билген бир семизбет таулу кёчюрдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 108.

ТАУА *ат ц. диал. къ.* **таба.** *Биразданбиягъы жылан от жагъагъа келди.Арауанны, тауаны ийисгеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 392. *Ол [Айшат], тауада гыржынны айландырып, отну бираз сел этди.* «Коммунизмге жол», 1983,№ 175.

ТАУАТ *ат эск.* Самодельный станок для ткания сукна (чепкена) / Чепкен согъуучу станок. *Чоллакъ атып, чепкен сокъсам, Тауатыма олтуруп, Къоба эдим, солуу алмай, Къоюн агъач толтуруп.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 90. *[Пазий:] тауатны артына бир чёксе, анга жабышып къалгъан кибик, неда къобаргъа унутханча, олтуруп ишлегенлей турады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 121. *Сабийле, агъачдан чана этип, учхандыла, къатынла тауат этип, чепкен сокъгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 42, 20.

ТАУАТЛА *эт.* Ткать сукно (*чепкен*) / Чепкен сокъ. *Тауатлагъан тауда ёлюр.* (Нарт сёз.)

ТАУАТЛАУ *и. д. от* **тауатла** / Тауатла дегенден *этим ат.*

ТАУАФ: Тауаф эт *къ.* **табын 1.** *Эфенди, къолунда да мынчакълары бла, тауаф эте турады.* «Коммунизмге жол», 1977, № 209.

ТАУКЕ *ат этн. къарач.* Слуга аксакала в народной театральной игре / Халкъны театр оюнунда акъсакъалны жумушчусу. *«Мени ким болгъанымы билемисе, сатдыгъым тауке?» – деп, ол акъсакъал аны [Анзорну] юсюне-юсюне секирди.* Семенланы А., Жазыу айла, 77. *[Акъсакъал] Анзорну тюбюне салды да, тартып тургъузуп сорду: «Сатдыгъым тауке, кючюмю кёрдюнгмю?»* Батчаланы М., Элчилерим, 77.

ТАУКЕЛ I *сыф.* 1. Смелый, отважный, решительный / Жигит, къоркъмагъан, тартынмагъан. *Таукел адам. Таукел сёз.* ■ *Бизге билимли, къажыкъмагъан, таукел адамла керекдиле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 102. *[Гелля] кёз жетдирип, Саматны жунчумагъанын. таукелкъарамын кёрюп, бир кесек эс жыйгъаннга ушады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 92.

2. Уверенный / Арсар болмаучу, арсарсыз. *Таукел жуап.*

ТАУКЕЛ II *хал. сёзл.* Смело, отважно, решительно / Къоркъмай, жигитча, тартынмай. *Тюзню айтхан таукел айтыр.* (Нарт сёз.) ○ *Жолдашларыны кезиусюз жоюлгъанлары башларын хайран этген, ташча, тёзюмлю аскерчилесибирякла, асланла кибик, таукел сермешедиле.* «Шуёхлукъ», № 28, 16. *[Ахмат:] Болур бирди,– дегенча, атасыны кёзюне таукел къарады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 7.

■ **Таукел бол** *къ.* **таукеллен.** *[Хажи-Осман:] Этер амалымы билмей, бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме,– деп, ичими къызгъа ачаргъа таукел болдум.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 52. *Ингир ала Хажирет бла Кучук бир жукъа чырпылы жерге жетип, алайда тохтаргъа таукел болдула.* Зокаланы З., Солуу кюн, 64.

■ **Таукел эт** 1) *къ.* **таукеллен.** *Жанындан сюйген жангыз къызын – Дауумну башха юйге, башха элге иерге [Гыжы] чыртда таукел эталмайды.* Хубийланы О., Дерт, 42. *Къалай алай болса да, тюлкю, таукел этип, Зондаргъа келди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 286. *Мухаммат бир чалбаш полковник бла сёлеширге таукел этди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 164. 2) **воодушевить** *кого* на *что* / Кёллендир, учундур. *Журту кюйюп къалгъан бир къарт, Жыйып юйню кёсеулерин, Отну жангыдан тамызады, Таукел эте нёгерлерине.* «Шуёхлукъ», № 2, 46. *Халкъны ахшы ишге таукел эте, Ауара басмазча, жалкъыта, Жигит космонавтланы кёкге элте, Дуния мамырлыкъны жалчыта.* Отарланы К., Сынла, 60.

ТАУКЕЛЛЕН *эт.* Отваживаться, решаться на что / Бир затны юсюнден сагъыш эте кетип, бир оюмгъа кел. *Ол [Рачыкъау] кеси жашырын кетерге таукелленнгенди.* «Нартла», 209. *Сафир бла къызы бир бирине къарап, тынгылашдыла. Гыжы аланы да эслегенинде, тыхсыуун айтыргъа таукелленди.* Хубийланы О., Дерт, 90. *Ахырында [Ибрахим] Жамийлятны кесинден тилеп, бир жары кетерге таукелленди.* Кацийланы Х., Тамата, 146.

ТАУКЕЛЛЕНДИР *эт. понуд. от* **таукеллен** / Таукеллен дегенни *къатланыучу айырмасы. Комбатны сабырлыгъы башхаланы да таукеллендиргенди.* «Шуёхлукъ», № 48, 5. *Тутхан жолундан артха турмазгъа бу къыйынлыкъла [Ёрюзмекни] бютюнда таукеллендиргендиле.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 51.

ТАУКЕЛЛЕНДИРИЛ *эт. страд. от* **таукеллендир** / Таукеллендир дегенни *зорлаучу айырмасы. Жауну хорларгъа таукеллендирил. Хорламлагъа ие болургъа таукеллендирил.*

ТАУКЕЛЛЕНДИРИЛИУ *и. д. от* **таукеллендирил** / Таукеллендирил дегенден *этим ат. Кишиликге таукеллендирилиу. Жигер ишлерге таукеллендирилиу.*

ТАУКЕЛЛЕНДИРИУ *и. д. от* **таукеллендир** / Таукеллендир

дегенден *этим ат. Иги ишлерге таукелледириу. Хорламгъа таукелледириу.*

ТАУКЕЛЛИ *сыф. къ.* **таукел 1** (*1-чи магъ.*). *Эр жолдашы болгъан таукелли болур.* (Нарт сёз.)

ТАУКЕЛЛИК *ат.* Решительность; смелость, отвага / Жигитлик, къоркъмагъанлыкъ, тартынмагъанлыкъ. *Къ. Кулиевни уруш жыллада жазылгъан поэзиясында, битеу да совет литературада кибик, жашаугъа ийнанмакълыкъ, таукеллик кенг жер алгъанды.* «Шуёхлукъ», № 39, 15. *Уллу-гитче къалмай, жигер урунуп, Атлай барабыз таукелликден толуп.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 6.

■ **Таукеллик эт** *къ.* **таукеллен.** *Къыйынлыкъны хорларгъа таукеллик эт.*

ТАУКЕЛСИЗ I *сыф.* Нерешительный, несмелый; безвольный / Базынмагъан, арсарлы, экили, таукеллиги болмагъан, таукел эталмагъан. *[Хасан:] Советни тамата сына келген эдим. «Аскерге ий»,– деп, тиледим. Ангарылгъанды, алай не «хо», не «огъай» демегенди, таукелсиз адамды.* Хубийланы О., Аманат, I, 76.

ТАУКЕЛСИЗ II *хал. сёзл.* Нерешительно, несмело, неуверенно, безвольно, базынмай, арсарлы, экили болуп. *[Чомур] бюсюреусюз сорургъа излесе да, ауазы къарыусуз, таукелсиз чыкъды.* Хубийланы О., Дерт, 7. *Экинчи гудок акъыртыныракъ, таукелсизирек чыкъды.* «Шуёхлукъ», №39, 6. *Муссагъа жууап этерни аллы бла оноулашыргъа излегенча, къатында бир бирлерине таукелсизирек къарадыла.* Хубийланы О., Дерт, 100.

ТАУКЕЛСИЗЛИК *ат.* Нерешительность, неуверенность; безволие / Арсарлылыкъ, базынмагъанлыкъ, экилилик, таукеллиги жокълукъ, таукел болалмагъанлыкъ. *Таукелсизликни къояйыкъ, Зулму къаяны ояйыкъ.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 105. *Таукелсизлик, акълылыкъ, башхалагъа къарап, алагъа кёре, оноу этиу бла бу иш тюзеллик тюлдю.* Хубийланы О., Аманат, I, 104. *Таукелсизлеге Уллуду гурушха. Кирликбиз бирге къанлы урушха.* «Жилтинле», 67.

ТАУЛУ *ат* **1.** Горец / Таулада жашагъан адам, сёз ючюн, малкъарлы, къарачайлы, дюгерли д. а. к. халкъла. *Таулу ташха аркъасын таяндырмай тынчаймаз.* (Нарт сёз.) ○ *Жан бла тёнгек – Тау бла таулу. Таулу былай Нек сюеди тауну?* «Жарыкъ жолда», 58.

2. *В позиции определения:* горный/ Таулада жашагъан. *Таулу халкъланы къаллай уллу акъыл байлыкълары барды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 59. // гористый, имеющий горы / Таулары болгъан. *Бюгюнлюкде да таулу, чаууллу, тик къышлыкълада къол чалкъыны сыйы не аз да тюшмегенди.* «Алчыла», 67. *Тюзлюк ючюн туруп таулу Тегейде, Талай заман Къарачайда жашадынг [Коста].* «Жанкъылыч», 12.

3. *къ.* **малкъарлы.** *[Булунгугъа] келсенг, хар таулу да къонакъбай: «Тёрде олтур!» – дерле сени ыйнакълай.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 37. *«Къыш къышлыгъын этмей, жай жайлыгъын этмез»,– дегендиле бурунгулу таулула.* «Коммунизмге жол», 1978, № 88.

4. *В позиции определения:* балкарский / Малкъарлыла этиучю. *Бир жол тойда Азамат Тарзанны намысын сындыргъан эди. Ол*

заманда таулу тойла тар отоучукълада этилиучю эдиле. Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 221. *Жюнюс а, оноу этип, керти таулу къабырча, хуна тёбе къалатып, баш жанына да сын орунуна бир боз чукуй ташны сюетди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 96.

ТАУЛУЛУКЪ *ат.* Снисходительность, снисхождение, непринципиальность / Къаты болмаулукъ, ишни, этилген затны кереклисича болурун излемеулюк, жумушакълыкъ. *Школланы халкъгъа билим берген бёлюмлени оноучулары аттестация комиссиялагъа тынгылы болушургъа, бу уллу ишде керексиз жойкъулланыу, таулулукъ болмазча этерге борчлудула.* «Коммунизмге жол», 1980, № 68. *Урунууда бузукълукъ этгенлени юсюнден айтханда таулулукъ, жакъ басыу болмазгъа керекди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 162.

■ **Таулулукъ эт** проявить снисходительность, снисхождение, непринципиальность / Ишни, этилген затны тийиншлисича болурун къаты излеме, жумушакълыкъ эт.

ТАУРАТ *ат.* Тора, библия / Чюйют эм христиан динни дин китаплары. *«Бу тауратны уа ким окъуйду?» – деп, сорду офицер.* «Коммунизмге жол», 1979, № 105.

ТАУРУХ *ат* **1.** Легенда, предание, сказание / Эртте болгъан затны юсюнден айтыла келген хапар. *Къарачай-малкъар ауузхалкъ чыгъармачылыкъда таурухла, жырла, жомакъла, нарт сёзле... болгъандыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 14. *Къошдагъыла, жырдан эрикселе, ай жарыкъ кечеледе мулжаргъа не кырдыкга жанларындан жатып, нарт таурухла бла жомакъла айтадыла.* «Шуёхлукъ», № 32, 87.

2. *кёч.* Вымысел, нечто невероятное / Жалгъан, ётюрюк, болмагъан зат. *Кюч бой салдырады ансын, ол сен айтханла бары да сабий жубатхан таурухладыла.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 108. *Ол башыбызда жарыкъ жулдузла Ала да бирден батарла, Киши таурухлагъа къараучу болма, Сакълап турлукъма къатынгда.* «Малкъар халкъ жырла», 215.

3. Рассказ, история / Хапар. *[Абдул-Къадыр афендиге:] Аягъымы акъсхагъаныны тауруху уллуду, былайда аны айта турургъа заман жокъду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 112.

4. *къарач. къ.* **жомакъ.** *Кечени къысхартыр ючюн, Ахмат Сейитбийге кёп сейир таурух айтханды.* Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы, 27. *[Сурат:] Ала [тууукъла]: «Амма, таурух айт»,– деп, тилерле – деп, дагъыда жарыкъ болду.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 46.

■ **Таурух эт 1)** беседовать / Сёлеш, ушакъ эт. *Хашим правленни арбазында колхозчула бла таурух эте турады.* Зокаланы З., Солуу кюн, 50. *Мен жолукъсам, салам берип озгъан болмаса, аны бла [устаз] таурух этерге сюймеучюме.* «Коммунизмге жол», 1978, № 86. **2)** *сёл. тил.* Болтать / Жанша. *[Сарыбий Фатиматха:] Санга андан жетгени жокъду, кёп таурух этме, ишинги бардыр.* Ёзденланы А., Саният, 50.

ТАУРУХЛА *эт.* Рассказывать что / Хапарла айт. *Къулакъ салып тынгылар болсанг манга, Эшитгенимча, таурухлайым мен санга.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 49. *Ингирги ныгъышда адамла Асиятны эр юйюне къайтыргъа унамагъанындан, ол иш неге же-*

терге боллугъундан таурухлайдыла. Шауаланы М., Мурат, 113. *Ёлген Батырны жырыны макъамын Мурулдай болурламы тик чучхурла? Не мында ёлген поэтни хапарын Таурухлай болурламы акъ къарла?* Отарланы К., Сайлама, II, 72.

ТАУРУХЛАУ *и. д. от* **таурухла** / Таурухла дегенден *этим ат. Халкъ кёре эди ким болгъанын жауу, досу. Андан таурухлау устазны иши болсун.* «Шуёхлукъ», № 3, 56.

ТАУРУХЛУ *сыф. къ.* **айтхылыкъ**. *[Альпинистле] Таурухлу курт таулада, уллу буз ыранлада, Кийиклеча, жюрюйдюле Чынгыл буз чыранлада.* «Жашаубузну байрагъы», 49.

ТАУРУХЧУ *ат.* Сказитель / Таурухла, жомакъла айтыучу адам. *Таурухчула айтхан керти эсе, Малкъарда бек жигитле къаячыла болгъандыла, къая бузгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 63, 93. *Субай а таурухчу, ётюрюк айтып да эрикдирмеучю жашды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 33. *Темирчи Къарабаш аламат таурухчуду.* «Шуёхлукъ», № 30, 108.

ТАУУКЪ *ат* 1. Курица / Жумуртха эм эт алыр ючюн багъылыучу юй къанатлы. *Тауукъну этине кёре шорпасы.* (Нарт сёз.) *Тауукъ ашыкъгъанлыкъгъа, танг атмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Уллу акъ тауукъ, балаларын да биргесине алып, къурт-къурт эте, нартюх бахчаны ичине кирди.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 3.

2. *В позиции определения:* куриный / Тауукъну этинден этилген. *Не этерге керек эдим да мен, ахыры, анама тауукъ шорпа жарарыкъды дей эдиле.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 61. [*Анасы Жамийлятха:*] *Тауукъ илибиже, хазыр болуп, сени сакълап турады.* Кацийланы Х., Тамата, 59.

■ **Тауукъ аякъ** название травянистого растения / хансны бир тюрлюсю. **Тауукъ орун** курятник / тауукъла туруучу, кече къонуучу жер. *[Анасы Мурадиннге:] Акъырын кир да, тауукъ орунда адакъаладан бир семизирегин келтирчи.* Ахматланы И., Боранда, 52. *Станцияда 80 минг юй къанатлы кечинирча тауукъ орун ишленирикди.* «Коммунизмге жол», 1981, № 93. **Тауукъ тары** куриное просо / Маллагъа неда юй къанатлылагъа татымлы аш болгъан мирзеу битимлени тукъумуна кирген ханс. *Малла тауукъ тарыны сюйюп отлайдыла.* **Тауукъ ферма** птицеферма / юй къанатлыланы жайыучу, ёсдюрюучю ферма. *Жамий тауукъ фермагъа барлыгъын айтды.* Ахматланы И., Боранда, 42. *Бизни тийреде тауукъ ферма ишленнгенди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 233. *Тауукъ ферманы коллективине да сыйлы ат аталгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 146. **Тауукъ эркек** хораз, адакъа, къытай. *Экиндиде тауукъ эркек къычырды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 285. **Тауукъ эт** курятина. *Тауукъну эти. Локъумларын, халыуасын битдирип, тауукъ этни къайната тургъанлай, Борис кирди.* Хубийланы О., Адамла, 46. *[Молла] Чуукан сакъалын сылай, Бир жазыу кибик этди, Тауукъ этден кепленип, сора юйюне кетди.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 87. *Тюкенде къой, тауукъ эт да барды.*

ТАУУКЪ II *ат. анат.* Книжка (*желудка, жвачных животных, кур*) / Ышныр этиучю малны аш орунуну, ашхыныны тёрт бёлюмюнден бири. *Малны ашагъаны*

сангкъылчакъдан тауукъгъа, тауукъдан а къара чегиге, сора сохта оруннга барады.

ТАУУКЪБАШ *сыф. бош. тил.* Легкомысленный / Женгил акъыллы, терен оюмлай билмеген. *Учхан къушдан тюк алгъан Насыплы Хаджат сеники, Кетсе, келе билмеген, Къалай тауукъбашды меники.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 56.

ТАУУКЪЧУ *ат* 1. Птичник, птичница / Тауукъланы багъыучу адам. *Кече арасындан сора Хамызат юйге тауукъчу Ибрахим бла бирге келди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 94. *Ма былтыр жыл башланнганда, Балчы, тауукъчу эм малчы, Уллу борчла алгъан эдиле Этер ючюн мюлкню алчы.* Баланы О., Башчы теке, 60. *Былтыр тауукъчула хар тауукъдан 250 жумуртха алыргъа борч алгъан эдиле.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 189.

2. *сёл. тил.* Тот, кто ворует кур / Тауукъ урлаучу адам. *Итден туугъан тауукъчу, керегинги берейим.* Ахматланы А., Тюлкю бла бёдене, 44. *Тауукъ урлагъаннга санап, «тауукъчу» дедиле.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 89.

ТАУУКЪЧУЛУКЪ *ат.* Птицеводство / Эл мюлкню юй къанатлыла ёсдюрюучю бёлюмю; юй къанатлычылыкъ. *Биледиле [адамла] тауукъчулукъ Нёгер болгъанын малгъа.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 117. *Къойчулукъ бла тауукъчулукъ да бу бёлюмде къуралгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 119.

ТАУУС *эт.* 1. Кончать, завершать что / Битдир, ахырына чыкъ, боша. [*Мёлехан Ибрахимге:*] *Атанг келгинчи къурмач, жырна бла кечинмесек, мюрзеучюгюбюз тауусулады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 6. *Биченлерин да тауусуп: «Энтда да бизге бир палах болмагъа эди»,– деп тургъан къойчула къуанадыла – кюн аязды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 59.

2. Ликвидировать, уничтожить / Жокъ эт, къырып, ёлтюрюп боша. *«Мен муну [маузерни], Мазан, жауларыбызны тауусхунчугъа дери къолумдан кетермем»,– деп, Магомет ант этгенча айтды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 306. *[Чокка:] Ала [элни халкъы] мени этими ашагъынчы, мен алаы тауусурма.* «Малкъар пьесала», 10.

3. Окончить (*школу, вуз и т. п.*) / Орта школну, институтну д.а.к. затны боша. *[Анасы бешикде жашчыгъына:] Орта школну тауусуп, Ата журтха къурч багъана болурса.* «Жарыкъ жолда», 50. *Жаш а, школну тауусуп, институтха кирди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 125. *[Люба анасына:] Оноу этгенбиз жыйылып, школну тауусханлай, Билеклени ёрге этип, Колхоз ишге барыргъа.* «Жарыкъ жолда», 76.

4. Пройти (*дорогу, лес и т. п.*) / Барып, ахырына барлыкъ жеринге жет, къыйырына чыкъ. *Жолоучу жолун тауусур.* (Нарт сёз.) ○ *Адамсыз къалсам, жолну Тауусалмай къыйналама.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 21.

5. Прекратить (*работу, службу и т. п.*) / Къой, тохтат, боша. *Устаз лекциясын заманындан алгъа тауусду.* ■ *Ишчиле, къуллукъчула да ишлерин тёрт сагъатда тауусса эдиле.* «Шуёхлукъ» № 43, 6.

6. Провести (*век, ночь и т. п.*) / Жашауну, заманны д. а. к. затны оздур, ётдюр, бардыр. *Ёмюрлерин сизге [сабийлерине] тюе тауусхан жарлы анала.* Хубийланы О., Аманат, II, 55. *Сау къал, жашым, тауусулду кече, Танг жарыкъгъа хорлатханды ай.*

7. Износиться / Кийип, эски эт, жырт, жюрютюп, жарамазча эт. *[Адилгерий:] Аллах айтса, къатынны табарма бу эки темир чурукъ бла бу темир таякъ тауусулгъунчу жюрюрме...* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 166. *[Къыз] Сау жылны кийсем да, тауусалмадым Сен алгъан бийиктабан чурукъланы.* «Малкъар халкъ жырла», 137.

8. Измотаться, обессилеть (*в процессе работы, болезни и т. п.*) / Къарыусуз бол. *Жамийлят ауруу бла кюрешгенден къарыуун тауусуп, сазбет болуп, сыртындан тюшюп, къымылдамай, жатады.* Кацийланы Х., Тамата, 198. *[Анасы жашына:] Жашым, къарыууму тауусуп таяннганма, айып этме.* Хубийланы О., Адамла, 149.

9. *кёч.* Выгореть, истлеть / Эски бол, жыртыл, жараусуз бол. *Аны [Сырмаханны] кюнбла жауун тауусхан саргъылдым жыйрыгъыны онг жанында уллу къара жамауу кёрюнеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 10.

ТАУУСДУР *эт. понуд. от* **тауус** / Тауус дегенни *къатланыучу айырмасы. Кезиу къонакълыкъ эте, эмегенле нартланы атларын тауусдургъандыла.* (Фольк.)

ТАУУСДУР *эт. понуд. от* **тауусдур** / Тауусдур дегенни *къатланыучу айырмасы. Ашны тауусдурт. Ишни заманында тауусдурт.*

ТАУУСДУРТУУ *эт. и. д. от* **тауусдурт** / Тауусдурт дегенден *этим ат. Хапарны тауусдуртуу. Сёзню тауусдуртуу.*

ТАУУСДУРУЛ *эт. страд. от* **тауусдур** / Тауусдур дегенни *зорлаучу айырмасы. Чурукъланы табанлары тауусдурулгъанды. Жауну аскери тауусдурулгъанды.*

ТАУУСДУРУЛУУ *и. д. от* **тауусдурул** / Тауусдурул дегенден *этим ат.*

ТАУУСДУРУУ *и. д. от* **тауусдур** / Тауусдур дегенден *этим ат. Адамланы эришдирип, ишни терк тауусдуруу. Ашны тауусдуруу.*

ТАУУСУЛ *эт.* 1. Кончаться, завершаться / Бит, ахырына жет, бошал. *Ёлмез жаным, тауусулмаз малым болса, тау башында да жашарма.* (Нарт сёз.) *Берекетсизни ашы бермегенлей тауусулур.* (Нарт сёз.) ○ *Жугъутур жолчукъ тауусулгъанлай, жолоучула ачыкъ талачыкъгъа чыкъдыла.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 79.

2. *кёч.* Истощаться, сохнуть, чахнуть / Бек аз, арыкъ, къуу, къарыусуз, ырахын бол. *Саусуз кюнденкюннге тауусула бара эди.*

ТАУУСУЛУУ *и. д. от* **тауусул** / Тауусул дегенден *этим ат. Сууну тауусулуу. Ишни тауусулуу. Жылны тауусулуу.*

ТАУУСУМ *ат къ.* **келишим.** *[Хажи-Осман Мазаннга:] Тауусумбуз а бу эди: мен беш жылгъа беш жюз ана къойну кютерге, аны ючюн мени хакъым а хар жылгъа эки ана къой, ашым а байдан болургъа.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 43. *Бар халкъла бир ниетли жашарча, Тауусум сакъланады тёрде.* Отарланы К., Сынла, 75. *Белин тюзетирге да жокъ заманы, Тауусум ахшамгъа дери ишлергеди.* «Шуёхлукъ», №10, 4.

♦ **Тауусум эт** договориться / Сёз бегит, сёз тохташдыр. *Ёрюзмек кесин ыразы болмагъанча сундура, учузуракъ тауусум этер акъыл бла кюрешеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 24. *Этилген тауусум толду.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 34.

ТАУУСУМСУЗ *сыф.* Нескончаемый, бесконечный / Бек кёп, тауусулмагъан. *Хар ёзени – тауусумсуз бай тирлик.* Зумакъуллаты Т., Къаяда гюлле, 7. *Къарангы кече, жел, толкъунла, тёгерегибиз тауусумсуз суу.* «Коммунизмге жол», 1979, № 77.

ТАУУСУУ *и. д. от* **тауус** / Тауус дегенден *этим ат. Биз анда [урушда] кёрген къыйынлыкъланы сизге айтып тауусуу да къыйынды.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 4.

ТАУУШ *ат* 1. Звук / Къулакъ бла эшитилген зат. *Хатасы болгъан киштик эшик тауушдан къоркъур.* (Нарт сёз.) ○ *Жангурладан, тау сууладан бети бозаргъан Къобанны шуулдагъаны башха тауушланы барын тунчукъдурады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 167. *Бу ёкюрюу, жугъутур мюйюз таууш Бирге къошуладыла, Малкъар, сенде.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 409.

2. Звук (*напр. согласный, сонорный*) / Адамны сёлешиюню андан ары бёлюнмеген кесеги. *Къысыкъ тауушла. Ачыкъ таууш. Сёзле сёз бёлюмлеге, ала уа тауушлагъа юлешинедиле.*

3. *къ. ауаз.* *Сабий тауушла. Уллу таууш.*

■ **Таууш эт** звучать, шуметь / таууш чыгъар. *Теберди къобан, къуугъуннга чапханча, шорха таууш этип, ёзенни энишге ташаяды.* Хубийланы О., Аманат, I, 5. *Ат налла таш жолда таууш этип, Уята эдиле кечени жукъусун.* Отарланы К., Сагъышла, 68. *Атылмагъан ушкок таууш этмейди.* Хубийланы О., Дерт, 8.

ТАУУШЛУ I *сыф. къарач.* Звучный, шумный, голосистый, тональный / *Тауушу уллу болгъан, ачыкъ таууш этген. Тауушлу суучукъ эм гокка чапыракъла исси кюн таякъладан къуруп башладыла.* «Жилтинле», 413. *Токъ ийнекле, кюушене, Тауушлуду жаякълары.* «Жилтинле», 200. *Сени биширгенди тауушлу Донбассны от жюрегинден къазылып алыннган къара ташкёмюр.* «Жилтинле», 467.

ТАУУШЛУ II *хал. сёзл. къарач.* Звонко, шумно, звучно / Таууш этип. *Адам тукъум, бузмагъанлай, тауушлу урадыла харсны.* «Жюрек жырлайды», 213. *Сюрюуден къайтхан малла тауушлу ёкюре келедиле.* «Жилтинле», 420.

ТАУУШЛУКЪ I *сыф.* 1. Замечательный, отменный, отличный, прекрасный / Аламат, сейирлик, айтхылыкъ, бек иги. *Ай жарыкъ жай кечеледе талай жомакъла, таурухла айтыладыла, тауушлукъ жырла жырланадыла.* Шауаланы М., Мурат, 57.

2. Известный, знаменитый / Белгили, аты айтылгъан, айтхылыкъ. *Бир кюн къыз энг тауушлукъ суратчыны чакъыргъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 116. *Уллу болса, болур, ол [Сосурукъ] бир тауушлукъ.* «Малкъар поэзияны антологиясы», 29.

ТАУУШЛУКЪ II *хал. сёзл.* Замечательно, отменно, отлично / Адам сюйюп къарарча, тынгыларча, сейир этерча. *Бизни филармонияда тауушлукъ жырлагъан, аламат тепсеген жашла бла къызла бардыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 144.

ТАУУШСУЗ I *сыф.* Беззвучный, безмолвный, бесшумный, безголосый / Таууш этмеген, тауушу чыкъмагъан, болмагъан. *Агъачны ичи тауушсузду, къымылдагъан зат эсленмейди. Юй бошду, адамы жокъду, шошду, тауушсузду.*

ТАУУШСУЗ II *хал. сёзл.* Беззвучно, бесшумно, безмолвно, тихо / Тауушэтмей, тауушчыгъармай. *Учу-къыйыры болмагъан жолда тюеле жегилген арба тауушсуз барады.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 250. *Ибрахим къалкъыды, Халиймат тыш юйге, киштикча, тауушсуз атлай чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 229.

■ **Тауушсуз бол** безмолвствовать, умолкнуть / сёлешмей, юрмей д. а. к. башха зат этмей, тохта, тауушэтме, тауушунгучыгъарма, шум бол. *Таматала киргенлей, юйню ичиндегиле тауушсуз болдула. Устаз келе тургъанын эслегенлей окъуучила тауушсуз болдула. Итле орунларындан къопмагъанлай, хаф-хуф этип, бир кесекден тауушсуз болдула.* Къобанланы Д., Таулада тауушэ, 91.

ТАУУШ-ТУУУШ *ат.* Всякий звук, шум / Тюрлю-тюрлю тауушла. *Элден узакъ кетгенден сора тауушэ-тууушда эшитилмей башлады.* (Фольк.)

ТАУУШ-ТЮЙЮШ *къауум. ат.* Драка, возня / Дауур, хахай-тухай. *Бары юйюрюбюз жыйылышып юйде Олтурабыз тауушсуз-тюйюшсюз.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 114.

ТАУЧА *хал. сёзл.* На карачаево-балкарском языке / Къарачай-малкъар тилде. *Сёлешиу тауча бардырылды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 346. *Эфенди Биймырзагъа тауча бир-эки сёз айтды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 179.

ТАУШАЛ *эт.* Отлечь, смягчиться / Тынчай, шошай, жумуша. *Уллу Басханнга жаз келгенде, Сагъышла таушала кёлюмде, Келбетинг кёрюне кёзюме, Анам, эшитеме сёзюнгю.* Мокъаланы М., Дуния жарыгъы, 172.

ТАТХАН *ат ц. диал. къ.* **чыпын, тиреу.** *Бауну таханлары чиригендиле.*

ТАХАРАТ *ат дин.* Омовение перед намазом (*ритуальное*) / Дин ахлусу намаз этерни, къуран окъурну аллында аякъларын, уятлыгъын, билеклерин, бурун тешиклерин жууп тазаламакълыкъ. *Жамауатны халкъы, биягъыча, сюелгени сюелген жеринде, кийине тургъан – кийине тургъанлай, тахаратха чыкъгъан тартмасына узалгъанлай тохтап, боз туманланы, баям, кёрген окъуна этмедиле.* Тёппеланы А., Ташыуул, 202.

ТАХЛЫКЪ *сыф.* Замечательный, чудесный / Тауушлукъ, аламат, сейирлик, айтхылыкъ. *Тууган жерими сейир табийгъатын Сюеме, халкъымы – бетинден кёре, Табийгъатны тахлыкъ айбат сыфатын, Къолдан келгенча назмугъа кийиреме.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 8. *Лермонтовну, Пушкинни тахлыкъ назмулары таулу поэтге поэзияны, ариулукъну эшигин ачадыла.* «Шуёхлукъ», № 30, 110.

ТАХСА *ат къарач. къ.* **тасха.** *Тахса бермез ючюн совет адамла асмакъгъа жыр бла баргъандыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 64. *Тахса билирге жаудан келген эди аскерчи.* «Жюрек жырлайды», 163. *Жукъу къачып аягъына миннгенлей, фашистлени къалынына киргенлей, Турлукъ эди тахсаларын билгенлей.* Байкъуллланы А.-К., Хорлам, 20.

ТАХСЫН *эт.* **тангсын.** *Бешикни сюйюп бай накъышларын, Бешик жыр жырлайдыла тахсынып.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 70.

ТАХСЫНЫУ *и. д. от* **тахсын** / Тахсын дегенден *этим ат.*

ТАХТ *ат эск. къарач. къ.* **тахта**[2]. *Николай да ол кюн тюрмеге киргенча, Тажы, тахты тас болгъанча, эригенча кёзюне алай кёрюнеди.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 16.

ТАХТА[1] *ат.* Грядка / Бахчада къазылып ууакъ этилген иничге узун жер. *Тереклени тюплерин тахтала этип, ууакъ урлукъ саладыла.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 59. *Юйюбюзню аллында тахтала этип, Гокка хансла ёсдюреме мен.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 109.

■ **Тахта бит** *къ.* **къандагъай.** *Кереклиге, керексизге да тырман этип, тахта бит адамны кече къапханча, эрлерин чимдип тургъан къатынла аз эселе да, бардыла.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 8. **Тахта битим** *къ.* **тахта кёгет.** *Нартюх бу жерледе бек алгъа тахта битимча хайырланып болгъанды.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 84. *Бир къауум тахта битимлени аз тирликлери жыйылгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 208. **Тахта кёгет** овощ / тахтада ёсдюрюлюп, ашаргъа жарагъан битимле (*быхы, хобуста, наша д. а. к.*). *Урунганланы излемлерин мажарыуда тахта, терек кёгетлени жарашдырыучу предприятияланы магъаналары уллуду.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 143. *Республиканы эл мюлкде урунганлары тахта кёгетлени бла жемишлени ахшы тирлигин ёсдюредиле.* «Коммунизмге жол», 1980, № 139. **Тахта кёгетчи** овощевод / тахта кёгетлени ёсдюрюучю адам. *Совхозну тахта кёгетчилери бла терек бахчачылары аладан бай тирлик алыр ючюн кюрешедиле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 118. *Тахта кёгетчиле сёзлерине кертичи болур ючюн, тыйынчлы мадарла этгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 126. **Тахта кёгетчилик** овощеводство / эл мюлкню тахта кёгетле ёсдюрген бёлюмю. *Тахта кёгетчилик совхозгъа жыл сайын кёп файда келтирген бёлюмдю.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 144. *Жерчилик жаны бла совхозну баш бёлюмлеринден бири тахта кёгетчиликди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 120.

ТАХТА[2] *ат.* **1.** Трон, престол / Патчахны къууанч, байрам д.а.к. башха заманда олтуруучу энчи шинтиги. *Патчах, тюшюп тахтадан, Ачды кюбюрню ичин.* «Жанкъылыч», 192. *Халкъ жыйылып, ханны къызы да тахтагъа минип, атасы да къатында олтуруп тура эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 49.

2. *кёч.* Почетное место / Тёр, сыйлы жер. *Элде адам къалмаса, ит тахтагъа минер.* (Нарт сёз.)

ТАХТА[3] *ат къ.* **тапчан.** *Къыз тахтада олтуруп, жюзюм ашайды, Аны кёзлеринде – дуния къууанчы.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 54. *Тёшекден къопхандан сора, Кочар азыкъ ашайды да, тахтагъа таянып, папирос тартады.* Зокаланы З., Солуу кюн, 45.

ТАХТАН *эт. къарач.* Повадиться (*что-л. делать*), приучаться к *чему* / Бир зат этерге тюзел. *Тап затха тахтан.*

ТАХТАНДЫР *эт. понуд. от* **тахтан** / Тахтан дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТАХТАНДЫРЫУ *и. д. от* тахтандыр / Тахтандыр дегенден *этим ат.*

ТАХТАНЫУ *и. д. от* тахтан / Тахтан дегенден *этим ат.*

ТАХЫРАН *ат* 1. Сафьян высшего качества / Бек иги сахтиян. *Иранлы уста териледен тахыран этеди.*

2. *В позиции определения:* сафьяновый / Тахырандан этилген. *Аны аягъында тахыран меслери барды.*

ТАЧАНКА *ат.* Тачанка / Эки ат жегилиучю, тёрт чархлы, рессорлу арба. *Пристав тачанкадан тюшдю.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 157. *Минатха шашхынлыды дей, Павел тачанкадан тюшдю.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 95. *Тачанкала букъулап барадыла, Дауурдан къыра, тыхырдай.* Макытланы С., Шаудан, 15.

ТАЧКА *ат.* Тачка / Юсюне жюк салып, адам эки къолу бла тутуп, аллында тюртюп барыргъа ишленнген бир чархлы къол арба. *Къасым тачканы, рудадан толтуруп, шахтаны ичинде бункер таба алып тебиреди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 52. *Букъу чёкгенлей, адамла топуракъны къырыкъ кюрекле бла тачкалагъа жюклеп, тышына ашыра эдиле.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 202.

ТАШ *ат* 1. Камень / Отда эримеучю къаты тау порода. *Жангыз ташдан къала болмаз.* (Нарт сёз.) *Эски жанбаш юйню артында бахчаны ташын арыта тургъан къызчыкъны эслеп, Хашир къатына барды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 111.

2. *В позиции определения:* каменный / Ташдан этилген. *Школну таш бахчаларында сюелип, Хашир ойнагъанладан кёз алмай къарайды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 222. *Таш юйден адам чыгъып кёрюнмейди, ары уа кёп адамла киредиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 91. // Драгоценный камень / Жюзюкге, сыргъагъа д. а. к. башха затха салыныучу багъалы зат. *Къызны боюндагъы медальонну ташлары жылтырагъанлай турадыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 102.

3. *мед.* Твердое отложение солей во внутренних органах / Адамны эм жаныуарланы ич органларында, тюрлю-тюрлю тузла чёгюп, къуралыучу къаты зат. *Жашны жарып, бауурундан ташларын кетердиле.*

♦ **Таш атып кет** уехать насовсем / къайтмазча кет. *[Хасан Алийге:] Ай юйюнг бла, таш атып кетген болур эдинг, ансы сау жылны кёрюнмей къалай турдунг?* «Шуёхлукъ», № 46, 31. **Ташдан кёчюр** ругать (сильно) / Къаты уруш. *«Больницагъа сора келмегиз»,– деп, Аскер бизни ташдан кёчюреди.* **Ташдан суу (сют) чыгъаргъан** способный, находчивый / мадарыулу, къолундан келген. *Жамал, керек болса, ташдан суу чыгъарыр. Аминат бир къадалса, ташдан сют чыгъарады.* «Шуёхлукъ», № 20, 47.

■ **Таш ёмюр** каменный век / Адам улу темир эрите билмей, адырланы ташдан ишлеген заман. *АБШ-ны аскер-хауа кючлерини штабыны алгъыннгы начальниги генерал Лимейни: «Вьетнамны таш ёмюрге къайтарыргъа»,– деген кюйсюз чакъырыуун жашауда бардырыуну башлагъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, 189. *Биз, таш ёмюрден башлап, ёмюрледе болмагъан спутник кемелеге дери адам баргъан къыйын жолну кёргенча болабыз.* «Коммунизмге жол», 1977, № 172.

♦ **Таш жаратылгъандан бери** испокон веков / буруннгудан бери, ёмюрден бери. *Аппа асыры къартдан таш жаратылгъанлы бери жашагъан сунарсыз.*

■ **Таш жол** мостовая (*дорога, мощеная камнем*) / таш бла тёшелген, улоу эм адам жюрюрге ишленнген жол. *Таш жолда атны аякъ тауушлары шошдан шош бола барадыла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 88. *Бизни къаяланы ортасы бла ишленнген таш жол жайлыкъгъа элтеди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 122. **Таш жонуучу** камнетес / *Ташланы жонуп,къурулушда хайырланырча этиучю адам. [Жюзеппе] жалчы, къара ишчи, таш жонуучу болуп ишлегенди.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 90. **Таш ийисин бардыр** дать чертей / Уруш, тырман эт. *Шарауну таш ийисин бардырыргъа керекди, энтда да миннген атын жауур этген хапары барды.* Толгъурланы З., Эрирей, 153. **Таш къап** умереть / ёл, жерге кир, дуниядан кет. *Адамла къатында ойнагъан, кюлген кибик этсе да, кеси жангыз къалса уа, [Нёхчюк] мудахды, таш къабарыкъ болады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 260. *Келтирип бу жер юйге уа, таш къабарыкъ Алий, тюртдю.* Этезланы О., Тарда, 242.

■ **Таш макъа** *ат.* Черепаха / Къабы, кюбеси къаты болгъан,къысха аякълы, башын, аякъларын къап тюбюнден чыгъарып, акъырын сюркелип жюрюучю неда сууда жюзюучю жер-суу жаныуар. *Жер таш макъа. Тенгиз таш макъа. Айлана, чаба кетип, Бир таш макъагъа жетдим.* «Шуёхлукъ», № 3, 65. *Таш макъаны кюбеси аны скелети бла биригипдиле.* «Естествознание», 56.

♦ **Таш сал** гадать, раскладывая зерна кукурузы, фасоли или камешки / Нартюх, къудору бюртюклени неда ташчыкъланы жайып, не боллугъун билирге кюреш. *Анам, сен манга таш салдырырса, Чакъырып бек усталаны.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 140. *Тийреде бир къайгъысы болгъан адам Жулдузханнга таш салдыртхынчы тынчаймагъанды.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 99.

■ **Таш салыучу** *этн.* Ворожея, гадалка; гадальщик (*на 41 камешке, фасоли и т. п.*) / Къыркъ бир ташчыкъны, къудоруну д. а. к. башха затны жайып, андан сора тёбечикле этип, хар тёбечикден ючюшер-ючюшер (къудоруну) бир жанына тартып, къалгъан ташлагъа къарап, адамны жазыуун, аны не сакъылагъанын айтадыла. *Бизни ынна быз уста таш салыучуду. Алгъын заманда бир элде бир таш салыучу жашай эди.* Е. Фортунатова, Окъуу книга, 12. **Таш сурат** истукан, идол / Бурун заманлада мажюсюле аллахха санап табыннган адам сыфатлы сыр. *Буруннгуда мажюсюле таш суратха дагъыда башха затлагъа табынгандыла.* **Таш тюк** *къ.* **таш габу**. *Ташланы юслерин чегет бетли таш тюк басханды.* Хубийланы О., Аманат, I, 136.

♦ **Ташха талау тиймез** с плохим человеком ничего не случится / Аман адамгъа жукъ да болмаз. *[Ибрахим Халийматха Бекболатны юсюнден:] Охо! Неге гузаба этесе, ташха талау тиймеучюдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 37. **Ташны ташда къойма** *угъайл.* Камня на камне не оставить. 1) Бир затын да къоймай, жокъ эт, чач. *Бомба таш юйню ташын ташда къоймагъанды.* 2) *кёч.* Беспощадно раскритиковать *кого-что* / Биреуню, бир затны къаты сёк. *Жыйылыуда бригадирни ишин сюзгенде, сёлешгенле аны ташын ташда къоймадыла.*

ТАША I *ат* 1. Укрытие, прикрытие, заслон / Кёзге кёрюнмеген

жер. *«Кел, ташадан къарайыкъ»,– деп, Азирет Далхатны чегет таба тартды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 95. *Чалман къатында, ташада олтуруп, Мыртаз сагъыш этеди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 37.

2. Скрытое, укромное место / Кёз туурадан бир жанында болгъан, кёрюнмеген жер. *Къатынын ташагъа озмазгъа къоюп, ол [эри] ташагъа озгъанлай, ат бла чабып, къатынны ызындан болгъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 17. *Къоркъакъла кеслерин урушдан ташада асырагъандыла.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 124. *Сагъат чакълы айланнгандан сора, паркны ташасында шинтикге олтурдукъ.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 71.

ТАША II *сыф.* Скрытый, тайный, затаенный / Кёрюнмеген, эсленмеген, жашырылгъан, букъдурулгъан. *Акъыллы кесине ышаныр, акъылсыз таша насыпха ышаныр.* (Нарт сёз.) ○ *Къарачайда патчах къуллукъчула этиле тургъан таша революция ишлени ангыламай эдиле.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 312.

♦ **Таша сёз ичги** сёз (*къ.* **ич**[1]). *Таша сёзюнгю тургъан эгечинге, къарындашынга да айтма.* (Нарт сёз.) ○ *«Сапият барды, ансы айтыр эдим сеннге [Къушжетерге]»,– деп, Эркехан баш энишге къарагъанлай, бир таша сёзлери болгъанын танып, Сапият орта юйге кирди.* Хубийланы О., Аманат, III, 312. *[Къыз:] Ой, бизни таша сёзлерибиз Чачыла эсе чачылсын, Мажир да мени бек сюйсе, Анама сормай къачырсын.* «Малкъар халкъ жырла», 114.

ТАША III *хал. сёзл.* 1. Скрытно, тайно, тайком, украдкой / Букъдуруп, билдирмей, айтмай, кёргюзтмей. *Жууугъунга таша бер да, туура ал.* (Нарт сёз.) ○ *...Бусагъатха деричи кеси сагъышына кетип, тынгылап тургъан Къыямыт, таша ышара, айтды...* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 161.

2. За глаза / Сёз кимни юсюнден бара эсе да, ол болмагъан заманда аны юсюнден бир зат айт, сёк, хыликке этип кюл. *Адамны ташада сёкме, туурада махтама.* (Нарт сёз.) ○ *Биреу биреуню кёзден ташада сёксе, ыннам сёгюлгеннге ёкюл болгъанды.* Зумакъуллаланы Т., Кёз жарыгъым, 91.

ТАШ-АГЪАЧ *къауум. ат.* Все, что попало, всякие твердые предметы (*камень, палка и т. п.*) / Таш, агъач д. а. к. къаты затла. *Жашла тюйюшедиле, бир бирге таш-агъач айырмай атадыла. Къачханны ызындан таш-агъач къалдырмай къуйдула.*

♦ **Таш-агъач аша** разозлиться, взбеситься / Бек ачыуланып, амалсыз болуп, тёгерегинги аша. *[Хабас:] «Угъай!» – деп таш-агъач ашай тургъанлай да, кёп къызны учургъанбыз.* Гулалайны Б., Къачхынчы, 37. **Таш-агъач юлюш эт** раскидать, разогнать / чач, чач тюк эт. *Халжар къыйырында куркасында жатхан къарт парий эки киштикни да таш-агъач юлюшю этди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 389.

ТАШАЙ *эт.* 1. Скрыться, исчезнуть, убраться / Кет, жокъ бол. *Кюн, кёкню таулагъа жеткен жерин, багъырча, къызартып, тау артына ташайыргъа, адамла Къасымны къошуну туурасына чыкъдыла.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 37. *Зорлукъ ташайды, Тамам ушайды Кюн тийип эриген бузлагъа.* Байкъулланы Д., Жырла бла таурухла, 9.

2. Влететь, юркнуть, ворваться (*в дом, кош и т. п.*) / Терк кирип

кет; сормай кир. *Сабийле экиси да, бир бирге ал къоймай, юйге ташайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 370. *[Махмут Сахайгъа:] «Керек тюйюлдю», – деп, сёз къайтаргъынчы Гопай бла Кокай, хыжыны алып, къарангы халжаргъа [токълу тутаргъа] ташайдыла.* Шауаланы М., Мурат, 160.

3. Провалиться (*в землю, яму и т. п.*) / Терен затны ичине кет. *Хамызат батыр олтургъан жер къалтырады, Жер жарылды, Хамызат жерге ташайды.* Ахматланы А., Жаз келди, 93. *Жанбатыр, тюлкюча, тауушсуз секирип, шыякы тёбени чунгуруна ташайды.* «Шуёхлукъ», № 9, 34.

4. Падать, лететь (*с лестницы, ступенек и т. п*) / Бир затны юсюнден жыгъылып тюш, кет. *Осман аякъ юсюне туралмай, атлауучдан ташайды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 74.

5. Нырнуть (*в воду, море и т. п.*) / Секирип кир, батыл, кёмюл... *[Хажи-Алий:] суугъа ташайгъынчы, жарыкъ дуниядан тюнгюлдю.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 95. *Рамазан аты бла бирге къайнай тургъан кёмеюлге, баш тёбенине чёмелип, кёмюлдю, балтача, ташайды.* Семёнланы А., Жазыу айла, 24.

6. Окунуться, лечь (*в постель, сено и т. п.*) / Жат, ау. *Ариу ийис этген къургъакъ биченнге ташайып, эки къолуму женглериме сугъуп, малланы бичен ашагъанларына къарап турама.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 11.

7. Попасть (*в рот, нос*) / Ауузуна, бурунуна тюш. *Къарап-къарагъынчы, жёрме Аскерни ауузуна ташайды. Бурун тешиклерине чёпле, мурула ташайсала уа, атла, бюсюремей, пырх-пырх эте эдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 81.

8. Пролететь, пронестись (*о времени, пуле и т. п.*) / Терк оз, кет, бошал. *Огъесе тиширыу жаш жыллары бу суу кетип баргъанча, женгил ташайып, толу муратына жетгинчи къартлыкъ жетип къалды депми къайгъырады.* Хубийланы О., Аманат, II, 8. *[Салиймат] къыз заманын эсине тюшюре болурму? Алай а ол жылларыасыры женгил ташайгъандан, эсинде бир жукъ да къалмагъанды.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 15.

ТАШАЙТ *эт. 1. понуд. от* **ташай** / Ташай дегенни *къатланыучу айырмасы. Адамны ташайтхан, къара агъашча, бу будайланы кёремисиз!* Хубийланы О., Аманат, I, 42. *Жашчыкъ эмегенни ургъанды да, аны жерге белине дери ташайтханды.* «Къарачай халкъ таурухла», 148.

2. *кёч. къ.* **урла.** *Жашчыкъ машинаны кюзгюсюн ташайтды. Ким эсе да мюлкню эки гебен биченин трактор бла ташайтханды.*

ТАШАЙТДЫР *эт. понуд. от* **ташайт** / Ташайт дегенни *къатланыучу айырмасы. Кёзден ташайтдыр.*

ТАШАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **ташайтдыр** / Ташайтдыр дегенден *этим ат. Биреуню арбаздан ташайтдырыу.*

ТАШАЙТЫЛ *эт. страд. от* **ташайт** / Ташайт дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТАШАЙТЫЛЫУ *и. д. от* **ташайтыл** / Ташайтыл дегенден *этим ат.*

ТАШАЙТЫУ *и. д. от* **ташайт** / Ташайт дегенден *этим ат. Жюкню юйге ташайтыу. Малланы агъачха ташайтыу.*

ТАШАЙЫУ *и. д. от* **ташай** / *Ташай дегенден этим ат. Юйге*

ташайыу. Суу тюбюне ташайыу. Агъачны теренине ташайыу.

ТАШАЙЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **ташай** / Ташай дегенни *араш айырмасы. Студентле аудиториялагъа ашыгъып ташайышдыла.*

ТАШАЙЫШЫУ *и. д. от* **ташайыш** / Ташайыш дегенден *этим ат.*

ТАШАКЪ *ат анат.* Яичко, тестикул / Эр кишини бюртюклеринден бири.

ТАШАЛЫКЪ *ат* 1. Скрытость, тайность, затаенность / Таша болум, хал, таша болгъанлыкъ. *Тапанчаланы уа хазыр тутсунла, Ишни ташалыгъын башда тутсунла.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. *къарач.* Тайна, секрет / Жашыртын зат, тасха. *Ибрахим байланы ташалыкъларын билирге ыразы болса да, андан хата табылырын да сезе эди.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 262.

ТАШАТЫН *хал. сёзл.* Тайком, секретно, скрытно, тайно / Жашыртын, кишиге билдирмей, букъдуруп. *Бюгюн ташатын этилген зат тамбла ачыкъ болады.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 109. *Жаш, ташатын келип, атланы къоратханды.* Байкъуллланы Д., Жырла бла таурухла, 42.

ТАШДЁРДЕН *ат.* Зоб (*у птиц*) / Къанатлыны ёнгечини къыйырында [*тауусулгъан жери*] ашагъаны эриучю жери. *Тауукъну ташдёрденинден нартюх, будай бюртюкле чыкъдыла.* (Фольк.)

ТАШЖЮРЕК *сыф.* Жестокий, безжалостный, беспощадный / Жюреги бир затха эримеген, къаты жюрекли. *[Къыз:] Сюе эдим бир уланны, Жарлы юйюрде тугъанны, Аны дурус кёрмедиле, Сюйгениме бермедиле... Ташжюрекге учуздула термилгенни кёз жашлары.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 34. *[Эфендича] малкёз, ташжюрек, хатырсыз адам болургъа амалы жокъду.* Хочуланы С., Хапарла, 17.

ТАШЖЮРЕКЛИК *ат.* Жестокость, бессердечность / Къаты жюреклик, эриулюгю болмагъанлыкъ. *Жашыны ташжюреклиги анасын ауруулу этип эди.*

ТАШКЕС *сыф. сёл. тил.* Очень острый и крепкий (*меч, нож и т. п.*), который может резать камни / Ташны кесерча, жютю эм къаты (*къылыч, бычакъ д. а. к.*). *Эмегенни ол созулгъан ташкес бычагъы Сосурукъну къолуна тюшгенден сора уа, аны бир эмеген да хорлаялмагъанды.* «Нартла», 116.

ТАШКЁМЮР *ат* 1. Антрацит, каменный уголь / Жерден къазылып алыныучу, отда жаныучу къаты зат. *Ташкёмюр къазылгъан тешикде фонарьла жанып жылтырагъанча, жер-жерге жылтыраукъ къуртчукъла, жылтырап ташаядыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 64. *Белгисиз тауладан алабыз алтын, кюмюш, ташкёмюр. Жашаугъа белги салабыз Танылырча бу ёмюр.* «Жилтинле», 28. Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы, 21.

2. *В позиции определения:* угольный / Ташкёмюр чыгъарыу бла байламлы. *Ташкёмюр чыгъарылыучу промышленностьда ташкёмюрню чыгъарыу ёсерикди.* «Коммунизмге жол», 1970, № 15. *Ташкёмюр рудада букъуну жутханла, Къызыу печьледе къанларын къурутханла, Жерсиз, журтсуз ёмюрлерин сууут-*

ханла, Бирлешдиле къалмай битеу унукъгъанла. Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 6.

ТАШКЁМЮРЧЮ *ат.* Шахтёр, угольщик / Ташкёмюрню къазып чыгъарыучу адам. *Бусагъатда сиз газет окъуй эсегиз, кёре болурсуз, ташкёмюрчюле, мекям ишлеучюле, сабанчыла, заводлада, фабрикледе ишлегенле алгъан борчларын юч-тёрт къат толтурадыла.* Хубийланы О., Аманат, III, 65.

ТАШЛА[1] *эт.* 1. Выбрасывать, выкидывать вон *кого-что* / Керексизге санап, атып къой. *Бишерге къоймай Юзсенг алманы, Татыуу болмай, ташларса аны.* Къобанланы М., Акъ булутчукъ, 23.

2. *кёч.* Бросить, кинуть (*взгляд на кого-что*) / Биреуге, бир затха кёз жетдир. *Жаш жолда келе тургъан къызгъа къарамын ташлады.*

3. Бросать, оставлять *кого-что где* / Атып, къоюп кет. *Ишни ташла. Жау аскерчиле ушкокларын ташлап, агъачха къачдыла.* ■ *Балтасын, жантауун да ташлап, Ибрахим эшикге чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 21.

4. Сбросить *кого-чего-л. с чего-л., куда-л.* / Бир затны бир жерден энишге ат, сыз, быргъа. *Бекболат Омар бийни Акъ къаядан ташлады.* (Фольк.) *[Тюлкю:] Зондар, зылдыны ёрге кётюрюп, [кёпюрден] кючюнг бла суугъа ташла!* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 288. *[Самолётла] къара булутну ичинден чыгъып, Ауур бомбала ташлайдыла.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 29.

5. Сбросить (*одежду, обувь и т. п.*) / Юсюнгден теш, тешип ат. *Темирбек терк окъуна кийимлерин юсюнден ташлады.* (Фольк.) *[Нальчик] эски къабынгы юсюнгден ташладынг. Къанат къагъып, жарыкъ кюлюп башладынг.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 18. // *кёч.* Освободиться, избавиться от чего / Бир затдан къутул, эркин бол. *Зулмуну бугъоуун Халкъым ташлады, Насып жашауну къурап башлады.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 6. // Преодолеть (*трудности*), избавиться (*от лени и т. п.*) / *[Ата] сабийле ёсдюрюп, Къаласа жашлай, Къыйынлыкъ тюбесе, Билесе ташлай.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 232. *Эринмекликни ташлап кери, Мамырлыкъ ниетни халкъгъа элтебиз.* «Шуёхлукъ», №43, 123. // Сбросить (*листья*) / Чапыракъсыз бол (*тереклени юсюнден*). *Чапыракъ ташлап, къаралады къара чегет.* «Жилтинле», 287. // Сбросить (*кожу, шерсть и т. п.*) / Жабагъынгы, тюгюнгю, къабынгы д.а.к. башха затынгы алышындыр (*жыланны, къойну д. а. к. башха затны юсюнден*). *Бёрю тюгюн ташласа да, къылыгъын ташламаз.* (Нарт сёз.)

6. Отбросить (*напр. врага*) / Жаунну, чабыуул этип, тургъан жеринден артха къыста, кетер. *Немисли аскерлени Волга черекни тийресинден кери ташладыкъ.* «Коммунизмге жол», 1983, № 90.

7. Потерять (*совесть, честь и т. п.*) / Тас эт (*бетни, адамлыкъны д. а. к. затны*). *Кеслерине хайыр тюшюрюр ючюн, бетлерин ташлагъанла да тюбейдиле. Ол [ичгичи] тенгинден ахча тилейди. Алай эте, тилейиче, ол адамлыкъ бетин ташлайды.* Ахматланы А., Жаз келди, 17.

8. Терять спокойствие, выдержанность / Сабырлыгъынгы, жюрек тынчлыгъынгы тас эт. *[Келин] Ажал келип, сабийинден бошаса, Ол къыйынлыкъ жюрек жауун ашаса, Болалмайын сабырлыкъны ташласа, Жарлылыгъын ойлап, жылай башласа: «Къайынлада уялмайын жылайды, Андан эсе ёлюп къалгъан къолайды»,– деп, [къайынлары] жан-жанындан къабарла.* Будай-

ланы Х., Алтын тау, 52. *Ахшам болургъа башлап, Абадан [жаш] тынчлыкъ ташлап, Балта бла сенек алып, Тебирейди атланып.* «Жанкъылыч», 167.

9. Оставлять, покидать (*дом, село и т. п. на время или насовсем*) / Бир жерге жумушха барама деп неда башха чурум бла юйюнгю къоюп неда элингден кёчюп д. а. к. зат этип кет. *Эл ташлагъан элин ташлар.* (Нарт сёз.) *Къызны кесин бошлама, юйню ачыкъ ташлама.* (Нарт сёз.) ○ *Сарыбий, ачыудан эринлерин чайнай, акъсай, Нанашны юйюн ташлады.* Этезланы О., Тарда, 228.

10. Избегать встречи *с кем-л.*, стремиться не попадаться на глазу *кому-л.* (*из страха или других побуждений*) / Биреуге кёрюнмез ючюн, аны къолуна тюшерге къоркъуп, жолну жанлап бар. *Бирле жашау ючюн бередиле жан, Бирле, жанга къоркъа, ташлайдыла жол.* Отарланы К., Сынла, 128. *[Манаф Нанашха:] Уллу жолланы ташлап, кёрюнмейин жюрюрге керекди.* Этезланы О., Тарда, 133.

11. Прекратить связь, порвать отношения (*с братом, с друзьями и т. п.*) / Биреуден арт айыр, аны бла байламны тохтат. *[Кёгюрчюн] Сиз, къаргъала, уча да юйреннгинчи Къаркъ къуркъ этиуню башлайсыз, Даражалы болабыз деп, Нёгерликнида ташлайсыз.* Балаланы О., Башчы теке, 17. *Кичилери [тамата къарындашларына] зарлыкъ этип башладыла, Алай бла къарындашлыкъны ташладыла. Жыйын болуп, бирге оноу этедиле, Кийиклеге андан башха кетедиле.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 72.

12. *кёч.* Отказываться (*перестать придерживаться чего-л., следовать чему-л., продолжать что-л.*) / Бир ишни этгенин терсге, аманнга санап андан ары этерге, бардырыргъа унама, тохтат. *[Къалабек:] Талай жылны мен Мускокда жашадым, Абиреклик аман эди, ташладым.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары, 114. *[Адам:] Мен алдау ишни къояргъа таукел болгъанма, эфендилик ишни ташлайма.* Кацийланы Х., Мухаммат, 202.

13. *кёч.* Умереть, уйти из жизни / Ёл, дуниядан кет. *Сау келдиле Азнорну жашлары, Жигитле, жырып отну ичин. Мени атам дунияны ташлады, Анам да тапды къабыр юлюшюн.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 122. *[Халиймматны] Эки къызы да чечекден ёлдюле, [тели ауруудан бла къаядан кетип] ташладыла дунияны, Ала кёрге кезиусюз кёмюлдюле.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 7.

14. Свергнуть, скинуть / Къыста, кетер. *Патчахны тахтасындан ташладыла.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 113. *Халкъгъа хыйла этгенлени оноудан ташладыла, Жерлени да жан башындан юлешип башладыла.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 101.

15. Уничтожить, ликвидировать (*неграмотность, темноту и т. п.*) / Кетер, къурут, жокъ эт. *Кёп минг таулу таныгъан эдиле къара, Жолларындан ташлай жахиллик кирин.* Отарланы К., Сагъышла, 131. *Къырал тюрленди, ёсдю, алгъа бара, Школланы эшиклери ачылып, Къарангылыкъны ташлады тау ара, Жахилликни туманлары чачылып.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 44.

16. С деепр. на -п другого глагола выступает в роли вспом. глагола, выражает законченность или мгновенность действия / Этимчаны -п формасы бла келсе, ишни бошалгъанын неда терк этилгенин кёргюзтеди. *Къырып ташла, Чалып ташла.*

ТАШЛА[2] *эт.* Выкинуть *кого*, что, преждевременно родить (*о жи-*

вотном) / Кетер, заманындан алгъа къозла (*малны юсюнден*). *Тёлю алыу кезиуде ийнеклени эм къойланы иги кесеги ташлайды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 51. *Ана къойладан эндиге дери ташлагъан, къорагъан болмагъанды.* «Алчыла», 29.

ТАШЛАН *эт. страд. от* **ташла**[1] / Ташла[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Бизни къыралда сермешиуле бошалгъанлай, Темир бугъоула, ууалып, ташланнганлай, Тёгерекден ач къаргъала тебиндиле. Байлыкъларыбызны алыргъа термилдиле.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 5. *Жангы жашау Малкъарда башланады, Эски жашау кери ташланады.* Макъытланы С., Жашауну ауазы, 104. *Ингир ууахтыгъа чынар агъачны акъ кийими ташланды.* «Шуёхлукъ», № 13, 60.

ТАШЛАНЫУ *и. д. от* **ташлан** / Ташлан дегенден *этим ат.*

ТАШЛАТ[1] *эт. понуд. от* **ташла**[1] / Ташла[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Азатлыкъ кюреш дунияны уятды, Зулмулукъну ташлатып, ууатып атды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 112. *Урушну ачыуу накъырданы, оюнну да ташлатды.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 213.

ТАШЛАТ[2] *эт. понуд. от* **ташла**[2] / Ташла[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Табийгъатны къыйынлыгъы, мал ашны жетиш меулюгю бир къауум къарыусуз малны ташлатханды.*

ТАШЛАТДЫР[1] *эт. понуд. от* **ташлат**[1]. Ташлат[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Израильчи аскерчилени кюйсюзлюклери араплылагъа туугъан жерлерин ташлатдырады.*

ТАШЛАТДЫР[2] *эт. понуд. от* **ташлат**[2] / Ташлат[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Аман бичен ашатып, къойланы ташлатдыр.*

ТАШЛАТДЫРЫУ[1] *и. д. от* **ташлатдыр**[1] / Ташлатдыр[1] дегенден *этим ат.*

ТАШЛАТДЫРЫУ[2] *и. д. от* **ташлатдыр**[2] / Ташлатдыр[2] дегенден *этим ат.*

ТАШЛАТЫУ[1] *и. д. от* **ташлат**[1] / Ташлат[1] дегенден *этим ат.*

ТАШЛАТЫУ[2] *и. д. от* **ташлат**[2] / Ташлат[2] дегенден *этим ат.*

ТАШЛАУ[1] *и. д. от* **ташла**[1] / Ташла[1] дегенден *этим ат. Нёгерин ташлау. Элин ташлау.*

ТАШЛАУ[2] *и. д. от* **ташла**[2]. Ташла[2] дегенден *этим ат. Ийнекни ташлауу. Къойну ташлауу.*

ТАШЛЫ *сыф.* Каменистый / Ташлары болгъан, неда кёп болгъан. *Отун арбала, ташлы жолларда дыгъыр-дыгъыр эте, элге озадыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 122. *Тар ташлы орамлада, арбазлада сабийчикле, бир бирлеринден жашына, бугъунчакъ ойнайдыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 112.

ТАШЛЫЛЫКЪ *ат.* Каменистость / Ташы кёп болмакълыкъ. *Жерни ташлылыгъы, сууну азлылыгъы кёп тирлик алыугъа чырмау боладыла.*

ТАШСЫН *эт.* **1.** Хромать (*от того, что копыта натружены – о волах, о лошадях*). Акъсан, къыйналып атла (*туякълары ашалып –*

атны, ёгюзню юсюнден). *Налсыз ташсыннган ат, арып, аллына силкинмейди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 72. *Жолну тынчын, жумушагъын излеме, сайлама сен, жетерме деп, къысхасын. Ташсынсанг да, арысанг да, истеме, Къыйналсанг да, Узун болсун муратынг.* «Шуёхлукъ», № 20, 10.

2. *кёч. къарач.* Остыть, лениться / Кёл салма, эрин. *Кюнюн кюнсюнмейди, Ишин ишсинмейди, Ашын ашсынмайды, Ишге ташсынады.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 124. *Жазмы татыгъанды, Анзор къалай эсе да эринчекди, окъууда ташсынганды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 269. *Таймаздан алгъа Ашыкъгъанлай, биз Ташсынмагъанбыз, Ёкюнмегенбиз.* Хубийланы О., Мурат, 16.

ТАШСЫНДЫР *эт. понуд. от* **ташсын** / Ташсын дегенни *къатланыучу айырмасы. [Камил Къарайгъа:] Не этип а, [Шарау] атны ташсындыргъанды, жауур болмагъан жери жокъду.* Толгъурланы З., Эрирей, 170. *Атны ташсындырсала, не къууаты къалыкъды.* Толгъурланы З., Эрирей, 163.

ТАШСЫНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **ташсындыр** / Ташсындыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Ташсындырылгъан ат акъсай барады.*

ТАШСЫНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **ташсындырыл** / Ташсындырыл дегенден *этим ат.*

ТАШСЫНДЫРЫУ *и. д. от* **ташсындыр** / Ташсындыр дегенден *этим ат. Атны ташсындырыу. Малланы ташсындырыу.*

ТАШСЫНЫУ *и. д. от* **ташсын** / Ташсын дегенден *этим ат. Атны ташсыныуу.*

ТАШЧЫ *ат* 1. Каменщик / Ташдан, кирпичден д.а.к. затдан тюрлю-тюрлю мекямла къалаучу ишчи. *Ташчы кетер, таш къалыр* (Нарт сёз.) ○ *Юйню ташчыла къалап бошагъан этажларыны отоуларын сюртюп башлагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 124. *Юч-тёрт айны ичинде, уста ташчыла бла бирге ишлей, тёртюнчю разрядлы уста болдум.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 6.

2. Каменотес / Ташны жонуп, сыйдам, неда къаллай да болсун бир тюрлю формалы этиучю адам. *Жонадыла Эки ташчы жол жанында ташланы, Бири тирмен таш ишлей, экинчиси Сын таш жонады.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 68.

ТАШЫ *эт.* Носить, переносить, таскать, перетаскивать, перевозить (*с одного места на другое*) / Бир затланы кётюрюп неда улоу бла бир жерден бир неда бир талай жолгъа башха жерге элт. *Акъла, элге жайылып, партизанланы юйлеринде мал, тауукъ, харакет тапханларын жыйып, межгит аллына ташый эдиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 254. *Къарашауай, аслан кибик, тебинди. Уллу тереклени ташып тебиреди.* «Нартла», 167. *Ауур автобусла, гюрюлдеп, площадьны юсю бла адамланы ташып жюрюйдюле.* «Жарыкъ жолла», 88.

ТАШЫЛ *эт. страд. от* **ташы** / Ташы дегенни *зорлаучу айырмасы. Юч айны ташылгъан мешхут Жатады къумурсха тёбелей. Чубур ат бла жетеди Махмут, къар да жауа, себелей.* «Жюрек жырлайды», 234. *Механикни хатасындан ташыллыкъ будай жетер жерине жетмей къалгъанды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 65.

ТАШЫЛЫУ *и. д. от* **ташыл** / Ташыл дегенден *этим ат. Мирзеуню ташылыуу. Биченни юй аллына ташылыуу.*

ТАШЫТ *эт. понуд. от* **ташы** / Ташы дегенни *къатланыучу айырмасы. Будайларыбызны оруп, басып бошагъаныкъда, биягъы машинала бла ызына ташытып, амбарлагъа къуйдурдум.* Лайпанланы С., Гургумлу, 158. *Акъкъаш ашыкъгъанлыкъгъа, Завферма ашыкъмады, Заманында нартюхню Силосха ташытмады.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 48. *Биченни ыстауатха ташытмайдыла, чотун терс бардырадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 60.

ТАШЫТДЫР *эт. понуд. от* **ташыт** / Ташыт дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол [жасакъ пёлерге сюймеген] бир бёлек кюнню къарангы юйде къонакъ болуп чыкъгъынчы, мыртаз аны юйюнде «артыкъ», къазанын, чоюнун правленнге ташытдырады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 211.

ТАШЫТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **ташытдырыл** / Ташытдырыл дегенден этим ат.

ТАШЫТДЫРЫУ *и. д. от* **ташытдыр** / Ташытдыр дегенден *этим ат. Отунну жолдан арбазгъа ташытдырыу. Хунаны къатына таш ташытдырыу.*

ТАШЫТЫЛ *эт. страд. от* **ташыт** / Ташыт дегенни *зорлаучу айырмасы. Саман этер жерге салам ташытылды. Цементге къошаргъа юзмез ташытылгъанды.*

ТАШЫТЫЛЫУ *и. д. от* **ташытыл** / Ташытыл дегенден *этим ат.*

ТАШЫТЫУ *и. д. от* **ташыт** / Ташыт дегенден *этим ат. Отун ташытыу. Бичен ташытыу. Орула тургъан тирликни ташытыу.*

ТАШЫУ *и. д. от* **ташы** / Ташы дегенден *этим ат. Жюк ташыу. Бичен ташыу. Машина бла отун ташыу. Къачда колхозну биченин, гардошун жыйыуда, нартюхню сындырып ташыуда, къышха мекям ишлеуде жигерлени атларын айтып, Азал бюсюреу этди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 139.

ТАШЫУУЛ *ат.* Период уборки, уборка (*урожая*) / Биченни, тирликни ташыгъан заман. *Биченчиле тёртюсю да ташыуулдан бошадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 179. *Тюз да адамла ташыуулдан бошагъанлай, тоюбузну этебиз.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 120. *Эшикде иш, ташыуул бошалса, юйлени сюртюрге кёчедиле, акъ топуракъ а тытырны орунады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 258.

ТАШЫУУЛЧУ *ат.* Тот, кто участвует в уборке (*урожая*) / Ташыуулгъа къатышхан адам. *Танг аласы болгъанлай, ташыуулчула, сенеклерин да алып, боюнса салыннган ёгюзлени алларына этип, бичен тартыргъа барадыла.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 8.

ТАШЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **ташы** / Ташы дегенни *араш айырмасы. Элчиле бичен ташышадыла.*

ТАШЫТЫУ *и. д. от* **ташыш** / Ташыш дегенден *этим ат.*

ТАЯКЪ *ат* 1. Палка, трость, посох / Адам жюрюген заманда таяныргъа неда башха кереклисине къолунда айландыргъан, жонулгъан, сыйдамланнган, базыкъ болмагъан, агъач. *Къартны ючюнчю аягъы таякъды.* (Нарт сёз.) ○ *Абаданла барысы да, жантауларын беллерине къысып, къазыкъла кибик бирер таякъны да къолларына алып, таугъа кетгендиле.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 50.

2. *кёч.* Побои, взбучка, телесное наказание / Урууну, тюйюуню, урушууну юсюнден. *Таякъ излеген къой сюрюучюню таягъына кесин ышыр.* (Нарт сёз.) *Аягъы киргинчи – таягъы.* (Нарт сёз.) *Челекни башы ачыкъ болса, итге уят керекди, уялмаса уа, таякъ керекди.* (Нарт сёз.)

♦ **Таякъ башларын тургъузуп** приняв грозный вид / Огъурсуз хал алып. *[Токъалны анасы Таужанны ызындан:] Элни быллайла [жарлыла] кючлегендиле да, игилеге, ашхылагъа тынгыламай, таякъ башларын тургъузуп, тапхан аманлыкъларын этип айланадыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 300.

Таякъдан атлагъысыз бол ослабеть, прийти в изнеможение, изнуриться / Кёп заманланы ишлеп, асыры бек арыгъандан къарыусуз, сууалик бол. *Тиширыу юйюнде асыры кёп ишлегенден таякъдан атлагъысыз болду. Шаухалны жалчылары да, асыры арыгъандан таякъдан атлагъысыз болгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, №165. **Таякъдан атлагъысыз эт** изнурить / аздыр, къарыуун ал. *Ол [Таусолтан] жарлы Сапиятны да таякъдан атлагъысыз этгенди.* Хубийланы О., Аманат, II, 263. // **Таякъ жангур** *къарач.* **сакъ жауун** (*къ.* **сакъ**). *Таякъ жангур кёпге бармаз, эсли адам бош къычырмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Таякъ жангур, терек чапыракъланы шыбырдатып жауа башлады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 17. *Таякъ жангурну сёдегей шоркъалары хуналаны жууып, боза тёгюлгенча, ырхыла саркъадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 220. // **Таякъ жетди** досталось, попало, влетело / Тюйюлдю, урушулду. *Плугчу жашха акт этдиле, Сюргеннге да таякъ жетди.* «Жюрек жырлайды», 251. **Таякъ кётюр** 1) терпеть побои / тюйюл, биреуню тюйгенине тёз. *Байны жалчылары андан кёп таякъ кётюргендиле.* (Фольк.) *[Аслан] Кёкчюкню себеби бла анамдан ол кюн таякъ кётюрмей къалдым.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 18; 2) грозить ударить, размахивать чем / урургъа керил. *[Абдуллах Мазаннга:] Уялмай мени атама дагъыда таякъмы кётюресе?* Залийханланы Ж., Тау къушла, 60; **Таякъ къарындаш** *этн.* Брат, побратим (*давший клятву, пройдя под клятвенной палкой*) / **ант къарындаш** (*ант таякъны тюбю бла ётюп, ант этип, къарындаш болгъан адам*). *Биз таякъ къарындашла эдик.* **Таякъ ойнат** бить, избивать (палкой) / таякъ бла тюй. *Ыстауатда толу къазан къайнайды, Сени юсюнгде тогъуз къазыкъ ойнайды, Анасына жигит тугъан Гапалау.* «Малкъар халкъ жырла», 92; **Таякъ тийди** *къ.* **жетди**. *Ишлегеннге таякъ тиймез.* (Нарт сёз.) ○ *Ийнакълайса мени, сюйюп. Къыйналмайса таякъ тийип.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 46. *Жазгъанны тапсала, башха тюрлю таякъ тиерикди.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 43. **Таякъ тюбюнден (тюбю бла) тизил** клясться в верности / ант этиу. *[Бийнёгер:] Ким биледи, бирибиз бу къан ичген итлени къолларына тюшген заманда, ауузу къандан толса да, жукъ айтмазча, таякъ тюбюнден тизилирге керекбиз.*

Аппаланы Х., Къара кюбюр, 74. *Бир таякъны тюбю бла тизилип, Ант этгендиле таулула бирликге.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 4.

ТАЯКЪЧЫ *ат сёл. тил. къ.* **сюрюучю.** *Эгизледе таякъчы бармыды, огъесе экиси да таракъчыламыдыла?* «Шуёхлукъ», № 31, 39. *Ал тапханы таякъчы болсун, Экинчи тапханы таракъчы болсун.* (Фольк.) *Таякъчысы таякъ тутсун, таракъчысы таракъ тутсун!* (Фольк.)

ТАЯН *эт.* 1. Опереться на *кого-что* / Бир затны тиреу, таянчакъ орунуна хайырланып ауурлугъунгу бир кесегин аны юсюне сал. *Биреуню инбашына таян. Тал таякъгъа таянма, бетсиз кишиге ийнанма.* (Нарт сёз.) ○ *Жаммот кютеди колхоз къойланы Жабышмакъ хыжыгъа таяна. Ёчешеме: «Кюрешме къыйналып, Къарт болгъанса»,– деп, ишден тыйаны.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 132. *Бибо, жюз жылдан озгъан къарт, гулоч таягъына да таяна, кючден-бутдан жюрюучю эди.* «Шуёхлукъ», № 3, 81.

2. *кёч.* Воспользоваться *кем-чем-л.* (*в качестве опоры, поддержки*) / Биреуню неда бир затны болушлугъу бла хайырлан. *«Хар заманда да халкъны кесине таянып, анга соруп, оноулашып, алай ишлерге»,– деп, Хыйса кесине къаст этеди.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 65. *Къанлы жау Темир кючюне таяна, сыйлы жерибизни кир чургъу бла малтап келеди.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 73.

3. Прилечь (*на кровать, диван и т. п.*) / Бир кесекге жат, таян. *Найыпхан, жастыгъын бийигирек этип, ундурукъгъа таянды.* Толгъурланы З., Эрирей, 82. *Мухтар аллына салынган ушхуурдан бир-эки къапхан болмаса, иги ашагъан да этмей, диваннга таянды.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 30. *Кийимин да тешмей, таянып тургъан Байдыу, кёзлерин ууа, къарап-къарагъынчы арбазгъа чыкъды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 25.

4. Испытать *что* / Сына, чек. *Къыйынлыкъ таяннганда да ала бир бирин атмадыла. Халкъыбызгъа кёчгюнчюлюк таяннган эди.*

5. Быть (*лежать при смерти*), дойти до (*смерти, изнеможения и т. п.*) / Ёлюрге, къарыусузгъа д. а. к. затлагъа жет, къал. *[Къыз] дарман алып келгенде, атасы къарыусузгъа таянып тургъанын кёреди.* ■ *Оюмла Налбикени ёлюрге таяндыргъандыла.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ТАЯНДЫР *эт.* 1. *понуд. от* **таян** / Таян дегенни *къатланыучу айырмасы. Саусузну диваннга таяндырдыла. Ол кесини ауурлугъун бизге таяндырды.*

2. Прислонить / Бир затны бир башха затны къатына аумазча сюе, сал. *Арбазда агъач тапчаннга олтуруп, таякъларына башларын таяндырып, къартла къызла бла жашлагъа чырпа бёрклерини тюбюнден эслетмей къарайдыла: кими киеулюк, кими келинлик сайлайдыла.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 10.

ТАЯНДЫРТ *эт. понуд. от* **таяндыр** / Таяндыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Басхычны къабыргъаны баш жанына таяндырт.*

ТАЯНДЫРТЫУ *и. д. от* **таяндырт** / Таяндырт дегенден *этим ат. Ауругъанны орундукъгъа таяндыртыу.*

ТАЯНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **таяндыр** / Таяндыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Ныгъышда, эки этажлы юйню мурдоруна таяндырылгъан уллу агъачны юсюнде олтуруп, къартла ушакъ этедиле.* «Шуёхлукъ», № 20, 87.

ТАЯНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **таяндырыл** / Таяндырыл дегенден *этим ат.*

ТАЯНДЫРЫУ *и. д. от* **таяндыр** / Таяндыр дегенден *этим ат. Биреуню кёп ишлетип, къарыусузгъа таяндырыу.*

ТАЯНДЫРЫШ *эт.взаимн.-совм. от* **таяндыр** / Таяндыр дегенни *араш айырмасы. Дырынчыла сеневлерин гебеннге таяндырышып, солургъа олтурдула.*

ТАЯНДЫРЫШЫУ *и. д. от* **таяндырыш** / Таяндырыш дегенден *этим ат.*

ТАЯНЧ *ат къ.* **таянчакъ** [2]. *Кюнде таянчынг – иги сёз. Къаманг, къылычынг – иги сёз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 42.

ТАЯНЧАКЪ *ат* 1. Опора, подпорка / Тиреу, таянныргъа ишленнген зат. *[Ахмат], жукъусу хорлап, атлай барып чалманнга къабыргъасы тийгенлей, не кюрешип ол таянчакъдан кесин айыралмады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 90. *[Салиймат] чебгени да тюгел тешилмей, къарыу болуп да бир ышаны къалмай, башын шинтикни таянчагъына салып, талай заманны турду.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 15.

2. *кёч.* Опора, поддержка / Болушлукъ, болушур, тутар кюч, адам. *Ол [Гапалау] жарлыланы таянчакълары, байла бла бийлени уа къанлы жаулары эди.* Боташланы И., Пьесала, 23. *Атасы ёлген заманда, Дюге, Магометни башын сылай, къоншу къатыннга: «Мени таянчагъым, мени кечиндирлик буду...»,– дегени аны эсиндеди.* «Шуёхлукъ», № 61, 7. *Жарлылагъа, ёксюзлеге таянчакъ Эди сёзю, иши да Зауурбекни.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 120.

■ **Таянчакъ шинтик** кресло / олтургъанны аркъасы, къоллары таянырча ишленнген шинтик. *«Ариу къызны сюесе деп, Чомургъа да къаллай айып саллыкъсыз, билмейме»,– деп, Мыртаз къара таянчакъ шинтикге олтурду.* Хубийланы О., Дерт, 21. *Юйню тёрюндеги къатапа таянчакъ шинтикге Дударукъа хажи кеси олтурады.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 25.

ТАЯНЫУ *и. д. от* **таян** / Таян дегенден *этим ат. Къулланып жашамазча зор ёмюрге, Къоркъуу салмаз ючюн душман жаныуу, Антей аягъын тирегенча жерге, Кючлю къардаш билекге таяныу, Хауача керек эди.* Отарланы К., Сайлама, II, 211.

ТАЯНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **таян** / Таян дегенни *араш айырмасы. Кючге таяныш. Биреуге таяныш.*

ТАЯНЫШЫУ *и. д. от* **таяныш** / Таяныш дегенден *этим ат.*

ТВОРЧЕСТВО *ат* 1. *къ.* **чыгъармачылыкъ**. *Азиретни баш темасы, творчествосуну не кезиуюн алып къарасакъ да, ишди, урунууду, къолайлыкъ эм насыплыкъ къурауду.* «Шуёхлукъ», № 1, 124. *Малкъарны революциягъа дери литература творчествосу битеу да башхача болгъаны сейирмиди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 68.

ТЕАТР *ат* 1. Театр / Актёрла къараучуланы алларында жашауну суратлау халда кёргюзтген искусство. *Ол [Ашот] мени киногъа, театргъа, музейлеге да элтеди.* Хубийланы О., Адамла, 146. *Азирет къызла ингирге театргъа билетле алыргъа кетгенлерин билди.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 21.

2. *В позиции определения:* театральный / Театр бла, аны иши бла байламлы. *Алий, онг жанына салып, Розаны театр институтну общежитиесине ашырды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 63. *Театр искусствону иши эм аны айныгъыу даражасы драматургия халына кёре болады.* «Шуёхлукъ», № 15, 9.

3. Учреждение, организация, занимающаяся устройством представлений / Театрны оноуун бардыргъан учреждение. *Кинода, театрда къуллукъ этгенлени ишлеринде кемчиликле да тюбейдиле.* «Шуёхлукъ», № 20, 3.

4. Здание, в котором происходят представления / Театрны труппасыны оюну бардырылыучу мекям. *Кёп тилледе сёлешген халкъла жашагъан уллу жерни хар къалайындан да келген юч жюз келечи театрны залында олтурадыла.* «Шуёхлукъ», № 20, 15. *Театрны ичини ариулугъун эм къарагъан спектаклибизни да бек жаратхан эдик.* «Шуёхлукъ», № 20, 55.

ТЕБЕР *эт.* 1. *къ.* **тюрт.** *Сагъыт, Харунну сыртындан теберип, ичгери кийирди.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 79. *Ма бусагъатда да ол [Къасым] тачканы кючденбутдан теберип барады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 52.

2. Двигать, сдвигать *что* / Бир затны бир жерден арлакъ, берлакъ неда башха жерге тюртюп кёчюр. *Шкафны юйню эшик жаны мюйюшюне тебердик. Столну, шинтикле жетмегени себепли диваннга жуугъуракъ тебердиле.*

ТЕБЕРИЛ *эт. страд. от* **тебер** / Тебер дегенни *зорлаучу айырмасы. Шинтикле бир бирге жуукъ теберилдиле.*

ТЕБЕРИЛИУ *и. д. от* **теберил** / Теберил дегенден *этим ат. Жашны алгъа теберилиую.*

ТЕБЕРИУ *и. д. от* **тебер** / Тебер деген *этим ат. Орундукъну къабыргъагъа жуугъуракъ теберию.*

ТЕБЕРИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тебер** / Тебер дегенни *араш айырмасы. Жашла бир бирни теберишдиле.*

ТЕБЕРИШИУ *и. д. от* **тебериш** / Тебериш дегенден *этим ат.*

ТЕБИН *эт.* 1. Двигаться *куда, к кому-чему* / Бир жерге, бирею, бир зат таба тебире, терк бар. *Халкъ аппаны аллына, гюрюлдеп, тебинди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 63. *Бири бирин теберип келген адамланы алгъа тебиннген кючлерин алдагъыла тыялмай, ишчиле бла мыртазакъланы аралары къысха болду.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 259.

2. Перемещаться / Тургъан жерингден бир жанынга теп. *Исса, ауур санларын тюзете, аллыракъ тебинди да, сёзге чалышды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 51.

3. Размахнуться / Урургъа керил. *Мырзабек Петрону кёзюне-башына къамичи бла тебинеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 239. *Терстамгъа башы бла урургъа тебиннгенде, таулу жумдурухну гемхот тийресине келишдирдим.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 103. *Гестапочу жетеди олсагъатдан*

Акъсакъал Ахматны ауузун тыяргъа, Ахматха хыны тебинеди атдан, Буюрады аны тутмакъгъа жыяргъа. Боташланы И., Таула сакълайдыла, 78.

4. Нападать / Чабыуул эт. *Душманла къуршалап тёгерегинден, Жаралы журча, турады Брест къала. Ол хорлатмайды анга тебиннгеннге, Ол ёхтем сюеледи, дертин ала.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 51.

5. *кёч.* Стремиться к чему-л. / Бир зат этерге кюреш, талпы, тырмаш. *Ёсмеген билимге кюн сайын тебин.* (Нарт сёз.) *Тёзмей халкъым бу халгъа Тебинеди ишде алгъа.* «Жанкъылыч», 88.

6. *къарач.* Биться, пульсировать / къ. **теп**[2]. *Жашны жюреги къызыу тебинеди. Къызны къоллары къызарыпдыла, пульсу да терк тебинеди.*

7. *къарач.* Содрогаться, трястись, сотрясаться (*напр. земля*) / Теп, къалтыра, къымылда, чайкъал (*жерни, мекямны д.а.к. затны юсюнден*). *Жер тебиннгенде, юйде хар зат ары-бери къымылдады, чайкъалды. Жер, бомбала атылгъан сайын, тебине эди. Тракторла юй арты жол бла озгъан заманда жер да, юй да тебинедиле.*

ТЕБИНДИР *эт. понуд. от* **тебин** / Тебин дегенни *къатланыучу айырмасы. Быланы [аскерчилени] бир бирлерине байлагъан, багъалы кёргюзтген, тансыкълатхан кючню оялырча, анга керти къарыу этер, аны тебиндирир кюч жокъду.* Хубийланы О., Аманат, I, 38. *Мырзабек угъай, аны атасы болса да, кёзлерибизге уа тебиндирмезбиз.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 64. *[Умар:] Барыбыз да бирден узалсакъ, биз тебиндирмезлик зат жокъду.* Хубийланы О., Аманат, II, 241.

ТЕБИНДИРИЛ *эт. страд. от* **тебиндир** / Тебиндир дегенни *зорлаучу айырмасы. Жолгъа тюшген таш кючден тебиндирилди.*

ТЕБИНДИРИЛИУ *и. д. от* **тебиндирил** / Тебиндирил дегенден этим *ат.*

ТЕБИНДИРИУ *и. д. от* **тебиндир** / Тебиндир дегенден *этим ат. Машинаны тебиндириу.*

ТЕБИНДИРТ *эт. понуд. от* **тебиндир** / Тебиндир дегенни *къатланыучу айырмасы. Арбаны тебиндирт.*

ТЕБИНДИРТИУ *и. д. от* **тебиндирт** / Тебиндирт дегенден *этим ат. Ташланы бульдозер бла тебиндиртиу.*

ТЕБИНИЛ *эт. страд. от* **тебин** / Тебин дегенни *зорлаучу айырмасы. Алгъа тебинил.*

ТЕБИНИЛИУ *и. д. от* **тебинил** / Тебинил дегенден *этим ат.*

ТЕБИНИУ *и. д. от* **тебин** / Тебин дегенден *этим ат. Ханс арыта тургъан звенону ингир тебиниую къазауат этген кибикди.* «Шуёхлукъ», № 21, 87. *Къарашауайны адам ушатмаз тебиниуюн кёргенлеринде, нартла, хайран болгъан халда, жукъ да айталмай, къарап къалдыла.* «Нартла», 186.

ТЕБИНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тебин** / Тебин дегенни *араш айырмасы. Жашла бир бирни урургъа тебинишдиле.*

ТЕБИНИШИУ *и. д. от* **тебиниш** / Тебиниш дегенден *этим ат. Звеноланы ханс арытыуда тебинишиулери къазауат этген кибикди.*

ТЕБИРЕ *эт.* **1.** Трогаться, отправляться, направляться (*куда-л.*) / Бир жары атлан, барып башла. *Жолгъа тебире. Кеме кетерге тебиреди.* ■ *Алий юйюне тебирегенинде, кечени ауурлугъу кетген эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 80. *Аскерчилерибиз, лачынлача, алгъа тебирегендиле.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 14.

2. *къарач.* Начинаться, наступать / Башлан. *Уруш тебиреди. Андан сора къачхы кечеле тебиреркдиле. Ахырзаман келиргеми тебирегенди экен?*

3. Собираться, намереваться, хотеть (*делать что-л.*) / Бир зат этерге хазырлан, этип башла. *Кетерге тебире. Айтыргъа тебире. Биз къонакъгъа тебирегенбиз. Ишге кете тебиредик.* ■ *Мухаммат, ачыуу бла, мени тюерге да бир тебиреди.* Семенланы А., Жазыу айла, 139. *Бир ингирде юйге келгенимде, юй бийчем жатаргъа тебиреп тура эди.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 93.

4. *къарач.* Получаться, выходить / Бир затны себебинден намысынгы, сыйынгы тас эт. *Ол кюнден сора мени юсюмде сыйым къалмазгъа тебирегенди.*

5. В сочетании с дееприч. другого глагола употребляется в роли вспомогат. глаг. и обозначает начало действия / Этимча бла келсе, ишни башланнганын кёргюзтеди. *Аркъам терлей башлагъанды, рульну тутхан къолларым бошая тебирегендиле.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 115. *Кечени ортасы болады деген заманда, эки адам атланы алып тебирегенлерине, бегирекда жашлагъа тырман эте тебиредиле.* Шауаланы М., Мурат, 156.

6. В сочетании с инфинитивом обозначает возможность действия / Этимни белгисиз формасы бла келсе, ишни болургъа боллугъун кёргюзтеди. *Аурургъа тебиреген болурма дейме.*

ТЕБИРЕЛ *эт. страд. от* **тебире** / Тебире дегенни *зорлаучу айырмасы. Сабий туугъунчу окъуна анга ат изленип тебирелген эди.*

ТЕБИРЕЛИУ *и. д. от* **тебирел** / Тебирел дегенден *этим ат. Бир затны изленип тебирелиую. Ишни тебирелиую.*

ТЕБИРЕН *эт.* **1.** Содрогаться, сотрясаться, трястись / Теп, титире, ур. *Жер тебиренди.* ■ *Халкъ, жыйылып, бир ауздан солуса, Ол солуу къарыулу жел болады, Халкъ жыйылып аягъын бирден къакъса, Жер, люйюлдеп, тебиренип да къалады.* «Жилтинле», 43. *Танк полкунг [Харун] жолгъа чыгъып тебиресе, Жер тебиренип, кёк тебинип башлайдыла.* «Къарачай халкъ жырла», 168. *Такуш, Ортабайны хапарын эшитгенде, бети къызарады, кёкюреги тебиренеди, ашагъан ашын къойду.* Шахмырзаланы С., Тангласында, 64.

2. Сдвигаться, сместиться (*изменять свое местоположение*) / Теп, тай. *Чоюнну башы тебиреннгенди да, шорпа тышына тёгюледи. Ныгъышда шинтикде олтургъанла бираз тебиренип, мени олтуртдула.*

3. Начинаться (*напр. о размолвке*) / Башлан. *Дерс юй ишни соруудан тебиренди. Сёз уучуланы юсюнден тебиренди.*

ТЕБИРЕНДИР *эт.* Сотрясать, трясти что / Тепдир, титирет. *Жерни тебирендирип, топла атылдыла.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 285.

ТЕБИРЕНДИРИУ *и. д. от* **тебирендир** / Тебирендир дегенден *этим ат. Столну тебирендириу.*

ТЕБИРЕНИУ *и. д. от* **тебирен** / Тебирен дегенден *этим ат. Жерни*

тебирениую. Жюрекни кючлю тебирениую.

ТЕБИРЕТ *эт.* 1. *понуд. от* **тебире** / Тебире дегенни *къатланыучу айырмасы. Кюнню кёзю ташайып, жер кеч бет алгъанлай, аскерчилени тизгинлешдирип, барын да жокълап, штабха тебиретдиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 190. *[Джётегейчи Чёчюге:] Мен келирге хап-хазыр этип тур,– деп, жюгенлени силке, атланы тебиретди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 108. *[Бай къарнаш:] Сеннге малны башын-аягъын алай бералмам, жюр тёреге барайыкъ,– деп, жарлы къарнашын алып тёреге тебиретгенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 122.

2. Качать (*люльку, колыбель и т. п.*) / Эки жанына чайкъа (*бешикни*). *Къарт ынна алгъынча тебиретеди. Жашындан туугъанны, бешик жыр айта.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 50. – *Къайсы къолладыла бек огъурлу? – Бешик тебиретген къолла.– Къайсы къолладыла бек ариула? – Бешик тебиретген къолла.* «Шуёхлукъ», № 63, 4.

ТЕБИРЕТДИР *эт. понуд. от* **тебирет** / Тебирет дегенни *къатланыучу айырмасы. Бешикни тебиретдир. Жашланы чалгъыгъа тебиретдирдик.*

ТЕБИРЕТДИРИУ *и. д. от* **тебиретдир** / Тебиретдир дегенден *этим ат. Биреуню жолгъа тебиретдириу.*

ТЕБИРЕТИЛ *эт. страд. от* **тебирет** / Тебирет дегенни *зорлаучу айырмасы. Бешиклеринг тебиретилгенлерин, Эллеринг кюйгенлерин да кёргенме.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 8. *Сени жаунгу юйюнде бешик тебиретилмей къалсын.* Толгъурланы З., Эрирей, 62.

ТЕБИРЕТИЛИУ *и. д. от* **тебретил** / Тебретил дегенден *этим ат. Бешикни тебиретилиую.*

ТЕБИРЕУ *и. д. от* **тебире** / Тебире дегенден *этим ат. [Забийда Мыртазгъа:] Алма жанынгы! Сени бир къычырып тебиреуюнг барды!* Хубийланы О., Дерт, 178.

ТЕБИРЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тебире** / Тебире дегенни *араш айырмасы. Къонакъла кетип тебирешдиле.*

ТЕБИРЕШИУ *и. д. от* **тебиреш** / Тебиреш дегенден *этим ат.*

ТЕБИУ *и. д. от* **теп** / Теп дегенден *этим ат. Къуру тебиуден, айт, неди файда. Кюрешсиз насып адамгъа къайда.* «Жилтинле», 191. *Халкъ аны [Есенинни] сау заманында окъуна къоюнуна къаты къысып, жюрегини тебиуюн анга ышанып тохтагъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 42.

ТЕБИШ *эт. взаимн.-совм. от* **теп** / Теп дегенни *араш айырмасы.*

ТЕБИШИУ *и. д. от* **тебиш** / Тебиш дегенден *этим ат.*

ТЕГАРАН 1. *мардал. кес. къарач. къ.* **жаланда**. *Сени кибикле тегаран къарынларын бир тапсала, лобанлача, жер къазып жашарыкъдыла.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 115.

2. Тилек *къ.* **шо**. *Ингирчек къанын, иринин да эмерикди, тегаран, тюшюрмезге кюреш,– деп, Жансох кете башлады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 131.

ТЕГЕЙ[1] *ат.* Спица (*колеса*) / Чархны втулкасын бла тохунун бирге къошхан агъачладан (*неда темирледен*) бири. *Тенг – тенгнги бла, арба – тегейи бла.* (Нарт сёз.) ○ *Бир тегей тюшгенликге чарх баргъанын тохтатырыкъ тюйюлдю.* «Шуёхлукъ», №44, 31. // Лопасть (мельницы) / Тирменни аллай кереги. *Суу тегейлеге кесин Ёхтемленип урады, Кече да, кюн да тирмен Айланнганлай турады.* Маммеланы И., Чалгъы, 40. *Тирмен тегейле бузлагъандыла.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 26.

ТЕГЕЙ[2] *сыф. къарач. къ.* **дюгер.** *Акъ къаланы туурасында тегей эл орналды.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 110. *Программада областьны халкъ тепсеулеринден ёзге къумукъ, тегей... тепсеуле бардыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 66.

■ **Тегей аракъы** *къарач.* самогон / Чюгюндюрден, картофдан, къылкъылы битимледен д.а.к. башха затладан къол бла ишленнген аппарат бла этилиучю спирт ичги.

ТЕГЕЙЛИ *ат къарач. къ.* **дюгерли.** *Тулпар, кече жау къолундан къутхаргъан эдинг сен иенги, Алай болгъанлыкъгъа ызындан Жетген эди огъу тегейлини.* «Жюрек жырлайды», 86. *Сирияда тегейлиле, абазалыла да бардыла.* Хубийланы О., Мурат, 125.

ТЕГЕЙЧА *хал. сёзл. къарач. къ.* **дюгерча.** *Тегейча жырла. Тегейча сёлеш.*

ТЕГЕНЕ *ат.* Колода, корыто / Ун элерге, тылы ийлерге хайырланылыучу адыр. *Саният, женглерин ёрге къайтарып, эски тегенеде тылы ийлейди.* Ёзденланы А., Саният, 64. *[Хасым] элекни къолдан къолгъа къагъып, сай тегенеде ун элейди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 84.

ТЕГЕНЕК *ат къарач.* Щип, колючка. Чыгъана, шинжи. *Эчки къачса – къаягъа, чыпчыкъ къачса – тегенекге.* Лайпанланы С., Гургумлу, 110.

ТЕЖЕ *эт.* 1. Потчевать, угощать *кого, чем*, предлагать *кому что* / Биреуню сыйла, анга бир затынгы берирге ыразылыгъынгы билдир. *Мюрид тиширыула, тепсиге жууукъ олтуруп, къабарыкъланы бир бирлерине тежеп кюрешедиле.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 114.

2. Предлагать, рекомендовать *кого* / Тийиншли кёр. *Чанкады, байды, уста къоллуду, оу-шау, ала санамагъан не къалды, къоймадыла. [Ыйналукъгъа] Мисирханны тежедиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 62. *Аскер къызгъа кесини онг жанында орунну тежеди.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 73.

3. Желать, пожелать / Жорала, тёреле, болурун сюй. *Хар тиширыу эм ариуну, игини, акъыллыны эм насыплыны кесине тежейди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 18. *Шахарны келечилери спортчулагъа жылы алгъышла айтадыла, жетишимле тежедиле.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 154.

ТЕЖЕЛ *эт. страд. от* **теже** / Теже дегенни *зорлаучу айырмасы. Комиссиягъа тежелгенле, бирер гектар жерни ажымсыз ёлчелеп, юлюшле белгиледиле.* «Ленинни байрагъы», 1980, 128. *Жашауну бир къауум болумларына къарауларын билир ючюн жангы юйюрленнген адамланы бир къауумларына анкетала тежелгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 87.

ТЕЖЕЛИУ *и. д. от* **тежел** / Тежел дегенден *этим ат. Къуллукъгъа тежелиу.*

ТЕЖЕТ *эт. понуд. от* **теже** / Теже дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашха энг къыйын ишни тежетдиле.*

ТЕЖЕТИУ *и. д. от* **тежет** / Тежет дегенден *этим ат. Биреуню депутатха тежетиу.*

ТЕЖЕУ *и. д. от* **теже** / Теже дегенден *этим ат. [Харун:] Эмилик юйретген заманда атланы энг огъурсузун, энг бёгек, къынгырбоюнун меннге тежеучен эдиле.* Хубийланы О., Аманат., I, 155.

ТЕЖЕУЮТ *ат.* Правила чтения Корана / Къоранны тюз окъуу жоругъу.

■ **Тежеуют бла** *хал. сёзл.* Выразительно, с чувством (*читать Коран, говорить*) / Кесгин, шатык. *Афенди, былайны бир айтдыр,кесим тежеуют бла окъуялмайма.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 49. *Жаш къой кюте, эки жылгъа «Дударны» окъуп бошаргъа кёп жерлерин азбар билирге, тежиуют бла окъургъа керек эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 10.

ТЕЗ *хал. сёзл. къарач. къ.* **терк.** *Тели батыр тез ёлюр.*(Нарт сёз.) *Жаш таш таба тез бурулуп, къылычын сууруп чыгъарды.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 97.

ТЕЗГЕК *ат къ.* **тазгек.** *[Мазан] Къара ажирни тезгегин ашай тургъан бир акъ ажирни да кёрдю.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 192. *[Таулула] малны этин, сютюн, къылын, жюнюн да, Терисин, мюйюзюн, тюгюн да, Чегилерин, сюегин, тезгегин да Хайырланадыла, къалдырмай бирин да.* «Шуёхлукъ», № 35, 27.

ТЕЙРИ I *ат дин.* **1.** Бог неба / Кёкню аллахы. *Сени, ёлюм, кюч этген тели Онгмасын, аны Тейри урсун!* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 76. *[Зайнаф:] Бир адамгъа зараным жетмегенди. Кишиге: «Тейри сени урсун!» – демегенме.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 54.

2. *къ.* **Аллах.** *Мал Тейриси – адамды.* (Нарт сёз.) ○ *[Ёрюзмек Фукгъа:] Кюнюнг ахшы болсун, бизни Тейрибиз!* «Нартла», 19. *[Тюшчю къартха:] Сени жашынг малчы улан боллукъду. ...Алтмыш жылда Жер Тейриси аллыкъды, Малы, мюлкю уланына къаллыкъды. Бу тюшлени Кёк Тейриси береди, Хар айтханым керти болуп келеди.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 37.

■ **Тейри жарыкъ** заря / танг жарыкъ, танг аласы. *Секирип туруп, мен таулагъа къарадым. Тейри жарыгъында беш гяурну санадым.* (Фольк.) *Тейри жарыгъында агъач тёппелери кёрюне, Къызла бет жууып, тарап чач, чыгъадыла юйлеринден.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 145. *Тейри жарыкъ белги берип, танг атады.* «Алчыла», 123. // **Тейри къылыч** радуга / жауун тамычылагъа кюн таякъла тийип, кёкде болуучу къынгыр, кёп тюрсюнлю ыз. *Жауун, сабий кюнлеримде сен манга Жомакъ, жыр да болуп шууулдай эдинг, Къууана эдим тейри къылычларынга, сен эски тау жырлагъа ушай эдинг.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 5. *Акъ къаяны Нумала жаны табасында, табийгъатха ариулукъ бере, тейри къылыч чыкъды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 136. // **Тейри эшик** врата языческого бога Тейри у тюркских народов / Тюрк халкъланы мажюсю заманларында аллахларыны [Тейрини]

эшиги. // **Тейри эшиги ачылды** посчастливилось, повезло кому. **Насыбы тутуу** *Огъур аякъ бла келгенди ол, келгенлей: «Битеу дуниягъа тейри эшик ачылды»,– деп, хапарда айтырлай, элибизге, жамагъатха, журтубузгъа бусагъатдан да уллу насып туусун.* Лайпанланы С., Гургумлу, 164.

■ **Тейри адамы** *межд. къарач.* ей богу, клянусь богом. *къ.* **оллахий.** *[Жаш тенгине:] Тейри адамы, керти айтама. Эр кишини бир сёзю болады да!* **Тейри эшик ачылыу** знамение, при котором открываются небесные двери (*которые видят только счастливые, богоугодные*) / Кёкню эшиги жаланда насыплы, тейри жаратхан, ангнга къаты табыннган адамлагъа ачылгъанын билдирген белги, жарыкъ.

ТЕЙРИ II *мод. сёз.* Честное слово, ей богу, клянусь / Бир затны кертилигине, боллугъуна ийнандырыр ючюн айтылады. *Тейри, минилип къысталгъан эшеклеча, Къандаурну къошундан хакъсыз чыкъгъанбыз.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 83. *Тейри, иш желкеге жетсе уа, сени желкенг да боллукъду бир урум.* Толгъурланы З., Эрирей, 18. *[Азирет Шерийфатха:] Тейри, сени жуукъларынг бек уллу жангыладыла.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 122.

ТЕКЕ *ат* 1. Козел / Эркек эчки. *Сюрюуден айырылгъан теке – бёрюге азыкъ.* (Нарт сёз.) ○ *[Рамазан:] «Къолдан толу къой ёлсе, къотур теке башчы болур»,– дегенлей, тюнене ингирден бери мен бригадирме.* Семенланы А., Жазыу айла, 96.

2. *къ.* **гяпчи** [1]. Ряженый / *Кюлкюню, жарыкълыкъны теке элтеди.* Маммеланы И., Чалгъы, 87.

■ **Теке бёрк** *этн.* Специальная шапка из кошмы с рогами, одев которую повар косарей собирал от проходящих мимо подарки для косарей / Кийизден этилген мюйюзлю бёрк, аны кийип чалгъычы жыйынны шапасы озгъан жолоучуладан ахча, харакет жыйгъанды. *Махмут, теке бёркюн тешип, ууучунда кюмюш ахчаларын зынгырдатды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 55.

♦ **Теке къалкъыу** дремота / жукъу хорлап, башы къалкъымакълыкъ. *Дура теке къалкъыудан Уянады, элгенип.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 171. *Жамийлятны сагъышла урлагъан башын, теке къалкъыу ала башлады.* Кацийланы Х., Тамата, 178. // **Теке къалкъыу эт** дремать / жукъугъа хорлатып, баш къакъ. *Ушхуурда юйге келип, От жагъада чёгеме, Эшикден жукъу шош кирип, Теке къалкъыу этеме.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 153. *Теке къалкъыу эте тургъан Зарият терезе дюнгюрдегенден элгенип уянды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 167. *Ачдан къыйынлыкъ сынаса да, Мухаммат вагонну, бешикча, чайкъалыуундан теке къалкъыу этеди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 172.

ТЕКЕЛЕ *эт. сёл. тил.* 1. Властвовать над *кем* / Таматалыкъ, башчылыкъ эт.

2. *къарач.* Красть, присваивать *что* / Биреуню затын урла неда алып бермей къой. *Ол мени къаламымы текеледи.*

ТЕКЕЛЕМЮЙЮЗ [1] *ат къарач. къ.* **метеке.** *Почтаны алып келген самолёт, ашыгъып сакълагъаныбыз себепли, текелемюйюз кибик сюркелип келгенча кёрюнеди.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 114. *Къарылгъач уяла къаягъа, текелемюйюз жабышханча, жабышыпдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 284.

ТЕКЕЛЕМЮЙЮЗ[2] *ат.* Череда. *Мырды жерледе ёсюучю акъ неда сары гюллю дарман кырдык. Агъач къыйырында мырды жерде текелемюйюз чагъа эди.*

ТЕКЕЛЕТ *эт. понуд. от* **текеле** / Текеле дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЕКЕЛЕТИУ *и. д. от* **текелет** / Текелет дегенден *этим ат.*

ТЕКЕЛЕУ *и. д. от* **текеле** / Текеле дегенден *этим ат. Кёрсе – эркелеу, кёрмесе – текелеу.*

ТЕКЕСАКЪАЛ *сыф.* Козлобородый / Сакъалы текеникине ушагъан. *[Ёрюзмек] Батыр нартланы текесакъал, къоркъакъ Фукну, тейрича кёрюп, анга жасакъ бергенлери мени инжитеди.* «Нартла», 16. *Текесакъал, къызыл кёзлю, мюйюзлю, Гяпчилери ёрге-энишге чабады.* Шахмырзаланы С., Ол кюнледе, 47.

ТЕКОТА *сыф.* Лестный, льстивый / Кука, кёзбау, бетсинип махтагъан. *Эндиге дери Махмутха айтыла келген сёзле бары да ётюрюк, кёзбау, текотача кёрюндю.* Тёппеланы А., Ташыуул, 126.

♦ **Текота бол** льстить / Кукаланыу, кёзбау эт, бетсинип махта. *Бусагъатда бийлени хыйла-кёзбау сёз бла жарлылагъа текота болургъа кюрешгенлерине терилме.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ТЕКСТ *ат.* Текст / Авторну чыгъармасы неда айтханы, къалай да болсун бир документ, акт дагъыда алагъа ушагъан затланы къагъытда жазылгъаны, басмаланнганы. *Назмуну биринчи тизгинини башындагъы кёп точка авторну назмуну жазарыны аллы бла этген сагъышларын кёргюзтгенча болуп, текстни къысхартыргъа болушады.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 31. *Лекцияны, докладны текстине хар кимге да белгили болгъан затланы аз къошаргъа тийиншлиди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 152.

ТЕКСТИЛЬНЫЙ *сыф.* Текстильный / Къумач согъуучу, чыгъарыучу. *Школчулагъа текстиль институтну консультация пунктун кёргюзтедиле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 49.

ТЕКШЕР *эт. къарач.* Подсчитывать *кого-что* / Сана, терге. *Азиза, чыгъып сёлешген хар адам бла кёлюнден даулашып, алагъа кесини сорууларын соруп, ол адам алагъа къаллай жууап бергенин текшерип турду.* «Шуёхлукъ», № 29, 66.

ТЕКШЕРИУ *и. д. от* **текшер** / Текшер дегенден *этим ат.*

ТЕЛЕБЕРИУ *ат.* Телепередача / Телевизион арадан бла берилиучю затла. *Телебериуде сёз малчыланы жетишимлерини юсюнден бара эди.*

ТЕЛЕВИДЕНИЕ *ат.* Телевидение / Узакъгъа бериу эм электрониканы болушлугъу бла къымылдагъан затланы суратларын, кёрюмдюлерин экраннга алып кёргюзтюучю, тауушларын, сёзлерин эшитдириучю амал.

ТЕЛЕВИЗОР *ат* 1. Телевизор / Телебериулени кёргюзтюрге жараучу радиотехника аппарат. *Юй ичинде «Рубин» телевизор, радиоприемник, столда журналла, газетле.* Хубийланы О., Аманат, II, 78. *Ашап бошагъанлай, Жамийлятны жашы телевизорну аллында чёкдю.* Кацийланы Х., Тамата, 8.

2. *В позиции определения:*

телевизионный / Телевиденияны амалы бла кёргюзтюлюучю. Бу аламатлыкъ телевизор киногъа, телевизоргъа къараучуланы бизни республиканы бек арыу жерлери бла танышдырлыкъды. «Коммунизмге жол», 1979, № 170.

ТЕЛЕГРАММА *ат.* Телеграмма / Телеграф бла берилген хапар, билдириу, дагъыда алагъа ушагъан зат, аллай хапары, билдириую болгъан бланк. *Талай кюнден Тула шахардан Екатеринагъа телеграмма бушуу хапар келтирди.* Хубийланы О., Адамла, 45. *Телеграммадан, телефондан да алгъа Таулугъа сюйюнчюлюк айтыр атлы.* Отарланы К., Сагъышла, 204.

■ **Телеграмма** ур телеграфировать / телеграмма жибер. *Телеграммала урулдула Халкъгъа хапар берирге, Петербургдан хапар келди Биз солдатха кетерге.* Шахмырзаланы С., Сырыйна, 18.

ТЕЛЕГРАФ *ат* 1. Телеграф / Ашыгъышлы затны узакъ жерге терк билдириучю электро эм радио байламлыкъ. *Телефон эм телеграф дайым бузукъсуз ишлейдиле.* «Коммунизмге жол», 1983, № 116.

2. *В позиции определения:* телеграфный / Телеграф бла байламлы. *Телеграф жипле. Бир кесекден а машинаны кенг терезесинден телеграф чыпынла бла назик теречиклени, чаришлерине къарай, къалкъыгъанчыкъ да этдим.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 135.

3. Учреждение связи / Телеграммаланы алыучу эм жибериучю учреждение, ол учреждение болгъан мекям. *Шуёхла экиси да телеграфха кирдиле.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 80.

ТЕЛЕГРАФИСТ *ат.* Телеграфист / Телеграфда телеграммаланы берип, алып туруучу адам. *Нина телеграфист болуп ишлегенли кёп заман озгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 204.

ТЕЛЕГРАФЧЫ *ат къ.* телеграфист. *Къыз эрттеден бери телеграфчы болуп ишлейди.*

ТЕЛЕЖКА *ат.* Тележка / Тракторгъа тагъып, жюк ташыргъа ишленнген резин чархлы арба. *Тюзде жангы орулгъан зынтхы жюкленнген трактор тележкала, автомашинала, чепкен сокъгъанча, жюрюйдюле.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 148.

ТЕЛЕМЕХАНИКА *ат* 1. Телемеханика / Механизмлени адам къатларына бармай, электро неда радиосвязьны болушлугъу бла ишлетиучю техника. *Заводда автоматика бла телемеханика тийишлисича хайырланыладыла.*

2. *В позиции определения:* телемеханический / Телемеханика бла байламлы. *Жангы жылны ал кюнлеринден окъуна телемеханика заводну ишчилери сёзлерине кертичи боллукъларын кёргюзтгендиле.* «Коммунизмге жол», 1983, № 106. *Республиканы алчы предприятияларындан бири телемеханика аппаратла чыгъаргъан заводду.* «Коммунизмге жол», 1972, № 149.

ТЕЛЕПАТИЯ *ат* 1. Телепатия / Узакъдан адамны оюмун, сезимин илмугъа таянмагъанлай билиниую.

2. *В позиции определения:* телепатический / Телепатия бла байламлы. *Жууаланы ашасанг телепатия сезиминг уллу болады.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 202.

ТЕЛЕСКОП *ат.* Телескоп / Планетлеге, жулдузлагъа дагъыда

алагъа ушагъан затлагъа къараучу астрономия прибор. *Ол [илму] къанатды, тап кёралсанг, Кёкде жулдузду ёрлеялсанг. Телескопду, кёргюзталсанг, Деу балыкъды, жюздюралсанг.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 16. *Телескопну хайырындан кёп планетлени жоллары белгиленнгенди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 141.

ТЕЛЕСТУДИЯ *ат.* Телестудия / Телебериулени бардырыучу энчи жер. *Бюгюннгю бериуге къатышырыкъ жазыучула телестудияда олтурадыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 48. *Драмтеатр, телестудия, радио малкъарча ишлеп тебиредиле.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 7.

ТЕЛЕТАЙП *ат* 1. Телетайп / Харфланы басмалаучу телеграф аппарат. *Редакцияда битеу къыралладан РИА берген хапарланы бузмай алып тургъан телетайп къуралады.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 116.

2. *В позиции определения:* телетайпный / Телетайп бла байламлы. *Радиоланы къурагъанлай, малчыла телетайп лентадан бериле тургъан хапарлагъа тынгыладыла.* «Ленинни байрагъы», 1981, № 206. *Телетайп билдириу кёпге бармай бошалды.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 49.

ТЕЛЕФОН *ат* 1. Телефон / Электроэнергияны болушлугъу бла тауушну темир чыбыкъла бла бардыртып узакъда эшитдирген аппарат. *Колхозда чотдан Хызырны хапары жокъду, телефон болса, билдирлик да болур эдиле.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 358. *Асхат, юйге келип, письмола окъуй тургъанлай, телефон зынгырдады.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 233.

2. *В позиции определения:* телефонный / Телефонну ишлетиу бла байламлы. *Телефон жиплеге къонуп, Дауурдан къыргъан чыпчыкъла. Кече кюмюш бетли болуп, Шапталгъажатханчыкъла.* Къуллийланы Къ., Юйюнге игилик!, 21. *Фашистлени телефон ызларын Беляков терк окъуна къырдыртды.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 25. *Жюз номери болгъан телефон станция эллилеге уллу саугъа болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1981, № 150.

Телефон-автомат *ат.* Телефон-автомат / Хар ким да хайырланырча жерде салынып, энчи жетон неда ууакъ ахча атылып ишлеучю телефон. *Ленин орамны кёп жерлеринде жангы телефон автоматла орналгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 193.

ТЕЛЕФОНИЗАЦИЯ *ат.* Телефонизация / Телефон салыу. *Школгъа суу быргъыла тартыу, телефонизация, канализация, арбазны тёгерегин бегитиу былтыр бошалгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 45.

ТЕЛЕФОНИЗАЦИЯЛА *эт.* Телефонизировать / Телефон сал. *Заводну цехлерин къурулуш управлениядан келген устала телефонизациялайдыла.*

ТЕЛЕФОНИЗАЦИЯЛАУ *и. д. от* **телефонизацияла** / Телефонизацияла дегенден *этим ат. Санаторияны жангы корпусун телефонизациялау бошала турады.*

ТЕЛЕФОНИСТ *ат. къ.* **телефончу.** *Онунчу классны бошагъандан сора, Таня телефонист болуп ишлейди.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 114.

ТЕЛЕФОНИСТКА *ат.* Телефонистка / Телефон станцияда

ишлеген тиширыу. *Кими – колхоз председатель, кими – школда директор, Кими – судья, кими – телефонистка, кими – лектор.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 109.

ТЕЛЕФОНЧУ *ат.* Телефонист / Телефон станцияда ишлеген адам. *Телефончу кёп сакълатмай, Москваны берди.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 204.

ТЕЛЕФОНОГРАММА *ат.* Телефонограмма / Тексти телефон бла айтылып жазылгъан официал билдириу, аллай текст жазылгъан бланк. *Кюнню бузуллугъуну юсюнден тау эллеге телефонограмма берилгенди.*

ТЕЛИ I *ат.* Дурак, глупец / Акъылсыз, акъылдан жарты адам. *Аллах жаратхан телиге тели деме.* (Нарт сёз.) *Эл телисиз болмаз.* (Нарт сёз.) *Эки тели бир болса, ойнап зауукъ этерле.* (Нарт сёз.)

ТЕЛИ II *сыф.* Глупый / Акъылсыз, акъылдан жарты. *Тели батыр терк ёлюр.* (Нарт сёз.) *Менден акъыллы мени бла урушмайды, менден тели бла мен урушмайма.* (Нарт сёз.) ○ *Урма сен, тели жюрегим! Насып алдагъанды бизни. Жашау – факъыраны тилеги... Урма сен, тели жюрегим!* «Шуёхлукъ», № 19, 7.

ТЕЛИ III *хал. сёзл.* Дурно, глупо / Акъылсызлыкъ бла, оюмламай, сагъыш этмей. *Тели бергенни тейри урур.* (Нарт сёз.) ○ *Механизаторла хиликгелик болурча тели ашыкъмай, ишни бек тынгылы бардырадыла.* «Коммунизмге жол», 1982, 194.

■ **Тели ауруу** тиф / Несин да билдирмей, суукъ къалтыраукъ этип аурутуучу, жукъгъан ауруу. *Эллилеге тели ауруу кирип, адамланы бирем-бирем чёплейди.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 330. *Бютюнда бек уллу палах а – аскерге тели ауруу киргенди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 201. **Тели бол** сойти с ума, обезуметь / акъылдан шаш. *[Ёрюзмек:] Сен, Хажи-Осман, къартлыгъынга тели болгъан кёреме.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 48.

♦ **Тели ойна** играть, развлекаться (*не заниматься делом*) / Кесинги булжут, заманынгы бошуна кетер. *Анам къоншу юйге баргъанда, Тели ойнай, жайылгъан эдик экибиз. Ол заманда хазнамы эди эсибиз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. **Тели ханс** Сорняк / Заранлы ханс. *Бахчада тели ханс къалдырмагъанма.* «Шуёхлукъ», № 28, 107. *Тели хансны да гюл сунуп алырса, Къарт мурсаны да сермерсе гюллерин.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 55.

■ **Тели эт** сводить с ума / акъылдан шашдыр, битеу акъылын, оюн ал, акъылсыз эт. *Сюймеклик тели этип, Меджнун кетгенди тюзге. Аны хапары, къуугъун сёзюча, ачыды бизге.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 180. *Жюрекге битгенсе, Тюшюмде-тюнюмде, Кёз аллымдан кетмей, Мени тели этесе.* Маммеланы И., Чалгъы, 33.

ТЕЛИБАШ *сыф.* Глупый, дурной / Акъылсыз, тели. *[Харун Сагъытха:] Да, телибаш, бир кере айыпланнгандан сора сени, итни сыйыча, бир сыйынг къаллыкъ тюйюлдю.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 102. *Сенича телибашла, Кесилип, ма былайда, Чанчылып къазыкълагъа Ашдыла къаргъалагъа.* «Жилтинле», 418.

ТЕЛИКЮЧЮК *ат зоол.* Гусеница / Кёп аякълы къурт. *Алгъын къанатлыла къурутуучу заранлы*

теликючюкле бахчалада кёп болдула. Е. Фортунатова, Окъуу китап, 20.

ТЕЛИЛЕН *эт.* Валять дурака, дурачиться / Билмеген, ангыламагъан кибик эт. *«Чомур, сенми телиленесе?» – деп, къычырды Наныкъ.* Хубийланы О., Дерт, 46. *[Дауум:] Накъырда этеме ансы, сени къайры барлыгъынгда мени не ишим барды, кеч мени телиленгенимн.* Хубийланы О., Дерт, 148.

ТЕЛИЛЕНДИР *эт. понуд. от* **телилен** / Телилен дегенни *къатланыучу айырмасы. [Забийда Гокагъа:] Мазаллы къыз кесинги нек телилендиресе?* Хубийланы О., Дерт, 186.

ТЕЛИЛЕНДИРИУ *и. д. от* **телилендир** / Телилендир дегенден *этим ат. Кесин телилендириу.*

ТЕЛИЛЕНИУ *и. д. от* **телилен** / Телилен дегенден *этим ат. Аны телилениуюн жаратмадым.*

ТЕЛИЛИК *ат.* Дурость, глупость, сумасбродство / Акъылсызлыкъ, желбашлыкъ, ангысызлыкъ. *[Хашир:] Жашлыкъ бла телилик эгизледиле,– мадар бар эсе, кеч.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 87. *Кеси атламын алда баргъанлагъа къарап этерге юйренмей, жюгенсиз атча, кетиу бош телилик болгъанын жашлыкъ алай тынч ангылап къоялмайды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 23.

■ **Телилик эт** сглупить, свалять дурака, совершить глупость / акъылсызлыкъ, ангысызлыкъ эт. *Тели телилигин билсе, телилик этмейди.* (Нарт сёз.) О *«Энди ол теке бир телилик этеди да, къан жаудурады»,– деп, тюлкю къара дыгаласдады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 288.

ТЕЛИ-МЕЛИ *сыф.* Глупый, взбаломошный / Акъылсыз, желбаш; мели деген сёз кеси аллына жюрютюлмейди. *Къайсы халкъны да болады тели-мелиси.*

■ **Тели-мели эт** *къ.* **телилен.** *Бир кюн жашла жыйылып: «Аны [Аланны] кепге тартмай мадар жокъду, ол кесин тели-мели этип айланады»,– деп, оноулашадыла.* Хубийланы М., Алан, 112. *[Шварц Чомургъа:] Кесинги телимели этип, баш алыргъа излейсе.* Хубийланы О., Дерт, 58.

ТЕЛИСИНЕ *хал. сёзл.* Сдуру / Бошуна, керексизге, акъылсыздан. *«Кет, кет энди уа, ит кибик, телисине юрюп тебирегенсе»,– деп, [Тока Мухаргъа] ачыуланып, тышына чыгъып кетди.* Зокаланы З., Солуу кюн, 34. *Эки кёзю, къутургъанча, къызарып, Хауле айланады, телисине ышарып.* «Жанкъылыч», 44.

ТЕЛЧЕ *ат вет. къарач.* Название болезни скота / Мал ауруу.

■ **Телче тамыры кибик** тьма, несметное количество / бек кёп тюбеген зат. *Телче тамыры кибик, майданнга бир къадар адам жыйылгъанды. Ол, телче тамыры кибик, кёп къыйынлыкъ сынагъанды.*

ТЕМА *ат.* Тема / Хапарны, лекцияны, тинтиу ишни д.а.к. башха затланы предмети, баш магъанасы. [*Асхат*] *«Сюйсегиз а соруула бла жууапланы ингирин бардырабыз»,– деп, тюрлю-тюрлю темаланы айтып башлады.* Залийханланы Ж., Жанngан жюрекле, 123. *Художник кёргюзтген пейзаж да суратны темасына тийиншли келеди.* «Шуёхлукъ», № 33, 99.

ТЕМАТИКА *ат* 1. Тематика / Темала, темаланы къаууму. *Кязим Мечиевни чыгъармачылыгъында белгили жерни философия дидактиканы тематикасы алады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 60. *Граждан къазауатны тематикасына къарачай литературада биринчи сокъмакъ сала башлагъан чыгъармаларыны бири ол пьесады.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 64.

2. *В позиции определения:* тематический / Къаллай болса да бир тема бла байламлы. *Артистле малчылагъа энчи атап тематика концертле кёргюзедиле.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 104. *Тематика ингирле, эл мюлк эм башха темалагъа жораланнган соруланы бла жууапланы ингирлери болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 88.

ТЕМБР *ат муз.* Тембр / Назиклери бирча ауазланы бир биринден башха этген энчиликлери. *Жырчыны макъамы хычыуун тембрлиди, ёнюн кётюргенде да, къыйналмай эркин жырлайды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 74.

ТЕМЕМ *ат дин.* Омовение (*ритуальное*) сухой глиной в безводном месте / Суу болмагъан жерде абидезни топуракъ бла алыныуу.

ТЕМИР *ат* 1. Железо / Акъсылдым бетли, тюйсенг жазылыучу, углерод къошулуп, къурч, турч этилиучю металл. *Къаты сёз темирлени тешер, жумушакъ сёз къылычны кесер.* (Нарт сёз.) О Эл гюрбежиде Гыртчы темирчи Жазады темирни, Ёлчеп, бичип. «Жилтинле», 493.

2. *В позиции определения:* железный / Темирден этилген. *Омакъ оюулу темир бурууну эшигинден кирип, таш атлауучланы энишге тюшгенлей, школну арбазына кирдик.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 77. *Атланы туякъ тауушлары бла темир бугъоуланы зынгырдагъанлары эшитиледиле.* «Шуёхлукъ», № 44, 64. *Топуракъ тюплю алаша юйчюкню бир жанында эки темир ундурукъ, терезе аллында тышы жылтыраууукъ къанжал бла сырылгъан кюбюр.* Къулийланы Х., Эгизле, 57.

■ **Темир бетли** серый, стальной, сизый, дымчатый / Кёксюлдюм, бозгъулдум. *Темир бетли къумач.* **Темир бёрк** каска, шлем / адамны башын окъдан, осколкадан д.а.к. башха затладан сакълар ючюн, темирден ишленип, башха кийилиучю зат. *Темир бёрклю, жашил кийимли солдатла, кеслерини тиллеринде не эсе да айтып, бир бирине къарап кюлдюле.* Хубийланы О., Адамла, 36. *Темир бёрк тунукъ тауушэтди, Веригинни уа кёкюрек къанга тюбю суукъсурады, ачы чанчды.* «Шуёхлукъ», № 64, 26. *Къыйыры да душман окъ тешип, темир бёрк сын ташны къатында.* Кипкеланы Х., Кёк къанатлы, 21.

■ **Темир бокъ** шлак / магъадандан металлын эритип алгъандан сора къалгъан къаты зат. //

■ **Темир жип** 1) проволока / металлдан халы, бау кибик этилген иничге узун зат. *Къыл къобузну къылларыча, Ауулну башы бла, Жангылыкъны жолларыча, Темир жипле барадыла.* «Шуёхлукъ», № 10, 40. *Эки полевой телефоннга темир жипле тышындан терезени форточкасы бла киредиле.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 231; 2) канат (*из проволоки*) / темир чыбыкъны бирге буруп этилиучю, къарыулу базыкъ жип, канат. *Гууулдайды къызыл вагон, Темир жипге асылып.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 164. *Управленияны арбазында уллу агъач барабанлагъа чулгъаныып тургъан базыкъ темир жип матауланы кёрюрге боллукъду.*

«Коммунизмге жол», 1982, №135. // **Темир кесгич** зубило / башындан чёгюч неда салта бла уруп, темирни кесдириучю жютю керек. *Эрин къыйырлары бла ышарып, жаш темир кесгич бла чюйлени кесе башлады.* «Шуёхлукъ», №64, 51. // **Темир кесекле** металлолом / эски, сыныкъ темирле. *Школ сабийле, кёп темир кесекле жыйып, къыралгъа бередиле.* «Коммунизмге жол», 1978, № 55. *Темир кесекле мукъладисни къуршоулагъанча, барысы да тёгерегинден алып, Павелге айландыла.* «Шуёхлукъ», №39, 11. // **Темир тюкен** хозяйственный магазин / юйде, мюлкде хайырланылыучу темир керекле сатыучу тюкен. *Бошатылгъан мекямны бирине темир тюкен кёчеди.* «Ленинни байрагъы», 1977, №92. // **Темир чыбыкъ** *къ.* **темир жип**. *Къабакъны базыкъ темир чыбыкъ бла къаты къысдыла.* // **Темир эритиучю** сталевар / магъаданны эритип, металлын алыучу адам. *Ол жер тюбюнде от таш къазыучулагъа, темир эритиучюлеге болуша эди.* «Шуёхлукъ», №55, 3.

♦ **Темир бет (къан) ал** измениться в лице от злости / огъурсуз бет ал, ачыулан. *Зубайда, темир бет алып, ыразы болмагъанын билдирир ючюн, къобуп, кишиге да къарамай, юйге кетди.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 13. // ■ **Темир жол** железная дорога / поездле, вагонла жюрюр ючюн, рельсле салынып ишленнген жол. *Кюнле жолда, вагонлача, ётедиле. Къарап къарагъынчы жашауда жолла, Сабийликден узакъ алып кетедиле.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 12. // **Темир жолчу** железнодорожник / темир жол улоуда ишлеучю адам. *Къолунда сары байракъчыгъы бла темир жолчу сызгъырды.* Хубийланы О., Адамла, 182.

ТЕМИР-БЕТОН *ат* 1. Железобетон / Къурч арматургъа бетон къуюлуп этилиучю къурулуш материал. *Биринчи отряд жыйылгъан темир-бетондан ишленнген эл мюлк мекямланы монтажын бардырады.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 62. *Темир-бетон заводда жангы цех хайырланыргъа берилгенди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 128.

2. *В позиции определения:* железобетонный / Темир-бетондан этилген. *Темир-бетон конструкцияла. Темир-бетон чыбыкъла. Темир-бетон кёпюр.*

ТЕМИРЕУ *ат.* Лишай / Терини кичитиучю ууакъ эшме, чапырыу ауруу. *Темиреую барды деп, Туз сюртдюле этине, Кёз тийгенди жашха деп, Тюкюрдюле бетине.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 86. *Темиреу болду къолларым, Осал болду халларым.* (Фольк.)

ТЕМИРЛИ *ат эск. къарач.* Железный сосуд для измерения зерна, муки / Мирзеу, ун ёлчелеучю темир адыр. *Темирлиси жокъ – элек ёлчелер.* (Нарт сёз.) ○ *Бир темирли да болмагъан даржанадан сора тирменнге къуяргъа жукълары жокъду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 72.

ТЕМИРЛИК *ат къарач.* Железняк / *Темири болгъан магъадан, Геологла къонгур къызыл темирлик эм къара мукъладис тапхандыла.* «Естествознание», 38.

ТЕМИРТАБАН *сыф.* С подкованным каблуком (*об обуви*) / Табанына нал урулгъан (*аякъ кийимни юсюнден*). *Базарбий, андан ары кесин тёздюрелмей, темиртабан башлы чуругъун полгъа къакъды.* Хубийланы О., Аманат, II, 44.

ТЕМИРЧИ *ат.* Кузнец / Темирден тюрлю-тюрлю керекле ишлеучю уста. *Темирчи кеси къаллай болса, аны бычагъы да аллай болур.* (Нарт сёз.) ○ *Темирчи Къарабашны къатына келсе, Аминат ышарады: Къарабашны иги жашы барды, Ёз ишин биледи Аминат.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 80. *Темирчи Ханохну гюрбежиси барды дейдиле, алай юйю жокъду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 7.

ТЕМИРЧИЛЕ *эт.* Замахиваться *на кого;* злиться *на кого;* грозить *кому* / Биреуню жаны, биреуге тебин. *[Мыстафа] темирчилейди, алай болгъанлыкъгъа, къызбай ит ыстауатда юргенча, Мухаммат Аминни къатындан узакъ кеталмайды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 186. *«Жаркъмалатмай айт! Сен кесинг кёргенсе, сора бюлдюргю этерге неге керекди»,– деп [Мырзабек Тетуугъа] темирчиледи.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 60. *Биягъы киши темирчилеп, къызын сыйырыргъа излейди.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 79.

2. Намереваться (*что-л. делать*) / Бир зат этерге мурат эт. *Жаш жырларгъа темирчилейди. Биз окъургъа темирчилейбиз.*

ТЕМИРЧИЛЕН *эт. къарач. къ.* **темирчиле**. *Биреуге темирчилен.*

ТЕМИРЧИЛЕНИУ *и. д. от* **темирчилен** / Темирчилен дегенден *этим ат. Тарыхчы болургъа деп университетге кирирге деп темирчиленю.*

ТЕМИРЧИЛЕТ *эт. понуд. от* **темирчиле** / Темирчиле дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны биреуге темирчилет.*

ТЕМИРЧИЛЕТИУ *и. д. от* **темирчилет** / Темирчилет дегенден *этим ат. Биреуню къозутуп, темирчилетиу.*

ТЕМИРЧИЛЕУ *и. д. от* **темирчиле** / Темирчиле дегенден *этим ат. Биреуню темирчилеу.*

ТЕМИРЧИЛИК *ат.* Кузнечное дело / Темирчини иши, темир усталыкъ. *Темирчилик Дебетден башланнганды деген хапарла да жюрюйдюле.* «Нартла», 148. *Поэт Шыкъыда, сууну чегет жаны къабыргъада кесине гюрбежи ишлеп, темирчилик бла кюрешгенди.* «Шуёхлукъ», № 6, 5. *Темирчилик Къарачайда эски усталыкъладан бириди.* «Огъурлу танг», 10.

ТЕМПЕРАМЕНТ *ат.* Темперамент / Тирилик, гиртчилик, жютюлюк. *Темпераменти болгъан адам.*

ТЕМПЕРАТУРА *ат* **1.** Температура (*напр. плавления*) / Бир затны жылылыгъы. *Сутканы эм жылны ичинде температураны тюрлениую Кюнню горизонтда бийиклигине кёре эм кюнню узунлугъуна, къысхалыгъына кёре болады.* «Шуёхлукъ», № 52, 68. *Хауаны температурасыны тюрлениюн дефтерде ызлыкъ тартыу амал бла кёргюзтедиле.* «Шуёхлукъ», № 52, 67.

2. Температура (*человека*) / Адамны этини жылылыгъы (*аны саулугъуну халын кёргюзтеди*). *Сыннган бутуну къайгъысына командаларыны ажымлы хорлатхан хапары да къошулгъанда, Мурадинни температурасы кётюрюлдю.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 127. *Адамны температурасы саулугъу бла байламлы болгъаны хар кимге да белгилиди.* «Коммунизмге жол», 1982, 134.

ТЕНДЕНЦИЯ *ат* 1. Тенденция (*стремления, намерения*) / Бир затха къарамында, бир затны этгенинде энчилик; бир затха ёчлюк, тырмашыу, тәлпыу. *Прозабызда бу арт кезиуде жамауатны ёсюуюню баш тенденциялары сурат-ланадыла.* К ъ а г ъ ы й л а н ы Н., Тинте барып, 25.

2. Тенденция (*замысел, идея*) / Суратлау чыгъарманы ниети, мураты. *Китапны тенденциясы биринчи бетинде окъуна ачыкъ эсленеди.* «Коммунизмге жол», 1980, № 66. *Кязимни поэзиясында сёз баш тенденциясыны юсюнден барады.* М а м м е л а н ы Д., Кязим Мечиев, 105.

3. Тенденция (*предвзятая идея*) / Ишни кеси сюйгенча бардырыргъа къаст этип этилген зат, жакъ басып этилген зат.

ТЕНДЕР *ат.* Тендер / Паровозну суун, отлугъун элтип, анга тагъылыучу энчи конструкциялы вагон. *Темир жол бла алгъа паровоз, ызы бла тендер, сора вагонла терк озуп кетдиле. Машинист тендерге барып, отунну къаллай бир къалгъанына къарады.*

ТЕННИС *ат* 1. Теннис / Топну ракетка бла уруп, сетканы башы бла бир бирге ётдюрюп ойнаучу спорт оюн. *Спартакиаданы программасына шахматладан, шашкаладан, теннисден... эришиуле киргендиле.* «Коммунизмге жол», 1983, №187. *Училищеде гимнастикадан, теннисден, боксдан, тутушуудан секцияла таймаздан ишлейдиле.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 68.

2. *В позиции определения*: теннисный / Теннис ойнагъанда хайырланылыучу. *Нальчикде шахмат клуб, теннис зал, элледе 30 спортзал ишленгендиле.* «Шуёхлукъ», № 53, 124.

ТЕННИСКА *ат.* Тенниска / Къысха женгли, эшилген женгил тыш кёлек. *Бусагъатда къарачаймалкъар тилге тенниска, сорочка, майка дегенча орус сёзле да кире башлагъандыла.* «Шуёхлукъ», № 63, 108.

ТЕННИСЧИ *ат.* Теннисист / Теннис ойнаучу адам. *Арт жылларда нальчикчи теннисчиле кёп тюрлю эришиуледе ахшы хорламлагъа жетишгендиле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 110.

ТЕНОР *ат* 1. Тенор (*о голосе*) / Бек иничге эр киши ауаз. *Жаш жумушакъ тенору бла ашыкъмай окъуп башлады.*

2. Певец с таким голосом / Ауазы тенор болгъан жырчы. *Тенор бийик нотаны алыргъа кюрешди.*

ТЕНТ *ат тех.* Тент / Жауундан, желден, кюнден д. а. к. башха затладан сакълар ючюн бир затны (*кёбюсюнде машинаны*) юсюне жабылыучу гетен жабыу. *Жауун жауса, пассажирлени юслерин алыныучу тент жабады.* «Коммунизмге жол», 1983, № 122.

ТЕНТЕК *сыф.* 1. Глупый, полоумный / Акъылсыз, жарты акъыллы. *Эри къатынына тели десе, къатыны эрине тентек дейди.* (Н а р т с ёз.) *Сюймеклик юч тюрлюдю: Къайсы болур сендеги? Ананг жылар, ахшы улан, Болма халкъны тентеги.* О т а р л а н ы С., Назмула бла поэмала, 24.

2. Подавленный, угнетенный / Мудах, къайгъы басхан. *Терезеде акъ жабыуну тюбюнден, Тардан келген тау жоллагъа къарайма. Акъылым тентек, жюрегим къалтырай, Тау арсланны, нарт уланны сакълайма.* «Шуёхлукъ», № 52, 25.

■ **Тентек бол** быть удрученным /

Мудах, къайгъылы бол. *Юй иеси тентек болса, сыртха чыгъып олтурур.* (Нарт сёз.) ○ *Осман, агъачда тентек болуп айланнган аскерчилени бирикдирип, аланы гитлерчилеге къажау сермешге къурайды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 122.

ТЕНТЕКЛИК *ат.* Удрученность / Мудахлыкъ. Къайгъылылыкъ, тентек хал. *[Салиймат] тентекликде жалкъыды, Ырмах болуп санлары, Таш къучакълап къалкъыды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 118.

ТЕНТЕР *эт.* **1.** Исходить, обойти (*все, много мест*) / Айланып чыкъ, бек кёп айлан, къыдыр. *Наныкъ Хорламны жер тентерип айланнганын эслеп, сынар ючюн: – Домалайны чалкъысы болуучан эди. Къызына айтсанг а ... деп, эслетмей Хорламгъа къарады.* Хубийланы О., Дерт, 144.

2. Превратить в хаос, перевернуть вверх дном / Болгъанны башын тюбюне эт. *Суу, уллу суу ташны-тауну да тентерип кетеди дерча суу болады.* (Фольк.)

3. Выливать, высыпать что (*опрокинув низом*). *Затны (мирзеуню, айранны д. б.) бир адырдан башха адыргъа саулай, бёлмей къуй. Къызла сютню челекден флягагъа тентередиле. Будайны машокладан кюфге тентердик.*

ТЕНТЕРИЛ *эт. страд. от* **тентер** / Тентер дегенни *зорлаучу айырмасы. Мирзеу кюфге тентерилди.*

ТЕНТЕРИЛИУ *и. д. от* **тентерил** / Тентерил дегенден *этим ат.*

ТЕНТЕРИЛТ *эт. понуд. от* **тентерил** / Тентерил дегенни *къатланыучу айырмасы. Сютню чоюннга тентерилт.*

ТЕНТЕРИЛТИУ *и. д. от* **тентерилт** / Тентерилт дегенден *этим ат.*

ТЕНТЕРИУ *и. д. от* **тентер** / Тентер дегенден *этим ат. Унну машокдан уллу кастрюлге тентериу.*

ТЕНТЕРИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тентер** / Тентер дегенни *араш айырмасы. Сюрюучюле тас болгъан къойланы излей кёп жер тентеришдиле.*

ТЕНТЕРИШИУ *и. д. от* **тентериш** / Тентериш дегенден *этим ат.*

ТЕНТЕРТ *эт. понуд. от* **тентер** / Тентер дегенни *къатланыучу айырмасы. Картофну тёбеге тентерт.*

ТЕНТЕРТИУ *и. д. от* **тентерт** / Тентерт дегенден *этим ат.*

ТЕНТИРЕ *эт.* **1.** Качаться, шататься / Эки жанына къымылда, чайкъал. *Къазакъланы Чегемден сюрюп бара, Къар ыфчыкъда, окъ тийип Бекболатха: «Ай медет!» – деп, аллы таба бир къарап, тентирей кетди да, жыгъылды артха.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 11. *Кюмюш къолунда да агъач челеги бла, тентирей, юйюне кетип барады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 253.

2. *кёч.* Блуждать, бродить, странствовать / Элинги, жеринги ташла, къайда болса айлан. *Элинден тентиреген – жеринден тентирер.* (Нарт сёз.) ○ *Кеслерини къоншуларыны ашаулары-жашаулары да аладан игирек болгъанын кёргенде [уллу талачыла], тышына тентиреп, сатыу-алыугъа къатыша башлагъандыла.* Кацийланы Х., Тамата, 96. *Кёреме анда [шаркъда] жашла, мадамла, Минглеп-минглеп тентиреген*

адамла. Къаракетланы И., Сайламалары, 21.

3. Приходить в замешательство, теряться, затрудняться, испытывать затруднения / Абызыра, жунчу, къыйын болумгъа тюш. *Не этерге билмей, тентире. Сен болмасанг, мен тентирерик эдим. Къыйынлыкъда тентире. Къоркъугъа тюшюп, тентире.*

4. *кёч.* Ошибаться, заблуждаться, сбиться с толку / Жангыл, ажаш, терсине кет. *Биз, башыбызгъа жетерикни билмей, кёп тентирейбиз.* Хубийланы О., Дерт, 53. *Керти сюйгенни сюе бил сен да, Тентирегенни терилтме.* Семенланы А., Жазыу айла, 62. *[Къундуз Асланкирге:] Бир-бирде, сени кертинг бла накъырдангы ангылаялмайма да, тентирейме.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 195.

ТЕНТИРЕТ *эт. понуд. от* **тентире** / Тентире дегенни *къатланыучу айырмасы. [Фердау:] Къалай болду эсе да, мени тентиретдиле. Сюйгеним менден ёнгеледи.* Кацийланы Х., Мухаммат, 58. *Баракъ байны аллында сежде къылгъан бир, байны этек тюбюн жалап сатылгъан бир, ол Сафуланы тентиретир муратда бу ишге къаст этди, жанын атды.* «Жюрек жырлайды», 22.

ТЕНТИРЕТДИР *эт. понуд. от* **тентирет** / Тентирет дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню тюз жолундан тентиретдир.*

ТЕНТИРЕТДИРИУ *и. д. от* **тентиретдир** / Тентиретдир дегенден *этим ат.*

ТЕНТИРЕТИУ *и. д. от* **тентирет** / Тентирет дегенден *этим ат. Адамны жеринден тентиретиу. Тауланы-ташланы тентиретиу.*

ТЕНТИРЕУ *и. д. от* **тентире** / Тентире дегенден *этим ат. Жашагъан жеринден тентиреу аманды. Халкъны арасындан тентиреу.*

ТЕНТИРЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тентире** / Тентире дегенни *араш айырмасы. Иги тартхан жашла ресторандан, тентиреше, чыкъдыла.*

ТЕНТИРЕШИУ *и. д. от* **тентиреш** / Тентиреш дегенден *этим ат.*

ТЕНГ I *ат* 1. Друг, товарищ, приятель / Шуёх, нёгер, жолдаш. *Тенги болгъан тенгине къарар, тенги болмагъан женгине къарар.* (Нарт сёз.) *О Гинадука, кеси къуллукъгъа тюшгенлей, къарапкъарагъынчы, Ханука деген тенгин да оноучу этди.* Хубийланы М., Алан, 7. *Эй, сен кимсе, чыкъ бери, Биз болайыкъ тенглеринг Сен къартайгъан адам эсенг, Ата, къарнаш бол сау-эсен.* «Жанкъылыч», 156.

2. Сверстник, ровесник / Бир жылгъы, жыл санлары бирча болгъан адамла. *Экибиз тенг жашла болгъанлыкъгъа, эшикден кирген заманда, бир бирибизге ёрге къопмай къалмагъанбыз.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 31. *[Таукъан] Бекмырза бла мен тенглебиз.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 104. *Ол [Ёрюзмек] бирси сабийледен-тенглеринден эсе иги да бойлуду, оюнлада да жашлагъа башчылыкъ этеди.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 42.

3. Ровня / Бир тюрлю болумуна кёре башха бла бирча, ушашлы болгъан адам. *Ханнга сёлеш демейме, Хан мени да жокъламаз, Юй устасыны жашын Ол тенгине санамаз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 193. *Узакъда*

къызла алагъа жер башында тенг табылмазча кёрюнедиле. Этезланы О., Тарда, 17.

ТЕНГ II *сыф.* **1.** Одинаковый, равный / Бирча, бир кибик болгъан. *Бир къолну бармакълары да тенг тюйюлдю.* Гадийланы И., Санга айтама, 165. *Биз барыбыз да тенгбиз: жарлы да жарлылай къалгъанды, бай да жарлы болгъанды.* Толгъурланы З., Эрирей, 56. *Болур таула башы бир кириш, Хар кимге да этме тенг юлюш!* «Малкъар халкъ жырла», 8.

2. *кёч.* Справедливый, равный / Тюзлюклю, хар кимге да бирча болгъан. *[Кеминат Ибрахимге:] Хо, жаным, хо. [Власть] жер да берди, тенг да этди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 12. *Тенг, эркин – эмырахат жашау ачылды.* «Шуёхлукъ», № 31, 40.

3. По размеру, впору / Ёлчеми келишген. *Юсюне тенг болгъан кийим. Аягъына тенг чурукъла. [Къарашауай:] Бу алтын башмакъ къайсы къызны аягъына тенг болса да, аны излеп, кесиме юйдегиге алмай къоймам – деп, къаргъанганды.* «Нартла», 154.

ТЕНГ III *хал. сёзл.* **1.** Одинаково, поровну / Бирча, бир кибик. *Кётюрейик мюлклени, Бирикген кючню салып, Урунайыкъ, ишлейик, Пайыбызны тенг алып.* «Жилтинле», 498. *Тенг юлешип бересе, Жылыууунгу къызгъанмай, Бизге талпып жетесе, Хурмет берген жарыкъ Май.* Хубийланы О., Мурат, 45.

2. Равномерно / Бир тюрсге. *Барасбий эки жанына тенг тёгюлген къара чачын артха сылай, бети ышара, жетди.* Гадийланы И., Санга айтама, 176. *Мин, Акътамагъым, файтоннга, Тенг олтурайыкъ, аудурмай...* «Къарачай халкъ жырла», 215.

3. Наравне / Бирча. *Орча сау адамла бла тенг сермешгенди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 104. *Бекмырза, тирилип, бизни бла тенг ушкок атып башлагъанды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 69. *Жашлыгъым эсиме тюшюп, жашау жолда кесими тенглерим бла тенг баралмай къалгъаныма жюрегим кюйюп, кеси насыбымы кесим жойгъаныма жаным къыйналып жазама.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 125.

4. Одновременно / Бир заманда. *Осман улу Батыр фермагъа жаун бла тенг жетди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 336. *Огъурлу танг бла тенг башлап ишин, Кюн тие эди тынгысыз тенгизге, Жарыта эди отууму ичин.* «Шуёхлукъ», № 64, 36. *Къайсын бла Азамат топха тенг жетдиле.* Тёппелаы А., Отлукъ ташла, 43.

■ **Тенг бол 1)** равняться на *кого,* по *кому* / Биреуден юлгю ал, анга уша, аныча бол. *Аманнга тенг болма, тенг болсанг да, кенг болурса.* (Нарт сёз.) ○ *[Айжаякъ Асланнга:] О аллах, жаналгъычланы бизге тенг болуп даулашханларын кёремисе?* Боташланы И., Пьесала, 7. *[Ыйналукъ:] Да, Зурум, сен хар заманда да акъылынг бла эр кишилеге тенг бола келгенсе.* Толгъурланы З., Эрирей, 29; **2)** равняться *по кому-чему* / башха зат бла бирча, бир кибик бол. *Къойчула таякъларын жерге уруп, ауаналары кеслери бла тенг болса, кюн тюш болгъаннга санагъанды-ла* (Фольк.); **3)** поравняться, сравняться / жет. *Сивашны толкъунларыны ичлерин жырып, суу теренден тёппелери бла тенг болургъа аздан къала, батальонла алай барадыла.* «Шуёхлукъ», № 30, 102; **4)** соответствовать, отвечать *чему-л.* / жараш, келиш. *Мен къайдан да табайым санга тенг боллукъ жырны.* «Коммунизмге жол», 1978, № 154. *Ке-*

сини татыуу эмда дарманлыгъы бла анга тенг болгъан бал жокъду. «Ленинни байрагъы», 1981, № 49. *Жангыча элпек этип хар затны Жарыкъ жашайбыз эм байбыз, Алай санга тенг болур къыйматны Излеп дунияда тапмайбыз.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 22. //

■ **Тенг жарашдырыучу байлам** соединительный союз / бир туудукъ членлени неда тенг жарашхан къош айтымны къурагъан бош айтымланы бирге байлагъан байлам. *Тенг жарашдырыучу байламла кеслерини магъаналарына кёре юч тюрлю боладыла.* // **Тенг жарашхан къош айтым** сложносочиненное предложение / бир бирге бойсунмагъан эки неда андан да кёп бош айтымдан къуралгъан къош айтым. // **Тенг къыз** подруга (*о девочке, девушке*) / биреу бла шуёхлукъ, тенглик жюрютген къыз. *Сенлайлагъа баргъандан эсе, Юйде къалгъан мажал болур. Тенг къызым, сен да унама, Ансы ишинг осал болур.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 51. *Маржан... тенг къызы Афуажан бла, шыбырдашып, ушакъны башлады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 87. *Тенг къызым а манга айтады: «Сен кёрмегенлей сюесе, Сокъур, асхакъ, чолакъмыды, Сен аны къайдан билесе?»* Зумакъулланы Т., Къаяда гюлле, 101. *Тенг тенгнги бла, тегене бауу бла дегенлей, хар ким кесине кёре сайлайды.* Этезланы О., Тарда, 180. //

♦ **Тенг тут** дружить / шуёхлукъ, тенглик жюрют. *[Балдан] тенг тута билген, адепли къызды.* Хубийланы О., Аманат, I, 131. *Сёзюне ие ол болмайды, тенг тутмайды.* «Жюрек жырлайды», 209. // **Тенг эт 1)** сравнять, заровнять / бийигин, чунгурун да бирча эт, тюзет, сыйдамла. *Тау чучхурларын душманла тыймазла, Исламны бугъоугъа салмазла, Минги тауну да жерге тенг этмезле, Казбекни къарын да эритмезле.* Къулийланы Къ., Сайламала, I, 189. **2)** распределить поровну / бирча кесеклеге бёл, бирча юлеш. *Жолда ач тюбесе да, Азыгъымы тенг этип бердим ол ким эсе да.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 55. *Битеу сюрюп малланы тау тарлагъа, Юлеширбиз тенг этип жарлылагъа.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары; **3)** сравнить, уподобить, сопоставить / тенглешдир. *[Къатын эрине:] Тауукъ къазгъа эришгенлей, кесинги усталагъа тенг этип, башыбызгъа къара палахны саласа.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 292. *Прометейми сунаса кесинги. Файгъамбарлагъа тенг эте кесинги.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 97.

ТЕНГДЕН *хал. сёзл. къарач.* **1.** *къ.* **тенг III** (*1-чи магъ.*) *Экиси да къызыл къашха, Билеуле кибик семизле, Арбаны, миндирмей ташха, Тенгден тартадыла ёгюзле.* «Жилтинле», 214.

2. *къ.* **тенг III** (*4-чю магъ.*). *[«Виллис»] Биченчилеге жетгенлей, Чархчыкъла тохтайдыла тенгден, Жол букъу озуп кетгенлей, Адамла чыгъадыла ичинден.* «Жилтинле», 244.

ТЕНГИЗ *ат* **1.** Море / Океандан гитче, алай аслам жерни алгъан ачы-тузлу суу. *Къобан суу жагъаларын оюп, къумун, ташын тенгизге алып кетгенча, заманны жели, огъурсуз тылпыуу эсибизден кёп затланы къората барады.* Батчаланы М., Элчилерим, 9. *Суу, тенгизге жетгинчи, аллында кёп тюрлю тыйгъычланы юсю бла ётеди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 12.

2. *В позиции определения:* морской / Тенгизде битиучю, жашаучу. *Тенгиз битимле. Тенгиз жаныуарла.*

3. *В позиции определения:* морской / Тенгизде жюзюу неда тенгиз флот бла байламлы. *Тенгиз флот. Тенгиз пехота. Тенгиз офицер.*

4. *В позиции определения:* морской / Бир-бир зоология эм ботаника атланы къурауда хайырланылгъан сёз. *Тенгиз жулдуз. Тенгиз кирпи. Тенгиз хобуста.*

ТЕНГИЗЧИ *ат.* Моряк / Флотда къуллукъ этген адам. *Эр киши не лётчик, не тенгизчи болургъа керекди.* Хубийланы О., Адамла, 84. *Жашчыкъланы эм бек сюйгенлери аскерчи, лётчик, космонавт, тенгизчи болургъады.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 79.

ТЕНГИШ *сыф. къарач. къ.* **тенгши** 1. *Тенгиш жашла. Аланы бойлары тенгишди.*

■ **Тенгиш бол** *къарач.* Сыграть в ничью / тенг бол. *Оналтынчы оюнда эки гроссмейстер да тенгиш болдула.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 104.

ТЕНГЛЕ *эт.* **Тенг эт 3** *къ.* **тенг III**. *Балаларын суу элтген Айыуну жылагъаныны Юсюнден жырлай эдинг, Кесинге тенглей аны.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 36. *Тенглерим, сизсиз ким тенглер мени?* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 182.

ТЕНГЛЕТ *эт. понуд. от* **тенгле** / Тенгле дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЕНГЛЕТИУ *и. д. от* **тенглет** / Тенглет дегенден *этим ат.*

ТЕНГЛЕУ *и. д. от* **тенгле** / Тенгле дегенден *этим ат.*

ТЕНГЛЕШ *эт.* **Тенг бол 2** *къ.* **тенг III.** *«Аскер къыйсыгъынгы кёзюнге тутады да къояды»,– деп, артда сюркелгенле, хайт деп, къадалып, алчылагъа тенглешип башладыла.* «Алчыла», 91. *Къарашауайны адам тенглешалмаз кючю кёрюнеди.* (Фольк.)

ТЕНГЛЕШДИР *эт.* 1. Сравнивать, сопоставлять *кого-что* с *кемчем* / Бир затны башха затха ушашлыгъын неда андан башхалыгъын неда аланы бирини бирсинден онглулугъун тохташдырыр ючюн алагъа бир бири бла байламлыкъда къара. *Мазан, Ёрюзмекни ат юсюнден алай сылыкъ сёлешгенин бла Элмырзаны Хажи-Османнга этгенин бир бирге тенглешдире, жукъламай кёпге турду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 47.

2. Приравнять к *чему-либо*, уподобить *кому-либо* / Биреуге неда бир затха тенг эт. *Поэт унукъдуруучуланы жыртхыч бёрюлеге тенглешдиреди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 39.

ТЕНГЛЕШДИРИЛ *эт. страд. от* **тенглешдир** / Тенглешдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Кертиси да, жырны баш герою – «къара ёзденни» сыфаты – махтанчакъ «акъсюеклени» бёлек адамы бла тенглешдирилгенди.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 116.

ТЕНГЛЕШДИРИЛИУ *и. д. от* **тенглешдирил** / Тенглешдирил дегенден *этим ат. Бир къауум жырла уа тенглешдириуледен къуралып къалгъандыла дерчады.* Хубийланы М., Къарачаймалкъар совет халкъ жырла, 150. *Табийгъатны суратыны юсюнден айта туруп, окъуучула тилни сураглау амалларын, эпитетлени, тенглешдириулени, метафораланы тюз хайырланнгандыла.* «Шуёхлукъ», № 33, 92.

ТЕНГЛЕШДИРИУ I *и. д. от* **тенглешдир** / Тенглешдир дегенден

этим ат. Т'юрк тиллени славян тилле бла тенглешдириу.

ТЕНГЛЕШДИРИУ II *ат.* Сравнение / Бир зат башха затха ушашдырылыучу айтым. *Ол, сёзюн нарт сёзле бла тенглешиулени хайырланып, аламат тап сёлешеди.*

■ **Тенглешдириу даража** *грамм.* сравнительная степень / кюч сыфатланы бир затны ышаны башха затны ышанындан эсе бийик болгъанын кёргюзтген формалары. *Тенглешдириу даража къурар ючюн, сыфатны ахырына аффикс ле къошуладыла.*

ТЕНГЛЕШИУ *и. д. от* **тенглеш** / Тенглеш дегенден *этим ат. Тенглешиу, Азизагъа таукеллик бергенча болуп, ол жандармагъа да, судьягъа да, жашаугъа да айтырыгъын айтыргъа атланды.* «Шуёхлукъ», №61, 67.

ТЕНГЛИ *сонг. къ.* **чакълы.** *Кесим дегенде, ёгюз тенгли кючюм бар, башха дегенде, ары бери ишим бар.* (Нарт сёз.) *Къыш кюн къоянны къуйругъу тенгли бирди.* (Нарт сёз.)

ТЕНГЛИК[1] *ат* 1. Одинаковость / Тенг хал, болум, бирча хал. *Къумачланы энлерини тенгликлери. Жашланы ёсюмлерини тенгликлери.*

2. Равенство, равноправие / Адамланы жамауатда политика эм граждан эркинликлерини бирчалыгъы. *Кенгеш жерде кемлик жокъ, кенгешсиз жерде тенглик жокъ.* (Нарт сёз.) ❍ *Тиширыугъа жамауатны арасында эркинлик, тенглик берилгенди, ол угъай тиширыула къыралгъа оноу да этедиле.* «Шуёхлукъ»» № 63, 98.

ТЕНГЛИК[2] *ат.* Дружба, товарищество / Шуёхлукъ, нёгерлик, жолдашлыкъ. *Онгсузну жакъла, тенгликни сакъла.* (Нарт сёз.) ❍ *Тенглик, сюймеклик... дегенча, ма бу магъаналы затлагъа сакъ болуп, кёз гинжибизни сакълагъанча, алай сакъларгъа керекбиз.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 57. *Тенгликни сыйлылыгъы къаллай бир эсе да, къыйынлыгъы аллай бирди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 32.

ТЕНГСИЗЛИК *ат.* Неравенство, неравноправие / Тенгликни болмагъанлыгъы. *Кязим Мечиевни ишни эм ишлегенлени юсюнден чыгъармалары кёбюсю социал тенгсизликни кезиуюнде жазылгъандыла.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 119. *Ёмюр тынч бармады, къыйын барды, тенгсизликни отунда къайнап барды, ёлетлени ёртенинде къайнап барды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 62. *Жашаудагъы тенгсизлик кетгинчи, халкъгъа насып келмезин ол уста биледи.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 39.

ТЕНГСИН *эт.* Считаться с *кем* / Кесинге тенгнге сана. *Жерин жерсинмейди, Элин элсинмейди. Тенгин тенгсинмейди, Башын башсынады.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 124. *[Хамызат жашына:] Билемисе, Гобар къызы да, Жанчыкъ да эртденли манга сёлеширге тенгсинмей кетгендиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 205.

ТЕНГСИНИУ *и. д. от* **тенгсин** / Тенгсин дегенден *этим ат. Биреуню кесине тенгсиниу.*

ТЕНГШИ I *сыф.* Почти одинаковый, почти равный / Кёп къалмай тенг, бир кибик. *Бойлары тенгши болгъанлыкъгъа, Услукъул гитче кёрюнюучюдю.* Тёппеланы А.,

Уучула, 2. *Малы болгъан бюгюн байгъа саналады. Ол байны къатына да къоркъмай барады. Алагъа тенгши кишиге тергеледи. Нек десенг, ол да алача, халкъ жегеди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ТЕНГШИ II *хал. сёзл.* Почти одинаково, почти ровно / Кёп къалмай бирча, бир тюрсге, тенг. *Жашла экиси да финишге тенгши келдиле.*

ТЕОРЕМА *ат.* Теорема / Кертилиги фатыуа бла тохташдырылгъан математика болум. *Теоремаланы нени юсюнден болгъанын да билмей эдинг, сора устаз санга айырмамы саллыкъ эди?* Шаманланы М., Окъа бёрк, 39. *Аны [Бирунини] математика трактатларында кеси чыгъаргъан талай теореманы тюз болгъаны эсепленип кёргюзтюледи.* «Ленинни байрагъы», 1982, 106.

ТЕОРЕТИК *ат.* Теоретик / Илмуну, искусствону, къайсы болса да бир бёлюмню теория соруулларын тинтиучю адам. *Белинский айтханны тюз болгъанын кёргюзтген шагъатлыкъланы биз башха теоретикледе да табабыз.* «Шуёхлукъ», № 33, 113.

ТЕОРИЯ *ат* 1. Теория (*напр. познания, относительности*) / Табийгъатны, жамауатны, оюмну жорукъларын эсге алып, практика сынамы бир ызгъа келтирген жорукъланы низамы. *Билимни теориясы. Теория бла практика байламлы болургъа керекдиле.*

2. Теория (*напр. машин и механизмов, музыки*) / Белгили бир болумну, илмуну бёлюмю эм бир тюрлю усталыкъны жорукъларыны жыйымдыгъы. *Чыгъармаланы кёчюрюуню теориясы эм практикасы бир къауум тюрлениуледен ётгенди.* «Шуёхлукъ», № 43, 84. *Кадрланы хазырлауну теориясын, практикасын да не къадар табы бла бирлешдиредиле.* «Ленинни байрагъы», 1987, № 69.

3. *В позиции определения:* теоретический / Теориягъа таянгнан, аны бла байламлы. *Аланы [поэтлени] теория эмда эстетика билимлери бусагъатда назмуларында кёрюннгенден окъуна онглу болургъа керек эди.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 23. *Теория излемлени бир къауумунда сёз жаланда жашау чюйреликлени кёргюзтюу бла чекленип къалады.* «Шуёхлукъ», № 30, 85.

ТЕОРИЯЧЫ *ат къ.* **теоретик.** *Теориячы айтхан бла жашау сынам хар заманда бирча болуп бармайды.*

ТЕП *эт.* 1. Шевелиться, шататься, двигаться / Къымылда. *Сабий юйюнде да, школда да, темир багъанача, темпей турсун деп киши айтмайды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 140. *Барама, ташны да къаядан тюртмей. Тыр накълайма. Жолум тауну тигиди. Кёлсюзлюк хорлагъандан эсе, тепмей Къадау таш болуп къалсам да игиди.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 10.

2. Биться, пульсировать / Къымылда, ур (*жюрекни юсюнден*). *[Алим:] Нальчикде митингде сёлеше Жюрегим тепгени къадар, кёзлерим кёргени къадар, ... душманнга дертими жетдирирме,– дегенди.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 152. *Жюрегим къызыу тебеди, Санларыма бушуу себеди. «Жилтинле», 275. [Ауругъан:] Доктор, онг бутум жызылдап, тебип ауруйду.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 156.

3. *кёч.* Злиться, сердиться, выходить из себя / Бек ачыулан, уруш, чамлан. *Тепмез тепсе, бек*

тебер. (Нарт сёз.) ○ *Директор, асыры тепгенден, сёз айталмай, юйню ичинде ары бла бери барады.* Хубийланы О., Дерт, 24. *Анам, бир тепсенг, сени тохтатхан къыйынды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 36.

4. Бушевать, разбушеваться (*о море, реке*) / Тенгизде, черекде желни кючю бла уллу кётюрюлген толкъунланы заран тюшюрюулери. *Жерле Арасы тенгиз тебип, чайкъалгъан заманда толкъунлары он метр бийикликге кётюрюлгендиле.* Хубийланы О., Мурат, 116. *Хыра жазгъы къар эрийди кирленип. Суу да тепгенди, Кёбюп, тюрленип.* «Жилтинле», 265.

5. Восставать / Халкъны бирею бла неда бир зат бла кюреширге къозгъалыуу, кётюрюлюую. *Сора бу [Россей] къозгъалып тепсе уа, бир жангыз къырал да асыу этталмайды.* Хубийланы О., Аманат, I, 207. *[Сарыбий:] Тейри, къатын, халкъ бир тепсе уа, кесин таныстыр.* Ёзденланы А., Саният, 50.

ТЕПАНА *ат.* Старинный балкарский обрядовый круговой массовый танец / Малкъарлыланы алгъын заманда кёп адам бирге тепсеген тёгерек тепсеулери.

ТЕПДИР *эт.* **1.** Сдвигать, передвигать *что*, двигать / Къымылдат, тургъан жеринден арлакъгъа, берлакъгъа бардыр. *Хауа уюп тургъанча кёрюнеди, терек чапыракъланы сериуюн тепдирмейди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 139. *Жюрек тамырланы ачы тепдирип, Радио суукъ хапарны келтирди. Урунгланланы барын сескендирип: «Сергo ёлгенди»,– деп, къууугъун жетдирди.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 8.

2. *кёч.* Злить, сердить, выводить *кого* из себя / Бек ачыуландыр, чамландыр. *Къазий, Алийни тепдирирге къарыны ауруп, эслетмей, партасындан тетрадны алып, эки бюклеп, хуржунуна сукъду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 33.

ТЕПДИРИЛ *эт. страд. от* **тепдир** / Тепдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Тюрте кетгенден сора, машина жеринден тепдирилди.*

ТЕПДИРИЛИУ *и. д. от* **тепдирил** / Тепдирил дегенден *этим ат. Ташны жеринден тепдирилиую.*

ТЕПДИРИУ *и. д. от* **тепдир** / Тепдир дегенден *этим ат. Къабыргъаны тепдириу.*

ТЕПДИРИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тепдир** / Тепдир дегенни *араш айырмасы. Столну тепдириш.*

ТЕПДИРИШИУ *и. д. от* **тепдириш** / Тепдириш дегенден *этим ат. Орундукъну терезеге жууукъ тепдиришиу.*

ТЕПДИРТ *эт. понуд. от* **тепдир** / Тепдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Вагонланы жерлеринден тепдиртдиле.*

ТЕПДИРТИУ *и. д. от* **тепдирт** / Тепдирт дегенден *этим ат. Арбаны жолдан бир жанына тепдиртиу.*

ТЕПЛЕ *эт. къарач. къ.* **малта.** *Дамаск шахар, чапдыла сеннге, Теплерге излеп душман танкла.* Хубийланы О., Мурат, 86. *Къой чыпчыкъла эм къаргъала Къонадыла сабанны теплей, Кулдала кибик къарала, къуртъамыжакъ чыкъса, чёплей.* «Жилтинле», 213. *Июнну экинчи жарымында сюрюуле, биченликледе тобукъгъа жете айланнган хансны теплеп, жеген этип, ётедиле.* Лайпанланы И., Гургумлу, 72.

ТЕПЛЕН *эт. страд. от* **тепле** / Тепле дегенни *зорлаучу айырмасы. Зорлукъ жашауда адам къалмайды, Гокка хансла тепленмейин чакъсынла, Жарыкъ жырла тохтамай жырлансынла, Ташны-тауну бомба энтта чачмасын, Жарыкъ кюнню ол жарыгъын жапмасын.* «Жилтинле», 46. *Жангы теплене баргъан жолну тылпыуун кюз аязчыкъла, мычымай, сюрюп кетедиле.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 33.

ТЕПЛЕНИУ *и. д. от* **теплен** / Теплен дегенден *этим ат. Адамланы бир бири бла кюрешиучю жамагъат харип жамагъатды, теплениучю, аякъ тюпде жюрюучю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 165.

ТЕПЛЕТ *понуд. от* **тепле** / Тепле дегенни *къатланыучу айырмасы. [Ахмат:] Бизни адамларыбыз къырылып бошамай, алагъа [немислилеге] Украинаны жерин теплетмезле.* Хубийланы О., Аманат, I, 50. *Сени [туугъан жерни] баурунунга харам иннетлилени кир аякъларына теплетмезге борчубузду.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 128.

ТЕПЛЕТДИР *эт. понуд. от* **теплет** / Теплет дегенни *къатланыучу айырмасы. Сюрюучю, малланы бошлап къоюп, бахчаланы теплетдиргенди.*

ТЕПЛЕТДИРИУ *и. д. от* **теплетдир** / Теплетдир дегенден *этим ат. Биченликлени теплетдириу. Сабанланы теплетдириу.*

ТЕПЛЕТИУ *и. д. от* **теплет** / Теплет дегенден *этим ат. Кесин жаугъа теплетиу. Къарны теплетиу.*

ТЕПЛЕУ *и. д. от* **тепле** / Тепле дегенден *этим ат. Жерни кёп къазыу, теплеу, къатышдырыу эрозиягъа себеп болады.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 79. *Бюгюнтамбла дегенча, грейдер бла теплеучю машинала жетерикдиле.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 27.

ТЕПЛИЦА *ат.* Теплица / Битимле ёсдюрюрге ишленнген энчи жылы мекям, оранжерея. *Эки гектарны тутхан теплицалада нашаланы терк жетген, бай тирликли сортларын ёсдюредиле.* «Коммунизмге жол», 1987, № 115. *«Къобан» совхозну уруннганлары уа гинни, соханны, помидорланы теплицалада къыш, жаз айлада да битдиредиле.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 204.

ТЕПЛОВОЗ *ат.* Тепловоз / Отлугъун ичинде кюйдюрген моторлу локомотив. *Москвачыла тепловозлагъа заманында ремонт этип бошагъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 153. *Тепловозланы орунларын электровозла ала барадыла.* «Коммунизмге жол», 1981, № 66

ТЕПЛОХОД *ат.* Теплоход / Отлугъун ичинде кюйдюрген, моторну кючю бла жюзген кеме. *Теплоходха минип, жолоучулукъгъа барыргъа сюйгенлеге Ростов-Волгоград маршрут ачылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 104.

ТЕППАН *ат.* Холм, бугор, возвышенность / Сырт. *Бийиклиги уллу болмагъан тёгерек неда зугул маталлы, бети, къабыргъасы эниш, жатмалы жер. Ач бёрю жыйында, жерни жыйылап, Ыстауатны башы теппандан къарап, Къойланы марайды, улуп эм жылап.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Хаува тенгизинден энишип къушла, Жух башлада, теппанлада учадыла.* (Фольк.)

ТЕППЕ-ТЕНГ I *сыф.* **1.** Совершенно одинаковый, равный / Тенг II *(1-чи магъ.)* дегенни айырма *даража формасы. Иги сёзсюз жашау неди? Тузсуз хантха теппе-тенгди.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 41.

2. Точь-в-точь соответствующий, подходящий / Тенг II *(4-чю магъ.)* айырма *даража формасы. Бусагъатда уа, алгъаракъда [Ыйналукъну] юсюне теппе-тенг болуучу къапталы уллулукъ этип олтурады.* Толгъурланы З., Эрирей, 167.

ТЕППЕ-ТЕНГ II *хал. сёзл.* Совершенно одинаково, поровну / Тенг III *(1-чи магъ.)* дегенни айырма *даража формасы. Мыйы юлюшген кюнюнде, табийгъат теппе-тенг берген болурму хар кимге?* «Жарыкъ жолда», 110. *[Къарашауай] жаралыланы [атланы] бир да къалдырмай кесине алды, къалгъанларын а, аманын-игисин да теппе-тенг этип, адам башына юлешди.* «Нартла», 185.

ТЕПСЕ эт. Танцевать / Санларынгы тепсеу музыканы ритмикасына, тактына кёре ариу къымылдат. *Тойчуларым, сиз ойнагъыз, кюлюгюз, Кюнден-кюннге жарыкъ болсун кюнюгюз, Усталыкъны къалдырмайын билигиз, Барыбыз бирден тепсейик, жюрюгюз!* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 143. *Тойланы къайсында эсе да Бийнёгер тепсерге чыкъгъанлай, къызла бир бирлерин тюрте келип, Назийфатны чыгъардыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 100. *«Къарс! Чанчыл, алан! Асса!» – деген тауушда Тепсегенме, атамча, жашау ауушда.* Геккиланы М., Чыкъен, 14.

ТЕПСЕЛ *эт. страд. от* **тепсе** / Тепсе дегенни *зорлаучу айырмасы. Исламей тепселеди Кечеле тумаднында, Ат, иесизлей къалып, Барады къарангы къолда.* Къулийланы Къ., Сайламала, I, 9. *Исламей кёп тепселгенди, Женгил къарс урулгъанды.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 10.

ТЕПСЕЛИУ *и. д. от* **тепсел** / Тепсел дегенден *этим ат. Абезехни тепселиую.*

ТЕПСЕТ *эт. понуд. от* **тепсе** / Тепсе дегенни *къатланыучу айырмасы. [Хауа Джанакъайытха:] Ма бу деген келинлериме бла жашларыма къобуз согъуп, тепсетип туруучан эдим.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 35. *Жашла тиллешип, битеу устазларын тепсетирге оноу этдиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 19. *Мухаммат акъсакъал къартладан бек тамата сын бла субай къызладан бек ариуун, бек жашын бирге чыгъарып тепсетеди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 147.

ТЕПСЕТДИР *эт. понуд. от* **тепсет** / Тепсет дегенни *къатланыучу айырмасы. Назир тепсетди да, Ариубат жаратмай жангыдан тепсетдирди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 198.

ТЕПСЕТДИРИУ *и. д. от* **тепсетдир** / Тепсетдир дегенден *этим ат. Тойда жашланы бла къызланы тепсетдириу.*

ТЕПСЕТИУ *и. д. от* **тепсет** / Тепсет дегенден *этим ат. Жангы келинни тепсетиу.*

ТЕПСЕУ I *и. д. от* **тепсе** / Тепсе дегенден *этим ат. Уста тепсеу. Тойда тепсеу. Къобузчула арымагъан адет болса, тепсеу ёмюрден-ёмюрлеге, тохтамай, барып турлукъ болур эди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 60.

ТЕПСЕУ II *ат* 1. Танец / Санларынгы музыканы ритмикасына тактларына кёре ариу къымылдауларыны искусствосу. *Отха да жылындым, тойгъа да кирдим, Жарыкъ тепсеуню чыгъаргъаннга, отну Чыгъаргъаннга да бирча махтаубердим.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 197. *Къарачай тепсеуню орус тепсеу алышындырады, орус жырла бла къарачай жырла кёзиу-кёзиу жырланадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 513. *Сюеме жарыкъ, суху тепсеулени, Назмуланы, агъачланы, кырдыкны.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 174.

2. *В позиции определения:* танцевальный / Тепсеучю. *Концертден сора жаш тёлю тепсеу залгъа къуюлду.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 65. *«Къууанч» деген тепсеу коллектив бизни республиканы урунганларын кесини искусствосу бла кёп кере къууандыргъанды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 19.

ТЕПСЕУЧЮ *ат.* Танцор / Тепсей билген, тепсерге уста адам. *[Зеке Солтаннга:] Сенича уста тепсеучю битеу дунияда да хазна адам болмаз.* Боташланы И., Пьесала, 158. *Тепсеучюле, къобузчула да чемерликлерин кёргюзтдюле.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 73.

ТЕПСЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тепсе** / Тепсе дегенни *араш айырмасы. Жашла эришип тепсешедиле.*

ТЕПСЕШДИР *эт. понуд. от* **тепсеш** / Тепсеш дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъланы тепсешдирип кёрдюк.*

ТЕПСЕШДИРИУ *и. д. от* **тепсешдир** / Тепсешдир дегенден *этим ат. Конкурсда тепсешдириу. Клубда тепсешдириу.*

ТЕПСЕШИУ *и. д. от* **тепсеш** / Тепсеш дегенден *этим ат. Кружокда тепсешиу.*

ТЕПСИ *ат.* Круглый столик (*низкий, треногий для еды*) / Алаша, тёгерек юч аякълы (*юсюне аш ашалыучу*) столчукъ. *Аманны тепсиге олтуртсанг, къызынгы тилер.* (Нарт сёз.) *Шинтик жокъ эсе да, тепси юсюне олтурма.* (Нарт сёз.)

ТЕПСИ ТАБАКЪ *къ.* **сахан.** *Уручу къонакъбайла тюрлю-тюрлю ашла этип, бирлери биринчи тепси табакъны алып киргенде, билгич къууанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 293. // **Тепси тюбю** остатки, объедки / Ашны адамладан къалгъан-къулгъаны. *Онгсузну юлюшю – тепси тюбю.* (Нарт сёз.) ○ *Ашны башын кеслери ашап тоярла, тепси тюбюн келинлеге къоярла.* Будайланы Х., Алтын тау, 54. *[Эшек киштикге:] Къонакъладан уялмаучу: «Тигим къапдыр»,– деп, мараучу, Тепси тюплени жалаучу.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 75.

ТЕПЧИ *эт.* 1. Подвинуться, отодвинуться, подойти, отойти, двигаться немного / Тургъан джерингден биреу, бир зат таба неда аладан бир жанына бираз теп, къымылда. *Адамланы эринлери къымылдагъанын кёрсе, стражник да арлакъ тепчий, алагъа къулакъ салыргъа, не айтханларын сезерге кюрешеди.* Шауаланы М., Мурат, 190. *Жел айланнганнга кёре, чыракъны жаннганы бир ары, бир бери сюрюшеди. Ол заманда къанга жыйгъычдагъы аш адырланы ауаналары ары-бери тепчийдиле.* Гур-

туланы Б., Жангы талисман, 42. *Тиширыула берлакъ тепчип, сёзге къулакъ тикдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 201.

2. Переминаться, переступать с ноги на ногу / Тургъан жерингден кетмей аякъларынгы кезиу-кезиу кётюрюп атла. *Узакъ элден келген къарт сюрюучю, армау болмагъанча, жеринде тепчийди, чыгъып кетмейди, Магометни отоууна тюрслеп къарайды, аны башлы чурукъларына кёз жетдиреди.* «Шуёхлукъ», № 63, 17. *Кёп ауазлы, дауурлу базар майданны къатында, эки орам бирге къошулгъан жерде, Магомет ашыгъышлы тепчий турады.* «Шуёхлукъ», №62, 19. *Къызны къучакълап, ол ары-бери бурур, Чепкен малтагъан кибик, бир жерде тепчий турур.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 235.

ТЕПЧИЛДЕ *эт. къарач.* 1. *къ.* **тепчи** 1. *Къайтукъ, ууакъ-ууакъ тепчилдей, жанлар акъыл этди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 103. *Махмут тебирейди алда, Ёгюзле да тепчилдеп, Жюрюйдюле жохар къарда.* «Жилтинле», 200.

2. *къ.* **тепчи** 2. *Ол къыйынлы (мыртазакъ), ичгичи адам болур, олтургъанланы ауузларына рюмка барса да, чыдаялмай, кенгке байталча, тепчилдеп турады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 15.

ТЕПЧИЛДЕТ *эт. понуд. от* **тепчилде** / Тепчилде дегенни *къатланыучу айырмасы. Къарт Нестеров тёзмеди, къынгыр арт бёксюнюн тепчилдетди, юй тюбюнде тесукъа этди.* М. Шолохов, Дон хапарла, 21.

ТЕПЧИЛДЕТИУ *и. д. от* **тепчилдет** / Тепчилдет дегенден *этим ат. Жеринде тепчилдетиу.*

ТЕПЧИЛДЕУ *и. д. от* **тепчилде** / Тепчилде дегенден *этим ат. Артха тепчилдеу.*

ТЕПЧИЛДЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тепчилде** / Тепчилде дегенни *араш айырмасы.*

ТЕПЧИЛДЕШИУ *и. д. от* **тепчилдеш** / Тепчилдеш дегенден *этим ат.*

ТЕПЧИЛЕ *эт. къ.* **тепчи** 2. *Юйге келген адам Сосланны уллу къоллары бла къучакълай юйню арасында тепчилдейди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 279. *Солдат, тепчилей келип, жерге ауду.* «Коммунизмге жол», 1979, № 67.

ТЕПЧИЛЕУ *и. д. от* **тепчиле** / Тепчиле дегенден *этим ат. Жеринде тепчилеу.*

ТЕПЧИТ *эт. понуд. от* **тепчи** / Тепчи дегенни *къатланыучу айырмасы. Эм алгъа олтургъан заманда Алиймырзаны шинтиги Аминатдан иги кенгирекде эди, Болсада, къысха жётгере, къынгыр таякъны жерге ура, шинтикни тепчите, иги жууукъ къысылгъан эди.* Хочуланы С., Хапарла, 32. *Ыйналукъ [аш] къанганы аллындан бир жанына тепчитди.* Толгъурланы З., Эрирей, 153.

ТЕПЧИТДИР *эт. понуд. от* **тепчит** / Тепчит дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЕПЧИТДИРИУ *и. д. от* **тепчитдир** / Тепчитдир дегенден *этим ат.*

ТЕПЧИТИУ *и. д. от* **тепчит** / Тепчит дегенден *этим ат.*

ТЕПЧИУ *и. д. от* **тепчи** / Тепчи дегенден *этим ат. Жерни эм тенгизни жюзжыллыкъ тепчиулери бизни заманыбызда да болунадыр.* «Естествознание», 19.

ТЕПШЕК *ат къ.* **табакъ.** *[Хожа сохталарына:] Балаларым, пиринчибиз, этибиз, жаубуз болса да, мен бу тепшеклеге плоу салып, сизге берир эдим.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 81. *Айшат, столну юсюнде адырланы жыйып, тепшеклени жылы суу бла жууып тебиреди.* «Шуёхлукъ», № 14, 105.

ТЕР *ат.* **1.** Пот, испарина / Терини тюбюндеги безледен чыгъыучу суу. *[Малкъарлы] Кирип кетгинчи жерге, Ишлегенди тёге терин, Этген ишине бергенди Саулай кючюн, жюрегин.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 185. *Азамат, бёркюн алып, жангы жюлюнненген башындан бла жыйырыкъ мангылайындан терин уллу буршу къол жаулукъ бла къоратды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 170.

2. *В позиции определения:* потный / Терлеген, тер басхан. *Тер къолла. Тер безле.* ■ *Ибрахимни саз ургъан бетине суукъ тер тамычыла чыкъдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 227. *Къойла, тер ийисинден иелерин танып аны тёгерегинде басындыла.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 30. *Кишини уллу тенг мангылайында бла бурун учунда тер чирчикле чыкъдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауush., 200.

♦ **Тер басды** он вспотел / бек терле. *Жыгъылгъанма къар урушлада Ёшюнюн тер басхан тор атдан, аугъанма мен къар ауушладан, Къан ызларымы къоя артда.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 17. *Бир кюн Мёлехан тазны тёгерге арт эшикге чыкъгъанда, Ибрахим, къара тер басып, эрттеден тот кесип, атылып къалгъан къаманы шырхы ташха билей тургъанын кёрдю.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 48. *Салдыргъан кёпюрлеринден ётюп, Кеси ишлетген жолланы бара, Азнорну суукъ тер басды бетин, Сагъышланды Басхан суугъа къарап.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 122. // **Тер урду** *къ.* **тер басды.** *Къанамат, мангылайына суукъ тер уруп, уянды.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 248. *Бир кесек тургъанлай, чегет хауа ургъаныны себебинден Бадиматны акъсыл бетине, тюй бюртюк сепгенча, тер уруп, къызарып тебиреди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 204. *Аскерни саплары саулай жызылдап, тер урду.* «Жанкъылыч», 268. // **Тер чапды** *къ.* **тер басды.** *Жаш уялды, бетине тер чапды.*

ТЕРАПЕВТ *ат.* Терапевт / Ич ауруулагъа къараучу врач. *Илизаров область арадан узакъ районлада терапевт, акушер, гинеколог болуп да ишлегенди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 163.

ТЕРАПИЯ *ат.* Терапия / Медицинаны ич аурууланы, алагъа багъыуну юсюнден бёлюмю.

ТЕРГЕ *эт.* **1.** Считать количество, сумму *чего-л.* / Бир затны санын белгиле, сана. *[Хамит:] Мен къой жалгъа жарашхан заманда этген кесаматыбыз бла тергесем, манга бир жыйырма къой, эки ийнек жетеркди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 100. *Юйге къайта, сюйгениме ашыкъсам, Сагъатланы, минутланы тергейме.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 27.

2. Принимать во внимание, учитывать *что* / Эсге алыу. *Сюймеклик узакъны, жууукъу тергемейди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 18. *Юйню онгун тергеп этсе билямукъ, Кёзлеринден агъар аны жы-*

ламукъ. Будайланы Х., Алтын тау, 44.

3. Полагать, думать, считать / Сана, сун. *[Салих:] Была энтта да мени сабийге тергейдиле, партизаннга санамайдыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 352. *Сени ёлгеннге тергеп, тенгим, Бир къадар инжилген эди жюрегим.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Бир къауумла перону къолгъа асыры уллу кёллю аладыла, асыры женгил кеслерин жазыучугъа тергейдиле.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 39.

4. *кёч.* Считаться *с кем* / Намыс, сый бер, эс бур. *Мени бла тенг къыйынлыкъла кёргенле, Сау къалыгъыз сиз, мени тергегенле.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Тергерле не тергемезле бизни, Сёзле, чапыракълача кюерле. Жаз кюнле жылыта жерибизни, Жаш къабырларыбызгъа тиерле.* Тёппеланы А., Назмула.

5. Засчитывать *что* / Чотха сал. *Судья экинчи голну тергемеди.*

ТЕРГЕЛ *эт.* 1. *страд. от* **терге** / Терге дегенни *зорлаучу айырмасы. Юйде болгъан ахча саулай тергелгенди.*

2. Считаться, учитываться / Санал, сунул. *Таулу жюрек ариулукъну айырып бек сюеди, Ариулукъ уллу мийикликде болгъан затха тергеледи.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 22. *Адетни, жорукъну тута билмеген, намысын, сыйын сакълай юренмеген адам дуниядан жарым юлюшлюге тергеледи.* Лайпанланы С., Гургумлу, 5.

3. Считаться *кем* / Алайды, былайды деп оюм этерча бол. *Ол къарылулугъа тергеледи. Тутуша туруп, жангыз бир кере артыкъ силдесенг да, хорлагъаннга тергелесе.*

ТЕРГЕЛИУ *и. д. от* **тергел** / Тергел дегенден *этим ат. Эришиню итогларыны хар ыйыкъ сайын тергелиулерин тюзге санаргъа керекди.* «Ленинни байрагъы», 1979. № 118.

ТЕРГЕТ *эт. понуд. от* **терге** / Терге дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаз бла къыш айырылгъан кезиуде, Жылы, суукъ желле тюйюш этерле. Бичен бла малны бирге тергете, Алгъыш эте, жаз кюнле да жетерле.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 49. *Къарайма балли терекге. Къараучу кибик ол ариу бетинге. Эсгертиуюм кёп затланы тергетди: Жылларым бал, татыран да бердиле.* Мокъаланы М., Жугъутурмюйюз, 2.

ТЕРГЕТДИР *эт. понуд. от* **тергет** / Тергет дегенни *къатланыучу айырмасы. [Анна Асланнга:] Къой, энди кимни кимге не этгенин тергетдирип турмайыкъ.* Боташланы И., Пьесала, 21.

ТЕРГЕТДИРИУ *и. д. от* **тергетдир** / Тергетдир дегенден *этим ат. Кюннге этилген ишни итогун тергетдириу.*

ТЕРГЕТИЛ *эт. страд. от* **тергет** / Тергет дегенни *зорлаучу айырмасы. Хар малгъа жылгъа къаллай бир аш кереги тергетилгенди.*

ТЕРГЕТИЛИУ *и. д. от* **тергетил** / Тергетил дегенден *этим ат.*

ТЕРГЕТИУ *и. д. от* **тергет** / Тергет дегенден *этим ат. Мюлкде жылны ичинде этилген къоранчланы тергетиу.*

ТЕРГЕУ I *и. д. от* **терге** / Терге дегенден *этим ат. Зауурлары малланы тергеуге кирдиле, Келген малны битеу санын билдиле.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары, 132.

ТЕРГЕУ II *ат.* Подсчет, учет, расчет / Эсеп, хыйсап. *Къарындашланы арасында да жюрюйдю тергеу.* (Нарт сёз.) ○ *Алимле эм специалистле этген тергеулеге кёре, къоранчла юч жылны ичинде къайтырыкъдыла.* «Коммунизмге жол», 1977, № 154. *Тергеу, тергеучюле бар жерде, аяулулукъ, хайыр аслам болады.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 109.

♦ **Тергеу ал** *къарач. къ.* **тергеу эт.** *Келлик жашаунгдан тергеу ал.*

■ **Тергеуге ал** учитывать *что* / эсепле, эсге ал. *Къайда, Аллахны, къайда уа адамны Атындан этиледиле терслыкле. Аллай терслык эте туруп, заманны Тергеуге алмайдыла эсирикле.* Отарланы К., Танг жулдузум, 40. *Мазан, не затны да тергеуге алып, тынгылы хыйсаплаучуду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 288. *Кётюргючю болмагъан Озайны атын, башын да киши тергеуге алмайды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 27. // **Тергеу эт** подумать, поразмыслить / Оюм эт, хыйсап эт. *Къайсынны сабийлей урунургъа юйреннгени аны неге да эс этип, тергеу этип къараргъа юйретгенди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 114.

ТЕРГЕУЛЮ I *сыф.* 1. Учтенный / Тергеуге алыннган, эсепленнген. *Тергеулю мюлк. Тергеулю ырысхы.*

2. *кёч.* Уважаемый, почетный / Намыслы, намысы жюрюген. *Тергеусюз жуукъдан, тергеулю шуёх игиди.* (Нарт сёз.)

ТЕРГЕУЛЮ II *хал. сёзл.* Обдуманно / Ойлап, сагъыш этип. *Камилни артыкъ тергеулю сёлешмегенин Сафар биледи.* Толгъурланы З., Эрирей, 71. *Магометни сабыр, тергеулю айтхан сёзюню кючю халкъны эсин кесине бургъанды.* «Шуёхлукъ», № 62, 30.

ТЕРГЕУЛЮК *ат* 1. Расчетливость, обдуманность; рассчитанность при выполнении *какого-л.* дела / Бир ишни этгенде, бир болумда оюмлулукъ, эсеплик. *Къыйын болумда бек иги оюмлулукъ, эм тергеулюк керек эди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 95. *Тергеулюк болмагъан иш къуралмаз.* (Нарт сёз.)

2. *кёч.* Учтивость, уважение, почтение / Сыйлау, сый бериу, хурметлеу, хурмет этиу. *Жашны адам бла сёлешгенде тергеулюгюн адамла бек жаратадыла.*

ТЕРГЕУСЮЗ I *сыф.* Бессчетный, бесчисленный, несметный / Бек кёп, сансыз-санаусуз. *Ууакъ, уллу тергеусюздю санлары, Кёп жибекден сыланады жанлары.* «Жюрек жырлайды», 45. *Саудюгерчиледе байлыкъ тергеусюздю.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 318.

2. *кёч.* Не заслуживающий уважения, не имеющий почета / Намыссыз, намысы, сыйы жюрюмеген. *Тюнгюлмеди ол [къарт таулу] къыйын кюнюнде Жашаудан, тынч кюнню келиринден. Махтанмады тынч кюню келгенде, Тергеусюз адамгъа кёлю кюлген.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 54.

ТЕРГЕУСЮЗ II *хал. сёзл.* 1. Нерасчетливо, неэкономно, расточительно / Эсепленмей, зырафына, бошуна. *Къыйынсыз табылгъан ырысхы тергеусюз жоюлур.* (Нарт сёз.) ○ *Къыралгъа колхоз сатарыкъ этни планы уа бютюнда тергеусюз салыннганды.* «Шуёхлукъ», № 31, 62.

2. *кёч.* Неучтиво, неуважительно / Намыс этмей, намысын кёрмей. *Бригадирни кесинден тамата бла тергеусюз, хыны сёлешгенин къартла жаратмадыла.*

ТЕРГЕУСЮЗЛЮК *ат* 1. Расточительность, нерасчетливость /

Тергемей къоратыу, жоюу. *Мюлк жюрютюуде тергеусюзлюк жарамайды.*

2. *кёч.* Неуважение к *кому* / Сыйламагъанлыкъ, намысын, сыйын кёрмегенлик. *Ол бизге алай тергеусюзлюк бла угъай, ангыламагъандан айтхан эди.*

ТЕРГЕУЧЮ *ат.* Счётчик, счетовод / Эсеплеучю, тергеу жюрютген адам. *Тергеучю эрттен сютлени дефтерине кёчюреди.* Отарланы К., Жолла, 26. *Болсада, бир жол трестден Бир тергеучю Айыу жетди, Юйню мюлкюн да дорх этип, Тюлкюню да алып кетди.* Балаланы О., Башчы теке, 3. *[Сосурукъ эмегенлеге:] Хей, акъыллыла, эслиле, бир сабыр этигиз, кечеле узундула, эт бишер, ашарсыз, тоярсыз, тергеучюле, эсепчиле – сиз, биз сизге сорургъа, келечиге келгенбиз, сормагъан сиз, айтмагъан – биз.* «Нартла», 106.

ТЕРГЕУЧЮ *сыф.* Вычислительный / Тергеу ишле бардырыучу, аланы бардырыр ючюн хайырланылыучу. *Бусагъатда электрон тергеучю машинала кёп организациялада хайырланыладыла.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 14.

ТЕРГЕШ *эт. взаимн-совм. от* **терге** / Терге дегенни *къатланыучу айырмасы. Малланы тергеш. Къоранчланы тергеш.*

ТЕРГЕШДИР *эт. понуд. от* **тергеш** / Тергеш дегенни *къатланыучу айырмасы. Этилген ишни тергешдир.*

ТЕРГЕШДИРИУ *и. д. от* **тергешдир** / Тергешдир дегенден *этим ат. Эришиуню итогларын тергешдириу.*

ТЕРГЕШИУ *и. д. от* **тергеш** / Тергеш дегенден *этим ат. Мюлкде барны-жокъну тергешиу.*

ТЕРЕЗЕ *ат.* Окно / Юйню къабыргъасында жарыкъ эм хауа кирирча тешик эм аны жапхан миялалы рама. *[Жел] ётер, кирир арбазыбызгъа, Нартюхге, нашагъа, харбызгъа, Тауланы салкъынын келтирир, Терезеледен жарыкъ кирир.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 96. *Салкъын аязчыкъ, жарты ачылгъан терезе бла кирип, жаягъымы сылай кетеди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 115.

■ **Терезе ауузу** подоконник / терезени юйге айланнган тюп къыйыры бла тенг салыннган къаннга неда таш плита. *Налжан, арлакъ секирип, терезе ауузунда жылтырагъан къыптыны эследи да аны сермеп алды.* Шауаланы М., Мурат, 182. *Директор, столну къатына келип, эсине бир зат тюшгенча, терк окъуна журналны алып, терезе ауузуна салды.* «Шуёхлукъ», № 63, 72. **Терезе баш** оконная перемычка / *Терезе орунга къалгъан жерни башына салып, къабыргъаны аны юсюне къалар ючюн салыннган агъач неда таш, темир-бетон плита. Юйюню къабыргъалары иги ёсдюрюлюп, терезе башлары салыннгандыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 115. // **Терезе жабыу** занавеска, штора / терезени ичинден тагъылып, башына неда эки жанына жыяргъа жараучу къумачдан этилген жабыу. *Зухура, терезе жабыуну бир жанына этип, жарты бузлагъан терезеден башын къаратды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 345. *Терезе жабыуда эл, чибин аудача, кёрюнеди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 9. // **Терезе жан** косяк (*оконный*) / терезени рамасыны тышындан салыннган агъач. *Жаш станокда терезе жанланы ариу жонуп чыгъарады.* // **Терезе къаннга** ставень, ставня / Терезени рамасыны тышындан салыныучу, эки жанына ачылыучу къангадан неда темир-

ден этилген зат. *Правленде эки терезе къанганы ортасындан жарыкъда чыгъады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 74. *Ингир ала таудан ургъан тёбенги, анда-санда терезе къангаланы къымылдатып, тауш этдиреди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 63. *Битеу кечени жукъусуз ашырып, танг терезени къангасыны тешигинден къарай башласа, кече телилигиме кеси кесимден уяла эдим.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 29. // **Терезе тюп** *къ.* **терезе ауузу.** *Жараш сау аягъыны тобугъуна сюелип, жингириклерин терезе тюпге тиреп, битеу школ, къабакъ эшик да кёрюнюрча орналгъанды.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 31. *Политов женгини учу бла жонгурчхаланы ариулады да, терезе тюп къангагъа олтурду.* М. Шолохов, Дон хапарла, 27.

ТЕРЕК *ат.* Дерево / Бутакълары, чапыракълары болгъан, агъач ёзекли кёпжыллыкъ битим. *Билген агъачха барса, бир терек къорар, билмеген барса уа, минг терек къорар.* (Нарт сёз.) ○ *Къазауат тереклени, кёсеу башлача, къаралтады.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 218. *Сурат, ёзенни асыры тансыкълагъандан, бир терекни, бир ташны оздурама дегенча, къарайды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 167.

■ **Терек бахча** сад / жемиш терекле ёсген энчи жер. *Къаяла ичи бла арбалада Ол алма тереклени келтиргенди. Сары къаяла тюбюнде, Мухолда, Сейир терек бахча битдиргенди.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 411. *Бийберт, тюрлютюрлю кёгет тереклени къонагъына кёргюзте, терек бахчасында махтана айланады.* Шауаланы М., Мурат, 9. // **Терек бахчачы** садовод, садовник / терек бахча ёсдюрюрге усталыгъы болгъан адам. *Терек бахчачы, адамлагъа жангы Кёгет берлик тереклени ёсдюре, Къалай ишлей эсе, ингиритангы демей, ол ишге сау ёмюрюн бере, Поэт да керти сёзюн алай таба, Ёсдюреди аны жона, къатдыра.* Отарланы С., Сайламала, I, 148. *Аскер саугъаланы, Терек бахчачы алмаланы сабийлеге юлешгенча, бир заманда да юлешмегендиле.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 100. *Терек бахчачыгъа ахшы тирликден уллу къууанч къайда.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 54.

■ **Терек бахчачылыкъ** садоводство / эл мюлкню жемиш терекле ёсдюрген бёлюмю. *Совхозну терек бахчачылыкъда урунганлары жемишле ёсдюрюуде ахшы жетишимле болдургъандыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 176. *Терек бахчачылыкъ республикада бек хайырлы бёлюмледен бириди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 188.

ТЕРЕКЕ *ат эск.* Наследство; имущество, оставленное в наследство / Иеси ёлгенден сора биреуге къалгъан мюлк. *Анга атасындан терекеге ол эски юйчюк жетгенди.*

ТЕРЕН I *сыф.* Глубокий (*об озере, яме и т. п.*) / Уллу, иги теренлиги болгъан. *Сайды деп терен суугъа кирме, байды деп къызынгы телиге берме.* (Нарт сёз.) *Хазыр аша – терен чолпу.* (Нарт сёз.) ○ *Тукъум, эмегенни бир башындан къалгъанларын кесип, ахшы тюйюп, элтип терен угъа атып, чыгъалмазча, башын бегитгенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 48. *Ол [жугъутур] ёрге баралмай, Мыллыгын энишге атды, Терен сызгъа ичине Кетип, термиле жатды.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 168. // Глубокий (*о морщинках, тарелке*) / Кесича затла бла тенглешдиргенде, теренлиги аладан эсе айырма болгъан. *Къара ботасы*

да онгандан аны, Жол къысхартханды къынгырбаш таягъы. Заман терен ызла бла ананы Аяусуз тартханды эки жаягъын. Отарланы К., Сагъышла, II, 178. *Ашууну кюн да, жел да кюйдюрген кенг мангылайында кёнделен ётген терен ызлыкъла бардыла.* «Шуёхлукъ», № 44, 3. *Осман терен табакъгъа суу къуйгъанды, аны къыйырына соханны салгъанды.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 84.

2. *кёч.* Отличающийся содержательностью, глубиной, основательный / Магъаналы, уллу (*акъылны, билимни юсюнден*). *Малчылыкъдан терен хапары болгъаны себепли, Назбийни аман кёрмейдиле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 178. *Терен акъыл жерден озуп, Айгъа жетди.* «Жанкъылыч», 53.

3. Высокий, густой (*о траве, лесе*) / Бийик, къалын (*агъачны, кырдыкны юсюнден*) / Орус къыралны адам жырмаз терен агъачлары шууулдайдыла. «Шуёхлукъ», № 55, 3. *Агъач къалын, ханс терен, Табылмайды жол танысгъы.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 116. *Къойла, терен къауданнга сингип, къулакъгъа дери жетип, дагъыда ызларына къайтдыла.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 78.

4. *кёч.* Очень сильный, достигший значительной степени (*о чувстве, состоянии*) / Бек уллу (*сезимни, халны юсюнден*). *Кече терекле шыбырдауунда Эшитеме терен бушууну.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 265. *Хамызат, битеу ауурлугъун гулоч таягъына салып, битеу жюрек къыйынлыгъын анга айта тургъанча, терен сагъышха кетип эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 159. *Къыйын ишден арыгъан адамла, терен жукъугъа кирдиле.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 10.

ТЕРЕН II *хал. сёзл.* 1. Глубоко (*вниз*) / Башындан энишге иги кесек барып. *Суугъа кирме, кирсенг, терен кир.* (Нарт сёз.) ○ *Трактор, коллектив сабанланы тобукъгъа дери терен къобарып, башын тюбюне ариу айландыргъанды.* М. Шолохов, Дон хапарла, 85.

2. Глубоко (*вовнутрь, вглубь от края, границы*) / Къыйырындан, чекден ортасына иги кесек барып. *Уруш къыралны ичине терен кирип келеди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 61.

3. Прочно, основательно / Иги, толу, тынгылы (*ангыла, синг*). *Хорланыу, хорлау дегенни уллуладан эсе кёп да терен ангылагъан сабийле, аскерни уллу мудахлыкъда ашырадыла.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Кёп миллетли студент юйдегиде къарнашлыкъ, шохлукъ, бир бирин ангылап, биригип ишлеу терен синнген адетди.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 55. *Ачар эдик кёпге дери Курортланы тёрлерин, Бютюн терен таныр эдиле Тюз ниет нёгерлерин.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 171.

4. *кёч.* Серьезно, основательно, глубоко / Бек кючлю, толу, тынгылы. *Поэт эрттеги орус эм совет литератураны терен билгенди, бек сюйгенди, багъалы кёргенди.* «Шуёхлукъ», № 22, 123. *Школчуланы акъылларына эм сезимлерине терен къатылгъан, тюз эм ачыкъ сыфатла суратны ангылаулу этедиле.* «Шуёхлукъ», № 33, 90.

♦ **Терennге кет 1)** принять серьезный оборот / аман, тапсыз, осал бол (*ишни юсюнден*). *Ишни терennге кетерин ангылап, Дауум олтуруп тургъан жеринде чыдаялмай ёрге къопду.* Хубийланы О., Дерт, 5. *Къасым бла Хаширни араларында иш терennге кетген эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 162; // **2)** затянуться / узакъгъа созул, терк тауусулма. *Эфендини хапары терennге кете башлагъанын ангылап, Халит ишге ашыкъгъанын сездир-*

ди. «Коммунизмге жол», 1982, №62. *Ушакъ тереннге кете башлады.* «Шуёхлукъ», № 44, 31. // **Тереннге кир** залезать в дебри, зарываться / не да болсун бир затха толу, кёлюнг бла берил. *Мёлехан, андан ары сёзню теренине кирирге сюймей, юй къуллугъуна къарап тебиреди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 59. *Суфиян, сёз къошаргъа керекли болгъанын биле тургъанлай, Хаширни женгмезлигин билип, тереннге кирмеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 192. *Ишни тереннге киргенин эслеп, Амин, уялгъандан жерге кирлик болуп, жеринден къобуп барып, къатыныны билегине жабышып, тышына чыкъды.* Кацийланы Х., Тамата, 71.

ТЕРЕНЛЕ *эт. сёл. тил.* Углубить / Терен эт. *Жашау кертиликни тюз суратлауу поэманы магъанасын тереннлейди.* Тёппеланы А., Омар Этезов, 27.

ТЕРЕНЛЕТ *эт. понуд. от* **теренле** / Теренле дегенни *къатланыучу айырмасы. Тереклени къара тёппелерини башында жулдузла жылтырайдыла, кёкню узакълыгъын тереннлетедиле.* М. Горький, Ана, 239.

ТЕРЕНЛЕТИУ *и.д. от* **теренлет** / Теренлет дегенден *этим ат. Каналны тереннлетиу. Билимни тереннлетиу.*

ТЕРЕНЛЕУ *и. д.от* **теренле** / Теренле дегенден *этим ат. Чунгурну тереннлеу.*

ТЕРЕНЛЕШ *эт.* Углубляться во *что* / Терен бол, кючлен. *Хожа бла сатыучу экиси да бир бирлерине илинип дауурлары тереннлешгенди.* Ёртенланы А., Насра Хожаны хапарлары, 117.

ТЕРЕНЛЕШИУ *и. д. от* **теренлеш** / Теренлеш дегенден *этим ат.*

ТЕРЕНЛИК *ат* **1.** Глубина (*напр. колодца, вспашки*) / Бир затны башындан, къыйырындан тюбюне дери узунлугъу. *Жугъурбет киши жерни гетмен бла къазып, мен а топуракъны жугар бла тышына тёгюп, мени кёкюрегиме дери теренликге уру къаздыкъ.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 81. *Чомарт шаудан, бош шаудан, Къудуретни байлыгъы, Бурундача, турады Тереннлиги, сайлыгъы.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 29. *Кюрек ташайгъан бир теренликге къазгъанлай, жерни тюбюнден суу чыгъып башлайды.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 25.

2. *кёч. къ.* **магъаналылыкъ.** *Жомакъдача, миннген аты къызынып Элтмейди поэтни. Ким да биледи: Аны хорлауу къыйматлы ызыны Тереннлигине кёре тергеледи.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 38. *Поэманы ниет тереннлиги уллуду.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 44. *Ишде болсун, хар къайда, Биз излейбиз теренлик, Ёмюрледе таркъаймаз Шаудан олду дегенлей.* «Накъут мынчакъ», 30.

ТЕРИ *ат* **1.** Кожа, шкура / Адамны эм жаныуарланы этлерин сакълагъан тыш къабукълары. *Къойну териси. Айыуну териси. Къоянны териси.* ■ *Ёлген къойну терисин сыдыргъанлыкъгъа, ачымайды.* (Нарт сёз.) ○ *[Ёрюзмек] бууну да терисин сыдырып, этни саулай эки къулакълы къазаннга салды.* «Нартла», 54.

2. Мех / Жаныуарны тыш къабугъуну, къабыны ийленнген халы. *Суусар териден бёрк тикдиребиз, къыркълы бугъаны терисинден чарыкъла, меслеринг болурла эчки териден.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Къочхар териден этилген*

кенг тону бла къарт сюрюню онг жанында сакъ къарайды. «Шуёхлукъ», № 45, 17.

3. *В позиции определения:* а) кожаный / Териден этилген. *Тери къоллукъла.* ■ *Зурум, жюню бла четенни тапчан тюбюне тюртюп, патеген жугъу къолларын тери ал ботасына сюртдю.* Толгъурланы З., Эрирей, 33. *Дебет ишлеген ди алгъа тери кёрюкню.* «Нартла», 132. *Башында тери бёркю, къолунда таягъы бла бир уллайгъан адам тюбеди.* Семенланы А., Жазыу айла, 102; б) Кожный (*о болезни*) / Чакгъан ауруу. *Тери ауруула.*

♦ **Терисин сой** выдрать, драть (*спустить*) шкуру / аямай тюй. *[Анасы жашчыгъына:] Бюгюн сени [атанга айтып] теринги сойдур май къойсам, мен къойлай союлай ым.* Хубийланы О., Аманат, II, 74. *[Ёрюзмек Атайгъа:] Ай, аны уа [Саматны], жаны саулай, терисин сояр эдим! – деп, жаныйды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 230.

ТЕРИЛ *эт.* Обольщаться, прельщаться, соблазняться *чем* / Сукъланып, кёзюнг къарап алдан. *Байлыкъгъа терил. Кёзбау сёзлеге терил.* ■ *Харамлыкъ билмей ёзге, Терилип кука сёзге, Жумдурукъгъа ийнанып, Тер чыгъардынг къыйналып.* Къаракетланы И., Сайламалары, 65. *Бийнёгер нечик тюп болуп къалды, Терилип тауда кийик ызлагъа.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 106. *Ызынгдан къарап кёреме, наным, Кёлек жагъангы къошагъын, Менден башхагъа терилсенг, бала, Алгъан кеченгде бошагъын.* «Малкъар халкъ жырла», 155.

ТЕРИЛИУ *и. д. от* **терил** / Терил дегенден *этим ат. «Кёрмесинле ала»,– деген сагъышла. Ашырдыла бизни сын ташла, Шуёхларыбызча, ашырдыла. Терилиуюбюзге ышардыла.* Отарланы К., Сынла, 138.

ТЕРИЛИШ *эт. взаимн.-совм. от* **терил** / Терил дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла омакъ женгил машинагъа терилишедиле.*

ТЕРИЛИШИУ *и. д. от* **терилиш** / Терилиш дегенден *этим ат. Къызны акъыллылыгъына, ариулугъуна да терилишиу.*

ТЕРИЛТ *эт.* Обольщать, прельщать, соблазнять *кого* / Биреуню бир затха сукъландырып алда. *Къызны терилтип, алып къачханлары экинчи кюн битеу элге белгили болду.* «Минги Тау», № 35, 84. *Акъылы бегип бошамагъан жаш адамны терилтген къыйын тюйюлдю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 33.

ТЕРИЛТДИР *эт. понуд. от* **терилт** / Терилт дегенни *къатланыучу айырмасы. [Хасан Хамитге:] Ариулукъ бизни кёзлерибизни ыйнакъласа, биз анга кесибизни терилтдиребиз.* Хубийланы О., Аманат, I, 134. *Бир-бирле, жарлы адам болгъанлай, кеслерин къуртха байлагъа терилтдирип, алагъа къошуладыла.* Этезланы О., Тарда, 80.

ТЕРИЛТДИРИУ *и. д. от* **терилтдир** / Терилтдир дегенден *этим ат. Кесин дуния малгъа терилтдириу.*

ТЕРИЛТИУ *и. д. от* **терилт** / Терилт дегенден *этим ат. Кесинги ариулукъгъа терилтиу.*

ТЕРИЧИ *ат.* Тот, кто скупает у населения шкуры / Адамладан териле сатып алыучу адам. *Теричини арбазыны туурасында узун къуйрукълу мазаллы сары ит, жолгъа*

кёнделен жатып, хырылдайды. «Шуёхлукъ», № 61, 73.

ТЕРК I *сыф.* Быстрый / Уллу къызыулукъ бла болгъан, этилген, бардырылгъан. *Отунну аманы – жерк болур, сууну аманы – терк болур.* (Нарт сёз.) ○ *Бетон салыу терк амал бла бардырылады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 109. *Сауладан эсе урушда Ёлгенлени къабырлары Кёп, къан къатышлы болуп, Тауланы терк суулары.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 10.

ТЕРК II *хал. сёзл.* Быстро, скоро / Къысха заманны ичинде. *Аман адам ахшылыкъны терк унутур.* (Нарт сёз.) ○ *Аманлыкъдан бет бургъан, Ахшылыкъгъа терк турса, Бирлик ишге урунса, Андан сыйлы болурму.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 12. *Сабий жаш терк ёсюп, жашауну кёп затларын ангылап башлайды.* «Шуёхлукъ», № 28, 14.

■ **Терк бол** торопиться, спешить / ашыкъ. *[Прапорщик Эгеуге:] Бодуркъу кибик, былайда сюелип турма, терк бол.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 382. *[Сафар адамлагъа:] Хайдагъыз, терк болайыкъ, аты болмагъан, кулакланы атларын сыйырып минигиз.* Хочуланы С., Хапарла, 9. // **Терк окъуна** быстро, моментально; проворно, сразу / къарап-къарагъынчы, олсагъат, мычымай. *Ариубат, сёзню андан ары созулурун сюймей, терк окъуна къол-бет жууып, отоугъа кирди, ынна да аны ызындан кирди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 44. *Ныгъышдагъыла бары да шошайып, [Бекмырза бла жашха] сагъышлы тынгылагъанларында, эфенди кесин терк окъуна ортагъа атды.* Шауаланы М., Мурат, 157. *Къыз терк окъуна письмону алып, кёкюрегине къысды.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 15.

ТЕРКЛЕ *эт.* Убыстрять *что* / *къ.* **терклендир**. *Ишни теркле. Жюрюшню теркле.*

ТЕРКЛЕН *эт.* Убыстряться / Терк бар, терк этил. *Атны жюрюшю теркленди. Ишни барыуу теркленe башланды.* ■ *Озгъан жылны ичинде илму-техника прогрессни атламлары теркленнгенди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 178.

ТЕРКЛЕНДИР *эт.* Убыстрять, ускорять *что* / Терк эт, терк болдур, терк бардыр. *Ташыуулну теркландирмей амал жокъду.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 93. *Ызындан ургъан жел жашны чабыуун бютюнда теркландиреди.* «Шуёхлукъ», № 44, 38.

ТЕРКЛЕНДИРИЛ *эт. страд. от* **терклендир** / Терклендир дегенни *зорлаучу айырмасы. Тракторчуланы эришиулерини хайырындан сабан сюрюу терклендирилгенди.*

ТЕРКЛЕНДИРИЛИУ *и. д. от* **терклендирил** / Терклендирил дегенден *этим ат. Сабан сюрюуню терклендирилиую. Ишни терклендирилиую.*

ТЕРКЛЕНДИРИУ *и. д. от* **терклендир** / Терклендир дегенден *этим ат. Комбинатда илму-техника прогрессни терклендириу ишчилени усталыкъларын ёсдюрюню излейди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 192. *Илму жетишимлени производствода [чыгъарыуда] хайырланыуну терклендириуде илму учреждениялаы магъаналары уллуду.* «Коммунизмге жол», 1978, № 212.

ТЕРКЛЕНИУ *и. д. от* **терклен** / Терклен дегенден *этим ат. Эл мюлкню айныууну терклениуюне кёп зат себеп болады.*

ТЕРКЛЕТ *эт. къ.* **терклендир.** *Ишни терклет. Машинаны барыун терклет.*

ТЕРКЛЕТИУ *и. д. от* **терклет** / Терклет дегенден *этим ат. Чабыу ну терклетиу.*

ТЕРКЛИК *ат* 1. Быстрота, стремительность / Ишни терк этилгени, терк баргъаны. *Тёрт душман, адам эсеп этмезча теркликде, атлагъа миндиле.* Этезланы О., Тарда, 75. *[Зулкъарней:] Созулуу, арсар болуу ишибизни жояргъа боллукъду. Жаланда терклик, батырлыкъ, таукеллик керекди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 118. *Тазалыкъгъа, теркликге Талпыйды адам улу.* Отарланы С., Назмула, 10.

2. *къ.* **Скорость.** *Суула бла тенгизледе Жюз километр терклик бла кемеле жюзерле.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 141. *Заман, мардасында баргъанны къой, космос терклик бла учханча кёрюнеди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 41.

Терк-терк *хал. сёзл.* Часто, очень быстро / Женгил-женгил, кёп кере. *Терк-терк кел.* ■ *Мыртаз, артына къарамай, терк-терк атлап, кёз туурадан ташайды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 71. *Мустафир, терк-терк сёлеше, Мажитге жууугъуракъ турду.* Толгъурланы З., Айыу таш, 30. *Чыпчыкъла, къанатларын терк-терк къагъып, къарамладан аудула.* Къобанланы Д., Таулада тауушы, 293.

ТЕРЛЕ *эт.* 1. Потеть / Адамны, малны, терисин жибит, бас (*терни юсюнден*). *Терлеген атны бурун тешиклеринден чыкъгъан тылпыуу сууу къайнагъан шайникни быргъысындан ургъан кибикди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 304. *Жашауну къол къыйыны бла, мангылайы терлегени бла билирге керекди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 42. *Махмутну акъ кёлеги, суугъа сугъуп чыгъаргъанча болуп, терлеген аркъасына жабышханды.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 54.

2. Становиться влажным (*напр. о стекле*) / Тылпыудан мылы бол. *Кабинаны миялалары терлеп, тышларын да жангур жууп тебиреди.* Хубийланы О., Аманат, II, 161.

ТЕРЛЕГЕН *ат къ.* **тер.** *Гондай, таягъына да хазна таянмай, терлегенлерин къалпагъы бла сюрте, жолну ортасы бла ашыгъып барады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 11. *Бетими ачытхан суукъ аязчыкъ, не бек кюрешдим эсе да, терлегенлерими къуруталмайды.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 30. *Осман, женги бла мангылайында терлегенин сыйпай, отлай тургъан атны тутуп, кишенин тешди.* «Шуёхлукъ», № 9, 78.

ТЕРЛЕТ *эт. понуд. от* **терле** / Терле дегенни *къатланыучу айырмасы. Чибижиси озгъан шорпа аппаны терлетди.*

ТЕРЛЕТДИР *эт. понуд. от* **терлет** / Терлет дегенни *къатланыучу айырмасы. Эмилик атны чапдырып терлетдирдиле.*

ТЕРЛЕТДИРИУ *и. д. от* **терлетдир** / Терлетдир дегенден *этим ат.*

ТЕРЛЕТИЛ *эт. страд. от* **терлет** / Терлет дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТЕРЛЕТИЛИУ *и. д. от* **терлетил** / Терлетил дегенден *этим ат.*

ТЕРЛЕТИУ *и. д. от* **терлет** / Терлет дегенден *этим ат. Атны чапдырып терлетиу. Ишлеп сыртын терлетиу.*

ТЕРЛЕУ *и. д. от* **терле** / Терле дегенден *этим ат. Ол насыпсыз, аз-аз къалтырай турады, Суукъ терлеу къагъып битеу этине.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 57.

ТЕРЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **терле** / Терле дегенни *араш айырмасы. Жашла, терлешип, чаладыла биченликни.*

ТЕРЛЕШИУ *и. д. от* **терлеш** / Терлеш дегенден *этим ат. Чарышда атланы терлешиулери.*

ТЕРЛИК *ат энчи.* Потник / Иерни тюбюне салыныучу кийиз, жаурлукъ. *[Хан атлыгъа:] Жашым, атынгдан тюш, терлик кепдир, жол кес, бир суусуз къазан да ас.* «Къарачай халкъ таурухла», 90. *Жулдуз къашхалы, акътуякъ тору ат тагъылып, башында жюгени, нохтасы, юсюнде жарагъан ат жер, терлик.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 68.

ТЕРМИЛ *эт.* Жаждать, сильно хотеть *чего* / Талпын, кюсе, бек изле, сюй. *Тауда булутла, тауда булутла! Къаялагъа илине барасыз. Сюйгенлерине термилген къызла Сюедиле сизни – асыу боласыз.* Къулийланы Къ., Сайламала, II, 387. *Къайтып келдик сизни ючюн, Сизни сюйюп ёлюр ючюн, Кёп термилдик сизни ючюн, Жаным-къаным малкъар таула.* Шахмырзаланы С., Назмула, 76.

ТЕРМИЛИУ *и. д. от* **термил** / Термил дегенден *этим ат. Дамаск шахарда къайсы къарачайлыгъа тюбесенг да, Ата журтларына термилиу уллуду.* Хубийланы О., Мурат, 133. *Кёп термилиуле, кёп инжиуле Кетдиле, энди къайтмазла ала. Жарыкъ дуниягъа чыкъгъанбыз бюгюн, Ашланмаз кибик жюрек жарала.* Боташланы А., Жашауум, 21.

ТЕРМИЛИУЛЮ I *сыф.* Страдальческий, тоскливый / Термилген, жан аурутхан. *Душманны къолуна тюшген хайыуанны умут излеген термилиулю кёзлерин адам ёмюрде унутмаз.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 111. *Азаматны къалай эсе да бир уллу мудахлыкъ, термилиулю сезим санларын бийлейди...* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 43.

ТЕРМИЛИУЛЮ II *хал. сёзл.* Страдальчески, тоскливо / Термилип, жан аурутуп. *Къапханнга тюшген жаныуар термилиулю къарады.*

ТЕРМИЛИШ *эт. взаимн-совм. от* **термил** / Термил дегенни *араш айырмасы. Сюйгенле бир бирге термилишедиле. Сюргюнле туугъан жерлерине термилишедиле.*

ТЕРМИЛИШИУ *и. д. от* **термилиш** / Термилиш дегенден *этим ат. Жаудан ёч алыргъа термилишиу.*

ТЕРМИЛТ *эт.* Мучать, терзать *кого*, заставлять *кого* страдать / Къыйна, инжилт, азап чекдир. *Законнга барып мен айтсам, Ой термилтме да ал дерле. Эндиги дуния жангы дунияды Сен сюйгенинге бар дерле.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 51. *Аналарын быллай бир термилтирик болуп, аллах балаланы да нек береди.* Хубийланы О., Аманат, III, 95.

ТЕРМИЛТДИР *эт. понуд. от* **термилт** / Термилт дегенни *къат-*

ланыучу айырмасы. Жашаугъа термилтдир.

ТЕРМИЛТДИРИУ *и. д. от* **термилтдир** / Термилтдир дегенден *этим ат.*

ТЕРМИЛТИУ *и. д. от* **термилт** / Термилт дегенден *этим ат. Терслиги болмагъан адамны термилтиу.*

ТЕРМИН *ат.* Термин / Илмуда, техникада, искусствода бир затны атын белгилеген сёз неда сёз тутуш. *Малчылыкъны, сабанчылыкъны, уучулукъну, дагъыда аны кибик башха ишлени хар бирини энчи терминлери барды.* «Шуёхлукъ», № 63, 110. *Къарачай-малкъар тилде, башха тилледеча, терминле сёз тутуш жорукъ бла да къуралады-ла.* «Шуёхлукъ», № 64, 107.

ТЕРМИНОЛОГИЯ *ат* 1. Терминология / Илмуну, техниканы, искусствону бир бёлюмюнде жюрютюлген терминле барысы да. *Ансар аскерчилени терминологияларын унутмайды, тап тюшген жерде авиаторланы сёзлерин малчыланы арасында да силдеп жибереди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 48. *Медицина терминологияда энчи билими болмагъан адам ангыламазлыкъ сёзле кёпдюле.* «Коммунизмге жол», 1983, № 69.

2. *В позиции определения:* терминологический / Терминле бла байламлы, терминлеге аталгъан. *Терминология сёзлюк.*

ТЕРМИСТ *ат.* Термист / Металлны къыздырып ишлеучю уста. *Кесгичлени къатдырыу, бизни заводха рекламация келмезча этиу термистлени эм жууаплы ишлеринден бириди.*

ТЕРМОМЕТР *ат.* Термометр / Температураны ёлчелеучю прибор. *Бир кюн, Тамара келип, къарнашыны къатына олтуруп, термометрни аны къолтукъ тюбюне салды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 178. *Зулкъарнейни къатында столчукъда жюрек ауруудан дарманла, термометр, жарты ичилген стакан суу.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 42.

ТЕРМОС *ат.* Термос / Ичине къуюлгъан температурасын бир халда сакълар ючюн хайырланылыучу энчи орун. *Къызчыкъ термосдан исси чай къуюп, анасыны аллына салды.*

ТЕРМОЯДРО *сыф.* Термоядерный / Водородну, литийни ядросун ауур элементин ядросуна бургъан реакцияны мурдорунда къуралгъан. *Термоядро реакторланы продуктлары адамланы саулукъларына заран келтирмейдиле.* «Коммунизмге жол», 1978, № 68.

ТЕРРИТОРИЯ *ат.* Территория / Белгили чеги болгъан жер. *Заводну территориясы.*

ТЕРРОР *ат.* Террор / Тюрлютюрлю амалла бла политика жауланы къоратыуну, жокъ этиуню политикасы. *Къабарты-Малкъарда Серебряковну бандалары эм алагъа ушашла акъ террор бардыргъандыла.* «Шуёхлукъ», № 79, 41.

ТЕРРОРИЗМ *ат.* Терроризм / Террорну политикасы бла тактикасы. *Терроризм бла кюрешни юсюнден закон жашауда бардырылады.* «Коммунизмге жол», 1983, № 113.

ТЕРРОРИСТ *ат.* Террорист / Террор жанлы болгъан, терроргъа къатышхан адам. *Капиталист къыралланы бир къауум башчылары кеслерини жауларын жокъ*

этер ючюн террористлени болушлукъларындан окъуна артха турмайдыла. «Коммунизмге жол», 1980, № 79.

ТЕРРОРЧУ *ат* **террорист.**

ТЕРРОРЧУЛУКЪ *ат къ.* **терроризм.** *Жангы къуралгъан милиция терроручулукъну терк къурутуп барады.*

ТЕРС I *сыф.* 1. Виноватый, виновный / Тюз болмагъан. *[Адамей Азаматха:] Санга жетгенни сен тындыр, бизге буюрулгъанны уа биз керекли этсек, терсбиз.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 97. *Къарнашла терсге санап, Бирден тишлерин къадап, Ачыуланып Иваннга: «Бар!» – дейдиле Сабаннга.* «Жанкъылыч», 168.

2. Неверный, неправильный, ошибочный, несправедливый / Жангылычлы, тапсыз, тийиншлисиз. *[Виктор Харуннга:] Терс буйрукъ берсенг, буйругъунгу бюгюнден ары да толтурлукъ тюйюлбюз.* Боташланы И., Пьесала, 142. *Башир Иммолатович, бир къаум устазлача, жетишмеген окъуучула бла ишлеуню да терсге санаучу эдиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 32. *Кемчиликлени тамырлары къайда болгъанына эс бурмай, поэтге терс дау айтыргъа жарамайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 97.

3. Противоположный (*расположенный напротив*) / Къаршчы, терс жанындагъы, бир бирге къаршчы тургъан (*жагъа, къол д. а. к. зат*). *Терс жагъа. Терс къол.* ■ *Мени тангым терс жанындан атханды, Жашаууму жарыкъ кюню батханды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *«Ёрюзмек келип къалады», – деп, [жашчыкъ] терс къулакъны чабып, бир сыйдам сыртха чыгъып къарагъанында, узакъда бир от жарыкъ кёргенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 9.

ТЕРС II *хал. сёзл.* Неверно, неправильно, превратно, ошибочно / Тюз болмай, халаты, кемчилиги болуп. *«Душманны хорлагъан тынчды», – деп жазгъан Осал назмучула да боладыла. Ала кишиликни ангыламайын, Солдатланы да терс суратлайдыла.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 152. *Атны иги къырмагъанса, бел баунгу терс къысханса.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 49.

■ **Терс бол** ошибаться, поступать неправильно / Жангыл, жангылыч иш эт. *Терс болгъаным ичимден билдим: «Кел таулу юйге, жуукъ бол», – дедим.* Зумакъулланы Т., Къаяда гюлле, 95. *[Мырзабек:] Мени сартын, Ибрахим жангылгъанды, терс болгъанды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 66.

♦ **Терс акъыл** злой умысел / аман акъыл, аман ниет, кир ниет. *[Адырахман Саниятха:] Мени санга бир тюрлю терс акъылым болгъан сунма.* Ёзденланы А., Саният, 28. *Ибрахимни терс акъылдан башы толуду.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 60. // **Терс аягъынгы бас** вставать с левой ноги / ачыулан, кесинги кёпдюр. *[Ёлмез эрине:] Ий, не болду санга, терс аягъынгы басыпмы кирген эдинг оруннга?* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 207. // **Терс бас** оступиться / Аягъынгы тапсыз бас, абын. *Женгил аякъ терс басар.* (Нарт сёз.) *[Амин Розагъа:] Аягъынгы терсми басханса, биягъы санга не болгъанды?* Кацийланы Х., Тамата, 68. // **Терс боюнлу** *къ.* **терс акъыл.** *Хар ишде да тюз ниетли, терс боюнлу да тюбейдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 77. **Терсинден сал** (*тут*) противостоять здравому смыслу, правильному решению / Ишни тап, тюз, кереклисича болурун сюйме, унама. *Сарыбий даулашда сёзню терсинден салып бир тохтаса, артал-*

лыда кишиге женгдирмей эди. Этезланы О., Тарда, I, 11. *[Амин] терсинден бир тутса, трактор бла окъуна тюрт, тюзеталмазса.* Кацийланы Х., Тамата, 23. // **Терс кёзден къара** относиться несправедливо, предубежденно *к кому-л.*/ аман кёзден къара. *Сизден бек, тау тиширыула, Чыдамады бир киши. Сизге терс кёзден къарагъанла бла къазауат – ишим!* «Шуёхлукъ», № 9, 13. *Къызлагъа терс кёзден къарагъан Эски дуниясы кюйюдю.* «*Къыз нек туугъанды? – деп даулу, Антым, кишилик тюйюлдю.* «Шуёхлукъ», № 9, 13. // **Терс къара** относиться недружелюбно, с неодобрением, сердиться. Сюймегенинги, жаратмагъанынгы къарамынг бла билдир. *[Амин:] Тюнене мени бла урушхан жашчыкъла, манга терс къарай: «Тохта, дерс бир бошалсын»,– деп, кенгден жумдурукъну кёргюзтедиле.* Чотчаланы М., Эмтаза кёкню тюбюнде, 82. *Ыйналукъ сёзге къошулгъанлагъа угъай, жёгел этгенлеге окъуна терс къарап, тохтап къарай эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 57. *Муратны кюлгенин жаратмагъан Къаншау, къашларын тюйюп, терс къарады.* «Шуёхлукъ», № 30, 64. // **Терс къобуз** гармоника, у которой клавиатура расположена с левой стороны / тюеклери сол жанында болгъан къобуз. *Мени атымы уа айта турмазмы Терс къобузунгу тауушу?* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 36. // **Терс оракъ** *эск.* серп (*без зазубрин*) / тишсиз оракъ (*эртте заманлада будайны, арпаны д. а. к. затланы орургъа хайырланылгъанды*). *Къызла терс оракъла бла будай оргъандыла.* // **Терс тамакъ** трахея, дыхательное горло / богъурдакъ. *Эл советни председателини бети, ашы терс тамагъына кетген адамны бетине ушады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 14. / / **Терс тиегин бас** *къарач.* наступить на любимую мозоль / биреуге ол сюймезлик, жаратмазлыкъ затны эт. *Хашир аны терс тиегине тийгенин эследи, алай а аны жуудургъа излемеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 89. *[Суфият:] Мен аны [Сагъитни] терс тиегин басхан болур эдим, аны кёзлеринде хыны жилтинчикле жанып, олсагъат жукъландыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 48.

ТЕРСАКЪЫЛ *сыф.* Самодур, упрямый / Терсине тартыучу, буруш, чюйреакъыл. *Терсакъыл адам терсинден тутар.* (Нарт сёз.)

ТЕРСАКЪЫЛЛЫЛЫКЪ *ат.* Упрямство, самодурство, сумасбродство, каприз / *Терсине тартыучу къылыкъ, чюйреакъыллылыкъ, бурушлукъ. Ол кишини терсакъыллылыгъын билген, аны бла иш жюртмей эди.*

ТЕРСБОЮН *сыф. къ.* **терсакъыл**. *Ол [капиталист] иеликге талпыйды, Къыйсыкъ атлайды, чалпыйды, Абынса уа, бизден кёреди, Ол а терсбоюннга тёреди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 11. *[Жанчыкъ:] Терсбоюн ёгюзле кибик, биз кесибизни бир жанына салып турсакъ, ала [фашистле] бизге хурмет этмейдиле деп нек жаныбызгъа тиеди?* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 111.

ТЕРСБОЮНЛУКЪ *ат къ.* **терсакъыллылыкъ**. *О-о-о, ажокъачыланы терсбоюнлукъларына тюбемегенле, терсбоюнлукъ не болгъанын билмейдиле.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТЕРСЕЙ *эт.* 1. Портиться, становиться плохим, негодным, становиться на неправильный путь / Бузул, аман бол. «*Тамата жашым терсейип кетди*»,– деп,

кёлюнге келмесин, анам, къоркъма, кёлюнгю бас, мен сени бетинги ёмюрде да жерге къаратмам. Лайпанланы С., Гургумлу, 12. Терсейип баргъан адамны тюз жолгъа салсанг, жюрегинг къууанады, сайлагъан ишинги магъанасын терен сюзесе. «Ленинни байрагъы», 1977, № 134.

2. Разбередиться (*о ране*) / Уллу бол (*жараны юсюнден*). *Жашны бутунда жарасы терсейип башлады.*

3. Расстраиваться, принимать дурной оборот (*о деле*) / Тапсызгъа кет (*ишни юсюнден*). *Иш терсейгенди.*

4. Сбиться (*потерять дорогу*) / Баргъан жолунгдан ажашып, бир жанына кет, жолунгу тас эт. *Жолдан терсей. Къар асыры къалын жаугъандан сокъмакъдан терсейдик.*

ТЕРСЕЙИУ *и. д. от* **терсей** / Терсей дегенден *этим ат. Дарман сюртгенлей, жараны терсейиуу тохтады.*

ТЕРСЕЙИШ *эт. взаимн-совм. от* **терсей** / Терсей дегенни *араш айырмасы. Жамауат жашау аманына кетип башласа, адамла да терсейишедиле.*

ТЕРСЕЙИШИУ *и. д. от* **терсейиш** / Терсейиш дегенден *этим ат. Жолдан терсейишиу. Ишни терсейишиую.*

ТЕРСЕЙТ *эт.* 1. Портить, развращать *кого* / Буз, аман эт. *[Хажибекир Хасаннга:] Сизни аллах терсейте тебирегенди да, энди бир абыннган минг сюрюнюр деп, чырмалгъанлай, тюзелмегенлей бир талайны барлыкъсыз.* Хубийланы О., Аманат, I, 119. *[Чомур] Мен кимни да билмейме, Аллах терсейтип, [немислени] ичлерин-де да айландым.* Хубийланы О., Дерт, 7.

2. Бередить (рану) / Тийип, ачыт, къозгъа (жараны юсюнден). [Жыйылгъанладан бири Сарыбийге:] Къызны жарасын *терсейтип, эшикни жабарсыз.* Ёзденланы А., Саният, 117.

ТЕРСЕЙТДИР *эт. понуд. от* **терсейт** / Терсейт дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишни терсейтдир.*

ТЕРСЕЙТДИРИУ *и. д. от* **терсейтдир** / Терсейтдир дегенден *этим ат. Адамны тюз жолундан терсейтдириу. Ишни терсейтдириу.*

ТЕРСЕЙТИЛ *эт. страд. от* **терсейт** / Терсейт дегенни *зорлаучу айырмасы. Терсейтилген сабийни тюз жолгъа салгъан къыйын болады.*

ТЕРСЕЙТИЛИУ *и. д. от* **терсейтил** / Терсейтил дегенден *этим ат.*

ТЕРСЕЙТИУ *и. д. от* **терсейт** / Терсейт дегенден *этим ат. Жараны терсейтиу. Адамны тюз жолундан терсейтиу.*

ТЕРСИНЕ *хал. сёзл.* 1. Не туда, куда следует, в противоположную сторону / Башха, терс, керекли болмагъан жанына. *Буруш ёгюз терсине тартыр.* (Нарт сёз.) *Таякъ къалай эсе да, Кертибийни къолундан терсине ычхынып, барып Хажи-Османны белине тийгенди.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 12.

2. Наоборот, в обратном направлении / Артха, бирси жанына. *Эл олтургъандан сора, хар кюн сайын эрттенбласына ол элде юйлени эшиклери, терезелери терсине айланып тургъандыла.* «Къарачай халкъ таурухла», 10.

3. Превратно; не так, как следует / Башха тюрлю. *Назбийни айтханларын терсине ангыласала да, ол аланы къоркъутур къайгъыда тюйюл эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 46. *[Сагъыт Харуннга:] Алан, сен терсине ангылап тебиregенсе айтылгъан затны.* Къобанланы Д., Кюн таякъла, 85.

♦ **Терсине айлан 1)** испортиться / ишни буз. *«Энди уа биягъы киритни этдик, ишни барын терсине айландырдыкъ. Нек ашыкъдым»? – деп, Тамара ичинден кеси кесине ачыуланды.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 14; **2)** *къ.* **терсине къуру.** *[Бий къулуна:] Терсине айланнгын огъесе* (Фольк.); // **3)** развращаться, портиться / аман айлан. *Къыз шахаргъа къутулгъанлай, терсине айланып тебиреди.* // **Терсине бур** портить, извращать / аманнга юйрет, буз. // **Терсине къуру** умереть, пропасть, исчезнуть / ёл, къуру, жокъ бол, тас бол. *[Къатын жашына:] Терсине къурурукъ, малланы баугъа жый.* (Фольк.) // **Терсине тарт** загибать, извращать / башха тюрлю ангыла, терс жанына бур, терсинден тут. *Кийик атаргъа бармаучума уугъа. Чам сёзню да тартмаучума терсине.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 9. *Арбабыз ёрге барады, Жол къыйынды, бирге тартайыкъ, Терсине тартханлагъа уа барыбыз айып салайыкъ.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 455.

ТЕРСЛЕ *эт.* **1.** Обвинять, винить *кого* / Биреуню терсге сана. *Адамны терслерден алгъа аны терслигин билирге керекди.* «Шуёхлукъ», №4, 97. *Аслам адамны кёчюрмей къойгъан устазла кеслерин терслемейдиле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 174. *Бизни махтап тургъан окъуучубуз Дукъумов Къасым, битеу класс тургъанлай, Башир Иммолатовични терслеп сёлешгенди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 71.

2. *юр.* Терслеуню жакъларгъа, сюдде терслеучюча, прокурорча, терслеп сёлеш. *Бюгюн бу адамны шахар прокурор терслейди.*

ТЕРСЛЕН *эт.* Обвиняться, быть обвиняемым / Терсге санал. *Терсленнгенлени санында кёп тюрлю адам барды.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 109.

ТЕРСЛЕНИУ *и. д. от* **терслен** / Терслен дегенден *этим ат. Тюз адамны терслениую.*

ТЕРСЛЕУ *и. д. от* **терсле** / Терсле дегенден *этим ат. Ёкюлле Анжела Девисни терслеуню тохтатыуну излейдиле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 119. *Хунта кесини политика душманларына къажау жалгъан терслеулени бургъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, №167.

ТЕРСЛЕУЧЮ *ат къ.* **айыплаучу.** *Терслеучюню сёзю. Къырал терслеучю.*

ТЕРСЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **терсле** / Терсле дегенни *араш айырмасы. Иш тап бармагъаны ючюн бир бирни терслеш.*

ТЕРСЛЕШИУ *и. д. от* **терслеш** / Терслеш дегенден *этим ат.*

ТЕРСЛИК *ат* **1.** Несправедливость / Терс иш; антоними: тюзлюк. *Халкъ жомакълада къуруда терсликни тюзлюк, байны жарлы хорлайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 381. *Африка жарыр ючюн, Терслик, зорлукъ болмаз ючюн, Биз чыгъардыкъ атом кючюн.* Шахмырзаланы С., Назмула, 61.

2. Вина, виновность / Хата, айыплы, тапсыз иш. *Мазан къойчу*

болуп тохтагъанлы, аны терслиги бла алыкъа бир къой къорамагъанды. Залийханланы Ж., Тау къушла, 56. *Адамны терслерден алгъа аны терслигин билирге керекди.* «Шуёхлукъ», № 6, 97.

3. Проступок, провинность / Кесин жюрютюуню жоругъун бузгъан къылыкъ, айыплы иш. *Сабийни этген терслиги сингирилип барса, ол тамбла саламынгы алмай да тебирер.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 199. *Сабийле этген ишлеринде бир тюрлю терслик болмагъанын биле эдиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 21.

♦ **Терслигине жолукъдур** привлечь к ответственности, наказать / терслиги ючюн жууапха тарт. *Гёзеннге, тюрмеге атханлай, терслигиме жолукъдурур ючюн анам атханды.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 61.

ТЕРССИН *эт. къ.* **терсле.** *Эрлери къоюп кетселе, Ала башхаланы сюедиле, Дагъыда аланы терссинип, таякъла бла тюедиле.* (Фольк.)

ТЕРССИНИУ *и. д. от* **терссин** / Терссин дегенден *этим ат. Биреуню керексизге терссиниу.*

ТЕРССИНИШ *эт. взаимн-совм. от* **терссин** / Терссин дегенни *араш айырмасы. Ала экиси да мени терссинишедиле.*

ТЕРССИНИШИУ *и. д. от* **терссиниш** / Терссиниш дегенден *этим ат. Бир бирни терссинишиу.*

ТЕРСТАМГЪА *ат эфв. бош тил.* Немецкий фашист, оккупант / Немис фашист, ууучлаучу оккупант. *Бир он-онбеш дегенлей атламда аскер мотоциклни кёргенде, терстамгъаланы бу юйде орналгъанларын арсарсыз ангыладыкъ.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 101. *Командирибиз, битеу отрядны тизип, эки кюнден терстамгъаланы горнизонуна чабыууллукъ этерге башындан буйрукъ келгенин айтды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 100. *[Сапар Гыджыгъа] Чомур ариу, ол терстамгъалагъа тагъылып айлана эсе да, хапарсызбыз.* Хубийланы О., Дерт, 91.

■ **Тесукъа эт** топтаться (*от волнения, беспокойства*) / Къайгъылы, тынгысыз болуп, тургъан жерингде тепчилде. *[Сапар:] Сен отму ашагъанса? – деп, тесукъа эте тургъан, тюгю-жамы жаланнган къаратору алашаны жюгенинден тутуп, Чомур бла сёлешеди.* Хубийланы О., Дерт, 121. *Базарбий, чюгюндюрча къызарып, жарау этген атча, юйню арасында тесукъа этеди.* Хубийланы О., Аманат, II, 307.

ТЕСУКЪАЛА *эт. къарач.* Тесукъа эт *къ.* **тесукъа.** *Жаш, алгъа атларгъа къоркъуп, жеринде тесукъалайды. Атла чарышда хыйсапсыз бек чабарыкъларын сезе, атлыны тюбюнде тынгысыз тесукъалайдыла.*

ТЕСУКЪАЛАТ *т. понуд. от* **тесукъала** / Тесукъала дегенни *къатланыучу айырмасы. Атны тесукъалат.*

ТЕСУКЪАЛАТЫУ *и. д. от* **тесукъалат** / Тесукъалат дегенден *этим ат.*

ТЕСУКЪАЛАУ *и. д. от* **тесукъала** / Тесукъала дегенден *этим ат.*

ТЕТРАДЬ *ат къ.* **дефтер.** *Къагий да Алийни тепдирирге къарыны ауруп, эслетмей партасындан тетрадын алып, эки бюклеп, хуржунуна салды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 33. *[Аслан:]*

Ибрахим айтдыргъан дерслени этмей, ана тилден тетрадыма суратла сала башладым. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 62. *Зулфа туруп, шкафда туруучу къызыл мерекепи бла ручкасын келтирип, столгъа салып, биринчи тетрадны къолуна алды.* Къобанланы Д., Эки заман, 165.

ТЕУАН *ат энчи къарач.* 1. Плеть (*плетеная часть*) / Къамичини эшилген кесеги.

2. Кожа для плети / Къамичиге жараулу къайиш.

3. *В позиции определения:* кожаный / Теуандан этилген. *Ариу юйютюлген жабышмакъ саплы теуан къамичини юч жассысы ашала башлагъанды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 289.

ТЕФТИР *ат дин.* Молитва, которую читает мулла, при жертвоприношении во время курмана / Къурманнга кесилген къойну жапхагъын, тууарны уа башын эфендиге берип, къуран окъутуу тёре.

ТЕХМИНИМУМ *ат.* Техминимум / Бир тюрлю усталыгъы болур ючюн ишчи адамгъа техниканы юсюнден билирге керекли затланы бек азы эм ишчилеге ишден бош заманларында предприятияда производство-техника жаны бла берилген билим. *Ишчиленц, инженер-техник къуллукъчуланы арасында техминимум эм электрокючню аяулу хайырланыу жаны бла семинар бардырылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 64.

ТЕХНИК *ат* 1. Техник (*напр. горный*) / Техникадан орта билим берген окъуу юйню бошагъан специалист. *Туугъан журтубуз къурулушчуланы, инженерлени эм техниклени уллу къауумун юйретгенди.* «Коммунизмге жол», 1976, № 114. *Бизде инженерле бла техникле кеслерини ишлерин заманны излемлерине кёре бардырыргъа итинедиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 188.

2. Человек, работающий в области техники / Техника жаны бла ишлеген адам. *Самолётну техниги кёп кюрешеди.* «Шуёхлукъ», № 53, 22.

ТЕХНИКА *къауум. ат.* 1. Техника (*машины, механические орудия, устройства*) / Машинала, трактора, комбайнла эм алагъа ушагъан механика керекле. *Тау эллеге эл мюлк техниканы келе тебиргени ары дери аллай затны не болгъанын билмеген таулуланы кёп затха тюшюндюргенди.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 19. *Энди жип бла учмайдыла, Садакъ бла атмайдыла. Техникагъа минедиле, Кёкню къыдырып энедиле.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 56.

2. Техника (*напр. строительная, военная*) / Производствода хайырланылгъан иш сауутланы, керекленi битеу бары да эм адам улуну аны билиу, хайырланыу, игилендириу жаны бла иши. *Битеу къыралны индустриялауну планларына кёре, Къабарты-Малкъарда да бийик техника бла сауутланнган промышленность предприятияла да ишленнгендиле.* «Шуёхлукъ», № 7, 12. *Юй жашауда жюрютюлген техниканы, сагъатланы график бла айланып, ремонтха алыу иш тап къуралгъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 194.

3. *В позиции определения:* технический: а) связанный с техникой / Техника бла байламлы. *Техника прогресс. Техника кружок. Техника окъуу. Техника училище*; б) относящийся к работе машин и механизмов / Бир затны ишлеп чыгъарыу бла байламлы. *Техника бёлюм. Техника документле. Техника къарау*; в) подлежащий использованию или

обработке в промышленности / промышленностьда хайырланыллыкъ, ишлениллик. *Техника битимле. Техника чабакъ жау.*

■ **Техника редактор** технический редактор / басмаланырыкъ китапха газетге, д. а. к. башха затха полиграфия жаны бла башчылыкъ этген редактор. *Китапны техника редактору.*

ТЕХНИКЛИК *ат.* Профессия, должность техника / Техникни иши, къуллугъу. *Заводда техниклик къуллукъну таулу жаш толтурады.*

ТЕХНИКУМ *ат.* Техникум / Орта энчи билим берген школ. *«Аз окъуулу уллу жашлагъа школ ачылгъанды, аны бошагъанла техникумгъа кирликдиле»,– деп, эшитгенинде, Къазийни акъылы бёлюнюп, атасына сагъыннган эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 97. *Шахарны Теберди суу таба жанында техникумгъа аламат ариу мекям ишленнгенди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 436.

ТЕХНОЛОГ *ат* 1. Технолог / Производствону къайсы болса да бир бёлюмюню специалисти. *Кёп заман озгъунчу технологну буйругъу бла Зухура ётмек биширген усталаны санына къошулду.* «Коммунизмге жол», 1979, № 141. *Заводну баш технологу бла конструктор бюросуну ишинде да иги жетишимле бардыла.* «Ленинни байрагъы, 1981, № 94.

2. *В позиции определения:* технологический / Промышленностьха керекли затланы хазырлау бла байламлы. *Технолог бёлюм.*

ТЕХНОЛОГИЯ *ат* 1. Технология *чего* / Бир затны ишлениу, этилиу неда бир тюрлю производство процессни къуралыу амалларыны юсюнден толу билим. *Нартюх ёсдюрюню технологиясы. Ишни технологиясы. Чабакъ ашарыкъла хазырлауну технологиясы.*

2. Технология (*напр. обработки детали*) / Бир затны ишлер, жарашдырыр ючюн бир бири ызындан этилиучю операцияла. *Промышленностьда жангы техниканы бла алчы технологияны кийириу жаны бла мадарла битеу ишни хайырлыгъын кётюргендиле.* «Коммунизмге жол», 1981, № 139. *Агрономну тергеуюне кёре, жангы технологияны сингдириу нашаладан тирлик алыуну эки кере ёсдюреди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 117.

3. *В позиции определения:* технологический / Кереклени энчи амалгъа кёре хазырлау бла байламлы. *Комбинатны предприятияларында къол къыйын бла тындырылгъан къыйын технология процесслени механизация кючге кёчюрюуде жыл сайын уллу иш барады.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 45. *Юч этажлы мекямда технология керекле, механизмле, аппаратла орналгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 118.

ТЕХТИР *ат.* Выступ на скале, горе / Бир затны (*къаяны, тауну*) атлаугъа ушаш чыкъгъан жери. *Тюрлю-тюрлю къанатлыла, уялларындан чыгъып, техтир-техтир киришледе къургъакъ жерчиклеге къонуп, кеслерин кюнге жылытадыла.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 22. *Къайсын къалай эсе да, насыбына, аугъан этмегенлей, учхалап, бир техтирге жетип тохтады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 121.

ТЕШ [1] *эт.* 1. Снимать *что* / Юсюне, башына, аягъына кийилип тургъан кийимин кетер. *[Жамийлят] къара чубур пальтосун тешип, ун-*

дурукъ къулакъгъа такъды, жылы жюн жаулугъун да аны юсюне салды. Кацийланы Х., Тамата, 58. *Бекболат аны [Малжейни] чабырларын тешди, миделлерин чыгъарып, ичлерине жангы салам сукъду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 334.

2. Развязывать, отвязывать *что* / Къысылгъан, байланнган, тюйюмчек этилген затны бош эт, эки къыйырын бир бирден айыр. *Таусолтан, чулгъамын тешип, бир жанына атды.* Гадийланы И., Санга айтама, 201. *Къаншау, жюгенни иерден тешип, «Лачынны» таматаланы къатларына тартып келди.* «Шуёхлукъ», № 49, 81. *Осман, женги бла мангылайында терлегенлерин сыйпай, отлай тургъан атны тутуп, кишенин тешди.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 18.

3. Расстегивать *что* / Тюймелени илгиклеринден чыгъар, этилип тургъан тюймелени ач. *Къысха ал сёзюнден сора Сергей Миронович чубур тонну кенг кёкюрегинде тюймелерин тешеди.* «Шуёхлукъ», №62, 13. *[Мария] терк окъуна Коляны кёлек тюймелерин тешди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 48.

4. Распеленывать *кого* / Бёленип тургъан сабийни бешикден ал. *Анасы жашчыгъын бешикден тешип алды.*

ТЕШ[2] *эт.* 1. Пробивать *что*, сверлить *что*, прокалывать *что*, продалбливать *что* / Бир затны башха зат бла уруп, чанчып, буруп д. а. к. амал бла тешик эт. *Ала [къазакъла] сары къаяны тешалмайдыла, ол, алагъа ачыуланнганча, гюрюлдеп, элия таууш этип къояды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 370. *Душман огъу жашны жюрегин, хуржунунда уа аскер билетин тешген эди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 135.

2. Разбивать *что* / Жар, жара эт. *Ахырында ол [Хожа] асыры тёгерек айланнгандан, жыгъылып башын тешди.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 98. *[Сафар:] Таш ны ата билмей, кеси мангылайымы тешгенме.* Толгъурланы З., Эрирей, 44. *[Мухтар] жыгъылды да къаш башын, бурун сыртын тешди.* «Шуёхлукъ», № 63, 103.

3. Размывать (*о воде*) / Ашап ой, тешик эт (*суну юсюнден*). *Тамычы таш тешер.* (Нарт сёз.) ○ *Чынгыл къаяны тешип чыкъгъан тау суучукъла, жай чилледе бетинге сериюн хауа урдура, бийикден къыл элекден чыкъгъанча, ууакъ тамычыла болуп, пелиуан черекге къошуладыла.* «Шуёхлукъ», № 52, 54.

4. Продырявливать *что*, прогрызать *что* / Кемирип, тешик эт. *Чычханны баласы да къапчыкъ тешер.* (Нарт сёз.)

5. Прорастая , прорывать с силой *что-л.* / Ёсе туруп, бир затны ичи бла ёт. *Тамыр ташны тешер.* (Нарт сёз.) ○ *Нартюх зыгытчыкъ уллу кылдыны тешип ёсгенине жашчыкъ бек сейир этди.*

6. Проходить, пройти сквозь (*тучи, мглу и т. п.*) / Ичи бла жырып ёт. *Кюнню ийнели тиллери, жукъа чагъылгъан булутланы тешип ётюп тау тёппелени жалай тебиредиле.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 75. *Урушну от жалынын жел будай тюзге сюрдю; Тешип чарсны къалынын, Ай, самаркъаулап, кюлдю.* «Жарыкъ жолда», 31.

ТЕШГИЧ *ат энчи* 1. Пробойник / Ташны, хунаны, темирни д.а.к. башха затны тешер ючюн жюрютюлюучю къол керек. *Болат темир кесгич болур, Къаты темир тешгич болур.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 65.

2. *кёч.* Ловкач, пройдоха / Хар затны эбин билген, алтыякъ адам. *Къоргъашин тауну ачдынг*

къаты дёрденин, эндиге дери букъдуруп келгенин. Башлагъанса кёп саугъаларын алып, Темир тешгич бла ёшюнюн жырып. Т е м м о л а н ы Х., Хорлауланы жырлары, 20.

ТЕШДИР [1] *эт. понуд. от* **теш** [1] / Теш [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Солтан-Хамитни къамасын, бел баун да тешдирип, бираз къалкъырча, таяндырдыла.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Танг аласында, 162. *Зулийха, къонакъланы плащларын, къалпакъларын тешдирип, такъгъычха такъды.* «Коммунизмге жол», 1980, № 162.

ТЕШДИР [2] *эт. понуд. от* **теш** [2] / Теш [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Богъурдакъ кесдиргин, къойчу челеклей, Къабыргъасын тешдиргин, элеклей.* «Къарачай халкъ жырла», 45. *[Сафар:] Хасанны къойларын кютюп, аркъамы битге тешдиргенден эсе, бир жарлыгъа жарасам игиди.* Х о ч у л а н ы С., Хапарла, 8.

ТЕШДИРИЛ [1] *эт. страд. от* **тешдир** [1] / Тешдир [1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашла медкомиссияны ёте туруп, тешдирилген быстырланы шинтик юсюне салдыла.*

ТЕШДИРИЛ [2] *эт. страд. от* **тешдир** [2] / Тешдир [2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Тешдирилген ташны, тешиклерине лагъым салып, атдырадыла.*

ТЕШДИРИЛИУ [1] *и. д. от* **тешдирил** [1] / Тешдирил [1] дегенден *этим ат.*

ТЕШДИРИЛИУ [2] *и. д. от* **тешдирил** [2] / Тешдирил [2] дегенден *этим ат.*

ТЕШДИРИУ [1] *и. д. от* **тешдир** [1] / Тешдир [1] дегенден *этим ат. Чурукъларын тешдириу.*

ТЕШДИРИУ [2] *и. д. от* **тешдир** [2] / Тешдир [2] дегенден *этим ат. Тюйюшюп, башын тешдириу.*

ТЕШДИРТ [1] *эт. понуд. от* **тешдир** [1] / Тешдир [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къарт Къубадий къан дыгалас этсе да [Зауурбеклагъа] уруш кийимлерин тешдирталмады.* Э т е з л а н ы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Зокаланы З.:] Дамаскада 17–18 градус жылылыкъ болуп, пальтолары-бызны тешдиртди.* «Шуёхлукъ», № 37, 73.

ТЕШДИРТ [2] *эт. понуд. от* **тешдир** [2] / Тешдир [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. [Бекболат:] Мен а старшинаны бёркюн, бир ургъанлай, эки жанын да тешдиртген эдим.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 278.

ТЕШДИРТИУ [1] *и. д. от* **тешдирт** [1] / Тешдирт [1] дегенден *этим ат. Чурукъланы тешдиртиу. Пальтосун тешдиртиу.*

ТЕШДИРТИУ [2] *и. д. от* **тешдирт** [2] / Тешдирт [2] дегенден *этим ат. Къабыргъаны буруу бла тешдиртиу. Тешгич бла ташны тешдиртиу.*

ТЕШИК *ат* **1.** Дыра, отверстие, дырка / Тешилген, тешилип ачылгъан жер. *Эшек, ол биягъы тешик болгъан жерге жетгенлей, аякъларын тик урду.* Э б и з е л а н ы А., Махти, 29. *Муадзин, жанын-къанын аямай, минараны алты тешигинден да башын чыгъарып, бек кёп салах тартды.* А п п а л а н ы Х., Къара кюбюр, 91.

2. *В позиции определения:* дыря-

вый / Тешилген. *Зеке, чалманны тешик жерлерин бегитип, къошха кирди.* Этезланы О., Тарда, 84.

3. Щель, скважина / Полну д.а.к. башха затны жеписи, ачылгъан жери, киритни ачхыч кириучю жери. *Къызчыкъ полну тешигине эшиучю ийнени атды.*

4. Нора / Жерде жаныуар къазып этген уя. *Тюлкю тешигине кирди. Жубуран тешигини къатында арт аякъларында шиш тура эди.*

■ **Тешик эт** *къ.* **теш**[1] (*1-чи магъ.*). *Къыз, ол къаяны ашап, тешик этип, къаядан ётюп, жашны сюрюп тебирегенди.* «Къарачай нарт таурухла», 85. *Жашла эсиргенден сора, Сатанай кеси бир чёгючню алады, шош барып ташны жукъа жеринден тешик этеди...* «Нартла», 77.

ТЕШИКЛИ *сыф.* Дырявый / Тешиклери неда тешиги болгъан. *Тешикли таш жерде къалмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Тенгиз жагъалада тешикли къаяла кёрюнедиле.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 81. *[Найыпхан:] Тоба, Сафар, элек челекни да тешикли сунады, адамланы барысы ючюн жууап берирге бош кюрешесе.* Толгъурланы З., Эрирей, 43.

ТЕШИК-ТЕЛИК *къауум. ат.* Всякая дыра, дырка, отверстие / Не тюрлю тешик да, тешилген, тешилип ачылгъан жер да; телик деген сёз кеси аллына жюрюмейди. *Ынна, юйню тёгерегине айланып, тешикни-теликни бегитди.*

ТЕШИЛ[1] *эт. страд. от* **теш**[1] / Теш[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. [Сейит] акъ кителини тешилип тургъан баш тюймесин бир къолу бла этди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 46. *Мусаны... бутунда байлаулары алыкъа тешилмегендиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 70. *Къыз, жыйрыгъы да тюгел тешилмей, къарыу болуп да бир ышаны къалмай, башын шинтикни таянчагъына салып, талай заманны турду.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 15.

2. *кёч.* Перемениться (*о настроении*), забыть старые обиды / Кёлкъалдынгы унут. *Жангы эт келсе, жарыкъ бола, тешиле, Къады Хажи акъ сакъалын тарайды.* «Жилтинле», 383. *Жуукъла да бир бирине тешилип, Этиледи хычын, халыуа, бёрекле.* «Жюрек жырлайды», 282. *[Хамызат] Алай а муну [Алийни] жюреги алкъын меннге тешилмегенди...* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 129.

ТЕШИЛ[2] *эт. страд. от* **теш**[2] / Теш[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Шофёрну уа, мангылайы тешилип, дохтургъа элтип кетген эдиле.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 114. *[Солтан:] Бузоула къош къатына жанлагъанда, мен кирпичикни къошха элтип, тюбю тешилген челекни баш тёбен къапладым да, аны уа челекни тюбюне салдым.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 56. *[Ташны] суугъа айланнган жаны, тешилип дорбун болгъанды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 57.

ТЕШИЛИУ[1] *и. д. от* **тешил**[1] / Тешил[1] дегенден *этим ат. Пальтону тюймелерини тешилиую. Жараны байлауну тешилиую. Бир бирге тешилиу.*

ТЕШИЛИУ[2] *и. д. от* **тешил**[2] / Тешил[2] дегенден *этим ат. Жыгъылып, башы тешилиу. Тазны тюбю тешилиу. Тытыр ашап къолланы тешилиулери.*

ТЕШИН *эт.* Раздеваться, снимать одежду / Кийимлеринги теш. *[Жамийлят] гитче отоучукъгъа*

кирди да, тешинип, юсюне къолан халатын къаплады. Кацийланы Х., Тамата, 8. *[Лейла] киргенлей окъуна, эшикни артындан этип, тешинди да, уллу багъыр тазгъа кирди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 52.

ТЕШИНДИР *эт.* Раздевать / Биреуню кийимлерин теш. *Аны [Мыстафаны] тешиндирип келтиргенлеринде, жарыкъ отоуда адамла ойнай-кюле тургъанларын кёрдю.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 55. *[Хан] жашны алгъа тешиндиргенди, билегинде мухурун кёргенди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 236.

ТЕШИНДИРИЛ *эт. страд. от* **тешиндир** / Тешиндир дегенни *зорлаучу айырмасы. Тешиндирилген кийимлени такъгъычха такъдыла.*

ТЕШИНДИРИЛИУ *и. д. от* **тешиндирил** / Тешиндирил дегенден *этим ат.*

ТЕШИНДИРИУ *и. д. от* **тешиндир** / Тешиндир дегенден *этим ат. Сабийни жууундуругъа тешиндириу.*

ТЕШИНИУ *и. д. от* **тешин** / Тешин дегенден *этим ат. Жатаргъа тешиниу. Жууунургъа тешиниу.*

ТЕШИНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тешин** / Тешин дегенни *араш айырмасы. Сабийле кёл къатында къыстау тешинишедиле.*

ТЕШИНИШИУ *и. д. от* **тешиниш** / Тешиниш дегенден *этим ат. Эришип тешинишиу.*

ТЕШИУ [1] *и. д. от* **теш** [1] / Теш [1] дегенден *этим ат. Чурукъланы тешиу. Пальтону, бёркню тешиу.*

ТЕШИУ [2] *и. д. от* **теш** [2] / Теш [2] дегенден *этим ат. Атдыруллыкъ жерлени тешиу иш графикден алгъа баргъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 67. *Бу арт кезиуде рудникни коллективи къая тешиу жаны бла планларын да толтуралмай келеди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 183.

ТЕШИШ [1] *эт. взаимн.-совм. от* **теш** [1] / Теш [1] дегенни *араш айырмасы. Кёлге жетгенлей, сабийле кийимлерин тешишип, кёлге кирип, жууунушуп башладыла.*

ТЕШИШ [2] *эт. взаимн.-совм. от* **теш** [2] / Теш [2] дегенни *араш айырмасы. Бир затны тешиш.*

ТЕШИШИУ [1] *и. д. от* **тешиш** [1] / Тешиш [1] дегенден *этим ат.*

ТЕШИШИУ [2] *и. д. от* **тешиш** [2] / Тешиш [2] дегенден *этим ат.*

ТЁБЕ *ат* **1.** Куча, груда / Къалау, бирге жыйылып, ёрге къаланнган зат. *Таукъ тары тёбени да къозгъамай чёплемез.* (Нарт сёз.) *Юй башладан тамычыла агъадыла, мешхут тёбе тютюнлейди.* М. Шолохов, Донхапарла, 104. *Харбыз, хуан тёбеле, алма, кертме четенле, битеу базарны толусунлай бийлеген кёгет ийис.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 31. *Къартны буруну къанай, таш тёбеден бери айырылып, жез бычакълыны аллына тобукъланып барып тиледи...* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 122.

2. Холм, бугор, пригорок, надмогильный холмик, курган, муравейник / Гитче, алаша, бийик, уллу д. а. к. болгъан тёгерек, зугул маталлы жерни юсюнде ёрге кётюрюлген жер. *Гумулжук тёбе. Къабыр тёбе.* ■ *Жанбатыр сырт башында шыякы тёбеге кетди.*

Гуртуланы Б., Адилгерий, 176. *Тёбеге басыннган къумурсхалача, адамла хар таш кесекни къолларына алып, ары-бери буруп, къыйырына кюмюш жабышханын кёрселе, бир жанына айырып, агъач гырынлагъа саладыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 122.

■ **Тёбе эт** *къ.* **тёбеле 1.** *Колхозчула алма жыядыла, Толтура корзинкаланы, Бирге тёбе этедиле Уллу къызыл алмаланы.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 77. *Колхозчула, къазылып хазыр болгъан картофну челекле бла четенле, машокла бла жыйып, бир жерге тёбе этедиле.* Кацийланы Х., Тамата, 223. *[Самат:] Мен оруп, тёбе этгенни Баблийна арытып турду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 194.

2. Окучивать *что-л.* / Картофну, мамукъну д.а.к. башха битимни тёгерегинде топурагъын чучхуп, жумушатып, ёрге къала. *Узбекистанда мамукъну къыстау тёбе этедиле.* «Коммунизмге жол», 1978, № 154. *Школчула 30 гектар жерни картофун тёбе этип бошагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 148.

ТЁБЕДЕОЙНАР *ат* **1.** Двух, трехмесячный ягненок / Эки неда ючайлыкъ къозу. *Токълуну къой да, былайда тёбедеойнарлагъа къара.*

2. Мерлушка / Эки, ючайлыкъ къозуну териси. *Жашчыкъгъа тёбедеойнардан бёркчюк тигип кийдирдиле.*

3. *В позиции определения:* мерлушковый. *[Амма:] Тёбедеойнар тонуму да кийдим, къара гюлмендини да башыма байладым, сахтиян чарыкъларымы да кийдим да, сора экибиз да [эри бла преуленнге] тебиредик.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 41.

ТЁБЕЛЕ *эт.* **1.** Собирать *что* в кучи / Бирге жыйып, ёрге къала. *Сазны жайда къазып, тёбелеп, къышха къоядыла.* «Естествознание», 15. *Халкъны арслан кёллю ол жигит жашы Келгенлени къырады да тюбелейди, Жаралы болуп тургъанлай да башы, Чечмелеча, окъланы себелейди.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 53.

2. *кёч.* Упрекать / Тырман эт. *[Къайынла] келинни хапчукларын кёрюрле, Ариу бла бермесе, тёбелерле.* «Коммунизмге жол», 1978, № 69.

ТЁБЕЛЕН *эт. страд. от* **тёбеле** / Тёбеле дегенни *зорлаучу айырмасы. Картоф тёбеленип бошалгъанды.*

ТЁБЕЛЕНИУ *и. д. от* **тёбелен** / Тёбелен дегенден *этим ат.*

ТЁБЕЛЕТ *эт. понуд. от* **тёбеле** / Тёбеле дегенни *къатланыучу айырмасы. Бахчада ташланы жыйдырып, ыржыда тёбелет.*

ТЁБЕЛЕТИУ *и. д. от* **тёбелет** / Тёбелет дегенден *этим ат.*

ТЁБЕЛЕУ *и. д. от* **тёбеле** / Тёбеле дегенден *этим ат. Картофну тёбелеу.*

ТЁБЕЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тёбеле** / Тёбеле дегенни *араш айырмасы. Жипиде тереклени аугъанлары бир бирлерин басып, тёбелешип жатхандыла.* «Естествознание», 30.

ТЁБЕЛЕШИУ *и. д. от* **тёбелеш** / Тёбелеш дегенден *этим ат.*

ТЁБЕН I *сыф.* Нижний, расположенный внизу / Энишгедеги, бир затны энишге жанындагъы. *Тёбен орамда линейка сакълап турады: атлагъа аш ашатып бошай*

болурла. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 62. *Азамат, къаймакъны тёбен юйде буфетге салып. Айнюрню отоууна кирди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 65. *[Апанасны нёгери] тёбен эринин да ёрге жыялмай, башын кёлтюрдю.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 17.

ТЁБЕН II *орун. сёзл.* 1. Внизу / Бир затдан энишгеде, бир затны энишге жанында. *Тёбен агъарадыла акъ булутла. Аз эсленедиле чыракъ къурукъла.* Зумакъуллаланы Т., Къаяда гюлле, 34. *[Сафар:] Ой, былай тёбен кёп аскер бир къауум адамны къууп, ала да къачып келедиле.* Хочуланы С., Хапарла, 9.

2. *мард. сёзл.* Ниже (*употребляется при указании, что себестоимость продукции, произведенной в данном хозяйстве ниже, чем в других*) / Бир мюлк чыгъаргъан продукцияны кеси багъасы аз болгъанын кёргюзтгенде хайырланылады. *Продукцияны кеси багъасы мындан къалгъан мюлкледен эсе тёбенди.* «Ленинни байрагъы», 1977, №140.

3. *мард. сёзл.* Ниже (*употребляется при указании на отношение некоторых чиновников к людям, стоящим по должности ниже их*) / Бир-бир къуллукъчула къуллукъларыгы кеслеринден гитче болгъан таматалагъа жорукъсуз къараучуларын кёргюзтюрге хайырланылады. *[Тамата] Къуллугъу тёбенлеге Столну къаты урур, Ишлеринден къыстаргъа Хазыр болгъанлай турур.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 151.

■ **Тёбен жан** юбка / Тиширыуну белинден энишгесин жапхан кийим; этек. *Жылтыраууқъ къара чачлы къызчыкъ жарыкъ тёбен жанчыкъда, гинжичикча кёрюнеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 222. *Къызланы акъ огъары жанлары, къара тёбен жанлары, чарыкълары, башларында жибек жаулукълары.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 164.

ТЁБЕНДЕН *орун. сёзл. къ.* **тёбентин**. *Тёбенден, суу боюндан, акъ чокъуракъ, зыгъыр келтирип, жолчулагъа клумбаны тёгерегине къуюлгъанды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 13. *Болумну аулап, тёбенден хапар билирге талай тахсачыны жиберип. [Ачемей] кеси къалгъанла бла таш ташып башлады.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 123.

ТЁБЕННГЕ *орун. сёзл.* Вниз / Энишге, энишге жанына. *Суула эсирип, ташдан секире, оюмсуз толкъунларыны назик ёшюнлерин хатерсиз жагъалагъа буздура, тёбеннге мыллык атадыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 73.

ТЁБЕННГИ[1] *ат.* Северный ветер / Таудан угъай, тёбен жанындан, энишгеден ургъан шош желчик. *Бир кюн малны да ышан этген ыстауатларына да жыйгъынчы, тёбеннги келип, суукъ къалын тубан къатыш жетип, болгъанны титиретип, бузлауукъ къысды.* Къоркъмазланы Къ., Горда бычакъ, I, 159. *Ёмюрледе бу тийреге тёбеннги айланмагъанча, тёгерек шошду.* Толгъурланы З., Эрирей, 127.

ТЁБЕННГИ[2] *сыф.* Нижний / Тёбен *[энишге]* жанындагъы, энишгедеги; антоними: огъаргъы. *Тёбеннги бла огъаргъы бир бири бла кюрешгенча.* (Нарт сёз.) ○ *Тёбеннги эл. Тёбеннги ферма.*

ТЁБЕННГИ[3] *ат.* Подстремянники (*правый и левый*) / Ат жерни къапталларына (*эки жанына*) то-

букъланы ашалмаз ючюн салыннган тери журнла. *Ат жерни тёбеннги тюбю, ёзенги тартхылары, къуу кёпчеги, къанжыгъа баулары пара-чара болгъандыла.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 69.

ТЁБЕНТИН *орун. сёзл.* 1. Понизу, низом / Тюбю бла, тёбен жери бла. *Тёбентин барайыкъ.*

2. Снизу (*о ветре, дующем с равнины, с севера в горы*) / Тюз жерден (*северден уруучу жел*). *Тёбентин юфгюрген суукъ аяз орамда къарны сюреди.* Кацийланы Х., Тамата, 44.

3. Снизу (*учреждение, представитель которого приезжает в горные районы, селения по какому-н. делу или посылающий какой-н. документ*) / Бир учрежденияны къуллукъчулары бир жумуш бла тау эллеге келгени неда аллай жумушну юсюнден къагъыт жибериу. *Тёбентин келген адамла.* ■ *[Солтан:] Аны, Асланкир бла Хасанны хапарларын эшитген болур эдинг. Аны тутуп жибер деп, тёбентин кюн сайын бир къуйрукълу къагъыт келеди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, II, 14. *Тёбентин келген къуллукъчу правленнге кирди.*

ТЁБЕРЛАКЪ *орун. сёзл.* Ниже. Место, которое находится ниже *от чего-либо* / Энишгерек, адам неда бир зат тургъан жерден энишгерекдеги жер. Антоними: **огъарлакъ**. *Тёберлакъны тапсанг, ёрге ётюп кюрешмг.* (Нарт сёз.) ○ *Бир жашны тёберлакъда атла бла къоюп, темирчи Соловьев эм Исмайыл, эшекни да алгъа сюре, Къоргъашинлини къар этегине жетдиле.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 131.

ТЁГЕРЕК I *сыф.* 1. Круглый / Тогъай неда шар формалы. *Тёгерек чарх. Тёгерек стол. Тёгерек топ.* ■ *[Алийни] хар кимге да жумушакъ къарагъан уллу тёгерек кёзлери таймаздан кюледиле.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 65. *Тёгерек таулу бёркню тёппеси къызыл къатапабла тышланыпды.* Толгъурланы З., Эрирей, 49. *Кёк жюзюне тёгерек ай къалкъды.*

ТЁГЕРЕК II *ат* 1. Круг (*часть плоскости, ограниченная окружностью*) / *Жассылыкъны тогъай бла чекленнген кесеги. Тёгерекни майданын эсеплерге.*

2. Окружающая среда, округа, окрестность / Бир зат неда къуршалап тургъан жер. *Бу тёгерекни сакъларгъа келген акъ аскерге къолубуздан келген затны аямай болушургъа керекбиз.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 310. *Тёгерек асыры токъдан адамланы жюреклери къуунадыла.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 56. *Тёгерек кюн кюйдюрген тюз аулакъды.* «Шуёхлукъ», № 30, 9.

3. Предмет, имеющий округлую форму или форму кольца / Тёгерекге ушагъан неда тогъай формалы зат. Сохта тёгерек. *Къутхарыучу тёгерек.* ■ *Тенгизчиле пробкадан этилген тёгереклени тиширыулланы байларгъа хазырлай эдиле.* Е. Фортунатова, Окъуу книга, 69.

4. *энчи.* Украшения на вороте бурки / *къ. мет. Жамычыгъа тёгереклени тизе тургъан Ёлмез, олтургъан орунундан ёрге туруп, Гыбырны къолун тутду.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 34. *Кюмюш тёгерекли къара жамычымы, Алтын окъа чохлу акъ башлыгъымы, Сермеп алып, Къанжыгъама къысарма.* «Жюрек жырлайды», 101.

5. *В функц. послел.* в форме направительного пад. тёгерегине, указывает на направление действия / Айтымда кёргюзтюлген ишни бир

затны Жан-жанына, анга жуукъ жерге айланнганын, алайда этилгенин билдирген сонгураны къуллугъун толтурады. *Юйню тёгерегине айланып чыкъдыкъ.*

6. *В функц. послел.* в форме местного пад. тёгерегинде указывает на место совершения действия / Айтымда кёргюзтюлген ишни бир затны жанында, алайлада этилгенин, болгъанын билдирген сонгураны къуллугъун толтурады. *Юйню тёгерегинде темир буруу барды. Элни тёгерегинде фермала орналгъандыла.*

7. *В функц. послел.* в форме исх. пад. тёгерегинден указывает на место, откуда начинается действие / Айтымда кёргюзтюлген ишни бир затны жан-жанын, алайладан башлап этилип тебиргенин, этилгенин, кёргюзтген сонгураны къуллугъун толтурады. *Базны тёгерегинден юч-тёрт машина багуш ташыдыкъ. От гюрюлдеп жанганда, алайдагъыла аны тёгерегинден артхаракъ кетдиле.*

■ **Тёгерегин ал** окружать *кого-что* / бируню тёгерегине басын, жыйыл, къуршала. *Переменада сабийле Стёпаны тёгерегин алдыла.* «Шуёхлукъ», № 33, 68. *[Алим Мусосха:] Бу къызла сени тёгерегинги алып тургъанларын кёрюп, была санга бир иги оноу эте болурла, – деп, келеме.* «Коммунизмге жол», 1972, № 119. **Тёгерек айлан 1)** кружиться / тёгерегинге бурул. *Мусос, кёзюне жер тёгерек айланнганча кёрюне, жашчыгъы таба атлады.* Толгъурланы З., Айыуташ, 5. *Къуш, тёгерек айлана, бийикден-бийикге чыгъа, кёзден ташайды.* «Нартла», 97; **2)** *кёч.* ухаживать *за кем-чем/* къара, къайгъысын эт. *Алай бла ючюсю да [аннам бла эгечлерим], харип, тёгерегиме айлана, мен да орундукъгъа таянып турдум.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 25. *Шапала – сегизинчи классланы сохталары – къонакъбайланы да тёгереклерине айланадыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 41. **Тёгерек бычхы** циркулярная пила / тогъай формалы бычхы. *Агъачларыбызны тёгерек бычхы бла бычхылап, къангала этгенбиз.* **Тёгерек тепсеу** круговой танец / Тепсегенле бир бирлерини къолларындан тутуп, тёгерек барып тепселген тепсеу. *Тюз тепсеу бошалгъанлай, тёгерек тепсеуню сокъдула.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 15. **Тёгерек чыгъана** *бот.* Мордовник шароголовый / чыгъаналы чапыракъла эм къауараларыны уллу тёгерек чечек жоккулары болгъан кёпжыллыкъ ханс. *Жашла биченликде тёгерек чыгъаналаны кетередиле.* **Тёгерек шайтан чалыу** *энчи.* Тесьма, которую вьют на трех пальцах / юч бармакъгъа алып эшилген чалыу. *Амма тёгерек шайтан чалыу эшерге устады.*

♦ **Тёгерегин къармайды** *къ.* **жан-жанын сермейди (къармайды).** *Жанботну жюрегин къоркъуу алгъанды, ол, не этерге билмей, тёгерегин къармайды.* «Шуёхлукъ», № 31, 55. **Тёгерегинги тала** мучиться, терзаться / къыйнал, къыйынлыкъ кёр, азап чек. *Сау кече бла кюнню ол [сабий] бешикде къала эди, Къыйынлыкъда тёгерегин талай эди.* Будайланы Х., Алтын тау, 16.

■ **Тёгерекге-башха къара** *ат.* Осматриваться, оглядываться вокруг / тёгерегинге къара, сакъ бол. Адамны тёгерегиндеги жер. *Ол экиси [Феликс бла Шамил] тереклеге миндиле, мен а тёгерекге-башха сакъ къарайма.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 66. *Айдарукъ келин келирден алгъа тёгерекге-башха дагъыда бир кере кёз жетдирди.* «Шуёхлукъ», № 44, 24.

ТЁГЕРЕКБЕТ *сыф.* Круглолицый / Бети тёгерек болгъан. *Толу*

тёгерекбет жаш бир айны ичинде окъуна жукъаргъанды. Этезланы О., Тарда, 165. *Тёгерекбет адам къолунда кёзлюклерини миялаларын сюртюп, кёзлерине салды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 201.

ТЁГЕРЕККЁЗ *сыф.* Круглоглазый / Кёзлери тёгерек болгъан, тёгерек кёзлю. *[Хажи-Осман:] Земжанны бир тёгереккёз шапа къызчыгъы эки челек бла суу алып келе тура эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 53. *Годай эгечинден туугъан тёгереккёз Жамалчыкъны биргесинден айырмай айланады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 15.

ТЁГЕРЕКЛЕ *эт.* **1.** Окружать *кого, что* / Биреуню неда бир затны тёгерегине сюел (*адамны, малланы юсюнден*). *Жау аскерни тёгерекле. Сабийле аппаны, жомакъ айтдырабыз деп, тёгерекледиле. Бёрюле ийнеклени тёгерекледиле. Эки-юч ыйыкъ ётгенден сора къой жыланла, сюрюу болуп, Ариукаланы юйлерине келип, юйню тёгерекледиле.* (Фольк.)

2. Округлять *что* / Бир затны тёгерек эт. *Жашчыкъ, аппасы айтхан жомакълагъа асыры сейирсиннгенден, кёзчюклерин тёгереклеп, тыпгылайды. Суу, ташланы тёнгерете, талай келип, тёгереклейди.*

ТЁГЕРЕКЛЕН *эт. страд. от* **тёгерекле** / Тёгерекле дегенни *зорлаучу айырмасы. Ташчыкъла черекде тёгерекленедиле. Тёгерекленнген къанганы чоюнну башына салдыкъ, эт иги къайнап тебиреди.*

ТЁГЕРЕКЛЕНИУ *и. д. от* **тёгереклен** / Тёгереклен дегенден *этим ат.*

ТЁГЕРЕКЛЕТ *эт. понуд. от* **тёгерекле** / Тёгерекле дегенни *къатланыучу айырмасы. Аскерни тёгереклет. Мияланы кюзгю этерге деп тёгереклет.*

ТЁГЕРЕКЛЕТИУ *и.д.от* **тёгереклет** / Тёгереклет дегенден *этим ат. Майданны тёгереклетиу.*

ТЁГЕРЕКЛЕУ *и. д. от* **тёгерекле** / Тёгерекле дегенден *этим ат. Хычын ични тёгереклеу.*

ТЁГЕРЕКЛЕШ *эт.* Становиться в круг, расположиться вокруг *кого-чего-л.* / Бир затны тёгерегине сюел, олтур. *Межгитни аллында кишиле башха, жашла да башхаракъ тёгереклешип, сюдню болурун сакълайдыла.* Шауаланы М., Мурат, 189. *Къонакъла бла элде сыйлы къартла арбазны ортасына жайылгъан кийизге, тёгереклешип, олтургъандыла.* Байрамукъланы Х., Тишырыуну хапары, 11.

ТЁГЕРЕКЛЕШДИР *эт. понуд. от* **тёгереклеш** / Тёгереклеш дегенни *къатланыучу айырмасы. Хастанны тёгереклешдир.*

ТЁГЕРЕКЛЕШДИРИЛ *эт. страд. от* **тёгереклешдир** / Тёгереклешдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Бир затны тёгереклешдирилгени.*

ТЁГЕРЕКЛЕНДИРИЛИУ *и. д. от* **тёгереклендирил** / Тёгереклендирил дегенден *этим ат.*

ТЁГЕРЕКЛЕШДИРИУ *и. д. от* **тёгереклешдир** / Тёгереклешдир дегенден *этим ат. Адамланы бир затха къаратыр ючюн тёгереклешдириу.*

ТЁГЕРЕКЛЕШИУ *и.д.от* **тёгереклеш** / Тёгереклеш дегенден *этим*

ат. Тутушханлагъа къараргъа тёгереклешиу. Волейбол ойнаргъа тёгереклешиу.

ТЁГЕРЕКЛИК *ат.* Круглота, округлость / Бир затны тёгерек халы, тёгерек болгъанлыгъы. *Топну тёгереклиги. Харбызны тёгереклиги.*

ТЁГЮДЮМ *ат къарач.* Обилие, достаток / Элпеклик, байлыкъ. *Быйыл жемиш тёгюдюмдю. Бизде нартюх тёгюдюмдю.*

ТЁГЮЛ *эт.* 1. Выливаться, вытекать; проливаться; разливаться / Къуюл, саркъ, акъ. *Нелляй бир заман озду, ким биледи, къанлы уруш да не къадар къан тёгюлдю, ол да кишиге белгили тюйюлдю.* «Шуёхлукъ», № 13, 27. *Онг кёзюнден хаман жыламукъ тёгюлюп тургъан къарт Астакку таматалыкъ этген жыйында Науруз да болду.* Лайпанланы С., Гургумлу, 98. *Кёк, юсюне эски жуугъан суу тёгюлгенча, бек мутхузду.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 115.

2. Рассыпаться (*о волосах*) / Энишге салын (*чачны юсюнден*). *Мухтарны онг къолу тиширыуну арию боюнуна тёгюлген чачын шош сылайды.* Къулийланы Х., Эгизле, 90. *Дауууум, бетине тёгюлген чачланы эки къолу бла артына ата, биягъы жолгъа битди.* Хубийланы О., Дерт, 4. *Аны [къызны] алтын чачы сундукъдан энишге тёгюлюп эди.* «Нартла», 90.

3. *кёч.* Слышаться, распространяться (*о звуках, словах*) / Эшитил, жайыл (*ауазны, сёзлени юсюнден*). *Къонгур радиоприемникден арию музыка шош тёгюледи.* Кацийланы Х., Тамата, 8. *Балча, татлы, жауча, сыйдам сёзле да трибунадан тёгюле кетдиле да тауусулдула.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 88.

4. *кёч.* Высыпать (*о толпе, о многих*) / Бирден тышына чыкъ, чабып чыкъ (*кёп адамны юсюнден*). *Ишчиле фабриканы эшигинден тышына тёгюлдюле.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 71. *Къошда жукъулап тургъан сюрюучюле, ...гюрюлдешип, тышына тёгюлдюле.* Этезланы О., Тарда, 155.

5. *кёч.* Иметь в большом количестве / Бек кёп бол. *[Мальцева Аминатха:] Жюзюмюм, алмам да бишип, ма былай тёгюлюп турады.* Ахматланы И., Боранда, 13. *[Анасы Хусейге:] Юйюнгёе ишинг тёгюлюп тургъанлай, колхозгъа нек бараса?* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 69.

6. *кёч.* Плакать навзрыд / Бек жюрексинип жыла. *[Гыжы:] Тунчукъгъанча, амалсызгъа кирип, мюйюшде сюелип, ахшы тёгюлдюм.* Хубийланы О., Дерт, 80. *Ол [Азамат] бюгюн, бусагъатда ёксюз болуп къалгъанча, кесин тыялмай тёгюлдю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 67. *Дымай, бу сёзлени эшитгенлей, жар оюлгъанча, юйню зынгырдатып, тёгюлдю.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 130.

7. *кёч.* Тратиться / Ахчангы, ырысхынгы жой, къорат. *[Жамий] Амма, жашны халын иги билгинчи бош тёгюле болурбузму?* «Минги Тау», № 19, 47.

ТЁГЮЛЮУ *и. д. от* **тёгюл** / Тёгюл дегенден *этим ат. Ол халкъ демократы болса да, къан тёгюлюу амалсыздан болгъанын Кязим терк ангылаялмагъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 97.

ТЁГЮУ *и. д. от* **тёк** / Тёк дегенден *этим ат. О, ким биледи, Кёрлюк тийреди – Да тер тёгюуюм Этерин этер.* Гулийланы М., Кюнню къызы, 17.

ТЁГЮШ *эт. взаимн. совм. от* **тёк** / Тёк дегенни *араш айырмасы. Тиширыула хар къайгъы сёз берирге келген бла бирге жыламукъларын тёгюшедиле.*

ТЁГЮШЮУ *и. д. от* **тёгюш** / Тёгюш дегенден *этим ат. Урушда къан тёгюшюу.*

ТЁЗ *эт.* Терпеть, выносить *что,* сдерживаться / Къыйынлыкъгъа, ачыгъаннга, тапсыз, аман затха чыда. *Тёзген – тёш ашар.* (Нарт сёз.) *Бизни халкъыбыз урунургъа сюйген, къыйынлыкълагъа тёзген, тынчлыкъ тентиретмеген халкъды.* Кацийланы Х., Тамата, 208. *Андрей, жараларыны ачыгъанына тёзе, башын ёрге кётюрюп, бы лайгъа жыйылгъан халкъгъа къарады.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 30.

ТЁЗДЮР *эт. понуд. от* **тёз** / Тёз дегенни *къатланыучу айырмасы. Дауум, аузуна ургъанча, хыны жуап этерге башлап, дагъыда кесин тёздюрюп, эшитмегенча, баш энишге къарап, китапларын къазады.* Хубийланы О., Дерт, 19. *Халиматны сары жау сюртюлген исси хычынларыны ариу ийислери арбазда да тёздюрмейдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 52. *– Мени да аллай бир тёздюрлюк эсенг, иш къолай тюйюлдю, Нанаш,– деп, кюлдю Муса.* Этезланы О., Тарда, 184.

ТЁЗДЮРТ *эт. понуд. от* **тёздюр** / Тёздюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесинги масхарагъа тёздюрт.*

ТЁЗДЮРТЮУ *и. д. от* **тёздюрт** / Тёздюрт дегенден *этим ат. Ашха, башхала башлагъынчы, кесинги тёздюртюу. Тырманнга кесинги тёздюртюу.*

ТЁЗДЮРЮЛ *эт. страд. от* **тёздюр** / Тёздюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш кесин суукъгъа тёздюрюлалмады, къуругъан чы мырталаны жыйып от этерге кюреши.*

ТЁЗДЮРЮЛЮУ *и. д. от* **тёздюрюл** / Тёздюрюл дегенден *этим ат.*

ТЁЗДЮРЮУ *и. д. от* **тёздюр** / Тёздюр дегенден *этим ат. Кесинги ауруну ачылыгъына тёздюрюу.*

ТЁЗЮМ *ат.* Терпение, выдержка / Тёзе билмеклик, сабырлыкъ, чыдам. *Тёзюмю болмагъан адам. Аны бизге тынгыларгъа тёзюмю жетмейди.* ■ *Муну [халкъны къыйналгъанын] айтхан акъсакъ Казим, Жылай, жылай эки кёзюм. Сизге айтама, ахыр сёзюмю – Къалмагъанды бизде тёзюм!* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 98. *[Жаш тёлюню] жашаугъа талпымакълыгъы, тёзюмю, къыйынлыкъгъа чыдамы уллуду.* Хубийланы О., Аманат, I, 22.

ТЁЗЮМЛЮ I *сыф.* Терпеливый, выносливый / Уллу тёзюмю болгъан, басымлы, сабыр, чыдамлы. *Жолдашларыны кезиусюз жоюлгъанлары башларын хайран этген, ташча, тёзюмлю аскерчиле, асланла кибик, таукел сермешдиле.* «Шуёхлукъ», № 28, 16. *Тауда ёсген адамла тёзюмлю боладыла, къыйынлыкъны да бек кётюредиле, кеслери да тири боладыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 276.

ТЁЗЮМЛЮ II *хал. сёзл.* Терпеливо / Тёзюп,сабыр этип. *Адам тёзюмлю сакъласа,къаст этип бир затха жетерге кюрешсе, ол зат болунады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 196. *Сабийни сабыр,*

тёзюмлю юйретирге керекди. «Ленинни байрагъы», 1978, № 66.

ТЁЗЮМЛЮК *ат къ.* **тёзюм.** *Заман къатылыкъны, тёзюмлюкню излейди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 36. *Урушну заманындагъы тёзюмлюк да эрлай таркъайып къалмагъанды, ол да заманны барыууна кёре, аз-аз таркъая баргъанды.* Кацийланы Х., Тамата, 96. *Зорлукъгъа жакъ басмагъанбыз ёмюрде, Тёзюмлюкге юйреннгенбиз темирден.* Отарланы К., Сынла, 126.

ТЁЗЮМЛЮЛЮК *ат.* Терпеливость, выдержанность / Тёзюмю барлыкъ, сабырлыкъ, чыдамлыкъ. *Таукеллик, тёзюмлюлюк, жигерлик, кеч, эртте болса да, хорламгъа жетдиредиле.* «Шуёхлукъ», №63, 100. *– Къалай тап сёлешдинг, Сюйдюм! – деди Самат, кесини тёзюмлюлюгюне сейирсинип.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 111.

ТЁЗЮМСЮЗ I *сыф.* Нетерпеливый, невыдержанный / Тёзюмю, сабырлыгъы болмагъан, басымсыз, чыдамсыз. *Тёзюмсюз Фатийма терезе тюбюнде нарат урчукъ сабын атханлай, ол агъазчыкъны къуйругъуна тийди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 22. *[Къамгъут Матайгъа:] Тохта, ала, тёзюмсюз къылыгъынгы къой.* Къобанланы Д., Таулада тауущ, 251.

ТЁЗЮМСЮЗ II *хал. сёзл.* Нетерпеливо, с нетерпением / Тёзмей, тёзалмай, ашыгъып. *[Абдулланы Ахмат:] Мен, бахча арасында шинтикге олтуруп, Шураны тёзюмсюз сакълайма.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 52. *Нартладан ол сёзню эшитгенде, Къарашауай тёзюмсюз къычырды.* «Нартла», 185.

2. Невыносимо / Тёзюп болмазча. *Къышны тутхан кечелеринде жыйын жанлы, сууну чегет жанындан къошха туура къарап, тёзюмсюз улуй эди.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 24.

ТЁЗЮМСЮЗЛЮК *ат.* Нетерпеливость, невыдержанность / Тёзалмаулукъ, тёзюмю болмагъанлыкъ; чыдамсызлыкъ. *[Темирбекни] санларын тёзюмсюзлюк алгъанды.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 104. *Къаладыла жюреклерине тёзюмсюзлюк синнген ана бла бала.* Кёбеклановы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 6.

ТЁЗЮУ *и. д. от* **тёз** / Тёз дегенден *этим ат. Мурат – женгиуде, Женгиу – тёзюуде.* (Нарт сёз.) ○ *Артыкълыкъгъа, унугъуугъа мардасыз тёзюу жигитлик тюйюлдю, дейди поэт.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 42. *[Азамат:] Къадар алай болур эди, Музафар. Сауланы юлюшлери бушуулагъа тёзюудю.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 17.

ТЁЗЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **тёз** / Тёз дегенни *араш айырмасы. Сабийле, аталары айтханны этип, жашауда къыйынлыкъгъа тёзюшюрге юйрене, аланы хорларгъа кюреше, ёседиле.*

ТЁЗЮШЮУ *и. д. от* **тёзюш** / Тёзюш дегенден *этим ат. Биреуню чамына тёзюшюу.*

ТЁК *эт.* 1. Выливать / Суусун затны хыны къуюп жибер. *Таза суун киши эшикге тёкмейди.* (Нарт сёз.) ○ *Бусагъатда уа пелиуан чагъырны Тёкгенча, къызарадыла тёппеле.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 200. *Челек суудан топ-толу, суун тёкдюм – кёл болду.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 27.

2. Разливать, проливать / Чайпалтып, бир затны юсюне чач. *Ийнек терк атлады алгъа, Къундуз артына чёкдю, Челек тёнгереди артха, Саугъан сютчюгюн тёкдю.* «Шуёхлукъ», № 20, 41. *[Теке] шешаланы ууатды, Дарманны да тёкдю, Зынгырдатып болгъанны, Уллу «тизгинлик» этди.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 12. *Аш юйден Ахматны: «Чоюнну аудуруп, шорпаны тёкгенме», – деген ауазы эшитилди.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 103.

3. Высыпать, вываливать *что* / Ичиндегин жерге, столгъа д.а.к. башха затха къотар, сенек, кюрек д.а.к. башха зат бла ат, чач. *Адик, артмакъны кётюрюп, ичинде бишлакъ бла гыржынланы жерге тёгеди.* Этезланы О.. Таулада сермешиу. *Мен келирме сизни излей, Арып бу ёгюзлерим, Сиз чайкъалырсыз тенгизлей, мешхут тёкген тюзлерим.* «Жилтинле», 192. *Ала эки арба биченни амманы арбазына тёгюп, ючюнчюге айланнганларында, ахшам болуп, кёз байланнган эди.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 91.

4. *кёч.* Дать *кому-либо* имущество, продукты, деньги и т. п. в большом количестве, очень много / Харакетни, продуктланы, ахчаны кёп бер. *Онглулагъа хазна тёгюп, Жарлыланы хаман жегип, Бир къауумну бий этдинг, Энчи мюлкге юйретдинг, урунуу! урунуу!* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 13. *[Мурат] ахчаны тёкгенине кеси сейир этди.* «Шуёхлукъ», № 48, 102. *[Ёгюз атха:] Иебиз сени къыйнамайды, кюнде бир сагъатны минеди да къайытады, сюйген ашынгы аллынга тёгюп турады.* «Малкъар халкъ жомакъла», 318.

5. *кёч.* Распространить *что* (*во все стороны, по всему пространству*) / Жай, ий, жан-жанына, жер-жерге, хар жерге). *Жай кюн, битеу болгъан нюрюн элге тёге, жылтырайды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 146. *Кюн исси таякъларын жерге чомарт тёкгенди.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 36.

6. *кёч.* Говорить много / Кёп сёлеш. *Барып патчахны тюз аллына чёкдю, ол итге быллай хапарла тёкдю...* «Жюрек жырлайды», 60. *Сансабил Алийни жюрегине, ийнеча, чанчылгъан сёзлени тёкдю.* Этезланы О., Тарда, 242.

7. *кёч.* Излить душу / Кёлюнгдегин айт. *Тюрмечи: «Жатыгъыз!» – деп, буюргъунчу, ала ауузларын жапмай, жюрек тарыгъыуларын тёкдюле.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 209. *[Къайсын] башын Дауумханны кёкюрегине салып, бир заманда бир адам жыламагъанча жыларыгъы, ата-анагъа бир къарамай кетген сабий жыллары ючюн жюрегинде болгъанны тёгюп къоярыгъы келди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 33.

8. *кёч.* Бросать, покидать, оставлять без присмотра / Атып, къоюп, кет. *[Хажи-Осман Тахирге:] Ким эркинлик бергенди санга сабийлени тёгюп кетерге?* «Коммунизмге жол», 1979, № 110. *Мырзабек юйюрюн тёгюп кетип, бир матушко бла айланнган хапары барды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 57.

ТЁКДЮР *эт. понуд. от* **тёк** / Тёк дегенни *къатланыучу айырмасы. Хар кюн сайын [жарлы кишини] къатынлары ийнеклерин сауып ёрге турургъа тебиregенлей, ийнек табаны бла уруп, сютню тёкдюрюп тургъанды.* «Къарачай халкъ тауруxла», 72. *Жаш адамны жашауына жангы жарыкъ тёкдюрген, жюрегини биринчи кыскыныгы да Гургумлуда башланнганды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 15.

ТЁКДЮРТ *эт. понуд. от* **тёкдюр** / Тёкдюр дегенни *къат-*

ланыучу айырмасы. [Гыжы Дауумгъа:] Энди ичими тёкдюртме. Хубийланы О., Дерт, 154. *[Къушжетер Цуцагъа:] Эгечими юсюнден ичинги тёкдюрте тургъанлыгъым эди.* Хубийланы О., Аманат, II, 166.

ТЁКДЮРТЮУ *и. д. от* **тёкдюрт** / Тёкдюрт дегенден *этим ат. Сабанлагъа мешхут тёкдюртюу. Кирсууну эшикге тёкдюртюу.*

ТЁКДЮРЮЛ *страд. от* **тёкдюр** / Тёкдюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Вертолёт бла тёкдюрюлген къагъытлада шахарчыланы байрам бла алгъышлагъан сёзле жазылып эдиле.*

ТЁКДЮРЮЛЮУ *и. д. от* **тёкдюрюл** / Тёкдюрюл дегенден *этим ат.*

ТЁКДЮРЮУ *и. д. от* **тёкдюр** / Тёкдюр дегенден *этим ат. Биченни машинадан жерге тёкдюрюу. Кир сууну тышына тёкдюрюу.*

ТЁЛЕ *эт.* **1.** Платить, уплачивать, заплатить *за что*, оплачивать *что* / Сатып алыннган неда файдаланнган зат, этилген иш неда къаллай болса да бир башха жумуш ючюн анча неда багъасы анга тенг болгъан зат бер. *[Къартла Хамызатха:] [Къабырлагъа] бурууну кесибиз этерикбиз, таш, агъач, юзмез ташыргъа уа улоу керекди. Аланы багъасын тёлерге ахча жыйарбыз, – анга сомун къызгъаныр адам табылмаз.* Кацийланы Х., Тамата, 111. *Ыйнарал дарманланы багъасын тёлеп, къызын да алып юйюне къайтды.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 281. *Малчылагъа хакъны не ахча бла, не мал бла тёлегендиле.* «Шуёхлукъ», №4, 99.

2. Платить (*налог, дань, подать, взнос и т. п.*) / Налогну, жасакъны, взносну д.а.к. затны тохташдырылгъан мардасына кёре ахча неда башха зат бер. *[Аслан Хажи-Мырзагъа:] Тукъум Хазгерийни ёлтюргенден сора чегемлиле Атажукъ улуна жасакъ тёлемегендиле.* «Шуёхлукъ», № 14, 27. *Ала юйню, газны, сууну, электричествону налогларын заманында тёлейдиле.* «Коммунизмге жол», 1973, №132. *[Къазакълы Айдамбулгъа:] Гитче къарындашым жаралы болуп жатады. ...Сюйсегиз, пошлина тёлеген ахчагъызны ызына къайтарайым. Келигиз да бир къарай барыгъыз.* Батчаланы М., Элчилерим, 116.

3. Платить, уплачивать (*долг, обязательство*) / Биреуден борчха алгъан ахчаны, затны къайтар. *[Абдуллах] алгъыннгы борчларын тёлемегени себепли – ол иш ассыры ышаныулу болмагъанына тынгысыз эди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 51. *[Умар] Биз былай къоркъуп [илипин тартып, битимлени сугъармай] турсакъ, бизни ырысхыбыз къалай ёсерикди? Совхозубуз бай болгъан огъай эсенг, къыралгъа борчун да тёлейелмей къалыр.*

4. Штрафовать *кого-л.* / Биреуге тазир салыргъа. *Шофёр, тюшюп, Хасанны къатына келип: «Былайда тюш, ансы шахарда сени ючюн мен айып алгъан бла къалмай, тазир тёлерге да боллукъма, ангыладынгмы?» – деди.* Хубийланы О., Аманат, I, 8. *Алтаулан тазир тёлегенде, жолну жанында тротуарны алай кёрдюле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 51.

5. *этн.* Заплатить, уплатить (*калым за невесту*) / Келинни юйюрюне ахча, мал д.а.к. башха ырысхы бер. *Жаш къаллай бир къалын берлигин, къыз да къаллай бир берне берлигин тохташдыра эдиле.* «Шуёхлукъ», № 64, 100.

6. *этн.* Заплатить *чем-л.* (*за*

убийство кого-л., в прошлом) / Ёлтюргенинги юйюрюне ахча, мюлк берип къутул. *Тау бийле уа – мурдарлыкълары ючюн мюлк тёлеп къутула эдиле.* «Шуёхлукъ», №33, 123.

7. *кёч.* Платить *чем* за *что* / Биреу санга этген игилигин, къыйынын игилик бла къайтар, хатер эт. *Излейдиле мадар инсанла, тёлерча къыйынын ананы.* Хубийланы О., Мурат, 18.

8. *кёч.* Совершить, отправить (*один из пятиразового намаза, напр. полуденный намаз*) / Беш намаздан бирин кезиуюнде этип, къутул. *[Басият:] Мен бу таза сууну боюнунда тюш намазымы да тёлей, экинди намазымы да къыла барайым.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 204.

9. *кёч.* Понести наказание *за что-либо* / Айыбынга тюбе, азап чек. *[Апанасенко:] Он такъыйкъадан была [Шраубах бла Сарыбий] къанлы ишлерин совет сюдню аллында къан бла тёлерикдиле.* Этезланы О., Тарда, 246. *[Къанамат:] Элмырза ол артыкълыкъ ючюн бюгече юйю кюйген бла къалмай, бизге борчун баш токъмагъы бла тёлерикди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 173.

ТЁЛЕН *эт. страд. от* **тёле** / Тёле дегенни *зорлаучу айырмасы. Колхозчула колхозну оноучулары аланы юсюнден къайгъыргъанларына, иш кюнлерине хакъ тёленирлигине тюшюннгендиле.* Кацийланы Х., Тамата, 222. *Ай аягъына айырма урунганлагъа онючюнчю хакъ тёленеди.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 184.

ТЁЛЕНИУ *и. д. от* **тёлен** / Тёлен дегенден *этим ат. Электричество бла хайырланнганыбыз ючюн ахчаны тёлениую.*

ТЁЛЕТ *эт. понуд. от* **тёле** / Тёле дегенни *къатланыучу айырмасы. Эл Совет жашланы этген хаталарын тёлетирге деп тохташдыргъанды.* «Коммунизмге жол», 1980, № 191.

ТЁЛЕТДИР *эт. понуд. от* **тёлет** / Тёлет дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол [Домалай] Чомурну ызындан тюшерге, салгъан хатасын тёлетдирирге, айыбына жолукъдуругъа излемеди.* Хубийланы О., Дерт, 32.

ТЁЛЕТДИРИЛ *эт. страд. от* **тёлетдир** / Тёлетдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Тёлетдирилген ахча машинагъа ремонт этерге жетмеди.*

ТЁЛЕТДИРИЛИУ *и. д. от* **тёлетдирил** / Тёлетдирил дегенден *этим ат.*

ТЁЛЕТДИРИУ *и. д. от* **тёлетдир** / Тёлетдир дегенден *этим ат. Биреуге борчун тёлетдириу.*

ТЁЛЕТИЛ *эт. страд. от* **тёлет** / Тёлет дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТЁЛЕТИЛИУ *и. д. от* **тёлетил** / Тёлетил дегенден *этим ат.*

ТЁЛЕТИУ *и. д. от* **тёлет** / Тёлет дегенден *этим ат. Этген хатасын тёлетиу. Тас этген малын тёлетиу.*

ТЁЛЕУ I *и. д. от* **тёле** / Тёле дегенден *этим ат. Трудоденни орунуна ахча тёлеу ол къаллай аламат, ахшы оноу болгъанды!* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 139. *[Азирет:] Машинам басхан тауукъла бла итлени тазирин тёлеу манга тёре болуп къалды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 111.

ТЁЛЕУ II *ат.* Платеж, плата, оплата, погашение, возмещение / Тёленирик зат, тёленирге керекли зат. *Тогъуз жесир тёлеую болгъан ат чапдырып ойнай эди.* (Нарт сёз.) ○ *[Къатынны эри кишиге:] Къатынымы ташлатдынг, мен сенден тёлеу алмай къоярыкъ тюйюлме, жюр тёреге.* «Къарачай халкъ таурухла», 123. *«Мазанланы тёлеулери уа, тёлеулери?» – деп, Абдуллах атасына сорду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 62.

■ **Тёлеу сал** штрафовать *кого* / Тазир тёлерге борчлу эт. *Туура садакъагъа берилиучюлеге окъуна тёлеу салыннганды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 290. *Сюд соруулары бошады, ишни халын эсге алды, Аминатха эм Ахматха, Хусейге да тёлеу салды.* Балаланы О., Башчы теке, 63. *Элден къачып тургъан бир къауум, ол Адилгерий, аны къарындашы Бекмырза, дагъыда ала кибик аман адамла ючюн тёлеу салынады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 44. // **Тёлеу эт** обязать кого платить штраф / бир затны биреу тёлерча эт, тёлерге аны боюнуна сал. *[Пазий] Ала [ёгюзле] къаядан кетгенден сора, аланы манга тёлеу этген эдиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 23. *Урланнган ырысхыны къалауургъа тёлеу этгенлерине ыразы болмагъанла да бар эдиле.* «Коммунизмге жол», 1980, № 94.

ТЁЛЮ *къауум. ат* 1. Потомство, потомок / Туудукъ, сабийле. *Хар бир жан ишлейди Жашау ючюн, Тёлюсюн ёсдюре, Аямай кючюн.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 30. *Кёрюнеди жырында журтну жашнау чакълары, Аталаны тёлюге Къоюп кетген шартлары.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 114.

2. Поколение, сверстники / Бир заманда жашагъан, жыл санлары тенгши неда жууукъ адамла. *[Кериймат:] Ах кюнюм, эндиги тёлю бир къужурду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 111. *[Азамат:] Неда, билимсиз, абадан тёлю бла бюгюнгю тёлюню тюбешиуюн бардырайыкъ.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 129.

3. Приплод, молодняк (*у животных*) / Хайыуанланы балалары (*къозу, улакъ, бузоу д.а.к.*). *Ана къойла, июль айда ичленмеселе, быйыл тёлю берлик тюйлдюле.* «Алчыла», 60. *Къыркъ бир мингден аслам къой къыш тёлю берликди.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 179.

■ **Тёлю башы** первый ягненок во время окота / тёлю алгъан заманда биринчи туугъан къозу. *Аппа, тёлю башы къара къозучукъну къоюнуна алып, къошха элтди.* // **Тёлю эт** *къ.* **тёлюлен.** *Сабанлада тирлик битмей, терекле чакъмай, малла тёлю этмей, къатынла сабий тапмай башладыла.* «Нартла», 20.

ТЁЛЮЛЕН *эт.* Давать приплод, умножаться / Къозла (*малны юсюнден*). *Аллы бла тёлюленник къойла ич ташлап башлагъандыла.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 269. *Сюрюуде ийнекле барысы да тёлюленнгендиле.*

ТЁЛЮЛЕНДИР *эт. понуд. от* **тёлюлен** / Тёлюлен дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЁЛЮЛЕНДИРИУ *и. д. от* **тёлюлендир** / Тёлюлендир дегенден *этим ат.*

ТЁЛЮЛЕНИУ *и. д. от* **тёлюлен** / Тёлюлен дегенден *этим ат. Къойланы тёлюленню заманлары жетди.*

ТЁМЕЛЕК *ат эск.* Награда (*орден или медаль*) / Саугъа (*орден неда майдал*). *Къарт жашын япон*

урушха: «Аллах айтса, тёмелек тагъып, сау-эсен къайтырса»,– деп ашыра эди.

ТЁММЕК *ат* **1.** Чурбан, чурка / Терекни неда томуроуну къыйырындан кесилген, юсюнде отун жарырча, эт тууларча д. а. к. башха зат этерча къысха агъач кесек. *Сарыбий бла шош саламлашып, Элбузлукъ аны къатында эски тёммекге олтурду.* Этезланы О., Тарда, 108. *Аны [Жамалчыкъны] гитче назик санчыкълары Ибрахимни къоюнунда бир тёммекча болдула.* Къулийланы Х., Эгизле, 30.

2. *кёч.* Калека, инвалид / Сакъатлы, ырахын адам. *[Сакийнат Омаргъа:] Мени кибик бир тёммек ючюн мени жарлы анам да, сен да къоркъуугъа тюшюп айланганыгъыз, манга бир минутха да тынчлыкъ бермейди.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 26. *Бутлары, къоллары да болмагъан тёммек кесини жеринде тынч олтурады.* «Шуёхлукъ», № 28, 99.

3. Корпус, туловище, тело, торс / Адамны неда жаныуарны башындан, къолларындан эм аякъларындан къалгъаны. *Ол заманда Фукну баш токъмагъы тёммегинден айырылып чартлады.* «Нартла», 22. *[Махти] къошха жетгенлей, сууукъ шаудан суу бла къолун-башын, тёммегин, аягъын жууду.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 19.

4. Ствол (*дерева*) / Терекни ёзеги, бутакъларындан къалгъаны. *Жашчыкъ, терекни тёммегинде жазыуланы кёрюп: «Къара, харип, мынга. Ата, энди бу ёллюкмюдю?» – деп, сорду.*

◘ **Тёммек бол** калечиться, стать калекой / сакъатлы, ырахын бол. *[Сакийнат:] Кёзюм бир кёрсюн ансы, [эрим] тёммек болуп окъуна келсин.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 15. *«Адамла къалай огъурсуздула!» – деп, багъа бичди Хамызат аны [Мухтарны] сёзюне. Кёзюнге къарап: «Тёммек болгъанса, жараусуз болгъанса»,– деп, къоядыла.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 192.

ТЁНГЕК *ат къарач., ц. диал.* **1.** *къ.* **тёммек.** *Жалкъаугъа сёз тёнгекге таякъ ётгенчады.* (Нарт сёз.) ○ *Джеминат Далхатха шинтик орунна тёнгекчикни салды.* Ёзденланы А., Саният, 55. *Аларында тёрт тёнгекчик, аладан арлакъда дорбунну арасы сюремде бир ёре талкъы.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 180.

2. *къ.* **тёммек 3.** *Тёнгегинден бир саны къорагъанча, ол [Къанамат] мыдахды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 167. *Аны [Ибрахимни], эки къолу, эки узун буту болмаса, тёнгеги танылмайды.* Батчаланы М., Элчилерим, 29.

3. *къ.* **тёммек 4.** *[Назир:] Терекни тёнгегини этегин къужур базыкъча кёрюп, ийилдим.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 68. *Бутакълары ууалып, «Къымыжасы» ачылып, Ёзеги да къуу болуп, Жангыз тёнгеги къалып...* «Жилтинле», 366.

ТЁНГЕРЕ *эт.* **1.** Катиться / Бир затны юсюнде бурулуп бар. *Суу тюбюнде тёнгерей барып, бир бирлерине тийген ташланы тунукъ тауушлары анда-мында чыгъады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 37. *Топ, Азаматны башына тийип, кепкасын бир жанына чартлатып, школ таба тёнгереди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 42. *Бёрк, иги кесек тёнгерей барып, улёкъу терекле артында тохтады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 67.

2. Крутиться, вертеться кругообразно / Жерни юсюнде тёгерек айлан, тёгерек маталлы болуп бурул. *Онгсузну чархы акъырын тёнгерер.* (Нарт сёз.) ○ *Чархла*

тёнгеремез ючюн, алагъа тыйгъычны орунуна сынжырланы тёгерек айландырып къысдыла. «Минги Тау», № 19, 37. *Чарх тёнгереп тебирейди.* «Нартла», 101.

3. Начав катиться, спуститься / Аягъынг тутмай, жыгъылып, тёнгерей барып, энишге тюш. *Тёнгереп, ол да [айю] ёзеннге тюшгенди, алайда тарс деп къарны жарылып ёлгенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 227. *Ол ит ташны тюбюнден чыгъаргъан жаныуар, итни ауузундан ычхынганлай окъуна, тёшден тёнгереп тебиреди.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 54.

4. Падать, свалиться / Ау, жыгъыл. *Артдагъы чаналадагъындан да [жашладан] ючюсю тёнгереп тюшдюле.* «Шуёхлукъ», № 28, 44. *[Пехотачыла] жиберген окълары фашистлеге барып тийгенин, билеклерин булгъап аны [эриши сары фашистни] гыстыча, тёнгерегенин кёредиле.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 107. *Ол [Мамаш], къычырыкъ этип, бауурундан жерге тёнгереди...* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 301.

5. Лежать, валяться / Ауна, жат. *Жангы жылны байрамлагъан гитлерчиле, кеф болуп, полда тёнгереп, хурулдай эдиле.* «Шуёхлукъ», № 37, 95. *«Аналары бергенни тёксюнле, бу ишни башлагъанла!» – деп, Хызыр ким да эшитирча айта барып къырдышха тёнгереди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 84. *Балчыкъгъа тёнгерегенни зауукълукъгъа жаланда тонгуз санайды.* Толгъурланы З., Эрирей, 43.

6. Течь, струиться / Бар, акъ, саркъ. *Къарт ынна, хапарны былайына жетгенде, жыламукълары, жаун тамычылача, тёнгерептёнгереп бара эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 99. *Таш маталлы къоргъашын гырт, жалгъауч отну къызыууна хорлатып, эрип, гинасууча, бир жерде тынгы тапмай, тёнгереп башлады.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 130. *Баргъан суу да, жыламукъча тёнгерей, Саркъа эди къан къатыш биргелей.* Байкъуллланы Д., Жырла бла таурухла, 12.

7. *сёл. тил. эриши сёз.* Катись (катитесь) / Къорап кет (ары), жокъ бол. *[Сафар Таусогъа:] Ит туманнга юргенлей, не этесе? Ынычхама да алайдан тёнгере, тёшден тёнгерерик!* Толгъурланы З., Эрирей, 56.

■ **Тёнгереуюк ханс** *энчи.* Перекати-поле / урлукълары жетгенден сора желде юзюлюп, узакълагъа тёнгереп барыучу тюзледе, аулакълада ёсюучю, шар маталлы, юлкюге ушагъан ханс. *Жел тёнгереуюк хансланы узакълагъа сюреди. Тёнгереуюк хансла уллу тюзледе кёп тюбейдиле.*

ТЁНГЕРЕК *ат къарач.* редко къ. **чарх**[1]. *Арбаны тёнгереги кёзюу аунар.* (Нарт сёз.)

ТЁНГЕРЕТ *эт.* Катить, катать / Тёнгереп барырча эт. *Бек огъаргъыда тургъан юйден кесим билген жашчыкъ дингил тёнгеретип жиберсе, ол шашмай, элни аягъына чыгъарыкъды.* Толгъурланы З., Эрирей, 161. *Эмеген ташланы тёнгеретсе, Сосурукъ а, къаяны тюбюнде сакълап туруп, ол ташланы башы бла уруп чартлатып, ызларына чыгъарды.* «Къарачай халкъ таурухла», 6.

2. Валять *кого-то*, сваливать *что* / Уруп жыкъ, аудур. *Эшек, жашчыкъны аягъы бла уруп, тёнгеретди.* «Шуёхлукъ», № 41, 86.

ТЁНГЕРЕТДИР *эт. понуд. от* **тёнгерет** / Тёнгерет дегенни къатланыучу айырмасы. *Сосурукъ эмегенлеге ташланы тёшден энишге тёнгеретдирди. Жашчыкъланы дингиллени тёнгеретдирип эришдиредиле.*

ТЁНГЕРЕТДИРИУ *и. д. от* **тёнгеретдир** / Тёнгеретдир дегенден *этим ат. Ташланы тёшден энишге тёнгеретдириу. Дингилни тёнгеретдириу.*

ТЁНГЕРЕТИЛ *эт. страд. от* **тёнгерет** / Тёнгерет дегенни *зорлаучу айырмасы. Эски чыккыр тёшден энишге тёнгеретилгенди.*

ТЁНГЕРЕТИЛИУ *и. д. от* **тёнгеретил** / Тёнгеретил дегенден *этим ат.*

ТЁНГЕРЕТИУ *и. д. от* **тёнгерет** / Тёнгерет дегенден *этим ат. Ташланы сыртдан энишге тёнгеретиу. Дингил тёнгеретиу. Шарикни полда тёнгеретиу.*

ТЁНГЕРЕТИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тёнгерет** / Тёнгерет дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла орамда дингил тёнгеретишип ойнайдыла.*

ТЁНГЕРЕТИШИУ *и. д. от* **тёнгеретиш** / Тёнгеретиш дегенден *этим ат. Дингил тёнгеретишиу. Таш тёнгеретишиу.*

ТЁНГЕРЕУ *и. д. от* **тёнгере** / Тёнгере дегенден *этим ат. Къырдышха тёнгереу. Тёшден тёнгереу. Чархны тёнгереую.*

ТЁНГЕРЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тёнгере** / Тёнгере дегенни *араш айырмасы. Тёнгерешип, была бир ыйыкъны жатдыла, Юслеринден ит ауруулары акъдыла, ой-ой.* «Малкъар халкъ жырла», 59. *Арбазда салам жайылыпды. Уакъ сабийчикле аны юсюнде тёнгерешип ойнайдыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 148.

ТЁНГЕРЕШИУ *и. д. от* **тёнгереш** / Тёнгереш дегенден *этим ат. Къырдышда тёнгерешиу. Къапхакъдан энишге тёнгерешиу.*

ТЁНГЕРТКЕ *ат къарач.* Бревно / Тёппеси бла бутакъларыкесилип кетерилген тюбю бла кесилген уллу агъач тёммек (тёнгек); сюйреме. *Жаман кишиден жахшы улан тууса, Тёнгерткеден уллу бау этер.* «Къарачай халкъ жырла», 43. *Элни огъары жанында тёнгерткеден этилген юйню аллында Къушжетер къарны ариулай тургъанын кёрюп, [Эркехан] кёлюн басды.* Хубийланы О., Аманат, II, 314. *[Ансар:] Кесеу кибик, жангыз башы бла аны [Магометни] жашаугъа, айлыкъгъа тырнакълап айланнганын эслеймисе, иничге томуроуну орунуна мазаллы тёнгерткени тонкъайтсанг, огъайы жокъду.* Лайпанланы С., Гургумлу, 82.

2. *В позиции определения:* бревенчатый / Тёнгерткеледен этилген. *Топуракъбаш тёнгеретке юйлени башларында, гыйы къанганы башына къоннган мазаллы къушла кёрюнедиле.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 74.

ТЁНГШЮ *эт.* 1. Идти ощупью, неуверенно, робко; тащиться, плестись / Иги базынмай, къарыусуз, ауа-саува жюрю (*бар, атла*). *Ынна тюкен таба тёнгюшюп барады.*

2. Ворочаться, метаться (*напр. в постели*); беспокойно двигаться (*напр. сидя*) / Ары-бери чайкъал, бурул, тепчи. *Баттал, ынгырдай, ынычхай, орунунда тёнгшюдю.* Боташланы А., Жашаум, 80. *Кеси кеси бла сёлеше, Науруз, сеткасы жызылдагъандан орундукъда эки жанына тёнгшюй, талайны жатды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 13.

ТЁНГШЮТ *эт. понуд. от* **тёнгшю** / Тёнгшю дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЁНГШЮТЮУ *и. д. от* **тёнгшют** / Тёнгшют дегенден *этим ат.*

ТЁНГШЮУ *и. д. от* **тёнгшю** / Тёнгшю дегенден *этим ат.*

ТЁППЕ *ат* **1.** Макушка, темя / Башны баш жаны, юсю. *Шарауну тёппеси жапманы чырдысына жетерге аз къалды.* Толгъурланы З., Эрирей, 143. *Мысакланы Хажимырза жете келгенлей, [Мусос] боюнунда ушкогун къолуна сермеп алып, тюз тёппесине тутдуруп атды.* Хочуланы С., Хапарла, 25. *[Лейла] чачын тёппесине чык этип къысды да, ёрге турду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 53.

2. Тулья (*головного убора*) / Бёркню, картузну д.а.к. башха баш кийимни баш жаны (*асламысында башха къумачдан салынады*). *Шахтаны буйрукъчусу Карский акъ тёппели картузун терен кийди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 265. *[Абдул-Къадыр]... тёппесине окъала тигилген бир боз бёркню да кийип, афендини сейирсиндире, жыйырма жыл болгъан жаш болуп, аллында силкинип тебиреди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 117. *Аны башында ариу къара элтирден таулу тёгерек бёркю тёппеси къызыл къатапа бла тышланыпды.* Толгъурланы З., Эрирей, 49.

3. Вершина, верх, верхушха / Тауну, терекни д.а.к. башха затны бек башы, бийик жери. *Къанамат, акъ тёппелери жылтырагъан ариу тауланы кёрюп, ахсынды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 210. *Тауладан къакъгъан суукъ жел тереклени тёппелерин сюрюшдюреди, шуулдатады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 48. *Элни тюз ортасында, мийик столбаны тёппесинде кючлю радиодинамикни къондургъандыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 15.

■ **Тёппели чыпчыкъ** *къарач.* чюйбаш (*чокайбаш*) чыпчыкъ. *Чегетде голункъылдыла, тёппели чыпчыкъла, гугукла жырлап, къычырып тебирегендиле.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 121. *Жазда тёппели чыпчыкъла, къушла уя этедиле.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 140.

■ **Тёппенг бла къара** смотреть исподлобья / Къаш-баш тюйюп, къара. *Жыйылгъан адам башларын энишге тутуп, тёппелери бла стол таба къарап тура эдиле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 285. *Абдул-Къадыр тёппеси бла Къыямытха, кёз къысмагъанлай, къарап туруп, балта бла кесгенча, хар бир сёзню башхартып айтды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 201.

♦ **Тёппенген къарарыкъды** о высокорослом человеке / ёсюмю уллу, узун бойлу адамны юсюнден. *Къатыны Унухну тёппесинден да къарарыкъды.* Батчаланы М., Элчилерим, 99. *[Назир Азийнатха:] Сенден узун болмай а, Ахмат сени тёппенгден да къарарыкъды!* «Коммунизмге жол», 1979, № 115. **Тёппенгден къуй** курить, пить очень много. *Тютюнню, аракъыны бек кёп ич. Аязса уа [Шахым] тютюнню тёппесинден къуюп, аузына жукъ элтирге унамай, тапхан жашауу ол эди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 173. // **Тёппеси кёкге жетди** / быть на седьмом небе / бек къууанды. *[Харун:] Ай юйюнге, Жарахмат, къызынг окъуп, институтну бошап, врач неда агроном болуп келсе, тёппенг кёкге жетмезми!* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 71. // **Тёппеси кёкге жетген** очень высокий (*обычно о горах*) / бек бийик (*асламысында тауланы юсюнден*). *Тёппелери кёкге жете, Ахшамлары – салкъын кече, Кёк туманла сизге кёче, Тамашадыла малкъар таула.* Шахмырза-

ланы С., Назмула, 74. *Таугъа ёрлегенча, къыйынды хар иш. Къыйынлыкъланы хорлаудады жашау. Ишингден къуансанг, санга бир къарыш Кёрюнюр тёппеси кёкге жетген тау.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 9. // **Тёппе тур** кувыркаться / башы тюбюне бол, башы тюбюне айлан, жыгъыл. *[Сафар] Мёхеллик керек тюйюлдю, биреу сени алмай эсе, ур да тёппе тургъуз.* Толгъурланы З., Эрирей, 134. *[Солтан:] Ушкокну да атылгъаны – айыу да тёппе туруп, аллыма тюшдю.* «Шуёхлукъ», № 54, 66. // **Тёппе тюклери ёрге (тик) турдула** волосы встали (поднялись) дыбом / бек къоркъ, элген. *Бёрюню кёргенлей: «Ма болур болду!» – деп, жашны тёппе тюклери ёрге туруп, санлары къалтырагъандыла, тили артына кетгенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 208. *Эринден, къайын анасындан, къайын къызындан къоркъуп [тиширыуну] тёппе тюклери ёрге турадыла.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 12. *[Ачемей:] Батыйны этгенлери эсиме тюшселе, энтда тёппе тюклерим ёрге турадыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 103.

ТЁППЕЛЕН *эт. сёл. тил.* **1.** Кувыркаться (*переваливаться через голову*) / Баш тёбен тёнгере, жыгъылып тонгкъалач айлан. *Сабийле кырдыкда, тёппеленип, ойнайдыла.*

2. Опрокидываться / Башы тюбюне айланыргъа неда жанына, аркъасына ауаргъа. *Къайыкъ тёппеленди. Стакан тёппеленди. Чана, ташха минип, тёппеленди. Жаш, ташха абынып, тёппеленди.*

3. *кёч.* Подниматься (*вверх, образуя гребни, о волнах*) / Кётюрюлюп, тёппеге ушаш бол (*толкъунну юсюнден*). *Суу толкъунла, лахор эте, чулгъана, Тёппелене, бир бирине чулгъана, Къонкъулдеге тюшюп, узун улуйдула.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 65.

ТЁППЕЛЕНДИР *эт.* **1.** *понуд. от* **тёппелен** / Тёппелен дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол жашны, уруп, тёппелендирди.*

2. *кёч.* Убивать, расстрелять / Ёлтюр, атып ёлтюр. *Солтан, муну (акъ аскерчини) арлакъгъа элт да тёппелендир, – деп, Асхат бир партизаннга буюрду.* Ёзденланы А., Саният, 153.

ТЁППЕЛЕНДИРИУ *и. д. от* **тёппелендир** / Тёппелендир дегенден *этим ат. Биреуню, уруп, тёппелендириу. Жауну, атып, тёппелендириу.*

ТЁППЕЛЕНИУ *и. д. от* **тёппелен** / Тёппелен дегенден *этим ат. Жашны, абынып, тёппелениую. Къайыкъны тёппелениую.*

ТЁП-ТЁГЕРЕК *сыф.* Круглый-прекруглый, совершенно круглый / Тёгерек I дегенни *айырма даража формасы. Олтургъанла харх этип кюлдюле. Ол [ферма башчы] къып-къызыл эди, тёп-тёгерек эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 166. *Тёп-тёгерек, топ кибик, Ичи къызыл, от кибик. Суукълугъу, къар кибик, Татлылыгъы, бал кибик.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 55.

ТЁР *ат* **1.** Почетное место (*в доме, у очага*) / Юйде къарт, юй тамата, неда къонакъла олтуруучу жер, сыйлы жер; от башы; антоними: эшик арты. *Жаш келсе – жумушха, къарт келсе – тёрге.* (Нарт сёз.) ○ *Юй иеси базыкъбоюн Аслан тёрде къонакъланы арасында олтурады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 23. *От жагъаны тёрюнде Сосланны атасы олтурду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 73.

2. *кёч. къ.* **трибуна.** *Бираздан тёрде къызыл къумач бла жабылгъан столну артына заводну оноучулары келедиле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 104. *Танышын чакъыргъанча узакъдан, Айта эди [Анзор], тёрде сюелип, Сол къолун бизни таба узата, «Халкъым, журтум!» деген сёзлени.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 115.

3. *кёч.* Лучшее место, местность (*участок на земной поверхности*) / Бек иги, бек тап жер. *[Жаула] ёшюн уруш этедиле тёрлеге.* Отарланы К., Сынла, 108. *Чат чатлада сюрюуле, Отлауланы тёрюнде, Ойнай, ойнай къозула, Къара ташны ёрюнде.* Шахмырзаланы С., Назмула, 176. *Кюзде къойчу кюте келир къойларын, Жая, жая тау жайлыкъны тёрюне. Парийле да, айырылмай сюрюуден, Бири артда, бири алда кёрюне.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 83.

4. *кёч.* Центр, середина / Бир затны ортасы, арасы. *Сен жашайса хар адамны кёлюнде, Журтубузну ортасында, тёрюнде.* «Жарыкъ жолда», 19. *Таланы тёрюнде дыркъы бауурла, Жер-жерден келедиле къамыжакъ дауурла.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 69. *Президиумну тёрюнде къарнаш Адыгей областьдан келген къонакъла орун аладыла.* «Ленинни байрагъы», 1980, №№ 176.

5. *кёч.* Почёт, уважение / Сый, намыс, даража, хурмет. *Ишни башы адамлыкъды, Керти жолгъа ол саллыкъды, Тёрге алып ол барлыкъды, Биргенге да ол къаллыкъды.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 5. *Андан да сейирди: бир къаум серле, Кир хыйлалары бла ёрлей тёрге...* Отарланы К., Сынла, 120. *[Ана] Тюшюрмезге сёзюнгю жерге, Кюрешгенлей келебиз, ийнан. Излемейбиз чыгъаргъа тёрге, Не жолубуз болурун сыйдам.* Хубийланы О., Мурат, 19.

ТЁРЕ *ат* **1.** *ист. къ.* **сюд.** *Дауну айта билмесенг, тёреге кирме.* (Нарт сёз.) ○ *Сатыучу Хожаны тёрегебергенди.* Ёртенланы А., Насыра-Хожаны хапарлары, 11. *Ахырында Къасай Ийналны ол элден къурутур ниет бла: «Уручуду»,– деп, тёреге берди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 238.

2. *къ.* **сюдю.** *Солтан-Хамит: «Мен хапарны эшитгенлей окъуна, тёре бла сёлешгенме».* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 57.

3. *къ.* **адет.** *Чынтты къаячыланы тёресинде Ары [къаягъа] ёрлеген насыплы болады.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз. *Мудах кишиле, тёрени этип, къабырланы юслерине къумгъан бла суу къуюп кетдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 231. *Аскер эм урунуу тёрелеге кёре, адамланы патриотизмни ниетлеринде юйретиуню формаларын эм амалларын жыйышдырыуну илмуда эм жашауда уллу магъанасы барды.* «Шуёхлукъ», № 45, 101.

4. *В позиции определения:* традиционный / Тёре бла байламлы. *Жюрек саламымы къызгъанмай... тёре чомартлыкъ бла къучагъынга тёгейим.* Гадийланы И., Санга айтама, 4. *Биринчи май, сен бизге тёре байрам. Сен башлансанг душман болады хайран.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 118.

5. Привычка / Къылыкъ, юйренчеклик. *Къуйрукъ булгъагъан итге тёреди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 45. *Кюндюз [жашланы] биргелерине айлана кетип, ингирде уа бырнак болуп къалыу анга [Бекболатха] тёре болгъанды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 409. *Мухтар эфендини ийнегини аллай [чочугъан] тёреси болмаучуду.* Ахматланы И., Боранда, 62.

ТЁРЕЛЕ[1] *эт. эск.* Судить *кого* / Биреуню терслигине, аманлыкъ-

чылыгъына тёреде къара. *Терсни тёреле. Аманлыкъны тёреле. Уручуну тёреле.*

ТЁРЕЛЕУ[1] *и. д. от* **тёреле**[1] / Тёреле[1] дегенден *этим ат. Мурдарланы тёрелеу.*

ТЁРЕЛЕ[2] *эт.* Предназначать, предопределять, предначертать, определять / Оюм этип, алайды, былайды деп бич, бир затны юсюнден алгъадан оюм эт. *Санга къууанчны тёрелеп, Сени ючюнге жашарма. «Халкъым, насыплы жаша» – деп, Къабырдан да къычырырма.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 330. *Жюреги бек къыйналмаса, жарлы Мазан эки ийнегинден бирин айгъакъчыгъа берирге тёрелемезлиги белгилиди.* Уллубашланы И., Оздула заманла, 20. *Къууанч кюнде... илишанчылагъа, къол ташчылагъа деп, ёчле, саугъала бичедиле, тёрелейдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 18.

ТЁРЕЛЕН *эт. страд. от* **тёреле** / Тёреле дегенни *зорлаучу айырмасы. Байрамгъа тёреленнген союм. Эришиулеге тёреленнген саугъала.*

ТЁРЕЛЕНИУ *и. д. от* **тёрелен** / Тёрелен дегенден *этим ат.*

ТЁРЕЛЕУ[2] *и. д. от* **тёреле** / Тёреле дегенден *этим ат.*

ТЁРЕЛИ *сыф.* Традиционный / Эрттеден бери бола тургъан, тёре бла байламлы. *Халкъны тёрели байламлары кёпдюле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 94. *Север Осетияны урунганлары бла тёрели эришиу айныйды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 211.

ТЁРЕНЧИ *ат къарач.* Повадка, поведение, нрав / Къылыкъ, адет, хал. *Эрден чыгъып, эрге баргъан – эл сёгюнчю, эри ёлюп, эрге баргъан – эл тёренчи.* (Нарт сёз.) ○ *[Темиржан] не къыйналгъан кёзиуюнде да, сабий тёренчиси келип, атасына тарыкъмады.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 152.

ТЁРЕЧИ *ат ист. къ.* **сюдю.** *Насыра Хожаны тёречини къуллугъуна салдыла.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 97.

ТЁРТ *санчы сан.* Четыре / Тёрт затны санын кёргюзтген санау, 4 деген тарыхны аты. *Гемуда сыгъыныптартханлай, арбаны тёрт чархы да жерге батдыла.* «Нартла», 140. *Тёрт душман адам, эсеп этмезча, теркликде атлагъа миндиле.* Этезланы О., Тарда, 75.

■ **Тёрт аякъланып** *хал. сёзл.* на четвереньках / Тобукъларын, къолларын да жерге жетдирип. *Ефим шыкъыртсыз полгъа чёгеледи, тёрт аякъланып терезеге дери барды.* М. Шолохов, Дон хапарла, 126. *Битеу терлеп, Саркис энди, уялмай, тёрт аякъланып, барысыны да ызындан сюркеле эди.* В. Ананян, Барсла тарыны пленлилери, 25. *[Топчукъ] бычакъланы ауузларына къабып, тёрт аякъланып, сюркелип келгенлеге кёзю илинип, кеси ийнанмай, дагъыда къарады.* Хубийланы О., Аманат, I, 257.

■ **Тёрт аякълы** *сёл. тил.* скотина / мал. *[Жашыу:] Сизни кибик къонакълагъа бир тёрт аякълы къалай тапмазбыз!* «Коммунизмге жол», 1978, № 106. *«Сизге бир тёрт аякълы союлмазча кюннге уа аллах таяндырмасын!» – деп, Ислам, къын бычакъны да къара билеуге тарта, арбазгъа чыкъды.* «Коммунизмге жол», 1980, №210. // **Тёрт бюклен** согнуться в три погибели / бек энишге ийил, гуппур бол. *Бюгече да Къобан суу, баласыны*

бешигине тёрт бюкленип, белляу айтхан анача, жукъугъа сингнген табийгъатха ырахат жырын айта, кеси жолу бла барады. «Ленинни байрагъы», 1978, №154. *Тёрт бюкленип, пиринч битген кёлледе, Ишлейдиле кюннге кюйюп сыртлары.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 15. // **Тёрт жанына** во все стороны / Хар жанына да, жан-жанына. *Осколкала тёрт жанына тохтаусуз жюзедиле.* «Ленинни байрагъы», 1979, №№ 116. // **Тёрт къынгыр бол** *къ.* тёрт бюклен. *Бир кече [Хазирет], тёрт къынгыр болуп, бахчаны къыйыры бла, адамладан бугъуп, ётюп баргъанлай, уругъа жыгъылды.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 11.

ТЁРТАЙЛЫКЪ *сыф.* Четырехмесячный. **1.** В возрасте четырех месяцев / Тёрт айы болгъан (*толгъан*). *Тёртайлыкъ жашчыкъ, анасыны эркелетгенин ангылап, кюле эди. Жамийляны тёртайлыкъ къызчыгъы, къоюннга юйренип, бешикде жатаргъа унамайды.*

2. Рассчитанный на четыре месяца / Тёрт айгъа деп алынган, тёрт айны ичинде боллукъ, этиллик (*неда болгъан, этилген*). *Тёртайлыкъ план артыгъы бла толтурулуннганды. Тёртайлыкъ болжаллары тауусулуп, жаш бла къыз юйдегили боладыла.*

ТЁРТАЯКЪ *сыф.* С четырьмя ножками (*о столе, стуле и т. п.*) / Тёрт аягъы болгъан (*столну, шинтикни д.а.к. башха затны юсюнден*). *Тёртаякъ, узун къангала бла учала, бишип, [къонакъланы] алларына салынгандыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 23.

ТЁРТБУТАКЪ *сыф.* Четырехрожковый (*о вилах*) / Тёрт бутагъы болгъан (*сенекни юсюнден*). *Сакълайдыла Хасанны къайтырын Толгъан ай, жулдузла, тынгысыз черек, Жерини наратлары, къайынлары, Ол гебен этиучю тёртбутакъ сенек.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 86.

ТЁРТГЮЛ I *сыф.* **1.** Квадратный, четырехугольный, четырехгранный / Тёрт жаны (*мюйюшю*) бирча болгъан. *Тёртгюл, жашил сабанла анда-мында жылан сыфатлы кюмюш суула бла бёлюнедиле.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 97. *Уллу тёртгюл столгъа исси хычынла салдыла.* «Шуёхлукъ», № 50, 87.

2. Низкорослый и толстый (*о человеке*), толстяк / Алаша базыкъ (*адамны юсюнден*). *[Кишилени] бири узун иничге, бири, аны белине жете, тёртгюл базыкъ.* Батчаланы М., Элчилерим, 88. *Дауутну къоншусу тёртгюл базыкъды.* Батчаланы М., Элчилерим, 76.

ТЁРТГЮЛ II *хал. сёзл.* В форме квадрата, вчетверо (*сложить*), с четырех сторон / Квадрат формада; тёрт мюйюш (*чыгъарып*) тёрт жанындан да. *Антон, бичен жюкню тёртгюл къысып, хастандан чыгъарды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 332. *Бирси жанында уа тёртгюл ишленнген бийик къошунбаш юй боялып кёрюнеди.* Хочуланы С., Хапарла, 59. *[Афенди] аланы [къагъытчыкъланы] бирин ючгюл бюклеп, боюнуна тагъаргъа, экинчисин да тёртгюл бюклеп, суууда эзип ичирирге деп берди.* Эбизеланы А., Махти, 42.

ТЁРТГЮЛЛЕ *эт.* Бежать галопом (*о лошади*) / Бек къаты чап (атны, къадырны юсюнден). *Атла, юркюп, кеслерин ауузлукъгъа ура, тёртгюллеп, айланчдан ташайдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 265.

ТЁРТГЮЛЛЕТ *эт.* Пустить галопом / Бек къаты чапдыр (*атны, къадырны юсюнден*). *[Жаш] жол, жолсуз деп къарамай, кёзлерине къан чабып, атны тёртгюллетди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 221. *Баям, жаш атны жортханын онгсунмай, хаман тёртгюллетирге кюрешеди.* Толгъурланы З., Эрирей, 45.

ТЁРТГЮЛЛЕТДИР *эт. понуд. от* **тёртгюллет** / Тёртгюллет дегенни *къатланыучу айырмасы. Атны тёртгюллетдир.*

ТЁРТГЮЛЛЕТДИРИУ *и. д. от* **тёртгюллетдир** / Тёртгюллетдир дегенден *этим ат. Атланы тёртгюллетиу.*

ТЁРТГЮЛЛЕТИУ *и. д. от* **тёртгюллет** / Тёртгюллет дегенден *этим ат. Атны тёртгюллетиу. Къадырны тёртгюллетиу.*

ТЁРТГЮЛЛЕТИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тёртгюллет** / Тёртгюллет дегенни *араш айырмасы. Чаришиле атланы тёртгюллетишедиле.*

ТЁРТГЮЛЛЕТИШИУ *и. д. от* **тёртгюллетиш** / Тёртгюллетиш дегенден *этим ат. Атланы тёртгюллетишиу.*

ТЁРТГЮЛЛЕУ *и. д. от* **тёртгюлле** / Тёртгюлле дегенден *этим ат. Эл башы тюзге чыкъгъанлай, Зауурбек, ажирни ауузун бир кесек бошлап, жумушакъ тёртгюллеуге ётдюрдю.* «Шуёхлукъ», № 44, 62. *Атла алгъа жоргъалап башладыла, бир кесекден а тёртгюллеуге ётдюле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 119.

ТЁРТГЮЛЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тёртгюлле** / Тёртгюлле дегенни *араш айырмасы. Жашла Гелеу тюзде атлада тёртгюллешип келедиле.*

ТЁРТГЮЛЛЕШИУ *и. д. от* **тёртгюллеш** / Тёртгюллеш дегенден *этим ат.*

ТЁРТЕУ *къауум. сан. къ.* **тёртеулен**. *Эси аугъан Дюгербийни, тёртеу тёрт санындан тутуп, тышына чыгъардыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 62. *Сыртны башындан энишге тёртеу-бешеу да къарап, хаман окъланы ол адамны юсюне айландырып къуюп тебиредиле.* Хочуланы С., Хапарла, 19.

ТЁРТЕУЛЕН *къауум. сан.* Четверо / Тёрт адам биргелей. *Тёртеулен ушкокларын, экеулен автоматларын жерледиле.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 61. *Студент заманда бизни отоуда жашагъан тёртеулен ыйых кюн кезиу-кезиу ашарыкъ этиучю эдик.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 70.

ТЁРТЖАРГЪАН *ат.* Колотые дрова / Агъачны, терекни бутакъларындан угъай, тёммегинден, брусдан, сюйремеден жарылып этилген отун. *[Отунчу жаш] Кесип аудурду эменни, Гида бла терк-терк сермеп, Тёртжаргъанла этип жыйды бир Кёкбашха жюкге терген.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 46.

ТЁРТЖЫЛЛЫКЪ *сыф.* **1.** Четырехлетний, возрастом в четыре года / Тёрт жылы болгъан, толгъан. *Тёртжыллыкъ жашчыкъны сол бутчугъун бомба юзгенди.* Отарланы К., Жолла, 159. *Аминни, сабий болуп, жаланда бир тёртжыллыкъ къызчыгъы барды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 184.

2. Расчитанный на четыре года / Тёрт жылгъа деп алыннган, тёрт

жылны ичинде боллукъ, этиллик (*неда болгъан, этилген*). *Тёртжыллыкъ план. Тёртжыллыкъ болжал.*

ТЁРТКЁЗ *сыф. сёл. тил.* Очкастый / Кёзлеринде кёзлюклери болгъан кёзлюкле кийген адам. *Тёрткёз жаш.*

ТЁРТКЪАРЫШ *ат.* Коса длиною в четыре вершка / Узунлугъу тёрт къарыш болгъан чалгъы. *Къарыулу жаш тёрткъарышны эркин ойнатып барады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 158.

ТЁРТЛЮ *сыф.* Четырехлетний (*о быке, воле, лошади*) / Тёрт жылы болгъан (*ёгюзню, бугъаны, атны юсюнден*). *Нартла къурманлыкъгъа тёртлю бугъаны сойдула.* (Фольк.) *Ол тай, жюген салгъанлай – ючлю, терлик салгъанлай – тёртлю, жерин салгъанлай – бешли, юсюне миннгенде уа – алтылы тулпар болду.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 259.

ТЁРТСАНДЫКЪ *сыф.* Коренастый, плотный (*о человеке*) / Алаша токъ, алаша базыкъ. *[Мурат] Азирет Хажи-Дауутну жашы болургъа керек эди: тамам андан туугъанча, тёртсандыкъды.* Батчаланы М., Элчилерим, 134. *Осман, атасыча, тёртсандыкъды.*

ТЁРТЧАРХ *сыф.* Четырехколесный / Тёрт чархы болгъан. *[Азамат:] Бир жол, жай кюнлени биринде, узунбел, «тёртчарх» айгъырымы да бензинден тойдуруп, суукъ суудан къандырып, терезелени да жарты ачханлай, жолгъа атландым.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 112.

ТЁРТЮНЧЮ *тизг. сан.* Четвертый / Санауда оруну тёрт болгъан. *Орта кюн тёртюнчю дерсге къонгуроу къагъылды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 9. *Тёртюнчю кече кюн чуакъ аязып эди.* Ахматланы И., Боранда, 39.

ТЁРТЮШЕР *юлюш. сан.* По четыре / «Тёрт» деген тарых кёргюзтген чакълы биришер. *Партизанла, анда-мында тёртюшер-бешишер олтуруп тютюн иче хапар айтадыла.* «Жанкъылыч», 240. *Ала, уялып, ушкокга къармашхынчы, тёртюшер ушкок быргъы юслерине айланады.* Этезланы О., Тарда, 141. *[Эмеген:] Мени эки тамата къарындашым барды, ала да, мен да кёп хазна жыйгъанбыз, бек байбыз, тёртюшер жашыбыз да барды.* «Нартла», 38.

ТЁТЕН *сыф.* Густо заросший (*обычно о сорняках*) / Къалын ёсген, битген (*асламысында заранлы хансны юсюнден*). *Юйню артында мурса тётенди. Бахчада ханс тётенди.*

ТЁШ[1] *ат.* Бугор, холм, пригорок, возвышение / Жерден ёрге кётюрюлген, тёбе, бичен (*салам*) тиш д.а.к. формалы, гитче таучукъгъа ушагъан жер. *Бир къаум юйле тик тёшню башында ишленгендиле.* «Шуёхлукъ», № 13, 70. *Тёш башында от жарыкъ эсленеди.* Къоджакъланы Т., Ёге ана, 84. *Гитче ырхы суучукъла, кеслерине жол ызлай, тёшледен энишге саркъадыла.* «Шуёхлукъ», № 42, 86.

ТЁШ[2] *ат* 1. Грудь / Кёкюрек, ёшюн. *Байчо алай секиргенде, аягъы кимни эсе да тёшюне илинип, абынды да, балта аны къолундан чартлады.* Тёппеланы А., Ташыуул. *[Домалай Асхатха:] Биреуню бахчасында уа анангы тёшюмю бар эди!* Зокаланы З., Солуу кюн, 44.

2. Грудинка / Малны, къанатлыны кёкюрек сюеги эти бла бирге. *Тёзген тёш ашар.* (Нарт сёз.) ○ *[Кырай] жаулу тауукъ тёшлени уа немисли офицерлени аллына тюртеди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 14.

ТЁШ [3] *ат.* Наковальня / Металлны жазар ючюн хайырланылыучу темир керек. *Кёп-кёп ишчи тёшге чёгюч урурла, Кёзюу-кёзюу машинала къурурла.* Къаракетланы И., Сайламалары, 47. *Ол [Аслангерий], къызыл мыдыхны арасындан къызгъан темирни чыгъарып, тёшню юсюне салды.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 149.

♦ **Тёш бла чёгючню арасында** между молотом и наковальней / эки жанындан да къоркъуу неда бир тапсыз иш болурча хал. *[Алий:] Мен тёш бла чёгючню арасында турама.* Кацийланы Х., Тамата, 19. *Ол заманда [30-чу жыллада] орус интеллигенция тёш бла чёгючню арасында эди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 210.

ТЁШ [4] *ат.* Инструмент для отбивания кос, тяпок и т.п. / Чалгъы, чага д.а.к. затланы таплар ючюн хайырланылыучу агъач саплы керек. *Жаш биринчи кюн окъуна чалгъыдан тёшюн, къалагъын да тас этип къайтды.* «Коммунизмге жол», 1980, № 154. *Чалгъы бла тёшню мажалын сайла.* Байрамукъланы А., Юйге игилик!, 54.

ТЁШЕ *эт.* 1. Стлать *что* / Тюпге, жерге (*саламны, кюйюзню, мамукъну д. а. к. башха затны*) жайып сал. *Ол биягъында аны [Хамызатны] жолуна кюйюз тёшеген эки жаш акъ жамычыны, алып келдиле да анга кийирдиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 207. *Аскерчиле окопну тюбюне къамиш тёшеп да кюрешдиле, алай болгъанлыкъгъа къамиш сууну къалай тыялсын.* Къобанланы Д., Эки заман, 25. *[Къабырны] юсюне жукъа къанга, ташла тёшедиле, аланы юслерине да къырдышлы кулдала салдыла.* Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы, 17.

2. Мостить (*дорогу, улицу*) / Орамны, жолну, майданны юсюне таш тизип, балчыкъ болмазча эт. *Жолну суу ташла бла тёше. Майданны гыйы таш бла тёше.*

3. *кёч. къарач.* Бить, избивать *кого* / Ур, сопакъла (*чыбыкъ, къамичи бла*). *Азыкъчы, къызлагъа ашатып бошап, передокну боюнсхасындан ийилмей сакъланнган ууаныкларына чыбыкъны тёшеп, атлача, жортдуруп, алайдан башха жыйынлагъа къарагъанлай, Иммаутдин да гапна салкъынындан кётюрюлюп, сенегин инбашына атып, дырынла таба таянды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 100. *Мусса, атына минип, акъ алашагъа къамичини тёшеди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 29.

ТЁШЕК *ат* 1. Матрас, тюфяк / Ичине мамукъ, жюн, къуу, салынып, сырылып этилген, орундукъну неда башха жатар жерни юсюне жайылыучу зат. *Энишге къарасала, ёзенни ичинде чарс, къуш тёшекча, кёрюнеди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 17. *Бадишни бир зыккыл чирги тёшеги, бир жыртыкъ жууургъаны барды.* «Шуёхлукъ», № 28, 78.

2. Постель / Юсюнде тёшеги (*1-чи магъ.*), жууургъаны (*одеялы*) жабыуу, жастыгъы болгъан жатар жер. *[Бийберт] аллай сагъышла къыйнагъан кечеледе, жатхан тёшеги шинжи болуп, танглагъа жукъламай тюбеп турду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 232. *Уялчакъ, сёз айтсанг, бети*

жибий тургъан Найыпхан энди башха киши бла бир тёшекде жатарыкъды. Толгъурланы З., Эрирей, 36.

♦ **Тёшек бол** слечь в постель, заболеть / ауру, тёшекден туралмазча ауру. *Хан къызыны ачыуундан тёшек болду.* (Фольк.) *Хажибекирни къарт атасы, этген умутларына жеталмай къалды, тёшек болду.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 13. // **Тёшекге тюш** *къ.* **тёшек бол.** *Ол а от ичди да тёшекге тюшдю. Кёре бардым мен, Элтип анга дарман.* Зумакъулланы Т., Кёз жарыгъым, 86. *Анасы тёшекге тюшгенден сора, Лейла, окъууну къоюп, элге къайтханды.* «Шуёхлукъ», №42, 9.

ТЁШЕЛ *эт. страд. от* **тёше** / Тёше дегенни *зорлаучу айырмасы. Алайы сары чапыракъла тёшелген арию талачыкъ эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 153. *Кёксюл мийик автобус, шофёрну таш тёшелген орамларындан чыгъып, жашил сабанланы арасы бла, жаулу къайышча, тартылгъан асфальт жолну сюзюлдю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 35.

ТЁШЕЛЕ *эт. сёл. тил.* **1.** *къ.* **тёше 1.** *Сюрюучюле, жамычыларыны чыкъларын къагъып, сора аланы тёшелеп олтурушдула.* Этезланы О., Тарда, 65.

2. *къ.* **тёше 2.** *Жолчула жолну бузулгъан жерлерин асфальт бла тёшелейдиле.*

ТЁШЕЛЕУ *и. д. от* **тёшеле** / Тёшеле дегенден *этим ат. Къошну тюбюн бичен бла тёшелеу. Жолну асфальт бла тёшелеу.*

ТЁШЕЛИУ *и. д. от* **тёшел** / Тёшел дегенден *этим ат. Жолну асфальт бла тёшелиую.*

ТЁШЕМЕ *ат.* То, что разложено по поверхности чего-л., постлано, уложено плотно в ряд / Тёшелип, жайылып, тизилип къаланнган зат. *Бир жаны бла уллу салам мурджар, аны юсюне тапханларын салып, студентле тёшемеле этгендиле.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 160. *Ёлгенни юсюн жылмы хансла бла басдырып, юсюне таш тёшеме этдиле.* Этезланы О., Таулада сермешиу.

ТЁШЕ-МЁШЕ *къауум. ат.* Пуховик, перина / Къуудан, къушдан этилген тёшек, жатхан жер. *[Къатынла] къонакълагъа тёше-мёшеле салып жасайдыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 19. *[Солтан:] Анса мында уа Хажи-Осман тёше-мёшеледе сыртындан тюшюп тура болур.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 42. *[Сосурукъ] пил сюекледен ишленнген къаланы ичинде, кюнча жарытхан, бир тамашалыкъ арию къызны тёше-мёшеледе жатып, жукълап тургъанлай кёрдю.* «Нартла», 90.

ТЁШЕТ *эт. понуд. от* **тёше** / Тёше дегенни *къатланыучу айырмасы. Колхозну таматаларыны да ийнек орунланы тюплерине зыгъыр къуйдургъа неда асфальт тёшетирге къайгъырмайдыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 149.

ТЁШЕТДИР *эт. понуд. от* **тёшет** / Тёшет дегенни *къатланыучу айырмасы. Атасы жашына юй аллындан жолну орамгъа дери асфальт бла тешетдирди.*

ТЁШЕТДИРИУ *и. д. от* **тёшетдир** / Тёшетдир дегенден *этим ат. Арбазны гыйы ташла бла тёшетдириу.*

ТЁШЕТИУ *и. д. от* **тёшет** / Тёшет дегенден *этим ат. Жолгъа таш тёшетиу. Бауну тюбюне салам тёшетиу. Арбазгъа асфальт тёшетиу.*

ТЁШЕУ *и. д. от* **тёше** / Тёше дегенден *этим ат. Асфальт тёшеу, терек орнатыу ишле бардырылгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 116.

ТЁШЛЕМЕ *ат.* Бугор, холм / Тёбе, дуппур, тёшчюк. *Акъ бёрк тёшлемеден энишге тёнгерегенде, бир къауум камсык жаш аны, чабыр топну ургъанча, аякълары бла уруп, ары-бери чартлатадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 158.

ТЁШЛЮ *сыф.* Бугристый, холмистый, возвышенный / Дуппурлары, тёбелери, тёшчюклери болгъан (*жер*). *Шофёр тёшлю, тюзлю, къыланч жолгъа жютю къарай, машинасын сюреди.* Гадийланы И., Санга айтама, 40.

ТИГЕЛЕ *эт.* **1.** Спускаться / Эн, сыртдан, тёшден, тикден энишге тюш (*адамны, жаныуарны юсюнден*). *Шарау ныгъышдагъыланы кёз тууралырындан ташайгъанлай, суу жагъагъа тигеледи.* Толгъурланы З., Эрирей, 114. *Быстыр алышыргъа деп, Адемей бир-эки кюннге элге тигеледи.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 212. *Эрттенликде эртте Хаджирет суу алыргъа къолгъа тигеледи.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 77.

2. Двигаться по направлению к западу (*о солнце*) / Батыш таба бар (*кюнню юсюнден*). *Житиледен болгъаннга нюр тёгюп, кюн ашыкъмай тигелейди.* Хубийланы О., Аманат, I, 5. *Кюн ашыгъыш тигелейди Жерге жууукъ. Жолну къызгъаны кетеди Энди сууып.* «Жилтинле», 503.

ТИГЕЛЕТ *эт.* **1.** Спускать *кого* (*напр. с горы*) / Энишге бардыр, эндир. *Къоргъашын жангур олсагъатдан фашистлени ёзенге тигелетди.* «Жанкъылыч», 64. *Шарау, абызырап, тюкюрюгюн тамагъындан тигелеталмай иги кесек турду.* Толгъурланы З., Эрирей, 165. *[Самат:] Табылгъан ёгюз – ууаныk болса да, барын да сюрюп, элге тигелетирге керекди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 201.

2. *эриши сёз. къ.* **аша 1.** *Жашил абалы, акъ сарыхлы, бишген тауукъну бла бир бёлек локъумну тигелетип, жел элтмез кибик болду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 112. *Теке Фатийманы бир гыржынын тигелетип, экинчини къыйырындан бир къабын къапды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 23.

ТИГЕЛЕТДИР *эт. понуд. от* **тигелет** / Тигелет дегенни къатланыучу айырмасы. *Сыртда гебенлени энишге тигелетдирдиле.*

ТИГЕЛЕТДИРИЛ *эт. страд. от* **тигелетдир** / Тигелетдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Тигелетдирилген гебенледен тишле къаладыкъ.*

ТИГЕЛЕТДИРИЛИУ *и. д. от* **тигелетдирил** / Тигелетдирил дегенден *этим ат.*

ТИГЕЛЕТДИРИУ *и. д. от* **тигелетдир** / Тигелетдир дегенден *этим ат. Сюрюуню элге тигелетдириу.*

ТИГЕЛЕТИЛ *эт. страд. от* **тигелет** / Тигелет дегенни *зорлаучу айырмасы. Малла жайлыкъдан элге тигелетилгендиле. Бичен таудан мал фермаланы къатларына тигелетилгенди.*

ТИГЕЛЕТИЛИУ *и. д. от* **тигелетил** / Тигелетил дегенден *этим ат.*

Гебенни тюзге тигелетиу тынч тюйюл эди.

ТИГЕЛЕТИУ *и. д. от* **тигелет** / Тигелет дегенден *этим ат. Биченни сыртдан тигелетиу. Малланы таудан элге тигелетиу. Бишген этни тигелетиу.*

ТИГЕЛЕТИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тигелет** / Тигелет дегенни *араш айырмасы. Жашла, атла бла сюйретип, гебенлени тюзге тигелетишдиле.*

ТИГЕЛЕТИШИУ *и. д. от* **тигелетиш** / Тигелетиш дегенден *этим ат. Гебенлени тигелетишиу.*

ТИГЕЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тигеле** / Тигеле дегенни *араш айырмасы. Аланы [жомакъланы] айтырсыз сиз (булутла) Не кече, не кюндюз... Тигелешип эл таба, Юйлени башын къагъа.* Гулийланы М., Кюнню къызы, 43.

ТИГЕЛЕШИУ *и. д. от* **тигелеш** / Тигелеш дегенден *этим ат. Сыртдан энишге тигелешиу. Таудан элге тигелешиу.*

ТИГИЛ[1] *эт. страд. от* **тик** / Тик дегенни *зорлаучу айырмасы. Ол [Жамал], эчкини суу баргъан илипинни жагъасында къоюп, будай башланы терк-терк юзюп, баймёз къумачдан тигилген хуржунун тыкъ-тыкъма этди.* Къулийланы Х., Эгизле, 20. *Жулдузла, кёк къатапа юсюне тигилген накъут-налмас, жаухар тюймелеча, къалтырай, жылтырайдыла.* Этезланы О., Тарда, 55.

ТИГИЛ[2] *эт. къарач. къ.* **жыгъыл**. *Жашчыкъ не затха эсе да абынып тигилди.*

ТИГИЛИУ[1] *и. д. от* **тигил** / Тигил дегенден *этим ат. Жаш костюмну тигилиуюн жаратмады.*

ТИГИЛИУ[2] *и. д. от* **тигил**[2] / Тигил[2] дегенден *этим ат.*

ТИГИЛТ *эт. къарач.* Сваливать, сбивать, убивать / Уруп къапла, жыкъ, ёлтюр. *Фролов, тюз ышанлап, (офицерни) эки атламай тигилтди.* Хубийланы О., Аманат, I, 256.

ТИГИЛТИУ *и. д. от* **тигилт** / Тигилт дегенден *этим ат. Душманны тигилтиу.*

ТИГИМ *ат* 1. Подношение со стола, угощение / Ашагъан, ичген жерде, тойда бир столдан бир столгъа сыйлап жиберилген, ашарыгъы, ичгиси болгъан табакъ неда стол тамата кесинден гитчелеге баш жартыдан неда башха затдан берген юлюш (*къулакъ, кёз д. а. к. зат*). *Кичиге къулакъ тигим.* (Нарт сёз.) ○ *О, долай, долай, жау гыбыт. Таматабыз къош-къош тигим къапдырыр, Мени айтханына женгил чапдырыр.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 32. *Жукъулары келген зыккыл сабийчикле локъум, хычын тигимчиклени ашайдыла, сюекчикле кемиредиле.* Ёзденланы А., Саният, 68.

2. Доля, часть *чего-либо* / Юлюш, бир затны кесеги. *Мыллыкчы къушлача, акъ чанка, ёзденле – халкъны ырысхысындан тигимчик юзгенле.* Отарланы К., Сайлама, II, 240. *Садакъачы ач тилден тигим алыр.* (Нарт сёз.) ○ *[Къарашауай:] Этген жумушум ючун нартла тапхан хазналарындан манга да бир кесек тигимчик берирле.* «Нартла», 175.

3. *къ.* **Саугъа**. *Терк суусуз жашап кёрюгюз – Хазна болмаз ишлеригиз! Аны уа Казбек жибереди, Ол тигим-*

лерinden бириди. Къулийланы Къ., Сайлама, II, 401.

■ **Тигим эт 1)** угостить *кого (кусочком от своей доли)* / кесинги юлюшюнгден неда столда ашарыкъладан биреуге бер, аладан берип биреуню сыйла. *[Тасхачыла] тютюн да ичирдиле, азыкъларындан да тигим этип, бек жарыкъ болдула.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 69; **2)** одарить *кого, чем* / саугъа бер. *Капитализм кимге доллар тигим этеди, Хыйлачы шартлагъа жетеди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 10. *Малкъарлыланы тауушлукъ ишлери ючюн жер алагъа кесини бай саугъаларын чомарт тигим эте эди: мирзеу, кёгет, гокка хансла, чилле кырдыкла бере эди.* «Шуёхлукъ», №1, 105. *Бири Кюннге салам элтди, Къайытмай кетди, Жулдуз кёкге жер байлыкъдан тигим этди.* «Жарыкъ жолда», 15.

ТИГИМЧИ *ат.* Тот, кто обычно любит подносить со стола / Тигим этергеёчадам. *Жалынчакъ къонакъ тигимчи болур.* (Нарт сёз.)

ТИГИУ I *и. д. от* **тик** / Тик дегенден *этим ат. Халкъны хунерлиги юйлени тизгиннге жыйыуда, аш бишириуде, кийим тигиуде эм аллай башха ишледе ачыкъ кёрюнеди.* «Шуёхлукъ», № 38, 110. *Черкесскни бёркле тигиучю мастерскою... кёп болмай къышха жараулу бёркле тигиуге кёчгенди.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 118.

ТИГИУ II *ат.* Шитье, вышивание / Тигилген неда тигиллик зат. *Ысмайылны къатыны юйде лампаны жарыгъы бла тигиу тиге эди.* (Фольк.) *Мин, Акътамагъым, файтоннга, Бахчада битген баллича Э-эй, бичиу, тигиу, билип къаласа, Басханда партной Хабийча.* «Малкъар халкъ жырла», 121. *Шерийфат кеси къалып: «Не айтырыкъ болур?» – деп, сагъышланып, Махмутну ызындан къарап, тигиуюн башлады.* «Шуёхлукъ», №4, 95.

■ **Тигиу эт** *къ.* **тик.** *Халиймат да бараз кюн кийим бичерге, тигиу этерге ырыслагъан эте эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 17. *Уста къоллу огъурлу ана кесини кичи къызы Сакийнатны тигиу этерге юйретгенди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 149.

ТИГИУЧЮ *ат.* Кийим тигиучю *къ.* **кийим.** *Тигиучю кёлекни Тигеди цехинде. Ётмекчи ётмекни биширир печинде.* Отарланы К., Сайлама, II, 120. *Марзият бу комбинатда тигиучю болуп ишлегенли талай жыл болады.* «Коммунизмге жол», 1979, № 214.

ТИГИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тик** / Тик дегенни *араш айырмасы. Зухура бла Марзият, эришип, этек тигишедиле. Къызчыкъла гинжилеге быстырчыкъла тигишедиле.*

ТИГИШИУ *и. д. от* **тигиш** / Тигиш дегенден *этим ат. Огъары жан тигишиу.*

ТИЕЖЕК *ат.* То, что положено / Тийиншли зат. *[Мырзабек Ибрахимге:] Соруулагъа тюз жуап этсенг, – насыбынг, сандыракъланса нг а,– тиежегинги табарса.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 58.

ТИЕК *ат къарач.* **1.** *къ.* **тюек.** *Къадау ташны ичинде жюз къыз бугъунуп: чемер бармакълары къобуз тиеклени ыйнакълап тура болурла.* «Огъурлу танг», 99. *Аны къоллары рульгъа, уста музыканты къоллары пианинону тиеклерине жарашханча, жарашадыла.* Къобанланы Д., Кюн таякъла, 41.

2. Лад, строй / Музыка чыгъарманы къуралгъаны, тауушланы келишиулери, неда ушашлыкълары. *Терезени ачыкъ кёзюнден кечени минг тиекли энчи ушагъы къуюлду.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 4.

ТИЗ *эт.* 1. Строить, выстроить / Тизгиннге, сатыргъа сюе (*адамланы*). *Мухаммат, автоматчыланы взводун тизип, алларына чыкъды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 188. *Комиссар хазыр атлыларын тизе турады.* «Шуёхлукъ», №41, 55. *Фашистле аланы уруланы эринлерине тизгендиле, эки жаш да бир жерде сюелгендиле.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 91.

2. Ставить *что* в ряд / Тизгинге сал, тизгин эт. *Ола [Биязуркъа] отха жуукъ отун агъачны кёнделен салады. Къалачланы аны аллына тизип къатдырады, айландырады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 170. *Аскер бла Зауурбек сатырачларын тизип башлагъанлай, гулоч таякъчыгъына да таяна, алайгъа Хажомар жанлады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 65. *Жюрюп турдум жагъа тюзде Кёгерген мияла бузгъа, хар сабий ашыкъла тизе, Къуяндыкъ оюнубузгъа.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 65.

3. Расставлять, располагать *что* / Жыйышдыр, тап сал. *Харун, райкомну секретарыны сорууларын сакълап, стол юсюндеги къагъытларын ары-бери тизип, жумушакъ картон папкагъа жыяды.* Кацийланы Х., Тамата, 107. *Алиймат хантларын стол юсюне тизди.* Хубийланы О., Адамла, 96. *Жамийлят сауутларын жууады, стол юсюн тазалайды, коридорда ары-бери атылып тургъан аякъ кийимлени бир жерге тизеди.* Кацийланы Х., Тамата, 8.

4. *кёч.* Вести за собой / Ызындан элт, алларында бар. *Эфенди уа... арада къаугъа чыкъгъанына къууана, сохталарын да ызындан тизип, межгит таба ташайды.* Шауаланы М., Мурат, 177. *Ана тонгузла чочхаларын ызларындан тизип отлайдыла.* «Алчыла», 142. *Ючюнчю кюн эрттен бла эртте Элмырза, отрядын да ызындан тизип, уллу жолну энишге атландыды.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 325.

5. Низать, нанизывать / Бир бири ызындан халыгъа, темир чыбыкъгъа д.а.к. башха затха кийир, суур. *Ол [келин] ышарса, инжи тизгенча, бир кибик чыммакъ тишлери кёрюнюп, къара кёзлери къабынадыла.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 50. *«Сакъла»,– десенг, тёзер эдим, Турур эдим сакълап, Жулдузладан тизер эдим Санга мынчакъла.* Отарланы К., Сайлама, I, 201.

6. Чинить, ремонтировать *что* / Иничге къайыш бауну чабырны чыкъларыны ичи бла ётдюрюп, чабырны тик. *Чабырлыкъла бичип, чабырлыкъла тизедиле, тикгичлени сууруп сыйыртхычдан ётдюредиле.* Кацийланы Х., Тамата, 179. *Ушхуур ашап бошап, Бийнёгер чабып тизеди.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 37.

7. Сочинять (*песню, стихи и т. п.*) / Назму, жыр д. а. к. башха зат жаз, къурашдыр. *Сылпагъар улу китапла жазады да чыгъарады, назмула тизеди...* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 112. *Эмиликле, юркюп, эки юздюле, Къалгъан къулла да бу жырны тиздиле.* «Малкъар халкъ жырла», 20. *«Желмауз жутады, эгерле жукъласала»,– деп, тизедиле къартла таурухланы.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 109.

8. Рассказывать *что*; перечислять (при рассказе) *что* / Хапар айта туруп, хар затны атын айт, санап чыкъ. *Кюбюрню ичинде болгъан затны бирем-бирем къайдан*

чыкъгъанларын, къалай, къайда, не багъагъа алынгганларын Минат кёп заманны тизди. Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 9. *Уста сёзлю Билгич ханны къызын мухар, гуду, сылыкъ эмегенлеге аш этмей къутхаргъанын тизип айтханында, ханны тамата къызы Байда бек къууанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 261. *Сора жылкъыланы сюрюп тебиредим, Сауун, шауун тизип, санап тергедим.* «Малкъар халкъ жырла», 84.

9. *кёч.* Организовать, объединять *кого для чего* / Бир затны (*ишни*) тындырыр мурат бла адамланы бириктир. *Темирбаш эллилерин революция кюрешге тизеди.* Тёппеланы А., Омар Этезов, 46. *[Жамийлят:] Харун, кадрланы ишге тизерге сен эс нек бурмайса?* Кацийланы Х., Тамата, 107. *[Бачама] терсни, тюзню ишин сюздю, Халкъны жарыкъ жолгъа тизди.* «Шуёхлукъ», № 2, 132.

ТИЗГИН I *ат* 1. Ряд / Бирча затланы бир бири къатларында тизилгенлери, тюз сыз бла орналгъанлары. *Къызла гебен тизгинлени кюнден-кюннге кёпден-кёп этедиле.* Этезланы О., Тарда, 166. *Дыхтауну бла Къоштан тауну жютю тёппелери бла бир тизгинде тауланы къар башлары чуугакъ кёкде агъарсала да, табийгъат къалкъып тургъанчады.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 7 // Строй в одну линию, шеренгу / Адамланы бир бири къатларында тюз сыз бла тизилгенлери; саф. *[Тобчукъ Аминатха:] Эртten бла тизгинде сюелип тургъанлай да, юреннген жеримде бауурум бла сюркелип баргъанлай да, арып келип, кече оруннга кирсем да, адамны кёзюне жити къараялмай, жунчуп, сюйюмлю ышаргъанынг кёзюмден кетмейди.* Хубийланы О., Аманат, I, 15. *Командир эдинг, тизгинингден къалмай эдинг, Жолунг ачыкъ, къыйырына бармай эдинг.* «Жилтинле», 106. // Линия мест для сидения (*в театре, кино и т. п.*) / Театрда, кинода д. а. к. башха жерде олтурурча тизилип ишленнген жерле, орунла. *Къарт Ачахмат кесини гылмай таягъына да таяна келип, клубну биринчи тизгининде, къонакъла бла бирге олтурду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 47. *Ал тизгинледе олтургъан акъсакъалла, ыннала, битеу да бери жыйылгъанла спектакльни башланырын сакълайдыла.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 83. *Ючюнчю тизгинде олтуруп тургъан Къарчаны, асыры къууаннгандан, бети къызарды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 223.

2. Ряды (*напр. Российской Армии*) / Бир организациягъа бирикген адамла битеу барысы да. *Кюзгюдеча кёрюнеди Хасанны кёзюне ферманы коллективи, аны Россей Аскерни тизгинлерине къуллукъ этерге ашыргъан кюнлери.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 66. *Налжан комсомолну тизгининде пионерлени юйретиуде, кружоклагъа къатышыуда атын ахшы бла айтдырады.* «Коммунизмге жол», 1983, № 95.

ТИЗГИН II *хал. сёзл.* В ряд / Бир бири ызындан, бир ызлыкъ бла тизилип. *Тизгин-тизгин тизилген, Бир тизиуден юзюлген.* (Элбер.) *Уруп рудникге дери столбала тизгин урулгъандыла.* «Жанкъылыч», 56. *Чалгъычыла тик тёшлени тизгин туруп чаладыла.* «Коммунизмге жол», 1980, № 158.

■ **Тизгин бол** выстроиться, построиться в ряд, шеренгу / Тизил. *Зурнукла гузаба бола, энтта да жангыдан, къычыра кетип, боладыла тизгин.* Отарланы К., Жолла, 162. *Къурч танкла тизгин болуп, Кенг тюзледе жюрюрле,*

Къыралыбызгъа жауну къоймай, Узакъ жары сюрюрле. «Жилтинле», 61.

ТИЗГИН III *ат.* Строка, строчка / Бир ызлыкъгъа жазылгъан харфланы, сёзлени неда башха белгилени тизилгени. *Аннаны битеу эси китап тизгинледеди.* «Алчыла», 147. *«Тау партизан жырда» да хар тизгинден сора «ой орайда» деп барады.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 10. *Кюнлюк дефтерни чапыракъларын жазылгъан тизгинлени терк толтурадыла.* «Шуёхлукъ», №63, 25.

ТИЗГИН IV *ат.* Порядок, убранство / Адамны кесини юсюнбашын, юйюн д.а.к. башха затын жюрютгени, жыйышдыра, жасай билгени. *Керти, окъууу терен болмаса да, Шамдарий тизгини, адеби бла элде къызладан артха къалмайды.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 96. *Лизаны юй тизгини, юсю-башы да аны къолайлы жашагъанын билдире эдиле.* «Шуёхлукъ», № 22, 112.

■ **Тизгинчи санау** *грамм.* порядковое числительное / санагъанда затланы орунларын кёргюзтген сёз. *Тизгинчи санау санчы санаудан къуралады.*

■ **Тизгининги жый** привести *кого-что* в порядок / жыйышдыр, жаса, тюзет, жарашдыр, тап эт. *Къартны ёсюмюне, тизгинин жыйгъанына шарайып киши табарыкъ тюйюлдю.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 15. *Жандан татлы тенгле, къоншу тизгинин ариу жыйып, къыйыргъа барып, бирер жерде таяндыла.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 25. *Тизгинлери жыйылмагъан суукъ клублада, культура юйледе адам къалай эстетика заукъулукъ табарыкъды!* «Коммунизмге жол», 1979, № 192.

ТИЗГИН V *ат.* Поводок, повод, чембур / Нохтагъа неда жюгенни эки жанында ауузлукъну тогъайларына тагъылыучу, къайышчикледен бири. *Гурной Шахым ат тизгиниме жабышды, Чолакъ Бияслан тартып къама чыгъарды.* (Фольк.) *[Мисирбий:] Аланы ат тизгинлерин ким тутса да, бешжыллыкъ жесир берирме.* (Фольк.)

ТИЗГИНЛЕШ *эт. къарач. къ.* **тизил 2.** *Тизгинлешип ёзенни ёрге жау кирди, Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл берди...* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 183. *Ишчиле тизгинлешип, Ишге мыллык атдыла, Комбайн бла эришип, Къолларын ойнатдыла.* «Жарыкъ жолда», 27.

ТИЗГИНЛЕШДИР *эт. къ.* **тиз 1.** *Кюнню кёзю ташайып, жер кеч бет алгъанлай, аскерчилени тизгинлешдирип, барын да жокълап, штабха тебиретдиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 190.

ТИЗГИНЛЕШДИРИУ *и. д. от* **тизгинлешдир** / Тизгинлешдир дегенден *этим ат. Аскерчилени тизгинлешдириу. Школчуланы тизгинлешдириу.*

ТИЗГИНЛЕШИУ *и. д. от* **тизгинлеш** / Тизгинлеш дегенден *этим ат. Топ ойнаргъа тизгинлешиу. Хорда тизгинлешиу.*

ТИЗГИНЛИ I *сыф.* **1.** Аккуратный, опрятный, подтянутый / Тазалыкъны, кирсизликни сюйген; жыйгъычлы. *Тизгинлини аты арымаз, тону тозурамаз.* (Нарт сёз.) ○ *Уллу столда кёзлюклери бла тизгинли, акъ шинли, орта бойлу, чырайлы аскерчи олтура эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 91.

2. Тщательно прибранный,

чистый, аккуратный / Тап жыйышдырылгъан, низам бла этилген, таза. *Къыз къонакъланы бир ариу, тизгинли отоугъа кийирди.* (Фольк.) *Поезд бизни ариу жерлени, таза эм тизгинли шахарланы, эллени ичлери бла элтип барады.* «Шуёхлукъ», № 9, 48.

ТИЗГИНЛИ II *хал. сёзл.* Аккуратно / Тап, тийиншлисича, низам бла. *[Жамийлят:] Бизни хар бирибиз боюнубузгъа салыннган жумушну тизгинли толтурайыкъ.* Кацийланы Х., Тамата, 190. *Субай жашча, сен тизгинли атлайса орамда.* Отарланы К., Дуния эрттени, 161.

ТИЗГИНЛИК *ат къ.* **тизгинлилик.** *Школну лабораториясына кирсенг, анда хар заманда тизгинликни кёресе.* «Коммунизмге жол», 1979, № 184.

ТИЗГИНЛИЛИК *ат.* Аккуратность / Тизгини барлыкъ. *Бешинчи цехде тазалыкъ, тизгинлилик кёзге аламат ариу кёрюнедиле.* «Коммунизмге жол», 1981, № 129. *Аны субай санлары, тизгинлилиги, атламы, сёлешгени – ала бары да Николаев чынтты аскерчи адам болгъанын танытадыла.* «Шуёхлукъ», № 28, 30.

ТИЗГИНСИЗ I *сыф.* 1. Содержимый в беспорядке, находящийся в беспорядке / Тизгини болмагъан, низамсыз, тапсыз (*жансыз затланы юслеринден*). *Тозурагъан къабырлары болгъан эл тизгинсиз элди, ол айыплы ишди.* Кацийланы Х., Тамата, 115. *Элибиз тизгинсиз бола, тозурай барады.* Кацийланы Х., Тамата, 196.

2. Неопрятный, неряшливый / Хылы-мылы, кирли (*адамны юсюнден*) / *[Омар] тизгинсиз болса да, акъыллы адамды, дунияны башында ол билмеген бир зат болмаз.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 137. *Юсю-башы тозурагъан, хылы-мылы кийиннген, тизгинсиз жашны Зубайда жаратмазлыгъы белгили эди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 114.

ТИЗГИНСИЗ II *хал. сёзл.* Беспорядочно, как попало / Тизгини болмагъанча, хылы-мылыды дерча, тап угъай, низамгъа, жорукъгъа сыйынмай. *Кубрик башындан тагъылгъан гитче чыракъ къызгъылдым, тизгинсиз кёрюне эди.* «Шуёхлукъ», № 32, 46. *Фашистлени жартысы, ёлгенлени къатларында тохтап, палахны къайсы жанындан келгенин билалмай, сер бола, тизгинсиз атып башладыла.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 144.

ТИЗГИНСИЗЛИК *ат.* Беспорядок / Тизгини болмагъанлыкъ, низамсызлыкъ, тапсызлыкъ; жыйгъычсызлыкъ. *Солуу юйде тизгинсизликни, низамсызлыкъны юсюнден хар заманда да кёп тарыгъыула боладыла.* «Коммунизмге жол», 1980, № 109. *Хар атлам сайын оюла тургъан эски юйле, хар жерде низамсызлыкъ, тизгинсизлик битеу орамла бир заманда да сыйпала болмазла дерчады.* «Шуёхлукъ», № 37, 90.

ТИЗГИН-ТИЗГИН *хал. сёзл.* Рядами / Тизилишип бир бири ызындан, тизгинле болуп (*этип*). *Барабан тауушлары Сабийлени чапдыра, Тизгин-тизгин озадыла, бир бирге эс тапдыра.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 13. *Шорпа этип сынагъыз, Андан къошуп, биширип. Бахчалагъа салыгъыз, Тизгин-тизгин тюшюрюп.* Шахмырзаланы С., Битимлени билигиз, 7. *Зурнукла, тизгин-тизгин тизилип, чал тауланы башлары бла ауадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 65.

ТИЗДИР *эт. понуд. от* **тиз** / Тиз дегенни *къатланыучу айырмасы. Тенгизлени юсюнде Кемелени жюздюрдю, Чоюн жолну юсюнде Поездлени тиздирди.* «Жилтинле», 355. *Школну директору пионерлени линейкагъа тиздирди.*

ТИЗДИРИЛ *эт. страд. от* **тиздир** / Тиздир дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТИЗДИРИЛИУ *и. д. от* **тиздирил** / Тиздирил дегенден *этим ат.*

ТИЗДИРИУ *и. д. от* **тиздир** / Тиздир дегенден *этим ат. Мал орунну тюбюне салам тиздириу. Инжилени тиздириу. Чабырланы тиздириу.*

ТИЗДИРТ *эт. понуд. от* **тиздир** / Тиздир дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТИЗДИРТИУ *и. д. от* **тиздирт** / Тиздирт дегенден *этим ат.*

ТИЗИЛ *эт. страд.* **1.** *от* **тиз** / Тиз дегенни *зорлаучу айырмасы. Кенг арбазда столла тизилгендиле. Хажомар жийиргеннген къарамын ол тап тизилген шешала таба бурду.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 58.

2. Строиться (*становиться*) в ряд / Тизгиннге, сатыргъа тур, сюел. *Партизанланы тизилип, бир бири ызларындан барыуларына Хасым, сукъланып къарай эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 90. *Хар ингирден колхозчуланы энчи ийнеклери бир бирин жеталмай, ёкюре, элге тизилип келгенде, алларында Акъжелин кёрюнюучю эди.* «Шуёхлукъ», № 9, 25.

ТИЗИЛИУ *и. д. от* **тизил** / Тизил дегенден *этим ат. Бир бири ызындан тизилиу. Къойчу къойланы эркечни ызындан тизилиулерине къарап турду.*

ТИЗИЛИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тизил** / Тизил дегенни *араш айырмасы. Терен кёлде жууннганча, хауаны толкъунуна булгъана, бир бири ызларындан тизилишип, «къыр-къыр» эте, зурнукланы баргъанлары эсленеди.* «Шуёхлукъ», № 20, 35. *Жаланаякъ жашчыкъла эски хырез чалыны юсюнде тизилишгендиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 162. *Женгил машинала, чаришге чапхан атла кибик, тизилишип, сабан жолланы букъулатадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 175.

ТИЗИЛИШИУ *и. д. от* **тизилиш** / Тизилиш дегенден *этим ат. Командир атлы аскерлени тизилишиулерин кенгден кёзюлдюреуюк бла къарап кёрдю.*

ТИЗИЛТ *эт. къ.* **тиз 4.** *Зуфар къарап-къарагъынчы ажирни Жолгъа салып, садакъча, сюзюлтдю. Туякъла зылдыланы чача кери, Сау жылкъыны ызындан тизилтди.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 18.

ТИЗИЛТИУ *и. д. от* **тизилт** / Тизилт дегенден *этим ат.*

ТИЗИМ *ат къарач. къ.* **тизме.** *Добайны къагъытда тизими узун болду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 60. *Тизим асыры узундан, жыйылгъан халкъ да эриге башлады.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 13.

ТИЗИУ I *и. д. от* **тиз** / Тиз дегенден *этим ат. Жалчылыкъда Аслан кёрген инжиуню Керекмиди энди жангыдан тизиу.* «Жюрек жырлайды», 218. *Адамланы... ырысхы жаны бла къууандырыу*

коллективни кесине алгъан борчлары тамамлаугъа тизиуге ахшы болушады. «Коммунизмге жол», 1984, 195.

ТИЗИУ II *ат.* Связка / Чыбыкъгъа чанчылгъан, халыгъа сууурулгъан д.а.к. башха бир къауум бирча зат. *Бекболат... бутакълы чыбыкъны чабакъ тизиуден толтуруп, юйге келе турады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 37. *Мынчакъ тизиулеча, мал сюрюуле тизилип, элге саркъып башлагъан эдиле.* «Жарыкъ жолда», 97. *Къабыргъада бир жерде эки мынчакъ тизиу тагъылыпды.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 84.

ТИЗИУЮН *сыф. къарач. къ.* **тизгинли 1** (*1-чи магъ.*). *Тизиуюн сабийле.*

ТИЗИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тиз** / Тиз дегенни *араш айырмасы. Къызчыкъла чилле халыгъа экиси эки жанындан мынчакъланы тизишедиле. Жашчыкъла, ташланы суудан чыгъарып, жолгъа тизишедиле.*

ТИЗИШИУ *и. д. от* **тизиш** / Тизиш дегенден *этим ат. Эт кесекленни шишге тизишиу. Чабакъланы чыбыкъгъа тизишиу.*

ТИЗМЕ *ат.* Список (*напр. книг, избирателей*) / Адамланы неда бир башха затланы къагъытха бир бири ызындан тизилип жазылгъаны. *Жанчыкъ ма бу къанлы Вильгельмден азапха тюше тургъан адамланы тизмесин алыргъа деп келип турады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 159. *Бетал сёлеширге жазылгъанланы тизмесине къарады да, башхалагъа эслетмей, Магометни къолун къысып ёрге турду.* «Шуёхлукъ», № 62, 29. *Ариука окъугъан китапларыны тизмесин устазына кёргюзтдю.* «Коммунизмге жол», 1979, №176.

ТИЙ *эт.* 1. Касаться *чего*, трогать *кого-что*, дотрагиваться *до кого-чего* / Бир затха бир затынгы жетдир, бир затны бир затха жетдир. *Ёгюзню аягъына арбаны чархы тиер.* (Нарт сёз.) ○ *...Бал ийисли кёгет бахчалагъа баргъан, алагъа къарагъан, аланы чахауан хауаларын солугъан, къоллары бла тийип кёрген нечик аламатды.* Кацийланы Х., Тамата, 222. *Ныгъышдагъыла, къарты-жашы да, бир бирлерине жингириклери бла тие, ышара, даулашха тынгылайдыла.* Шауаланы М., Мурат, 140.

2. *кёч.* Беспокоить, тревожить / Биреуню тынчлыкъсыз эт, тынчлыгъын буз. *Тийме манга, тиймем санга.* (Нарт сёз.) ○ *«Ол энди бизни болгъанды, анга тиерге жарарыкъ тюйюлдю»,– деп, обурла жашха къатылмадыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 293.

3. Ударяться *чем, обо что* / жыгъылып, абынып бир жеринги бир затха ур. *Булгъаша барып, ташлагъа жетгенлей, тюбюнде немчаны башы ташха тийип, тешилип олтурады.* «Жанкъылыч», 254. *Башы къабыргъагъа тийип ачыгъан жашчыкъ, анасына чапды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 64.

4. Бить, стегать, хлестать *кого-что* / Билмей тургъанлай, учуп, тёнгереп барып, бир затха неда адамгъа, жаныуаргъа урул, къатыл (*бир затны юсюнден*). *[Семён:] Къалай эсе да учхара тийгенди ансы, Токъал жиберген таш тюз тийсе, башымы чачарыкъ болур эди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 177. *Мазан [Ёрюзмекни] ызындан таягъын жиберди, алай ол атны къуйругъуна тийип къалды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 63.

5. Попадать в *кого-что*; поражать *кого-чем* / Атылып барып чанчыл

(*окъну юсюнден*); ур (*элияны юсюнден*). *Окъ айыуну къолтугъундан тийген эди.* «Минги Тау», №19, 42. *«Оу кюнюм къаппа-къарангы!» – дей, гелля, шибиля тийгенча, элгенди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 62. *«Ол [Шохай], элия тийип ёлгенди», – дей эдиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 23.

6. *къ.* **Аша 1.** Элде бардан эринге тийир. (Нарт сёз.) *Юйде болса, ауузгъа тиер.* (Нарт сёз.) ○ *[Къанамат:] Ауузубузгъа жукъ тиймегенди, чибин къозлайды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 101.

7. Падать / Жыгъыл. *Атны иеси [къазакъ], артха кетип, къышхыр къапчыкъча, сыртындан тийди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 92. *Аладан бирлери уа, ёрге чыгъа кетип, ачы таууш этип, кём-кёк гёлеуге бауурундан тийген эди.* Хочуланы С., Хапарла, 74.

8. Казаться *каким-либо*, оказывать *какое-либо* воздействие / Иги неда аман кёрюн. *Тюз ачылсын эшигинг, Кёрген сени сюерча. Айтчы, закон анга балча тиерча.* Шахмырзаланы С., Назмула, 150. *Бригадир кечирек киргенди. Ушакъгъа къулакъ ийди. Азамат салгъан сёзю Анга бек чюйре тийди.* «Шуёхлукъ», № 20, 50. *Мени хар сёзюм тиер Къамичи кибик сыртынга, Ол, [сырты] мурсаданча, кюер.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 137.

9. Восходить (*о небесных светилах*) / Жарыт, жарыгъынгы ий (*кюнню, айны юсюнден*). *«Сау бол арбазыбызгъа эртте келгенинг ючюн, Бахчадагъы харбызгъа тийип, жашау берген кюн».* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 343. *Кавказ таулагъа къонуп, Дуниягъа эркин къарай, Тийгенди, тёгерек толуп, Колхоз тюзлеге ай.* «Жюрек жырлайды», 272.

10. Явиться причиной *чего* / Хайыр, хата д.а.к. зат эт, бир затха иги неда аман жаны бла себеп бол. *[Анна:] Багъалы Аслан, сен алай айтырча мени санга не хайырым тийгенди?* Боташланы И., Пьесала, 21. *[Эфенди:] Мени халкъгъа не хатам тийгенди?* «Шуёхлукъ», № 44, 56. *Кирпини адамгъа зараны тиймеди.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 55.

11. Поражать *кого чем* (*болезнью*) / Гриппден, жётелден д.а.к. затдан ауру. *[Ахия:] Азанчыгъа грипп тийген болурму?* Батчаланы М., Элчилерим, 127. *Адилгерийни ким сойгъан болур, асма тиерик этине. Насыпсыз Хабий, къалай къарадынг Ол къандан толгъан бетине!* «Малкъар халкъ жырла», 239.

12. *угъайл.* Ничего не стоит / Тийиншли тюйюлдю. *[Добай Зауургъа:] Сени Элбузлугъунг бла Чоппагъынг мени чабырымы чыгына да тиймейдиле.* Этезланы О., Тарда, 142.

ТИЙГИЧ *ат.* Указка / Аны бла тийип, бир затны кёргюзтюучю иничге таякъчыкъ. *Географияны дерсинде устаз аны [Бекболатны] картагъа чыгъарса, ол кеси класс-дагъылагъа къарап тургъанлай, тийгич къыйыры уа ол хапарлагъан сууланы, тауланы, чеклени кёргюзте барады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 427.

ТИЙДИР *эт. понуд. от* **тий** / Тий дегенни *къатланыучу айырмасы. Чархла, кеслерин гыйыгъа тийдире, Гюрюлдешип элтедиле, Кюмюш къушну акъырын силкиндире, Тохтар жерге жетедиле.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 48. *Мырышкы къайнап, кенге жайылып, къатындагъылагъа кюнню тийдирмеген тереклени да кёргенсиз.* Хубийланы О., Адамла, 4.

ТИЙДИРИЛ *эт. страд. от* **тийдир** / Тийдир дегенни *зорлаучу ай-*

ырмасы. Колхозну мюлкюне суукъ къол тийдирилди.

ТИЙДИРИЛИУ *и. д. от* **тийдирил** / Тийдирил дегенден *этим ат.*

ТИЙДИРИУ *и. д. от* **тийдир** / Тийдир дегенден *этим ат. Хорламыбызны жарыкъ кюнюн тийдирирге партизанла уллу юлюш къошхандыла. Къартха, къарыусузгъа хайырын тийдириу.*

ТИЙДИРТ *эт. понуд. от* **тийдир** / Тийдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Къалын туманла кюнню тийдиртмейдиле.*

ТИЙДИРТИУ *и. д. от* **тийдирт** / Тийдирт дегенден *этим ат. Ауруу тийдиртиу. Хайырны тийдиртиу.*

ТИЙИЛ *эт. страд. от* **тий** / Тий дегенни *зорлаучу айырмасы. Тийилмеген ишде жылан жатар.* (Нарт сёз.) ○ *Шахарда тийилмей тургъан сауут склад барды.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 27.

ТИЙИЛИУ *и. д. от* **тийил** / Тийил дегенден *этим ат.*

ТИЙИР *эт.* **1.** *понуд. от* **тий** / Тий дегенни *къатланыучу айырмасы. Иги адам хайырын тийирмесе да, заранын тийирмез.* (Нарт сёз.) ○ *Нарат, назы, нызы терекле, жайгъы кюнню гыланч жоллагъа тийирмей, жолоучуланы жазыкъсынганча, салкъынлыкъ этедиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 124.

2. *кёч.* Ударять / Ур, жетдир. *Антон машокгъа къазыкъны тийирсе, нартюх бюртюкле шырылдап агъызышадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 371. *Тукъум, элни башындан, ырхы келгенлей, келген партизанланы эслегени бла атыны сыртына къамичини тийиргени тенг болду.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 63.

ТИЙИРИЛ *эт. страд. от* **тийир** / Тийир дегенни *зорлаучу айырмасы. Къол тийирилмей, юй ишленмез.* (Нарт сёз.)

ТИЙИРИЛИУ *и. д. от* **тийирил** / Тийирил дегенден *этим ат.*

ТИЙИРИУ *и. д. от* **тийир** / Тийир дегенден *этим ат. Биреуге хайырын тийдириу. Ишге къолун тийириу.*

ТИЙИРИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тийир** / Тийир дегенни *араш айырмасы.*

ТИЙИРИШИУ *и. д. от* **тийириш** / Тийириш дегенден *этим ат.*

ТИЙИУ *и. д. от* **тий** / Тий дегенден *этим ат. Окъну къалай ачы тийиуюн Жугъутур билгенди окъ тийгенден сора.* Зумакъуллаиы Т., Кёз жарыгъым, 40. *Чагаланы жерге хыны тийиулери тауш этдиреди.* «Шуёхлукъ», № 11, 87.

ТИЙИШ [1] *эт. взаимн-совм. от* **тий** / Тий дегенни *араш айырмасы.*

ТИЙИШ [2] *эт.* **1.** Собираться, объединяться / Бирге жыйыл (*адамланы, малланы юсюнден*). *Жазны шулпулу кечесинде нёгерлери Солтан-Хамитни юйюне тийишдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 173. *Ингир болуп, адам, мал да къошха тийишдиле.* «Шуёхлукъ», № 46, 29.

2. Прийти *к чему*, договорить-

ся / Тохташ, бир акъылгъа келиш. *Жашла, сагъыш эте келип, бир акъылгъа тийишдиле.* (Ф о л ь к.)

ТИЙИШДИР *эт.* 1. Собирать, соединять вместе / Бирге жый. *Ханох кесини хапчукларын бирге тийишдирди.* Г у р т у л а н ы Б., Жанғы талисман, 367. *Жаябоюн уллу къара тор ажир, сакъ сюрюучюча, жылкъыны сакълайды, узакъгъа узайгъан байталны къууп тийишдиреди.* К а ц и й л а н ы Х., Жер жулдузлары, 31.

2. Сосредоточить *что*, добывая, приобретая или разыскивая / Нени болса да, излеп, табып жыйышдыр, къура. *Мурат кесини эм къоншу эллерини болушлукълары бла бир сегиз къой тийишдирди.* Ш а у а л а н ы М., Мурат, 207.

ТИЙИШДИРИЛ *эт. страд. от* **тийишдир** / Тийишдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Суу боюнуна тийишдирилген малла жибиген кырдыкны юсюнде абызыраулу жоккуландыла.* Э т е з л а н ы О., Тарда, 63.

ТИЙИШДИРИЛИУ *и. д. от* **тийишдирил** / Тийишдирил дегенден *этим ат. Малланы къошха тийишдирилиулери. Сауутланы бирге тийишдирилиулери.*

ТИЙИШДИРИУ *и. д. от* **тийишдир** / Тийишдир дегенден *этим ат. Мал тийишдириу. Юй ишлерге бир къауум зат тийишдириу.*

ТИЙИШИУ [1] *и. д. от* **тийиш** [1] / Тийиш [1] дегенден *этим ат.*

ТИЙИШИУ [2] *и. д. от* **тийиш** [2] / Тийиш [2] дегенден *этим ат. Къоншу тийресине тийишиу. Юйге тийишиу. Шахаргъа тийишиу.*

ТИЙИНШЛИ I *сыф.* Достойный, подходящий / Керекли, келишген, жарагъан. *Чам сёз да Къайсынны творчествосунда кесине тийиншли жерни алады.* «Шуёхлукъ», № 30, 119. *[Хызыр] Аминатдан да жюреги излегенча тийиншли жуап алгъанды.* Х а п ч а л а н ы М., Мени насыбым, 84.

ТИЙИНШЛИ II *хал. сёзл.* Достойно / Кереклисича. *Болсада ол [къады] жюрек къууанчын айтып элге чапмады. Той этерге кёп сакълагъан къууанчын тийиншли бардырыргъа хазырланып башлады.* Т ё п п е л а н ы А., Отлукъ ташла, 143.

■ **Тийиншли бол** 1) быть достойным *чего* / Бир зат бла саугъаланырча иш эт. *Жаш саугъагъа тийиншли болду*; 2) соответствовать *кому-чему* / кереклисича, изленгенича бол, келиш. *Поэт табийгъатны Ёмюрледен бери сакъланнган ариулугъуна тийиншли болмагъан сёз айтырма деп къоркъгъанча кёрюнеди.* «Шуёхлукъ», № 30, 111. // **Тийиншли кёр** одобрять, считать соответствующим, подходящим / Игиге, тапха жарарыкъгъа сана. *Экиси да [Даут бла Хаджидаут] шапалыкъ этиуню тыйыншлы кёрмей, чёп атхандыла.* Б а т ч а л а н ы М., Элчилерим, 77.

ТИЙИНШЛИЛИК *ат.* Соответствие / Жараулулукъ, келишгенлик. *Ишине тийиншлилик. Жерине тийиншлилик.*

ТИЙИНШСИЗ I *сыф.* Недостойный / Жарамагъан, келишмеген. *Тийиншсиз сёзлени айтдыргъан, туудургъан билимсизликди. Аманлыкъгъа кечгинлик да, ахшылыкъ да тийиншсизди.* М а м м е л а н ы Д., Кязим Мечиев, 46.

ТИЙИНШСИЗ II *хал. сёзл.* Недостойно, незаслуженно / Тийиншли

болмай. *Жашауну ышыкъларында келгенле, От башына тийиншсиз юйреннгенле, жашлыкъларын тойда ашыргъанла, Кеслерин къыйынлыкъдан жашыргъанла, сынамай ёте бушуу кюнлени, Ангыламайдыла мудах тизгинлени.* Отарланы К., Сайлама, II, 97.

ТИЙРЕ I *ат* 1. Окрестность, округа / Бир затны къаты, жаны, тёгереги. Бу тийреде. *[Юртю сууну] Шууулдагъан тауушу эшитиледи тийреде, Жырлагъаны кёплени Жукълатады юйледе.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 222. *Аллай тюлкю кирсе арбазыгъызгъа, Тауукъланы барындан къол жууугъуз, Ышанмагъыз, бет этмегиз сиз анга, Къазыкъ алып тийрегизден къууугъуз!* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 6.

2. Соседи / Къоншула. *Анасы махтагъанны алма, тийреси махтагъандан къалма.* (Нарт сёз.) ○ *Хоразгъа къатын алыргъа, Киеу нёгерге барыргъа, Тийре бары къуюлду, Кенг орамгъа жыйылды.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 17.

3. *В позиции определения:* соседний, близлежащий / Къоншудагъы, жууукъдагъы. *Сени хапарынгы къалай айтайым тийре жашлагъа, уялмай? Мени Алийим суугъа кетгенди, Атыны башын тыялмай.* «Малкъар халкъ жырла», 125. *Бюгече тийре итле къызыу юредиле.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 339.

ТИЙРЕУ *ат.* Кадушка, где хранится айран, тузлук / Айран, тузлукъ чыккыр. *Ынна тийреуден айран къуйду.*

ТИЙРЕ-КЪОНШУ *къауум. ат.* Соседи / Къоншула, къоншуда жашагъанла. *Аманны билгени дау болур, тийре-къоншу бла жау болур.* (Нарт сёз.) ○ *Къартла, аммала кеслерини сабийлеринден озуп, энди тийре-къоншуну сабийини оноуун этип тебирегендиле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 143.

ТИЙРЕЧИ *ат.* Житель квартала, сосед по кварталу / Къоншуда, тийреде жашагъан адам. *Тийре къартны ызындан сагъышлы къарадыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 104.

ТИК[1] *ат.* Обрыв, косогор, склон, скат / Ёр, тёш, жар, къапхакъ, тауну къабыргъасы. *Къанамат, ийилип, тикге ёрлеп баргъалай, къулагъына ушкок атылгъан тауушла келдиле.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 182. *Тикге чыгъып арыгъан ёгюзча, таш ууатхан машина солуулап, кюмюшлю ташын бир жанына къысдырып, керексиз ташын тышына къоратады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 122.

ТИК[2] *сыф.* Обрывистый, крутой / Ёр болгъан, ёрлю, тёшлю. *Хашим, тик жолну чыгъып Баргъанлай, бирси бетде Ол акъсакъ жугъутурну кёрдю да, сейир этди.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 169. *Былай къарагъанда тауланы бетлери асыры тикден адамны, малны да аягъы илинир жер жокъча кёрюнеди.* Толгъурланы З., Эрирей, 193.

2. *кёч.* Резкий, грубый / Адепсиз, хыны. *Нарт сёз, тик болса да, тюз.* (Нарт сёз.) *[Атасы Дауумгъа:] Да сора сенден къалгъанланы китапларына бир салсала уа, Айшатны, не Хабийбатны да болур да китаплары деп, тик сёзлени бир бири ызындан тизгенде, анга жууап эталмай, къызарып, биягъынлай баш энишге къарады Дауум.* Хубийланы О., Дерт, 32. *Ёмюрюнде хыны сёлешмеген тиширыу,*

эрине тик жуап этип, ёрге турду. Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 223.

3. *кёч.* Напряженный, натянутый, обостренный / Суукъ, татыусуз. *Аланы аралары тик болгъанды.*

ТИК[3] *хал. сёзл.* 1. Вертикально / Ёрге сюеп. *Бир ажир бирси ажирге чабады, Тау къырдыкдан эсирип, тоюп, Ала бир бирлерин талайдыла, Ал туякъларын тик кётюрюп.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 57. *Къызгъылдым эм акъсыл туфдан этилген ол плитала, бир бирге жуукъ къысылып, тик орнатылгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 52, 76.

2. Круто, резко / Къаты, кючлю. *Жел бетиме тик урады Жашлыкъ атлам бар суна.* Отарланы К., Сынла, 82. *Хыны чалкъы тик уруп, Кесди алтын чёпчюкню, Кетеди жолчукъ бурулуп, Ташый башлады жюкню.* «Жарыкъ жолда», 21.

3. *кёч.* Резко, грубо / женгил, басымсыз, терк ачыуланып. *Боз чепкенли жашны тик сёлеше тургъаны къулагъына чалынып, шофёр бери айланды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 230. *Асланкир тик сёлеше башлады.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 178.

ТИК[4] *эт.* 1. Шить *что* / Бичилген быстырны, терини д.а.к. башха затланы къыйырларын халы бла бирге къошуп, кийим неда башха зат эт. *[Жаш:] Мен алсам, аллай къызны аллыкъма. Алмасам былай къаллыкъма. Эки тонну тигип, тангнга чыгъыучу, Къобузну ариу согъуучу.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 21. *Кязим жазгъаннга сёз къошсанг, неда къоратсанг, акъ быстырны къара халы бла тикгенча кёрюнюп къалады.* Гадийланы И., Санга айтама, 195.

2. Вышивать *что* на *чем* / Кийимни неда башха затны юсюне чилле, окъа д. а. к. башха халы бла накъыш сал. *Олтургъан къыз окъа тигер.* (Нарт сёз.) ○ *Кюн таякъла жашил къатапагъа алтын окъа тикгенча, ариу оюула тюшюрюп, омакъ жасадыла.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 257.

■ **Тикги бол** *ц. диал.* нагнуться, наклонить вниз, опустить (*голову, шею и т. п.*) / Бюгюл, ийил. *Башымда къалпагъымы кёзлериме дери энишге бошлап, тикги болуп, эшикни ачдым.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 80.

ТИКГИЛЕН *эт. ц. диал.* Уткнуться (*напр. в книгу*) / Бир затдан къарамынгы алмай, кёлюнг бла, къадалып эт. *Жаш китапха тикгиленип тура эди.*

ТИКГИЛЕНИУ *и. д. от* **тикгилен** / Тикгилен дегенден *этим ат.*

ТИКГИЛЕТ *эт. понуд. от* **тикгиле** / Тикгиле дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТИКГИЛЕТИУ *и. д. от* **тикгилет** / Тикгилет дегенден *этим ат.*

ТИКГИЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тикгиле** / Тикгиле дегенни *араш айырмасы.*

ТИКГИЛЕШИУ *и. д. от* **тикгилеш** / Тикгилеш дегенден *этим ат.*

ТИКГИЧ *ат.* Кожаная тесьма (*для шитья сбруи, чабуров и т. п.*) / Ат керекни, чабырланы д.а.к. башха затны тигер ючюн хайырланылыучу, териден этилген бау. *Биз кирген жерге тикгич да киреди.* (Нарт сёз.) *Таулу*

назмучуланы устазы, Кязим эди иги сёзню устасы, хар назмусун кепге уруп чыгъаргъан, Хар тизгинин тикгич кибик сууургъан. Къулийланы Къ., Сайлама, II, 229. *Таудан келген таулу жаш Юйлеге тизеди кирпич, Ойнагъан кибик бешташ, Сууургъан кибик тикгич.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 14.

ТИКДИР *эт. понуд. от* **тик** / Тик дегенни *къатланыучу айырмасы. Тиширыула келип, баш иелерине, сабийлерине, кеслерине, кийим тикдиредиле.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 31. *Эндиге дери – галифе кёнчек кёрмеген эллилени, аллай кёнчек тикдирирге кёбюсюню да эсине келе болур эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 75. *Суусар териден бёрк тикдирирбиз, бугъа териден чурукъла, меслеринг болурла эчки териден.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТИКДИРИЛ *эт. страд. от* **тикдир** / Тикдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашчыкъгъа костюм тикдирилгенди.*

ТИКДИРИЛИУ *и. д. от* **тикдирил** / Тикдирил дегенден *этим ат.*

ТИКДИРИУ *и. д. от* **тикдир** / Тикдир дегенден *этим ат. Кийим тикдириу. Пальто тикдириу.*

ТИКДИРТ *эт. понуд. от* **тикдир** / Тикдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Чурукъла тикдирт. Бёрк тикдирт.*

ТИКДИРТИУ *и. д. от* **тикдирт** / Тикдирт дегенден *этим ат. Кийим тикдиртиу. Тон тикдиртиу. Жыйрыкъ тикдиртиу.*

ТИКИРАЛ *хал. сёзл.* Ясно, чётко, отчетливо / Ачыкъ, жарыкъ, шатык. *Алай [председатель] къагъытда жазылгъанны иги чыгъарып, тикирал окъуялмагъаны себепли, адамла анга эс буруп тынгыламадыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 159. *Бюгюн а Совнаркомну председатели хар харфын кеси тикирал таныгъан къагъытлагъа энтта бир къарайды.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 80.

ТИКЛИ *сыф.* Крутой, гористый / Тиклери болгъан, ёрлю, тёшлю. *Кёп бармай, жолну тикли жери бошалды.* Толгъурланы З., Эрирей, 13. *Бурун тикли, ташлы айланчлада къыш жолла бузлап, гызых болуп, биз элге сау кюнню азап бла кючден жыйыла эдик.* Хубийланы О., Аманат, II, 330.

ТИКЛИК *ат* **1.** Крутизна / Ёрлюк, тёшлюк. *Жолну тиклиги къоркъутады. Кашла чалгъы чаллыкъ жерни тиклиги гебен тохтамазчады.* (Фольк.)

2. *кёч.* Напряженность, натянутость, обостренность / Суукъулукъ, ырахатсызлыкъ, татыусузлукъ. *Тикликни жумушатыу, халкъланы жашау излемлерине тюз келеди.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 41.

ТИК-ТИК *эрикл. сёз.* Тик-так (*звукоподражание ходу часов*) / Сагъатны баргъан тауушун кёргюзтеди. *Къабыргъада сагъат а тик-тик деп жюрюйдю.* Толгъурланы З., Айыуташ, 8. *Бийбертни алтын суу ичирилген сагъаты, олтургъанланы жюрек тебиулерин санагъанча, тик-тик деп баргъаны битеу классха эшитиледи.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 105.

ТИЛ[1] *ат* **1.** Язык (*орган в полости рта*) / Ауузда, къымылдап, татыуну сездирген, билдирген,

адамда уа тауушланы къураргъа да болушуп, сёлеширге онг берген орган. *Жангылмазлыкъ тил жокъду, абынмазлыкъ аякъ жокъду.* (Нарт сёз.) ○ *Къара агъачдан солуп, чыгъады бир бёрю, къызыл тилин да бир къарыш чыгъарып.* «Жилтинле», 392. // Язык (*пища, кушанье*) / Бир къауум жаныуарланы ол органларыны аш-азыкъ болуп жюрютюлюую. *Къойну тилин аша, адамны тилинден кесинги сакъла.* (Нарт сёз.)○ *Столгъа кёмюкбаш боза бла тузлукъдан чыкъгъан тил салынды.* (Фольк.)

2. Речь, способность говорить / Сёлеше билмеклик. *Сюйдюрген да тил, бездирген да тил.* (Нарт сёз.) *Къатынны тили озар, эрни къолу озар.* (Нарт сёз.)

3. Язык (*напр. русский, карачаево-балкарский*) / Адамлагъа бир бири бла сёлеширге онг берген тауш эм сёз – грамматика амалланы системасы. *Ана тили – сабийлик тили, ана тили – кертилик тили.* (Нарт сёз.) ○ *Абдул-Къадыр анасындан туугъанлы арап тилден хапары болмагъанды, алай болсада, афенди аны билимин билирге осмакълап соргъанын ангылап, тауча жуап этди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 114. *[Жашчыкъ] Ол кюнледе тилим болуп, ала [немецле] бла бир сёлеширге, ала бизни элибизде алай жарыкъ нек жашагъанларын билирге къалай термиле эдим!* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 105.

4. Язык (*романа, рассказа и т. п.*) / Айтылгъанны къурау жаны бла энчилиги, стили. *Китап адамланы да, болгъан ишлени да кёргюзтеди, иги тил бла жазылгъанды эм тынч окъулгъанды.* «Шуёхлукъ», № 15, 5. *Хапарны башха затлары да: тили, стили, суратлау усталыгъы къалгъанына кёреди.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 31.

5. *кёч.* Донос; сплетня / Органлагъа, таматагъа биреуню этген затын жашыртын билдириу. *Ортада тил жюрюй башласа, иш осалгъа кетеди.*

6. *кёч.* Пленный, от которого можно получить нужные сведения. *Керекли затланы айтыргъа боллукъ жесир, пленнге тюшген адам. Рамазан эки нёгери бла немислиле болгъан жерге «тил» келтирирге кетди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 89.

7. Система знаков (*звуков, сигналов и т. п.*), передающих информацию. Бир затны юсюнден белги берген, билдирген тауш, сигнал д.а.к. башха зат. *Тюени тилин караванчы биледи.* (Нарт сёз.) ○ *Жеригизни ташыны, агъачыны Тилин къалай иги биле эдигиз!* Къулийланы Къ., Жангы китап, 55.

8. *кёч.* Язык (*огня, пламени и т. п.*) / Жанынган затны тилге ушап, ёрге чыкъгъан оту. *Отну хатерсиз къызыл тили нарат къангадан этилген юйню къабыргъасын жалай: «Баш жанында шиферлеге бир жеталсам»,– дегенча, ашыгъады.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 40. *Сирнекни жанынган тили къалтырап, ёрге тартыла эсе, газны жандырыргъа боллукъду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 219.

9. *энчи.* Язычок (*напр. ботинка, пряжки, подпруги*) / Сыфаты тилге (*1-чи магъ.*) ушагъан зат. *Къанамат айыл тилге сууурулуп тургъан къайишни Токъалны къолларына кийдирип, къаты тартып, кючлю байлады.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 172. *Атамы бел бауун тили кюмюшдю.* (Фольк.)

♦ **Тил айландыр 1)** слизнуть языком соринку с глаза / кёзге тюшген затны тил бла жалап кетер. *[Сюрюучю:] Анам, бюгюн кёзюме бир кирчик тюшгенди, къарап бир тил айландырсанг эди.* «Нартла», 107; **2)** говорить *что-либо* / бир зат айт, сёлеш. *Къарт къатын, абызырап,*

бир ауукъгъа дери тилин айландыралмай сюелди. Зокаланы З., Солуу кюн, 29. **Тил эт** доносить, сделать донос / биреуню юсюнден айтылмазгъа тийиншли затны башхагъа (*башхалагъа*) айт. *Къатыны юйде болмай тургъанлай, эри юйюне келгенде, олсагъат къуртха барып, къатынындан тил этди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 247. // **Тили айланмайды** язык не поворачивается / айталмайды, сёлешалмайды. *Аман айтыргъа къызны тили айланмайды.* (Фольк.) *Атларгъа умут этди – жеринден тебалмады; къычырыргъа кюрешди – тили айланмады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 50. // **Тилде сюек жокъду** язык без костей / жаншакъ, керексиз затланы айтып туруучу адамны юсюнден. *Тилде сюек жокъду, не сюйсенг да айтыр.* (Нарт сёз.) **Тил ал** слушаться, повиноваться / адам айтханны эт. *[Хашир устазлагъа:] Сабийни гитчеликден тилинги алыргъа юйретмесенг, кеси аллына бошласанг, мазаллы жаш болгъандан сора, ол сени айтханынгы этмез.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 143 // **Тил жетдир** сообщить кому *что* / айт, билдир. Сарыбий, бандитлеге тил жетдирип, аланы къачыргъанды. Этезланы О., Тарда, 151. // **Тили артына кетди** *къ.* **тили тутулду** *[Къызладан бири:] Къобуп, мен да кёлюме келгенни жармалайым деп тура эдим. Бузжигитден сора уа: «Тилим артына кетди да къалды»,– деп, къызла бир бирине къарап, аны [Бузжигитни] хыртлай, ишлерине кетдиле.* Хубийланы О., Аманат, III, 9. // **Тили артына тартылды** *къ.* **тили тутулду.** *Ой эки атылгъан маузер керохунг Кеси артына атылып, Жанын алалмай турады дейдиле, Тили артына тартылып.* (Фольк.) *[Гитче къатындагъылагъа:] Ким биледи, тилигиз артына тартылып, дыбыл-дыбыл эте къалыргъа да болур эдигиз.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 150 // **Тили ачылды** 1) язык развязался *у кого* / жаншакъ болду. *Ичги адамны тилин ачар.* (Нарт сёз.) ○ *Бусагъатха дери шум болуп келген шофёрну тили ачылды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 18; 2) *этн.* начать разговаривать (*о невестке*) / Эрини жуукъларыбла сёлешип башлады (*келинни юсюнден*). *Келин алыкъа тил ачмагъанды.* (Фольк.) *Келин а, аны [Омарны] аллына барып, манга да тилин ачып: «Бизни кимге къоюп бараса?» – деди.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 12. // **Тили бла жалады** ласкать, принять *кого* ласково, приветливо / ыйнакълады, жарыкъ болду. *Къартла жашны ыйнакълагъандыла, къучакълагъандыла, тиллери бла жалагъандыла.* «Къарачай халкъ тауруха», 84. *Жаннет къарындашын, тили бла жалагъанча этди, къоюнуна къысды, кёзюне сукъду.* (Фольк.) **Тили бюлдюргю этеди** язык заплетается у кого / бир затны ачыкъ, кесгин айталмайды. *Сагъытны эринлери къалтырап, тили бюлдюргю этди.* Къобанланы Д., Кюн таякъла, 161. *Баширни кёзлери чырчалача болдула, чач тюклери чыкъырдап, ёрге турдула, тили бюлдюргю этди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 395. // **Тилине не келе эсе да (келгенни)** все что придет на язык / ауузуна келген сёз. *Кемисхан, ауузуна, тилине не келе эсе да, къайын анасына, жашына къуя, арбаздан атылып чыкъды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 65. *Барасбий тилине келгенни сёлешгенди.* Хубийланы М., Алан, 68. // **Тилине салмайды** в рот не берет / ашамайды, ичмейди. *[Хауа къонакъгъа:] Сен ёлмегин, былтырдан бери тилиме да салмайма.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 34. // **Тили жокъду** не

владеть языком / сёлеше билмейди. *Тили жокъну, сыйы жокъ.* (Нарт сёз.) ○ *Жангыз жаны да Наныкъны тили жокъ сабийини ичиндеди.* Хубийланы О., Дерт, 45. // **Тилини жауу къуруду** высохнуть во рту от разговора / жаншагъандан ауузу къургъакъсыды. *[Базарбий къатынына бла жашына:] Къылыч кибик къыш келип тургъанлай, жаным тамагъыма тыгъылып, сизни бла сёлеше, тил жауум къуруп зауукъданмы кюрешеме.* Хубийланы О., Аманат, II, 306. *Жашына жаншай, Мариямны тилини жауу къуруду.* (Фольк.) // **Тилин къапды** 1) он прикусил язык / жукъ айтмай, сёлешмей тохтады, сёлешгенин тохтатды. *Къыз артыкъ айтханын эслеп, тилин къапды*; 2) он покаялся / сокъуранды. *Жаш, ишни этерин этгенден сора, тилин къапды.* // **Тилин суурады** ласкает, принимает кого приветливо / ыйнакълайды, жарыкъ болады. *Юйюне къонакъ келсе, Зубайда тилин суургъанлай этеди.* (Фольк.) // **Тилини къыйырында** (учунда, тюбюнде) **айланады** вертеться на кончике языка (*никак не вспомнится*) / билип тургъан затын терк эсине тюшюралмайды. *[Зайнаф Тахирге:] Атынг а тилими тюбюнде айлана турады.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 53. // **Тили кичийди** язык чешется / бир затны айтыргъа, жаншаргъа сюеди, айтмай тёзалмайды. *Тили кичий келди жолда: «Юйге бир жетсем эди»,– деп, Юйю къатында орамда Къоншу къатыннга тюбеп, Хапарны басды къууанып, Тюрлендирип, семиртип.* (Фольк.) // **Тили сынмайды** не может выговорить правильно / тюз айталмайды. *Оруслу жаш, тауча айтханлыгъына, аны тили сынмайды, сёзлени жумушакъ айтады.* «Шуёхлукъ», № 14, 75. // **Тили тартылды** *къ.* **тили тутулду.** *Сени сюрген бёрюге кимни огъу атылды? Фитнаны, залимликни Тили къачан тартылыр?* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 177. // **Тили тутулду** язык отнялся / сейирсиннгенден, къоркъгъандан сёлешалмай къалды. *Жаш, чучхурну башындан къарап, сын къатды, тили тутулду, къулакълары бителдиле.* Кацийланы Х., Мухаммат, 29. *Асыры не этерин билмегенден, Хажимырзаны тили тутулуп къалгъан эди.* Хочуланы С., 47. // **Тили татлы** ласковый, приветливый / ариу тилли, ариу айтыучу, ийнакълаучу, адамгъа жарыкъ болуучу. *Бал ашатыр татлы тил, от къапдырыр ачы тил.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 93. // **Тилинге тийир** попробовать (*пищу*) / Къабып, уртлап, ашап кёр. *Ол ичгини тилине тийирмейди. Ол кесини юйюнде этилмеген ашны тилине тийирмейди.* // **Тили узун** длинный язык / жаншакъ, асыры артыкъ сёлешиучю. *Аман адамны тили узун.* (Нарт сёз.) *Тили узунну жауу кёп.* (Нарт сёз.) // **Тил тап** найти общий язык, иметь подход, уметь ладить с кем-либо / Келиш, бир бирни ангыла. *Аслам адам бла тил тапхан тынч болмазлыгъы белгили эди. Хар адам бла энчи тил табар ючюн а аны жашауун, энчи къылыкъларын билирге керекди.* «Шуёхлукъ», № 52, 61. // **Тил тут** 1) *этн.* обычай у балкарцев и карачаевцев, согласно которому молодая невестка определенное время не разговаривает с родственниками мужа / Жангы келинни къайынлары бла бир белгили заманнга дери сёлешмей турууу. *Атын жашырмагъанынга тил тутма.* (Нарт сёз.) ○ *Зухура энтта да къайын атасындан тил тутханлай турады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 188; 2) не разговаривать *с кем-либо* по какой-нибудь причине / бир сылтау болуп, биреу неда адамла бла сёлешмей тур. *[Таубий Гордеевге:] Аланы [тутмакъла-*

ны] тил тутууларын къамичиле бла, маузерле бла ачдырыргъа керекди. Боташланы И., Пьесала, 27. // **Тил чыкъды** начать говорить / сёлешмей неда сёлешалмай туруп, сёлешип башлау. *Жашчыкъгъа бир тил чыкъгъанды да, тюз уллу адамча сёлешеди.*

ТИЛ[2] *эт.* Резать *что* напополам, разрезать (*напр. кожу на широкие или узкие ремешки*) / Терини бичакъ бла жырып, иничге узун кесекле эт. *[Къанамат:] Ёгюзню терисин тилип, жассы къайишле этдим.* Къобанланы Д., Тауладатауш, 289.

ТИЛБАРАКЪ *ат сёл. тил. къ.* **тилчи**. *[Мухтар къарындашчыгъына:] Кёремисе, аны, тилбаракъны.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТИЛБУРГЪУЧ *ат.* Скороговорка / Терк-терк къайтарып айтыргъа къыйын болгъан сёз тутуш. *Сабийле тилбургъучну айтып эришедиле.*

ТИЛГРАМ *ат сёл. тил. къ.* **телеграмма**. *Тилгрaмла урулдула, Халкъгъа хапар берирге, Петербургдан хапар келди Биз солдатха кетерге.* «Жашаууубузну байрагъы», 23.

ТИЛЕ *эт.* 1. Просить *что, чего*, ходатайствовать *о ком-чём* / Биреуге бир затны бер неда эт деп жалын. *Тилемегеннге берме, тилесе да кесингден байгъа берме.* (Нарт сёз.) *[Жаухар къатлайды тилегин] Къадар, суутма от жагъамы кюлюн. Кёп тилемейме – жангыз сабийими Ёксюз къойма!* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 85.

2. Свататься *кого*, свататься *к кому* / Юй бийче болуп барырын изле, эрге чакъыр. *Къызны минг тилер, бири алыр.* (Нарт сёз.) ○ *От жарыкъгъа кесин ургъан гебенекча, аны [Аминатны] кёп жашла тилеп кёрдюле.* Къулийланы Х., Эгизле, 10.

ТИЛЕК *ат.* Просьба, мольба, желание / Бир затны болумун излемеклик, тилемеклик. *Жаухар жиламукъларын бирге жыйса, Къайыкъ жюзген терен кёл болур эди. Тиширыуну тилеги къабыл болса, Дунияда уруш аты къурур эди.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 69. *Итни тилеги къабыл болса эди, кёкден сюекле тюшер эдиле.* (Нарт сёз.) ○ *Жюреклерин алса да къоркъуу сагъышлыкъ, Анала тигедиле жангы чепкен, башлыкъ, Балаларын къан къазауатха хазырлай, Жюрек тилеклерин жырларында жырлай.* Отарланы К., Сайламала, II, 267.

■ **Тилек эт** *къ.* **тиле** 1. *Анда, акъсыл къаяланы тюбюнде, Мен тугъан, ёсген юйюбюзде тынгысыз, огъурлу анам турады, Манга тилек эте, таугъа къарайды.* Къулийланы Къ., Сайлама, 144. *Сен менден, жулдузча, узакъ къалсанг, Жукъларымы аллында кече жаланда сени тюшюмде кёрюрге Жатарма мен, тилек эте.* «Жашаууубузну байрагъы», 97.

♦ **Тилегинге жет** *къ.* **тилегинги тап**. *Даумхан, ёмюрде этген тилегине жетип, арбазына толгъан ай келген сунду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 236. *Хасан тилегине жетди.* // **Тилегинги тап** исполниться, сбыться (*о желании*) / Тилеген, кюсеген затынгы жашауда кёр. *Къарындашла тилеклерин тапдыла, Бир бирине сюйюнчюге чапдыла.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 172. // **Тилек къагъыт** заявление, прошение / Заявление неда бир затны тилегенини юсюнден башха къагъыт. *Таубатыр, къобуп, Хаширни тилек къагъытын окъуду.* Хубийланы О.,

Жукъусуз кечеле, 100. *Кёчерге алланып тургъанладан да бек кёпле сокъуранып, къалыргъа излеп, тилек къагъытла жазгъандыла.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 80. // **Тилек эт** обратиться *к кому-нибудь* с просьбой *о чём-нибудь* / тилеу. *Анда, акъсыл къаяланы тюбюнде, Мен туугъан, ёсген таулу юйюбюзде Тынгысыз, огъурлу анам турады, манга тилек эте, таугъа къарайды.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 144.

ТИЛЕКЧИ *ат.* Проситель / Тилеучю, жалынчакъ адам. *Къолу къуру – тилекчи болур.* (Нарт сёз.) ○ *[Забийда Мыртазгъа:] Къайгъырмаз, келечи да тилекчи да келир, къыз къагъыт да алыр.* Хубийланы О., Дерт, 177.

ТИЛЕКЧИЛИК *ат къ.* **жалынчакълыкъ.** *Улакъны таралгъан къычырыгъы адамланы, кёкню, жерни иелерине бойсунмакълыкъларыны, тилекчиликлерини даражасын кёргюзтеди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 78.

ТИЛЕТ *эт. понуд. от* **тиле** / Тиле дегенни *къатланыучу айырмасы. Сюймеклик ёмюрден тёреди: Къыз, мингнге тилете, бирине Къол узатып дуния кёреди, Анга, насыпча, бериле.* Отарланы К., Сынла, 90. *Мекер деп бир бай, Хамитлеге адам ийди къыз тилетип, бу адамгъа жюз минг хыйла юйретип.* «Жюрек жырлайды», 19.

ТИЛЕТДИР *эт. понуд. от* **тилет** / Тилет дегенни *къатланыучу айырмасы. Китап тилетдир. Эркинлик тилетдир.*

ТИЛЕТДИРИУ *и. д. от* **тилетдир** / Тилетдир дегенден *этим ат. Къызын тилетдириу. Атын тилетдириу.*

ТИЛЕТИЛ *эт. страд. от* **тилет** / Тилет дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТИЛЕТИЛИУ *и. д. от* **тилетил** / Тилетил дегенден *этим ат.*

ТИЛЕТИУ *и. д. от* **тилет** / Тилет дегенден *этим ат. Малын тилетиу. Кесин, багъалы этип, тилетиу.*

ТИЛЕУ *и. д. от* **тиле** / Тиле дегенден *этим ат. Биреуге бир затны эт деп тилеу. Ёнкюч ахча тилеу. Къоншуну атын тилеу.* ■ *Кюнсюзлеге кюн тилеуюм ючюн, Къызыугъа сериуюн тилеуюм ючюн, О, кеч манга кючлю, Деменгили Кюн!* Зумакъуллары Т., Кёз жарыгъым, 60.

ТИЛЕШ *эт. взаин.-совм. от* **тиле** / Тиле дегенни *араш айырмасы. Чыганлы къатынла бир бирге ал къоймай тилешедиле.*

ТИЛЕШИУ *и. д. от* **тилеш** / Тилеш дегенден *этим ат. Саулукъ тилешиу. Мамырлыкъны тилешиу.*

ТИЛИМ *ат* 1. Доля, ломоть, ломтик / Ашаргъа жарагъан затны бычакъ бла жассы кесилип алынган кесеги. *Ётмек тилим. Эт тилим. Бишлакъ тилим. Харбыз тилим.*

2. Полоса (*напр. кожи*) / Териден бичакъ бла узун иничге кесилип алыннган сыз, кесек. *Тууар терини тилимлеге кесдиле.*

ТИЛИМДИ *ат къарач.* Узкий ремешок (*из сыромятной кожи, напр. для шитья сбруи*) / Иничге узун кесилген къайиш. *Ышымчыкъларым болуучу эди, Сапаллары юзюлюп, Тюклю чабырларым бар эди, Тилимди бла тизилип.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 57.

■ **Тилимди жер** узкая полоска сенокоса. Чалынмай неда орулмай къалгъан бир тар жерчик. *Кёпюрден ётюп сол жанына бурулгъанлай, узун тилимдича, бир биченлик барды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 81.

ТИЛИМЛЕ *эт. къарач.* **1.** Разделять на куски; разрезать на части / Ашаргъа жарагъан затны бычакъ бла жассы кесеклеге кес. *Хууанны тилимледик. Жаш этни тилимлеп, сабийлеге юлешди. Терини тилимлеге кес. Туар терини тилимлеп жыйдыла.*

ТИЛИМЛЕН *эт. страд. от* **тилимле** / Тилимле дегенни *зорлаучу айырмасы. Тери тилимленнгенди.*

ТИЛИМЛЕНИУ *и. д. от* **тилимлен** / Тилимлен дегенден *этим ат.*

ТИЛИМЛЕТ *эт. понуд. от* **тилимле** / Тилимле *дегенни къатланыучу айырмасы. Ётмекни тилимлет. Терини тилимлет. Этни тилимлет.*

ТИЛИМЛЕТИУ *и. д. от* **тилимлет** / Тилимлет дегенден *этим ат. Бышлакъны тилимлетиу.*

ТИЛИН *эт. страд. от* **тил**[2] / Тил[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Эркечни терисин, тилип, тикгичле этдиле.*

ТИЛИНИУ *и. д. от* **тилин** / Тилин дегенден *этим ат.*

ТИЛИУ *и. д. от* **тил**[2] / Тил[2] дегенден *этим ат. Бугъа терини жипле этерге деп тилиу.*

ТИЛКЕМ *ат къарач.* **1.** *къ.* **тууралм.** *Ариужан, кесип, тилкем халыуаны аны къолуна тутдурду.* Хубийланы О., Адамла, 165. *Атланы сакълагъан бир къызыл аскерчи, барып, артмагъындан уллу тёгерек ётмекни чыгъарып, буруу башында тургъан юч-тёрт сабийни кесине чакъырып, бирерине бирер уллу тилкем тутдурду.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 277.

2. Кусок, доля / Кесеги. *Чюгюндюр бахчаланы километрлик тилкемлеге юлешип, саулай сабаннга чачылып, ишчиле чага этедиле.* Лайпанланы С., Гургумлу, 36. *Терезеле ууакъ мияла тилкемледен жабышдырылгъандыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 91.

ТИЛКЕМЛЕ *эт. къарач.* Резать *что* на куски (*ломти*) / Тилкемлеге юлеш, тилкем-тилкем эт. *Бышлакъны тилкемле. Тортну тилкемле.*

ТИЛКЕМЛЕУ *и. д. от* **тилкемле** / Тилкемле дегенден *этим ат. Хууанны тилкемлеу. Халыуаны тилкемлеу.*

ТИЛКЪАУ *сыф.* Заика, косноязычный / Тилинде кемлиги болгъаны себепли, къыйналып сёлешиучю, бир-бир тауушланы къайтарып айтыучу. *Бир бёлек кюнден Нальчикни приставы тилкъау Хамит, атлы аскер алып, Чегем тарына кирди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 132. *Алийсолтан, тилкъау адамча, сёзлени къыркъма эте айтды.* Кацийланы Х., Тамата, 114.

ТИЛКЪАУЛАН *эт.* Заикаться / Тилингде кемлигинг болгъаны себепли къыйналып сёлеш, бир-бир тауушланы къайтарып айт. *[Абдулла Эгеуге:] Мени бла келирмисе, – деп, тилкъауланып, шыбырдады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 261.

ТИЛКЪАУЛАНДЫР *эт. понуд. от* **тилкъаулан** / Тилкъаулан дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъ, безиреп, кесин тилкъауландырып, сёлешеди.*

ТИЛКЪАУЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **тилкъауландыр** / Тилкъауландыр дегенден *этим ат. Кесин тилкъауландырыу.*

ТИЛКЪАУЛАНЫУ *и. д. от* **тилкъаулан** / Тилкъаулан дегенден *этим ат. Биреуню эриклеп, тилкъауланыу.*

ТИЛКЪАУЛУКЪ *ат.* Заикание, косноязычие / Тилкъау болгъанлыкъ. *Жашны, тилкъаулукъдан сора, кемчилиги жокъду.* (Ф о л ь к.)

ТИЛЛЕН *эт.* **1.** Заговорить, овладеть речью / Сёлешип башла, сёлеше бил. *Эрттеден айтадыла алимле: «Дунияда хар неда тюрленеди... Биреу жолугъа эсе ёлюмге, Биреу а тууады, тилленеди».* М о к ъ а л а н ы М., Къушну ауанасы, 19. *Бюгюн сизге жеригиз, ташларыгъыз, тилленип бу назмулада хурметлерин Айтадыла, ол хурметин алыгъыз, тауланы усталары, келбетлери!* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Жангы китап, 55.

2. Начинать говорить, лопотать (*о ребенке*) / Сёлеше башла (*сабийни юсюнден*). *Жангы тилленнген сабий да, Сени [ананы] атынгдан башлайды, Хар адамны жюрегинде Атынг нюр болуп жашайды.* «Жарыкъ жолда», 74.

3. Договориться, найти общий язык / Бир тилли бол. *Тёрт къойчу да бирге тилленнгенча, къойлагъа къараргъа керекди деген сылтау бла къошдан чыкъдыла.* «Шуёхлукъ», № 50, 24. *Басынып, къарап тургъан халкъ, тилленип ахсынганча, ахсынып, сууну ызы бла энишге чапды.* А п п а л а н ы Х., Къара кюбюр, 50.

ТИЛЛЕНДИР *эт. понуд. от* **тиллен** / Тиллен дегенни *къатланыучу айырмасы. Аны [поэтни] жыры жаш этип къартланы, Тиллендиргенди тилсизлени, Эритгенди жарсыуну къарларын, Гюлледен жасай къум тюзлени.* «Шуёхлукъ», № 8, 45. *Табийгъатны С. Есенинча ангылагъан, анга аныча жан салгъан, тиллендире билген хазна поэт болмагъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 168.

ТИЛЛЕНДИРИУ *и. д. от* **тилледир** / Тиллендир дегенден *этим ат.*

ТИЛЛЕНИУ *и. д. от* **тиллен** / Тиллен дегенден *этим ат. Дуния тюрлениу кезиуде туугъанбыз, Таулу тиллениу Кюнледе туугъанбыз.* М а к ы т л а н ы С., Шаудан, 127.

ТИЛЛЕНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тиллен** / Тиллен дегенни *араш айырмасы. Къызла, тилленишип, жашны алдадыла.*

ТИЛЛЕНИШИУ *и. д. от* **тиллениш** / Тиллениш дегенден *этим ат. Таугъа барыргъа тилленишиу.*

ТИЛЛЕШ *эт. къарач.* Договариваться, сговариваться / Бир тилли бол. *Орунларына олтургъанлай, сабийле тиллешип, бармакъларын ёрге кётюрдюле.* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз кечеле, 169. *Къатынла, тиллешип, бирден атландыла.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Къарчаны юйдегиси, 164.

ТИЛЛЕШИУ *и. д. от* **тиллеш** / Тиллеш дегенден *этим ат. Империалист къыралла кеслери огъурамагъан правительстволаны оноу-*

дан тайдырыр ючюн, тап, тиллешиу къурардан да артха турмайдыла. «Ленинни байрагъы», 1980, № 140.

ТИЛЛИ *ат къарач.* Человек, некто / Адам. *«Мени боюнум бурулса эди, тилли къоймай ашар эдим»,– дегенди бёрю.* (Нарт сёз.) ○ *[Таусолтан:] «Мен ёлгенден сора тилли да къалмасын»,– дегенле да тюбейдиле.* Хубийланы О., Аманат, II, 234. *Не къурт, не къамыжакъ – бир тилли къымылдамайды.* «Жанкъылыч», 247.

ТИЛЛИУ *сыф. сёл. тил. къ.* **тилкъау**. *Тиллиу сабий. Тиллиу адам.*

ТИЛМАНЧ *ат.* Устный переводчик (*толмач*) / Бир тилден башха тилге кёчюрюучю адам. *Элде сыйы болгъанды, Орус тилни билген адам, Тилманчха излегенди Жумушха келген.* Зумакъуллланы Т., Къаяда гюлле, 96. *Шукурий, узун бойлу, арыкъ бетли, жарашыулу жаш адам, биз Дамаскадан кетгинчи, бизни къатыбыздан таймайды, бизге тилманч болуп турду.* «Шуёхлукъ», № 37, 74.

ТИЛМАНЧЛЫКЪ *ат.* Профессия или занятие переводчика / Тилманчны иши, къуллугъу. *Мазан бла Махамет, Узун Хажи болгъан жерге къайтып, биягъы офицерни тилманчлыгъы бла кёп сёлешдиле.* Залийханланы Ж., Таукъушла, 299. *[Ынна солдатха:] Кел, жуукъ бол! Юйге кир. Кел, жашым, кел жюрегиме къууанчлы. Эгечден туугъан школчу жашчыкъ Хызыр этеди араларында тилманчлыкъ.* Отарланы К., Сайлама, II, 191.

ТИЛСИЗ *сыф.* **1.** Немой / Сёлешалмагъан, сёлешир болуму болмагъан. *– Сёлешиу тынчды,– дейдиле бирле. – Тынчмыды? Не оюм этесиз сиз? – Да аны кимден да иги биле, Тынгылагъанлай жашайды тилсиз.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 23. *Алиймырза, тёгерегине да къарап, узун сакъалын да эки-юч да сылап, Аминат бла сёлешип башларгъа кёп кере да тебиреп, дагъыда базынмай, тилсиз адамча, тохтап къала эди.* Хочуланы С., Хапарла, 31.

2. *кёч.* Безмолвный, тихий, молчаливый / Тауушсуз, тынч, шош. *Биз, устала, дуниягъа ишлер ючюн тууабыз. Суукъ тилсиз ташланы Биз жырлагъа бурабыз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 184. *Къаяла, къаяла, къонгур къаяла! Чал ёмюрлени тилсиз шагъатлары.* Отарланы К., Сайлама, II, 234.

■ **Тилсиз бол** онеметь, потерять дар речи / сёлешалмазча бол. *Кече жатсам, танг атхынчы сагъыш этип Излейме да, тапмайма кесинге тенг. Сени кёрюп, кёзлеринге къарасам а, Хар заманда тилсиз болуп къалама мен.* Тёппелаланы А., Жаннетни къызы, 20. *Тилсиз болса да, сокъур болса да, Жалчы душманнга дертин жетдиреди.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 144.

ТИЛСИЗЛИК *ат.* Немота / Жаратылгъандан сёлешир болуму болмагъан, сёлешалмагъан, адам ангыларча сёз неда сёзле айталмагъан хал. *Жазыкъсынганма хайыуаннга, хансха, Тынч тынгылауларын тилсизликге санап.* Зумакъуллланы Т., Кёз жарыгъым, 22.

ТИЛТАППА *сыф. сёл. тил. къ.* **тилкъау**. *Тилтаппа адам. Тилтаппа сабий.*

ТИЛТЯ *сыф. сёл. тил. къ.* **тилкъау**. *«Ол тилтя Хасан не айта эди бюгюн?»,– деп, сорады Масхут къарындашындан.* (Фольк.)

ТИЛЧИ *ат* 1. Клеветник, доносчик / Тил этиучю адам. *Зар бла тилчи ушашла, Экиси да сатлыкъ ашла. Зарлыкъ болур тилни башы, Тилчи аны жюйрюк жашы.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 22. *Жолубузда тилчи тюбеп, Бузмасын жюрегибизни, Жашау сан этмей къоймасын Жангыз да тилегибизни.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 156.

2. *сёл. тил. аз жюр.* Языковед / Тил уста, тилни тинтиучю алим. *Тилчилени конференциялары.*

ТИЛЧИЛИК *ат.* Клевета, донос, ябедничество / Тил этиу бла кюрешмеклик. *Къайгъыдан тынчайыр ючюн башынг, Тилчиликни ууат, томур, къарындашым.* «Шуёхлукъ», № 29, 10. *Къургъакъ къауданнга от тюшген кибик, кетди ол хапар. Тилчилик кирсе чаришге, Желден да женгил чабар.* «Шуёхлукъ», № 8, 14.

ТИН *ат* 1. Плоть, тело, корпус, туловище / Адамны тёммеги, чархы. *Тинимде от мыдыхланып, Уппа этди Нюзюр бетими, Ышарды жууукълашып, Келир насыбым кесими.* «Жанкъылыч», 151. *Солуусуз, аяусуз хаман жюк кётюре Талчыгъан эдик, тинибиз талгъан эди.* «Жюрек жырлайды», 15.

2. Дух, душа. *къ.* **жан 1.**

3. *В позиции определения:* духовный / Ич дуниясы бла байламлы. *Тин дуния.* ■ *Бюгюнлюкде элчилени тин излемлери чыртда шахарчыладан кем тюйюлдю.* «Ленинни байрагъы».

■ **Тин ата.** Родоначальник / Тукъум ата, уллу ата, тукъум башчы.

♦ **ТИНКИЛДИ: Тинкилди бол** *къарач.* шуметь, галдеть, говорить одновременно / бирден дауур эт, бирден сор. *«Экскурсиягъа къалайгъа барлыкъбыз?» – деп, сабийле тинкилди болдула.*

♦ **Тин кирди** оживать, набирать силу / жан кирди, кюч алды. *Къанатлылагъа тин кирип, хауада ары-бери жюзе, тюрлю-тюрлю жырланы къутуртадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 112.

♦ **ТИНКИРДИ: Тинкирди бол** ожить, набрать силу / кюч ал, тирил. *Аслан, къууанып, Юйге аллы айланып, Болду тинкирди.* «Жюрек жырлайды», 216.

■ **ТИН ТЕР** Сильный пот / Къаты тер. *Атланы тин терлери кёпчегинден сора, иерлерин алып, Хасым ат оруннга уруп, бичен салды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 81.

■ **Тин тери басды** сильно вспотеть / бек терледи, терлегенлери барды. *Къарча къошха къайтып келип, Къаншауну кёргенде, нарт къопханны кёрген кибик, тин тери басды.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 14. *Онунчу кечесинде ол [ауругъан], кечени узуну сандырап, тин тер басып турду.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 98. *Саматны жюреги чанчды, кёзю-башы тёгерек айланып, бетин тин тер басды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 24. // **Тинтер къакъды** слегка вспотеть / бир кесек терледи, этине тер урду. *Жашны этине тин тер къагъады.* «Шуёхлукъ», № 55, 72.

ТИНТ *эт.* 1. Обыскать, произвести обыск / Къарма, изле. *Келгенле, отоугъа кирип, не бек тинтдиле эселе да, Махмутну тапмадыла, ызына тюшалмай, бёлек заманны булжудула.* «Шуёхлукъ», № 4, 99. *[Масхут:] Межгитни ичин энтта да бир кере тынгылы тинтирге, пулеметланы да ол юйню тёгерегине салыргъа керекди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 389.

2. Исследовать, расследовать / Илму жаны бла сюз, къара. *Спут-*

никге космосну мындан ары да тинтирге жарарыкъ илму аппаратура салыннганды. «Ленинни байрагъы», 1972, № 141. *Жашау берген материалны тинте жашаугъа художникча къарай, бизни жазыучула прозада бек уллу иш этгендиле.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 25.

ТИНТДИР *эт. понуд. от* **тинт** / Тинт дегенни *къатланыучу айырмасы. Устаз чыгъарманы толу тинтдиреди.*

ТИНТДИРИЛ *эт. страд. от* **тинтдир** / Тинтдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Суратлау чыгъарманы тили тинтдирилгенди.*

ТИНТДИРИЛИУ *и. д. от* **тинтдирил** / Тинтдирил дегенден *этим ат. Романны толу тинтдирилиую.*

ТИНТДИРИУ *и. д. от* **тинтдир** / Тинтдир дегенден *этим ат. Чыгъарманы тинтдириу. Космосну тинтдириу.*

ТИНТИЛ *эт. страд. от* **тинт** / Тинт дегенни *зорлаучу айырмасы. Къарачай-малкъар диалектология тынгылы тинтилмегенди.* ■ *Малкъар халкъны фольклору, профессионал литературасы жашау бла байламлы этилип, илму жол бла энди тинтилип башлагъанды.* Маммелаты Д., Кязим Мечиев, 3.

ТИНТИЛИУ *и. д. от* **тинтил** / Тинтил дегенден *этим ат. Поэтни творчествосуну тинтилиую. Чыгъармаланы тинтилиулери.*

ТИНТИУ *и. д. от* **тинт** / Тинт дегенден *этим ат. Сёз байлыгъын тинтиу. Космосну тинтиу. Юйню ичин, букъдурулгъан затны излеп, тинтиу.*

ТИНТИУЧЮ *ат* 1. Следователь / Къармагъан, бир ишни болумуну шартларын алгъа ачыкълаучу къуллукъчу адам. *Аманлыкъны тинтиучю. Тинтиучюле чекде хар кимни хапчукларын тинтип жибередиле.*

2. Исследователь / Сюзюучю, илму жанындан къараучу, багъа бичиучю. *Къайсын Кулиевни чыгъармаларын эм чыгъармачылыкъ жолун тинтиучюле бардыла.*

ТИНТИУЮЛ *ат.* Обыск / Букъдурулгъан неда тутаргъа эркинлик болмагъан затны табар ючюн биреуню неда бир затны къармалыуу. *[Мария Пелагеягъа:] Сакъ бол, Пелагея, ишни болдургъансыз, бюгече сизде... тинтиуюл боллукъду.* М. Горький, Ана, 43. *Августда австрий властьны буйругъу бла Ленинни фатарында тинтиуюл боллукъду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 220.

ТИНТИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тинт** / Тинт дегенни *араш айырмасы. Тинтиучю бла бирге милиционерле да аманлыкъчыны, юйюн къармап, тинтишедиле.*

ТИНТИШИУ *и. д. от* **тинтиш** / Тинтиш дегенден *этим ат.*

ТИНТ-МИНТ *ат къарач.* Возня / Кёп къыйын, жарлылыкъ излеген иш, жумуш. *Аны тинт-минти кёпдю.*

■ **Тинт-минт бол** замешкаться / Жунчу, абызыра. *Адамла, къоркъуп, тинт-минт болдула.* // **Тинт-минт эт** возиться, копошиться / къадалып кюреш, тюрт-мюрт эт.

ТИПИСКИ *ат.* Волнение, беспокойство, тревога / Къайгъы, къаугъа, жюрек тынчлыгъын тас этмеклик. *Ыннаны къоркъууу да бош типискиди.*

■ **Типиски бол** *къ.* **типиски эт.** *Хабас жеринде туралмай, типиски болуп башласа, сабыр таукел сюелген Зауурбек анга къолу бла белги берип тохтата эди.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 39. // **Типискиге къал** *къ.* **типиски эт.** *Къонакъ типискиге къалды, Азамат а аны айтханын эшитмегенча эте, сёзню бардырыргъа кюрешди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 262. *Узакъдан марлап тургъан Азирет Малляшны нёгерлерин жаратмай, типискиге къалды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 35. **Типиски тарыды** его охватила тревога, он в сильном волнении / не этерге билмей, амалсыз бол. *Азамат бла Къайсын татлы тенгле болуп, бирге жюрюп башлагъанлай, Бийбертге типиски тарыды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 39. // **Типиски эт** волноваться, тревожиться / къайгъы, къаугъа эт, не этерге билмей, амалсыз бол. *Шарау типиски этгенлей, юйден чыгъа, кире турады.* Толгъурланы З., Эрирей, 35. *Аубекир а аз типиски этип турмайды!* Толгъурланы З., Айыуташ, 35.

ТИПИСКИЛЕ *эт. сёл. тил.* Типиски эт *къ.* **типиски**. *Ол бош типискилейди, затына заран жетмегенди.*

ТИПИСКИЛЕУ *и. д. от* **типискиле** / Типискиле дегенден *этим ат. Аман хапарны эшитип, типискилеу.*

ТИПОГРАФИЯ *ат.* Типография / Чыгъарманы харфла бла алып басмалаучу учреждение. *Китап Москвада бек иги типографияда басмаланнганды.*

ТИР *ат.* Тир / Илишан атыучу жер (мекям). *Эришиу «Спартак» стадионну тиринде бардырылгъанды.*

ТИРАЖ[1] *ат.* Тираж / Займны, лотереяны ойнагъаны эм аны кёргюзтген таблица. *Мурадин, хуржунундан эки билетни да чыгъарып, бармагъы бла тиражны номерлерин излеп башлады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 129.

ТИРАЖ *ат.* Тираж / Басмадан чыкъгъан чыгъарманы экземпляларыны саны. *Республикада чыкъгъан китапланы жыллыкъ тиражлары миллион экземплярдан артыкъ болгъанды.*

ТИРГИЗ *эт.* **1.** Разжечь (*огонь*) / Жандыр, къабындыр, жакъ. *Афуажан юйге киргенинде, Маржан, сютчюклерин къайнатыргъа деп, от тиргизе айлана эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 244. *Юйде жангызлай къалгъан анала Кёндюле бизни элледе. Сен от тиргизмей, къалма орамда.* «Шуёхлукъ», №43, 56.

2. *кёч.* Возбуждать, воодушевлять *кого* / Бир затха кёллендир, къызындыр, учундур. *Маржан тиргизген сюймеклик жашны жюрегинде жаннганлай турлукъду.* (Фольк.) *Жангы умутла тиргиз.*

ТИРГИЗИЛ *эт. страд. от* **тиргиз** / Тиргиз дегенни *зорлаучу айырмасы. Сёз жокъ болгъан кюн гыржын да этилмез, Юй ишленмез, жерде от тиргизилмез.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 29. *Россейде тиргизилген кюреш ёртенни жарыгъы Кавказ таулагъа жуукъалашып келе эди.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 33.

ТИРГИЗИЛИУ *и. д. от* **тиргизил** / Тиргизил дегенден *этим ат. Сюймеклик отну тиргизилиую.*

ТИРГИЗИУ *и. д. от* **тиргиз** / Тиргиз дегенден *этим ат. Шуёхум, назму отну тиргизиуде Хар поэт бирча тюйюлдю, оюм эт!* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 178.

ТИРГИЗИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тиргиз** / Тиргиз дегенни *араш айырмасы. Туристле от тиргизишедиле.*

ТИРГИЗИШИУ *и. д. от* **тиргизиш** / Тиргизиш дегенден *этим ат.*

ТИРЕ *эт.* **1.** Подпирать *что*, ставить подпорку / Бир затны аудурмай, тутуп турур ючюн тюбюнден тиреу сал, бир зат сюе. *Сау болсунла, къоншуларыбыз эки чыпын тирегендиле да, [юй] бир жанлы болса да, алкъын аумай турады.* Кацийланы Х., Тамата, 140. *Аминат, къол аязын сакъал тюбюне тиреп, суратдан кёз айырмай олтура эди.* Гадийланы И., Санга айтама, 158.

2. Прислонять, приставлять *что к чему* / Сыртынгы, инбашынгы д. а. к. башха затны бир затха таяндыр. *Сослан кенг сауурсунун эшикге тиреди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 225. *Хамит, чынар терекге сыртын тиреп, чёпчюкню къыйырын чайнай, сагъышлы турады.* «Жанкъылыч», 238.

3. Приставить, поставить вплотную *что к чему* / Жетдир, тийдир, къатына сюе, сюеп сал. *Мен тобукъларынга Тирейме башны, Кёреме суунгда Эки кенг къашны.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 225. *Почтаны терезесини суукъ мияласына мангылайымы тиреп, эшик аллына къарап турама къымылдамай.* Батчаланы М., Элчилерим, 34.

4. Наставлять, нацеливать *что* / Ушкокну бурунун айландырып, саутну къынындан чыгъарып, биреуге жууукъ келтирип тохта. *Дахир Таубийни герохун аны желкесине тиреп турады.* Боташланы И., Пьесала, 88.

5. Касаться *до чего* / Бир затны бир затха тийир, жетдир. *Уста, металл быргъычыкъны алып, аны бир къыйырын эрип тургъан миялачыкъгъа тирейди.* «Естествознание», 16. *Бурунларын къумгъа тирейдиле Акъ чырпа къойчукъла, иссилей.* Хубийланы О., Мурат, 98.

6. Привести *кого к чему* вплотную / Биреуню бир затха жууукъ элт. *Ызчы, энг алларында ызлап, юч къарындашны да элтип, бир кириш къаягъа тирегенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 193. *Ногъайчыкъ Ёрюзмекни, алып барып, жылкъычы къошха тиреди.* «Нартла», 68.

ТИРЕЛ *эт.* **1.** Упираться *во что*, наталкиваться, натыкаться на *кого-что* / Бир жерге жетип, тийип тохта. *Толгъан айны жарыгъында кёк, жерни этеклерине тирелип тургъанча, кёрюнеди.* Хубийланы О., Аманат, I, 24. *Акъ жабыуланы юсю бла жылтыраукъ клеенка жайылгъан юч стол, бир бирине тирелип, юйню арасы бла тизилгендиле.* Лайпанланы С., Гургумлу, 161. *Тар къулакъдан келген суучукъ черекге къошулгъан жерде эски жол къачан эсе да къаядан юзюлюп тюшген къалакъ ташха тиреледи.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 57.

2. *кёч.* Упрямиться / Адам айтхан затны этерге унама. *Экинчи кюн а жаш: «Школгъа бармайма»,– деп, тирелип тохтады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 119.

3. *кёч. сёл. тил.* Упереться. *къ.* **аякъ тире.** *[Хажи-Бекир Асланнга] Сен бош тирелесе, прапорщикни солдатлары абреклеринги ызларына тюшгендиле.* Боташланы И., Пьесала, 9.

ТИРЕЛИУ *и. д. от* **тирел** / Тирел дегенден *этим ат. Бийик къаягъа тирелиу. Эшекни бузгъа тирелиую. Къабыргъагъа тирелиу.*

ТИРЕТ *эт. понуд. от* **тире** / Тире дегенни *къатланыучу айырмасы. Машинаны артын къабыргъагъа тирет.*

ТИРЕТДИР *эт. понуд. от* **тирет** / Тирет дегенни *къатланыучу айырмасы. Чалманнга тиреу тиретдир.*

ТИРЕТДИРИУ *и. д. от* **тиретдир** / Тиретдир дегенден *этим ат.*

ТИРЕУ I *и. д. от* **тире** / Тире дегенден *этим ат. Гебеннге къазыкъла тиреу. Сыртын эшик жаннга тиреу.*

ТИРЕУ II *ат.* Подпорка / Халжар, чалы юй д.а.к. башха зат ауматз ючюн тирелген зат. *Тёгерегин къуршалап келген адам кёлекелени эслеп, Азирет, темир тиреуча, сир къатды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 104. *Кюн кёкде тохтап турур демейме, Тюбюнден тиреу салмасам.* Семенланы А., Жазыу айла, 60.

ТИРЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тире** / Тире дегенни *араш айырмасы. Гёжефле, башларын бир бирге тирешип, къол алышдыла.*

ТИРЕШИУ *и. д. от* **тиреш** / Тиреш дегенден *этим ат.*

ТИРИ I *сыф.* Активный, деятельный, энергичный, живой, проворный, подвижный / Гиртчи, хар затны терк этген, женгил санлы. *Тауда ёсген адамла тёзюмлю боладыла, къыйынлыкъланы да бек кётюредиле, кеслери да тири боладыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 276. *Санадыла, жёрмеледен бири жокъ, ой-ой. Жёрме урлагъа Шымаухадан Тири жокъ, ой-ой.* «Малкъар халкъ жырла», 190.

ТИРИ II *хал. сёзл.* Живо, активно, энергично / Женгил, терк. *Ишлегенлери кёлюне жетмесе да, жашланы къоллары тири къымылдайды, ауузлары тохтамайды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 76. *Къонакъла, багъалы этдире къыйналмай, столгъа салыннган ашдан бирден тири узала тебиредиле.* «Шуёхлукъ», № 48, 41.

ТИРИКДИР *эт.* Оживить, активизировать / Тири эт, тирилт. *Кёп миллетни бирикдирген, Къарыусузну тирикдирген, Къууандырып кирпилдетген Сюйюлюннген бачама.* «Коммунизмге жол», 1979, №114.

ТИРИКДИРИУ *и. д. от* **тирикдир** / Тирикдир *дегенден этим ат. Къарыусузну тирикдириу. Хомухну тирикдириу.*

ТИРИКЁЗ *сыф.* Живой, быстрый, смелый (*о глазах, о взгляде*) / Кёзлери тири болгъан, тири кёзлю. *«Артда эшитмеген эдик демегиз»,– деди эскадронну командири, тирикёз офицер.* «Шуёхлукъ», №13, 60. *Бу аламат тирикёз сабийчик хар нени да билирге сюеди.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 38.

ТИРИЛ *эт.* 1. Оживляться, активизироваться, приобрести больше сил, энергии, живости, выразительности / Тири бол, женгил, терк къымылда. *Алгъын неден башларын билмей тургъан Харун тирилгенди, колхозну ишине тумаланнганды, ишге заманы жетмей тебирегенди.* Кацийланы Х., Тамата, 189.

2. Оживить, воскресать / Жангыдан жан кирип, ёсюп, жашап башла. *Ёлгенле, тирилселе, атам келмей къалай турлукъ эди, ол келсе, мени хар ким да сюерик эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 44.

3. *кёч.* Ожить (*о природе*) / Жангыр, жашна (*табийгъатны юсюнден*). *Жаз башы жылыу ургъаннга, хар зат да тириле башлагъанды.* Кацийланы Х., Тамата, 109.

4. Выздоравливать, поправиться (*о больном*) / Ауругъанынгдан иги бол, сау бол. *Къыйын саусуз тириледи, Устасына тюбесе, Чалпыннган иш жашнап ёседи, Иеси кёлюн берсе.* «Шуёхлукъ», № 20, 53. *Бир ауукъдан Рамазаннга къан кире, тириле тебиреди.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 15.

5. *кёч.* Стать на ноги, проявиться в прежней силе / Кюч, къарыу ал, къурал. *[Таусолтан бухгалтерге:] Шо атангы жаны ючюн, бир жанын кесибиз оюп барсакъ, бизни совхозубуз къалай тирилликди?* Хубийланы О., Аманат, II, 228. *Айла, жылла да оза, Кюнден-кюннге тирилдим, Кёргеним къолну соза, Сабийликге илиндим.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 30.

ТИРИЛЕН *эт.* Стать активным, деятельным, энергичным, подвижным / Тири бол, терк къымылда. *Къачхынчыла тёртюсю да тириленип, атларына миндиле.* Этезланы О., Тарда, 100. *Энди жаш да тириленди, жашаудан юлюшюн алып башлады.* (Фольк.)

ТИРИЛЕНИУ *и. д. от* **тирилен** / Тирилен дегенден *этим ат. Хомухну тириленииую. Къоркъакъны тириленииую.*

ТИРИЛИК *ат.* Активность, деятельность, бодрость, энергичность / Тири хал, хар затда терк къымылдамакълыкъ. *Билимни аллы бирликди, ырысхыны аллы тириликди.* (Нарт сёз.) ○ *Суукъ суу этине женгиллик, тирилик берип, Къаншауну къанатлыча учарыгъы келеди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ТИРИЛИУ *и. д. от* **тирил** / Тирил дегенден *этим ат. Жауундан сора сабанланы тирилиулери. Ауругъанны тирилиую. Мюлкню тирилиую.*

ТИРИЛИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тирил** / Тирил дегенни *араш айырмасы. Къурт-къумурсха тирилишип, чабадыла, ой-ой.* «Малкъар халкъ жырла», 231.

ТИРИЛИШИУ *и. д. от* **тирилиш** / Тирилиш дегенден *этим ат. Ауругъан малланы тирилишиулери.*

ТИРИЛТ *эт. понуд. от* **тирил** / Тирил дегенни *къатланыучу айырмасы. Башында чюйре сагъышла Муратны бирде тирилтедиле, кёл этдиредиле, бирде уа жер тюбюне сугъа, жюрегин кемиредиле.* Шауаланы М., Мурат, 197. *Жаз келир! Ол къууанч кюнню да келтирир, Кюн къарны эритир, эритир. Кюн жашил кырдыкны тирилтир.* Отарланы К., Сайлама, II, 113.

ТИРИЛТДИР *эт. понуд. от* **тирилтдир** / Тирилтдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишни тирилтдир.*

ТИРИЛТИУ *и. д. от* **тирилт** / Тирилт дегенден *этим ат. Телини юйретиу ёлгенни тирилтиулейди.* (Нарт сёз.)

ТИРИЛТИЛ *эт. страд. от* **тирилт** / Тирилт дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТИРИЛТИЛИУ *и. д. от* **тирилтил** / Тирилтил дегенден *этим ат.*

ТИРЛИК *ат.* Урожай / Мирзеуню, кёгетлени битимлери, битим. *Будайны тирлиги. Нартюхню тирлиги. Тирлик жыйылса, къарауул неге керекди.*

ТИРЛИКЛИ *сыф.* Урожайный / Тирлиги кёп, аслам болгъан, аслам тирлик берген, битимли. *[Солтан:] Жайыбыз тирликли болсун, Дууларыбыз мирзеуден толсун.* Боташланы И., Пьесала, 147. *Нартюхню бай тирликли этер ючюн, урлукъ бла бирге минерал удобрения да бередиле.* «Коммунизмге жол», 1978, № 62.

ТИРЛИКЛИЛИК *ат.* Урожайность / Тирлиги игилик, битимлик. *Селекцияны баш борчу нартюхню тирликлилигин кётюрюудю.*

ТИРЛИКСИЗ *сыф.* **1.** Неурожайный / Тирлиги аман, тирлик иги битмеген. *Тирликсиз жыл.*

ТИРМЕН *ат* **1.** Мельница / Керекли механизмлери болуп, мирзеу тартыучу жер. *Эки тирмен бургъанды Къара шауданны кючю, Шорхалары кюмюшча, Кюзгюча таза ичи.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 29. *Тардан башлап элни тёбен аягъына чыгъып кетгинчиннге дери бу суу айландыргъан тирменлени кёплюгю кимни да сейирсиндирир.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 5.

2. *кёч.* Аш орун (*къ.* **аш**). *Жашны тирмени иги ишлейди.*

■ **Тирмен къакъгъыч** *къ.* **канкурак**. *Тирмен къакъгъыч мирзеуню тирмен ташланы тешигине мардалап къуяды. Кесине да (кюбюрюне) тирмен къакъгъыч салгъанбыз да, тирмен ташла залим дыгъырдайдыла.* Ортабайланы Т., Октябрни саугъасы, 18. // **Тирмен таш** жернов / айланып, мирзеуню тартыргъа, ишленнген таш. *Жонадыла эки ташчы жол жанында ташланы, Бири тирмен таш ишлей, Экинчиси сын таш жонады.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 68.

♦ **Тирмени аллына айланды** ему повезло / Насыбы тутду, иши къуралды. *Тирменинг аллына айланнган бир заманды.* (Нарт сёз.)

ТИРМЕНЛИК *ат.* Зерно, приготовленное на помол / Тирменде тартыллыкъ мирзеу. *Адамла тирменликлерин келтирип къоюп кетселе, Хамызат аланы кеси тартып хазыр этип къоюучуду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 43. *Тирменлик жокъ эди да, Къасай тирменини суун кесип тура эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 187.

ТИРМЕНЧИ *ат.* Мельник / Тирменде ишлеучю, тирменни ишлетиучю адам. *Хар кимни бир дерти, тирменчини суу дерти.* (Нарт сёз.) ○ *Биягъында сагъынылгъан къанжалбаш юйледен бири тирменчиникиди, экинчиси уа тюкенчиникиди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 7.

ТИРМЕНЧИЛИК *ат.* Профессия мельника / Тирменчини усталыгъы, иши. *Атасыны жумушу болуп бир жары кетсе, тирменчилик жашы этеди.* (Фольк.)

ТИРНЕК *ат.* Старание, рвение, стремление / Бир затха итинмеклик, къармашмакълыкъ, мадарыулукъ. *Ишге тирнеги жокъ эсе да, Къыз сюерге тириди, Болмаз затха кесин ургъан, Ангысызладан бириди.* «Шуёхлукъ», № 20, 42.

■ **Тирнек эт** *къ.* **тирнекле**. *Сол-*

тан къолундан келгени чакълы тирнек этерге кюрешеди.

ТИРНЕКЛЕ *эт.* Стремиться, стараться / Къармаш, къадалып кюреш. *Окъургъа тирнекле.*

ТИРНЕКЛЕУ *и. д. от* **тирнекле** / Тирнекле дегенден *этим ат. Ишге тирнеклеу. Окъуугъа тирнеклеу.*

ТИРНЕКЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тирнекле** / Тирнекле дегенни *араш айырмасы. Ишни тынгылы этерге тирнеклеш. Биреуге болушургъа тирнеклеш.*

ТИРНЕКЛЕШИУ *и. д. от* **тирнеклеш** / Тирнеклеш дегенден *этим ат. Хар затны билирге тирнеклешиу. Жазаргъа тирнеклешиу.*

ТИРНЕКЛИ *сыф.* Старательный / Къармашыулу, мадарыулу. *Силкинди ферма, тирилди. Сюелди ол керилип. Алды тирнекли атламны Алгъа ёхтем тебинип.* «Шуёхлукъ», № 20, 54. *[Кюмюш сабийлеге:] Халиймат сизни былай тирнекли бола баргъаныгъызны кёрсе эди, аз къууанмаз эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 371.

ТИРНЕКЛИК *ат.* Старание, стремление / Тирнеги барлыкъ, къармашыулукъ, мадарыулукъ. *Анда [Тюркде] да адамла жашай эдиле, жашау тирнеклик этиле эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 21. *Жашау тирнеклигин этип, келлик заманны аллына къараргъа керек эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 26.

ТИРНЕКСИЗ *сыф.* Не имеющий рвения к *чему-л.*, не старающийся / Жукъгъа къармашмагъан, тирнеклемеучю. *Тирнексиз адам.*

ТИРНЕКСИЗЛИК *ат.* Отсутствие старания, рвения к *чему-л.* / Тирнеги жокълукъ. *Ол тирнексизлик адам болгъанын элде ким да биле эди.*

ТИС *ат.* Тис / Жылы жерледе битип, хар заманда да кёклей туруучу, ийне чапыракълы, къаты агъачлы терек неда юлкю. *Сочини ботаника садында тис, платан кёпдюле.*

ТИТ *эт.* Трепать, теребить, пушить *что* / Жюнню, мамукъну жанкъларын тартып-тартып айырып, юзюп, кесек эт, чач, кирин кетерип, тараргъа жарарча эт. *Зурума, кётюртмени тюбюнден эски четенни чыгъарып жюн тите башлады.* Толгъурланы З., Эрирей, 9. *[Анасы къызчыгъына:] Бир-эки жюн тит, булбулчугъум.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 19.

ТИТАН[1] *ат хим.* Титан (*химический элемент*) / Химия элемент, кюмюш бетли акъсылдым къаты металл. *Сенегалда фосфоритле, титан эм башха байлыкъла чыгъадыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 186.

ТИТАН[2] *ат.* Титан (*большой кипятильник для согревания воды*) / Суу жылытыр ючюн жюрютюлюучю уллу адыр. *Титанда суу терк жылынды.*

ТИТДИР *эт. понуд. от* **тит** / Тит дегенни *къатланыучу айырмасы. Ынна келинине бла къызына жюн титдиреди.* (Фольк.)

ТИТДИРИЛ *эт. страд. от* **титдир** / Титдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Ынна титдирилген жюнню чепгеннге жыйды.*

ТИТДИРИЛИУ *и. д. от* **титдирил** / Титдирил дегенден *этим ат.*

ТИТДИРИУ *и. д. от* **титдир** / Титдир дегенден *этим ат. Кийизлик жюн титдириу. Мамукъ титдириу.*

ТИТИЛ *эт.* 1. *страд. от* **тит** / Тит дегенни *зорлаучу айырмасы. Паровоздан бурулуп чыкъгъан тютюн, титилген жюнча, къарауз бетли болуп, кенгнге жайылады.* Хубийланы О., Адамла, 181. *Жюн титилип, устукку-устукку болгъанды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 177.

2. Рваться, расползаться, трепаться / Сизил, жыртылыргъа жет. *[Таужан Берханнга:] Жашынгы уа кёнчеги титилип, бутлары ачылгъанды.* Хубийланы О., Аманат, II, 176. *Къара чепкен титилирге аздан турады.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 8.

ТИТИЛИУ *и. д. от* **титил** / Титил дегенден *этим ат. Жюнню титилиую.*

■ **ТИТИМ : титим-титим бол** разорваться в клочья / жыртыл, чачыл, ууал. *Дюргенирек тийген адам болса: «(чепкен) титим-титим болуп кетерик болурму», – деп, умут этсенг да алыкъын къарыуу барды.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 9. *[Марыуа:] Санларым титиреп, жюрегим титим-титим болуп, эрип барады.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 62. // **Титим-титим эт** разорвать что в клочья / жырт, чач, ууат. *[Къыз жашха:] Айтхан сёзлеринг жюрегими титим-титим этдиле.* «Жилтинле», 122.

ТИТИМЛЕ *эт. къ.* **тит**. *Жюнню титимледиле.*

ТИТИМЛЕУ *и. д. от* **титимле** / Титимле дегенден *этим ат. Мамукъну титимлеу.*

ТИТИРЕ *эт.* 1. Дрожать, трястись / Къалтыра, теп. *Суукъдан титире. Безгекден титире.* ■ *Не къалайда эсе да узакъда, Жангы жаз кёгю кюкюрейди, неда уруш башланнган аулакъда, Топ атылып, жер титирейди.* Бабаланы И., Жетегейле, 126. *Ол [ажир], адам къолу жетгени сайын, титирей, арт бёксюмюн эки жанына кезиу сыза, алай сюеледи.* Толгъурланы З., Эрирей, 167.

2. *кёч.* Бояться, трепетать / Къоркъ. *Курт юзюлгенча, келедиле жигитле. – Таулула Дамалейге болушлукъгъа Къабарты жеринден къачадыла итле! Душманла титирейдиле, ол къарындашлыкъдан.* Отарланы К., Сайлама, II, 222. *Жюрексиз болуп, титиреп, къалтырап, жангы жашаудан къоркъа, бийле.* Къаракетланы И., Сайламалары, 38.

ТИТИРЕТ *эт.* Сотрясать / Къалтырат, тепдир. *[Таула] топ тауушла да кёп эшитгендиле. Жер титиретген боранда, Къууанч-бушуу да кёп этгендиле, Халкъ къыйын жолда баргъанда.* Отарланы К., Сайлама, II, 107. *Мен энтта: «Суу», – деп, тиледим, Бир душман берди келип, Сора кёкню титирете, Алай башлады кюлюп.* Бабаланы И., Жетегейле, 110.

ТИТИРЕТДИР *эт. понуд. от* **титирет** / Титирет дегенни *къатланыучу айырмасы. Жер тебип, юйлени, тёгерекде болгъан затланы титиретдиреди. Къоркъуу жюреклени титиретдиреди.*

ТИТИРЕТДИРИУ *и. д. от* **титиретдир** / Титиретдир дегенден *этим ат. Жерни титиретдириу. Къабыргъаланы титиретдириу.*

ТИТИРЕТИУ *и. д. от* **титирет** / Титирет дегенден *этим ат. Жарыкъ берген Чолпанынгы Эркелете эдинг, сюе эдинг: «Чолпанынг мутхузду, и дегеннге, Титиретиу окъ ие эдинг.* Теммоланы Х., Хорлауну жырлары, 11.

ТИТИРЕУ *и. д. от* **титире** / Титире дегенден *этим ат. Олсагъат кече къарангыда, Кёргенлей туугъан жерин, Кёзлери отча жандыла, Жангыдан алады титиреу жюрегин.* Борлакъланы Т., Насыплы жашлыкъ, 62. *«Аперим»,– деп, махтады [устаз], Башымы да сылады. Титиреуюм тохтады, Кёзлерим а жыладыла.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 34.

ТИТИРЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **титире** / Титире дегенни *араш айырмасы. Жашла сууукъдан титирешедиле. Ала къоркъгъандан титирешгенлерин кёрдюк.*

ТИТИРЕШИУ *и. д. от* **титиреш** / Титиреш дегенден *этим ат.*

ТИТИУ *и. д. от* **тит** / Тит дегенден *этим ат. Жюн титиу. Мамукъ титиу.*

ТИТИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тит** / Тит дегенни *араш айырмасы. Къызла, хар бири жюн юлюшлерин алларына салып, эришип титишедиле.*

ТИТИШИУ *и. д. от* **титиш** / Титиш дегенден *этим ат. Жюн титишиу. Мамукъ титишиу.*

ТИТУЛ[1] *ат.* Титул / Феодал эм да буржуазия жамауатда даража, атадан балагъа кёчген неда саугъа халда берилген сыйлы ат. *Суворовха «Италияны бийи» деген титул аталгъан эди.*

ТИТУЛ[2] *ат полигр.* Титул / Китапны аты, чыкъгъан жери эмда жылы, авторну аты, тукъуму жазылгъан биринчи бети. *Къыз китапны титулун ачды.*

ТИФ *ат* 1. Тиф / Тели ауруу. *Адамны бек сууукъсуратыучу, къалтыратыучу жугъушлу ауруу. Тифден ауруп ёлгенди. «Къурулушда тиф ауруу жайылгъанды», – деп, билдиреди Токарев.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 273.

2. *В позиции определения:* тифозный / Тиф бла байламлы. *Больницаны тиф бёлюмю.*

ТИШ[1] *ат.* Зуб / Ашны къабып, ууакъ этерге, юзерге, чайнаргъа жараучу сюек зат, ауузну ичиндеги орган. *Тилден чыкъмагъан, тишден чыкъмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Насып сени кереклисича сюйсе, Жангыз тишинг Къая ташны ууатыр, Насып санга терс кёзден къарай эсе, Тишлеринги бал къалачынг ууатыр.* «Шуёхлукъ», № 10, 27. *Шаудан, зынгырдай, агъады энишге. Ичсем, ол къаматыр тишлерими. Халкъ ашыгъады окъуугъа, ишге: Мен кёреме эски тюшлерими.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 22.

2. *В позиции определения:* зубной / Тиш бла байламлы болгъан. *Тиш ауруу. Тиш бакъгъыч.*

3. *тех.* Зуб; зубец (*напр. у пилы, гребенки*) / Тырнауучну, бычхыны д.а.к. башха затны тышына чюелген жютю жерлери. *Къар тауланы башлары, мычхы тишлеча, жылтырап, кёрюне эдиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 27. *Забаны, тёбени кёплюгюнден косилкаланы, чалгъыланы, басхаланы тишлери кёп сынадыла.* «Ленинни байрагъы», 1970, № 22. *Къулакълы таула, жашил чатла, тёппелери кёкге тирелип тургъан, таракъ тишлеча, къысыр къаяла.*

Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 176.

4. Зубчик (*чеснока*) / Сарымсахны тюбюню кесеклеринден бири. *Уллу тишли сарымсах. Кёп тишли сарымсах.*

■ **Тиш эт** *анат.* десна / Тишлени тамырларын жабып тургъан мускулну эти. *Ыннаны тиш этлери ауруйдула.*

♦ **Тиш биле** иметь зуб против *кого* на *кого* / ачыулан, хата этерге кюреш, жаны, дерт тут. *Ырахат болмасала да дунияда халла, бизге тиш билеселе да сер душманла, Тюзлюк жолда баргъан къарындаш къыралла Солдат жолдашлары-быздыла, машалла!* Отарланы С., Сайлама, II, 280. *Бир-бирле уа старшинагъа бла аны азапчы нёгерлерине жашыртын тиш билей эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 263. // **Тишге саллыкъ** что-либо съестное / Ашаргъа жарарыкъ зат. *[Базарбий Сафияпха:] Къатын, адам тишине саллыкъ ненг барды? Кюйген юйча, былай дынгырдап къалыргъа къалай болады?* Хубийланы О., Аманат, III, 218. // **Тиши-башы ышармайды** он грустит, хмурится, печалится / мудахды, ойнамайды-кюлмейди. *Махсют, бери айланып, сабийни къолундан тутуп, сёлеширге кюрешсе да, тиши-башы ышармады.* Хубийланы О., Дерт, 110. // **Тишин ышартады** радуется, улыбается от радости / кюледи, къууанады, жарыкъ болады. *Бирле санга тишлерин ышартадыла, Ташада уа санга къабыр къазадыла.* Отарланы К., Сайлама, II, 79. // **Тишин къаматды** набить оскомину / бир затны (*кёбюсюнде кёгетни*) ашап, тишлеринги аурут. *Сабий, бишмеген алмаланы ашап, тишлерин къаматды.* (Фольк.) // **Тиши тишге** тиймейди зуб на зуб не попадает / бек суукъ болуп неда къоркъуп, къалтырайды. *Къой, асыры къоркъгъандан, жазыкъны тиши тишине тиймей, алай къалтырай эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 306. // **Тиш къыс** *къ.* **тиш биле.** *Ала бары да [жаула] бизге тиш къысадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 484. *Ол ат аллына миннгенни ючюн Розагъа тиш къыса эди.* Семенланы А., Жазыу айла, 29. // **Тишлерин санат** дать по зубам / уруп, тишлерин тюшюр. *Биймырзагъа энтда тюбеп, тишлерими санатама деген къоркъууда [Жасау] арт эшик бла чыгъып кетди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 275. // **Тишлери от чагъадыла** скалить зубы (*о хищных животных*) / ачыуланып, тишлерин бир бирине урады. *Кече туманда атла кишнейдиле, Бёрюню кёзлери жанадыла, ачыудан жыртыша бёрюле, Жютю тишлери от чагъадыла.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 57. *Бёрю тишлерин от чакъдыра, текени тюбюнден ёрге къарады.* Батчаланы М., Элчилерим, 169.

ТИШ[2] *ат.* Скирд, скирда / Биченни, саламны уллу, асламысында, зугул къалауу. *Къолу жокъ эшик ачады, Сенексизлей тиш чачады, Кёрюнмей, тюртюп къачады, Къанатсыз, окъча, учады.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 55. *Аслангерий, тиш башында, тюбюнден Бекир атхан сенек ауузланы сермеп-сермеп тутады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 137.

ТИШ[3] *ат къарач. къ.* **шиш.** *Тишге жуукъ эт кюер.* (Нарт сёз.) ○ *Акъсакъал ёпкелени, жюрекни, бюреклени тишге чанчып, тишлеп тебиреди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 147.

■ **Тиш тур** *къарач.* шиш тур *къ.* **шиш.** *Ат думп болду, тиш туруп.* «Жанкъылыч», 177. *Жугъутур, тиш туруп, Чынгыллада ойнайды.* «Шохлукъ», 328.

ТИШЕ *эт.* 1. Отбивать / Чалгъыны, чаганы, д.а.к. башха затны, ауузун тюйюп, жукъа, жютю эт. *Биринчи бригадагъа Ахмат да къошулуп, бешкъарыш чалгъысын, жютю тишеп чала эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 135. *Аппа, жашы келгинчи, чалгъысын да тишеп, бир дуру да чыгъып турур эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 48.

2. Ковать, отбивать (*жернов*) / Тирменни ташына хыр сал. *Ахман, кийик тонун кийгенлей, эки тери къол къабы бла тирменин тишей эди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 37. *Азирет, тирмен ташны къачан тишейди, билмезсе.* Маммеланы И., Чалгъы, 40.

ТИШЕЛ *эт. страд. от* **тише** / Тише дегенни *зорлаучу айырмасы. Чууакъ кёкню кёксюл тигинде Тау къуш къанатларын керир, Тукъузгю терекни тюбюнден Чалгъы тишелген таууш келир.* «Шуёхлукъ», № 7, 13. *Тирмен аллында тишелмеген тирмен таш туруучу эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 43.

ТИШЕЛИУ *и. д. от* **тишел** / Тишел дегенден *этим ат. Чалгъыны тишелиую. Чаганы тишелиую. Тирменташны тишелиую.*

ТИШЕТ *эт. понуд. от* **тише** / Тише дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаш чалгъысын атасына тишетди. Къыз, чагасын къарындашына тишетип, бахчаны хансын арытады.*

ТИШЕТДИР *эт. понуд. от* **тишет** / Тишет дегенни *къатланыучу айырмасы. Чалгъыланы тишетдирдик.*

ТИШЕТДИРИУ *и. д. от* **тишетдир** / Тишетдир дегенден *этим ат. Тирмен ташны тишетдириу.*

ТИШЕТИЛ *эт. страд. от* **тишет** / Тишет дегенни *зорлаучу айырмасы. Чалгъыла тишетилгендиле.*

ТИШЕТИЛИУ *и. д. от* **тишетил** / Тишетил дегенден *этим ат.*

ТИШЕТИУ *и. д. от* **тишет** / Тишет дегенден *этим ат. Чаганы тишетиу. Чалгъыны тишетиу.*

ТИШЕУ *и. д. от* **тише** / Тише дегенден *этим ат. Элия айны ингир чагъы сейирди, Сууча жылтырайдыла тау башла, Чаркъ-чуркъ этген тишеу тауушла чыгъа, чалгъы чалыргъа хазырланадыла жашла.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 78.

ТИШЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **тише** / Тише дегенни *араш айырмасы. Жашла чалгъы тишешедиле.*

ТИШЕШИУ *и. д. от* **тишеш** / Тишеш дегенден *этим ат.*

ТИШИ *ат.* Самка, матка / Жаны болгъан затланы бала неда жумуртха табыучу къаууму. *Ма быллай ачы ёлюм жетгенди Декабрь айны кюнюнде. Эр да, тиши да тенг жатадыла Буз тугулланы тюбюнде.* «Малкъар халкъ жырла», 236. *Тиши аслан киштик балагъа ушагъан эки-юч талгъыр бала табады.* «Естествознание», 69.

ТИШИГИУ *и. д. от* **тишик** / Тишик дегенден *этим ат.*

ТИШИК *эт.* Съежиться, сжаться (*от холода и т. п.*) / Жыйырыл, жунчу (*асламысында суукъдан*). *Кюз арты суукълада бузоучукъла тишикгендиле.*

ТИШИКДИР *эт. понуд. от* **тишик** / Тишик дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъланы суукъ тишикдирди.*

ТИШИКДИРИЛ *эт. страд. от* **тишикдир** / Тишикдир дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТИШИКДИРИЛИУ *и. д. от* **тишикдирил** / Тишикдирил дегенден *этим ат.*

ТИШИКДИРИУ *и. д. от* **тишикдир** / Тишикдир дегенден *этим ат.*

ТИШИЛИК *ат.* Принадлежность к женскому полу / Тиши къауумдан болмакълыкъ, тиши болмакълыкъ.– *Мени тишилигим бла, эрлигим бла сени не ишинг барды! – деп, ачыуланды тиширыу жашха.*

ТИШИРТГЕН *ат вет.* Сведение челюстей новорожденного теленка / Жангы туугъан бузоуну туугъанлай, ауузун ачып, анасын эмдирмесе, тишлери бирге киришип къалыуу.

ТИШИРЫУ *ат.* Женщина / Адамны тишиси; сабий табып аны ёшюню бла ёсдюрген адам. *Эр киши – баш, тиширыу – боюн.* (Нарт сёз.) ○ *Тиширыуну жюрегин билген бек къыйынды,– деп, уллу жазыучула бош айтхан болмазла.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 116.

ТИШИРЫУЛУКЪ *ат.* Женственность / Тиширыу ышанлары барлыкъ, тиширыу маталлылыкъ.

ТИШЛЕ *эт. къ.* **аша.** *Жай ишлеген – къыш тишлер.* (Нарт сёз.) ○ *Атасы аны ючюн терлеп, талып ишлейди, Голлу аны къыйынын Харам къуртча, тишлейди.* Балаланы О., Башчы теке, 68.

ТИШЛЕТ *эт. понуд. от* **тишле** / Тишле дегенни *къатланыучу айырмасы. Къонакъланы тишлет. Сабийлени тишлет.*

ТИШЛЕТИУ *и. д. от* **тишлет** / Тишлет дегенден *этим ат. Къоншуларын, къурманнга чакъырып, тишлетиу.*

ТИШЛЕУ *и. д. от* **тишле** / Тишле дегенден *этим ат. Тюшлюк тишлеу. Ингирде, ишден келип, ушхуур тишлеу.*

ТИШЛИ *сыф.* Зубастый / Уллу тишлери болгъан адам. – *Къара ол тишлеге! Сендамы манга чам излейсе?! – деди Юсюп Махаметге.* «Коммунизмге жол», 1983, № 77.

■ **Тишли тауush** *грамм.* зубной звук / ал тишлени ич жанларына тилни ал жаны къысылып, къуралгъан тауush. *«Д» тишли тауushду.* // **Тишли чабакъ** *къ.* **ыргъай.** *Ыргъакъгъа артыкъ уллу болмагъан тишли чабакъ тюшдю.*

ТИШЛИК *ат къарач. къ.* **шишлик.** *Тишлик табылса, тиш табылыр.* (Нарт сёз.) ○ *Къойчу къоюн тас этсе, Анга тишлик жокъ! Уучу ушкогун тас этсе, Анга кийик жокъ!* Боташланы А., Сагъышла, 6. *[Биймырза:] Апанасха берген сёзюмю толтурама да, элде аны билгенлей, артыкъсыз да ол Къанамат, къаны келлик, тишлик этип ашарыкъды, кеси да ол къызны алама деп айланады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 25.

ТИШМЕК *ат къарач. къ.* **чырлама.** *Ана сабийлени школгъа тишмекле биширип, ашатып, айран ичирип, ашырды.*

ТИШМЕКБЕТ *сыф. сёл. тил. къ.* **тёгерекбет.** *[Аслан Балдашха:] Мен сенге энди ёмюрде тишмекбет, гылаукёз дерик тюлме.* Байрамукъланы Х., Жылла бла

таула, 23. *«Бусагъатда уа бек тишмекбет болдунг»,– деди Балдаш, Асланнга къарап.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 60.

ТИШСИЗ *сыф.* Беззубый / Тишлери болмагъан. *«Къабарыкъ тюйюлдю»,– деп, тишсиз итни да къозутма.* (Нарт сёз.) ○ *Сени кибик тул къатынланы Мени кибик тишсиз къартла табадыла.* «Малкъар халкъ жырла», 117. *Къыямыт бла Мухаммат-Амин афенди, узун сакъалларын жел тарай, ёртенни башында ары бла бери сюзюлюп, тишсиз ауузларын къулакъларына дери керип, неге эсе да харх этип, кюлгенлерин эследи.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 248.

ТИШЧИ[1] *ат.* Скирдоправ / Тиш къалаучу. *Тишчиле азыкъдан бошап, Ашыгъадыла ишге.* Ахматланы А., Жаз келди, 42.

ТИШЧИ[2] *ат сёл. тил.* Зубной врач / Тиш дохтур. *Амма тишчиге барып, тишле салдырады.*

ТОБА[1] *ат къ.* **тугул.** *Къурч тырнауч бла тырнап, Тобала ууатыну, Культиватор бла кирип, Хансны къырып атыуну Марда сунмайды ол [бригадир] нартюхден Бийик мирзеу алыуну.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 129.

ТОБА[2] *ат.* 1. Раскаяние, покаяние / Сокъуранмакълыкъ. *[Майрусхан Сакийнатха:] Э къыз, «тоба» де.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 15. *Зухура аман айтырыгъын айтып, бошагъанлай, «тоба», дер.* (Фольк.)

2. Зарок, клятва / Ант. *Жёрме десенг, От тюшеди Генжеханны обасына. Ийнанмагъыз Чотчаланы тобасына.* (Фольк.)

♦ **Тобагъа къайт** раскаяться / сокъуран, чогъеж бол. *Ата жаунг, тобагъа къайтып, кечгинлик тилесе – кеч.* (Нарт сёз.) ○ *Ахмат, Аминат эм Хусей тобагъа къайтдыла. «Къагъытсыз бир кишиге да Жукъ бермебиз»,– деп, айтдыла.* Балаланы О., Башчы теке, 63. // **Тоба эт 1)** клясться, зарекаться / ант эт. *Батыр болургъа, жаудан артха турмазгъа кёк, жер, суу, от тейрилери бла ант, тоба этдиле* (Фольк.); **2)** *къ.* **тобагъа къайт.** *Вильгельм Крейн, кёз жарыгъыны ахыр жилтинлери ючюле баргъанда, кесине атылгъан огъурсуз сауут къызгъа атылмагъанына тоба этди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 132.

ТОБА[3] *межд.* 1. Ей богу / Аллах хакъына. *[Зухура Суфиятха:] Тоба, ичги бла тереннге кireди, баргъан жеринде айып алдырлыкъды деп да къоркъмайма.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 204. *[Таужан Темуркъагъа:] Тоба, мени уллу кёллюгюм да жокъду, Кишибиз бла гыр-мыр болгъанлы тийреге да кёлюм тартмай тургъанма.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 50.

2. Выражает сожаление, удивление / Бир затха сейирсиннгенин, жарсыгъанын билдиреди. *Тоба, тоба, ол Къара-Муссаны жыры кёреме!* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 111.

■ **Тоба болсун** *къ.* **тоба**[3] (*тиширыу къаргъаныу*). *Тоба болсун, ол жаш терс тюйюлдю.*

ТОБАДЫ *межд. къ.* **тоба**[3] (*1-чи магъ.*). *Эрлеринден ёлген къагъыт келгенле окъуна, тобады, сенича мудах тюйлдюле.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 57.

ТОБАР I *мард. сёзл.* Значительное количество, много / Иги кесек, кёп. *Амма къоншуладан тобар*

ун келтиреди. Изеуге тобар адам жыйылгъан эди.

ТОБАР II *сыф. ц. д. къ.* **добар**[1]. *Тенглери, жанлап, Нюзюрню Къулагъын бура эдиле: «Тобар улан топ тууду»,– деп, кюлкю къурай эдиле.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 107. *Мурат хатаны, хайырны айыра башлагъан тобар жашчыкъ эди.* «Шуёхлукъ», №31, 47.

ТОБАРЛЫКЪ *ат.* Величина, огромность / Уллулукъ, кёплюк деген бла бир магъанада. *Жашчыкъны тобарлыгъына адамла сейирсинедиле.*

ТОБАСТО *межд.* О боже!, Бог мой! / Бир затха сейирсиниуню кёргюзтеди. *[Бектур:] Тобасто! Ол сейир, тамашагъа къарагъыз!* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 254. *Тобасто, мени машинам мынга [ташха] тиймей къалай ётгенди!* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 25.

ТОБАСТОФИРУЛЛА *межд. къ.* **тобасто**. *[Осман:] Тобастофирулла! Бу къалай болду! Жип бла хайырсыз, бёрю Нечик бууулду?!* Отарланы С., Жаз жылыуу, 51. *[Сарыбий Батталгъа:] Тобастофируллах! Бу халкъ нечик насыпсызды?* Этезланы О., Тарда, 49.

ТОБУКЪ *ат* 1. Колено (*сустав, соединяющий бедро и голень*) / Базыкъ бутну бла бутну бирге къошхан жик. *Къар тобукъгъа жете, тёгерекни бозартып, туман къатышлы жауады.* Шауаланы М., Мурат, 197. *Бекболат, къар кёнчегини бутлукъларын да ёрге къайырып, жалан тобукъларыгъ жылтырай, бутакълы чыбыкъны чабакъ тизиуден толтуруп, юйге келе турады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 37. // Часть ног от коленного сустава до таза / Адамны базыкъ буту, бутну тобукъдан къуйрукъ сюекге дериси. *Азиретали от жагъада атасыны тобугъуна олтуруп, жылыугъа тынгылайды.* Толгъурланы З., Къызгъыл кырдыкла, 14. *Нух, ушкогун тобукъ юсю бла кёнделен жиберип, кёзлерин къысаракъ этип, сагъышлы къарай эди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 85. *[Кюмюшчач:] Тамадады,– деп, сыйны мени тобугъума къаладыла.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 17. // Та часть брюк, которая касается коленного сустава / Кёнчекни тобукъ жикге жетген жери. *Кёнчегими тобукълары Эски жамаулары бла жамалыпды.* Къулийланы Къ., Сайламала, II, 161.

♦ **Тобукъдан серме** говорить высокомерно / кесин кётюрюп сёлешиу. *[Къушжетер Залимханга:] Эркехан залимле туугъан кюн туугъанды. Билемисе, ол бек онглу адамды. Ёмюрюнгде эшитмеген бир сёзюнгю тобукъдан сермеп къояды.* Хубийланы О., Аманат, II, 40. **Тобукъ ур 1)** колено в танце (танцор одним или двумя коленями касается пола). / Къарачай-малкъар тепсеуледе тепсеучю бир неда эки тобугъун жерге жетдирип тепсегени. *Ауух къобуз сокъгъанын къоюп, къызгъаны бла иги ахшы тобукъ уруп башлады.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 91. *Къарсла къызыу болгъанлай, тепсеген жаш тобукъ урду* (Фольк.); **2)** бить челом, поклониться, стать перед кем на колени / баш ур, биреуню аллында тобукълан.

ТОБУКЪЛАН *эт.* Встать на колени, опуститься на колени, преклоняться перед кем-нибудь / Тобукъларынгы юсюне тур. *Барын да*

сюеме мен, жашау, Не кёп жашайым, сенден къанмам, алай жерим ючюн ёл десенг, Ёлюм аллында тобукъланмам! Къулийланы Къ., Сайлама, I, 43. *Чыбыкъ уруула, асмакъла, илишаннга салып ёлтюрюуле малкъарлыланы тобукъландырмайдыла.* «Шуёхлукъ», № 14, 29.

ТОБУКЪЛАНДЫР *эт.* Поставить кого на колени / Жыгъыша туруп, хорлап, жерге тобукъларын салдыр, абындыр. *Ол киши бла Къарашауай бир бирлерин силдей, булгъай, тобукъландыра башладыла.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 25. *[Ат жашха:] Ол ажир, тюйюше кетип, мени тобукъландырса, сен жукъ да айтмай, юйге кетип къал.* «Къарачай халкъ таурухла», 40.

ТОБУКЪЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тобукъландыр** / Тобукъландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жау тобукъландырылды.*

ТОБУКЪЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тобукъландырыл** / Тобукъландырыл дегенден *этим ат. Жауну тобукъландырылыуу.*

ТОБУКЪЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **тобукъландыр** / Тобукъландыр дегенден *этим ат. Атны тобукъландырыу. Кийизге тобукъландырыу.*

ТОБУКЪЛАНЫУ *и.д.от* **тобукълан** / Тобукълан дегенден *этим ат. Жерге тобукъланыу.*

ТОБУКЪЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тобукълан** / Тобукълан дегенни *араш айырмасы. Къартла намазгъа тобукъланышхандыла.*

ТОБУКЪЛАНЫШЫУ *и. д. от* **тобукъланыш** / Тобукъланыш дегенден *этим ат.*

ТОБУКЪЛУКЪ *ат.* Наколенник / Кёнчекни тобугъуна тигилген жамау неда тобукъгъа салыныучу, къысылыучу жылы байлау. *Жамай, кёнчегин кийип, аны тышындан тери тобукълукъларын къысды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 140. *Керти, агъач орундукъну къулагъындан мор чепкенин алып кийди да, тери тобукълукъларын да къаты тартдырды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 25.

ТОВАР *ат* 1. Товар (*продукт труда*) / Сатар, алышыр ючюн этилген зат. *Москвада Югославияны товарларыны выставкасы ачыллыкъды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 114.

2. Товар (*предмет торговли*) / Сатылгъан зат. *Товар келсе, алгъа Мухарбийни къатыны кёрмей, тюкен ачылмай эди.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 56. *Товар сатыуда план артыгъы бла толгъанды.* «Коммунизмге жол», 1981, № 209.

3. *В позиции определения:* товарный / товарланы, жюклени ташыр ючюн хайырланылыучу. *Товар поезд. Пленлилени къаум-къаум этип, товар вагонлагъа миндирип, запад таба ашырдыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 163.

■ **Товар айландырыу** товарооборот / товарланы сатылыулары. *Товар айландырыу ёседи. Товар айландырыуну жыллыкъ планы.*

ТОВАРИЩ *ат къ.* **жолдаш**. *Айтама, тынгылагъыз сиз, Бирлик ишде, товарищле, Ленин къалай жюрютгенин Эркинлик ючюнге ишле.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 114. *[Зулкъарней нёгерлерине:] Нёгерле, товарищле, муну [старшинаны] энтда да бизни бла тапжёнгер ойнаргъа умут этгенин кёремисиз?* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 128.

ТОВАРОВЕД *ат.* Товаровед / Товарын сатылыуун, кереклилигин, сортларын, энчилигин билиу жаны бла специалист. *Къоншубуз товароведди.*

ТОВАРООБОРОТ *ат къ.* **товар айландырыу.** *Товарооборот жылдан-жылгъа ёсе барады.*

ТОГЪАЙ I *ат* 1. Кольцо / Темирден, агъачдан д.а.к. ишленнген къуршоу. *Темирчиге темир тогъай табылмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Бурунларына кийирилген тогъайлагъа жип тагъып, бугъаланы бирер-бирер оздурадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 131.

2. *В позиции определения:* кольцеобразный / Тёгерек. *Жамийлят тонгузну тогъай буруну суу жугъу, жез шай жетгенча, тийгенине элгеннгенди.* Кацийланы Х., Тамата, 78. *Къарашауай жылкъыгъа жетгенлей, Гемуданы юсюнден узалып, бир талай терекни къобарып алды, аладан кенг тогъай буруу этип, жылкъыны ары жыйды, ызы бла хар нарт сайын бир гитче буруу этди.* «Нартла», 185.

3. Диск (*луны, солнца*) / Айны, кюнню д.а.к. башха затны тёгереги. *Кюн тогъайы тау башладан къарады, Дунияны нюр сыфатха бояды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары, 14. *Адам ётмез къалын агъач башындан, башы таракъ къарлы тауну артындан Ашыкъмайын ай тогъайы къарайды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ТОГЪАЙ II *хал. сёзл.* Вкруговую, дугообразно / Къуршоуча, тёгерек болуп. *Тешинип, суу тогъай айланнган жерге кирип, къармай башладыла.* Этезланы О., Тарда, 132. *Тереклени бир бирлерини тамырлары, илипин индекге сыйынмай, тышына чыгъып, къочхар мюйюзлери кибик, тогъай айланып, суугъа ташаядыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 6.

ТОГЪАЙБАШ *ат фольк. эфв.* Круторогий (*тур*) / Мюйюзлери тёгерек бурулгъан (*жугъутурну юсюнден*). *Жугъутурла тауларында, Колхоз малла бауларында, Тогъайбашла къауданында Туман башлы малкъар таула.* Шахмырзаланы С., Назмула, 74. *[Жугъутурну] улакълары болур къазанбаш, Аллыбызгъа келсин тогъайбаш.* «Малкъар халкъ жырла», 8.

ТОГЪАЙЛАН *эт.* Стать кольцеобразным, дугообразным, круглым / Тогъай, тёгерек бол. *Жол ишлеуде чырдылагъа жабыша, Тогъайланып бир бирлерин малташа, Чыгъадыла [от, тютюн] чырды, хуна тешикден.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары, 14.

ТОГЪАЙЛАНЫУ *и. д. от* **тогъайлан** / Тогъайлан дегенден *этим ат. Тютюнню тогъайланыуу.*

ТОГЪАЙМЮЙЮЗ *сыф.* Имеющий рога кольцеобразной формы / Мюйюзлери ичине бюгюлюп, тогъай кибик болгъан. *Тогъаймюйюз къочхарчыкъ, Не ашарса сен бюгюн? Келтирейим урудан, Бала, татлы чюгюндюр.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 12. *Тогъаймюйюз буу, бутакълы мюйюзлерин артха тутуп, чегетге къачды.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 62.

ТОГЪАЙТ *эт. къарач.* Насыщать, кормить *кого* / Тойдур, монг, токъ эт. – *Сенсе, [Мария] тогъайтып кёлню, Жашаугъа къуат бергген, Колхозчу, ишчи элни кёргюзтген.* «Жарыкъ жолда», 32. *Чегетни нарат чайыр ийиси, тюрлю-тюрлю чакъгъан гокка хансланы сюйюмлю ийислери бурунундан кетмей, кем-*

сиз ариу хауа сени тогъайтады, бёгек этеди. Хубийланы О., Аманат, I, 125.

ТОГЪАЙТДЫР *эт. понуд. от* **тогъайт** / Тогъайт дегенни *къатланыучу айырмасы. Элни тогъайтдыр. Халкъны тогъайтдыр.*

ТОГЪАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **тогъайтдыр** / Тогъайтдыр дегенден *этим ат. Жарлыланы тогъайтдырыу.*

ТОГЪАЙТЫУ *и. д. от* **тогъайт** / Тогъайт дегенден *этим ат. Мюлксюзлени тогъайтыу.*

ТОГЪАНАКЪ *ат.* Задвижка, щеколда, запор / Эшикни чюйю, къылычы. *Къабакъ эшикни тогъанагъы къаты этилип тура эди.* (Фольк.)

ТОГЪУ *эт.* **1.** Залпом, сразу, без передышки (*выпить*) / Бёлмей, солумай, юзмей (*ич*). *Даулашны ахыры болмазын кёрюп, Адемейни эгечи, секирип туруп, стаканны сермеп алып, аракъыны тогъуп къойду.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 122. *Ол [Абдул-Керим] Бийнёгерни къолундан гоппанны алып, тогъуду да Асхатха узатды.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 56.

2. Вдыхать (*в себя*) / Хауаны солуу, жутуу. *Ала, муржаргъа тёнгереп, тау хауадан тогъуй, татлы жукъладыла.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 195. *Эрттенлик сериюнден тогъуй, Хамызат тангны ол халына сейир этгенди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 32.

ТОГЪУЗ *санчы сан.* Девять / Тогъуз затны санын кёргюзтген санау, тогъуз деген тарыхны аты. *Тойгъан жерге – тогъуз къаты.* (Нарт сёз.) ○ *[Къарашауай] тогъуз челек айран болгъан чыккырны да суусапха уртлады.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 13.

ТОГЪУЗАЙЛЫКЪ *сыф.* Девятимесячный **1.** Длящийся девять месяцев / Болжалы тогъуз ай болгъан. *Тогъузайлыкъ план.*

2. Возрастом в девять месяцев / Туугъанлы тогъуз ай болгъан. *Тогъузайлыкъ жашчыкъ. Тогъузайлыкъ къызчыкъ.*

ТОГЪУЗЖЫЛЛЫКЪ *сыф.* Девятилетний **1.** Длящийся девять лет / Болжалы тогъуз жыл болгъан. *Цехни тогъузжыллыгъы. Заводну тогъузжыллыгъы.*

2. Возрастом в девять лет / Туугъанлы тогъуз жыл болгъан. *Тогъузжыллыкъ сабий. Анга [анагъа] жашаргъа керекди, онгсузлары ючюн, ма ол къоркъуп къарап тургъан тогъузжыллыкъ жарлычыкъ ючюн жашаргъа керек болгъанын адамла къалай ангыламайдыла?* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 67.

ТОГЪУЗКЮНЛЮК *сыф.* Девятидневный **1.** Длящийся девять дней / Болжалы тогъуз кюн болгъан. *Тогъузкюнлюк поход. Тогъузкюнлюк семинар.*

2. Девять дней от рождения / Туугъанлы тогъуз кюн болгъан. *Тогъузкюнлюк къозучукъ. Тогъузкюнлюк сабийчик.*

ТОГЪУЗОУ *къауум. сан. къ.* **тогъузоулан**. *Тогъузоу чалгъы чала эди.*

ТОГЪУЗОУЛАН *къауум. сан.* Девятеро / Тогъуз адам биргелей. *Сосурукъ: «Хо»,– дегенди да, сора бир кюн биргесине тогъузоуланны да алып чыкъгъанды.* «Эртте биреу

бар эди», 20. *Келгенле тирменнге жуукълашханлай, Мухтар: «Тогъузоуланны келтиредиле»,– деди.* Ахматланы И., Боранда, 23.

ТОГЪУЗУНЧУ *тизг. сан.* Девятый / Санауда оруну тогъуз болгъан. *Алий тогъузунчу классда окъуй эди.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 13. *Тогъузунчу бешжыллыкъны биринчи жылы уа колхозну айнытыуунда бек ахшы тюрлениуле болдурлукъ жылладан бириди.* «Шуёхлукъ», № 52, 59.

ТОГЪУЗУШАР *юлюш. сан.* По девять / «Тогъуз» деген тарых кёргюзтген чакълы биришер. *Жашла арбагъа тогъузушар машок жюкледиле.*

ТОГЪУЗЧА *ат.* Девятка (*в картах*) / Тогъуз очкосу болгъан ойнаучу карт. *Локъум тогъузча. Къарамашакъ тогъузча.*

ТОГЪУЛ *эт. страд. от* **тогъу** / Тогъу дегенни *зорлаучу айырмасы. Айран тогъулгъанды. Боза тогъулгъанды.*

ТОГЪУЛУУ *и. д. от* **тогъул** / Тогъул дегенден *этим ат. Сыраны тогъулууу.*

ТОГЪУУ *и. д. от* **тогъу** / Тогъу дегенден *этим ат. Айранны тогъуу. Бозаны тогъуу. Сууну тогъуу.*

ТОКЪУУУРТ *сыф.* Полнощекий / Ууртлары токъ, уллу, семиз болгъан. *Токъууурт къызчыкъ. Жетдиле бал кертмеле, Алмала – токъууурт-ла.* Гулийланы М., Кюнню къызы, 24.

ТОГЪУШ *эт. взаимн.-совм. от* **тогъу** / Тогъу дегенни *араш айырмасы. Жашла айранны тогъушадыла. Къартла бозаны тогъушадыла.*

ТОГЪУШУУ *и. д. от* **тогъуш** / Тогъуш дегенден *этим ат. Суусапны тогъушуу. Квасны тогъушуу.*

ТОЗ[1] *ат къарач.* Береста, березовая кора / Къайынны къабугъу. *Бир къауумла, тоз къабукъланы жандырып, мал сойгъанлагъа чыракъ этип тутадыла.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 49.

ТОЗ[2] *эт.* **1.** Худеть / Аз, арыкъ бол. *Асыл азмаз, гемха от тозмаз.* (Нарт сёз.)

2. *къ.* **тозура 2.** *Къолу озгъанны кийими тозар.* (Нарт сёз.)

3. *кёч. къ.* **тозура 5.** *Ара мюлк тозмаз.* (Нарт сёз.) *Бирикген юй озар, бирикмеген юй тозар.* (Нарт сёз.)

4. *къ.* **тозура 2.** *Окъугъан озар, окъумагъан тозар.* (Нарт сёз.) *Ишлеген озар, ишлемеген тозар.* (Нарт сёз.)

ТОЗДУР *эт. понуд. от* **тоз 2** / Тоз[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Акъыл аздырмаз, билим тоздурмаз.* (Нарт сёз.)

ТОЗДУРУУ *и. д. от* **тоздур** / Тоздур дегенден *этим ат.*

ТОЗУРА *эт.* **1.** Испытывать большие трудности / Апчы, къыйынлыкъ сына. *[Сахай:] Онтогъузунчу жылны къышында, хай-хайхай, аман тозурагъан эдик!* Шауаланы М., Кечерлеми?, 133. *Орамда, арбазлада жаланнганч, бет къанлары болмагъан сабийчикле, тозурагъан къартла, тишириыула.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 43.

2. Изнашиваться, обнашиваться, ветшать / Эски бол, жыртылыргъа жет, сизил. *Тизгинлини аты арымаз, тону тозурамаз.* (Нарт сёз.) ○ *[Нартла Къарашауайны]*

тозурагъан юс кийими бла зыккыл ат керегине къарап, сансыз этип тургъандыла. «Нартла», 189. *[Сафар:] Мени къарт ыннам жашаучу алаша, саламбаш юйчюк да тозурап, бир жанына къынгыр болду.* Хочуланы С., Хапарла, 99.

3. Прийти в полный беспорядок (*об одежде*) / Угу-жугу, буруш, хылы-мылы бол (*кийимни юсюнден*). *[Жашны] юсю-башы тозурап, балчыкъ жугъу болуп, бусагъат ауады дерчады.* Кацийланы Х., Тамата, 161. *Харам киши, атын да ёлтюрюп, юсю-башы да тозурап, къайтып келе, нёгерини жукълап тургъанын кёреди.* (Фольк.)

4. Лохматиться, распускаться, трепаться (*о волосах*) / Чачыл, къатыш (*чачны юсюнден*). *Сора ол [Асият], эринлерин чайнай, тозурагъан чачын жыяргъа къолун кётюралмай, тин тер басып, адыргыгъа къалды.* Шауаланы М., Мурат, 84. *Къыз, иги кесек мычып, бети тюрленип, чачы тозурап, юйге келди.* «Нартла», 206.

5. *кёч.* Быть запущенным, доведенным до упадка / Аманнга кет, оюл, седире (*мюлкню юсюнден*). *Тозурагъан мюлк. Тозурагъан къырал.*

ТОЗУРАЛ *эт. страд. от* **тозура** / Тозура дегенни *зорлаучу айырмасы. [Жамийлят:] Ишни жартылай къоюп кетсем, ол биягъы тозуралыргъа тюшер, колхозчула да ол алышыуну ангыламазла.* Кацийланы Х., Тамата, 235.

ТОЗУРАЛЫУ *и. д. от* **тозурал** / Тозурал дегенден *этим ат. Элни тозуралыуу. Мюлкню тозуралыуу.*

ТОЗУРАМА *сыф.* Обветшалый, поношенный, затасканный / Эски болгъан; жыртылыргъа жетген, сизилген. *Къартла, бир тозурама чалман юйде жашай эдиле.* (Фольк.) *Къартны юсюнде тозурама тону барды.*

ТОЗУРАТ *эт.* **1.** Лохматить, трепать *что* / Чач, къатышдыр (*чачны юсюнден*). *[Мухаммат] чач тюклерин къармады, сылады, тозуратды.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 103.

2. Изнашивать, обнашивать *что* / Эски эт; жыртыргъа жетдир, сизилт. *Кёп къолдан ётген сомлукъну заман жазыкъсыныусуз тозуратханды, замансыз къарт этгенди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 165.

3. Запускать *что* / Седирет, ой, осалгъа кетер (*сёз ючюн мюлкню*). *Мюлк тозурады. Къызыл Аскерге башчылыкъ этген Корокин, революцияны душманларына сатылып, аскерни тозуратып башлады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 213.

ТОЗУРАТДЫРЫУ *и. д. от* **тозуратдыр** / Тозуратдыр дегенден *этим ат. Чачын-башын тозуратдырыу. Кийимлерин тозуратдырыу.*

ТОЗУРАТЫЛ *эт. страд. от* **тозурат** / Тозурат дегенни *зорлаучу айырмасы. Тозуратылгъан эл.*

ТОЗУРАТЫЛЫУ *и. д. от* **тозуратыл** / Тозуратыл дегенден *этим ат. Китапны къагъытларыны тозуратылыулары. Юйню тозуратылыуу.*

ТОЗУРАТЫУ *и. д. от* **тозурат** / Тозурат дегенден *этим ат. Саууланнган кючлени тозуратыу. Юсюн-башын тозуратыу.*

ТОЗУРАТЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тозура** / Тозурат дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла сау кюнню чырпыла ичинде айланып,*

юслерин-башларын тозуратышып къайтдыла. Къатынла чачларын-башларын тозуратышып жылай эдиле.

ТОЗУРАТЫШЫУ *и. д. от* **тозуратыш** / Тозуратыш дегенден *этим ат.*

ТОЗУРАУ *и. д. от* **тозура** / Тозура дегенден *этим ат. Юсю-башы тозурау. Жашауу тозурау.*

ТОЗУРАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тозура** / Тозура дегенни *араш айырмасы. Оюлуп алдау жолла, тозурашып битдиле.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 243.

ТОЗУРАШЫУ *и. д. от* **тозураш** / Тозураш дегенден *этим ат.*

ТОЙ[1] *ат* **1.** Свадьба, свадебный пир / Юйленнгенде (*къыз эрге баргъанда неда жаш къатын алгъанда*) этилиучю, адамла тепсеучю, жырлаучу, аш-суу, ичги жюрюген къууанч. *Мурат бла Абидатны тоюна къойланы союп хазырла! – деп, Азирет буйрукъ береди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 163. *Къызгъа некях къылдыла, Уллу тойла къурдула.* Шахмырзаланы С., Назмула, 53.

2. Празднество, торжество / Биреуге неда бир затха аталгъан къууанч, байрам. *Тепсейдиле къууанып, Жашла, къызла май тойда.* «Жарыкъ жолда», 50. *Бир кюн ыстам тойда биз Мисирни кёрдюк, Аны жырлагъан жырына Уллу эс бёлдюк.* «Жилтинле», 20.

■ **Той эт 1)** сыграть, справить свадьбу / юйленнгенде (*къыз эрге баргъанда неда жаш къатын алгъанда*) тепсеп, жырлап, аш-суу, ичги жюрюген къууанчны бардыр. *Аскер ханым ишде къатып, Талай жылны ётгендиле, Чирик адетни кенг атып, Комсомол той этгендиле.* «Жарыкъ жолда», 37. *Тюз [жашы аскерден] келгенлей, [Сырмахан] келин келтирип, той этеди.* «Шуёхлукъ», № 69, 78; **2)** устроить празднество, торжество, праздновать, торжествовать / биреуге неда бир затха атап къууанч, байрам эт. *Экинчи кюнюнде уа къурманлыкъ этип, той этип, Хусейни аскерге ашырадыла.* Семёнланы А., Жазыу айла, 127. *Ары жанында жаш къаум гюрен туруп, уллу той этеди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 202.

ТОЙ[2] *эт.* **1.** Насыщаться / Кереклиси чакълы ашап-ичип, ачлыгъынгы кетер, къарынынгы токъ эт. *Ашагъан тойгъанлыкъгъа, къарагъан тоймаз.* (Нарт сёз.) ○ *Маркъа къозула, сютден тойгъанлай, ойнаргъа къызадыла.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 299.

2. *кёч. къ.* **къан**[2]. *Кёз къарагъандан тоймаз, жер жауундан тоймаз.* (Нарт сёз.) ○ *Ол [Асият] кёпден бери башын кётюрюп дуниягъа къарамагъан себепли, къудуретни ариулугъундан тоймайды.* Шауаланы М., Мурат, 130.

♦ **Тойгъанын кётюралмайды** *угъайл.* зазнаваться / махтанады, эсирикге кетгенди, кётенли болгъанды. *Фашистледен юч офицер эсирип, Тойгъанларын кётюралмай, керлене, Керох атып, арыбери секирип, Харх этедиле, безирейдиле,серлене.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 80.

ТОЙДУР *эт.* Насытить, накормить *кого* / Къарынны токъ эт, керекли чакълы аша (*ашат*). *Къазан къара болса да, кёплени тойдурады.* (Нарт сёз.) ○ *Хыйлачы тюлкю къалды Эринчиклерин жалап, Зурнук кесин тойдурду, Тюлкю уа къалды къарап.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 105.

Афендини къатыны Мустафаны, къалгъан-булгъандан тойдуруп, тауусулмагъан жумушларыны бирине салады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 186.

ТОЙДУРТ *эт. понуд. от* **тойдур** / Тойдур дегенни *къатланыучу айырмасы. Малланы тойдурт. Жыйынны тойдурт.*

ТОЙДУРТУУ *и. д. от* **тойдурт** / Тойдурт дегенден *этим ат. Къойлагъа ашны элпек салып тойдуртуу.*

ТОЙДУРУЛ *эт. страд. от* **тойдур** / Тойдур дегенни *зорлаучу айырмасы. Тауукъла тойдурулгъандыла. Ийнекле кырдыкдан тойдурулгъандыла.*

ТОЙДУРУЛУУ *и. д. от* **тойдурул** / Тойдурул дегенден *этим ат.*

ТОЙДУРУУ *и. д. от* **тойдур** / Тойдур дегенден *этим ат. Адамны тойдуруу. Малны тойдуруу.*

ТОЙДУРУШ *эт. взаимн.-совм. от* **тойдур** / Тойдур дегенни *араш айырмасы. Кашчыкъла жол азыкъларындан ашап, къарынларын тойдурушдула.*

ТОЙДУРУШУУ *и. д. от* **тойдуруш** / Тойдуруш дегенден *этим ат.*

ТОЙ-ОЮН *къауум. ат* 1. Вечеринка, пиршество, празднество, танцы, развлечения / Аш-суу, ичги жюрюген, тепсеуле тепселген, жырла жырланнган неда жаланда оюн-кюлкю, жыр, тепсеу бла озуучу къууанчлы жыйылыу, байрам. *Кече ортасына дери той-оюн, къууанч барады.* Кацийланы Х., Тамата, 39. *Жаш тёлюге уа ингир сайын, ишден сора, той-оюн, кино керекдиле.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 132.

2. *В позиции определения:* танцевально-хоровой. Тепсеу-жырлау къауумланы ишлери бла байламлы болгъан. *Той-оюн коллективле кеслерини репертуарларында СССР-ни халкъларыны жырларын, тепсеулерин уста хайырланнгандыла.* «Коммунизмге жол», 1981, № 72. *Бизни республикабызда той-оюн кружокла хар уллу коллективде бардыла.*

■ **Той-оюн эт** веселиться, пировать / аша, ич, тепсе, жырла, ойнакюл (*кёп адамланы юсюнден*). *Бир кесек замандан той-оюн этип, къызны Хамызатха бередиле.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 204. *Адам жугъун сындырса, ол кезиуде ол жукълап, эслемей, сыннган жерин къымылдаталмаз ючюн, жыйып, ол жатхан юйде той-оюн этгендиле.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 3.

ТОЙЧА *ат.* Растение, со съедобным стеблем / Сабагъы арытылып ашалыучу, балдыргъаннга ушагъан ханс. *Экскурсиягъа баргъан окъуучула тойчаланы жыртып, ашагъан да этип, юйге да [къарындашларына, эгечлерине да] келтиргендиле.*

ТОЙЧУ *ат.* Любитель, завсегдатай на свадьбах, торжествах, вечеринках и т. п. / Тойда тепсеучю, жырлаучу, тойгъа жюрюучю адам. *Тойчуларым, сиз ойнагъыз, кюлюгюз, Кюнден-кюннге жарыкъ болсун кюнюгюз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 143. *Абаданла уа, столну юсюне басынып, кеслерин тизмеге тюшюрюп, тойчулагъа къошулдула.* Этезланы О., Тарда, 75.

ТОК *ат.* Ток (*электрический*) / Затлада неда бошлукъда электр

зарядны бир жерден башха жерге кёчюую. *Токну уллу терклиги. Токну кючю.* ■ *Токну кючю, электр моторну жызылдата келип, ауур репродукторну айландырды.* «Алчыла», 144. *Электростанция ток берип башларыкъды.* «Коммунизмге жол», 1977, № 19.

ТОКАЛ *ат* 1. Ком, комок / Жуммакъ, гырт, тёгерек зат. *Сууну башы къурум токалладан толду, суу сыгынла отну тунчукъдуруп, тютюнню жаядыла.* К а ц и й л а н ы Х., Жер жулдузлары, 26. *Тохтагъан суу чунгурланы битеюнде да макъаланы ырхызларыны уллу хыбыл токаллары тюбеп башлайдыла.* «Естествознание», 48.

2. *В позиции определения:* круглый, толстый / Базыкъ, тёгерек. *Сора ол къысха токал бармакъчыкъларын терк-терк къымылдатып башлады.* Т о л г ъ у р л а н ы З., Айыуташ, 58.

ТОКАРЬ *ат* 1. Токарь / Станокда металл, агъач жонуп ишлеучю уста ишчи. *Жаш токарьланы конкурслары болгъанды. Механикле, биринчи класслы шофёрла, токарьла, техник-электрикле бары да колхозну кесинде бардыла.* «Шуёхлукъ», № 4, 111.

2. *В позиции определения:* токарный / Токарьны иши бла байламлы. *Токарь станок. Токарь эм слесарь цехле.*

ТОКАРЬЛЫКЪ *ат.* Профессия, работа токаря / Токарьны усталыгъы, иши. *Жаш бир жылны ичинде токарьлыкъгъа юйреннгенди.*

ТОКУЙЛАТ *эт. ц. д.* Преувеличивать / Кётюрюп, къошуп айт. *Махтанчакъла токуйлатыргъа сюйюучюдюле.*

ТОКУЙЛАТДЫР *эт. понуд. от* **токуйлат** / Токуйлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Этген ишин токуйлатдыр.*

ТОКУЙЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **токуйлатдыр** / Токуйлатдыр дегенден *этим ат. Билимин токуйлатдырыу.*

ТОКУЙЛАТЫУ *и. д. от* **токуйлат** / Токуйлат дегенден *этим ат. Эшитгенин токуйлатыу. Ишде жетишимин токуйлатыу.*

ТОКЪ I *сыф.* 1. Сытый (*утоливший свой голод*) / Тойгъан, тоюп тургъан; антоними: ач 1. *Ач атым да – бар атым, токъ атым да – жокъ атым.* (Н а р т с ёз.) ○ *Токъ чыпчыкъла тёгерекни жыргъа алдыргъандыла.* Ш а у а л а н ы М., Мурат, 234.

2. Толстый, полный, тучный, упитанный / Семиз, базыкъ. *Хасан орта бойлу, къара шинли, токъ адамды.* «Шуёхлукъ», № 72, 49. *Жылтырайдыла токъ ийнекле, Терк толадыла сют челекле.* «Жанкъылыч», 142.

3. Полновесный (*о зерне*) / Уллу, толу (*мирзеу бюртюкню юсюнден*); антоними: жымыл 1. *Тары бюртюк токъ кёрюнюр.* (Н а р т с ёз.) ○ *Алтынча саргъалгъан токъ будайны, арпаны кёрюмлери адамланы жюреклерин къууандырады.* Э т е з л а н ы О., Тарда, 199. *Токъду, семиз, толу къозча, Жаз, кюзлюк будайбыз. Ёседи чагъып жаз кырдыкча, Керти тюз байлыгъыбыз.* Б а й к ъ у л л а н ы А.-К., Хорлам, 50.

4. *кёч.* Благодатный (*о том, что дает жизненные блага*) / Берекетли, монг. *Жигерликден туудыберекет, токъ, Анга бир кишини да ишеклиги жокъ.* Г у р т у л а н ы Б., Жарыкъ танг, 130. *Тёгерек асыры токъдан, адамланы жюреклери къууанады.* К ъ у д а й л а н ы Х., Ол кюнледе, 56. *Дуния кенгди, жер*

токъду. «Шуёхлукъ», № 129, 58.

5. *кёч*. Обильный, богатый / Уллу, сыйнгысыз, кёп. *Тюзледе да тирликле баш къусуп, Аяз урса, тенгизча, сюзюле, Кюн жылыуун къучакълагъа къысып, Токъ ырысхы сакълайдыла, сизиле.* О т а р л а н ы С., Назмула бла поэмала, 40.

6. *кёч*. Зажиточный / Бай, байлыгъы, ырысхысы, мюлкю д. а. к. башха заты жетишимли болгъан. *[Эдик Сафаргъа:] Мени сартын – жюрекде къайгъы жокъ, Халкъ арию кийинеди, жашау токъ.* «Жашаубузну байрагъы», 67. *[Къыз жашха:] Акъмолин жанын неге сурайса, Хар не да барды, токъдула. Сиз излегенле бурунсуз къызла, Аллайла бизде жокъдула.* «Малкъар халкъ жырла», 203.

7. *кёч*. Спокойный (*лишенный тревог, забот*) / Къайгъысыз, тынч, ырахат. *Асланны къарыны ач да, кёлю токъ.* (Н а р т с ёз.) ○ *Билимден ахшы зат жокъду, Билгенни жюреги токъду.* М ё ч ю л а н ы К., Сайлама чыгъармалары, 117.

ТОКЪ II *хал. сёзл.* 1. Сытно / Тойдуруп, ач этмей. *Юч сабийни жаланнгач этмей, къарынларын токъ тутарча жангыз анагъа къыйын эди.* «Шуёхлукъ», № 52, 61.

2. *кёч*. Зажиточно / Инжилмей, къыйналмай, кереклерин табып. *Кючлю ишле да токъ жаша.* (Н а р т с ёз.)

♦ **Токъ битген** *къарач*. Коренастый (человек) / Алаша базыкъ, асламысында кенг жауурунлу, къарыулу. *Аны [мотоциклни] юсюнден токъ битген, алаша сюекли, жыллыгъы жетген адам тюшдю.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 104.

ТОКЪАЛ *сыф. къарач*. 1. Безрогий, комолый; с небольшими рогами / Мюйюзсюз неда къысха мюйюзлю (*асламысында ёгюз, бугъа*). *Голчу токъалланы къошкъош тизип, чыбыкъ, сыбыртхы бла къалажюк сюйретдирип баргъанлай, «та», «хо» деген къычырыкъла бюгюн да къулагъымда турадыла.*

2. Приземистый / Алаша. *Ёгюзню аманы токъал болур.* (Н а р т с ёз.)

3. *кёч*. Неуклюжий, грубый / Тапсыз этилген (зат). *Токъал иш.*

ТОКЪАЛАШ[1] *ат бот. къ.* **ашдангютту**. *Къызчыкъла биченликде токъалашла жыядыла. Сабийле токъалашланы сюйюп ашайдыла.*

ТОКЪАЛАШ[2] *ат*. Один из скрученных остатков сена при перетаскивании волоком копен / Гебенни сюйрегенде аны тюбюнде бурулуп-бурулуп къалыучу бичен кесекледен бири. *Мухтар гебен тартылгъан ызда токалашланы санай, кесин булжутургъа кюрешеди, алай ала жашны окъумагъан дерслерича, ангылашыныусуз эдиле.* Т ё п п е л а н ы А., Ташыул.

ТОКЪАЛТ *ат къарач*. Столб ворот, куда вставляются горизонтальные жерди / Сех агъачла орнатылыучу чыпын. *Элни тышында биченликле бла нартюх, гардош бахчалагъа мал кирмезча, кёпюр къулагъына токъалтлагъа къылычланы салгъандыла.* Х у б и й л а н ы О., Аманат, I, 5. *Юйню тёгереги бла ишленнген хунаны къыйырлары келип къабакъ эшиклени эки жанында сюелген мазаллы эмен токъалтлагъа тиреледи.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада тауush, 147.

ТОКЪБЕТ *сыф*. Полнолицый / Токъ бетли, жаякълары токъ, семиз. *Аланы [атлыланы] бири ауур саплы, токъбет, ууртлары къы-*

зарып, кёзюусюз жукълап уяннган адамча, тёрт жанына хыны къарайды. Къобанланы Д., Тауладатауш, 295.

ТОКЪДУР *эт.* Насытить, наполнить, снабдить в изобилии *чем-либо* / Кереклисин тапдырт, жалчыт. *Ойнай, жырлай ишлейдиле, Бизге жарлылыкъ жокъ дейдиле: Токъдуруп сай сабанларын, Семиртедиле колхоз малларын.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 25.

ТОКЪДУРУУ *и. д. от* **токъдур** / Токъдур дегенден *этим ат. Маллары токъдуруу.*

ТОКЪЛАН *эт.* Наедаться, насыщаться / Ашап, къарынынгы тойдур. *Нартла, ашап-ичип, токъланнгандан сора, жолгъа атланадыла.* (Фольк.)

ТОКЪЛАНДЫР *эт.* Накормить, насытить *кого* / Тойдур, къарынын токъ эт. *Аппа жолоучуланы токъландырды.*

ТОКЪЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **токъландыр** / Токъландыр дегенден *этим ат. Ол берген мыллыкъ жерибизни токъландырыргъа уллу себеп боллукъду.* «Коммунизмге жол», 1979, № 118.

ТОКЪЛАНЫУ *и. д. от* **токълан** / Токълан дегенден *этим ат. Сюйген ашындан токъланыу.*

ТОКЪЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **токълан** / Токълан дегенни *араш айырмасы. Къойла тау кырдыкдан токъланышадыла.*

ТОКЪЛАНЫШЫУ *и. д. от* **токъланыш** / Токъланыш дегенден *этим ат. Малланы жемден токъланышыулары.*

ТОКЪЛУ *ат.* Ярка, барашек, ягненок (*возрастом от шести месяцев до одного года*) / Жыллыгъы алты айдан жылгъа жетген тиши неда эркек къозу, къой. *Хопай... токълуну боюнун тартып соя тургъанлай, къошха Хажи-Осман келди.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 11. *Къарча, токълуланы къошну артында къоюп, ыстауатха кирди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 25.

♦ **Токълутоймаз тогъуз кюнле** девять самых коротких дней в году, когда и шестимесячный или годовалый ягненок не успевает насытиться / Мартны ал тогъуз кюню, алыкъа токълу окъуна тоярча кырдык чыкъмагъан кезиу. *Малчыла токълутоймаз тогъуз кюнден окъуна къой, тууар сюрюлени ашдан бираз къысаракъ этип, кюн арада къауданнга, болжаргъа къыстай жюрюселе да, апрельни ал кюнлерине совхозну юч бёлюмюнде да мал аш къолайы къалмагъанды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 47. *«Токълутоймаз тогъуз кюнле бир ётселе, малланы жазгъа чыкъгъаннга санап къой»,– деп, Ахыя эрттеден окъуна айтыучу эди.* «Шуёхлукъ», № 24, 81. *Токълутоймаз тогъуз кюнле болсала да, «Бештау» былайгъа жетмеген эди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 172.

ТОКЪЛУКЪ *ат* 1. Сытость / Тойгъанлыкъ, тойгъан хал, ач болмагъанлыкъ. *Ачлыкъда тутхан тенгинги токълукъда унутма.* (Нарт сёз.) ○ *Суукълукъ болмаса, жылылыкъ, ачлыкъ болмаса, токълукъ да сезилмез эдиле.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 114.

2. Тучность, жирность, упитанность / Семизлик, базыкълыкъ, толулукъ. *Малны токълугъу. Адамны токълугъу.*

3. Полновесность (*зерна*) / Ул-

лулукъ, толулукъ (*бюртюкню юсюнден*); антоними: жымыллыкъ. *Будайны токълугъу. Тары бюртюкленни токълукълары.*

4. *кёч.* Благодать / Берекетлик, монглукъ. *Къыш жетсе, жер ташлар жашил токълугъун.* Отарланы К., Сайлама, I, 4. *Жерге жаунула, шууулдап жаудула – Алада тауну, тюзню да токълугъу. Мен жибий турама уллу суу жагъада, Сен болдунг кёлюмю кёксюл толкъуну.* «Шуёхлукъ», № 48, 120.

5. *кёч.* Зажиточность / Байлыгъы, ырысхысы, мюлкю да башха заты жетишимли болгъанлыкъ. *Халкъны токълугъу.*

6. *кёч.* Спокойствие (*отсутствие тревог, забот*) / Къайгъысызлыкъ, тынчлыкъ, ырахатлыкъ. *Адамны кёлюню токълугъу. Жюрекни токълугъу.*

ТОКЪМАКЪ *ат* 1. Колотушка, большой деревянный молоток / Уллу агъач чёгюч. *Тогъуз эрден къайтхан тул къатынны тогъуз токъмакъ бла тюйсенг къамамаз.* (Нарт сёз.) *Тау тюбюнден, эшитилди манга ауаз: «Токъмакъ тийгенликге, деу къая аумаз!»* «Коммунизмге жол», 1984, № 162.

2. Предмет круглой формы / Тёгерек зат. *Къабакъдан ёрге бара, ол онг жанында тёшлени, кешене токъмакълача, тизилген онеки тёппесин кёлюнден санады.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 8. *Дорбунну ичинде алтын токъмакъла бар эдиле.* (Фольк.)

3. Палица, дубина / Эрттегили уруш сауут, къыйыры базыкъ тёгерек ауур сауут. *Сюлемен, элге айтып, темир токъмакъла этдиргенди.* «Къарачай халкъ тауруха», 14.

ТОКЪМАКЪБАШ *сыф.* Круглоголовый / Тёгерек башлы, башы тёгерек болгъан. *Къулакълары къуртачыкъ, Токъмакъбашчыкъ, гыдайчыкъ, Улакъчыгъы ариучукъ, Къайда болур быллайчыкъ?* Шахмырзаланы С., Назмула, 282.

ТОКЪМАКЪЛАШ *эт.* Поколотить, драться дубинками / Бир бирни токъмакъ бла сопакъла. *Ол тёбеде тёртеу токъмакълашхан, бу тёбеде тёртеу токъмакълашхан.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 319.

ТОКЪМАКЪЛАШДЫР *эт. понуд. от* **токъмакълаш** / Токъмакълаш дегенни *къатланыучу айырмасы. Жауланы токъмакълашдыр.*

ТОКЪМАКЪЛАШДЫРЫУ *и. д. от* **токъмакълашдыр** / Токъмакълашдыр дегенден *этим ат. Адамланы токъмакълашдырыу.*

ТОКЪМАКЪЛАШЫУ *и. д. от* **токъмакълаш** / Токъмакълаш дегенден *этим ат. Батырланы токъмакълашыулары.*

ТОКЪСАН *санчы сан.* Девяносто / Токъсан затны санын кёргюзтген санау, 90 деген тарыхны аты. *Билгенинг – къуру тогъуз, Билмегенинг – токъсан тогъуз.* (Нарт сёз.) ○ *Жылны кюнлерин тёрт токъсаннга юлешедиле.* Семенланы А., Жазыу айла, 108.

ТОКЪСАНЖЫЛЛЫКЪ *сыф.* Девяностолетний / Токъсан жылы болгъан. *Жокъду жаным, ариучугъум, Жокъду аны бир хатасы: Токъсанжыллыкъ къарт атамы Къолундады балтасы.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 51.

ТОКЪСАНЧЫ *тизг. сан.* Девяностый / Санауда оруну токъсан болгъан. *Токъсанчы школ.*

ТОЛ *эт.* 1. Наполняться, заполняться *чем* / Бир зат бла толтурул,

толу, тыкъ бол. *Жангы шатык кырдыкдан тойгъан ийнекле, желинлери сютден толуп, акъырын, ашыкъмай атлайдыла.* Шауаланы М., Кечерлеми, 69. *Олсагъат ёзен аскерден толду да къалды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 188.

2. Быть, иметься в большом количестве / Кёп бол, кёп санда бол, сыйыннгысыз бол. *Бир кесекден столну юсю тюрлю-тюрлю ашарыкъдан толду.* Толгъурланы З., Айыуташ, 23. *Даражанг бютюнда ёр бола, Халкъларынг байлыкъдан тола, Ырахат жашай, кёп къууанч кёр, Халкъым!* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 12.

3. Стать цельным, законченным / Къошуллугъу къошулуп, боша, сау бол, толу халгъа кел неда келтирил. *Таслиймат толгъан урчугъуна къарап, бир кесек сагъыш этди.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 9. *Барайыкъ да сенек ауузланы да, толмагъан гебенлени сууларын да чачып жыяйыкъ.* Семенланы А., Жазыу айла, 96.

4. Хватать, доставать (*о количестве чего-нибудь*) / Бир белгили санга жет, аны чакълы бир бол. *Асламысында угъайлаучу формада жюрютюледи. Аны, [жерни] эни жыйырма атлам тюгел толмады.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 7. *[Темуркъа:] Аскерибиз азды, саны толмайды, Сауут кюч да биз сюйгенча болмайды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 183.

5. Исполняться (*о возрасте*) / Бир белгили жыл санда бол. *Урушха кетип, тюз жылы толгъан кюнден башлап, Омарны письмолары тохтадыла.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 13. *Онсегиз жылы тюгел толмагъан Салийматха бюгюн кюн бек ауурду.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 12.

6. Сбываться, осуществляться / Жашауда бардырыл. *Ушкок атылып, алдагъы аугъандан сора, [эки къарелди] «Буйрукъ толду», – деп, ийнанып кетгеннге ушашлы барадыла.* Хочуланы С., Хапарла, 86. *Малчыла эки жылгъа юч кере тёлю алыуну жашауда толгъанын кёрлюкдюле.* «Алчыла», 62.

7. Сбываться, стать действительным / Къабыл болуу, керти болуу, адам кеси сюйгенча, кеси излегенча болуу. *Жашчыкъ артда жаш болду, Айтсакъ аны юсюнден – Ахшы мураты толду Ахшыланы кючюнден.* Отарланы К., Танг жулдузум, 63.

8. Выполняться (*о плане, обязательстве*) / Ишлениу, иш бла этилиу, тындырылыу, жалчытылыу, мажарылыу. *Жамийлят жюн планны толмагъаныны юсюнден жарсып айтды.*

■ **Толгъан ай** полнолуние / айны тёп-тёгерек болгъан заманы. *Толгъан ай тарны жарытады. Аны жарыгъына таула, акъ саргъылдым болуп жылтырайдыла.* Шауаланы М., Мурат, 33. *Толгъан айны къыйыры, кюмюш тауну жютюсюне илинип тургъанча, кёрюнеди.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 45.

ТОЛАН I *ат.* Скатываемая с горы масса сена / Тик жерден, тёшден, сыртдан сенекле бла тюртюп, бурулуп-бурулуп эндирилиучю бичен. *Толанны жашла дыркъыгъа тюшюрюп, батанлап, гебенле этдиле.*

ТОЛАН II *хал. сёзл.* **1.** Свернувшись, скрутившись / Бурулуп. *Бичен юзмелтле гебен тюбюнден бурулуп-бурулуп толан чыгъадыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 35. *Суу булутла толан-толан жетдиле, Тизилишип, башым бла ётдюле.* «Шуёхлукъ», № 3, 128.

ТОЛКЪУН *ат* 1. Волна / Тенгиз, кёл, океан чайкъалгъанда, кётюрюлюп дуруча болуп баргъан суу. *Суу, жашауча, толкъунларын юзмей, аланы тёнгерете, тохтаусуз барып турады.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 188. *Тенгизни толкъунлары бир бирин къууа келедиле да, кеслерин жагъагъа урадыла, сора, чачылып, артха къайтадыла.*

2. О чём-либо волнообразном / Суу толкъуннга ушап къымылдагъан зат. *Тюзледе кёз къаматадыла желде Кюзлюкленни ол жашил толкъунлары.* «Шуёхлукъ», № 33, 5. *Чалгъыда, зурнуклача, тизилип баргъан жашла, аудургъан шатык кырдыкны толкъунлары назму тизгинлеге ушаучу эдиле.* Гадийланы И., Санга айтама, 23.

3. *физ.* Волна / Физика арада, тёгерегине чайкъалып баргъан затны юсюнден. *Мукъладис толкъунла узакъгъа жайыладыла. Къысха толкъунлу радио.*

4. *кёч.* О бурном проявлении *чего-нибудь* / Бир затны къаты, кючлю барыууну юсюнден. *Азатлыкъны толкъунлары буздула залимликни бугъоуларын, тауларын.* «Шуёхлукъ», № 33, 3.

■ **Толкъун эт** *къ.* **толкъунла.** *О! Къалай сюеме санга [Басхан суугъа] къараргъа, Жазда толкъун этип булгъаннганынга.* Зумакъуллану Т., Къаядагюлле, 14. *Басхан суу ол кюн саргъыл келе эди, Ма толкъун эте, булгъаныр, Мени Алийим суугъа кёмюлгенди, Башлыкъ бауна чулгъаныр.* «Малкъар халкъ жырла», 126.

ТОЛКЪУНЛА *эт.* Вздымать волны, волновать / Чайкъалып, кётюрюл (*тенгизни, океанны, черекни юсюнден*). *Тенгиз толкъунлап башлады. Черек толкъунлап келеди.*

ТОЛКЪУНЛАН *эт. къ.* **толкъунла.** *Толкъунланнган тенгиз къайыкъны ёрге бла энишге атады. Шатык кырдык къаушала, толкъунлана, чалгъыланы сакълайды.* Гадийланы И., Санга айтама, 57. *Черек, ташланы юсюне мине, толкъунлана, огъурсуз шуулдай барады, жагъаларын талай.*

ТОЛКЪУНЛАНДЫР *эт. понуд. от* **толкъунлан** / Толкъунлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Жел тенгизни толкъунландырады.*

ТОЛКЪУНЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **толкъунландыр** / Толкъунландыр дегенден *этим ат. Уллу желни кёлню толкъунландырыуу.*

ТОЛКЪУНЛАНЫУ *и. д. от* **толкъунлан** / Толкъунлан дегенден *этим ат. Алтын толкъунланыуда ийиле жерге: «Бу жерлеге насып келди ёмюрге. Аны халкъдан ким да сыйыралмаз!» – дей, Шыбырдайдыла будай башла бир бирге.* Отарланы К., Сайлама, II, 227.

ТОЛКЪУНЛАТ *эт. понуд. от* **толкъунла** / Толкъунла дегенни *къатланыучу айырмасы. Къара тенгизни жагъасында, жел уруп, тенгизни толкъунлатханына къарайбыз.* «Шуёхлукъ», № 57, 64.

ТОЛКЪУНЛАТДЫР *эт. понуд. от* **толкъунлат** / Толкъунлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Боран къобанны толкъунлатдырады.*

ТОЛКЪУНЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **толкъунлатдыр** / Толкъунлатдыр дегенден *этим ат. Тенгизни толкъунлатдырыу. Будай сабанланы толкъунлатдырыу.*

ТОЛКЪУНЛАТЫУ *и. д. от* **толкъунлат** / Толкъунлат дегенден *этим ат. Чаллыкъланы толкъунлатыу. Хауаны толкъунлатыу.*

ТОЛКЪУНЛАУ *и. д. от* **толкъунла** / Толкъунла дегенден *этим ат. Океанны толкъунлауу. Черекни толкъунлауу.*

ТОЛКЪУНСЫРТ *сыф.* Имеющий большую выпуклую спину / Сырты толкъуннга ушагъан. *Атжалкъа толкъунла – Къара тенгизде, Толкъунсырт туу байталла – кенг тюзледе.* «Шуёхлукъ», № 71, 63.

ТОЛМА *ат.* Стена овчарни, состоящая из двух плетней, промежуток которой заполняется утеплителями / Жылы болур ючюн къабыргъалары эки чалыны ортасы мулхардан толтурулуп ишленнген къой орун.

ТОЛТУР *эт.* **1.** Наполнять *что чем*, наливать, насыпать *что, чего* / Къуюп, толу эт. *Аякъны айрандан толтур. Машокну картофдан толтур.*

2. Выполнять *что* / Тынгылы эт, жалчыт. *Колхозда мал ашланы хазырлауну планын артыгъы бла толтурур ючюн эришиу ахшы барады.* «Шуёхлукъ», № 28, 117. *Харунну къатыны эрини буйругъун толтурду.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 55.

3. Заполнять / Керекли затларын толу, къалдырмай жаз. *Бланкланы толтурдукъ. Анкетаны толтур. Санитар картаны толтур.*

4. Занимать, заполнять *что* / Бир жерни бир затладан толу этип, башха зат сыйыныр жерин къойма. *Шкафны китапладан толтурдукъ.*

ТОЛТУРТ *эт. понуд. от* **толтур** / Толтур дегенни *къатланыучу айырмасы. [Амин] колхоз ючюн планны башхалагъа толтуртханды.* Кацийланы Х., Тамата, 74. *Сермеди, эки бёлдюре къуйругъун. Толтуртмай къойгъаны ючюн буйругъун.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 51.

ТОЛТУРТУУ *и. д. от* **толтурт** / Толтурт дегенден *этим ат. Къазанны суудан толтуртуу. Буйрукъну толтуртуу.*

ТОЛТУРУЛ *эт. страд. от* **толтур** / Толтур дегенни *зорлаучу айырмасы. Бир-бирде уа, картофдан толтурулгъан къапчыкъланы жюклеп, салпыкъулакъны тардан энишге чыгъарып да кетиучю эдиле.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 53. *Жылы озгъан кезиуюнде план артыгъы бла толтурулгъанды.* «Коммунизмге жол».

ТОЛТУРУЛУУ *и. д. от* **толтурул** / Толтурул дегенден *этим ат. Машиналаны кюфюрлерини будайдан толтурулуулары. Челекни сютден толтурурулуу.*

ТОЛТУРУУ *и. д. от* **толтур** / Толтур дегенден *этим ат. Челекни суудан толтуруу. Айтымны жетмеген сёзлерин толтуруу. Нартла Къарашауайны тилегин толтуруудан бет бурдула.* «Нартла», 185.

ТОЛТУРУУЧУ *ат грамм.* Дополнение / Айтым затны танытхан, кеси да сёдегей болушланы бирини сорууна жууап этген (*асламысында атладан неда тилни башха субстантивленнген кесеклеринден къуралыучу*) сансыз члени. Толтуруучула эки тюрлю боладыла: 1) туура толтуруучу; 2) сёдегей толтуруучу.

ТОЛТУРУШ *эт. взаимн.-совм. от* **толтур** / Толтур дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла хуржунларын чёплеуден толтурушуп кетдиле.*

ТОЛТУРУШУУ *и. д. от* **толтуруш** / Толтуруш дегенден *этим ат. Машокланы будайдан толтурушуу.*

ТОЛУ I *сыф.* **1.** Полный, наполненный / Ичи толгъан, ичине андан сора жукъ сыйынмазча болгъан. *Толу хуржундан таза жюрек игиди.* (Нарт сёз.) ○ *Ол [Алан] кеси къурлай келсе да, толу артмакъла бла къайтыргъа дыгалас этгенди.* Хубийланы М., Алан, 31.

2. Полновесный (*о зерне*) / Уллу, токъ; антоними: жымыл. *Тары бюртюк толу кёрюнюр.* (Нарт сёз.) ○ *Уллу качанла, толу бюртюкле.* «Шуёхлукъ», № 29, 110.

3. Целый (*котёл, ведро и т. п.*) / Къазанны, челекни д.а.к. башха затны ичи бла бир. *Ибрагим, челек толу сют алып юйюне киргенде, ойнай-кюле тургъан сабийлерин кёрдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 52. *Бир уллу машина толу хапчук келгенди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 77.

4. Подробный, исчерпывающий, полный (*напр. ответ, сведение*) / Тынгылы. *Солтан алыкъа сорууна толу жууап алмагъанды.* Гадийланы И., Санга айтама, 193. *Алай а [чыгъармала] бек алгъа жигитлени толу сыфатларын бергенлери бла багъалыдыла.* «Шуёхлукъ», № 33, 112.

5. Полный, сплошной / Кёп, бек кёп болгъан. *Таша къулакъ – кийикден толу.* (Нарт сёз.) ○ *Сослан жарадан толу аякъларыны букъуларын тапчаннга ышып барады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 6.

6. Толстый, тучный / Семиз, базыкъ, токъ. *Стол артында олтургъан толу адам жашлагъа жарыкъ тюбеди.* «Шуёхлукъ», № 30, 64. *Толу, тёгерекбет жаш бир айны ичинде окъуна жукъаргъанды.* Этезланы О., Тарда, 165.

7. Целый (*час, год и т. п.*) / Сау, жарты угъай. *Тёгерекде ыстауатлагъа, къошлагъа келир ючюн, не аз болса да, эки толу кюн керекди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 45. *[Баракъ] толу беш жылгъа жалчы болуп айланнганды.* «Къарачай-малкъар жырла», 59.

8. Полный, абсолютный (*покой, свобода и т. п.*) / Кемсиз, эм кёп, эм уллу, чексиз. *Эркинликсиз жанлагъа толу эркинлик тапдыргъан, Бугъоу, кирит бегитген Эшиклени ачдыргъан.* Боташланы А., Жашауум, 10. *Арыгъан сан бир-бирде сансыз солууну, толу тынчлыкъны излегенин да билирге керекди.* А. Демидова, Саулукъну сакъла, 10.

9. *кёч.* Зажиточный / Бай, байлыгъы болгъан. *[Аминат:] Толу арбаздан, толу ырысхыдан чыгъып, талай юй бла узакъ жерге тюшдюм.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 14. *Тюйюлюп манга жаманны къашы-башы, Бир толу жерден чыкъгъанча сууу-ашы.* «Жюрек жырлайды», 25.

10. *кёч.* Умный, не имеющий умственного недостатка / Акъыллы, акъылында жетишмегени болмагъан. *[Сафар:] Тамбла башына жетерикге бюгюн сагъыш эте билмеген толу адамды деп къалай айтайым.* Хубийланы О., Дерт, 55.

ТОЛУ II *хал. сёзл.* **1.** Полностью, целиком, всецело / Саулай, битеу, битеулей, ахырына дери. *Ленинградны блокададан толу азатлар ючюн, совет аскерчилени алгъа барыулары 1944 жылда 14-чю январьда башланнганды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 92. *Фермалада маллагъа багъыу, суу ичириу, тюплерин тазалау эм башха тюрлю ишле толу механизацияланнгандыла.* «Коммунизмге жол», 1980, № 129.

2. Подробно / Тынгылы, жикжиги бла, бир затын да къоймай. – *Бир хатасы жокъду, бек*

тынч турады,– деп, киши атасыны юсюнден толу хапарлады. «Малкъар халкъ жомакъла», II, 265. *[Мусука улу:] Бу статьяда биз юйюрню къуралыу халларыны юсюнден толу айтыргъа умут этмейбиз.* «Шуёхлукъ», № 56, 118.

■ **Толу ай** толгъан ай. *Жассы бола, толу ай, чегет дуппурну артындан чыгъып, шахарны жарытды.* «Толкъунла», 119. *Чуу-акъ кёкден къарагъан толу ай тёгерекни толу жарытады.* «Шуёхлукъ», №39, 73. // **Толу жыл** *астр.* високосный год / февраль айда 28 угъай, 29 кюню болуучу, хар тёртюнчю жыл // **Толу юй** (*юйюр, юйдеги*) семья, в которой имеются дети / сабийлери болгъан юй (*юйюр, юйдеги*). *Толу юйюрлюдюле: жашлары – къатын алып, къызлары да – эрде. Зауурбегим ишлеген ашлаула, Эшикле – битеу элде.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 132.

ТОЛУБЕТ *сыф. къ.* **токъбет.** *Ибрахимни юйюнде жаланнгач болсала да, азгъан адам жокъ эди. Сабийле бары да толубетле, къызылууртла эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 14. *[Толубет киши Сафаргъа:] Ой сен къуруп кетгин, гадуражух, не къарт, не жаш деп билмей эсенг,– деди тиширыу ауазлы, толубет кишичик.* Толгъурланы З., Эрирей, 18.

ТОЛУЛУКЪ *ат* 1. Тучность, упитанность / Семизлик, базыкълыкъ, токълукъ. *Аны [кишини] толулугъуна иничге ауазы чыртда келишмегени здамланы кюллюклерин келтире эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 18. *Ол [Залийхат] сютлей акълыгъы, толулугъу бла да, эрине тансыкълыгъы, сагъайыуу, уятсызлыгъы бла да бир тамаша жулдуз кибик, Жабраилни кенг, къарыулу, къызыу кёкюрегине къапланып тура эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

2. Полное, наполненное состояние *чего-либо* / (*Челекни, машокну д.а.к. башха затны*) толгъан халы. *Жаш машокну толулугъун артыкъ бек жаратмады. Къыз челекни толулугъун эслемей, хыны узалып, ичинде сютню бир кесегин тёкдю.*

ТОЛУСУНЛАЙ *хал. сёзл. къ.* **толу II** (*1-чи магъ.*). *Дос ким, душман ким болгъанын заман ангылатхандан сора да, Хамызат къоншусун толусунлай ангылаялмады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 103. *Мазан анасыны хапарын Байкъулгъа толусунлай айтды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 33.

ТОЛУУ *и. д. от* **тол** / Тол дегенден *этим ат. Планланы толуулары. Мураты толуу. Кюфню мирзеуден толууу.*

ТОЛУУУУРТ *сыф.* Полнощекий / Уууртлары толу, уллу болгъан, толу, уллу уууртлу. *Къара сакъаллы, толууурт Хажисалах, кесини даражасын ангыламай, ёхтем тынгылайды.* «Шуёхлукъ», №61, 4.

ТОЛЬ *ат.* Толь / Къара къагъыт *къ.* **къара 1.** *Юйчюклени аллында тёрт деменгили къазыкъгъа чюйленнген, башы толь бла жабылгъан гитче ыхтырма къашпакъны тюбюнде от тютюнлейди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 58.

ТОМ *ат.* Том / Къаллай болса да бир чыгъарманы китапларындан бири. *Жыйымдыкъны биринчи тому.*

ТОМАЛ[1] *эт.* Опрокинуться, перевернуться, упасть / Жыгъыл, башы тюбюне бол. *Итле, гырылдашып, башлы-тюплю бола, чулгъандыла, томалдыла.* «Шуёхлукъ»,

№ 54, 56. *Базыкъ субай агъачла, къая ыранлагъа ёшюн уруш эте, чёмюле, томала, сыдырылып, ёзеннге тюклю болуп тюшедиле.* «Шуёхлукъ», № 8, 9. *Жаулу жип бла ёрлеп, бёркню алабыз деп, жашла басынып, эришип кёп кюрешдиле, ёрлей барып, ычхынып, томалып тюшгенле да болдула.* «Коммунизмге жол», 1975, № 59.

ТОМАЛ[2] *эт.* **1.** Опухать / Ауруп кёп, тёгерек бол. *Гордаш да кёзюбашы томалып къайтды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 63.

2. *къарач.* Набухать (*о почках*) / Ёсюп, уллу бол, суудан тол (*терек каполланы юсюнден*). *Талны каполлары томалгъандыла.*

ТОМАЛТ[1] *эт. понуд. от* **томал**[1] / Томал[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Пресслеучюле салам кюлтелени томалтып барадыла.*

ТОМАЛТ[2] *эт. понуд. от* **томал**[2] / Томал[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Букъгъан жеринде тапхан эдиле да, [Темирсолтанны] тюйюп, кёзюн-башын томалтхан эдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 7.

ТОМАЛТЫУ[1] *и. д. от* **томалт**[1] / Томалт[1] дегенден *этим ат. Абындырып, томалтыу.*

ТОМАЛТЫУ[2] *и. д. от* **томалт**[2] / Томалт[2] дегенден *этим ат. Уруп, кёз башын томалтыу.*

ТОМАЛЫУ[1] *и. д. от* **томал**[1] / Томал[1] дегенден *этим ат. Атдан томалыу.*

ТОМАЛЫУ[2] *и. д. от* **томал**[2] / Томал[2] дегенден *этим ат. Таш тийип аягъы томалыу.*

ТОМАТ *ат* **1.** Томат / Помидорну сыгъып, къайнатып этилиучю как кибик къалын зат. *Жемишлени, сыгъып, кёгет суула, помидорладан томатла хазырлайдыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 175. *Консервала, томатла заводлада этедиле, шахарлагъа, эллеге сатаргъа да элтедиле.* Шахмырзаланы С., Назмула, 217.

2. *В позиции определения:* томатный / Томатдан этилген. *Томат суу. Томат паста. Томат тым.*

ТОМПАЙ *эт. къарач.* Валиться, опрокидываться / Ау, тёнгере, жыгъыл. *[Сабийлени] Бири артына томпайды, Олтурадыла экеулен.* Биджиланы А., Сайланнганлары, 44.

ТОМПАЙТ *эт. понуд. от* **томпай** / Томпай дегенни *къатланыучу айырмасы. Тюйюшгенлени бири жауну, уруп, томпайтды.*

ТОМПАЙТЫУ *и. д. от* **томпайт** / Томпайт дегенден *этим ат. Жыгъышхан нёгерин томпайтыу.*

ТОМПАЙЫУ *и. д. от* **томпай** / Томпай дегенден *этим ат. Чананы томпайыуу.*

ТОМПАЛАТ *эт. сёл. тил.* Опрокидывать, перевертывать *что* / Башын тюбюне айландыр. *Къулакъ ауздан атлагъан жерде мырдылы жолну трактор неда вездеход чанчакълап, къулдасын, забасын чюйресине томпалатып кетсе, аны ызындан алайгъа кирген арба тохунуна дери ташайып, бауурун чыгъалмаздан алайгъа жабышдырып къояды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 69.

ТОМПАЛАТЫУ *и. д. от* **томпалат** / Томпалат дегенден *этим ат.*

ТОМПУКЪ *ат.* Силуэт / Къаралды, ауана. *Ибрахим аны [Тетуу-*

ну] томпугун аз эслей, ызындан барады. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 74. *Аны [Адилгерийни] томпугъу къарангыгъа тумаланнгандан сора, ала [Жулдуз бла Марзият] экиси да къайтып юйге кирдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 26.

ТОМПУР *сыф.* 1. *къарач.* Неуклюжий, неповоротливый / Терк жюрюялмагъан, ауур къымылдагъан. *[Къызладан бири Азиретге:] Сенича томпур къалай чыкъсын ол мийикге.* Батчаланы М., Элчилерим, 137.

2. Крупный, полный / Уллу, уллу санлы. *Томпур сабий. Томпур бетли.*

ТОМПУРЛУКЪ *ат.* Неуклюжесть, неповоротливость / Терк жюрюялмагъан; ауур къымылдагъан хал. *Атасы жашчыгъыны томпурлугъун жаратмай эди.*

ТОМУР *эт.* 1. Распилить, разрубить (*на части*) / Бычхы бла кес, томуроула эт. *Чолай бла Малжей сюйремелени томурадыла, жарадыла, андан аркъаулукъла да, араплыкъла да чыгъарадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 308. *[Хамызат:] Тейри, Назычыкъ, бош гынттылы боласа, биз да морт жерклени томура келмегенбиз.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 210.

2. *кёч.* Уничтожить / Жокъ эт, къурут. *Къайгъыладан тынчайыр ючюн башынг, Тилчиликни ууат, томур, къарындашым!* «Шуёхлукъ», № 20, 10.

ТОМУРАУ *ат къарач. къ.* **томуроу**. *Бийсолтан базыкъ томураугъа олтурду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 36. *[Ансар:] бир бёлек къотур томурауубуз барды да, аны келгеннге чачып жиберирге эркинлигим жокъду.* Лайпанланы С., Гургумлу, 86.

2. *кёч.* Толстый, похожий на обрубок (*о человеке*) / Алаша, базыкъ, семиз (*адам*). *Эшик гузаба ачылып, юйге къычырыкъ этип, бир томурау тиширыу кирди.* Къобанланы Д., Кюн таякъла, 144.

ТОМУРОУ *ат.* Обрубок бревна, чурка, чурбан, колода / Бутакъланы кетген агъач тёммек, базыкъ илкич. *Зейтун томуроугъа чёкдю да башында акъ къалпагъын къолуна алды.* «Шуёхлукъ», № 39, 85. *Былайда аракъла уа тёртгюл томуроула бла, къурукъла бла бегитилгендиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 140.

■ **Томуроу бычхы** поперечная пила / эки адам эки жанындан тутуп, агъач кесер, томурур ючюн жюрютюлюучю уллу бычхы. *Жашла, томуроу бычхыланы бла гида балталаны алып, тереклени кесе башладыла.* «Шуёхлукъ», № 31, 52.

ТОМУРОУЛА *эт.* Распилить что на чурбаки / Агъачны кесип, томуроула эт. *Сюйремени томуроула.*

ТОМУРОУЛАН *эт. страд. от* **томуроула** / Томуроула дегенни *зорлаучу айырмасы. Чынар терек томуроуланнганды.*

ТОМУРОУЛАНЫУ *и. д. от* **томуроулан** / Томуроулан дегенден *этим ат. Эмен тереклени томуроуланыулары.*

ТОМУРОУЛАТ *эт. понуд. от* **томуроула** / Томуроула дегенни *къатланыучу айырмасы. Сюйремени томуроулат. Терекни кесдирип, бутакъларын кетертип, томуроулатдыкъ.*

ТОМУРОУЛАТЫУ *и. д. от* томуроулат / Томуроулат дегенден *этим ат. Базыкъ агъачланы томуроулатыу.*

ТОМУРОУЛАУ *и. д. от* **томуроула** / Томуроула дегенден *этим ат. Илкичлени томуроулау.*

ТОМУРТ *эт. понуд. от* **томур** / Томур дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашлагъа айтып, аппа эмен терекни бычхы бла томуртду.*

ТОМУРТУУ *и. д. от* **томурт** / Томурт дегенден *этим ат. Къазыкъны балта бла уруп томуртуу.*

ТОМУРУЛ *эт. страд. от* **томур** / Томур дегенни *зорлаучу айырмасы. Чынар терек бычхы бла томурулгъанды. Илкичле томурулуп, гёш тюбюне жыйылгъандыла. Кёкагъач сюйремеле томурулгъандыла.*

ТОМУРУЛУУ *и. д. от* **томурул** / Томурул дегенден *этим ат.*

ТОМУРУУ *и. д. от* **томур** / Томур дегенден *этим ат. Сюйремени бычхы бла томуруу. Къурукъланы балта бла томуруу.*

ТОМУРУШ *эт. взаимн.-совм. от* **томур** / Томур дегенни *араш айырмасы.*

ТОМУРУШУУ *и. д. от* **томуруш** / Томуруш дегенден *этим ат.*

ТОН *ат.* Шуба / Ишленнген, ийленнген къой териден неда жалгъан териден жюню болгъан жаны аламысында ичине айландырылып этилген къышда кийилиучю тыш кийим. *[Ибрагим] къара тышлы тонну тюймелерин этип, къара бухар бёркюн да кийди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 73. *Уллу, гитче да, кишиле эм къатынла да, тонла кийип, боталагъа чулгъаннгандыла.* Шауаланы М., Мурат, 201.

♦ **Тонун къакъ** бранить, ругать / уруш, хыны эт. *Терслиги ючюн жашны тонун къакъдыкъ.*

ТОНА *эт.* **1.** Грабить, обворовывать, обирать *кого-что* / Биреуню мюлкюн ырысхысын кюч бла, зор бла алып кет. *Кадетле элге от салып, тонап, аллыкъларын алып, къачып кетгенлей, эллилени асламысы да юйлерине къайтхан эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 222. *Уручула ол жол бла, тонамай, хазна саудюгерчини жибермегендиле.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 177.

2. *къарач.* Разбирать *что* / Чач (*сауутну*). *Пулемётну тона. Ушкокну тона.*

ТОНАЛ *эт. страд. от* **тона** / Тона дегенни *зорлаучу айырмасы. Ол жаш жашагъан шахарда бир бай саудюгерчини хазнасы тоналгъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 281. *Къая ыранда жугъутурланы Тюйюшлерине къарайды таулу. Юйю оюлуп, журту тоналып, Къарангы атмагъан кибик тангы.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 54.

ТОНАЛЫУ *и. д. от* **тонал** / Тонал дегенден *этим ат. Харакети тоналыу. Ырысхысы тоналыу.*

ТОНАТ *эт. понуд. от* **тона** / Тона дегенни *къатланыучу айырмасы. Бу амал къарыусуз болса да, таулу юйлени тонатмазгъа амал эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 316.

ТОНАТДЫР *эт. понуд. от* **тонат** / Тонат дегенни *къатланыучу айырмасы. Къоншуну малларын тонатдыр.*

ТОНАТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тонатдыр** / Тонатдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Уручула тонатдырылгъан ахчаны араларында юлешдиле.*

ТОНАТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тонатдырыл** / Тонатдырыл дегенден *этим ат.*

ТОНАТДЫРЫУ *и. д. от* **тонатдыр** / Тонатдыр дегенден *этим ат. Биреуню юйюн тонатдырыу.*

ТОНАТЫЛ *страд. от* **тонат** / Тонат дегенни *зорлаучу айырмасы. Уллу ата журт урушну заманында кёп элле тонатылгъан эдиле.*

ТОНАТЫЛЫУ *и. д. от* **тонатыл** / Тонатыл дегенден *этим ат.*

ТОНАТЫУ *и. д. от* **тонат** / Тонат дегенден *этим ат. Тюкенни тонатыу.*

ТОНАУ I *и. д. от* **тона** / Тона дегенден *этим ат. Къаршчы миллетлени чачыу, аланы байлыкъларын тонау Германияны политикасы эди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 220.

ТОНАУ II *ат.* Грабеж, ограбление, кража / Биреуню мюлкюн зор бла, хор бла алып кетмеклик. *1803 жылда генерал П. Ф. Цицианов Нарсана къаланы орнатханында, тауладан тонаугъа жюрюучю къауумланы алларына бууу ишлеген эди.* «Шуёхлукъ», № 27, 65. *Таулу уяла онгмагъандыла Аурууладан, тонауладан.* Макытланы С., Шаудан, 44. *Гелля жашлагъа фатыуа берди, Барысын да тонаугъа кёллендирди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

■ **Тонау эт** *къ.* **тона 1.** *Кими кёгерип къарайды Тонау этер жерге. Пират, сауут-саба сурай, Кесине нёгерге.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 26.

ТОНАУЧУ *ат.* Грабитель, разбойник / Тонау бла кюрешиучю, энчи адамланы неда халкъны мюлклерин тонап айланыучу адам. *Тонаучулагъа чамланып, бу хапарланы Мариягъа таныш тиширыулары билдире болгъандыла.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 19.

ТОНАУЧУЛУКЪ *ат.* Грабительство / Тонаучуну иши. *Тонаучулукъ къуруй барады.*

ТОНЛУКЪ *ат.* Материал для шубы / Тон этерге жараулу материал. *[Текечик:] Тогъуз бёрю текеге бир тонлукъ беригиз.* «Къарачай-малкъар таурухла», 210. *Айдарукълагъа келечиле жибергени бла байламлы Ёрюзмек жашыны кёрпе тонлугъун да этдирирге берди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

♦ **Тонлукъ тюшюр** убивать (*зверей, врагов*) в большом количестве / кёп санда ёлтюр, къыр (*жаныуарланы, жауланы*). *Ол эки парий кёп жолда бёрю жыйын бла сермешгендиле, аладан кёп кере тонлукъ тюшюргендиле.* Этезланы О., Тарда, 85. *[Малжей:] Урушлада Серебряковну кадет аскерлеринден тонлукъ тюшюрген эдик.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 311.

ТОННА *ат.* Тонна / Метрлик системада ауурлукъну 1000 килограммгъа тенг ёлчеми неда 1000 кг тенгли затны саны. *Мюлк бюгюнлеге 100 тонна бичен жыйгъанды. Жаланда быйыл колхозгъа 30 тонна жюн, эки миннге жуукъ къой сатарыкъды.* «Шуёхлукъ», № 50, 59.

ТОННАЖ *ат* 1. Кемени ич мекямларына сыйыннган затланы ёл-

чеми. *Жылыу бла жюрюген кемени тоннажы.*

2. Тоннаж / Улоу затланы къаллай бир тонна жюк кётюралгъанларыны ёлчеми. *Вагонну тоннажы. Машинаны тоннажы.*

ТОННЕЛЬ *ат* **1.** *къ.* **туннель.** *Метрополитенни тоннели. Суу жибериучю тоннель.*

ТОНОУ *ат.* Трофей, награбленное / Урушда жауну хорлап, аскер сыйыргъан сауут-саба, мюлк, харакет. *[Абдул-Къадыр:] Унутмагъан эсем, онбеш адамны тоноуун алгъанма, юй тонагъанымы санын эсиме тюшюраллыкъ тюйюлме.* А п п а л а н ы Х., Къаракюбюр, 89. *[Ёрюзмек:] (жюз атлыны) тоноуларын къалдырмай жыйып, ат жерлеге байлап, жюз атны сюрюп, юйюме келдим.* «Нартла», 21.

■ **Тоноу эт** делить трофейное имущество / урушда жауну хорлап, аскер сыйыргъан сауут-сабаны, мюлкню, харакетни юлеш. – *Жау этмесин жерибизни тоноуун, – деп, кенгешген болур эдиле къартла жыйыны. Ала жангы сермешлени оноуун эте болур эдиле кеч жыйылып.* О т а р л а н ы К., Дуния эрттени, 111.

ТОНОУЛА *эт. къ.* **тона.** *Тоноулап жыйылгъан ырысхы.*

ТОНОУЛАН *эт. страд. от* **тоноула** / Тоноула дегенни *зорлаучу айырмасы. Баудан беш къой тоноуланнган.*

ТОНОУЛАНЫУ *и. д. от* **тоноулан** / Тоноулан дегенден *этим ат.*

ТОНОУЛАТ *эт. понуд. от* **тоноула** / Тоноула дегенни *къатланыучу айырмасы. Киосканы тоноулат.*

ТОНОУЛАТЫУ *и. д. от* **тонат** / Тонат дегенден *этим ат. Биреуню машинасын тоноулатыу.*

ТОНОУЛАУ *и. д. от* **тоноула** / Тоноула дегенден *этим ат. Биреуню юйюн тоноулау. Тюкенни тоноулау. Складны тоноулау.*

ТОНОУЛУКЪ: Тоноулукъ бол стать жертвой грабежа / Тонал. *Ала тоноулукъ болдула.*

ТОНОУУЛ *ат къ.* **тонау II.** *Ала тоноуулгъа жюрюп тургъандыла.*

ТОНГКЪАЙ *эт.* **1.** Кончаться, заканчиваться / Тауусул, бошал. *Тулукъ тюбю тонгкъайса, тогъуз гыржын чыгъар.* (Н а р т сёз.) *Къонакъ ашынг тонгкъайса, эфенди къонакъ болмаз.* (Н а р т с ё з.)

2. *къарач.* Опрокидываться, лететь кубарем (*кувырком*), падать, валиться / Ау, жыгъыл, къампай, башы тюбюне айлан (*бол*), сыртынгдан тюш. *Аягъым тайып тонгкъайдым. Жаш атдан тонгкъайды. Арба, сол чархлары ташха минип, тонгкъалайды.*

3. *кёч.* Умирать / Ёл. *Токъсан жылда тонгкъайырса.* (Н а р т с ё з.)

ТОНГКЪАЙТ *эт. понуд. от* **тонгкъай** / Тонгкъай дегенни *къатланыучу айырмасы. Жауну тонгкъайт. Биченни тонгкъайт. Челекни тонгкъайт. Уллу толкъун къайыкъны тонгкъайтды.*

ТОНГКЪАЙТДЫР *эт. понуд. от* **тонгкъайт** / Тонгкъайт дегенни *къатланыучу айырмасы. Къапчыкъ бла бир унну тонгкъайтдыр. Биреуню, уруп, тонгкъайтдыр.*

ТОНГКЪАЙТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тонгкъайтдыр** / Тонгкъайтдыр дегенни *зорлаучу ай-*

ырмасы. Ун къапчыкъла эртте тонгкъайтдырылгъандыла.

ТОНГКЪАЙТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тонгкъайтдырыл** / Тонгкъайтдырыл дегенден *этим ат. Къапчыкъдан унну тонгкъайтдырылыуу.*

ТОНГКЪАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **тонгкъайтдыр** / Тонгкъайтдыр дегенден *этим ат. Уручуну тонгкъайтдырыу. Бишлакъланы чыккырдан аз-аза ла тонгкъайтдырыу. Чананы тонгкъайтдырыу.*

ТОНГКЪАЙТЫЛ *эт. страд. от* **тонгкъайт** / Тонгкъайт дегенни *зорлаучу айырмасы. Бичен жазны биринчи кюнлеринде окъуна тонгкъайтылды. Аманлыкъчы тонгкъайтылды.*

ТОНГКЪАЙТЫЛЫУ *и. д. от* **тонгкъайтыл** / Тонгкъайтыл дегенден *этим ат.*

ТОНГКЪАЙТЫУ *и. д. от* **тонгкъайт** / Тонгкъайт дегенден *этим ат. Азыкъны тонгкъайтыу. Жауну тонгкъайтыу. Мотоциклни тонгкъайтыу.*

ТОНГКЪАЙЫУ *и. д. от* **тонгкъай** / Тонгкъай дегенден *этим ат. Машинаны, тормозу тыймай, къапхакъдан энишге кетип, тонгкъайыуу.*

ТОНГКЪАЙЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тонгкъай** / Тонгкъай дегенни *араш айырмасы.*

ТОНГКЪАЙЫШЫУ *и.д. от* **тонгкъайыш** / Тонгкъайыш дегенден *этим ат.*

ТОНГУЗ *ат.* Свинья / Бутлары къысха, гемхотуну къыйыры тёгерек болгъан, туякълары экишер бир кибик кесекге юлешиннген, сют ичиучю уллу санлы хайыуан. *Тонгузну башын тепсиге салсанг, тёнгереп тюшер.* (Нарт сёз.) ○ *Эмен чертлеуюклеге басыннган кийик тонгузла, аякъ шыкъыртны эшитип, кау-куу болдула.* Къобанланы Д., Таулада тарыш, 275.

■ **Тонгуз жыл** год свиньи (*последний год исчисления по двенадцатилетнему животному циклу*) / жаныуарланы атлары бла саналыучу онекижыллыкъ эски жыл санауну ахыр жылы. *Акъсакъал жашыны тонгуз жылда туугъанын айтды. Къарт, бир хапарны айта келип: «Ол жыл тонгуз жыл эди»,– деди.* // **Тонгуз орун** свинарник / тонгузла туруучу баз, мекям. *[Шапа Никитиннге:] Тонгуз орун кибик быллай кир сауутха мен ашарыкъ бермейме.* Къобанланы Д., Таулада тарыш, 47. *Тонгуз орунланы болумлары игиди.*

♦ **Тонгуз тынгылау эт** не обращать никакого внимания на чьи-либо наставления / биреуню сёзюне, юйретгенине чыртда эс бёлме. *Жаш, адамланы айтханларын къулакъламай, тонгуз тынгылау этип тура эди.* // ■ **Тонгуз ферма** свиноферма / тонгуз ёсдюрюучю ферма. *Колхозланы кёбюсюнде юй къанатлы фермала, бир къаурум мюлкледе уа тонгуз фермала къуралгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 28, 115. *Колхозда тонгуз ферма къурауну юсюнден сёз къозгъалгъанды.* Кацийланы Х., Тамата, 75. ■ **Тонгуз чыгъана** один из видов лопуха / мантны бир тюрлюсю.

ТОНГУЗЧУ *ат.* Свинарь / Тонгузлагъа багъыучу, къараучу адам. *Тонгузчула иги ишлейдиле.*

ТОНГУЗЧУЛУКЪ *ат.* Свиноводство / Эл мюлкню тонгуз ёсдюрюучю бёлюмю. *Тогъузунчу жылла-*

да бир бир таулу элледе тонгузчулукъ бла да кюрешгендиле.

ТОП[1] *ат.* Пушка, орудие / Снарядыны учхан траекториясы эниш сюрем болгъан узун быргъылы окъну узакъгъа атыучу артиллерия сауут. *Таулада топ улугъан, пулемет, автомат чыкъырдагъан тохтамагъанлары талай кюн болады.* Хубийланы О., Дерт, 56. *Топланы гюрюлдегенлери эшитиледиле.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары,15.

■ **Топ аскер** *къ.* **артиллерия 2.** // **Топ окъ** снаряд / артиллерия сауутлагъа салып атарча этилген уруш керек. *Топ окъла къаздыргъан чунгурла... Жерни бетин тырмы-тырмы этгендиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 8. *Топ окъладан бири хуна ырбынына тюшюп чачылды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 217.

ТОП[2] *ат.* Топ окъ *къ.* **топ**[1]. *Анда, суу боюнунда, топ чачылды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 11. *Керекли жерге тамам кючлю ракетала, бомбала, топла тиедиле.* «Шуёхлукъ», № 18, 63.

ТОП[3] *ат.* Мяч / Къаты затха тийгенде чартлап кетиучю, ичи желден толтурулгъан неда битеулей (*кёбюсюнде резинден*) этилген шар. *Жыйырма бла эки уллу киши бир топну къууп айланадыла!* Зокаланы З., Солуу кюн, 51. *Ёзенчикде, боюнларында да къызыл галстуклары бла, школчула, эки къауумгъа юлешинип, топ ойнай тура эдиле.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 66.

ТОП[4] *ат.* Коробка, моток, рулон, пачка[1], стопа[3] / Халыны, къумачны, къагъытны д. а. к. башха затны бирге чёргелгени, жыйылгъаны. *[Аминат:] Сирнек топча, аны [Тулукъ улуну] гитче кабинетини эшигин ачып, босагъасындан атлагъанда, мени биринчи эшитген сёзлерим ала эдиле.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 159. *Залгъа, акъ баймёзден бла къызыл басмадан къумач топла да кётюрюп, тёрт адам кирдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 106. *Гинасуу тёгюлгенча, Шауданчыкъ жылтырай, Чилле топ сёгюлгенча, Агъады, къалтырай.* «Шуёхлукъ», № 34, 53.

ТОП[5] *эрикл. сёзл.* Звукоподражание топоту, падению чего-либо / Бир зат жерге тюшгенде, бир башха затха тийгенде этген сангырау тауушну кёргюзтеди. *Ол [чыпчыкъ] топуракъ жуммакъча, «топ» деп, жерге тюшюп, сын болду.* Сыпагъарланы К., Кёмеуюл, 141. *Къар жуммакъ, «топ» деп, ат иерни кёпчегине тийип, атын илгиндирди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 254.

ТОПАЛ *сыф.* 1. Круглый, тупой, закругляющийся на конце / Тёгерек, къыйыры тёгерек, туппукъ болгъан. *Семиз ууртларын эки бёлген уллу топал буруну Чыммакъны циркде болуучу клоунлагъа ушатады.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 24. *Топал къуйрукълу ингил къозучукъла, сютден тоюп, чабадыла.* «Шуёхлукъ», № 56, 3. *Таусо эмиликни боюнун шош-шош сылады, ауур жалкъасын топал бармакълары бла жалкъады.* Толгъурланы З., Эрирей, 165.

2. Низкого роста, полный, толстый / Алаша, тёгерек (*адам*). *Саматны арбазында уа топал, къара шинли жашчыкъ, тауукъ балачыкълагъа тары бюртюкле ата, аланы ары-бери чапдыра, алагъа кюле олтурады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 394. *Ёгюзню аманы токъал болур, адамны аманы топал болур.* (Нарт сёз.)

3. *къарач.* Хромой, безногий, калека / Бутсуз, сакъатлы. *Топалча, Къасым, бир аягъын алса, бирин унута, тёгерегин сымарлай турур эди.* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз кечеле, 39.

4. *кёч. къарач.* Безрукий, неспособный к мастерству, тупой, неумеха / Болумсуз, ангылаусуз. *Жашны халы топалды, бир затха да усталыгъы жокъду.*

ТОПАЛА *эт къарач.* Пороть, избивать *кого* / Тюй, чыбыкъ, таякъ бла тюй.

ТОПАЛАН *эт. страд. от* **топала** / Топала дегенни *зорлаучу айырмасы. Атасы айтханны этмегенде, жаш топаланды.*

ТОПАЛАНЫУ *и. д. от* **топалан** / Топалан дегенден *этим ат.*

ТОПАЛАТ *эт. понуд. от* **топала** / Топала дегенни *къатланыучу айырмасы. Старшина бойсунмагъан аскерчини топалатды.*

ТОПАЛАТЫУ *и. д. от* **топалат** / Топалат дегенден *этим ат.*

ТОПАЛАТДЫР *эт. понуд. от* **топалат** / Топалат дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТОПАЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **топалатдыр** / Топалатдыр дегенден *этим ат.*

ТОПАЛАНЫУ *и. д. от* **топалат** / Топалат дегенден *этим ат.*

ТОПАЛАУ *и. д. от* **топала** / Топала дегенден *этим ат.*

ТОПАЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **топала** / Топала дегенни *араш айырмасы.*

ТОПАЛАШЫУ *и. д. от* **топалаш** / Топалаш дегенден *этим ат.*

ТОПАС *ат.* Топаз / Къаты, жылтыраукъ, кёп тюрсюнлю багъалы таш. *Тилинг – шекер, ауузунг – бал, тишлеринг а – жаухар, алмаз. Къарамынг – чын аякъ, анда бар накъут, изумруд, топас.* «Шуёхлукъ», № 22, 3.

ТОПЛА *эт. аз жюр.* Собирать вместе, сконцентрировать в одном месте / Жый, бир жерге жыйышдыр. *Адамланы клуб аллына топладыла.*

ТОПЛАМ *ат аз жюр.* Все вместе взятое, итого / Битеу, саулай, барысы. *Сюрюуде къойларыны топламы юч жюз алтмыш бешди. Ахчаны топламы эки мингди.*

ТОПЛАМА *ат* Комплект / Бир затны кереклерини толу жыймдыгъы, бир затны кереклери битеу биргелей. *Иш кереклени топламасы. Ич быстырланы топламасы.*

ТОПЛАН *эт. страд. от* **топла** / Топла дегенни *зорлаучу айырмасы. Малла бир жерге топланнгандыла. Адамла арбазгъа топландыла.*

ТОПЛАНДЫР *эт. понуд. от* **топлан** / Топлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаныуарланы топландыр.*

ТОПЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **топландыр** / Топландыр дегенден *этим ат. Топландырыу ишлеге квартал комитетле тири къатышхандыла.* «Коммунизмге жол», 1983, № 216.

ТОПЛАНЫУ *и. д. от* **топлан** / Топлан дегенден *этим ат. Адамланы майданнга топланыулары. Малланы ыстауатха топланыулары.*

ТОПЛАТ *эт. понуд. от* **топла** / Топла дегенни *къатланыучу айырмасы. Аппа тууарланы аллына топлатханды.*

ТОПЛАТЫУ *и.д.от* **топлат** / Топлат дегенден *этим ат. Малланы топлатыу. Адамланы топлатыу.*

ТОПЛАУ *и. д. от* топла / Топла дегенден *этим ат. Къойланы бир жерге топлау. Запас кереклени бир жерге топлау.*

ТОПЛУКЪ *ат.* Чага, наплыв, гриб, трутник, нарост (*у деревьев*) / Тереклени тёммеклерине чыгъыучу уллу дугъур. *Бусагъатда уа [чынар терекни] тюпгючюне топлукъла къозлап турадыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 138. *Аны [чынарны] топлукълары чириген алма ийис этедиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 158.

♦ **Топлукъ бол** онеметь, потерять чувствительность, одеревенеть, отечь (*о конечностях, пальцах*) / юшюп, суукъ болуп, сезимсиз бол, жукъ сезме (*къолланы, аякъланы юсюнден*). *Суукъдан къолларым топлукъ болдула.*

ТОПОГРАФ *ат.* Топограф / Топографияны уста билген адам. *Топографла Минги тауну тийресинде гара сууланы тинтирге да уллу эс бургъандыла.* «Коммунизмге жол», 1980, № 109.

ТОПОГРАФИЯ *ат.* Топография / Геодезия жерни юсюн планнга, картагъа тюшюрюуню, аны ёлчелеуню амалларын тинтиучю болум. *Школчула ушкок, автомат атаргъа, стройда жюрюрге, аскер топографиягъа юйренедиле.*

ТОПОНИМ *ат.* Топоним / Элни, жерни, сууну, кёлню д. а. к. башха затны аты. *Малкъарны топонимлерини юсюнден илму иш жазылгъанды. Студентле кеслерини диплом ишлеринде Басхан, Черек, Чегем ауузланы топонимлерин тинтгендиле.*

ТОПОНИМИКА *ат.* Топонимика / Къыралны бир жеринде болгъан эллени, сууланы, кёллени атлары дегенча битеу география атла. *Студентле Малкъарны бла Къарачайны топонимикасыны юсюнден лекциялагъа сюйюп тынгылагъандыла.*

ТОПОНИМИЯ *ат грамм.* Топонимия / Лексикологияны география атланы тинтиучю бёлюмю. *Университетде студентлеге топонимиядан лекция окъулгъанды.*

ТОППАН *ат* **1.** Женская шерстяная шапочка / Эшилип этилген тиширыу бёркчюк. *Къыз жюн халыдан топпанла эшгенди.*

2. Купол; предмет круглой, куполообразной формы, находящийся (*расположенный*) наверху *чего-либо* / Бир затны юсюнде, башында тёгерек формалы зат. *Килисаны топпаны да оюлуп тюшдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 430. *Бираз баргъанлай, Такуш бир топпанны башында жумарукъ сюрюуню эследи.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 99.

3. *В позиции определения:* круглый, круглообразный / Тёгерек. *Жашчыкъ топпан башчыгъын эки жанына кезиу аудура, энишге ёхтем къарайды.* Хочуланы С., Хапарла, 104. *Топха ушагъан топпанды. Акъсыл, кёксюл тёгерек. Этден шорпа этгенде, Ол болады бек керек.* Шахмырзаланы С., Битимлени билигиз, 24.

4. *кёч.* Ласковое обращение к мальчику или девочке / Жашчыкъгъа неда къызчыкъгъа эркелетип айтылгъан сёз. *[Ахмат нёгерине:] Элте барайыкъ ол топпанчыкъны*

[къызчыкъны], ингирде жолугъургъа келиширме... Зокаланы З., Солуу кюн, 48.

ТОППА-ТОЛУ *сыф.* Полный-полный, полный-преполный, наполненный до отказа, переполненный / Толу дегенни айырма даража формасы. *Адамдан топпа-толу кабинетни шошлукъ алыпды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 156. *Къанжалбаш юйню аллы ёзен адамдан топпа-толу эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 106.

■ **Топпа-толу эт** наполнить *что* до предела / асыры бек, мардасындан артыкъ толтур, тыкъ-тыкълама эт, эрини-буруну бла толтур. *[Азамат] элтген къапчыгъын [будай башдан] топпа-толу этип жыйгъанды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 21. *[Бийберт] чагъыр шешаны ачып, стаканланы топпа-толу этди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 178.

ТОП-ТОЛУ *сыф. къ.* **топпа-толу**. *Сансыз-санаусуз чархладан Топтолуду аны [Басхан ГЭС-ни] ичи, Бир чархында барды аны Сау алты минг атны кючю.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 150. *Ол алды Тёгерекни, Мен да тутдум челекни, Челек суудан топ-толу, Суун тёкдюм – кёл болду.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 27. **Топ-толу эт** топпа-толу эт *къ.* **топпа-толу**. *Иван, мазаллы шышаны тюбюнден кёлтюрюп, стаканчыкъны топ-толу этди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 43.

ТОП-ТУП *эрикл.сёз.* Топот, звуки шагов / Адам жюрюгенде, чапханда этген аякъ тауушланы кёргюзтеди. *Хан къатынны алып барып, былай юйге киргенлей, тёрт жашны «топ-туп» деп аякъ тауушлары эшитилгендиле.* «Къарачай халкъ таурухла», 193. *Ууакъ буз къурмачны ичинде, гаккылача, буз гыртла «топ-туп» деп жерге-жерге тийип, ёрге-ёрге секирип, ыстауатда тёнгередиле.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 64.

■ **Топ-туп эт** топать / допулда деген бла бир магъанада. *Сабийле, топ-туп эте, бир бири ызындан юйден тышына ташайдыла.*

ТОПУРАКЪ *ат.* Глина, земля, почва / Жерни юс къаты, битимле битиучю къаты. *Науурузну биринчи сабий жыламукъларын жутуп кепдирген Гургумлуну къара топурагъы болгъанды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 15. *Бахчаланы кёбюсюнде уа кюрекле ойнайдыла – къап-къара топуракъны тюбюнден чыммакъ зугул гардошла къотарыладыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 257.

ТОПУРАКЪБАШ *сыф.* С земляной крышей, крытый землей (*о доме*) / Башы топуракъ бла жабылгъан (*юйню юсюнден*). *Топуракъбаш тёнгертке юйлени башларында гыйы къаяны башына къоннган мазаллы къушха ушаш кёрюнедиле.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 74.

ТОПЧУ[1] *ат.* Артиллерист / Артиллерияда къуллукъ этген аскерчи. *Топланы артларындан уланнган топчула атаргъа хазырландыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 285. *Топчула бирер адамны топла къуруллукъ жерге жибердиле.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 285.

ТОПЧУ[2] *ат. бош тил.* Враль, выдумщик / Ётюрюкчю. *Ол топчу жашды.*

ТОПЧУЛА *эт. ц. диал.* Любопытствовать / Бир затны билир ючюн,

кимни болса да къазып, соруп, кюреш. – *Не топчулап кюрешсенг да, айтырыкъ тюйюлме, – деди жаш анасына.*

ТОПЧУЛАУ *и. д. от* **топчула** / Топчула дегенден *этим ат.*

ТОР *сыф.* Гнедой (*о масти*) / Къуйругъу бла жалкъасы къара, къалгъаны уа къызгъылдым-мор (*атны тюрсюнюню юсюнден*). *Тор тайчыкъ, башхаланы садакъ окъ атымгъа озуп, Созаргъа жетди, гемхотун жюгеннге салды.* «Нартла», 232. *Эрттен бла жаш, къарай келип, акътуякъ тор байталны кёрмеди.* «Шуёхлукъ», № 13, 40.

ТОРБА *ат къ.* **дорба.** *Гаптешде тёрт ат, торбалада зынтхы ашай, акъыллы кёзлерин бизге бурдула.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 427. *[Киши] атны куудушунда кём-кёк биченни, торбасында сууурулгъан арпасы, бир жерде челек бла суу салынып, орунну тюбю да жылтырап тургъанын кёрдю.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 318.

ТОРГЪАЙ *ат къ.* **чокайбаш чыпчыкъ.** *Жангыз торгъай жырламаз.* (Нарт сёз.)

ТОРЕАДОР *ат.* Тореадор / Испанияда бугъа бла сермешиучю адамны аты. *Аллай сермешиулеге къатышханланы башчылары, матадор, бугъаны ёлтюрюрча урады. Тореадорну бугъа бла кюрешгени къарагъан халкъгъа бек сейир эсе, эки бугъаны бир бири бла тутушханлары андан да тамашады.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 50.

ТОРМОЗ *ат.* Тормоз / Машинаны, поездни д. а. к. башха затланы жюрюшлерин акъырынлатыр неда тохтатыр ючюн хайырланылыучу кереклери. *Тормозну басхан Салих газны къошду.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 20. *Паспортну къолуна алгъанлай, шофёр тормоздан баса, рульну бошлап къойду.* «Шуёхлукъ», 201.

ТОРПЕДА *ат.* Торпеда / Суу тюбюнде жюзюп барыучу мина. *Тенгизчиле жауну кемесине торпеда жибергендиле.*

ТОРТ *ат.* Торт / Крем, кёгетле д. а. к. башха зат къошулуп хазырланнган татлы тылыдан этилген кондитер ашарыкъ. *[Шаухал] тюкеннге барып, торт да, конфетле да алды.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 51.

ТОРУ *сыф. къарач. къ.* **тор.** *Атлы, жаш адамчыкъ, къамичини жетдирсе, тору алаша, жюрюшюн тюрлендирмегенлей, арт аягъы бла сермейди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 72. *Къошдан узакъ болмай, кишени бла тору атны отлай тургъанын кёргенлей, [теңлери] Харунну келгенин билдиле.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 99.

ТОРФ *ат.* Торф / Мырдыда ёсюучю битимле чирий, басыла кетип, андан къуралгъан, къурутулуп, отун орунуна жюрютюлюучю зат. *Директор жипини къургъакъсытып, андан торф алыргъа умут этгенди.* М. Горький, Ана, 60. *Анда, чегетни ары жанында, торфу болгъан мырдыда электростанция ишлене эди.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 24.

ТОРФЧУ *ат.* Торфяник (*рабочий или специалист*) / Торф хазырлауну устасы неда торф хазырлауда ишлеген ишчи. *Торфчула байрам-*

гъа ишлеринде ахшы жетишимле болдуруп тюбегендиле.

ТОРШЕР *ат.* Торшер / Бийик аякълы чыракъ. *Торшер бизге ауангы жарыгъын береди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 514.

ТОС[1] *ат.* Друг, приятель / Шуёх, тенг. *Ачыу – душман, акъыл – тос.* (Нарт сёз.) ○ *Мурдух башында бир бёлек атлы кёрюндю, Ала тосму экен, жауму экен?* «Къарачай поэзияны антологиясы», 89.

■ **Тос бол** подружиться / бир бириng бла шуёх бол. *Биреуню малы бла экеулен тос болмаз.* (Нарт сёз.)

ТОС[2]. *сёл. тил.* Возлюбленный (*возлюбленная*), любовник (*любовница*) / Некяхлары болмагъанлай, бир бирлери бла аман айланнган эр киши неда тиширыу. *Тосундан умут эте, эринден къуру къалгъанлай.* (Нарт сёз.) ○ *Къатынны тосу асыры къоркъгъандан, аны ауузун къысып: «Жукъ айтма! Эшигибизни жапма!» – деп, жалынды.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 96.

ТОСЛА *эт. аз жюр.* Дружить / Шуёхлукъ, тенглик жюрют, биреу бла шуёхлукъ, тенглик халны тут; антоними: жаула. *Бергенинг тослар, бермегенинг жаулар.* (Нарт сёз.)

ТОСЛАУ *и. д. от* **тосла** / Тосла дегенден *этим ат.*

ТОСЛУКЪ[1] *ат.* Дружба, дружеские отношения между кем-либо / Экеуленни арасында шуёхлукъ, тенглик хал. *Жашланы тослукъларын ким да билирча эди.*

ТОСЛУКЪ[2] *ат.* Любовная связь между женщиной и мужчиной, не состоящими в браке / Некяхлары болмагъан эр киши бла тиширыуну арасында сюймеклик жаны бла байламлыкъ. *Тослукъ жюрютюу.*

ТОТ *ат* **1.** Ржавчина / Сууда неда мылы жерде кёп тургъан металлны юсюнде къонуп, жукъа къат болгъан къызгъылдым-мор зат. *Тау анала, жигер къызла – барысы Эгейдиле оракъланы тотларын. Будай, арпа, зынтхыларын орургъа Тиргизедиле жюрек къууанч отларын.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 88. *Алтыннга кир къонмайды, чапмайды тот, Жигитлик атын кюйдюралмайды от.* Отарланы К., Сынла, 99.

2. *В позиции определения:* ржавый / *Юсюнде къызгъылдым-мор заты, темирни окислери болгъан (металл). Жокъду, жаным, ариучугъум, Жокъду аны бир хатасы. Токъсанжыллыкъ къарт атамы Къолундады тот балтасы.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 51. *Малжей бохчаны къаптал хуржунуна сугъуп, хуржун башын тот тюйреуюч бла тюйрейди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 282.

■ **Тот бол** *къ.* **тотлан.** *Юзгелесиз от болмаз, ишлеген балта тот болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Аны [шыякыны] къачан эсе да ичинден адам сюекле, къошун адырла, ат керекле, тот мужурала, къылычла, кюбеле, къалкъанла, алтын тогъайла, бууунлукъла чыгъарылгъан хапар жюрюйдю.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 176.

ТОТЖЮРЕК *сыф. сёл. тил. къ.* **ташжюрек**. *Тотжюрек дейдиле алагъа Ол ташжюрек адамлагъа.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 18.

ТОТЛАН *эт.* Заржаветь / Сууда, мылы жерде кёп туруп, къызгъылдым-мор бол (*темирни, металлны юсюнден*). *[Ефим]*

тотланнган патронну къолунда тёгерек айландырып кёп турду, сагъыш этди... М. Шолохов, Дон хапарла, 126. *Алай а, не тукъум болса да, алтын тотланмайды.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 77.

ТОТЛАНДЫР *эт. понуд. от* **тотлан** / Тотлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Ушокну тотландыргъандыла.*

ТОТЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тотландыр** / Тотландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Бичакъ тотландырылгъанды.*

ТОТЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тотландырыл** / Тотландырыл дегенден *этим ат. Темирни тотландырылыуу.*

ТОТЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **тотландыр** / Тотландыр дегенден *этим ат. Къылычны тотландырыу. Чалгъыны тотландырыу.*

ТОТЛАНЫУ *и. д. от* **тотлан** / Тотлан дегенден *этим ат. Машинаны тотланыуу.*

♦ **Тотукъ артмакъ** переметная сумка / иерни эки жанына неда инбашлагъа эки жанлы салыныучу, экисин да башлары бирге къошулгъан артмакъ. *[Ёрюзмек:] Эй, тейри! Сен эм алгъа бу къаланы бир тотукъ артмакъ эт, ызы бла аны ичинде болгъан хазна къалмай сыйынырча тотукъ артмакъны уллу эт.* «Нартла», 56.

ТОТУР *ат этн.* Название весенних месяцев в карачаево-балкарском календаре / Къарачай-малкъар календарьда жаз башы айла (*март бла апрель*). *Аман къатынны тону тотурда битер.* (Нарт сёз.) ❍ *Ыйналны тотурлада да бёксермей туруучу хастаны быйыл жукъа эди: анга бичен тилей келиучюле энди хастанны жаны бла тынгылагъанлай озадыла.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ТОХАЙ *ат эркел.* Валушок (*кастрированный баран*) / Бичилген къочхарчыкъ. *Жашчыкъ тохайчыгъына суу ичиреди, аш салады.*

ТОХАНА *ат эск.* 1. Престол, трон / Адамланы официал халда алгъанда неда бир байрам, къууанч ётдюрген заманда патчах, солтан д.а.к. адам олтуруучу бийигирек жерде орнатылгъан ариу жасалгъан аркъалы шинтик.

2. Дворец, чертог, терем, хоромы / Кесини архитектурасы бла айырмасы уллу аламат юй. *Кими къарайды тоханадан, Кюлюмсюрей, Кими келеди боюнун созуп, Капек тилей.* Хубийланы О., Мурат, 17. *[Хан] тоханада жатады, Малын багъа сатады.* «Малкъар халкъ жырла», 24. *(Къыз) юч кюн бла юч кече тоханасында бир да уянмай жукълайды.* «Нартла», 90.

3. Двор, усадьба / Юй, журт. *Тоханабыз жылан жырмаз ханс болду.*

ТОХАР *ат.* Худой, слабый, изможденный конь / Арыкъ, къарыусуз ат. *Атланы бир къауумлары тюп жюрюш бла барсала да, аланы араларында арбагъа тюйюлюп тургъан тохарла уа гыллыу этерге кюрешедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 105. *[Гедра:] Кесим миннген жангыз бир тохарым барды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 189.

ТОХТА I *эт.* 1. Останавливаться / Къымылдама, жюрюмей къал, орунгдан тепме, къозгъалма, бир зат этиуню тый. *Машина шахарны къыйырында тохтады.* Хубий-

л а н ы О., Аманат, I, 8. *Темирбекни эслегенде, ол [барс], аны таныгъан этгенча, тохтады, кёзлерин жандырды, тишлерин ачып, огъурсуз гырылдады.* Г у р т у л а н ы Э., Азиретни къууанч кюню, 94.

2. Останавливаться, поселяться *где-л.* / Белгили бир заманны турур ючюн, бир жерге келип тюш, жерлеш, андан орун ал. *[Зейтун:] Бейрутну ичине жетмей, биз тюз тенгизни боюнунда ишленнген жангы омакъ къонакъ юйде тохтадыкъ.* «Шуёхлукъ», № 37, 88.

3. Обосновываться / Орун тап, орнал. *Айжаякъны жылан ала тохасы, Келин болуп, юй тёрюнде тохтасын.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 98.

4. Прекращаться, переставать / Тыйыл, бошал, бит. *Жауун терк тохтады.* «Шуёхлукъ», № 52, 18. *Автомат атылгъан тауушла тохтадыла.* К ъ у д а й л а н ы Х., Ол кюнледе, 12.

5. Перестать (*функционировать о живом организме*) / Ишлеме, къымылдама (*жаны болгъан затны, организмни юсюнден*). – *Къойгъан кюнледе аны [Туугъан журтну] унутуп, Тап, къалсын тохтап аллай жюрек.* Х у б и й л а н ы О., Мурат, 23. *Назирни тили тутулду, борбайлары тохтадыла да, Ариубатха къарап къалды.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Жаннган жюрекле, 197.

6. Не сохраняться, не сберечься, израсходоваться, не оставаться (*о деньгах и т. п.*) / Кёп турма, терк окъуна тауусул, жоюлуп, къоратылып къал. *Аманнга алтын тохтамаз.* (Н а р т сёз.) ○ *Бизде ахча тохтамайды.*

7. Переставать, бросать (*что-л. делать*) / Эте тургъан затынгы этмей къой, бардырмай къой. *«Аурукъсунуп, окъуудан тохтагъанма»,– деп, элде бир унутуп кетген ишин тамамларгъа къайтхан кибик, Нальчикден келгенли аны [Бийбертни] къатын аламасы къурумайды.* Т ё п п е л а н ы А., Отлукъ ташла, 212.

8. Ждать, подождать / Биреуню сакълап бираз тур, мычы, сюел / адамгъа айланып сёлешгенде айтылады. *«Тохта, амма, бир кесек алай»,– дейди къыз да, юйден къарай.* «Жанкъылыч», 175. *[Сейпу Зауурбекге:] Тохта, маржа, бирда болмаса да, бир айран иче бар.* Г у л а й л а н ы Б., Къачхынчы, 28.

9. В сочетании с предшествующим деепричастием на -п и отрицательной формой глагола на -май/-мей показывает начало действия / -П формалы этимчаны бла этимни -май/-мей формасыны ызындан келсе, ишни башланнганын кёргюзтеди. *Мёлехан не къарыуун да салып, аллына сюркеледи, алай болгъанлыкъгъа, башы неге эсе да тирелип, алгъа иймей тохтайды.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада таууш, 32.

ТОХТА II *мод. сёз.* **1.** Выражает удивление / Сейирсиннгенни билдиреди. *[Къасым Къазийге:] Тохта, Назбий къызын бизден жашыртын эрге берипми къойгъанды?* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз кечеле, 220. *[Сапар Наныкъгъа:] Тохта, сора немчала [Чомурну] къарнашлары болупму келгендиле?...* Х у б и й л а н ы О., Дерт, 44.

2. [Ну] Погоди (те) / Адамны къоркъутур, жаныр ючюн хайырланылады. *[Омар:] Тохта, ол итден туугъан [Шаухал] бери бир келсин!* «Коммунизмге жол», 1979, № 113.

ТОХТАЛ *эт. страд. от* **тохта 1** / Тохта 1 дегенни *зорлаучу айырмасы. Тюш болду, иш тохталды.*

ТОХТАЛЫУ *и. д. от* **тохтал** / Тохтал дегенден *этим ат. Ишни тохталыуу.*

ТОХТАМАГЪАНЛАЙ *хал. сёзл. къ.* **тохтаусуз.** *Сабыр, тохтамагъанлай, узун чал сакъалын сылайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 188. *Къобузчула арымагъан адет болса, бу тепсеу ёмюрледен ёмюрлеге тохтамагъанлай барып турлукъ болур эди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 60.

ТОХТАМАЙ *хал. сёзл. къ.* **тохтаусуз.** *[Харун:] Къарыным ауруйду,– деп, тохтамай тышына чыгъып, ичине кирип турду.* Хочуланы С., Хапарла, 23. *Атлы аскерни жолун тыяргъа кюрешген пулемётла, тохтамай, атадыла.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 191.

ТОХТАМАЙЫН *хал. сёзл. къ.* **тохтаусуз.** *Тохтамайын сыйдам орамны тауушсуз автомобилле шырылдап озадыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 60.

ТОХТАТ *эт.* 1. Останавливать *кого-что* / Биреуню неда бир затны жюрюшюн, ишин тый. *Жолда бара тургъанны тохтатдыкъ. Жаш атны тохтатып, юсюнден жюгюн алды. Станокну тохтатдыла. Моторну тохтатдыкъ.*

2. Останавливать (*напр. игру*) / Тый, бёл, бир кесекге тый. *Оюнну тохтат. Дарман тишни ауругъанын тохтатды.*

3. Удерживать *кого* от *какого-либо* действия, поступка / Биреуню бир зат этерге къойма. *[Махти:] Ол кюн мен тохтамасам эди, ол [Наныу] жашха бир палах этерик эди.* «Минги Тау», № 14, 78.

ТОХТАТДЫР *эт. понуд. от* **тохтат** / Тохтат дегенни *къатланыучу айырмасы. Тирмен таш, тирменни тохтатдырмай, мирзеу тартдырыр.* «Шуёхлукъ», №№ 45, 93. *Ёрюзмек тамагадан тиледи да, баргъанланы тохтатдырды.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 46.

ТОХТАТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тохтатдыр** / Тохтатдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Атлы нек тохтатдырылгъанын билирге сюйдю.*

ТОХТАТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тохтатдырыл** / Тохтатдырыл дегенден *этим ат. Тирменни, мирзеу болмай, тохтатдырылыуу.*

ТОХТАТДЫРЫУ *и. д. от* **тохтатдыр** / Тохтатдыр дегенден *этим ат. Ишни тохтатдырыу. Сууну тохтатдырыу.*

ТОХТАТЫЛ *эт. страд. от* **тохтат** / Тохтат дегенни *зорлаучу айырмасы. Хауаны эмда сууланы кирлендириу тохтатылады.* «Коммунизмге жол», 1978, № 94. *Кир сууланы эм башха кир-кипчикни тышына тёгюу тохтатылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 106.

ТОХТАТЫЛЫУ *и. д. от* **тохтатыл** / Тохтатыл дегенден *этим ат. Даулашны тохтатылыуу. Цехни иши тохтатылыуу.*

ТОХТАТЫУ *и. д. от* **тохтат** / Тохтат дегенден *этим ат. Къарны сабанлада тохтатыу. Ишни тохтатыу. Сагъатны тохтатыу. Машинаны тохтатыу. Ахча болушлукъну тохтатыу.*

ТОХТАУ *и. д. от* **тохта** / Тохта дегенден *этим ат. [Амин шофёргъа:] Не тохтауду ол, болмагъан затланы айта турма да машинаны теркирек сюр!* Кацийланы Х., Тамата, 108. *Къан да болмайды былагъа буруу, Не кече, не кюн бир тохтау, солуу.* Къаракетланы И., Сайламалары, 26.

ТОХТАУСУЗ *хал. сёзл.* Беспрестанно, беспрерывно, постоянно / Хар заманда, дайым, таймай, тынмай, тохтамагъанлай. *Бичен жыйыу ишле тохтаусуз барадыла.*

ТОХТАШ I *эт. взаимн-совм. от* **тохта** / Тохта дегенни *араш айырмасы. [Тюлкю бла Бёдене] барабара, жайлыкъда Бир жылкъыны кёрдюле. Алайчыкъда тохташып, Анга акъыл бёлдюле.* Ахматланы А., Тюлкю бла Бёдене, 19. *[Партизанла] къызыл гюлменди байракъларын да жел этдире келип, къызыл аскерчилени къатларына тохташып: «Ура!» – деп, къычырышдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 345.

ТОХТАШ II *эт.* 1. *къ.* **тохта 1** (*4-чю магъ.*). *Энди, хар зат тохташды деген заманда, старшина сёзюн башлады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 110. *Тохташыр бу къаты урущ.* Мёчюланы К., Сайламалары, 160.

2. Затихать, утихать / Шош бол. *Боран бир кесек тохташханды.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 58. *Тохташ тургъан жаууна аз-маз шыбырдайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 29.

3. Устанавливаться (*о погоде, тишине*) / Бир халда тур, беги. *Анда [Баблийнада] бир тюрлю асыллы сабырлыкъ тохташханды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 194.

4. Остановиться (*в тени, в балке и т. п.*) / Белгили бир заманны турур ючюн, бир жерде тохта. *Эт алгъан къой сюрюу, эмен терекни огъары жаны чатда тохташып, ышныр этеди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 64. *Малчыла, Гелеу сыртны жашил дыркъыларындан биринде тохташдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 304.

5. Утвердиться, установиться / Беги, бегип къал. *Бусагъатда, тюзлюкню хорламыны хайырындан, алгъын бир бирлери бла кюрешген халкъланы арасында шуёхлукъ тохташханды.* М. Гудов, Муслийман динни магъанасы, 62. *Округда къырал къурулушну халлары бла партия къурулуш алыкъа тынгылы белгиленип, ышангылы тохташмагъан эди.* «Шуёхлукъ», № 63, 161.

6. Остановиться *на чем*, прийти *к чему* / Бир ишни юсюнден къаллай болса да бир оюмгъа кел. *Азамат: «Ингирге дери тёзейим»,– деп, тохташхандан сора, хайт деп урунууну башлады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 65.

ТОХТАШДЫР *эт.* Устанавливать, определять *что* / Сал, кес, белгиле, кесамат эт. *[Чарышда] биринчи, экинчи, ючюнчю келгенлеге бериллик саугъаланы тохташдырадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 27. *Тёбен жаны азмаз жарып тебирегенде, хар ким этер борчун жюрегине къаты алып, тюбер жерлерин тохташдырып кетедиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 100.

ТОХТАШДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тохташдыр** / Тохташдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Къул, къарауаш, тутуу къалгъандан сора, малкъарлылада уручулукъ, тонаучулукъ ючюн тазир тёлеу тохташдырылып бошалгъан эди.* «Шуёхлукъ», № 33, 133.

ТОХТАШДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тохташдырыл** / Тохташдырыл дегенден *этим ат. Мамырлыкъ тохташдырылыу. Низам тохташдырылыу.*

ТОХТАШДЫРЫУ *и. д. от* **тохташдыр** / Тохташдыр дегенден *этим ат. Шошлукъну тохташдырыу.*

ТОХТАШЫУ *и. д. от* **тохташ** / Тохташ дегенден *этим ат. Ишге тохташыу. Желни тохташыуу.*

ТОХУН *ат.* Обод (*колеса*) / Арбаны чархыны гузалары бегитилген кесеги. *Ташлы, айланч жоллада арбасыны кюбюрюн неда тохунун жамай тургъанлагъа тюртюлесе, жолда сыннган чомачаланы, кегейлени кёресе.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 22. *Тохунлагъа илиннген хансла гырмык болуп чыгъадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 295.

ТОЧКА[1] *ат грамм.* Точка (*знак препинания*) / Текстни бошалгъан кесегин башха кесегинден айырылгъан эм къысхартылгъан жазыулада (д. а. к., д. б., сёзл.) жюрютюлюучю тыйгъыч белги (.). *Хапарлаучу айтымны ахырында точка салынады.*

ТОЧКА[2] *ат.* Точка (*место, пункт*) / Бир зат орналгъан неда бардырылгъан жер, орун. *Душман пулемет точканы марап, топ бла атады.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 93. *Сатыу-алыу этген точка.*

ТОЮМ *ат.* Сытость, насыщение / Тоя билмеклик. *Жутха тоюм жокъ.* (Нарт сёз.) ○ *Тоюму болмагъан.*

ТОЮМЛУ *сыф.* Сытый / Тоярча, тойдурурча. *Малгъа тоюмлу къышлау къурау.*

ТОЮМСУЗ *сыф.* Ненасытный, прожорливый / Тоймаучу, мухар, кёп ашаучу. *Тоюмсуз мал. Тоюмсуз адам.*

ТОЮМСУЗЛУКЪ *ат.* Ненасытность, прожорливость / Тоймаучу, кёп ашаучу хал, мухарлыкъ. *Малны тоюмсузлугъу.*

ТОЮН *эт.* Насыщаться / Той, токъ бол. *Къозулугъунда тоюнмагъан, къойлугъунда тоюнмаз.* (Нарт сёз.) *Мал кютмеген – байынмаз, жер сюрмеген – тоюнмаз.* (Нарт сёз.)

ТОЮНУУ *и. д. от* **тоюн** / Тоюн дегенден *этим ат. Ашдан тоюнуу.*

ТРАВМОТОЛОГ *ат.* Травмотолог / Сынганнга, чыкъгъаннга багъыучу врач. Белгили травмотолог. *Травмотологланы жыйылыулары. Баш травмотолог.*

ТРАВМОТОЛОГИЯ *ат.* Травмотология / Медицинаны сынганнга, чыкъгъаннга багъыучу бёлюмю. *Жаш травмотологияда жата эди.*

ТРАГЕДИЯ *ат* **1.** *лит.* Трагедия / Кёбюсюнде жигити ёлюп бошагъан драма чыгъарма. *Шекспирни айтхылыкъ трагедиясы «Отеллону» хар театрда да салыргъа къолдан келмейди.* «Шуёхлукъ», № 51, 48.

2. *кёч.* Потрясающее событие, тяжкое переживание / Уллу къыйынлыкъ, азап, зарауатлыкъ, къара кюн. *1929 жылда «Окъуюкъ» деген назмусунда [Кязим] жахиллик халкъгъа революциягъа дери трагедия болгъанын кёргюзтгенди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 124. *Аллай [эм иги] чыгъарманы демлешиуле, халкъ трагедияла тудургъандыла.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 9.

ТРАГЕДИЯЛЫ *сыф.* Трагический, такой как в трагедии / Трагедияда къаллай эсе да, аллай. *Автор кёргюзтюрге мурат этген Солтан-Хамитни къадарын трагедиялы халда берирге деп этилген мадарланды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 100.

ТРАЕКТОРИЯ *ат.* Траектория (*путь движения какого-нибудь тела или точки*) / Бир затны баргъан жолу. *Окъну траекториясы. Кемени траекториясы.*

ТРАКТАТ *ат.* Трактат / Илму иш. *Философия трактат. Математика трактат.*

ТРАКТОР *ат.* Трактор / Культиватор, сеялка, готон, тырнауч дегенча эл мюлк адырланы неда башха затланы тагъып тартыр ючюн хайырланылыучу машина. *Ленинчи окъуу городокну жангыз трактору революцияны бардыргъанлагъа бек уллу себеп бола эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 430. *Айтыуларына кёре, узакъ бармай, колхозгъа трактор да келликди.* Толгъурланы З., Эрирей, 162.

2. *В позиции определения:* тракторный / Трактор бла байламлы. *Трактор парк. Трактор бригада. Трактор паркны эм башха техниканы жангыртыуда мюлкню механизаторлары ахшы ишлегендиле.* «Коммунизмге жол», 1979, №54. *Павелни беш трактор косилкасы бюгюн чалып кетген дырынына экинчи эрттенбласында тырнауучла киредиле.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 162.

ТРАКТОРИСТ *ат къ.* **трактор**чу / *Трактористле курсну бошап, къолларына къагъытларын алдыла.* «Шуёхлукъ», № 19, 16. *Сора тракторист да, учётчик да [машинагъа] минип заводха кетедиле.* Семёнланы А., Жазыу айла, 126.

ТРАКТОРИСТЛИК *ат къ.* **трактор**чулукъ. *[Ханафий:] Къазауат тохтап, эл жарашса, трактористликге да кюреширме.* Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 6.

ТРАКТОРЧУ *ат.* Тракторист / Тракторну жюрютген адам. *Колхозда тракторчула жетишедиле.* Ахматланы И., Боранда, 28. *Зайнаф баргъан жаш – битеу районнга да белгили тракторчуду.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 22.

ТРАКТОРЧУЛУКЪ *ат.* Профессия, занятие тракториста / Тракторчуну иш усталыгъы, иш борчлары.

ТРАЛ *ат.* Трал / Большая сеть в форме мешка для ловли рыбы с судов / Кемеден атып чабакъ тутар ючюн жюрютюлюучю машок маталлы уллу чабакъ ау. *Малкъарлы жаш трал бла чабакъ тутхан кемеде ишлейди.*

2. *тех.* Приспособление для вылавливания или обезвреживания подводных мин / Сууну тюбюнде миналаны алыргъа неда атылмазча этерге жарагъан зат. *Трал бла миналаны излеу.*

ТРАМ[1] *ат этн.* Трам (*одна из четырех родовых веток в дореволюционном Карачае*) / Октябрь революциягъа дери Къарачайда тёрт тукъумну бутакъларындан бири.

ТРАМ[2] *ат карт.* Черви / Ойнаучу картлада жюрек суратчыкълары болгъан къызыл тюрсюнню аты. *Жаш картланы лёкъумларын, трамларын, къарамашакъларын башха-башха айырады.*

ТРАМВАЙ *ат.* Трамвай / Шахарда электр темир жол эм ол темир жолну вагону неда бир къауум вагону болгъан поезди. *Гыланч айлана келип, трамвайны вагонлары шахарны орта орамына тебиредиле.* Байчоланы М., Уллу Къарачайда, 191. *Къурч рельсалада тыхырдай, трамвайла да ёрге-энишге озадыла.* «Шуёхлукъ», № 30,53.

2. *В позиции определения:* трамвайный / Трамвай бла байламлы. *Трамвай парк.*

ТРАМВАЙЧЫ *ат.* Трамвайщик / Трамвайда ишлеген, аны жюрютген адам. *Трамвайчыла кеслерин аямай болушхандыла.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 252.

ТРАМПЛИН *ат.* Трамплин (*в спорте*) / Секирген заманда адамны узакъгъа учуругъа жарагъан зат.

ТРАНЗИСТОР *ат* 1. Транзистор (*радиоприемник*) / Къолда жюрютюучю радиоприемник неда магнитофон. *Асхат газикден транзисторну алды да, толкъунладан секирте-секиртекетип, Москваны тутду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 174. *Американы сатыу фирмасы бек гитче транзистор тигилген музыка жакет чыгъаргъанды.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 162.

2. *В позиции определения:* транзисторный / Транзистор бла байламлы. *Транзистор приемник. Транзистор магнитофон. Транзистор цех.*

ТРАНЗИТ *ат* 1. Транзит (*перевозка грузов без перегрузок на промежуточных станциях*) / Жюкню жолда къоратмай, башха улоугъа жюклемей бир жерден бир жерге элтилиую. *Телеграммада: «Жюк транзит бла барлыкъды»,– деп, билдириле эди.*

2. *В позиции определения:* транзитный / Транзит бла байламлы. *Транзит поезд. Транзит пассажир. Транзит касса. Транзит билет.*

ТРАНСКРИПЦИЯ *ат грамм.* Транскрипция / Сёзледе тауушланы харфла бла тюрленмей тюз эшитилгенлерича берилиулери. *Халкъла аралы фонетика транскрипция. Транскрипцияны диалект материалланы жаза туруп хайырланыуу.*

■ **Транскрипция эт** транскрибировать / Сёзню тауушларын эшитилгенлерича жаз. *Студент текстни транскрипция этип жазды.*

ТРАНСПОРТ *ат* 1. Транспорт / Халкъ мюлкню, адамланы эм жюклени ташыу бла байламлы бёлюмю; ташыучу затланы къаллай болса да бир тюрлюсю, улоу. *Бригада транспорт бла толу жалчытылыннганды. Къыралда ташылгъан жюкню тёрт этип ючюсюн темир жол транспорт ташыйды.*

2. *В позиции определения:* транспортный / Транспорт бла байламлы. *Транспорт самолётла Вьетнамгъа кёп тюрлю кийимле эм аш-азыкъ элтедиле.* «Коммунизмге жол», 1976, № 151. *Къыралны транспорт системасы.*

ТРАНСПОРТЕР *ат тех.* Транспортер / Жюкню бир жерден башха жерге кёчюрюр ючюн хайырланылыучу конвейер. *Букъудан, топуракъдан тазаланнган сохан транспортерлагъа тюшеди, андан а базманнга жибериледи.* «Коммунизмге жол», 1977, № 112. *Зыгъырдан ууакъ болгъан магъадан узун транспортер бла цехге барады.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 115-116.

ТРАНСПОРТИР *ат.* Транспортир / Мюйюшлени ёлчелер эм аланы чертежгъа тюшюрюр ючюн жюрютюлюучю, градуслагъа юлешинген керек.

ТРАНСПОРТЧУ *ат.* Транспортник / Транспортда ишлеучю адам. *Транспортчула жукъу басхандан, кёзлери къызарып,*

кюн алмашдырмай ишлейдиле. Лайпанланы С., Гургумлу, 146.

ТРАНСФОРМАТОР *ат.* Трансформатор / Электр токну кючюн кётюрюр неда азайтыр ючюн жюрютюлюучю аппарат. *Трансформаторла чыгъарыу ёсе барады.*

ТРАНСФОРМАЦИЯ *ат.* Трансформация / Бир затны башха затха бурулууу, тюрлениую. *[Абдуллах:] Алайды да, бизни ишибиз сейирлик шартлары болгъан жанрны трансформациясына бла жигитликни юсюнден таурухлагъа къарауду.* «Шуёхлукъ», № 14, 115.

ТРАНШЕЯ *ат.* Траншея / Узун баргъан индек, окоп. *Аскерчиле, танкаланы ызларындан чыгъып, душманны траншеяларына киредиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 102. *Дуппур траншеяладан, темир буруудан толу эди.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 64.

ТРАП *ат.* Трап / Кемеледе басхыч неда самолётха кирир эм андан чыгъар ючюн жюрютюлюучю кёчюучю басхыч. *Тюз трапны аллында халкъ басыныпды, бир-эки тиширыудан къалгъанлары эр кишиледиле.* «Шуёхлукъ», № 37, 72. *Улоу атча, Даниял трапны бийиклигине жетип барады.* Ч. Айтматов, Жамийля, 31.

ТРАССА *ат.* Трасса (*направление линии, дороги*) / Бир затны баргъан жолу, ызы. *«Чегетде» лыжа трассада битеусоюз эришиуле боладыла.*

ТРАУЛЕР *ат.* Траулер / Трал бла чабакъ тутуучу кеме. *Къарыулу траулер. Жангы траулер.*

ТРАХОМА *ат мед.* Трахома / Жугъушлу кёз ауруу. *Кёзлени жукъгъан аурууу – трахома артыкъда къоркъуулуду.* «Естествознание», 130.

ТРЕВОГА *ат.* Тревога (*сигнал опасности*) / Жете, келе тургъан къоркъууну белгиси, къуугъун. *Бир кесекден Лосевни: «Тревога!» – деп, къычыргъан таушу чегетни зынгырдатды.* «Жанкъылыч», 246.

ТРЕД-ЮНИОН *ат.* Тред-юнион / Англияда, аны колонияларында профсоюзларыны аты. *Блекпулда Британ тред-юнионланы жыл сайын жыйылыучу 105-чи конгресси ачылгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1975, №№ 174.

ТРЕК *ат спорт.* Трек / Аякъ машинала бла неда аласыз чабышып эришиучю тёгерек айланнган жолчукъ.

ТРЕЛЬЯЖ *ат.* Трельяж / Юч ачылгъан кюзгю. *Мебель гарнитурну трельяжы.*

ТРЕНАЖ *ат.* Тренаж / Бир затха юйренир ючюн керекли упражнениялары барысы да.

ТРЕНАЖЕР *ат энчи.* Тренажер / Самолётда, космос кемеде д. а. к. башха затда учаргъа юйретирге неда жарау этерге хайырланылыучу аппарат, механизм.

ТРЕНЕР *ат.* Тренер / Спортдан юйретиую устасы, юйретиучю. *Иван Фёдорович аламат тренер эди.* Тёппелану А., Кюн батмайды, 141. *Балерина къайгъылы мудах кёзлери бла тренерге къарады.* «Коммунизмге жол», 1979, № 164.

ТРЕСКА *ат.* Треска / Север тенгизледе жашаучу, эти семиз

болмагъан чабакъ. *Баренцов тенгизде треска кёпдю.*

ТРЕСТ *ат* 1. Трест (*объединение нескольких предприятий*) / Бир талай бир кибик предприятияны бирлешмеси эм аллай бирлешмеси эм аллай бирлешмеге башчылыкъ этиучю управление, аппарат. *Сурат «Ставропольуголь» трестге жарашды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 166. *Заман кёп озгъанлыкъгъа, энтда тутама эсде: Мен таныгъан бир Айыу Къуллукъ этгенди трестде.* Балаланы О., Башчы теке, 12.

ТРИБУНА *ат* 1. Трибуна (*возвышение для выступления оратора*) / Сёлеширге чыкъгъаннга деп этилген бийик жер. *Мухаммат трибуна таба женгил тебиреди.* «Огъурлу танг», 121. *Ачахмат, къобуп, трибунагъа жанлай келеди.* Залийханланы Ж., Жанган жюрекле, 47.

2. Трибуна (*напр. стадиона, ипподрома*) / Стадионлада д.а.к. башха жерледе къараучула олтурур ючюн этилген, тизгин шинтиклери болгъан мекям. *Ол жауунну тюбюнден Идирис трибуналагъа къарады: «Жангыз бир бош жер да жокъ кёреме»,– деди ол кеси кесине.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 86. *Ишни къалай баргъанын а трибунада мингле кёрген эдиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 87.

ТРИБУНАЛ *ат* 1. Трибунал (*напр. военный*) / Аскер эм бек уллу заранлы граждан аманлыкълагъа къараучу энчи сюд. *Суданны аскер трибуналы сегиз аскер офицерин ишлери бла байламлы приговор этгенди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 116. // Судьи, судебная коллегия этого органа / Ол органланы судьялары, сюд коллегиясы. *Урушдан сора биринчи жыллада баш аскер аманлыкъчыланы кюйсюз ишлерин тинтген халкъла аралы трибунал жыйылгъанды.* «Шуёхлукъ», № 63, 36.

2. Рассмотрение судебных дел таким органом / Ол органны сюд ишлеге къарауу. *Гикало, терсликлери болгъанланы олсагъат окъуна трибуналгъа берип, малкъарлы Токай Холамхановну алгъа чыгъаргъан эди.* «Шуёхлукъ», № 63, 36.

ТРИГОНОМЕТРИЯ *ат.* Тригонометрия / Геометрияны бёлюмю. *Тригонометрияны жорукълары.*

ТРИЕР *ат энчи.* Триер / Мирзеуню тазалаучу эм сортун айырыучу машина. *Жашла триер бла урлукъ будайны тазалайдыла. Кёп болмай колхозгъа жангы триер келтиргендиле.*

ТРИКОТАЖ *ат.* Трикотаж / Машина бла эшилген къумач. *Зулейха трикотаждан кесине пальто этдиргенди. Трикотаждан этилген жыйрыкъны къызла бек жаратадыла.*

ТРИЛЛИОН *санчы сан.* Триллион / Минг миллиардха тенг сан.

ТРИЛОГИЯ *ат.* Трилогия / Бир авторну ниет эм сюжет жаны бла байламлы чыгъармасы. *Хубийланы Османны «Аманат» деген трилогиясы барды.*

ТРИО 1. Трио (*музыкальное произведение*) / Ючеулен жырлаучу неда ючмузыка инструмент бирден согъуучу музыка чыгъарма.

2. Трио (*три музыканта или певца*) / Аллай чыгъарманы жырлагъан ючжырчы неда сокъгъан ючмузыкант.

ТРОЛЛЕЙБУС *ат.* Троллейбус / Шахарда рельсалада угъай,

электричество бла жюрюучю транспорт – кёп орунлу машина. *[Азирет] тюз ахлулары бла сёлешип бошагъанлай а, троллейбусха минип, зоопаркгъа къууулду.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 94.

ТРОМБ *ат мед.* Тромб / Къан тамырда уюгъан къан ырхым.

ТРОП *ат лит.* Троп / Кёчюу магъанада жюрютюлген, къыйдыргъан сёз. *Кязим Мечиев кесини поэзиясында суратлау мадарланы – тропланы уста эм элпек хайырланады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 142. *Былайда сёз поэтлик тропланы асыры кёп жыйгъанда да тюлдю, алгъы бурун аланы къаллайла болмагъанларындады.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 43.

ТРОС *ат.* Трос / Кендирден неда темир чыбыкъдан эшилген аркъан, канат. *Экскаваторну талай метрге созулгъан узун садагъыны къурч трослары, тартылып, чайпалачайпала, ёрге кётюрюлдю.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 11.

ТРОСТНИК *ат.* Тростник / Суууда неда мырдыда ёсюучю къылкъыланы къаумундан буууп-буууп сабакълы битим. *Кёллени жагъаларында эшек шинжиле, тростник, къамиш, торф, мох бек кючлю ёседиле.* «Естествознание», 27.

ТРОТУАР *ат.* Тротуар / Орамны жанында андан бийикде этилген жаяу жолчукъ. *Адамла, жайгъа жараулу женгил кийинип, асфальт тротуар бла ёрге-энишге озадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 438. *Ара орамны эки жаны тротуарды.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 109.

ТРОФЕЙ *ат.* Трофей / Урушда аскер жауну хорлап сыйыргъан сауут-саба, мюлк, харакет. *Жау билмей тургъанлай, эскадрон элни бирси жанындан киреди, жауну ууатады, кёп трофей алады.*

ТРУБА *ат. муз.* Труба / Уллу, кёбюсюнде жезден этилген сыбызгъы. *Сабийлени къулакъларын сасыта, жез трубаланы тауушлары гюрюлдейдиле.*

ТРУБКА *ат тех.* Трубка (*телефонная*) / Телефон аппаратны сёлешиучю эм тынгылаучу жери. *Сурат къатында столчукъда телефонну трубкасын алды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 104. *[Алим:] трубкадан да бир къолум бла тутуп, столну къыйырына чёкгенлей, терен сагъышха кетдим.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 59.

ТРУБОПРОВОД *ат.* Трубопровод / Ичи бла суу, газ д.а.к. башха зат барыр ючюн этилген быргъы жол. *Трубопровод ишленнгенди. Магистраль трубопровод.*

ТРУДОДЕНЬ *ат.* Трудодень / Иш кюн, колхозчуланы ишлерин тергеуню ёлчеми. *[Жанаш:] Не жашырыу, минг трудоденибиз зыраф болады.* Этезланы О., Тарда, 174. *Трудоденни орунна ахча тёлеу ол къалай аламат, ахшы оноу болгъанды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 139. *Трудодени кёп болгъанны Ахчасы элпек болады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 25.

ТРУППА *ат.* Труппа / Театрны неда циркни коллективи, артистлери. *Уллу сыйлы постда ол [Кукин] труппа къураргъа Москвагъа кетген эди.* А. Чехов, Хапарла, 58. *Бюгюн малкъар труппаны*

артистлери эллилеге «Жаралы жугъутурну» кёргюзтюрюкдюле. Шауаланы Х., Кюйген тап, 82.

ТРЮМ *ат.* Трюм / Кемени механизмлени орнатыучу, жюк салыучу тюп кесеги. – *Алтынынг кёп эсе, каютада бар, Аз эсе, трюмда барыргъа ал билет.* «Шуёхлукъ», № 10, 3.

ТРЮМО *ат.* Трюмо / Уллу сюелген кюзгю. *«Жамал, бери келчи»,– деп, Даута мени трюмону аллына тартды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 446.

ТУБАН *ат къарач. къ.* **туман.** *Къалайгъа къарасанг да, суукъ тубан этеклерин жерге ийгенин кёресе.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 122. *Кёкле Тюбюн боз тубанла жокълай тебирегендиле.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 85.

ТУБЕРКУЛЁЗ *ат* 1. Туберкулез / Энчи микробла къозгъаучу жугъуучу ауруу (*кёбюсюнде ёпкени, чегилени, сюекни, жиклени аурутады*). *Чечек, туберкулез, тели ауруу дегенча ауруула аз бола барадыла. Туберкулез малдан, къанатлыдан жугъаргъа боллукъду.*

2. *В позиции определения:* туберкулезный / Туберкулёзну багъыу бла байламлы. *Туберкулёз диспансер. Туберкулёз санаторий.*

ТУВА *сыф.* Тувинский / Тувалыланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм история бла байламлы. *Тува тил да тюрк тилледен бириди.*

ТУВАЛЫ *ат.* Тувинец / Тува республикада жашагъан асламлы халкъны адамы.

ТУВАЧА *хал. сёзл.* По-тувински (*напр. говорить, писать*) / Тува тилде. *Тувача жырла. Тувача сёлеш.*

ТУГУЛ *ат* 1. Ком, комок / Жумушакъ, ууалыучу затны бирге тыкъ къысылгъан кесеги, жуммакъ. *Жел урады къамишлени ёкюртюп, Къара тугулну тёбеледен секиртип.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 85. *Къарт Бата, биринчи баразагъа чыкъгъанлай, топуракъ тугунлу алып: «Жер жылыннганмыды»,– деп, бетине салып кёрдю да, уппа этди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 217.

2. *В позиции определения:* круглолицый, полный, толстый / Тёгерек семиз, толу. *Ол [Алтын] башын суу бла жууып Тугул аякъларымы, Халы бла ёлчеледи Узун бармакъларымы.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 107. *Гордаш къызыл ууртлу, тугул бетин Тетууну сакъал басхан, кюннге да къаралгъан арыкъ бетине буруп тохтады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 60.

ТУГУЛБЕТ *сыф.* Круглолицый / Тёгерек бетли, семизбет, ууртлары уллу, семиз болгъан. *Бир базыкъбоюн тугулбет буржуй киши арба жюгенни бла къуру ящикни келтиреди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 286.

ТУГУЛЛУ *сыф.* Комковатый, с комочками / Тугуллары болгъан. *Ачдан жылагъан Сафиятха Кюмюш кеси этген тугуллу какдан айраннга булгъап къапдырыргъа кюрешеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 237.

ТУЖУР *ат.* Резьба (*рисунок, вырезанный на дереве, кости*) / Агъачда, сюекде къазылып, салыннган сурат, оюу. *Ол тауат да, кисиу та-*

ракъда, тужур салыннган аламат женгил чоллакъ да Акъбийчени къыз кереги бла бирге келген харакетден эдиле. Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ТУЖУРЛУ *сыф.* Резной / Оюлары къазылып этилген. *Харун, кирип олтурса да, тенги керти жюрегинден сыйлагъанын билсе да... бу тужурлу сиреледе жылтырап-жанып тургъан мияла сауутлу отоу аны жюрегин юшюте эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТУЖУРКА *ат.* Тужурка / Эки къаплауучлу, юйде кийилиучю неда форма кийим, габара. *Керим, къара сахтиян тужуркасыны тюймелерин да эте, бегеуюлню къолуна пашот салыннган уллу конвертни тутдурду.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 30. *Аны [Ведяйкинни] юсюндеги сахтиян тужуркасы желпегейди, башында бёркю жокъду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 287.

ТУЗ[1] *ат.* Соль / Ачы татыулу, кристаллгъа ушагъан, ашха, хантха, атылыучу акъ тюрсюнлю зат. *Туз ашагъан суу ичер.* (Нарт сёз.) ○ *Омакъ талачыкъда къойла, басынышып, туз ашайдыла.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 189. *Чыракъ отунла, жарыкъ жана келип, сора отха туз сепкенча, чыкъырдайдыла...* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 19.

■ **Туз орун** солонка / Ичине туз къуюлуп столгъа салыныучу гитче табакъчыкъ неда башха адыр. *Туз орунну тузу тауусулду. Столда туз орун, салфеткала эслендиле.*

ТУЗ[2] *ат карт.* Туз (*в картах*) / Ойнаучу картланы бек уллусу, таматасы. *Трам туз. Къарамашакъ туз. Локъум туз.*

ТУЗАКЪ *ат* 1. Тенёта; силок, ловушка, западня / Къанатлыланы эм ууакъ жаныуарланы тутар ючюн къылдан неда башха затдан этилиучю илинмек. *Тюлкю эки кере тузакъгъа тюшмез.* (Нарт сёз.)

2. *кёч.* Неволя, тюрьма / Амалсыз, къыйын болум, къуллукъ, жесирлик. *Кертиди, ала [нёгерлери] Жанчыкъ тюшген тузакъгъа тюшмегендиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 129. *[Тиширыу:] Алай бла жашап турдум, Инжип турдум тузакъда, Тюзлюк да, тенглик да къалып Тиширыудан узакъда.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 93. *Кесини узакъ жашауунда Къасболат Бадов къара кюнлени, къуллукъчуну, жашауну тузагъын да кёргенди.* «Шуёхлукъ», № 53, 92.

ТУЗАКЪЛА *эт. сёл. тил.* 1. Ловить кого в силки, в сети / Тузакъ салып, тузакъгъа тюшюрюп, тут. *Жашла бёденени тузакълагъандыла. Ол къоянны тузакълар мурат этгенди.*

2. *кёч.* Поставить в безвыходное положение, тяжелое положение / Амалсыз эт, къыйын болумгъа тюшюр. *Да жыйырмажыллыкъ жолланы сынай, Тюбей келген эсек да кёп жарсыугъа, Сукъланмадыкъ башхала насыбына, Чыкъмадыкъ насыпны тузакълар жолгъа.* «Шуёхлукъ», № 32, 101.

ТУЗАКЪЛАН *эт. страд. от* **тузакъла** / Тузакъла дегенни *зорлаучу айырмасы. Тюлкю тузакъланды.*

ТУЗАКЪЛАНЫУ *и.д.от* **тузакълан** / Тузакълан дегенден *этим ат. Къанатлыны тузакъланыуу.*

ТУЗАКЪЛАУ *и. д. от* **тузакъла** / Тузакъла дегенден *этим ат.*

Къоянны тузакълау. Чыпчыкъны тузакълау.

ТУЗ-ГЫРЖЫН *къауум. ат.* Хлеб-соль / Къонакъгъа берилиучю аш-суу, ашарыкъ-ичерик. *Бир кере туз-гыржын ашагъан юйюнге къыркъ хурмет эт.* (Нарт сёз.) ○ *Болсада, Темиркъан ашыкъмайды: къоншу элде къонакъгъа туз-гыржын табылыр, кече къалыргъа жер болур...* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 8. *Къазакъла эм къазакъ тиширыула къонакълагъа туз-гыржын беридиле.* «Шуёхлукъ», № 48, 105.

ТУЗДАМ *къауум. ат къарач. къ.* **туз-гыржын.** *Кимни туздамын ашасанг, аны адетин эт.* (Нарт сёз). ○ *[Азамат:] Быллай кюнлюмде, тартынмай, ауурсунмай, юйюме келип, халал туздамымдан бисмилла этип, намысымы, сыйымы кёргенлеге минг берекет болсун.* Лайпанланы С., Гургумлу, 179. *[Базарбий:] Мени столумда туздамымы ашап, биргеме ичип тургъан тенглерим жолда тюбеселе, салам бермей кетедиле.* Хубийланы О., Аманат, II, 314.

ТУЗЕМЛИ *ат.* Туземец / Тышындан, башха къыралдан келген адам угъай, ол жерни, жашап тургъан жерини адамы. *Бизни Африкагъа биринчи баргъан журналистлерибиз туземлилеге къарны не болгъанын, къаллай болгъанын ангылаталмай кюрешгенлерини хапарын айтадыла.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 96. *«Ол балконда жырлагъан жаш туземли жашды»,– дейдиле.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 157.

ТУЗЛА *эт.* Солить, засаливать *что* / Тузлу суугъа салып, неда туз себип, энчи амал бла хазырлап, бузулмазча этип, артха асыра. *Саматчыкъ чабакъланы тузлады, Билгенича ашарыкъ хазырлады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 84. *[Къарт] Нёгерине эт тапмагъандан сора, аны бир дорбуннга элтгенди, кёп буу да ёлтюргенди, аланы тузлагъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 6.

ТУЗЛАМА *ат мед.* Крапивница / Адамны эти чапырып, хыпилле болуп ауругъан ауруу. *Къызчыкъны этини чапыргъанын кёрюп, врач аны тузлама болгъанын тохташдырды.*

ТУЗЛАН *эт. страд. от* **тузла** / Тузла дегенни *зорлаучу айырмасы. [Чомур:] Мен тузланнган шибижини сюеме, кимни дауу барды!..* Хубийланы О., Дерт, 264. *Юй бийчеле, чыккырлагъа узалып, Чыгъарадыла тузланнган мал башланы. Тепсилеге тизип таулу сырала, Кёргенбиз жарыкъ кёзлени, къашланы.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 61.

ТУЗЛАНЫУ *и. д. от* **тузлан** / Тузлан дегенден *этим ат. Этни тузланыуу. Хобустаны тузланыуу.*

ТУЗЛАТ *эт. понуд. от* **тузла** / Тузла дегенни *къатланыучу айырмасы. Къышха хобуста тузлатдыкъ. Тууарны башын тузлат. Помидорла, нашала тузлат.*

ТУЗЛАТДЫР *эт. понуд. от* **тузлат** / Тузлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Этни тузлатдыр.*

ТУЗЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **тузлатдыр** / Тузлатдыр дегенден *этим ат. Тахта кёгетелени тузлатдырыу.*

ТУЗЛАТЫУ *и. д. от* **тузлат** /

Тузлат дегенден *этим ат. Эт тузлатыу. Хобуста тузлатыу.*

ТУЗЛАУ *и. д. от* **тузла** / Тузла дегенден *этим ат. Этни тузлау. Помидорланы тузлау.*

ТУЗЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тузла** / Тузла дегенни *араш айырмасы. Келинле нашаланы, помидорланы тузлашадыла.*

ТУЗЛАШЫУ *и. д. от* **тузлаш** / Тузлаш дегенден *этим ат.*

ТУЗЛУ *сыф.* Соленый / Тузу болгъан, туз атылгъан. *[Бадиймат:] Ол тузлу этни ашагъанлы, суудан ичип тоймайма...* Къобанланы Д., Таулада таууш, 19. *[Атасы жашына:] Сен бюгече бир тузлу хант этдир да, кесинг да аша, къатынынга да ашат.* «Къарачай халкъ таурухла», 34.

2. Соленый (*о воде, почве и т. п.*) / Тузу болгъан. – *Шинеллерибиз тузлу сууда бузлай, Биз да, аталача, уруш этебиз.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 325. *Элни бир жанында гитче тузлу суучукъну эледик.* Хубийланы О., Мурат, 136. *Ол [агроном] тузлу топуракъны гипс къошуп тюзетирге боллукъду дейди.* «Шуёхлукъ», № 44, 39.

3. Соленый (*пот, слезы и т. п.*) / Туз татыуу болгъан. *[Миша:] Тузлу тер, кёзлериме кирип, ачытады, ала жыламукъладан толадыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 27. *Митька... Фёдорну ызындан къараргъа кезледи, алай кёзлери тузлу жыламукъладан толдула, тыгъылып, тамагъы буулду.* М. Шолохов, Дон хапарла, 144.

4. Соленый (*огурец, рыба и т. п.*) / Тузланнган, туз салынып, бузулмазча, артха асырарча этилген. *Зайнаф, ючаякъ къангаланы алып келип, аны юсюне кюлде бишген арпа гыржынны бла тузлу бышлакъ салды.* Ёзденланы А., Саният, 42. *Хуржунундан тузлу чабакъны башы кёрюне, Солтан киреди.* Боташланы И., Пьесала, 156.

■ **Тузлу гюттю** *этн.* гадание юношей и девушек, которые должны съесть перед сном пироги с соленой начинкой и, не утоляя при этом жажду, с целью увидеть во сне суженого / Жетген къызла бир юйге жыйылып, сюйген жашларын тюшлеринде кёрюр ючюн, тузу озгъан гюттюле ашап, суусун зат ичмей ойнаучу оюн. *Тийре къызла тузлу гюттю ойнаргъа эрттеден айта эдиле.* «Шуёхлукъ», № 61, 77. *[Афуужан:] Бирси кече Шамкъызлада тузлу гюттю ойнагъанбыз.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 136.

ТУЗЛУКЪ *ат* **1.** Острая приправа к пище, обычно к мясу (*из чеснока, айрана, соли и т. п.*) / Сарымсах, айран, туз д.а.к. башха затладан этилип, ашарыкъны татыулу этер ючюн, анга къошулуучу неда бишген этни тийирип, булгъап ашаучу тым. *Къонакъла, жаубаш бозадан тартып, жаулу хычынлагъа узаладыла. Сора этледен тузлукъгъа тийирип ашай, алгъышны сюзедиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 152. *Хант табакъны къатына Айран тузлукъ салынды. Томай, башны кемире, Ичги сёзюн сагъынды.* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 23.

2. Рассол (*из сыворотки, огуречный и т. п.*) / Тузланнган затланы татыулары кирген тузлу суу. *Кими тузлукъдан чыкъгъан башаякъ, кими алма къатхан атып, арбаны толтуруп тебиредиле.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 64. *Максим Максимыч аш этерге бек уста эди: ол жумарукъну аламат ахшы шишледи, аны наша тузлукъ бла тап жарашдырды.* М. Лермонтов, Бизни заманны адамлары, 63.

ТУЗ-МЫСТЫ *къауум. ат* 1. Вкусовые качества жидкой пищи / Шорпа, хантус д. а. к. башха жукъа ашха татыу бериучю затла (*туз, айран д. а. к.*). *Шорпаны тузу-мыстысы иги татыгъанды.*

2. *кёч.* Суть, смысл / Магъана. *Председатель критиканы тузун-мыстысын да анда кёрюр.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 18. *Хапарны, узакъгъа соза турмай, башлап къояйыкъ ансы, кёп чайнай турсакъ, тузу-мыстысы къалмай, бош заман оздуруучу таурухлагъа ушап кетерге болукъду.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 31.

ТУЗСУЗ *сыф.* 1. Несоленый, без соли / Тузу болмагъан. *Иги сёзсюз жашау неди? – Тузсуз хантха теппе-тенгди.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 41.

2. *кёч.* Бессодержательный, бессмысленный / Магъанасыз, магъанасы болмагъан. *Тузсуз хапар.*

ТУЗСУЗ-МЫСТЫСЫЗ *къауум. сыф.* 1. Невкусный / Татыусуз, татыуу болмагъан, тузу-мыстысы жетишмеген (*шорпаны, хантусну д. а. к. башха затны юсюнден*). *[Шапаны] этген ашы да чийли-бишли, тузсуз-мыстысыз.* Кацийланы Х., Тамата, 101.

2. *кёч. къ.* **тузсуз** 2. *Хызырны юсюнден чурум этерге итинип, бир тузсуз-мыстысыз затла тыхырдадыкъ да тыкъыл болдукъ.* Зокаланы З., Солуу кюн, 29.

ТУЗСУН *эт.* Испытывать потребность в соли (*о животных*) / Туз изле, туз ашаргъа керекли бол (*малланы юсюнден*). *Ауш сёзюн бошар-бошамаз, тузсуннган эчки чухурунгга чапханча, терк-терк аллына бир-эки атлап, Керекмез уллу столну аллы табада сюелди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 114. *Адамла гараны, кесле-ри ичип къоймай, жай айлада тузсуннган маллагъа да ичиредиле.* «Коммунизмге жол», 1977, №48. *Тузсуннган тана кюн туушда Жаламаз бал бетли чачымы.* Бабаланы И., Жетегейле, 32.

ТУЗСУНДУР *эт. понуд. от* **тузсун** / Тузсун дегенни *къатланыучу айырмасы. Къошда малланы, заманында туз бермей тузсундургъандыла.*

ТУЗСУНДУРУУ *и. д. от* **тузсундур** / Тузсундур дегенден *этим ат. Тууарланы тузсундуруу.*

ТУЗСУНУУ *и. д. от* **тузсун** / Тузсун дегенден *этим ат. Къойланы тузсунуулары.*

ТУЗСУНУШ *эт. взаимн.-совм. от* **тузсун** / Тузсун дегенни *араш айырмасы. Малла тузсунушхандыла.*

ТУЗСУНУШУУ *и. д. от* **тузсунуш** / Тузсунуш дегенден *этим ат.*

ТУКЪУЗГЮ *ат* 1. Рябина (*плод*) / Терекде жокку болуп битиучю, ачыгъа тартхан саргъылдым къызыл кёгет. *Къанатлыла уа, тукъузгюледен тюртюге, муркулагъа ётюп, жубана, аланы къып-къызыл инжилерин акъ жабыугъа агъызадыла.* «Шуёхлукъ», № 55, 84. *Жаш, башын кётюрюп, экижанында таулагъа кезиу къарады: чумла, тукъузгюле, отча, къызарадыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 192.

2. *В позиции определения:* рябиновый / Тукъузгюден этилген. *Тукъузгю суу. Тукъузгю мырзай. Тукъузгю варенье.*

■ **Тукъузгю терек** рябина (*дерево*) / тукъузгюле битиучю терек. *Элни огъары жанында Агъач жолчукъ ёргё барады. Тамыр ташла*

арасында Тукъузгю терек къызарады. «Шуёхлукъ», № 1, 28. *Чууакъ кёкню кёксюл тигинде Тау къуш энтда къанатын керир, Тукъузгю терекни тюбюнден Чалгъы тишелген тауush келир.* Бабаланы И., Жетегейле, 34.

ТУКЪУМ *ат* **1.** Род, поколение / Бир атадан жайылгъан сабийле, туудукъла, жууукъла, артдагъы тёлюле. *Тукъумдан ёте келген хунер болур, [Шамдарий] сёзге устады, самаркъаучуду.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 97. *Хамызат айтханнга кёре, тукъумда туудукъланы башларын жерге къаратырыкъ иш болмагъанды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 19.

2. Фамилия / Адамны кесини аты бла бирге къошулуп айтылыучу эм аны сабийлерине, жашындан (*неда жашларындан*) туугъанлагъа д.а.к. башхалагъа ёте баргъан эм тюрленмей сакъланып тургъан ат. *Рамазан сестрагъа айланып, атын, тукъумун, жылын жазарын юйретип, кетди.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 48.

3. Порода, вид / Юй хайыуанланы бла жаныуарланы (*неда битимлени*) ол тюрлюлерине кирген, бирсилеринден къаллай да болсун бир энчи ышанлары бла айырмаланнган тюрлюлери. *Ийнекле сютлю тукъумдан болсала, кёп сют берликлери ачыкъды.* Хубийланы О., Аманат, II, 67. *Ала [жукъа чегетчикле] наратны исси жерледе ёсген тукъумдан, алаша, иничге битген чыркым терекледиле.* Хубийланы О., Мурат, 107.

4. Род (*мышей, лисиц и т. п.*) / Жаныуарланы ол тюрлюлерини жайылгъан урлукълары, учхунлары. *Агъаз жюрюген жерде чычханны тукъуму къалмаз.* (Нарт сёз.) *[Тюлкю:] Ол [бёрю] бизни тукъумубузну кёрюп болмайды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 317.

5. Вид, разновидность, тип / Не затны болса да бир тюрлюсю. *Бу къаллай тукъум будайды? Ол тукъум ишле бла биз кюрешмейбиз. Сенича тукъум адамдан игиликни киши да сакъламайды. Онекижыллыкъ Зекерия, атасындан юлгю алып, не тукъум болумда да бюгюлмейди.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 6.

■ **Тукуъм ат 1.** *къ.* **тукъум 2.** *[Мажит:] Тукъум атларын айтмагъанлай, ангылаталлыкъ эсем, кёрейим, ансы арсарсыз айтып иерге базынмайма...* Зокъаланы З., Солуу кюн, 12. *Бир шагъырей тукъум ат эшитиледи.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 392. **2.** *грамм.* нарицательное имя / бирча затланы барысыны да аты (*затны бош аты, гитче харф бла башланып жазылыучу ат*). *Магъаналарына кёре, атла эки къаuум боладыла: энчи атла, тукъум атла.* ■ *Грамматика жанындан энчи атланы тукъум атладан башхалыгъы барды.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 74. **Тукъум бол** (*къ.* **тукъум-жукъ**). *Юй боллукъ эди, тукъум боллукъ эди Ахмат.* Батчаланы М., Элчилерим, 37.

■ **Тукъум адамы** человек из знатного рода / белгили, иги тукъумдан чыкъгъан адам. *[Фердауус] ёзен элчилеалай къууатлы, керпесда сюеклери игиденди, тукъум адамлары болгъанданды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

♦ **Тукъумдан чыкъ** выйти из известного рода / белгили, иги тукъумну адамы бол. *[Ибрагим:] Къарт эсек да, биз тукъумдан чыкъгъанбыз. Уруш этербиз...* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 131.

ТУКЪУМ-ЖУКЪ *къauум. ат.* Люди одного рода, родственники / Бир тукъумну адамлары, жууукъла. *[Ашико:] Озай ким болгъанын барыбыз да билебиз. Аны юйю, жери,*

тукъуму-жугъу болмагъанын да кёребиз. Шахмырзаланы С., Танг аласында, 30. *[Азирет:] Менден сора да бардыла да [Хамитни] тукъуму-жугъу... Манга жукъ айтмагъан эдиле...* «Шуёхлукъ», № 27, 124.

♦ **Тукъум-жукъ бол** обзавестись детьми, иметь потомство / Сабийлери, туудукълары болуу. – *Огъурлу сабий болсун, тукъум-жукъ болсун! – деп, Батыр аны [къарт къатынны] къолун тутду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 352.

ТУКЪУМСУЗ-ЖУКЪСУЗ *къауум. сыф.* Без роду, без племени / Тукъуму-жугъу, жуукълары, къаршы адамлары болмагъан; хашкен. *[Налмас:] Тукъумсузла-жукъсузла энди бюгюн, адам болургъа кюрешип, къыргъан этедиле.* «Шуёхлукъ», № 19, 87.

ТУКЪУР *ат къ.* **дукъур**. *Мачар бек алгъа эки жан сюегине эки жумдурукъ этди. Жаякъ сюеклеринде тукъурла ары-бери чапдыла.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Эр кишилени уа боюнларында тукъурлары бирден къымылдадыла.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 152.

ТУКЪУШ *ат* 1. Кривой; неровный (*напр. о дереве*) / Къынгыр (*агъач*) *Къарт бир тукъуш жерк тёммекни жарыргъа кюреше эди.* (Фольк.)

2. *кёч.* Некрасивый (*о телосложении*) / Агъачы эриши (*адам*). *Тукъуш къатын. Тукъуш санлы.*

ТУКЪУШ-МУКЪУШ *къауум. сыф.* Угловатый, неровный с выступами / Дуппурлу, чуннгурлу, тапсыз битген; мукъуш деген сёз кеси аллына жюрютюлмейди. *Ыннаны бети тукъуш-мукъушду.*

ТУЛ *ат.* Вдовец, вдова / Эри ёлген къатын неда къатыны ёлген киши. *Уруш ёксюзлерине, Тулларына да тюбей, Бушуулу кёзлерине Къарайма: «Хайт дегиз! – дей.* Отарланы К., Танг жулдузум, 63. *«Билмегенигизни неге айтасыз Сырмахан да, Лаудан да?» – деди, тул Шамханий.* Этезланы О., Тарда, 161.

■ **Тул бол (къал)** овдоветь / къатынсыз неда эрсиз бол. *Эриндан тансыгъын алмагъан къатынчыкъ тул болуп къалды.* Кацийланы Х., Тамата, 165. *Къоюнунда сабийи бла жыйырма эки жылда тул болуп къалгъан, кюн таякъча, жарыкъ сюймлю, огъурлу Наныкъ бусагъатда неге ушайды...* Хубийланы О., Дерт, 45. *Сабийин бёлейди тул къалгъан ана, Кечени танг хорларына ийнана.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 29. **Тул эт** оставить вдовой, лишить мужа жены или жену мужа / къатынны эрсиз неда кишини къатынсыз эт. *Къызын тута билмеген тул этер, жашын тута билмеген къул этер.* (Нарт сёз.) ○ *[Жыйылгъанла къатыннга:] Кесинги тул этип, сабийлеринги ёксюз этип, жуукъну-тенгни да мудах этип кюрешме.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 320.

ТУЛПАР *ат фольк.* 1. Богатырский конь, скакун / Нарт таурухлада, жомакълада тюбеучю, учхан ат. *[Тай] жюген салгъанлай – ючлю, терлик салгъанлай – тёртлю, жер салгъанлай – бешли, юсюне миннгенде уа – алтылы тулпар болду.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 259. *Тукъумну тулпары ол кёзюуде ат орунда кишнегенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 51.

2. *кёч.* Богатырь, великан, силач / Деу, пелиуан, уллу къарыуу болгъан адам. *[Алауган къатынына:] Къарачы, сен ашаргъа умут этген сабий къаллай тулпар болгъанды!*

«Нартла», 142. *[Ёрюзмекге атасы:] Санга деричи да нартлада тулпарла бола келгендиле, Алай Къызыл Фук бла демлеширге бир адам да базынмагъанды.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 44.

3. *В позиции определения:* здоровый, сильный, богатырского телосложения / Деу, уллу, къарыулу. *Алауган базынды тулпар жашына, Жютю къарады кёзюне-къашына.* (Фольк.) *Жашланы да жаш биледи: Бири тулпар эм бёкем.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 60.

4. *кёч.* Храбрец, смельчак, отважный человек / Батыр, жигит, таукел адам. *Ала [совет аскерчиле] кертиси бла да къорқъа билмеген тулпарладыла.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 85. *Бизни журтубуз Унутмайды аланы, [тенгизчилени], Тенгиз чекде, асланча, Сермешген тулпарланы.* Хубийланы О., Мурат, 26.

5. *В позиции определения:* храбрый, смелый, стойкий, отважный / Батырлыгъы, жигерлиги болгъан, таукел. *Унутмазбыз ол къара кюнледе Жауну аллын тыйгъан тулпар эрлени, Шыбылача, отла жаннган кёлледе Къанатлары кюе учхан деулени.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 104. *Тулпар адам, мухур баса къурч заманнга, Айгъа эмда жулдузлагъа табады жол.* «Толкъунла», 7.

ТУЛПАРЛЫКЪ *ат.* Храбрость, смелость, отвага / Батырлыкъ, жигитлик, эрлик. *Жашны тулпарлыгъы аны [Дебетни] кёлюне жарады.* «Нартла», 149. *Жаш гитчеликден окъуна кесини тулпарлыгъы, жигитлиги бла ол сабийлени арасында айырма болуп, адамланы кесине къаратады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 242.

ТУЛ-ТУМАН *мардал. сёзл.* Множество (*тьма, уйма*) / Кёп, бек кёп сепсиз кёп, топпа-толу. *Вокзалда тул-туман кёрюннген халкъ – тиширыула бла къартла, жюрюген, билеклери боюнларына байлау бла тагъылгъан адамла бардыла.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 158. *Ары дери алайгъа поезд келип, адамла тюшюрген болур эди, тул-туман адам, атлар къарыу жокъ эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 161.

■ **Тул-туман бол** собираться в большом количестве (*о людях*), быть полным-полно *о чем-л.* / топпатолу бол, бир жерге бек кёп жыйыл. *Исполкомну арбазы къара тютюнден тул-туман болду, от мекямлагъа да жетди.* М. Шолохов, Дон хапарла, 73. *Халкъ ол жерге тул-туман болуп жыйылгъанды.* «Нартла», 160.

ТУЛУ *ат анат.* Родничок (*у новорожденного*) / Гитче сабийни башында сюеклери жумушакъ, къатмагъан жер. *Анасы жашчыгъыны тулусуна къолу бла тийип кёреди. Къызчыкъны тулусу къата башлагъанды.*

ТУЛУКЪ *ат* **1.** Мешок (*из снятой чулком шкуры*) / Текени, бузоуну, тананы бёлюнмей сыдырылып алыннган терисинден ийленип этилген машок. *Тулукъ тюбю тонкъайса, тогъуз гыржын чыгъар.* (Нарт сёз.) ○ *Эки теке тулукъ бла бир ашлыкъны сан этмей кётюрюучю Къасымны билеклери къарыусуз бола башлагъандыла.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 52.

2. *кёч. къ.* **кебин.** *Шамдарий ёлгеннге тулукъ хазыр этди.*

♦ **Тулукъ бол** пухнуть / ауруп, кёп. *Талай кюнлени артына байланып тургъан къолла кёбюп, тулукъла болгъан эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 71. // **Тулукъ сой** сдирать шкуру скотины, не разрезая, целиком / малны терисин,

жырмагъанлай, саулай сыдыр. *Аны [киеулюкню] борчу уа, ат чабыр бара тургъанлай, къойну кесип. тулукъ союп, санлап, ичегисини учуна дери анга жыйып, тенг чап хан атланы озуп келирге керекди.* «Къарачай халкъ таурухла», 53.

♦ **Тулукъ тауш этдир (тауушун чыгъар)** сильно побить, избить / Бек тюй, ур. *Жаш аны [эшекни] тулукъ тауш этдире эди. Аны себепли уа ала [кишиле], тап тюшгенлей, Къаххарны тулукъ тауушун чыгъарып согъаргъа хазыр эдиле.* «Шуёхлукъ», № 10, 52. **Тулукъ эт** сильно бить, избить до опухания, образования шишек / бек тюй, тюйюп къаралт, кёзюнбашын кёпдюр. *[Гыжы:] Оу, Фатийма, мени алайда тюз тулукъ этип, мыллыгымы арбазгъа атып, жанлап кетген эдиле.* Хубийланы О., Дерт, 83. *«Ай, итден туугъан!» – деп, къамичи бла Сафарны кёзюн-башын тулукъ этген эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 19.

ТУЛУКЪЛУКЪ *ат.* Шкура для изготовления мешка / Тулукъ этиллик, неда тулукъгъа жараулу тери. *Аппа тулукълукълагъа эрик ашатады, ийлейди.*

ТУМА[1] *ат.* Метис, помесь, гибрид / Эки тюрлю тукъумну бир бирге къатышдырыуундан чыкъгъан, болгъан неда битим. *Къадыр – эшекни бла атны тумасыды.*

ТУМА[2] *сыф. къарач.* Тёмный / Къаралдым бетли. *Тума тюклю бузоу. Тума къумач.* ■ *Орундукъну тума къатападан тышланнган тёшегин къагъып, аны юсюне чайыр бетли ысхарла жабыу жайды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 15.

ТУМАКЪ *сыф. къарач.* 1. *къ.* **туумакъ 1.** *Къойну игиси тумакъ болур, эчкини игиси чунакъ болур.* (Нарт сёз.) *Текелеринг чунакъ, Къочхарларынг тумакъ. Мени болсун тумагъы, Сени болсун чунагъы.* (Фольк.) *Мюйюзлю къой тумакъ къойну ургъаны да кечилмез.* (Нарт сёз.)

2. *кёч. къ.* **туумакъ 2.** – *Сенича тумакъла аны ангылаялмайдыла,– деди Махти Тахирге. Дунияда жалчы халкъны этип тумакъ, Талай эди хар дуркъучу, хар бир кулак.* «Жюрек жырлайды», 19.

ТУМАЛА *эт.* 1. Покрывать *что чем*, сделать невидным; заполнять *что чем* / Къар, булут, тютюн д.а.к. башха зат юсюн жабып, басып, толтуруп кёрюнмезча эт. *Къар тёгерекни басханды да, мал жюрюучю... жолчукъланы да тумалагъанды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 353. *Бираздан а, жабыу бла жапханча, ол [булут] кюнню кёзюн тумалады.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 141.

2. *къарач.* Уничтожать, убивать / Жокъ эт, къурут, ёлтюр. *[Тиширыуладан бири Харуннга:] Алай а жаудан башыбызны алыр мадар табылмаса, жау сени тумалагъынчы, сен аны тумаларгъа керексе.* Хубийланы О., Аманат, I, 150. *[Гошаях:] Сау сабийни анасыны кёкюрегинден айыргъан, аны тумалагъандан не башхасы барды!* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 89.

3. Овладевать полностью *кем-чем* / (Къарангылыкъ, шошлукъ д. а. к.) бийле. *Кечеле шошлугъу тумалай, Озарла къагъанакъ жылларынг.* Бабаланы И., Жетегейле, 18. *Ханийни башын сагъыш тумалай эди.* Этезланы О., Тарда, 24.

4. Утопить (*о воде, сели*) / Батдырып, ёлтюр (*сууну, ырхыны юсюнден*). *Алай ол кезиуде ырхыны экинчи толкъуну жетип, Османны*

тумалады. Кацийланы Х., Тамата, 164. *Суу а, чапыракъланы алып кете, Шорхаларында тумалайды, элте.* Отарланы К., Сайлама, II, 28.

5. Утопать (*в зелени, цветах и т. п.*) / Къалын ёсген затны ичинде кючден-мутдан эслен. *Гюлле тумалагъан кенг орамынг, Тюз кюндюз кибик ариудула алай, Тау желчиклери ариу юйлеринги Къубулта, ийнакълай, озадыла, сылай.* «Шуёхлукъ», № 34, 42.

6. *къарач.* Колотить, лупить, бить *кого* / Ур, тюй. *Жашны кимле эселе да тумалап кетдиле.*

7. *къарач.* Заканчивать *что*, добивать *что* / Этип боша, тауус. *Ишни тумаладыкъ.*

ТУМАЛАН *эт.* 1. *страд. от* **тумала** / Тумала дегенни *зорлаучу айырмасы. [Хасым] къочхар тон тюбюне тумаланды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 82. *Кечеги къонакъ, терк атлай, кече къарангысына тумаланды.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 79.

2. Умереть, скончаться / Ёл, дуниядан кет. *[Зурум Гыжыгъа:] Сапарны тумаланырыкъ жашы болмаса, айт, ким тутулду?* Хубийланы О., Дерт, 85.

ТУМАЛАНДЫР *эт. понуд. от* **тумалан 2** / Тумалан 2 дегенни *къатланыучу айырмасы. Фашистни суу тюбюне тумаландырдыла.*

ТУМАЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тумаландыр** / Тумаландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Суугъа тумаландырыл.*

ТУМАЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тумаландырыл** / Тумаландырыл дегенден *этим ат. Суу тюбюне тумаландырылыу.*

ТУМАЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **тумаландыр** / Тумаландыр дегенден *этим ат.*

ТУМАЛАНЫУ *и. д. от* **тумалан** / Тумалан дегенден *этим ат. Къаты жукъугъа тумаланыу.*

ТУМАЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тумалан** / Тумалан дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла суугъа тумаланышдыла.*

ТУМАЛАНЫШЫУ *и. д. от* **тумаланыш** / Тумаланыш дегенден *этим ат. Къаргъа тумаланышыу.*

ТУМАЛАТ *эт. понуд. от* **тумала** / Тумала дегенни *къатланыучу айырмасы. Бал чибинни зызылдатхан, Гюллеге тумалатхан, Гагуланы, жемишлени Элпек берип, къалатхан.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 85. *Зыгытланы тёгерегине топуракъны къалап, хансланы тумалатадыла.* «Шуёхлукъ», № 28, 110.

ТУМАЛАТДЫР *эт. понуд. от* **тумалат** / Тумалат дегенни *къатланыучу айырмасы. Суугъа тумалатдыр.*

ТУМАЛАТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тумалатдыр** / Тумалатдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Къаргъа тумалатдырыл. Сагъышха тумалатдырыл.*

ТУМАЛАТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тумалатдырыл** / Тумалатдырыл дегенден *этим ат. Къарангыгъа тумалатдырылыу.*

ТУМАЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **тумалатдыр** / Тумалатдыр дегенден *этим ат. Сагъышха тумалатдырыу.*

ТУМАЛАТЫЛ *эт. страд. от* **тумалат** / Тумалат дегенни *зорлаучу*

айырмасы. Шошлукъгъа тумалатыл.

ТУМАЛАТЫУ *и. д. от* **тумалатыл** / Тумалатыл дегенден *этим ат. Жерге тумалатыу.*

ТУМАЛАТЫЛЫУ *и. д. от* **тумалатыл** / Тумалатыл дегенден *этим ат.*

ТУМАЛАТЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тумалат** / Тумалат дегенни *араш айырмасы. Жашла дырындан юйге кеч тебиреп, къарангыгъа тумалатышдыла.*

ТУМАЛАТЫШЫУ *и. д. от* **тумалатыш** / Тумалатыш дегенден *этим ат.*

ТУМАЛАУ *и. д. от* **тумала** / Тумала дегенден *этим ат. Башын жууургъан тюбюне тумалау. Жауну аскерин тумалау.*

ТУМАЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тумала** / Тумала дегенни *араш айырмасы. Жашла, бош зат ючюн, бир бирлерин тумалашдыла. Биз биченликни чалып, тумалашдыкъ.*

ТУМАЛАШЫУ *и. д. от* **тумалаш** / Тумалаш дегенден *этим ат.*

ТУМАН *ат.* **1.** Туман / Бек ууакъ суу тамычычыкъланы неда буз гыртчыкъланы атмосфераны тюп къатында жыйылып хауаны бутхуз этиулери. *Басхан ауузну ёрге баргъан туман жукъара, кёкню кенгинде жулдузла эслене башладыла.* Ахматланы И., Боранда, 25. *Жылтырап, къызарып чыкъгъан огъурлу кюнню кёзю чарс туманнга кёмюлдю.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 58.

2. *В позиции определения:* туманный / *къ.* **туманлы.** – *Къойла кюте келип, туман ингирде Сюрюню къоюп кетген эдим бирде.* Отарланы К., Сайлама, II, 99. *Туман кече ыстауат къыйырында тагъылгъан фонарьны мутхуз жарыгъы кибик, тюш ууахтыда кюн бийикден жылтырады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 115.

3. *кёч.* Неясность, путаница, сумбур / Къатыш-къутуш, къатышхан, ангылашынмагъан зат. *Жылай эдиле амалсыз болуп, эте адыргы. О тумандагъы таулу къыз! Билеме къадарынгы.* «Шуёхлукъ», № 9, 11. – *Алгъа къарайбыз палах туманындан, Кюн таякъла эсленедиле андан!...* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 215.

♦ **Туман эт 1)** затемнять, сделать невидным / къарангы этиу, чарс этиу, кёрюнмезча этиу. *Ала [Хурай Саматович бла Башир Иммолатович] жиберген тютюн, устазланы отоуун асыры туман этгенден, адамла бир бирлерин къалай кёре болурла дерсе.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 68. *Тиширыуланы кёзлерин жыламукъла туман этип, адамларын тапсала да, танымай къоя болурла дер эдинг.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 108; // **2)** *кёч.* лишать возможности соображать / къатышдыр, ангыламазча эт. *[Чокай:] Ой аланы [бийлени] юйлери къурусун, башыбызны туман этерге кюрешедиле.* Ёзденланы А., Саният, 92.

ТУМАНЛЫ *сыф.* Туманный / Туман басхан, туманы болгъан. *Эрттенлиги уа туманлы болду.* «Шуёхлукъ», № 44, 88. *Чууакъ кёклю жаз башы, туманлы кюз артыча, кёрюндю.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 30.

ТУМАНСЫЗ *сыф.* Ясный, незатуманенный / Чуукъ, туманы болмагъан. *Тумансыз кюнле. Тумансыз кече.*

ТУМБОЧКА *ат.* Тумбочка / Асламысында ундурукъну аллына салыныучу алаша гитче шкафчыкъ. *Брезент къабыргъаланы узунлугъуна ариу жарашдырылгъан жайылгъан-жыйылгъан ундурукъла салыныпдыла, хар бирини къатында тумбочкала турадыла.* «Шуёхлукъ», № 18, 44. *Шамил тумбочкадан аз башланнган аракъы чыгъарды да стакан излеп башлады.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 233.

ТУМ КЪАРА *сыф. къарач. къ.* **дум къара**. *Аны [Зухураны] узун кирпиклери тум къара кёзлерине салкъынлыкъ этедиле.* «Алчыла», 74. *[Афендини] тум къара сакъалы, таймай жанып тургъан къара кёзлери, буруну къызарып турады...* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 112. *Ол [Зайнап] тум къара кирпиклерин энишге къаплады.* «Огъурлу танг», 195.

ТУНАКЫ I *сыф.* 1. *къ.* **къарангы** 1. *Тембот тунакы орамла бла къарындашына кетди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 212. *Танг къарангысы бютюн тунакы эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 23.

2. Неясный, приглушенный / Тунукъ, иги эшитилмеген. *Къобанны ташланы жуугъан тауушу аязчыкъны кючюне кёре, бир ачыкъ, бир тунакы ауаз бла эшитиледи.* Къобананы Д., Таулада таууш, 141. *Ауур топланы узакъда улугъан Ол тунакы тауушлары эсдеди. Насып ючюн, жашау ючюн къозгъалгъан Онгсуз халкъланы даулары ёседи.* «Жюрек жырлайды», 131.

ТУНАКЫ II *хал. сёзл.* Неясно, приглушенно / Иги, ачыкъ угъай. *Сууну тунакы шуулдагъаны жангурну тауушундан айырылып танылады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 122. *Харс ургъан таууш юйню ичинден бир жарыкъ, бир тунакы чыгъады.* Эбизелаты Х., Къанаматны журтунда, 52

■ **Тунакы къысыкъ** *грамм.* глухой согласный / жаланда дауурдан къуралгъан къысыкъ, сёз ючюн: п, ф, к, т дагъыда башхала.

ТУННЕЛЬ *ат* Туннель / Жерни тюбю бла неда тауну тешип этилген жол. *Огъары Малкъаргъа баргъан жолну туннели. Сууну асламысы электростанцияны турбиналарына туннелле бла барады.* «Шуёхлукъ», № 53, 72.

ТУНТУЙ *эт.* Обижаться, дуться (*на кого-что*) / Къарамынг, сыфатынг бла ыразы болмагъанынгы, кёлкъалдынгы билдир. *Яшка юйге тунтуюп, ачыуланып къайтды.* «Шуёхлукъ», № 45, 47.

ТУНТУЙТ *эт. понуд. от* **тунтуй** / Тунтуй дегенни *къатланыучу айырмасы. Мен къарындашчыгъымы, айтханын этмей, тунтуйтдум.*

ТУНТУЙТУУ *и. д. от* **тунтуйт** / Тунтуйт дегенден *этим ат. Къызны жетип тунтуйтуу.*

ТУНТУЮУ *и. д. от* **тунтуй** / Тунтуй дегенден *этим ат.*

ТУНТУЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **тунтуй** / Тунтуй дегенни *араш айырмасы. Ашыкъ ойнагъан жашла оюнну ахырында, тюйюшюрге жетип, тунтуюшуп, чачылдыла.*

ТУНТУЮШУУ *и. д. от* **тунтуш** / Тунтуюш дегенден *этим ат.*

ТУНУГЪУУ *и. д. от* **тунукъ**[3] / Тунукъ[3] дегенден *этим ат.*

ТУНУКЪ[1] *сыф.* Глухой, хриплый, сиплый / Иги эшитилмеген,

иги ангылашынмагъан, хырха, хумха. – *Мен чёплеуню туугъанлы да чёплемегенме, – деди ол тунукъ ауаз бла. – Ол мында ёсмейди.* «Шуёхлукъ», № 45, 20. *[Хасан:] Бир жанына бурулгъанымда, тунукъ къычырыкъ, ат аякъ тауушла эшитген эдим.* Шауаланы М., Мурат, 170.

2. *кёч.* Грубый, неделикатный, неучтивый / Хыны, адепсиз. *Къатынлы жашха тынгылап турсанг, Аны тунукъ-тунукъ сёзлери, Эслетмей иги къарасанг, Гыржында болады кёзлери.* «Малкъар халкъ жырла», 198.

3. *кёч.* Хмурый, угрюмый, невеселый / Мудах, къарангы. *Ол асыры тунукъ адам эди.*

ТУНУКЪ[2] *хал. сёзл.* 1. Хрипло, сипло / Иги эшитдирмей, иги ангылатмай, хырха ауаз бла. *Шерийфат бла Налжан, ёнлери къарыгъып, жыламукъларын тауусуп, шош, тунукъ жылайдыла.* «Шуёхлукъ», № 4, 80. *Къыртчын суукъ эди кече эшикде Тунукъ-тунукъ юре эдиле итле.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 33.

2. Тускло, слабо, неярко / Иги жарытмай, жарыгъы иги чыкъмай, жарыкъ угъай. *Анда-мында тунукъ жаннган бир-эки чыракъчыкъ, залны ичи къарангыды...* «Шуёхлукъ», № 37, 85.

ТУНУКЪ[3] *эт.* 1. Мучиться, страдать нравственно / Къыйнал, азап чек, термил, инжил. *Солтан, Салийматча, кёп унукъмады, Жашау амалны ойлап, тунукъмады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 88. *Бушуулу кёзю-къашы, Тогъуз эчки – мал башы, Бичен дух жокъ мал ашы – тунукъгъанды кёп таулу.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 26.

2. *къарач. къ.* **тунчукъ**. *Буруну тунукъду.*

ТУНУКЪДУР *эт. понуд. от* **тунукъ**[3] / Тунукъ[3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Сюргюнде халкъыбызны кёп тунукъдургъандыла.*

ТУНУКЪДУРУУ *и. д. от* **тунукъдур** / Тунукъдур дегенден *этим ат. Биреуню тунукъдуруу.*

ТУНУГЪУУ *и. д. от* **тунукъ** / Тунукъ дегенден *этим ат. Жесирге тюшюп, тунугъуу.*

ТУНЧУГЪУУ *и. д. от* **тунчукъ** / Тунчукъ дегенден *этим ат. Тютюнден тунчугъуу. Сууда тунчугъуу.*

ТУНЧУГЪУУЛУ *сыф.* Душный, спертый / Ауур, солургъа къыйын, адамны тунчукъдурурча (*хауа*). *Жарты ачылгъан терезеден келген сериюн август айны исси кюн таякъларындан къызгъан вагонну къабыргъаларындан ургъан тунчугъуулу къызыуну сууталмайды.* Къулийланы Х., Эгизле, 4. *Тунчугъуулу шошлукъ къабырда жатхандан башха тюйюлдю.* Къулийланы Х., Эгизле, 80.

ТУНЧУКЪ *эт.* 1. Задыхаться, испытывать удушье / Хауа жетишмегенден къыйналып солу, солууунгу алалма, жан солуу эт. *Къатын алыкъа ёлмегенди, тунчукъгъанлай къалгъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 219. *Сабийчик, тунчукъгъанча, хырха тауушу бла къычырыкъ этерге къалгъанда, Сафар бешикни къатына келди.* Хубийланы О., Дерт, 55.

2. Быть заложенным (*напр. об ушах, носе*) / Эшитмей, ишлемей къал (*къулакъланы, бурунну юсюнден*). *Кесекледен ауругъанны буруну тунчугъады.*

3. *кёч.* Заглохнуть (*о звуке*) / Шош бол, иги эшитилме неда тохта,

тын (*тауушну юсюнден*). *Топатылгъан тауушла бир эшитиле, бир тунчугъа турадыла.* Толгъурланы З., Айыуташ, 49. *Юсупну къычыргъан тауушу «Беларусьну» гюрюлдеген дауурунда, барлыкъ жерине жеталмай, тунчугъуп къалады.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 92.

4. *кёч.* Чахнуть / Муал болуп, саргъалып бар. *Быйыл хауа асыры къызыудан битимле тунчугъадыла.*

5. *кёч.* Переставать действовать, прекращаться / Тохта, тын, тыйыл (*ишни, къымылдауну юсюнден*). *[Солдат] гранат атды да дотну ауузуна, Дот тунчукъду...* Отарланы К., Сайлама, I, 122. *Бирде тонгуз аягъы аланы [тагыланы] бузуп да кетеди. Ол заманда да тунчукъмайдыла тагыла!* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 155.

ТУНЧУКЪДУР *эт.* 1. Заглушить (*более громкими звуками*) / Уллу тауушэтип, башха тауушну, ауазны эшитдирме. *Чалгъыгъа жаныу этиу, къанатлы жырлагъан тауушла бир бирин тунчукъдурадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушэтип, 289. *Машина акъырын баргъаны себепли, аланы [жолоучуланы] жырларын тунчукъдураллмайды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 17.

2. Душить, давить (*мешать дыханию*) / Буу, солууун тый. *Уручула жашны ауузуна быстыр буштукъ этип тунчукъдургъандыла.*

3. Топить *кого-что* / Суугъа батдыр. *Бизни матросла немецли фашистлени кемелерин тунчукъдургъандыла.*

4. *кёч.* Подавлять, угнетать *кого* / Унукъдур, эз, зулмулукъ сынат. *Фашистле халкъыбызны тунчукъдураллмагъандыла.*

ТУНЧУКЪДУРТ *эт. понуд. от* **тунчукъдур** / Тунчукъдур дегенни *къатланыучу айырмасы. Тютюн бла тунчукъдурт.*

ТУНЧУКЪДУРТУУ *и. д. от* **тунчукъдурт** / Тунчукъдурт дегенден *этим ат. Сууда тунчукъдуртуу. Солууун тунчукъдуртуу.*

ТУНЧУКЪДУРУЛ *эт. страд. от* **тунчукъдур** / Тунчукъдур дегенни *зорлаучу айырмасы. Миллет жалынчакъсызлыкъ ючюн кюреш тунчукъдуруллукъ тюйюлдю. Музыканы тауушу жырчыны сёзлерин тунчукъдурады.*

ТУНЧУКЪДУРУЛУУ *и. д. от* **тунчукъдурул** / Тунчукъдурул дегенден *этим ат.*

ТУНЧУКЪДУРУУ *и. д. от* **тунчукъдур** / Тунчукъдур дегенден *этим ат. Радиону тунчукъдуруу. Дауур этип, жырны тунчукъдуруу.*

ТУНГУЧ *ат* 1. Первенец (*о ребенке*) / Юйюрде бек алгъа туугъан, тамата сабий. *Нек эсе да [ата-ана] тунгучларын бла гитчелерин бек сюедиле.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 39. *[Хурмет] Алай ариу къалайыкъ хатадан, Жабырайылны тунгучу, къанчау болуп ауругъанда, сюлен сюртюп сау этгеним кибик...* Тёппеланы А., Ташыуул.

2. *В позиции определения:* первый, старший (*о ребенке*) / Юйюрде бек алгъа туугъан. *Бир юйюрге жангы улан туугъанда, Ол кеси да тунгуч бала болгъанда, Анга аталгъанды «Бараз» деп.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 12. *Азийза – жангыз къыз эди – жаш юйюрню тунгуч сабийи.* Тёппеланы А., Тузлу гюттю.

ТУППА-ТУУРА *сыф.* Совершенно точный, верный, правильный /

Туура дегенни айырма даража формасы. *Тюзлюк – къарауул! Билеме, Туппа-туурады: Жерни аманлыкъ бийлемей андан турады.* Отарланы К., Сынла, 43.

ТУППУР *ат къ.* **дуппур.** *Эслемей тургъанлай, туппур артындан ёгюз арба кёрюндю.* Кацийланы Х., Тамата, 163. *Уллу Камны тёгерегинде туппурла, акъ жастыкълача, кёрюнедиле.* «Шуёхлукъ», №41, 49.

ТУППУШ *ат къ.* **дуппуш.** *Жашчыкъ туппуш къолчугъу бла атасыны чач тюклеринден тартыргъа юйренеди, атасы анга да къууанады.* «Шуёхлукъ», № 13, 38.

ТУР[1] *ат* 1. Тур (*отдельная часть какого-либо состязания*) / Эришиуню (*спортда неда ишде*) кесеги. *Шахмат оюнланы биринчи туру. Спорт олимпиаданы ахыр туру.*

2. *кёч.* Тур (*напр. выборов*) / Къаллай да болсун бир ишни кесеги. *Айырыуланы эки тур этип бардырыу.*

ТУР[2] *эт.* 1. Вставать, подниматься / Олтургъан неда жатхан жерингден ёрге къоп. *Тур-турдан хапар келсе, хур-хурдан хайыр къалмаз.* (Нарт сёз.) ○ *[Мурат:] Асыры амалсыздан, туруп, вагонну эшигине жанладым.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 22.

2. Стоять, находиться *где-л.* / Орунгдан тепмей сюел, аягъы юсюнгде бол, ёретин бол. *Ачыулуну аллында турма.* (Нарт сёз.) ○ *[Роза] тургъан жеринде сын таякъ болду да, аны сыр сагъыш басды.* Семёнланы А., Жазыу айла, 90.

3. Стоять, держаться (*в каком-либо положении*) / Къаллай да болсун бир халда сюел. – *Башладыкъ тепсеп, Тёгерек туруп, Дед Мороз кюледи, Бизге къарс уруп.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 10. *Арбазда чыпыннга тагъылгъан чыракъны тюбюнде, гюрен туруп той этдиле.* Ахматланы И., Боранда, 4.

4. Находиться, пребывать, обитать; проживать / Белгили бир жерде жаша. *Сууну къатында тургъан кечиуюне уста болур.* (Нарт сёз.) ○ *Бир кюн эрттенликде акъла тургъан арбазгъа кирип, бир акъ хораз бла къызыл хораз тюйюшген эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 82.

5. Находиться, быть *где-либо* / Бир жерде неда халда бол. *Хар жумушну юйде къатын эте эди, Юйде турмай, эри малгъа кете эди.* Будайланы Х., Алтын тау, 16. *[Айшат:] Мен мындан кёп бу тутмакъда туралмайма.* Гулийланы Б., Жаяу жолчукъ, 14.

6. Отходить *куда-л.*, отступать, подвинуться, слегка двинуться, переместиться / Олтургъан неда тургъан жерингден бир жанына бир кесек теп. *Къасым, арлакъ туруп, Жанхотха шинтикде жер къойду.* «Шуёхлукъ», № 36, 113. *[Найыпхан Жулдузгъа:] А къыз, берлакъ туруп, келинни да олтурургъа къой...* «Коммунизмге жол», 1982, № 144.

7. Быть, находиться *на чём-л.* Бир затны юсюнде бол. *Китап партаны юсюнде турады. Керох, жолоучу сумка, сора картуз стол юсюнде турадыла.*

8. Жить, провести время *где-л.* / Бир белгили заманны къайда болса да, ётдюр, ашыр. *Мухтар къошда кёбюрек турду.* Зокаланы З., Солуу кюн, 36. *Жамий эгечинде сау ай туруп къайтды.* «Шуёхлукъ», № 39, 87.

9. Быть, иметься, существовать / Бар бол. *[Алий-Мырза:] Ныгъышда халкъ тургъанлай, ол [Нух] мени жанып озгъан эди.* Этезланы О.,

Къаяла унутмагъандыла, 77. *Бу таула тургъан къадарда, Сюймеклик, сен да турурса, Кёк жел, жоюлмай, урурча, Бу таула тургъан къадарда.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 366.

10. Сохраняться, оставаться, не исчезать / Сакълан, алгъынгы халда бол, жокъ болма. *Къазий бла Алийни алгъынгы татлылыкълары тура эсе да, бюгюн ол асыры танылмайды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 128. – *Жюрюме меннге, Никита, Къыз къанымы къозгъама. Жюрегинг элек кибикди, Турмайды сюймеклик анда.* «Жилтинле», 343.

11. Сохраняться, сберечься, быть в наличии / Бузулмай сакълан, саулай къал, жоюлма, къоратылма. *Дуния малы – терек чапыракъ, Ол бир адамда турмайды.* «Малкъар халкъ жырла», 133. *[Сюлемен:] Онюч жылдан сора къайтып кел генибизде да, юйюбюз тура эди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 15. *[Кериймат:] Жашым, ол машина аллыкъ ахчанг а турамыды?* «Коммунизмге жол», 1969, № 134.

12. Намереваться делать *что* / Бир зат (иш) этерге деген муратда бол. *[Азамат:] Кесим да барыргъа деп тура эдим, алай бошаялмайма.* Залийханланы Ж., Жанngан жюрекле, 27. *[Зауурбек:] Мен да чалычыкъны ишлеп, къошха кетейим деп тургъанлай, юсюне-башына къаратыргъа къарындашым къошдан келди.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 6.

13. Стать (против или за *кого-чего*) / Бирею бир жанлы бол неда биреуге, бир затха къажау сюел. *Эркинликни байракъларын алгъанбыз къолгъа. Келсин бери къаршчы турлукъ Биз баргъан жолгъа.* «Жилтинле», 484.

14. Становиться (*напр. на учет*) / Документге, къагъытха жазыл, кесинги регистрация этдир. *Аскерден келгенлей, экинчи кюн ол [Борис] эл,советде учетха турады.* «Коммунизмге жол», 1979, № 181.

15. Сочетаясь с деепричастием, выступ. в роли вспом. глаг. и означает постоянность или длительность действия / Этимчагъа къошулуп келсе, болушлукъчу этимни къуллугъунда жюрюйдю эм ишни хар заманда да болуучу халын неда кёпге созулгъанын билдиреди. *Онбиринчи классны бошагъынчы Идирис команданы тогъузунчу номери болуп ойнап турады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 86. *Кабинетни экинчи терезеси къыш да, жай да ачылгъанлай турады.* Залийханланы Ж., Жанngан жюрекле, 126.

ТУРА *ат шахм. сёл. тил.* Тура, ладья / Шахматлада къалагъа минарагъа ушагъан фигура. *[Дайпур] тураларым да бар шойдула да!* «Огъурлу танг», 183.

ТУРАКЪЛА *эт.* **1.** Медлить, выжидать / Сакъла, мычы. *Къыз чыкъла, къалай этерге билмей, бир кесек туракъладыла.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 7. *Бир кесек туракълагъандан сора, [Муса] къагъытны да жан хуржунуна салып, Нанашны кабинетине барды.* Этезланы О., Тарда, 188.

2. Намереваться / Бир зат этерге башла. *Бёрю кетерге туракълады, Къаргъа аны ызындан къычырды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 312. *[Харун бла Ибрахим] тышына чыгъаргъа туракъладыла, алай Жамийлят къолу бла бир эки кере булгъагъанындан сора, жерлерине олтурдула.* Кацийланы Х., Тамата, 88.

3. Пытливо, испытывающе смотреть / Сынчылап къара. *Сарыбий атындан тюшмегенлей, нени эсе да излегенча, бир-эки жол да тёгерегине туракълады.* Этезланы О., Тарда, 197. *Экиси да къалгъан эгерледен узакъгъа айырылгъан-*

лай, къара тюлкю Ёрюзмекге туракълады. «Нартла», 55.

4. Отойти, отступать, посторониться / Артха тур, бир жанына кет, секир, атла. *Азамат, айланманы кёргенлей, къоркъуп, артха туракълады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 58. *Азирет артха туракълагъан тору атны сыртына къамичини сюртдю.* Къобанланы Д., Кюн таякъла, 92.

ТУРАКЪЛАУ *и. д. от* **туракъла** / Туракъла дегенден *этим ат. [Наш Къарагъа:] Сен айтханлай, артха туракълау неге керекди?..* Этезланы О., Тарда, 215. *Юйге кетерге туракълау.*

ТУРАХ *ат дин.* Намаз, который совершается мусульманами во время уразы перед сном / Буслийманла оразада этиучю жассы намаз. *Дин иеле оразада турах намазла бардырадыла.* Д. Гудов, Буслийман динни магъанасы, 1961, 85.

ТУРБАЗА *ат.* Турбаза / Туризмни базасы. *Тамата классланы окъуучуларындан 150 адам Нальчикде турбазада солуйдула.* «Коммунизмге жол», 1982, № 162. *[Тахир Масхутха:] Анда [Тегенеклиде] бир аламат турбазала ишлегендиле да, къарап турурса?* Шауаланы М., Кечерлеми?, 9.

ТУРБИНА *ат.* Турбина / Тылпыуну, газны эм баргъан сууну кючюн механика ишге буруучу двигатель. *Залда тохтаусуз ишлеген турбинала, онла бла саналгъан ёлчелеучю приборла турадыла.* «Шуёхлукъ», № 52, 73.

ТУРГЪУЗ *эт.* **1.** *понуд. от* **тур** [2] / Тур [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. [Кадетле] атларынары-бери секиртедиле, шиш тургъузуп ойнатадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 239. *[Таубий] атны ауузлугъун къысха тартып, шын тургъузады.* Къобанланы Д., Таула тауушу, 271.

2. Поднимать *кого*, заставить *кого* встать / Жыгъылып, олтуруп тургъан адамны, жатхан малны ёрге, аягъы юсюне сюе. *Устаз, сабийлени олтургъан жерлеринден тургъузуп, жарау этдирди. Жатып тургъан ырахын малны ёрге тургъуздукъ.*

3. Выпячивать, выставлять *что* / Къарынынгы, ёшюнюнгю, бюенинги алгъа чыгъар. *[Къарт къатын:] Къарынын тургъузуп чыкъмаса, къахмени [Файрузну] бууаз болгъанын билмейдиле деп тура болур дейме.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 157. *Дюгербийни юйюню жаны бла ёте туруп, [Ибрахим] бюенин тургъузуп, башын ёрге тутуп, аз-аз ышара, терк-терк атлап барады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 40.

ТУРГЪУЗУЛ *эт. страд. от* **тургъуз** / Тургъуз дегенни *зорлаучу айырмасы. Ол тёшегинден тургъузулгъанды.*

ТУРГЪУЗУЛУУ *и. д. от* **тургъузул** / Тургъузул дегенден *этим ат. Ёрге тургъузулуу.*

ТУРГЪУЗУУ *и. д. от* **тургъуз** / Тургъуз дегенден *этим ат. Кёкюрегин тургъузуу.*

ТУРГЪУЗУШ *эт. взаимн.-совм. от* **тургъуз** / Тургъуз дегенни *араш айырмасы. Циркчиле атланы шын тургъузушдула.*

ТУРГЪУЗУШУУ *и. д. от* **тургъузуш** / Тургъузуш дегенден *этим ат.*

ТУРДУР *эт. сёл. тил. къ.* **тургъуз.** *Сафха турдур. Артха турдур. Жеринден турдур.*

ТУРДУРУУ *и. д. от* **турдур** / Турдур дегенден *этим ат. Эртте турдуруу. Бир жанына турдуруу.*

ТУРИЗМ *ат.* Туризм / Спортну бир тюрлюсю – адамны чархын чыныкъдырыр, жер-суу кёрюр мурат бла къауум адам бирге бардырыучу походла. *Альпинизм бла туризмге бизни республикада иги эс бурулады.*

ТУРИСТ *ат* 1. Турист / Туризм бла кюрешген адам. *Туристлени кийимлери, халлары да, бютюнда бек а бизге ангылашынмагъан миллери, быланы къайдан эсе да бир тыш къыралдан келгенлерине шагъатлыкъ этеэдиле.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 11. *«Запад Кавказда» деген китап туристлеге бла альпинистлеге эм краеведлеге бек хайырлы китапды.* «Коммунизмге жол», 1978, №194.

2. *В позиции определения:* туристический, туристский / Туризм бла байламлы. *Турист жолоучулукъдан юйлерине къайта, ким самолётха, ким поездге ашыгъады.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 79.

ТУРКМЕН *сыф.* Туркменский / Туркменлиленики, аланы тиллери, культуралары, историялары бла байламлы. *Жолда къургъан радиобуз туркмен тартыу тартады.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 122.

ТУРКМЕНЛИ *ат.* Туркмен / Туркменистанда жашагъан тюрк тилли асламлы миллетни адамы. *Бурун заман таурухлада эшитилген туркменлиле, Тенгиз жырып, жол къыдырып, Минги таугъа келдиле.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 134.

ТУРКМЕНЧА *хал. сёзл.* По-туркменски (*напр. говорить, писать*) / Туркмен тилде. *Туркменча сёлеш. Туркменча жырла.*

ТУРМА *ат.* Редька / Тёгерек эм да базыкъ тамырлы, кючлю ашалыучу тахта кёгет. – *Себерибиз турмады, Башы ёседи ёрге, Тюбю уа уллу токъмакъ Терен киреди жерге.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 94. – *Сюеме элде къартайгъан къатынла тауукълагъа нартюх бере турсала, Базча этип, салып турма, Ингирликде уа быстыр жамасала.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 173.

ТУРМУШ *ат къарач.* 1. Быт / Кюндеги жашау болум, юй жашау хал, жашау. *Юй турмуш. Адамланы турмушлары. Эски турмуш.*

2. *В позиции определения:* бытовой / Жашау бла байламлы. *Турмуш комбинатны кийим тигиучю усталары этген затланы кёп адам жаратып алады.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 124. *Заводну администрациясы турмуш болумну игилендирир ючюн болгъан мадарны аямайды.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 106.

ТУРНА *ат къ.* Зурнук. *Кенгде турнаны тутама деп, къолунгда къушну учурма.* (Нарт сёз.) ○ *[Чалкъычыла] хыршыны къыйырындан, турналача, тизилдиле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 149.

■ **Турна кёзлю** имеющий красивые глаза (*букв. с журавлиными глазами*) / Ариу, уллу кёзлери болгъан. *Асхат, турна кёзлю тамадасындан кёз алмай, терен сагъышха кирди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 158. *Тур-*

на кёзлю ариу таула, къубултуп, кирпиклери ачылмайын жумулуп, Кёз тиер деп, ау тюбюнде жашынып, Бугъойланы ауузлары ачылып. «Жюрек жырлайды», 451.

ТУРНАБОЮН *сыф. къ.* **узунбоюн**. *Турнабоюн къыз.*

ТУРНИК *ат.* Турник / Гимнастика этерге жарагъан, эки чыпыннга кёнделен салыннган тёгерек ылытхын. *Арбазда къуралгъан турникге жашла минип ойнайдыла.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 78. *Турник бийик эди. Азамат, анда ойнаргъа умут этип, эки-юч кере секирди, жеталмады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 87.

ТУРНИР *ат.* Турнир / Эришиуге къатышханла бир бирлери бла бирер (*бир-бирде уа андан да кёп*) кере тюбешиучю спорт эришиу. *Гимнастикадан къыралла арасы турнир. Шахмат турнир.*

ТУРСУН *эт. угъайл. къарач.* **1.** *къ.* **тенгсин**. *Дауумну атын жашла уллу кёллюге, кишиге турсунмагъаннга, махтанчакъгъа чыгъарадыла.* Хубийланы О., Дерт,165.

2. Желать, соизволять, соблаговлять / Сюй, ыразылыгъынгы билдир. *Элчилени саламларына жууап къайтарыргъа турсунмай озуучу Машайны бусагъатда алгъыннгы бёгеклигинден жугъу къалмагъанды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 324. *[Тиширыу эрине:] Меннге энди сёлеширгедамы турсунмайса?* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 61.

ТУРСУНУУ *и. д. от* **турсун** / Турсун дегенден *этим ат.*

ТУРУ I *сыф. къарач. къ.* **туура 1**. *Туру сёз – ачы.* (Нарт сёз.) ○ *Алай бла ичги сёз туру болду.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 151.

ТУРУ II *хал. сёзл. къарач. къ.* **туура II**. *Таша айтхан тутулур, туру айтхан къутулур.* (Нарт сёз.) *Жууугъунга таша бер да, туру ал.* (Нарт сёз.) ○ *Таша ауруучу жюрек ауруум энди туру ауруп тебирегенди.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 120.

ТУРУКЪ *сыф.* Сухостой (*дерево*) / Ёрелей, кесилмей тургъанлай къуруп къалгъан терек. *[Жигитле] танг атаргъа кийик уугъа чыгъадыла. Отунлагъа турукъланы жыгъадыла.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 27. *Агъачны мылы хауасы хар заманда бурунунга ургъанлай турады. Гъойгъумлуда пура турукъла окъуна мыстыдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 330.

ТУРУЛ *эт. страд. от* **тур** [2] / Тур [2] дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТУРУЛУУ *и. д. от* **турул** / Турул дегенден *этим ат. Адамны танылмай турулууу.*

ТУРУМ *ат къ.* **жашау-турмуш**. *Къоншусу аманны – туруму аман.* (Нарт сёз.)

ТУРУУ *и. д. от* **тур** [2] / Тур [2] дегенден *этим ат. [Мурат:] Къызны заманы келгенден сора юйде турууу иги тюйюлдю.* Шауаланы М., Мурат, 39. *[Ит хоразгъа:] Эй, таланнган жууугъум, нечикденди бу турууунг?* Гулийланы М., Кюнню къызы, 87.

ТУРУШ [1] *ат* **1.** Вид, внешность / Къарам, тюрсюн, хал, сыфат. *Къулагъына эшитиледи, аны Адыр сууну, Кыртык сууну тауушу. Кёзюне кёрюнеди ма Зуфарны Бийик*

тауну къар агъартхан турушу. Боташланы И., Таула сакълайдыла, 57. *Къабыргъада – саулай турушунгу кёргюзтген кюзгю.* Хочуланы С., Хапарла, 58.

2. Положение, состояние *кого-чего*, обстоятельства, сложившиеся для *кого-чего* / Болум, хал. *[Суфуну] битеу турушу да: «Ур къамичи – секир ат!» – дегенчады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 86. *Ол тюлкюню турушун сыфатлайды, тюрсюнюн, Хар тамгъасын, болушун.* Ахматланы А., Тюлкю бла бёдене, 52.

ТУРУШ[2] *ат грамм.* Наклонение / Этим кёргюзтген иш жашауда болгъан керти затха не халда къарагъанын билдирген этим форма. *Туура туруш. Ыразычы туруш. Этимни турушлары.*

ТУРУШ[3] *эт. взаимн.-совм. от* **тур**[2] / Тур[2] дегенни *араш айырмасы. Хар бири, айланып, тапханын кеси ашап турушдула.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 287. *Къанич фашистле бла бек Батыр урушханла, Къоркъмайын, буюкъмайын, Къаяча, турушханла.* Зумакъуллары Т., Къаяда гюлле, 24.

ТУРУШУУ *и. д. от* **туруш**[3] / Туруш[3] дегенден *этим ат. Тынч турушуу. Олтуруп турушуу.*

ТУРЧ *ат* 1. Чугун / Темир бла углеродну эритмеси, къурч этерге неда эритип къуюлуучу затланы хазырларгъа хайырланылады. *Къурчдан кючлю болгъанды [Гемуданы] жаякълары, Турчдан къаты эди туякълары.* «Нартла», 151. *Турчдан, къурчдан бек болсун Халкъыбызны саулугъу. Къарагъа тюрленмесин Бир ананы жаулугъу.* Кулийланы Х.-М., Жырны заманы, 130.

2. *В позиции определения:* чугунный / Турчдан этилген. *Турч печь. Турч чоюн.* ■ *Халиймат турч къумгъан бла келтирип, къайнар сууну чын аякълагъа къуяды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 54.

■ **Турч агъач** бревно, которое служит фундаментом турлучного дома / чалыдан этилген юйню мурдоруна салыныучу, тёртгюл жонулгъан базыкъ агъач. *Турч агъачланы орнатып, юйню мурдорун салдыла.*

ТУРУШУНЛАЙ *хал. сёзл.* 1. Как есть / Тургъаныча, болушуча, болгъаныча. *«Жашау тынчды»,– деп, алданмайбыз. Турушунлай сюебиз, Къууанчына къууанабыз, Жарсыууна кюебиз.* «Шуёхлукъ», № 4, 11.

2. Целиком, полностью / Битеулей, саулай. *Жашчыкъгъа эллиле: «Турушунлай сары алтынды»,– деучю эдиле. Кюбюрчекни ичи турушунлай алтын ахча эди.* (Фольк.)

ТУТ[1] *ат.* Тутовая ягода / Къара наныкъгъа ушагъан, жизги татлы, чапыракъларын чилле къуртла ашаучу терекде битген жемиш. *Жашчыкъла тутла ашап, ауузларын, къолларын да къап-къара этгендиле.*

■ **Тут терек** тутовник / Тутла бишиучю терек. *Терек бахчаны тёгерегинде тут терекле ёседиле.*

ТУТ[2] *эт.* 1. Держать, удерживать, брать *кого-что* / Бир затны алып тюшюрме, ычхындырып жиберме. *Къол бла тутмай, кёз бла кёрмей, атанг айтса да ийнанма.* (Нарт сёз.) ○ *Жамычыны бир этегинден Кериуан, бирси этегинден да Мустафа тутуп, Солтанны къош таба сюйреп тебиредиле.* Боташланы И., Пьесала, 166.

2. Задерживать, ловить *кого* / Тый, тохтат, къачаргъа, кетерге къойма, къутултма. *Айыкъулакъ, сарыубекле бла кюрешип, аланы*

экисин да тутуп, арбасына жегип, элге келгенди. «Къарачай халкъ таурухла», 13.

3. Схватить, хватать *за что-л.* / Биреуню неда бир затны бир жеринден къолунг бла серме. *Айыукъулакъ къара къочхарны мюйюзюнден тутама деп, акъ къочхарны мюйюзюне тюшюп, жерни тюбюне кетгенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 16. *[Бийберт] Муратны ызындан жетип, жагъасындан тутуп, тёгерек айландырып, силкиндирди.* Шауаланы М., Мурат, 211.

4. Держаться, браться *за кого-что* / Биреуге, бир затха таянып неда андан къолунг бла сермеп, ёрге къобаргъа неда жыгъылмазгъа кюреш. *Офицер атдан жыгъыла баргъанда, аны жалкъасындан тутаргъа кюрешди, алай туталмады да атдан кетди.* «Шуёхлукъ», №30, 8.

5. Ловить, поймать (*рыбу, мышей и т. п.*) / Учхан, жюзген, баргъан затланы тохтат, жиберме, къолгъа эт. *Макъырыучу киштик чычхан тутмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Жашчыкъла тутхан чабакъларын, Муратны кийимлерин рюкзакгъа салдыла.* Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы, 27.

6. *кёч. къ.* **тутуш**[1]. *Атангы тутма, тутсанг бек жыкъ.* (Нарт сёз.) ○ – *Хурзукда киндиги бла сийген киши бар эсе келсин, тутарыкъма,– дегенинде къатына киши баралмады.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 180.

7. *кёч.* ***эвфемизм.*** Изнасиловать *кого* / Артыкълыкъ эт (*тширыугъа*). *Анангы эфенди тутса, шериятха кимге барлыкъса.* (Нарт сёз.)

8. Здороваться за руку / Саламлашханда биреуню къолун кеси къолунг бла бираз къыс. *Ахмат атдан тюшдю да Сарыбийни къолун тутду.* Ёзденланы А., Саният, 6. *Андрей бла Мазан... къартла къатына барып, барысыны да къолларын тутуп, жарыкъ саламлашдыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 150.

9. Поднести *что к чему* / Нени болса да, биреуге жуукъ элт. *Юйде бал бла локъумну Асиятны жухуна тутсала да, ол аны ауузуна да салмады.* Шауаланы М., Мурат, 65. *Жамбот аны (телефонну) чолпусун къулагъына терк тутду.* «Шуёхлукъ», № 31, 50.

10. Подставить под *что* / Бир затынгы (*жеринги*) шорханы, чучхурну быргъыны д.а.к. башха затны тюбюне сал. – *Жауун суугъа тутханда да, Жашчыкъны жукълатханда да, терезени ачханда да – Сюеме мен къолларынгы.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 337. *Тырныауузмолибден кёкюрегин Шорхалагъа тутады суутургъа.* «Шуёхлукъ», № 33, 28.

11. Держать (*высоко, низко и т. п.*) / Бир затны бир тюрлю халгъа келтирип, ол халны бир белгили заманнга дери сакъла. *Таужан, ... къолунда къагъытын да ёрге тутханлай, райком таба кетди.* Гадийланы И., Санга айтама, 218. *Жарлыла уа, башларын энишге тутуп, тёппелери бла къарай эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 275.

12. Держать *кого-что где-л.* / Адамны, затны бир жерде турурча эт неда бир талай заманны ол халда турма къой. *Сосурукъ а, темир таякъны отда къып-къызыл болгъунчу тутуп, сора андан алып, ичине жутуп къояды.* «Къарачай халкъ таурухла», 5. *Сау эки сагъатны киеу нёгерлени эшикде, сууукъда тутдула.* «Шуёхлукъ», № 41, 85. *Къызны азапда тутдула, Къалын бергеннге сатдыла. Къалды жюреги къаралып, Сюйгени ючюн таралып.* «Шуёхлукъ», № 2, 47.

13. Содержать *что* (*в чистоте, в порядке*) / Бир затны (*юйню, юсюнгю-башынгы д. а. к.*) бир жорукъда тизгинли жюрют. *Арбазны кирсиз тут.*

14. Схватить, застыть (*о вяжущих, клейких веществах*) / Къата баргъанда, затланы бир бирге жабышыулары, жалгъаныулары (*жабышыучу, желимли затланы юсюнден*). *Суукъда тылдан иги тутар ючюн анга туз къошадыла. Желим, бираз эски болгъандан тюйюл эсе, иги тутмайды. Тытыр тылдан эсе кирпичлени иги тутады.*

15. Поймать (*Москву, Анкару и т. п.*) / Радиоприемникни къайсы болса да бир радиостанцияны бериулерин эшитирча къур. *Асхат алды да, толкъунладан секирте-секирте кетип, Москваны тутду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 174.

16. *кёч.* Изобличать *кого* / Биреуню айыплы, ушагъыусуз, адам жаратмагъан затын ачыкъла, баям эт. *[Хажимуса:] Оллахий-таллахий, сёзлерин туталмасам да, кесин тутарма!* Боташланы И., Пьесала, 198. *Жукъламай туруп мен сизни [атасын бла къарындашын] бир тутмай къоймам.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 44.

17. Направлять *что* на *кого-что* / Керохну, къылычны д.а.к. башха затны биреуню юсюне айландыр. *Къанамат бийге керохну тутханда, ол къабыргъада сауутха къарады, алай а андан магъана чыкъмады.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 163. *Къурч къылычны жаугъа тутхан, сен, халкъым.*

18. Держать, разводить / (*къою, малы д. а. к.*) бар болуу; ёсдюр (*малны, тауукъну д.а.к. башха затны*). *Тауукъ, къаз тутаргъа жараулу жерледе колхозчула мал тутадыла.*

19. Иметь, держать (*магазин, фабрику и т. п.*) / Тюкенни, фабриканы д.а.к. башха затны иеси бол. *Хожа жашагъан жерде тюкен тутхан бир бай адам болгъанды.* Ёртенланы А., Насыра Хожаны хапарлары, 21.

20. Нанимать *кого* / Жал берип, ишге ал неда бир бёлек заманнга хайырлан. *Къарындашла бара кетип бир шахаргъа келип, фатар да тутуп, жашап тебирегендиле.* (Фольк.) *[Къандауур] энди жалчы тутардан озгъанды.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 92.

21. Содержать *кого* / Биреуню керекли затларын (*ашын-суун, кийимин*) тапдырып жашат, кечиндир. *Юйюм демеген, юйюн туталмаз. (Нарт сёз.) Кеси башын агъачда бёрю да тутады.* (Нарт сёз.) ○ *[Зауурбек:] Аман къарынымы къайда да тутарыкъма.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 22.

22. *кёч.* Размахнуться (*предпринимая что-л.*), начинать (*издалека, с большого и т. п.*) / Бир ишни этип тебирегенде, уллу ёлчемден башла. *Ишни гитчеден тутуп, уллу эт, уллудан тутуп гитче этме.* (Нарт сёз.) ○ *Эпикалы чыгъармада жазыучу жашауну кенгден эм теренден тутады.* «Шуёхлукъ», №33, 115.

23. Видеть, воспринимать, замечать / Кёр, эсле. *Кюн тийгенден сора самолётну кёкде сынагъан огъай эсенг, кёзден ажашдырмай, туталлыкъ тюлсе.* Хубийланы О., Аманат, I, 35.

24. Воспитывать (*ребенка*) / Къылыкъны, кесин жюрютюуню жорукъларына юйретип, билим берип ёсдюр. *Сабийни тута билмей, аз сабий чарпымайды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 124.

25. Кваситься (*о молоке*) / Ую (*сютню юсюнден*). *Къорлугъу жарамагъандан тюйюл эсе, сют тутмагъанды.*

26. Носиться (*об одежде, обуви*) / Кёпге дери жыртылмай, сынмай, тюгенмей тур. *Иги тутхан къумачла.*

27. Держать (*первенство*), первенствовать (*на работе, в спорте и т. п.*) / Алда, биринчи д.а.к. бол. *Башир бла Хусей битеу бёлюмде*

алчылыкъны тутадыла. З а л и й - х а н л а н ы Ж., Жаннган жюрекле, 225. *Къонакъ ишлеген ферма уа хар замандача, сют, тёлю алыу бла районда биринчи жерни тутады.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Жаннган жюрекле, 412.

28. Занимать (*какую-л. площадь*) / Бир белгили ёлчеми болгъан майданны ал. *Тюкен 140 квадрат метр жерни тутады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20. *Колхозда кюзлюк битимле 200 гектар жерни тутадыла.* «Коммунизмге жол», 1967, № 37.

29. Принадлежать (*о роли*) / Магъанасы болгъаннга, бек керекли-ге д. а. к. санал, тергел. *Эришиуде бек уллу магъананы низамлыкъ тутханы кимге да белгилиди.*

30. Не мочь держать (*о руках, ногах*) / Арыгъандан, ауругъандан, къарыусузлукъдан жукъ эталма (*къолланы, бутланы юсюнден*). *Хабил, кёзлерин къысып, башын булгъай, жеринден турду. Борбайлары уа тутмайдыла.* «Шуёхлукъ», № 59, 110. *Билеги тутмай, ачы къычырыкъ этип, [Налжан] жастыкъгъа ауду.* Ш а у а л а н ы М., Мурат, 181.

31. *кёч.* Уметь уважать, пользоваться взаимным уважением / Бир бирни сыйлай, ариу кёре, бир бирге сый бере бил. *Кёп шуёх тутхан, шуёхсуз къалыр.* (Н а р т с ё з.) ❍ *Хашыр школда окъуй тургъан жашла бла къызла тенглик тутханларын тыйыншлыгъа санайды.* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз кечеле, 163.

32. Поддерживать (*связь*) / Байламлыкъны тохтатып, ёчюлтюп къойма, бардыр. *Халкъгъа керекли товарла чыгъарыучу предприятияла бла къаты байламлыкъ тутаргъа керекди. Станция бла радиобайлам тутарыкъбыз.*

33. Заменять собой, оказаться равноценным *кому-чему* / Магъана, къыймат жаны бла бир затха тенг бол, андан къалма. *Аланы [атаны-ананы] орунун тутаса, къыралыбыз, Чыракъ болуп жарытаса, сыйлы жерибиз.* «Жилтинле», 877. *Жаз иш кюнню бириси къыш кюнлени онусун тутар.* (Н а р т с ё з.)

34. Арестовывать *кого* / Тутмакъгъа сал, тюрмеге олтурт. *Хар кечеден юйлени тинтедиле, адамланы тутадыла.* Г у р т у л а н ы Б.. Адилгерий, 88. *Къанаматны тутаргъа келгенле юйню тёгерегин къуршалагъанлыкъгъа, ол арт эшик бла эртте чыкъгъан эди.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада таууш, 252.

35. Крепчать (*о холоде, зиме*) / Къаты, кючлю бол (*суукъну, къышны юсюнден*). *Мартны арт кюнлеринде къар терен тюшюп, къаты суукъ тутханды.* Ш а у а л а н ы М., Мурат, 209. *Къышны тутхан-кечелеринде жыйын жанлы, сууну чегет жанындан къошха туура къарап, тёзюмсюз улуй эди.* Ч о т ч а л а н ы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 24.

36. Иметь (*месть, зависть и т. п.*) / Дерти, зарлыгъы д. а. к. заты болуу. *Жауун бек жауса, къутуруп келген суу таргъа тутхан дертин тирменчилеге жетдиреди.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Тау къушла, 5. *Тауну башына жетгенлей, аман ниет тутхан тюлкю сагъыш этип тохтады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 317.

37. Идти (*один за другим – при косьбе, поиске кого-чего-л.*) / (Хыршыны, дуруну) элт.– *Хайдагъыз, тебирейик! – деп, [Жамийля] эки дуруну тутуп, батанла этип башлады.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 192. *Бир бирин кёрюрча кенгликде тизилип: «Къар тюбюнде, затда мал эслеялсакъ»,– деп, хыршы тутуп, адамла чегет таба тебиредиле.* Ч о т ч а л а н ы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 43.

38. Соответствовать / Бир бир-

ге келиш. *Айтылгъан сёз бла этилген иш бир бирин тутхунчу, властьха ийнаныу къыйынды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 71. – *Ол тенглешдириуле бир бирлерин тутмагъан кезиуде уа сабийни ёсюп келген сезими не айтырыкъды?* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 74.

39. Браться *за что* / Бир затны (*ишни*) къолгъа ал, башла. *Тюйюлме махтанчакъ жашла ичинде, Къалмазма мен артха тутхан ишимде...* Зумакъуллланы Т., Къаяда гюлле, 35. *[Къарт:] Э-э, малгъа ышанла, иги жаш, бир усталыкъны тут, бир затха юйрен.* «Къарачай халкъ таурухла», 173.

40. Беречь, охранять от *кого-чего* / Кимден, неден болса да къоруула. *Мен сени баланг эсем, аналыкъ хурметинги тёппемде тутаргъа борчлума.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 124.

41. Упрямиться / Унама, терсине тарт. *Чюйресинден тут.*

42. Придерживаться *чего*, стоять *за что*, следовать *чему* / Бир жанлы бол, бир затны (ишни) жакъла, аны ызындан бар. *[Эфенди:] Патчахны жолун тутаргъа, къуранны тюбю бла тизилип сёз берирге керекбиз.* Хочуланы С., Хапарла, 15.

43. Соблюдать, блюсти *что* / Толу, тынгылы жалчыт, толтур, тамамла, бузма. *Низамны къаты тутабыз. Ораза тут. Жорукъну тут.*

44. *кёч.* Злиться внезапно / Билмей тургъанлай, ачыуланып къал. *Олсагъат Коля бузулду. Ачыуланса болуучу къылыгъы тутду: къашларын тюйдю, кёзчюклери гитчечикле болдула, бети агъарды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 153.

45. Схватывать (*о приступе болезни, боли*) / Билмей тургъанлай ачыт, къыйна (*ауруну юсюнден*). *[Аминат:] Быйыл майда мен, жюрек ауруум тутуп, Карачаевскеде больницагъа тюшдюм.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 135. *Халкъ чалгъыгъа чыгъа башласа, Чыммакъны не безгеги тутар эди, неда аш оруну аурур эди.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 24.

46. Проявлять настойчивость / Къажыма, айтханынгдан тайма, къаты тур. *Сокъур тутханын бек тутар.* (Нарт сёз.) *Тели тутханын бек тутар.* (Нарт сёз.)

47. Показывает внезапность действия / Билмей, сакъламай тургъанлай болуп къалгъан ишни кёргюзтеди. *[Омар] тутду да: «Нёгерим бла барлыкъма, аллыбызгъа къарагъыз»,– деп, къагъыт ийди.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 10. *[Зухура:] Алым, ...ол-бу деп кишиге жукъ сагъынмагъанлай, тутдунг да аллынг айланнган жерге бердинг да кетдинг.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 189.

48. Показать, дать увидеть, подать / Кёргюзт, кёрме къой (*бирею биреуге айланып сёлешгенде хайырланады*) . *[Апанас Ибрахимге] Ай, таланнган... эки къолунг да къанайдыла да: бери тут, байлайым.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 150. *[Эчки къойгъа:] Тутчу бери ол бёрю башны, была [бёрюле] да ач кёрюнедиле, бирге ашайыкъ.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 305.

■ **Тутуп тый** задержать, остановить / Тохтат, тый. *Иги сёз суумаз, къурумаз, Аны киши тутуп тыймаз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 42. *Энди бизни ары ракет окъуна жетдиралмаз. Жашлыкъ бизни къоюп кетгенди. Киши бизни тутуп тыялмаз.* «Шуёхлукъ», № 8, 18.

ТУТДУР *эт.* **1.** *понуд. от* **тут**[2] / Тут[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Зулкъарней жюгенни билеклерин къысха тутуп, атны башын ёрге тутдуруп, боюнун тей-*

ри къылыч кибик гылжа этдиреди. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 126. *Жукъа айранны, агъач аякълагъа къуйдуруп, Манаф къоллары на тутдурду.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 5.

2. Связать, соединить *что с чем* / Бирге тиз, къош, байла. *«Галифейлеге» мен жыр этгенме, Бирин бирине тутдуруп. Кесими «галифейими» къойдум, Орундукъ тюбюнде букъдуруп.* «Малкъар халкъ жырла», 260.

3. *кёч.* Давать *что, кому* / Бер. *[Бухарбёрк:] Ай аперим, эгечден туугъаннга,– деп, бохчасындан сомлукъ къагъытын чыгъарып, жашчыкъгъа тутдурду.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 225. *Алтын мюйюзню тутдурдукъ Кешокъланы Алимге.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 123.

4. Метать, намётывать, пришивать / Кёкле, жёрмеле. *Ол журнланы уа къатынла, илгикча, бирге къаплашдырып, халы бла тутдурадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 120.

♦ **Тутдур къолунгу** поздравляю / бир затха къууанганын билдиреди. *– Бизникиле биринчи жерни алып къайтханларын эшитдингми? – Кертими айтаса, тутдурчу къолунгу.* «Коммунизмге жол», 1978, № 64.

ТУТДУРТ *эт. понуд. от* **тутдур** / Тутдур дегенни *къатланыучу айырмасы. Эфенди, элни тёбен жанында кесини къой сюрюуюне барып, жалчысына бир къолан ирикни тутдуртду.* Эбизеланы А., Махти, 47.

ТУТДУРТУУ *и. д. от* **тутдурт** / Тутдурт дегенден *этим ат. Туз киштик кесин алай бош тутдуртуучу жаныуарладан тюйюлдю.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 91.

ТУТДУРУЛ *эт. страд. от* **тутдур** / Тутдур дегенни *зорлаучу айырмасы. Мал тутдурулду.*

ТУТДУРУЛУУ *и. д. от* **тутдурул** / Тутдурул дегенден *этим ат.*

ТУТДУРУУ *и. д. от* **тутдур** / Тутдур дегенден *этим ат. Чабакъ тутдуруу. Къолуна ахча тутдуруу.*

ТУТМАКЪ I *ат.* Тюрьма / Тутулгъанла туруучу мекям. *[Гестапочу] Ахматха хыны тебинеди атдан, Буюрады аны тутмакъгъа жыяргъа.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 78. *[Башкесле] тутмакъгъа ата эдиле адамланы.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 25.

■ **Тутмакъгъа сал** посадить в тюрьму / тюрмеге, тутмакъ юйге олтурт. *Жарлылагъа этген артыкълыкълары ючюн, Келеметни тутмакъгъа салдыла.* (Фольк.) **Тутмакъ юй** *къ.* **тутмакъ I.** *Жырчыны ауазын эшитгенде, Юйюрсюнгендиле кийикле, тутмакъ юйледе, бек эшикледе Ачылгъандыла тот киритле.* «Коммунизмге жол», 1978, № 155.

ТУТМАКЪ II *ат.* Заключенный, узник / Тутулгъан, тутулуп тургъан адам. *Жашчыкъ, жол жанында дып деп, тауушу чыгъармай жатады, анасы уа тутмакъла бла бирге автомат аллында, сынсый барады.* Ахматланы И., Боранда, 8. *– Сосурукъну хайырындан, къалада болгъан тутмакъ нартланы башларына эркин этедиле.* «Нартла», 115.

ТУТМАКЪЛЫКЪ *ат.* Заточение / Тутулмакълыкъ, тюрмеге салынмакълыкъ. *Тутмакълыкъгъа тюшгени осаллыгъындан бол-*

гъанча, Марзият, Адилгерийге да, аны нёгерлерине да, уялып къарай эди. Гуртуланы Б., Адилгерий, 102.

ТУТУЛ *эт. страд. от* **тут**[2] / Тут[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Сёз ауузунгдан чыкъса, эл къопса да, тутулмаз.* (Нарт сёз.) *Айран ичген къутулду, жухун жалагъан тутулду.* (Нарт сёз.)

ТУТУЛУУ *и. д. от* **тутул** / Тутул дегенден *этим ат. Элде тутулугъа тыйыншлы къауумну жассы артына, бир-бир тутуп келтирип, преуленни жанында тюрмечикге атдыла.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 61.

ТУТУМ[1] *ат.* Хват (*ширина ладони*) / Къол аязны кенглигине тенг болгъан ёлчем. *Къоянны къуйругъу бир тутум.* (Нарт сёз.) *[Бычакъ] кесе келип, къол тутумгъа жетгенди, Сосурукъ да сермеп, [бычакъны] сабындан алгъанды. Эмегенни кекелинден сермегенди, Башын кесгенди да, отну алып кетгенди.* «Нартла», 87. *Ётюрюкню арты – бир тутум.* (Нарт сёз.)

ТУТУМ[2] *ат.* Прочность, носкость (*ткани*) / Бёкемлик, жылтырмаулукъ, тутхучлулукъ. *Аймёлекни чепкенини тутуму айыпсызды.* (Фольк.)

ТУТУМЛУ *сыф.* Прочный, ноский / Къаты, бёкем, тутхучлу, терк жылтырмагъан. *Женгил, тутумлу кийиз таулуну юйюн жылытханды.*

ТУТУМЛУЛУКЪ *ат къ.* **тутум**[2]. *Лавсан къумачланы тутумлулукълары игиди.*

ТУТУМСУЗ *сыф.* Непрочный / Иги тутмаучу, терк жылтырыучу. *Бир къауум жабыула, къагъыт кибик жукъа эм тутумсуздула.*

ТУТУМСУЗЛУКЪ *ат.* Непрочность / Тутуму осал болгъан, иги тутмаучу. *Сетканы тутумсузлугъу. Къумачны тутумсузлугъу.*

ТУТУРУКЪ *ат* **1.** Олово / Кюмюш бетли, тынч ишлениучю, жумушакъ металл. Тутурукъ промышленностьда кенг хайырланылады. *Якутияда тутурукъну магъаданы кёпдю. Асыры кёп жюк кётюрюп айланнгандан бла багъыр тюйюп, тутурукъ къуюп, аллына ийилгенден тюйюл эсе, Къаххарны аркъасы гуппурурукъ эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 183.

2. *кёч.* Опора, основа / Мурдор, магъаналы, бек керекли зат. *Тиширыу юйню тутуругъуду.* (Нарт сёз.) ○ *Жашауну тутуругъу урунуу болгъаны кимге да белгилиди, урунуу бла жыргъа уа таулула, къуруда бирча багъа бере келгендиле.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 3.

ТУТУУ *и. д. от* **тут**[2] / Тут[2] дегенден *этим ат. Юйде тутуу. Къачханны тутуу. Мал тутуу. Насыбы тутуу.* ■ *Кадетле чыбыкъ урууну, юй кюйдюрюуню, адамла тутууну бардырадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 317.

ТУТУШ[1] *ат спорт.* Борьба / Экеулен бир бирлерин тутуп, хорларгъа кюрешген спорт жыгъышыу. *Бизни ёмюрге дери, 776-чы жылдан башлап, тутушдан эришиуле болуп тургъандыла.* ■ *Ол кезиуде нартланы таматалары ыразылыгъын билдире, сауут-сабасын тешип, тутушха хазырлана башлайды.* «Нартла», 112. *Башладыла тутушну, терлегенлери агъып, Тийди хан сыртындан, Кёзлери чагъып.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 214.

ТУТУШ[2] *эт. спорт.* Бороться, вести борьбу / Биреуню тутуп, хорларгъа, жыгъаргъа кюреш. *[Сосурукъ] Олсагъат окъуна къайтып эмегенге келеди. Экиси да биягъынлай тутушуп башлайдыла.* «Нартла», 114. *Экеулен тутушса, бири жыгъылгъан адетди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 29. *Чабаргъа, тутушургъа, ашыкъ ойнаргъа, къол таш атаргъа юйренир ючюн, аллай оюнлагъа нартланы сабийлери да къатышхандыла.* «Нартла», 16.

ТУТУШ[3] *сыф.* Сплошной, густой / Къалын, бош жери болмагъан. *[Эмеген] бичен къатыш бузлагъан тутуш бузну не кётюралмагъанды, неда сындыралмагъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 7. *Бек алгъа жулдузла жукъара келдиле да, элни тёбен жанына кёнделен тюшген тутуш тауланы юслерин къарангылыкъ тумалады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 34.

ТУТУШДУР *эт. понуд. от* **тутуш**[2] / Тутуш[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Чермен бий да аны [Зауурбекни] сайлап гёжефге, Тутушдура эди тийреде жашланы.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Судья гёжефлени жангыдан тутушдурду.*

ТУТУШДУРТ *эт. понуд. от* **тутушдур** / Тутушдур дегенни *къатланыучу айырмасы. Нартланы тутушдуртхандыла.*

ТУТУШДУРТУУ *и. д. от* **тутушдурт** / Тутушдурт дегенден *этим ат. Жашланы тутушдуртуу. Гёжефлени тутушдуртуу.*

ТУТУШДУРУУ *и. д. от* **тутушдур** / Тутушдур дегенден *этим ат. Алай аны [Бекболатны] уллу къууанчы уа бирин «кадет», бирин «большевик» деп бугъа таналаны тутушдуруу эди.* «Шуёхлукъ», № 39, 58.

ТУТУШУУ *и. д. от* **тутуш**[2] / Тутуш[2] дегенден *этим ат. Нарт улу Ёрюзмек нартланы ичинде хар не затда да – атышыуда, тутушууда, тюрлю-тюрлю оюнлада аты айтылгъан киши болгъанды.* «Нартла», 35. *Кенг арбазны къыйыры тауусулгъан жерде, саргъалгъан къыртышда уа бир жыйын жыйылып, къыстау тутушууну бардыра эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 65. *[Эмеген:] Алай эсе, таматагъыз ким эсе да чыкъсын бери, тутушууда ким хорласа, ол айтханлай болур»,– дейди.* «Нартла», 112.

ТУТУШУУЧУ *ат спорт.* **1.** Борец / Тутушуудан усталыгъы болгъан спортсмен. *Ауур тутушуучула арагъа чыгъадыла. Тутушуучуларыбыз иги жетишимле этгендиле.*

2. *В позиции определения:* борцовский / Тутушуучуланы болгъан. *Эмеген тутушуучу кийимлерин, къол къапларын да кийип, тигелеп келеди.* «Нартла», 113.

ТУТХУЧ[1] *ат* **1.** Ручка, держак / Эшикни, терезени д. а. к. башха затны къол тутуучу жери. *Терезени тутхучу.*

ТУТХУЧ[2] *ат* **1.** Основание, основа / Мурдор, бек магъаналы зат. *Билим Дунияны тутхучу, билим – ёсюм басхычы.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 147.

2. *кёч.* Опора, поддержка / Таянчакъ, болушлукъ этген зат. *Бу дуния бузула тургъан кезиуде Айдарукъ жашны таянчагъы, тутхучу болурун сюеэди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 25.

3. Принцип / Ийнам, бир затха

энчи кёз къарам. *Не болумда да тутхучунгу алышмай, тюрлендирмей къаты тутаргъа керекди. Тутхучунга келишмеген затны инкъар эт.*

ТУТХУЧЛУ *сыф.* 1. Обоснованный / Бегимли, тынгылы, фатыуалары адам ийнанырча болгъан. *Тутхучлу оюм. Тутхучлу илму.* ■ *Базарбий сёзюн тутхучлугъа санады.* Хубийланы О., Аманат, II, 288.

2. Принципиальный / Бир затха ийнаннган, ол затха кесини энчи къарамы болгъан, кесин бир мардада, жорукъда жюрютген. *Жашла жашаугъа къарамларында тутхучлу чюйрелик болгъанын, даулаша кетип, ачыкъладыла.*

ТУТХУЧЛУЛУКЪ *ат* 1. Прочность / Къатылыкъ, тутумлулукъ. *Уллу Ата журт уруш халкъыбызны тутхучлулугъун кёргюзтгенди.*

2. Обоснованность / Бегимлилик, тынгылылыкъ. *Адамны сюймекликде бла шуёхлукъда кертичилиги халкъны жюрегини тутхучлулугъун, тазалыгъын шартлайды.* «Шуёхлукъ», № 10, 133.

3. Принципиальность / Бир затха ийнанмакълыкъ, ол затха кесини къарамы болмакълыкъ, кесин жюрютюуде марда неда жорукъ. *Соруну тутхучлугъу. Ол ишни сюзгенде, кесини энчи тутхучлугъун кёргюзтгенди.*

ТУТХУЧСУЗ *сыф.* 1. Непрочный / Къарыусуз. *Шамильни тартмасы юзюлгенде: – Энди кёремисе, тутхучсуз тартманы хатасындан, ол къадар алмадан къуру къалдыкъ, – деп, жарсыйды.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 67.

2. *кёч.* Бессмысленный, бестолковый / Магъанасыз. *Наурузну тутхучсуз ушагъына Зурият да, ууакъ ышара, тынгылаучан эди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 21.

3. Беспринципный / Бир белгили тутхучлугъу болмагъан. *Тутхучсуз оноу. Тутхучсуз адам. Тутхучсуз къылыкъ.*

ТУТХУЧСУЗЛУКЪ *ат* 1. Непрочность, шаткость / Ышанырча болмагъанлыкъ, учхаралыкъ. *Акъла баргъан жолну тутхучсузлугъу ачыкъ эди.* «Коммунизмге жол», № 22, 1973.

2. *кёч.* Бессмысленность, бестолковость / Магъанасызлыкъ. *Хапарны тутхучсузлугъу. Фатыуаланы тутхучсузлукълары.*

3. Беспринципность / Бир белгили тутхучлугъу, адеплиги жокълукъ. *Жашны не ишде да тутхучсузлугъун кечирек ангыладыкъ.*

ТУУ [1] *сыф.* Необъезженный, не приученный к езде (*о лошади*) / Минилмеген, юйренмеген эмилик. *Жылкъыгъа тогъуз жаш болуп кетдиле, Къысыр туу байталны алып жетдиле.* «Нартла», 220. *[Баймырзаны] сахиник айланнган туу байталлары, толу ажир юлюш болуп, айланадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 387. *Алай туу байтал не бек чочуп, жагъын этсе да, жашны юсюнден аталмады.* Толгъурланы З., Эрирей, 166.

ТУУ [2] 1. Рождаться / Сабий, тёлю табыл, къозлан, жаратылып дуниягъа чыкъ. *Бир бёлек заман-дан къатыннга сабий тууады.* (Фольк.) *Аман туугъандан эсе, туумагъан игиди.* (Нарт сёз.) ❍ *Баула жылыдыла, Къойланы кёбюсю эгиз къозула тууадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 425. *Аркъан жетмейди батыр Таркъанны белине. Кёп туусун аллай жигитле уллу къарачай элине.* «Малкъар халкъ жырла», 81.

2. *кёч.* Появиться, возникать

зарождаться / Адамны эсине кел, муратында жаратыл, къурал, этил. *Энтда биринчи къар жауады. Акъ къыш жангыдан келгенди. Жюрегимде умут туудыды, Сени кёрюрме деп энди.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 133. *Таулада туугъан жыр энди, жангы магъаналы болуп, жангы жашауну суратлай айтылады.* «Шуёхлукъ», № 30, 98.

3. Восходить (*о светилах*) / Тий, чыкъ (*кюнню, айны, жулдузланы юсюнден*). *Жашла, эрттен бла эртте туруп, тауланы башларын жарыта, тууп келген кюнню алтын таякъларына къарайдыла. Ай, тууп, таулагъа, тюзлеге жарыгъын тёгеди.*

ТУУАЙЛА *эт. къарач.* Шугать, орать, кричать, издавать крик (*ночью на стойбище, чтобы отгонять зверей*) / Бёрюлени къойла болгъан жерге къоймай къыстар ючюн къычыр, хахай эт. *Къошла табадан тууайлагъан, ит юрген эшитилди.* Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы, 10. *Тууайларгъа чыгъарыкъ адам къолунда къазыкъны туталырча болургъа керекди, ансы кесин бёрюлеге чачдырып да къояр.* Хубийланы О., Аманат, I, 73.

ТУУАЙЛАТ *эт. понуд. от* **тууайла** / Тууайла дегенни *къатланыучу айырмасы. Тамата, итле юргенни эшитип, къошдагъыланы, чыгъарып тууайлатады.*

ТУУАЙЛАТЫУ *и. д. от* **тууайла** / Тууайла дегенден *этим ат.*

ТУУАЙЛАУ *и. д. от* **тууайла** / Тууайла дегенден *этим ат. Бёрюлю эл тууайлаучу болур.* (Нарт сёз.)

ТУУАЙЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тууайла** / Тууайла дегенни *араш айырмасы. Сюрюучюле, ыстауатны эки жанында тохтап, тууайлашадыла.* (Фольк.)

ТУУАЙЛАШЫУ *и. д. от* **тууайлаш** / Тууайлаш дегенден *этим ат. Къошчуланы тууайлашыуларын къаяла, уллу этип, къайтарадыла.*

ТУУАР[1] *къауум. ат.* 1. Крупный, рогатый скот; скотина / Ийнек, къунажин, ёгюз, бугъа дегенча малланы атлары. *Уллу тууаргъа гитче тууар да жер къояды. Къарындаш элле бий да, бай да Алада эди жыр да, той да. Аланы эди тууар да, къой да.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 226.

2. *кёч. эриши сёз.* Грубый, подлый (*о человеке*) / Сыйсыз, бетсиз, осал, адепсиз (*адамны юсюнден*). *Таубий элчиге: «Мен сорама, бу тууар да не жууап береди?»* Къобанланы Д., Таулада тауш, 271. *[Къатын Шохайгъа:] Сенден малгъун, тууар кёрмедим мен жарлы.* Этезланы О., Тарда, 207.

♦ **Тууар жилек** *къарач. къ.* **мароко**. *Жашла, къызла да, тууар жилекле жыйып келдиле.*

❍ **Тууар къош** ферма крупно-рогатого скота / тууарлагъа багъыучу жер. *Нелляй бир жюрюгенин ким билсин, айлана барып, [Къарашауай:] бир кенг къулакъда нартны тууар къошуна жетгенди.* «Нартла», 195. *Артха къарай, туракълай, Тууар къошха ётдюле, Кёргенлерин жомакълай, Бузоулагъа жетдиле.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 69. **Тууар орун** хлев / Тууарла кече къалыучу жер, мекям. *Къолунда да кюреги бла тууар орундан чыгъып келе тургъан Малжейге Аслан жолукъду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 242. *Кашчыкъ, тууар оруннга жетгенинде, шапа ийнек сауа тура эди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 150.

ТУУАР[2] *эт.* 1. Разрушать, портить / Буз, чач. *Алай уруш къайтып барыр, Аны жандыргъанлагъа, Зулмуну ишин тууарыр, Аны асмакъгъа тагъа.* Отарланы К., Сайлама, I, 72.

2. Расседлывать, распрягать / Жерленип тургъан атны, эшекни жерин эм башха кереклерин теш. *Жолоучула къыш къошха жетдиле, атланы къош аллында къантардыла, эшеклени тууардыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 169.

3. Разгружать / Жюгюн тюшюр, ал, кетер. *Малжей, Чолайны арбазына келип, атыны жюгюн тууарды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 337. *Гобар арбаны тууара тургъанын Хамызат узакъдан къарап кёрдю.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 29.

ТУУАРТ *эт. понуд. от* **тууар**[2] / Тууар[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Павло терк окъуна атыны жюгюн тууартып, кесини ат орунна букъдурду.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 61. *Аслан, кимге болса берип, машинасын тууартды.* «Шуёхлукъ», № 14, 48.

ТУУАРТДЫР *эт. понуд. от* **тууарт** / Тууарт дегенни *къатланыучу айырмасы. Абай шапаларына арбаланы тууартдырды.* (Фольк.)

ТУУАРТДЫРЫУ *и. д. от* **тууартдыр** / Тууартдыр дегенден *этим ат. Эшеклени жюклерин тууартдырыу. Къошну тууартдырыу.*

ТУУАРТЫЙМАЗ *ат.* Ни на что негодный человек, бездельник / Болумсуз, жараусуз, затха жарамагъан адам. *[Жанибек Малжейге:] Сени кибик тууартыймазгъа аллах токълу да бермез.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 65.

ТУУАРТЫУ *и. д. от* **тууарт** / Тууарт дегенден *этим ат. Арбаны тууартыу. Юйню тууартыу.*

ТУУАРЧЫ *ат* 1. Пастух (*крупного рогатого скота*) / Тууарлагъа къараучу адам, тууар сюрюуню кютюучю адам. *Осал тууарчыны ийнеклери сютсюз болур, осал къойчуну кютген къою тюксюз болур.* (Нарт сёз.) ○ *Кюнден-кюннге жаш тууарчыла сюрюу кютюуню эбине тюшюне барадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 387.

2. *В позиции определения:* скотоводческий / Тууарлагъа багъыучу. *Жанатай таматалыкъ этген тууарчы бригада да бусагъатда беш малчыны ишин экеулен тындырады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 102. *[Зауурбек] къошдан тигелеген жашланы бирини атына секирип минди да, тууарчы къошха жан атды.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 10.

ТУУАРЫЛ *эт. страд. от* **тууар**[2] / Тууар[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Нартюх жыйыучу комбайн тууарыла-тууарыла ишлейди.* Кацийланы Х., Тамата, 222. *Урушдан сорагъы жыллада ала [тиширыула] тууарылгъан мюлкню аякъ юсюне салыргъа да жигер къатышхандыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 27.

ТУУАРЫЛЫУ *и. д. от* **тууарыл** / Тууарыл дегенден *этим ат. Шаухал тууарылыуну эм ачлыкъны къыйын жылларында халкъны аш-азыкъ бла жалчытхан комиссияны члени болгъанды.* «Шуёхлукъ», № 43, 97.

ТУУАРЫУ *и. д. от* **тууар**[2] / Тууар[2] дегенден *этим ат. Арбаны тууарыу. Мюлкюн тууарыу.*

ТУУАРЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тууар**[2] / Тууар[2] дегенни *араш*

айырмасы. Жашла эшеклерини жюклерин тууарышадыла.

ТУУАРЫШЫУ *и. д. от* **тууарыш** / Тууарыш дегенден *этим ат. Арбаланы тууарышыу. Машинадан отунланы тууарышыу.*

ТУУГЪАН *сыф.* **1.** Родной. (*состоящий в родстве*) / Жууукъ жетген, жууукъ болгъан. *Биз, ишчиле, эллиле, Эки туугъан къарнашбыз, Бирлешип жерни юсюнде Халкъ къаласын салгъанбыз.* «Жилтинле», 500. *Кёлюнге тиймесин, Шарау, сени туугъан балам кибик кёреме, алай, тау артындан къарагъан ай кибик къызыма кир къонарын да сюймейме.* Толгъурланы З., Эрирей, 8.

2. Родной (*о месте рождении*) / Кесингики (*тургъан жеринги, элинги юсюнден*). *Туугъан элинги сууу – дарман.* (Нарт сёз.) ○ *Халал жерини кюйген кюлюне къарап, поэт душмандан къан алыргъа туугъан юйюню от жагъасы бла ант этеди.* «Шуёхлукъ», № 30, 104.

■ **Туугъан жер** ата журт *къ.* **ата.** *Бек сюебиз, жан беребиз Туугъан жерибизни хар эли ючюн.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 10. *Туугъан жерими ариулугъу, жангы колхозла къурагъан эллилени иш кёллюлюклери таукел этдиреди.* «Шуёхлукъ», № 52, 58.

ТУУГЪАНЛЫ *заман. сёзл.* **1.** Отроду, с рождения / Туугъан заманындан бери. *Мен анамдан туугъанлы адамны жарсытмагъанма, не кёлюне тиймегенме, биреуге да къажау иш этмегенме.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 64. *[Къасай Гондайгъа:] Биз туугъанлы бери да бу суу ауузда бирге ёсгенбиз.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 7.

2. Испокон веков / Эртде замандан бери. *Аладан [къая оюлгъан жерден] къанатлы болмаса, жаны болгъан башха зат туугъанлы да ётмегенди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 52. *Туугъанлы адет эди Билмегенле башларгъа.* Будайланы Х., Алтын тау, 61.

ТУУДУКЪ *ат.* Потомок / Тукъумну тёлюсю, сабийлери. *Намыс ючюн, журт ючюн согъушадыла Жигит Чапайны батыр туудукълары.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 53. *Бизни къарт аталарыбыз самолётха минмей, ёлюп кетгендиле, туудукъларыбыз а жулдузлагъа учарыкъдыла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 147.

ТУУДУКЪЛАН *эт.* Иметь, оставлять потомство / Туудукълу бол, тёлюлен. *Кеси эркинине болмагъан заманда пил туудукълан майды.* «Естествознание», 68.

ТУУДУКЪЛАНЫУ *и. д. от* **туудукълан** / Туудукълан дегенден *этим ат. Адамны туудукъланыуу.*

ТУУДУКЪЛУ *сыф.* Имеющий потомство, плодовитый / Туудугъу болгъан. *Туудукълу ата – насыплы.* (Нарт сёз.)

ТУУДУКЪЛУКЪ *ат къ.* **туудукъ.** *Ол жолланы къойгъандыла бизге Аланы ётгенле аманатха, Санап туудукълукъ юлюшюбюзге, Бир къарай тутур ючюннге артха.* «Жашауубузну байрагъы», 68.

ТУУДУР *эт. понуд. от* **туу** / Туу дегенни къатланыучу айырмасы. *Алай жангы заман жангы борчла туудурады.* «Шуёхлукъ», № 33, 103. *Нюр бешикни туудурду акъыл, Алтын бешикни – малкёз адам.* Бабаланы И., Жетегейле, 56. *Жюрекледе сагъышланы туудура,*

Ёлюшгенлени кёрлеринден турдура, Палах кюнде нёгер эте саулагъа, Ата журтну къоруулагъыз жауладан. Отарланы К., Сынла, 146.

ТУУДУРТ *эт. понуд. от* **туудур** / Туудур дегенни *къатланыучу айырмасы. Жангы заман, жангы борчла туудуртады.* «Шуёхлукъ», № 33, 103. *Эшек кеси кесине палах туудуртханына бек бушман болду.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 319.

ТУУДУРТУУ *и. д. от* **туудурт** / Туудурт дегенден *этим ат. Билмей тургъанлай палах туудуртуу. Жангы оюмла туудуртуу.*

ТУУДУРУЛ *эт. страд. от* **туудур** / Туудур дегенни *зорлаучу айырмасы. Къууанч туудурулду.*

ТУУДУРУЛУУ *и. д. от* **туудурул** / Туудурул дегенден *этим ат. Жангы оюмланы туудурулуулары.*

ТУУДУРУУ *и. д. от* **туудур** / Туудур дегенден *этим ат. Жараусуз, хауле айланнганланы ёсдюрюу, «бийчикле», туудуруу жашауубуздан кенг, болмасала, жокъ этилмеселе, урунууда социалист низамны кётюрюу узакъгъа созуллукъду.* «Коммунизмге жол», 1975, № 120.

ТУУМА *сыф.* Врожденный / Биргесине туугъан. *Туума сокъур. Туума къыяулу сабий.*

ТУУМАКЪ *сыф.* **1.** Безрогий, комолый / Мюйюзлери болмагъан, мюйюзсюз. *[Къыз:] Манга къалыннга не тёрт туумакъ къой, Неда гылжа ийнек берединле.* «Малкъар халкъ жырла», 258. *Чунакъ барсын маллыкъгъа, Туумакъ къалсын къурманлыкъгъа, Ёзденлик болсун бир къозу, Санга агъы, манга бозу.* (Фольк.)

2. *кёч.* Несообразительный, тупой / Ангылаусуз, терк ангыламаучу. *[Байчо чынлыгъа:] Мен бир къарангы туумакъ адамма, Аллахыгъыз бла тилейме, тыймагъыз, юйюме барма къоюгъуз.* Тёппеланы А., Ташыуул. *[Байчыкъ Къаншаугъа:] Бизни юйдегилеригизге оноу этеме деп, кесинги ол туумакъ башынгдан бошамагъа эдинг!* «Шуёхлукъ», № 31, 41.

ТУУРА I *ат* **1.** Правда, истина / Тюзю, кертиси. *Туугъанынга тууасын айт.* (Нартсёз.) ○ *[Мырза Жибрилге:] Элде кёп тюрлю айтадыла, мен санга тууасын билирге келгенме.* «Шуёхлукъ», № 14, 21.

ТУУРА II *сыф.* **1.** Правильный / Тюз, керти. *Туура эсеп. Пристоп элчиледен туура жууап излейди.*

2. Прямой, без изгибов / Тюз, айланчсыз. *Туура жол. Поезд туура жол бла барады.*

3. Правдивый, откровенный / Ачыкъ. *Ол [Бекмырза] бек туура сёзлю адамды.*

4. Видный / Кёрюннген. *Суратын туура жерге такъ. Сюрюучю туура жерде малла къатында олтурады.*

ТУУРА III *ат.* Обозримое место / Ачыкъ жер, кёрюнюп тургъан жер. *Тууадан къарап кюлюп турур эдим Къаядан суугъа салынсанг. Анамы къызы мен болмам энди, Мындан кёп санга жалынсам.* «Малкъар халкъ жырла», 155. *Толгъан айда энди тууагъа чыгъып, Жуунады таула кюзгюсю кёлде.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 6.

ТУУРА IV *хал. сёзл.* **1.** Открыто, прямо / Ачыкъ, букъдурмай,

бурмай, болушунлай. *Туугъанынга туура айт* (Нарт сёз.) *О Душманым, Кет! Келме! Туура келсенг, Таша келсенг да, кючюм къарыр.* «Коммунизмге жол», 1972, № 256.

2. Ясно, чётко / Ачыкъ, толу, иги. *Эки жашны да барлыкъ жоллары туура кёрюнеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 90. *Мухтар олтургъан тёшден къарап, ол суну огъурсуз суху толкъунлары туура кёрюнедиле.* Тёппеланы А., Ташыуул, 124.

3. Точно, верно / Тюз, толу. *[Окъуучу устазгъа:] Биз окъугъан поэма анга туура шагъатлыкъ эте эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 171. *Хакъ бермезлигин туура ажымсыз танытдым.* «Къарачай халкъ жырла», 97.

■ **Туура бол** раскрываться, стать известным / Ачыкъ, белгили бол. *Поэтни чыгъарма жорукълары тазаланып, бютюнда туура боладыла.* «Шуёхлукъ», № 30, 106. *Уллу Ата журтубузну эркинлиги ючюн ала [малкъар жазыучула] битеу кючлерин, керек болса уа, жанларын да берирге хазырлары туура болгъанды.* «Шуёхлукъ», № 10, 121. **Туура сёз** *грамм.* прямая речь / Биреуню сёзюню башха адамгъа тюрлендирилмей айтылгъаны. *Окъуучула туура сёзлю айтымла къурай, аланы тыйгъыч белгилерин сала биледиле.* **Туура толтуруучу** *грамм.* прямое дополнение / кеси затны белгилеп, тамамлаучу болушну соруларына жууап болгъан сансыз член. *Белгили затны юсюнден сёлешинсе, туура толтуруучу тамамлаучу болушда келеди.* **Туура туруш** *грамм.* изъявительное наклонение / этимни ишни тюз болгъан болушуча кёргюзтген формасы. *Назмуну окъугъуз, анда туура турушда этимлени табып, аланы заманларын айтыгъыз.* Будайланы А., Жаболаны М., Созайланы Б., Малкъар тил, 164. **Туура эт** открыть, раскрыть, выявить / ачыкъ эт, ачыкъла. *«Билмез исполкомгъа бара» деген жангыз тизгин бла Кязим битеу халкъгъа белгили трагедиялы жарсыуну кертилигин туура этгенди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 125. *Сталинни энчи оноууну къатылыгъын, жангылычларын партия халкъгъа туура этгенди.* Хубийланы О., Аманат, II, 197.

ТУУРА V *эт.* Мелко резать, шинковать, сечь *что* / Кесип, ууакъ эт. *Картоф туура. Эт туура. Харбызны туура.* ■ *Жулдуз тепсиге кёк тузлукъдан чыкъгъан таулу бышлакъны туурап салгъанды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 94. *[Атай Эгеуге:] Ант этеме, сени бу къара къама бла туурамай къоймам.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 184.

ТУУРА VI *кес.* 1. Совершенно, совсем / Толу, саулай. *Мен туура кемсиз жоюлгъан тюйюлме тансыкъ алмай ёлюрча сенден.* «Жанкъылыч», 87. *[Къады Хожагъа] Энди туура бетсизлигингди ансы, къуутха деп къууурулгъан картюхню жерге чачханлыгъынга къалай чыгъарыкъ эди.* (Фольк.)

2. Как раз, именно / Тамам, тюз. *Атангы уа, туура сыкъса, ташдан сют тамызгъан заманы.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 108. *Туура ол кёзюню марап тургъанча, къар жуммакъ «топ» деп ат жерни кёпчегине тийип, атны элгендирди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 254. *Туура ол кезиуде бир солдат, старшина олтургъан юйню эшигин ачып, ичине кирди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 316.

3. Точно, словно, будто / Тюз, башха болмай. *Хар баргъан сайын, Малкъар жолларын Туура биринчи кёргенча болама.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 51. *[Ай-*

шат Шерифатха:] Туура кесинге тигилип къалгъанча, бир тап жарашды. К ъ о б а н л а н ы А., Кюн таякъла, 109.

4. Действительно, в самом деле / Кертиси бла да, кертда. *Зарият туура быллай къарыусуз болур деп арталлыда эсинде болмагъан Гондайны жюреги толду.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Тау къушла, 11. *[Устаз Сагъытха:] Туура алайды деп эсимде-бусумда жокъ эди.* С ы л п а г ъ а р л а н ы К., Кёмеуюл, 63.

5. Даже / Аны бла байланнган сёзню магъанасын кючлендирип жюрюйдю. *Терекле акъ, тийре шошду, Къоркъама сёз айтыргъа. Жокъду туура ит тауш да, Ахшам жатханды къаргъа.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Юйюнге игилик!, 98. *Былайда туура агъачдан жыйылгъан кёгетле бла окъуна кечинирге боллукъду.* З о к а л а н ы З., Солуу кюн, 73.

ТУУРАГЪАН *ат къ.* **туурам.** *Гыржын туурагъан.* ■ *Эфенди бла Ибрахим хычын туурагъанланы жаугъа булгъай, буштукълайдыла.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 54.

ТУУРАЛ *эт. страд. от* **туура**[4] / Туура[4] дегенни *зорлаучу айырмасы. Отунла, тууралып, отха салыныргъа хазырдыла.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада тауш, 179. *Къой мыллык тууралып салынган къазан боркъулдап къайнайды.* Э т е з л а н ы О., Тарда, 16.

ТУУРАЛЫКЪ *ат.* Объективность / Ачыкълыкъ, тюзлюк. *Бетсинмеген тууралыкъ юсюнгде, Танытдынг, Заллиу, хатынгы.* Б а й р а м у к ъ л а н ы А., Юйюнге игилик!, 47.

ТУУРАЛЫУ *и. д. от* **туурал** / Туурал дегенден *этим ат. Этни тууралыуу. Ётмекни тууралыуу. Агъачны тууралыуу.*

ТУУРАМ *ат.* Ломтик, долька / Ётмекни, харбызны д. а. к. башха затны кесилген, тууралгъан кесеги. *Келимат кесини сабийлерине да, манга да бирер туурам гыржын берди.* Т о к ъ у м а л а н ы Ж., Ёксюзню къадары, 22. *Бетиме суу таммай, харбыз туурамны эринлериме, ууртларыма ышыдым.* «Шуёхлукъ», № 55, 33.

ТУУРАТ *эт. понуд. от* **туура**[4] / Туура[4] дегенни *къатланыучу айырмасы. Халкъ ючюн бердинг жанынгы, Тууратдынг сен тёрт санынгы, Тёкдюрдюнг къызыл къанынгы, Жылатдынг жарлы анангы.* М ё ч ю л а н ы К., Сайлама чыгъармалары, 107.

ТУУРАТДЫР *эт. понуд. от* **туурат** / Туурат дегенни *къатланыучу айырмасы. Отунланы бычхы бла тууратдырдыкъ. Этлени балта бла тууратдыр.*

ТУУРАТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тууратдыр** / Тууратдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Аппа тууратдырылгъан отунланы жатманы бир мюйюшюне жыйдырды.*

ТУУРАТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тууратдырыл** / Тууратдырыл дегенден *этим ат.*

ТУУРАТДЫРЫУ *и. д. от* **тууратдыр** / Тууратдыр дегенден *этим ат. Отунланы тууратдырыу. Ётмекни тууратдырыу. Хансны тууратдырыу.*

ТУУРАТЫН *хал. сёзл.* Прямо, открыто / Тюз ачыкъ, жашырмай; антоними: ташатын. *Ала ташатын, тууратын да тюбей тургъандыла.*

ТУУРАТЫУ *и. д. от* **туурат** / Туурат дегенден *этим ат. Отун-*

ланы къысха тууратыу. Терини тууратыу.

ТУУРАУ *и. д. от* **туура** [4] / Туура [4] дегенден *этим ат. Соханны тууратыу. Этни ууакъ тууратыу. Хычынланы тууратыу.*

ТУУРАШ *эт. взаимн.-совм. от* **туура** [4] / Туура [4] дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла моторлу бычхы бла отунланы туурашадыла.*

ТУУРАШДЫР *эт. понуд. от* **туураш** / Туураш дегенни *къатланыучу айырмасы. Къызланы хобуста туурашдырып эришдирдик.*

ТУУРАШДЫРЫУ *и. д. от* **тууращдыр** / Тууращдыр дегенден *этим ат. Кёгетлени туурашдырыу.*

ТУУРАШЫУ *и. д. от* **туураш** / Туураш дегенден *этим ат. Быхы туурашыу.*

ТУУУЗ *ат.* Вид травы, которую клали в чабуры в качестве стельки / Чабырлагъа, къурутулуп, мидел орунуна салынып тургъан кырдык. *Мурат тууз бла чабырларын, къургъакъ быстырларын къууаныпкийди.* Шауаланы М., Мурат, 201. *Бийик сары тууузну ортасында кюнден бугъуп къалгъан къар хурттакчыкъ кетмезге мурат этгенча турады.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 8. *Партизанла къургъакъ тууз келтирип, чабырларын киедиле.* Ёзденланы А., Саният, 163.

ТУУУЛ *эт. страд. от* **туу** [2] / Туу [2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Ол талада тууулгъанды бир улан, Аны атына Хустос деп ат берилгенди.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 43.

ТУУУЛУУ *и. д. от* **тууул** / Тууул дегенден *этим ат. Сабийни тууулууу. Композиторну артда жазылгъан къабарты эстрада жырланы тууулууларындан айтадыла.* «Коммунизмге жол», 1975, № 195.

ТУУУУ *и. д. от* **туу** [2] / Туу [2] дегенден *этим ат. Сабийни туууу къыйын да, ёсюю тынч.* (Нарт сёз.) ○ *Тууууу болгъанны ёлюмю да болады, къалай эсе да сизде... Алай жашау ючюн кюйгенлени Ёлюмсюзге санайдыла бизде.* Гулийланы М., Кюнню къызы, 23. *Жангы жашауну къуралыуу бла бирге жангы психикалы адамны тууууда бардырылады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 124.

ТУУУШ *ат* 1. Дородство / Уллу бойлулукъ, уллу санлылыкъ. *Ол киши, ёсюмлюлюгюне бла тууушуна къарасанг, башхаланы арасында тулпарча кёрюнеди.*

2. Внешний облик, вид / Сыфаты, тыш кёрюмю. *Кёзчюклеринг къара дугъум, Туу машалла тууушунга, тенг болады жумдуругъум Кёз башынгы къууушуна.* «Жилтинле», 291.

ТУУУШЛУ *сыф.* 1. Дородный / Уллу санлы, токъ, уллу бойлу. *Ол бийик саннлы тууушлу кишини женгил атлап баргъанына сейир этдик.*

2. Привлекательный (*о внешности*) / Сыфатлы, тыш кёрюмю ариу, сюйдюмлю. ■ *Жашла, ол тууушлу къызгъа тюбегенлей, къарамларын андан айыралмай къалдыла. Шууулдайды жауун, Шууулдайды агъач – Да бири бириндан тууушлу.* Бабаланы И., Жетегейле, 20.

ТУУУШЛУЛУКЪ *ат.* Дородность, дородство / Уллу бойлулукъ, уллу санлылыкъ. *Ол тутушуучу-*

ну, туушлугъуна кёре, кючю да уллу эди.

2. Привлекательность / Сыфатлыкъ, кёрюмю ариулукъ, таплыкъ. *Жашны туушлугъун ким да, бютюнда къызла, бек жарата эдиле.*

ТУУШСУЗ *сыф.* Хилый, худой / Азгъан, арыкъ. *Ауруужашны туушсуз халгъа келтиргенди.*

2. Непривлекательный, неприглядный / Сыфатсыз, кёрюмю болмагъан, жюрек тартмагъан. *Туушсуз адам. Туушсуз юй.*

ТУУШСУЗЛУКЪ *ат* 1. Хилость / Азгъанлдыкъ, арыкълыкъ. *Мени сабийни туушсузлугъу бек жарсытады.*

2. Неприглядность, непривлекательность / Сыфатсызлыкъ, кёрюмю жокълукъ. *Адамны тыш туушсузлугъу кёбюсюнде ич дуниясын, аны игилигин, ариулугъун кёрюрге неда сезерге чырмау болуп къалады.*

ТУУФАН *ат аз жюр.* Наводнение / Жерни башын суу басмакълыкъ, алмакълыкъ. *Дунияны тууфан алгъан заманда, Нух файгъамбарны кемеси тийип, Минги тауну башын ол кёз этгенди деп айтылады таурухда.*

ТУФ *ат* 1. Туф / Вулкан атылгъанда чыкъгъан неда тенгизни тюбюне тюшген затладан къуралгъан жерни тыш къатыны тюбю (*къурулушда хайырланылады*). *Туфдан ишленнген юйле. Къызгъылдым туф. Къызгъылдым эм акъсыл туфдан этилген плитала бир бирге жуукъ къысылып орнатылгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 56, 76.

2. *В позиции определения:* туфовый / Туф этилиучю. *Каменка туф карьерде иги ишлеген кёп жаш адам барды.* «Коммунизмге жол», 1984, № 122.

ТУФЛИЙ *ат.* Туфли / Аякъны инчикден ёргесин жапмагъан чурукъ. *Къара туфлийлерин жымжымжылтырагъанбурунларыкенг бучхакъларындан азчыкъ кёрюнедиле.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 446. *Зурият баш энишге къарап, туфлийини учу бла жол букъуну сыйдамлай сюеледи.* Лайпанланы С., Гургумлу, 101.

ТУХТУЙ *ат эск.* Тесёмка (*вяжется из ниток и применяется для соединения прорезей в полах черкесски, кафтана*) / Чепкенни, къапталны жырмачларын бирге къошар ючюн хайырланылгъан неда быстырны юсюне омакълыкъгъа тигилген чалыу. *Бешикни къызыл жууургъаныны юсюнден кюмюш окъа тухуйлары болгъан тобукъ жастыкъчыкъ ёрге чюеле келип, жерге чартлайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 49. *Терезени къатында... кюмюш халыдан этилген тухтуйла бла ойнай, пустоп олтурады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 187. *Алтын окъа тухтуйу болгъан акъ дарий хуржун къурукъну башында чайкъалады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 405.

ТУЧ *ат къарач.* 1. Алюминий / Химия элемент, табийгъат окисден электролиз этип алыныучу женгил кюмюш акъ бетли чёгюч бла тюйерге, тапларгъа тынч металл. *[Къарачайны] тауларында кёпдю хазна байлыкъла, Туч, къоргъашин, кюмюш, багъыр, ташкёмюр.* «Къарачай халкъ жырла», 141. *Тучдан окъла, къурч къылычла байлап биз белге, Дунияда залимликни эзип кёмебиз жерге.* «Жюрек жырлайды», 69.

2. *В позиции определения:* алюминиевый / Тучдан этилген. *Биягъы шапа къоюнлу туч табакъны толтуруп, жаулу шорпаны табакъ*

толу эт бла бастаны келтирип, акъырын столгъа салды. Хубийланы О., Аманат, I, 29.

ТУШ *ат муз.* Туш / Къууанчлы къысха музыка алгъышлау. *Оркестр туш согъа, жашла бла къызла аттестатларын аладыла.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 35.

ТУША *ат.* Вид ягоды / Кырдык битимни кёгети. *Туша дейдиле атына, Бийикледе болады, Кырдык къуруп башласа, татлы суудан толады.* Шахмырзаланы С., Назмула, 254. *Дыгъынел, туша, ишхилди Саугъамды мени сюйгеннге, Бек жарыкъды мангылайым, Кефими кёре келгеннге.* «Коммунизмге жол», 1972, № 186.

ТУШМАН *ат. къарач. къ.* **душман.** *Ичден чыкъгъан тушманны бири – мингинден аман.* (Нарт сёз.) ○ *Къурагъанса Къарачайны жигити партизан полк тушманланы тёрюнде.* «Жанкъылыч», 80. *Элни тушманла кючлеп тургъанлай, Чомур кечеси-кюню да орамладан жыйылмай нек айланады.* Хубийланы О., Дерт, 48.

ТУШЬ *ат.* Тушь / Черчениягъа, сурат ишлерге, жазаргъа жараучу, энчи хазырланнган къара неда башха тюрлю бетли жукъа бояу. *Чертеж тушь бла ызланды.*

ТУЯКЪ *ат анат.* Копыто / Атны, эшекни дагъыда алагъа ушагъан хайыуанланы аякъларыны къыйырларында мюйюзге ушагъан къаты жерлери. *Бир ажир бирси ажирге чабады. Тау кырдыкдан эсирип, тоюп Ала бир бирлерин талайдыла, Ал туякъларын тик кётюрюп.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 57. *Барды тайым, хора тайым. Акъ къашхалы, акъ туякълы. Аны хапарын айтайым: кёрюп болмайды таякъны.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 34.

♦ **Туякъ жал** *ист.* Плата владельцу земли за пастьбу скота осенью (*т. е. после уборки, косьбы*) / Жерни иесине кюз артында бичени чалыннган, тирлиги жыйылгъан жерде малларын кютген адам бериучю хакъ.

ТЫБЫНА *ат къарач.* Веревочка, сплетенная из шерсти / Жюнден этилген бау, жыжым. *Зурум кийимлерин жууып, къайда кепдирирге билмей, юйню ичинде бир мюйюшден бирине тыбынаны тагъып, анга жайды.* Хубийланы О., Дерт, 118. *Токълу тагъылып тургъан эски тыбына юзюлюп, боюнда къалгъан кесегин да сюйрей, юркюп чартлады.* Эбизеланы А., Махти, 36.

ТЫБЫР *ат къарач.* 1. *къ.* **тыпыр.** *Тюп боллукъ юйню тыбырына кюл тюшмез.* (Нарт сёз.) ○ *Исси кюнде таулада Салкъын берген терекме, Суукъ кюнде тыбырда От болургъа керекме.* (Фольк.)

2. *къ.* **юй.** *Уруну тыбыры къуру.* (Нарт сёз.) *Хар тыбырны бир жылауу.* (Нарт сёз.)

♦ **Тыбырда къал** *къарач.* засидеться в девках, остаться старой девой / юйде къал, эрге бармай къал. *Къатынны юсюне баргъандан эсе, тыбырда къалгъан игиди.* (Нарт сёз.) *Байны къызы баймакъ болса да, тыбырда къалмаз.* (Нарт сёз.)

ТЫГЪЫЗ *сыф.* 1. Плотный / Тыкъ, къалын эшилген, согъулгъан. *Тыгъыз къумач. Тыгъыз эшилген кёлек.*

2. Крепкий, прочный / Къалын, къаты, кючлю, чыдамлы. *Тыгъыз къагъыт. Тыгъыз тери.*

ТЫГЪЫЛ *эт.* 1. *страд. от* **тыкъ** [2] / Тыкъ [2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Жигит Зауур тогъуз-онну ёлтюрдю, Жюрек ауузуна садакъ окъ тыгъылды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Мени тамагъыма бир къаты жуммакъ тыгъыла да бир тебиреди, алай а эрлай эрип, сингип кетди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 45.

2. *эриши сёз.* Просунуться, пролезть, прошмыгнуть / Кир, сугъул (*юйге, арбазгъа д.а.к. башха жерге*). *Мени эл-элде, арбаз-арбазгъа тыгъылып айланыргъа атамы башымы барды?* Хубийланы О., Аманат, II, 17. *Бёрю баугъа тыгъылды.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 51. *[Бийнёгер Къасымгъа:] Токъал Къыямытлагъа затха тыгъылып кетмесин, ариу аны ючюн гёзет этерик эсенг да, эрттенблагъа деричи къатынгдан ары-бери жибермегенлей тур.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 65.

3. Давиться, захлебываться (*слезами*) / Жыларгъа хазыр бол, кёлюнг толуп, жылар халда бол. *Сёлешген заманда Жаннет, тыгъылып, кёзлери суудан толуп, сёзю къыйналып чыгъады.* Хубийланы О., Аманат, I, 66. *Кесими къюгъуз, кемеде Кёлюм толуп, ёрге тыгъылгъанды. Чал тенгизни къара кёгюнде, Ажашхан зурнугум таралады.* Бабаланы И., Жетегейле, 106.

ТЫГЪЫЛЫУ *и. д. от* **тыгъыл** / Тыгъыл дегенден *этим ат. Автобусха тыгъылыу. Юйге тыгъылыу. Жыларыгъы тамагъына тыгъылыу.*

ТЫГЪЫЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тыгъыл** / Тыгъыл дегенни *араш айырмасы. Машинагъа тыгъылышдыла.*

ТЫГЪЫЛЫШЫУ *и. д. от* **тыгъылыш** / Тыгъылыш дегенден *этим ат. Вагоннга тыгъылышыу.*

ТЫГЪЫМ-ТЫКЪМА *сыф.* Битком набитый, наполненный / Топпа-толу болгъан, тыкъ болгъан. *Тыгъым-тыкъма залны уюп тынгылауун бир арада къызыу къарсла бёледиле.* «Шуёхлукъ», № 46, 25.

♦ **Тыгъым-тыкъма бол** набиться битком / топпа-толу бол, бек тол. *Къарап-къарагъынчы арбазны ичи адамдан тыгъым-тыкъма болду.* (Фольк.) *Ичи сыгын тютюнден тыгъым-тыкъма болгъан юйле, кадетле кирселе да, зат кёрмей, жукъ да алалмай, жётел этип чыгъа болгъандыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 316. **Тыгъым-тыкъма эт** Набить битком / топпа-толу эт, тыкъ толтур. *Артмакъла саугъаладан тыгъым-тыкъма этилдиле.* (Фольк.)

ТЫГЪЫРЫКЪ *ат* 1. Лачуга, хибарка / Аман юйчюк. *Тауукъ орунчукълача, алаша тыгъырыкъла, арбазсыз, орамсыз, бир бирине жабышып ишленнгенча кёрюнедиле.* Хубийланы О., Мурат, 137. *Жылы тыгъырыкъ, аш да Жокъду санга дунияда.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 39.

2. Закоулок, трущоба / Таша, адам аз жюрюген жер, орам. *Тыгъырыкъладан да, орамладан да атлыла, чаукалача, келедиле, жаяулай келгени да кёчген гумулжукълагъа ушайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 104. *Асият Махмутну ызындан гитче къынгыр орамчыкъла, тыгъырыкъчыкъла бла бара, ... ачыкъ жолгъа чыкъды.* Шауаланы М., Мурат, 130.

ТЫГЪЫРЫКЪСЫЗ *сыф.* Бездомный, бесприютный / Юйсюз, журтсуз, ышыкъсыз. *Манга къарай жатадыла Кирир жерсиз юйсюзле, манга къарай жукълайдыла Тыгъырыкъсыз ёксюзле.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 44. *[Биймырза Апанасха:] Биз элде Къанамат деп бир тыгъырыкъсыз,*

хашкен барды, ол не къартны, не афендини сыйын кёрмейди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 17.

ТЫЖЫН *ат къарач.* Запах / Ийис. *Гыбытны тыжыны.*

■ **Тыжын бол** вонять, тухнуть / Ийис эт. *Тыжын болуп тургъан, тешилип, жер-жери, гуммосча, къысылгъан гыбытдан, жарылып, тоз бла тигилген къара агъач аякъгъа сууу асыры женнгенден кёксюл чайкъамдыны къуюп, [Жантемир] аякъны тёгерегин къол аязы бла сюрте, Къанаматха узатды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 207.

ТЫЙ *эт.* **1.** Останавливать, сдерживать *кого-что* / Барыргъа къойма, тохтат, жиберме. *Тау чучхурланы душманла тыймазла. Исламейни бугъоугъа салалмазла, Минги тауну да жерге тенг этмезле.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 189.

2. Приостановить, отсрочить *что* / Бир кесекге, биразгъа тохтат, артха соз. – *Тыярма, жибермем,– дей жазым. Жабалакъ излейди болмазны. Билмейди жазны жаш къарыуун, Жаз кюнню ёлюмсюз жарыуун.* Отарланы К., Сайламала, II, 113. *[Зубайгъа тенглери:] Жаз башы келе тургъанда: «Аны нек тыймагъанса»,– деп тырман этедиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 127.

3. Успокаивать, унимать *кого* / Жапсар, тынчайт, тохтат. *Къара атынг кишнеп келсе, ким тыяр, Жаш къатынынг жылап келсе, ким тыяр, Анасына жигит туугъан Гапалау.* «Малкъар халкъ жырла», 92. *Сабий, жюрексинип, кесин тыялмай, дагъыда бир талайны турду.* Хубийланы О., Адамла, 19.

4. Сдерживать себя (*не говорить, не болтать*) / Сёлешме, жаншама. *Желкенги сюйсенг, ауузунгу тый.* (Нарт сёз.) *Кёзюнг ауруса, къолунгу тый.* (Нарт сёз.) ○ *Ауузун тыя билген ол да бек уллу байлыкъладан бириди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 205.

5. Удерживать *что* / Взнос, налог д.а.к. башха зат. *[Ёрюзмек Мазаннга:] Бир мал къораса, жалынгдан тыярма, артда эшитмегенме деме.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 29. *Иш хакъдан налог аздан аз тыя барадыла.* «Коммунизмге жол» 1974, № 210.

6. Не пропускать / Жауунну, жарыкъны д. а. к. башха затны ётдюрме. *Эски жамычы жауунну алай бек тыймайды.* Этезланы О., Тарда, 63. *Жел келтирип ургъан къар терезеден ургъан жарыкъны тыйды.* Ахматланы И., Боранда, 36.

7. Не пускать, запретить (*ходить на работу, в школу и т. п.*) / Жиберме, барыргъа къойма (*ишге, школгъа д. а. к.*). *Эки къарындаш да, къызны школдан тыйып, ким асламыракъ къалым узатса да, аны бла юйдегили этерге деп оноулашхандыла.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 68.

8. Отключать, выключать *что* / Тохтат, ёчюлт (*радиону, токну*). *Радиону тыйып, ишлерге олтурдум.* «Коммунизмге жол», 1971, № 43. *Сен лампаны буруп алгъанса, алайа электричествону тыймагъанса.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 26.

9. Отвлекать, задержать *кого* (*разговором*) / Хапар айтып, сёлешип, кетерге къойма, ийме. *Председатель, ётген-сётген колхозчуланы сёзге тыя, ашыкъмай барады.* Толгъурланы З., Эрирей, 154. *[Чотай Хажиосманнга:] Алан, керексиз ушакъгъа тыйып турма.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 36.

10. Отказывать *кому в чем* / Унама, берме. *[Къызны] батырлыкълары бла халкъны аллында кёзге кёрюннген ненча жашха бермей тыйгъанма.* (Фольк.) *[Ёгюзлени]*

тилегенледен тыймайма, кереги болгъан быланы жегеди. «Къарачай халкъ таурухла», 100.

11. Загонять *куда* / Жый, ур (*юйге, баугъа д.а.к. жерге*). *Жашчыкъ бузоуну баугъа тыйды. Къойланы орункга тыйдыкъ.*

ТЫЙГЪЫ *ат.* Препятствие / Тыйгъыч, тыйгъан зат. *Бу ишде бир тыйгъы жокъду.*

ТЫЙГЪЫЛЫ *сыф.* Воздержанный, сдержанный / Кесин тап жюрюте билген, артыкъ, тапсыз зат айтмаучу, этмеучю. *Тыйгъылы тиширыу.* ■ *Роза тыйгъылы жуап къайтарды.* Д о т д у л а н ы Х., Жашлыкъны жолунда, 102.

ТЫЙГЪЫЛЫЛЫКЪ *ат.* Воздержанность, сдержанность / Кесин тап жюрютмеклик, сабырлыкъ. *Тиширыугъа тыйгъылылыкъ бек керекди.*

ТЫЙГЪЫСЫЗ *сыф.* 1. Невоздержанный, необузданный, не знающий меры в чем; несдержанный / Кесин тап жюрюте билмеген, озгъур. *Аяз, чёрчек жашлай, тыйгъысызды. Ол да тынчайгъанды уахтыгъа.* О т а р л а н ы К., Дуния эрттени, 156.

2. *кёч.* Похотливый / Уятсыз, къанчыкъ, аман айланыучу. *Аны [Субайны] айтыууна кёре, битеу тиширыула гажайла, тыйгъысызла, къарты-жашы демей, къайда не табабыз деп къуруда андан башха къайгъы этмей айланадыла.* З о к а л а н ы З., Солуу кюн, 34.

ТЫЙГЪЫСЫЗЛЫКЪ *ат* 1. Невоздержанность, необузданность, несдержанность / Кесин тап жюрюте билмегенлик, озгъурлукъ. *Жашны тыйгъысызлыгъын киши да жаратмайды, киши къатына да къоймайды.*

2. *кёч.* Похотливость / Уятсызлыкъ, саякълыкъ, аман айланыучу къылыкъ.

ТЫЙГЪЫЧ *ат.* Препятствие, задержка, помеха / Чырмау, тыйгъан зат. *Кёк кюкюрегенин эшитип, Чабады къалауур жашчыкъ, Болмады анга тыйгъыч Кёк къыйырындагъы агъашчыкъ.* Г ы т т ы у л а н ы М., Жыйырманчы ёмюр, 20. *Душманланы умутларын толтурмауда баш тыйгъыч Россия болгъанды.* Л а й п а н л а н ы Р., Жолоучулукъда, 33.

■ **Тыйгъыч белги** *грамм.* знак препинания / соруучу, кётюрюучю белгилени, эки точканы, запятойну, кёп точканы, тирени, точканы, точка бла запятойну – барыны бирге жыйымдыкъ атлары. *Тиреден башха тыйгъыч белгилени жангы тизгиннге кёчюрюрге жарамайды.* // **Тыйгъыч бол** препятствовать / чырмау бол, чырма. *Тюленни тюгю къысхады, сыйдамды, аны сууда сыпдырылыууна тыйгъыч болмайды.* «Естествознание», 70. *[Аслан Жамалгъа:] Ёмюрде бир зат бизге тыйгъыч боллукъ тюйюлдю.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Жылла бла таула, 464.

ТЫЙГЪЫЧЛЫ *сыф.* Воздержанный, сдержанный; обладающий чувством меры, совестливый / Ариу къылыкълы, кесин ариу жюрюте билген. *Тыйгъычлы адам.*

ТЫЙГЪЫЧСЫЗ I *сыф.* 1. Безудержный / Тыйылмазлыкъ, тохтатылмазлыкъ. *Сюрюучю жаш урушда жарарча кёп затлагъа юйреннгенди. Аладан бири – шошлукъ, жашырынлыкъ, керекли жерде уа – къутургъан ырхыча тыйгъычсыз, залим къоркъуулукъну аллында, тап, жашаудан айырылыргъа окъуна тюшсе да – чыдамды.* К а ц и й л а н ы Х., Жер жулдузлары, 110. *Аллай затланы [юйлерини,*

кюйлерини] юсюнден Жазгъан къыйынды бютюн, Тыйгъычсыз назму сёзюнгде Аланы тап кёргюзтюу. Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 150.

2. Беспрепятственный / Тыйгъычы болмагъан. *Ол жыр ойнайды кечени къоюнунда. Эркинди, тыйгъычсызды аны жолу. Аны иничге къылы къолну боюнунда Къабыр жукъуну да уята болур.* «Шуёхлукъ», № 32, 92.

ТЫЙГЪЫЧСЫЗ II *хал. сёзл.* Беспрепятственно / Тохтаусуз, тохтамай. *Иш тыйгъычсыз барады.* ■ *Танкалагъа инфракрасный техниканы приборларын салыу аланы, кюндюз огъай эсенг, кече да тыйгъычсыз хайырландырыргъа мадар береди.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 41.

ТЫЙДЫР *эт. понуд. от* **тый** / Тый дегенни *къатланыучу айырмасы. Оздурама кечени, кюнню да. Тыйдырмайын аз заманмы кетди.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 10. *Бузоула да орамлада, къатели этгенча, кеслерин тыйдырмай, къуйрукъларын чыкъ этип, ёкюрюп жортадыла.* «Шуёхлукъ», № 6, 78.

ТЫЙДЫРТ *эт. понуд. от* **тыйдыр** / Тыйдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Къобузну Осман тыйдыртханын биле тургъанлай, Рамазан къобузчуну къатына келип сорду.* Семенланы А., Жазыу айла, 82. *Военкоматха заявлениячыкъ бер да, тыйдырт сен артха.* «Жашауубузну байрагъы», 166.

ТЫЙДЫРТЫУ *и. д. от* **тыйдырт** / Тыйдырт дегенден *этим ат. Сууну тыйдыртыу. Ырахын къойланы ыстауатда тыйдыртыу.*

ТЫЙДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тыйдыр** / Тыйдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жол тыйдырылды.*

ТЫЙДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тыйдырыл** / Тыйдырыл дегенден *этим ат. Сууну тыйдырылыуу.*

ТЫЙДЫРЫУ *и. д. от* **тыйдыр** / Тыйдыр дегенден *этим ат. Жауну аллын тыйдырыу. Гузабаны тыйдырыу.*

ТЫЙЫЛ *эт. страд. от* **тый** / Тый дегенни *зорлаучу айырмасы. Биймырза, тыйылып тургъан илипинни аллын бошлагъанча, ауузун ачханы сайын башы къалтырай, къатыдан-къаты сёлешип башлады.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 8. *Жел тепгенди, тыйылмайын таулада, Къарны кюрейди, бюркеди жолгъа, чалдышха.* «Жюрек жырлайды», 144.

ТЫЙЫЛЫУ *и. д. от* **тыйыл** / Тыйыл дегенден *этим ат. Жолну тыйылыуу. Сууну тыйылыуу.*

ТЫЙЫМ *ат бош тил къ.* **тыйгъы**. *Аманлыкъ ишлеге тыйым болургъа керекди.*

ТЫЙЫМЛЫ *сыф.* Совестливый, скромный, воздержанный, сдержанный / Бети болгъан кесин тыя билген, басымлы, чыдамлы. *Тыйымлы адам.*

ТЫЙЫМСЫЗ *сыф.* Бессовестный, несдержанный / Бетсиз, уятсыз; басымсыз, чыдамсыз. *Тыйымсыз жаш.*

ТЫЙЫН I *ат* 1. Белка / Кемириучюлени жыйынына (отряды-на) кирген уллу тюклю къуйрукълу агъачда терекледе чертлеуюк, терек чирчик д.б. затланы ашап жашаучу гитче къуулу жаныуарчыкъ. *Тый-*

ын терекден терекге секире, аш излей айланады. Тыйын чертлеюк ашаргъа бек сюеди.

2. *кёч.* Мех / Сыйлы тери (*кёрпе, элтир д. а. к.*). *Кюпселе, келип, тери, тыйын ала эдиле.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 70.

3. *В позиции определения:* беличий / Тыйын териден этилген. *Милиционерлеге жылы курткала эм ичлери тыйын териден этилген чурукъла берилликдиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 196. *Къыямыт бай киши болса да, юйю алай кирсиз тюлдю, алай болгъанлыкъгъа къабыргъада къатапа кюйюзле, бёрю, тыйын тонла, табха узуну кёп сыйлы мияла сауут юйню не кереклисин да эслетмейдиле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 13.

ТЫЙЫН II *ат эск.* 1. Деньги / Ахча. *Хан саугъагъа мал, тыйын да бергенди.* (Фольк.)

2. Копейка / Сомну жюзден бир юлюшюне тенгли ахча ёлчем эм багъасы анга тенгли монета (*металл ахча белги*). *Тыйын тапдым – багушха атдым, алтын тапдым – багъыргъа сатдым.* (Нарт сёз.)

ТЫЙЫНШЛЫ I *сыф. къарач. къ.* **тийиншли 1.** *Терс сёз эшитип жыйылыуда Азамат къыйналгъандан жюреги къайнайды, этелмейин тыйыншлы жууап, жунчуп ол сёзлени чайнайды.* «Жанкъылыч», 78. *Энг артында, танг аласында бир письмо тыйыншлыгъа саналгъан эди.* Батчаланы А., Элчилерим, 31.

ТЫЙЫНШЛЫ II *хал. сёзл. къарач. къ.* **тийиншли II.** *Жаш танкистни къызаргъан бетине къарагъанымда: «Ма полкну жигитлерини сырын тыйыншлы жюрютген жаш»,– деп, келди кёлюме.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 28.

ТЫЙЫУ *и. д. от* **тый** / Тый дегенден *этим ат. Классдан айырмаз ючюн деп, окъуяллыкъ адамланы колхозда тыйыу телилик болур эди.* Тёппеланы А., Отлукъташла, 90. *Энди Къонакъны тыйыу къыйын болгъанын къызла ангыладыла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 261.

ТЫККЫЛ *мард. сёзл. къ.* **дыккы.** *[Буруннгулуланы] билимлери тыккыл болгъанды хар къайдан – кёкден, жерден, кюнден, жулдуздан, айдан.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 35.

ТЫКЫР[1] *ат.* Клен / Чапыракълары кенгле эм оюулача болгъан терек. *Шаудан суула жылтырайдыла агъачда, Тыкыр тереклени ауанасында.* Къулийланы Къ., Сайламала, I, 143.

2. *В позиции определения:* кленовый / Тыкырдан этилген. *Эки къысыр къая бетлеше келип, ахыр да ёшюн тиреширге аз къалгъан жерде тыкыр кёпюр адамла бу жолну танытгъанлы тура эди.* (Фольк.) *Тыкыр отунла чыкъыр-чыкъыр этип жанадыла.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. *Тыкыр гоппан атланды Къарындашлыкъжолуна.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 170.

ТЫКЫР[2] *ат* 1. Грязь, цыпки / Кир; кир да болуп къолланы, аякъланы терилерини ууакъ жарылгъанлары. *Къолланы тыкырлары. Жашчыкъны аякъларыны тыкырларына вазелин жакъдыла.*

2. *В позиции определения:* грязный; в цыпках, покрытый цыпками (*о руках, ногах*) / Кирли, тыкыр басхан, тыкыр къатхан, жарылгъан (*къолланы, аякъланы юсюнден*). *Эринчекни табаны тыкыр.* (Нарт сёз.) ○ *Сарбий эрттеден бери жууулмагъан тыкыр къолун мангылайына салып, нёгерлерине*

къарады. Этезланы О., Тарда, 100. *Тыкыр аякъларын сыдырта, сабийле орамны ёрге къууулдула.* «Коммунизмге жол», 1982, № 114.

ТЫКЫРАЯКЪ *сыф.* С цыпками на ногах / Аякълары тыкыр. *[Хажибатыр:] Кишиге бой бермеучю абрекни жаханимге къалай ашыргъаныбызны тыкыраякъла кёрсюнле.* Боташланы И., Пьесала, 4.

ТЫКЪ I *сыф.* 1. Тугой, туго набитый / Къаты, бек толгъан. *Ийнекни къарыны токъ болса, желини тыкъ болур.* (Нарт сёз.) *Мийиктабан венгеркала чыгъарадыла къыз бетлерин, Жукъа капрон чындайла Танытадыла тыкъ этлерин.* «Жилтинле», 211.

2. Упитанный, тучный / Семиз, этли. *Айшат, тыкъ санларын кётюралмай, томала-томала барып, эшик ачды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 109.

3. Плотный / Къалын. *Бир жигитинг кёк кенгингде Тыкъ булутланы чачады.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 35.

4. Набитый *чем-либо*; заполненный, полный / Толу, толгъан. *Чумадан да артыкъ бек тыкъ тюйюлдю.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 166. *Инбашында биягъы къара сумкасы газетледен бла журналладан тыкъ, ёшюнюнде уа кюмюш майдал жылтырай, келе эди таматабыз.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 99.

ТЫКЪ II *эт.* 1. Затолкать, затыкать / Бир жерге кюч бла бушткъ эт. *Айтыр эдим бу сёзню, ауузума Ташны тыгъып турсала да, солутмай, Атха, кибик, кишен салып назмума, Алай турсала да, къоймаз эдим айтмай.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 31.

2. Втолкнуть *куда-л.* / Кюч бла бир жерге кийир, сукъ. *[Милицонерле] Кесин жюрюте билмеген жашны машинагъа тыкъдыла, ауузун тыйдыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 157.

3. Бросать, опускать, погружать / Суусун затны ичине сукъ, ат. *Эмеген къазаннга суу къуйгъанды, [жашны] ары тыкъгъанды да, тюбюнден да отну жагъып: «Энтда бир отун алып келейим»,– деп, эшикге чыкъгъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 191.

4. Вложить, сунуть / Бир затны ичине сукъ, сал. *[Ханох] Агъырыкъда тагъылып тургъан эски-бусху кийимлерин машокгъа тыкъгъанды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 365.

5. Вонзать, втыкать *что*, совать *что* / Чанч, сукъ (*бычакъны, къаманы д.а.к. башха затны*). *[Солдат] жангыз къалып талада Кёпге кезлик тыкъгъанды. Бешеуленни тюбюнден, Сермеп, жыгъып чыкъгъанды.* «Жилтинле», 71.

ТЫКЪ III *хал. сёзл.* Плотно / Кёп аз жерге сыйынып, бир бирге къысылып, ичи бек толуп. *Этажерка уа китапдан Тыкъ толгъанлай турады.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 164. *Жашла быкъыгъа тагъылгъан улакъны терисин къапчыкълагъа, саулай сыдырып, ичине жаракъ саламны тыкъ бушткъладыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 79.

■ **Тыкъ бол** набиваться, заполняться / Бек тол, топпа-толу бол. *Автобусла да адамладан тыкъ болуп жюрюйдюле.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 116. *Назир алайгъа жетгенде, ол да [автобус] адамдан тыкъ болуп, тебирей тура эди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 196. *Юйню ичи адамдан тыкъ болду.* Хубийланы О., Мурат, 137.

■ **Тыкъ урул** *къарач.* набиваться, заполнять до отказа / Тыкъ тол. *Сапиятланы битеу юйлери адамладан тыкъ урулуп тура эди.* Хубийланы О., Аманат, II, 325. *Адамдан тыкъ урулгъан клубну ичинде чибин учхан эшитиле эди.* Хубийланы О., Аманат, I, 14.

ТЫКЪДЫР *эт. понуд. от* **тыкъ**[2] / Тыкъ[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Артмакълагъа тыкъдыр. Портфельге тыкъдырды.*

ТЫКЪДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тыкъдыр** / Тыкъдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жюн машокга тыкъдырылды.*

ТЫКЪДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тыкъдырыл** / Тыкъдырыл дегенден *этим ат.*

ТЫКЪДЫРЫУ *и. д. от* **тыкъдыр** / Тыкъдыр дегенден *этим ат. Машокгъа саламны тыкъдырыу.*

ТЫКЪЛА *эт.* **1.** Набивать, наполнять *что чем* / Тыкъ толтур. *Чумаданланы тыкъладыкъ. Сумкаланы алмаладан тыкъладыла.*

2. *кёч. бош тил. эриши сёз.* Жрать / Жутланып аша. *Жашчыкъ этни тыкълайды.*

ТЫКЪЛАМА *сыф.* Набитый, наполненный / Топпа-толу болгъан. *Ыстауат ийнекледен тыкъламады.* «Алчыла», 85.

ТЫКЪЛАН *эт. страд. от* **тыкъла** / Тыкъла дегенни *зорлаучу айырмасы. Машокла жюнден тыкъланнгандыла.*

ТЫКЪЛАНЫУ *и. д. от* **тыкълан** / Тыкълан дегенден *этим ат.*

ТЫКЪЛАТ *эт. понуд. от* **тыкъла** / Тыкъла дегенни *къатланыучу айырмасы. Чокка тулукълагъа союлгъан терини ичин забакъ саламдан тыкълатды.* (Фольк.)

ТЫКЪЛАТДЫР *эт. понуд. от* **тыкълат** / Тыкълат дегенни *къатланыучу айырмасы. Ынна къумачланы кюбюрюне тыкълатдырды.*

ТЫКЪЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **тыкълатдыр** / Тыкълатдыр дегенден *этим ат. Жюнлени машоклагъа тыкълатдырыу.*

ТЫКЪЛАТЫУ *и. д. от* **тыкълат** / Тыкълат дегенден *этим ат. Жолоучу артмакъланы ашарыкъладан тыкълатыуу.*

ТЫКЪЛАУ *и. д. от* **тыкъла** / Тыкъла дегенден *этим ат. Ётмекни тыкълау.*

ТЫКЪЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тыкъла** / Тыкъла дегенни *араш айырмасы. Ойнап, арып келген сабийле айран бла какны тыкълашадыла.*

ТЫКЪЛАШЫУ *и. д. от* **тыкълаш** / Тыкълаш дегенден *этим ат.*

ТЫКЪЛЫКЪ *ат.* Плотность, упругость / Тыкъ хал. *Гёжефни билек шаугютлерини тыкълыкълары. Ийнеклени ючюсюню да желинлери бут араларына тыкълыкъ этедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 17.

ТЫКЪСЫ *эт.* Страдать, мучиться / Тарал, инжил, жарсы. *Къырым ханны зарауатлыгъындан къабартыны миллети кёп жылланы сарнай, тыкъсый тургъанды.* (Фольк.) *Элдардан хапары болмагъаныма, туугъан жерин билме-*

генине Эллен жарсыйды, тыкъсыйды. Кацийланы Х., Мухаммат, 106.

ТЫКЪСЫТ *эт. понуд. от* **тыкъсы** / Тыкъсы дегенни *къатланыучу айырмасы. [Найыпхан Сафаргъа:] Элге хайыр этеме деп кюрешгенинг артда сени былай тыкъсытырыкъды деп кимни эсине келлик эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 44.

ТЫКЪСЫТДЫР *эт. понуд. от* **тыкъсыт** / Тыкъсыт дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны осал къылыгъы атасын-анасын тыкъсытдырады.*

ТЫКЪСЫТДЫРЫУ *и. д. от* **тыкъсытдыр** / Тыкъсытдыр дегенден *этим ат. Юйдегисин тыкъсытдырыу.*

ТЫКЪСЫТЫУ *и. д. от* **тыкъсыт** / Тыкъсыт дегенден *этим ат.*

ТЫКЪСЫУ *и. д. от* **тыкъсы** / Тыкъсы дегенден *этим ат. Жюрек тыкъсыу жюрек сарынны белгисиди.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 6.

ТЫКЪСЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тыкъсы** / Тыкъсы дегенни *араш айырмасы. Жаралары ачытып, аскерчиле тыкъсышадыла.*

ТЫКЪСЫШЫУ *и. д. от* **тыкъсыш** / Тыкъсыш дегенден *этим ат.*

ТЫКЪ-ТЫГЪЫМ *сыф. сёл. тил. къ.* **тыкълама**. *Аны [Кулизарны] жашауу, сюймекликден тыкътыгъым жюреги жаланда бир адамгъа берилип эди.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 30.

ТЫКЪ-ТЫКЪЛАМА *сыф. сёл. тил. къ.* **тыкълама**. *Уллу правлен арбазны ичи адамдан тыкъ-тыкълама толу.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 11. *Клубну ичи адамдан тыкъ-тыкъламады.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 71.

ТЫКЪ-ТЫКЪМА *сыф. сёл. тил. къ.* **тыкълама**. *[Хожа:] Мени бюгюн аллымда арбазымы тыкъ-тыкъма толтургъан бир тауукъ сюрюуюм боллукъ эди.* Ёртенланы А., Насыра-Хожаны хапарлары, 11.

♦ **ТЫКЪЫЛ: Тыкъыл бол** молчать / Тынгылауну ий. *Хызырны юсюнден, чурум этерге итинип, бир тузсуз-мыстысыз затла тыхырдадыкъ да тыкъыл болдукъ.* Зокаланы З., Солуу кюн, 29. *[Асхат Ариубатха:] Ол [Ахман] сени къатынгда алай тыкъыл болду ансы, бармагъынгы ауузуна бирда салма.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 114.

ТЫКЪЫЛТ-ТЫКЪЫЛТ *эрикл. сёз.* Звукоподражание глотанию жидкости / Суусун затны жутханда чыкъгъан тауушну кёргюзтеди. *Бекболат аны [атны] тыкъылт-тыкъылт деп сууну ненча кере жутханын санайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 124.

ТЫКЪЫР-ТУКЪУР *эрикл. сёз.* Звукоподражание стуку, тарахтению, царапанию, хлопанию / Къакъгъан, ургъан, тырнагъан, тыкъырдагъан д.а.к. тауушну кёргюзтеди. *Юй башындан тыкъыр-тукъур тауушлар эшитиледи.*

■ **Тыкъыр-тукъур эт** скрестись, царапаться; тарахтеть, шуметь, хлопать чем / Къакъгъан, ургъан, тырнагъан, тыкъырдагъан д.а.к. тауушлар эт. *Чычханланы чардакъда, чабышышып, не затны эсе да тыкъыр-тукъур этдирип кюреше-*

диле. Жел урса, терезе къабакъла тыкъыр-тукъур этедиле.

ТЫКЪЫРДА *эт.* Тарахтеть, шуметь (*о чем-л.*) / Тыкъыр-тыкъыр тауушэт. *Чурукъланы тыкъырдагъанлары тохтап, шинтикни жырылдагъан тауушу эшитилди.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада тауушэт, 69. *Пулеметла тохтаусуз тыкъырдап тебиредиле.* Х у б и й л а н ы О., Аманат, I, 237.

ТЫКЪЫРДАТ *эт. понуд. от* **тыкъырда** / Тыкъырда дегенни *къатланыучу айырмасы. Агъач тауукъ, тыкъырдатып, агъач къаза, Бёрю анга къарап, ары-бери оза.* «Жарыкъ жолда», 68. *Къонакъла, полну тыкъырдатып, шинтиклени тюрте, ётюп олтурадыла.* Л а й п а н л а н ы С., Гургумлу, 162.

ТЫКЪЫРДАТЫУ *и. д. от* **тыкъырдат** / Тыкъырдат дегенден *этим ат. Къангаланы тыкъырдатыу. Таш жолда арбаны тыкъырдатыу.*

ТЫКЪЫРДАУ *и. д. от* **тыкъырда** / Тыкъырда дегенден *этим ат. Пулеметну ууакъ тыкъырдауу тохтады.* Г у р т у л а н ы Б., Адилгерий, 99.

ТЫКЪЫРТ *эрикл. сёз.* Звукоподражание треску, хрусту / Къургъакъ чыбыкъ, сюек д.а.к. башха зат сыннганда этген тауушну кёргюзтеди. *Базук, тыкъырт деп, сынды.*

ТЫЛ *ат.* Тыл / Фронтну артындагъы жер. *Урушда солдатлагъа, тылда урунганлагъа иги иннет синнгенди.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Чолпан, 237. *Бизни аскерлерибиз тылны, битеу совет халкъны болушлугъуна таянып, кюйсюз душманланы ууатадыла.* Г ы т т ы у л а н ы М., Жюрекле бла ачыкъ къолла, 173.

ТЫЛДАН *ат къарач.* Раствор / Цемент неда тытыр къошулгъан юзмезни суу къатышдырылып, тылыча этилгени. *Къалакъчыкъла тылданнга женгил-женгил узаладыла.* «Жанкъылыч», 261. *Битеу Ючкекенде ишленнген мекямлагъа да, ишлене тургъанлагъа да тылдан этген бу бригадады.* «Алчыла», 73.

♦ **ТЫЛКЪ: Тылкъ эт** *къарач.* убрать, уничтожить, убить / жокъ эт, ёлтюр. *Ала [жандармала] неллай бир тюз адамны тылкъ этдиргендиле.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Чолпан, 154.

ТЫЛМАЧ *ат къарач. эск. къ.* **тилманч.** *Сюд этерикле бла тылмач, барып, юсюне кёк ысхарла жабыу жайылгъан столну тёгерегине олтурдула.* Б а й ч о р а л а н ы И., Уллу Къарачайда, 81. *Тылмач бла амманы араларына олтуруп, экисине да кёзюу къарай, ол [Борис] эсинде болгъанны къалдырмады.* Х у б и й л а н ы О., Адамла, 49.

ТЫЛПЫУ *ат* **1.** Пар / Суусун затны жылытханда неда аллай зат къуругъанда чыкъгъан газ. *Жаз башыны чууакъ кюню мылы тартхан жерни тылпыуун кёкге чыгъарып, къургъакъсытады.* «Шуёхлукъ», № 13, 115. *Цистернадан ургъан тылпыу аны [Юсюпню] бууаргъа жетдирди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20.

2. *къ.* **солуу II.** *Эл тылпыуу тирмен айландырыр.* (Н а р т сёз.) *И чимден чыкъгъан мени тылпыуум. Кюннге этеди кёлекке.* «Къарачай халкъ жырла», 197.

3. *къ.* **хауа.** *Жылы тылпыуну, ханс ийисни солуп турурунг келеди.* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз

кечеле, 55. *Алгъын малла союлгъан жерледе тылпыу осал болуп, адамланы ишлеринден чырмап тургъан эсе, бусагъатда тылпыу тышына, чыгъып, кетерча аппарат салынганды.* «Шуёхлукъ», № 37, 71.

4. *кёч. къ.* **сёз.** *Манга кел деген тылпыуунг, Къууанып жетди жюрекге.* (Фольк.) *Къартланы ныгъышларында тютюн ичип, аланы ауух тылпыуларына чабып, хапаргъа къатышыу, дагъыда аны кибик затла адепсизликни танытхандыла.* «Ленинни байрагъы», 1971, № 61.

5. *кёч.* Тепло (*напр. очага*) / Жылы, жылыу. *Ата юйню отжагъа тылпыуун, Ана ёшюнню ёмюрлюк жылыуун, Сабийликни жарыкъ тангы солуун Сен бизге сакълайса, Туугъан журтубуз!* Отарланы К., Сайлама, II, 84.

6. *кёч.* Тепло (*любви, братских отношений и т. п.*) / Сюймеклик, къарындашлыкъ д.а.к. зат туудургъан жарыкъ сезим, жюрек жылыу. *Ана сют, ана жылыуун, Кавказ, сенде тапханма сюймекликни ал тылпыуун Кавказда сынагъанма.* Маммеланы И., Чалгъы, 7. *Арада ол жууукъну, къарындашлыкъны жылыу берген тылпыуну ёмюрге да суутулмазлыгъы тууралы.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 23.

ТЫЛПЫУЛАНЫУ *и. д. от* **тылпыулан** / Тылпыулан дегенден *этим ат. Жерни тылпыуланыуу. Къазандан жангы алыннган этни тылпыуланыуу.*

ТЫЛПЫУЛАН *эт.* Парить, выделять пар / Тылпыу эт. *Жаз башында сюргю жерле тылпыуланадыла. Уллу табакъда эт тылпыулана турады.*

ТЫЛПЫУЛУ *сыф.* Выделяющий (*пар*) / Къайнагъан, жылыннган суну, ашны д.а.к. затны башындан тылпыуланып (*газгъа айланып*) хауагъа кётюрюлюучю (кесеги). *Тылпыулу шорпа келтирип, Анасы столгъа салды. Даулашны къыйматсызлыгъын билип, Къыз, зат айтмай, ашады.* «Шуёхлукъ», № 8, 23.

ТЫЛПЫУСУЗ *сыф.* Бездыханный / Ёлген, мёртвый. *Доктор келгенде саусуз тылпыусуз эди.*

♦ **Тылпыусуз бол** умолкать, перестать говорить / тауушунгу чыгъарма, сёлешме. *Баш токъмакъларын къаратып, тохтамай, зикирни басып тургъан талгъыр макъала да тылпыусуз болгъандыла.* Хочуланы С., Хапарла, 96.

ТЫЛЫ *ат* 1. Тесто / Унну суу, сют бла къалын булгъаннганы. *Будай тылы къолтукъ тюпде бишер.* (Нарт сёз.) *Сен къаргъа тийгенингде да, Пальтонгу кийгенингде да, Тылы ийлегенингде да, Сюеме мен къолларынгы.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 33.

2. Мякиш / Гыржынны, ётмекни жумушакъ жери. *[Жандет:] Мен гыржынны тылысындан эсе къабугъун сюеме.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 42.

ТЫМ *ат.* Соус, подлива, приправа / Ашарыкъгъа татыу берир ючюн къошулуучу затла. *Магъанасыз сёз – тымсыз хант.* (Нарт сёз.) ❍ *Кийиклеге жигитле Ёрлейдиле, таш тырнап, Таш тырнауда арпаны, Кийик этге тымгъа деп, Ёсдюргендиле къадалып.* Алийланы У., Мен сени жашынгма, 16.

ТЫМЛЫ *сыф. къ.* **татыулу I.** *Тымлы ашла.*

ТЫММЫЛ *ат* 1. Вид домашней лепешки / Жукъа жайылып биши-

рилген гыржын. *Келин жашчыкъны аллына тыммыл кесек бла сют баш салды.*

2. *В позиции определения:* а) плоский / жассы. *Тыммыл таш. Тыммыл темир;* б) приплюснутый / ортасы ичине бюгюлген, батыу болгъан, лымпыш. *[Къартчыкъ:] Бир чархы анда, бир чархы мында, терезелери ууалып, сырты да тыммыл болуп, ма сеникiча бир жашил «Волга» жатады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 116.

ТЫН[1] *ат.* **1.** Целина / Тийилмеген, бир заманда да сюрюлмеген жер. *Тын жерлени жаратыу. Тынны сюрюу.*

2. *В позиции определения:* целинный / Сюрюлмеген, хайырланылмагъан. *Биз кетейик мындан ары, узакъгъа, Тын жерледе жангы жашау салыргъа.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 110.

ТЫН[2] *эт.* **1.** Перестать, прекратить делать *что* / Нени болса да этмей тохта. *Сынны кёргенни кюлмюшю тынады, кёлюне кёп зат келип ахтынады.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 98.

2. Успокаиваться, утихать / Тынчай, шош бол. *Эл жатмай ит тынмаз.*(Нарт сёз.) *Загъоштокъ улу батыр Чёпеллеу, Бюгечели тынчаймайса, тынмайса, ой.* «Малкъар халкъ жырла», 39. *Бир заманда къатын-къыз да чачылышадыла. Хар ким да тохтады, аякъ тауушла тындыла.* «Къарачай халкъ таурухла», 97.

3. Замолчать / Сёлешме, ауузунгу къыс. *[Добай Махмутха:] Тын, юйюнг арты бла къурурукъ!* Этезланы О., Тарда, 127. *Къурман сёлеширге умут этгенде, Суфу анга: «Тын!» – деп, жумдуругъун аны бурунуна аз жетдирип кетди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 90.

4. Быть сделанным, выполняться; завершаться / Жалчы, этил, тынгылы бол (*ишни юсюнден*). *Юйде жумуш тынмаса, келин терс.* (Нарт сёз.) ○ *Жер юлешиучюле арысала да, ишни тыннганына къууана, элге тигелейдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 155.

5. *кёч.* Слабеть, дряхлеть, сдавать / Къарыусуз, онгсуз бол. *Суу кемести сууда сынар, не тулпар да бир тынар.* (Нарт сёз.) ○ *Жашлыкъдача, жолунг къысха кёрюнмез, Къартлыкъ жетип, борбайларынг тынсала.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 115.

ТЫНДЫР *эт.* **1.** Делать, выполнять, завершать *что* / Эт, тамамла, битдир. *Эртте ёлген аман, ишин эртте тындыргъан иги.* (Нарт сёз). ○ *Алайды таулада бизни адетибиз: Сабийликден урунууну да сюебиз. Аз ишми тындыргъанды миллетибиз! Юй да ишлейбиз, сабан да сюребиз.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 12.

2. Кончать *что*, завершать *что* / Тауус, боша. *Жашчыкъ буштону тындырды. Этни тындырдыкъ. Ишни тындырдыкъ.*

ТЫНДЫРТ *эт. понуд. от* **тындыр** / Тындыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишни тындырт.*

ТЫНДЫРТЫУ *и. д. от* **тындырт** / Тындырт дегенден *этим ат. Къыйын ишлени техниканы кючю бла тындыртыу. Планны тындыртыу.*

ТЫНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **тындыр** / Тындыр дегенни *зорлаучу айырмасы. [Азирет Далхатха] Мангылайынгдан тер чыкъмай тындырылгъан иш алай къолай болмайды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 93. *Жай кезиуде*

тындырылгъан ишле сюзюлдюле. Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 56.

ТЫНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **тындырыл** / Тындырыл дегенден *этим ат. Ишни тындырылыуу.*

ТЫНДЫРЫУ *и. д. от* **тындыр** / Тындыр дегенден *этим ат. Буйрукъну тындырыу. Ишни тындырыу. Аякъ бла бир бозаны тындырыу.*

ТЫНДЫРЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тындыр** / Тындыр дегенни *араш айырмасы. Буюрулгъан жумушланы тындырышдыкъ.*

ТЫНДЫРЫШЫУ *и. д. от* **тындырыш** / Тындырыш дегенден *этим ат. Буйрукъну тындырышыу.*

ТЫНКАЙ *эт. къарач. къ.* **ёл 1.** *Ауруу тийгенден сора ол кёп бармай тынкайды. Жаш, окъ тийип, тынкайды.*

ТЫНКАЙТ *эт. къарач.* Убивать, пришибать; уничтожить, истребить / Ёлтюр, жокъ эт, къурут. *Жауну уруп тынкайт.* ■ *[Жангылыкъ эскиликге:] Мен керек эдим сенге айтыргъа, Энди, узаймай, керекме тынкайтыргъа.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 242.

2. *сёл. тил.* Съесть или выпить *что-л.* без остатка / Бир затны ашап неда ичип боша. *Айхай ол да [къунажин] ызы бла юч арба биченни тынкайтырыкъды.* Хубийланы О., Дерт, 146.

3. Уморить (*голодом*) / Аш бермей ёлтюр. *Лагерде жесирлеге аш бермей тынкайтадыла.*

ТЫНКАЙТДЫР *эт. понуд. от* **тынкайт** / Тынкайт дегенни *къатланыучу айырмасы. Ёлтюргюч бла келишип, биреуню тынкайтдыр.*

ТЫНКАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **тынкайтдыр** / Тынкайтдыр дегенден *этим ат.*

ТЫНКАЙТЫЛ *эт. страд. от* **тынкайт** / Тынкайт дегенни *зорлаучу айырмасы. Ачдан тынкайтыл.*

ТЫНКАЙТЫЛЫУ *и. д. от* **тынкайтыл** / Тынкайтыл дегенден *этим ат.*

ТЫНКАЙТЫУ *и. д. от* **тынкайт** / Тынкайт дегенден *этим ат. Уручуну тынкайтыу.*

ТЫНКАЙЫШ *эт.* Умирать (о многих) / Ёл (*кёп адамланы, жаныуарланы юсюнден*). *Эмина келип кёп адам тынкайышхан эди.*

ТЫНКАЙЫШЫУ *и. д. от* **тынкайыш** / Тынкайыш дегенден *этим ат.*

ТЫНЧ I *сыф.* **1.** Спокойный, ведущий себя тихо, не раздражающий / Сабыр, кеси кишини къыйнамай, заран тюшюрмей жюрютюучю. *Тынч тепсе, жер тебер.* (Нарт сёз.) ○ *Мен хар заманда сабыр, тынч анамы огъурсуз болуп биринчи кере кёрдюм.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 136. *Къарашауай бир кишиге да артыкълыкъ этмеген тынч, жууаш адам болуп жюрюгенди.* «Нартла», 194.

2. Лишенный тревог, забот / Ырахат, къайгъысы болмагъан. *[Кертибий Самыргъа:] Ач къарыным, тынч къулагъым,– дейсе да тураса.* Эбизеланы Х., Къаназматны журтунда, 10. *Жюрекде жыр болса, Жашауунг сени тынч, Сен жарыкъ, сен – мутхуз. Насыпдан а толу.* Байчораланы С., Отубуз, 32.

3. Мирный, миролюбивый / Жарашыулу, мамыр. *Египетни огъурлу, тынч халкълары Тыш журтла бла сатыуларын этедиле.* «Жилтинле», 57. *Империалистле урушну сюймеген тынч халкълаы да жерлеринде къоймайдыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 75.

4. Легкий, нетрудный / Къыйын болмагъан, женгил. *Литературада суратланнган ахшы ызлы герой тынч жолланы келмейди.* «Шуёхлукъ», № 30, 90. *Кёчгюнчюлюк тынч иш болмагъанын ким да ангылагъанды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 20.

5. Доступный, понятливый / Ангылашыныулу. *Адемей ангылаялмагъан сабийлеге тынч тилде айыртхынчы къоймагъанды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 173.

■ **Тынч кечели болугъуз (*бол*)** спокойной ночи! / кете туруп кече айтылыучу алгъыш. *[Самат:] Сагъат онекиге ишлегенди, кетейим, тынч кечели болугъуз,– деп, ёрге къопду.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 16. *Салих, къошкъулагъын да алып: «Тынч кечели бол!»,– деп, чыкъды.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 406. **Тынч кёллю** благодушный / затха къайгъырмаучу, къайгъы этмеучю. *Тынч кёллю адам терк къарт болмайды.*

ТЫНЧ II *хал. сёзл.* 1. Тихо, медленно / Акъырын, ашыкъмай. *Арба, тынч бара, къоян тутар.* (Нарт сёз.) *Думаланы башында тынч баргъан Боз башлыкъгъа ушагъан булутла, Ма ауанагъыздан мылы болгъанды Биченлик, къургъакъ къаяла, сыртла.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 386. *Мырзабек тёппеси бла къарай, тынч атлай келеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 138.

2. Спокойно, беззаботно / Къайгъы этмей, ырахат болуп. *Аманлыкъны сюрген кече тынч жатмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Сабийле бары да, сютден тойгъан улакълача, тынч жукълайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 248.

3. Мирно / Уруш, къаугъа болмай. *Эски дуния кесини бийлигин алай тынч берип къоймай, тырнакълап кюрешеди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 96. *Бизни журтубуз Тынч жашап башлар. Къан тёгюу тохтап, Жылтырар, жашнар.* «Жилтинле», 81.

4. Негромко / Уллу тауш этмей, акъырын. *Биз уугъа айланмайбыз таулада, Эски уучу жырланы тынч айта, жамычыланы къургъакъ дорбунда Къурутабыз сермешден къайтып.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 201. *Шууулдамагъыз чынар агъачла, черек, сен да тыншчыкъ жырла.* Отарланы О., Жырла, 46.

ТЫНЧАЙ *эт.* 1. Успокаиваться / Тохта, къайгъы, гузаба этме. *[Ёрюзмек:] Мен нартны азат этмей тынчайырыкъ тюйюлме, мен ол ишни этмеген заманда нарт Ёрюзмек тюйюлме.* (Фольк.) *[Анасы Шамилге:] Нек эсе да тынчаймайса, киши бла сёзмю болгъанса?* Ахматланы И., Боранда, 32.

2. Стать менее сильным, утихнуть / Азыракъ бол, селей. *Чыпыкъ, тишлерини ауругъанлары бираз тынчайгъандан сора, ох этди.* Зокаланы З., Солуу кюн, 58.

3. Успокаиваться, останавливаться на достигнутом / Жетишиминги, билиминги д.а.к. башха затынгы андан ары бардырмай, ёздюрмей тохтат. *Техниканы сюйген жаш: «Билгеним боллукъду»,– деп, тынчайып къалмайды.* «Коммунизмге жол», 1980, № 108. *Хорлаулагъа тынчаймай, ишни таукел алайыкъ. Орденли об-*

ластьладан эм алчы биз болайыкъ. Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 46.

4. Отдыхать, лежать / Солу, жат. *Иги ишлесенг, иги тынчайырса.* (Нарт сёз.) ○ *Чокъуракъ суудан тогъурла ала [къонакъла], Тынчайырла терек салкъында.* Хубийланы О., Мурат, 102.

ТЫНЧАЙТ *эт. понуд. от* **тынчай** / Тынчай дегенни *къатланыучу айырмасы. Сюймеклик деген не къыйын ишди, Кече тынчайтмайды санланы.* Кацийланы Х., Мухаммат, 40. *Кюмюш хар ингирде да, этиучюсюча, малланы, сабийлени да тынчайтып кетди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 248.

ТЫНЧАЙТДЫР *эт. понуд. от* **тынчайт** / Тынчайт дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол кюн къыз жюрегин тынчайтдырырча адамгъа тюбемеди.*

ТЫНЧАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **тынчайтдыр** / Тынчайтдыр дегенден *этим ат. Халкъны тынчайтдырыу. Элни тынчайтдырыу.*

ТЫНЧАЙТЫЛ *эт. страд. от* **тынчайт** / Тынчайт дегенни *зорлаучу айырмасы. Къаугъа тынчайтылды.*

ТЫНЧАЙТЫЛЫУ *и. д. от* **тынчайтыл** / Тынчайтыл дегенден *этим ат.*

ТЫНЧАЙТЫУ *и. д. от* **тынчайт** / Тынчайт дегенден *этим ат. Санларын тынчайтыу. Жюрегин тынчайтыу.*

ТЫНЧАЙЫУ *и. д. от* **тынчай** / Тынчай дегенден *этим ат. Жашау, мени тынчайыудан кери эт. Тынчайыудан кёп ахшы мурат ёледи!* Зумакъуллары Т., Кёз жарыгъым, 8. *– Эй, тур-турдан хапар келсе, Тынчайыу жокъду,– дейдиле.* Ахматланы А., Жаз келди, 44.

ТЫНЧАЙЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **тынчай** / Тынчай дегенни *араш айырмасы. Арыгъан солдатла бирери бирер жерде тынчайышдыла.*

ТЫНЧАЙЫШЫУ *и. д. от* **тынчайыш** / Тынчайыш дегенден *этим ат. Ишден сора жатып тынчайышыу.*

ТЫНЧКЁЛ *сыф.* Спокойный, беззаботный / Къайгъы этмеген, кёлю тынч болгъан. *[Домалай:] Сиз тынчкёл адамласыз, хайда, терк болугъуз.* Хубийланы О., Дерт, 41.

ТЫНЧЛА *эт. сёл. тил.* Не спешить / Ашыкъма. *Болгъан ишни тынчлап ангылатыр ючюн, Къоналий сёз къошду.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 68.

ТЫНЧЛАН *эт.* Облегчаться, стать менее трудным / Тынч, женгил бол. *Иш тынчлана барады.*

ТЫНЧЛАНДЫР *эт. понуд. от* тынчлан / Тынчлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Маллагъа къарауну тынчландыргъандыла.*

ТЫНЧЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **тынчландыр** / Тынчландыр дегенден *этим ат. Ишни тынчландырыу.*

ТЫНЧЛАНЫУ *и. д. от* **тынчлан** / Тынчлан дегенден *этим ат. Ишни тынчланыуу.*

ТЫНЧЛАУ *и. д. от* **тынчла** / Тынчла дегенден *этим ат.*

ТЫНЧЛЫКЪ *ат* 1. Спокойствие, покой / Къайгъысызлыкъ, ырахатлыкъ, къаугъасызлыкъ,

сабырлыкъ. *Халкъны тынчлыкъ бийлеп кёлюн, Къууанчха къуллана жолла, Бири бирин къууа кери, Оздула, оздула жылла.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 70.

2. Легкость, простота / Женгиллик, къыйналмай этилир хал. *[Къызла] Къоймазлыкъларын билгенден сора, [Ахмат] тынчлыгъы ючюн къартланы тепсеулерин сокъдуруп, таукелсиз арагъа чыкъды.* Хубийланы О., Аманат, I, 19. *Терекге минерге тынчлыгъы уа жашчыкъны бютюнда къууандырады.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 1.

♦ **Тынчлыгъын ал (*буз*)** / беспокоить, нарушать покой, тревожить / тынч къойма, ырахатлыкъ берме, къайгъылы этдир. *Башында чюйре сагъышла Муратны бирде тирилтедиле, бирде уа тынчлыгъын аладыла.* Шауаланы М., Мурат, 197.

ТЫНЧЛЫКЪЛЫ I сыф. Спокойный / Тынчлыгъы болгъан, ырахат, къаугъасыз, тап. *Не десенг да, ата юйден тынчлыкълы жер жокъду, Айыплы этмеген эсенг аны.* Отарланы К., Жолла, 92. *[Гыжы:] Дауум бир тынчлыкълы жерге барып орналгъынчы, жанымы къолума алгъанча айланама.* Хубийланы О., Дерт, 158. *Чарпыусузду тёлюбюз, Битимлиди жерибиз, Тынчлыкълыды элибиз, Къууанчлыды кёлюбюз.* «Жанкъылыч», 39.

ТЫНЧЛЫКЪЛЫ II *хал. сёзл.* Спокойно / Тынч, ырахат, къайгъы, сагъыш этмей. *[Жаннет:] Жашын урушха ашырып, тынчлыкълы жукълагъан ана табылырмы?* Хубийланы О., Аманат, I, 61. *Къаты жукълаучу Аслан да бюгюн тынчлыкълы жатмайды.* Къобанланы Д., Таулада тарыш, 315. *Тёрт эгеч да сау-эсен къыралгъа жумуш этип, къартлыкъларында тынчлыкълы солуйдула.* «Жанкъылыч», 259.

ТЫНЧЛЫКЪСЫЗ I *сыф.* Беспокойный, тревожный / Тынчлыгъы болмагъан.– *О сен, бешик тебиретген, Тынчлыкъсыз ана кёз туурамда.* Бабаланы И., Жетегейле, 124. *Ноябрни суукъ ингирине Хажи-Мурат сыгын ийисли тютюн басхан тынчлыкъсыз элге кирди.* «Шуёхлукъ», № 11, 43.

ТЫНЧЛЫКЪСЫЗ II *хал. сёзл.* Беспокойно, тревожно / Тынчлыгъы болмай, къайгъылы, сагъышлы болуп. *Жай кюню тынчлыкъсыз ыйнакълайды.* Отарланы К., Туугъан жерим, 19. *Кашны тынчлыкъсыз олтургъанын къыз сезеди.* «Шуёхлукъ», № 13, 117.

■ **Тынчлыкъсыз бол** / беспокоиться, тревожиться / тынгысыз, къайгъылы, сагъышлы бол. *Алиймат кече орунунда, сагъайып, тынчлыкъсыз болуп, ары-бери бурула, тангын атдырды.* Хубийланы О., Аманат, II, 181. *[Шаухал Сарыбийге:] Не эсе да мени жюрегим бюгечеден тынчлыкъсыз болмагъанды.* Этезланы О., Тарда, 150. **Тынчлыкъсыз эт** беспокоить, тревожить / тынгысыз, къайгъылы, сагъышлы эт. *Омар ючюн дерт жетдирирге этген антым кече-кюн да эсимден кетмей, тынчлыкъсыз эте эди.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 32. *Къарамыйыкъ фельдшерни элли жаш тёлюню аллында жюрюген сыйы аны жукъусуз, тынчлыкъсыз этгеннге ушай эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 29.

ТЫНЧЛЫКЪСЫЗЛЫКЪ *ат.* Беспокойствие, тревога / Тынчлыгъы жокълукъ, тынчаймагъан хал. *Къалай эсе да аланы [байланы] тынчайтмагъан бир уллу тынчлыкъсызлыкъ барды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 156.

ТЫНЧЛЫКЪ-ЫРАХАТЛЫКЪ *къауум. ат къ.* **тынчлыкъ-эсенлик.**

ТЫНЧЛЫКЪ-ЭСЕНЛИК *къауум. ат.* Благополучие / Таплыкъ, игилик, саулукъ-саламатлыкъ. *Тынчлыкъ-эсенлик соргъандан сора, окъууну юсюнден бир-эки сёз айтып, андан сора тилим тутулуп къала эди.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 7. *Бир бек кюсеген адамынг болмаса, не сен халын билген, эбине тюшген адам тюл эсе, юйюнге къонакълап келген бла саламлашып, тынчлыкъ-эсенлик соргъандан сора ауузунга сёз тюшмейди.* Хубийланы О., Аманат, I, 89.

ТЫНЧЫ *эт.* Тухнуть, гнить, преть / Чирирге тарт, ийис эт, бузула башла. *Эмеген чий, ийис, тынчыгъан этле ашатып, Ёрюзмекни эки-юч кюн тутду.* «Нартла», 59. *[Омар] Тынчыгъан чабырлыкъны Бычакъ бла къыргъанлай, Къырдыртады чаллыкъны, Юсюне сир тургъанлай.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 158.

ТЫНЧЫТ *эт. понуд. от* **тынчы** / Тынчы дегенни *къатланыучу айырмасы. Айыу мыллыкны тынчытып ашайды.* (Нарт сёз.)

ТЫНЧЫТДЫР *эт. понуд. от* **тынчыт** / Тынчыт дегенни *къатланыучу айырмасы. Этни тынчытдыр.*

ТЫНЧЫТДЫРЫУ *и. д. от* **тынчытдыр** / Тынчытдыр дегенден *этим ат.*

ТЫНЧЫТЫЛ *эт. страд. от* **тынчыт** / Тынчыт дегенни *зорлаучу айырмасы. Тери тынчытылды..*

ТЫНЧЫТЫЛЫУ *и. д. от* **тынчытыл** / Тынчытыл дегенден *этим ат.*

ТЫНЧЫТЫУ *и. д. от* **тынчыт** / Тынчыт дегенден *этим ат. Чабакъланы тынчытыу.*

ТЫНЧЫУ *и. д. от* **тынчы** / Тынчы дегенден *этим ат. Этни тынчыуу.*

ТЫНЧ-ЭСЕН *къауум. сыф.* Живздоров / Сау-эсен, сау-саламат. *Элдегиле тынч-эсендиле.*

ТЫНЫГЪЫУ *и. д. от* **тыныкъ** / Тыныкъ дегенден *этим ат. Санланы тыныгъыулары.*

ТЫНЫКЪ *эт.* Успокаиваться, отдыхать, поправляться, уставать / Ары, тал. *Кече-кюн да тыныкъмай кюрешеди. Жатып, тыныгъып къопду.*

ТЫНЫМ *ат аз жюр.* Покой, отдых / Тынчлыкъ, ырахатлыкъ. *Ишни тамам этгинчи, бизге тыным жокъду.*

ТЫНЫМСЫЗ *сыф.* Беспокойный / Тынгысыз, тынчлыкъсыз. *Тынымсыз адамла.*

ТЫНЫУ *и. д. от* **тын** [2] / Тын [2] дегенден *этим ат. Къартдан тыныу. Ишни тыныуу. Тауушну тыныуу.*

ТЫНГЫ *ат къ.* **тынчлыкъ 1.** *Аны жюреги тынгы тапмайды. Ол бизге тынгы бермейди. Тынгым кёпге созулмады.* Семенланы А., Жазыу айла, 133.

ТЫНГЫЛА *эт.* **1.** Слушать *что*, направлять слух на *что* / Айтылгъаннга къулакъ сал, аны эшит. *Азамат, къулагъын ол тауш чыкъгъан терезеге салып, тынгылады.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 91. *Эр кишиле хар ким жетген жеринде тохтап, бийни сёзюне тынгылайдыла.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 41.

2. Подслушивать *кого-что* / Башхагъа айтылгъанны жашыртын эшит. *Сафар Жарахматович аны [Хурайны] кабинетинде къоюп, эшикни суху ачханда, Бийберт алагъа тынгылап тургъанын кёрдю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 85. *Фермада къызладан бири жашыртын тынгылады, Алайда таша кенгешни Муратын ангылады.* «Шуёхлукъ», № 20, 43.

3. Слушаться *кого* / Биреуню айтханын эт. *Хажибекир кишиге тынгылардан, сорушурдан озгъан ды.* Хубийланы О., Аманат, I, 118. *Намыс берип къартлагъа, Къарайбыз кёзлерине, Жумушларын этебиз, Тынгылап сёзлерине.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 216.

4. Слушать (*лекцию, урок и т. п.*) / Айтылгъанны эсингде къалдыр, акъылынга ал. *Математикадан лекциягъа тынгыла. Дерсге тынгыла. Люба профессорланы, доцентлени лекцияларына тынгылайды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 193.

5. Слушать (*сердце, легкие и т. п.*) / Къалай ишлегенин къулакъ салып, эшитип бил. *Къарындашыбыз машинаны моторуну тауушуна иги доктор саусузну жюрегини ишлеуюне тынгылагъанча, алай тынгылай эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 109. *Тилинге къарап, Ачады кёзюнгю, Тынгылап биледи ол кемизинги.* «Жилтинле», 494.

6. Обсуждать, разобрать на собрании, заседании и т.п. / Жыйылыуда, кенгешде д.а.к. затлада къара, сюз. *[Азамат:] Райкомну бюросунда мени отчетума тынгылагъандыла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 100.

7. Молчать, безмолвствовать / Сёлешме, зат да айтмай тур, тауушунгу чыгъарма. *Айтырынг болмаса, тынгылагъан айып тюйюлдю.* (Нарт сёз.) ○ *Кавказ таула ёзенлеге къарайдыла, Жыйынланы тынгылап ашырадыла, Ала къайры баргъанларын марайдыла.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

8. Бездействовать, ничего не предпринимать / Бир зат да этмей тур. *Халкъ къыйын жашаугъа бой салып, тынгылап турмагъанды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 62. *Алай адам тёзюп болмаз кибик ишлеге халкъны тынгылап тургъанына таза да ачыуланып жазгъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 39.

ТЫНГЫЛАН *эт. страд. от* **тынгыла** / Тынгыла дегенни *зор лаучу айырмасы. Иги оюнланы кёргюзтюуге къарау бла бирге ариу, уста окъугъанлагъа да тынгыланырыкъды.* «Коммунизмге жол», 1980, № 106.

ТЫНГЫЛАНЫУ *и. д. от* **тынгылан** / Тынгылан дегенден *этим ат.*

ТЫНГЫЛАТ *эт. понуд. от* **тынгыла** / Тынгыла дегенни *къатланыучу айырмасы. Бир-бирледе къартла, ууакъ жаш къауумну тёгереклерине жыйып, кёп хапаргъа тынгылатхандыла.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 6.

ТЫНГЫЛАТДЫР *эт. понуд. от* **тынгылат** / Тынгылат дегенни *къатланыучу айырмасы. Симфония музыкагъа тынгылатдыр. Жыргъа тынгылатдыр. Жомакъгъа тынгылатдыр.*

ТЫНГЫЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **тынгылатдыр** / Тынгылатдыр дегенден *этим ат. Таурухха тынгылатдырыу. Лекциягъа тынгылатдырыу.*

ТЫНГЫЛАТЫУ *и. д. от* **тынгылат** / Тынгылат дегенден *этим ат.*

Музыкагъа тынгылатыу. Радиогъа тынгылатыу.

ТЫНГЫЛАУ *и. д. от* **тынгыла** / Тынгыла дегенден *этим ат. Ала [сабийле] ингир сайын от жагъагъа басынып, жомакълагъа тынгылаучуэдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 381.

ТЫНГЫЛАУЛУКЪ *ат.* Молчание, безмолвие / Тауушсузлукъ, шошлукъ. *Жангыдан ушкок атылды, болсада, ол мудах тынгылаулукъну чачмады.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 38.

ТЫНГЫЛАУУКЪ I *ат.* Нёбо / Ауузну ичини баш жаны. *Китни тишлери жокъдула, алай а тынгылауугъундан энишге къыйырлары чачакъланнган кенг пластинкала салынадыла.* «Естествознание», 74. *Щуканы тишлери тынгылауугъунда эм тилинде да бардыла.* «Естествознание», 41.

ТЫНГЫЛАУУКЪ II *сыф.* Молчаливый, безмолвный / Аз сёлешиучю, сёлеширге сюймеучю. *Тынгылауукъ тын бузар.* (Нарт сёз.) ○ *Махмут, тынгылауукъ болгъанлыкъгъа, ишни тюз ангылайды.* Этезланы О., Тарда, 30.

ТЫНГЫЛАУУКЪЛУКЪ *ат.* Молчаливость / Тынгылап туруучу, сёлешмеучю къылыкъ. *Жашда уллу тёзюмлюлюк, тынгылауукълукъ барды.*

ТЫНГЫЛАУЧУ *ат.* Слушатель / Тынгылагъан адам. *Сёз кесини тынгылауучусун табар.* (Нарт сёз.) ○ *Халкъ музыка инструментледен къуралгъан ансамбльни къабарты, малкъар жырланы макъамларын бла тепсеу тартыуларын бирикдирип сокъгъанына тынгылауучула артыкъда эс бурадыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 17.

ТЫНГЫЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тынгыла** / Тынгыла дегенни *араш айырмасы. Санлары жызылдап, жашла бир бирлерине къарагъандан ары жукъ айталмай, тынгылашып тохташдыла.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 12.

ТЫНГЫЛАШЫУ *и. д. от* **тынгылаш** / Тынгылаш дегенден *этим ат. Хапаргъа тынгылашыу. Сёлеширге унамай, тынгылашыу.*

ТЫНГЫЛЫ I *сыф.* **1.** Обстоятельный, подробный, исчерпывающий / Толу. *Тынгылы жуап. Тынгылы отчет. Тынгылы хапар айтдыла.* ■ *Бюгюннге тракторлагъа, готонлагъа, культиваторлагъа тынгылы ремонт этилип бошалгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1971, № 9.

2. Прочный, добротный, хороший / Иги агъачлы, тутхучлу, къарыулу. *Къаспот уста къоллу адам эди, аныча ариу, тынгылы бешик киши ишлеялмагъанды.* Толгъурланы З., Къызгъыл кырдыкла, 14.

3. Заметный, ощутимый / Белгили, танг кесек. *Омар литературагъа кесини тынгылы юлюшюн къоша башлайды.* Тёппеланы А., Омар Этезов, 22.

4. Спокойный / Ырахат, къайгъысыз, тынч. *Таппасхан улуну жюреги алыкъа тынгылы тюйюлдю.* Къудайланы Х., Олкюнле, 63. *[Къасым:] Энди юйдегиме да тынгылыма.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 306.

5. Верный, надежный / Ышангылы. *[Мухарбий:] Ол шахарда мени Аллахбердиден сора тынгылы шагъырейим жокъду.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 79. *[Миронов:]*

Элледе, шахарлада тынгылы адамла бардыла. Залийханланы Ж., Тау къушла, 97.

ТЫНГЫЛЫ II *хал. сёзл.* 1. Основательно, как следует / Кёл салып, иги, кереклисича. *Жауун а жерге къуат берирча, Андан тангнга тохтамай жауду, Мен жангы кюнню жарыкъ кёрюрча, Терезени тынгылы жууду.* Отарланы К., Дуния эрттени, 193. *Комиссар докладына тынгылы хазырланды.* «Шуёхлукъ», № 28, 81.

2. Прочно, надежно / Къаты, деменгили, кючлю. *Хамызат, бутларын кенг салып, жер юсюнде тынгылы сюеледи.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 31. *Эл къурулушчула битеу объектлени тынгылы ишлейдиле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 12.

3. Подробно, основательно / Толу, терен. *Иги сагъыш этип жарашдырылгъан планла суратны юсюнден хапарны тынгылы айтыргъа болушадыла.* «Шуёхлукъ», № 33, 91. *Хар нени юсюнден да тынгылы айтхандан сора, тыш къыраллы танышым да, мен да фойени уллу терезеси таба атладыкъ.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 74.

ТЫНГЫЛЫЛЫКЪ *ат.* Обстоятельность / Толулукъ, таплыкъ. *Жууапны тынгылылыгъы. Ишни тынгылылыгъы.*

ТЫНГЫСЫЗ I *сыф.* 1. Беспокойный / Тынчлыкъсыз, тынчлыгъы болмагъан, къайгъы этиучю. *Анда, акъсыл къаяланы тюбюнде, Мен туугъан, ёсген таулу юйюбюзде, Тынгысыз огъурлу анам турады, Манга тилек эте таугъа къарайды.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 144. *Тенгизни жагъасында юзмезде турама, Тынгысыз суугъа къарай.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 105.

2. Лишенный спокойствия, тревожный / Толу тынчлыгъы, ырахатлыгъы болмагъан. *Тынгысыз кече ётдю, Жылы танг атды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 122. *Къарт тюлкюню жукъусу тынгысызды.* «Шуёхлукъ», № 58, 100.

ТЫНГЫСЫЗ II *хал. сёзл.* Тревожно, беспокойно / Тынчлыгъы болмай, къайгъы этип, тынчаймай. *Партизанла, Адилгерийни айтыр сёзюн тынгысыз сакълап, шошайдыла.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 96. *Салиймат, тюшгенча кёрге, Тынгысыз къарайды жерге, Къарангы пура тешикден, Къараучусуча бешикден.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 111.

■ **Тынгысыз бол** беспокоиться, волноваться, тревожиться / жарсы, къайгъыр, къайгъылы, сагъышлы бол. *Жоюлгъанлагъа жарсыу эте къалгъан, Дайым саула ючюн тынгысыз болгъан, Поэзия деген олду.* Къулийланы Къ., Юйюнгеигилик!, 7. *Машиналаны тауушлары чыкъмай мычысала, председатель да тынгысыз болуп башлайды.* Кацийланы Х., Тамата, 223.

■ **Тынгысыз эт** беспокоить, волновать, тревожить *кого* / тынчлыкъсыз эт, тынчлыкъ берме, жарсыт, къыйна. *Сюймеклик тынгысыз этген адам Мурадинни ангыларыкъ тюйюлдю.* Гадийланы И., Санга айтама, 23. *Кесим да ангыламагъан бир тюрлю сезим мени тынгысыз этеди.* «Шуёхлукъ», № 29, 58.

ТЫНГЫСЫЗЛАН *эт. сёл. тил.* Тынгысыз бол *къ.* **тынгысыз II**. *Ыстауатда итле нек эсе да тынгысызландыла.*

ТЫНГЫСЫЗЛАНЫУ *и. д. от* **тынгысызлан** / Тынгысызлан дегенден *этим ат. Ишине тынгысызланыу. Малларына тынгысызланыу.*

ТЫНГЫСЫЗЛЫКЪ *ат.* Беспокойство, тревога / Тынчлыкъсызлыкъ, ырахатсызлыкъ. *Акътуякъны тынгысызлыгъына кёре, жыйын жанлыны узакъ болмагъанын билдим.* Боташланы И., Пьесала, 182. *Жугъутурну жолу – ачыкъ, Жохар мюйюзлеринде – чыкъ, Кёзлеринде – тынгысызлыкъ. Сагъайтады шыхырт таууш.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 40.

ТЫПАР-ТУПУР *эрикл. сёз.* Звукоподражание топоту / Аякъ тауушланы билдиреди. *Тыпар-тупур тауушлагъа Баймырзаны кеси угъай, битеу юйюрю къозгъалды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 392.

■ **Тыпар-тупур эт** *сёл. тил.* топать / Аякъ тауш эт. *Сабийле атлыланы сатырларыны ызларындан тыпар-тупур этип чабадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 149. *Тыпар-тупур этдирип, Келлет аякъ бюгеди. Аслийжан да къагъытны, кюле, анга береди.* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 33.

ТЫПЫЛ *ат этн.* Слой шерсти, положенный для валяния кошмы, а также шерсть, завернутая в циновку для валяния / Кийиз этерге деп чийге жайылгъан, жарты басылгъан жюн.

ТЫПЫР *ат* 1. От жагъа *къ.* **от**[1] (*1-чи магъ.*). *Юй ортада тыпырдан чыкъгъан тютюн, Чырдыланы этеди къара кюлтюм. Не къара кюн келгенде да, Жоюлмайды кюлкюсю, жыры, Душман не бек суу къуйса да, Сууп къалмайды тыпыры.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 419. *Юйде къайын отунла къызыу жанngан тыпырда, ючеулен олтуруп, хар ким кеси ишин этедиле.* Этезланы О., Тарда, 7.

2. *кёч.* Дом, семья / Юй, юйюр. *Тыпыры къыз болду, юйю буз болду.* (Нарт сёз.) ○ *Тёшню тешип, тюз этип, Тыпыр салгъан таулуну Айт, окъуучум, бурунда, Азмы эди къарыуу?* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 48.

♦ **Тыпырда къал** засидеться в девках, остаться старой девой / юйде къал, эрге барма. *[Къыз:] Энди мени тыпырда къаллыгъыма сёз жокъду.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 12. **Тыпыр къул** прислуга, слуга / къул, жумушчу. *Жашай эдиле къарындашла Чаллары, Чермен бийни арбаз, тыпыр къуллары.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Князь, тыпыр къулунг бла тюйюше турурча къарыусузлукъгъамы къалды артынг!* Этезланы О., Таулада сермешиу. **Тыпыр таш** очажный камень / от жагъаны тёгерегине салыннган таш. *Тёртеулен от жагъаны тыпыр ташларына къарашып, терен сагъышха кетип эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 66. *Анга [къоркъакъгъа] налат берирле къолунгдагъы тот къама, юйню сууугъан тыпыр ташлары.* Отарланы К., Жолла, 105. **Тыпыры тартылды** случилась беда, несчастье / къыйынлыкъ, азаплыкъ тюшдю, палахха къалды. *[Гудучу келинчикге:] «Юйюнг къурурукъ, тыпырынг тартыллыкъ, Урлагъанны къойсанг а, Насыбынг алай болсун, бычагъымы урлап, Талгъыр ёгюзюнгю сояргъа».* «Къарачай халкъ жырла», 248. *[Саният:] Жукъ да билмей тургъанлай, тыпырым тартылып, отум кёмюлюп турады...* Хубийланы О., Аманат, II, 236.

ТЫПЫРДА *эт.* 1. Трепыхаться, трепетать, вырываться, дрыгать руками и ногами / Санларынгы къымылдат, ычхыныргъа, бошланыргъа кюреш. *Къуш, ауп, жерге тюшдю, Къанатлары бошайды, Буруну жерге тирелип, Кёп тыпыр-*

дап, шошайды. Отарланы С., Назмула бла поэмала, 86. *Жашчыкъ кюледи, бёленирге унамай, тыпырдайды, Дарий жабыуун жерге тюшюре.* Отарланы К., Жолла, 271.

2. Биться (*о сердце*) / Терк ур, ишле (*жюрекни юсюнден*). *[Зауурбекни] жюреги, чартлап, чыгъып кетерикча, тыпырдайды.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 31. *[Саният:] Алай болгъанлыкъгъа, бу хужу жюрек, жюжек балача, тыпырдайды да тебирейди.* Хубийланы О., Аманат, II, 237.

ТЫПЫРДАТ *эт. понуд. от* **тыпырда** / Тыпырда дегенни *къатланыучу айырмасы. «Къарт атам къайда болур»,– деген сагъыш жюрегими тыпырдатды.* Ахматланы И., Боранда, 25. *[Жашчыкъ:] Самат, ёлюмден къутулуп, энди партизан отрядда командир болуп тургъанына асыры къууаннгандан, Мен, жастыгъымы къучакълап, аякъларымы тыпырдатдым.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 109.

ТЫПЫРДАТДЫР *эт. понуд. от* **тыпырдат** / Тыпырдат дегенни *къатланыучу айырмасы. Эрттеден сакъланнган къууанчлы хапар жюреклени тыпырдатдырды.*

ТЫПЫРДАТДЫРЫУ *и. д. от* **тыпырдатдыр** / Тыпырдатдыр дегенден *этим ат. Сабийни тыпырдатдырыу. Малны тыпырдатдырыу.*

ТЫПЫРДАТЫУ *и. д. от* **тыпырдат** / Тыпырдат дегенден *этим ат.*

ТЫПЫРДАУ *и. д. от* **тыпырда** / Тыпырда дегенден *этим ат. Такъыйкъаны жарымында Жанчыкъ ёлюм тыпырдауларын бошаялмай тургъан эки фашистни юслерине сюелди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 131.

ТЫПЫРДАШ *эт.* 1. Биться, трепетать, трепыхаться / Къалтыра, титире. *Къоркъгъандан жашчыкъланы жюреклери тыпырдашадыла.*

2. *къарач.* Быстро идти / Терк бар. *Элни адамлары ёртенни ёчюлтюрге тыпырдашып барадыла.*

ТЫПЫРДАШЫУ *и. д. от* **тыпырдаш** / Тыпырдаш дегенден *этим ат.*

ТЫПЫРСЫЗ *сыф.* Бездомный, бродяга / Юйсюз, тыгъырыкъсыз, къайда болса къала айланнган. *[Заммай нёгерине:] Эсингдемиди ол тыпырсыз мени атамы тут дургъаны.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 81.

ТЫРКЫК *ат къарач. къ.* **тырхык** 1. *Ёрлеш башына жетгенлей, тыркыкдан тёнгереп башлагъан, мазаллы къара къыппача, жол тик энишге айланды.* «Алчыла», 106.

2. *этн. къ.* **тырхык** 2. *Ала тырхыкгъа олтурдула.*

ТЫРМАН *ат.* Упрек / Биреуню айтханын, этгенин д.а.к. башха затын жаратмай, ыразы болмай, терсге санап, кесине айтмакълыкъ. *Кёп тырман болса, акъыллы да тели болур.* (Нарт сёз.) ❍ *Кесине базыннган Жаубермезге тырманланы биргесине осалыракъ сёзле да айтылып башладыла.* Этезланы О., Тарда, 94.

■ **Тырман эт** упрекать, ругать *кого* / тырман сёзле айт, уруш. *[Къатын эрине:] – Тауукъ къазгъа эришгенлей, усталагъа кесинги тенг этип, башыбызгъа къара палах саласа,– деп, тырман этди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 292. *Къартла бир бирлерине бе-*

гирекда жашлагъа тырман эте тебиредиле. Шауаланы М., Мурат, 156.

ТЫРМАНЛА *эт. сёл. тил.* Тырман эт (*къ.* **тырман**). *Къыз, тохтамай, бизни тырманлайды, Сени сурай жаныбыздан тойдургъанды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Ысхакъ Къарамырзагъа:] – Ол тамашалыкъ хапарны эндиге деричи айтмай къалай тургъанса, – деп, тырманлады.* Этезланы О., Тарда, 86.

ТЫРМАНЛАУ *и. д. от* **тырманла** / Тырманла дегенден *этим ат. Этгенден эсе тырманлау тынчды.* Этезланы О., Тарда, 41.

ТЫРМАНЧЫ *сыф.* Ворчливый, брюзгливый / Тырман этиучю. *Ой мени анам тырманчы анады, Мен ёге ана сынайым.* «Малкъар халкъ жырла», 108. *Сен тырманчы, сёзчю эсенг, Сёзюнг жалкъытыр хар кимни. ма аллай къоншудан эсе, Игиди тутхан парийни.* «Шуёхлукъ», №10, 28.

ТЫРМАШ *эт.* Стараться, быть прилежным; усердствовать / Талпын, къадал, кёл сал. *Билимге тырмашхан билим алыр.* (Нарт сёз.) ○ *Байланы омакъ къызлары къонакъ жашлагъа ариу кёрюнюрча кийинирге тырмашадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 18.

ТЫРМАШДЫР *эт. понуд. от* **тырмаш** / Тырмаш дегенни *къатланыучу айырмасы. Акъылбалыкъ болгъан къууанчны белгилеу, жаш тёлюню иги шартлагъа тырмашдырлыкъды.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 25. *Намыс адамны ахшылыкъгъа, игиликге тырмашдырады.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 20.

ТЫРМАШДЫРЫУ *и. д. от* **тырмашдыр** / Тырмашдыр дегенден *этим ат. Окъуугъа тырмашдырыу. Ишге тырмашдырыу.*

ТЫРМАШЫУ *и. д. от* **тырмаш** / Тырмаш дегенден *этим ат. [Къасым Къазийге:] Кесинг кюсеген мийикликге чыкъдынг: эрикмей кюрешиу бла, къыйын заманда эс ташламау бла къажыкъмай, таймаздан алгъа тырмашыу бла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 218. *Тырмашыу керекди азатлыкъгъа хаман, Жууукълашханды эркинликге туар заман.* «Жюрек жырлайды», 40.

ТЫРМЫ *ат* 1. Линия, черта; штрих; полоса на небе / Ызлыкъ. *Кёкде къой жолуну акъ тырмы баргъаны къыбыладан кюнбатыш жаны таба жууукълашханды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 72. *Анда-мында булутчукъла тырмы-тырмы болуп бозарадыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 10. *[Ёрюзмек] отоуну къабыргъасында къара тырмыны эслеп, кесини обур къатыныны сюйгени барды деп, ишекли болду.* (Фольк.)

2. Протяженный участок *чего-нибудь* / Бир затны узакъдан къарагъанда кёрюннген узун иничге жери. *Капитан рульну алды да, жагъаны узакъ тырмысына жити къарап тохтады.* «Шуёхлукъ», №32, 44. *Къабырла узакъда агъашча, неда уллу бахчача, къара тырмы болуп, кёрюне эдиле.* «Шуёхлукъ», № 7, 39. *Капитан рубкагъа киргенде, кёксюл чарсны терининде, жагъаны тырмысы ачыкъ эслене эди.* «Шуёхлукъ», № 32, 44.

3. Отсвет от пожара или заката на небе / Уллу отдан неда кюнбатхан жанында кюнден кёкню къызаргъаны. *Узун тырмы тартхан булутла тау башларында кюнню алтын таякълары бла ойнайдыла.*

Шауаланы М., Мурат, 113. *Кюн тогъайы батар жерге жетгенди, Булутлагъа къызыл тырмы этгенди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Сыртла артында нюр жайылды. Къызыл тырмы тартылды.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 35. *Кёкню къыйырына къызгъылдым тырмы тартылды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 36.

4. Складка, морщина / Адамны бетинде, мангылайында болуучу уякъ ызлыкъла. *Батырны кюннге да, суукъгъа да кюйген бети терен тырмыдан толуду.* «Шуёхлукъ», 1972, № 1, 61. *Аны [Анайны] бети зулму тартхан тырмы эди. Бети, кюзгю чапыракълай, сары эди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

5. *В позиции определения:* морщинистый / Жыйыртмакъ. *Къаяла сагъышлы сюеледиле. Ала эртдегили къартны тырмы мангылайына ушайдыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 237.

6. Полоса на теле от удара чем-л.; Ссадина, царапина, шрам, рубец / Бирле уруп, адамны этинде, неда бетинде териси сыдырылып, къан юйюшген жерлери. *Балакъа тийген жерим Къан тырмыла ызлай эди...* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 33. *Жарала сау болсала да, [Мухамматны] къызыл тырмы тартхан берчлери тапла болуп къалдыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 194. *Ол [Саният] чачы тозурап, бети къан тырмыладан толуп, къоллары артына байланып, отоу ортасында сюелип тура эди.* Ёзденланы А., Саният, 109.

7. *кёч.* След (*слёз, пота*) / Жыламукъланы, терлегенлени акъгъан ызлары. *Аны [къызны] саргъалгъан бетчигинде тузлу суу къатхан ызла кибик жыламукъ тырмыла кетмей, асыры жылагъандан, уллу къара кёзлерине, къан чапханча, болгъан эди.* «Шуёхлукъ», № 8, *125. Сютге дугъум атханча, ариу тёгерек кёзлерини ичлерин жыламукъ тырмы жибитди.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 25. *Атланы къулакъ артлары, жюгенни, айылланы эм къуушханны къаиши жетген жерге къарасанг да, асыры терлегенден, акъ кёмюк этип, тырмы тартып тура эдиле.* Уллубашланы И., Оздула заманла, 32.

8. *энчи.* Шов, рубец, строчка / Тигиу этгенде къалгъан ийне ыз. *Чындай тырмысы.*

9. Признак *чего-нибудь* / Бир затны ышаны. *Чирий баргъан жонгурчхала тургъанча, эмен тюпледе, Жашайдыла осалла уа жашау тырмысыз юйледе.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 38.

10. Трещина / Бир затны жарылгъан жери. *[Атай:] Къарачыгъыз, жауурунну эки жаны да нечик ариуду! Не аз да тырмы тартылгъан жери да жокъду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 159.

■ **Тырмы тарт** намереваться, собираться *что-либо* сделать / бир зат этерге умут эт. *Законну бузаргъа тырмы тартып тургъан адамланы хар бирин заманында эслеу милицияны, халкъ дружиначыланы жууаплы борчуду.* «Ленинни байрагъы». *Жангур жауаргъа да тырмы тарта турады.* «Ленинни байрагъы».

ТЫРМЫЛЫ *сыф.* **1.** Полосатый / Ызлыкълы. [*Бийсолтан:*] *Бу сиз кёрген къолла ол заманда, ол ахырзаман кюнледе къара тырмылы къагъытланы да аз келтирмегендиле.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 99. *Аны [Къапланны] узун тырмылы къабыргъалары былайда къамишлени битеу кёрюмдюлери бла бирча боладыла.* «Естествознание», 70.

2. Морщинистый / Жыйыртмакъ. *Анга [тенгизге] къарай, игилени Дайым салама эсиме. Аланы къат-*

ларында уа – кётюрем тырмылы бетле, Жау да басып, Сыйдам болуп, ...Айырылмазча этекле. Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 119.

ТЫРМЫСЫЗ *сыф.* Хилый, старый, ветхий, разрушающийся (*о доме*). / Эски, тозурагъан, хылеу. *[Осал адамла] чирий баргъан бутакъла Тургъанча эмен тюпледе, Жашайдыла осалла уа – Жашау тырмысыз юйледе.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр.

ТЫРНА *эт.* 1. Царапать *кого-что*, царапаться / Тырнакъ неда андан башха жютю зат бла жара эт, ыз, тырмы сал. *[Киштик:] Темир таракъ тишлиме, Мен тырнаргъа кючлюме.* Шахмырзаланы С., Назмула, 174. *Суукъ суу бла Асиятны бетин жууугъанда юшюгенлери, тырналгъан жаралары кёбюп, эки кёзю кючден ачыла эди.* «Шуёхлукъ», № 6, 58.

2. *кёч. бош тил.* Урвать / Ал, юз, кесинге бир зат тюшюр. *«Урлагъан этеди, тырнагъан этеди», – деп, Хамит бир иги берди [келинчикни] керегин. «Аллахдан къоркъмай, къалай да урладынг Къайын атангы кёлегин?»* «Къарачай халкъ жырла», 248. *Аланны хоншусу ишлеген жеринден урлап, тырнап, арт бла, ал бла да юйюне харам ырысхы жыяр ючюн къалмагъанды.* Хубийланы М., Алан, 4.

3. *кёч. бош тил.* Писать / Жаз. *Сен тырна назмуларынгы, Къуллукъдан не билесе, Тохтат бу хапарларынгы, Керексиз кюрешесе!* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 136. *Писарь, столну артына чёгюп, киши бла да иши болмагъанча, бир затланы тырнайды.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукъларыбыз, 7.

ТЫРНАКЪ *ат* 1. Ноготь / Бармакъны къыйырындагъы жукъа сюек. *[Зулийхат атасына:] Хан уланланы барын Бузжигитча кёраллам, Бузжигитни тырнагъын Мен барына бералламам.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 196. *Жау къутулмаз, Айшатым, Бир тырнакъны къанатып, Болур сени нюр атынг Къанлы кюнде къанатым.* «Жилтинле», 68.

2. Коготь / Жаныуарланы, къанатлыланы аякъларында жютю къыйырлы сюеклери. *Киштик бла ойнасанг, тырнагъына тёз.* (Нарт сёз.) ○ *Къозу, улакъ кёргенлей, Къуш жумулуп жетеди, Жез тырнакъларын беклеп, Кёкге алып кетеди.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 27.

■ **Тырнагъына (да) жетмейди** и ногтя не стоит / затха да тергелмейди, сыйы, намысы жюрюмейди. *Аны тырнагъына да жетмегенле – Патчахла, бийле, ханла... бары Кеслерине алтын къалала ишлетип, Жашадыла безирей, алтын кийип.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 21. *[Амин:] Ой, Роза, Розачыгъым, сен, харип, бош чамланаса ансы, ол – председатель къатын сени тырнагъынга да жетмейди.* Кацийланы Х., Тамата, 69. **Тырнагъы ачымады** он совершенно не пострадал, не повредил и ногтя / къыйналмады, жарсымады, хата, къайгъы кёрмеди. *Къады, зауаллы кесинг, Жыйырма жыл тырнагъынг Ачымай ишлеп келдинг.* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 54. *Биз сау заманда Зайнафны тырнагъы ачымаз.* Тёппеланы А., Сени жарыгъынг. **Тырнагъын да тутмайды** *къ.* **тырнагъына да жетмейди.** *Тырнагъымы да тутмагъанны мен кесиме тенгнге санамам.* (Фольк.)

ТЫРНАКЪЛА *эт.* 1. Карабкаться, цепляться *за что* / Къолларынг, аякъларынг бла да илинип ёрле, мин. *[Берт:] Бийик чынгыллагъа*

тырнакълап миндим, Къондум къаяны башына. Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 133. *Тырнакълап бара, Тик, къая жолну, Таулу минг кере Абыннган болур.* Хубийланы О., Мурат, 15.

2. *кёч. къ.* **тырна** 2. *[Къатыны эрине:] Жел келтирир, суу элтир деп, эшитген болурса, къачан болса да сени бу кенгнге къучакъ жайып, тырнакълап жыйгъан мюлкюнг, сени бир къуру журтха къаратып къоярыкъ болур...* Хубийланы О., Аманат, II, 217.

ТЫРНАКЪЛАТ *эт. понуд. от* **тырнакъла** / Тырнакъла дегенни *къатланыучу айырмасы. Атасы жашына, тырнакълатып, мюлк жыйдырды.*

ТЫРНАКЪЛАТЫУ *и. д. от* **тырнакълат** / Тырнакълат дегенден *этим ат.*

ТЫРНАКЪЛАУ *и. д. от* **тырнакъла** / Тырнакъла дегенден *этим ат.*

ТЫРНАКЪЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тырнакъла** / Тырнакъла дегенни *араш айырмасы. Альпинистле, тырнакълашып, къаяны башына ёрлеп барадыла.*

ТЫРНАКЪЛАШЫУ *и. д. от* **тырнакълаш** / Тырнакълаш дегенден *этим ат.*

ТЫРНАЛ *эт. страд. от* **тырна** / Тырна дегенни *зорлаучу айырмасы. Добайны бетинде тырналмагъан жери къалмагъанды.* Этезланы О., Тарда, 151. *Асхат, бети тырналып, кёз тюбю къаралып, бутлары къалтырай, жеринден турду.* Зокаланы З., Солуу кюн, 44.

ТЫРНАЛЫУ *и. д. от* **тырнал** / Тырнал дегенден *этим ат. Бутлары тырналыу. Къоллары тырналыу.*

ТЫРНАТ *эт. понуд. от* **тырна** / Тырна дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъ, бахчаланы тёгерегинде къуругъан шинжилеге къолларын тырната, арбазгъа жуукъ келип, шош сызгъырды.* Толгъурланы З., Айыуташ, 27.

ТЫРНАТДЫР *эт. понуд. от* **тырнат** / Тырнат дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъ, кишитик бла кюреше кетип, къолун тырнатдырды.*

ТЫРНАТДЫРЫУ *и. д. от* **тырнатдыр** / Тырнатдыр дегенден *этим ат. Бетин тырнатдырыу.*

ТЫРНАТЫУ *и. д. от* **тырнат** / Тырнат дегенден *этим ат. Къабыргъаны тырнатыу.*

ТЫРНАУ I *и. д. от* **тырна** / Тырна дегенден *этим ат. Къолун-бетин тырнау.*

ТЫРНАУ II *ат къарач.* **тырнауч.** *Чыганлы жангурдан къачып, тырнауну тюбюне киргенча.* (Нарт сёз.) ❍ *Къалажюкню артындан жер тюзетиучю тогъайлы тырнау тагъылады.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 22.

ТЫРНАУЛА *эт. къарач.* Тырнауч эт *къ.* **тырнауч.** *Бахчаны сюрдюк, тырнаулагъан да этдик.*

ТЫРНАУЛАТ *эт. понуд. от* **тырнаула** / Тырнаула дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабанны трактор бла тырнаулатхандыла.*

ТЫРНАУЛАТЫУ *и. д. от* **тырнаулат** / Тырнаулат дегенден *этим ат. Сабанны тырнаулатыу.*

ТЫРНАУЛАУ *и. д. от* **тырнаула** / Тырнаула дегенден *этим ат. Бахчаны тырнаулау.*

ТЫРНАУУЧ *ат.* Борона / Сюрюлген жерни уллу тугулларын ууатып, жумушакъ эм сыйдам этер ючюн жюрютюлюучю рама сыфатлы, узун тишли эл мюлк адыр. *«Ариума»,– деб а нек махтанаса? – Киши унамайды къараргъа, сабан тырнауч сатып аллыкъма Чакъмакъ чачынгы тараргъа.* «Малкъар халкъ жырла», 197. *Тракторчу, тракторну тохтатып, секирип жерге тюшдю, моторгъа, тырнауучлагъа тинтип къарады.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 14.

■ **Тырнауч сал (эт)** бороновать / тырнауч бла сюрюлген жерни тугулларын ууат, жумушат, сыйдам эт. *[Махмут Байрумукъгъа:] Бу юч къош ёгюзлени жарашдырыгъыз да, ол къарыусузланы жерчиклерин да сюрюгюз, тырнауч да этигиз.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 217. *Урлукъ себерге хазырлана туруп, тырнауч саладыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 19.

ТЫРНАШ *эт. взаимн. совм. от* **тырна** / Тырна дегенни *араш айырмасы. Тюйюшген тиширыула бир бирлерини бетлерин тырнашадыла.*

ТЫРНАШЫУ *и. д. от* **тырнаш** / Тырнаш дегенден *этим ат.*

ТЫРПЫЛДА *эт. къарач. къ.* **тыпырда**. *Сууну жагъасында чабакъ тырпылдай тура эди.*

ТЫРПЫЛДАУ *и. д. от* **тырпылда** / Тырпылда дегенден *этим ат.*

ТЫРХАМ *ат.* Нерешительность, сомнение, колебание / Арсарлыкъ, таукелсизлик, аккыллыкъ, армаулукъ. *Кечиуледе тырхам къалмай, Хорлап терк ётерге, Умутха, арымай-талмай, Эрлай тюз жетерге.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 108.

■ **Тырхам бол** сомневаться *в чем*, колебаться / армау бол. *Аныуардан айырылып, орамгъа чыкъгъанда, Зейтун тырхам болду.* «Шуёхлукъ», № 31, 59. *Муратына жетер ючюн, Жюзюп баргъан кеме, Тырхам болуп, ыргъакъларын Толкъунлагъа кёме.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 24.

ТЫРХЫК *ат* 1. Выступ (*напр. горы*) / Бир затны, алгъа чыгъып, тапка болгъан жери. *Жауады, жауады терезе ауузу тар тырхыкчыкъгъа, Къыш келгенин айта, биринчи къар.* Отарланы К., Жолла, 136. *Тау тырхыкда жукълайдыла туманла, Къымылдаусуз тар къолланы жабадыла.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. Завалинка (вдоль стены снаружи и внутри дома, где ставили ведра, котлы и т. п.) / Эрттеги юйледе челекле, къазан, кастрюл д. а. к. башха затла салыныучу алаша тапка. *[Асият] Челеклени терк окъуна тырхыкгъа салып, отоугъа кирип, сюзюк юзмелтлени къыстау ийире башлады.* Шауалаланы М., Мурат, 30. *Юйню мюйюшюнде уа уну бла тулукъ сюеледи, аны къатында, тырхык юсюнде, элек, тегене...* Толгъурланы З., Эрирей, 26.

ТЫРЫЛДА *эт.* Гудеть (*о моторе*) / «Тыр-тыр» тауушэт (*моторну юсюнден*). *Тракторну мотору тырылдап башлады. Мопед тырылдайды.*

ТЫРЫЛДАТ *эт. понуд. от* **тырылда** / Тырылда *дегенни къатланыучу айырмасы. Мотоциклни тырылдат. Жаш агъач кесиучю «Дружбасын» тырылдатады.*

ТЫРЫЛДАТЫУ *и. д. от* **тырылдат** / Тырылдат дегенден *этим ат. Тракторну тырылдатыу.*

ТЫРЫЛДАУ *и. д. от* **тырылда** / Тырылда дегенден *этим ат. Моторну тырылдауу.*

ТЫТЫР *ат* 1. Известь / Акъ ташны энчи печьде кюйдюрюп этилиучю, сууда эритсе уа, юйлени акъларгъа, дагъыда башха затлагъа да хайырланылыучу акъ къурулуш материал. *Къолларыма къан угъай, Тытырла жагъылдыла. Юйлерим шахарымы Айбатлыгъы бдлдула.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 185. *Орамланы ариу этгендиле, ишленип бошагъан юйлени тышларын тытыр бла сюртгендиле.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 44.

2. *В позиции определения:* известковый / Тытыр чыгъарыучу. *Тытыр заводну биринчи печи ишлеп, продукция берип башлагъанды.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 119.

■ **Тытыр таш** известняк / кюйдюрсенг, тытыр болуучу акъ таш. *Адам къоркъар кибик аны [Харунну] халындан, бети агъарды тытыр ташха ушаш.* Боташланы И., Ауушш, 180. *Къарыулу машинала, тытыр ташдан жюкленип, карьерден заводха терктерк жетедиле.* «Коммунизмге жол», 1972, № 21.

ТЫХАР-МУХУР *эрикл. сёз. къ.* **тыхар-тухур.** *Бу клубха хар заманда къаллай адамла жыйылыучуларын кёргюзтюр ючюн этгенча, узун шинтиклени тыхар-мухургъа алдыра олтурдула.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТЫХАР-ТУХУР *эрикл. сёз.* Звукоподражание треску, грохоту / Ауур, къаты затла тюшгенде, аугъанда, неда аланы бир бирине ургъанда этген тауушну кёргюзтеди. *Танг аласында аш адырла туруучу жыйгъычда тыхар-тухур тауушла чыгъып башладыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 392. *Жаяу жолчукъдан аягъым тийип тёнгеретген ташла, тыхар-тухур эте, къарангы къолгъа ташаяладыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 26.

ТЫХСЫ *эт.* Жаловаться, ныть, сетовать, роптать / Тарыкъ, муркмур эт, жыла. *Жаралыланы ичинде не жарасыны уллулугъун, не къоркъуулулугъун айтып тыхсыгъан, не эс ташлагъан кёрюнмейди.* Хубийланы О., Аманат, I, 178. *Кёп заманны тыхсып келген таулада, Октябрь кюннге дери жашауумда, Боюнумда зор боюнса жюрютдюм.* «Шуёхлукъ», № 50, 92.

ТЫХСЫТ *эт. понуд. от* **тыхсы** / Тыхсы дегенни *къатланыучу айырмасы. Суратны юсюнден мен алкъын жукъ билмесем да, аны алай тыхсытхан урушну ууу болгъанын сездим.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 50. *Уруш кёплени тыхсытханды.* «Коммунизмге жол», 1965, № 131.

ТЫХСЫТЫУ *и. д. от* **тыхсыт** / Тыхсыт дегенден *этим ат. Жюрекни тыхсытыу. Тиширыуну тыхсытыу.*

ТЫХСЫУ *и. д. от* **тыхсы** / Тыхсы дегенден *этим ат. Жюрек тыхсыуунг Эшитилмей сени Келгенсе, халкъым, Кёп ёмюрлени.* Хубийланы О., Мурат, 15. *[Амин Розагъа] Тыхсыу бла, жарсыу бла ишге болушалмабыз.* Кацийланы Х., Тамата, 69.

ТЫХТЕН *ат.* Дикий чеснок / Къаялада битиучю сарымсах. *Тых-*

тен, ханс сарымсахча, агъачда битгенди, алай биз аны ашамайбыз. (Фольк.) *Къозукъулакъдан тойгъанлай, анда-мында мажал сапдагъайланы башларын къыркъа туруп, тыхтен, зыка битген жерлеге кетебиз.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 59.

ТЫХЫРДА *эт.* **1.** Тарахтеть, шуметь / Тунук тауш эт. *Гылжаны къошха ийген эдим, харип, Саламеликден ёлгенди. Эти да жукъгъа жарамай, жазыкъ, Териси тыхырдап келгенди.* «Малкъар халкъ жырла», 250. *Бурууну гитче эшигини къадауу тыхырдады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 342.

2. *кёч. сёл. тил.* Говорить, болтать / Жанша, кёп сёлеш. *[Алим Сейпугъа:] Жаншакъ, сен билген, агъач къакъгъышча, керексиз тыхырдагъан.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 95. *Хажи бла Нохчукъну тенглери, кюн узуну быкъыгъа тагъылып туруп къатхан гыбытлай, тыхырдай тебиредиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 273.

ТЫХЫРДАТ *эт. понуд. от* **тыхырда** / Тыхырда дегенни *къатланыучу айырмасы. [Черекни сууу] ташланы тыхырдата, агъач кёпюрлени элте, тарны тауушха алдырып, ёшюн уруш этип барады.* Шауаланы М., Мурат, 100. *Ийналукъ арбаланы къурлай тыхырдатып къайтыргъа сюймейди.* Толгъурланы З., Эрирей, 99.

ТЫХЫРДАТДЫР *эт. понуд. от* **тыхырдат** / Тыхырдат дегенни *къатланыучу айырмасы. Къабакъны тыхырдатдыр. Эшикни тыхырдатдыр.*

ТЫХЫРДАТДЫРЫУ *и. д. от* **тыхырдатдыр** / Тыхырдатдыр дегенден *этим ат. Арбаны таш жолда тыхырдатдырыу. Терини тыхырдатдырыу.*

ТЫХЫРДАТЫУ *и. д. от* **тыхырдат** / Тыхырдат дегенден *этим ат. Ташланы тыхырдатыу.*

ТЫХЫРДАУ *и. д. от* **тыхырда** / Тыхырда дегенден *этим ат. Эшикни тыхырдауу. Арбаны тыхырдауу.*

ТЫХЫРДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **тыхырда** / Тыхырда дегенни *араш айырмасы. Эки къатын да, бир бирге ал бермей, тыхырдашадыла.*

ТЫХЫРДАШЫУ *и. д. от* **тыхырдаш** / Тыхырдаш дегенден *этим ат.*

ТЫШ I *ат* **1.** Внешняя, наружная сторона *чего-нибудь* / Бир затны ичинден бирси жаны. *Тышы жылтыраукъ, ичи къалтыраукъ.* (Нарт сёз.) *Тышы – кёксюл къаралдым, Ичи – къызыл, къан кибик, Тамашалыкъ суулуду, Татыуу уа – бал кибик (Харбыз).* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 18. *Юйню ичини, тышыны ариулугъу да аны сюртюлгенине кёре болады.* «Коммунизмге жол», 1971, № 121.

2. *В позиции определения:* а) внешний, наружный / Тышына айланнган, тышына къарагъан, кёрюннген. *Жерни тыш къаты. Тыш къарауул. Аурууну тыш шартлары.* ■ *Аминат уллу верандалы юйню орамдан кирген тыш эшикни къакъды.* Ахматланы И., Боранда, 13; б) внешний (относящийся к сношениям с другими государствами) / Башха къыралла бла бир тюрлю ишни бардырыу бла байламлы. *Къыралыбыз мамырлыкъны сюйген къыралла бла*

тыш политиканы дайым бардырады. «Коммунизмге жол», 1971, № 162; в) внешний (*враг*) / Башха къыралны, уруш этип, ууучларгъа, бойсундурургъа таларгъа кюрешген неда алай этерге хазыр болгъан, жаулукъ жюрютген. *Сиз [аскерчиле] анга журтубузну сыйы ючюн, кёкюреклеригизни бир жанына бурмай, бычакъларыгъызны къолдан жибермей, тыш жауланы бла, асланлача, кюрешгенсиз.* Къобанланы Д., Таулада тауушь, 229. *Къарыулу къарыусузну талагъан, жунчутхан тарлыкъ жашауда ууакъ миллетлеге хар заманда тыш жаулагъа битеу кюч-къарыу жыйып, къаршы сюелирге керек болгъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 85; г) внешний (*выражающийся только наружно, не соответствующий внутреннему состоянию*) / *Тыш халы бла ич болуму бирге келишмеген. Тыш тынчлыкъ.* ■ *Аланы [Салийматны къайынларыны] тыш халларына бусагъатда кёз жетдирген адам: «Былайда бола тургъан затланы была сансыз этип тура кёреме»,– дерикди. Алай а, ауузлары не сёлешселе да, жюреклери – бернеди.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 11.

3. Скорлупа, кожура / Бир затны (*алманы, къозну д. а. к. затны*) къабугъу. *Алманы тышы. Къозну тышы.*

4. Переплет, обложка / Китапны, дефтерни д.а.к. башха затны сакълар ючюн тышына салыныучу зат. *Китапны тышы къызылгъа боялыпды.* ■ *Завуч тышы кёк болгъан тетрадны ачды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 139.

ТЫШ II *сыф.* **1.** Чужой, посторонний (*башха, башханыкъы, тышхы*). *Кязимге Солтан-Хамит тыш адам тюйюл эди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 19. *[Зухура] Классха, ким болса да тыш адам кирсе, мен, жюннге тюшген тауукъча, болама.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 243.

2. Чужой (*не являющийся родным селом и т. п.*) / Кесини эли, району болмагъан. *...Домалай келечиле ийип, [Фатиманы] кеси барып да кёрюучен эди. Алай болгъанлыкъгъа, атасы-анасы тыш элге берирге унамагъандыла.* Хубийланы О., Дерт, 61. *Институтланы бошагъанлай, эки гитчесин ишлерге тыш районлагъа ашыргъандыла да: «Окъууну битдиргенлей, сабийлерими къолума жиберип нек къоймайдыла»,– деп, къыралны ол чотуна Апалистанны жюреги хош тюлдю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 6.

■ **Тыш бол** стать посторонним, чужим / айырыл, тенглик, шуёхлукъ жюрютме. *Итге атылгъан сюекча, Юйюмден тыш болурса.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 94. **Тыш кёлек** верхняя рубашка / Ич кийимни тышындан кийилиучю кёлек. *Къалын мерекеп тёгюлюп, Алийни боюну бла тыш кёлегин къолан ала этди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 34. **Тыш кийим** верхняя одежда / башха кийимлени тышларындан кийилиучю кийим. *Къуллукъчула, тыш кийимлерин тешмей, ишлеп тургъандыла.* Е. Мар., Ленинде къонакъда, 60. *Азамат, физкультура майданнга барып, тыш кийимлерин тешип, женгил болду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 88.

■ **Тыш къырал** *ат.* Иностранное государство / Кесиникинден башха къырал. *Тыш къыралланы келечилери президент бла да тюбешгендиле. Бир-бир тыш къыралланы экономикалары уллу даражагъа жетгендиле.*

■ **Тыш къыраллы** *сыф.* Иностранный / Башха къыралныкъы. *Тыш къыраллы товар. Тыш къыраллы валюта. Минги таугъа*

къараргъа, аны башына ёрлерге деп кёп тыш къыраллы туристле да келиучюдюле. ■ *Кёпле ишден бош заманларында тыш къыраллы тиллени окъуйдула.* «Коммунизмге жол», 1971, № 144.

■ **Тыш къыралчы** *ат.* Иностранец / Башха къыралны келечиси, инсаны, адамы. *Къонакъланы ичинде тыш къыралчыла да бар эдиле.*

ТЫШЛА *эт.* Обертывать, обшивать, переплетать, обтягивать *что* / Тышын бир затла бла чулгъа, жап, тыш сал. *Коридорда дермантин бла тышланнган диванла, жумушакъ таянчакъ шинтикле.* «Жарыкъ жолда», 200. *[Аслан] Алгъаракъ атлап, хуржунундан мелте бла тышланнган ючгюл бюкленнген ду уаныгъарды.* Ахматланы И., Боранда, 59. *Баш кётюрюп, таула таба къарасанг, Къарлы таула тюрленмейин жашайдыла, Терен къарла ариу тышлап юслерин, Мамукъ тёбеге нечик ушайдыла.* «Шуёхлукъ», № 46, 46.

ТЫШЛАН *эт. страд. от* **тышла** / Тышла дегенни *зорлаучу айырмасы. Малжей бла Бекболат шахарны тёгерек таш бла тышланнган орамы бла ёрге барадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 288. *Жамийлят къара сахтиян бла тышланнган эшикге жетди.* Кацийланы Х., Тамата, 8.

ТЫШЛАНЫУ *и. д. от* **тышлан** / Тышлан дегенден *этим ат. Китапны тышланыуу. Тонну тышланыуу.*

ТЫШЛАТ *эт. понуд. от* **тышла** / Тышла дегенни *къатланыучу айырмасы. Юйню къабыргъасын мермер таш бла тышлатдыла. Китапны къагъыт бла тышлат.*

ТЫШЛАТДЫР *эт. понуд. от* **тышлат** / Тышлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Диванны кир кётюрюучю къумач бла тышлатдырдыла. Журналны къалын къагъыт бла тышлатдыр. Эшикни дермантин бла тышлатдырдыкъ.*

ТЫШЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **тышлатдыр** / Тышлатдыр дегенден *этим ат. Китапланы тышлатдырыу. Тонун тышлатдырыу.*

ТЫШЛАТЫЛ *эт. страд. от* **тышлат** / Тышлат дегенни *зорлаучу айырмасы. Китапла тышлатылгъандыла.*

ТЫШЛАТЫЛЫУ *и. д. от* **тышлатыл** / Тышлатыл дегенден *этим ат.*

ТЫШЛАТЫУ *и. д. от* **тышлат** / Тышлат дегенден *этим ат. Альбомну тышлатыу. Тонну тышлатыу.*

ТЫШЛАУ *и. д. от* **тышла** / Тышла дегенден *этим ат. Тонну тышлау. Китапны тышлау.*

ТЫШЛЫ *сыф.* **1.** Облицованный, обшитый, обвернутый; имеющий переплет / Тышы болгъан, тыш салыннган. *Тышлы китап. Тышлы топ. [Файруз] къара тышлы тонуну этеклери жел сюзе, ызына къарай, жагъагъа къачды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 164. *[Хажи] юсюндеги жашил къатапа тышлы жууургъанын бир жары атып, орундукъгъа олтурду.* Ахматланы И., Боранда, 68.

2. *кёч.* Посторонний, чужой / Башха, башханыкъы. *Тышлы ит юйлю итни эшикге къыстай эди.* (Нарт сёз.)

ТЫШХЫ[1] *ат ц. диал. къ.* **четен.** *Саният, тышхы бла сыгын та-*

шып, сыртын кёп къаралтханды. Ёзденланы А., Саният, 27.

ТЫШХЫ[2] *сыф. къарач.* 1. Внешний / Тышындан эсленнген. *Тау сууну ким да кёрген тышхы шартларын санайдыла.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 19. *Былай эди ол заманны саламы, Жити эди жазгъан бизге къаламы, Тюрме эди ичи, тышхы къарамы, Байламай эди ашланыучу жараны.* «Жюрек жырлайды», 121.

2. Относящийся к сношениям с другими государствами / Тыш къыралла бла бардырылгъан ишле бла байламлы болгъан. *Тышхы политика. Мында [Дамаскада] оюла башлагъан бурунгу къалала, тышхы жауладан сакъларгъа деп ишленнген мийик таш хунала бардыла.* Хубийланы О., Мурат, 124.

ТЫШЫНА *орун. сёзл.* Наружу / Тыш жанына. *Ибрахим, аркъау агъачны тышына чыкъгъан къыйырына къапланып, жылай тура эди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 8. *Къыямыт къарангы жер юйден тышына чыгъып, узун темир къадауну эшикге кёнделен салып, мазаллы чоюн киритни такъды.* Къобанланы Д., Таула таууш, 14.

ТЫШЫНДА I *орун. сёзл.* 1. Вне помещения, на дворе, на улице / Мекямны неда бир башха затны ичинде болмагъан жерде. *[Тюлкю] тышында бир кесек туруп, кеси аллына сёлеше, артха къайтды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 314. *Тышында къар жауады.* «Коммунизмге жол», 1969, № 71.

2. За пределами *чего* / Нени болса да белгили чегинден чыгъып. *[Къазий:] Мен элден кетип тышында айланнганлы Огъурлуну жангы туугъан сабийчиги экинчи классха барады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 213.

ТЫШЫНДА II *сонг.* 1. Сверх, вне (*плана*) / Белгиленнген ёлчемден, мардадан артыкъ. *Комбинат озгъан жыл пландан тышында 185 минг сом багъасы продукция чыгъаргъанды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 3. *Оноучу къауумгъа да планда белгиленнгенден тышында 660 минг сом къоратылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1972, № 41.

2. Кроме того, сверх того / Андан сора да (*бир иш этип, анга дагъыда бир зат къошханны юсюнден*). *[Селим Ысмайлович:] Мен ангылагъандан [Азамат Алиевич дерслени осал бергенден сорада], андан тышында да ол окъуучулагъа керексиз тырманны да кёп этеди, сыйларын тюшюреди.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 101. *Андан тышында да, бузулгъан хауаны [юйню] тышына ийип, ичине уа жангысын кийирирге керекди.* «Естествознание», 39.

ТЫШЫНДАН *орун. сёзл.* Снаружи, извне / Тыш жанындан; антоними: ичинден. *Къарт, барып, айыуну тышындан киритни бегитгенди.* (Фольк.) *Солтан-Хамит къаманы тышындан къысса да, герохну ичинден тагъып жюртгенди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 160.

ТЮБЕ *эт.* 1. Встречать *кого-что* / Бара тургъанлай неда баргъан жерингде кёр, жолукъ. *Адам жылагъаннга тюбесе, кюн кёкде тохтап къарайды.* (Нарт сёз.) *Мурат, кечени бир заманында суусап болуп келе келгенлей, уллу къара шауданнга тюбегенди.* Тёппелаланы А., Жюз шапталтерек. *[Жарлы кишичик] ол уллу сууну боюну бла бара барып, чабакъ тута тургъанлай, бир эмеген жашха тюбеди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 201.

2. Встречать *кого-что как* / Кимни, нени болса да кёргенден, таныгъандан сора кесинги къара-

мынгы билдир, сездир. *Бандитле къалайгъа къачсала да, алагъа окъла бла тюбей эдиле.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 82. *Бёлюмню урунгганлары областьны юбилейине урунуу саугъала бла тюберге тырмашадыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 3.

ТЮБЕЙ *ат ц. д.* Щенок / Ит кючюк. *Чолукъ Чолур къолун бизге сюнгю этеди, Тюбейлерин адам кесерге юйретеди.* (Фольк.)

ТЮБЕЛЕК *хал. сёзл. къарач.* **1.** Насовсем, без возврата, окончательно / Ахыры бла, къайтмазча. *[Маржан:] Тюбелек келип, былай юйюме жарашып къалса, ах менден насыплы ким болур эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 184.

2. Целиком, совсем / Толусунлай, арталлыда, саулай. *Ишни тюбелек тауусдукъ.* ■ *«Не затды, алан, къаугъа, къазауат»,– дерча, уруш тюбелек къурур.* Хубийланы О., Ант, 13.

ТЮБЕТ *эт. понуд. от* **тюбе** / Тюбе дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол къарт къатын къолундан Келгенни къоймай этди, Ол жашны бла къызны Бир бирине тюбетди.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 194. *Батырны Къызыл Аскерде аламат юйреннгени бош озмады: жашауда кёп ахшылыкъгъа тюбетгенди.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 47.

ТЮБЕТДИР *эт. понуд. от* **тюбет** / Тюбет дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашланы бетден-бетге тюбетдирдик.*

ТЮБЕТДИРИУ *и. д. от* **тюбетдир** / Тюбетдир дегенден *этим ат. Къууанчха тюбетдириу.*

ТЮБЕТЕЙКА *ат.* Тюбетейка / Тёппени жабыучу, накъышлы баш кийим, такъыя. *Асхат узбек тюбетейкасы онг къолунда, сол къолунда уа тёгерек бурулгъан узун къагъытлары бла муштухул кирди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 356. *Ташкентли студент тенгим: «Мени тюбетейкамы кий»,– деп тилейди.* «Жашаубузну байрагъы», 187.

ТЮБЕТИЛ *эт. страд. от* **тюбе** / Тюбе дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТЮБЕТИЛИУ *и. д. от* **тюбетил** / Тюбетил дегенден *этим ат. Къууанчха тюбетилиу. Къыйынлыкъгъа тюбетилиу.*

ТЮБЕТИУ *и. д. от* **тюбет** / Тюбет дегенден *этим ат. Сени жашау жырынгда Къуш къанатла мийиклик, Халкъыбызны хорламгъа Тюбетиучю ёхтемлик.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 109.

ТЮБЕУ *и. д. от* **тюбе** / Тюбе дегенден *этим ат. Ахшылыкъгъа тюбеу. Тенгине тюбеу. Къонакълагъа жарыкъ тюбеу.*

ТЮБЕШ *эт.* Встречаться *с кемчем* / Биреуге жолукъ, тюбе. *Энди Кулизар киши бла тюбеширге сюймейди, жангы хапар излеп тюкенге, тирменнге да жюрюмейди.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 61. *Атча бла Мисирхан босагъа юсюнде тюбешип, башларын эки жанына ата, къучакълашдыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 175.

♦ **Тюбеш юлюш** доля, выделяемая охотником от своей добычи, встретившемуся на пути после охоты / Уучу ууда ёлтюргенинден тюбеген адамгъа бериучю юлюш. *Жорукъ алайды: уучу тюбегенине ууда табышындан тюбеш юлюш*

этеди. Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 82.

ТЮБЕШДИР *эт. понуд. от* **тюбеш** / Тюбеш дегенни *къатланыучу айырмасы. Сюйгенлени бир бирине тюбешдирдиле. Жашны прорабха тюбешдирдик.*

ТЮБЕШДИРИУ *и. д. от* **тюбешдир** / Тюбешдир дегенден *этим ат. Къуанчда тюбешдириу. Ишде тюбешдириу.*

ТЮБЕШИУ *и. д. от* **тюбеш** / Тюбеш дегенден *этим ат. Север Кавказны студентлерини тюбешиую халкъланы арасында шуёхлукъну уллу байрамына айланнганды.* «Шуёхлукъ», № 52, 100.

ТЮГЕЛ [1] *кес. къарач.* Не совсем, не до конца, едва, чуть; (как) только / Толу, саулай болуп, этилип бошалмай. *Таулан келгенинде, Ибрахим, тюгел кийинип бошамай, сол чабырыны баун къыса тура эди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 93. *Онсегиз жылы да тюгел толмагъан Салиматха бюгюн кюн бек ариуду.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 12.

ТЮГЕЛ [2] *эт. къарач. къ.* **тауусул.** *Аланы мирзеулери тюгелгенди.*

ТЮГЕЛИУ *и. д. от* **тюгел** / Тюгел дегенден *этим ат. Ашы-сууу тюгелиу. Къарыуу тюгелиу.*

ТЮГЕЛТ *эт. къарач. къ.* **тауус.** *Ол ахчасын тюгелтди.*

ТЮГЕЛТИУ *и. д. от* **тюгелт** / Тюгелт дегенден *этим ат.*

ТЮГЕН *эт.* 1. Выбиваться из сил, изнуряться, дряхлеть / Къарыусузгъа къал, тын. *Кёкен тюбюнде Жатады чал бёрю, Къартдан тюгене.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 48. *Балам, сорма, къыйынлыкъ къыш боранлай келгенди, Онг жокъ, таргъа тыйылып, Атанг, харип, тюгеннгенди.* Тёппеланы А., Къартны насыбы, 108.

2. Кончаться, иссякать / Таусусул, жокъ бол, къуру. *Сырсыз болсанг, бет намысынг тюгенир.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 15. *Зариятны уа кюбюрде Зат тут мауду къылыгъы. Анга билимди ёмюрде Тюгенмезлик къыстырыгъы.* «Шуёхлукъ», № 8, 24.

3. Мучаться, страдать, переживать / Инжил, къыйнал. *Черекден санга къарай тюгенирме. Ётдюрмез мени санга жол, къайыкъ да.* Тёппеланы А., Назмула, 3. *Алайсыз да Салиймат Тюгеннген эди сагъышдан, Къуу терекча болгъан эди Бушуудан бла ачдан.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 104.

4. Ветшать, изнашиваться / Эски бол, седире, жыртылыргъа жет. *Башында жарылары ачыла тургъан, тюгеннген саргъыл бёркчюгю бла элни бегеуюлю сары Зекерия сюелип эди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 104. *Ол [Савелий] табанларына жетген узун, тюгеннген пальтону кийип эди.* М. Горький, Ана, 209.

ТЮГЕНДИР *эт.* 1. Лишать сил, изнурять *кого* / Къарыусуз эт, тындыр, къарыуун тауус. *[Къарашауай Ёрюзмекге:] Ай ауруунгу алайым, бу аман маштакъны, жаммызларын тюе, тюгендирдим.* «Нартла», 177. *Далхат къалай сау лукълу, тири адам болуучу эди, ол къанлы тюрме уа тюгендирген кёреме.* Ёзденланы А., Саният, 113.

2. Изнашивать *что* / Кийип, эски эт, эскирт, жыртылыргъа жетдир. *Жаш сахтиян курткасын тюгендиргенди.*

3. Прикончить, израсходовать

что / Тауус, жокъ эт. *Этибизни тюгендирдик.*

ТЮГЕНДИРИЛ *эт. страд. от* **тюгендир** / Тюгендир дегенни *зорлаучу айырмасы. Мен урушда тюгендирилген адамланы эшитеме шош сёлешген сёзлерин.* «Шуёхлукъ», № 10, 60.

ТЮГЕНДИРИЛИУ *и. д. от* **тюгендирил** / Тюгендирил дегенден *этим ат. Тутмакъда тюгендирилиу.*

ТЮГЕНДИРИУ *и. д. от* **тюгендир** / Тюгендир дегенден *этим ат. Кийимни кёп кийип тюгендириу.*

ТЮГЕНИУ *и. д. от* тюген / Тюген дегенден *этим ат. Тынчайыу – тюгениудю, жараусуз болмакълыкъды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 191.

ТЮЕ *ат* 1. Верблюд / Сыртында бир неда эки дуппуру болгъан, ышныр этиучю уллу хайыуан. *Тюеге жарлы минсе да, ит къабар.* (Нарт сёз.) *Жюз тюели кериуан Келир узакъ жерледен, Жюкленип накъут бла налмасладан, Дарийледен.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 195.

■ **Тюе къуш** страус / бек уллу къуш. *Къалгъанладан артха къалып, Бир тюе къуш уча барып, Жауурун къалагъын сермеди, Кётюрюп, учуп тебиреди.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 41. *Мазан не этерге билмей тургъанлай, дунияны гюрюлдетип, бир тюе къуш аллына къонду.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 187. **Тюетабан** мать-и-мачеха / чапыракъларыны баш жанлары сыйдам эм суукъ, тюп жанлары уа жумушакъ, тюклю болуучу кёпжыллыкъ битим. **Тюе чыгъана** верблюжья колючка, татарник / аулакълада ёсюучю, тюеден башха хайыуан ашамаучу, шинжили битим.

ТЮЕК *ат* 1. Клавиша / Къобузну, рояльны д.а.к. башха музыка кереклени бассанг, тауush чыгъаргъан жерлери. *Батырланы сыйлы ёлюклери, Жатадыла таланы къоюнунда. Къобузну жарсыулу тюеклери мудах жырлайдыла суу боюнунда.* Отарланы К., Сайлама, II, 156. *Ана тилим, кюн таякъча, Къобуз тюекле сокъгъанча.* Къаракетланы Ю., Булутла, 11.

2. Застежка на путе / Малны аягъындан кишенни тешилтмей туруучу тюймеси, тюйреуючю. *Темирбекни кишенини тюеклери буу мюйюзледендиле.* (Фольк.) *[Тенгим] Атангы жюйрюкатыны кишнеген Тауушу да эшитиледи санга, Салынмай агъач тюекли кишени, Жыйын жанлыдан къутулгъанча саулай.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 95.

ТЮЗ I *ат.* Равнина, поле, степь / Тауу, дуппуру болмагъан, уллу сыйдам жер, ёзен. *Мен жумушчу болгъанма Къарлы тау тёппелеге, Аладан салам алып, Энеме мен тюзлеге.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 50. *Таулада, тюзледе айтылгъанды атлары, Залимдиле Зауурбекни жашлары.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ТЮЗ II *ат.* Истина, правда / Керти, керти зат, ётюрюк болмагъан зат. *Тюзню айтхан таукел айтыр.* (Нарт сёз.) *Хар ким кёлюне келгенча айтып баргъан болмаса, тюзюн киши да билмейди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 96.

ТЮЗ III *сыф.* 1. Ровный, прямой / Къынгыры болмагъан. *Агъач ичинде къынгыр да бар, тюз*

да бар, гыжых да бар, сир да бар. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 97. *Тизгин юйле, тюз орамла, Неси башхады шахардан.* Маммеланы И., Санга саугъам, 73. *Тюз жол. Тюз терек.*

2. Ровный / Сыйдам, дуппуру, чунгуру болмагъан. *Арбаз, столну юсюча, тюздю.*

3. Верный, правдивый, точный / Керти, ётюрюк болмагъан, ишексиз. *Тюз жуап. Тюз базман. Тюз бегим.* ■ *Гыжыны жюреги Домалайны тюз хапарын билирге таралады.* Хубийланы О., Дерт, 97.

4. *кёч.* Честный, бескорыстный / Таза жюрекли, кир ниети болмагъан. *Тюзню малы тюзде къалса да, бёрю ашамаз.* (Нарт сёз.) *Урунган дуния сыйлы кёреди бюгюн да аны, Жер юсюнде тюз адамла – жан нёгерлери.* Отарланы К., Жолла, 18. *Тюз инсанны зор бугъоу буугъанда, Ачы сермешге керти кюн туугъанда, Уруннган халкъгъа жакъ басып сюелдинг, Зорчулагъа къажау кюрешип келдинг.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 5.

5. Правдивый, невинный / Терслиги, зараны, хатасы болмагъан. *Терсни, тюзню халкъ кеси кёрюр.* (Нарт сёз.) *Заман айыра терсни, тюзню, Жулдуз жолла чакъырадыла бизни.* Отарланы К., Сынла, 153. *Шерият сюдде тёрени, тюзню оноуларын этгенле бай, бий къаумла бла муслийман динни къуллукъчулары эдиле.* «Шуёхлукъ», № 64, 97.

6. Справедливый, беспристрастный / Тюзлюкню сюйген. *Орус жомакълада да, таулу жомакъладача, жарлы – байны, тюз – терсни хорлайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 426.

7. Положительный (*герой, образ*) / Иги ышанлары болгъан, ариу къылыкълы (*чыгъарманы жигитини юсюнден*). *Поэманы тюз жигитлерин поэт, чынты жигитленича, кёргюзтеди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 73. *Скульптор, ташны артыгъын жонуп, сурат ишлегенча, поэт тюз образланы къурайды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 73.

■ **Тюз айырма** *грамм.* Действительный залог / зат этген ишни ары-бери кёчюрмей, болушунлай кёргюзтген этим. *Айтымланы окъугъуз, тюз эм араш айырмада этимлени табыгъыз.* Будайланы А., Жаболаны М., Созайланы Б., Малкъар тил, 132.

♦ **Тюз акъыллы** здравомыслящий / тап, дурус оюм эте билген. *Акъылы тюз адам бек алгъа Туугъан журтуну юсюнден сагъыш этерге керекди.* «Шуёхлукъ», № 30, 72. **Тюз жолгъа сал** наставлять, направлять (*на правильный путь*) / тап, тюз халгъа, жашаргъа юйрет. *Гитчеликден терсейген сабийни тюз жолгъа салыу бек къыйынды.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 162. **Тюз киши** *къ.* **арбитр, судья.** *Даулашханла тюз кишиге сорургъа бардыла.* (Фольк.) **Тюз магъана** прямое значение / баш магъанасы. Антоними: кёчюучю магъана. *Сёзлюкде сёзню тюз магъанасы кёчюучю магъанасындан айырылып бериледи.*

Тюзмюйюш прямой угол / 90° болуучу мюйюш.

■ **Тюз ниетли** справедливый, честный, добросовестный / ниети терс болмагъан, адамгъа аман ниет тутмагъан, тюз акъыллы. *Хар ишде тюз ниетли, терс боюнлу да тюбейдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 77. *Тюз ниетли адамла жангы жашауну къураргъа битеу кючлерин, фахмуларын да бередиле.* «Шуёхлукъ», № 34, 112. **Тюз тепсеу** медленный парный танец / Экеу-экеу болуп тепселиучю акъырын тепсеу. *Жашла, къызла да экеу-экеу чыгъып, тюз тепсеуге сюзюледиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 145. *Тойну башлайды тюз тепсеу, Устала*

сюзюледиле, Тепсей билмегенле уа Абезехни сюедиле. Макытланы С., Жашауну ауазы, 41.

■ **Тюз толтуруучу** прямое дополнение / туура толтуручу. Антоними: сёдегей толтуруучу.

ТЮЗ IV *хал. сёзл.* **1.** Прямо, без изгибов / Къынгыры, бюгюлгени болмай. *Ожакъ къынгыр болса да, тютюн тюз чыгъады.* (Нарт сёз.) *Къысха айтыргъа, шоссени тюз баргъан лентасы бла автомобиль меннге тюшюмде да кёрюне эдиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 19.

2. *кёч.* Открыто, прямо / Ачыкъ, бетин бир жанына бурмай. *[Келинни] туура болур сёзлери, Тюз къарамаз кёзлери.* Будайланы Х., Алтын тау, 44.

3. Метко (*попадать, стрелять*) / Уста, терсине жибермей (*атыу, уруу*). *Чартлагъан ушкок тюз урур.* (Нарт сёз.) *Бекмырза да ушкокну тюз атаргъа кюреше эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 69.

4. Правильно, верно / Керти, ётюрюгю болмай. *Къынгыр олтурсанг да, тюз айт.* (Нарт сёз.) *Тюз айтсакъ, бизни эшек Къоркъмайды ёгюз ёледи деп, Ол къоркъады, ёгюз ёлюп, сыртыма жюкленеди деп.* Маммеланы И., Чалгъы, 83.

5. Так, как нужно, как следует / Къалай керек эсе да, алай, керек лисича. *Тюз юйретсенг сабийни, Кёп затлада ёр болур.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 25.

6. *кёч.* Честно, добросовестно, безупречно / Алдаусуз, керти ниет бла. *Журтун сюйген тюз урунур.* (Нарт сёз.) *[Заман] Сен кёзбау эте билмейсе! Ишинги тюз этесе, Дуния сюдюсю – заман! Аманлыкъларын кечмейсе кишини. Сенден къутулаллыкъ тюйюлдю адам.* Отарланы К., Сайлама, I, 166.

ТЮЗ V *кюч. кес.* Как раз, точно, прямо / Тамам, туура. *Тюз ол заманда Азиретни бек сюйген шапасы сарайдан чыгъып, терек тюбюне келип къалады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 158. *Элли жашла келинни аллын тыяргъа деп, ёгюзле тенгли ташланы тёнгеретип келип, жолну тюз ортасына салып, юслерине олтурадыла.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ТЮЗЕЛ *эт.* **1.** Разгибаться, выпрямляться / Тюз бол, къынгыр болма. *Гуппур къабырда тюзелир.* (Нарт сёз.) *Итни къуйругъу, кепге салсанг да, тюзелмез.* Толгъурланы З., Эрирей, 152.

2. Выравниваться, стать гладким / Тюз, сыйдам бол. *Тар жолла кенгердиле, Тиклери тюзелдиле, Халкъ къоркъуусуз ётерча, Кёпюрлеишлендиле.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 10. *Комиссарны бети тюрленди, ууакъ ышаргъан сагъатында эки ууртуну баш жанларында кёрюнюучю чунгурчукълары тюзелип, эсленмезча болдула.* Хубийланы О., Аманат, I, 28.

3. Устраиваться, идти на лад, налаживаться / Къурал, игиге айлан, тап бол. *Халкъ окъуулу болса, жашау тюзелликди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 8. *«Къош бара-бара тюзеледи»,– дегенча, эл да, колхоз да тюзеле барадыла.* «Шуёхлукъ», № 32, 121.

4. Выздоравливать, поправляться / Сау бол, игиге айлан (*саулукъну юсюнден*). *Сюлесин кесген тюзелир.* (Нарт сёз.) *Атны быгъынына къотур тартып, жылдан жылгъа ашлана, эбизирей баргъан болмаса, тюзелир халы жокъ эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. *Аминат, тюзелмей, кюнден кюннге осалдан осал бола бара эди.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 47.

5. Исправиться / Халы, къылыгъы игиге айланыу, тап болуу. *[Лейла Солтаннга:] Сени тюзел-*

лигинге мен ийнанама. Боташланы И., Пьесала, 185. *[Директор устазлагъа:] Бизни былайгъа жыйгъан жаш, эшда, тюзелирден озгъан болур.* Хубийланы О., Дерт, 23.

6. Быть устраненным (*об ошибке, недостатке и т. п.*) / Кетерил, тап бол, тап этил. *Битеу техника документация тинтилип, эсленнген кемчиликле толусу бла тюзелдиле.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 221. *Шонтукъну тюзелмей къалгъан жангылычы кетди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 22.

7. Привыкнуть, приспособиться к кому-чему, наловчиться *что либо* делать / Бир затны этерге юйрен, уста бол, ишни эбине тюшюн. *Ишге тюзел. Назму жазаргъа тюзел* ■ *Властьдан ёпкелемегиз, Къаргъыш этип келмегиз, Аман ишге тюзелмегиз, Махтау алыргъа кюрешигиз.* Гадийланы И., Санга айтама, 196.

ТЮЗЕЛИУ *и. д. от* **тюзел** / Тюзел дегенден *этим ат. Ишлерге тюзелиу. Окъургъа тюзелиу. Чалгъы чалыргъа тюзелиу.*

ТЮЗЕЛИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тюзел** / Тюзел дегенни *араш айырмасы. Жашла ишге тюзелишдиле.*

ТЮЗЕЛИШИУ *и. д. от* **тюзелиш** / Тюзелиш дегенден *этим ат.*

ТЮЗЕТ *эт.* 1. Выпрямлять, разгибать *что* / Тюз эт, къынгырын кетер. *Къарт, эки агъашчыкъны жонуп, къушну сыннган къанатын тюзетип, эки жанындан да салып байлады.* (Фольк.) // Расправлять, вытянуть (*о конечностях*) / Санларынгы узат, тюз эт. *Сайыра къыйылып баргъан санларын кючден тюзетди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 85. *[Асхат:] Къолну аякъны бир тюзетейик.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 177.

2. Выравнивать *что* / Сыйдам, тюз эт. *[Къара боран] дуниягъа акъ эбин кийдиргенди: не чунгур, не заба къоймай барын, тепсича, тюзетгенди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 165. *Арлакъда да дуппур, чунгур жерлени тюзетдиле.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 72. // Разглаживать / Бюгюлгенин, угу-жугусун тюз эт. *[Александр] Къоюндан кирленнген къагъытны чыгъарды, аны столгъа салып, бюкленнген къыйырларын ариу тюзетди.* «Шуёхлукъ», № 46, 22. *Анасы, жаш хатасыз келгенине къууанып, тюзете ал ботасын, кёп кюн къубултду аны.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 143.

3. Поправлять *что* / Тап эт, тийиншли жеринде тохтат, турурча эт. *[Назбий] белинде кюмюш белибауун тюзетди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 10.

4. Налаживать, регулировать, устраивать *что* / Къура, тап эт. *Тюзетейик ишибизни, Бегитейик кючюбюзню.* Къаракетланы И., Сайламалары, 36. *Эл мюлкню ишин тюзетир ючюн, колхозлагъа башчылыкъ этген кадрланы кючлерге керекди.* Кацийланы Х., Тамата, 21.

5. Исправлять, ликвидировать (*ошибку, пробел и т. п.*) / Халатны, жангылычны кетер. *[Окъуучу:] Кечени кече узуну сени халатларынгы тюзетип чыкъса, кюндюз жукъламай не этерикди.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 37. *Абынганны жолунда тюртюп жыкъма. Жангылгъанны ахыр айыпха сукъма. Биреуню жангылгъанын халкъ тюзетир, Анга эс бере, биргесине элтир.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 17.

6. Научить *кого чему*; приспособить *кого-что к чему* / Юйрет, жол

кёргюзт. *Хасан жашын жашау жолгъа тюзетди.* Боташланы И., Таула сакълайдыла. 11. *Субай санлы, жарыкъ къанлы, мени анам, Къарыуунгу аямайын юйретдинг, Жашауумда тюз жоллагъа тюзетдинг, Аманлыкъдан, терс ниетден кенг этдинг.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 216.

7. Уточнять, определять (*дорогу, след и т. п.*) / Жолну, ызны д. а. к. башха затны тохташдыр, белгиле. *[Таужан Хашыугъа:] Къалайыды экен былайы? Тюзеталмайма.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 21. *[Суфият:] Мен жолну тюзеталмайма. Тубандама... Парткомгъа, советге, милициягъа билдирсем а? Сюйгенлерича этер эдиле. Аманлыкъчыла бла кюрешиу устазны иши тюл шойду да? Ишиди!?* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 65.

ТЮЗЕТДИР *эт. понуд. от* **тюзет** / Тюзет дегенни *къатланыучу айырмасы. Жолну тюзетдир. Халатланы тюзетдир.*

ТЮЗЕТДИРИЛ *эт. страд. от* **тюзетдир** / Тюзетдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Кемчиликле тюзетдирилгендиле.*

ТЮЗЕТДИРИЛИУ *и. д. от* **тюзетдирил** / Тюзетдирил дегенден *этим ат.*

ТЮЗЕТДИРИУ *и. д. от* **тюзетдир** / Тюзетдир дегенден *этим ат. Ишни тюзетдириу. Сабийни къылыгъын тюзетдириу.*

ТЮЗЕТДИРТ *эт. понуд. от* **тюзетдир** / Тюзетдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Къошну аллын тюзетдирт. Окъуучугъа жангылычларын тюзетдирт. Ишде кемчиликлени тюзетдирт.*

ТЮЗЕТДИРТИУ *и. д. от* **тюзетдирт** / Тюзетдирт дегенден *этим ат.*

ТЮЗЕТИЛ *эт. страд. от* **тюзет** / Тюзет дегенни *зорлаучу айырмасы. Суу боюнунда, бегитилген талада, эски карьер чунгурла, батыула бульдозер бла тюзетилгендиле, сыйдамланнгандыла.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 149.

ТЮЗЕТИЛИУ *и. д. от* **тюзетил** / Тюзетил дегенден *этим ат. Кемчиликлени тюзетилиулери.*

ТЮЗЕТИУ *и. д. от* **тюзет** / Тюзет дегенден *этим ат. Кемлигибизни тюз кёзюбюзге айтыу, аны тюзетиу, бизни, комсомолчуланы баш борчлары тюлмюдю?* Хапчаланы М., Мени насыбым, 57.

ТЮЗЛЮК *ат* 1. Ровность, прямизна / Сыйдамлыкъ, дуппуру, чунгуру болмаулукъ. *Арбазны тюзлюгю. Сабанны тюзлюгю.*

2. Справедливость, объективность, беспристрастность / Бир ишге, болумгъа жакъ басмай тюз къараулукъ. *Кюн да, ай да батар, тюзлюк батмаз.* (Нарт сёз.) *Халкъды малкъар жомакъланы жигитлери мени [Асланбийни] тюзлюк ючюн, арымай-талмай, ёз жанымы аямай, сермеширге чакъыра эдиле.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 6.

3. Правда / Кертилик, керти зат. *Малкъар халкъны чыгъармачылыгъы Горькийни айтханыны тюзлюгюне толу шагъатлыкъ этеди.* «Шуёхлукъ», № 22, 114.

4. Преданность, верность / Кертичи, халал, ышаннгылыкъ. *Таза жюрекни тюзлюгюнде, Игиликде, халкъгъа жарагъан Халал адамны сёзлеринде, Ишинде да тангны жарыгъы.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 17.

ТЮЗЛЮКСЮЗ *сыф.* Несправедливый, необъективный / Тюзлюк болмагъан, жюрюлмеген. *Тюзлюксюз жашау. Тюзлюксюз дуния.*

ТЮЗЛЮКЧЮ *ат.* 1. Сторонник правды, тот, кто рассудит справедливо / Тюзлюк жанлы, тюзлюкню сакълаучу адам. *Къуллукъчу болсанг, тюзлюкчю бол.* (Нарт сёз.)

2. Арбитр (*напр. на конских скачках*) / Чаришде ким алгъа келгенини юсюнден тюз оноу этиучю адам. *Чаришни жюрютюрге тюзлюкчюле айырылдыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 27. *Ол Нюзюрню элтирге деп Жарлылагъа, элчилеге, Аязчыкъ да къыйын кюнде Кёл этеди тюзлюкчюге.* Джаубайланы Х., Шууулдайдыла наратла, 10.

ТЮЗМЮЙЮШ *ат.* Прямоугольник / Тёрт мюйюшю да 90^0 болуучу геометрия фигура.

ТЮЗНИЕТ *сыф.* Честный, справедливый / Ниети тюз болгъан, тюз ниетли. *Атлауучла да таза аякъланы, Сюедиле тюзниет адамланы, Босагъа да алагъа къуанады, Чыракъ да алагъа сюйюп жанады.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 24.

ТЮЗСЮН *эт.* Считать что правильным, верным / Тюзге, кертиге сана. *Махтанчакъны айтханын Алан бек тюзсюннгенди.* Хубийланы М., Алан, 104. *Марияны айтханын тюзсюнюп, Михаил сёз къошмады.* Хубийланы О., Адамла, 95.

ТЮЗСЮНЮУ *и. д. от* **тюзсюн** / Тюзсюн дегенден *этим ат. Къартны оноуун тюзсюнюу.*

ТЮЗЮ *мод. сёз.* Правда / Кертиси, кертиси бла да. *[Аслан:] Тюзю, анам мени бир бек хата этген кюнюмде болмаса, хазна сопакъламаучанды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 18. *[Аслан:] Тюзю, сагъыш да этмегенлей, мен жууап бердим.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 7.

ТЮЗЮНЛЕЙ *хал. сёзл.* Прямо, напрямик, не сворачивая / Бир жанына бурулмай. *Сосурукъ кесини нарт жыйынын алып, тюзюнлей ол тёбеге баргъанды.* «Нартла», 105. *Батыр Османович, элде адам тапмай, тюзюнлей къойчу къошха чыкъды.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 273.

ТЮЗЮУЮН[1] *сыф. къарач.* 1. Правильный, верный / Тап, тийиншли. *Тюз сёзге – тюзюун жууап.* (Нарт сёз.)

2. *кёч.* Честный / Тюз ниетли, тюз акъыллы. *(Жанимхан) Былай болсун деп жюрегинг бичгенча бир тюзюун бола эди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 217. *[Забийда эрине:] Айтдырмай къоймай эсенг, Махсютчюк биз излеп тапмазча, тюзюун сабийди.* Хубийланы О., Дерт, 178.

ТЮЗЮУЮН[2] *хал. сёзл.* Толком, как следует / Кереклисича, тап, ангыларча. *Тюзюук айт. Ишни тюзюун эт.*

ТЮЙ I *ат* 1. Пшено / Тыш къабугъу кетерилген тары. *Ол [адамлыкъ] кеси келип къалмайды, Тюй болуп да жайылмайды. Тилеп да ол табылмайды. Сатып да алынмайды.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 5.

2. *В позиции определения:* пшенный / Тюйден этилген. *Тюй хантус. Анам тюй баста эте турады.*

ТЮЙ II *эт.* 1. Бить, избивать *кого*; колотить *кого-что* / Ура ке-

тип, ачыт. *Арыгъан атны тюйгенликге бармаз.* (Нарт сёз.) *[Салиймат:] Абдуллахны атдан алып, кеси къамичиси бла къолундан келгенни аямай тюйдю.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 111.

2. *кёч.* Разбить, нанести поражение / Хорла, уат. *Акъланы къууп, тюйюп, Къара тенгизге къуйдула.* (Фольк.) *Миллетле, бир болуп, залимликни тюйдюле.* «Коммунизмге жол», 1972, № 45.

3. Трудиться, работать / Санларынгы къыйнап ишле, кюреш. *Бахчаларында тёрт санларын тюйюп кюрешген тиширыула, зырафлыкъгъа тёзалмайдыла.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 288.

4. Ударами производить звуки, тарахтеть / Уруп-уруп таууш этдир, дынгырдат. *Барабанны тюй. Кече таулада ай тутулса, тюедиле элде багъыр тазланы.* (Фольк.)

5. Ковать *что* / Темирни, багъырны д. а. к. затланы ура кетип, керекли затны ишле. *«Назмула жазама, темир тюеме, Экиси да халкъгъа жарарла»,– дейме. Бир бийден халкъгъа бир балта игиди, Кязим энди аны иги биледи.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 26. *Асыры жюк кётюрюп айланнгандан бла багъыр тюйюп, тутурукъ къуюп аллына ийилгенден тюйюл эсе, Къаххарны аркъасы гуппуруракъ эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 183.

6. Молотить, толочь, рушить *что* / Сындыр, ууакъ эт. *Нартюхню келиге къуюп тюй. Ашлыкъ тюй. Сарысмакъ тюй.* ■ *[Такуш] узун ташны ожакъ белинден алып, таркъ-таркъ этдирип, тузну тюйдю.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 63.

ТЮЙ [3] *эт.* 1. Вязать *что*; завязывать, связывать *что* / Тюйюмчек эт, къыс. *Тели тюйгенни акъыллы тешмез.* (Нарт сёз.) *Малжей ёгюзлеге боюнсаны салдырды, чындыны баш чомача оруннга тюйдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 300. *Чурукъ бауну тюйгенде да, Инбашыма тийгенде да, Сюеме мен къолларынгы.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 337.

2. Обмотав, скрепить концы / Чулгъап, къыйырларын къыс, бегит, тюйюмчек эт. *Файрузну къарнашлары, кюмюш ахчаларын башлыкъгъа тюйюп, афендини къолуна бердиле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 166. *Юч капекге чынар алып, аны да къол жаулукъгъа тюйюп, къыйырындан ашай-ашай, кетип тебирегендиле.* «Къарачай халкъ таурухла», 203.

3. Плести галун, бахрому и т. п. / Тюйме, тухтуй д. а. к. эт. *Чемерни къолу агъачдан тюйме тюер. Назийфат, чилле жаулугъуну чачакъларын тюе, неле эсе да бирле бла кюреше тургъанлай, эшикден Лаудан кирди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 152.

ТЮЙГЮЧ *ат.* Ступка / Кели, ичинде нартюхню, будайны д. а. к. башха затны ууакъ этерге жюрютюлюучю адыр. *Келин туз тюйгючню, сыйпап, ариу этди.* (Фольк.) *Хурмет сарымсах тюйгючю бла жубана эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТЮЙДЮР [1] *эт. понуд. от* **тюй** [2] / Тюй [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Нартюхню тюйдюр. «Тюеме!» – деп, кесин тюйдюргенча.* (Нарт сёз.)

ТЮЙДЮР [2] *эт. понуд. от* **тюй** [3] / Тюй [3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Чачакъ тюйдюр.*

ТЮЙДЮРТ[1] *эт. понуд. от* **тюйдюр**[1] / Тюйдюр[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаш кесин тюйдюртюп келгенди.*

ТЮЙДЮРТ[2] *эт. понуд. от* **тюйдюр**[2] / Тюйдюр[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Тухтуй тюйдюрт. Чачакъ тюйдюрт.*

ТЮЙДЮРТЮУ[1] *и. д. от* **тюйдюрт**[1] / Тюйдюрт[1] дегенден *этим ат. Хакъ берирге унамагъанланы уа Тотурай, шапаларына айтып, тюйдюртюучю эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 60.

ТЮЙДЮРТЮУ[2] *и. д. от* **тюйдюрт**[2] / Тюйдюрт[2] дегенден *этим ат. Башлыкъ токъмакъ тюйдюртюу.*

ТЮЙДЮРЮЛ[1] *эт. страд. от* **тюйдюр**[1] / Тюйдюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Тюйдюрюлген жаш, артда аны тюйгенлени бирен-бирен тутуп, дертин жетдирди.*

ТЮЙДЮРЮЛ[2] *эт. страд. от* **тюйдюрюл**[2] / Тюйдюр[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Тюйдюрюлген тюймелени ынна жюн кёлекге тикдирди.*

ТЮЙДЮРЮЛЮУ[1] *и. д. от* **тюйдюрюл**[1] / Тюйдюрюл[1] дегенден *этим ат.*

ТЮЙДЮРЮЛЮУ[2] *и. д. от* **тюйдюрюл**[2] / Тюйдюрюл[2] дегенден *этим ат.*

ТЮЙДЮРЮУ[1] *и. д. от* **тюйдюр**[1] / Тюйдюр[1] дегенден *этим ат. Биреуню тюйдюрюу. Нартюхню тюйдюрюу. Тюйню тюйдюрюу.*

ТЮЙДЮРЮУ[2] *и. д. от* **тюйдюр**[2] / Тюйдюр[2] дегенден *этим ат. Уручуну тюйдюрюу.*

ТЮЙМЕ *ат* 1. Пуговица / Пластмассдан, сюекден ипленип, кийимни илгигине илинип, ачылмай турурча этиучю, кёбюсюнде тёгерек жассы зат. *Алтын тюйме, кюмюш камар [къызланы] санларына тап жараша, Дыгъыл этип, жюрегинг чанчар, Бетлерине къарасанг.* «Жилтинле», 210. *Махамет, костюмну тюймелерин тешип, этеклерин эки жанына этди* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 459.

2. Нагрудник (*украшение из серебряных, позолоченных, реже золотых пластинок с застежками*) / Омакълыкъгъа салыучу, кюмюш, алтын суу ичирилген, бир-бирде уа алтындан этилген оюнчакъ. *Мариямны алтын чепкени, алтын тюймеси, камары аны ариу сюегин бютюнда ариу кёргюзтедиле.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 300. *Жанчыкъ, аны эки нёгер къызы да, бийчелеча, таулу кийимле кийип, тюймеле салып келедиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 112.

ТЮЙМЕК *ат мед.* Заворот кишок / Чеги бурулгъаны, чырмашханы бла байламлы ауруу. *Тюймекни тартма бла тешгенлей.* (Нарт сёз.) *Мени жюрегим бир бек ауруйду. Ол ауруу тюйюл, тюймек. Алты айны биргеме жюрютюп, къызчыкъ, Берлигим санга къарт ийнек.* (Фольк.)

♦ **Тюймек тешиу** народное лечение заворота кишок развязыванием узла / тартманы тюйюмчегин тешип, тюймекни сау этерге кюрешиу. *Къарангы халкъ тюймек тешиуге да ийнаннганды.*

ТЮЙМЕЛЕ *эт.* Застегивать (*пуговицы*) / Кийимни тюймелерин эт. *Анасы жашчыкъны пальтосун тюймеледи.*

ТЮЙМЕЛЕН *эт. страд. от* **тюймеле** / Тюймеле дегенни *зорлаучу*

айырмасы. Аппаны тону тюймеленнгенди.

ТЮЙМЕЛЕНИУ *и. д. от* **тюймелен** / Тюймелен дегенден *этим ат.*

ТЮЙМЕЛЕТ *эт. понуд. от* **тюймеле** / Тюймеле дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЮЙМЕЛЕТДИР *эт. понуд. от* **тюймелет** / Тюймелет дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЮЙМЕЛЕТДИРИУ *и. д. от* **тюймелетдир** / Тюймелетдир дегенден *этим ат.*

ТЮЙМЕЛЕТИУ *и. д. от* **тюймелет** / Тюймелет дегенден *этим ат.*

ТЮЙМЕЛЕУ *и. д. от* **тюймеле** / Тюймеле дегенден *этим ат.*

ТЮЙРЕ *эт.* Втыкать *что*, прикалывать, пришпиливать *что* / Бир затны юсюне илиндир, такъ. *Кёкюрегине ийне тюйреген, этеклерин жерде сюйреген.* (Нарт сёз.) *Къыралым манга сый бере, Тулпар шахтер дегенди. Мени кёкюрегиме орден да тюйрегенди.* «Жарыкъ жолда», 78.

ТЮЙРЕЛ *эт. страд. от* **тюйре** / Тюйре дегенни *зорлаучу айырмасы. Къызыл журунла уа кимни бёркюню аллы бла сёдегей тартылып, кимни билегине, къурюуча, къысылып, кимни да ёшюнюне тюйрелипдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 103. *Тюйрелгенча, къыз ёшюннге гокка ханс, Жашаунга сюймеклик да тюйрелсе...* «Жанкъылыч», 86.

ТЮЙРЕЛИУ *и. д. от* **тюйрел** / Тюйрел дегенден *этим ат. Жигитни ёшюнюне орден, майдал тюйрелиу адетди.*

ТЮЙРЕТ *эт. понуд. от* **тюйре** / Тюйре дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаш атасыны орденлерин бла майдалларын аны кителине тюйретди.*

ТЮЙРЕТИУ *и. д. от* **тюйрет** / Тюйрет дегенден *этим ат. Ийне ни тюйретиу. Тюйреучюню тюйретиу.*

ТЮЙРЕУ *и. д. от* **тюйре** / Тюйре дегенден *этим ат. Кёкюрегине къызыл быстыр тюйреу.*

ТЮЙРЕУЮЧ *ат* **1.** Булавка / Бир затны тюйрерге жарап, жютю къыйыры уа башыны ичине кирип къалыучу, ортасындан бюгюлген ийне. *Малжей, бохчаны къаптал хуржунуна сугъуп, хуржун башын тот тюйреуюч бла тюйреди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 282. *[Зухура:] Мени сартын, тюйреуюч, сенден жарлы жокъду да, берне бет бла аны да тюйрерик тюлме.* Семёнланы А., Жазыу айла, 117.

2. Брошка / Тиширыула ёшюнлерине айбатлыкъгъа тюйреучю зат. *Алтын тюйреуюшчюк тюйретирме эгешчигинги ёшюнюне.* (Фольк.)

ТЮЙЮЛ [1] *эт. страд. от* **тюй** [2] / Тюй [2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Обур, тюйюлгенликге, ёлмез.* (Нарт сёз.) *Акъ аскерле, хауле итлеча, тюйюледиле.*

ТЮЙЮЛ [2] *эт. страд. от* **тюй** [3] / Тюй [3] дегенни *зорлаучу айырмасы. Атларыны бурунлары кенгерип, тюйюлген къуйрукълары да артха сир узатылып, силкине келедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 111. *Сыйдам мынчакъланы*

санай келип, тюйюмчекге жетип тохтагъанча, ол тюйюмчек да сокъур тюйюлюп тешилирге унамагъанча болдула. Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 70.

ТЮЙЮЛ[3] *угъайл. кес.* Не / Айтылгъан затны болмазлыгъын, этилмезлигин кёргюзтеди. *Туугъан жерим, сен кёргенсе аланы, Къоркъакъ тюйюлдю халкъны уланы.* Отарланы К., Сынла, 116. *Адамны насыплы этген ариулукъ тюйюл эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 52.

ТЮЙЮЛЮУ[1] *и. д. от* **тюйюл**[1] / Тюйюл[1] дегенден *этим ат. Тюйюлюу бла адам акъыл алмайды.*

ТЮЙЮЛЮУ[2] *и. д. от* **тюйюл**[2] / Тюйюл[2] дегенден *этим ат. Тюйюмчекни къаты тюйюлюую. Башлыкъ чокайны тюйюлюую хычыуунду.*

ТЮЙЮММЕК *ат къ.* **тюймек.** *Сафиятны жылагъаны тюйюммек ючюн болмагъанын Халиймат ангылады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 12.

ТЮЙЮМЧЕК *ат* 1. Узел / Жипни, халыны, бауну д.а.к. башха затны къыйырларыны бирге къаты къысылгъан жерлери. *Аны [Оразайны] ат кереги доюн тюйюл эди, ол тюйюмчекли жюгени, къолан кийизден жауурлугъу.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 26. *[Коваль] Кюбюрню энг башында уллу жылтыраукъ къагъытха чырмалып, шпагат бла байланып тургъан пакетни бери алып, аны тюйюмчеклерин тешип, ачып кёргюзтдю.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 157.

2. Сверток, узел / Ичинде бир затлары болуп къысылгъан быстыр журун. *Къызны къайынлары уа, эслетмей, сансыз этгенча тюйюмчеклеге къарайдыла.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 12. *Келген адам тиширыугъа ушайды, Къолтугъунда бир тюйюмчек тутады.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ТЮЙЮМЧЕКЛЕ *эт.* Завязать *что* узлом, завязать узел / Тюйюмчек эт. *Мен бусагъат бир-эки кийимни Тюйюмчеклеп, суу боюнуна барайым.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ТЮЙЮМЧЕКЛЕН *эт. страд. от* **тюйюмчекле** / Тюйюмчекле дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТЮЙЮМЧЕКЛЕНИУ *и. д. от* **тюйюмчеклен** / Тюйюмчеклен дегенден *этим ат.*

ТЮЙЮМЧЕКЛЕТ *эт. понуд. от* **тюйюмчекле** / Тюйюмчекле дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЮЙЮМЧЕКЛЕТИУ *и. д. от* **тюйюмчеклет** / Тюйюмчеклет дегенден *этим ат.*

ТЮЙЮМЧЕКЛЕУ *и. д. от* **тюйюмчекле** / Тюйюмчекле дегенден *этим ат. Халыны тюйюмчеклеу. Быстырларын тюйюмчеклеу.*

ТЮЙЮУ[1] *и. д. от* **тюй**[2] / Тюй[2] дегенден *этим ат. Сарысмакъны тюйюу. Нартюхню кели бла тюйюу.*

ТЮЙЮУ[2] *и. д. от* **тюй**[3] / Тюй[3] дегенден *этим ат. Тюйме тюйюу. Чабакъ тюйюу.*

ТЮЙЮШ I *эт.* 1. Драться, биться, дебоширить / Бир бирни тюй, ур. *Жолоучу болсанг, кёп жатма, тюйюшюрюк болсанг, кёз къакъма.* (Нарт сёз.) ○ *Ойнай кетип, тюйюшсем, Ашыкъланы юсюнден, Юйге*

буюгъа келеме, Бурунум къанай, кючсюне. Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 152.

2. Поссориться, скандалить / Сёз бол, уруш, даулаш, къаугъа эт. *Кулина кюндеши бла тюйюшмеучю эди, Мурат да аман сёз айтып аны жюрегин къыйнамагъанды.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ТЮЙЮШ II *ат.* Драка, дебош, бой / 1. Бир бирлерин тюймеклик. *Тюйюш тохтаса, батыр кёп болур.* (Нарт сёз.) *Солтан-Хамит Зекерия бла тюйюшгенлеринден анасына жангы хапар айтыргъа ашыгъады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 18.

2. Ссора, скандал / Уруш, даулаш, къаугъа. *Эр бла къатынны тюйюшлери жаз жаун кибикди.* (Нарт сёз.) *Сый бериуню ахыры тюйюш бла бошалды.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 9.

ТЮЙЮШДЮР *эт. понуд. от* **тюйюш** [1] / Тюйюш [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Бузоучу жашчыкъны дуния къайгъысы жокъ эди. Шонтукъ келгенде, ол къошай мюшкериледен бугъала этип тюйюшдюре, бузоула уа аналарын эме эдиле.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. *Эки къушну тюйюшдюрсенг, сермеш бек болур.* Махтум-Кули, Назмула, 101.

ТЮЙЮШДЮРЮУ *и. д. от* **тюйюшдюр** / Тюйюшдюр дегенден *этим ат. Хоразланы тюйюшдюрюу.*

ТЮЙЮШЧЮ *ат къ.* **тюйюшюучю**. *Къабыл кёрмеселе мамыр жолубузну, Тюйюшчюлеге билирбиз жуап бере.* Отарланы К., Сайлама, II, 69.

ТЮЙЮШЮУ *и.д.от* **тюйюш II** / Тюйюш II дегенден *этим ат. Урушуула, тюйюшюуле башландыла.* «Нартла», 48. *Тюйюшюу сел болду, тохташды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 63.

ТЮЙЮШЮУЧЮ *ат.* Драчун / Терк окъуна, бош зат ючюн да тюйюшюп къалыучу адам. *[Азиреталий] Гитче сабийлени тюйюшюучюлерин, итлени талашыучуларын, малланы бир бирлерин урууучуларын да биледи.* Толгъурланы З., Къызгъыл кырдыкла, 17. *Сухарько шахарда бек биринчи тюйюшюучю эм жарашыусузгъа аты чыкъгъанды.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 45.

ТЮК *ат* 1. Волос, волосинка / Адамланы, жаныуарланы терилерини юсюнде битиучю халы кибик узун, иничге затла, жюн. *Къой къыркъылгъан жерде тюк тюшер.* (Нарт сёз.) *Зулкъарний, чигинжи артына сюелип, ат къыргъычдан ат тюклени арыта турады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 123.

2. Пух, перья / Къанатлыланы терилерини юсюнде битип, суукъдан, къызыудан сакълагъан затлары. *Къатыны къуш тюкню кюбюр мюйюшюнден табып береди.* (Фольк.) *Берне алгъан къатынлача, Даулашадыла чыкъынжикле. Сермешиуню артындача, Учадыла чыкъынжик тюкле.* Отарланы К., Сайламала, I, 16.

♦ **Тюгюн бардыр** задать взбучку / бек тюй керегин бер. *[Дымай Хамызатха:] Онгсузгъа санап, мени бла ойнай турасыз, башхагъа этерик болгъа эдигиз былай. сизни тюгюгюзню бардырыр эди.* Хубийланы О., Жукуъсуз кечеле, 131. **Тюгюне кёрмейди (санамайды)** *угъайл.* не обращает внимания *на кого,* не считаться *с кем* / затха санама, тергеме, кёрме. *[Гелля]*

ауур тегенени нартюхден толтуруп, тюгюне да кёрмей, тынч сууурады. Толгъурланы З., Эрирей, 117. *Найыпхан, барып, Шарау бла сёлешсе, Зурум къууаннган болмаса, тюгюне кёрмез.* Толгъурланы З., Эрирей, 33. **Тюгю чюйре айланды** / истощаться (*о животных*) / арыкъ, къарыусуз, ырахын болду (*малланы юсюнден*). *Бир тананы тюгю чюйре айланнганын кёрюп, къарыусузлагъа кёчюредиле.* «Алчыла», 96. **Тюк алышындыр** линять / эски тюгю тюшюп, жангы тюк чыгъыу. *Жугъутурла тюк алышындыргъан заманды.* (Фольк.) *Жер жауундан кёбеди, Дуниягъа монглукъ тёгеди, Зыгыт лайдыла сабанла, Тюк алышадыла малла.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 21. **Тюкге тиймейди** гроша ломаного не стоит, никуда не годится / затха жарамайды, магъанасы, хайыры жокъуду. *[Хажиосман:] Эсиме кёп тюрлю затла келдиле, билемисиз, бир-бирде жашау, тюкге да тиймегенча, алай бош кёрюне эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 42. **Тюк тюшдю** он извлек пользу, выгоду *от чего-л.* / хайыр, файда тюшдю. *Эки къуш тюйюшселе, жаячыгъа тюк тюшер.* (Нарт сёз.)

ТЮКБУРУН *сыф. бош тил.* Имеющий волосатый нос (*о человеке*) / Бурунунда тюклери болгъан, тюк бурунлу. *[Ёлмез:] Морттиш Даппакъны къарындашыды, не айтырыкъды тюкбурун маймул.* Байчоралары М., Уллу Къарачайда, 104.

ТЮКЕН *ат.* Магазин / Ичинде не болса да сатылыучу мекям. *Бир кюн тюкеннге беш арба бла ун машокла келтирдиле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 88. *Керийматтюкенденалгъан кёк бояулу жугарчыгъын къолгъа этип, арбаздан чыкъды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 73.

ТЮКЕНЧИ *ат.* Продавец / Тюкенде сатыу этген адам. *Женглерин ёрге къайырып, тюкенчиле эрттеден ингирге дери сатыу этедиле.* «Шуёхлукъ», № 30, 80. *Энди Мыртаз улу къуллукъгъа салыннганды: эл тюкенчи болгъанды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 52.

ТЮКЖУХ *сыф. бош тил.* Обросший, небритый / Сакъалы жюлюнмей тюк басхан. *Ол аман Масхут, ол кирли слесарь, жау жугъу болуп айланнган тюкжух, лотерей билетге «Москвич» къытханды.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 46. *Алмостулача, юч эриши тюкжух киши юсюне сюелгенде, Бияканы бетине, битеу санларына суукъ аяз ургъанча болуп, къалтырады.* Шауаланы Х., Ачэшикни, менме, 37.

ТЮККЮЧ *ат.* Пень / Агъач тёммек. *«Ах», – дегенликге, тюккюч артыкъ жарылмаз.* (Нарт сёз.) *Бекболат да, анасыны къатында тюккючге олтуруп, ушкогун сыйпайды, анга жилик жау сюртеди.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 7.

ТЮККЯХЫН *ат.* Шабер (*инструмент, которым изготовляют деревянные ложки, половники*) / Агъач аякъ, къашыкъ этер ючюн хайырланылыучу керек. *Ол [Хусей] олтургъанланы тёбен жанларына чёгюп, тюккяхын бла чёмючню ичин къыра эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 112.

ТЮККЪУЛАКЪ *сыф. сёл. тил.* Волосатоуший / Къулакъ ичлери тюк болгъан. *Анда бир аман тюккъулакъ киши болуучу эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 16.

«Биреу шагъат шагъатха саналмайды»,– деп, юсю да ун жугъу болуп сюелген тюккъулакъ Жаныбек къатыкъ этди. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 65.

ТЮКЛЕН *эт.* 1. Опериться / Тюклю бол, тюк чыкъ (*къанатлыланы юсюнден*). *Сары жухлу бир къаргъачыкъ, Алыкъа тюкленмей юсчюгю, Айланнганды къаркъкъуркъ эте, Жангызлай къалып кесчиги.* Балаланы О., Башчы теке, 17. *Аланы [уяланы] экисини ичлеринден тюшген гаккычыкъла жерге жайылдыла, бирлерини ичинден а тёрт жарты тюкленнген балачыкъ жерге тюшген эдиле.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 44.

ТЮКЛЕНИУ *и. д. от* **тюклен** / Тюклен дегенден *этим ат.*

ТЮКЛЮ *сыф.* Волосатый / Тюк басхан, тюгю къалын болгъан. *[Элдар:] Атны тюклю жухуна бармагъым бла тийдим. Ат башын булгъады. Мен да аны бла бирге къалтырадым.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 28. *Шофер машинаны моторуна от алдыргъанлай, Азнор мазаллы тюклю къолун шофёрну инбашына салды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 43.

ТЮКСЮЗ *сыф.* Безволосый, лишенный волос / Тюгю болмагъан. *[Къуртха:] Былайда жухну тюбюнде бир эмен терек барды, анга кесин ышыргъа бир къуйрукъсуз, тюксюз кичиу ат жюрюйдю.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 180.

ТЮКЮР *эт.* 1. Плевать, плеваться / Шытыларынгы, ауузунгда болгъан затны тышына ат. *Ауузунг толу къан болса да, душманынгы аллында тюкюрме.* (Нарт сёз.) *Назбий, жаныу этгенча, эки къолуну аязларына тюкюрюп, арбаны кюбюр къазыгъындан тутду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 25.

2. *дин.* Заговаривать (*болезнь*); заклинать *кого-что* / Ауругъанны сау этер ючюн, къуран аятларындан бирин айтып, адамны ауругъан жерине юфгюр. *Безгек болса, буз сюртеди этине. «Кёз тийгенди»,– деп, тюкюреди бетине.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 163. *[Афенди:] мен а къатындан арыбери таймай, дууа окъуп, тюкюрюп, къарынын сылап турлукъма.* Эбизеланы А., Махти, 83.

ТЮКЮРТ *эт. понуд. от* **тюкюр** / Тюкюр дегенни *къатланыучу айырмасы. [Сырмахан:] Билген адамланы чакъырып, саусузгъа тюкюртюрге керек эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 12.

ТЮКЮРТДЮР *эт. понуд. от* **тюкюрт** / Тюкюрт дегенни *къатланыучу айырмасы. Ауругъаннга устаны келтирип тюкюртдюле. Ауузундагъын тюкюртдюр.*

ТЮКЮРТДЮРЮУ *и. д. от* **тюкюртдюр** / Тюкюртдюр дегенден *этим ат. Къан тюкюртдюрюу.*

ТЮКЮРТЮЛ *эт. страд. от* **тюкюрт** / Тюкюрт дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТЮКЮРТЮЛЮУ *и. д. от* **тюкюртюл** / Тюкюртюл дегенден *этим ат.*

ТЮКЮРТЮУ *и. д. от* **тюкюрт** / Тюкюрт дегенден *этим ат. Жерге тюкюртюу.*

ТЮКЮРЮК *ат* 1. Слюна / Адамланы, жаныуарланы, ауузларында созулуучу шыты, суусун зат. *Умар, солуун алып, къургъакъсыгъан эринлерине тилини учун*

жетдирип, тюкюрюгюн жутду. Хубийланы О., Аманат, II, 184. *Рамазан, тюкюрюгюн терк жута, къолун майоргъа узатды.* Гадийланы И., Санга айтама, 134.

2. Плевок / Тюкюрюлген ауух шыты эм башха керексиз зат. *Аман къатын тюкюрюкдеи тёгерегин толтурур.* (Нарт сёз.)

♦ **Тюкюрюк къуругъунчу** очень быстро (*делать что-либо*) / бек терк. *Ол тюкюрюк къуругъунчу тюкеннге барып къайтды.*

ТЮКЮРЮЛ *эт. страд. от* **тюкюр** / Тюкюр дегенни *зорлаучу айырмасы. [Темуркъа:] Кюмюш бла тюкюрюлсе [аягъыма], бек иги боллукъ эди, алай болгъанлыкъгъа, тёгерекде тюкюре билген адам жокъду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 41.

ТЮКЮРЮЛЮУ *и. д. от* **тюкюрюл** / Тюкюрюл дегенден *этим ат.*

ТЮКЮРЮУ *и. д. от* **тюкюр** / Тюкюр дегенден *этим ат. Юй тюпге тюкюрюу айыпды. Дууа окъуп тюкюрюу.*

ТЮКЮРЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **тюкюр** / Тюкюр дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла: «Ким узакъгъа?» – деп, тюкюрюшедиле.*

ТЮКЮРЮШЮУ *и. д. от* **тюкюрюш** / Тюкюрюш дегенден *этим ат.*

ТЮЛ *угъайл. кес. къарач. къ.* **тюйюл**[2]. *Къатхан терен къарны жырып баргъан алай тынч тюлдю.* «Алчыла», 64. *Тёбентин келген хапар къолай тюлдю.* Къобанланы Д., Таулада тауух, 309.

ТЮЛЕНЬ *ат.* Тюлень / Тенгизде жашаучу сют ичиучю къысха бутлу жаныуар. *Тюленьлени жюзгюч ласталары жерде атлап жюрюрге арталлыда жарамайдыла.* «Естествознание», 72.

ТЮЛКЮ *ат* 1. Лиса / Балаларын сют ичирип ёсдюрюучю, узун эм жумушакъ тюклю, къуйрукълу, ит тукъумдан жыртхыч жаныуар. *Эртте-эртте бёрю, тюлкю, айыу бир къош болуп жашагъандыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 134. *Тюлкю, сескекли болуп, ит тауух чыкъгъан жары къарап, ашыкъмай, ызына айланды.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 12.

2. *кёч.* Лиса, хитрец, льстивый (*о человеке*) / Аман акъыллы, хыйлачы (*адамны юсюнден*). *«Бу, Чомай, ...хыйлачы тюлкюдю», – деп, Бийсолтанны кёлюне алай келди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 36.

ТЮЛКЮКЪУЙРУКЪ *ат.* Дикое просо / Сюргю жерледе битиучю татымлы мал аш ханс.

ТЮЛКЮЛЕН *эт.* Льстить *кому*; хитрить, вести себя подобострастно / Кукалан, кёзбау эт. *[Мухаммат Амин] мынчакъларыбуунунда силкине, тюлкюленип, Пустопну къолун тутду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 192. *[Мыртаз Забийдагъа:] Былай кёлюнгю ала билген, тюлкюленнген къатын къызынгы ыразы эталлыкъмыды?* Хубийланы О., Дерт, 184.

ТЮЛКЮЛЕНДИР *эт. понуд. от* **тюлкюлен** / Тюлкюлен дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЮЛКЮЛЕНДИРИУ *и. д. от* **тюлкюлендир** / Тюлкюлендир дегенден *этим ат.*

ТЮЛКЮЛЕНИУ *и. д. от* **тюлкюлен** / Тюлкюлен дегенден *этим ат.*

ТЮЛКЮЛЕНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **тюлкюлен** / Тюлкюлен дегенни *араш айырмасы.*

ТЮЛКЮЛЕНИШИУ *и. д. от* **тюлкюлениш** / Тюлкюлениш дегенден *этим ат.*

ТЮЛЬПАН *ат.* Тюльпан / Тюбю соханнга ушагъан, уллу ариу гюллю битим. *Битеу ёзенде сары, къызгъылдым, къып-къызыл тюльпанла чакъгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 45, 26.

ТЮМЕН *ат* 1. Десять рублей, червонец / Он сом. *Юч тюмен да бир затыма жарар деп, къагъытны алып, энишге айланып сызылдым.* Этезланы О., Тарда, 192.

2. *къ.* **тюменлик.** *Къызыл тюменсиз чот болмаз.* Батчаланы М., Элчилерим, 145. *[Солтан] тюкенчича, халат кийип, Базман салып олтурады, Ингирге хуржунларын Тюменледен толтурады.* Балаланы О., Башчы теке, 74.

ТЮМЕНЛИК *ат.* Десятирублевка / Онсомлукъ къагъыт. *Элни къыйырына жетгенлей, Ибрахим хуржундан тюменликни чыгъарды да Сатылгъаннга узатды.* Къулийланы Х., Эгизле, 27. *Сатыучу, къызылкъулакъ тюменликлени шыгъырдатып, хуржунуна бештукълады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 32.

ТЮН *ат.* Явь / Тюшде кёрген ауруу къызыуундан сандыракъ, неда бир затны юсюнден мурат этген замандагъы угъай, керти жашауда болгъан зат. *Тюшюнде, тюнюнде да таулу жашчыкъны эсинден мотоцикл кетмей турду.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 125. *Мен къуру тюшюмде насыплы болуучу эдим, Тюнюмде уа, санга термиле туруучу эдим.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 247.

ТЮНЕНЕ *заман. сёзл.* Вчера / Бюгюнню аллында кюн. *Жанчыкъны юсюнде тюнене кийип кетген жыйрыгъы барды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 136. *[Солтан:] Тюнене къошдан чыкъгъанымлай, туманда ажашып айлана кетгенме да, тюкенни юсюне чыгъып къалгъанма.* Боташланы И., Пьесала, 168.

ТЮНЕНЕГИ *сыф.* Вчерашний (*бывший, происходивший вчера*) / Тюнене болгъан. *Биз Солтанны тюненеги низамсыз ишине къаргъа жыйылгъанбыз.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 69. // Бывший *кем, чем-л.* в недавнем прошлом / Кёп болмай болгъан. *Дуния къатышып, тюненеги жалчыла, баш кётюрюп: «Жерни тутуругъубуз», – деп, тургъанлагъа, дау айтадыла.* «Шуёхлукъ», № 44, 28. – *Кёресиз, ма, тюненеги школчу жашчыкъ бюгюн инженер болуп ишлейди! – деди директор, Мухтарны школчулагъа кёргюзтюп.* «Коммунизмге жол», 1972, № 85.

ТЮНЕНЕЛИ *заман. сёзл.* Со вчерашнего дня / Тюненеден бери. *[Хажах:] Зейтунну тюненели излейбиз, табалмайбыз.* Этезланы О., Тарда, 32.

♦ **ТЮНКЕ: Тюнкеси юзюлдю** (*тауусулду*) он изнемог / къарыусуз болду. *[Осман:] Кесими аямай ишлей кетдим да, энди уа мен, тюнкеси юзюлген адам, кимге юй ишлейим!* «Коммунизмге жол», 1983, № 106. *Къамбулат къанмай ишлей эди, тюнкеси тауусулгъунчу ишлей эди.* «Шуёхлукъ», № 53, 96. **Тюнкесиз болду** *къ.* **тюнкеси юзюл-**

дю (*тауусулду*). *[Аминат Къубадийге:] Жашым, сизге бичен чалама деп, тюнкесиз болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 97.

ТЮНГЮЛ *эт.* Прийти в отчаяние; потерять надежду; разочароваться, извериться *в ком-чём* / Биреуден неда бир затдан умут юз; боллукъ тюйюлдю деп къой. *Ахмат, къоркъмай анга таукел айланып келгенин кёргенде, бёрю, къойладан тюнгюлюп, къачып, сора мычымай чауулгъа кирди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 74. *Фашистле, бир зат этерге да къолларындан келмей, тюнгюлюп тохтадыла.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 45.

ТЮНГЮЛТ *эт. понуд. от* **тюнгюл** / Тюнгюл дегенни *къатланыучу айырмасы. Мухажирни атасы бла анасы не бек тюнгюлтюрге кюрешселе да, кюсеген мураты аны бир минутчукъгъа да эсинден кетмеди.* «Шуёхлукъ», № 48, 56. *Тогъайбаш узакъ жары Къарайды бийик таудан, Къышны жели не къары Тюнгюлтмейин сакълаудан.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 62.

ТЮНГЮЛТДЮР *эт. понуд. от* **тюнгюлт** / Тюнгюлт дегенни *къатланыучу айырмасы. [Шерийфат:] Тюнгюлтдюрме мени ахшы муратларымдан.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 159.

ТЮНГЮЛТДЮРЮЛ *эт. страд. от* **тюнгюлтдюр** / Тюнгюлтдюр дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТЮНГЮЛТДЮРЮУ *и. д. от* **тюнгюлтдюрюл** / Тюнгюлтдюрюл дегенден *этим ат.*

ТЮНГЮЛТЮУ *и. д. от* **тюнгюлт** / Тюнгюлт дегенден *этим ат. Къыйналсам да Таукелленип башлайма. Умутдан тюнгюлюу – мени ырысхым.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 187.

ТЮНГЮЛЮУЛЮК *ат.* Отчаяние / Тюнгюлген хал. *Сюйген аскерчи тенгинден айырылгъан поэтни ёнюнде бушуулукъ уллуду, болсада ол назмуда кюрешден тюнгюлюулюк жокъду.* «Шуёхлукъ», №10, 130.

ТЮНГЮЛЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **тюнгюл** / Тюнгюл дегенни *араш айырмасы.*

ТЮНГЮЛЮШЮУ *и. д. от* **тюнгюлюш** / Тюнгюлюш дегенден *этим ат.*

ТЮНГЮЧ *ат къарач. къ.* **тунгуч.** *Тюнгюч дейди амалсыздан: «Багъалы къарнаш, Иван, Биздеди терслик, ийнан, Терсликге кечмеклик сал».* «Жанкъылыч», 175.

■ **Тюнгюч улан** *къ.* **тюнгюч.** *Тюнгюч улан гитчеликден бери да атасыны-анасыны жюреклерин къыйнамагъанды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 4.

ТЮП *ат* 1. Низ, дно, основание, подножие / Бир затны тёбен, энишге жаны. *Тауну тюбю. Тенгизни тюбю.* ■ *Башдама деп да къуанма, тюндеме деп жылама.* (Нарт сёз.) *[Анна] сёзлени тюплерин жити къарындаш бла сызып чыкъды.* «Алчыла», 148.

2. *В позиции определения:* нижний / Энишге жанындагъы. *Бир кесекден тюп юйге дагъыда бир солдат кирди.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 11. *Ата къарындаш, бир затдан жийиргеннгенча, тюп эринин чюйюрдю.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 65.

3. Корень, клубень / Бир затны тамыры, жерге кирген жаны. *Терекни тюбю. Картофну тюбю.*

4. Подошва, ступня (*ноги*) / Аякъны тюбю, жерни, юй тюпню д.а.к. затны басыучу жери. *Аны аякъ тюплери ауруйдула.*

5. *кёч.* Тайна, секрет / Адамны ичи, жашырыны, таша заты. *Биреуню тюбюн ач. Билгенинги тюпде тут. Къызны жюрек тюбюн киши да билмейди. Ол юйюрюнден тюбюн жашырып кёп жылланы турду.*

♦ **Тюбюн ач** раскрыть *чью-либо* подноготную, изобличить *кого.*

■ **Тюп-баш бол** перевернуться вверх дном, перекувырнуться / тёнгере (*кёп кере тёнгере*). *Ёгюзле къалдыла, арба уа чырпы ичи бла энишге кетди, тюп-баш бола барып, суу жагъада тохтады.* Ёзденланы А., Саният, 10. *Адрахман, къолунда герохун да тюшюрюп, тюп-баш бола, тик энишге къачды.* «Шуёхлукъ», № 69, 71.

■ **Тюбю башына бурулду (*айланды, болду*)** / башы тюбюне болду (*бурулду, айланды*) *къ.* **баш.** *Къайгъым тюбю башына бурулуп, мен жарты жолда къалдым.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 32. *Жаш челекни ары бурду, бери бурду, тюбюн башына айландырып кёрдю.* «Коммунизмге жол», 1967, № 103. **Тюбюне жылы суу ий** показать, где раки зимуют / орунун таныт, къоркъут. *[Ыйналукъ:] Ашыкъмагъыз, тюбюгюзге жылы суу ийилир.* Толгъурланы З., Эрирей, 99. **Тюбюн тап** узнать истину, тайну / кертисин, тюзюн бил, тохташдыр, ачыкъла. *Алай болгъанлыкъгъа, башха къайгъыла башын басып, [Мёлехан] сауутланы ким билегенини тюбюн табаргъа кюрешмеди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 47. **Тюп бер** выдать тайну, секрет / жашырын затны, тасханы билдир. *Ётюрюкчю тюп бермез.* (Нарт сёз.) *[Зурум:] Мен сейирсиннген, алагъа (немчалагъа) бизни адамларыбыздан тюп берген жокъ эсе, Домалайны, къалгъанны да айырып нек тутадыла?* Хубийланы О., Дерт, 115. **Тюп бил** выведать тайну, секрет / жашырын затны, тасханы бил. *Хорлам къарнашыны дертин алыргъа излейди. Энди ол Дауумдан тюп биле турады.* Хубийланы О., Дерт, 88. *Юйде олтуруп тургъан жаш битеу халны тап кёрмей, тюп билирге таукел болду.* Хубийланы О., Адамла, 9. **Тюп бол** 1) вымереть, полностью исчезнуть / къырыл, ёлюп тауусул. *– Бу хыйла кёп дунияда Жаннга хыйла этмедим. Кесим жашасам, бары Тюп болсунла демедим.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 184. *«Санга ит бермеген, ити кибик, ит болсун! Да ол кеси да, Бийнёгер кибик, тюп болсун»...* «Малкъар халкъ жырла», 9; 2) уничтожиться, исчезнуть / жокъ бол, къуру. *Уруш дуниядан тюп болсун.* «Жюрек жырлайды», 283. *Уруш этгендиле аталарыбыз, Жерни ханслары тюп болмаз ючюннге, Сакълагъандыла ала сюйген журтларын, Биз бюгюн насыплы жашар ючюннге.* Тюрклюланы А., Бузланы юсюнде гюлле, 5. **Тюп эринин къапды** покаяться, сожалеть / сокъуранды. *Чотай а, тюп эринин къабып, бети агъарып, сюелгенлей къалды.* Толгъурланы З., Тенглерим, 31. *Тюп эринин къабып, Тигине къарай, Къопду атасы.* «Жилтинле», 27. **Тюп эрини салынды** он опечалился / мудах болду. *[Мурат:] (Гриша урушха элтмегени ючюн) Тюп эриним салынып юйге къайтдым.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 11. **Тюп эт** 1) уничтожить, истребить / къыр, жокъ эт, къурут. *Уруш этдик, Зауурбекге тюбедик, Хазна къалмай аскерлерин тюп этдик.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Къандауур жалчылары-на:] Мени малларымы тюп этип баргъан аманлыкъчыланы бир жол кёрмеген эсегиз да, экинчи жол кёрмей къалмагъансыз.* Къобан-

ланы Д., Таулада тауush, 29; 2) опустошить, разорить, разрушить / буз, ой, кюл эт. *Кёп шахарланы жаула тюп этдиле, Таула булутлагъа жете къалгъанлай.* «Коммунизмге жол», 1974, № 89. *Тау эллени мен тюп этип ётерме, мал, адам деп къарамайын сюрюрме!* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары; 3) разорить, довести до нищеты / жарлы эт, мюлксюз, ырысхысыз эт. *[Махмут:] Оллох, оллох! Колхозну тюп этерге жетдиргенбиз десенг а!* Этезланы О., Тарда, 124.

ТЮПГЮР *ат ц. диал. къ.* **аппун**. *Ынна, урчукъну да алып, шинтикни юсюне тюпгюр салып олтурады.*

ТЮПЛЕ *эт.* Побороть, положить под себя / Тюпге сал (*ур, бас*). *Душман тасхачы, артха секирип, Исмаилны тюплерге умут этди.* «Шуёхлукъ», № 28, 68. *[Сожук] жетгенди да, къарауашны тюплегенди, тогъуз кере да бюклегенди.* «Нартла», 129.

ТЮПЛЕТ *эт. понуд. от* **тюпле** / Тюпле дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЮПЛЕТИУ *и. д. от* **тюплет** / Тюплет дегенден *этим ат.*

ТЮПЛЮ-БАШЛЫ *сыф.* Двухэтажный / Эки этажлы, бийиклиги эки этаж болгъан. *Къонакъ отоу угъай, тюплю-башлы юйле ишлерге да тюшер.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 122. *Зауурбекни кёзлери алгъа Солтанбийни акъ бла сюртюлген уллу къошунбаш тюплю-башлы юйюнде тохтадыла.* Гулаланы Б., Къачхынчы, 9.

■ **Тюплю-башлы бол тюп-баш бол** (*къ.* **тюп**). *Эмегенле бир-бирлерине болуп, жагъалаша башлагъанлай, тюплю-башлы болгъандыла, Ёрюзмек жашчыкъны алгъанды да хайда къачханды.* «Нартла», 75. *Буушханла тюплю-башлы бола келгенлей, бёрюню боюну Хопайны къолтукъ тюбюне тюшдю.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 32.

ТЮППЕ-ТЮЗ I *сыф.* 1. Совершенно ровный / Тюз[3] (*2-чи магъ.*) дегенни айырма *даража формасы. Ол [Зайнап] тюппе-тюз бутчукъларын ачытхынчы къысды.* «Огъурлу танг», 199. *Жонулуп этилгенча, тюппе-тюз бутчукъларын бир жерге жыйып, Шерийфат Айшатны хыны тюрсюнюнё жолукъду.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 111.

2. Совершенно верный, правильный / Тюз[2] (*3-чю магъ.*) дегенни *айырма даража формасы. [Багъырбаш улу:] – Тюппе-тюздю, Бияслан, айтханынг, келчи, бирер рюмка уртлайыкъ...* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 65. *Ала манга этген игиликни къайтарыргъа мени къолумдан келмез, ол тюппе-тюздю.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 7.

ТЮППЕ-ТЮЗ II *хал. сёзл.* 1. Совершенно ровно, прямо / Тюз[4] (*1-чи магъ.*) дегенни айырма *даража формасы. Жаш къанганы тюппе-тюз кеседи. Ол, жолдан ары-бери бурулмай, тюппе-тюз барады.*

2. Совершенно верно, правильно / Тюз[4] (*4-чю магъ.*) дегенни *айырма даража формасы. [Азнор Аскерге:] Сау бол да къал, къарындашым, тюппе-тюз айта тураса.* «Шуёхлукъ», № 47, 89.

ТЮПСЮЗ *сыф.* 1. Бездонный / Тюбю болмагъан, бек терен. *Къара сууну бокълама, тюпсюз кёлню жакълама.* (Нарт сёз.) *[Адилгерий:] Экинчи жаны бла уа, кёзкёрмезге тебирегенча, кёзлерим*

байланып, тюпсюз къара тенгизге секирирге башлагъанча болдум. Хубийланы О., Дерт, 80.

2. *кёч.* Лгун, врун / Ётюрюк айтыучу. *[Ахмадия Юсюпге:] Сен тюпсюз адамса, айтхан сёзюнгде турмайса.* «Минги Тау», № 22, 84.

ТЮПСЮЗ-БАШСЫЗ I *сыф.* Бессмысленный, неразумный / Магъанасыз, магъанасы болмагъан. *Тюпсюз-башсыз хапар.*

ТЮПСЮЗ-БАШСЫЗ II *хал. сёзл.* Бессмысленно, неразумно / Тап ангыларча угъай, ангыламазча. *[Дауум:] Чомур, бу тюпсюз-башсыз сёлешиуюнгю манга эшитдирме.* Хубийланы О., Дерт, 4.

ТЮР *ат къарач.* 1. Род, вид, образ, тип (*характерный вид*) / Энчилик, башхалагъа ушамагъан хал. *Искусствода орус миллет тюр.*

2. Оттенок цвета / Бир бетни тюрсюнюню башхаракъ тюрлюсю. *Суратны жарыкъ тюрлери.*

ТЮРГЮ *ат.* Стамеска / Къыйыры жассы жютю къурч болгъан, агъачны тешерге, къазаргъа хайырланылыучу керек. *Токъмакъ тийгинчи тюргю солур.* (Нарт сёз.) ○ *Кешенеде дагъыда багъырдан ишленнген затла, уллу балта, тюргю эм бычакъ бар эдиле.* «Шуёхлукъ», № 52, 77.

ТЮРК *сыф.* Турецкий / Тюрклюленики, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Тюз столну аллында юйдегиси бла тюрк патчахны суратыды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 13. *Совет аскерчиле танг аласында, мийик тюрк индекни лобан уяларындан чыгъып, сермешиуге хазырландыла.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 74.

ТЮРКЛЮ *ат.* Турок / Тюркде жашагъан асламлы миллетни адамы. *[Сирияда] араблыладан сора, урумлула, тюрклюле, эрменлиле тюбейдиле.* Хубийланы О., Мурат, 79. *Бизни ангыланмагъан араб тилден Муслим деп бир садакъачы тюрклю окъутургъа кюрешиучю эди.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 91.

ТЮРКОЛОГ *ат.* Тюрколог / Тюркологиядан алим. *Белгили тюркологла. Тюркологланы конференциялары.*

ТЮРКОЛОГИЯ *ат.* Тюркология / Тюрк миллетлени тиллерини, литератураларыны, тарыхларыны, культураларыны юсюнден илмула. *Къарачай-малкъар лингвистиканы жарашдырыуда тюркологияны жетишимлери эсге алыннгандыла. Бюгюнлюкде тюркология гуманитар илмуланы энг алчы сатырында айныпбарады.* «Заман».

ТЮРКЧА *хал. сёзл.* По-турецки (*напр. говорить, писать*) / Тюрк тилде. *Тюркча сёлешиу. Тюркча жазыу.*

ТЮРЛЕН *эт.* Изменяться, преображаться / Башха тюрлю бол. *Малларыбызны къумалылыкъларыны тюрленнгенди дерге боллукъду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 265. *Мачар жетген жаш болуп, дуния тюрленнгенде уа, аны атасы Молай, кеси кибик жарлылагъа къошулуп, эркинлик урушуна къатышханды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ТЮРЛЕНДИР *эт.* Изменять *что*, преображать / Башха тюрлю эт. *Майор, этген оноуун бир кесек тюрлендирип, солдатланы солургъа къойду.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 23. *Семён эркин, жун-*

чумай, ауазын да тюрлендирмей, жуап этди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 188.

ТЮРЛЕНДИРИЛ *эт. страд. от* **тюрлендир** / Тюрлендир дегенни *зорлаучу айырмасы. Жуаплы адамланы ишлери бла борчлары терк-терк тюрлендирилгенлери себепли, халкъ башчыланы бек керекли жерлеге ётдюрюрге тюше эди.* «Шуёхлукъ», № 63, 16.

ТЮРЛЕНДИРИЛИУ *и. д. от* **тюрлендирил** / Тюрлендирил дегенден *этим ат. Ишни халыны тюрлендирилиую. Адамлагъа ишлегенлери ючюн хакъ тёлеуюн тюрлендирилиую.*

ТЮРЛЕНДИРИУ *и. д. от* **тюрлендир** / Тюрлендир дегенден *этим ат. Халны тюрлендириу. Жашауну иги жанына тюрлендириу. Мичурин айтханлай, табийгъатны тюрлендириу бизни къолубуздады.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 28.

ТЮРЛЕНДИРТ *эт. понуд. от* **тюрлендир** / Тюрлендир дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашау халны тюрлендирт.*

ТЮРЛЕНДИРТИУ *и. д. от* **тюрлендирт** / Тюрлендирт дегенден *этим ат. Ишге къарамны тюрлендиртиу.*

ТЮРЛЕНИУ *и. д. от* **тюрлен** / Тюрлен дегенден *этим ат. Кюзю, къышы да, элде бир уллу тюрлениуле болмай, кетдиле.* Шауаланы М., Мурат, 197.

ТЮРЛЮ I *сыф.* **1.** *къ.* **тюрлю-тюрлю.** *Тюрлю татлы ашла этип биширип Бергендиле бурунгулу анала.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 42. *Ёлюм ючюн тюрлю сылтау жетеди. Не базыннганны да къагъып кетеди.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 72.

2. Странный, чудный / Ангылашынмагъан, энчилиги болгъан, адамны сейир этдирген; асламысында бир деген сёзню ызындан келеди. *Къулакъ сызгъаны ары жанындан къарап, мени кёргенлей, шайтаны тутхан Къаражау [ит] бир тюрлю тауушла да эте, мени таба мыллык атып, къулакъчыкъгъа ташайды.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 46. *– Дуния дегенинг нечик тюрлюдю! – деп, сейирсинди Гондай.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 377.

ТЮРЛЮ II *хал. сёзл.* Странно, чудно / Адам ангыламазча, сейир этерча. *[Ханымсат:] Оюн бара тургъанлай, къатымда олтургъанладан бири сени чакъырадыла дегенлей, жюрегим бир тюрлю чанчды.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 17. *[Дауут:] Не болгъанды, Хажи-Дауут, кёзлеринг бир тюрлю жанадыла?* Батчаланы М., Элчилерим, 109.

ТЮРЛЮ-ТЮРЛЮ *сыф.* Разный, различный, разнообразный / Кёп тюрлю, бир бирге ушамагъан. *Юсюпню тюрлю-тюрлю сагъышлары энди Асият бла бирге байламлыдыла.* Шауаланы М., Мурат, 133. *Жаш, кетип къалмай, тюрлю-тюрлю сылтаула бла иги кесекни кечинди.* Хубийланы О., Адамла, 126.

ТЮРМЕ *ат.* Тюрьма / Тутулгъан адамла туруучу жер. *Ол шургула аны [Бийбертни] тюрмеге да элтдиле, Бабынны эки къарындашыны тюбюне да салдыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 188. *[Айжаякъ:] Балам, ол тюрмеде болгъан затла ючюн, атанг а санга бек ачыуланып турады.* Боташланы И., Пьесала, 56.

ТЮРМЕЧИ *ат.* Надзиратель в тюрьме / Тюрмедегиле къараучу, аланы сакълаучу адам. *Тюрмечи, Къанаматны ауазын эшитип, эшикни дюнгюрдетди.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада тауush, 209. *Джексонну Сан-Куэнтинни тюрмечилери ёлтюргендиле.* «Коммунизмге жол», 1982, №119.

ТЮРПЮ *ат.* Рашпиль, терпуг / Уллу хырлы, кеси да уллу эгеу.

■ **ТЮРСЛЕП: Тюрслеп къара** смотреть внимательно, пристально / акъыл, эс бёлюп, кёлюнг бла, кёз алмай къара. *Амин Харуннга тюрслеп къарайды.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 107. *Мырзабек, мыйыкъларын кезиу бура, тёгерегиндегилеге тюрслеп къарай, бир ауукъгъа дери сёлешмей турду.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 273.

ТЮРСЮН *ат* **1.** Цвет / Бет, бояу. *Ма ол тюзлюк байракъны тюрсюню. Тюрсюнюдю батырланы къанларыны.* О т а р л а н ы С., Назмула бла поэмала, 4. *Найыпхан, кёкге къарап, аны тюрсюнюн бишлагъы бла сыгъылгъан хуппегиге ушатды.* Т о л г ъ у р л а н ы З., Эрирей, 78.

2. Лицо, физиономия / Адамны бети. *Жашны тюрсюню къууатлыды.*

3. Вид, внешность, облик, образ / Бет сыфат, тыш кёрюм. *Патчах къуллукъчула ишчилени тюрсюнлеринде бу уллу тепмез кючню билдиле.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада тауush, 261.

ТЮРСЮНЛЮ *сыф.* **1.** Цветной / Къаллай да болсун бир жарыкъ тюрсюню, бети болгъан. *Тюрсюнлю карандашла.*

2. Воспроизводящий цвет предметов / Затланы тюрсюнлерин тюрлендирмей сакълагъан. *Тюрсюнлю суратлау фильм. Тюрсюнлю телевидение.*

ТЮРТ *эт.* **1.** Толкать, пихать *кого-что* / Къолу неда башха зат бла хыны узалып, уруп алгъа бардыр, тепдир. *Мишканы арагъа тюртдюле, къайсы эсе да, желкесине бир къакъды.* М. Ш о л о х о в, Дон хапарла, 65. *Тахир, кёп сагъыш этмей, Османны кёкюрегинден ары тюртюп, эшикни этди.* Т о к ъ у м а л а н ы Ж., Нартланы туудукълары, 16.

2. *кёч.* Отталкивать, отдалять *кого* / Адамны кесингден суууt, кесинги къатынга келмезча эт, аны кёлюн къачыр. *Адамланы бир зат ючюн аманлап, бир жанына тюртюп къойгъан тынчды.* «Шуёхлукъ», № 31, 61. *Умут этсе сени кенгнге тюртюрге, Унамаса, жумуш айтсанг, этерге.* З у м а к ъ у л л а н ы Т., Къаяда гюлле, 72.

3. *кёч.* Побуждать *кого* на *что* / Биреуню бир зат этерге кёллендир. *Бир зат да айтмай, аны тюйюшге тюртген аман сёзню жюрегинде чиритип, терсликни кесине алгъанлай къалыргъа Азамат кеси кесине сёз берди.* Т ё п п е л а н ы А., Отлукъ ташла, 81. *[Байла, бийле] башхаланы аяусуз тюрте отха, Кеслери уа, жинлеча, къача артха...* О т а р л а н ы К., Сынла, 105.

■ **Тюрт сёз** грубость (*в выражениях*) / адепсиз, аман, хыны сёз. *Ажокъачыла тюрт сёзню кёрюп болмагъан адамла эдиле.* Т ё п п е л а н ы А., Ташыуул, 4. *[Хызыр] сабыр акъыллыды, бир тюрлю тюрт сёз айтып, тенглерини жюрегин къыйнамагъан жашды.* «Шуёхлукъ», № 33, 55. **Тюрт сёзлю** грубый (*человек*) / адепсиз, аман, хыны сёзлю. *Мени тюрт сёзлю эрим, Ичмей аракъы, тютюн, Сакъалын гымых этип, Сыйпайды юйню тюбюн.* «Шуёхлукъ», № 52, 3. *Ол [Рамазан] тюрт сёзлю эди.* **Тюрт**

сёлеш грубить / хыны, адепсиз сёлеш. *Бир бирге тюрт сёлешип тургъандан хайыр жокъду.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 50. *[Малжейни] кичи къызы [Антоннга]: «Бу аман къарт итни да бери неге сюрюп келе эдинг!» – деп, тырманыракъ этип, тюрт сёлешди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 254. **Тюртдюм сёз** *къ.* **тюрт сёз.** *Муратха ол тюртдюм сёз ачыу тийди.* Шауаланы М., Мурат, 31.

ТЮРТДЮР *эт. страд. от* **тюрт** / Тюрт дегенни *къатланыучу айырмасы. Столну арлакъ тюртдюр.*

ТЮРТДЮРЮЛ *эт. страд. от* **тюртдюр** / Тюртдюр дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТЮРТДЮРЮУ *и. д. от* **тюртдюр** / Тюртдюр дегенден *этим ат.*

ТЮРТ-МЮРТ *къауум. ат. сёл. тил.* Возня, хлопоты / Тюрлю-тюрлю ууакъ ишле. *Тиширыуну юйде тюрт-мюртю кёпдю.* Кацийланы Х., Тамата, 31.

■ **Тюрт-мюрт эт** возиться, заниматься *чем-либо* / тюрлю-тюрлю ууакъ ишле бла кюреш. *[Чёпеллеу] къолунда сенеги бла тюрт-мюрт эте тургъан Шымауха бла саламлашды.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 46. *Агъач уста юйде тюрт-мюрт эте турмаса, тынчлыкъ тапмайды.* Къобанланы Д., Таулада тауушь, 63.

ТЮРТЧЮ *сыф.* Грубиян / Адепсиз, хыны. *Тюртчю адам.*

ТЮРТЮ *ат* 1. Барбарис (*ягода*) / Къызыл неда къаралдым-мор ууакъ мысты жемиш. *Тюртюлени жыйыгъыз, Мырзай суула этерге! Тюртю къызыл мысты суу Чайгъа къуюп ичерге.* Шахмырзаланы С., Назмула, 242. *Къанатлыла, тукъузгюден тюртюге, мурукулагъа ётюп, жубана, аланы къып-къызыл инжилерин акъ жабыугъа агъызадыла.* «Шуёхлукъ», № 53, 84.

2. *В позиции определения:* барбарисовый / Тюртюден этилген. *Тюртю варенье.*

■ **Тюртю юлкю** барбарис (*кустарник*) / тюртюле битиучю юлкю. *Жолну бирси жанында уа лёкъу, тюртю юлкюле ёсе эдиле.* Толгъурланы З., Айыуташ, 37. *Таусолтан, атын тюртю юлкюге тагъып, состар ташха олтурду.* Этезланы О., Тарда, 46.

ТЮРТЮЛ *эт.* 1. *страд. от* **тюрт** / Тюрт дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш эрттенликде ташны жеринден арлакъгъа тюртюлюп тургъанын кёрдю.* «Коммунизмге жол», 1983, № 116.

2. Наталкиваться, натыкаться на *кого-что* / Билмей тургъанлай тюбеп къал, кёрюп къой, юсюне чыгъып къал. *Чегет ичинде чертлеуюк, эрик, алма, кертме тереклеге да тюртюлесе.* Хубийланы О., Аманат, I, 125. *[Махмутну излей келгенле] Солтанны юсюне тюртюлдюле да, аны арагъа алдыла.* Шауаланы М., Мурат, 143.

3. Оказаться где-либо случайно / Билмей, киши сакъламай тургъанлай, бир жерде болуп къал, бир жерге барып къал. *Хадис, хайырсыз, къайдан тюртюле барды эсе да, Тамайланы Таусолтанны къоюлгъан къызын, Бабынны келтирди да къойду.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 86. *Алайгъа къайдан эсе да тюртюле, тонгуз келди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 184.

ТЮРТЮЛЮУ *и. д. от* **тюртюл** / Тюртюл дегенден *этим ат. Столну къабыргъагъа жууукъ тюртюлюю. Чынар терекге тюртюлюу.*

ТЮРТЮУ *и. д. от* **тюрт** / Тюрт дегенден *этим ат. Къатын, ашны игисин къызына берип, Фатиймматха уа, къакъгъын-сокъгъун этип, суукъ хантны аллына тюртюучю эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 214. *[Ибрахим], ныгъышлада тынч тургъанланы аякъларындан аягъы бла басып, кёкюреклеринден жумдуруху бла тюртюучю оспарладан тюйюл эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 39.

ТЮРТЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **тюрт** / Тюрт дегенни *араш айырмасы. Боран урса, [нартла] бир бирге сюрюшедиле, Жол тапмайын, тирелип, тюртюшедиле.* «Нартла», 168.

ТЮРТЮШДЮР *эт. понуд. от* **тюртюш** / Тюртюш дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЮРТЮШДЮРЮУ *и. д. от* **тюртюшдюр** / Тюртюшдюр дегенден *этим ат.*

ТЮРТЮШЮУ *и. д. от* **тюртюш** / Тюртюш дегенден *этим ат.*

ТЮС *ат къ.* **кёрюм, тюрсюн.**

ТЮТЮГЮУ *и. д. от* **тютюк** / Тютюк дегенден *этим ат. Кёзлери тютюгюу.*

ТЮТЮК *эт.* Слезиться (*о глазах при дыме*) / Тютюн кирип, ачы (*кёзлени юсюнден*). *Эшик тынч ачылды. Жабалакъ, кёзлери да тютюгюп, юйден чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 261.

ТЮТЮКДЮР *эт. понуд. от* **тютюк** / Тютюк дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ТЮТЮКДЮРЮУ *и. д. от* **тютюкдюр** / Тютюкдюр дегенден *этим ат.*

ТЮТЮН[1] *ат.* Дым / Бир зат кюйгенде чыкъгъан, хауагъа кётюрюлюучю ууакъ къаты эм газ формалы затланы жыймдыгъы. *Жаланда ожакъдан къалын къаура тютюн бурулуп чыгъады.* Толгъурланы З., Эрирей, 24. *Юйню ичи адамдан толду, тютюнден да аланы бетлери ауангы кёрюнеди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 289.

■ **Тютюн эт 1)** дымить, курить*ся* / чыкъ, ёрге кётюрюл (*тютюнню юсюнден*). *Сыгын от асыры тютюн этгенден кёз жашларын келтире, Далхатны юйюрю от жагъада олтурады.* Ёзденланы А., Саният, 16. *Уруш отунда жана эди юй, Тютюн эте бурууну чалысы.* Отарланы К., Дуния эртени, 170; **2)** выделять пар / чыкъ, ёрге кётюрюл (*тылпыуну юсюнден*). *Сууну башы тютюн этеди.* «Шуёхлукъ», № 53, 27. *Жер, къышны сууугъун юсюнден атаргъа кюрешип, терлеп, тютюн этеди.* Хочуланы С., Хапарла, 55.

ТЮТЮН[2] *ат* **1.** Табак (*растение*) / Никотини болгъан уллу чапыракълы техника битим. *Кубада тютюн ёсдюрюу ол мюлкню шёндюгю заманлы бёлюмю бола турады.* «Коммунизмге жол», 1968, № 39. *Эл мюлкню урунганлары помидорну, жюзюмню, тютюнню иги ёсдюредиле.* «Ленинни байрагъы», 1971, № 105.

2. *В позиции определения:* табачный / Тютюнню ёсдюрюу, хазырлау бла байламлы. *Тютюн бахча. Тютюн фабрика.*

3. Табак, курево / Ол битимни чапыракъларыны къурутулуп эм ууакъ тууралып неда ууулуп, ууатылып ийисгерге неда папирос этилип тартыргъа деп хазырланылгъаны. *Бийиберт атасыны*

къатында биринчи кере тютюн къыбындырды. Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 232. *Мыйыкъларын тютюнден саргъалгъан муккурсырт къарт нёгерине тынгылайды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 275.

■ **Тютюн ич (*тарт*)** курить / тютюнню тютюнюн ичинге тарт. *Элмырза тютюн ичип башлады.* «Шуёхлукъ», № 13, 24. *[Мухаммат] асыры кёп тютюн ичгенден сап-сары болгъан мыйыкъларын сылай, бир жанына бурулду.* Ахматланы И., Боранда, 43.

ТЮТЮНЛЕ *эт.* 1. Дымить(ся), (куриться, тлеть) / Тютюн эт 1 (*къ.* **тютюн** [1]). *Къошда къыйы от тютюнлеп жанады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 149. *[Чырахтанда] Къыйырлары къуушлагъа тирелип, эки нарат жаркъатютюнлейдиле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 194.

2. Тютюн эт 2 (*къ.* **тылпыу** [1]). *Табакъла бла хар кимни аллына салыннган къурманлыкъ юлюшю тютюнлейди.* Хубийланы О., Аманат, II, 322. *Къазанланы биринде тюй баста тютюнлейди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 151.

ТЮТЮНЛЕТ *эт. понуд. от* **тютюнле** / Тютюнле дегенни *къатланыучу айырмасы. Майор, папиросну ауузуна салып, аны да тютюнлете, штабха кирди.* Хубийланы О., Аманат, I, 235. *Кюнню таякълары жангур синнген мылы жерни тютюнлетип кепдиредиле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 145.

ТЮТЮНЛЕТДИР *эт. понуд. от* **тютюнлет** / Тютюнлет дегенни *къатланыучу айырмасы. Сыгынланы тютюнлетдир.*

ТЮТЮНЛЕТДИРИУ *и. д. от* **тютюнлетдир** / Тютюнлетдир дегенден *этим ат. Чий отунланы, отха салып, тютюнлетдириу.*

ТЮТЮНЧЮ *ат* 1. Табаковод / Тютюнню ёсдюрюучю адам. *Келедиле ийнек сауучула, Тютюнчюле, мирзеучюле, Чилле къуртну багъыучула, Тауукъчула, сюрюучюле.* «Жюрек жырлайды», 237.

2. Курильщик / Тютюн ичиучю адам. *Ташны къыйынлысы тютюнчюге чакъгъыч болур.* (Нарт сёз.) *Тютюнчюню къоллары къалтырап, тютюн бургъанына нёгери къыйыкъ къарады.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 17.

ТЮУ *межд.* Тьфу / Тюкюрген заманда этген тауушну кёргюзтеди. *Азнор, не эсе да бир затдан жийиргенип, тюу деп эки-юч кере да тюкюрдю.* «Коммунизмге жол», 1971, № 83.

2. Выражает презрение.Фи!, Фу! / Адамны биреуден неда бир затдан жийиргеннгенин, биреуню неда бир затны кёрюш болмагъанын, ачыуланнганын билдиреди. *– Тюу, не аман татыууу барды! – деп, Оюс нашаны быргъап жиберди.* «Минги Тау», № 8, 39. *[Дайпур кимге эсе да:] – Тюу, юйю къуругъан энди кече да жукъларгъа къоймай тебиреднг да!* «Огъурлу танг», 184.

♦ **Тюу дегинчи** вмиг, очень быстро, в два счета / Бек терк, къарап къарагъынчы. *Жашчыкъ тюу дегинчи тюкеннгежетип къайтды. Тюу машалла! тьфу-тьфу-тьфу (возглас, оберегающий от сглаза)* / кёз тиймесин деп (*тюкюргенде*) айтылыучу сёзле. *[Аслан:] Тюу машалла, къозучукъла да эгизчикле кёреме!* «Коммунизмге жол», 1973, № 78.

ТЮШ [1] *ат.* Сон, сновидение / Жукълагъан заманда кёрюннген зат. *Бабын, тюшюнде элгенип:*

«Кет, кет, кет!» – деп, къычырды. Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 189. *Уллу талгъыр киштик, терезе тюбюнде жатып, татлы тюшле кёре, хурулдап жукълайды.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 130.

ТЮШ [2] *ат.* Кюн орта (*къ.* **кюн**). *Тюш алагъа булутла чачылгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 52, 70. *Экинчи кюн, тюш озуп, Адрахман Сарыбийлагъа келди.* Ёзденланы А., Саният, 27.

■ **Тюш азыкъ** обед, полдник / Кюн ортада ашалыучу азыкъ. *Ол заманда отряд тюш азыкъгъа олтургъан эди.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 39. *Бир кюн ол [Чёпеллеу] тюш азыкъ ашаргъа деп юйюне келди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 114.

ТЮШ [3] *эт.* **1.** Спускаться, спуститься / Эн, бийикден энишге бар. *Ханымсат, Къобанны жагъасына тюшюп, кюнлерин ашырады.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 5. *Суугъа тюшюп, ариу буу да суу ичеди.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 116.

2. Падать / Кесинги ауурлугъунг къатылып ёргеден энишге кет, жерге барып тий. *Алма, тюшсенг, мени –ауузума тюш.* (Нарт сёз.) *Отоуну башындан, аркъау жанларындан топуракъ, тытыр тюшдю.* Толгъурланы З., Эрирей, 17. *Ташны тёгерегине чырпы ёсгенди, юсюне чапыракъла тюше, чирий, топуракъ бола, энди юсюн ханс басханды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 57.

3. Выпадать (*изо рта, из рук и т. п.*) / Биреуню ауузундан, къолундан ычхынып кет. *[Къаргъаны] ауузундагъы эт кесек, чартлап, Жерге тюшгенди, эт кесекни тюлкючюк, Сермеп, къабып къачханды.* «Жилтинле», 489. *Темиркъан абызырады, таякъчыгъы да къолундан тюшдю. Бети да саргъалды...* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 9.

4. Выпадать (*о волосах, шерсти, зубах и т. п.*) / Ауруп неда башха сылтау бла акъ, жокъ бол (*адамны чачыны, тишини, жаныуарланы тюклерини, къанатлыланы къанатларыны юсюнден*). *Башланнган иш бишер, къымылдагъан тиш тюшер.* (Нарт сёз.)

5. Свисать (*о волосах*) / Энишге салын, мангылайны, кёзлени жап (*чачны юсюнден*). *Жеминат кёзлерине тюшген (чачын) да ёрге кётюрюп, къызлагъа къарады.* Ёзденланы А., Саният, 38. *Юсюнде зыккыл, кир кёлеги, чакъмакъ чачы бетине тюшюп, орамлада бир тиширыу айланады.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 19.

6. Падать (*в воду, яму и т. п.*) / Суугъа, уругъа д.а.к. жыгъыл, кет. *Суугъа тюшген таш къармар.* (Нарт сёз.) – *Мен да аны къолундан сермеп, энишге тартханымлай, киши, абынып, уругъа тюшдю.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 82.

7. Слезать (*напр. с коня*); выходить, сходить (*напр. из автобуса*) / Къолларынг бла атны бир затындан, иерни къашындан, автобусну эшигини сабындан тутуп, секирип неда тынч халда аякъларынгы жерге сал, чыкъ. – *Не болгъанды, трактторла нек ишлемейдиле?! – деп, Жамийлят, атдан тюшгенлей, саламлашхынчы окъуна ачыулу сорду.* Кацийланы Х., Тамата, 99.

8. Попадаться (*в плен, в капкан и т. п.*) / Билмей тургъанлай пленнге алынып, къапханнга тутулуп, д. а. к. зат болуп, къыйынлыкъ сына. *Билмей тургъанлай аскерчиле жесирге тюшдюле.* ■ *Аны [къарауулну] къолуна тюшген къапханнга тюшген кибикди.*

Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 68. *[Харун Кулизаргъа:] Мен, жаралы болуп, госпитальгъа тюшгенде, Заммайдан айырылдым.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 65.

9. Наступать, наставать / Бол, кел (*суукъну, къышны юсюнден*). *Бу сюрюу, къышхы суукъла тюшгюнчю, тёлю берип, къозулары аякъланырча боллукъдула.* «Алчыла», 62. – *Мен жашагъанлы бери бизде быллай къыш тюшюп кёрмегенме,– деди Алий, элге къарай.* Кацийланы Х., Тамата, 52.

10. Выпадать (*об осадках*) / Жау: *Кече тюшюп чыкъгъан къар да Экинчи кюн эрип керексизге думп болады.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 63.

11. Лежать (*на спине, ничком и т. п.*) / Сыртынгдан, жанынгдан д.а.к. халда жат. *Оруннга Мекер салмагъанды, тюйюп къашын, Сыртындан тюшюп, терсине буруп башын.* «Жюрек жырлайды», 29. *Бузоу орунда бир тана, жанындан тюшюп, кёбюп, тёрт аягъын да чюелтип турады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 334.

12. Приходиться, прийтись (*работать, слушать и т. п.*) / Нени болса да этерге керек болуу. *Бир сёзню эшитмей жиберсенг, минг сёзге тынгыларгъа тюшер.* (Нарт сёз.) *Иш кёп болса да, арыгъынчы ишлерге тюшсе да, адамланы бетлери жарыкъдыла, кёллери кётюрюлюпдюле.* Кацийланы Х., Тамата, 222. *Ленаны эртten бла эртте ашырыргъа тюшдю.* «Шуёхлукъ», № 33, 74.

13. Приходиться (*на субботу, на осень и т. п.*) / Бир затны этилиуюню, болууну бир белгили заман бла келишиую. *Къурман байрам ол жыл шабат кюннге тюшген эди. Къызны эрге барыр заманы да, къарындашыны аскерден келлиги да кюз артына тюшедиле.*

14. Нападать, обрушиваться *на кого* / Бол, кел (*къоркъууну, къыйынлыкъны, башха затны юсюнден*). *Аны жюрегине къоркъуу тюшдю. Халкъгъа къыйынлыкъ тюшген эди.*

15. Получаться (*о прибыли, ущербе*) / Бол, кел (*зараннны, хайырны юсюнден*). *Сабанланы суу басып, мюлкге заран тюшдю. Жангы техникадан тюшерик хайырны мюлкню специалистлери тергеп кюрешгендиле.* «Коммунизмге жол», 1968, № 204.

16. Залезать (*в бахчу, в сад и т. п.*) / Бир жерге урлар мурат бла кир. *Бир кесекден Бийбертни оноуу бла тереклеге тюшерик жашла Тотурну тирменини къатында жер тюбюне жыйылдыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 27.

17. Падать, понижаться (*о температуре, о цене и т. п.*) / Аз бол. *Хауаны басымы иги кесек тюшгенди.*

18. Покрываться (*росой, инеем и т. п.*) / Чыкъ, къырау бас (*бир затны юсюнден*). *Къалын кырдыкга къалын чыкъ тюшюп, аны юсю жылтырайды.* Батчаланы М., Элчилерим, 67. *Къачны келгени танылады: эртten, ингир сайын хауа суукъсуратады, мындан алда уа къырау тюшгенди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 103.

19. Отпечатываться, наноситься / Жазыл (*къагъытха*), этил (*къумачда оюуну юсюнден*). *Жыйылыуда айтылгъан къагъытха тюшдю. Басманы юсюне ариу оюула тюшгендиле.*

ТЮШЛЮК *ат.* Обед, полдник / Тюш азыкъ. *Ол [Адилгерий] кесине тюшлюк нек салынмагъанын билмейди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 4. *Адамланы асламысы тюшлюк ашагъанлыкъгъа, ушхууурларын къоймайды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 78.

ТЮШЮН *эт.* 1. *къ.* **ангыла.** *Азирет ишлеген кезиуюнде кёп затха*

тюшюндю. Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 132. *Семённу айтханына тынгылап, Къанамат дунияны боллукъ даражасына тюшюндю.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 180.

2. *къарач.* Убеждаться в *чем*, уверовать во *что* / ийнан, ишексиз бол. *Мен аны тюзлюгюне тюшюндюм. Барыбыз да аллахны бирлигине тюшюнебиз.*

ТЮШЮНДЮР *эт.* 1. *къ.* **Ангылат.** *Ёрюзмек болумну балагъа [нартлагъа] айтып тюшюндюрдю.* «Нартла», 43.

2. *къ.* **Ийнандыр.** *[Жамийлят:] Къайгъырмаз, къартланы механизацияны онглулугъуна тюшюндюралмагъаныбыз ючюн терслик бизденди.* Кацийланы Х., Тамата, 207. *Тюзню, терсни да айыргъан заман келир. Ол аны [Чомурну] да тюшюндюрюр.* Хубийланы О., Дерт, 33.

ТЮШЮНДЮРЮЛ *эт. страд. от* **тюшюндюр** / Тюшюндюр дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ТЮШЮНДЮРЮЛЮУ *и. д. от* **тюшюндюрюл** / Тюшюндюрюл дегенден *этим ат.*

ТЮШЮНДЮРЮУ *и. д. от* **тюшюндюр** / Тюшюндюр дегенден *этим ат.*

ТЮШЮНЮУ *и. д. от* **тюшюн** / Тюшюн дегенден *этим ат. Сурат-лау творчество болгъан жашауну адамча ангылауну бла анга тюшюнюуню формаларындан бириди.* «Шуёхлукъ», № 30, 85.

ТЮШЮР *эт.* 1. Ронять / Билмей, эслемей бир затны къолунгдан ычхындырып ий. *Ынна ийнени, тюшюрюп, излей эди. Къыз, жингириги бла билмей тийип, графинни столдан тюшюрдю.*

2. *кёч.* Унижать, умолять / Сыйсыз эт, сындыр, учуз эт. *Жаш анга адамны намысын тюшюрген сёзле айтханды.*

3. Ссаживать, высаживать *кого* (*с коня, из транспорта*) / Болушуп неда кюч бла биреуню атдан, машинадан д.а.к. башха затдан тюшерча эт. *Къонакъланы атларындан тюшюрюп, къонакъ юйлеге жерлешдиредиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 21.

4. Снимать *что* / Бир затны салынып, тагъылып тургъан жеринден алып энишге (*жерге*) сал. *Къазанны отдан тюшюрдюк. Машокланы машинадан тюшюрдюле.*

5. *кёч.* Обрушивать *что на кого* / Биреуге бир тапсыз зат эт. *Уруш халкълагъа къыйынлыкъ тюшюргенди.*

6. Сбивать *что* / Саууг бла атып неда бир зат бла уруп, тюшерча эт, агъыз. *Байсолтанланы Алим фашистлени он самолётун тюшюргенди. Жашчыкъ, таякъны ата кетип, терекни башында уллу кертмени тюшюрдю.*

7. Забивать *что* / Уруп кийир (*сёз ючюн топну, шайбаны*). *Ол шайбаны уруп, сеткагъа тюшюрдю. Футболчу топну къабакъ эшикге тюшюрдю.*

8. Записывать, зачислять *кого что* / Биреуню неда бир затны къагъытха жаз, тергеуге ал. *Бегимни протоколгъа тюшюрдюле. Къызчыкъны окъуугъа алынганланы тизмесине тюшюрдюле.*

9. Приносить *какую-л.* выручку, получать, зарабатывать *что* / Келтир, болдур (*хайыр, заран д.а.к. башха затны юсюнден*). *Алмала сатып, эки кюннге минг сом тюшюрдюк. Ишни тамамласакъ, мюлкге уллу хайыр тюшюрлюкбюз.*

10. Отпечатывать, наносить *что* / Къумачха, картагъа д.а.к. башха затха бир затны суратын эт, жаз. *Шахарны, эллени картагъа тюшюрдюле. Къызчыкъ къол жаулукъгъа ариу оюу тюшюргенди.*

ТЮШЮРТ *эт. понуд. от* **тюшюр** / Тюшюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Наныкъ атасына болушургъа жайлыкъгъа чыкъгъанында, Махсют, кюреше кетип, ишин фермагъа тюшюртдю.* Хубийланы О., Дерт, 156. *Межгитни сакълагъан сохта, Тахирни чакъырып, айтылгъан затланы барын да къагъытха тюшюртдю.* Ёзденланы А., Саният, 48.

ТЮШЮРТЮУ *и. д. от* **тюшюрт** / Тюшюрт дегенден *этим ат. Отунланы чанадан тюшюртюу. Оюмун къагъытха тюшюртюу.*

ТЮШЮРЮЛ *эт. страд. от* **тюшюр** / Тюшюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Машокла машинадан тюшюрюлдюле.*

ТЮШЮРЮЛЮУ *и. д. от* **тюшюрюл** / Тюшюрюл дегенден *этим ат. Биченни арбадан тюшюрюлюую.*

ТЮШЮРЮУ *и. д. от* **тюшюр** / Тюшюр дегенден *этим ат. Эшекни жюгюн тюшюрюу. Сабийни атдан тюшюрюу.*

ТЮШЮРЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **тюшюр** / Тюшюр дегенни *араш айырмасы. Жашла къурукъланы сюйреп тёшден энишге тюшюрюшедиле.*

ТЮШЮРЮШЮУ *и. д. от* **тюшюрюш** / Тюшюрюш дегенден *этим ат. Гебенлени балас бла сыртдан энишге тюшюрюшюу.*

ТЮШЮУ *и. д. от* **тюш**[3] / Тюш[3] дегенден *этим ат. Атдан тюшюу. Тёлеуге тюшюу. Ишни тап тюшюую.* ■ *Бомбаланы тюшюулеринден бла топ окъланы чачылыуларындан башха зат эшитилмей эди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 143.

ТЮШЧЮ *ат.* Гадальщик снов / Тюшню ачыкълаучу, аны бир затха (*аманнга неда игиге*) жоралаучу адам. *Тюшчю игиге жораласа да, жаурунчу кёл басар затла айтып, жапсарса да, Айдарукъ жюрек теренинде сезе эди, аны кёрген тюшлери бу заман келтирген шугут хапарла бла келише эдиле.* «Шуёхлукъ», № 44, 96.

ТЯ *межд. къарач.* Возглас, которым подгоняют волов / Ёгюзлени сюргенде айтылыучу сёз. *«Была да бир бирин теберип тургъан болмаса, ары атларгъа унамайдыла. Тя!» – деп, [кишичик] чыбыкъны алып, къонгур ёгюзню сермерге кюрешеди.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 58.

ТЯГАЧ *ат.* Тягач / Тагъылгъан арбаланы д.а.к. башха затланы тартыргъа жарагъан трактор неда автомобиль. *Кючлю тягачла терк баргъан эм манёврлу тактика ракетлени элтедиле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 28.

У

УА[1] *къарш. байл. къ.* **а**[1]. *Чаука баласына: «Чыммакъчыгъым!» – Кирпи уа: «Жумушакъчыгъым!» – дей эдиле* (Нарт сёз.) ○ *Алгъын атам да, мен да ишлей эдик, энди уа къуру мен кесим ишлейме, атам а тынчаяды.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 319. *Былтыр къар аз, жаунла уа кёп жаугъан эдиле.*

УА[2] *сор. кес. къ.* **а**[2] *(3-чю магъ). [Эмеген] сейир болду: [Сосурукъгъа] «Кимсе? Къайдан келгенсе? Мени кёзюме уа къалай тюшгенсе?»* «Нартла», 5. *Таулула уа Къызыл Аскерге къаллай кёзден къарайдыла?* «Шуёхлукъ», № 73, 29.

УБЕЖИЩЕ *ат.* Убежище / Асламлы халда къырыучу сауутладан аскерни эм инсан халкъны къоруулар ючюн ишленнген къурулуш, таша жер. *Душманны самолётлары кетгинчи, сабийле убежищеде турдула.*

УБОРЩИЦА *ат.* Уборщица / Учреждениялада, предприятиялада юй тюп сыйпаучу тиширыу. *Мында ишлегенле: – уборщицаладан башлап тренер, преподавательге дери бир оюмну тутадыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 62.

УБЫХ *сыф.* Убыхский / Убыхлыланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Убых тилни синтаксиси абхаз-адыг тиллени синтаксислери бла бирди дерге боллукъду.* «Коммунизмге жол», 1971, № 101.

УВЕРТЮРА *ат.* Увертюра / Операны, балетни, кинофильмни д.а.к. башха затны аллында согъулуучу музыка. *Увертюра башланып, къулланы жырлары жырлана эдиле.* «Шуёхлукъ», № 15, 25.

УГЛЕВОД *ат.* Углевод / Жаныуарлагъа бла битимлеге бек керекли углерод, водород эм кислород къошулуп къуралгъан органикалы зат. *Андан сора да сютде тынч эриген жаула, углеводла, минерал тузла, витаминле, ол санда рахит ауруулагъа къажау Д витамин да бардыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 116.

УГЛЕКИСЛОТА *ат къ.* **углерод.** *Кефирде сют кислота, углекислота эм дагъыда аны къайнатыргъа себеп болгъан бир къауум затла бардыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 116.

УГЛЕКИСЛЫЙ *сыф.* Углекислый / Къурамында кёмюр кислотасы болгъан. *Углекислый газ.*

УГЛЕРОД *ат.* Углерод / Табийгъатда тюбеучю битеу органика затланы къурамына бек магъаналы кесек формада кирген химия элемент.

УГЛОМЕР *ат.* Угломер / Машина детальланы кесиучю, ёлчелеучю д.а.к. инструментлени мюйюшлерин ёлчелеучю прибор.

УГОЛОВНЫЙ *сыф.* Уголовный / Жамауатха къоркъуулу болурча аманлыкъ иш бла байламлы. *Уголовный кодекс. Уголовный тюрме.*

УГОЛЬНИК *ат.* Угольник / Чертеж этгенде мюйюшлени, перпендикулярланы д.а.к. башха затланы сызлар ючюн жюрютюлюучю инструмент.

♦ **Угусу тюгенди** (сынды) истощаться, терять силы, ослабевать, изнуряться, утомляться / ахыр кючюн тас этип, къарыусуз болуу, азып, тауусулуу. *[Салийматны] юсюнде сабий жюгю, Къабаргъа жокъ пулгусу. Къарыны бек ач, сютю – жокъ, Тюгеннген эди угусу.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 136. *[Жыйылгъанладан бири Хамызатха:] Къыйынлыкъда кёре келгенсе, саулугъунг да алгъынча болмаз. Агъач кесеме десенг, угунг сынар, тёшек болуп къалырса.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 192.

УГУ-ЖУГУ *къауум. сыф.* Мятый, помятый / Буршу болгъан. *Раузат угу-жугу жыйрыкъларына итиу уруп, шифоньерге такъды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 58.

■ **Угу-жугу бол** мяться, помяться / буршу бол. *Мен келинни къол аязына къысылып, угу-жугу болгъан къагъытны алдым.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 172. «*Вол-*

ганы» шинтигинде уа угу-жугу болгъан сомлукъ атылып тура эди. Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 117. **Угу-жугу эт буршу эт къ. буршу**[2]. *Жаш жазгъан письмосун жаратмай, угу-жугу этип, урнагъа атды.*

УГУЛ *эт. къарач.* Броситься стремглав, побежать, помчаться / Бир затны ызындан неда бир жары терк чап; атыл, сызыл. *Жаш топну ызындан угулуп кетди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 225.

УГУЛТ *эт. понуд. от* **угул** / Угул дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны жумушха угулт.*

УГУЛТУУ *и. д. от* **угулт** / Угулт дегенден *этим ат. Жашны къоншуну чакъырыргъа угултуу.*

УГУЛУУ *и. д. от* **угул** / Угул дегенден *этим ат. Биреуню ызындан угулуу.*

УГУС *ат.* Суслон / Арпа, будай д.а.к. гыстыладан этилген тёбе.

УГУЛУШ *эт. взаимн.-совм. от* **угул** / Угул дегенни *араш айырмасы. Сабийле школгъа угулушуп жетдиле.*

УГУЛУШДУР *эт. понуд. от* **угулуш** / *Сабийлени жумушха угулушдур.*

УГУЛУШДУРУУ *и. д. от* **угулушдур** / Угулушдур дегенден *этим ат.*

УГУЛУШУУ *и. д. от* **угулуш** / Угулуш дегенден *этим ат.*

УГЪАЙ *угъайл. кес.* **1.** Нет (*отрицательная частица*) / Берилген соруугъа алай тюйюлдю, былайды деген жууап формада жюрютюледи (*бир бирде кеси айтым болады*). – *Къызынг, неге да къолун жарашдырып, ана кёлюн сакълагъан адам болгъанды. Жашынг а? Угъай, жашынг алыкъа адам болмагъанды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 17. – *Этни тауусмай турамысыз, огъесе битдиргенмисиз? – деп, сорду Сарыбий. – Угъай, алыкъын эт да, гыржын да барды,– деди Шаухал.* Этезланы О., Тарда, 117.

2. Не (*отрицательная частица*) / Айтымда бир туудукъ членлени бирини ызындан жюрюйдю, ол сёзде айтылгъан магъананы угъайлайды. *Адамны адамлыгъы ашда угъай, ишде билинеди.* (Нарт сёз.) ○ *Мухтар окъдан угъай, къаягъа тийген топну толкъунундан жыгъылды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

3. Не только (но); напротив, наоборот / Да деген байлау бла бирге келсе, эки бир туудукъ членни байлайды (*угъай деген кесеги биринчи бир туудукъ членни, да деген кесеги экинчини ызындан келедиле*). *Элден ашыгъып чыкъгъан жолоучуланы [Сарыбийни жалчыларыны] жамычылары угъай, башлыкълары да жокъ эди.* Этезланы О., Тарда, 62. *[Бизни танкаларыбыз] жерде угъай, тап сууда да, суу чабакълай, жюзедиле.* Хочуланы С., Хапарла, 102.

УГЪАЙЛА *эт.* Отрицать *что*, отказываться от *чего* / *Унама, ыразы болма. Жаш милиционерни хар соруууна: «Билмейме, кёрмегенме»,– деп, угъайлап турду.*

УГЪАЙЛАУ *и. д. от* **угъайла** / Угъайла дегенден *этим ат. «Жокъду» деген сёз угъайлауну билдиреди.*

УГЪАЙЛАУЧУ *сыф.* Отрицательный / Угъайлагъан магъанасы болгъан, инкъарлагъан. *Угъай-*

лаучу жууап. Угъайлаучу метод. Угъайлаучу фактла.

Угъайлаучу алмаш *грамм.* отрицательное местоимение / Угъайлагъан магъанасы болгъан алмаш. *Къарачай-малкъар тилде ким да, не да, жукъ да бир зат да, киши да деген сёзле этимни угъайлаучу формасы бла келселе, ала угъайлаучу алмашланы магъаналарында жюрюйдюле.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 162.

УГЪАЙЛЫКЪ *ат.* Возражение / Ыразы болмагъанлыкъ, унамаулукъ. *Аны [Локъманны жашы Жабырайылны] угъайлыгъы, унамауу, жандауурлугъу да ол огъурсуз оюлууну боранында къалады.* Тёппеланы А., Ташыуул.

УГЪАЙСЫЗ *сыф.* Безотказный / Не ишни да угъай демей этген. *Угъайсыз адам.*

УГЪАЙСЫЗЛЫКЪ *ат.* Безотказность / Ишни, затны угъай демей толтурмакълыкъ. *Жашны угъайсызлыгъына элде сый бермеген хазна киши жокъду.*

УДАРНИК *ат.* Ударник / СССР-де 20-чы жылланы ортасындан 50-чи жылланы аягъына дери чыгъарыуда алчы ишчини аты. *Эринип, осал болмайыкъ, Ишлеп, ударник болайыкъ.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 129. *Ударникле, стахановчула хар ишге алчылыкъ этип, тёрт дуниягъа айтылып барадыла.* Байрамукълаланы Х., Жылла бла таула, 412.

УДМУРТ[1] *сыф.* Удмуртский / Удмуртлуланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Удмурт тил. Удмурт литература.*

УДМУРТ[2] *ат.* Удмурт / Удмурт миллетни эм Удмурт Республикада жашагъан асламлы халкъны адамы. *Удмуртла угро-фин тилли халкъланы къауумуна киредиле.*

УДМУРТЧА *хал. сёзл.* По-удмуртски (*напр. говорить, писать*) / Удмурт тилде. *Удмуртча сёлеш. Удмуртча жаз.*

УДОБРЕНИЕ *ат къ.* **семиртгич.** *Къырал кереклиси чакълы удобрение берип, колхозгъа иги болушады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 18. *Къыш ёгюз, ат арбала бла сабанлагъа мешхут удобренияла ташый эдик.* Гулаланы Б., Жаяу жолчукъ, 60.

УДОСТОВЕРЕНИЕ *ат.* Удостоверение / Бир затны кертилигине, тюзлюгюне шагъатлыкъ этген документ. *Къыралланы кёбюсюнде иш хакъны алыр ючюн атынгы айтсанг неда удостоверениянгы кёргюзтсенг тамамлыкъ этеди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 108.

УДУ *эт. къарач.* Подстрекать, подбивать *кого на что*, натравливать *кого против кого-чего* / Къозутуп, бир осал иш этдир, бир затха алландыр. *Жау удуп кесерге, Малны къоймайды ёсерге, Жер тырнайды, кюрешеди, Ишни серге иерге.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 129. *Араб къыралланы энтта бир бирине удургъа кюрешгенле аз тюйюлдюле.* Хубийланы О., Мурат, 104.

УДУТ *понуд. от* **уду** / Уду дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесинги удутма.*

УДУТУУ *и. д. от* **удут** / Удут дегенден *этим ат. Къыралланы бир бирге удутуу. Жашланы тюйюшюрге удутуу.*

УДУУ *и. д. от* уду / Уду дегенден *этим ат. Неллай бир сюйсе да, Бар окъуу Жудугъа, Бар кючюн салгъанды ол [тиширыу] Окъуугъа, Жудугъа.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 260.

УЕЗД *ат.* Уезд / Революциягъа дери Россейде эм 1924–1929 жыллада СССР-де губернияны административ-территория кесеги. *Белгили къуллукъчуладан бири Артем 1883 жылда Курск губернияда Фатежск уездни Глебово элинде туугъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 54.

УЗАГЪЫНА *сонг. къарач. къ.* **узуну**[2]. *Бизни къыралны халкълары ёмюрлери узагъына патчахлыкъгъа, социал эмда миллет унукъдуруугъа къаршчы кюрешни бирге бардырып келгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 24. *Насыра Хожа сау жылны узагъына жыйгъан ахчаларын алып, тюкеннге келгенди.* Ёртенланы А., Насыра Хожаны хапарлары, 21.

УЗАДА *ат.* Овца от трёх до четырех лет / Тёртюнчю жылына кирген къой. *Къочхарладан кютгендиле таулула, Ишек зада, узадады атлары. Иртизада, санаусуз, къойгъа айланмаз, Мангырдамаз, сууичмезди къартлары.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 75.

УЗАЙ *эт.* 1. Удаляться, отдаляться (*на определенное расстояние*) / Белгили бир жерден кенгнге, узакъгъа кет. *Къарашауай эркинлик сурай айланнгынчы, чарышха чабарыкъ жашла жолларына кетдиле, узайдыла.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 97. *Махмут къачхан кечесинде, ызларындан къуугъанладан узайып, Усхур ыфчыгына чыгъады.* Шауаланы М., Мурат, 159.

2. Удлиняться (*о времени*) / Узун бол (*кюнню, кечени юсюнден*). *Кечеле къысхарып, кюнле узайып барадыла.*

УЗАЙТ *эт. понуд. от* **узай** / Узай дегенни *къатланыучу айырмасы. Ызы бла заманны узайтмай, къызланы аналарына сёзню ачыкълап салдыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 252. *Анга [Мусосха] не къадар терк барып, ызындан келгенлени узайтыргъа керекди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 39.

УЗАЙТДЫР *эт. понуд. от* **узайт** / Узайт дегенни *къатланыучу айырмасы. Сюймеген адамынгы къатынгдан узайтдыр.*

УЗАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **узайтдыр** / Узайтдыр дегенден *этим ат. Биреуню узайтдырыу.*

УЗАЙТЫУ *и. д. от* **узайт** / Узайт дегенден *этим ат. Тюбешиуню узайтыу.*

УЗАЙЫУ *и. д. от* **узай** / Узай дегенден *этим ат. Жолда нёгерлерингден узайыу. Кечени узайыуу.*

УЗАЙЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **узай** / Узай дегенни *араш айырмасы. Жашла юйден узайышдыла. Итле, кимни эледиле эсе да, юрюп, къошдан энишге таба узайышдыла.*

УЗАЙЫШЫУ *и. д. от* **узайыш** / Узайыш дегенден *этим ат. Сабийлени элден черек таба узайышыуларын кёрдюк.*

УЗАКЪ I *сыф.* 1. Далекий, дальний, отдаленный / Кенгде орналгъан; антоними: жуукъ. *[Алауган] бек ахырында бир узакъ ёзенде бир уллу къарелди эследи.* «Нартла», 138. *Адам жыр*

бла барады ишге, Узакъ жолгъа, урушха, сермешге. Жырсыз жашау – факъырны жолу, Тилсизни да болады жыры. Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 48.

2. Долгий, длинный, продолжительный, длительный, долговременный / Кёпге созулгъан, кёп заманны баргъан. *Анда эски къалала элни узакъ ёмюр ётдюргенине шагъатлыкъ этеди.le.* «Шуёхлукъ», №39, 70. *Бизни футболчуларыбызны «Чемпион» деген атны алыр ючюн кюрешлери къыйын эм узакъ кюреш эди.* «Шуёхлукъ», №32, 114.

УЗАКЪ II *орун. сёзл.* 1. Далеко, вдали, вдалеке, в отдалении / Кенгде, арлакъда, аралары жуукъ болмай. *Чалкъычы, узакъ барып къыйналмай, къатында чыкъгъан гара суудан суусабын къандырды.* «Алчыла», 68.

2. Долго, длительно / Бир талай заманны ичинде. *Эрттен къонакъ – къонакъ болмаз, Эрттен жауун – узакъ бармаз.* (Нарт сёз.) ○ *Йиген письмоларыгъыз жер-жерге терк жетедиле. Сизни узакъ сакълатмай, Жууаплары келеди.* Будайланы Х., Алтын тау, 29.

УЗАКЪГЪА *орун. сёзл.* 1. Далеко, вдаль / Арлакъгъа, кенгнге, аралары уллу болгъан жерге. *Жашыракъ къауум. Къонакъны бла Азаматны тёгерегинден узакъгъа кетмейдиле.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 104. *Хыршы бла чалкъыгъа жаныу этген таууш узакъгъа барады.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 60.

2. Надолго / Кёп заманнга. *Толгъур болжалны узакъгъа салгъанды.* Тёппеланы С., Жаралы зурнук, 4. *Алай бла женгил ишленник затны узакъгъа созадыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 1.

УЗАКЪДА *орун. сёзл.* Вдали, вдалеке / Кенгде. *Узакъда, кёк тёшледе отлагъан къойла акъ, къара тамгъалача кёрюнедиле.* Шауаланы М., Мурат, 57.– *Байкъул бизден узакъдамы боллукъ болур? – деп, Мазан Хажи-Османнга сорду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 35.

УЗАКЪДАН *орун. сёзл.* Издалека, издали / Арлакъдан, кенгден. *Къайдан эсе да узакъдан къобуз, орайда тауушла келдиле.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 65. *Къойланы, къозуланы макъырышханлары узакъдан, бир башхасы болмай, зикир айтхан тауушлача, эшитиледиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 9.

УЗАКЪЛАШ *эт. сёл. тил.* Удаляться, отдаляться *от кого-чего* / Узакъгъа, кенгнге кет. *Тобукъланып, жюгюнюп, Узакълашдым байдан мен.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 127.

УЗАКЪЛАШЫУ *и. д. от* узакълаш / Узакълаш дегенден *этим ат. Юйден узакълашыу.*

УЗАКЪЛЫКЪ *ат* 1. Дальность, отдаленность, удаленность *чего* / Узакъ болгъанлыкъ. *Жолну узакълыгъын билмей, жаяу кетип къалдыкъ.*

2. Расстояние / Эки затны арасындагъы кенглик. *[Къарасакъал:] Биз юч къарындаш болабыз. Бирибиз бирибизден он къычырым узакълыкъда жашайбыз.* «Нартла», 89. *[Биреулен докторгъа:] Бир ючжыйырма километр узакълыкъда къыйын саусуз барды.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 42.

УЗАКЪСЫН *эт.* Считать слишком далеким / Асыры узакъгъа

сана. *Мухуну арба жолун узакъсынып, [Хасан бла Хамит] чегет ичи бла Азгек аягъына баргъан жолчукъну кетдиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 136.

УЗАКЪСЫНЫУ *и. д. от* **узакъсын** / Узакъсын дегенден *этим ат. Черекге суу алыргъа барыуну узакъсыныу.*

УЗАЛ *эт.* 1. Тянуться за чем, стремиться дотянуться (*чтобы взять*) / Бир затны алыр неда бир иш этер ючюн къолунгу соз, узат. *Доктор, узалып, сууугъан чайындан эки уртлады, кёзлюклерин къол жаулукъ бла сыйпады.* «Шуёхлукъ», № 48, 51. *Къатын, узалып: «Кёгюрчюнню тутайым»,– дегенлей, кёгюрчюн уянды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 253. *Къыралны байрагъыны аллында Партбилетими алдым, узалып, Ол байракъ, алгъын кесим ауулда кёрген байракъча, ариу къызара.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 131.

2. Приниматься (*начать есть, пить*) / Ашны ашап башла. *[Такуш:] Ха, Ортабай, кёрчю, узалчы, бир бисмилла этейик, – деди да, сора ашап башладыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 63. *Бири биринден гитче юч сабий арбазда эски кийизге олтуруп, къара чёмюшчюклеге терк-терк узала, бушто ашайдыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 108. *Къонакъла, багъалы этдире къыйналмай, столгъа салыннган ашха бирден тири узала тебиредиле.* «Шуёхлукъ», №48, 41.

3. Браться *за что*; приниматься *за какое-либо дело* / Бир тюрлю ишни, жумушну башла. *Мусса ишни башлады, План бла юй салып, Ишге батыр узалып, Агъач керекле алып.* Шахмырзаланы С., Назмула, 14. *[Хауа:] Мен жумушха узалсам, уллудан башлап гитчеге дери жюреклерине жетеди, жумуш этмей а чыдаялмайма...* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 36.

4. *кёч.* Трогать (*нарушать чей-л. покой, причинять зло*), тревожить, обижать / Биреуге тынчлыкъ берме, къыйна, аманлыкъ эт, жанына тий. *[Сарыбий Фатийматха:] Билемисе, ала [бийле] кеслери да къара халкъгъа алгъынча эркин узалыргъа базынмайдыла.* Ёзденланы А., Саният, 49.

5. *кёч.* Красть / Биреуню бир затын урла. *[Даута Ибрахимге] Мен не жарлылыкъ бла келсем да, Ибрахим, быланы [сабийлени] адепге, намысха, кишини жугъуна узалмазгъа юйретип тургъанма.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 64.

УЗАЛТ *эт. понуд. от* **узал** / Узал дегенни *къатланыучу айырмасы. Чыкъ тюшгенди чаллыкъгъа, Эришип узалтыргъа, Мёхел чалгъычыланы Чыбыкъдан чыгъартыргъа.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 168. *Киногъа барсакъ, автобусха минсек да, ол [Хусей] мени хуржунума узалтмаучуду.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 74.

УЗАЛТДЫР *эт. понуд. от* **узалт** / Узалт дегенни *къатланыучу айырмасы. Бакъгъыч жашны къолларын узалтдырып кёрдю, жашны къоллары къалтырай эдиле.*

УЗАЛТДЫРЫУ *и. д. от* **узалтдыр** / Узалтдыр дегенден *этим ат. Къонакъны ашха узалтдырыу. Жашны ишге узалтдырыу. Жашны ахча алдырыргъа къолун хуржунуна узалтдырыу.*

УЗАЛТЫУ *и. д. от* **узалт** / Узалт дегенден *этим ат. Жашланы ишге эришдирип узалтыу.*

УЗАЛЫУ *и. д. от* **узал** / Узал дегенден *этим ат. Хусей ишге алжаусуз узалыуу бла атын айтдыргъан жаш эди.* «Коммунизмге жол», 1975, № 185. – *Азал, ишчилеринги ишге узалыулары къалайды? – деп, Къазий хапар билирге изледи.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 214.

УЗАЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **узал** / Узал дегенни *араш айырмасы. Ишге тири узалышып, Чыныкъгъанды жаш беллери.* «Жюрек жырлайды», 242.

УЗАЛЫШЫУ *и. д. от* **узалыш** / Узалыш дегенден *этим ат. Къызланы гокка ханслагъа узалышыулары.*

УЗАР *эт.* Удлиняться, сделаться более длительным, продолжительным / Узун бол (*заманны юсюнден*). *Кечеле, адетдеча, июнню жыйырма экисинден узарып башлайдыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 61.

УЗАРТ *эт. понуд. от* **узар** / Узар дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишни, заманны узартмай толтур. Мен борчха алгъан затымы келишген замандан узартмай къайтарыучу эдим.*

УЗАРТЫУ *и. д. от* **узарт** / Узарт дегенден *этим ат. Къошакъ багъа эки магъаналы жолу бла ёседи: ишчи кюнню узартыуну жолу бла эм ишчи кереклени кюню бла ишчи кюнню къысхартыуну жолу бла.*

УЗАТ *эт.* Протягивать, подавать *что* / Къолунгу, аягъынгы, боюнунгу соз. *Къарангыда къолларымы алгъа узата барып, ийнекге тиреллим.* «Шуёхлукъ», № 64, 17. *Тайчыкъ, ауузун эмчекден алып, сейирсинип, боюнчугъун бёрю таба узатды.* «Шуёхлукъ», № 13, 39. *[Жулдуз] жоргъаракъ айрандан толтуруп, жеркге боялгъан къызгъыл аякъны [Зауурбекге] узатды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 12.

УЗАТДЫР *эт. понуд. от* **узат** / Узат дегенни *къатланыучу айырмасы. Анасы жашчыгъына къозуладан бек уллусун айыртып эгешчигине узатдырды.*

УЗАТДЫРЫУ *и. д. от* **узатдыр** / Узатдыр дегенден *этим ат. Ёчню чарышда биринчи жерни алгъан жашха узатдырыу.*

УЗАТЫЛ *эт. страд. от* **узат** / Узат дегенни *зорлаучу айырмасы. Шоштар, жууап бералмай, узатылгъанлай тургъан къолларын энишге бошлады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 180. *Атланы бурунлары кенгерип, тюйюлген къуйрукълары уа артха сир узатылып, силкине келедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 111.

УЗАТЫЛЫУ *и. д. от* **узатыл** / Узатыл дегенден *этим ат.*

УЗАТЫУ *и. д. от* **узат** / Узат дегенден *этим ат. Ара мюлкге къол узатыучуланы бир къаууму тузакъгъа тюшдю.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 108.

УЗАТЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **узат** / Узат дегенни *араш айырмасы. Жаш бла къыз къолларын бир бирге узатыша, жуукълаша келип, бир бирни тансыкълап, къучакълашдыла.*

УЗАТЫШЫУ *и. д. от* **узатыш** / Узатыш дегенден *этим ат. Факъыралагъа садакъа узатышыуну биз уллу сууаплыкъ этгеннге санаучу эдик.*

УЗБЕК *сыф.* Узбекский / Узбеклилеики, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Узбек тил. Узбек литература.*

УЗБЕКЛИ *ат.* Узбек / Узбек миллетни эм Узбекистанны аслам-лы халкъыны адамы. *Бир иги узбекли шуёхум бар эди да, госпиталдан аны бла бирге чыкъгъан эдим.* Ахматланы И., Боранда, 56.

УЗБЕКЧА *хал. сёзл.* По-узбекски (*напр. говорить, писать*) / Узбек тилде. *Узбекча сёлешиу. Узбекча жырлау.*

УЗГЪА *ат.* Деревянная ручная мельница для очистки проса от шелухи / Тарыны къабугъун кетерип, тюй этиучю къол тирмен. *Узгъалагъа къюугъуз, Къабугъун а алыгъыз, Сары тюйчюк болгъанда, Отха къазан салыгъыз.* Шахмырзаланы С., Битимлени билигиз, 6. *[Хажият Шохайгъа:] Бу тарыны тюй этерге бир узгъа ишлет.* Этезланы О., Тарда, 207.

УЗЕЛ *ат* 1. Узел (*место скрещения чего-л.*) / Механизмде аны бир бири бла байламлы ишлеген детальлары бир бирге къошулгъан жер. *Автомашиналагъа, двигательлеге эм башха детальлагъа бла узеллеге ремонт этиуню планы артыгъы бла тамамланнганды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 116. *Сепгичле хазна къалмай хазырдыла, маркерлери, ашау себиучюлери, башха узеллери жарашыпдыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 25.

2. Узел (*центр*) / Бир бирлери бла байламлы болгъан объектлени, системаланы бирикдирген эм аланы ишлерин тюзетиучю ара пункт. *Радиотрансляция узел. Телевиденияны узели.* ■ *Областьны связь управлениясыны баш инженери билдиргеннге кёре, кемчиликле ючюн узелни начальнигине къаты эсгертилгенди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 51. *Къыралда бек уллу – Москва авиация узелни айнытыугъа артыкъ эс бурулады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 27.

УЗУН I *сыф.* 1. Длинный / Узунлугъу уллу болгъан; антоними: къысха. *Юсюпню узун къара кирпиклери, дугъумча, къара кёзлери, къалын къара къашлары, къызыл ингилиги тёгюле, ариу акъ бети Асиятха суратча ариу кёрюнедиле.* Шауаланы М., Мурат, 29. *Къарча, акъ дудакъла, узун боюнларын созуп, алашада учуп барадыла.* «Шуёхлукъ», № 45, 17. // Больший по длине, чем нужно / Узунлугъу кереклисинден артыкъ болгъан. *Ол юсюнгдеги костюмунг, ол узун эсе, кесейик...* «Къарачай халкъ жырла, ийнарла», 223. // Высокий ростом (*о человеке*) / Бою уллу болгъан (*адамланы юсюнден*). *[Сакийнат:] Эл Советни председатели бла бирге эшик юсюнде сюелген къарамыйыкъ, узун арыкъ киши къызчыкъны атасы болгъанын сормай танымадым.* Гулаланы Б., Жаяу жолчукъ, 52. *Адам арасы болгъан узун къуу къатын къолунда таягъы бла юйге гузаба кирди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 129.

2. Продолжительный, долгий по времени / Узакъгъа, кёп заманнга созулгъан. *Кюз артыны быллай узун кечелеринде, жукъудан къанып уяннган Ибрахим, жукълап тургъан юйдегисин уятмаз ючюн, шош кийинип, тангны биринчи жарыгъы бла орамгъа чыгъыучу эди.* Къулийланы Х., Эгизле, 8. *[Байкъул Мазаннга:] Мында кюнле уа бек узун болуп башларла!* Залийханланы Ж., Тау къушла, 31.

3. Длительный, протяжный

(*о мелодии*) / Узакъ, кёп заманны согъулгъан, жырланнган (*тартыу, жыр*). *Тепсегенлени усталыкъларын сынаргъа излегенча, къобузчу бир къысха, бир узун тартыуларын согъады.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 10.

4. Занимающий много места / Кёп жер алгъан; кереклисинден эсе кёп жазылгъан. *Жууаплы секретарь, газетни бетине сыйынмагъан материалны къысхартханча, чакъырыллыкъланы санын къысхартдым.* «Шуёхлукъ», № 50, 84.

УЗУН II *хал. сёзл.* Долго, надолго, продолжительно / Узакъ, кёп заманны ичинде. *Рамазан, жашын ойната, эски малкъар жырны узун созуп жырлар эди.* Тёппелаланы А., Отлукъ ташла, 17. *Солтан кесине эс бурдурур умутда, эки къолун да хуржунларына сугъуп, узун созуп сызгъырды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 66.

■ **Узун шинтик** скамейка / бир талай адам олтурурча, къангадан ишленнген шинтик. *Жарты-къурту сюрмеленнген шинтиклеге олтуруп, къара танырга юйрене эдик.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 22. *Солдатла Солтан-Хамитни терезени къатында узун шинтикге олтуртдула.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 161.

■ **Узун бычакъ уллу бычакъ** *къ. уллу. [Къан тёлеу] темир керекле, узун бычакъла, кюбеле, башха багъалы сауут-саба керекле болургъа керек эдиле.* «Шуёхлукъ», №33, 128. **Узун сёзню къысхасы** *мод. сёз.* Короче говоря / Аз сёз бла айтханда. *Бу айтылгъан затла барысы, узун сёзню къысхасы, бизге жарарыкъ затланы юсюнден айтылгъандыла.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 336. *Китап окъургъа, музыкагъа, тепсеуге, узун сёзню къысхасы, къайгъырыулукъ керекди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 64.

♦ **Узун тилли** сплетник / биреуню неда бир затны юсюнден жалгъан сёзлени жайыучу. *Тийреде узун тиллиле Захретни юсюнден аман хапарны жайып тебиредиле.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 36.

УЗУНАЯКЪ *сыф.* Длинноногий / Аякълары узун болгъан. – *Узунаякъ, узунжух, Къынгырбоюн, Инжикёз, – дейди тюлкю зурнукга.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 103. *Айдамбул бир сары арыкъ, узунаякъ алашаны сатып алгъан эди.* Батчаланы М., Элчилерим, 112.

УЗУНБЕЛ *сыф.* Имеющий высокую талию / Бели узун болгъан. *Битеу жылкъыны ичинде Зауурбекни тор ажирден сюйгени болмаучу эди: ол иничгебоюн, узунбел, бийик хайыуан анга дуния мюлкюнден да багъалы эди.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 12. *[Аныуар] кючюклени бирин къоюп, бирин алып, кёп сайлап, бир узунбел, ёрекъулакъны алды.* Боташланы И., Ауух, 140.

УЗУНБОЮН *сыф.* Длинношеий / Боюну узун болгъан. *Люуаза «Къоланны» башын сылай, тууарланы арасына киргенлей, къазанча, желини атылыргъа жетип тургъан узунбоюн къызыл ийнек ынгырдап, аллына гузаба атлады.* «Алчыла», 85. *Къыбылагъа жан атханла, Узунбоюн турнала.* Батчаланы М., Сагъышла, 19.

УЗУНБУРУН *сыф.* Длинноносый / Буруну узун болгъан. *Зауурбекге боза келтирген узунбурун киши, тауча жарты-къурту чалдыра, элни, келин келген юйню байлыгъыны юсюнден хапар айтады.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 15.

УЗУНЕТЕК *сыф.* Длиннополый / Этеги узун болгъан. *Узунетек жыйрыкъ. Узунетек чепкен.*

УЗУНЖАЯКЪ *сыф.* Длинноликий / Жаякълары узун болгъан. *Къыйырда олтургъан таулу, узунжаякъ адам, къыркъылгъан акъ сакъалын сюек таракъчыкъ бла тюзетип, кесин жарашдыра, сюзюлме хыйла кёзлерин приставдан айырмай, ыстымлап къарайды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 196. *Бетинде жыйырылгъан терисинден сора жугъу болмай, узунжаякъ, арыкъ немецли офицер олтурады.* Толгъурланы З., Айыуташ, 17.

УЗУНКАЙ *сыф. сёл. тил.* Долговязый / Асыры узун санлы, арыкъ. *[Азамат:] Муну [Маштайны] иеси Тарзанды. Тарзанны къаллай шаугютлерибар эдиле! Деменгили... Бу уа узункай!* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 55.

УЗУНКЪУЙРУКЪ *сыф.* Длиннохвостый / Къуйругъу узун болгъан. *Сабан ызда уа узункъуйрукъ сабан чыпчыкъла бла талгъыр къанатлыла къурт, къамыжакъ излейдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 158. *Узункъуйрукъ, арт бёксюн, Махтасакъ да [Къошбаны – ийнекни] тёрт-беш кюн Айтып бошамабыз биз...* «Жарыкъ жолда», 62.

УЗУНКЪУЛАКЪ *сыф.* Длинноухий / Къулагъы узун болгъан. *Узункъулакъ къоян. Узункъулакъ эшек.*

УЗУНЛУКЪ *ат* 1. Длина / Ызлыкъны, плоскостьну, затны бир бирден бек узакъ точкаларыны арасы. *[Азаткъул:] Манга жетген жерни эни жыйырма, узунлугъу эки жыйырма атлам, къарындашымы жери да аллай бир эди.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 6. *Жюз метрден артыкъ болур эди, аны [илипинчикни] узунлугъу.* Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы, 17. *Чирик кёлню узунлугъу 235 метр, кенглиги 125 метрди.*

2. Длинноты / Жазылгъан затны кереклисинден кёплюгю. *Бу жанрда узунлукъ бек уллу борч салады.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 13.

3. Долгота, длительность / Узакъгъа, кёп заманнга созулгъанлыкъ. *Кюнню узунлугъу. Отпускну узунлугъу. Сакълауну узунлугъу.*

УЗУНБЫРГЪЫ *сыф.* Длинноствольный (*о ружье*) / Быргъысы узун болгъан (*ушкокну юсюнден*). *Атамы узунбыргъы ушкогу болуучу эди.*

УЗУНКИРПИК *сыф.* С длинными ресницами / Кирпиклери узун болгъан. *Узункирпик къызны бети, санлары да, къарап турурча, ариу эдиле.*

УЗУНКЪАНАТ *сыф.* Длиннокрылый (*о птицах*) / Къанатлары узун болгъан. *Бийикде бир къараладым узункъанат къанатлыла, къарылгъачлача, ары-бери къызыу учуп айлана эдиле.*

УЗУНКЪАШ *сыф.* Длиннобровый / Къашлары узун болгъан. *Узункъаш къыз къашларын тарайды.*

УЗУНКЪОЛ *сыф.* Длиннорукий / Къоллары узун болгъан. *Ол боксчу, узункъол болгъаны себепли, эришидешин хазна жууукъ къоймай эди.*

УЗУНМЫЙЫКЪ *сыф.* Длинноусый / Мыйыгъы узун болгъан. *Жашчыкъ узунмыйыкъ старшина-*

ны аллында сир турады. Гадийланы И., Санга айтама, 50. *Сойгъан эди жугъутурну мени атам, узунмыйыкъ, Той баргъан эди къобузчуну солутмайын жарым ыйыкъ.* Байрамукъланы Н., Назмула бла жазсала, 168.

УЗУНСАКЪАЛ *сыф.* Длиннобородый / Сакъалы узун болгъан. *Быж-быж эте, къайнагъан бозадан тарта, узунсакъал ёхтем къартла ушакъ бардырадыла.* Ёзденланы А., Саният, 68. *Арт дерс бошалыргъа жабышмакъ таягъына таяна, узунсакъал, келбетли къарт коридоргъа кирди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 226.

УЗУНТОЛКЪУН *сыф.* 1. Длинноволновый (*имеющий большую длину волны*) / Толкъунлары бек узун болгъан, бек узакъгъа жайылыучу. *Узунтолкъун радиация.*

2. Работающий на длинных волнах, принимающий длинные волны / Узун толкъунлада ишлеучю, узун толкъунланы алыучу. *Узунтолкъун радиостанция. Узунтолкъун приёмник.*

УЗУНТЮК *сыф.* Длинношерстный / Тюгю узун болгъан. *Узунтюк къой. Узунтюк эчки.*

УЗУНУ *сонг.* В течение, в продолжение / Заманны кёргюзтген атладан сора жюрюйдю. *Кюн узуну чалгъы тартып арыгъандан сора, чуакъ кечеде ариу ийисли биченни арасында солугъан нечик хычыууну.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 48. *Къыш узуну Къазий элден тас болуп турду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 54.

УЗУНЧАЧ *сыф.* Длинноволосый / Чачы узун болгъан. *Акъбет, къаракъаш, узункирпик, узунчач ариу санлы Фарийзатны иймене ышаргъаны бютюнда ариу кёргюзтеди.* «Шуёхлукъ», № 32, 81.

УЗУРПАТОР *ат.* Узурпатор / Властьны неда биреуню эркинлигин законсуз халда кесини къолуна алгъан адам.

УЗУРПАТОРЛУКЪ *ат.* Узурпаторство / Узурпатор болмакълыкъ.

УЙГЪУР *сыф.* Уйгурский / Уйгъурлуланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Уйгъур тил. Уйгъурлуланы культуралары бурунгу заманладан бери белгилиди. Уйгъурлула араб жазманы хайырланадыла.*

УЙГЪУРЛУ *ат.* Уйгъур. Къазахстанда, Къыргъызстанда, Узбекистанда эм Къытай Халкъ Республикада жашагъан тюрк тилли халкъны адамы. *Синцьзянда къазахлыла, уйгъурлула, къыргъызлыла, дунганлыла эм башха миллетле жашайдыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 119.

УЙГЪУРЧА *хал. сёзл.* По-уйгурски (*говорить, писать*) / Уйгъур тилде жазыу. *Уйгъурча сёлешиу. Уйгъурча жырлау.*

УКАЗ *ат.* Указ (*постановление*) / Властьны баш органын неда къыралны башчысыны законлукъ кючю болгъан бегими. *[Левитан] адамланы аскерге чакъырыуну юсюнден указны окъуду.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 519. *Къайдам, солдатны аты указгъа, приказгъа да къалгъан болур тюшмей.* Отарланы К., Сынла, 45.

УКЛАД *ат экон.* Уклад / Чыгъарыуну кереклерине иелик этиую

эм анга кёре чыгъарыу халланы мурдорунда къуралгъан мюлк жюрютюу форма. *Реформадан сора башланнган кезиуде жамауат экономика уклад тюрлене тебирегени бла байламлы материал культурада да жангы затла кёрюне башлайдыла.* «Шуёхлукъ», № 42, 110.

УКОЛ *ат.* Укол / Шприц бла терини тюбюне, къан тамыргъа д.а.к. суусун дарманны къуюу. *Уколла дан сора ауругъанны халы игиге тюрленди.* Семёнланы А., Жазыу айла, 94. *[Фельдшер:] Аскерге мычымай керекли уколланы этдик, жараларын тазалап, дарман салып байладыкъ.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 30.

УКРАИН *сыф.* Украинский / Украинлыланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Украин тил. Туудула аллай батыр уланла, Россейде, Украин тюзледе, Кавказда, Азияда, Уралда, хар къайда!... Ол темир юзгенле.* «Коммунизмге жол», 1975, № 64.

УКРАИНЛЫ *ат.* Украинец / Украин миллетни эм Украинаны асламлы халкъыны адамы. *Школда малкъарлыла бла бирге къабартылыла, оруслула, украинлыла эм башха миллетлени сабийлери окъуйдула.* «Коммунизмге жол», 1969, № 97.

УКРАИНЧА *хал. сёзл.* По-украински (*напр. говорить, писать*) / Украин тилде жазыу. *Украинча сёлешиу. Украинча жырлау.*

УКСУС *ат.* Уксус / Ачы, мысты татыуу болгъан суусун зат; сирке (*ашха къошар ючун эм консерва этиуде хайырланылады*). *Быйыл Чегемде аш-азыкъ комбинат жылгъа 200 тонна уксус чыгъарыргъа кючю болгъан цехни битдирип хайырланыргъа берликди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 245.

УКУ *ат.* Сова / Тауушсуз учаргъа онг берирча, жумушакъ тюклю, уллу кёзлю, къынгырбурун кечеги жыртхыч къанатлы. *Уку кече кёреди.* Шахмырзаланы С., Назмула, 325. *Укула бла тюлкюлени къулакъ сасытыр дауурлары жууукъда, узакъда да эшитиледиле.* Этезланы О., Тарда, 77.

УКУКЁЗ *сыф.* Имеющий совиные глаза / Тёгерек, уллу кёзлю (*адамны юсюнден*). *[Бадыш] кеси да узункъаш, укукёз, жукъабет, кенг жауурунлу, орта бойлу киши эди.* «Шуёхлукъ», № 28, 78.

УЛ *ат эск.* Сын / Жаш, улан. *Ата сыры улунда, ана сыры къызында.* (Нарт сёз.) ○ *Ахшы кишиден аман ул тууса, юйде къатынлагъа таратыр тёппе кекелин.* «Къарачай халкъ жырла», 43.

УЛАКЪ *ат.* Козленок / Эчкини, кийикни баласы. *[Жугъутурну] улакълары болур къазанбаш, аллыбызгъа келсин тогъайбаш.* «Малкъар халкъ жырла», 8. *Жаз башында кийиклени улакъчыкъларыгитчикле болгъан заманда, къалауурну жумушу, иши артыкъ да кёп болады.* «Шуёхлукъ», № 18, 77.

УЛАН *ат* 1. Мальчик / Эркегырыу сабий, жашчыкъ. *Ол уланнга жети жылы жетгенде, саутларын бергендиле къолуна: «Юйренсин садакъ тюз атаргъа, айран иче, малчылыкъны жолуна».* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 44. *Къаплан жашчыкъгъа адам тилде: «Ахшы улан, ёрге тур да аллынга эки атлачы»,– дейди.* (Фольк.)

2. *къ.* **жаш**[1] (*2-чи магъ.*). *Жюйюсхан Асланны жангыз уланы Даулет ажалдан, ёлюмден къалгъанды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 23. *Къыз биле эди атасы Бузжигитге бермезин, Юй устаны уланын Анга дурус кёрмезин.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 194.

3. *В позиции определения:* сыновний / Улан бла байламлы. *Тюзлюкге солдат ыйнаныуум бла Санга улан тансыкълыгъым – жоллада артха атлатмаз таукеллигим бола, Палах манга жол къоя, кенг жанлады.* Отарланы К., Танг жулдузум, 32.

4. Сын (*родины, села, народа*) / Бир жерде туугъан адам неда бир миллетни адамы. *Бу гитче суучукъла бир бирге къошула, уллу суу болгъан кибик, Мазан элден элге ёте, биргесине жыя баргъан, халкъны бек ахшы уланлары да кёпденкёп бола барадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 145. *В. Маяковский бизни къыралны керти уланыды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 506.

5. *сёл. тил.* Парень / Жаш адам, жаш. *Жалчыда, жалда, чалгъыда айланыучу таулу уланла кеслерине сенек, басха, чалгъы, оракъ жарашдырадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 159. *Сюе эдим бир уланны, Жарлы юйюрде туугъанны.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 33.– *Улан, санга мужура керек кёреме да,– деп, Хажи-Осман, кесини мужурасын [Мазаннга] берди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 30.

■ **Улан нёгер** ближайший друг жениха во время свадьбы / Къатын алгъан жашны къаршы тенги. *Улан нёгерине уа Ахшы берне этерсиз, Аубекирни жашыды, Кёлюн алып кетерсиз.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 79. *Даулаш улан нёгерни юсюнден болуп, элде Шабатайны тенглерин санай келгенде, Сайлау Мурайгъа тюшдю.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

УЛАР *ат къ.* **жумарукъ**. Жаз тауукъланы къауумуна кирген къанатлы; таулада жашагъан гура. *Памирчиле уларны этин да дарманнга санайдыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 252.

УЛЛАЙ *эт.* 1. Взрослеть / Акъылбалыкъ бол, эсли бол. *Талай жылла оздула, жашчыкъ уллайды.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 174.

2. Достигнуть преклонного возраста; состариться / Кьартай. *Шарауну жохар сакъалы уллайгъан адамгъа ушатса да, бютюн ушагъыулу кёргюзтеди.* Толгъурланы З., Эрирей, 12. *Алексей терезе тюбюнде бир уллайгъан майор бла карт ойнаргъа къошулду.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 175.

УЛЁКЪУ[1] *ат сёл. тил.* Шиповник (*куст*) / *къ.* **итбурун**. *Туманла басхан тау, Къарла жатхан тау, башында жаз танглары атхан тау, Улёкъу чыкъгъанда, тау къууанады.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 111.

УЛЁКЪУ[2] *ат.* Ягода (*шиповника*) / Улёкъу[1] котурда ёсюучю кёгет. *Улёкъула да бишип, энди уа къаралгъан окъуна этгендиле.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 46.

УЛЛУ *сыф.* 1. Большой, крупный / Ёлчеми аслам болгъан, абадан; антоними: гитче. *Эл уллу болса да, от жагъасындан тютюн чыкъгъан юйле уа бек аз эдиле.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 59. *Гюрюлдеу асыры уллудан, адамланы башлары хайран болады.* «Шуёхлукъ», № 64, 17. // Значи-

тельный по количеству; многочисленный / Саны кёп болгъан; кёп санлы. *Омар аллай уллу юйюрде эркe ёсмегенди.* Тёппеланы А., Омар Этезов, 18. *Алай бла адамла уллу жыйын къурап, Сафарны бла Зайнафны излерге киришген эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 69. // Большой (*о размерах одежды*) / Кереклисинден эсе узун неда кенг (*кийимни юсюнден*). *Къызны жыйрыгъы анга бир кесек уллуду.*

2. Известный, знаменитый / Иши бла, билими бла белгили. *[Жаш:] Сиз мени уллу иги уста этерге излегенигизни эшитип тургъанма.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 7. *Тюнене мени къоншум, къарт къатын, уллу эфендиге баргъанды.* «Коммунизмге жол», 1972, № 101.

3. Необыкновенно одаренный, гениальный / Бир да болмагъанча фахмулу, деменгили. *Ол гюрбежиде уллу акъылман таулу [Кязим] темир тюйгенди, назмула жазгъанды, халкъны зулмучуладан къоруулагъанды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 85. *Уллу бачама, сен бизни къалай насыплы этдинг.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 3. *Тауланы уллу поэтини чыгъармалары битеу къыралыбызгъа да белгилидиле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 151.

4. Взрослый / Акъылбалыкъ болгъан, абадан. *Таулу сабийчикни ёксюз къойса да урушну ууу, Жылла кетдиле, Жаш ёсдю, Болду бек къарыулу, уллу.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 72.

5. *къ.* **тамата 1** (1). *Уллу эгечим Саният урчукъ ийире, аны кичиси Хабий ушхууур эте, анам да жау чайкъаргъа гыбытны хазырлай, айлана эди.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 24.

6. Значительный по силе, глубине / Кючю, акъылы д.а.к. заты кёп болгъан. *Аллай ахырзаман уллу жел жетди, Ёрюзмекни учуруп, жылкъыгъа элтди.* «Нартла», 69. *Уллу билимине базып къалмай, Суфият хар дерсине ажымсыз хазырланады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 165.

7. Важный по значению / Бек керекли, магъаналы. *Уллу ишде уят жокъ.* (Нарт сёз.) ○ *[Аллахберди Мухарбийге:] Мен бек уллу жумуш бла элге барама.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 74.

8. Близкий (*о родстве*) / Жууукълукъ жаны бла къаршы. *[Элбуздукъ Сарыбийге:] Сенден къалгъандан сора менден уллу ахлулары жокъ эди да, манга да сормагъандыла.* Этезланы О., Тарда, 109.

9. Высший / Бийик. *Уллу окъууу болгъан адам. Уллу даража.*

■ **Уллу ана** / Бабушка. Адамны атасыны, неда анасыны анасы. *Уллу анабызны юйюнден кесибизге кесим жангызлай, ахшам къарангысында, биринчи кере ётген эдим.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 5. **Уллу ата** дедушка / адамны атасыны, неда анасыны атасы. *Жилтинкёз жаш а, ангылагъаны болмаса да, ол алгъышлагъа уллу атасы ишлеген бешикде жатып тынгылайды.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 13. *Бизни уллу атабыз эл ауузуна къарагъан аллай бир акъыллы адам эди.* Хубийланы О., Адамла, 141. **Уллу башы бла** не считаясь с возрастом, положением / тамата болгъанына да къарамай. *Уллу башы бла келип кечгинлик тиледи.* **Уллу бол** взрослеть / акъылбалыкъ бол, сабийликден чыкъ. *[Хажи Зухурагъа:] Сен уллу бола баргъанынг сайын, тели бола бара кёреме да.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 382. *Бёлляу-бёлляу, балачыгъым, жашчыгъым, Уллу болуп, халкъгъа жарап кёрейим.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 48. **Уллу бычакъ** *къ.* **къылыч.** *Билгич, ушкок, уллу бычакъ дагъыда башха керекли затла да алып, бек*

тап кийинип, кюн бата, жылкъыгъа атланды. «Малкъар халкъ жомакъла», II, 258. *[Мусса:] Мен бюгюн да атха минерге, къара атаргъа уллу бычакъ бла ойнаргъа жашлагъа оздурсам, мыйыгъымы жюлютюрме.* Хубийланы О., Аманат, I, 107.

♦ **Уллугъа кет 1)** важничать, загордиться, возомнить о себе / Гынтылы бол, кесинги башхалагъа тенг этме. *Жаш асыры уллугъа кетгенден, тёгерегинде айланнган адамлагъа эс да бурмайды. Къыз кесин кётюрюрге кюрешсе да, аны уллугъа кетерча ышаны, шарты жокъ эди;* **2)** усиливаться, набирать силу / кючлене, къатылана бар. *Арадан [юйдегили болгъанлы] юч ай озгъунчу тюйюш башланды: сый, харакет дау уллугъа кетди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 115. **Уллу кёллю 1)** беспечный, беззаботный / къайгъысыз, кесини ишине, затына кереклисича, эс бёлмеген. *Ишине, жашауна уллу кёллю адам. Ол этгени артда не бла бошаллыгъына хазна сагъыш этмеген уллу кёллю жаш эди;* **2)** халатный / Сансыз, суукъ. *Ол иш тап, иги агъачлы болсун демеген, уллу кёллю ишчиледен бири болуп чыкъды;* **3)** самонадеянный, самоуверенный / Кесини къарыууна, онгуна асыры бек базыннган. *Уллу кёллю жаш уллу адамны сёзюне, сынамына да хазна эс бурмайды. [Командир солдатлагъа:] Жолдашла, сиз асыры уллу кёллюсюз. Сиз жауну къоркъуулу кючюн эсепге алмайсыз.* ■ *Чопалкъуйрукъ кючюкчюк, Къара, бурма къозучукъ, Уллу кёллю улакъны, Чыммакъ салпыкъулакъны Къутхарыр кёл алдыла, Оноуну тап салдыла.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 10; **4)** высокомерный, надменный / адамгъа сансыз, жукъгъа тергемей, огъартын къарагъан. *Жаш не ариу айтып кюрешсе да, къыз суукъ, уллу кёллю къарамын тюрлендирмеди.* **Уллу кёллю бол 1)** быть беспечным / Бир затха кереклисича, эс берме, сакъ болма; этген ишинги ахыры не бла бошалыр деп сагъыш этме. *[Аслан Даулетге:] Зауурбек келсе, сакъ бол, ургъан иш этер, кенгирек тур!.. Къамангы, тапанчангы белингден тайдырма, уллу кёллю болуп, ышанма...* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 5; **2)** быть халатным, небрежным, невнимательным / Борчну, ишни д.а.к. затны кёл салмай, толтур, тамамла. *Солтан улу, къайда ишлесе да, кесине буюрулгъан ишни тамамлауда бир заманда да уллу кёллю болмагъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 19. **3)** возгордиться, возомнить о себе, высокомерничать / тийиншлисиз ёхтемлен, кётенли бол. *Къазий машинагъа миннгенли, ким да танырча, уллу кёллю болгъанды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 126; **4)** быть самонадеянным, самоуверенным, самоуспокоенным / Кесинге асыры бек базын. *[Командир аскерчилеге:] Осаллыкъ этсек, уллу кёллю болсакъ, немислиле бизни малтап эзерикдиле.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 75. *Жаула уллу кёллю болуп, кеслерича къычырып, жаныуар тауушэтип, бизникилеге юрюлдюле.* Хубийланы О., Аманат, I, 254; **5)** быть безразличным, равнодушным к кому-чему / кимге, неге болса да сансыз, суукъ къара, къайгъырма / *[Мыстафа Хажи-Муссагъа:] Мухаммат ауруп къалгъан болур ансы, аны малчылагъа уллу кёллю болургъа амалы жокъду.* Боташланы И., Пьесала, 173.

♦ **Уллу кёллюлюк 1)** беспечность, беззаботность; благодушие / къайгъысызлыкъ. *Жашны кесин жюрютюуюнде уллу кёллюлюк эсленеди. Къызны хар несинде да жашлыкъны шартлары кёрюнедиле: уллу кёллюлюк, эркелик, сюйюмлюк;* **2)** самонадеянность,

самоуверенность, самоуспокоенность / кесини кючюне, онгуна базынмакълыкъ. *[Хасанбий Къанаматха:] Азиретни барлыкъжерине жиберип, ажымсыз хапар билгенден сора, элге алай кир. Кесинге базып, уллу кёллюлюкню унут.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 96. *[Наныкъ Махсютге:] Тюз Аллах жаратхан болумунгдан сора кукалыгъынг, алдырлыгъынг, уллу кёллюлюгюнг жокъду.* Хубийланы О., Дерт, 105; 3) гордость / высокомерие, надменность / кесин асыры кётюрюш, башхаланы сансыз этмеклик, «мен-мен деп» турмакълыкъ, кётенли. *Уллу кёллюлюк – акъылсызлыкъ.* (Нарт сёз.) ○ *Ол жашны къужур уллу кёллюлюгю, махтанчакълыгъы бизни болмагъанча сейирсиндирди;* 4) халатность, безразличие, равнодушие / бир затха суукъ, сансыз къарамакълыкъ, къайгъырмаулукъ. *Магомет ишде уллу кёллюлюкню сюймеген, хар заманда да низамлы адамды.* «Коммунизмге жол», 1972, № 25. **Уллу кёллюлюк эт** 1) *къ.* **уллу кёллю бол**[4]. *Бу назмуда жазыучу энди уруш болмаз деп, уллу кёллюлюк этип, ышаныргъа керек болмагъанын ангылатады.* «Шуёхлукъ», № 30, 107. *[Таубий] Дуниягъа къан жауа тургъанлай, жаннетге тюшгенча быллай уллу кёллюлюк этип [бийле] къалай тура болурла.* Боташланы И., Пьесала, 54; 2) *къ.* **уллу кёллю бол**[2]. *Атха къарамай, уллу кёллюлюк этгени ючюн Аныуаргъа тёлеу тюшдю.* Кацийланы Х., Мухаммат, 42. *Бай ана тилибизге уллу кёллюлюк этмегиз.* Макытланы С., Шаудан, 121.

■ **Уллу юй** *этн.* помещение, в котором жили родители неразделенной семьи / айырылмай жашагъан юйюрде ата-ана туруучу юй. **Уллу юйюр** *этн.* большая семья / жашлары юйдегили болгъандан сора, ата-аналаны юйюнде, бир арбазда, айырылмай жашагъан юйюр.

УЛЛУ II *хал. сёзл.* Очень, сильно / Бек кючлю халда. *Жел урса, ёртен уллу жанар.* (Нарт сёз.) ○ *Ногъай жаш Сюйюн а, стемейге ариу баргъаны бла хар кимни уллу сейирсиндирди.* Байрамукълаланы Х., Къарчаны юйдегиси, 67.

2. Громко, резко / Кючлю, ачы эшитилирча. *Сейнада ким эсе да уллу аякъ таууш этди.* «Шуёхлукъ», № 56, 79. *Кёкде гюрюлдеген таууш, шоркъача, юзюлмей, уллудан-уллу чыгъа келип, къулакъланы сангсытады.* Хубийланы О., Адамла, 19. **Уллу сёлеш** говорить самоуверенно / Кесинги кючюнге, онгунга асыры бек ыйнанып, базынып сёлеш. *[Эфенди Айжаякъгъа:] Бийче, ол оруслу мында кёрюне тебиregенди, къулларыбыз бизге уллу сёлеше башлагъандыла.* Боташланы И.. Пьесала, 6.

УЛЛУАУУЗ *сыф.* Большеротый / Ауузу уллу болгъан. *Уллууууз жаныуар. Уллууууз сарыуек. Уллууууз кит.*

УЛЛУАЯКЪ *сыф.* Большеногий / Аякълары уллу болгъан. *Уллуаякъ жаш.*

УЛЛУБАШ *сыф.* Большеголовый / Башы уллу болгъан. *Къараллым, бал бетли къалын чачы артха таралгъан, ол [Магомет] уллубаш бёкем адам аны оноуу бла болжалсыз, «жана тургъан» ишле сакъламагъан кибик, сабыр къымылдайды.* «Шуёхлукъ», №63, 38.

УЛЛУБЕТ *сыф.* Широколицый / Бети уллу, кенг болгъан. *Уллубет киши.*

УЛЛУБУРУН *сыф.* Носатый / Буруну уллу болгъан. *Эшикден киргенни повесткасына кёз жетдирген кибик этип, бир уллубурун къагъытчы аны тукъумун, атын къалын жасакъ китапны ичинде*

тапды. Къобанланы Д., Таулада тауушы, 304. *Адамла бир бирге, сора артха бурулуп, уллубурун къартха бла Солманбийге къарадыла.* Гулаланы Б., Къачхынчы, 43.

УЛЛУБЫДЫР *сыф. бош тил. къ.* **уллукъарын.** *Атла болгъан жерде, бирда болмагъанча бир уллубыдыр алаша бар эди.* «Шуёхлукъ», № 20, 29. *Ичинде уа къушбурун старшина Мырзабек, Уллубыдыр Дюгербий, дагъыда экеулен къалдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 58.

УЛЛУЁЗЕК *ат къарач.* Бузина чёрная / Чёплеу къаурача, хыра ёзекли терек. *Кавказда ненча тюрлю агъач барды: уллуёзек, тюртю...* Къобанланы Д., Таулада тауушы, 20.

УЛЛУЁШЮН *сыф.* 1. Широкогрудый / Кёкюреги уллу, кенг болгъан. *Уллуёшюн, уллубоюн ат арбазда тагъылып турады.*

2. Полногрудый, пышногрудый / Ёшюню уллу, гокъ болгъан. *Уллуёшюн къыз.*

УЛЛУЖЕЛИН *сыф.* С большим выменем / Желини уллу болгъан. *Уллужелин ийнек.*

УЛЛУКЁЗ *сыф.* Глазастый / Кёзлери уллу болгъан. *Уллукёз жашчыкъ.*

УЛЛУКЪАРЫН *сыф.* Пузатый / Къарыны уллу болгъан. *Чыккы къызы... чегетчилени бла кюнлюмчюлени оюмлары башха болгъанын, ёзенчилеча, уллукъарын... тюйюл эселе да, ала да кереклерин тапханларын адеби бла айтды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

УЛЛУКЪОЛ *сыф.* Большерукий / Къоллары уллу болгъан. *Халний уллукъол жашны ишлегенине, сукъланып, къарайды.*

УЛЛУКЪУЛАКЪ *сыф.* Ушастый, с оттопыренными ушами / Къулагъы уллу болгъан. – *Дагъыда ол трестде, Атын айтсакъ биз ачыкъ, Къагъытчы болуп тургъанды Уллукъулакъ Къоянчыкъ.* Балаланы О., Башчы теке, 13.

■ **Уллу-гитче** да *къауум. ат.* Стар и млад, все как один / Къарт-жаш да, хар ким да. *Уллу-гитче да, кишиле эм къатынла да, тонла кийип, боталагъа чулгъаннгандыла.* Шауаланы М., Мурат, 201. *Уллу-гитче да окъууну татыуун ангылай башлагъандыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 143.

УЛЛУЛУКЪ *ат* 1. Величина, размер / Биреуню неда бир затны уллу болгъанлыгъы. *[Къонакъ] Москва шахарны ариулугъун, уллулугъун эсеплеялмай къалды.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 67. *Муну [Ёрюзмекни] къарыууну, саныны уллулугъу да нартлагъа белгили кибик, нартланы жаулары эмегенлеге да туура болгъанды.* «Нартла», 35.

2. В возрасте / Жылы жетген (*адамны юсюнден*). *Ол усталыкъгъа къызны жюреги уллулугъунда угъай, гитчелигинде окъуна тартханды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 151.

3. Величие / Биреуню, бир затны сый берирча, хурмет этдирирча, айтхылыкъ шартлары болмакълыкъ. *Хорламны уллулугъу. Рухну уллулугъу.* ■ *Мёчюланы Казимни уллулугъу жашауунда, назмуларында да терен ачыкъланады.* «Шуёхлукъ», № 30, 110. *Ариуданариу суратлау сыфатлада тууа башладыла, жюрекча ургъан ритма, тохтаусуз ишни уллулугъу ол чыгъармалада эсленеди.* «Шуёхлукъ», № 30, 107.

УЛЛУМЮЙЮЗ *сыф.* Длиннорогий / Мюйюзлери уллу, узун болгъан. *Мырза, сюрюню жырып барып, уллумюйюз эркечни боюндан сылап, бюсюреу этгенди анга, къойланы бир тапсыз жерге тизип кетмегенине: «Сау бол»,– деп.* Батчаланы М., Элчилерим, 69. *Саугъагъа деп сайланнган уллумюйюз къочхар а суу боюнда отлай турады.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 21.

УЛЛУСУН *эт.* Считать кого-что-л. большим (*замечательным в каком-л. отношении, выдающимся и т. п.*) / Биреуню неда бир затны уллугъа сана. *Башын уллусунмагъан, аягъын гитчесинмеген хан эшигинден кирмез.* (Нарт сёз.)

УЛОУ *ат эск.* Транспорт / Халкъ мюлкде адамланы неда жюклени ташыу бла байламлы болгъан бёлюм эмда ташыучу затланы ол неда башха тюрлюсю. *Аталадан къала келген эшек, ат Малкъар халкъны улоулары болгъанлай, Кёчгендиле жайлыкъгъа айланып, Гыбытлары айранладан толгъанлай.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 68. *Барадыла темир улоула, Моторларын къыздырып, Таудан ургъан суху желни Ичин бёлдюрюп, жюрюп.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 131.

УЛУ[1] *ат* 1. Сын / Жаш, улан. *Махмут улу. Къасай улу. Апсатыны барды юч улу.*

2. При обозначении отчества мужчины соответствует русским -ович, -евич / Эр кишини атасыны атын билдиреди. *Ахмат улу. Жанболат улу. Гезох улу.*

3. При обозначении мужских фамилий соответствует русским окончаниям -ов, -ев. *Гузи улу. Къобан улу.*

УЛУ[2] *эт.* 1. Выть / Узун созуп, ынычхагъан тауушэт (*итлени, бёрюлени, дагъыда бир къауум жаныуарланы юсюнден*). *Кечени бир ауугъунда жууукъда, бёрюле улуп башладыла.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Агъачны къыйырына киргенлей окъуна, эки уучу эгерим да бир ызны ызлап, улуп, чабып тебиреген эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 46. // Выть (*о ветре, о вьюге*) / Итни, бёрюню улугъанына ушагъан тауушэт. *Ол хапар тамам ушайды, Кечеги ожакълада Улуй айланнган желге, Келип къыш узакъладан.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 181. *Улуйду эрттенгги боран, Къагъаны эшиклени, Бек сюеди къышхы боран Тыгъырыкъ тешиклени.* «Жилтинле», 193.

2. *бош тил.* Плакать в голос / Къычырып, узун созуп жыла. *Ол [къатын] алайдан чыгъып, сабийлерин сууну боюну бла ёрге-энишге барып, сынсып, улуп, излегенди, болсада жукъ тапмай, танга чыкъгъанды.* Хочуланы С., Хапарла, 53. *Кёп шахарланы, эллени фашист итле малтай эдиле. Жашлары ёлген анала Жылай, улуй жашай эдиле.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 86.

УЛУКУР *ат эск.* Деталь сохи / Сабан агъачны бир кереги. *Аппа улукурну жарашдырып, сабан темирин орнатды.*

УЛУТ *эт. понуд. от* **улу** / Улу дегенни *къатланыучу айырмасы. Кёзлени нюрюн къурутхан, Сабийлени да улутхан, Жюреклени жауун эмген, Сенсе, уруш, халкъны кёмген.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 12. *Бештаудан ургъан жел, бир затны ызындан къуугъан кибик, орамлада суху сызгъырып, юй быргъыланы улутады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 115.

УЛУТДУР *эт. понуд. от* **улут** / Улут дегенни *къатланыучу айырмасы. Суукъ боран ач бёрюлени улутдурады. Юйге келлик ачылыкъ итни улутдурады.*

УЛУТДУРУУ *и. д. от* **улутдур** / Улутдур дегенден *этим ат. Итни улутдуруу.*

УЛУТУУ *и. д. от* **улут** / Улут дегенден *этим ат. Таулу аналаны сюргюнню ачылыгъы улутууу.*

УЛУТХА *ат.* Взятка (подкуп) / Кесинге тапны этдирир ючюн къуллукъчугъа берилген ахча неда башха зат. *[Старшинаны] бир жанына аз къалагъыракъ кетген уллу бухар бёркю кимден эсе да улутхагъа алыннганы белгили эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 150. *Атасына улутхагъа келген къойланы, къозуланы макъыргъан тауушлары Батталгъа, бюгюн кибик эшитиледиле.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 20.

УЛУТХАЧЫ *ат.* Взяточник / Улутха алыучу адам. *Эшигими жапдынг, дегенча, улутхачы къарадыёкюлге.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 153.

УЛУТХАЧЫЛЫКЪ *ат.* Взяточничество / Улутха алмакълыкъ, неда улутха бермеклик. *Жутлукъ, менсиницулюк, улутхачылыкъ, ичгичилик дегенча, буруш къылыкъла бизде алыкъа да тюбейдиле.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 87.

УЛУУ *и. д. от* **улу** / Улу дегенден *этим ат. Энди Харун къайда эсе да бёрюлени улууларын эшитеди.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Жухланы башларында бёрюлени тараллыулу улуулары эшитиле башлады.* Этезланы О., Тарда, 77.

УЛХУ *ат къарач. къ.* **улутха** / *Стол тюплери бла алыннган улхула... Кёкбаш юйге сюйюмсюзлюк мухур салып къойгъандыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 187. *[Базарбий:] Мен кишиге жалынсам, улху берсем, сенича, элни аллында тургъанлагъа берлик болур эдим...* Хубийланы О., Аманат, III, 303.

УЛХУЗУ *ат диал.* Щебень / Хуна къалагъанда ташланы ортасына салыныучу ууакъ ташла. *Хуначы улхузу хазырлады.*

УЛХУЧУ *ат къарач.* Взяточник / Улутхачы. *Тёрени тамата сы бир улхучу къады болгъанды.* Ёртенланы А., Насыра Хожаны хапарлары, 11.

УЛХУЧУЛУКЪ *ат къарач.* Взяточничество / Улутхачылыкъ. *Насыра Хожа жашагъан элде улхучулугъу, ётюрюкчюлюгю бла айтылып тургъан бир старшина болгъанды.* Ёртенланы А., Насыра Хожаны хапарлары, 18.

УЛЬТИМАТУМ *ат.* Ультиматум / Былай этмей эсегиз, дипломатия байламлыкъны бузабыз эм саууг кючню хайырланабыз деп правительствогъа неда аскер командованиягъа къаты айтылгъан сёз. *Кипрни президенти архиепископ Макариос бир затха да ушамагъан айыплы ультиматумну алыргъа унамагъанды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 24.

УММО *ат саб. тил. къ.* **ийнек.** *Уммочукъдан сютчюк сауун келейим, Бёлляу-бёлляу, бешигинге бёлейим.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 48.

УМПЫР *ат.* Древний карачаево-балкарский танец (*обычно*

танцевали воины, отправляясь в поход или после возвращения с победой) / Эрттегили таулу тепсеу; кёбюсюнде жортууулгъа баргъан неда урушдан хорлам бла къайтхан аскерчиле тепсегендиле. *[Мамыр] ...Гулук, киргенине сейирсинди. Ол кезиуге тёбентин ёрге къутуруп келгенле, умпыр тепсегенле, дуппурдан бери къарадыла.* «Минги Тау» №60, 174.

УМУР *ат къарач. къ.* **муру** / *Таулан, гыржын умурланы сакъалына агъызып, тюшмей аллында къалгъан эки тиши бла гыржынны кемире тургъанлай, ...тёбен жанында къулакъдан чыкъгъан жолгъа къарады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 96. *Азыкъны къабып бошагъандан сора, Дауут, башлыкъны чюйре айландырып, бышлакъ бла гыржын умурланы ууучуна къагъып, ауузуна атды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 84.

УМУРСА *ат къарач. къ.* **мурса**. *Данило, Гаврило – тенг, Умурсагъа тие женг, Сыдырыла къол-аякъ, Чапдыла жаланаякъ.* «Жанкъылыч», 173. *Кирсенг, аллайгъа кир... эски ыстауатда жылан жырмаз бир къалын умурсагъа, атны ташайтхан балдыргъан къауралагъа келдим да къалдым.* Хубийланы О., Мурат, 147.

УМУТ *ат.* Надежда, чаяние / Бир затны болурун сакълау эм аны болуруна ийнанмакълыкъ. *Хауагъа кётюрюлюрге, хауада учаргъа – ол адам улуну эрттеги умутуду...* «Естествознание», 64. *Бийли чибин узакъ кетер, Къанатын жайып, бал этер, Э-эй, ажал инбашда, умут тау башында, Иги муратха ким жетер.* «Малкъар халкъ жырла», 120.

♦ **Умутларынгы жерге кём** *къ.* **умут юз**. *Зубай ахшы умутларын, замансыз ёлген, ахшы тенгича, жерге кёмдю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 237. *Жерге къалай кёмюп къойдунг, Зулийхат, Бар иги умутларынгы!* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 193.

■ **Умут эт 1)** надеяться, иметь надежду / бир зат былай болур деп ойла, анга ышан. *[Фашист Гелляъа:] Сиз энтта алгъыннгы жашауугъуз къайтыр деп, умут этесиз болурсуз...* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 135. **2)** мечтать / мурат эт, талпы, кюсе. *[Аубубекир:] Жарсыма, анам, Ыйналукъ адамланы къоркъута жашагъанды да, энтта ол умутну этеди.* Толгъурланы З., Эрирей, 123.

♦ **УМУТ ЮЗ** терять надежду, отчаиваться / тюнгюл, къол жуу. *Ишлеп, къол къыйыныбызны ашарбыз. Иги умутну юзмейин жашарбыз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 91. *[Сюргюнден] артха къайтыргъа умутларын юзмеген адамла, юй кереклерин чачмай, отоуларын жарашдыргъанлай, эшиклерин артындан этип кетгендиле.* Къулийланы Х., Эгизле, 7.

УМУТЛА *эт.* Умут эт *къ.* **умут**. *Умутлагъанла да болгъандыла бизде, Зарлана жолну жарытхан кюнюбюзге, Эки халкъны бир бирине жау этерге.* «Шуёхлукъ», №3, 55.

УМУТЛАН *эт.* Задумывать / Умут эт, мурат эт. *Хашир не эсе да айтыргъа умутланып, къатындагъыладан амал тапмай туракълагъанын, Суфият эследи.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 103.

УМУТЛАНДЫР *эт. понуд. от* **умутлан** / Умутлан дегенни къатланыучу айырмасы. *[Жаш нёгерине:] Къоркъма, хар зат да боллукъду, деп, умутландырды.*

УМУТЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **умутландыр** / Умутландыр дегенден *этим ат. Жашны: «Хар зат да тап болур»,– деп, умутландырыу.*

УМУТЛАНЫУ *и. д. от* **умутлан** / Умутлан дегенден *этим ат. Ишде хар зат да тюзелир деп умутланыу.*

УМУТЛАУ *и. д. от* **умутла** / Умутла дегенден *этим ат. «Ишни ингирге бошарма»,– деп, умутлау.*

УМУТЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **умутла** / Умутла дегенни *араш айырмасы. Жашла, школну бошагъанлай, бирге техникумгъа кирирге умутлашадыла.*

УМУТЛАШЫУ *и. д. от* **умутлаш** / Умутлаш дегенден *этим ат. Ишде жетишимли ишлерге умутлашыу.*

УМУТЛУ I *сыф.* Имеющий надежду, питающий надежду / Умуту болгъан, умут этген, ышанныган. *[Керимат] сёзю бла тенг атасына-анасына жалыннган умутлу кёзлери бла къарады.* Тёппелаты А., Кюн батмайды, 31.

УМУТЛУ II *хал. сёзл.* С надеждой / Умут этип, ышанып. *Ол талай жыл туугъан жерден узакъда Хар жангы тангнга умутлу къарады.* Отарланы К., Сынла, 52.

УМУТСУЗ I *сыф.* Потерявший надежду, отчаявшийся / Умут юзген, тюнгюлген. *Зулмулукъ унукъдургъан Умутсуз факъырлагъа, Кёл берди сени кючюнг, Жюреги такъырлагъа.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 7. *Юйлерине барадыла бутсузла, Къолсузла, тилсизле,сокъур болгъанла, Элде сабийлеринден умутсузла, Отха, окъгъа да кёкюрек бургъанла.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 80.

УМУТСУЗ II *хал. сёзл.* Безнадежно / Умут этмей, ышанмай, тюнгюлюп. *Жаш къыйын аургъан атасыны кёзлерине умутсуз, мудах къарай эди.*

УМУТСУЗЛУКЪ *ат.* Отчаяние, утрата надежды / Ышанмагъанлыкъ, тюнгюлгенлик. *Жашны акъылына умутсузлукъ сингнгенди. Аны сёзюнде умутсузлукъ сезиледи.*

УМУТЧУ *сыф. къ.* **умутлу**. *Жюрек а – умутчуду, урады. Умутсуз жыгъылады ёрде.* Отарланы К., Танг жулдузум, 18.

УН *ат.* Мука / Тирменде порошок халда тартылгъан мирзеу бюртюкле. *Гара эди ашха бизни тузубуз, Арпа эди бизни сыйлы унубуз.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 91. *Хасым нартюх ундан этилген исси къалачланы сай ашлау юсюне, кюллерин юфгюрюп, ышымына сюртюп, эки-эки сындырып салады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 52. *Сатанай тёрт тулукъ ундан бир гыржын этдиргенди.* «Нартла», 211.

УНА *эт.* Соглашаться, выражать согласие / Хо де, бир затны этерге ыразылыгъынгы билдир. *[Аминат Азаматха:] Сёлеш десенг, сёлешейим, Сени мудах эталмам. Алай, ол къыз [Къундуз] унар деп а, Сен ёлмегин, айталмам.* Отарланы С., Жансарай, 63. *[Жашла Ханохха:] Ашап келгенбиз,– деп, азыкъ ашаргъа унамадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 365.

■ **Унамасанга** *кес.* даже / айтымда айтылгъан затны кючлендиреди. *Унамасанг а, [Балдан] ашын-суун да къоюп, бет сюеклери билине башлагъандыла.* Шауланы М., Кечерлеми?, 122. *Унамасанг а,*

Дауут энчи юйюр жашауун да унутхан эди. «Коммунизмге жол», 1969, № 252.

УНАТ *эт. понуд. от* **уна** / Уна дегенни *къатланыучу айырмасы. [Саният:] Къолдан келгенча, [колхозчулагъа] Жамий да, мен да болушургъа керекбиз. Муну [Жамийни] унаталгъа эдим ансы...* Толгъурланы З., Айыуташ, 61.

УНАТДЫР *эт. понуд. от* **унат** / Унат дегенни *къатланыучу айырмасы. Жумуш этерге унутдур. Ётюн жардыргъа унатдыр.*

УНАТДЫРЫУ *и. д. от* **унатдыр** / Унатдыр дегенден *этим ат. Биреуге болушургъа унатдырыу.*

УНАТЫЛ *эт. страд. от* **унат** / Унат дегенни *зорлаучу айырмасы. Келишим унатылгъанды. Соруу унатылгъанды.*

УНАТЫЛЫУ *и. д. от* **унатыл** / Унатыл дегенден *этим ат. Келишимни унатылыуу.*

УНАТЫУ *и. д. от* **унат** / Унат дегенден *этим ат. Тепсерге унатыу. Чалгъы чалыргъа унатыу.*

УНАУ *и. д. от* **уна** / Уна дегенден *этим ат. Жырларгъа унау. Походха барыргъа унау. Оноулашыргъа унау.*

УНДУРУКЪ *ат.* Кровать / Адам жукълар ючюн этилген юй керек,– юсюне тёшек салыннган тёрт аякълы эм эки къулакълы зат. *Азамат, отоугъа киргенлей, ундурукъда саусузну эследи.* Толгъурланы З., Эрирей, 5. *Осман ундурукъгъа таянып, женгил окъуна къалкъыды.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 36.

УНИВЕРМАГ *ат.* Универмаг / Кёп тюрлю товар сатылгъан тюкен. *Универмагны культура товарла сатхан бёлюмюнде сатыу-алыу сау кюнню узунуна хазна тохтамайды.* «Коммунизмге жол», 1979, №96. *Далхат вокзалгъа жаяу барыргъа сюйюп, тюрлю-тюрлю жерлеге айлана, ара универмагга кирди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 143.

УНИВЕРСИАДА *ат.* Универсиада / Студентлени араларында бардырылыучу битеу дуния спорт эришиуле. *Харьков шахарда бардырылгъан универсиадагъа союз республикаланы, социалист къыралланы университетлерини студентлени келечилери жыйылгъан эдиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 61.

УНИВЕРСИТЕТ *ат* 1. Университет / Тюрлю-тюрлю гуманитар эм табийгъат-математика бёлюмлери (*факультетлери*) болгъан бийик окъуу юй. *Университетни бошап келгенден сора, Муса Жалил литература ишге терен синнген эди.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 121. *Университет билим шауданды, Окъуучулагъа уяды.* Отарланы О., Жырла, 17.

УНКУ *сыф. къарач.* Гнилой, прелый / Чириген, чирик. *Бурунгу эски эм унку жолгъа жарамаз бизге салыргъа бой.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 141.

УНТЕР-ОФИЦЕР *ат.* Унтер-офицер / Бир къауум тыш къыраллы аскерледе эм революциягъа дери орус аскерде кичи командирни аты эм ол атны жюрютген адам. *Ол узун бойлу, ауур саплы, кенг жауурунлу унтер-офицер эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 102.

УНУГЪУУ *и. д. от* **унукъ** / Унукъ дегенден *этим ат. Энди ангылайма, унугъуу, бир-бир адамланы жюреклеринде аны унукъдургъаннга къаршчылыкъ тудура, кюрешге чакъырады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 101. *Унугъуудан кёп халкъ орус халкъны къарнаш болушлугъу бла къутулду.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 3.

УНУГЪУУЛУКЪ *ат.* Гнет, эксплуатация / Зулмулукъ, эзилиу сынамакълыкъ. *Арбазыма къоннган чорбат чыпчыгъы, Санга къарап турама, юйден чыгъып, Ач болсанг да, унугъуулукъ кёрмейсе. Дунияда къул, бий дегенни билмейсе.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 38. *Революция Тува халкъны ёлюмден эм унугъуулукъдан къутхаргъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 203.

УНУКЪ *эт.* Испытывать гнет, подвергаться угнетению / Эзил, жегил, зулмулукъ сына. *Сарыбийни къатыны бек унукъгъан, ёмюрюнде бир жарыкъ кёрмеген, санларын къыйынлыкъ кемирген тиширыу эди.* Этезланы О., Тарда, 111. *Кёп къыйналып, залимлени жыкъдыла, Унукъгъан халкъла эркин болуп чыкъдыла.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 3.

УНУКЪДУР *эт.* Угнетать, эксплуатировать / Эз, жек, зулмулукъ сынат. *Бири – иш унукъдургъан, бири уа –байлыкъ эсиртген адам.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 31. *«Тиширыу жумушчунг тюлдю, тенгинг болургъа керекди, кесинги, аны да замансыз къарт этерге сюймей эсенг, тиширыуну унукъдурма»,– деучен эди [аммаланы эри].* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 41.

УНУКЪДУРУЛ *эт. страд. от* **унукъдур** / Унукъдур дегенни *зорлаучу айырмасы. Ол политика уа унукъдурулгъан халкъланы миллет энчиликлерин къурутуугъа бурулупду.* «Коммунизмге жол», 1973, № 34.

УНУКЪДУРУЛУУ *и. д. от* **унукъдурул** / Унукъдурул дегенден *этим ат. Халкъны экономика жаны бла унукъдурулуу.*

УНУКЪДУРУУ *и. д. от* **унукъдур** / Унукъдур дегенден *этим ат. Энчи иелик эмда бир адам башха адамны унукъдуруу чыкъгъынчы Шимал Кавказда жашагъан халкъланы адетлерини, тёрелерини кёбюсю битеу демократия халлы болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 236.

УНУКЪДУРУУЛУКЪ *ат къ.* **унугъуулукъ**. *Халкъны унукъдуруулукъ. Тоталитаризмни унукъдуруулугъундан къутулур ючюн кюреш. Къуллукъда унукъдуруулукъдан азатланнган халкъла бираз эркинлик тапсала да, жангы унукъдуруучу классны къолуна тюшедиле. Адам улу жашагъан чакъда унукъдуруулукъ кетмез.*

УНУКЪДУРУУЧУ *ат.* Угнетатель, эксплуататор / Жегиучю, эзиучю, киши къыйынын ашаучу адам. *Алгъын заманлада унукъдуруучула кёп зулмулукъ этгендиле. Унукъдуруучула, адам жегиучюле жер юсюнден къурурукъ тюйюлдюле.*

УНУТ *эт.* 1. Забывать *кого-что*, не помнить *кого-что* / Кимни, нени болса да эсингде тутма, акъылдан чыгъар, кёлюнгде сакълама. *Эл, къайгъыланы да унутуп, жангы власть берген жангы жашауну жолунда эркин*

солуп башлады. Залийханланы Ж., Тау къушла, 180. *Хар ким, иши къайгъылы болуп, Фатиманы бла Ахматны унутханды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 14.

2. Случайно оставлять, не взять, не захватить что с собой / Эслемей, биргенге аллыкъ затынгы къоюп кет. *Отуннга тебиреген балтасын унутур.* (Нарт сёз.) *О Бир-бирде пассажирле автобусда бир затны унутуп кетедиле.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 85.

УНУТДУР *эт. понуд. от* **унут** / Унут дегенни *къатланыучу айырмасы. Ай, ингирде болгъан боранны, къарны да унутдуруп, жерни юсюн, сютча агъарта, кёк тенгизде акъырын жюзеди.* «Шуёхлукъ», № 20, 29.

УНУТДУРУЛ *эт. страд. от* **унутдур** / Унутдур дегенни *зорлаучу айырмасы. Къайгъы унутдурулду. Къууанч унутдурулду.*

УНУТДУРУЛУУ *и. д. от* **унутдурул** / Унутдурул дегенден *этим ат. Бир затны унутдурулуу.*

УНУТДУРУУ *и. д. от* **унутдур** / Унутдур дегенден *этим ат. Сёзге болуп биреуню бир затын унутдуруу.*

УНУТУЛ *эт. страд. от* **унут** / Унут дегенни *зорлаучу айырмасы. Къойчуларынг сыбызгъыла сокъгъан, Махтау санга, сюрюучю шауданы. Уучуларынг да маралла жыкъгъан, Унутулмаз сюрюучю шауданы.* Шахмырзаланы С., Ол ёмюрледе, 10. *Ким эсе да къарангыда согъады сыбызгъысын – Унутулгъан кюйню тартады жюрекден.* Отарланы К., Жолла, 45.

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ *сыф.* Незабываемый / Унутулургъа жарамазлыкъ, эсде къаллыкъ. *Хар адамны жюрегинде кёзге кёрюнмеген, унутулмазлыкъ эсгертмеле жашайдыла.* Кёбекланы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 8. *Унутулмазлыкъ жаланда бир зат барды – Ол туугъан жериди дунияда адамны.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 65.

УНУТУЛУУ *и. д. от* **унутул** / Унутул дегенден *этим ат. Сен къуллугъунгу бошап, ахырында, Тот ашап, кирип кетгенде да жерге, Эрлик жашайды заманны жырында, Ёмюрде да унутулуу жокъду эрге.* Отарланы К., Танг жулдузум, 71.

УНУТУУ *и. д. от* **унут** / Унут дегенден *этим ат. [Къабасарай:] Жаш заманымда мен да къайгъымы жыр бла унутуучу эдим.* Боташланы И., Пьесала, 145. *Алайды, тынч зат жокъду дунияда, Къыйынды ишлеу, окъуу, окъутуу... Сюймекликни багъалайды адам, Тынч тюйюлдю сюйгенин унутуу!* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 23.

УО *межд.* Употребляется при обращении / Биреуге айланыш сёлешгенде хайырланылады. *[Чолай Антоннга:] Не тукъум къонакъланы сыйлай эдигиз? Уо, бу не тукъум басият сыйлау эди?* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 322.

УППА *ат.* Поцелуй / Багъалауну, сюйюуню, ыйнакълауну, эркелетиуню билдирир ючюн биреуге неда бир затха эринлени жетиулери. *Рыцарьны бетинде хар кюн сайын уппаладан къалгъан помаданы жууп турургъа керек эди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 110. **Уппа эт** целовать / *Сюйгенинги, ыйнакълагъанынгы д. а. к.*

затынгы кёргюзте, биреуге неда бир затха эринлеринги жетдир. Солтан-Хамит барып, жатып тургъан атасын къучакълап, кёзюн-башын уппа этди, тансыкълады... Шахмырзаланы С., Танг аласында, 68. *[Жашау] Къая ларынгдан жыгъылдым, Атларынгдан да кетдим, Тойларынгда тангнга чыкъдым, Къызланы уппа этдим.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 364.

УППАЛА *эт. сёл. тил.* Уппа эт къ. **уппа**. – *Тешин, ариу, бир къучакълап жатайым, Ариу кёзчюклеринги уппалайым.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

УППАЛАТ *эт. понуд. от* **уппала** / Уппала дегенни *къатланыучу айырмасы. Келин жашчыгъына айтып, аппаны уппалатды.*

УППАЛАТДЫР *эт. понуд. от* **уппалат** / Уппалат дегенни *къатланыучу айырмасы. Ыннаны уппалатдыр.*

УППАЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **уппалат** / Уппалат дегенден *этим ат. Ана къызындан туугъаннга кесин уппалатдырыу.*

УППАЛАТЫУ *и. д. от* **уппалат** / Уппалат дегенден *этим ат. Аппаны уппалатыу. Ананы уппалатыу.*

УППАЛАУ *и. д. от* **уппала** / Уппала дегенден *этим ат. Къарындашын уппалау. Сюйген адамын уппалау.*

УППАЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **уппала** / Уппала дегенни *араш айырмасы. Къызла, тансыкълашып, уппалашадыла.*

УППАЛАШЫУ *и. д. от* **уппалаш** / Уппалаш дегенден *этим ат. Къызыу барады арада къол тутуу, къучакълашыу, Тансыкълашыу, бир юйюрча, Уппалашыу, ийнакълашыу.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 121.

УПРАВЛЕНИЕ *ат.* Управление / Административ учреждение неда бир учрежденияны ичинде административ орун. *Темир жолну управлениясы.*

УПРАВЛЯЮЩИЙ *ат.* Управляющий / Къаллай да болсун бир мюлкге, учреждениягъа, предприятиягъа оноу этген адам. *Киштик отдан къоркъгъанча, къоркъа тургъан управляющий, хозяин излеген затха къаршчы жукъ айталмай, чыгъып кетди.* Байчораланы М., УллуКъарачайда, 85. *Биринчи бёлюмню управляющиси бизни бла ушакъ этерге терк-терк келиучю эди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 100.

УР *эт.* 1. Бить, ударять / Къол, таякъ, табан д.а.к. затны жетдирип, ачыт. *Сюйюнч улу жарлы Ахматны Мужура бла уруп, башын жаргъанды.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 72. *Фашист солдат хорватлы жашны табаны бла уруп аудурду.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 10. // В форме деепричастия на-п перед основным глаголом обозначает быстроту и решительность действия / Этимчаны-п формасында баш этимни аллында келсе, ишни терк баргъанын кёргюзтеди. *Уруп келген ырхыны аллына турма.* (Нарт сёз.) О *[Ысмайыл къайын атасыны] ауруп жатхан жерине уруп кирди.* «Малкъар халкъ жырла», 94.

2. Бить (*о свете*), ударять (*о запахе*), веять (*о тепле*) / Кел (*жарыкъны, жылыуну, ийисни юсюнден*). *Тууар кёзюча, гитче тёгерек терезечикден ургъан жарыкъ, анга*

[Мусосха] ингир болгъанын бла танг атханын билдиреди. Толгъурланы З., Айыуташ, 10. *Жаз башы жылыуу ургъаннга, хар зат да тириле башлагъанды.* Кацийланы Х., Тамата, 100.

3. Бить, ударять (*в барабан, колокол, чтобы известить о чём-либо, дать сигнал*) / Бир затны билдирир, белги берир ючюн барабанны, къонгуроуну къагъып, тауш чыгъар, уллу тауш этдир. *Барабанчыла отрядланы баш жанларында барабан ургъга хазыр болуп турадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 431. *Аскерчиле командирлерин тансыкълай, олтуруп, Заман ашырадыла, ойнай, кюле. Кече бели болуп, къонгуроу уруп, Жатып тынчайдыла аскерчиле.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 47.

4. Разить, наносить поражение / Жауну ууат, хорла. *Жауну урсанг – аямай ур, Сюелмезча. Артда биз болуп, жюрекге Тюйрелмезча.* Хубийланы О., Мурат, 164. *Бизге къажау тургъан душман болса, Сен хазыр бол, уруп къапларгъа.* Зумакъуллланы Т., Къаяда гюлле, 108.

5. Стреляя попадать / Ушкок бла, топ бла атып тийир. *Таулу аскерчини бек ахшыларындан бири – Къалабекланы Солтан-Хамитни да душманла ушкок бла жашыртын атып ургъандыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 174. *[Хашир:] Алай болсада, чарлагъан ушкок тюз урур дегенлей, хапарыбыз барына да ачылды да къалды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 223.

6. Застрелить / Атып, ёлтюр. *Ахмат, уугъа барып, тёрт жаз тауукъ ургъанды.* ■ *Орусбийланы Науруз кеси кесин герох бла бош ургъан болмаз эди.* «Коммунизмге жол», 1968, № 11.

7. Вбивать, забивать *что* / Къагъып, бир затны бир жерге кийир. *Чюйню ура билмеген этегин бегитир.* (Нарт сёз.) ○ *Юй ишлейди таулу къыз, чюйлерин тап урады.* «Шуёхлукъ», № 48, 55. *[Сагъыт:] Хар ким орунуна къазыкъ уруп, юйлю, кюнлю болуп барады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 9.

8. Ударять (*о заморозках*), побивать (*о граде*) / Билмей тургъанлай, къаты жауун, тюшюп, заран келтир (*бузну, къырауну юсюнден*). *Жете келген кёгет терек зыгытланы буз уруп, уллу заран салгъан эди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 204. *Тап силослукъ нартюхню къырау урур деген къоркъуу да барды.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 66.

9. Бить (*о ключе, нефти, селевом потоке*) / Уллу кюч бла жерни тюбюнден ёрге чыкъ, тыйдырмай терк кел (*шауданны, нефтьни, ырхыны юсюнден*). *Алай, бир къаяны ёзегинден, Бузламай, урады бир шауданчыкъ.* «Шуёхлукъ», № 33, 5. *Къуюланы къазгъан заманда, бир-бирде нефть кюч бла ёрге чыгъып, фонтан болуп, урады.* «Естествознание», 35. *Биз кючден-мутдан тюзетип, аланы [къойланы] къыстау сюрюп баргъаныбызлай, сызгъаны толтуруп, ырхы тюз да сюрюуню арасындан урду.* Кацийланы Х., Тамата, 164.

10. Ударяться, ушибаться / Бир затха барып тийип, бир затынгы бир затха тийдирип ачыт. *Къабыргъагъа жазайыкъ биз: «Мынга башынгы урма сен!». Айтайыкъ: «Жаш, болма эссиз, Тырнауучха олтурма сен!».* «Шуёхлукъ», № 29, 55. *Ол [Ариубат], элгенип, секирди да, бутун столгъа уруп, ачытхан окъуна этди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 120.

11. Биться (*о сердце, пульсе и т. п.*) / Бир ритмде жюрюп, ишлеп, тебип тур (*жюрекни, къан тамырны юсюнден*). *Тёгерек асыры шошдан, Салых кесини жюрегини ургъанын эшите келеди.* Залий-

ханланы Ж., Жаннган жюрекле, 406. *Сен [шаудан] ишлейсе, къан тамырча, ургъанынг, Жерде жашау къурумазча жанлагъа.* «Шуёхлукъ», № 4, 81.

12. Дуть (*о ветре, буране*) / Къакъ, хауа толкъунланы къымылдаугъа келтир, сюр (*желни, аязны юсюнден*). *Тауладан ургъан аязчыкъ тереклени къалын чапыракъларын шыбырдатады.* Хубийланы О., Аманат, I, 111. *Уштулу тарындан ургъан жел, Зына жолну букъусун кёкге кётюрюп, Зылгы таба къууады.* Ёзденланы А., Саният, 67. *Тауланы чыран бузларындан адамланы санларын тирилтген салкъын аяз урады.* Шауаланы М., Мурат, 122.

13. Бить, сбивать (*масло*) / Сют башны, айранны чайкъап жау эт. *Сют башны чыккыргъа къуюп, жау урдукъ.*

14. Бить (*шерсть*) / Жюнню, сабалап, тит. *Ингирде жюнню уруп бошадыкъ.*

15. Катать, валять *что* / Жамычы, кийиз д.а.к. затны бас. *Малкъар тишириула... Сабала бла чийде жамычы урдула, Оракъ бла сабанда оракъ ордула.* Отарланы С., Жансарай, 44. *Ургъан, бичен кийизледе да салыннган накъышла, оюла бир бирге ушамайдыла.* «Коммунизмге жол», №102, 1972.

16. Пробиваться (*о бороде, усах*) выступать, проступать (*о поте*) / Чыкъ (*сакъалны, мыйыкъны юсюнден*), бас (*терни юсюнден*). *Жангы сакъал, мыйыкъ ура башлагъан жашчыкъла жашауну жолуна тюшедиле.* «Шуёхлукъ», №43, 97. *Къанамат, мангылайына суукъ тер уруп, уянды.* Къобанланы Д., Таулада тауушлар, 248.

17. Жалить (*о змее, пчеле и т. д.*) / Къап (*жиланны, бал чибинни д. а. к. башха затны юсюнден*). *Аминатны жилан уруп ёлтюргенди.* (Фольк.) *Бал чибин урса, кеси да ёледи, дейдиле.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 27.

18. Загонять (*в землянку, в пещеру и т. п.*) / Сюрюп, зор бла бир жерге кийир. *Хажи Махмутну сюрюп, жер юйге урду.* Этезланы О., Тарда, 149. *Экиси [Зондар бла тюлкю] къойланы сюрюп, дорбуннга урдула.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 287.

19. Совать (*в карман, за пазуху и т. п.*) / Хуржуннга, къоюннга д.а.к. жерге сукъ, тыкъ. *Элбуздукъ бохчаны, киштик чычханны тутханча, терк тутуп, хуржуннга урду.* Этезланы О., Тарда, 75.

20. Рваться (*вперед*) / Биреуню, бир затны къатына терк чабып бар, атыл. *Тору, жууукъда атла болгъанын сезип, кишнеди эмда жюгеннге кесин тыйдырмай, алгъа урду.* «Шуёхлукъ», № 58, 102.

21. Стремительно рваться вверх (*о пламени*) / Ёрге къызыу тик кётюрюл (*отну тиллерини юсюнден*). *[Къара чепгенни] жалыны, оту да бир бирине чулгъанып ёрге ургъанына Фатима къууанып къарайды.* Байрамукъланы Х., Тишырыуну хапары, 20.

22. *бош тил.* Пить, есть / Аша, ич. *Эй, жигитле, танг атады, тургъуз! Жууртдан бирен гоппан уругъуз!* Отарланы О., Жырла, 32. *[Хамызат Идирисге:] Сенден уллу болгъанымы билгенинг да игиди, Алыкъа [аракъыны] аямай урлукъбуз, къарындашым.* «Шуёхлукъ», № 76, 93.

23. *сёл. тил.* Кидаться, бросаться (*к дверям, на свет и т. п.*) / Кесинги эшикге, жарыкъгъа д.а.к. затха ат. *Гитче юйчюкню къабакъ эшигини жанында аланы [Назир бла Николайны] сёлешгенлерин эшитип, ит кесин эшикге урду.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 189. *[Токъмакъ Сафар-*

гъа:]... колхозгъа мен не берликме? Ола менден да жарлыды. Билемисе, жарыкъ чыкъмагъан жерге кесин гебенек окъуна урмайды. Толгъурланы З., Эрирей, 72.

24. Вонзить (*кинжал, нож, ножницы*) / Чанч, сукъ (*къаманы, бичакъны, къыптыны*). *Ортабай къамасын сууруп къанындан чыгъарып, Къонакъны инбашына урду.* Шауаланы М., Мурат, 19. *[Муратны] сау болмазын билгенде, Абидат сюйгенини жанына жатып, жюрегине къыптысын урады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 164.

25. Бить (*о волне, воде и т. п.*) / Терк, къызыу келип, бир затха тий (*толкъунну, сууну юсюнден*). *Тенгиз толкъунла кеслерин жагъагъа уруп, артха къайтадыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 3. *Чегем черегикесин ташлагъа, къаялагъа ура келеди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 128.

26. Ставить (*печать, штамп*) / Мухурну, штампны къагъытха бас. *Секретарь директорну къолу болгъан жерге мухур урду.* «Коммунизмге жол», 1967, № 104.

УРА *межд.* 1. Ура (*клич войск при атаке*) / Урушда аскерчилени атакагъа кётюрюр ючюн айтылыучу чакъырыу. *Ары жанындан: «Ура!» – деп, къычырып, аскерчиле чыкъдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 344.

2. Ура (*восклицание*) / Къууаныуну, ыразы болууну билдирген къычырыу сёз. *Анасыны келе тургъанын кёргенлей, къызчыкъ, «ура!» деп, аллына чапды.*

УРАН *ат* 1. Уран / Радиоактив химия элемент, кюмюш бетли металл.

2. *В позиции определения:* урановый / Уран бла байламлы. *Бир суткагъа тёртюнчю электроблокда бир бла жарым килограммгъа жууукъ уран отлукъ къоратылады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 93.

УРГУ *ат.* Крошка (*чего-л.*) / Бир затны кесекчиклери, бурху, муру. *[Бекболат] акъ ётмек ургуланы бир къолу бла бирси къол аязына сибирип, ауузуна къуйду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 418. *[Ата] алада [хуржунларында] болгъан махорканы бла тютюн ургуланы ууучуна къуйду.* «Шуёхлукъ», № 45, 20.

УРГЪУЙ *ат.* Комар / Санчыгъы бек иничге болгъан, эки къанатлы, гитче къабыучу къумурсха. *Кёп болады ургъуйла Батмакъ, къамиш суулада, Кесигизни сакълагъыз Безгек берген ууладан.* Шахмырзаланы С., Назмула, 347. *[Битмир] ургъуйну, чибинни да жыйысы бла табады, не къарангы кече да ычхындырмай къабады.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 37.

УРГЪУЧ *ат* 1. Сбивалка, мутовка / Айран, жумуртха д.а.к. зат чагъаргъа, жау чайкъаргъа жюрютюлген юй керек. *Айран ургъуч. Ургъуч бла жау чайкъаргъа.*

2. Ударник (*ружья*) / Атылгъан сауутну огъун бегитген жерини кесеги (*атхан заманда патронну капсюлюн бузады*).

УРДУР *эт. понуд. от* **ур** / Ур дегенни *къатланыучу айырмасы. Ингирде жыйын къайытхынчы, шапа, жетип, бузоуланы орунгга урдуруп, ийнеклени сауаргъа жыйдырады.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 145. *[Жасауай]... тютюн ийисин урдура, ёрге бла энишге жюрюйдю.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 176.

УРДУРТ *эт. понуд. от* **урдур** / Урдур дегенни *къатланыучу айырмасы. Къойланы орунгга урдурт.*

УРДУРТУУ *и. д. от* **урдурт** / Урдурт дегенден *этим ат. Тиширыулагъа жамычы урдуртуу.*

УРДУРУЛ *эт. страд. от* **урдур** / Урдур дегенни *зорлаучу айырмасы. Дерсге къонгуроу урдурулуу.*

УРДУРУЛУУ *и. д. от* **урдурул** / Урдурул дегенден *этим ат.*

УРДУРУУ *и. д. от* **урдур** / Урдур дегенден *этим ат. Салкъын урдуруу. Атха тамгъа урдуруу.*

УРДУХ *ат.* Скрученный прут или свясло из сена / Тёгерек бурулгъан чыбыкъ неда гебенни къысар ючюн биченден, бурулуп, этилген жип. *[Хажирет] чыбыкъ урдух этип, олтанны къысдырыргъа кюрешеди, алай ол да кёпге дери тутмайды, жолда терк-терк чёгерге тюшеди.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 74.

УРЛА *эт.* Красть, воровать, похищать *кого-что* / Биреуню неда къыралны затын кёргюзтмей, билдирмей, сормай, букъдуруп, алып кет. *Жашай эдиле дунияда Бир бирни малын урлап, Малтап кете эдиле, Онгсузну онглу хорлап.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 137. *[Махмут Сарыбийге:] Ант этеме, сени оноуунг иги оноуду. Алай болсада, бир ажирлени урлап этеригибиз жокъду, андан эсе, тирменлеге ёшюн уруп, бирер къапчыкъ ун урласакъ къолайды!* Этезланы О., Тарда, 119.

УРЛАКА *ат. бош тил. къ.* **уручу.**

УРЛАН *эт. страд. от* **урла** / Урла дегенни *зорлаучу айырмасы. Урланнган ырысхыда берекет болмаз.* (Нарт сёз.)

УРЛАНЫУ *и. д. от* **урлан** / Урлан дегенден *этим ат. Ырысхыны урланыуу. Малланы урланыулары.*

УРЛАТ *эт. понуд. от* **урла** / Урла дегенни *къатланыучу айырмасы. Къойчу ит къошдан къалач урлатмаз.* (Нарт сёз.) ○ *[Къандауур Дауутха бла Шаухалгъа:] Сиз урлатхан малланы ызына салыр ючюн, къаллай бир заманны сакъларгъа керекди, билемисиз?* Къобанланы Д., Таулада таууш, 24. *Къонакъда кёп тургъан кёпчегин урлатыр* (Нарт сёз.)

УРЛАТДЫР *эт. понуд. от* **урлат** / Урлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Къоншунгу ийнегин урлатдыр.*

УРЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **урлатдыр** / Урлатдыр дегенден *этим ат. Къонакъны кёпчегин урлатдырыу. Биреуню малларын урлатдырыу.*

УРЛАТЫУ *и. д. от* **урлат** / Урлат дегенден *этим ат. Китабын урлатыу. Ажирин урлатыу. Къамычысын урлатыу.*

УРЛАУ *и. д. от* **урла** / Урла дегенден *этим ат. Адамланы алдаула, урлаула эм дагъыда аны кибик затла къурумагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 77. *Бир сёз бла айтханда, къыз къачырыуну бла ат урлауну ол [Хабас] кесини баш усталыгъына санайды.* Гулаланы Б., Къачхынчы, 36.

УРЛА-ТЫРНА *къауум. эт.* Воровать, грабить / Урлап айлан. *Къарындашла талай жылны, урлап-тырнап, кеслерин кечиндирдиле.* (Фольк.)

УРЛАУ-ТЫРНАУ *и. д. от* **урлатырна** / Урла-тырна дегенден *этим*

ат. Къыралда урлау-тырнау уллу кюч алып барады.

УРЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **урла** / Урла дегенни *араи айырмасы. Биреуню ырысхысын урлаш.*

УРЛАШЫУ *и. д. от* **урлаш** / Урлаш дегенден *этим ат. Мал урлашыу.*

УРЛУКЪ *ат* **1.** Семя, семечко / Битимни жайыучу, кёбейтиучю органы, бюртюгю. *Бишип, суудан толуп, алманы танылады хар урлугъу, алтынчады хар урлугъу.* «Жанкъылыч», 160.

2. Зёрна, плоды, предназначенные для посева / Себерге белгиленнген урлукъ. *Картоф урлукъну урладан чыгъарыуда, аны ариулауда, кюнде кепчитиуде кёп адам ишлейди.* Кацийланы Х., Тамата, 94. *Механизаторла урлукъла къысха заманны ичинде эм тынгылы себилселе, бай тирлик алырларын иги ангылайдыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 89.

3. *В позиции определения:* семенной / Урлукъ бла байламлы. *[Алауган] туруп барып, гёзенде урлукъ гардошундан тон этегине къуюп келди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 57.

4. Род, племя / Тукъум, халкъ. *[Забагъыр:] Ол [Зауурбек] сау болса, урлугъубуз къалмаз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Сосурукъ Рачыкъаугъа:] Эй, нартны урлугъундан жаратылгъан, Кентеде юйренип ёсген, мени досум!* «Нартла», 214. *Дунияда адам урлугъу ол аман Сарыбийден тугъан къызмы болуп къалды?* Ёзденланы А., Саният, 103. // Группа животных и растений, близких по виду / Тюрлюлери бир къауумгъа кирген жаныуарла неда битимле. *Тауда жашасанг, эчкини урлугъун къурутма.* (Нарт сёз.)

5. Порода / Къума / Сютню, этни кёп берген. *Малланы урлукъларын кёп этейик, аланы Сакълайыкъ тудукъларын.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 46. *Шарайыплы малны урлукъгъа къойма.* (Нарт сёз.)

6. Сперма / Сперма, окъ. *Ийнеклени Оренбургдан келтирилген иги къумалы урлукъла бла урлукъландырабыз.* «Коммунизмге жол», 1973, № 45.

УРЛУКЪЛАН *эт.* Осеменяться / Къолдан ичлен. *Колхозда къолдан кёп къой эм ийнек урлукълана дыла.*

УРЛУКЪЛАНДЫР *эт.* Осеменять / Къолдан ичлендир. *Осман кеси къарагъан къой сюрюню битеу къолдан урлукъландырып, апрельни ал жарымындан башлап тёлю алып тебиреди.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 34.

УРЛУКЪЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **урлукъландыр** / Урлукъландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Районну мюлклеринде бугъагъа айланыргъа тийиншли 5300 къунажинден бугъагъа къошулгъаны неда къолдан урлукъландырылгъаны жарымындан аз асламыдыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 33.

УРЛУКЪЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **урлукъландырыл** / Урлукъландырыл дегенден *этим ат. Малланы къолдан урлукъландырыулары кёп хайыр береди.*

УРЛУКЪЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **урлукъландыр** / Урлукъландыр дегенден *этим ат. Къойланы къолдан урлукъландырыуну уллу магъанасы барды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 57.

УРЛУКЪЛАНЫУ *и. д. от* **урлукълан** / Урлукълан дегенден *этим ат.*

УРЛУКЪЛУКЪ *сыф.* Семенной, предназначенный на семена / Урлукъгъа айырылгъан. *Урлукъ салып башлардан алгъа урлукъ картоф сортлагъа айырылады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 29.

УРЛУКЪЧУЛУКЪ *ат.* Семеноводство / Урлукъ ёсдюрюу. *Ал жыллада мюлкледе урлукъчулукъну системасы гибрид нартюхню кёп себерча хал къуралгъан эди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 43.

УРНА *ат* **1.** Урна (*ящик для бюллетеней*) / Айырыулада жашыртын къол кётюргенде, бюллетенлени атаргъа ишленнген тешикли ящик. *Хар ючюнчю французлу айырыу участкагъа бармагъанды, неда урнагъа акъ бюллетеньлени атханды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 119.

2. Урна (*сосуд или ящик для окурков, мусора*) / Орамлада, жамауат жыйылыучу жерледе, папирос къыйырланы, юй кирни, керексиз затны атаргъа салыныучу ящик неда сауут.

УРТЛА *эт.* **1.** Хлебнуть, глотнуть *чего* / Суусун затны аз-аз ич. *Жамбот исси шорпадан бир-эки уртлады да диваннга ауду.* «Шуёхлукъ», № 31, 51. *Шарау гыржын къабаргъа унутуп, жууртну къыстау-къыстау уртлап башлады.* Толгъурланы З., Эрирей, 24.

2. *кёч. сёл. тил.* Выпивать, употреблять спиртное / Эсиртиучю ичги ич. *Хажи тап тюшген жерде уртларгъа артыкъ угъай демеучюдю.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 272. *Не сылтау бла да Жумалай шайтан суудан уртламай тынчлыкъ тапмагъанды.* Хубийланы М., Алан, 87.

УРТЛАМ *ат.* Глоток / Бир жолгъа уртларыкъ зат. *Бир уртлам спирт. Эки-юч уртлам айран.* ■ *Хар атламым ючюн, Суу уртламым ючюн, Жерге алгъыш этдим: «Насыплы бол»,– дедим.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 35.

УРТЛАТ *эт. понуд. от* **уртла** / Уртла дегенни *къатланыучу айырмасы. [Къуш Сосурукъгъа:] Сен а боюнума минип: «Къаркъ»,– десем, эт къапдырып, «Къуркъ»,– десем а, къан уртлатып келирсе.* «Нартла», 97. *Хасым а гоппанны жугъусуна чолпу бла кесек айранчыкъ тамызып, кеси уртлап, Атлыгъа да уртлатды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 85.

УРТЛАТДЫР *эт. понуд. от* **уртлат** / Уртлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Жолоучуну юйге чакъырып, айран уртлатдырдыкъ.*

УРТЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **уртлатдыр** / Уртлатдыр дегенден *этим ат. Суусап уртлатдырыу.*

УРТЛАТЫУ *и. д. от* **уртлат** / Уртлат дегенден *этим ат. Саусузгъа дарман уртлатыу.*

УРТЛАУ *и. д. от* **уртла** / Уртла дегенден *этим ат. Шорпадан уртлау. Айрандан уртлау.*

УРТЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **уртла** / Уртла дегенни *араш айырмасы. Была [къарындашла] ол сютню къашыкъ юлюш этип ичдиле, бирер уртлашып, сютню барын да бошадыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 59.

УРТЛАШЫУ *и. д. от* **уртлаш** / Уртлаш дегенден *этим ат. Бозадан уртлашыу.*

Урту зада баран или коза четырёх лет / Тёрт жыл болгъан къой неда эчки.

УРУ[1] *ат* 1. Яма / Жерде кеси аллына болгъан неда къазылып этилген чунгур. *Саматчыкъ, арбазда жерни къазып, уручукъ этди да, къозну ары салды, юсюн топуракъ бла жапды.* «Шуёхлукъ», № 17, 23. *Жугъурбет киши жерни гетмен бла къазып, мен а топуракъны жугар бла тышына тёгюп, мени кёкюрегиме дери терелликге уру къаздыкъ.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 81.

2. Специально оборудованное место для хранения, складывания *чего-либо* / Бир зат къуярча, сакъларча ишленнген жер. *Болушлукъчу мекямлары, гумусу, урусу болгъан эки-юч этажлы юйлени ишлеу башланнганды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 250.

♦ **Уру къаз** рыть (*копать*) яму (*кому, под кого*) / биреуге аман иш, заран, хата этерге хазырлан. *Сафаргъа азламы кёзбау этмедиле, алай кёзбау эте билген жашырын уру къаза да биледи.* Толгъурланы З., Эрирей, 196.

УРУ[2] *ат сёл. тил.* 1. *къ.* **уручу**. *Сабий болгъан юйде уру жатмаз.* (Нарт сёз.) *Юйлю ургъа ит чапмаз, адыргъы ит къапмаз.* (Нарт сёз.)

2. *бош тил. къ.* **уручулукъ**. *Ол [Сарыбий] мингле бла урулагъа, жортууллагъа, зулму ишлеге жигер къатышхан уу жилянды.* Шауаланы М., Мурат, 183. *Кеслерини жокъ эди бир затлары, Уру бла жашаргъады муратлары.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

УРУЛ *эт. страд. от* **ур** / Ур деген*и зорлаучу айырмасы. Урулгъан жамычы жауун иймез.* (Нарт сёз.) ○ *Бирде школ къонгуроу урулады, бирде пионер сырыйна согъулады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 426.

УРУЛУУ *и. д. от* **урул** / Урул деген*ден этим ат. Урулууу жетген жамычы суу иймез.* (Нарт сёз.) ○ *[Карл] аскер парадны кёре эди. Барабан урулуулары, дауурбасла...* Тёппеланы А., Ташыуул.

УРУМ[1] *ат.* Удар / Биреуге неда бир затха керилип, къол, аякъ неда башха зат бла хыны, къаты тийиу, жетдириу, къатылыу. *[Сафар:] Тейри, иш желкеге жетсе уа, сени желкенг да боллукъду бир урум.* Толгъурланы З., Эрирей, 18.

УРУМ[2] *ат.* Прием, раз в сочетании с числительным «один», указательным местоимением «ол» в значении «этот» указывает на однократность какого-л. действия; в сочетании с другими количественными числительными указывает на повторение какого-л. действия столько раз, сколько указано в числительном / Аллындагъы «бир» неда «ол» деген сёзле бла байланып келсе, бир жолгъа этилген ишни кёргюзтеди: башха санаула бла байланып келсе уа, иш ненча кере къайтарылып этилип бошалгъанын кёргюзтеди. *Адамла аланы бир урумгъа ташлап къоялмайдыла.* «Коммунизмге жол», 1971, №101. *[Дауле:] Контрибучаны юч урумгъа берип къоймасакъ, бек къыйналырбыз.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 44. *Алай ол урумда Рамазанны аскерге жибермедиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 18.

УРУМ *сыф. эск.* Греческий / Греклиленики, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Урум тил.*

УРУМЛУ *ат къ.* **грекли**. *Урумлу жаш.*

УРУМЧА *хал. сёзл. къ.* **грекча**. *Урумча сёлешиу.*

УРУН *эт.* 1. Трудиться / Ишле, бир тюрлю иш бла кюреш, ишни тамамла. *Колхозда урун. Эл мюлкде урун. Къадалып урун. Урунмагъан тоюнмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Асхат туугъан элинде малчылыкъда урунгганлы 20 жылдан аслам болады.* «Коммунизмге жол», 1978, № 114. *Биз кеси журту ючюн халал урунгган адамланы сыйлы кёребиз.* «Заман», 1992, № 63.

2. Производить / Ишлеп чыгъар, ёсдюр. *Бизни халкъыбыз кёп ёмюрледен бери малгъа урунады.*

УРУНДУР *эт. понуд. от* **урун** / Урун дегенни *къатланыучу айырмасы. Огъурлукъгъа урундурсун Аллах!* (Фольк.)

УРУНДУРУУ *и. д. от* **урундур** / Урундур дегенден *этим ат. Кесине урундуруу. Халкъгъа урундуруу.*

УРУННГАНЛА *ат кёпл. сан.* Трудящиеся / Кеслерини къол къыйынлары бла жашагъанла. *Сен [Туугъан жер] жюрек жылыу саласа урунгганланы барысына.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 22. *Литература бла искусство урунгганланы алларында аланы жашауларыны эм ишлерини магъанасын ачыкълайдыла.* «Шуёхлукъ», № 30, 84.

■ **Урунган кючле** *къарач.* Производительные силы / хайырлы кючле, чыгъарыучу кючле.

УРУНУУ I *и. д. от* **урун** / Урун дегенден *этим ат. Кёл салып урунуу. Эл мюлкде урунуу.*

УРУНУУ II *ат* 1. Труд / Иш. *Акъ халатлы къызла зауукълу урунууда, ийнек саууну бардырадыла.* Этезланы О., Тарда, 180. *Алайды тауда бизни адетибиз: Сабийликден урунууну сюебиз.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 12.

2. *В позиции определения:* трудовой / Урунуу бла байламлы. *Урунуу келишим. Урунуу низам.*

■ **Урунуу книжка** трудовая книжка / Ишлегенини жыл санын кёргюзтген документ. *Ишге биринчи кере киргенлеге администрация беш кюнден кёпге къоймай, жангы урунуу книжка толтурады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 28.

УРУНУШ *взаимн.-совм. от* **урун** / Урун дегенни *араш айырмасы. Эл мюлкде урунуш. Заводда урунуш.*

УРУНУШУУ *и. д. от* **урунуш** / Урунуш дегенден *этим ат.*

УРУУ *и. д. от* **ур** / Ур дегенден *этим ат. Буз урууну тарыгъылары артыгъыракъда къатынланы ауузларында жюрюйдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 30. *Кийиз уруу тиширыуладан кюч, чемерлик, усталыкъ да излейди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 151.

УРУЧУ *ат.* Вор / Урлаучу адам, урлау, тонау бла кюрешген аманлыкъчы. *Эбизе бий жыйын этди Уручуланы кесине, Малла урлау тюшеди Ол сагъатда эсине.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 208. *Ахырында Къасай Ыйналны ол элден къурутурниет бла: «Уручуду», – деп, тёреге берди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 238.

УРУЧУЛУКЪ *ат.* Воровство / Биреуню неда къыралны ырысхысындан, мюлкюнден урламакъ; тонау. *Ала ёмюрлеринде къуру уручулукъ бла жашагъан адамла болгъандыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 292. *Ырысхыны сакълауну юсюнден айтханда, «ууакъ» уручулукъну да унутургъа жарамаз.* «Коммунизмге жол», 1975, № 195.

УРУШ I *ат* 1. Война, битва, бой, сражение / Къыралланы неда жамауат классланы арасында къуралыулу халда бардырылгъан сауутланнган кюреш. *Уруш аты айтылмасын, Уруш аязы урмасын, Атом бомба атылмасын, Жер зауугъу къурумасын!* «Шуёхлукъ», №29, 7. *Дуния къан урушха киргенди, Тынчлыкъны атасы ёлгенди.* М ё ч ю л а н ы К., Сайлама чыгъармалары, 89.

2. *В позиции определения:* военный / Уруш бла байламлы. *Уруш жырланы макъамлары узакъгъа дери эшитиледи.* «Шуёхлукъ», №57, 27.– *Тышына чыкъгъандан сора да бирге жокку болмагъыз, чачылып къачыгъыз! – деп, Мусос кесини уруш ишинден билген амалларын юйретеди.* Х о ч у л а н ы С., Хапарла, 23.

УРУШ II *эт.* 1. Ругать, бранить *кого-что* / Биреуге жанына тиерча, хыны эт, эриши сёлеш, аман айт. *[Ибрагим:] Анам, мени тюйгени ючюн сен Далхатны анасына барып нек урушмайса?* А п п а л а н ы Х., Къара кюбюр, 8.

2. Браниться, ссориться / Бир бирни терслеп, жау болуп, гыр-мыр бол, бир бирге аман сёлеш, аманла. *Къатынла бир бири бла урушадыла. Менден акъыллы мени бла урушмайды, менден тели бла мен урушмайма.* (Н а р т с ё з.)

УРУШ III *эт.* Воевать, биться, драться, сражаться / Биреуге къажау къазауат эт, уруш бардыр. *Жангыз жигит, сау аскерге баш бола, Кёп урушханды, къаны саркъа жыгъылгъанды.* «Шуёхлукъ», № 5, 48. *Ибрахим аскер къуллугъун толтургъан бёлек фашистлени танка дивизияларына къажау урушургъа, болушлукъ келгинчи душманны аллын тыяргъа буйрукъ алды.* К ъ у л и й л а н ы Х., Эгизле, 5.

■ **Уруш эт** *къ.* **уруш III**. *Рамазан ротаны командири болуп, тохтаусуз уруш эте, Вена шахарны онсегизинчи районуна жетди.* К ъ у д а й л а н ы Х., Бизни заманны адамлары, 16. *[Хорлам Чомургъа:] Тюз адамлагъа хыянатынг болмагъан эсе, бизникиле бла уруш этмеген эсенг, ызынга къайтыргъа керексе.* Х у б и й л а н ы О., Дерт, 252.

УРУШДУР I *эт. понуд. от* **уруш II** / Уруш II дегенни *къатланыучу айырмасы. Энди бюгюн а, Айшат анамы манга урушдурлукъ тюйюлдю.*

УРУШДУР II *эт. понуд. от* **уруш III** / Уруш III дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол [офицер] аскерни жартысын бизни бла урушдуруп, жартысына уа бизни кенгден къуршалата эди.* Г у р т у л а н ы Б., Адилгерий, 70.

УРУШДУРТ I *эт. понуд. от* **урушдур II** / Урушдур II дегенни *къатланыучу айырмасы. Хылы этген сабийге урушдурт.*

УРУШДУРТ II *эт. понуд. от* **урушдур II** / Урушдур II дегенни *къатланыучу айырмасы. Къыралланы бир бири бла урушдурт.*

УРУШДУРТУУ *и. д. от* **урушдурт I** / Урушдурт I дегенден *этим ат. Жашха терс иш этгени ючюн урушдуртуу.*

УРУШДУРУУ I *и. д. от* **урушдур I** / Урушдур I дегенден *этим ат. Ол [киштик] керексизге макъырып, кесине урушдуруучуладан тюйюлдю.* Т ё п п е л а н ы С., Жаралы зурнук, 20.

УРУШДУРУУ II *и. д. от* **урушдур II** / Урушдур II дегенден *этим ат. Къыралланы, бир бирге юсгюрюп, урушдуруу.*

УРУШ-ТЮЙЮШ *къауум. ат.* Ссора, драка / Даулаш, бир бирге аман айтыу.– *Уруш-тюйюш болмасын,– деп, комиссар оноу этип, милиция нёгери бла шахаргъа озду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 197.

УРУШУУ I *и. д. от* **уруш III** / Уруш III дегенден *этим ат. Душман бла урушуу. Эмеген жетгенди: «Урушууму? Тутушууму? – деп, эмеген жашны аллын алгъанды. Жаш: «Сен сюйгенни этербиз»,– дегенди.* «Нартла», 202. *Жау бла урушуу. Ата журт ючюн урушууда бизни жашларыбыз уллу жигитлик этгендиле.*

УРУШУУ II *и. д. от* **уруш II** / Уруш II дегенден *этим ат. Анала сабийлерини къылыкъларын билмей урушмайдыла, урушуу да – къылыкъды.* Тёппеланы А., Ташыуул, 192. *[Жамийлят:] Секретар а не? Аны иши урушууду, терс жерибизни кёргюзтюдю.* Кацийланы Х., Тамата, 169.

УРУШЧУ *ат.* Боец, воин / Урушха къатышхан адам, аскерчи. *[Лейла:] Жигит урушчу, Бу саугъамды санга, Хорла, жаным, ансы, Хорла!* Байчораланы С., Отубуз, 51. *Урушчу, къылычынгча, жюрегимден сууургъанма мен да назмуларымы.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 202.

УРУШЧУЛУКЪ *ат.* Военное дело / Уруш этерге усталыкъ. *Мурат, атасыча, байлыкъны, урушчулукъну хунерине юйренирге унамады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 157.

УРУЯ *ат эск.* Грузин-торговец / Абериле сатыучу гюржю. *Ой, таудан ауып келеди, анам, Ол чилле сатхан урия, Жаханим азапдан къыйынды, анам, Бу мен жашагъан дуния.* «Малкъар халкъ жырла», 132. *[Муха тюкенчиге:] Учкуланда [чепкенни], уриялагъа сатсакъ, ала мажал берликдиле, жаным.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 94.

УРХОДУК *ат* 1. Пепел / Кюйген затдан къалыучу, букъуча, терк учуп кетиучю зат. *Башлыгъынгы да уруш тюзюнде кюйюп тургъанын кёргенме, Саз урходугунг, сени кёзюнгден, Уруш аулагъына юфгюргенме.* Отарланы К., Танг жулдузум, 37. *Урходукла къалтырай, бурула, шош уча, хауагъа кётюрюледиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 215.

2. *къ.* **жилтин**. *Печьде къургъакъ отунла, Чыр-чыр эте жанадыла, Къып-къызыл урходукла, Гузабалап чыгъадыла.* «Шуёхлукъ», № 1, 26. *Урходукла чартлап-чартлап, къарангы кёкге учадыла да, анда къайда эсе да, наратланы башларында, ёчюлюп къаладыла.* «Шуёхлукъ», № 61, 39.

■ **Урходук орун** пепельница / папирос тюплени эм тютюнню урходугун атыучу орун. *Эри аягъы юсюне болургъа, къатыны бек алгъа аны бетин марап, жастыкъланы, чын къошунну, ызы бла урходук орунну жиберди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 71.

УРЧУКЪ *ат.* Веретено / Къол бла халы ийирир ючюн бир къыйыры жютю, бир къыйырына тёгерек баш салыныш ишленнген узун иничге таякъчыкъ. *Пазийни урчугъу, башындан жюню бошланмай, кеси кёп бурулуп тургъандан, башха сол жанына бурулуп кетип, шынтагысы юзюлдю да, жерге тюшдю.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 81. *[Мёлехан Темуркъагъа:] Мен да бусагъатда Жуммакълары желмауузлагъа барып, ийирген урчукъларымы элтип*

келеме. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 59.

♦ **Урчугъу чыкъды** умирать / ёлдю. *[Азамат:] Аракъыны уа сюймейме, жийиргенчлини, урчугъу чыкъсын муну эм албурун чыгъаргъанны, – дей эдим, жарлыды ансы.* Лайпанланы С., Гургумлу, 170.

■ **Урчукъ баш** пряслень, прясло (*кольцо, надеваемое на веретено*) / Урчукъну ауурурakъ этер эм бурулгъанын тюзетир ючюн салыныучу, агъачдан этилген къалпакъчыкъ. *Мурат, от къатында олтуруп, урчукъ баш ишлейди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. **Урчукъ сап** корпус ручного веретена / Урчукъну узун иничге таягъы. *Найыпхан [келечилеге эс бурмай, Жаухаратны да ангыламагъанча этип] от жагъагъа ётдю да, къазанда боялгъан жюннге урчукъ сабы бла узалды.* Толгъурланы З., Эрирей, 26.

УРЯДНИК *ат ист.* Урядник / Патчах Россейде уездни полициясында бек гитче чын. *Биймурза ахча бергенинде, къазакъланы таматасы урядник да хуржунундан бир къара сомну чыгъарып, акъсакъалны аллына атды.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 54.

Ус *ат къ.* **жагъын.** *[Нинаны] жюреги къолну аязыча ачыкъ эди, къылыгъы, усу жокъ эди.* Хубийланы О., Аманат, III, 97.

♦ **Усу тутду** он не в духе, на него нашло / жагъын этди. *Юммет Мухаммат, усу тутхан эрке жашча, башын энишге ийди.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 105.

УСИЛИТЕЛЬ *ат.* Усилитель / Бир затны кючюн кючлеучю кёплеучю адыр, кючлеуюч. *Электрикле бусагъатда бек иги усилителле хазырлай турадыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 47.

УСЛУ *сыф. къ.* **жагъынлы.** *[Таужан Таусолтаннга:] Сеннге тюбегенли атым аман да, услу да болду.* Хубийланы О., Аманат, II, 31. *Прессле услу машиналадыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 101.

УСЛУЛУКЪ *ат къ.* **жагъынлылыкъ.** *Сабийни услулугъу. Кетген жазны бла къышны услулугъу эллилеге артыкъ ауурлукъ чекдирди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 54.

УССАП *ат* **1.** *къ.* **суусап 1.** *Уссап ичдик.*

2. *къ.* **суусап 2.** *Адабият шауданлары, Бёркюп, чыгъып келсинле, Уссап болгъан окъуучугъа сериюнлюк берсинле.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 114. *Жол къыдыргъан адамла уссап болурла.* «Шуёхлукъ», № 13, 76.

УСТА I *ат* 1. Умелец, мастер, искусник / Кесини ишинде уллу чемерлиги болгъан адам. *Ненча уста бар эсе, анча тюрлю накъыш, тамгъа, оюу барды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 151. *[Къыз:] Мараучу уста болса, Ушкокну чартлатмайды. Жаш кесин сюйдюралса, Башханы сайлатмайды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 22.

2. *эск.* Лекарь, врач / Врач, доктор, бакъгъыч. *Къыйын саусуз тириледи, Устасына тюбесе. Чалпыгъан иш жашнап ёседи, Иеси кёлюн берсе.* «Шуёхлукъ», № 20, 53. *[Саният:] Бар, маржа, Жандет, анда [больницада] устала кёплеге жарагъан хапар айтадыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 12.

3. Знахарь / Ауругъаннга хыйны бла багъама деп ийнандырып, бакъгъан а кесини жахил амаллары бла этиучю адам.

УСТА II *сыф.* 1. Искусный, умелый, виртуозный / Кесини ишин

иги билген. *Магомет къолу не ишге да жарашхан чемер, уста адамды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 49. *Уста къоллаанга [экскаваторгъа] не айтханларын да этдиредиле.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 166.

УСТА III *хал. сёзл.* Умело, искусно, тонко, хорошо / Тап, иги ахшы. *Нартла уста ишленнген адыр кёрселе: «Бу Дебетни къол ызына ушайды», – дегендиле.* «Нартла», 148. *Ол ишни сюйген аллай къызчыкъды – Уста биледи этерин, Кёпле умутчу болуп жюрюйдюле, Билмейдиле кимге жетерин.* «Шуёхлукъ», № 14, 45.

■ **Уста къатын** бабка, повивальная бабка / сабийден ауругъанда тиширыугъа къараргъа усталыгъы болгъан къатын. *Уста къатын Кемилят мени да киндигими кесгенди ауулда, Айтханды бек иги сёзлени да: «Кенг бол»,– деп, къыйынлыкъдан,ауруудан».* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 118. *Къаншаубий уста къатынны табып, аны кесини юйюнде тохтагъанды.* (Фольк.)

УСТАВ *ат.* Устав (*свод правил*) / Бир затны къуралыуун, ишлеу халын тохташдыргъан жорукъланы, болумланы жыйымдыгъы. *Уставха кёре офицер болургъа керек эди дежурна.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 100. *Юлгю уставны мурдорунда шарт болумланы эм энчиликлени эсге алыу бла хар колхозну уставын жарашдырыуда колхозлагъа тийиншли болушлукъ берирге.* «Коммунизмге жол», 1969, № 250.

УСТАЗ *ат* 1. Учитель / Школда окъуу предметледен дерс берген адам; преподаватель. *Школгъа, устазлагъа къырал уллу борчла салады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 106. *Тиширыула къырал ишлеге къатышадыла, инженерле, докторла, агрономла, устазла боладыла.* «Шуёхлукъ», № 19, 81.

2. *В позиции определения:* учительский / Устаз бла байламлы. *[Таймураз] Терк башында устаз курсланы бошап, энди туугъан элинде школда сабийлени окъутады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 395.

УСТАЗЛЫКЪ *ат.* Профессия учителя / Устазны иши. *Ахмат устазлыкъ, теңлик, аталыкъ да этеди.* Хубийланы О., Аманат, I, 19. *[Света Хасанбийге:] Малик бла сен манга устазлыкъ этесиз. Сиз этген ахшылыкъны ёмюрде унутмам.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 140.

УСТАЛЫКЪ *ат* 1. Мастерство, умение / Кесини ишин иги билгенлик, чемерлик. *Тепсегенлени усталыкъларын сынаргъа излегенча, къобузчу бир къысха, бир узун тартыуларын согъады.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 10. *Кийиз уруу тиширыуладан кюч, чемерлик, усталыкъ да излейди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 191.

2. Специальность, профессия / Адамны окъуп юйреннген иши. *[Сабийлеге] ёксюзлюк сынатмай, аламат ёсдюрген, билим, тюрлю-тюрлю усталыкъ да бергенди бизни къыралыбыз.* «Шуёхлукъ», № 64, 59. *Онунчу классны бошагъандан сора жаш аскерде шофёрлукъ усталыкъ алгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 27.

3. *кёч.* Ловкость, хитрость / Хыйлалыкъ, харамлыкъ, фитналыкъ. *Да алай эсе уа энди, къуру сауут кючюне, болмачы къатылыкъгъа базынып турмай, алагъа аман акъылны, усталыкъны да къошаргъа керекди.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Коллектив, сен болурса бизге сюйген татлы нёгер, Ишле-*

ген къыйыныбызны Усталыкъсыз тюз тергер. Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 48.

УСТАНОВКА *ат.* Установка / Бир жерде орнатылгъан механизм. *Завод къуйу къазыучу буруу установкала чыгъарып башлагъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 18.

УСТУККУ *ат.* Клок (*шерсти, ваты и т. п.*) / Жюнню, мамукъну д.а.к. башха затны жоппу кесекчиги; жанк. *Зурум, орундукъ тюбюне узалып, жюн устуккуну алды да, аны сизилтип башлады.* Толгъурланы З., Эрирей, 28. *Хоталы тиширыула, жюнню жангыз устуккусун къоймай жыйып, эсепчини къатына базманнга элтедиле.* Лайпанланы С., Гургумлу, 73.

УСХАР *ат.* Завтрак / Эрттен азыкъ. *Усхар ашап бошагъанлай, хар ким бирер ишни къыйырына болдула.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 370. *Школлада жангы усхарла бютюн эркинден эркин боладыла.* «Естествознание», 111.

УТ *эт.* 1. Побеждать, одерживать победу / Хорла, женг (*жауланы*). *Жокъду бизни бир хатабыз, Шуёхлукъну бек тутабыз, Душманланы биз утабыз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 139. *Келдик сизде къууанчла чуагъында, келдик сизде бушуула бууагъында. Тюзлюкню байрагъын бийик тутханлай, Душманладан сермешлени утханлай.* Отарланы К., Сынла, 147.

2. Одержать верх, превзойти в чём-л./ Оюнда, спортда, эришиуде д.а.к. затда хорла. *[Хыйсар хан Къарашауайгъа:] Чабыучунг чабыучуму озса, аны бла утаса мени.* «Нартла», 157. *Къызай келеди туталмай, Бёденени уталмай, Башына къыйын алды, Изеу хычынсыз къалды.* Ахматланы А., Тюлкю бла бёдене, 8.

УТДУР *эт. понуд. от* **ут** / Ут дегенни *къатланыучу айырмасы. Бирде палах аугъан къаяча, басып турмагъанча, бир умутну утдура, Тенгимча, ыйнакълады мени насып, Ачы кюнлерими тюшча унутдура.* «Шуёхлукъ», № 1, 41. *[Таука] барады узакъ жолгъа – Топну, окъну ауузуна. Ажалгъа да унутдурмайын Къайытырына базына.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 42.

УТДУРУУ *и. д. от* **утдур** / Утдур дегенден *этим ат. Чабышыуда утдуруу. Сермешиуде утдуруу. Ашыкъларын утдуруу.*

УТУЛ *эт. страд. от* **ут** / Ут дегенни *зорлаучу айырмасы. Аллыбызда сюелселе да жаула, Аланы къара кючлери утулур; тюзлюк ишге бош къурайдыла чырмаула, Къарангылыкъ жарыкълыкъда жутулур.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 3.

УТУЛУУ *и. д. от* **утул** / Утул дегенден *этим ат. Жауну утулууу. Оюнну утулууу.*

УТУРУ I *сыф.* Явный, открытый / Ачыкъ I, туура I. *Утуру ачыу. Утуру жаулукъ. Утуру сёз.*

УТУРУ II *хал. сёзл.* Явно, открыто. Ачыкъ II, туура II. *Жууугъунга таша бер да, утуру ал.* (Нарт сёз). *Таша бугъагъа тургъан утуру къозлар.* (Нарт сёз.)

УТУУ *и. д. от* **ут** / Ут дегенден *этим ат. Чарышда чарышчыланы барысын да утуу.*

УУ[1] *ат.* Охота / Кийик жаныуарланы, къанатлыланы, ёлтюрюр

неда тутар муратда изле, ызларындан тюш. *Жаш чыбыкъла бла кырдыкладан солтанжаяла этип, къанатлылагъа бла буулагъа уугъа айлана, аланы терилеринден кесине бир кесек кийимле этип, къысха заманны ичинде терк ёсгенине Алауган бек сейир этди.* «Нартла», 142. *Хар уугъа тебиреген мараучу Апсатыдан: «Кийик ёлтюрт»,– деп, жалынып, тилегенди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 91.

УУ[2] *ат* 1. Яд, отрава / Аурутуучу, бузуучу неда ёлтюрюучю зат; от. *Фук Ёрюзмекни, уу ичирип, ёлтюрюр жол алгъанды.* «Малкъар поэзияны антологиясы», 28.

2. *В позиции определения:* ядовитый / Уу[2] бла байламлы. *Жанбатыр жыртхыч жаныуарладан бла уу жыланладан башха затдан къоркъмай эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 175. *Тенгинг санга уу сёз бла къатылмаз.* «Шуёхлукъ», № 20, 27.

3. Зло, вред / Хата, заран. *Суратны юсюнден мен алыкъа толусу бла бир зат билмесем да, аны алай тыхсытхан урушну ууу болгъанын сездим.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 50. *Къарангылыкъны ууу бизни жолубузда хаман чырмау болгъанлай, халкъгъа заран келтиргенлей турады.* Эбизеланы А., Махти, 107.

4. *кёч.* Злоба, ехидство, язвительность / Дерт, ачы сёзле, аманлыкъ. *Жалгъан тилни ууу барды урурча, Адамланы суутханлай турурча.* «Шуёхлукъ», № 20, 10. *Ол [Къоналий], башха болмай, тюлкюча хыйлачы, тил тюбюнде ууу болгъан адамды.* Шауаланы М., Мурат, 110.

5. Язвительный, злобный / Ачыулу, чанчхы, ачыу этдирген. *Тенгинг санга уу сёз бла къатылмаз, Машинангы чархы жолда атылмаз.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 61.

УУ *эт.* 1. Крошить, рушить *что* / Ууат, ууакъ эт. *Хажибекир жасалгъан сюекден этилген къара юллесине окъа хуржундан чапыракъ тютюнню къолуну аязында ууып, къуйду.* Хубийланы О., Аманат, I, 59. *Жарнес арбазда тёртгюл ташха олтуруп, чыпчыкълагъа гыржын ууып ата эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

2. Молотить / Къылкъылы, къынлы, качанлы д.б. битимлени бюртюклерин, урлукъларын уруп, тюйюп, ачып, чыгъарып бир жерге жый. *Элден иги да узайгъандан сора, [Шамил] будай башланы ууып, бёркю бла Шабазгъа берди да: «Аша»,– деп, ауузуна элтди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 78. *Кериймат, озгъан жылдан къалгъан качан нартюхлени ууа, арбаздан чыкъды.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 4.

3. Тереть *что* / Ышы, сыла. *[Афенди] кёзлерин ууып, иги къарагъанында, биягъы ат сюелип, ёзеннгисине Абдул-Къадыр къадалып тура эди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 121. *Найыпхан къолларын ууа, бармакъларын чыкъыр-чыкъыр этдиреди.* Толгъурланы З., Эрирей, 96.

4. Разминать *что*, массировать (*вымя коровы, чтобы легче было доить*)/ Бир затны ийлеп, жумушат. *Ол [Жандар] эрттен азыкъ ашагъандан сора, чабырларын ууып, жумушатып, ичлерине къургъакъ салам салып кийди.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 49. *Кече от жагъада къургъакъсыгъан миделлерими ууып, жумушатып, жангыдан гён чарыкъларымы ичине салып кийдим.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 15. *[Жамий] жан жаулукъну исси суудан чыгъарып, аны бла ийнекни эмчеклерин сюртюп,*

ууул башлады. Ахматланы И., Боранда, 46.

5. Смять (*напр. шляпу, платье*) / Угу-жугу эт. – *Сафарны ууакъ-ууакъ чимдигенден хайыр жокъду,– деди ол [Шарау] къалпагъын ууа чыгъып.* Толгъурланы З., Эрирей, 21. *Тракторчу жаш, фуражкасын да къолунда ууа, правленнге кирди.* Этезланы О., Тарда, 130.

УУАДЫХ *ат эск.* Вид петли при плетении / Чалы эшиуню бир тюрлюсю. *Махти арбазда тюнене эте келип, жарты къойгъан къалажюгюне ылысхынны ууадыхла бла бегитирге кюрешеди.* Эбизеланы А., Махти, 17.

■ **Ууадых эт 1.** Скручивать, крутить прутья лозы для смягчения / чыбыкъны буруп, жумушат. *Бир затны къысаргъа деп чыбыкъланы ууадых эт.*

2. *кёч.* Избить, отколотить / ур, къаты тюй, сопакъла. *Хулийганла жашны ууадых этген эдиле.*

3. *кёч.* Мямлить, не говорить чётко, ясно / чайнап сёлеш, най-най эт, айтырыгъынгы кесгин айталма. *[Асланкир] сёзюн балта бла уруп, тюшюреди. Созуп, чайнап, ууадых эте уа турмайды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 190.

УУАЗ *ат дин.* Проповедь, мораль, наставление, нравоучение / Дин-насийхат магъанада межгитде айтылыучу сёзле. *Эфенди ол сёзлени, ауазны тюрлендирмей, межгитде ууаз айтханча айтады.* «Шуёхлукъ», № 28, 101. – *Кесинг Къуран окъуй билмей эсенг да, Къуран окъугъаннга тынгылагъан сууапды,– деп, афендиле ууаз бергендиле.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла», 50.

УУАКЪ I *сыф.* 1. Мелкий, некрупный / Ёлчеми, бийиклиги д.а.к. заты уллу болмагъан; гитче. *Ууакъ жер юйчюкле кёрюнедиле.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 23. *Тёгерекде ууакъ чырпыла бла тау ышхылды болмаса, ызынга – энгишге тюшмей, абадан агъач жокъду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 53.

2. Малый, малолетний / Жыл саны аз болгъан. *Элде къалгъанла уа: къартла, ууакъ сабийле, жангы келинле, жетген къызла.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 58. *Ууакъ сабийлеге ат берирге бир къатын да стол къурады.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 141.

3. Мелкий (*дождь, шиповник и т. п.*) / Ёлчемлери бирча болгъан, бирге ушагъан гитче затчыкъладан къуралгъан. *Ууакъ чертлеуюкле. Ууакъ юзмез.* ■ *Жайны къызыу кюнлерини биринде, тау жолну ууакъ букъусун бийикге кётюре, жашил таргъа кирди.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 88. *Кече туман бютюнда къаты басды, кёзню кёзге урса, эслемезча болду, ууакъ шулпу да уллугъа айланды.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 82.

4. Небольшой и экономически маломощный / Уллу болмагъан эм экономика жаны бла къарыусуз; жамауатда неда экономикада хазна магъанасы болмагъан. *Ууакъ буржуазия. Ууакъ саудюгерчи.* ■ *Бирлешген Штатлада ууакъ фермерлени мюлклери тозурайдыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 18.

5. Мелкий (*служащий, командир и т. п.*) / Жамауатда неда къуллугъунда уллу даражасы болмагъан. *[Дахир:] аны [полковникни] къубултууларына кёре, къалгъанла ууакъ командирле болур эдиле.* Боташланы И., Пьесала, 79.

6. Мелкий (*о причинах, делах и т. п.*)/ Уллу магъанасы болмагъан, бош. *Ууакъ рольла.* ■ *Къызгъа къанат битди. Асыры жасанып тебиреди, бир-бирде уа ууакъ чурумла бла школгъа келмей къалгъаны да*

болаэди. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 217. *Юйде аналарына ууакъ жумушла эте айланнганла уа Осман бла Фазилятдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 53.

7. Состоящий из небольшого числа людей; малочисленный / Адам саны аз болгъан. *Алгъын заманлада ууакъ миллетле артыгъыракъда къыйын, зорлукъ жашауда болгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 50, 89.

■ **Ууакъ ахча** мелкие деньги / къыйматлары аз болгъан ахчала. *Иш хакъгъа берирге уллу ахчала бла бирге ууакъ ахчала да келтирдиле.* **Ууакъ аякълы** мелкий рогатый скот / къойла, эчкиле. *Къошдан узакъ бармагъанлай, жюзге жууукъ бир ууакъ аякълы кютюледи.* Этезланы О., Тарда, 100. *Арбазында талай ууакъ аякълысы болмагъан [юйдеги] кесин жунчуулугъа тергеп жашайды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 72. **Ууакъ керек** *этн.* подарки всякого рода (*бусы, серьги, кольца, духи, мыло и т. п.*), раздариваемые молодой невестой родственникам жениха / жаш келин къайынларына бериучю саугъала (*мынчакъла, сыргъала, жюзюкле, д. а. к. затла*). *Бир бёлек ууакъ керек ары-бери берирге, Узатмаса жарамаз, Сабий кирсе кёрюрге.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 48. *[Амма:] Ол аман житчакёзню уа [къайын атасын] кёкге кётюргендиле. Башдан аякъ тёрт къаты кийимлиги, жан жаулугъу, ууакъ кереги.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 16.

■ **Ууакъ эт** 1) Размельчать, дробить, крошить, разбивать что на мелкие части. *Ташкёмюрню балта желкеси бла тюйюп, ууакъ этдик;* 2) разменивать *(деньги)* / буз, буздур, ахчаны уллусун гитчелеге алыш.

УУАКЪ II *хал. сёзл.* Мелко / Гитче халда. *Арсен, уянып, къызыны бир сагъышлана, бир а ууакъ ышара тургъанын кёрюп, бир кесек мычыды.* Ахматланы И., Боранда, 31. *Кюн мутхуз, аяз ура, Шыбыла [жашын] ууакъ жашнай, Жанкъылыч ёрге тура, Жангурчукъ жауа башлады.* «Жилтинле», 273.

УУАКЪЛА [1] *ат кёпл. сан.* Дети / Сабийле. *Къызла жашладан эсе аз эдиле, аны юсюне да бу къауумда къуру ууакъла жыйылгъан эдиле.* «Шуёхлукъ», № 28, 62. *Бийсолтанны танымагъан да элде арталлыда жокъду. Хурметли, сабыр акъсакъалдан ууакълагъа дери.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 98.

УУАКЪЛА [2] *къ.* **ууакъ эт** [1] *[Ишчиле] мермер къаяны атылтхан кесеклерин ууакълагъан, аны жоннган, жарашдыргъан агрегатлада кеслери ишлейдиле.* «Ленинни байрагъы». *Хорлам ётмегини къыйырындан бир туурагъанны кесип ууакълады.* Хубийланы О., Дерт, 265.

УУАКЪЛАН *эт. страд. от* **ууакъла** / Ууакъла дегенни *зорлаучу айырмасы. Ууакъланнган аулакъ шпат бла слюда уа хауа бла кюнню кючюнден саз топуракъгъа айланадыла.* «Естествознание», 14. *Къургъакъ ханс ууакълатхычда ууакъланады, машоклагъа да жыйылады.* «Ленинни байрагъы», № 240, 1964.

УУАКЪЛАНДЫР *эт. понуд. от* **ууакълан** / Ууакълан дегенни *къатланыучу айырмасы. Топуракъны ууакъландыр.*

УУАКЪЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **ууакъландыр** / Ууакъландыр дегенден *этим ат. Тытыр ташланы ууакъландырыу.*

УУАКЪЛАТ *эт. понуд. от* **ууакъла** / Ууакъла дегенни *къатланыучу айырмасы. Тамырны ууакълатып, дарман этдириу.*

УУАКЪЛАТДЫР *эт. понуд. от* **ууакълат** / Ууакълат дегенни *къатланыучу айырмасы. Ахчаны ууакълатдыр. Ётмекни ууакълатдыр.*

УУАКЪЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **ууакълатдыр** / Ууакълатдыр дегенден *этим ат. Ташкёмюрню печьге салыргъа ууакълатдырыу.*

УУАКЪЛАТХЫЧ *ат.* Измельчитель, дробилка / Бир затны ууакълатыучу зат. *Къургъакъ ханс ууакълатхычда ууакъланады, машоклагъа да жыйылады.* «Ленинни байрагъы», 1964, 10.

УУАКЪЛАТЫУ *и. д. от* **ууакълат** / Ууакълат дегенден *этим ат. Соханны ууакълатыу.*

УУАКЪЛАУ *и. д. от* **ууакъла** / Ууакъла дегенден *этим ат. Гёлендирни салатха салыргъа деп ууакълау.*

УУАКЪ-ТЮЕК *къауум. ат* **1.** Всякая мелочь; мелкие предметы, изделия / Ууакъ товарла. *Эрттенликде къонакъ, кюбюрюн ачып, Ийне, халы, ууакъ-тюекле сата, Тартыула да согъа, ол сырыйначы Жубана эди, бизни тынгылата.* Отарланы К., Сайлама, II, 296. *Ол къатын бизни элибизге ууакътюек сата келиучю эди.* Тёппеланы А., Ананы жоллары.

2. *кёч.* Дети, детвора, подростки / Сабийле, жаш къауум. *Юч жыйырма бла он адам бола эдиле ууагъытюеги бла.* (Фольк.) – *Эй, сен бу ууакъ-тюеклени иш этме,– дер эди Отар,– мишеген излейбиз, алтын табабыз,– деп, кече жукъламайдыла.* «Коммунизмге жол», 1967, № 102.

УУАЛ *эт.* **1.** Разбиваться, биться; крошиться, размельчаться / Сынып, ууакъ-ууакъ бол, муру бол. *Эрттен бла Домалайны терезелери ууалгъаны элге хапар болуп жайылгъанды.* Хубийланы О., Дерт, 32. *[Жел] бир ургъанда, кеме кючлю чайкъалды, экинчи ургъанда, кеме ууалды.* Ахматланы А., Жаз келди, 102. *Кюнде къауурсунланнган биченни ууалып, шыбыр-шыбыр этгени болмаса, арба хатасыз къалды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 26.

2. Сильно ушибить, поранить, сломать себе какую-н. часть тела / Жыгъылып, неда бир зат тийип, уруп, эзил, сын (*санланы юсюнден*). *Мени ууалгъан санларымы байлай тургъан докторла бла чархлары ёрге айланып тюшген машинамы суратыны кёз аллыма келди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 116.

3. Быть в состоянии крайней усталости, изнеможения, угнетенности / Бек ары, сылыт (онгсуз) бол. *Санларым ууалдыла, эзилдиле, Юсюмде къыйынлыкъгъа жокъду марда.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 178.

4. Быть разбитым, уничтоженным (*о враге*) / Къырыл, жокъ бол (*жауну юсюнден*). *Кёп душманла сауут алып чабадыла [Севастопольгъа], Барысы да ууаладыла, къопмазча, Кеслерине къабыр орун табадыла.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 6.

5. *кёч.* Исчезать навсегда / Кетерил, жокъ бол. *Къул, ёзден, бий айыртыучу закон да ууатыллыкъды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 270. *Ол [тамата тёлю] халкъ хорларын кёргенди, Ууалырларын бийле, байла.* Отарланы К., Сынла, 72.

УУАЛЫУ *и. д. от* **ууал** / Ууал дегенден *этим ат. Кирпични ууалыуу.*

УУАНЫК *ат.* Молодой вол / Бичилген тана. *Чубур тонлу къарт киши ючлю ууаныкны тёгерегине къарады.* Толгъурланы З., Эрирей, 78. *Къараргъа зат да барды: таначыкъла уллу бёгек ууаныкла болуп, керпесленип айланадыла.* «Алчыла», 66.

УУАТ *эт.* 1. Бить, колоть / Уруп, неда тюшюрюп сындыр. *[Ана къатыннга тамата келинини юсюнден:] Аякъ, къашыкъгъа узалса, барын да ууатып къояды дерсе.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 253. *[Самсон:] Бир амал бар эсе, терезелени ууатып къачаргъа керекди.* Этезланы С., Тарда, 222.

2. *кёч.* Сломать, лишить силы, энергии / Къарыусуз эт, онгун, къарыуун ал. *[Даумхан:] Болсада, ол къыйынлыкъ мени бюкмегенди, ууатып атмагъанды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 17. *Ниетим тауда къарлай тазады, Аны ёлюм ууатханды ансы!* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 115.

3. Повредить, ранить какую-либо часть тела (*в драке, при падении и т. п.*) / Санланы неда аладан бирин бек ачыт, эз, сындыр. *Андан сора кёп да турмай, атам къаядан кетип, болгъанын ууатды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 20. *Окъ тийген эди поэтни къарынына [Пушкинни] Эмбел жигин ууатып чыкъгъан эди.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 60.

4. Нанести поражение (*врагу*) / Хорла. *Партизанла, немислилени ууатып, атла бла элге кирдиле.* Толгъурланы З., Айыуташ, 20. *Совет аскерчиле жаланда немис аскерлени ууатып, хорлауну келтирирге итине эдиле.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 51.

5. Крошить, измельчать, дробить / Сындырып, ууакъ эт. *[Сосурукъ] аланы [ташланы] юйню тюбюне тёгюп, юслеринде, ууатып, юзмез этгинчи тепсейди.* «Нартла», 213. *[Чоллай Ибрагимге:] Бекмырза былайны хар жыл сайын ингилиз готон бла сюрюп, темир тырнауч бла ууатып тургъанды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 161.

6. Уничтожать, свергать *кого-что* / Буз, къурут, жокъ эт (*эски жашауну, низамны д.а.к. башха затны*). *Уллу боран келе эди деменгили, огъурсуз, Оя, ууата эски чириген дунияны.* Отарланы К., Жолла, 53.

УУАТДЫР *эт. понуд. от* **ууат** / Ууат дегенни *къатланыучу айырмасы. Тёртден-бешден ёгюзлени къош этип, Малтадыла гыстыланы юслерин, Ууатдырып, бюртюк къоймай жыяргъа Бургъандыла ол таулула эслерин.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 109. *[Осман:] Къысха айтханда, ол сен кёрген жылтыраукъ ташчыкъ бир ненча метр къалынлыгъы болгъан бузланы ууатдырады.* Гуртуланы Э., Азретни къууанчкюню, 115.

УУАТДЫРЫЛ *эт. страд. от* **ууатдыр** / Ууатдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жауну аскери ууатдырылды.*

УУАТДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **ууатдырыл** / Ууатдырыл дегенден *этим ат. Эски жашауну ууатдырылыуу.*

УУАТДЫРЫУ *и. д. от* **ууатдыр** / Ууатдыр дегенден *этим ат. Ёгюзлеге будай гыстыланы ууатдырыу.*

УУАТЫЛ *эт. страд. от* **ууат** / Ууат дегенни *зорлаучу айырмасы. Душман ууатылгъан эди, алай ол хорлам ючюн кёп жигит жанын берди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 226. *Жарлы жанымдан,*

Сабий санымдан, Ууатылмай, сюек къалмады. «Малкъар халкъ жырла», 102.

УУАТЫЛЫУ *и. д. от* **ууатыл** / Ууатыл дегенден *этим ат. Магъаданлы ташны ууатылыуу. Саламны ууатылыуу.*

УУАТЫУ *и. д. от* **ууат** / Ууат дегенден *этим ат. Минг тогъуз жюз къыркъ бешинчи жылны къыш совет аскерлеге фашистлени ууатыуда уллу жетишимле болдургъан жыл болуп келгенди.* Къулийланы Х., Эгизле, 33. *Магъаданлы ташны ууатыу автоматиканы кючю бла тамамланады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 89.

УУАТЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **ууат** / Ууат дегенни *араш айырмасы. Къарындашла бахчада тугулланы ууатышадыла.*

УУАТЫШЫУ *и. д. от* **ууатыш** / Ууат дегенден *этим ат. Ташланы, хунагъа салыргъа деп, ууатышыу.*

УУАХТЫ[1] *ат.* Небольшой промежуток времени; момент / Заманны узун болмагъан бир белгили кесеги, кезиую. *Кече адам жатхан ууахтыда, чалманланы ичи бла бир суху атлы ётдю.* Этезланы О., Тарда, 10. *Солуу ууахтыларында письмола жазадыла жашла, Тансыкъ болуп узакъ юйлерине.* Отарланы К., Жолла, 80.

УУАХТЫ[2] *ат.* Судьба (*обстоятельства, независящие от человека*)/ Къадар, жазыу. *[Аслан:] Ууахтысы алай болур эди, харип, [Бекмырза] жарасындан тюзелмей ёлюп кетди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 70. *[Назмучу:] Мени уа азмы кюрешдиле жояргъа! Алай ууахтым келмеди да, сау къалдым.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 72.

УУАХТЫ[3] *ат къ. ёлюм.* *Къайры ууахтыгъа бараса? Ууахты жетсе, къоймаз.* (Нарт сёз.) *Ууахты суукъ атлыды.* (Нарт сёз.)

УУБЕТ *сыф.* Злой / Огъурсуз. *Мурдар адам уубет болур.* (Нарт сёз.) ○ *Толмагъан, тоймагъан уубетле, Бармаз ишигиз узакъгъа. Жашау тюйюлдю, жашау тюйюлдю, Ёлюмдю сизге къол узатхан.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 17.

УУДУР *эт. понуд. от* **уу**[3] / Уу[3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Бирлеге бир гыржын бурху таш ууды̀ра̀ды, Бирлеге уа къуру тирменни бурдурады.* Мокъаланы М., Дуния жарыгъы, 122.

УУДУРТ *эт. понуд. от* **ууду̀р** / Ууду̀р дегенни *къатланыучу айырмасы. Бишлакъны ууду̀рт. Нартюх качанланы ууду̀рт.*

УУДУРТУУ *и. д. от* **ууду̀рт** / Ууду̀рт дегенден *этим ат. Чабырланы ууду̀ртуу. Терини ууду̀ртуу.*

УУДУРУУ *и. д. от* **ууду̀р** / Ууду̀р дегенден *этим ат. Кюзлюклени ууду̀руу. Нартюхню ууду̀руу.*

УУДУРУШ *эт. взаимн.-совм. от* **ууду̀р** / Ууду̀р дегенни *араш айырмасы. Сабийлеге нартюхню ууду̀руш.*

УУДУРУШУУ *и. д. от* **ууду̀руш** / Ууду̀руш дегенден *этим ат.*

УУЛА[1] *эт.* **1.** Охотиться / Угъа бар, жюрю. *Ала [жашла] мал кютгендиле, кийик уулагъандыла.* «Шуёхлукъ», № 77, 27. *Айыуну кюз артында уулайдыла, алгъын заманда айыуну ётю ёгюз багъасын тутханды.* (Фольк.)

2. *кёч.* Заниматься поисками,

преследованием *кого-чего* / Биреуню тутар неда жокъ этер мурат бла изле, ызындан сюр. *Келип къалгъанды Жангуланны туурагъан, Ёмюрюнде бийни, байны уулагъан.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

3. *кёч.* Пленять, околдовывать / Бийле, алда. *Адам, жаш заманында, сюймеклик уулагъан жюрегин ышанып, башхалагъа ачаргъа болмайды.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 69. *Кетгендиле эки кёзюнгю уулап, Ёмюрде алданмагъан жанны алдап.* Ахматланы А., Жаз келди, 94.

УУЛА[2] *эт.* Отравлять *кого-что*; пропитывать ядом / Уулу эт, уу бла хата, заран эт. *Тютюн адамны мыйысын уулайды,–дедикъартчыкъ,–сора, аны сезими да, эси да бузула башлайды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 115.

УУЛА[3] *эт.* Налаживать (*напр. косу*) / Чалгъыны жарашдыр, чалыргъа хазыр эт. *Чалгъы сапха уулап, таулу чалгъысын, Алып челек юзмез, къалакъ, билеуюн, «Биченлени татымлысын берсин»,– деп, Къоймагъанды Кюн Тейриден тилеуюн.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 77. *Аслам жыйын эрлай чалкъыларын уулап, къош орунну тёгерегин чалып, балаган салырча этдиле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 144.

УУЛАН[1] *эт. страд. от* **уула**[2] / Уула[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Аны [жаш уучуну] кёкюрегинде темир учу ууланнган къаралдыммор садакъ окъну узун къуйругъу къалтырай эди.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 98.

УУЛАН[2] *эт.* Прицеливаться / Марла, илишаннга тут. *Топланы артларындан ууланнган топчула атаргъа хазырланадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 287. *Къазауатны кезиуюнде уа, [Ансар] авиаторланы биргелерине, бомбардировщикни кабинасына кирип, пулемётну, топну артындан уулап, хауа операциялагъа аз бармагъанды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 47.

УУЛАН[3] *эт.* Нацеливаться на *что*, намереваться сделать *что* / Мурат эт, муратлы бол, бир зат этерге хазырлан. *Бёрю келип, атны табанына къараргъа ууланды.* «Къарачай халкъ тауруху», 217.

УУЛАНДЫР *эт.* Пропитывать ядом, протравить; всыпать, вмешать и т. д. яд / Уу къош (*урлукъгъа себерни аллында, зарансыз ёсер ючюн*). *Специалистле семиртгичлени хайырланыргъа, урлукъланы ууландырыргъа эмда башха затлагъа уллу эс бурадыла.* «Коммунизмге жол», 1975, № 151.

УУЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **ууландыр** / Ууландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Ууландырылгъан урлукъ. Ууландырылгъан семиртгич.*

УУЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **ууландырыл** / Ууландырыл дегенден *этим ат. Урлукъну ууландырылыуу.*

УУЛАНДЫРТ *эт. понуд. от* **ууландыр** / Ууландыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Ашны ууландырт. Окъланы ууландырт.*

УУЛАНДЫРТЫУ *и. д. от* **ууландырт** / Ууландырт дегенден *этим ат. Хауузну ууландыртыу. Бозаны ууландыртыу. Урлукъну ууландыртыу.*

УУЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **уулан-дыр** / Ууландыр дегенден *этим ат. Биология амаллада баш магъананы микробла бла къурт-къумурсхаланы ууландырыу, алай бла уа аланы къырыу тутады.* «Коммунизмге жол», 1975, № 149.

УУЛАНЫУ *и. д. от* **уулан** / Уулан дегенден *этим ат. Уулу хансны ашап, уулануу. Жылан къабып, уулануу.*

УУЛАТ *эт. понуд. от* **уула** / Уула дегенни *къатланыучу айырмасы. Урлукъну уулат. Семиртгични уулат. Аракъыны уулат.*

УУЛАТДЫР *эт. понуд. от* **уулат** / Уулат дегенни *къатланыучу айырмасы. Картоф башланы колорад къамыжакъла ашамазча уулатдыр.*

УУЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **уулат-дыр** / Уулатдыр дегенден *этим ат. Ашны уулатдырыу. Урлукъну уулатдырыу.*

УУЛАТЫУ *и. д. от* **уулат** / Уулат дегенден *этим ат. Микробла бла къурт-къумурсхаланы уулатыу. Заранчыланы уулатыу. Семиртгичлени уулатыу.*

УУЛАУ *и. д. от* **уула**[2] / Уула[2] дегенден *этим ат. Ашха уу салып, жауунгу уулау.*

УУЛУ *сыф.* **1.** Ядовитый / Ууу болгъан. *Плодопитомникледе тереклени заранлы къурт-къумурсхаладан сакълар ючун алагъа къажау уулу дарман чачадыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 101. *Къоргъашинден юй адырла этмейдиле, не ючун десенг, ол уулуду.* «Естествознание», 42.

2. Отравленный / Уу, от къошулгъан. *Уулу ичгини Ёрюзмекге ичирип бошагъандан сора, ахшы ичгилени ичип башладыла.* «Нартла», 81. *Уулу ётмекни къуртчукъну уясына, тахталаны тёгереклерине саладыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 91.

УУЛУЛУКЪ *ат.* Ядовитость / Ууу барлыкъ. *Жыланны уулулугъу. Ётюрюк оразыкны уулулугъу.*

УУМАЧ *ат.* Вид кушанья из натертого сыра, картофеля, муки и т. п. / Бышлакъны, картофну, унну д.а.к. затланы бирге къошуп, жарашдырылгъан ашарыкъ.

УУУЗ *ат* **1.** Молозиво / Къозлардан алгъа неда къозлагъандан сора биринчи кюнледе тиширыуланы бла тиши жаныуарланы ёшюн безлеринден чыгъыучу сютге ушагъан суусун зат. *Алайда [жылы юйде] къозуну анасыны уузундан тамам тойдургъунчу эмизебиз.* «Алчыла», 45. *[Стамбул Къоштюймеге:] [ийнекни] желини четен болгъанды да, уузун кече къобуп саумасам болмайды, бузоучугъу къарыу эталмайды.* Хубийланы О., Мурат, 182.

2. Густая однородная съедобная масса, приготовленная из молозива коровы / Ийнекни аллай суусундан этилиучю ашарыкъ. *Амма ууз биширип, Къаншаулагъа юлешиди.*

УУУЛ *эт. страд. от* **уу**[3] / Уу[3] дегенни *зорлаучу айырмасы. Эртенбла мен турургъа чарыкъларым уулуп, жау сюртюлюп, ичлерине жылы саламчыкъла салынып, тюшген тюймелерими орунларына тигилип, жылтыргъан кийимим жамалып турадыла.* Чотчалаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 97. *[Жансарай] Тапмаса да [от], башхасына къуула, Къургъакъ сыгынчыгъы къолда уула.* Отарланы С., Жансарай, 42.

УУУЛУУ *и. д. от* **уул** / Уул дегенден *этим ат. Будай ууулуу башланды.*

УУУРТ *ат.* Щека / Бетни баш жаякъ сюегинден тюп жаякъ сюегине дери кесеги. *[Розаны] Бир ууртуну башында къара тёгерек сепгилчиги, кюмюшге къарасаууt жарашханча жарашып, анга артыкъ сюйюм къоша эди.* Семёнланы А., Жазыу айла, 53. *[Аминатны] эки ууртуна къарасанг, сютню бла къанны бирге къошхан кибик болуучу эди.* Хочуланы С., Хапарла, 30.

УУУРТЛУ *сыф.* Щекастый / Ууртлары уллу, семиз болгъан. *Ууртлу сабий. Ууртлу киштик.*

УУУУ *и. д. от* **уу**[3] / Уу[3] дегенден *этим ат. Мирзеную ууу. Нартюхню ууу.*

УУУЧ *ат* **1.** Горсть (*ладонь и согнутые пальцы*), пригоршня / Бир зат салыргъа неда суусунну къуяргъа деп къол аяз бла бюгюлген бармакъланы арасында къуралгъан орун. *Анам сууну, ууучуна алып, ичиреди манга.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 160. *Ол [ана] жырмач хуржунундан чыгъарып, бир ючгюлмюйюш шекер гыртны ууучума салды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 14.

2. Количество чего-нибудь, помещающееся в руке, согнутой таким образом. Ол формада этилген къол аязгъа сыйыннган затны ёлчеми. *Бир ууч будай унчукъ табып, [Асхат] желим этди.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 26. *Ана, табагъы, чоюну салыннган мюйюшге къарап; «Болса эди ууч унум!» – дейди, адыргыгъа къала.* «Шуёхлукъ», № 50, 7.

3. *эск.* Гарнцевый сбор / Тирменчиге берилген хакъны ёлчеми. *Ол [Хамызат] ууч да, тирменине сюйюп келиучю, аны ишине ыразы адамланы кёллерине тиймез ючюн ала эди, ууч алмаса, ала къайтып-къайтып келирге уялырыкъ эдиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды. *Тирменине тюшюучю ууч тохтап къалгъанына Минат бек къыйналады.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 46.

♦ **Ууучха жый** прибрать к рукам **1)** завладеть чем-нибудь, захватить что-нибудь / къолгъа эт, ие бол, кюч бла ал. *[Байла:] Энди бийлени ырбыннга тыярбыз биз, Халкъны ырысхысын ууучха жыярбыз биз.* Отарланы К., Сайламала, II, 246. **2)** всецело подчинить себе кого-нибудь / биреуню толусунлай кесинг айтханнга бур, бойсундур. *[Къазий Салийматха:] Мен Анзорну ууучха жыярма, алай а, сиз да, тилейме, кёз-къулакъ болугъуз.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 270. *[Зубай:] Зухура Зулкъаевна Азаматны ууучха жыйгъанды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 24. **3)** ловить, захватывать / тут, кюч бла къолгъа тюшюр. *[Къалауурла Асланны] тёгерегинден къуршалап, дауурсуз, къаугъасыз, жаны саулай ууучха жыярла.* Боташланы И., Пьесала, 82.

УУУЧЛА *эт.* **1.** Хватать, схватывать (*руками*) / Къолунг бла тут, сермеп тут. *Къызчыкъ бир кесек тохтап, сора чапыракълагъа тийип, ууучлап, жыртып башлады.* «Шуёхлукъ», № 24, 71. – *Энди сермешиу кесиме къалды,– деп, (бир къарыш хыйнычы) Мазанны юсюне секирип, чачындан ууучлады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 188.

2. *кёч.* Захватывать, завоевывать / Кюч бла ал, къазауат этип ал, бойсундур. *Партизанла, Батыр*

улуну башчылыгъы бла бандитлени ууучладыла. Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 43. *Ала [Мударны мюлкюне чапханла] не къадар ырысхы ууучласала да, ол аланыкъы болгъанды.* «Шуёхлукъ», № 33, 127.

УУУЧЛАН *эт. страд. от* **ууучла** / Ууучла дегенни *зорлаучу айырмасы. Ууучланнган арап жерлени азатлау эм Палестинаны арап халкъыны законлу эркинликлерин къайтарыу египет халкъны баш муратыды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 34.

УУУЧЛАНЫУ *и. д. от* **ууучлан** / Ууучлан дегенден *этим ат. Къаланы ууучланыуу.*

УУУЧЛАТ *эт. понуд. от* **ууучла** / Ууучла дегенни *къатланыучу айырмасы. Бандитлени ууучлат. Ырысхыны ууучлат.*

УУУЧЛАТДЫР *эт. понуд. от* **ууучлат** / Ууучлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаугъа жерингни ууучлатдыр.*

УУУЧЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **ууучлатдыр** / Ууучлатдыр дегенден *этим ат. Мурдарланы милициягъа ууучлатдырыу.*

УУУЧЛАТЫУ *и. д. от* **ууучлат** / Ууучлат дегенден *этим ат. Жауну шахарын ууучлатыу.*

УУУЧЛАУ *и. д. от* **ууучла** / Ууучла дегенден *этим ат. Гитлерчи командование башха къыралланы ууучлауну планын жашауда бардырыр ючюн не аманлыкъдан да артха турмагъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 89.

УУУЧЛАУЧУ *ат.* Завоеватель, захватчик / Зор бла алыучу. *Ленинградны башында немисли ууучлаучулагъа къажау эки таулу жаш – Алим бла Ибрахим сермешгендиле.* «Шуёхлукъ», № 55, 89. *Бизни тауларыбыз ууучлаучулагъа жарыкъ къонакъбай болмагъандыла.* Гулаланы Б., Жаяу жолчукъ, 42.

УУУЧЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **ууучла** / Ууучла дегенни *араш айырмасы. Жайлыкъланы ууучлаш.*

УУЧЛАШЫУ *и. д. от* **ууучлаш** / Ууучлаш дегенден *этим ат. Битимли жерлени ууучлашыу.*

УУЧУ *ат.* Охотник / Уугъа барыучу адам. *Ол [Хашим] кёп къутхаргъан эди сюрюню уучуладан, Кеси да кёп къутула келген эди ажалдан.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 167. *Тауланы бийиклеринде уучуланы, мараучуланы къошлары да боладыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 36.

УУЧУЛУКЪ *ат.* Охота, охотничий промысел / Уучуну иши. *Чегем тарны тауларыны ичинде, Хустос атлы, эр маталлы бир киши, Къала салып жашагъанды Личиуде, Сауутчулукъ, уучулукъ болуп иши.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 42. – *Сора Юсюпню уучулугъу аны бла бошалып, чычханланы къырыугъа кёчгенди,– деп, Шамил хапарын бошады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 131.

УФ *эрикл. сёз.* Звукоподражание раздуванию огня, проникновению воздуха куда-либо и т. п./ Бир затха юфгюргенде (*сёз ючюн, отну жандыргъанда неда ёчюргенде, исси ашны ашагъанда*) этилген тауушну кёргюзтеди. – *Бу боялгъан маймёз «уф» дегенни тыймайды,– деп,*

Байдыу къатылгъанда, эри башын булгъады. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 26. *Уф деп бир юфгюргенлей, от гур деп жанды.*

♦ **Уф десенг, ауарча бол** становиться хилым, слабым, ослабевать / къарыусуз, ырахын бол. *[Гыжы] Къыйынлы [Сафар], алайсыз да уф десенг, ауарча болуп турады.* Хубийланы О., Дерт, 128.

Уф-туф *эрикл. сёз.* Звукоподражание тяжёлому дыханию / Арыгъан адамны солугъан тауушун кёргюзтеди. *Чабышыудан эришген жашланы уф-туфлары бир кесекден тохтады.*

■ **Уф-туф эт** пыхтеть / ауур, терен солу. *Бек арып, уф-туф эт.* ■ *Тууарла, уф-туф эте, жатадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 42. *Жолоучу аланы [ёгюзлени], баш бауларындан тутуп, артха бурду. Ёгюзле онгсунмадыла, уф-туф этдиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 13.

УЧ(у)[1] *ат* 1. Конец, кончик, край *чего* / Бир затны бек къыйыры. *Къарандашны учу. Тилни учу. Таякъны учу.* ■ *Базарбий къара мыйыкъларыны учун бармакълары бла къайырды.* Хубийланы О., Аманат, III, 21. *[Жандет] хота учу бла эринлерини терлегенлерин сюрте, жумушуна турду.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 13.

2. В функц. послел. в форме направит. пад. Учуна. На кончик / Затны бек къыйырына. *Тилни учуна. Таякъны учуна.*

3. В функц. послел. в форме местно-врем. пад. Учунда. На кончике / Затны бек къыйырында. *Тилни учунда. Таякъны учунда.*

4. В функц. послел. в форме исходн. пад. Учундан. От кончика / *Затны бек къыйырындан. Тилни учундан. Таякъны учундан.*

УЧ[2] *эт.* 1. Летать, лететь / Къанатланы болушлугъу бла хауада бар. *Ала-Тау табагъа зурнукла барадыла учуп, узайып.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 183. *Къарча, акъ дудакъла, узун боюнларын созуп, алашада учуп барадыла.* «Шуёхлукъ», № 45, 17. // Лететь (*о летающих машинах*)/ Кёкню хауа неда хауасыз кенгликде бир жерден башха жерге бар. *Самолётла кёкде ары-бери учадыла. Космос кемеле кёкню хауасыз кенглигинде эрттеден бери учадыла. Ол къыралланы кёгюнде мамыр шахарлагъа эм эллеге халеклик келтирген америкалы бомбардировщикле учадыла.* «Коммунизмге жол» //Лететь (*на самолёте, вертолёте и т. п.*) / Хауа кенгликде самолёт, вертолёт д.а.к. зат бла бар. *[Таусолтан Кермаханнга:] Алай, поезд бла чайкъала тургъандан эсе, самолёт бла учуп къайтсакъ, иги болурму эди?* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 93. *Бусагъатда да [Темирбек] душманны жерге кёмерге, ала бизге жиберген ёлетни чачаргъа, кюл этерге учады.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 104.

2. *кёч.* Мчаться / Бек терк, къызыу бар, чап. *Зулкъарней миннгенлей, ат алгъа учуп тебиреди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 126. *Танкла да уча жерде, Ат туякъла тыкъырдай, Бомбала да жюзе кёкде, Пулемётла чыкъырдай.* Байкъуллланы А.-К., Хорлам, 14.

3. *кёч.* Быстро проходить (*о времени*)/ Бек терк ёт, оз (*заманны юсюнден*). *Заман барады алгъа кетип, учуп.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 19. *Тотурну ал айы учуп жетгенде, Туугъан кюнюн эсге алып атала, Тюрлю татлы ашла этип, Биширип бергендиле буруннгулу анала.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 42.

4. *кёч.* Падать / Жыгъыл, жерге

тюш. *Жаш, тор къашханы башы бла учуп барып, жерге ауур тийди.* «Шуёхлукъ», №48, 54. *Алай жигит иерде чыдаялмады, мотоциклетни юсю бла учуп барып, бир ненча атламда «къонду».* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 125.

5. Кататься (*на санях, лыжах, коньках*), скользить по гладкой поверхности / Чана, лыжала, конькийле бла бузда, къарда бар. *Сабийле, чанала бла учуп, къардан гинжиле этип, ойнайдыла.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 12. *Бейрутда, тенгизде жуунуп бошагъандан сора, бир сагъатны ичинде таугъа чыгъып, лыжала бла учаргъа болады.* «Шуёхлукъ», № 37, 89.

6. Качаться на качелях / Гыллыуча бла, бир ёрге, бир энишге бола, ары-бери бар. *Суфият Нуржанчыкъны да къоюнуна къысып, гыллыучада акъырын уча, китапдан кёзюн алмай окъуйду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 261.

7. *кёч. сёл. тил.* Исчезать / Терк кет, тас бол, жокъ бол. – *Алай деген неди! – деп, къатын ёрге-энишге чапханды, алай болгъанлыкъгъа, келин учханды, кюйгенди, тас болгъанды да къалгъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 114.

8. *кёч.* Распространяться, разлетаться (*о новости, вести и т. п.*)/ Терк жайылып кет (*хапарны, сёзню д.а.к. затны юсюнден*). *Аллай [аман] хапар учуп жюрюучюдю, Правленнге да жетди.* «Шуёхлукъ», № 20, 49. *Аман хапар, окъ кибик, Учады тёгерекге, Болады хазыр азыкъ, Керексизге керекге.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 180.

9. Лететь (*о камне, пуле, снаряде и т. д.*) / Бир затны кючю бла атылып хауада бар. *Ол фашист танкла уруп келедиле, Сынжырла кибик, тизилип, Учхан окъ тийип, кетди бармагъым, Тюз арт жигинден юзюлюп.* «Малкъар халкъ жырла», 228.

■ **Уч да кет** божья коровка / Къызыл, сары, акъ бояулу юсюнде къара тамгъачыкълары болгъан къамыжакъчыкъ. *Уч да кет, келип, чёпню башына къонду.* **Учхан къушдан тюк алгъан** ловкий, хваткий / уллу фахмусу, хунери, эслилиги болгъан. *Учхан къушдан тюк алгъан, Жаннган отдан юлюш алгъан.* (Нарт сёз.) ○ *[Умар] Былай сёзюнге къарайма ди, Къушжетер, учхан къушдан тюк аллыкъ жашха* ушайса. Хубийланы О., Аманат, III, 137.

УЧА *ат* 1. Туша (*животного*)/ Союлгъан эм ичи кетерилген малны тёммеги. *Чонай къолунда да ушкогу бла, Сеид да кийик учаны аркъасына кётюрюп, аны ызындан киредиле.* Боташланы И., Пьесала, 116. *Учала, бишип, тёртаякъ, узун къангала бла [къонакъланы] алларына салыннгандыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында. 23.

2. *этн.* Обычай, согласно которому охотник делится с встречным частью тела убитого им животного / Уучу ёлтюрген кийигинден аллына тюбегеннге юлюш бериу адет. *[Жашны] аллына бюгюп къадар адам тюбеп, талай «тюбеш юлюшле» бергени себепли, къызлагъа учагъа тыйыншлы сюеги къалмагъанды.* Сылпагъарланы К.. Кёмеуюл, 83.

УЧАЛЫКЪ *ат этн.* Часть тела убитого на охоте животного, которая пригодна для уча / Уучу ёлтюрген кийикни учагъа (*2-чи магъ.*) тийиншли кесеги. *[Адилгерий къызлагъа:] Тейри насыбыгъызны чексиз этсин, сизге тыйыншлы учалыгъым къалмагъанды.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 83.

УЧАСТКА *ат.* **Участок 1.** Участок (*часть земельной площади*)/ Жерни бир мурат бла файдала-

нылгъан кесеги. *Мюлкню тахта кёгетле ёсдюрген участкалары элни тийресиндедиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 34. *Бирикген жер юлюшледен хар колхоз юйюрню энчи хайырланыууна юй орунну формасы халда [тахталагъа, терек бахчалагъа] кесек участка бериледи.* Эл мюлк артельни юлгюлю уставы, 6.

2. Участок (*избирательный, фельдшерский и т. п.*)/ Административ-территория неда производство бёлюм. *Айырыу участка. Жылланы, кюнлени биринде къадарны буйругъу бла мени Сары Булакъ деген элдеги фельдшер участкагъа ийдиле.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 18.

3. Участок (*часть производства, предприятия и т. д.*)/ *Бир тюрлю шартха кёре производствону, предприятияны, цехни д. а. к. энчи бёлюнген кесеги. Къурулуш-монтаж управленияда тёрт прораб участка барды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 223.

УЧАСТОК *ат къарач. къ.* участка. *Фабриканы коллективи асыулу аякъ кийимле чыгъарыр ючюн хар цехде, хар участокда къаты кюреш бардырыргъа борчланганды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 10.

УЧЁТ *ат* 1. Учет, подсчет / Эсеп. *[Рамазан:] Звеньевойла, кеслерини ишлерин бардырадыла. Алай а, учёт, кереклисича, жюрюмейди.* Семенланы А., Жазыу айла, 85. *Ол кюн анда коммунистле колхозда учёт эм отчёт не халда болгъаны бла байламлы соруну сюзе эдиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 93.

2. Регистрация с занесением в списки / Адамланы неда башха затланы тизмеге жазылып, регистрация этилиулери. *Профсоюз учёт. Аскер учёт. Учётдан чыгъыу.*

3. *В позиции определения:* учётный / Учёт бла байламлы. *Бёлюмде учёт ишле тап къуралмагъанлары себепли, кёп затлагъа чырмау тюшеди.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 70. *Аны айыбы учёт карточкасына жазылгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 107.

УЧЁТЧИК *ат.* Учетчик / Эсепчи. *Посудаланы жанында сюелген учётчик Маржанны чакъырды.* Ахматланы И., Боранда, 43. *Къош тамата газетлени окъуп, къопду жеринден. Ма учётчик да сютлени жазады дефтерине.* «Шуёхлукъ», № 32, 91.

УЧИЛИЩЕ *ат.* Училище / Энчи билим берген окъуу юй, школ. *[Алим] училищеде да окъуй, спорт, физкультура иш бла да арымайталмай кюрешгенди.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 41. *Одесса шахарда аскер кемеледе къуллукъ этерге юйретген экижыллыкъ училище барды.* Хубийланы О., Адамла, 84.

УЧИТЕЛЬ *ат къарач. къ.* устаз. *Китапларын жыйышдырып, учительге дерсге кирдиле.* Байчоралары М., Уллу Къарачайда, 303.

УЧИТЕЛЬСКАЯ *ат.* Учительская / Школлада устазла жыйылыучу отоу.

УЧРЕДИТЕЛЬНЫЙ *сыф.* Учредительный / Бир затны къурар ючюн, мурдорун салыр ючюн бардырылгъан. *Учредительный жыйылыу. Север Кавказны дин келечилерини учредительный съезди да ол заманда болгъанды.* Д. Гудов, Муслийман динни магъанасы, 78.

УЧРЕЖДЕНИЕ *ат.* Учреждение / Ишни къаллай да болсун бир тюрлюсюн бардырыр ючюн къуралгъан организация. *Респу-*

бликаны медицина учреждениялары-на энтда да бир учреждение къошулады. «Коммунизмге жол», 1973, № 10. *Шахаргъа жетгенлей, Эллен почтагъа барды, анда телефон китапчыкъны алып, Элдар ишлеген учрежденияны излейди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 126.

УЧСУЗ-КЪЫЙЫРСЫЗ I *къауум. сыф.* **1.** Безграничный, бескрайний / Чексиз уллу. *[Малыченко:] Багъалы аскерчиле! Сиз бизни учсуз-къыйырсыз уллу къыралыбызны сакъларгъа келгенсиз, сизни аскер къуллугъугъуз сыйлы къуллукъду.* Хубийланы О., Аманат, I, 32.

2. Бесчисленный / Саны кёп болгъан. *Кёкню къарауз бетли жукъа дарийинде учсуз-къыйырсыз жилтинле жандыла.* «Алчыла», 108.

УЧСУЗ-КЪЫЙЫРСЫЗ II *хал. сёзл.* Безгранично, бесконечно / Чексиз уллу, кёп халда. *Тауладан хапарны учсуз-къыйырсыз айтып турургъа боллукъду.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 12.

УЧУЗ I *сыф.* **1.** Дешевый / Багъа болмагъан, багъасы аз болгъан; антоними: багъа. *[Чоппакъ бла Элбуздукъ] багъады, учузду деп къарамай, семиз тауукъланы сатып алдыла.* Этезланы О., Тарда, 144. – *Бизни жашаубуз учузду, келигиз, алыгъыз,– деп, Салимгерий базарчыланы чакъырады.* «Жарыкъ жолда», 199.

2. *кёч.* Не имеющий ценности, ничтожный / Магъанасыз, бош. *Кюн тиймесе, мутхуздула Къарлы тауланы башлары, Таш жюрекге учуздула Термилгенни кёз жашлары.* Мёчюланы К., Сайламалары, 13. *Окъуучуланы арасында уа аллай назмула эстетика сезимлени кем этедиле, поэзияны учуз кёзден кёргюзтедиле.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 29.

3. *кёч.* Низкий, неблагородный / Ыспассыз, сыйсыз; иги тукъумдан чыкъмагъан. *Алгъын жаш къызны тилеген заманда: «Малы азды, тукъуму учузду»,– деп, атасы-анасы бермей къоярла деп да къоркъгъанды.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 43. *[Къоркъакъ бла жаншакъ] отдан къачдыла, букъдула жалындан. Урушха жибермезин тилей [къадардан], Бетлерин жойдула, кечмезча адам. Андан учуздула жерде къоркъакъла, Андан сыйсыздыла жерде жаншакъла.* Отарланы К., Сынла, 105.

УЧУЗ II *хал. сёзл.* **1.** Дёшево / Аз багъа бла. *Мырза жерин учуз сатханды.* Батчаланы М., Элчилерим, 163. *Отлукъну учуз эмда тап хайырландырылгъан тюрлюсюдю газ.* «Ленинни байрагъы», 1973, №112.

2. *кёч.* Легко, так просто / Тынч, алай бош. *[Аслан:] Алай жанымы мурдарлагъа учуз бермем.* Боташланы И., Пьесала, 32.

■ **Учуз бол** дешеветь, удешевляться, снижаться / тюш, аз бол (*затны багъасыны юсюнден*). *Продуктланы кеси багъалары жылдан жылгъа учуз бола барады.*

♦ **Учуз кёр** *къ.* **учуз эт.** *Ким да болсун, учуз кёрме, Сыфаты бла багъа берме, Бакъма адамны кёзюне, Акъыл бер айтхан сёзюне.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 7. **Учуз эт** *къ.* **учузла 2.** *[Саният Къушжетерге:] Не да болсун, кимге да кёзбау этме, кемсиз жагъылма, ала адамны учуз этген болмаса, артыкъ сыйлы этмейдиле.* Хубийланы О., Аманат, II, 145. *Маржан кесини учуз этилгенин унутуп, энди къарнашчыгъы къайгъылы болду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 14. – *Кюнлеринг жарыдыламы, тау тёппеледе бузла, къарла эридилеми, сен къойчу болгъанлы? – деди ол [Ариука] жашны*

учуз этип сёлешгенин жашырмай. «Минги Тау», 1984, № 2, 8.

УЧУЗЛА *эт.* 1. Удешевлять, понижать в цене, уценивать / Учуз эт, багъасын тюшюр. *Комиссия бир къауум товарланы учузлагъанды.*

2. *кёч.* Унижать, принижать *кого* / Сыйын тюшюр, сыйсыз эт. *– Танытгъусуз бир сабий жашчыкъ, бетибизни жойду, намысыбызны учузлады, биз аны ким болгъанын билмей нек ийдик,– деп, [нартла] бирден къычырдыла.* «Нартла», 186. *Ётюрюк тил сылыт этер санынгы, Сезалмазса балчыкъда жатханынгы, Къарап кёрген кюлюр, сени учузлап, Тюшюнмезсе кимге алдатханынгы.* Отарланы С., Жюрек саугъа,13.

УЧУЗЛАН *эт. страд. от* **учузла** / Учузла дегенни *зорлаучу айырмасы. Къурулуш-монтаж ишлени кеси багъалары учузланнганды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 29. *Кёп ёмюрле къул этилген, Учузланнган къатынла, Уянынгъыз, кюрешигиз, Келди сизге заман.* Шахмырзаланы С., Назмула, 156.

УЧУЗЛАНДЫР *эт. понуд. от* **учузлан** / Учузлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Продукцияны кеси багъасын учузландырыр ючюн завод биринчи кварталда эки минг сом ахчаны аягъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 96. *Колхоз жылдан жылгъа кесини планларын, социалист борчларын намыслы толтурады, чыгъарылгъан продукцияны кеси багъасын учузландырыу жаны бла алгъа ахшы атламла этеди.* «Шуёхлукъ», № 63, 98.

УЧУЗЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **учузландыр** / Учузландыр дегенден *этим ат. Ишни хайырлылыгъын кётюрюу эм продукцияны кеси багъасын учузландырыу жаны бла да заданияла артыкъ толтурулгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 17.

УЧУЗЛАНЫУ *и. д. от* **учузлан** / Учузлан дегенден *этим ат. Ахчаны бек учузланыуу Бирлешген Штатланы эм алчы капиталист къыралланы ахча-финанс системагъа жангыдан къарарча этгенди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 25.

УЧУЗЛАТ *эт. понуд. от* **учузла** / Учузла дегенни *къатланыучу айырмасы. Къыралны таматалары аш-азыкъ товарланы учузлатыргъа кёп сёз берединле, алай жашауда сёзлерине кертичи болуп киши кёрмегенди.*

УЧУЗЛАТЫУ *и. д. от* **учузлат** / Учузлат дегенден *этим ат. Мал орунланы къурулушун учузлатыу.*

УЧУЗЛАУ *и. д. от* **учузла** / Учузла дегенден *этим ат. Адамны сыйын учузлау. Продукцияны кеси багъасын учузлау. Сомну учузлау.*

УЧУЗЛУКЪ *ат* 1. Дешевизна / Багъасы аз болгъанлыкъ. *Ётмекни учузлугъу адамланы къуандырады.*

2. *кёч.* Унижение, низость / Сыйсызлыкъ, ыспассызлыкъ. *Къайын атасы Хасан бла жуукъулугъун кесине учузлукъгъа санады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 11. *Журтубузгъа къыйынлыкъ жетди эсе да, башыбызны энишге тутмадыкъ, учузлукъ сынамадыкъ.* Хубийланы О., Адамла, 88.

УЧУЗСУН *эт.* 1. Считать *что-либо* дешевым / Бир затны учузгъа сана. *Малланы сатыла тургъан багъаларын учузсунуп, иелери жангы багъа бичдиле.*

2. *кёч.* Считать *кого-либо* ниже себя по достоинству / Кимни болса да кесингден ыспассыз эт. *Жашны ахлулары къызны тукъумун учузсунадыла, хапчугу-харакети азды дейдиле.* «Шуёхлукъ», № 34, 130.

УЧУН *эт.* 1. Вдохновляться, воодушевляться, быть в приподнятом настроении / Кёлюнгю кётюрген, жюрегинги бир затха талпытхан болумгъа кел. *Эй, учуннган жюрек муратын тапса, къайнагъан къайгъы да сорушур.* «Къарачай халкъ жырла», 216. *Ол [жаш] аллай бир учунурча, насыбын аллай бир терен сезерча не болгъанды?* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 57. *Биз ишде чыныкъгъан, жангы жашауну ишлеуню романтикасы бла учуннган тёлюбюз.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 98.

2. Стремиться, тянуться к *кому-чему* / Бир жерге, биреуге барыргъа термил, итин. *[Юнюс:] Эй, жазыкъ анам, Гургумлагъа асыры учуннгандан, жамагъаты башхаладан асыл кёрюнюп къалды санга.* Лайпанланы С., Гургумлу, 11. *[Пионер:] Биз барабыз, учунуп, Кёкню жети къатына, Жигитлени учуруп.* Хубийланы О., Мурат, 60.

3. Стремиться *к чему-либо* / Бир затны этерге бек талпын, бек сюйюп кюреш. *Малчыла не къадар жигер ишлерге, хар бири борчун толтурургъа таза жюрекден учунадыла.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 244. *Жууапдан да соруу кёпдю жашауда, Аны ючюн талпынабыз жашаргъа, Учунабыз бир жангы зат ачаргъа, Жууаплагъа жангы жууап къошаргъа.* Кипкеланы Х., Кёк къанатлы, 56.

4. Броситься, кинуться, ринуться *к кому-чему-л.*/ Биреуню аллына, бир затны къатына бир ишни юсю бла чап, терк, ашыгъышлы бар. *[Фатийманы тамата къызчыгъы:] Анама, письмо келгенди! Кёремисе муну?..– деп, къолунда ючгюл къагъытны ёрге тутду. – Кимденди? – деп, Фатийма аллына учунду.* Хубийланы О., Дерт, 232.

УЧУНДУР *эт. понуд. от* **учун** / Учун дегенни *къатланыучу айырмасы. Бу кезиучюкде жюреклени учундургъан бир тиширыу жырлагъан таууш эшитилди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 59. *[Илияс:] Багъалы анам! Къарыуу тауусулуп, къабырлагъа къошулургъа тебирегенлени сени жюрек жылыуунг тирилтди, жан салды, къанат берип, жашаугъа учундурду.* Хубийланы О., Дерт, 232.

УЧУНДУРУУ *и. д. от* **учундур** / Учундур дегенден *этим ат. Хорламгъа учундуруу. Иги ишлеге учундуруу.*

УЧУНУУ *и. д. от* **учун** / Учун дегенден *этим ат. Халкъ чыгъармада бир жерде да алдаулукъ учунуу, назмуну жасандырыу кёрлюк тюлсе.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 47. *Ёмюрню экинчи жарымына атлай, жангы кюч бла, жангы учунуу бла сыйлы муратланы толтурур ючюн кюреширикбиз.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 5.

УЧУНУШ *эт. взаимн.-совм. от* **учун** / Учун дегенни *араш айырмасы. Жашла иш борчларын толтурургъа таза жюрекден учунушадыла.*

УЧУНУШУУ *и. д. от* **учунуш** / Учунуш дегенден *этим ат. Жаш тёлюню жигитликге учунушуу.*

УЧУР *эт. понуд. от* **уч** / Уч дегенни *къатланыучу айырмасы. [Къарабатырны] атасы уа жюз*

жыл болгъанда да, ыстауатны къыйырында къазыкъ башында чыкъынжикни ары учуруп, ёретин атып урууча эди деп, хапар алайды. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 31. *Аллай ахырзаман, уллу, жел жетди, Ёрюзмекни учуруп, жылкъыгъа элтди.* «Нартла», 69.

УЧУРТ *эт. понуд. от* **учур** / Учур дегенни *къатланыучу айырмасы. Космос кемени учуртур заман жетди.*

УЧУРТУУ *и. д. от* **учурт** / Учурт дегенден *этим ат. Самолётну жюкден толтурмай учуртуу.*

УЧУРУЛ *эт. взаимн.-совм. от* **учур** / Учур дегенни *зорлаучу айырмасы. Учурулгъан беркут, тёгерекге уча кетип, бёрюню кёрдю.*

УЧУРУЛУУ *и. д. от* **учурул** / Учурул дегенден *этим ат. Директорну жеринден учурулууу.*

УЧУРУУ *и. д. от* **учур** / Учур дегенден *этим ат. Сабийчикле чанадан, хойнухдан айырылып, къол таш атыугъа, садакъ учуруугъа кёчгендиле.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 143. *Эки автомат станцияны Венерагъа жетишимли учуруу, планетаны бирден комплекс тинтиулерин бардырыу совет космонавтиканы уллу жетишимиди.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 101.

УЧУРУШ *эт. взаимн.-совм. от* **учур** / Учур дегенни *араш айырмасы. Жашла атларын учурушдула.*

УЧУРУШУУ *и. д. от* **учуруш** / Учуруш дегенден *этим ат. Кёгюрчюнлени учурушуу.*

УЧУУ *и. д. от* **уч** [2] / Уч [2] дегенден *этим ат. Самолёт кёкге чыкъгъанда, китаплада окъуп сукъланыучу уста лётчиклерими учуулары эсиме тюшедиле.* «Шуёхлукъ», № 47, 87. *Узакъ учууда, жолла ачыуда, Журтун жарытханды комсомол.* Байкъуллары Д., Жырла бла таурухла, 20.

УЧУУУКЪ *ат къарач.* Каток / Конёкла бла учаргъа жарарча юсю буз болгъан жер. *Сабийле Карачаевскени культура бла солуу паркыны учууукъларында ойнаргъа артыкъда бек сюедиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 84.

УЧУХ [1] *межд.* Но (*понукание осла*) / Эшекни сюргенде хайырланылады. *Ол [Раджабилов] жаланда бир кере: учух! –дегенлей, эшекле тебиредиле.* «Шуёхлукъ», № 41, 87.

УЧУХ [2] *саб. тил. къ.* **эшек.**

УЧУШ *эт. взаимн.-совм. от* **уч** [2] / Уч [2] дегенни *араш айырмасы. Учуш хан батыр жигитле, Тик эшиге учуп кетгенлей, Ётедиле жанынг бла, Къуш ауана ётгенлей.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 6.

УЧУШУУ *и. д. от* **учуш** / Учуш дегенден *этим ат. Чанала бла учушуу.*

УЧХАЛА *эт.* 1. Скользить / Сыйдам жерде аягъынг (*аякъларынг*) тайып бар, жюрю. *[Назир] шытыда сол аягъы учхалап, жыгъылды да, жардан эшиге салынды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 388. *Таугъа чыкъгъанла уа, бийикликни къууанчындан сора да, артха кетиую, учхалап жыгъылыуну ачыуун да сынайдыла.* «Шуёхлукъ», № 33, 105. // Соскальзывать *с чего* / Сюркелип бир жерден тюш. *Къаншау терезеден секирип, баллини сынныган*

бутагъына илинди да, жерге учхалап тюшдю. Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. // Сползать, спадать *с чего-л.*/ Бир затны юсюнде тохтамай, учуп, энишге тюш. *Бычакъ, Хамитни жаралы къолундан учхалап, зынгырдай, жерге тюшдю.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 19. *Гелляны ботасы арт ха учхалап, аны акъ чачы ачылды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 136. // Медленно стекать, скатываться (*о жидкости*) / Акъырын саркъыш, тёнгереп тюш (*суусун затны юсюнден*). *Жаун тамычыла терезе миялада, кёз жыламукълача, учхалайдыла.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 37.

2. *кёч. сёл. тил.* Оступиться, совершить какую-нибудь ошибку в жизни / Жангылычлыкъ эт, жангыл. *Жашау жол тайгъакъ кёпюрдю, Илине барсанг кёлтюрдю, Учхалап кетсенг, ёлтюрдю.* «Жилтинле», 192. *Жолгъа чыкъсакъ, боюнубуздан Сакъ къучакълаучу къолла, Учхаласакъ, жашау бузда Сермеп тутадыла ала.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 150.

3. Быстро, плавно перемещаться по какой-либо поверхности / Бир жерден башха жерге тай (*кюнню таякъларыны, ауананы д. а. к. юсюнден*). *Ауана кюнчыгъышха терк учхалай барады.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 162.

УЧХАЛАКЪ *сыф. къарач. къ.* **учхалаучукъ**. *Жолла учхалакъ болгъандыла.*

УЧХАЛАТ *эт. понуд. от* **учхала** / Учхала дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол [устаз] жашны битеу ауурлугъун ол халында, бир къолу бла кётюргенлей, энишге учхалатды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 120. *Муса къолун арпа башланы юсю бла шош учхалатды.* Толгъурланы З., Эрирей, 188.

УЧХАЛАТДЫР *эт. понуд. от* **учхалат** / Учхалат дегенни *къатланыучу айырмасы. Аякъларын учхалатдыр. Отунланы атышдан учхалатдыр.*

УЧХАЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **учхалатдыр** / Учхалатдыр дегенден *этим ат. Чананы учхалатдырыу. Отунланы атыш бла учхалатдырыу.*

УЧХАЛАТЫУ *и. д. от* **учхалат** / Учхалат дегенден *этим ат. Жолда, бузну эслемей кирип, машинаны учхалатыу.*

УЧХАЛАУ *и. д. от* **учхала** / Учхала дегенден *этим ат.*

УЧХАЛАУУКЪ *сыф.* Скользкий / Кереклисича ышылыуу болмагъан себепли тепгенде, жюрюгенде аякъ юсюнде туралмазча, аякъ тутмазча сыйдам (*жер*). *Къыш къаяла учхалауукъдула. Чынгыл башында жол да тарды.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 77. *Отоуланы тюплери аякъ тутмаз учхалауукъ мермер ташлы, бирин кёрсенг, бирин унутур кибик отоула.* (Фольк.)

УЧХАРА I *сыф.* **1.** Слабый, недоработанный, недоделанный / Тынгылы этилмеген, кемчилиги болгъан. *Алай болсада китапны чийсил, учхара жерлери аслам болгъаны себепли, адамла асыры сюйюп окъумагъандыла.* Хубийланы М., Алан, 70. – *Атам, кечгинлик бер, жангылып, бирде Учхара жер къойгъан эсем ишимде!* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 58.

2. Укромный, скрытый / Адам кёрмезча, таша. *Бай бир жарлы жашны беш жыл жегип, хакъын тёлерге керек болгъанында, асыры жутлукъдан, жалчысын агъачда,*

адам болмагъан учхара жерде ёлтюреди. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 170.

3. Неудачный, тяжелый, трудный / Чырмаулу, тапсыз, ауур, къыйын. *Берхан не къыйын, не учхара кюнлеринде да боюнун кишиге узатмагъанды.* Хубийланы О., Аманат, II, 84. *«Бюгюн учхара кюнюме тюбединг, алай а энтда да кёрюшюрбюз, къойну къанын сенден алырма»,– деди Ахмат бёрюге.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 74.

4. Легкий, нетрудный, не тяжелый / Къыйын болмагъан, ауур болмагъан, женгил. *Алай а Хасан ишни учхарасын, чоласын, кесине ырахатлыкъны излеген адам тюйюлдю.* «Алчыла», 83. *Учхара жарады, бир иги байланса, сау болуп къаллыкъды.* Этезланы О., Таулада сермешиу.

5. Ненадежный, подозрительный / Ышаннгысыз. *Олтургъан таулула, вахмистрге сейирсинип къарай, бир учхара адам эшитмесин деп, тынгысыз болуп, башларын ары-бери айландырадыла.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 232.

6. *кёч.* Неискренний, лживый / Жалгъан, ётюрюк. *[Назир Владимирге:] Сагъыш эт, кесими ол этген ишимден [Зурумгъа ишекли болгъандан] сора, сохталаны кёзлерине ачыкъ къарап, ол сыйлы затланы юсюнден къалай сёлешалыр эдим? Хар айтхан сёзюм жалгъан, учхара, ийнамсыз боллукъ эди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 39.

7. Простой, несложный / Тынч, къыйын болмагъан. *[Къундуз] учхара хант этсе, женгил битдирлик эди, алай а хычыны къайгъысы уллу болады.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 47.

УЧХАРА II *хал. сёзл.* 1. Слабо, плохо, недостаточно / Осал, аман, тийиншлисича болмай. *Илму-техника прогрессни ёсдюрюуде алыкъа учхара тамамланнган ишлерибиз бардыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 89. *Сатыу-алыу предприятияларында иш асыры учхара барады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 106.

2. Удобно / Тап. *Учхара тюбеген заманда, кимни болса да, не мал болса да, сюрюп кетген Абайланы адетлери эди.* (Фольк.)

3. Поверхностно, слегка, не сильно / Терен кирмей, аз. *Окъ Мазанны онг къолуна учхара жетип, женгил жара салгъан эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 290. *[Бийнёгер:] Къалай эсе да учхара тийгенди ансы, Токъал жиберген таш тийсе, башымы чачарыкъ болур эди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 177.

УЧХАРАЛЫКЪ *ат.* Недоделка, незавершенность, незаконченность (*чего-л.*) / Бир зат кереклисича ишленмей, этилмей къалмакълыкъ, кемчиликлери бла этилмеклик. *Алай а бизни ишибизде кемчиликле, учхаралыкъла алыкъын кёпдюле.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 41. *Ол учхаралыкъ кесин повестьни битеу суратлау кючюнде сездиреди.* «Шуёхлукъ», № 33. 116.

УЧХАРАТЫН *хал. сёзл. къарач.* Поверхностно, ненадежно / Кёл салмай. *Ишни учхаратын этерге.*

УЧХУН[1] *ат* 1. *къ.* **жилтин.** *Гитче учхун уллу элни жандырыр.* (Нарт сёз.) *Жаннган отда учхунланы аны [жюнню] юсюне сызады.* «Шуёхлукъ», № 28. 80.

2. *В позиции определения:* искристый / Учхун бла байламлы. *Къыш сансыз келип тюшдю. Эрттенбла турсам – тёгерекге кёз къаматхан чыммакъ учхун къар тёшелип турады.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 53.

3. *кёч.* Зачаток, проблеск какого-л. чувства, мысли, способности к чему-л. и т.п./ Бир тюрлю сезимни, оюмну, хунерни ышанлары. *Семенле артыкъ батыр болмазла деген ишекликни биринчи учхуну Баширни жюрегине эртте тюшген эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

4. *къарач. къ.* **урходук.** *Адам эслемез ючюн, ол [Дауум] аланы [письмоланы] сирнек тартып, къара учхун этди.* Хубийланы О., Дерт, 18. *Хиросима кюйюп, учхун болгъанча, Тенгиз къобуп, дунияны алгъанча, Энди уруш болса, алай боллугъу, Сингдиреди жюреклеге къуугъун.* Байрамукъланы Х., Юйге игилик, 41.

♦ **Учхун-кёбелек бол** *къарач.* не находить себе места (*от волнения, возбуждения*) / Бек абызыра, гузаба эт, не этерге билме. *Эй, мен сени амалтын болгъанма юйюмден учхун кёбелек!* «Къарачай халкъ жырла», 217. *Тёге эди кёзюнден суула, чёгелеп, Юй ичинден болгъан эди учхун-кёбелек.* «Жюрек жырлайды», 29.

УЧХУН[2] *ат.* Потомок / Туудукъ, бир тукъумдан жайылгъанла. *[Байкъул:] Мен къайтханда, битеу жуукъла, учхунлагъа дери жыйылып, уллу той этген эдиле.* (Фольк.)

УЧХУРУКЪ *ат ц. диал. къ.* **жилтин, учхун**[1] (1). *Отну учхурукълары.*

УША[1] *эт.* **1.** Походить, быть похожим на *кого-что*; быть подобным *кому-чему* / **Ушаш бол** *къ.* **ушаш.** *Жашланы арасында Масхут бла Юсюп, ёсюмлери, чырайлыкълары бла эгиз къарындашлагъа ушайдыла.* Шауаланы М., Мурат, 29. *Нартла уста ишленнген адыр кёрселе: «Бу Дебетни къол ызына ушайды»,– дегендиле.* «Нартла», 148.

2. Нравиться, быть по душе / Ариу кёрюн. *[Шарау:] Келечиле уа, тейри, быланы кёллерине ушагъандыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 24. *[Къасай Сакийнатха:] Ким биледи, мен айтырыкъ сёзле санга ушамазгъа да болурла, алай мен бери келгенли, ол затны юсюнден кече-кюн да сагъыш этеме.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 55.

3. Идти, быть к лицу (*об одежде*) / Адамны бетине жараш, юсюне тап бол (*кийимни юсюнден*). *Валяны доммакъ сыфатлы бетине башындагъы акъ къалпагъы бир ариу ушайды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 76.

УША[2] *мод. эт.* Кажется, оказывается / Этимни иесиз формалары бла да, ат бла да жюрюйдю; сёлешген адамны бир затха экили болгъанын, бир затны билмей тургъанлай кёрюп, билип къойгъанын кёргюзтеди. *[Чалсакъал Абдулгъа:] Сенден сора да [Добайны] бир жашы болуучу ушай эди да.* Этезланы О., Тарда, 78. *Ёрюзмекни, танымагъанча этип, [Къарашауай] гузаба къычырып чабады да: «Бу Ёрюзмекни буурул аты ушайды да, ай медет, мен танымай, жангылып, не зат этип тургъанма»,– деп, Ёрюзмекге къууулады.* «Нартла», 182.

УШАГЪЫЛЫ I *сыф.* **1.** *къ.* **ушагъыулу 1** (*1-чи магъ.*). *Бир ушагъылы тиширыу къолтугъундан тутуп, аны [Кермаханны] Таусолтанны ызындан элтгенде, жукъ айтмай, атлап барды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 95. *[Къуллукъчуну] костюму кертида бир аламат, ушагъылы къумачдан эди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 33.

2. *къ.* **ушагъыулу 1** (*2-чи магъ.*). *Ушагъылы адам.*

УШАГЪЫЛЫ II *хал. сёзл.* 1. *къ.* **ушагъыулу**[2] (*1-чи магъ.*). *Ол [Найыпхан] не омакъ, не артыкъ ушагъылы кийинип тюйюлдю.* Толгъурланы З., Эрирей, 27.

2. *къ.* **ушагъыулу**[2] (*2-чи магъ.*).

УШАГЪЫСЫЗ I *сыф. къ.* **ушагъыусуз 1** (*2-чи магъ.*).

2. *къ.* **ушагъыусуз 1** (*2-чи магъ.*). *[Ахмат:] Ол эсириклеге уа не ушагъысыз ишле да ушайдыла.* Ёзденланы А., Саният, 15. *[Зайнаф Тахирге:] Алай экинчи айында мен аны [Масхутну] ушагъысыз халларын эслей тебиредим.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 55.

УШАГЪЫСЫЗ II *хал. сёзл. къ.* **ушагъыусуз 2** (*1-чи магъ.*).

2. *къ.* **ушагъыусуз 2** (*2-чи магъ.*).

УШАГЪЫУЛУ I *сыф.* 1. Приятный, обаятельный, красивый, симпатичный / Сюйдюмлю, ариу, кёзге асыу болгъан. *[Хасан Хамитге:] Ушагъыулуну, мажалны тапсын ансы, сен да угъай дерик тюйюлсе.* Хубийланы О., Аманат, I, 134. *Юйден бир ушагъыулу орус тиширыу чыкъды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 251. *«Бу артыкъ ушагъыулу тюйюл эсе да, эштада артыкъ осал ат боллукъ болмаз»,– деп, Созар тайны къолу бла сылады, жюгенни салды.* «Нартла», 232.

2. Приличный, благопристойный / Айыпсыз, намыслы. *Ушагъыулу жаш. Ушагъыулу къыз. Жаш не заманда да ушагъыулу адамладан юлгю алып жашагъанды.*

3. Опрятный / Кёл ашап жыйылгъан, этилген; таза. *Ушагъыулу кийим. Ушагъыулу къарам. Ушагъыулу жыйылгъан кабинет.*

УШАГЪЫУЛУ II *хал. сёзл.* 1. Приятно, красиво / Сюйдюмлю, ариу, иги. *Ушагъыулу кийин. Ушагъыулу сёлеш. Ушагъыулу кёрюн.*

2. Прилично, почетно / Айыпсыз II, намыслы II. *Ушагъыулу жаша. Ушагъыулу кёр.*

УШАГЪЫУСУЗ I *сыф.* 1. Неприятный, некрасивый / Эриши, тапсыз, ушамагъан. *[Базарбийни] Мазаллы сюеги, эти терисине сыйынмагъанлыгъы, аны ушагъыусуз этедиле.* Хубийланы О., Аманат, II, 13. *Мариям, узун бойлу, арыкъ тиширыу эди, ачы жуап аны... бетин къалай эсе да бир ушагъыусуз этеди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 167.

2. Неприличный / Айыплы I, намыссыз I. *[Мурат Къаншаугъа:] Сен а манга ушагъыусуз сёзле жаншаргъа кюрешесе.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 48. *Ушагъыусуз, керахат оюмуна уялып, ол [къыз] ичинден тобагъа къайтды.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 80.

УШАГЪЫУСУЗ II *хал. сёзл.* 1. Неприятно, некрасиво / Эриши, тапсыз халда. *Ушагъыусуз кийинген хонтаракъ эр кишини кёзюме кёргюзе, эки киши кирдиле.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 27.

2. Неприлично / Айыплы II, намыссыз II. *Ушагъыусуз сёлешиу.* ■ *[Фатиймат:] Хажибек, шо бурдурмай айт, бу къыз сизде тургъан кесегинде, сизге тынгыламай, ушагъыусуз атлайды деп билдингми?* Хубийланы О., Дерт, 130.

УШАГЪЫУСУЗЛУКЪ *ат* 1. Неприятность, некрасивость / Тапсызлыкъ, эришилик. *Къаллай бир ушагъыусузлукъ барды ол адамны юсюнде.*

2. Неприличность, безнравственность / Аман иш, къолайсыз иш, ушамагъан иш, адепсизлик.

[Зурум:] Бир жахил, хаскюр тюл эсе, [Хашыу] бу ишни ушагъыусузлугъун ангылар. Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 27.

УШАКЪ *ат.* Беседа, разговор, диалог / Экеуню неда андан кёп адамны сёлешиулери. *Райкомну жумушчулары жаш тёлю бла тынгылы ушакъ бардырадыла.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 54. *Ушакъ сюймеген, къол тирмен къурур, Къонакъ сюймеген, сабийин урур.* (Нарт сёз.)

■ **Ушакъ эт** *къ.* **сёлеш.** *Омар 1939 жылда малкъар поэзияны мурдорун салгъан Мёчюланы Кязим бла кёп ушакъ этгенин бирда унутмайды.* «Шуёхлукъ», № 32, 88. *Ала [Ысмайыл бла Къазий] экиси да ушакъ эте, бир бирин эрикдирмегенлей, ингир ала элни къыйырындан кирдиле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 188.

УШАКЪЛА *эт. аз жюр. къ.* **сёлеш.** *Мен ийнанмайма, Сен эшикни этип, Башха бла былай Ушакълайса деп.* Зумакъуллланы Т., Кёз жарыгъым, 83.

УШАКЪЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **ушакъла** / Ушакъла дегенни *араш айырмасы. Кюнюбюзню ёмюрю Сагъат ючге жанлаша, Чамылай бла башладыкъ Малладан ушакълаша.* Отарланы С., Жансарай, 21.

УШАКЪЛАШЫУ *и.д.от* **ушакълаш** / Ушакълаш дегенден *этим ат. Малланы къышлатыуну юсюнден ушакълашыу.*

УШАТ *эт.* **1.** *понуд. от* **уша** [1] / Уша [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Мустафир, къашларын аз тюгирек этип, кесин уллу адамгъа ушатыргъа кюрешеди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 27. *Баттал къууанады нёгер къызына, аны ушатып кёкню жулдузуна.* «Жилтинле», 402.

2. Одобрять *что*; соглашаться с *чем* на *что* / Биреуню этгенин тюзге, тапха сана, анга ыразы бол. *Жаш нёгери ишде хайырланырча жангы мадар излегенин ушатды. Биреуню ишин ушатма. Устаз жашчыкъны жууабын ушатды.*

3. Выбрать *кого* по нраву, вкусу (*о любящих обоего пола*) / Жарат, сюй (*къыз жашны неда жаш къызны*). *Къызланы къайсыны да кесини ушатханы барды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 76.

УШАТЫУ *и. д. от* **ушат** / Ушат дегенден *этим ат. Ишге кесин ушатыу. Биреуню бир башха адамгъа ушатыу.* □ *Чыран сууу, агъа келип, къаяны жютюкюне тюбеп, эки бёлюне, Эки жанына кетгенча дунияны, Аллай бир ушатыу келди кёлюне.* Отарланы К., Сайламала, II, 127.

УШАУ *и. д. от* **уша** [1] / Уша [1] дегенден *этим ат. Кийимни адамны юсюне ушауу. Эгизлени бир бирге ушаулары.*

УШАШ *сыф.* Похожий, подобный / Биреу бла неда бир зат бла бирчалыгъы болгъан. *[Къызладан бири:] Юсю зыккыл болгъанлыкъгъа, [Бекболатны] атасына ушаш нечик ариу нюрю барды!* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 399. *[Кызийканы] хар заманда ышара туруучу кёзлерин, жангы туугъан айгъа ушаш, иничге тогъай къашлары къуршалайдыла.* Ёзденланы А., Саният, 14.

■ **Ушаш бол** *къ.* **уша** [1]. *Элледе жашау шахарланы жашауларына ушаш бола барады.*

УШАШДЫР *эт. понуд. от* **уша**[1] / Уша[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Эки жашчыкъны бир бирге ушашдырып, къарындашчыкъла болгъанларын билдик.*

УШАШДЫРЫУ *и. д. от* **ушашдыр** / Ушашдыр дегенден *этим ат. Сабийлени бир бирге ушашдырыу.*

УШАШЛЫ *сыф. къ.* **ушаш**. *Ол къыйын кезиуде халкъны ушагъы бир бирге ушашлы эди.* «Шуёхлукъ», № 55, 15. *Кече жауун жауаргъа ушашлы къаралгъанды.* «Шуёхлукъ», № 31, 68.

УШАШЛЫКЪ *ат.* Сходство, подобие, похожесть / Бирчалыкъ. *Искусство бир бирге ушашлыкъны сюймейди.* «Коммунизмге жол», 1972, № 190. – *Сен – ханс чибин, мен – тау къуш, Ушашлыкъ неди арада? – Учама,– деп, даулайса, Букъу да учады хауада.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 84.

УШАШЫУ *и. д. от* **ушаш** / Ушаш дегенден *этим ат. Къарындашланы бир бирлерине ушашыулары.*

УШКОК *ат.* Ружье / Узун быргъылы, окъ атдырыргъа хайырланылыучу къол сауут. *Чартлагъан ушкок тюз урур.* (Нарт сёз.) ○ *Кишилик! Биз сенсизлей дунияда Къыннга ушайбыз, къылычсыз къалгъан, Уучу кибикбиз, тау ауузлада Айыугъа ушкогун къоюп баргъан.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 9.

■ **Ушкок къалакъ** приклад / ушкок сапны жассы къыйыры (*ушкок атылгъанда инбашха тиреледи*). *Аман акъыллы мараучу таулу кишичик, тобукъланып, ушкок тартыргъа хазырлана жаягъын ушкок къалагъына гам этип турады.* «Минги Тау», 1984, № 2, 11. **Ушкок от** порох / топ окъла бла патронла ишлер ючюн эмда ракеталада отлукъ формада хайырланылыучу чачылыучу зат. *Не затдан этгенин сен бил, ол [къарт акка] келиде тюйюп, кеси ушкок от этип атып тургъанды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 63.

УШКОРУ *ат ц. диал. къ.* **бюшкери**. *[Мукай Адрахманнга:] Тюнене ингирде ушкору кётюрюп келген жашчыкъла Адилгерийни жолда ёлюп тургъанлай тапхандыла.* Ёзденланы А., Саният, 99. *[Осман:] Былайдан узакъ болмай бир ушкору зыгытны ичинде къош кибикчик къурагъанма.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 79.

УШКУ БАСТА *ат эск.* Рассыпчатая пшенная каша / Тюйден этилген баста.

УШКУТ *сыф. эск.* Испорченный / Бузулгъан, эски болгъан, чириген. *[Тауукъ:] Гаккыларым ушкут болмай, Тенг чыкъдыла балала.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 104.

УШХОЛ *ат ц. диал. къ.* **чеги**.

УШХУЛА *ат. этн.* Чучело теленка (*шкуру павшего теленка набивают соломой и подставляют корове, чтобы вызвать у нее молокоотделение*)/ Бузоуу ёлген ийнекни саува туруп, ол сютюн тыймай берир ючюн ичи саламдан толтурулуп ийнекни аллына салыныучу бузоу тери. *Ибрахимни ушхула бла саудуруучу кёк ийнегин Дюгербийланы арбазгъа сюрдюле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 67. *Сакъ жел къазыкъ башында, ушхуланы учургъанча, окъ акъ погонлуну атдан учурду.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 15.

УШХУУУР *ат.* **Ужин 1.** Вечерняя еда / Ингир азыкъ. *Бу ингирги ушхууруру – байрам ушхуур эди, хычынланы сары жаугъа булгъап, хар ким сюйген къадар ашай эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 144. *Элде хар ким ушхуур къайгъыгъа кирип, кими отха, кими да суугъа чабадыла.* Шауаланы М., Мурат, 26.

2. Время этой еды, обычно вечером / Ингирде аш ашагъан заман. *Кечени ушхуур кезиуюнде мал жыйылып, юйге къарап, Ашико бла Къабахан жетдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 84. *Ушхуурда юйге келип, От жагъада чёгедиле, Эшикден жукъу шош кирип, Теке къалкъыу этедиле.* «Шуёхлукъ», № 8, 17.

3. *къарач. къ.* **аш, ашарыкъ.** *[Къундуз] Асланкирни кюн ортагъа ушхууруна битдирип, аллына къарап турады.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 30.

УШХУУУРЛУКЪ *ат.* Что-л. для приготовления ужина (*или еды*)/ Ушхууур этерге жараулу аш-азыкъ продуктла. *[Солтан] Чабакъ уугъа тебиреди танг атаргъа, Ушхууурлукъ келтиреди кюн батаргъа. Салийматчыкъ чабакъланы тузлады, Билгенича ашарыкъ хазырлады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 89.

УШХУУУРСУЗ *сыф. къ.* **жарлы.** *[Абдуллах Мазаннга:] Сен, ушхуурсуз зыккылны, тейри, атама айтсам, чатынгы айырыр.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 21.

УШХУУУР-УСХАР *къауум. ат къ.* **ушхууур**[1]. *Хар ким малын жыйып, юйлеринде ушхууур-усхар къайгъыгъа кирген заманда, Даулет юйюне барды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 57.

УШХУУУРЧУ *ат.* Бедный человек, постоянно ищущий, у кого бы поесть / Кимни болса ушхууурун сакълагъан жарлы ач адам. *Ушхууурчу Шаяхмет деген болмаса, аны тюз атын хазна адам айтмайды.* Къулийланы Х., Эгизле, 22. *Чабырларын сюйрей, эл ушхууурчусу Санукку кирди.* Этезланы О., Тарда, 235.

УЮ 1. Заквашиваться (*о молоке*) / Айран бол (*уютху къуюлгъан сютню юсюнден*). *Эрттенлик сютлени къуюп, сют машинаны бура, Айранлыкъ сютле да уюп Башлагъандыла туура.* Отарланы К., Сайлама, I, 11.

2. Свертываться, застывать, запекаться (*о крови*) / Сууп, къалын бол (*къанны юсюнден*). *Аны [жашчыкъны] мангылайчыгъындан баргъан къан, уюп, жаякъчыгъына къаралдым ыз салыныпды.* Ахматланы И., Боранда, 9. *Кесилгенде, къаны уюп чыкъгъан малны этин таулула керахатха санайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 335.

3. *кёч.* Успокоиться, притихнуть, затихнуть / Тынч бол, ырахат бол, шош бол. *Ол [Чоллай] таурух айтыргъа жарашдырылгъанлай, эки жаш да анга къулакъ салып уюдула.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 323. *Биз да арт дерсге уюп тургъанлай, бир заманда классны эшиклери ачылдыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 21.

4. Неметь, терять чувствительность, цепенеть / Ауруудан неда арыгъандан муал бол, къурушуп къал (*адамны санларыны юсюнден*). *Тангатсада, Азиретни санлары уюп тургъан болмаса, къымылдамадыла.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 172. *Арбаздагъы къонакъны аякълары уюгъан болурла: ёрге туралмайды.* «Огъурлу танг», 176.

5. *кёч.* Застывать, замирать, становиться неподвижным / Орунгундан тепмей, къымылдамай, бир халда тур. *Ол сёзле айтылгъанда, бауур уюгъанча, хычыуун уюп тургъан эфенди секирип турду.* «Шуёхлукъ», № 41, 40. *Чатлагъа, къулакълагъа къарасанг да, уюп тургъанларын кёрлюксе.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 176.

УЮКЪ I *ат.* Валенок / Жюнден басылып этилген аякъ кийим. *Шерийфатны анасы эки иги уюкъ бла ышымла келтирип, Муратха берди.* Шауаланы М., Мурат, 216. *[Шамилни] башында къулакълы бёркю, юсюнде къысха къочхар тону, аякъларында къалын уюкълары,– ол жылы кийинип эди.* Ахматланы И., Боранда, 29.

УЮКЪ II *сыф. къарач.* Онемелый / Сезимлиги, бюгюлмеклиги тас болгъан. *Уюкъгъан бутларыма, ышып-ышып, кюнден жан киргизтдим.*

УЮКЪ III *эт. къарач. къ.* **ую 4.** *Жашны бутлары уюкъгъандыла.*

УЮКЪЛУКЪ *ат.* Материал для изготовления валенок (*шерсть, войлок и т. п.*) / Уюкъ этерге жараучу эм ол затха жетерча жюн, кийиз.

УЮКЪЧУ *ат.* Валяльщик (*мастер по изготовлению валенок*) / Уюкъ басаргъа, этерге уста [адам]. *Аны анасы уста уюкъчу эди.*

УЮТ *эт. понуд от* **ую** / Ую дегенни *къатланыучу айырмасы. Сютню уют.*

УЮТДУР *эт. понуд. от* **уют** / Уют дегенни *къатланыучу айырмасы. Сютню уютдур. Ол кёп олтуруп, бышлакъны уютдурду.*

УЮТДУРУУ *и. д. от* **уютдур** / Уютдур дегенден *этим ат. Сютню уютдуруу.*

УЮТУЛ *эт. страд. от* **уют** / Уют дегенни *зорлаучу айырмасы. Сют уютулмагъанды.*

УЮТУЛУУ *и. д. от* **уютул** / Уютул дегенден *этим ат. – Къая оюллугъун мангамы айтхан эди? – деп, Асланны сол жанында айран уютулуучу тырхыкчыкъда олтургъан узун, кёккёз жаш, секирип, ёрге къопду.* Хубийланы О., Аманат, I, 147.

УЮТУУ *и. д. от* **уют** / Уют дегенден *этим ат. Сютню жууртха уютуу.*

УЮТУШ *эт. взаимн.-совм. от* **уют** / Уют дегенни *араш айырмасы. Сют уютуш.*

УЮТУШУУ *и. д. от* **уютуш** / Уютуш дегенден *этим ат. Сют уютушуу.*

УЮТХУ *ат ц. диал. къ.* **ырдаууун.** *Анам сютге уютху къуйду.*

УЯ *ат* **1.** Гнездо / Къанатлыланы, къурт-къумурсханы эм сюркелип жюрюучю жаныуарланы жумуртхала табып, балала чыгъарыучу эм жашаучу жерлери. *[Къанамат:] Не затладыла,– деп, сейирсинип, ёрге къобуп къарагъанында, юч-тёрт уяда – къуш гаккыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 55. *Бир бийик терекни баш чокъайында къаргъаны уясы, уясында юч баласы ёсе эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 267.

2. Нора, берлога / Ичинде жашар ючюн кийик жаныуар жерни тюбюнде къазгъан тешик. *[Тюлкю] къуйрукъчугъун къонгуроуну тешигине сугъуп, уясына алып келеди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 309. *Чертлеуюклени чычханла*

къыш азыкъгъа ашыгъып, бирем-бирем ташыйдыла уяларына. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 148.

3. *кёч.* Место жительства семьи, семейный очаг / Адамны юйюрюню жашагъан, тургъан жери. *Уруш келгенде, аны отунда кёп адамны Мамыр уясы кюйдю да кетди.* Отарланы К., Жолла, 100. *Уяларын ишлейдиле, Хар къайсы да кесича, Кими элде, кими тюзде орналады керегича.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 31.

4. *кёч.* Логово (*врага*)/ Душманны орналгъан эм жашагъан жери. *[Солдат:] Ичине оюлсун бу фашист уя, Мени тенглеримден айырды.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 89. *Тёртжыллыкъ уруш жол келтирди бизни, Ол фашист жаныуарны уясына.* Отарланы К., Сайламала, II, 182.

5. *кёч.* Укрытое место для пулеметов, пушек и т.п./ Пулемётла, топла орнатылгъан таша жер. *Ол кюн таулу жашны миномёт расчёту душманны пулемётла орнатылгъан юч уясын чачханды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 17.

6. *кёч.* Притон / Аманлыкъчыланы жашыртын жыйылыу жерлери. *Уручуланы уясы. Аманлыкъчыланы уясы. Саякъчыланы, хаулечилени уясы.*

УЯЛ *эт.* 1. Стыдиться, стесняться / Тартын, иймен. *Сырмахан уялгъандан, ал ботасыны юсюнде бир зат излегенча, башын да энишге тутуп: «Къасай, бир гыржынлыкъчыкъ бер деп, келгенме»,– деди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 9. *[Къарабатыр Ачемезге:] Сауут-сабадан кёзюнг къарагъан затынгы ал, уялып къойма.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 38.

2. Позориться, срамиться / Айыплы бол. *Къонакъланы аллында уялыргъа тюшдю. Иш биз артда уялмазча болсун.*

УЯЛА *эт. сёл. тил.* Гнездиться / Уя эт. *Лачын бизни агъачларыбызда уялайды.* «Естествознание», 57.

УЯЛАУ *и. д. от* **уяла** / Уяла дегенден *этим ат. Къарылгъачла чардакъда уялауну башладыла.*

УЯЛМАГЪАН *сыф. къ.* **уятсыз.** *[Зубайда Шерийфатха:] Да, уялмагъан мени нек къозуйса?* Къобанланы А., Кюн таякъла, 141. *[Зубайда Салийматха:] Не кёз бла къарарыкъды, уялмагъан, бизни бетибизге?* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 14.

УЯЛТ *эт.* Стыдить, совестить *кого* / Уялырча эт, уялыр халгъа келтир. *[Ёрюзмек Сатанайгъа:] Нартланы алларында мени уялтханса, сени бетсизлигинг себепли жылкъы къошум къуруду, сен да былайдан къуру, энди бизге жашау жокъду.* «Нартла», 65. *Ибрахим не айтып кюрешди эсе да, Алийни уялталмады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 40.

УЯЛТДЫР *эт. понуд. от* **уялт** / Уялт дегенни *къатланыучу айырмасы. Бетсиз адамны уялтыр амал жокъду.*

УЯЛТДЫРЫУ *и. д. от* **уялтдыр** / Уялтдыр дегенден *этим ат. Къызны уялтдырыу. Жашны терслигин айтып уялтдырыу.*

УЯЛТЫУ *и. д. от* **уялт** / Уялт дегенден *этим ат. Биреуню уялтыу.*

УЯЛЧАКЪ *сыф.* Робкий, застенчивый, стеснительный / Уялыучу, тартынчакъ, ийменчек. *Дауум уялчакъ, тартынчакъ къызды.* Хубийланы О., Дерт, 164. *Бизни таулу тиширыуларыбыз уялчакъ, намыслы болуучудула.* Толгъурланы З., Эрирей, 147.

УЯЛЧАКЪЛЫКЪ *ат.* Застенчивость, робкость, стеснительность / Ийменчеклик, тартынчакълыкъ. *Къызны уялчакълыгъын жаратдыкъ.*

УЯЛЫУ *и. д. от* **уял** / Уял дегенден *этим ат. Озгъан жыл уялыу, ийменыу дегенни билмеучю Айнюр, энди бир тюрлю болуп барады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 94. *[Къызла] кюледиле манга, Не жазыкъсыныу, неда уялыу Жокъду былада.* «Жилтинле», 179.

УЯЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **уял** / Уял дегенни *араш айырмасы. Сабийле этген сыркыулары ючюн устазны аллында уялышдыла.*

УЯЛЫШЫУ *и. д. от* **уялыш** / Уялыш дегенден *этим ат. Къызланы уялышыулары.*

УЯН *эт.* 1. Просыпаться, пробуждаться / Жукъунгу тохтат, жукъудан аяз, жукълагъан болумдан чыкъ. *[Жашчыкъ] уяныпкъарагъанында, оту ёчюлюп тургъанын кёргенди.* «Нартла», 72. *[Зауурбек:] Кече ортасында уянганымда, санларым, таш бла тюйгенча, ауур болуп, кючден-бутдан аякъ юсюме турдум.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 72.

2. *кёч.* Оживляться, приходить в движение / Тирил, жары. *Чыныкъгъан халкъ уянды, Вулкан тылпыуну тёге.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 9. *Жер, ёмюрле жукъусундан уянып, Дуния эрттенин, жашча, алгъышлады.* Отарланы К., Дуния эрттени, 8.

УЯНЫУ *и. д. от* **уян** / Уян дегенден *этим ат. Жаш адамгъа эрттен бла уяныу къыйын кёрюнюучюдю.*

УЯНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **уян** / Уян дегенни *араш айырмасы. Сабийле кеч уянышдыла.*

УЯНЫШЫУ *и. д. от* **уяныш** / Уяныш дегенден *этим ат. Эртте уянышыу.*

УЯТ[1] *ат* 1. Совесть / Этген ишлери эм кесин жюрютюуню ючюн кесини эм жамауатны аллында ниет жууаплылыкъны сезмеклик. *«Ысмайылда уят болса, адамланы бир жукъгъа санарыкъ болур эди»,– деп, Асланкир, жашчыкъны аллына олтуртуп, башын жюлюй тебиреди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 171. *[Лейла:] Солтан, сен бизден бетинги жашыраса, ол сени терслигинги ангылагъанынгы, уятынгы тас этмегенинги кёргюзтеди.* Боташланы И., Пьесала, 185.

2. Позор, стыд, срам / Айыплы зат, иш. *[Жигерхан:] Мен а, Эсен, алай игилик келсин экибизге да, уят, бедиш деп да къарарыкъ тюйюл эдим.* Хубийланы О., Аманат, III, 282. *Сюеме десенг, ёлеме десенг, Тийребе ол уят болады. Къатына олтуруп, ушакъ этерге, Къарнашым десенг, тап болады.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 47.

♦ **Уятха къал** опозориться, осрамиться / Сыйсыз бол, бедишлик бол. *Аман – къалыр уятха, Ахшы – жетер умутха.* (Нарт сёз.)

♦ **Уятха къой** (*жетдир*) позорить, срамить / Сыйсыз эт, бедишлик эт. *Женгиллик уятха къояр* (Нарт сёз.) *Иги адам нёгеринг болса, жетдирир муратха, аман адам нёгеринг болса, жетдирир уятха.* (Нарт сёз.)

УЯТ[2] *эт.* 1. Будить *кого* / Кимни болса да жукъусун бёл. *Тангны атхан чагъында тынчлыкъ бузулду: сабий жыламсырап, Жулдузну уятды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 6. *Жамийлят сабийлерин уятыргъа чыкъды.* Кацийланы Х., Тамата, 10.

2. Пробуждать (*выводить из состояния покоя, делать активным*) / Тынчайып туруу халдан чыгъар, тирилт. *Батырлыкъгъа юйрете къоркъакъланы, Тирилте хомухланы, алтакъланы, Сермешлеге тийрени уятырча, Бары бирден душманны ууатырча,– Деп, айтылгъан болур нарт сёз таулада.* Отарланы К., Сынла, 119. *[Семён:] Сау къалыгъыз, жашла, унукъгъан таулуланы уятыгъыз, сизни бла кёп турмай жарыкъ халда тюбеширигибизге ийнанама.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 167.

3. *кёч.* Пробуждать (*национальное, классовое самосознание*) / Биреу кесини миллет, класс сезимин сезерча эт. *[Таулу жарлыла], жангыз кеслери кюрешип, хорламгъа жетишаллыкъ тюйюлдюле деп, Мёчюланы Кязим миллет ёхтемлению бла бирге, класс сезимни да уятады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 84.

4. *кёч.* Дать толчок (*напр. к развитию способностей*)/ Биреуню фахмусун, этимлигин, хунерин, д.а.к. затын айнытыугъа, ёсдюрюуге себеплик эт, къозгъа. *Уллу халкъ жырчыны жарыкъ, тюз сёзю жаш назмучуну жазыучулукъ хунерин уятханды.* «Шуёхлукъ», № 18, 196.

УЯТДЫР *эт. понуд. от* **уят** / Уят дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийлени уятдыр. Биреуню хунерин уятдыр. Адамланы миллет сезимлиликлерин уятдыр.*

УЯТДЫРЫУ *и. д. от* **уятдыр** / Уятдыр дегенден *этим ат. Чалгъычыланы эрттен бла тёрт сагъатда уятдырыу.*

УЯТЛЫ I *сыф.* Совестливый, стыдливый / Уяты, бети болгъан, уяла билген. *Уятлы уят этсе, уятсыз: «Мен хорладым»,– дер.* (Нарт сёз.) ○ *[Домалайны] къызча, уятлы бети, къызара, агъара тура эди.* Хубийланы О., Дерт, 77.

УЯТЛЫ II *хал. сёзл.* Стыдливо / Ийменип, тартынып. *Лейла хапарын башлап къояргъа да тартына..., къарт врачны кёзюне уятлы къарады.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 281. *Шерийфат Азиретге гурушха кёз бла къарап, аны уятлы ышаргъанын эследи.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 129.

УЯТЛЫКЪ *ат.* Половые органы человека / Эркекликни, тишиликни билдирген органла, санла. *Эчки къойгъа: «Уятлыгъы ачыкъ»,– дей эди.* (Нарт сёз.)

УЯТСЫЗ *сыф.* Бессовестный, бесстыдный / Уяла билмеген, бетсиз. – *Бусагъат жиберип къой! – деп, Саният Адырахманны уятсыз кёзлерине къарады.* Ёзденланы А., Саният, 81. *Сатыучуну бу тукъум уятсыз сёзлери Насыра Хожагъа бек тик тийгендиле.* Ёртенланы А., Насра Хожаны хапарлары, 11.

УЯТСЫЗЛЫКЪ *ат.* Бесстыдство / Уяла билмеулюк, бетсизлик. *Сагъыш этигиз, жангыз бу хужу бернени юсюнде къаллай бир уятсызлыкъ, бетсизлик, ыйлыкъ иш этиледи.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 91. *Уятсызлыкъны сенсе уясы, Хар кирли ишни букъгъан къаясы.* Къаракетланы И., Сайламалары, 27.

УЯТ-ХАЯТ *къауум. ат.* Стыд и совесть / Бет, намыс. *[Гыжы:] Тап кезиучюк тюшгенлей, мен уятны-хаятны да атып, анга [Домалайгъа] билдирдим.* Хубийланы О., Дерт, 84.

УЯТЫЛ *эт. страд. от* **уят**[2] / Уят[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Замансыз уятылгъан жашла ырзы болмадыла.*

УЯТЫЛЫУ *и. д. от* **уятыл** / Уятыл дегенден *этим ат. Эртте уятылыу ишге асылды.*

УЯТЫУ *и. д. от* **уят** / Уят дегенден *этим ат. Жукълап тургъанланы уятыу. Чалгъычыланы эртте уятыу адетди.*

Ф

ФАБРИК *ат сёл. тил. къ.* **фабрика**. *Китаплада – жомакъларынг, Фабрик, завод ожакъларынг, Узунузун орамларынг, Жаным, Нальчик, санга салам!* Шахмырзаланы С., Назмула, 84. *Юй, фабрик, завод ишлеген да, сабан сюрген да, мал кютген да, не тукъум урунуу да насыпды.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 33.

ФАБРИКА *ат.* Фабрика / Тюрлю-тюрлю машиналаны хайырланып, женгил промышленностьда аш, кийим д. а. к. затланы чыгъарыучу промышленность предприятие. *Фабрика озгъан жылдан бери план салыуну эм ырысхы жаны бла сейирсиндириуню жангы системасына кёчюп ишлейди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 102. *Эки-юч айны алайда ишлерикме, андан сора шахарда фабрикагъа жарашдырыргъа айтхандыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 31.

ФАБРИКАНТ *ат.* Фабрикант / Фабриканы иеси. *Ол [юй] алгъын Прохоров деген фабрикантныкъы болгъанды.* Е. Мар, Ленинде къонакъда, 85. *Капиталист жамауатда заводчула, фабрикантла чыгъарылгъан товарны къошакъ багъасын ёздюрюр ючюн ишчилеге кёп азаплыкъ жетдиредиле.* «Коммунизмге жол», 1975, № 56.

ФАБРИКАТ *ат.* Фабрикат / Фабрикада хазырланылгъан зат, производствода ишленип битген продукт. *Къагъыт фабрикат. Жарым фабрикат.* ■ *Нальчикни фабрикалары экспортха кёп тюрлю фабрикатла хазырлайдыла.* «Коммунизмге жол», 1974, № 102. *Малчыла энди багъалы фабрикатла бла жалчытылыннгандыла.* «Коммунизмге жол», 1976, № 39.

ФАБУЛА *ат лит.* Фабула / Суратлау литературада болуннган ишлени, жигитлени этген затларыны сюжет схемасы. *Поэманы фабуласы. Романны фабуласы.*

ФАВОРИТ *ат.* Фаворит / Уллу къуллугъу болгъан, бийик даражалы адамны кёз къаратхан, айырма кёрген, энчи сюйген адамы. *Аны [генералны] хапарында, Екатеринаны артдагъы фаворити, Граф Зубовну эгечи, эки кере эсгертилинеди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 35.

ФАДАУАН *ат ц. диал. къ.* **мидел**. *Чабырлары чачылып, ичлеринден да фадауанлары къарай, зыгъыр юсюнде ёгюзлени баш бауларындан тутуп тургъан къарт, жолоучугъа тюрслеп къарады.* Ёзденланы А., Саният, 134.

ФАЗА *ат.* Фаза / Ишни барыуунда, айныу халында бир энчи кезиую, заманы. *Айны биринчи фазасы. Жамауатны жангы фазасы. Аны жашауун фазалары. Юйню къурулушу ахыр фазасына жетгенди.*

ФАЙГЪАМБАР *ат.* Пророк / Муслийман диннге ийнанныганланы ангылауларына кёре, боллукъ

затланы алгъадан билген, Аллахны буйругъун ангылатхан келечиси. *Файгъамбар да кеси башына дууа этеди.* (Нарт сёз.) *«Аллах кеси бермегеннге файгъамбар не береди?»* (Нарт сёз.) ○ *«Эринг ёлгенди,– деп, анга [къызгъа] шыйыхла, Файгъамбарла окъуна айтсала да, «Алайды»,– деп, къычырсала шагъатла, Ийнандыралмаз эдиле ала да.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 93.

ФАЙДА *ат* 1. Польза, выгода / Хайырлы иш, хайыр. *Даууру кёпню файдасы болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *[Аслан эфенди адамлагъа:] Аланла, уллу ишни оюннга буруп тургъандан файда жокъду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 153.

2. Доход, прибыль / Бир предприятиядан тюшген неда бир ишден келген ахча эм мюлк байлыкъ, хатасындан хайыры озгъан иш. *Колхозланы ара мюлклери айныгъанды, аланы ахча файдалары ёсгендиле.* «Шуёхлукъ», № 7, 7. *Промышленность алгъан файда бир жылгъа 10 процентге ёсгенди.* «Коммунизмге жол», 1976, № 114.

ФАЙДАЛА *эт.* Использовать / Хайырлан. *Усталаны сынамларын файдала. Болумну файдала. Ишде билиминги тап файдала. Онг болгъан жерде машина – техниканы файдала.*

ФАЙДАЛАН *эт.* 1. Получать выгоду, прибыль из *чего* / Затны хайырын ал, андан файда тюшюр. *Бакъгъан тууарынгы сатып файдалан. Картофну, багъа сатып, файдалан.*

2. Употреблять *что* / Жюрют. *Бу назмуда поэт сёзлени тюз магъаналарын да, жаз тилде айтылгъан метафоралы магъаналарын да тенг файдаланады.* Маммелаты Д., Кязим Мечиев, 41. *Механизатор хар сагъатын файдаланады.* «Шуёхлукъ», № 28, 110.

3. Пользоваться, воспользоваться *чем* / Болуннган ишни, затны кесинги жумушунга хайырлан, кесинге тап тюшюр. *Бир кюн ингирде, ол [Хаджирет] мал къошха тюбеп, адамы болмагъаны бла файдаланып, андан нартюх, гыбыт бла айран урлады.* Зокаланы З., Солуу кюн, 74.

ФАЙДАЛАНДЫР *эт. понуд. от* **файдалан** / Файдалан дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишде жетишим этер ючюн мюлкню ич онгларын да файдаланыргъа керекди.*

ФАЙДАЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **файдалан** / Файдалан дегенден *этим ат. Сабан ишледе агротехниканы жорукъларын файдаландырыу.*

ФАЙДАЛАНЫЛ *эт. страд. от* **файдалан** / Файдалан дегенни *зорлаучу айырмасы. Мюлкде алчы сынау файдаланылып башланнганды.*

ФАЙДАЛАНЫЛЫУ *и. д. от* **файдаланыл** / Файдаланыл дегенден *этим ат. Ишде хар тап болумну файдаланылыуу жетишимге келтиреди.*

ФАЙДАЛАНЫУ *и. д. от* **файдалан** / Файдалан дегенден *этим ат. Сырьёну зырафсыз файдаланыу. Техниканы файдаланыу. Ишчи заманны толу файдаланыу.*

ФАЙДАЛАТ *эт. понуд. от* **файдала** / Файдала дегенни *къатланыучу айырмасы. Ырысхысын керекли затлагъа файдалат. Бахчаны сюргенде атам ёгюзлени файдалатды.*

ФАЙДАЛАТЫУ *и. д. от* **файдалат** / Файдалат дегенден *этим ат. Къурулушда жангы амалланы бла жангы техниканы файдалатыу. Заводда жангы технологияны файдалатыу.*

ФАЙДАЛАТДЫР *эт. понуд. от* **файдалат** / Файдалат дегенни *къатланыучу айырмасы. Ахчаны жарлылыгъына файдалатдыр. Кёгетлени, тахта кёгетлени заранлы къурт-къумурсхаладан къоруулар ючюн жангы уу дарманланы файдалатдыр.*

ФАЙДАЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **файдалатдыр** / Файдалатдыр дегенден *этим ат. Ишде жангы амалланы файдалатдырыу.*

ФАЙДАЛАУ *и. д. от* **файдала** / Файдала дегенден *этим ат. Биреуню къыйынын файдалау. Ырысхыны зыраф этмей файдалау.*

ФАЙДАЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **файдала** / Файдала дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла къапхакъдан учаргъа бир чананы файдалашадыла.*

ФАЙДАЛАШЫУ *и. д. от* **файдалаш** / Файдалаш дегенден *этим ат. Тасхачыланы рация бла файдалашыулары.*

ФАЙДАЛЫ *сыф.* Выгодный, прибыльный / Хайырлы, хайыр берген, файда келтирген. *Кендираш бек файдалы эл мюлк битимледен бириди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 108. *Къойчулукъ уллу санагъат болгъаны себепли, районда аны ёсдюрюрге арт жыллада уллу эс бёлюнюп башланнганды.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 67.

ФАЙДАЛЫЛЫКЪ *ат.* Прибыльность, рентабельность / Хайырлылыкъ, хайыры, файдасы болгъанлыкъ. *Малчылыкъны файдалылыгъын кётюрюуде баш мадарладан бири – ана малланы санын кёбейтиудю.* «Коммунизмге жол», 1974, № 76. *Колхозда нартюхню файдалылыгъы 162 процент болгъанды, ол башха мирзеу битимледен эсе 81 процентге кёпдю.* «Коммунизмге жол», 1974, № 172.

ФАЙДАСЫЗ *сыф.* Бесполезный, невыгодный, бесприбыльный, бездоходный / Файда келтирмеген, файдасы болмагъан, хайырсыз. *Файдасыз сёзюнг – къулакъгъа тёзюм.* (Нарт сёз.) *Файдасыз алим – жаунсуз булут.* (Нарт сёз.)

ФАЙДАСЫЗЛЫКЪ *ат.* Бесполезность, невыгодность, нерентабельность / Хайырсызлыкъ, хайыры, файдасы болмагъанлыкъ. *Жаш сёзню файдасызлыгъын сезди. Мюлкню файдасызлыгъы.*

ФАЙДЕШИН *ат* 1. Файдешин / Иги сортлу чилле къумач, пайны бир тюрлюсю. *Амма кесине файдешинден кёлек этдиргенди.*

2. *В позиции определения:* файдешиновый / Файдешинден этилген. *Файдешин кёлек. Файдешин кофта.*

ФАЙТОН *ат сёл. тил. къ.* фаэтон. *Бир исси жай кюн Хасан бла Шарафутдин эсирип, юч ат жегилген файтонда эки жанларына чайкъала, Нарсананы орамларында сюзюледиле.* «Шуёхлукъ», № 4, 67. *Омакъ файтоннга да минип, ныгъышха бир къуллукъчу келгенди.* Этезланы О., Тарда, 158.

ФАКЕЛ *ат.* Факел / Къыйырында чайыр жагъылгъан чёргеми болгъан, жаратыргъа, жанаргъа

жарашдырылгъан, тепдирирге, кёчюрюрге жарагъан чыракъ, жарытхыч. *Шынкъартда болгъан къарауулла факеллени жандырадыла.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 116. *Жашла да къая башында жанынган факелни элтип, ол башлагъан ишлерин бошадыла.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 96.

ФАКТ *ат къарач. къ.* **шарт.** *Белгили алим кёп фактладан баш магъаналаны айыра билиуню уллу багъалатханды.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 92. *Алай а Къ. Кулиевни тизгинлери белгили факт тюйюлдюле, поэзиядыла.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 11.

ФАКТОР *ат къ.* **сылтау, себеп.** *Саулугъу болгъан сау эмда таза тери иги сакъланыучу факторду, ол бизни саныбызгъа микробланы кириулерине тыйгъычлыкъ этеди.* А. М. Демидова, Саулукъну сакъла, 13. *Бек алгъа политика факторланы магъаналарыны юсюнден соруу чыгъады.* «Коммунизмге жол», 1974, № 96.

ФАКТУРА *ат.* Фактура / Алыучугъа сатылыш жиберген товарны саны кёргюзтюлюп жазылгъан счёт.– *Къатапа, маймёз, акъгетен, сирнек, сапын,– дей келгенлей, фактурада жазылгъан элли килограмм къайнагъан сары жау жетмеди.* «Жарыкъ жолда», 195.

ФАКУЛЬТАТИВ *сыф.* Факультативный / Киши къысмай, кеси ыразылыгъы бла сайланнган, зорсуз (сёз ючюн, дерс). *Тамата классда окъугъанла бла факультатив дерсле бардырыладыла.* «Ленинни байрагъы», 1987, № 52.

ФАКУЛЬТЕТ *ат.* Факультет / Бийик окъуу юйде окъууну бир белгили тюрлюсюне жууукъ болгъан илму дисциплинала окъутулуучу бёлюм. *Разият бюгюн факультетни деканатына кирди.* Ахматланы И., Боранда, 49. *Университетни беш факультетинде эки мингнге жууукъ студент окъуйду.* «Шуёхлукъ», № 13, 21.

ФАКЪЫР *сыф.* Бедный, неимущий, несчастный / Къыйналып жашагъан, керегин тапмагъан, жарлы, харип. *Тауну ашы – такъыр, Тауда жашагъан – факъыр.* (Нартсёз.) ○ *Мени сёзюм – нёгерди тюзге, Таянч – факъыргъа, ёксюзге.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 42. *Жарлы факъырны, кёлю такъырны, Былайда союнму кетесе?* «Малкъар халкъ жырла», 102.

ФАКЪЫРА *ат къ.* **факъырачы.** *Къараллмагъан, багъылмагъан сакъалы ёсюп, аны [Шоштарны] къалай эсе да бир буруннгулу факъырагъа ушатханды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 183. *Кюнлени биринде [Къарашауай], факъырача кийинип, нарт элледе сыбызгъысын согъуп айланнганды.* «Нартла», 189.

ФАКЪЫРАЛА *эт.* Обеднеть, сделать бедным / Жарлы эт. *Экинчи дуния уруш кёплени факъыралагъанды.*

ФАКЪЫРАЛАН *эт. страд. от* **факъырала** / Факъырала дегенни *зорлаучу айырмасы. Аны юйюрю сюргюнню биринчи жылларында факъыраланнган эди.*

ФАКЪЫРАЛАНЫУ *и. д. от* **факъыралан** / Факъыралан дегенден *этим ат. Ачлыкъ жыллада факъыраланыу.*

ФАКЪЫРАЛАУ *и. д. от* **факъырала** / Факъырала дегенден *этим*

ат. Башсыз юйюрню, жангыз ийнегин урлап, факъыралау.

ФАКЪЫРАЛЫКЪ *ат.* Нищенство, обездоленность / Бек жарлылыкъ. *[Ыйналукъ:] Факъыралыкъны Аллах къанлыма да сынатмасын.* Толгъурланы З., Эрирей, 102. *Къайры къараса да, сынсыгъан, таралгъан, мугурайгъан, факъыралыкъ башын къысхан жашауну кёреди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 88.

ФАКЪЫРАЧЫ *ат.* Нищий, бедняк / Байлыгъы болмагъан, бек жарлы, садакъа жыйып жашагъан адам; садакъачы. *Факъырачыны артмагъын сыйыргъанлай.* (Нарт сёз.) *Тагъаланчыла уа чомарт халкъ эдиле, хатерли халкъ. Бир кере да келген факъырачы къапчыгъын толтурмай кетмегенди.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Къарт факъырачы жол жанында жатып Тургъанлай, Ёлюм жетгенди да, аны Басынчакълагъанды, ойната атын, андан алгъанды да кетгенди жанын.* Отарланы К., Дуния эрттени, 40.

ФАКЪЫРАЧЫЛЫКЪ *ат къ.* **факъыралыкъ.** *Бу къыйын дунияда Аллах кёргюзтмесин малкъар, къарачай халкълагъа факъырачылыкъ.*

ФАКЪЫРЛАН *эт. сёл. тил.* Жарлылан. *Жамауат къурулуш тюрлендирилгенде, экономика оюлуп, кёпле факъырланнгандыла.*

ФАКЪЫРЛАНЫУ *и. д. от* **факъырлан** / Факъырлан дегенден *этим ат. Иш тапмай, факъырланыу.*

ФАКЪЫРЛЫКЪ *ат.* Бедность, нищета / Жашау керекле бла жалчытылынмагъанлыкъ, жарлылыкъ. *Халкъланы факъырлыкъларын кеси халкъына таралыуу, жарсыуу букъдуруп, жашырып къоялмады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 82. *Дунияда факъырлыкъ жюрегин къыйнай, Жарлыла ючюн кюйген адамны, Насыплы сабийле кюлгенча алай, Жарыкъда, шатык да кюлген адамды ол.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 33. *[Садакъачыны] ачлыкъазап кемирген, Аздыргъан да этип, санын, эзилир эди кёрген Аны факъырлыкъ халын.* «Жарыкъ жолда», 44.

ФАЛ[1] *энчи.* Фал / Парусланы, билдириучю белгилени, байракъланы кётюрген неда энишге жибериучю жип, трос. *Сигнал фал.*

ФАЛ[2] *ат эск.* Гадание, предсказание (судьбы) / Китап ачыу, таш салыу. *Ауазынгы бузуп фал ачма, Яху, Мискин факъыр халкъгъа бек тут, деп, берген Жоругъунгдан кесинг кенг къачма, Яху!* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 31.

ФАНА *сыф. эск.* Тленный, бренный / Хаух, жалгъан. *Жарлы: Жанлы къаршчысына сауутсузлай тюшюп, Фана дуниядан умут юзгенледенме!* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 75.

ФАНАТИК *ат.* **1.** Фанатик / Динни бек къаты тутхан адам.

2. *кёч.* Фанатик / Бир ишге, бир ниетге жаны-къаны бла берилген адам.

ФАНЕР *ат сёл. тил. къ.* **фанера.** *Агъач жаргъан, фанер этген цехледе производствогъа жангы технология сингнгенди.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 118.

2. *В позиции определения:* фанерный / Фанерден этилген. *Ичинде*

жатхан жери да жыйылмагъан бир ундурукъ, стол мюйюшде фанер ящикни юсюнде магнитофон бар эдиле. Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 177. *Ара складда кёп фанер къанга ачыкъ жерде атылып, жауумда, кюнде зея бола эдиле.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 119.

ФАНЕРА *ат.* Фанера / Агъачдан ишленнген затланы ариу кёргюзтюр ючюн тышланыучу жукъа агъач пластинка. *Адамла хар бир сау кирпични, фанераны къоймай хайырланадыла.* «Коммунизмге жол», 1984, № 64. *Фанера кепдириучю бригаданы юсюнден хапар айтдыкъ.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 39.

ФАНЕРЛЕ *эт. сёл. тил.* Фанеровать / Бир затны фанер бла тышла. *Кийим шкафны фанерле.*

ФАНЕРЛЕН *эт. страд. от* **фанерле** / Фанерле дегенни *зорлаучу айырмасы. Шкаф эмен фанер бла фанерленнгенди.*

ФАНЕРЛЕНИУ *и. д. от* **фанерлен** / Фанерлен дегенден *этим ат. Юй кереклени фанерлениулери.*

ФАНЕРЛЕУ *и. д. от* **фанерле** / Фанерле дегенден *этим ат. Буфетни фанерлеу.*

ФАНЕРЧИ *ат.* Фанеровщик / Бир затны фанерлеучю ишчи.

ФАНТАЗИЯ *ат.* Фантазия / Къурашдырыш айтыргъа усталыкъ. *Анда [поэмада] кёргюзтюлген ишле Кязимни фантазиясындан чыкъмайдыла.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 84. *Биягъы сени фантазиянг кёкге кетди.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 66.

ФАНТАСТ *ат.* Фантаст / Фантастика жанр бла кюрешиучю жазыучу. *Онглу ингилизли жазыучу-фантаст Г. Уэллс 1920 жылда Москвада къонакъда болгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 16.

ФАНТАСТИКА *ат.* 1. Фантастика / Болумгъа келишмеген, акъылда тууулгъан хапар, сурат, жалгъан оюм.

2. *В позиции определения:* фантастический / Фантазия бла жарашдырылгъан, жашауда болмагъан. *Беш жылны ичинде Бальзак бир ненча фантастика роман жазгъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 57.

ФАРА *ат.* Фара / Машинада, трактерда жолну жарытыргъа салыннган, рефлектор бла жалчытылгъан чыракъ. *Фараны кючлю жарыгъындан [къоянла] къырау сокъур болуп, жунчуп къаладыла.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 94. *Комбайнла сабанны ол жанына къапхакъгъа ташайып кетдиле, ызларына къайтып келе, бункерлери тола башлагъан комбайн фараларын жандырып, шофёрлагъа сигнал береди.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 142.

ФАРАОН *ат.* Фараон / Бурунгу Египетде патчахны аты. *Устаз дерсде фараонланы юсюнден сейир лик хапар айтады.*

ФАРМАКОЛОГ *ат.* Фармаколог / Фармакологиядан специалист.

ФАРМАКОЛОГИЯ *ат.* Фармакология / Дарманлыгъы болгъан затланы организмге жарауларыны юсюнден илму.

ФАРМАЦЕВТ *ат* 1. Фармацевт / Фармацевтикадан бийик

неда орта билими болгъан специалист. *Бир къыз фармацевтди, экинчиси кийим тигиучю устады.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 8.

2. *В позиции определения:* фармацевтический / Фармацевтика бла байламлы. *Ол кырдык фармацевт промышленностьха амалсыз керекли сырьёду.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 102.

ФАРМАЦЕВТИКА *ат.* Фармацевтика / Дарман кереклени табыуну, хазырлауну, сакълауну эм адамлагъа бериуню соруулярын тинтиучю илму дисциплинала.

ФАРС *сыф.* Персидский / Фарслыланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Фарс тил. Фарс музыка.*

■ **Фарс кюзгю** трюмо, большое зеркало / уллу, сюелген кюзгю. *Тамбуканны жарыкъ сууу шошайып жылтырайды, Хар ким анга, фарс кюзгюге къарагъанча, къарайды.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 172.

ФАРСЛЫ *ат.* Перс / Персияны халкъыны асламлы миллетини адамы.

ФАРШ *ат.* Фарш / Тартып, аш этерге хазырланылгъан эт. *Анабыз тюкенден фарш алып келип котлетле этди.*

ФАРЫЗ[1] *ат дин.* Долг, обязанность; то, что обязательно / Этилмей жарамагъан зат, борч. *Фарызла быладыла: бир Аллахха ийнанмакълыкъ, ораза тутуу, намаз этиу, хаж къылыу, ыйманисламны билиу, зекят бериу.*

ФАРЫЗ[2] *ат.* Куча (*камней в пахоте*) / Сабанда таш тёбе, хуру. *Фарыз къалау.*

ФАСАД *ат* 1. Фасад. Юйню, мекямны ал тышы, жаны. *Юйлени фасадларына, цокольларына штукатур жагъыу бажарылады.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 119.

2. *В позиции определения:* фасадный / Фасадны жарашдырыр ючюн хайырланылыучу. *Пландан тышында эки минг сом багъасы фасад плитка чыгъарылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1984, № 102.

ФАСОН *ат.* Фасон / Къаллай да болсун бир ишленнген, этилген затны тыш кёрюмю. *Бир фасон жайылгъанды, Белгисизди чыкъгъаны, «Аперимлик» алгъанды, Аны келтирген бери.* Отарланы К., Жюрек саугъа, 59.

ФАСЫКЪ *сыф.* Безнравственный, порочный / Адепсиз, осал халлы. *Халкъны ырысхысына жутланнган фасыкълагъа кечим болмасын.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 160. *Жашауда тюбейдиле аллай фасыкъла: Факъыраны да артмагъын тонагъан, Жойкъулланып, кёзбау эте, тансыкълап, жюрегинде уа тюз ниет болмагъан.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 59.

ФАСЫКЪЛАН *эт.* Стать безнравственным, порочным / Адепсиз, осал халлы бол. *Фасыкъланнган жашха нёгерлери уллу айып этедиле.*

ФАСЫКЪЛАНЫУ *и. д. от* **фасыкълан** / Фасыкълан дегенден *этим ат. Адамны фасыкълануу жийиргенчли затды.*

ФАСЫКЪЛЫКЪ *ат.* Безнравственность, порочность / Адепсизлик, осал хал, къылыкъ. *[Досхур Махмутха:] Эфендини этген иши хар тюрлю фасыкълыкъны да озгъанды.* Шауаланы М., Мурат,

58. *[Хасан:] Аллах ол къадар фасыкълыкъ этгенлеге чамланса уа?* Шауаланы М., Мурат, 196.

ФАТАЛИЗМ *ат.* Фатализм / Къадаргъа ийнаныу. *Бу сёзлени поэт ёлюмден къоркъуп, къартлыкъгъа хорлатып, фатализмге женгдиргенден айтмайды.* Маммелаланы Д., К. Мечиев, 67. *Къуран анга юйретген муслийман фатализм, башха динлеге ийнаннгандан эсе муслийманла игидиле деген акъылны ислам диннге ийнанггандлагъа сингдиргенди.* Д. Гудов, Муслийман динни магъанасы, 36.

ФАТАР *ат.* Квартира / Бир неда эки-юч отоуу, аш юйю эм кирир жери болгъан жашар жер. *Фатар иеси къонакъбай тюйюлдю.* (Нарт сёз.) ○ *Мен поэтни фатарында болгъанма Москваны бир къар жаугъан кюнюнде.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 19. *Эрттенликде, сагъат бир онбирге ишлей башлагъанда, Зулкъарнейни къолайлы эмен эшиги къагъылды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 42.

ФАТАРЧЫ *ат.* Квартирант / Фатарда жашагъан адам. *Хар замандача, фатарчы, эрттен бла эртте къобуп, ишге кетеди.*

ФАТЕГЕН *ат* 1. Керосин / Нефтьден этилген, жаныучу суусун зат. *Бир-бир отоулада фатеген бла жандырылгъан печле орналыпдыла.* «Шуёхлукъ», № 37, 84. *Агъач отун, кёмюр, газ дыккы жюрюген жерледе жашагъанлагъа суусун отлукъ бла солярка, фатеген бла ишлерик печь чыкъгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 136.

2. *В позиции определения:* керосиновый / Фатеген бла ишлеучю. *Нарт къала, унутулмагъанса. Мен сабий, жаш заманымда Фатеген чырагъыжанса, Къууанып тургъанбыз мында.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 68. *Фатеген лампа юйню мутхуз жарыкъгъа бёледи.* Кёбекланы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 18.

ФАТИХА *ат дин.* Сура фатиха (*заключительная часть мусульманской заупокойной молитвы*) / Адам ёлгенде окъулуучу дууаны арт кесеги.

ФАТЫУА *ат дин.* 1. Фетва (*объяснение законов шариата духовным лицом*)/ Дин ахлусуну шериатны законларын ангылатыуу.

2. Нравоучение / Адепге, къылыкъгъа юйретиу. *[Афенди:] Кёз кёргенни кётлек женгер деп, сагъат бауну кёре тургъанлай, дагъыда манга фатыуала жарашдыра турады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 119.

■ **Фатыуа бер** давать полезный совет / акъыл юйрет. *Махамет [акълагъа] фатыуа берген сундуруп, бусагъатда Мазан бла бирге этилген оноуну жашлагъа тынгылы ангылатды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 301. *Аны ючюн къайын анам сёгеди, ол жашына фатыуала береди.* Зумакъулланы Т., Къаяда гюлле, 71.

ФАУНА *ат.* Фауна / Бир къыралны неда бир жерни эм белгили геологиялы ёмюрню битеу жаныуарлары. *Арктиканы фаунасы. Тенгизни фаунасы.*

ФАХМУ *ат.* Талант, способности, дарование / Адамгъа тууулгъаны бла бирге берилген чемерлик, усталыкъ, табийгъат берген энчи закийлик. *Нартланы тирилик, жигитлик, фахму керекли кёп оюнлары болгъанды.* Тёппелаланы С., Къарашауай бла Ёрюз-

мек, 42. *Фахмусу уллу болгъанын танып, Ломоносовну окъургъа алгъандыла.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 70.

ФАХМУЛУ I *сыф.* Талантливый, способный, одаренный / Закий, бир затдан терен ангылауу болгъан. *Фахмулу жазыучула, кеслерини жазыу ишлерини алгъына жетмей, жерлери, халкълары ючюн жаула бла урушда жан бергендиле.* «Шуёхлукъ», № 8, 6. *Кязим бек фахмулу болгъаны себепли, къысха заманны ичинде темирчиликни усталыгъына тюшюнеди.* «Шуёхлукъ», № 2, 118.

ФАХМУЛУ II *хал. сёзл.* Талантливо / Иги билип, терен ангылап. *Совет жазыучуланы фахмулу жазылгъан чыгъармаларында урушну жигитлери ачыкъ кёргюзтюлюнедиле.* «Шуёхлукъ», № 30, 90. *Колхозла къурауну Берт Гуртуев суратлау литература жорукъда фахмулу кёргюзте билгенди.* «Коммунизмге жол», 1984, № 115.

ФАХМУЛУКЪ *ат къ.* **фахмулулукъ.** *Назмуларымда уа фахмулукъну аз болгъанын, Кёлкъалдым жокъду, ачыкъ айтханнга.* Отарланы К., Жолла, 222. *Ленинградда окъугъан студентлерибизни фахмулукъларын айтып айталмайдыла.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 177.

ФАХМУЛУЛУКЪ *ат.* Талантливость, способность, одаренность / Адамда бир затха болгъан закийлик, усталыкъ, аны терен ангыламакълыкъ. *Назмучуну фахмулулугъуна шагъатлыкъ этген дагъыда бир юлгю келтирейик.* «Коммунизмге жол», 1982, № 62.

ФАХМУСУЗ I *сыф.* Бездарный, неспособный, бестолковый / Фахмусу болмагъан. *Илму – окъууду, илму акъылды, Ол жашау байлыгъын ачар. Фахмусузгъа илму такъырды. Анга бармаз, андан къачар.* «Шуёхлукъ», № 20, 27. *Фахмусузну кёлю такъыр, жан ау рутур анга факъыр.* «Коммунизмге жол», 1980, № 94.

ФАХМУСУЗ II *хал. сёзл.* Бестолково, бездарно / Фахмусу болмай. *Фахмусуз жазылгъан тизгинле окъуучуну литературадан кёлюн къачырадыла.* «Коммунизмге жол», 1981, № 69. *Шахарда быллай планнга киржей эм фахмусуз ишленнген мекямланы келтирирге тийиншили.* «Коммунизмге жол», 1983, № 76.

ФАХМУСУЗЛУКЪ *ат.* Бездарность, бестолковость, бесталанность, неспособность / Фахмусу жокълукъ. *Риторика, фахмусузлукъдан къалса, билимни азлыкъ этгени бла жазыу сынам болмагъанны шартыды.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 22. *Фахмусузлукъдан сора да, барды керекли кёп заты: Тизгинсизлик бийлейди, Далхатды аны аты.* «Коммунизмге жол», 1979, № 72.

ФАШИЗМ *ат.* Фашизм / Алчы жамауат къымылдаугъа жол бермеген зор низамны тутхан, демократияны жокъ этерге кюрешген ачыкъ диктатураны къажыкъмай бардыргъан шовинист эм расист идеология эм анга таяннган политика агъымла. *Империализм тудургъан фашизм эм аны ючюнчю рейхи хорланнгандыла.* «Коммунизмге жол», 1980, № 91. *Олигархия кесине ууакъ буржуй къауумланы, фашизм жанлы болгъан организацияланы эм бандаланы да къошханды.* «Коммунизмге жол», 1980, № 113.

ФАШИСТ *ат* 1. Фашист / Фашизмни жакъчысы, аны жанлы адам; фашист организацияны члени. *Ибрагим къуллукъ этген аскер бёлюм фашистлени танк дивизияларына къажау урушургъа, болушлукъ келгинчи, душманны аллын тыяргъа буйрукъ алды.* Къулийланы Х., Эгизле, 5. *Алыкъа сау фашистле кёпдюле, ала бизни жерибизни малтайдыла, халкъыбызны къырадыла, мюлкюбюзню талайдыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 104.

2. *В позиции определения:* фашистский / Фашизм бла байламлы. *Фашист диктатура. Фашист режим.*

ФАШМАН *сыф.* Позорный, постыдный / Бедишли. *Къууанады бюгюн аны [Зауурну] душманы, Зарий болду битеу халкъны фашманы.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

■ **Фашман бол** опозориться / Бедишлик бол. *Дунияда кёкде ырыфын ызгъа, жерде бир ызгъа тизилмей, тюзюнлей, аллынг ургъанлай барып турсанг, ууатылып, халек болуп, фашман болуп къалырса.* «Шуёхлукъ», № 76, 107.

ФАЭТОН *ат.* Фаэтон / Башында къаплауучу жайылгъан, женгил арба. *Адилгерий фаэтонну баш къаплауучуну ортасын марап атды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 100. *Фаэтон уллу тюзден ётюп, бир тар жолгъа кирирге, ит юрген, ат кишнеген, къобуз согъулгъан, харс урулгъан тауушла эшитиледиле.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 25.

ФАЭТОНЧУ *ат.* Кучер фаэтона / Фаэтонну жюрютген арбачы. *Жашла ишни болушун, жарты-къурту айта, фаэтончугъа ангылатдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 379. *[Арсен:] Нина, сени бла мени анда ишибиз жокъду, сен къагъытчыса, мен фаэтончума, хар ким кесини ишин этеди.* Тёппеланы А., Сени жарыгъынг, 43.

ФАЯНС *ат* 1. Фаянс / Топуракъ, гипс д.а.к. башха зат къошулуп, керамика затла хазырларгъа этилген керек. *Завод фаянсдан кёп тюрлю юй адыр чыгъарады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 68. *Тапчанда фарфор бла фаянсдан этилген сауутла тура эдиле.* «Коммунизмге жол», 1981, № 105.

2. *В позиции определения:* фаянсовый / Фаянсдан этилген. *Юй тюбюнде ариу суратлы фаянс табакъ сынып тура эди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 64. *Ариу жууулгъан фаянс сауутла шкафха тап жыйылып тура эдиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 114.

ФЕВРАЛЬ *ат.* Февраль / Календарь жылны экинчи айы. *Февральны суукъ жауунлу кюнлери партизанланы уллу жунчутдула.* «Коммунизмге жол», 1980, № 89.

ФЕДЕГИ *ат эск.* Железная заплатка, заплатанная к изношенному носку лемеха плуга / Сабан агъачны темирини тауусулгъан жерине (бурунуна) салыныучу темир жамау.

ФЕДЕРАЛ *ат.* Федеральный / Кеси федерациядан къуралгъан, федерациягъа кирген, федерация бла байламлы. *Федерал комитет. Федерал канцлер. Федерал законла чыгъарыу.*

ФЕДЕРАЛИЗМ *ат.* Федерализм / Федерацияны жорукъларында къуралгъан къырал къурулуш. *Федерализм халда къуралгъан къырал.*

ФЕДЕРАТИВ *сыф. къ.* федерал. Федератив биригиу. *Россей федератив къыралды.*

ФЕДЕРАЦИЯ *ат* 1. Федерация (объединение нескольких государств)/ Бир къауум жалынчакъсыз къырал бирлешип къуралгъан къырал. Араш къыралланы федерациясы къуралып бошалгъанды. «Коммунизмге жол», 1982, № 110.

2. Федерация (союз отдельных обществ, организаций) / Талай жамауатны, организацияны бирикмеси. *Профсоюзланы битеудуния федерациясы. Италияны социалист партиясыны шахар федерациясыны юйюню къатында аманал чадырылгъанды.* «Коммунизмге жол». 1979, № 67.

ФЕДУГУ *ат ц. диал.* Подвид лебеды, используемый в качестве начинки / Лыбытаны хычын ичге салыргъа жарагъан тюрлюсю. *Федугу хычын этиледи.*

ФЕЙРУЗ: Фейруз таш / Бирюза. Кёк неда жашил бетли багъалы таш. *Къатынла юлюшю – жайны фейруз ташха ушагъан Кырдыгы, кёк гюлле, жангы Акъ гуржабалы жагъа.* «Шуёхлукъ», № 74, 10.

ФЕЛЬДМАРШАЛ *ат.* Фельдмаршал / Патчах аскерде эм бир къауум тыш къыраллы аскерледе бийик генерал чын, ол чынны жюрютген адам.

ФЕЛЬДШЕР *ат* 1. Фельдшер / Орта медицина билими болгъан адам; бакъгъан организациялада врачны болушлукъчусу. *Фельдшерле, медсестрала юйлеге айланып, къайсы сабий ауругъанын билип, болушлукъ этедиле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 114. *Мени акъылыма кёре, къарамыйыкъ фельдшерни элли жаш тёлюню алында жюрюген сыйы аны жукъусуз, тынчлыкъсыз этгеннге ушай эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 22.

2. *В позиции определения:* фельдшерский / Фельдшерни иши бла байламлы. *Фельдшер курсла. Фельдшер пункт.* ■ *Жанкир а фельдшер пунктлагъа тамадады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 412.

ФЕЛЬДШЕР-АКУШЕР *сыф.* Фельдшерско-акушерский / Фельдшерники, акушерники, ала бла байламлы. *Бизни районну больницаларыны фельдшер-акушер пунктларыны ырысхы-техника базалары жылдан жылгъа ёсе барады.* «Коммунизмге жол», 1980, № 87. *Алгъын районну бир къауум эллеринде врачла, фельдшерле жетишмей, фельдшер-акушер пунктла ишлемей тургъан кезиуле да бола эдиле.* «Коммунизмге жол», 1983, № 167.

ФЕЛЬЕТОН *ат.* Фельетон / Керекли темагъа жазылгъан, газетледе эм журналлада басмаланыучу масхара неда кюлкюлю магъанасы болгъан, гитче литература чыгъарма. *Фахмулу жазыучу хапарларын, очерклерин, фельетонларын чиригеи австровенгер патчахлыкъны айгъакълар муратда жазып тургъанды.* «Ленинни байрагъы», 1987, № 129. *Бизни ана тилибизде чыкъгъан газетде фельетон жокъну орундадады.* «Коммунизмге жол», 1984, № 105.

ФЕЛЬЕТОНЧУ *ат.* Фельетонист / Фельетонла жазыучу адам.

ФЕОДАЛ *ат* 1. Феодал / Феодализмни заманында бийлик этген адам, башсыз къулланы жекген жер иеси. *Асламында, феодалла бир бирлери бла урушхан заманда,*

пленнге тюшген адамланы къулла этип да къойгъандыла. «Шуёхлукъ», № 60, 8. *Жырчы, кеси жолундан артха турмай, феодаллагъа къажаулугъун бардыргъанды.* «Шуёхлукъ», № 11, 12.

2. *В позиции определения:* феодальный / Феодализмни жоругъунда къуралгъан. *Феодал жамауат. Феодал къырал. Феодал къурулуш. Феодал акъсюекле. Феодал жорукъ. Феодал энчилик.*

ФЕОДАЛИЗМ *ат.* Феодализм / Мурдоруна уллу жер иелени жерге, ишлеп чыгъарыуну кереклерине эм крепостной бойсунууда тургъан жер иелеге мюлк нелик этиу салыннган, капитализмни аллында болгъан жамауат-экономика къурулуш. *Таулу тиширыу сатылып тургъанды, ол динни, феодализмни адетлери бла бугъоуланып жашагъанды, кесини жашаууна ачыуда, жылауда бардыргъанды.* «Шуёхлукъ», № 58, 101. *Народникле капитализм феодализмден алчы болгъанын ангыламагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 94.

ФЕРДАУ *ат.* Вуаль / Жукъа къумач, кисей.

ФЕРДАУУС *ат.* Название драгоценного камня / Багъалы таш.

ФЕРЗЬ *ат.* Ферзь / Шахмат оюнда: хар жанына кёнделен эм сёдегей жюрюр онгу болгъан, бек кючлю фигура, королева. *[Дайпур:] Арабий, къалай къутулсун адам бу тарлыкъдан? Тохта-тохта, ферзни корольгъа къысайым.* «Огъурлу танг», 183. *Харун оюнну башындан окъуна аяусуз ферзь бла ойнап тебиреди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 102.

ФЕРМА *ат* 1. Ферма / Колхозлада бла совхозлада малчылыкъ жаны бла специализацияланнган мюлк. *Колхозну бригадири Омар, фермадан къайтып келе, бир ийнек бла беш къойну аллына сюрюп баргъан Таусогъа тюбеди.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 72. *Колхозну тауукъ фермасы элден эки километр бир жанында, уллу черекден ётюп, чертлеюк чырпы басхан тёшню этегинде орналгъанды.* Кацийланы Х., Тамата, 12.

2. Энчи мюлк неда кесини жеринде неда бегендагъа алыннган жерде къуралгъан эл-мюлк предприятие. *Бизни республикада энчи эл-мюлк фермала къуралгъандыла.*

ФЕРМАЧЫ *ат* 1. Рабочий на ферме / Фермада ишлеучю малчы, тууарчы. *Фермачыла, жырларын бошап, солугъан да этип, жангыдан ишге кирдиле.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 81. *Кёп да мычымай фермачы жашла бла къызла ийнеклени сауып къайтдыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 180.

ФЕРМЕНТ *ат.* Фермент / Адамны чархында затланы алышыныуларын жалчытыучу, сау клеткаладан жаратылгъан органика зат. *Аш тишле бла не къадар уакъ этилсе, ферментлени эритиу магъанасы ол къадар уллу болады.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 61.

ФЕРМЕР *ат.* Фермер / Капиталист жамауатда энчи мюлкню иеси неда мюлкню ортакъгъа алгъан адам. *Жыл сайын мюлклери тозурагъан мингле бла фермерле иш табар ючюн шахарлагъа кёчедиле.* «Коммунизмге жол», 1979, № 105. *Фермерле эл мюлк кредитге чек салыуну кетериуню, кеслерини продукцияларын сатаргъа тийиншли онгла къурауну излейдиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 212.

ФЕС *ат.* Феска / Кесилген конус формалы, башында да токъмагъы болгъан эр киши бёрк. *Эфенди халатын эм фесин кийди, Ол нёгерин да алып биргесине, Жетди аман акъыл тюше эсине.* Ахматланы А., Жаз келди, 74. *Къазий эфенди, мутхуз жаннган фатеген фонарын да алып, башында къызыл фесини чокайы да ары-бери сенгилдей, тюеча, узун-узун жумушакъ атлай, юйю таба кетип тебиреди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 212.

ФЕСТИВАЛЬ *ат.* Фестиваль / Искусствону тюрлюлерин кёргюзтген уллу халкъ байрам. *Музыка фестиваль. Театр фестиваль. Россейни фильмлерини фестивалы. Жаш тёлюню бла студентлени Битеудуния фестивалы Москвада майда ётдюрюллюкдю.*

ФЕТР *ат* 1. Фетр / Жукъа кийизни къалпакъла этерге хайырланылыучу иги сорту.

2. *В позиции определения:* фетровый / *Сора [Жамийлят] тёгерек акъ фетр бёркчюгюн бир жанлыракъ этип: «Чач эшмеми бузама»,– деп, къоркъгъанча, башына акъырын кийди да, юсюне женгил габардин пальтосун къаплап юйден чыкъды.* Кацийланы Х., Тамата, 27.

ФЕХТОВАЛЬЩИК *ат.* Фехтование бла кюрешген адам. *Гёжефле жыгъышхан залны туурасында – фехтовальщиклени залы.* «Ленинни байрагъы», 1989, № 134. *Эки фехтовальщик да жигит къармашып сермешедиле.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 116.

ФЕХТОВАНИЕ *ат.* Фехтование / Спортну къылычла бла ойналыучу тюрлюсю. *Шахарда жаш тёлюню бёлеги фехтование бла кюрешеди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 108. *Бизни шахарда фехтование спорт оюнлада белгили жерни алады.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 25.

ФИАЛКА *ат.* Фиалка / Кёк, бир бирде уа акъ неда тюрлю-тюрлю тюрсюнлю гюллери болгъан кырдык битим. *Фиялкала талагъа кёк бет бергендиле.*

ФИГУРА *ат* 1. Фигура (*в танце, фигурном катании и т. п.*)/ Адамны тепсеуде, бузда, хауада учууда д.а.к. башха затда кесин жюрютюу, къымылдау халы. *Финли бийик пилотажны фигураларын эте, ажалдан къача эди.* «Шуёхлукъ», № 73, 21.

2. Фигура (в шахматной игре)/ Шахматлада корольну, ферзни, слонну, ладьяны пешкаладан энчи атлары.

ФИГУРАЛЫ *сыф.* Фигурный (*в танце, при полёте в воздух и т. п.*) / Фигурала (*1-чи магъ.*) бла этилиучю. *Совет Союздан тепсеучю къыз бла жаш Людмила Пахомова бла Александр Горшков фигуралы учууда дунияны чемпионатында, алтын медалла алып, аламат хорламлы болгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 117.

ФИГУРАЧЫ *ат.* Фигурист / Конькийледе фигуралы учуу бла кюрешген спортсмен.

ФИДЕИЗМ *ат.* Фидеизм / Диннге ийнаныуну илмудан бийикге салгъан идеалист реакциялы философия оюм. *Фидеизмге бла мистикагъа табыныу.*

ФИЗЗАРЯДКА *ат къ.* **зарядка.** *Ма былайда физзарядка этиучю эдик. Былайда уа, китап окъуй, жатыучу эдик.* Маммеланы И., Чалгъы, 77.

ФИЗИК *ат.* Физик / Физикадан специалист. *Совет алимле – медикле, биологла, физиологла, физикле, социологла, психологла бла бирге уллу илму иш тамамлайдыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20.

ФИЗИКА *ат* 1. Физика / Материяны энчиликлерин эм аны къуралыууну, тюрленнулерини, табийгъатны баш халларыны юсюнден илму, табийгъатны юсюнден илмуну баш бёлюмлеринден бири. *Физиканы кризиси табийгъатны юсюнден илмуну айныуу бла, физиканы кесини ёсюую бла байламлыды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 112. *[Солтан:] Биз жаш заманлада сабийле, башларын физикала, алгебрала бла аурутмай, ырахат жашап туруучу эдиле.* Гуртулаыны Э., Мёлекледе къонакъда, 16.

2. *В позиции определения:* физический / Физика бла байламлы. *Кюнню халына къарагъанлай туруу физика географияны курсун окъур ючюн, материалны кёп жыяргъа болушады.* «Шуёхлукъ», № 54, 66. *Плазманы физикасы бусагъатдагъы физика илмуну бек магъаналы бёлюмлеринден бириди.* «Коммунизмге жол», 1980, № 167.

ФИЗИОЛОГ *ат.* Физиолог / Физиологиядан (*1-чи магъ.*) специалист. *Совет алимле – медикле, биологла, физиологла, физикле, социологла психологла бла бирге уллу илму иш тамамлайдыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20.

ФИЗИОЛОГИЯ *ат.* Физиология / Жаны болгъан затланы чархларыны ишлеулерини юсюнден илму. *Орус физиологияны атасы И. М. Сеченов адамны солумай кереклисича хайырлы ишлеялмазлыгъын кёргюзтгенди.* «Шуёхлукъ», №49, 106 // Жизненные процессы, происходящие в организме / Чархда эм санлада болуучу жашау халла. *Тиш чыгъарыу – сабийни чархына хатасы болмагъан, тюз физиологиядагъы болумду, аурутхан да этмейди.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 106.

ФИЗИОТЕРАПИЯ *ат.* Физиотерапия / Физика амалланы (къымылдауну, жылыуну, сууну, жарыкъны, электричествону) багъыу халда хайырланылыулары. *Курортологияны бла физиотерапияны институтлары санаторийлени кеслеринде да, бир къаум филиалла, кёп лабораторияла къуралгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 119.

ФИЗКУЛЬТУРА *ат* 1. Физкультура / Физика упражнениялары кючю бла адамны чархын хар тюрлю жаны бла кючлендириу, чыныкъландырыу амал. *Ишге, саулукъ сакълаугъа, физкультура, спорт, альпинизм кёп хайыр берди.* «Шуёхлукъ», № 3, 126. *Сабий заманларындан башлап, къартлыкъларына дери да физкультура этгенлени саулукълары башхаладан эсе игиди.* «Коммунизмге жол», 1984, № 119.

2. *В позиции определения:* физкультурный / Физкультура бла байламлы. *Физкультура коллективле эришиулени эки къаумгъа юлешинип бардыргъандыла.* «Коммунизмге жол», 1982, №92. *Институтда тиширыулагъа физкультура упражнениялары комплекси жарашдырылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 118.

ФИЗКУЛЬТУРАЧЫ *ат* 1. Физкультурник (*человек, занимающийся физкультурой*) / Физкультура эм спорт бла кюрешген адам. *Майданнга спортсменлени бла физкультурачыланы колонналары барадыла.* «Коммунизмге жол», 1983, № 84. *Машиналаны*

ызларындан, къолларында да байракълары бла физкультурачыла тизилдиле. «Коммунизмге жол», 1982, № 98.

2. Физкультурник (преподаватель физкультуры) / Физкультурадан окъутхан устаз. *Класс жыйылыугъа класс таматаны, химикни эм физкультурачыны да чакъырдыла.* «Коммунизмге жол», 1983, № 87.

ФИЗКУЛЬТУРНИК *ат къ.* физкультурачы (*1-чи магъ.*). *Озгъан шабат кюн бла ыйых кюн физкультурникни, къурулушчуну кюнлери эдиле.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 119.

ФИЗГУК *ат.* Физрук / Физкультурагъа юйретген, окъутхан адам, устаз. *Сабийле физрук бла элге кетедиле.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 17. *Школну физругу физкультура дерслени, уллу кёллюлюк этмей, иги ётдюреди.* «Коммунизмге жол», 1980, № 97.

ФИКИР *ат.* Мысль, помысел, дума / Акъыл, оюм. *Дайым бек иги фикирле, Биз айтырыкъ мажал сёзле – Алдадыла барысы да, Бар, таукел бар, Арысанг да.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 27. *Дунияны фикири, поэзиясы Мензиз да жашарларын иги билдим. Алай мени сёзюм да болду асыу бирлеге. Аны ючюн ишлей келдим.* «Шуёхлукъ», № 65, 11.

ФИКУС *ат.* Фикус / Юйде ёсдюрюлюучю, уллу кенг чапыракълы, хар заманда да кёгергенлей тургъан тропикалы терек. *Уллу залда фикусла, пальмала кёрюнедиле.* «Шуёхлукъ», № 66, 73. *Кабинетни бир мюйюшюнде фикус ёседи.* «Коммунизмге жол», 1982, № 135.

ФИЛАРМОНИЯ *ат.* Филармония / Музыка искусствону жаяргъа, ёсдюрюрге, концертле берирге къуралгъан учреждение неда жамауат. *Филармония хар заманда симфония оркестрни концертлерин къурайды, солистлени къатышыулары бла лекцияла, концертле бардырады.* «Шуёхлукъ», № 15, 13. *Къырал филармонияны коллективи творчество жаны бла кючленеди эм уллу иш бардырады.* «Шуёхлукъ», № 17, 22.

ФИЛАТЕЛИЯ *ат.* Филателия / Почта эм башха маркаланы эмда штамплы конвертлени жыйыу эм тинтиу.

ФИЛАТЕЛИЯЧЫ *ат.* Филателист / Филателия бла кюрешген адам.

ФИЛИАЛ *ат.* Филиал / Бир учрежденияны неда предприятияны кеси аллына ишлеген бёлюмю. *Россейни Илмула Академиясыны Карелияда филиалы барды. Къырал предприятияланы филиаллары ачыллыкъдыла. Курортологияны бла физиотерапияланы филиаллары къуралгъандыла.*

ФИЛОЛОГ *ат.* Филолог / Филологиядан специалист. *Жырны авторун тапмай къоягъа боллукъ тюйюлдю демеген бир керти филолог болурму!* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 8. *Къабарты-Малкъар къырал университет кёп фахмулу филологла хазырлагъанды.* «Коммунизмге жол», 1984, № 139.

ФИЛОЛОГИЯ *ат* 1. Филология / Халкъны тилини, литературасыны юсю бла аны культурасын тинтген илмула. *Роман филология. Славян филология. Тюрк филология.*

2. *В позиции определения:* филологический / Филология бла байламлы. *Къазан университетни*

филология факультетинде окъуй тургъанлай, Н. Я. Яковлев биринчи чуваш алфавитни жарашдыргъан эди. «Коммунизмге жол», 1982, №102.

ФИЛОСОФ *ат.* Философ / Философиядан специалист, дунияны ангылауну соруулары тинтиу бла кюрешген алим. *Бу назмуда поэт, бир жанындан, уста художник, экинчи жанындан а, терен оюмлу философ болгъанын туура этгенди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 42. *Секцияланы ишлерине лингвистле, историкле, философла, медикле, тилден устазла къошуладыла.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 128.

ФИЛОСОФИЯ *ат.* 1. Философия *(наука о наиболее общих законах развития природы, общества и мышления)* / Жамауат ангны формаларындан бири – табийгъатны, жамауатны, оюмну баш законларыны айныуларыны юсюнден илму. *[Далхат:] Бизни фольклорда халкъны философиясыны, историясыны, культурасыны да кёп шартларын кёребиз.* «Шуёхлукъ», № 7, 123. *Аль-Фарабини философияны, логиканы, музыканы юсюнден жазгъан илму ишлери алыкъа тинтиле турадыла.* «Коммунизмге жол», 1984, № 108.

2. *В позиции определения:* философский / Философия бла байламлы. *Къылыкъ, философия искусство дегенча затла бизде жамауат айныуну терклендирирге бурулады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 97. *Очерк кесини философия мурдору бла Пушкинни назмулары на кетген аламат тизгинле бла бошалады.* «Шуёхлукъ», № 10, 124.

3. Философия (*отвлеченные, не идущие к делу рассуждения*)/ Ишден узакъ болгъан, башха затланы юсюнден оюмла, ушакъла. *Ма энди биягъы [Асхат] философияны башлады.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 58.

ФИЛОСОФИЯЛЫ *сыф.* Философский, глубокомысленный, серьезный / Терен оюмлу. *Кязим Мечиевни терен философиялы назмусунда дуния толкъунланнган тенгизге ушагъаны айтылады.* «Шуёхлукъ», № 32, 95. *Къулийланы Къайсын мамырлыкъ темасыны бир жанын суратлап къоймайды – ол аны терен философиялы сыфатын кёргюзтеди.* «Шуёхлукъ», № 30, 107. *Философиялы терен магъанасы болгъан чыгъармаланы Кязим аз жазмагъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 60.

ФИЛОСОФИЯЧЫ *ат.* Философ / Философиядан специалист, акъылман, дуниягъа кёз къарамны соруулары, тинтип, жарашдырып кюрешген адам.

ФИЛЬМ *ат.* Фильм, кинофильм / Экранда неда телевидение бла кёргюзтюрге деп жораланнган кинематография чыгъарма. *Фильмни ахыр кадрлары Узбекистанны эрттегили шахарында – Хивада алыннгандыла.* «Шуёхлукъ», №57, 81. *Биз бусагъатда революциягъа дерчи алыннган фильмлеге сюйюп къарайбыз.* «Коммунизмге жол», 1981, № 160.

ФИЛЬТР *ат* 1. Фильтр, сюзгюч / Суусун затланы эм газланы ариулар ючюн хайырланылыучу прибор. *Электр фильтрле. Акустика фильтр. Фильтр бла сюз.*

2. *В позиции определения:* фильтровый / Фильтри болгъан. *Фильтр пресслени тап жарашдырылгъанлары мында ишни хайырлылыгъын ёсдюргенди.* «Коммунизмге жол», 1983, № 119.

ФИЛЬТРЛЕ *эт.* Фильтровать / Союз. *Сууну фильтрле.*

ФИЛЬТРЛЕУ *и. д. от* **фильтрле** / Фильтрле дегенден *этим ат. Сууну фильтрлеу.*

ФИН I *ат.* Финн / Финляндияда жашагъан асламлы миллетни адамы. *Финле финно-угор тилли къауумгъа киредиле.*

ФИН II *сыф.* Финский / Финлиленики, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Фин тил. Фин литература.*

ФИНАЛ *ат* 1. Финал (*конец чего-л.*)/ Нени болса да бошалыуу, ахыры, тауусулууу. *Пьесаны финалы.*

2. Финал (*оперы, балета, симфонии и т. п.*)/ Музыка чыгъарманы ахыр кесеги. *Симфонияны финалы.*

3. Финал (заключительная часть спортивных соревнований)/ Спорт эришиулени ахыр кесеги. *Бизни футбол командабыз финалгъа чыкъгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 98.

4. *В позиции определения:* финальный / Ахыр эм артдагъы. *Финал матч. Финал эришиуле.*

ФИНАНС *сыф.* Финансовый / Финансланы къурау, ахча жюрютюу эм кредит бла байламлы. *Финанс къытлыкъ. Финанс операция. Финанс жыл. Финанс органла.*

ФИНАНСЛА *ат кёпл. сан.* Финансы 1. Къыралны, предприятияны битеу бар ахчасы; ол ахчаны жыйыу эм юлешиу система. *Къырал финансла. Финансла министерство. Финансны эл мюлкде айланнган кесеги.*

2. *сёл. тил.* Деньги, денежные дела / Ахча эм ахча ишле бла байламлы. *Финансла азлыкъ этедиле. Жалгъа фатар тутаргъа финанс жаны бла къыйын болду.*

ФИНАНСЛА *эт.* Финансировать / Финансла бла жалчыт. *Къурулушну финансла. Саулукъгъа къараучу учрежденияланы финансла.*

ФИНАНСЛАН *эт. страд. от* **финансла** / Финансла дегенни *зорлаучу айырмасы. Жангы жолну къурулушу финансланнганды.*

ФИНАНСЛАНЫУ *и. д. от* **финансла** / Финансла дегенден *этим ат.*

ФИНАНСЛАУ *и. д. от* **финансла** / Финансла дегенден *этим ат.*

ФИНКА *ат.* Финка / Базыкъ саплы, къында жюрютюлюучю, къысха бычакъ; фин бычакъ. *Фонариги болгъан жаш хуржуннудан узун финканы чыгъарып, муну кёремисе дегенча, кёзюме тутду.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 28. *Къарауулла не болгъанын да ангылагъынчы, партизанла финкаларын аланы аркъаларына урдула.* «Шуёхлукъ», № 28, 72.

ФИНЛИ *ат.* Финн / Финляндияны асламлы халкъыны адамы. *Финлиле узакъ ёмюрледен бери кюнчыгъыш славянланы къоншулары болуп келгендиле.* «Коммунизмге жол», 1983, № 66. *Тасхачыла акъ финлени кёбюсюн ёмюрлюк кёрге кёмген эдиле.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 38.

ФИРЗЕУ *ат ц. диал. къ.* **мирзеу.**

ФИРМА *ат.* Фирма / Товарла аны маркасы бла чыгъарылгъан эм сатылгъан сатыу-алыу неда промышленность предприятия.

Аякъ кийим фирма. Сатыу-алыу фирма. ■ *Европаны бла Американы бир къауум фармацевт фирмалары жангы битимлени хазырлап, таблеткала жарашдырадыла.* «Коммунизмге жол», 1983, № 140.

ФИСТАШКА *ат.* Фисташка / Чертлеуюкню жылы жерледе ёсюучю бир тюрлюсю. *Уллу фисташкала, Бир татыулу жюзюм; Сыйларыкъ сунарса Адамладан жюзюн.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 99.

ФИТИР *ат дин.* Фитир (*подаяние в честь поста*) / Ораза ачылыр заманнга онглу юйюрле къарыусузлагъа, жарлылагъа бериучю садакъа. *Межгит жокъ, маулют этдирген жокъ, колхозла къуралгъанлы зекят къуруду, садакъа, фитир да къалды.* «Шуёхлукъ», №10, 52. *Эртте-эртте бир элге бир адам кёчюп келген эди да, талай заманны не намазгъа бармагъанды, не къадыгъа фитир, зекят бермегенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 127.

■ **Фитир аякъ** деревянная чаша, которой раздают фитир / фитирни ёлчелеп берирге ишленнген абадан агъач аякъ. *Ёмюр агъачланы кемирди, фитир аякъ, темирли.* «Жюрек жырлайды», 14.

ФИТНА *ат.* Хитрость, уловка, афера / Аман акъыл, хыйла, алдау. *Жауну сёзю – фитна.* (Нарт сёз.) ○ *Сени сюрген бёрюге Кимни огъу атылыр? Фитнаны, залимликни Тили къачан тутулур?!* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 177. *Бар эдиле таулада хыйнычыла, Халкъ къанындан тоймагъан зулмучула, Жазыкъ халкъны жахилликде тутханла, Фитна бла аны хакъын жутханла.* Ахматланы А., Жаз келди, 68.

ФИТНАЛЫКЪ *ат.* Хитрость / Аманлыкъчы иш, хыйлачылыкъ. *[Джамаш:] Мен санга Насыра Хожамы болгъанма, галошну затны анда къоюп, аллай фитналыкъла жарашдырырча.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 138. *Алиймырзадан бир фитналыкъ болуп билгенимден сора, аны жанын дунияда къоймазма.* Хочуланы С., Хапарла, 44.

ФИТНАСЫЗ *сыф.* Бесхитростный / Фитналыгъы болмагъан. *Жашны фитнасызлыгъын кёребиз.*

ФИТНАСЫЗЛЫКЪ *ат.* Бесхитростность / Фитнасы болмагъанлыкъ. *Биз жашны фитнасызлыгъын билебиз.*

ФИТНАЧЫ *ат.* Хитрец, аферист, интриган / Хыйлачы, алдаукъчу, аманлыкъчы. *Адамны къыс хасы фитначы болур.* (Нарт сёз.) ○ *Байчо кеси жашаунда: «Мени бирсиле учуз этедиле», – десе, файгъамбаргъа фитначы дегенча болур эди.* Тёппеланы А., Ташыуул, 51.

ФЛАГМАН *ат.* Флагман / Бир районну, энчи флотилияны бек сайлама неда бек уллу кемеси. *Чабакъ тутуучу флотну флагманы «Восток», сынаудан ётюп, биринчи жолуна чыгъады.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 129.

ФЛАКОН *ат.* Флакон / Дух, одеколон эм дарман къуяргъа хайырланылыучу гитче шешачыкъ. *Къыз, флаконну алып, къолуна бир юч-тёрт тамычы тамызып, бетине сюртдю.*

ФЛАНГ *ат.* Фланг / Аскер тизгинни, уруш жорукъну, низамны сол, неда онг жаны. *Жауну фланг-*

ындан ур. Жауну сол флангындан ётюп тылын ууат.

ФЛЕЙТА *ат.* Флейта / Тешиклери эм тюеклери болгъан тюз быргъы формалы, ушагъан иничге тауушлу, юфгюрюп согъулуучу, агъачдан этилген керек. *Флейта согъаргъа.*

ФЛЕКСИЯ *ат грамм.* Флексия / Сёзню ахыры. *Сёзлени къуру флексиялары, суффикслери рифмовать этилип къалмай, бир бирледе сёз саулай да рифма этиледи.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 63.

ФЛОРА *ат.* Флора / Къайсы болса да бир жерледе ёсген битимлени барысы да. *Къыралыбызны флорасыны ючден бири – ёсюмлени барыны да юч этип бири – жети минг ёсюм Кавказдадыла.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 168.

ФЛОТ *ат* 1. Флот (*совокупность судов*) / Къыралны неда энчи бир тенгизни эм черек бассейнни уруш эм сатыу-алыу кемелери барысы да. *Жашау-коммунал мюлкге, сатыу-алыугъа, черек флотха, халкъланы жашау жумушларын жалчытыучу предприятиялагъа кёп ырысхы бёлюнеди.* «Коммунизмге жол», 1980, № 162. *Океан жюзюуле совет флотну жашаууна терен сингнгендиле.* «Коммунизмге жол», 1983, № 103.

2. Флот (*крупное соединение боевых кораблей*)/ Уруш этиучю кемелени уллу къаууму. *Орта тенгизни тийрелеринде халкълагъа политика эм аскер къысыулукъ этиучю кюч Американы 6-чы флотуду эм аскер базаланы системасыды.* «Коммунизмге жол», 1983, № 154.

ФЛОТИЛИЯ *ат* 1. Флотилия (*соединение военных судов*) / Уруш кеме биригиу.

2. Флотилия (*отряд судов специального назначения*) / Энчи жумушну жалчытыучу кемелени къаууму. *Спорт флотилия. Китлени ёлтюрюучю флотилия.*

ФЛЮГЕР *ат.* Флюгер / Бийик жерде орнатылып, желни къайдан ургъанын билдирген пластинкачыкъ, байракъчыкъ эм д. а. к. зат. *Боцман мачтаны башында флюгер таба къарады.*

ФЛЯГА *ат.* Фляга / Суусун затла жюрютюлюучю, сабы болгъан уллу орун. *[Капитан:] Дольский, биз барлыкъ жерде суу къытды, флягалагъа суу алып, биргегизге элтигиз.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 68. *Акъ халатлы эки къыз женглерин ёрге этип, флягаланы жуудыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 59.

ФОЙЕ *ат.* Фойе / Театрда, кинода д.а.к. жерде адамла оюн башланнгынчы эм антрактны кезиуюнде солургъа жарашдырылгъан зал. *Культура юйню фойеси концертге жыйылгъан жашладан бла къызладан толуду.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 65. *Концерт болмагъандан сора Роза фойеде адамланы арасында атасын изледи.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 224.

ФОКСТРОТ *ат.* Фокстрот / Ууакъ учхалаукъ атламла бла тепселген ритмли тепсеу эм ол тепсеуге согъулгъан тартыу. *Фокстрот тепсеу.*

ФОКУС *ат.* Фокус / Кёз алдау бла адамны эсин башха жанына буруучу уста эм бек терк этилген оюн. *Фокус кёргюзтюу.*

ФОКУСЧУ *ат.* Фокусник / Фокусла кёргюзтюучю адам, ар-

тист. *«Курзалда фокусчу кибикге къарап келебиз»,– деди Тилмек.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 319.

ФОЛЬКЛОР *ат* 1. Фольклор (*устное народное творчество*) / Халкъны кёлден чыгъармачылыгъы. *Къарачай-малкъар фольклорда таурухла, жырла, жомакъла, нарт сёзле, элберле эртгеден жюрюйдюле.* «Шуёхлукъ», № 34, 114.

2. Фольклор (*совокупность обычаев, обрядов и т. п.*). Халкъны адетлери, тёрелери,жырлары д. а. к. башха затлары. *Фольклор урунган халкъланы ёмюрледен бери жашауларыны ачыкъ кюзгюсюдю.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 89.

3. *В позиции определения:* фольклорный / Фольклор бла байламлы. *Халкъны ауузунда жюрюп тургъан фольклор жырланы ким болса да бирер адам этгенине сёз жокъду.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 43.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА *ат.* Фольклористика / Фольклорну (*1-чи магъ.*) юсюнден. *Къарачай-малкъар фольклористика. Орус фольклористика.*

ФОЛЬКЛОРЧУ *ат.* Фольклорист / Фольклордан специалист. *Институтну фольклорчулары жайда экспедициягъа барыргъа хазырланадыла.*

ФОНАРЬ *ат.* Фонарь / Жарыкъ берген затны желден, жауундан эм д. а. к. башха затладан къоруулагъан, топча тёгерек мияла къабыргъалы, жарытхан прибор; чыракъ. *Къошун кибик, кенгбыдыр фонарь чигинжиге тагъылып турады.* Толгъурланы З., Эрирей, 69. *Ташкёмюр къазылгъан тешикде, фонарьла жылтырагъанча, жерге жылтыраукъ къуртчукъла жылтырап ташаядыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 64.

ФОНД *ат* 1. Фонд (*напр. денежный, валютный*) / Къыралны, предприятияны д.а.к. башха затны кёп тюрлю ишлеге хайырланылгъан ахчасы неда мюлк байлыгъы. *Иш хакъны фонду. Ара фондла. Жамауатны ахча фонду. Къоруулау кючню фонду.*

2. Фонд (*ресурсы, запасы чего-н.*) / Асыралгъан байлыкъ, къысдырыкъ. *Къыралны жер фонду. Шахарны юй фонду. Урлукъ фонд.*

3. Фонд (*художественный, литературный*)/ Чыгъармачылыкъ бла кюрешген адамлагъа (жазыучулагъа, суратчылагъа д. б.) ахча, мюлк бла болушуучу организация, учреждение. *Инсан къоруулауну юсюнден литература фонд къурау. Россейни культура фонду.*

4. Фонд (*ценные бумаги*)/ Хайыр келтирирге багъалы къагъытла. *Промышленность предприятияланы къырал фондлары бла акция лары.*

ФОНЕМА *ат грамм.* Фонема / Сёзлени неда морфемаланы магъаналарын бир бирден айырыр ючюн хайырланылыучу тауush. *Сёзлени тюз жазыуну жорукъларын къурауда тилни фонемаларына энчи эс бурургъа керекди.* «Коммунизмге жол», 1984, № 106.

ФОНЕТИКА *ат* 1. Фонетика (*звуковой строй, звуковой состав языка*)/ Тилни тауush къурамы, тауушлары. *Къарачай-малкъар фонетика. Орус фонетика.*

2. Фонетика (*раздел языкознания*)/ Тилни юсюнден илмуну тауушланы юсюнден бёлюмю. *Сынау фонетика.*

3. *В позиции определения:* фонетический / Фонетика бла байламлы. *Орфографияны фонетика жоругъу. Фонетика транскрипция. Тилибизни фонетика энчиликлери.*

ФОНОГРАФ *ат.* Фонограф / Тауушну жазыучу эм ызына айтыучу (*музыкада, жырда, сёлешгенде*) хайырланылыучу прибор.

ФОНТАН *ат* 1. Фонтан (*струя воды*) / Уруп ёрге неда быргъыдан кюч бла чыкъгъан суу шорха. *Алай уруп кёкге чыкъгъан фонтанла, Бу кёрюмге сарнау макъам салдыла.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Тобукъгъа жете башлагъан будай сабанланы ичинде суу фонтанла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 121.

2. Фонтан (*водонапорная колонка*)/ Сууну кюч бла чыгъарыр, бардырыр ючюн ишленнген мекям. *Гареминде жангыз ханны Суу чачыучу бир фонтаны Кюн иссиде эркелетип, Болгъанына битеу жетип, Жуумагъанды аллай санны.* «Жюрек жырлайды», 83. *Элни аралыгъында парк, аны къатында Культураны юйю, фонтан дагъыда кёп зат орнатылгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 118.

ФОРД *ат.* Форд / Американы автомобиль трести 30-чу жыллада СССР-ге жиберген женгил автомобильни бир тюрлюсю. *Бир кезиуде женгил фордчукъ ныгъышны юсю бла огъары ауулгъа ташайды.* Этезланы О., Тарда, 33. *«Форд» сигнал бергенлей, ат, бек арып болса да, бир жанына секирди.* Этезланы О., Тарда, 45.

ФОРЕЛЬ *ат.* Ала чабакъ *къ. ала. Суу жагъалада юзмезлеге тёгюлген форель чабакъланы уа къызыл сепгилли, кюмюш окъа къабыргъалары анда-мында жылтырай кёрюнедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 37. *Ишлегенсиз терен кёлле, Ичлеринде сакъ жюзедиле, Багъыр кёзлю тау форельле.* «Жюрек жырлайды», 239.

ФОРЗАЦ *ат полиграф.* Форзац / Китапны тышын бла аны бетлерин бирге жабышдыргъан къагъыт.

ФОРМА *ат* 1. Форма (*наружный вид предмета*)/ Затны тыш кёрюмдюсю, сыфаты. *Аны [Юсюпню] башындагъы гыдайкёрпе бёркюню формасы тынгылагъан эллилеге бек иги кёрюне эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 75. *Ма, къара къарындашым,– Жартылай къоймаз затны. Аны бла ызлайма, Ал формасын суратны.* Гулийланы М., Кетмегиз зурнукла, 6.

2. Форма (*напр. школьная*)/ Адамланы бир белгили къаууму (*сёз ючюн, окъуучула, спортсменле*) киерге деп этилген, бирча бичилген бир бетли эм башха кереклери болгъан кийим. *Школчула кийген форма.*

3. *иск. лит.* Форма (*напр. стиха*) / Суратлау чыгъарманы жазылыу амаллары, мадарлары. *Малкъар халкъ кесини кёп тюрлю формасы эм жанры болгъан литературасы бла уллу совет халкъны культурасына белгили къошумчулукъ этгенди.* «Шуёхлукъ», № 22, 113. *Жангы сюжетлени бла сыфатланы табып, поэт публицистика форманы хайырланады.* «Шуёхлукъ», № 32, 99.

4. Форма (*тип, устройство чего-л.*)/ Къаллай болса да бир ишни, кюрешни, эришиую д. а. к. затны бардырыу амалы, жоругъу. *Фирмада ишчилени араларында эришиую тюрлю-тюрлю формалары къуралгъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 94. *Миллет биригиулюклени история формалары тюрлене келгендиле.* «Коммунизмге жол», 1974, № 77.

5. Форма (*положение, состояние чего-л.*) / Бир затны халы, болуму. *Бий-къул айырылгъынчы, тау бийлени мюлклеринде къул формада тургъан къазакъла бла къарауашла да болгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 42, 14. *Кими ышнырын къоймайды, кими Мазаннга къарайды, Эртен сайын ыстауатда Къозгъалыу форма алайды.* Ахматланы А., Жаз келди, 44.

6. Форма (*образец чего-л., порядок в чем*)/ Тохташдырылгъан юлгю, низам. *Протоколну формасы.* ■ *Бу айны ичинде жюрюную формалары бла жорукъларына сохталаны юйретиуде, аланы арасында ангылатыу ишни бардырыугъа жаш инспекторланы отрядларын къураугъа аслам эс бёлюннюкдю.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 94. *Адетле эм да аланы жюрютюу формала хар миллетде энчи шартлыболадыла.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 88.

7. *грамм.* Форма (*слова, словосочетания и т. п.*) / Грамматика магъанасын билдирген зат. *Сёз тутушланы формалары. Сёзню болуш формалары. Атланы кёплюк сан формалары.*

ФОРМАЛА *эт.* Формировать / Бир затха бир тюрлю форма бер. *Модель формала. Къыйын жашау адамда кючлю былхым формалайды.*

2. Создавать, составлять, организовать (*коллектив, воинскую часть*) / Коллектив, аскер бёлюм къура. *Заводда иги коллектив формаланнганды. Аскер бёлюм формалана турады.*

3. Составлять (*поезд, автоколонну, караван судов*) / Вагонладан поезд, машиналадан колонна, кемеледен караван эт, къура. *Эшелон формаларгъа.*

ФОРМАЛИЗМ *ат.* Формализм / Ишге заран жетгенин къулакъгъа алмай, нени болса да тыш кёрюмдюсюн тутуу. *Мынга формализм дейдиле – формасына, «тыш къабугъуна» къайгъырып, аны кёзбау омакъ этерге кюрешип тургъанма.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 45.

ФОРМАЛИН *ат.* Формалин / Кючлю, тунчукъдургъан ийиси болгъан эм затланы дезинфекция этиуде хайырланылыучу суусун.

ФОРМАТ *ат.* Формат / Китапны, листни, карточканы д.а.к. башха затны ёлчеми. *Газет гитче формат бла чыгъады, тёрт бетлиди, ыйыкъдан беш кере чыгъады.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 115.

ФОРМОВЩИК *ат.* Формовщик / Ишленнген затха керекли форманы бериучю ишчи, специалист. *Асадулла эки-юч жылны ичинде формовщик бла столяр иш усталыкъгъа юйренеди.* «Шуёхлукъ», № 8, 126. *Трибунагъа белгили зиловчу, формовщиклени бригадирлери М. К. Зименский чыгъады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 66.

ФОРМУЛА *ат* 1. Формула (*краткое и точное словесное выражение, определение*)/ Къысха эм тамам сёз бла айтыу, ачыкълау. *Маяковскийни формуласын терен ангыламай, алайлай келтирип, искусствону чыгъармаларына сугъуу тюз болур деген къыйынды.* «Шуёхлукъ», № 33, 113.

2. Формула (*напр. химическая, математическая*)/ Харфла, тарыхла д. а. к. башха затла бла кёргюзтюлген белги. *Математика формула. Кислородну формуласы. Сууну формуласы.*

ФОРМУЛИРОВКА *ат.* Формулировка / Къысха айтылгъан оюм, акъыл. *[Кязимни поэзиясында]*

абстракция философия формулировкала жокъдула. Маммелаты Д., Кязим Мечиев, 60.

ФОРСУНКА *ат.* Форсунка / От этиучю порошок эм суусун затланы пар къазанланы от орунларына, жюрютгючлени цилиндрлерине сепдириучю прибор. *Паровозну форсункасы.*

ФОРТЕПЬЯНО *ат.* Фортепьяно / Тюеклери, къуллары да болгъан музыка инструмент. *Юйюню бир къабыргъасына къысылып фортепьяно сюеле эди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 74. *Скрябин Москвадагъы консерваториягъа киреди, анда эки усталыкъгъа юйренеди: фортепьяно бла композициягъа.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 183.

ФОРТОЧКА *ат.* Форточка / Терезеде отоугъа таза хауа кирир ючюн ишленнген мияла эшикчик. *Терезени форточкасы ачылып, уллу алма терекни бутагъы анга жетип эди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 319. *Жаш, форточканы ачып, сигаретни ёчюлмей тургъан къыйырчыгъын тышына атханда, ол къарангыда гитче жулдузчукъ учханча кёрюндю.* «Шуёхлукъ», № 32, 49.

ФОРУМ *ат.* Форум (*массовое собрание, съезд*)/ Халкъ жыйылыу, съезд. *Жаш тёлюню битеу дуния форуму. Алимлени форуму.*

ФОСФАТ *ат.* Фосфат / Асламысында семиртгичге хайырланылыучу фосфор кислотаны тузу. *Эл мюлк 21,5 миллион тонна минерал семиртгичле эм 249 минг тонна фосфат алгъанды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 109.

ФОСФОР *ат* 1. Фосфор / Жаныуарланы сюеклеринде эм битимледе да болгъан, алгъадан энергияны аслам жутханы себепли, кёп заманны жарытып туралгъан химия элемент. *Сууда фосфорну запасыны азайыуу бир клеткалы битимлени ёсюулерине улу чырмау болады.* «Коммунизмге жол», 1980, № 59. *Мешхутну битимге керекли азоту, фосфору эм башха затлары барды.* «Коммунизмге жол», 1981, № 67.

2. *В позиции определения:* фосфорный / Фосфору болгъан. *Бизни республиканы жерлерини барына да фосфор семиртгичле иги жарашадыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 103. *Колхозну сабанлары фосфор семиртгичле бла да иги жалчытылыннгандыла.* «Коммунизмге жол», 1977, № 112.

ФОСФОРИТ *ат* 1. Фосфорит / Асламысында жер байыкъдырыуда хайырланылгъан фосфат къатышлы тау порода. *Кукурт кислота бла шартын, агъачлыгъын игилетгенден сора фосфоритден ахшы семиртгич – суперфосфат аладыла.* «Естествознание», 26. *Сенегалда фосфоритле, титан эм башха жер байлыкъла чыгъадыла.* «Коммунизмге жол», 1980, № 112.

2. *В позиции определения:* фосфоритный / Фосфоритден этилген. *Фосфорит ун. Фосфорит семиртгичле.*

ФОТКУ *ат.* Древесные опилки / Агъачны бычхы бла кесгенде тюшген мурула. *Фоткуну малланы тюбюне къуюу.*

ФОТОАППАРАТ *ат.* Фотоаппарат / Суратха тюшюрючю аппарат. *Суратчы эрлей фотоаппаратын чыгъарып, текени суратха тюшюрдю.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 137. *Бир бирде кёлюнг ушатхан иги сурат алыр ючюн фотоаппарат бла кёп*

айланыргъа тюшеди. «Коммунизмге жол», 1983, № 210.

ФРАГМЕНТ *ат.* Фрагмент / Текстни юзюгю, композициялы сау затны энчи кесеги. *Бизге поэма саулай жетмегенди, неда жаланда фрагментлери жазылып къалгъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 84. *Анда [кёрмючде] юч минг модель, макет, фрагмент, диаграмма, минг бла жарым проект кёргюзтюлгенди.* «Коммунизмге жол», 1981, № 112.

ФРАЗЕОЛОГИЗМ *ат.* Фразеологизм / Магъанасы сёзлерини магъаналарындан къуралмагъан сёз бирлеш. *Фразеологизм айтымны бир члени болады.*

ФРАЗЕОЛОГИЯ *ат* 1. Фразеология / Тил илмуну тюрленмеучю сёз тутушланы бла конструкцияланы юсюнден бёлюмю. *Къарачай-малкъар тилни фразеологиясы.*

2. *В позиции определения:* фразеологический / Фразеологизмледен къуралгъан неда фразеология бла байламлы. *Фразеология сёзлюк. Фразеология айланчланы орусчадан малкъарчагъа кёчюре туруп, кёп амалланы файдаланадыла.* «Шуёхлукъ», № 34, 87.

ФРАКЦИЯ *ат* 1. Фракция (*напр. демпартии*)/ Парламентде, жамауат организацияда къайсы болса да бир партияны членлерини къаууму. *Къабарты бла малкъар фракцияла съездни ишине къызыу къатышхандыла.* «Шуёхлукъ», № 113, 11. *Меньшевик фракциягъа Думагъа къарагъаныны юсюнден кесини резолюциясын келтирирге тюшгенди.* «Коммунизмге жол», 1980, № 118.

2. Фракция (*обособленная часть политической партии*)/ Партияны программасына ыразы болмай, кесилерини политика программалары бла чыкъгъан политика партияны энчи къаууму.

ФРАНК *ат.* Франк / Францияда, Бельгияда, Швейцарияда дагъыда бир талай башха къыралда жюрюген ахча. *Бир къауум правительствола долларланы запад германлы маркалагъа, французлу эм швейцариялы франкла кибик чыдамлы ахчалагъа алышадыла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 67.

ФРАНЦУЗ *сыф.* Французский / Франциянынкъы, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Энди Мухаммат француз тилде кеси да танг сёлешеди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 184.

ФРАНЦУЗЛУ *ат.* Француз / Франциянынасламлы халкъыны адамы. *Бу ингилиз, немис, француз ёшюн ургъандыла Арысейге дегенлери да ётюрюк хапар болур эди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 96. *Хар ючюнчю французлу айырыу участкагъа бармагъанды, неда урнагъа акъ бюллетенни атханды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 119.

ФРЕЗА *ат* 1. Фреза (*многорежущий вращающийся инструмент*)/ Тишлери бла агъачны, темирни тышын сыйдамлагъан,кёп кесгичли, бурулгъан инструмент.

2. Фреза (*машина с вращающимся барабаном*) / Бурулуучу барабаны жерни жумушатыргъа, торфну башын кесерге д.а.к. башха затха хайырланылыучу машина. *Былай фреза тепленнген силосну 35 сантиметр теренликге кесерикди.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 182.

ФРЕЗАЧЫ *ат къарач. къ.* **фрезеровщик.** *Ёчлю орунланы алгъан*

токарла бла фрезачылагъа багъалы саугъала бергендиле. «Ленинни байрагъы», 1977, № 58. *Озгъан шабат кюн бузлатыучу машинала заводда жаш токарьла бла фрезачыланы область конкурсу болгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 104.

ФРЕЗЕР *ат.* 1. Фрезер / Фрезасы болгъан станок.

2. *В позиции определения:* фрезерный / Фрезасы (*1-чи магъ.*) болгъан. *Заводда урунгганла фрезер станокла чыгъарадыла.* «Коммунизмге жол», 1983, № 114. *Агрегатны баш органы фрезер барабанды, аны кёчер агъачына мырды кесген бычакъла бегитиледиле.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 46.

ФРЕЗЕРОВЩИК *ат.* Фрезеровщик / Фрезер станокда ишлеген ишчи. *Сюйсе, аны [жашны] столяр, штукатур, печник, тап фрезеровщик болуп ишлерге да къолундан келликди.* «Алчыла», 103.

ФРЕЗЕРЧИ *ат къ.* **фрезеровщик.** *Уллу разрядлы токарьла, фрезерчиле, сыйдамлаучула жангы конструкциялы станоклада ишлейдиле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 202.

ФРЕНЧ *ат.* Френч / Ёшюнюнде бла жанларында тышындан тигилген тёрт хуржуну болгъан, аскер юлгюде тигилген куртка. *Студентни френчинден къарагъан акъ жагъасы бла артына таралгъан къара чачы ачыкъ кёрюнедиле.* Байрамукълану Х., Чолпан, 155.

ФРИЦ *ат сёл.тил.* Фриц / Немец ууучлаучулагъа аталгъан чам ат. *Бизни лётчик, къайдан чыкъды эсе да, арсарсыз фрицлеге секирди.* «Шуёхлукъ», № 45, 23. *Атам, жангыз аягъы бла ёрге кючден сюелип, фрицни башына таякъ бла жетдирди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 61.

ФРОНТ I *ат* 1. Фронт (*место, район военных действий*)/ Уруш баргъан эм анга къатышхан аскерле тургъан жер. *Битеу фронтдагъы совет аскерле алгъадан-алгъа таукел бара, совет адамланы ауур къыйынлыкъдан азат этедиле, шахарланы, эллени къанлы жауладан тазалайдыла.* «Шуёхлукъ», № 22, 126. *Ата журт къазауат башланнганлай, Аминатны эри Махмут кеси ыразылыгъы бла фронтха кетген эди.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 83.

2. Фронт (*напр. береговой*)/ Аскерле уруш эте тургъан жерни жаугъа айланнган жаны. *[Къыралны оноучулары] жауну хорлар ючюн тылны бла фронтну бирикдиргендиле.* «Коммунизмге жол», 1976, № 88. *Танк бригада душманны фронтун юзюп, аны тылына ычхынады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 80.

3. Фронт (*группа действующих армий*)/ Бир командующийни башчылыгъы бла урушхан аскерлени къаууму. *Запад фронт. Кавказ фронт.* ■ *Восток фронт ачылгъаныны хайырындан немецлиле артха туракъладыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 94.

4. *кёч.* Фронт (*напр. культурный, трудовой*) / Коллектив урунгган жер. *Артха къалгъанлагъа болушадыла Урунуу фронтда согъушадыла.* Макъытланы С., Жашауну ауазы, 70. *Ишчилени, мюлк кадрланы ангылы, къажыкъмай урунганларындан алгъа барыр ючюн кюрешни фронтунда жангы жетишимлени тамалы.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 114.

5. *кёч.* Фронт (*объединение общественных сил*) / Бир затны тындырыр ючюн бирлешген жамауат кюч. *Монополистлеге къажау алчы кюч-*

лени бирикген фронтун къураргъа керекди. «Коммунизмге жол», 1980, № 65. *Битеу пролетариатны аскер кючлери бла бир фронтха биригирге керекдиле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 97.

ФРОНТ II *сыф.* Фронтовой / Аскер фронтну кереклерине жарагъан, аланы жалчытхан. *Фронт газетни корреспонденти бек алгъа нени юсюнден къалай жазаргъа кереклисин билирге борчлуду.* «Шуёхлукъ», № 30, 99. *Къызыл гвардиячыла ураллы къазакъны юсюнден фронт жырны жырлайдыла.* «Шуёхлукъ», № 1, 8.

ФРОНТЧУ *ат.* Фронтовик / Фронтда урушхан частълада сермешген неда сермеше тургъан адам. *Фронтчула да, урушха кирге, Къарыулу къоллары бла бирге Сени элтедиле [кишилик] кючюнгю кёре, Болушаса сен хорларгъа.* Къулийланы Къ., Сайламала, II, 8. *Энди сау къалгъан фронтчула насыплыдыла, алагъа той, оюн бла тюберле.* Шауаланы М., Кюнтаякъла, 13.

ФУ *межд.* Выражает досаду, неодобрение / Ачыуну, ушатмауну, ыразы болмауну билдиреди. *Фу, мени жангы кёнчегим дагъыда барды.* Толгъурланы З., Айыуташ, 28. *[Махмуд Шульцха:] Фу! Фюреригизни бурунундан тюшген кибиксе кесинг да!* «Шуёхлукъ», № 77, 122.

ФУГАС *ат.* 1. Фугас / Ургъанда, жандыргъанда атылыучу, жерге басдырылгъан неда суу тюбюне салыннган затны заряды. *Душман танкла жетгинчи солдат атылыучу фугасны кёпюр тюбюне жарашдырып салды.*

2. *В позиции определения:* фугасный. Атылыучу зарядны кючю бла ишлеген. *Фугас бомба.*

ФУЖЕР *ат.* Фужер / Суусапны кесген ичгилени, чагъырны ичгенде хайырланылыучу бийик бокал (рюмка).

ФУЛМУ *ат ц. диал. къ.* **букъу.** *Столну юсю фулмуду. Тирменчини юсю фулму боллукъду.*

ФУНДАМЕНТ *ат къарач.* Фундамент / Юйню мурдору. *Жашла планнга кёре фундамент сала тебиредиле.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 66. *Экинчи кюн юй орунну ёлчелеп, шнур тартып, фундаментине орун къаздым, аны ташдан толтурдум.* «Жарыкъ жолда», 183.

ФУНИКУЛЁР *ат.* Фуникулёр / Тик жерледе вагонла канат бла тартылгъан темир жол. *Лифтле, фуникулёрла, канат жолла да кёп ишленирге керекдиле.* «Коммунизмге жол», 1981, № 119.

ФУНТ[1] *ат.* Фунт / Ауурлукъ ёлчемлени метрик системасы кийирилгинчиге дери хайырланылып тургъан ёлчем (409,5 грамм). *Бизге суткагъа бир фунт ётмек, анга тымгъа да этден суу шорпачыкъ бередиле.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 380.

ФУНТ[2] *ат.* Фунт / Великобританияны 100 пенсге тенг болгъан ахча ёлчеми.

■ **Фунт стерлинг** *къ.* **фунт**[2]. *Лондонну биржасы фунт стерлингни багъасы учузланыууна эс бургъанды.* «Коммунизмге жол», 1982, № 36.

ФУРАЖ *ат.* Фураж / Битимледен этилген мал эм тауукъ аш.

2. *В позиции определения:* фуражный / Фураж бла байламлы. *Мал ашха, фураж фондха да онгуна кёре болмай жарамаз.* Кацийланы Х., Тамата, 229.

ФУРАЖИР *ат.* Фуражир / Фуражны хазырлаугъа, асураугъа эм керекли жерге жибериуге башчылыкъ этген адам. *Хоншула, бири бирине болушуп, кими сенек, кими жыжым табып, кими арба, кими трактор, автомашина къурап, эртген сайын фуражир Кязимни ызындан сыртлагъа таянадыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 159.

ФУРАЖКА *ат.* Фуражка / Козырёгу болгъан жукъа баш кийим. *Элни ичинде мийик тюл эдинг, Мен кесим этдим бек мийик. «Жарым патчахха ушайма»,– деп, турду, Фуражкачыгъын тик кийип.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 56. *Жашил фуражка, акъсыл шинельди Энди сюйгеними кийгени. Узакъ чекледе къуллукъ этеди Жюрегими къызыу сюйгени.* «Шуёхлукъ», № 34, 43.

ФУРГОН *ат.* Фургон / Башы жюк салырча жабылгъан улоу, машина. *Фургонну жапхан гетенден башынгы къаратыр мадар жокъ эди.* «Коммунизмге жол», 1980, № 49.

ФУТ *ат.* Фут / Узунлукъну Англияда эм ёлчемлени метрик системасы кийирилгинчи дери Россейде хайырланылып тургъан ёлчеми. *Ол административ юйню бийиклиги 385 фут болады.* «Коммунизмге жол», 1978, № 59.

ФУТБОЛ *ат.* 1. Футбол / Эки команданы да ойнаучулары топпу аякълары бла уруп, бири бирини къабакъ эшиклерине кийирирге кюрешген спорт оюн. *Неден да багъалыдыла Ыйых кюнле Айдоболгъа, Нек дегенде, ол кюнледе Шахаргъа барады – футболгъа.* Балаланы О., Башчы теке, 55. *Областьда футболдан алчылыкъ ючюн эришиуге къошулгъан командаланы экиси ойнайдыла.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 37.

2. *В позиции определения:* футбольный / Футбол ойнагъанда хайырланылыучу. *Жазылгъанла экинчи кюн Идрис Мазанович бла бирге эл аягъында жерк ёзеннге футбол майдан жарашдырыргъа чыкъдыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 85.

ФУТБОЛИСТ *къ.* **футболчу.** *Бизни махтаулу футболистлерибиз а Мурадинча вратарьдан къуру къалгъанда, хорлатырлары сейир тюйюл эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 127. *[Хасан Ахматха:] Ох, сен быллай бир айтхылыкъ футболист болсанг эди!* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 145.

ФУТБОЛЧУ *ат.* Футболист / Футбол ойнаучу адам. *Идрис Мазанович футболчуну борчун тынгылы ангылатхандан сора, бир къауумла жазылыргъа унамагъандыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 85.

ФУТУРИЗМ *ат.* Футуризм / Жыйырманчы ёмюрню башында искусство бла литература реализмге чюйре баргъан формалист хал. *Экспрессионизмни, футуризмни суратлау ишде бек уллу фахмулукъгъа санаргъа болмайды.* «Шуёхлукъ», № 7, 12.

ФУТУРИСТ *ат.* Футурист / Футуризмни жолу бла баргъан.

ФУУКА *сыф.* Гнилой / Нени болса да чириген жери. *Жаш тюз*

да ол фуука жерине жетгенлей чириги къатыш терекден кетеди. (Фольк.)

ФУФАЙКА *ат.* Фуфайка / Мамукъ неда жюн салыныш сырылгъан къысха юс кийим. *Башында пух жаулугъу, юсюнде кёк фуфайкасы бла Жамий элден жаяу келип юйге кирди.* Ахматланы И., Боранда, 46. *Ол ингирде окъуна Галя керохун да фуфайкасыны ич хуржунуна сугъуп, жолгъа чыкъды.* «Шуёхлукъ», № 28, 39.

ФЫЛДЫК *ат ц. диал.* Отродье / Бек осал адамны юсюнден айтылады. *Аман фылдык. Осал фылдык.*

ФЫРГЪАУУН[1] *ат.* Фараон. Титул древнеегипетских царей, а так же лицо, посящее этот титул / Бурунгу Египетде патчахны къуллугъу эм ол къуллукъда тургъан адамны аты. *Кесибиз а эски фыргъауунла кибик, юй бийчелерибизни юйде къоюп, кетип барабыз.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 46.

ФЫРГЪАУУН[2] *сыф.* 1. Нечестивый, неверный, богоотступник / Башха динни тутхан неда динсиз адам. *Аллахны сыйлы къураны кёргюзтгеннге кёре, бу большевик деген зат фыргъауунну урлугъуду.* «Шуёхлукъ», № 20, 88. *[Эфенди Асланнга:] Эслеп сёлеш, аллахы, дини да болмагъан фыргъауун!* Боташланы С., Пьесала, 8.

2. Подлый / Осал, сыйсыз. *[Таубий:] Душманны фыргъауун болуучусу эсигизден кетмесин.* Боташланы И., Пьесала, 83. *Немецли фыргъауунланы арт кюнлери келди.* Этезланы О., Тарда, 237.

ФЫТЧАН *ат эск.* Укрытие охотника / Мараучу кесине бугъаргъа этген орунчукъ.

ФЮЗЕЛЯЖ *ат.* Фюзеляж / Самолётну тёммеги, корпусу. *Отну тили фюзеляжны жалап тебирейди, от окъла тюшген кабинагъа киреди.* «Шуёхлукъ», № 49, 27

Х

ХА[1] *кес. айл.* 1. Эй!, слушай!/ Бир ишни башларгъа керек болгъанын билдиреди. *Сора [Сосурукъ] айтды: «Ха, эмеген, силкинчи!».* «Нартла», 87. – *Ха, Ортабай, кёрчю, узалчы, бир бисмилля этейик,– деп, [Такуш] ашап башлады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 63.

ХА[2] *межд.* Возглас, которым отгоняют корову / Ийнекни сюре туруп айтылыучу сёз. *[Рамазан] ийнеклени аллын ёрге буруп, «Ха!» – деп, хыныракъ этип, сюрюп, ыстауатха чыгъарды.* Семёнланы А., Жазыу айла,46.

♦ **Хагъа, хийге да тиймейди** *къарач.* с ним никто не считается / аны киши жукъгъа санамайды. *Ол хагъа, хийге да тиймейди.*

Хагъа, хийге да къошма не брать в счет / Тийиншли кёрме, саннга алма. *Абадан жаш аскердеди, гитчени уа хагъа, хийге да къошмайдыла*

Хада, хиде да жокъду не стоит внимания / Эс бурурча тюйюлдю, аллай магъанасы жокъду. *Анга кишиден хада, хиде да жокъду.*

ХАБУР *ат эск. къ.* **хабур-чубур.** *Мен хапчугуму, хабуруму да алып кетдим.* (Фольк.)

ХАБУР-ЧУБУР *къауум ат.* Барахло, хлам / Эскирип, жараусуз болгъан юй керекле. – *Юйню хабур-чубурдан толтурады да къоя-*

ды,– деп, къарт анасы ачыулана эди. Е. Фортунатова, Окъуу китап, 82.

ХАБЫЛА *ат эск.* Городской квартал / Шахарны бир кварталы.

ХАГИ *ат эск.* Каменная печь для сушки зерна / Ташдан ишленип, мирзеу къурутуучу печь. *Хагиде къурутмай, къуут болмаз.* (Нарт сёз.)

ХАГОК *сыф. къарач.* Франт, стиляга / Омакъ, жасанма. *Жашла уа хагокла эдиле.*

ХАГОКЛАН *эт. къарач.* Франтить, щеголять / Омакълан, жасан. *Къызчыкъ норка пальто кийип, хагокланып айланады.*

ХАГОКЛАНДЫР *эт. понуд. от* **хагоклан** / Хагоклан дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесинг кесинги хагокландыр.*

ХАГОКЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **хагокландыр** / Хагокландыр дегенден *этим ат. Ол жаш кесин хагокландырыууна къызла сейир этип къарайдыла.*

ХАГОКЛАНЫУ *и. д. от* **хагоклан** / Хагоклан дегенден *этим ат.*

ХАГОКЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **хагоклан** / Хагоклан дегенни *араш айырмасы. Къызла бири бирини аллында хагокланышадыла.*

ХАГОКЛАНЫШЫУ *и. д. от* **хагокланыш** / Хагокланыш дегенден *этим ат.*

ХАГОКЛУКЪ *ат къарач.* Франтовство, щегольство / Омакълыкъ.

ХАДА *ат.* Порода овец (*курдючной серой масти*)/ Къойланы уллу къуйрукълу, боз тюклю къумасы. *Андан сора уа Хурмет шулан терилени бир башха, хада къойланы терилерин бир башха айырып, хада терилеге балата сюрте эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ХАДАГЪА I *ат.* Горе, печаль / Къайгъы, бушуу. *Жылаугъа къалдым, Хадагъагъа къалдым, бир да манга жарсыгъан адам болмады.* (Фольк.) *Нартюх бюртюкле да: «Чирип къалабыз»,– деп, хадагъа этгенча, жерден из-маз эслене, атылып турадыла.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 41.

ХАДАГЪА II *ат.* Способ разрешать какую-л. трудность, выход из положения / Тапсыз болумдан чыгъар ючюн амал, мадар. *Алай [Амин] не хадагъа этсин, ачыуу ичине, къаны къартыкъгъа сыйынмайды.* Кацийланы Х., Тамата, 71. *«Афууажанны аманатлыгъы да мен жазыкъгъа, бир башсыз тиширыуну юсюне, салынып, мен не хадагъа этейим?» – деп, алайсыз да саусуз Сюйдюмню бу къайгъыла башын тулукъ этедиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 335. *Мариям, не хадагъа этерге билмей, адыргыдан туруп юйге кирип, чыракъны жандырды.* «Шуёхлукъ», № 48, 50.

ХАДАГЪАЛЫКЪ *ат.* Горестное, печальное состояние / Къайгъылыкъ, бушуулукъ. *[Харун:] Тауларыбыз магъаданлы болсунла, Жауларыбыз да хадагъалыкъ болсунла!* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 151. *Къуршаланнган жаныуарча, хадагъалыкъгъа къалып, мен суу боюнуна айланып, Люба таба тебиредим.* «Шуёхлукъ», № 5, 30.

ХАДАУУС *сыф.* Неприятный, отвратительный / Бек осал, бек аман, ушагъыусуз, жийиргенчли. – *Бу хадауус киши да кече арасында къайдан чыкъды, не юйюне ёлет кирип, жюзюм къайгъы этди,– дей эди [Къайытмырза].* К а ц и й л а н ы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 23. *Айхай, игиди тар кёнчек, Тепмей сюелип турсанг, Тынчлыкъ бермейди, хадауус, Тобукъ бюгюп олтурсанг.* О т а р л а н ы С., Жюрек саугъа, 60.

ХАДАУУСЛУКЪ *ат.* Гнусность, мерзость, омерзительность *чего* / Бек осаллыкъ, эришилик, жийиргенчлилик. *Кёлеккесине кёре, аны [жаныуарны] хадауусслугъу, эришилиги адамны жюрегин титиретирчады.* «Шуёхлукъ», 19.

ХАДЕК *ат аз жюр. къ.* **харакет.** *Харакет жыяды, ой хадек жыяды. Хапары чыгъып элине, Жылтыргъан къумач къоймай жыйса да, Дагъыда жетмейди кёлюне.* «Къарачай халкъ жырла», 246.

ХАЖИ *ат.* Мусульманин, совершивший религиозное паломничество в Мекку; хаджи / Меккагъа барып, муслийман динни сыйлы жеринде намаз къылып келген адам. *Кенгден къарап, Къаххарны жолда баргъанын кёрсенг, жангы сарых да кийип, къарт хажи баргъан сунар эдинг.* Г у р т у л а н ы Б., Адилгерий, 183. *Хажилебашларын силкип, бир ауздан аны [Мухаматны-Аминни] алай ачыгъанына бушуу этгенлерин билдирдиле.* А п п а л а н ы Х., Къара кюбюр, 49.

■ **Хажи къыл** *дин* совершать паломничество в Мекку / муслийман динни сыйлы жерине Меккагъа барып намаз эт. *[Эфенди] хажи къылгъанына шагъатлыкъ этген къызыл тёппели акъ сарыхын онг къолу бла ёргеракъ кийип, жылтыраукъ мор мангылайын ачып, кёзлерин узакъгъа къаратханлай, жолуна хыны кетди.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 68. *Ол къызны атасы хажи къылыргъа барыргъа къуралып болгъанды.* Х о ч у л а н ы С., Хапарла, 50.

ХАЖИЛИК *ат.* Паломничество / Хажини иши. *Жарманкалаы кезиуюнде сатыу-алыу этиу бла бирге адамла Каабагъа хажиликге жюрюгендиле.* Д. Г у д о в, Муслийман динни магъанасы, 7. *Халкъ хажиликге барыуну бек уллу насыплы сууапха санап тургъанды.* М а м м е л а н ы Д., Кязим Мечиев, 273, 58.

ХАЖИМЫСТАФА *ат аз жюр.* Вид короткоствольного ружья / Къысха ушкокланы бир тюрлюсю.

ХАЖИРЕТ *ат мус. эск.* **1. Хиджра.** Бегство Мухаммеда из Мекки в Мадину / Мухаммат файгъамбарны Меккадан Мадинагъа къачханы.

2. *мус.* **Хиджра.** Начало мусульманского летосчисления / Муслийман жыл санау башланнган заман.

3. *эск.* Эмигрант (*переселившийся в Турцию, арабские страны и т.д.*)/ Тюркге, арап неда башха къыраллагъа кёчген адам. *Хажиретге кетген эдим, Сириягъа. Бизни ата-бабаларыбызны тюркге хажиретге кетген жыллары эслериндедиле.*

4. *эск.* Отшельник, изгой / Халкъдан къачып айланнган адам, абирек.– *Хажирет Къанаматны бу элде неда башха эллени биринде жуукълары болуп кимни билесиз,– деди Биймырза ёрге къобуп.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада таууш, 14. *[Жантемир:] Ала тюлмюдюле Къанаматны хажирет этип, жарлы Темуркъаны юйюн чачып айланнганла.* А п п а л а н ы Х., Къара кюбюр, 218.

5. *аз жюр.* Разбойник, граби-

тель / Тонаучу, аманлыкъдан артха турмаучу адам. *Хажиретле ыстауатдан кече ортасында бир ненча къойну шумсуз урлап кетдиле.*

■ **Хажиретге чыкъ** стать изгоем / къачып, абирек болуп кет. *[Шамайыл:] Юй бла бир юйдегими атып, хажирет чыгъып къалай айланайым.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 246. *Къанамат адам ёлтюрюр ючюн чыкъмагъанды хажиретге.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 141.

ХАЖИРЕТЛЕ *эт.* Эмигрировать / Башха къыралгъа кёчюп кет. *Ол киши юйюрюн да алып Тюркге хажиретлегенди.*

ХАЖИРЕТЛЕУ *и. д. от* **хажиретле** / Хажиретле дегенден *этим ат. Бир къыралгъа хажиретлеу.*

ХАЖИРЕТЛИК *ат* **1.** Эмигрантство / Кесини ыразылыгъы бла неда бирле бир чурум табып къоймай, къысханлары себепли кесини Ата журтундан башха къыралгъа кёчмеклик.

2. Отшельничество / Къачып, абирек болуп айланмакълыкъ. *Хажиретлик тынч тюйюлдю.*

ХАЗНА[1] *ат* **1.** Полезные ископаемые / Жерни терениндеи къазылып чыгъарылгъан эм халкъ мюлкде хайырланылгъан затла. *[Къарачай] тауларында кёпдю хазна, байлыкъла, Туч, къоргъашин, кюмюш, багъыр, ташкёмюр.* «Къарачай халкъ жырла», 141. *Тырныауузчула тауланы хазналарын къазыуда жол башчыла болуп, ишге жангы жорукъ салгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 60, 17.

2. Богатство, имущество / Байлыкъ, мюлк. *Хан киеу бла къызына кёп хазна, ырысхы берди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 192. *Топ окъла башларын жюлюген юйлени хазналары эшикге тёгюлгендиле.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 233.

3. *кёч.* Сокровища, духовная, культурная ценность / Ниет, культура байлыкъ. *Эл хазнасы – эски сёз, Эр чырагъы – эки кёз.* (Нарт сёз.) *Къарачай-малкъар тилни энди чыгъа тургъан сёзлюкге бу халкъланы материал, тин культураланы жетишим хазналары киргендиле.*

ХАЗНА[2] *кес.* Почти / Айтылгъан затны кертилиги не арсар болууну кёргюзтюр ючюн хайырланылады. *Бизни элде анга [Антоннга] хурмет этмеген адам хазна жокъ эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 321. *Исмайыл бери [станисеге] тюшсе, кече къалмай хазна къайтмаучан эди.* Къоркъмазланы Къ., Горда бычакъ, 206.

♦ **Хазна (хазнасы) къалмай** почти / Бир загха жетерге аз къалып. *Бусагъатда къабыргъаланы ишлеу хазна къалмай бошала кетгенди.* «Алчыла», 102. *Эр кишилени хазнасы къалмай ачы къазауатда къырылгъандыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 104.

ХАЗНАМЫДЫ *мод. сёз.* Ничего особенного / Сейир тюйюлдю. *Эр кишиге къыркъ жыл хазнамыды.* Хубийланы О., Аманат, II, 189. *[Масхут:] Аны [назмуну] кёлден билген а хазнамыды.* «Минги-Тау», 1994, № 3.

ХАЗЫР *сыф.* **1.** Готовый / Бир ишни башларгъа жукъ да чырмау этмезча болгъан. *Къонакъ хазыр кибик, къонакъбай хазыр тюйюлдю.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 250. *Мурадин суу ичип къайтханда, мен кетерге хазыр эдим.* «Шуёхлукъ», № 52, 24. *Къанлы жаугъа жууап берирге хазырбыз,*

журтубузгъа бир атлам иймейин! Е. Фортунатова, Окъуу китап, 49.

2. Выражающий согласие что-л. делать / Бир ишни этерге ыразы болгъан, аны этерден артха турмазлыгъын билдирген. *Халкъыбыз къайры десе, Артха турмай барырбыз, Буйрукъланы толтурургъа Хар заманда хазырбыз.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 15. *Аны [Бычковну] жюреги ачыкъды, ол хар заманда кесини билгенин башхалагъа юйретирге хазырды.* «Шуёхлукъ», № 28, 18.

3. Приготовленный, годный к употреблению, использованию / Жюрютюле, хайырланыла башларча этилген. *Хазыр ашха – терен чолпу.* (Нарт сёз.) ○ *Сурат терк окъуна хазыр ашны жылытып, эрини аллына салды.* «Шуёхлукъ», № 4, 36.

■ **Хазыр ахча** наличные деньги / Къолда болгъан ахча. *Терек бахча – хазыр ахча.* (Нарт сёз.) ○ *Бир кюн къыз-къартха: «Экибиз да зат ишлемей, ол хазыр ахчаны ашап турсакъ, ол кёпге бармай тауусулур, бир зат ишлерге керекбиз», – дегенди.* (Фольк.)

♦ **Хазыргъа бисмилля** ему подавай готовенькое / кеси къыйын салмай, хазыр затны излеген, ишлерге сюймеген. *Хазыргъа бисмилля бла халкъны аллында жюрюгенле тенг жууап бермейдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 45.

■ **Хазыр бол** *къ.* **хазырлан.** *Нарт батырла жолгъа хазыр болгъанларында, Къарашауайгъа уллу кёзкъулакъ бермей, будуман этип, элни туурасындан ташайдыла.* «Нартла», 176. *Ол фашист мурдарланы бетлерине къарамаз ючюн, сабийлени да алып, жау кирмеген башха жерге кетерге хазыр болдум.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 12. **Хазыр эт** *къ.* **хазырла**[2]. *Адамла тирменликлерин келтирип, къоюп кетселе, Хамызат аланы кеси тартып, хазыр этип къоючуду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 43. – *Наныкъ, Жашаучукъну итлик чашчыгъын мен кесим жюлюрюкме, нохтабаууму хазыр эт,– деди Махсют.* Хубийланы О., Дерт, 193. *Жюнюс кёчер агъачха салыргъа хазыр этип тургъан арба чархны бир жанына атды.* «Шуёхлукъ», № 47, 84.

ХАЗЫРЛА[1] *ат кёпл. сан.* Газыри / Чепкенни ёшюнюне тизилип салыннган патрон формалы затладан бири. *Махмут улуну башында къара мухар бёркю, юсюнде уа кюмюш хазырлары болгъан мор чепкени бар эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 415. *Бир бёлекден узун къарт, чепкенини кюмюш хазырлары да жылтырай, чум таякъгъа таяна, юйге кирди.* Езденланы А., Саният, 47.

■ **Хазыр баш** наконечник газыря / хазырны хазыр орундан тышына къарап тургъан къыйыры. *Жашны чепкенини хазыр башлары кюмюшдендиле.* **Хазыр орун** газырница / чепкенни ёшюнюнде хазырла салыныучу хуржунчукъладан бири. *Кёп болмай отундан келген болур, инбашларына нарат къабукъла илинип, эски чепкенини хазыр орунлары батып, биреу озду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 175.

ХАЗЫРЛА[2] *эт.* 1. Готовить *кого-что* к чему / Бир затны хайырланырча халгъа келтир. *Жай болса, чананы хазырла, къыш болса, арбаны хазырла.* (Нарт сёз.) ○ *Солтан сентябрьде ингир школгъа кирир акъыл бла, китапла хазырлап башлады.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 67. // [Устазла, кадрла д. а. к.] хазырла / Подготавливать (*учителей, кадры и т. п.*) / Бир мурат бла окъут, тийиншли билим бер. *[Хурай:] Биз къыралыбызны адамларын, Ата журтха терен*

жюрекден берилирча, хазырлайбыз. Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 69. *Шерийфат школну алгъа бошап, бусагъатда устазла хазырлагъан институтда окъуйду.* Доттуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 6.

2. Готовить (*уроки, книгу, диссертацию и т. п.*)/ Бир затны тамамлар ючюн ишле, жарашдыр. *Аминат кандидат диссертациясын хазырлайды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 175. *Окъуучула кеслерини кючлери бла концерт хазырлап, биченчилеге кёргюзгендиле.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 140.

3. Приготавливать (*пищу, ужин, суп и т. п.*)/ Эт, бишир (ашарыкъны). *Салийматчыкъ чабакъланы тузлады, Билгенича ашарыкъ хазырлады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 89. *Жандет, тёгерек ючаякъ тепсини къатынланы алларына салып, Хасаннга, кёл ашап, хазырлагъан хантларын тизди.* Хубийланы О., Аманат, I, 109.

4. Заготавливать (*семена, сено, продукты и т. п.*)/ Алгъадан запас, къыстырыкъ жый. *Совхозла исси кюнледе кырдыкла кюйюп кетгинчи бичен хазырларгъа ашыгъадыла.* «Шуёхлукъ», № 49, 33. *Колхозла бла совхозла нартюх урлукъдан сора да башха жазлыкъ битимлени урлукъларын да хазырлагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 21.

5. Изготовлять (*точила, продукцию и т. п.*)/ Этип чыгъар. *Андан [юзмез ташдан] тирмен, билеу ташла, хырпинле хазырлайдыла.* «Естествознание», 15.

ХАЗЫРЛАН *эт.* 1. *страд. от* **хазырла** / Хазырла дегенни *зорлаучу айырмасы. Соруу жыйылыуда сюзюлюрге хазырланады.*

2. Готовиться к *чему* / Бир ишни башларгъа жукъ чырмау болмазча эт. *Къошха чыгъаргъа хазырлана тургъанлай, Надбийни ким эсе да биреу чакъырды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 67. // (Готовиться к докладу, сочинению, экзамену и т. п.)/ Ишни этер ючюн бир затланы окъу, тинт. *Комиссар анда этерик докладына тынгылы хазырланады.* «Шуёхлукъ», № 28, 81.

ХАЗЫРЛАНДЫР *эт. понуд. от* **хазырлан** / Хазырлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны школгъа хазырландырдыла.*

ХАЗЫРЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **хазырландыр** / Хазырландыр дегенден *этим ат. Школчуну экзаменнге хазырландырыу.*

ХАЗЫРЛАНЫУ *и. д. от* **хазырлан** / Хазырлан дегенден *этим ат. Жайны ал кюнлери бичен чалыугъа, оракъ оруу ишлеге хазырланыуда озадыла.* Шауаланы М., Мурат, 86. *Зухура Зулкъаевна аны [школну бошагъан классны колхозда къоюуну] юсюнден сагъыш этгенин, алай, аны акъылына кёре, хазырланыуну шёндю окъуна башларгъа... керекди деп тургъанын айтды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 90.

ХАЗЫРЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **хазырлан** / Хазырлан дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла спорт эришиулеге хазырланышадыла.*

ХАЗЫРЛАНЫШЫУ *и. д. от* **хазырланыш** / Хазырланыш дегенден *этим ат. Байрамгъа бет жарыкълы тюберге хазырланышыу.*

ХАЗЫРЛАТ *эт. понуд. от* **хазырла** / Хазырла дегенни *къатланыучу айырмасы. Омар энди элни кёчюрюрге улоуну хазырлатады.* Токъумаланы Ж., Нартланы

туудукълары, 39. *[Шахмырза Тауланнга:] Бар, эрлай окъуна [къонакъгъа] бир жылыныр зат хазырлат, бюгюн эшик бек сууккъду.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 253.

ХАЗЫРЛАТДЫР *эт. понуд. от* **хазырлат** / Хазырлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Анама айтып, тамбла жолгъа азыкъ хазырлатдырдым.*

ХАЗЫРЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **хазырлатдыр** / Хазырлатдыр дегенден *этим ат. Къышха бичен хазырлатдырыу.*

ХАЗЫРЛАТЫУ *и. д. от* **хазырлат** / Хазырлат дегенден *этим ат. Къонакълагъа аш хазырлатыу.*

ХАЗЫРЛАУ *и. д. от* **хазырла** / Хазырла дегенден *этим ат. Дерсге таблица хазырлау. Къышха мал ашла хазырлау.* ■ *Аллай чыгъармала халкъларыбызны къазауатха хазырлауда кеслерини асыулу къуллукъларын этгендиле.* Маммелаланы Д., Кязим Мечиев, 134.

ХАЗЫРЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **хазырла** / Хазырла дегенни *араш айырмасы. Къызла къонакъгъа барыргъа кеслерин хазырлашдыла.*

ХАЗЫРЛАШЫУ *и. д. от* **хазырлаш** / Хазырлаш дегенден *этим ат. Дерслени хазырлашыу.*

ХАЗЫРЛЫКЪ *ат.* Готовность / Хазыр болмакълыкъ, хазыр хал. *Жангы журтчула жангы жашауну жели ургъанда, анга кеслерини юлюшлерин къошаргъа хазырлыкъларын кёргюзтдюле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 25. *Аскерчилени не уллу къыйынлыкъгъа тюберге да хазырлыкълары кёрюнеди.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 12.

ХАЙБАТ *ат аз жюр.* Внешний вид / Сыфат, чырай. *Нюрлю бетинг жарыкъ болду, Жансарай, Метр чачынг къары болду, Жансарай, Хайбатынга къартлыкъ къонду, Жансарай, Нюрлю бетинг, азып, онгду, Жансарай.* Отарланы С., Жансарай, 12.

ХАЙБАТЛА *эт. аз жюр.* / Ариу эт, омакъла. *Сенсе [илму] мутхуз жашауну хайбатлагъан, Культура бла жерни юсюн айбатлагъан, Урунганланы кючюн къуватлагъан, Чырмауланы хорлай, батыр атлагъан.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 18.

ХАЙБАТЛАУ *и. д. от* **хайбатла** / Хайбатла дегенден *этим ат. Орамланы байрамгъа хайбатлау.*

ХАЙБАТЛЫ *сыф. аз жюр.* Приятный / Ариу, тап, хычыуун. *Аны [наратны] юйдегиси кёп, Аны кийимлери кёк, Хар бутагъы хайбатлы, Жасаныпды айбатлы.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 45. *Кёлчюклерингде чабакъла жюзген, Хайбатлыса, сюрюучю шауданы.* Шахмырзаланы С., Ол ёмюрледе, 14.

ХАЙДА *кючл. кес.* **1.** Ну, скорей, торопись / Бир ишни этерге чакъыргъан магъанада жюрютюледи. *– Хайда, ызымдан терк жетип келигиз! – деп, жашлагъа алай айтып, Абдуллах атына къатылып, элни ёрге жанына жол тутуп тебиреди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 29. *– Хайда, къурал да ызынга женгил жет,– дедиле Шерийфатха.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 146.

2. И ну, и давай (*употребляется для показа многократности со-*

вершаемого действия)/ Бир ишни кёп кере этилгенин кёргюзтеди. *Хайда, бири ол жанындан, бири бу жанындан [Бекболатха] жумдурукъланы жолукъдура башладыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 420. *Бу келечи хайда келди, хайда кетди, чапды, жортду, эки арада сокъмакъ этди.* «Жюрек жырлайды», 22.

3. Ну, пока (до свидания)/ Сау къал. *[Жаш нёгерине:] Хайда, мен кетейим. Тамбла тюбеширбиз.*

ХАЙДАЛА *эт. сёл. тил.* Торопить, подгонять *кого* / «Хайда» деп бир ишни терк этдир. *Бригадир ишчилени хайдалады.*

ХАЙДАЛАТ *эт.* Торопить, гнать / Ашыкъдыр, сюр. *Тутхунну хайдалат.* ■ *Немча солдат [Домалайны] хайдалата тебиреди.* Хубийланы О., Дерт, 69.

ХАЙДАЛАТЫУ *и. д. от* **хайдалат** / Хайдалат дегенден *этим ат.*

ХАЙДАЛАУ *и. д. от* **хайдала** / Хайдала дегенден *этим ат.*

ХАЙДАЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **хайдала** / Хайдала дегенни *араш айырмасы. Жолоучула артха къалгъанланы хайдалашдыла.*

ХАЙДАЛАШЫУ *и. д. от* **хайдалаш** / Хайдалаш дегенден *этим ат. Чаришге къатышханланы хайдалашыулары.*

ХАЙНУХ *ат къ.* **хойнух**. *Жалан аякъ, жалан баш Ашыкъ ойнап туруучек, Къызыл назыдан хайнух ишлеп, Дууулдатып сюрюучек.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 34. *[Сабийле] урадыла хайнухланы, Къолчукълары къызарып.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 182.

ХАЙРАМ *сыф. къ.* **хайран**. *[Заур] бушуу этип, тобукъларын урады, Хайрам кибик, ары-бери чабады.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ХАЙРАН *сыф.* Растерянный; не знающий, как поступать; быть замороченным / Абызырагъандан не этерин билмеген. *Жибитеме сууда къара чачымы, Ёрге кётюреме хайран башымы.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 225.

■ **Хайран бол** прийти в замешательство, опешить, заморочить / абызырагъандан не этеринги билмей къал, жунчу, симсиреп къал. *Хайран болуп къалама, аланла, къайгъыларымы тергесем, Мен тели болуп къаллыкъма, аланла, Элимден адам кёрмесем.* (Фольк.) *Ол [Антон] асыры жумушла бла талчыкъгъандан, бара тургъан жеринде окъуна, башы хайран болуп, къызаргъан кёзлери жукъусурай, тентирейди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 329. **Хайран эт** довести *кого* до отчаяния / абызыратып, не этерин билмей къалыугъа жетдир. *Эрке юйретсенг жашынгы, Хайран этер башынгы, Жыламукъ бла ашатыр, Хар заманда ашынгы.* Къулийланы Х., Жырны заманы, 123. *Махмутну тутулгъаныны юсюнден хапар, чуакъ кюн кюкюрегенча, битеу элни хайран этди.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 62.

ХАЙРАНЛЫКЪ *ат.* Растерянность / Абызырагъан хал. *Экиси да хайранлыкъда бир бирге къарап къалдыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 225. *Ол, элия маталлы, Тёшекден атды кесин, Акъылдан шашхан халлы, Хайранлыкъ алды эсин.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 102.

ХАЙТ *межд.* 1. Употребляется при понукании волов / Ёгюзлени

сюре туруп айтылады. – *Хайт! – деп, Аслан ёгюзлени чыбыкъ бла урду.*

2. *къарач.* Окрик, которым заставляют отступить вола назад / Ёгюзлеге: артха туругъуз деген магъанада айтылады. *Хайт, хайт, хайт! Арбаны аудурасыз, хайырсызла!* Алийланы У., Синтаксис карачаево-балкарского языка, 115.

■ **Хайт де** стараться сделать что со старанием, не падать духом / Кёл сал, къаты бол. *Фашист танкла гюрен болдула, Кесерге бизни жолланы, Хайт дегиз, жашла, пулемётлагъа, Къымылдатыгъыз къолланы!* «Малкъар халкъ жырла», 228. – *Ышанынга къарайма да, хайт десенг, кесинг да тебиреп къалырча кёрюнесе,– деп, Мариям Жандетге къарап, кёзю-башы бла кёргюздю.* Хубийланы О., Аманат, I, 107. **Хайт деген** зрелый, достигший расцвета, мастерства / бишген, чыныкъгъан, кючю келген, усталыкъгъа жетишген. *Харунну хайт деген жаш заманы да Чапхыч ат белинде анда озгъанды.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 55. *Солтан ёсгенди, билим алып, хайт деген жаш агроном болгъанды.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 113. *Омарны жырчылыкъ фахмусуну алыкъа хайт деген кезиуюдю.* «Шуёхлукъ», № 32, 89. **Хайт-хуйт эт** произносить много раз слово «хайт» при перегоне скота / сюре туруп, маллагъа хайт деген сёзню кёп кере айт. *Мал зат ажашмасын деп жашла, хайт-хуйт этип, малланы ызларындан бара эдиле.* Этезланы О., Тарда, 65. *Кюндюз къартла, хайт-хуйт этип, Къаралтып, сабан сюредиле.* Ахматланы А., Жаз келди, 12.

ХАЙТЛА *эт. сёл. тил.* **хайт де** (*къ.* **хайт**). *Хайтлап жашаргъа керекди.* (Фольк.)

ХАЙ-ХАЙ-ХАЙ *межд.* 1. Выражает удивление, восхищение / Сейирсиниую, къууаныуну кёргюзтеди. *Ма аламат юйлеринг, Автобус, такси, трамвай, Орамынг, тюкенлеринг. Не айтайым, Хай-хай-хай!* «Жарыкъ жолда», 43.

2. Выражает возмущение, категорическое возражение / Ачыуланыу, унамау, къаршчы, кесгин айтмакъ, жуап бермек. *Хай-хай-хай, аллах сакъласын, ол болмазлыкъ ишди.*

ХАЙЫЗ *ат.* Менструация / Тиширыуну бала орунундан ай сайын келиучю къан. *Хайыз башланнган кезиу.*

♦ **Хайыз кёр** менструировать / Хайызны сына. *Хайыз кёрген заманында тиширыу муал болады.*

ХАЙЫЗЛА *эт. къ.* **хайыз кёр.** *Хайызларгъа тебиреден алгъа тиширыуну бели ауруучуду.*

ХАЙЫР *ат* 1. Польза, выгода / Биреуге неда бир затха игилик, таплыкъ. *Череклени, кёллени жагъаларында ёсген агъачны ауругъанланы солууларына уллу хайыры барды.*

2. *эк.* Прибыль, доход / Бир ишге салыннган ырысхыдан эсе андан тюшген ырысхыны артыгъы; файда. *Хайыр чыкъмаз жерде шахта ишленмейди.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 211. *Ол бла мен, артдан артха уа жашчыкъ да колхозда ишлеп, бек иги хайыр ала эдик.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 54.

♦ **Хайыр болсун** будь [те] здоровы: пожелание здоровья тому, кто чихнул / чючкюргеннге саулукълу бол деген магъанада алгъыш этиу. *Къарт чючкюргенлей, келини: «Хайыр болсун»,– деп, ёрге турду.*

ХАЙЫР [2] *хоу. кес. къарач.* Ладно / Бир затха ыразы болууну

билдиреди эм алай болсун, ыразыма деген магъанада жюрютюледи. *[Къаншаубий:] Хайыр, муну ыразы эт, къалгъаннга артда оноу этербиз.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 319. *[Назир:] Хайыр, анам, сен айтханча, къагъытны манга керти да бизни жауларыбызны бири жазсын.* Къобанланы Д., Эки заман, 17.

ХАЙЫРЛАН *эт.* 1. Пользоваться *чем* / Бир затны файдалан. *Ёрюзмек кёп кюнлени, кечелени айланды, жюрюдю, алай бир жерде да, халкъ хайырланырча, не суу, не кёл тапмады.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 51. *Ёз ырысхынг бла хайырлана бил, Бирсилеге зарлыкъ бла къарама.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 47.

2. Извлекать выгоду *из чего* / Кесинге тап тюшюр. *Ол сагъатлада Зина анга энчи эс бурулуу бла хайырлана эди.* М. Киндис, В. Ядин, Юч шуёх, 107.

ХАЙЫРЛАНДЫР *эт.* 1. *понуд. от* **хайырлан** / Хайырлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Билимин хайырландыр. Ырысхысын хайырландыр.*

2. *къ.* **хайырлан 1.** *Азрет, тилни жюрюмей тургъан кёп сёзюн таба, аланы хар бирин кеслерини орунларында жюрюте, хайырландыра биледи.* «Жарыкъ жолда», 6. *Байлыкъланы тинтер ючюн, билир ючюн эм да хайырландырыр ючюн окъуулу адамла керекдиле.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 78.

3. *къарач. къ.* **хайырлан 2.** *[Аркадий:] Ишге бир жангызыбыз да чыгъарыкъ тюлдю... Жарлы Ефимни да ёлгенин да хайырландырыргъа керекбиз.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 55.

ХАЙЫРЛАНДЫРТ *эт. понуд. от* **хайырландыр** / Хайырландыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Бичен чалыр ючюн тап болумну хайырландыртдыкъ.*

ХАЙЫРЛАНДЫРТЫУ *и. д. от* **хайырландырт** / Хайырландыр дегенден *этим ат. Планны толтурур ючюн заманны иги хайырландыртыу.*

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **хайырландыр** / Хайырландыр дегенни зорлаучу айырмасы. *Аны бла бирге малкъар литератураны тамалын салгъан фахмулу, уста, бюгюнлюкде: «Малкъар литератураны классиги»,– деген ат аталгъан поэтни – Мёчюланы Кязимни творчествосу да юйретиуде хайырландырылмагъанлай къалгъанды.* «Огъурлу танг», 237.

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **хайырландырыл** / Хайырландырыл дегенден *этим ат. Улоуну иги хайырландырылыу ючюн кюрешиу.*

ХАЙЫРЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **хайырландыр** / Хайырландыр дегенден *этим ат. [Аскер] Кирпични сыннган ууагъын хайырландырыуну юсюнден сёз къозгъармы эдик?* «Жанкъылыч», 262. *Докладчы жолланы иги тутуу бла тамамлы хайырландырыугъа терен эс бёлюп сёлешеди.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 48.

ХАЙЫРЛАНЫЛ *эт. страд. от* **хайырлан** / Хайырлан дегенни *зорлаучу айырмасы. Сюдде шериатны жорукълары XIX ёмюрню 60-чы жылларында хайырланыла тебирегендиле дерге боллукъду.* «Шуёхлукъ», № 56, 52. *Колхозда кече, кюн да суу сугъарыр ючюн битеу онгла эм мадарла хайырланыладыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 81.

ХАЙЫРЛАНЫЛЫУ *и. д. от* **хайырлан** / Хайырлан дегенден *этим ат. Сууну тахта кёгетлени сугъарыуда иги хайырланылыуу.*

ХАЙЫРЛАНЫУ *и. д. от* **хайырлан** / Хайырлан дегенден *этим ат. Хажомар, тири къартчыкъ, хар нени юсюнден да терк оюм эте билиучюдю, бютюнда ырысхыны хайырланыуда уа уллу сынауу барды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 55. *Бегирек эс фермалагъа белгиленнген отлау жерлени тюз хайырланыугъа бурулады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 19.

ХАЙЫРЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **хайырлан** / Хайырлан дегенни *араш айырмасы. Колхозла онгланы эришип хайырланышадыла.*

ХАЙЫРЛАНЫШЫУ *и. д. от* **хайырланыш** / Хайырланыш дегенден *этим ат. Заманны тюз хайырланышыу.*

ХАЙЫРЛЫ I *сыф.* Выгодный, прибыльный, доходный / Хайыры болгъан; антонимлери: хаталы, заранлы. *Хасан эфенди Къанбермезлагъа бир зат бла хайырлы иш этерге, аладан не сылтау бла да мал алыргъа не кючюн, не къарыуун, не хыйлалыгъын, не къуртхалыгъын аямайды.* Шауаланы М., Мурат, 191.

2. Способный приносить пользу (*о человеке*) / Хайыр берлик (*адамны юсюнден*). *Хайырлы адам. Хайырлы келишим.*

♦ **Хайырлы кючле** (эк.) производительные силы / ырысхы байлыкъланы чыгъарыр кючюн керекли адырла эм ол адырланы ишлетип, ырысхы байлыкъланы чыгъарыуну жашауда бардырыучу адамла. *Жерлени иги хайырланыу республикада эл мюлкню хайырлы кючлерин жетишимли айнытыуну баш болумуду.*

ХАЙЫРЛЫ II *хал. сёзл.* **1.** Полезно / Хайыр берирча; антонимлери: хаталы I, заранлы II. *Сабийлени хайырлы урунуулары окъутуу бла бирге къошулуп бардырылады.*

2. Доходно / Файда, доход берирча. *Жер байлыкъланы хайырлы файдаланыу.*

ХАЙЫРЛЫЛЫКЪ *ат* **1.** Полезность / Хайырлы болмакълыкъ. *Окъууну хайырлылыгъы.*

2. Доходность / Файдалы, доходлу болмакълыкъ. *Экономиканы магъаналы бёлюмлерини хайырлылыкъларын кётюрюу жаны бла мадарла жарашдырыладыла.*

ХАЙЫРМЕК *сыф. сансызл. къарач.* Бестолочь, бестолковый / Жукъ ангыламагъан (*асламысына тиширыуну юсюнден*). *Ол хайырмек жашха киши эс бурмады.*

ХАЙЫРСЁЛЕМЕЗ *ат* **1.** Тот, кто предрекает недоброе / Келлик заманда биреуге игилик болмазлыгъын айтхан адам. *[Хайырсёлемез къуртха жашха:] Сени келлик заманда уллу къыйынлыкъла сакълайдыла.*

2. Паникер / Паника этиучю къайгъы жайып, адамланы паникагъа келтирген, адамланы ичинде къоркъуу къозгъагъан адам. *Жаш бираз хайырсёлемез эди, алай аны айтханы бу жол керти болду.*

ХАЙЫРСЫЗ I *сыф.* **1.** Бесполезный / Хайыр бермеген. *Окъсуз ушкоклары эски къалада Атылып къалдыла, хайырсыз болуп.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 42.

2. *эриши сёз.* Бестолковый, никчемный, непутевый / Магъанасыз, жараусуз, ушагъыусуз. *Хайырсыз жаныуар а мен минип бошагъан су-*

нуп, жорта тебирегенди. Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 29. *[Асий Керимге:] Биз ючюбюз да [эгечле] ол хайырсыз адетле амалтын насыпсыз болгъаныбызны ангылайбыз, алай а бир тукъум бир зат бла бу ишни юсюнден бир бири жюрегибизни къыйнамайбыз – жаранг болгъан жерге жукъ тиеди деп, къоркъабыз.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 31.

ХАЙЫРСЫЗ II *хал. сёзл.* Бесполезно, напрасно / Хайыры болмай. *Сюрюлген сабанны барып, Турдум хайырсыз арып.* «Жилтинле», 389. *Таш бла къазауат этип алгъан къол аязланы да тёгереклерине хуна этебиз деп, жерни жартысын хайырсыз тутадыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 205.

ХАЙЫРСЫЗ III *мод. сёз.* Выражает недовольство, неодобрение / Ыразы болмауну, къабыл кёрмеуню кёргюзтеди. – *Дауум, хайырсыз, нек тынгылап тураса, чыкъ бери,– деген тауушланы эшитип, Дауумну бети къызарды.* Хубийланы О., Дерт, 13.

ХАЙЫРСЫЗЛЫКЪ *ат.* Бесполезность, невыгодность / Файда, хайыр бермеген иш, болум, предприятие д. а. к. зат. *Келишимни хайырсызлыгъы. Предприятиени хайырсызлыгъы. Болумну хайырсызлыгъы. Ол кесини сёзюню хайырсызлыгъын ангылады.*

ХАЙЫРСЫН *эт.* Считать что выгодным, доходным, полезным / Бир ишни, бир затны файдасы, хайыры барды деп сана. *Ол бу ишни хайырсынып ишлейди.*

ХАЙЫРСЫНДЫР *эт. понуд. от* **хайырсын** / Хайырсын дегенни *къатланыучу айырмасы. Келишимни эки жанында хайырсындыла.*

ХАЙЫРСЫНДЫРЫУ *и. д. от* **хайырсындыр** / Хайырсындыр дегенден *этим ат. Бир затны башынга хайырсындырыу.*

ХАЙЫРСЫНЫУ *и. д. от* **хайырсын** / Хайырсын дегенден *этим ат. Мал тутханны хайырсыныу.*

ХАЙЫУАН *ат* **1.** Домашнее животное, скотина / Эл мюлкге керекли, тёрт аякълы юй жаныуар, мал. *Доммай – кийик хайыуанды, Бу жерледе ол болгъанды, Геммешлеге ушагъанды, Ариу кырдык ашагъанды.* Шахмырзаланы С., Назмула, 278. *Иесини айтханын атдан бек бир хайыуан этмейди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 32.

2. *кёч. эриши сёз.* О грубом, оскорбительном, унижающем отношении *кого-л.* к *кому-л.*/ Бирею биреуге хыны сёлешгени, жанына тиерча, учузлап къарагъаны. – *Эки аягъынгы юсюне тур, хайыуан,– деди ол [фашист] Мустафагъа.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 57. *[Къыямыт:] – Ха-ха-ха, къара бу къарт хайыуаннга, бу да мени тёре бла къоркъутургъа кюрешеди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 42.

3. *кёч. эриши сёз.* О глупом, недогадливом человеке / Ангылауу болмагъан, эссиз адамны юсюнден. *[Базарбий жашына:] Хайыуан, сен башынга игини билмейсе.* Хубийланы О., Аманат, 20.

■ **Хайыуан эт ашагъан** *къ.* **хайыуан 3.** *[Хажи:] Сен, хайыуан эт ашагъан, неле жаншай тураса былайда!* Кацийланы Х., Тамата, 105. *[Хамызат кеси кесине:] Да, хайыуан эт ашагъан, къалай тынчайырыкъса? Сен кёрген – Тёзген къыйынлыкъларынгы унуталырмыса да?* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 190.

ХАЙЫУАНЛЫКЪ *ат* **1.** Скотство, грубость, дикость, хамство /

Адепсизлик, бетсизлик. *Немецли фашистлени хайыуанлыкълары унутулмайды.*

2. Глупость, недогадливость / Ангылаусузлукъ, эссизлик. *[Тахир Юрагъа:] Кесинги хайыуанлыгъынгды, мен ангылатыргъа кюрешген эдим.* «Минги Тау», 1992, № 2.

ХАКАС *сыф.* Хакасский / Хакаслыланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Хакас тил. Хакас литература.*

ХАКАСЛЫ *ат.* Хакас / Хакас миллетни эм Хакасияны асламлы халкъны адамы. *Хакаслыла – тюрк тилли миллетдиле.*

ХАКАСЧА *хал. сёзл.* По-хакасски (*напр. говорить, писать*)/ Хакас тилде. *Хакасча сёлеш. Хакасча жырла.*

ХАКИМ[1] *ат эск.* 1. *къ.* **врач** / *Малгъа саламелик кирсе, хаким жокъ, Адамлагъа ауруу кирсе, багъым жокъ.*

2. Властитель, правитель, владыка, повелитель / Бийлик этген адам, патчах. *Хаким, шыйых да жангылады, Ой, мен да азмы жангылдым! «Охо, этерме жазгъыда»,– дей, Кёп ишиме къар жаудурдум.* Мокъаланы М., Дуния жарыгъы, 69.

ХАКИМ[2] *ат.* Угольник, используемый при строительстве зданий / Юй къалагъанда аны мюйюшлерин тюзетир ючюн хайырланылыучу адыр. *Хакимни салып тюзетиу.*

ХАКЪ[1] *ат.* 1. Истина, правда / Тюз зат, керти зат. *Нартюх жыйыучу комбайн, тууарыла-тууарыла турса да, иги кесек ишлейди; быйыл уллу хайыр бермесе да, кели жылда ол ишни женгиллетири хакъды.* Кацийланы Х., Тамата, 222.

2. *В позиции определения:* истинный, реальный / Керти. *Хакъ дуния. Хакъ жашау.* ■ *Андан ары дери ашыгъып тургъан ишчиле, бу затха хакъ кёллери бла къууандыла.* Семёнланы А., Жазыу айла, 75. *Туугъан журтум, урунган халкъ, Къарачай, Хакъ жюрек бла кемсиз тансыкъ болгъанбыз.* «Жюрек жырлайды», 295.

3. В дат. падеже употребляется в значении клятвы / Бериучю болушда бир затны алай болгъанына ант этиу формада жюрютюледи. *Юйде уа ма бу берекетни хакъына, эки гыржын болур-болмаз, къапчыкъ тюбюнде бир букъу унчукъ къалгъанды.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 15.

ХАКЪ[2] *ат аз жюр.* Право (что-нибудь делать, осуществлять)/ Бир затны этерге эркинлик. *Эй, Ингилиз, заман болгъанды къояргъа! Жокъду хакъынг Курдистанда ойнаргъа!* Шахмырзаланы С., Заман жели, 18.

ХАКЪ[3] *ат.* Плата за труд, заработок, зарплата / Жал бла ишлегени ючюн берилиучю ахча неда башха зат. *Колхозла жыл сайын къыралгъа берлик борчларындан заманында къутуладыла, колхозчуланы иш кюнлерине иги хакъ берединле.* Кацийланы Х., Тамата, 41. *Хакъларын бермез ючюн жалчыларын сойгъан байла да болгъандыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 41.

ХАКЪ[4] *ат аз жюр.* Доля, часть *чья-л.* / Биреуню юлюшю. *Сарыбий да билген кюнден бери адам хакъындан, харам ашдан тоймагъанды.* Шауаланы М., Мурат, 18. *Тебинмейбиз башхалада хакълагъа, Сау дуниягъа шартды, бел-*

гилиди ол. Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 3.

♦ **Хакъ кес 1.** Определить *чью-л.* долю / Биреуню юлюшюн белгиле. *Ата жашларына жетген ырысхыны хакъ кесди.*

2. Договориться о плате (*за труд и т. п.*)/ Бир тюрлю ишни, борчну, тилекни д.а.к. затны тамамлы толтурлукъ адам бла хакъ кес. *Киши, юйню ишлерик къурулушчула бла келишип, хакъ кесди.*

Хакъ чыгъар выделить *чью-л.* долю / Не затдан болса да, биреуге юлюш бёл. *Таматабыз хар бирибизге да 100-шер сом хакъ кесди.*

ХАКЪЛЫКЪ *ат.* Реальность, истинность / Кертилик, тюзлюк. *Ол [халкъ] унутмады, жашай жерде, Тюзлюкню шарт хакълыгъын, Жоюлмай жашады эрлей, Тас этмеди халкълыгъын.* Отарланы К., Сынла, 18. – *Жаратхан Аллах, сени кючюнг уллуду!... Биз сени бирлигинге, файгъамбарны хакълыгъына ажымсызбыз! – деп, [Зурум] кёкге къарап, тилек тиледи.* Хубийланы О., Дерт, 198.

ХАКЪСЫЗ I *сыф.* Бесплатный, безвозмездный / Хакъ тёленмеген. – *Хакъсыз фатарыгъызгъа бюсюремеймисиз? – деп, кёл кенгдиргенле да бар эдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 102. *Училищеге окъургъа алынганла хакъсыз общежит, форма кийим эм аш-азыкъ бла жалчытылынадыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 44.

ХАКЪСЫЗ II *хал. сёзл.* Бесплатно, безвозмездно / Хакъ тёлемей. *Хакъсыз окъуу. Хакъсыз иш.* ■ *Къыралым мени беш жылны ичинде хакъсыз окъутханды, кийиндиргенди, ашатханды.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 134. *Профсоюз организациялада путёвкаланы 80 процентин хакъсыз бередиле.* «Коммунизмге жол», 1982, № 28.

ХАКЪЫНА *межд.* Употребляется при клятве / Бир зат бла ант этгенде, къаргъанганда хайырланылады. *Аллах хакъына! Жаратхан кюн хакъына! Къуран хакъына!*

ХАКЪЫНДАН *сонг. къ.* **юсюнден.** *[Батыр улу] элни сходха жыйып, урушну къыйынлыгъын, жангы властьны хакъындан ариуариу айтды.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 43. *Кёп къаламла жаздыла тюрлю, ариу халынгдан. Кёп алимле айтадыла Байлыгъынгы хакъындан.* Шахмырзаланы С., Назмула, 60. *Къатымдады Айшатчыкъ, Кеталмайды къатымдан, Билдиреди ол ачыкъ Сюймекликни хакъындан.* «Жилтинле», 66.

ХАЛ *ат* **1.** Положение, обстоятельство / Жамауат-политика байламлыкъланы бары да, жамауатны жашау болуму. *Бюгюннгю хал. Жангы хал. Заманны халында. Халгъа кёре. Тапсыз халгъа тюш.* ■ *Биз къояйыкъ эски халны, Колхозгъа бурайыкъ алны.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 129.

2. Состояние, самочувствие / Саулукъну болуму. *Халынг къалайды? Аны халы аман тюйюлдю. Аругъанны халы къолай тюйюлдю.* ■ *Зухура кесини халын тап кёрмей, барып, тапчаннга таянганлай, Маржан кирди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 191.

3. Обстановка, условия / Бир ишни этилген заманындагъы болум. *Акт залда къызлагъа эм жашлагъа онунчу классны бошагъан къагъытларын къууанчлы халда бередиле.* «Коммунизмге жол», 1981, № 32. *Прием [алым] жылы, ачыкъ жюрекли халда барады.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 51.

4. Поведение, характер / Адам-

ны психика шартларыны бары да; къылыкъ. *Хамызатны халын, къылыгъын билген къарындашы эшикни, терезелени къаты бегитип къойгъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 163. *Ёксюзлени тюз халгъа юйретиучю тиширыу Бекболатны хамамгъа элтди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 417.

5. Настроение / Адамны жюрегини, жаныны болуму, кефи, кёлю. *Бютюнда къаяла ортасы ёзенде, узакъда элни кёргенде, Темиркъанны халы бозасыз окъуна жыр тартырча болду.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 9. *Валяны халы бузулду, Колягъа ачыуланып: «Тынч кечели болугъуз»,– деп, палатасына кирип кетди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 160.

6. *кёпл. сан.* Отношения / Бир бири бла байламлыкъ. *Капиталист халланы айныуларына Малкъарны табийгъат, социал эм история болумлары себеп болгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 42, 97.

7. Форма, вид / Бир затны не тюрлю болгъанын, неге ушагъанын кёргюзтеди. *Поэт суратлауну соруу-жууап халда къуралгъан диалог формасын тюз сайлайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 68. – *Жаммот, энди къалай этебиз? – деп, Тахир тилеген халда сорду.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 80.

■ **Халчы болум** *грамм.* обстоятельство образа действия / айтымда иш къалай этилгенин кёргюзтген сансыз член.

ХАЛАЛ I *сыф.* 1. *дин.* Дозволенный, (разрешенный) религией; чистый, неосквернённый / Дин эркин этген; харам болмагъан, таза. *Къоянны аягъы итге ушаса да, эти уа халалды.* (Нарт сёз.) *Эки-юч минг къойдан мал харам болса, [Къыямыт] аны сюрюучю жалчыларына ашатып, халал малны уа къошдан къоратып, базарда сатдырып турады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 16.

2. *кёч.* Добрый, добродушный, бескорыстный / Адамлагъа ачыкъ жюрекли, жазыкъсыныулу, кимге да болушургъа хазыр. *Къыргъызлыла чексиз халал, чомарт адамла болгъанларын биз Ырыскъулланы юслеринде билгенбиз.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 165. *Келин Букъминатны сёзюне тынгылай, дунияда андан халал ана жокъ сунады.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 4. *Жарыкъ, халал жюрекли Жамал, мен эшикден киргенлей, туруп мени къучакълады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 461.

3. *кёч.* Честный, добросовестный / Ётюрюкню сюймеучю, таза ниетли. *Халал къыйын ашагъанны халкъ да сюер.* (Нарт сёз.) *Халал къыйын, халал жашау, халал аш! Сау дунияда къууанчлыкъгъа сиз-сиз баш.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 16.

ХАЛАЛ II *хал. сёзл.* Честно, добросовестно / Ётюрюксюз, таза ниет бла. *Малчыланы бусагъатда халал урунганлары жюрекни къууандырады.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 62. *Алчы адам жарыкъ болур, Халал ишлеп иги болур.* «Шохлукъ», 197.

■ **Халал болсун** пожелание: пусть будет впрок (съеденное, выпитое и т. п.) / ашагъанынг, ичгенинг д.а.к. саулугъунга хайырлы болсун деген магъанада этилген алгъыш. *[Хажи-Осман:] Мени къыйыным бу уланнга анасыны сютюнден халалболсун.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 55. *Келиймат жауда бишип тургъан жылы хычынланы ичлерине сют башны къуюп, тепси бла алларына салды. Аланы [сабийлени] жутланып ашагъанларына къууанып, Келиймат ичинден:*

«Халал болсун»,– дей эди. «Огъурлу танг», 181.

ХАЛАЛЛЫКЪ *ат* 1. Дозволенность религией / Дин эркин этгенлик; харам болмагъанлыкъ, тазалыкъ. *Тонгузну этини керахатлыгъыны, къоянны этини уа халаллыгъыны юсюнден эфенди кёп хапар айтды.*

2. *кёч.* Доброта, добродушие, бескорыстие / Адамлагъа ачыкъ жюреклилик, жазыкъсыныулулукъ, кимге да болушургъа хазырлыкъ. *Махтау, байлыкъ да кетер, Кертилей къал тюзлюкге, Дунияда бир зат жетмейди Халаллыкъгъа, игиликге.* М ё ч ю л а н ы К., Сайлама чыгъармалары, 186. *Аны [Бек болатны] намысын кётюрген: бир жанындан усталыгъы, кертичилиги, тенгине халаллыгъы, экинчи жанындан а, уста тюйюше билгениди.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 394.

ХАЛАТ[1] *ат* **халат** 1. Верхняя одежда у некоторых азиатских народов / Азияны бир къауум халкъларында тюймелери болмай жюрютюлюучю узун кенг тыш кийим. *Эфенди, эринлерин къымылдата, къолунда кахурба мынчакълары, юсюнде кёк халаты, башында саргъыл чилледен накъышла тигилген акъ сарыхы бла, алайда халкъны ортасына чыкъды.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Танг аласында, 87.

2. Домашняя или рабочая одежда / Этеклери аллында неда артында бир бирге къапланып, ишде неда юйде кийилиучю кийим. *Къозучукъланы арасында акъ халаты бла бир алаша бойлу, къара шинли къыз боюнуна къызыл лентачыкъ тагъылгъан бир маркъа къозуну къоюнуна алып эркелете тура эди.* «Алчыла», 44.

ХАЛАТ II *ат.* Ошибка, погрешность / Этилген ишде жангылычлыкъ. *Борис Игнатич, устазым! Халатларымы кеч манга. Хансла орунуна назмуму Алып келдим къабырынга.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Сайлама, I, 93. *[Исса:] Башхала жашауларында халат этселе: «Халатынгы нек тюзетмейсе? – деп, тап урушхан да этедиле, манга уа халатымы тюзетирге къоймайдыла.* Х у б и й л а н ы М., Алан, 46.

ХАЛАТЛЫКЪ *ат.* Материал, предназначенный на халат / Халат этерге жараулу къумач. *Халатлыкъ ысхарла. Халатлыкъ дарий. Халатлыкъ кишмир.*

ХАЛАХОСТА I *сыф.* **къарач.** Неряшливый, грязный / Тизгинсиз, хылы-мылы, кирли. *[Тюрклю] халахоста, телисыман кибик бир эди.* Э б и з е л а н ы Х., Къанаматны журтунда, 40. *Клубну не шинтиклери жетишмейди, не поллары жууулмайды, болгъаны халахостады.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 74.

2. Расхлябанный, безалаберный / Тизгинсиз, осал къылыкълы, хылымылы. *Халахоста жаш. Аны юсю-башы халахостады.*

ХАЛАХОСТА II *хал. сёзл.* Неряшливо; грязно / Тизгинни бузуп, осал халда. *Кирли, халахоста жюрюген жаш адамланы кёрсек, онгсунмайбыз.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 36.

ХАЛАХОСТАЛЫКЪ *ат.* Неряшливость / Тизгинсизлик, хылымылылыкъ, кирлилик. *Эринчекни халахосталыгъы.*

ХАЛЕК I *сыф.* 1. Испорченный, плохой (*вид*) / Аман, тозурагъан (*жибип, балчыкъ, кир болуп*). *Кишини кирза чурукълары къара халек, инчиклерине дери балчыкъ, къайдан эсе да батмакъны тереинден чыгъып келеди.* Л а й п а н -

ланы С., Гургумлу, 84. *[Лариса] Барыгъыз да жибип, халексиз кесигиз да.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 286.

2. Чрезмерный, очень большой / Хыйсапсыз уллу. *Жайны халек иссилигини хатасындан эл мюлк битимлеге заран тюшгенди.*

3. Испорченный, плохой (*о человеке*)/ Бузулгъан аман (адам). *Мен да тюйюлме ишсиз айланыучу, Керексиз гокка, халек жаш.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 52.

4. *кёч.* Сильный / Къарыулу. *Сора эмеген эки тамада къарнашына кёз къысып «Бу аман халек затды, жукъ зат айтып, эшигибизни жабарсыз»,– деп, шыбырдагъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 110.

ХАЛЕК II *хал. сёзл.* Чрезмерно, очень сильно / Бек къаты, бек кючлю. *Кюн халек къыздыра эди.* Гадийланы И., Санга айтама, 101. *Сермеше совет солдатла фашистлени кёбюсюн халек уатдыла.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 44. *Ма майданнга бешеуленни келтирдиле сюрюп алгъа,– Табийгъат да халек Чамланады ма ол халгъа.* Жаубаланы Х., Шууулдайдыла наратла, 11.

♦ **Халек бол** испортиться; изуродоваться / аман, осал бол, бек тозура. *Жумукъ адам танымазча халек болуп тура эди.* Этезланы О., Тарда, 54. **Халек эт** *къ.* **халекле.** *Бизни уллу жаун жетер, Кёз ачдырмай халек этер.* Ахматланы А., Жаз келди, 48. *Аланы [Валя бла Коляны] къууанган къычырыкъла ры ол тийреде таулада болгъан кийиклени къоркъутуп, халек окъуна этген болур эдиле.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 149.

ХАЛЕКЛЕ *эт.* Уродовать, приводить в пагубное состояние / Буз, ой, жараусуз эт, осал болумгъа келтир. *Тютюн кёзлени халекледи. Буз уруп, битимлени халекледи.* ■ *Бек къыйынды сабийни Бузмайын адеплеген, Ана аны билмесе, Ма олду халеклеген.* Отарланы С., Назмула, 18.

ХАЛЕКЛЕН *эт. страд. от* **халекле** / Халекле дегенни *зорлаучу айырмасы. Мишка, санларыкъалтырай, атасыны уллу бычакъ бла халекленнген бетине къарады.* М. Шолохов, Дон хапарла, 74.

ХАЛЕКЛЕНИУ *и. д. от* **халеклен** / Халеклен дегенден *этим ат. Сабанны къургъакълыкъ къысып халекленииую.*

ХАЛЕКЛЕТ *эт. понуд. от* **халекле** / Халекле дегенни *къатланыучу айырмасы. Жауну халеклет. Биченликни, тууарланы жиберип, халеклет.*

ХАЛЕКЛЕТИУ *и. д. от* **халеклет** / Халеклет дегенден *этим ат. Этни, тузлатмай къоюп, халеклетиу.*

ХАЛЕКЛЕУ *и. д. от* **халекле** / Халекле дегенден *этим ат. Бомбала атып, шахарны халеклеу.*

ХАЛЕКЛИК *ат.* Вред, пагуба, потрава / Халек болгъанлыкъ, халек хал. *Бештау къопса, талай кюнню барады, сенича бир онглу адам болмаса, манга халеклик келип къалыргъа боллукъду.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 156.

■ **Халеклик сал (эт)** громить, наносить большой урон / уат, уллу хата эт. *Малкъар ауузунда Хасан улуну отряды душманнга уллу халеклик салады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 313. *Тереклеге мюлклени кютюлген, сюрюлген маллары да уллу халеклик этедиле.*

ХАЛЕР *ат.* Холера / Къусдуруучу эм ични ётдюрюучю жукъгъан ауруу. *Мен сагъынсам таулуну бурун халын, Айтмайма бирледен эриулюк сурап, Халер къыргъанда да адамын, малын, Къалгъан от тиргизди – от жагъа къурап.* Табакъсойланы М., Таулу бла заман, 77. *Энди бизде уа чечек, халер, ёлет бек аз тюбейдиле.* «Естествознание», 92. *Мысты лимон халерни къозгъагъан микробланы вибрионланы ёлтюрюрге да игиди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 64.

ХАЛЖАР *ат.* Загон для скота, хлев / Мал орун. *Отунланы да эшекден халжаргъа тюшюрюп, Юйге атлады эшикден Сегизжыллыкъ назик жашчыкъ.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 65. *Элни къолгъа бурулгъан жеринде эски халжарны аллы адамдан толуду.* Толгъурланы З., Эрирей, 163.

ХАЛИ *ат къарач. къ.* **хал 4. 1.** *Алачыкъны жумушакъ халал халисин анасындан иги ким билляллыкъ болур эди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 203. *Жаш да акъыллы, ариу халиси болгъан [къызны], ол угъай эсенг, тели кирсе да, ёрге къопханны аллыкъма дейди.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 20.

2. *къ.* **хал 1.** *Былайны халисин билмегенле, тыш элледен келип биринчи кёргенле – астофирулла, ол кюрт кесек алайгъа къайдан келгенди? – деп, аны [акъ топуракъны] акълыгъына къарды деп, сейирсиниучю эдиле.* Эбизеланы А., Махти, 28.

3. *къ.* **хал 2.** *[Къазий:] Да, Смайыл, халинге къарайма да, сен мени таныгъан болурса демейме.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 186.

ХАЛИСИЗ *сыф. къарач.* Безнравственный, невоспитанный, аморальный / Ариу къылыкъгъа юйретилмеген, адепсиз. *Халисиз адам бла хоншу болма.* (Нарт сёз.) ○ *[Мёлехан:] Гыбыр, халисиз адамланы къолларына мен сабийими ияллыкъ тюлме.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 64. *Атасы да, анасы да иги адамла болгъанлай, жаш кеси адепсиз, халисиз бошбоюн болгъанды.* Хубийланы М., Алан, 84.

ХАЛИСИЗЛИК *ат къарач.* Безнравственность, невоспитанность, аморальность / Ариу къылыкъгъа юйретилмегенлик, адепсизлик. *Бу ассы тиширыула бу халисизликни, адам намысха келишмеген керахат ишни этип айланадыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 27.

ХАЛИУАН *ат къарач.* Карниз, веранда, навес (по фасаду)/ Юйню аллында башы жабылгъан жапма. *Чыпчыкъла, аш излей, жайылып, халиуанлагъа, шорбатлагъа къуртъамыжакъ алып киредиле.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 143. *Юйню сол халиуаны да оюлуп, тюз жерни юйню босагъасыны аллына тюшдю.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 338.

ХАЛИФ *ат.* Халиф / XII ёмюрге дери араб къыраллада муслийманланы баш оноучусу, сора дагъыда Египетде бла Турцияда солтанланы къуллукъ атлары. *Къуранны редактировать этип Осман халиф чыгъаргъанды.* Д. Гудов, Муслийман динни магъанасы, 26.

ХАЛКЪ *ат* **народ 1.** Население / Бир жерде (къыралда, шахарда д.а.к.) жашагъан адамла. *Халкъыбызны тёрели байрамлары кёндюле.*

2. *В позиции определения:* народный / Халкъ бла байламлы.

а) Халкъ сюд. Халкъ контроль;

б) В почетных званиях: имеющий большие заслуги перед народом / Сыйлы атлада: халкъны аллында уллу къыйыны болгъан. *Республиканы халкъ артисти.*

3. Нация / Миллет. *Халкъларыбыз алдыла эркинликни. Ызларындан барып коммунистлени.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 392. – *Ёлмесек, бир бирни дагъыда кёрюрбюз, – деп Адилгерий Павлону къучакълады, орус халкъда жюрюген адетдеча, уппа этди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 73.

4. Основная трудовая масса населения / Бир жерде жашагъан адамланы урунуп кечиннген къауму. *Къазакъ аскер халкъны къанын эмерге салгъан старшина, эки мыйыгъын да ёрге-ёрге буруп: «Жыйылгъан сходну ачама, сёз господин Одинцовха бериледи», – деди.* Хочуланы С., Хапарла, 14. *Къарачыгъыз, къалаладан толгъанды Мадул болуп тургъан агъач талала. Жомакълада айтылгъандан ариудула Бусагъатда халкъ ишлеген къалала.* Къулийланы Х., Жырны заманы, 126.

5. Люди, толпа / Адамла, кёп адамы болгъан жыйын. *Халкъ перрондан кетгенден сора Панкратов Дубраваны къатына барды.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 276. *Баттал эл советге эннгенинде, аны [эл советни] ичи халкъдан толу эди.* Этезланы О., Тарда, 25.

6. *сёл. тил.* О группе людей, имеющих что-либо общее, какие-либо общие признаки / Бир тюрлю ышанлары бла бирге ушагъан адамланы юсюнден. *[Афенди:] Сизни тиширыуларыгъыз бираз динден артха къалгъан халкъдыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 141.

■ **Халкъ контроль** народный контроль / къырал контрольну бла жамауат контрольну бирге байламлы этген органланы системасы. *Халкъ контрольну органлары бардыргъан тинтиу кемчиликлени ачыкълагъанды.* **Халкъла аралы** международный **1)** относящийся к внешней политике, к сношениям между народами, странами / тыш политиканы эм къыралланы, халкъланы арасында халланы юсюнден. *Халкъла аралы къоркъуусузлукъ.* ■ *Адамланы халкъла аралы болумла бла шагъырей этерге керекди.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 35; **2)** существующий между народами, распространяющийся на многие народы; интернациональный / кёп халкъла бла байламлы болгъан; интернационал халлы. *Халкъла аралы рынок. Халкъла аралы кооператив альянс.* **Халкъла арасы** *къарач. къ.* **халкъла аралы.** *АБШ-ны монополист буржуазиясы халкъла арасы реакцияны баш кючюдю.*

ХАЛКЪЧЫ *ат.* Народник / Халкъчылыкъны жолу бла баргъан адам.

ХАЛКЪЧЫЛЫКЪ *ат.* Народничество / XIX ёмюрню экинчи жарымында Россейде ууакъ буржуй интеллигенцияны революцияда ишчи классны оноучу магъанасы боллугъуна угъай деп, эллилени общинасын бек игиге санагъан эм элли общинаны болушлугъу бла, капитализмни сынамай, социализмге ётерге онг болгъан суннган жамауат-политика къымылдауу.

ХАЛПАМА *ат къ.* **хатлама.** *Ибрахимни ючюнчю жашы – Осман, къолуна да нартюх халпама жартыны алып, суу боюнунда жашил къыртышда ойнагъан сабийлеге барды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 19. *Куку от жагъа аллында, ючаякъ къангачыкъны юсюне жумушакъ халпама, гоппан бла исси худур салды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 59.

ХАЛСЫЗ *сыф.* 1. Избалованный, дурно воспитанный / Эркеликден бузулгъан, осал юйретилген. *Халсыз сабий.*

2. Безнравственный / Аман халлы, адепсиз, осал. *Халсыз иш. Халсыз оноу.*

ХАЛСЫЗЛЫКЪ *ат.* Избалованность, невоспитанность / Эркеликден бузулгъанлыкъ, осал юйретилгенлик. *Сабийни халсызлыгъы.*

ХАЛЫ *ат* 1. Нитка, пряжа / Мамукъдан, жюнден, лёндан д. а. к. затдан, ийирилип, тигиу тигер неда эшер ючюн этилген иничге бау. *Халысы иничге терк жылтырыр.* (Нарт сёз.) ○ *[Прустоп] бичагъыны башына тагъылгъан кюмюш халыдан тигилген тухтюйле бла ойнай олтурады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 187.

2. *В позиции определения:* ниточный / Халыдан этилген. *Ёрюзмек къапталыны халы тюймелерин кимин ёрге илгигине, кимин энишгесине эте, теше, дагъыда жангыдан эте, бир да болмагъандан сора, ачыуун къатынындан алады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 196. *Чынг алгъын келген ахчама, анама тюкенден эки халы чындай алып кийдирген эдим.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 262.

ХАЛЫУ *ат.* Круглая кукурузная лепешка / Нартюх ундан этилген тёгерек гюттю, къалач. *[Жамийлят:] Бар эсе, исси къалмукъ чай бла таба халыудан сора жукъ кереклим жокъду.* Кацийланы Х., Тамата, 59. *Орам къарт къатындан толу эди; аланы кими аякъ бла айран, кими отдан бусагъатда алыннган таба халыула келтирип, бара тургъан солдатлагъа узатадыла.* Тёппеланы А., Ташыуул, 55.

ХАЛЫУА *ат* 1. Халва / Эзилген къозладан бла башха жаулу битимледен неда балтуздан, сора жаудан, ундан этилген татлы ашарыкъ. *Ачлыкъда тары гыржын да халыуадан татлы.* (Нарт сёз.) ○ *[Зулкъарней] къууанчны, халыуача, татлылыгъын, къайгъыны да, чириген къозча, ачылыгъын кеси ёмюрюнде аз сынамагъанды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 41. *Маржан хоншулукъгъа келген локъумла бла халыуаны сахан табакъ бла жашыны аллына салды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 184.

2. *В позиции определения:* халвичный / Халыуа бла байламлы. *Халыуа завод. Халыуа туурам.*

ХАМАЙЫЛ *ат дин.* Молитвенник; псалтырь / Ичинде къурандан алыннган аятлары болгъан китапчыкъ. *Ёлсем, къабырымда ийнар айтырыкъма, Сюйгеним, санга къычырып.* (Фольк.) *[Мыстафа] мелтеге чырмалгъан хамайылчыкъгъа къарап «ясын» окъургъа кюрешеди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 166.

ХАМАКУР *ат.* Бука / Сабийлени къоркъутур ючюн айтылыучу сёз. *Кюмюш, Туйгъун харипге ушаш, сабийлени не «маму» бла, не «Хамакур» бла къоркъутмаучу эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 127.

ХАМА́М *ат.* Баня / Адамла жуунур эм паргъа кирип терлер ючюн ишленнген мекям. *Кесини санын хамамда, ваннада, душда жылы суу бла сапын эм мочалка бла ыйыкъда бир кереден аз болмайын жуумакълыкъ бек керекли затды.* А. Демидова, Саулукъну сакъла, 14. *Ёксюзлени тюз халгъа юйретиучю Бекболатны хамамгъа элтди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 417.

ХАМАМЧЫ *ат.* Банщик / Хамамгъа жууунургъа баргъанлагъа къараучу адам. *Талай заман ётгенден сора хамамны бузугъун кетердиле.*

ХАМАН *хал. сёзл.* Постоянно, всегда / Тохтамай, къуру да, дайым. *Жаун, ингирден башлап, хаман сопакълайды.* Отарланы К., Туугъан жерим, 20. *Къоншу къызчыкъ сюйген эди да аны, Хаман къагъыт жазыучан эди аскерге, Болмаса да артда жуап алгъаны, Аны сакълап, чыкъмай къалгъанды эрге.* Кипкеланы Х., Кёк къанатлы, 27.

ХАМБАЛ *ат эск.* Носильщик / Жюк ташыучу адам. *Шештурка хамбалгъа миннгенча.* (Нарт сёз.)

ХАМЕШИ *ат къарач.* Верхний плотный слой кислого молока / Башы алынмагъан сютден этилген айранны къаймагъы. *Жандет жууртну баш хамешисин къамиш аякъгъа аулап,... жашыны аллына салды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 30. *[Сапар:] Огъай, Азрет, анангы хамешесине дамы тансыкъ болмагъанса?* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 145.

ХАММА *ат.* Лекарственное растение с длинными листьями / Узун чапыракълары тамырыны юсюнден чыкъгъан, жараланы сау этерге жараучу дарман ханс. *Жашны кесилген жерине хамма салдыла.*

ХАМПУК *сыф.* Рыхлый, пушистый / Жумушакъ, бек женгил. *Жаланда анда-мында хампук булут юзюкчюкле ажашып айланадыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 78.

ХАМПУРА *ат.* Кобура / Тапанчаны неда керохну къабы. *Керохун хампурасындан чыгъарып, кенг жауурунларын къабыргъагъа тиреп, атам эшикни марап сюелди.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 10.

ХАМПУТАЙ *ат аз жюр. къ.* **жабышмакъ**[2]. *Ол [Бекболат] ингирден окъуна бюрчюклю хампутай таягъын эшик артына сюеген эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 392.

ХАМУТ *ат.* Хомут / Атны, эшекни д.а.к. хайыуанны боюнун ачытмаз ючюн юсю жумушакъ зат бла жабылгъан тёгерек агъач керек. *Акътамагъым, минчи файтоннга, Хамут салайым тор атха.* «Малкъар халкъ жырла», 120. *Арба атланы, хамутларын да кийдирип, адеж-адеж тутуп, бирерине жайракъ минип, эллиле агъачха къачып барадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 343.

ХАМХОТ *ат къарач. къ.* **гумхот.** *[Афенди] хамхотун дарий къолжаулукъ бла сюртюп, узун кекире, халал болсун деп орундукъдан къопду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 121. *Иеси ючюн жанын аямагъан тёрт аякълы жаныуарны къарауу хамхотуну юсю бла жыламукъ тамчы къаргъа акъды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 186.

ХАМЫТ *ат къарач. къ.* **хамут.** *Харам этип жанларын, Бек тер басып санларын, Аямайын кюрешдиле, Боюнларын, сыртларын, Ёшюнлерин, бутларын Хамытха уруп тешдиле.* «Жюрек жырлайды», 90.

ХАН *ат.* Хан, правитель / Орта ёмюрледе тюрк эм монгол халкълада феодал оноучуну къуллугъуну аты эм ол атны жюрютген адам. *Ма*

ол заманда бир батыр эм керти да жигитлик бла аллына киши ётмеген аскер башчы – Азрет бир элге хан болгъанды. «Малкъар халкъ жомакъла», II, 158. *Эртденликде ханны къызы мияла къаласыны башына чыгъып, тёгерекге – жерине – къарагъан адети болгъанды.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 18.

♦ **Хан къонакъ** почетный гость / сыйлы къонакъ. *Бизни юйюбюзге хан къонакъла келдиле.* «Къарачай халкъ жырла», 39. *[Сарыбий] Нестор деп бир шуёхум барды да ол бизни, хан къонакълача, ариу кёрюп турлукъду.* Этезланы О., Тарда, 150.

Ханнга жууап тюйюлдю несерьезный, недостойный ответ / тийиншли болмагъан, келишмеген жууап. *Э-э-э, Жугъур улу, ол сёзюнг а ханнга жууап тюйюлдю,– деп, Ибрахим Аслангерийге да, дагъыда бир-эки адамгъа да кёз къысып, алайдан хыны кетди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 217.

ХАНКЕШЕК *ат эск.* Одноконная повозка / Бир ат жегилген арба. *Колхозгъа практикагъа келген студентге бир ат да, ханкешек да бердиле.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 168.

ХАНЛЫКЪ *ат* **ханство 1.** Звание, титул хана / Ханны аты, къуллугъу. *Хан ёлгенлей ханлыкъны аны жашына бердиле.*

2. Область, государство, управляемое ханом / Ханны оноуундагъы жер, къырал. *Хан бек къыйналгъанды, алай болгъанлыкъгъа Хар не болгъаннга айтханын унутмай, ханлыкъны жартысын бергенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 47.

ХАНС *ат* **1.** Трава / Уллу болмагъан биржыллыкъ жумушакъ эм иничге кёк сабакълы битим. *Гюл чечекли ханса Дух ийис бере, Санынг солуу алып, Ёпкени кёре.* Отарланы С., Назмула, 28. *Сары топуракълы къум жерледе жалан да ол жерлеге тийиншли ханса ёседиле эм жаланда жубуранлагъа ушагъан уякъ жаныуарла жашайдыла.* «Шуёхлукъ», № 56.

2. *В позиции определения:* травяной / Ханса дан этилген, хансныкъы. *Ханс жау. Ханс сибиртки. Ханс мулжар.*

■ **Ханс дарий** *къарач.* искусственный шелк / жалгъан дарий / **Ханс къуут** *къарач.* **кырдык ун** *къ.* **кырдык.** *Совхоз быйыл асыулу ханс къуут хазырлагъанды.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 196.

ХАНС-ХУНС *ат.* Разные травы / Тюрлю-тюрлю ханса. *Терек багъыу – намысды, Къургъакъ бутакъ къалдырма. Къуртха ашатма терекни, Ханса-хунса алдырма.* Шахмырзаланы С., Кёгетлени билигиз, 5. *Гитче сабийле ханса-хунсну жыртыргъа, суу келтирирге жарай эдиле.* «Ленинни байрагъы», 1987, № 52.

ХАНТ[1] *ат* **1.** Кушанье, еда / Ашаргъа деп жарашдырылгъан азыкъ. *Ат бергенни хант берген озар.* (Нарт сёз.) ○ *Туугъан от жагъабыз, сенсиз Ётмек болады татыусуз, Отха жылыналмайбыз биз, Хар хант кёрюнеди татыусуз.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 343.

2. *В позиции определения:* пищевой / Хант бла байламлы. *Хант табакъны къатына Айран тузлукъ салынды, Томай, башны кемире, Ичги сёзюн сагъынды.* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 23.

■ **Хант къанга** национальный обеденный стол / азыкъ ашаргъа башлагъанда юсюне хант салыныучу стол. *Бишген этледен энчи олтургъанлагъа хант къангала бла этни сыйлы жерлери келе эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 66.

Юйле – жылы, хант къангала – толу, Жаз къыйынларын мамыр ашайдыла: «Ма былайды уруннганны жолу», – дей, таулула зауукълу жашайдыла. Отарланы С., Назмула бла поэмала, 52. **Хант туз** *къ.* **туз 1.** *Тегенени юйню арты бла баргъан узун жыйгъычха салып, [Такуш] бир къараракъ аякъны ичине хант тузчукъ къуйду.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 63. *Хант тузунгу, балынгы да Татыуларын билеме, Кырдыгынгы, къарынгы да, Жерим, малтай келеме.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 3. **Хант юй** *къарач.* столовая / аш юй, столовая; *Хант юйледе, ресторанлада, кафеледе, тюкенледе араб тиширыулагъа ишлерге эркинлик берилмейди.* Хубийланы О., Мурат, 48. *Сабийле эрттен ушхууургъа хант юйге бардыла.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 124.

ХАНТ[2] *ат.* Тело человека, животного / Жаныуарны, адамны битеу эти, чархы. *Алайсыз да Жарахматны, кылды кибик, ауур хантын кётюргенден талчыгъып келген салпыкъулакъ тор байтал, ыразы болуп сиреледи.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 202.

ХАНТЛЫКЪ *ат.* Продукты (*для приготовления кушанья*)/ Хант этер ючюн керекли ашарыкъ затла. *Тюкенден хантлыкъ алып келдим.*

ХАНТУС *ат.* Жидкая похлебка (*из крупы*) / Жармадан этилген жукъа билямукъ. *Ысмайыл хар кюн сайын, кёкбаш эшекге да минип, чоюнчукъ бла ары пиринч хантусну суутмай элтиучю эди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 115. *О, хантус этерге къалай уста болуучу эди Айчолпон!* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 167.

ХАП *эрикл. сёз.* Гав!, гав-гав! / Ит юргенде этген тауушну билдиреди. *[Шаухал:] Шо мен да босагъагъа жетгенлей, бутлугъумдан «хап» деп уллу сары парий тутду.* «Минги Тау», 1993, № 2, 64.

■ **Хап-хап эт** тявкать / юр (*итни, тюлкюню юсюнден*). *Итле къарап, Нёгер, сени кёрселе, Хап хап этип, юрюп башларла.* «Нартла», 228.

ХАПАР *ат* 1. Весть, известие, новость, сообщение / Бир затны юсюнден айтып билдириу. *Айша уа сакълайды урушдан жашын, Андан а жокъ не къагъыт, не хапар, Къайгъыла чыммакъ этгендиле башын, Къыйынлы жюреги болады тардан тар.* Отарланы К., Сайлама, II, 178.

2. Словесное изложение, повествование о чём-либо / Бир затны сёзле бла айтып ангылатыу. *Махмут элге къайтханны экинчи кюнюнде ныгъышда кишиле хапарны къыздырадыла.* Шауаланы М., Мурат, 135. *Жашчыкъ, къарт киши хапаргъа къызып ашай тургъанлай, артындан келип, аны гоппанының орпуна бир башха гоппан салгъанды.* «Къарачай халкъ тауруха», 21.

3. Понятие, знание, компетентность / Ангылам, билим. *Токъну ачдан хапары жокъ.* (Нарт сёз.) ○ *[Зухура:] Суфият, сен а къайры барсанг да, кимге тюбесенг да, жашау эте билликсе, эс жыйгъанса, дуниядан хапарынг барды, керекли жерде сёзюнгю ётдюрлюксе.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 104.

4. Слухи, пересуды, толки / Биреуню неда бир затны кертиликлери толу ачыкъланмай жайылгъан сёзле. *Ол кюнледе атла, тууарла тас болгъан хапарла да чыкъгъандыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 112. *Керти да Шонтукъну юсюнден кёп тамаша хапарла жюрюгендиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 19.

5. *кёч.* Болтовня / Магъанасыз затланы юсюнден баргъан ушакъ. *Хапардан хынкал ахшы.* (Нарт сёз.) ○ *Аман къатын кёпге жатар, Кюню хапар бла батар.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 38.

6. *кёч.* Ложь / Ётюрюк зат. – *Ол хапарды, хапар,– деди атасы жашыны айтханына тынгылап.*

7. Рассказ (*художественное произведение*)/ Проза бла жазылгъан, уллу болмагъан суратлау чыгъарма. *Хапарда жазыучу таулу юйледе жангы адетлени, жангы къылыкъланы хорлагъанларын ийнандырырча кёргюзтгенди.* «Шуёхлукъ», № 7, 131.

Хапар айт рассказывать, сообщать/ Бир затны юсюнден кёлден, ауздан айт. *Ол хапар айта билмейди. Хапар айтып башларгъа.* ■ *Ахман, атны кишенлеп, Валягъа не эсе да бир кюлкюлю хапар айта тура эди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 29.

■ **Хапар бер** сообщать что *кому* / билдир. *Къойланы кючден-бутдан бирге къошуп, къош тийреге тийишдирдим да къошха хапар бердим.* Кацийланы Х., Тамата, 164. *Бештаучула кеслеринде болгъан ишлени юсюнден [Мироновха] толу хапар бердиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 94. **Хапары жокъду** не знает, не в курсе дела / Бир затны юсюнден жукъ билмейди. *Ахматны Жулдуз башха жашха белги берип тургъанындан хапары жокъ эди.* «Минги Тау», 1993, № 2.

ХАПАРДАН *мод. сёз.* По слухам, по рассказам / Жайылгъан хапаргъа кёре. *Хапардан, базарда быйыл кёгетле учуздула. Хапардан, быйыл къыш эртте келликди.*

ХАПАРЛА *эт.* Рассказывать / Хапар айт. *Чосхур бек алгъа малладан ажашхан юч ийнекни излегенин, ызы бла уа элде болгъан затланы хапарлады.* Шауаланы М., Мурат, 58. *Жол айырылгъанда – кюн туушда чёгюп тургъан Дауумхан бла Маймулат... ашыкъмай ушакъларын бардырадыла, халкъгъа жетген къыйынлыкъны юсюнден хапарлайдыла.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 70.

ХАПАРЛАН *эт. страд. от* **хапарла** / Хапарла дегенни *зорлаучу айырмасы. Китапда урушну юсюнден хапарланады.*

ХАПАРЛАНЫУ *и. д. от* **хапарлан** / Хапарлан дегенден *этим ат.*

ХАПАРЛАТ *эт. понуд. от* **хапарла** / Хапарла дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашха сау кюнню къайда айланнганын хапарлат. Тасхачыгъа жауну сырын хапарлатдыкъ.*

ХАПАРЛАТЫУ *и. д. от* **хапарлат** / Хапарлат дегенден *этим ат.*

ХАПАРЛАУ *и. д. от* **хапарла** / Хапарла дегенден *этим ат. Лирикалы жигитни ауазы эпикалы хапарлауда да, ич монологда да,... тас болмайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 58.

ХАПАРЛАШ *эт.* **1.** *взаимн.-совм. от* **хапарла** / Хапарла дегенни *араш айырмасы. Къойчула азыкъ ашап бошагъандан сора кечге дери жашау болумларыны юсюнден хапарлашадыла.*

2. Беседовать, осведомляться / Ушакъ эт, хапар айт. *Апанасенко кёп затны юсюнден хапарлашды.* Этезланы О., Тарда, 236. *[Таурухчу къарт:] Дырын батан болгъанлай, Жыйын бла саламлашдым, Артельни ёсюмюнден Соруп*

танг хапарлашдым. Отарланы С., Назмула бла поэмала, 29.

ХАПАРЛЫ *сыф.* Сведущий, знающий / Хапары болгъан, билген. *Бола тургъан ишледен хапарлы адам. Тил билимден хапарлы жаш.* ■ *Къанамат Семён бла таныш-хынчы дуниядан алай уллу хапарлы тюл эди.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 167.

■ **Хапарлы бол** быть в курсе чего / бир затны бил, ангыла. *Отрядны командири Астахов штабдан депеша алып, Къанамат бла Таулан, нёгерлери бла былайгъа келликлеринден эки сагъатны алгъа хапарлы болгъан эди.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 302.

ХАПАРЛЫЛЫКЪ *ат.* Осведомленность, компетентность/ Бир затны юсюнден билими, ангылауу болмакълыкъ. *«Тарыхыбыздан алай уллу хапарлылыгъы болгъан адамгъа тюбемеген эдим»,– деди жаш.*

ХАПАРСЫЗ I Неосведомленный, несведущий, некомпетентный / Бир затны юсюнден хапары, билими болмагъан. *Харфланы сызаргъа асыры эсим кетгенден, тёгерегимде не бар, не жокъ болгъанындан хапарсыз эдим.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 22.

ХАПАРСЫЗ II *хал. сёзл.* Без вести / Къайда, не болгъаны билинмей. *[Урушдан] къайтырыкъла къайтып, ёлгенле белгили болуп тургъанда, Мухтарны хапарсыз къалгъаны бизни юйюбюзге къара ауана салып турду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 169. *Башсыз, хапарсыз тюзде ёлгенле, халкъдан сизге махтау, бюсюреу.* Хубийланы О., Ант, 67.

ХАПАРЧЫ[1] *ат* **1.** Рассказчик / Бир затны юсюнден хапар айта тургъан адам. *Хапарчы мыйыкъ тюбюнден ышарды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 83. *Бу хапарчы гымыхсакъал къартны старшина неда бир уллу оноучу болгъанын сормагъанлай ким да танырыкъды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 10.

2. *кёч.* Вестник, глашатай, гонец / Бир затны юсюнден билдириучю. *Ол [кёк кюкюреу] хапарчысы ды жауунну, жазны, Агъачны, кырдыкны хапарыды.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 377. *О, залимсе, залимсе Бахсан суу, Минги тауну хапарчысыса, бизге да тирилик бересе.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 33.

3. *къарач.* Корреспондент / Корреспондент. *Байкъулланы Дауут Къарачайны «Таулу жашау», артда уа «Къызыл Къарачай» деген газетини эски хапарчыларындан бириди.* «Жюрек жырлайды», 53. *Эл хапарчыла бла Учкулан районда кенгешиу бардырдыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 497.

ХАПАРЧЫ[2] *ат грамм.* Сказуемое / Айтымда башчы не этгенин неда аны болумун кёргюзтген баш член. *Башчы бла хапарчы.*

■ **ХАПА-САПА: Хапа-сапа эт** привести в беспорядок / Болгъанны къатышдыр, башын тюбюне эт. *Бугъоудан ычхынган итча, аллай бир жел къопду, къошда болгъанны хапа-сапа этди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 95. *[Юйню] жыйгъанлыгъына да не келсин, сабийле болгъанны хапа-сапа этедиле да кетедиле.* Хубийланы О., Аманат, III, 148.

ХАППА-ХАЗЫР *сыф.* Совершенно готовый / Хазыр I дегенни айырма *даража формасы. Стартха*

хаппа-хазыр болгъан ракетаны темир ючаякъгъа сюеп, жашла тартманы къабындырдыла. Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 75. *Хар небиз да хаппа-хазырды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 52.

ХАПУ *ат.* Снежинка / Къар бурчакъчыкъ, къарчыкъ. *[Жабалакъны] жерге тюшген хапулары эрик терекни акъ чакъгъанларын аяз агъызгъаннга ушай эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 415. *Аязчыкъ кече аулакъда барады, къар хапуну аллында тынч сюре.* «Жашауубузну байрагъы»,

■ **Хапу эт** снежить (*слабо, слегка*)/ аз-аз жау (*къарны юсюнден*). *[Адилгерий] тёгерекге къарады: къар хапу эте тургъанлыкъгъа, тышы артыкъ къарангы тюйюл эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 20. *Къыш чилле кирсе да, суукъ тутмай тура эди: бир ингирде уа къар хапу эте башлады да, эрттенлигине дунияны агъартып чыкъды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 110.

ХАП-ХАЗЫР *сыф. къ.* **хаппа-хазыр**.– *Хап-хазыр болуп туругъуз, мен хапчугуму алып сизге барырма,– деп, Чомур ышандырды.* Хубийланы О., Дерт, 262. *Дырын жетер кюн Балданны жыйыны хап-хазыр болуп, ишни къыйырына табылды.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 125.

ХАПЧУК[1] *ат* **1.** Вещи, барахло, утварь / Юй жашауда керекли зат. – *Угъай, комиссар Батырбек, хапчугубузгъа, ашха-суугъа оноучу уа Жунюс болсун,– дегенле да чыкъгъандыла.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 86. *Хапчукланы тышына атып, багъалы затланы машиналагъа жюклеп, гитлерчиле сау кюнню зарауатлыкъ этдиле.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 61.

2. *этн. къ.* **берне**. *Ата юйю къызны хапчугун бердиле.*

ХАПЧУК[2] *къарач.* **1.** Сор, мусор / Юй ичинде, арбазлада д.а.к. жерде болуучу къургъакъ уакъ къалгъан-къулгъанла; кир. *Саният печни къатына хапчук къуючу ящиклени салгъанды.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 21.

2. Соринка / Кирни бир кесекчиги, кирчик. *Ёрге къарагъанлай, аны [сюрюучюню] кёзюне хапчук тюшгенди.* «Эртте бирею бар эди», 23. *Не терсирек затчыкъ да кёзге хапчук тюшгенча, устазны жюрегине алай чанчылады.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 44.

ХАР[1] *белг. алм.* Каждый, всякий, любой / Бирге ушагъан, бир кибик затладан сайламай, къайсы болса да деп алыннган бири. *Къыралыбызны хар эрттенлиги къууанчха жарыкъ кюн бла тюбейди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 363. *Уятлы болгъанча, хар сабий, ол сёзле кесине айтыла тургъаннга санап, жунчуду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 240.

■ **Хар бир** *къ.* **хар**[1]. *Аламатсыз, сыйлысыз хар бир жерде, Ётмек, жаууп, терек, кырдык эм чагъыр.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 79. **Хар жерде** везде / къалайда да. *Хар жерде жазгъыда ариу кырдык кёгереди.* **Хар заманда** всегда / не заманда да, дайым. *Эринчек атха арба хар заманда да ауур болур.* (Нарт сёз.) ○ *Атам ышара эди, ишден келсе, Къууанчлы эди жашау кюйюбюз, Хар заманда атам эшикден кирсе, Жарыкъ болуучу эди юйюбюз.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 37. **Хар зат** (не) все что есть, целиком / болгъан затла барысы да. *Багъалыса саулай, жерибиз, манга, Кемсиз ариу кёрюнеди хар затыны, Таурухдача, кёп суунг, тауунг, ча-*

тынг, Туугъан журтум, Россейди сени атынг. «Шуёхлукъ», № 20, 10. *Ол [Бекболат] хар неге да жаш акъылын бурады, хар нени да терен ангыларгъа сюеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 427. **Хар ким** *къ.* **хар.** *Хар кимни къууанчы, ингирги ариулугъу, тёгерекни къудрети, адамланы жюз тюрлю кийимлери, ауазлары симфония музыкача, хычыуун кёрюнедиле, жюреклени къууандырадыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 9. *Хар ким кесини сюрюуюню къатына барып, тохтады.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 17. **Хар къуру** постоянно / дайым, хар заманда. *Хар къуру чапхан жауну къоранчы къоруулагъан аскерникинден асламды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 234. *Учады таймаздан туурамда Жашауну келечи къундузу, Шыбырдайды хар къуру ол менге: Билимди насыпны жулдузу.* «Жанкъылыч», 80.

ХАР[2] *ат къарач. къ.* **гуржаба.** *Тиширыу кюн туушда хар эше турады.*

ХА́РА[1] *ат къарач.* Марш (*возглас, которым дают старт бегунам*) / *Чабыучула чабып башлар ючюн берилиучю буйрукъ. Тюз киши: «Хара!»– дегенлей, жашла алгъа атылдыла.*

ХА́РА[2] *ц. д. кючл. кес.* И давай (в значении энергично принялся что-то делать)/ Хаман, еуа. *Кёллерине бир зат келсе, хара тюйюш, хара жыртыш* (Фольк.) *Хара тюе кирдим да, тулукъ нартюхню уудум.* (Фольк.)

ХАРАКЕТ *къауум ат* **1.** Имущество, вещи / Мюлк, юй керекле, хапчукла. *Харакетге жут харамдан жийиргенмез.* (Нарт сёз.) ❍ *Ичинден харакети, хапчугу керилген юйде, эл советна оноуу бла; юйсюз къарт къатын жашай эди.* Этезланы О., Тарда, 51.

2. *къарач.* Приданое, вещи (в доме – обычно принадлежащие женщине)/ Тиширыуну юй хапчугу. *Харакети кёп къыз. Харакет жый.*

ХАРАКЕТ-ХАДЕК *къауум. ат къарач. къ.* **харакет 1.** – *Къайдан чыгъады былагъа бу харакет-хадекда,– деди Азрет.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 93.

ХАРАКТЕР *ат.* Характер / Адамны кесин жюрютюуюнде болгъан бек магъаналы психика, ниет шартланы барысы да. *Иги характери болгъан адам.*

ХАРАКТЕРИСТИКА *ат.* Характеристика / Адамны урунуу эм жамауат ишини юсюнден оюм жазылгъан документ. *Кишиге алгъын ишлеген жеринден берилген характеристикасында аны адамлыгъы, ишде усталыгъы да жазылыпды.*

ХАРАМ *сыф.* **1.** Недозволенный, запрещенный религией (о еде)/ *Ашаргъа дин эркин этмеген. Ёрюзмек онгсунмай къопду да, энишге ийилип, харам затха тийгенча, жийиргене, бел бауланы бошлады.* «Шуёхлукъ», № 6, 99. «*Бизни ким хорларыкъды*» – деген уллу кёллю гитлерчилени кёбюсю, *харам мыллыклача, сойланадыла.* «Шуёхлукъ», № 41, 94.

2. Поганый, отвратительный / Бек аман, жийиргенчли. *Темирбек окъча атылды, къарагъанында – кёксюл бёрюню харам жуху семиз къойну жаулу къуйругъуна батылып.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 111. *Къанлы фашист, харам немец башыбыздан къоркъуу салдыргъанды, жашауубузну ауана этгенди.* «Шуёхлукъ», № 1, 87.

3. *кёч.* Своекорыстный, недоброжелательный, хитрый, вредный / Ёз башына болмаса, кишиге игилик болурун сюймеген, заранлы. *Харам тенгден ачыкъ жау игиди.* (Нарт сёз.) ○ *Харам адам азмыды, – Сёз жетдирдиле ханнга: «Къызынг эл кюлкюлюгю этеди!» – дедиле анга.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 194.

4. *кёч.* Приобретенный нечестным путем / Кеси къыйыны бла табылмагъан. *Сарыбий эс билген кюнден бери, адам хакъындан, харам ашдан тоймагъанды.* Шауаланы М., Мурат, 183. – *Харам къыйын ашагъан а тёгерге керекди,– дей, Камал... жассы къубас белбаун тартып къысды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 52. *Аланны хоншусу ишлеген жеринден урлап, тырнап, арт бла, ал бла да юйюне харам ырысхы жыяр ючюн къалмагъанды.* Хубийланы М., Алан, 4.

■ **Харам болсун** пусть подавится, пусть в пользу не пойдет / буруну бла чыкъсын, хайыр болмасын (ашагъаны, ичгени д. а. к.). – *Къуйчу бери,– деди Азамат, стаканны Бийбертни аллына тутуп. – Тенгимден энчи тартханым харам болсун!* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 36. *«Анасындан ичген сют харам болсун»,– дегенден уллу къаргъыш жокъду.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 90.

♦ **Харам жилик (тулукъ)** отребье / ниет, къылыкъ жаны бла да тозурагъан, жоюлгъан адам. *Ол [къоншу] турушунлай харам тулукъду.* «Шуёхлукъ», № 48, 42. **Харам талах сал** (дин) по старинному обычаю, устное объявление мужа о разводе с женой / эрттегили тёреге кёре, къатынындан айырылгъаныны юсюнден эрини айтып билдириую. *[Таужан:] Хапаргъа къарайма да, ол да харам талах салгъанына сокъуранганча кёреме, алай болгъанлыкъгъа кеси башлап жукъ айтханы жокъду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 61. *Дин эм адет законладан сора да шериат сатыу-алыуну, харам талах салыуну, берекени эм башха затланы юсюнден законланы да къошады.* Д. Гудов, Муслийман динни магъанасы, 60.

■ **Харам чабакъ** усач / черекледе жашаучу карп тукъумлу чабакъланы бир тюрлюсю. *Харам чабакъны киши да тутмайды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 234.

♦ **Харам эт 1)** отречься, отказаться от *кого-л.*/ биреу бла жуукъулукъ, танышлыкъ, шуёхлукъ жюрютюуню тохтат. *Темирбекни тау элчигинде адам ёлтюргенни, адам кесгенни харам эте, намыссызгъа санай, андан жийиргене, ол кесген малны ашамай, аны бла бир къангагъа чёкмей болгъандыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 107. *Кёкде айланнган кёк кёгюрчюн, Ол жерге тюшдю чёп ючюн, Атамы, анамы харам этерме, Ой ариучугъум, сени ючюн.* (Фольк.); **2)** жертвовать, поступаться *чем-л.* ради *кого-чего* / биреу ючюн неда бир иш ючюн не болса да бир затынгы аяма. *[Жамийлят:] Жюрюгюз, бир кюнню харам этигиз да, сводкаланы къояйыкъ да... барыбыз да бирге жыйылып, хар колхозну бахчасына къарайыкъ.* Кацийланы Х., Тамата, 175. *Онсегиз адам эки кюнюн харам этсе, [гардошну] бир бюртюгюн къоймай жыярыкъ эдик.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 157.

ХАРАМАШАР *ат.* Тунеядец / Кеси ишлемей, биреуню къыйыны бла жашагъан адам. *Харамашарланы саны ёсюп барады.*

ХАРАМЖЮРЕК *ат.* Стервец, подлец / Харам жюрекли, начас.

Ол кишини харамжюреклигин элде сабийледен къалгъанла барысы да биледиле.

ХАРАМКЪАРЫН *ат къ.* **харам-ашар.** *Жаш харамкъарынлагъа къошула башлады.*

ХАРАМЛЫКЪ *ат* **1.** Запретность, недозволенность религией (о еде) / Ашаргъа дин эркин этмегенлик. *Тонгуз этни харамлыгъы. Мурдар ёлген малны этини харамлыгъы.*

2. Поганость, отвратительность / Жийиргенчлилик, эришилик. *Жаунну харамлыгъы. Ол адамны харамлыгъы.*

3. Своекорыстие, недоброжелательность / Ёз башына болмаса, кишиге игилик болурун сюймеулюк, заранлыкъ. *Къаялада мирзеу ёсдюргенди халкъым, Бир кишиге харамлыкъ излемейин, Булутла тюбюнде кютгенди малын, Аз жукълап, кёп ишлегенди, эринмейин.* Къулийланы Къ., II, 411. *Башхагъа харамлыкъ эте билмеген адам сакъламайды аманлыкъ кесине башхадан.* «Жанкъылыч», 143.

■ **Харамлыкъ эт** поступать своекорыстно, нечестно / кесинги юсюнгден болмаса, кишини юсюнден къайгъырма, кир ниетлилик эт. *Звенону башчысы харамлыкъ этмей, ишни аякъ юсюне салыргъа дыгалас этсе да, муратыча болуп, звенону алгъа силкиндиралмай эди.* «Алчыла», 82. *Ёмюрюнде харамлыкъ этмегенди кишиге Чёпеллеу.* «Шуёхлукъ», № 59, 72.

ХАРАМЛЫКЪСЫЗ I *сыф.* Бескорыстный, доброжелательный, честный / Игилик излеген, тюз ниетли, халал. *Харамлыкъсыз адам. Харамлыкъсыз келишим. Харамлыкъсыз иш.*

ХАРАМЛЫКЪСЫЗ II *хал. сёзл.* Бескорыстно, доброжелательно, честно / Игилик излеп, тюз ниетлилик, халаллыкъ этип. *Харамлыкъсыз къуллукъ этип бийине, Жетерге кюрешеди аны кёлюне.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ХАРАМЛЫКЪСЫЗЛЫКЪ *ат.* Бескорыстие, доброжелательность, честность / Харамлыгъы болмагъанлыкъ, тюз ниетлилик, халаллыкъ. *Харамлыкъсызлыкъ бек иги ышанды. Ишчиле тамата не къаты илинсе да, аны харамсызлыгъын биле эдиле, аны себепли ол айтханын сёзсюз тамамлай эдиле.*

ХАРАМЛЫКЪЧЫ *ат.* Жулик, мошенник / Хыйлачы, алдаучу, терс ниетли адам. *Харамлыкъчыланы жууапха тартыу.*

ХАРАМЛЫКЪЧЫЛЫКЪ *ат.* Жульничество, мошенничество / Кесине хайыр тюшюрюр мурат бла хыйлалыкъ этмеклик. *Базарда сатыучуланы харамлыкъчылыкъларына хазна киши эс бурмайды, алада кишиден къоркъмайдыла.*

ХАРБЫЗ *ат* **1.** Арбуз / Хыяр (*къаб*) тукъумгъа кирген бахчада ёсдюрюлюучю ичи татлы болгъан уллу тёгерек кёгет битим. *Эки харбыз бир уучха сыйынмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Бахчачы харбыз келтирди да, кесди, Жаун тауушэшитдим ол сагъатда, Ол харбызда – тюзлени берекети.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 15. *Ат арбала жетедиле, ёрге къаланып харбызла.* «Жюрек жырлайды», 268.

2. *В позиции определения:* арбузный / Харбыз бла байламлы. *Харбыз бахчаны бир чеченли киши сакъларгъа чыгъуду.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 68.

ХАРИП *сыф.* Бедный, несчастный, горемычный / Къыйынлы, насыпсыз, факъыр. *Эринчек адам харип болур* (Нарт сёз.) ○ *Харун, харип, бу жаунда, балчыкъда, бу ахырзаман къарангыда, замансыз заманда не айланаса?* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 27. – *Ой, мен харип! – деп, [Антон] къычырыкъ эте, фаэтонда, сюрюше, тыпырдайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 379. *[Гыжы Фатимагъа:] Гитчелерин – Хорламны сюеме ансы, муну [Чомурну] мен кёрюп да болмайма. Ол [Хорлам], харип, бёгеклиги, алдырлыгъы болгъан зат тюлдю. Тюз аллах жаратхан болуму бузулмай тургъан бир адамды.* Хубийланы О., Дерт, 39.

2. Употребляется для выражения ласки: бедненький, миленький / Эркелетип айтылгъанын кёргюзтюр ючюн жюрютюледи. *[Махмут:] Самат, харип, сен эрттенликде къошкъулакъны алып чыгъып кетип, ингирде кийик ёлтюрюп келгенча сунма урушну.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 108. *Харип, [Найыпхан] жангы келинчикча, асыры уялгъандан, башын окъуна кётюралмайды.* Толгъурланы З., Эрирей, 22.

3. Употребляется при упоминании умершего / Ёлген адамны сагъыннган заманда аны атындан сора айтылады. *Ол ит фашистле къырып кетдиле Сюйген тенглерими кёбюсюн, Нальчикде табып, алай келеме Ахмат харипни ёлюсюн.* «Малкъар халкъ жырла», 238. *[Жанкёз:] Мен чегетге тюшсем аны атам харипни мюлк жерича кёреме.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 180.

ХАРИПЛИК *ат.* Несчастье, горе, беда / Насыпсызлыкъ. *Ол бютюнда акъ дарий кёлеги болгъан Зекерияны къатында артыкъда бек харипликде эсленеди.* Зокаланы З., Солуу кюн, 9. *Мен ангылагъандан, Сириягъа кетип тургъан черкеслиле кеслерини харипликлерин эслерине тюшюрюп жылай эдиле.* «Шуёхлукъ», № 41, 78.

ХАРИФ *ат къарач. къ.* **харф.** *Письмону къолуна алгъанлай, Мархаба басма харифлени кёрюп, аны жерге ийип къояргъа аз-буз къалып, къайры эсе да узакъгъа къарап сагъышланды.* «Ленинни байрагъы», 1971, № 41. *Харифлени орунуна Зульфаны кёз аллына ёлген эрини ышара тургъан бет тюрсюню сюелди.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 166. *Домалай 8-чи классда тукъуму не аты «Ч» хариф бла башланнганла кимледиле деп биремлеп, тизе келип, Чомурну тапды.* Хубийланы О., Дерт, 15.

ХАРС *ат къарач. къ.* **къарс 1.** *Элни жашы, элни къызы жыйылып, Аскерле да сатыр-сатыр тохташып, Тепсегенлеге бирча харс урадыла.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Фаэтон уллу тюзден ётюп бир тар жолгъа кирирге, ит юрген, ат кишнеген, харс урулгъан тауушла эшитилдиле.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 25.

2. *къ.* **къарс 2.** *Битеу халкъ харс урду, къарасам, ол а – Ленин.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 37. *[Къырым сёлешгенде] жыйылгъанла кючлю харс къакъдыла.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 196.

ХАРСЧЫ *ат къарач.* Один из тех, кто хлопает в ладоши во время танцев / Тепсегенлеге харс ургъанладан бири. *Харсчыланы аралары бла Балданны кёзю Хасаннга илинди.* Хубийланы О., Аманат, I, 20. *Къобузчула, харсчыла да сериюн болдула.* Батчаланы М., Элчилерим, 136.

♦ **Харсха кел** *къарач.* подчиниться; согласиться (*долго сопротивляясь*) / бир затха къажаулугъунгу айтып, угъай деп туруп, артда уа ыразы болгъанынгы билдир, боюн сал. *Жаш кёп аякъ тиреп, даулашып, артда харсха келди.* (Фольк.) *[Отар:] Харсха келе тебирегенди, кеси меннге да жетдирмей махтайды, огъайлы болмаз.* «Огъурлу танг», 168.

ХАРТИЯ *ат.* Хартия / Жамауат-политика магъанасы болгъан бир къауум документлени аты. *Урунганланы профсоюз эркинликлерини хартиясы.*

ХАРФ *ат.* Буква / Тилни азбукасында бир тауушну кёргюзтген жазыу белги. *Жыл къалгъан болур эди Манга школгъа барыргъа, Алай къыстау юйрене эдим Мен харфланы жазаргъа.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 331. *Бир ингирде, Мазанны кёреме деп Харун келгенинде, Мазан сансызыракъ уллу харфла бла «Мазан» деп, жазып: «Ма мени атым былай жазылады»,– деп кёргюзтдю.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 69. *Уллу эм тап ишленнген эсгермеде Ата журт урушда ёлгенлени атлары эм тукъум атлары алтын харфла бла жазылыпдыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 81.

ХАРФЛЫКЪ *ат эск. къ.* **букварь.** *Жылла оздула... Зуфар да, Жаухар да сегизинчи кюз артына тюбейдиле, Керек болур сентябрьде букварь да, Харфлыкъ излей, эл тюкеннге тебирейдиле.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 10. *Бир кече мен жангы харфлыгъымы алып, аппаны къатына олтурдум.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 149.

ХАРХ *ат эрикл. сёз.* Хохот, взрыв смеха / Къаты кюлкю. *Жашланы уа харх алады, Къая жух оюлгъанча.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 19. *Бир талай минутха иш тохтады, харким кюлкю, харх!* Семёнланы А., Жазыу айла, 76. *Билмей тургъанлай, автоматны къысха атылыуу эм уллу харх кюлкю эшитилди.* М. Кинцис, В. Юдин, Юч шуёх, 26.

■ **Харх эт** хохотать / къаты кюл. *Жашла ол талкъыдан къопханны тёгерегине басынып, талкъы къуйругъун чимдигенине харх этдиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 195. *Сора ызына айланып [офицер] солдатлагъа кеслерини тиллеринде не эсе да айтханлай, бары да бирден харх этип кюлдюле.* Хубийланы О., Дерт, 60.

ХАРЧЕВНА *ат эск.* Харчевня / Учуз азыкълары болгъан ауузланыучу жер. *Элни ортасында, тюз да жол юсюнде харчевна кибик болуучу эди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 59. *Харчевнаны иеси эки къолун бирге ышый, жауурунларын ойната, къонакъларына къайгъы этди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 205. *Къара бёркюмю уруп къолтугъума, Харчевнада олтуруучу эдим стол артында, Маралла къараучу эдиле манга.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ХАРЧО *ат.* Харчо / Къой этден этилип, тузлукъ, тым къошулгъан шорпаны бир тюрлюсю. *Исси харчо. Аны юй бийчеси харчону аламат татымлы этиучюдю.*

ХАСАП *ат аз жюр.* Бойня / Малла союлуучу эм аланы этлери биринчи кере жарашдырылып чыгъарыучу предприятие.

ХАСАПЧЫ *ат аз жюр* 1. Бойщик скота / Малланы союучу адам.

Хасапчыгъа мал къайгъы, къара эчкиге жан къайгъы. (Нарт сёз.)

2. Продавец мяса, мясник / Эт сатыучу адам. *Павло уа экинчи кюн окъуна мыллыкланы барын да Костик деген семиз, бёкем, кесини жуашлыгъы бла белгили хасапчыгъа сатхан эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 72.

ХАСАПЧЫЛЫКЪ *ат.* Ремесло, занятие мясника / Эт туураучуну эм сатыучуну иши, къуллугъу. *Хасапчыгъа хасапчылыкъ иги файда береди.*

ХАСЕП *ат къарач.* 1. *къ.* **Хыйсап** 4. *Аны этерге бир тюрлю хасеп жокъду.*

2. Способ / Амал, жол. *Хасеп излеу. Ишде жетишимликге жетерча, къаллай хасеп болса да, хайырланыргъа керекди.*

3. Счет / Санау. *Орус тилден, хасепден да сабийлени аллай билимлери болса, школубуз ючюн бизни киши ыйлыкъдырлыкъ тюлдю.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 173.

4. Учёт / Эсеп. *Школгъа жюрюрюк сабийлени хасепге салыу.*

ХАСЕПЛИ *сыф.* 1. Предприимчивый / Тири, эбин таба билген, табышлы. *Хасепли адам.*

ХАСЕПЛИЛИК *ат.* Предприимчивость; расчетливость / Тирилик, табышлылыкъ, эплилик. *Ол кишини хасеплилигин элде хар ким да жаратады.*

ХАСИЯТ *ат эск.* Особенность, отличие (*характера и т. п.*)/ Адамны къылыгъында, халында д. а. к. затында болгъан энчилик, башхалыкъ. *Эки жашны да араларында уллу башхалыкъ барды: ол да хасиятлары келишмегенденди.*

ХАСКУРГУ *сыф.* Недоразвитый, бракованный (*главным образом, о домашних животных*)/ Къарыусуз, болумсуз (*асламында малны юсюнден*). *Хаскургу къой. Хаскургу ийнек.*

ХАСТАН *ат* 1. Место, куда свозят копны сена / Бичен, гебенле жыйылыучу жер. *Башир эрттенликде эртте маллагъа аш салыргъа бичен хастаннга келди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 395. *Хастанда къартла аяусуз бичен къалайдыла, тишле, антаула ёсе башлагъандыла, аланы мурдорларына келтирип, саулай, саулай гебенлени сюйдиле.* Кацийланы Х., Тамата, 217.

ХАТ *ат* 1. Почерк, каллиграфия / Жаза туруп биреуню харфла этиуню энчи халы. *Самат [Салимни] хатын кёргенлей, таныды, исси суу къуйгъанча болду, санлары къыздыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 7. *Тансыкълап айтама ичимден атынгы, Унутмай турама школда хатынгы.* Хубийланы Н., Ауушу, 25. // *кёч.* Та или иная манера творить / Чыгъарма жазгъанда авторну башхалагъа ушамагъан халы. *Азрет, кишиге ушамагъан поэтлик хаты бла, поэзиясында тюрлю-тюрлю поэтлик фигураланы тийиншли хайырлана билгени бла окъуучуларын къуандырыучу жазыучуладанды.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 61.

♦ **Хатдан тай (атла)** перебарщивать / бир затда мардадан чыкъ. *Чамла айтып кюлдюреме деп хатдан тай.*

ХАТА *ат* 1. *къ.* **заран**. *Чеканы къайгъылы иши Павелни иги бегимеген саулугъуна хата келтирип башлады.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 206. *Бизни адамларыбызны тутхуч-*

суз кесегине запад буржуй ниетни хатасы жетгенин тергеуден чыгъарыргъа жарамаз. Д. Гудов, Муслийман динни магъанасы, 5.

2. *къ.* **палах.** *Таулула алай махтаучу кишилик! Бюгюн хата киргенди юйюбюзге, Аталарыбызгъа болуучунг кибик, Таянчакъ бол бу къыйын кюн бизге!* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 11. *Атала айтыучулай, хата кеси жангыз келмейди.* Гадийланы И., Санга айтама, 91.

3. *къ.* **терслик.** *Мени Жамалым кетип барады, Хатасы болмай, жоюлуп.* (Фольк.)

4. Выражает неодобрение того, о ком-чем говорится / Айтылгъан адамны неда затны бюсюремеуню кёргюзтеди. *Хата Къанаматха къалгъансыз.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 75.

5. *къ.* **себепли.** *Жауунну кёп жаугъаныны хатасындан, ырхыла келип, бахчалагъа заран салгъандыла.*

♦ **Хата эт 1)** *къ.* **хата сал.** *Озгъан жаунла жоллагъа бир хата этгенлерин Назир олсагъат билди да, райцентрге сёлешди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 294. *[Аубекир] тюбюме басама деп силдегенлей, ол адам героху бла эки кере атды, алай насыпха хата этмеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 391; **2)** проказничать / хыли эт, сиркиулюк эт. *Ауузундан алай чыгъаргъанына къоркъуп, хата этген сабийча [жаш] бети жибип анасына къарады.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 35. **Хатасы жокъду 1)** всё нормально / хар зат да тапды. *«Улан, кюнню бюгюн хатасы болмаз», – десе [Хажи-Осман], ол кюн ахшы кюн боллугъуна Мазан толу ийнанады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 36. *[Юнус:] Жокъду хата, иги жаш, бир кесек юйге келтирип жерлешдиргенсе да, юй да бек, биз да бек, турабыз къысылып, жарлы юйню киштиклерича.* Лайпанланы С., Гургумлу, 7; **2)** ничего, не беда, сойдет/ аны ючюн жукъ боллукъ тюйюлдю, къайгъырмаз. *[Хажимуса:] Охо, къайгъырмаз. Солтаннга тюрмеде бираз олтургъанлыкъгъа хатасы жокъду.* Боташланы И., Пьесала, 184. *[Шарау:] Мен жыл кёзюнде колхозгъа жумуш эте эсем, аны эки ёгюзю манга эки сагъат ишлегенликге хатасы жокъду.* Толгъурланы З., Эрирей, 129.

ХАТАГЪА *мод. сёз. къ.* **жарсыугъа.** *Ол кюн а, хатагъа, Нальчикден футбол команда келип эди.* Гуртуланы Э., Азретни къууанчкюню, 60.

ХАТАЛЫ *сыф.* **1.** Вредоносный / Заран этиучю, заранлы. *[Батыр Османович:] Хаталы жаныуарланы ёлтюрюгюз, анга киши угъай демейди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 146. *[Къаргъа:] Мен бир жаннга да хаталы къанатлы тюйюлме, алай а кёлюме келгенни ичимде тыялмай, ачыкъ къычырып къояма да, аны ючюн мени киши сюймейди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 312.

2. Опасный / Къоркъуулу, палахлы. *Мухаммат аны [Мазанны] къол жаулугъу бла байлап, хаталы жара болмагъанын кёргенинде, шошайды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 290. – *Къоркъма, биз хаталы адамла тюйюлбюз,– деп, Хасан тюп билирге кюрешгени таныла сёлешеди.* Хубийланы О., Адамла, 41.

3. Виновный / Терслиги болгъан. *Хаталыла жууапха тартылдыла.*

ХАТАСЫЗ I *сыф.* **1.** Безвредный / Зараны тиймеген. *Эл хаулесиз болмаз, хауле хатасыз болмаз.* (Нарт сёз.) *Кесим мында бол-*

магъан кезиуде окъуна, хатасыз, хылисиз сабийге алай айта эселе, манга уа не ахшылыкъ этерикдиле. Зокъаланы З., Солуу кюн, 18.

2. Благополучный / Ырахатлы, сау-саламат. *Солууу женгил-женгил чыкъгъанындан, ол [жаш] хатасыз болгъанын, къоркъгъан этгенин [къойчу] ангылады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 53. *[Гаврило:] Жауунла жауун къаты, Кёз къысмайын танг атды, Хатасызды журт жерим.* «Жанкъылыч», 168.

3. Безвинный / Терслиги болмагъан. *[Солтанбек:] Бу хатасыз адамлагъа жетген зорлукъну кёрген адам тели болмай къалай къалсын.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 174. *Ичинде адамлары бир бири бла кюрешген жамагъат ёмюрде да онгмагъанды, аллай кюрешде хатасызла да кёп жутуладыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 165.

4. Безвредный / Зарансыз, хатасыз. *Жаш хатасыз адамды. [Анзор:] Ичинде адамлары бир бири бла кюрешген жамагъат ёмюрде да онгмагъанды, аллай кюрешде хатасызла да кёп жутуладыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 165.

ХАТАСЫЗ II *хал. сёзл.* **1.** Благополучно / Ырахатлы болуп, сау-саламат болуп: *Азрет тенгини хатасыз иги болгъанына къууанып, аякъ тюбюнде чёп сынмай айланады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 162. *Дирижабль хауада 71 сагъат туруп, хатасыз къайтханды.* «Естествознание», 66.

2. Безвинно / Терслиги болмай. – *Ашагъанлары ичлерине сыйынмай айланадыла, ансы хатасыз тургъанлагъа сауут бла чапхан боламыды,– деп, Шахым кечеги бёрк жибып тургъан башын къымылдатды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 116.

ХАТАСЫЗЛЫКЪ *ат* **1.** Безвинный / Заран тиймегенлик. *Дарманны хатасызлыгъы.*

2. Благополучие. *Ырахатлыкъ, сау-саламатлыкъ. Саусузну халыны хатасызлыгъы. Хатасызлыкъ жашау.*

3. Безвинность / Терслиги болмагъанлыкъ. *Тутулгъанны хатасызлыгъы. Тёреде жашны хатасызлыгъы болмагъаны ачыкъланды.*

ХАТАЧЫ *ат къ.* **хыличи.** *Хатачы тюлкю терисин алдырыр.* (Нарт сёз.)

ХАТЕР *ат* **1.** Одолжение, уважение, услуга / Болушмакълыкъ, хурмет. *Ол хал тюбер санга да бир кезиуде, Не тилерсе, не берирсе бир кюнде. Къыйналсанг да, амандан хатер алма, Кесинг хатер этсенг а, чырт махтанма!* Отарланы С., Жюрек саугъа, 25. *«Ташды,– дейдиле – жюрегинг, Жел, санга жокъду хатер, Адамгъа кюйсюздю дертинг, Мында санга жокъду жер!»* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 275.

2. Авторитет, общепризнанное влияние / Намыс, сый.– *Сени хатерингден турама ансы, мен мында бир кюн да ишлерик тюйюлме, – деп, жюрексиннгенин тыялмай, уллу къычырып айтады Аслийжан.* Кацийланы Х., Тамата, 16. *Дунияда ананы хатери, ананы къачы, ананы къыйыны унутулгъан жерде не берекет, не ырысхы жюрюрюкдю?* Хубийланы О., Аманат, II, 183.

♦ **Хатерин кёр (эт)** уважать *кого*; считаться *с чьим-л.* авторитетом / хурмет, намыс эт. *Ол уллу ишлени тергеуге ала, Оноулашхандыла къабартылыла: «Уллу Россей хатери – бизни кёрюр, Бизге къарындаш болушлукъ жиберир».* Отарланы К., Сайлама, II, 211. *Хасан кишиден да эркинликсиз ёрге къобуп: – Уллу гитчесине болушхан адетди, гитчеси да аны хатерин*

этерге, сыйын кёрюрге дурусду,– деп: «Къалгъанла мени айтханымы *жаратдыламы?» – дегенча тенглерине къарады.* Хубийланы О., Аманат, I, 15.

■ **Хатер сал** *къарач. къ.* **хатер эт.** *Жер жерди, анга башха ат табаллыкъ тюлсе, анасыны эмчегинден айырылыргъа унамагъан сабийча, жыл сайын муну кемигин эмебиз, хатерин а салмайбыз.* Лайпанланы С., Гургумлу, 52. *Жау къолдан ычхынса, санга хатер салмаз.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 310. **Хатер эт** оказать услугу, жалеть / биреуге болуш, жан аурут. *Алиймырза жазыкъсына, хатер эте билмейди.* Этезланы О., Къаяла унутмайдыла, 68. *Къутсуз къоншуларыбызда [алма] кёпдю, алай жарлылагъа ала хатер этмейдиле.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 27.

ХАТЕРЛИ *сыф.* Уважительный, добрый, услужливый / Хурметэтиучю, халал, болушургъа хазыр. *Хатерли хатер кёрюр.* (Нарт сёз.) *[Батыр] жумушакъ жюрекли, хатерли жаш болса да, тутушхан кезиуюнде кишиге бет этер амалы жокъ эди.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 45.

ХАТЕРЛИЛИК *ат.* Уважительность; доброта; услужливость / Хурмет этиучюлюк, халаллыкъ, болушургъа хазырлыкъ. *Тутмакъла гестапочуну къолунда болгъан къадарда хатерлилик тапмазла.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 34.

ХАТЕРСИЗ I *сыф.* **1.** Недобрый; жадный / Кишиге игилик этерге сюймеучю. *Хатерсиз адам. Хатерсиз къоншу. Тыш къарамы огъурсуз кёрюнсе да, ол, биз сунгланча, хатерсиз киши тюйюл эди.*

2. Беспощадный, безжалостный, жестокий (*враг*)/ Аяусуз, жазыкъсына билмеген, кюйсюз (*жауну юсюнден*). *Кюрешгенле бир бирин бойлаялмасала, тышына, хатерсиз кючге узаладыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 165. *Жулдузлагъа жол салсала да, ауругъанны ёлюмден къалдырсала да, хатерсиз, къанлы жауну къаушатсала да, махтана билмеген, жигерликни, билимлерин къалгъанлагъа жукъдуруп кюрешген, тенгликни, жарашыулукъну, къарнашлыкъны сюйген огъурлу, халал адамла!* Хубийланы О., Адамла, 4.

3. *кёч.* Безжалостный, жестокий (*о смерти*)/ Кюйсюз. *Хатерсиз ажал солдатны изледи да тапды.* «Алчыла», 145.

4. *кёч.* Безжалостный, бессердечный (*о пожаре, зиме и т. п.*)/ Огъурсуз, къаты. *Отну хатерсиз къызыл тили нарат къангадан этилген юйню къабыргъасын жалай, баш жанында шиферлеге бир жеталсам дегенча ашыгъады.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 40. *Суула, эсирип, ташдан ташха секире, оюмсуз толкъунларыны назик ёшюнлерин хатерсиз жагъалагъа буздура, тёбеннге мыллык атадыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 73. *Къазауат баргъан хатерсиз, къутсуз къыш.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 99.

5. Жадный (*скупой, корыстолюбивый*)/ Жут, къызгъанч, малкёз. *Адам тюрсюнде хатерсиз, къызгъанч байны иннети жаныуарды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 170.

ХАТЕРСИЗ II *хал. сёзл.* Безжалостно, бессердечно / Огъурсуз болуп, жазыкъсыныусуз болуп. *Ахшам хатерсиз къыздыргъан кюнню жылы хауасын къыстай, чаллыкъ юсюне чыкъ жая жетди.* Гадийланы И., Санга айтама, 87. *Жай кёк, кюкюреп, хатерсиз жашнады.* «Огъурлу танг», 68.

ХАТЕРСИЗЛИК *ат.* Безжалостность, бессердечность / Кишиге игилик этерге сюймеучюлюк, жазыкъсыныусузлукъ. *[Науруз] мусхамлыкъны хатерсизлиги жюрюген кюнде адамлыкъны жюреклеге жылыу бериучю хыйсабыны къурумай, факъыргъа кёлтюргюч болуп тургъанын кёп кере кёрдю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 23.

2. Жадность / Къызгъанчлыкъ. *Къызгъанчлыкъ, хатерсизлик, кемлигин тюзетирге болушур орунна, тенгини кемлигин, учхара затчыгъын хыликге этиу, махтанчакълыкъ дегенча затлагъа тюбейбиз.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 104.

ХАТЛАМА *ат* 1. Кукурузная лепешка, вареная в воде / Сууда биширилген нартюх гюттю. *Къалагерийни къатыны чоюнчукъдан хатламаланы чыгъаратургъанлай тиширыу кирди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 148.

2. *кёч.* Дуля, пшш / Ызындан келген этим билдирген, айтылгъан затны угъайлайды. *Хатламамы берликме санга!* (Фольк.) *«Энди уа къутулурса хатлама», деп, келеди кёлюме.* «Шуёхлукъ», № 45, 43.

ХАТХУ *ат* 1. Кишечник, желудок, потроха / Адамны неда жаныуарны чегилери, аш оруну, ёпке-бауурy. *[Павло] аланы [тонгузланы] хатхуларын, тазалай турмай, бир чунгур жерге къуйду.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 71.

2. Живот, брюхо / Къарын, быдыр. *Бадимат бир-бирде суу ашагъан жаргамладан атласа, хатхусундан тута, дуппурда сабийле сыйналакъ ойнаучу ташха олтурду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 202. *Ишчи оруслу уа, хатхундан тутуп, ауур ынчхайды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 52.

ХАТЫР *ат къ.* **хатер 1.** *Ол Батырым темирлени сюйгенди, Суутмайын ол аланы тюйгенди, Сапаришле бергендиле Батыргъа: Жарлылагъа кёп болушханды хатыргъа.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 50. *Керекли кюнюнде хатыр тапхан нени да багъасыды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 306.

2. *къ.* **хатер 2.** *[Байдуллах Солтаннга:] Бу адамланы хатыры болсун ансы, бу таякъны юсюнге ууатыр эдим.* Шауаланы М., Мурат, 139.

♦ **Хатырын кёр (эт)** уважать / хурмет, намыс эт. *[Хажи-Мырза Оразбатыргъа:] Хар заманда алай эсе да [мыдах эсе да] [жашча кийинип къойчу болуп тургъан Аминат] бизни хатырыбызны этип, бир хапар неда жыр айтмасанг ыразы боллукъ тюйюлме.* Хочуланы С., Хапарла, 50.

ХАТЫРЛЫ *сыф. къ.* **хатерли.** *Бир огъурлу хатырлы киши жолда ат бла кетип бара, жаяу баргъан бир адамны жетгенди.* (Фольк.)

ХАТЫРЛЫЛЫКЪ *ат къ.* **хатерлилик.** *Къоншубузну хатырлыгъы битеу элге белгилиди.*

ХАТЫРСЫЗ I *сыф.* **1.** *къ.* **хатерсиз 1.** *Хатырсыз адамдан хайыр чыкъмаз.*

2. *къ.* **хатерсиз 2.** *Жаугъа жаулукъ этмесенг, жау хатырсыз болады.* (Нарт сёз.)

ХАТЫРСЫЗ II *хал. сёзл. къ.* **хатерсиз II.** *Ашхам, хатырсыз къыздыргъан кюнню жылы хауасын къыстай, чаллыкъ юсюне чыкъжая жетди.* «Шуёхлукъ», № 3, 8.

ХАТЫРСЫЗЛЫКЪ *ат къ.* **хатерсизлик.** *Къанлы жауну хатырсызлыгъы.*

ХАУ *хаул. кес.* **1.** Употребляется при ответе для выражения согласия, утверждения / Соруугъа жуап бере туруп ыразы болгъанын, тюздю дегенин кёргюзтеди. *– Дерслеринги этгенмисе? – деди атасы. – Хау,– деп, жууаплады жашчыкъ.*

2. Так, действительно / Хапарлау формада сёлеше туруп бир затны юсюнден оюмну айтханда, алайды, керти окъуна деген магъанада жюрютюледи. *[Шарау:] Да, хау, къызыл алмагъа таш атаргъа сюйгенле кёп болуучудула, билеме.* Толгъурланы З., Эрирей, 13. *– Хау, суу билямукъдан тиш тюшдю деп, Саматны ажымлы этдик,– деди Хамзат сагъышлы.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 94.

3. Как бы не так!, Как же!/ Ышанмауну, угъайлауну магъанасында жюрютюледи. *– Аны ючюн а ыспасмы этерикди, хау санга! – деди жаш.* «Шуёхлукъ», № 65, 105.

ХАУА *ат.* Воздух **1.** Образующая атмосферу смесь газов / Адамны, жаныуарланы, битимлени жашауларына бек керекли газланы, бегирек да кислородну бла азотну бирге къошуулары бла жерни тёгерегинде атмосфераны къурагъан зат. *Минги тауну хауасы астмадан ауругъанлагъа жарагъаны къыралыбызны узакъ жерлеринде да белгили болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 108. *Суу жылытыучу колонканы хауа тартыучусу ишлегенин тинтер ючюн, сирнекни жандырып кёрюрге керекди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 112.

2. Свободное пространство, простирающееся над землей / Жерни юсюнде жайылгъан кенглик. *Отха, бузгъа да бирча тёзген, Халкъына ёхтемликге тууп, хауада учхан, сууда жюзген жигитни, барды бир къоркъууу.* Мокъаланы М., Жугьутур мюйюз, 28. *Уча келип, хауада къара булут, бир тенгизни тюз башына жетгенди.* «Жанкъылыч», 40.

3. *В позиции определения:* воздушный. *Хауа 1-2 бла байламлы. Иш кюнден сора айланнган, спорт бла кюрешген, жууннган, хауа ваннада болуу, садда, бахчада ишлеу хайырлыды.* А. Демидова, Саулукъну сакъла, 10. *Кёрюнеди кёзюме мени: Жулдузлу кёкден тюшюп бери, Сау эл кирген хауа кемени, Айдан къайта, энип келгени.* Хубийланы О., Мурат, 86.

4. Погода / Бир жерде белгили бир заманны ичинде кюнню халы. *Къойчула этген умутча болмай, хауа тюрленди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 34. *Хауа суукъ кезиуледе ныгъышда адам артыкъ къалын болмаучу эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 210.

5. *къ.* **климат.** *Теберди ёзенни хауасыны халисин билмеген Махти эртten бла эшикге чыгъып, туманны кёргенинде, иги окъуна салпыланды.* Эбизеланы А., Махти, 67.

■ **Хауа чыракъ** *эск.* электрическая лампа / электрочыракъ. *Юйледе хауа чыракъла, Радио, китапла, Жангы къууанчлы жашаудан Хапар айтадыла ала.* Маммеланы И., Санга саугъам, 42. *Отоуда хауа чыракъ жанады.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 98.

ХАУЛЕ *сыф.* **1.** Развратный, распутный / Аман жюрюучю, саякъ. *Хауледи дейдиле, саякъды дейдиле, Хаулесин кесим тыярма.* «Малкъар халкъ жырла», 133. *Сагит хауле ишлеге кесин бошлап, юсюне да кир къакъдырмай, уф-чуф деп айланады.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 48.

2. Не желающий трудиться, шатающийся без дела / Ишлерге сюй-

мей, къайда болса бош айланыучу. *Бир хауле адам къаз урлагъанды.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 112. *Хаулеге жолдаш болма, Ишсиз, кючсюз, бош олтурма, Адам бол сен къыралынга!* Шахмырзаланы С., Назмула, 57.

♦ **Хауле жюрю (айлан) 1)** развратничать, вести распутный образ жизни / саякълыкъ этип, аман айлан. *«Эри хауле жюрюйдю»,– деген хапарла Лизагъа жете турдула.* «Шуёхлукъ», № 22, 112; **2)** шататься без дела, не желая трудиться / ишлерге сюймей, къайда болса бош айлан. *[Шакъман Сахайгъа:] Факъыра атанга бла ананга да бир тулукъ ун берирме, бар да кют къойланы, элде хауле айланып, туур ауруумну табарыкъса.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 129.

ХАУЛЕЛИК *ат* **1.** Разврат, распутность, развращенность / Аман жюрюучю къылыкъ, саякълыкъ. *«Сабийле билим алсынла, къызланы сыйлары сакълансын, хауле-ликни аты сагъынылмасын»,– деп, ата-аналаны биринчи аманатлары олду.* Хубийланы О., Дерт, 21.

2. Безделье, праздное шатанье / Ишлемей, бошуна айланып туруучу къылыкъ. *Бир жерде кеслерин жарашдырып ишлемей, хауле-ликге кеслерин бошлап, айланыргъа сюйген жашланы къызла сюймейдиле.* Хубийланы М., Къарачаймалкъар совет халкъ жырла, 128. *Урунама, солуйма – кюн иймейме, Ётюрюкню, хауле-ликни сюймейме.* Байкъуллланы А.-К., Хорлам, 28.

■ **Хаулелик эт 1)** развратничать, вести распутный образ жизни / саякълыкъ этип, аман айлан. *[Зурум Дауумгъа:] Эр киши тютюн ичергеми чыгъады, тенглеринеми барады, огъесе хаулелик этергеми жанлайды?... Аны билирге кимни къолундан келликди?!* Хубийланы О., Дерт, 158; **2)** бездельничать, праздно шататься / ишлемей бошуна айланып тур. *Жаш хаулелик, аманлыкъ этип сюдге тюшгенди.*

ХАУРУ *ат аз жюр.* Пепел, прах / Кюл, букъу. *Кешенеде кёп жылланы тургъан ёлюкге тийсенг, ууалып хауру болуп къалады.* (Фольк.)

ХАУУН *къарач. къ.* **хууан.**

ХАУХ I *ат къ.* **печь.** *Уллу къызыулукъну жунчутууун кётюралмагъан сабий санла хаухха салынгган къар кибик эрип тауусулуп барадыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 25. *Оту къызыу жана тургъан хаухну юсюне ёре туруп, орта бойлу къатын, чоюн, челек бла да суу жылыта, юй сауутланы жууады.* Кацийланы Х., Тамата, 12.

ХАУХ II *сыф.* **1.** Взятый во временное, бесплатное пользование / *Болжаллы халда хакъсыз хайырланыр ючюн алынгган. Хаух кийим кийген тешер, хаух атха миннген тюшер.* (Нарт сёз.) *Мен арбаны тау башына чыгъарыр ючюн хаух ёгюзле алыргъа керек эдим.* М. Лермонтов, Бизни заманны жигити, 16. *Жаныбек Халиймат-дан хаух машок алды да мулхардан толтурду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 126.

2. *кёч.* Непрочный / Къарыусуз. *Болмаса адамлыгъынг, чемерлигинг, Хаух даражанга махтанма, базынма.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 59.

3. *кёч.* Временный / Болжаллы. *Жашлыкъ хаух болгъанын кёпле эслерине алмайдыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 40.

ХАУХ III *хал. сёзл.* Во временное пользование, временно / Болжаллы

халда хайырланырча. *Хаух берген – иги, хаухну къайтармагъан аман.* (Нарт сёз.) ○ *Къоншуларында иги кийим къоймай хаух алгъан Къайтмырза хар кюнден жангы кийим кийип ныгъышха чыгъады.* Этезланы О., Тарда, 168. *Анда [вагонда] хаух этилген эки тапчан бар эди.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 27. *Акъ жамычыны юсюне хаух атып, Битеу жерни къол аязына алгъан Минги тау!* Бабаланы И., Жангы назмула, 34.

ХАФ-ХУФ *эрикл. сёз.* Звукоподражание лаю собаки. *Элде кече итлени не зат къозгъады эсе да, хаф-хуфлары эшитиледи.*

■ **Хаф-хуф эт** Лаять (*о собаке*)/ юр (итни юсюнден). *Итле орунларындан къопмагъанлай, хаф-хуф этип, бир кесекден тауушсуз болдула.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 212.

■ **Хаух дуния** бренный мир / Динде дунияда жашау болжаллыгъа, ахырат а ёмюрлюк жашаугъа саналады. *Биз хаух дунияда жашайбыз.*

ХАХАЙ *ат.* Крик, шум / Къычырыкъ, дауур. *Адамланы къычыргъанларын, хахайларын эшитгенде, эшекле окъуп, тууарла ёкюрюп, атла кишнеп, итле юрюп, элге от тюшгенден эсе, он кере уллу дауур, къайгъы кирди.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 39. *Унутмазла бу эртенни кёргенле, Дуния хахайдан, къычырыкъдан толуп, Унутмазла бюгюн жан бергенле, жау аллына чыкъгъанла, къая болуп.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 48.

■ **Хахайгъа къал** *къ.* **хахайла**. *Юркюп къачды къозучукъ. Жашладан башын алып, Аны къуда, чапдыла Жашла, хахайгъа къалып.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 20. *Машокну столгъа салды, Иван хахайгъа къалды.* «Жанкъылыч», 198. // **Хахай эт (сал)** *къ.* **хахайла**. *Анна Петровна юй тюбюнде, кёзлери къарангы этип, тёшекден хахай этген къарт къатыннга жууап бералмай, иги кесек турду.* «Шуёхлукъ», № 22, 19. *Бодуркъуну орнатхандан сора, Хасым бла Атлы бир-эки кере ушкок да атып, хахай эте ёрге тебиредиле.* «Шуёхлукъ», № 13, 73.

ХАХАЙЛА *эт.* 1. Шуметь, кричать; кричать истошно, кричать караул, поднимать панику / Къаугъа эт, къаты, ачы къычыр. *Киши хахайлай эди келгеннге: – Ой, Хажи-Муса къутулду! – дей эди.* Отарланы К., Сайлама, II, 290. *– Келдиле, келдиле!,– деп, гугук къычыргъанча, басхычны баш атлауучундан бир сабий хахайлайды.* Семёнланы А., Жазыу айла, 110.

2. Шугать (хищных зверей, птиц)/ Къычырып, жыртхыч жаныуарла, къанатлыла маллагъа, юй къанатлылагъа чапмазча эт. *Ыстауатлагъа окъуна бёрюле чапмагъан кече хазна къалмай эди, аны себепли сюрюучюле ыстауатны тёгерегине, хахайлап айланып, къошха алай кире эдиле.*

ХАХАЙЛАТ *эт. понуд. от* **хахайла** / Хахайла дегенни *къатланыучу айырмасы. Къанлы да жууукъ жетип, таш чартлатып, къычырып, арлакъда бир къауумну хахайлатып, сызгъырып.* «Жюрек жырлайды», 164.

ХАХАЙЛАТДЫР *эт. понуд. от* **хахайлат** / Хахайлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Къош тамата къыйырчыны къычырыгъына къошдагъыланы да хахайлатдырып, болушургъа чапды.*

ХАХАЙЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **хахайлатдыр** / Хахайлатдыр дегенден *этим ат.*

ХАХАЙЛАТЫУ *и. д. от* **хахайлат** / Хахайлат дегенден *этим ат.*

ХАХАЙЛАУ *и. д. от* **хахайла** / Хахайла дегенден *этим ат. Халжарда къойланы юркген тауушларын эшитип, хахайлау.*

ХАХАЙЛАШ *взаимн.-совм. от* **хахайла** / Хахайла дегенни *араш айырмасы. [Киши сабийлеге:] Не хахайлашып айланасыз?*

ХАХАЙЛАШЫУ *и. д. от* **хахайлаш** / Хахайлаш дегенден *этим ат. Сабийле хахайлашыуларын тохтатдыла.*

ХАХАЙ-ТУХАЙ *ат.* Шум, крики, суета / Дауур, къычырыкъла, гузабалыкъ. *[Ай тутулуп башлагъанлай] элни башха жерлеринден да къайгъы, къычырыкъ, хахай-тухай, тиширыу сабий жылагъан, тазла, челекле къагъылгъан, ушкокла атылгъан, итле юрген, улугъан тауушла чыкъдыла.* Тёпеланы С., Уучу Зауурбек, 318. *Бахчала табада, итле юрген къатыш, солдатланы хахай-тухайларын эшитдим.* Гулаланы Б., Жаяу жолчукъ, 29.

■ **Хахай-тухай эт (бол)** шугать шуметь, кричать, суетиться / тёгерекни дауургъа алдыр, къычыр, гузаба эт. *[Солтан], бахча ичинде тауушла зат эшитсе, хахай-тухай этип, тёгерекде агъачланы, сыртланы зынгырдатады.* «Шуёхлукъ», № 17, 26. *Къошда от жагъада олтуруп, чабыр тизе тургъанлай, хахай-тухай болуп, кими къауал, кими къазыкъ алып, чабышып чыгъыучу эдиле.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 111.

ХАХАЙЧЫ *сыф.* Крикун, паникёр / Кёп къычырыучу, гузабачы. *Хахайчы адам. Ол хахайчы тёгерекдегилени къозгъады.*

ХАШКЕН *ат къарач.* Голодранец, бродяга, босяк / Кирир жери болмагъан, тыгъырыкъсыз, жарлы адам. *[Къыямыт:] Бизни элде Къанамат деп бир тыгъырыкъсыз хашкен барды, ол не къартны, не афендини сыйын кёрмейди.* Апаланы Х., Къара кюбюр, 17. *[Биймырза:] Эки-юч хашкен элни сыйлы бетин сыйсыз этип, къачып айланнганлары сизге белгилиди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 8.

ХАЯТ *ат аз жюр. къ.* **уят 1.** *Аман адамда не уят болмаз, не хаят болмаз.* (Нарт сёз.)

ХЕДЕР *ат.* Хедер (*часть зерноуборочного комбайна*) / Мирзеу жыйыучу комбайнны оруучу кесеги. *Ашыкъмагъыз, жолдашла, Эришейик тюз жерге: Сенекле, сапла, ташла Тюшмесинле хедерге.* «Жарыкъ жолда», 27.

ХЕЙ *межд.* Эй (*выражает призыв, обращение*)/ Биреуню эсин бурдурур ючюн айтылыучу чакъырыу сёз. *[Абдул:] Хей, къонакълагъа киши кёрмезча тынгылы жер къурагъанмысыз.* Этезланы О., Тарда, 91.– *Хей, юйде ким барды, юйге да ахшылыкъ! – деп, Такуш эшикден кирди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 89.

ХЕУА *хаул. кес. ц. д. къ.* **хау.** – *Атагъыз юйдемиди, къызчыкъ? – Хеуа, юйдеди.*

ХИМИЗАЦИЯ *ат.* Химизация / Химияны жетишимлерини промышленностьда, эл мюлкде хайырланылыуу.

ХИДЖРА *ат.* Хиджра (*начало мусульманского летосчисления*)/ Мусулман жыл санауну башланнган заманы.

ХИКМАТ *ат эск. къарач.* **Мудрость** *къ.* **акъыллылыкъ, билимлик.**

ХИКМАТЛЫ *сыф.* Мудрый *къ.* **акъыллы, билимли.**

ХИМИЗАЦИЯЛА *эт.* Проводить химизацию / Химизация эт.

ХИМИЗАЦИЯЛАУ *ат къ.* **химизация.** *Эл мюлк чыгъарыуну химизациялау жанындан жангы темаланы тинтирге, ачыкъларгъа боллукъ эди.* «Шуёхлукъ», №57, 95.

ХИМИК *ат.* Химик **1.** Специалист по химии / Химиядан специалист. *Д.И. Менделеев дунияда бек айтхылыкъ химикледен бири болгъанды.*

2. Работник химической промышленности / Химия промышленностьда ишлеген адам. *Пландан тышында химикле къыралгъа кёп продукция бергендиле.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 223.

ХИМИКАТ *ат.* Химикат / Химия чыгъаргъан препаратла эм продукция. *Ёсюмлеге заран келтирген жаныуарланы къурутургъа уулу химикатла болушадыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 42.

ХИМИЯ *ат* **1.** Химия / Затланы къуралыулары тюрленип, аланы бир затдан башха затха айланыуларын тинтиучю илму. *Химияны, литератураны, физиканы дерслеринде да Дауум бла Чомурну ёлюр-саусуз болуп тургъанларын энди къайсы да эслейди.* Хубийланы О., Дерт, 20. *Бир заманлада адам жашамагъан жерле энди уллу химияны, металлургияны районлары болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 122.

2. *В позиции определения:* химический / Химия бла байламлы. *Химия сауутладан сакъланыргъа энчи эс бурургъа керекди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 16. *Бусагъатда химия заводда саулай коллективни юч этип экиси коммунист урунуну ударниклеридиле.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 178.

ХИМКОМБИНАТ *ат.* Химкомбинат / Химия комбинат. *Северо-Донецк химкомбинатда бюрчюклю аммиак селитра чыгъарадыла.*

ХИМЧИСТКА *ат.* Химчистка / Химия амалла бла тазалау. *Пальтому химчисткагъа бердим.*

ХИНА *ат. сёл. тил. къ.* **хинин.** *Доктор аны [Будеевни] тишин чучхуп, хина салыргъа буюрду.* А. Чехов, Хапарла, 89.

ХИНАПА *эт. къарач.* искажать, извращать *что* / терсине бур (ангыла), терсине бурдур, фактланы хинапа эт.

ХИНИН *ат.* Хинин / Хина терекни къабугъундан неда башха жерлеринден этилген акъ порошок формалы ачы дарман. *Безгекден аругъаннга хинин иги болушады.*

ХИР *межд.* Возглас, которым прогоняют собаку/ Итни къыстар ючюн айтылыучу сёз. *[Файрузну анасы:] Хир, налат, мени арбазыма келип улума да, юйюнг къурусун, юйюнге бар.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 165.

ХИРЕЙТ *межд.* Возглас, которым погоняют овец / Къойланы сюргенде къычырып айтылыучу сёз.

ХИРПИН *ат.* Каменное точило / Ташдан ишленнген билеу. *Хар бириси бирер хапар айтады,*

Къылычын билей хирпиннге, билеуге. Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Андан] [юзмез ташдан] тирмен, билеу ташла, хирпинле хазырлайдыла.* «Естествознание», 15.

ХИРУРГ *ат.* Хирург / Хирургиядан специалист. *Бу жол хирурглары халкъла арасы конгресси Люблин шахарда жыйылгъанды.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 121. *Хирург уллу усталыгъы бла жашны ёлюмден къутхарды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 107.

ХИРУРГИЯ *ат* 1. Хирургия / Медицина илмуда саусузлагъа операция этип багъыучу бёлюм. *Расписанияда хирургия деген дерс кёрюннгенде, къууанч аллы болдукъ.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 377.

2. *В позиции определения:* хирургический / Хирургия бла байламлы. *Бир жол, ай чакълы ётгенден сора, Мурадин больницаны хирургия бёлюмюне тюшдю.* Гуртулаыны Э., Мёлекледе къонакъда, 126. *Госпитальны хирургия бёлюмюню тамата врачы ишинде эди.* Къобанланы Д., Эки заман, 173.

ХИРУРГЛУКЪ *ат.* Профессия, обязанности хирурга / Хирургну иш усталыгъы, борчлары. *Хирурглукъ бек жууаплы ишди.*

ХИ-ХИ *межд.* Хи-хи / Шош тауушлу кюлюуню белгилейди. *Ол киши неге хи-хи деп кюлгенин ангыламадым.*

ХИХИЛЕ *эт.* Хихикать / Жашыртын, эслетмей, таша кюл. *Къызла, кимни юсюнден эсе да сёлеше келип, хихилейдиле.*

ХИХИЛЕУ *и. д. от* **хихиле** / Хихиле дегенден *этим ат. Жаш хихилеуюн тохтатды.*

ХЛОР *ат* 1. Хлор / Химия элемент – кючлю ийисли, жашилирек сары тюрсюнлю, тунчукъдуруучу газ (производствода органикасыз эм органикалы продуктланы синтез этиуде, аны кибик сууну тазалауда, къумачны бла целлюлозаны агъартыуда хайырланылады). *Жумуртхаланы хлоргъа салыу, аланы къабукъларын автомашинагъа жюклеу жаны бла ауур къол ишле механизацияланнгандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 188.

2. *В позиции определения:* хлорный / Хлор бла байламлы. *Хлор кислота.*

ХЛОРКА *ат сёл. тил.* Хлорка / Хлорлу тытыр.

ХЛОРОФИЛЛ *ат хим.* Хлорофилл / Битимледе жарыкълыкъны энергиясын жутуп, аны химия энергиягъа айландырыучу жашил пигмент. *Битимлени тюрсюнлерин жашил этген хлорофиллди.*

ХЛОРОФОРМ *ат хим.* Хлороформ / Эритиучю эмда фреон чыгъарыр ючюн сырье формада промышленностьда хайырланылыучу, татлыракъ къаты ийисли тюрсюнсюз суусун зат (*энчи амал бла тазаланса, наркоз этгенде файдаланылады*).

ХЛОРОФОС *ат.* Хлорофос / Къурт-къумурсхагъа къажау кюрешир ючюн хайырланылыучу фосфорлу органика дарман. *Тахтагъа хлорофос чачыу.*

ХО *хаул. кес. къарач.* 1. *къ.* **охо** 1. – *Не «хо» де да ышандыр, не «огъай» де да, тюнгюлт,– деп, Хорлам Дауумну къолундан тутду.* Хубийланы О., Дерт, 172. *Мариям да алай бош алагъа «хо» деп къоягъа унамайды.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 37.

2. Употребляется в значении отрицания / Угъайлаучу магъанада жюрютюледи. *[Анасы къызына:] кет, сен жаргъакъ, сени жылынгы билеме дейди, хо.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 10.

3. *межд.* Возглас, которым погоняют коров / Ийнеклени сюргенде айтылыучу сёз.

■ **Хо бир да** ничуть не бывало, вовсе нет / бир затны арталлыда болмагъанын кёргюзтеди. *Бир бек арыгъан болурса дейме. – Хо бир да.*

ХОБУСТА *ат* 1. Капуста / Кочан болуп ёсюучю тахта кёгет. *Тахталадан жыядыла сабийле Кюз артында быхы, турма, хобуста.* Макытланы С., Шаудан, 3. *Шёндю эртте жетген хобустаны зыгытларын орнатыу къыстау барады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 72.

2. *В позиции определения:* капустный / Хобуста бла байламлы. *Анасы айтды Ахматха: – Бош турмай, жара бир затха, Эшекге минип, терк барып, Хобуста бахчагъа къара.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 45. *Уля хобуста шорпа келтирирге айтханды.* «Шуёхлукъ», № 49, 24.

ХОЖ *межд.* Возглас, которым погоняют быков / Ёгюзлени сюргенде айтылады. *Жашланы бир къаууму уа «хож» деп, ёгюзлени узун чертлеюк чыбыкъла бла сыйыртхыч тауушлу этдирип ура, арбаланы терк-терк къууп жетдиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 74.

ХОЖА *ат.* Шутник, весельчак, балагур / Чамчы, лакъырдачы, жарыкъ адам. *«Ала бу а хожа кёреме»,– деди жаш нёгерлерине.*

ХОЖАЛАН *эт.* Шутить, балагурить / Чам, лакъырда эт. *Биз нёгерибизни хожаланнганына кюлебиз.*

ХОЖАЛАНДЫР *эт. понуд. от* **хожалан** / Хожалан дегенни *къатланыучу айырмасы. Кеси кесинги хожаландыр.*

ХОЖАЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **хожаландыр** / Хожаландыр дегенден *этим ат.*

ХОЖАЛАНЫУ *и. д. от* **хожалан** / Хожалан дегенден *этим ат. Жашны хожаланыуу.*

ХОЗРАСЧЕТ *ат* 1. Хозрасчет / Мюлк расчет. *Никитина жолдаш а цехни конвейер жорукъгъа эмда хозрасчетха кёчюрюню юсюнден эсепле бардырады.* «Алчыла», 12. *Жерчиликде аяулулукъ ишни бардырыуну биринчи мадары хозрасчетду.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 123. *Хозрасчетда ишлеген бёлеклени барында ишге къызындырыу деген адет ма ол нюзюрге бойсунады.*

2. *В позиции определения:* хозрасчетный / Хозрасчетха тийиншли. *Бригада хозрасчет жорукъ бла ишлейди.* «Ленинни байрагъы».

ХОЗЯИН *ат.* Хозяин / Бир затха иелик этген адам, ие. *Киштик отдан къоркъгъанча, къоркъа тургъан управляющий хозяин излеген затха къаршчы жукъ айталмай, эшикге чыгъып кетгенди.* Бачораланы М., Уллу Къарачайда, 85. *Кече хозяинни юйюнден музыка эм эсирген ауазла эшитиле эдиле.* М. Кинцис, В. Ядин, Юч шуёх, 153.

ХОЗЯЙКА *ат сёл. тил. къарач.* Хозяйка / Биреуню юй бийчеси, къатыны. *Бусагъатда мени хозяйкам Ефимни ёлгенин айтды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 55.

ХОЙНУХ *ат.* Терк бурулгъанда кесини жютю къыйырында, тик туруп, аумай айланыучу сабий оюнчакъ. *Сабийчикле хойнухдан айырылып, садакъ учуругъа кёчгендиле.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 143. *Гыйы бузда хойнух айландыргъан жашчыкъны жарысы юзюлдю.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 62.

ХОККЕЙ *ат* 1. Хоккей / Бузда неда кырдыклы жерде топ бла эм клюшка бла неда шайба бла ойналыучу командалы спорт оюн. *Жашла хоккей ойнайдыла.*

2. *В позиции определения:* хоккейный / Хоккей бла байламлы. *Хоккей команда.*

ХОККЕЙЧИ *ат.* Хоккеист / Хоккей ойнаучу спортчу. Россейни хоккейчилери *ЧССР-ны бла ФРГ-ны командаларын 4:2 санда хорлагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 116.

ХОЛЕРА *ат къ.* **халер**. *Биз бусагъатда холера, ёлет дегенча ауруланы билген окъуна этмейбиз.*

ХОЛЕСТЕРИН *ат.* Холестерин / Жаны болгъан затны клеткаларында болуучу органикалы зат. *Холестеринни кёп болдургъан ашланы бирине мал жау тергеледи.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 143.

ХОЛ *ат.* Холл / Юйню ичинде (къонакъ юйледе, театрлада д.а.к. жерде) адамла олтурурча неда сакъларча ишленнген жер. *Институтну холу.*

ХОЛОДЕЦ *ат.* Холодец / Ичинде эт неда чабакъ кесекчиклери болгъан эт неда чабакъ шорпаны суукъ этинден сора болуучу къалын ашарыкъ.

ХОЛОДИЛЬНИК *ат.* Холодильник / Ашарыкъланы неда терк бузулуучу башха продуктланы сууутур, бузлатыр эм тёгерекдеги температурадан алаша температурада сакълар ючюн ишленнген юй неда адыр, сууутхуч. *Ваннадан жылы сууну жиберип, Жамийлят сауутланы жууады, стол юсюн тазалайды, къалгъан ашны холодильникге жыяды, коридорда ары-беры атылып тургъан аякъ кийимлени бир жерге тизеди.* Кацийланы Х., Тамата, 8. *Сагит, бир макъам кибикни мурулдай, холодильникден бир коньяк шешаны чыгъарды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 78.

ХОЛОДИЛЬНЫЙ *сыф.* Холодильный / Бир затны сууутур, бузлатыр ючюн ишленнген. *Холодильный комбинат. Холодильный комбинатны иш борчлары уллудула.* «Коммунизмге жол», 1979, № 85.

ХОЛТАС *ат.* Деталь ручной косы / Чалгъыны кереклеринден бири. *Ким [чалгъыгъа] холтас чюй, Гылдыуай салыр.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 106.

ХОМПАР *ат эск.* Вид пистолета / Тапанчаны бир тюрлюсю.

ХОМПАЧ *ат къарач.* Лестница, на которой несут покойника / Сал басхыч. *[Ефим кеси кесине:] Бу [ушкок] чарламаса эди эмда патрон мылынмаса эди, Ефим, сен хомпачха мине кёре эдим!* М. Шолохов, Дон хапарла, 126.

ХОМПУ *сыф. къарач.* Мешковатый, неуклюжий (*об одежде*) / Асыры кенг, ушагъыусуз (*кийимни юсюнден*). *Хомпу костюм.*

ХОМПУК *ат.* Вид съедобного растения / Адам ашаргъа жараулу

хансладан бири. *Жашла хомпукла жыйып келдиле.*

ХОМПУРА *ат.* Кобура / Териден этилген керох къап. *Ушкок атыуда биринчиге чыкъгъаннга берирге деп, хомпура, добура, тапанча кибик, багъалы затла болсала да, аладан жангыз бири да Къасполатха берилмеди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 35. *[Фашист] соруу этгенин къойду да, арлакъгъа кетип, керохун хомпурасындан чыгъарды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 137.

ХОМПУШТУ *сыф. къарач. къ.* **хомпу.**

ХОМУХ I *сыф.* 1. Ленивый, неряшливый, неповоротливый / Эринчек, ауур къымылдаучу, бытбыт. *Мен аланы [ийнек сауучуланы] сёзлерине тынгыладым да: «Бусагъат заманда аллай къызбай, хомух адамла мындан ары фермада ишлеяллыкъмыдыла?»,– деп, сагъыш этдим.* Хубийланы О., Аманат, II, 65. *Бизнича кёпле совхозубузда Таймайын малланы багъадыла, Жигер тенглерим, жигит болугъуз, Хомухла артха къаладыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 119.

2. Трусливый, малодушный / Къоркъакъ, кёлсюз. *[Поэт жашырын душманына:] Аман, хомух! Киши эсенг – чыкъ бери! Барайыкъ да сермешейик аулакъда, Къоркъакъ эсенг а – жолумдан тай кери! Кишилик жокъча – бет да жокъ къоркъакъда.* Отарланы К., Сайлама, I, 23. *[Таужан:] Къурусунла бизни эр кишилерибиз, хомухдан ёледиле, кеслерин итден туугъаннга тюйдюре тургъан болмаса, аны таягъын ызындан къайтараллмайдыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 61.

ХОМУХ II *хал. сёзл.* Лениво / Хомухланып, эринип. *Эринчекле ишге хомух узаладыла.*

ХОМУХЛАН *эт.* 1. Лениться, быть неповоротливым / Эрин, ауур, быт-быт бол. *Ишде хомухланнган адамгъа нёгерлери ыразы болмагъанларын билдиредиле.*

2. Проявлять трусость, малодушие / Къоркъакълыкъ, кёлсюзлюк эт. *Жауну аллында хомухлан.*

ХОМУХЛАНЫУ *и. д. от* **хомухлан** / Хомухлан дегенден *этим ат. Жаш хомухланыу ишге уллу заран болгъанын ангылады.*

ХОМУХЛУКЪ *ат* 1. Лень, неповоротливость / Эринчеклик, быт-бытлыкъ. *Таулу малкъарлы къатын къажыкъмады, Тюгюнмеди, арымады, талмады, Хомухлукъну сыйсызлыкъгъа санады, Ишден къоркъуп, артчы болуп къалмады.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 103. *[Азрет:] Кесими хомухлугъумду ансы, къыз мени отоуума эртте окъуна кирлик эди.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 173.

2. Трусость, малодушие / Къоркъакълыкъ, кёлсюзлюк. – *Хомухлукъ, кёлсюзлюк керек тюйюлдю, биз эр уланла бола билирге керекбиз,– деп [Темирчи улу] Азаматха бир бёлек сёз сёлешди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 177. *[Аслан:] Мен урушда не сени, не таулуланы бетлерин бир тукъум зат бла, мухоллукъ, хомухлукъ бла жоймазыма ийнандырама.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 523.

ХОНКУ *хал. сёзл.* На дыбы, вертикально / Тик, шиш. *Жашчыкъны атхан ашыгъы хонку турду.*

ХОНТА *ат. къарач.* Придурковатый, дурень, придурок / *[Бер-*

хан:] Ий, Хасан, ол хапарны сеннге ким айтды?... Огъесе мени къозуйса?... Мен, хонта да, ийнаныптурама,– деп, кюлюмсюреди. Хубийланы О., Аманат, II, 86.

ХОНТАБАШ *сыф. сансыз къарач.* Пустоголовый / Телибаш. *Ол хонтабашны кимда жаныйды.*

ХОНТАЛАН *эт. къарач.* Дурачиться, прикидываться дурачком / Кесинги телича кёргюзт, телилен. *Жашны хонталаннганына къызла кюлдюле. Киши эс бурмагъанында, жаш хонталаныуун къойду.*

ХОНТАЛАНЫУ *и. д. от* **хонталан** / Хонталан дегенден *этим ат.*

ХОНТАЛЫКЪ *ат къарач.* Дурость / Телилик, жартылыкъ. *Сонталыкъ да аман, хонталыкъ да аман, Экисинден да кирлилик аман.* (Нарт сёз.)

ХОНЧА *ат къарач.* **1.** Висок / Къулакъ жан. *[Аслан:] Къайсы хуна жанындан эсе да бир таш келип, тюз сол хончама тийди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 43. *Шофёр да асыры терлегенден, тер тамычыла эки хончасын сызып, инбашларына тама, аны аскер кёлегин суу тамгъала этгендиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 18.

2. Волосы на висках; бакенбарды / Къулакъ жанындагъы тюкле. *Фатима агъара башлагъан хончаларын къулакъ артларына жыйып, хота жаулукъчугъун мангылайына тартды.* Хубийланы О., Дерт, 35. *Узун иничге асфальт жолчукъну эки жанында скамейкалада хончаларын заман агъартхан къартла, жашауну кенг жолунда, эркин атлам этмеген сабийле, жашла, къызла да олтурадыла.* «Огъурлу танг», 133.

ХОНШУ *ат къарач. къ.* **къоншу.** *Бир жолда Темуркъа, гулоч таякъчыгъын да жерге къагъа, мес уюкъларына терен галошланы да кийип, сары мыйыкъларын сылай, хоншуларына кирди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 61. *Ингир ала хоншубуз Кертибий, не эсе да бир иши болуп, бизни ыстауатха келди.* Семенланы А., Жазыу айла, 13.

ХОР I *ат.* Насилие / Зорлукъ. *[Добурасакъал кишичик:] Биз бир кишини да жерин хор бла алмагъанбыз.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 289. *[Сафар Жарахматович:] Окъуучуланы кеслерин кёллендирирге, кеслери сюйюп, оюмлап, къыйынлыкъны, тынчлыкъны да чегип, киши хор этмей, колхозгъа барырча этерге керекди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 90.

ХОР II *ат* **1.** Хор / Жырны бирге жырлагъан жырчы коллектив. *1935 жыл Микоян шахарда жыр бла тепсеуню ансамбли, 1938 жылда да малкъар халкъ хор къурагъандыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 60. *Къырал филармонияны артистлери радиону бла телевиденияны хору да концертле берликдиле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 142.

2. *В позиции определения:* хоровой / Хор II бла байламлы. *Хор кружок школда, эл клубда да концерт кёргюзтюучюдю.*

ХОРА *ат* **1.** Породистая лошадь / Къумалы ат. *Бригадада эм мажал атны жерледиле жашла, туягъында гитче къыяучугъу болгъан себепден, аскерге къорамай къалгъан къаратору хораны.* Лайпанланы С., Гургумлу, 101. *Ахмат миниучю ат – къоянкъулакъ, бели къысхаракъ, кенг ёшюнлю,*

гитче къуу башлы, сурат кибик, чапса, ат озмагъан, бир хора болгъанды. «Огъурлу танг», 174.

2. *къарач. къ.* **тор.** *Хора ажир. Жохар жаллы хора ат.*

ХОРАЗ *ат.* Петух / Эркек тауукъ, къыттай, гугурук, адакъа. *Хоразла кезиу-кезиу къычырадыла, элни ичи бла баргъан черек кесини бурундан къалгъан жырын жырлайды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 25. *Къанатларын зап-зап этдире, Чумлу Камны хоразлары, бир бирлерине эришгенча, къадалышып, тартып къычырышадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 51.

ХОРАТА I *сыф.* Ненадежный / Къарыусуз, осал, учхара / Кёл салынмай, аты-саны болсун деп ишленнген. *Маммат иш хората болуучанды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 56.

ХОРАТА II *хал. сёзл.* Кое-как, грубо, из-под топора / Кёл салмай, аты-саны болсун деп. *Хуна къоншу хората жабылгъан бош дранларын [жел] харс тауush этдиреди.* Семенланы А., Жазыу айла, 133.

ХОРВАТ *сыф.* Хорватский / Хорватлыланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Хорват тил. Хорват литература.*

ХОРВАТЛЫ *ат.* Хорват / Югославияда жашагъан асламлы халкъладан бирини адамы (*славян тиллени биринде сёлешеди*). *Хорватлы къыз. Хорватлы жырчы.*

ХОРВАТЧА *хал. сёзл.* По-хорватски (*напр. говорить, писать*)/ Хорват тилде. *Хорватча сёлеш. Хорватча жаз. Хорватча жырла.*

ХОРДА *ат.* Хорда / Къынгыр ызлыкъны эки точкасын бирге къошхан тюз ызлыкъ.

ХОРЕОГРАФ *ат.* Хореограф / Хореографиядан специалист; балетмейстер. *Жюриде Москваны театрларындан, концерт залларындан белгили артистле, хореографла, концертмейстерле бар эдиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 83.

ХОРЕОГРАФИЯ *ат* 1. Хореография / Тепсеу искусство. *Тепсеуге классикалы хореографиядан къошулгъан заты барды деп чертиледи.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 83.

2. *В позиции определения:* хореографический / Хореография бла байламлы. *Хореография училище. Хореография школ.*

ХОРЛА *эт.* 1. Побеждать, выигрывать, побеждать *кого-что*, одержать победу над *кем-чем* / Сермешиуде, урушда душманны ууат. *Бедишди, жаудан къоркъуп, буюкъгъан, Махтауду жауну хорлап жыкъгъан.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 110. *Жауланы тынч хорлар ючюн бир тилли болургъа, ала бла ахыр къазауатха хазырланыргъа керекди.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 167.

2. Добиваться успеха в *чём* / Эришиуде, спорт оюнлада д.а.к. затда онглу, жетишимли бол. *Хорлагъан командагъа ДОСААФны область комитетини кубогу бла диплом, энчи эсепде призерлагъа уа дипломла бла сыйлы саугъала берилгендиле.* «Коммунизмге жол», 1974, № 56. *Эришиуге къатышхан жети совет къайыкъдан бешиси ал эришиуледе хорлап, ахыр оюнлагъа финалгъа чыкъгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 215.

3. Заглушать, преодолевать *что*, подавлять *кого-что* / Женг, бас.

Къартлыкъ хорлап ёлселе да, Ахшылагъа ёлюмсюз жол ачыла, Жерде жашап нек турмайдыла ала,– Дейбиз бушууда бир бирге алай. Отарланы К., Сынла, 134. *Урушну ал кюнлеринде этин, бетин атмай тургъан Кулизарны къыйынлыкъ энди кечеден тангнга хорлап башлагъанды.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 50. *Жандет Муссагъа къарагъанында, жукъу хорлап, аны кёзлери къысылып баргъанын эслеп, алайдан шыкъыртсыз къопду.* Хубийланы О., Аманат, II, 114.

ХОРЛАМ *ат.* **Победа 1.** Успех в бою, в войне / Сермешиуде, урушда жетишим. *Хорлам келтирген эди Уллу Май, Тёрт къыйын жолдан ёте жолу.* Отарланы К., Дуния эртгени, 101. *Къазауат башланнган кюнледе окъуна хорлам бизники болуруна бизни жюрегибиз ийнаныпды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 526.

2. Успех в соревновании, состязании и т.п./ Эришиуде, спорт оюнлада д. а. к. затда жетишим. *Заводну коллективи юбилейге жангы урунуу хорламла бла тюберге чакъырады.*

ХОРЛАН *эт. страд. от* **хорла** / Хорла дегенни *зорлаучу айырмасы. Адамларыбыз бирикселе, биз хорланныкъ тюйюлбюз.* Хубийланы О., Аманат, I, 34. *Жангылыкъ хорланыр ючюн эскилик керекди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 96.

ХОРЛАНЫУ *и.д. от* **хорлан** / Хорлан дегенден *этим ат. Къасымгъа уа хорланыу дунияда неден да кюч тийген бир затды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 93.

ХОРЛАТ *эт.* Потерпеть поражение, быть побежденным / Оюнда, спортда, даулашда, эришиуде биреуге бой сал, женгдир. *[Темиркъан:] Бу бийле, байла, кеслерин алай бош хорлатып къоярыкъ сунмагъыз.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 113. *Сыннган бутуну къайгъысына командаларыны ажымлы хорлатхан хапары да къошулгъанда, Мурадинни температурасы кётюрюлдю.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 127.

ХОРЛАТДЫР *эт. понуд. от* **хорлат** / Хорлат дегенни *къатлаучу айырмасы. Урушда кесинги хорлатдыр. Чабышыуда хорлатдыр.*

ХОРЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **хорлатдыр** / Хорлатдыр дегенден *этим ат.*

ХОРЛАТЫУ *и. д. от* **хорлат** / Хорлат дегенден *этим ат. Къыралыбыз, халкъыбыз да Ырахатлыкъны излейдиле, Алай уруш къозгъалса уа, Хорлатыуну билмейле.* «Шуёхлукъ», № 6, 35.

ХОРЛАУ I *и.д. от* **хорла** / Хорла дегенден *этим ат. Эришиуледе хорлау. Ат чаришде хорлау.*

ХОРЛАУ II *ат къ.* **хорлам 1.** *1943 жылны ахыры, 1944 жылны башы къыралыбызгъа кёп хорлау келтирди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 87. *Келди, къарангыны седиретген Танг жарыгъанлай, тауладан ауып, Къыралда Ленин башчылыкъ этген Революцияны хорлауу.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 119.

ХОРЛУКЪ *ат къ.* **хор 1.** *Айтдыла хорлукъну къаргъагъанла, Сокъур къартха жарсып къарагъанла: – Ким керти чек салыр терсге, тюзге? Аллай адам керек эди бизге!* Мокъаланы М.,

Жугъутур мюйюз, 108. *[Къарт киши:] Да, Камил, газетде уа колхозгъа къошулмагъаннга хорлукъ этмезге,– деп, къайтарып жазадыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 177.

ХОРМЕЙСТЕР *ат.* Хормейстер / Хорну башчысы, хорда дирижер. *Оркестрге, хоргъа школну завучу бла хормейстер башчылыкъ этедиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 95.

ХОРОВОД *ат.* Хоровод / Славян халкълада кёп адам жыйылып, жырла айтып, драма оюнла кёргюзтюп тепселиучю халкъ тепсеу. *Ариу, субай, назикбел акъ къайынла, Хороводха баргъанча къыз жыйынла, Сюелип турадыла жай талада, Бир ариу ёхтемлик барды алада.* Отарланы К., Сайлама, II, 87.

ХОРУСМАК *ат.* Смолообразный комок, образующийся после сгорания шерсти, рогов и т.д./ Жюн, мюйюз д.а.к. зат кюйгенде болуучу чайыр формалы жуммакъ.

■ **Хорусмак ийис** запах, распространяемый при горении шерсти, рогов и т. д./ Жюн, мюйюз д.а.к. затла кюйгенде жайылыучу ийис. *Бёрю, къалкъыугъа кетип, Хорусмак ийис этди, Къуйругъу отха жетип.* Ахматланы А., Тюлкю бла бёдене, 30. *Къошну ичинден къара тютюн бла бирге хорусмак ийис чыгъады.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 17.

ХОРХУЗ *ат эск.* Ячменная мука высшего сорта / Арпа унну бек игиси. *Арпаны чирчик этдирип, тирменде тартып, хорхуз унну алай этиучю эдиле, ол ун созулуп, хычын этерге да жарагъанды.* (Фольк.)

ХОРЧУ *ат.* Хорист / Жырчы, хорну артисти. *Концерт этерге элге хорчула келдиле.*

ХОТА *ат къарач.* Фартук / Ал бота. *Зухура амалсыздан ышарды, Маржан а, къара хотасыны жыйрыкъларын санагъанча, бармакълары бла тюзете, онгсунмагъанын таныта, къашларын тюйдю.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 208. *Ол [къызчыкъ] юйге кирип кетди да, хотасыны къыйыры бла къолларын сюрте, бир къууракъ тиширыу чыкъды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 42.

ХОТАЛЫКЪ *ат къарач.* Материал на фартук / Ал бота этерге жараулу къумач.

ХОУ *межд. къ.* **хау.** – *Хоу, ол къушду,– деди, сейирсинип, ол [Фёдор],– эркин къазакъ, къайры сюйсе да ары учуп кетерикди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 21. – *Хоу, ангыладым,– деп, Юсюп, китабын да къолтугъуна къысып, кесини чатырыны ичине ташайды.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 30.

■ **Хоу бир да** *кес.* отрицательная частица / бир затны угъайлауну билдиреди. – *Хоу бир да, таланнга! – деп, киши секирип атдан тюшдю да, атын къантарып, жашны ызындан суху энди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 32.

ХОХА *ат къарач.* Горлан, горластый (петух и т.п.)/ Къычырыкъчы (адакъа д. а. к. зат).

ХОХАЙЛАН *эт.* Хорохориться; пыжиться / Кёрпеслен, гугуруклан. *Къызла жашны хохайланып айланнганын эниклейдиле, хиликге этип, кюледиле.*

ХОХАЙЛАНЫУ *и. д. от* **хохайлан** / Хохайлан дегенден *этим ат.* *Къызны хохайланыуу.*

ХОЧА *сыф.* Хороший / Иги, ахшы. *[Асхат:] Сен аны къой да,*

фермагъыздан бир хапар айтчы, иги къыз. Не эсе да махтанмайса, хоча болмазсыз дейме. Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 123. *[Шарау Сафаргъа:] Сени не заманда да адамлыгъынг хоча тюйюл эди. Энди уа бютюн да тамырдан эсирген эшеклей болгъанса.* Толгъурланы З., Эрирей, 189.

ХОШ *сыф.* Спокойный, безмятежный, довольный / Тынч, ырахат. *Таулуну иши битип, жюреги хош болгъанды.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 7. *[Ачемей:] Бизде кимни дауу барды, деп хош кёллю болмагъыз.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 102.

■ **Хош кел** добро пожаловать / келген адамны жарыкъ болуп чакъырыу. *Мусос, къолун узатып, ташха таяныр-таянмаз, кимни эсе да: «Хош кел!»,– деген ауазын эшитди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 40. *Хош келдинг, жигит! – деп, Алымгъа къолун узатды Харун.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 179.

ХОШКЕЛДИ *ат.* Приветствие (*поздравление*) с прибытием / Биреуню келгени бла алгъышлап айтылгъан алгъыш сёз. *Къолларын къаты тутуп, [Малжей] аланы бетлерине ышара-ышара къарайды, хошкелдини къызыу бардырады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 353. *Адамла [Кичибатырны бла нёгерлерини] алларына хошкелдиге келип, къонакъ юйге элтип, ашатып, ичирип, хапар соргъандыла.* «Къарачай халкъ таурухла», 30.

ХОШЛАН *эт.* Успокаиваться, утешаться / Тынчай, ырахатлан. *Бир ыйыкъны къошланып, Жашла элге къайтдыла, Кёргенлерин хошланып, Тотукга да айтдыла.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 70.

ХОШЛАНДЫР *эт. понуд. от* **хошлан** / Хошлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Тенгинги хошландыр. Жаш, атасы тамбла келлигин айтып, анасыны жюрегин хошландырды.*

ХОШЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **хошландыр** / Хошландыр дегенден *этим ат.*

ХОШЛАНЫУ *и. д. от* **хошлан** / Хошлан дегенден *этим ат. Юйде хар затда тап болуп, хошланыу.*

ХОШЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **хошлан** / Хошлан дегенни *араш айырмасы. Немислилени къачаргъа тебирегенлерин кёргенде, элчилени жюреклери хошланышдыла.*

ХОШЛАНЫШЫУ *и. д. от* **хошланыш** / Хошланыш дегенден *этим ат.*

ХОШЛУКЪ *ат.* Спокойствие, безмятежность / Тынчлыкъ, ырахатлыкъ. *Эр сыфаты бла жюреклеге хошлукъ бере, [Мазан улу:] Тебиригиз! – деп, команда берди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 187. *Чегем черегини тауушу, тауладан ургъан шош желчик къызны жюрегине шошлукъ бергенча кёрюнедиле.* «Шуёхлукъ», № 67, 101.

ХРАМ *ат.* Храм / Аллахха къуллукъ этиуню эм дин адетлени бардырыр ючюн ишленнген юй. *Межисуудан къалгъан храмла, монастырла, килисала, дворецле Сирияны къалайында да тюбейдиле.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 81. *X–XI ёмюрледен къалгъан Тёбен Архыз, Чууана, Сынты храмла областны баш турист жолларыны юслериндедиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 106.

ХРЕСТОМАТИЯ *ат.* Хрестоматия / Сайлама чыгъармаладан неда аланы юзюклеринден жыйымдыкъ формада этилген окъуу китап.

ХРИСТИАН I *сыф.* Христианский / Христиан ниетли. *Штаты халкъыны асламысы христиан динни тутадыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 122. *Христиан дин къарачайлыланы жашаунда кесини ызын къойгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 27.

ХРИСТИАН II *ат.* Христианин / Христиан динни тутхан адам. *Ливанны халкъыны жартысы муслийманла, жартысы уа христианладыла.*

ХРИСТИАНЛЫКЪ *ат.* Христианство / Христге табыныуну мурдорунда къуралгъан дин.

ХРОМ *ат* **1.** Твердый серебристый металл / Химия элемент, акъсыл къурч бетли къаты металл (*къаты эритмелени этер ючюн эм металл кереклени юслерин жабар ючюн хайырланады*).

2. Кожа, выдубленная солями этого металла / Ол металлны тузлары бла эрик ашатылгъан жумушакъ жукъа тери.

3. *В позиции определения:* хромовый / Хромдан (*2-чи магъ.*) этилген. *Ала [Хасан бла Хусей] экиси да бирча кийинедиле: мор коверкот костюмлары, жым-жым жылтырагъан къара хром чурукълары, орта бойлу, ариу сюекли жашладыла.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 64.

ХРОМИТ *ат.* Хромит / Составында хром бла темир болгъан къара тюрсюнлю минерал; хромлу темир магъадан.

ХРОМЛУ *сыф.* Хромовый / Хрому болгъан. *Хромлу къурч. Хромлу минерал.*

ХРОМЛА *эт.* **1.** Хромировать / Покрывать, покрыть хромом / Къаты эм ариу этер ючюн металлдан ишленнген затланы тышларын хромну эритмесин жакъ. *Машиналаны деталларын хромладыкъ.*

2. Обработать кожу солями хрома / Хромну тузлары бла терини ийле.

ХРОМЛАТ *эт. понуд. от* **хромла** / Хромла дегенни *къатланыучу айырмасы. Къурчну хромлат. Машиналаны кереклерин хромла.*

ХРОМЛАТЫУ *и. д. от* **хромлат** / Хромлат дегенден *этим ат. Терини хромлатыу.*

ХРОМЛАУ *и. д. от* **хромла** / Хромла дегенден *этим ат. Къурчну хромлау.*

ХРОМОСОМА *ат.* Хромосома / Жаныуарланы бла битимлени организмлеринде клеткаланы ядроларыны боялыучу элементи.

ХРОНИКА *ат.* Хроника **1.** Летопись / Историяда болгъан ишлени хронология жорукъ бла бир бири ызындан жазылгъаны. *Орта ёмюрлени хроникалары.*

2. Литературное произведение, содержащее последовательное изложение каких-либо событий / Жамауатда неда юйюрде болгъан ишлени бир бири ызындан айтхан хапарлаучу неда драмалы литература чыгъарма. *С. Аксаковну юйюр хроникасы.*

3. Отдел сведений (*в газете, журнале*) о текущей жизни / Газетде неда журналда жер-жерли жашауда ол кезиуде бола тургъан ишлени юсюнден жазылгъан бёлюм.

4. Фильм, запечатлевший собы-

тия хронологически / Болгъан ишлени хронология халда кёргюзтген документли фильм.

ХРОНЛУ *сыф.* Хронический / Кёп заманнга созулгъан (аурууну юсюнден)/ *Жашны хронлу тонзиллити бар эди.*

ХРОНОЛОГИЯ *ат.* Хронология **1.** Перечень событий в их временной последовательности / История илмуда бола келген ишлени болгъан заманларына кёре бир бири ызындан тизилиулери. *Аны [Кязимни] чыгъармаларыны хронологиясы ахырына дери ачыкъланмагъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 11.

2. Историческая наука, устанавливающая даты исторических документов и событий / Жазма неда археология источниклени тинтиуню эм бир бирлери бла тенглешдириую мурдорунда историялы ишлени болгъан заманларын тюз тохташдырыу.

3. *В позиции определения:* хронологический / Хронологиягъа тийиншли. *Биринчи чыгъыуунда материал темалагъа эм проблемалагъа кёре берилген эсе, экинчи чыгъыуунда ол хронология халда берилликди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 219.

ХРОНОМЕТР *ат.* Хронометр **1.** Карманные или наручные часы с точным ходом / Тюз жюрюген хуржун неда буун сагъат.

2. Точные часы с балансиром, употребляемые астрономами, геодезистами, моряками / Астрономла, геодезистле, тенгизчиле хайырланыучу бек тюз жюрюучю, баланслирли сагъат.

ХРОНОМЕТРАЖ *ат.* Хронометраж / Бир ишни этер ючюн къаллай бир заман керек болгъанын билиучю амал.

ХРОНОМЕТРАЖЧЫ *ат.* Хронометражист / Бир ишни хронометражын этген адам.

ХРОНОСКОП *ат.* Хроноскоп / Заманны бек къысха кесекчигин ёлчелеучю эмда сагъатланы экисини кёргюзтюулерин бир бирлери бла тенглешдириучю прибор.

ХРУСТАЛЬ *ат* **1.** Хрусталь / Ариу жылтырагъан, бек бийик агъачлы мияла эм аллай мияладан этилген адыр.

2. *В позиции определения:* хрустальный / Хрустальдан этилген. *Стол юсюнде хрусталь табакъ, аллай да бокалла кёз къамата, жылтырайдыла.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 48. *Хрусталь рюмкала экинчи кере зынгырдадыла.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 66.

ХУБАР *сыф. къарач.* **1.** *къ.* **муувал, хууери.** *Гокка хансла хубар болуп турадыла.*

2. Дряблый / Къарыусуз, хыра, болумсуз. *Аны [Алийни] хубар, саз бетин чыртда ышарыу жарытып кёрмейсе.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 148. *Этеклени хубар къолла жыя эдиле, къалтырай.* «Жилтинле», 413.

ХУБОЛ *ат ц. диал.* Айыу бала (*къ.* **айыу**).

ХУБУДИЙ I *сыф.* Неряшливый / Хылы-мылы. *Жашны юсюнде кийимлери хубудий эдиле.*

ХУБУДИЙ II *хал. сёзл.* Неряшливо / Хылы-мылы этип (*болуп*). *[Мурат] кючден-бутдан чабырларын хубудий тизип кийди, башлыгъын да къысып, ныгъыш таба кетди.* Шауаланы М., Мурат, 211.

ХУДОЖЕСТВО *сыф.* Художественный / Художестволу; сыфат-

лау. *Аналаны юсюнден кёп жыр этилгенди, кёп художество эмда музыка чыгъармала жазылгъандыла.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 37.

ХУДОЖЕСТВОЛУ I *сыф.* Художественный; сыфатлау / Искусство бла байламлы. *Художестволу музей. Нальчикни «Горянка» деген художестволу кюйюз сокъгъан фабрикасыны коллективи ленинчи урунуу вахтагъа тохтап, ахшы ишлейди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 203.

ХУДОЖЕСТВОЛУ II *хал. сёзл.* Художественно; суратлау / Искусство бла байламлы этип. *Андан тышында да поэт, халкъны ахшы адетлерин художестволу кёргюзтюр ючюн, суратлау бояуланы табийгъатдан алады.* «Шуёхлукъ», №30, 111.

ХУДОЖНИК *ат.* Художник **1.** Человек, создающий произведения изобразительного искусства / Сурат ишлеу искусствода чыгъармала къураучу адам. *Мында табийгъатны ариулугъун жаланда Айвазовскийча художник суратлаяллыкъды.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 81. *Аслан а, фахмулу жашды, бютюн да сурат салыргъа бек сюеди, художникди, тамам.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 64.

2. Тот, кто создает произведения искусства / Искусствону чыгъармаларын къурагъан, искусство жаны бла хунерли ишлеген адам. *Бу назмуда поэт бир жанындан уста художник, экинчи жанындан а терен оюмлу философ болгъанын туура этгенди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 42. *Жашау берген материалны тинте, жашаугъа, художникча къарай, бизни жазыучуларыбыз прозада бек уллу иш этгендиле.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 25.

ХУДУР *ат* **1.** Похлебка из воды и муки, иногда с молоком / Суудан бла ундан, бир бирде сют да къошулуп этилген жукъа ашарыкъ. *Худур агъартырыкъ тилей асыры кёп жюрюгенден [Пазий] энди уялып, баргъан да этмейди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 21. *Итле худурдан тоюп, къош аллында, кюн тууушда жатадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 57.

2. Месиво, бурда / Затланы бир бирге балчыкъ формалы къатышханлары. *Къарт къатын бла школчу сабийле, арбазны къыйырына топуракъны ташып, худур этип тебиредиле.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 105.

ХУЖАН *ат эск.* Уголок в доме для хранения продуктов питания, ниша / Юйню ичинде ашарыкъ затла сакъланнган къуушчукъ. *Мен шинелиме чулгъанып жау чыракъчыкъны да хужанчыкъда къоюп, тапчаннга жатдым, терк окъуна къалкъыдым.* М. Лермонтов, Бизни заманны жигити, 66. *Сабийле тыш отоуда кими от жагъада, кими хужанда олтургъандыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 42.

ХУЖУ *сыф. эск.* **1.** Ничейный, заброшенный / Кишиники да болмагъан, атылып къалгъан. *Хужу журтла. Хужу малла.*

2. Проклятый, недобрый / Налат, аман. *[Эфенди:] Ант жетги эди Малжейге! Хужу мюлкню къайгъысын этип айланнган болмаса, сабийлени кесини от жагъасына теркирек элтмеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 251. – *Бу хужу тиш къозгъалса, къайдагъымы билдирмейди, къайдан чыкъдынг Зухура, – деди Гыжы.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 255.

■ **Хужу къал** остаться никому ненужным / кишиге да керек болмай, атылып къал.– *Тохта, сен къапханмы этесе, хужу къаллыкъ? – деген тауушну эшитди Очумелов.* А. Чехов, Хапарла, 30. *Хужу къалсын, алай бош къалсын Къасботну кютген маллары.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 97.

ХУЖУЛУКЪ *сыф. къ.* **хужу 2.** *Ол адам эшекни къулагъындан тутуп тарта тургъанын кёргенде, Ыйнал болушургъа барады да, эшекни къуйругъундан тутуп тартханлай, ол хужулукъну къуйругъу юзюлюп, къолуна келип къалады.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 239. *Бу хужулукъ жерде ушкок атылса, тауушу узакъгъа эшитиледи.* Этезланы О., Тарда, 154.

ХУЗУМ I *сыф.* Непрочный / Къарыусуз. *Ожакъчыгъы гямпик, хузум юйлери, Эски чирги, бир зыккыл кийизлери.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 89. *[Азамат] тереклени тёгерегинде бурууну хузум жерлерине къарады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 66.

ХУЗУМ II *хал. сёзл.* Непрочно / Кёл салмай, аты-саны болсун деп. *Анга [малгъа] хузум эс берсенг, къырылыр сегиз-сегиз.* Отарланы С., Жансарай, 22. *Билесе, хузум эшилген Чалыдан ётюп, эчкиле Ашарла хобусталаны, [Ахмат] чап да, кенг къыста аланы.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 45.

ХУКМАТ *ат эск.* Государство / Къырал. *Жерни башын аллыкъды кенгеш хукматны иши.* Боташланы А., Жашауум, 15. *Хукматны къолгъа алып, диктатура салгъанбыз.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 142.

ХУКМУ *ат эск.* Решение, постановление / Оноу, бегим. *[Бушманов:] Охо, ол энди къачмаз! Аны хукмусун артда акъырын этербиз.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 56. *Терсликге жалкъа къайыргъанса, [къалам] Хукму этип тергге эм тюзге!* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 121.

ХУЛБАЙ *ат къарач.* Фрикаделька / Тартылгъан этден этилиучю шорпада бишириличю тёгерек аш. *Биз, шорпаны къоюп, хулбайларын ашадыкъ.*

ХУЛГУ *ат къарач. къ.* **сыйпамды.** *Таужан кесин тыялмай, жумдургъун къол аязына уруп, тёгерегине хулгу чача, жюреги бла айтды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 300. *[Къатын] тегене къыргъыч бла унну хулгуларын бир жерге жыйды.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 131.

ХУЛИГАН *ат.* Хулиган / Жамауатха, адамлагъа хурмет этмей, халкъда жюрюген жорукъланы, жамауат низамны бузуучу адам. *[Къыз:] Керти халынгы былай билгинчи, Мен сени амалтын ёле эдим, Кеченг-кюнюнг да айлана-айлана, Тамам хулиган кёре эдим.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 128. *Белфастны аллында хулиганланы бандасы уллу болмагъан бир ресторанны кюйдюргенди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 42.

ХУЛИГАНЛЫКЪ *ат.* Хулиганство / Хулиганны иши, къылыгъы. *[М. Горький:] Огъай, бу хулиганлыкъданды, заран салыргъа амыры тартханлыкъданды, асыулу затланы жараусуз этерге излегенликденди.* «Огъурлу танг», 35. *Ичгичилик бла аманлыкъчы-*

лыкъ, хулиганлыкъ, дагъыда *аллай осал къылыкъла бир адежде барадыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, №113.

ХУМАЛЛАК *ат.* Хмель / Сыра этгенде хайырланылыучу, чырмалып ёсюучю битим. *Къартла, жезик бозаны хумаллак къошагъы болур эди ансы, терк къызаргъан эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 402.

ХУМЕЛЛЕК *ат къарач. къ.* **хумаллак.**

ХУМЖУ *ат.* Творожная масса, образующая как продукт скисания молока / Хуппегиси сыгъылгъан жангы бюртюклю, ууакъ кесекчикледен къуралгъан бишлакъ. *Тегенени ары жанында уа, терен чырча ичинде, хычын ичге хазырланып тургъан, ууулгъан хумжу къалау кёрюнеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 52. *Юшюген къар аланы [жашланы] аякъларыны тюплеринде, хумжу ашагъан сабийни тишлерича тарауш этип, жырылдай эди.* Къобанланы Д., Эки заман, 69.

ХУМПУР *ат къарач. къ.* **хомпура.** *Герохну хумпуру къубасданды.* (Фольк.)

ХУМХА I *сыф.* Гнусавый, гундосый / Буруну бла сёлешиучю. *[Махмут Нанашха:] Чубур Добай бла хумха Сарыбий сени жаный эдиле.* Этезланы О., Тарда, 141.

ХУМХА II *хал. сёзл.* Гнусаво / Буруну бла сёлешгенча. *Кеси да сепгил бетли, хумха чыгъа эди сёзю.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 16.

ХУМХАЛА *эт.* Гнусавить, гундосить / Бурунунгда къуралгъан тарауш къошулгъан ауаз бла сёлеш. *Хумхалап сёлеш.*

ХУМХАЛЫКЪ *ат.* Гнусавость / Хумха болмакълыкъ. *Жашчыкъны ауазыны хумхалыгъы анга кесекле тийгенин кёргюзтеди.*

ХУНА *ат.* Забор (*каменный*); ограда из (*сложенных*) камней / Ташладан къаланып этилген буруу. *Къосбартыда, Шауурдатда, Кюнлюм, Чегет элледе Эски хунала турадыла Эл болуучу жерледе.* Маммеланы И., Санга саугъам, 39. *Бийсолтан къагъыт ахчаны хуна юсюнде олтуруп тургъан Петкагъа узатды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 46.

ХУНАЛА *эт.* Загородить *что*, обнести *что* каменной оградой / Бир затны тёгерегине, бир жерине ташдан къаланнган буруу эт. *Юйню жол жаны хуналаныпды.*

♦ **Хуна тешикден чыкъгъан** безродный, бродяга / жуукъсузтенгсиз, тыгъырыкъсыз.– *Сизден къалгъанла уа хуна тешикденми чыкъгъандыла? – деп, Гондай, шош атлай, биягъы таягъына таяна, энишге, юйлери таба кетди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 101.

ХУНАЧЫ *ат.* Каменщик / Хуна къаларгъа уста адам. *Хуначы, ташланы жонуп, юй ишлеп, Агъач уста юйюню башын жапханча, Поэт да керти сёзюн алай таба, Ёсдюреди аны, жона, къатдыра.* Отарланы К., Сайлама, I, 148. *Алай жашадынг, Кязим,– малчы, Хуначы тауда жашагъанлай.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 210.

ХУНАЧЫЛЫКЪ *ат.* Профессия и обязанности каменщика / Хуначыны иши, борчлары. *Хуначылыкъ огъурлу ишди.*

ХУНАШИК *ат къарач. къ.* **бешташ.**

ХУНЕР *ат* 1. Мастерство, умение / Усталыкъ. *Тирменчини хунери Унундан билинеди, Ол тартхан ундан гыржын Татлыракъ кёрюнеди.* Маммеланы И., Чалгъы, 41. *Ол кезиудеги таулуланы жашауларында темирчилик бек сыйлы хунерледен бири болгъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 9.

2. Дар, дарование / Табийгъат берген фахму, закийлик. *Мурат кесини тенглери жеталмагъан аламат сейирлик хунерге – жыргъа ие болады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 157. *Тукъумдан ёте келген хунер болур, сёзге устады [Шамдарий], самаркъаучуду.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 97.

ХУНЕРЛИ I *сыф.* 1. Имеющий навык к чему-л., умелый / Бир ишге усталыгъы уллу болгъан. *Хунерлини къолу алтын, Жырчыны ауазы алтын.* (Нарт сёз.)

2. Талантливый, одаренный / Фахмусу, закийлиги болгъан. *Композиторланы Союзуну къуралыуу жангы хунерли музыкантланы ачыкъларгъа онг бергенди.* «Шуёхлукъ», № 45, 22. *Кёрмючде, живопись, скульптура, жасау искусствону эм хунерли халкъ усталаны чыгъармалары, графика суратла салыннгандыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 146.

ХУНЕРЛИ II *хал. сёзл.* Талантливо / Хунерлик кёргюзтюп. *Къыргъызстан, Къыргъызстан, бек уллу байлыгъынг – Махтаулу, хунерли урунган совет халкъынг.* Отарланы К., Жолла, 224.

ХУНЕРЛИК *ат* 1. Мастерство, умелость / Усталыкъ, бир затны къолдан эте билмеклик. *Агъач ишине аны [Зауурбекни] хунерлиги уллуду.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 38. *Халкъны хунерлиги материал культурада, бегирекда журтла ишлеуде, юйлени тизгиннге жыйыуда, аш бишируде, кийим тигиуде эм аллай башха ишледе ачыкъ кёрюнеди.* «Шуёхлукъ», № 42, 110.

2. Талантливость, одаренность / Фахмусу, закийлиги болмакълыкъ. *Галинаны жырлагъанын, аны сахнада ойнагъанын жаратмазлыкъ, жаш къызны фахмусун, хунерлигин белгилемезлик артист тапхан къыйынды.* «Шуёхлукъ», № 57, 60. *Хунерлигим жеталмайды, къарыусузду Аламат назму этерге.* Макытланы С., Шаудан, 46.

ХУНЕРЛИЛИК *ат къ.* **хунерлик.** *Уста къарт битеу хунерлилигин, адамлыкъ къууатын, кючюн-къарыуун адам ючюн берген адамды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 33. *Аппа Азнорну хунерлилиги, окъуугъа гиртчилиги ючюн бек махтады.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 13.

ХУНЕРСИЗ *сыф.* Бездарный / Хунери болмагъан. *Хунерсиз назмула. Хунерсиз адам.*

ХУНЕРСИЗЛИК *ат.* Бездарность / Хунери жокълукъ. *Романда жазыучуну хунерсизлиги сезилип турады.*

ХУНКЕР *ат. эск.* Султан / Буруннгуда муслийман къыраллада монархны даражасы эм ол даражаны жюрютген адам (*патчах*).

ХУНСА *ат эск.* Педераст / Эркеклиги, тишилиги да болгъан адам.

ХУНТА *ат.* Хунта **1.** Название общественно-политических организаций, объединений и т.п. в странах распространения испанского языка / Испан тил жайылгъан къыралда (*Испанияда, Латин Американы къыралларыны асламысында*) тюрлю-тюрлю биригиулени, союзланы, комиссияланы, къырал органланы аты.

2. Военное правительство в некоторых странах Латинской Америки / Латин Американы бир къауум къыралларында оноуну кюч бла тюрлендириую ахырында властны къолгъа алгъан правительствола. *Фашист хунта кюйсюз ишлерин кючлей барады.*

ХУНТБУРУН *сыф. къарач.* Носатый, с большим носом / Уллубурун. *Хунтбурун киши.*

ХУП *эрикл. сёз.* Подражание звуку при отпивании чего-л. жидкого / Суусун ашны уртлагъан заманда этилиучю тауушну кёргюзтеди.

■ **Хуп дерча** зат похлебка / суусун аш, шорпа.

ХУПЛА *эт.* Отхлебнуть / Уртлап ич. *Шорпаны хупла. Чайны хупла.*

ХУППЕГИ *ат.* Сыворотка (*молока*)/ Сют ачыгъанда неда андан бишлакъ неда мыстындау этген заманда чыгъыучу саргъылдым суусун зат. *Байлыкъ ёчюксе, хуппегингден жау тюшер.* (Нарт сёз.) *Найыпхан кёкге къарап, аны тюрсюнюн бишлагъы сыгъылгъан хуппегиге ушатды.* Толгъурланы З., Эрирей, 78.

■ **Хуппеги бишлакъ** творог; сыр из творога (т.е. без применения сычуга)/ Гыбыт бишлакъ. *Гяусар чыккырдан хуппеги бишлакъ алып, ашлауда ууду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 43.

ХУППЕЖИН *ат.* Волдырь / Кюйгенде неда бир затха кёп ышылгъанда, терини тюбю къуукъча суудан толуп, чыгъыучу догъура. *[Жашланы] къолларында хуппежинлери быхчыгъа биринчи тийгенлей окъуна ауруп башлай эдиле.* М. Кинцис, В. Ядин, Юч шуёх, 144. *[Ибрахим] хар чалманны хауурешинде кёрюннген бюрчюклени бармакъ хуппежинлеге ушатды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 41.

ХУППОЗУН *ат ц. диал. къ.* **хуппежин.**

ХУР I *сыф.* **1.** Спокойный; блаженный / Ырахат кёллю, къайгъысыз. *Бу «Аппасионатадан» игиге жукъну санамайма, анга кюн сайын тынгыларгъа да ыразыма, жюрегинге жагъылгъан хур музыкады.* «Огъурлу танг», 51.

2. Райский, приятный / Жаннетдегилеча болгъан. *Кырдык кёгерсе, балли чакъса,–Сунуучума сени хурметинг, Кёкню жарыта, Чолпан чыкъса, Кёз туурамда – сени хур бетинг.* Мокъаланы М., Дуния жарыгъы, 48. *Эзиу тюймелеринги анда хур жашла тешедиле.* «Къарачай халкъ жырла», 89. *Къарт тиширыуланы тизгин-тизгин олтуртуп, къызла тепсей эдиле, къызла уа алай бошму – хур къызла.* Толгъурланы З., Эрирей, 140.

ХУРАЛ *ат.* Хурал / Монголия халкъ республикада къырал властны органларыны аты. *Монголияда уллу Халкъ хуралагъа, МХР-ни аймакъ, шахар, район, сомон, хорон хуралларына кандидатланы кёргюзтюу башланнганды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 161.

ХУРБАЙ *ат къарач.* Маленький чурек / Нартюх халыу.

ХУРДУК *ат эск.* Ось лопастей водяной мельницы / тирмен чархны суу тюбюнде бегитилген чунгурчугъу (чарх аны юсюнде бурулады).

ХУРЖЕЛИ *ат.* Съедобное растение, напоминающее укроп / Ашаргъа жараучу, жыгырагъа ушагъан ханс. *Зына ёзенинде хуржели жыргъа чыкъгъан сабийчикле чаукалача эленедиле.* Ёзденланы А., Саният, 94.

ХУРЖУН *ат* 1. Карман / Кийимде (*кёнчекде, пальтода, кёлекде д.а.к. затда*) уякъ затла неда ахча салыр ючюн этилген орунчукъ. *Жан хуржун. Кёнчек хуржун* ■ *Мор сепкилден толгъан къызылбет къонакъ ёрге тургъанда, аны галифейини неден эсе да толгъан хуржунлары энишге тартадыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 11. *Малжей,... бохчаны къаптал хуржунуна сугъуп, хуржун башын тот тюйреуюч бла тюйрейди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 282.

2. *В позиции определения:* карманный / хуржунда жюрютюлюучю. *[Курсантны] нёгерлеринден бири хуржун фонарь бла аны жазыуун жарыта эди.* Этезланы О., Тарда, 48. *Гитче электростанциячыкъ сени ботинкангы табанындан хуржун чыракъчыкъны электрокюч бла хайырландырады.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 141.

3. Сумка / Ичине абери салып жюрютюр ючюн къумачдан, териден д.а.к. затдан этилип, асламысында тутаргъа баулары да болгъан зат. *Хапар айта, [жашчыкъла] азыкъ ашаргъа къапчыкъларын, хуржунларын теше башладыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 43. *Ингилизхан ачхычны, дарий хуржуннга атып, жастыкъ тюбюне салды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 390.

♦ **Хуржуну жукъа** бедный, не имеющий денег / жарлы, ахчасы аз болгъан. **Хуржунунда жел ойнайды** ветер свистит в кармане [карманах]/ Ахчасы чырт жокъ. *Ол хуржунунда жел ойнагъаны на уялды, жукъ айтмай къойду. Хуржуну жукъаны насыбы да жокъ.* **Хуржуну къалын** богатый, имеющий много денег / бай, ахчасы кёп болгъан. *[Хангерийни бла Хажосну] хуржунлары къалынды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 118. *Алай къалын тюйюл эди тенгини да хуржуну, Болсада ол тилемеди Башхаладан гыржынны.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 19. **Хуржунуна къатыл** бить по карману / ахча къоранч этдир. **Хуржунуна салды** он присвоил / кесине алып къойду, ууучлады. Къыралны ахчасын хуржунунга сал.

ХУРЖУНЛУКЪ *ат.* Материал на карман / Хуржун этерге жараулу къумач.

ХУРЛУКЪ *ат эск.* Спокойствие, блаженство / Къайгъысызлыкъ, ырахатлыкъ. *Бирлигибиз ол кюн бизге хурлукъ берди.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 16. *Эсимдеди ёмюрю жарлы атамы Бир кере бир, къаш керип, кюлмей битгени. Кёзюмю нюрю дунияда бир анамы, Хурлукъгъа термиле, дуниядан кетгени.* Ёртенланы А., Жазылгъанларыны сайламалары, 52.

ХУРМА *ат.* Хурма (*плод*) / Юг жерледе битиучю къызгъылдым-сары татлы кёгет. *Хурманы хунагъа ургъанлай.* (Нарт сёз.) *Къаланы аллы тюзле – бахчала, Ичлеринде къайнайдыла шауданла, Терекледе бал кертмеле, алмала, Балли, эрик, шаптал, жюзюм, хурмала.* Этезланы О.. Нарт къаланы хапарлары.

■ **Хурма терек** хурма (*дерево*)/

Хурмала битиучю терек. *Хурма терекле чагъа башлагъандыла.*

ХУРМЕТ I *сыф.* Почетный (*являющийся знаком почета*)/ Биреуню сыйын кёргюзтген, аны сыйы кётюрюлгенин билдирген (*белги*). *Урурдагъы тау – магъадан комбинатда уа алчылагъа хурмет грамотала, ахча саугъалада берилгенди.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 105. *Кескин атлай, россей къонакъны аллы бла хурмет къарауулну аскерлери ётедиле.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 114.

ХУРМЕТ II *ат* **1.** Уважение; почёт, честь / Намыс, сый. *Биз, кетип бара дуния жолларында, Кёребиз аланы жан-жанларында Уллу, гитче мермер, доммакъ сынланы – Ёлгенлеге хурметлерин сауланы.* Отарланы К., Сынла, 133. *Анамы эгечлери, мени хурметиме, къоншуларын да чакъырып, къууанч этдиле.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 44.

2. *къарач.* Обаяние / Сюйюм, жюрек илешмеклик, ариу кёрюнмеклик. *Жерге хурмет салып тургъан жашил кырдыкны юсю алкъын мылыды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 79. *Азретни хурмет тёгюп туруучу жарыкъ кёзлери мутхузландыла.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 168.

3. *В позиции определения:* почетный / Хурмет бла байламлы. *Хурмет грамота. Совет къыралым,– кенг жайыбызса сен бизни!* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 282.

♦ **Хурмет бер (эт)** *къ.* **хурметле.** *Бизни элде анга [Антоннга] хурмет этмеген адам хазна жокъ эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 321. *Тиширыула этгендиле нёгерлик, Эрлерине хурмет бере аламат, Къартларына, сабийлерине къарай, Жашауну бардыргъандыла саламат.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 118. **Хурметин кёр** *къ.* **хурмет бер (эт).** *Адамла хурметинги кёрмеселе, кеси кесингден кёлюнг къалсын.* (Нарт сёз.) *Киши хурметинги кёрмез, Эринчеклик алса сени.* «Шуёхлукъ», № 10, 29.

♦ **Хурмет сал** украшать чем-л. *что* / Жаса, ариу эт. *Жерге хурмет салып тургъан жашил кырдыкны юсю алкъын мылыды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 79. *[Жашла бла къызла], ойнай, кюле жарыкъ болуп кёллери, ёзенлеге жангы хурмет салгъандыла.* «Жанкъылыч», 49. **Хурмет тёк 1)** *къ.* **хурмет сал.** *Хурмет тёгюп чыкъгъанлары Дуппурлагъа жанкъозланы, Сабан ишге ашыкъгъанлары Танылады колхозланы.* «Жилтинле», 212; **2)** заливать (*светом, о солнце*) / Жерге кючлю жылы жарыкъ ий. Кюн, тауланы башларындан чыгъып, тёгерекге, эллеге хурмет тёкдю; **3)** излучать (*свет, тепло; радость, о глазах*)/ Жарыкъ, къууанч шууала (кёзлени юсюнден). *Азретни хурмет тёгюп туруучу кёзлери мутхузландыла.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 168.

ХУРМЕТЛЕ *эт.* Уважать, почитать, чтить / Намыс эт, сыйлы кёр. *Эркинлик ючюн деп жойгъанды башын, Халкъы хурметлейди аны сын ташын.* Зумакъулланы Т., Къаяда гюлле, 43. *Хурметлейбиз, бек сюебиз сени [Батыр Хаким] Таймай бийикде тутуп келгенсе Сюйген халкъынгы намысын.* «Жашауубузну байрагъы», 118.

ХУРМЕТЛЕН *эт. страд. от* **хурметле** / Хурметле дегенни *зорлаучу айырмасы. Коллективде иги ишлегенле хурметленедиле.*

ХУРМЕТЛЕНИУ *и. д. от* **хурметлен** / Хурметлен дегенден *этим ат.*

ХУРМЕТЛЕУ *и. д. от* **хурметле** / Хурметле дегенден *этим ат. Алчы ишчилени хурметлеу. Ветеранланы хурметлеу.*

ХУРМЕТЛИ I *сыф.* 1. Уважаемый, почетный / Намыслы, сыйлы. *Кинода биреу аллындагъына айланып: – Хурметли тиширыу, къалпагъынгы теш, маржа,– деди.* Кацийланы Х.. Салам алейкум, 104. *Хурметли устазны юйюне аны школ ишде тенглери, ахлулары, танышлары, къоншулары да ариу кийинип, жыйыла башлагъандыла.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 5.

2. *къарач.* Обаятельный, симпатичный / Сюйдюмлю, ариу. Хурметли тиширыу. *Ортатауну ёзен къабыргъаларында, суу жагъаларында къалын чегетлерине чапыракъ арытдырып, таула этеги шош журтланы хурметли къургъакъ къачы тауусулду.* Лайпанланы С., Гургумлу, 159.

ХУРМЕТЛИ II *хал. сёзл.* Уважительно / Намыс этип, сыйлы кёрюп. *Битеу дунияны алчы адам улусу поэт Молла-Непесни ёлген кюнюню жюз жыллыгъын хурметли белгилейди.* «Шуёхлукъ», № 15, 15. *Бизни не сёгюп кюрешсе да жаубуз, Хурметли къуралгъан совет жашаубуз, Ахшы юлгю болгъанды жерде кёп халкълагъа, Мамырлыкъ ючюн бизни тюзлюк дауубуз.* «Шуёхлукъ», № 9, 59.

ХУРМЕТЛИК *ат къ.* **хурмет.** *Алай этип келген эселе ала, Бир хурметлик унамазма алагъа.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Къарыусуз эдик – бердинг къарыу, Жашауну къууанчлы, ариу Этдинг бизге хурметликден, Халкъ ёкюлю къыралым.* «Шуёхлукъ», № 3, 6.

ХУРМЕТЛИЛИК *ат.* Уважительность / Намысы, сыйы болмакълыкъ. *[Хажи-Осман:] Не букъдуруу барды, ол къызны бетини нюрлюгю, аны хурметлилиги ичиме от салды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 52. *Кумуковну адеплилиги, хурметлилиги, адамны намысын кётюре билиую, аны таныгъанланы эслеринден бюгюн да кетмейди.* «Шуёхлукъ», № 47, 98.

ХУРМЕТСИЗ I *сыф.* 1. Неуважительный, непочтительный / Намыс этмеучю, кишини сыйын кётюрмеучю. *Халкъына хурметсиз – билексиз, женгсиз, Къалсын жолда, къыдыра къум тюзлени.* Махтум-Кули, Назмула, 144. *Ёлгенлерине хурметсиз саулагъа да хурмет этмез.* «Шуёхлукъ», № 43, 46.

2. Необаятельный, некрасивый / Сюйдюмсюз, эриши. *Артына айланып къарагъанында, бир тюрлю хурметсиз адамны кёрдю.* Этезланы О., Къаялаунутмагъандыла, 41. *Да элде бийче къатынланы арасында Акъбийчеден сора былхымсыз, серукку не хурметсиз тиширыу жокъму эди? – Ала азмы эдиле, Алай Акъбийчени шугутлугъу кеси бла бирге туугъан шугутлукъ эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ХУРМЕТСИЗ II *хал. сёзл.* 1. Неуважительно / Намыс этмей, бет этмей. *Дунияда тул не ёксюз Да болмагъанча, ала Къарыусузгъа хурметсиз къарайдыла.* Отарланы К., Танг жулдузум, 64.

2. Необаятельно, некрасиво / Сюйдюмсюз, эриши халда. *Хурметсиз ышарыу.*

ХУРМЕТСИЗЛИК *ат* 1. Непочтительность / Кишиге намыс, сый этмеучюлюк. *Аны хурметсизлигин элде ким да биледи.*

2. Отсутствие обаяния / Сюйдюмлюлюкню, ариулукъну жокълугъу.

ХУРТТА *ат* 1. Рябина, осина; щербина (*на лице*)/ Тамгъа, чечек тап, хыртты. *Жашны бети хурттадан толу эди.*

2. *В позиции определения:* щербатый / Хуртталы болгъан. *Хуртта бетли киши. Хуртта тиширыу.*

ХУСМА *мед. къарач.* Ветреная оспа, ветрянка / Жугъуучу сабий ауруу, суу чечек.

ХУСТОС *ат къарач.* Синяк (под глазом) / Кюлтюм. *Жашны кёз тюплери хустос болуп турадыла.*

ХУРТТАБЕТ *сыф.* Имеющий рябое лицо / Бети хуртта болгъан. *«Ол дертчигими бу хурттабетге къачан жетдирликме», – деген оюмла алыкъа да жокълай-жокълай турадыла.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 41.

ХУРТТАК *ат.* Кроха, мизерный кусочек / Бир затны бек гитче кесекчиги. *Степан... газет хурттакга махорка къуйду, аны буруп, тили бла жабып жабышдырды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 110. *Орамны ырхыларына жалан аякъ этип кирип, адамла башларына да ким машок, ким да эски кийиз хурттак къаплап, къарыусуз малларын буздан къутхарыргъа чабадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 26.

■ **Хурттак-хурттак эт** *къ.* **хурттакла.** *Къойла юркюп бир жанына къачдыла, айыу а жетип, бёрюню къагъып алып, хурттак-хурттак этип кетди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 313. *[Зубайда Асланнга:] алайсыз а бу къутургъан итле сени хурттак-хурттак этерикдиле.* Боташланы И., Пьесала, 6.

ХУРТТАКЛА *эт.* Разрывать на куски / Жыртып, чачдырып кесек-кесек эт. *Алайлай, жангы кёрпе тончугъуму Этегин-женгин да хурттаклап къойду [ит]. Жара салмады эсе да жугъума, Жангы тончугъуму уа артал жойду.* Отарланы К., Сайлама, II, 138. *Аны ызындан а Адилгерий лазаретден келтирген быстырланы хыны-суху жыртды, хурттаклады, печь ичинде жана тургъан отха салды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 37.

ХУРТТАКЛАН *эт. страд. от* **хурттакла** / Хурттакла дегенни *зорлаучу айырмасы. Къаядан тёнгереген таш хурттакланды.*

ХУРТТАКЛАНЫУ *и. д. от* **хурттаклан** / Хурттаклан дегенден *этим ат. Кийимни хурттаклануу.*

ХУРТТАКЛАТ *эт. понуд. от* **хурттакла** / Хурттакла дегенни *къатланыучу айырмасы. Итлеге тонгузну хурттаклат.*

ХУРТТАКЛАТЫУ *и. д. от* **хурттаклат** / Хурттаклат дегенден *этим ат.*

ХУРТТАКЛАУ *и. д. от* **хурттакла** / Хурттакла дегенден *этим ат. Къагъытны хурттаклау.*

ХУРУ *ат.* Камни, собранные в кучу (*обычно при обработке поля*)/ Сабанны ариулагъанда этилген таш тёбе. *Чыракъ жарыкъда эслене Хунала эм хурула, Тау жолладан энишебиз, Айланч-бойланч бурула.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 170. *[Ахмат:] Ол къурурукъ*

хуруланы ичинде ташдан башха зат жокъду. Ёзденланы А., Саният, 33.

ХУРУЛДА *эт.* Храпеть / Жукълагъан заманда хырха тауушэтип солу. *Артда эшик дагъыда бир къагъылгъанда уа, [Зулкъарней] жумушакъ жингириги бла татлы хурулдай жукълагъан бийчени инбашына къатылды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 42. *Бир кюн Бекмырза арбазда, тапчанны да кюн тууушха тартып, хурулдап, жукълай эди.* Ёзденланы А., Саният, 94.

ХУРУЛДАТ *эт. понуд. от* **хурулда** / Хурулда дегенни *къатланыучу айырмасы. Боюнун бууп, хурулдат.*

ХУРУЛДАТЫУ *и. д. от* **хурулда** / Хурулда дегенден *этим ат.*

ХУРУЛДАУ *и. д. от* **хурулда** / Хурулда дегенден *этим ат. Сёзле жутулгъандан сора хурулдау башланды.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 62. *Бир арада Ибрахим хурулдауун тохтатып, уакъ жётел этеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 50.

ХУРУЛДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **хурулда** / Хурулда дегенни *араш айырмасы. [Шаухал:] Аламат тап заманларына келгенбиз, бири да къалмай хурулдашып жукълайдыла.* Этезланы О., Тарда, 87.

ХУРУЛДАШЫУ *и. д. от* **хурулдаш** / Хурулдаш дегенден *этим ат.*

ХУРХУР *ат муз.* Бас; басовая клавиша / Къобузну базыкъ тауш этген тюеги. *Къобузчу къобузну хурхурларындан басды.*

ХУР-ХУР *эрикл.* Храп / Хурулдагъан тауш. *Отоуда жукълагъан жашны хур-хур тауушу эшитиледи.*

■ **Хур-хур эт** *къ.* **хурулда**. *Эмеген, хур-хур этип, жукълайды.* (Фольк.) *Жубу киштикчик окъуна келинни жастыгъында, Баштёбенни къулагъына хур-хур эте, жатады.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 169.

ХУТОР *ат.* Хутор 1. Обособленный земельный участок с усадьбой владельца / Бахчаладан энчи айырылгъан жер участка, ичинде иесини юйю бла. *Жмухин Иван Абрамович, отставкадагъы къазакъ офицер, ... исси жай кюн шахардан юйюне хуторгъа къайтып бара эди.* А. Чехов, Хапарла, 77.

2. Небольшое селение на Украине, на юге России / Украинада, Россейни юг кесегинде уллу болмагъан эл. *Жашла адеж атларын хуторда къойдула.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 246. *Дружба хуторда школну сохталары кеслери жашагъан жерде пионер, комсомол летописни жазып бошагъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 10.

ХУТОРЧУ *ат.* Хуторянин / Хуторда жашаучу адам. *Хуторчу жашла маллагъа бичен хазырлауну иги бардырадыла.*

ХУТТУР *сыф. сёл. тил.* Хуже, еще хуже чем... / Бир зат бла тенглешдиргенде, андан да осал. *[Жандет:] Хажибекир, эр кишилени арасында болумсуз, ангысыз, бизден да хуттурла аз тюйюлдюле.* Хубийланы О., Аманат, I, 121. *Келдик шахаргъа, аны аскер формасы, мен да андан да хуттур, алай а аны ол заманда ким сан эте эди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 256.

ХУУАН *ат* **1.** Дыня / Бахчалада ёсдюрюлюучю, хыяр тукъумлу, уллу тёгерек неда зугул татлы жемиш. *Къабарты тюзледе ёсген хууанла ийислери юйлеринги толтурады.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Сайлама, II, 321. *Мен хууанны кесип, аны ичинде Кёргенме къууанчын колхоз тюзлени.* «Жашаубузну байрагъы», 101.

2. *В позиции определения:* дынный / Хууан бла байламлы. *Хууан варенье. Жигер Айшат колхозгъа Хууан бахча этгенди, Къарап, багъып, хууандан Кёп минглени элтгенди.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Назмула, 223.

ХУУЕРИ *сыф. къ.* **мууал.** *Къум тёбелени юслеринде, ...жылтырай тургъан туз инжиле, саргъалгъан хууери хансла кёрюнедиле.* «Шуёхлукъ», № 68, 35.

ХУУЕРИЛ *эт.* Вянуть / Хууери бол. *Бир заманда, жерни башын къызыулукъ алып, терек чапыракъла, кырдыкла да хууерилип, саргъалып, ылыккым болуп башладыла.* «Нартла», 95. *[Сабийле] экиси да, хууерилген хансла кибик, ылыккым болгъандыла.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 384.

ХУУЕРИЛИУ *и. д. от* **хууерил** / Хууерил дегенден *этим ат.*

ХУУЕРИЛИШ *эт. взаимн.-совм. от* **хууерил** / Хууерил дегенни *араш айырмасы. Кюн къызыу болду, хансла, чечекле, картоф башла, нартюх чапыракъла да кюн ортагъа хууерилишдиле.*

ХУУЕРИЛИШИУ *и. д. от* **хууерилиш** / Хууерилиш дегенден *этим ат.*

ХУУЕРИЛТ *эт. понуд. от* **хууерил** / Хууерил дегенни *къатланыучу айырмасы. Кюн тахта кёгетлени башларын хууерилтди.*

ХУУЕРИЛТИУ *и. д. от* **хууерилт** / Хууерилт дегенден *этим ат.*

ХУУУР *ат* Дупло / Терекде къоюн, бош жер. *Кюн кёз да батышха бата, Терекле ауана ата, [Салийма] Излеп тапды терек хууур, Кечесинде жокъ ушхууур.* О т а р л а н ы С., Назмула бла поэмала, 110.

ХУУ-ХУУ *сыф.* Тяжело дышащий / Къыйналып солуучу. *Хуухуу къарт киши.*

■ **Хуу-хуу эт** тяжело дышать / къыйналып солу. *Ол адамны хуухуу этип солугъаны эшитиле эди.* М. Г о р ь к и й, Ана, 209.

ХУШТУЛАН *эт.* Сплющиваться / Жыйылтмакъ бол. *Солдатланы хуштуланнган бетлери ачыкъ кёрюне эди.* М. Г о р ь к и й, Ана, 168.

ХУШТУЛАНДЫР *эт. понуд. от* **хуштулан** / Хуштулан дегенни *къатланыучу айырмасы. Бизни танкыбыз, немисли пулемётланы хуштуландырып, башхала бла бирге алгъа кетди.*

ХУШТУЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **хуштуландыр** / Хуштуландыр *дегенден этим ат. Чурукъну хуштуландырыу. Табакъны хуштуландырыу.*

ХУШТУЛАНЫУ *и. д. от* **хуштулан** / Хуштулан дегенден *этим ат. Макъаны аякъ тюбюнде хуштуланыуу.*

ХУЮ *ат къарач. къ.* **къую.** *Тауукъла кюл тёбеледе жууунадыла, хуюладан суу чыгъарыучу агъач*

жызылдады, аны ачы тауушу къулакъланы сасытды. М. Шолохов, Дон хапарла, 28. *Хуюдан суу челекни эшилген темир чыбыкъ бла чыгъаргъанча, магъаданны алай чыгъарадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 211.

ХУЮН *ат* 1. Шнурок из сыромятной кожи для плетения подошв горской обуви / Чабырланы тюплерин эшер (*тизер*) ючюн териден этилген бау. *Къошчула чабырларын хуюнла бла терк-терк тизиучюдюле.*

2. *ц. диал.* Крутая нить из грубой шерсти / Зыбыр жюнден этилген къаты халы.

3. *къарач.* Нить из сухожилия / Сингирден этилген халы. *Къышда аллыбызгъа тепси бла бышлакъ биширген, жылы нартюх гыржын салды, кеси уа ожакъ жаны къуушдан сингирни алып, энди хуюн эше, тёрде олтурду.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 25. *Хуюн эше, халы эте, Кёз суунгу къурутдунг, анам.* Сюйюнчланы А., Къарнаш таула, 44.

ХУЮНЛУКЪ *ат.* Материал для изготовления хуюн / Хуюн этерге жараучу тери неда жюн.

ХЫ[1] *кес.* 1. Хаул. *къ.* **хау** 1. *[Апанас:] Хы, мен кёргенлей да сени иги старшина болгъанынгы биле эдим, энди уа ол затха артыкъ да ийнандым.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 25. *Къайда жолукъгъанма мен бу адамгъа? Амма кюбюрюн чучхугъанча, эсими къазып, жууап излейме. Хы, ма рабкоопну шофёру Салих шойду.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 17.

2. *кючл. къ.* **хайда** 1. Хы, энди айт. *Бригадир жолгъа чыгъаргъа, колхозну председатели мотоциклет бла келип, анга: «Хы, не болдунг, чюгюндюрню тындырдынгмы?»,– деп сорду.* «Жарыкъ жолда», 127.

ХЫ[2] *мод. сёз.* Кстати / Айтханда, айтыргъа, сёз ючюн. *[Къанамат] Хы, унутуп къоя эдим... «Чыгъанакълыда тюбербиз»,– деп къой.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 143.

■ **Хы деген** хайт деген *къ.* **хайт.** *Шарау тюзюнлей эл къыйырында колхозну улоуу туруучу къашпагъына келип, кишиге соргъаны-оргъаны болмай, хы деген эки атха жюген салып, тышына чыгъарды.* Толгъурланы З., Эрирей, 135. *Ахматовну жашауу, чыгъармачылыкъ жаны бла да хы деген заманыды.* «Шуёхлукъ», № 76, 64.

ХЫБЫЖ *сыф.* Плохо скрепленный / Иги бегитилип тынгылы ишленмеген. *Ёрежип, хыбыж эшиклерин къыж-къыж этдирип, юйюнден тюз да олсагъатчыкъда чыкъды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ХЫБЫЛ *сыф.* 1. Мягкий / Жумушакъ. *[Пустопну] хыбыл ууртларына уакъ къан тамырчыкъла чибин ауча жайылгъандыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 187. *Тууарланы желинлери, ичи бошала тебиреген айран гыбытча, хыбылдыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 40.

2. Вялый / Мууал, къарыусуз, тыннган. *Гардош башдан къызылжаякъ гардошла бла Тышы жыйрыкъ, ичи гырхын бир хыбыл чыкъгъанды; Анга, жашла, ана гардош дейдиле,– ол жашауун жашау бере тауусханды.* Батчаланы М., Сагъышла, 17. *Тёзюп болмазча иссиликден хар кырдык да хыбылды.* «Шуёхлукъ», № 49, 34. *[Ичгичини] санлары хыбыл болурла, Кёзлери къандан толурла.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 52.

3. Рыхлый / Терк ууалыучу,

оюлуучу. *Хыбыл жарны талайса, Топ ургъанча ояса.* О т а р л а н ы С., Назмула бла поэмала, 44.

4. Тучный, брюзгливый / Базыкъ, семиз, токъ. *Аны [Тюклюню] хыбыл санларыны ауурлукъларын кётюралмай, къазыкъла сынып, ол чалман къатыш жыгъылды.* Э б и з е л а н ы Х., Къанаматны журтунда, 42. *Силкиндирип хыбыл санын къырым ханны Тик къапхакъдан баргъан суугъа быргъадыла.* Б а й р а м у к ъ л а н ы А., Юйге игилик, 29.

ХЫБЫЛЛЫКЪ *ат* 1. Мягкость / Жумушакълыкъ. *Жастыкъны хыбыллыгъы.*

2. Вялость / Мууаллыкъ, къарыусузлукъ, тыннганлыкъ. *Саусузну хыбыллыгъы.*

3. Рыхлость / Терк ууалыучулукъ, оюлуучулукъ. *Топуракъны хыбыллыгъы.*

4. Тучность, брюзгливость / Базыкълыкъ, семизлик, токълукъ. *Адамны санларыны хыбыллыкълары.*

ХЫБЫРТ[1] *эрикл. сёз.* Звукоподражание шуму высохшей шкуры / Къатхан тери этиучю тауушну билдиреди.

■ **Хыбырт тон** шуба из шкуры (*плохо обработанной*) / Иги ийленмеген териден этилген тон. *Хыбырт тонлу, къатхан чабырлы сюрюучю жашчыкъ окъуулу, билимли болду.* К а ц и й л а н ы Х., Мухаммат, 148. *Къаншау чепкенни, бёркню да алай адыллыкъ бла анга бергенликге, Къарча хыбырт тонун къоюп, аланы киерик тюйюл эди, ёрге тагъып, тууралырындан къарап турлукъ эди.* Т ё п п е л а н ы А., Жюз шаптал терек, 17.

ХЫБЫРТ[2] *ат.* Хворост (род печенья) / Жукъа жайылгъан тылыдан кесилип этилген, жауда бишген ашарыкъ. *Конфетле, кёгетле бла бирге столгъа хыбыртла да салындыла.*

ХЫБЫРТ[3] *сыф.* Тшедушный, слабый / Къыяулу, къарыусуз. *Эл аллындагъы къапхакъ тюбюндеги къызыл къанжалбаш юй быдыркай, алаша бойлу, хыбырт Дюгербийни юйюдю.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 7. *Бир хыбырт адам а аллахдан жауун тилегенлени къатларына жёх ичирилген багъыр тазын кётюрюп келгенди.* Т ё п п е л а н ы А., Жюз шаптал терек, 19.

ХЫБЫРТЛЫКЪ[1] *ат.* Тесто на хворост / Хыбырт[2] этерге жараулу тылы. *Къызланы кими хыбыртлыкъ хазырлайды, кими хыбыртланы бишireди.*

ХЫБЫРТЛЫКЪ[2] *ат.* Тшедушие, слабость / Къыяулулукъ, къарыусузлукъ. *Къоншуму хыбыртлыгъы.*

ХЫБЫРТТОН *сыф.* 1. Одетый в плохую шубу / Юсюнде иги ийленмеген териден тону болгъан.

2. *кёч.* Бедный, неимущий / Мюлкю болмагъан, жарлы. *[Къыямыт:] Бир кюн Темуркъа деген хыбырттонну жанбаш юйюне жыйылып, оруслу Семён да орталарында, сёлеше тургъанларын бизни тиширыу озуп бара, ала таба бурулуп эшитгенди.* А п п а л а н ы Х., Къара кюбюр, 102.

ХЫЖЫ *ат.* Ярлыга / Къыйырында къойну, эчкини бутуна илиндирирча ыргъагъы болгъан сюрюучю таякъ. *Мусса да аланы [къойланы] ызларындан, акъыртын, хыжыны сюйрей барады.* Т о к ъ у м а л а н ы Ж., Ёксюзню къадары, 141. *Жаммот кютеди колхоз къойланы, Жабышмакъ хыжысына таяна, Ёчешеме:*

«Кюрешме къыйналып, къарт болгъанса»,– деп, ишден тый аны. Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 132.

ХЫЗЕН *ат* 1. Большой мешок / Уллу машок. *Арытылгъан нартюхлени Мухтар хызеннге къуя эди – саулай нартюх тёбе сыныучу, къачан эсе да Хурметни анасы эчки шынтагыдан юч буруп сокъгъан чепкенден этилген хызеннге.* Тёппеланы А., Ташыуул.

2. Торба, мешочек / Хуржун, артмакъ. *Атны хамхотунда зынтхысы бошалгъан хызенча, сакъаллары силкине, буруннгу къартла... алгъа ётдюле.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 173. *Азыкъгъа тохтагъан кезиуде [Астакку] хар къуру биргесине жюрютюучю бусхул къызенинден узун тютюн къауралары чыгъарып, тышы бла къатхан сахтиян тигилген агъач къынындан бурунсуз бычагъын алып, чалкъы сапны къыйырында тютюн туурайды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 99.

ХЫЗЕУ *сыф.* Малоешка / Ашны аз ашаучу (*адам*). *Хызеуню къарыны оймакъ.* (Нарт сёз.) *«Нени унутхан эсенг да, аны уа бек да унутурса, сен хызеу адам?»,– деп, [Аскер] сол кёзюн къысды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 29.

ХЫЙЛА I *ат.* Хитрость, уловка / Фитначылыкъ, амалчылыкъ, харамлыкъчылыкъ. *Зауурбек бийни хыйласын билген эди, Жанына тиймезча жууап берген эди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Биченчилени] эслерине не хыйла тюшмей эди: огъурсузлугъу болмагъан хычыуун чамдан башлап, адамны къаядан секиртирик масхарагъа дери.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Бир минг тогъуз жюз оналтынчы жылда, жай Эсде-бусда болмагъан Мекер деп бир бай Хамитлеге адам ийди, къыз тилетип, Бу адамгъа жюз, минг хыйла юйретип.* «Жюрек жырлайды», 19.

2. *В позиции определения:* хитрый / Фитначы, харамлыкъчы, муратына жетер ючюн алдау жол бла барыучу. *Гамайны орунна къарыусуз саплы, хыйла акъыллы къарт Жюнюс сюелди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 11. *Зекерия ол къужур къартны туурасындан къарай кетди да, башына бир хыйла акъыл келип, къулакъ жанын къашый, аны аллына барды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 32.

ХЫЙЛА II *хал. сёзл.* Хитро / Фитначылыкъ, харамлыкъчылыкъ этип. – *Менде болгъан зат сенден энчи тюйюлдю,– деп, [Къаспот] хыйла жойкъулланыучу эди.* Хочуланы С., Хапарла, 61. *Солман, хыйла ышаргъан болмаса, жууап этерге ашыкъмайды.* Кацийланы Х., Тамата, 142. *Кербек Барасбийге хыйла къарап, кёз къысды.* «Шуёхлукъ», № 55, 57.

ХЫЙЛАЛЫ I *сыф. къ.* **хыйла** 1 (*2-чи магъ.*). *[Къыямыт:] Шайтан хыйлалы болады деп аллахны келамларында да барды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 104.

ХЫЙЛАЛЫ II *хал. сёзл. къ.* **хыйла II**. *Эки кёзюн хыйлалы жумуп, Азнор бий сюеледи.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 42.

ХЫЙЛАЛЫКЪ *ат къ.* **хыйла 1**. *Хасан эфенди Къанбермезлагъа бир зат бла хайырлы иш этерге, аладан не сылтау бла да мал алыргъа не кючюн, не къарыуун, не хыйлалыгъын, не къуртхалыгъын аямайды.* Шауаланы М., Мурат, 151.

[Ёрюзмек] Мазан бла Хажи-Османны орунларына башха къойчула табалмазлыгъын ангылады. Аны себепли эски къылыгъы эсине тюшюп, хыйлалыкъ бла, ариу айтып тебиреди. Залийханланы Ж., Тау къушла, 62.

■ **Хыйлалыкъ эт** хитрить, мошенничать / муратынга жетер ючюн алдау жол бла бар. *Князьла бла байла аны [Андемиркъанны] кёрюп болмай, кёп хыйлалыкъ этгендиле.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 126. *Хыйлалыкъ, мухоллукъ этерге излегенле энди мадарсыз болгъандыла.* «Алчыла», 84.

ХЫЙЛАСЫЗ I *сыф.* Бесхитростный, простодушный, честный / Харамлыгъы болмагъан, фитнасыз. *Хыйласыз адам. Хыйласыз сабий. Хыйласыз сёз.*

ХЫЙЛАСЫЗ II *хал. сёзл.* Бесхитростно / Харамлыкъ этмей, фитнасыз. *Хыйласыз ишле. Хыйласыз айт. Хыйласыз жаша.*

ХЫЙЛАСЫЗЛЫКЪ *ат.* Бесхитростность, честность, простодушие / *Хыйлалыгъы болмагъанлыкъ. Жашны къарамында хыйласызлыгъы танылады.*

ХЫЙЛАЧЫ *сыф.* Хитрый, хитрец, ловкий, ловкач / Фитначылыкъ, харамлыкъчылыкъ этиучю. *Ол [Къоналий], башха болмай, тюлкюча хыйлачы, алдаучу адамды.* Шауаланы М., Мурат, 110. *Хыйлачы эфендини, бир жерде тохтамай, тёгерекге айланыучу къара кёзлери, бохчаны эслегенлей, отча жандыла.* Ёзденланы А., Саният, 19.

ХЫЙЛАЧЫЛЫКЪ *ат.* Мошенничество, хитрость, ловкачество, жульничество, плутовство / Хыйлачыны иши, хыйла иш. *Махтанчакъ князьланы, аланы хыйлачылыкъларын поэт кесини жырларында масхара этгенди.* «Шуёхлукъ», №22, 12.

ХЫЙМЫЙ *сыф.* Нечистоплотный, неблаговидный / Харам, кир, аман, осал. *Афенди къаллай эсе да дууа окъуп, бир хыймый иш этгенди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 233.

ХЫЙМЫЙЛЫКЪ *ат.* Нечистоплотность, неблаговидность / Харамлыкъ, аманлыкъ. *Къатынны хыймылыгъы ачыкъ кёрюнеди.*

ХЫЙНЫ *ат дин.* **1.** Порча, заклинание, ворожба, колдовство / Диннге ийнанныганланыоюмларына кёре, дууаны кючю бла адамланы эм табийгъатны тюрлендирирге кюрешиу амал. *[Хажи:] Хыйны иш да этип, бу ушхууурсузланы арбазларына да атама, хуна тешиклерине дери да мен аланы сукъмагъан жер къалмагъанды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 200. – *Сени ауузунга бир кирит тагъарча хыйны ким этер эди,– деп, бир къарт кюлдю.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 70.

2. Дурман, средство, с помощью которого привораживают / Ырыслагъа ийнанныган адамлада: биреу биреуню сюерча этиу амал. *Хыйны этгенсе, Зухура, манга, Къул болдум ахыр санга.* (Фольк.) *Хыйны этилгенча, аны бла [Мусса бла] бирге тепсерге асламысында Мадина чыгъады.* Этезланы О., Тарда, 187.

3. Знахарство / Ырыслагъа ийнанныган адамлада: саусузлагъа дууа бла, жахил амалла бла багъыу адет.

ХЫЙНЫЧЫ *ат дин.* Колдун, знахарь / Хыйны этиучю. *Ау-*

ругъан болса, хыйнычы багъа эди, Аны жанын замансызлай ала эди. Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *[Къатын:] Эфендилеге, хыйнычылагъа ненча кере бардыкъ! Бу буруш кишини тюшюндюрала эсем, къызчыкъны тамбла докторгъа элтейим.* Эбизеланы А., Махти, 11.

ХЫЙНЫЧЫЛЫКЪ *ат.* Колдовство, знахарство / Хыйнычыны иши.

ХЫЙСАП *ат* 1. *къ.* **эсеп.** *Тенгни тенглиги керек, хыйсапны тюзлюгю керек.* (Нарт сёз.) *Сутка сайын орта хыйсап бла 10–12 минг банка кёгетден толтурулуп чыгъарылады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 93.

2. Математическая задача / Математика задача. *Классда сынау хыйсап берилсе, биринчи Бекболат жуап этеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 427. *Ючюнчюге доскагъа жазылгъан айтыуну сюртдюрюп, [устаз] аны орунуна проценти болгъан бир хыйсапны берип этдирди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 304.

3. *къарач.* Показатели, итоги /Кёрюмдюле, итогла. *Завуч, тамагъын арыта, кёк тышлы тетрадны ача келип, тёртюнчю четвертьге хыйсапланы окъугъанда, педсовет жабылды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 139. *Башха-башха алып къарасакъ, промышленность санагъатланы хыйсаплары аман тюйюлдю...* «Ленинни байрагъы», 1972, № 109.

4. *къарач.* Возможность / Онг. *Элде жашауу болмазлыгъын ангылап, Домалай къайры болса да Дауумну да алып жанларгъа тыхсыды, алай а ёрге сюелир хыйсабы болмагъанын билип, ачыудан орнунда чыдаялмай, ары бла бери бурулду.* Хубийланы О., Дерт, 40. *Сирияны Ефрат деген уллу сууну ичин сарыуекле кючлеп, адамлагъа хайырланыргъа хыйсап болмай тургъанды.* Хубийланы О., Мурат, 149.

5. *къарач.* Способность / Къолдан келмеклик. *[Науруз] мусхамлыкъны хатерсизлиги жюрюген кюнде адамлыкъны жюреклеге жылыу бериучю хыйсабыны къурумай, факъыргъа кёлтюргюч болуп тургъанын кёп кере кёрдю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 23. *Советни эллеринде урунургъа хыйсабы келлик 600 адам барды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 105.

6. Намерение, мнение / Мурат, оюм. *Ол хыйсап бла [Асхат] барып, немецлилени шахар бла байлашдыргъан телефон жиплени кесди.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 40. *Сафар не айтыргъа билмей, ёрге къопду, баш энишге къарап, хыйсабын ангылатыргъа дыгалас этди.* Хубийланы О., Дерт, 91.

7. *къ.* **себеп**. *Андан сора ол [Къаншау] Айдарукъ кесинден не излегенин, элге барса, не хыйсапдан барлыгъын ачыкъ ангылады.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. *Аны хыйсабындан къапханымы мыллыкны къатында къурдум, сынжырыны къыйырында чюйюн жерге уруп бегитип, къошха къайтдым.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 72.

■ **Хыйсап эт 1)** *къ.* **эсепле.** *[Батыр Османович:] Бу къудурет, багъасын айтып, хыйсап этип болмазча, аллай уллу байлыкъды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 273. *Бизни барыбызда болгъан ахчаны хыйсап этгенде, керекли санны ючден бири болады.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 47. *Жерге тюш бийикледен! Тёгерекге бир къара, Кюнлени, жылланы да, хыйсап этип, Сен сана.* Гыттыуланы М.,

Жыйырманчы ёмюр, 6; 2) намереваться / мурат эт. *[Хажи] олтургъа хыйсап этгенча артха бурулуп, шинтигине кёз жетдирди, болса да дагъыда Жамийлятха айланып, сёзюн бардырды.* Кацийланы Х., Тамата, 106. *Анасы жашын къучакъларгъа, жиляргъа хыйсап этди.* М. Горький, Ана, 69; 3) *къарач.* давать возможность, позволять / онг бер. *Илму-техника прогрессни жетишимлери, алчы сынам кёп ишни бажарыргъа хыйсап этедиле.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 14; 4) думать, размышлять / сагъыш эт. *Чириген картоф кёбюракъ тюбесе, [колхозчула] мудах боладыла, жарсыйдыла, неден болгъанын а... хыйсап этерге кюрешедиле.* Кацийланы Х., Тамата, 94. *Кюз артыны ал кийиниую Къалай ариуду, хыйсап эт.* «Шуёхлукъ», № 33, 94.

ХЫЙСАПЛА *эт.* 1. *къ.* **эсепле.** *[Ибрагим] къайсы жаны аслам болгъанын хыйсаплайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 97. *Совет адам тюз хыйсаплап, жерден марап, Салды айны жаягъына ракетни тап.* «Жарыкъ жолда», 41.

2. Хыйсап эт 4. (*къ.* **хыйсап**). *Ол [къагъытчы] жазадыисполкомдан Къайтырыкъ жууапланы, Хыйсаплайды артха къалмай Толтуруллукъ затланы.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 36. *[Кюмюш улу:] Сен алыкъа жашса, къарындашым. Баш бла оюмлашып, хар нени хыйсаплап, алай ишлерге керекди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 265.

ХЫЙСАПЛАТ *эт. понуд. от* **хыйсапла** / Хыйсапла дегенни *къатланыучу айырмасы. Бюгюн иш къалай тамамланнганын хыйсаплат.*

ХЫЙСАПЛАТЫУ *и. д. от* **хыйсаплат** / Хыйсаплат дегенден *этим ат. Ауругъанны къаллай мадарланы хайырланып багъаргъа керегин хыйсаплатыу.*

ХЫЙСАПЛАУ *и. д. от* **хыйсапла** / Хыйсапла дегенден *этим ат. Игилигинги къыйынды хыйсаплау. Табылмайды чыртда ёлче, не багъа.* «Жюрек жырлайды», 129. *Орта хыйсаплау бла мюлкню ишчилери жыл сайын 30–40 гектар жерге терек саладыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 113.

ХЫЙСАПЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **хыйсапла** / Хыйсапла дегенни *араш айырмасы. Биз ишни къалай, неден башларыгъыбызны хыйсаплашдыкъ.*

ХЫЙСАПЛАШЫУ *и. д. от* **хыйсаплаш** / Хыйсаплаш дегенден *этим ат.*

ХЫЙСАПСЫЗ I *сыф.* 1. Бессмысленный, неразумный / Оюмсуз, тергеусюз. *Жаш, сагъыш этмей, хыйсапсыз иш этди.*

2. Бессчетный, безмерный, чрезмерный / Бир да болмагъанча кёп, уллу. *Уруп суудан ётгенлей, сууну ары жанында [Къарашауай] хыйсапсыз бир кёп жылкъыны кёрдю.* «Нартла», 183. *[Илмар] бирде тюшюнде хыйсапсыз уллу котлетлери бла табакъ кёрдю.* М. Кинцис, В. Ядин, Юч шуёх, 42.

ХЫЙСАПСЫЗ II *хал. сёзл.* 1. Бессмысленно, неразумно / Оюм этмей, тергеу этмей. *Къайры баргъаныны юсюнден сагъыш этмей, хыйсапсыз айланнган адамла да боладыла.* (Фольк.) *Батыр сёзюн хыйсапсыз бырлай айланыучуладан тюйюлдю.* «Шуёхлукъ», № 55, 61. *Надежда уа [Иванны] къалай хыйсапсыз терен сюйген эди.* «Шуёхлукъ», № 6, 21.

2. Бессчетно, безмерно / Санап саны болмай, чексиз кёп. *Къызла къучакълайдыла [Зубайны], Къуандыла хыйсапсыз.* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 66.

ХЫККИ *ат* 1. *къ.* **хымил.** *Асыры къартдан кёзлери хыкки болгъан акъсакъал Исмайыл, мужурачыгъына таянып трактогъа къарайды.* Этезланы О., Тарда, 185.

2. *В позиции определения:* гноящийся / *къ.* **хымил** 2. *Мажир, миялача жылтырагъан башын сылай, хыкки кёзчюклерин жума, олтургъан жеринде, къоян атарыкъ мараучуча, ёрге тура, энишге чёге, алыучуланы хар къымылдагъанларын «илишаннга» алыпды.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 30. *Мурдар, халкъны ёкюллерин ёлтюрюп, Хыкки, киштик кёзлеринги кюлдюрюп, Сюелген ушайса атынгы юсюнде.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ХЫККИКЁЗ *сыф. къ.* **химилкёз.** *Отжагъада хыккикёз киштик олтурады.*

ХЫЛЫМ-ХУЛУМ *къауум. ат.* Беспорядок / Низам жокълукъ, низамсызлыкъ. *Юйню ичинде хылым-хулумгъа сейир этерсе.*

ХЫЛАФ *эск. сыф.* Противоречивый / Бир бирге келишмеген, бир бирге чюйре келген. *Хылаф оюмла.*

ХЫЛЕУ *сыф. къарач.* 1. Непрочный, шаткий / Тозурагъан, хылжы-мылжы болгъан. *Къонакъ юйде орундукъла, тумбочкала хылеудюле, аланы ауушдурур заман жетгенди.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 174.

2. Хилый, слабый / Къарыусуз. *Алгъын [Назифа] бир хылеу эди, къазауатдан бери уа уллу къатханды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 49. *Къойчулукъ хылеу, тёзюмсюз адамны кёпге чыдатмайды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 50.

ХЫЛЕУЛЕН *эт.* 1. Стать ветхим, слабым / Тозура, хылжы-мылжы бол. *Хылеуленнген плуг да жерни тап тюшгенича къаза эди, иги къаралмагъан сабан ыз да мирзеуню азчыкъ бере эди.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 22.

2. Ослабеть, захиреть / Къарыусуз бол. *Аппаны санлары хылеуленнгендиле.*

ХЫЛЕУЛЕНДИР *эт. понуд. от* **хылеулен** / Хылеулен дегенни *къатланыучу айырмасы. Юйню, къарамай, хылеулендир.*

ХЫЛЕУЛЕНДИРИУ *и. д. от* **хылеулендир** / Хылеулендир дегенден *этим ат. Ауруучу аппаны санларын хылеулендириую.*

ХЫЛЕУЛЕНИУ *и. д. от* **хылеулен** / Хылеулен дегенден *этим ат. Юйню хылеулениую. Ыннаны къартлыкъдан хылеулениую.*

ХЫЛЕУЛЮК *ат.* 1. Хилость, расхлябанность / Къарыусузлукъ. *Керпесленип учунаса, кефлиди сени къууатынг, адам къарап тоймаз кибик, кемсиз ариуду сыфатынг. Жокъду сени хылеулюгюнг, алдаулугъунг, Жокъду сени гёбеллигинг, жалкъаулугъунг.* «Жюрек жырлайды», 129.

2. Непрочность *чего* / Тозурагъанлыкъ, эскиргенлик. *Юйню хылеулюгю. Кёпюрню хылеулюгю.*

ХЫЛИ *ат* 1. Шалость, озорство / Къылыкъсыз иш. *Жаш аякъланып тебирегенлей, хылиге юйреннгенди: топ бла уруп мияла сауутланы сындырады, анасыны*

замша чурукъларын отха атады. Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 142. – *Итден туугъан ит, мен сени хылинге кёпден бери тёзюп келеме, энди къолума тюшдюнг,– дегенни айтып, киши Асхатны боюнун хыр-хыр этдирди.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 43.

2. Кража / Къол жетдирмеклик, урламакълыкъ. *[Кериуан:] Жюрегим бош тынгысыз болмайды, алагъа бир хыли болмагъа эди.* Боташланы И., Пьесала, 171. *[Жашла] гебенлени хылиден сакълайдыла.* «Шуёхлукъ», № 43, 58.

■ **Хыли эт 1)** озорничать, шкодить / къылыкъсызлыкъ эт. *Ол [Сюлемен] эди тарыкъдыргъан къоншуланы, Хыли этмей, бир сагъаты озмагъан, Сындыра юй башлада къошунланы, бир заманда атхан ташы жазмагъан.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 11; **2)** похитить / къол жетдир, урла. *[Ийнек] кесин хыли этип тойдурмаса, ол кече ач къалгъаннга санаучу эди.* Гадийланы И., Санга айтама, 24.

ХЫЛИККЕ *ат* **1.** Насмешка / Жанына тиерча этилген чам. *Бедишликге айтылыргъа къалгъандыла, Ала хыликке жемиш болгъандыла, Халкъ кёрдю ким болгъанын душманы, досу, Андан таурухлау – устаны иши болсун.* Отарланы К., Сайлама, II, 272.

2. *В позиции определения:* насмешливый / Хыликке бла байламлы. *Дукъум хыликке сёзлени ангылап, ...башын ёрге кётюрдю.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 10. *[Ахман Назирге:] Сен бу хыликке оюнну ёмюрге да къоярыкъ тюйюлсе.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 110. *[Шушкни] ариу гитче ауузуну мюйюшчюклеринде хыликке ышарыу бугъуна эди.* В. Ананян, Барсла тарыны пленлилери, 14.

■ **Хыликке эт** насмехаться / жанына тиерча чам эт. *Кет, кет, Шарау, сен а мени хыликке этгенден эрикмеучюсе, – деди Найыпхан, бир кесек эс жыйып.* Толгъурланы З., Эрирей, 119.

ХЫЛИККЕЛЕ *эт.* Насмехаться над кем / *къ.* **хыликке эт.** *Биреуню хыликкеле. Къызла, мени хыликкелеп, кюледиле.*

ХЫЛИККЕЛЕТ *понуд. от* **хыликкеле** / Хыликкеле дегенни *къатланыучу айырмасы. Къыз, нёгерине кёз къысып, жашны хыликкелетди.*

ХЫЛИККЕЛЕТИУ *и. д. от* **хыликкелет** / Хыликкелет дегенден *этим ат.*

ХЫЛИККЕЛЕТДИР *понуд. от* **хыликкелет** / Хыликкелет дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашлагъа кесинги хыликкелетдир.*

ХЫЛИККЕЛЕТДИРИУ *и. д. от* **хыликкелетдир** / Хыликкелетдир дегенден *этим ат.*

ХЫЛИККЕЛЕУ *и. д. от* **хыликкеле** / Хыликкеле дегенден *этим ат. Къоркъакъны хыликкелеу. Мытырны хыликкелеу.*

ХЫЛИККЕЛИК *ат.* Посмешище / Хыликке этерча зат. *Аллай хыликкеликге тёзерге къыйын эди.*

■ **Хыликкелик бол** стать посмешищем для всех / Хыликкеге къал. *Ийналны къызына келечиле ийип, адетдеча алабыз деп, хыликкелик болуп къалгъан чанкала, энди къызны къачырып элтирге бел байлагъандыла.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 25. *Механизаторла хыликкелик болурча телисине ашыкъмай, ишни*

бек тынгылы бардырадыла. «Коммунизмге жол», 1978, № 128.

ХЫЛИККЕЧИ *ат.* Насмешник / Хыликке этиучю адам. *Жаш хыликкечини хыликкесин кётюралмады, тюйюшюрге чапды.*

ХЫЛИЧИ *ат* **1.** Озорник, шкодник / Къылыкъсызлыкъ этиучю адам. *Жамалчыкъ эсин жыйып ёрге да тургъунчу, хыличиле бир бири ызындан къачып, тышына къутулдула.* Къулийланы Х., Эгизле, 35.

2. Вор / Уручу. *[Ариуба:] Кече да бахчада къал, ансы ол хыличи жашла кёгетлерибизни тауусадыла.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 100.

ХЫЛЫП *ат къарач.* Проступок, проделка / Къылыкъ, айыплы иш, терслик. *Хылып эт. Атасы жашыны хылыбы ючюн къаты урушду. Жаш аны хылыбын киши кечмезлигин ангылады.*

ХЫЛЫПЛЫ *сыф. къарач.* Шаловливый / Хылыпха ёчлю, хылып этерге сюйюучю. *Хылыплы сабий.*

ХЫЛЫПЧЫ *ат.* Шалун / Сиркиу, хыпыяр; камсык. *Ол жашчыкъ хылыпчыды, хылып этерге бек сюйюучюдю.*

ХЫЛЫПЧЫЛЫКЪ *ат.* Шалость / Сиркиулюк, камсыклыкъ, хыпыярлыкъ, тынгысызлыкъ. *Жашчыкъны анасы аны хылыпчылыгъын, не кюрешсе да, къойдуралмайды.*

ХЫЛЫПЛА *эт.* Шалить, озорничать, проказничать / Сиркиулен, камсыклан, хыпыярлан. *Сабийле арбазда хылыплап айланадыла.*

ХЫЛЫПЛАН *эт.* Шалить, проказничать, озорничать / Къылыкъсызлыкъ, сиркиулюк эт. *Сабийлени хылыпланнганларын тохтатыргъа.*

ХЫЛЫПЛАНЫУ *и. д. от* **хылыплан** / Хылыплан дегенден *этим ат. Бир-бир сабийле хылыпланыуну сюймеучюдюле.*

ХЫЛЫПЛАУ *и. д. от* **хылыпла** / Хылыпла дегенден *этим ат.*

ХЫЛТЕР *ат ц. диал.* Мусор / Юй кир. *Къызчыкъ юйню хылтерин багушха тёкдю.*

ХЫЛЫМЫЛЫ I *ат.* Пришедшие в негодность старые вещи; рухлядь / Эски болгъан, жараусуз затла. *Къызла да, хорлатмай, анга [Азаматха]: «Тели гепсоркъа», – дер эдиле. – Эски-бюскю жыя айланыучуду бу,– деп, арбасына къайда болмагъан хылымылыланы келтирип атар эдиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 162. *Мюйюшде, эски чыккырланы, сыннган чаналаны эм башха хылымылыланы артында жер жарашдырылып эди.* М. Кинцис, В. Ядин, Юч шуёх, 172.

ХЫЛЫМЫЛЫ II *сыф.* 1. Грязный неряшливый, небрежный / Кирли, тизгинсиз. *Хылымылыны жюрюшю да хылымылы.* (Нарт сёз.) – *Бу хылымылы халкъдан бир аман ауруу жугъар,– деди Харун.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 49.

2. Запутанный, сумбурный, неясный / Ачыкъ болмагъан, къатышкъутуш. – *Бу харам сийдик бир хылымылы затла жаншайды,– деди Бекмурза.* Ёзденланы А., Саният, 94. *[Къанамат:] Ахырда да бу хылымылы ишге къатышхандан ары, бир да къуруса да, уллугыбыт Пустоп бла Къыямыт ёлюп, кё-*

люм кенгнге эди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 52.

ХЫЛЫМЫЛЫЛЫКЪ *ат.* 1. Небрежность, неряшливость / Кирлилик, тизгинсизлик. *Юйню ичиндеги хылымылылыкъгъа адам сейир этерчады.*

2. Запутанность, сумбурность, неясность / Ачыкъболмагъанлыкъ, къатыш-къутушлукъ. *Жашны хапарыны хылымылылыгъы ишни болушун ангыларгъа къоймайды.*

ХЫЛЫМЫШТЫ *ат* 1. *къ.* **хылымылы** 1. *Юйню ичи хылымыштыдан толу эди.*

2. *къ.* **хылымылы II** (*1-чи магъ.*). *Хылымышты адам.*

3. *къ.* **хылымылы II** (*2-чи магъ.*). *Табийгъатда къар окъуна жаумайды да бош, не болса да хылымышты гулмакла болуп.* «Шуёхлукъ», №76, 106.

ХЫЛЫП *ат къарач.* Проступок, проделка / Кесин жюрютюуде тохташдырылгъан жорукъланы бузмакълыкъ; айып иш, терслик. *[Атасы жашына:] Сенден бир хылып чыкъгъан болур ансы, мени школгъа нек чакъырлыкъ эдиле?*

ХЫЛЫПЛЫ *сыф. къарач.* Шаловливый / Къылыкъсыз, камсык, сиркиу, хыпыяр. *Хылыплы сабий.*

ХЫЛЫПЧЫ *ат.* Шалун / Камсык, сиркиу, хыпыяр. *[Анасы:] Сен хылыпчы, энди уа не зат этдинг, юй тюбю нек сууду,– деп, урушду жашына.*

ХЫЛЫФ I *сыф.* Торопливый, поспешный / Ашыгъыулу, ашыкъбушукъ. *Хылыф адам. Хылыф иш. Хылыф жюрюш.*

ХЫЛЫФ II *хал. сёзл.* Торопливо, поспешно / Ашыгъып, ашыкъбушукъ болуп. *Полицейледен бири чабырларын хылыф кие тургъан Сарыбийге айланып сёлешди.* Ёзденланы А., Саният, 160. *Харун къатынына алай айтып, хылыф тешинип, ич юйде ундурукъгъа ауду.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 55.

ХЫЛЫФЛЫКЪ *ат.* Торопливость, поспешность / Ашыгъыулулукъ, ашыкъ-бушукълукъ. *Асыры хылыфлыгъы жашха заран этеди.*

ХЫМЕН *сыф. аз жюр.* Слабый / Къарыусуз. *Хымен халы чакълы бир.* (Нарт сёз.)

ХЫМИЛ *ат* 1. Гнойные выделения из глаз / Кёзледен чыгъыучу сары зат. *Боран, суукъ кюйдюрген кёзлери Мазанны хымил этип, кючденачыладыла.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 109. *Дагъыда айтды молла, кёз хымиллерин ууа: – Хакъы иги болмаса, къабыл болмайды дуа.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 66.

2. *В позиции определения:* гноящийся / Хымил этген, хымилли. *Кеси къозу этни тилкем-тилкем жибере тургъанлай гебенбаш къатынны кёлюне жетеме деп, Костя: «Чемоданнга ашарыкъ салдыргъан эдим, ашарыкъ эсенг, келтирейимми?»,– деп, эки хымил гитче кёзчюгюн жандырып къарады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 79.

ХЫМИЛКЁЗ *сыф.* С гноящимися (закисшими) глазами / Кёзлери хымил болгъан. *Хымилкёз къарт.*

ХЫМИЛЛЕН *эт.* Гноиться (*о глазах*) / Иринлен (кёзлени юсюнден). *Къартны кёзлери хымилленипдиле.*

ХЫМИЛЛЕНИУ *и. д. от* **хымиллен** / Хымиллен дегенден *этим ат. Кёзлени хымиллениулери.*

ХЫМПА *ат.* Вид горного растения, которое добавляли в краску / Алгъын заманда адамла бояугъа къошуучу акъ гюллю ханс.

ХЫМПЫШ *сыф. ц. диал. къ.* **лымпыш.** *Жашны буруну хымпыш эди.*

ХЫНА *ат къарач. къ.* **къына.** *Зайнаф тырнакъларына хына сала башлады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 19.

ХЫНКАЛ *ат.* Лапша / Будай ундан этилген тылыны жукъартып, андан узун-узун кесилгенлени къошуп жарашдырылгъан аш. *Бекболат Петролагъа келгенде, Мария Сергеевна хынкал эте... тура эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 276. *Азаматны, къагъытланы жазып бошагъынчы, къаны сууугъан эди. Сора мюйюзсап бичакъны къындан чыгъарып, осуят къагъытланы хынкалча тууралы.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 211.

ХЫНКЯЛ *ат къарач. къ.* **хынкал.** *Ийленип къолуна тюшген тылыдан тиширыу сюйсе хычин, сюйсе хынкял, сюйсе гыржын этеди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 148.

ХЫНТЫР-МЫНТЫР *ат къарач. къ.* **хабур-чубур.** *Ол хынтыр-мынтыр бла мени ишим жокъду.*

ХЫНЧ-МЫНЧ *сыф. аз жюр.* Сварливый, ворчливый / Мурмур этгенлей туруучу, мур-мурчу. *Хынч-мынч адам.*

■ **Хынч-мынч эт** ворчать; брюзжать; выражать недовольство / Мурулда, ыразы болмагъанынгы билдир. *Къатын, эрини сёзюн жаратмай, хынч-мынч этеди.*

■ **Хынч-хынч эт** *къ.* **хынч-мынч эт.** *Бир киши контордан хынч-хынч эте чыкъды.*

ХЫНЧЫ *сыф. къарач.* Злой / Огъурсуз. *Элде айланнган сынчы болур, агъачда айланнган хынчы болур.* (Нарт сёз.)

ХЫНЫ I *ат.* Грубость / Къаты айтылгъан сёз неда адепсиз иш. *Сабий къылыкъ кёп тюрлюдю: Кими хынысы алыр, Кимине ариу айтсанг, Тюз жолгъа келип къалыр.* Отарланы С., Назмула, 18. *Азалны хынысын кёлтюрмей, Хашир жуап этерге тебиреди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 132.

ХЫНЫ II *сыф.* **1.** Грубый, злой, грозный, свирепый / Огъурсуз, кюйсюз, къоркъутхан. *Разбой бёрю тутар итди, юсюнде кёксюл къара тюгю сыланып, добар бетинден багъырлача жылтырагъан хыны кёзлери жити къарайдыла.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 69. *Хыны боран сарнай, улуй турса да, Къая ыранда атлайбыз биз тырнакълай.* Хубийланы Н., Ауул, 46.

2. Быстрый / Терк. *Бизни къызыл тау къушла къул болмазла, Хыны тау суула артха бурулмазла.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 189. *Сафар жюгенни артха тартып, ажирни хыны жюрюшюн тынч этди.* Толгъурланы З., Эрирей, 132.

ХЫНЫ III *хал. сёзл.* **1.** Грубо, грозно, сердито, зло / Огъурсузланып, кюйсюзленип, къоркъутхан халда.– *Жаш, кимни сюрююнденди ёлген къой? – деп [Къандауур] Хамитни къабыргъасындан къа-*

мичи бла хыны тюртдю. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 38.

2. Быстро / Ашыгъышлы халда. *Узакъда бир хыны келген атлы кёрюнеди.*

■ **Хыны бол** грубить / адепсизлен. *Гурушхабыз накъырдадан озмай эди, Хыны болсакъ, сёзню кёпге созмай эдик.* «Жилтинле», 502. *Сабийледе кими мугур болуп ёседи, кими хыны, кими масхапсыз болуп кетеди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 145. **Хыны эт** грубить / къаты сёлеш. *Бёрюкес а иеси хыны этгеннге къуйругъун да къарын тюбюне сугъуп, башын ары-бери булгъай, сынсый, Адемейге жалыныпъ къарады.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 423. *Сафият, жашны мудах халын эслеп, хыны этгенине сокъуранды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 64.

ХЫНЫЛА *эт.* Грубить, грубо обращаться с кем / *къ.* **хыны эт.** *Хынылап сёлеш.*

ХЫНЫЛЫКЪ *ат* 1. Грубость / Адепсизлик. *Ачыуланмаучу, хынылыкъны сюймеген Чехов ол ётюрюкню эшитгенде, кесин къоруулай, жанына да Тийип, бек хыны жуап берген эди.* «Шуёхлукъ», №7, 31. *Жегиллиги, хынылыгъы болса да, Домалай терслик, ангыламагъанлыкъ этерик тюйюлдю.* Хубийланы О., Дерт, 32.

2. Сердитость, грозность, свирепость / Огъурсузлукъ, кюйсюзлюк. – *Бош алай,– деп, жаш, бет къаныны хынылыгъын жашыралмай, кесини энчи юйюне кирди.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 77.

3. Быстрота / Терклик, къыстаулукъ. *Машинаны барыууну хынылыгъы. Тау суучукъну саркъыууну хынылыгъы.*

ХЫНЫ-СУХУ *хал. сёзл.* Быстро / Терк, къыстау. *Кадетлени келе тургъанларын билгенлей а, хыны-суху болуп, хар юй бийче да суу сыгынла бла от тиргизип, юйлерин тютюннге алдырып болгъандыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 316. – *Бусагъат, бусагъат,– деп, Басият улоуларын жолгъа хыны-суху къурады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 200.

■ **Хыны-суху эт** грубить / адепсиз, къаты сёлеш.– *Осбар, сенден алгъа ёлейим, хыны-суху этме...,– деп, Халиймат жалына эди.* (Фольк.)

ХЫНЫ-ХУНУ *хал. сёзл. къ.* **хыны III** (*1-чи магъ.*). *Аю суудан кемсиз тоюп, ызына къарап, Къашын-башын хыны-хуну тюйгенди.* Байкъуллаиы Д., Жырла бла таурухла, 27.

■ **Хыны-хуну эт хыны эт** (*къ.* **хыны III**). *Ачыуун кимден алыргъа билмей, Домалай аргъы юйде жукъулап тургъан жашыны юсюн жабама деген сылтау бла хыны-хуну этип уятды.* Хубийланы О., Дерт, 144. *Аруууну, жараны хыны-хуну этип киши да багъаламайды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 200.

ХЫНЫЧЫ *ат.* Грубиян / Адепсиз, хыны адам. *Хынычыгъа киши сый бермез.*

ХЫПЫЙ-СЫПЫЙ *ат.* Шалость / Хыпыярлыкъ, къылыкъсызлыкъ. *Жашчыкъны бир тюрлю хыпый-сыпыйы жокъду.*

■ **Хыпый-сыпый эт** шалить / сиркиулюк эт, къылыкъ эт. *Жашчыкъ хыпый-сыпый эте башлагъанды.*

ХЫПЫЙ-СЫПЫЙЛАН *эт. сёл. тил.* Хыпый-сыпый эт (*къ.* **хыпый-сыпый**). *Жашыны хыпый-сыпыйланнганын атасы терк тохтатды.*

ХЫПЫЙ-СЫПЫЙЛАНЫУ *и. д. от* **хыпый-сыпыйлан** / Хыпый-сыпыйлан дегенден *этим ат. Баланы хыпый-сыпыйланыуу.*

ХЫПЫЙ-СЫПЫЙЛЫКЪ *ат.* Шаловливость / Хыпый-сыпый этиучю къылыкъ. *Къызчыкъ хыпый-сыпыйлыгъын къоя барады.*

ХЫПЫЯР *сыф.* Шаловливый, озорной / Къылыкъсызлыкъ этиучю. *Хажиметни къашларыны, кирпиклерини юйютюлгенин кёргенде, абаданла ол хыпыяр жашлагъа урушдула, айып этдиле.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 117. *Сылтауу болмай, Зейтун школгъа келмей къалады, Келсе уа, ол хыпыяр Кёплеге хата салады.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 23.

ХЫПЫЯРЛЫКЪ *ат.* Шаловливость, озорство / Хыпыярны халы, къылыгъы. *Кочар а... кёп тюрлю хыпыярлыкълагъа да, ётюрюкге да устады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 375. *[Аполонну] бир хыпыярлыгъы, сиркиулюгю да кёрюнмейди.* «Шуёхлукъ», № 17, 35.

ХЫППИЛ *ат къ.* **хуппежин.** *[Салийманы] хыппил – аякъ тюплери, Тозурап чач тюклери, Талчыгъып бут жиклери, Мылы – кёз кирпиклери.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 116. *[Жашарбек Солтаннга эки къолуму аязларын кёргюзе:] Кёремисе ма быланы, былай болсанг, сен да бармаз эдинг,– деп, къол аязларында хыппиллени кёргюздю.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 104.

ХЫППИЛЛЕН *эт.* Покрыться волдырями / Бир санынгы бир жеринде хыппилле чыкъгъаны. *Чалгъыны сабын къаты тутуп чалгъанымы себебинден къол аязларым хыппилленнген эдиле.*

ХЫППИЛЛЕНИУ *и. д. от* **хыппиллен** / Хыппиллен дегенден *этим ат. Табанымы, чурукъ къысып, хыппиллениую.*

ХЫППИРИК *ат.* Мокрота / Ёпкеледен бла солуу жюрюген тамакъдан келген суусун зат. *[Аман къатын] келе келсе от жагъада олтура болур, От жагъаны хыппирикден толтура болур.* (Фольк.)

ХЫППЫРЫКЪ *ат. къарач. къ.* **хыппирик.**

ХЫР *ат* 1. Нарезка, винт, гайка / Бир затда этилген ыз. *Сау жылны кийсем да, тауусалмайма Чурукъ олтанымы хырларын.* «Малкъар халкъ жырла», 127. *Ушкогуну хыры жокъ, ори орадара, Къатынынгы сыры жокъ, ори орадара.* «Малкъар халкъ жырла», 189.

2. Шуруп, винт, гайка / Бурулуп кийирилирча ызчыкълары болгъан чюй. *[Зухура машинада] бошланнган хырны эслеп, ызына бегитди.* «Алчыла», 75.

ХЫРА *сыф.* 1. Жидкий, рыхлый / Суусун формалы, жукъа. *Ун къоша да къаты эте, суу къоша да, асыры хыра эте, ол [Антон] чоюн бла бир как этди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 370. *Жер да, кёк да къызыл бет алып, хырала болуп, тёгюлюп баргъанча, кёрюне эдиле.* «Шуёхлукъ», № 68, 17.

2. *кёч.* Слабый, хилый / Къарыусуз, азгъын, ырахын, кемизли. *[Самат:] сени бу хыра жюреклигинг ёмюрде да къаллыкъ тюйюлдю, Адыхам.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 292. *Аны [Алимни] аллай халине бирле – Ол бош хырады, къарыусузду,– деп, бирле уа – Угъай, къалгъанла тенгли кючю да барды, алай къоркъакъды да анданды,– деп, тургъандыла.* Зокъаланы З., Солуу кюн, 3.

ХЫРАЛЫКЪ *ат* 1. Рыхлость / Суусун формалыкъ, жукъалыкъ. *Эрий тургъан къарны хыралыгъы.*

2. *кёч.* Слабость / Къарыусузлукъ. *Адамланы бир бирлерини... Аминнге жанлары ауруйду, анга жазыкъсынадыла, бир бирлери уа ол тели къатыннга аны жюген салмагъаныла, хыралыгъына ачыуланадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 71. *Керти окъуна, жолгъа атланып, сора къоркъуп, артха къайтып келгенча, аллымда тюбеген къыйынлыкъладан албугъартханым асыры хыралыкъды.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 77.

ХЫРАМПЫС *сыф.* Жидкий / Суусун халлы (*балчыкъны юсюнден*). *Жаун жаугъандан сора элни орамлары хырампыс болдула.*

ХЫРЕ *сыф. къарач.* 1. *къ.* **хыра** 1. *Хыре жазгъы къар эрийди, кирленип, Суу да тепгенди, Кёбюп, тюрленип.* «Жилтинле», 265.

2. *кёч.* Слабый, хилый. *къ.* **хыра** 2. *Хыре адам жай къурушур.* (Нарт сёз.)

ХЫРЕЗ I *ат.* Щель (*между прутьями в плетне*)/ Чалыны чыбыкъ орталарында тешик. *Къошну сынжыр агъачларында дюгерликден салыннган къурумланы, чалы хырезлеринден ургъан жел, къая эринде битген заба саламныча, къымылдатады.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 17.

ХЫРЕЗ II *сыф.* Редкий (*о зубах*)/ Бир бирге жуукъ къысылмагъан (*тишлени юсюнден*). *Тютюн саргъалтхан хырез тишлерин ача, ...Сергей дефтерин ачып, жазыу этерге къагъыт, къаламын хазырлайды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 123. *Ол [император] хырез тишлерин гъыжылдатды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 154.

ХЫРЕЗТИШ *сыф.* Имеющий редкие зубы / Тишлери хырез болгъан. *Кербек Барасбийге арлакъда бир хырезтиш жалкъасын сылай тургъан тор атны кёргюзтдю.* «Шуёхлукъ», № 59, 58.

ХЫРЗА *ат.* Локон волос, растущих на груди лошади / Атны кёкюрегинде бурма ёсген тюгю. *Алашаны хырзалары.*

ХЫРЕЙТ *межд.* Возглас, которым погоняют овец / Къойланы сюргенде айтылгъан тауушу. *Къойчу къойлагъа: «Хырейт»,– деп, аланы отлар жерлерине сюреди.*

ХЫРЛА *эт.* Делать нарезку / Хыр сал. *Быргъыны ичин хырладым.*

ХЫРЛАН *эт. страд. от* **хырла** / Хырла дегенни *зорлаучу айырмасы. Ушкокну быргъысы хырланыпды.*

ХЫРЛАНЫУ *и. д. от* **хырлан** / Хырлан дегенден *этим ат. Болтну хырланыуу.*

ХЫРЛАТ *эт. понуд. от* **хырла** / Хырла дегенни *къатланыучу айырмасы. Ушкокну быргъысын хырлат. Хырлатып, винтле хазырла.*

ХЫРЛАТЫУ *и. д. от* **хырлат** / Хырлат дегенден *этим ат.*

ХЫРТ *ат къарач.* Процесс валяния бурки, войлока / Жамычы, кийиз д.а.к. затла басыуну процесси.

■ **Хыртха ур** *къарач. къ.* **хыртла** 2. *АБШ да Пентагонну тыш къыраллагъа болушлукъ бериу деген программасын башха къыралла хыртха урадыла ол иш кючлюден*

кючлю бола барады. «Ленинни байрагъы», 1975, № 192. *Абдул-Керим андан ары сёзюнде колхозну баш санагъат усталарын биригип ишлемегенлери ючюн адамыча хыртха урду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 36.

ХЫРТЛА *эт. къарач.* **1.** Валять, катать (*войлок и т. п.*)/ Бас (*жамычы, кийиз д.а.к. зат*). *Къызла аналары бла бирге кийизле, жамычыла хыртлайдыла.*

2. Критиковать, осуждать *кого-что* / Критика эт, кемчиликлени ачыкъла, сёк. *Философ Филоксена патчахны жазгъанларын хыртлагъанды.*

■ **Хырс туз** соль-лизунец (*для скота*) / Маллагъа жаларгъа берилиучю туз. Фермалада маллагъа хырс туз берилле. *Ийнек кюнде андан орта тергеу бла 30 грамм жалаялады.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 139.

ХЫРСЫЗ *сыф.* Без резьбы / Хыры болмагъан. *Быргъысы хырсыз ушкок. Кёр ол Таусону, хырсыз ушкок кибик, бир онгсуз кюнюнгде жарамай.* Толгъурланы З., Эрирей, 65.

ХЫРТЛАН *эт. страд. от* **хыртла** / Хыртла дегенни *зорлаучу айырмасы. Кийиз иги хыртланнганды.*

ХЫРТЛАНЫУ *и. д. от* **хыртлан** / Хыртлан дегенден *этим ат. Жамычыны хыртланыуу.*

ХЫРТЛАТ *эт. понуд. от* **хыртла** / Хыртла дегенни *къатланыучу айырмасы. Жамычы хыртлат.*

ХЫРТЛАТЫУ *и. д. от* **хыртлат** / Хыртлат дегенден *этим ат.*

ХЫРТЛАУ *и. д. от* **хыртла** / Хыртла дегенден *этим ат. Кюйюз хыртлау.*

ХЫРТЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **хыртла** / Хыртла дегенни *араш айырмасы. Кюйюз хыртлаш.*

ХЫРТЛАШЫУ *и. д. от* **хыртлаш** / Хыртлаш дегенден *этим ат.*

ХЫРТ-МЫРТ *къауум. ат.* Хлам / Керексиз эски затла. *Йналукъ жатма тюбюне къарады, анда болмагъан хырт-мырт жокъду.* Толгъурланы З., Эрирей, 100. *Къарангыда нартюх, будай машокла, дагъыда башха хырт-мыртла туруучу гёзенибизде олтуруп, озгъан кюнню сагъышын этеме.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 61.

ХЫРТТЫ *ат.* Шероховатый, неровный / Зыбыр. *Абдул хыртты къолу бла Аминатны къолун къаты къысды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 187. *Къыз атылып тургъан чыбыкъчыкъны алып текени хыртты мюйюзлерине къоркъа-къоркъа къакъды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 24.

ХЫРТТЫЛАН *эт.* Стать шероховатым / Зыбырлан. *Юйню акълагъанда, къыз хырттыланнган жерлерин сыйдамлайды.*

ХЫРТТЫЛАНЫУ *и. д. от* **хырттылан** / Хырттылан дегенден *этим ат.*

ХЫРХА I *сыф.* Хриплый, охрипший, сиплый / Бир кесек сызгъырыуу да болгъан, тунакы (*ауазны юсюнден*). *Асланбий бла Сары Хасан къабакъ эшикге жете туруп, Бекболатны хырха ауазын эшитдиле.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 19. *Сабийчик тунчукъгъанча, хырха тауушу бла къычырыкъ этерге къалгъан-*

да, Сапар бешикни къатына келди. Хубийланы О., Дерт, 55.

ХЫРХА II *хал. сёзл.* Хрипло, сипло / Тунакы ауаз бла. *Назир хырха къычырады.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 68.

ХЫРХАЛА *эт.* Хрипеть / Солугъан заманда хырха тауушла эт. *Жаралы солдат хырхалап башлады. Ат асыры арыгъандан хырхалайды, алай тохтамай, чабып барады.*

ХЫРХАЛАН *эт.* Охрипнуть, осипнуть / Хырха бол. *Итле хырхаланнган ауазлары бла юрдюле.* М. Кинцис, В. Ядин, Юч шуёх, 52.

ХЫРХАЛАНЫУ *и. д. от* **хырхалан** / Хырхалан дегенден *этим ат.*

ХЫРХАЛЫКЪ *ат.* Хрипота, осиплость / Хырха хал (ауазда). *Ауазны хырхалыгъы.*

ХЫР-ХЫР *ат* **1.** Хрип / Хырылдагъан тауушу. *Саусузну хыр-хыры эшитиледи.*

2. Вид детской болезни / Сабий аруруну бир тюрлюсю.

■ **Хыр-хыр эт** хрипеть / хырылда. *Къаты туруп [бёрюню] талагъы, Хыр-хыр этип тамагъы.* «Къарачай поэзияны антологиясы, 101. *Саусуз а, жарты кесилген къой кибик, хыр-хыр эте, кючден солуйду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 229.

ХЫРШЫ[1] *ат.* Брусок, оселок / Билеу таш. *Жаш эмеген къатынны ызындан къарагъанда, эмеген къатын эшик аллында тишлерин хыршы бла билей тура эди.* «Къарачай халкъ жомакъла», 83. «*Юйюнгде аман жашдан арбазынгда хыршы таш игиди»,– деп, буруннгула билмейми айтхандыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 100.

■ **Хыршы эт** точить бруском / Хыршы бла биле (чалгъыны). *Жетген этгенликге, арыгъанса, – деди Махмут [Зейтуннга] чалгъысына хыршы эте.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 55.

ХЫРШЫ[2] *ат къарач.* Делянка / Чалынырыкъ жер. *[Чалгъычыла] хыршыны къыйырындан, турналача, тизилдиле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 149. *Экеулен а хыршы башында чалкъы таплайдыла.* Семёнланы А., Жазыу айла, 72.

ХЫРШЫЛА *эт. къарач.* **1.** Точить, править *что* / Хыршы эт. *къ.* **хыршы.** *Мен таплайма, хыршылайма Чалкъычыкъны ауузун.* «Къарачай халкъ жырла», 148.

2. *кёч.* Настраивать *кого* против *кого-л.*/ Биреуню биреуге къажау сюе. *Жашланы бир бирге хыршыла.*

ХЫРШЫЛАН *эт.* **1.** *страд. от* **хыршыла** / Хыршыла дегенни *зорлаучу айырмасы. Чалгъыла, хыршыланып, тамблагъа хазыр болгъан эдиле.*

2. *кёч.* Озлобляться против *кого* / Ачыулан, чамлан. *Сагит кимге эсе да хыршыланнганча, тишлерин бир бирине ышып, шыкъырдатды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 78. *Чалгъы хыршыланды.*

ХЫРШЫЛАНЫУ *и. д. от* **хыршылан** / Хыршылан дегенден *этим ат.*

ХЫРШЫЛАТ *эт. понуд. от* **хыршыла** / Хыршыла *дегенни къатланыучу айырмасы.*

ХЫРШЫЛАТЫУ *и. д. от* **хыршылат** / Хыршылат дегенден *этим ат.*

ХЫРШЫЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **хыршыла** / Хыршыла дегенни *араш айырмасы.*

ХЫРШЫЛАШЫУ *и. д. от* **хыршылаш** / Хыршылаш дегенден *этим ат.*

ХЫРЫК *ат.* Перекладина в сакле / Юйню башын жапханда кёнделен салыннган агъачладан бири. *Къарт терекни, жарыкъ кюн тийген юйчюкню, къымылдай тургъан хырыклары [Аполо] унуталлыкъ тюйюлдю.* «Шуёхлукъ», № 17, 37. *Бир кюн аны [Элиясны] эски юйюню хунасы оюлуп, хырыклары энишге салынып, гитче сабийчигини бутуна да таш тюшюп сындыргъанды.* Ёзденланы А., Саният, 88.

ХЫРЫЛДА *эт.* **1.** Хрипеть, издавать хриплые звуки / Тамакъдан солуу тыйыла тургъандача хырха тауушла чыгъар. *Арбачы жамычысын жайды мырдыгъа, Созулуп сойланды, ушай кылдыгъа, Хырылдай башлады, боюнун буугъанча, Бёлюп-бёлюп солуйду, ёле тургъанча.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 68. *Махмут, сирнек тартып къарагъанында, кимни эсе да эшеги ауып, хырылдай тургъанын эледиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 190.

2. Рычать (*о собаке*)/ Тамакъны ачыулу халда базыкъ тауш этдир (итни юсюнден). *Бир кесекден Барбос хырылдап, солуун алалмай, кёз акъларын айландырып, къарыусуз бола башлады.* «Шуёхлукъ», № 58, 56.

ХЫРЫЛДАТ *эт. понуд. от* **хырылда** / Хырылда дегенни *къатланыучу айырмасы. Агъазчыкъ... чычханчыкъны боюндан буууп, хырылдата башлады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 22.

ХЫРЫЛДАТЫУ *и. д. от* **хырылдат** / Хырылдат дегенден *этим ат. Итни юсгюрюп хырылдатыу.*

ХЫРЫЛДАУ *и. д. от* **хырылда** / Хырылда дегенден *этим ат. Эшитеме къаплан хырылдаун, Тереклеге жаугъанын жаун.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 177.

ХЫРЫЛДАУУКЪ *сыф.* **1.** Хрипящий / Хырха тауш этиучю. *Ол хырылдауукъ ауаз бла сёлешеди.*

2. Рычащий (*о собаке*)/ Къоркъутурча тауушла этген. *Хырылдауукъ ит.*

ХЫРЫЛДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **хырылда** / Хырылда дегенни *араш айырмасы. Итни хырылдашханы – саламлашханды.* (Нарт сёз.) *Жаула къызыу атдыла, Хырылдашып чапдыла.* «Жюрек жырлайды».

ХЫРЫЛДАШЫУ *и. д. от* **хырылдаш** / Хырылдаш дегенден *этим ат.*

ХЫРЫУ *ат.* Тина / Тохтап тургъан неда акъырын агъыучу сууда болуучу тамырсыз, бутакъсыз, кёп формалы битимле. *Хырыу болмаз макъасыз, бала болмаз атасыз.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 129.

ХЫЧАУМАН *ат эск.* По старому календарю – май месяц / Къарачай-малкъар халкъны календары бла – май ай. *Бюгюн хычауманны биринчи кюню жангы жылыбызны байрам кюнюдю, тюшге дери байрам этип, андан сора сабаннга*

урлукъ атарыкъбыз. (Фольк.) *Адамланы кими хычауман, кими да никкола айды деп даулаш бола, хычауман айны сегизиди, жылан жылды деп жаздырадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 59.

ХЫЧЫН *ат.* Хычын (*пирог*)/ Тылы кесекни жазып, ичине бышлакъ, эт неда башха зат салынып бишрилген ашарыкъ. *Жюнюс бла Харун жылы хычынладан бла къакъ шишликден ашай, кёп ушакъ этдиле.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 33. *[Юйлени] бир бирлеринден а кюлде бишген хычыннга сюртюлген сары жау ийис келеди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 210.

ХЫЧЫУУН I *сыф.* Приятный / Кёлге жарашхан, ариу кёрюннген. *Табийгъатны мамыр жукълауунда июнь айыны чууакъ кечеси хычыуунду эм сюйдюмлюдю.* Этезланы О., Тарда, 17. *Хычыуун аяз терек чоккала бла ойнайды, сабыр кёлню сыртын жалайды.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 70.

ХЫЧЫУУН II *хал. сёзл.* Приятно / Кёлге жарашырча, ариу кёрюнюрча. *Шерийфатны... сакъал тюбюню батыучугъу, хычыуун ышарыучу кёзлери, бал бетли къалын чачы, иничге бели Махмутну эсине тюшдюле.* Шауаланы М., Мурат, 148. *Мен а унутханма журтуму жылыуун, Жайлада хычыуун жаугъан жауунну.* Зумакъуллаланы Т., Кёз жарыгъым, 95.

ХЫЧЫУУНЛУКЪ *ат.* Приятность / Кёлге жарашыулукъ, ариу кёрюнюулюк. *Сергей Иванович, жётел эте, ёрге къопду, уллу хычыуунлукъда кёкге эм таулагъа къарады.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 32. *Суудан ургъан салкъын аяз жюрекге къалай эсе да бир хычыуунлукъ берди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 10.

ХЫШ-МЫШ I *сыф.* Беспорядочный, нескладный / Тизгинсиз, къатыш-къутуш. *Хыш-мыш адам.*

ХЫШ-МЫШ II *хал. сёзл.* Беспорядочно, нескладно / Тизгинсиз болуп, къатыш-къутуш болуп. *Атасыны... кийиз къалпагъы [Асону] башын жаба эди, чалыулары ариу уллу мангылайына, къулакъларына хыш-мышыракъ тюше эдиле.* В. Ананян, Барсла тарыны пленлилери, 12. *Бузулгъан эшек иерча, Хыш-мыш тургъан назмула, Кёлге хычыуун тиерча Болалмайдыла ала.* «Шуёхлукъ», № 7, 55.

ХЫШ-МЫШЛЫКЪ *ат.* Беспорядочность, нескладность / Тизгинсизлик, къатыш-къутушлукъ. *Жашчыкъны хыш-мышлыгъы кете барады.*

ХЫШТЫ *ат эск.* Деревянная затычка для прохудившегося места бурдюка / Гыбытны тешилгенин жабар ючюн ичинден салыныучу агъач буштукъ. *Гыбыт хыштылада барадыла Кабагъа.* (Нарт сёз.)

ХЫШТЫБЕТ *сыф.* Мордастый, толстомордый / Бети семиз, токъ болгъан. *Хыштыбет киши бизге нек эсе да ишекли къарайды.*

ХЫШТЫ-МЫШТЫ I *сыф. къ.* **хыш-мыш 1.** *Хышты-мышты иш.*

ХЫШТЫ-МЫШТЫ II *хал. сёзл. къ.* **хыш-мыш II.** *Хышты-мышты жазылгъан статья.*

ХЫЯНАТ *ат.* Вред, ущерб / Хата, заран. *Аманатха этме хыянат.* (Нарт сёз.) *Эшда,*

адамны жашауу къайгъылы болса, ауурлукъ кёп кётюрсе, саулугъуна хыянат жетмей къала болмаз. Кацийланы Х., 110.

ХЫЯНАТЛЫ *сыф.* Вредный, вредоносый, приносящий ущерб / Хата, заран келтириучю, этиучю. *Хыянатлы адам. Хыянатлы бёрю.*

ХЫЯНАТСЫЗ *сыф.* Безвредный, безобидный / Зарансыз, хатасыз. *Ол хыянатсыз адамды.*

ХЫЯНАТЛЫКЪ *ат къ.* **хыянат.** *Уручулукъ этген адам къара киши эсе, ол, бийни юйюне хыянатлыкъ этгени ючюн къулгъа адам бере эди.* «Шуёхлукъ», № 33, 133.

ХЫЯНАТСЫЗЛЫКЪ *ат.* Безвредность, безобидность / Зарансызлыкъ, хатасызлыкъ. *Ол адамны хыянатсызлыгъын бек жаратып, ишчиле кеслерине къошдурдула.*

ХЫЯНАТЧЫ *ат.* Вредитель / Хатачы, заранчы. *[Света:] Орамда баргъанымы кёрюп, ызымдан къарап: «Ой аман, ой хыянатчы»,– деп, киши айтмасын ансы, шибиля уруп жерге кёмюлейим.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 89.

ХЫЯР *ат* 1. Тыква / Ашаргъа жараулу уллу тёгерек неда зугул бахча битим; къап. *Хыярны чийлей ашап, хууанны уа къазанда биширгенлей.* (Нарт сёз.) *Жай бюгече бизни къоюп, Таула артына аугъанды, Къырау къакъгъанды хыярлагъа, Терек бахча саргъалгъанды.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 183.

2. *В позиции определения:* тыквенный / Хыярдан этилген. *Къарт Фока къуру хыяр къутукъну жерден ёрге алды.* «Шуёхлукъ», № 49, 41.

ХЫЯРБАШ *сыф. сёл. тил.* Пустоголовый, беспонятливый / Акъылсыз, тели, ангылаусуз. *Хыярбаш адам.*

Ц

ЦАХ-ЦАХ *межд.* Возглас, которым отгоняют козла-вожака / Сюрюуню аллында баргъан текени къыстар ючюн айтылады.

ЦЕЛИНА *ат* 1. Целина / Адам къолу тиймеген, арталлыда сюрюлмеген, ишленмеген жер. *Жаз солуубузда бирси студентле бла бирге биз целинагъа атландыкъ.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 92. *Озгъан жылладача, келлик жыйырма жылны ичинде да, целинаны сюргенча, деменгили гидроэлектростанцияла, доменный печьле, шахтала ишлегенча битеу халкъны кючю бла этиллик уллу ишле боллукъдула.* «Шуёхлукъ», № 14, 92.

2. *В позиции определения:* целинный / Сюрюлмеген, ишленмеген. *Мамырлыкъ – жангы шахар кварталлары, къурулушланы бийик кранлары, Целина совхозланы кенг тюзлери, Къум аулакъланы жангы тенгизлери.* Отарланы К., Сайлама, II, 15.

ЦЕЛЛОФАН *ат* 1. Целлофан / Жукъ чёргерге жараучу, полиграфияда эм дагъыда бир къауум башха производствolада хайырланылыучу жарыкъ бетли целлюлоза плёнка. *Жылтыраукъ целлофанга чёргелген гюлле.*

2. *В позиции определения:* целлофановый / Целлофандан этилген. *Целлофан артмакъ. Целлофан къагъыт.*

ЦЕЛЛЮЛОЗА *ат.* Целлюлоза / Къагъыт, киноплёнка, жалгъан дарий, атылыучу затла хазырлауда

хайырланылыучу, агъачдан, бир къауум битимлени ёзеклеринден этилген зат. *Минерал семиртгичлени эм целлюлозаны чыгъарыу 22,8 процентге ёсгенди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 108.

ЦЕМЕНТ *ат* 1. Цемент / Къурулуш ишледе хайырланылыучу, суу бла къатышдырылып жабышырча этилиучю минерал, порошок маталлы зат. *Ванна, цемент бла сыйдамланнган, жерде къазылгъан терен къулде эди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 40. *Къурулуш материалланы промышленностунда ишлегенле цементни, шиферни, терезе мияланы, асбестни чыгъарыуда планны болжалдан алгъа толтургъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1977, № 137.

2. *В позиции определения:* цементный / Цемент чыгъарыучу. *Цемент завод. Цементи болгъан, цементден этилген. Цемент тылдан.*

■ **Цемент эт** цементировать, покрывать цементом / Цемент сал, жакъ, юсюн цемент тылдам бла жап. *Биз къауум эки кюннге жюз метр чакълы жерни несин да тындырып, цемент этерча жарашдырдыкъ.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 328.

ЦЕНЗОР *ат.* Цензор / Цензураны бардырыучу адам. *Цензор материаллагъа къарады.*

ЦЕНЗУРА *ат.* Цензура / Басмагъа, сахнада кёргюзтюрге хазырланнган чыгъармаланы, бир-бирде уа корреспонденцияланы да, тинтиулери, сыналыулары. *Правительство газетни юч кере цензурагъа боюн салдыргъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 87.

ЦЕНТ *ат.* Цент / АБШ-да эм бир-бир башха къыраллада жюрюген ахчаны жюзден бирине келишген ууакъ ахча.

ЦЕНТНЕР *ат.* Центнер / Ауурлукъну 100 килограммгъа тенг болгъан ёлчеми. *Жазлыкъла себиллик жерлени хар гектарына юч центнер суперфосфат, эки центнер аммиак селитра берилликди.* «Коммунизмге жол», 1976, № 45. *Быйыл мюлкню адамлары 1900 центнер сау чабакъ сатаргъа мурат этедиле.* «Ленинни байрагъы», 1982, № 131.

ЦЕНТРАЛИЗМ *ат.* Централизм / Оноуда жер-жердеги органла арадагъы органнга бойсуннган система. *Демократия централизмни жорукълары.*

ЦЕХ *ат.* Цех / Фабриканы, заводну д.а.к. башха затны ишлеп чыгъарыучу бёлюмю. *Темир кёпюрледе бара, Цехден цехге жетебиз, Тамаша машиналагъа Тюрслеп къарай кетебиз.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 165. *Кюн сайын участкалада, цехледе техниканы тюз ишлеуюню юсюнден да журналла салынадыла.*

ЦИВИЛИЗАЦИЯ *ат.* Цивилизация / Къайсы болса да бир жамауат-политика формацияда жамауатны эм аны материал культурасыны айныуун кёргюзтген кезиу. *Жер жюзюнден тышында цивилизацияланы юсюнден энди къуру фантастла сагъыш этмейдиле.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 164.

ЦИГЕЙ *сыф.* Цигейская (*порода овец*)/ Ариу жумушакъ жюнлю (*къойланы тукъуму*). *Шёндю колхозда болгъан онтёрт сюрюню битеую да корридель, линкольн эм цигей къумалы къойладан къуралгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 52, 59. *Эндиге дери колхозда цигей эм шимал кавказлы къумалы къойладан тёрт энчи сюрюу къуралгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 216.

ЦИГЕЙКА *ат* 1. *Цигей къумалы къойланы терилеринден этилген къубас, элтир. Къонакъны бёркю эм тонуну жагъасы цигейкадан эдиле.*

2. *В позиции определения:* цигейковый / Цигейкадан этилген. *Цигейка тон. Цигейка бёрк.*

ЦИКЛ *ат.* Цикл (*в литературе, музыке и т. п.*)/ Жигитлери д. а. к. башха затлары бла байламлы болгъан бир жанргъа кирген суратлау неда музыка чыгъармаланы къауууму. *Ала [Мёчю улуну назмулары] уллу магъаналы теманы ачхан циклдагъы назмуладыла деп санаргъа керекбиз.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 128. *Кязимни ол цикладагъы бек аламат назмусу малкъар халкъ жыргъа айланнган «Тарыгъыуду».* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 18. *Биляльны «Больницада» деген циклы саулай да фотографияладыла.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 98.

ЦИКЛОН *ат.* Циклон / Хауаны боран этип, ызы бла уа кёп жаууп, къар жаугъаны, туман басханы. *Циклонланы къуралыуларына эм хауада бола тургъан башха процесслеге къарау бардырылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 57.

ЦИКОРИЙ *ат.* Цикорий / Къургъакъ тамырын кофеге къошаргъа жарагъан битим.

ЦИЛИНДР *ат* 1. Цилиндр (*геометрическое тело*). Эки параллель плоскосту эм юсю болуп чекленнген, тюз сызны кеси кесине параллельно тёгерек буруп къуралгъан геометрия тело.

2. Часть поршневой машины такой формы / Моторну быргъы формада ишленнген бир кесеги.

ЦИНГА *ат.* Цинга / Адамны чархында, витаминле жетмегенден, тиш этле жарылып эм къанап къозгъалгъан ауруу. *Тиш этлеринг ауруса, Цинга болуп къаралып, Сарымсах алып ашагъыз, Тохтамайын мардалап.* Шахмырзаланы С., Назмула, 225.

ЦИНК *ат* 1. Цинк / Тёшлерге, тёшлеп бир зат этерге тынч болгъан кёксюлдюм-акъ тюрсюнлю металл, химия элемент. *Тотдан сакълар ючюн темирден этилген затланы юслерин бояу бла неда тот этмеген металла бла – цинк, никель эм башхала бла жабадыла, сюртедиле.* «Естествознание», 40. *Жерни терк-терк бузлагъаныны хатасындан цинк бла ванадий адамла азыкъгъа хайырланнган битимлеге сингендиле.* «Коммунизмге жол», 1976, № 84.

2. *В позиции определения:* цинковый / Цинкден этилген неда цинк суу ичирилген. *Цинк гулла. Цинк челек. Цинк къанжал.*

ЦИНКОГРАФИЯ *ат энчи.* Цинкография / Фотомеханиканы кючю бла цинкден басма ишге керекли клишеле этиу амал.

ЦИРК *ат* 1. Цирк (*вид театрального искусства*) / Театр искусствону акробатланы, гимнастланы, клоунланы, жаныуар юйретиучюлени ойнауларын бирикдирген тюрлюсю. *Ол [дрессировщик] хар кюн сайын юч кере циркге барады да, башын арсланны ауузуна сугъады.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 163. *[Ольгагъа танышлары:] Таймаздан не юйде, не конторда турасыз, театргъа не циркге барсагъыз эди уа.* А. Чехов, Хапарла, 60.

2. Цирк (*зрелищное предприятие*) / Оюн кёргюзтюучю предприятие: аллай артистле къатышып

салыннган оюн бардырыучу мекям. *Къалабекланы М. циркни ортасына чыгъып, айыу бла тутушханды.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 10.

ЦИРКУЛЬ *ат.* Циркуль / Чертёжда тогъайсыз тартыргъа эм узунлукъну ёлчелерге ишленнген керек. *Устаз окъуучуланы циркуль бла ишлерге юйретеди.*

ЦИРКУЛЯР *ат энчи.* Циркуляр / Бойсуннган учреждениялагъа берилген директива, буйрукъ, оноу.

ЦИСТЕРНА *ат.* Цистерна / Суусун затла турургъа деп ишленнген уллу чыккыр эм аллай оруну болуп, суусун затланы асыраргъа эм жюрютюрге амалы болгъан вагон, автомобиль. *Степан кетип бир кесек тургъандан сора, Осман эшикге чыгъып, солярка, бензин цистерналаны къатына келип къарап, дагъыда ызына кетди.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 40. *От арлакъда тургъан бензин, солярка цистерналагъа жетсе, саулай къурулуш баргъан жерде ташагъач, кирпич къалмай кюерикди.* «Жанкъылыч», 269.

ЦИТАТА *ат.* Цитата / Къаллай текстден болса да тюрлендирилмей алыннган кесек. *[Курсантладан бири:] Биягъы Серафим Феофанович цитаталарына ашыгъып барады.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 137.

ЦИТРУС *ат* 1. Цитрус / Лимон, апельсин, мандарин дегенча кёгет бериучю терекле. *Кавказны цитруслары.*

2. *В позиции определения:* цитрусовый / Цитрусда битген неда цитрусла битиучю. *Цитрус битимле. Цитрус плантацияла.*

ЦИФЕРБЛАТ *ат.* Циферблат / Сагъатлада, ёлчелеучю приборлада стрелка аланы юсю бла жюрюучю бёлюмлери болгъан пластинка. *Сагъатны циферблаты эскиден, бёлюмлери къарыусуз эслене эдиле.*

ЦЫБЫ-ЦЫБЫ *межд. къарач.* Возглас, которым отгоняют коз / Эчкилени къыстар ючюн айтылыучу тауушь.

ЦЫГАНЛЫ *ат.* Цыган / Индиядан чыкъгъан, дунияны тюрлю-тюрлю къыралларында жашагъан кёчгюнчю халкъны адамы. *Цыганлы къатын, таш сала, айтды: «Сен жюз жыл жашарыкъса, кёрмей жеринги».* Отарланы К., Сынла, 13.

ЦЫ-ЦЫ *межд.* Возглас, которым окликают козла-вожака / Сюрюуню аллында баргъан текеге айтылыучу тауушь.

Ч

ЧАБАКЪ *ат* 1. Рыба / Температурасы бирчалай турмаучу, сагъакълары бла солуучу, къанатлы, аркъа жикли суу жаныуар. *Чабакъ суудан чыкъмай эди, бёдене суугъа кирмей эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 253. *Къобанны шорхаларына кёмюлген чабакъланы кёзлери, алтын бюртюклеча, жылтырайдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушь, 169.

2. *В позиции определения:* рыбий / Чабакъдан алыныучу. *Чабакъ жау. Чабакъ желим. Рахитден ауругъан сабийлеге врачла чабакъ жауну ичерге буюрадыла.* «Естествознание», 111.

3. Нижняя сторона языка. Тилни тюп жаны.

■ **Чабакъ ау** рыболовная сеть / къарыулу халыла бир бирине бирча кенгликде тюйюлюп эшилген

чабакъ тутуучу адыр. *Чабакъчыла чабакъ ауну чыгъарып башладыла. Тюлкю чабакъ ауну бёрюню къуйругъуна къаты байлагъан эди.* (Фольк.) **Чабакъ бау** леска / чабакъ чыбыкъгъа тагъылыучу ыргъакълы бау. *Ыргъакъларына метекеле илиндирилип тургъан чабакъ баула бир жерден тепмей турадыла.* «Шуёхлукъ», № 45, 10. *Хадис чабакъ бауун суугъа терк-терк атады: бир зат туталмайды.* «Шуёхлукъ», № 61, 6. **Чабакъ къурт** дождевой червь / жерде жашап, тогъайларын къысхан амал бла сюркелип жюрюучю узун тёммекли, сюексиз, жумушакъ къурт. *Жаун жаугъанлай, чабакъ къуртла жерни башына чыгъадыла.* ■ *Къарылгъачны ауузунда чабакъ къурт жыйырылады, созулады, Уясына излеп жолун, дыгаласха урунады.* «Жилтинле», 277. **Чабакъ чыбыкъ** удилище / къыйырына чабакъ бау тагъылыучу узун чыбыкъ. *Ахмат, чабакъ чыбыгъын да жерге чанчып, сызаргъа къолгъа тап жарашхан ташчыкъланы излей башлагъанда, къалгъанла да андан кёргенни этдиле.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 43. *Солуу кюн чабакъ чыбыкъларын, шорпа этерге чоюнчукъларын алып, комбинатны ишчилери солуу зонагъа баргъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 104. **Чабакъ шорпа** уха / жангы тутулгъан чабакъдан этилиучю шорпа. *От жанады. Чоюнчукъда къайнайды чабакъ шорпасы, Мыдыхладан къуру тюйюлдю Талада отну ортасы.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 17. **Чабакъ ыргъакъ** рыболовный крючок / чабакъ тутар ючюн темир чыбыкъдан ишленип, чабакъ бауну къыйырына тагъылыучу адыр. *Энтта узакъ жолда барады жашчыкъ, Умутлары кюнден толу кёкдеча, Ызындан а мудах къарайды жашлыкъ Чабакъ ыргъагъын суу алып кетгенча.* «Шуёхлукъ», № 32, 101.

♦ **Чабакълагъа аш болду** тонуть / суугъа батып ёл. *Тамара уа суу тюбюнде Къобан чабакълагъа аш болгъанды.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 21. **Чабакъ сал** удить / ыргъакъ бла чабакъ тут. *Бахсан суу жагъасында чабакъ сала тургъанлай. къоюп ётгенем, сабийлик, сени.* Отарланы К., Жолла, 22. *Къазийни бир къулу чабакъ сала баргъанлай, балта кесген юзгелени суудан алып бийге элтди.* (Фольк.) **Чабакъ эт** мускулы; икры (ног)/ шаугют, къара эт. *Азрет, чабакъ этлерин ойната, гирилени къоллары бла кётюрюп, кёкюрегине алды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 39. *[Жандет Сапиятха:] Не олтуруп, не туруп чыдаялмайма, жиклерими, чабакъ этлерими къуртла кемирип турадыла дерча, алай тырнап-тырнап терен ауруйдула.* Хубийланы О., Аманат, II, 12.

ЧАБАКЪЧЫ *ат* **1.** Рыбак, рыболов / Чабакъ тутуучу адам. *Батыр тюшюнде жауну кёрюр, Чабакъчы тюшюнде ауну кёрюр.* (Нарт сёз.) ○ *Ай башы бла барады, Чабакъчы къартха къарайды.* Хубийланы Н., Жерни сагъышлары, 10.

2. Рыбовод / Кёлледе, суулада чабакъла жайып, алагъа багъыучу адам. *Чегем чабакъ мюлкде чабакъчыла ала чабакъланы ёсдюредиле.*

ЧАБАКЪЧЫЛЫКЪ *ат* **1.** Рыбоводство / Кёлледе чабакъ жайып багъыучу адамны иши. *Республикада чабакъчылыкъгъа да уллу эс бёлюнеди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 77.

2. Рыболовство / Чабакъ тутуучуну иши. *Аны [Бёденени] иши жап-жангыз чабакъчылыкъ болгъанды.* «Нартла», 204. *Тенгиз чабакъчылыкъ кесини айныуунда*

агъачлыкъ жаны бла жангы кезиуге киргенди. «Коммунизмге жол», 1973, № 54.

ЧАБДЕР *ат эск.* Небольшой участок земли / Кесек жер. *Арисейде бизге жашаргъа бир чабдер жер къалмады.* (Фольк.)

■ **ЧАБИ: Чаби эт** *саб.* Хлопать в ладоши / къарс ур. *Жашчыкъ чаби этеди.*

ЧАБЫМ *ат.* Расстояние, которое может пробежать человек без отдыха / Адам солумай чабып жеталлыкъ жер. *Гюрбежи таш бла Жарнес энип келген жерни арасы Баширге бир чабым, Жарнесге уа, баям, эки-юч солум болур эди.* Тёппелаты А., Ташыуул.

ЧАБЫР *ат эск.* Рабочая мужская обувь из бычьей или воловьей кожи, в которую кладут солому для утепления / Ичине салам сугъуп кийилиучю, ёгюз, бугъа териден этилиучю аякъ кийим. *Ахшы адам къарт болса, жазылып къалгъан накъыш кибик; аман адам къарт болса, итге атылгъан чабыр кибик.* (Нарт сёз.) ○ *Шарау ич кёлеги бла босагъа юсюнде олтуруп, чабырларын тизе тура эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 142.

■ **Чабыр къулакъ** задняя часть чабыра с отверстием, держа при помощи которого, натягивали его на ногу / чабырны аякъгъа киер ючюн арт жанында къолбла тартыучу жери. *Чабыр къулакъ ашагъан итча.* (Нарт сёз.) **Чабыр топ** кожаный мяч, туго набитый соломой / ичи саламдан толтурулгъан тери топ. *Бир къауум чёрчек жаш чабыр топ къурап, арбазны ары къыйырында низамсыз топ ойнайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 419. *Алайына эмилик, будуман этдирип, Чёпени, чабыр топ кибик, быргъады.* Тёппелаты А., Чамны да чам биледи, 14. **Чабыр чык** места сплетения ремешков чабыра на подошве / чабырны тюбюнде баулары бир бирине чалдыш болгъан жер. *Чабырымы чыгы юзюлгенден эсе, боюнуму жиги юзюлсюн.* (Нарт сёз.) ○ *Бычагъыны къыны жокъ, чабырыны чыгы жокъ.* (Фольк.)

ЧАБЫРЛЫКЪ *ат.* Кожа для чабыров / Чабыр этерге жарарыкъ тери. *Ёгюз тери орамгъа чыкъса, чабырлыкъ чыкъмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Хасан чабырлыкъ ийлерге жарашды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 75.

ЧАБЫУ *эт* **1.** *и. д. от* **чап** / Чап дегенден *этим ат. Тардан чыкъгъанлай, черек кесини къыстау чабыуун сабыр этеди.* Шауаланы М., Мурат, 116. *Ызындан ургъан жел жашчыкъны чабыуун бютюнда терклендиреди.* «Шуёхлукъ», № 45, 38.

2. *спорт.* Бег / Чабып эришмеклик. *Валерий 100 метрге чабыудан Европаны рекордун къайтаргъанды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 208. *Чабыу женгил атлетиканы бир тюрлюсюдю.* «Коммунизмге жол», 1973, № 74.

3. Нападение, набег, атака *къ.* **чабыуул.** *Газет чекде сауут алып бир бирге чабыу ёсе баргъаныны юсюнден билдиреди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 143.

ЧАБЫУУЛ *ат эск.* Набег, нападение / Билмей тургъанлай, къысха чакъны ичинде, биреуню элине, жерине кирип, мюлкюн тонап, маллларын, адамларын (къул этерге деп) сюрюп кетиу. *[Малкъар бла Дюгер] жаугъа – жаулукъ, шуёхлукъгъа – шуёхлукъ тутхандыла эки къоншу, жерлешип, Жортууулла, чабыуулла болгъанда, Кюрешлерин этгендиле, бирлешип.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 61. *Чабыуулну кезиуюнде ала [ча-*

быуулчула] малны угъай, адамланы окъуна къулгъа сюре эдиле. «Шуёхлукъ», № 33, 127.

2. Нападение (хищных, животных, насекомых и т.п.)/ Жыртхыч жаныуарланы, къанатлыланы, къурт-къумурсхаланы биреуге, бир затха чапханларыны юсюнден. *Бёрюлени чабыууллары кёп халеклик салгъанды.* ■ *Мухтар бек алгъа къансиер гыстыларын эшекге жюклерге керек эди,– къыбыдында чибин-саскы чабыуулдан тынчаймагъан эшекле уа аланы [гыстыланы] базман этип салыргъа ахырда онг бермей эдиле.* Тёппеланы А., Ташыуул.

3. Наступление, нападение (войск)/ Жауну хорлап, аскерин ууатып, аскер техникасын, жерини магъаналы районларын ууучлар ючюн аскерни терк, алгъа чабыуну баш тюрлюсю. *Чабыуулну битеу фронт бла бардырыу.* ■ *Патриотла чабыуулну кенг фронт бла бардырадыла.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 86. *Шёндю чабыуулну къызыу кезиуюнде, капитан Веригин ажал аны тап сойландырлыкъ сунады.* «Шуёхлукъ», № 64, 23.

4. Атака / Аскерни жаугъа къызыу чабыуу, урушну бардырыуда баш магъаналы чакъ. *Чабыуулгъа атыл.* ■ *Чабыуулгъа чабып бара турсам да, Жаугъан окъладан тар окопха букъсам да, Хар заманда эсимде тураса [Малкъарым].* Маммеланы И., Чалгъы, 53. *Чабыуулгъа кётюрюлюп интернационал бёлекни аскерчилери жагъагъа жууукъда орамлагъа бек алгъа киредиле.* «Шуёхлукъ», № 64, 32.

5. Атака (*в спортивных играх*) / Терк, таукел бардыр (*шахмат, баскетбол, футбол д.а.к.*) оюнну. *Бизни футболчуларыбызны чабыучуларыны чабыууллары кючлене барады. Боксёрчуланы бир бирге чабыууллары къызадан къыза барады.*

■ **Чабыуул эт 1)** *эск.* нападать, совершать набеги (*с целью грабежа, угона скота, людей*) / тонау, ырыскысын сыйырыр, малын, адамын сюрюр ючюн биреуню жерине бар, чап. *Кавказны халкъларында бир къауум байла, бийле эмда аманлыкъчыла, чабыуул этип, мал, адам да сюрюп тургъандыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 23. **2)** нападать (о хищных животных)/ Маллагъа чабып, заран эт, тюшюр (жыртхыч жаныуарланы юсюнден). *Ач жыл жыйын бёрюле жетмеген жер жокъ эди – кёп жерге чабыуул этгендиле, халеклик салгъандыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 36. **3)** нападать (*совершить вооруженное нападение*)/ жауну жерин, бир затын ууучлар мурат бла чап. *Жауну къаласына чабыуул эт. Жауну солугъан жерине жашыртын чабыуул эт.* **4)** атаковать (*противника*)/ жауну хорлар мурат бла терк, къызыу бар, чап. *Партизан жыйынла, чабыуул этип, фашист гарнизонланы ууатдыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 180. **5)** наступать (*вести наступление, о войсках*)/ уруш эте алгъа бар, жауну ууатыргъа деп, уруп бар. *Полк, жетишимин кючлей, кече, кюн да уруша, немислилени ууата, ыхтыра барады.* ■ *Танг аласында, бир кесек топ атыудан сора, батальон сыртха чабыуул этип башлады.* «Коммунизмге жол», 1970, № 30. **6)** нападать, атаковать (*в спорте*)/ спортда мадарланы, усталыкъны хайырланып, терк чабып, хорла. *«Спартакчыла» биринчи минутда окъуна къаты чабыуул этип башладыла.* ■ *[Тренер Муратха:] Ал эки раундда сен артыкъ бек чабыуул этерге кюрешме.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 68.

ЧАБЫУУЛЛУКЪ *ат къ.* **чабыуул.** *Къарачай халкъны насыплы жашауу да немча фашист*

ууучлаучуланы чабыууллукълары бла бузулгъанды. «Шуёхлукъ», №28, 130.

■ **Чабыууллукъ эт** чабыуул эт (*къ.* **чабыуул эт 2**). *Фашистле, чекге аскерлерин жыйышдырып, бизни къыралыбызгъа чабыууллукъ этгендиле.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 44.

ЧАБЫУЧУ *ат спорт.* Бегун / Чабыу бла кюрешген спортчу. *Чабыучуланы эришиулери.* ■ *[Хан Къарашауайгъа:] Чабыучум бла чабыучунгнгу сынашырма.* «Нартла», 157.

ЧАБЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чап** / Чап дегенни *араш айырмасы. Жашла тутушадыла, чабышадыла, секиришедиле, ауур ташланы кётюрюшедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 319. *Сабийле, хуна юсюне сюелишип, секириширге, чохана таба чабышыргъа хазыр болдула.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧАБЫШДЫР *эт. понуд. от* **чабыш** / Чабыш дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашланы жумушха чабышдыр.*

ЧАБЫШДЫРЫУ *и. д. от* **чабышдыр** / Чабышдыр дегенден *этим ат. Спортчуланы чабышдырыу. Атланы чабышдырыу.*

ЧАБЫШЫУ *и. д. от* **чабыш** / Чабыш дегенден *этим ат. Аскер къуллукъ этген заманында турникде ойнауда, секириуде, чабышыуда кесини бёлегинде жаш биринчи орунну алады.* «Жанкъылыч», 268.

ЧАГА *ат* 1. Мотыга, тяпка / Узун агъач сабына жасы жютю темир кёнделен бегитилип, къол бла битим тизгинлени араларын жумушатыргъа, тёбе этерге, ханс артыргъа д. а. к. затха жараулу эл мюлк адыр. *Чагаланы жерге хыны тийиулери «зырф-зырф» тауш этедиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 148. *Алыкъа бардыла бизде Акъ бетлерин жаз кюнде Кюйдюрюрге сюймегенле: «Биз къалай ишлейик»,– деп, Ылыкъсынып, къолу бла Чага сапха тиймегенле.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 45.

2. *кёч.* Прополка / Бахчаны, сабанны д.а.к. затны хансларын чагаламакълыкъ. *Къызла чагада эришген заманда, къуру кеслерине къайгъырып къоймайдыла, ала битеу колхозну ишине сагъыш этедиле.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 42. *Гардошну, нартюхню да биринчи чагасы кирсиз этилгенди.* «Алчыла», 83.

■ **Чага эт** полоть *что*, мотыжить *что* / эл мюлк битимлени къатларында аман хансланы чага бла кесип кетер. *Кечеле бла чепкен Малтап тургъан кючюнг жокъ, Кёзюнг жете хар чёпге, Чага этген кюнюнг жокъ.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 188. *Къызла жырлайдыла, тюзледе чага эте шекер чюгюндюрлеге.* «Жюрек жырлайды», 167.

ЧАГАЛА *эт. къ.* **чага эт.** *Тирликде ханс къоймай, Хар кюнде чагалайыкъ.* Ахматланы А., Жаз келди, 37. *Культиватор кирмеген жерлени колхозчу тиширыула аяусуз чагалайдыла.* Кацийланы Х., Тамата, 153.

ЧАГАЛАН *эт. страд. от* **чагала** / Чагала дегенни *зорлаучу айырмасы. Нартюх бахча заманында чагаланнганды.*

ЧАГАЛАНЫУ *и. д. от* **чагалан** / Чагалан дегенден *этим ат. Тахталаны чагаланыулары.*

ЧАГАЛАТ *эт. понуд. от* **чагала** / Чагала дегенни *къатланыучу айырмасы. Бригадир чюгюндюрню заманында чагалатханды.*

ЧАГАЛАТЫУ *и. д. от* **чагалат** / Чагалат дегенден *этим ат. Тахта кёгетлени чагалатыу.*

ЧАГАЛАУ *и. д. от* **чагала** / Чагала дегенден *этим ат. Звено шёндю картоф бахчаны чагалауда урунады.* «Коммунизмге жол», 1975, № 162.

ЧАГАЧЫ *ат.* Человек, работающий на прополке / Ханс артыучу адам. *Тёрт чагачы болуп, Малжейлары ханс арытадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 302.

ЧАГЪАР *ат ист.* Крепостной крестьянин / Крепостной правону заманында помещикни оноунда жашагъан элли. *Чагъарла бла къазакъла ант этерге, къач тартыргъа эркин тюйюл эдиле.* «Шуёхлукъ», № 33, 136. *[Саният:] Къызымы ол чагъар къулдан чыкъгъан Жандар аманнга бергенден эсе, ёлген этейим,– дей эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 401.

ЧАГЪЫДЫЙ I *сыф. къарач.* 1. Худосочный, тощий (*о лошаде*)/ Арыкъ ат. *Чагъыдый ат.*

2. *къарач.* Тщедушный, неразвитый, слаборазвитый (*о человеке*). *Кемиз, къарамсыз, чыркым, суалик (адамны юсюнден). Чагъыдый сабий.* ■ *Мишка кеси чагъыдый эди, чачы, жаз жангы чыкъгъан чёплеу башча, эди.* М. Шолохов, Дон хапары, 46.

3. *малкъ.* Стройный (*о стане*)/ Субай санлы. *Зондар тели болгъанлыкъгъа, ариу кийинсе уа, чагъыдый санлы жаш эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 288.

ЧАГЪЫДЫЙ II *ат.* Хорошая беговая лошадь/ Къарагъанда аламат кёрюнмесе да, чапхан заманда башха атланы озуучу ат. *Атамы чагъыдыйы хар чарышда хорлаучу эди.*

ЧАГЪЫЛ *эт. страд. от* **чакъ** [2]/ Чакъ [2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Кийизли жюн чагъылып бошалгъан эди.* ■ *Хыны жел къарны боранлатып, дуния чагъылды.* Дотдуланы А., Жашлыкъны жыры, 41.

ЧАГЪЫЛЫН *эт. страд. от* **чагъыл** / Чагъыл дегенни *зорлаучу айырмасы. Къонакъгъа чагъылынган къайнагъан айран бердик. Чагъылынган жюннюынна къызлагъа ийирирге берди.* ■ *Кётюрюлюп булутла, чагъылынып, кенгден кюрен тартылды, чуакъ аяз ачылды.* «Жюрек жырлайды», 48.

ЧАГЪЫЛЫНЫУ *и. д. от* **чагъылын** / Чагъылын дегенден *этим ат. Айранны чагъылыныуу.*

ЧАГЪЫЛЫУ *и. д. от* **чагъыл** / Чагъыл дегенден *этим ат. Жюнню чагъылыуу.*

ЧАГЪЫЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чагъыл** / Чагъыл дегенни *араш айырмасы. [Тенгизни] Толкъунлары булгъанадыла, Чулгъанадыла, Бир-бирде уа, чагъылышып Жокъ боладыла.* «Толкъунла», 56.

ЧАГЪЫЛЫШЫУ *и. д. от* **чагъылыш** / Чагъылыш дегенден *этим ат. Тенгизни жагъасында олтурабыз толкъунланы чагъылышыуларына къарап.*

ЧАГЪЫМ [1] *сыф. къарач.* Редкий, малочисленный / Къалын, кёп болмагъан, аз, жукъа. *Азамат тауусулгъан чагъым тишлерин жаланлап ышарды.* Лайпанла-

ны С., Гургумлу, 169. *Бейрут шахарда айланабыз биз, Адам чагъым орамларында.* Хубийланы О., Мурат, 14.

ЧАГЪЫМ[2] *ат къарач.* Всхожесть / Урлукъну чыгъыуу, зыгыт этиую. *Будайны чыгъымы быйыл да къууандырды.*

ЧАГЪЫМЛА *эт.* **1.** Уменьшать, убавлять, делать малочисленным (*в количестве*): гитче эт, гитче бол (*в объеме*)/ Кем, аз эт (*санын*), гитче эт (*ёлчемин*). *Къоранчланы чагъымла. Атламыбызны чагъымладыкъ. Ишни ёлчемин чагъымла.*

2. Делать редким, реже *что*, порежать *что* / Бир затны къалынлыгъын жукъарт. *Бахчада къалын битген битимни чагъымла.*

ЧАГЪЫМЛАН *эт. къарач.* **1.** Уменьшаться, становиться малочисленным / Азай, аз бол. *Маллары чагъымланнгандыла.*

2. Становиться редким (*напр. о волосах*)/ Жукъар (*чачны юсюнден*). *Жашны чачы чагъымланнганды.*

ЧАГЪЫМЛАНЫУ *и. д. от* **чагъымлан** / Чагъымлан дегенден *этим ат. Арт жыллада мюлкню техникасыны чагъымланыуу ёсе барады.*

ЧАГЪЫМЛАТ *эт. понуд. от* **чагъымла** / Чагъымла дегенни *къатланыучу айырмасы. Маллаыны чагъымлат.*

ЧАГЪЫМЛАТЫУ *и. д. от* **чагъымлат** / Чагъымлат дегенден *этим ат. Къоранчланы чагъымлатыу.*

ЧАГЪЫМЛАУ *и. д. от* **чагъымла** / Чагъымла дегенден *этим ат. Бир затны чагъымлау.*

ЧАГЪЫМЛЫ *сыф.* **1.** Всхожий / Чыгъымы иги болгъан. *Чагъымлы урлукъла.*

2. *кёч.* Везучий; преуспевающий / Жетишими, жолу болгъан, иши алгъа баргъан. *Ол чагъымлы адамды.*

ЧАГЪЫМЛЫКЪ *ат.* Разбросанность, рассеянность / Чачылмакълыкъ, бирге жыйылмагъанлыкъ, жукъалыкъ. *Эллени чагъымлыкълары.*

ЧАГЪЫНДА *заман. сёзл.* Вовремя, в своё время, своевременно / *къ.* **заманында 1.** *Ишни чагъында тамамла. Бичен чагъында жыйылгъанды. Жашла жыйылыугъа чагъында келдиле.*

ЧАГЪЫР[1] *ат* **1.** Вино / Кёбюсюнде жюзюмню кеси аллына къайнама къоюп этилиучю эсиртиучю ичги. *Чагъырны кючю да алдар мени, Къоркъакъ шуёхум ташлар палахда, Кёплеге болушхан кючюнг сени (кишиликни) Алдамаз не асмакъда, не отда.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 8. *Шуёхларым бла олтурама мен, Стол юсю сыйлы чагъырдан толуп. Алай ашыгъама ата юйюме, Аны жюз жыл кёрмей тургъанча болуп.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 31.

2. *В позиции определения:* винный / Чагъыр бла байламлы. *Чагъыр склад. Чагъыр шеша.*

ЧАГЪЫР[2] *сыф. къарач. къ.* **къолан**. *Чагъыр тууар.*

ЧАГЪЫРЛЫКЪ[1] *ат.* Продукт, предназначенный для изготовления вина / Чагъыр этерге жарарыкъ зат. *Чагъырлыкъгъа айырылгъан жюзюм.*

ЧАГЪЫРЛЫКЪ[2] *ат къарач. къ.* **къоланлыкъ.** *Ийнекни чагъырлыгъы сютлю болгъаныны шартыды.*

ЧАГЪЫРЧЫ *ат.* Винодел / Чагъыр этиучю адам. *Быйыл заводда чагъырчыланы ишлери кёпдю.*

ЧАГЪЫРЧЫЛЫКЪ *ат.* Виноделие / Жюзюмден эм башха жемишледен спирт бла къайнатып чагъыр этмеклик.

ЧАГЪЫУ *и. д. от* **чакъ**[2] / Чакъ[2] дегенден *этим ат. Мамукъну чагъыуу. Ётюрюкчю тюйюлме, Жазда болады чагъыуум. Бутакъладан салынып, Кюзде болады агъыуум.* Шахмырзаланы С., Кёгетле, 3. *Хош келдинг, жаз, чагъыуну чагъы!* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 16.

ЧАДЫРА *ат.* Чадра / Муслийман тиширыуланы бетлеринде кёзледен башха жерлерин жабыучу эм имбашлары бла энишге салыныучу женгил жабыу. *Бюгюн дуния ачылгъанды чарс тубанла чачылгъандыла эгечлени бетлеринден чадыралары атылгъандыла.* «Жюрек жырлайды», 25. *Айны сап-сары кёзлери [Каштанланы] этдиле жарыкъ. Турама аланы кёре Чадырасын бетиме жабып.* «Шуёхлукъ», № 19, 7.

ЧАЙ *ат.* Чай **1.** Вечнозеленое дерево или кустарник семьи чайных, из высушенных листьев которого приготовляется ароматный напиток / Къургъакъ чапыракъладан ариу ийисли суу этилиучю, дайым жашиллей туруучу терек неда юлкю. *Салам къалпакъ тюбюнден Къарайдыла къара кёзле, Чай ичинден эшитиле эбизе сёзле.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 46. *Исси жерледе бананла,кофе терекле, чай битедиле.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 74.

2. Высушенные и особо обработанные листья этого растения, служащие для приготовления напитка / Ол терекни неда юлкюню аллай ичги этер ючюн хайырланылыучу чапыракълары. *Гюржю чай. Цейлон чай. Индия чай.* ■ *Быйыл Баку да чай хазырлаучу фабриканы коллективи пландан тышында 100 минг сом багъасы продукция чыгъаргъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 27.

3. Ароматный напиток, настоянный на этих листьях / Ол чапыракъладан этилиучю ариу ийисли ичги. *Чайны чайнап ичгенлей.* (Нарт сёз.) ○ *Магомет, чайны ичип бошап, жеринден турду да, китаплары болгъан узун тапкалагъа кёз жетдирди.* «Шуёхлукъ», № 63, 41.

4. *В позиции определения:* чайный / Чайбла байламлы. *[Къаххар] Дарманны чай къашыкъ бла кёпге дери булгъады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 187.

ЧАЙЧЫ *ат* **1.** Чаевод / Чай ёсдюрюучю уста. *Чайчыланы жыйылыулары.*

2. *В позиции определения:* чаеводческий / Чай ёсдюрюучю бла байламлы. *Чайчы район.*

ЧАЙЧЫЛЫКЪ *ат.* Чаеводство / Эл мюлкде чай юлкюлени ёсдюрюучю, жайыучу бёлюм. *Чайчылыкъ бла кюрешген мюлклени ишлери жетишимли барады.*

ЧАЙКА *ат.* Чайка / Тенгизлени, кёллени, череклени жагъаларында жашаучу, сууда жюзюучю къысха аякълы, узун къанатлы, къалын тюклю къанатлы. *Ойнайдыла акъ чайкала Дунияда къайгъы Болмагъанча, шош чайкъала, Ыйнакълай жазны.* Отарланы К., Сайлама, I, 42. *Ыз къоймайын бир зат да бола болмаз тас, Чайка да къояды тенгизде къанатын.* «Шуёхлукъ», № 63, 3.

ЧАЙКЪА[1] *эт.* 1. Развевать, колыхать *что* / Ары-бери къымылдат (*желни юсюнден*). *Кенг тюзледе бошлукъгъа юйреннген аяз белге жетген будай сабанланы чайкъап, бир къыйырына ётеди.* Хубийланы О., Аманат, I, 24. *Кечеги тынч аяз тереклени жумушакъ тёппелерин къубултады, чайкъайды.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 36.

2. Качать *кого-что* / Биреуню, бир затны ары-бери къымылдат. *Мен аны [сабийчикни] кёкюрегиме къысып, ары-бери да чайкъадым.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 22. *[Эллери – Чоппаны байрамында кесиллик улакъны] мазаллы саубитген жаш улакъны бир мюйюзюнден тута, бир къулагъындан тарта, гыбыт бла жау чайкъанча, ары бла бери чайкъап тебиреди.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 78.

3. Качать (*головой в знак отрицания, согласия, неодобрения, сомнения и т.п.*)/ Бир затха ыразы болгъанынгы, болмагъанынгы, жарсыгъанынгы, сейирсиннгенинги, угъайлагъанынгы д.а.к. затны, ишни билдирир ючюн башынгы къымылдат. *[Азрет] бир-бирде жыргъа сейирсинип, башын чайкъай олтурады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 160. *Андрей да [Мазаннга] башын «ахшы, ахшы» дегенча, алай чайкъайды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 152. *Дюшен, башын чайкъап: «Бир палах болмагъа эди»,– деп, энтта Къумгъа сёлешип кёрдю.* Ахматланы И., Боранда, 36.

4. Трясти, подбрасывать (*при езде по неровной дороге*)/ Силкиндир, ёрге ат (*адамланы – чунгурлу, тюз болмагъан жолда неда жолсуз жерде баргъан арба, машина д. а. к. зат*). *Таш жолда арба бизни бек чайкъай эди. Топуракъ жолда машина кеси да чайкъала, бизни да чайкъап тебиреди.* ■ *Секире баргъан арба бла бирча чайкъала, жаралы тынч жатады.* М. Кинцис, В. Ядин, Юч шуёх, 167.

5. Качать (*судно, лодку – о волнах*)/ Тенгиз, кёл, черек, толкъунланып, кемени, къайыкъны ары-бери къымылдатханыны юсюнден. *Жел кётюрген толкъунла кемени ары-бери чайкъайдыла. Кёлню толкъунлары къайыкъны чайкъайдыла.*

ЧАЙКЪА[2] *эт.* 1. Полоскать *что*; стирать *что* / Бир затны жуугъандан сора, ариу суугъа сугъуп, аны ичинде ары бла бери элтип жуу, тазала. *[Тиширыу] Эрлай-эрлай жууып, чайкъап, къурукъ бла бир эскини жайгъан эди.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 6.

2. Мыть, ополаскивать *что* / Бир затны тазалар неда дезинфекция этер эм саулукъну сакълар мурат бла жуу. *Ийнек сауучула къуру посудаланы бир жерге жыйып, челеклерин да чайкъадыла.* Ахматланы И., Боранда, 44. *Ашны къалгъанын кетерир ючюн, ашын бошагъандан сора, ауузну жылы суу бла чайкъаргъа керекди.* «Естествознание», 108.

3. Взбивать, взбалтывать / Къымылдатып, суусун затны къатыш эт. *Айранны чайкъа. Жау чайкъа.* ■ *Шышагъа эки тюрсюнлю суучукъ къуюп чайкъайыкъ. «Естествознание», 73. Да сени ючюн ахсыннган тылпыуум Тенгизле чайкъар жел болсун.* (Фольк.)

4. Качать (*мёд*) / Балны бал таракъладан, къауузладан бал чайкъаучу машина бла чыгъар. *Жыл иги болса, къоншубуз майны аягъына бал чайкъап, бизге, башха къоншулагъа да юлюш жибериучюдю.*

■ **Чайкъалгъан айран** пахта / жау ургъандан сора къалыучу суусун зат. *Маржан юйден чайкъалгъан айран келтирди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 185. *Заммай чайкъагъан айраннга*

нартюх гыржынны бушто этип жут ашайды. Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 15.

ЧАЙКЪАЛ[1] *эт.* 1. Развеваться, колыхаться, качаться, шататься (*о растениях, флаге и т. п. от ветра*)/ Жел уруп, ары-бери неда ёргеден энишге бирча тебинип, къымылда. *Будай, арпа, тары сабанла, учу-къыйыры болмагъан жашил тенгизча, чайкъалып, сукъландырадыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 174. *Элни ичине кирсенг, алгъы бурун къулагъына келген тауушла – Къобан сууну, аны кибик, жел уруп, нарат тереклени чайкъалгъан тауушлары.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 9. *Аяз уруп, байракъла чайкъаладыла.* Батчаланы М., Элчилерим, 136.

2. Трястись, подпрыгивать (*об арбе, машине и т. п.*)/ Силкин, ёрге секир (арба, машина д. а. к. зат чунгурлу жолда неда жолсуз жерде баргъан заманда). *Атла асыры терк чапхандан, арба, безгекден къалтырагъан адамча, чайкъала эди.* «Шуёхлукъ», № 3, 65. *Башы жабылгъан жюк машина орамлада, чайкъала, къайры эсе да ашыгъады.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 35.

3. Раскачиваться, подбрасываться (*при езде на средствах передвижения*)/ Минип жюрюрге хайырланыучу затлада ары-бери силкине, тентирей, ёрге атыла бар. *Мишка аны [торну] жюген билекле бла къагъады, къолу бла боюнуна урады, ёрге-ёрге секире, чайкъалады.* М. Шолохов, Дон хапарла, 76. *[Ысмайыл Акътамакъгъа:] Мин, Акътамагъым, файтоннга, Сен къобуз согъа, чайкъала. Эй! Мен да барырма сени сол жанынгда, Сёлешгенге жуап къайтара.* «Минги тау», № 65, 145. *[Таусолтан Кермеханнга:] Алай поезд бла чайкъала тургъандан эсе, самолёт бла учуп [Москвагъа] къайтсакъ иги болурму?* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 93.

4. Качаться, покачиваться, раскачиваться, шататься (на месте или при ходьбе, на танцах и т. п.)/ Бир жерде сюелгенде, жюрюгенде, бир жары бара туруп, тепсегенде д.а.к. зат этгенде санларынгы жан-жанына къымылдат. *Кука къыз чайкъалып жюрюр.* (Нарт сёз.) ○ *Аякъ юсюме тургъанлай, акътерек боранда чайкъалгъанча, жан-жаныма чайкъалама.* «Шуёхлукъ», № 3, 15. *Той жарылады, къумурсхабел жашла, жасанма къызла чайкъаладыла.* Хубийланы О., Дерт, 77.

5. Качаться (*о висячих предметах*)/ Жан-жанына къымылда (*магъылып тургъан затланы юсюнден*). *[Нохчукъну] узун бычагъы жерге жете-жетмез чайкъалады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 268. *Сапиятны манга [Билялгъа] айланнган жанында къулагъыны узун сары сыргъасы ары-бери чайкъалады.* Толгъурланы З., Айыуташ, 54.

6. Качаться (*о птицах при полете*)/ Жан-жанынга аунаракъ этип уч. *Ёхтем тау къуш кём-кёк чыранда, кюзгюдеча кёрюне алай, Андан [ёхтемликден] уча болур, чайкъала.* Бабаланы И., Жетегейле, 74.

7. *кёч.* Разобраться (*понять, определить, чтобы стать на чью-л. сторону*) / Бола тургъан затны ангыла. *Бюгюн бу къатышхан дунияда халкъ чайкъала турады.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 311.

8. *кёч.* Раздумывать, колебаться: сомневаться / Биреуню, бир затны сайларгъа тюшгенде таукелсизлик эт, ышанмай, экили бол. *Дунияны башында болмагъанча бир ариу къыз, Аланны да, Зекерияны да сюйюп, ёмюрлюк жашаугъа къайсын сайларгъа билмей чайкъалады.* Хубийланы М., Алан, 14.

ЧАЙКЪАЛ[2] 1. *страд. от* **чайкъа**[2] / Чайкъа[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Быстырла чайкъалгъандыла. Сауутла жылы суу бла чайкъалгъандыла.*

2. Волноваться (*о море, реке, озере*) / Толкъунла этерча къымылдагъан халгъа кел, толкъунлан. *Терезеден Донну чайкъалгъанын кёресе.* М. Шолохов, Дон хапарла, 7. *Сериюн урса, Сыйдам суу къозгъала, Шош, акъырын чайкъалады Тау кюзгюсю – Чирик кёл.* «Шуёхлукъ», № 3, 37. *Жерле Арасы тенгиз тебинип, чайкъалгъан заманда толкъунлары он метр мийикликге кётюрюледиле.* Хубийланы О., Мурат, 116.

3. Плескаться (*о волнах*) / Толкъунланып барып, суу кесин жагъагъа, башха затха уруп, чайпалгъан тауш эт (тенгизни, кёлню, черекни юсюнден). *Тенгиз толкъунла, кеслерин жагъагъа уруп, чайкъаладыла.* ■ *Чайкъаладыла [суула], ташха-агъачха булгъанып.* Къаракетланы И., Сайламалары, 12.

4. Всплескивать (*о рыбах*)/ Суунну, чайпалтып, шолпулатып, ёрге чач (*чабакъланы юсюнден*). *Суу таза. Терекле жашил. Кёк чуакъ. Ойнайдыла, чайкъаладыла кёп чабакъла, Чайпаладыла кёп чабакъла.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 118.

5. Быть взбитым (*об айране*)/ Уюгъан айранны, бир зат бла чайкъап, къатышдыр, суусун халгъа келтир, сыйдам эт. *Анам нёгерлериме чайкъалгъан* айрандан бирер гоппан ичирди // Сбить (масло)/ Сют башны жау чыккыргъа, гыбытха къуюп, чайкъап, жау эт. *[Къарабаш:] Мени уа арпа гыржыным бла чёмюшчюгюмде жангы чайкъалгъан жауум барды, – деди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 44.

6. Купаться (*в реке, озере, море и т. п.*)/ Черекде, кёлде, тенгизде д.а.к. затлада жууун. *Кёлге кирип, чайкъал.* ■ *[Асланкир Къарабатыргъа:] Былайда атланы да тылпыулары бир чыкъсын, кесибиз да [жылы сууну] ичине кирип бир чайкъалайыкъ.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 59.

ЧАЙКЪАЛТ *эт. понуд. от* **чайкъал**[1]/ Чайкъал дегенни *къатланыучу айырмасы. Эй чайкъалтырбыз, той эте, Адамла басынып арбазны.* «Къарачай халкъ жырла», 218. *Самолёт, аэродромну башында тёгерек айланып, чархларын энишге бошлап, къанатларын чайкъалтып тебирегенди.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 130.

ЧАЙКЪАЛТЫУ *и. д. от* **чайкъалт** / Чайкъалт дегенден *этим ат. Тереклени башларын чайкъалтыу.*

ЧАЙКЪАЛЫУ *и.д. от* **чайкъал**[1] / Чайкъал дегенден *этим ат. Ачдан къыйынлыкъ сынаса да, Мухаммат вагонну бешикча чайкъалыуундан теке къалкъыу этеди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 172.

ЧАЙКЪАЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чайкъал**[1] / Чайкъал[1] дегенни *араш айырмасы. Байракъла чайкъалышадыла. Тойгъан ийнекле чайкъалыша келедиле.*

ЧАЙКЪАЛЫШЫУ *и. д. от* **чайкъалыш** / Чайкъалыш дегенден *этим ат. Арбада баргъанланы чайкъалышыулары. Тереклени боранда чайкъалышыулары.*

ЧАЙКЪАМДЫ *ат* 1. Помои / Бир затны жуугъандан сора къалгъан кирленнген суу. *[Эфенди] Табакъчыкъны таза суучукъ бла жууду да, ол чайкъамдыны ста-*

каннга тамызды. «Шуёхлукъ», № 10, 50.

2. Ополоски / Суу бек кёп къошулгъан ичги. *[Ахмат нёгерлерине:] Къой, къой Токъалны адамгъа санап да сёлешме, ол хада-хыйда да жокъду, кимни боза чайкъамдысы болса, ол аныкъыды.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 64.

ЧАЙКЪАТ *эт. понуд. от* **чайкъа**[2] / Чайкъа[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къагъанакъны бетчигин кёрген шаудан, Ёлюкню жуудургъан, чайкъатхан да къол.* «Шуёхлукъ», № 62, 81.

ЧАЙКЪАТДЫР *эт. понуд. от* **чайкъат**[2] / Чайкъат[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. [Жаш] Жамийлятны къатына келип, къолларын чайкъатдырды.* Кацийланы Х., Тамата, 208.

ЧАЙКЪАТДЫРЫУ *и. д. от* **чайкъатдыр** / Чайкъатдыр дегенден *этим ат. Айранны чайкъатдырыу.*

ЧАЙКЪАТЫУ *и. д. от* **чайкъат** / Чайкъат дегенден *этим ат. Къолларын чайкъатыу. Быстырланы чайкъатыу.*

ЧАЙКЪАУ *и. д. от* **чайкъа**[2] / Чайкъа[2] дегенден *этим ат. Мёрезе чайкъаудан тоймаз.* (Нарт сёз.)

ЧАЙКЪАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чайкъа**[2] / Чайкъа[2] дегенни *араш айырмасы. Къызла сютню флягагъа къуюп бошагъандан сора, челеклерин жууып, чайкъашдыла.*

ЧАЙКЪАШЫУ *и. д. от* **чайкъаш** / Чайкъаш дегенден *этим ат. Быстырланы чайкъашыу.*

ЧАЙНА[1] *эт.* **1.** Жевать, пережевывать *что* / Ашны неда башха затны ауузунгда ууакъ этип, тюкюрюк бла къатыштырып жумушат. *Татлы ашны кёп чайнасанг, ачы болур.* (Нарт сёз.) ○ *Ахмат, ётмек бурхуну сагъышлары бла тенг чайнай, Къайсыннга къарады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 37. *Марал балачыкълагъа жашил кырдык чайнаргъа киши чырмамайды.* Гадийланы И., Санга айтама, 190.

2. Грызть, кусать, сдавливать / Ачыудан, амалсыздан не этерге билмей, бир затны къабып, тишлеринг бла къаты къыс. *Мадарсыз бёрю аякъларын чайнар.* (Нарт сёз.) ○ *Ат ауузлукъну чайнаса да, алгъыннгы бёгеклиги кетгенди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 69. *Сарыбий, ачыудан эринин чайнай, ахсай, Нананы юйюн ташлады.* Этезланы О., Тарда, 288.

3. *кёч.* Много говорить об одном и том же / Бир затны эрикдирирча кёп кере къайтарып айт, сюз. *[Ийналукъ Зурумгъа:] Алайды да, мен сёзню кёп чайнаргъа сюймейме, кёп жауун жерни бузар, кёп сёлешген халкъны бузар.* Толгъурланы З., Эрирей, 27. *Бир башласа [нёгери], таууса билмеген, сёзню чайнай туруучусун уста билген Байкъул, ахыргъа дери да тынгыламай «Охо, охо!» – деп, кетди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 31.

4. *кёч.* Испытывать неприятное, переносить, переживать *что* / Къыйнал, азап чек. *Бердиле эрге, салдыла кёрге, Ачыулукъ дуниясын чайнадым, Жашауум болмай, ашауум болмай, Ачыудан, къазанча, къайнадым.* «Жюрек жырлайды», 62. *Да, Лейля, сени хапарынг сейирди, Зулмулукъну чайнагъанса, кёргенсе.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЧАЙНА[2] *ат сёл. тил. къ.* **чайный.** *[Пушхо кишилеге:] Сизни уа...*

ол чайнадан айырып, юйде бешик тебиретирге буйрукъ берирге керек эди. К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 36. *Осман эки жанына аууша, кючден атлай, чайнадан чыкъгъанын кёрдюм.* Ш а у а л а н ы Х., Кюйген тап, 74.

ЧАЙНАЛ *эт. страд. от* **чайна** [1]/ Чайна [1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Бир ыйыкъдан сора, жипни чайналгъан юзюгюн агъач башында тапхан эдиле.* С е м е н л а н ы А., Жазыу айла, 100. *Къызчыкъ, эшик артында мугурайып, сюек эзилген, эт чайналгъан тауушлагъа тынгылап, иги кесек турду.* Т о л г ъ у р л а н ы З., Айыуташ, 14.

ЧАЙНАЛЫУ *и. д. от* **чайнал** / Чайнал дегенден *этим ат. Ашны чайналыуу. Сёзню чайналыуу.*

ЧАЙНАТ *эт. понуд. от* **чайна** [1]/ Чайна [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаулагъа зыгъыр чайнатхан, Бизде къууанчла къайнатхан аскерибиз сау болсун.* «Жилтинле», 37. *Насыпсызлыкъ соруп келмейди инсаннга, Келип басса, ташны чайнатады анга.* О т а р л а н ы С., Назмула бла поэмала, 86.

ЧАЙНАТДЫР *эт. понуд. от чайнат* / Чайнат дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуге ачыулукъ дуниясын чайнатдыр.*

ЧАЙНАТДЫРЫУ *и. д. от* **чайнатдыр** / Чайнатдыр дегенден *этим ат. Биреуге зулмулукъну чайнатдырыу.*

ЧАЙНАТЫЛЫУ *и. д. от* **чайнатыл** / Чайнатыл дегенден *этим ат.*

ЧАЙНАТЫУ *и. д. от* **чайнат** / Чайнат дегенден *этим ат. Ётмекни чайнатыу. Этни чайнатыу.*

ЧАЙНАУ *и. д. от* **чайна** [1]/ Чайна [1] дегенден *этим ат. Чайырны чайнау.*

ЧАЙНАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чайна** [1]/ Чайна [1] дегенни *араш айырмасы. Эмилик атла, кёмюк басып, ауузлукъларын чайнашадыла.*

ЧАЙНАШЫУ *и. д. от* **чайнаш** / Чайнаш дегенден *этим ат. Азап чайнашыу. Къыйынлыкъ чайнашыу.*

ЧАЙНАЯ *ат къ.* **чайный**. *Элде тюкен, чайная ишлейдиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 113.

ЧАЙНИК *ат.* Чайник / Чай этер ючюн неда суу къайнатыр ючюн жюрютюлюучю саплы эм бурунлу адыр. *Отха жанлай олтурдукъ, юллелени тартдыкъ, терк окъуна чайнигибиз да жарыкъ къайнады.* Ю. Л е р м о н т о в, Бизни заманны жигити, 20. *Къайнай тургъан чайникни башы ёрге-ёрге секиреди.* «Шуёхлукъ», № 28, 102.

ЧАЙНЫЙ *ат.* Чайная / Келген адамла чай ичип, ауузланырча жамауат аш юйню бир тюрлюсю. *[Соколов:] Тёртюнчю кюн, машинаны да будайдан жюклеп, совхоздан келе, тюзюнлей чайныйге бурулдум.* «Шуёхлукъ», № 5, 31.

ЧАЙПАЛ *эт.* 1. Плескаться, хлестать (*о волнах*)/ Толкъунланып барып, кесинги жагъагъа, башха затха уруп, тауушэт, чайкъал, чачыл. *Баренц тенгиз, кёмюкленип, чайпалады.* Х у б и й л а н ы О., Мурат, 30. *Къартны къолунда боза аякъ къалтырады, чайпалды.*

2. Тюртюп, силкиндирип, уруп,

къолу къалтырап, суу, суусун челекни, сауутну д. а. к. затны киришини башы бла тёгюлюрча эт. *Жай кюн орамгъа чыгъып, Сен кёрсенг: челеклени чайпалырча, толтуруп, Къыз суу алып келгенин.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Жангы китап, 138.

2. Колебаться в воздухе (*о флаге, парусах и т. п.*)/ Хауада къымылда, чайкъал. *Къурукъну башында уа къоз байракъ чайпалады.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 130.

ЧАЙПАЛТ *эт. понуд. от* **чайпал** / Чайпал дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол къызны къолунда чын аякъ айрандан эрини-буруну бла толу эди да, чайпалтмазгъа кюрешеди, алай а къонакъны къолуна бере туруп чайпалтды. [Киши] Къайгъымы жюрютеме, сууну чайпалтмай.* «Коммунизмге жол», 1974, № 59.

ЧАЙПАЛТДЫР *эт. понуд. от* **чайпалт** / Чайпалт дегенни *къатланыучу айырмасы. Челекде сууну чайпалтдыр.*

ЧАЙПАЛТДЫРЫУ *и. д. от* **чайпалтдыр**/ Чайпалтдыр дегенден *этим ат. Къаты желни тенгизни чайпалтдырыуу.*

ЧАЙПАЛТЫУ *и. д. от* **чайпалт** / Чайпалт дегенден *этим ат. Кёлню чайпалтыу. Байракъны чайпалтыу.*

ЧАЙПАЛЫУ *и. д. от* **чайпал** / Чайпал дегенден *этим ат. Будай сабанны чайпалыуу.*

ЧАЙПАЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чайпал** / Чайпал дегенни *араш айырмасы. Къызла, челеклеринде суулары чайпалыша, хапар айта келедиле.*

ЧАЙПАЛЫШЫУ *и. д. от* **чайпалыш** / Чайпалыш дегенден *этим ат. Толкъунланы, къутуруп, чалпалышыулары.*

ЧАЙПАН *ат аз жюр.* Каменистый берег реки или склон горы, покрытый редким кустарником/ Жукъа чырпылы, ташлы суу боюну неда сырт. *Черекни чайпанында бир адам сюелип тургъанын кёрдюк.*

ЧАЙХАНА *ат.* Чайхана / Орта Азияда: чайный. *Къуй, чайхана иеси, чай къуй сен, Бил, ёмюрде да айтмам ётюрюк, Кесим ючюн жуап этерме мен, Санга бир да эталмам ёкюллюк.* «Шуёхлукъ», № 19, 6. *Шахарда драмкружокга, не китап окъуучу юйге неда чайханагъа эркинлик берселе, ол [Беликов] башын да чайкъап, акъырын: – Ол а, ахыры алайды, бу бары да аламат ишди, алай а мындан бир зат чыкъмагъа эди,– деучен эди.* А. Ч е х о в, Хапарла, 4.

ЧАЙХАНАЧЫ *ат.* Чайханщик / Чайханада ишлеген адам. *Бек сыйлап кюрешесе, чайханачы, Кёп гюл жашнайды терек бахчангда.* «Шуёхлукъ», № 19, 6.

ЧАЙЫР *ат* **1.** Смола / Ийнели эм бир къауум башха терекледен чыгъып, хауада къатыгъа айланыучу жабышыучу суусун зат; балауз. *Сюрюучюню саугъасы – нарат чайыр.* (Н а р т с ёз.) ❍ *Юй аллыбызда уллу нарат терек, Къушла чайнайдыла чайырын, Анала тапхан ариу къызланы Жашла кёредиле хайырын.* «Малкъар халкъ жырла», 105.

2. Черное, смолистое вещество, иногда встречающееся на скалах / Бир бирде къаялада тюбеучю, къатылыгъы уа балауузча болуучу къара зат. *Кумаланы башы Акъ къаяны къара чайырларын таулу*

сюрюучюлерин бек эрттеден биледиле. Шахмырзаланы С., Танг аласында, 53.

3. Гудрон, синтетическая смола / Нефть этилгенден сора къалгъан къалын къара зат (жолла ишлеуде, юй башланы жабыуда, башха материалла этиуде д. а. к. затха хайырланылады). *Кюнню таякълары шахарны таш орамларыны чайырын эритип, аякъ ызларынг тюшген иссиде адамла телеграф болгъан юйге ашыгъып киредиле.* Хубийланы О., Адамла, 19. *Ананы къара чайыргъа ушаучу чачында болгъан акъ тюклери энди бютюнда кёп кёрюнедиле.* Гадийланы И., Санга айтама, 98.

4. Жвачка / Чайнар ючюн хайырланылыучу балауз, резинка эм аллай башха зат. *Чайыр чайна.* ■ *Ой, эски Малкъар, сен не ачый эдинг, Кёп жанла ачы чайыр чайнагъан, Кёп жарлы сыртда, къолда жоюлгъан, Такъыр къазанда кюйген, къайнагъан.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 3.

■ **Чайыр бетли** розовый / Къызгъыл. *Чайыр бетли къумач.*

■ **Чайыр жол** дорога, покрытая асфальтом / асфальт къуюлгъан жол. *[Автомобиль:] Сыйдам чайыр жоллада, Къанатлыча, къачарма, Къушла кёкде учханча, Мен да жерде учарма.* Шахмырзаланы С., Назмула, 191. *Узунбутакъ тереклени ауаналары кенг чайыр жолгъа сойланадыла.* «Шуёхлукъ», № 50, 56.

ЧАККА *ат саб. къ.* **чарыкъ.** *Чакка юсюнде тюк тапдым.* (Фольк.)

ЧАКЪ[1] *ат.* Время, пора, период / Заман, кезиу. *Жашларынг, санга [Къарачайгъа] узакъда этген жырларын айтып, Тургъандыла къыйын чакъда. Мени да кёп жылатып.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 373. *Ариулугъун бахчаны Мен айтайым къалайды: Жетген чакъда къарасанг, Эки кёзюнг къамайды.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 18.

2. *къ.* **заман 4.** *Буруннгу къарт ёмюрледе, адам, мал да аз болгъан заманлада, таулада назыла да битген ауукълада; уллу тау ауузла бусагъатдача терен болмагъан чакълада бизни буруннгу аталарыбыз Малкъар таулада жашамагъан узакъ ёмюрледе жер жюзюнде тамаша кийиксиннген бир жашау болгъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», 211. *Кёрюнеди жырынгда Журтну жашау чакълары, Аталаны тёлюге Къоюп кетген нартлары.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 109.

3. Время (*года*)/ Жылны тёрт кезиуюнден бири. *Жылны къыш чагъы.* ■ *Таулула жыл чакъланы былай санагъандыла: къач, къыш, жаз, жай.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 99.

4. Время (*не занятый чем-л., свободный от чего*)/ Бош болгъан, бир зат бла кюрешмеген кезиу, заман. *[Ширин Фархадха:] Сеннге нёгерлик, тенглик этер эдим, Тынчайгъан чакъда жубандыр эдим: Кюнча, кюнюнгю мен жаратыр эдим. Кече келекченг болуп турур эдим.* «Жилтинле», 438.

♦ **Чакъдан бир** иногда, время от времени; в свое время/ Замандан заманнга, бир кезиуде, бир бирде. *[Къызла] бир кесекден юйге къайтып, бир бирге чакъдан бир сёлеше, ушхуурэтедиле.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 89. *Чакъдан бир учхан жулдуз ызындан узун ыз къоя, узакъгъа кетип ёчюледи.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 38.

♦ **Чакъдан бирде** иногда, изредка / бир-бирде, анда-санда. *Совет чакъдан бирде жыйылып, оноу эте турлукъду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 132. *Чакъдан бирде тенгимден къагъыт алама.* «Коммунизмге жол», 1969, № 81.

ЧАКЪ[2] *эт.* 1. Цвести, распускать почки / Гюллери ачылып чыкъ (*битимлени чечеклерини юсюнден*). *Къар тюбюнде жанкъоз чагъар, аязчыкъгъа тёзмей агъар.* (Нарт сёз.) ○ *Балли терек кечеден тангнга чагъып чыкъгъанча, Кулизар, кёзге кёрюнмей, ёсдю.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 29. *Шаптал терекле, къурмач чартлагъанлай, чагъып, элни бетин тюрлендиргендиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 334.

2. Искрить, пускать искры / Жилтинле чыгъар. *Аны чакъгъычы чакъгъынчы, мен таудан ауарма.* (Нарт сёз.) ○ *Атны къурч наллары жилтин этип от чагъадыла.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 248.

3. Высыпать, покрываться сыпью / Чапыр. *Эринлери чакъгъандыла. Жашны эрини-буруну чакъгъанды.*

4. Сверкать / Жилтинле чачылып, къысха-къысха бек жарыкъ жылтыра. *Кёк кёкюреп башлады, От чагъып кёз къаматды.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 97. *Жерни элия титирете эди, кёкде чагъа, Боранбилгич а къууана эди аны ючюн.* Отарланы К., Жолла, 53.

ЧАКЪ[3] *эт.* 1. Трепать, теребить, пушить (*шерсть шерстобитным лучком*)/ *Жюнню жая бла тит. Анам саба бла кийизлик жюн чагъа тура эди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 225. *Таулу тиширыу тохтамай, Сау кече жюн чакъгъанды, Эри ауруса, жукъламай, Тангнга алай чыкъгъанды.* «Шуёхлукъ», № 9, 14.

2. Взбалтывать, мешать взбивать *что* / Айранны, жумуртханы д. а. к. затны уруп, терк-терк булгъап кёмюк этдир. *Жууртну чагъып ичдик. Бозаны чакъ. Гаккыланы бузуп, чагъып, къуймакъ этдик.*

■ **Чакъгъан ауруу** золотуха, сыпь / эти чапырып, ууакъ чартлауукъла чыгъыучу жукъгъан ауруу. *Чакъгъан ауруу сабийлеге терк жугъады.*

ЧАКЪАН *ат къарач.* Шакал / Мыллыкланы ашап кечиниучю, ит формалы жыртхыч жаныуар.

ЧАКЪГЪЫЧ *ат.* Огниво, кресало / Отлукъ ташдан жилтинле чыгъарыучу къурч темирчик неда ташчыкъ. *Чакъгъычсыз къуу къабынмаз, мужурасы болгъан абынмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Нарт сёзлеринг а чакъгъыч бла от чакъгъан кибик айтыладыла.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 267.

ЧАКЪДЫР[1] *эт. понуд. от* **чакъ**[2]/ Чакъ[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашау бекди ташдан, темирден да, Жанкъозла чакъдырады къарда.* Отарланы К., Танг жулдузум, 84. *Атланы наллары ташха тийип, от чакъдырадыла, Булутладан от чакъгъанлары Атланы жалкъаларын жарытадыла.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 38.

ЧАКЪДЫР[2] *эт. понуд. от* **чакъ**[3]/ Чакъ[3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Айранны чакъдыр. Жюнню жая бла чакъдыр.*

ЧАКЪДЫРТ[1] *эт. понуд. от* **чакъдыр**[1]/ Чакъдыр[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Ташны чакъдырт.*

ЧАКЪДЫРТ[2] *эт. понуд. от* **чакъдыр**[2]/ Чакъдыр[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Гаккыланы иги чакъдырт.*

ЧАКЪДЫРТЫУ[1] *и. д. от* **чакъдырт**[1]/ Чакъдырт[1] дегенден *этим ат. Жюнню чакъдыртыу.*

ЧАКЪДЫРТЫУ [2] *и. д. от* **чакъдырт** [2]/ Чакъдырт [2] дегенден *этим ат. Жууртну чакъдыртыу.*

ЧАКЪДЫРЫЛ [1] *эт. страд. от* **чакъдыр** [1]/ Чакъдыр [1] дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ЧАКЪДЫРЫЛ [2] *эт. страд. от* **чакъдыр** [2]/ Чакъдыр [2] дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ЧАКЪДЫРЫЛЫУ [1] *и. д. от* **чакъдырыл** [1]/ Чакъдырыл [1] дегенден *этим ат.*

ЧАКЪДЫРЫЛЫУ [2] *и. д. от* **чакъдырыл** [2]/ Чакъдырыл [2] дегенден *этим ат.*

ЧАКЪДЫРЫУ [1] *и.д. от* **чакъдыр** [1]/ Чакъдыр [1] дегенден *этим ат. Чакъгъыч бла отлукъ ташны чакъдырыу.*

ЧАКЪДЫРЫУ [2] *и. д. от* **чакъдыр** [2]/ Чакъдыр [2] дегенден *этим ат. Айранны чакъдырыу. Бозаны чакъдырыу.*

ЧАКЪЛЫ *сонг.* Около, столько / Бир затны саны, ёлчеми, башхагъа жуукъ, тенгши болгъанын кёргюзтеди. *Къагъытны алгъанлы бир сагъат чакълы болур.* Этезланы О., Тарда, 189. *Къартла жашла чакълы узалалмазла.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 193.

ЧАКЪМА *ат аз жюр.* Курок/ Ушкокну огъары аягъы. *[Акъсакъал:] жырлагъанны тамагъына май жагъарма, алай болмаса, чакъманы чакъдырырма.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 148.

ЧАКЪМАКЪ I *сыф.* Растрепанный (*о волосах*), лохматый, косматый / Тозурагъан, таралмагъан, кока (чачны юсюнден). *[Жаш къызгъа:] Ариума деп а нек махтанаса, Киши унамайды къараргъа. Сабан тырнауч сатып аллыкъма Чакъмакъ чачынгы тараргъа.* «Малкъар халкъ жырла», 197. *Ингир къурумуна Темуркъаны эки этеги чакъмакъ болуп, чабырындан баш бармагъы къарап... къойла бла ыстауатха келди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 38.

ЧАКЪМАКЪ II *ат.* Космы, лохмы / Малны жюнюнде болуучу кир токъмакъла. *Суу боюнунда олтуруп, кеси кесине мур-мур эте [Хурмет] жюнню чакъмакъларын айырды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧАКЪМАКЪЛЫ *сыф.* Кремневый (*об оружии*)/ Отлукъ таш бла атылыучу (*сауутну юсюнден*). *Сюйген къызлары [тойгъа] чыкъсала, жашла чакъмалы тапанчаланы кёкге-кёкге тутуп атадыла, арбазны кукурт ийисге алдырадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 24.

ЧАКЪСЫЗ *заман. сёзл. аз жюр.* Преждевременно / Заманындан алгъа, заманы жетгинчи, замансыз. *[Мажир:] Ой [Айжаякъ] сени кибик тул къатынланы, Мени кибик тишсиз къартла табадыла. Сен тишлериме бир да къарама, Замансыз, чакъсыз ала агъадыла.* «Малкъар халкъ жырла», 117.

ЧАКЪЫНЖЫКЪ *ат къарач. къ.* **чакъынжыкъ.** *Къушну хыйлачысы – чакъынжыкъ.* (Нарт сёз.) ○ *Чакъынжыкъ, къаргъа дегенча бир къауум къанатлы болмаса, жарыкъ тауушлу чегет къанатлыладан жукъ къалмай, къыбыла жанына къачхан эдиле.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 328.

ЧАКЪЫР *эт.* 1. Звать / Ауаз бла неда башха тюрлю белги бла къатыннга кел деп неда жууап эт деп билдир.– *Билген адамны чакъырып, [саусузгъа], тюкюртюрге керек эди,– деди Сырмахан.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 12. – *Алан, былай бурул да хапар айта бар,– деп, жашла Хасанны къатларына чакъырдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 75.

2. Приглашать *кого* / Бир тюрлю иш хакъ тёлеп этдирир ючюн «Кел»,– деп, тиле. *Электросеть бла оборудованияны тюзболмагъан жерлерин кёргенлей, электромонтёрну чакъырыргъа керекди.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 235.

3. Призывать *кого* к чему / Биреуню бир ишге къатышдырыргъа кюреш, тиле неда изле, борчлу эт. *[Тотур] къадамалы бийик къала салгъанды, Ол жерлеге «чегимди», деп, къычыргъанды. Душман чапса, ол чегинден къууаргъа, Таулу халкъны биригирге чакъыргъанды.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 29. *Россейни унукъгъан халкъларын уятхан, залимле бла согъушургъа чакъыргъан, башыбызгъа азат этген, жангы жашау туудургъан, бизни тамата къарындашыбыз – орус халкъды.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 55.

4. Созывать / Конференциягъа, коллегия органнга д. а. к. затха къатышханланы жыйылыугъа жый. *Баш Советни сессиясын чакъырыргъа оноу этилди.*

ЧАКЪЫРТ *эт. понуд. от* **чакъыр** / Чакъыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Сормай алма, чакъыртмай барма.* (Нарт сёз.) ○ *Керим улу, мычымай бир къауум адамны исполкомгъа чакъыртды.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 13.

ЧАКЪЫРТДЫР *эт. понуд. от* **чакъырт** / Чакъырт дегенни *къатланыучу айырмасы. Таугъа чакъыртдыр. Изеуге чакъыртдыр.*

ЧАКЪЫРТДЫРЫУ *и. д. от* **чакъыртдыр** / Чакъыртдыр дегенден *этим ат. Къонакъланы чакъыртдырыу. Тутмакъны чакъыртдырыу.*

ЧАКЪЫРТЫЛ *эт. страд. от* **чакъырт** / Чакъырт дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашла правленнге чакъырылдыла. Жашла аскерге чакъырылдыла.*

ЧАКЪЫРТЫЛЫУ *и. д. от* **чакъыртыл** / Чакъыртыл дегенден *этим ат. Жумушха чакъыртылыу. Жууапха чакъыртылыу.*

ЧАКЪЫРТЫУ *и. д. от* **чакъырт** / Чакъырт дегенден *этим ат. Аскерге чакъыртыу. Окъургъа чакъыртыу. Ишлерге чакъыртыу.*

ЧАКЪЫРЫЛ *эт. страд. от* **чакъыр** / Чакъыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Келдинг эсенг, хош келдинг, чакъырылмай бош келдинг.* (Нарт сёз.) ○ *Тюненеден бери элчиле повесткала бла чакъырыладыла.* Къобанланы Д., Таулада тарыш, 304.

ЧАКЪЫРЫЛЫУ *и. д. от* **чакъырыл** / Чакъырыл дегенден *этим ат. Аскерге чакъырылыу. Изеуге чакъырылыу.*

ЧАКЪЫРЫМ *ат къ.* **къычырым**. *Къарашауай барындан да кеч кетди. Къайтханда, чакъырым алгъа жетди.* «Нартла», 165. *Узакъса, узакъса сен, Черкесск, Минг чакъырымла жатхандыла арагъа.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 110.

ЧАКЪЫРЫУ I *и. д. от* **чакъыр** / Чакъыр дегенден *этим ат. Баш Советни сессиясын чакъырыу. Къонакъгъа чакъырыу. Бурун заманлада къайынлада кёрюнюрге киеуню чакъырыу аламат сейир болгъанды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 105.

ЧАКЪЫРЫУ II *ат.* Призыв / Башчылыкъ этиу жаны бла ниетни къысха айтхан излем; лозунг. *Халкъны чакъырыуу бла жаш тёлюню борчу: хар жетген жеринде алчы болуп ишлерге, мирзеуню кёп этер ючюн къаты кюреширге.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 8.

ЧАКЪЫРЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чакъыр** / Чакъыр дегенни *араш айырмасы. Жашла бир бирлерин тутушургъа чакъырышадыла.*

ЧАКЪЫРЫШЫУ *и. д. от* **чакъырыш** / Чакъырыш дегенден *этим ат.*

ЧАЛ[1] *ат* **1.** Седина / Чачда, сакъалда, мыйыкълада агъаргъан тюкле. *Бир шахарда жашагъанды Дейдиле бир юй устасы. Сора ол къарт болгъанды, Чачын-башын чал басып.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 183.

2. *В позиции определения:* а) седой / чачы, сакъалы-мыйыгъы агъаргъан. *[Къыз:] Чал сакъаллы къарт кишини Манга тийиншли кёрдюле.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 34. *Атамыча сюйдюм чал комиссарны, Хорлатмагъаны ючюн палахлагъа.* Отарланы К., Жолла, 137; б) серый, чалый / кёк, боз, кюл бетли. *Къолан ат жанындан жатады, чал ат батмакъгъа батады.* (Нарт сёз.) ○ *Бир жол Айыу агъачда, Къоншусу чал Къабанны Халсыз ишлерин кёрдю.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 28.

♦ **Чал болду (къакъды, кирди, урду)** покрываться сединой, поседеть / чачы, сакъалы агъарды. *Сейит чал ура башлагъан сакъалын къол аязы бла сылады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 46. *[Кишини] чал киргенгеке сакъалчыгъы токъ бетине асыры жарашмайды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 6. *Энди Бекболатны башы чал болгъанды, Заман терк айтылгъан хапарча бара.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 19.

ЧАЛ[2] *эт.* **1.** Косить *что* / Чалгъы неда косилка бла кесдир, юздюр. *Чыкъ къуругъунчу чал, жаун жаугъунчу дырын жый.* (Нарт сёз.) ○ *Чалгъычыла чаладыла, Дурула узун жоллача, жатадыла.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 143.

2. Плести, заплетать *что* / Халыдан, чыбыкъдан д. а. к. затдан эшип, чалыу д. а. к. затла эт. *Чалыу чалыргъа уста тиширыу.*

■ **Чалып сёлеш** говорить с акцентом / акцент бла сёлеш. *Оруслу болгъанын жашны бет тюрсюню, тилинде чалмай сёлешгени айтады.* Къулийланы Х., Эгизле, 4. *Ырыскъул – малкъарча, Хамызат – къыргъызча чалып, сёлешип турдула.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 165.

ЧАЛА-КЪУЛА *хал. сёзл. къ.* **жарты-къурту.** *[Зурум] ол аферистка [Тауджан] амалтын жесирге тюшгеними чала-къула эшитип, [Назирни] жюреги къыйнала болурму?* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 33.

ЧАЛБАШ *сыф.* Седоголовый, седой / Башы чал болгъан. *Чалбаш эсенг да, чалгъынгы ташлама.* (Нарт сёз.) ○ *Сырыйнала, къыл къобузла согъула, оноуларын этгендиле чалбашла.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 61.

ЧАЛГЪЫ *ат* 1. Коса / Кырдыкны бла къылкъылы битимлени къол бла чалыр ючюн узун къынгыр бычакъ формада ишленип узун сабына бегитилген эл мюлк адыр. *Тауланы башы талала, Чалгъычыла алып чаладыла, Эки сюйген бир болса, Анала жукълап къаладыла.* (Фольк.) *Бешкъарыш чалгъы сакълайды солдатны, Кенг дуруланы элтирге ашыгъа.* Отарланы К., Сайлама, I, 45.

2. Косьба, сенокос / Бичен чалыу иш. *Халкъ чалгъыгъа чыгъа башласа, Чыммакъны не безгеги тутар эди, неда аш оруну аурур эди.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 24. *Чалгъыдан арып келген Асият къымылдамай жукълайды.* «Шуёхлукъ», № 50, 87.

ЧАЛГЪЫЧЫ *ат* 1. Косарь / Кырдыкны, къылкъылы битимлени чалыучу адам. *Шатык кырдык къаушала, толкъунлана, чалгъычыланы сакълайды.* Гадийланы И., Санга айтама, 57. *Чалгъычыла чаладыла, Дурула узун жоллагъа жатадыла.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 143.

ЧАЛДИУ *ат.* Подножка, зацеп / Жыгъар ючюн аягъы бла башханы аягъына уруу амал. *Кючю жеткен чалдиусюз да жыгъар.* (Нарт сёз.)

■ **Чалдиу сал (эт)** ставить подножку кому / жыгъар ючюн аягъынг бла башханы аягъына ур. *Къарт кишичик асыры къоркъгъандан, аны ким эсе да этегинден тартханча, аягъына чалдиу этип жыкъгъанча кёрюндю.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 23.

ЧАЛДИШ[1] *ат* 1. Плетень, изгородь / Бир бирлерине эшилген чыбыкъладан, темир жипледен этилген буруу. *Итни чалдишге къыссанг, юсюнге секирир.* (Нарт сёз.)

2. Решетка / Адам киралмаз эм чыгъалмаз ючюн базыкъ темир чыбыкъладан этилип, терезеге, эшикге салыныучу тыйгъыч, буруу. *Мени тыймазла деу темир чалдишле, Тыймазла чыранла, буз ёрле.* Бабаланы И., Жетегейле, 14. *Мени элтип, эки терезесине да темир чалдиш этилген отоугъа атдыла.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 117.

3. Клетка для птиц и животных / Ичинден жаныуар неда къанатлы къачалмай жашар ючюн къабыргъалары темир чыбыкъдан ишленнген орун. *Эркин учхан къанатлыны Сиз тар чалдишге жыймагъыз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 35. *Къуш баланы атхандыла чалдишге, Ашы сууу эркин, оруну жылы.* Отарланы К., Танг жулдузум, 13.

4. *В позиции определения:* клетчатый, решетчатый / Чалдишли. *Ючюнчю орундукъну къулагъына чалдиш кёлекчик тагъылып тургъанын эследиле.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 123.

ЧАЛДИШ[2] *эт. къ.* **чалиш.** – *Эшта, сиз мени ким болгъанымы биле болмазсыз! – деп, къарамыйыкъ, аякълары чалдише, чыгъып тебиреди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 127. *[Катя Тахирге:] Эсирген адам тюз жолда ары-бери чалдише баргъанча болгъанса.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 32.

■ **Чалдиш эт** *къ.* **чалдишдир.** *Найыпхан, къолларын чалдиш этип, токъ ёшюнлерине салды.* Толгъурланы З., Эрирей, 157.

ЧАЛДИШДИР *эт. къ.* **чалдишдир.** *Ауур челекле аны [Зулейхатны] алгъа сюрюшдюредиле,*

назик бутчукъларын чалдишдиредиле. Толгъурланы З., Айыуташ, 13.

ЧАЛДИШДИРИУ *и. д. от* **чалдишдир** / Чалдишдир дегенден *этим ат. Бутланы чалдишдириу.*

ЧАЛДИШЛЕН *эт.* Скрещиваться (*о дороге, следах*)/ Жолну, ызны, бирге тюбеп, ары-бери айырылгъан жерлери. *Жолла чалдиишдиле.* ■ *Орунлада чычхан жолла чалдишленип, ууакъ ырхыла талагъан талагъа ушайдыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 35.

ЧАЛДЫР[1] *эт. понуд. от* **чал**[2]/ Чал[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Биченликни чалдыр. Картоф башны чалдыр.* ■ *Алдагъыланы бири тынгылап, экинчиси да эки къолун да силкип, орусча чалдырып сёлешеди.* Хубийланы О., Дерт, 56.

ЧАЛДЫР[2] *эт.* Намекать / Сездир, кенгден билдир. *Зекерияны урушда ёлгенин жашчыкъгъа бирле чалдыргъан болурла.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 22.

ЧАЛДЫРТ *эт. понуд. от* **чалдыр**[1]/ Чалдыр[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Тереклени тюплерин чалдырт. Кырдыкны чалдырт.*

ЧАЛДЫРТЫУ *и. д. от* **чалдырт**[1] / Чалдырт[1] дегенден *этим ат. Биченликни чалдыртыу.*

ЧАЛДЫРЫУ[1] *и. д. от* **чалдыр**[1]/ Чалдыр[1] дегенден *этим ат. Жол жанында мурсаланы чалдырыу.*

ЧАЛДЫРЫУ[2] *и. д. от* **чалдыр**[2]/ Чалдыр[2] дегенден *этим ат. Орусча чалдырыу.*

ЧАЛДЫШ *ат къарач.* **1.** *къ.* **чалдиш**[1] (*1, 2, 3-чю магъ.*). *Жел тепгенди тыйылмайын таулада, Къарны кюрейди, бюркеди жоллагъа, чалдышха.* «Жюрек жырлайды», 44. *Темир чалдышда, сюнгюлю шкокларын жан сюеклерине къысып, эки къарауул сюеледи.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 201.

2. *В позиции определения:* клетчатый; решетчатый / *къ.* **чалдиш**[1] (*4-чю магъ.*). *Чалдыш сызлы тетрадны ичин ачып, стол жанында чёкдюм.* Хубийланы О., Адамла, 73.

ЧАЛИШ *ат.* Шататься / Бутларынг тутмай, къынгыр-мынгыр, ауша-сюрюше бар. *Барыр чалише юйюне [ичгичи], Уруш ачар юйюрюне. Кими жиляр, кими къачар, Ауузу мыллык ийис чачар.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 23. *Хасанны кёзлери, мугут этген бюртюклеча, ау басып, бутлары, жангы жюрюй башлагъан къагъанакъныча чалишедиле.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 66.

■ **Чалиш эт** *къ.* **чалишдир.** *Къарашауай бутларын да чалиш этип, олтуруп болгъанды.* «Нартла», 158.

ЧАЛИШДИР *эт.* Скрестить, переплести *что* / Бутланы, билеклени бир бири юслерине сал. *Амин акъ салам къалпагъын къатында къыртышха атып, бутларын чалишдирип, жерге олтургъанды.* Кацийланы Х., Тамата, 176.

ЧАЛИШДИРИУ *и. д. от* **чалишдир** / Чалишдир дегенден *этим ат. Билеклени чалишдириу. Бутланы чалишдириу.*

ЧАЛКЪЫ *ат къарач. къ.* **чалгъы** **1.** *Мен да келдим атланып, Чалкъым жити тапланып, Хорламы-*

ма махтанып, урунургъа жол алып. Байкъулланы А.-К., Хорлам, 214. *Чалкъы тапланнган, жаныу этиу, къанатлы жырлагъан бары да бир бирин тунчукъдурдула.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 289.

2. *къ.* **чалгъы** 2. *Аны [Дагъулакъны] аты чалкъыда тулпарлыгъы бла бурундан бери халкъда айтылады.* «Алчыла», 67. *Хорламны хапары бир къошда, бир чалкъыда чыгъады.* Хубийланы О., Дерт, 39.

■ **Чалкъы ыз** *къарач. къ.* **чаллыкъ.** *Тангны тёбен жаны тюгел да белги бергинчи, жыйынны тамата сы Асланкир: «Туругъуз, тур!» – деп, эрлай чалкъысын сермеп, чалкъы ызгъа ашыкъды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 149. *Совхозну бичен ишлерге 1500 гектар чалкъы ызы къалгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 109.

ЧАЛКЪЫЧЫ *ат къарач.* **чалкъычы.** *Бели бюгюлмеген чалкъычы болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Къарачыгъыз, чалкъычыла, Чегет тюзге жетип бошап, Эртген чыкъда чаладыла.* «Жарыкъ жолда», 119.

ЧАЛЛЫКЪ *ат къ.* **биченлик.** *Эр уланла сапарышла бередиле Гюрбежиде Кичи улу Батыргъа, Чалгъылагъа тартыу, тогъай салдырып, Керек кюнде чаллыкъларын чалыргъа.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 76. *Чаллыкъладагъы ариу гокка хансла уа хар бири кесича ышарады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 169.

ЧАЛМА *ат къ.* **сарых.** *Эки башлы Минги тау, Тюе сыртлы уллу тау, Акъ кёлекни тешмейсе, Акъ чалмалы ёхтем тау.* Шахмырзаланы С., Назмула, 29.

ЧАЛМАН *ат* **1.** Плетень / Чыбыкъдан эшилген буруу. *Юйлени тёгереклери къаты бегитилипдиле, кимни мекямын чалман, кимникин да хуна къуршалайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 7. *Тийреде кими хуна ишлейди, кими чалман этеди, кими да бахчасында кюрешеди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 141.

2. *В позиции определения:* плетеный / Чалмандан этилген. *Чалман буруу. Чалман эшик. Чалман кош.*

3. Загон (*огороженный плетнем*)/ Чыбыкъладан эшилип этилген мал орун. *Чалман толу акъ къозу.* (Элбер.)

ЧАЛМЫЙЫКЪ *сыф.* Седоусый / Мыйыкълары чал болгъан. *Алда баргъан чалмыйыкъ Эл таныгъан Омарды.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 156. *Чалмыйыкъ къарауул сакъал жюлюучюге сейирсинип къарады.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 189.

ЧАЛПЫ *эт.* Нести урон, терпеть убыток (*неудачу*), страдать/ Хатагъа, къыйынлыкъгъа тюш. *Мартны бурундан танып, Анда малы абынып, Бош умутха талпынып, чалпыгъанды кёп таулу.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 26. *Къыйын саусуз тириледи, Устасына тюбесе, Чалпыгъан иш ёседи, иеси кёлюн берсе.* «Шуёхлукъ», № 20, 53.

ЧАЛПЫТ *эт. понуд. от* **чалпы** / Чалпы дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишни чалпыт. Малланы чалпыт.*

ЧАЛПЫТЫУ *и. д. от* **чалпыт** / Чалпыт дегенден *этим ат. Чалпыгъан иш. Къойланы чалпыт.*

ЧАЛПЫУ *и. д. от* **чалпы** / Чалпы дегенден *этим ат. Мал аш жетишмегени себепли малланы чалпыулары.*

ЧАЛСАКЪАЛ *сыф.* Седобородый / Сакъалы акъ, чал болгъан. *[Хорлам:] Анга [Чомургъа] къыйнала, атам чалсакъал болду.* Хубийланы О., Дерт, 152. *Кюмюш улу элде бек белгили, сёзлери, намыслары жюрюген бёлек чалсакъал къартны чакъырып кёп сёлешди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 276.

ЧАЛЫ *ат* 1. *къ.* **чалман** 1. *Кечеги жангы къар хуна, чалы ырбынларында болмаса, хазна къалмай эригенди.* Толгъурланы З., Эрирей, 3. *Четенин чалыгъа таяндырып, Мыртаз терекге ёрлеп башлады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 15.

2. *къ.* **чалман** 2. *Кёзлери тына башлагъан къарт къатынла чалылада къолларына бирер жая алып, жюн чагъадыла.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 56. *Адамла, мудах саламлашып, ташдан ишленнген къой орунну чалы эшигине келип тохтадыла.* Гулаланы Б., Къачхынчы, 27.

ЧАЛЫКЪ *ат къарач.* Жагъын эт (*къ.* **жагъын**).

ЧАЛЫКЪДЫР *эт. къарач. къ.* **эркелет**. *Сабийни асыры чалыкъдыргъан иги тюйюлдю.*

ЧАЛЫКЪДЫРЫУ *и. д. от* **чалыкъдыр** / Чалыкъдыр дегенден *этим ат. Биреуню чалыкъдырыу.*

ЧАЛЫКЪЛА *эт. къарач.* Жагъын эт (*къ.* **жагъын**). *Хорлам бираз кеси акъылын жаратхан адамды да, чалыкъларгъа болур.* Хубийланы О., Дерт, 239. *[Таужан къызлагъа:] Къызла, сизде энди чалыкълагъан, башын алыргъа излеген болса, былайгъа келлик къызла кёндюле.* Хубийланы О., Аманат, II, 129.

ЧАЛЫКЪЛАТ *эт. къарач. понуд. от* **чалыкъла** / Чалыкъла дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЧАЛЫКЪЛАТЫУ *и. д. от* **чалыкълат** / Чалыкълат дегенден *этим ат.*

ЧАЛЫКЪЛАУ *и. д. от* **чалыкъла**/ Чалыкъла дегенден *этим ат. Сапарны харамлыгъы, чалыкълауу болуп тюл, болгъан болуму алайды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 12.

ЧАЛЫКЪЛЫ *сыф. къарач. къ.* жыгъынлы.

ЧАЛЫН *эт. страд. от* **чал**[2] / Чал[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Чалыннган биченликни къыдырып, Эки шапа къызны нёгерге алып, Сафият бийче жагъагъа эннгенди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Батыр Османович ариу чалыннган дуруланы жанлары бла чалгъычылагъа барады.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 346.

ЧАЛЫНДЫР *эт.* Намекнуть / Сездир, бардыр. *Къызгъа чалындырып кёрдюм, Айтырма деди артда.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 129. – *Да энди къуйрукъну къысып къойма, жууугъум, ол затны белгилерге керекди! – деп, жашланы бир-бирлери алай чалындырдыла.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 45.

ЧАЛЫНДЫРЫУ *и. д. от* **чалындыр** / Чалындыр дегенден *этим ат.*

ЧАЛЫНЫУ *и. д. от* **чалын** / Чалын дегенден *этим ат. Хансны чалыныуу.*

ЧАЛЫУ [1] *ат* **1.** Тесьма, шнурок (*из плетеных ниток и т. п.*)/ Халыдан тёгерек неда жассы согъулуп, нени болса да къыйырына тигилип омакълар неда тюйюп энчи тюйме этер ючюн хайырланылыучу бау. *Терезени къатында къыйырларына окъа чалыу тигилген чепкени бла [Пустоп]... олтурады.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 187. *Къызла да жамычы баулагъа къадалып чалыу эшедиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 335.

2. Фитиль / Чыракъда, керогазда жаныучу тартма. *[Марзият] Стол юсюнде мутхуз жана тургъан чыракъны чалыуун ёрге бурду.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 29.

ЧАЛЫУ [2] *и. д. от* **чал** [2] / Чал [2] дегенден *этим ат. Жюн къыркъыу иш бошалгъанлай, бичен чалыу башланады.* «Жюрек жырлайды», 267. *Шатык тау биченликни чалыу Махмутха хычыуун кёрюнеди.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 54.

ЧАЛЫШ [1] *эт. взаимн.-совм. от* **чал** [2]/ Чал [2] дегенни *араш айырмасы. Хансны чалышыу. Эришип, чалышыу.*

ЧАЛЫШ [2] *къарач.* **1.** Скреститься / Чалдиш бол. *Талпыудан къоругъан къабыл дууача, Къолларым чалышыр эдиле сеннге чалманча.* «Жюрек жырлайды», 201.

2. *къ.* **чалиш.** *[Салиймат] Абынса, жашы жиляй, тебиреди ол чалыша.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 136. *[Аминатны] Нёгерлери ауа-сауа кетедиле, чалыша эм майрыш атлай.* «Жилтинле», 349.

3. Сойтись с кем; пожениться / Юйюрлен, бир юйюр бол. *[Махсют Наныкъгъа:] Ол [Наныкъны эри] бизни элибизге келип, сабийлени окъутуп башлагъандан сора кёп турмай, сизни чалышхан хапарыгъызны эшитдик.* Хубийланы О., Дерт, 104.

ЧАЛЫШДЫР [1] *эт. понуд. от* **чалыш** [1]/ Чалыш [1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къоллары, беллери кимни кёп тёзсе да деп, жашлагъа биченликни чалышдырадыла.*

ЧАЛЫШДЫР [2] *эт. къарач. къ.* **чалишдир.** *Хасан, столда къагъытла бла кюрешгенин къоюп, эки къолун желкесинде чалышдыра шинтикден ёрге къопмагъанлай, эснеп керилди.* «Алчыла», 101. *Таулу къыз, башын энишге бошлап, къолларын кёкюрегинде чалышдырып, не бла болушайым наныма дей турады.* «Ленинни байрагъы», 1976, № 113.

ЧАЛЫШДЫРЫУ [1] *и. д. от* **чалышдыр** [1]/ Чалышдыр [1] дегенден *этим ат.*

ЧАЛЫШДЫРЫУ [2] *и. д. от* **чалышдыр** [2]/ Чалышдыр [2] дегенден *этим ат. Бутларын чалышдырыу. Къолларын чалышдырыу.*

ЧАЛЫШМА *ат.* Сплетение, переплетение / Къошулгъан, тюбеген жер.

ЧАМ *ат* **1.** Шутка, юмор / Кюлюр, ойнар ючюн этилген, айтылгъан зат, лакъырда. *Керексиз чам, керексиз къайгъыгъа тюбетир.* (Нарт сёз.) ○ *Аскер ариу кийинип, эшикге чыгъып тебиregинчи, юйде чам, накъырда тохтамады.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 41.

2. *В позиции определения:* шуточный, юмористический/ Кюлюр, ойнар ючюн этилген, айтылгъан.

[Ансамбль] эки жюк машинаны да бирге къошуп, бары да кёрюрча, анда тепсейди, жырла жырлайды, чам хапарла айтып, адамланы кюлдюреди. К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 132. *Поэт кесини, къоншуларыны шарайыпларын да чам халда айтады.* «Шуёхлукъ», № 30, 108.

■ **Чам ат** прозвище/ адамгъа ойнап, хыликке этип аталгъан ат (асламысында адамны къылыгъында, тыш сыфатында, ишинде болгъан белгили бир шартны кёргюзтеди). *Эм башчылары Чёрчек Азамат. Анга атасы атагъанды чам ат.* «Жилтинле», 268. **Чам эт** шутить/ кюлдюрюр ючюн бир зат айт, эт. *Жашла жашлыкъларын эте, ойнай, чам эте келедиле.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Жаннган жюрекле, 167. *Ишде, тойда да ачыкъ жюрюй, жашла бла къатыша, чам эте, къызла адамланы таныйдыла.* Т ё п п е л а н ы А., Жюз шаптал терек.

ЧАМАЛАЧА *ат эск. къ.* **шамалажи**. *Фатиймат, башха кюнледеча болмай, чамалача жыйрыгъын да кийип келгенди.* У л л у б а ш л а н ы И., Озгъан кюнле, 5.

ЧАМЛАН *эт. къ.* **ачыулан**. *Чамланма, чамланма, чамлансанг, урушурса.* (Н а р т сёз.) ○ *Солтан, чамланып, итге Жетдирди тал таякъны. «Тауушунг чыкъмайды»,– деп, Къыстап ийди Бойнакъны.* Б а л а л а н ы О., Басняла бла фельетонла, 36. *Хауаны чамланнганы къаш ортасыны дугъурундан танылды.* Б о т а ш л а н ы А., Жашауум, 44.

ЧАМЛАНДЫР *эт. къ.* **ачыуландыр**. *Эринчекле, жилкъаула Азалны ауузуна чабып, даулашып, сёлеширге къоймай, талай кере чамландырдыла.* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз кечеле, 139. *Бугъаны сёз чамландырды, Къаугъагъа ол да къошулду. Гюрюлдеп, бек къайырылды.* О т а р л а н ы С., Назмула бла поэмала, 76.

ЧАМЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **чамландыр**/ Чамландыр дегенден *этим ат. Биреуню чамландырыу. Къызны чамландырыу.*

ЧАМЛАНЫУ *и. д. от* **чамлан**/ Чамлан дегенден *этим ат. Къызны ай жарытхан ариу бетин да, Чамланыу бузгъан кёзлерин да кёрдюк.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Жангы китап, 12. *Боранланы кюйсюз чамланыуларын, Аланы, бёрюлеча улууларын, Сан этмейин къарайдыла наратла.* О т а р л а н ы К., Сайлама, II, 62.

ЧАМЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чамлан**/ Чамлан дегенни *араш айырмасы. [Фатиймат Гыжыгъа:] Мен кесимикилеге базмайма, сора аны [Илияны] ариулугъун къалай этейим, чамланышхан къызышхан кюнлери* да *болур.* Х у б и й л а н ы О., Дерт, 73.

ЧАМЛАНЫШЫУ *и. д. от* **чамланыш** / Чамланыш дегенден *этим ат. Солдатланы жаугъа чамланышыулары. Жашланы бир бирлерине чамланышыулары.*

ЧАМ-ЧАМ *эрикл. сёз.* Чавканье/ Адам ашны чайнагъанда этген тауушну билдиреди. *Аш юйден кимни эсе да чам-чамы эшитиледи.*

■ **Чам-чам эт** чавкать / ашагъан заманда эринлеринг, тилинг бла тауушэтдир. *[Бекболат:] Айранны уа чыры къалмагъан кёре эдим,– дей, чам-чам этеди.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 303.

ЧАМЧЫ *ат.* Шутник, юморист/ Чам, лакъырда этиучю адам. *Жарлы адам чамчы болур, тели адам гурушхачы болур.* (Н а р т

сёз.) ○ *Чамчы Сапар Аскерни ачыуландырыргъа кюрешди.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 12. *Изеу жыйылгъан жерде чамчыла, асыры кюлдюргенден, чеги тюйдюредиле.* «Шуёхлукъ», № 22, 22.

ЧАНА *ат* 1. Сани / Къышхыда ат, ёгюз д.а.к. зат жегилип, юсюне жюк салынып сюйретилиучю, эки жаякълы эл мюлк адыр. *Жай чанангы, къыш арбангы хазырла.* (Нарт сёз.) ○ *Мийик тикни сёдегей айланып беш бичен чана барады.* Биджиланы Б., Жюрекни ауазы, 6.

2. Санки/ Башда айтылгъанны адам къол бла тартып сюйреучю гитче тюрлюсю. *Сабийле терен къаргъа къууана, чаналарын излеп башладыла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 232. *Сабийле чаналарын, хойнухларын алып, ойнап башладыла.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 263.

■ **Чана жаякъ** полоз/ чананы тюбюню эки жанында ал къыйырлары ёрге къайырылып чана аланы юслеринде орнатылыучу узун сыйдам агъачладан неда темирледен бири. *Чана жаякъланы шууулдап учхан тауушлары эшитиледи.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 54. *Къыш жохар къарда чана жаякъла аламат учадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 60.

ЧАНКА *ат.* Чанка (*побочный сын князя и женщины низшего сословия*)/ Бийден бла къул тиширыудан некяхсыз туугъан адам. *Чийбел чанкаланы жыйгъанды Жангулан, Алагъа базынып келеди ол улан.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Чанкала элни башха жерге кёчерин сюймейдиле.* Токъумаланы О., Нартланы туудукълары, 11.

ЧАНКЫР *сыф. ц. диал.* Слабый, хрупкий/ Назик, къарыусуз. *Тау бийлени къызлары къарыусуз болгъанлары себепли, алагъа айтхандыла алай.*

ЧАНЧ[1] *эт.* 1. Втыкать *что*; колоть (*ножом и т. п.*)/ Жютю затны бир затха сукъ. *Акъсакъал ёпкелени, жюрекни, бюйреклени тишге чанчып, тишлеп тебиреди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 147. *Байны къатына бармасын киши да, Мужурасын жерге чанчады, къутурады.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. *кёч.* Колоть, покалывать/ Жютю зат сукъгъанча болуп, ачы (*жюрекни, белни д. а. к. затны юсюнден*). *Элдарны тырк деп жюреги чанчып, кёзлерине къан чапды.* «Шуёхлукъ», № 19, 23.

ЧАНЧ[2] *эт. къарач.* Крошить что (*напр. хлеб в молоко*)/ Гыржынны айраннга, сютге д.а.к. затха бушто эт. *Сютге ётмек чанч.*

ЧАНЧАКЪЛА *эт.* 1. Исколоть, изрешетить *кого-что*/ Тешик-тешик эт. *Кёп турмай, сызгъырып, бомбала тюшюп, жолну жанын чанчакъладыла.* Хубийланы О., Адамла, 18.

2. Изрывать, выбивать (*углубление в дороге гусеницами трактора, колесами вездехода*)/ Жолну жырып, теренлеп, кулдалап д.а.к. зат этип, трактор бла вездеходдан сора башха улоу баралмазча эт. *Къулакъ ауздан атлагъан жерде мырдылы жолну трактор неда вездеход чанчакълап, къулдасын, забасын чюйресине айландырып кетсе, арба тохунуна дери ташайып, бауурун чыкъмаздан алайгъа жабышдырып къояды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 69.

ЧАНЧАКЪЛАН *эт. страд. от* **чанчакъла**/ Чанчакъла дегенни

зорлаучу айырмасы. Чанчакъланып, эрип сюегинг, этинг, Сакъланнганды жап-жангыз скелетинг. Къаракетланы И., Сайламалары, 46.

ЧАНЧАКЪЛАНЫУ *и. д. от* **чанчакълан** / Чанчакълан дегенден *этим ат. Жерни чанчакълаыуу. Арбазны трактор бла чанчакълаыуу.*

ЧАНЧАКЪЛАТ *эт. понуд. от* **чанчакъла** / Чанчакъла дегенни *къатланыучу айырмасы. Трактор бла жолну чанчакълат. Бомбала атып, жолну чанчакълат.*

ЧАНЧАКЪЛАТЫУ *и. д. от* **чанчакълат** / Чанчакълат дегенден *этим ат. Жерни чанчакълатыу. Бахчаны чанчакълатыу.*

ЧАНЧАКЪЛАУ *и. д. от* **чанчакъла**/ Чанчакъла дегенден *этим ат. Танкала бла сабанланы чанчакълау.*

ЧАНЧДЫР[1] *эт.понуд.от* **чанч**[1]/ Чанч[1] дегенни *къатланыучу айырмасы.Бушууну ауурлугъу, уллу кючю, Жюрек шаугютлени суху чанчдырады.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 8.

ЧАНЧДЫР[2] *эт. къарач. понуд. от* **чанч**[2]/ Чанч[2] дегенден *этим ат. Сют башха гыржын чанчдыр.*

ЧАНЧДЫРТ *эт. понуд. от* **чанчдыр**[1]/ Чанчдыр[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Къазыкъланы жерге терен чанчдырт.*

ЧАНЧДЫРТЫУ *и. д. от* **чанчдырт**/ Чанчдырт дегенден *этим ат. Къыйнап, жюрегин чанчдыртыу.*

ЧАНЧДЫРЫУ[1] *и. д. от* **чанчдыр**[1]/ Чанчдыр[1] дегенден *этим ат. Жыгъылып, жан сюегин чанчдыртыу. Этни шишге чанчдырыу.*

ЧАНЧДЫРЫУ[2] *и. д. от* **чанчдыр**[2]/ Чанчдыр[2] дегенден *этим ат. Гыржынны айраннга чанчдырыу. Къашыкъны аякъда, бал алама деп балгъа чанчдырыу.*

ЧАНЧХЫ[1] *ат. къарач.* Вилка/ Аш ашаучу шиш. *Акъ хоталы тиширыу жылтыраууқъ къашыкъ, чанчхы къалауну, сахнагъа жыйып, Баширге узатып къайтды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 163. *Чанчхыланы табакъгъа тийип тыхырдагъан тауушла эшитиледи.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 459.

ЧАНЧХЫ[2] *ат.* Колики/ Чанчып аурутхан ауруу. *Къыйналып келдим юйюме, Ныгъышыма, элиме, Сабан сюрюп, къыйналып, Чанчхы тийип белиме.* «Шуёхлукъ», № 41, 65. *Эшик аллында адам барды деп, жюрек чанчхысы тутхан адамча, Гыжы шыбырдады.* Хубийланы О., Дерт, 63.

2. *В позиции определения:* колкий / Биреуню жанына бек тиерча ачы сёзле айтхан, учузлагъан. *Туманны шугут сууугъу бла офицерни чанчхы сёзлери Дауутну жюрегин жандырдыла.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 12. *Гитче кёзчюклени чанчхы къарамына тюбей, ана къоркъуулу халда къашларын къымылдатды.* М. Горький, Ана, 113.

ЧАНЧЫЛ[1] *страд. от* **чанч**[1]/ Чанч[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Жыйылыуда айтылгъан сёзле Чыммакъны жюрегине, ийнеле сукъгъанча, чанчылдыла.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 42. *Аны [боранны] сууугъу, кёзлени ачыта, чанчылады,*

ушай сыннган миялагъа. Отарланы К., Сагъышла, 199.

ЧАНЧЫЛ[2] *эт.* Плясать (*быстро, делая колены*)/ Тепсеуню терк, аякъ бюгюп, тепсе. *Жаш чанчылыр, къыз сюзюлюр.* (Нарт сёз.) ○ *Аякъ бюгюп, сюнгюча чанчыладыла, Ариу барады тойну низамы.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЧАНЧЫЛТ *эт. понуд. от* **чанчыл**[1]/ Чанчыл[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. Бизни бармагъынга чанчылт. Окъну жауну жюрегине чанчылт.*

ЧАНЧЫЛТЫУ *и. д. от* **чанчылт** / Чанчылт дегенден *этим ат. Байракъны конторну эшигини башында быргъыгъа чанчылтыу.*

ЧАНЧЫЛЫУ *и. д. от* **чанчыл** / Чанчыл дегенден *этим ат. Ийнени чанчылыуу. Шинжини чанчылуу.*

ЧАНЧЫЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чанчыл** / Чанчыл дегенни *араш айырмасы. Эгизлеча, эки ушаш жашчыкъ тепсегенден сора кесларин тыялмай, чынгая келип, чанчылышдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 18.

ЧАНЧЫЛЫШЫУ *и. д. от* **чанчылыш** / Чанчылыш дегенден *этим ат. Тойда чанчылышыу.*

ЧАНЧЫУ *и. д. от* **чанч**/ Чанч дегенден *этим ат. Сюнгюню чанчыу.*

ЧАНЧЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чанч**/ Чанч дегенни *араш айырмасы. Жашла хазырланнган этлени шишлеге чанчышадыла. Май байрамны аллында адамла юй башларына байракъла чанчышадыла.*

ЧАНЧЫШЫУ *и. д. от* **чанчыш** / Чанчыш дегенден *этим ат. Чалы эшерге деп, къазыкъланы жерге чанчышыу.*

ЧАП *эт.* **1.** Бежать / Аякъланы терк-терк алып къыстау бар. *Ат чапса, ит да чабар.* (Нарт сёз.) ○ *Кийик эти келеди деп, Сабийлери чапдыла. Алай ала ол кече Кийик этсизкъалдыла.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 171. // Поспешно, быстрым шагом идти куда-нибудь/ Ашыгъып, терк атлап, бир жары бар. *Кабахан, жан атып, тёрт жанына чабады, къуанч кюннге ашарыкъ-ичерик хазырлайды.* «Шуёхлукъ», № 8, 7.// Принимать участие в беге, скачках/ Чаришге, чабышыугъа къатыш. *Спортчуланы чабарыкъ, тутушурукъ кюнлени да белгиленнгенди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 194.

2. Быстро двигаться в одном направлении (*об автомобиле, поезде и т. п.*)/ Терк бар (*машинаны, поездни д.а.к. юслеринден*). *Жюк машина да келеди, Тёнгеретип чархларын, Къанга кюбюрюн керди, Сабыр этип чапханын.* «Жарыкъ жолда», 21. *Къурч рельследе поезде терк чабадыла.* Отарланы К., Жолла, 224.

3. Быстро протекать, быстро проходить (*о времени*)/ Терк оз (*жашауну, заманны д.а.к. затны юсюнден*). *Заман чабады, чабады, атча, Кюзню халына тюшюндюре.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 31.

4. Нападать *на кого-что*, совершать набег (*грабеж*)/ Чабыуул эт. *Тау элге жау чапса, адамла тёгерекден ауушла бла келип, бир бирге болушуп тургъандыла.* Гадийланы И., Санга айтама, 61. *Къыямыт мыллык атып чапхан юч къауумну къопмаздан жыкъды.* Хубийланы О., Аманат, I, 253.

5. Нападать (*о медведе, собаке*

и т. п)/ Биреуню талар, къабар мурат бла терк бар (*айыуну, итни д. а. к. жаныуарны юсюнден*). *Итсиз сюрюуге бёрю чабар.* (Нарт сёз.) ❍ *Чап терслеге, аманлагъа, Парийим, къара парийим.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 47.

6. Набрасываться с жадностью на что-либо (*съестное, привлекательное и т. п.*) / Ашха, суугъа ариугъа д. а. к. кесинги ат. *Мухар ашха чабар, ишден къачар.* (Нарт сёз.) ❍ *Ариугъа, татлыгъа Ким да чабады, Сюйюп, не жутланып, Излеп табады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 30.

7. Кидаться, бросаться на кого, лезть в драку / Тюйюшюр, урур мурат бла биреуню (неда адамланы) юсюне кесинги ат. *Жаш аны урургъа чапды.*

8. Хвататься, прибегнуть / Урушдур, тюйюшюр мурат бла къолунга бир затны (*бичакъны, таякъны д. а. к.*) ал. *Сауутха чап. Ушкокга чап. Бичакъгъа чап.*

ЧАПДЫР *эт.* **1.** *понуд. от* **чап** / Чап дегенни *къатланыучу айырмасы. Тогъуз жесир тёлеую болгъан ат чапдырып ойнай эди.* (Нарт сёз.) ❍ *Барабан тауушлары Сабийлени чапдырады. Тизгин-тизгин озадыла [школчула].* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 13.

2. Доставить *кого-что* (*быстро*), отнести *что* (*быстро*)/ Терк элт, тапдыр. *[Зулкъарнейкъатынына:] Бусагъат бу кружка-мурушкаланы жый да, ол адамны ызындан чапдыр.* Гуртуланы Б., Мёлекледе къонакъда, 45. *Анна Петровна эрини папахын аны ызындан чапдырды.* Ахматланы И., Боранда, 6.

ЧАПДЫРТ *эт. понуд. от* **чапдыр** / Чапдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Бригадир жашчыкъны бузоуланы ызларындан чапдыртды.*

ЧАПДЫРТЫУ *и.д. от* **чапдырт** / Чапдырт дегенден *этим ат. Сабийлени чапдыртыу. Атланы чапдыртыу.*

ЧАПДЫРЫУ *и. д. от* **чапдыр** / Чапдыр дегенден *этим ат. [Байсолтан Чомайгъа:] Ат чапдырыугъа жерни иги хазырлагъыз,– деп, келеме.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 35. *[Назбий къатынына:] Ашхамдан сора быланы [сабийлени] хоншулагъа чапдырыуну къой.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 29.

ЧАПДЫРЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чапдыр** / Чапдыр дегенни *араш айырмасы. Эшеклени чапдырышып, ойнау.*

ЧАПДЫРЫШЫУ *и.д.от* **чапдырыш** / Чапдырыш дегенден *этим ат. Атланы чапдырышыу.*

ЧАПИЛДИУ *сыф. къарач.* Щуплый, худой/ Арыкъ, назик. *Чапилдиу тиширыу.*

ЧАППА *ат къарач. саб. къ.* **чакка**. *Къызчыкъ чаппаларын киеди.*

ЧАПХЫН *ат* **1.** Простуда / Суукъ тийип аурутхан ауруу. *Жылы суу чапхынны уа тамам дарманыды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 59.

2. Ревматизм / Жел ауруу. *Эртен бла Темуркъа ёрге къопханында, инчиги чанчыргъа къалды: «Арабий чапхыныммы тутхандыма? – деп, от жанына барып къарагъанда, ашыгъы азчыкъ къаралып тура эди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 111.

■ **Чапхын ханс** чебрец / эфир жаулу, ариу ийисли, ууакъ гюллю битим.

ЧАПХЫЧ *сыф.* Скаковой, быстроногий (*о лошади*)/ Терк чабыу-

чу (*атны юсюнден*). *Ахшы сёзню сыйы чапхыч атха тенг.* (Нарт сёз.) ○ *Энди сукъланама чапхыч атланы Терлетген жашлагъа тау жолларында.* Отарланы К., Танг жулдузум, 73.

ЧАПЧАКЪ *ат.* Чан, кадушка / Уллу чыккыр. *Тогъуз тукъумдан алгъан къыз къатынлары Къалгъандыла бетлерине ау салып, Сыра чапчакълары къалдыла Башларына къарыш-къарыш жау салып.* (Фольк.)

ЧАПЫР[1] *эт.* Высыпать; покрыться сыпью / Адамны этине чыкъ (ууакъ чачыраукъчукъланы юсюнден). *Къашы, башы тюйюлюп жюрюйдю Сапыра, Харам зардан сепкил бети чапыра.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 95.

ЧАПЫР[2] *эт. къарач.* Утешить, успокоить *кого-что*/ Жюрегин жапсар, кёлюн ал. *Абидин Зурумну къатына барып, билген усталыгъын салып, аны кёлюн чапырыргъа изледи.* Хубийланы О., Дерт, 215. *Ансар жууаш малчы кишини учхара кёлкъалдысын чапырды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 80.

ЧАПЫРАКЪ *ат* **1.** Лист растения / Битимни хауадан керекли затларын тапдырыучу, асламысында кёк бетли, къагъытча жукъа, органы. *Жел урмаса, чапыракъ къымылдамаз.* (Нарт сёз.) ○ *Кюз артында чапыракъла агъып, агъач, тюрленип, саргъалды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 313.

2. Лист книги, тетради и т.п./ Китапны, дефтерни д.а.к. затны бир къагъыты. *Тетрадны эриши хат бла жазылгъан жазыудан толгъан чапырагъы анга [Мустафирге] келефен сыфатлы къарайды.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 69. *[Корреспондент] эки китапны да чапыракъларын аудуруп къарады.* Хочуланы С., Хапарла, 59.

ЧАПЫРАКЪЛАН *эт.* Покрываться листвой; распускать листья/ Чапыракъланып бит, ёс. *Чапыракъланып, жасанып, ёсюп келген гокка хансчыкъны элтип кюнлери эртте бошалгъан бокъур чыгъана терекге жалгъасанг, аны жашауу къалай болур.* Хочуланы С., Хапарла, 35. *Къарангылыкъ басхан элле Шоркъалача жашнайдыла, Суу кёрмеген къумлу тюзле Чапыракъланып башлайдыла.* «Жилтинле», 28.

ЧАПЫРАКЪЛАНЫУ *и. д. от* **чапыракълан** / Чапыракълан дегенден *этим ат. Терекни чапыракъланыуу.*

ЧАПЫРТ *эт. понуд. от* **чапыр** / Чапыр дегенни *къатланыучу айырмасы. [Асланкир Исламгъа:] Сабийни керекли этип чапыртханым болса, боюнум къылдан ингичге.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 85.

ЧАПЫРТЫУ *и. д. от* **чапырт** / Чапырт дегенден *этим ат. Жашны кёлкъалдысын чапыртыу.*

ЧАПЫРЫЛ *эт.* Разбредаться, рассеиваться / Чачыл, жайыл. *Ариу ёзенде атла да Чапырылып отлайдыла.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 69. *Боз булутла, чапырылып, жайылып жюзедиле кёкню бетинде къыстау.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 108.

ЧАПЫРЫЛТ *эт. понуд. от* **чапырыл** / Чапырыл дегенни *къатла-*

ныучу айырмасы. Жел булутланы чапырылтады.

ЧАПЫРЫЛТЫУ *и. д. от* **чапырылт** / Чапырылт дегенден *этим ат. Туманны чапырылтыу.*

ЧАПЫРЫЛЫУ *и. д. от* **чапырыл** / Чапырыл дегенден *этим ат. Къойланы чапырыулары.*

ЧАПЫРЫУ [1] *и. д. от* **чапыр** [1]/ Чапыр [1] дегенден *этим ат. Сакъалны чапырыуу.*

ЧАПЫРЫУ [2] *и. д. от* **чапыр** [2]/ Чапыр [2] дегенден *этим ат. Биреуню кёлюн чапырыу.*

ЧАРА *ат.* Лохань (*большая деревянная чаша, блюдо*)/ Уллу агъач табакъ. *Эл чарасыз болмаз, эр жарасыз болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Асланкир Къундузгъа болушур муратда, малны кеси саннады, къазаннга салыргъа хазырлап уллу чарагъа жыйды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 57.

ЧАРАБЕТ *сыф. къ.* **табакъбет.** *Къошдан бир деу, чарабет киши чыкъды.* (Фольк.)

ЧАРДАКЪ *ат.* Чердак / Ёре жабылгъан юйню башы бла чырдысыны ортасындагъы жер. *Къатхан терини чардакъгъа атханлай.* (Нарт сёз.) ○ *Тютюн ожакъдан чыгъады бурулуп, Киштик чардакъдан къарайды къубулуп.* «Шуёхлукъ», № 9, 49.

■ **Чардакъ тубан** *къарач.* низкий туман / алаша туман. *Чардакъ тубан эм булутла жыйылып, Жалкъаларын артларына къайырып, Чайкъаладыла бир бирине урушуп.* Къаракетланы И., Сайламалары, 9. *Сыртлагъа ёрлеген чардакъ тубан антау гебенлени мылы этеди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 30.

ЧАРДАР *ат. эск.* Матица / Чигинжилени юслери бла ётюп, хырыкланы тутхан агъач.

ЧАРДАШ *ат.* Чардаш / Венгер халкъ тепсеу эм ол тепсеуню тартыуу. *Училищени студентлери чардашны да тепседиле.*

ЧАРИШ *ат* 1. Скачки / Атны терк чабыуу; атда терк барыу. *Ат чаришде, ит ыстауатда сагъыныр.* (Нарт сёз.) ○ *Женгил машинала, чаришге чапхан атла кибик, тизилип, сабан жолланы букъулатадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 175. *Чаришни бардырылыр кюню белгили болуп, жолла тазаланадыла.* «Шуёхлукъ», № 3, 102.

2. *В позиции определения:* скаковой / Чариш бла байламлы. *Таукъан да жашы бла колхозну чариш атларын чабарыкъ жерге алып келди.* «Шуёхлукъ», № 13, 42. *Чаришчиле чариш ташха жетип тохтадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 28.

■ **Чариш эт** скакать, нестись / жортуп, чабып айлан. *Анда [къошда] чычханла чариш этип айланадыла.* Толгъурланы З., Айыуташ, 61. *[Чокур къошчулагъа] Бёрюле да атамы бла мени эки жаныбызда бизни бла чариш этип келедиле.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 144.

ЧАРИШЧИ *ат.* Участник скачек / Чаришге къошулгъан адам. *Къууанч кюнде чаришчилеге, гёжефлеге деп ёчле, саугъала бичедиле, тёрелейдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 18. *Чаришчи жашла тау жайлыкълада чапдырыучуларынлай атланы, Жылла оздула.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 127.

ЧАРКЪ-ЧУРКЪ *эрикл. сёз.* Звукоподражание стуку твердых пред-

метов / Къаты затланы бир бирине ургъанда этилиучю тауушну билдиреди. *Элия айны ингир чагъы сейирди, Кимсан сууча жылтырайдыла тау башла. Чаркъ-чуркъ этген тишеу тауушла чыгъа, Чалгъы чалыргъа хазырланадыла жашла.* Шахмырзаланы М., Таулуну календары, 52.

ЧАРЛА *эт.* 1. Дать осечку (*о ружье*)/ Сампалдан басханда, атылмай къал (*саутну юсюнден*). *Эрлиги жокъну автоматы чарлар.* Отарланы К., Сынла, 106. *Хасанны ушкогу чарласа да, ол эрлай жангыдан жерлеп, атып башлады.* Хубийланы О., Аманат, I, 185.

2. *кёч.* Сердиться, возмущаться / Ачыулан. *Акъыллы адам чам атына чаралмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Сен, ёхтем къуш, чарлама Бал чибинни сёзюне, Оспар гынтынга кетип, Бош тебинме кёзюме.* Отарланы С.. Назмула бла поэмала, 80.

3. *кёч. къарач.* Возражать, не соглашаться отказываться / Унама, ыразы болма. *Эй, чарлай-чарлай, барып къалырса Сен мен жашагъан элчикде.* (Фольк.) *[Фатиймат Дауумгъа:] Чомур чырайсыз жаш тюлдю. Сюегине, акъылынамы кереклиди? Аллай бир не чарлагъаныгъызны билмейме.* Хубийланы О., Дерт, 74.

ЧАРЛАКЪ *ат.* Каланча, вышка / От тюшгенни кёрюр муратда тёгерекге къарар ючюн ишленнген бийик мекям, къала, д. а. к. зат. *Жаш, чарлакъгъа минип, къуугъунлады.*

ЧАРЛАТ *эт. понуд. от* **чарла** / Чарла дегенни *къатланыучу айырмасы. Къызны не бла эсе да чарлатдыла.* (Фольк.)

ЧАРЛАТЫУ *и. д. от* **чарлат**/ Чарлат дегенден *этим ат. Тап сёз айтмай, жашны чарлатыу.*

ЧАРЛАУ *и. д. от* **чарла** / Чарла дегенден *этим ат. Чамгъа чарлау. Ушкокну чарлауу.*

ЧАРЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чарла** / Чарла дегенни *араш айырмасы. Къатынла, даулаша келип, бир бирге чарлашдыла. Бош зат ючюн чарлашыргъа.*

ЧАРЛАШДЫР *эт. понуд. от* **чарлаш** / Чарлаш дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны чамы къызланы чарлашдырды.*

ЧАРЛАШДЫРЫУ *и. д. от* **чарлашдыр** / Чарлашдыр дегенден *этим ат. Жаш кесини къылыкъсызлыгъы бла адамланы чарлашдырыу.*

ЧАРЛАШЫУ *и. д. от* **чарлаш** / Чарлаш дегенден *этим ат. Къызланы бош зат ючюн чарлашыулары. Жашланы нёгерлерини жерсиз самаркъауларына чарлашыулары.*

ЧАРПЫ *эт. къарач.* 1. Страдать / Заран, хата, къыйынлыкъ кёр, заран тюш. *Азретни женгиллигине тюбеп чарпымагъан адам къалмагъанды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 65. *[Хажи-Осман] Аны [Кертибийни] къолунда жангыз бир мал чарпымагъанды.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 14.

2. Падать, дохнуть *къ.* **чалпы**[2]. *Хоншу колхозда былтыр тууп къошулгъан хар жюз къозудан 9 къозу чарпыгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 15.

ЧАРПЫТ *эт. понуд. от* **чарпы** / Чарпы дегенни *къатланыучу айырмасы. [Зоотехник Муссагъа:]*

Къадалмасагъыз, сют толмагъан бла да къалмай, малланы да чарпытыргъа боллукъсуз. Хубийланы О., Аманат, I, 58. *Жашла хазна мал чарпытмай жазгъа чыгъаргъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, №85.

ЧАРПЫТЫУ *и. д. от* **чарпыт** / Чарпыт дегенден *этим ат. Мал чарпытыу кёп жерде адам тёзмезча халгъа киргенди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 144.

ЧАРПЫУ I *и.д. от* **чарпы** / Чарпы дегенден *этим ат. Малны чарпыуу.* ■ *Буу тери, буу мюйюзле сакъланнган жерге чарпыу тюшмейди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 85. *Къозуланы орунлары жылы, къарынлары токъ, женгил аякъланып барадыла, чарпыу жокъду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 18.

2. Убыток, урон, ущерб / Биреуге, бир затха этилген неда биреу, бир зат кёрген, сынагъан заран, зыраф, къоранч. *Юйге от тюшгенде, иеси уллу чарпыу кёрдю. Ичгичилик, наркомания адамны юйюнде ырысхысына, кесини саулугъуна да айтып-айтмазча чарпыу сынатады.*

ЧАРПЫУЛУ *сыф.* 1. Убыточный / Къоранчлы. *Чарпыулу мюлк. Чарпыулу иш. Чарпыулу предприятие. Бу жол сатыу-алыуубуз чарпыулу болду.*

2. Неблагополучный, неудачный, неблагоприятный/ Чырмаула чыгъып, тапсыз халла тууп, жетишимсиз бошалгъан. *Чарпыулу жыл. Чарпыулу болум. Чарпыулу уу.*

ЧАРПЫУСУЗ[1] *сыф.* Благополучный (*без потерь*)/ Тап, къоранчсыз. *Чарпаусузду тёлюбюз, Битимлиди жерибиз, Тынчлыкълыды элибиз, Къууанчлыды кёлюбюз.* «Жанкъылыч», 39. *Къойланы багъымлары иги болса, къозулары да чарпыусуз аякъланнганларын къойчула ариу биледиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 23.

ЧАРПЫУСУЗ[2] *хал. сёзл.* Благополучно (*без потерь, убытка, ущерба*)/ Тап, жукъ къорамай, заран тюшмей. *Чарпыусуз ишлеуде иги жетишимле этген коллективле да аз тюлдюле.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 237. *[Малчыла] продукцияны не къадар аслам хазырлар ючюн кюрешиудю, къошулгъан тёлюню чарпыусуз сакълауду.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 102.

ЧАРПЫУСУЗЛУКЪ *ат.* Безопасность (*движения, страны, техники и т. п.*)/ Къоркъуусузлукъ. *Чарпыусузлукъну айлыгъыны кезиуюнде транспортну агрегатларын тинтиу бардырыллыкъды, шофёрла жорукъну къалай сакълагъанларына къараллыкъды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 10. *[Совхозда] чарпыусузлукъну техникасыны юсюнден инструктаж бардырылады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 65.

ЧАРС[1] *ат къарач. къ.* **чариш**. *Атны игиси – чарсда.* (Нарт сёз.) ○ *Атла чарсха баргъан заманда атлы, жерге ийилип, ачханы алыргъа керек эди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 180.

ЧАРС[2] *ат.* Мгла, пелена, завеса (*от тумана, дыма, пыли и т. п.*)/ Жукъа туман, тютюн, букъу. *Эллени юслерин кюнню кёзю кёрюнмезча чарс басды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 128. *Кёргюзтмейди чарс узакъдагъын, Агъарадыла жолну ташлары.* Хубийланы О., Мурат, 14.

ЧАРС[3] *хал. сёзл.* Неясно, мутно, нечётко/ Мутхуз болуп, ачыкъ кёрюнмей. *Кёзлери чарс кёре [афенди] ат жыйылгъан жапманы тюбюне барып къарагъанында, бир осал ат тагъылып тура эди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 121. *[Бал чибин къушха:] Кёзлеринг чарс кёрюрле, Туман ургъан ингирча, Тырнакълы бутларынг кириширле, Къууурулгъан сингирча.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 83.

ЧАРСЛАН *эт.* Затуманиваться, мутнеть, покрываться дымкой, тускнеть / Чарс бол. *Урушда ёлгенлени сабийлерин Кёреме жюрегим жарсыудан толуп, мени къызым да чарсланып кюнлери Жыларыкъ болур эди, ёксюзлей къалып.* Къулийланы Къ., Сайламалары, II, 173.

ЧАРСЛАНДЫР *эт. понуд. от* **чарслан** / Чарслан дегенни *къатланыучу айырмасы. Кюн бузулуп, тауланы чарсландырды.*

ЧАРСЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **чарсландыр** / Чарсландыр дегенден *этим ат. Кязимни назмуларында керексиз омакъланыу, жалгъан терен магъаналыкъ, хапарны чарсландырыу жокъду.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 116.

ЧАРСЛАНЫУ *и. д. от* **чарслан** / Чарслан дегенден *этим ат. Эрттенликни чарсланыуу жолоучуланы къуандырмады.*

ЧАРТИЗМ *ат.* Чартизм / Ингилизли ишчилени XIX ёмюрню 30–40-чы жылларында законла чыгъарыуну демократизациялау ючюн бардыргъан революция къымылдаулары.

ЧАРТИСТ *ат.* Чартист / Чартизм жанлы болгъан адам.

ЧАРТ-КУРТ *къ.* **жарты-къурту.** *Чанканы сёзю – чарт-къурт.* (Нарт сёз.) *[Хызыр] ушакъгъа къошулмай, жюлгюню бла къайын чыбыкъны учун жонуп булжуй, тиширыуланы чарт-курт хапарларына къулакъ тигип ышара турады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 61.

ЧАРТЛА *эт.* **1.** Отскакивать (*напр. пуля*)/ Бир затха тийип, артха кет. *Окъла кырдыкны шууулдатдыла, дорбунну ташларына тийип чартлайдыла.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 33. *Арлакъда, берлакъда да ууакъ чыммакъ бузчукъла тюшюп, чартлай тебиредиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 26. *Суфият сёлеше тургъанлай, къайсы эсе да атып ийген топ барып школну ал къабыргъасына тийип, андан чартлап келип, Георгий Гавриловичге тийди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 224.

2. Отлетать в сторону / Бир жанына терк кет, айырыл. *Ибрахим Гордашны алай сермеди, алай да, ол чартлап барып, Дюгербийге тийди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 61. *Устаны къолу керкиде, чартлайдыла жонгурчхала.* Тёппеланы А., Назмула, 73.

3. Убегать / Къач. *Къой сюрюуден чартлагъанды.*

4. Разлетаться на части / Сынып, ууалып, чачыл. *Миялала тёрт жанына чартладыла.* «Толкъунла», 120. *Ушкокну къалагъы ууакъ жаркъачыкъла болуп чартлады.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 34.

5. Трескаться, давать трещины / Жарыл. *Къыза кетсе, таш да чартлайды.* (Нарт сёз.) ○ *Фатиймат да къолуна бир жаны аз чартлагъан аякъны алды.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 4.

6. Трещать / Чыкъырдагъан таууш эт. *Пулемётла къысха-къысха чартлап тебиредиле.* Залий-

ханланы Ж., Тау къушла, 225. *Нарат чыракъ да чартлай, ишлей турабыз.* «Шуёхлукъ», № 6, 30.

7. *кёч.* Резвиться / Къууанып, ары-бери чабып, секирип ойна. *Улан жашчыкъны ушатадыла Чартлай айланнган бир къозучукъгъа.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 32. *Мен бу къызчыкъны, маркъа къозучукъча, чартлап айланнган сагъатында кёре тургъанма.* «Огъурлу танг», 198.

8. *кёч.* Разозлиться / Ачыулан. *Чартлап сёлеширге.*

9. *кёч.* Умирать, исчезать / Ёл, къуру, жокъ бол. *«Ай эрге барыр, къатын алыр заманыгъызгъа жетмей чартлагъыз»,– деп, къызды [Омар сабийлеге].* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 5.

10. Лишиться (*напр. должности, места*)/ Ишден, къуллукъдан, д.а.к. затдан къыстал. *Орус патчах чартлагъанлыкъгъа тахтадан, Орус халкъ къутулалмайды палахдан.* Отарланы К., Сайламала, II, 253.

11. Греметь (*о громе*)/ Кюкюре (*кёкню юсюнден*), жашна (*элияны юсюнден*). *Кёк чартлагъан заманда сабийле, элгеннгенча, башларын энишге этедиле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 248. *Шыбыла чартлай, къаяла зынгырдай, таякъ жангур жауады шуудай.* Къобанланы Х., Акъ бутакъчыкъ, 6.

ЧАРТЛАТ *эт. понуд. от* **чартла** / Чартла дегенни *къатланыучу айырмасы. Эски оноучуланы бияры чартлатдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 396. *Эски солдат башына узалып тебирегенинде, Омар бирин табаны бла уруп ары чартлатды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 135.

ЧАРТЛАТДЫР *эт. понуд. от* **чартлат** / Чартлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Ташланы чартлатдыр. Къуллукъдан чартлатдыр.*

ЧАРТЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **чартлатдыр** / Чартлатдыр дегенден *этим ат. Топну чартлатдырыу. Жолдан чартлатдырыу.*

ЧАРТЛАТЫЛ *эт. страд. от* **чартлат** / Чартлат дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш къуллугъундан чартлатылды.*

ЧАРТЛАТЫЛЫУ *и. д. от* **чартлатыл** / Чартлатыл дегенден *этим ат.*

ЧАРТЛАТЫУ *и. д. от* **чартлат** / Чартлат дегенден *этим ат. Топну, къабыргъагъа уруп, чартлатыу. Керохну къолундан чартлатыу.*

ЧАРТЛАУ *и. д. от* **чартла** / Чартла дегенден *этим ат. Мен отха отун салгъанма, Узакъ болады чартлауу. Алийге ауруу тийген болурму? Ууакъ болады атлауу.* (Фольк.)

ЧАРТЛАУУКЪ *ат ц. диал. къ.* **чачыраукъ**. *Бетге чартлауукъ чыкъды.*

ЧАРТЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чартла** / Чартла *дегенни араш айырмасы. Антон бла Бекболат, экиси да бирча, ундурукъдан чартлашып кийиндиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 367. *Тутмакъла жол жанларына чартлашып, жерге къапландыла.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧАРТЛАШЫУ *и. д. от* **чартлаш** / Чартлаш дегенден *этим ат.*

ЧАРХ[1] *ат.* Тело, организм / Адамны, жаныуарны санлары бары

бирге. *Санларым, акътерекча, субайдыла, чырайымаламат, чархым сау.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 114. *Телевизор адамны кёзлерин аурутхан къыллы къалмай, аны санын, чархын да арытады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 106.

ЧАРХ[2] *ат.* Колесо / Кёчер агъачында бурулуп арбаны, машинаны д.а.к. затны элтиучю тёгерек зат. *Жырылдагъан чарх кёп жюрюр.* (Нарт сёз.) ○ *Бир заманда тюп юйню эшиги, жаусуз арба чархча, ачы жырылдап, ачылды.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 11.

■ **Чарх оюн** игра нартов, заключавшаяся в отбивании назад катящегося с горы колеса / нартланы таудан тёнгереп келген ауур чархны уруп артха къайтаргъан оюнлары. *Нартла чарх оюн этерге оноулашдыла.* (Фольк.) «*Чарх оюн боллукъду, ол оюннга къатышыргъа сюйген чынгыл къаяны къатына келсин», – деп, билдирдиле нартла.* (Фольк.) **Чархлы халы** катушка ниток / юсюне фабрикада ийирилген халы чулгъаннган цилиндр сыфатлы зат. *Чарх халы седиреди.* Этезланы О., Тарда, 124.

ЧАРХЛЫ *сыф.* Колесный / Чархлары болгъан. *Чархлы трактор. Жашла экиси да бир жерде, чархлы пулемётну къатында, сюелип тура эдиле.* Толгъурланы З., Айыуташ, 47.

ЧАРЫКЪ *ат* 1. *эск.* Чувяк / Териден этилген табансыз аякъ кийим, *Тойда Рачыкъау аякъларында чарыкъларын да тешип, он арба шинжили чырпыланы малтап, ун этгинчиннге дери тепсегенди.* (Фольк.) *[Къарчаны] Эки аягъында ышымла бла кийген чарыкъларыны жаулары жылтырайды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 91.

2. Тапочка / Олтанны тюбюнде табаны болмаучу, башы уа кёбюсюнде согъулгъан затдан болуучу, юйде кийилиучю женгил аякъ кийим. *Чарыкъларым, шырт-шырт эте, табанларындан сюйрелсинле.* Зумакъулланы Т., Къаяда гюлле, 87. *Чарыкълары седиреп, Ит чайнагъан чабырча, Жата эди Салиймат, Дорбун анга къабырча.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 121.

ЧАСОВОЙ *ат.* Часовой / Къалауурда тургъан аскерчи. *Часовой къабакъ эшикни жанындагъы гитче темир эшикни кенг ачды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 425. *Эшик юсюнде орундан тепмей, къолунда ушкогу бла тёбентин келген къазакъладан бир часовой сюеледи.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 12.

ЧАСТЬ *ат.* Часть / Аскер бёлюм. *Ибрахим аскер къуллугъун толтургъан часть фашистлени танк дивизияларына къажау урушады.* Къулийланы Х., Эгизле, 5. *Частьладан бири Нарсанагъа жетген агъачда тохтады.* Зокаланы З., Солуу кюн, 79.

ЧАТ[1] *ат.* Промежность / Къарынны тюп жанында бутланы арасы. *Къазан кибик желини, Тыкъ толтуруп терини, Сыйынмайды чатына [ийнекни].* «Жарыкъ жолда», 61. *[Абдулах Мазаннга:] Сен ушхууурсуз зыккылны, тейри, атама айтсам, чатынгы айырыр.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 21.

ЧАТ[2] *ат.* Лощина, ложбина / Тауланы арасында алаша жер. *Туман, жаны болгъан жаныуарча, жан жанына узала, чатлагъа кирип тохтагъанды.* Этезланы О., Тарда, 126. *Ёзен туманчыкъ акъы-*

рын кётюрюлюп, къулакълагъа, чатлагъа синнгенди, сыртлагъа таянады. Хубийланы О., Аманат, II, 341. *Эркинлик кюсеп тургъан къар суучукъла тау чатлагъа, мукъут болуп.* «Толкъунла», 11.

ЧАТЫР *ат* **1.** Шалаш / Чырпы, салам д.а.к. зат бла жабылгъан къош. *Ол [къалауур] да эки къатлы саламбаш чатырны ичинде солуйду.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 8. *Нартла агъачны къыйырында, шаудан сууну къатында, чатыр ишледиле.* (Фольк.)

2. Палатка, шатер / Бир ауукъ заманнга кечинирча, гетен неда башха зат агъачланы юслерине керилип ишленнген мекям. *Кюнде онгнган чатырла, дудакълача, агъарадыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 70. *Мазан чилле жабыулу чатырын къурду.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 193.

ЧАУКА *ат.* Галка / Къаргъаланы юйюрюнден къара тюклю къанатлы. *Чаука баласына: «Чыммакъчыгъым», кирпи уа баласына: «Жумушакъчыгъым»,– дей эдиле.* (Нарт сёз.) ○ *Туякъладан чартлагъан зылдыла, Чаукалача, чыгъадыла кёкге.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 98.

■ **Чаука чикина** вьюнок / иничге чырмаукъ ханс. *Бахчаны ичин чаука чикина алгъанды.* Шахмырзаланы С., Битимле, 14.

ЧАУКААЯКЪ *ат* **1.** Вид травы/ Хансны бир тюрлюсю.

2. Тонконогий / Иничге бутлу. *Аны [Бекболат] кибик чаукааякъла кеслеринден башхалагъа къайгъы этмейдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 38.

■ **ЧАУУК: чаук эт** *саб. къарач. къ.* **чаби эт** (*къ.* **чаби**). *Леначыкъ «папа» деп, чаук эте, аны аллына чыкъды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 33.

ЧАУУЛ *ат* **1.** Морена, завал; груда камней / Къаядан тюшген ташла кёп жыйылгъан жер, таш къалау. *Башы къая болса, тюбю чауул болур.* (Нарт сёз.) ○ *Жолну барсам, къая, чауул, тик жарлы, Сыртха чыкъсам, чегет, агъач, тау къарлы.* Байкъуллланы А.-К., Хорлам, 20. *Малгъа ташла, зыгъырла, чауулла ичинде не [аш] боллукъду?* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 6.

2. *В позиции определения:* каменистый / Ташлы. *Айыу бизни ашайды, Терен агъач къоллада, Бизни излей жюрюйдю Ташлы, чауул жоллада.* Шахмырзаланы С., Кёгетле, 3. *Тырныауузну чауул чаты «Къоргъашинли» деп аты.* Отарланы С., Жансарай, 37.

ЧАУУР *ат эск.* Каменный забор / Хуна. *Журтну тёгереги чауур эди.*

ЧАУ-ЧУУ *эрикл. сёз.* Крики, издаваемые стаей птиц / Талай къанатлы бирге жыйылгъанда этген тауушланы билдиреди. *Танг атханлай, чыпчыкъланы чау-чуу тауушлары башланады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 35.

ЧАХА *ат ц. диал.* **1.** Безводное, каменистое место/ Ташлы, суусуз жер.

2. Каменистый, песчаный берег реки / Сууну ташлы, юзмезли жагъасы.

ЧАХАЛЛА *эт. хол.-быз. гов. къ.* **чибинле 1.** *Бузоула чахаллайдыла.*

ЧАХАЛЛАТ *эт. понуд. от* **чахалла** / Чахалла дегенни *къатланыучу айырмасы. Сокъур саскыланы жайып [жай чилле] Атланы чахаллатады.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 84.

ЧАХАЛЛАТЫУ *и. д. от* **чахаллат** / Чахаллат дегенден *этим ат. Кюн къызыуда саскыланы бла чибинлени малланы чахаллатыулары.*

ЧАХАЛЛАУ *и. д. от* **чахалла** / Чахалла дегенден *этим ат. Атны чахаллауу.*

♦ **ЧАХАС: Чахас тегене** широкая деревянная чаша для провеивания зерна / мирзеу сууруучу уллу агъач табакъ. *Тиширыу чахас тегене бла будайны сууурады.* **Чахас эт** чистить зерно вручную / мирзеуню къол бла тазала, ташын, кирин кетер.

ЧАХАУАН *ат мед.* Ингаляция / Нени болса да тылпыуун солутуп багъыу амал. *Башын тутуп аны чахауаннга Жумушакълыкъ берейик санларына.* Ахматланы А., Жаз келди, 75. *Мухадин бетин, чахауан этди, аны тер басды.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 66.

♦ **ЧАХАЛЕС: Чахалес эт** носиться в суматохе, тревожиться / адыргы эт. *Ол [Суфу] алай адыргы, чахалес эте тургъанлай, орамны тёбен жанындан Ибрахим чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 103.

ЧАХТАНА *ат къарач.* Аякъ жол (*къ.* **аякъ** [1]). *Дворецни чахтаналары да, суу быргъы да бузукъсуз ишлеп тургъандыла.* «Огъурлу танг», 35. *Исламны эгечлерини бири къумгъанны кётюрюп, чахтанагъа кетди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 181.

ЧАЧ [1] *ат.* Волосы (человека на голове)/ Адамны башында тюклери. *Эшилген чач къатышмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Къызла къара жюзюмле жыядыла, Чачларын да энишге ийип, Къызланы кёзлери къап-къарадыла Жыйгъан жюзюмлери кибик.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 75.

■ **Чач бау** *этн.* лента для волос / тиширыула чач эшмелерини къыйырына эшиучю быстыр, тартма. *Ханийфа узун къара чачыны эки эшмесин да къара чач бау бла бирге къоша, тыш юйге чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 271. *[Къыз жашха:] Тохта, тохта, сюйгеним, Чач баууму салайым.* «Шуёхлукъ», № 6, 42.

♦ **Чачдан-башдан бол** ссориться, ругаться / Жау бол, сёз бол, биреу бла уруш. *Нек эсе да, даулаша кетип, эки къатын чачдан-башдан болдула.*

♦ **Чачын-башын жырт 1.** Сильно ругать *кого-л.*, давать жизни/ Бек къаты уруш. *Анасы, ачыуланып, къызыны чачын-башын жыртыргъа жетди.*

2. Рвать на себе волосы/ неден болса да тюнгюлюп, умут юзюп, жан-жанынгы аша, кеси кесинги чачынга, башынга узал. *[Ана:] Жангыз баламы сал этип келесиз да, жангыз баламы къабып къойдум да,– деп, чачын-башын жыртады.* Кацийланы Х., Тамата, 265.

■ **Чачы-башы тозурагъан** непричесанный, неприбранный / чачы таралмагъан, юсю-башы жыйылмагъан. *Чачы-башы тозурагъан тиширыу веранданы жуады.* «Огъурлу танг», 200. *Чачы-башы тозурагъан къызны байны къаласыны кенг арбазында атдан тюшюрдюле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 54.

■ **Чач таракъ** гребень, расческа / чачны тараучу таракъ. Алтын чач таракъ аллыкъма,

ариу. *Къутас чачынгы тараргъа.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар халкъ жырла, 52. *Гылжаны терисин берип аллыкъма, Ой, къамиш аякъ, чач таракъ.* «Малкъар халкъ жырла», 259. **Чач тарам** прическа / чачны таралгъан халы. *Жашны адакъа кикиригине ушагъан чач тарамы алай эриши кёрюнмей эди.* М. Кинцис, В. Ядин, Юч шуёх, 105. **Чач уста** парикмахер / парикмахерскеде ишлеучю уста. *Хар чач устаны планы артыгъы бла толгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 71. **Чач эшме** коса / чачны бир бирине эшилген кесеги. *Балданны базыкъ чач эшмелери инбашлары бла салынып, белине жете эдиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 130. *[Файрузну] къундузну къанаты кибик, Къутас чачыны эшмелери, Тауушчугъу булбул кибик, Учундурады эшитгенлени.* «Жилтинле», 212.

♦ **Чач тюклери турдула** волосы дыбом встали / къоркъуду, абызырады. *Юйде олтургъан кишилени кёргенде, [Асиятны] жюреги, шинжи бла ургъанча, чанчып, чач тюклери ёрге турдула.* Шаулаты М., Мурат, 30. *Мариямны чач тюклери ёрге туруп, бутлары къалтырап, артында ундурукъгъа чёкдю.* «Шуёхлукъ», № 44, 47.

ЧАЧ[2] *эт.* **1.** Разбрасывать, раскидывать *что* / Ары бла бери ат, жай, тёк, къуй, сеп. *Тойгъан эшек къышхырын чачып ашагъанлай.* (Нарт сёз.) ○ *Къолу жокъ эшик ачады, Сенексизлей тиш чачады, Кёрюнмей тюртюп къачады, Къанатсыз окъча учады.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 55. *Мешхутну сабаннга чачханбыз.* «Алчыла», 83.

2. Брызгать *что* на кого-что / Суусун затны бюрк, тёк. *Ат, юркюп, секиреди, суу чача, узакъгъа жюзеди.* Борлакъланы Т., Насыплы жашлыкъ, 57. *Танг атханлай, жетди бай, шыбылача, Жекиреди Асланнга, силегей чача.* «Жюрек жырлайды», 217.

3. Сеять *что* / Урлукъ сеп. *Жаз не чачсанг, кюз аны алырса.* (Нарт сёз.) ○ *[Жашаркъул] Аз-аз атлай, алдан алгъа баргъанды, Онгдан солгъа силдеп, урлукъ чачханды.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 63.

4. Раздавать, раздать / Кёплеге бер, юлеш. *Къашыкъ бла жыйып, челек бла чачма.* (Нарт сёз.) ○ *Къач суукъла тюшгенлей, Сойгъан эди ёгюзню кеси, Хоншулагъа уа чачып, Сора къакъ этди иеси.* «Жилтинле», 342.

5. *кёч.* Рассеивать (думы, переживания)/ Къайгъысын, сагъышларын д. а. к. затын къойдур, кетерт, унутдур. *Булутла! Анам картош бахчасын Айландыргъанда, салкъын ийгенсиз, Ол, сизге къарай, чачханды къайгъысын, Юйюбюзню башында баргъанда сиз.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 386. *[Махмут:] Лейла да мени арсарлыгъымы чачады.* Боташланы И., Пьесала, 194.

6. Громить *кого* / Хорла, ууат. *Партизанла, бандитлени чачып, элге атландыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 44. *Жау аскерни устуккулай чачдыгъыз, Саутланып, ичлерине киргенлей.* Байкъуллланы Д., Жырла бла таурухла, 11.

7. Ломать, разрушать дверь, асфальт и т. п./ Сындыр, буз. *Жаз жангы тирилген иничге хансчыкъ таш жолну асфальтын чачып, башына чыгъады.* Хубийланы О., Аманат, I, 32. *Ёрюзмек кюрешди эшиклени ачаргъа, Кючю жетмеди аны чачаргъа.* (Фольк.)

8. Разрывать на части (*тело кого-л.*)/ Кесек-кесек эт, жырт, ууакъ эт. *Кёп зорчуну да мыллыгын чачды къуш, Уруш аулакъда ызындан жете.* Отарланы К., Сайлама, II, 140. *[Анасы къызына:] Буса-*

гъатда топ болуп атылсам, дунияны чачып къоярыкъ кибикме. Гулаланы Б., Жаяу жолчукъ, 14.

9. *кёч.* Разрушать (*семью, дом и т. п.*)/ Къатынындан, (*эриндан*) айыр неда къатынынгдан, эрингден айырыл. *[Халимка] не къыйынлыкъгъа да чыдап, юйюн чачмаз ючюн, Османны тюзетир жаныдан кюрешгенди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 72. *[Бий къуртхагъа] Сен неда эт, ол мени къанлым болгъан жашны халкъ арасында бетин уялт, юйюрюн да чачарча бир мадар эт.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 247.

10. Рассеять, разогнать (*о ветре*) / Жан жанына учуруп кет. *Зорлукъ аула тайгъандыла, Жел чачхан Тютюн кибик.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 144. *Суукъ жел уруп жыртып, Булутланы чачханды.* Къаракетланы Ю., Булутла, 5.

11. Распустить *кого* (*в отпуск, каникулы и т. п.*)/ Солургъа, каникулгъа д.а.к. затха ий, бошла, жибер. *Жангы жыл жетип, бизни он кюннге солургъа чачдыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 84. *Сабийлени каникуллагъа чачар заман жетди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 138.

12. Разогнать (*демонстрацию, конгресс и т. п.*)/ Демонстрациягъа, конгрессге д. а. к. затха жыйылгъанланы къыста. *Грекли полициягъа демонстрацияны чачар ючюн сауутну хайырланыргъа эркинлик берилгенди.* «Коммунизмге жол», 1972, № 91. *Чилини реакцион кючлери миллет конгрессни чачхандыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 112.

13. Разбирать (*машину, часы и т. п.*)/ Кереклерин, кесеклерин бир бирден айыр, башха эт. *Ушкогуму чачдым да, бычакълыкъ тюшдю.* (Нарт сёз.) ○ *Шофёрла машинаны моторун чачып жыйдыла.* «Коммунизмге жол», 1968, № 39.

14. Раскупить (*товары*)/ Товарланы сатып алып тауус. *Тюкеннге басынып, телевизорланы чача турадыла.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 61. *Тёбенден тюкен келгенде, къумачны биягъы къолайлыла чачып элни жарлысы уа къурлай къалгъанды.* Толгъурланы З., Эрирей, 150.

15. Распространять (*счастье, болезнь и т. п.*)/ Жай, кёп эт. *Чакъгъан терекде эртеннги чыкъча насып чачадыла кёзлеринг.* «Жанкъылыч», 50. *[Чибин] «з-з-з» тауушэтеди, Кир жерледе учады, Адамлагъа, маллагъа, Ауруу, талау чачады.* Шахмырзаланы С., Назмула, 41.

♦ **Чач-тюк бол** кидаться врассыпную, расходиться в разные стороны / Жан жанына чачыл, жайыл. *Тауукъла, къанкъылдай, хуна башлары бла секирип, чач-тюк болдула.* Толгъурланы З., Эрирей, 16. *Пулемёт, ушкок окъла атылып тебиргенлей, жаула чач-тюк болдула.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 306. **Чач-тюк эт** разнести в пух и прах / ары-бери чач. *Фашист аскерлени чач-тюк этдиле.* Этезланы О., Тарда, 237. *Лагерьде пленлилени хар бирин чач-тюк, къатыш-къара этдиле.* Кацийланы Х., Мухаммат, I, 72.

ЧАЧА *ат.* Самогон (*грузинский*)/ Гюржю самогон. *Сарыбий бир къауум тауча билген эбизелени арасында, чача тарта, оноулашады.* Этезланы О., Тарда, 157.

ЧАЧАЙ *эт. къарач. къ.* **чачыкъ.** *Суудан чачай.* ■ *О Бучай, Бучай! Тары какдан чачай, Бир тенгинг Чочай, Бир тенгинг Хочай.* (Фольк.)

ЧАЧАЙТ *эт. понуд. от* **чачай** / Чачай дегенни *къатланыучу айырмасы. Кюлдюрюп, чачайт.*

ЧАЧАЙТЫУ *и. д. от* **чачайт** / Чачайт дегенден *этим ат. Уллу къапдырып, чачайтыу.*

ЧАЧАЙЫУ *и. д. от* **чачай** / Чачай дегенден *этим ат. Сууну шешаны башы бла ичеме деп, чачайыу.*

ЧАЧАКЪ *ат.* Бахрома / Жаулукъну, жабыуну д.а.к. затны тёгерегинден, къыйырындан энишге салыннган халылары. *Чилле чачакъла. Чачакъ тик.* ■ *Зубайда, баш тёбен къарап, жаулугъуну чачакълары бла жубанады.* Этезланы О., Тарда, 174. *Абийдат, жаулукъ чачакълары бла кёзлерин сыйпап, башын ёрге кётюрдю.* «Шуёхлукъ», № 47, 85.

■ **Чачакъ-чачакъ эт** разорвать в клочья, искромсать, раскромсать / нени болса да къыйырын жыртып, кесип иничге, узун кесекле эт. *Къызчыкъ жыйрыгъыны этеклерин чачакъ-чачакъ этгенди.* (Фольк.)

ЧАЧАКЪЛА *эт. къ.* **чачакъчачакъ эт** (*къ.* **чачакъ**). *Туман ёрге озады, къаялагъа тырнакълап, Этегин, санын жыртып, чачакълап.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЧАЧАКЪЛАН *эт. страд. от* **чачакъла** / Чачакъла дегенни *зорлаучу айырмасы. Китни тишлери жокъдула, алай а тынгылауугъундан энишге къыйырлары чачакъланнган кенг пластинкачыкъла салыныпдыла.* «Естествознание», 74.

ЧАЧАКЪЛАНЫУ *и. д. от* **чачакълан** / Чачакълан дегенден *этим ат. Туманны чачакъланыуу.*

ЧАЧАКЪЛАУ *и. д. от* **чачакъла** / Чачакъла дегенден *этим ат. Жабыуну къыйырларын чачакълау.*

ЧАЧДЫР *эт. понуд. от* **чач**[2]/ Чач[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Топла атылып, Жерни чачдырып, Зылдыла кёкге барадыла.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 29. *[Жаз:] Къышны узакъ къыстадым, Жерге урлукъ чачдырдым.* Къулийланы Х.-М., Жулдузчукъла, 12.

ЧАЧДЫРТ *эт. понуд. от* **чачдыр** / Чачдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Не зат эсе да сызгъырып барып, Мусосладан арлакъда жерни чачдыртды.* Толгъурланы З., Эрирей, 50.

ЧАЧДЫРТЫУ *и. д. от* **чачдырт** / Чачдырт дегенден *этим ат. Мугут этген биченни арбазгъа чачдыртыу. Кырдыкны чачдыртыу.*

ЧАЧДЫРЫЛ *эт. страд. от* **чачдыр** / Чачдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Поезд былайда чачдырылса, андан жукъ да къалмазгъа боллукъду.* «Шуёхлукъ», № 26, 18.

ЧАЧДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **чачдырыл** / Чачдырыл дегенден *этим ат. Сууну чачдырылыуу.*

ЧАЧДЫРЫУ *и. д. от* **чачдыр** / Чачдыр дегенден *этим ат. Жолну кенгертир ючюн къаяны чачдырыуну юч жерде бардырлыкъдыла.* «Шуёхлукъ», № 28, 92.

ЧАЧЛЫ *ат этн. къ.* **алмосту**.

ЧАЧЫГЪЫУ *и. д. от* **чачыкъ** / Чачыкъ дегенден *этим ат. Суудан чачыгъыу. Шорпадан чачыгъыу.*

ЧАЧЫКЪ *эт.* Поперхнуться, захлебнуться *чем, от чего* / Терс тамагъынга бир зат кетип, жётел эт. *Штарне иче тургъан аракъысындан чачыкъды.* Гуртуланы Э.,

Азретни къууанч кюню, 13. *Эллен тютюнден чачыкъды.* К а ц и й л а н ы Х., Мухаммат, 99.

ЧАЧЫКЪДЫР *эт. понуд. от* **чачыкъ** / Чачыкъ дегенни *къатланыучу айырмасы. Анасы сабийге уллу къапдырып чачыкъдырды.*

ЧАЧЫКЪДЫРЫУ *и. д. от* **чачыкъдыр** / Чачыкъдыр дегенден *этим ат. Бозагъа аракъы къошуп берип, чачыкъдырыу.*

ЧАЧЫЛ *эт. страд. от* **чач**[2]/ Чач[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Эрттен алгъыш чачылыр, ингир къаргъыш чачылыр.* (Н а р т сёз.) ○ *Биринчи бомба чачылгъанлай, Кучук бла Хажирет окопну тюбюне бир бирини юсюне къапланып жатадыла.* З о к а л а н ы З., Солуу кюн, 63. *Жыйылыу бошалды, отрядла чачылдыла.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 435.

ЧАЧЫЛЫН *эт. страд. от* **чачыл** / Чачыл дегенни *зорлаучу айырмасы. Оюлгъан ишханала, чачылыннган къалала... Бары битип, ишленип, къалай ёсюп барадыла!* «Жюрек жырлайды», 94. *Кётюрюлюп булутла, чачылынып, чачылып, кенгден кюрен тартылдыла, Чууакъ аяз ачылып.* «Жюрек жырлайды», 48.

ЧАЧЫЛЫНЫУ *и. д. от* **чачылын** / Чачылын дегенден *этим ат. Тойну чачылыныуу. Окъуучуланы каникуллагъа чачылыныулары.*

ЧАЧЫЛЫУ *и. д. от* **чачыл** / Чачыл дегенден *этим ат. Жашла жамауатны чачылыудан сакъладыла.* Т ё п п е л а н ы А., Ташыуул. *Бомбаланы чачылыулары, топланы улуулары, окъланы сызгъырыулары сел болмайды.* «Шуёхлукъ», № 28, 17.

ЧАЧЫЛЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чачыл** / Чачыл дегенни *араш айырмасы. Жашла, къызла да, Алимни алгъышлап, чачылышдыла.* Х у б и й л а н ы О., Жукъусуз кечеле, 160. *Толкъунла, чачылышып, жокъ боладыла.* «Толкъунла», 56.

ЧАЧЫЛЫШЫУ *и. д. от* **чачылыш** / Чачылыш дегенден *этим ат. Ашыгъып чачылышыу. Юйлеге чачылышыу.*

ЧАЧЫРА *эт.* 1. *къ.* **чачыл.** *Мия-ла ташха тийип, сыныкълары чачырадыла.*

2. Стрекотать (*об автомате, пулемете*)/ Автомат, пулемёт атылгъандача, тарыш эт. *Отха туз атханча, узакъдан жете, Чачырай эди бир фашист автомат.* О т а р л а н ы К., Сайлама, I, 153.

3. Резко, быстро выходить, выскакивать (*о человеке откуда-л; воде, нефти из-под земли*)/ Ашыгъып терк чыкъ. *«Ысмайыл» – деб а эшикден сёлешдиле, Ысмайыл, чачырап, чыкъды тышына.* «Малкъар халкъ жырла», 93. *Жер тюбюнден, чачырап, чыгъады суу.* Э т е з л а н ы О., Нарт къаланы хапарлары.

4. *кёч.* Умирать, исчезать / Ёл, жокъ бол, къуруп кет. *Жаш замансыз чачырады.*

ЧАЧЫРАТ *эт. понуд. от* **чачыра** / Чачыра дегенни *къатланыучу айырмасы. Къая жухланы шыбыла чачыратхан кече абирекле агъачха кирдиле.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада тарыш, 36. *Атлы, гебенегини къанатлары жел эте, акъ башлыгъыны мазаллы чоху ары-бери чынгай, дюрдюр аты ауузундан кёмюгюн чачырата жетди.* С ы л п а г ъ а р л а н ы К., Кёмеуюл, 85.

ЧАЧЫРАТДЫР *эт. понуд. от* **чачырат** / Чачырат дегенни *къат-*

ланыучу айырмасы. Аскерчиле автоматларын чачыратдырып, немисли жыйыннга чабадыла.

ЧАЧЫРАТДЫРЫУ *и. д. от* **чачыратдыр**/ Чачыратдыр дегенден *этим ат. Ташны къыйырын чачыратдырыу.*

ЧАЧЫРАТЫЛ *эт. страд. от* **чачырат** / Чачырат дегенни *зорлаучу айырмасы. Бомба атылып чачыратылгъан топуракъ тугулла, зылдыла, ташла, жерге, кёкден тюшгенча, тюшедиле.*

ЧАЧЫРАТЫЛЫУ *и. д. от* **чачыратыл** / Чачыратыл дегенден *этим ат. Ташны шыбыла уруп чачыратылыуу.*

ЧАЧЫРАТЫУ *и. д. от* **чачырат** / Чачырат дегенден *этим ат. гитлерчи аскерчилени чачыратыуну, къурутууну операциясы эки ай бла жарым чакълыны барып тургъанды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 15.

ЧАЧЫРАУ *и. д. от* **чачыра** / Чачыра дегенден *этим ат. Толкъунну, къаягъа тийип, чачырауу. Аскерчини, окъ тийип, чачырауу.*

ЧАЧЫРАУУКЪ *ат.* Фурункул, чирей, нарыв / Адамны этинде, терисинде ичи ирин этген дугъурчукъ. *Сёзчюню тилине чачырауукъ чыкъсын, терс ниетлини къалтырауукъ къыссын.* (Фольк.) *Микробла адамны терисине тюшселе, алайгъа эм алгъа чачырауукъ чыгъады, андан жара болады.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 217.

ЧАЧЫРАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чачыра** / Чачыра дегенни *араш айырмасы. Итни чапханын эшитгенлей, къошчула чачырашып, чыкъдыла.*

ЧАЧЫРАШЫУ *и. д. от* **чачыраш** / Чачыраш дегенден *этим ат. Узакъдан автоматланы чачырашыулары эшитиледи.*

ЧАЧЫУ *и. д. от* **чач**[2]/ Чач[2] дегенден *этим ат. Колхозну сабанларына мешхут чачыугъа школчула да къатышхандыла.* «Шуёхлукъ», № 56, 73. *Къалмагъанды жарлы халкъда чыдам, тёзюм. Бугъоуланы чачыу керек – буду сёзюм!* «Жюрек жырлайды», 42.

■ **Чачыу-къучуу эт** разгромить *кого-что*, разворотить *что* / ой, чач, жокъ эт. *[Жаула] мычымайын артха айлана жетерле, Къыйынынгы чачыу-къучуу этерле.* (Фольк.) *Къыралда мекямланы тёрт этип бири чакълысы чачыу-къучуу этилип бошалгъаны, кёп предприятие чотдан чыкъгъаны, транспорт система къурушуп къалгъаны белгилиди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 15.

ЧЕ *кес.* Побудительная частица скорее, быстрее / Терк, хайда. *Че, маржа, кеч болады.* (Фольк.)

■ **Чегем ортакъ** *этн. эск.* Вид аренды, при которой взявший в аренду скот через пять лет возвращал хозяину то же количество, оставляя себе приплод / Биреуню малын беш жылгъа ортакъгъа алып, кесине аллай бир мал къайтарып, тёлюсюн кесине къойгъан келишим.

ЧЕГЕТ[1] *ат.* Север, северная сторона / Тауну шималгъа айланнган жаны, кюнлюмден бирси жаны. *Кюнлюмлени къауданлары саргъала, Чегетледе буз-буз болуп шорхала.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 29. *Къошха келген гырхы адам, тёгерекге-башха къарай, къолну чегет жанында жангы жете келген оразыкланы табып тохтады.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ЧЕГЕТ[2] *ат къарач. къ.* **агъач**[2]. *Тауну келбети – нарат чегет.* (Нарт сёз.) ○ *Айю уа къызны чегетни къалынында бир терен тешикге элтип, анда асырагъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 12. *Мийик сыртлада нарат чегет кёрюнеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 111.

■ **Чегет тала** лесная поляна / Тала. *Чегет талада, кюзгю къошну аллында, сауутланнган эки атлы тохтадыла.* «Жанкъылыч», 241.

ЧЕГЕТКЪЫР *ат къарач. сёл. тил. къ.* **балта**. *Чекки чегетден келе, чегеткъыр белинде келе.* (Нарт сёз.)

ЧЕГЕТЧИ *ат къарач.* 1. Лесовод; лесник / Агъач ёсдюрген, анга къалауурлукъ этген адам. *Энди чегетчиле нызы, нарат терекле орнатхандыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 42. *Чегетчини кюню жуукълаша келеди.* «Ленинни байрагъы», № 113, 192.

2. *В позиции определения:* лесоводческий / Чегетчи бла байламлы. Къарт-Журтда школлада сохталадан чегетчи бригадала къуралгъандыла. «Ленинни байрагъы», 1972, № 42.

ЧЕГИ *ат.* Кишка / Адамны эм жаныуарланы аш эритген системаларында быргъыгъа ушагъан узун иничге жумушакъ орган. *Хажи къобуп, къойчулагъа болушуп, чеги тазалай, жёрме, сохта эте башлады.* Этезланы О., Тарда, 66. *Кабинетде башха окъуу кереклени арасында гипсден ишленнген адам баш, кёкюреги ачылып, чегилери кёрюне тургъан адам тёммек, дагъыда алача кёп затланы кёрюрге боллукъду.* «Шуёхлукъ», № 28, 98.

♦ **Чегилерин сайла** убивать, убить, зарезать / ёлтюр, сой. *Иги къонакъ келсе, чеги сайланыр.* **Чегилерин тёк** убивать / ёлтюр. *[Сарыбий Фатиймматха:] Тейри, алай этеме десе уа, чегилерин тёгерме.* Ёзденланы А., Саният, 102. **Чегисиз бол** смеяться до колик, до упаду / бек къаты кюл. *Мырзабек бла аны къатындагъы адамла уа харх этип, чегисиз болуп, кюлдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 257. **Чеги тюйдюр** смешить до колик, до упаду / бек къаты кюлдюр. *Изеу жыйылгъан жерледе чамчыла чеги тюйдюредиле.* Ахматланы И., Боранда, 11.

ЧЕГИБОЮН *сыф.* Тонкошеий / Боюну иничге болгъан. *[Жюзюм докторгъа:] Бу насыбы къуругъан чегибоюн къайдан баш ауруу болуп чыкъгъанды.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 98.

ЧЕГИЛ *эт. страд. от* **чек**[3]/ Чек[3] дегенни *зорлаучу айырмасы. Ашарыкъла чегилип, кулёклагъа къуюлуп, тапкаланы юслеринде турадыла.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 221. *Бу сейир хауа келмейди чегилип.* Зумакъуллланы Т., Чырахтан, 14.

ЧЕГИЛИУ *и. д. от* **чегил** / Чегил дегенден *этим ат. Чегилиуден ётген машина жюгюн элтип складха къотарды.*

ЧЕГИМ *ат.* Вес / Ауурлукъ. Орта чегимлери болгъан гёжефле.

ЧЕГИУ *и. д. от* **чек**[3]/ Чек[3] дегенден *этим ат. Малланы базманда чегиу. Тирликни чегиу.*

ЧЕК[1] *ат.* Граница, рубеж 1. Линия, разделяющая смежные области, владения, участки / Къоншу областьны, жер юлюшлени д. а. к. затланы араларын айыргъан ызлыкъ, белги. *[Мурадин:] Чекде чалыбызны аугъан жери кёпдю,*

къазыкълары чиригендиле. Гадийланы И., Санга айтама, 37. *Фронтну чеги Москвагъа жуукълашханды.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 46.// Линия, разделяющая территории или воды смежных государств / *Къоншу къыралланы жерлерин. Сууларын бир бириндан айыргъан ызлыкъ, белги. Немец бизге къажау болду, Чегибизге сауут бурду.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 159. *Къызыл къушла бийик кёкде, Кёк жашнагъанча, учарла, чекге чапханланы Жыйынларын кери чачарла.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 7.

2. Допустимая норма, предел / Нени болса да этилир мардасы. *Жашауда хар неге чек бар, Ол бирде кенг, бирде уа – тар.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 239. *Малкъар эпосну строфалагъа бёлюнюню бир тюрлю бир чеги жокъду.* «Шуёхлукъ», № 14, 116.

♦ **Чекден атла [чыкъ, ёт]** переходить дозволенную норму, предел / нени болса да этилирге жарагъан мардасындан оздур. *Жашны лакъырдасы чекден атлай башлады.* (Фольк.) **Чек сал** ограничивать / мардала, марда тохташдыр. *Эл мюлк продукталаны чыгъарыу эм хазырлауну кёбейтирге жангы чекле чалыннгандыла!* «Коммунизмге жол», 1974, № 26.

ЧЕК [2] *ат* 1. Чек (*напр. на деньги*)/ Банкда ахчасы болгъан кесини бара тургъан счётундан ахча алыргъа бериуге эркинлик берген къагъыт. *Кассир, чекни да алып, банкга барды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 75.

2. Чек (*на муку, на товар и т. п.*)/ Кассагъа тёлер ючюн товарны багъасы жазылгъан неда ахча тёлегенди деп кассагъа берген къагъыт. *Мен чекни тюкенчиге узатдым.*

ЧЕК [3] *эт.* 1. Взвешивать *кого-что*/ Базманда тарт. *Тау жайлыкълагъа чыгъарыбызны ал кюнлеринде малларыбызны чекдик.* «Алчыла», 41. *Базманнга салып чексем да, сени сюеме жанымдан.* (Фольк.)

2. Тянуть (*на весах*); весить/ Тарт, ауурлукъну билдир. *Ийнек базманда 400 кг чекгенди.*

3. *кёч.* Взвешивать (*предварительно*) обдумывать, оценивать / Нени болса да этерден, айтырдан алгъа хар жанындан да сагъыш эт. *Къарт атасы женгил адам болмагъанын, ол базманнга салып чекмей, сёз айтмаучусун къызы биледи.* Кацийланы Х., Тамата, 62. *Адам ёмюрлюк жашаунуги сагъыш этип, не жаны бла да чегип, ёлчелеп этмесе, юй жашаундан къууанмазгъа боллукъду.* Хубийланы О., Аманат, I, 133.

4. *кёч.* Испытывать, терпеть что / Азап, къыйынлыкъ сына. *[Хасан] кече жукъласа, сынагъан, чекген затлары кёзюне кёрюнюп, илгенип уянады.* Хубийланы О., Аманат, I, 265.

ЧЕКДИР *эт. понуд. от* **чек** [3]/ Чек [3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Биз не азап чекдирейик малгъуннга, Къазболатха нёгер болгъан къанлыгъа.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Сау къал, тенгиз, Мен ызыма кетеме, Кёк жагъангда толу насып чекдирдинг.* Батчаланы М., Сагъышла, 44.

ЧЕКДИРИЛ *эт. страд. от* **чекдир** / Чекдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Агрессорланы хаталарындан мамыр адамлагъа азап чекдириледи.* «Коммунизмге жол», 1971, № 121.

ЧЕКДИРИЛИУ *и. д. от* **чекдирил**/ Чекдирил дегенден *этим ат.*

ЧЕКДИРИУ *и. д. от* **чекдир** / Чекдир дегенден *этим ат. Къыйынлыкъ чекдириу. Тынчлыкъны чекдириу. Урушну зарауатлыкъ чекдириую.*

ЧЕКДИРТ *эт. понуд. от* **чекдир** / Чекдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Муслийман «право» уручулукъ этген адамлагъа асыры уллу къыйынлыкъ чекдирте эди.* «Шуёхлукъ», № 33, 135.

ЧЕКДИРТИУ *и. д. от* **чекдирт** / Чекдирт дегенден *этим ат. Этни чекдиртиу. Жауну халкъгъа зарауатлыкъ чекдиртиую.*

ЧЕКИСТ *ат.* Чеканы ишчиси. *Фестиваль Одессаны киностудиясы чыгъаргъан «Чекистни юсюнден повесть» деген фильмни премьерасы бла ачыллыкъды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 238. *Он чекистден къуралгъан отряд вагонну ичин тинте башлады.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 218.

ЧЕКЛЕН *эт.* Ограничиваться / Бир затдан башха иш этме, аны бла тохта. *Малкъарны революциягъа дери литература чыгъармачылыгъы битеу да фольклор бла чекленип къалады.* «Шуёхлукъ», № 22, 114.

ЧЕКЛЕНДИР *эт. понуд. от* **чеклен** / Чеклен дегенни *къатланыучу айырмасы. Сёлеширге чыкъгъан адамны сёзюн, регламентге кёре чеклендир.*

ЧЕКЛЕНДИРИУ *и. д. от* **чеклендир** / Чеклендир дегенден *этим ат. Алты сагъат жукълау бла чеклениу. Окъууда орта школну бошау бла чеклениу. Тыш къыралладан товарланы келтириую чеклендириу. Адамны эркинликлерин бир марда бла чеклендириу.*

ЧЕКЛЕНИУ *и. д. от* **чеклен** / Чеклен дегенден *этим ат. Алты сагъат жукълау бла чеклениу. Окъууда орта школну бошау бла чеклениу.*

ЧЕКЛЕУ *и. д. от* **чекле** / Чекле дегенден *этим ат. Стратегия саутланы чеклеую юсюнден кенгеш башланнганды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 12.

ЧЕКЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **чекле** / Чекле дегенни *араш айырмасы. Жашла, саламлашыу бла чеклешип къалмай, дерсден сора футбол ойнаргъа келишдиле.*

ЧЕКЛЕШИУ *и. д. от* **чеклеш** / Чеклеш дегенден *этим ат. Кёп излемей, болгъан зат бла чеклешиу.*

ЧЕКСИЗ I *сыф.* Безграничный, беспредельный / Чеги болмагъан, къыйыры кёрюнмеген. *Чексиз кёкде кёк кюйюзле, Жулдуз тюзле! Мынчакъланы тартадыла, къарап бизге.* «Жарыкъ жолда» 11. *Мен саулай да чексиз жерни юсюнде Эркинликни кюню жанса сюеме.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 63.2. Чрезмерный, без каких-либо ограничений / Бек уллу, тыйгъычсыз. Тауланы, эркинликни Чексиз сюйген жугъутур! *Ызынгдан окъ жетмесин, Жауларынг жоялмай тур.* Мёчюланы К., Сайлама, чыгъармалары, 171.

ЧЕКСИЗ II *хал. сёзл.* Беспредельно, очень / Бек, чеги болмай, мардасы болмай. *Москвагъа ёшюн уруш этген фашистлени ууатыу, аланы артха ыхтырыу адамланы чексиз къуандырады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 156. *Бай тирлик алыуда жерчиликни культурасын кётюрюню магъанасы чексиз уллуду.* «Коммунизмге жол», 1973, № 69.

ЧЕКЧИ *ат* 1. Пограничник / Чекни сакълагъан аскерде къуллукъ этген аскерчи. *Жангы назмула жазады поэт. Жигит чекчиге жукъу жокъ. Хар ким ишлейди – алайды адет.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 13. *Урушну биринчи кюнлеринде бизни аскерчилеге, артыкъ да чекчилеге адам айтып эшитмеген къыйын болумлада сермеширге тюшгенди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 198.

2. *В позиции определения:* пограничный / Чек[1] бла байламлы. *Ленинградда чекчи училищени бошагъандан сора, ол Украинаны чекчи заставаларындан биринде къуллукъ этип башлайды.* «Коммунизмге жол». 1969, № 248.

ЧЕЛЕК *ат.* Ведро / Кёбюсюнде суу неда суусун затла къуяр ючюн ишленнген цилиндр формалы, къынгыр баулу юй адыр. *Челекни башы ачыкъ болса да, итге уят керекди, уят болмаса уа, таякъ керекди.* (Нарт сёз.) ○ *Къайсы эсе да челекни сынжыргъа тагъып къюда суугъа бошлады, аскерчиле бет-къол жууар къайгъыгъа кирдиле.* «Шуёхлукъ», № 56, 30.

ЧЕЛИ *ат.* Папоротник / Споралары уллу бек жырылгъан неда къош чапыракълы битим. *Андамында чели къаурала ауур чапыракъларын... энишге-энишге салындырып кёрюнедиле.* Гуртулаты Б., Жангы талисман, 177.

ЧЕМЕР *сыф.* Искусный, умелый / Усталыгъы болгъан. *Чемерни къолу ортакъ, аманны тили ортакъ.* (Нарт сёз.) ○ *Садакъ атыуда ол [Зауурбек] бек чемерди, Аны атхан огъу жерге тиймейди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЧЕМЕРЛЕ *эт.* Талантливо (умело) выполнить что, мастерски исполнить *что* / Нени болса бек уста ишле, эт. *Талай адам кёпюрню суу элтмесин деп, бетженлерине, кёпюрге тап жарашдырырча, асыры да чемерлемей [агъачланы] жонады.* Хубийланы О., Аманат, 1, 5. *[Назир] базманда тартханча, чемерлеп, жонуп бек керекли сёзлени сайлап, алай сёлешеди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 7.

ЧЕМЕРЛЕН *эт. страд. от* **чемерле** / Чемерле дегенни *зорлаучу айырмасы. Назмучу чыгъармачылыкъ жолунда чемерлене барады.*

ЧЕМЕРЛЕНИУ *и. д. от* **чемерлен** / Чемерлен дегенден *этим ат. Ишде чемерлениу.*

ЧЕМЕРЛЕТ *эт. понуд. от* **чемерле** / Чемерле дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаш сурат ишлеуде кесин чемерлетеди. Жашны атасы, анасы да не кюрешселе да бир ишге чемерталмадыла.*

ЧЕМЕРЛЕТИУ *и. д. от* **чемерлет** / Чемерлет дегенден *этим ат. Хар адам бир ишге чемер болады. Аны себепли уста жашны ишине чемерлетиуге дайым кюрешеди.*

ЧЕМЕРЛЕУ *и. д. от* **чемерле** / Чемерле дегенден *этим ат. Этген ишин чемерлеу.*

ЧЕМЕРЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **чемерле**/ Чемерле дегенни *араш айырмасы. Жетген ишге чемерлешип, жарашып. Бири къалмай халкъ ишлеге къуюлуп, Урунадыла бир масхапха сыйынып.* «Жюрек жырлайды», 311.

ЧЕМЕРЛЕШИУ *и. д. от* **чемерлеш** / Чемерлеш дегенден *этим ат. Устазла окъуучулагъа айтхан сёзлерин, базманда тартханча, ёлчелеп, ала толу, тюз ангыларча*

этиуде чемерлешиулерине биз да шагъат болдукъ.

ЧЕМЕРЛИК *ат.* Мастерство, умение, талант / Усталыкъ, этимлилилик, ишни бек иги билмеклик. *Хаширге тынгылагъан сёзге чемерлигин таныта турады дерикди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 139. *Жырчы да тюйюлме, поэт да болаллам мен. Жокъду сёзге чемерлигим.* Отарланы К., Жолла, 239.

ЧЕМИЧ *ат.* Коза (*по второму году*)/ Экинчи жылы баргъан тиши улакъ. *Киришледе сер улакъла, ойнай кетип, чемичле болуп къалыучудула.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Къая тагысында жатхан чемич эркеч чючкюреди.* Маммеланы И., Чалгъы, 43.

ЧЕМОДАН*ат.* Чемодан/Жолоучулукъда, юйде да, ичине кийим неда башха зат салып, кирити этилиучю, тери, къумач д.а.к. затдан тышы болгъан коробка. *Мурат, чемоданын да алып, вагондан чыкъды.* «Шуёхлукъ», № 30, 59. *Самолёт, учар болжалына келип, жерге тюшгенлей, пассажирле чемоданларын алып, бир бирини ызындан, турналача, тизилдиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 63.

ЧЕМПИОН *ат.* Чемпион / Биринчилик ючюн бардырылгъан спорт эришиуледе, оюнлада хорлагъаннга берилиучю ат эм ол атны алгъан адам неда команда. *Идирис шахарны чемпиону болгъан эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 86. *Камал кёп боксёрну хорлап, чемпион болгъанды.* «Шуёхлукъ», № 41, 109.

ЧЕМПИОНАТ *ат.* Чемпионат / Спортну бир тюрлюсюнден биринчилик ючюн спорт оюнлада эришиу. *Европаны Москвада чемпионатында бизни спортсменле медалланы къайсы тюрлюсюн да алгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 108. *Швейцарияда тауда лыжала бла учуудан темир жолчуланы арасында чемпионат бардырылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 25.

ЧЕПКЕН[1] *ат* 1. Домотканое шерстяное сукно / Жюн халыдан юйде согъулгъан тыш кийимлик. *Чоллакъ жюрюмей, чепкен согъулмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Жюн болмаса, чардакъда чепкен неден этерсе.* Будайланы Х., Алтын тау, 60.

2. *В позиции определения:* суконный / Чепкенден этилген. *Сырмахан, чепкен чарыкъларын киерге эриннгенден, аланы арт жанларыичлерине бюгюлюп, атлагъаны сайын табанларыда чарыкъларындан айырыла, Къасайны ызындан тирменнге кирди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 10.

■ **Чепкен агъач** ткацкий станок / чепкен согъуучу станок. *Зухура кесин жарашдырып, чепкен агъачны артына олтурду.* «Шуёхлукъ», № 27, 104.

♦ **Чепкен сокъгъанча** беспрестанно (*двигаться в противоположных направлениях*)/ тохтаусуз (*артха бла алгъа жюрю*). *Адамла, чепкен сокъгъанча, ары бла бери айланадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 523. *Шахарны шошлугъун чайыр жолда, чепкен сокъгъанча, къызыу-къызыу озгъан машинала бузадыла.* Додуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 5.

ЧЕПКЕН[2] *ат.* Черкеска / Кёбюсюнде чепкенледен тигилиучю, жагъасыз, узун эр киши тыш кийим. *Ол юсюндеги акъсыл чепкени Ариу жарашады, тешмесин, Дуниягъа чыкъгъан мени нанчыгъым Насыбын аллах кесмесин.* (Фольк.) *Къайырып чепкенни женглерин,*

Таулу жаш тойгъа киргенди. Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 76.

ЧЕПКЕН[3] *ат къарач. къ.* **жыйрыкъ**. *Дауум чайыр бетли тар чепкенинде эркин атлаялмай, башын силкип, бурма чачын боюнуна тёге, ашыгъып юйюне кетди.* Хубийланы О., Дерт, 14. *Къыз жагъасы къарта акъ примпух чепкенини белинде иничге алтын камарчыгъын тюзетеди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 6.

ЧЕПКЕНЛИК *ат* 1. Шерсть, пряжа, предназначенная для ткани чепкен[1]/ Чепкен[1] этер ючюн хазырланылгъан жюн неда жюн халы. *Къурукълада халек болдула Чепкенликге айырылгъан къыппала.* (Фольк.) *Чепкенлик тарау.*

2. Сукно, пригодное для черкески / Чепкен[2] этерге жарарыкъ къумач. *Гаухар моргъа боялгъан чепкенни жууаргъа кюрешеди.* Этезланы О., Тарда, 202. *Пазий къарт къойчугъа чепкенлигинден шалбар этип кийдирди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 65.

3. *къарач. къ.* **жыйрыкълыкъ**. *Тюкенде арию къумачдан Санга чепкенлик алама.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 121. *[Тиширыуланы] хар бирини дыгаласы: къалгъанла кетип, кеси къалып, чепкенлик сатып алыргъады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 93.

ЧЕПКЕНЧИ *ат.* Ткач сукна / Чепкен[1] согъуучу тиширыу. *Орусбийланы чепкенчилери жюзле бла саналгъандыла.* (Фольк.)

ЧЕРЕК *ат* 1. Река / Жер юсюндеги эм жер тюбюндеги бассейнлеринден жыйылып, кеси жарашдыргъан ыз бла тохтаусуз саркъгъан танг кесек уллу табийгъат суу. *Чегем череги кесин ташлагъа, къаялагъа ура келеди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 123. *Къаяла терекле бла, Шауданла черекле бла хапар айта, ушакъ этедиле.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 94.

2. *В позиции определения:* речной / Черек бла байламлы. *Жашау-коммунал мюлкге, сатыу-алыугъа, черек флотха, халкъны жашау жумушларын жалчытыугъа кёп ырысхы бёлюннгенди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 257.

ЧЕРЕМПИС *ат эск.* Человек, который за определенную плату нанимался на несколько лет пасти чей-либо скот, но допустив падеж, по истечении срока ничего не получил / Къой кютерге жалчыгъа кирип, къойла кёп ёлгенлери себепли, болжалы тауусулгъанда, хакъсыз къалгъан адам. *Черемпис чыкъгъан жалчылай.* (Нарт сёз.)

ЧЕРЕН *ат.* Большая копна / Гебенден уллу бичен, салам басылгъан будай, арпа д. а. к. къалау. *Кесине гебен эталмагъан элге черен эте эди.* (Нарт сёз.) ○ *Оракъ орадыла къызла, Биз черенле этебиз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 133. *Сабанлада черенле ёхтем сюеледиле.* Шауаланы М., Мурат, 107.

ЧЕРИУ *ат эск. къ.* **аскер**. *Тиширыу айтса, урушургъа бара тургъан да артха къайтып болгъанды.* (Фольк.)

ЧЕРКЕС *ат* 1. *къ.* **къабартылы**. *Бизни [партизанланы] биргебизге уа бир батыр черкес бар эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 68.

2. *В позиции определения:* кабардинский / *къ.* **къабарты**. *Ханух кеси жангыз мурулдай, черкес жыр айтыргъа кюреше эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 299.

3. *къ.* **черкесли**[2]. *Эх, Россей,*

жатадыла жер тюбюнде Орус, черкес, къарачайлы бирге. «Жилтинле», 53.

4. *В позиции определения:* черкесский / Черкеслиле бла байламлы. *Черкес труппа М. Абдоковну комедиясын салгъанды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 108.

■ **Черкес чарыкъ** вид обуви из сыромятной кожи / гён чарыкъны бир тюрлюсю. *Добай атыны къабыргъаларына черкес чарыкъларыны бурунларын жетдирди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 57.

ЧЕРКЕСИМ *ат.* Вид ткани / Къумачны бир тюрлюсю. *Лаколаны тюкенинде черкесимни багъасы сууу ахчадан неллай бир болгъанын, элге неллай бир жасакъ келгенин билирсе.* Аппайланы Х., Къаракюбюр, 172. *[Хожа] Алакъытай, черкесим дегенча учуз къумачладан къатынына да, кесине да кийимликлеге ахчадан не чыгъарыгъын тергеп, тюкенчиге бергенди.* Ёртенланы А., Насра Хожаны хапарлары, 21.

ЧЕРКЕСЛИ *ат.* Черкес / Къарачай-Черкес Республикада жашагъан асламлы халкъладан бирини адамы [иберий-кавказ тиллени биринде сёлешеди]. *Черкесли къыз. Черкесли жаш.*

ЧЕРКЕСЧА *хал. сёзл.* 1. По-кабардински (*напр. говорить, писать*)/ *Къабартылы тилде.* ■ *Эки къатын да, кишиге къарамай, черкесча не эсе да бирле айта эдиле.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 82.

2. По-черкесски (*напр. говорить, писать*). Черкес тилде. *Черкесча жаз. Черкесча жырла.*

♦ **ЧЕРС: Черс бер** *сёл. тил.* честь бер (*къ.* **честь**). *Хорлам, белин тюзетип, этеклерин тарта, башында пилоткасын тюз кийип, чабып жетип, старшинагъа черс берди.* Хубийланы О., Дерт, 247. *Халим, атын тохтатып, таматалагъа черс берди.* Кацийланы Х., Тамата, 130.

ЧЕРТ *эт.* Подчеркивать 1. Проводить черту под чем / Ызлыкъ тарт, ызла. *Жамийлят жазмасыны кёп жерин къызыл къарындыш бла чертди, белгиле салды.* Кацийланы Х., Тамата, 19.

2. *кёч.* Особо выделять, отмечать / Энчи белгиле, ачыкъла, кёргюзт. *Нартюх алыуда Хасанбийни звеносу алчы болгъанын да чертдиле.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 109. *Жыйылыуда чыгъып сёлешген жолдашла бир ауздан: «Тизгинсизликге ахыр салыр заман болгъанды», – деп, чертгендиле.* «Коммунизмге жол», 1972, № 190.

ЧЕРТДИР *эт. понуд. от* **черт** / Черт дегенни *къатланыучу айырмасы. Критик чыгъармада сыратланнган хал бир бетли болуп къалмай, кёп тюрлю, кёп ауазлы болгъанын чертдиреди.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 37.

ЧЕРТДИРИУ *и. д. от* **чертдир** / Чертдир дегенден *этим ат. Кемчиликлени ачыкъ чертдириу.*

ЧЕРТДИРТ *эт. понуд. от* **чертдир** / Чертдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Устаз окъуучуну жазгъаныны бир-бир жерлерин чертдирди.*

ЧЕРТДИРТИУ *и. д. от* **чертдирт** / Чертдирт дегенден *этим ат. Назмуну къарыусуз жерлерин чертдиртиу.*

ЧЕРТЁЖ *ат.* Чертёж / Нени болса да ызлыкъла бла этген кёрюмю, сыфаты. *Кабинетде шахарны картасы, ишлене тургъан юйлени чертёжлары къабыргъалагъа тагъылыпдыла.* «Шуёхлукъ», №56, 35. *Иш башланырдан алгъа битеу проект документация къолда болургъа, чертёжлада хар затны тюзлюгю тинтилирге керекди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20.

ЧЕРТЁЖЧУ *ат.* Чертежник / Чертёжланы хазырлау жаны бла уста. *Ол чертёжчуду.*

ЧЕРТИЛ *эт. страд. от* **черт** / Черт дегенни *зорлаучу айырмасы. Конференцияда: «Школну директору, завучу да устазланы дерслерине аз киредиле», – деп, чертилгенди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 109.

ЧЕРТИЛИУ *и. д. от* **чертил** / Чертил дегенден *этим ат. Малчылыкъда болгъан кемчиликлени чертилиулери.*

ЧЕРТИУ *и. д. от* **черт** / Черт дегенден *этим ат. [Директор устазлагъа:] Сен таматалыгъынгы сабийлени къатында чертиучю болма.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 202.

ЧЕРТЛЕ *эт.* Проводить линию, черту, размечать / Ызла, ызлыкъ эт. *Жашла жерни чертлеп, агъач таякъла бла топну уруп ойнагъандыла.* (Фольк.)

ЧЕРТЛЕУ *и. д. от* **чертле** / Чертле дегенден *этим ат. Таякъла бла топ ойнарыкъ жерни чертлеу.*

ЧЕРТЛЕУЮК *ат* 1. Орех (*лесной*)/ Тёгерек къаты ташлы, ичи ашаргъа жараулу кёгет. *Юслеринден къумну жауун Жуугъан ташла, тик къаяла. Баргъанма къадыргъа минип, Чертлеуюклени да ашай.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 52. *Чертлеуюкле жетселе, агъач къоян аланы эм игилерин жыяды.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 76.

2. *къ.* **чертлеуюк терек.** *[Таякъ] кеси да, Къаны къачхан чертлеуюкден болуп, не тап эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 147.

3. *В позиции определения:* орешниковый / Чертлеуюкден этилген. *[Хамит] сюзюкден этилген чепкенини хазыр орунларына чертлеуюк таякъланы жонуп салып, жолгъа чыкъгъынчы киерге кёзю къыймай, быкъыгъа такъгъанды.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 106.

■ **Чертлеуюк терек** лещина, орешник, фундук (*дерево*)/ Чертлеуюкле битиучю терек. *Ахмат, жолдан бир жанына бурулуп, бийик чертлеуюк терекле жанында арбасын тохтатды.* Ёзденланы А., Саният, 54.

♦ **ЧЕСТЬ: Честь бер** отдавать честь / Къолунгу баш кийиминге жетдирип саламлаш. *Солдат лейтенантха честь берип, бир затла айтды.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 147. *Солдатла, честь берип, агъач гинжилеча сюеледиле.* Этезланы О., Тарда, 243.

ЧЕТ *ат аз жюр.* Окраина / Къыйыр, этек, узакъ жер. *Ёрюзмек четде, узакъ болгъанды.* (Фольк.)

ЧЕТВЕРТ *ат.* Четверть (*мера жидкость*)/ Челекни тёртден бири чакълы (*3 литрге жуукъ*) болгъан эрттегили орус ёлчем эм аллай бир суусун зат кирген орун, шеша. *Четвертдеги аракъы, кюзгюча, жылтырайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 82. *Акъланы сабанларына къоннган къара къаргъала уа, [сатхычла] акълагъа*

четвертле бла келтирип аракъыла бере эдиле. Хочуланы С., Хапарла, 82.

ЧЕТВЕРТЬ *ат.* Четверть / Школда окъуу жылны тёрт кезиуюнден бири. *Завуч, кёк тышлы тетрадьны ача келип, тёртюнчю четвертге хыйсапланы окъугъанда, педсовет жабылды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 139. *Биринчи четверть ётюп, экинчи башланды.* «Шуёхлукъ», № 40, 75.

ЧЕТЕН *ат* 1. Корзина / Иничге чыбыкъладан эшилип, ичине бир затла салыныучу адыр. *Зурум, жюн бла четенни тапчан тюбюне тюртюп, патеген жугъу къолларын ал ботасына сюртдю.* Толгъурланы З., Эрирей, 33. *Жюзюмлени жыя четеннге, Къызла акъырын жырлайдыла.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 75.

2. *В позиции определения:* плетеный / Чыбыкъладан эшилип этилген. *Четен юйюнгю сюртмесенг, къурушурса.* (Нарт сёз.) ○ *Бир заманда, чий чымырталаны кётюрюп, четен эшикден Унух кирди.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 8.

ЧЕТЕНЛИК *ат.* Материал на корзину / Четен этерге жарарыкъ материал.

ЧЕТЕНЧИК *ат бот.* Название растения / Жанкъозгъа ушагъан гюл хансчыкъ.

ЧЕХ *сыф.* Чешский / Чехлиленики, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Чех тил. Чех литература.*

ЧЕХЛИ *ат.* Чех / Чехословакияда жашагъан чех миллетден адам. *Чехли жаш. Чехли къыз.*

ЧЕХЧА *хал. сёзл.* По-чешски (*напр. говорить, писать*)/ Чех тилде. *Чехча сёлешиу.*

ЧЕЧЕК[1] *ат.* Оспа / Териде ууакъ хуппежинле чыгъарып, аланы орунларында тапла къалдырыучу жукъгъан ауруу. *Кёп болмай чечекден ауруп бошагъан адамланы кёплерине жолукъгъан эдик.* «Шуёхлукъ», № 37, 90. *Чечекни, ёлетни, холераны эпидемиясыны заманында миллион адамла къырылгъандыла.* «Естествознание», 92.

■ **Чечек сал** сделать прививку против оспы / Ауруу тиймез ючюн неда ол бек къыйналмаз ючюн адамны неда малны чархына вакцина къуй. *Доктор сабийлеге чечек салды.* **Чечек тап** оспина / адамны бетинде эм башха жеринде чечекден сора къалыучу тамгъа, ыз, белги. *[Османны] къара сай бетин чечек тапла басып, тири кёзлери огъурсуз къарайдыла.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 21. *Къаракёз, къаракъаш, бетинде чечек таплары бла Аминат Бекмырзаны юйюнде къуллукъ этип ёсгенди.* Ёзденланы А., Саният, 23.

ЧЕЧЕК[2] *ат къ.* **гюл.** *Хансла ёседиле, къып-къызыл, жап-жашил, кём-кёк, сап-сары гокка чёчекле чыгъарадыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 225. *Сени чачынгдан ариу кёрмедим, Дум-къара жохар бурулуп. Санга ушагъан гокка чечекле, Бир терк къуруйдула, къуу болуп.* «Малкъар халкъ жырла», 179.

ЧЕЧЕКБЕТ *сыф.* Имеющий лицо с оспинами / Чечек таплары болгъан бетли. *Каракай жашлыгъында чечекбет болса да, чырайсыз тюйюл эди.* Толгъурланы З., Къызыл кырдыкла, 14. *Бир сарымыйыкъ, чечекбет кишичик хапарны*

басады. Кацийланы Х., Салам алейкум, 12.

ЧЕЧЕН[1] *сыф*. Красноречивый / Уста сёлеше билген. *Ауздан чечен, къолдан бечел*. (Нарт сёз.)

ЧЕЧЕН[2] *сыф*. Чеченский / Чеченлилеников, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Чечен литература. Чечен тил.*

ЧЕЧЕНЛИ *ат*. Чеченец / Чечен Республикада (Ичкерия) жашагъан аслам халкъны адамы. *Ала, чеченлиле бла ингушлула, Узун-Хажини властына да боюн салмагъандыла*. «Шуёхлукъ», № 39, 59.

ЧЕЧЕНЧА *хал. сёзл*. По-чеченски (*напр. говорить, писать*)/ Чечен тилде. *Чеченча жырлау. Чеченча сёлешиу.*

ЧЕЧМЕ *ат*. Дробь (*ружейная*)/ Къауалгъа салып атар ючюн жюрютюлюучю ууакъ тёгерек къоргъашинчикле. *Къауалны эки бырггъысындан да чёчмеле къуюлдула*. Тёппеланы С., Жаралы зурнук, 7. *Доктор къарап, Солманны жараларындан чечмелерин чыгъарды*. Кацийланы Х., Тамата, 124.

ЧЕЧХЫНА *ат*. Инструмент, с помощью которого делают резьбу в стволе винтовки / Ушкокну бырггъысыны ичине хыр салыргъа хайырланыучу адыр.

ЧЁГЕЛЕ *эт*. **1.** Присесть, сесть на корточки / Тобукъланы бюгюп энишге чёгюп, аякъланы юсюне олтур. *Малжей бла ол алаша кишичик, чёгелеп, ахча санайдыла*. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 284. *Къарт мараучу чёгелеп, Жумарукъну атады*. Ахматланы А., Жаз келди, 9.

2. Сесть (*на короткое время*)/ Бир кесекге олтур. *Жан сюегини ачыгъаны кетгенинде, афенди чёгелерге кюрешип, Абдул-Къадыргъа жити къарады*. Аппайланы Х., Къара кюбюр, 116. *Ефим, шыкъыртсыз, полгъа чёгеледи*. М. Шолохов, Дон хапарла, 126.

ЧЁГЕЛЕТ *эт. понуд. от* **чёгеле** / Чёгеле дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийни чёгелет.*

ЧЁГЕЛЕТИУ *и. д. от* **чёгелет** / Чёгелет дегенден *этим ат. Жау кёрмезча, аскерлени чёгелетиу.*

ЧЁГЕЛЕУ *и. д. от* **чёгеле** / Чёгеле дегенден *этим ат. Арыгъандан чёгелеу.*

ЧЁГЕЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **чёгеле** / Чёгеле дегенни *араш айырмасы. Жашла, чёгелешип, не затны эсе да оноуун этедиле.*

ЧЁГЕЛЕШИУ *и. д. от* **чёгелеш** / Чёгелеш дегенден *этим ат. Жашланы жашырынларын сюзерге чёгюшюулери.*

ЧЁГЮЧ *ат*. Молоток / Нени болса да бир затны кийирирге, бюгерге д.а.к. зат этерге деп ишленнген сабы агъачдан неда темирден болгъан адыр. *Тёш болсанг, тёз, чёгюч болсанг, ур*. (Нарт сёз.) ○ *Бир аздан арбазда балта, чёгюч тауушла эшитиле башладыла*. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 6. *Хазыр болду чёгюч, тёш, Шырхы, чалгъы, сенек да, Балта, бычакъ, къалакъ да, Юзмез къуйгъан челек да*. Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 151. *Хазыр болду чёгюч, тёш, Шырхы, чалгъы, сенек да, Балта, бычакъ, къалакъ да, Юзмез къуйгъан челек да*. Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 151.

ЧЁГЮУ *и. д. от* **чёк** / Чёк дегенден *этим ат. Жерге чёгюу. Шинтикни къыйырына чёгюу.*

ЧЁГЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **чёк** / Чёк дегенни *араш айырмасы. Къызла бир кесекге шинтикге чёгюшдюле.*

ЧЁГЮШЧЮ *ат.* Молотобоец / Гюрбежиде салта, чёгюч бла ишлеучю, ишчи. *Хажи-Муратны чёгюшчюсю Дауут да талай жылдан бери ишлейди гюрбежиде.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 190.

ЧЁГЮШЮУ *и. д. от* **чёгюш** / Чёгюш дегенден *этим ат. Туристлени кезлеу жанында кезиу-кезиу суу ичерге деп чёгюшюулери.*

ЧЁК[1] *ат.* Торжество в честь пеленания (первого) новорожденного в люльку / Сабийни бешикге биринчи кере салгъанда этилиучю къууанч. *Къатынла сабийни чёгюне жыйылдыла.* (Фольк.)

ЧЁК[2] *эт.* **1.** Садиться, сесть, присесть / Олтур (кёбюсюнде кесек заманнга). *Къышхы кюн – адам насыбынлай къысха, Къартла чёгедиле чыгъып ныгъышха.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 12. *Адамла, юйлерине жыйылып, сыгын отларыны тёгереклеринде чёгюп, ушхууур къайгъыгъа киргендиле.* Шауаланы М., Мурат, 142.

2. *къ.* **чёгеле**[1]. *Къошха къысылгъанымда, Итле юрюп чапдыла. Жерге чёгюп тохтадым. Сынсып, ауз жапдыла.* «Шуёхлукъ», № 48, 69. *Ахмат, бычагъын да жаныу эте, бёрюню терисин алыргъа чёкдю.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 79.

3. Приняв сидячее положение, начать делать что-нибудь / Олтуруп, не болса да бир зат этип башла. *Тепсиге чёгерге тебиресе, молла чурум табар.* (Нарт сёз.) ○ *Бет жууып, эрттен азыкъгъа чёкгенлей: «Аш татлы болсун!» – деп, Хажибекир кирди.* Хубийланы О., Аманат, I, 115.

4. *къ.* **къон 1.** *Къарда ыз эте барама, Къоян аягъы тиймеген Къарлы талагъа къарайма, Анда чыпчыкъ да чёкмегенди.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 6. *Гебенекчик тирилди, Терек бахчагъа кирди, Ол ары-бери ётдю, барып алмагъа чёкдю.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 31. *Фашист самолёт аэродромгъа чёкдю.* Зокаланы З., Солуу кюн, 66. *[Темирбекни] жерге чёкген минутлары жалкъытадыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 104.

5. Оседать (*о пыли, тумане и т. п.*)/ Юсюне къонуп, бир затны юсюн жап, бас, тумала. *Туман, тау этеклерине седирей, суу жагъагъа чёкгенди.* «Шуёхлукъ», № 55, 13. *Булутчукъ, акъ пелиуанланы башына чёгерсе, Бийикликден сакъ жауунлатёгерсе.* Отарланы К., Жолла, 33.

6. Оседать (*о скирде, дому и т. п.*)/ Алгъындан эсе алаша, гитче бол. *Эй, гебенле, галласла, Чёкдюгюз, саргъалдыгъыз.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 204. *Къабырны топурагъы чёкгенди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 82. // Понижаться в уровне / Аз, сел бол (ырхыны, сууну д. а. к. затны юсюнден). *Къутургъан суу кеси чёкгюнчю, аны киши тыялмайды.* (Фольк.) *Жауун тохтагъанлай, кёп бармай, ырхы чёкдю.* «Коммунизмге жол», 1974, № 203.

7. Оседать (*о гуще, соли и т. п.*)/ Суусун затда, айырылып, тюбюне жыйыл. *Тузлукъну тузу тюбюне чёкдю. Бозаны къалыны чыккырны тюбюне чёкдю.*

8. Понижаться (*о чине, степени и т. п.*)/ Алаша бол (даражаны,

чынны д. а. к. затны юсюнден). *Тауладан бийик болуучу даражам Бек алашагъа чёкгенди.* «Малкъар халкъ жырла», 184.

9. Проходить (*о горе, радости и т. п.*)/ Селей, тохташа бар (ачыуну, къууанчны д. а. к. затны юсюнден). *Алийни алыкъына ачыуу да чёкмегенди.* Кацийланы Х., Тамата, 72. *Къаражухну тапханыма къууанчым чёге, жюрегими жангы сагъышла бийлей башладыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 138.

ЧЁКДЮР *эт.* 1. *понуд. от* **чёк** [2]/ Чёк [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Эмеген, басхан жерин чёкдюрюп, чунгур этип барады.* «Малкъар халкъ жомакъла, II, 198. *Эллен, жюрегин чёкдюрюрге не бек кюрешсе да, болалмады.* Кацийланы Х., Мухаммат, 75.

2. Посадить *кого* / Олтурт. *Къартны ат башына чёкдюрдюле.*

3. *кёч.* Унизить *кого* / Сатып, даражасын тюшюр. *Ол адамны чёкдюрюп сёлеширге сюйюучюдю.*

ЧЁКДЮРГЮЧ *ат.* Механизм мельницы, который опускает или поднимает жернов / Тирмен ташны кётюрюучю, чёкдюрюучю механизм. *Тирменни кётюргючю, чёкдюргючю болады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 14.

ЧЁКДЮРТ *эт. понуд. от* **чёкдюр** / Чёкдюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийлени кюйюз юсюне чёкдюрт. Ачыунгу чёкдюрт. Топуракъны чёкдюрт.*

ЧЁКДЮРТЮУ *и. д. от* **чёкдюрт** / Чёкдюрт дегенден *этим ат. Къонакъны тепси артына чёкдюртюу.*

ЧЁКДЮРЮЛ *эт. страд. от* **чёкдюр** / Чёкдюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жолда къар, малтанып, чёкдюрюлдю. Стол артына чёкдюрюл.*

ЧЁКДЮРЮЛЮУ *и. д. от* **чёкдюрюл** / Чёкдюрюл дегенден *этим ат. Дарман салып, къолну кёпгени чёкдюрюлюу. Жюнню машокда, басылып, чёкдюрюлюую.*

ЧЁКДЮРЮУ *и. д. от* **чёкдюр** / Чёкдюр дегенден *этим ат. Биреуню шинтикге чёкдюрюу. Жюрегин чёкдюрюу.*

ЧЁМЕЛ *эт. къарач.* Кувыркнуться / Баш тёбен айланып тюш. *Рамазан аты бла бирге къайнай тургъан кёмеуюлге баш тёбенине чёмелип кёмелди.* Семёнланы А., Жазыу айла, 24. *Жылтыраукъбаш немча офицер сын къатып, чёмелип, дагъыда ёрге сюелип, артына ауду.* «Жанкъылыч», 248.

ЧЁМЕЛИУ *и. д. от* **чёмел** / Чёмел дегенден *этим ат. Кюле-кюле, кюртге чёмелиу.* Къобанланы Д., Таулада тарыш, 299.

ЧЁМЕЛТ *эт.* 1. *понуд. от* **чёмел** / Чёмел дегенни *къатланыучу айырмасы. Кашчыкъны кюртге чёмелтдиле. Биреуню таудан энишге чёмелт.*

2. Свалить *кого*, сбить *кого* ударом / Уруп жыкъ. *Хахай этип, Бойнакъ аллары таба чапды, Мустафа да марлап, эрлай бир къолан тонгузну чёмелтди.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 64. *Таш бир къаралдым чочханы желкесине тийип чёмелтди.* «Шуёхлукъ», № 31, 35.

ЧЁМЕЛТАЯКЪ *ат къарач.* Игра пастухов с палками (*кто дальше бросит палку*)/ Сюрюучюлени таякъ сызып ойнаулары. *Уруш, къозу къуйрукъну уруп, сюрюу къа-*

тында чёмелтаякъ ойнагъанча, тюлдю. Хубийланы О., Аманат, I, 145. *[Сослан тенглерине:] Келигиз, чёмелтаякъ ойнайыкъ.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 102. *«Тейри»,– деп, къагъып аякъ, Атышып чёмелтаякъ, Ойнайдыла жашчыкъла – Къаракёз азмызчыкъла.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 235.

ЧЁМЕЛТИУ *и. д. от* **чёмелт** / Чёмелт дегенден *этим ат. Айыуну ушкок бла атып, чёмелтиу. Жауну, уруп, чёмелтиу.*

ЧЁМЮЧ *ат.* Чашка, ковш (*деревянный*)/ Гитчерек агъач аякъ. *Къашыкъ бла жыйгъанын чёмюч бла тёкгенча.* (Нарт сёз.) ❍ *Шапа жашлагъа бирер гёренке акъ ётмек бла ичлеринде да эт кесеклери болгъан бирер чёмюч шорпа келтирди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 377.

ЧЁП[1] *ат.* Травинка, стебелек, былинка, соломинка / Кырдык мирзеу битим эм аланы сабакъчыкълары. *Бичен чёпден, ахча – капекден.* (Нарт сёз.) ❍ *Гебеннге эки гырмык салынса, Бир чёбюн да жел элтмез.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 180.

♦ **Чёпден терек эт** делать из мухи слона / бош затны уллу этип айт, кёргюзт. *Чёпден терек этиучю адам.* **Чёпню тюбюнде ынычха** сетовать без причины / къыйналмай тургъанлай тарыкъ. *Биреу терек тюбюнде ынычхай эди, биреу да чёп тюбюнде ынычхай эди.* (Нарт сёз.) ❍ *[Хасан анасына:] Эй, иги къатын, сен алыкъын чёп тюбюнде ынычхай тураса.* Хубийланы О., Аманат, I, 85. **Чёпню тюбюнде жалгъа** быть очень экономным, бережливым / хар затны бек мардалап, аяп жюрют. *Жангы айырылгъан юй чёпню чёпге жалгъар.* (Нарт сёз.)

ЧЁП[2] *ат* **1.** Жребий / Эки неда андан аслам адамны арасында даулашны, ёчешиуню, неге болса да эркинликни тохташдырыр ючюн, бирча затланы ичинден тартып алыныучу энчи белги. *Чёп Хажи-Даутха тюшдю.* Батчаланы М., Элчилерим, 76. *Бир ыйыкъгъа агъач кесерге чёп чыкъгъанында сёз да салмай, Жети жаш кетдик.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 156.

2. Голос (*при выборах*)/ Айырыулада кётюрюлген къол. *Чёплени санаргъа салыу.*

Чёп ат 1) бросать жребий / чёп[2] (*1-чи магъ.*) тартыуну бардыр. *Чёп атханда, бахча арасында чалы этерге экинчи жыл манга тюшдю.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 6. *Даут бла Хажи-Даут, шапалыкъ этиуню кеслерине тийиншли кёрмей, чёп атхандыла.* Батчаланы М., Элчилерим, 77; **2)** голосовать / айырыуда къол кётюрюу. *Резолюцияны тюзге санап, 86 къыралны келечиси чёп атханды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 42. **Чёпге сал** ставить на голосование / сайлаугъа салып, къол кётюрт. *Сослан резолюцияны чёпге салды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 278. **Чёп юзюп айырыл** порвать с кем дружеские отношения / шуёхлукъну буз, шуёхдан айырыл. *Аминат бла Алиймырзаны аралары чёп юзюлюп айырылгъан эди.* Хочуланы С., Хапарла, 33. *Къаний бла Жамий алгъа бек татлы шуёх болсала да, артда чёп юзюп айырылдыла.* (Фольк.)

ЧЁПБАШ *ат бот.* Костер / Къаурасы иничге, узун болуп, жеген этерге жараучу ханс.

ЧЁПЛЕ *эт.* **1.** Клевать *что* / Аша (*къанатлыланы юсюнден*). *Адам кёргенини айтыр, тауукъ кёргенин чёплер.* (Нарт сёз.) ❍ *Тёбеле къатында мирзеу*

Чёплейдиле жубу тауукъла. Къулийланы Къ., Сайлама, II, 183. *Чаука заран бермейди, Чёплейди жерде къуртланы, Чыбыкъ уя салады, Чыгъарады къуртланы.* Шахмырзаланы С., Назмула, 316.

2. *кёч.* Съесть, истребить, уничтожить / Ашап боша (*ашалыучу затны*). *Шкурочула станседе мал къалдырмай чёпледиле.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 287. *Алим сахан табакъны жартысын чёплейди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 184.

3. *кёч.* Убивать / Ёлтюр, къыр. *Къалгъан акъ аскерчилени уа Ракитинни пулемёту чёплейди.* Этезланы О., Таулада сермешиу. *Снайперле фашистлени, ызларындан тюшюп, чёплейдиле.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 52.

ЧЁПЛЕН *эт. страд. от* **чёпле** / Чёпле дегенни *зорлаучу айырмасы. [Андрей:] Бирем-бирем кёпле сюелгендиле, алай ала чёпленип кетгендиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 88. *Жангы жашау бла кюрешгенле, тары бюртюклеча, чёплендиле да кетдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 66.

ЧЁПЛЕНИУ *и. д. от* **чёплен** / Чёплен дегенден *этим ат. Нартюх бюртюклени чёпленциулери.*

ЧЁПЛЕТ *эт. понуд. от* **чёпле** / Чёпле дегенни *къатланыучу айырмасы. Гурт чыгъаргъан тауукъ, балаларына арбазда не эсе да чёплете, болгъанны гузабагъа айландырып айланады.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 43.

ЧЁПЛЕТДИР *эт. понуд. от* **чёпле** / Чёплет дегенни *къатланыучу айырмасы. Мирзеуню чёплетдир. Душманланы чёплетдир.*

ЧЁПЛЕТДИРИУ *и. д. от* **чёплетдир** / Чёплетдир дегенден *этим ат. Тарыны чыпчыкълагъа чёплетдириу.*

ЧЁПЛЕТИУ *и. д. от* **чёплет** / Чёплет дегенден *этим ат. Малланы бёрюге чёплетиу. Чыпчыкълагъа будай чёплетиу.*

ЧЁПЛЕУ [1] *ат* **1.** Подсолнечник, подсолнух / Урлугъу ашаргъа эм жау этерге жараучу уллу сары гюллю узун сабахлы битим эм ол битимни урлугъу. *Чёплеу баш да кюнню ызындан шашмайды.* (Нарт сёз.) *Бахчалада сарыбаш чёплеуле уа кюнню узунуна башларын кюн таба айландыргъанлай турадыла.* Этезланы О., Тарда, 99.

2 *В позиции определения:* подсолнечный / Чёплеу бла байламлы. *Уллу, гитче, борчлубуз Заманында къараргъа [Чёплеуге], Чёплеу жауну кёп этип, Халкъыбызгъа жыргъа.* Шахмырзаланы С., Назмула, 208. *Чёплеу сабан Бите кетип, Этгенди ёзенни сары.* Гыттыуланы М., Космонартла, 38.

ЧЁПЛЕУ [2] *и. д. от* **чёпле** / Чёпле дегенден *этим ат. Жашчыкъ кёгюрчюнлени арбазгъа себилген нартюхню чёплеулерине къарап турду. Жау аскерни адамларын бирем-бирем чёплеу.*

ЧЁПЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **чёпле** / Чёпле дегенни *араш айырмасы. Тауукъла арбазда нартюхню чёплешедиле.*

ЧЁПЛЕШИУ *и. д. от* **чёплеш** / Чёплеш дегенден *этим ат.*

ЧЁПЛЮК *ат къарач.* Мусор, сор / Багуш, кир. *Ёмюр болуп уллу элеуюл, Атады элеп чёплюкню,*

кирни. Ёмюр юзеди зорну тамырын, Нюрюн жерге тёгюп илкерни. «Жюрек жырлайды», 14.

ЧЁРГЕ *эт.* **1.** Укутывать, закутывать *кого-что*/ Кимни болса да бир затха (*къагъытха, быстыргъа д. а. к.*) чулгъа. *Сабийни быстыргъа чёрге. Эллен, китапларын газетге чёргеп, къолтукъ тюбюне къысып кетди.* Кацийланы Х., 72. *Жулдуз, сабийчигин жюн ботагъа чёргеп, эл сюрюучюню аллына чыкъды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 10.

2. Наматывать, накручивать *что* / Тартманы, халыны д.а.к. бир затны бир затха чулгъа. *Шынтагыдан шайтан чалыу чалгъанды Таулу къатын камар къысып белине. Тартма согъуп, илгичге чёргегенди, Адамлыгъын айтдыргъанды элине.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 102.

3. Опутывать *кого-что* (*веревкой и т. п.*)/ Нени болса да тёгереги бла айландырып (*аркъан, бау д. а. к. зат бла*) къыс, байла. *[Мустафа Салимге:] Сен аркъандан иги тут, мен а аны бир къыйырын белине чёргеп, ожакъ бла энишге тюшейим.* Хочуланы С., Хапарла, 42. *[Юсюп] солууу тыйыла тургъан саусузну терк окъуна жип бла чёргеп, «Тартыгъыз»,– деп, нёгерлерине къычырады, тюртюп аны чыгъарыргъа болушады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 20.

ЧЁРГЕЛ *эт.* **1.** *страд. от* **чёрге** / Чёрге дегенни *зорлаучу айырмасы. Кесине да гырмык чёргелип, тар ёре чыккыр турады.* Хочуланы С., Хапарла, 59. *Артмакъдан уллу къалакъгъа чёргелген жау бетли къаймакъ чыкъды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 63.

2. Укутаться / Жууургъаннга, жамычыгъа д. а. к. затха чырмал. *Жууургъаннга чёргел. Жамычыгъа чёргел. Жаш, кеч келип, арбазда ат иерге башын салып, жамычыгъа чёргелип жукълады.* (Фольк.)

3. Обнять, обхватить (*о руках*)/ Къучакъла. *Мен бир жукъ да айтмайын, Кирдим чабып къоюнуна. Тансыкъ болуп анама, Чёргелген эдим боюнуна.* Къулийланы Къ., Жулдузчукъла, 14.

ЧЁРГЕЛИУ *и. д. от* **чёргел** / Чёргел дегенден *этим ат. Жабыугъа чёргелиу. Суукъ болуп, тоннга чёргелиу. Шинелге чёргелиу.*

ЧЁРГЕЛТ *эт. понуд. от* **чёргел** / Чёргел дегенни *къатланыучу айырмасы. Залийхат ариу акъ билеклерин Мачарны тиширыу къолу жетмеген боюнуна чёргелтеди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧЁРГЕЛТДИР *эт. понуд. от* **чёргелт** / Чёргелт дегенни *къатланыучу айырмасы. Безгекден ауругъан кишини жууургъаннга чёргелтдирдиле.*

ЧЁРГЕЛТДИРИУ *и. д. от* **чёргелтдир** / Чёргелтдир дегенден *этим ат. Сабийни жумушакъ одеялгъа чёргелтдириу.*

ЧЁРГЕЛТИУ *и. д. от* **чёргелт** / Чёргелт дегенден *этим ат. Шынтагыны илгичге чёргелтиу.*

ЧЁРГЕМ *ат.* Сверток / Чёргелген зат. *Ибрахим чёргемни ачды, аны ичинден бир къара керох чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 105. *Халыу бир къолуна быстыр чёргемни, бир къолуна челек алып чапханлай келе эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧЁРГЕТ *эт. понуд. от* **чёрге** / Чёрге дегенни *къатланыучу айырмасы. Китапланы къагъытха чёргет.*

ЧЁРГЕТДИР *эт. понуд. от* **чёргет** / Чёргет дегенни *къатланыучу айырмасы. Ынна сабийни жылы чёргетдирди.*

ЧЁРГЕТДИРИУ *и. д. от* **чёргетдир** / Чёргетдир дегенден *этим ат. Халыны, къаты тартдырып, чёргетдириу.*

ЧЁРГЕТИУ *и. д. от* **чёргет** / Чёргет дегенден *этим ат. Тюкенде сатып алгъан затларын чёргетиу.*

ЧЁРГЕУ *и. д. от* **чёрге** / Чёрге дегенден *этим ат. Жаулукъну белине чёргеу. Сабийни жабыугъа чёргеу.*

ЧЁРГЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **чёрге** / Чёрге дегенни *араш айырмасы. Къызчыкъла халы чёргешедиле.*

ЧЁРГЕШДИР *эт. понуд. от* **чёргеш** / Чёргеш дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашлагъа жиплени чёргешдир.*

ЧЁРГЕШДИРИУ *и. д. от* **чёргеш** / Чёргеш дегенден *этим ат. Темир чыбыкъланы катушкагъа чёргешдириу.*

ЧЁРГЕШИУ *и. д. от* **чёргеш** / Чёргеш дегенден *этим ат. Китапланы къагъытлагъа чёргешиу.*

ЧЕРТЛЕУЮК *ат къарач. къ.* **чертлеуюк.** *Бир чертлеуюк бла атымы тапсын, аны да ичи къуру болсун.* (Нарт сёз.)

ЧЁРЧЕК I *сыф.* **1.** Проворный; бойкий, озорный / Женгил санлы, терк къымылдагъан. *Аналы къозу чёрчек, Анасыз къозу бузжюрек.* (Нарт сёз.) ○ *Жашла тойгъа сингендиле, Борбайлыла, чёрчекле, Эскича кийиннгендиле: Чебгенле, бухар бёркле.* «Жилтинле», 212. *Мен кёрмейме арба ызындан Чабып келген чёрчек тайчыкъны.* Отарланы К., Дуния эрттени, 89.

2. Драчливый, шаловливый / Терк тюйюшюучю, сиркиу. ... *Къайда жюрюсе да аны [Хорламны] адамлагъа хатасы жугъарыкъ тюйюлдю. Ол Чомурча чёрчек тюлдю.* Хубийланы О., Дерт, 89. *Да Чомурну да, харип, чёрчеклени къатында жокъду хатасы, анасыз ёсген сабий бир къылыкъчыкъ да этмей къалай турсун.* Хубийланы О., Дерт, 89.

ЧЁРЧЕК II *хал. сёзл.* **1.** Проворно, бойко, расторопно / Женгил, терк къымылдай. *Тереклени юлеринде чёрчек жашагъан маймулла жер юсюнде алай бек чёрчек къымылдаулу тюйюлдюле.* «Естествознание», 85. *Чалгъычы Осман а, къушча, исламейге чёрчек барады.* Маммеланы И., Санга саугъам, 6.

2. Драчливо, шаловливо / Тюйюшюр, сыркъуулукъ этер кёл алып. *Чёрчек сёлеширге. Жаш кесин чёрчек жюрютеди. Алай башха жашла андан къоркъмайдыла.*

ЧЁРЧЕКЛЕН *эт.* Становиться озорным, шаловливым, озорничать/ *Чёрчек бол.* ■ *[Аязчыкъ] чёрчекленеди, бирде уа Хорлатып зауукълукъгъа.* Гулийланы М., Кюнню къызы, 27.

ЧЁРЧЕКЛЕНИУ *и. д. от* **чёрчеклен** / Чёрчеклен дегенден *этим ат. Жашны чёрчеклениюн киши жаратмады.*

ЧЁРЧЕКЛИК *ат* **1.** Проворность, озорство, бойкость / Чёрчек хал. *Идрис Мазановични кёп халларын ол [Зубай] Азаматда кёрдю: аныча жарыкълыгъы, чёрчеклиги, чырайы.* Тёппеланы А., От-

лукъ ташла, 193. *Николайны образында да автор чёрчеклик, окъуугъа итиниу, табийгъатха сюймеклик, кесини жангы шуёхларына, ахлуларына тартыныу дегенча, аллай затланы чертирге кюрешеди.* «Шуёхлукъ», № 19, 119.

2. Драчливость, шаловливость / Терк тюйюшюучю къылыкъ, сиркиулюк. *Элчиледе Къазийни къамсыкълыгъын, чёрчеклигин билмеген жокъду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 219. *Артда да Къаражау, ол чёрчеклигин да къоюп, бек огъурлу хайыуан болгъанды, сабийле тюбю бла ётюп айланадыла дей эдиле.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 48.

ЧЁФРЕ *ат аз жюр.* Отжимки при изготовлении бузы / Бозаны къышхыры.

ЧИАПСА *ат аз жюр.* Воспаление всех конечностей / Битеу санланы суукъ тийип, бирча ауруулары.

ЧИБИ[1] *ат* **1.** *саб. къ.* **улакъ**. *Къызчыкъ чибини эркелетеди.*

2. Возглас, которым подзывают коз / Эчкилени чакъыргъанда айтылыучу сёз.

ЧИБИ[2] *сыф. къарач.* Нечестный, вороватый, плутоватый / Хыйлачы, харамлыкъчы. *Табийгъатны чиби къолу бла себилген сатанай соханланы жашил чачларын аязчыкъ тара, энишге ийгенди.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 62. *[Афенди Абдул-Къадыргъа:] Бизни ырысхыбыз бирге келлик болур, сени къолунг бир кесек да чибиди, алай болса да, бир бирибизни агъарта турмай, не зат адамла болгъаныбызны ачыкъ этип билдирирге керекбиз.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 116.

ЧИБИЖИ *ат* **1.** Перец / Ашха атаргъа жюрютюлюучю эм ауузну бек кюйдюрюучю къызыл тюрсюнлю тахта кёгет. *Ачы болургъа сюйсенг, чибижи бол, Татлы болургъа сюйсенг, бал бол.* (Нарт сёз.) ○ *Бригаданы алтмыш беш гектар жеринде помидор, наша, сохан, чибижи, хобуста эм башха затла ёсдюрюледиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 108.

2. *кёч.* Человек со злым, жгучим языком / Ачы тилли, жарашыусуз адам. *Ай бу чибижиге жаннгылгъан кюнюмде шёндюгю акъылым болгъу эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 62.

■ **Чибижи аракъы** перцовая водка / Чибижи къошулгъан аракъы. Чибижи аракъы кесеклени кетерирге жараучуду. **Чибижи орун** перечница / Чибижи къуюлуучу сауутчукъ. *Столда чибижи орун да бар эди.*

♦ **Чибижи къапдыр** задать кому перцу / Керегин бер, сёз бла кюйдюр. *[Къызгъа жаш:] Мен тойда сенге накъырда этсенг, менге чибижи къапдыра эдинг.* (Фольк.)

ЧИБИЖИЛЕН *эт.* Разгневаться / Ачыулан, чамлан. *[Киштик итге:] Эшек билген арба жол деп, Сени бар билгенинг – юргенди... Аха, эшек эшитди аны, Къыппа жумду къулакъларын, Чибижиленди, къызды къаны.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 74.

ЧИБИЖИЛЕНДИР *эт. понуд. от* **чибижилен** / Чибижилен дегенни *къатланыучу айырмасы. Эри, айтханын этерге унамай, къатынын чибижилендирди.*

ЧИБИЖИЛЕНДИРИУ *и. д. от* **чибижилендир** / Чибижилендир дегенден *этим ат. Къызны, чам сёзле айтып, чибижилендириу.*

ЧИБИЖИЛЕНИУ *и. д. от* **чибижилен** / Чибижилен дегенден *этим ат. Киши чибижилениуюн басаргъа кюрешди.*

ЧИБИН *ат.* Муха / Жукъгъан аруууланы бир къауумун жайыучу эки къанатлы жаныуарчыкъ. *Къобанны аязы былайда чибин къоймайды.* Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы, 26. *Чибинледен сакълагъыз Ашны, сууну, табакъны, Аш ашама, жуумайын Къашыкълаы, аякъны!* Шахмырзаланы С., Назмула, 341.

■ **Чибин ау** *къарач.* губу ау (*къ.* **губу**). *Терезе жабыудан эл, чибин аудача кёрюнеди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 9. *Къайда эсе да учу юзюлген чибин аула къачхы хауада, кюмюш халылача жылтырап, кёзден ташаядыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 40.

♦ **Чибин къонмагъан** *угъайл.* целомудренная, девственная / намысы бла тургъан къыз. *Ол кеси къарт болгъанлыкъгъа, чибин къонмагъан тиширыу излей эди.* **Чибин учхан эшитиледи** слышно, как муха пролетит / шошду, тауушсузду. *Адамдан тыкъ урулгъан клубну ичинде чибин учхан эшитиле эди.* Хубийланы О., Аманат, I, 14. *Залны чибин учхан эшитилирча аллай шошлукъ бийлепди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 38. **Чибин чегиси эт** прясть очень тонко / бек иничге ийир. *Къыз халыны чибин чегиси этеди.*

ЧИБИНЛЕ *эт.* 1. Бегать от жары и оводов (*о скоте*)/ Къатели эт. *Ийнек чочуйду, чибинлейди, уф-туф этеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 372. *Исси кюнледе ийнекле, чибинлеп, отлаялмайдыла, сют бла асыры онгдурмайдыла.* «Алчыла», 79.

2. *кёч.* Злиться, горячиться; гневно возмущаться / Ачыулан, чамлан. *Эрини сёзлерин эшитгенде, къатын чибинледи.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 284. *[Хурай Саматович директоргъа:] Къой, болмагъан затны айтма! Кесим бла кюрешгенинг да тамамды, жаш бла кюрешме – деди, чибинлеп.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 85.

ЧИБИНЛЕТ *эт. понуд. от* **чибинле** / Чибинле дегенни *къатланыучу айырмасы. [Баба улу Фроловха] Сени сынаргъа, чибинлетирге айтама.* Хубийланы О., Аманат, I, 36. *[Астемир:] Бу бийчени чибинлетирча бир зат этмесем, къарыуум тауусулгъанды.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 54.

ЧИБИНЛЕТДИР *эт. понуд. от* **чибинлет**/ Чибинлет дегенни *къатланыучу айырмасы. Къызыулукъ малланы чибинлетдиреди.*

ЧИБИНЛЕТДИРИУ *и. д. от* **чибинлетдир** / Чибинлетдир дегенден *этим ат. Бузоуланы чибинлетдириу.*

ЧИБИНЛЕТИУ *и. д. от* **чибинлет** / Чибинлет дегенден *этим ат. Къатынны эрин чибинлетиую. Къызыулукъну малланы чибинлетиую.*

ЧИБИНЛЕУ *и. д. от* **чибинле** / Чибинле дегенден *этим ат. Масхараны, оюнну кётюралмай чибинлеу. Малланы чибинлеулери.*

ЧИБИНЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **чибинле**/ Чибинле дегенни *араш айырмасы. Хакъларын алалмагъан ишчиле, къызып, чибинлешедиле.*

ЧИБИНЛЕШДИР *эт. понуд. от* **чибинлеш** / Чибинлеш дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашла,*

чам эте келип, бир бирлерин чибинлешдир.

ЧИБИНЛЕШИУ *и. д. от* **чибинлеш** / Чибинлеш дегенден *этим ат. Бош зат ючюн чибинлешиу.*

ЧИГИЛИ *сыф. сёл. тил.* Капризный; неустойчивый / Тюрлене тургъан, осал халлы, аман къылыкълы, чалыкълы адам. *Чигили сабий. Ма-а, къышхы кюнню болушу былай чигилиди, къужурду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 211.

ЧИГИНЖИ *ат.* Опорный столб, опора, подпорка / Багъана, тиреуюч. *Эгечден туугъан келсе, орта чигинжи къымылдар.* (Нарт сёз.) ○ *Ит а, ашха тийген да этмей, юйде Айдоболну чигинжиге тагъылып тургъан сауутларына къарап, сынсыды.* «Шуёхлукъ», № 18, 97.

ЧИГИРИН *ат.* Высший сорт сафьяна / Багъалы, иги агъачлы сахтиян.

ЧИЖТБУРУН *ат. эвф. къ.* **тонгуз.** *Бекболат тууар да, къой да кёп кёргенди, алай бу чижтбурунланы былай кёбюн бу жол болмаса кёрмеген эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 284.

ЧИЙ[1] *ат.* Циновка (*из камыша для валяния, катания шерсти*)/ Къамиш эм анга ушагъан битимден эшилип, кийиз, жамычы урур, басар ючюн хайырланылыучу зат. *Чай эте билмеген къыз тыпырда къалыр.* (Нарт сёз.) ○ *Чийге салып, жамычыны къатдырдыла.* Отарланы С., Жансарай, 44.

ЧИЙ[2] *сыф.* **1.** Недоваренный, недопеченный / Бишмеген, жарты бишген, чийсил. *Ётмекни чайнай кетсенг чий кёрюнюр.* (Нарт сёз.) *[Сарыбий] бир чий къуйрукъ кесекни башлыгъына салып байлайды.* Этезланы О., Тарда, 156.

2. Зеленый, незрелый, неспелый / Бишмеген, жетмеген (*кёгет*). *Барисбий стол юсюнден бир чий алманы алды да, тауш этдирип къапды.* Гадийланы И., Санга айтама, 16. *Чий къозну къабугъун сындырсанг, ичин зыраф этерсе.* «Шуёхлукъ», № 45, 32.

3. Влажный, сырой / Къургъакъ болмагъан, суу. *Агъачха ёртен тюшсе, къургъагъы, чийи да жанар.* (Нарт сёз.) ○ *Чий отунла жанаргъа унамай, пырс-чырс этеди.* «Шуёхлукъ», № 43, 29.

4. Зеленый, свежий (*о траве*)/ Кёк, къатмагъан (*кырдык, ханс д.а.к.*). *Чий ханс ийис бурунунга урады.* Хубийланы О., Аманат, II, 122. *Талгъыр чалгъы чий кырдыкда, Акъ жилянча, сызгъырады.* Маммеланы И., Чалгъы, 34.

5. Свежий / Жангы. *Чий бал.* ■ *Жашау дайым чий бал бла бакъмайды, Бирде ачы туз да ашатады.* «Шуёхлукъ», № 54, 35.

6. Сырой, необработанный, невыделенный / Ишленмеген, ийленмеген, суу тери. *Чий бугъа терини кердиле.* Бабаланы И.. Жетегейле, 13. *Сюрюучюню чий тууар териден этилген чабырлары чыкъда жибип созулдула.* (Фольк.)

7. Незакаленный (*о металле*)/ Къатдырылмагъан (темирни юсюнден). *[Дебет] чий темирни болат этип бергенди, Нарт аскерге кёп садакъла этгенди.* «Нартла», 133.

8. Чистый, без примеси / Къошагъы, къатышы болмагъан, таза. *Хар жашил чапыракъны да Чий алтыннга тенг этдим.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 153. *Жохар чагъып, чий чиллеча акъ мамукъ дангыл тюзде жылтырайды кёз алдай.* «Жюрек жырлайды», 167.

9. *кёч.* Недостаток, порок, изъян / Кемчилик, жетишимсизлик. *Залийхат эрини чий жерлерин жа-*

шырды. Тёппеланы А., Ташыуул. *Сыйлы къонакъ чий тапмады жашда.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 130.

■ **Чий дарий** искусственный шёлк / Жалгъан дарий. *Чий дарийден кёлеги, Табады ол керегин.* (Фольк.)

♦ **Чийин ач** разоблачить кого, вывести кого на чистую воду / Терслигин ачыкъ эт. *Къатлап-къатлап сора кетип, жашны чийин ачдыла.* **Чий тели** набитый дурак / барып тохтагъан бек тели. *Чий тели набитый дурак / барып тохтагъан бек тели. Чий тели кесин махтар.* (Нарт сёз.) ○ *Мухтар чий тели эди, хайыуан!* Тёппеланы А., Ташыуул. **Чий сют** парное молоко / Къайнамагъан, жангы сауулгъан сют. *Эрттенликде неда ушхууурда бир стакан чий сют ичсе, адамны саулугъуна игиди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 29. **Чий чюгюндюр эт** проклинать кого / къаргъыш эт. *Обур акъыллы Дауумхан, жукъу арада парийни улугъанын эшитип, жашына ырыслай эди; итни чий чюгюндюр эте эди.* Кацийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 79.

ЧИЙБЕЛ *сыф.* Ленивый / Эринчек, хомух. *Стилягала, кукала, чийбелле да самаркъау жырлада кёп айтыладыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар халкъ жырла, 128. *Аны бла атамы жаны къаллыкъ эсе да, бармам чийбелге.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 57.

ЧИЙБЕЛЛИК *ат.* Леность / Эринчеклик, хомухлукъ. *Хасан кесини чийбеллигин чалгъы сапдан кёре эди.* Маммеланы И., Санга саугъам, 30.

ЧИЙБЫДЫР *сыф. эриши сёз.* Толстопузый / Уллукъарын. *Нёгерликге чийбыдырны жаратмадыла.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 114. *[Къасым Токъалгъа:] Мен сенге сорама, чийбыдыр: акъ билямукъгъа кимни сата тура эдинг?* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 73.

ЧИЙЛЕЙ *хал. сёзл.* **1.** Сырым, в сыром виде (о продуктах питания)/ Биширмей. *Къапны чийлей ашап, хууанны уа къазанда биширгенлей.* (Нарт сёз.) ○ *Экспедицияны членлерине бузлагъан этни чийлей ашаргъа да тюшгенди.* «Коммунизмге жол», 1972, № 41.

2. В зеленом, неспелом виде (*о фруктах*)/ Бишмегенлей, жетмегенлей (кёгетни юсюнден). *[Эрик:] Чийлей бизни ашама, Сакъла, къара бишгинчи, Терегимде къаралып, Кесим жерге тюшгюнчю.* Шахмырзаланы С., Кёгетле, 14.

3. В сыром виде (*о дровах*)/ Суулай, къурумагъанлай. *Кюйген тамырла бла чийлей жанган лёкъуланы ийислери атланы мыйыларына жетедиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 8.

ЧИЙЛЕН *эт.* **1.** Отсыреть / Мылы бол, суулан. *Тери чийленгенди. Къайыш чийлене башлады.*

2. Натирать / Ышылгъандан, ашалып жара, мылы бол (адамны, малны терисини юсюнден). *Асыры жюрюгенден Хамитни бут ичлери чийленгендиле.*

ЧИЙЛЕНДИР *эт. понуд. от* **чийлен** / Чийлен дегенни *къатланыучу айырмасы. Чурукъланы чыкъда чийлендир.*

ЧИЙЛЕНДИРИУ *и.д. от* **чийлендир** / Чийлендир дегенден *этим ат. Къызыуда къаты ишлеп, терлеп, къолтукъларын чийлендириу.*

ЧИЙЛЕНДИР *эт. понуд. от* **чийлендир** / Чийлендир дегенни

къатланыучу айырмасы. Жаун тюбюнде къоюп, терини чийлет.

ЧИЙЛЕНДИРИТИУ *и. д. от* **чийлендирт**/ Чийлендирт дегенден *этим ат. Чатын чийлендиртиу.*

ЧИЙЛЕНИУ *и. д. от* **чийлен** / Чийлен дегенден *этим ат. Сюрюучюлени чарыкълары чийленму.*

ЧИЙЛИ-БИШЛИ *сыф.* Недоваренный, / Иги бишмеген, жарты-къурту бишген. *Дорбунну мюйюшюнде къазан къайнайды, мыллык къушлача, экеулен чийли-бишли этни жыртадыла.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 82. *Сабийле чийли-бишли какны, тузлукъ айраннга булгъай ашайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 370.

ЧИЙЛИК[1] *ат.* Материал на циновку / Чий[1] этерге жарарыкъ материал.

ЧИЙЛИК[2] *ат* 1. Недоваренность, недопеченность / Отда бишмеген, чий хал. *Этни чийлиги. Гыржынны чийлигин эслеп, жангыдан табагъа салдым.*

2. Незрелость, неспелость (*о фруктах, ягодах*)/ Бишмеген, жетмеген, осал (кёгетни, жемишни юсюнден). *Сабийле, алмаланы чийликлерине да къарамай, ашайдыла.*

ЧИЙСИЛ *сыф.* 1. Недоваренный, недопеченный, сыроватый / Иги бишмеген, жарты-къурту бишген. *Чийсил бишген картофланы ашаялмадыкъ.*

2. *кёч.* Недоработанный; с изъянами; незрелый, сырой / Кемчилиги болгъан. *Ишлеп ишден тоймаз, ишин чийсил къоймаз.* (Нарт сёз.) ❍ *Жахил адамлагъа бир чийсил затны эслетсенг, экинчи аланы ийнандыргъан бек къыйынды.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 140. *Назийфа тутухан ишин чийсиллей къояргъа амалы жокъду.* Суюнчланы А., Адамлыкъ, 49.

ЧИЙСИЛЛИК *ат* 1. Недоваренное, недопеченное состояние / Гыржында шарайып, аны чийсиллиги эди.

2. Недостаток, изъян / Кемчилик, жетишимсизлик. *Бизни литературада бир къауум чийсиллик артыкъ да уллуду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 97. *Къурулушчуланы ишлеринде чийсилликле да эсленедиле.* «Коммунизмге жол», 1974, № 48.

■ **Чикай-чикай эт** скакать, прыгать на одной ноге / бир аягъынгы юсюнде секир. *Мустафир, жумушха баргъанын билдирмезге кюреше бир чикай-чикай эте, бир а терекледе чыпчыкълагъа ташла ата, Солтанлагъа жетди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 30.

ЧИКИЛЯ *ат.* Маленький нижний головной платок / Тиширыула башларына жаулукъну тюбюнден къысыучу гитче жаулукъчукъ. *Кюмюш, акъ кекеллерин къара чикилясыны тюбюне бармагъы бла жашыра, жыйырылгъан саз бетин эки жанына чайкъайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 127. *Буккушну ичинден къысхан чикилясы къаты тартылгъанды.* Толгъурланы З., Эрирей, 23.

ЧИКИЛЯЛЫКЪ *ат.* Материал на чикиля / Чикиля этерге жарарыкъ къумач. *Анам тюкенден чикилялыкъ сатып алды.*

■ **Чик-чик** *эрикл. сёз.* Тик-тик (*о часах*)/ Сагъат жюрюгенде этиучю тауушну кёргюзтеди. *Къабыргъада сагъатны чик-чикинден башха, юйде бир тюрлю тауш эшитилмей эди.*

■ **Чик-чик эт** тикать (*о часах*)/ сагъатны механизмини ишлеген заманда этиучю тауушу. *Чик-чик этип урабыз, Тёгерек чарсха барабыз.* (Фольк.) *Столда сагъат чик-чик этеди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 132.

ЧИЛЛЕ[1] *ат* 1. Шёлк (нитки)/ Чилле къурт ичинден чыгъаргъан затдан этилиучю халы. *Чилелни тута билмеген жюн этер.* (Нарт сёз.) ○ *Боюнунгдан салыннган керох баунг, Ол окъа бла чилледен.* «Малкъар халкъ жырла», 115.

2. Шелк (ткань)/ Аллай халыдан согъулуучу къумач. *Къагъыт, чилле, ушкок отну Алгъа ала [къытайлыла] ачхандыла.* Макъытланы С., Шаудан, 125. *Бостон къумачданды ма костюмлары, чилледенди жууургъанлары.* «Жюрек жырлайды», 281.

3. *В позиции определения:* шелковый / Чилледен этилген. *Жетген къызгъа – чилле жаулукъ, Ауругъаннга – кийик саулукъ.* (Нарт сёз.) ○ *Аслан эфендини сёзюне къарап, Ибрахим талисманына къара чилле чалыу сууртхан эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 50.

4. Одежда из шелка / Аллай къумачдан этилген кийим. *Чилле кийгеннге къарама, Ишин билгенге къара.* (Нарт сёз.)

■ **Чилле кёпчек** шелковичный кокон / чилле къурт ичинден чыгъаргъанындан кесини тёгерегине чулгъап этген къыппа. *Чилле кёпчек ишлейме Жумуртхагъа ушатып, Жибек чилле алама, Тут чапыракъ ашатып.* Шахмырзаланы С., Назмула, 214. **Чилле къурт** шелкопряд / Тут терекни чапыракъларын ашап, ичинден чилле чыгъарыучу къурт. *Келедиле ийнек сауучула, тютюнчюле, мирзеучюле, чилле къуртну багъыучула, тауукъчула, сюрюучюле.* «Жюрек жырлайды», 236. *Чилле, жибек, дарийле Береди халкъгъа чилле къурт.* Шахмырзаланы С., Назмула, 343.

ЧИЛЛЕ[2] *ат.* Сорок самых холодных дней зимы и сорок самых жарких дней лета / Къышны бек суукъ къыркъ кюню эм жайны бек къызыу къыркъ кюню. *Чилле чыкъгъандан сора, къар таш юсюнде чыдамаз.* (Нарт сёз.) ○ *Жайгъы кюнде, Исси болгъан чилледе Келедиле кёп адамла элледен.* Байкъуллланы Т., Жырла бла таурухла, 30.

ЧИЛЛЕ[3] *ат.* Цапля / Боюну, буруну эм бутлары узун уллу мырды къанатлы. *Чилле, тёгерегине сакъ къарай, къамишли бадырны къыйырында айланады.*

ЧИЛЛЕАЯКЪ[1] *сыф.* Тонконогий / Иничге аякълы. *Азнор зыбыр добар къолу бла чиллеаякъ рюмканы тутуп, ёрге айырмагъанлай, жыламукъ маталлы суусуннга къарады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 163. *Сагит, тойдагъы къызлача, тизилишип тургъан хрусталь чиллеаякълаланы бирин алды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 78.

ЧИЛЛЕАЯКЪ[2] *ат къарач. къ.* **чилле**[3].

ЧИЛЛЕЧИ *ат.* Шелковод / Чилле къуртлагъа багъыучу адам.

ЧИМДЕ *эт. къарач. къ.* **чимди.** *[Къанамат:] Тюш кёреми турама, огъесе керти бола тургъан затмыды,– деп, базыкъ бутундан ачыгъынчы чимдеди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 52. *Орта бойлу житибурун, жукъажаякъ къыз аны [къызны] билегинден чимдеди.* Хубийланы О., Аманат, II, 128.

ЧИМДИ *эт.* 1. Щипать *кого-что* / Терини (этни) бармакъла бла ачырча къыс. *Аны [Зубайны] кёредиле къызла, Чабып жокку боладыла, Кюлюп, чимдип, чам этип, талай затны сорадыла.* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 65. *Чоппакъ бла Элбуздукъ, бир бирлерин чимдий, тойгъа къошулдула.* Этезланы О., Тарда, 75.

2. Задевать *кого*, язвить / Масхара эт. *Хурай Саматович, шахмат ойнап къытдырса, бек аман къозучу эди да, устазла андан-мындан чимдидиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 68. *Аубекирни чимдигенин онгсунмай, Ийналукъ сылтаугъа ары да, бери да ётюп, юйню тёгерегине къарады.* Толгъурланы З., Эрирей, 101.

ЧИМДИЛ *эт. страд. от* **чимди** / Чимди дегенни *зорлаучу айырмасы. Чимдилген Хурай Саматовичге ачыу тийди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 14.

ЧИМДИУ *и. д. от* **чимди**/ Чимди дегенден *этим ат. Тап тюшген жерде тенглери жашны чимдиулерин къоймайдыла.*

ЧИМДИШ *эт. взаимн.-совм. от* **чимди** / Чимди дегенни *араш айырмасы. Тойда къызла бир бирлерин чимдишедиле.*

ЧИМДИШИУ *и. д. от* **чимдиш** / Чимдиш дегенден *этим ат. Бир бирни чимдишиу.*

ЧИНА *ат къ.* **чикина**. *Рачыкъау, атдан тюшюп, темиркъауурсунун жерге чанчды, садакъ огъун чина бармагъы бла кётюрюп, анга тагъады.* «Нартла», 212.

ЧИНКЕ[1] *сыф.* Жидкий, сильно разведенный / Суу кёп къошулгъан, жукъа. *Кюлде бишген нартюх гюттюню эки этип [жашла] чинке айран бла ашадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 303.

ЧИНКЕ[2] *сыф. ц. диал.* Тонкий / Иничге, назик. *Чинке къызчыкъ.*

ЧИНКЕБУТ *сыф. ц. диал.* Тонконогий / Иничге бутлары болгъан. *Чинкебут къызчыкъла тойда аяусуз тепсей эдиле.*

ЧИНОВНИК *ат.* Чиновник / Россейде 1917 жылгъа дери эм бир къауум тыш къыраллада: чыны, къуллукъ аты болгъан къырал къуллукъчу. *Терсликни чиновникле этедиле, ала патчахны да алдап кетедиле.* «Жюрек жырлайды», 39. *Афендиле къарачай байлагъа, бийлеге, патчах чиновниклеге дагъанлыкъ этедиле.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 324.

■ **Чинг алгъа** прежде всего / эм алгъа, бек алгъа. *Чинг алгъа трактор да бек сейир кёрюне эди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 41. *Биз чинг алгъа тюбешгенде, ай чыкъгъан эди тумандан.* «Шуёхлукъ», № 65, 47.

ЧИПИЛЯТ *ат кёпл. сан. эск. къарач.* Женские туфли (*на высоком каблуке*)/ Бийик табанлы тиширыу аякъ кийим.

ЧИПИРЕК *ат.* Лоскуток ткани / Быстыр журун, къумач кесек. *Сау бармакъгъа чипирек.* (Нарт сёз.) ○ *[Зурум:] Къайсы эсе да [къызладан] мангылайымы мылы чипирек бла сыйпады.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 23.

ЧИППЕ-ЧИЙ. Сырой-пресырой, недоваренный, недопеченный / Чий[2] дегенни айырма *даража фор-*

масы. Гыржынны ортасы чиппечийди. (Фольк.) – *Сиз экигиз да [Сарыбий бла Фатимат] чиппечий телиле кёреме,– деп, Аминат саламлашхан да этмей кетди.* Ёзденланы А., Саният, 26.

ЧИППО *сыф. ц. диал.* Худощавый, щуплый / Арыкъ, назик. *Чиппо къызчыкъ. Чиппо къозучукъ.*

ЧИП-ЧИЙ *сыф. къ.* **чиппе-чий.** *Чип-чий эт.*

ЧИРГИ *ат.* Старые матрац и подушка / Эски тёшек, жастыкъ. *Жукъусурай тургъан сабийлерине чиргиле жайып, Халиймат юйюрюн тынчайтды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 13. *[Салийматланы] Ожакълары гямпик, хузум юйлери, Эски чирги, бир зыкыл кийизлери.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 89. *Ала [акъла] энди тиширыуланы чиргилерин да чачып тебирегендиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 267.

■ **Чирги ийне** цыганская игла / тёшек, жууургъан д.а.к. зат тигиучю уллу ийне. *Къыз, юйге кирип, анасыны чирги ийнесин алды.* (Фольк.) *Зухура чирги ийнеге шынтагы халы сууурду.*

ЧИРЕЛ *эт. сёл. тил. къ.* **сирел.** *Белинден басхан ауурлукъму жунчутду, огъесе къоркъгъанмы этди, ат чирелди да къалды.* Толгъурланы З., Эрирей, 165. *Сау сутканы жол жанында чирелип турама.* «Шуёхлукъ», № 3, 112.

ЧИРИ *эт.* Гнить, тухнуть, преть, разлагаться / Бузулуп, ийис этип, жарамазча аман бол. *Тюзлюк а ёлмез, чиримез, Аны бир къылыч да кесмез.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 75. *[Жууурун] Кёп жылны чиримей тюзде, Къыртыш къозлады юсюнде, Сора анда эл орналды. Жауурун эл деп атылды.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 44.

ЧИРИК[1] *сыф.* 1. Гнилой, прогнивший, прелый / Чирий тургъан, чириген. *Чирик нарат кюйген ийисни аяз келтиреди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 83. *Хырыклары чирик, пура. Жаун жууа, боран ура.* «Шуёхлукъ», № 22, 73.

2. *кёч.* Косный, отсталый / Жамауат жашаугъа келишмеген, эски. *Алгъынгы эски жорукъ, Межисулукъ, чирик жол, энди кери бол, думп бол!* «Жанкъылыч», 96. *Чирик адетлеге, жангылыкъланы, алчылыкъны ангыламаулукъгъа къажау таукел сюелиу – хар адамда болургъа керекли ышанладыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 22.

ЧИРИК[2] *ат къарач. къ.* **мешхут.**

♦ **Чирик бай** очень богатый / бек бай. *Тенг болмай сюрген жери, кютген малы, Ким чирик бай, ким жарлы болуп эди.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 43. *Атасы бла анасы берирге кюрешген къарт, не чирик бай болса да, къыз аны атын эшитирге да сюймей эди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 20.

ЧИРИЛДЕ *эт. къ.* **чырылда.** *Шишликни жауу чирилдей башлады.*

ЧИРИЛДЕТ *эт. понуд. от* **чирилде** / Чирилде дегенни *къатланыучу айырмасы. Адилгерий эртденден къыстырыкъ этип тургъан къакъ къабыргъаны къызыл мыдыхны юсюне тутуп чирилдетди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 84.

ЧИРИЛДЕТИУ *и. д. от* **чирилдет** / Чирилдет дегенден *этим ат. Ишчиликни мыдыхлада чирилдетиу.*

ЧИРИЛДЕУ *и. д. от* **чирилде** / Чирилде дегенден *этим ат. Жауну табада чирилдеую.*

ЧИРИНПИС *ат къ.* **чиримпис.** *Жашны иши чиримписди.*

■ **Чиринпис бол 1)** расстроиться (*о делах и т. п.*)/ Оюл, бузул. *Аланы ишлери чиринпис болду.*

2. Остаться ни с чем / Къуру къал, къыйынынга жукъ алмай къал. *Чиринпис болсунла къарын жалчыла.* «Къарачай халкъ жырла», 40.

ЧИРИТ *эт.* 1. *понуд. от* **чири** / Чири дегенни *къатланыучу айырмасы. Жайны башы осал болса, дырынны чиритир.* (Нарт сёз.)

2. Гноить *что*; подвергать *что* гноению / Чирир халгъа келтир, чирирча эт. *Картофну уруда чиритмей сакълау. Фашистлеге жетдирирбиз дертибизни, Къаты жерде чирите кир мыллыкларын.* Отарланы К., Жолла, 123.

ЧИРИТДИР *эт. понуд. от* **чирит** / Чирит дегенни *къатланыучу айырмасы. [Къандаuур сюрюучюлеге:] Менден башха адам сизни башха этмей, къолугъузну, аягъыгъызны байлатып, тюрмеде чиритдирир эди.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 24.

ЧИРИТДИРИУ *и. д. от* **чиритдир** / Чиритдир дегенден *этим ат. Чапыракъланы бир жерге жыйып чиритдириу.*

ЧИРИТИЛ *эт. страд. от* **чирит** / Чирит дегенни *зорлаучу айырмасы. Дырын заманында жыйылмай чиритилгенди.*

ЧИРИТИУ *и. д. от* **чирит** / Чирит дегенден *этим ат. Аман хансланы бир жерге жыйып чиритиу.*

ЧИРИУ *и. д. от* **чири** / Чири дегенден *этим ат. Картофну чириую. Кёгетлени чириулери.*

ЧИРКИ *эт.* Отвыкнуть от *кого-чего;* терять интерес к *кому-чему* / Бези, эрик. *Ёмюрюнде чекген болмаз Шабат быйыл чекгенлерин, Адамлары бичен ишден Быйыл кибик чиркигенин.* Байкъулланы А., Юйге игилик, 59. *Къыйынлыкъ аллында ким биледи, неден чирикген болур.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧИРКИТ *эт.* Отталкивать *кого* (*поведением, характером и т. п.*); отпугивать кого, отчуждать *кого* / Безит, эрикдир, суuут, юркют. *Ыразы этербиз аталаны Жолларын тутуп, Ачы чиркитип душманланы Кенгден сууутуп.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 28. *Кавказдан Россейни чиркитир ючюн Турция мюридизимни жайыу бла бирге талай чабыуулла этгенди.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 19.

ЧИРКИТИУ *и. д. от* **чиркит** / Чиркит дегенден *этим ат. Биреуню кесингден чиркитиу.*

ЧИРКИУ *и. д. от* **чирки** / Чирки дегенден *этим ат. Шуёхларындан чиркиу.*

ЧИРЧИК *ат* 1. Почка, всход/ Урлукъну, бутакъны ёсюп башларыкъ жери, кёзю. *Тереклени бутакълары, чирчик чыгъып, чагъаргъа хазыр болгъандыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 22. *Жыл къургъакъ жыл болуп, жерде чирчик, терекде чапыракъ болмай къалгъанды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

2. *кёч. къ.* **сабий.** *[Сакийнат Гюлжамалгъа:] Айып этме, мен да чирчигим къолумда ёссе сюеме.*

Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 62. *Харунну кёлю юйде олтурмагъанын, жукъ айтмаса да: «Чирчиксиз къалама»,– деп, кюе, сабийли тенглерине сукъланып, жазыкълыкъ сынап жашагъан Аминат ангылай эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

3. *кёч.* Начало, исток, зарождение, зародыш / Бир затны, ишни къуралып, тиргизилип, жаратылып башланыуу. *Жангылыкъны чирчиклерине эс бурургъа керекди. Бычков литератураны биринчи чирчиклерин, бек алгъа чыкъгъан сёз шауданларын, аланы ёсюу, айныу жолларын билир ючюн арымай кюрешгенди.* «Шуёхлукъ», № 28, 19.

ЧИРЧИКЛЕН *эт.* 1. Появляться (*о почках*); пускать побеги / Чирчик эт. *Иш тюзелип башлагъанды Жаз башында чирчикленип, Жол юсюнде жашагъанды Жёге терек, жашилленип.* Хубийланы Н., Жерни сагъышлары, 36.

2. *кёч.* Иметь ребенка (*детей*)/ Сабийли бол. *Кеч юйленнген эсе да, жаш энди чирчикленнгенди.*

ЧИРЧИКЛЕНДИР *эт. понуд. от* **чирчиклен** / Чирчиклен дегенни *къатланыучу айырмасы. Поэзияны чирчиклендирген жашауду, поэтни жюрегиди, фахмусуду.* «Шуёхлукъ», № 77, 78.

ЧИРЧИКЛЕНДИРИУ *и. д. от* **чирчиклендир** / Чирчиклендир дегенден *этим ат. Будайны чирчиклендириу. Картофну чирчиклендириу.*

ЧИРЧИКЛЕНИУ *и.д.от* **чирчиклен** / Чирчиклен дегенден *этим ат. Нартюхню чирчикленииую. Арпаны чирчикленииую.*

ЧИСЛО *ат.* Число (день месяца)/ Айны кюню. *Кабинетге кирип, столгъа олтургъанымлай, 18-чи числону кёрюп, анам эсиме тюшдю.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 58. *«Онбеш кюн мындан алгъа, ма былайда келген числосу жазылып турады»,– деди Валентина.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 124.

ЧИТАЛЬНА *ат эск.* Читальня / Библиотекада, клубда китап, газет д.а.к. зат окъуучу отоу. *Эльде читальна ачылады.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 18.

ЧИТТИКЁЗ *сыф. ц. диал. къ.* **житчакёз**. *Читтикёз адам.*

ЧИЧЕК *ат. къарач. къ.* **гюл.** *Чирчикден чичек чыгъар.* (Нарт сёз.) ❍ *Айланнган эдик, Бузоу тыйып, Тюрлю-тюрлю хансла, Чичекле жыйып.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 160.

Чичек эт *къарач. къ.* **чичеклен.** *Терекле чичек этедиле.*

ЧИЧЕКЛЕН *эт. къарач.* Расцветать, цвести / Чакъ, гюлле эт. *Кертме терек чичекленди. Балханий чичекленди.*

ЧИЧЕКЛЕНИУ *и. д. от* **чичеклен** / Чичеклен дегенден *этим ат. Жаз чичеклени чичекленииулери.*

♦ **ЧИШТ:** Чишт дериги къалмады. Умереть, вымереть всем до единого / Бири да къалмай ёлдюле, къырылдыла, жокъ болдула. *[Таслий Азаматха:] Тукъумда чишт дериги къалмасын, ысхатын факъырала юлешсинле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 215.

ЧЛЕН *ат.* Член 1. Лицо, входящее в состав какой-нибудь организации, объединения, группы людей / Къаллай болса да, бир организациягъа кирген, адамланы биригиулерине, къауумуна къо-

шулгъан адам. *Бригаданы членлерини арасында уллуйгъан эм энди сакъал-мыйыкъ чыгъа башлагъан адамла да бардыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 74. *Правленнге членнге Элбуздукъ бла Чоппакъ арталлы да сюймеген адамла айырылдыла.* Этезланы О., Тарда, 75.

2. Часть целого / Бир сау затны кесеклеринден бири. *Айтымны членлери эки къауумгъа юлешинедиле: баш членле, сансыз членле.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 272.

ЧЛЕН-КОРРЕСПОНДЕНТ *ат.* Член-корреспондент / Академияны керти членича болмай, ары къол кётюрюрге эркинликсиз айырылгъан белгили алимле жюрютюучю сыйлы ат. *Россейни Илмула академиясыны член-корреспонденти доклад этгенди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 47.

■ **ЧОГЪОЖ: чогъож бол** *къ. сокъуран.* *Шерийфат айтхан сёзюне чогъож болду.* Шауаланы М., Мурат, 49. *Не къадар узакъгъа кетгени сайын, Азаматны таукеллиги азлана, чогъож болады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 47.

ЧОГЪОЖЛАН *эт. къ.* **сокъуран.** *Правленден чыгъып, адам кёп жюрюучю жаяу жолчукъ бла юйге келе [Кулизар], ол ишде ишлерге сёз бергенине чогъожланды.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 68. *Бекмырза жашыны къатында женгиллик этип ачыуланнганына чогъожланды.* «Шуёхлукъ», № 5, 55.

ЧОГЪОЖЛАНДЫР *эт. понуд. от* **чогъожлан** / Чогъожлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Дебет жашны тутхан ишинден сокъурандырыргъа кюрешди, Алай Къарашауайны чогъожландыралмады.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 18.

ЧОГЪОЖЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **чогъожлан** / Чогъожлан дегенден *этим ат. Этгенине чогъожландырыу. Айтханына чогъожландырыу.*

ЧОГЪОЖЛАНЫУ *и. д. от* **чогъожлан** / Чогъожлан дегенден *этим ат. Шахаргъа келгенине чогъожланыу. Тарыкъгъанына чогъожланыу.*

ЧОГЪОЖЛУКЪ *ат.* Покаяние / Чогъож болгъанлыкъ. *Этилген бегимге алыкъа чогъожлукъ жокъду.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 222. *Хылы этген сабийлени чогъожлукълары эшитиледи.* М. Горький, Ана, 65.

ЧОКАЙ *ат* 1. Макушка *чего-либо* / Тауну, терекни д.а.к. затны бек башы. *Тауланы акъ чокайлары кёз къаматырча жылтырайдыла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 70. *Бир бийик терекни баш чокайында къаргъаны уясында юч баласы ёсе эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 267.

2. Шпиль / Юйню, мекямны башында жютюсю. *[Жамал] Тамбурда, ызындан къарагъан экеуленни къаралдылары гитчеден гитче бола кетип, ахырында уа темир жол станцияны чокайы бла паровоздан чыкъгъан акъ тютюнден башха зат эсленмей къалгъынчы, сюелди.* Къулийланы Х., Эгизле, 3.

3. Томпон / Халыдан тюйюлюп омакълыкъ ючюн этилиучю тёгерек затчыкъ. *Эфенди башын ары-бери чайкъайды. Ол заманда уа аны башында къызыл песини къара чокъайчыгъы сенгилдейди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 44. *Ат жерни къайишлерин-*

ден, жибекден, ариу бояула бла боялгъан жюн халыладан этилген омакъ чокайла салынадыла. «Шуёхлукъ», № 21, 41.

4. Чёлка, хохолок / Кекелек (*къанатлыланыкъы*). *Тауукъну чокайы. Торгъайны чокайы.*

ЧОКАЙБАШ *сыф. къ.* **топпанбаш.** *Чокайлы тауукъ. Ма арлакъдагъы къара ханс тёбеден чокайбаш чыпчыкъ учуп чыгъады.* «Шуёхлукъ», № 45, 17.

ЧОКАЛ *ат къ.* **чокай 3.** *Атлыны башлыгъыны чокалы ары-бери къымылдай барады.* (Фольк.)

ЧОККУМ *ат. къ.* **жокку 1.** *Туман чоккумла таугъа жол саладыла.*

■ **Чоккум бол жокку бол** (*къ.* **жокку**). *Элде бир къауум адам ныгъышха чыгъып, чоккум болдула.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 211. *Къызыл аскерчилени кёргенлей, ахыр амалсызгъа къалып жау аскерчиле чоккум болуп, къол кётюрдюле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 344.

ЧОККУМЛАН *эт.* Жокку бол (*къ.* **жокку**). *Къауум жаш, чоккумланып, Базук тарта турадыла.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 165.

ЧОККУМЛАНЫУ *и. д. от* **чоккумлан** / Чоккумлан дегенден *этим ат. Жыйылыугъа келген адамланы чоккумланыулары.*

ЧОКУНЛА *эт.* Ковылять, ходить ковыляющей походкой; хромать/ Кючден-бутдан бар, кел, акъсап жюрю.

ЧОКУНЛАТ *эт. понуд. от* **чокунла** / Чокунла дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны сол аягъында жарасы атлагъанда, ачып, чокунлатады.*

ЧОКУНЛАТЫУ *и. д. от* **чокунлат** / Чокунлат дегенден *этим ат. Асхакъ атны чокунлатыу.*

ЧОКУНЛАУ *и. д. от* **чокунла** / Чокунла дегенден *этим ат. Ташсыннгат атны чокунлауу.*

■ **Чокун-чокун эт** *къ.* **чокунла.** *Ма ол адам, бети тюрленип, темир къан алып, чокун-чокун эте, къолунда бир гида балтасы бла жатма башы таба кетди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 20.

ЧОКЪУРАКЪ[1] *ат.* Морская раковина, ракушка / Метекени эм анга ушагъан бир къауум омуроусуз жаныуарланы къаты тыш къабукълары. *Чокъуракъда жукълайды [метеке]. Юйюн къоюп кетмейди, Мирзеу, бахча терекге Заран, хата этмейди.* Шахмырзаланы С., Назмула, 345. – *Мен бусагъат санга бир зат кёргюзтейим,– деп, [Самат] хуржунундан къызылсуу чокъуракъ чыгъарды.* «Шуёхлукъ», № 32, 69.

ЧОКЪУРАКЪ[2] *сыф.* Чистый, прозрачный (*о воде*)/ Таза, ариу, кирсиз. *Тууган элинги сууу – чокъуракъ.* (Нарт сёз.) ○ *Акъ чепкенчиги къалтырай, Мынчакълары жылтырай, Чокъуракъ суучукъ жырлайды, Ишчи халкъны сыйлайды.* Къобанланы М., Акъ булутчукъ, 22. *Душманланы къан къоллу солдатлары Чокъуракъ сууларыбыздан къанмазла.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 49.

ЧОЛА I *сыф.* **1.** Ненадежный, уязвимый, слабый / Къаты, ышангылы болмагъан, учхара. *Хыйлачыла чола жер излейдиле: Жашырын тиргизилген отда жана.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 59. *Душманынг барды*

кёз аллынгда Зорлукъ уллуду къанлынгда. Ол жанлы кибик жут къарайды, Чола жерлеринги марайды. Отарланы С., Назмула бла поэмала, 10.

2. Неохраняемый, необерегаемый / Къорулмагъан, сакъланмагъан, къаралмагъан. *[Аскер башчы] булбулну урлар ючюн, кесини юч нёгери бла чола заманны излеп жюрюй эди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 194. *[Бёрю] чола малны терк табар, Жутланып, окъча чабар, Силдеп, хырсланып талар, Къанын-къунун да жалар.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 47. *Уручу жыйын келеди, Бызынгыгъа чабаргъа, Сауут кючюн кёргюзте, Чола ырысхы табаргъа.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 208.

3. Небрежный; недобросовестный; поверхностный / Тапсыз, кёл салынмай этилген. *Чола иш. Чола билим. Ашыкъгъанны иши чола.* (Нарт сёз.)

ЧОЛА II *хал. сёзл.* 1. Небрежно / Тапсыз, кёл салмай. *Чалымы чола эшдим мен, Кечерсе терслигими.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 185. *[Къарабатыр] эрттеден тындырыучусуча, жумушун бюгюн да чола этмеди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 66.

2. Неясно, нечетко / Жартыкъурту. *Зурият алты-жети жылны сёнгмеген бушууна сингип, Наурузну кечикген къайгъы сёзюн чола эшитди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 34. *Кеслерини хапарчы борчларын чола ангылагъанла газетге кереклиси болмагъан, чыкъмазлыкъ затланы жазгъанла да тюбейдиле.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 56.

ЧОЛАКЪ *сыф.* 1. Безрукий, однорукий / Билексиз, къолсуз. *Жигит болурун сюйюп, ол жашчыкъгъа Атагъан эди къоншуда къарт къатын къылыч сермешде кёп жауну жыкъгъан Эл таныгъан чолакъ Азнорну атын.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 81. *Келедиле саула, сокъурла, чолакъла, бутсузла, Ким къууанчлы ышара, ким мудах.* Отарланы К., Жолла, 267.

2. Неумелый на руки / Къолу жукъгъа жарамагъан, зат эте билмеген. *Ишлегенде эринме, ишде чолакъ кёрюнме.* (Нарт сёз.)

ЧОЛАЛЫКЪ *ат.* Небрежность, недобросовестность / Тапсызлыкъ, сансызлыкъ, суукъ къарагъанлыкъ. *Тутхан ишде чолалыкъ эркинликни тас этгеннге тенгди.* Толгъурланы З., Эрирей, 145. *Бир къауум сохта бригадада урунургъа, солургъа чырмау болгъан чолалыкъла тюбейдиле.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 102.

ЧОЛАЧЫ *ат.* Тот, кто работает спустя рукава / Кёл салмай ишлеген адам. *«Билип къалыгъыз, бизге чолачы ишчи керек тюйюлдю»,– деди бригадир.*

ЧОЛЛАКЪ *ат.* Челнок, каретка / Чепкен, къумач д. а. к. зат сокъгъан станокда, быстыр тигиучю машинада ичине халы чулгъаныучу неда бегитилиучю узун зугул неда башха формалы керек. *Чоллакъ жюрюмей, чепкен согъулмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Къатын, тауатны артына чёгюп, чоллакъны къанатлатып тебиреди.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 284. *Чоллакъны кисиу бауланы ичи бла ары-бери жюзгени, башхасы болмай, чабакъны сууда жюзгени кибикди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 121.

ЧОЛПАН *ат астр.* Венера / Эрттенликде чыгъыучу уллу сары жулдуз. *Чолпан чыкъмай танг*

атмаз. (Нарт сёз.) ❍ *Чолпан жулдуз болмаса, къалгъанла бары да батхан эдиле.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 159. *Чолпанмы кёз къысады Кёкде жулдузлагъа?* «Шуёхлукъ», № 1, 101.

ЧОЛПАНКЁЗ *сыф.* Имеющий большие красивые глаза / Уллу ариу кёзлю. *Мычымайын терк билинди Чолпанкёзню келгени, Къызла сюйюнчю айтадыла Билмегенни билдирип.* «Шуёхлукъ», № 20, 38. *[Жаш къызгъа:] Алаймыды сен айтырыкъ, ариучугъум, эй чолпанкёз?* Шахмырзаланы С., Заман жели, 51.

ЧОЛПУ *ат.* Половник, поварешка / Суусун затны бир жерден башха жерге къуйгъанда хайырланылыучу узун саплы адыр. *Чолпусу жокъ чёмюч бла къуяр.* (Нарт сёз.) ❍ *Антон, шорпадан агъач чолпу бла алып, юфгюре кетип, суутуп уртлайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 336.

■ **Уллу къашыкъ** большая деревянная ложка / Уллу агъач къашыкъ.

ЧОЛПУЛУКЪ *ат.* Металл, дерево и т. п. для изготовления половника / Чолпу этерге жарарыкъ металл, агъач д.а.к. зат. *Махти, тепсини арлакъ тюртюп, юнгюч бла чолпулукъну ичин къаза тургъанлайына, Ханий суу челеклери бла юйге кирди.* Эбизеланы А., Махти, 11.

ЧОМАРТ *сыф.* Щедрый / Къызгъанч болмагъан. *Бий Къубадий, аллах айтса, сен байса, Къалгъан бийледен да артыкъ чомартса.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Ана тилим, чомарт тилим, бай тилим, Байлыгъынгы бойсундуруп алыр ким?* «Шуёхлукъ», № 55, 18.

ЧОМАРТЛЫКЪ *ат.* Щедрость / Чомарт болгъанлыкъ. *Атын чомартлыкъ бла айтдырмагъан Къаншаубийни столунда бюгюн ашарыкъ, ичерик да эркин эди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 308. *Жамауат элни чомартлыгъына, халаллыгъына, къайгъырыулугъуна жетген не болур эди?* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧОМАЧА *ат.* Заноза, штырь (*деталь ярма*)/ Жегилген ёгюз боюнун боюнсадан чыгъармаз ючюн, боюнсаны къыйырында тешигине сугъулуучу таякъчыкъ. *Ёгюзле, къаты сыгъынып, боюнсалары бла чомачалары чыкъырдай, алгъа тебиредиле.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 30. *Гобар боюнсадан чомачаны чыгъарып чапды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 30.

■ **Чомача бау** повязка для занозы / чомачаны тюп къыйырына къысылыучу иничге къайишчик. *Сарыбий, башха мадар болмазын сезип, къарап-къарагъынчы чомача бауланы кесди.* Ёзденланы А., Саният, 10. *[Мусса Марзиятха] Сизде къоркъмай, арбаны боюнсхасын, чомача баун тешаллыкъ бармыды?* Хубийланы О., Аманат, I, 102.

ЧОМП *ат ц. диал. къ.* **жокку**.

ЧОМПАЙ *эт. къарач.* Рассесться, сесть развалившись (сесть раскинув руки, ноги)/ Жайылып сойланып олтур. *Чомпайып олтур.*

ЧОМПАЙЫУ *и. д. от* **чомпай** / Чомпай дегенден *этим ат. Жашны чомпайыуу.*

ЧОМПАЛ *ат* **1.** Кисть, бахрома / Жаулукъну, жабыуну чачагъыны тюйюлгени. *Жаулукъну чомпалы ариу тюйюлгенди.*

2. *къ.* **мухарске.** *[Келефен атасы бла анасына:] Чомпал жаулукъларыда кёп, ырысхы элпек. Жашаулу болса да Зариятны алсакъ, бизни ыразы эталыр дейме.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 164.

3. *къ.* **чопал.** – *Компот зат этсенг, жарамай а дей,– Аминат, жюзюм чомпалчыкъны алды.* Ахматланы И., Боранда, 14. *Чомпал гюллени юслеринде уа бал чибинле уча, къона айланадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 169.

ЧОМУР *эт. къ.* **томур.** *[Габровчула] юйлерине суукъ кирип суутмаз ючюн, эшиклерин теркирек жабар хыйсапда, киштиклени къуйрукъларын чомурадыла.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 127. *[Уммой] къара тырнакълы къолуна Жютю гиданы алып, Чомурду бармакъларымы, Тёммек юсюне салып.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 114.

ЧОМУРТ *эт. понуд. от* **чомур** / Чомур дегенни *къатланыучу айырмасы. Хамит бутакъны чомуртду.*

ЧОМУРТДУР *эт. понуд. от* **чомурт** / Чомурт дегенни *къатланыучу айырмасы. Тёммекни чомуртдур. Аркъа сюеклени чомуртдур.*

ЧОМУРТДУРУУ *и. д. от* **чомуртдур** / Чомуртдур дегенден *этим ат. Отунланы чомуртдуруу. Томроуну чомуртдуруу.*

ЧОМУРТУЛ *эт. страд. от* **чомурт** / Чомурт дегенни *зорлаучу айырмасы. Къазыкъ чомуртулду.*

ЧОМУРТУЛУУ *и. д. от* **чомуртул** / Чомуртул дегенден *этим ат.*

ЧОМУРТХА *ат къарач. анат.* Копчик / Къуйрукъ сюек. *Чомуртха омуроула.*

ЧОМУРУУ *и. д. от* **чомур** / Чомур дегенден *этим ат. Эт чомуртуу.*

ЧОНКА ат эск. Нижняя часть затылка / Желкени тюп жери, кесеги. *Тиширыу чонкасын жюлютдю.*

ЧОНКЪАЙ *эт.* Падать кувырком, кувыркнуться, свалиться / Жыгъылып, баш тёбен бол. *Ийналукъ, чонкъайып къобалмай кюрешгенин кёргенде, Найыпханны кюлкю къысды.* Толгъурланы З., Эрирей, 99. *Ит, шиш туруп, Наурузну аллына чонкъайды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 296.

ЧОНКЪАЙТ *эт. понуд. от* **чонкъай** / Чонкъай дегенни *къатланыучу айырмасы. Хасым ортада баргъан кёк атлыны атды да аны атын чонкъайтды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 92. *[Къартлыкъ] битеу жанлы, жансызгъа да иеди, Урмагъанлай, чонкъайтырча тиеди.* Отарланы С., Жансарай, 51.

ЧОНКЪАЙТДЫР *эт. понуд. от* **чонкъайт** / Чонкъай дегенни *къатланыучу айырмасы. Жау аскерчини мотоциклден чонкъайтдыр.*

ЧОНКЪАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **чонкъайтдыр** / Чонкъайтдыр дегенден *этим ат. Биреуню, абындырып чонкъайтдырыу.*

ЧОНКЪАЙТЫУ *и. д. от* **чонкъайт** / Чонкъайт дегенден *этим ат. Душманны аты бла бирге чонкъайтыу.*

ЧОНКЪАЙЫУ *и. д. от* **чонкъай** / Чонкъай дегенден *этим ат.*

«Къарагъыз ханны киеуюню аты-ны чонкъайыууна!» – деп, масхара, хиликке этип кюледиле. «Малкъар халкъ жомакъла», II, 176.

ЧОНКЪАЙЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чонкъай** / Чонкъай дегенни *араш айырмасы. Жашла, арба ауп, жерге чонкъайышдыла.*

ЧОНКЪАЙЫШЫУ *и. д. от* **чонкъайыш** / Чонкъайыш дегенден *этим ат. Жагъалашхан жашланы чонкъайышыулары.*

ЧОНЧАЙ *эт.* 1. Ковылять / Акъсай, жантая бар. *Къарт, чончая-чончая, ныгъышха тебиреди.*

2. Рассесться, взгромоздиться на *что* / Жайылып олтур. *Мазаллы самыр: «Къайгъылы болмай, тынчай»,– дегенча, аны [Кертибийни] къатына келип чончайды.* Эбизелаты Х., Къанаматны журтунда, 10. *Барып ол къадар тюлкю тирменни башында къуйрукъларын суугъа ийип чончайгъандыла.* «Къарачай халкъ таурухла», 164.

3. *къ.* **чонкъай**. *[Биязурукъаны тюйгенлеге] Ибрахимни къолу жетгенде, аякъларында чыдаялмай, чончайып кете эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 23. *Гордаш, чончайып кетди да, бауурундан юй тюбюне тийди.* «Шуёхлукъ», № 30, 41.

ЧОНЧАЙМА *ат.* Овца мясной породы / Кёп эт бериучю къой. *Къоншубузну чончаймалары бардыла.*

ЧОНЧАЙТ *эт. понуд. от* **чончай** / Чончай дегенни *къатланыучу айырмасы. Уучу бёрюню чончайтды.*

ЧОНЧАЙТЫЛ *эт. страд. от* **чончайт** / Чончай дегенни *зорлаучу айырмасы. Уручу чончайтылды.*

ЧОНЧАЙТЫЛЫУ *и. д. от* **чончайтыл** / Чончайтыл дегенден *этим ат. Жауну чончайтылыуу.*

ЧОНЧАЙТЫУ *и. д. от* **чончайт** / Чончайт дегенден *этим ат. Биреуге чалдыу салып, чончайтыу.*

ЧОНЧАЙЫУ *и. д. от* **чончай** / Чончай дегенден *этим ат. Тапчаннга чончайыу.*

ЧОПАЛ *ат.* Гроздь, кисть / Бир сабакъда, бутакъда бирге жоппу болуп битген жюзюмле, муркула, гюлле д.а.к. затла. *[Жюзюмле] жаухарлача, жылтырап, Жюзюм чопал тагъылып, Тансыкълайма сукъланып, Эсге алып, сагъынып.* Шахмырзаланы С., Назмула, 240. *Тукъузгю чопалынг, Жаяу жол къарына Тюшюп, ол малтанып, Къызартхан къарны.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 290.

ЧОППА *ат эск.* 1. Название божества в языческом пантеоне карачаевцев и балкарцев, в жертву которому приносили козленка / Къарачайлыла бла малкъарлыла мажюсю болгъан заманда аланы аллахларыны аты (аны къачына улакъ къурманлыкъ этип болгъандыла). *[Байчо:] Дагъыда ол кеси кесине тынгылады, олтурду. Угъай, тейри, Чоппа хакъына, мен къалтырамайма, сёзсюз, жер тебеди.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Хар элни бир чоппасы болгъан заманда да хапарлайбыз.* «Коммунизмге жол», 1969, № 251.

2. Праздник в честь Чоппы.

ЧОППАЙ *ат эск.* Танец в честь бога Чоппа / Чоппагъа жораланнган тепсеу.

ЧОРБАТ *ат.* Крыша / Юйню башы. *Къызла бир бирлерине чорбат башларындан къычыра,*

суу боюнуна жыйылып, хар бири жангы хапарларын айтыргъа болдула. Шауаланы М., Мурат, 28. *Неда кёрюр бара барса адам, Тюнюнде да болур иги тюшю, Манга акъ чорбатлы Москвада Бёлек заманны жашаргъа тюшдю.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 129.

■ **Чорбат чыпчыкъ** воробей / жашау юйлеге жуукъ жерледе жашаучу кюл бетли гитче къанатлы. *Арбазыма къоннган чорбат чыпчыгъы, Санга къарап турама, юйден чыгъып.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 39. *Чорбат чыпчыкъла мулхарлагъа жыйылып муруланы чёплерге кёрюшедиле.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 18.

ЧОРТ I *сыф.* **1.** Обрывистый, крутой / Тик. *Чорт къаяны башында къызыл бусхулну эслеп, къатына бардым.* Хубийланы О., Адамла, 26. *Кийик таула, Чорт къаяла, Кёк кёлле.* «Къарачай литератураны антологиясы», 40.

2. *къ.* **къысха**. *Морт, морт, морт алаша, къуйрукъчугъу чорт алаша. [Борсукъ]* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 265. *Къая ыранда чорт буруну бла къуш ариулайды къанатын.* Батчаланы М., Сагъышла, 8.

3. Резкий, грубый, неучтивый / Хыны, адепсиз. *Мен анга [ишчиге] этилген чорт жуапны эшитдим.* «Огъурлу танг», 18.

ЧОРТ II *хал. сёзл.* **1.** Поперек, наискось / Кёнделенине. *Бичакъ тутхан къоллары Пулемётха къатдыла, Чорт кесилип жоллары, Жаула мыллык атдыла.* «Жилтинле», 229. *Къалай этгеними кесим да билмей, эрлай къылыч бла сермеп, бош къолун чорт кесдирдим.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 189.

2. Резко / Хыны, терк. *Айхай ол [Маруа] сёзюн чорт кесди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 66. *Базыкъ ёнлю чорт сёлеширге кюрешди.* «Шуёхлукъ», № 75, 7.

3. Прямо, откровенно, не скрывая / Тюзюнлей, ары-бери бурмай, ачыкъ. *Тейри, Ийналукъ кёрген Зурум сёзню чорт салып къояргъа да артха турмаз.* Толгъурланы З., Эрирей, 29.

♦ **Чортуна тарт (ур)** упрямствовать, упрямиться / Адам айтханнга келишме, бир жанына тарт. *[Жигерхан:] Кеси да [Науруз] женгил сёлешиучю, чортуна тартыучу, буйрукъ бериучю болгъанды.* Хубийланы О., Аманат, III, 189.

ЧОРТАКЪЫЛ *сыф.* Упрямый, неподатливый / Адам айтханнга келишмеген, бир жанына тартхан, терсакъыл. *Чортакъыл эди Ёрежип, Услу адам эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧОРТБУРУН *сыф.* Курносый / Къысха бурунлу. *Чортбурун жаш.*

ЧОРТКЪУЙРУКЪ *сыф.* Коротхвостый / Къысха къуйрукълу. *Арбаздан чорткъуйрукъ маске чыкъды.*

ЧОРТЛА *эт. къарач. къ.* **чартла**. *Абдул-Къадыр асхагъан аягъы бла киндигинден тюртгенинде, афенди къоллары бла хауадан тутаргъа узала, чортлап кетип, эшек аугъанча, букъалата, арба жолгъа сыртындан тюшдю.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 115. *Къылыч бла ургъанда, чыбыкъла жююлдеп чортлайдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 47.

ЧОРТЛАТ *понуд. от* **чортла** / Чортла дегенни *къатланыучу айырмасы. Дауут таягъыны учу бла тамырны тюбюн чучхуй да, бери*

чыкъгъан ташчыкъланы уруп бир жанына чортлата, эсине не эсе да келип, айтыргъа деп Хасаннга къарады. Къобанланы Д., Таулада тауушу, 55. *Не аз да ёрге айырылгъан затны шыбыла уруп, чортлатып барады.* «Алчыла», 98.

ЧОРТЛАТЫУ *и. д. от* **чортлат** / Чортлат дегенден *этим ат. Жауну аллыбыздан чортлатыу.*

ЧОРТЛАТЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чортлат** / Чортлат дегенни *араш айырмасы.*

ЧОРТЛАТЫШЫУ *и. д. от* **чортлатыш** / Чортлатыш дегенден *этим ат.*

ЧОРТМАКЪ I *ат.* Круглая короткая палка, бита / Топ эм анга ушагъан оюнда хайырланылыучу къысха таякъ. *Бекболатны къысха къолунда уа чомача кибик бир чортмакъ ойнайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 404.

ЧОРТМАКЪ II *сыф. къ.* **къысха** 1. *Жаууp тапларына акъ чыкъгъан къара гырайт, сехледен арбазгъа къарап, чортмакъ къуйругъун да эки жанына ойната, сыгъынып-сыгъынып окъуйду.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 200.

ЧОТ[1] *ат* 1. Обстановка, обстоятельства, дела / Болум, хал, иш. *[Хажи-Осман:] Чот а мен умут этгенча болмады.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 15. *Базарбийни чоту аманды.* Хубийланы О., Аманат, III, 229.

2. Отношение, связь / Байламлыкъ. *Къыямыт бла нёгерлери орта чотларын тюзете турадыла.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 158. *[Нанаш Голагъа:] Сени бла чотуму къысха этейим.* Этезланы О., Тарда, 188.

ЧОТ[2] *ат* 1. Счёт / Эсеп, тёргеу. *Бар ишчини иши отду, билгени чотду.* (Нарт сёз.)

2. Пример (*в математике*)/ Математикада эсеплерге, тергерге керекли юлгю. *Бараз кюн абындым аман, Къыйын чотну терс чыгъардым.* «Шуёхлукъ», № 26, 56. *Индияда Шакунтала деген жаш тиширыу математикадан не къыйын чотну да бек терк чыгъарады.* «Коммунизмге жол», 1969, № 106.

3. *къ.* **ахча**. Банкда, кассада ахча болумну халын кёргюзтген документ. *Изеуге къатышханлагъа колхозну чотундан жылы аш къурамай болмаз.* Кацийланы Х., Тамата, 190. *Кеси чотларына уа махтанчакъла Сынла ишлетмей турадыла сакълап.* Отарланы К., Сынла, 109.

4. Результат *чего-л.*, выраженный в числах / Нени болса да тарых бла кёргюзтюлген эсеби. *Ким къалай ишлесе да белгилиди чотлары.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 159. *[Гаса Сарыбийге:] Мен малланы, санап, чот бла алгъанма.* Этезланы О., Тарда, 103.

5. Учёт / Эсге алмакълыкъ, тергемеклик, эсеплемеклик. *Властьны аягъын марагъанланы уа энчи чотун жюрютюрге керекбиз.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 172.

6. *къ.* **отчёт**. *Хар ингир сайын конторгъа жыйылып, ким къаллай бир жыйгъанындан чот берип турдукъ.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 357.

7. Дело, обязанность, функция / Иш, жумуш, борч. *Ол чотун тамам толтурады. Атны келтирген мени чотум тюлдю.*

8. Обстановка, обстоятельства, дела / Ишни халы, болуму. *Чот къалайды? Бизни чотубуз игиленирге ушайды. Ол жыл урушда чот тюзеле тебиреген эди.*

■ **Чот эт** считать / сана, санын

тохташдыр. *Сатыучу чот этип тергегенди да: «Сенден жыйырма тюмен чыгъарыкъды»,– дегенди Хожагъа.* Ёртенланы А., Хожаны хапарлары, 10.

♦ **Чотдан чыкъ** выходить из строя / бузул, сын, жараусуз бол. *Къыралда мекямланы тёрт этип бириси чакълысы чачыу-къучуу этилип бошалгъаны, кёп предприятиени чотдан чыкъгъаны, транспорт системаны къурушуп къалгъаны белгилиди.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 15.

♦ **Чотха ал** обратить на кого-то внимание; принимать что во внимание / Эсге ал, сана, терге, эс бур. *Сени бла айырылып Къалмайма, кюреширбиз, Ишлеринги чотха алып, Энтда да сёлеширбиз.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 133. *Аллай бла биз экибиз къуру Жагъада угъай, Нальчикде да чотха салынганбыз.* Этезланы О., Тарда, 106.

ЧОТЧУ *ат.* Учетчик, счетовод / Чотну бардырыучу уста. *[Шашко Шараугъа:] Мени аман жашым барып чотчугъа соргъанды да, мирзеуню санын айтханда, мен хайран болуп къалгъанма.* Этезланы О., Тарда, 207.

ЧОХ *ат* **1.** *къ.* **чикиля**. *Туппуш... башында чохуну салынган къанаты бурун сыртына жете, правленнге ташайды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 180. *Шахий, чачакълы къара чохну тюбюнден тозурагъан боз чачы эслене: «Бюгюн ашны этип бошаргъа керекди»,– деп, шапа къатынланы ашыкъдырады.* Ёзденланы А., Саният, 67. *Сайхатны чохуну тюбюнден къар кибик акъ кекеллери къарайды.* Шауаланы М., Мурат, 106.

2. Вид узла, которым завязывают концы платка на темени / Тиширыу жаулукъну къанатларын тёппесинде къысыууну бир тюрлюсю. *Найыпханны чох къысылгъан гюлмендиси мангылайындан азартхаракъ кетипди.* Толгъурланы З., Эрирей, 13. *Анам ич жаулугъуну чохун къатыракъ тартды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 105.

3. *къарач. къ.* **чокай**[3]. *Башлыгъымы чохун кесдиле, Тобугъуму башын тешдиле.* (Фольк.) *Атлы, гебенегини къанатлары жел эте, акъ башлыгъыны мазаллы чоху ары-бери чыннгай жетди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 85.

♦ **Чох бол** *къарач.* собираться в кучу/ бирге жыйыл, жокку бол. *Кёкню жарыгъан кёзюучюгюнде къойла чох бола да, тёгерек айлана, ана бла бала, бир бирлерин табалмай, хахайлары чыртда тохтамайды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 40.

ЧОХАНА *ат.* Вышка, высокое место / Тёгерекге къарай турурча деп ишленнген къурулуш, бийик жер. *Талпыгъан кюнлеринде Мухтар, ол чоханада олтуруп, къулачкъанат къушланы кёк кенглигинде эркин жюзгенлерине сукъланып, кёп къарагъанды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧОХАЛ *сыф.* Очищенное (*зерно*)/ Тазаланнган (*мирзеуню юсюнден*). *Чохас будай. Чохас арпа.*

■ **Чохас эт** очистить (*зерно*)/ тазала (*мирзеуню*). *Аймен, экинчи кёзюулеп, адыргы зынтхычыгъын чохас этди.* «Шуёхлукъ», № 14, 8. *Ашлыкъ сабанла айтып болмазча иги болгъан эдиле: ындырла ашлыкъ тёбеледен толуп, бирле алтын мирзеуню чохас эте турсала, бирле тана тулукъланы ёгюз арбалагъа жюклеп кетедиле.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ЧОХБАР *ц. диал. къ.* **окъ I.**

ЧОХБАШ *сыф.* В платке, завязанном по форме чох[2]/ Жаулугъу

чох (*2-чи магъ.*) къысылгъан. *Къатынланы ичинде Бар эди оноучу къатын, Жазмасам да, биледиле Чохбаш къатынны атын.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 76. *Арбазлада, чорбатлада узун жыйрыкълы чохбаш къатынла тёгерекге сакъ къарагъанча кёрюнедиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 175.

ЧОЧУ *эт.* **1.** Лягаться (о копытных животных)/ Табанынг бла ур, табанла (атны, эшекни юсюнден). *Гемуда, алгъа атламай, жагъын этип, чочуп, артына, Ёрюзмекни юйю таба барады.* «Нартла», 177. *Ат чочуду, алай а Самырагъа туякъ жетмеди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 28.

2. *кёч.* Ачыулан, чамлан. *Чам атынгы айтханлыкъгъа чочума.* (Нарт сёз.)

ЧОЧУТ *эт.* **1.** *понуд. от* **чочу** / Чочу дегенни *къатланыучу айырмасы. Сафар, къуллукъчуну, бир кесек чочутхан эсе да, жапсарыр.* Толгъурланы З., Эрирей, 66. *Жамийлят Алийни дыгъылына къатылып чочутду.* Кацийланы Х., Тамата, 218.

2. *кёч. къ.* **ачыуландыр, чамландыр.** *Бригадир жашны не зат эсе да айтып, чочутду.*

ЧОЧУТДУР *эт. понуд. от* **чочут** / Чочут дегенни *къатланыучу айырмасы. Эшекни чочутдурдукъ.*

ЧОЧУТДУРУУ *и. д. от* **чочутдур** / Чочутдур дегенден *этим ат. Айтханын этмей, таматаны чочутдуруу.*

ЧОЧУТУЛ *эт. страд. от* **чочут** / Чочут дегенни *зорлаучу айырмасы. Къызла, чам айтып, чочутулгъан жаш къызарды, алай жукъ айталмады.*

ЧОЧУТУЛУУ *и. д. от* **чочутул** / Чочутул дегенден *этим ат. Эшекни чочутулууу.*

ЧОЧУТУУ *и. д. от* **чочут** / Чочут дегенден *этим ат. Атны чочутуу. Тенгин чочутуу.*

ЧОЧУТУШ *эт. взаимн.-совм. от* **чочут** / Чочут дегенни *араш айырмасы. Адамланы, жалгъан затла айтып, чочутуш.*

ЧОЧУТУШУУ *и. д. от* **чочутуш** / Чочутуш дегенден *этим ат.*

ЧОЧУУ *и. д. от* **чочу** / Чочу дегенден *этим ат. Эшекни чочууу. Атны жюрюшюнден чочууу кёп болуп турурму?* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧОЧУУУКЪ *сыф.* Брыкливый / Чочуучу. *Эшекни жюгю женгил болса, кеси чочууукъ болур.* (Нарт сёз.) *[Башир аппагъа:] Чочууукъду, сени атып къоярмы?* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧОЧУШ *эт. взаимн.-совм. от* **чоч** / Чочу дегенни *араш айырмасы. Атланы тюйюшюп, бир бирлерин къабып, чочушханлары.*

ЧОЧУШУУ *и. д. от* **чочуш** / Чочуш дегенден *этим ат. Атланы чочушуу.*

ЧОЧХА *ат* **1.** *къ.* **тонгуз.** *«Чочхадан туугъанла!» – деп, [старшина] камсык жашланы алайдан къууду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 259. *[Иван къонакълагъа:] Къоркъмай ашагъыз, чочханы эти тюлдю, тууар этди.* Байчоралары М., Уллу Къарачайда, 42.

2. *В позиции определения:* свиной / Тонгузла туруучу, багъылыучу. *Быйыл тёрт жыл болады*

Наташа чочха фермада тонгузчу болуп ишлегенли. «Ленинни байрагъы», 1972, № 79.

3. Поросенок / Тонгуз бала. *Ана тонгузла чочхаларыны ызларындан тизилип отлайдыла.* «Алчыла», 142.

ЧОЮН[1] *ат* 1. Чугун (*металл*) / Темирни углерод бла эритмеси (къурч этер ючюн хайырланылады). *Армения къурчну, прокатны, чоюнну бирси республикадан алады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 114. *Кокс чоюн эритиуде бек керекли затды.* «Естествознание», 34.

2. *В позиции определения:* чоюндан этилген. *Чоюн быргъыла сууп турадыла, Губула, къадалып. Аула къурадыла.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 70. *Автобусла чоюн бурууланы алларына келип тохтадыла.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 9.

■ **Чоюн жол** *эск.* **темир жол** *къ.* **темир.** – *Жамалым уста болгъанды Россейни чоюн жолуна.* (Фольк.) *Тенгизлени юсюнде Кемелени жюрютдю, Чоюн жолланы юсюнде Поездлени жюрютдю.* «Жилтинле», 358.

ЧОЮН[2] *ат.* Котёл, чугун / Аш бишириучю, тёгерек формалы адыр, къазан. *Къонакъ кёп келиучю юйню чоюну отдан тюшмез.* (Нарт сёз.) ○ *Бекболат да, отну тиргизип, аны юсюне чоюн бла суу салгъанды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 370. *Зеке, къойну сан-сан этип, къайнай тургъан чоюннга салды.* Этезланы О., Тарда, 66.

ЧУБА *ат эск.* Корсет / Къызчыкъла 10–12 жыллыкъларындан башлап, эрге баргъынчы, ёшюнлери уллу ёсмез ючюн къысып туруучу зат. *Аллай къызны адам къолу чуба бауун тешмегенди, эркелетип, сырты толу къутас чачын эшмегенди.* «Жюрек жырлайды», 84. *Агъач къартха мужура, къызгъа чуба къанга болгъанды.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ЧУБАР *сыф. къ.* **къолан.** *[Чыпчыкъла] талгъыр, къонгур, къара. Кёксюл, акъсыл, мор, чубар Къайдан санайым барысын, аллайла дагъыда бар.* Отарланы С., Назмула, 31. *Эр кишилени башларында кёксюл, чубар, наныкъ бетли жаулукъла бардыла.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 64.

■ **Чубар-ала** пегий, пятнистый (*о масти животных*) / Акъсылдым тамгъалы къолан (*кёбюсюнде атны юсюнден*). *Кёкден келир кёк ала, Боюну болур чубар-ала.* (Фольк.) *[Жумарукъ:] Талгъыр жохар кийинип, Семиз татлы этлиме, Сюйдюмлюме хар затдан, Чубар-ала бетлиме.* Шахмырзаланы С., Назмула, 191.

ЧУБАРЛЫКЪ *ат къ.* **къоланлыкъ.** *Атны чубарлыгъы аны ариу этеди.*

ЧУБУР[1] *ат.* Лифчик, бюстгалтер / Тиширыула ёшюнлерине кийиучю ич кийим. *Тёртюнчю кюн мен тешерме Дарийден тикген чубурун.* (Фольк.)

ЧУБУР[2] *сыф.* 1. Короткий, куцый / Узун болмагъан, къысха. *Осман, гёзенекден ычхынган къозуча, чубур чепкенчигини арт этеклерине жалан табанлары тие; секирип-секирип барады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 19. *Къанамат чубур ушкогун да боюнуна тагъып тебиреди.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 108.

2. *кёч.* Безхвостый / Къуйрукъсуз, къуйругъу болмагъан. *Чубур малны чибин ашар.* (Нарт сёз.) *Бёрюле чубурну, къууп жетип, буугъан эдиле.* (Фольк.)

ЧУБУР[3] *хал. сёзл.* Коротко, куцо / Къысха этилип, къысха болуп, узун болмай. *Мусса, чубур къыркъылгъан чал хорлагъан мыйыкъларын къолу бла сылай, ёрге этип: «Энди уа ким не этерикди»,– деп, тёгерекге къарады.* Хубийланы О., Аманат, III, 64. *Атларыны къуйрукълары чубур тюйюлген атлыла ашыгъыш келедиле.* Боташланы А., Жашауум, 47.

■ **Чубур тон** полушубок / тобукъгъа жетген къысха тон. *[Юсюпню] юсюндеги чубур тончугъуну желпегейинден кюмюш къама башы къарайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 75. *Элдар мюйюшде чубур тонун, бёркюн, саутун тешгинчи, Эллен келди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 81.

ЧУБУРЕТЕК *сыф.* Короткополый / Этеклери къысха болгъан. *[Анасы жашына:] Асырарыкъмыса мени? Нек ышараса? Огъесе бир чубуретекгеми тагъылып кетерикседе?* Хубийланы О., Адамла, 15.

ЧУБУРКЪУЙРУКЪ *сыф.* Короткохвостый / Къуйругъу къысха болгъан. *Ачы Гиляхсыртан бир чубур аты, бир да чубуркъуйрукъ ити бла нартланы эллеринде айланнган бир киши болгъанды.* «Нартла», 226. *Аскер бир чубуркъуйрукъ итчигин да чапдыргъанлай, чырпыланы теренине ташайды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 25.

ЧУБУРМЫЙЫКЪ *сыф.* Короткоусый / Мыйыкъларыкъысха болгъан. *Узунжаякъ, чубурмыйыкъ, жукъабурун, бурмачач, Жандыу анга [Бузжигитге] кемсиз чырайлы кёрюнеди.* Хубийланы О., Аманат, III, 288.

ЧУБУРТОН *сыф.* Одетый в полушубок / Къысха тон кийген. *Жюк машина агъачха киргенде, уллубёрк, чубуртон Салих белги берди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 61.

ЧУВАШ *сыф.* Чувашский / Чувашлыланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Чуваш литература. Чуваш тил.*

ЧУВАШЛЫ *ат.* Чуваш / Чуваш миллетни эм Чувашияны асламлы халкъыны адамы. *Чувашлыла бла шуёх тургъанма, Къарт чувашлы манга тютюн ичиргенди.* Къуалийланы Къ., Сайлама, I, 177.

ЧУВАШЧА *хал. сёзл.* По-чувашски (*напр. говорить, писать*)/ Чуваш тилде. *Чувашча сёлеш. Чувашча жырла.*

ЧУЙКЪУНДУР *ат ц. диал.* Простокваша (айран), разбавленная водой / Суу къошулгъан жукъа айран.

ЧУКУ *сыф.* Рассыпчатый / Уалыучу (*картоф, печенье д. а. к. зат*). *Чуку баста. Чуку картоф.*

ЧУКУЙ *ат* **1.** Острая вершина, шпиль / Нени болса да жютю башы. *Бурундан къалгъан къалаланы чукуйлары, портда кемелени, мачталары бла ожакълары, жюк тюшюрген кранла жуукъдан жуукъ боладыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 81. *Арбазны огъары жанында кишиу эте башлагъан терекле, къоншу юй, узакъда уа тауланы чукуйлары.* Толгъурланы З., Эрирей, 76.

2. *В позиции определения:* островерхий / Чукуй формалы. *Жюнюс а, оноу этип, керти, таулу къабырча, хуна тёбе къалатып, баш жанына да сын орунна бир боз чукуй таш*

ны сюеди. Гуртуланы Б., Адилгерий, 96.

■ **Чукуйбаш бёрк** буденовка / жютю башлы къызыл аскерчи бёрк.

ЧУКУК *ат.* Икота / Жён этни къарышыууну себебинден тамакъдан тохтап-тохтап чыкъгъан тауш. *Сабийни кюлюююню ахыры чукук бла бошалады.* (Фольк.)

ЧУКУКЛА *эт. къ.* **чукук эт.** *Къоркъгъандан тюйюл эсе, жаш чукуклап башлады.*

■ **Чукук эт** икать / жён этинг къарышып, тамакъдан къысха-къысха тауш чыгъар. *[Мухаммат:] Хау, тейри, сагъыннганыгъыз ючюн чукук эте болур эдим мен.* Боташланы И., Пьесала, 174.

ЧУЛГЪА *эт.* 1. Завертывать, обертывать *что* / Нени болса да башха зат бла тёгерегинден, хар жанындан да чёрге. *Дарий быстырлагъа чёргейди аны, Тёшегини жумушакълыгъын кёре. Жашчыкъ тыпырдайды, унамагъанын Анасына билдире.* Отарланы К., Сайлама, II, 179. *Ибрахим, талисманны мелтеге чулгъап, тышындан а сахтиян къап этип, боюнуна дуача этип тагъып жюрюте эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 164.

2. Свертывать *что* / Буруп, быргъы формалы этип жый, чёрге. *Аслан юйден чиргилени чулгъап чыгъарды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 252.

3. Наматывать *что* / халыны, жипни д. а. к. бир затны бир башха затха айландырып чёрге. *Мусосну анасы Саният, бара-бара, урчукъ бура, келе-келе, чюйке чулгъай айланнган къатынды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 398. *Къыз бармагъына жаулукъ чачагъын чулгъайды.* Толгъурланы З., Эрирей, 145.

ЧУЛГЪАМ *ат.* Сверток, пакет / Тышы не бла болсада чулгъаннган зат. *Аслан, къолтугъуна да бир чулгъамны алып, Чоллай бла сёлеше, кетди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 253. *Къолларында да бирер чулгъамлары бла тёбен жанындан экеулен, жарыкъ сёлеше, келедиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 268.

ЧУЛГЪАН *эт.* 1. *страд. от* **чулгъа** / Чулгъа дегенни *зорлаучу айырмасы. Бир жандыракёз жашчыкъ чулгъаннган къагъытланы юйге алып келди.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 11. *Ушкокла онусу да къалын гырмык бла чулгъаннгандыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 279.

2. Свертываться, закутываться во что / Юсюнгю-башынгы бир зат бла чырмап жап. *Къатынла, тонла кийип боталагъа чулгъаннгандыла.* Шауаланы М., Мурат, 201. *Солтан, жамычыгъа чулгъанып, Жукъларгъа хазырланды.* Боташланы И., Пьесала, 67.

ЧУЛГЪАНДЫР *эт. понуд. от* **чулгъан** / Чулгъан дегенни *къатланыучу айырмасы. Суукъ жел къойчуну жамычысына чулгъандырды.* (Фольк.) *Жипни терекге чулгъандыр.*

ЧУЛГЪАНДЫРЫУ *и. д. от* **чулгъандыр** / Чулгъандыр дегенден *этим ат. Сабийни жабыугъа чулгъандырыу.*

ЧУЛГЪАНЫУ *и. д. от* **чулгъан** / Чулгъан дегенден *этим ат. Халыны чулгъаныу.*

ЧУЛГЪАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чулгъан** / Чулгъан дегенни *араш айырмасы. Къаялагъа чулгъанышхан Булутлагъа къарай бардым.* Къулийланы Къ., Юйюнге

игилик!, 53. *Букъа жанындан ауадыла, булгъанышып, Быллым башына секиредиле чулгъанышып.* Ахматланы А., Жаз келди, 23.

ЧУЛГЪАНЫШЫУ *и. д. от* **чулгъаныш** / Чулгъаныш дегенден *этим ат. Булутланы чулгъанышыулары.*

ЧУЛГЪАТ *эт. понуд. от* **чулгъа** / Чулгъа дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишчилени кими матауланы чархлагъа чулгъатады, кими чындай кёлекле этеди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 45.

ЧУЛГЪАТДЫР *эт. понуд. от* **чулгъат** / Чулгъат дегенни *къатланыучу айырмасы. Халыны чулгъатдыр. Сабийни жабыугъа чулгъатдыр.*

ЧУЛГЪАТДЫРТ *эт. понуд. от* **чулгъатдыр** / Чулгъатдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Жол азыкъны чулгъатдырт.*

ЧУЛГЪАТДЫРТЫУ *и. д. от* **чулгъатдырт** / Чулгъатдырт дегенден *этим ат. Къызлагъа юзмелтлени чулгъатдыртыу.*

ЧУЛГЪАТДЫРЫУ *и. д. от* **чулгъатдыр** / Чулгъатдыр дегенден *этим ат. Темир чыбыкъны чулгъатдырыу. Китапланы уллу къагъытха чулгъатдырыу.*

ЧУЛГЪАТЫЛ *эт. страд. от* **чулгъат** / Чулгъат дегенни *зорлаучу айырмасы. Жюн халы экинчи кере чулгъатылгъанды.*

ЧУЛГЪАТЫЛЫУ *и. д. от* **чулгъатыл** / Чулгъатыл дегенден *этим ат. Ийирилген халыны чулгъатылыуу.*

ЧУЛГЪАТЫУ *и. д. от* **чулгъатыл** / Чулгъатыл дегенден *этим ат. Къумачны топлагъа чулгъатыу. Посылкагъа саллыкъ затланы къагъытха чулгъатыу.*

ЧУЛГЪАУ I *и. д. от* **чулгъа** / Чулгъа дегенден *этим ат. Конфетлени тышларына къагъыт чулгъау.*

ЧУЛГЪАУ II *ат.* Портянка, обмотка, онуча / Чурукъну ичинден бутланы чулгъаучу къумач журун. *Ысхарла чулгъаула. Гетен чулгъаула.*

ЧУЛГЪАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чулгъа** / Чулгъа дегенни *араш айырмасы. Къызла матауланы чулгъашадыла. Халы чулгъашып къалгъанды.*

ЧУЛГЪАШДЫР *эт. понуд. от* **чулгъаш** / Чулгъаш дегенни *къатланыучу айырмасы. Къызлагъа чюйкеле чулгъашдырадыла. Эски шинеллеге чулгъашдырып, асыратдыла фашистлени къолларындан ёлген аскерчилени.*

ЧУЛГЪАШДЫРЫУ *и. д. от* **чулгъашдыр** / Чулгъашдыр дегенден *этим ат. Заводда ишчилеге къагъыт топланы чулгъашдырыу.*

ЧУЛГЪАШЫУ *и. д. от* **чулгъаш** / Чулгъаш дегенден *этим ат. Биченни машинадан къоргъандан сора жыжымланы чулгъашыу.*

ЧУМ *ат* **1.** Кизил / Къаты, зугул, ташлы, къызыл кёгет. *Чум-чум, чум-чум Аны терекден юздюк, Къызыл эди уурту, Аламат эди къуту.* Гулийланы М., Кетмегиз зурнукла, 23.

2. *В позиции определения:* кизиловый / Чум бла байламлы. *Аман сёз – чум къазыкъ.* (Нарт сёз.) *Къарт башын бошлап, эрттеден*

къалгъан чум таягъына таянып, зат айтмай кёп тынгылады. Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 16.

■ **Чум терек** кизил / чумла битген терек. *«Мазан, айып этме»,– деди, бети къызаргъандан, чум терек кибик болуп, Адыхам.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 220. *Чынар бюгюлгенде, Бек элмеге таянды. Чум терек, кючю кете, Башын чынаргъа салды.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 44.

ЧУМАДАН *ат къ.* **чемодан.** *Аныуар бла Фердау, чумаданларын алып, мешинадан тюшдюле.* Кацийланы Х., Мухаммат, 20. *Эй къарт къуртха, Зарийни терк кийиндир, Аны юсюн алтын кибик жылтырат, Иги кийимлерин чумаданнга жый.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЧУНАКЪ *сыф.* Короткоухий (*об овце, козе и т. п.*)/ Гитче къулакълы (*къойну, эчкини юсюнден*). *Къойну игиси – туумакъ болур, Эчкини игиси – чумакъ болур.* (Нарт сёз.) *Текелеринг чунакъ, Къочхарларынг туумакъ. Мени болсун туумагъы, Сени болсун чунагъы.* (Фольк.)

ЧУНГКЪУЛ *ат.* Усохший / Къуругъан, сют бермеген. *Чунгкъул эмчек. Чунгкъул ийнек.*

ЧУНГУР *ат.* Углубление, яма; ухаб, рытвина / Терен жер. *Аман аманны табар, суу чунгурну табар.* (Нарт сёз.) *Найыпхан илипинчик этип, чунгургъа жыйылгъан суучукъну кетерирге умут этди.* Толгъурланы З., Эрирей, 39.

ЧУНГУР-МУНГУР *ат.* Неровные, ухабистые, с ямами места / Чунгурлу-дуппурлу жерле. *Къар жолну чунгур-мунгурларын сыйдамлагъанды.* Толгъурланы З., Эрирей, 14.

ЧУПУЛДА *эт.* Плескаться, бултыхаться / Сууда, чачып, ойнап безире. *Сабийле кёл жагъада, аталарыны-аналарыны къатында, суугъа киредиле, ойнайдыла, сууда чупулдайдыла.*

ЧУПУЛДАТ *эт. понуд. от* **чупулда** / Чупулда дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашла кёлде жууунадыла, сууну чупулдатып.*

ЧУПУЛДАТЫУ *и. д. от* **чупулдат** / Чупулдат дегенден *этим ат. Аскерчилени суугъа секирип, аны чупулдатыуларына къарап турабыз.*

ЧУПУЛДАУ I *и. д. от* **чупулда** / Чупулда дегенден *этим ат. Черекни къыйырындан кирип, бир бирге сууну чупулдау.*

2. Плеск (*воды*). *ат.* Акъгъанда, бир затха тийгенде неда бир зат бла сууну башындан ургъанда суу чачылып чыкъгъан тауush. *Жюзюучюле къоллары бла ургъан сайын суу чупулдайды.*

ЧУРКО *ат.* Тапинамбур, земляная груша / Картофха ушашлы, чийлей ашалыучу тахта кёгет. *Малдалакъ къазгъан чурко да табар.* (Нарт сёз.) *[Тенглери Николайгъа:] Картофла орунына шорпагъа чуркола туурагъанса.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 71. *Сабанла сюрюле тургъан жерледе сабийле да готон ыздан кими чурко, кими мант излей, жыйын болуп айланадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 394.

ЧУРУ *ат ц. диал. къ.* **заман.** *Ол чурулада Хашмайыл бизге келген эди.* (Фольк.)

ЧУРУКЪ *ат.* Обувь на каблуке / Табаны болгъан аякъ кийим. *Жа-*

мийлят чурукъларын тешди, жылы женгил отоу чурукъларын кийди. Кацийланы Х., Тамата, 8. *Кериуан, уллу тюпгючге олтуруп, чурукъ жамайды.* Боташланы И., Пьесала, 170.

■ **Чурукъ баш** голенище / башлы чурукъну инчикден ёргеси. *Сафарны, хар замандача, бёркю алчы кийилип, чурукъ башында уа къамичисини башы кёрюнеди.* Толгъурланы З., Эрирей, 24. **Чурукъ жау** сапожный крем, вакса, гуталин / териден этилген аякъ кийимни тазалар ючюн хайырланылыучу энчи жау. *Башир, терк окъуна кийинип, чурукъларына къара чурукъ жау сюртюп, жолгъа атланды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 121. **Чурукъ кеп** колодка / Агъачдан аякъ сыфатлы ишленип, аны юсюне тери тартылып, аякъ кийим тигилиучю адыр. *[Хамит чурукъчугъа:] Чурукъланы бу кеп бла тик.* «Коммунизмге жол», 19.

ЧУРУКЪЧУ *ат.* Сапожник / Аякъ кийимлени тигиу эм аланы жамау жаны бла уста адам. *Чурукъчуну чуругъу жыртыкъ болур.* (Нарт сёз.) ○ – *Сизни къатыгъызда чурукъчу бармыды? – деп, сорду Нафисат.* Боташланы А., Жашаум, 63.

ЧУРУМ *ат* 1. *къ.* **сылтау**. *[Душман] бизге базып чабалмайды, Чабаргъа кюч табалмайды, Тюрлю-тюрлю къым-тым этеди, Болмаз чурумлагъа жетеди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 10. *Зрум Хорлам бла сёлеширге бир чурум излеп айланнганлы ай болуп келеди.* Хубийланы О., Дерт, 215.

2. Недостаток / Кемчилик. *Шамдарийни сыфатында, чырайында чуруму да жокъду.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 96. *[Къатынла] тепсегенлеге бирер чурум табадыла, ала барысы да бир ауздан, жаратхан аз адам тюбейди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 19.

ЧУРУМЛА *эт.* 1. Находить повод для чего / Чурум чыгъар, чурум эт. *Къыз керексизге чурумлап кюреше эди.*

2. Мешать кому-чему; создавать помехи / Биреуге ишни эте тебирегенде, чырмау бол. *Чурумлап, ишни тыйып тур.*

ЧУРУМЛАУ *и. д. от* **чурумла** / Чурумла дегенден *этим ат. Чурумлау бла ишни созаргъа.*

ЧУРУМЛУ *сыф.* Отягощенный помехами; сопровождающийся препятствиями / Чырмаулу, тыйгъычы болгъан. *Чурумлу иш.*

ЧУРУМЧУ *сыф.* Придирчивый, капризный / Чурум, кемчилик излеучю, чурумлаучу. *Жыйын башчы чурумчу эди, не иги ишлесенг да бир зат табар эди.*

■ **ЧУРХ: Чурх айлан** *ц. диал.* кувыркаться / Чулгъанып тий, жыгъыл. *Жашладан бири, аягъы неге эсе да илинип, чурх айланды.*

ЧУУ *ат.* Голос / Ауаз, тауш. Салиймат къоркъуугъа къалды, *Къууушха жуммакъ тыгъылды, Ёлгенча, тыйды солуун, Эслетмезча санын, чуун.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 112.

■ **Чуу эт** подавать голос, издавать звук / ауазынгы чыгъар, сёлеш. *[Адырахманны нёгерлериндан бири] жашчыкъны уа чуу этсе, ёлтюрюп къояргъа айтды.* Ёзденланы А., Саният, 106. *[Гиляхсыртан халкъгъа:] Барыгъыз, Гошаны келтиригиз, ол бир кюу этип, чуу этсин.* «Нартла», 225.

■ **Чууунгу чыгъарма** молчать, не издать ни звука / тауушунгу чыгъарма, сёлешме. *Сабийле*

жомакъгъа чууларын чыгъармай тынгылайдыла.

ЧУУАКЪ *сыф.* Ясный (*о погоде*), безоблачный / Туманы, булуту болмагъан, ачыкъ. *Чегемни башында, чууакъ кёкча, Тазадыла айтханларым.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 306. *Чууакъ кече таула башындан Тау жулдузу чыгъады, жаныр.* Бабаланы И., Жетегейле, 72.

ЧУУАКЪЛА *эт.* 1. Делать безоблачным, ясным / Чууакъ эт. *Бек башында мурдор къанатларын эки жанына созгъан деменгили пелиуан. Минги тау, аланы [къошчу жашланы] сакълыкъларын, жарсыуларын бузаргъа киши келмесин дегенча, эки башын да чууакълап, тёгерекге, узакълагъа сакъ къарайды.* Этезланы О., Тарда, 177.

ЧУУАКЪЛАУ *и. д. от* **чууакъла** / Чууакъла дегенден *этим ат. Жел келип, туманланы чачып, кёкню чууакълады.*

ЧУУАКЪЛЫКЪ *ат.* Безоблачность, ясность / Туманы, булуту болмагъан хал, ачыкълыкъ. *Ыразыма жерни чомартлыгъына, Ыразыма кёкню чууакълыгъына.* Мокъаланы М., Дуния жарыгъы, 41. *Сюймеклик будай сабанланы шууулдаулары бла, эрттенликни чууакълыгъы бла келеди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 57.

ЧУУАНА[1] *сыф. эск.* Совершенно безоблачный, ясный / Бек чууакъ, ачыкъ, булутсуз, аязгъан. *Тауларынгы башы болур чууана, Мараучубуз келе болур къууана.* (Фольк.)

ЧУУАНА[2] *ат къарач.* Возвышение / Бийик жер. *Вагонетка бизни чууанагъа чыгъарды.*

ЧУУКАЛ *ат ц. диал. къ.* **кекел.** *Башынгдагъы къара чуукалынг Артына айланып сылансын.* (Фольк.) *Аланла, къарагъыз, Борисни чуукалы бизни кичиу эчкини желкесине ушайды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 27.

ЧУУКАН *ат.* Некастрированный козлик, будущий козел-производитель / Текелик улакъ. *Таш юсюнде эки чуукан ойнайды.* (Фольк.)

ЧУУКАНСАКЪАЛ *сыф. къ.* **текесакъал.** *Чуукансакъал, къызылкёз, текебаш гяпчи, агъач сауутларын шыхырдата, тепсейди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 399. *Айып этме, ненча малынг бар сени Алай таукел сайлап къоярча элни? – деп, соргъан эди чуукансакъал эфенди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЧУУСУЗ I *сыф.* Беззвучный / Тауушсуз. *Юйню ичи чуусузду, жаны болгъан зат кёрюнмейди.* (Фольк.)

ЧУУСУЗ II *хал. сёзл.* Беззвучно / Чуу этмей, тауушчыгъармай. *Жашчыкъ чуусуз жиляй эди.*

■ **Чуусуз бол** умолкать / Тауушэтмей, сёлешмей тохта, шум бол. *Устаз классха киргенлей, сабийле чуусуз болдула.* «Коммунизмге жол», 1978, № 142.

ЧУУУЛДА *эт.* 1. Звенеть (*в ушах*) / Къулакъны ичинде тауушэт, зуууулда. *Халийматны жюреги къалтырайды, къулакълары чууулдайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 222. *Бир кесекден Муратны бети агъарды, къулакълары чууулдадыла.* «Шуёхлукъ», №30, 56.

2. Свистеть (*о пуле*)/ Сызгъырып оз (окъну юсюнден)/ *Окъла къатым*

бла чууулдап озгъанлыкъгъа, эсиме да алмайма. Шауаланы Х., Кюйген тап, 14.

3. Чирикать, щебетать / Жырла (*чыпчыкъланы юсюнден*). Кюнлюмлеге жашил кырдыкла тёгюлюр. *Чегет суудан буз гуржаба сёгюлюр. Тылпыу этерле хар бир сюргю жерле, Чыпчыкъла да къуанып чууулдарла.* «Жашауубузну байрагъы», 1979, 18. *Уясында къалгъан мыга бала чууулдай эди.* «Шуёхлукъ», № 55, 14.

ЧУУУЛДАТ *эт. понуд. от* **чууулда** / Чууулда дегенни *къатланыучу айырмасы. Ауур топланы тауушлары къулакъланы чууулдатады.*

ЧУУУЛДАТЫУ *и. д. от* **чууулдат** / Чууулдат дегенден *этим ат. Окъланы чууулдатыу. Къулакъланы чууулдатыу.*

ЧУУУЛДАУ *и. д. от* **чууулда** / Чууулда дегенден *этим ат. Чыпчыкъланы чууулдаулары.*

ЧУУУЛДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чууулда** / Чууулда дегенни *араш айырмасы. Чыпчыкъла бир бирге эришгенча, чууулдашадыла.*

ЧУУУЛДАШЫУ *и. д. от* **чууулдаш** / Чууулдаш дегенден *этим ат. Чыпчыкъланы чууулдашыуларына сюйюп тынгыладым.*

ЧУУУН *ат сёл. тил. къ.* **билек.** *Халиймат, жашны чууунундан тутуп, атасыны аллына келтирди.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 145. *Халыу, ауурлугъун къазыкъгъа салып, арсар Баширни чууунундан тутханлай, жол бла энишге айланды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧУУУТ *къарач. къ.* **чюйют.** *Чуут тил. Чуут литература.*

ЧУУУТЛУ *къ.* **чюйютлю.** *Чуутлуда аша да, оруслуда жат.* (Нарт сёз.) ○ *Къарамырза улу къара чуутлу Къызгъан жюрегин суутду.* «Къарачай халкъ жырла», 60.

ЧУУУТЧА *къ.* **чюйютча.** *Чуутча сёлеш.*

ЧУУХУРУН *ат.* Место, куда животным подсыпают соль / Маллагъа туз къуюучу жер. *Тузсунгган эчки чуухуруннга чапханча, терк-терк аллына бир-эки атлап, Керекмез улу столну аллы таба сюелди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 114. *[Жаш тууарчыла] бир чуухурунну бирси чуухурундан узакълыгъы неллай бир болургъа керек болгъанын энди биледиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 388.

ЧУУ-ЧУУ *межд.* Возглас, которым подзывают кур, цыплят; цып-цып / Тауукъланы эм тауукъ балаланы чакъыргъанда айтылыучу сёз. *Жамий: «Чуу-чуу»,– деп, тауукъланы тёгерегине жыйып, нартюх къуйду.* «Коммунизмге жол», 1969, № 42.

ЧУХ *межд. къ.* **учух.** *«Чух» деп атха минмеген, «быт» деп ийнек саумагъан.* (Нарт сёз.) ○ *«Чух!» дей да табанлары бла алашаланы къабыргъаларын къагъа, кесин да аллына ата, аллыбыз бла бир атлы озду.* (Фольк.)

ЧУЧХУ *эт.* 1. Ковырять *что*, копать, рыть *что* / Нени болса да аз-аз къаз, къозгъа, кесек-кесек этип къобар. *Баям была [къанатлыла] саламны чучхуп, будайны къалгъан-къулгъанларын, къуртъкумурсхаланы чёплей болурла.* «Шуёхлукъ», № 18, 76. *[Чокур:] Къалай эсе да кюч келип, дорбунну*

тюбюн бычакъ бла чучхуп, ташла чыгъарды. Къымылдасам, бёрюле арлакъгъа кетедиле, тохтасам а, жуукъгъа келедиле, улуйдула. Шауаланы М., Кечерлеми?, 146.

2. *кёч.* Подкапываться под кого / Биреуню сырын билирге кюреш. *Жаш къонакъны сырын чучхургъа кюрешеди.*

ЧУЧХУЛ *эт. страд. от* **чучху** / Чучху дегенни *зорлаучу айырмасы. Жер чучхулгъанды. Сарымсакъ, сохан салынырыкъ жерле, чучхулуп, хазыр эдиле.*

ЧУЧХУЛУУ *и. д. от* **чучхул** / Чучхул дегенден *этим ат. Жерни чучхулууу. Арбазны чучхулууу.*

ЧУЧХУР *ат.* Водопад / Баргъан сууну бийикден терк къуюлгъан жери. *Жауундан къачып, чучхур тюбюне киргенлей.* (Нарт сёз.) ○ *Чучхурла, суула тохтамай саркъадыла, Заман да, алача, тохтамай, барады.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 219.

ЧУЧХУТ *эт. понуд. от* **чучху** / Чучху дегенни *къатланыучу айырмасы. Багушну чучхут. Кюлню чучхут. Картофну тюбюн чучхут.*

ЧУЧХУТУЛ *эт. страд. от* **чучхут** / Чучху дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашланы хуржунлары чучхутулдула.*

ЧУЧХУТУЛУУ *и. д. от* **чучхутул** / Чучхутул дегенден *этим ат. Орамны трактор бла чучхутулуу.*

ЧУЧХУТУУ *и. д. от* **чучхут** / Чучхут дегенден *этим ат. Аманлыкъчыны хуржунун чучхутуу.*

ЧУЧХУУ *и. д. от* **чучху** / Чучху дегенден *этим ат. Къагъытланы чучхуу.*

ЧУЧХУШ *эт. взаимн.-совм. от* **чучху** / Чучху дегенни *араш айырмасы. Милицала уручуну юйюнде хар затны чучхушадыла.*

ЧУЧХУШУУ *и. д. от* **чучхуш** / Чучхуш дегенден *этим ат. Алайда, батмакълы, мырдылы тюзлени тонгузла бурунлары бла чучхушууларын кёребиз.*

ЧЫБЫКЪ *ат* 1. Прут, лоза, хворостина / Кесилип чапыракълары кетерилген иничге бутакъ неда аллай зыгыт терекчик. *Шишликлик болса, шиш а чыбыкъдан да этер эдим.* (Нарт сёз.) ○ *Маймулатны эслегенлей, Адиге аны жанына да къарамай, чыбыкъ бла къатылып, эшекни жюрюшюне къошдурду.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 71. *Къызчыкъны жыл саны келмегенликге, ёсюмю келгенди, тал чыбыкъ кибик субайды.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

2. *къарач.* Проволока, провод / Темирден, акъкъалайдан д. а. к. затладан этилген иничге халыгъа неда чыбыкъгъа ушагъан зат. *Чыбыкъ буруу. Бир жерге чыбыкъ тартаргъа.*

3. Розга, хлыст / Биреуню къаза, жаза этгенде хайырланыучу, иги бюгюлюрча этилген иничге тал.

ЧЫГАН *сыф.* Цыганский / Чыганлыланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Чыган жырла. Чыган тил.*

ЧЫГАНЛЫ *ат.* Цыган / Индиядан жайылып, кёп къыраллада асламысы кёчгюнчюлюкде жашагъан миллетни адамы. *Чыганлы жашчыкъ тепсейди: «Кюн къалай жарыкъды»,– дей.* Къулийланы Къ., Жангы ки-

тап, 195. *Къарт чыганлы жашын къаргъайды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 106.

ЧЫГАНЧА *хал. сёзл.* По-цыгански (*напр. говорить, писать*)/ Чыган тилде. *Чыганча жырлау. Чыганча сёлешиу.*

ЧЫГАТ *ат аз жюр.* Короткий кожаный ремень / Тууар териден этилген, жантаудан къысхаракъ жип.

ЧЫГЫР *ат* 1. Парша, лишай / Чачны тюбюнде къотурла чыгъарыучу жугъуучу тери ауруу. *Жашчыкъны башында чыгыры болгъанды, тюк чыкъмагъанды.* «Къарачай халкъ тауруxла», 63.

2. *В позиции определения:* паршивый / Чыгыры болгъан. *Кюн чыгыр башдан къурт агъызады.* (Фольк.) *Бекболат бла чыгыр Соманай тутушхандыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 255.

ЧЫГЫРБАШ[1] *сыф.* Лысый, плешивый / Башы чыгыр болгъан. *Бир чыгырбаш, кийикни къууа да тута, башымы къашыйма дегенлей, къачыра тургъанды.* (Фольк.) *[Голланы къызы Молланы къатынына:] Сен ариу тиширыу ол чыгырбаш бла къалай жашайса?* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапарлары, 37.

ЧЫГЫРБАШ[2] *ат.* Гриф белоголовый / Боюнунда тюгю болмаучу мыллыкчыкъуш. *Солтан-Хамит... кёкде чыгырбашланы ауур-ауур къанат къакъгъанларына къарай, бир бирлерин къууа, кау-кау тауушларына къулакъ сала жубанады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 56. *Арагъызда шырылдайдыла Чучхур акъгъан тауушла. Башыгъызда сюзюледиле Чыгырбашла.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 83.

ЧЫГЫРЛЫКЪ *ат.* Паршивость, плешивость / Чыгыр хал. *Жашны жюрегин къыйнагъан затладан бири аны чыгырлыгъы эди.* (Фольк.)

ЧЫГЪАНА *ат* 1. Колючий кустарник / Шинжилери болуучу чырпы, терек. *Рачыкъау тогъуз арба чыгъана келтиреди.* «Нартла», 213. *Ат жерни кёпчеги чыгъаналагъа ышыла жыртылып, ичинден кийик тюгю къарагъанды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 69.

2. *къ.* **шинжи**. *Бир заманда Ибрахим аягъына чыгъана кирип тохтагъанча болду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 39.

3. *къ.* **къасмакъ**[2]. *[Басхан] Сен сызыласа, агъаса, Суу ташларынгы сыйдамлап, Жерк бла чыгъана битеди, Шууулдай, боюнунга жаллап.* Ахматланы А., Жаз келеди, 43. *Тюртю, юркюн, чыгъана, Бирге жолдашладыла.* Шахмырзаланы С., Битимлени билигиз, 14.

ЧЫГЪАНАКЪ *ат къарач.* 1. *къ.* **чыгъана** 1. *Чыгъанакъ къатында гокка да битер.* (Нарт сёз.) ❍ *Къой сюрюу чауулда чыгъанакъ ичине кирип тургъанды.* Батчаланы М., Элчилерим, 19.

2. *къ.* **шинжи**. *Абдул-Къадыр, аягъына чыгъанакъ киргенча, жыйырылып, хапарын башлады.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 89. *Эрттенгги суугъа, суууугъу чыгъанакъча чанчылгъан суугъа башы бла кёмюле, Митька эсге тюшюрдю.* М. Шолохов, Дон хапарла, 144.

ЧЫГЪАР *эт.* 1. Вынимать, извлекать, вытаскивать, достать *что* (*откуда-л.*)/ Нени болса да бир затны ичинден бери ал, кетер. *Ариу сёз жилянны тешигинден чыгъарыр.* (Нарт сёз.) ❍ *Къанамат, секи-*

рип, орунундан къобуп, жанындан герохун чыгъарып,эшик юсюне мыллыгын атды. Къобанланы Д., Таулада тауш, 249. *Келгенледен бирлери чемодандан акъсюек кюмюш къама чыгъарды.* Гадийланы И., Санга айтама, 101.

2. Поднимать кого-что (*наверх*)/ Биреуню неда бир затны кётюрюп ёрле, башха жерге кёчюр, элт. *Жаш къаланы тюбюне барады да, къызла аркъан атып, аны ёрге чыгъарадыла.* (Фольк.) *Эмеген къаяны башына уллу ташланы кёбюсюн чыгъарып, кеси къаяны тюбюне энип тохтады.* «Къарачай халкъ таурухла», 6.

3. Производить, выпускать (*о продукции*)/ Ырысхы, кийим, продукция д. а. к. зат эт, болдур. *Ырысхы чыгъаргъан кюч жалан да урунууда болгъанын поэт ангылайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 75. *Комбинат алгъындан эсеиги кийим чыгъарады.* «Шуёхлукъ», № 9, 49. *Заводла къарыулу тракторла, комбайнла чыгъарадыла.* Ортабайланы Т., Окъуу книга, 81.

4. Сочинять, придумать, выдумать *что* / ётюрюкню, болмагъан затны къурашдыр, жай, айт. *Шайтанны, жинни да къоркъакъла чыгъаргъандыла.* «Шуёхлукъ», № 9, 36.

5. Выделять (*долю*)/ Юлешип, жетеригин, юлюшюн белгили эт, бер. *Атасы тамата жашына энчи юлюш чыгъарды.*

6. Выпускать, издавать, печатать *что* / Басмала. *Китап басма быйыл эки роман чыгъарды.*

7. Исключать *кого* / Бир затланы къауумундан кетер. *Тизмеден чыгъардыла. Комсомолдан чыгъардыла.* // Снимать, увольнять / Къуллукъдан, ишден кетер. *[Сайхат Хажимусагъа:] Сени [председательден] чыгъардыла да, орунына уа бир эл къаматмазны салдыла.* Боташланы И., Пьесала, 153.

8. Вывихнуть *что* / Жикде сюеклени бир бирден тайдыр. *Жашчыкъ жыгъылып, билегин чыгъаргъанды.*

9. Высиживать (*птенцов, цыплят*)/ Жумуртхалагъа олтуруп, балала эт (къанатлыланы юсюнден). *Гурт тауугъубуз он бала чыгъарды.*

10. Издавать, произносить / Эт, болдур (*тауушну, ауазны юсюнден*). *Ынычхагъан таууш чыгъар. Ауазынгы чыгъарып окъу.*

11. Выводить, выносить *кого-что* (*откуда-л.*)/ Тышына элт. *Юсюп Хажини тышына чыгъарып кёп зат сорду.* «Шуёхлукъ», № 19, 74. *Жашла столну, шинтиклени да арбазгъа чыгъардыла.* «Минги Тау», 1993, № 3.

12. Высунуть *что* / Тышына къарат. *Ханий Ахматха тилин чыгъарып къойду.* «Шуёхлукъ», № 26, 105. *Аскер сау сагъатны башын вагонну терезесинден чыгъаргъанлай барды.* «Минги Тау», 1994, 64.

13. Дотянуть, довести (*до какого-л. срока*)/ Къаллай болса да бир кезиуге, заманнга жетдир. *Малланы жазгъа тынгылы чыгъарырча аш хазырланнганды.*

14. Добывать *что* / Нефть, алтын д.а.к. зат тап. *Нефть чыгъарыуда план артыгъы бла толгъанды. Колымада кёп алтын чыгъаргъандыла.*

15. Читать *что* с трудом, едва разбирать *что* / Жазылгъанны окъуял, кючден ангыла. *Жазманы бир тизгинин чыгъаралмадыкъ.*

16. Изобретать / Эндиге дери болмагъан, жангы затны акъыл, чыгъарма ишни кючю бла ишле, жарат, къура, эт. *Тылпыу машинаны чыгъаргъандан сора алгъа кеме, ызы бла паровоз да чыгъарылгъандыла.* «Естествознание», 57.

ЧЫГЪАРМА *ат* 1. Произведение, сочинение / Хунерлик бла жазылгъан суратлау иш. *Хар тюрлю*

болумну, затны кесине кёре тийиншли эпитет, метафора табыу, белгилисича, чыгъарманы даражасын кётюреди. Тёппеланы А., Бизни литература ёсюуюбюз, 14. *Малкъар жазыучуланы бла поэтлени бир къауум чыгъармалары битеу къыралгъа белгили болгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 22, 113.

2. Изобретение / Шёндюге дери болмагъан, жангы чыгъарылгъан зат. *Инженерни чыгъармасын заводну къуллукъчулары, къонакъла да бек жаратхандыла.*

ЧЫГЪАРМАЧЫ *ат.* Изобретатель / Жангы зат чыгъаргъан неда чыгъарыучу адам. *Самолётну биринчи чыгъармачысы Можайский болгъанды. Ракеталаны чыгъармачысы.*

ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ *ат* 1. Творчество (*литературное*)/ Жазыучуну, поэтни суратлау жазма ишлери. *Чыгъармачылыкъны поэт адамланы эрикгенлерин кетерген жубанч затха санагъанланы сюймегенди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 136. *Мёчюланы Кязимни чыгъармачылыгъы малкъарны поэтлерине бек болушханды.* «Шуёхлукъ», № 22, 117.

2. Изобретательство / Чыгъармачы иши. *Жашны чыгъармачылыкъ кесине бек тартады. Чыгъармачылыкъ уллу, бийик фахмуну излейди.*

ЧЫГЪАРТ *эт. понуд. от* **чыгъар** / Чыгъар дегенни *къатланыучу айырмасы. [Ёрюзмек] къолундагъы таш бла къаяны сермегенде, ол жилтинле чыгъартып, дунияны кёк жашнагъанча жарытып башлагъанды.* «Нартла», 60. *[Бекир улакъланы] жипге тагъылып чыгъартды Бирем-бирем ырандан.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 43.

ЧЫГЪАРТДЫР *эт. понуд. от* **чыгъарт** / Чыгъарт дегенни *къатланыучу айырмасы. Малланы кютерге чыгъартдыр. Сууну быргъыла бла чыгъартдыр.*

ЧЫГЪАРТДЫРЫУ *и. д. от* **чыгъартдыр** / Чыгъартдыр дегенден *этим ат. Сабанлагъа семиртгичлени чыгъартдырыу.*

ЧЫГЪАРТЫЛ *эт. страд. от* **чыгъарт** / Чыгъарт дегенни *зорлаучу айырмасы. Чархлары батхан арба чыгъартылды.*

ЧЫГЪАРТЫЛЫУ *и. д. от* **чыгъартыл** / Чыгъартыл дегенден *этим ат. Къонакълагъа чыккырдан ёгюз баш чыгъартылыу.*

ЧЫГЪАРТЫУ *и. д. от* **чыгъарт** / Чыгъарт дегенден *этим ат. Арбазда жашлагъа боза чыгъартыу. Машинаны гараждан чыгъартыу.*

ЧЫГЪАРЫЛ *эт. страд. от* **чыгъар** / Чыгъар дегенни *зорлаучу айырмасы. Малла жайлыкъгъа чыгъарылдыла. Эришиуню итоглары хар ай сайын чыгъарылып турлукъдула.* «Коммунизмге жол», 1973, № 28.

ЧЫГЪАРЫЛЫУ *и. д. от* **чыгъарыл** / Чыгъарыл дегенден *этим ат. Эришиуню итогларыны чыгъарылыулары. Халкъгъа керекли товарланы аслам чыгъарылыулары.*

ЧЫГЪАРЫУ 1. *и. д. от* **чыгъар** / Чыгъар дегенден *этим ат. Бир талай заман озгъандан сора, элде малланы жайлыкъгъа чыгъарыу башланды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 301. *Картоф урлукъну уруладан чыгъарыуда, аны ариулауда кёп адам ишлейди.* Кацийланы Х., Тамата, 94.

2. Производство (*отрасль де-*

ятельности, вырабатывающая какую-нибудь продукцию)/ Бир тюрлю ишде, къаллай болса да бир продукцияны чыгъарыучу санагъат. *Эл мюлк продукция чыгъарыу. Къурч чыгъарыу. Товар чыгъарыуну айныуу.*

3. Изобретение / Жангы чыгъарылгъан зат. *Жангы жюрютгюч (двигатель) чыгъарыу.*

ЧЫГЪАРЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чыгъар** / Чыгъар дегенни *араш айырмасы. Киеуню кёрюрге чыкъгъан къартлагъа жашла шинтикле чыгъарышадыла.*

ЧЫГЪАРЫШЫУ *и. д. от* **чыгъарыш** / Чыгъарыш дегенден *этим ат. Аякъ кийим чыгъарышыу. Эл мюлк техника чыгъарышыу.*

ЧЫГЪЫМ *ат къарач.* Выход, количество продукции / Чыкъгъаны, алынгъаны. *Будайны чыгъымы игиди. Чыгъым берген производство.*

ЧЫГЪЫМЛЫ *сыф. къарач.* Продуктивный; производительный / Хайырлы, файдалы, хайыр берген. *Чыгъымлы иш.*

ЧЫГЪЫМЛЫЛЫКЪ *ат. къарач.* Продуктивность / Хайырлылыкъ, файдалылыкъ. *Ишни чыгъымлыгъы. Эл мюлкню чыгъымлыгъы.*

ЧЫГЪЫМСЫЗ *сыф. къарач.* Малопродуктивный, малопроизводительный / Хайыры, файдасы аз болгъан. *Чыгъымсыз иш. Чыгъымсыз предприятие.*

ЧЫГЪЫУ *и. д. от* **чыкъ**[2] / Чыкъ[2] дегенден *этим ат. Жан чыгъыу ауругъандан къыйын эсе, мен чыдаяллыкъ тюйюлме.* (Нарт сёз.) ❍ *Хар адам биринчилик ючюн кюрешген кезиуде алчыланы сатырына чыгъыу къыйынды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 16.

ЧЫГЪЫШ[1] *эт. взаимн.-совм. от* **чыкъ**[2] / Чыкъ[2] дегенни *араш айырмасы. Юйню ичинден а бир бирге илинишген адамла муштухул болуп чыгъышадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 62.

ЧЫГЪЫШ[2] *ат.* Тропинка, проход / Жаяу жол, ыз. *Тик чыгъышны ёрлеген Хасым бла Атлыгъа тынч тюйюл эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 63. *Башындан, огъары жанындан неда тюбюнден дорбунга арталлы да чыгъыш жокъду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 355.

ЧЫГЪЫШ[3] *ат къ.* **кюнчыгъыш.** *Кёк чууакъ, ай жарыкъ, бузлауукъ, бек суукъ. Танг чолпаны чыгъышдан кёрюнеди зауукъ.* Шахмырзаланы С., Назмула, 45. *Тайфун желле сызгъырадыла чыгъышдан.* «Шуёхлукъ», № 7, 18.

ЧЫДА *эт.* 1. Выдерживать, выносить, переносить *что* / *Къыйынлыкъны кётюр, тёз. [Къатыны Хашимге:] Биз да ачдан ёлмебиз, Худур этип ичсек да, Не этериксе? Чыдарбыз, Не къыйынлыкъ кёрсек да!* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 172. *«Къара палах келмесин»,– де, «Ол юйюнге кирмесин»,– де, Алай ол юйюнге келсе, Аны бетден бетге кёрсенг, Чыда! Алайсыз амал жокъду.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 36.

2. Не знать износу, быть крепким, прочным / Жыртыла, тауусула билме, къаты, тутумлу бол. *Бир жылгъа къоян тери да чыдайды.* (Нарт сёз) ❍ *Кёреме желлеге чыдаялмай, кёк чынар бутагъы сынгъанын.* Бабаланы И., Жетегейле, 42.

3. *угъайл.* Удержаться от *чего*, устоять против соблазна / Бир затны этмей болалма, сукъланнганынгы тый. *Къызынгы кёрмей чыдаялма.*

ЧЫДАМ *ат. къ.* **тёзюм.** *Къалмагъанды жарлы халкъда чыдам, тёзюм, Бугъауланы чачыу керекди – буду сёзюм!* «Жюрек жырлайды», 40. *Бюгюн менде таукеллик, чыдам, къарыу Бар эселе не башха эрлик шартла, Аланы сютюнг бла бердинг [анам] барын.* Отарланы К., Сайлама, I, 134.

ЧЫДАМЛЫ *сыф.* Выносливый, терпеливый, стойкий / Тёзюмлю, тёзген. *Юлгю береди ол чыдамлы сыфатындан, Эр тюнгюлмейди муратындан.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 8. *Айт, не барды биз сынамагъан... Къалмагъанбыз чыныгъыр ючюн. Чыдамлыды неге да адам, Жетген кюнде аямай кючюн.* Хубийланы О., Мурат, 22.

2. *къарач.* Долговечный, прочный / Терк жыртылыучу, къаты тутумлу. *Чыдамлы къумач. Чыдамлы чурукъла.*

ЧЫДАМЛЫКЪ *ат.* Терпение, выдержка, стойкость / Чыдай билмеклик. *Ол аланы, аскерчилени, чыдамлыкъгъа, кишиликге, сабырлыкъгъа юйрете эди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 212. *[Сибилчи Сосурукъгъа:] Кесинг хар заманда жортууулгъа жюрюйсе, айланаса, мени да биргенге айландыра, эрликге, батырлыкъгъа, чыдамлыкъгъа юйретсенг а.* «Нартла», 104.

ЧЫДАМЛЫЛЫКЪ *ат.* Терпеливость, выносливость, стойкость / Чыдай, тёзе билгенлик. *Халкъны чыдамлылыгъы бла аны тюз ниетлилиги адамны ёхтемлендирмез иш тюйюлдю.* Гадийланы И., Санга айтама, 137. *Адамны жигерлилиги, тирилиги, ауур ишде чыдамлылыгъы чалкъыда танылады.* Ортабайланы Т., Октябрьни саугъасы, 33.

ЧЫДАМСЫЗ *сыф.* Невыносливый, нетерпеливый, нестойкий / Чыдамлылыгъы болмагъан. *Кесин къатдырмагъан адам суукъгъа, ауруугъа да чыдамсызды.*

ЧЫДАМСЫЗЛЫКЪ *ат.* Невыносливость, нетерпеливость/ Чыдамлылыгъы жокълукъ. *Керек болмаз женгиллик эм чыдамсызлыкъ, сабырсызлыкъ неда асыры дамсызлыкъ.* «Жюрек жырлайды», 37.

ЧЫДАТ *эт. понуд. от* **чыда** / Чыда дегенни *къатланыучу айырмасы. Чий чапыракъланы жырмыланнган ийислери, топуракъ, тютюн ийис чыдатмайды.* Хубийланы О., Аманат, I, 185. *Алай сюйдюмлю ышарып къарасанг, Чыдатмайла къара къашларынг.* Ахматланы А., Жаз келди, 14.

ЧЫДАТЫУ *и. д. от* **чыдат** / Чыдат дегенден *этим ат. Кесинги къыйынлыкъгъа чыдатыу.*

ЧЫДАУ *и. д. от* **чыда** / Чыда дегенден *этим ат. Мен адамма, Тынгысызлыкъ ёмюрден берилгенди, Чеги барды чыдауну.* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 40. *Россия, палахлагъа чыдауда, сермешде кишиликге Алыкъа баз чыкъмагъанды санга.* Отарланы К., Жолла, 192.

ЧЫДАУЛУ *сыф. къ.* **чыдамлы.** *Командир тасхагъа жиберирге къарыулу, чыдаулу аскерчилени сайлады.*

ЧЫДАУЛУКЪ *ат къ.* **чыдамлыкъ.**

ЧЫДАУЛУЛУКЪ *ат къ.* **чыдамлылыкъ.** *Къыйынлыкъгъа чыдаулулукъ бизни халкъыбызны баш шартларындан бириди.*

ЧЫДАУСУЗ *сыф. къ.* **чыдамсыз.** *Ауруугъа чыдаусуз. Суукъгъа чыдамсыз.*

ЧЫДАУСУЗЛУКЪ *ат къ.* **чыдамсызлыкъ.** *Терсликге чыдаусузлукъ. Залимликге чыдаусузлукъ. Иссиликге чыдаусузлукъ.*

ЧЫДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чыда** / Чыда дегенни *араш айырмасы. Ала не къыйынлыкълагъа да чыдашыргъа къаст этгендиле.*

ЧЫДАШЫУ *и. д. от* **чыдаш** / Чыдаш дегенден *этим ат.*

ЧЫК[1] *ат* **1.** Петля (*при вязании*)/ Эшгенде халыны бир кере алыннганы. *Чындайны чыгы ычхынды. Биринчи чыгы юзюлсе, экинчиси да седиреп башларыкъды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 114.

2. Кольцо, звено (*цепи*) / Сынжырны бир тогъайы. *Адам, коллектив, производство – ол юч зат бир сынжырны бир бирине къаты байланнган юч чыгыды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 101.

3. Дырочка (*для шнурков на обуви*) / Чурукъ, чабыр бау сууурулуучу тешикледен бири. *Къатынынгы сыны жокъ, Чабырынгы чыгы жокъ.* (Фольк.)

■ **Чыкай-чыкай** *эт* скакать, прыгать на одной ноге / бир аягъынгы юсюнде секирип бар. *Сабийле арбазда чыкай-чыкай этип ойнайдыла.*

ЧЫКАНАЙ *ат ц. диал. къ.* **чикина.**

ЧЫККЫР *эт.* Кадка, бочка, чан / Агъачдан ишленнген, къуршоулу тюбю болуучу уллу адыр. *Сауаргъа ийнеги болгъанны, чыккырда айраны болур.* (Нарт сёз.) ○ *Нанаш чыккырны юсюне сюелип, къара агъач аякъ бла айран иче тура эди.* Этезланы О., Тарда, 194.

ЧЫКЫНА *ат.* Мизинец / Къолну, аякъны бешинчи, бек гитче бармагъы. *Чыкына бармакъ да жеринде керекди.* (Нарт сёз.) ○ *Аубекир чыкына бармагъы бла бурунун тазалай башлады.* Толгъурланы З., Айыуташ, 11.

ЧЫКЪ[1] *ат.* Роса / Ингирде, кечегиде эм танг аласында битимле, топуракъ эм да башха затла сууугъан заманда алагъа мылы хауадан тюшюучю суу тамчыла. *Чыкъ къуругъунчу чалгъы ча, жаун жаугъунчу дырын жый.* (Нарт сёз.) ○ *Алашада чыкъ, бийикледе къырау жылтырайды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 151.

ЧЫКЪ[2] *эт.* **1.** Выходить, оставлять пределы чего-л./ Нени болса да ичинден кет, орунунгу, жеринги къоюп, тышына кет. *Чабакъ суудан чыкъмай эди, бёдене уа суугъа кирмей эди.* (Нарт сёз.) ○ *Хар зат хазыр болгъанын Бийбертге айтайым деген муратда, Шарафутдин эшикге чыкъды.* Шауаланы М., Мурат, 9.

2. Отклоняться от чего / Баргъан жолунгдан, бараздан д. а. к. затдан бир жанына кет. *Къарт ёгюз баразадан чыкъмаз.* (Нарт сёз.)

3. Оказаться, появляться где / Нени болса да юсюне, къатына келип къал. *Заманны къалай баргъанын да билмей, къарап къарагъын-*

чы Хасан машинада Гымылдык кёпюрчюкден ётюп, Атчапхан тюзге чыкъды. Хубийланы О., Аманат, I, 52. *Кюн тиерге ала [Харун бла Заммай] агъачны къыйырында къалын къамиш битген жипиге чыкъдыла.* КъулийланыКъ., Дорбунда ушкок атылды, 10.

4. *кёч.* Возникать, появляться / Жаратыл, кел. *Тура эдим жата, къайдан чыкъды хата.* (Нарт сёз.) ○ *Жангы борчла чыгъадыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 77.

5. Встречать, выходить навстречу / Аллына, жолуна бар, тюбе. *Халкъ Советни членлери сходха келген адамланы алларына чыкъдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 198. *Бёрю текечикни жолуна чыкъды.* (Фольк.)

6. Освобождаться, выписываться (*из тюрьмы, больницы и т. п.*)/ Больницадан, тутмакъдан д.а.к. жерден башынга эркин болуп кет. *Корчагин больницадан чыгъып кетди.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 200.

7. Отправляться, выезжать с какой-либо целью / Бир мурат бла къайры болса да бар, атлан. *Уугъа чыкъ. Жолгъа чыкъ. Балалы айыу Кертме ашаргъа Чыкъгъанды да, Къарап турады жолгъа.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 19. *Нарт батырла жортууулгъа чыкъдыла.* (Фольк.)

8. Выходить (*на работу, на сенокос и т. п.*)/ Ишге, чалгъыгъа д. а. к. затха бар. *Ишчилени бары да къалмай ишге чыкъдыла.* Кацийланы Х., Тамата, 41. *Жыйын, жулдузла батмай, чалгъыгъа чыкъды.* «Шуёхлукъ», 11.

9. Побеждать, быть первым (*в соревновании, работе и т. п.*)/ Эришиуде, ишде д. а. к. хорла, оз, алгъа бол. *Экинчи таймда «Спартак» алгъа чыкъды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 86. *Экинчи, ючюнчю орунлагъа чыкъгъанла махтау къагъытла алдыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 18.

10. Обнаруживаться / Нени болса да ичинде табыл (*тас болгъан затны юсюнден*). *Тас болгъан сурат китапны ичинден чыкъды.*

11. Отделяться, отходить, выпирать / Жикден тай (сюекни юсюнден). *Исмайылны сол имбашы чыкъгъанды.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 105.

12. Выскакивать / Кеси орунунг къоюп, сууурулуп тюш *(чюйню д.а.к. затны юсюнден). Чюйю чыгъып, къанга къымылдай башлады.*

13. Отказываться (*от религии, веры и т. п.*)/ Динден, иймандан д.а.к. затдан айырыл. *Ташха ийнанган ийманындан чыгъар.* (Нарт сёз.) ○ *Ала динден чыкъгъандыла.* Хочуланы С., Хапарла, 69.

14. Просачиваться (*о жидкости*)/ Нени болсада тышына ёт (суусун затны юсюнден). *Жашны терлегени гимнастеркасыны тышына чыкъгъан эди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 48. *Къан байлауну тышына чыкъды.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 27.

15. Выходить (*из берегов, русла и т. п.*)/ Сыйынмай, жагъаларынгдан тёгюл. *Ала [булутла] жаун болуп жаусала, черекле ызларындан чыгъып, ёзенлерин талар эдиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 34. *Тау суула жагъаларындан чыгъып тёгерекни басхандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 34.

16. Прорезываться, вырастать (*о зубах, рогах и т. п.*)/ Ёс *(тишни, мюйюзню д.а.к. затны юсюнден). Узун иничге, Къара шинли, Дугъум кёзлю жашына анасы Жырна этеди, Тиш чыкъгъанды Къозучукъча жашына.* Макъытланы С., Жашауну ауазы, 56. *Бригадада энди сакъал-мыйыкъ чыгъа башлагъан жашла да бардыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 15.

17. Выступать, высыпать (*о сыпи, оспе*); выскочить (*о прыщике*)/ Чечекли, безли, чачыраукълу (адамны этини юсюнден). *Кирден чечек чыгъар.* (Нарт сёз.) ○ *Сёнгмейдиле къазауатда Чыкъгъан безле. Тюшмейдиле, жюрек къанып, Айтыр сёзле.* Хубийланы О., Мурат, 34.

18. Возникать (*о тревоге, скандале и т. п.*)/ Башлан (къайгъыны, къаугъаны д.а.к. затны юсюнден). *Къаугъа аз затдан чыгъып да къалады.*

19. Выходить, подниматься (*на трибуну, сцену и т. п.*)/ Халкъны аллында, аудиторияда сёлешир, жырлар д. а. к. затла этер ючюн трибунагъа, сахнагъа бар. *Тамата бызы нек эсе да тиширыуну трибунагъа чыкъгъанына бюсюремейди.* Кацийланы Х., Тамата, 168. Шаухал, сахнагъа чыгъып, не айтыргъа билмей, жунчуду. «Коммунизмге жол», 1971, № 86.

20. Высовываться, выступать, торчать / Жеринге, орунунга сыйынмай, кёрюнюп, белгили болуп тур. *[Тереклени] бир бирлерини илипин индекге сыйынмай, тышына чыгъып, къочхар мюйюзлери кибик, тогъай айланып, суугъа окъуна ташайыпдыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 6. *Солдатны эки жаякъ сюеги да, чана жаякълача, алгъа чыгъып..., хауле ит сюек излегенлей, шкафны ачып къарады.* Ахматланы И., Боранда, 6.

21. Всходить, прорастать, вырастать / Ёсюп жерни тюбюнден ёрге къара (*урлукъну юсюнден*). *Жерге салыннган урлукъ бир кюннге чыкъмайды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 83. *Мирзеу кесин аямайын, Ол къара жерге киргенди, Мылы бюртюклеринден а Будай чыгъып кёргенди.* «Шуёхлукъ», № 5, 40.

22. Вылупиться (*о птенцах*)/ Жумуртхаладан бала бол, жаратыл. *Хар жумуртхадан да бала чыкъмайды.* (Нарт сёз.)

23. Появляться, показываться (*о небесных светилах*)/ Кюнню, айны д. а. к. кёзкёргенден ёрге кётюрюл (кюнню, айны юсюнден). *Балли терекле чыкъгъанча, Юйден адам алай чыкъсын.* «Шуёхлукъ», № 29, 7. *Къаяланы артындан сакъ бетли ай да, ашыкъмай чыкъды.* Шауаланы М., Мурат, 130. // Показываться, появляться на небосводе / Кёкде кёрюн, кёрюне башла, эслен. *Кёкню къыйырсыз терегинден бир бири ызларындан чыкъгъан жулдузла, кёк къатапагъа тигилгенча, жылтырап кёрюнедиле.* «Шуёхлукъ», № 20, 32.

24. Выезжать, выходить (*в горы, на пастбище и т. п.*)/ Таугъа, жайлыкъгъа бар. *Мен чыкъгъанма кёк жайлыкъгъа, Юйренирге малчылыкъгъа.* Отарланы О., Жырла, 19. *Къазакъ аскер бёлекле къышлыкълагъа чыгъып, сюрюучюлени тюе, аланы къошларын чача айлана эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 88.// Восходить на гору / Тауну, дуппурну д. а. к. затны юсюне ёрле, кётюрюл. *Басхан суну сол жанында къоргъашынлы тану тёппесине да кёпле чыкъгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 46, 67.// Взлетать (*на луну, в небо*)/ Айгъа, кёкге д.а.к. затха учуп бар. *Самолёт кёкге чыкъды. Ракета айгъа чыкъды.*

25. Показываться (*о свете*)/ Кёрюн, эслен (жарыкъны юсюнден). *Кюн батханлай, мычымай эл школну терезелеринден жарыкъла чыгъадыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 98.

26. Завариваться (*о чае*); выделяться (*о краске*) / Суугъа жайыл (*чайны, бояуну юсюнден*). *Чай иги чыкъды. Кёлекни бояуу чыкъды.*

27. Прекращать *что*, отстраняться от *чего* / Бир затха (комиссиягъа, активге) къошулмай тохта. *Комиссиядан жаш кеси чыкъды. Мен активден чыкъдым.*

28. Завершать, кончать / Боша, тауус. *Ишни аягъына чыкъдыкъ.*

29. Оставлять какое-л. занятие, увольняться / Ишден, къуллукъдан д. а. к. затдан кет. *Идрисни атасы къуллугъундан чыгъып, туугъан элине кёчдю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 87.

30. Выходить (*на каникулы, в отпуск и т. п.*)/ Каникуллагъа, отпускагъа бар. *Мухтар да жай каникуллагъа чыкъгъанды.* Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 8. *Отпускга чыкъса, къыз цехине тансыкъ болады.* «Коммунизмге жол», 1971, № 18.

31. Достигать (*определенного возраста*)/ Белгили бир жыл саннга жет. *Ючлеге чыкъгъан ууаныкла, асыры семиргенден, кюнде къарасаутча жылтырайдыла.* «Алчыла», 99.

32. Дожить, дотянуться до чего, дождаться *чего* / Бир кезиуге, заманнга жет. *Малла жазгъа къыйналмай чыкъдыла. Къышдан иги болумда чыкъгъан къысыр малла мыллыкларын тышына ата башладыла.* «Алчыла», 97.

33. Раздаваться, слышаться / Эшитил (*тауушну, ауазны юсюнден*). *Танг къарангысында орамда адам жётел тауушу чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 342. *Жамагъатны арасы сюрешинден бир кесгин ауаз чыкъды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 334.

34. Зарождаться, появляться / Башлан, жаратыл, къурал. *Илмуну чыкъгъаны арапдан.* (Нарт сёз.) ○ *Муслийман дин чыкъгъанлы кёп заман болады.*

35. Распространяться (*о слухе*) / Жайыл, кёплеге белгили бол. *«Къазий къошдан къачып кетгенди»,– деп, хапар чыкъды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 97.

36. Отходить, отступать от чего; нарушать *что* / Адетни, жорукъну д. а. к. затны буз. *Закондан чыкъгъан абыныр.* (Нарт сёз.) ○ *Зурап низамдан чыгъарыкъ сабий тюлдю.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 165.

37. Пугаться / Къоркъ, элген. *Асыры элгеннгенден, жашны жюреги чыгъаргъа жетди. Сабийни къоркъгъандан жаны чыгъады.*

38. Проявляться, обнаруживаться (*о мужестве, героизме и т. п.*)/ *Ачыкълан, белгили бол. Кишилик кичиден чыгъар.* (Нарт сёз.) ○ *Чёрчекден чыгъады жигитлик.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 14.

39. Добываться, получаться / Алын, жыйыл (*биченни, мирзеуню, жауну д. а. к. затны юсюнден*). *Хар гектардан жюз бла он эки центнер нартюх чыкъды.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 117.

40. Происходить, выходить из какой-л. среды / Иги тукъумдан, юйюрден жаратыл. *Тукъумдан чыкъмагъан, тукъумну билмез.* (Нарт сёз.) ○ *Жаш ишчи юйюрден чыкъгъанды.*

41. Выходить из печати, издаваться, быть опубликованным / Басмалан, зарфха урул. *Расул Гамзатовну назмуларыны биринчи китабы 1943 жылда чыкъгъанды.* «Ленинни байрагъы», № 109, 173. *Арт жыллада Къабарты-Малкъарны назмучуларыны кёп китаплары орус тилге кёчюрюлюп чыкъгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 6, 4.

42. Быть обнародованным (*о законе, приказе и т. п.*)/ Халкъгъа белгили этил, айтыл (*жорукъну, буйрукъну д.а.к. затны юсюнден*). *Ана тиллени юсюнден закон чыкъды.*

43. Выходить, получаться из чего; хватать чего на что / Керекли затны этерге жет (*материалны юсюнден*). *Бир териден тон чыкъмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Тюлкюню терисин ийлегенден сора не кюрешип жашына бёрк чыгъаралмады.* (Фсльк.)

44. Добываться (о полезных ископаемых) / Алтын, алмаз, магъадан д. а. к. зат алын. *Алтын – чыкъгъан жеринде багъалы.* (Нарт сёз.) ○ *Магъадан, алмаз чыкъгъан жерле бары да халкъны-дыла.* М. Демидова, Саулукъну сакъла, 3.

45. Начинаться, брать начало; исходить / Башлан. *Ол суу кёлден чыгъады. Хапарны кимден чыкъгъанын билдик.*

46. Найтись, отыскаться / Табыл. *Арт жыллада таулуладан кёп алим чыкъгъанды.*

47. Выбираться (*откуда-л.*); освободиться от *кого-чего* / Къутул, эркин бол. *Солдатла къуршоудан чыкъдыла. Жаш тюрмеден чыкъды.*

48. Набираться, получаться, составлять / Къазыл, алын, чалын. *Гектардан он гебен бичен чыкъды. Бахчабыздан эки тонна картоф чыкъды.*

49. Сойти, выйти (*за грань чего-л., за черту*)/ Баргъан ызынгдан бир жанына кет. *Трамвай рельседен чыкъды.*

50. Добываться, получаться, производиться из чего / Этил, алын. *Чеплеуден жау чыгъады. Сютден сют баш чыгъады.*

51. Появиться, встретиться, взяться / Билмей тургъанлай биреуню аллына келип, биреуге тюбеп къал. *[Тимур Бийсолтаннга:] Сен а бери къайдан чыкъгъанса?* «Минги Тау», 1993, № 4, 105.

52. Вылупиться / Къанатлыла эм башха жаныуарла гурт жатхан жумуртхаладан жаратыл. *Къаз гурт жатхан жыйырма жумуртхадан оналты бала чыкъгъанды.*

53. В сочетании с *болуп:* оказываться кем-чем / Ким эсе да, не эсе да болгъаны билиннгени. *Келгенле совет аскерчилени кийимлерин кийип келген немецли шпионла болуп чыгъадыла.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 14. *Р. Малиновский артда сатхыч болуп чыгъады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 84.

54. С деепр. на -п другого глаг. выступ. в роли вспом. глаг. и означает полное окончание, завершенность действия, выраженного этим деепричастием/ -П ахыры болгъан этим чагъа къошулуп келсе, болушлукъчу этимни магъанасын толтурады эм бир ишни толу бошалгъанын кёргюзтеди. *Суфият халат тапмай сау бетни окъуп чыкъса, кёлюн басып жарыйды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 108. *[Анна] сёзлени тюплерин къарындаш бла сызлап чыкъды.* «Алчыла», 148.

ЧЫКЪАР-МУКЪУР *эрикл. сёз.* Звукоподражание треску чего-л. ломающегося / Агъач не да анга ушагъан къаты зат сыннганда этилиучю тауушну кёргюзтеди. *Ушкок атылгъанлай, ийнек орунну чалысыны чыкъар-мукъур деп, сыннган тауушу чыкъды.* Теппеланы С., Уучу Зауурбек, 67.

ЧЫКЪАРТ *эрикл. сёз. къ.* **чыкъар-мукъур.** *Ибрагим энтта бир бужук чыкъарт деп сыннганын эшитеди.* Теппеланы А.,Кюн батмайды, 145.

ЧЫКЪАР-ЧУКЪУР *эрикл. сёз. къ.* **чыкъар-мукъур.** *Сына тебиреген бутакъны чыкъар-чукъуру эшитилди.*

■ **Чыкъар-чукъур эт** трещать / чыкъар-чукъур тауушчыгъар. *Кёпюрню бирси жаны, чыкъар-чукъур этип, къулагъындан айырылды.* Кацийланы Х., Тамата, 156. *Нарат терекле чыкъар-чукъур этип ууалдыла.* «Шуёхлукъ», № 27, 54.

ЧЫКЪГЪЫНЧЫ *ат.* Изменник, предатель / Сатхыч, сатлыкъ адам. *Чыкъгъынчы тутулду.*

ЧЫКЪЕН *ат.* Арбалет / Сампаллы садакъ. *Чыкъен ушкокла ишлеп, Барыучу эдик уугъа... Ол кюнле озгъандыла, – Унутурмамы? – Угъай!* Отарланы С., Жаз жылыуу, 36.

ЧЫКЪЫНЖИК *ат.* Сорока / Къанатларында акъ тюклери болуучу, къаргъа тукъумлу, жюуюлдеучю къанатлы. *Берне алгъан къатынлача, Даулашадыла чыкъынжикле.Сермешиунюартындача, Учадыла чыкъынжик тюкле.* Отарланы К., Сайлама, I, 16. *Чыкъынжикле учадыла, «Терк болушлукъ!» – дегенча.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 119.

ЧЫКЪЫРДА *эт.* 1. Трещать, стрекотать, потрескивать / «Чыкъыр» тауушэт. *Таулада топ улугъаны, пулемёт, автомат чыкъырдагъаны тохтагъанлы талай кюн болады.* Хубийланы О., Дерт, 56. *Михрапха таянып, минчакъларын къызыу-къызыу тарта, къурмач чыкъырдагъанча, чыкъырдатады афенди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 102.

2. *кёч.* Говорить без умолку; болтать; трещать / Жанша, тохтаусуз сёлешип тур. *Бу [жаншакъ] не кюню, кечеси, жазы, къышы Демей, чыкъырдайды, тирмен къакъгъышча.* Отарланы К., Сайлама, I, 38. *Аслантокъ, шыкъерини отха атханча, чыкъырдайды.* Толгъурланы З., Эрирей, 111.

ЧЫКЪЫРДАТ *эт.* 1. *понуд. от* **чыкъырда** / Чыкъырда дегенни *къатланыучу айырмасы. Желчик бекден бек ура, тереклени къуу бутакъларын чыкъырдата башлады.* Хубийланы О., Аманат, I, 156.

2. Стрекотать *чем*, трещать *чем*, щелкать *чем* / «Чыкъыр» тауушэтдир. *Бармакъланы чыкъырдат. Ушкок чыкъырдат. Ушкокну чыкъырдат.* ■ *Апанас, агъач орундукъну чыкъырдата, жерге тюшдю.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 43.

ЧЫКЪЫРДАТДЫР *эт. понуд. от* **чыкъырдат** / Чыкъырдат дегенни *къатланыучу айырмасы. Шинтикни чыкъырдатдыр.*

ЧЫКЪЫРДАТДЫРЫУ *и. д. от* **чыкъырдатдыр** / Чыкъырдатдыр дегенден *этим ат. Бармакъланы чыкъырдатдырыу.*

ЧЫКЪЫРДАТЫУ *и. д. от* **чыкъырдат** / Чыкъырдат дегенден *этим ат. Автоматланы чыкъырдатыу.*

ЧЫКЪЫРДАУ *и. д. от* **чыкъырда** / Чыкъырда дегенден *этим ат. Автоматланы чыкъырдаулары. Бармакъланы чыкъырдаулары.*

ЧЫКЪЫРДАУУКЪ[1] *ат.* Погремушка (*детская игрушка*)/ Къымылдатсанг, тауушэтиучю сабий оюнчакъ. *Анасы Азиретни къолуна чыкъырдауукъну тутдуруп, кеси ийнек сауаргъа кетди.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 17.

ЧЫКЪЫРДАУУКЪ[2] *ат ц. диал.* Чыкъырт тюйме (*къ.* **чыкъырт**[1]).

ЧЫКЪЫРДАУУКЪ[3] *сыф.* Скрипучий, трескучий / Чыкъырдагъан тауушэтиучю. *[Къоналий] жукъа сакъалын сылай, эски чыкъырдауукъ тапчаннга олтурады.* Шауаланы М., Мурат, 110. *Сабийлени экисине [Ханох] аталарындан къалгъан чыкъырдауукъ агъач ундурукъда жер этди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 367.

ЧЫКЪЫРДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чыкъырда** / Чыкъырда дегенни *араш айырмасы. Топла атылып, Жерни чачдырып, Зылдыла кёкге барадыла, Пулемётла да, Автоматла да Чыкъырдашхандан аладыла.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 129.

ЧЫКЪЫРДАШЫУ *и. д. от* **чыкъырдаш** / Чыкъырдаш дегенден *этим ат.*

ЧЫКЪЫРТ[1] *ат.* Хруст, треск / Агъач, сюек д. а. к. къаты зат сынганда этиучю тарууш. *Кече шошду, чыкъырт эшитилмейди.*

■ **Чыкъырт тюйме** кнопка-застежка / бир кесегини жютюсю бирсине сугъулуп этилиучю эки бёлюмлю темир тюймечик. *Жыйрыкъны чыкъырт тюймелери барды.*

ЧЫКЪЫРТ[2] *ат.* Тонкий хрустящий лакум, хворост / Жауда бишип, локъумгъа ушаучу, жукъа, къаты, татлы аш. *Ёлмез хычынла, чыкъыртла, къозла, конфетле бла жасалгъан уллу тёгерек саханны алып эшикден кирди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 28.

ЧЫЛКЪЫЙ *сыф.* Косой, косоглазый / Къыйыкъкёз. *Харчевначыны сол кёзю чылкъыйды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 206.

ЧЫЛМЫКЪ *ат къ.* **къыяу**. *Чылмыгъы болмагъан адам аякъны балагъы кёпюр халда бюгюлюпдю.* «Естествознание», 99.

ЧЫЛМЫКЪЛЫ *сыф. къ.* **къыяулу**. *Чылмыкълы адам.*

ЧЫЛТЫРКЁЗ *сыф.* Пучеглазый / Кёзлери тышына чыгъарыкъ болгъан. *[Къоянчыкъ] къулакъларыны – узунла, Къуйрукъчугъу – чубурчукъ, Жыртыкъерин, чылтыркёз, Акъсыл тюклю мугурчукъ.* «Шуёхлукъ», № 27, 67.

ЧЫММАКЪ *сыф.* Очень белый / Акъ дегенни *айырма даража формасы. Бир бирине къарап тургъан Чыммакъ таула, Кёк агъачла. Киргенингде тау арагъа, Жолунг къабакъча ачыла.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 21. *Чаука баласына: «Чыммагъым» дей эди.* (Нарт сёз.) ○ *Не къыйын жолну баргъан эсем да мен, Узакъда айланнганда да жеримден, Чыммакъ тёппелеринг турадыла кёрюннгенлей, Мени бой бермезге да юйретгенлей.* «Ленинни байрагъы», 1968, № 81.

ЧЫММАКЪЛЫКЪ *ат.* Белизна / Бек акълыкъ. *Къызны бетини ариулугъу, чыммакълыгъы кимни да кёзюн къаратырчады.* ■ *Тау башланы чыммакълыкълары, Бу акъ булутланы жумушакълыкълары.* Зумакъулланы Т., Кёз жарыгъым, 34.

ЧЫМПЫ *ат къ.* **ууч**. *Хатерин этгенден бирер чымпы бичен алып, [Мурат] къойлагъа салды.* Шауаланы М., Мурат, 211.

ЧЫМЫЛТЫР *ат къарач. къ.* **чырмылтын**. *Ол [Стешка] чымылтырын хаман ызына жыя турады.* М. Шолохов, Дон хапарла, 136.

ЧЫМЫР *сыф. къ.* **къызгъанч**. *Боюнсадан ычхыннган ууанык кибик, Антон, чымыр Баймырзадан къутулуп, Гъойгъумлу талагъа келди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 330. *[Ахмат Алиймырзагъа:] Асыры чымырдан не этерге билмейсе ансы, былайны сен бир заманда да сюрмезсе.* Ёзденланы А., Саният, 34.

ЧЫМЫРТА *ат.* Хворост / Чырпы. *[Таулан] ингирде къошха келтирирге къургъакъ нарат чымыртачыкъла жыйып тебиреди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 109. *Атлыла, Чегет жолдан айырылып, агъачны ичин чымырта ууалгъан тарууш этдире, Талгъыр къая таба бурулдула.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 322.

ЧЫН[1] *ат* 1. Служебный разряд у военных / Аскерчини къуллукъ даражасы. *Энди аны [офицерни] чыны да кётюрюлюр, майдал алыр.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 16. *Аскер къуллукъну мен полковникни чынында бошагъанма.* «Коммунизмге жол», 1972, № 18.

2. Погон / Аскер эм башха форма кийимни инбашына тигилип, аны кийгенни даражасын кёргюзтюучю белги. *Аскерчини инбашларында сары чынлары, алтынча, жана эдиле.* Хубийланы О., Адамла, 77. *Фатийма атасыны инбашларында чынларын, мазаллы мыйыкъларын, бюгюн кёргенча, сылайды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 20.

ЧЫН[2] *ат* 1. Фарфор / Акъ топуракъны бек иги сортларындан этилип юй адыр этерге жараучу минерал масса.

2. *В позиции определения:* фарфоровый / Чындан этилген. *Халиймат а, турч къумгъан бла келтирип, къайнар сууну чын аякълагъа къуяды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 54. *Бакудагъы завод бусагъатда 30 тюрлю чын табакъ, аякъ, башха сауут чыгъарады.* «Ленинни байрагъы», 1968, № 64.

3. Пиала / Тюбюнден башы кенг болгъан, сапсыз юй адыр, пиала. *Шапа жашла, бал боза къошунланы, Алып келип, тыш тырхыкълагъа салып, Къуядыла алтын чынлагъа аны.* «Шуёхлукъ», № 62, 50

■ **Чын тауукъ алтын тауукъ** (*къ.* **алтын**). *Чын тауукъ кеси кесинден уялыр.* (Нарт сёз.)

ЧЫНА *ат къарач. къ.* **жингирик**. *Бузжигит эки чынасы бла кесине жол ачып арагъа чыкъды.* Хубийланы О., Аманат, II, 64. *Хамил, чёгелеп, сол чынасын тобугъуна тиреп, линейкада олтургъанланы ышаннга алды.* «Жанкъылыч», 254.

ЧЫНАКАЙ *ат. ц. диал. къ.* **чикина**. *Къолуму беш бармагъы, Гитчелери – чынакай, Хычынладан ашадым. Берчи, аначыгъым, чай.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 14.

ЧЫНАР[1] *ат* 1. Бук, чинара / Къабугъу сыйдам, акъсылдым боз бетли терек. *Теберди ёзенде 12-чи егер участокда эмен, чынар, алма, кертме терекле кёп битедиле.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 68. *Экскурсиячыла чынарны тюбюнде олтуруп солуйдула.*

ЧЫНАР[2] *ат.* Семена бука, чинары / Чынар терекни кёгети. *Жаш, ийилип, чынарны алып, ауузуна къапханды.* (Фольк.) *Чынарны къууруп ашайдыла.*

ЧЫНАЧЫКЪ *ат къарач.* 1. *къ.* **жингирик**. *Чыначыкълары бла адамланы эки жанына жырып, кесине жол айырып, Халиймат сёлеширге чыкъгъанын кёргенде, Хасан алгъаракъ барып олтурду.* Хубийланы О., Аманат, I, 159. *Темуркъа бир-эки терен ынгычхап, чыначыгъына таяна келип, олтуруп Бийнёгер таба къарап айтды.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 180.

2. *къ.* **чыкына**. *Сен къаллай жашса! Десенг [Мусачыкъ] баш бармагъын сюелтир, Чыначыкъны*

кёргюзтсенг, Эринчигин чюелтир. «Ленинни байрагъы», 1970, № 64.

ЧЫНДАЙ *ат* 1. Чулок / Тюбю аякъ сыфатлы болуп, тобукъдан ёрге ётюп, бутха кийилиучю, эшилген кийим. *Къара тёбен жанын суу бла сылап, чилле чындайларын Жамийлят ёрге тартды.* Кацийланы Х., Тамата, 27. – *Чынг алгъа келген ахчама анама тюкенден эки халы чындай алып кийдирген эдим.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 262.

2. Носок / Тюбю аякъ сыфатлы болуп, тобукъгъа жетмей, аякъгъа кийилиучю эшилген кийим. *Жашыракъла уа кюндюз сабанлада ишлеп, кече уа чындай, къолкъап эшип, аскерчилеге аны бла болушургъа кюреше эдиле.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 12. *Ундурукъ аллында Зулкъайны акъ жюн чындайлары кёрюнедиле.* «Шуёхлукъ», № 28, 103.

3. *В позиции определения:* трикотажный, вязаный / Эшилип этилген. *Чындай фабрика.* ■ *[Жандетни] башында кёк чындай бёркюн бурма этдирилген чачы ёрге кёлтюргенди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 12. *Кёрмючде болгъанла къумачлагъа, чындай кийимлеге, мебельге къарарыкъдыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 102.

■ **Чындай бау** подвязка / чындай (*1-чи магъ.*). *Тюшмез ючюн къысылыучу резин неда тартма. Къызчыкъ чындай бауларын къысды.* **Чындай ийне** спица (*вязальная*)/ эшгенде хайырланылыучу, тупукъ бурунлу узун ийне. *Тиширыу базыкъ чындай ийнелерин алып, бёрк эшерге олтурду.* **Чындай кёлек** свитер / жагъасы бийик, эшилген, тюймесиз къалын кёлек. *Жашчыкъ чындай кёлегин арыкъ инбашларындан чыгъарды.* М. Шолохов, Дон хапарла, 41.

ЧЫНДЫ *ат* 1. Ремень из толстой (*бычьей*) кожи / Узун, къарыулу жип. *Тарта кетсенг, чынды да юзюлюр.* (Нарт сёз.) ○ *[Салиймат] сойланды къара жерге, Жел аудургъан къылдылай, Созулду билеклери Эски гебен чындылай.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 119.

2. Приводной ремень / Бир чархны бурулгъанын башхагъа бериучю бау, жип. *Шыбыла от бла ишлейди тирмен, Чындысы къызыу бурулуп.* «Жюрек жырлайды», 239.

ЧЫНКЪЫЛ *сыф. къарач.* Тупоумный, пустой, тупой / Башы терен болмагъан, акъылсыз. *Чынкъыл адам.*

ЧЫНКЪЫЛДА *эт.* Булькать / Бир затны ичинде къымылдап тауш эт (суусун затны юсюнден). *Гыбытда айран чынкъылдайды.*

ЧЫНКЪЫЛДАТ *эт. понуд. от* **чынкъылда** / Чынкъылда дегенни *къатланыучу айырмасы. Жаш чалгъычылагъа кётюрюлюп барады, гыбытда айранны чынгкъылдата.*

ЧЫНКЪЫЛДАТЫУ *и. д. от* **чынгкъылдат** / Чынкъылдат дегенден *этим ат. Гыбытда сууну чынкъылдатыу.*

ЧЫНКЪЫЛДАУ *и. д. от* **чынкъылда** / Чынкъылда дегенден *этим ат. Гыбытда суусаплыкъ айранны чынкъылдауу эшитиледи.*

ЧЫНТТЫ *сыф.* Подлинный, действительный, настоящий / Керти, тийиншли. *Къанатлы учмай болмагъанча, чынтты фахмулу поэт кесини оюмун айтмай чыдаялмагъанды.* «Шуёхлукъ», № 6, 7. *Чынтты къаяланы тёресинде Ары*

[таугъа] ёрлеген насыплы болады. Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 38.

ЧЫНТЫ *хал. сёзл.* Самый / Бек, барып тохтагъан. *Чынты аламатын энди айтдынг.*

ЧЫНЫГЪЫУ *и. д. от* **чыныкъ** / Чыныкъ дегенден *этим ат. Талай жылны Таласда устаз болуп ишлеген хапарынгы айтаса: сабийлеге билимден сора да къуршча чыныгъыу, керек кюнде журтубузгъа темир багъана болуп, сюелирча болум керекди.* Хубийланы О., Аманат, I, 72.

ЧЫНЫГЪЫУЛУКЪ *ат.* Закалка / Къарыу, ниет жаны бла да чыдамлылыкъ, тёзюмлюлюк. *Шёндюгю агитатор – ол ахшы ниет чыныгъыулугъу болгъан адамды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 77.

ЧЫНЫГЪЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **чыныкъ** / Чыныкъ дегенни *араш айырмасы. Жашауну хар къыйынлыгъы – сабийле чыныгъышып ёсерикдиле.*

ЧЫНЫГЪЫШЫУ *и. д. от* **чыныгъыш** / Чыныгъыш дегенден *этим ат. Ишде чыныгъышыу.*

ЧЫНЫКЪ *эт.* Закаляться / Къарыу, ниет жаны бла да чыдамлы, тёзюмлю бол. *Чыныкъгъан абаданла, Бите турады кёпюр. Ишлейдиле адамла, Къычыра: – Эй, тут, кётюр!* Къулийланы Къ., Жангы китап, 80. *Алгъа артыкъ базыныулугъу болмагъан таукелсиз тиширыу артдан артха урушну отунда чыныгъады.* «Шуёхлукъ», № 33, 102.

ЧЫНЫКЪДЫР *эт.* Закалять *кого-что* / Къарыу, ниет жаны бла чыдамлы, тёзюмлю эт. *Къыйынлыкъ чыныкъдыргъан тиширыу, сабийлеринден эсе алгъа эс жыйды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 313. *Мени юйюмде бир жангыз балам къалгъанды да... аны биреуню къолуна атып жашлай чыныкъдырлыкъ тюйюлме.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 91.

ЧЫНЫКЪДЫРЫЛ *эт. страд. от* **чыныкъдыр** / Чыныкъдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Аскер къуллукъда хар не жаны бла да чыныкъдырылгъан жаш ишде да кесин иги жаны бла кёргюзтгенди.*

ЧЫНЫКЪДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **чыныкъдырыл** / Чыныкъдырыл дегенден *этим ат. Урушну отунда чыныкъдырылыу.*

ЧЫНЫКЪДЫРЫУ *и. д. от* **чыныкъдыр** / Чыныкъдыр дегенден *этим ат. Адамланы ниет жаны бла чыныкъдырыу. Жаз, жай кезиуде сабийлени чыныкъдырыуда кюнню магъанасы уллуду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 112.

ЧЫНГ *кес. къарач.* Очень, самый / Бек, эм. *Мычымай акъсыл булутла тауну чынг тёппесинде къая эшикден басынып кирип, бауурланып, ёзенни ичине салынырла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 177. *Тутсанг алтын тауукъну, Кёрюрсе сен чынг зауукъну.* «Жилтинле», 196.

ЧЫНГА *эт. сёл. тил. къ.* **секир.** *Марал, элгеннген этгенча, таш тюбюне чынгады.* Кацийланы Х., Тамата, 183. *Къалтур Ташкёпюрде Къобандан таякъ бла чынгап ётюп тургъанды.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 6.

ЧЫНГАЙ *эт. сёл. тил. къ.* **секир.** *Туугъан тауларын ыйнакълай, тансыкълай, Зуфар кеси уугъа*

чыгъып кетеди. Жугъутур жухдан жухха чынгайгъанлай, Ырандан ыраннга женгил ётеди. Б о т а ш л а н ы И., Таула сакълайдыла, 12. *Бир къаядан бир къаягъа Салынып эди кёпюр, Андан суугъа чынгайыучу эдик, Болмаз деп бизден ётгюр.* «Шуёхлукъ», № 53, 81.

ЧЫНГАЙТ *эт. понуд. от* **чынгай** / Чынгай дегенни *къатланыучу айырмасы. Къарап къарагъынчы, элгеннген ат алгъа секирип, ёшюню бла Солманны уруп, кёпюр къулагъындан суугъа чынгайтды.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 143.

ЧЫНГАЙТЫУ *и. д. от* **чынгайт** / Чынгайт дегенден *этим ат. Атны арыкъдан чынгайтыу.*

ЧЫНГАЙЫУ *и. д. от* **чынгай** / Чынгай дегенден *этим ат. Бийикге чынгайыу. Узуннга чынгайыу.*

ЧЫНГАТ *эт. понуд. от* **чынга** / Чынга дегенни *къатланыучу айырмасы. Жазыу суугъа чынгатыр.* (Н а р т сёз.) ○ *Жаш атны мийик къала буруудан чынгатды.* «Жилтинле», 399.

ЧЫНГАТДЫР *эт. понуд. от* **чынгат** / Чынгат дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашланы кёлге чынгатдыр. Сууну жиберип, фонтанны чынгатдыр.*

ЧЫНГАТДЫРЫУ *и. д. от* **чынгатдыр** / Чынгатдыр дегенден *этим ат. Бууну, къууун, чынгылгъа чынгатдырыу. Десантчыланы чынгатдырыу.*

ЧЫНГЫТЫУ *и. д. от* **чынгат** / Чынгат дегенден *этим ат. Атны чынгатыу. Юркютюп, атланы, къойланы ары-бери чынгатыу.*

ЧЫНГАУ *и. д. от* **чынга** / Чынга дегенден *этим ат. Ташдан чынгау. Суугъа чынгау.*

ЧЫНГАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чынга** / Чынга дегенни *араш айырмасы. Сабийле, чынгашып, эришедиле. Ушкок тауушдан элгеннген жугъутурла жухдан жухха чынгашып барадыла.*

ЧЫНГАШЫУ *и. д. от* **чынгаш** / Чынгаш дегенден *этим ат. Узакъгъа чынгашыуда тенгим хорлады.*

ЧЫНГЫЛ[1] *сыф.* Отвесный, вертикальный (*о скале, обрыве и т.п.*)/ Бек тик (*къая, жар д. а. к. зат*). *[Алауган бла эмеген къатын] узакъ да бармай, бир чынгыл къаяны къатына жетдиле.* «Нартла», 139.

ЧЫНГЫЛ[2] *ат.* Отвесная скала, пропасть, бездна, обрыв / Бек тик, къая, жар. *Тамашаса, ариукёз [жугъутур], Жалауланы жалайса, Желле сыйпай бетинги, Чынгылладан къарайса.* Ш а х м ы р з а л а н ы С., Назмула, 280. *[Къазболатны] Бий къаласы чынгыл къая тагыда, Тёгерегин сакълайдыла къуллары.* «Шуёхлукъ», № 62, 49.

ЧЫП[1] *ат.* Повреждение. *къ.* **къыяу**. *Анга [эрликге] жараны, чыпыны да Сынау болду жоругъу.* О т а р л а н ы К., Дуния эрттени, 109. *Озгъан урушну чыплары унутулмагъандыла.* «Шуёхлукъ», № 22, 17.

ЧЫП[2] *эрикл. сёз* Звукоподражание капанию дождя с крыш, с деревьев и т. п./ Юй башдан, терекден д. а. к. затдан тамгъан тамычыны тауушун кёргюзтеди. *Юй башындан жауун тамычыла чып-чып деп тамадыла.*

ЧЫПАЛ-ЧУПУЛ *эрикл. сёз.* Подражание плеску воды / Сууда жуууннган заманда аны тауушун кёргюзтеди. *Къар эрип суулу болгъанды эм да аякъ басханы сайын чыпал-чупул тауушэшитиледи.* М. Шолохов, Дон хапарла, 104. *Тюплери ашалгъан жаргелле чыпал-чупул, чып-чып дей суугъа оюладыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 37.

ЧЫПАР *сыф. аз жюр.* Пятнистый, пестрый, рябой / Ала, къолан, чубар. *[Байрым эркек:] Бурунум узун чюйчады, Тёппечигим чюйкечик, Чыпар ала талгъырма, Аякъларым иничгечик.* Шахмырзаланы С., Назмула, 323.

ЧЫПЛЫ *сыф.* 1. *къ.* **къыяулу.** *Чыплы сабий. Чыплы мал.*

2. С изъяном, с недостатком / Кемчилиги болгъан. *Назмуларым алай чыплы Болмасала, Дунияда, Шуёхум, менден насыплы Болмаз эди бир адам.* Отарланы К., Танг жулдузум, 87.

ЧЫПЧЫКЪ *ат.* Воробей / Адамлагъа жууукъда жашаучу кюл бетли гитче къанатлычыкъ. *Курт юзюлюр болса, чыпчыкъ аягъындан да юзюлюр.* (Нарт сёз.) ○ *Терезени тюбюнде чыпчыкъла неге эсе да къууанч этедиле.* Батчаланы М., Жолоучулукъда, 33.

ЧЫПЫЛДА *эт.* Плескать, плескаться / Чыпал-чупул тауушэт. *Бабушчукъла кёзлеуде чыпылдап, Жюзедиле ары-бери жырылдап.* «Жюрек жырлайды», 10.

ЧЫПЫЛДАТ *эт. понуд. от* **чыпылда** / Чыпылда дегенни *къатланыучу айырмасы. Къайыкъчы къалакъны тартханы сайын сууну чыпылдатады. Сабийле кёлде ойнайдыла, сууну чыпылдата.*

ЧЫПЫЛДАТЫУ *и. д. от* **чыпылдат** / Чыпылдат дегенден *этим ат. Чабакъ челекде сууну къуйругъу бла чыпылдатыуун тохтатмайды.*

ЧЫПЫЛДАУ *и. д. от* **чыпылда** / Чыпылда дегенден *этим ат. Сууну жагъагъа тийип, чыпылдауу.*

ЧЫПЫЛДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **чыпылда** / Чыпылда дегенни *араш айырмасы. Жашла Акъ суу черекде, чыпылдашып, жууунадыла.*

ЧЫПЫЛДАШЫУ *и. д. от* **чыпылдаш**/ Чыпылдаш дегенден *этим ат. Сабийле сууну бир бирге чыпылдашыулары.*

ЧЫПЫН *ат* 1. Столб / Сюелип турурча орнатылгъан столба неда андан иничге агъач. *Гяуурла ыстауатны марайдыла, Ыстауатны тёгерегин аладыла, Малчыларын чыпынлагъа байлайдыла.* (Фольк.) *[Атлыланы] экиси теркирек келип, правленни арбазында атларын чыпыннга тагъып, ары кирдиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 149.

2. Подпора, подпорка / Тиреу, тиреуюч. *Хожа юйню аумагъан жанына чыпын тирегенлей.* (Нарт сёз.) ○ *Киши аугъан тереклени ёрге сюеп, аланы тюплериндан чыпын тирейди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 30.

ЧЫР *ат* 1. Жир / Жау (*этники, шорпаныкъы д. а. к. затныкъы*). *Арыкъ этни чыры жокъ.* (Фольк.) *[Бекболат:] Айранны уа чыры къалмагъан кёре эдим.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 303.

2. *кёч.* Богатство, состояние, достаток / Байлыкъ, къолай. *Жыйылгъанланы ичинде бир чыры болгъан жокъду.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 102.

ЧЫРАЙ *ат.* Внешний облик, черты лица. *Адамны сыфаты, тыш кёрюмю. Киногъа, театргъа Харун Зайнафны элтмейди, Зайнафны чырайы да энди кёлюне жетмейди.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 37. *Къады ишлеген затла юйге чырай бередиле.* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 10.

ЧЫРАЙЛЫ *сыф.* Красивый, симпатичный, приятной внешности / Чырайы болгъан, ариу. *Ол [Бийберт] кесинден акъыллы, кесинден чырайлы жаш болмагъанына ийнанып эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 115. *Арбада Сослан бир чырайлы адам кёрдю.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 63.

ЧЫРАЙЛЫКЪ *ат къ.* **чырай.** *Фатийматны узун къашлары акъсылдым аз ёре бетине аламат чырайлыкъ бередиле.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 117. *Жашланы арасында Махмут бла Юсюп ёсюмлери, чырайлыкълары бла эгиз къарындашлагъа ушайдыла.* Шауаланы М., Мурат, 29.

ЧЫРАЙЛЫЛЫКЪ *ат.* Обаятельность, привлекательность / Чырайлы кёрюм, ариулукъ. *Хорламны кёзюнде, къашында айырылып къалгъандан чырайлылыкъ танылмайды.* Хубийланы О., Дерт, 27. *Аны [Жолайны] чырайлылыгъындан, ёхтемлилигинден, жигитлигинден Налмасха келлик жокъ эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧЫРАЙСЫЗ *сыф.* Некрасивый, несимпатичный / Чырайы болмагъан, эриши. *Антоними: чырайлы. Чомур да чырайсыз жаш тюлдю.* Хубийланы О., Дерт, 74. *Аминат чырайсыз тиширыу тюлдю, алай а бети ышарып тургъанлыкъгъа, кёзлеринде жылыу танылмайды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 117.

ЧЫРАКЪ *ат.* Лампа/Жарытыучу прибор. *Жанмагъан чыракъгъа гебенек кесин урмайды.* (Нарт сёз.) ○ *Жарыкъ сёз юйде чыракъ кибик жанады. Жарыкъ сёз жашауубузну жарытады.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 155.

■ **Чыракъ баш** стекло для керосиновой лампы / жалын этмей жарыкъ жанар ючюн фатеген чыракъны башына салыныучу мияла. **Чыракъ жау** *къ.* **фатеген.** *Чыракъ жауну кёп къорагъанын ана жаратмады.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 129. **Чыракъ суу** *къ.* **фатеген.**

ЧЫРАН *ат.* Ледник (*в горах*)/ Таулада болуучу къалын буз. *Таулаланы юсю къар чыранды дейди. Чыранны тюбю къаяды.* «Малкъар халкъ жырла», 213. *Чыран тюбюнден чыгъып, къыстау саркъгъан тау сууу жырын сел этмейди.* «Шуёхлукъ», № 22, 110.

ЧЫРАХТАН *ат.* Прикрепленная к стене дощечка, на которую ставили лампу, лучину, свечу, подсвечник / Къабыргъагъа бегитилип, юсюне чыракъ салыныучу къангачыкъ. *Эски чирик юйню къабыргъаларын чырахтанда жаннган чыракъ жарытыргъа кюрешеди.* Къобанланы Д., Таулада тарыш, 30. *Чыракъны эриген жаулары къуюлуп, чырахтанны тюбюне тюшюп, чучхурда суу тамычы бузлагъанча, бузлап тохтайдыла.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 78.

ЧЫРДЫ *ат.* Стреха, застреха (*с внутренней стороны дома*)/ Мекямны (*ичинден*) башы жабылгъан

жери, чардакъны тюп жаны. *Гюрбежини чырдысындан къурумлары акъдыла.* (Фольк.) *[Ибрахим бла Аслангерий] ушкокларын бла патронларын ат орунну чырдысына букъдурдула.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 216.

ЧЫРКЫК *ат.* Отрез, нож (режущая часть плуга)/ Готонну жерни жарыучу темири. *Чыркыкны ауузу, ташха тийип, сынды.*

ЧЫРКЫМ *сыф.* Слаборазвитый, недоразвитый / Гитче, алаша эм назик. *Хапаргъа кёре ол гитче, чыркым кишичик болгъаннга ушайды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 197. *Бири асыры бойлу, бири да асыры чыркым – экеулен юйге кирдиле.* Семёнланы А., Жазыу айла, 95.

ЧЫРКЫМЛЫКЪ *ат.* Слаборазвитость, недоразвитость / Чыркым болгъанлыкъ. *[Къызладан бири] Менден тамата болуп, сюегини чыркымлыгъы бла кесин кичи этип тургъан да болады.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 73.

ЧЫРКЪ *ат.* Название одной из деталей выкройки, клин / Бичилген кийимни уллу ючгюл кесекленринден бири (*женги, этеги д. а. к.*). *Бу юсюмдеги хужу жыйрыгъым, Ол чыркъларындан сёгюлюп, Жарлы Сюйдюмжан сойланып турады Ауузундан къан тёгюлюп.* «Малкъар халкъ жырла», 129. *Чыркъ сайын ол чепкеннге окъ тийди.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 90.

ЧЫРЛАМА *ат.* Лепешка наподобие оладьи / Жумуртха, сют д. а. к. зат къошулуп жукъа будай тылыдан табагъа къуюлуп, жауда бишрилиучю гюттю. *Уллу сууну шууулдауу чырлама биширгеннге ушайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 84. *Юй бийче столгъа быж-быж этип къайнай тургъан айранны, чырламаланы, семиз этни салды.* Зокаланы З., Солуу кюн, 60.

ЧЫРЛЫ *сыф.* **1.** *къ.* **жаулу.** *Чырлы шорпа. Чырлы хычын.*

2. *кёч.* Зажиточный, имущий, имеющий достаток / Бай, къолайлы. *Чырлы юй. Чырлы адам.*

ЧЫРМА[1] *эт.* Помешать *кому*, создавать препятствие *кому-чему*/ Нени болса да тыйгъыч бол, жолун кес. *Бизни чырмаргъа кюрешген Шуёх тюйюлдю, жаубузду, Ол бизге заран салмасын, Анга кечгинлик болмасын.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 129. *Мамсур кеси борчун толтурургъа къуралды, Киши чырмамазлыгъына къууанды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЧЫРМА[2] *эт.* **1.** *къ.* **чулгъа 1.** *Минги тау, къараргъа жийиргенип, башын байлагъанча, къара булутха чырмады.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 167. *Домалай керекли къагъытларын юй бийчесине, Гыжыгъа, берип, чардакъны чырдысында эрттеден къалгъан бешик бусхуллагъа чырмап асыратханды.* Хубийланы О., Дерт, 61.

2. *къ.* **чулгъа 3.** *Отунчу жибин белине чырмады.* (Фольк.) *Жёрмени чеги бла чырма.*

ЧЫРМАЛ[1] *эт. страд. от* **чырма**[1]/ Чырма[1] дегенни *зорлаучу айырмасы. Мени жашаууму чырмалып баргъаны аны-муну терслигинденди деп билмейме.* Хубийланы О., Аманат, II, 239. *Жолоучу кёп чырмалыргъа болмазлыгъын ангылады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 14.

ЧЫРМАЛ[2] *эт.* **1.** *страд. от* **чырма**[2]/ Чырма[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. [Къызланы бири Хамитге:] Сюйгеним, бу бутунгда ышым орунна чырмалгъан четенни манга белгиге берирге башлагъан болурмуса?* Хубийланы О., Аманат, I, 166.

2. Виться (*о растениях*)/ Чулгъаныр ёсюу (*чырмауукъну, къудоруну д. а. к. юсюнден*). *Чырмауукъла, битимлени тёгереклерине чырмалып, аланы жерге аударадыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 115.

ЧЫРМАУЛУ[1] *и. д. от* **чырмал**[1]/ Чырмал[1] дегенден *этим ат. Жолда чырмалыу. Суудан ёталмай чырмалыу.*

ЧЫРМАЛЫУ[2] *и. д. от* **чырмал**[2]/ Чырмал[2] дегенден *этим ат. Жабыугъа чырмалыу.*

ЧЫРМАТ[2] *эт. понуд. от* **чырма**[2]/ Чырма[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Жамычыгъа чырмат. Китапны чырмат.*

ЧЫРМАТЫУ[2] *и. д. от* **чырмат**[2]/ Чырмат[2] дегенден *этим ат. Халыны чырматыу. Темирчыбыкъны чырматыу.*

ЧЫРМАУ[1] *и. д. от* **чырма**[1]/ Чырма[1] дегенден *этим ат. Биреуню ишинден чырмау.*

ЧЫРМАУ[2] *и. д. от* **чырма**[2]/ Чырма[2] дегенден *этим ат. Тоннга чырмау. Жёрмени чеги бла чырмау.*

ЧЫРМАУ[3] *ат.* Помеха, препятствие / Чырмагъан, бир затны этерге тыйгъыч болгъан зат. *Бюгюн аны [Зауурну] кючю азды къолунда, Бюгюн аны чырмауу кёпдю жолунда.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Быйылгъы хауа болумла мирзеу ёсдюрюучюлени кёп чырмаулагъа тюбетгендиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 116.

ЧЫРМАУЛУ *сыф.* **1.** Невезучий, неудачливый / Чырмаугъа тюбеучю, жолу болмаучу. *Чырмаулу адам.*

2. Безуспешный, неудачный / Тапсыз. *Чырмаулу иш. Чырмаулу жол.*

ЧЫРМАУЛУКЪ *ат къ.* **чырмау**[3]. *Аллах сакъласын, чырмаулукъ табылса, Кетмез къыяу салырма мен санга.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЧЫРМАУСУЗ *хал. сёзл.* Беспрепятственно / Чырмау болмай, тыйгъыч болмай. *Нарт улу Ёрюзмек жортуулгъа чыгъып, мураты толмай къайтхан кезиую бир да болмагъанды, тюрлю-тюрлю амалла къурап, ол не уллу къоркъуудан да чырмаусуз къутулуп тургъанды.* «Нартла», 36. *[Мазан] терекни жаны бла ётюп агъач ичине чырмаусуз къутулду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 287.

ЧЫРМАУСУЗЛУКЪ *ат. къарач.* Беспрепятственность, благополучие, удачливость / Ишде тыйгъычсызлыкъ, бузукъсузлукъ, таплыкъ. *Ишде чырмаусузлукъ. Бир жерге кире туруп чырмаусузлукъ.*

ЧЫРМАУУКЪ *ат.* Вьюнок / Башха битимлени юслерине чулгъаныр, аланы ёсюулерине чырмау этиучю акъсылдым-сары гюллю заранлы ханс. *Чырмауукъ болгъа эдим Сени барлыкъ жолунга, Чырмалыр эдим бутларынга, Алыр болсанг къолунга.* Къулийланы Х.-М., Жылла оздула, 73. *Чырмауукъла, битимлени тёгереклерине чырмалып, аланы жерге аударадыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 115.

ЧЫРМАШ *эт.* **1.** Путаться, переплетаться / Къатыш, бир бири бла чулгъан (*халыны, бауну д.а.к. затны юсюнден*). *Зухура чырмашхан халысын чулгъаялмай кюрешеди.*

2. *къ.* **чырмал**[2] (*2-чи магъ.*). *Къалын агъачны ичин жырып баргъан къыйынды: бийик ёсген ханс борбайлагъа чырмашады.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 9. *Найыпханны жыйрыкъ этеги бутларына бюгюнча бир заманда чырмашмагъанды.* Толгъурланы З., Эрирей, 82.

ЧЫРМАШДЫР *эт.* Путать (*напр. пряжу*)/ Чалышдыр, къатышдыр. *Къызчыкъ халыны чырмашдырды.*

ЧЫРМАШДЫРЫЛ *эт. страд. от* **чырмашдыр** / Чырмашдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Ана халыны седирерге унамагъан, чырмашдырылгъан къыйырын къыпты бла кесип атды.*

ЧЫРМАШДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **чырмашдырыл** / Чырмашдырыл дегенден *этим ат. Жюгенни чырмашдырылыуу.*

ЧЫРМАШДЫРЫУ *и. д. от* **чырмашдыр** / Чырмашдыр дегенден *этим ат. Жипни чырмашдырыу.*

ЧЫРМАШЫУ *и. д. от* **чырмаш** / Чырмаш дегенден *этим ат. Халыны чырмашыуу. Бутларына чырмашыу.*

ЧЫРМЫКЪ *ат къ.* **чырмау**[3]. *Шарау уа чырмыкъладан бир къутулалмай кетди.* Толгъурланы З., Эрирей, 127. *Чырмыкъгъа болур эди – къарт бёрюле алгъа ётюп кетип, кючюклени сагъайтмай къалгъан эдиле.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЧЫРМЫКЪЛЫ *сыф. къ.* **чырмаулу**[1]. *Чырмыкълы адам.*

ЧЫРМЫКЪСЫЗ *хал. сёзл. къ.* **чырмаусуз**. *Тирмен чырмыкъсыз ишлеп турса, аппа чыгъып ташха олтурур да, сакъалын гулоч таягъына тиреп, сагъышлагъа кетер.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 43.

ЧЫРМЫЛТЫН *ат.* Грыжа / Къарынны ичиндеги орган, андан чыгъып, терини тюбюне неда башха тканнга тюшгенде болуучу ауруу. *Чырмылтынны къатында отха туз атма.* (Нарт сёз.) ❍ *Гитчеликден ат чырмылтын этгенди, Тюп эринине да заран этгенди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЧЫРПА *сыф.* **1.** Лохматый, косматый / Узун, къалын тюклю. *Хажимырзаны башында чырпа бёркю, юсюнде къара мелте къапталы кесинден эсе таматадыла дерчады.* Хочуланы С., Хапарла, 28. *Бурунларын къумгъа тирейдиле Акъ чырпа къойчукъла, иссилей.* Хубийланы О., Мурат, 98. *Къартны къалын чырпа къашларыны тюбюнден уллу кёзле жютю кёрюнедиле.* «Шуёхлукъ», № 19, 39.

2. Ветвистый / Кёп бутакълы. *Къая тапхырда чырпа кёкенле ёседиле.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 57. *Школ агъач ичинде болгъаны себепли, сайлап табыракъ чырпа назыны кеседиле да школгъа келтиредиле.* «Шуёхлукъ», № 7, 26.

ЧЫРПАБАШ *сыф.* С лохматой головой / Башы чырпа болгъан. *«Аман болса да, меннге аман болсун»,– деп, орта бойлу чырпабаш жаш Хасаннга къарап ышарды.* Хубийланы О., Аманат, I, 148.

Бир сагел китапны окъуй тургъан чырпабаш тиширыучукъ къызыл тырнакълы бармакъчыгъы бла бир гитче къангачыкъны къакъды. Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 135.

ЧЫРПЫ *ат* **1.** Куст, кустарник / Терек сыфатлы, алай андан алаша агъач битим. *Ташны тёгерегинде чырпы ёсгенди, юсюне чапыракъла тюше, чирий, топуракъ бола, энди аны юсюн ханс басханды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 57. *Чырпы басхан ташлы жагъаны суу талайды.* Маммеланы И., Санга саугъам, 9.

2. Мелкие ветви, прутья / Уакъ бутакъла. *Къалын чырпылары бла кёп бутакълы терекле бир бири юслерине салынып турадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 5. *Тёшек орунна чырпыла, кырдык да салып, къая ырбыннга къысылып, аллыбызда да отубуз жана жатдыкъ.* «Коммунизмге жол», 1982, № 67.

ЧЫРПЫЧЫ *ат ц. диал. къ.* **бандит.** *Чырпычылагъа къатышхан адам.*

ЧЫРСЫЗ *сыф.* Нежирный, постный / Жаусуз, арыкъ. *Чырсыз шорпа.*

ЧЫРТ *кючл. кес.* Совсем, совершенно, абсолютно, вовсе / Не аз да (ишни мардасын, чегин, кёргюзтгенде хайырланылады). *Азиреталий къышдан чырт да къоркъмайды.* Толгъурланы З., Къызыл кырдыкла, 14. *Ыстауат да бек кирлиди, Тазалыкъ чырт кёрюнмейди.* «Шуёхлукъ», № 20, 51.

ЧЫРТДА *кючл. кес. къ.* **чырт.** *Къызла, бир бирине берип, къобузну чыртда солутмайдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 22. *Жашха ётсюзлюк этерге чыртда жарарыкъ тюйюлдю.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 96.

■ **Чыртданда** *кючл. кес. къарач. къ.* **чырт.**

■ **Чырт-чырт эт** волочить ноги / акъырын, кючден-бутдан бар (*арыгъандан, къарыусуздан д.а.к. затдан*). *Ишде бек арыгъанда киши чырт-чырт этип келеди.*

ЧЫРЧА *ат къ.* **табакъ.** *Жулдуз, туруп, картофла салды; этчик кесип, чырчагъа туурап, чоюн бла отха суу салды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 70.

ЧЫРЧАППА *сыф. къарач.* Неряха, неряшливая / Кирли, тизгинсиз (*тиширыу*). *[Добай Гошамсагъа] Бусагъат къарынынгы тартып къояйым, ананг къатынынг боллукъ чырчаппа!* Байрамукъланы Х., Чолпан, 149. *Тоба-тоба! Энди ол назик, чырчаппа къызчыкъ школну да бошап келип, сабийлени окъутады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 226.

ЧЫР-ЧЫР *эрикл. сёз.* Звук, издаваемый при сгорании жира / Жау мыдыхха тамып кюйгенде этген тауушну кёргюзтеди. *Жюрек, бюйрек жауларындан акъгъан тамычыла, чыр-чыр этип, отну бютюнда уллу жандырадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 99.

ЧЫР-ЧЫРАНГЫ *сыф.* Сильно опухший / Бек кёпген. *Больницагъа келтиргенлеринде, Мазанны къолу чыр-чырангы эди.*

■ **Чыр-чырангы бол** сильно опухать / бек кёп. *Тас болгъан тана, ёлюп, чыр-чырангы болуп табылды.* (Фольк.) *Экинчи кюн а Азаматны кёзю чыр-чырангы болуп, кёбюп келди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 21.

ЧЫРЫЛДА *эт.* 1. Шипеть (*о масле, мясе на горячей сковороде*) / «Чыр-чыр» тауушэт (*жау мыдыхха тамып кюйгенде неда бир затны жауда къуургъанда*). *Семиз этле, къызып, жаулары кёмюрлеге агъа да жана, тышлары чырылдап мор къабырчакъланадыла.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 60. *Хычын жауда чырылдап бишген заманда жау ийис юйню ичин, чарс басханча, этди.* Хубийланы О., Аманат, I, 296.

2. Скрипеть / Жызылда (*эшикни жау сюртюлмеген безгисини юсюнден*). *Ибрахим бла Халиймат сёлеше тургъанлай, эшик, чырылдап, ачылды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 141. *Къалын къанга эшик, чырылдап, ачылды.* Шауаланы М., Мурат, 122.

ЧЫРЫЛДАТ *эт. понуд. от* **чырылда** / Чырылда дегенни *къатланыучу айырмасы. Къатын да, отоугъа кирип, ызындан эшикни этди, столгъа жанлап,сауутланы зынгырдатды, печь юсюнде тохтап, табада не эсе да бир затны чырылдатды.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 95. *Умар, къойну къакъ этинден чырылдатып, шишлик этди.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 327.

ЧЫРЫЛДАТЫУ *и. д. от* **чырылдат** / Чырылдат дегенден *этим ат. Шишликни чырылдатыу. Эшикни чырылдатыу. Жауну чырылдатыу.*

ЧЫРЫЛДАУ *и. д. от* **чырылда** / Чырылда дегенден *этим ат. Табада жауну чырылдауна, аш юйден келген ийисге кёре, анда хычынла биширедиле.*

ЧЫРЫМЛА *эт.* Соснуть, прикорнуть *къ.* **чырым эт.** *Ашхамда телевизоргъа къарай тургъанлай, мен бир кесек чырымладым.*

■ **Чырым эт** соснуть, прикорнуть / къалкъы, къалкъыу эт. *Барысы да жукълагъанда да, Хасым чырым эталмайды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 81. *Мен да танг аласы бла Гитчени ашырама деп къопхан эдим, энди таяныпбир чырым этейим.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 30.

ЧЫСЫЛДА *эт.* Шипеть / «Чыс-чыс» тауушэт. *Чий отунла чысылдап, жанаргъа унамайдыла.*

ЧЫСЫЛДАП *эт. понуд. от* **чысылда** / Чысылда дегенни *къатланыучу айырмасы. Суу отунланы печге салып, чысылдат.*

ЧЫСЫЛДАТЫУ *и. д. от* **чысылдат** / Чысылдат дегенден *этим ат. Жерк отунланы отха салып чысылдатыу.*

ЧЫСЫЛДАУ *и. д. от* **чысылда** / Чысылда дегенден *этим ат. Отунла отда кепчип, чысылдауларын къоюп, аз-аз жана башладыла.*

ЧЫФЫЛ *ат ц.д.* Капельки жидкости, оставшиеся на дне посуды / Суусун затны бошатханда орунну тюбюнде къалгъаны. *Айранны бир чыфылчыгъы къалгъанды.*

ЧЫХЫР *ат.* Горящие угли в огне / Жана тургъан мыдых. *Анда, узакъда, кёкню этеги, сюрюучюле эт шишлерге тиргизип, энди селейе баргъан отну чыхырына ушайды.* Толгъурланы З., Эрирей, 126. *Печни ичинде отунла Чыхыр боладыла, жаныпа.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 72.

ЧЫЧКЫН *ат.* Небольшая палка / Гитче таякъ. *Къолунда чычкынчыгъы бла [къарт] хастаннга кирген хар къойну*

сыртына тийип, алай санайды. Залийханланы Ж., Тау къушла, 33. *Тамышдырыу бошалгъанлай, бузоуну иничге аягъына къайын чычкын «тарх» деп тиеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 309.

ЧЫЧХАКЪ *ат къарач.* **1.** *къ.* **зыбырыкъ.** *Ийнекге чычхакъ тийгенди. Сабий чычхакъдан ауруду.*

2. *кёч.* Трус / Къоркъакъ. *Ол чычхакъдан не зат сакълайса?*

ЧЫЧХАН *ат.* Мышь / Аламысында боз тюрсюнлю, жютю жухлу, узун къуйрукълу, мюлкге заранлы, кемириучю жаныуарчыкъ. *Чычханны баласы да тулукъ тешерге уста болур.* (Нарт сёз.) ○ *Къургъакъ чапыракъланы тюбюне ташая да чыгъа, чычхан не эсе да излейди.* «Шуёхлукъ», № 56, 68.

■ **Чычхан ау** паутина / губу сокъгъан ау. *Чычхан ауда къарыусуз болгъан чибинлени тутуп ашайды губу.* Хочуланы С., Хапарла, 79. *Чычхан ау кибик жабышыулу сёлешиу акъырын барады.* М. Горький, Ана, 103.

ЧЫЧХАНСЫРТ *сыф.* Сивый (*о масти лошади*)/ Аркъасыны узунуна къаралдым ызлыкъ баргъан (*ат*). *Атланы ичинде Ёрюзмекни къолан алашасы, бир акъ ат, дагъыда бир чычхансырт ат да болгъандыла.* «Нартла», 159. *Была [Маржанлары] да алай сёлеше тургъанлай, Абдуллах чычхансырт ажирге да минип жетди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 110.

ЧЮГЮНДЮР *ат* **1.** Свекла / Мал ашлыкъ неда техника тахта эм да ол битимни акъ неда къызыл базыкъ тамыры. *Къызыл чюгюндюр. Мал чюгюндюр. Бал туз чюгюндюр.* ■ *Къууандым мен, къууандым Къочхарчыкъны халына. Чюгюндюрлени салдым Ууакъ туурап аллына.* Гулийланы М., Кетмегиз,зурнукла, 12. *Комбайнла къазгъан чюгюндюрню [Магомет] жюклеуюч бла жюклеп ашырады.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 241.

2. *В позиции определения:* свекловичный, свекольный / Чюгюндюрден этилген. *Чюгюндюр хычын. Чюгюндюр бахчаланы километрлик тилкемлеге юлешип, саулай сабаннга чачылып, ишчиле чага этедиле.* Лайпанланы С., Гургумлу, 36.

ЧЮГЮНДЮРЧЮ *ат.* Свекловод / Чюгюндюр ёсдюрюучю адам. *Чюгюндюрчюле тёгерегибизге жыйылдыла, Айчолпон келинни билегинден тутуп ёрге сюеди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 171. *Чюгюндюрчюле келир жылны тирлигини сагъышын да бусагъатда этип башларгъа керекдиле.* «Ленинни байрагъы», 1973. № 109.

ЧЮГЮНДЮРЧЮЛЮК *ат.* Свекловодчество/ Чюгюндюрню промышленностьда хайырланыр мурат бла ёсдюрюу. *«Къобан» совхозну 4-чю бёлюмю чюгюндюрчюлюк бла кюрешеди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 118.

ЧЮЕ *ат.* Выемка на конце палки, которой играют в чижик / Чюйке ойнаучу таякъны къыйырында кези.

ЧЮЕЛ *эт.* **Торчать 1.** Резко выделяться на поверхности / Башха затладан эсе алгъа, ёрге чыкъ. *Бузулгъан юйлени анда-мында саулай къалгъан ожакълары чюеледиле.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 41. *Анда-мында чюелген терекчиклени да бир-бирлери эшеклеге ми-*

нип келген хыпыяр жашлагъа ушайдыла. «Шуёхлукъ», №9, 26. // Высовываться *откуда-л.*/ Нени болса да ичинден къыйыры, кесеги кёрюнюп, тышына чыгъып тур. *Аланы [къонакъланы хуржунларыны] хар бириндан бирер къызыл къарындаш чюеледи.* Кацийланы Х., Мухаммат, 11.

2. *кёч.* Быть, находиться, присутствовать где-л. (*о присутствии неуместном, нежелательном*)/ Кереги болмагъан жерде сюелип тур. *[Эри къатынына:] Къатын, сен кеме башы кибик, былайда чюелип турмай, къонакъланы сыйлар къайгъы этсенг а.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 105.

3. *кёч.* Обижаться на *кого* / Кёлкъалды бол. *Масхутну халы аны тенгине чюелгенин билдире эди.*

ЧЮЕЛИУ *и. д. от* **чюел** / Чюел дегенден *этим ат. Арбазда чюелиу. Жол жанында чюелиу.*

ЧЮЕЛИШ *эт. взаимн.-совм. от* **чюел** / Чюел дегенни *араш айырмасы. Къаугъалы тиширыула, чачылмай, жер-жерде чюелишип турадыла.*

ЧЮЕЛИШИУ *и. д. от* **чюелиш** / Чюелиш дегенден *этим ат. Улоу сакълап, жол жанында чюелишиу.*

ЧЮЕЛТ *эт. понуд. от* **чюел** / Чюел дегенни *къатланыучу айырмасы. [Ажир] Къулакъларын ёрге чюелтип, башын булгъап, жеринден тепмеди.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 12. *Мырзабек чырпа мыйыкъларын жыйырылгъан бутдукъ буруну эки жаны бла ёрге чюелтди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 58.

ЧЮЕЛТИУ *и. д. от* **чюелт** / Чюелт дегенден *этим ат. Бармакъны алгъа чюелтиу.*

ЧЮЕЛТИШ *эт. взаимн.-совм. от* **чюелт** / Чюелт дегенни *араш айырмасы. Къарауулланы кёпюр къулагъында чюелтишип кетдик.*

ЧЮЕЛТИШИУ *и. д. от* **чюелтиш** / Чюелтиш дегенден *этим ат. Мыйыкъларын чюелтишиу.*

ЧЮЕЛЛЕ *эт. ц. диал.* Не подпускать к себе, брыкаться / Чочу, къатынга къойма. *Эшек чюелледи.*

ЧЮЕР *эт.* Выпячивать, выставлять / Алгъа чыгъар, тут, тургъуз. *Бир бирге гурбиян къайыр къарайдыла [таула], Хар бири кесин а деуге санайдыла. Бири биринден а аз-маз алаша, Дёрденле чюерип, хыны къараша.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 68. *Нальчик шахаргъа кире туруп, Чёпеллеу сары мыйыкъларын сылап чюерди.* «Шуёхлукъ», № 55, 30.

ЧЮЕРИЛ *эт. страд. от* **чюер** / Чюер дегенни *зорлаучу айырмасы. Ёпгелеген жашчыкъны эринлери чюерилдиле.*

ЧЮЕРИЛИУ *и. д. от* **чюерил** / Чюерил дегенден *этим ат.*

ЧЮЕРИУ *и. д. от* **чюер** / Чюер дегенден *этим ат. Кёкюрегин чюериу.*

ЧЮЕРИШ *эт. взаимн.-совм. от* **чюер** / Чюер дегенни *араш айырмасы. Жашла, махтанып, кёкюреклерин чюеришедиле.*

ЧЮЕРИШИУ *и. д. от* **чюериш** / Чюериш дегенден *этим ат. Къызла жашны сюймейдиле: Тойда ачыкъ айталмасала да, тюп эринлерини чюелишиулери билдирип турады.*

ЧЮЙ[1] *ат* **1.** Гвоздь / Неге болса да уруп кийирир ючюн жюрю-

тюлюучю, бир къыйыры жютю, бирси къыйыры уа башлы темир керек. *Темир юйю болгъаннга да темир чюй керек болур.* (Нарт сёз.) ○ *Башымдагъы сары бёрк, Алып такъдым мен чюйге, Аллах киеу этгенди Кесим сюйген бир юйге.* (Фольк.)

2. Кол (*заостренная деревянная или железная палка*)/ Къыйыры жютю базыкъ агъач неда темир. *Жер комислени да хар бирини къолунда не чюй ишлерге балта, не чек белгилерге жугар бар эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 150. *Солтан, жерге урулгъан темир чюйню чыгъарып, ийнек тагъылгъан жыжымны жыйып, ийнекни аллында тебиреди.* «Шуёхлукъ», № 6, 85.

3. Клин (*заостренный с одной стороны кусок дерева, железа*)/ Нени болса да жарыр ючюн жюрютюлюучю, бир жаны жютю агъач неда темир кесек. *Агъачны агъач чюй бла жарадыла.* (Нарт сёз.) ○ *[Элмырза Къайтукъгъа:] Къыйынынгы тас этмезге кюреширбиз, чюй томуроуну жарыргъа кюрешгенча, сен Назийфатны меннге тюбетирге болушургъа керексе.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 151.

4. Штырь / Безги не да аныча затны кесеклерин бирге къошуучу тёгерек узун темирчик. *Белимдеги камарым, Бошайгъанды чюйлери, Ыйнарны жыр бла айтадыла Тебердини чанка бийлери.* (Фольк.) *Ашалып, безгини чюйю юзюлюрге жетгенди.*

5. Крючок, засов, щеколда / Эшикни, терезени д.а.к. затны къадауу. *Орус печи бла ариу юй салып [Акъжаякъ] Биз Тебердиде жашарбыз, Эшикни артындан чюй салып, Кюн ортагъа дери жатарбыз.* «Малкъар халкъ жырла», 117. *Дауум, секирип къобуп, эшикни чюйюн салып, эрлай письмоланы жыйып оруннга кирди.* Хубийланы О., Дерт, 16.

6. *кёч.* Самое значительное, интересное / Бек магъаналысы, бек сейири. *Нарт сёз – сёзню юйю, нарт сёз – сёзню чюйю.* (Нарт сёз.)

ЧЮЙ[2] *эт. къ.* **чюер.** *Бурунун жыйыра, жухун чюе [Сарыбий], къурмач чартлагъанча, терк-терк сёлешди.* Шауаланы М., Мурат, 183.

ЧЮЙБАШ *сыф.* Островерхий, шпилеобразный / Башы жютю болгъан. *Чюйбаш килиса.*

■ **Чюйбаш бёрк** буденовка / Жютю башлы, ысхарладан этилген, къызыл аскерчи энчи баш кийим. *Къызыл жулдузлу чюйбаш бёрклени кёргенде, кёзлерине къан чабып, къарынлары чанчханла да бардыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 351. *Азиреталий атасыны къызыл чюйбаш бёркюн киеди.* «Шуёхлукъ», № 61, 83.

ЧЮЙБУРУН *сыф.* Остроносый / Буруну жютю болгъан. *Аны [Бийбертни] юсюнде акъ кёлеги, сын къатдырылып итиу урулгъан къара кёнчеги, жылтырагъан чюйбурун чурукълары бар эдиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 105.

ЧЮЙГЮН: Чюйгюн эт бырнак эт (*къ.* **бырнак**). *[Ибрахим эфендиге:] Сен Аллахны тюз къулу, тюз айт: бу Дюгербий да, анга жакъ басхан бир къауум адам да мени чюйгюн нек эте болурла?* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 55.

ЧЮЙКЕ[1] *ат.* Заостренная с двух сторон короткая палочка / Башха таякъ бла уруп ойнаргъа къыйырлары жютю болуучу къысха таякъчыкъ.

ЧЮЙКЕ[2] *ат.* Игра в чижики / Ол таякъчыкъны башха таякъ бла

бир жанына уруп, ойнаучу оюн. *[Жашла] Кюндюз бирге тийишселе, хомпар неда илишан атадыла, бешташ неда чюйке ойнайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 319. *Биз жай къыртышха чыгъып, Анда чюйке ойнай эдик.* «Жашаубузну байрагъы», 204. *Хыпыярлыкъ этерге, тенглери бла чюйке, топ, боккабар ойнаргъа Къанамат онг тапмагъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 123. *[Жашланы] кими чюйке уруп, «Геттыра», «Добура»,– деп, чабады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 42. *Чюйке тюшген жерге биз «Геттыра» – деп чаба эдик.* Ахматланы А., Жаз келди, 22.

ЧЮЙКЕ[3] *ат.* Шпулька (*швейной машины*)/ Юсюне халы чулгъанып, чоллакъны ичине салыныучу урчукъ сыфатлы таякъчыкъ. *Чоллакъсыз чюйке жюрюмез.* (Нарт сёз.) ○ *Аны [Мингсомну] анасы Саният бара-бара урчукъ бура, келе-келе чюйке чулгъай айланнганкъатынды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 398.

ЧЮЙЛЕ *эт. сёл. тил.* Забить *что* гвоздями, заколотить *что* / Чюй ур, чюй уруп бегит. *Альпинист, турист къонушла чюйлейбиз. Хар жерингде гетен чатырла къуруп.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 51.

ЧЮЙЛЕН *эт. страд. от* **чюйле** / Чюйле дегенни *зорлаучу айырмасы. Юйчюклени аллында тёрт деменгили къазыкъгъа чюйленнген, толь къагъыт бла башы жабылгъан гитче ыхтырма къашбакъны тюбюнде от тютюнлейди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 58. *[Мыртаз къатыннга:] Эгечим, жерге чюйленипми къалгъанса, арбазынг бла оноучу озгъанда, ёрге къобаргъа билмеймисе?* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 80.

ЧЮЙЛЕНИУ *и. д. от* **чюйлен** / Чюйлен дегенден *этим ат.*

ЧЮЙЛЕТ *эт. понуд. от* **чюйле** / Чюйле дегенни *къатланыучу айырмасы. Ящикни чюйлет.*

ЧЮЙЛЕТИУ *и. д. от* **чюйлет** / Чюйлет дегенден *этим ат.*

ЧЮЙЛЕУ *и. д. от* **чюйле** / Чюйле дегенден *этим ат. Жауну чюйлеу.*

ЧЮЙРЕ[1] *сыф.* 1. Вывернутый наизнанку / Ичи тышына айланнган. *Чюйре тон бла сабийни къоркъутханлай.* (Нарт сёз.)

2. *кёч.* Противоречивый / Бир бирге келишмеген. *Башында чюйре сагъышла Муратны бирде тирилтедиле, бирде уа жер тюбюне сугъа, жюрегин кемиредиле, тынчлыгъын аладыла.* Шауаланы М., Мурат, 197. *Жашны акъылында чюйре оюмла бир бирлери бла даулашадыла.* «Шуёхлукъ», № 41, 14.

3. *кёч.* Упрямый / Терс акъыл, терсине тартхан. *[Аслан Ашикогъа] Сени, Зауурбекча, чюйре къылыгъынг бар кёреме.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 21.

ЧЮЙРЕ[2] *хал. сёзл.* Наизнанку, навыворот / Ичин тышына (*айландырыу*). *Дауут башлыгъын чюйре айландырды.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 84.

ЧЮЙРЕ[3] *ат.* Изнанка / Кийимни ич жаны. *Тонну чюйреси. Бёркню чюйреси.* ■ *Кюмюш ич отоугъа киргенде, Фазийлят жыйрыгъыны чюйресин айландыра эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 250.

♦ **Чюйре къара** смотреть с ненавистью, зло, неодобрительно / терс къара, сюймей. *Энди Чомургъа сорсанг, жер юсюнде анга чюйре къарагъан, аны айыры кёрген, сансыз этген адам чыкъмагъанды.*

Хубийланы О., Дерт, 26. **Чюйре сёлеш** говорить невпопад (*против кого*); нести несуразицу / урдуруп жууап эт, магъанасыз сёлеш. *Биреуге чюйре сёлеш.* **Чюйресине сыла** гладить против шерсти / ким болса да биреу сюйгенча, излегенча айтма, этме. *Ол керек жерде чюйресине сылай да биледи, алай а кертисине жетген кюнде жамагъатны хар не инжиюне да бек сакъды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 42.

ЧЮЙРЕАКЪЫЛ *сыф.* Упрямый / Терсакъыл, терсине тартыучу. *Чюйреакъыл адам.*

ЧЮЙРЕАКЪЫЛЛЫКЪ *ат.* Упрямство / Терсакъыллыкъ, терсине тартыучу къылыкъ. *Чюйреакъыллыкъ кишини игиликге келтирмейди.*

ЧЮЙРЕК *ат.* Вид горькой лекарственной травы / Таулада ёсген ачы дарман ханс. *Чюйрекни къайнатып кийикни ётю бла бирге безгекден ауругъаннга ичиргендиле.*

ЧЮЙРЕЛИК *ат.* Противоречие / Келишмеулюк. *Миллетлени арасында чюйреликни, къаугъаны болдурмаугъа кюрешиу. Къабарты-Малкъарда халкъны барын окъуулу этерге кюрешиу, класс чюйреликлерини чырмауларыны себебинден бек къыйын болумда бардырылгъанды.*

ЧЮЙРЕСИНЕ *хал. сёзл. къ.* **чюйре**[2]. *[Эмеген:] Къызым, бел баунгу бир тешчи, хуржунунгу чюйресине бир айландырчы.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 215.

ЧЮЙТАБАН *сыф.* Имеющий острый каблук, шпильку / Иничге, жютю табанлы (*тиширыу аякъ кийимни юсюнден*). *Эркехан эшмелерин кесип, чачын боюну бла тенг этгенди. Башында къызыл жаулукъчугъу, аягъында бирер къарыш чюйтабан чурукълары, къара къумачдан чубур тар чепкен тыкъ этине, окъ бла кепча, тартылгъандыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 29. *Къызны юсюнде тар этекли жыйрыгъы, акъсыл чюйтабан туфлилери бардыла.* «Шуёхлукъ», № 15, 107.

ЧЮЙЮЛДЕ 1. *къ.* **чууулда 1.** *Эки къулагъым асыры чюйюлдегенден бир ауукъгъа дери жукъ эшитмей турдум.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 16.

2. *къ.* **чууулда 2.** *Аз да баш кётюргенлей, окъ чюйюлдей эди.* Этезланы О., Тарда, 54. *Элни башы бла уа окъла чюйюлдеп ёте эдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 6.

3. *къ.* **чууулда 3.** *Арбазда угъай, орамлада да чыпчыкъланы чюйюлдеген тауушлары эшитиледи.* Кацийланы Х., Тамата, 109. *Энтта да бир жарыкъ танг атды; къанатлыла да чюйюлдеп жырлап башладыла.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 88.

ЧЮЙЮЛДЕУ *и. д. от* **чюйюлде** / Чюйюлде дегенден *этим ат. Агъачда къанатлыланы чюйюлдеулери эшитиледи.*

ЧЮЙЮЛДЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **чюйюлде** / Чюйюлде дегенни *араш айырмасы. Чыпчыкъла, бир бирлери бла эришгенча, чюйюлдешедиле.*

ЧЮЙЮЛДЕШИУ *и. д. от* **чюйюлдеш** / Чюйюлдеш дегенден *этим ат. Къанатлыланы чюйюлдешиулерине тынгылап бираз турдукъ.*

ЧЮЙЮР *эт.* **1.** *къ.* **чюелт.** *Ат, къулакъларын чюйюрсе да, къоркъуу алгъан халы жокъ эди.* «Шуёхлукъ», № 50, 18.

2. Пренебрежительно кривить губы, морщить нос / Ыразы болмай, эринлеринги къынгыр-мынгыр эт, бурунунгу жыйыр. *Жыйылгъанланы бир къауууму бернени жаратмады, бир къауууму эринлерин чюйюреди.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 12.

ЧЮЙЮРЮЛ *эт. страд. от* **чюйюр** / Чюйюр дегенни *зорлаучу айырмасы. [Кишиледен бири:] Къууурула, чюйюрюле туруучу супуланы мен кёрюп болмайма.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 59.

ЧЮЙЮРЮЛЮУ *и. д. от* **чюйюрюл**/ Чюйюрюл дегенден *этим ат. Жумушчу эринин, бурунун чюйюрюуюне кёре, хакъына ыразы тюйюл эди.*

ЧЮЙЮРЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **чюйюр** / Чюйюр дегенни *араш айырмасы. Жюйюсханла, кирпилешип, чюйюрюшедиле.*

ЧЮЙЮРЮШЮУ *и. д. от* **чюйюрюш** / Чюйюрюш дегенден *этим ат.*

ЧЮЙЮТ *сыф.* Еврейский / Чюйютлюленики, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Чюйют тил. Чюйют литература.*

ЧЮЙЮТЛЮ *ат.* Еврей / Чюйют миллетни адамы. *Чюйютлю, юйге киргенде, сауутланнган адамланы кёрюп, артха туракълады.* Шуаланы М., Мурат, 123. *Гитлерчиле оруслуланы, чюйютлюлени эм башха миллетлени да кёрюп болмайдыла.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 31.

ЧЮЙЮТЧА *хал. сёзл.* По-еврейски (*напр. говорить, писать*)/ Чюйют тилде. *Чюйютча сёлеше билиу. Чюйютча жазыу.*

ЧЮММЕК *сыф. аз жюр.* Бессовестный, бесстыдный / Уялмагъан. *Ол эл тарыкъдыргъан бир чюммек къатын болгъанды.* (Фольк.)

ЧЮЧКЮР *эт.* Чихать / Кесинг сюймей тургъанлай, уллу тауушэтдирип, шытыла чача, бурунунгэм ауузунг бла бирча тышына хауа чыгъар. *Мырзабекни дагъыда бир оюну – ёчхеге чючкюрюп, адамлагъа алгъыш этдириучю эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 259. *[Келин:] келин кибик къайынладан букъмайды, Чючкюрсек да, бизге ёрге къопмайды.* Будайланы Х., Алтын тау, 51.

ЧЮЧКЮРТ *эт. понуд. от* **чючкюр** / Чючкюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Тютюн ийисгетип чючкюрт.*

ЧЮЧКЮРТЮУ *и. д. от* **чючкюрт** / Чючкюрт дегенден *этим ат. Бетинги жууа туруп сапын кёмюк бурунунга кирип чючкюртюу.*

ЧЮЧКЮРЮУ *и. д. от* **чючкюр** / Чючкюр дегенден *этим ат. Кесекле тийип, чючкюрюу.*

Ш

ШАБАТ *ат* 1. *къ.* **шабат кюн**. *Байрымда аязмаса, шабатда аязыр, шабатда аязмаса, къыяматда аязыр.* (Нарт сёз.)

■ **Шабат кюн** суббота / ыйыкъны (*ыйых кюнню аллындагъы*) алтынчы кюню. *Ыйых кюн, башына бош болуп, юй жумушуна бошар мурат бла, Суфият шабат кюн ингирден огъуна тетрадьларына къарап къояргъа муратланды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 165. *Бир жол, шабат кюн, юйге эртдерек бара, Домалай Асхатха тюбеди.* Зокаланы З., Солуу кюн, 41.

ШАБЛОН *ат* 1. Шаблон / Бир кибик затланы ишлегенде хайырланылыучу юлгю. *Къанганы шаблон бла кесиу.*

2. *кёч.* Образец, которому слепо подражают / Эниклерча, алай этейим (*айтайым*) дерча белгили юлгю, штамп. *Шаблон суратла этмей, [Валерий] кесини энчи жолу бла барады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 81.

ШАГЪАБАН *ат.* Шабан (*восьмой месяц мусульманского лунного календаря*) / Муслийманлада ай жылны сегизинчи айы.

ШАГЪАТ *ат.* Свидетель 1. Очевидец / Бир иш этиле туруп алайда кеси болгъан, бир затны кеси кёзю бла кёрген адам. *[Бузжигит:] Мени кёзлерим шагъат Болдула, анам, анга, Ант этеме, аллай къыз Туумагъанды дуниягъа.* М ё ч ю л а н ы К., Сайлама чыгъармалары, 192. *Саркъгъан къаннга шагъат болмагъанлайын, Ай бла кюн ырахат батарла.* К ъ у л и й л а н ы К ъ., Сайлама, I, 160.

2. Лицо, располагающее сведениями об обстоятельствах уголовного или гражданского дела / Уголовный неда граждан ишни юсюнден хапары болгъан адам. *Жангыз шагъат шагъат болмаз.* (Н а р т с ё з.) *Жалгъан даучула, жан алыучулача, Солуу бермей тургъан заман да болду, Жалгъан шагъатла, жер къоруулаучулача, Алагъа жакъ баса, кесдиле жолну.* О т а р л а н ы К., Дуния эрттени, 112.

ШАГЪАТЛЫКЪ *ат.* Свидетельство 1. Показание лица, бывшего очевидцем *чего-л.*/ Бир болгъан ишни юсюнден аны кёрген адамны айтханы. *Ол заманда эки бий да бир бири къолларын тутуп: «Бу эки адамны шагъатлыгъы бла, сабийлеге ат атаргъа эм уллу болсала, сау ёсселе, къызны да жашха беррге»,– деп, сёлешип, тауусум этген эдиле* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 46. [*Устаз:*] *Бир ненча шагъатлыкъ этген юлгю. келтирейик* «Ленинни байрагъы», 1975, № 250]

2. Дача свидетельских показаний / Сюдде шагъатны айтхан затлары. *Шагъатлыкъланы эсге алыу.*

3. Доказательство, довод / Бир болгъан ишни, шартны керти да болгъанын кёргюзтген зат. *Сени [самолётну] ишлегенди чемер къол, Анга этесе шагъатлыкъ, Он суткалыкъ поезд жол Санга эки сагъатлыкъ.* «Жилтинле», 333. *Белинскийни айтханы тюз болгъанын кёргюзтген шагъатлыкъланы биз башха теоретикледе да табабыз.* «Шуёхлукъ», № 33, 112.

■ **Шагъатлыкъ къагъыт** официальный документ, удостоверяющий какой-либо факт / Юридический магъанасы болгъан бир шартны неда адамны бир затха эркинлигин бегитген официал документ. *Университетни бошагъанладан отуз адамгъа экскурсовод-пропагандист болгъанларына шагъатлыкъ къагъытла берилгендиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 124.

■ **Шагъатлыкъ эт** 1) давать свидетельские показания на суде / Сюдде шагъат бол. *Партизанла бирча шагъатлыкъ этдиле.* Г у р т у л а н ы Б., Адилгерий, 86. *Батыр, арсар болмай, ууаныкны кёрюп таныгъанлай, шагъатлыкъ этерге сёз берди.* «Шуёхлукъ», №55, 62; 2) служить подтверждением, удостоверением какого-либо факта, события / бир болгъан ишни, шартны алайлыгъын ачыкъла, черт. *Юсюндеги къара сахтиянданэтилген къысха пальточугъу Андрейни жолоучулукъда кёп айланнганына шагъатлыкъ этеди.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Тау къушла, 150.

ШАГЪЫРЕЙ *ат* 1. Знакомый человек / Таныш адам. *Аман жу-*

уукъдан эсе, иги шагъырей ахшы. (Нарт сёз.) ○ *Шагъырейле Умарны кючюн, жигитлигин махтаучу эдиле, ол а жашны жюрегине бек хычыуун тие эди.* «Шуёхлукъ», № 5, 65.

2. *В позиции определения:* известный, встречавшийся прежде/ Алгъындан белгили болгъан, тюбей тургъан. *Шагъырей музыка. Шагъырей макъам.* ■ *[Жаш] Къайсы жары барыргъа билмей, Бир талгъыр ташха таянып Тургъанлай, къалтырагъанды, Шагъырей ауазын эшитип.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 38.

■ **Шагъырей бол 1)** познакомиться с *кем* / биреу (*биреуле*) бла таныш. *Къазауатха баргъандан сора таулула революция иннетли орус солдатла бла шагъырей боладыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 8. *Саматчыкъ, юйлерини къатында госпитальгъа барып, анда жаралыланы бир къауумну бла шагъырей болады.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 5. **2)** ознакомиться с *чем* / бир затны бил, бир зат бла таныш. *Элни жашауу бла иги шагъырей болургъа сюйсенг, ингирде колхозну правленине кел.* «Шуёхлукъ», № 52, 60. *Биз [экскурсантла], машинагъа минип, Прага бла шагъырей болуп башладыкъ.* «Шуёхлукъ», № 9, 51. **Шагъырей эт** знакомить **1)** познакомить кого с *кем* / биреуню башха адам (*адамла*) бла таныштыр. *Партизанла къошха жетгенде, аланы баш-башынча, Аслан Адилгерийлары бла шагъырей этди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 84. *Мазанны темир жолчула бла шагъырей этдиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 95; **2)** ознакомить кого с *чем* / биреуге неда бир къауум адамгъа бир затны англылат, билдир. *Аныуарны директор чакъырып, колхоздан келген къагъыт бла шагъырей этеди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 44. *Малчыла билген жырлары бла къонакъланы шагъырей этедиле.* Хочуланы С., Хапарла, 49.

ШАГЪЫРЕЙЛЕН *эт.* **1.** Шагъырей бол I (*къ.* **шагъырей**). *Адепсиз адамны шагъырейленнгенлей окъуна билирге боллукъду.* «Коммунизмге жол», 1972, № 107. ■ *Кесини ауазына махтанныган бир къатын, дирижер бла шагъырейленип, анга кесини усталыгъын кёргюзтеди.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 144.

2. Шагъырей бол 2 (*къ.* **шагъырей**). *Омар Алиев совет эм тыш къыраллы алимлени китаплары бла терен шагъырейленеди.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 138.

ШАГЪЫРЕЙЛЕНДИР *эт. понуд. от* **шагъырейлен** / Шагъырейлен дегенни *къатланыучу айырмасы. Кёрмюч декабристлени чыгъармалары бла окъуучуланы шагъырейлендиреди.* «Коммунизмге жол», 1975, № 190.

ШАГЪЫРЕЙЛЕНДИРИЛ *эт. страд. от* **шагъырейлендир.** Шагъырейлендир дегенни *зорлаучу айырмасы. Ишни халы бла шагъырейлендирил.*

ШАГЪЫРЕЙЛЕНДИРИЛИУ *и. д. от* **шагъырейлендирил** / Шагъырейлендирил дегенден *этим ат.*

ШАГЪЫРЕЙЛЕНДИРИУ *и. д.от* **шагъырейлендир** / Шагъырейлендир дегенден *этим ат. Билимни мурдорлары бла шагъырейлендириу ол жаланда окъуу иш тюйюлдю, аны бла бирге юйретген да этеди.* «Коммунизмге жол», 1975, № 198.

ШАГЪЫРЕЙЛЕНДИРТ *эт. понуд. от* **шагъырейлендир** / Шагъы-

рейлендир дегенни *къатланыучу айырмасы. Иш бла шагъырейлендирт.*

ШАГЪЫРЕЙЛЕНДИРТИУ *и. д. от* **шагъырейлендирт** / Шагъырейлендирт дегенден *этим ат. Илмуну жангы жетишимлери бла шагъырейлендиртиу. Болумну излемлери бла шагъырейлендиртиу.*

ШАГЪЫРЕЙЛЕНИУ *и. д. от* **шагъырейлен** / Шагъырейлен дегенден *этим ат. Парк бла шагъырейлениу. Къонакъла бла шагъырейлениу.*

ШАГЪЫРЕЙЛЕНИШ *эт. взаимн. совм. от* **шагъырейлен** / Шагъырейлен дегенни *араш айырмасы. Жангы устаз бла шагъырейленишдик.*

ШАГЪЫРЕЙЛЕНИШИУ *и. д. от* **шагъырейлениш** / Шагъырейленишдегенден *этим ат. Къонакъ бла шагъырейленишиу.*

ШАГЪЫРЕЙЛИК *ат* 1. Знакомство / Бир бирлерин таныгъан адамланы араларында халла; аллай халланы ал къуралгъан кезиулери. *Иги адам бла шагъырейлик бек керекди. Амалсыз адам шагъырейлик излер.* (Нарт сёз.)

2. Осведомленность (*в чем-л.*)/ Бир затны юсюнден билими, ангыламы болмакълыкъ. *Илму бла шагъырейлик.* ■ *Аубекирни мал бла шагъырейлиги барды.* «Шуёхлукъ», № 20, 31.

ШАЙ[1] *ат сёл. тил. къ.* **чай**. *Агъы болмагъан къара шай ичер.* (Нарт сёз.)

ШАЙ[2] *ат.* Пятак (*монета*), пять копеек / Беш капек, шайлыкъ[2]. *Къыйналмай шай тапмазса.* (Нарт сёз.) ○ *Аны [Ийналны] башлыгъына ким сом, ким апасы, ким шай ата, къарап-къарагъынчы иги кесек ахча жыйдыла.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 9.

♦ **Шайгъа тиймейди** не стоит ломаного гроша / жукъгъа саналмайды, къыйматы жокъду. *Багъалары шайгъа тиймез Жарлы айтхан жюзтюменлик сёзлени.* Махтум-Кули, Назмула, 143.

ШАЙБА *ат.* Шайба 1. Подкладка под гайку или головку винта / Гайканы неда винтни башыны тюбюне салыныр ючюн ишленнген тёгерек жассы затчыкъ. *Темир шайба. Резин шайба.*

2. *спорт.* Резиновый диск для игры в хоккей / Уллу болмагъан ауур резин диск (*хоккей оюнну бир тюрлюсюнде хайырланылады*). *Запад герман хоккейчиле фин командаиы къабакъ эшигине шайбаны ургъандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 21.

ШАЙКА *ат.* Шайка / Аманлыкъ ишле этер ючюн бирикген адамланы къаууму; банда. *Алий-Мырзаны акъ шайкасы уа ёмюрде бирге жыйылмазча тюк-тюк болгъан эди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 83. *Шахарны тёгерегинде шайкала жайылгъандыла.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 234.

ШАЙЛЫКЪ[1] *ат.* Трава, растущая в болотистых местах, имеющая приятный запах и используемая для приготовления чая / Жипи жерледе ёсюучю эм чай этерге жараулу, ариу ийисли ханс.

ШАЙЛЫКЪ[2] *ат* 1. Пятак (*монета*)/ Беш капеклик ахча. *Багъыр шайлыкъ.*

2. Что-либо стоимостью пять копеек / Багъасы беш капек болуучу зат. *Шайлыкъ билет.*

ШАЙНЕК *ат къарач. къ.* **чайник.** *Шайнекни ичинде шайны къайнагъан тауушу эшитиледи.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 19.

ШАЙТАН *ат* **1.** Чёрт, шайтан, бес / Дин айтханнга кёре, табийгъатдан тышындагъы аманлыкъчы зат; ибилис, жин. *Шайтанны намазлыкъгъа тартханча.* (Нарт сёз.) ○ *Аллах, айырма ыймандан, динден, Сен сакъла, я Аллах, шайтандан, жинден.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. *сёл. тил.* Употребляется как бранное слово / Аман, урушуу сёзча жюрютюледи. *[Жаш Мухажирге] Угъай, угъай, шайтан, халкъгъа эшитдир! – деди, уллу жумдургъун бурунуна тиреп.* Зокаланы З., Солуу кюн, 32.

♦ **Шайтан алдагъанды** сбиваться с верного пути, изменять кому-чему, ошибаться / тюз жолундан шашханды, аман ызгъа тюзелгенди, терсине айланнганды. *[Махти Ханийге:] Сен кесинги шайтаннга алдатмай, Аллахынга толу къуллукъ этип, намазлыкъда, менича, тилек тилеп турургъа керексе.* Эбизеланы А., Махти, 18. *[Зейтун Зулейхагъа:] Сени шайтан алдагъанды.* Этезланы О., Тарда, 29. **Шайтан арба** *сёл. тил. къ.* **мотоцикл.** *Бизни Мурадинни тенглери танымазча этген да ол тас боллукъ шайтан арбады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 124. **Шайтан арбагъа миндир** обманывать / алда, кёзюн байла. *[Къасым Хаширге:] Опха-сопха да саналмай тургъан къызчыкъланы шайтан арбагъа миндирип къойгъан жашланы кёрмегенбизми!* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 163. **Шайтан жел** вихрь / тёгерек айланнган къаты жел. *Шайтан желчик айланнган жерге жетген чапыракъла уа, урчукъча бурулуп, ёрге, кёкге, кетип, ызларына да ол формада къайтадыла.* Хочуланы С., Хапарла, 87. *Шайтан жел орам хапчюклени тёгерек буруп, кёкге суурду.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 220. **Шайтан къаргъагъанды** быть не везучим, не ладиться делу / иши къуралмагъанды, тюзелмегенди, артына кетгенди. *Ташха, къаргъа да, отха да чыдагъанча, Чыдады ол адам [Хамызат] хар къыйынлыкъгъа, «Жашайбыз биз, шайтан къаргъа къойгъанча!» – Дей эди [ол], кёрюнмей жол онглулукъла.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 7. **Шайтанлары кёрюндюле** взбеситься, разъяриться / ачыулан, къозу. *[Сапият эрине] Шайтанларынг мени юсюмде кёрюннгендиле да къалгъандыла,– деп, къоймазлыгъын билип, къобуп кийинди.* Хубийланы О., Аманат, II, 215. **Шайтан от** привидение в виде огня, костра / Кёзюне от жанганча кёрюнмеклик. *Бу бизни алдаргъа шайтан отмуду, Огъесе ол биз излеген бумуду?* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Ёзенледе жанган от ол шайтанланы отуду.* (Фольк.) **Шайтанлары тутду** *къ.* **шайтанлары кёрюндюле.** *Къулакъ сызгъаны ары жанындан къарап мени кёргенлей, шайтанлары тутхан Къаражау, бир тюрлю тауушла эте, мени таба мыллык атды.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 46. **Шайтан суу** водка, спиртное / аракъы, спиртли ичги. *Ий, Хауа, эгешчигибиз, сен этген зат бир татлы болуучанды, шайтан суучугъубузгъа бир нёгер къурачы.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 34. *[Жаш] тойда-оюнда болсун, бирсиле ол къурурукъ шайтан суудан ичип тургъанда, аны аллында зем-зем суудан башхасын кёрмезсе.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 51. **Шайтан сют** молочай / ичинде уулу акъ сууу болуучу ханс (*медицинада бла парфюмерияда хайырланылады*).

Шайтан чалыу вид сложного плетения тесьмы / чалыуну къыйын согъулуучу тюрлюсю. *Шайтан чалыу чалгъанды Таулу къатын, камар къысып белине, Тартма согъуп, илгичге чёргегенди, Адамлыгъын айтдыргъанды элине.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 102. *Киши кёнчегини терен хуржунундан башы шайтан чалыу бла къысылгъан, энди окъа накъышлары седирей башлагъан тютюн хуржунун чыгъарды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ШАЙТАН-ЖЕК *ат.* Злые духи, нечистая сила, черти / Тюрлю-тюрлю шайтанла, жинле.

ШАЙТАН-ЖИН *ат къ.* **шайтан-жек.**

ШАЙТАНЛЫ *сыф.* Сумасшедший, умалишенный, помешанный / Акъылдан шашхан, тайгъан, къатышхан. *Шайтанлыны кёзюне шайтанла кёрюннгенлей.* (Нарт сёз.) ○ *Жуукъ бара трибунаны аллына, Байрамгъа къошуласыз майданлада, Чабасыз, шайтанлылача алына, алгъа жетген аллыкъча майдалланы.* «Шуёхлукъ», №62, 84.

♦ **Шайтанлы бол 1)** сойти с ума, помешаться / акъылдан шаш, тай, къатыш. *Сарыбий, шайтанлы болгъанча, секирип ёрге къопду.* Этезланы О., Тарда, 16. *[Зарият къоншу къатыннга:] Шайтанлы болгъанды, эфендини чакъырып кел.* Ёзденланы А., Саният, 72; **2)** взбеситься, разъяриться, взбелениться / *къ.* **шайтанлары тутду.** *Мотоциклни кесин кёрген угъай, тауушун окъуна эшитсе да, Мурадин, айтханымча, шайтанлы болуп башлайды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 124. **Шайтанлы эт 1)** сводить с ума / акъылдан тайдыр, шашдыр. *Эрини ёлген хапары къатынны шайтанлы этди.* (Фольк.) **2)** взбесить, разъярить / шайтанларын тутдур, бек ачыуландыр. *Ханийни ол сабырлыгъы Бийбертни бютюнда шайтанлы этди.* Шауаланы М., Мурат, 23.

ШАЙЫР *ат лит. къ.* **поэт.** *Бир шайыр окъуду манга назмусун.* Зумакъулланы Т., Кёз жарыгъым, 40.

ШАКАЛ *ат къ.* **чакъан.** *Шакалланы сыйыт тауушларындан жукъу къонмады анга [Салиймат-ха].* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 137.

ШАКУЛА *ат.* Тик (*ткань*)/ Лён неда мамукъ халыдан согъулуп этилиучю, асламында ызлыкълы къалын къумач (*тёшек тышла эм башха затла этер ючюн хайырланылады*).

ШАКЪА *ат сёл. тил.* Чернила / Жазаргъа хайырланылыучу бир тюрлю бояуну суусун эритмеси. *Шакъаны жалагъанлыкъгъа, алим болмазса.* (Нарт сёз.) ○ *Аллах манга бир ауруу бергенди Сюймеклик ючюн азаргъа, Суула шакъа болсала да, жетмезле Тарыгъуларымы жазаргъа.* (Фольк.)

ШАКЪЫ *ат* 1. *къ.* **шакъа.** *Туугъан жерим! Сен чексиз, къыйырсыз Таурухчаса, халкъым ёмюрледе Жазгъан шакъысыз эмда къаламсыз.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 302. *Жерибизни ариулугъун, байлыгъын толусунлай айтып башласакъ, кёп къагъыт, шакъы да кетер эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 10.

2. *В позиции определения:* чернильный / Шакъы бла байламлы. *Шакъы тамгъа.*

■ **Шакъа орун** чернильница/ жазгъан заманда шакъагъа къаламны тийиричча ишленнген,

шакъа къуюлуучу энчи адыр. *Столда жылтыраукъ шакъа орун барды.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 80. *Сафар, бир кёзюн къысаракъ этип, стол юсюнде шакъа орунну хыны тюртдю.* Толгъурланы З., Эрирей, 156.

ШАЛА *ат аз жюр.* Неочищенный рис / Къабугъу артылмагъан пиринч. *Бир бёлек кюн орурдан алгъа Сууну [пиринчден] тыйыгъыз, Оздурмайын шаласын Амбарлагъа жыйыгъыз.* Шахмырзаланы С., Назмула, 202.

ШАЛБАР *ат сёл. тил. къ.* **кёнчек.** *Жаууннга ачыуланып, шалбарын суугъа атханлай.* (Нарт сёз.) ○ *Жалчы жашны бутларын Ашагъанды зыбыр шалбар.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 11.

ШАЛБАРЛЫКЪ *ат.* Материал на штаны, на шаровары / Шалбар этерге жараулу къумач. *Анабыз тюкенден шалбарлыкъ алып келди.*

ШАЛДИР *сыф.* Длинные, худые (*о ногах*)/ Узун арыкъ бутланы юсюнден. *Аны [ийнекни] къарасырт, акъжууак бузоучугъу, эсиргген адамча тентирей, шалдир бутчукъларын жерден къарынына дагъанчыкълача этип, анасыны тёшюне тели хамхотчугъу бла тюрте айланады.* Чотчалаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 45.

ШАЛМАГЪУР *сыф. къарач.* Неряха, неряшливый / Кирли, хылымылы. *Шалмагъур жаш.*

ШАЛТ: шалт болугъуз. Будьте на чеку, пошевеливайтесь / Сакъ болугъуз, къымылдагъыз.

ШАМ *сыф.* Прекрасный / Аламат, айтхылыкъ. *Сен ёсдюрген шам бахчаны Сейирлик кёгетлери Кёллендире, къарыу бере Кюнден кюннге ёседиле Халкъынгы жаш поэтлери.* «Жанкъылыч», 76. *Кирген эдик шам Тебердиге тизилип.* «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 35.

ШАМАЛАЖИ *ат* **1.** Шелковая полосатая ткань (*двусторонняя*)/ Иегили чилле къумач.

2. *В позиции определения:* сделанный из полосатой ткани / Шамалажиден этилген. *Къундуз ичинден шамалажи чепкенин, тышындан а анасы берген къутюне къапталын кийди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 58.

ШАМПАН *ат.* Шампанское / Углекислый газ кёп къошулгъан быжылдаукъ жюзюм чагъыр. *Католик килисаны шампан шешаны башыча жылтыраукъ мийик минарасыны бирине топ тийип, тёппесин чартлатханды.* Къобанланы Д., Таулада тауух, 221. *Сечи [Кавказны] хауангы дарманлыкъгъа санайдыла, Гараларынг, шампан кибик, къайнайдыла.* «Жюрек жырлайды», 294.

ШАМПАНСКЕ *ат сёл. тил. къ.* **шампан.** *Къуядыла шампанскени, алгъыш аякъны толтуруп, кёрмейсе бу кезиуде Биреуню да олтуруп.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 14.

ШАМПУНЬ *ат.* Шампунь / Баш жууаргъа хайырланылыучу ариу ийисли сапын суу неда порошок.

ШАМШИ *сыф. къарач.* Жестокосердечный / Ташжюрек, къаты кёллю, жазыкъсыныусуз. *Онгсузгъа бек шамши эдинг.*

ШАМШИЛИК *ат къарач.* Жестокосердие, безжалостность / Ташжюреклик, къаты кёллюлюк, жазыкъсынмаулукъ.

ШАНКУРИЙ *ат эск.* Трубка, вставляемая в одно из отверстий бурдюка / Гыбытны бухчагъына салыннган быргъы.

ШАНТАЖ *ат.* Шантаж / Бир мурат бла биреуню айыпларыкъ, даражасын тюшюрлюк затланы адамлагъа белгили этеме, билдиреме деп къоркъутмакълыкъ. *Политика мурат бла этилген шантаж.*

ШАНТАЖЧЫ *ат.* Шантажист / Шантаж этиучю адам. *Шантажчыны хыйлалыкълары.*

ШАП *эрикл. сёз.* Шлёп / Къол аяз бла неда къамичи бла ургъанда чыгъыучу тауушъ. *Аначы къатын къолу бла таякъ санчыкъны [туугъан сабийчикни] акъырынчыкъ шап деп къакъды.* М. Шолохов, Дон хапарла, 97.

ШАПА *ат* 1. Слуга, прислуга / Биреуню жумушун этип айланыучу адам, къул, къарауаш. *Ол [Хашим] бийни бууп окъуна Къоярыкъ эди. Алай шапалары чапдыла, Ач бёрюле чапханлай.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 174. *Бийче къызла кеслерине бирер къарауаш къызны шапагъа, къумгъанчыгъа, барчыгъа-келчиге жюрютедиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 18.

2. Повар, кашевар / Аш этиучю адам. *Шапа кёп болса, аш татыусуз болур.* (Нарт сёз.) ○ *Шапа да агъачдан къысхач ишлеп, къазанда къайнап башына келген этлени шорпагъа батдыра эди.* Хочуланы С., Хапарла, 66.

3. Прислуживающий за столом (*обычно младший за столом*)/ Тойда, къууанчда олтургъанланы алларына ашарыкъ салыучу адам. *Шапаны сёкген таматагъа баш жарты келмез.* (Нарт сёз.) ○ *Бир кёп сёлешди, кёп сёлешди, кёп дауур этди, Адамлыкъ жокъду шапада. Гыбыт къобузча, дууулдап турады, Айырмай кичи, тамада.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 168.

4. Официант / Ресторанда, кафеде д.а.к. жерде аш келтириучю адам. *[Базарбий:] Не болду бу шапа, суугъа тюшген тауукъча, жёбелей турмай, къачан келип ахчасын аллыкъды?* Хубийланы О., Аманат, II, 36. *Шапа къатын адамланы юслери бла уллу подноха салып тюрлю-тюрлю ашланы ётдюреди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла. 30.

ШАПАГЪАТ *ат аз жюр.* Заступничество; доброе дело, милость / Къоруулау; огъурлу иш, халаллыкъ.

ШАПАГЪАТЧЫ *ат аз жюр.* Заступник; добрый, человеколюбивый / Къоруулаучу; огъурлу ишле этиучю, халал адам.

ШАПАЛЫКЪ *ат* 1. Должность, работа слуги, прислуги / Шапаны (*1-чи магъ.*) иши, къуллугъу. *Мен арыпма, узакъ жерден келгенме, Тапсам, юй шапалыкъ орун излейме.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. Работа, должность повара, кухарки и т. п./ Аш этиучю адамны иши, къуллугъу. *Халиймат шапалыкъны бардырады, Бекболат отну ышырады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 161. *Шапалыгъ'а энди Къундузгъа жетерик тюл эди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 60.

3. Работа, должность того, кто на торжестве обслуживает сидящих за столом / Шапаны (*3-чю магъ.*) иши, къуллугъу.

■ **Шапалыкъ эт** 1) быть поваром / аш эт, шапаны (*2-чи магъ.*) къуллугъун толтур. *Шапалыкъ*

этген женглерин къайтарыр, хант юлешген жиклерин айырыр. (Нарт сёз.) ○ *[Даут бла Хажи-Даут] шапалыкъ этиуню кеслерине тыйыншлы кёрмей, чёп атхандыла.* Батчаланы М., Элчилерим, 77; **2)** прислуживать за столом / шапаны (*3-чю магъ.*) ишин, къуллугъун эт. *Таубатыр хантха узала тебирегенлей, шапалыкъ этген жаш стаканланы толтуруп, алларына салды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 263.

ШАПТАЛ *ат* **1.** Абрикос (*плод*)/ Жылы жерледе битиучю уллу къаты ташлы сары татлы кёгет. *Сары бишген шапталла Татлы къабын боладыла, Жайгъы исси кюнледе, Бишип, суудан толадыла.* Шахмырзаланы С., Назмула, 234. *Чегетчи къатынла сейирлик бал эриклени, шапталланы, шафран алмаланы четен-четен этип жайсала, кюнлюмчю къатынланы урчукълары юзюлюучю боладыла.* Тёппеланы А., Ташыуул.

2. *В позиции определения:* абрикосовый / Шапталдан этилген. *Шаптал варенье. Шаптал компот.*

■ **Шаптал терек** абрикос (*дерево*)/ шапталла битиучю терек. *Къолан чабакъ ойнайды сенде, Нечик игиди санга, черек, Шапталла бишедиле юсюнгде, Игиди санга, шаптал терек.* Къулийланы Къ., Юйге игилик, 6. *Талада шаптал терек чагъады, Акъ гуржабасы уа айтхылыкъ.* Бабаланы И., Жетегейле, 116.

■ **ШАП-ШУП: шап-шуп этдир** 1) бултыхаться в воде/ сууну чачдырып атла; **2)** шлепать друг друга / бир-бирни жумушакъ зат бла ур.

ШАПЫР *эт.* Многократно переливать жидкость из одного сосуда в другой / Суусун затны бир адырдан бирсине кёп кере къайтарып къуй. *Налбийке сютню шапырады. Чайны шапырып суутуу.*

ШАПЫРТ *эт. понуд. от* **шапыр** / Шапыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Шорпаны шапырт.*

ШАПЫРТЫУ *и. д. от* **шапырт** / Шапырт дегенден *этим ат. Сютню шапыртыу.*

ШАПЫРЫУ *и. д. от* **шапыр** / Шапыр дегенден *этим ат. Айранны шапырыу.*

ШАР *ат.* Шар **1.** Геометрическое тело, образованное вращением круга вокруг своего диаметра/ Тёгерек къуршоу кесини диаметрини тёгерегине айландырылгъанда болуучу геометрия фигура. *Шарны объему.*

2. Предмет, имеющий такую форму / Аллай формасы болуучу зат. *Стратостат водород бла толгъан бек уллу шарды.* «Естествознание», 65. // Воздушный шар (детская игрушка)/ Ичи хауадан толтурулуучу резин оюнчакъ. *Жаланаякъ жашчыкъла, Кюннге кюйген жашчыкъла, Чабакъ, гебенек тутхан, Шарла ийген жашчыкъла.* Къулийланы Къ., Юйге игилик!, 62.

ШАРАЙЫП *ат.* Порок, недостаток, дефект / Кемчилик, жетишимсизлик. *Алтынны да болады бир шарайыбы.* (Нарт сёз.) ○ *Жаш мардасыз женгил ёседи, юсюнде шарайыбы болмагъан акъыллы, чырайлы жигит жаш болгъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 219.

ШАРАЙЫПЛА *эт.* Порочить *кого* / Кемчиликлерин, жетишимсизликлерин изле, айт, жай. *Биреуню шарайыпла.*

ШАРАЙЫПЛАУ *и. д. от* **шарайыпла** / Шарайыпла дегенден *этим ат. Тенгин шарайыплау.*

ШАРАЙЫПЛЫ *сыф.* Имеющий недостаток (*порок*). Шарайыбы болгъан. *Шарайыплы малны урлукъгъа къойма.* (Нарт сёз.) ○ *Ала бла [къыйынлыкъ сынагъанла бла] бир жолну баргъанма, Кюлмезсе шарайыплы назмума, Аны окъла тюбюнде жазгъанма.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 162.

ШАРАЙЫПЛЫКЪ *ат.* Дефектность / Шарайыбы болгъанлыкъ. *[Пушкин] эркинликге бугъоу салгъанын сюймей, Чамландырдынг Таякъ улу башкесни, Намысынга шарайыплыкъ иймей, Дуэльге чакъырдынг саякъ Дантесни.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 50.

ШАРАЙЫПСЫЗ *сыф.* Безупречный, безукоризненный / Шарайыбы болмагъан. *Шарайыпсыз субайдыла санлары [къызны].* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 41. *Къарачыгъыз къашларына, чачына, Гюлча къызыл, оймакъ тенгли ауузуна, Шарайыпсыз халына, атламына.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ШАРАЙЫПСЫЗЛЫКЪ *ат.* Безупречность, безукоризненность / Шарайыбы, кемчилиги болмаулукъ. *Ишде шарайыпсызлыкъ.*

ШАРЖ *ат.* Шарж / Биреуню неда бир затны ушатып, бек белгили ышанларын а карикатура халда тюрлендирип, чертип этилген сураты, портрети. *Номерде Исламгъа аталгъан сурат шарж, накъырда назму тизгинле бардыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 129.

ШАРИК *ат.* Шарик / Гитче шар (*1-чи магъ.*), шарчыкъ. *Жылтыраукъ шарик.*

ШАРКЪ[1] *ат* **1.** Восток / Жер жюзюню кюн чыгъышха айланнган жаны. *Шаркъдан кюн тийип, дуния нюрден толгъанча.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 16. *Алтынбаш жашил чёплеу Жити къарайды шаркъгъа.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 83.

2. *В позиции определения:* восточный / Шаркъ[1] бла байламлы. *Сослан бла тенглери шаркъ тилледе ариусёлешедиле.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 190. *Кязимни дидактика поэзиясында шаркъ поэтлени жазыу ызлары хайырланылгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 14, 128.

ШАРКЪ[2] *эрикл. сёз.* Звукоподражание треску, стуку / Агъач неда башха къаты зат сыннганда, къаты затла бир бирлерине тийгенде эшитилиучю тарууш. *Терекни бутагъы шаркъ деп сынды.* (Фольк.) *Арба, чархлары къуруша да уча, дагъыда тёнгерей да ёгюзлени мюйюзлерине боюнсха шаркъ деп тие, барады.* «Огъурлу танг», 181.

ШАРКЪЛЫ *ат.* Житель Востока / Шаркъда жашагъан адам.

ШАРМАНКА *ат аз жюр.* Женщина легкого поведения / Аман айланыучу тиширыу, къахме, гажай. *Алийге ичги ичирген шарманка Аман бетине уа уялмай, Алийим суугъа кетгенди, Ол миннген атын тыялмай.* (Фольк.)

ШАРНИР *ат.* Шарнир / Механизмни эки затын бири бирини тёгерегине айланырча къошуу амал. *Машинаны шарнирлери.*

ШАРТ I *ат* **1.** Условие, обстановка / Хал, болум. *[Хан жашха] Биринчи шарт: бюгече шахарны арасы бла баргъан сууну бир жанына буруп, шахарны бир къыйыры бла айландырып чыкъсын.* (Фольк.) *Кёчгюнчюлюкню болдургъан шарт*

башха эди. Тёппеланы А., Кюн батмайды, 20.

2. Свойство, признак черта / Ышан. *Женгиллик – телиликни бир шарты.* (Нарт сёз.) ○ *Март айны он кюню озгъанлыкъгъа, алыкъын бу тёгерекде жазны шартларына ушагъан бир зат кёрмейсе.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 89. *Жетишмеген затларын айтханнга тынгылай билмеклик адамлыкъны баш шартларыны бириди.* «Жарыкъ жолда», 4.

3. Пример, факт / Юлгю. *Азамат Ахматовну школдан къыстаргъа тийиншли болгъанына кёп шартла келтирип айтды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 71. *Урунууну огъурлулугъуна кёп шартла келтириледиле.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 120.

4. Правда, истина / Етюрюк болмагъан, керти зат. *Шагъат эсенг, шартын айт.* (Нарт сёз.) ○ *Къуш да болады къарт, Алгъынча, учууу Бийик болмазы шарт.* Отарланы К., Дуния эрттени, 162.

ШАРТ II *хал. сёзл.* Ясно, отчетливо, хорошо / Ачыкъ, иги, толу (*кёрюнюу, эшитиу д.а.к.*). *Сходха жыйылгъанланы тауушларын контордагъыла шарт эшите башладыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 52. *Суучукъ буз тюбюнде Саркъады, бёлюне, Тамам да кюзгюде Кибик, шарт кёрюне.* «Шуёхлукъ», № 50, 50.

ШАРТЛЫ I *сыф.* Ясный, отчетливый, достоверный / Ачыкъ, белгили. *Кюрешсиз жашау да жокъ, Ол да шартлы жолунгду.* Отарланы С., Жансарай, 32. *Миллет культураны ёсюмюню шартлы юлгюсюдю басма.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 7.

ШАРТЛЫ II *хал. сёзл. къ.* **шарт II**. *Юйню шартлы жанганын кёргенинде, мадар табылып бугъунмасала, аны [Нухну] кесине угъай, юйдегисине да уллу къыйынлыкъ жетеригин биле эди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 75.

ШАРТЛЫКЪ *ат.* Достоверность, верность / Кертилик. *Сыйлы саугъа чомартлыгъыды Кертичиликни. Ол ёлюмсюз шартлыгъыды Уллу тюзлюкню.* Отарланы К., Сагъышла, 9.

ШАРТМАН *ат къарач.* Коляда / Жаз, ашарыкъ аз заманда, къызчыкъла бир бири къолларындан тутуп, хар юйню аллына барып, айтыучу жыр. *Шартман айта келгенбиз сизге, Бир къакъ къабыргъа беригиз бизге.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 27.

ШАРФ *ат.* Шарф / Боюннга, башха къысылыучу, имбашлагъа атылыучу, эшилип неда къумачдан этилиучю узун жассы зат; боюнлукъ. *Ат жорта, арба тыхырдай, Тюз къанатлыла жырлай, Кетип барадыла, Къундузну шарф къаната къымылдай.* «Шуёхлукъ», № 20, 37. *Къар кибик, акъ капрондан этилген шарфланы бла жаулукъланы алыргъа сюйгенле кёпден кёп бола барадыла.* «Коммунизмге жол», 1978, № 141.

ШАРХ-ШАРХ *ат.* Шумовой музыкальный инструмент. Изготовлялся из бычьего рога. К нему приделывали ручку, внутреннюю полость частично заполняли камешками или фасолью, отверстие запаивалось медной или серебряной пластинкой / «Шарх» тауш этиучю музыка инструмент. *Егюз мюйюзден этилгенди. Ичине ташчыкъла неда къудору къуюлгъанды. Тешиги багъыр неда кюмюш бла жамалгъанды. Тойда къобуз бла бирге шарх-шарх да хайырланылгъанды.*

ШАССИ *ат.* Шасси 1. Рама или основание различных машин, механизмов и устройств / Машинаны неда башха механизмни рамасы, мурдору. *Машинаны шассиси. Тракторгъа тагъылыучу арбаны шассиси.*

2. Взлетно-посадочное устройство самолёта/ Самолётда аны учура эм къондура туруп файдаланылыучу адыр. *Самолётну шассисин жыйыу.*

ШАТ *сыф.* Радостный, весёлый / Жарыкъ, кёлю ачыкъ, къууанчлы. *Къарылгъачны шат ёнюнде Эшитеме: Жер юсюнде биягъыча жылыды!* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик, 110. *Аминатчыкъ ёссюн менде, Жамауатха сёзюм барды: Къайгъыбызны чачар баям, Кёлюбюзню этер шат.* Тёппеланы А., Экинчи жашау.

ШАТАЛ *ат энчи къарач. къ.* страпил.

ШАТАН *ат эск.* Подставка, упор (*для стрельбы из ружья*)/ Ушкокну тап атар ючюн аны тюбюне салыныучу тирей. *Шатанланы жерге урдула, Алагъа салып сауутла къурдула.* (Фольк.)

ШАТЕГЕНТ *ат эск.* Вид временного забора из срубленных деревьев / Кесилген терекледен болжаллы халда ишленнген буруу. *Шатегентге атларыгъыз байлансынла, ариулагъа къызларыгъыз сайлансынла.* (Нарт сёз.)

ШАТЛЫКЪ *ат.* Радость, веселье / Къууанч, жарыкълыкъ. *Миннгендиле бутакъланы юсюне, Шатлыкъ келе булбулланы эсине, Жууюлдейле андан-мындан сызгъырып, Жырлайдыла тюрлю ариу къычырып.* «Жюрек жырлайды», 46. *Кезиу атлача, бири бирин алышындыра жазы, къышы ёмюрюм барыр, шатлыкъ бере, айбат къаядан уча къушум.* Мокъаланы М., Дуния жарыгъы, 104.

ШАТУН *ат тех.* Шатун / Машинаны, механизмни поршенин двигательни валы бла бирикдирип, поршенькъымылдаса, валны буруучу деталь.

ШАТЫК I *сыф.* 1. Сочный, налитой / Суулу (*кёгетлени, битимлени юсюнден*). *Чалгъыда, зурнуклача, тизилип баргъан жашла аудургъан шатык кырдыкны «толкъунлары» назму тизгинлеге ушаучу эдиле.* Гадийланы И., Санга айтама, 23. Жангы китап, 22.

2. Хрупкий / Терк сыныучу. *Правленни ичи тунукъ жумдурукъ, шатык агъач сыннган, шинтик къыжылдагъан тауушдан толду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 62.

3. Звонкий, ясный, чёткий (*о речи, голосе*)/ Жарыкъ, ачыкъ, кесгин (ауазны, тауушну юсюнден). *[Жашны] къалай эсе да, бир татыулу, шатык ауазы, жашаудан тоймагъан кёзлери бар эдиле.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 46. *Орта бойлу жашны тири къымылдагъанына, шатык сёзлерине ким да эс бурурчады.* «Коммунизмге жол», 1973, № 39.

ШАТЫК II *хал. сёзл.* Звонко, чётко, ясно / Ачыкъ, ангылатып (*айтыу, сёлешиу*). *Мариямны тауча алай шатык сёлешгенине кёп заманнга дери сейир этип турдум.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 43. *Къызыл аскерчи Таулуев аскер антны алыргъа хазырды! – деп, [Батыр] шатык сёлешди.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 73.

ШАТЫКЛЫКЪ *ат* 1. Сочность чего / Суулулукъ (*кёгетлени юслеринден*). *Сокъурла келедиле,*

Кёрмей ташны, арбазны. Алай тюз биледиле Шатыклыгъын харбызны. Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 57. *Сенде [ана тилде] жылыуу ана ёшюнню, Жерими кырдык ийиси сенде, Тазалыгъы анамы сютюню, Кёгет шатыклыгъы сёзлерингде.* «Жашаууубузну байрагъы», 105.

2. Хрупкость, ломкость / Тынч, терк сыныучулукъ. *Чымыртаны шатыклыгъы.*

3. Выразительность, чёткость, отчётливость / Ачыкълыкъ, ангылашынмакълыкъ (*сёзню, таушну юслеринден*). *Ариуну ариулугъун, сёзню да шатыклыгъын кёрген да байтамал.* Тёппеланы А., Назмула.

ШАТЫР *ат* 1. Шатёр, шалаш / Къазыкъладан, бутакъладан ишленип, башы уа салам, кырдык, чырпы д.а.к. затла бла жабылыучу къурулуш, къош. *[Осман:] Шахарны [Бейрутну] къыйырына чыкъгъаныкъда, Жерле арасы тенгизни жагъасына жууукълаша, тизилген шатырланы, балаганланы, ... гитче тыгъырыкъчыкъланы кёрдюк. Аланы учлары, къыйырлары жокъду.* Хубийланы О., Мурат, 115. *Нартюх кюлтеле къатып, саргъаладыла, алтын шатырлача, хар юй аллында жити къаланып.* Батчаланы М., Элчилерим, 40.

2. *къ.* **палатка.** *Кесек заманнга... тёрт брезент шатыр къурулгъанды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 71. *Станседен огъары, бал къошну четенлерича, тизилип, акъ шатырла сюеледи.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 115.

ШАУ *сыф.* 1. Мёртвый / Ёлген. *Экиси да, [Эллен бла устаз тиширыу], алгъыннгы шагъырейлерин сагъына, эслерине тюшюре – сауна къууана, шауна ачыу эте олтурадыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 124.

2. Плохой, скверный / Къолайсыз, аман, осал. *Бири – оу, бири – шау.* (Нарт сёз.) ○ *[Алгъын заманда] билимсизден жашауубуз шау эди.* Будайланы Х., Алтын тау, 12.

■ **Шау бол** умереть, погибнуть / ёл, жоюл. *Ким болса да, халкъыма чырмау болгъан, Ол абынсын, жыгъылсын, итден туугъан, Шау болсун ол бизни ызыбыздан къуугъан, Сау болсун аллайланы жолун тыйгъан.* «Шуёхлукъ», № 1, 97. *Тенглерим, кечиригиз къутулгъанымы, Сиз шау болгъанда, мени сау къалгъанымы!* Къулийланы Къ., Чумла къызарадыла, 101. **Шау кырдык** гумай / Сюргю жерледе тамырларындан, урлукъларындан да терк эм кёп жайылып ёсюучю, судан кырдыкга ушаучу заранлы ханс. *Сугъарылгъан жерлери болгъан Прохладна, Терк, Май районлада, артыгъыракъда Терк районда, шау кырдык сабанлагъа уллу заран келтиреди.* «Коммунизмге жол», 1977, № 60. **Шау эт** убивать / ёлтюр. *Сенсе мени сау этерик, сенсе мени шау этерик.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 52.

ШАУГЮТ *ат.* Мышца, мускул / Адамны эм жаныуарланы санларын къымылдатыучу этлери; сюексиз эт; къара эт, чабакъ эт. *Сосурукъ терк окъуна кесини бут шаугютюн кесип, къушха къапдырды.* «Нартла», 97. *Жашчыкъ хар эртденден кесини билек шаугютлерине тийип кёре эди.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 100.

ШАУДАН *ат* 1. Родник, ключ / Жерни терениндан кеси аллына чыгъып туруучу суу; кезлеу, кёзлеу. *Шауданладан тенгиз болур.* (Нарт сёз.) ○ *Анам шаудандан суу алып келгенди. Кюн шёндю тийгенди арбазгъа.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 38.

2. *В позиции определения:* родниковый, ключевой / Жерни терениндеи кеси аллына чыгъып туруучу. *Челек алып барама шаудан суудан алыргъа, Атам, анам къоймайдыла Сюйгениме барыргъа.* (Фольк.) *Бекболат, эки челекни да шаудан суудан толтуруп, къынгыр къылыч бла кётюрюп, жетди, Юйге кийирди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 244.

ШАУЕШ *ат. къ.* **шауешик.** *Ибрахимни къолунда... къыйырында къалакъ мужурасы бла шауеш таягъы.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 104. *Сары таланы батхакъларында арбам батып тохтаса, чомачам юзюлсе, шауеш тапмасам, сени [терекни] бутакъларынгдан* кесерме. «Шуёхлукъ», № 76, 119.

ШАУЕШИК *ат.* Название дерева с крепкой древесиной / Къаты агъачлы терекни бир тюрлюсю. *Кавказда ненча тюрлю агъач барды: жёге, нарат, шауешик, чум...* Къобанланы Д., Таулада таууш, 20.

ШАУЛУКЪ *ат.* Смерть, гибель / Ёлмеклик, ёлгенлик. *Кюнле, айла, жылла ётдюле, алай аны [къарындашыны] саулугъундан не шаулугъундан жуап келмейди.* «Шуёхлукъ», № 8, 126.

ШАУЛУХ *ат аз жюр.* Шавлух (*название хорошей беговой породы лошадей*)/ Чабыучу, асыл тукъумдан ат. *Къадыр къулагъын шаулухха ёлчелей эди.* (Нарт сёз.) ❍ *Жансарайдан Къубадийге тууду тогъуз улан. Тогъузусу да ёсюп, кишиле болдула, ой-ой. Тогъузусу бирер кёк шаулухха миндиле.* «Малкъар халкъ жырла», 57.

ШАУРАКЪ *сыф.* Тёмно-серый / Боз, кёксюлдюм. *Къошну эшигинден къарап, бир шауракъ улакъчыкъ макъырды.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 107. *Бир эчки сюрюуде бир шауракъ эчки бар эди, ол да Байчонукъу эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ШАУШАЛ *эт. къарач.* Утихать, успокаиваться / Селей, шошай. *Жел шаушалды, толгъан айны Кёкде кёрюп, Ай ышарды нюр жарыгъын Жерге тёгюп.* Хубийланы О., Мурат, 14. *Сафиятны накъырда халда айтылып Керти затны ачыкълагъан къабыннгыч сёзлери Наурузнужюрегиндешаушалыргъа унамайдыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 69.

ШАУШАЛТ *эт. понуд. от* **шаушал** / Шаушал дегенни *къатлаучу айырмасы. Ачыуун шаушалтыргъа. Кюн сууукъну шаушалтды.*

ШАУШАЛТДЫР *эт. понуд. от* **шаушалт** / Шаушалт дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийлени шаушалтдыр.*

ШАУШАЛТДЫРЫУ *и.д.от* **шаушалтдыр** / Шаушалтдыр дегенден *этим ат.*

ШАУШАЛТЫУ *и. д. от* **шаушалт** / Шаушалт дегенден *этим ат. Жюргин шаушалтыу.*

ШАУШАЛЫУ *и. д. от* **шаушал** / Шаушал дегенден *этим ат. Кечени узуну тохтамай жаугъан жауунну шаушалыуу.*

■ **ШАУ-ШАУ: шау-шау эт** плакать, реветь / жыла, къычырыкъ этип жыла. *Сабийле уа кеслери алларына шау-шау эте, бирде ойнайкюле турадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 246.

ШАУ-ШУУ *къауум. ат.* Шум, гам, галдёж / Дауур, жабу, къы-

чырыкъ-хахай, дауур-сюйюр. *Шаушууну тохтатыу.*

ШАУШЮГЮТ I *ат.* (Черная) горная порода/ Ташкёмюрге ушаучу къара тау таш.

ШАУШЮГЮТ II *ат къарач.* Название дерева / Терекни аты.

ШАФАУАТ *ат дин.* Заступник перед богом / Ёлген сабийни ол дунияда аллахны аллында атасына, анасына болушлукъчу болмакълыгъы. *Жарнес аллахдан даулет тилей эди, сора мамырлыкъ, ол дунияда ырахатлыкъ, шафауат.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ШАФРАН *ат.* Шафран / Алманы бир тюрлюсю. *Далхат терек бахчасында татыулу шафранланы жыйып, ящиклеге салып, ашардан къалгъанларын базаргъа элтип сатханды.*

ШАХ[1] *ат.* Шах (*монарх*)/ Кюнчыгъыш къыралланы бир къаумунда къыралны таматасыны къуллугъуну аты эмда аллай атны жюрютген адам. *Сыртла, къолла, кёгерип, жашнап, асыры ариудан, Къажар шахны кюйюзлерине ушай эдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 9. *Тёгерегин суу талагъан Индустанда Мен туугъан эдим Жангыз къыз болуп патчахха, Мен туугъанда къууанч болгъан эди хар къайда, Келген эдиле хар жерден ханла эм шахла.* Ахматланы А., Жаз келди, 102.

ШАХ[2] *ат шахм.* Шахмат оюнда: къаршы адамны королюна фигураладан бири бла чабыууллукъ этмеклик. *[Дайнур Чырпагъа:] Тюу, юйю къуругъан! Тохта-тохта, сени шахынгы кёргюзтейим! Энди кече да жукъларгъа къоймай тебирединг да!* «Огъурлу танг», 184.

ШАХАР *ат* 1. Город / Элден эсе уллу болуп, кёп адам жашаучу жер, административ, промышленность, сатыу-алыу, культура ара. *[Жаудан] эркин этилген шахарланы, эллени санын айтып бошагъан къыйынды.* Къулийланы Х., Эгизле, 53. *Шахардан келген студентле кёгетлени жыяргъа болушадыла.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 179.

2. *В позиции определения:* городской / Шахар бла байламлы. *Саша шахар библиотекагъа барып, ингирде Хасан айтхан суратчыны юсюнден талай затны окъуп къайтды.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 68. *Къагъытларын къолларына алгъандан сора Бекболат бла Лиза шахар базаргъа бардыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 437.

ШАХАРЧЫ *ат.* Горожанин / Шахарда жашагъан адам. *Шахарчыла да жаунчукъ озгъандан сора ингир алада орамгъа чыкъдыла.* Гадийланы И., Санга айтама, 11. *Ит кеси шахарда ёсгенлей, арбазгъа шахарчы адам кирсе, аны кёрюп болмайды.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 71.

ШАХМАТ *ат* 1. Шахматы (*набор фигур*)/ 64 акъ эм къара клеткалы къангада 16 акъ эм 16 къара фигураланы арасында аланы хар бирине тохташдырылгъан жюрюу жорукълагъа кёре бардырылыучу оюн. *Борис Петрович жатма тюбюнде, ариу хауада шахмат ойнаргъа бек сюеди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 155. *Хажи-Муса аланы юйюне чакъыра, ала бла шахмат ойнай, ишлерини юсюнден сора, ол халда жашай эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 68.

2. Аллай оюн ючюн керекли фигурала. *Фермада журналла, газетле, шашкала, шахматла бардыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 125.

3. *В позиции определения:* шахматный / Шахмат бла байламлы. *Шахмат къанганы къатында жерк кесеуле кибик, «Казбек» папирос къыйырла кюл оруннга къаланнгандыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 68. *Республиканы шахмат клубунда битеуроссей шахмат олимпиада болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 2.

ШАХМАТИСТ *ат. къ.* **шахматчы.** *Шахматист орунда сыртындан тюшгенди.* «Огъурлу танг», 185. *Заводну шахматистлери иги ойнайдыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 112.

ШАХМАТЧЫ *ат.* Шахматист / Шахмат ойнаучу адам. *Финал оюннга 18 шахматчы чыкъгъанды.* «Коммунизмге жол», 1977, № 141. *Шахматчыланы арасында эришиу сейир, къурамлы ётдю.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 105.

ШАХТА *ат.* Шахта / Жер тюбюнден магъадынланы, ташкёмюрню д.а.к. затланы къазып чыгъарыучу предприятие. *Тауну тик этеги талагъа айланнган жерде шахтаны ауузундан адамланы чыкъгъанлары тохтамайды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 93. *Алтын ёзек табылып, шахта ачхандыла.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 211.

ШАХТАЧЫ *ат.* Шахтёр / Шахтада ишлеучю адам. *Зайнафны жашы Ибрахим шахтадан, шахтачыладан да хапар айтады.* «Шуёхлукъ», № 30, 60. *Сменнге ашыкъгъан шахтачыла, къауумкъауум болуп, лахор эте барадыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 182.

ШАХТЁР *ат къ.* **шахтачы.** *[Солтан:] Шахтёр болуп онюч жылны жер тюбюнде ишлегенме.* Боташланы И., Пьесала, 148.

ШАХТОУПРАВЛЕНИЕ *ат.* Шахтоуправление / Жер хазналаны къазып чыгъарыучу тау-промышленность предприятияда оноу этиучю орган. *Шахто-управлениени хар участогунда комсомол прожекторну штаблары къуралгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 20.

ШАХ-ШАХ *ат.* Мак / Асламында узун къызыл гюллю, тёгерек башыны ичинде уа ашаргъа жараулу урлукълары болуучу битим. *[Солтан] къанатлары болса, алтын тауукъ эди, Аны бетин кёрмеклик да зауукъ эди. Башха болмай, бахчалада шах-шах эди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 90. *Шураны бети, шах-шахча, къызарады.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 60.

ШАШ *эт.* 1. Ошибиться / Халат жибер, терс эт, жангыл. *Жюрек билгенни къол да биледи, Шашмай жазама атынгы.* (Фольк.) *Тюз адамла! Сиз да бирде бек шашып, Кеппе-кертини ётюрюк сундугъуз.* «Накъут мынчакъ», 32.

2. Сбиваться, отклоняться / Терсине кет, жолдан тай. *Жолдан шашмасын кишибиз, Тюзлюкдю тутхан ишибиз.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 104.

3. Сойти с ума, помешаться / Тели бол, акъылдан тай. *[Тенги Хожагъа:] Алан сен шашыпмы тебиреринг?* «Жюрек жырлайды», 179. *Бушуугъа хорлатханла шашаргъа боладыла, кюе кетип, бирде.* Отарланы К., Дуния эрттени, 8.

ШАШДЫР *эт.* 1. *понуд. от* **шаш** / Шаш дегенни *къатланыу-*

чу айырмасы. Ахшы тенг жолгъа салыр, аман тенг жолдан шашдырыр. (Нарт сёз.) ○ *Шашдырыр жолну сен барма, Жахил къалып, осал болма.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 134.

2. Девать куда-либо, потерять / Тас эт, бир жары ажашдыр. *[Жунюс:] Шашдырмагъыз,– деп, къарап, къарыуу онглуракълагъа ушкокланы берди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 89.

ШАШДЫРТ *эт. понуд. от* **шашдыр** / Шашдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Акъылдан шашдырт. Жолдан шашдырт*

ШАШДЫРТЫУ *и. д. от* **шашдырт** / Шашдырт дегенден *этим ат.*

ШАШДЫРЫЛ *эт. страд. от* **шашдыр** / Шашдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Шашдырылгъан къойла экинчи кюн табылдыла.*

ШАШДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **шашдырыл** / Шашдырыл дегенден *этим ат.*

ШАШДЫРЫУ *и. д. от* **шашдыр** / Шашдыр дегенден *этим ат. Оюмундан шашдырыу. Акъылындан шашдырыу. Эсепден шашдырыу.*

ШАШКА[1] *ат* 1. Шашки (*игра*) / Акъ эм къара тёртгюл тамгъалы къангада тёгерек жассы ташчыкъланы белгили жорукъгъа кёре тепдирип ойналыучу оюн. *Сюрюучюле шашкала, шахматла ойнайдыла, журналла, газетле окъуйдула.* Этезланы О., Тарда, 180.

2. Шашки (*точеные кружки*). Аллай оюнда хайырланылыучу ташчыкъ. *Фермаланы барында да телевизорла, радиоприемникле, шашкала, шахматла, доминола бардыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 99.

3. Шашка (*взрывная*)/ Атдырыу ишледе хайырланылыучу прессленнген атылыучу затла. *Ала [партизанла] ичлери толлу шашкаладан толгъан машокларын кёпюрню темир бужукъларына тагъып байладыла.* «Шуёхлукъ», 28, 72.

ШАШКА[2] *ат.* Шашка (*холодное оружие*)/ Аскерчиле жюрютюучю узун къынгыр бычакъ. *[Чапаев] шашкасы къынындан тынч чыгъамыды деп кёрдю.* «Шуёхлукъ», № 30, 7.

ШАШМАЙ *хал. сёзл.* 1. Точь-в-точь, точно / Башха болмай, тюзюнлей. *Къызла экиси да шашмай бир сурат кибик эдиле.* (Фольк.) *Жашаучукъну бурунчугъу, мангылайыны ишленнгени атасына шашмай ушайдыла.* Хубийланы О., Дерт, 192.

2. Безошибочно / Жангылмай. *Узакъдан къарап, шашмай, таныйма Сизни юйюгюзню къыйырын, Мени сюйгеним билип къалгъанды Сюймеклик ишни къыйынын.* «Малкъар халкъ жырла», 176. *Тарусо шашмай Ийналукъну ачыкъ жарасына туз къуйду.* Толгъурланы З., Эрирей, 166.

ШАШХЫН *сыф.* Помешанный, безумный, сумасшедший. *Акъылдан шашхан. Бир шашхыныракъ жаш межгитге кирип, аны бирси жанындан учуп ётеди.* Этезланы О., Тарда, 95. *[Домалай:] Тохта-тохта... Арабин, Сапарны шашхын Чомурну кёл этдире тургъанлыгъы болурму?* Хубийланы О., Дерт, 31.

■ **Шашхын бол** помешаться, тронуться, сойти с ума / акъылдан шаш, тели бол. *Суфу жазыкъ шашхын болуп бу тюйюшде Букъгъан эди, юй ичинде бир мюйюшде.*

«Жюрек жырлайды», 29. **Шашхын эт** сводить с ума / акъылдан шашдыр, тели эт. *Эмина тюлдю элни къыргъан, ёлетди, Акъыллы башланы шашхын этди.* «Къарачай халкъ жарла», 61.

ШАШХЫНЛАШ *эт. къ.* **шашхын бол.** *Мен жазыкъгъа да бу зорлукъла бек татып, азмы турдум шашхынлашып, ауруп жатып.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 17.

ШАШХЫНЛАШЫУ *и. д. от* **шашхынлаш** / Шашхынлаш дегенден *этим ат. Артыкълыкъ сынап, шашхынлашыу.*

ШАШХЫНЛЫ *сыф. къ.* **шашхын.** – *Шашхынлыды да шашхынлыды,– дей Минатха, Павел Емельянович тачанкадан тюшдю.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 95. *Шофёр меннге: «Шашхынлыды», – деп, тура болур: кёпюрге барып сюелеме.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 69.

ШАШХЫНЛЫКЪ *ат.* Сумашествие, помешательство, безумие / *Акъылдан шашханлыкъ, акъылсызлыкъ. Жашны халында шашхынлыкъ эсленеди.*

ШАШЫУ *и. д. от* **шаш**/ Шаш дегенден *этим ат. Ол шашыунда Рахай элге къайтыу бла жандан татлы адамларыны къадарларын тик этген болмаса, алагъа себеп боллукъ тюйюл эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ШВАБРА *ат.* Швабра / Агъачха бештукъ, жыжым д. а. к. затланы бегитип этилген сибирткини бир тюрлюсю. *Юй тюбюн швабра бла жуууу.*

ШВЕД *сыф.* Шведский / Шведлилеики, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Швед культура. Швед тил.*

ШВЕДЧИ *ат.* Швед / Швед миллетни адамы. *Лыжала бла учуудан эришиуледе шведчи спортчула хорлагъандыла.*

ШВЕЙЦАР *ат.* Швейцар / Къонакъ юйлени, ресторанланы, учрежденияланы эм жашау юйлени подъездлеринде эшиклени сакълаучу адам. *Швейцарны акъылына: «Арабин, къатын алама депми айланады экен!» – деп, келип ышарды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 157.

ШВЕЙЦАРЧЫ *ат.* Швейцарец / Швейцарияда жашагъан адам.

ШВЕЙЦАРЛЫКЪ *ат.* Занятие, профессия, деятельность швейцара / Швейцарны иши, къуллугъу. *Къонакъ юйде швейцарлыкъ этиу.*

ШВИЦ *сыф.* Швицкая (*порода крупного рогатого скота*). Швейцарияда чыгъарылгъан сютлю эм этли къумалы (тууар). *Аз сют берген малла швиц ийнекле бла алышындырылгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 42.

ШЕВИОТ *ат* **1.** Шевиот / Жюнден неда жюн къатыш согъулуп, тыш кийимге жараулу тюклюрек, женгил, жумушакъ къумач. *Простой кийим киймебиз, Зухра, Кабрикот, шевиот киербиз.* «Къарачай халкъ жырла», 188.

2. *В позиции определения:* шевиотовый / Шевиотдан этилген. *Шевиот костюм киеди наным, Тенглерини кёзлерин къарата.* (Фольк.)

ШЕЖДЕ *ат.* Поклон (*при молитве*)/ Намаз эте туруп баш урмакълыкъ. *Акка, аллах суратны аллында тобукъланып, шыбырдап намаз этеди, шеждеге ийилип, табынады.* М. Шолохов, Дон хапарла, 51.

♦ **Шежде эт (ур, къыл)** поклониться / баш ур. *Сюйген, сюйген деселе, Шежде этедиле жюрекле. Эки сюйген бир болса, Келип къарайдыла мёлекле.* (Фольк.) *Артыкълыкъны аллында Шежде къыла чырт билмейди.* Жаубаланы Х., Шууулдайдыла наратла, 17.

ШЕЖДЕЛЕ *эт.* Шежде эт (*къ.* **шежде**). *Ынна шежделеп, къопду.*

ШЕЖДЕЛЕТ *эт. понуд. от* **шежделе** / Шежделе дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ШЕЖДЕЛЕТДИР *эт. понуд. от* **шежделет** / Шежделет дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню кесинге шежделетдир.*

ШЕЖДЕЛЕТДИРИУ *и. д. от* **шежделетдир** / Шежделетдир дегенден *этим ат.*

ШЕЖДЕЛЕТИУ *и. д. от* **шежделет** / Шежделет дегенден *этим ат.*

ШЕЖДЕЛЕУ *и. д. от* **шежделе** / Шежделе дегенден *этим ат.*

ШЕЖДЕЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **шежделе** / Шежделе дегенни *араш айырмасы. Намазчыла шеждешедиле.*

ШЕЖДЕЛЕШИУ *и. д. от* **шежделеш** / Шежделеш дегенден *этим ат.*

ШЕЙИТ *сыф. дин эск.* Святой, священный / Шыйых. *Шейит ёлюкню жуумай саладыла къабыргъа.* (Нарт сёз.) *Сирияда шейит къабырны кёрдюк.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 83.

ШЕКЕЛ *ат къарач.* Вид, облик / Тыш кёрюмю, сыфаты. *Аны кёз илинирча шекели жокъду.*

ШЕКЕЛЛИ *сыф. къарач.* Подобный *кому-чему*, похожий *на кого-что* / Биреуге неда бир затха ушагъан. *Къызчыкъны, къоюнума алып, уппа-чуппа этерге кёлюм тартды, алай а мени къыйынлыгъым анга кёчюп, битеу жашаууна мени шекелли этип къоярыкъча тартындым.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 58. *Кёп ишчи тёшге чёгюч урурла, Кёзюу-кёзюу машинаны къурурла, Къызыу къатып, жыгырыкла бурурла, Бу шекелли кече, кюн да улурла.* Къаракетланы И., Сайламалары, 47.

ШЕКЕР *ат.* Сахар / Бал туз (*къ.* **бал**[2]). *Халыуа сёз бла татлы тюйюлдю, шекер бла татлыды.* (Нарт сёз.) ○ *[Назир бла Салиймат] Бири – шекер, бири – бал, Жарашдыла татыулу, Зарны фитнасы жетип, Айырмаса жарсыулу.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 128. *Къарабет къажарлыла, кеслерича дауур эте, кёгет, шекер, башха ашла да сатадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 285.

2. *В позиции определения:* сахарный / Бал туз бла байламлы. *[Аполону] юйю шекер плантацияны къыйырындады, ол къамишден ишленнгенди.* «Шуёхлукъ», № 17, 31. *Былайдан болса, бу къыз шайда шекер гыртлай эририкди.* Тёппеланы А., Сени жарыгъынг. *Сютден толгъан къары-къары нартюхле, уллу акъ гардошла, мазаллы шекер чюгюндюрле жашнап ёседиле.* «Жарыкъ жолда», 234.

■ **Шекер орун** сахарница / Бал

туз къуюп столгъа салыныучу энчи адыр. *Савченко аш юйге кетди, сора терк окъуна пиала да шекер орун да алып къайтды.* «Шуёхлукъ», № 18, 50.

ШЕКИРТ *ат къарач.* **1.** Ученик (*мастера*), подмастерье / Биреуню башчылыгъы бла бир тюрлю усталыкъгъа юйреннген адам. *Темирчини шекирти озгъанлай.* (Нарт сёз.) ○ *Сибиртбий кечеги школгъа кёчдю, слесарьны шекирти болду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 96.

2. Последователь чьего-либо учения / Биреуню жамауат, илму эм д. а. к. кёз къарамларын, окъууун, ишин тутханлай баргъан адам.

ШЕМШЕР *ат* 1. Самшит / Аякъ, къашыкъ этерге жараучу, къаты агъач. *Сюймекликни отун жандырса, кюер шемшер, жанар чымырта.* «Жюрек жырлайды», 201. *Тау шемшерни къайнагъанын излеп, табып, Жонуп, бичип, юнгюч бла ичин къазып, Атабыз Алан бу гоппанны ишлегенди.* Семенланы А., Жазыу айла, 114.

2. *В позиции определения:* самшитовый / Шемшерден этилген. *Къыз керти чырайлы, шемшер къашыкъ кибик, бек ариу къыз эди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 120. *Шемшер столну юсюне къызыл жабыу жайылып, юсюнде тюрлю-тюрлю гоккала кёзюнгю алдайдыла.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 7. *Къарынлы шемшер чолпуну толтуруп, Аскер шорпаны ауузун кюйдюре, ыйлыкъгъандан, ызына пёгер мадары болмай, энишге ашырды.* Хубийланы О., Аманат, I, 27.

ШЕМШИЯ *ат ц. диал. къ.* **салкъынлыкъ.**

ШЕРБЕТ *ат.* Шербет (*сладкий напиток*) / Татлы кёгет неда бал суу. *Тик къаяла къуршалагъан Булунгу! Шербетлеге алышмам къара суунгу.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 37. *Урунуп, жашау этген Бал чибинди миллетибиз. Бизге дослукъ этгеннге барды шербетибиз.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 78.

ШЕРЕНГА *ат.* Шеренга / Адамла бир тизгинде бири бирини жанында сюелип къурагъан сатыр. *Рота ингирги къараугъа эки шеренгагъа сюелди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 23.

ШЕРИАТ *ат* **1.** Шериат / Динлери ислам болгъан бир къауум къыралда муслийман феодал правону дин эм юрист нормалары бирге. *Шериат да байлагъа жакъ болады.* (Нарт сёз.) ○ *«Фатима» фильмде Кокова шериатны жахиллигине къажау кюрешалмай, ууалгъан Фатиманы образын къурагъанды.* «Шуёхлукъ», № 58, 83.

2. *В позиции определения:* шериатовый / Шериат бла байламлы. *Шерийфатны къарындашы Солтан къарт атасына бла анасына шериат сюдню терс ишин ...ох-тух этип, ачыулу, къаны къызып айтды.* Шауаланы М., Мурат, 195.

ШЕРИАТЧЫ *ат.* Сторонник шериата / Шериат жанлы болуучу адам. *Шериатчыла Совет властьны бла муслийман динни бирге жюрютюрге умут этедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 208.

ШЕРИФ *ат эск.* Шериф (*почетное звание мусульманина, ведущего якобы свое происхождение от основоположника ислама Мухаммада*) / Мухаммат файгъамбарны тууугъундан жаратылгъаннга саналгъан муслийманны сыйлы аты.

ШЕРФ I *сыф.* Косой / Сёдегей, къыйсыкъ. *Энди эсге тюшгенлей ол сюймеклик, Тау тикле шерф жаунда жибигенде, Кюн таягъы болгъанча ол сюймеклик, Къарамайма кюн жарытхан жюзюмлеге, Жюзюм тамычыла болгъанча сюймеклик.* Бабаланы И., Жетегейле, 118.

ШЕРФ II *хал. сёзл.* Наискось, косо, наклонно / Сёдегей, къыйсыкъ болуп. *Биягъы жаун тохтаусуз жаугъанлай, Шерф уруп, аяусуз жуа къалды.* Бабаланы И., Малкъар баллада, 29. *Байрамукъну желкесинде тапны осколка, шерф тийип, кюйдюрюп озгъан болур эди.* «Шуёхлукъ», № 76, 118.

ШЕСТЕРНЯ *ат.* Шестерня / Бурулууну бериучю тишли чарх. *Комбайнны шестернясы.*

ШЕФ *ат* 1. Шеф (*организация*) / Биреуге, бир затха болушлукъ этип турууну боюнуна алгъан адам неда предприятие. *[Барасбий:] Мен колхоз тайчыкъны шефге аллыкъма.* «Шуёхлукъ», № 51, 56. *Медицина пункт шефлени – Нальчикде темир-бетон керекле чыгъаргъан заводну ишчилерини болушлукълары бла ишленеди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 7.

2. *В позиции определения:* шефский / Шеф бла байламлы. *Шеф байламлыкъла. Шеф болушлукъ.*

ШЕФЛИК *ат.* Шефство / Къурулуш, культура, политика д.а.к. жаны бла дайым шуёх болушлукъ этер ючюн бардырылгъан жамауат иш. *Тыйыншлы партия, совет, мюлк организацияла кеслерини шефлик борчларын толтурмагъанлары чертилгенди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 17.

■ **Шефлик эт** шефствовать / шеф I болуу. *Жаш тёлю уа къурулушха шефлик этеди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 128. *Нальчик шахарны телемеханика заводуну коллективи интернатха шефлик этеди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 207.

ШЕША *ат* 1. Бутылка / Суусун затла къуюлур ючюн цилиндр формалы ишленнген узун тар башлы мияла орун. *Тюрлю тюрлю дарманла, Тюрлю-тюрлю шешала... Кеси кесине сорады [теке]: «Не затладыла была?»* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 12.

2. *кёч.* Содержимое бутылки (обычно спиртное)/ Аллай орунну ичиндеги ичги. *Биреу ичгини бек сюеди. Тюшюн, тюнюн анга иеди. Шеша кёрсе, эркин жалар, Инсан анга къалай къарар?* Отарланы С., Жюрек саугъа. 28. *[Харун:] Осман, сен бош къоркъаса, бирер шешачыкъ тартсакъ жетерикди.* «Жанкъылыч», 264.

■ **Шеша чыракъ** коптилка / Шешагъа, банкагъа фатеген къуюлуп, тартма салынып жарытыучу, башсыз чыракъ. *Гытыда кечени чарсы, шеша чыракъ мутхуз жана.* «Шуёхлукъ», № 50, 7. *Элде юйлени асламында да шеша чыракъла жалын этедиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 113.

ШЕШДИР *ат къарач. къ.* **сансыт** / *Кёк къара булутла бла жабылып, жаун жауа, кёк жашнай, кёк кюкюреп къулакъланы шешдирирча ургъан тауушлары чыгъадыла.* «Естествознание», 74.

ШЕШДИРИУ *и. д. от* **шешдир** / Шешдир дегенден *этим ат. Къулакъланы шешдириу.*

ШЕШДИРТ *эт. понуд. от* **шешдир** / Шешдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны, итден къоркъуп, къычыргъаны къулакъларыбызны шешдиртди.*

ШЕШДИРТИУ *и. д. от* **шешдирт** / Шешдирт дегенден *этим ат.*

ШЕШИ *ат къарач.* Грудной позвонок животного / Малны кёкюрек иегиси. *Ёгюзню шешилери къонакъланы бир кесек сёлешдирликдиле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 90. *Халкъ чардагъын къакъ этледен толтуруп, Алларында баш жартыла, шешиле.* «Жилтинле», 383.

ШЁНДЮ *заман. сёзл. къ.* **бусагъатда.** *Анам шаудан суу алып келгенди, Кюн шёндю тийгенди арбазгъа.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 38. *Марзият берген саугъа – кёзюлдюреуюк Адилгерийге шёндю нечик иги жарайды!* Гуртуланы Б., Адилгерий, 75.

ШЁНДЮГЮ *сыф. къ.* **бусагъатдагъы.** *Шёндюгю техниканы къой сен, ол айтхылыкъды.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 27. *Шёндюгю тёлю таулуланы иги адетлерин таматаладан аллыкъды, аладан кёргенин этерикди.* «Коммунизмге жол», 1972, №105.

ШЁНДЮГЮЛЮ *сыф. къ.* **бусагъатдагъы.** *Шёндюгюлю сабийле, кертиси бла да, не жюклесек да, кётюрюп айланыргъа эшекле тюйюлдюле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 73. *Шёндюгю адамны дуния бла байламлыгъы ёсгенди.* «Коммунизмге жол», 1971, № 137.

ШИБИЖИ *ат къарач. къ.* **чибижи.** *[Чомур:] Мен тузланнган шибижини сюеме, кимни дауу барды.* Хубийланы О., Дерт, 264. *[Асхат:] Кёремисе, шибижини бу сопалаун.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 172.

ШИБИЛЯ *ат.* Молния / Атмосферада жыйылгъан электричествону кеси аллына хауада жарыкъ ызлыкъла болуп атылмакълыгъы, элия. *Кече арасында, билмей тургъанлай, Бир ачы хапар келгенди, ышара, кюле туруучу Халисге Шибиля тийип ёлгенди.* (Фольк.) *Бюгечеде таула толудула Шибиляден, кёк кюкюреуден. Тау жоллары къоркъуулудула, Жаным, мында эрликге юйрен!* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 99.

■ **Шибиля чыракъ** *эск.* электрическая лампочка / ичинде тёгерекни жарытырча къызгъан металл жиби болгъан мияла баллон. *Элимде шибиля чыракъ Станциясындан келген Жиплени акъ этген къырпакъ, Ол алгъынча эледи элге.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 39. *Аслан бла Беслан юйню ичин алтынча жарытхан шибиля чыракъдан кёз айырмай тамашагъа къалып къарай эдиле.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 110.

ШИЗОФРЕНИЯ *ат.* Шизофрения / Психика процесслени арасында байланыш бузулуп, акъыл ишни къарыусузландырыучу къыйын психика ауруу. *Шизофрениягъа багъыу.*

ШИЛЛИНГ *ат.* Шиллинг / Англияда фунт стерлингни жыйырмадан бири болгъан эм 1971 жылгъа дери жюрютюлген ууакъ ахча.

ШИМАЛ *ат* **1.** Север / Жер жюзюню тёрт жанындан бири, къыбылагъа къаршчы жаны. *Бутакъ-бутакъ мюйюзле Сюелипдиле башымда, Мен шималда жашайма, Таш габула ашым да.* Шахмырзаланы С., Назмула, 161. *Сен тауш этмей озаса къатым бла Исси къыбыладан салкъын шимал таба.* Хубийланы Н., Жерни сагъышлары, 25.

2. *В позиции определения:* северный / Шимал бла байламлы. *Шимал Кавказда таулу миллетле Дон жагъасында саламлашдыла, Жарыкъ кюн тийип, жылтырап келген Эрттенги тангнга эшик ачдыла.* Боташланы А., Жашауум, 21.

ШИМИР *ат* 1. Толстый слой айрана, высохший на немытых стенках посуды / Адыр кёпден бери жууулмай, анга ичиндеги тауусулгъунчу жангыдан айран къуюла турса, аны тёгерегине къатхан айран. *Чыккыр къычырды кенгден: — Къалмады мени кючюм, Шимир болгъанды ичим, Осалгъа кетгенди ишим.* Ёзденланы А., Жамийлятны адырлары, 74. *Тюз эшикден кирген жерде шимири да энтда кетмей... тар ёре чыккыр турады.* Хочуланы С., Хапарла, 59.

2. Жиропот, грязь на одежде / Кёп кийилген кийимни кири. *О, Магъай, Магъай! Онгсузгъа дагъан. Хуна чачды бугъанг, нек шимирди жагъанг?* (Фольк.)

ШИМИРЛЕН *эт.* Покрыться грязью / Шимир бол. *Сагъыш этчи, нени тутар къадарынг? Аны бла [ётюрюк бла] кюер жашау мадарынг. Шимирленир сени адамлыкъ жагъанг, Чирик картошха да жеталмаз багъанг.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 9.

ШИМИРЛЕНИУ *и. д. от* **шимирлен** / Шимирлен дегенден *этим ат. Чыккырны шимирлениую.*

ШИМИРЛИ *сыф.* Покрытый грязью / Шимири болгъан. *Гаса келгенлени олтуртду, шимирли, уллу агъач аякъ бла кезиу-кезиу айран ичирди.* Этезланы О., Тарда, 101.

ШИМПАНЗЕ *ат.* Шимпанзе / Экватор Африкада жашаучу эм адамгъа ушагъан маймул. *Шимпанзе кесини кюзгюде кёрюмдюсюне бек сюйюп, ыразы болуп къарайды.* «Естествознание», 86. *[Зоопаркга] жангыдан келген жаныуарланы арасында шимпанзе да барды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 59.

ШИНА *ат.* Шина (*покрышка*) / Машинаны, аякъ машинаны д.а.к. затны чархыны тышындан кийдирилип, ичи хауадан тыкъ толтурулуучу резин къуршоу. *Букъу эте кенг шинала, жортадыла машинала, Черкесскеден тёрт жанына областьны журтларына.* «Жанкъылыч», 139. *Къысылгъан хауа автомобильлени шиналарында да барды.* «Естествознание», 60.

ШИНАЙ *ат.* Козленок, рожденный после массового окота / Артха къалып, кеч туугъан улакъ.

ШИНАШИК: *ц. д.* **шинашик бюк** *къ. аякъ бюк. Отоугъа къай тып, юч аякълы столну юсюнде телефонну тёгерегинде чеченчагъа бардым, шинашик бюкдюм.* «Шуёхлукъ», № 63, 72.

ШИНЕЛЬ *ат.* Шинель / Къалын къумачдан аркъасы бюкленип, бел тийресинде уа бел бау тигилиучю узун форма кийим. *Шинельлерибиз тузлу сууда бузлай, Биз да, аталача, уруш этебиз.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 325. *Юйге келип, шинелин тешгенде, Асхатны тёгерегине басынып тургъанла шум болдула.* «Шуёхлукъ», № 56, 106. *Ибрахим, шинелини тюймелерин тешип, кёкюрегинде эки кюмюш крестни кёргюздю.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 314.

ШИНЕЛЬЛИК *ат.* Материал для шинели / Шинель этерге жарарыкъ къумач.

ШИНЖИ *ат* 1. Колючка, иголка (*хвойная*)/ Битимлени бир къауумунда ийне кибик жютю болуп битген зат. *Къасмакъны шинжилери. Итбурунну шинжилери.* ■ *Лахор эте тургъанлай, къуйругъуна шинжи чанчханча, Ийналукъ секирип ёрге пурду.* (Фольк.) *Къол бармакъларымы тырнакъ тюплерине ууакъ ташла бла шинжиле кирип, къанлары бара башладыла.* «Шуёхлукъ», № 6, 98.// Твердые, игольчатые образования на теле у некоторых животных / Бир къауум жаныуарланы терилеринде ийнеге ушаучу жютю затлары. *Мен да аны шинжилерин, кесини да тёгереклигин кёргенимде: «Ол китапда сураты болгъан кирпи болур»,– деп, аны ызындан тёшню тюбюне дери чабып бардым.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 54.

2. *В позиции определения:* колючий / *къ.* **шинжили**. *Найыпхан къолу бла ташланы, къауураланы сермей, бир бирде уа шинжи тереклени бутакъларына узала, зыгъырланы тарта ёрлейди.* Толгъурланы З., Эрирей, 191.

ШИНЖИЛИ *сыф.* Колючий / Шинжилери болгъан. *Сары, ачыкъ агъачым, Шинжилиди кёлегим. Адамлагъа журтлагъа жарамайды терегим.* Шахмырзаланы С., Кёгетле, 4. *Кёп къатлы шинжили чыбыкъла къуршалагъан лагерь шёндю терен жукъудады.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 13.

ШИНТИК *ат* 1. Стул, табуретка / Бир адам олтурурча ишленнген юй керек. *Шинтигинг жокъ эсе да, тепсиге олтурма.* (Нарт сёз.) ○ *Ибрахим, эшик артында шинтикни столгъа тартып, олтуруду.* Къулийланы Х., Эгизле, 43.

2. Скамейка, скамья / Узун шинтик. *Доппанбаш тереклени тюплеринде шинтикледе бош жер жокъду.* Залийханланы Ж., Жанынган жюрекле, 190. *[Терек:] Салкъынымда кёк шинтикле жылтырайдыла. Башларында чопалчыкъла къалтырайдыла.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 41.

3. Сиденье (*в автобусе, машине и т. п.*)/ Машинаны, автобусну д. а. к. затны адамла олтуруучу жери. *Машинаны шинтигинде уа угу-жугу болгъан сомлукъ салынып тура эди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 117. *Ачылып ракета, Ол ёхтем кирир да, Шинтигин таныр да, Рюкзагын салыр.* Байчораланы С., Отубуз, 28.

ШИПЕР *эт. сёл. тил.* Бросать, швырять, кидать *что* / Ат, быргъа, сыз. *Аланы [ташланы] шипергенле Бекболатдан сора да кёпле эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 357. *Шаухал жол тюбюне бир зат шиперди.* Залийханланы Ж., Тёппеланы А., Малкъар литература, 273.

ШИПЕРИЛ *эт. страд. от* **шипер** / Шипер дегенни *зорлаучу айырмасы. [Аслан Малжейге:] Бизни юсюбюз бла элге шиперилген топ окъланы уа къолубуз бла узалыпмы тутарыкъбыз?* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 214.

ШИПЕРИЛИУ *и. д. от* **шиперил** / Шиперил дегенден *этим ат. Ташны шиперилиую.*

ШИПЕРТ *эт. понуд. от* **шипер** / Шипер дегенни *къатланыучу айырмасы. Таякъны жашха шиперт. Сюекни итге шиперт.*

ШИПЕРТИУ *и. д. от* **шиперт** / Шиперт дегенден *этим ат.*

ШИРОТА *ат геогр.* Широта / Экватордан санап меридиан бла

градуслада ёлчеленнген узакълыкъ (*жерни юсюнде точканы табар ючюн хайырланылады*). *Бир кибик широтада болгъан континентлени бла океанланы арасында окъуна хауа болумла башхы тюрлю боладыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 200.

ШИФЕР *ат.* Шифер / Сланецден этилип, мекямланы башларын жабаргъа хайырланылыучу зат. *Тёгереги бегимеген ачыкъ арбазны теренинде башыны жартысы шифер бла жабылгъан саман юй сюеледи.* Лайпанланы С., Гургумлу, 107. *Жандар эшикни ачаргъа деп кесине тартханлай, башына ууалгъан шифер къуюлду.* «Шуёхлукъ», № 54, 58.

ШИФЕРБАШ *сыф.* Крытый шифером / Башы шифер бла жабылгъан. *Къошунбаш, шиферба ш юйлени башларын буз уруп, дыгъырдатып тебиреди.* Кацийланы Х., Тамата, 154. *Къойчула тургъан шиферба ш юй узакъдан окъуна эсленеди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 227.

ШИФОНЬЕР *ат.* Шифоньер / Кийимле туруучу шкаф. *Даута шифоньерден бир кёксюл коверкот костюмну чыгъарды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 446. *Мюйюшде эки эшикли шифоньер сюеледи.* Семенланы А., Жазыу айла, 58.

ШИФР *ат* 1. Система условных знаков для секретного письма / Системасын билмеген адам окъуялмазча къуралгъан жазыу. *Телеграммаланы шифри.*

2. Регистрационный условный знак на книгах и т. п./ Библиотекада китап неда къол жазма къалайда, къайсы орунда турлугъун кёргюзтюучю харфла бла тарыхла. *Китапны шифри.*

ШИФРЛЕ *эт.* Шифровать *что* / Шифр (*1-чи магъ.*) бла белгиле. *Жазыу ишлени шифрле. Жашырын телеграмманы шифрле.*

ШИФРЛЕУ *и. д. от* **шифрле**/ Шифрле дегенден *этим ат. Экзаменде химиядан сынау ишлени шифрлеу.*

ШИШ *ат* 1. Вертел / Этни отда къууурур ючюн хайырланылыучу иничге узун чыбыкъ (кёбюсюнде темирден этиледи). *Ёрюзмек, от жагъада темир шишни кёрюп, аны отха салып, къаты къыздырып, алып эмегенни жангыз кёзюне басып сокъур этди.* (Фольк.) *«Къабыргъада шишни алып отха салып, къыздырып келчи»,– деди Залим Ахматха.* (Фольк.)

2. Вилка / Ашарыкъны бир кесегин илиндирирча бир ненча узун иничге тиши болгъан столова адыр. *Хар адамны аллына энчи табакъ, бичакъ, шиш салыныпды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 14. *Эки жанымдан экеулен шишле бла наша туурамланы бурун тюбюме дери узатып тохтагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1972, № 70.

♦ **Шиш тур** встать на дыбы / арт аякъларынгы юсюнде сюел (*тёрт аякълы жаныуарны юсюнден*). *Ажирле, Къара-Къубаны кёргенде, кишинеп, аякъларыны юсюне шиш туруп, боюнларын да къынгыр этип чабадыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 180. *Экиси да [улакъчыкъла] шиш тура, башчыкъларын бир бирге ура, чаба келип, киришлеге кирдиле.* «Шуёхлукъ», № 18, 80.

ШИШКИЛ *ат.* Большая корзина из прутьев для перетаскивания навоза / Мешхут ташыучу уллу четен. *Къауум-къауум сабан нёгерле болуп, Уллу, гитче ишге алны бурадыла, Шишкиллерин чаналагъа орната, Жигер къарт-*

ла танг бурунунда турадыла. Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 56.

ШИШЛЕ *эт.* Жарить на вертеле / Шишге чанчып, къыздырып бишир. *Солтан-Хамит, этлени жарашдырып, отну эки жанына кезиу узалып, шишлейди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 99. *Къарт мараучу, къууанып, Къауурсунла ишлейди, Кичи жаш а мыдых отда кийик этни шишлейди.* «Шуёхлукъ», № 76, 64.

ШИШЛЕН *эт. страд. от* **шишле** / Шишле дегенни *зорлаучу айырмасы. Сюрюучюню ашлауду, кертме терекден ишленип, Кёп къонакъла ашыргъанды, Шишликле бишип, шишленип.* Шахмырзаланы С., Ол ёмюрледе, 24.

ШИШЛЕНИУ *и. д. от* **шишлен** / Шишлен дегенден *этим ат. Этни шишлениую.*

ШИШЛЕУ *и. д. от* **шишле** / Шишле дегенден *этим ат. Къакъ къабыргъаны шишлеу. Кийик этни шишлеу.*

ШИШЛИК *ат.* Шашлык/ Шишге чанчылып отда бишген эт. *[Къарашауай] этлерини жартысын къазаннга салады, къалгъанын шишлик этип, от жагъагъа жарашдырып жаяды.* «Нартла», 178. *Кече болгъанды, булжуу эте тургъуз, Кийик этден шишликлени бургъуз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ШИШЛИКЛИК *ат.* Мясо для шашлыка / Шишлик этиллик эт. *Шишликлик болса, шишни чыбыкъдан да этер эдим.* (Нарт сёз.)

ШИЯКЫ *ат* **1.** Склеп, гробница, саркофаг / Ёлюк асыралгъан жер, кешене. *Жанбатыр сырт башында шиякы тёбеге жетди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 176. *Шиякы къазгъанда табылгъан кемирилген эмда жаркъаланнган сюеклеге кёре, бек алгъыннгы адамла итлени ашар ючюн окъуна ёлтюргенлери кёрюнеди.* «Естествознание», 76.

2. Клад / Жерге къазылып неда бир таша жерде букъдурулгъан ахчала неда башха багъалы затла. *«Ол чауулда шиякы басдырылгъанды»,– деучен эдиле, Излей, анда хазнаны кёпле Къазыучан эдиле.* «Жилтинле», 361. *Адамла келтирген жамаллыкъ адырла Къаххарны ахча шиякысы эдиле.* «Шуёхлукъ», № 10, 49.

ШКАФ *ат.* Шкаф / Ичине бир зат салырча эм ёрге сюелип турурча ишленнген эшикли уллу ящик. *Зоя, ёрге къобуп, шкафдан «Орус таурухла» деген китабын алды.* Хубийланы О., Адамла, 57. *Киштик стол тюбюнде Жёрме къыйыр кемирееди, Шкафны тюбюнде да Шеша буштукъ кёрюнеди.* «Шуёхлукъ», № 103.

ШКИВ *ат.* Шкив / Бурулууу бла башха затны айландыргъан чарх. *Комбайнны шкиви.*

ШКОЛ *ат* **1.** Школа / Жаш тёлюге битеу билим бериуню эм аны юйретиуню бардыргъан окъуу юй эмда ол орналгъан мекям. *Аминат школну директору болса да, устазланы къатында кесин энтда сохтагъа санайды.* Байрамукълаланы Х., Къарчаны юйдегиси, 134. *Къаты тутуп законланы, Кёп ачып школланы, Кенг ишлетип тар жолланы, Кёп этип колхоз малланы.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 121.

2. Какое-либо специализированное учебное заведение / Бир тюрлю энчи билим берген окъуу заведение. *Музыка школ. Спорт школ.* ■ *Пол-*

ковой школну бошагъанлай, Ибрахимни урушну ал тизгинлерине жибердиле. Къулийланы Х., Эгизле, 5.

3. *В позиции определения:* школьный / Школ бла байламлы. *Школ ишле. Школ жылла.* ■ *Сентябрь айда уа къайтып келип, школ партада олтурдум.* «Малкъар халкъ жырла», 257.

4. Приобретение опыта, а также сам опыт; выучка / Сынау алмакълыкъ эмда сынауну кеси. *Кёчгюнчюлюк иш Омаргъа уллу школ болгъанды.* Тёппеланы А., Омар Этезов, 24.

5. Направление, течение в науке, искусстве и т. п. / Илмуда, искусствода, литературада, жамауатполитика оюмда кёз къарамлары, принциплери эм амаллары бир кибик болгъан агъым.

ШКОЛЧУ *ат.* Школьник / Школда окъугъан адам. *Школчула, устазны къатына жууугъуракъ келип, аны хапарына тынгыларгъа хазырланадыла.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 140. *Суратла школчулагъа жашауну терен ангыларгъа болушадыла.* «Шуёхлукъ», № 33, 95.

ШКЫРНА[1] *ат къарач.* Дерюга / Бек зыбыр къумач, мапоклукъ къумач.

ШКЫРНА[2] *сыф. къарач.* Неказистый, низкорослый, короткий/ Алаша, алаша бойлу.

ШЛАГБАУМ *ат.* Шлагбаум / Темир жолдан ётген жерде, заставада д.а.к. жерде жолну тыйыучу узун агъач неда темир. *Темир жолда шлагбаум жабылып эди да биз аны ачылырын сакълап тура эдик.* «Шуёхлукъ», № 27, 29. *Шлагбаум ёрге кётюрюлгенлей, машинала жерлеринден бирча тебиредиле.* «Коммунизмге жол», 1969, № 31.

ШЛАК *ат* Шлак **1.** Застывший остаток после выплавки металла / Магъаданны эритип металл эте туруп чыгъыучу къалгъан-къулгъанлары.

2. Остаток от сжигания твердого топлива / Ташкёмюрню кюйдюргенде къалгъан къатысы. *Фетисов шлакны орунуна опилкаланы къуюп къойгъан эди.* «Малкъар пьесала», 42. *Кюлню бла шлакны кетериу тылпыу электростанциялары болгъан шахарлада таза лыкъны сакълаугъа онг береди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 6.

ШЛАКОБЕТОН *ат.* Шлакобетон / Шлак, юзмез, цемент къошулуп этилиучю женгил бетон.

ШЛАНГ *ат.* Шланг / Тынч бюгюлюрча суу ётмеучю къумачдан, резинден д.а.к. затдан ичи бла суусун эм газ барырча ишленнген быргъы. *Османны мураты: моторну ишлетип, шланг бла сууну жана тургъан отха бурургъа эди.* «Жанкъылыч», 269. *Арнис, шлангны алды да, палубаны жууып тебиреди.* «Шуёхлукъ», № 32, 46.

ШЛЕМ *ат* Шлем **1.** Металлический воинский головной убор / Алгъын заманда аскерчиле башларын бичакъдан, сюнгюден сакълар ючюн кийиучю темир бёрк.

2. Специальный головной убор лётчиков, танкистов, лыжников и др./ Башлары бир затха тийгенде ачымаз ючюн лётчикле, мотоциклистле д.а.к. башха адамла кийиучю баш кийим. *Шлем киймей мотоциклге минерге жарамайды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 105. *Портну ичинде, тёгерегинде акъ шлемлери бла полицейле кёпдюле,*

корреспондентле бла сурат алыучула тёгерекге чабадыла. Шауаланы М., Кечерлеми?, 82.

ШЛЁПКА *ат.* Дощатый потолок / Къангала урулгъан отоу башы. *Бийикде, шлёпканы тюбюнде гитче, къум басхан терезечик бар эди.* М. Кинцис, В. Ядин, Юч шуёх, 31.

ШЛИФОВАЛЬЩИК *ат.* Шлифовальщик / Темирден, мияладан, агъачдан д.а.к. затдан ишленнген адырны бек сыйдам этиучю, анга керекли форма бериучю ишчи.

ШЛИФОВЩИК *ат къ.* **шлифовальщик.** *Уллу разрядлы токарьла, шлифовщикле жангы станоклада ишлейдиле.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 15.

ШЛЮЗ *ат* Шлюз **1.** Сооружение на реке, канале / Бийикликлери бир бирден башха тюрлю болгъан сууланы бириндан бирине кемелени ётдюрюрге болушуучу гидротехника къурулуш. *Шлюзла бла 1350 тоннагъа дери жюк кётюрген кемеле жюрюкдюле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 95.

2. Отверстие в плотине для выпуска воды / Каналны, кёлню д. а. к. затны суун жибериучю жапхычы болгъан къурулуш. *Каховск кёлде баш шлюз ачылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1979. № 56.

ШЛЯПА *ат къ.* **къалпакъ.** *Къайда кёрсе да, къайда тюбесе да, башындан шляпасын тешеди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 153.

ШНУР *ат къ.* **бау.** *Василий къыйырына темирчик тагъылгъан шнурну къолуна алды.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 39. *Экинчи кюн, юй орунну ёлчелеп, шнур тартып, фундаментине орун къаздым, аны ташдан толтурдум.* «Жарыкъ жолда», 183.

ШО *кес.* **1.** Вот, хоть бы, бы / Затны болурун излегенин белгилеген кесекчик. *Шо бийик таула алаша болса эдиле, Экибиз бир бирни кёрюп турурча.* (Фольк.) *Шо сен манга берген сёзлеринги сынгар бирин тындырсанг эди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 180.

2. Точно, будто / Тюз да, шашмай, башхасы болмай. *Шо жел уруп киргенча, Той ортагъа жаш чыкъды.* Отарланы О., Жырла, 39. *[Булутла] къачадыла ызларындан сюргенлей, Булгъанадыла къыппа кибик чырмалып, Шо ол халда житилеге миннгенлей, Ыра хат болуп, жатадыла чулгъаныпп.* «Жюрек жырлайды», 44.

3. Даже / Окъуна. *[Бекболат Къарачыкъгъа:] Уой, юйюнге ант кирсин! Кесинг да юшюген мандалакъ кибик, шо сен да манга акъылмы юйретесе?* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 402.

ШОБУРА *ат.* Розетка (*стержень*) рога / Мюйюзню ич къатысы. *Сампал сермеу – къоркъакъны ишиди, Дунияда ол шуёхсуз кишиди. Къутургъанны халкъ тутады, Шобурасын ууапады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 11. *Шабазны къамар акъылы жокъ эди, мени бугъам сени бугъангы шобурасын тюшюргенди дейди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ШОВИНИЗМ *ат.* Шовинизм / Бир миллетни башхаладан игиге санаучу, бир миллетни сейирлерин башхаланыкъылагъа къажау сюеучю эм миллетлени бир бирге жау этерге кюрешиучю миллетчиликни бек огъурсуз формасы. *Умар тесняклаиы партиясыны*

шовинизмге, къазауатда къаршчы кюрешлеринден хапар айтхан эди. «Ленинни байрагъы», 1972, № 168.

ШОВИНИСТ *ат* 1. Шовинист / Шовинизм жанлы адам. *Къыралда [Израильде] айырыула аллы кампания шовинистлени баш ёпюрюклери бла барады, израильчи баш чыла экстремист кёз къарамларын бютюн ачыкъ айтадыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 212.

2. *В позиции определения:* шовинистский / Шовинизм бла байламлы. *Шовинист политика.*

ШОЙ *мод. эт. къарач. къ.* **уша**[2]. *[Владимир:] Жашауну тиги, Дуппуру, ойматы да бола шойду.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 6. *[Таужан Зурумгъа:] Салих да уллу ана къарнашынг шойду да.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 18.

ШОКОЛАД *ат* 1. Шоколад / Какао терекни урлугъуна бал туз бла ариу ийисли хансла къошулуп этилген зат. *Тынч къалкъыргъа эмда иги жукъларгъа, жукълардан алгъа кофени, кючлю чайны, спирти болгъан ичгилени ичиу, шоколадны, семиз ашарыкъны ашау, тютюн ичиу заран болады-ла.* А. Демидова, Саулукъну сакъла, 11. *Жашчыкъ шоколадны къагъытын ача башлады.* «Коммунизмге жол», 1969, № 18.

2. *В позиции определения:* шоколадный / Шоколаддан этилген. *Мамукъ жууургъан болгъу эдим Жалан этинге жабаргъа, Шоколад конфетле алыр эдим, Сен ауузунга къабаргъа.* (Фольк.) *Къызчыкъ, челеклени толтуруп, кетерге тебирегенинде, Науруз, жолоучу чемоданчыгъындан чыгъарып, шоколад плитканы узатды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 17.

ШОЛП *эрикл. сёз.* Звукоподражание плеску воды / Бир затны суугъа атханда этилиучю тауush.

ШОНТАЙ *ат эск.* Сумка / Хуржун.

♦ **Шонтай къап** мешочек для альчиков / ашыкъла салыныучу хуржун.

ШОР[1] *сыф.* Голодный / Ач болгъан. *Чаллыкълада сары ырхыла бардыла, не кюн келир шор маллагъа, биз жазыкъ.* «Шуёхлукъ», № 54, 78. *Мустафирни ауазы шор къозучукъну макъыргъанына ушайды.* Толгъурланы З., Айыуташ, 8.

♦ **Шор тара** сосать в желудке / ачдан ауру, ачыт (*аш орунну юсюнден*). *[Асият] ачдан кёлю шор тарай, арт юзмелтин ийирип бошап, жерде кийиз юсюне ботасын атып, гуппуш болуп, асыры талчыкъгъандан, несин да билмей жатды.* Шауаланы М., Мурат, 86. *[Салиймат] ач къарангы ичди суудан. Ол а алды борбайларын, Аш орунну шор тарады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 108.

ШОР[2] *сыф. аз жюр.* Узкий / Тар; антоним: кенг. *Турна суукъ шорпа этип, шор баш болгъан терен къошуннга къуюп, Тюлкюню аллына салды.* (Фольк.)

ШОРАЙ *эт.* Проголодаться / Ач бол, шор бол. *Кече ачлай къалып, эртенликде хар ким, жатхан жерлерибизден ёрге туралмай, шорайып тура эдик.* Тёппеланы А. Кюн батмайды, 166.

ШОРАЙГЪЫ *сыф. къ.* **шор**[1]. *Жюз бла сегиз шорайгъы атлы, анча да ат, суунуу шош чайпалта, сюзюп башладыла.* «Шуёхлукъ», № 76, 14.

ШОРБАТ *ат къарач.* **1.** Карниз (*напр. дома*)/ Мекямны къабыргъасыны баш жанында аны узунуна алгъа чыкъгъан жери. *Элде топуракъбаш юйле, шорбатлагъа тизилген къарылгъач уялача, къабыргъалагъа жабышып баш къагъадыла.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 202. *Шорбатладан суммек бузла Сынып, агъып къаладыла, Терезеге таша къолла Буз суратла саладыла.* Жилтинле, 194.

2. *къ.* **чорбат.** *Декабрны къарлы жели Шорбатлада шош сарнайды, Кенг майданда къар ызланы Юсю бла учхалайды.* Джаубаланы Х., Шууулдайдыла наратла, 99.

ШОРКЪА *ат къарач.* **1.** *къ.* **шорха**[1] (*1-чи магъ.*). *Салкъын мюйюшледе къалгъан эски къар эрип, шоркъачыкъла болуп, арбазланы кирлерин жууа, уллу суугъа къошулдула.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 156. *Таякъ жангурну сёдегей шоркъалары хуналаны жууып, боза тёгюлгенча, ырхылы саркъадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 220.

2. Водосточная труба / Юй башладан суу агъыучу быргъы. *Къарны быргъайды, сугъулады чырдылагъа, шоркъаланы, ожакъланы къармайды [жел].* «Жюрек жырлайды», 144.

ШОРКЪУЛДА *эт. къарач. къ.* **шорхулда.** *Хар эрттен сайын Ханымсат, гулош таягъына таяна, шоркъулдап баргъан суу таба атланады.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 5. *Къая ташха кесинги уруп, шоркъулдап, Кёп чачханса сакъ бетиме тамычынгы.* «Жанкъылыч», 18.

ШОРКЪ-ШОРКЪ *эрикл. сёз. къарач.* Сууну шоркъ-шоркъ тауушу.

ШОРНИК *ат.* Шорник / Къайишден арба керекле ишлеучю уста. *Колхозну шорниги.*

ШОРПА *ат* **1.** Бульон / Ичинде эт биширилген суу. *Арыкъ этни шорпасы татымаз, адеп базарда сатылмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Шапа Алим да агъачдан къысхыч ишлеп, къазанда къайнап башына келген этлени шорпагъа батдыра эди.* Хочуланы С., Хапарла, 66.

2. Суп, щи, борщ / Картофу, хобустасы д. а. к. заты болуучу суулу ашарыкъ. *Адамла картоф шорпа иче тургъанлай, эшикден Токай кирди.* Зокаланы З., Солуу кюн, 61. *Уля хобуста шорпа келтирди.* «Шуёхлукъ», № 48, 24.

■ **Шорпа баш** жир на поверхности бульона, навар / эт бишген сууну башында жауу. *Ишлемеген жарымайды, онгмайды, Табагъына шорпа башы къонмайды.* Байкъулланы А., Хорлам, 41. *Багъанагъа шорпа баш къалын сюртюлген бир узун жипни такъдыла.* «Шуёхлукъ», № 13, 38.

ШОРПАЛЫКЪ *ат.* Мясо для супа / Шорпа этерге жараулу эт.

ШОРХ-ШОРХ *эрикл. сёз.* Шум, издаваемый потоком воды / Чучхурну неда баргъан сууну тауушун билдиреди.

■ **Шорх-шорх эт** издавать звук шорх / шорх тауш чыгъар. *Тау суу шорх-шорх эте энишге агъады.*

ШОРХА[1] *ат* **1.** Поток, струя воды / Терк баргъан суу. *Къала тёгерек бурулуп, суу шорхала къуюлдула.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 188. *Къутуруп келген тау шорханы тюбюнде Орналып эди бу жарлы эл кюллюмде.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. Водопад / Баргъан сууну бийикден энишге къуюлгъан

жери. *Уллу ташдан акъгъан шорхаларыны тюплеринде уа, кенг айланмала эте [суу] бираз солуу да ала, дагъыда болгъан кючюн энишге айландырып барады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 5. *Таулу къызны жохар чачыча, Салыннгандыла шорхала, Жангы жырланы Бахсан жырлайды, Къуанчдан толуп чайкъала.* Къаракетланы Ю., Булутла, 26.

ШОРХА[2] *ат* Воронка / Башы кенг, тюбю уа быргъычыкъча болуп, суусун затланы тар башлы оруннга къуйгъанда неда сюзгенде хайырланылыучу адыр. *Шорхачыкъны таза шешагъа салайыкъ.* «Естествознание», 46.

ШОРХАЛА *эт. къ.* **шорхулда.** *Элни жаны бла шорхалап барыучу суу буз къапха киргенди.* Кацийланы Х., Тамата, 52. *Суула барадыла шорхалап, Алларын тыябыз хорлап.* «Шуёхлукъ», № 13, 8.

ШОРХАЛАН *эт. къ.* **шорхулда.** *Тау суула, шорхаланып, Мыллык атадыла энишге, Барадыла ашыгъып, Тенгизге жетерге.* Ахматланы А., Жаз келди, 13. *Жангызда сууну шорхаланып баргъаны эшитиледи.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 39.

ШОРХАЛАНЫУ *и. д. от* **шорхалан** / Шорхалан дегенден *этим ат.*

ШОХАЛАУ *и. д. от* **шорхала** / Шорхала дегенден *этим ат.*

ШОРХУЛДА *эт.* Журчать, течь с шумом / Тауушэтип бар (*сууну юсюнден*). *Насыплыды мени журтум, Шорхулдайды тау череклери, Татымлыды тау жайлыкълары, Субай нарат череклери.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 150. *Суусапдан онгсуз болуп, ичи жанган Мазан заманны асыры къызгъаннгандан, шорхулдап жаны бла баргъан суудан да ичмеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 287.

ШОРХУЛДАТ *эт. понуд. от* **шорхулда** / Шорхулда дегенни *къатланыучу айырмасы. Арбазда тиширыула ийнеклени шорхулдатып сауадыла.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 19.

ШОХУЛДАТЫУ *и. д. от* **шорхулдат** / Шорхулдат дегенден *этим ат. Мамырлыкъ – кёгюрчюнле мурулдауу, Илипинде суучукъну шорхулдауу, Ырахатлы жукъу, тангны шош жарыуу, Завод гудокну ишге чакъырыуу.* Отарланы К., Сагъышла, 57.

ШОССЕ *ат* 1. Шоссе / Рельслери болмагъан транспорт жюрюр ючюн юсю къаты болурча ишленнген жол. *Къысха айтыргъа, шоссени тюз баргъан лентасы бла автомобиль меннге тюшюмде да кёрюне эдиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 19. *Айланч шоссе, иничге темир жолла да, Чалыуча,эсленедиле.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 46.

2. *В позиции определения:* шоссейный / Шоссе бла байламлы. *Исмайыл чырпыланы къыйырлары бла шоссе жол таба тебиреди.* «Шуёхлукъ», № 28, 67.

ШОТЛАНДИЯЧЫ *ат.* Житель Шотландии / Шотландияда жашагъан адам.

ШОФЁР *ат* 1. Шофёр / Автомобильни жюрютюучю адам. *Ишден юйге келип жатхан монтёр, Узакъ жолдан арып къайтхан шофёр, Тынч кечели болугъуз.* Къулий-

ланы Къ., Юйюнге игилик!, 83. *Шофёр машинаны моторуна от алдыргъанлай, Азнормазаллы тюклю къолун аны имбашына салды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 43.

2. *В позиции определения:* шофёрский / Шофёр бла байламлы. *Хасан шофёр курслагъа кирди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 113.

ШОФЁРЛУКЪ *ат.* Профессия шофера / Шофёрну иши, къуллугъу. *Машиналарын тизип, шофёрлукъ да этеди [Муссачыкъ].* Отарланы С., Назмула, 24. *Халкъ таныгъан Базарбийни жашы шофёрлукъ бла къалмазгъа керек эди.* Хубийланы О., Аманат, II, 11.

ШОХ *ат къарач. къ.* **шуёх**. *Шохунг кюйдюрюп сёлешир, жаунг кюлдюрюп сёлешир.* (Нарт сёз.) ○ *Тенгле бла, шохла бла жашагъан жарыкъ дамлы болады.* Хубийланы О., Адамла, 165.

ШОХАЙ *ат эркел. къарач. къ.* **шуёх**. *Таначыкъ, текечик, къочхарчыкъ шохайла болгъандыла.* «Къарачай халкъ таурухла», 208.

ШОХАЙЛАН *эт. къарач.* Сдружиться, подружиться с *кем* / Шуёх бол. *Мени бла бир партада олтургъан жаш бла шохайландым.*

ШОХАЙЛАНЫУ *и. д. от* **шохайлан** / Шохайлан дегенден *этим ат.*

ШОХАЙЛАШ *эт. къарач. къ.* **шохайлан**. *Къызла шохайлашдыла.*

ШОХАЙЛАШЫУ *и. д. от* **шохайлаш** / Шохайлаш дегенден *этим ат.*

ШОХАШХИ *ат ц. диал.* Юзмез къагъыт (*къ.* **юзмез**).

ШОХЛУКЪ *ат къарач. къ.* **шуёхлукъ**. *Къарачай халкъ урунууда, тенглик тутууда, миллетле бла шохлукъ жюрютюуде кесин танытханды.* Хубийланы О., Аманат, I, 159. *Урунуу шохлукъ бу гитче ишчи коллективни, бир къолча, кючлю бирикдиргенди.* «Алчыла», 103.

ШОШ I *сыф.* 1. Спокойный, не бурный, лёгкий, не сильный / Къаты, кючлю болмагъан, тынч, акъырын. *Къалын агъач гюл бахчагъа ушайды, Чапыракъ женгип, шош аязда ойнайды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Арт кюнлени биз шош, сабыр тенгизни жагъасында ашырдыкъ.* Хубийланы О., Мурат, 137.

2. Погруженный в тишину, безмолвье / Тауушу, жабу болмагъан. *Тёгерек асыры шошдан, Салих кесини жюрегини ургъанын эшите келеди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 406. *Таула этеги шош журтланы хурметли къургъакъ къачы тауусулду.* Лайпанланы С., Гургумлу, 159.

3. Звучащий не сильно, еле слышный / Уллу тауушу этмеген, аз эшитилген. *[Исмайылны] Жаш къатыны жиляп къарайды кёзюне, Къулакъ салып тынгылайды шош сёзюне.* «Малкъар халкъ жырла», 95. – *Ийнанама, – дейди Асхат шош ауаз бла, уялгъанын жашыралмай.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 34.

4. Спокойный, нетревожный / Къайгъысыз, ырахат. *Жолоучу къууанныганча жангы шош тангнга, Къууанып, дуния башында къууанчдан сора Бир зат болмагъанча, кёрюнеди манга.* Къобанланы М., Акъ бутакъчыкъ, 13. *Кеси аллыма сёлешгенме, телича, Назмулагъа кетип мени шош эсим.* «Жанкъылыч», 18.

ШОШ II *хал. сёзл.* 1. Бесшумно / Тауушу этмей. *Асият, шош чыгъып,*

эшикни жырылдагъанындан да къоркъуп, тёгерекге тынгылайды. Шауаланы М., Мурат, 89. *Сабийлени къууанчлы дауурларында кесин эслетмей, ана эшикге шош чыгъып, кетип къалгъан эди.* «Шуёхлукъ», № 7, 29.

2. Тихо, еле слышно / Тынч, кючден эшитилип, акъырын. *Анам! Мен жашчыкълайын Арбазда къалкъыу эте, Сен а шош жырлай эдинг, Къайгъысыз жукъласын деп.* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 36. *Терекле, узун ауаналары бла тёгерекни къаралтып, шош шыбырдаша, сюеледиле.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 65.

3. Медленно / Терк болмай, акъырын. *Аланы [малланы] алларында къара жамычыны тюбюнде сюрюучюлери шош атлай, бодуркъуча кёрюнеди.* Хочуланы С., Хапарла, 55. *Бийик жухну ышыкъ къоюнунда Шош агъара, жайны тангы атады.* Отарланы К., Жолла, 32.

4. Слабо, не сильно / Къаты болмай, аз. *Тау аязы шош урады, Шош къалтырайды кёл.* Отарланы К., Жолла, 36. *Салкъын желчик шош сылай,– «Тала»,– десенг ма алай.* «Шошлукъ», 23.

5. Спокойно, мирно / Мамырлы болуп, тынчлыкълы болуп, къайгъы болмай. *Къалай шошду, къалай шошду дунияда! Уруш озгъан бузча кетгенди андан.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 12.

■ **Шош бол 1)** безмолвствовать, погружаться в тишину / шошлукъ бийле, ал тёгерекни. *Бир арада къанатлы тауушла чыгъадыла. Дагъыда тёгерек шош болады.* Ортабайланы Т., Октябрь саугъасы, 10. *Жаууп да тохтады, тёгерек шош болду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 22; **2)** затихать / сел бол, тохтайыракъ бол. *Неваны толкъунлары, жыргъа къулакъ сала, шош болгъанча кёрюнедиле.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 59. *Ушакъ бирде шош болады, бирде уа къызыу даулашха айланады.* «Шуёхлукъ», № 52, 60; **3)** замолчать, прекращать разговор, шум, гам и т. п. / сёлешиуню, жабуну тый, тохтат, селейт. *Ибрахим Халиматха, ол да Ибрахимге къарагъанлай бир ауукъгъа шош болуп турдула.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 19. *Жух тюбюнде жашла, шош болуп, кеслери алларына ышара эдиле.* Этезланы О., Тарда, 58; **4)** успокаиваться, не волноваться, не тревожиться / жюрегинги, кёлюнгю тынчайт, ырахат бол, къайгъы этме. *Кир муратын нёгери ачыкълагъанында, анга къыйналыр орнуна Элмырза жюреги шош болуп, Къайтукъну имбашына къолун салып айтды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 151. *От жаннгандан сора, бойнакъ бираз шош болду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 58; **5)** становиться не громким / гитче бол, аз эштил. *Таш жолда атны аякъ тауушлары шош бола келдиле да, ахырында ат бла бирге думп болдула.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 86. *Жыры шош болду, Кёзлери толду.* «Жилтинле», 289; **6)** бездействовать, притихнуть / зат да этмей тур, тохта. *[Бийберт Азаматха:] Сылтауун билмейме, алай, жау басханча, былай шош болуп къалгъанынгы уа жаратмайма.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 24; **7)** замедляться / акъырын, тынч бол. *Атны жюрюшю шош болду.*

ШОШАЙ *эт.* **1.** Шош бол **1** (*къ.* **шош II**). *Тёгерекде деменгили таула ачыудан агъарып шошайгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 61, 91. *Бир кесекден хар зат да шошайды.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 45.

2. Шош бол **2** (*къ.* **шош II**). *Кечени суугъу эрттен алагъа шошайды.* Шауаланы М., Мурат, 210. *Жел*

бир кесекге шошаяды, къуруйду, Жангырады, бютюн къаты улуйду. Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

3. Шош бол **3** (*къ.* **шош II**). *Комиссар жыйгъан адамла ныгъышда хуна ташлагъа бла сюйремеле юсюне олтуруп шошайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 208. *Кечени бу заманында итле да, адамланы жукъуларын бёлдюрмейик дегенча, шошайгъандыла.* Шауаланы М., Мурат, 163.

4. Шош бол **4** (*къ.* **шош II**). *Къаны къызгъан Бекмырза акъырын шошаяды, жашыны къатында женгиллик этип ачыуланнганына чогъежленип, талкъыгъа олтурады да, терини ийлей башлайды.* «Шуёхлукъ», № 5, 55. *Къаххар бираз шошайды, сабырланды.* «Шуёхлукъ», № 10, 52.

5. Шош бол **5** (*къ.* **шош II**). *Черек да боз бетин ата башлагъанды, кючлю ауазы да шошая барады.* Шауаланы М., Мурат, 187.

6. Шош бол **6** (*къ.* **шош II**). *Къуш ауун жерге тюшдю, Къанатлары бошайды, буруну жерге тирелип, кёп тыпырдап шошайды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 86.

7. Шош бол **7** (*къ.* **шош II**). *О къыстау суу, шошайгъан этесе, Нек кёрюнесе мутхуз, мудахланнган?* Зумакъуллланы Т., Кёз жарыгъым, 47. *Душманла урушну ал айларында бизни жерибизге терк келе болгъанлыкъгъа, аланы терк келиулери жылны ахырына шошайгъан эди.* «Шуёхлукъ», №5, 70.

ШОШАЙТ *эт. понуд. от* **шошай** / Шошай дегенни *къатланыучу айырмасы. Итле къадалыуну шошайтхан угъай, бютюн къатыдан къаты бардырадыла.* Тёппеланы С., Жаралы зурнук, 15. *Ачыулу шыбырдап, къатынны шошайтыргъа кюрешдиле.* «Шуёхлукъ», № 62, 13.

ШОШАЙТДЫР *эт. понуд. от* **шошайт** / Шошайт дегенни *къатланыучу айырмасы. Тауушну шошайтдыр.*

ШОШАЙТДЫРЫУ *и. д. от* **шошайтдыр** / Шошайтдыр дегенден *этим ат.*

ШОШАЙТЫУ *и. д. от* **шошайт** / Шошайт дегенден *этим ат. Хапарны шошайтыу. Кюлкюню шошайтыу.*

ШОШАЙЫУ *и. д. от* **шошай** / Шошай дегенден *этим ат. Туман кётюрюлюп, жауунну шошайыуу.*

ШОШКЪАП *сыф.* Украдкой кусающийся (*о собаке*)/ Юрмей, шош келип къабыучу. *Хасан эфенди, шошкъап итча атлай, Биймырзаны кесине чакъырды.* Шауаланы М., Мурат, 170. *Тюзюн айтханда уа, Къарча шошкъап ит эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ШОШЛАН *эт. къ.* **шошай.** *Олсагъатдан сёз, дауур да шошланды.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 42.

ШОШЛАНЫУ *и. д. от* **шошлан** / Шошлан дегенден *этим ат.*

ШОШЛУКЪ *ат* **1.** Спокойствие, тишина / Тауush, жабу жокълукъ. *Таулада шошлукъ, жукъладыла элле, Къуш да къар жапхан уяда жукълайды.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 134. *Элни къалай эсе да бир ангылаусуз шошлукъ басып эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 34.

2. Душевное спокойствие / Жюрек тынчлыкъ, ырахатлыкъ,

къайгъысызлыкъ. *Къыйынлыкъ мугур этген жюрегине шошлукъ келип, чыракъ жукъланнгандан сора тиширыу талай заманны намазлыкъдан къопмай турду.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 30. *Хар кимни бетинде – шошлукъ.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 9.

ШПАГА *ат.* Шпага / Юч, тёрт неда алты къырлы, жютю бурунлу, узун саут. *Жылтыраукъ шпага.*

ШПАГАТ *ат.* Шпагат / Бир затны къысар неда тигер ючюн бурулуп кендирден этилген тутумлу халы. *Китапланы шпагат бла къысыу.*

ШПАКЛЁВКА *ат.* Шпаклёвка / Бир затны боярдан алгъа уякъ тешиклерин, сыйдам болмагъан жерлерин жабар неда сыйдамлар ючюн жагъылыучу, къуруса уа, къаты жабышыучу тылы кибик зат.

ШПАЛА *ат.* Шпала / Рельслени тутар ючюн темир жолгъа кёнделен салыныучу агъач, темир неда темир-бетон брус. *Къыралгъа шпалала бек керек болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 116. *Шпалаланы бузлагъан жерге уячыкъла къазып, ары саладыла.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 252.

ШПАН: шпан къой *сыф.* Мериносовая овца / иги тукъумлу, жумушакъ жюнлю къой. *Къойчуну сюрюуюню асламы – шпан къойладыла.*

ШПАНА *ат сёл. тил.* Шпана / Уручу, низамны бузуучу, хулиган.

ШПАРГАЛКА *ат сёл. тил.* Шпаргалка / Устазны сорууна жууап эте туруп, окъуучу жашыртын хайырланнган, жазылары болгъан къагъыт неда книжка.

ШПИК *ат сёл. тил. къ.* **шпион**. *[Васо:] Бакугъа шпикле жибере айланадыла.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 229.

ШПИЛЬКА *ат.* Шпилька / Чачны тарап, бегитир ючюн жюрютюлюучю зат.

ШПИОН *ат.* Шпион / Шпионлукъ бардырыучу адам, тасхачы. *Немецлиле, сёзсюз, шпионла жибергендиле.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 13. *Буржуй къыралла бир бирлерине кеслерини шпионларын, заранчыларын, диверсантларын, бир-бирде уа адам ёлтюрюучюлерин да жибередиле.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 94. // Тот, кто следит за кем-либо, доносит на кого-либо / Биреуню ызындан сынчылап айланнган адам. *Шпион терк окъуна анга [Пелагеягъа] къарады да тюкюрдю.* М. Горький, Ана, 85. *Шпион бабас ол жерде болгъанды, Жюрегине аман акъыл алгъанды.* «Жюрек жырлайды», 58.

ШПИОНАЖ *ат.* Шпионаж / Къыралны жашырын затларыны юсюнден шартланы жыйып неда материалланы урлап башха къыралгъа берир ючюн бардырылыучу аманлыкъчы иш; тасхачылыкъ. *Къыралда жаула бардыла, бу кинода да шпионажны, фашизмни юсюнден айтылады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 461. *Кинону Американы студиясы чыгъаргъан эди, ол Гонконгда шпионажны юсюнденди.* «Шуёхлукъ», № 41, 87.

ШПИОНЛУКЪ *ат къ.* **шпионаж**.

■ **Шпионлукъ эт** шпионить / Шпионаж бардыр.

ШПОР *ат.* Шпора / Атны бардырыр ючюн кавалеристлени чурукъ табанларыны арт жанына бегитилиучю сыйдам неда тишли чархлы темир дугачыкъ. *Элмырза атына шпорларын жетдирди.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 326. *Акъылбалыкъ болгъан кишиле, беллерине да уллу бичакъла тагъып, башлы чурукъларында да шпорлары бла, келип, хар жерни къозгъарла.* М. Горький, Ана, 44.

ШПРИЦ *ат.* Шприц / Организмге дарман къуяр неда андан суусун затны ичине тартып алыр ючюн поршенли цилиндрни къыйырына къуууш ийне орнатылып ишленнген медицина адыр. *Врач чемоданын ачды да, алайда сюелип тургъан тиширыугъа шприцни кёргюзтдю.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 95. *Врачны чачы акъ болгъанды, алай къоллары алгъынча шприцни таукел тутадыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 39.

ШРИФТ *ат полиграф.* Шрифт / Текстни басмалар ючюн керекли типография литераланы комплекти эм аланы къагъытха тюшген тамгъалары. *Аланы [китапланы] башха-башха типографиялада басмалагъандыла, бир кибик материалланы, къагъытны, шрифтни хайырланнгандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 42.

ШТАБ *ат* Штаб 1. Штаб (*орган управления войсками*)/ Сауутланнган кючлени хар тюрлюсюню бёлюмлеринде эм биригиулеринде аскерлеге башчылыкъ этиучю орган эм ол органдагъы адамла. *Сейитни тасхачы ишинде Эшитдик жигитлик этгенин, Душман аскерни ийнаралын Бизни штабха келтиргенин.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 86. *Штабха начальник, роталагъа да командирле салындыла.* «Шуёхлукъ», № 28, 29.

2. *кёч.* Руководящий орган *чего-л.* / Бир затха башчылыкъ этген орган. *Хаймашада юч районну малчыларына оноу этген штаб барды.* Боташланы И., Пьесала, 151. *Фестивальгъа хазырланыуну халкъла аралы штабында конференция болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 182.

ШТАБЕЛЬ *ат.* Штабель / Бир бири юслерине бир ызда тап къаланнган затла (*къурулуш неда башха материалла*). *Кирпични штабели.*

ШТАБИСТ *ат.* Штабист / Штабда ишлеген офицер.

ШТАБ-КВАРТИРА *ат.* Штаб-квартира / Аскер штаб тургъан юй.

ШТАКЕТНИК *къауум. ат.* Штакетник / Буруу этерге жараучу узун къангачыкъла.

ШТАМП *ат* 1. Штамп / Учрежденияны, организацияны аты жазылгъан штемпель. *Справканы штампы.*

2. Форма для серийного изготовления предметов / Затланы бирча чыгъарыр ючюн металлдан ишленнген кеп, форма. *Мындан алда Кемал штампла хазырлауну жангы амалын тапханды.* «Шуёхлукъ», № 41, 110.

3. Готовый образец, трафарет, шаблон / Тюрлендирилмей хайырланылып туруучу юлгю, шаблон. *Алыннган темасына тыйыншлы стиль табылмагъан чыгъармада кёбюсюне литература штамп,*

эски методла, эски амалла тюбейдиле. Къагъыйланы Н., Тинте барып, 26. *Поэт тили ауур, басындырыу, штамп болгъанын эслеялмайды.* «Огъурлу танг», 226.

ШТАМПЛА *эт.* Штамповать *что* / **1.** Ставить штамп на чтолибо / Къагъытлагъа штамп сал. *Секретарь къагъытланы штамплады. Бланкны штампла.*

2. Изготовлять при помощи штампа / Штампны (*2-чи магъ.*) болушлугъу бла ишле. *Бир затны деталларын штампла.*

ШТАМПЛАН *эт. страд. от* **штампла** / Штампла дегенни *зорлаучу айырмасы. Къагъыт штамплаинганды.*

ШТАМПЛАНЫУ *и. д. от* **штамплан** / Штамплан дегенден *этим ат.*

ШТАМПЛЫ *сыф.* Штампованный / Штамп (*1-чи магъ.*) салыннган. *Секретарь, штамплы къагъытын алып, справка жаза башлады.*

ШТАМПОВКА *ат* **1.** Штамповка / Штамп (*2-чи магъ.*) хайырланылып ишленнген зат. *Штамповкаланы бир къауумларыны кемликлери да барды.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 184.

2. *В позиции определения:* штампованный / Штамповка этиучю. *Кемликле штамповка участкада да тюбейдиле.* «Ленинни байрагъы», 1968, № 9.

ШТАНГА *ат* Штанга **1.** Спортивный снаряд / Къыйырларына дискле салынып, алынып турурча металл стержени болгъан, ауур атлетикада хайырланылыучу спорт адыр. *Штанга кётюрюуден бизни гёжефлерибизге ышаныу уллуду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 107. *Эки штанга жерде жатадыла.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 257.

2. Верхняя перекладина у футбольных ворот / Футбол воротаны баш жаны бла кёнделен салыныучу къурукъ. *Топ, штангагъа тийип, артха чартлады.*

ШТАНГАЧЫ *ат.* Штангист / Штанга бла упражненияла этиучю спортчу. *Штангачыланы эришиулери.*

ШТАП *эрикл. сёз.* Подражание звуку пощечины / Жаякъгъа къол бла ургъанда этилиучю тауушну билдиреди. *Домалай, штап деп Даумну жаягъына жетдирип, чыракъны жандырды.* Хубийланы О., Дерт, 16. *Къолум хыны кётюрюп, жашны жаягъына штап деп тийгенде, Назир артха силкинди.* Сылпагъарланы К., Кёмеюл, 38.

ШТАПЕЛЬ *ат* **1.** Штапель / Къысха тюкледен этилген синтетика халы эм аллай халыдан согъулгъан къумач.

2. *В позиции определения:* штапельный / Штапельден этилген. *Бал бетли чашчыгъы азгъын сабий имбашларына тёгюлюп, гокка штапель чепкенли къызчыкъ сюеле эди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 16.

ШТАТ[1] *ат.* Штат (*государственно-территориальная единица*) / Бир къауум федератив къыраллада кеси кесине оноу этерча эркинлиги болгъан административ-территория бёлюм. *Анжела Дэвисни ёкюллери штатны апелляция сюдюне заявление бергендиле.* «Коммунизмге жол», 1971, № 104. *Миссисипи штатда жарлыланы эки ыйыкъ*

баргъан походлары бошалгъанды. «Ленинни байрагъы», 1969, №126.

ШТАТ[2] *ат* Штат **1.** Постоянный состав сотрудников учреждения / Учрежденияда, предприятияда дайым ишлеучюлени барысы да. *Культурада ишлегенлени штаты кёбейгенди.* «Коммунизмге жол», 1978, № 141.

2. Штатное расписание / Учрежденияда къаллай бир адам ишлеригин, аланы къуллукъларын эм иш хакъларын белгилеучю документ. *[Жамал:] Биз бир талай адам болуп институтну штатыны бюджетини юсюнден сёлешип келебиз.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 462. *Бюгюннгю шахар Советни штаты бла... ишни бажарыу къыйынды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 106.

ШТАТИВ *ат.* Штатив / Сурат неда кино алыучу аппарат орнатылыучу ючаякъ. *Сурат алыучуну штативи.*

ШТУКАТУР *ат* **1.** *къ.* **штукатурчу.** *Складны таматасындан штукатурлагъа деп он къалакъчыкъ, сегиз хота дагъыда ууакъ-тюек затла алдым.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 7. *Училище малярланы, штукатурланы, агъач усталаны хазырлайды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 117.

2. *В позиции определения:* штукатурный / Штукатурка бла байламлы. *Электромонтаж, плотник, маляр, штукатур ишле не къадар иги къуралсала, мекямны хайырланыргъа бериуню болжалы ол къадар къысхартылады.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 67.

ШТУКАТУРКА *ат.* Штукатурка / Юйлени тышларын, ичлерин да сюртюр ючюн жабышыучу материалдан, юзмезден эм суудан этилген тылдан эм аллай тылданны сюртюлген жеринде къатханы. *Юйню башында, къабыргъаларында да штукатуркасы къопхан жерлери барды.* «Коммунизмге жол», 1974, №51. *Потолокдан штукатурка къобуп, тапкалагъа, полгъа къуюлады.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 63.

ШТУКАТУРЧУ *ат.* Штукатур / Штукатурка этерге уста адам. *Экинчи номерли промтехучилищени окъуучулары юч жылны ичинде уста хуначыла, штукатурчула, малярла... болуп чыгъадыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 47.

ШТУРВАЛ *ат.* Штурвал / Адамны къолу бла бурулгъанда кемени, самолётну жюрюуюн, аны кибик башха машиналаны ишлеулерин тюзетиучю руль чарх. *Сынаулу капитан кемени штурвалын акъырын бурады.* «Коммунизмге жол», 1969, № 118. *Ол къолла алыкъа комбайнны штурвалын къаты тутарыкъларына ишеклик жокъду.* «Шуёхлукъ», № 54, 95.

ШТУРВАЛЧЫ *ат.* Штурвальный / Штурвалда ишлеучю адам. *Кемени штурвалчысы.*

ШТУРВАЛЬНЫЙ *ат къ.* **штурвалчы.** *Штурвальный, мине, тюше, кереклисине къарайды.* «Жюрек жырлайды», 275.

ШТУРМ *ат.* Штурм / Душманны къаласына, кючленнген пунктуна къаты атака этмеклик. *1943 жыл сентябрьде Новороссийскени штурм бла алыуда ол жигитле ал сафда болгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, 112.

ШТУРМАН *ат.* Штурман / Суу тюбюнде эм суу юсюнде жюзюучю кемелени эм хауада учуучу аппа-

ратланы жюрютюу жаны бла уста адам. *Самолётну штурманы.*

ШТУРМАНЛЫКЪ *ат.* Профессия, должность штурмана / Штурманны иши, къуллугъу. *Штурманлыкъгъа юйретиу.*

ШТУРМОВИК *ат.* Штурмовик / Алашада учуп, душманнга чабыууллукъ этиучю самолёт. *Алимни кеси этген оноууну тюзлюгюн эм ол операцияны магъанасын полкну командири бла дивизияны командири кеслери да штурмовиклеге мингенлеринде англайдыла.* «Шуёхлукъ», № 53, 21.

ШУУА *ат* 1. Луч / Жап-жарыучу затдан чыгъыучу узун иничге жарыкъ ыз. *Кюн шууа. Жарыкъ шууа. Прожекторну шуусы. Кюнню эртten шууалары, терезеден ётюп, жукълап тургъан къызчыкъны кирпиклери бла ойнадыла. Ай, тау артындан бери чыгъып, шууаларын агъачха, сабаннга, элге жайды.*

2. Остронаправленный поток частиц энергии / Энергияны жаланда бир зат таба, тюзюнлей бир жерге жоккучукъ болуп барыучу кесекчиклери. *Рентген шууала. Космос шууала. Ультрафиолет шууала. Жылылыкъ шууа.*

3. В значении определения: лучевой / Шууа 2 бла байламлы. *Шууа энергия. Шууа терклик. Кёпген аруулланы багъыуда шууа амалны хайырланыу.*

ШУУАЛА *эт.* Излучать, испускать лучи (в окружающее пространство)/ Шууала жибер, шууа энергия чыгъар (тёгерекде кенгликге). *Жарыкъ шууала, жылыу шууала. Жулдузла ич араларындан хыйсапсыз кёп шууа энергияны шууалайдыла.*

ШУУАЛАН *эт.* Излучаться / Бир затдан шууала болуп чыкъ, жайыл (*шууа энергияны тюрлюлерини юсюнден*). *Жулдузла шууаланадыла.*

ШУУАЛАНЫУ *и. д. от* **шууалан** / Шууалан дегенден *этим ат. Кюнню шууаланыуу. Радиотолкъунланы шууаланыулары.*

ШУУАЛАУ *и. д. от* **шууала** / Шууала дегенден *этим ат. Жаныуарла бла битимлени жашаулары нда ультрафиолет шууалауну уллу магъанасы барды.*

ШУГУТ *сыф. аз жюр.* Злой / Огъурсуз. *Туманны шугут суугъу бла офицерни чанчхы сёзлери Даутну жюрегин жандырдыла.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 12. *Душманны тынгылап туруунда бир шугут оюм бише эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

■ **Шугут жилян** ядовитая змея / уу жилян. *Минала, шугут жылан лача сызгъыра, шууулдап тюшюп, жерни дюнгюрдетип тебиредиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 252. *Биченден шугут жылан бери чыгъып, башын ёрге тутуп, манга чабаргъа хазыр болуп тура эди.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 7.

ШУГУТЛАН *эт.* Становиться как змея, злиться / Огъурсузлан, ачыулан, огъурсуз бет ал. *Биз жашны шугутланнган халгъа жетдирдик.*

ШУГУТЛАНДЫР *эт. понуд. от* **шугутлан** / Шугутлан дегенни къатланыучу айырмасы. *Биреуню шугутландыр.*

ШУГУТЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **шугутландыр** / Шугутландыр дегенден *этим ат.*

ШУГУТЛАНЫУ *и. д. от* **шугутлан** / Шугутлан дегенден *этим ат. Жауну шугутланыуу.*

ШУГУТЛУКЪ *ат. къ.* **огъурсузлукъ**. *Элде бийче къатынланы арасында Акъбийчеден сора былхымсыз, серукку не хурметсиз тиширыу жокъму эди? Ала азмы эдиле! Алай Акъбийчени шугутлугъу кеси бла бирге туугъан шугутлукъ эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ШУЁХ *ат* 1. Друг / Биреу бла шуёхлукъ жюрютген адам. *[Солман:] Жылкъылагъа жашла къарарла, бюгюн а татлы шуёхуму жашын быллай къууанчымы юсюнден жиберип къоярыкъ тюйюлме.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 38. *Къыйынлы [анам] баланга насып тилей, Дуниядан кетдинг, Бузулду кёпюрюнг. Шуёхума, душманыма да тюбей, Жашайма жашау жогюмю кётюрюп.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз. 22.

2. Сторонник, приверженец, защитник / Жакъ басыучу, къоруулаучу адам. *Муслийман динни шуёхлары. Халкъны шуёхлары.*

3. *В позиции определения:* дружеский / Шуёх бла байламлы. *Къонакъ алыу шуёх халда баргъанды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 46.

4. Употребляется в обращении, обычно к дружественному или близкому лицу / Биреуню, кёбюсюнде таныш, жууукъ адамны, эсин бурдурур ючюн айтылады. *Эх, шуёхларым, заман дегенинг кючлю затды, не ачыуну да унутдурады.* «Шуёхлукъ», № 53, 10. *[Жаш бузоугъа:] Эй, шуёхум, урлап эмерге умут этме.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 66.

■ **Шуёх бол** подружиться, сдружиться / шуёхлукъ жюрют. *Къой бла бёрю шуёх болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Кюнден кюннге шуёх болуп жарырбыз, Артдан артха антлы болуп къалырбыз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

Шуёх эт подружить, сдружить / шуёхлукъ жюрютюрча эт. *Къыйын жол ючюн къадаргъа жокъ дауум. Ол мени жигитлеге шуёх этди.* Отарланы К., Сайлама, II, 145.

ШУЁХЛАН *эт. сёл. тил.* Шуёх бол (*къ.* **шуёх**). *Залим къарыулугъа тюбеп, Шуёхланыргъа кюрешеди, Шуёхлукъну сюйген адам, Къышха басымлы сёлешеди.* Гулийланы М., Кетмегиз, зурнукла, 38.

ШУЁХЛАНДЫР *эт. понуд. от* **шуёхлан** / Шуёхлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Къошчуланы шуёхландыр.*

ШУЁХЛАНЫУ *и. д. от* **шуёхлан** / Шуёхлан дегенден *этим ат. Жаш бла къызны шуёхланыулары ишде да болушду.*

ШУЁХЛАШ *эт. сёл. тил.* Подружиться / Шуёх бол (*къ.* **шуёх**). *Окъуу жыл бошалгъанда, Аперимликни алды [Алакай], Тюйюшюучю жашла бла Шуёхлашып да къалды.* Отарланы С., Назмула, 27.

ШУЁХЛАШЫУ *и. д. от* **шуёхлаш** / Шуёхлаш дегенден *этим ат.*

ШУЁХЛУКЪ *ат.* Дружба / Бир-бирде жюрек тартмакълыкъны, ниет жаны бла жууукълукъну д.а.к. затланы мурдорунда адамланы арасында къуралгъан халла. *Кязим, къоншу миллетлени шуёхлугъун излеп, анга чакъырып жырлауну кесине борч этип алады.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 85. *Сау дунияны шуёхлукъгъа чакъыра, Жер букъдургъан хазналаны табабыз.* Шахмырзаланы С., Заман жели, 6.

ШУКУР *ат дин.* Хвала, слава / Махтау. *«Улан болалдым эсем а, заманнга – Шукур!» дей эди ахшы тенгим бирде.* Отарланы К., Танг жулдузум, 70. *Залимледе аллай кюч жокъду. Шукур аллахха! Биз жюрек сёзюбюзню Бермебиз малгъунлагъа!* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 166.

■ **Шукур эт** благодарить *кого* / Ыразы бол, ыспас эт. *Бахчанг иги битген жыл Шукур этип къуандынг, Буз урмайын ётген жыл Ыразы болуп къалдынг.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик, 130. *Шукур эте, жашайма дунияда. Жерими гюлю, къаты эмени, Жауну, къары, жылы уядан Учхан къушу, жюзюмю да – мени!* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 135.

ШУККУРТТУМ *мардал. сёзл.* Мизерно, очень мало / Бек аз. *Ол жулдуз къашхалы къара ажири болмаса эди, Баймырзаны жылкъысындан шукурттум къалыр эди: тайладан башлап байталлагъа дери жыйын жанлыгъа аш болур эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 387.

ШУЛАЙ *хал. сёзл. сёл. тил.* Так, таким способом, образом и т. п. / Былай, бу формада. *Юй аллыбызда уллу Суу юйге урады кёмюгюн шулай термиле.* (Фольк.)

ШУЛАН *ат.* Шкура овцы с длиной шерсти не более 4–5 сантиметров / Тюгю 4–5 сантиметрден узун болмагъан къой тери. *Ол [Адыхам] шулан териден этилген чырпа бёркюн тешсе, башы къалай эсе да бир белгисиз чыгыр къанатлыны башына ушап къалады.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек, 5.

ШУЛПУ *ат.* Морось, мелкий дождь / Бек ууакъ жауун. *Жашчыкъла агъачдан келе, Жауун шулпучукъ жетгенди, Жамаулу кёнчеклерин, Кёлеклерин жибитгенди.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 106.

■ **Шулпу эт** моросить / ууакъ жау. *Къойчула этген умутча болмай, хауа тюрленип эртденден башлап, кече узунуна дери тохтамай, шулпу этип турду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 34. *Биз, сменни бошап, шахтадан чыкъгъанда, кёкню къара булутла жабып, жауун шулпу эте тура эди.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 55.

ШУЛПУЛА *эт.* шулпу эт (*къ.* **шулпу**). *Тюшден сора шулпулай башлады.*

ШУЛПУЛАУ *и. д. от* **шулпула** / Шулпула дегенден *этим ат.*

ШУЛПУЛУ *сыф.* Моросящий / Шулпу этген. *Кюнлени биринде, жазны шулпулу кечесинде... нёгерлери Солтан-Хамитни юйюне тийишдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 173. *Малланы оруннга тартдыргъан шулпулу кюнледиле.* Шауаланы М., Мурат, 177.

ШУМ *ат.* Тишина, безмолвие: молчание / Шошлукъ, тауушсузлукъ. *Жамауат, жукъ да билмей, шумду, ёмюрге тил тутхан къутсуз къара къаяла да тынгылайдыла.* «Шуёхлукъ», № 6, 85.

■ **Шум бол** безмолвствовать, молчать / тауушсуз бол, тауушчыгъарма. *Бир ауукъгъа дери арбазны шошлукъ алды. Сабийле да шум болдула да турдула.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 369. *Бусагъатха дери шум болуп тургъанла къозгъалышдыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушч, 9.

ШУМСУЗ *сыф.* Бесшумный, безмолвный, молчаливый / Тауушсуз, тауш этмеген. *Класс шумсузду. Шумсуз отоуда жюрегими ургъаныи эшитеме.*

♦ **Шумсуз бол** безмолствовать, молчать / шум бол. *Кёмюк этеди шампанске, Бокаллагъа къуюлуп, Тюбейдиле жангы жылгъа Бары да шумсуз болуп.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 14.

♦ **Шум тут играть в молчанку** / шумалакъ ойна. *Масхут сёзюн бошагъандан сора, экиси да, шум тутханча, не эсе да бир сагъышха кетип, иги кесек турдула.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 32.

ШУМАЛАКЪ[1] *ат.* Молчание / Сёлешмеу, тынгылау. *Шумалакъны ол [Сымайыл] бузду.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 173. *Тар ичи, шумалакъ ойнагъанча, бир такъыйкъагъа шум болуп къалды.* «Шуёхлукъ», № 56, 24.

ШУМАЛАКЪ[2] *ат.* Пузыри на воде во время проливного дождя / Жаун жаугъанда, кёлню юсюнде болуучу кёзле. *Кёлню юсюнде шумалакъланы жел сюреди.*

■ **Шум-шумалакъ бол** шум бол (*къ.* **шум**). *[Къызны анасы да] аман къууум этерге ырыслап, ич жарсыуларын бир бирлеринден жашыралмай, шум-шумалакъ болуп иги кесек турдула.* Толгъурланы З., Эрирей, 141. *Эсде болмагъан иш тюш болуп, андан уяныр къалама деп къоркъгъанча, шум-шумалакъ болуп иги кесек сюелди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ШУПХА *ат къ.* **ишеклик**. *Кишиликге сиз бектурла болсагъыз, Шупха жокъду аланы [алимлени] болуруна, «Таукел тауну бузады» – дейдиле жигитле, Сукъланчымы ишексизме толуруна.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 29.

ШУПХАСЫЗ *хал. сёзл.* Несомненно / Ишексиз. *Аш керекли – акъгъан бюртюкле жыяды, Къармап, къумдан алып, къапчыкъгъа къуяды, Мен да анга ушашлыма, къошакъсыз, Аны ючюн мен ёхтемме шупхасыз.* «Шуёхлукъ», № 35, 25.

ШУРГУ I *ат* 1. Печаль / Бушуу, мудахлыкъ, жарсыу. *Шургунгу шуёхунгдан жашырма.* (Нарт сёз.) ○ *Терен агъач акълы-кёклю болуп, дауруу тохтамай, аны [Азаматны] жюрек шургуларына тынгылаучуду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 198.

2. *В позиции определения:* печальный / Бушуулу, мудах. *Халкъ жыйылып, тау ныгъышны толтуруп, Бёрклерин алгъа кийип, ёре туруп, Шургу хапарлагъа тынгылай эди.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 77. *Толу жазал майма мен заман жокъдан, Шургу сёзлени жазама фронтдан.* «Шуёхлукъ», № 10, 65.

ШУРГУ II *хал. сёзл.* Печально / Бушууланып, жарсып, мудах болуп. *Баттал лёкъу терекни къатында, ташны жанында олтуруп, аулакъгъа шургу къарайды.* Уллубашланы И., Оздула заманла, 20. *Къышны сууугъундан буюгъуп тургъан къанатлычыкъланы жыр лагъан тауушлары шургу чыгъады.* Уллубашланы И., Оздула заманла, 16.

■ **Шургу бол (эт)** печалиться / бушуулу, жарсыулу бол. *Халкъ бек уллу шургу болгъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 296. *Кюнюбюз, кечебиз да къайгъы, шургу болуп тургъанлай, бир кече элни тёгерегине салыннган къалауурла ёлтюрюлюп чыкъгъанларын эшитдик.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 104.

ШУРГУЛАН *эт.* Шургу бол (*къ.* **шургу II**). *Миллион халкъла мудах-*

ланадыла: «Батыр жашыбыз ёлдю»,– деп, Бизни ауулда да шургуландыла: «Не суукъ хапар келди!» – деп. Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 13. *Къоштин, сагъыш эте кетип, къалай этерге билмей бираз шургуланды.* (Фольк.)

ШУРГУЛАНДЫР *эт. понуд. от* **шургулан** / Шургулан дегенни *къатланыучу айырмасы. Урунидан келген бушуу хапар элчилени шургуландырды.*

ШУРГУЛАНДЫРТ *эт. понуд. от* **шургуландыр** / Шургуландыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Аманлыкъчылагъа къошулуп тутулууу бла жаш атасын-анасын шургулатдыртды.*

ШУРГУЛАНДЫРТЫУ *и. д. от* **шургуландырт** / Шургуландырт дегенден *этим ат.*

ШУРГУЛАНДЫРЫУ *и. о. от* **шургуландыр** / Шургуландыр дегенден *этим ат. Жарсыулу иш бла юйдегилеринги шургулатдырыу.*

ШУРГУЛАНЫУ *и. д. от* **шургулан** / Шургулан дегенден *этим ат. Къыйынлыкъгъа тюшюп, шургуланыу.*

ШУРГУЛУ *сыф.* Печальный / Бушуулу, жарсыулу. *Къызны кёзлери, шургулу кёзлери, бир бек тараладыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 189.

ШУРГУЛУКЪ *ат къ.* **шургу I** (*1-чи магъ.*). *[Эллиле:] Бир аманат къатынны сакълаялмадыкъ, энди Адилгерийге бетибизни уялмай къалай кёргюзтюрюкбюз, – дейдиле, алай не къайгъы болса да, этер амаллары болмай, шургулукъда къалдыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 166.

ШУРГУСУЗ *сыф.* Без печали / Бушуусуз, жарсыусуз. *Шургусуз хал.*

ШУРУП *ат.* Шуруп / Агъачха бурулуп кийирилиучю хырлы чюй. *Безгилени шурупла бла бегитиу.*

ШУУ *эрикл. сёз.* Подражание дуновению ветра / Жел ургъан тауушну билдиреди.

■ **Шуу деп турады** безмолвствовать, быть бесшумным / бушуудан, къайгъыдан тауушсуз болуп турады. *Аны [Мусаны] къайтханы бизни шуу деп тургъан юйюбюзге къууат салды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 70.

ШУУУЛДА *эт.* 1. Шелестеть, шуршать, шуметь (о чем-л.)/ «Шуу-шуу» деген тауушэт (*жел ургъанда тереклени, чапыракъланы, баргъан уллу сууну юслеринден*). *Адыр-Сууну наратлары шууулдай, Бешигин тебиретгендиле аны [поэтни].* Отарланы К., Сайлама, II, 73. *Тауладан салкъын желчик ургъанына биченликле, чыпыла шууулдайдыла.* Шауаланы М., Мурат, 130. *Уллу суу ташлагъа тюбей да ызына къайырыла, шууулдап бара эди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 164.

2. Нестись, мчаться / Тауушэтип, сызгъырып оз (машинаны, минаны д.а.к. затны юсюнден). *Минала, шугут жыланлача сызгъыра, шууулдап тюшюп, жерни дюнгюрдетип тебиредиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 252. *«Волга» къатыбыз бла шууулдап озду.* Зокаланы З., Солуу кюн, 46.

3. Выть, свистеть (*о буране, ветре и т. п.*)/ Сызгъыр (боранны, желни юслеринден). *Боран шууулдап айланады юй башларында. Ингир алагъа жауады, жауады къар.* Отарланы К., Жолла, 137. *Тау жел эркин шууулдагъан жерде,*

жаралы чыпчыкъны жюрегича, бир жюрек тыпырдай эди. Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 236.

ШУУУЛДАТ *эт. понуд. от* **шууулда** / Шууулда дегенни къатланыучу айырмасы. *[Жашау] Жай кёгетлеринги юзе, Жараланы унутдум, Жашил тереклени тизип, Манга кёп шууулдатдынг.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик, 364. *Салкъын аяз, бир бирледе жайдан къалгъан къуу забаланы шууулдата, озады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 144.

ШУУУЛДАТДЫР *эт. понуд. от* **шууулдат** / Шууулдат дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ШУУУЛДАТДЫРЫУ *и. д. от* **шууулдатдыр** / Шууулдатдыр дегенден *этим ат.*

ШУУУЛДАТЫУ *и. д. от* **шууулдат** / Шууулдат дегенден *этим ат.*

ШУУУЛДАТЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **шууулдат** / Шууулдат дегенни *араш айырмасы.*

ШУУУЛДАТЫШЫУ *и.д.от* **шууулдатыш** / Шууулдатыш дегенден *этим ат.*

ШУУУЛДАУ *и. д. от* **шууулда** / Шууулда дегенден *этим ат. Элни асыры шошлукъ алгъандан, черекни шууулдауундан башха тауушчыкъмайды.* Шауаланы М., Мурат, 122. *Жел тау сууну шууулдауу бла бирге кырдык ийисни келтиреди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 186.

ШУУУЛДАУУКЪ *сыф.* Шипящий, шуршащий / Шууулдагъан тауушэтиучю.

■ **Шууулдауукъ тунакыла** *грамм. къарач.* шипящие согласные / атларына эштилиулери ючюн алай аталгъан къысыкъ тауушла (ж, ч, ш, щ).

ШУУУЛДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **шууулда** / Шууулда дегенни *араш айырмасы.*

ШУУУЛДАШЫУ *и. д. от* **шууулдаш** / Шууулдаш дегенден *этим ат.*

ШУУ-ШУУ *сыф. къ.* **шууулдауукъ.** *Ауушдурмай шуу-шуу чепкенин бийче, урчукъ ийирип согъады бир гетен.* Хубийланы О., Ант, 27.

■ **Шуу-шуу эт** шипеть, шуршать / шууулдагъан тауушэт. *Тауда жауун шуу-шуу эте жауады, Чум тереклени жибите жауады.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 26.

ШХУНА *ат.* Шхуна / Паруслу кеме. *Акъ финлилени жанына учуп бара, тенгизде ауур жюкленнген эки шхуна эледим.* «Шуёхлукъ», № 51, 30.

ШЫБЫЛА *ат къарач. къ.* **шибиля.** *Кёк къаты-къаты жашнап, тау суучукъну ол жанында битген бир наратны шыбыла уруп бутакъларын ёзеннге къуйду.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 110. *Шыбыла чартлап, къаты жел бла буз жауупбашлады.* «Алчыла», 53.

ШЫБЫР *ат. къ.* **шыбырт.** *Жашауну хар хахайы, шыбыры да биргенге турду жылыуу, жыры да.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик, 59.

ШЫБЫРДА *эт.* **1.** Шептать / Бек шош, акъырын. *«Ырысхыбызны сыйырып, журтларыбызны кюйдюрюп, айныптургъан*

сабаннга мача киргенлей этгендиле»,– деп, Махамет Жаныбекге шыбырдады. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 275. *Хамит Сейитге нелени эсе да шыбырдап, Хызырны къолтугъундан алып, кеслерини къатларына олтуртду.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 199.

2. *кёч. къ.* **шуулда 1.** *Тереклени чапыракъларыны шош шыбырдагъанларындан сора жукъ эшитилмейди.* Хубийланы О., Аманат, I, 218. *Сен сабий жырлагъа къууанаса, шыбырдайдыла акъ къайынла.* Отарланы К., Дуния эрттени, 102.

ШЫБЫРДАТ *эт. понуд. от* **шыбырда** / Шыбырда дегенни *къатланыучу айырмасы. Тереклени чапыракъларын таудан ургъан аязчыкъ шош шыбырдатады.* Ахматланы И., Боранда, 58. *Таякъ жангур, терек чапыракъланы шыбырдатып, жауа башлады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 17.

ШЫБЫРДАТДЫР *эт. понуд. от* **шыбырдат** / Шыбырдат дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ШЫБЫРДАТДЫРЫУ *и. д. от* **шыбырдатдыр** / Шыбырдатдыр дегенден *этим ат.*

ШЫБЫРДАТЫУ *и. д. от* **шыбырдат** / Шыбырдат дегенден *этим ат.*

ШЫБЫРДАТЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **шыбырдат** / Шыбырдат дегенни *араш айырмасы.*

ШЫБЫРДАТЫШЫУ *и. д. от* **шыбырдатыш** / Шыбырдатыш дегенден *этим ат.*

ШЫБЫРДАУ *и. д. от* **шыбырда** / Шыбырда дегенден *этим ат. Кече терекле шыбырдаунда Эшитеме терен бушууну.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 265. *Мында [отоуда] бир бирге къарау, Мында шошчукъ шыбырдау.* Тёппеланы А., Жаннетни къызы, 44.

ШЫБЫРДАУУКЪ *сыф.* Шуршащий, шелестящий / Шыбыр-шыбыр тауушлы этиучю. *[Науруз] тар коридорда аякъ кийимлерин тешип, мюйюшге тюртдю, шыбырдауукъ плащын такъгъычха илиндирип, габашланы къаплап, къартланы комнатасына атлады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 7.

ШЫБЫРДАШ *эт.* Шептаться, шушукаться, перешептываться / Шыбырдап сёлеш. *[Осуй бла Аслан] бир барып халжар ичинде даулашадыла, бир а арт бахчагъа кирип, юй гылдыранга къарап шыбырдашадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 247. *Маржан а тенг къызы Афуажан бла шыбырдашып, ушакъны башладыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 87.

ШЫБЫРДАШЫУ *и. д. от* **шыбырдаш** / Шыбырдаш дегенден *этим ат. Кечиу къарала, жагъада толкъунла шыбырдашыу барады.* «Шуёхлукъ», № 27, 23.

ШЫБЫРТ *ат.* Шорох, шуршание / Бир зат шыбыр-шыбыр этгенде чыкъгъан тауушлу. *Жерде асыры кёп тюрлю шыбырт, шыхыртла эшитилгенден, кёкде жулдузла да аз-аз тауушлу этгенча кёрюнедиле.* Зокаланы З., Солуу кюн, 6. *Шошлукъну жаланда бир-бирде тереклени башларындан тюшген чапыракъ шыбыртла бузадыла.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 58.

■ **Шыбырт эт** шуршать / Шыбырт тауушлу чыгъар. *Бийберт*

эски жюлгючюн жастыкъ башына салып жата, бир зат шыбырт этгенлей, секирип туруп, аны къолуна алып сюелген кезиулери да болду. Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 188.

ШЫБЫРТСЫЗ *хал. сёзл.* Бесшумно, тихо / Тауш этмей. *Абдул-Къадыр, шыбыртсыз, нёгерлерини къатына къысылып, шыбырдап айтды.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 162. *[Сапыра] аз-аз эшик ни керди, Тынгылап, къулакъ берди, Жукълагъанларын кёрдю. Шыбыртсыз кирди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 98.

ШЫЖЫК *ат къарач. къ.* **чюйке**[1]. *Индекни юсю бла секирирге, ашыкъ, шыжык, топ ойнаргъа, ту тушургъа, къыш конёкла бла тикден учаргъа мени киши жетмейди.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 91.

ШЫЙЫРЫ *сыф. аз жюр.* Гибкий (*о прутике, хворостинке*)/ Тынч бюгюлюучю (*чыбыкъны юсюнден*). *Ёгюзлени да Малжей баш бауларындан тартып, Бекболат а ызларындан шыйыры чыбыкъны шуу-шуу этдире... сюрюп келедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 283.

ШЫЙЫХ *ат.* Шейх, святой / Муслийман динни тамата дин къуллукъчусу. *Башха адам болса, мени шыйыхха ушагъанымы эслемей кетер эди, сен а, харип: «Тауукъ тюшюнде тары бюртюк»,– дегенлей, жараулу адамны, къарап кёргенлей, таныдынг.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 117.

ШЫЙЫХЛЫКЪ *ат.* Деятельность, обязанности шейха / Шыйыхны иши, къуллугъу. *[Къыямыт:] Энди сен бюгече не аламат шыйыхлыгъынгы да кёргюзтюрге керексе.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 131. *Ол кюн ингирге Хабибат къатынлагъа, Чомартбай а кишилеге айтып, Къаххарны шыйыхлыгъыны, хакимлигини хапары терк окъуна жайылды.* «Шуёхлукъ», № 10, 51.

ШЫКЫРНА[1] *ат къарач.* Дерюга / Бек зыбыр къумач, машоклукъ къумач.

ШЫКЫРНА[2] *ат къарач.* Неказистый, низкорослый, короткий / Алаша, алаша бойлу.

ШЫКЪАР-ШУКЪУР *эрикл. сёз.* Звукоподражание хрусту, треску / Терек, агъач д.а.к. зат сыннганда чыгъыучу тауушну кёргюзтеди. *Кесилген терекни шыкъар-шукъур тауушу узакъгъа барады.*

Шыкъар-шукъур эт хрустеть, трескаться / шыкъар тауш эт (*сына тургъан агъачны, агъачдан этилген затны юсюнден*). *Агъачда аякъ тюбюбюзде, къуруп тюшген бутакъла, шыкъар-шукъур этип, сынадыла.*

ШЫКЪЫРТ *ат.* Шорох, хруст, треск / Тыкъырдагъан, шыбырдагъан тауш. *Тонгуз шыкъыртха тынгылаучу болур.* (Нарт сёз.) ○ *Асланкир не малгъа, не адамгъа тюбемей, не бир шыкъырт этгени болмай, кёп айланды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 160.

ШЫКЪЫРТСЫЗ *хал. сёзл. къ.* **шыбыртсыз** / *Къая ёшюнню боз булут къучакълап, шыкъыртсыз къалкъыйды.* «Жанкъылыч», 129. *Шыкъыртсыз атларгъа кюрешип, Науруз, экинчи этажгъа чыгъып, юйге кирди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 7.

ШЫЛАГОТА *сыф. ц. диал.* Неряшливый / Хылы-мылы, кирли, тизгинсиз (*адамны юсюнден*).

ШЫЛАГОТАЛЫКЪ *ат ц. диал.* Неряшливость / Хылы-мылылыкъ, кирлилик, тизгинсизлик.

ШЫЛАП *сыф.* Низкорослый, карликовый / Алаша бойлу. *Босагъада олтуруп тургъан токъ, шылап къартчыкъ чам этип, онг мыйыгъын буруп, эслетмей, бир кёзю бла Хызыргъа къарады.* Хубийланы О., Аманат, I, 146. *Шылап терекледен кёгет жыйгъан тынчды.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 16.

ШЫЛАПДАКАЙ *сыф. эркел. къарач.* Коротышка / Алаша бойлучукъ. *[Берхан келинини юсюнден:] Къой, къой, Хасан, махтама, ариулугъундан не келсин, шылапдакайчыкъды, бадыражан бёчкечикча, аны несин махтайса.* Хубийланы О., Аманат, III, 86.

ШЫЛПЫ *ат къарач. къ.* **шулпу**. *Ууакъ шылпы узакъ болур.* (Нарт сёз.) *Жазгъы шылпы жибиген жерни юсюн жабады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 93.

ШЫЛХАН *сыф. ц. диал. къ.* **шылагота**.

ШЫЛХАНЛЫКЪ *ат ц. диал. къ.* **шылаготалыкъ**.

ШЫМПЫЛДЫКЪ *ат къарач.* Полог (занавеска, закрывающая кровать) / Ундурукъну юсюне жайылыучу жабыу.

ШЫМЫЛДЫКЪ *ат къарач.* Полог, ширма / Бир затны аллын жапхан жабыу, ширма. *Фатийма шымылдыкъны ийип, кийинип чыгъып, атасыны аллында тобукъланды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 215. *Киши шымылдыкъны жанында эшик бла кирди да, къызыл жабыулу столну къыйырына кеси жангыз олтурду.* Лайпанланы С., Гургумлу, 135.

ШЫН *къарач.* Дыбы / Шын тур. Стать на дыбы (*о коне, суслике и т. п.*)/ Шиш тур. *Юркек ат жюгенни къарыулу билекликлерин юзюп, шын туруп чёмелди.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 288. *Чууакъ кюн жубуранла шын туруп, тешиклерини алларында сызгъырадыла.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 48.

ШЫНДЫК [1] *ат къарач.* Груда, нагромождение / Бир бири юсюне къатыш-къутуш болуп атылгъан, къуюлгъан, къаланнган затла. *Тюздеги аугъан агъач шындыкладан жашауuна ачыуланнган бёрю улугъан тауush келеди.* М. Шолохов, Дон хапарла, 37. *Хасауканы айланч-буйланч жоллары Шындык-шындык ёлюкледен толдула.* «Къарачай халкъ жырла», 46.

ШЫНДЫК [2] *сыф. къарач.* Девственный, непроходимый / Адам аягъы басмагъан, къалын (*агъачны юсюнден*). *Адам аякъ кирмеген таулада шындык чегетледе къулакъ юзюлген, къая оюлгъан, буу ёкюрген тауушла уллу ёзенни зынгырдатадыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 176. *Мырдыда эсирик ёсген шындык чегетлени кюн ортагъа ауур къара тубан басып, ичинде адам бир бирин кёрмезча болду.* Хубийланы О., Аманат, I, 218.

ШЫНЖЫР *ат сёл. тил.* **1.** *къ.* **сынжыр 1**. *Шынжырны таларгъа кюрешген огъурсуз итни юргени бираз шош болду.* Залийханланы Ж., Жанngан жюрекле, 90.

Отоуну бир мюйюшюнде кенг от жагъа, ожакъдан къурум басхан узун шынжыр салынады. Толгъурланы З., Эрирей, 25 // Кандалы, оковы / Бугъоу. *Урупт емир шынжырланы кеседиле, Зорлукъда тагъылгъанланы иедиле.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. *кёч. къарач.* Препятствие / Тыйгъыч, чырмау. *Шынжыр чыкъды сени барыр жолунга.* «Къарачай халкъ жырла», 48.

3. *къ.* **сынжыр 2.** *Къызыл партизанланы юзюлмез шынжырларыны ичинде акъла къолларын ёрге кётюрюп, кеслерин бередиле.* Хочулаиы С., Хапарла, 88.

ШЫНКЪАРТ *ат къарач.* Костёр / Жана тургъан отунланы, чымырталаны, чырпыланы д.а.к. затланы тёбеси. *Экиси да [къой бла эчки] салып от жарыкъгъа келселе, шыкъартны тёгерегине юч бёрю чёгелеп, къазан къайната тура.* «Къарачай халкъ таурухла», 220. *Кюнню кёзю мийикден къараса да, жетген жерин мазаллы нарт шынкъартча жылытады.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 6.

ШЫНТАГЫ *ат.* Нити (пряжа) из грубой шерсти / Зыбыр жюнден этилген халы. *Къоркъакъ адам шынтагыгъа абыныр.* (Нарт сёз.) ○ *Асиятны анасы шынтагыны инеге сууралмай кюрешеди.* Шауаланы М., Мурат, 47. *Пазийни бармакълары, шынтагы кесип, жарылып турадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 27.

ШЫНТАГЫЛЫКЪ *ат.* Грубая шерсть для пряжи / Ийириллик зыбыр жюн. *Акъбийче, ёре четенде тюрсюн жюнню сюзюгюн айырып, шынтагылыкъ хазырлай эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ШЫП *межд.* Выражает мгновенность, быстроту действия / Ишни бек терк болгъанын кёргюзтеди. *Азаматны сёзю ауузунда къалды: дорбунну ичинден чыгъып, бир жаныуарчыкъаны къаты бла шып деп ётюп, арлакъда ташлы котургъа кирип букъду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 49. *Бир машина шып деп къатыбызгъа келип тохтады.* «Огъурлу танг», 206.

ШЫПАЛ-ШУПУЛ *эрикл. сёз.* Звукоподражание плеску воды / Жуууннганда, сууну чачып ойнагъанда суу этиучю тауушну кёргюзтеди. *Жашла кёлде сууну шыпал-шупул этдиредиле.* «Шуёхлукъ», № 5, 39.

ШЫПЫРДА *эт.* Шелестеть, шуршать / Шуу-шуу эт. *Чапыракъла шыпырдайдыла.*

ШЫПЫР-ШЫПЫР *эрикл. сёз.* О шелесте, шорохе, шуршании / Бир зат къымылдагъанда, ышылгъанда этилиучю тауушну юсюнден. *Къызны чилле жыйрыгъыны шыпыр-шыпыры къулакъгъа ариу эшитиледи.*

Шыпыр-шыпыр эт шелестеть, шуршать / Шыпыр-шыпыр тауушчыгъар. *Чапыракъла шыпыр-шыпыр этедиле.*

ШЫР *эрикл. сёз.* О звуке чего-либо льющегося / Къуюлгъан затны тауушуну юсюнден. *Бурунундан шыр деп къаны келди. Бюгюнлю бери жауун шыр деп жауады.*

ШЫРТ *эрикл. сёз къ.* **шып.** *Къайгъылы Аубекир ашыгъып кетип бара, кёпюр къулагъында, шырт деп, Эгеуге тюбеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 343. *Эрни жолу узунду, шырт деп, жол чыгъып къалса, мен не этерикме.* «Шуёхлукъ», № 76, 117.

ШЫРТ-МЫРТ *эрикл. сёз.* Шарканье / Бир затны (*кёбюсюнде аякъны*) жерге ышыгъанда чыгъыучу тунукъ тауушу. *Арбазда шырт-мырт тауушу эшитилип, эки къатын да бир бирлерине къарап, сагъайдыла.* Кацийланы Х., Тамата, 17.

Шырт-мырт эт шаркать / Шырт-мырт тауушу чыгъар. *Ынна жапма тюбюнден юйге чарыкъларын шырт-мырт этдирип барады.*

ШЫРТШАППА *сыф.* Неряшливый / Тизгинсиз, тозурагъан, кирли.

ШЫРТТЫК *сыф. къ.* **шатык**[1] (*3-чю магъ.*). – *Эй бу чёрчек зат боллукъду,– деди Малжей, Бекболатны къысха, шырттык жууабын эшитгенинде.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 369. *Алаша бойлу, сары шинли, сепкил бетли, шырттык сёзлю къарт къатын – Мёлехан, баш ойната, къол булгъай сёлешди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 133.

ШЫРТ-ШЫРТ *эрикл. сёз къ.* **шырт-мырт.** *Эшикден шырт-шырт тауушу эшитилди.*

■ **Шырт-шырт эт** шаркать / шырт-шырт тауушу чыгъар. *Къарт киши арбазда уллу галошлары бла шырт-шырт эте айланады.*

ШЫРХЫ[1] *ат къ.* **хыршы**[1]. *Чалгъыларын, къалакъларын, тёшлерин бла чёгючлерин, тап, шырхыларына бла юзмез челеклерине дери да жарашдырып, хар ким кеси жарашыр адам бла къош нёгер болургъа оноулашдыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 218. *Шырхы билеуню алып, Къартчыкъ бычакъ биледи.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 111.

ШЫРХЫ[2] *ат къ.* **дуру.** *Тёрт кере шырхы чыкъгъанлай, чалгъычыланы кёлеклери аркъаларына жабышханды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 177. *Шырхыны аягъына чыгъып, Къасбот биягъы чалгъысына таянды.* Толгъурланы З., Къызыл кырдыкла, 14.

ШЫРХЫЛА *эт.* Точить (*о косе*) / Чалгъыны биле.

ШЫРХЫЛАН *эт. страд. от* **шырхыла** / Шырхыла дегенни *зорлаучу айырмасы. Чалгъы шырхыланнганды.*

ШЫРХЫЛАНЫУ *и. д. от* **шырхылан** / Шырхылан дегенден *этим ат.*

ШЫРХЫЛАТ *понуд. от* **шырхыла** / Шырхыла дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашлагъа айтып, тамата чалгъыларын шырхылатды.*

ШЫРХЫЛАТЫУ *и. д. от* **шырхылат** / Шырхылат дегенден *этим ат. Чалгъычылагъа чалгъыларын шырхылатыу.*

ШЫРХЫЛАУ *и. д. от* **шырхыла** / Шырхыла дегенден *этим ат.*

ШЫРЫЛДА *эрикл. сёз.* **1.** Шуршать, шелестеть / Аяз ургъанда тереклени чапыракъларын этиучю, ууакъ къургъакъ затла къуюлгъанда эшитилиучю тауушу. *Акътереклени чапыракъларыны шырылдагъаны Шорагъа иги кёрюне эди.* «Шуёхлукъ», № 5, 54. *[Антон] машокга къазыкъны тийирсе, нартюх бюртюкле, шырылдап, агъызылышадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 371.

2. Течь с шумом (*о воде*)/ Баргъан суу этиучю тауушну билдиреди. *Тик чучхурдан юзюле [чыран суу], Тюзге чыкъсанг,– сюзюле,*

Тил тутханча, шыбырдай, бараса сен шырылдай. Отарланы С., Назмула бла поэмала, 44. *Шууулдамагъыз, чынар агъачла, Черек, сен да тыншчыкъ шырылда.* Отарланы О., Жырла, 46. // Шум, издаваемый жидкостью перед тем как закипеть / Суусун зат къайнардан алгъа этиучю тауушну юсюнден. *Шорпа... шырылдайды, тылпыу этеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 336.

ШЫРЫЛДАТ *эт. понуд. от* **шырылда** / Шырылда дегенни къатланыучу айырмасы. *Къызыу от къазанда сууну шырылдатып башлады.*

ШЫРЫЛДАТДЫР *эт. понуд. от* **шырылдат** / Шырылдат дегенни къатланыучу айырмасы. *Чайникни шырылдатдыр.*

ШЫРЫЛДАТДЫРЫУ *и. д. от* **шырылдатдыр** / Шырылдатдыр дегенден *этим ат.*

ШЫРЫЛДАТЫУ *и. д. от* **шырылдат** / Шырылдат дегенден *этим ат.*

ШЫРЫЛДАУ *и. д. от* **шырылда** / Шырылда дегенден *этим ат. Энди сабыр болады Тёшден ырхы шырылдау.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 193. *Машина чархланы тюбюнде шырылдауу аз эшитиле, асфальт жол, къара мелтеча, узакъгъа созулады.* «Шуёхлукъ», № 21, 42.

ШЫРЫЛДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **шырылда** / Шырылда дегенни араш айырмасы. *Сакълап тургъан тау шахаргъа Шырылдашып жетебиз.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 160.

ШЫРЫЛДАШЫУ *и. д. от* **шырылдаш** / Шырылдаш дегенден *этим ат.*

ШЫТЫ *ат* 1. Слизь / Жануарланы эм битимлени бир къауум клеткалары чыгъарыучу созулуучу, учхалаукъ суусун зат. *Метекени шытысы.* ■ *Бу ургъан жел душманны ат тылпыууду, Бу жабусу бурун тешик шытысыды.* «Нартла», 69.

2. *кёч.* Слюна / Тюкюрюк, ауузсуу. *[Асият:] Юйюнге эмина кирсин шытыларынгы бери чачып кетмесенг.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 89. *Автоматны къолуна алып, Билекге акъ журун салып, Ауузундан шытыла агъып, Бар эди халкъын сатханла, Жаугъа кесин алдатып.* Боташланы И., Экинчи тюбешиу, 95.

3. Слякоть / Къар, жаун жаууп болгъан жукъа балчыкъ. *Жаш миннген атын баргъаны къадар сюреди, алай жаунда, шытыда, ырхыда алай терк баралмазса.* Кацийланы Х., Мухаммат, 28. *Къар эрийди, шытыды.* «Шуёхлукъ», № 28, 107.

ШЫТЫЛАН *эт.* Становиться слякотным / Шыты бол. *Къар эрип, жер шытыланды.*

ШЫТЫЛАНЫУ *и. д. от* **шытылан** / Шытылан дегенден *этим ат. Жолну шытыланыуу.*

ШЫТЫЛЫ *сыф.* 1. Слизистый / Шытысы болгъан. *Шытылыды метеке, Акъ сюекден юйчюгю Таууш-мауш этмейди, Жокъду жарыкъ кюйчюгю.* Шахмырзаланы С., Назмула, 345. *Быдырны къабыргъалары шаугютлюдюле эмда ич жанларындан шытылы къат къабукъчукъ бла жабыладыла.* «Естествознание», 109.

2. Слякотный / Шыты болгъан. *Къаншауну ашыра, эл башына*

дери келип, Айдарукъ: «Тауда кюз арты шытылы, жауунлу болады, сакъ болугъуз»,– деп, малланы аманат этди. Тёппеланы А., Жюз шаптал терек. *О сентябрьни бу шытылы кюню, Чынар чапыракъланы саргъалгъанлары.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 14.

ШЫХАР-ШУХУР *эрикл. сёз.* Треск, шум ломающихся сухих веток, сучьев и т. п. / Къургъакъ чыбыкъла, бутакъла д.а.к. затла сыннганда чыгъыучу тауушну билдиреди. *Болгъанны шыхар шухургъа алдырып, агъачдан бир айыу чыкъды.* (Фольк.) *Къургъакъ чапыракъла шыхар-шухур этедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 304.

ШЫХЫРДА *эт.* Шуршать, шелестеть / Къургъакъ чапыракъла, къагъытла, агъач сауутла, битимле д.а.к. башха затла бир бирге тийгенде, ышылгъанда, басылгъанда чыкъгъан тауушну белгилейди. *Шыхырдай, сары болуп чапыракъла терекде. Олтура къарт таулу Арбазда ингирликде.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 162. *Китапны бетлери шыхырдайдыла.* М. Горький, Ана, 41.

ШЫХЫРДАТ *эт. понуд. от* **шыхырда** / Шыхырда дегенни *къатланыучу айырмасы. Чуукансакъал, къызылкёз, текебаш гяпчи, агъач сауутларын шыхырдата, тепсейди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 399. *Къысыр буз къучакълап тургъан чёплени жел бир бирге жетдирип шыхырдата эди.* Хочуланы С., Хапарла, 104.

ШЫХЫРДАТДЫР *эт. понуд. от* **шыхырдат** / Шыхырдат дегенни *къатланыучу айырмасы. Керекли бетин излей, къызчыкъ китапны бетлерин терк ачып, шыхырдатдырады. Жел будай башланы шыхырдатдырады.*

ШЫХЫРДАТДЫРЫУ *и. д. от* **шыхырдатдыр** / Шыхырдатдыр дегенден *этим ат.*

ШЫХЫРДАТЫУ *и. д. от* **шыхырдат** / Шыхырдат дегенден *этим ат. Къагъытланы шыхырдатыу. Ашыкъланы шыхырдатыу.*

ШЫХЫРДАТЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **шыхырдат** / Шыхырдат дегенни *араш айырмасы. Юй ишни окъургъа хазырлана, окъуучула тетрадларыны къагъытларын шыхырдатадыла.*

ШЫХЫРДАТЫШЫУ *и. д. от* **шыхырдатыш** / Шыхырдатыш дегенден *этим ат. Чардакъда чыч-ханланы шыхырдатышыулары жукъуму бёледи.*

ШЫХЫРДАУ *и. д. от* **шыхырда** / Шыхырда дегенден *этим ат. Кырдык кёгере чыкъгъаны, Сууну шырылдай акъгъаны, Чапыракъла шыхырдауу, Кёгетле шууулдауу.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 29.

ШЫХЫРТ *ат къ.* **шыбырт** / *Эшитеди ол [къулакъ] аз шыхыртны, Эшитмей оздурмайды тыхыртны.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 114. *Не шыхыртха да къулагъын салгъанлай, эки кёзюн терезеден алмай, Байдыу ёретинлей тангатдырды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 30.

ШЫХЫРТСЫЗ *хал. сёзл. къ.* **шыбыртсыз** / *Шыхыртсыз барып, часовойну ауузуна буштукъ этерге керекди.* «Шуёхлукъ», № 37, 95. *Дуркъугъа шыкъыртсыз сакъ кирирге.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 68.

ШЫША *ат къарач. къ.* **шеша.** *Мерекеп оруннга перосу бла таянып тургъан ручка, шышачыкъда акъ желим... хар зат жериндеди.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 11. *Шампан шышаланы башлары, Минги тауну башыча агъара, столда сауутланы барысындан да ёрге чыгъадыла.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 172.

Щ

ЩЁТКА *ат.* Щётка / Агъачны неда пластмассаны юсюне атны къылындан неда анга ушагъан жалгъан затдан къалын салынып бегитилген, быстырны, тишлени, аякъ кийимни тазалар ючюн хайырланылыучу зат. *Тиш щётка. Чурукъ щётка. Кийим щётка.* ■ *Абдуллах пальтосуну тюклерин щётканы суу этип, аны бла кёп кюрешип кетерди, чачын да бир жанлы тарап, эшикге ашыкъмай чыгъып кетди.* «Минги Тау», 1993, № 3, 76.

Ы

ЫЗ *ат* 1. Отпечаток ноги или лапы / Адамны неда жаныуарны аягъы басхан жерде къалгъан тамгъа. *Къар кечени юсюнден бу назмуну Шуёхларыма окъурма да, сора Кетерме мен айланыргъа, ызымы Къар жаба.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 18. *Эки уучу асланны жангы ызларына тюбедиле.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 149. // След (*ноги, колес и т. п.*) / Арба, машина д. а. к. зат баргъанда неда бир затны сюйрегенде, тартханда къалыучу ызлыкъ, батыу. *Машина салгъан батмакъ ызда аякълары, буздача тайып, Ахмат сыртындан тюшдю.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 18. *Чана ыз болуп къар тюзле, Мешхут тёбе къарала, Суукъ къысып, ёгюзле [чананы] Къызыу тартып барадыла.* «Жилтинле», 196.

2. Остаток (*остатки*) *чего-либо*; знак, оставшийся после *чего-либо* / Нени болса да къалгъаны, бир затдан сора къалгъан белги. *Сыйлыханны къыз замандагъы ариулугъундан ызы да къалмагъанды.* (Фольк.) // Результат, последствия чьей-либо деятельности, какого-либо события и т. п./ Биреуню къол къыйынына неда бир болгъан ишни кёрюмдюсю. *Айтхылыкъ композитор искусствода кесини энчи ызын къойгъанды.* «Коммунизмге жол», 1976, № 18. *Ростовха жуукълашханлай, урушну ызы ачыкъ эслене башлады.* «Коммунизмге жол», 1969, № 15.

3. *кёч.* Пример / Юлгю. *[Бекмырза Геюзге:] Сора мен да бу жашлагъа барайым, Сора мен да аладан бир ыз алайым.* «Малкъар халкъ жырла», 67. *Мухоллуланы этген ызлары къалгъан жашлагъа ыз эди.* (Фольк.)

4. *кёч.* Традиция, обычай / Адет, тёре. *Алай сунмагъыз алгъыннгы тау къыз, юсюмде тутсам да тау намыс, тау ыз.* Зумакъуллану Т., Къаяда гюлле, 9. *Жерибизни хайырына боялмай, Аталадан келген ызны къоялмай...* Будайланы Х., Алтын тау, 9.

5. Линия, черта / Ызлыкъ. *Къуртха, жашны къолундан тутуп, къол аязында ызлагъа къарап тебиреди.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 104.

6. Линия связи, электросети / Токну бардырыр ючюн темир жиплени тартып этилиучю система. *Къабарты-Малкъарда тау жерлени табийгъат байлыкъларын хайырланыу, эллени тап жарашдырыу, алагъа электроызла, радио эм телефон ызла тартыу жаны бла уллу ишле тамамланнгандыла.* «Шуёхлукъ», № 4, 5.

7. Путь, полотно железной дороги или трамвая / Трамвай, поезд жюрюучю жол. *Орамны ортасы бла трамвай ызла барадыла.*

■ **Ыз эт (къой, сал)** оставить след / ыз болдур. *Къар сыртлада ыз эте, Улуйдула бёрюле.* Ахматланы А., Жаз келеди, 9. *Мусос, былайтын гебен тартып, биринчи ыз салгъаннга ичинден ыспас окъуна этди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 38. **Ызы бла** *заман. сёзл.* потом, после, затем / бир бёлек замандан сора, артда, андан сора. *Сабийлеге алгъа адам ауазла, ызы бла уа ангылашыныусуз сёзле эшитиле башладыла.* Толгъурланы З., Айыуташ, 5. *Роза ал бурун акъыртыныракъ, ызы бла уа кёлтюртерек, таукел жырлап башлады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 224.

ЫЗГЪЫЛ *ат къарач.* 1. Потомок, отпрыск / Туудукъ.

2. Род / Тукъум, учхун. *Ала бир ызгъылдандыла.*

ЫЗЛА *эт.* 1. Оставить след / Ыз эт, ыз сал. *Асыры жумушакъдан батыла тургъан сюргюню гюрен ызлап сюредиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 157. *Балакъа тийген жерим Къан тырмыла ызлай эди. Мурса къапханча, терим, Кюйдюрюп, жызылдай эди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 33.

2. Отыскивать *кого* по следу, выслеживать *кого (о собаке)*/ Ызы бла барып тап. *Учу эсенг, ыз ызла.* (Нарт сёз.) ○ *Ол [ит] жаныуарланы ызлайды, тешикге киргенни, чаулгъа букъгъанны сюрюп чыгъарады.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 63. *Арсений, жаныуарны ызлап баргъанча, адам ыз бла таукел, тынгылап барады.* М. Шолохов, Дон хапарла, 97.

3. *кёч.* Прокладывать, намечать путь, дорогу и т. п. / Барыллыкъ жолну белгиле, тохташдыр. *Бачама ызлагъан Жолдан шашмайын Умутубузгъа Барабыз алгъа.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 7. *Дуния ырахатлыкъны Жолларын тюз ызлай, Къоруй азатлыкъны, Тангнга жукъусузлай чыгъа, къауум адам олтура анда – Узакъ Москвада.* Отарланы К., Сайлама, II, 122.

4. Проводить линию / Ызлыкъ эт. *Къарт, чалыдан чыбыкъ сындырып алып, жашчыкъны тёгерегин ызлады.* «Шуёхлукъ», № 58, 55. *Къызны къашлары къарадыла, иничгедиле, ким эсе да, аны бир бек сюйген адам, къолу бла ызлап кетгеннге ушайдыла.* Тёппелаланы А., Отлукъ ташла, 95.

ЫЗЛАН *эт. страд. от* **ызла** / Ызла дегенни *зорлаучу айырмасы. Сёзлени тюплери ызланнгандыла.* ■ *Мен, кырдыклача, къууанама тангнга, чыкъ къан жугъулу ызланмагъанына.* Отарланы К., Дуния эрттени, 34.

ЫЗЛАНДЫР *эт. понуд. от* **ызлан** / Ызлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Тюрмеден къачханланы итге ызландырадыла.*

ЫЗЛАНДЫРТ *эт. понуд. от* **ызландыр.** Ызландыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню ызландырт.*

ЫЗЛАНДЫРТЫУ *и. д. от* **ызландырт** / Ызландырт дегенден *этим ат.*

ЫЗЛАНДЫРЫУ *и. д. от* **ызландыр** / Ызландыр дегенден *этим ат.*

ЫЗЛАНЫУ *и. д. от* **ызлан** / Ызлан дегенден *этим ат. Жолну ызланыуу. Къагъытны ызланыуу.*

ЫЗЛАТ *эт. понуд. от* **ызла** / Ызла дегенни *къатланыучу айырмасы. Бизге улакъланы ызлатхын, Мыйыкълагъа ич жау бузлатхын.* «Малкъар халкъ жырла», 8.

ЫЗЛАТДЫР *эт. понуд. от* **ызлат** / Ызлат дегенни *къатланыучу айырмасы. Къанганы ызлатдыр. Къарны ызлатдыр.*

ЫЗЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **ызлатдыр** / Ызлатдыр дегенден *этим ат. Тасхачыны ызлатдырыу. Къарда жол ызлатдырыу.*

ЫЗЛАТЫУ *и. д. от* **ызлат** / Ызлат дегенден *этим ат. Жолну ызлатыу. Айыуну ызын ызлатыу.*

ЫЗЛАУ *и. д. от* **ызла** / Ызла дегенден *этим ат. Жаныуарны ызлау.*

ЫЗЛЫКЪ *ат.* Черточка, насечка / Ызлап тюшюрюлген сызлыкъ. *Бекир а гыйы ташха кесеу къыйыры бла уллу къынгыр ызлыкъ окъуна тартхан эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 132. *Капитан картланы бир мюйюшюнде не эсе да бир ызлыкъла тартып кюрешеди.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 21.

ЫЗЛЫКЪЛЫ *сыф.* 1. Линованный, полосатый / Ызлыкълары болгъан, ызлыкъла тартылгъан. *Асо юйде согъулгъан зыбыр чепкенден этилген женгсиз быстыр кие эди эм ызлыкълы кенг кёнчеги бар эди.* В. Акопян, Барсла тарыны пленлилери, 12.

2. Морщинистый / Териси жыйырылып ызлыкъ-ызлыкъ болгъан. *Сафар арлакъ озгъанлай, Найыпхан аны ызлыкълы, арыкъ желкесин кёрдю.* Толгъурланы З., Эрирей, 17. *Оюмлу башны мангылайы, айхайда, ызлыкълы болады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 60.

ЫЗЧЫ *ат.* Следопыт / Жаныуарны ызы бла барып табыучу уучу. *Ызчы эм алларында ызлап-ызлап, юч къарнашны да элтип, бир кириш къаягъа тирегенди.* «Къарачай халкъ тауруxла», 193. *Кёрген затларына ызчыла бек сейирсиндиле.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 179.

■ **Ызчы ит** ищейка / Ызы бла барып табыучу ит. *Ызчы итле ызынгдан тюшдюле, Залийхат, сени тутдула.* Байрамкъуланы А., Юйге игилик, 46. *[Соколов:] Ызчы итле мени ызым бла келген эдиле, ала мени орулмай тургъан зынтхыны ичинде тапхан эдиле.* «Шуёхлукъ», № 3, 20.

ЫЗЫНА *орун. сёзл.* 1. Обратно, назад / Артха. *Ол [Махти], итледен элгенип, ызына чынгаяма деп, аягъы илкичге илинип, артына ауду.* Эбизеланы А., Махти, 36. *Мурадин ызына къарагъанында, отжюрек «ажири», бир жукъ да болмагъанча, жанындан тюшюп, дырылдай тургъанын эследи.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 128.

2. На прежнее место, в прежнее положение, обратно / Алгъыннгы жерине, алгъыннгы болумуна, артха. *Адам тюкюргенин ызына жутмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Мусос, эки къолу бла да жауурунларындан тутуп, къобаргъа дыгалас этген Мукъминатны, ызына олтуртду.* «Шуёхлукъ», № 36, 76.

ЫЗЫНДАН *сёзл.* 1. Вслед *кому-чему* / Кетген, озгъан таба, ол жанына. *Балтасы суугъа кетген сабын да ызындан ата эди.* (Нарт сёз.) ○ *Юсюп, Махмутну ызындан къарап, терен ахтынып, экисини арасында не болгъанын ангыламай, асыры кёлю сагъышха кетгенден, анга сейирсинип, не айтыргъа билмей къалды.* Шауаланы М., Мурат, 35.

2. Следом / Артха къалмай. *Юйюр таматаны ызындан бары да ёрге къопдула.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 13. *Сырмахан Къасайны ызындан тирменнге кирди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 10.

3. После, потом / Сора, бир зат болгъандан сора. *Кюннге къууана, кенг тюзле Акъ тонларын ташладыла, Кырдыкла жауун ызындан Жашил чагъып башладыла.* «Шуёхлукъ», № 6, 37. *Шуёхла жайгъыда бир бири ызындан отпускагъа кете эдиле.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 402.

4. Сзади / Арт жанындан. *Ызындан аякъ тауушла эшитип, ата артха къарады.* «Шуёхлукъ», №43, 19. *Ызыбыздан бир ат арба жетди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 30.

♦ **Ызындан бол (тюш) 1)** *къ.* **ызындан къуу.** *[Нанаш жашлагъа:] Къачханланы башчылары Сарыбийди да, аны ызындан кесим болурма.* Этезланы О., Тарда, 76. *Махмут элден чыкъса да, аны сюргенле да ызындан болдула.* Шауаланы М., Мурат, 144. *[Умар:] Чежокъовну адамлары ызыбыздан тюшгеннге ушайдыла,– деп, артха къайгъылы къарады.* «Шуёхлукъ», № 44, 12; **2)** добиваться *чего-либо*, стремиться к *чему-либо* / бир затны этер, болдурур ючюн кюреш. *[Къуртха къызгъа:] Ол терекни сени къарындашынг ызындан болсун, табар мурат бла излей чыкъсын.* (Фольк.) **Ызындан къуу (сюр, жет)** преследовать, гнаться / тутар, жокъ этер ючюн ызы бла бар. *Махмут къачхан кечесинде ызындан къуугъанладан узайып, Усхур ыфчыгына чыгъады.* Шауаланы М., Мурат, 159. *Жангы жыл кирген кече, Къызыл Аскер фашистлени, хорлап, элден къыстады, ызларындан сюрюп кетди.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 16.

ЫЗЫ-ТЮБЮ *ат* **1)** наследие / культурада, жашауда д. а. к. алгъыннгы замандан, адамладан къалгъан затла; **2)** *кёч.* следы / ызлары. *Ала этген ишни ызы-тюбю табылмайды.*

ЫЙЛЫГЪЫУ *и. д. от* **ыйлыкъ** / Ыйлыкъ дегенден *этим ат. Сюймекликге ыйлыгъыу, аны айыпха санау, мени акъылым бла, эм уллу айыпланы бириди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 507. *Генерал ыйлыгъыуун ичинде тунчукъдурду.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЫЙЛЫГЪЫУЛУКЪ *ат.* Совестливость, стыдливость / Ыйлыкъгъан хал. *[Мухтарны] жюрегин ыйлыгъыулукъ ашай эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЫЙЛЫГЪЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **ыйлыкъ** / Ыйлыкъ дегенни *араш айырмасы. Ала этген ишлери ючюн ыйлыгъышдыла.*

ЫЙЛЫГЪЫШЫУ *и. д. от* **ыйлыгъыш** / Ыйлыгъыш дегенден *этим ат.*

ЫЙЛЫКЪ I *ат къарач.* Стыд, совесть / Айып, уят. *Аны ыйлыгъы жокъду.*

ЫЙЛЫКЪ II *эт.* Стыдиться, совеститься, стесняться *кого-чего* / Биреуден бир зат ючюн уял, иймен. *Тенглеринден ыйлыкъмаса, эшда, жыларыкъ болур эди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 155. *Атам, адамладан ыйлыгъып, жылтыргъан тобукъларын чепген этеклери бла букъдуруп олтуруучусун аз кёрмегенме.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 61.

♦ **Ыйлыкъ кёр** позориться, подвергаться оскорблению / уятха къал, айыплы бол. *Иш къылы-*

гъын билмеген ит ыйлыгъын кёрюр. (Нарт сёз.)

ЫЙЛЫКЪДЫР *эт.* Совестить, стыдить / Уялт, айыплы эт. *Хар адамыбыз толтурса ишин, Чырт ыйлыкъдырып Сындырмаз киши.* «Жилтинле», 495. *[Дауум:] Жукъ билмей тургъанлай, юйге келсем, аланы [къагъытланы] атам китапларымда табып, мени азмы ыйлыкъдыргъанды!* Хубийланы О., Дерт, 6.

ЫЙЛЫКЪДЫРТ *эт. понуд. от* **ыйлыкъдыр** / Ыйлыкъдыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Уялмагъанны ыйлыкъдыртмазса.*

ЫЙЛЫКЪДЫРТЫУ *и. д. от* **ыйлыкъдырт** / Ыйлыкъдырт дегенден *этим ат. Биреуню ыйлыкъдыртыу.*

ЫЙЛЫКЪДЫРЫЛ *эт. страд. от* **ыйлыкъдыр** / Ыйлыкъдыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш ыйлыкъдырылды.*

ЫЙЛЫКЪДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **ыйлыкъдырыл** / Ыйлыкъдырыл дегенден *этим ат.*

ЫЙЛЫКЪДЫРЫУ *и. д. от* **ыйлыкъдыр** / Ыйлыкъдыр дегенден *этим ат. Адамны ыйлыкъдырыу.*

ЫЙЛЫКЪМЫШ *къарач. къ.* **уялчакъ.** *Ыйлыкъмыш адам.*

ЫЙЛЫКЪМЫШЛЫКЪ *къарач. къ.* **ыйлыгъыулукъ.** *Халкъны адети, халкъны психологиясы тюлдю, бу халкъгъа заран салгъан къарангы ыйлыкъмышлыкъды.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 56.

ЫЙЛЫКЪСЫН *эт. къ.* **ыйлык II.** *Ибрагим правленнге Осбарны аллында барыргъа ыйлыкъсынып, аны жанында бара эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 57. *[Самат:] Тели Азирет бла къалай урушайым башыма ыйлыкъсынмай.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 110.

ЫЙЛЫКЪСЫНДЫР *эт. понуд. от* **ыйлыкъсын.** *Жашны ыйлыкъсындыр.*

ЫЙЛЫКЪСЫНДЫРТ *эт. понуд. от* **ыйлыкъсындыр** / Ыйлыкъсын дегенни *къатланыучу айырмасы. Къызны айтханы жашны ыйлыкъсындыртды.*

ЫЙЛЫКЪСЫНДЫРЫУ *и. д. от* **ыйлыкъсындыр** / Ыйлыкъсындыр дегенден *этим ат.*

ЫЙЛЫКЪСЫНЫУ *и. д. от* **ыйлыкъсын** / Ыйлыкъсын дегенден *этим ат.*

Ыйт-быйт деп насилу, едва, еле-еле / Кючден-бутдан, аманны кебинден. *Къаядан кетерге ыйт-быйт деп къалдыкъ.*

ЫЙЫКЪ *ат.* **1.** Неделя / Баш кюнден ыйых кюннге дери, ол кюнле да ичинде болуп, жети кюннге тенг заман ёлчем. *Урлукъну бир кюнню алгъа атсанг, бир ыйыкъны алгъа битер.* (Нарт сёз.) ○ *Жангы жыл дуниягъа огъур бла келсин, Хар ыйыгъы, айы сайын къууанч берсин.* «Жарыкъ жолда», 59.

2. *В позиции определения:* недельный / Узунлугъу бир ыйыкъ болгъан. *Оноу этип ишни битдирдиле, келин элтирге да ыйыкъ болжал бердиле.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 167.

ЫЙЫКЪЛЫКЪ *сыф.* Недельный / Бир ыйыкъгъа боллукъ, бир ыйыкъда этиллик. *Бир кюнлюк жолгъа чыкъсанг, бир ыйыкълыкъ азыкъ ал.* (Нарт сёз.)

ЫЙЫХ: Ыйых кюн воскресенье / ыйыкъны ахыр кюню, солуу кюн. *Ыйых кюн – базар кюн, хар ким хуржунун къазар кюн.* (Нарт сёз.) *Мен ыйых кюнню сакълай эдим.* Гадийланы И., Санга айтама, 74.

ЫККАЙ *ат саб. тил къ.* **иллеу.** *Жаланда кёп ариу ыккайлары Бешикни сакълайдыла басынып, Бешикни сюйюп бай накъышларын, Бешик жыр жырлайдыла, тахсынып.* (Фольк.)

ЫЛАБА *ат.* Ткань, у которой продольные и поперечные нитки имеют разный цвет / Бою бла аркъауу башха тюрсюнлю халыладан согъулуучу къумач. *Тышындан киерге анга [Петрогъа] жангы чепкен бла ылаба шалпар бердиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 386.

Ылыкъыжы бол размокать / суу кирип, жумушакъ, балчыкъ бол. *Алайсыз да мылы тала энди бютюнда ылыкъыжы болгъанды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 331.

ЫЛЫЗМЫ *ат.* Заря / Кюн чыгъарны аллында неда кюн батхандан сора кёкню ёртен кибик къызармакълыгъы. *Акъ бетинде ингиликле Танг ылызмы кибикди.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 112. *Къартлыкъ жыйыргъан бетинде, Ылызмыча, нюр келип, Чалбаш Берды саламлашды, Бизге кезиу къол берип.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 172.

ЫЛЫККЫМ *сыф.* Подсохший, вялый / Хууери, мууал. *Ылыккым чапыракъла.*

■ **Ылыккым бол** вянуть, подсохнуть / къургъакъсы, хууери бол. *Ылыккым болгъан кырдык Кёп мычымай тирилди.* Гуртуланы Б., Танг жарыкъ, 206. *Бир заманда, жерни башын къызыулукъ алып, терек чапыракъла, кырдыкла да хууерилип, саргъалып ылыккым болуп башладыла.* «Нартла», 95.

ЫЛЫКЫФ *аз жюр. къ.* **жюк.** *Малжейлары уа, аркъаларында да ылыкыфлары бла, малчыкъларын да тынч-тынч сюре, ингир ууахтыгъа Бараматагъа жетдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 341. *Арыгъан жашла ылыкыфларын аш юйге кийирип атдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 352.

ЫЛЫСХЫН *ат.* Дышло сохи / Сабан агъачны бир кесеги. *Бекболат, узалып, сабан агъачдан ылысхынны сууруп алды.* (Фольк.)

ЫЛЫТХЫН *ат.* Лом / Бир неда эки жаны да жютю болуп, къаты затланы ууатыргъа жюрютюлюучю темир таякъ. *Адамла къолларына темир ылытхынла, жугарла, гетменле, балтала алып, къадалып ишлейдиле.* Кацийланы Х., Мухаммат, 93. *Аты ийне болса да, аны базыкълыгъы беш ылытхынны базыкълыгъы тенгли болур эди.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 27.

ЫЛЫХТЫН *къарач. къ.* **ылытхын.** *[Эмегенни] ауузуну уллулугъу беш къулач, тишлери да темир ылыхтынлача болуп, солугъаны тереклени жел этдиргенди.* (Фольк.)

ЫЛЫШКЫ *ат эск.* Пастьба по найму / Жалгъа мал кютюу. *Хасауланы тонгузларын Токълулары ылышкыгъа алгъанлай.* (Нарт сёз.)

ЫЛЫШКЫРА *ат эск.* Место, где доят овец / Къойланы сауууучу

жер. *Къысылды бир къозусуз ышкырнагъа, тутуп салды [Добай] бир тар ылышкырагъа.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 46.

ЫЛЫШКЫЧЫ *ат эск.* Пастух по найму / Жалгъа мал кютюучю адам. *Ылышкычыла беш жылгъа, он жылгъа болжалда Абайладан мал алып кютедиле.* «Шуёхлукъ», № 18, 94.

ЫЛЫШ-МЫЛЫШ *хал. сёзл. къ.* **хылы-мылы.** *Ол [Мусос] сылжырап озады, Ылыш-мылыш кийинип, Терезе тюплеринде, Мараучулай, ийилип.* «Шуёхлукъ», № 27, 64. *Мушулдай, ынычхай, Хажи-Исмайыл ёрге ылыш-мылыш къобады.* «Шуёхлукъ», № 5, 51.

ЫЛЫШЫК *ц. диал.* Сом (*рыба*)/ Тузсуз сууда жашагъан, къабукъсуз уллу жыртхыч чабакъ.

ЫНДЫЗ *ат къарач. къ.* **андыз.**

ЫНДЫР *ат.* Ток, гумно / Мирзеу басыучу жер. *Ындыр чычхансыз болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Ындырда будай тёбеле кенгден къарагъанда алтын тёбелеча кёрюнедиле.* «Шуёхлукъ», № 4, 40.

■ **Ындыр агъач** цепь / ындырны ортасында бегитилип, анга тагъылгъан ёгюзле тёгерегинде айланып, ындыр басыучу къурукъ. **Ындыр бас** молотить зерно / орулгъан тирликни ындыргъа жайып, малтап, уруп, саламындан айырып, мирзеуюн ал. *Угъа барса да, ындыр басса да, жау чайкъаса да, жюн тараса да ол [таулу] жырсыз болмагъанды.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 35. *[Кюн:] Сакълап турады сабанчы, Будай сабанына Мен баш къусдурайым. Керек заманына ындыр басдырайым.* Отарланы К., Дуния эрттени, 191.

ЫНДЫРЛА *эт. сёл. тил.* **Ындыр бас** *къ.* **ындыр.** *«Жубуранлы ёзенде» мирзеуню ындырлайдыла.* Этезланы О., Тарда, 199.

ЫНДЫРЛАТ *эт. понуд. от* **ындырла** / Ындырла дегенни *къатланыучу айырмасы. Арпаны, будайны да жашлагъа ындырлатдыла.*

ЫНДЫРЛАУ *и. д. от* **ындырла** / Ындырла дегенден *этим ат.*

ЫНДЫРЛЫКЪ *ат.* Количество снопов для разового обмолота на току / Ындырда бир жолгъа басыллыкъ мирзеу гюлтеле. *Ындыр ууанылканы терлегенлери къабыргъаларындан тамычы-тамычы агъа, ашхам къарангысы бла бирге ындырлыкъ да тауусулду.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 6.

ЫНДЫРЧЫ *ат.* Рабочий на току / Ындырда ишлеген адам. *Ындырчыгъа къылкъы жабышыр.* (Нарт сёз.) ○ *Омар, къолунда да къынгыр башлы кюмюш таягъы бла, къара къанауат къапталын желпегей атып, ындырчылагъа къарайды.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 5.

ЫННА *ат* 1. Бабушка / Атаны неда ананы анасы. Мени ыннам жашагъанды шош ауулда. Зумакъуллланы Т., Кёз жарыгъым, 89. *Саматчыкъны ыннасы, Аймёлек, жашчыкъгъа бу къоз терекни юсюнден айтыучу хапарларын ол эсинде тутады.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 10.

2. Старая женщина / Къарт тиширыу. *Къабарты орам бла чохбаш ыннала жокку-жокку Городокга барадыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 116. *Ал тизгинде олтургъан акъсакъалла, ыннала, битеу да бери жыйылгъанла спектакльни башланырын сакълайдыла.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 83.

ЫННАКА *ат* 1. Бабуся (*ласкательное обращение к бабушке*)/ Ынна дегенни ийнакълау формасы. *Ыннака айтыучулай, къадар алай болур эди.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 44.

2. *кёч.* Болтливая (*о девчонке*)/ Бек жаншакъ сабий къызчыкъ.

ЫНТЫШ *ат ц. диал.* Качество, значительность, важность / Магъана, даража. *Ишибизни ынтышы жокъду.*

ЫНТЫШЛЫ *сыф. ц. диал.* Качественный, значительный, важный / Магъаналы, даражалы. *Ол бизге бир ынтышлы сёз айтмады.*

ЫНЫЧХА *эт.* Стонать, кряхтеть, охать / Бир затынг ачыгъаны, ауругъаны неда жюрегинг бек къыйналгъаны себепли, узун созуп, адамны жазыкъсындырырча солу. *Биреу терек тюбюнде ынычхай эди, Биреу да чёп тюбюнде ынычхай эди.* (Нарт сёз.) *Кече эки тенгден оза болур дегенде, Зауурбек арыбери бурулгъанын, ынычхагъанын къойду.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 77.

ЫНЫЧХАТ *эт. страд. от* **ынычха** / Ынычха дегенни *зорлаучу айырмасы. Аны, жюреги ауруп, ынычхатады.*

ЫНЫЧХАТДЫР *эт. понуд. от* **ынычхат** / Ынычхат дегенни *къатланыучу айырмасы. Аскерчини жарасы ынычхатдырады.*

ЫНЫЧХАТДЫРЫУ *и. д. от* **ынычхатдыр** / Ынычхатдыр дегенден *этим ат. Тансыкълатып, ынычхатдырыу.*

ЫНЫЧХАТЫУ *и. д. от* **ынычхат** / Ынычхат дегенден *этим ат. Къыйнап ынычхатыу.*

ЫНЫЧХАУ *и. д. от* **ынычха** / Ынычха дегенден *этим ат. Акъырын ынычхау Темирбашны сагъышдан эм мудах тынгылаундан сагъайтды.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 52.

ЫНЫЧХАШ *эт. взаимн.-совм. от* **ынычха** / Ынычха дегенни *араш айырмасы. Бушууда тиширыула жылайдыла, ынычхашадыла.*

ЫНЫЧХАШЫУ *и. д. от* **ынычхаш** / Ынычхаш дегенден *этим ат.*

ЫНГА *эрикл. сёз.* Звукоподражание крику новорожденного, плачу грудного ребенка / Жангы туугъан, къагъанакъ сабийни жылагъан таушун билдиреди. *Солдатха къыз туугъанды деген сюйюнчюню, аны бла бирге сабийни «ынга-ынга» деп жарыкъ дунияны алгъышлагъанын Рамазаннга топ тауушла эшитдирмей къойгъандыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 20.

ЫНГЫРДА *эт.* 1. Мычать (*о корове*)/ Тынч, шош ёкюр (*ийнекни юсюнден*). *Сауулур эм бичен къабар заманлары озгъан ийнекле иелерин ашыкъдыра, терк-терк ынгырдайдыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 61. *Къонгур, манга къарап, сехледен Ынгырдамаз ингир алада.* Бабаланы И., Жетегейле, 32.

2. *кёч.* Бормотать, ворчать / Мурулда, не айтханынгы ангылатмай сёлеш. *Сапар эки кёзюн бешигинде ынгырдай тургъан уланчыгъына чыракъ ийди.* Хубийланы О., Дерт, 55. *Николайны жугъур бетинде кенг ышарыу жайылды, ол не эсе да ынгырдай эди.* М. Горький, Ана, 161.

ЫНГЫРДАТ *эт. понуд. от* **ынгырда** / Ынгырда дегенни *къатланыучу айырмасы. Ийнекни, заманында аш бермей, ынгырдат.*

ЫНГЫРДАТЫУ *и. д. от* **ынгырдат** / Ынгырдат дегенден *этим ат.*

ЫНГЫРДАУ *и. д. от* **ынгырда** / Ынгырда дегенден *этим ат. Ийнекни ынгырдауу.*

ЫНГЫРДАШ *эт. взаимн.-совм. от* **ынгырда** / Ынгырда дегенни *араш айырмасы. Бир бирлерине къарашып ынгырдашхандыла, бек къууангандыла ийнек бла бузоу.* (Фольк.)

ЫНГЫРДЫК *ат.* Чуть прокисшее молоко / Бир кесек ачыгъан сют. *Ынгырдык сютден этилген айран татлыракъ болады.*

ЫНГЫРДАШЫУ *и. д. от* **ынгырдаш** / Ынгырдаш дегенден *этим ат.*

ЫНГЫЧХА *эт. къарач. къ.* **ынычха**. *Къалайда да ауур жаралыланы ынгычхагъанлары эшитиледи.* Хубийланы О., Аманат, I, 213. *Ынгычхай-ынгычхай Минат кирди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 230.

ЫПЧЫК *ат къарач.* Перевал / Бийик болмагъан сыртдан адамла ауушуучу жер.

ЫПЫН *ат эск.* Деталь плуга / Сабан агъачны кереги.

ЫРАЗЫ *сыф.* Довольный, удовлетворенный / Мураты, излегени толуп, жюреги ырахат болгъан. *Манга тюшмесе, минип къантор атха, малкъарны тар жолларында барыргъа, Тенгим барсын, ыразыма мен анга.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 191. *Жашау тохтаусузду, алгъадан алгъа барады, адам ыразымыды, тюйюлмюдю, анга къарамайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 72.

■ **Ыразы бол** удовлетворяться *чем* / Муратынг, кюсегенинг толуп, жюрегинг ырахат болсун. *Аны [сюрюучюню] этген ёзденлигине Муратны жюреги ырагы болду.* Шауаланы М., Мурат, 205. *Зубайда, темир бет алып, ыразы болмагъанын билдирир ючюн, къобуп, кишиге да къарамай юйге кетди.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 13. **Ыразы эт** удовлетворить (*напр. чьи-л. требования*), угодить кому чем / Муратын, кюсегенин, излегенин толтуруп, жюрегин ырахат эт. – *Жанымы да аямам Сени ыразы этер ючюн,– деди Тюлкю Къапланнга, Бек жойкъуллана анга.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 34.

ЫРАЗЫЛА *эт.* **Ыразы эт** *къ.* **ыразы.**

ЫРАЗЫЛАУ *и. д. от* **ыразыла** / Ыразыла дегенден *этим ат.*

ЫРАЗЫЛЫКЪ *ат.* Удовлетворенность чем, согласие, довольство / Ыразы болмакълыкъ. *Жашла хар бири кеслерини хазырлыкъларын эм ыразылыкъларын айтадыла.* Шауаланы М., Мурат, 204. *Аны [Аннаны] хар сёзю жюрегини терининден жашына уллу ыразылыгъын билдире чыгъады.* Ахматланы И., Боранда, 15.

■ **Ыразычы туруш** *грамм.* Желательное наклонение / Этимни айтхан адам айтылгъан затны болурун, этилирин излегенин кёргюзтген турушу.

ЫРАН *ат.* Ступенька на склоне скалы / Къаяны къабыргъасында тапкырчыкъ. *Ариу айбаш жугъутур Отлай эди ыранда, Кече энип, иче эди Тауда къара сууладан.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 167. *Тёбен жанындан келип*

башлагъан туман къая ыраннга жетгенлей, жабышып къалгъанча, ёрге тепмей тургъанына [Мазан] къууанды. З а л и й х а н л а н ы Ж., Тау къушла, 39.

ЫРАХАТ I *сыф.* Спокойный, безмятежный / Къайгъысыз, тынчлыкълы. *«Душман ойгъан ишлени жерине салыргъа, халкъгъа ырахат жашауну къураргъа!» – деп, Мазан барына да айтады.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Тау къушла, 393. *Ырахат жукъу бла бир жангыз топуракъбаш юйде киши жукълайды.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Чолпан, 149.

ЫРАХАТ II *хал. сёзл.* **1.** Спокойно, безмятежно / Къайгъы этмей, жюреги тынчлыкълы болуп. *Эри бла къатыны ырахат жашайдыла.* К ъ у л и й л а н ы Х., Дорбунда ушкок атылды, 83. *Къонакъ отоучукъда этилди тёшек, Олесь барып ырахат жатханды анда.* О т а р л а н ы К., Сайлама, II, 196.

2. Не торопясь, спокойно / Ашыкъмай. *Энди ырахат олтуруп, Чабдаровну юсюнден башдан-аякъ хапар сорургъа да, жазаргъа да онг табабыз.* «Шуёхлукъ», № 55, 86. *[Къанамат Дауутха:] Артда ырахат сёлеше турурбуз, бусагъатда заман жокъду.* К ъ о б а н л а н ы Д., Таулада тауушы, 339.

■ **Ырахат бол** *къ.* **ырахатлан.** *Айтхан сёзюнге кертичи болсанг, Ырахат бол, ыразы этерме. Жангыз къыз эрке болады дейдиле, Кёлюнге къалай жетерме?* «Малкъар халкъ жырла», 208. *Партизан аскерни отрядлары жолну ётюп башлагъанларын кёргенде, Мазанны жюреги ырахат болду.* З а л и й х а н л а н ы Ж., Тау къушла, 289.

ЫРАХАТЛАН *эт.* Успокоиться / Къайгъысыз, тынчлыкълы бол. *[Азрет Муратха:] Жууукъ бол! Мени элимде тугъан юйюнгдеча ырахатланып жашарынгы тилейме.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 159. *Хаджирет таула этегине илиннгенден сора, хар тюрлю жаны бла да ырахатланды.* З о к а л а н ы З., Солуу кюн, 73.

ЫРАХАТЛАНДЫР *эт. понуд. от* **ырахатлан** / Ырахатлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Жангы хапар жюреклени ырахатландырды.*

ЫРАХАТЛАНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **ырахатландыр** / Ырахатландыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Къызны ырахатландырылгъан жюреги жерине келди.*

ЫРАХАТЛАНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **ырахатландырыл** / Ырахатландырыл дегенден *этим ат. Халкъны ырахатландырыу.*

ЫРАХАТЛАНЫУ *и. д. от* **ырахатлан** / Ырахатлан дегенден *этим ат. Урунганланы ырахатланыулары.*

ЫРАХАТЛАНЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **ырахатлан** / Ырахатлан дегенни *араш айырмасы. Къартланыгъышда ырахатланышып олтурдула.*

ЫРАХАТЛАНЫШЫУ *и. д. от* **ырахатланыш** / Ырахатланыш дегенден *этим ат.*

ЫРАХАТЛЫ I *сыф. къ.* **ырахат I.** *Ырахатлы жашау.*

ЫРАХАТЛЫ II *хал. сёзл. къ.* **ырахат II.** *Ырахатлы солу.*

ЫРАХАТЛЫКЪ *ат.* Спокойствие, покой / Ырахат болмакълыкъ. *Урунган халкъгъа ырахатлыкъ керекди.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Чолпан, 269. *Биз жетдик*

хорламны ууахтысына, Кёп кюсеген эдик анга тюберге, Энди дунияда ушкок атылмаз суна, Ырахатлыкъ келтирдик дей эдик жерге. Отарланы К., Сайлама, II, 176.

ЫРАХЫН *сыф.* Болезненный, немощный, слабый здоровьем / Саулугъу болмагъан, ауруулу. *Ырахын къарт къатынны мушулдагъан тауушу чыгъады.* Ахматланы И., Боранда, 10. *Къарыусуз миллагъа нартюх ундан билямукъ этедиле, ырахынлагъа дохтур багъады.* «Шуёхлукъ» № 50, 31.

■ **Ырахын бол 1)** чахнуть / ауруулу, саулукъсуз бол. *Ат не ийнек ырахын болса да, иеси Иванычха барыучу эди.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 90. *Гришкинни бугъагъа турлугъу ырахын болгъанды.* М. Шолохов, Дон хапарла, 25; 2) мучиться, очень уставать / къыйнал, бек ары. *Азамат эки кюнден бери биягъы тойлада айланып, ырахын болуп келгенди.* Тёппелланы А., Отлукъ ташла, 202.

ЫРАХЫНЛЫКЪ *ат.* Болезненность, немощность / Саусузлукъ, ырахын болмакълыкъ. *Къыш айлада къойланы арыкъларына, ырахынлыкълары болгъанлагъа энчи багъабыз.* «Коммунизмге жол», 1978, № 253.

ЫРБЫН *ат* 1. Неприметное место, угол, задворки / Таша, къыйыр, артыкъ эсленмеген жер. *Байрым кюн, жамауат межгитге жума намазгъа жыйыла тургъан кезиуде, Сюйдюм ырбынлагъа къысыла, ёрге, правлен таба суху озду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 105. *[Къарашауай] кенг ёзенни ырбынында дорбунлагъа жууукъда къаралдыны эслегенди.* «Нартла», 199.

2. *къ.* **мюйюш.** *Ырбында олтургъан киши, Зухура бла сёлеше, жерге къарады.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 59. *Бекболат челекни, элте барып, ырбыннга салды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 410.

♦ **Ырбыннга тый** загнать кого в угол / биреуню онгсуз, амалсыз эт. *Бригадирле чыгъадыла, Эринчекни ырбыннга тыядыла.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 121. *Эгечлени сёзлери бла ырбыннга тыйылгъан Мурат, жюреги сюймесе да, ала айтханнга бой салгъандан башха амал тапмады.* «Шуёхлукъ», № 30, 70.

ЫРГЪАЖИК *ат* 1. Крюк / Абери тагъыучу темир ыргъакъ.

2. *кёч. къарач.* Хитрость, уловка / Хыйла, аман акъыл. *[Мариям Хажибекирге:] Бу амалсыз дыгаласланы, ууакъ ыргъажиклени къояйыкъ.* Хубийланы О., Аманат, II, 161. *[Сапият Базарбийге:] Кесинг не сюйсенг да болур эдинг, биягъы сен бир ыргъажик табар эдинг.* Хубийланы О., Аманат, II, 221.

3. *кёч. къарач.* Придирка, предлог, повод / Сылтау, чурум. *Ол ишге бир ыргъажик табаргъа керекди.*

♦ **Ыргъажик илиндир** *къарач.* подставить подножку / билдирмей, жашыртын аманлыкъ эт. *Смайыл Асланкирге ыргъажик илиндиргe изледи.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 181. *[Мухаммат Амин Къыямытха:] Ыргъажикни илиндирирге сенден уста табалгъан бек къыйынды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 177.

ЫРГЪАЙ I *ат* 1. Щука / Тузсуз суулада жашаучу узун жассы башлы жыртхыч чабакъ. *Бут этлеринги ыргъай чабакъла юзедиле.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 95.

2. Акула / Уллу, жыртхыч тенгиз чабакъ. *Жаш кёрдю, жашил къуйрукъчугъун булгъай Алтын*

къумда жатып бир тенгиз ыргъай. Боракъланы Т., Насыплы жашлыкъ, 58. *Озуп бара, бир ахырзаман эмеген, сау терекден чыбыгъы, ыргъагъында да бир сарыуеги бла ыргъайла тута тургъанлай кёреди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 201.

ЫРГЪАЙ II *ат.* Копченый бараний курдюк / Къакъ этилген къой къуйрукъ. *Ыргъай шишлик къапдырлыкъ эсенг, сизге къонакъгъа барама.* (Фольк.)

ЫРГЪАКЪ *ат* 1. Крюк, багор / Нени болса да илиндирир ючюн къыйыры бюгюлген темир. *Керим терлеген бетин бёркю бла сыйпады да, аны ыргъакъгъа илиндирди.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 36. *Жюк кранны ыргъагъына тагъылды.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 60.

2. Крючок (*дверной*)/ Эшикни артындан этиучю темир къадау. *Эшикни уа киритин этмей, ич жанындан ыргъагъын салып къоя эдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 21. *Эшикни къатыракъ тартханлай, чюйден ишленнген ыргъагъы ачылды.* «Коммунизмге жол», 1981, № 112.

3. Крючок, удочка / Юсюне къурт, къамыжакъ д. а. к. зат илиндирип, чабакъ тутаргъа хайырланылыучу къынгыр темирчик. *Чабакъла ыргъакъланы къатында сакъ жюзедиле.* Будайланы А., Жаболаны М., Созайланы Б., Малкъар тил, 35. *Ыргъакъларына метекеле илиндирилип тургъан чабакъ баула бир жерден тепмей турадыла.* «Шуёхлукъ», № 49, 10.

ЫРГЪАШИК *сыф. къарач.* Цепкий, жилистый / Сингир, гиртчи, къаты тутуучу (тутушууда).

ЫРГЪЫ *ат.* Вспаханное поле, в котором много мелких камней / Уакъ ташлы сюргю жер. *Манга бахчагъа ыргъыны бердиле.*

ЫРДАУУН *ат.* Закваска (*для молока*) / Сютню уютур ючюн къуюлуучу айран. *Къазан асып, сютге ырдауун къуюп, Мыдыхда уа нартюх чыкъырдай турады.* Маммеланы И., Чалгъы, 50.

ЫРЖЫ *ат.* Межа / Сабанны, бахчаны чеги. *Ашадыкъ биз ачы гыржын, Насыпха уа жол ача, Биз келгенбиз энчи ыржы Бузгъан сабанчылача.* Отарланы К., Дуния эрттени, 190. *Жарлы къауум биригип, ауруудан, ачдан къырыла турмай, ыржыланы бузуп, жер иеледен жерни сыйырыгъыз.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 104.

ЫРМАХ *сыф.* Утомленный, измученный, замученный / Бек арыгъан, талгъан, къыйналгъан. *Каракайны жукъу эсиртген, ырмах адамныча, кёз тюплерине ау тюшгенди.* Толгъурланы З., Къызгъыл кырдыкла, 14. *Жюнюс, асыры ырмахдан, мыккылды, мудахды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 86.

■ **Ырмах бол** утомиться, устать / бек ары, тал, къыйнал. *Назму этиу къаягъа ёрлегенчады, Тырнакълай бараса, аягъынг учады, Дагъыда ёрлейсе, ырмах боласа, Башына чыкъгъанда уа къууанаса.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 313. *Суратда халынга кёре уа, бек арыгъанса, ырмах болгъан адамгъа ушайса.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 129. **Ырмах эт** утомлять *кого*, мучить *чем* / Бек арыт, талдыр, къыйна. *Салийматны зорлукъ ырмах этди.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 108. *Сюймеклик жашны ырмах этгенди.* «Шуёхлукъ», № 36, 29.

ЫРМАХЛА *эт.* Ырмах эт *къ.* **ырмах.** *Ишлерге юйренмеген адамланы къыйын иш терк ырмахлады.*

ЫРМАХЛАН *эт.* Ырмах бол *къ.* **ырмах.** *Кесин аурутуп, ырмахланнганча этип, «ух-тух» эте, Гола правленнге кирип, ёрге сюелди.* Этезланы О., Тарда, 196. *Элбузлукъ бла Чоппак ырмахланып, такъыйкъаны ичинде жюз тюрлю сагъыш эте олтурадыла.* «Шуёхлукъ», № 14, 39.

ЫРМАХЛАНЫУ *и. д. от* **ырмахлан** / Ырмахлан дегенден *этим ат.*

ЫРМАХЛАУ *и. д. от* **ырмахла** / Ырмахла дегенден *этим ат.*

ЫРМАХЛЫКЪ *ат.* Утомленность, измученное состояние / Ырмах болмакълыкъ. *Жашны бетинде ырмахлыкъ сезиледи, ёхтемлигин тас этгенди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 5.

ЫРНЫК *сыф.* 1. Дикий, одичавший / Кийик, къолда юйренмеген, адамгъа жууушмагъан (жаныуарны юсюнден). *Юйлю киштикни ырнык киштик юйден къыстай эди.* (Нарт сёз.)

2. Дикорастущий / Кийик ёсген. *Ырнык картоф.*

ЫРПЫС *ат къ.* ууз.

ЫРФАДЫК *ат.* Овца курдючной породы / Къалакъкъуйрукъ къой.

ЫРХЫ *ат* 1. Сель грязевой или грязекаменный поток в русле горной реки, вследствие резкого паводка, вызванного бурным снеготаянием или сильными ливнями и др. причинами / Тау черекге эриген къар, сакъ жауун суула къошулуп неда башха чурум бла къуралгъан черекни ызын, жагъаларын да талап, аланы балчыкъгъа айландырып, балчыкъ бла бирге ташланы да сюрюп келиучю агъым. *Жауунла жауадыла, ырхыла келип, сабанланы басадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 109. *Ырхы жарты бузгъан эски кёпюрден Узакъ болмай салынды жангысы.* Къулийланы Къ., Жер китабы, 31.

2. Поток, ручей, струя / Тёгюлюп, бёркюп баргъан суусун зат. *Жараларымы талайдыла къан ырхыла.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 312. *Таулада къарла эрип, ырхычыкъла шорхулдай болурла.* «Шуёхлукъ», № 44, 78.

ЫРХЫЗ *ат.* Икра / Чабакъны жумуртхасы, балалыгъы. *Ырхыз татымлы ашха саналады.*

■ **Ырхыз ат** метать икру / бала, тёлю тап (*чабакъны юсюнден*). *Чабакъла ырхыз атаргъа баргъан заман башланнганды.*

ЫРХЫЛА *эт.* Струиться, течь, двигаться сплошным потоком / Ырхы болуп *бар. Арпа салам ырхылап, Барабан таба чабады, Барып тёртгюл быргъыдан Таза мирзеу агъады.* «Жарыкъ жолда», 27.

ЫРХЫЛАУ *и. д. от* **ырхыла** / Ырхыла дегенден *этим ат.*

ЫРХЫМ[1] *ат къарач.* Сгусток крови / Къан уюшхан. *[Уучу Апсатыгъа:] Къызларынгдан сайлатхын. Бизге къан ырхымла чайнатхын.* (Фольк.) *Къан ырхымла юзюледиле жюрегимден.* «Жилтинле», 351.

ЫРХЫМ[2] *сыф. къ.* **ырмах.** *Ач кёз – жукъу татмайды. Къыш – жыланча ырхымды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 119.

■ **Ырхым эт, ырмах эт** *къ.* **ырмах.** *Жаннган отну тютюню юйню ичине барып ауругъанны ырхым этгенди.* Хочуланы С., Хапарла, 80. *Къалауур, тутуп, уручуну ырхым этип жиберген эди.* Ёзденланы А., Саният, 75.

ЫРЫЗ *ат къарач. къ.* **бет, намыс, уят.** *Ананы ырызын этмеген бала – анагъа харам.* (Нарт сёз.) *Келген келинни насыбы болсун, ырызы болсун.* (Фольк.) *[Афенди:] Жокъду ырыз, уят да, Зиндан тыйынлыды бу къызгъа!* «Жюрек жырлайды», 37.

■ **ЫРЫКЪ:** ырыкъ эт, бырнак эт (*къ.* **бырнак**).

ЫРЫМ *ат.* Вера в приметы, в предзнаменования / Ышанлагъа кёре затны боллугъуна ийнанмакълыкъ. *Жарнес сау къадарда хар жамауатчыны кёлю хош эди, ырымы – жарыкъ.* Тёппеланы А., Ташыуул.

■ **Ырым эт** верить, поверить в приметы, в предзнаменования / ышанлагъа кёре затны боллугъуна ийнан.

ЫРЫМЛА *эт.* Ырым эт (*къ.* **ырым**).

ЫРЫМЛАУ *и. д. от* **ырымла** / Ырымла дегенден *этим ат.*

ЫРЫМЛЫ *сыф.* Способный предсказать / Ырымы болгъан. *Хажи-Мухаммат ырымлы болгъанды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 168.

ЫРЫН *ат* аз жюр. Запас / Артха асыралгъан зат, къысдырыкъ.

ЫРЫС *ат.* Плохая примета; предрассудок, суеверие / Аман ышан, этерге тийиншли болмагъан зат. *Солдатны ашыргъанда жиляу Саналады ырысха.* Отарланы К., Танг жулдузла, 33. *Ушхуур къымылдагъан заманда юйден чыкъгъан ырысды.* Хубийланы О., Аманат, I, 109.

■ **Ырыс эт** *къ.* **ырысла.** *Халимат бараз кюн кийим бичерге, тигиу этерге ырыс этеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 17.

ЫРЫСЛА *эт.* Верить в дурные приметы, быть суеверным / Нени болса да бир затны этерге тийиншли болмагъаннга сана. *Афенди, ол жолну барыргъа ырыслап, башха жолну кетди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 111. *Махмут, ёзенгиге кире баргъан аягъын артха алыргъа ырыслап, терк, секирип атына минди да, артха къарап, Ибрахимни кёрдю.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 202.

ЫРЫСЛАТ *эт. понуд. от* **ырысла** / Ырысла дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЫРЫСЛАТДЫР *эт. понуд. от* **ырыслат** / Ырыслат дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЫРЫСЛАТДЫРЫУ *и. д. от* **ырыслатдыр** / Ырыслатдыр дегенден *этим ат.*

ЫРЫСЛАТЫУ *и. д. от* **ырыслат** / Ырыслат дегенден *этим ат.*

ЫРЫСЛАУ *и. д. от* **ырысла** / Ырысла дегенден *этим ат. Кызийка да, Басият да диннге къаты эдиле, ырыслаулагъа да ийнана эдиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 20.

ЫРЫСЛЫ *сыф.* Суеверный / Ырыслагъа ийнаныучу.

ЫРЫСХЫ *ат.* Богатство, состояние / Байлыкъ, мюлк. *Адамны биринчи ырысхысы уа акъылы*

бла саулугъуду. Гуртуланы Б., Адилгерий, 152. *Душманны терк ууатыр ючюн совет адамла кеслерин аямайдыла, ырысхыларын къызгъанмайдыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 86.

■ **Ырысхы къамыжакъ** *къарач. къ.* **учдакет.**

Ырысхыгъа бат богатеть / бай бол. *[Бёрю:] Аха, энди уа ырысхыгъа батдым.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 313. *Жаш, кеси да билмей тургъанлай, ырысхыгъа батды.* (Фольк.)

ЫРЫСХЫЛЫ *сыф.* Богатый / Ырысхысы болгъан. *Ырысхылы жерибизни байлыкъларын ачарла.* Макытланы С., Шаудан, 113.

ЫСКЫНДЫК *ат.* Ограда (деревянная) / Агъачдан, чырпыдан этилген буруу. *Къойчула жаланда бир кичиу экижашар тайны ыскындыкдан тышында къойдула.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 49. *Боз къочхар, ыскындыкны башы бла секирип чыгъып, къачып кетгенди.* «Шуёхлукъ», № 6, 110.

ЫСЛАМ *ат дин.* Ислам / Муслиман дин.

ЫСПАС *ат* 1. Благодарность, признательность, уважение / Махтау, ыразылыкъ, сый. *Атынгы сен ариу эскер, Жауну ууатхан Къызыл Аскер! Аскер жокъду сенден жигер, Акъсакъ къарт, сен да ыспас бер!* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 152. *Анга [Казимге] ыспас сабийледен, къартладан, Жангы от тамызгъан журтладан.* Отарланы К., Сайлама, II, 102.

2. *В позиции определения:* благодарный / Махтауну, ыразылыкъны билдирген. *Керим бир заманда да кишиликлерин тас этмеген тенглерин махтайды, ыспас сёзю да алагъады.* «Шуёхлукъ», № 32, 98. *Автопредприятияны оноучулары жамауатдан жаланда ыспас къагъытла келирча этерге кюрешедиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 47.

■ **Ыспас эт** выразить свою благодарность / ыразылыгъынгы билдир, махта, сыйла. *Махмут, солумай, хычыуун кёрюп, айранны ичди, ыспас эте, аякъны жашха къайтарды.* Шауаланы М., Мурат, 159. *Сюеме адамла ыспас этерча, Къызыу жюрегим халкъгъа къулланырын.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 3.

ЫСПАСЛЫ *сыф.* Признательный, уважаемый / Махтаулу, сыйлы, намысы жюрюген. *Къартлыгъында кесин асыры аюсуз этген да ыспаслы болмайды.* Тёппелаланы А., Кюн батмайды, 188.

ЫСПАСЛЫКЪ *ат къ.* **ыспас 1.** *Бу урушда бизни командирлерибиз этген жигитлик уллу жюрек ыспаслыкъны табады.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 170.

ЫСПАССЫЗ *сыф.* Неуважаемый, нечтимый, неценный / Сыйсыз, багъалы болмагъан, махталмагъан. *Гаса анасындан туугъанлы бюгюнча сёзю ыспассыз бир заманда да болмагъанды.* Этезланы О., Тарда, 103.

ЫСПАССЫЗЛЫКЪ *ат.* Унижение, неуважение / Сыйсызлыкъ, махталмаулукъ, ыспас этилмеулюк.

ЫСТАН *ат.* Деталь сохи / Сабан агъачны кереги.

ЫСТАЙДЫ *ат къ.* **ылысхын.**

ЫСТАУАТ *ат.* Стойбище / Кютюлгенден сора сюрюу кече къалыучу жер. *Минг къой болгъан ыста-*

уатда къазан отдан тюшмез. (Нарт сёз.) ○ *Экинди уахтыда ийнекле, ёкюрюп, ыстауатха ашыгъып келедиле.* Кацийланы Х., Мухаммат, 38.

ЫСТЫМ: Ыстым кече восьмая ночь после рождения ребенка / сабий туугъандан сора сегизинчи кече. *Сабийни бюгече ыстым кечеси эди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 100. *Келин, къатын ыстым кечеге жыйылдыла.* Шахмырзаланы С., Ол ёмюрледе, 72. **Ыстым той** танцы, веселье в честь восьмой ночи после рождения ребенка / сабий тууп сегиз кече озгъандан сора этилиучю той. *Бир кюн ыстым тойда биз Мисирни кёрдюк, Аны жырлагъан жырына Уллу эс бёлдюк.* «Жилтинле». 27.

ЫСТЫМДАУ *ат къарач. аз жюр. къ.* **мыстындау.**

ЫСТЫМЛА *эт. къарач.* **1.** Къара ызла. *Бойнакъ, экинчи итден къутулуп, тёрт жанын ыстымлап, иесин излей, чегетге сингди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 183. *Ит, келип, къыз миннген терекни тёгерегине ыстымлап тохтагъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 115.

2. *кёч.* Выискивать, разнюхивать / Тасха билирге кюреш. *[Къыямыт:] Ким не айтады деп, правленни тёгерегин ыстымлайды.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 185. *Темуркъа Токалны ыстымлап айланнганын сюймейди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 144.

ЫСТЫМЛАТ *эт. понуд. от* **ыстымла** / Ыстымла дегенни *къатланыучу айырмасы. Тасхачыны ызындан ыстымлат.*

ЫСТЫМЛАТЫУ *и. д. от* **ыстымлат** / Ыстымлат дегенден *этим ат.*

ЫСТЫМЛАУ *и. д. от* **ыстымла** / Ыстымла дегенден *этим ат.*

ЫСТЫМЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **ыстымла** / Ыстымла дегенни *араш айырмасы. Эки итда не зат тапхан эселе да ыстымлашадыла.*

ЫСТЫМЛАШЫУ *и. д. от* **ыстымлаш** / Ыстымлаш дегенден *этим ат.*

ЫСХАМЫТ *ат.* Мешочек для хранения пороха и пуль / Окъла эм ушкок от туруучу дорба, хуржун.

ЫСХАРЛА *ат* **1.** Сукно / Жюнден согъулуучу, къысха тюклю, къалын къумач. *Хамзатны юсюнде гилифе кёнчеги, мор ысхарладан таулу кёлеги барды.* Тёппелаы А., Кюн батмайды, 75.

2. *В роли определения:* суконный / Ысхарладан этилген. *Адилгерий кюл бетли ысхарла халатын юсюне къаплады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 22.

ЫСХАТ *ат дин.* Мясо и другие продукты, которые раздаются бедным в поминание умершего на третий день после смерти / Адам ёлюп ючюнчю кюнюнде жарлылагъа юлешиниучю эт эм башха продукла. *Ысхатдан келген мал бутла гёзенинде тагъылып тургъанлыкъгъа, Абдурахман эфенди къонакъларына къатхан локъумла бла чай сала эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 89. *Ийнеклерин Иналукъну ысхатына кесгенлеринден бери Пазийни арбазында тёрт аякълы хайыуаны болмагъанды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 21.

ЫСХАТЛЫКЪ *къауум. ат.* Продукты, предназначенные для раздачи на поминании / Ысхатха бериллик.

ЫСХЫЛТЫ *къауум. ат.* Знать / Бийле, байла, акъсюекле. *Биз, уллу Чегемни акъсюеклери, ысхылтысы, ёзденлери, киши ахшысы къалмай былайгъа жыйылгъанбыз.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 112.

ЫТ-БЫТ *эрикл. сёз, къарач.* Елеле / Кючден-бутдан. *Жылкъычыны жашчыгъы атны юсюнде ыт-быт деп къалды.*

ЫФСЫЛ *ат аз жюр.* Ледяной мостик / Буз кёпюр.

ЫФТАУ *ат эск. къ.* мыгыдау, мыккау.

ЫФЧЫК *ат.* Перевал (*через невысокую гору*)/ Ауушу. *Босагъадан атлаялмагъан къартны тогъуз ыфчык ауар кёлю болур.* (Нарт сёз.) О *[Азамат] атны жорт-дура, бир-бирде кеси жюрюшюне да къоя, Кызынгы ыфчыгындан Кириюк жанына ауду.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 175.

ЫХ *эрикл. сёз.* Звук, издаваемый при стоне, кряхтении / Ынычхагъанда этилген тауушну билдиреди. *Эрке ёсген, омакъ, батыр сёзлю Даулетни къарынына тобукъ жетген сайын, «ых!»...– деп, Ынычхагъан тауушу чыгъады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 15.

♦ **Ых де пикнуть** / тауушунгу азчыкъ чыгъар. *Немисли къычыргъан угъай, ых деп, тауушда чыгъармады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 103. *Нина, ых демей, шум тутханча, турады.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 94.

ЫХТАУ *ат эск.* Печь для сушки зерна на мельнице / Тирменде мирзеу къурутуучу жер.

ЫХТИЯР *аз жюр.* Свобода, воля / Эркинлик, азатлыкъ.

ЫХТИЯРЛЫ *сыф.* Свободный, вольный / Эркинлиги болгъан.

ЫХТЫР *эт.* Оттеснить (*отбрасывать*) *кого-что* назад, отбивать *кого-что* / Артха кетер, тюрт, къайтар. *[Солдат тиширыугъа] ариу айтады, кёп турмай немецлилени артха ыхтырлыкъларына, ол угъай эсенг, жер юсюнден думп этериклерине сёз береди.* Тёппеланы А., Ташыуул, 55. *Жамилят сагъышларын артха ыхтырлыкъча башын булгъады, кёзлерин стол юсюнде суратдан айырды.* Кацийланы Х., Тамата, 211.

ЫХТЫРМА *ат.* Лачуга, хибарка; временное жилище / Уллу болмагъан аман юйчюк, мекям. *Гитче ыхтырма къашбакъны тюбюнде от тютюнлейди.* Лайпанланы С., Гургумлу, 58.

ЫХТЫРЫЛ *эт. страд. от* **ыхтыр** / Ыхтыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Батальон, беш кере кётюрюлюп, беш кере ыхтырылгъан эди артха.* Отарланы К., Сайлама, II, 182. *Немчала ёмюрде артха ыхтырыллыкъдыла, ала тюгенникдиле деп, аны [Чомурну] жети жукълап акъылына келмей эди.* Хубийланы О., Дерт, 59.

2. Пятиться, отступать / Артха тур, артха бар. *Биз жюрюйюк ыхтырылмай.* Къаракетланы И., Сайламалары, 36. *Сёзден сёз чыгъа, кимни не тартханы айтылып башлагъанда, Жабраил артха ыхтырылды, адамла арасында эсленмей къалыргъа сюйдю.* Тёппеланы А., Ташыуул, 57.

ЫХТЫРЫЛЫУ *и. д. от* **ыхтырыл** / Ыхтырыл дегенден *этим ат. Лирикалы жигитни ауазы эпикалы хапарлауда да, лирика ыхтырылыуда да тас болмайды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 58.

ЫХТЫРЫУ *и.д.от* **ыхтыр** / Ыхтыр дегенден *этим ат. Москвагъа ёшюн уруш этген фашистлени ууатыу, аланы артха ыхтырыу адамланы чексиз къууандыргъанды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 156.

ЫХТЫЯР I *ат аз жюр.* Полномочие, право / Бир затны этерге эркинлик.

ЫХТЫЯР II *ат.* Войлок, кошма / Жюнден этилген уллу кийиз.

♦ **Не ыхтыяргъа бараса?** Куда тебя нелегкая несет? / Ары керексизге нек бараса?

ЫХЫ[1] *межд.* Ага! а! / Къууанч интонация бла айтылыучу таууш. – *Ыхы, эмегенни башларын кетердим.* (Фольк.) – *Ыхы, маржа, жашла, ыннагъа къайсыгъыз болушасыз?* Зокаланы З., Солуу кюн, 28.

ЫХЫ[2] *хаул. кес. къ.* **охо.** *[Аубекир офицерге:] Ыхы, болду, олтурчу, маржа, жукъ ашамай къалдынг.* Толгъурланы З., Айыуташ, 14.

ЫЧХЫН *эт.* 1. Освободиться, получать свободу / Азатлан, эркинлик ал. *Шерифат тенги тутмакълыкъдан ычхынганына къууанады.* Шауаланы М., Мурат, 129. *Тиширыула да зорлукъну тюбюнден ычхындыла.* Борлакъланы Т., Насыплы жашлыкъ, 47.

2. Избавляться от *чего-либо* нежелательного / Керек болмагъан аман затны къой. *Алыкъа халкъда эски тузакъдан ычхыналмагъанла аз тюйюлдюле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 371.

3. Вырываться / Кюч бла кесингибошлат, ийдир. *Мамурач, кючюн салып, тыпырдап, къабып, тырнакълап, уучудан ычхыныргъа кюрешеди.* «Шуёхлукъ», № 36, 66.

4. Освобождаться (*от работы, учебы и т. п.*)/ Ишден, окъуудан д.а.к. затдан бош бол. *[Жашы атасына:] Къалай эсе да, ишинг уллудан ычхыналмагъанса ансы, шо бир ыйыкъчыкъгъа юйюнге жетип, бизни бир кёрюп къайтыр эдинг.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 17.

5. Врываться, входить, проникать *куда* / Нени болса да ичине кир, синг, къутул. *Жубуран ычхынса, мирзеу бахчаны талкъ этер.* (Нарт сёз.) ○ Кацийланы Х., Мухаммат, 91.

6. Дорываться до *кого-чего* / Бир затха бошлан, бир затны тап, бир затха ие бол. *Киштик сютге ычхынса, уятны унутур.* (Нарт сёз.) ○ *Нёгер акъ атха ычхынды: Алтын гулласы аллында, Иери тагъылып жанында, Кийиз къамичиси къатында.* «Нартла», 229.

7. Срываться / Тутмай, илинмей жиберип, бошлап къой. *Къуш учханда, жауурун къалакъ къушну ауузундан ычхынып, сюрюучю ёрге къарагъанлай, аны кёзюне тюшдю.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 212. *Бузлагъан ёзенгиледен Азретни башлы чурукълары тыйгъысыз ычхынадыла.* «Шуёхлукъ», № 50, 17.

8. Вырываться вперед / Алгъа къутул, чыкъ. *Букъудан сууруллуп чыкъгъанча, алгъа эки машина ычхындыла.* Толгъурланы З., Айыуташ, 48.

9. Отвязываться, отцепляться / Тешил. *О бала, байлагъан баунг ычхынсын.* (Фольк.) *Къаты тартханлай, жипни къысылгъан жери ычхынды.*

ЫЧХЫНДЫР *эт.* 1. Освобождать *кого*, предоставлять свободу *кому* / Азатла, эркинликге чыгъар. *[Кязим] Халкъны азаплыкъдан ычхындырыргъа кюрешеди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 88.

2. Выпустить из рук / Билмей

тюшюрюп жибер. *Наташа ол письмону къолундан ычхындырмай, экинчини алып, Хамызатны атын окъуду.* Хубийланы О., Аманат, I, 10.

3. Упускать *кого* / Къачырып жибер (*сёз ючюн аманлыкъчыны*). *Хылычыны ычхындыр. Бёрюню чалдышдан ычхындырып къойдула.*

4. *кёч.* Проговариваться, пробалтываться *кому* / *Айтыргъа жарамагъан тогъуз жашырын затны айтып къой.*

ЫЧХЫНДЫРТ *эт. понуд. от* **ычхындыр** / Ычхындыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Тюлкюню тузакъдан ычхындырт. Къаламны биреуню къолундан ычхындырт.*

ЫЧХЫНДЫРТЫУ *и. д. от* **ычхындырт** / Ычхындырт дегенден *этим ат. Тутмакъны ычхындыртыу.*

ЫЧХЫНДЫРЫЛ *эт. страд. от* **ычхындыр** / Ычхындыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Чалдышдан ычхындырылгъан къоян нартюх бахча ичине къутулду.*

ЫЧХЫНДЫРЫЛЫУ *и. д. от* **ычхындырыл** / Ычхындырыл дегенден *этим ат.*

ЫЧХЫНДЫРЫУ *и. д. от* **ычхындыр** / Ычхындыр дегенден *этим ат. Малланы сабаннга ычхындырыу. Балтаны къолундан ычхындырыу.*

ЫЧХЫНЫУ *и. д. от* **ычхын** / Ычхын дегенден *этим ат. Уаныкны боюнсадан ычхыныуу. Жауну къаласына ычхыныу. Зауукълу жашаугъа ычхыныу.*

ЫШАН[1] *ат* **1.** Признак / Белги, шарт. *Иги жашны ышаны – аз сёлешип, кёп тынгылау.* (Нарт сёз.) ❍ *Хар затны да бир ышаны жашауда: Тауну – бийиклиги, аулакъланы – кенглиги... Къадар мени сюйюп берген ышаным – Мамырлыгъым, мамырлыгъы жерими.* Тёппеланы А., Назмула, 14.

2. Привычка / Къылыкъ, юйренчеклик. *Розаны хар ышанын Алий кесини беш бармагъын билгенча жашыртын сынап билгенди.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 61. *Халийматны бу ышаны школда окъугъан заманындан къалгъанды.* «Алчыла», 117.

3. Предзнаменование, примета / Нени эсе да боллугъун билдирген сезим, шарт, белги. *[Назбий:] «Тейри, къалай эсе да жюрегими бир жери, мыдыхны басханча, ачыйды, ол мени иги ышаным тюлдю, бош кюреше болурма, ёзге бир таякълашмай, арабыз айырыллыкъ болмаз», – деп, гузаба атлап, орамны ёрге кетди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 251.

4. Положение / Болум, хал. *Патчах къызны алып кетди, Чегетлеге узакъ элтди, Бу ышанны ангылай, Тилегенди къыз былай.* «Жанкъылыч», 155.

ЫШАН[2] *ат къарач. къ.* **илишан**. *Атаргъа хазыр болгъанлыкъгъа, самолётну ышаннга жыяргъа къарантхасын тапмадыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 183. *Уучу жугъутурну ышаннга тутуп ушкок атды.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 59.

ЫШАН[3] *ат* **1.** Доверять *кому-чему* / Кереклисича, тап этерине, заран этмезине ийнан. *Иги тенгле бир бирлерине ышанадыла.* ■ *Чомур, кюрегин да кишиге ышанмай, биргесине алып, класс таба ташайды.* Хубийланы О., Дерт, 13.

2. Верить во *что*, принимать за истину *что* / Кертиге, дурусха сана. *Тюшге ышанган адам тюйюлдю.* (Нарт сёз.)

3. Надеяться, полагаться, рассчитывать на *кого-что* / Кимден, неда болса да умут эт. *Болмазлыкъ затха ышаннган иги тюйюлдю.*

ЫШАНДЫР *эт. понуд. от* **ышан**[3] / Ышан[3] дегенни *къатланыучу айырмасы. Шулпу жаун ышандырып жибитир.* (Нарт сёз.) ○ *Тюз жюреги харамлыкъны билдирмей, ышандырды деу Таукъанны бир итге.* «Жанкъылыч», 47.

ЫШАНДЫРТ *эт. понуд. от* **ышандыр** / Ышандыр дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЫШАНДЫРТЫУ *и. д. от* **ышандырт** / Ышандырт дегенден *этим ат.*

ЫШАНДЫРЫУ *и. д. от* **ышандыр** / Ышандыр дегенден *этим ат.*

ЫШАНЛА *эт. къарач.* Прицеливаться, метить, целиться в *кого-что* / Илишаннга ал. *Жаш, садагъын алып, бираз ышанлады.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 110.

ЫШАНЛАУ *и. д. от* **ышанла** / Ышанла дегенден *этим ат.*

ЫШАНЛАШ *эт. взаимн.-совм. от* **ышанла** / Ышанла дегенни *араш айырмасы. Жюрюйдюле, чубур-чубур кийинип, Кийиклени ызларындан ийилип, Кийиклени марап ушкок атадыла, тап тюшгенлей, ышанлашып жатадыла.* «Жюрек жырлайды», 46.

ЫШАНЛАШЫУ *и. д. от* **ышанлаш** / Ышанлаш дегенден *этим ат.*

ЫШАННГЫЛЫ *сыф.* 1. Надежный, верный / Ышанырча, ышанныргъа болдукъ. *Ышаннгылы татлы тенглери болгъан адам насыплыды.* Хубийланы О., Аманат, I, 8. *Партизанланы ауур жаралылары элледе ышаннгылы адамлада кечинедиле.* «Шуёхлукъ», № 28, 49.

2. Прочный, стойкий / Къаты, чыдамлы. Ышаннгылы мамырлыкъ ючюн кюрешиу. *Ышаннгылы билим.*

ЫШАННГЫЛЫКЪ *ат* 1. Надежда, вера / Умут, нени болса да боллугъуна ышанмакълыкъ. *Жангы шуёхубуз, Жангы жыл, сау кел! Келлик ёмюрлеге ышаннгылыкъ бер, ушкок оту къаралтмазча ташланы.* Отарланы К., Дуния эрттени, 74.

2. *къ.* **ышаным.** *Ышаннгылыкъ жылан сугъады къоюнуна [Салиматны], Зорлукъ силкиндиреди, минеди боюнуна. «Эй, зулму!» – деп, терен солуп ахсынады. Хайран, тентек болуп, азып къакъсынады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 86.

ЫШАННГЫСЫЗ I *сыф.* 1. Недоверчивый / Ышанмагъан. *Ышаннгысыз адам.*

2. Не внушающий доверия, безнадежный / Ышанныргъа жарамагъан. *Ышаннгысыз болум.*

ЫШАННГЫСЫЗ II *хал. сёзл.* 1. Недоверчиво / Ышанмай, ийнанмай. *Белине жетеди аны сакъалы, Алугандан уллуду аны санлары, тёгерекге ышаннгысыз къарайды, темир кийимни кенгден марайды.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

2. Безнадежно / Тюрленирине, игиге айланырына ышанмазча. *Тёгерек былай жарыкъ, къууатлы, мен а ышаннгысыз ауруйма.* Толгъурланы З., Эрирей, 10.

ЫШАННГЫСЫЗЛЫКЪ *ат.* Недоверчивость / Ийнанмаулукъ, ышанмаулукъ.

ЫШАНЫМ *ат.* Биреуню тюзлюгюне, ётюрюк айтмагъанына, терслиги болмагъанына ийнаныулукъ. *Ол да [ажир] сени [Рамазанны] ышанымынгы тас этмезге дегенча, кеси ыразылыгъы бла атламын жангыртды.* Семенланы А., Жазыу айла, 40. *Азамат, кючюн салып, ышанымгъа тийиншли болургъа кюрешеди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 91.

ЫШАНЫУ *и. д. от* **ышан**[3] / Ышан[3] дегенден *этим ат. Ёге анагъа ышаныу аз.* (Нарт сёз.) ○ *Алай [Жаухар] ахыр солууна дери, Жашын сакълагъан кибик къарт Кемилят, Сакълады урушда жоюлгъан эрин, Ышаныудан тюнгюлтмеди бир зат.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 93.

ЫШАНЫУЛУ *сыф. къ.* **ышаннгылы** 1. *Сенде [туугъан журтда] ёхтем жашлыкъны тик жоллары, Къардашлыкъны ышаныулу къоллары, Жигитликге итиниую жыллары – Жюреклеге багъалыдыла ала.* Отарланы К., Сайлама, II, 84.

ЫШАНЫУЛУКЪ *ат къ.* **ышаным**. *Душманнга ышаныулукъ жокъду.*

ЫШАНЫУСУЗ I *сыф.* 1. *къ.* **ышаннгысыз I** (*1-чи магъ.*).
2. *къ.* **ышаннгысыз I** (*2-чи магъ.*).

ЫШАНЫУСУЗ II *хал. сёзл. къ.* **ышаннгысыз II** (*1-чи магъ.*).

ЫШАНЫУСУЗЛУКЪ *ат къ.* **ышаннгысызлыкъ**. *Ышаныусузлукъ келгенди босагъама, Къара жинлей, къарайды ол мюйюшден.* Тёппеланы А., Назмула, 14.

ЫШАР *эт.* Улыбаться / Бетни, эринлени, кёзлени кюлюрге хазыр болгъанларын, жарыкълыгъын, ыразылыгъын, самаркъау этгенни д.а.к. сезимлерин кёргюзтген шарты. *Исламны атауул эгечи Фатима ышара кирди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 8. *Ныгъышдагъыланы къарты, жашы да бир бирлерине жингириклери бла тие, ышара даулашха тынгылайдыла.* Шауаланы М., Мурат, 140.

ЫШАРА *ат къарач.* Жест, знак / Белги. *Къыз жашха бир затны юсюнден ышара этди.*

■ **Ышармыш эт** делать жалкую улыбку, жалко улыбаться / амалсыз ышар, сюймей тургъанлай ышар. *Адилгерий Марзиятны аллына атлап, аны болуучу халларындан эсе уллу болуп жылтырагъан къара кёзлерине, ышармыш этип, къарады.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 29. *Тана темир къан алгъанын къояды да, жумушайды, ышармыш этип башлайды.* «Огъурлу танг», 191.

ЫШАРТ *эт. понуд. от* **ышар** / Ышар дегенни *къатланыучу айырмасы. Къыямыт къан чапхан кёзлерин ышартды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 220. *Башда акъыл болмаса, Аякълагъа къыйын болады, Жашха тишинги ышартсанг, кертида сюйген сунады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 22.

ЫШАРТДЫР *эт. понуд. от* **ышарт** / Ышарт дегенни *къатланыучу айырмасы. Аппаны накъырдасы ныгъышчыланы ышартдырды.*

ЫШАРТДЫРЫУ *и. д. от* **ышартдыр** / Ышартдыр дегенден *этим ат.*

ЫШАРТЫУ *и. д. от* **ышарт** / Ышарт дегенден *этим ат. Кёзлерин ышартыу.*

ЫШАРЫЛ *эт. къарач.* Улыбаться, расплываться в улыбке / Тишлеринги ачып, къаты кюл. *Орман хар кимни кёлюне келгенин тизме къоюп, ышарып, къарап турду.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 113. *Дайпурну жаякълары къызарып, кёзлери жылтырап, сабий эринлери уятлы ышарылдыла.* «Огъурлу танг», 193.

ЫШАРЫЛТ *эт. понуд. от* **ышарыл** / Ышарыл дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЫШАРЫЛТЫУ *и. д. от* **ышарылт** / Ышарылт дегенден *этим ат.*

ЫШАРЫЛЫУ *и. д. от* **ышарыл** / Ышарыл дегенден *этим ат.*

ЫШАРЫУ *и. д. от* **ышар** / Ышар дегенден *этим ат. Махмутну жукъа эринлеринден ууакъ ууакъ ышарыу бир заманда да кетмейди.* Шауаланы М., Мурат, 29. *Аны [Алийни] хубар саз бетин чыртда ышарыу жарытып кёрмейсе.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 148.

ЫШАРЫУЛУ *хал. сёзл.* Насмешливо, улыбчиво / Ышарып, ышара. *Азырейли Голой келди аллыма, Ышарыулу къарай мени саныма.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЫШАРЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **ышар** / Ышар дегенни *араш айырмасы. Нафийсат бла Лаудан дагъыда бир кесекден башларын кёлтюрюп, бир бири кёзлерине къарап, экиси да ышарышып, бир бирлерин жангыдан къучакъладыла.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 153.

ЫШАРЫШЫУ *и. д. от* **ышарыш** / Ышарыш дегенден *этим ат.*

ЫШКЫНДЫК *ат къарач.* Заросли кустарника / Шындык.

ЫШКЫРНА[1] *ат.* Полынь / Ууакъ гюллю, къаты ийисли, ачы ханс.

ЫШКЫРНА[2] *ат.* Овца с маленькими согнутыми вниз рогами / Мюйюзчюклери гитче болуп, ала да энишге бюгюлген къой. *[Добай] къысылды бир къозусуз ышкырнагъа, Тутуп салды бир тарылышкырагъа. Къозу, губуча, жабышады эмерге. Мадарсызды, сюймейди ачдан ёлюрге.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 46.

ЫШНЫР *ат.* Жвачка / Бир къауум хайыуанланы аш орунларындагъы ашны ауузларына келтирип, экинчи кере чайнаулары. *Ийналукъ мал оруннга киргенде, бетине жылы хауа урду, ышныр тауушш эшитилди.* Толгъурланы З., Эрирей, 63. *Мал ышныр, мал солуу, андан башха тауушш жокъ.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 279.

♦ **Ышнырын (да) бузмайды** и в ус не дует / сан да этмейди, къулагъына да алмайды, къайгъырмайды. *Ол бизни жумушубуз ючюн ышнырын да бузмайды.* **Ышныр эт** есть / аша, ауузлан. *[Чыппыкъ] гыржынны бла соханны жутхунчу, кёк шешаны бошатхынчы, къойла, ышныр эте, сюелдиле.* Зокаланы З., Солуу кюн, 58.

ЫШХЕРИ *ат.* Щепка / Агъачдан жарылып тюшген жукъа кесекчик. *Кесилген нарат терекни ышхерилери.*

ЫШХЫЛДЫ *ат къарач. къ.* **ишхилди**. *Тёгерекде ууакъ чырпыла бла тау ышхылды болмаса, ызынга, энишге, тюшмей, абадан агъач жокъду.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 53. *Майна наз, майна кёкенле, ышхылды, Майна малгъа ёлюм къусхан залыкъылды.* «Жюрек жырлайды», 18.

ЫШЫ *эт.* 1. Тереть / Бир затны башха затха жетдирип (*басып*), аны юсюнде ары-бери тарт. *[Ёрюзмек] кеч болса да, артыкъ жарсымай, эки агъачны бир бирине ышый кетип, от тамызып, этлеринден шишлик этип, тангнга дери кечиннгенди.* «Нартла», 36. *Хасан, сууукъсурап, этин къызартхынчы жаулукъ бла ышыды.* Хубийланы О., Аманат, I, 67.

2. Натирать / Бир затны сюртюп, жагъып, башха затха сингдир. *Аз рет узакъгъа атхан топну кендир бештукъ бла сюртюп, жау ышып жылтыратды.* Хубийланы О., Аманат, I, 217. *Оленька уа Кукинге наныкъ суу ичире, одеколон бла юсюн ышый эди.* А. Чехов, Хапарла, 58.

3. Вытирать / Сыйпа, сюрт. *Жаш, гыржынланы экисин алып, кюллерин ышымларына ышып, эки сындырып, ашлау бла Смайылны аллына салды.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 173. *Сослан букъудан толу аякъларын тапчаннга ышып барады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 6.

4. Навести лоск трением / Нени болса да бир зат бла сюртюп, сыйпап жылтырат. *Мутхуз жез ахчаны ышысанг, ол жылтрауукъ болады.* «Естествознание», 37.

ЫШЫКЪ[1] *ат* 1. Место, защищенное от ветра, укрытие / Желден къорууланнган жер. *Бийик чынгыл башы жаяу жолчукъда Кетип бара, боран жетсе башында, Жолоучу сакълайды къая ышыкъда. Боран ёталмайды къая ташындан.* Отарланы К., Сайлама, II, 213. *Жел, къарны зыгъыр къатыш сибирип, ышыкъ жерлеге кюртле къалайды.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 41.

2. *кёч.* Опора, защитник, покровитель / Таянчакъ, къоруулаучу, болушлукъчу. *[Сапар Гыжыгъа:] Эгечим, бир къарындан чыкъмагъанлыкъгъа, адамла бир бирине ышыкъдыла, тенгдиле.* Хубийланы О., Дерт, 92. *[Суфият:] Биргеме окъугъанла юйдегиленип, эр киши ышыкъ табып тургъанларын кёрсем, арыгъан жолоучуча, кесим къалыпмы кетдим, кимге да керек болмай, деп, къыйналлыгъым келеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 204.

ЫШЫКЪ[2] *ат.* Немного, незначительное количество *чего-либо* / Бир кесек, аз. *[Къызны] жюрегинде жылыу ышыкъ къалмагъанды.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 204. *Хасан, къарыу ышыгъы къалмай, ауду.*

ЫШЫКЪ[3] *сыф.* Лучший / Игирек, мажал. *Кюн ышыкъгъа айланды. Ауругъан алгъындан эсе ышыкъды. Тирлик былтырдан ышыкъды.*

ЫШЫКЪЛА *эт.* Набиваться, навязываться / Кесинги ышы, жабыш, кюреш. *Табийгъат жашауна, «Жаннетге» ушауна, Хайран болдум, сукълана, Ышыкъладым, жутлана.* Отарланы С., Жаз жылыуу, 54.

ЫШЫКЪЛАН *эт. къ.* **ышыкъла**. *Арбазда къазанла къайнайдыла, жашчыкъла да шапалагъа болушургъа ышыкъланадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 398.

ЫШЫКЪЛАНЫУ *и. д. от* **ышыкълан** / Ышыкълан дегенден *этим ат. Ишде алчылагъа ышыкълануу.*

ЫШЫКЪЛАУ *и. д. от* **ышыкъла** / Ышыкъла дегенден *этим ат. Билимлиге ышыкълау.*

ЫШЫКЪЛЫКЪ *ат къарач.* Пристанище, кров, жилище / Кирир жер, мекям. *[Зама:] Медет! Ышыкълыгъыбызгъа базынып, асыры хош тургъанбыз.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 117.

ЫШЫКЪСЫЗ *сыф. къарач.* Бездомный / Жашар, кирир жери болмагъан.

ЫШЫКЪСЫЗЛЫКЪ *ат* 1. Бездомность / Мекамы, юйю, кирир жери жокълукъ. *Уруш кёплени ышыкъсызлыкъда жашатханды.*

2. Беззащитность / Кесин къорууларгъа онгу жокълукъ, болмагъанлыкъ. *Жашны ышыкъсызлыгъы къызны жанын аурутду.*

3. Положение бездомного бродяги / Ышыкъсызны болуму, жашау халы. *Сабийни ышыкъсызлыгъын эсге алып интернатха салыргъа оноу этилди.*

ЫШЫЛ *эт.* 1. *страд. от* **ышы** / Ышы дегенни *зорлаучу айырмасы. Ат жерни кёпчеги чыгъаналагъа ышыла, жыртылып, ичинден кийик тюгю къарагъанды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 69. *Моторну улугъаны бла чархланы жолгъа ышылгъан тауушлары эшитиледи.* Хубийланы О., Аманат, II, 331.

2. Тереться / Бир затынгы башха затха ышы. *Осал эшек сырты бла ышылып, арбазынгда хунаны ояр.* (Нарт сёз.) ○ *Бийче юйде хар затха ышыла айланады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 247.

ЫШЫЛТ *эт. понуд. от* **ышыл** / Ышыл дегенни *къатланыучу айырмасы. Табанларынгы жангы чурукълагъа ышылтып, жара этдир.*

ЫШЫЛТЫУ *и. д. от* **ышылт** / Ышылт дегенден *этим ат.*

ЫШЫЛЫУ *и. д. от* **ышыл** / Ышыл дегенден *этим ат.*

ЫШЫМ *ат.* Ноговица / Тюбю болмагъан чындайгъа ушап, инчикден тобукъгъа дери жетиучю, аякъгъа кийилиучю кийим (*кёбюсюнде чепкенден этилгенди*). *Шерийфатны анасы эки уюкъ бла ышымла келтирип Муратха берди.* Шауаланы М., Мурат, 216. *Гён чарыкълары ны башындан ышымчыкълары салына, Алий классына жуукълашды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 5.

Ышым бау подвязка ноговицы / ышымла тюшмей турур ючюн, тобукъну тюбюнден къысылыучу энчи къайиш. *Аны [Назбийни] аякъларында къара чабырлары, тобукъларыны тюбю бла кюмюш ышым баулары этек тюплеринден къарайдыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 9. *Ышым бауну бошланнганын тартып, Ахмат нёгерлерини ызларындан жетди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 64.

ЫШЫМЛЫКЪ *ат.* Материал для ноговиц / Ышымла этерге жарарыкъ материал.

ЫШЫР *эт.* 1. Усиливать (*напр. огонь*) / Тийип, отну иги жанарча эт. *Отну ышырсанг, жилтин чыгъар.* (Нарт сёз.) ○ *Кязим, бир къолу бла кёрюкню баса, бирси къолу бла уа кёмюрню ышыра, темирни къыздыргъанды.*

2. *кёч.* Ускорять *что*, подталки-

вать, продвигать *что* / Терклендир, терк барырча эт. *Ишни ышыр.*

3. *къарач.* Подгонять *кого* / Сюр, къыста. *Унух къой сюрюню къошха ышыра келеди.* Къобанланы Д., Таулада тауушш, 72. *Мишка, жукъ айтмай, торуну алгъа ышырды.* М. Шолохов, Дон хапарла, 77. *Бир кюн Назийфа, таякъны да къолуна алып, къойланы ышыра кетди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 46.

4. Двигать / Тюрт, бардыр. *Исси жюрек ары ышырып, сууукъ акъыл ызына тартып, жибермей турады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 13. *[Абдул-Къадыр абалыгъа:] Сен, узакъ жолоучу адам... берлакъгъа олтур, бир кесек ауузланайыкъ деп, лёкъумланы аллына ышырды.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 113.

ЫШЫРТ *эт. понуд. от* **ышыр** / Ышыр дегенни *къатланыучу айырмасы. Шапа жашчыкъгъа отну ышыртды.*

ЫШЫРТЫУ *и. д. от* **ышырт** / Ышырт дегенден *этим ат.*

ЫШЫРЫЛ *эт. страд. от* **ышыр** / Ышыр дегенни *зорлаучу айырмасы. Ышырылгъан от жарыкъ жанар.* (Нарт сёз.)

2. Двигаться (*куда-л.*)/ Тебире, атла. *Фролов аллына къызыу ышырылды.* Хубийланы О., Аманат, I, 258. *Къарт, терк къымылдай, кёзюулю борчун толтургъа деп, къутсуз юйге ышырылды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 119.

ЫШЫРЫЛЫУ *и. д. от* **ышыр** / Ышырыл дегенден *этим ат. Отну ышырылыуу.*

ЫШЫРЫУ *и. д. от* **ышыр** / Ышыр дегенден *этим ат. Отну ышырыу. Малланы къошха ышырыу.*

ЫШЫТ *эт. понуд. от* **ышы** / Ышы дегенни *къатланыучу айырмасы. Аркъангы массажчыгъа ышыт. Атны алгъа ышыт. Ишни алгъа ышыт.*

ЫШЫТДЫР *эт. понуд. от* **ышыт** / Ышыт дегенни *къатланыучу айырмасы. Бояуну иги ышытдыр. Сыртын жерге ышытдыр.*

ЫШЫТДЫРЫУ *и. д. от* **ышытдыр** / Ышытдыр дегенден *этим ат.*

ЫШЫТЫУ *и. д. от* **ышыт** / Ышыт дегенден *этим ат. Терезени рамаларына олифа ышытыу.*

ЫШЫУ *и. д. от* **ышы** / Ышы дегенден *этим ат. Жылытама деп къолларынгы бир бирге ышыу.*

ЫШЫШ *эт. взаимн.-совм. от* **ышы** / Ышы дегенни *араш айырмасы. Жашла суу буштукъла бла атланы боюнларын, аркъаларын, бутларын ышышадыла.*

ЫШЫШЫУ *и. д. от* **ышыш** / Ышыш дегенден *этим ат.*

Э

Э *межд.* 1. Э, ну (*выражает сожаление, упрек и т. п.*)/ Адамны бир затха ыразы болмагъанын, ёкюннгенин, биреуге хыны этгенин, ёпкелегенин, кёлкъалдысын кёргюзтеди. *[Жолоучу:] Э-э, аны уа [Темирбашны] бек ахшы таныйма.* «Шуёхлукъ», № 77, 44. *«Э-э, кёремисе сен аны! Сирнеклеге тие турма деген эдим да! – деп, хыны этди анасы жашчыгъына.*

2. Эй (выражает обращение к собеседнику)/ Адамны сёз нёгерине айланып сёлешгенин кёргюзтеди. *– Э жаш,– дер эди Осман,– эрт-*

те къопхан адамны ажири да тай табады дегендиле буруннгулула. Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 94. *Э киши, Солтанны кёзюм къалай къыйсын?* Шауаланы М., Кечерлеми?, 100.

ЭБОНИТ *ат* 1. Эбонит / Резин къатышлы затладан эритилип алыннган къаты къара бетли материал; тюрлю-тюрлю техника затла этерге бла электротехникада хайырланылды.

2. *В позиции определения:* эбонитовый / Эбонитден ишленнген. *Эбонит быргъы.*

ЭБИЗЕ[1] *ат.* Сван / Кюнбатхан Грузияда [Сванетияда] жашагъан асламлы миллетни адамы. *Малкъар жамауатлагъа бичен ишлерге бегирек да эбизеле кёп келгендиле.* «Шуёхлукъ», № 42, 100.

ЭБИЗЕ[2] *сыф.* Сванский / Эбизеленики, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Эбизе тил. Эбизе литература. Къызла айбат жыйрыкъла, эбизе кюпесле, гюл суратлы гыранчала къысхан эдиле.* Этезланы О., Тарда, 34.

■ **Эбизе кёгет** *къарач.* черешня / баллиге ушагъан, алай сынтыл татыулу кёгет. **Эбизе къалпакъ** сванка (маленькая войлочная шляпа у сванов)/ Эбизеле кийиучю гитче къанатсыз къалпакъ. *Кашланы башларында эбизе къалпакълары бар эди. [Мухтар] юсюнде боз сюзюк чепкени, белинде нохта чёргелген, башында къара эбизе къалпагъы чалыула бла сырылып.* **Эбизе къозукъулакъ** щавель воробьиный / салкъында, бийик тауларда, агъач тюплеринде, кюн тиймеген, салкъын жерледе ёсюучю къозукъулакъланы бир тюрлюсю. *Сабийле агъачха эбизе къозукъулакъла жыяргъа баргъандыла.*

ЭБИЗЕЧА *хал. сёзл.* По-свански (*напр. говорить, писать*)/ Эбизе тилде. *Эбизеча сёлешиу. Эбизеча жырлау.*

ЭБУДУК *ат.* Животное (*корова, коза и т. п.*) с одним соском / Жангыз жуккасы болгъан мал (ийнек, эчки д. а. к.).

ЭВАКУАЦИЯ *ат* 1. Эвакуация / Адамланы, учрежденияланы; мюлкню (*асламысында уруш заманда*) къоркъуусуз жерге кёчюрюлюую, жаралыланы уруш баргъан жерден тылгъа ташылыулары, аскерчилени алгъын тургъан жерлеринден чыгъарылыулары, кетерилиулери. *Немецлиле Кавказгъа жууукълашып келгенлери себепли, эвакуация башланды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 12. *Бёлюкню талай машинасын эвакуациягъа кетерик адамланы келтирирге жиберлик эдиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 21.

2. *В позиции определения:* эвакуационный / Эвакуация бла байламлы. *Эвакуация госпиталь. Эвакуация комиссия.*

■ **Эвакуация эт** эвакуировать / адамланы, учрежденияланы, мюлкню (*асламысында уруш заманда*) къоркъуусуз жерге кёчюр, жаралыланы уруш баргъан жерден тылгъа ташы, аскерчилени алгъын тургъан жерлеринден чыгъар, кетер.

ЭВЕН *сыф.* Эвенский / Эвенлиленики, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Эвен тил. Эвен литература.*

ЭВЕНК *сыф.* Эвенкский / Эвенклиленики, аланы тиллери, культуралары, историялары бла байламлы. *Эвенк тил. Эвенк литература.*

ЭВЕНКЧА *хал. сёзл.* По-эвенкски (*напр. говорить, писать*) / Эвенк тилде. *Эвенкча сёлешиу. Эвенкча жырлау.*

ЭВЕНКЧИ *ат.* Эвенк / РФ-ни Эвенк миллет округунда, Чукот, Корея автоном округунда, Якутия республикасында жашагъан асламлы миллетни адамы. *Конференцияда эки эвенкчи да болгъанды.*

ЭВЕНЧИ *ат.* Эвен / Якутияда, Охот тенгизни боюнунда, Камчаткада жашагъан, жаратылыу жаны бла эвенкчилеге жууукъ миллетни адамы.

ЭВЕНЧА *хал. сёзл.* По-эвенски (*напр. говорить, писать*)/ Эвен тилде. *Эвенча жырлау. Эвенча сёлешиу.*

ЭВКАЛИПТ *ат* 1. Эвкалипт / Югда бек уллу, терк ёсюучю терек неда юлкю, агъачы, къабугъу, чапыракълары да санагъатда бла медицинада хайырланыладыла.

2. *В позиции определения:* эвкалиптовый / Эвкалиптден этилген. *Эвкалипт жау.*

ЭВОЛЮЦИЯ *ат* 1. Эволюция / Бир затны бир болумдан башхагъа тюрлениую, айныуу. *Архимедни эволюциясында Омар Хаямны уллу магъанасы болгъанды. Ол Архимедни законуну юсюнден кёп сагъыш этгенди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 103, 104.

2. *В позиции определения:* эволюционный / Эволюция бла байламлы. *Эволюция окъуу.*

ЭВФЕМИЗМ *ат грамм.* Эвфемизм / Бир тюрлю себеп бла (эришилигинден, адамны жанына тиерге боллугъундан д. а. к.) айтыргъа тап келишмеген сёзню орунуна хайырланылыучу сёз неда айтым, сёз ючюн: «бууазды» дерни орунуна «къарны барды».

ЭГЕ *эт.* 1. Пилить, точить, обтачивать *что* (*напильником*)/ Темир адырны (*сёз ючюн: бычхыны, чаганы, оракъны*) ауузуну къайырылгъанын тюзетир неда жютю этер ючюн эгеу бла ышы. *«Сау бол!» – деди Садыбек, нени эсе да эгей.* Ахматланы И., Боранда, 28. *Тау анала, жигер къызла – Барысы эгейдиле оракъланы тотларын, Будай, арпа, зынтхы орургъа, Тиргизедиле жюрек къууанч отларын.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 88.

2. *кёч.* Мучить беспрерывными попреками, придирками / Асыры кёп тырман эт. *[Зоя:] Тебиредиле сора тиширыула мени эгеп.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 28. *[Сайхат Сарыбийге:] Мени эгеннги къой да, ол гажинги бери тап.* Шауаланы М., Мурат, 185.

ЭГЕЛ *эт. страд. от* **эге** / Эге дегенни *зорлаучу айырмасы. Оракъла эгелгендиле. Чагала, эгелип, тапланнгандыла.*

ЭГЕЛИУ *и. д. от* **эгел** / Эгел дегенден *этим ат. Бычакълыкъны эгелиую.*

ЭГЕР *ат.* Охотничья собака / Терк чабыучу, иничгебут, узун санлы уучу ит. *Ханны эгери чабар кюн акъсар.* (Нарт сёз.) *[Хажимырза:] Агъачны къырына киргенлей окъуна, эки уучу эгерим да бир ызны ызлап, улуп, чабып тебиреген эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 46. – *Барды мени ийнаннган нёгерлерим, Къартчыгъала эм уучу эгерлерим.* «Жилтинле», 392.

■ **Эгер ит** *къ.* **эгер**. *Бёрю да аны [жашны] былай кесе тебиребегенлей, эки эгер да жетип, бёрюню парачара этдиле.* «Къарачай-малкъар

жомакъла, таурухла, айтыула», 20. *Къубадийлары уа бир къонакъ кибик кёрдюле, Манга тутдула да эгер итлерин бердиле.* «Малкъар халкъ жырла», 9.

ЭГЕТ[1] *ат къарач.* 1. *эск.* Лакей, слуга / Къул, къарауаш. *[Бийнёгер Биймырзагъа:] Аланы [пристоп жанлыланы] эгетлери сенсе, сен ариула тюкюрюкню.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 190. *[Къарабатыр:] Анга [Исламгъа:] эгетге чабып айланмай, болумума кёре, юйдеги къурасам, быланы [Асланкирланы] сыйларын кёрлюк эдим.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 165.

2. *кёч.* Приспешник, марионетка, наймит, вассал / Бойсуннган, эркинликсиз адам (*неда къырал*), сатлыкъ адам. *Империализмни эгетлери.* ◙ *Ол кюн окъуна къазакъла бла Къаншаубийни эгетлери Къыямытны арбазындан талай абадан агъач келтирип, жамагъат жыйылгъан тюзде эки асмакъ сюедиле.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 336.

ЭГЕТ[2] *эт. понуд. от* **эге** / Эге дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъ чаганы атасына эгетди.*

ЭГЕТДИР *эт. понуд. от* **эгет** / Эгет дегенни *къатланыучу айырмасы. Къыз оракъны атасына айтып къарындашына эгетдирди.*

ЭГЕТДИРИЛ *эт. страд. от* **эгетдир** / Эгетдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Эгетдирилген чагаланы къызланы къолларына тутдурдула.*

ЭГЕТДИРИЛИУ *и. д. от* **эгетдирил** / Эгетдирил дегенден *этим ат.*

ЭГЕТДИРИУ *и. д. от* **эгетдир** / Эгетдир дегенден *этим ат.*

ЭГЕТИУ *и. д. от* **эгет**[2] / Эгет[2] дегенден *этим ат. Бичакъны эгетиу.*

ЭГЕУ I *и. д. от* **эге** / Эге дегенден *этим ат. Оракъны ауузун эгеу. Бычхыны тишлерин эгеу.*

ЭГЕУ II *ат* 1. Напильник / Темир адырны (*сёз ючюн, бычакъны, чаганы, оракъны*) ауузуну къайырылгъанын тюзетир неда жютю этер ючюн хайырланылыучу къурч керек. *Мамашны бычагъы уа эгеуден ишленнген эди.* «Шуёхлукъ», №10, 58.

2. *В позиции определения:* напилочный / Эгеуден этилген. *[Адилгерий] кесини эгеу бычагъы бла туурап [къабыргъаланы] иеги-иеги этип, ашлаугъа салды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 84.

ЭГЕУЛЕ *эт. къ.* **эге** 1. *Бычхыны тишлерин эгеуледик.*

ЭГЕУЛЕН *эт. страд. от* **эгеуле** / Эгеуле дегенни *зорлаучу айырмасы. Эгеуленнген бычхы эменни окъуна бек тынч кеседи.*

ЭГЕУЛЕНИУ *и. д. от* **эгеулен** / Эгеулен дегенден *этим ат.*

ЭГЕУЛЕТ *эт. понуд. от* **эгеуле** / Эгеуле дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабан темирни, ташха тийип, къайырылгъан жерин атама эгеулетдим.*

ЭГЕУЛЕТИУ *и. д. от* **эгеулет** / Эгеулет дегенден *этим ат.*

ЭГЕУЛЕУ *и. д. от* **эгеуле** / Эгеуле дегенден *этим ат. Темирчини тёшюню хыртларын, зыбырларын сыйдамлар ючюн эгеулеую.*

ЭГЕУЛЮК *ат.* Металл (*сталь*), пригодный для изготовления напильника / Эгеу этерге жараулу металл (къурч).

ЭГЕЧ *ат.* Сестра / Бир ата-анадан туугъан сабийлени ичинде къызны юйюрде бирси сабийлеге болгъан жууукълугъу. *Азаматны эгечинден туугъан къызчыкъ, элде онунчу классны бошагъанлай, эрге кетгенди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 24. *Харун бирча чыммакъ тишлерин ача, эгешчигине къарап, кюлдю.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 97.

■ **Эгечден туугъан** племянник по линии сестры / адамны кесини эгечини неда экиге, ючге айланнган эгечини жашы. *Ибрагим, аскерден келип, эгечден туугъанны кёргенинде, атасына союп къаплагъанча ушагъанын сезди.* Къобанланы Д., Тауладатауш, 310. *Тюклю хуржунундан ууучу бла бир ашыкъны алып, эгечден туугъаннга [Мурадиннге] узатды.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 41. *– Ай, аперим эгечден туугъаннга! [Окъуб] бохчасындан сомлукъ къагъытны чыгъарып, жашчыкъгъа тутдурду.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 255.

■ **Эгеч-къарындаш** *къауум ат.* Сестры и братья / Эгечле бла къарындашла. *Ала бир бирге эгеч-къарындаш боладыла. Бир бири бла сёлешгенлени кёбюсю бир бирине илешип, бир бирине юйренип, эгеч-къарнаш болуп тургъанлай, ёмюрлюкге айырылыпмы къалабыз деген къоркъуудан башха олтуралмай, жоппу болуп, сёлешген сёзлери баргъан сууча къыйырсызды.* Хубийланы О., Аманат, I, 20.

ЭГЕЧЛИК *ат.* Обязанности сестры по отношению к братьям и сестрам / Эгечни къарындашларына эм эгечлерине къарау, аланы жюрютюу жаны бла борчлары. *– Мен сенден эгечлик излемейме,– деп, ол [Ахмат] эшикге чыгъып кетди.* «Коммунизмге жол», 1964, № 93.

■ **Эгечлик эт** относиться *к кому-л.* как сестра / биреуге эгешча къара. *Сау болсунла, адамла, меннге къарнашлыкъ, эгечлик да этдиле.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 14. *– Мен кесим ... аталыкъ, аналыкъ этген адамланы кючлеринден сау къалгъанма.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 14.

ЭГЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **эге** / Эге дегенни *араш айырмасы. Чагаланы эгеш. Цехде ишчиле деталланы эгешедиле.*

ЭГЕШДИР *эт. понуд. от* **эгеш** / Эгеш дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесгичлени эгешдир.*

ЭГЕШДИРИУ *и. д. от* **эгешдир** / Эгешдир дегенден *этим ат.*

ЭГЕШИУ *и. д. от* **эгеш** / Эгеш дегенден *этим ат.*

ЭГИЗ *ат* **1.** Близнецы, двойня / Бир анадан бирге туугъан сабийледен неда къозуладан, улакъладан д.а.к. затладан бири. *Эгизчикле, къол тутушуп, къанат битип, школ таба атландыла.* «Шуёхлукъ», № 31, 43. *Къундуз сабийлеге къараргъа ауурсунмай эди; эгизлени аз тиширыуму асырайды, аллай анала кёпдюле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 64. *Огъурлу къонакъ келсе, бууаз къоюнг эгиз табар.* (Нарт сёз.) *Эки гыдай улакъчыкъ – Бирге туугъан эгизле, Аналары уа гыдай, Кеслери уа семизле.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 41.

2. *кёч.* Очень похожие друг на друга / Бир бирге бек ушагъан. *Эгизлеча эки ушаш жашчыкъ тепсегенден сора, кеслерин тыялмай,*

чынгай келип, чанчылышдыла. Хубийланы О., Аманат, I, 218. *Да, къоркъакълыкъ бла серлик эгизледиле, кёрдюк.* Отарланы К., Танг жулдузу, 82. *[Хашир Къасымгъа:] Жашлыкъ бла телилик эгизледиле, – дейдиле, мадар бар эсе, кеч.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 87.

ЭГИУЮЛ *ат.* Песчаная, каменистая почва / Юзмез къатышлы ташлы жер.

ЭГОИЗМ *ат. къ.* **эгоистлик.** *Битеу къыралны кереги ючюн этиллик ишле миллетлени къуру кеслерини кереклерине деген миллет эгоизм болмагъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 128.

ЭГОИСТ *ат.* Эгоист / Кесин бек сюйген адам, «манга-манга» деп туруучу адам.

ЭГОИСТЛИК *ат.* Эгоизм / Кесин бек сюйгенлик, «манга-манга» деп тургъанлыкъ.

ЭГОЦЕНТРИЗМ *ат.* Эгоцентризм / Бек уллу эгоистлик.

ЭГУР *ат.* Мелкий песок / Уакъ юзмез. *Урлукъ салгъан эгурда, Хант биширген быдырда, Гытысы тау ырбында,– Чыныкъгъанды кёп таулу.* Отарланы С., Назмула, 26. *Жер хар кимни бирча къуундырмады. Бирлени дуулларын толтуруп турду, бирлени, къарыуларын-кючлерин алып, тар эгурлагъа урду.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 62.

ЭДИ *эт.* Прошедшее время от недостаточного глагола Э «быть» / Э деген жарты этимни озгъан заманы. *Тана жекген тарыкъмай эди да, ёгюз жекген тарыгъа эди.* (Нарт сёз.) *Ол кюн окъуна [фашистле] юйге от салгъан эдиле.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 42.

♦ **ЭЖИГИ-ЮСТЮНЮ: эжиги-юстюню бла** *къарач.* очень подробно, детально / толу, толусу бла, жик жиги бла. *Эжиги-юстюню бла айырылмасала да, былайгъа жыйылгъанла Семён айтхан затны магъанасын ангыладыла.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 137. *Бу китап да къоранны хар сурасын, аятын эжиги-юстюню бла кесгин айыртхан китапды.* Эбизеланы А., Махти, 57.

ЭЖИКЛЕ *эт. къарач.* Читать по слогам / Сёзлени жик-жик этип окъу. *Ол [Дауут] Ачейни жазгъанын эжиклеп башлады.* Батчаланы М., Элчилерим, 122. *Кетерге эсине тюшюп, бал чибинле жызылдагъанча, шууулдап, сохтала дерслерин эжиклей тургъанлай, Дударкъа силпи чыбыкъны кётюрдю.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 19.

ЭЖИКЛЕТ *эт. понуд. от* **эжикле** / Эжикле дегенни *къатланыучу айырмасы. Устаз сохталагъа дерслерин, эжиклетип, окъутады.*

ЭЖИКЛЕТДИР *эт. понуд. от* **эжиклет** / Эжиклет дегенни *къатланыучу айырмасы. Китапны сохталагъа эжиклетдирип окъут.*

ЭЖИКЛЕТДИРИУ *и. д. от* **эжиклетдир** / Эжиклетдир дегенден *этим ат.*

ЭЖИКЛЕТИУ *и. д. от* **эжиклет** / Эжиклет дегенден *этим ат.*

ЭЖИКЛЕУ *и. д. от* **эжикле** / Эжикле дегенден *этим ат. [Аслан:] Окъуу китапларымы школда окъуругъубуз жетгинчи окъуна да, эжиклеу бла барып да окъуп чыкъ-*

гъанма. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 88.

ЭЖИКЛЕШ *эт. взаимн. совм. от* **эжикле** / Эжикле дегенни *араш айырмасы.*

ЭЖИКЛЕШИУ *и. д. от* **эжиклеш** / Эжиклеш дегенден *этим ат.*

ЭЖИУ *ат* **1.** Мелодия, которой сопровождают певца слушатели / Созулуп айтылыучу жыр бла келишген макъам. *Жыр эжиу бла айтылады.* (Нарт сёз.) *Эжиуге къартла, сабийле да къошулдула.* «Шуёхлукъ», № 42, 94.

2. Аккомпонемент, втора / Музыка партияда экинчи ауаз, жырны музыка инструмент бла согъуп ашырыу. *Тынгыла мен сюйген къобуз эжиуге, Къанат таууш эте, терезесине къон, ол къобуз согъуп башлар кезиуге.* «Жашаублузну байрагъы», 206.

■ **Эжиу эт 1)** подпевать, вторить *кому* / жыр бла келишген макъамны созуп айт. *Базза «Татаркъанны» жырлайды, бир къауум къарт эжиу этеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 402. – *Жырла, тенгим, жырла, этейим эжиу, Санга келеди энди жырларгъа кезиу.* Маммеланы И., Чалгъы, 12. *Терезе тюбюнде олтуруп, тамакъларына базгъанла да къобузгъа эжиу этедиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 18.; 2) *кёч.* плясать под чью-л. дудку / биреуге жакъ бас, биреуню кёлюне жетер ючюн, аны айтханына «хо» де. *Мантла, гунтла тебинирле маллагъа, Балдражюз да эжиу этер алагъа.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 50.

ЭЖИУЧЮ *ат.* Тот, кто вторит, аккомпаниатор / Эжиу этиучю адам. *Эжиучюле кеслерин къызартып, эжиуню басадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 403. *[Рамазан] эжиучюлени аралары на олтуруп, Розаны тюрсюнюне кёзюню къыйырын тюйрей башлады.* Семёнланы А., Жазыу айла, 60.

ЭЗ *эт.* **1.** Перетирать, растирать, толочь *что* / Басып, тюйюп, ууакъ эт. *Сарымсахны эз.* ■ *Сабийлигим къалгъанды ол агъачда, Акъ къарда къызыл муркуланы эзе.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 121. *[Дауут] залыкъылды табып, аны эзгенди, кюкюртню да къошуп, отну сюзгенди.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 82. // Разминать, выжимать сок (*из ягод*)/ Сыгъып, суун чыгъар (*кёгетлени*). *Жюзюмню эз. Дугъумну эз.*

2. Давить, раздавливать, мять *что* / Басып, жыйылтмакъ эт, илбизирет. *Алмаланы, ящикге тапсыз жыйып, эзгенбиз. Шапталланы эзмей жыйдыкъ.* // Давить (*червя, клопа, муху и т. п.*)/ Басып ёлтюр (къурт-къумурсханы). *Ол [Байрамукъ] къумурсхаланы окъуна аягъы бла эзген болмаз.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 183.

2. *кёч.* Угнетать, притеснять / Жек, зулмулукъ сынат, эркин жашаргъа къойма. *Кёпню эзгенди тирилтмейин Зорлукъ басып, Къанла жууып, сугъарылгъанды бизге насып.* «Жилтинле», 503. *Жыламасынла газетни бетлери, Айтып адам адамны эзгенин. Урушну тютюню жерге жайылып, Аны замансыз жашау юзгенин.* Къаракетланы Ю., Булутла, 7. // *кёч.* Мучить, страдать / къыйна, жарсыт, инжилт. *Къоркъуулу кюнле артда къалдыла, жюрекни эзген арсарлыкъ бошалды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 7. *[Налжан:] Мындан кёп мени эзмегиз, жанығъыз аурусун.* Шауаланы М., Мурат, 187. *Татлы тенгинги ачы сёзю Башха тюрлю кюйдю-*

реди, Жетип, жюрегинги эзип, Отдан кёлек кийдиреди. Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 29.

4. *кёч.* Уничтожить (*врагов*)/ Жокъ эт, къыр, ёлтюр (*жауланы*).– *Сёз беребиз жолунг бла кетерге, Сёз беребиз душманланы эзерге, Сёз беребиз классыз жашау этерге.* Шахмырзаланы С., Назмула, 17. *[Азрет:] Жерибизге, уу жыланча, кирген малгъунланы уа биз кеч, эртте болса да, эзербиз.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 29.

ЭЗДИР *эт. понуд. от* эз / Эз дегенни *къатланыучу айырмасы. Тюртюню эздирип, андан суусап этдирдик.*

ЭЗДИРИЛ *эт. страд. от* эздир / Эздир дегенни *зорлаучу айырмасы. Эздирилген жюзюмню, сюзюп, суунун банкалагъа къуядыла.*

ЭЗДИРИЛИУ *и. д. от* эздирил / Эздирил дегенден *этим ат.*

ЭЗДИРИУ *и. д. от* эздир / Эздир дегенден *этим ат.*

ЭЗДИРТ *эт. понуд. от* эздир / Эздир дегенни *къатланыучу айырмасы. Жауну дзотун танка бла эздирт.*

ЭЗДИРТИУ *и. д. от* эздирт / Эздирт дегенден *этим ат.*

■ **ЭЗЕУ: Эзеу бол** *къарач.* объединиться в драке / тюйюше туруп, бирге къошул, жыйын бол, бирлеш. – *Эсимдеди, жашчыкъла бир бирлерин жыйып, эзеу болуп, мени таргъа тыйып, эринлерими къызартып ийгенлери.* «Жюрек жырлайды», 17. *[Амин:] Школдан узакъ болмай жашагъан талай къызчыкъ бла жашчыкъ, бир бирине эзеу болуп, мени бла кюрешедиле: даулашадыла, хыликке этедиле.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 81.

ЭЗЕУЛЕН *эт. къарач.* эзеу бол (къ. эзеу). *Ала, киштикле, сюртюлмеген юйчюкню коридорунда ары-бери бара, бир бирине эзеулене, гырылдай айланадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 23.

ЭЗИЛ *эт.* 1. *страд. от* эз / Эз дегенни *зорлаучу айырмасы. Найыпханны къолу тиер тиймез, [гюлле], гебенек къанатыча, эзилип къалыучу эдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 91. *Эски Россейде, башха халкълача, таулу халкъ да эзилип, жашауу зулмудан толуп жашагъанды.* «Шуёхлукъ», № 50, 98.

2. *кёч.* Мучиться от усталости / Ырмах бол, бек ары. *Осман, къыптыны алама деп, Налжанны бир жанына тюртгенде, ол, тентиреп кетип, эзилген ырмах санлары къаты жерге тийдиле.* Шауаланы М., Мурат, 182. *Семён киргенлей да тынчайыр жер болмагъанын эследи, алай болгъанлыкъгъа эзилгенден чыдаялмай, нёгерлери таяннганлай, печь къаланнганнга ол да таянды.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 176.

3. *кёч. къарач.* Жалеть, чувствовать жалость, сострадание / *Жазыкъсын, жан аурут, эри. Ачыкълыкъ азап кемирген, Аздыргъан этин, санын, Эзилир эди кёрген Аны факъырлыкъ халын.* «Жарыкъ жолда», 44. *[Гыжы бла Фатима] жюреклери сабийлери бла бирге болгъан, эзилиучю, жумушакъ адамла.* Хубийланы О., Дерт, 72.

ЭЗИЛИУ *и. д. от* эзил / Эзил дегенден *этим ат. Адамланы къууанчлары, жарсыулары да, аланы къыйналып ишлеулери, эзилиулери да, аланы къууанчлы байрамлары, тойлары да малкъар*

жырлада ачыкъ айтылгъандыла. «Шуёхлукъ», № 15, 23. *Жукъусурагъанындамы, къыйын эзилиуюндеми – [капитан] жашчыкъгъа ёчюлген къарамы бла тюрслеп къарай, иги кесек мычыды.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЭЗИМСИРЕ *эт. къарач. къ.* **жыламсыра.** – *Мен жарлы, энди уа не хадагъа-сыйыт этейим! – деп, Мазан эзимсиреди.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 19. *[Мухарыш:] Эзимсиреме, Мурат! Зайнаф тюз болур...* Тёппеланы А., Сени жарыгъынг.

ЭЗИМСИРЕУ *и. д. от* **эзимсире** / Эзимсире дегенден *этим ат.*

ЭЗИРЕ *эт.* **1.** Мяться, давиться, размягчаться. *Шапталла эзиредиле.*

2. Развариваться, перевариваться / Гардош эзиреп бишгенди.

ЭЗИРЕТ *эт. понуд. от* **эзире** / Эзире дегенни *къатланыучу айырмасы. [Хажи-Дауут Хохалайгъа:] Къаллайла эсе да кюбюр артына тюшюп жылтырай тура эди, иесиз къаллыкъ! Ма кёремисе муну [сагъатны]? Табаным бла басып, эзиретип къояйым деп тура эдим, сен келмесенг.* Батчаланы М., Элчилерим, 145.

ЭЗИРЕТИУ *и. д. от* **эзирет** / Эзирет дегенден *этим ат.*

ЭЗИРЕУ *и. д. от* **эзире** / Эзире дегенден *этим ат.*

ЭЗИУ [1] *ат тиг.-бич.* Вырез, разрез / Кёлекни, жыйрыкъны д.а.к. затны оюлгъан жери, жырмачы. *Сослан суратда, кёлек эзиую киндигине дери параланып, бир къушбурунуракъ жашчыкъны кёрдю.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 7. *Аты, садакъ окъ тийген къапланлай, Шин туруп, секире эди чабып баргъанлай, Акъ кийимлеринг омакъ эзиулю жыйрыкъла, жел элтгенлей этеклери.* «Жашауубузну байрагъы», 173.

■ **Эзиу тюйме** пуговица на вырезе (*рубашки, платья и т.п.*)/ Эзиую юсюне тигилген тюйме. – *Эзиу тюймелеринги анда хур жашла тешедиле, Къутас чачынгы ой суу шындыкла эмедиле.* «Къарачай халкъ жырла», 89. *Тешип эзиу тюймелерин, Ачып къансыз эмчеклерин, Айтды ана ичги сёзюн: – Сиз, тулпарла, меннге – бала, Мен да сизге – тапхан ана.* Борлакъланы Т., Насыплы жашлыкъ, 52.

ЭЗИУ [2] *и. д. от* **эз** / Эз дегенден *этим ат. Наныкъланы эзиу. Зулмучула къара халкъны эзиуден къанмагъан эдиле.*

ЭЗИУЧЮ *ат.* Угнетатель, эксплуататор / Биреуню къыйыны бла жашаучу. *Эзиучюле жарлыланы къыйнайдыла.*

ЭЗИШ *эт. взаимн.-совм. от* **эз** / Эз дегенни *араш айырмасы.*

ЭЗИШИУ *и. д. от* **эзиш** / Эзиш дегенден *этим ат.*

ЭЙ *межд.* Эй / Адамны чакъыргъанда, анга айланып сёлешгенде хайырланылады. – *Эй, Жабалакъ! –деп, кезиу-кезиу стражникле экиси да эшикни къамичи сапла бла къагъадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 261. *[Жанкёз Къанаматха:] Эй, хашкен улу хыбырттон! Эркек эсенг, къачма да, жигитлигинги кёргюз!* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 183.

ЭЙ-ЙА *межд.* Выражает сожаление / Къайгъырыуну, ёкюнюу-

ню билдиреди.– *Эй-йа, алай эсе уа, иш тап тюйюлдю, оллахий! – деп, жаш эшикге чыгъып кетди.*

ЭЙ-ХЕЙ *межд.* О / Кючлю сезимни кёргюзтеди. *Ала [нартла] барып, къапханланы кёрдюле. «Эй-хей, бу уа уллу ырысхыды»,– дедиле.* «Нартла», 170.

ЭКВАТОР *ат геогр.* Экватор / Полюсланы экисинден да бир кибик узакълыкъда жер шарны неда кёкню сферасын экиге юлешип тургъан, адамны эсинде болгъан болмаса, кеси кёрюнмеген тогъай ыз. *Экваторну къатындагъы къыралла.*

ЭКВИВАЛЕНТ *ат.* Эквивалент / Бир затны орунун тутхан эм аны толу алышындыргъан башха зат.

ЭКВИЛИБРИСТ *ат.* Эквилибрист / Циркде ойнаучу эквилибристикачы артист. *Эквилибристлени ойнаулары.*

ЭКВИЛИБРИСТИКА *ат.* Эквилибристика / Санла ауун кетерча болумда тургъанлай, сюрюшмей, акробат оюнла этиучю цирк искусство, жанр.

ЭКЕ *мод. сёз. сёл. тил. къ.* **Экен 2.** *Бир аздан къатын келип: «Не болду эке, келин»,– деп, эшикге чыгъып, тауушэтгенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 114. *Жыйылгъан адамла асыры ашыгъып сакълагъандан кеслери кеслерин да унутхандыла: чепгенин [къайын къызы Зубайдагъа] берликмиди эке?» – деген сагъышдадыла.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 13.

ЭКЕН *мод. сёз.* 1. Выражает бытие *кем, чем, каким,* изменяется по лицам, числам и падежам / Биреуню ким, бир затны не, къаллай болгъанын кёргюзтеди, бетде, санда, болушлада тюрленеди. *Къатын билди хапардан Жашы кимни кёргенин: «Бузжигитге айтды»,– ол, Къыз хан къызы экенин.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 191. *Алада кюн кёп, аз экенин билмейбиз.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 14. *Орамда мудах болуп бара тургъан адам, мен билмейме ким экенинги, Кимлеге баргъанынгы жапсартыргъа, Не къайгъынг болгъанын, не этгенинги.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 118.

2. Постпозитивная модальная частица, выражающая недоумение, сомнение, желание / Сёлешген адамны айтхан затына ишеклилигин, арсарлыгъын кёргюзтеди, соруу конструкциялада жюрютюледи. *«Къанамат айтханыма къалой къарайды экен»,– деп, [Ибрагим] кёзюне къарагъанында, мангылайында биягъы жыйырылгъанлары тура эди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 153. – *Хасан, немчала чегибизден киралырламы экен? – деп, Хамит Хасаннга къарады.* Хубийланы О., Аманат, I, 129. *[Къарабатыр:] Уллу Аллах, бу къыйынлыкъны барын да манга нек жюклеген эди экен?* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 65.

ЭКЕУ *къауум. сан. сёл. тил къ.* **экеулен.** *Экеу кенгешге барма, ючеу кенгешден къалма.* (Нарт сёз.) ○ *Ай жарыкъда ачыкъ жерде иги кёрюннгенин эслемей, экеу: «Къачабыз»,– дедиле да, сюргенле аланы олсагъат тутдула.* «Шуёхлукъ», № 3, 16. *Эрттенликде суугъа бара, Жансурат элни ёрге жанында узакъда кетип баргъан экеуню эследи.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 79.

ЭКЕУЛЕН *къауум. сан.* Две, два человека / Эки адам бирге-

лей. *Аслангерий чырпыны теренине къутулду, Къарабашны уа экеулен ызындан болдула.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 221. *Дорбунну мюйюнюнде къазан къайнайды. Мыллыкчы къушлача, экеулен чийли-бишли этни жыртадыла.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 83. *Райкомну женгил машинасы совхозну конторуну аллына келип тохтагъанлай, аны ичинден экеулен чыкъдыла.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 59.

ЭКЕУ-ЭКЕУ *хал. сёзл., сёл. тил.* Попарно, по два, парами / Экишер болуп, экеу бирге, экеу бирге болуп, экиден-экиден. *Берилген белгиге кёре, хар ким атларына минип, экеу-экеу тизилдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 186. *Жашла, къызла да экеу-экеу чыгъып, тюз тепсеуге сюзюледиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 445.

ЭКЗАМЕН *ат.* Экзамен / Къайсы болса да бир окъуу предметден билимни сыналыуу. *Экзаменлени бир ненча кюню Солтанны жашаунда бек къызыу кюнле эдиле.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 69. *Ставрополь шахаргъа [атасы], Къулийге тюбеп, аны экзаменлери къалай баргъанын билирге, сёлеширге барады.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 26.

ЭКЗАМЕНАТОР *ат.* Экзаменатор / Экзамен алыучу, экзамен бергенлеге багъа бичиучю адам. *Экзаменаторла жашны математикадан терен билими болгъанын чертедиле.*

ЭКЗЕМПЛЯР *ат.* Экземпляр / Бирча затланы бири (асламысында къол бла жазылгъан неда басмагъа урулгъан текстни юсюнден). *Элге «Заман» газетни жюз экземпляры келеди. Протоколну экинчи экземпляры.*

ЭКИ *санчы сан.* Два / 2 деген тарыхны аты. *Данияр дагъыда алгъа эки атлады.* «Шуёхлукъ», № 27, 31. *Эки къолчугъу кёнчек баууындан айырылмагъанлай, жашчыкъ хунаны юсю бла ёрге акъырын атлап барады.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 5. *Къыйырлары къууушлагъа тирелип эки нарат жаркъа тютюнлейдиле.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 194.

■ **Эки айыр** разрывать на две части, раздваивать / бир затны, жыртып, эки кесек этиу неда бир къауумну эки къауумгъа юлешиу. *Экиси да, тарт-соз бола келип, китапны эки айырдыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 34. // **Эки бёл къ. эки айыр.** *Къарт киши къойларын эки бёлюп, жартысын ол кишиге бергенди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 127. **Эки бол** разрываться, разделяться на две части / жыртылып, сынып, кесилип, эки кесек бол. *Кюзгючюк полгъа тюшюп, эки болду.* **Эки тенги** половина *чего* / жартысы. *Халыуну эки тенги. Алманы эки тенги.* **Эки тенг эт** разделить *что* пополам / эки бирча кесекге юлеш. *Ётмекни эки тенг эт.*

♦ **Эки аягъын бир уюкъгъа сукъ** принуждать, заставлять *кого* (*делать что-л.*)/ къойма, къыс,амалсыз эт (*бир затны этдирир ючюн*). *[Малляш:] Атам-анам Харун улу Азретге бар, – деп, эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуп турадыла.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 34. *[Солманбий:] Битеу мюлкюнгю берлик эсенг да, аны [ажирни] манга алып бер, – деп, [Зауурбек] эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуп турады.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 14. **Эки бетли** двуличный, лицемерный / аман, харам ниет-

лилигин, хыйлалыгъын жашырып, кесин намыслы, адепли, таза ниетли кёргюзтюрге кюрешген. *Адамланы ичинде эки бетлиле да бар эдиле.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 69. *[Шарау:] Угъай, угъай, билеме, таула, сиз кока сёзлюню, эки бетлини сюймейсиз.* Толгъурланы З., Эрирей, 192. **Эки бетлилик** двуличие, двуличность, лицемерие / эки бетли адамны къылыгъы. *Орус революцияны уа къан тёгюуге санап къойгъан «моралистлени» бу ишлери орунлумуду, эки бетлиликни сылыкъ тюрсюню тюлмюдю?* «Огъурлу танг», 34. *Жандарны эки бетлилиги неда эки тюрлю жашау бла жашагъаны, ким биледи, бу уруш болмаса, билинмей да къалыр эди.* «Шуёхлукъ», № 61, 73.

■ **Экиден бири** половина / жартысы, жарымы. *Бахчаны экиден бири. Заманны экиден бири.*

♦ **Эки жукъудан къайтхандан сора** в полночь / кече арасында. – *Эки жукъудан къайтхандан сора болур эди, уянып къарагъанымда, жатып тургъан Ёлмезни тапмадым.* Байчоралаты М., Уллу Къарачайда, 206. **Эки кёзден бирин къоймагъан** отъявленный вор / барып тохтагъан уручу. *Ол эки кёзден бирин къоймагъан адам эди.* **Эки кёзюнг бла тенг жиля** сильно жаловаться *на кого-что* / биреуден, бир затдан бек тарыкъ. *[Залимхан:] юйге келип, эки кёзю бла тенг жылайды.* Хубийланы О., Аманат, II, 316. **Эки кёзюн жандырып** с пустыми руками / къурлай, жукъ келтирмей (*кел*), жукъ элтмей (*бар*). – *Эки кёзюмю жандырып къалай кирлик эдим да? – дей, Минат, бабушча чайкъала, жёбелеп эшик таба тебиреди.* Байчоралаты М., Уллу Къарачайда, 235. **Эки къулагъы эшикдеди** 1) ждать известий / бир хапар сакъылайды. – *Алыкъа [жашны] сауун-шауун да билмейбиз, ауруунгу алайым, эки къулагъым эшикдеди... – деди Аминат.* «Шуёхлукъ», № 62, 108; 2) держать ушки на макушке / сагъайып турады, сагъайып тынгылайды. *Жукъудан сагъайып, къабакъ эшик къачан ачылады деп, [жашны] эки къулагъы эшикдеди.* Байчоралаты М., Уллу Къарачайда, 17. **Эки къурман кёргенди** не ребенок / сабий тюйюлдю, жашауну халын билген адамды. *[Мердух Баштёбеннге:] Къагъытны алгъанда, копиясын да алып, жаннга сала билирге уа гитчеми эдинг! Эки къурман а кёргенсе...* Шауалаты М., Кечерлеми?, 172. **Эки отну арасында** между двух огней / къоркъууну неда бир тапсыз затны, ишни эки жанындан да сакълау, эки жанындан да къоркъууу болуу. *Асыры къайгъылыдан, жашны бу сагъатда эки отну арасында болгъан кезиюдю.* **Эки сёзню бирге къоша билмеген** профан / жукъ билмеген, ангыламагъан. *[Малжей:] Эки сёзню бирге къоша билмеген адамдан не эшитириксе?* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 65. **Эки тилли** эки бетли. *[Батыр Османович:] Эки тилли адам ол адам тюйюлдю.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 135. **Эки тиллилик** къ. **эки бетлилик.** *Чыммакъ къарындашы болгъанлыкъгъа, эки тиллилиги, сёзюне тутхучсузлугъу ючюн Алийма аны артыкъ жаратмайды.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 28.

■ **Эки точка** *грамм.* двоеточие / тыйгъыч белги (:). *Жыйышдырыучу сёзден сора бир туудукъ членлени алларында эки точка салынады. Авторну сёзлерини ызындан туура сёз башланса, авторну сёзлеринден сора эки точка салынады.* «Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы», 39, 40.

♦ **Эки эл** рот / адамны ауузу. *Эки элинги тыйсанг, жети элде махталырса.* (Нарт сёз.) **Эки эшиги**

жабылды случиться (*о беде, несчастье и т. п.*) / Уллу хата, палах болду. – *Оу мен харип, ким тутулгъанды?! Ах, эки эшигим жабылгъанды! – деп, [Саният], къычырыкъ этип, ёрге къопду.* Хубийланы О., Аманат, II, 236. – *Оу, отум ёчюлген! Мен да билмегенлей эки эшигим жабылып турады да!.. –деп,Аминат мыллыгын юйюне атды.* «Шуёхлукъ», №17, 84.

ЭКИАЙЛЫКЪ *сыф.* Двухмесячный 1. Продолжающийся два месяца / Болжалы эки ай болгъан. *Экиайлыкъ отпуск. Экиайлыкъ жол.*

2. Возрастом в два месяца / Эки айы болгъан. *Экиайлыкъ бузоу. Экиайлыкъ сабий.*

ЭКИАЙРЫ *сыф.* Двурогий (*о вилах деревянных*)/ Эки бутакълы (*агъач сенек*). *Дырынчы Аскер узун саплы экиайры сенеги бла батанланы гебенчиге узатады.*

ЭКИАТАР *ат* 1. Двустволка (*ружье*) / Эки быргъылы ушкок. *Ала экиси да экиатарла бла уугъа барадыла.* (Фольк.)

2. *В позиции определения:* двуствольный / Эки быргъысы болгъан. *Агъачны тёгерегинде экиатар ушкоклары бла эки егерь айлана эдиле.*

ЭКИЖАШАР *ат* 1. Двухлетка (*крупный рогатый скот в возрасте двух лет*)/ Эки жылы болгъан эркек туувар. *Ол [Чёпелеу], бир экижашар бла юч къой кесип, къарт тенглерин юйюне чакъырды.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 16. *[Къанамат:] Экижашарны суугъа элтип келе эдим да, Не эте турасыз деп къайтханма...* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 30.

2. *В позиции определения:* двухгодовалый / Эки жылы болгъан. *Жюнюс ол кюнден башлап, экижашар тананы къурманлыкъгъа кётюрюп, сюрюуге да къошмай, юйде багъып башлады.* «Шуёхлукъ», №47, 84.

ЭКИЖЫЛЛЫКЪ *сыф.* 1. Двухлетний, двухгодичный (*продолжающийся два года*) / Болжалы эки жыл болгъан. *Одесса шахарда аскер кемеледе къуллукъ этерге юйретген экижыллыкъ училище барды.* Хубийланы О., Адамла, 84.

2. Возрастом в два года / Эки жылы болгъан. *[Аминатны] экижыллыкъ къызчыгъы уа, анасыны юсюне сюелип, бармакъчыкъларын къабып жиляйды.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 45.

ЭКИКЮНЛЮК *сыф.* 1. Двухдневный (*продолжающийся два дня; рассчитанный на два дня*)/ Болжалы эки кюн болгъан. *Эки кюннге боллукъ. Батырла экикюнлюк жолгъа атланадыла.* (Фольк.)

2. Рассчитанный, достаточный на два дня (*о пище*) / Эки кюннге боллукъ, жетерик (азыкъны юсюнден). *Анасы походха барлыкъ жашына эки кюнлюк аш-суу хазырлады.*

♦ **ЭКИКЪЫРКЪГЪАН: экикъыркъгъан эт** при косьбе оставлять под волоком полностью не срезанную траву / кырдыкны чалгъанда дуруну онг жаныны кырдыгын асыры бийикден юздюр. *Сол жанынгы къайырмай, дурунгу чачмай, онг жанынгы экикъыркъгъан этмей, жар этип, тюбю бла алдырып барыргъа борчунгду.* Семёнланы А., Жазыу айла, 73.

ЭКИЛЕ *эт.* Делать что-либо вдвое, в два раза больше положенного / Нени болса да бир затны эки

бла къайтар, биреу этгенден эсе эки кере кёп эт. *Адамладан алгъаныи алагъа экилеп, ючлеп къайтарыу – ма Къайсынны жашау анты!* «Шуёхлукъ», № 77, 71.

ЭКИЛЕН[1] *эт.* Сдваиваться / Эки кере къатлан. *«Нг» къысыкъ сёзню тамырында экиленип жазылмайды.* «Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы», 8.

■ **Экиленнген къысыкъ** *грамм.* удвоенный согласный / сёзню бир жеринде эки кере къайтарылып жазылгъан къысыкъ. *Ахырында экиленнген къысыгъы болгъан сёзге аллай къысыкъ бла башланнган аффикс къошулса, экиленнген къысыкъ жазылып къалады.* «Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы», 10.

ЭКИЛЕН[2] *эт.* Экили бол (*къ.* **экили II**). *Жаш бюгюн нек эсе да суудан ётерге экиленип турады.*

ЭКИЛЕНИУ[1] *и. д. от* **экилен**[1] / Экилен[1] дегенден *этим ат.*

ЭКИЛЕНИУ[2] *и. д. от* **экилен**[2] / Экилен[2] дегенден *этим ат. Экиленну Хурметде не Залийхатда тюйюл, аны [Асиятны] кесинде эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЭКИЛЕТ *эт. понуд. от* **экиле** / Экиле дегенни *къатланыучу айырмасы. Бергенинги экилетип къайтарт.*

ЭКИЛЕТИУ *и. д. от* **экилет** / Экилет дегенден *этим ат.*

ЭКИЛЕУ *и. д. от* **экиле** / Экиле дегенден *этим ат.*

ЭКИЛИ I *сыф.* **1.** Двойственный, сомнительный, неуверенный / Арсарлы. *Эринчекни иши экили.* (Нарт сёз.) *[Нанаш:] Малладан сатып тебиресек, халкъны бир къауум экили адамы Зейтун эфенди айтхан сёзле керти кёреме дерикдиле.* Этезланы О., Тарда, 133. *Арсар болма – Жангылырса. экили эсенг – Абынырса.* Макъытланы С., Шаудан, 54.

2. Двойственный, двуличный / Ары да, бери да айтыучу, бир сёзде турмагъан. *Экили къылыгъы болмаса эди, Малжейни жарлы халкъ ин мынчагъынлай кёрюр эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 366. *[Нанаш Домашха:] хайт де, ансы ол элде экили сёзлю адамла асламыракъдыла.* Этезланы О., Тарда, 38.

ЭКИЛИ II *хал. сёзл.* Неясно, нечетко, не вполне понятно (*говорить*) / Иги, ачыкъ ангылатмай (*сёлеш*). *Бирине [Хорламгъа] къуанганыбызны бурунубуздан чыгъардыла,– деп, Наныкъ экили сёлешди.* Хубийланы О., Дерт, 89. *– Солургъа келгенме, саулугъуму тап кёрмей, – деди ёмюрде экили сёлешмеучю, туура сёзлю Тембот.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 160.

♦ **Экили бол** сомневаться, колебаться, быть неуверенным, испытывать нерешительность / Арсар бол, таукел болалма. *Эсине тюшгенден артха тура, къолгъа алгъан ишине экили бола юйренмеген Зауурбек ажирни ызындан болургъа таукелленди.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 28. *Ийнана, ийнанмай, экили, арсарлы бола, ючюсю да жанларында болгъан ахчаларын Сарыбийге бердиле.* Этезланы О., Тарда, 117. **Экили эт** вызывать в ком сомнение, неуверенность / арсар, таукелсиз эт. *[Сахай:] Шакъман бийни ол сёзлери мени экили этдиле.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 130.

ЭКИЛИК *ат.* Сомнительность, неуверенность / Арсарлыкъ, таукел

болмаулукъ. *Эр кишиге махтау тюйюлдю экилилик.* «Коммунизмге жол», 1969, № 39.

ЭКИНДИ *ат.* Вечер (*ранний, перед заходом солнца, сумерки*)/ Кюн батардан алгъаракъ заман. *Экинди бла ашхамны арасында Абдуллахапны юйюне ючеулен келдиле.* «Шуёхлукъ», № 20, 59. *Заман экиндиге жуукълаша келеди.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 184.

■ **Экинди намаз** молитва, совершаемая мусульманами перед заходом солнца / экинди уухтыда, ашхам намазны аллында этилиучю намаз. *[Басият:] Мен бу таза суну боюнунда тюш намазымы да тёлей, экинди намазымы да къыла барайым.* Г у р т у л а н ы Б., Адилгерий, 204.

ЭКИНЧИ *тизг. сан.* **1.** Второй / Санагъанда биринчини ызындан келген. *Ажир, къутулуп, ызына терк кетгенди, экинчи эмегенни алып жетгенди...* «Нартла», 69. *Ачы хапарны толусу артиллеристлеге экинчи кюн жайылды.* «Шуёхлукъ», № 8, 8.

2. Второй (*приз*) / Магъана, сый жаны бла биринчини ызындан келген. *Артистге фестивальда экинчи саугъаны бердиле.*

3. Точь-в-точь, совершенно такой же (*о большом сходстве*)/ Тюз кеси, бир белгили адамгъа къылыгъы, адеби бла да бек ушагъан. – *Къара мынга, экинчи Ахматды да бу уа! – деди Далхат, къонакъ жашны къолун тута.* «Заман», 1993, № 36.

4. *кёч.* Заместитель, помощник вышестоящего должностного лица / Къуллукъчуну болушлукъчусу, заместители. *[Базгъын Тюймеге:] Мюлк жаны бла кесинге экинчи этдинг.* Ш а у а л а н ы М., Кечерлеми?, 175.

ЭКИНЧИДЕ *заман. сёзл.* Второй раз, еще раз, впредь / Бу жолдан сора, мындан ары. *Адилгерийни огъу тийгенде, гыдайбёрк экинчиде сюйрелмезча болду.* Г у р т у л а н ы Б., Адилгерий, 96.

ЭКИНЧИДЕН *мод. сёз.* Во-вторых / Бир затланы санагъанда, биринчиден дегенден сора айтылады. *Биринчиден, сен спортчуса, экинчиден, билим алыргъа сюйген жашса.*

ЭКИНЧИСИ *мод. сёз. къарач. къ.* **экинчиден**. *Экинчиси, совхоз быйыл план бла кёп тонна сенаж, ханс къуурут, силос хазырларгъа керекди.*

ЭКИПАЖ *ат.* Экипаж / Бир кемеде, самолетда, танкда д.а.к. затда ишлеген адамла. *Экипаж кеси учхан юч кюнню ичинде этерик программасын жетишимли толтургъанды. «Север полюс-1» станцияны экипажы.*

ЭКИСАГЪАКЪ *сыф.* С двойным подбородком / Семизден сакъал тюбю бюкленнген. *Фердауус кесин уллукъарыннга, эри Рахайны экисагъакъгъа санамай эди.* Т ё п п е л а н ы А., Ташыуул.

ЭКИСАГЪАТЛЫКЪ *сыф.* Двухчасовой / Эки сагъат барлыкъ, эки сагъатны ичинде боллукъ. *Жашла экисагъатлыкъ жолну бир сагъат бла жарымгъа бардыла.*

ЭКИЫЙЫКЪЛЫКЪ *сыф.* **1.** Двухнедельный (*продолжающийся две недели*)/ Эки ыйыкъ барлыкъ, эки ыйыкъны ичинде боллукъ. *Сегизинчи классны окъуучулары экиыйыкълыкъ походха хазырланадыла.*

2. Возрастом в две недели / Эки ыйыгъы болгъан. *Экиыйыкълыкъ бузоу. Экиыйыкълыкъ сабий.*

ЭКИ-ЭКИ *хал. сёзл. къ.* экеу-экеу. *Газетде ишлегенле бир-бир, эки-эки ары жыйылдыла.* Кацийланы Х., Мухаммат, 201.

ЭКЛЕКТИЗМ *ат.* Эклектизм / Бир бирине къажау тургъан, ушамагъан жорукъланы, оюмланы, теорияланы, суратлау элементлени бирикдирирге кюрешиу.

ЭКЛЕКТИК *ат.* Эклектик / Эклектизм жанлы болгъан адам.

ЭКОЛОГИЯ *ат.* Экология / Жаны болгъан затла бла битимлени арасында эм ала къургъан бирликле бла аланы къуршалап тургъан затланы арасында халланы юсюнден илму.

ЭКОНОМИКА *ат* 1. Экономика (*экономический базис общества*)/ Къайсы болса да бир жамауат-экономика къурулушну хайырлы кючлери барысы да, жамауатны экономика мурдору. *Феодализмни экономикасы. Капитализмни экономикасы.*

2. Народное хозяйство (*страны, района и т. п.*)/ Къыралны, районну д.а.к. затны халкъ мюлкю. *Экономиканы айнытып, культурагъа эс бурулмай къалса, иш жаланда бир жанлы акъсаулу болур эди.* «Шуёхлукъ», № 4, 115.

3. Научная дисциплина / Чыгъарыуну, мюлк ишни къайсы болса да бир бёлюмюн тинтиучю илму. *Чыгъарыуну экономикасы. Жюзюмчюлюкню экономикасы.*

4. *В позиции определения:* экономический / экономика бла байламлы. *Экономика къытлыкъ. Экономика билим.*

■ **Экономика политика** экономическая политика / мюлк жашау жаны бла къыралда бийлик этген классланы сейирлеринде бардырылгъан ишле. *Консерваторланы правительстволарыны экономика политикалары.*

ЭКОНОМИСТ *ат.* Экономист / Экономика жаны бла, экономика илмула эм вопросла жаны бла специалист. *Факультет экономистле хазырлайды.*

ЭКРАН *ат.* Экран 1. Поверхность для воспроизведения световых изображений / Телевизорну, рентген аппаратны д.а.к. затны жарыкъ бла этилген суратла кёрюнюучю жери. *Былайда экраны уллу тегене тенгли телевизор орналыпды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 42.

2. Устройство, на которое проецируются изображения с диапозитивов, фильмов / Фильмле, диапозитивлени суратлары кёргюзтюлюучю акъ къумач. *Залда чыракъ жукъланып, кинофильмни кадрлары экранда кёрюндюле.* «Ленинни байрагъы», 1971, № 23.

3. *кёч. къ.* **кинотеатр.** *Россейни кинематографиясы экранлагъа жангы кинофильм чыгъаргъанды.*

ЭКРАНЛАН *эт.* Экранизироваться / Кинофильмни киногъа деп энчи жораланмай, театр искусствону неда литератураны мурдорунда къуралыуу. *Ч. Айтматовну бир ненча чыгъармасы экранланнганды.*

ЭКРАНЛАНДЫР *эт. понуд. от* **экранлан** / Экранлан дегенни *къатланыучу айырмасы. Венгер кинематографчыла «Сильва» операны экранландыргъандыла.*

ЭКСКАВАТОР *ат.* Экскаватор / Топуракъны, ташланы д. а. к. затланы къазып чыгъарыучу, башха жары кетериучю неда транспортха жюклеучю, кеси аллына жюрюу-

чю, жер къазыучу машина. *Сергей бла Хусей мотоцикл бла экскаваторну къатына келип тохтагъандыла.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 10. *Таулу жашла экскаваторну тохтатмай ишлейдиле.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 166.

ЭКСКАВАТОРЧУ *ат.* Экскаваторщик / Экскаваторда ишлеген адам. *Алчы экскаваторчу. Экскаваторчуну болушлукъчусу.*

ЭКСКУРСАНТ *ат.* Экскурсант / Экскурсиягъа къатышхан адам. *Туристле бла экскурсантла Нальчикге кёп келедиле.*

ЭКСКУРСИЯ *ат* 1. Экскурсия / Бир зат бла шагъырейленир неда аны билир мурат бла музейге, кёрмючге, эрттеден белгили д. а. к. жерге жыйын болуп барыу. *Школчула экскурсиялада кёрюп, соруп, тюшюне, Усталыкъ билимлерин жегедиле халкъ ишине.* Отарланы С., Назмула, 14. *Тентек ыйых кюн таугъа экскурсиягъа барды.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 174.

2. *В позиции определения:* экскурсионный / Экскурсия бла байламлы. *Экскурсия бюро. Экскурсия станция.*

ЭКСКУРСОВОД *ат.* Экскурсовод / Экскурсиягъа башчылыкъ этген адам, экскурсияны жол устасы. *Музейде экскурсовод кёлюнден эртте билген затларын айта тургъан заманда анга аз тынгылайдыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 63. *Университетни бошагъанладан 30 адамгъа экскурсовод-пропагандист болгъанларына шагъатлыкъ къагъытла берилгендиле.* «Коммунизмге жол», 1977, № 106.

ЭКСПАНСИОНИСТ *ат къ.* агрессор. *Жуукъ Востокда болумну алай болгъаныны сылтауу Израиль башчылыкъ этген къауумланы экспансионистлени политикасы болгъаны кишиге да таша тюйюлдю.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 101.

ЭКСПАНСИЯ *ат.* Экспансия / Капиталист къыралланы неда бир монополист къауумну оноуу жетген жерни экономика эм башха амалла бла кенгертилиую.

ЭКСПЕДИТОР *ат.* Экспедитор / Товарланы, газетлени д.а.к. башха жерге жибериучю неда башха жерден келген аллай затлагъа къараучу ишчи. *Оноучула, не кюн, не кече деп айыртламай, экспедиторла болуп айланадыла.* Кацийланы Х., Тамата, 79. *Шамил колхозну экспедиторуду.* Этезланы О., Тарда, 208. *Хызырны экспедиторгъа салгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 33.

ЭКСПЕДИТОРЛУКЪ *ат.* Должность экспедитора / Экспедиторну иши, къуллугъу. *Бир-бир тюкенчиле экспедиторлукъну кеслери этедиле.*

ЭКСПЕДИЦИЯ *ат.* Экспедиция 1. Отправка, рассылка *чего-л.*/ Бир затны бир жары ашырылыуу, жиберилиую. *Бир жол экспедицияны кезиуюнде жастыкъ юсюне ахча салгъан эди ол [Печорин].* М. Лермонтов, Бизни заманны жигити, 206.

2. Учреждение или отдел учреждения для отправки, пересылки чего-л./ Бир затны ашырыучу, арыбери жибериучю учреждение неда аны бёлюмю. *Къабарты-Малкъар транспорт экспедицияны конторасы урунганланы тилеклерине кёре республикадан тышына жюк ташыйды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 19.

3. Поездка группы лиц, отряда с *каким-л.* специальным (*исследовательским, военным и т. п.*) заданием / Илму, аскер д. а. к. энчи иш бла талай адамны, отрядны бир жерге барыуу. *20-чы жыллада талай кере фольклор экспедицияла болгъандыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар халкъ совет жырла, 32.

4. Группа участников такой экспедиции / Аллай экспедициягъа къатышханланы къаууму, экспедициячыла. *Тау байлыкъланы хайырланыргъа экспедиция келеди.* «Толкъунла», 269.

ЭКСПЕДИЦИЯЧЫ *ат.* Участник экспедиции / Экспедициягъа къатышхан адам. *Экспедициячыла ишлерин бошап къайтхандыла.*

ЭКСПЕРИМЕНТ *ат къарач.* 1. Эксперимент / Сынау. *Къыйын космос эксперимент.*

2. *В позиции определения:* экспериментальный / сынау ишле бардырыучу.

ЭКСПЕРТ *ат* 1. Эксперт / Даулу, къыйын ишлеге къараучу специалист. *Экспертле суу тюбюнде жюзюучю атом кемени суугъа батханыны сылтауларын ачыкълауну бардырадыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 98.

2. *В позиции определения:* экспертный / Экспертиза этиучю. *Эксперт комиссия.*

ЭКСПЕРТИЗА *ат.* Экспертиза / Экспертлени бир ишни сюзюп, аны болумун ангылар ючюн къараулары. *Проект организацияланы ишлеринде эм проектлерини бла сметаларыны экспертизаларын бардырыуда кемчиликле бардыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 124.

ЭКСПЛУАТАТОР *ат.* Эксплуататор / Адамланы жегиучю, киши къыйынын ашаучу адам. *Эксплуататорла хар заманда да урунганланы азатлыкъ ючюн кюрешден тыяргъа къаст этип тургъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 202.

ЭКСПОЗИЦИЯ *ат* Экспозиция 1. Размещение каких-нибудь предметов, выставляемых для обозрения / Халкъгъа кёргюзтюрге салынган затланы тизгинлери. *Россейни экспозициясы.*

2. *лит. муз.* Вступительная часть музыкального или литературного произведения / Литература неда музыка чыгъармада айтыллыкъ сюжетни аллындагъы болумну кёргюзтген кириш бёлюм. – *Поэманы экспозициясында биз авторну философия, эстетика къарамларын кёребиз.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 27.

ЭКСПОНАТ *ат.* Экспонат / Кёрмючде, музейде кёргюзтюрге салынган зат. *Алтынчы залны экспонатлары да къазауатны юсюндендиле.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 41.

ЭКСПОРТ *ат* 1. Экспорт / Тыш къыраллада сатар неда хайырланыр ючюн товарланы къыралдан тышына элтиу. Антоними: импорт. *Экспортха продукция хазырлау.*

2. *В позиции определения:* экспортный / Экспорт бла байламлы. *Экспорт организация.*

ЭКСПРЕСС *ат.* Экспресс / Уллу станциялада болмаса, тохтамай, бек женгил жюрюген автобус, поезд, пароход д.а.к. зат. *Биз исси суудан Нальчикге экспресс автобус бла келдик.*

ЭКСПРЕССИОНИЗМ *ат.* Экспрессионизм / XX ёмюрню ал отуз

жылында Европаны искусствосунда бла литературасында болгъан энчи жол (адамны субъектив ниет дуниясындан башха дунияда керти зат жокъду деп аны суратлауну кесине баш борчха санагъанды).

ЭКСПРЕССИЯ *ат.* Экспрессия / Бир тюрлю сезимни, къууанчны, жарсыуну д.а.к. затны бек кесгин, бек ачыкъ суратлап кёргюзтюу. *Гунар Селга жашауну ууахтыларын, суратларын да гитче экспрессия эм миниатюрала формада алады.* «Шуёхлукъ», № 32, 8.

ЭКСТЕРН *ат.* Экстерн / Школда неда вузда окъумагъанлай, кеси аллына хазырланып, тийиншли экзаменлени берген адам.

ЭКСТРАКТ *ат.* Экстракт / Жемишни неда терек кёгетни сыгъып алыннган сууу. *Наныкъ экстракт.*

ЭКСТРЕМИЗМ *ат.* Экстремизм / Политикада асыры къаты кёз къарам эм огъурсуз мадарла жанлы болмакълыкъ.

ЭКСТРЕМИСТ *ат.* Экстремист / Экстремизм жанлы адам. *Империализмни болушлукълары бла израилчи экстремистле Жууукъ Востокда болумну бютюнда къатыландырадыла.* «Коммунизмге жол».

ЭЛ[1] *ат.* Народ, люди, общество, мир, общественность / Жамауат, халкъ. *Ауурлукъну жер кётюрюр, къыйынлыкъны эл кётюрюр.* (Нарт сёз.) ○ *Военкоматдан келген адамны Иссаны юсюнден айтхан хапары саулай элге жайылгъанды.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 43. *Танг аласына... ол [Зубайда] элни гузабасына уянды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 195.

ЭЛ[2] *ат* **1.** Государство / Экономика, социал къурулушун къоруулагъан эм баш политика къурамыны оноуун этген жамауат. *Демократия эл. Элни бюджети.* ■ *[Ётгюр] элге кеси башчы болду.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 156. *Аллахберди эмегенлени алайда къыргъанды, хазналарын алып, нарт элине келгенди.* «Нартла», 242.

2. Страна / Кесини къырал территория идарасы болгъан неда анга бойсуннган башха территория идарасы болгъан къырал. *Европа элле. Азият элле. Айнып баргъан элле. Колониал элле.*

3. Село, селение, деревня, город, населенный пункт / Эллиле жашагъан жер. *Шам шахардан да туугъан элинг игиди.* (Нарт сёз.) *Кюн ол заманда тау артына бугъуп, элни ингирлик къаугъа бийлеген эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 34.

4. *В позиции определения:* сельский, деревенский / Элледеги. *Эл библиотека.* ■ *Бизни эл школубузну устазы Азретни юйюнде бюгюн уллу къууанч барды.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 5.

♦ **Эл багъасы** очень уважаемый, чтимый, почетный / намысы, сыйы жюрюген. *Эл багъасы огъурлу къарт.* **Эл бедишлиги бол** позориться / бедиш, айып этерча бол. *«Адетибизни толу тапмай къалсанг, эл бедишлик болурбуз»,– деген сагъыш алагъа тынчлыкъ бермейди.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 11. *Уялмаз бетни аллах бермесин, уялыр жерде уялмай. Эл бедишлиги болуп къалгъанма, Айтыр сёзюмю ичимде тыялмай.* (Фольк.) **Эл бла** всем миром / битеу халкъ бирге. *Эл бла кёргенинг байрамды.* **Эл къыргъан** волчьи ягоды / уллу кёгетлери болгъан юлкю.

■ **Эл мюлк 1.** Сельское хозяйство / Халкъ мюлкню бёлюмю: жерчилик, сабанчылыкъ, малчылыкъ, агъашчылыкъ д.а.к. зат бла элчиле кюрешиучю ишле. *Кёп болмай республиканы эл мюлкде ишлеучюлерини алчыларыны кенгеши болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1979, № 44. *Лекция пропагандаиы бардыргъанла асламысына устазла бла эл мюлк усталадыла.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 121.

2. *В позиции определения:* сельскохозяйственный / Эл мюлк бла байламлы. *Механизаторла эл мюлк техниканы жаз башы сабан ишлеге хазырлайдыла, жазлыкъла себиллик жерлеге мешхут ташыдыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 41. *Эл мюлк техникумну бошай тургъанла республиканы колхозларына практикагъа кетдиле.* Кацийланы Х., Мухаммат, 19.

♦**Элни ауузуна тюш** стать притчей во языцех / элде хапарынг айтылып айланырча бол. *Да къалай эсе да, ол [Марзият] элни ауузуна тюшгенди.* «Минги Тау», 1993, № 3.

■ **Эл совет** *эск.* сельский совет / халкъ депутатланы элдеги совети. *[Баттал] тик орамчыкъ бла эл совет таба кетди.* Этезланы О., Тарда, 24. *Таусолтан, жаш болса да, эл советге тамада болуп ишлегенли бир ай болады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 412. **Эл тюбю** село, улицы села / Элни ичи, элни орамлары. *Эл тюбюнде, къайда болса къала айланнган Бекболатны табаргъа тынч тюйюл эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 408. *Шахардан къайтхандан сора Бийберт эл тюбюнде хазна кёрюнмей эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 191. **Эл тюпчю** тот, который слоняется по селу / иши-кючю болмай, эл ичинде бошуна айланып туруучу. *[Нанаш:] Мен тюнене кече эниште ётген адамны эл тюпчю Голагъа ушатханма.* Этезланы О., Тарда, 189.

ЭЛ[3] *ат.* Палец (*линейная мера*) / Бармакъны кенглиги (*узунлукъну ёлчеми*). *Бу жол мараучуну огъу илишандан эки эл кенгликге чакълы бир жазып, сол жанына тийгенди.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 29.

ЭЛБЕР *ат.* Загадка / Жууап керекли айтыу. *Малкъарны фольклорунда жырла, жомакъла, таурухла, нарт сёзле, элберле кенг жер аладыла.* «Шуёхлукъ», № 22, 114. *Колхозну бухгалтери Носков, орус элберле айтып, жарытыргъа кюрешсе да, Нанашны халы сагъышлыды.* Этезланы О., Тарда, 157.

ЭЛБУЗДУКЪ *ат.* Смутьян / Къаугъачы, адамлагъа бузукълукъ салыучу. *Николай алмазны берирге унамагъанында, [Куропаткин] правленден да бир-эки адамны чакъырып: «Бу элбуздукъду, гудучуду», – деп, къарантха кёргюзтюп, алмазны сыйыртханды.* «Огъурлу танг», 107.

ЭЛГЕН *эт.* 1. Вздрогнуть / Къоркъуп, къалтыра. *[Мурадин:] Мен элгендим, жюрегим жылынды, чартлап кетеди дерча урду.* Гадийланы И., Санга айтама, 171. *Къызчыкъны жюрекчиги чанчып, элгенип, ёрге къопду.* «Шуёхлукъ», № 19, 80.

2. Пугаться, бояться / Къоркъ. *Азинатчыкъ да жукълайды бёлмей, Жатады, чыртта къоркъмай, элгенмей.* «Шуёхлукъ», № 3, 49. *Бёрю, сермерге базынмай, тай таба тебиреди, дагъыда, элгенип, ызына чартлады.* «Шуёхлукъ», № 13, 40. *Халкъ ичинде инжиу жокъ, Жарсыу халкъдан элгенеди.* Отарланы С., Жюрек саугъа, 44.

ЭЛГЕНДИР *эт.* Испугать *кого (неожиданным действием)*/ Билмей тургъанлай бир зат этип къоркъут. *Дорбун башында ат кишнеп, Аныуарны сагъышларын бёлдю, аны элгендирген окъуна этди.* Кацийланы Х., Мухаммат, 32. *Хуна оюлгъан тауущ Биляканы элгендиргенди.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 36.

ЭЛГЕНДИРИЛ *эт. страд. от* **элгендир** / Элгендир дегенни *зорлаучу айырмасы. Элгендирилген къоян, къачып, къалын чырпы ичинде букъду.*

ЭЛГЕНДИРИЛИУ *и. д. от* **элгендирил** / Элгендирил дегенден *этим ат.*

ЭЛГЕНДИРИУ *и. д. от* **элгендир** / Элгендир дегенден *этим ат.*

ЭЛГЕНДИРТ *эт. понуд. от* **элгендир** / Элгендир дегенни *къатланыучу айырмасы. Къызны элгендирт.*

ЭЛГЕНДИРТИУ *и. д. от* **элгендирт** / Элгендирт дегенден *этим ат.*

ЭЛГЕНИУ *и. д. от* **элген** / Элген дегенден *этим ат. Къычырыкъдан элгениу. Ушкок атылгъандан элгениу. Кечеги ауанадан элгениу.*

ЭЛГЕНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **элген** / Элген дегенни *араш айырмасы. Бузоучу жашла кече бёрюле улугъанны эшитип, элгенишип, къошну теренине кирип, юслерин жамычы бла жапдыла.*

ЭЛГЕНИШИУ *и. д. от* **элгениш** / Элгениш дегенден *этим ат.*

ЭЛГЕНЧЕК *сыф.* Пугливый / Элгениучю. *Элгенчек сабий.*

ЭЛЕ *эт.* Просевать *что (через сито, решето)*/ Унну, юзмезни д.а.к. затны элекден ётдюрюп тазала, ууагъын бла тугулун бир бирден айыр. *Жамийлят ун эледи, тылы ийледи да къош къалачла этди.* Кацийланы Х., Тамата, 100. *Талай къыз уллу темир элеклеге кюрекле бла къумну къуюп элейдиле.* «Алчыла», 73.

ЭЛЕВАТОР *ат.* Элеватор / Мирзеуню къотарыргъа, тазаларгъа, къурутургъа керекли механизмлери болгъан мирзеу асыралыучу мекям. *Машинала мирзеу жюклери бла элеваторлагъа гузаба озадыла, мычымай жюклерин къотарып, ызларына къайтадыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 154. *Кёл жагъачыла кюндюз нартюх сындырсала, кечени бир ауугъуна дери ындырда аны тазалайдыла, элеваторгъа барырча мажалын бир жанына айырадыла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 146.

ЭЛЕГИЯ *ат лит., муз.* Элегия / Бушууну, мудахлыкъны билдирген лирика назму неда музыка пьеса. *Назмуну пафосу да башхады, интонациясы жарыкъды, бийикди, элегия жокъду.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 92. *Лермонтовха ушашдырып элегия жаздым.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 494.

ЭЛЕЖУМАР *ат.* Пырей / Къылкъылы битимлени къауумундан ханс. *Элежумар ашагъан улакъча.* (Нарт сёз.)

ЭЛЕК *ат.* Сито, решето / Унну элерге, сютню, бозаны сюзерге жюрютюлюучю, асламысында къылдан неда иничге темир чыбыкъдан эшилген, къыйырлары темирден неда агъачдан этилген, тёгерекге тартылып бегитилген юй адыр.

Къышхыр элекни жаннган отха тутуп къарагъанча, ожакъдан ургъан жарыкъ бла талай жулдузну жылтырагъаны эсленеди. Къобанланы Д., Таулада тауушт, 30. *Халийда, къолун-бетин жууып, тегенеге, элекге къармашды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 271.

♦ **Элек бла сюз** судачить / сёзюн эт. *Бир къауум [байрым намазгъа, шыйыхха къараргъа] баралмай къалгъан къатынла. Санаулары тауусулгъан къартла, къапхакъ башына чёгюп, элни сёзюн элек бла сюзедиле.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 171. *Эллиле, кеслери туудургъан хапаргъа кюнден кюннге бегирек ийнана, Найыпханны хар къымылдагъанын, атлагъанын элек бла сюзе эдиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 22. **Элек бол** *къ.* **элек-элек бол.** – *Эрлик, огъурлулукъ да сени бирча Кюйдюрюп, элек болду жюрегинг.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 90. *Жолкъан эшиклени да, ачыучусуча, дыгъар-дугъур этдире ачып, къолунда асыры эскиден элек болгъан бир арауун бла кирди.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 69. *Кеси сауду, хатасызды, Шинель а халек болгъанды.* Маммеланы И., Чалгъы, 74.

■ **Элек-элек бол** продырявиться / тешик-тешик бол. *[Дюгербий:] Юйюмю баш къанжалы элек-элек болгъанды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 30. **Элек-элек эт** изрешетить *что* / тешик-тешик эт. *Окъла элек-элек этген илишанла.* **Элек эт** *къ.* **элек-элек эт.** *[Хажимуса:] Аллах къурутурукъ папиросла шалбарымы элек этгендиле.* Боташланы И., Пьесала, 171. *Окълары тауусулуп, герохуна узалгъанлай, фашист автомат кёкюрегин элек этип, [Омар] алайда ауагъанды.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 31.

ЭЛЕКТР I *сыф.* Электрический / Электричество бла байламлы. *Орам бла тротуар электр жарыкъны ичиндедиле.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 228. *Юйню ичинде да, тёгерегинде да электр чыракъла жанадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 425.

ЭЛЕКТРИЧКА *ат.* Электричка / Электричествону кючю бла ишлеген темир жол эмда аллай темир жолну поезди. *Къонакъла электричкагъа минип кетдиле.*

ЭЛЕКТРОАППАРАТУРА *ат.* Электроаппаратура / Электричество бла ишлеген аппаратла.

ЭЛЕКТРОВОЗ *ат.* Электровоз / Электричествону кючю бла поездлени тартыучу локомотив. *Вокзалда шошлукъну электровозланы гудоклары бла вагонланы темир жоллада тыхырдатхан тауушлары бузадыла.* Токъумаланы Ж., Ёксюзюню къадары, 104. *Казийбаннга электровозда кондуктор болуп ишлеген тынч тюйюл эди.* «Шуёхлукъ», № 53, 48.

ЭЛЕКТРОГИТАРА *ат.* Электрогитара / Электричество бла ишлеген гитара. *Жырчыла эм электрогитарада ойнаучула эртдегили орус жырны жырлагъандыла.* «Коммунизмге жол», 1973, № 22.

ЭЛЕКТРОД *ат физ.* Электрод / Ичи бла электро ток суусун неда газ формалы затлагъа ётюучю пластинка, сетка, шар д. а. к. формалы зат. *Сварщик, тауусулгъан электродун алышыргъа болмаса, хазна тохтамай ишлейди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 89.

ЭЛЕКТРОДВИГАТЕЛЬ *ат къ.* **электромотор.** *Заводда аз хайыр келтирген электродвигательле*

алышындырылгъандыла. «Коммунизмге жол», 1973, № 56.

ЭЛЕКТРОДИНАМИКА *ат.* Электродинамика / Физикада электр зарядланы жюрюулерин, аланы бир бирлери бла байламлыкъларын эм ол зат бла бирге болуучу процесслени тинтиучю бёлюм.

ЭЛЕКТРОКАРДИОГРАММА *ат.* Электрокардиограмма / Жюрекни къалай ишлегенин кёргюзтген ызлыкъ.

ЭЛЕКТРОКЮЧ *ат.* Электроэнергия / Электричество кюч. *Кёк кюкюреп, элия уруу – ол хауада электрокючлени бирге тийип атылыулары болады.* Д. Гудов, Муслийман динни магъанасы, 38. *Электрокюч чыгъарыу жаны бла битеу ишлени автоматла тындырадыла.* «Шуёхлукъ», № 52, 73.

ЭЛЕКТРОЛАМПА *ат къарач. къ.* **электрочыракъ.** *Электролампала залны ичин жарытадыла.* Лайпанланы Р., Жолоучулукъда, 71. *Орамда электролампала жаннгандыла.* Байрамукълаланы Х., Тиширыуну хапары, 48. *Сахналаны башларындан энишге (50–60 сантиметр мийикликде) электролампачыкъла салады ла.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 261.

ЭЛЕКТРОЛИЗ *ат физ.* Электролиз / Электролитле бла дайым электр токну жибергенде электролитледе бла алагъа салыннган электродлада болгъан химия процессле.

ЭЛЕКТРОЛИНИЯ *ат къарач. къ.* **электроыз.** *Зеленчукдан Тёбен Архызгъа электролиния салынганды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 106.

ЭЛЕКТРОЛИТ *ат. физ.* Электролит / Ичлери бла электр ток ионланы жюрюулерини болушлугъу бла ётюучю химия затла эм системала.

ЭЛЕКТРОМАГНЕТИЗМ *ат физ.* Электромагнетизм / Затны электр эм магнит халларыны арасында къаты байламлыкъ болгъанын кёргюзтген болумла.

ЭЛЕКТРОМАГНИТ *ат* 1. Электромагнит / Юсюнде изоляция этилген чыбыкъ чырмалгъан эм ол чыбыкъ бла ток барса магнитленнген темир кесек.

2. *В позиции определения:* электромагнитный / Электромагнит бла байламлы. *Электромагнит поле. Электромагнит толкъунла.* ■ *Спутник уллу мийикликде геофизика тинтиулени комплексин бардырыргъа, магнитосфераны ионосфера бла электромагнит связьларын тинтирге деп жиберилгенди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 134.

ЭЛЕКТРОМАШИНА *ат.* Электромашина / Электр бла ишлеген машина. *Аллында кюн майданда электромашинала ишлерик жашла бла къызла да болгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 233. *Электромашинала Россей федерациягъа, Белоруссиягъа кёп сатыладыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 114.

ЭЛЕКТРОМЕХАНИК *ат.* Электромеханик / Электромехаиканы устасы. *Мастерскойну электромеханиги Борис, къыптылагъа кёз жетдире, тауушларына къулакъ сала, аякъ тюбюнде къангаланы юсюнден чакъмакъланы ботинкасыны буруну бла тюрте, агрегатланы арасында жюрюйдю.* Лайпанланы С., Гургумлу, 73.

ЭЛЕКТРОМЕХАНИКА *ат* 1. Электромеханика / Электротехникада электр машиналаны ишлеучю эм аланы хайырланыучу бёлюм.

2. *В позиции определения:* электромеханический / Электромеханика бла байламлы. *Электромеханика завод Москваны эски предприятияларыны бириди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 103. *Н. Самсонов башчылыкъ этген электромеханика участканы коллективи да сёзюне кертичиди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 127.

ЭЛЕКТРОМОНТАЖЧЫ *ат.* Электромонтажник / Электр жаны бла монтажчы. *Кумуков, «АРВ» машинаны жыя, аслы электромонтажчы болгъанын энтдада бир кере кёргюзтгенди.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 108.

ЭЛЕКТРОМОНТЁР *ат.* Электромонтёр / Электр оборудованиягъа къараучу, аллай оборудованияны жыйыучу, ишге орнатыу эм анга ремонт этиу жаны бла ишлеучю уста ишчи. *Павел Окунев бла жашаргъа кёчгенди, мастерскойда электромонтёрну помощниги болуп ишлейди.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 283.

ЭЛЕКТРОМОТОР *ат.* Электромотор / Электр кючюн механика кючге айландырыучу машина. *Электромоторну кючюнден жарыкъ чыракъла жанган клубда тойла, оюнла ашырылынадыла.* Этезланы О., Тарда, 183. *Токну кючю, электромоторну жызылдата келип, ауур редукторну айландырды.* «Алчыла», 144.

ЭЛЕКТРОН *ат физ.* 1. Электрон / Затны бек гитче, отрицательный заряды болгъан кесекчиги. *Ичинде электронлары болгъан мазаллы къазаннга барий-хлор къуюп, аны температурасын 1500 градусха жетдирселе, ол эрип, жау болады.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 41.

2. *В позиции определения:* электронный / Электрон бла байламлы. *Бизни электрон ёмюрде адам улу айгъа жетгенди.* «Толкъунла», 10.

ЭЛЕКТРОНИКА *ат физ.* Электроника / Электронла бла электромагнит полелени арасында байламлыкъны эм электрон приборла къурауну амалларыны юсюнден илму. *Электромонтер-монтажчы тынч усталыкъ тюйюлдю: электротехниканы, электрониканы, слесарь ишни иги билирге керекди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 15.

ЭЛЕКТРООБОРУДОВАНИЕ *ат.* Электрооборудование / Бир тюрлю ишлени бардырыр ючюн бир жерде хайырланылгъан электр приборла, аппаратла, машинала д.а.к. затла барысы да. *Муталиф Байдаевни борчу – электрооборудованияланы бузукъсуз ишлеулерин жалчытыргъады.* «Коммунизмге жол», 1969, № 89.

ЭЛЕКТРОПЕЧЬ *ат.* Электропечь / Электр бла жылытылыучу печь. *Юч сагъатны орунуна мартенлени бла электропечьлени хайырланмай, отуз-отуз беш минутну ичинде эритилген турчдан къурч чыгъарыргъа боллукъду.* «Коммунизмге жол», 1969, № 93.

ЭЛЕКТРОПЛИТКА *ат.* Электроплитка / Электр бла жылытылыучу, аш этерге хайырланылыучу прибор. *Сурат электроплиткагъа шайнекни салды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 113.

ЭЛЕКТРОПОЕЗД *ат.* Электропоезд / Электрни кючю бла жюрюген поезд. *Электропоезд узун созуп сызгъырды да, Нарсанадан атланды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 129.

ЭЛЕКТРОПРИБОР *ат.* Электроприбор / Электр кюч бла ишлеучю прибор. *Кеслери аллына къалгъан сабийле сирнек бла ойнаргъа, от жагъаргъа, керосинка бла керогазланы жандырыргъа, электроприборланы къураргъа ёчдюле.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 241. *Электроприборлагъа ремонт этген мастерской ачылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 122.

ЭЛЕКТРОПРОМЫШЛЕННОСТЬ *ат.* Электропромышленность / Электромашинала, оборудование чыгъарыучу промышленность. *[Жашла] электропромышленностьну юсюнден ушакъла этедиле.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 104.

ЭЛЕКТРОСВАРКА *ат.* Электросварка / Металланы электричествону кючю бла сварка этилиулери. *[Ишчиле] бир къабыргъагъа бетон тёшеп бошап, экинчи къабыргъада электросварканы бардырадыла.* «Ленинни байрагъы», 1964, № 101.

ЭЛЕКТРОСВАРКАЧЫ *ат.* Электросварщик / Электросварка жаны бла уста ишчи. *Электросваркачыла, автогрейдерчиле, кранчыла, шофёрла, билимли, сынамлы адамладыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 26.

ЭЛЕКТРОСВАРЩИК *ат къ.* **электросваркачы.** *Биригиуде онла бла электросварщикле ишлейдиле.* «Коммунизмге жол», 1972, № 16.

ЭЛЕКТРОСЕТЬ *ат.* Электросеть / Электрокючню чыгъарылгъан жеринден аны керекли жерлеге элтиучю кереклени барысы да. *Къабарты-Малкъарны электросетьлерини коллективи биринчи кварталны планын болжалдан эки кюн алгъа толтургъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 77.

ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯ *ат.* Электростанция / Энергияны башха тюрлюсюнден электр этиучю предприятие. *Жер-жерде электростанцияла ишлейдиле.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 316. *[Азамат:] Асхатны мен электростанцияны къурулушунда комсорг этерге дейме.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 130.

ЭЛЕКТРОСЧЁТЧИК *ат.* Электросчётчик / Хайырланылгъан электр кючню тергеучю адыр.

ЭЛЕКТРОТЕХНИК *ат.* Электротехник / Электротехниканы устасы. *Бизни электротехникле поляклы специалистле бла байламлыкъ жюрютедиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 94.

ЭЛЕКТРОТЕХНИКА *ат* **1.** Электротехника / Илмуда бла техникада энергияны бир тюрлюсюн башха тюрлюсюне айландырыр ючюн, затланы чыгъарыр эм аланы химия къурамларын тюрлендирир ючюн электр эм магнит болумланы хайырланыу бла байламлы бёлюм. *Электромонтер-монтажчы тынч усталыкъ тюйюлдю: электротехниканы, электрониканы, слесарь ишни иги билирге керекди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 15.

2. *В позиции определения:* электротехнический / Электротехника бла байламлы. *Электротехника приборла.*

ЭЛЕКТРОЧЫРАКЪ *ат.* Электролампа / Электрни кючю бла жаныучу чырак*ъ*. *Электрочырак*ъ*ла ферманы кенг арбазын ариу жарытадыла.* Толгъурланы З., Айыуташ, 60.

ЭЛЕКТРОЫЗ *ат.* Электролиния / Темир жипледен, кабельден эм электр арматурадан къуралгъан, электричество барырча этилген зат. *Бригада узунлугъу 24 километр болгъан кёп вольтлу электроызны болжалындан алгъа ишлеп бошагъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 126.

ЭЛЕКТРОЭНЕРГИЯ *ат къарач. къ.* **электрокючь.**

ЭЛЕМЕН *ат эск.* **1.** Влиятельный (*авторитетный*) человек, персона, особа / Сыйы болгъан адам. *Эл жатар, элемен жатмаз.* (Элбер.)

2. *миф.* Элемен [имя циклопа] / Жангыз кёзлю эмеген. *Элемен айтды – эл айтды.* (Нарт сёз.)

ЭЛЕМЕНТ *ат* **1.** Составная часть *чего-л.* / Сау затны бир кесеги. *Уллу орус критик В. Г. Белинский эпика элемент болмай, проза болмазын эсгертеди.* «Шуёхлукъ», № 33, 112. *Халкъ чыгъарыуну элементлери – макъамла, жырла, тепсеуле кёп болгъан театр чыгъарма къуралгъан эди.* «Шуёхлукъ», №15, 25.

2. Прибор для получения электрического тока / Электр ток чыгъарыр ючюн хайырланылыучу прибор. *Гальваникалы элемент.*

3. *хим.* Простое вещество, не разложимое обычными химическими методами на составные части / Андан ары юлешинмеген химия вещесто. *Элементлени, атомланы, битеу табийгъатны ол халда метафизикалы ангылау атомну жашырынлыкъларын билирге чырмау болгъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 129.

2. *сёл. тил.* Человек, личность / Адам. *Реакциячы элементле Кипрни парламентини юйюне чабыуллукъ этгендиле.* «Коммунизмге жол», 1973, № 17.

ЭЛЕН *эт. страд. от* **эле** / Эле дегенни *зорлаучу айырмасы. Ун элексиз эленмез.* (Нарт сёз.)

ЭЛЕНИУ *и. д. от* **элен** / Элен дегенден *этим ат.*

ЭЛЕТ *эт. понуд. от* **эле** / Эле дегенни *къатланыучу айырмасы. Анасы къызына, гыржын этерге деп, унну элетди.*

ЭЛЕТДИР *эт. понуд. от* **элет** / Элет дегенни *къатланыучу айырмасы. Ынна келиннге унну элет дирди.*

ЭЛЕТДИРИЛ *эт. страд. от* **элетдир** / Элетдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Анабыз, элетдирилген ундан, тылы этип, локъумла биширди.*

ЭЛЕТДИРИЛИУ *и. д. от* **элетдирил** / Элетдирил дегенден *этим ат.*

ЭЛЕТДИРИУ *и. д. от* **элетдир** / Элетдир дегенден *этим ат.*

ЭЛЕТИУ *и. д. от* **элет** / Элет дегенден *этим ат. Унну элетиу.*

ЭЛЕУ *и. д. от* **эле** / Эле дегенден *этим ат. – Унут сабийинги мен бёлеуюмю, Мен санга хычыннга ун элеуюмю.* Зумакъуллары Т., Кёз жарыгъым, 65.

ЭЛЕУЮЛ *ат эск. къ.* **элек.** *Ёмюр болуп уллу элеуюл. Атады элеп чёплюкню, кирни. Ёмюр юзеди зорну*

тамырын, Нюрюн жерге тёгюп илкерни. «Жюрек жырлайды», 14.

ЭЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* эле / Эле дегенни *араш айырмасы.*

ЭЛЕШДИР *эт. понуд. от* элеш / Элеш дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЭЛЕШДИРИУ *и. д. от* элешдир / Элешдир дегенден *этим ат.*

ЭЛЕШИУ *и. д. от* элеш / Элеш дегенден *этим ат.*

ЭЛИЗИЯ *ат грамм.* Элизия / Экинчи сёз ачыкъ тауш бла башланса, сёлешген заманда биринчи сёзню ахырындагъы ачыкъны эшитилмей къалыуу, сёз ючюн, *къара ат* дегенни орунуна къарат.

ЭЛИКСИР *ат.* Эликсир / Хансланы сыгъып алыннган суу неда аланы спиртде эритмелери (медицинада неда косметикада хайырланылады).

ЭЛИФ *ат* 1. Название первой буквы арабского алфавита / Арап алфавитни биринчи харфыны аты.

2. *къ.* **харф.** *Элиф деген элге болушур.* (Нарт сёз.) *Элифлени билдирдим, Сабийлени кёргенде, Ёхтем гынттыгъа кетдим.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 32.

ЭЛИФБА *ат эск.* Букварь / Букварь, харфлыкъ. *[Жашчыкъ] ит чапса, азыкъчыгъындан къапдырады, эшик этилсе, ол ачылгъынчы босагъа юсюне олтуруп, элифбасын окъуй сакълайды.* Кацийланы Х., Тамата, 25.

ЭЛИЯ[1] *ат къ.* **июль.** *Элия айы – элиялы, къоркъуулу, Кёкюрейди бек къаралып, от чагъып, Темирчи да чалгъы, тогъай тюйгенди, Гюрбежиде кёмюрлени от жагъып.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 76.

ЭЛИЯ[2] *ат* 1. Молния / Хауада жыйылып тургъан атмосфера электрни зарядыны (*тогуну*) кетиую, шибиля. *Эл ауузу – элия.* (Нарт сёз.) *Къаядан, элиядан ёлгенлени, Кюйле жырлап, кёмгендиле кёрлеге.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 35.

2. *В позиции определения:* молнийный / Элия[2] бла байламлы. *Булутлада элия отла жанадыла.* «Жилтинле», 307. – *Алай кёп тюрлю зат болады жерде Къайгъыдан, къуугъундан да башха – Шибиля къамичини ууучума желге, Элия жюгенни да бошлап.* «Шуёхлукъ», № 53, 100.

ЭЛЛИ[1] *ат* 1. Крестьянин, селянин / Жерчиликде, сабанчылыкъда урунган адам. *Эллилени ишлери тауусулмайды: жаз башы сабан, мал къайгъылары.* «Шуёхлукъ», № 1, 55. *Кетген жай бла къышны услулугъу эллилеге артыкъ ауурлукъ чекдиргенди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 54.

2. *В позиции определения:* сельский / Элде жашагъан. *Къарамыйыкъ фельдшерни элли жаш тёлюню аллында жюрюген сыйы аны жукъусуз, тынчлыкъсыз этгеннге ушайды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 22. *Элли устаз театрны, музейни, выставканы, планетарийни да алышындыргъа... кереклилигин ангыларгъа тийиншли эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 77.

3. Односельчанин / Ким бла болса да бир элде жашагъан адам. *Къошмай, къоратмай, Къайсын ишни сюйген эллилерини юсюнден ийнаннгылы хапар бардырады.* «Шуёхлукъ», № 30, 108.

ЭЛЛИ[2] *санчы сан.* Пятьдесят / 50 деген тарыхны аты. *Элни ауузына элли арышын къумач жетмез.* (Нарт сёз.) *Жолум къар ауушха чыгъаргъанды, Жашчыкълай алып кетип элден. Жюрек элли жылгъа чыдагъанды, Къууанч, бушуу жюген да элте.* «Шуёхлукъ», № 43, 43. *[Къарт:] Ма ол эки сын таш былайда сюелгенли быйыл элли жыл болады.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 27.

ЭЛЛИЖЫЛЛЫКЪ I *сыф.* Пятидесятилетний / Элли жылы болгъан, элли жыл толгъан. *Къурулуш организацияланы коллективлери СССР-ны эллижыллыкъ юбилейини сыйына мийик борчла алгъандыла.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 116.

ЭЛЛИЖЫЛЛЫКЪ II *ат.* Пятидесятилетие / 50 жыл мындан алгъа болгъан затны жыллыгъы. *Республиканы автономиясыны эллижыллыгъы.*

ЭЛЛИНИЗМ *ат.* Эллинизм / Александр Македонский кюнчыгъышда кёп жерлени ууучлап алгъандан сора грекли эм кюнчыгъыш культураланы, къатышып, жашнап ёсген заманы.

ЭЛЛИНЧИ *тизг. сан.* Пятидесятый / Санауда оруну элли болгъан. *Рамазанны къарындашы къыйын ауруудан ёледи; ол иш эллинчи жылда болгъанды.* «Шуёхлукъ», № 76, 78.

ЭЛЛИШЕР *юлюш сан.* По пятьдесят / «Элли» деген тарых кёргюзтген чакълы бир. *Къарындашладан туугъанланы экисине да эллишер жыл болады.*

ЭЛМЕ *ат.* Вяз / Къаты агъачлы чапыракълы уллу терек. *Тар арба жолну эки жаны да чынар, кёгагъач, элме, эмен дагъыда башха терекледен толуду.* Ёзденланы А., Саният, 54. *Чынар бюгюлгенинде, Бек элмеге таянды, Чум терек, кючю кете, Башын чынаргъа салды.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 44.

2. *В позиции определения:* вязовый / Элмеден этилген. *Жарсыулу сагъатда бир жылы сёзюнг Жолда къабышханнга элме отчады.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 110. *Къурукъ десенг а, къурукъмуду! Къабугъу артылып, шорпа башы сюртюлген элме ёрюмдю.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 404.

ЭЛПЕК I *сыф.* Обильный, изобильный, богатый / Бай, кёп, сыйыннгысыз, не эркин да жетер чакълы болгъан. *Баям аны [Акъжелинни] элпек сютю жаш желинин къыздыра болур эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 166. *Тюзлени будайлары, ашлыкълары, Шош чайкъала, Жер жангырып турады. Ахшы адамланы чомартлыкълары, элпек ырысхыча, къуандырады.* Мокъаланы М., Къушну ауанасы, 51.

ЭЛПЕК II *хал. сёзл.* Вдоволь, достаточно / Эркин, жетер чакълы бир. *Быйыл колхозну малларына къышха элпек жетерча аш хазырланнганды.* Къудайланы Х., Бизни заманны адамлары, 5. *Сары алтынча жылтырагъан кюн кесини от жилтинлерин Кавказ тауланы башына элпек тёгеди.* Залийханланы Ж., Жанган жюрекле, 198. *Къыркъауузай буюргъанды таулагъа Къышха хар бир затны къаты жыяргъа. Хастанларын, мал бауларын тамамлап, Кёк биченни малгъа элпек жаяргъа.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 96.

ЭЛПЕКЛИК *ат.* Обилие, изобилие, достаток, богатство / Байлыкъ, хар затны эркин, кёп жетер чакълы болгъанлыгъы. *Къуандыкъ кюнню жылылыгъына, Минги тауну да ул лулугъуна, Жылы кырдыкны элпеклигине, Тереклени, сыртланы да кёклюгюне.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик, 377.

ЭЛСИН *эт.* Одобрять, уважать село / Элни жарат, элге бюсюре. *Жерин жерсинмейди, Элни элсинмейди.* Байрамукъланы Н., Тинте барып, 29.

ЭЛСИНИУ *и. д. от* элсин / Элсин дегенден *этим ат.*

ЭЛТ *эт.* 1. Вести *кого (куда-л.)*/ Барыргъа болуш, биргесине бар, сюрюп бар. *Ол [Сожук] атланы суугъа элтип, къуйрукъларындан терекге такъгъанды.* «Нартла», 127. *Эки уллу санлы къазакъ жашны эски межгит таба элтдиле.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 64.

2. Вести (*в атаку, за собой и т. п.*)/ Алда бар, жол кёргюзт, башчылыкъ, таматалыкъ эт. *Аны [Павелни] сёзю адамланы ызындан элтирча дементили болмады.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 123. *Абакумцев кесини тау къушларын энг магъаналы атакагъа элтеди.* «Ленинни байрагъы», 1974, № 115.

3. Водить (*машину, танки т.п.*)/ Жюрют (*машинаны, танкны д.а.к. затны*). *Танкны элтген Мухаммат ды.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 157. *Ол [Махти] машинаны бек тап элте эди.* «Коммунизмге жол», 1979, № 97.

4. Вести (*о дороге*) / Бар, чыгъар (*жолну юсюнден*). *Бусагъатда областьны жеринде ариу шахаргъа – Карачаевскеге – кенг асфальт жолла элтедиле.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 16.

5. Проводить (*дорогу, линию электричества и т. п.*)/ Бир белгили жер бла бардыр. *Жол ишлеген бригада Герпегежге жолну агъачны ичи бла элтеди.* ■ *Мылы сыртда чалгъы чалгъан, Сабийчиклеге дерс берген, Жангы юйге чыракъ элтген – Къалай игиди ишлеген!* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 258.

6. Брать *кого* (*с собой*)/ Биреуню биргенге барма къой. *Бир кюн Къарашауай Ёрюзмекден тилегенди: «Сен мени да жортуулгъа элт»,– дегенди.* «Нартла», 166. *Хар ким кесине тийиншли оюнну сайлагъанда, Налбике илишан атаргъа мени да элтигиз деп тиледи.* «Шуёхлукъ», № 154, 46.

7. Нести, везти *что* / Алып бар, къолунга алып, кётюрюп бар, арба, машина д. а. к. зат бла алып бар. *Бир-бирде Дюге Магометге: «Шуёхунга, тирменнге, айран бла гыржын элтирге сюемисе?» – деучю эди.* «Шуёхлукъ», № 61, 10. *[Харун Азаматха:] Муну да [чёргемни] ананга элт. Къошдан юйге къурлай къайтмаучудула.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 63.

8. Увозить, уносить *кого-что* / алып кет, сюрюп барып, башха жерге кёчюр. *Иги сёзню боран элтмез.* (Нарт сёз.) *Жашны суу элтгенди.* ■ *Эх, урушну жаралары! Къалырсыз эсде ёмюрде, Элтмез сизни жангыз бир жел, Кюймезсиз отда, кёмюрде.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 149. *Къутургъан суу, илипинлеге бурулуп, бир-бирде тирменлени элтип окъуна кетиучюдю.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 5.

9. Утащить (*против воли*)/ Зор бла сюйреп, кётюрюп кет. *Ыстауатда тургъан къойну бёрю элтмез.* (Нарт сёз.) *Эки тауукъ баланы къуш элтгенди.*

ЭЛТДИР *эт. понуд. от* элт / Элт дегенни *къатланыучу айырмасы.*

[Керим:] Эсине тюшген сайын [Азрет], адам жибереди да, къой элтдиреди, тёлерге уа манга тюшеди. Кацийланы Х., Тамата, 56. *[Аубекир Найыпханнга:] Шарау сени жарсымаз адамынг тюйюлдю, аны ючюн сен кесинги элхууургъа да элтдирликсе.* Толгъурланы З., Эрирей, 147.

ЭЛТДИРИЛ *эт. страд. от* **элтдир** / Элтдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Гебенле ыстауатха жуукъ элтдирилгендиле.*

ЭЛТДИРИЛИУ *и. д. от* **элтдирил** / Элтдирил дегенден *этим ат.*

ЭЛТДИРИУ *и. д. от* **элтдир** / Элтдир дегенден *этим ат. Биченни машина бла элтдириу.*

ЭЛТДИРТ *эт. понуд. от* **элтдир** / Элтдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Чалгъычыланы машина бла элтдирт.*

ЭЛТДИРТИУ *и. д. от* **элтдирт** / Элтдирт дегенден *этим ат.*

ЭЛТИЛ *эт. страд. от* **элт** / Элт дегенни *зорлаучу айырмасы. Тау жайлыкълада малчылагъа газетле бла журналла таплыкъгъа кёре элтиледиле.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 76.

ЭЛТИЛИУ *и. д. от* **элтил** / Элтил дегенден *этим ат.*

ЭЛТИР *ат* **1.** Мерлушка, смушка, каракуль / Къозуну бурма тери си. *[Къозучукъну] элтирлиги жылтырап, Кёз гинжиле къаматады, Сабийлени кесине Къуандырып къаратады.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 57. *[Найыпхан] Сафны кийимлери тюрленнгенлерин да эследи. Аны башында ариу къара элтирден таулу тёгерек бёркню тёппеси къызыл къатапа бла тышланыпды.* Толгъурланы З., Эрирей, 49.

2. *В позиции определения:* мерлушковый, смушковый, каракулевый / Элтирден этилген. *Къар орамда адамлоны бёрклерине, гетен габараларына, элтир жагъаларына тюшеди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 155. *Хажини юсюнде къызыл абасы, къара элтир бёркюнде акъ сарыхы, къолунда омакъ таягъы болуучу эди.* «Огъурлу танг», 66.

ЭЛТИУ *и. д. от* **элт** / Элт дегенден *этим ат. Ишни алгъа элтиуде рационализацияны магъанасы уллуду. Сабийлени экскурсиягъа элтиу. Элге бырггыла бла газ элтиу.*

ЭЛТИШ *эт. взаимн.-совм. от* **элт** / Элт дегенни *араш айырмасы.*

ЭЛТИШИУ *и. д. от* **элтиш** / Элтиш дегенден *этим ат.*

ЭЛЧИ[1] *ат* **1.** *къарач. къ.* **элли**[1] *(1-чи магъ.). Элчиледе Къазийни къамсыкълыгъын, чёрчеклигин билмеген жокъду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 219. *Къыралда уллу палах болгъанын элчиле сездиле.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 218. *Мустафир летчик болса эди, баям, бек алгъа кеслерини элни башы бла учар эди. Элчилерине бла Зулийхатха билдирмей а! Алай къалай билдирир эди?* Толгъурланы З., Айыуташ, 45. *Аланы [Ахмат бла Таужанны] элден чыкъгъанларын элчиле кёргендиле, Бир бирине къуугъун, хапар бергендиле.* «Огъурлу танг», 175.

3. Житель села / Элде жашагъан адам. *[Керимов:] Сиз, баш элчиле, бек къолайсыз жерде жашайсыз.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 7.

ЭЛХУУУР *ат.* Ледоход / Жаз башында бузланы жарылып, суунну юсюнде барыулары. *Хамзат жаз башында уллу суудан кёпюр бла ётюп келе, бузла эрип, элхуур болуп баргъанын кёрдю.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 185. *Эл хуур келеди, Ташып кёк бузланы, Кеседи, бёледи Тарда жол ызланы.* «Шуёхлукъ», № 20, 25.

ЭМ[1] *эт.* Сосать (*грудь, соску*). 1. Втягивать в рот губами и языком (*что-нибудь жидкое*)/ Эринлеринг эм тилинг бла къысып, ичинге жут (*суусун затны*). *Ариу тилли къозу эки ананы эмер.* (Нарт сёз.) *Гай анасын тюртеди, эмеди, анасы да аны жалайды, Ыйнакълайды.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 44.

2. Сосать (*конфету, лёд и т. п.*)/ Эринлеринг, тилинг бла ары-бери эте, ауузунгда тут. *[Хауа Жансохха:] Къор болайым жанчыгъыма, ма муну [конфетни] да эме-эме, бар да ойна.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 38.

3. Сосать (*кровь*)/ Бир затны къанын ичинге тарт, жут. *Жылан эмген макъача.* (Нарт сёз.) *Жаз башында къойланы юслеринде губулары боладыла, ала къойланы терилерин тешип, къанларын эмип жюрюйдюле.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 137.

4. *кёч.* Угнетать, эксплуатировать / Жек, эз, зулмулукъда тут. *Къарыулу бий къарыусузну жегеди, Къарыусуз бий жарлы халкъны эмеди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Кёреме залимле халкъны эмип, Барыны жашауун тюрмеге кёмюп.* Къаракетланы И., Сайламалары, 23.

5. *кёч.* Мучить, терзать, обижать / Азап чекдир, къыйна, инжилт, жарсыт. *Кулийнаны ариулугъун ачыу эмип, санларын къара жер жутуп къойгъанды.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ЭМ[2] *жалгъ. байл.* И, да / Бош айтымны бир туудукъ членлерин бла тенг жарашхан къош айтымны кесеклерин байлайды. *Озалмасанг да, эм артха къалма.* (Нарт сёз.) *О Эсиме тюшдю сабийлигим, Атамы зыбыр къол аязы, Жити кёзлерини кюлгени Эм къытангы бетинде сызы.* «Жилтинле», 453. *Къагъылгъанды кёп дауурбаз, Къанжал эм таз, Зулмучу этгенди кёп дыгалас.* «Жарыкъ жолда», 12.

ЭМ[3] *кючл. кес. къ.* **бек**[3]. *Дунияда эм залим кимди десенг, халкъны биргелей кёлюне жетгенди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 214. *[Солтан-Хамит] сюрюню ичинде эм уллу тогъайбаш жугъутурну илишаннга тутуп, марады.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 97.

ЭМГЕК *ат къарач. эск.* Мука, мучение, несчастье / Къыйынлыкъ, палах. *Башыбыз къара эмгекге къалгъан эди.*

ЭМДА *жалгъ. байл. къ.* **эм**[2]. *Сохтала клубда жырладыла эмда тепседиле.* «Грамматика карачаево-балкарского языка», 302.

ЭМДИР *эт. понуд. от* **эм**[1] / Эм[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. [Атасы жашына:] Жашым, сиз, къызыл аскерчиле, хайт дегиз, къан ичген губулагъа халкъыбызны къанын мындан кёп эмдирмегиз.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 8.

ЭМДИРИЛ *эт. страд. от* **эмдир** / Эмдир дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ЭМДИРИЛИУ *и. д. от* **эмдирил** / Эмдирил дегенден *этим ат.*

ЭМДИРИУ *и. д. от* **эмдир** / Эмдир дегенден *этим ат.*

ЭМДИРТ *эт. понуд. от* **эмдир** / Эмдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Ийнекни саугъандан сора къалгъан сютюн бузоууна эмдиртдик.*

ЭМДИРТИУ *и. д. от* **эмдирт** / Эмдирт дегенден *этим ат.*

ЭМДИРИШ *эт. взаимн.-совм. от* **эмдир** / Эмдир дегенни *араш айырмасы. Къозулагъа, сют шышаланы башларына эмизикле кийдирип, сют эмишдирдик.*

ЭМДИРИШИУ *и. д. от* **эмдириш** / Эмдириш дегенден *этим ат.*

ЭМЕГЕН *ат.* Чудозище, циклоп, великан / Жомакълада жюрюучю, адам сыфатлы, алай тюклю, кёп башлы эм бек къарыулу адам маталлы зат. *Тогъуз башлы эмегенле бла нартла къазауат этедиле.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 48. *[Сосурукъ] эмегенледен от урлады, къарачайлыланы беш башлы желмауздан къутхарды.* «Шуёхлукъ», № 14, 113.

ЭМЕН *ат* 1. Дуб / Чертлеуюкчюкле битиучю, къаты агъачлы чапыракълы уллу терек. *Кавказда ненча тюрлю агъач барды: чынар, эмен, чум, жабышмакъ, муртху, тал, кёкагъач, къарагёген, уллуёзек, тюртю...* Къобанланы Д., Таулада тауush, 20. *[Ат Созаргъа:] Мен кёпюрден секирирге тебиресем, сен мени эменден ишленнген боюнса бла ур.* «Нартла», 233.

2. *В позиции определения:* дубовый / Эменден этилген. *Базарбий, не «хо» не «огъай» демей, огъартын кесилген эмен тюгюшча, бир талайны юйню арасында сир къатып турду.* Хубийланы О., Аманат, II, 44. *Дебет, тогъузпудлукъ салтаны къолуна алып, Къарашауайгъа аны деменгили эмен сабын тутдурду.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 5.

♦ **Эмен ичир** *къарач.* дубить / Эрик ашат. *Гитче Къарачайда эмен ичирген, олтанлыкъ чыгъаргъан цехле ачылгъандыла.*

ЭМИГРАНТ *ат.* Эмигрант / Кесини туугъан журтундан кёчюп башха къыралда эмиграцияда тургъан адам. *Властьха къажау ишни бардыргъан акъ эмигрантладан немецли разведчикле келгендиле.* «Шуёхлукъ», № 3, 44.

ЭМИГРАЦИЯ *ат.* Эмиграция 1. Переселение из своего отечества в другую страну / Политика, экономика неда дин бла байламлы кесини ата журтундан кеси сюйюп неда зор бла башха къыралгъа кёчмеклик.

2. Пребывание в другой стране после такого переселения / Алай кёчюп баргъандан сора башха къыралда турмакълыкъ.

ЭМИЗ *эт.* Кормить *кого (из соска, рожка)/ [Мухаммат:] Эмизик бла Солтан кеси сют ичмейди, ёксюз бузоучукъгъа эмизеди.* Боташланы И., Пьесала, 190. *Къозучукъ къарыусуз эди да, жаш анга эки ананы эмизгенди.* Толгъурланы З., Эрирей, 192.

ЭМИЗДИР *эт. понуд. от* **эмиз** / Эмиз дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЭМИЗДИРИУ *и. д. от* **эмиздир** / Эмиздир дегенден *этим ат.*

ЭМИЗИК I *ат.* Соска, рожок / Сабий эмерча неда ичи бла сют барырча ишленнген резин быргъычыкъ. *[Мухаммат:] Охо! Аракъыны эмизик бла эмиб а ким эшитгенди!* Боташланы И., Пьесала, 187. *Окъну чыкъгъан ызы... эмизик-*

ден шёндю айырылгъан сабий эринлеге ушайды. Гуртуланы Б., Адилгерий, 54.

ЭМИЗИК II *сыф. къарач.* **1.** Подсосный (*такой, который сосет мать*)/ Анасын эмген. *Жаращдырылгъан жайлыкъда совхозну ийнеклери бла эмизик бузоулары кютюледиле.*

2. *кёч.* Молодая (*о траве*) / Жангы чыкъгъан, жаш (*хансны юсюнден*)/ *[Азирет:] Жолда бара уа эмизик хансланы юслери бла атлап кеталмай, мажал-мажалын сайлап, сууларын эмебиз.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 59.

ЭМИЗИУ *и. д. от* эмиз / Эмиз дегенден *этим ат.*

ЭМИЛ *эт. страд. от* эм[1] / Эм[1] дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ЭМИЛДЕШ *сыф.* Приемный (*брат или сестра*) / Башха атаанадан тууып, бир жукканы эмген (*жаш неда къыз*). *Асхат бла Азийнат эмилдешледиле.*

ЭМИЛИК I *ат.* Необъезженный, необученный жеребец, конь / Минилмеген, юйретилмеген ат. *Хамит жылкъыда ючлю эмиликлени къуйрукъларындан тутуп, къымылдатмай тыйып болгъанды.* Шауаланы Х., Ачэшикни, менме, 82. *Ал жыл Бийчесында эмилик юйретген кезиуде, нёгерлери муну [Темиржанны] ат халы билмегеннге кёрюп, артха тыйып турдула.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 196. *Аркъан эмиликни ёшюню къатыш тюшюп, ат андан илгенип бир жанына чынгаргъа дыгалас этди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 198.

ЭМИЛИК II *сыф.* **1.** Необъезженный, необученный (*о жеребце, коне*) / Минилмеген, юйретилмеген, жегилмеген. *Эмилик ажир аны [Солтанны] малтаргъа кюрешди.* Боташланы И., Пьесала, 200.

2. *кёч.* Буйный, порывистый, сильный, бурный (*о реке, ветре*)/ Къутургъан, къаты, кючлю (*суу, жел*). *Эмилик Басханны тынгысыз толкъунларыны тауушу шарт эшитиледи.* Гуртуланы Э., Азиретни къууанч кюню, 15. *Суу, эмилик кючюн тас этмей, жагъасында жалан ташланы жалай.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 26.

3. Злой, строгий / Огъурсуз, къаугъачы. *[Чёпеллеу:] Бирле жюйрюк эселе, бирле уа эмиликдиле.* «Шуёхлукъ», № 50, 67. *[Халиймат Айшатха:] Бусагъатда ол [Шерийфат] эмиликди. Юйюнге киргенлей кютю болуп къаллыкъды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 51.

ЭМИЛИК III *хал. сёзл.* Сильно! Трепетно, взволнованно / Къайгъы этип, элгенип. *Таякъны тюбюнден энг алгъа, жюреги эмилик тебе, Адилгерий ётдю.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 94.

ЭМИЛИКЛЕН *эт. сёл. тил.* Буйствовать / Къутур, къаты, кючлю ур, дауур эт, сызгъыр (*желни, сууну юсюнден*). *Эмиликленип айланады жел мадулда.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЭМИЛИКЛЕНИУ *и. д. от* эмиликлен / Эмиликлен дегенден *этим ат.*

ЭМИЛИКЛИК *ат.* Буйство / Огъурсузлукъ, къаугъачылыкъ. *Жюрек, муратха жеталмай. Тар кёкюрекде чарс этсе, Не тешип, чыгъып кеталмай, Эмиликлигин тас этсе.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 118.

ЭМИЛИКЧИ *ат.* Объездчик (*лошадей*) / Эмилик атны юйретиучю. *Эмиликчи болуу тынч иш тюйюлдю.*

ЭМИЛИУ *и. д. от* эмил / Эмил дегенден *этим ат.*

ЭМИНА *ат.* Чума, холера / Бек жугъушлу, кючлю ауруу. *Тауукъ эмина. Ёпке эмина.* ■ *Малкъар элни эмина жутханын билсе ди, тюрклю бай Шохайгъа жукъ айтмады.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 22. *Ташчы таулагъа эмина жукъдурупиеди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 60.

♦ **Эмина къурукъ** *сёл. тил.* дылда, верзила / уллу, узун адам. *Чаммалийни «эмина къурукъ» деген аты Тарзанны киносу чыкъгъандан сора ёчюлгенди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 221. *Мисирхан тюрленмейди, эмина къурукълай турады.* Толгъурланы З., Эрирей, 63.

ЭМИР *ат.* Эмир / Шаркъны бир къауум муслийман къыралларында патчахны, бийни аты эм ол атны жюрютген адам. *Жолну ол ачмаса эди заманнга Дуния, къарангы кечеча, турлугъу Шарт болур эди талай ёмюрлеге, Жашау шо тар къабыргъа ушар эди, Халкъ байлагъа, бийлеге, эмирлеге Тюйюлгенлей, къул болуп жашар эди.* Отарланы К., Сайлама, II, 284.

ЭМИУ *и. д. от* эм [1] / Эм [1] дегенден *этим ат. Анасыны эмчегин эмиу. Конфетни эмиу.*

ЭМОЦИЯ *ат* **1.** Эмоция / Адамны жюрек сезими. *Ниет ишде эмоция жанын хайырланыуну кючлене барыуу жаш тёлюню юйретиуде бек кереклиди.* «Шуёхлукъ», № 43, 112. *Была кимде да болгъан эмоцияладыла, суратлау магъана алалмагъан, риторикалы кёлтюрюу сёзле, къургъакъ омакълыкъ.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 20.

2. *В позиции определения:* эмоциональный / Эмоция бла байламлы. *Тауусулмазлыкъ эмоция кюч эм жарыкъ суратлау Къайсын Кулиевни назмуларындадыла.* «Шуёхлукъ», № 32, 102. *Аны [назмуну] эмоция къыйматы азды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 125.

ЭМЧЕК *ат.* Сосок / Адамны эм сют ичген жаныуарланы сют безлерини дукъурчукъгъа ушагъан, тышына чыкъгъан, сабий неда жаныуарны баласы сют эмиучю кесеги. *[Науруз:] Анасыны эмчегинден айырылыргъа унамагъан сабийча, жыл сайын муну [жерни] кемигин эмебиз, хатер а салалмайбыз.* Лайпанланы С., Гургумлу, 52. *Тайчыкъ, ауузун эмчекден алып, сейирсинип, боюнчугъун бёрю таба узатды.* «Шуёхлукъ», № 13, 40.

♦ **Эмчек ал** брать чужого, грудного ребенка на воспитание / биреуню сабийин ёшюн ичген заманында ёсдюрюрге ал. *Болмаз эди къулдан харип, Бирда болмай эди жарып, Бийни жашын эмчек алып, Ёшюнлерин анга салып, Кеси жашы ёксюз къалып.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 126. ■ **Эмчек ана** кормилица / биреуню сабийин кесини эмчек сютю бла ёсдюрген ана; аналыкъ. *[Къаншау Исмайылгъа:] Энди быланы къояйыкъ да, къууанчны оноуун этейик. Сабийге эмчек ана ким болады?* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 24. *[Гошаях:] Бу сабий дуниягъа жаратылгъынчы окъуна, мынга эмчек ана изленип тебиреген эди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 89. *Жассы бола, Османны эмчек анасы, киеулеринден бири, Жанбермезладан эки жаш Асиятны юйюне келедиле.*

Шауаланы М., Мурат, 114. ■ **Эмчек ата** муж кормилицы / биреуню сабийин кесине жаш неда къыз этип алгъан эр киши; аталыкъ. *[Къаншау Асланкирге:] Эмчек ата сен болгъанынга мен бек къуандым.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 86. *[Хамит:] Бар да къарт атингы да кёр, эрикгенинги да кетер, жюрек ауруунгу атанга да айт, ангылат деп, эмчек атамы да нёгер этип, къызны жиберген эдим.* Хочуланы С., Хапарла, 47. // **Эмчекге бер** отдавать ребенка на воспитание в чужую семью / сабийни ёшюн ичген заманында биреуге ёсдюрюрге бер. *Аны [уланны] Мызылагъа эмчекге бергендиле, Дюгерханны эмчек анагъа тийиншли кёргендиле.* (Фольк.) **Эмчек къарындаш** молочный брат / аталары, аналары да башха болуп, бир тиширыуну сютюн ичген жашлада бир бирине болгъан жууукълукъ. *[Таубий Асланнга:] Ай юйюнге, биз эмчек къарындашлабыз, аны айтмай къойсам да, муслийманлабыз да!* Боташланы И., Пьесала, 52. *Асланбий Оразны эмчек къарындашы болгъанды.* (Фольк.) // **Эмчек къыз** молочная дочь / башха ананы эмчек сютю бла ёсген къызны аны ёсдюрген ата-анагъа болгъан жууукълугъу. *Эмчек къызыбызды ол бизни.* // **Эмчек улан** молочный мальчик / башха ананы эмчек сютю бла ёсген жашны аны ёсдюрген ата-анагъа болгъан жууукълугъу. *Хуржуну къалын – моллагъа эмчек улан.* (Нарт сёз.) ○ *[Сафар Шараугъа:] Кёп оспар, хыликке сёзюнге тёзгенме, колхозну Шарау деп эмчек уланы жокъду.* Толгъурланы З., Эрирей, 186.

ЭМЧЕКЛИК *ат этногр.* Подарок аталыку / Эмчек атагъа (*аталыкъгъа*) эмчек уланны атасы-анасы бериучю саугъа (*ат, кийим д. а. к. зат*). *Байдуллахлары эмчекликге кёп саугъа алгъан эдиле.* (Фольк.)

ЭН[1] *ат* 1. Метка, надрез (*на ухе животного*)/ Малны таныр ючюн аны къулагъына салыныучу белги. *[Сарыбий:] Жумукъ, бу семиз къойну эни мени энимди.* Этезланы О., Тарда, 16. *Зекерия алгъа, къойла таба барып, Къарабашха къойланы энлерин сорду.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 66.

2. *кёч.* Признак / Ышан, шарт. *Мутхузлукъду зорлукъну эни, Жыламугъу сугъарып сени, Украина, зор чекген халкъынг, Кюсей ма бу кюнлени.* «Жилтинле», 70.

3. Тип, порода / Атасына неда анасына, тукъумундан адамлагъа ушашлыгъы. *Эри аманны – энинден, къатыны аманны – женгинден.* (Нарт сёз.) ○ *Кёп турмай сен кетгенлей, Туугъанды жашчыкъ санга, Тамам кесингча эни, Энди сакъал ургъанды анга.* «Жюрек жырлайды», 225.

ЭН[2] *ат.* Ширина / Бир затны кенглиги. *Жолну узуну кибик эни.* (Нарт сёз.) ○ *Ол [Къамбулат] отоуну узунуна бла энине бара эди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 25.

ЭН[3] *эт.* Спускаться, сходить (*с горы*), идти вниз / Таудан, бийикден энишге тюш, кел, бар. *Бир жолда Темиржан суу алайым деп къулакъчыкъгъа энгенлей, аны аты айтылгъан бир таууш эшитди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 151. *Танг аллында чыгъып къарасанг, ол кёзге кёрюнмеген жолла бла жугъутурла суу боюнуна къалай энгелерин кёресе.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 112.

ЭНГСЕ *эт.* Тосковать, скучать по *кому, чему* / Танскыкъ бол, термил. *[Сибилчи ай тейриге:] Хыйла тепсеу тепсетме, Жула ишни энгсетме!* «Минги Тау», № 60, 167.

ЭНГСЕТ *эт. понуд. от* **энгсе** / Энгсе дегенни *къатланыучу айырмасы. Кесинге энгсет.*

ЭНГСЕТИУ *и. д. от* **энгсет** / Энгсет дегенден *этим ат.*

ЭНДИ *зам. сёзл.* Теперь, ныне, в настоящее время / Бусагъатда, бусагъатдагъы заманда, шёндю. *Кишиден бир затны жашырмаучу Айнюр энди бир затын бир жаннга билдирмезге кюрешеди.* Тёппелаиы А., Отлукъ ташла, 94. *Энди жашла тууарланы чаллыкъ ызлада кютедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 179.

ЭНДИГИ *сыф.* **1.** Теперешний, современный, настоящий, нынешний / Бусагъатдагъы, бусагъат заманлагъы, шёндюгю. *[Найыпхан:] Мен да бираз кечирек туусам, эндиги къызлагъа сукъланмаз эдим.* Толгъурланы З., Эрирей, 10. *Къарангы элчилени угъай эсенг, устазланы ичинде да жашауда эскини бла жангыны, буруннгуну бла эндигини араларын айыра билмегенле бардыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 126.

2. Следующий, предстоящий, будущий / Боллукъ, келлик, аллыбыздагъы, экинчи, артындагъы. *Эндиги жыл бизни колхоздан эл мюлк кёрмючге битеу бригадабыз бла барыргъа керекбиз.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 9. *«Эндиги автобус ненчадады?» – деп, бирден сордула билет жетмей къалгъан талай жолоучу.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 129.

ЭНДИГИЛИ *сыф. сёл. тил. къ.* **бусагъатдагъы, эндиги, шёндюгю.** *Эндигили адетле.*

ЭНДИДЕ *сёзл. къарач.* **1)** в настоящее время / Бусагъатда, шёндю. *Эндиде адет алайды.* **2)** в дальнейшем, больше, дальше / Мындан ары. *Эндиде алай этме.*

ЭНДИР *эт.* Сносить (*свозить*) что вниз; спускать кого-что (*напр. с горы*) / Таудан, бийикден энишге тюшюр. *Алтау айры болса, арадагъын алдырыр, экеу бир болса, тёбедегин эндирир.* (Нарт сёз.) ○ *Къышхыда гебенни тёшден эндирген къыйын ишди.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 13.

ЭНДИРИЛ *эт. страд. от* **эндир** / Эндир дегенни *зорлаучу айырмасы. Гебенле сыртдан тюзге эндирилгендиле. Къой сюрюу таудан элге эндирилгенди.*

ЭНДИРИУ *и. д. от* **эндир** / Эндир дегенден *этим ат.*

ЭНДИРТ *эт. понуд. от* **эндир** / Эндир дегенни *къатланыучу айырмасы. Председатель кюз артында малланы тюзге эндиртген эди.*

ЭНДИРТИУ *и. д. от* **эндирт** / Эндирт дегенден *этим ат. Малланы таудан эндиртиу.*

ЭНДОКРИНОЛОГИЯ *ат.* Эндокринология / Ич секрецияны безлери къалай къуралгъанларын эм къалай, не ишлегенлерин тинтиучю илму.

ЭНДШПИЛЬ *ат энчи.* Эндшпиль / Шахмат оюнну арт кезиую.

ЭНЕ *эт. къ.* **энле.** *Къойланы эне.*

ЭНЕЛ *эт. страд. от* **эне** / Эне дегенни *зорлаучу айырмасы. Энелген таналаны баудан тышына къыстайдыла.*

ЭНЕЛИУ *и. д. от* **энел** / Энел дегенден *этим ат.*

ЭНЕРГЕТИК *ат.* Энергетик / Энергетикадан специалист. *Энергетиклени бригадасы.*

ЭНЕРГЕТИКА *ат* 1. Энергетика / Халкъ мюлкде энергияны тюрлю-тюрлюлерин чыгъарыучу, тюрлендириучю эм хайырланыучу бёлюм. *Ол [Киселёв] кесини сёзюню асламын энергетиканы айнытыуну сорууларына жоралагъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 247. *Энергетика халкъ мюлкде техника прогрессни бетин кёргюзтеди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 97.

2. *В позиции определения:* энергетический / Энергетика бла байламлы. *Дунияда биринчи болуп Тянь-Шань тауланы къатында мазаллы энергетика узел ишленип башланнганды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 20. *Битеу энергетика системаны ишине жангыз бир адам – дежурналыкъ этген инженер къарайды.* «Шуёхлукъ», № 51, 73.

ЭНЕРГИЯ *ат* 1. Энергия / Материяны битеу формаларыны къымылдауларыны эм бир бирлери бла байламлыкъларыны барысыны да бирге кёплюк ёлчеми (*кёп тюрлю болады: механика, жылыу, электромагнит, ядро эм башха энергия*). *Энергия алыр ючюн жангил элементлени ядро синтезлери бла хайырланырыкъдыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 58. *ГЭС-ни энергиясы жыл сайын 23 миллиард киловатт сагъат боллукъду.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 97.

2. *В позиции определения:* энергетический / Энергия бла байламлы. *Энергия байлыкъ. Эл мюлкню битеу энергия кючю.*

ЭНЕТ *эт. понуд. от* **эне** / Эне дегенни *къатланыучу айырмасы. Эчкилени энетип, эл сюрюуге къошуп, къошха жибериу.*

ЭНЕТДИР *эт. понуд. от* **энет** / Энет дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЭНЕТДИРИУ *и. д. от* **энетдир** / Энетдир дегенден *этим ат.*

ЭНЕТИУ *и. д. от* **энет** / Энет дегенден *этим ат.*

ЭНЕУ *и. д. от* **эне** / Эне дегенден *этим ат. Тууарланы энеу.*

ЭНЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **эне** / Эне дегенни *араш айырмасы.*

ЭНЕШИУ *и. д. от* **энеш** / Энеш дегенден *этим ат.*

ЭНИКЛЕ *эт.* 1. Стараться, пытаться воспроизвести *что-л.*/ Бир затны тюз кесича этерге кюреш. *Къартла жарыкъчыкъла болгъандыла, хапарны къыздырадыла, ол гитче къартчыгъ а жырларгъа окъуна эниклейди.* Кацийланы Х., Тамата, 210. *Сурат этерге ол [Къайсын] 4-чю классда окъуна эниклеп башлагъан эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 138.

2. *къарач. къ.* **эрикле**. *Иелери бла бирден уянып, бири-бир тауушларын эниклей, бошунагъа эринип юрген итлени тауушлары ачыкъдан ачыкъ келеди.* Къобанланы Д., Таулада тауушлар, 141. *[Нанкъ Хорламгъа:] Хайырсыз, мен телилик этдим эсем, сен да мени эниклергеми керексе!* Хубийланы О., Дерт, 225.

ЭНИКЛЕТ *эт. понуд. от* **эникле** / Эникле дегенни *къатланыучу айырмасы. Шуёхлары жашха*

тилеп, танышларыны ауазларын, къалай жюрюгенлерин эниклетип, кюледиле.

ЭНИКЛЕТДИР *эт. понуд. от* **эниклет** / Эниклет дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЭНИКЛЕТДИРИУ *и. д. от* **эниклетдир** / Эниклетдир дегенден *этим ат.*

ЭНИКЛЕТИУ *и. д. от* **эниклет** / Эниклет дегенден *этим ат.*

ЭНИКЛЕУ *и. д. от* **эникле** / Эникле дегенден *этим ат. Биреуню сёлешгенин эниклеу.*

ЭНИКЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **эникле** / Эникле дегенни *араш айырмасы. Жашла бир бирлерини къылыкъларын эниклешедиле.*

ЭНИКЛЕШИУ *и. д. от* **эниклеш** / Эниклеш дегенден *этим ат.*

ЭНИУ *и. д. от* **эн** [3] / Эн [3] дегенден *этим ат. Таудан эниу.*

ЭНИШ I *ат* 1. Спуск, склон, скат, покатость / Эниучю жер; антоними: ёр. *Ма ышарады, алтын кюн, Жарыкъды энишде эм* ёрде. «Шуёхлукъ», № 10, 33.

2. *В позиции определения:* покатый, отлогий / Эниш болгъан. *Эниш жер.*

■ **Эниш сюрем** наклонный, покатый / ёрю, тик болмагъан, жатма (жер). *Садакълача баргъан чанала, дуппурну тюбюне гюрюлдеп тюшюп, эниш сюрем сыртлыкъны къызыу учадыла.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 59.

ЭНИШ II *орун. сёзл. къ.* **энишге**. *Бизни жигитле жолубуз эниш бармаз. Кюнча жарыкъды умутубуз. Отарланы К., Дуния эртгени, 70. Тауданча, къарайма Бийикден эниш, Неден да ахшыды Ма мен этген иш.* Зумакъуллланы Т., Къаяда гюлле, 35.

ЭНИШ III *эт. взаимн.-совм. от* **эн** [3] / Эн [3] дегенни *араш айырмасы. Чыракъ жарыкъда эслене Хунала эм хурула, Тау жолладан энишебиз, Айланч-бойланч бурула.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 170.

ЭНИШГЕ *орун. сёзл.* Вниз / Бийикни бирси, тёбен жанына; антоними: ёрге. *Ариубат, башчыгъын энишге бошлап, жаш жюрекчигин сагъышла хорлай, орамны энишге барады.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 6. *Топай, бузоуланы энишге къууалап, Гёдейни кёрюрге келе тургъанлай, Мырзагъа тюбеди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 136.

ЭНИШГЕДЕ *орун. сёзл.* Внизу / Бир затны энишге жанында, тюбюнде; антоними: ёргеде. *[Эмеген Сосурукъгъа:] Къара къочхарны мюйюзюнден тутсанг, силдеп, мындан энишгеде бир дуниягъа сызарыкъды.* «Нартла», 93. *Анда, энишгеде, суху баргъан тау суучукъну тауушу ёрге селирек болуп жетеди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 45.

ЭНИШГЕДЕН *орун. сёзл.* Снизу / Энишге жанындан, тёбентин; антоними: ёргеден. *Энишгеден эки атлы келедиле.*

ЭНИШГЕЛЕ *эт.* Идти по направлению вниз / Энишге жанына бар. *[Афар:] Не энишгелегенсе, Байчо?* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЭНИШГЕЛЕТ *эт. понуд. от* **энишгеле** / Энишгеле дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЭНИШГЕЛЕТИУ *и. д. от* **энишгелет** / Энишгелет дегенден *этим ат.*

ЭНИШГЕЛЕУ *и. д. от* **энишгеле** / Энишгеле дегенден *этим ат.*

ЭНЛЕ *эт.* Метить животного надрезом уха / Малгъа эн сал. *Атабыз сатып алгъан атын экинчи кюн энледи.*

ЭНЛЕН *эт. страд. от* **энле** / Энле дегенни *зорлаучу айырмасы. Сюрюуде алыкъа энленмеген ийнекле да бар эдиле.*

ЭНЛЕНИУ *и. д. от* **энлен** / Энлен дегенден *этим ат.*

ЭНЛЕТ *эт. понуд. от* **энле** / Энле дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЭНЛЕТИУ *и. д. от* **энлет** / Энлет дегенден *этим ат.*

ЭНЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **энле** / Энле дегенни *араш айырмасы.*

ЭНЛЕШИУ *и. д. от* **энлеш** / Энлеш дегенден *этим ат.*

ЭНЛИ *сыф.* Имеющий большую ширину (*о ткани*)/ Эни кенг (*къумачны юсюнден*). *Энли драп.*

ЭНСИЗ *сыф.* Имеющий небольшую ширину (*о ткани*)/ Эни тар (*къумачны юсюнден*). *Энсиз кишмир.*

ЭНТДА *заман. сёзл.* Еще, опять, снова / Айтылгъандан, этилгенден, болгъанындан сора да; дагъыда. *– Анам, энтда бир жомакъчыкъ айт,– деп, тиледи Лейла.* К ъ о д ж а к ъ л а н ы Т., Сыргъачыкъла, 22. *[Къарашауай Агундагъа:] Энтда келтир [боза].* «Нартла», 190.

2. Еще, до сих пор / Алыкъа, бусагъатда да. *– Сабийликде чана бла учаргъа, къар жуммакъ ойнаргъа чексиз сюйгеним энтда таркъаймагъанды.* С ы л п а г ъ а р л а н ы К., Кёмеуюл, 53. *[Минат Фатимагъа:] Энтда жукъудан хапарынг жокъду.* Б а й р а м у к ъ л а н ы Х., Тиширыуну хапары, 9.

3. Еще раз, снова, опять / Жангыдан къайтарып, экинчи кере да. *Къуш энтда да эчиле таба жумулду.* Т ё п п е л а н ы С., Жаралы зурнук, 6. *Ашыкъмайын онлап, жюзлеп, Ёмюрле энтда озарла, Жашау да жангы излеп, Эскиле да тозурарла.* «Жанкъылыч», 83.

ЭНТУЗИАСТ *ат.* Энтузиаст / Бир затха учуннган, кёлленнген, бир затны бек сюйген адам. *Энтузиастланы кючюнден [Варшава] шахар жарып, кёгерип, ариу бола барады.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 106. *Ол китапны ичине уста энтузиастланы онайлыкъ къыйынлары кирген эди.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 108.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ *ат.* Энциклопедия / Билимден неда аны бир бёлюмюнден хапар берген, асламысында сёзлюк халда этилген илму китап. *Ампер 14-жыллыгъында Дидрону 20-томлукъ энциклопедиясын окъуп бошагъанды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 64.

ЭНЧИ I *ат.* Собственник / Мюлкню иеси, мюлкю болгъан адам.

ЭНЧИ II *сыф.* **1.** Личный, касающийся *какого-либо* лица / Кесиники, жаланда кесине жетген, кеси бла байламлы. *Элде жангы мекямла салып башлагъан колхозчула, сау кюнню колхоз ишледе болуп, кече уа энчи ишлеринде кюрешедиле.* «Шуёхлукъ», № 52, 58.

2. Личная (*секретарша, машинистка и т. п.*)/ Бир адамгъа къуллукъ этиучю, аны жумушун жалчытыучу, аны оноуунда ишлеген. *[Оля:] Биринчи кере кёреме директорну портфельсиз, энчи секретарьсыз.* «Малкъар пьесала», 93.

3. Особенный, индивидуальный / Жаланда ол адамда болгъан, бирсилеге ушамагъан. *[Шарафутдин:] Жолоучу нёгерим ол металланы магъаналарыны энчи башхалыгъы недеди деп сорду.* «Шуёхлукъ», № 54, 5. *Адилгерийни энчи къылыгъы: окъну зыраф этмеу эди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 95.

4. Собственный (*дом, магазин и т. п.*)/ Мюлк эркинлик бла кесиники болгъан, кесини мюлкю болгъан. *Энчи машина. Энчи юй.* ■ *Къара мыйыкъларын энчи жюлютген, узун къатангы араб жашла кеслерини энчи тюкенлеринде олтурадыла.* Хубийланы О., Мурат, 67. // Собственный (*стол, полка и т. п.*) / Кеси жюрютюучю, кеси хайырланыучу. *Мустафирни кесини энчи столу, китапла салыннган шкафда да энчи тапкачыгъы барды.* «Коммунизмге жол», 1978, № 59.

5. Обособленный, отдельный / Бир сау затны кесеги угъай, кеси башха айырылгъан, кеси аллына болгъан. *Керим Отаровну ахшы чыгъармалары, орус тилге кёчюрюлюп, Москвада энчи китапла болуп чыкъгъандыла.* «Шуёхлукъ», № 22, 122. *Жашла энчи, къызла да энчи саф боладыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 326.

6. Изолированный / Башхаладан айырылгъан, башха тургъан. *Эшиклери энчи болгъан фатар.*

7. Особый (*почет, место и т. п.*)/ Белгили, магъаналы. *Жигитликни интонациясы, бийик драматизм Къайсынны «Сиваш» деген поэмасында энчи жер аладыла.* «Шуёхлукъ», № 30, 102.

8. Специальный (*об учебном заведении, образовании и т. п.*) / Бир затны къайсы болса да бир бёлюмю бла неда бир усталыкъ бла байламлы. *Ингилиз тилни окъутхан энчи школ.*

Энчи ат *грамм.* собственное имя существительное / адамны, китапны, шахарны д.а.к. башха затны аты. *Энчи атла уллу харф бла башланып жазыладыла. Энчи атла тилни кесеклеринден къураладыла.*

♦ **Энчи кёз бла къара** выделять среди других, отдавать предпочтение кому-л. (*смотреть другими глазами*) / Биреуге неда бир затха бирси затладан неда адамладан башхача, башха тюрлю (*сёз ючюн сюйюп, жаратып д. а. к.*) къара. *Бекболат сабий заманында окъуна Сакийнатха энчи кёз бла къараучу эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 439. **Энчи кёр** питать *к кому-л.* особое уважение / биреуню бирсиледен эсе иги кёр, бегирек сюй. *Да Хамзат жашларын бир бирден энчи кёргенмиди? Угъай, ол соруну Хамзат тели соруугъа санар.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 39.

■ **Энчи мюлк** частная собственность / иеликни ишлеп чыгъарыучу керекле эм ишленип чыкъгъан затла (*продуктла*) энчи адамланыкъы болгъан тюрлюсю. *Тау бийлени энчи мюлклери.* ■ *[Тауселтан Къушжетерге:] Совхоз Тауланны энчи мюлкюдю деп турады [Залимхан].* Хубийланы О., Аманат, II, 268. **Энчи мюлкчю** собственник / энчи мюлкю болгъан, энчи мюлк жюрютген адам. *Монополияла ууакъ энчи мюлкчюлени тюп этедиле.* **Энчи пенсия** персональная пенсия / РФ-ны гражданларына аланы къыралгъа этген хайырлы ишлери ючюн бир белгили санда тохташдырылгъан пенсия. *Жашны атасы энчи пенсия алады.* **Энчи пенсиячы** персо-

нальный пенсионер / энчи пенсия алыучу адам. **Энчи сёз** секрет / жашырын сёз, кимге болса да биреуге неда бир къауум адамгъа болмаса, башхалагъа айтыргъа жарамаучу сёз. *Къазий бла Азал, энчи сёзлери болуп, ушакъгъа къыздыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 222. *[Жаш къызгъа:] Къаракъаш дейдиле, алакёз дейдиле, Гоккачыкъ дейдиле атынга. Кёп энчи сёзюм бар эди санга, Айтырма, барсам къатынга.* «Малкъар халкъ жырла», 203. **Энчи состав** (*къурам*) личный состав / бир предприятияда, учрежденияда, аскер бёлюмде д.а.к. жерде ишлеген, къуллукъ этген адамланы къаууму. *Полкну энчи составы.* **Энчи хапарчы** собственный корреспондент / газетни, журналны, агентствону башха шахарда, республикада, къыралда д.а.к. жерде жашагъан эм ишлеген къуллукъчусу. *[Аскер] кеси да «Ленинни байрагъы» газетни энчи хапарчысыды.* «Жарыкъ жолда», 204. **Энчи эт** не делиться с *кем-чем*, присваивать *что* / энчиге, кесингикине сана, башхалагъа берме. *[Къарт Алекогъа:] Энчи этмем ашны, журтну, Бизники бол, хауле эмда Жарлы жашауубузгъа да Юйрен мында энди сен да.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 71.

ЭНЧИЛЕ *эт. сёл. тил.* 1. Обособить, отделить / Айыр, бёл, башха эт. *«Эки тайны экиси энчилеп бакъсынла»,– деп, [киши] къатынлары бла саламлашып кетгенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 73.

2. **Энчи эт** *къ.* **энчи**. *Мюлкге, жерге, энчилерге Тюйюлбюз зор, Ырахат болуп, ырысхы толуп, Жашнайды бизни журт.* «Жилтинле», 52.

ЭНЧИЛЕН *эт. страд. от* **энчиле** / Энчиле дегенни *зорлаучу айырмасы. Экинчи кере къарагъаным-да, эки эчки къаягъа къысылып, саргъылдым тюклери да къаяны бетинден энчиленип, эсленмезча болуп тургъанларын кёрдюм.* Тёппеланы С., Жаралы зурнук, 5. *[Хажини] жыйырылгъан бетинде бурун, къаш бир бирден аз энчиленеди.* Хочуланы С., Хапарла, 92.

ЭНЧИЛЕНИУ *и. д. от* **энчилен** / Энчилен дегенден *этим ат.*

ЭНЧИЛЕУ *и. д. от* **энчиле** / Энчиле дегенден *этим ат.*

ЭНЧИЛЕШ *эт. взаимн. совм. от* **энчиле** / Энчиле дегенни *араш айырмасы.*

ЭНЧИЛЕШИУ *и. д. от* **энчилеш** / Энчилеш дегенден *этим ат.*

ЭНЧИЛИК[1] *ат.* Особенность / Энчи хал, башхалыкъ. *Хар хайыуанны санларыны энчиликлери бардыла.* Къобанланы Д., Кюн таякъла, 93.

ЭНЧИЛИК[2] *ат* 1. Собственность, имущество, принадлежащее *кому-чему* / Биреуню неда бир затны мюлкю. *Буржуй энчилик.*

2. Принадлежность *кому-чему* с правом полного распоряжения / Биреуню неда бир затны тутаргъа, жюрютюрге толу эркинлик. *[Зулкъарний:] Мюлкге энчиликни кетерип, ала [большевикле] къатынлагъа энчиликни да кетерлик эдиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 26. *[Камил:] Биз энчиликни тамыры бла къурутургъа керекбиз.* Толгъурланы З., Эрирей, 52.

3. Что-либо собственное, принадлежащее *кому-л.* только одному человеку / Башхаланыкъы болмай, жаланда биреуню кесине энчи болгъан зат. *Отоуну ичинде болгъан*

мюлкде энчилик жокъду. Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 223. *[Жансурат Махтиге:] Бир заманда да арабызда энчилик болгъанды деп билмейме.* Гадийланы И., Санга айтама, 5.

ЭП *ат.* Удобный способ, метод; удобство, навык, ловкость / Тап амал, жол, таплыкъ. *Жашауну эби. Ишни эби. Эбин билген.* ■ *Хар затны эби бла этерге керекди.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 68.

♦ **Эби келеди** сходится характером, живет дружно / Келишеди, келишип жашайды. *Суу боюнуну тереклери, Жел бла келмейди эплери.* «Малкъар халкъ жырла», 121. *Была [жашла] бир бири тилин ангылагъан, бир бирини къылыкъларын, халларын билип, эплери келип жашагъан къарнашлагъа ушайдыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 38. **Эбине тюзел** *къарач. къ.* **эбине тюшюн.** *[Суфият Керимовна:] Мен ишни эбине тюзелирге дыгалас этеме.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 46. **Эбине тюш** *къарач. къ.* **эбине тюшюн.** *Ишни эбине тюшюп, сабий коллектив къураргъа керекди.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 148. *Ханафий бу жангы затланы да [детальланы] эплерине тюшюп, деменгили этип барады.* «Алчыла», 8. **Эбине тюшюн** осмысливать *что*, приспосабливаться к *чему*, осваиваться с *чем* / бир затны (*ишни*) эбин, амалын, халын, болумун бил, ангыла. *Устабыз мал ишине, Эбине бек тюшюне.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 132. *Кюнден кюннге жаш тууарчыла сюрюу кютюню эбине тюшюне барадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 387.

ЭПИГРАММА *ат.* Эпиграмма / Къысха сатира назму. *Аны [Грушницкийни] эпиграммалары кёбюсюнде кюлкюлюдюле, алай бир заманда да жютю, огъурсуз тюйюлдюле.* М. Лермонтов, Бизни заманны жигити, 103.

ЭПИГРАФ *ат.* Эпиграф / Чыгъарманы неда аны бир кесегини аллында салыннган къысха цитата, айтым. *Поэт кесини «Жаз поэмасына» эпиграф этип, Кязимни тизгинлерин боша сайламагъанды.* «Коммунизмге жол», 1971, № 8.

ЭПИДЕМИОЛОГ *ат.* Эпидемиолог / Эпидемиологиядан специалист.

ЭПИДЕМИОЛОГИЯ *ат.* Эпидемиология / Медицинада жукъгъан ауруула къалай чыкъгъанларын, къалай жайылгъанларын эмалагъа къажау кюрешиую амалларын тинтиучю бёлюм.

ЭПИДЕМИЯ *ат.* Эпидемия / Жукъгъан аурууну кенг жайылгъаны. *Гриппни эпидемиясы.* ■ *Чечекни, ёлетни, халерни эпидемияларыны заманында миллионла бла адамла къырылгъандыла.* «Естествознание», 92.

ЭПИЗОД *ат.* Эпизод 1. Происшествие, событие / Жашауда болгъан энчи бир иш. *Дмитрий Иванович кесини жигитликлерини, урушну къыйын эпизодларыны юсюнден айтыргъа сюймеучю эди.* «Шуёхлукъ», № 28, 16.

2. *лит.* Сцена, отрывок, фрагмент *какого-л.* художественного произведения / Суратлау чыгъарманы бир затны юсюнден хапар берген эм толу битген кесеги. *Чыгъарманы сюжетине кереги болмагъан эпизодланы киргени да драманы барыууна бузукълукъ этеди.* «Шуёхлукъ», № 13, 133. *Быллай чыгъармаланы окъусанг, Чеховну «Ионыч» деген новелласындан бир*

эпизод таймаздан эсинге келеди. Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 59.

3. *В позиции определения:* эпизодический / Эпизод бла байламлы. *Тамара Кокова эпизод рольланы да бек керекли ишге санайды.* «Шуёхлукъ», № 51, 81. *Эпизод рольланы ойнагъан артистлеге экранда бек аз заман бериледи.* «Коммунизмге жол», 1971, № 156.

ЭПИЗООТИЯ *ат вет.* Эпизоотия / Маллагъа тийген жугъушлу аруууну жайылыуу.

ЭПИК *ат.* Эпик / Эпика чыгъармаланы автору. *Чыгъарманы къурай туруп, эпикге тюбеген къыйынлыкъла лирикге да тюбейдиле.* «Шуёхлукъ», № 33, 116.

ЭПИКА *ат* 1. Эпика / Эпика чыгъармаланы бары да. *Орус эпика. Битеудуния эпика.*

2. *В позиции определения:* эпический / Эпика бла байламлы. *Назмуда эпика кенглик, жашауну юсюнден толу хапар айтыу, алламат ритмле бардыла.* Маммелаты Д., Кязим Мечиев, 114. *Отарланы Керимни урушха дери жазгъан чыгъармаларында эпика назмула да бардыла.* «Шуёхлукъ», № 32, 93.

ЭПИЛОГ *ат лит.* Эпилог / Литература чыгъарманы ахыр кесеги (*чыгъармада суратланнган адамланы къадарлары артда къалай болгъанларын айтады*). *«Сары къошда» экспозиция да, эпилог да жокъду.* Маммелаты Д., Кязим Мечиев, 84.

ЭПИТАФИЯ *ат.* Эпитафия / Сын ташны юсюнде асламында назму бла жазылгъан сёзле.

ЭПИТЕЛИЙ *ат анат.* Эпителий / Адамны, жаныуарны терисини юсюн, бурун ичин, ауузуну ичин, ич органларыны юсюн жабып тургъан юс къаты.

ЭПИТЕТ *ат лит.* Эпитет / Бир затны суратлар ючюн аны атына къошулуп айтылгъан айгъакълаучу сёз. *Кязим... эпитетлени, метафораланы, метонимияны, анафораны, тенглешдириулени элпек хайырланады.* Маммелаты Д., Кязим Мечиев, 141. *«Дугъум кёзлю» деген да тепленнген эпитетди.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 19.

ЭПИЦЕНТР *ат геол.* Эпицентр / Жер тебиуню эм аллай башха затны болгъан жерини бек ортасы.

ЭПЛИ *сыф.* Находчивый, предприимчивый, ловкий, умеющий, имеющий сноровку / Ишни эбин, таплыгъын билген. *Къаллай эпли, ыйнакълыдыла сабийчикни къоллары!* «Толкъунла», 54.

ЭПЛИЛИК *ат.* Находчивость, предприимчивость, ловкость, сметливость, умение / Ишни эбин, таплыгъын билгенлик, тирилик, мадарлылыкъ, оюмлулукъ. *Къойчуну эплилиги.*

ЭПОЛЕТ *ат.* Эполет / Революциягъа дери Россейни аскеринде эм башха тыш къыраллы аскерледе окъа бла тигилип салыннган чын, погон. *Жылтырайдыла тойлада эполетле, чепкенле, Арбаздан дауур этип, Къайтадыла кетгенле.* Гыттыуланы М., Жыйырманчы ёмюр, 8.

ЭПОПЕЯ *ат* 1. Эпопея / Болгъан ишлени кенг халда кёргюзтген эм эпика жанрда жазылгъан уллу суратлау чыгъарма. *«Война и мир» деген айтхылыкъ эпопеяны автору Лев Толстойду.*

2. *кёч.* Ряд крупных, значительных событий, образующих одно целое / Халкъны жашауунда уллу магъанасы болгъан эм уллу жигитликле бла байламлы история иш неда аллай ишлени бир бёлеги. *Уллу Ата журт урушну эпопеясы.*

ЭПОС *ат.* Эпос 1. Повествовательная литература (*в отличие от драмы и лирики*)/ Литературада хапар халда жазылгъан жанр. *Днепров классик роман кесине лириканы да, эпосну да, драманы да жетишимлерин сингдиргенди дейди.* «Шуёхлукъ», № 33, 112.

2. Совокупность произведений народного творчества / Халкъны жашауунда жигитликни, батырлыкъны кёргюзтген жырла, хапарла, назмула. *Халкъ чыгъарманы бек эрттеги бай мурдору нарт эпосдан башланады.* «Шуёхлукъ», № 22, 114. *«Нартла» деген жигитлик эпос мифология мурдорда къуралгъан эсе да, халкъны история жашауунда болгъан чюйрекликлени суратлау формада кёргюзтеди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 208.

ЭПОХА *ат.* Эпоха / Бек уллу, белгили затла, ишле бла айырмаланнган иги кесек заман. *Автор уруннганланы жашауларында жангы эпоханы башланнганын белгилейди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 96.

ЭППЕ-ЭРИШИ *сыф.* Совершенно некрасивый / Эриши дегенни *айырма даража формасы. Эппе-эриши жаныуар.*

ЭПСИЗ *сыф.* Неловкий, неимеющий сноровки / Ишни эбин, таплыгъын билмеген, оюмсуз. *Аны [устазны] керексиз сыркыулугъубуз бла эпсиз, дюрген сёз бла жюрегин къыйнагъаныбыз: «Адамсызлыкъды», – деп, сабийлени эслерине келирге ёч тюйюлдю.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 43.

ЭПСИЗЛИК *ат.* Неловкость, неспособность, неумение найти выход, уладить дело / Ишни эбин, таплыгъын билмегенлик.

ЭР *ат* 1. Муж, супруг / Тиширыуну кишиси, аны бла некяхы болуп, байламлыкъ жюрютген эр киши, эркегырыу. *Тегенени къатында олтургъан арыкъ къатынчыкъ, кесин къолда тыялмай, эри таба бурулуп, ун жугъу акъ къолларын аллына узатып, къычырды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 131. *Ол алтын медальонну жашы тугъан кюн Керийматны боюнуна эри такъгъан эди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 101.

2. (Настоящий) мужчина / Эр киши, эркегырыу. *Эр сорушмай согъушмаз.* (Нарт сёз.) *Эр абынмай, эл танымаз.* (Нарт сёз.)

3. *В позиции определения:* мужественный / Жигит, батыр. *Ол [окъуучу] чыгъармада эр, халал, ётлю адамланы сыфатын кёреди.* «Шуёхлукъ», № 33, 118. *Къыйын кюнде эр уланы эдинг Ата журтну, Жашаунг анга къулланыу ишледен толуп.* Отарланы К., Жолла, 298.

■ **Эр киши** мужчина / акъылбалыкъ болгъан адамны эркеги, эркегырыу; антоними: тиширыу. *Мудах олтургъан эр кишини кёлюне «Аппасионата» келди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 6.

■ **Эрге бар** выйти замуж / биреуню къатыны бол, биреуге къатын болургъа бар. *Къызчыкъ алкъын эрге да бармагъанды.* Байкъуллланы Д., Жырла бла таурухла, 41. **Эрге бер** выдать замуж / кесинги къызынгы, эгечинги д.а.к. башха тиширыуну биреу бла юйлендир. *Шёндю къызны эрге зор бла бериу, жашха къатын зор бла алыу адет-*

ле жоюлгъандыла. «Шуёхлукъ», №33, 80. *[Эгеу:] Зухураны эрге берирге керекди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 381. **Эрге кет** *къ.* **эрге бар.** *Мындан бир тогъуз-он жыл алгъа [Исхакъны] къызы эрге кетген эди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 53. *Азаматны эгечинден тугъан къызчыкъ, элде онунчу классны бошагъанлай, эрге кетгенди.* Залийханланы Ж., Жанган жюрекле, 24. **Эрге къач** *сёл. тил.* выскочить замуж / атангаанагъа эм башха жуукъларынга билдирмей, сормай эрге кет. *Къыз эрге къачып кетгенди.* **Эрге чыкъ** *къ.* **эрге бар.** *Къарындашымы эки къызы да эрге бир жыл чыкъгъандыла.*

ЭРА *ат.* Эра **1.** Момент, от которого ведется летоисчисление, а также сама система летоисчисления / Жыл санау башланнган заман эм жыл санау кеси. *Бизни эраны III–V ёмюрлери. Жангы эра. Муслийман эра.*

2. Крупный исторический период; эпоха / Историяда уллу магъаналы кезиу, заман, эпоха. *Капиталист эра. Авиацияны эрасы. Космонавтиканы эрасы.*

ЭРЕК I *ат къарач.* Свобода *къ.* **эркинлик**[2]. *Жашаугъа биринчи керекли зат эрекди. Эрек ючун кюрешиу.* ■ *Кёп жерде жюрюп, Кёплени кёрюп, Тюзлюкге бой салдым, ийилдим Зорлукъдан эрекге, Халкъгъа керек Затланы энди мен да билдим.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 88.

ЭРЕК II *сыф. къарач.* **1.** Необщительный, нелюдимый, отчужденный / Адамгъа илешмеген, гырнау, искилтин. *Эрек адам. Ол уялчакъ, тынгылаукъ эрек къызды.*

2. Далек (*о сне, когда не спится*), (*о явлениях, фактах и т. п., которые не действуют на данном месте и т. п.*)/ Узакъ, узакъгъа кетген, кереклисича, болуучусуча болмагъан. *[Сурат Халийматха:] Жукъу не эсе да менден эрекди.* Байрамукъланы Х., Тишырыуну хапары, 49. *Эсги тарлыкъ эм жерсиз жашау Къарачайдан энди эрекди.* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 141. *[Рамазан Розагъа:] Сени насыбынг юйюрсюнеди, Мени насыбым эрекди.*

ЭРЕК III *хал. сёзл.* Вдаль, далеко от *кого-чего* / Биреу, бир зат тургъан жерден узакъгъа, кери. *Кёзюм чыракъ барады анда (чегетде) Жаш терекге, Ол терекден ойларым кетдиле эрекге: Гагарак тёгерлей болуп ол ёсерми, Огъесе, отунчу жашлай, аны окъ кесерми?!* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 165. *[Сабанчыла, малчыла]... аман адамны хар бир ишигизден узакъ, эрек атагъыз!* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 58.

■ **Эрек бол** *къарач.* **1.** Отчуждаться, отдаляться, держаться в стороне / башхаладан айырыл, алагъа къошулма, ала этгенни этме. *[Шариатчыла:] Тиширыугъа окъуу-билим неге керек? Дуния хурлукъ жашаудан болсунла эрек...* Ёртенланы А., Жазгъанларыны сайламалары, 18.

2. Уходить, удаляться / Юйюнгден, тургъан жерингден бир жары кет. *[Дауум Хорламгъа:] [Юйде] адам болмагъан заманны марап баргъанынгы аман этгенсе... [Хорлам Дауумгъа:] Аны биле эсегиз, юйюгюзден эрек болмагъыз. Мен энтда барлыкъма сизге...* Хубийланы О., Дерт, 167. // **Эрек эт** отчуждать *кого*; удалять, угонять, отделять *кого* / араларын айыр, кери эт. *Аркъан бла онглу малны жылкъыдан эрек этдиле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 197.

ЭРЕКЕ *ат сёл. тил.* Рейка, обрешётина / Стропиллени юслерине кёнделен урулуучу тёртгюл жарылгъан узун агъашчыкъ. *Жашла стропиллени юслерине эрекелени урадыла.*

ЭРЕКЛИК *ат къарач.* Необщительность, обособленность, отчужденность / Адамгъа илешмеучюлюк, гырнаулукъ, искилтинлик.

ЭРЖЮРЕК *сыф.* Мужественный, храбрый, смелый / Жигит, батыр, таукел, жукъдан къоркъа билмеген. *Залимликни жесири [Салимат] Жырып чыкъды талагъа. Машалла, аллай жигит, Эржюрек къыз балагъа!* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 116. *[Исса:] Ачы жарам эсимде да жокъду. Володяча эржюрек, батыр альпинист бла уа бютюнда.* Текуланы Ж., Сиркиу, 57.

ЭРИ *эт.* 1. Таять / Къарны, бузну юсюнден: жылылыкъны кючю бла суусун халгъа кел. *Ингирги суукъгъа къарамай, кюн тийгенлей, къар эрип, тас болуп барады.* «Жюрекни ауазы», 21. *Къарым, бузум эридиле, Ырхы болдула чатлада, Боранларым эрикдиле, Таш ха, агъачха чапхандан.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 70.

2. Растворяться / Суусун затда чачылып, аны кесича эритме къура. *Аланы [чын аякъланы] ичлеринде къайнар сууда шекер гыртла эрийдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 54.

3. Топиться (*о масле, жире и т. п.*)/ Жылытылып, къайнатылып, суусун халгъа кел. *Истауат таба айланып келген къойла, бузлагъан жау исси табада эригенча, тас болуп барадыла.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 4.

4. Плавиться, расплавляться (*о металлах*) / Бийик температураны кючю бла суусун халгъа келиу. *Темирден эсе къоргъашин терк эрийди.*

5. Перевариться, усваиваться при пищеварении / Синг (*ашны юсюнден*). *Жаш къарында таш эрир.* (Нарт сёз.)

6. *кёч.* Таять, сохнуть, чахнуть / Бек арыкъ бол, аз. *Эти эрисе да, сюеги къалыр.* (Нарт сёз.) *Ийналукъ эрип баргъанын кеси да сезе эди, арт кезиуде аны сыртына кёп ачыу тюк чыкъгъан болур.* Толгъурланы З., Эрирей, 167. – *Жюрек кёзге жылы суу не ючюн ийди, Аны [Сафиятны] эгерсе ол былай нек эрийди?* «Жюрек жырлайды», 18.

7. *кёч.* Исчезать / Жокъ бол, думп бол, тас бол. *Кёксюл тютюн, кёнделен сюрюне барып, къарамда эрип, тас болады.* «Алчыла», 67. *Машинаны тауушу хауада эриди, жарыгъы да узакъда тас болду.* Гадийланы И., Санга айтама, 30.

8. *кёч.* Томиться / Къыйнал, инжил, тарал, термил. *Энтда сени кёргенлейиме, эрийди жюрек. Тилейме мен жашаунга кёп иги тилек.* «Жанкъылыч», 22. *[Жаш къызгъа:] Сени ючюн ёлюрме, Сууда тузлай, эрирме.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 25. Переживать, беспокоиться, волноваться за *кого-что* / Биреуге жазыкъсын, жан аурут, къайгъыр, жарсы. *Сау кюнню ингир алагъа дери Аубекир ол эки къыздан [Маржан бла Афуажандан] кёзюн алмай, аланы мудахлыкъларына къарап, эригенлей турду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 329. *Фатима да, Коста да, бири бирине кёз жетдире, Исламны саулугъуну къолайсызлыгъына жюреклери эриди.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 9. *«Бу [Салих] къызыудан серленип башлагъан кёреме харип»,– деп, Фёдорну жюреги эрийди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 370.

ЭРИГИУ *и. д. от* **эрик**[1] / Эрик[1] дегенден *этим ат. Биригиу болса, эригиу болмаз.* (Нарт сёз.)

ЭРИГИУЛЮ I *сыф.* 1. Скучный, надоедающий, наводящий скуку / Эрикдирген, эрикдирип къойгъан. *Адепли жюрюген кюнлери анга [Азаматха] къалай эсе да бир тюрлю эригиулю, зауукъсуз эдиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 23.

2. Испытывающий скуку / Эрикген, эригип тургъан, эрикгенни билдирген. *[Павелни] эртденликде башы ауруй эди, бети акъсыл, эригиулю эди.* М. Горький, Ана, 11.

ЭРИГИУЛЮ II *хал. сёзл.* Скучно / Эригип, эрикдирип, сеййирсиз. *«Ма бусагъатдан, тогъуз сагъат боли, бары да бирер жерге жайылырла, мен а биягъы кюнюмю эригиулю ётдюрюрме»,– деп, сагъышланады ол [Кочар].* Зокаланы З., Солуу кюн, 45. *[Масхут:] Ала къошда заманлары эригиулю озгъанына нек тёзе болурла?* Толгъурланы З., Айыуташ, 61.

ЭРИГИУЛЮК *ат.* Скука 1. Тягостное, душевное состояние/ Эрикген хал, кёлсюзлюк. *Къууанчлыкъдан толу болуп, ол [Федя] эригиулюкню чачды.* «Шуёхлукъ», № 39, 8. *Адамлагъа ачыу келеди, Эригиулюклени береди.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 74.

2. Отсутствие веселья, создающее тягостное настроение / Жарыкълыкъны, къууанчлыкъны жокълугъундан чыкъгъан кёлсюзлюк. *Ишни къыйынлыгъы, фермада жашауну бир тюрсгелиги, эригиулюгю жаш адамланы жанларындан тойдуруп, ала келгенлерине сокъурана башладыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 160, 161.

ЭРИК[1] *ат* 1. Слива (*плод*)/ Уллу зугул ташлы суулу кёгет. *Кертиси да, къалай къууанчды! Биз сакълагъанла болдула! Кертме, алмала бишдиле, Эрикле да суудан толдула.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 14. *Къызаргъандыла балли эм эрик, Къара будай баш къусханды элпек.* «Шуёхлукъ», № 33, 92.

2. *В позиции определения:* сливовый / Эрикден этилген. *Эрик компот. Эрик варенье.*

■ **Эрик терек** слива (*дерево*) / Эрикле битген терек. *[Науруз] юйню аллында къалын чапыракълы эрик терекге таянып, кеси жангыз сагъыш эте сюелген Зуриятны эследи.* Лайпанланы С., Гургумлу, 21. *Бек сюеме шахаргъа жаз келгенин, Эрик, балли тереклени чакъдырып, Арбаз, асфальт да жылынган кюнлени Жашчыкъланы жаз ойнатып чапдыргъан.* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 105.

ЭРИК[2] *ат.* Закваска, запарка (для дубления кожи) / Терини ийлеп, кийим этерге жаратыр ючюн хайырланылыучу энчи эритме. *Эрикден чыкъгъан терилей.* (Нарт сёз.) *Кёгюрчюн жёбелеп кетди да гуруну эшигин ачды, олсагъат Найыпханны бурунуна эрик ийис урду.* Толгъурланы З., Эрирей, 103.

♦ **Эрик ашат** дубить / Терини эрикге[2] сал. *[Берхан Наурузгъа:] Сенек ауул биченни ийнегинги аллына бир ат, тоба (совхозну оноучулары) былай баш тюклеринги эрик ашагъан чабырлыкъча бардырла.* Хубийланы О., Аманат, II, 181. *Сафарны бурунуна эрик ашагъан тери ийис урду.* Толгъурланы З., Эрирей, 56.

ЭРИК[3] *эт.* 1. Скучать / Эригиуню сез. *[Зейтун:] Бир ингирде мен да Харунлагъа барып, андан-мындан хапар айта, эрикгенибизни кете-*

ре. олтурабыз. Шауаланы Х., Кюйген тап, 55. *Жашла дагъыда кёп оюн кёргюзтдюле, къартны-жашны да жюреклерин жарытдыла, эрикгенлерин кетердиле.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 41.

2. Надоедать, пресыщаться *кемчем* / Бирчалыкъдан, къуру бир тюрлю болуп туруудан, бир затны къатланып туруундан бези, тапсыз, эригиулю бол. *Жолоучулукъдан эрикген жашла ашыгъып чыкъдыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 90. *Кёп заманланы айланып тургъандан эригип, Ёрюзмек юйюне къайтханды.* «Нартла», 48.

ЭРИКДИР *эт.* 1. Наскучить, нагонять (вызывать) скуку / Мудах, кёлсюз эт. *Не этселе да, ала [сабийле] Масхутну эрикдирмей турадыла.* Ахматланы И., Боранда, 26.

2. Докучать, надоедать *кому чем* / Бездир, жанындан эт. *[Таубатыр Хаширге:] Алан, не кереклим болса да, сени бла оноулашыргъа юйреннгенме да, эрикдире да болурма.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 151.

ЭРИКДИРИУ *и. д. от* **эрикдир** / Эрикдир дегенден *этим ат. Асыры кёп сёлешип нёгерлерин эрикдириу. Той-оюн къурамай, жаш тёлюсюн эрикдириу.*

ЭРИКЛЕ *эт.* Подражать *кому*, имитировать *кого* / Бир затны бireу этгенча эт, анга ушатып эт. *[Бийберт] Башир Иммолатовични эриклеп атды: «Китаплары-гъызны 285-чи бетин ачыгъыз».* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 106. *Жашчыкъ... билген жырларын кеси аллына жырлай, неда къанатлыланы жырларын эриклей айланады.* «Шуёхлукъ», № 32, 87.

ЭРИКЛЕТ *эт. понуд. от* **эрикле** / Эрикле дегенни *къатланыучу айырмасы. Кюлкючю, тенгибизге тилеп, чамчы артистни, эриклетдик да кюлюп, зауукъ этдик.*

ЭРИКЛЕТДИР *эт. понуд. от* **эриклет** / Эриклет дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол къарындашына окъуучу тенглерин эриклетдireди.*

ЭРИКЛЕТДИРИУ *и. д. от* **эриклетдир** / Эриклетдир дегенден *этим ат.*

ЭРИКЛЕТИУ *и. д. от* **эриклет** / Эриклет дегенден *этим ат.*

ЭРИКЛЕУ *и. д. от* **эрикле** / Эрикле дегенден *этим ат. Айыуну жюрюуюн эриклеу.*

■ **ЭРИКЛЕУ СЁЗ** *грамм.* звукоподражательное слово / бир затны неда адамны, жаныуарны тауушун кёргюзтген сёз. *Къуралыуларына кёре, эриклеу сёзле междометиялагъа ушайдыла.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 143. *Эриклеу сёзле айтымда эки тюрлю къуллукъда жюрюйдюле.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 144.

ЭРИКЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **эрикле** / Эрикле дегенни *араш айырмасы. Жашла, бир бирни эриклешип, ойнайдыла.*

ЭРИКЛЕШИУ *и. д. от* **эриклеш** / Эриклеш дегенден *этим ат.*

ЭРИН[1] *ат* 1. Губа / Ауузну тёгереги, тюп эм баш кесеклери, къыйырлары. *Кесим демегенни эки эрини бирге жетмейди.* (Нарт сёз.) *«Къайдаса, жашчыгъым? Къайдаса, Жамалчыгъым?» – деп, шыбырдай, [Ибрагим] къургъакъсыгъан*

эринлерин къымылдатады. Къулийланы Х., Эгизле, 29. *[Налтех] баш эринин къалтыратып, ёрге жыйырып, баш тишлери бла тюп эринлерин къапды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 153.

2. *В позиции определения:* губной / Эринлеге хайырланылыучу. *Эрин бояу. Эрин дарман.*

3. Край посуды (*напр. чашки, ведра и т. п.*)/ Сауутну (*аякъны, челекни д.а.к. къыйыры*). *Табакъны эрини. Челекни эрини.*

4. Край, уступ (*скалы, яра и т. д.*)/ (*Къаяны, жарны д. а. к. затны*) къыйыры. *Тийрени артында къотур къаяланы эринлери къар тюбюнден, мизлеча, бери-бери къарап турадыла.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 60. *Ынаны юйчюгю элни къыйырында, жар эрининдеди. Аулакъладан ургъан желни къанаты анга илинеди.* «Шуёхлукъ», № 6, 55.

♦ **Эрини-буруну бла** через край, до краев, переполненный доверху / топпа-толу этип, бек толтуруп. *Аны [Очумеловну] ызындан кимден эсе да сыйырылгъан четенни эрини-буруну бла бир гургумну кёлтюрюп, бир мыртазакъ барады.* А. Чехов, Хапарла, 30. *Томпур Муссагъа жонулгъан стаканны эрини-буруну бла бир аракъы узатды.* Хубийланы О., Аманат, II, 322; **Эринингги-бурунунгу жыйыр** *къ.* **эринингги жыйыр.** *Суукъсурап тургъан эмеген: «Уф, ийис! Ас ийис! Мус ийис! Адам ийис! – деп, эринин-бурунун жыйырып башлады.* «Нартла», 94. *Фатимат, билмей исси чай уртлап, ауузун кюйдюргенча, эринин-бурунун жыйырды.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 119. **Эринлерингги жыйыр** корчить гримасы / бир затны жаратмагъанынгы, бир затдан жийиргенингги эринлерингги жыйырып билдир. *Хамбий бурунун чюелтип, эринлерин жыйырды.* «Шуёхлукъ», № 39, 80; **Эринингги къап** кусать себе локти / тюзетилмезлик иш этгенинге къыйынал, сокъуран, ёкюн. *«Ай медет!» – деп, Дауут эринин къапханды, Излей кетип, бир ууч от тапханды.* «Къарачай поэзияны антологиясы», 82. *[Жаш къызгъа:] Жер юсюнде айтып къояма, Къапдырмай къоймам эрининги.* «Малкъар халкъ жырла», 132; **Эринлери салындыла** он стал грустным / мудах бол. *Бай къарнаш да, эшекни иеси да, хан да, чочуй-чочуй, эринлери салынып, келгенлерине сокъурана, ызларына къайтхандыла.* «Къарачай халкъ таурухла», 124; **Эринингги чюйюр** *къ.* **эринлерингги жыйыр.** *Жумушчу, алай аз хакъны эшитгенде, эринин-бурунун чюйюрдю.* М. Лермонтов, Бизни заманны жигити, 65; **Эринлерингги чюйюр** *къ.* **эринлерингги жыйыр.** *Жыйылгъанланы бир къаууму бернени жаратды, бир къаууму уа эринлерин чюйюреди.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 12. *Конторну босагъасында тохтап, саз бетли офицер, жийиргеннгенча, эринлерин чюйюрюп, тиширыулагъа къарады.* «Жанкъылыч», 243.

ЭРИН [2] *эт.* Лениться, быть ленивым: лодырничать / Эринчеклик эт, бир затны (*ишни*) кёл салмай эт. *[Туманла] элни тёгереги дуппурлагъа жетгенлей, андан ары сюркелирге эринип, къорамаздан жайлашханча кёрюндюле.* Лайпанланы С., Гургумлу, 49. *Къаспот ёлгенде, аны осуятын толтурургъа киши эринмеди.* Толгъурланы З., Къызгъыл кырдыкла, 81.

ЭРИНДИР *эт. понуд. от* **эрин** [2]/ Эрин [2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишни ауурлугъу жашны эриндирди.*

ЭРИНДИРИУ *и. д. от* **эриндир** / Эриндир дегенден *этим ат.*

ЭРИНИУ *и. д. от* **эрин**[2] / Эрин[2] дегенден *этим ат. Менде эриниу жокъду.* «Жарыкъ жолда», 25.

ЭРИНИУЛЮК *ат.* Скука, леность / Къымылдаргъа, ишлерге неда бир башха затха кёлю бармаулукъ, кёлсюзлюк. *Жаш адамда бек осал илишанладан бири эриниулюкдю.*

ЭРИНИШ *эт. взаимн. совм. от* **эрин**[2] / Эрин[2] дегенни *араш айырмасы. Жашла экиси да, эриниши, отуннга экинчи къайтмадыла.*

ЭРИНИШИУ *и. д. от* **эриниш** / Эриниш дегенден *этим ат.*

ЭРИНЧЕК I *сыф.* Лентяй, ленивый, любящий безделье, не желающий работать / Ишлерге, къымылдаргъа сюймеген; жалкъау, мытыр. *Эринчекге от этдирме, аман къарынлыгъа хант этдирме.* (Нарт сёз.) *Эринчекни жокъду ашы, Тозурапды юсю-башы.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 24. *Эринчек къатынланы юслеринден чам, самаркъау жырланы санлары иги танг кесекди.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 59.

ЭРИНЧЕК II *хал. сёзл.* Лениво / Эринип. *Тыкъ тиширыу, эринчек атлай, шофёргъа къоюнундан къызыл тюменликни чыгъарды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 49. *Нанаш ныгъышха эринчек созула келген Хатыраны кёрдю.* Этезланы О., Тарда, 211.

■ **Эринчек бол** *къ.* **эрин**[2]. – *Мен аны [Хамзатны], ол кюнча, эринчек болуп кёрмегенме.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 150. *[Чекчиге:] Тойну унут, этме умут Рахат болургъа Сен эринчек болсанг да, Чек къоймаз сени солургъа.* «Жилтинле», 51.

ЭРИНЧЕКЛИК *ат.* Лень, леность / Эринчекни халы. *Арт кезиуде ол [Харун] бир тюрлю ауурлукъну, эринчекликни сынап башлагъанды.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 78. *Эринчеклик келтиреди чырымны. – Нафийсат,– деди ол [Света], къыз тенгине айланып,– ишге чыкъмай, эринчеклик этиуюнгю нек къоймайса?* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 133.

ЭРИРЕЙ *ат этн., фольк.* **1.** Эрирей (*бог молотьбы в языческом пантеоне*)/ Буруннгу аллахлагъа ийнанганланы айтыуларына кёре, ындыр басыуну аллахы. *Эрирей деген къууатды, жарлыгъа берген сууапды.* (Нарт сёз.)

2. Эрирей (*название трудовой народной песни, исполняющейся при молотьбе*)/ Ындыр басханда айтылгъан халкъ жыр. *Эрирей айтылыр эл бла, кире сууургъан жел бла.* (Фольк.)

ЭРИТ *эт.* Растапливать *что*; плавить *что* / Бир затны эриген (суу) халгъа келтир. *Темирни эрит. Шекерни сууда эрит. Жауну эрит. Кюнню къарыуу аздан, аны кюмюш таякълары къарны эриталмайдыла.* Кацийланы Х., Тамата, 31. *[Дебет] хар бир ташды не болгъанын кёргенди. Ол ташланы суула кибик эритгенди.* «Нартла», 132.

ЭРИТГИЧ *ат энчи.* Растворитель / Башха затны эритиучю зат. (*Туз, шекер д.а.к. суугъа къатышып къалырча эт.*) *Топуракъда минерал тузланы эритгичлери мылылыкъды.*

ЭРИТДИР *эт. понуд. от* **эрит** / Эрит дегенни *къатланыучу айырмасы. Ат жашха желимни эритдирип, юсюне къуйдургъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 40.

ЭРИТДИРИУ *и. д. от* **эритдир** / Эритдир дегенден *этим ат.*

ЭРИТИЛ *эт. страд. от* **эрит** / Эрит дегенни *зорлаучу айырмасы. Къарча, Къаншауну кёргенде, балтырларына эритилген къоргъашин къуйгъан кибик жёбеледи.* «Шуёхлукъ», № 49, 14. *Ёзенни теренинде сууну кюзгюсю, эритилген окъача, кёрюнеди.* «Алчыла» 105.

ЭРИТИЛИУ *и. д. от* **эритил** / Эритил дегенден *этим ат. Жауну эритилиую. Къоргъашинни эритилиую.*

ЭРИТИУ *и. д. от* **эрит** / Эрит дегенден *этим ат. Къурч эритиуде Россей дунияда биринчи жерни алады.*

ЭРИТИУЧЮ *сыф.* Плавильный / Эритир ючюн хайырланылыучу. *Эритиучю цехде ишлегенле борчларын юлгюлю толтурадыла.*

ЭРИТМЕ *ат.* Сплав / Эки неда андан аслам къаты затны (*асламысында металлны*) эритгенде чыкъгъан суусун. *Жентил эритмеле. Алтын бла багъырны эритмелери.*

ЭРИТРОЦИТЛЕ *ат мед.* Эритроциты / Ёпкеден этни тканьларына кислородну, тканьладан солуу органлагъа уа углекислый газны элтиучю гемоглобинли къызыл къан клеткала – къанны бир кесеги.

ЭРИУ *и. д. от* **эри** / Эри дегенден *этим ат. Буз, къар да эриу бла ёледи.* «Шуёхлукъ», № 35, 42. *Не заманладан бери да урунганланы жюреклеринден къарыусузгъа эриу, анга болушургъа кюрешиу кетмегенди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 120.

ЭРИУЛЮ I *сыф.* 1. Жалкий, вызывающий сострадание, беспомощный / Жазыкъ, мискин, харип, адам эрир, жазыкъсыныр кибик. *Ол къарт жууугъу болмагъан, ауруучу, бек эриулю адамды.*

2. Жалостливый, сострадательный / Жумушакъ кёллю, жазыкъсыныучу, жан аурутуучу. *[Мусос:] Биз асыры эриулю, асыры хыра жанлабыз.* «Шуёхлукъ», № 61, 106.

ЭРИУЛЮ II *хал. сёзл.* Жалобно / Адам эрирча, жазыкъсынырча. *[Лейла:] Мазанчыкъ башын мени кёкюрегимден айырды да, манга эриулю къарады.* «Шуёхлукъ», № 52, 10.

ЭРИУЛЮК *ат.* Жалость, сострадание / Адамгъа жазыкъсыныучу, эриучю хал. *Жамболат жюрегинде эриулюк, жазыкъсыныу дегенни билмеген, ташжюрек, мурдар болгъанды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 57. – *Мен сагъынсам таулуну бурун халын, Айтмайма бирледен эриулюк сурап, Халер къыргъанда да адамын, малын, Къалгъан от тиргизди, от жагъа къурап.* Табакъсойланы Р., Таула бла заман, 77.

ЭРИУСЮЗ I *сыф.* Безжалостный / Адамгъа эримеучю, жазыкъсынмаучу, къаты кёллю.

ЭРИУСЮЗ II *хал. сёзл.* Безжалостно / Эримей, жазыкъсынмай, аяусуз. *Сен тюз планла къурдунг, Класс душманланы да эриусюз ачыкъ урдунг.* Будайланы А., Назмула бла жырла, 38.

ЭРИУСЮЗЛЮК *ат.* Безжалостность / Эриулюгю болмагъанлыкъ. *Уллуду жаугъа эриусюзлюк, Кючлюдю шуёхха хурметлик.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 51.

ЭРИУЮЛ *ат.* Период таяния снега и льда / Къарла, бузла эриш, суу болгъан кезиу. *Эриуюл башланып, жоллагъа суу жайылгъанды.*

ЭРИШ *эт.* 1. Состязаться, соревноваться / Биреуню бир затда хорларгъа, озаргъа, андан эсе иги кёрюмдюле болдургъа кюреш, итин. *Адакъала бири халжар башындан, бирси чалы юсюнден бир бирлери бла эришгенча, боюнларын да созуп къычырадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 193. *[Ахмат:] Къаяны бийигине ташны ким жетдирсе да, жюрюгюз, бир эришейик.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 43.

2. Соперничать *с кем*, тягаться *с кем* / Тенглеширге, тенг болургъа кюреш. *Энди ол [устаз], Париж Коммунаны ууатылгъан себеплерин айта, дуниясын ашырлыкъды. Анга эришир кереклиси жокъ эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 102. *Хар ким, кёлюндегин айта, бир бирине эришгенден чам эте, кечени ауурлугъу кетгинчи олтурдула.* Хубийланы О., Аманат, I, 148.

3. Упрямиться, упорствовать / Унама, чюйресине (*бурушуна*) тарт. *Къызчыкъ, эришип, кесчигин къатдырып тургъан болмаса, къычырмады.* Хубийланы О., Адамла, 57. *Эришген адети уа болмаучан эди Марзийни.* «Жарыкъ жолда», 127.

■ *Эриш нёгер* соперник / неда болсун бир затны юсюнден бир бири бла эришген адамладан бири. *Устазланы кесине эриш нёгер этерча Бийбертни дагъыда бир эркинлиги бар эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 102.

ЭРИШДИР *эт. понуд. от* **эриш** / Эриш дегенни *къатланыучу айырмасы. [Къыз:] Мен анга бармай къаллыкъ тюйюлме, Аны ючюн отха кетсем да, Аны къатыны эришдиргенди, Къойдурмай къоймам, не этсем да.* «Малкъар халкъ жырла», 114. *Экинчи кере хан кесини ашаучусун Къарашауайны ашаучусу бла эришдиргенди.* «Нартла», 158.

ЭРИШДИРИУ *и. д. от* **эришдир** / Эришдир дегенден *этим ат. Адамланы бир бирге эришдириу.*

ЭРИШДИРТ *эт. понуд. от* **эришдир** / Эришдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Чалгъычыланы эришдирт.*

ЭРИШДИРТИУ *и. д. от* **эришдирт** / Эришдирт дегенден *этим ат.*

ЭРИШИ I *сыф.* Некрасивый, неприятный, безобразный, дурной. 1. Неприглядный с виду / Къууатсыз, къутсуз, сюйдюмсюз, кёзге ушагъыусуз. *[Аминат:] Ма жети къызбыз, Эриши да тюйюлбюз, Эт бизге амал.* «Жилтинле», 177. *Жантыу, арлакъда башында шиферлери да эскиден къаралгъан, къабыргъаларыны да сюртюлгенлери къобуп, бир эриши юйню кёргюзтдю.* «Коммунизмге жол», 1989, № 32. *Арбаз бек эриши эди: тёммекле, темир кесекле, эски челек, чоюн, ит тегенеге дери анда болмагъан жокъ эди.* «Шуёхлукъ», № 17, 64. // Производящий или оставляющий неприятное впечатление (*о голосе, о музыке и т. п.*) / Ариу эшитилмеген (*ауазны юсюнден*). *Кеф кишиле бир эриши макъам бла чам жырны жырларгъа кюреше эдиле.* // Некрасивый, имеющий непривлекательную внешность (*о человеке*)/ Тыш кёрюмю ариу болмагъан. *Ариуду деп аманланы алмагъыз, эришиди деп, игиледен къалмагъыз.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар халкъ жырла, 59.

2. Страшный, пугающий / Адам

къоркъурча, адамны къоркъутурча болгъан. *Къаннга боялып жатхан къама эришилигинден да эришиди дерча эди.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 68. *Сууну тюбюнде эриши жаныуарла жашайдыла.* «Къарачай халкъ жырла», 89.

ЭРИШИ II *хал. сёзл.* **1.** Некрасиво / Кёзге сюйдюмсюз, къутсуз, ушагъыусуз кёрюнюрча. *Старшиланы аман халларындан къоркъгъандан, элде ариу къызла эриши кийинирге кюрешедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 260.

2. *кёч.* Страшно / Адам къоркъурча, адамны къоркъутурча. *Бекмырза кёзлерин эриши жылтыратды.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 32. *Бир бухар бёрклю токъ адам Шахмырзагъа эриши къарады.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 268.

♦ **Эриши кёр** невзлюбить *кого*, возненавидеть *кого* / биреуню сюйме, кёрюп болма. *[Сафиятны юсюнден анасы:] Билесе эриши кёргенин. Кёресе тели, шашхын халгъа киргенин.* «Жюрек жырлайды», 24. *Буслийман дин киргенден сора, афендиле жырчыланы эриши кёрюп тебирегендиле.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 171. *Эриши кёрюп бир бирни, Тохтамайын урушуп, Болалмай эдиле ала Бир бири бла жарашып.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 137. **Эриши кёрюн** опротиветь, опостылеть *кому*, быть в немилости у *кого* / Эрикдир, бездир, адам сюймезча, жаратмазча бол. *Аны амалтын, Махти элде онглулагъа эриши кёрюннгенди.* Боташланы А., Жашауум, 59.– *Киши бла тюйюшмейме, Кишиге угъай демейме, мен эриши кёрюнмейме, Терсге да терсди демейме.* «Шуёхлукъ», № 29, 5.

ЭРИШИ-БУРШУ *сыф. бош тил.* Потрепанный, помятый, измятый (*об одежде*) / Эски, угу-жугу, буршу болгъан. *Жашны юсюнде бир эски, эриши-буршу быстырлары болгъандыла.* (Фольк.) **Эриши-буршу эт** строить рожи, гримасничать / бурунунгу жыйырып, эринлеринги къыйыкъ этип, бет тюрсюнюнгю тюрлендир, эрининги-бурунунгу чюйюр. *Чечевицын, юйюне кете тебиреген заманда, бетин эриши-буршу этип, къызчыкълагъа бир сёз айтмады.* А. Чехов, Хапарла, 76. *Къызланы бири, эринин чюйюрюп, кесин эриши-буршу этди.* Хубийланы О., Аманат, II, 128.

ЭРИШИЛЕН *эт. сёл. тил.* Эриши-буршу эт *къ.* **эриши-буршу.**

ЭРИШИЛЕНДИР *эт. понуд. от* **эришилен** / Эришилен дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЭРИШИЛЕНДИРИУ *и. д. от* **эришилендир** / Эришилендир дегенден *этим ат.*

ЭРИШИЛЕНИУ *и. д. от* **эришилен** / Эришилен дегенден *этим ат.*

ЭРИШИЛИК *ат.* Некрасивость, непривлекательность, невзрачность, неказистость / Къууатсызлыкъ, къутсузлукъ, сюйдюмсюзлюк, кёзге ушагъыусузлукъ. *Хар зат бары: жашау, ауруу, ёлюм, байлыкъ, жарлылыкъ, ариулукъ, эришилик – была бары да аллаху таланы кесинден келген затладыла.* Эбизеланы А., Махти, 18. *Кёлеккесине кёре аны [жаныуарны] хадауслугъу, эришилиги, адамны жюрегин титиретирчады.* «Шуёхлукъ», 19.

ЭРИШИУ I *и. д. от* **эриш** / Эриш дегенден *этим ат. Казбек! Санга кёп поэт назму этгенди. Ала бла эришиу къыйынды манга.* Къу-

лийланы Къ., Сайлама, II, 402. *Алай бла, Чоханагъа чыгъаргъа эришиу да, кюн ортасында не экиндиде ажокъачыланы бахчаларына къаралдым зугул ташланы эниулери да тохтамай эди.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЭРИШИУ II *ат.* Соревнование, состязание / Урунууда, окъууда, спортда д. а. к. башха затда хорлар ючюн бардырылгъан иш. *Эришиуде илипинчиле алгъа бола келип, энди уа: «Артха къалабыз»,– деп, барысы да къоркъадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 204. *Табийгъат, мараучуланы эришиулерине къараргъа хазырланып тургъанча, шошайыпды.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 21. *[Мухарбий:] Ким биледи, мен гёжефлени эришиулерине къатышыучуму билсе, ол [Геркулес] мени бла ойнагъан да этмез эди.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 82.

ЭРИШЛЕН *эт.* Мстить / Дерт эт, дерт жетдир. *Ол хал бла жанындан тойдуруп, эришленип, жашына келинин къойдурур.* «Коммунизмге жол», 1972, № 78.

ЭРИШЛЕНДИР *эт. понуд. от* **эришлен** / Эришлен дегенни *къатланыучу айырмасы. Биреуню кесинге эришлендир.*

ЭРИШЛЕНДИРИУ *и. д. от* **эришлендир** / Эришлендир дегенден *этим ат.*

ЭРИШЛЕНИУ *и. д. от* **эришлен** / Эришлен дегенден *этим ат.*

ЭРИШЛИК *ат.* Месть / Дерт тутмакълыкъ, дертлик. *Эришлик бла огъурсуз иш этиу.*

ЭРКЕ I *ат* **1.** Баловень, любимец, любимчик; неженка / Юйюрю не этгенин да кечип, не айтханын да этип, эркеленип ёздюрюлюучю, башхала да сюйген адам. *Бу жашчыкъ атасыны эркесиди. Ыннаны эркеси. Бу сабий барысыны да эркесиди. Устазны эркеси.*

2. Ласка, нега / Биреуню биреуге халал, жумушакъ, сюйюмлю, жарыкъ кёллю къарамы. *Ана эрке. Ол къызгъа жюрек эркесин аямайды. Анасы сабийин эркеге юйретгенди.*

ЭРКЕ II *сыф.* **1.** Избалованный (*в большинстве случаев – о ребенке, детях, не приученных к какому-л. делу*) / Хар заманда керегин табып ёсгенден, ишлерге, къыйынлыкъгъа чыдаргъа юйренмеген (асламысында сабийни юсюнден). *Атасыны эрке уланы, юйде жумушха юйренмегенлей ёсген кюлтыпыс, школда осал окъуй эди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 142.

2. *кёч.* Ласковый (*о речи, о слове и т.п.*)/ Жарыкълыкъны, халаллыкъны билдирген, жумушакъ, ариу, эркелетген. *[Элбуздукълары] Чоппакъ семиз шешаланы столгъа тизип, бардырадыла, бир бирлерине эрке сёзле тёгедиле.* Этезланы О., Тарда, 144. *Эрке сёзлеринг, ала кёзлеринг, Жюрек жаууму ашайдыла. Узакъда, кенгде, Бек сюйген тенгле, Билмейме, къалай жашайдыла.* «Жюрек жырлайды», 168.

ЭРКЕ III *хал. сёзл.* Изнеженно, ласково, нежно / Хар затны кеси сюйгенича этип, кишиге тынгыламай, эркеленип. *Омар уллу юйюрде алай эрке ёсмегенди.* «Шуёхлукъ», № 62, 49. – *Эрке юйретсенг жашынгы, Хайран этер башынгы.* Къулийланы Х.-М., Жырны заманы, 123.

■ **Эрке бол** избаловаться, изнежиться / чыныкъмай, хар затны кесинг айтханча этип, эркеленип ёс, бузул. *Ала [Алим бла Хаким]*

жангыз жашларыны эрке болуп къалгъанына кеч сокъурандыла. «Коммунизмге жол», 1979, № 194. **Эрке эт** избаловать, изнежить / чыныкъдырмай ёсдюр, айтханына, этгенине сёз къошмай, урушмай, юйретмей буз. *Гитче заманында асыры ийнакълай, ала [атасы-анасы] Хасанны эрке этген эдиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 65.

ЭРКЕГЫРЫУ *ат.* Эр киши *къ.* **эр.**

ЭРКЕК[1] *ат ц. диал. къ.* **хораз, адакъа, къыттай.** *Къонакъгъа талгъыр эркекни кесгендиле.*

ЭРКЕК[2] *ат* **1.** Самец, особь мужского пола / Эркеклиги болгъан жаныуар, антоними: тиши. *Эркек бузоу. Эркек киштик. Эртте тургъанны эркек аты тай табар.* (Нарт сёз.)

2. Мужчина / Эр киши, эркегырыу. *Халкъ жетгенде, узакъ жолну къыдырып, Эркек, тиши, сыйыт эте, жылауда.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЭРКЕК[3] *сыф.* Мужественный, отважный человек / Эр, жигит, батыр адам. *[Жанкёз Къанаматха:] Эй, Хашкен улу хыбырттон, эркек эсенг, жигитлигинги таныт.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 183.

ЭРКЕКЛИК *ат.* Мужество, отвага, мужественность. Бир ишде кесин эр кишича жюрютген адамны юсюнден.

ЭРКЕЛЕ *эт.* **1.** Ласкать *кого*; баловать *кого-что*; приласкать / Биреуню ийнакъла, ариу кёр. *Жукъу саулукъ береди. Жукъла, алтын тауугъум. Жукълап турсанг, эркелерме – Сенсе жашау зауугъум.* «Малкъар халкъ жырла», 17.

2. *къ.* **эркелет.** *Къыз жыйынны таматасы Къундузну эркеледи: «Бир кесекге шагъырей бол, сора сауарса», – деди.* «Шуёхлукъ», № 20, 39. *Мухарбий ариу айтды, махтады, эркеледи [Алакъайны].* Отарланы С., Назмула, 20.

ЭРКЕЛЕН *эт.* Ласкаться, приласкаться, баловаться, изнежиться / Кесинги эркин, сюйгенингча, эрке жюрют, эрке къылыгъынгы кёргюзт. *Саубар, бир уллу ханны баласыча, жарыкъ жыйынны тёрюнде эркеленип олтурады.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 221. *Юйюрледе эркеленнген балала Бирде къаладыла уруш талада.* Отарланы К., Сынла, 111.

ЭРКЕЛЕНДИР *эт. понуд. от* **эркелен** / Эркелен дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийни эркелендир.*

ЭРКЕЛЕНДИРИУ *и. д. от* **эркелендир** / Эркелендир дегенден *этим ат. Жашны эркелендириу.*

ЭРКЕЛЕНИУ *и. д. от* **эркелен** / Эркелен дегенден *этим ат. Жангыз къызны эркелениую.*

ЭРКЕЛЕНИШ *эт. взаимн.-совм. от* **эркелен** / Эркелен дегенни *араш айырмасы. Эркеленишип ёсген сабийле уллу болсала жашауда кёп затха юйренмегенлей, къыйналадыла.*

ЭРКЕЛЕНИШИУ *и. д. от* **эркелениш** / Эркелениш дегенден *этим ат.*

ЭРКЕЛЕТ *эт.* Ласкать *кого*, нежить, баловать *кого* / Ариу айт, къубулт, сыла-сыйпа, ахшы кёр, сюйгенинги билдир. *Хасан быллай бир эркелетип, багъалатып асырагъан – Балданны суратыны*

эди. Хубийланы О., Аманат, I, 130. *Анасы не къадар бек эркелетсе, Ибрахим ол къадар бек жылай эди.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 81.

ЭРКЕЛЕТДИР *эт. понуд. от* **эркелет** / Эркелет дегенни *къатланыучу айырмасы.*

ЭРКЕЛЕТДИРИУ *и. д. от* **эркелетдир** / Эркелетдир дегенден *этим ат.*

ЭРКЕЛЕТИУ *и. д. от* **эркелет** / Эркелет дегенден *этим ат. Сабийни эркелетиу. Ит кючюкню эркелетиу.*

ЭРКЕЛЕТИШ *эт. взаимн.-совм. от* **эркелет** / Эркелет дегенни *араш айырмасы.*

ЭРКЕЛЕТИШИУ *и. д. от* **эркелетиш** / Эркелетиш дегенден *этим ат.*

ЭРКЕЛЕУ *и. д. от* **эркеле** / Эркеле дегенден *этим ат. Кёрсе – эркелеу, кёрмесе – текелеу.* (Нарт сёз.)

ЭРКЕЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **эркеле** / Эркеле дегенни *араш айырмасы. Жашдан тууганны ата-бабалары эркелешедиле.*

ЭРКЕЛЕШИУ *и. д. от* **эркелеш** / Эркелеш дегенден *этим ат.*

ЭРКЕЛИК *ат.* Изнеженность; избалованность / Эркени къылыгъы. *Жанчыкъ Мустафа бла Мухтарны арасында тууп, кесинден кичи Мухтар бола тургъанлай да, эркеликни кишиге бермей, жетген эки къарындашны, ызы бла келинлерини къолунда керегин табып ёсгенди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 40.

ЭРКЕЧ *ат* **1.** Трехгодовалый холощеный козел / Юч жыллыкъ бичилген теке. *Биз эркечлерибизни биринден къалгъанларын базаргъа элтип сатхан эдик.* ■ *[Улан] тууганда как этдиле, Артда эркеч сойдула, Ашыкъ илигин Сыппагъа деп къойдула.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 85.

2. Козел-вожак / Асламысында къой сюрюуню жюрютюучю гуждар. *[Къарт:] Бир эркечим барды, ол мени да, малымы да жюрютеди.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 312. *Къарачайлыла уа, белгилисича, къой сюрюуню биргесине эркеч тутадыла.* Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 7. *Ингир ала чуука сакъал эркеч къойланы алларында ыстауат таба тебиреди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 33.

ЭРКИН I *сыф.* **1.** Свободный, независимый (*народ, человек и т. п.*)/ Зулмулукъ, залимлик сынамагъан, жамауат-политика жашауда кишиге бойсунмагъан, эркинлиги болгъан. *Эркин халкъым жашау къурады, Ара мюлкню чархын бурады.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 15. *Биз энтда халкъбыз, эркинбиз, Жашайбыз биз жерибизде, Юй да болур, жер да болур, Берекет да – юйюбюзде.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 434.

2. Свободный (*труд, жизнь и т. п.*)/ Эркинликде жашагъан заманда болгъан, бардырылгъан. *[Шахмырза:] Байлагъа, бийлеге, старшиналагъа жегилип туруучубузну орунуна энди биз да эркин жашаугъа чыгъаргъа керекбиз.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 268.

3. Свободный (*о стране*)/ Къырал эркинлиги болгъан, кеси аллына жашагъан. *Туркменистан эркин къырал болгъанды.*

4. Вольный (*напр. ветер*)/ Тыйгъычы болмагъан, чырмаугъа тюбемеген. *Алгъыш эте, ахшы-*

лыкъны сыната, Эркин желге кюзлюклени сылата. Жаз келеди туугъан жерни айбатлай, Жашил дарийни жерни юсюне ата. «Шуёхлукъ», № 2, 146.

5. Имеющий право (*делать что-л.*)/ Бир зат этерге эркинлиги болгъан. *Колхозчула мал тутаргъа, жерлеринден сюйгенлерича хайырланыргъа эркин тюйюл эдиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 184. *Солдатны иши намыслы ишди, Къыйын болса да толтургъан, айтылгъан ишни тамам этмейин, Эркин тюйюлдю олтургъа.* «Шуёхлукъ», № 34, 43.

6. *кёч.* Излишне непринужденный, не испытывающий стеснения / Адамланы къатында кесин тап тутмагъан, адепсиз. *Эрке сабий эркин болур.* (Нарт сёз.)

7. Свободный (*о торговле, пути и т. д.*)/ Тыйгъычсыз, чырмаусуз эркин сатыу-алыу. *Эркин айырыула.* ■ *Бирди бизде жашау жолу, Эркинди ол – тюз барырса.* «Жарыкъ жолда», 30.

8. Свободный (*шаг, дыхание и т. п.*)/ Къыйналмай, тынч этилген, болгъан. *Энди ала башчы болуп барадыла, насып жолда эркин атлам аладыла.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 7. *Саусузну солууу эркинди, бет къаны да игиди.* «Коммунизмге жол», 1982, № 107.

9. Просторный / Кенг, уллу. *Зулкъарней больницаны эркин жарыкъ палатасында жатады.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 42. *Жарыкъ жырла эркин колхоз юйледе Терк-терк жырланадыла жангы кюйледе.* «Шуёхлукъ», № 5, 32. *Алтын бла бояп кёкню, Батхан эди жулдузчукъ, Эркин тюзде дырын жыя Къалгъан эди ариу къызчыкъ.* «Жилтинле», 191.

10. Свободный (*об одежде, обуви*)/ Къысмагъан, кенг, тарлыкъ этмеген (*кийимни юсюнден*). *Къартла эркин кийим киерге сюйюучюдюле.*

11. Достаточный, обильный / Жетерча, элпек болгъан. *Къуш баланы атхандыла чалдишге, Ашы-сууу – эркин, оруну – жылы.* Отарланы К., Танг жулдузум, 13. *Атын чомартлыкъ бла айтдыргъан Къаншаубийни столунда бюгюн ашарыкъ, ичерик да эркин эди.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 308.

ЭРКИН II *хал. сёзл.* 1. Свободно (*жить, трудиться и т. п.*)/ Зулмулукъ, залимлик сынамай, кишиге бойсунмай, эркинлиги болуп. *Гыржынны сыйы бла ант этдик Шуёхлукъну бюгюн кючлерге, Адам улу жашар ючюн эркин, Насыпны жолларын ишлерге.* «Шуёхлукъ», № 27, 19. *[Кязим] Адамланы эркин урунганларыны зауукълугъун ишни суратын кёргюзтюу бла береди.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 117.

2. Свободно, вольно (*летать, дышать и т. п.*)/ Чырмау, тыйгъыч болмай, чырмаугъа тюбемей. *Ол [Назир] кёкюрегин ачып, эркин солуй, къудуретни тауушлугъуна къарайды.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 364. – *Эркин учмаз эсе къушум, Манга неге керек ди кёк?* «Шуёхлукъ», № 3, 44.

3. Свободно (*вместиться, читать и т. п.*)/ Тынч, къыйналмай, тар болмай. *Къой оруннга битеу сюрюу эркин сыйынады. Биринчи айда окъуна сабийле ингилизча эркин окъуп башладыла.*

4. Свободно (*сесть, ходить и т. п.*)/ Бир бирни тар этмей, къыйнамай, бир бирге къысылмай. *«Эркин олтургъуз, жер жетерикди»,– деди жаш къонакъларына.*

5. Свободно, непринужденно (*ходить, гулять и т. п.*)/ Сюйгенингча, кишиге бойсунмай. *[Жаш атасына:] Атам, жыйын бла сюеме, Гокка хансны сыртда жюлюй, Кенг дюрюледе эркин жюрюй Айланырча юйренирге.* «Жарыкъ жолда», 113.

6. Свободно (*беседовать, отвечать и т. п.*)/ Жунчумай, абызырамай, уялмай, буюкъмай. *Малжей да, кесини бир эрттегили тенги бла сёлешгенча, эркин, жарыкъ, сёлешеди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 415. *Бабын къызла бла, жаш бла да эркин ойнап, сёз жууабын къайтара, чамны, лакъырданы ангылай билген тишириуу эди.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 88.

7. *кёч.* Развязно, нескромно, фамильярно / Адепсизлик этип, мардадан озуп, бет этмей. *[Науруз] юйдегисинден, адамындан хапарлы болмагъанлай: «Тиширыугъа асыры эркин сёлешдим», – деп, айтхан сёзюне сокъуранды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 25. *[Жамийляны] кесин эркин жюрютген къылыгъына ичимден ыразы болуучу эдим.* «Шуёхлукъ», № 27, 16.

8. Просторно / Тар болмай. *Талай къуш, уя салып, эркин жашарчады кюмюш Акканы сакълай.* Батчаланы М., Элчилерим, 12.

9. Свободно (*кроить*)/ Къысмазча, тар болмазча (*бич*). *Аны [къызны] башында къара жибек жаулугъу, юсюнде эркин бичилген кашемир чепкени, аякъларында алаша сары туфлийлери барды.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 8.

10. Обильно, в избытке, в достатке / Кёп, элпек. *Малкъарны шуушуу этип, таудан акъгъан суулары, Сютню, сууча, эркин берген маллары.* Зумакъулланы Т., Къаяда гюлле, 7. *[Азнор:] Элни адамлары кеслерине базынсала, ушкок бла патрон бек эркин табарыкъдыла.* Этезланы О., Тарда, 53.

■ **Эркин бол** освободиться / азат бол, бош бол. *Жигит Махмут эркин болгъан элледе фашистлени кёп тюрлю адамсызлыкъ ишлерине тюбей эди.* «Шуёхлукъ», № 3, 71. *[Немец пленден] эркин болгъанда, жюреклери асыу табып, партизанланы къучакъладыла.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 62. **Эркин тутушуу** вольная борьба / бир бирни жыгъар ючюн эркин кюрешиу. *Жаш тёлюню арасында эркин тутушуудан эришиу баргъанды.* **Эркин эт** 1) разрешить, дать разрешение, позволить / эркинлик бер, тилеген эм этерге сюйген затын этме къой. – *Мен жылы суу бла жууунгандан эсе, баргъан сууда жууунургъа сюеме, эркин эт,– дейди Сосурукъ, эмеген башын, кёзлерин кёмюкден толтургъанлай.* «Нартла», 114. *Анагъа жашын кёрюрге эркин этдиле.* М. Горький, Ана, 103; 2) освободить *кого-что*; дать волю *кому* / азатла, бош эт, къутхар. *[Председатель Хажиге:] Энди ол адамны къалай эркин этгенинги айт.* Хочуланы С., Хапарла, 93. *Чынгыл къаяланы да зынгырдата, Болжалгъа череклени да жырлата, Суху ургъан исси жел жетген эди, Халкъны бугъоудан эркин этген эди.* Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 76.

ЭРКИНЛЕН *эт. сёл. тил. къ.* **эркин бол.** *Къууанчны кёрюр эдинг сен [Хасан], къабырынгдан къопсанг, Хорлам кюнде къараргъа эркинленнген жерге.* Отарланы К., Жолла, 198.

ЭРКИНЛЕНИУ *и. д. от* **эркинлен** / Эркинлен дегенден *этим ат.*

ЭРКИНЛИК[1] *ат* 1. Право, полномочие / Адамгъа бир затны этерге, жашауда бардырыргъа къыралны законлары берген мадар, онг. *Бизде хар адамны урунургъа, солургъа, окъургъа, къартлыгъында неда ишлеялмагъан кезиуюнде къыралдан болушлукъ алыргъа толу эркинлиги барды.* «Ленинни байрагъы», 1978, № 64. *Жамауат-*

да оноугъа къатышыргъа эркинлиги болмаса да, кесини юйюнде Халиймат Ибрахимни кёп жолда да кесини оноууна, сёзюне къаратыучу эди. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 20.

2. Возможность действовать, поступать каким-либо образом / Бир затны бир тюрлю халда этер ючюн адамгъа берилген онг. *[Азамат:] Кёлсюзлюкге хорлатмазгъа керекди. Кесими жюрютюрге кесими эркинлигим жокъмуду?* Теппеланы А., Отлукъ ташла, 48. *[Командир:] Апчыр эркинлигибиз жокъду, хар ким кесини аскер борчун толтургъа керекди.* «Шуёхлукъ», №28, 25.

3. Право распоряжаться (*скотом, человеком и т. п.*)/ Бир затны оноуу. *[Къасай Сакийнатха:] Манга бир тюрлю эркинлигин къоярыкъ тюйюл эсенг, къызынгы ал да кет.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 60. *[Къыз жашха:] Сен мал тилеме да, малымы эркинлигин кесиме бер деп тиле атамдан,– деп юйретгенди.* «Къарачай халкъ тауруха», 149.

4. Распоряжение, ведение/ Биреуню къолунда болгъан, биреу анга эркин болгъан затны юсюнден. *Элни коллективини эркинлигинде иги клуб, талай библиотека бардыла.*

■ **Эркинлик къагъыт** права (*документ*)/ Машинаны жюрютюрге эркин этген документ. *[Мазан:] Паспорт алгъан заманымда, машина жюрютюрге эркинлик къагъыт алдым.* «Шуёхлукъ», №21, 32.

ЭРКИНЛИК[2] *ат.* Свобода 1. Отсутствие какого-л. гнёта, стеснений / Къайсы болса да бир классны неда битеу жамауатны жамауат политика жашаууна политика эм экономика жаны бла унукъдуруну, инжитиуню жокълугъу. *Бу законнга къууанадыла тыш къыралы урунганла, Эркинлик табалмайын, зулмулукъда тургъанла.* Теммоланы Х., Хорлауну жырлары, 38. *Тюзлюкню, тенгликни кюсеген, эркинлик ючюн сюелген жашланы къазакъла илишаннга салып ёлтюргендиле.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 110. *Антыбыз, кёз гинжича, Эркинликни сакъларгъа: Жетген кюнде, тюзюча, онгсузланыжакъларгъа.* «Жилтинле», 144.

2. Состояние того, кто не находится в заключении, в неволе / Тутмакъгъа тюшмей кеси башына бош болгъанны халы. *Эркинликни сюйген жаралы кийик терисини ашагъанын, ачытханын да ангылай болмаз эди.* «Шуёхлукъ», №37, 68. *Эркинликге термиле чыпчыкъчыкъ бир кюн ёлгенди.* «Шуёхлукъ», № 43, 55.

3. Простор / Кенглик, эркин жер. *[Нартюх иесине:] Мындан сора жокъ эсе манга багъыу, эркинлик, Ышандырмайма кюзде Берирге санга тирлик.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 44. *Таулу жыр сюймейди алтынны, байлыкъны, Залимлик къайнагъан омакъ юйлени, Сюеди къаяланы, узакъ жолланы, Кенг тюзлени, тауланы, эркинликни.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 195.

ЭРКИНЛИК[3] *ат.* Разрешение, позволение / Бир затны этерге къоймакълыкъ. *Сарыбий кетсе да, сёзге уста Добай, сёз айтыргъа эркинлик тилеп, алгъа чыкъды.* Этезланы О., Тарда, 35. *Рейзер, сюдден эркинлик алып, тутмакъгъа кирпиксиз жашил кёзлерин жумуп сорду.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 203.

■ **Эркинлик бер** разрешить, санкционировать *что* / бир затны этерге къой, эркин эт. *«Домалай, эркинлик беригиз, мен бу тохтай билмегенлени тынч этейим», деп, Чомур устазны аллына барды.*

Хубийланы О., Дерт, 12.– *Чаришге барыргъа манга да эркинлик беригиз,– деп, тиледи Къарашауай.* «Нартла», 160.

ЭРКИНЛИКСИЗ *сыф.* Бесправный / Эркинлиги [2] (*1-чи магъ.*) болмагъан. *Эркинликсиз жанлагъа толу эркинлик тапдыргъан, Бугъоу, кирит бегитген Эшиклени ачдыргъан.* Боташланы А., Жашауум, 10.

ЭРКИНЛИКСИЗЛИК *ат.* Зависимость, бесправие / Эркинлиги[2] (*1-чи магъ.*) жокълукъ.

ЭРЛАЙ *хал. сёзл.* Живо, быстро, вмиг, мгновенно, немедленно, моментально / Терк окъуна, женгил, къарап-къарагъынчы. *Элдар мюйюшде чубур тонун, бёркюн, сауутун тешгинчи, Эллен эрлай жыйрыгъын юсюне атып, ундургъундан тюшдю.* Кацийланы Х., Тамата, 81. *Бийберт, эрлай тешинип, жыйылмагъан тёшегине кирди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 181.

ЭРЛАЙ-БУРЛАЙ *хал. сёзл. къарач. сёл. тил. къ.* **эрлай**. *Юй бийче, эрлай-бурлай аш этип, къонакъланы алларына салды.*

ЭРЛЕЙ *хал. сёзл. къарач. къ.* **эрлай**. *Кечигип уяннган адамча, [Къанамат] эрлай бёркюн башына къаплап, жолуна жарашды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 258. *Харун, эрлей ёрге туруп, атасыны къолун эки къолу бла да тутуп, Ахматны уа бир къолу бла кесине къысды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 100.

ЭРЛЕЙИН *хал. сёзл. къарач. сёл. тил. къ.* **эрлай**. *Махай эрлейин от этди.* Байкъуллланы Д., Жырла бла таурухла, 32. *Жашчыгъына саугъагъа Солтан къозу келтирди. Шамилчик да эрлейин Бурмачыкъны кётюрдю.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 126.

ЭРЛЕН *ат къ.* **тыйын**. *Гола къарап-къарагъынчы эрленни тирилигинде мазаллы ташланы артына букъду.* Этезланы О., Тарда, 193. *Алиймырза, олсагъат, секирип, ёрге къобуп, эрлен кибик, ташайгъан эди.* Хочуланы С., Хапарла, 32.

ЭРЛИ *сыф.* Замужняя / Эри болгъан, эрдеги, эрге баргъан. *Эрли тиширыу.*

ЭРЛИК *ат.* Мужество, героизм, храбрость, отвага, смелость / Жигитлик, батырлыкъ, кишилик, таукеллик. *Казбекни башына чыкъгъанла Тюбешедиле эрлик бла.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 400. *Ата журт а уланыны Эрлигин сыйлы кёрдю. Жигитлигин махтай аны, Сыйлы орденни берди.* «Шуёхлукъ», № 19, 76.

ЭРМЕН *сыф.* Армянский / Эрменлилеиики, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Эрмен тил. Эрмен литература. Къайсынны китаплары украина, башкир, эрмен, туркмен эм башха тилледе да чыкъгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 109.

ЭРМЕНЛИ *ат.* Армянин / Эрмен миллетни эм Эрмен республиканы асламлы халкъыны адамы. *Бары да – эрменлиле да, чюйютлюле да, австриячыла да – сизге жолдашладыла, бары ючюн да къайгъы да, къууанч да этесиз!* М. Горький, Ана, 35. *Мында [Сирияда], араплыладан сора, курдлула, урумлула, тюрклюле, эрменлиле тюбейдиле.* Хубийланы О., Мурат, 49.

ЭРМЕНЧА *хал. сёзл.* По-армянски (*напр. говорить, писать*) / Эрмен тилде. *Эрменча сёлеш. Эрменча жаз.*

ЭРМИТАЖ *ат.* Эрмитаж / Россейде эм битеу дунияда бек уллу сурат эмда история-культура музей.

ЭРОЗИЯ *ат.* Эрозия / Жерни юсюндеги топуракъны суудан, желден, буздан оюлууу, бузулууу. *Жерлени эрозиядан сакълау жаны бла кёп иш бардырылгъанды. Сюрюлмеген жерле эрозиядан хазна къоркъмайдыла.*

ЭРСИЗ *сыф.* Незамужняя / Эри болмагъан, эрге бармагъан. *Эрсиз къатын – жюгенсиз ат.* (Нарт сёз.) *Башсыз урчукъ айланмаз, эрсиз къатын ойнамаз.* (Нарт сёз.)

ЭРСИЗЛИК[1] *ат.* Отсутствие мужа / Эри болмагъанлыкъ. *Эрсизлик сынау.*

ЭРСИЗЛИК[2] *ат.* Отсутствие мужества, храбрости, отваги, смелости / Эрлиги, жигитлиги, батырлыгъы, кишилиги, таукеллиги болмагъанлыкъ. – *Керек тюйюлдю кёлсюзлюк, Ушамайды бизге эрсизлик.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 107.

ЭРТЛИ *сыф.* Породистый / Къумалы. *Аны ийисгеген эртли парийге Гатча ачы жуап береди, дейди.* «Нартла», 125.

ЭРТТЕ[1] *заман. сёзл.* 1. Рано (*об утренней поре*)/ Эрттенликде, кюн чыкъгъынчы. *Ленаны эрттен бла эртте ашырыргъа тюшдю.* «Шуёхлукъ», № 33, 74. *Хар кюндеча, Батыр Османович бюгюн да эртте къопханды.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 126.

2. В начале жизни, в самой молодости, в детстве / Сабийликден, гитчелей. *Къыз кесини урунуу жолун эртте башлагъанды.*

3. Рано, до обычного срока, преждевременно / Заманындан, болуучусундан алгъа. *Сокъур алма эртте бишер.* (Нарт сёз.) *Къарангы эртте бола башлагъан эди.* «Шуёхлукъ», № 7, 37.

4. В прежнее время, прежде / Алгъын заманда. *Эртте будай себилиучю жерде энди колхоз нартюх ёсдюреди. Алайда эртте жербаш, чалы юйле болуучу эдиле, энди уа жарагъан стандарт мекямла сюеледиле.*

■ **Эртте-кеч болса** да рано или поздно / Къачан болса да, келлик заманда (болмай къалмазлыкъ затны юсюнден). *Эртте-кеч болса да, ишни толу ачыкъларгъа тюшерик эди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 152.

ЭРТТЕ[2] *зам. сёзл.* Давно / Мындан кёп заман алгъа. *«Эртте этилип, халкъны жашаууна терен магъаналы болмай, бек кёп жыр унутулуп къалгъанды».* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 6. *Дауут кесини аскер къуллугъун эртте тауусханды.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 61. *Элде Фатимматны хапары эртте ёчюлгенди.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 124.

ЭРТТЕ[3] *сыф. къ.* **эрттеги.** *Адуркъай эртте къуукъну хапарын унутхан эди.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 50. *Эртте заманлада Айтек деп бир жалчы болгъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 127.

ЭРТТЕ-ЭРТТЕ *заман. сёзл. сёл. тил.* Давным-давно / Бек эртте. *Эртте-эртте бёрю, тюлкю, айыу бир къош болуп жашагъандыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 314. *Эртте-эртте бир элде бир киши жашагъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 26.

ЭРТТЕГИ *сыф.* Давнишний, давний / Эртте замандагъы. *Эрттеги хапармы тюшдю эсиме?* Къулийланы Къ., Жаралы таш, 38. *Хауагъа кётюрюлюу, хауада учуу – ол адам улуну эрттеги умутуду.* «Естествознание», 64.

ЭРТТЕГИЛИ *сыф.* Древний, старинный **1.** Очень давний / Бек эртде заманлада болгъан, чыкъгъан, жаратылгъан, ишленнген, жазылгъан д. а. к., бек эртте замандагъы. *Музейде таулу халкъны эрттегили историясындан хапар айтхан юй адырла, юс-баш кийимле бардыла. Эрттегили греклиле былайлада кёп нартны къаялагъа байладыла.* Бабаланы И., Жетегейле, 69.

2. Очень старый / Бек къарт, бек эски. *Къаяла сагъышлы сюеледиле, ала эрттегили къартны тырмы мангылайына ушайдыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 237. *Ростовну «Максим Горький» атлы библиотекасы Шимал Кавказда бек эрттегили библиотекаладан бириди.* «Шуёхлукъ», № 48, 106.

ЭРТТЕДЕН *заман. сёзл.* **1.** С давних пор / Эртте замандан. *Жерни юсюнде ёмюрлюк жашауну жокълугъу Эрттеден белгилиди, жерде не да тюрленеди.* Отарланы К., Жолла, 17. *Суукъ тер басса да, сорургъа къалдым: «Эрттеденми жашайды мында халкъым?»* Бабаланы И., Жангы назмула, 54.

2. Давно (*работать, чувствовать и т. п.*)/ Кёп заманны ичинде. *[Суфият Каримовна:] Мен эрттеден ишлеген, сынамлы, чемер устазланы бири болсам, бир иш эди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 45. *[Сарыбий Хажиге:] Сен харам ниетли адам болгъаныгы мен эрттеден сеземе.* Этезланы О., Тарда, 64.

3. *къ.* **эртте 1** (*3-чю магъ.*). – *Къой, Махмут, эрттеден махтанма,– деди анга бир нёгери.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 178. *[Зулейха Нанашха:] Асыры эрттеден къууанма.* Этезланы О., Тарда, 158.

ЭРТТЕЛЕ *эт.* Делать, сделать что-либо пораньше, спозаранку / Не болса да бир затны эрттенликде, эртте башла. *«Алан, шуёхум, не эрттелегенсе?» – деп, сордум тенгиме.*

ЭРТТЕЛЕУ *и. д. от* **эрттеле** / Эрттеле дегенден *этим ат.*

ЭРТТЕН *ат* **1.** *къ.* **эрттенлик.** *Эрттени бузуллукъ болса, ингирде кюн къызарып батар.* (Нарт сёз.) *Экинчи кюнню эрттени желли болду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 152. *Бараз кюнню эрттени аязды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 292.

2. *В позиции определения:* утренний / Эрттенликдеги. *Эрттен къонакъ – къонакъ болмаз, эрттен жауун – жауун болмаз.* (Нарт сёз.) *Эрттен базарда Чауканы [ийнекни] соргъан болса да, алгъан чыкъмады.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 375.

■ **Эрттен азыкъ** завтрак / эрттенликде ашалыучу азыкъ. *Бир кюн эрттен азыкъны заманында ыстауатха сары атлы кирди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 178. *[Нанаш:] Мен да энди башлагъанма эрттен азыкъны.* Этезланы О., Тарда, 188.

■ **Эрттен ахшы болсун** доброе утро / эрттенликде тюбешгенде тиширыугъа берилиучю салам. *[Назир Ариубатха:] Эрттен ахшы болсун, ариу къыз!* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 7.

ЭРТТЕНБЛА 1 *ат къ.* **эрттенлик.** *Жыйырма тогъузунчу сентябрьни эрттенбласы сейирсинип айтырча*

суукъ болду. «Жанкъылыч», 245. *Сора [жашла] жатып, эрттенблагъа дери жукъладыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», I, 305.

ЭРТТЕНБЛА II *заман. сёзл. къ.* **эрттенликде.** *Ол кече окъуна Наташ Зулийхагъа жолугъуп: «Эрттенбла дырыннга чыгъарыкъса», – деп, билдирди.* Этезланы О., Тарда, 168. *Хашир эрттенбла школгъа баргъанында, Таубатырны къабыргъа газетге битип тургъанын кёрдю.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 134.

ЭРТТЕНДЕ *заман. сёзл. къ.* **эрттенликде.** *Къонакъны адети ингирде келип, эрттенде кетиудю.* (Нарт сёз.)

ЭРТТЕН-ИНГИР *заман. сёзл. экил. сёз.* По утрам и вечерам / Эрттенликде да, ингирде да. *Ибрахим, къургъакъда болмаса, не эрттен-ингир чыкъда, не жаунда чабыр киймей, шалбар бучхакъларын ашыкъ башдан къайырып, жалан аякълай айланыучу эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 13. *[Ибилис:] Ант этеме кече арада Чыкъгъан Темиркъазыкъ бла, Эрттен-ингир тау башлада Къызаргъан кюн таякъ бла.* «Жюрек жырлайды», 83.

ЭРТТЕНЛИ *заман. сёзл.* С утра / Эрттенликден бери. *[Къанамат] эрттенли ууатхан чымырталарын къучагъы бла жыйды.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 178. *Эрттенли Темирчи улу правленни эшиклерин ачып, патчахны суратын жыртып, ууатып, тышына атханды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 176.

ЭРТТЕНЛИК 1. Утро / Кече тауусулгъандан сора, кюн башланырны аллында заман. *Жайны жашнагъан жашил эрттенликлеринде таулу сабийле... малчыкъларын кютерге жайлыкъла таба ёрлейдиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 39. *Эрттенлиги булут болса да, кюн аяза башлады.* Шауаланы М., Мурат, 14.

2. *В позиции определения:* утренний / Эрттенблагъы. *Деменгили тау таракълагъа эрттенлик кюнню жарыгъы тёгюлдю: тёгерекде хар неге да жан киргенча болду.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 78. *Ачыкъ терезеден ургъан эрттенлик аязчыкъ терезе жабыуланы шош сюзюлтеди.* Залийханланы Ж., Жанган жюрекле, 44.

ЭРТТЕНЛИКДЕ *заман. сёзл.* Утром / Эрттенлик заманда. *Анасы жашына эрттенликде кёк тузлукъ неда туз бла гыржын бурхучукъ, неда мандалакъла кибик картофчукъла береди.* Шауаланы М., Мурат, 209. *Башир эрттенликде эртте маллагъа аш салыргъа бичен хастаннга келди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 395.

ЭРТТЕННГИ *сыф.* Утренний / Эрттенликде болуучу. *Эрттенгги дерсле бошалыр заманнга жел кётюрюлюп, тереклени тёппелерин, бутакъларын бюгеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 244. *[Хорлам:] Алхаз, сен тамбла чыгъамыса жолгъа? Мен къагъытларымы жарашдырып бошадым. Эрттенгги поезд бла кетеме.* Хубийланы О., Дерт, 261.

ЭРТТЕННГИДЕ *заман. сёзл. къарач.* Утром / Эрттенликде. *Юйде киши болмай, бирери бирер жары чачылып, мен да эрттенгиде чачым-башым да тозурап, верандада полланы жууа тургъанлай, эшик къагъылды.* «Огъурлу танг», 220. *Эрттенгиде жилтин къоя, Жулдуз бары терк батады, Жер юсюне*

жарыкъ жая, Бир жулдузчукъ ышарады. «Жилтинле», 190.

ЭРТТЕНБЛАЛЫКЪ *ат.* Завтрак / Эрттен аш. *Ёнге къонакъ байла къоймадыла. Эрттенблалыкъ ауузландыкъ.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 29.

ЭС *ат* 1. Память / Акъыл, анг, сезим. *Акъылны, эсни, элпек шауданлары жыйылып, адабият деген ангыламны къурагъандыла.* «Шуёхлукъ», № 64, 101. *[Къарабатыр], уугъа атасыча айланмаса да, аны тирилигине, эсине киши сёз тапмайды.* Къоркъмазланы Къ., Горда бычакъ, I, 31.

2. Способность помнить / Унутмаулукъ, акъылында тута билмеклик. *Энтта да эсимдеди Азаматны Къалын чал сакъалы, жамаудан толу Мор къапталы, от жагъадагъы отну къатында Азамат, мудах да болуп, Олтургъаны, эски къынлы бычагъы.* Къулийланы Къ., Кёк чынарла, 8. *Таулуланы аякъ алышлары кёп жыртхычны эсиндеди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 102.

♦ **Эс бер** *къ.* **эс бур.** *Назмуланы окъусагъыз, Бек жютю эс беригиз. Осал назму эслесегиз: «Тюзет», – деп, жиберигиз!* Отарланы С., Жюрек саугъа, 3. *Слесарь Павелни хапарына эс берип тынгылады.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 305. **Эс бёл** къ. **эс бур.** *Къызчыкъ окъуугъа уллу эс бёлюп кюрешеди. Ола [Хаджар], менича, кишини сюймейди. Менден башхагъа ол эсин бёлмейди.* «Жилтинле», 121. **Эс бур** уделять внимание / бир затны (*ишни*) этер ючюн кёл сал, жарсы, къайгъыр. *Ол [Маймулат] кёп жаншаучусу себепли, аны айтханына артыкъ эс бурмаучудула.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 61. *Ортай эфендини къычыргъанына эс бурмады.* Ёзденланы А., Саният, 21. **Эсге ал** учитывать, брать, принимать во внимание / бир затха къайгъыр, жарсы, анга акъыл бур, аны терге, аны юсюнден сагъыш эт. *[Къыз:] Жарсыууму киши эсге алмады Бизни тийреледе.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 35. *Жашлыкъ хаух болгъанын кёпле эслерине алмайдыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 40. **Эсде-бусда болмагъан** *сёл. тил.* 1) неожиданный / билмей тургъанлай болгъан, киши сакъламагъан. *Бус деген сёз кеси аллына жюрюмейди. Айдемирни ауузундан [ол сёзлени] эшитгенлей, Наурузгъа чыртда эсде-бусда болмагъан бир тели кюлкю къабынды.* Лайпанланы С., Гургумлу, 129; 2) неизвестный / кёп адам танымагъан. *Эсде-бусда болмагъан, Мекер деп, бир бай Хамитлеге адам ийди къыз тилетип...* «Жюрек жырлайды», 19. **Эсде-бусда болмагъанлай (болмай тургъанлай)**// неожиданно, нежданно-негаданно, ни с того, ни с сего / билмей тургъанлай. *Ол [къушчукъ], айлана-айлана келип, эсде-бусда болмагъанлай, бу баргъан жашчыкъны башына къонгъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 113. *Кишини эсинде-бусунда болмагъанлай, башыбыздан тамычыла агъып тебиредиле.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 192. **Эсде тут** помнить, хранить в памяти / унутма. *Жарала сау болсала да, аталаны жигитликлерин жаш тёлю дайым эсде тутаргъа, аладан юйренирге керекди.* «Шуёхлукъ», №47, 82. *Жолоучулабыз, Жолубуз – бийик. Отха-суугъа кирирге тюшер. Эсде тутайыкъ: «Бирликде – тирлик. Бирлигибиз къаяны тешер!»* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 31. **Эс жый** 1) прийти в себя / эси тайгъан адамны эси орунуна келиу. *[Мухаммат] эсин жыйгъанда, эки офицер машинагъа салып, алып баргъанларын кёрдю.* Кацийланы Х., Мухаммат, 161.

[Салых] эс жыйып къарагъанында, жар тюбюнде сойланып тургъанын ангылады. «Шуёхлукъ», № 6, 97; 2) успокоиться, перестать бояться, беспокоиться, волноваться и т. п./ къоркъгъаны, абызырагъаны д.а.к. кетиу. *Маймулат алай айтханда, Кулийзар бир кесек эс жыйды.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 58. *Уруш бошалса да, халкъ алыкъа эс жыймагъанды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 79. **Эс ий** сосредоточить внимание на *чем-л.*, увлечься / кёл сал, акъыл бёл (*бир затны эте туруп*). *Таубатыр, къашын-башын тюйюп, Назбийге эс ийип тынгылады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 71. *Марзий аланы сёлешгенлерине асыры эс ийип, къулакъ салгъандан, солуун алмай эди.* «Жарыкъ жолда», 128. *[Тенгим:] Къыйынлыкъ санга жетсе, Белинги жерге ийилтсе, Башынгы кётюр ёрге, Эсинги иймей серге.* «Жилтинле», 139. **Эси азды** *къ.* **эси ауду.** *[Идирис] эси азып бара, топну ургъанлыкъгъа алай абызырамазын, аны къалай эсе да бир тапсыз кюч жыкъгъанын ангылады.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 87. *Ишге жибер эсинги, Анга берсенг кесинги, Ол аздырмаз эсинги, Чыныкъдырыр кесинги.* «Жилтинле», 139. *[Жамийля:] Бир ауукъда эсим азгъанча, жугъуму да билмей къалдым.* «Шуёхлукъ», № 27, 31. **Эси ауду** упасть в обморок, потерять сознание / сагъыш, оюм эталмазча, жукъну сезмезча, билмезча болду. *Кертиди, [Исмайылны] онг бутунда жарисы барды, алай эси уа аумагъанды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 374. *Аминат, бёркчюкню кёргенлей, секирип, ёрге къобуп, алгъа бир атлагъанлай, эси ауып жыгъылды.* Ахматланы И., Боранда, 16. **Эси кетди** *къарач.* 1) *къ.* **эси ауду.** *Эсинг кетгинчи ичсенг, боза да харамды.* (Нарт сёз.) *Хопай, ёрге къобуп..., кёлегинде къан тамгъаланы кёрюп, эси кетип жыгъылды.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 32; 2) *къ. эс ий. Харфланы сызаргъа асыры эсим кетгенден, тёгерегимде не бар, не жокъ болгъанындан хапарсыз эдим.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 22. *Минги тау да, насып жыргъа эси кете, Къобан таба, ышарылып, къарайды.* «Жанкъылыч», 49. **Эсинде къалды** ему запомнилось / унутмады. *Батыр ёлсе, эсде къалыр, къоркъакъ ёлсе, унутулуп къалыр.* (Нарт сёз.) *Сабий кёргенин унутмагъанлыкъгъа, тойса, тюнене ач болгъаны эсинде къалмайды.* Гадийланы М., Санга айтама, 204. **Эсинден кетди** он забыл / унутду. *Аны [Рамазанны] ол сёзлери эсимден кетмей турадыла.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 82. *Ара ишде урунууда Бир киши жетмез. Жаш тёлюню Ата журту Эсинден кетмез.* «Жарыкъ жолда», 48. **Эсинде тутады** помнит / унутмайды. *Чепкен сокъгъанча, былайгъа халкъ жюрюгенлей турады, аланы къайсы бирин эсингде тутарыкъса.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 123. *Саматчыкъны анасы, Аймёлек, жашчыкъгъа бу къоз терекни юсюнден айтыучу хапарларын ол эсинде тутады.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 3. **Эсине сал** напомнить / эсгерт, унутхан затын эсине тюшюр. *Адемей сохтала жетдирмей къойгъан затланы эслерине салады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 171. *Жау, жангы къар, жерни юсюне, Дайым алгъышла алырса. Сабий заманымы эсиме Сен энтда кёп кере салырса.* «Шуёхлукъ», № 30, 42. **Эсине тюшдю** он вспомнил / унутхан затын эсгерди, унутхан заты эсине келди. *Зауурбекни эсине Зайнаф тюшдю.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 21. *Ачхыч жыйрыгъыны хуржунунда болгъаны къызны эсине тюшдю.*

Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 61. – *Къысыучан эдим кёзлерими, Сен эсиме тюшгенлей. Кёз аллыма келиучен эдинг Кюн таякъла тёкгенлей.* «Жанкъозла», 52. // **Эсине тюшюр** напомнить къ. **эсине сал**. *Тюшюреме булбулчукъну эсине: Къанатынгы къагъып ийнакъла. Саугъачыкъны берип аны кесине, Мени ючюн къучакъла.* «Жилтинле», 119. **Эсине тюшюрдю** 1) къ. **эсине тюшдю**. *Жамийлят хар атха миннгени сайын партизан отрядны эсине тюшюреди.* Кацийланы Х., Тамата, 59. *[Рая] Муратны эсине тюшюрюп, аны сыфатын кёз аллына келтирирге кюрешеди.* «Шуёхлукъ», № 30, 70; 2) къ. **эсине сал**. *Ол (кёк кюкюреу) бирлени эсине тюшюреди Уруш окопларында тургъанын.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 378. **Эсин тас этди** потерять рассудок / акъылдан тайды, тюз, тап оюм эталмазча, ангылаялмазча болду. *Жигит партизанла эслерин тас этмедиле.* «Коммунизмге жол», 1978, № 206. **Эси тайды** къ. **эси ауду**. *Саусузланып тургъан Сюйдюм а, бу хапарны эшитгенинде, бютюнда кётюрем болуп, эси тайып къалгъан эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 284. *Эси тайып, къатын тёшекге ауду, Исмаилны толу юйюне къан жауду.* «Малкъар халкъ жырла», 95. **Эс тап** 1) къ. **эс жый**. *[Аслан:] Душманла эс тапсала, бизге жашау къайда!* Боташланы И., Пьесала, 69; 2) отдыхать после работы, с дороги и т. п. / жолда жюрюгенден, ишлегенден д. а. к. затдан сора солу. *[Адилгерий:] Аланла, къонакълагъа эс табаргъа къоюгъуз.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 68. **Эс тапдыр** 1) успокоить *кого* / тынч, ырахат эт, кёлюн бас, кёл этдир, тынчайт. *[Хасан жашлагъа:] Сиз а, эллеригизге барып, халкъгъа кёл, эс тапдырыргъа керексиз.* Хубийланы О., Аманат, I, 49. *[Таулан:] Тюз айтады Къанамат, ызыбызгъа къайтып, жамагъатха эс тапдырыргъа керекбиз.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 342; *Сора [хан] олтуруп: «Энди бу жашха эс тапдырып, къанат болуп турурлай бир тиширыу къайдан табайым?»– деп, кёп сагъыш этди.* «Къарачай халкъ таурухла», 90; 2) помогать / болушуу, болушлукъ этиу, себеп болуу. *Суукъ кечеледе эс тапдыргъанса, Тапхан анамча жылытханса мени.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 17. *Аны [Зайнафны] ол сёзлери керекли дарман ауур саусузгъа себеп болгъанча, манга эс тапдыргъандыла.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 24. **Эс ташлады** 1) къ. **эси ауду**. *Жаралыланы ичинде не жарасыны уллулугъун, не къоркъуулугъун айтып тыкъсыгъан, не эс ташлагъан кёрюнмеди.* Хубийланы О., Аманат, I, 178. *Ёлюм ачыкъ болса да, Буюкъмам, эс ташламам, Ауузум къандан толса да, Жаугъа чыгын башламам.* «Жилтинле», 68. *Валя биягъы эсин ташлады да, аны кётюрюп, Ариубатлагъа алып кетдиле.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 395; 2) *къарач.* растеряться, прийти в замешательство / абызырау. *Кеч болгъанлыкъгъа, Ёрюзмек эс ташламагъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 14. *Халкъ тамам эс ташлап, сын болду.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 27. *Кюн аманда къойма атып ишинги, Эс ташлама, умут юзме жашаудан.* «Жилтинле», 142. **Эс этип** внимательно / кёл салып, кёлю бла, эслеп. *Устаз Дауумханнга, эс этип, къарады: «Анга эки жыйырма жылдан кёп болгъан болмаз»,– деди ичинден.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 15.

ЭСГЕР *эт.* 1. Вспоминать *кого-что* / Эсге тюшюр. *Азнауур улу болгъан затны огъурсуз тюшнюча*

эсгереди. Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 42. *Ол кюн Къамбот улу, аталарыбызны эсгерип, манга дерт тутханын, дертин жетдиргинчи тынчаймазлыгъын да айтхан эди.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 25.

2. *къарач.* Помнить *кого-что* / Унутмай тур, эсде тут. *[Аслан Хасаннга:] Теберди элинде экеуленден сора къагъыт жаза билген адам табылмагъан заманланы бюгюн кибик эсгереме.* Хубийланы О., Аманат, I, 141. *[Къыз:] Тил туталлыкъ тюйюлме, Мени аллыкъ эсгерсин, Аны ючюн бир адам Манга айып этмесин.* «Жилтинле», 185.

3. *къарач.* Опомниться, прийти в себя / Эс жый, аяз. *Ол [Ибрагим] эсгерип, тёгерегине къарагъынчы, бир бёлек таш башына, сыртына тийдиле.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 48. *Къонакъбай эсгерип ауузун ачхынчы, Къанамат герохуну буруну бла аны дагъыда бир тюртюп, эшикни юсюнден арлакъ къыстап, сорду.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 172.

4. *къарач.* Замечать, видеть *кого-что* / Эсле, кёр. *Акъыллы кесини жангылычын кеси эсгерир.* (Нарт сёз.) *Азрет автобусну шахаргъа къалай жетгенин да эсгермей къалды.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 27.

ЭСГЕРИЛ *эт. страд. от* **эсгер** / Эсгер дегенни *зорлаучу айырмасы. Комиссия эсгерилген кемчиликлени къоратыр жанындан мадарланы белгилегенди.*

ЭСГЕРИЛИУ *и. д. от* **эсгерил** / Эсгерил дегенден *этим ат. Озгъан жылланы эсгерилиулери.*

ЭСГЕРИУ *и. д. от* **эсгер** / Эсгер дегенден *этим ат. Озгъан кюнлени эсгериу. Паульну огъурсуз къычыргъаны Абидатны ётген кюнлени эсгериуюн бёлдю.* Къулийланы Х., Озгъан кюнле, 91.

ЭСГЕРИУЛЕ *ат кёпл. сан.* Воспоминания / Эсге тюшюрюлген затла. *Хапарны, эсгериулени ахыры уа алыкъына кёрюнмейди.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 131. *Мурадинни эсгериулери асыры ауур эдиле.* Гадийланы И., Санга айтама, 96.

ЭСГЕРИШ *эт. взаимн.-совм. от* **эсгер** / Эсгер дегенни *араш айырмасы. Къызла школда окъугъан заманларын эсгеришедиле.*

ЭСГЕРИШИУ *и. д. от* **эсгериш** / Эсгериш дегенден *этим ат.*

ЭСГЕРТ *эт.* Напоминать *кому*, предупреждать *кого* / Эсине сал, билдир. *[Магомет Мусосха:] Ушкокну кетер! – деп, сансыз эсгертеди.* «Шуёхлукъ», № 62, 24. – *Жылан терк сюркеледи, уста бугъады,– деп, эсгертеди Шабаз.* «Коммунизмге жол», 1981, № 183.

ЭСГЕРТИЛ *эт. страд. от* **эсгерт** / Эсгерт дегенни *зорлаучу айырмасы. Ичгиге кесин хорлатып, аманлыкъчылагъа аш бола башлагъан Жанболатха къаты эсгертилгенди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 70.

ЭСГЕРТИЛИУ *и. д. от* **эсгертил** / Эсгертил дегенден *этим ат.*

ЭСГЕРТИУ *и. д. от* **эсгерт** / Эсгерт дегенден *этим ат.*

ЭСГЕРТИШ *эт. взаимн.-совм. от* **эсгерт** / Эсгерт дегенни *араш айырмасы.*

ЭСГЕРТИШИУ *и. д. от* **эсгертиш** / Эсгертиш дегенден *этим ат.*

ЭСГЕРТМЕ *ат* **1.** Памятник (*надгробие*)/ Сын таш. *Жаш Сергей Миронович Кировну ташдан этилген аламат эсгертмесин кёрдю.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 142. *Жай, къыш да эсгертмени тюбюнде гокка хансла чыкъгъанлай турадыла.* «Ленинни байрагъы», 1984, № 115.

2. Предмет культуры прошлого / Бурундан къалгъан маданият зат. *Халкъны жашаун, ёсюм жолун кёргюзтген эсгертмелени ёмюрлери узакъ болурча этилгенди.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 118. *Къуру Гоначкир ёзенден Клухор аушха дери 47 эсгертме барды.* «Ленинни байрагъы», 1980, № 64.

ЭСЕ *эт.* **1.** Если / Болушлукъчу этимди; бойсуннган шарт айтымда жюрютюледи; хапарчы болуп келлик сёзлеге предикативлик береди, аны бла бирге хапарчыны къурайды; бойсуннган шарт айтымны баш айтымгъа жалгъайды. *Бал ашаргъа сюе эсенг, бал чибинни къапханына тёз.* (Нарт сёз.) – *Жаным саулай къабыргъа кирип турама. Кёлюнге жетмей эсе ур да ёлтюр,– деп, [анасы] къара жаулугъуну къыйырын кёзлерине элтип, зуккочукъ этип, жылап башлады.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 131.

2. Чем / Башлаучу болушдагъы сёзлени ызларындан келип, тенглешдириу магъанада жюрютюледи. *Ларисаны бети саусузну бетинден эсе агъарып эди.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 285. *Ана анга [Андрейге] бирсиледен эсе уллу эс буруп тынгылайды* М. Горький, Ана, 100.

ЭСЕДА I *байл.* То есть / Аллындагъы айтымны неда сёзню ачыкълап жюрюйдю, «тюзюн (неда кертисин) айтханда (неда айтсакъ)» деген магъананы билдиреди. *Жаш къобалмады, эседа айтылгъан заманда кеч къопду.*

ЭСЕН I *сыф.* Здоровый, целый и невредимый; благополучный / Сау, сау-саламат, сау-эсен, саулукълу, саулугъу иги, аурумагъан. – *Мусса, маржа, былай олтур, хапар айт. Тынчмыса, эсенмисе? – деп, Нанаш жарыкъланды.* Этезланы О., Тарда, 159.

ЭСЕН II *хал. сёзл.* Благополучно, невредимо / Иги саулукъ бла, аурумай, ёлмей, саулай. *[Жаш:] Энди мен аллахны буйругъу бла жортуулгъа бармай амалым жокъду. Сиз эсен къалыгъыз.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 206. – *Эсен кёрюшейик! – деп, айырылдыкъ биз. [Айшатчыкъ бла сюйген жашы] кече... Сюймекликге къайда чек! Табылмайды бир ёлче.* «Жилтинле», 67.

ЭСЕНЛИК *ат.* Здоровье, благополучие / Саулукъ, саулукъ-саламатлыкъ, саулугъу игилик, аурумагъанлыкъ. *Кезиуюнде ырахат жукълау эсенликни жол нёгериди.* Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 128. *[Жашла] айда, жылда дегенча бир кёрюнюп, къартланы эсенликлерин, саулукъларын соруп кетселе да, кюнде кюнню юйдегини тыпырына жыйылырча болмайдыла, ол себепден болур, алагъа тансыкълыгъын а Хамаман Науруздан алыргъа кюрешеди муну анасы.* Лайпанланы С., Гургумлу, 5.

ЭСЕНЛИК-САУЛУКЪ *къауум. ат къ.* **саулукъ-эсенлик.** *Ол [Пётр Ильич] соруп эсенлик-саулукъ, [Къызланы] Адетлерин да этеди: Кимге чындай, кимге жаулукъ Алып, къоюп кетеди.* «Жюрек жырлайды», 271.

ЭСЕП *ат* **1.** Подсчет, вычисление, расчет / Тергеу, хыйсап, чот. *Малкъар халкъны эсебинде, тергеу-*

де Байрым айы экинчиге келгенди. Байрым ишлеп, байрымлагъа табынып, Ол Тейриге баш ургъанлай ёлгенди. Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 33. *Хар гектардан орта эсеп бла 65 центнер тирлик жыйылгъанды.* «Коммунизмге жол», 1984, № 236.

2. Учет, установление наличия, количества *чего-л.* путем подсчетов / Бир затны саныны барлыгъыны, жокълугъуну тергеу бла, чот этиу бла тохташдырылыуу. *Жаш анда [фермада] эсеп жюрюте эди.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 151. *Никитина жолдаш цехни конвейер жорукъгъа эмда хозрасчетха кёчюрюню юсюнден эсепле бардырады.* «Алчыла», 12.

3. *къарач.* Итог, результат / Битген, бошалгъан, тындырылгъан, артына жетген иш, сунуч. *Ишде эришиую эсеби. Эл мюлкню айныууну, ёсюмюню эсеплерин сюзюу. Конкурсну эсеби.*

4. Счет (*в спортивной игре*)/ Спорт оюнда очколаны сан келишими. *Къабакъчы хауагъа секирди, алай аны усталыгъы болушмады, топ сеткагъа кирди. Матч 2:3 эсеп бла бошалды.*

5. *къарач.* Отчет / Этгенинги, ишинги юсюнден билдириу, доклад. *Командировканы эсеби. Финанс эсеп. Эсепни жоругъу.*

6. *кёч. къарач.* Дума, мысль / Акъыл, оюм, сагъыш. *Къарт эсепге кирип турады.*

■ **Эсепге ал** учесть; взять на заметку / тергеу, эсге алыу. *Алай бла, технология эсепге алынады, иш операцияла женгилленедиле.* «Коммунизмге жол», 1986, № 88. *Машиналы атламы эсепге алынмагъан мюлкледе халахосталыкъны юсю бла тапсыз затла боладыла.* «Ленинни байрагъы», 1979, № 98. **Эсеп эт** предварительно обдумать, оценить, рассчитать / алгъадан оюм эт. *Хамитни хар къымылдагъаны аны оюм, эсеп этип ишлегенин танытады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 83. *Апай тенгим, ахырлыкъ тап айтаса, Хар затха да эсеп этерге устаса.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЭСЕПЛЕ *эт.* Считать, рассчитывать, вычислять *что* / Сана, терге, бир затны санын, ненча болгъанын, суммасын чыгъар. *Григорий тохтады да, къамичини сабы бла сызып, эсеплеп тебиреди.* М. Шолохов, Дон хапарла, 23. *Эсеплеп, хар элден жюзюшер адам къурап: «Бир оноугъа сыйынырча этигиз»,– деп, атаман алай буюрады.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 298.

ЭСЕПЛЕН *эт. страд. от* **эсепле** / Эсепле дегенни *зорлаучу айырмасы. Хар зат эсепленнгенди. Эсепленнген заманда къайтарылгъан аппарат космос ракетадан айырылды.* «Ленинни байрагъы», 1986, № 43.

ЭСЕПЛЕНИУ *и. д. от* **эсеплен** / Эсеплен дегенден этим *ат. Мюлкде затны эсеплениу.*

ЭСЕПЛЕТ *эт. понуд. от* **эсепле** / Эсепле дегенни *къатланыучу айырмасы. Хар гектардан алыннган тирликни эсеплет.*

ЭСЕПЛЕТДИР *эт. понуд. от* **эсеплет** / Эсеплет дегенни *къатланыучу айырмасы. Ферманы жыллыкъ ишин эсеплетдир.*

ЭСЕПЛЕТДИРИУ *и. д. от* **эсеплетдир** / Эсеплетдир дегенден *этим ат.*

ЭСЕПЛЕТИУ *и. д. от* **эсеплет** / Эсеплет дегенден *этим ат. Къоранчланы эсеплетиу.*

ЭСЕПЛЕУ *и. д. от* **эсепле** / Эсепле дегенден *этим ат. Хар ишни*

эсеплеу да шупхасыз барады. «Шуёхлукъ», № 53, 55.

ЭСЕПЛЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **эсепле** / Эсепле дегенни *араш айырмасы. Бухгалтерияда мюлкню хар бёлюмюню хайырын эсеплешедиле.*

ЭСЕПЛЕШИУ *и. д. от* **эсеплеш** / Эсеплеш дегенден *этим ат.*

ЭСЕПЛИЛИК *ат.* Понятливость, сообразительность / Эслилик, оюмлулукъ, хар затны да тергей, оюм эте билмеклик. *[Сарыбий Добайгъа:] Сарыбийни терен эсеплилигин сен кесинг бек уста билесе.* Этезланы О., Тарда, 83.

ЭСЕПСИЗ *хал. сёзл. къ.* **бек**[3]. *Чирик жерледе тары сабанла эсепсиз къайнайдыла.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 277.

ЭСЕПЧИ *ат.* Счетовод, счётчик, учётчик / Эсеп, чот, тергеу жюрютюучю адам. *Хоталы тиширыула, жюнню жангыз устукусун къоймай жыйып, эсепчини къатына базманнга элтедиле.* Лайпанланы С., Гургумлу, 73. *Кюнден кюннге Алёш жюрегине, не эсе да, бир жылы зат тюшгенча бола башлады. Жамийни кёргенлей, ол, жылы зат эсепчини бетин, къулакъларын къыздыра эди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 59.

ЭСЕР *ат эск.* Эсер / Къысхартылгъан сёз: социалист-революционер (Россейде миллетчи къауумланы мурдорунда къуралгъан демократия партияны члени). *Анархистле эсерлени болушлукълары бла РКП (б)-ни Москвада комитетини юйюн чачдыргъан эдиле.*

ЭСИР *эт.* 1. Пьянеть, хмелеть / кеф бол. *Жаш, эсирип келип, юйде къаугъа ачады.* Дотдуланы Х., Жашлыкъны жолунда, 139. *Эсирген айтыр сёзюн, басар жерин билмейди.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 124.

2. *кёч.* Пьянеть (*приходить в восторженное состояние*)/ Бек къууан. *Билмейме, насыпдан эсирипми Барады къайыкъчы тенгизде?* Отарланы К., Танг жулдузум, 76. *Ол [ана] асыры къууаннгандан, эсирип эди.* М. Горький, Ана, 119.

3. *кёч. къ.* **эсирик бол.** *Байлыкъдан эсирген бийле къазакъ барышняла бла бирге заманларын Нарсаныны харчевняларында оздуруучу эдиле.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 28. *Ишлеген ачдан ёледи, кюч бла ишчиге ишлетген а, асыры байдан, не этерин билмей, эсирип айланады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 76.

4. *кёч.* Неистовствовать / Залимлик, къатылыкъ эт, къутур.

ЭСИРГЕН *сыф.* Пьяный / Кеф болгъан. *Эсирген фашистле бизни аскерчилеге атака этдиле.* Къудайланы Х., Ол кюнледе, 38.

ЭСИРИК I *сыф.* 1. Надменный, заносчивый, чванливый, высокомерный / Уллу кёллю, кётенли, кесин уллу кёрген, махтанчакъ. *Кюн аланы хайырындан тийгенча, Къарайдыла эсирикле суратдан.* Отарланы К., Танг жулдузум, 16. *Фатиймат окъуучулагъа къалай эсе да къаты, эсирик адамча кёрюндю.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 121.

2. *кёч.* Резвый, ретивый / Тири, жигер, залим. *Эсирик атла, аякъюслеринде тохтамай, пырхылдап, бирер жанлары бла тепсейдиле.* «Нартла», 160.

3. *кёч.* Порывистый, сильный / Къаты, кючлю. *Эсирик аяз отоугъа сууурулуп кирди.*

Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 93.

4. Быстрый, высокий в росте (*о растениях*)/ Терк ёсген, уллу, сыйыннгысыз. *Эсирик соханны башы уллу болур.* (Нарт сёз.) *Мырдыда эсирик ёсген шындык чегетлени кюн ортагъа ауур къара туман басып, ичинде адам бир бирни кёрмезча болду.* Хубийланы О., Аманат, I, 218.

5. Обильный, богатый (*о плодах*)/ Кёп, бай тирликли. *Жерклени къатында эсирик къара наныкъ, ючгюл кёкенле аякъгъа чырмаладыла.* М. Шолохов, Дон хапарла, 82.

ЭСИРИК II *хал. сёзл.* Надменно, дерзко, заносчиво / Уллу кёллю болуп, кесин уллу кёрюп, махтанып. *Жаш шахардан элге келгенде, шахарчы болгъанына махтанып, алгъыннгы нёгерлери бла эсирик сёлеше эди. Къыз жашны аягъындан башына дери эсирик къарады.*

■ **Эсирик бол** возгордиться, высокомерничать, стать надменным, заносчивым / Уллу кёллю бол, кесинги уллу кёр, махтан. *Сабийлигими биле тургъанлай, эсирик болуп, алай этмез дейме.* Къулийланы Х.-М., Жылла озадыла, 68. *[Къыз:] Не бек эсирик болсанг да, жашчыкъ, Мени жюрегим суукъду.* «Малкъар халкъ жырла», 146. **Эсирикге кет** *къ.* **эсирик бол.** *Жаш, асыры эсирикге кетгенден, тенглерин да танымагъан кибик этип къоюучу эди.* **Эсирик эт** способствовать *кому* возгордиться, высокомерничать, стать заносчивым / биреуню уллу кёллю, махтаныучу эт. *Байлыкъ, харам ырысхы байны эсирик, къанлы этедиле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 171.

ЭСИРИКЛЕН *эт.* Эсирик бол *къ.* **эсирик.** *Тенглери жашны арт кезиуде нек эсирикленнгенин билмей эдиле.*

ЭСИРИКЛЕНДИР *эт. понуд. от* **эсириклен** / Эсириклен дегенни *къатланыучу айырмасы. Атасы-анасы жашларыны керегин асыры бек тапдыра кетип, эсириклендирип къойгъандыла.*

ЭСИРИКЛЕНДИРИУ *и. д. от* **эсириклендир** / Эсириклендир дегенден *этим ат.*

ЭСИРИКЛЕНИУ *и. д. от* **эсириклен** / Эсириклен дегенден *этим ат. Керегин бек табып, эсирикленнгиу.*

ЭСИРИКЛИК *ат.* Высокомерие, чванство / Эсирик хал. *Жашны эсириклигин тенглери жаратмай эдиле. Мадийна кесини эсириклигин эслемейди.*

ЭСИРИУ *и. д. от* **эсир** / Эсир дегенден *этим ат. Аракъыдан эсириу.*

ЭСИРТ *эт. понуд. от* **эсир** / Эсир дегенни *къатланыучу айырмасы. Сатанай аланы [жашланы] ичирип эсиртди.* «Нартла», 77. *[Хажи-Осман:] Бу келгенлени... бирлерин эсиртейим да, ушкогун алалсам, таргъа къачайым.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 54.

ЭСИРТДИР *эт. понуд. от* **эсирт** / Эсирт дегенни *къатланыучу айырмасы. Шапагъа айтып, киеу нёгерлени эсиртдир.*

ЭСИРТДИРИУ *и. д. от* **эсиртдир** / Эсиртдир дегенден *этим ат. Тюрмеде олтургъанланы къутултургъа деп тюрме къарауулну эсиртдириу.*

ЭСИРТИУ *и. д. от* **эсирт** / Эсирт *дегенден этим ат. Кёп ичирип эсиртиу. Айыплы этерге деп эсиртиу.*

ЭСКАДРА *ат.* Эскадра / Кемеледен неда самолётладан къуралгъан уллу аскер бёлюм.

ЭСКАДРИЛЬЯ *ат.* Эскадрилья / Аскер авиацияда бир талай звенодан къуралгъан бёлюм. *Кесини эскадрильясына аламат башчылыкъ этгени эм энчи жигитлиги ючюн... [Алексей] орден эм майдал бла саугъаланнганды.* Хапчаланы М., Мени насыбым, 15. *[Жамийлят:] Урушну заманында дин ахлулары танк колоннала, авиация эскадрильяла ишлетирге деп не къадар ырысхы жыйгъандыла.* Кацийланы Х., Тамата, 116.

ЭСКАДРОН *ат.* Эскадрон / Атлы аскерде пехотаны ротасына тенг болгъан аскер бёлюм. *Акъ эскадронну командири Батырбийни юйюнде тохтап эди.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 60. *Кюн къакъгъан кезиуде бу жерде кавполкну бир эскадрону бла бирге Къазий жетген эди.* Этезланы О., Тарда, 53.

ЭСКАЛАТОР *ат.* Эскалатор / Адамланы ёрге чыгъарыр эм энишге тюшюрюр ючюн тохтаусуз жюрюп тургъан басхыч. *Метрода эскалаторла кёпдюле.*

ЭСКИ[1] *сыф.* **1.** Старый, ветхий / Алгъын хайырланылгъан, жюрютюлген, кийилген д. а. к., кёп **жюрютюлюп бузулгъан, жараусуз** болгъан. *Ол кишини юсюнде онгнган, жамаулу шинели бар эди.* ■ *Омар атылып тургъан эски къангаладан кесине «стол», «шинтик» да хазырлады.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 71. *Эски, чирик от юйню къабыргъаларын чырахтанда жаннган чыракъ жарытыргъа кюрешеди.* Къобанланы Д., Таулада тауух, 30.

2. Старый, давний, давнишний / Эрттеги (*тенг, шагъырей д. а. к.*). – *Мени да унутур эски жолдашым. Жаланда сен [анам] жашарса унуталмай.* Къулийланы Къ., Сайлама, I, 310. *Бир узакъ шахарда Алан ашыгъыш кетип баргъанлай, аллына эски тенглеринден бири чыкъды.* Хубийланы М., Алан, 34.

3. Старый, ставший негодным / Жараусуз болгъан, жюрюмеген. *Эски билет. Эски пропуск. Эски календарь.* ■ *Виктор диплом алып келген кюн мени списогумда эски ахча бла беш минг сом борчум бар эди.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 228.

4. Старый, древний, прежний / Алгъыннгы, озгъан, болуп кетген. *Эски дуния, ахыр кючюн салып, эски низамны сакълар ючюн кюрешеди.* Гуртуланы Э., Жанбермез Асланбий, 38. *Ёртенланы Азрет эски, чирик адетлени, къарангылыкъны, жахилликни кёрюп болмагъанды.* «Жюрек жырлайды», 315. *Сен айырдынг аны [Сафиятны] бизден, бизни андан, Аякъ тюбюнде чёп ууалмагъан жандан! Налат санга, эски дуния, эски адет!* «Жюрек жырлайды», 17.

5. Старый, предыдущий / Муну аллындагъы, бир затдан алда болгъан. *Эски жыл кетип, жангы жыл, Алгъыш айта, келеди.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 231. *Эки ай чакълыдан мотоцикл артха эски иесине къайтып келди.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 61.

6. Старый, застарелый, хронический (*о болезни*)/ эрттеден тургъан (*ауруу*). *Эски ауруулары къозгъалгъандыла.*

■ **Эски бол** стареть, ветшать, становиться негодным / тозура, тюген, жараусуз бол. *Жашчыкъны жангы портфели бир кюнню ичинде эски болуп къалды.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 83. *Ёлгенлени осуятлары эски Бол-*

магъанларын тюшюребиз эсге. Отарланы К., Сынла, 152.

ЭСКИ[2] *ат къ.* **быстыр**[2], **кийим, жабыу.** *Эрлай-эрлай жууп, чайкъап, къурукъ бла бир эскини жайгъан эди къыз.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 8. *Сабийлени юслеринде эскилери жамалыр керекли болуп, кимини женги салына, кимини тобугъу ачыла айланады.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 30.

ЭСКИ-БУСХУ *къауум. ат сёл. тил.* Старье, старые вещи, обноски, тряпье, рванье, барахло, хлам / Эски кийимлени, юй хапчукну не тюрлюсю да. Бусху деген сёз кеси аллына жюрюмейди. *Ала экиси да, тешинип, къургъакъ эски-бусхуларын кийдиле.* Ёзденланы А., Саният, 85. *Разведчикге эски-бусхула кийдирип, къолуна балта бла жип тутдуруп, жолгъа алай ашырыргъа керек эди.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 35.

ЭСКИЗ *ат.* Эскиз / Суратны алгъа этилген юлгюсю. *Айнюр дефтерни къагъытларын терк-терк аудурду. Анда къара къарындаш бла этилген эскизле кёп эдиле.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 140.

ЭСКИЛИК *ат* **1.** Устарелость, старая жизнь / Эски жашау. *Жангы болум къууанч береди манга. Кёреме чаллыкъларыны жашнагъанын, Эскиликни дуккуллап, кенг ташлагъанын.* Теммоланы Х., Хорлауланы жырлары, 12. *Эскиликни къоратып, Жангы жашау келгенди.* «Жарыкъ жолда», 57. *Жашасын жангылыкъ эм иш деген тажал! Эскиликге хар жангылыкъ – ёлюм, ажал!* «Жюрек жырлайды», 315.

2. Ветхость, ветхое состояние / Бир затны эски халы, эски болгъанлыгъы. *Чыккы къызыны белинде ботасыны эскилигин, кеси уа, жангы бота алып, харакет къоллу болгъанын кёзюне тутханы къыйын тийип, [Фердауус] чам этди...* Тёппеланы А., Ташыуул, 19. *Кюз арты, Столумда къызыл гюлле, Анабыз этиучю отча жанадыла... Аланы юсюнден не кёп жазылгъан эсе да, эскилик жокъду алагъа.* Къулийланы Къ., Жангы китап, 116.

ЭСКИМОС *сыф.* Эскимосский / Эскимослуланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм тарыхлары бла байламлы. *Эскимос тил. Эскимос литература.*

ЭСКИМОСЛУ *ат.* Эскимос / Север Американы арктика жагъасында, Гренландияда эм Азияны шимал-кюнчыгъыш къыйырында жашагъан миллетни адамы. *Узакъ Северде Икма деп эскимослу жашчыкъ жашай эди.* Ортабайланы Т., Окъуу китап, 68.

ЭСКИМОСЧА *хал. сёзл.* По-эскимосски (*напр. говорить, писать*)/ Эскимос тилде. *Эскимосча сёлеш. Эскимосча жаз. Эскимосча жырла.*

ЭСКИР *эт.* **1.** Изнашиваться, становиться стареньким, менее годным от длительного употребления / Эскирек бол, эскиге тарт, кёп жюрютюлюп, жараусузуракъ бол. *Салкъын кюн Хаймаша сыртда Малкъарлы чалгъы чалады... Алай чалгъы эскиргенди, Артхадан артха къалады. Чалгъы жаланда косилка Кирмеген жерни чалады.* Маммеланы И., Чалгъы, 35.

2. Стареть (*о земле*)/ Къартай, къарт бол. *Жерим. Не кёп окъусанг да, Эрикдирмеген китап, Не бек*

кёп жылла озса да, Бир эскирмеген китап. «Шуёхлукъ», № 4, 22.

ЭСКИРИУ *и. д. от* **эскир** / Эскир дегенден *этим ат. Кийимни эскириую. Китапны эскириую.*

ЭСКИРТ *эт. понуд. от* **эскир** / Эскир дегенни *къатланыучу айырмасы. Чурукъланы кёп кийип эскирт. Кийиминги эскирт.*

ЭСКИРТИЛ *эт. страд. от* **эскирт** / Эскирт дегенни *зорлаучу айырмасы. Эскиртилген машина.*

ЭСКИРТИЛИУ *и. д. от* **эскиртил** / Эскиртил дегенден *этим ат.*

ЭСКИРТИУ *и. д. от* **эскирт** / Эскирт дегенден *этим ат. Приборну эскиртиу. Пальтону эскиртиу.*

ЭСКИЧА *хал. сёзл.* По-старому / Бусагъатдагъылача угъай, алгъыннгылача, эрттегилеча. *Жашла тойгъа сингнгендиле – Борбайлыла, чёрчекле, Эскича кийиннгендиле: Чепкенле, бухар бёркле.* «Жилтинле», 212.

ЭСКИЧИ *ат.* Сторонник старого, отжившего / Эски адетле, тёреле, д.а.к. затла жанлы адам; антоними: жангычы. *[Ахмат:] Аллай эскичиле анда-мында къалып, энтда бардыла, ала жабагъы жюрекледиле.* К а ц и й л а н ы Х., Жер жулдузлары, 55.

ЭСЛЕ *эт.* 1. Замечать, примечать, видеть *что* / Кёр, кёрюп къой. *Старшина хапарын бёлюп, кёкде бир зат эслегенча, башын ёрге тутду.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 259. *Хамитни тютюн ичериги келип, хуржунуна узалгъанлай, атасы аллында тургъанын эслеп, билдирмей, сансыз кибик этип, къол жаулугъун чыгъарды.* Х у б и й л а н ы О., Аманат, I, 157.

2. Подмечать / Сез, ангыла. *Итни ач болгъанын эслеп, жаш келтирип, ит тегенеге аш къуйгъанында, ит ангыламагъанды.* «Къарачай халкъ таурухла», 169. *Къызчыкъны фахмусун эслемезге къыйын эди.*

3. *къарач.* Запомнить / Эсде тут, унутма. *[Орман Ачемейге:] Эсле. Тау мараучуладыла батыйчыланы алларын тыйгъанла.* С ы л п а г ъ а р л а н ы К., Кёмеуюл, 109.

4. Помнить *кого-что*, вспоминать / Эсгер, эсге тюшюр. *Бир эследим мени ёсдюрген анамы, Бир жокъладым эртте ауушхан атамы.* «Жанкъылыч», 19. *Аны [эски жашауну] эслеп, мыдах бола жюрегим, Ачыулана къачхы суукъ желлеге. Энди уа ёмюрде тенг этмезме дедим Сени ариулугъунгу гюллеге.* К ъ о б а н л а н ы М., Акъ бутакъчыкъ, 28.

5. Соображать, понимать *что*; чувствовать *что* / Бир затны ангыла, бил, сез, болумуна, халына тюшюн. *Мен иш алай бошалырын эслеялмадым. Жаш, тохтап, битеу этилген ишни магъанасын эслерге кюрешеди.*

6. В форме деепричастия на -п перед глаголами означает «думать, помышлять» / Этимчаны -п формасында, этимни аллында келсе, «ойла, сагъыш эт» деген магъананы билдиреди. *Аякъ бассанг, эслеп бас.* (Н а р т сёз.) *Элни жашауна эслеп къарарыкъча, кюн ёргеден-ёрге ёрлеп барады.* Г у р т у л а н ы Б., Жангы талисман, 293.

ЭСЛЕМЕЙ *хал. сёзл.* Нечаянно / Билмей тургъанлай, этеме демегенлей, иш этмегенлей. *Ол [Степа] Иннаны чачындан тартды да, эслемей женги бла шакъа оруннга тийди.* «Шуёхлукъ», № 34, 67.

[Омар:] Эслемей, машинаны жол жанында илипинчикге тигелетген эдим, алайда моторну да ёчюлтдюм. «Шуёхлукъ», № 3, 32.

ЭСЛЕН *эт.* Замечаться, наблюдаться, чувствоваться / Кёрюн, билин, сезил. *Терезеледен жарыгъы ургъан юй таба жашырын баргъан бир ауана эсленеди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 16. *Кёз байланнганы себепли, Борисни бетини агъаргъаны эсленмейди.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 29.

ЭСЛЕНИУ *и. д. от* **эслен** / Эслен дегенден *этим ат. Бир-бирде кёкню бир узакъ къыйырында кёзге аз-маз эслениучю булутчукъ да жокъду, алай чууакъды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 8.

ЭСЛЕТ *эт. понуд. от* **эсле** / Эсле дегенни *къатланыучу айырмасы. Хажи-Исмайыл къызаргъанын адамгъа эслетмез ючюн, башын энишге тутуп, къолунда эски газетни жайып, окъургъа кюрешеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 162. *Жерленнген ушкокла бурулгъан халкъ, кёзлеринден, бетлеринден кёрюп болмаулукъну эслете, тынгылай эдиле.* Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла, 62.

ЭСЛЕТДИР *эт. понуд. от* **эслет** / Эслет дегенни *къатланыучу айырмасы. Окъуучугъа халатын эслет. Биреуню терслигин эслет.*

ЭСЛЕТДИРИУ *и. д. от* **эслетдир** / Эслетдир дегенден *этим ат.*

ЭСЛЕТИЛ *эт. страд. от* **эслет** / Эслет дегенни *зорлаучу айырмасы. Ишчиге ишинде кемчиликле эслетилгендиле.*

ЭСЛЕТИЛИУ *и. д. от* **эслетил** / Эслетил дегенден *этим ат.*

ЭСЛЕТИУ *и. д. от* **эслет** / Эслет дегенден *этим ат. Жангылычын эслетиу.*

ЭСЛЕТМЕЙ *хал. сёзл.* Незаметно, тайно, скрытно / Билдирмей, жашыртын. *Къызны къайынлары... кёзлерин сюзюп, эслетмей, сансыз этгенча, тюйюмчеклеге къарайдыла.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 12. *Къазий да, Алийни тепдирирге къарыны ауруп, эслетмей, партасындан тетрадын алып, эки бюклеп, хуржунуна салды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 33.

ЭСЛЕУ *и. д. от* **эсле** / Эсле дегенден *этим ат. Узакъда келе тургъан машинаны эслеу.*

ЭСЛИ *сыф.* Понятливый, разумный, смышленый, сметливый, сообразительный, толковый / Акъыллы, англы, терк ангылаучу. – *Мен сени бек эсли жаш суна эдим, Бекболат, энди уа къол жуудум, – деп, Аслан кёлкъалды этди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 246. *Эсли къартла, къатынны къатына барып, кёп тюшюндюрюр сёз айтып, кёлюн жаздыла.* Хубийланы О., Аманат, I, 47.

■ **Эсли бол** становиться понятливым, разумным, смышленым, сметливым, сообразительным / акъыллы, англы бол, хар затны ангыларча бол, акъыл жый. *Къызчыкъ эсли бола, адамладан эшите, кеси да ангарыла башлады.* Хубийланы О., Адамла, 138. *Жаш, ёсюп, эсли болгъандан сора, аны тенглери хыликке этгендиле.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 236.

■ **Эсли эт** вырастить *кого* / сабийни къарап, багъып, къайгъысын этип, акъыл-балыкъ болгъунчу ёсдюр. *[Аубекир къатыныны къабы-*

рына бурулуп:] Къызчыкъны эсли этип, къабыргъа бирге кирирбиз деп сакълай эдим, сен а, къатын, мени сакъламадынг. Гыттыуланы М., Ачыкъ жюрекле, 87-88.

ЭСЛИЛИК *ат.* Понятливость, смышленность, сметливость, сообразительность / Акъыллылыкъ, ангылылыкъ, терк ангылаучу хал. *Жашыны эслилигине анасы [Пазий] да къууана эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 20. *Азрет, огъурлу сабийчикни эслилигине сейирсине, аны бурма чашчыгъын сылай, кесине къысды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 132.

ЭСМИНЕЦ *ат.* Эсминец / Эскадрада минала, торпедала бла сауутланнган кеме. *Америкалы эсминец.*

ЭСНЕ *эт.* Зевать / Арыгъанда, жукъунг келгенде д. а. к. башха заманда ауузунгу кенгнге ачып хауаны ичинге жут да, олсагъат окъуна тышына чыгъар. *Ала [сюрюучюле] уянадыла. Бири эснейди, бири кериледи, башларын, боюнларын къашыйдыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 46. *Хычын хапарны эшитгенде, сохтала экиси да, бир-бири ызындан, ...ол узун оракъ бурунларын жыйырдыла, сора, ауузларын кенг ачып, эснедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 102.

ЭСНЕТ *эт. понуд. от* **эсне** / Эсне дегенни *къатланыучу айырмасы. Ишде арыгъаны эснетип башлады.*

ЭСНЕТИУ *и. д. от* **эснет** / Эснет дегенден *этим ат. Хауа жетмей эснетиу.*

ЭСНЕУ *и. д. от* **эсне** / Эсне дегенден *этим ат. Ач болуп эснеу. Жукъусу келип эснеу.*

ЭСНЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **эсне** / Эсне дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла, жукъу хорлап, эснеше эдиле.*

ЭСНЕШИУ *и. д. от* **эснеш** / Эснеш дегенден *этим ат. Жукъугъа хорлатып эснешиу. Ач болуп эснешиу.*

ЭССИЗ I *сыф.* **1.** Непонятливый, несообразительный / Эси болмагъан, терк ангыламаучу. *Къаллай уллу, къыйын ишни къолгъа алгъанын ангыламазча, ол аллай эссиз тюйюл эди.* «Шуёхлукъ», № 61, 24. *«Бийберт манга да айтыргъа боллукъ эди», – деп, келди Азаматны кёлюне. – Неда Хурай Саматовичге айтхан болур. Ол а мынга... Мен къалай эссизме!* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 81.

2. Невнимательный, забывчивый, рассеянный, беспамятный / Эс жыялмагъан, жукъгъа керекли-сича эс бёлалмагъан, унутуп къоюучу. *Жашчыкъны къарамы аны алыкъа эссиз болгъанын билдире эди.*

ЭССИЗ II *хал. сёзл.* Невнимательно / Эси бла угъай, ойламай, сагъыш этмей. *Ол асыры эссиз сёлеше эди.*

ЭССИЗЛИК *ат* **1.** Несообразительность, непонятливость, недогадливость / Терк ангыламаучу хал; ангысызлыкъ. – *Тенглерим, бюгюн манга Къол бермегиз: терслиги Болмагъан бир адамгъа Чамландым: эссизлигим!* Къулийланы Къ., Юйюнге игилик!, 42. *[Мёлехан Ахматха:] Айт, балам, эссизлигимди ансы, сиз саулукъда алагъа [къачхынчылагъа] бир зат да болмазлыгъын билирге керек эдим.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 33.

2. Невнимательность, рассеянность, беспамятность, забывчи-

вость / Эс жыялмаучу, жукъгъа кереклисича эс буралмаучу, унутуп къоюучу къылыкъ. *Жаичыкъ, эсизлигинден, устазны олсагъатда айтханларын унутуп къояды.*

ЭСТАКАДА *ат.* Эстакада / Жерден кётюрюп темир жол неда башха зат ишлерге жарагъан амал.

ЭСТАФЕТА *ат* 1. Эстафета / Чабышыуда, жюзюуде д.а.к. спорт эришиу (белгили бир дистанциягъа жетгенлей, эришиуге къатышхан адам кесин алышындыргъан нёгерине алгъадан белгиленнген бир затны береди, ол да келир дистанцияда аны кесини нёгерлеринден бирине береди). *Сууда жюзюучюлени эстафеталарында бизни къыралны спортсменлери ахшы жетишимле болдургъандыла.*

2. Предмет, передаваемый при соревновании / эришиуге къатышханла бир бирлерине бериучю зат (*таякъчыкъ, пакет д. б.*). *Ёксюзле ёсерле, Аталарыча, ахшы Адамла болурла, болмай жолдан шашхан. Ахшылыкъ, кишилик, эстафета кибик, Бериле барадыла атадан жашха.* Отарланы К., Сайлама, II, 234.

3. *кёч.* Эстафета (*славы, подвига и т. п.*)/ Бир тёлюден бир тёлюге айтхылыкъ ишлери кёчюучю тёре.

ЭСТЕТИКА *ат.* Эстетика 1. Философское учение об искусстве / Чыгъармачылыкъда, табийгъатда, жашауда ариулукъну ниет магъанасын бла формасын тинтиуге аталып, искусствону юсюнден жамауат идеологияны энчи тюрлюсю халда философия окъуу. *Аны [Кязимни] чыгъармаларын эстетиканы кёз къарамына кёре тинтирге заман жетгенди.* Маммелаты Д., Кязим Мечиев, 5. *Жазыучу [Этезланы О.], эстетиканы излемин билгенди.* Тёппеланы А., Омар Этезов, 30.

2. *В позиции определения:* эстетический / Эстетика бла байламлы. *Ала [жырла] адамланы эстетика сезимлерин ёсдюрген бла къалмай, эстетика зауукълукъ да берединле.* Къагъыйланы Н., Тинте барып, 10. *Россей литератураны ахшы чыгъармалары россей адамны ишин, жашаун да керти суратлайдыла, аны эстетика къарамын ёсдюредиле, халкъны ариулукъну сезерге юйретедиле.* «Шуёхлукъ», № 30, 91.

3. Система чьих-либо взглядов на искусство или на какой-либо его вид / Биреуню искусствогъа неда аны бир тюрлюсюне къарамларыны системасы. *Чернышевскийни эстетикасы. Белинскийни эстетикасы.*

ЭСТОН *сыф.* Эстонский / Эстонлуланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Эстон тил. Эстон литература.*

ЭСТОНЧА *хал. сёзл.* По-эстонски (*напр. говорить, писать*)/ Эстон тилде. *Эстонча сёлеш. Эстонча жаз. Эстонча жырла.*

ЭСТОНЧУ *ат.* Эстонец / Эстон миллетни асламлы халкъыны адамы. *Эстончу къыз. Эстончу жазыучу.*

ЭСТРАДА *ат.* Эстрада / Халкъны аллында согъарыкъ, окъурукъ д. а. к. артистлеге деп кётюртюлюп ишленнген жер. *Эстраданы артистлери. Эстраданы театры.* ■ *Эстрададагъы экеулен бурулууларын тохтатдыла.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 411.

2. *В позиции определения:* эстрадный / Эстрададa хайырланылыучу. *Бизни редакцияны къызлары эстрада концертге*

чакъыра эдиле. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 504. *Ол, бир къауумла умут этгенча, эстрада жырчыкъла, эрикгенлеге кёз ачхан концертчик тюйюлдю.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 29.

ЭТ[1] *ат* 1. Мясо / Союлгъан малны, къанатлыны, чабакъны д. а. к. затланы мыллыкларыны кесеги (*ашха хайырланылады*). *Таукъ этчикни къапхан заманда анам мажал болгъан эди.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 62. *Ала [къонакъла] келирге хазырланып тургъан къангада къууурулгъан эт тылпыу этеди.* Шауаланы М., Мурат, 133.

2. *В позиции определения:* мясной / Эт бла байламлы. *Эт тюкен тутхан, бу адамны жибермей, боюнуна къадалып: – Ахчаны бере бар! – деп, тохтагъанды.* Ёртенланы А., Насра Хожаны хапарлары, 16. *Эт комбинатха малланы уллу къауумун келтиргендиле.*

3. Тело, плоть (*человека*)/ Адамны организмини тыш кёрюмю, чархы, санлары. *Жанындан эсе бек сюйген анасына бир палах болгъан сунуп, Къарашауайны чач тюклери ёрге турдула, этин суукъ тер басды, абызырады, жунчуду.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 15. *Ийналукъну этине Мисирханны суукъ сюекли санлары жетгенлей, ол, элде кёзю къарауучу къызла эсине тюшюп, ичи жангыдан кюе башлайды.* Толгъурланы З., Эрирей, 63.

♦ **Эт ал** поправляться, набрать вес, войти в тело, полнеть / семир, базыкъ, толу бол. *Камилни эт ала башлагъан боюнуна дигинал кёлекни жагъасы гамды.* Толгъурланы З., Эрирей, 169. **Эт жууукъ** родственник по крови / ата-ана жанындан жууукъ, къан бла байламлы жууукъ. *[Ахмат:] Экибиз кибик эт жууукъ болмагъанла да... бир бири юйюнден чыкъмай жашайдыла, сен а...* «Огъурлу танг», 166. **Эт жууукълукъ** кровное родство / ата-ана жанындан жууукълукъ, къан бла байламлы жууукълукъ. *Эшта бир-бирде эт жууукълукъдан нёгерлик, тенглик кючлю бола болур.* Кацийланы Х., Мухаммат, 173. **Этин ашайды** поедом есть (*непрестанно бранить, мучить попреками*)/ Тырман этип, урушуп жанындан тойдурады, къыйнайды. *Абидатны тырман бла этин ашагъандыла.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 36. *Хар къайда да жарлы жарлыча жашайды, Къарыулу къарыусузну этин ашайды.* Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 64. **Эти терисине сыйынмайды** быть слишком (*жирным*) толстым / асыры семизди, базыкъды. *Жашны эти терисине сыйынмай башлагъанды.*

ЭТ[2] *эт.* 1. Делать, производить *что*, изготовлять, совершать, исполнять, заниматься *чем* / Инструментлени, машиналаны д.а.к. башха затланы кючю бла бир затны ишле; бир ишни тындыр. *Ашарыкъ эт. Жыр эт. Жаулукъ эт.* ■ *Гыржынчыкъ, худурчукъ да этип, бир иги тойдукъ.* Шауаланы М., Кюн таякъла, 9. // Употребляется в роли вспомогательного глагола / Болушлукъчу этимни къуллугъунда жюрюйдю. *Жашны, дарманла бла багъа кетип, иги этгендиле.* «Шуёхлукъ», № 57, 74.

2. Вести дела, действовать, поступать *каким-л.* образом / Къаллай болса да бир иш бла кюреш, кесинги къаллай болса да бир халда жюрют. *Аланы [кадетлени] алай этгенлерине Бекболат, чалман сыртына олтуруп, кёзлерин къакъмай къарайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 239. *[Мурадин:] Ол а [Тахир] тюзмю этгенди! Тейри, бек жаныбызгъа тийгенди.* «Шуёхлукъ», № 39, 67.

3. Деть, убирать, положить, засунуть что куда-л. / Бир затны бир жерге сал, сукъ. *Жашчыкъ бычакъны не этгенин айтыргъа унамады.*

ЭТАЖ *ат.* Этаж / Юйню ичинде бир кибик бийикликде орналгъан отоуланы барысы да. *Юйню тёртюнчю этажыны эки терезеси жарыйды.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 247. *[Жашла] экиси да лифт бла алтынчы этажгъа кётюрюлдюле.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 82.

ЭТАЖЕРКА *ат.* Этажерка / Мебельни тиреуючлеге салынып бир бири башларында орнатылгъан тапкалагъа ушагъан формасы. *Юйню бир мюйюшюнде кюзгюлю шифоньер, бирси мюйюшюнде да «Рига-10» радиоприемник салынган этажерка сюеледи.* Лайпанланы С., Гургумлу, 161. *Столда къошун ичинде Гюллери мылы тартхан Этажерканы юсюнде Чеховну таш сураты.* «Шуёхлукъ», № 9, 3.

ЭТАП *ат.* Этап **1.** Пункт на пути следования войск, в котором предоставляется ночлег, продовольствие, фураж / Бара тургъан аскерни тохтап солугъан, азыкъ ашагъан, кече къалгъан жери. *Муратны атасы этап бла биз тургъан лагерьге келген эди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 146.

2. В дореволюционной России: специальное помещение для ночлега заключенных / Революциягъа дери Россейде тутулуп турлукъ жерлерине, ссылкагъа къалауурла сюрюп бара тургъан тутмакъла кече къалыр ючюн ишленнген мекям. *«Жамауат,– деп, башлады старшина,– мен Ибрагимге аманлыкъ этерге сюйсем эди,– аны кишиге да билдирмей, наршина бла ийип, Сибирь этапха салдырыр эдим».* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 63.

ЭТДИР *эт. понуд. от* **эт**[2] / Эт[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Уста къолла анга [экскаваторгъа] не айтханларын да этдиредиле.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 166. *Экинди бла ахшамны арасында Малжей бла Антон..., чау-чуу этдирип, тауукъланы тутадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 253.

ЭТДИРИЛ *эт. страд. от* **этдир** / Этдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Этдирилген жумуш.*

ЭТДИРИЛИУ *и. д. от* **этдирил** / Этдирил дегенден *этим ат.*

ЭТДИРИУ *и. д. от* **этдир** / Этдир дегенден *этим ат. Ишни тынгылы этдириу.*

ЭТДИРТ *эт. понуд. от* **этдир** / Этдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Айтханынгы этдирт. Жумуш этдирт.*

ЭТДИРТИУ *и. д. от* **этдирт** / Этдирт дегенден *этим ат.*

ЭТЕК *ат* **1.** Подол, пола / Жыйрыкъны, тонну д. а. к. башха кийимни тёбен къыйырлары. *Жамаулу жыйрыкъчыгъыны этеклери да жел эте, Лейла чабып жетди.* «Шуёхлукъ», № 31, 43. *Хамызат, кенгкенг атлай, хар атламы сайын этеги къайырыла, тонуну кёрпеси ачыла келеди.* Кацийланы Х., Тамата, 103.

2. *кёч. геогр.* Подножие, подошва горы / Тауну, къаяны д. а. к. затны тюп жаны. *Ала [жашла], къайры баргъанларыны да сагъышын этмей, иги кесек бардыла да къаяны этегинде олтурдула.*

Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 116. *Къайда эсе да бирде, Минги тауну этегинде, от чагъады, кёкню гюрюлдеую узакъда эшитиледи.* Кацийланы Х., Мухаммат, 27.

3. Окраина, край, конец чего-л. / Сабанны, жерни д.а.к. затны къыйыры. *Уллу Россейни этеклеринде, Аны тынчлыкъсыз узакъ чеклеринде Къабарты да ышаннгылы къалауур Боллукъ эди анга чапса зат жауу.* Отарланы К., Сайлама, II, 211. *[Сафар] бара кетип, кеч болуп, уллу агъачны этегинде тохтайды.* Хочуланы С., Хапарла. 11. *[Къарачай шахарым] ариу салкъын тереклеринг Сыртха, орамгъа жайылып. Сени ташлы этеклеринг, Кёк суула бла къайылып.* «Жюрек жырлайды», 298.

■ **Этегинден айырыл** расстаться / къатындан кет, башха жерге кет. – *Эким болуп, биринг кетсе, биринг бла кёл басаллыкъ мен тюйюл: «Этегимден айырылма!» – деп, къойду Фердау.* «Шуёхлукъ», № 68, 63. *[Жаш:] Юйде болайыкъ, къошда болайыкъ – мен анамы этегинден айырылмайма.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 98. **Этегине баш ур** кланяться, поклониться в ножки (*ноги*)/ жалынып, жалбарып тиле. *Фашистле этеклерине баш урдургъа излейдиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 159. **Этегине (этек тюбюне) къысыл** жить поблизости кого / биреуню къатында, анга жууукъда жаша. *[Зулкъарней Ахматха:] Энтта сени этегинге къысылсакъ, инш аллах. Ачдан ёлмебиз.* «Шуёхлукъ», № 54,64. **Этек бюк** знать что-либо, разбираться в чём-либо / жукъ эте бил, этеригинги, ишлеригинги бил, ангыла. *Эрге баргъан тынч болса да, этек бюкген тынч тюйюлдю.* (Нарт сёз.) **Этек тюбюн жала** подхалимничать, покорно делать всё, что скажет кто-либо / жалын, кукалан, гюбюнден-башындан кир. *Кеч не эртте ёлюм барды фашистлеге, Байны этек тюбюн жалагъан итлеге.* «Жюрек жырлайды», 13. *Баракъбайны аллында сежде къылгъан бир, Байны этек тюбюн жалап. Сатылгъан бир.* «Жюрек жырлайды», 21. **Этек тюбюнден чыгъармайды** не разрешает идти куда-либо, не выпускает из дома никуда / юйден чыгъармайды, эшикге жибермейди, кесини къатындан кетермейди. *«Юйде сенден сора эр киши къалмагъанды, санга сакъ болмасакъ, артда кимге таянырыкъбыз?» – деп, гелля мени этек тюбюнден чыгъармайды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 88.

ЭТЕК [2] *ат.* Юбка / Тиширыуну белден энишгесин жапхан кийим, тёбен жан. *Анасы къызчыгъына ариу къумачдан этекчик тикгенди.*

ЭТЕКЧИ *ат эск.* Прислуги княгинь и княжон / Бийче тиширыуланы этеклерин кётюрюп айланыучу къарауш тиширыу. *Этекчиле жетдиле, Терезе къоймай этдиле.* «Жилтинле», 27.

ЭТ-ЖЕН *къауум. ат* **1.** Все тело, организм человека / Адамны битеу саплары. *Ол а [Дюгербий], тохтамай, эти-жени тыхсыгъанча тыхсый эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 33. *[Жолоучуну] энди жюрегини къалтырагъаны тохтап... эти-жени шош болду, къулакълары эшитип башладыла.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 9.

2. *кёч.* Самое дорогое для человека / Адамны бек сыйлы, багъалы кёрген заты. *Этим-женим, Къытай тенгим, Эмчек къарнаш биз болайыкъ. Орус, индус, арап, француз, Тынчлыкъ ючюн саф турайыкъ.* «Жюрек жырлайды», 293.

ЭТИКА *ат.* Этика 1. Одна из форм идеологии – учение о морали / Идеологияны бир тюрлюсю – адепни, къылыкъны, жорукъну, аланы ангылауларыны, мардаларыны эм жамауатда магъаналарыны юсюнден окъуу. *Этиканы устазы.*

2. Нормы поведения, мораль человека / Адамлада болгъан адеп, къылыкъ, жорукъ. *Врачны этикасы.*

3. *В позиции определения:* этический / Этика бла байламлы. *Поэтни [Кязимни] миллетле шуёхлугъу бла кеси халкъын сюйген ниетлери аны чыгъармачылыгъында этика идеяларындан келип чыгъадыла.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 76.

ЭТИКЕТКА *ат.* Этикетка / Товарда, экспонатда д.а.к. затда аны аты, багъасы кёргюзтюлген кьагъытчыкъ. *Шешаны этикеткасы. Костюмну этикеткасы. Портфельни этикеткасы.*

ЭТИЛ *эт. страд. от* **эт**[2] / Эт[2] дегенни *зорлаучу айырмасы. Ала [жырла] кече-кюн да тохтаусуз этилип барадыла.* Хубийланы М., Къарачай-малкъар совет халкъ жырла, 4. *Алагъа этилген жууапха Балдан ыразы болду.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 122. *[Къарабатыр:] Тоба, тоба, манга да къонакълыкъ этилди.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 65.

ЭТИЛИН *эт. страд. от* **этил** / Этил дегенни *зорлаучу айырмасы. Жаш хансла, башхасы болмай, жашил накъут-налмасны эритип, андан этилиннген харча кёрюнедиле.* «Алчыла», 111.

ЭТИЛИНИУ *и. д. от* **этилин** / Этилин дегенден *этим ат.*

ЭТИЛИУ *и. д. от* **этил** / Этил дегенден *этим ат. Биреуню ыразы этилиую. Ишни тынгылы этилиую.*

ЭТИМ[1] *ат.* Умение / Адамны ишни эте билиую, ангылауу, ишге усталыгъы. *Этим – жигерде, жигер – хар жерде.* (Нарт сёз.) *Ариулукъ бла да, акъыл бла да, этим бла да, адеби бла да Салиймат кимден артха къалгъанды!* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 17.

ЭТИМ[2] *ат грамм.* Глагол / Затны не этгенин, не эте тургъанын, не этеригин, эм аны болумун, халын кёргюзтген тилни кесеги. *Этимле затланы къымылдауларын кёргюзтген сёзледи.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 167.

■ **Этим айырмала** *грамм.* наклонения глагола / этим бла этимни кючю жетген затны бир бирлерине къалай къарагъанларын кёргюзтген этим тамырла. *Къарачай-малкъар тилде этим айырмала быладыла: баш айырма, зорлаучу айырма, къайтыучу айырма, араш айырма, къатланыучу айырма.* **Этимни белгисиз формасы** *грамм.* инфинитив / этимни не заманны, не санны, неда бетни кёргюзтмеген формасы. *Къарачай-малкъар тилде этимни белгисиз формасы -ргъа/ рге деген аффиксни кючю бла къуралады: окъургъа, кёрюрге д. а. к.*

ЭТИМЛИ *сыф.* Деятельный, умеющий делать, творить / Этими болгъан, ишни эте билген, къолдан уста. *Школчу къызла этимли да, эсли да, билимли да болур ючюн къарыуларын салып кюрешедиле.*

ЭТИМЛИЛИК *ат.* Способность к *чему*, умение делать *что* / Этими

барлыкъ, ишни эте билгенлик, къолдан усталыгъы болгъан. *Анам Баблинаны этимлилигине асыры бюсюрегенден, анга алгъыш этип, къорсадагъа болуп турур эди.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 193.

ЭТИМОЛОГИЯ *ат грамм.* 1. Этимология / Тил илмуда сёзню къайдан чыкъгъанын тинтген бёлюм; сёзню къайдан чыкъгъаны. *Этимологияны соруулары́ндан уллу конференция болду. Бир-бир сёзлени этимологиялары даулаш лыды.*

2. *В позиции определения:* этимологический / Этимология бла байламлы. *Этимология сёзлюк.*

ЭТИМСИЗ *сыф.* Бездеятельный, неспособный, неумеющий делать *что-либо* / Этими болмагъан, ишни эте билмеген, къолдан усталыгъы болмагъан. *Акъбийче... бирсилеге къыл чайнагъанлыкъгъа, этимсиз да, жанжат да кеси эди.* «Шуёхлукъ», № 48, 127.

ЭТИМСИЗЛИК *ат.* Бездеятельность, неспособность, неумение делать *что-либо* / Этими жокълукъ, ишни эте билмегенлик, къолдан усталыгъы болмагъанлыкъ. *Этимсизлик бек уллу шарайыпды.*

ЭТИМСЫМАН *ат грамм.* Причастие / Этимни бла сыфатны бирге жюрютген этим форма. *Этимсыман сыфатлыкъ форманы тутады. Этимсыманны, этимни башха тюрлюлерича, айырмалары, формалары барды.*

ЭТИМЧА *ат грамм.* Деепричастие / Этимни бетледе, санлада эм заманлада тюрленмеген формасы. *Этимча этимни мурдоруна -й, -е, -а, -п аффиксле къошулуп къуралады.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 193.

ЭТИУ *и. д. от* эт [2] / Эт [2] дегенден *этим ат. Тамара, тоба, Ханымсат тюз болмаз: туруп-туруп сора, тели адамча, бир этиую барды.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 11. *Сабийлени билимли этиуде Къасым не тюрлю жорукъдан да къачмайды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 162.

ЭТИШ *эт. взаимн.-совм. от* эт [2] / Эт [2] дегенни *араш айырмасы. Тар сызгъалада сары ырхыла Тютюн этише барадыла.* Гуртуланы Б., Таула чакъырадыла, 24. *– Жерибизге жау киргенди Биз уруш этишейик!* Макытланы С., Шаудан, 12.

ЭТИШИУ *и. д. от* этиш / Этиш дегенден *этим ат. Кюлте этишиу. Гебен этишиу.*

ЭТЛИ *сыф.* Упитанный, полный, тучный (*о животных*) / Семиз (*малны юсюнден*). *Сютлю, этли къызыл малланы къайсы таулу да багъалатады, маллыкъгъа алыргъа термиледи.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 36.

■ **Этли малчылыкъ** мясное животноводство / малчылыкъны малланы семиртир, аланы этли этер жаны бла кюрешген бёлюмю. *Бир къауум колхозла бла совхозла жаланда сютлю малчылыкъ бла, бир къаууму уа этли малчылыкъ бла кюрешедиле.*

ЭТЛИЛИК *ат.* Упитанность, тучность / Семизлик (*малны юсюнден*). *Экижашарны этлилигине хар кёрген сейир этер эди.*

ЭТНОГРАФ *ат.* Этнограф / Этнографиядан специалист. *Узакъ Востокну табийгъатын, историясын билир ючюн кёп иш этген алимледен бири – этнограф В. К. Арсеньевди.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 101.

ЭТНОГРАФИЯ *ат* 1. Этнография / Наука, изучающая состав, происхождение народов и их культуру / Дунияны халкъларыны къурамларын, къайдан чыкъгъанларын, къалайлада орналгъанларын эм аланы ырысхы эмда ниет культураларын тинтиучю илму. *Этнографиядан илму иш.*

2. Совокупность особенностей быта *какого-л.* народа / Къаллай болса да бир халкъны, миллетни, жерни, жашаууну, адетлерини, культурасыны энчиликлери барысы да. *История жаны бла ишлеген адам «Мурат» романда этнографиядан кёп материалла табарыкъды.* «Шуёхлукъ», № 22, 129.

3. *В позиции определения:* этнографический / Этнография бла байламлы. *Къарачайны юсюнден этнография очерк. Малкъарлыланы юсюнден этнография материалла.*

ЭТЫЙЫКЪ *ат эск. къ.* **октябрь.** *Даулет этыйыкъ айында Гум къалада жармаркъагъа атла сюрюп барлыкъды.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 14.

ЭУЮЛ *сыф. ц. д. сёл. тил.* Гордый / *къ.* **ёхтем.** *Эуюл жаш эди Мухтар, кёп биле эди.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Ол [Нефёд Мироныч] биле эди: Яшканы характери къаты эм ёуюл болуучуду.* «Шуёхлукъ», № 45, 50.

ЭУЮЛЛЮК *ат къ.* **ёхтемлик.** *Олсагъат окъуна къалай эсе да бир зор эуюллюк бла [Жанчыкъ] ёрге турду.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 137. – *Бар, бийинге айт, мен аны эскилерин киерге сюймейме! – деди жашчыкъ таймаз эуюллюк бла.* «Шуёхлукъ», № 49, 72.

ЭФЕНДИ *ат.* Мулла / Муслийманлада дин къуллукъчу, молла. *[Атай:] ма, аллах бергенлей, дин ахлусу, эфендибиз келе турады. Анга сорайыкъ да, ол айтханлай этейик.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 211. *Ахырында эфенди билеклерин кётюрюп, къол жайдырып, дуа тутдурду.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 58.

ЭФИР[1] *ат* 1. Эфир (*органическое соединение*)/ Спиртден, фенолдан сууну айырып этилген, суу бетли, женгил къуруучу, медицинада хайырланылыучу, ийисли суусун зат. *Эфир наркозгъа, дезинфекциягъа да хайырланылады.*

2. *В позиции определения:* эфирный / Эфирден этилген. *Эфир жаула.*

ЭФИР[2] *ат.* Эфир (*воздушное пространство, в которой распространяются радиоволны*)/ Радиотолкъунла жайылыучу хауа кенглик. *Эфирде тауушла къатышып эшитиледиле.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 451. *Бу сагъатда эфирде буржуй пропагандаы ётюрюк информациясы кенг берилгенди.* «Ленинни байрагъы», 1983, № 67.

ЭХ *межд.* Эх / Ёкюнюуню, къайгъырыуну, бушуу этиуню, гурушха этиуню д.а.к. затланы билдиреди. *[Мустафа:] Эх, шуёхларым, заман деген кючлю затды, не ачыуну да унутдурады.* «Шуёхлукъ», № 49, 10. – *Эх, тенглерим, тюз Пензада Бу къыз жашайды, Кече-кюн да жюрегими жаууна ашайды.* «Жилтинле», 505.

ЭХЧЕ *эт. ц. диал.* 1. Качать (*двигать из стороны в сторону, голову, плечи и т.п.*)/ Чайкъа, къымылдат. *Биягъы Дауумхан, Кюмюш жанлы болуп, кесини базыкъ боюнун эхчейди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 235. *Жолоучу, жюген*

эхчеп, инбашларын солутду. Тёппеланы А., Ташыуул, 55.

2. Качать (*детскую колыбель*)/ Бешикни тебирет. *Осман бла Фазийлят Сафиятчыкъны бешигин, экиси да эки жанында тохтап, эхчейдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 42. *Эхчей-эхчей бешикчигин, Ынна урчукъ бургъанды, Батырланы юслеринден Жомакъ айта тургъанды.* «Шуёхлукъ», № 27, 63.

ЭХЧЕЛ *эт. страд. от* **эхче** / Эхче дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ЭХЧЕЛИУ *и. д. от* **эхчел** / Эхчел дегенден *этим ат. Башын эхчелеу. Бешикни эхчелеу.*

ЭХЧЕЛТ *эт. понуд. от* **эхчел** / Эхчел дегенни *къатланыучу айырмасы. Бешикни эхчелт. Башын эхчелтеди.*

ЭХЧЕЛТИУ *и. д. от* **эхчелт** / Эхчелт дегенден *этим ат.*

ЭХЧЕТ *эт. понуд. от* **эхче** / Эхче дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашчыкъгъа бешикни эхчетдиле.*

ЭХЧЕТИУ *и. д. от* **эхчет** / Эхчет дегенден *этим ат. Бешикни эхчетиу.*

ЭХЧЕУ *и. д. от* **эхче** / Эхче дегенден *этим ат. Бешикни эхчеу.*

ЭХЧЕШ *эт. взаимн.-совм. от* **эхче** / Эхче дегенни *араш айырмасы.*

ЭХЧЕШИУ *и. д. от* **эхчеш** / Эхчеш дегенден *этим ат. Бешик эхчешиу.*

ЭЧКИ *ат* 1. Коза / Мюйюзлю, бурулмагъан узун жюнлю, уакъ аякълы хайыуан. *Тузсуннган эчки чухуруннга чапханча, терк-терк аллына бир-эки атлап, Керекмез улу столну аллына таба сюелди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 114. *[Къыргъызлыла] элде эчки кесилип, аны мюйюзлерин аппагъа келтирмей къоймаучу эдиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 178.

2. *В позиции определения:* козий / Эчкиден алыннган. *Эчки сют. Эчки жюн. Эчки тери.*

♦ **Эчкилери жыйылгъандыла** (басыннгандыла, къозгъалгъандыла) / портиться (о настроении), быть не в духе, злиться / ачыуу келгенди, кёлю осал болгъанды. *[Чомур:] Дауум, ийнан, бюгюн сени эчкилеринг жыйылгъан кюндю.* Хубийланы О., Дерт, 8.

ЭЧКИАГЪАЧ *ат бот.* 1. Вяз / Чапыракълы, къаты агъачлы, гитче терек. *Кавказда ненча тюрлю агъач барды: тюртю, эчкиагъач, бусакъ, къайын, алма, кертме, эрик!...* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 20. *Жангы чакъгъан эчкиагъашчыкъ Желден къалтырай, Бутагъына къарылгъашчыкъ Къонады, жырлай.* «Жилтинле», 292.

2. *В позиции определения:* вязовый / Эчкиагъачдан этилген. *Эчки агъач таякъ. Эчкиагъач ушкок бла бир бирге суу чачыу.*

ЭЧКИЖУККА *ат.* Камушек, наподобие козьего сосца, применяемый в народной медицине балкарцами для лечения открытой раны / Ачыкъ жарагъа дарман орунуна хайырланылыучу, эчкини жуккасына ушагъан ташчыкъ. *Жашчыкъла суу ызда эчкижуккала жыядыла.*

ЭЧКИЧИ *ат.* Пастух коз / Эчки сюрюуню кютюучю адам (*малчы*). *Совхозну эчкичилери ахшы жети шимлеге ие болгъандыла.*

■ **Эчкичи къуш** ягнятник.

стервятник / мыллыкчы къуш. *къ.* **мыллык**. *Эчкичи къуш кенгде хахайлайды, Кече дуния анга тынгылайды.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 111. *Эчкичи къуш, чучхуп жерни, Къабарыкъ излейди, Къымылдап эрини.* «Жилтинле», 449.

ЭШ *эт.* 1. Плести (*прутья, ленты и т. п.*)/ Чыбыкъланы, къайишлени д. а. к. затны буруп, чалдишдирип бир зат эт (сёз ючюн, четен, къамичи). *[Мазан:] Анам, къарачы, тамбла чалыны эшип бошарыкъма.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 20. *Арбазны ичинде, къабыргъаны узунуна дери чертлеуюк чыбыкъдан эшилген гепдешле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 80.

2. Вязать (*носки, свитер и т. п.*)/ Энчи ийнеле, ыргъакъ неда машина бла халыны чалдишдирип, чындай, кёлек д. а. к. зат эт. *Къызла уа жамычы баулагъа къадалып чалыу эшедиле.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 335. *Ынна татагъа чындайла бла къол къапла эшгенди.* Къулийланы Х., Эгизле, 51.

3. Заплетать (*косу*)/ Чачны чалдишдирип эшме (неда эшмеле) эт. *[Афууажан] узун къара чачын эки ёшюнюню юсю бла жиберип, тохтамайын седирете да, жангыдан эше туруучуду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 71. *Жансурат, эшмелерин сёгюп, жангыдан эше эди.* «Шуёхлукъ», № 54, 29.

ЭШАЛОН *ат.* Эшелон / Жюк неда адамла ташыгъан поезд.. *Ауур жюклю эшалон гюрюлдеп озду.* «Шуёхлукъ», № 28, 5. *Поезд барады, жаханимге баргъанлай. Жесирле вагонну тюбюн ачадыла. Эшалон тохтаусуз бара тургъанлай, Къабырча, вагондан чыгъып къачадыла.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 84.

ЭШДИР *эт. понуд. от* **эш** / Эш дегенни *къатланыучу айырмасы. Атасы жашына чалы эшдирди.*

ЭШДИРИЛ *эт. страд. от* **эшдир** / Эшдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Бир айгъа цехде эки жюз чакълы жаулукъ эшдирилгенди. Колхозда нартюх къуяргъа деп дуула эшдирилгендиле.*

ЭШДИРИЛИУ *и. д. от* **эшдирил** / Эшдирил дегенден *этим ат.*

ЭШДИРИУ *и. д. от* **эшдир** / Эшдир дегенден *этим ат. Кёлекле эшдириу. Къол къапла эшдириу.*

ЭШДИРТ *эт. понуд. от* **эшдир** / Эшдир дегенни *къатланыучу айырмасы. Юй бийченге кёлек эшдирт.*

ЭШДИРТИУ *и. д. от* **эшдирт** / Эшдирт дегенден *этим ат. Дуула эшдиртиу. Четенле эшдиртиу.*

ЭШЕК *ат* 1. Осел / Юй жумушха хайырланылыучу, алаша бойлу, узун къулакълы, жылкъы тукъумлу хайыуан. *Бери улоу келаллыкъ тюйюлдю, атла бла эшекле окъуна тюбюнден бери кеслерин кючден чыгъарадыла.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 10. *[Борис:] Бюгюнча эсимдеди: аскерчилерибиз бла партизанларыбыз, сауутларын да эшеклеге жюклеп, тау артына ауа эдиле.* Ахматланы И., Боранда, 19.

2. *кёч. бош тил. эриши сёз.* Осёл, дурак, глупец, невежда (о тупом упрямце) / Кеси айтханны этерге сюйген адам.

■ **Эшек губус** *мед.* Рак (*злокачественная опухоль*)/ къоркъуулу кёпген (*ауруу*). **Эшек гуммос** *къарач. къ.* **эшек губус**. *Ким ауруса да Дохдур къарайды, Ёле турсанг да Уллу жарайды. (Эшек гуммосунг,*

Ёпке ауруунг Озсала, алкъын азды [аны] къарыуу). «Жюрек жырлайды», 159. **Эшек жип** *ц. диал. сёл. тил. къ.* **жантау.** *Аппа ёгюз териден эшек жипле этгенди.* **Эшек жууа** *бот. къарач.* Гриб / Башы къалпакъ болуучу алаша ёсюмлюк. *Къачан эсе да къардан, Жангурдан сакъларгъа деп агъачдан этилген бурху чирип, ...чирик къопхан жерлеринден гитче эшек жууала чыкъгъандыла.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 148. **Эшек чыгъанакъ** *бот. къирач. къ.* **эшек шинжи.** *Ол [зарлыкъ], эшек чыгъанакъча, эки сюйгенни арасынамы кирмейди, огъесе адамны ишинми жарсытмайды!* «Огъурлу танг», 158. *Къандауур, арбазда ары-бери айлана кетип, таш жанында ёсген эшек чыгъанакъланы къатында олтурду.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 131. **Эшек шинжи** *бот.* татарник (растение)/ тау, тюз жерледе да ёсюучю шинжили, базыкъ сабахлы кёксюл токъмакъ башлы ханс. *Старшина уа эшек шинжиге окъуна ушайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 302. *[Жулдуз:] Бу ит кадетлени, эшек шинжилеча, ууалгъанларын былай кёрдюм эсем, энди ёлсем да къайгъырмайма!* Гуртуланы Б., Адилгерий, 102.

♦ **Эшек атха миндир** позорить при всех / халкъны аллында бедишлик эт, уялт. *Бирле эшек атха мени Миндирирге жанығъанда, Айланды жашау тирменим Сени сыйлы жарыгъынгда.* Мокъаланы М., Дуния жарыгъы, 71. **Эшеги ёлгенди** печалиться, быть печальным / мудахлан, мугурлан, мишаулан, сагъышлы бол. *Нек мудахса, Тохтар эшегингми ёлгенди? Не болгъанды санга?*

ЭШИК [1] *ат* **1.** Дверь / Юйню, мал орунну д. а. к. мекямны кирирге, чыгъаргъа деп ачыкъ къалгъан жери эм ол жерни жапхан, аслымысында къангадан этилген зат. *Ол киши, эшикни шош жабып, орамгъа чыгъып, ишге кетди.* ■ *[Мурадин:] Мен эшиклени ачханымы киши кёрмеди.* Гадийланы И., Санга айтама, 36. *[Юйню] эшиклери тёбен жанында кёнделен къабыргъасына салыннган эдиле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 28.

2. *кёч.* Путь, разрешение / Жол, эркинлик. *Революция ол болумну тюрлендирип, халкъгъа окъууну, билимни эшигин кенг ачханды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 124.

■ **Эшик аллы** *къ.* **арбаз.** *Дахир Иналгъа барды. Эшик аллында ол арбазны сыйпай тургъан Жансуратха тюбеди.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 55. *Эшик аллында, бир жаякълан, ичинде артыкъ чёбю болмагъан гокка ханс тахта бар эди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 59. **Эшик арты** место в комнате возле двери, непочетное место / отоуда эшикни къаты, сыйсыз жер; антоними: тёр. *Ингирде къошха келсе, [Сафарны], эшик артындан ёрге ётерге эркинлиги болмагъанды.* Хочуланы С., Хапарла, 6. *Къызчыкъ эшик артында мугурайып, ...иги кесек турду.* Толгъурланы З., Айыуташ, 14. **Эшик башы** перемычка (двери), притолока / эшикге кюч жетмез ючюн аны юсю бла кёнделен салыннган агъач. *Директор, телефон трубканы къулагъындан да алмай, кёзлерин эшик башына жандырып, сирелип къалды.* «Шуёхлукъ», № 48, 86. **Эшик жаны** косяк (дверной)/ эшикни ёлчемлери бла ишленнген, эшик аны ичине гам къабарча эм ачыла этиле турурча агъачдан ишленнген тёртгюл керек. *Башы тёгерек айланды да, Хамызат эшик жаннга жабышды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 36. *Арлакъда... Саният бла башха-*

лары ол эски юйню аяусуз сюрте, Алёш а аны эшик жанларын жарашдыра тура эди. Толгъурланы З., Айнуташ, 64. **Эшик юсю** порог / босагъа. *Къанамат, секирип, орунундан къобуп, жанындан герохун чыгъарып, эшик юсюне мыллык атды.* Къобанланы Д., Таулада тауш, 249. ■ **Эшигинден басмайды [кирмейди]** *угъайл.* не ходить *к кому-л.*, не посещать *кого-л.*, не общаться / бармайды, кирмейди (*биреуню юйюне*). *Къасым бла Хашир бир бири эшиклеринден басмайдыла.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 86. *Ол кюнден сора сен къайтып эшигимден кирмединг.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 11. **Эшиги жабылды** случилась с ним беда / уллу палах болду, бушуу, жарсыу, къыйынлыкъ сынады, иш кырты болду. *Жарлы Халиматны юйю, къаргъышда айтыучуларыча, эшиги жабылып къалды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 253. *«Эшигим жабылды, отум кёмюлдю!» – деп, [Абдуллах] къатын сарнауну эте барады.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 318. **Эшигин жапды** он погубил его / биреуге жарсырча, инжирча иш этди, биреуню ишин кырты этди. *[Хан мараучусуна:] Сен къантулукъ, мени бетими жояргъа, отуму кёмерге, эшигими жабаргъамы умут этесе?* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 28. *[Солтан:] Мен харип, аланы [къойланы] бёрюге ашатып, эшигими жапхан болурмамы?* Боташланы И., Пьесала, 170.

ЭШИК[2] *ат* 1. Двор, улица / Юйден тышы, юй аллы. *Эшикден, солуулары тамакъларына тыгъылып, Виктор бла Алексей кирдиле.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 218. *Зухура, кёз жашлары бара, эшикге чабып чыкъды.* Шауаланы М., Мурат, 170.

♦ **Эшикге бетин къаратмайды** *угъайл.* не выходить на улицу / эшикге чыкъмайды. *[Назийфат:] Мен энди эшикге бетими къаратмайма.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 190. **Эшикге чыкъмагъан** незамужняя / эрге бармагъан (*къыз*). *[Гыжы:] Эшикге чыкъмагъан къызым да тас болду.* Хубийланы О., Дерт, 91. **Эшикге чыкъмазлыкъ бол** опозориться / бедишлик бол, уялыр болумгъа тюш. *[Анасы жашына:] Энди сени хатангдан эшикге чыкъмазлыкъ болгъанбыз! Къой бу айыплы ишлеринги! – дей эди.* **Эшикге чыкъмазлыкъ эт** опозорить / бедишлик эт, бетин жой. *«Бизни эшикге чыкъмазлыкъ этгенсе» – дейди анасы къызына.*

ЭШИКЛИ *сыф.* Чужой, посторонний / Кесингики угъай, башханыкъы. *Эшикли чычхан юйлю чычханны къыстар.* (Нарт сёз.)

ЭШИЛ *эт. страд. от* **эш** / Эш дегенни *зорлаучу айырмасы. Омакъ эшилген четен гюрбели ёре арбалада баргъанла, кюресге олтуруп, кюрес къарыулу къоллада чайкъала баргъанла да бардыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 75. *Найыпхан токъ ёшюнлю, узун бойлу къызды, аны къаты эшилген къара эшмелери белинден энишге озадыла.* Толгъурланы З., Эрирей, 12. *[Назмучу Лалагъа:] Чачынг табанынгдан, тогъуз къат этилип, мангылайынг жанган жулдузча.* «Жилтинле», 117.

ЭШИЛИУ *и. д. от* **эшил** / Эшил дегенден *этим ат. Чалыны эшилиую.*

ЭШИТ *эт.* 1. Слышать / Эшитиу органланы кючю бла айтылгъанны ангылау. *Кюмюшланы къанга коридорда мугурайып тургъанлай,*

Бекболат орайда тауушла эшитди. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 397. *«Хаф-хаф»,– деп [ит] адам кючден эшитирча, эки къарыусуз таууш чыгъарды.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 186.

2. Слушать, внимать / Бир затны юсюнден бил, андан хапарлы бол. *Букъминатны келлигин эшитгенли, Мустафирде болгъан мудахлыкъны ким да ангыларчады.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 68. *[Мухаммат:] Солтан кеси не айтырыкъ эсе да аны бир эшитейик.* Боташланы И., Пьесала, 185.

■ **Эшитмедим (эшитмегенме) деме** заруби себе на носу / Эсингде тут, эсингден кетерме. *[Ёрюзмек Мазаннга:] Бир мал къораса, жалынгдан тыярма, артда эшитмегенме деме!* Залийханланы Ж., Таукъушла, 29. *[Таубий Асланнга:] Алагъа [атлагъа], кёз гинжингеча, сакъ болмасанг, эшитмедим деме!* Боташланы И., Пьесала, 24.

ЭШИТДИР *эт.* 1. *понуд. от* **эшит** / Эшит дегенни *къатланыучу айырмасы. Келин ючгюл бюкленнген письмону муштухул ачып, къалтырагъан ауазы бла, манга эшитдирип окъуп башлады.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 15. *Алай тура кетип, ол [анам], тауушун манга эшитдирирге къоркъгъанча, жюрегини тереninden бир уллу кюч бла жылайды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 49.

2. Сообщать, доносить *что* / Билдир. *Тойну юсюнден къоншу элде жууукълагъа да эшитдиргенбиз.*

ЭШИТДИРИЛ *эт. страд. от* **эшитдир** / Эшитдир дегенни *зорлаучу айырмасы. Огъурлу хапар тау эллеге эшитдирилди.*

ЭШИТДИРИЛИУ *и. д. от* **эшитдирил** / Эшитдирил дегенден *этим ат.*

ЭШИТДИРИУ *и. д. от* **эшитдир** / Эшитдир дегенден *этим ат. Къычырып эшитдириу. Халкъгъа къууанч хапарны эшитдириу.*

ЭШИТИЛ *эт. страд. от* **эшит.** Слышаться, доноситься до слуха / Эшитирча бол, эшитирча тауушэт. *Сууну тунакы шууулдагъаны жангурну тауушундан айырылып эшитиледи.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 122. *Къойла къозуларына макъыра, ийнекле бузоуларына ёкюре, бир-бирлерине жууап этгенча эшитиледиле.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 51.

ЭШИТИЛИН *эт. къ.* **эшитил.** *Къоншу арбазда адам ауазла да шыбырдашып эшитилинедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 342.

ЭШИТИЛИНИУ *и. д. от* **эшитилин** / Эшитилин дегенден *этим ат. Жырны узакъдан эшитилиниую.*

ЭШИТИЛИУ *и. д. от* **эшитил** / Эшитил дегенден *этим ат. Черекни шууулдагъаны эшитилиу.*

ЭШИТИУ *и. д. от* **эшит** / Эшит дегенден *этим ат. Сууну шууулдагъаныны эшитилиую. Адам ауазла эшитиу.*

ЭШИУ I *и. д. от* **эш** / Эш дегенден *этим ат. Чындай эшиу. Гуржаба эшиу.*

ЭШИУ II *ат.* Вязанье (*вещь, которую вяжут*)/ Эшиле тургъан зат (*носки, кёлек, жаулукъ д. а. к.*). *Эшиу этген иехде, шарфладан сора да, гитче кюйюзчюкле, дорожкала*

чыгъарадыла. Къызчыкъ эшикден киргенлей, эшиучюгюн къолуна алады.

ЭШМЕ[1] *ат* 1. Коса (*женская*) / Чачланы, чач жоккуланы (*тишырыунукъуланы*) бирге эшилгени. *Къызчыкъны эки эшмеси эки жанына атылып, бауурундан тюшгенди.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 126. *Жансурат эшмелерин сёгюп, Жангыдан эше эди.* «Шуёхлукъ», № 54, 29.

2. Низка, связка, вязанка / Соханны, нартюхню д. а. к. башха затланы бир талайыны бирге къысылгъаны, тагъылгъаны. *Сохан эшме. Нартюх эшме.*

ЭШМЕ[2] *ат.* Корзина, сплетенная обычно из прутьев или коры березы, лукошко / Эмен терекни чыбыкъларындан неда къабугъундан эшилип, ичине бишлакъ салыучу четен. *Къойчу эки эшмени да бишлакъдан толтуруп, эшекге жюклеп, къошдан элге атланды.*

ЭШМЕ[3] *ат.* Коревая сыпь / Кёмеге ушагъан сабий аурууну бир тюрлюсю. *Эшме, кёме аурууладан ауругъан сабийлеге асма ташланы къалай салгъанларын Заура эсине тюшюрдю.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 279.

ЭШТА *мод. сёз.* Видимо / Адам кесини айтхан затыны боллугъу бла болмазлыгъына бир кесек арсарлыгъын, анга толу ийнанмагъанын билдиреди. *Эшта, адам жаратылгъанлы кюреш къалгъан болмаз.* Кацийланы Х., Мухаммат, 210. *Эшта, адамла мени жангызлыгъымда кеси терслигим болмагъанын англай болур эдиле.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 43.

ЭШТАДА *мод. сёз. къ.* **эшта.** *Эштада, жарсыу ананы жыламукъларын къурутхан болур эди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 6. *Ишни да, эштада, анга кёре, башхалача бардырыргъа тюшерик болур дейме.* Гуртуланы Э., Тенглерим, 27.

ЭШТА-ЭШТА *мод. сёз.* Где уж (там)! / Хоу бирда (*адамны бир затха ийнанмагъанын билдиреди*). *[Фатийма:] Сора Домалай къайры кетгенди? Насып болуп, къолларындан ычхынып, башын алып кетген болурму? [Гыжы:] Эшта-эшта. Къайда эсе да госпитальгъа ийген хапар айтадыла.* Хубийланы О., Дерт, 70. *Къартла, аллай насып туугъанына ийнанмай: «Эшта-эшта, бизге аллай насып къайда?» – дедиле.* «Къарачай халкъ таурухла», 127.

ЭЯ *межд.* Выражает удивление, возмущение / Адамны бир затха бек сейирсиннгенин, ачыуланнганын билдиреди. *[Асланбек:] Эя, юйюнге! Аны [Масхутну къатын алгъанын] андан бери бизге нек айтмай турасыз!?* «Шуёхлукъ», № 54, 32.

Ю

ЮАНЬ *ат.* Юань / Къытайны ахча единицасы.

ЮБИЛЕЙ *ат* 1. Юбилей / Бир ишни бардырылгъаныны неда биреуню жашауууну, урунууууну, учрежденияны, шахарны къуралгъаныны онжыллыкъла, жюзжыллыкъла бла тергелген белгили жыллыгъы эм анга жораланнган къууанч, байрам. *Жазыучуну юбилейи. Юбилейни байрамлау.* ■ *Къыралны жарым ёмюрлюк юбилейи бла байламлы саугъаланнган алчы коллективле, боюнларына жангы борчла алып, бешжыллыкъны*

болжалдан алгъа толтурур ючюн къадалып уруна башлагъандыла. «Шуёхлукъ», № 39, 113.

2. *В позиции определения:* юбилейный / Юбилей бла байламлы. *Юбилей майдал. Юбилей дата. Юбилей чыгъарма.*

ЮБИЛЯР *ат.* Юбиляр / Юбилейи белгилене, байрамлана тургъан адам. *Юбиляргъа алгъышлаула кёп жиберилгендиле.*

ЮБКА *ат.* Тёбен жан (*къ.* **тёбен**). *[Къызны] юбкачыгъы чубурчукъ, Тобугъуна жеталмай, Жюннге кирген тауукъча, Алгъа атлам эталмай!* Къулийланы Х., Жылла озадыла, 91. *[Къушжетерге] сагъат бла жарымдан артха къойма деген эдинг, энди сагъатынга бир къарачы,– деп, акъ огъары жанлы, къара юбкалы къыз ышарды.* Хубийланы О., Аманат, II, 203.

ЮВЕЛИР *ат* 1. *къ.* **кюмюшчю**. *Ювелир жюзюкню гитчерек этди.*

2. *В позиции определения:* ювелирный / Сыйлы металла эм ташла бла байламлы. *Ювелир тюкен.* ▩ *Бизни къырал дунияны 33 къыралына бек багъалы металладан этилген ювелир затла сатады.* «Ленинни байрагъы», 1982, №128.

ЮГ *ат* 1. *къ.* **къыбыла**. *Зурнукла югга барадыла.* «Шуёхлукъ», № 28, 81.

2. *В позиции определения:* южный / Юг жанындагъы. *Ураганла асламысында юг къыраллада боладыла.* «Естествознание», 67. *Сахараны кёчюучю юзмезлери жылдан жылгъа Суданны юг жанына жууукълашадыла.* «Коммунизмге жол», 1983, № 211.

ЮЗ *эт.* 1. Рвать *что*, отрывать *что* / Нени болса да кюч бла тартып, уруп, сермеп айыр, жыртып ал. *Гемуда ийнеклени къуйрукъларын чайнап юздю, ызы бла сюрюп бир терен къолгъа урду.* «Нартла», 196. *Халиймат жол жанындан юзюп келген дарман чапыракъла, олсагъатда жууып чыгъаргъанча, жылтырайдыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 29.

2. Прорывать (*о воде*)/ Сууну юсюнден: ашай кетип, оюп, тыйгъычны буз. *[Суу] алайны [арыкъны бир жерин] юзюп ычхынса, палахла энди боллукъдула.* Кацийланы Х., Тамата, 167.

3. *кёч.* Получить с кого что, выманив нечестным путем / Хыйла неда бир башха амал бла кимден болса да бир жукъ ал, кесинге бир зат тюшюр. *Алымчы да, чычханны марагъан киштикча, алтын къамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуп турады.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 19. *Ингир къарангы бола, Къамгъут бай, ата къарнашындан бир зат юзерине къууана, бухар бёркюн желкесине тюртюп, жумушакъ ышара, босагъадан ичгери атлады.* Къобанланы Д., Таулада тауушу, 336.

4. Прорывать (*линию фронта, оборону противника и т. п.*)/ Къажаулукъну, чырмауланы хорлап, алгъа ёт. *Бизни танк бригада, душманны фронтун юзюп, аны тылына ычхынады.* «Коммунизмге жол», 1979, № 81. *Пил душманны къуршоуун юзеди, иесин къоркъуу болмагъан жерге элтеди эм аны жерге акъырын салады.* «Коммунизмге жол», 1982, № 224.

5. Освобождаться (*от ига, гнёта и т. п.*)/ Эркинликге чыкъ, башынга бош бол; зорлукъдан, зулмулукъдан д.а.к. затдан къутул. *Зорлукъну юзюп, чыкъгъандыла кёп халкъла.* «Коммунизмге жол», 1982, № 106.

6. Убивать, умерщвлять / Ёлтюр, жашауун тохтат. *Душман окъ сол-*

датны жашауун юздю. «Шуёхлукъ», № 34, 19.

7. Доводить до истощения, упадка сил / Аш неда дарман бла жалчытмай, ырахын эт, аздыр, къарыусузгъа къалдыр. *Айхай, жашчыкъны гыржын бурхусуз къалдырып, жилигин къалай юзерик эди [атасы].* Толгъурланы З., Эрирей, 121. *Жашла, быллай къургъакъ жыл, малны хамхотун жерге салгъанына къарап, борбайын юзюп къояргъа боллукъдула.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 186.

8. Прерывать, прекращать (*рассказ, песню, разговор и т. п.*)/ Айтыла тургъан таурухну, жырны, сёзню д. а. к. затны тохтат, тый. *Топ атылгъан тауш солдатны жырын юздю.* «Коммунизмге жол», 1984, № 86.

ЮЗГЕЛЕ *ат.* Щепка / Агъач кесгенде, отун жаргъанда агъачдан тюшген ууакъ кесек. *Аман агъачны юзгелеси кёп болур.* (Нарт сёз.) *О [Хамит] жана тургъан юзгелени алып, юллесин къабындырды.* Кацийланы Х., Тамата, 62.

ЮЗГЕЛЕЛЕ *эт.* Расщеплять / Агъачны туурап, жонуп, бек ууакъ эт, жонгурчхагъа чыгъар. *Жашчыкъ балта саплыкъны юзгелелеп иничгертди.* «Коммунизмге жол», 1980, № 62.

ЮЗГЕЛЕЛЕН *эт. страд. от* **юзгелеле** / Юзгелеле дегенни *зорлаучу айырмасы. Томуроу юзгелеленди.*

ЮЗГЕЛЕЛЕНИУ *и. д. от* **юзгелелен** / Юзгелелен дегенден *этим ат.*

ЮЗГЕЛЕЛЕУ *и. д. от* **юзгелеле** / Юзгелеле дегенден *этим ат. Жаркъаны юзгелелеу.*

ЮЗГЕРЕ *ат къарач.* Загородка (*для мелкого рогатого скота*)/ Гюрен. *Бай, къойланы юзгереден тышына къыстап, жангыдан санап башлады.* Эбизеланы Х., Къанаматны журтунда, 5. *Тюнене кече буз къатыш уллу жел болгъанды да, къойла юркюп, юзгерени да бузуп, чыгъып кетгендиле.* Семенланы А., Жазыу айла, 39.

ЮЗГЮЛ *ат сёл.тил. къ.* **юзгеле.** *Ынна от тиргизирге арбаздан юзгюлле жыйып келди.* «Шуёхлукъ», № 19, 67.

ЮЗГЮЧ *ат сёл. тил.* Вымогатель, рвач / Кесине хайыр, файда тюшсе, къалгъанлагъа хата болгъанлыкъгъа къайгъырмагъан, не амал бла да юзерге, башына тап тюшюрюрге излеген адам. *Ол [Фарзанов] къуллукъда кесин кётюрюрге сюйген, юзгюч адамды.* «Шуёхлукъ», № 33, 119.

ЮЗГЮЧЛЮК *ат сёл. тил.* Вымогательство, рвачество / Юзгючню халы, къылыгъы. *Юзгючлюк бла кюрешиу. Мен уста билеме: ол ишинде улутхачылыкъ, юзгючлюк бла кюрешгенин.*

ЮЗДЮР *эт. понуд. от* **юз** / Юз дегенни *къатланыучу айырмасы. [Гондай жашха:] Бармагъымы юздюрюп къоя эдинг да, таланнган!* Залийханланы Ж., Тау къушла, 16. *Чоюнкак эрлей кезлик бычакъ бла жыланны белинден юздюргенди.* «Къарачай халкъ таурухла», 107.

ЮЗДЮРТ *эт. понуд. от* **юздюр** / Юздюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Ана баласыны сокъур тырнагъын кетергенден эсе, кесини къолун юздюртюрге ыразыды.* Хубийланы О., Аманат, I, 66.

ЮЗДЮРТЮУ *и. д. от* **юздюрт** / Юздюрт дегенден *этим ат.*

ЮЗДЮРЮЛ *эт. страд. от* **юздюр** / Юздюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Юздюрюлген гюллени жаш къызгъа берди.*

ЮЗДЮРЮЛЮУ *и. д. от* **юздюрюл** / Юздюрюл дегенден *этим ат.*

ЮЗДЮРЮУ *и. д. от* **юздюр** / Юздюр дегенден *этим ат. Жауну къылыч бла къолун юздюрюу.*

ЮЗДЮРЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **юздюр** / Юздюр дегенни *араш айырмасы.*

ЮЗДЮРЮШЮУ *и. д. от* **юздюрюш** / Юздюрюш дегенден *этим ат.*

ЮЗМЕЗ *ат* **1.** Песок / Къаты минералланы [асламысында кварцны] бирге жабышмагъан бек уакъ кесеклери; къум. *Даулет, чалгъыгъа къалакъ этип, къалагъына юзмез сюртюп, аны белине сугъады да, жыйынны аллында тебирейди.* К а ц и й л а н ы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 18. *Жагъада таш тёбеле, юзмез тюбюнден къарагъан темир, быргъы сыныкъла тюбейдиле.* «Шуёхлукъ», № 60, 68.

2. *В позиции определения:* песчаный / Юзмез бла байламлы. *Юзмез тёбе. Юзмез аулакъ. Юзмез топуракъ.*

■ **Юзмез къагъыт** наждачная бумага / темирден этилген затланы ариулауда эм сыйдамлауда хайырланылыучу, юсю къум хыршы бла жабылгъан къаты къагъыт. **Юзмез къалакъ** деревянная планка с нанесенным слоем песка (с ручкой и тонкой железной скобой) для точки косы / юсюне юзмез сюртюлюп, чалгъыгъа жаныу этер эм аны къылауларын тюзетир ючюн хайырланылыучу, ауузунда къынгыр темирчиги эм сабы болгъан къангачыкъдан этилген керек. *Энтда кёреме, кёзлерими къысып Къарасам [Хажи-Мусаны] белинде юзмез къалагъын, Имбашында жылтырагъан чалгъысын, Аркъасында биягъы къошкъулагъын.* О т а р л а н ы К., Сайлама, II, 291. **Юзмез таш** точильный камень / балтаны, бычакъны билерге хайырланылыучу таш. *Аны [сабан агъачны] он узун жютю тырнагъы, юзмез ташда биленнген бычакълача, жым-жым жылтырайдыла.* К а ц и й л а н ы Х., Тамата, 68.

ЮЗМЕЗЧИ *ат.* Тот, кто на косьбе носит ведерко с песком / Чалгъыда юзмез челекни жюрютюучю жашчыкъ неда къарт киши. *Чалгъычыла чалгъыларына жаныу этерге тохтагъан жерге юзмезчи да келди.*

ЮЗМЕЙ *сёзл.* **1.** Беспрерывно, постоянно / Дайым, тохтаусуз. *Жашла дырын жыйыуларын юзмей ишлейдиле.*

2. Залпом, сразу, не отрываясь / Бир урумгъа, тохтамай. *Аллына салыннган айранны жаш юзмей ичди.*

ЮЗМЕЛТ *ат.* Готовая к прядению шерсть, ровница / Таралып, созулуп, ийирилирге хазырланылгъан жюн кесек. *[Асият] ачдан кёлю шор тарай, арт юзмелтин ийирип бошап, жерде кийиз юсюне ботасын атып, гуппуш болуп, асыры талчыкъгъандан несин да билмей жатды.* Ш а у а л а н ы М., Мурат, 86. *Тютюн, кёк юзмелтча, Ожакъдан бурулуп чыгъады, Отда къайнагъан этни ийиси бурунунга урады.* Б о т а ш л а н ы И., Экинчи тюбешиу, 46.

2. *кёч.* Клок (*сена, тучи, тумана и т.д.*) / Биченни, булутну, туманны

д. а. к. затны) бёлюннген, айырылгъан кесеклери. *Бичен юзмелтле гебен тюбюнден, бурулуп-бурулуп, толан болуп чыгъадыла.* Кацийланы Х., Жер жулдузлары, 35. *Юйлени тютюнлери сау кюн узуну, акъ юзмелтле болуп, ожакъдан тюз ёрге чыкъгъанлай турадыла.* «Шуёхлукъ», № 41, 49.

ЮЗЮК[1] *ат* 1. Обрывок, кусочек / Бир затны юзюлюп, кесилип алыннган неда къалгъан кесеги. *Бир ыйыкъдан сора [адамла] жипни чайналгъан юзюгюн агъач башында тапхан эдиле.* Семенланы А., Жазыу айла, 100. *Эски ящикледен, темир юзюкледен, жамау-жамау быстырладан къуралгъан юйлени саны жокъду.* «Шуёхлукъ», № 37, 89.

2. Отрывок, фрагмент / Чыгъарманы уллу болмагъан бир кесеги. *[Калабеков:] Алгъа жыр жырланып, сора той этилип неда пьесадан юзюк салынып, ахырында – жангыдан жыр айтылгъан концертле аз болмайдыла.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 22. *Устаз сохталагъа поэманы юзюклерин окъутуп кёрдю.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 171.

■ **Юзюк-юзюк бол** рваться на клочья, куски, части / уакъ бёлюмлеге, кесеклеге юлешин. *Акъсылдым булутла кётюрюлюп, юзюк-юзюк болуп, тауланы тёппелерине къонадыла.* Хубийланы О., Аманат, II, 7. **Юзюк-юзюк эт** рвать на куски, клочья / уакъуакъ, кесек-кесек эт. *Жаш жипни юзюк-юзюк этип келтирди.*

ЮЗЮК[2] *ат къарач.* Род, порода / Тукъум, урлукъ. *[Мурат Даутха:] Къызбай юзюкден болмагъанынгы ангылап турама.* Батчаланы М., Элчилерим, 82. *Аланы [фашистлени] юзюклери юзюлсюн, ала тюйюлмюдюле мени юйсюз, сабийсиз этген!* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 16.

ЮЗЮКЛЕ *эт. сёл. тил.* юзюкюзюк эт *къ.* **юзюк**[1]. *Сора [жел бутакъланы] чачып юзюклейди, устук-устук этеди. Чууакъ кёкню бетин ачып, узакълагъа жетеди.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЮЗЮКЛЕН *эт. страд. от* **юзюкле** / Юзюкле дегенни *зорлаучу айырмасы.*

ЮЗЮКЛЕНИУ *и. д. от* **юзюклен** / Юзюклен дегенден *этим ат.*

ЮЗЮКЛЕУ *и. д. от* **юзюкле** / Юзюкле дегенден *этим ат.*

ЮЗЮЛ *эт.* 1. Оторваться / Тартылып, созулуп, кесилип, ышыла кетип, бир затдан айырыл, бёлюн. *Келир болса, къыл кёпюрден тизилир; кетер болса, темир сынжыр юзюлюр.* (Нарт сёз.) ○ *Ата журт урушда кими жанын бергенди, кимини билеги, кимини буту юзюлгенди, кими сокъур болгъанды,– деп, кючсюндю Жамийлят.* Кацийланы Х., Тамата, 85.

2. *кёч.* Осложниться (*о болезни*) / Ауругъанынг иги сау болгъунчу, багъыуну къоюп, туруп къалып, жангыдан ауру. *Келин иги болгъунчу ашыгъып къобуп, баям, юзюлюп жата эди.* «Шуёхлукъ», № 47, 25.

3. Обвалиться / Оюл (*къаяны, къарны д.а.к. затны юсюнден*). *Бир-бирде тауладан куртла, бузла юзюлюп, гюрюлдеп, черекни боюнна ташаядыла.* Шауаланы М., Мурат, 100.

ЮЗЮЛЮУ *и. д. от* **юзюл** / Юзюл дегенден *этим ат. Къар юзюлюу. Жилиги юзюлюу.*

ЮЗЮМДЮ *ат къарач. къ.* **юзюк**[1] (*2-чи магъ.*). *Мен бир хапар эшитген эдим да: «Ол бу тиширыу айтханны юзюмдюсю болурму?» – деп, умут этдим.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 17.

ЮЗЮУ *и. д. от* **юз** / Юз дегенден *этим ат. Жипни юзюу. Биреуню, кёп ишлетип, жилигин юзюу.*

ЮЗЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **юз** / Юз дегенни *араш айырмасы.*

ЮЗЮШЮУ *и. д. от* **юзюш** / Юзюш дегенден *этим ат.*

ЮЙ *ат* **1.** Дом, Квартира, здание / Жашаргъа неда тюрлю-тюрлю учреждения ияла турургъа деп ишленнген мекям. *Юй ишлеген балта эшикде къалыр.* (Нарт сёз.) ○ *Ибрахим дерсден юйюне жортуп кирди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 5. // *къ.* **отоу.** *Ханийфа, узун къара чачыны эки эшмесин да къара чач бау бла бирге къоша, тыш юйге чыкъды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 271. *Къара кёзлери да жилямукъдан толуп, [Асият] агуман болгъанча, юйню ортасында сюеледи.* Шауаланы М., Мурат, 39.

2. *В позиции определения:* домашний / Юй бла байламлы. *Юй адырла. Юй жашау.*

3. Жилье, место обитания жизни людей / Ышыкъ, адам турурча, жашарча, кечинирча жер. *Халкъны юйю – туугъан жери.* (Нарт сёз.) ○ *Къая ыранда дорбун эди юйюбюз, Аш-суу этсек, чыкъмай эди тютюнюбюз.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

4. *къауум. ат къ.* **юйдеги.** *Эрке сабий – юйню бийи.* (Нарт сёз.) ○ *Алгъын заман бек къарангы заман эди, – Къатынланы жашаулары аман эди. Тау юйледе кёз жаулары кюйгенлей, Бармакъларын жюн таракълагъа тюйгенлей.* Будайланы Х., Алтын тау, 17.

■ **Юй ал** *къ.* **арбаз.** *[Ачахмат жыйылгъанлагъа:] Бусагъатдача, хар кимни юй аллы былай берекетледен толу болуп тургъан сунмагъыз, балаларым.* Залийханланы Ж., Жаннган жюрекле, 53. *Нек битмейдиле конфетчикле юй аллында терекчикде?* Биджиланы А., Сайламалары, 15. **Юй баш 1)** кровля, крыша / мекямны юсюн жапхан баш жаны; стропиллени юслерин жапхан къошун, шифер, къанжал д. а. к. затла. *Сабий – жауун суу юй башладан Саркъгъанда, къарап, къууаннган ауулум, Жаш кюнледе жазгъан назмуларымда Алма ийисинг да тургъан ауулум.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 68. *Жауунну тамычылары жангы юй башха тюедиле кеслерин.* Мокъаланы М., Жырла бла жылла, 140; **2)** чердак *къ.* **чардакъ.** *Жулдуз юй башына къарангыда тюртюле-тюртюле чыкъды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 32; **3)** *эск.* Крыша землянки *къ.* **чорбат.** *Хар затны билирге сюйюучю къатынла юй башларындан къарайдыла.* Этезланы О., Тарда, 161. *Юй башда олтургъан къауумла да башындан энишге чыбыкъланы узата, бернеден жукъ юзерге кюрешедиле.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 14. **Юй башчы** *къарач.* **1)** глава дома, семьи, хозяйства / юйню иеси, юйюрню башчысы. *[Юй бийче:] Къазауат башланнганда, юй башчыбыз аскерге кетди...* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 10; **2)** *сёл. тил.* баш ие *къ.* **баш.** *Юй башчым фронтда ёлгенди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 9.

■ **Юй бийче** *къ.* **къатын**[2]. *Юй бийче, чыккырлагъа узалып, Чыгъарадыла тузланнган мал башланы, Тепсилеге тизип таулу сырала, Кёргенбиз жарыкъ кёзлени, жашла-*

ны. Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 61. *Ол [Ибрахим] ёмюрде кюсеп, кючден тапхан юй бийчесин жанындан артыкъ кёрюучю эди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 43.

♦ **Юй бол** обзаводиться семьей / юй къура, юйюр бол. *Эки тели бир болсала, юй болмазла.* (Нарт сёз.) ■ *Сиз [къызла] юй болуп, къууанч бла Жашагъыз хар биригиз!* Къуллийланы Къ., Чумла къызарадыла, 194. **Юй бокъ (кир)** сор, мусор / юй тюпден чыкъгъан кир. *Чыпчыкъ, юй бокъну къаза кетип, бир оймакъ тапды.* (Фольк.) **Юйге кийир** *этн.* показ невестки родителям, родственникам и близким ее мужа / келинни къайынларына эм эрини жуукъ адамларына кёргюзт, юйге ачыкъ эт, баш ауун ал. *Салиймат юйге киргенли эки-юч ай кетсе да, къайын анасы бла Зубайда, анга бурунлары бла сёлешип тургъан болмаса, бир жангыз жол да жылы сёлешмейдиле.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 18. **Юйде къалгъан** *сёл. тил.* старая дева / эрге бармай, кёпге къалгъан къыз. *Мисирхан а юйде къалгъан отуз беш – отуз алты жыл болгъан къыз эди.* Толгъурланы З., Эрирей, 62.

■ **Юй жый** убрать дом, убраться в доме / Юйню ичин ариу, таза эт, тизгинин жый. *Эски жуугъан, юй жыйгъан къыйынды.* Къобанланы Д., Таулада тарууш, 20. *Юй иеси дин.* домовой / диннге ийнанганланы акъылларына кёре, хар юйде да иелик этип тургъан, табийгъатда болмагъан, тюбемеген жан. *[Аминат:] Фатиймат, юй иеси кибик, тёгерекге кирип не кюрешесе?* Ёзденланы А., Саният, 24.

♦ **Юй къач** *этн.* подарки со стороны невестки родителям и родным её супруга / келинни жанындан аны эрини ата-анасына эм туугъан къайынларына берилген сый. *Жангы келин, юй къачха деп, кёп зат келтиргенди.* (Фольк.)

■ **Юй орун** место, участок земли для постройки дома; усадьба / юй ишлер жер эм аны тёгерегиндеги жер юлюш. *Мусса къарап айланды, Юй орунну сайлады. Гетмен алып къолуна, Ишге кесин байлады.* Шахмырзаланы С., Назмула, 14. *Былайда юй орун алып, мекям ишлерге тебиредим.* «Жарыкъ жолда», 183. **Юй тюп** пол (*в доме, помещении*)/ юйню, мекямны ичинде: асламысында къангадан неда башха затдан ишленип, нени болса да юсюнде адам жюрюрча, турурча жарашдырылып салыннган къат. *Ибрахим экинчи жол боюнуна жумдуругъу бла, къуйругъуна уа табаны бла ургъанда, Гордаш чончайып кетди да, бауурундан юй тюбюне тийди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 61. *Абдул-Къадыр, сакъалын жарашдыргъанын къоюп, таш юй тюпде, зынгырдап, тёнгереп айланнган багъыр шайланы жыйды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 85.

ЮЙ-БАШ *къауум. ат.* Дом, двор, огород и т. п./ Юй эм битеу анга къарагъан затла (*арбаз, бахча, мал орун д. б.*). *[Анасы келинине:] Сен а, иги къыз кибик, юйге-башха къара.* «Минги тау», 1992, № 2, 39.

ЮЙДЕГИ[1] *ат къ.* **юйюр 1.** *Ичгичини юйдегиси ашсыз жатар.* (Нарт сёз.) ○ *Ёлмезланы Ибрай эски тау эллени биринде ауур юйдегисин кечиндиралмай, эркинлик бла бирге берилген кенг жерни тапсынып, кёчюп урбуннга келди.* Хубийланы О., Адамла, 13.

ЮЙДЕГИ[2] *ат эвф.* Супруга, жена / Къатын, юй бийче. *Къарашауай: «Бу алтын башмакъ къайсы къызны аягъына тенг болса да, аны излеп, кесиме юйдегиге алмай къоймам», – деп, къаргъанды.* «Нартла», 154. *Назбий, зор жол бла юйдегисин окъуугъа салгъынчы,*

тынчлыкъ тапмады. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 221.

ЮЙДЕГИЛЕН *эт. сёл. тил.* Юйдегили бол *къ.* **юйдегили.** *Бир бёлек замандан жашла юйдегилендиле.* (Фольк.) *[Суфият Зухурагъа:] Сени кибикле, биргенге окъугъанла, юйдегиленип, эр киши ышыкъ табып тургъанларын кёрсем, арыгъан жолоучуча, кесим къалып кетдим, кимге да керек болмай деп, къыйналырым келеди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 204.

ЮЙДЕГИЛЕНДИР *эт.* Юйдегили эт *къ.* **юйдегили.** *[Отар:] Жарлыды, къарыусузду демей эсегиз, аны [Рамазанны] юйдегилендирирге керекбиз биз, таматала.* «Огъурлу танг», 168.

ЮЙДЕГИЛЕНДИРИУ *и. д. от* **юйдегилендир** / Юйдегилендир дегенден *этим ат. Биреуню юйлендириу.*

ЮЙДЕГИЛЕНИУ *и. д. от* **юйдегилен** / Юйдегилен дегенден *этим ат. Жашны юйдегилениуюне жуукъларыраз болдула.*

ЮЙДЕГИЛИ *сыф.* Семейный, женатый / Къатыны, сабийлери болгъан. *Айхай, кеси юйдегилиди [Азамат]. Къатыны, сабийлери. Энди ол юйюрюн ташлап, Къундуздадыла кёзлери.* Отарланы С., Жансарай, 62. *Айтемир, юйдегили киши болса да, тиширыу кёрген жерде кесин жаш жашчыкъ этгенди.* Хубийланы М., Алан, 24.

■ **Юйдегили бол** жениться, создать семью / юйюр къура, къатын ал. *Ала [жашла], кичиден башлап, къатын алдыла, юйдегили болдула.* «Нартла», 136. *[Зулкъай:] Аслан юйдегили болуп, аны сабийлерин ийнакъларгъа сюе эдим.* Боташланы И., Пьесала, 68. **Юйдегили эт** женить кого / къатын алдыр. *[Къасай:] Энди ол аман жашны юйдегили этерге керекди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 8. *Эки къарындаш да, къызны школдан тыйып, ким асламыракъ къалын узатса да, аны бла юйдегили этерге деп оноулашхандыла.* Токъумаланы Ж., Нартланы туудукълары, 68.

ЮЙЛЕН *эт.* Жениться, вступать в брак / Къатын ал; бир юй бол. *Жашлай юйленнген къарт болмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Кюндюзгю кюн эл ичинде ала [Дауум бла Хорлам] саламлашханлыкъгъа, тап, тохтап сёлешгенликге, алкъын юйленир акъыллары боллукъ тюлдю.* Хубийланы О., Дерт, 131.

ЮЙЛЕНДИР *эт.* Юйдегили эт *къ.* **юйдегили.** *[Къатыны эрине:] Э киши, жашланы юйлендире башларгъа керекди.* (Фольк.) *Меккяхан да юйдегисин юйлендирип бошап, туудукъларыбла булжуй жашайды.* «Огъурлу танг», 119.

ЮЙЛЕНДИРИУ *и. д. от* **юйлендир** / Юйлендир дегенден *этим ат. Жашны юйлендириу.*

ЮЙЛЕНИУ *и. д. от* **юйден** / Юйлен дегенден *этим ат. Хар юйлениу къууанч байрам халда ётсюн.* «Ленинни байрагъы», 1972, 97.

ЮЙЛЮ *ат* **1.** Член семьи, домашний, семейный / Юйюрнюкю, юйдегиники. *Къыз тууса – къонакъ, жаш тууса – юйлю.* (Нарт сёз.) ○ *[Сапар Гыжыгъа:] Жаш, сюйсек, сюймесек да бизникиди... бюгюн аны [Чомурну] аты юйлюдю.* Хубийланы О., Дерт, 91.

2. *В позиции определения:* домашний, семейный / Юй бла, юйюр бла байламлы. *[Мыртаз юй бийчесине:] Биз кишини юйлю оноууна*

къатышмайбыз, бизде кишини иши жокъду. Хубийланы О., Дерт, 177.

3. Свой, близкий / Ахлу, жуукъ. *[Къушжетер Залимханнга:] Мен ангылагъан: ишлесенг, къайда да юйлюсе, къыйынынг кирмеген жерде уа сыйынг калак итден онглу тюлдю.* Хубийланы О., Аманат, II, 201. *[Смаил Исламгъа:] Мен тыш адам тюлме, юйлюме...* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 18.

4. Прирученный, не дикий; живущий при доме (*о животных, птицах*)/ Юйюрсюннген, къолгъа юйренген; юй къатында кечиннген (*жаныуар, къанатлы*). *Эшикли чычхан юйлю чычханны къыстар.* (Нарт сёз.) ○ *Къаргъала юйлюдюле, кютюдюле.* Батчаланы М., Элчилерим, 58.

♦ **Юйлю бол** стать членом семьи, домашним; войти в число близких, своих / юйдегини санына къошул, кеси адамы бол; жуукъгъа, ахлугъа санал. *Юм бла айлансанг, къайда да юйлю болурса.* (Нарт сёз.) ○ *Юйлю болады Файруз, Барыны къолун тутуп. Аз-аз ушакъ этеди къыз Тенглери бла олтуруп.* «Жюрек жырлайды», 282.

ЮЙРЕ *эт.* 1. Разбухать (*о зерне*)/ Мылыдан, суудан кёп, кёпчю, уллу бол (*мирзеуню юсюнден*). *Ынна къапчыкъдан табакъны бели бла бир тюй алды да, аны кирин ариулап, юйрей турсун деп, юсюне салды.*(Фольк.)

2. *кёч.* Увеличиваться, расти; плодиться / Кёбей, аслам бол. *Байны сюрюудегиси юйрер, жарлыны юйдегиси юйрер.* (Нарт сёз.) ○ *Сабанла чакъсала, Сабийле ойнай, Берекет къошула, Юйрей эм, къайнай.* «Жанкъылыч», 143.

ЮЙРЕН *эт.* 1. Учиться *чему* / Къаллай болса да бир хунерни, усталыкъны бил, аны эбине тюзел: окъу, усталыкъ ал. *Тамата жашынгы игиге юйретсенг, кичинг да андан юйренир.* (Нарт сёз.) ○ *Чабаргъа, тутушургъа, ашыкъ ойнаргъа, къол таш атаргъа юйренир ючюн, аллай оюнлагъа нартланы сабийлери да къатышхандыла.* «Нартла», 16. // Воспитываться / Къылыгъынгы, халынгы ариу къура, кесинги жюрютюр жорукъланы бил. *Аубекир да быланы [къазакълаы] къолларында юйренип, адам болгъанды.*Залийханланы Ж., Тау къушла, 331. – *Ала, эрке юйренненген эсирикле, Ата-анагъа бушуу келтирликдиле.* Макытланы С., Жашауну ауазы, 71.

2. Привыкать к *чему* / Бир затха тюзел, юйренчек бол. *Юйде эр киши кёре юйренмеген къызчыкъ, къонакълагъа бла манга кезиу къарай келип, мени бутларымдан къучакълады.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 52. // Уживаться с *кем* / Ким бла болса да келиш, жарашып жаша. *[Жамийля:] Ишни татыуун энди ангылай башлагъанма, колхозчула да манга энди юйрене башлагъандыла.* Кацийланы Х., Тамата, 135. // Приспосабливаться, акклиматизироваться / Жерге жараш, келиш, тюзел. *Ат арбагъа жегилгенле уа [атла] юйренненген жоллары бла кетип барадыла.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 368. *Юйренселе бу жерге жугъутурла, маралла, Хатипара башына кетип-кетип къалырла.* «Шуёхлукъ», № 56, 31. // Приобретать закалку, выдержку, выносливость / Тёзюмлюк, чыдамлыкъ ал, неге болса да чыдаргъа, тёзерге юйрен. *Жай болгъанлыкъгъа тауда эртенлик сууугъуракъ болуучуду. Алай геологла анга юйренненгендиле.* Залийханланы Ж., Жанныган жюрекле, 75. – *Артдан артха къыйынлыкъгъа юйрендим.* Шуаланы М., Кюйген тап, 12.

3. Повадиться / Бир затны (асламында башхала ыразы болмагъан

затны) дайым къайтарып, терк-терк этерге тюзел. *[Хажимет:] Къызгъа бир обур юйренип, хар айдан бир кере келип, нюрюн эмип кете тургъанды.* «Малкъар халкъ жомакъла», II, 256. *[Сюрюуге] бир бёрю юйреннгенди да, халеклик салады ол.* Ахматланы А., Тюлкю бла бёдене, 32.

ЮЙРЕНИУ *и. д. от* **юйрен** / Юйрен дегенден *этим ат. Юйрениу бир къауум сагъатны барып турду.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 176. *Школда Къайсынны юсюнден жазылгъан назмуланы бла жырланы юйрениуге уллу магъана бериледи.* «Коммунизмге жол», 1969, № 97.

ЮЙРЕНЧЕК *сыф.* Привычный / Неге болса да юйреннген, тюзелген; иги шагъырей, таныш болгъан. *Чыммакъ [адам], башын созуп, юйренчек халда, жан-жанына къарады да, алгъа беш-алты атлам этип, элгенип, артха секирди.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 103.

■ **Юйренчек бол** привыкнуть / Неге болса да юйренип, тюзелип къал. *Аны [Ибрахимни] ол къылыгъына юйренчек болгъан Халиймат сан этмей къойду.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 92. *Лакъырдагъа, даулашха, хапаргъа да Аминат юйренчек болуп къалгъанды.* Гадийланы И., Санга айтама, 163.

ЮЙРЕНЧЕКЛИК *ат.* Привычка, склонность / Юйренчек хал, юйренчек болгъанны шарты. *Чалгъыны кезиуюнде кюндюз жукъларгъа юйренчеклик къалды.*

ЮЙРЕТ *эт.* **1.** Обучать *кого* / Бир затха окъут, бир затны билдир; бир тюрлю жаны бла билим бер. *[Хажи-Осман] Мазанны къой кютерге, санаргъа юйретеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 30. *Шахмырзаланы Саид элледе халкъ асламланы бек алгъа окъургъа, жазаргъа юйретген адамладан бирлери болгъанды.* «Шуёхлукъ», № 22.// Подготавливать, давать специальность / Усталыкъ, хунерлик бер. *[Жамийля:] Биз трактор-лада, башха эл мюлк машиналада да ишлерча кеси элли жашланы юйретирге керекбиз.* Кацийланы Х., Тамата, 168. *Училищеде штукатурчуланы юйретген ючайлыкъ курсла бардыла.* «Коммунизмге жол», 1971, № 146.// Передавать опыт, мастерство, умение; дать практику / Билиминги, усталыгъынгы, сынамынгы башхалагъа бер. *Не медет, антсызла [жашла] ызларындан жете келгенлеге кеслерини хунерлерин юйретип кете болур эдиле.* Тёппеланы А., Ташыуул. *Абдулла кесини иш усталыгъына колхозну башха къойчуларын да юйретеди.* «Коммунизмге жол», 1972, № 132.

2. Растить, учить, готовить / Окъуу, билим, сынам берип ёсдюр. *[Эмегенле Ёрюзмекге:] Биз ючюбюз да жашларыбызны юйретирге деп чыгъып айланнганлы тамам жюз жыл болады.* «Нартла», 38. *Сынаулу устаз кёп сабийни юйретип, иги адамла этгенди.* «Коммунизмге жол», 1984, № 107.

3. Наставлять, воспитывать *кого* / Билимли, адепли, ариу къылыкълы эт. – *Фабриканы таматалары манга тюбеселе: «Анна Петровна, сен Коляны къалай иги юйретгенсе!» – деп, ыспас этедиле.* Ахматланы И., Боранда, 15. – *Мени юйретген, ёсдюрген, окъутхан адамла саугъала келтиредиле, алгъышла этедиле.* «Шуёхлукъ», № 21, 32. // Воспитывать в каких-либо правилах / Адамны бир тюрлю жорукъ бла ёсдюр. *[Устаз сабийлени] адежли болургъа, кеслерин-*

ден абаданлагъа намыс, хурмет этерге юйрете эди. Кацийланы Х., Салам алейкум, 109. // Воспитывать в ком какие-либо определенные чувства, навыки и т. п., развивать, совершенствовать / Кимде болса да бир белгили сезимни, жюрек тартыныуну ёсдюр, айныт. *Юйретгенди тау жашланы бирликге, Къылыч урургъа, садакъ ата билирге, Юйретгенди жигерликге, эрликге.* Шахмырзаланы С., Таулуну календары, 41. *Таула кеслерини этеклеринде жашагъанланы кишиликге, жигитликге, гиртчиликге, чыдамлыкъгъа юйретедиле.* «Шуёхлукъ», № 45, 98.

4. Направлять, подсказывать / Акъыл бер, жолгъа сал, тюзет. *Жюз жашы болгъан киши ол жолоучу юйретгенча барып, жюз къызы болгъан юйюрню тапханды.* (Фольк.) *Биз халкъны арасында ангылатыу ишни эсли къартла юйретгенча бардырсакъ, хорлам аллай бир терк боллукъду.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 95. // Советовать, поучать / Ишни болумун, халын ангылат, амалын билдир. *Рачыкъау, жел ургъанча, жетгенде, Кюлюмжан анга тюз бийче юйретгенлей айтады.* «Нартла», 211. *Айыу, тюлкю юйретгенча, тырнакъларымы илиндирип тартама дегенди да, эки кёзюню суун ийгенди да къойгъанды.* (Фольк.)

5. Высказывать, обосновывать какую-л. мысль, положение / Къаллай болса да бир акъылны, оюмну, халны айт, бегит. *[Мухаммат-Амин сохталагъа:] Къуран биреуню мюлкюне заран этме, урлама деп алай юйретеди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 22.

6. Дрессировать *кого* / Кютю, тынч, жууаш эт; бой салдыр. *Адам маймулну да юйретеди.* (Нарт сёз.) ○ *Ол сакъаллы киши уа Нальчикде кийик жаныуарланы юйретип туруучу Таранов эди.* Кацийланы Х., Аланла, сизде уа не хапар?, 149. *Мухарбек эмиликле юйрете, Кесин алгъа танытхан эди элге.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

7. Тренировать, репетировать, разучивать / Жырны, тепсеуню д. а. к. затны билдир. *Ата журтун, кёз гинжича сакъларча, Зуфар кече-кюн юйретеди взводун уруш усталыкъгъа.* Боташланы И., Таула сакълайдыла, 32.

ЮЙРЕТДИР *эт. понуд. от* **юйрет** / Юйрет дегенни *къатланыучу айырмасы. Сабийлени кеслерин тап жюрютюрге юйретдир.*

ЮЙРЕТДИРИУ *и. д. от* **юйретдир** / Юйретдир дегенден *этим ат.*

ЮЙРЕТИЛ *эт. страд. от* **юйрет** / Юйрет дегенни *зорлаучу айырмасы. Жангы юйретилген ючлю ажирчик, юркюп, бир жанына секирди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 47.

ЮЙРЕТИЛИУ *и. д. от* **юйретил** / Юйретил дегенден *этим ат. Иги ишге юйретилиу.*

ЮЙРЕТИУ *и. д. от* **юйрет** / Юйрет дегенден *этим ат. Атасыны, анасыны ишлерин, юйретиулерин Ёрюзмек эсине да алмады.* «Нартла», 18. *Къуллукъ бла дебери бармагъандан сора ол [Хурай] кесини борчун ёсюп келген тёлюню юйретиуде кёрдю.* Теппеланы А., Отлукъ ташла, 111.

ЮЙРЕТИУЧЮ *ат.* Воспитатель, наставник / Кимни болса да юйретген адам неда башха зат. *Бизни ана тилибизде чыкъгъан «Коммунизмге жол» газетибиз сюйген кенгешчибизди эм юйретиучюбюздю.* «Коммунизмге жол»,

1973, № 88. *Сабий садда юйретиучюле бла няняланы къайгъырыулу коллективи барды, ол сабийлеге къарауну, юйретиу ишни юлгюлю бардырады.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 8.

ЮЙРЕУ *и. д. от* **юйре** / Юйре дегенден *этим ат.*

ЮЙСЮЗ *сыф.* Бездомный / Юйю, жашар жери болмагъан. *Англияда юйсюзлеге болушлукъ берию жаны бла организация жангы кампанияны башлайды.* «Коммунизмге жол», 1974, № 34.

ЮЙСЮЗ-КЮНСЮЗ *сыф.* Слоняющийся без всякого дела, цели, занятия (о времяпровождении). Ишсиз-кючсюз айланнган, заманын къайда болса бошуна ётдюрген, къаукъалакъ этген. *Ол эл тюбюнде айланнган юйсюз-кюнсюзледен тюйюл эди.*

■ **Юйсюз-кюнсюз эт** занимать кого-либо бесполезным, ненужным, никчемным делом; лишить основного занятия / кимни болса да магъанасыз, керексиз, болмагъан жубанч бла заманын ал, ишсиз эт. *«Тейри, адамы, была сабанчыла болмазла ансы, халкъны юйсюз-кюнсюз этип, бу аман иш бла кюрешип айланмаз эдиле»,– деп, бичди [Байчо].* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЮЙЮ *эт.* Палиться / Кюй (*тюкню, чачны юсюнден*). *Бетлери кетип, кирпиклери, къашлары да юйюп, Солтан бла Хаким эшикден тышына къарагъанда, Шарафутдин кесин алагъа тартдырды.* Шауаланы М., Мурат, 177.

ЮЙЮГЮУ *и. д. от* **юйюк** / Юйюк дегенден *этим ат. Мыйыгъы юйюгюу.*

ЮЙЮК *эт.* 1. Сваляться; помяться / Тозура, угу-жугу, чакъмакъ бол (*чачны, жюнню юсюнден*). *Эрлай башына узалып, Къайсын юйюге башлагъан кёрпе бёркюн эки тобугъуну арасына сукъду.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 42.

2. *кёч.* Смущаться, теряться / Жунчу, уял, тартын. *Алайлай ол юйюкдю, бети кетди, сора эс жыйып, ёнюн тюрлендирип, балча татлы ауаз бла сёлешди.* «Шуёхлукъ», № 10. *Адамла, сизни бла Мен да бардым. Юйюгюп, сёз айтмазгъа кюреше, мен да бардым сизни бла.* Къулийланы Къ., Сайлама, II, 105.

3. *кёч.* Подчиняться, повиноваться / Бойсун, баш ур. *Алай, зорлукъ кючлеге боюн салып, юйюгюп, Жаугъа баш урмагъандыла таула. Къан сермешде кёп батырла кетселе да ёлюп, Кюрешни тохтатмадыла саула.* Отарланы К., Сайлама, I, 32. *Сёзле къоймадыла аны [келинни] юйюгюрге, Неда жашаудан кезиусюз тюнгюлюрге. Цемент юзмезге къурч къатылыкъ бергенча, Аны бар къарыуун жыядыла бирге.* Отарланы К., Сайлама, II, 234.

ЮЙЮКДЮР *эт.* 1. Свалять *что*; помять *что* / Юйюгюрча эт, юйюкген халгъа келтир. *Къызчыкъ чачын жуумай тура кетип, юйюкдюрюп къойду.*

2. *кёч.* Подчинять / Бойсундур, бой салдыр. *Омар Холамны халкъын юйюкдюрюп, бир къой аягъынлай ашап, алай жашай келди.* Уллубашланы И., Озгъан кюнле, 6. – *Кюнню жылыуу юйюкдюрмеген къарны жырып, жунчуй, барама.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 53.

ЮЙЮКДЮРЮЛ *эт. страд. от* **юйюкдюр** / Юйюкдюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Жашауун*

къыйынлыгъы къызны чачын да юйюкдюреди.

ЮЙЮКДЮРЮЛЮУ *и. д. от* **юйюкдюрюл** / Юйюкдюрюл дегенден *этим ат.*

ЮЙЮКДЮРЮУ *и. д. от* **юйюкдюр** / Юйюкдюр дегенден *этим ат. Биреуню кесине юйюкдюрюу.*

ЮЙЮР *ат* **1.** Семья, семейство / Бирге жашагъан жууукъланы къаууму (*эри бла къатыны, ата-ана бла сабийлери*). *Ана – юйюрню къаласы.* (Нарт сёз.) ○ *Къарт Къыямыт юйюрюне кёп мал, харакет жыйгъанды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 13.

2. *В позиции определения:* семейный / Юйюр бла байламлы.

3. *кёч.* Единство, объединение людей, сплоченных общими интересами / Бирча излемлери бла байланнган халкъланы, адамланы бирлиги. *Бизни къыралыбыз къарындаш халкъланы юйюрюдю.*

4. *кёч. лингв.* Группа родственных языков / Бир бирге къайдан чыкъгъанлары, магъаналары, шартлары бла да жууукъ болгъан тиллени къаууму. *Малкъар тил тюрк тиллени юйюрюнде бек бурунгулу эм кесини тазалыгъын аламат иги сакълагъан тилге саналады.* «Коммунизмге жол», 1974, № 16.

5. Семейство (*оленей, бобовых и т. п.*)/ Жаныуарланы, къанатлыланы эркегинден, тишисинден эм балаларындан къуралгъан къаууму эмда бир бири къатларында ёсген битимлени энчиленнген къаууму. *Къанатлыла да юйюр-юйюр къонадыла.* (Нарт сёз.)

■ **Юйюр бол** создавать семью, объединяться в одну семью / юйюр къура, бир юйюрге бирик, бирге къошул. *Мухажир бла Асият бара-бара, жомакълада айтырча юйюр боладыла.* «Шуёхлукъ», № 50, 86. *Акъылны ишге бурайыкъ, Байлыкъ жашау къурайыкъ. Кючню бирден салайыкъ, Юйюр болуп къалайыкъ.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 21.

ЮЙЮР-БАУУР *къауум. ат.* Вся семья, все члены семьи / Битеу юйюрню адамлары, юйюр саулай. *Заман жассы ууахтыдан атлады. Энди юйюр-бауур жукълайды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 73. *Арбазда куртмула бошалгъанлай, юйюр-бауур юйге тийишди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 144.

ЮЙЮРЛЮ *сыф.* Семейный / Юйюрю болгъан. *Эки юйюрлю эр кишиле ушакъ этедиле.* Кацийланы Х., Салам алейкум, 161. *Толу юйюрлюдюле: жашлары – къатын алып, къызлары да – эрде. Зауур-бегим ишлеген ашлаула, бешикле битеу элде.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 132.

■ **Юйюрлю бол** юй бол *къ.* **юй.** *[Эри къатынына:] Биз юйюрлю болгъанлы бери, сени тенг къызынг бла бек къысха сёлешгенинг бу болгъанды!* Кацийланы Х., Салам алейкум, 139. *[Бадиш:] Мен да, къалгъанла кибик, юйлю, юйюрлю болуп жашаргъа сюеме.* «Шуёхлукъ», № 28, 80.

ЮЙЮРСЮН *эт.* Обжиться, обвыкнуть, сблизиться / Юйреннгенден сора къайда, ким бла болса да жашап къал; жангы жерге, болумгъа тюзелип, кесинги эркин сез. *Букъминат, Мустафирладан кетерге сюймей эсе да, шахарда жашаугъа иги юйюрсюналмайды.* Шауаланы Х., Ач эшикни, менме, 97. *Гочар школгъа юйюрсюнюп башлады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 119.

ЮЙЮРСЮНДЮР *эт.* Приваживать, располагать *кого* (*к дому,*

к семье и т. п.)/ Кимни болса да биреуню бир затха жууушдур, жууукълашдыр. *Келечи иги болса, чычхан бла киштикни бирге юйюрсюндюрюр.* (Нарт сёз.) ○ *Павло уа андан сора, хар заманда, кесини къызындан тилеп, Марусяны юйюрсюндюрюрге кюрешип тургъанды.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 41.

ЮЙЮРСЮНДЮРЮЛ *эт.страд. от* **юйюрсюндюр** / Юйюрсюндюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Артдаракъда уа тонгуз юйюрсюндюрюлген эди.* «Естествознание», 75.

ЮЙЮРСЮНДЮРЮЛЮУ *и. д. от* **юйюрсюндюрюл** / Юйюрсюндюрюл дегенден *этим ат.*

ЮЙЮРСЮНДЮРЮУ *и. д. от* **юйюрсюндюр** / Юйюрсюндюр дегенден *этим ат. Къонакъны юйге юйюрсюндюрюу.*

ЮЙЮРСЮНЮУ *и. д. от* **юйюрсюн** / Юйюрсюн дегенден *этим ат. Жангы юйге юйюрсюнюу.*

ЮЙЮРСЮНЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **юйюрсюн** / Юйюрсюн дегенни *араш айырмасы. Жангы болумгъа юйюрсюнюш.*

ЮЙЮРСЮНЮШЮУ *и.д.от* **юйюрсюнюш** / Юйюрсюнюш дегенден *этим ат. Аланы юйюрсюнюшюулерине адамла сейир этдиле, ол ишни жаратхан да этдиле.*

ЮЙЮТ *эт.* **1.** Опаливать, палить *что* / Тюгюн чачын отда кюйдюр. *Бирде душманны топ огъу юйютген эди тор атынгы жалкъасын.* Отарланы К., Дуния эрттени, 160.

2. Обрабатывать огнем, пламенем / Малны башыны, аякъларыны тюгюн жана тургъан отха тутуп кюйдюр, къырып тазала, чоюннга салыргъа хазыр эт. *Эки-юч жаш, тютюнден кёзлери жиляй, отну къызыуундан бетлерин къачыра, аякъ, баш юйютедиле.* Толгъурланы З., Эрирей, 176.

3. Прожигать, обжигать, портить сильным жаром / Иссилик бла кюйдюр, жараусуз эт. *Бомбала юйютген чегетни ичи къууатсыз болгъанды.* Хубийланы О., Аманат, I, 189. *Чууакъ кёкде жерни юйютюп тургъан кюн энди бозгъул сыртдан ауып бара эди.* «Шуёхлукъ», № 27, 52.

ЮЙЮТДЮР *эт. понуд. от* **юйют** / Юйют дегенни *къатланыучу айырмасы. Бу башны юйютдюр. Таякълыкъны къабугъун юйютдюр.*

ЮЙЮТДЮРТ *эт. понуд. от* **юйютдюр** / Юйютдюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Къуйрукъ къыйырны юйютдюрт.*

ЮЙЮТДЮРТЮУ *и.д.от* **юйютдюрт** / Юйютдюрт дегенден *этим ат.*

ЮЙЮТДЮРЮЛ *эт. страд. от* **юйютдюр** / Юйютдюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Кёкбаш ирикни башы, юйютдюрюлюп, къаланнга киргенден сора, къонакъла, малчыла да хапаргъа болгъан эдиле.* Хочуланы С., Хапарла, 49.

ЮЙЮТДЮРЮЛЮУ *и.д.от* **юйютдюрюл** / Юйютдюрюл дегенден *этим ат.*

ЮЙЮТДЮРЮУ *и. д. от* **юйютдюр**/ Юйютдюр дегенден *этим ат. Къойну башын, аякъларын юйютдюрюу.*

ЮЙЮТЮЛ *страд. от* **юйют** / Юйют дегенни *зорлаучу айырмасы.*

Ибрахимни къолунда уа къабугъу отда юйютюлген, къыйырында да къалакъ мужурасы бла шауеш таягъы. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 104. *Сагъыт юйютюлген кирпиклерин энишге айландырды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 80.

ЮЙЮТЮЛЮУ *и. д. от* **юйютюл** / Юйютюл дегенден *этим ат. Исси кюнде жерни юйютюлюую.*

ЮЙЮТЮУ *и. д. от* **юйют** / Юйют дегенден *этим ат. Тауукъну этинде къалгъан тюклерин юйютюу.*

ЮЙЮТЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **юйют** / Юйют дегенни *араш айырмасы. Жаз тауукъланы юйютюшюрге.*

ЮЙЮТЮШЮУ *и. д. от* **юйютюш** / Юйютюш дегенден *этим ат.*

ЮЙЮШ *эт.* Образоваться (*о кровоподтеке*)/ Ургъандан, жыгъылгъандан д. а. к. затдан терини тюбюнде къан ую, кюлтюм бол, къарал. *Суукъ суу бла Асиятны бетин жуугъанда, юйюшгенлери, тырналгъан жаралары кёбюп, эки кёзю кючден ачыла эдиле.* «Шуёхлукъ», № 4, 58. *Жанчыкъны бетинде къан юйюшген ызлары, кюйген таплары эсленедиле.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 136.

ЮЙЮШДЮР *эт. понуд. от* **юйюш** / Юйюш дегенни *къатланыучу айырмасы. Ол жыгъылып, мангылайын ташха уруп, къан юйюшдюрдю.*

ЮЙЮШДЮРЮУ *и. д. от* **юйюшдюр** / Юйюшдюр *дегенден этим ат. Чёгюч бла баш бармагъын уруп къан юйюшдюрюу.*

ЮЙЮШЮУ *и. д. от* **юйюш** / Юйюш дегенден *этим ат. Бутуну къан тамырында къан юйюшюу.*

ЮЛГЮ *ат.* Пример (*частный случай*)/ Бир затны ачыкълар, ангылатыр ючюн шагъатлыкъгъа келтирилген энчи иш, болум. *Бир къауум оюмланы, юлгюлени пропагандист жашлагъа жаздырды.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 25.

2. *кёч.* Пример (образец для подражания)/ Анга ушашлы болургъа, алай этерге тийиншли шарт, болум. *Хар ишде кертичи болуу, бетден бетге кирсиз къарау адамлыкъны бийик юлгюсюдю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 225.

3. Выкройка, шаблон, трафарет / Оюула бичиуде, накъышла салыуда эмда биргеушашзатланыхазырлауда хайырланылыучу хазыр керек. *[Жаш къызгъа:] Нечик ариуду сени санларынг, юлгю бла бичилгенча, къыйылып.* (Фольк.)

4. *къ.* **накъыш.** *Кийиз кёп ариу юлгюле салынып этилгенди.*

♦ **Юлгю ал** брать пример / эникле, ушаргъа итин. *[Къарашауай:] Батырла бла жюрюп, аладан юлгю алып, мен да нарт батыр болурма...* «Нартла», 176. *Къыралла юлгю аладыла Бизни къыралны ишинден.* «Къарачай халкъ жырла», 133.

ЮЛГЮГЕ *мод. сёз.* Например / Санап айтханда, аллында келтирилген сёзлени магъанасын айыртыуда «сёз ючюн» деген магъанада хайырланылады. *[Мухаммат:] Ма, юлгюге, Ёзденланы Окъуп, менича, къартды, ишге сюелсе уа, отду.* Гыттыуланы М., Жюрекле бла алтын къолла, 13. *Юлгюге, быйыл онунчуну бошагъан жашланы алып къарайыкъ.* «Коммунизмге жол», 1972, № 78.

ЮЛГЮЛЮ *сыф.* Образцовый, примерный / Юлгюге айтыр кибик,

айтхылыкъ, аламат, махтаулу. *Малкъарны жашлары юлгюлю, къызлары белгили.* (Нарт сёз.)

ЮЛГЮЛЮК *ат.* Материал для выкройки, шаблона, трафарета / Бир белгили формада бичилген, кийиз ургъанда, тигиу этгенде юлгю, накъыш салыргъа хайырланылыучу журун.

ЮЛЕШ *эт.* 1. Делить *что* / Хар кимге юлюш чыгъара, нени болса да кесеклеге бёл, айыр, юз. *[Аскерчиле] хар кимде табылгъан азыкъны да, бирге жыйып, юлешдиле.* Хубийланы О., Аманат, I, 261. // Раздавать многим / Кёплеге бер. *Ёрюзмек, къарт эмегенни да алайда уруп, болгъан хазналарын да атларына жюклеп, элтип халкъгъа юлешгенди.* «Нартла», 43. *Ол [Адилгерий] къолундагъы туз-гыржынны бурху-бурху этип, партизанланы барына да юлешди.* Гуртуланы Б., Адилгерий, 85.

2. Распределять по частям / Кесек-кесек эт, къауумлагъа бёл. *Исмайыл былайгъа дери бешиси келтирген лагъымны ючге юлешди, къалгъан жашла уа анга къарап турдула.* «Шуёхлукъ», № 28, 84. *Машина къазауатха кирип, къаты демлешди, сау тишни бир сагъатха тёбелеге юлешди.* «Жарыкъ жолда», 27. // Находясь где-либо, проходя через что-либо, отделять собой одну часть от другой / къайда болса да туруп, нени болса да ичи бла ётюп бара, кесинг бла бир кесекни бирсиден бёл, айыр. *Къабыргъа юйню эки тенг отоугъа юлеше эди.* ■ *Таудан шуулдап келген суу элни экиге юлешди.* Къудайланы Х., Чолпан, 5 // Подразделить, расклассифицировать / Ушаш шартларына кёре къауумла. *Алай аны [Мёчюланы Кязимни] чыгъармаларын темалагъа ачыкъ юлешип, олкъауумланы араларына жикге айыргъан чёп салыргъа бек къыйынды.* Маммеланы Д., Кязим Мечиев, 76. *Авторну чыгъармасында тюз геройланы юч къауумгъа юлеширге боллукъду.* «Шуёхлукъ», № 13, 124.

3. Делиться чем с *кем* / Кимге болса да кесинги затынгдан бёлюп бер, юлюш эт, не бла болса да биреу бла бирге хайырлан. *Тенг юлешип бересе, Жылыуунгу къызгъанмай, Бизге талпып жетесе, Хурмет берген, жарыкъ Май.* Хубийланы О., Мурат, 45.

4. *мат.* Производить деление / Юлешиуню бардыр. *Тогъузну ючге юлешсенг юч болады.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 136.

ЮЛЕШДИР *эт. понуд. от* **юлеш** / Юлеш дегенни *къатланыучу айырмасы. Азыкъны юлешдир. Чалгъыланы жашлагъа юлешдир. Таматагъа ийнеклени сауучулагъа сынамларына кёре юлешдир.*

ЮЛЕШДИРИУ *и. д. от* **юлешдир** / Юлешдир дегенден *этим ат. Биченни ийнеклеге юлешдириу.*

ЮЛЕШИН *эт.* Делиться, распределяться / Юлюшлеге бёлюн, юлюш-юлюш бол. *Бугъа тери кёпге юлешинсе, иесине олтан чыкъмаз.* (Нарт сёз.) ○ *Малла, орамда юлешине, бир бирни тыя, тохтамай ёкюре, ынгырдай, балчыкъ тауушэте келедиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 41.

ЮЛЕШИНИУ *и. д. от* **юлешин** / Юлешин дегенден *этим ат. Эки къауумгъа юлешиниу. Жыйынлагъа юлешиниу. Малланы тукъумларына кёре юлешиниулери.*

ЮЛЕШИУ I *и. д. от* **юлеш** / Юлеш дегенден *этим ат. Кюн батар ууахтыгъа жер юлешиу бо-*

шалды. Гуртуланы Б., Жангы талисман, 55. *Къырал бюджет бла предприятияланы кеслерини арасында хайырны юлешиую жоругъу тюрленнгенди.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 83.

2. *мат.* Деление (*арифметическое действие*) / Бир сан бирси санга ненча кереден жетгенин билдирген арифметика амал. *Тергеуде къошуу, къоратыу, керелеу, юлешиу деген терминле хайырланыладыла.* «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы», 136.

ЮЛКЕР *ат къ.* **илкер.**

ЮЛКЮ *ат къ.* **котур.** *Юлкюлени къарыусуз бутакълары уа, асыры бюгюлгенден, къыйырлары жерге окъуна жетедиле.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 4. *Унутулмагъандыла къула тюзню Кырдыгы, ташлары, юлкюлери, Сокъур Атабийни эки юзген эмиликле къалай юркгенлери.* Мокъаланы М., Жугъутур мюйюз, 108.

ЮЛЛЕ *ат.* Трубка (*курительная*), чубук, люлька / Муштугунда тютюн салырча табакъчыгъы болгъан, тютюн ичерге ишленнген керек. *Хамит, чубур юллесин тарта, бираз тынгылады.* Кацийланы Х., Тамата, 117. *Хаджибекир жасалгъан сюекден этилген къара юллесине окъа хуржундан чапыракъ тютюнню къолуну аязында ууп къуйду.* Хубийланы О., Аманат, I, 59.

ЮЛЮШ *ат* **1.** Часть целого/ Сау затны кесеги. *Сау дунияны алты юлешип, Бир юлюшюн къолгъа алгъан, Бийни, байны кери къыстап, Халкъгъа жангы жашау салгъан.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 6. *Комиссия, жерни ёлчелеп, бирер гектарлыкъ юлюшлеге бёлдю.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 12.

2. То, что приходится на каждого участника при распределении, разделе *чего-л.* / Юлешгенде хар адамгъа жетген кесек. *Уялчакъ юлюшюнден къуру къалыр.* (Нарт сёз.) ○ *Малжей, сокъур алашагъа ийнек этден да жюклеп, жашлагъа да юлюш къоюп, элге кетди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 336.

3. Заслуга, роль, вклад, лепта / Жамауатха, предприятиягъа д. а. к. затха хайырлы иш, къошумчулукъ. *Машиналаны букъусуз жюрютюуде область бирлешликни инженер-техник къуллукъчуларыны уллу юлюшлери барды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 4. *Пушкин ана литературасына берген эм уллу юлюшлериндан бири аны керексиз айбат, кёлтюртюу сёзледен тазалагъаныды.* Байрамукъланы Н., Назму бла жазсала, 45.

4. То, что положено человеку / Адамгъа берилирге тийиншли заг. *Эринчек юлюшюн жукъудан алыр.* (Нарт сёз.) ○ *Энди бюгюн, хар ким агъачдан юлюшюн алады.* Хочуланы С., Сафар бла революция, 7.

■ **Юлюшчю санау** *грамм.* разделительное числительное / бир тукъум затланы тенг юлюшле этилгенлерин кёргюзтген, кеси да асламысында юлешиннген затны биргесине айтылыучу санау. **Юлюш-юлюш эт** делить на доли, части / юлюшлеге юлеш, кесек-кесек, бёлюм-бёлюм эт. *[Жамийлят:] Манга тюшген ауурлукъну ала, юлюш-юлюш этип, кеслерине алдыла да, мени жюгюмю женгиллетдиле.* Кацийланы Х., Тамата, 208. *Сейит жугъутур этни юлюш-юлюш этеди, мен а, хар юлюшню юсюне галау салып, жашлагъа береме.* Гулайланы Б., Жаяу жолчукъ, 33.

♦ **Юлюш къош** вносить свой вклад, лепту / бир затха къолунг-

дан келгенича къатыш, къаллай болса да бир ишде къолунгдан келгенни эт. *Малкъарны тамата поэтлеринден бири, Отарланы Саид, кесини ана литературасыны ёсюуюне белгили юлюш къошханды.* «Шуёхлукъ», № 22, 118. *Къыралны уллу хорламларына Къарачай-Черкесияны урунганлары тыйыншлы юлюш къошадыла.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 113. **Юлюш эт** поделиться чем, с *кем* / кесинги затынг бла биреу бла бирча хайырлан. *Къагъанакъгъа кюн кесини жарыгъындан, жылыуундан да юлюш этгенча болду.* «Шуёхлукъ», № 55, 3. *Маймулат да ичинде болгъан сёзюн биреу бла юлюш этмесе, ашагъаны ичине татымагъан сунады.* Къулийланы Х., Дорбунда ушкок атылды, 70.

ЮЛЮШЛЕ *эт. сёл. тил.* Делить на доли / Юлюшлеге юлеш, бёл. *Къазандан алыннган этни жашладан бири юлюшледи, шапа да юлюшлени элтип, къонакъланы алларына салды.*

ЮЛЮШЛЕН *эт. страд. от* **юлюшле** / Юлюшле дегенни *зорлаучу айырмасы. Къалачла сабийлеге тенг юлешиленнгендиле. Кийикни эти уучуланы арасында тенг юлюшленди.*

ЮЛЮШЛЕНИУ *и. д. от* **юлюшлен** / Юлюшлен дегенден *этим ат. Къумачны тиширыуланы аралырында юлешлениую.*

ЮЛЮШЛЕТ *эт. понуд. от* **юлюшле** / Юлюшле дегенни *къатланыучу айырмасы. Биченликлени юлюшлет.*

ЮЛЮШЛЕТИУ *и. д. от* **юлюшлет** / Юлюшлет дегенден *этим ат.*

ЮЛЮШЛЕУ *и. д. от* **юлюшле** / Юлюшле дегенден *этим ат. Эл къыйырында жерлени жангы юйюрлеге юлюшлеу.*

ЮММЕТ *ат дин.* Толк, религиозное учение / Дин окъууну бир тюрлюсю эм аны жанлы къауум, масхап. *Байчону акъылына кёре, дунияда дин да бир эди, жер юсюнде адамланы барысыны да аллахлары бир эди, юмметлери да бир.* Тёппеланы А., Ташыуул. *[Эфенди жамауатха айланып:] Уручу атны ызына къайтармаса, аллахны юмметинден болгъанла анга хатер этерле деп, бир да кёлюне келмесин.* «Шуёхлукъ», № 41, 40. *[Кязим:] Расулну юмметине,– Сауна, ёлгенине,– Аллахым, сен жазыкъсын, Дуниядан кетгенине.* «Минги Тау», 1996, № 68, 88.

ЮНГА *ат.* Юнга / Кемеде матрос болургъа юйрене тургъан, акъылбалыкъ болмагъан жаш, неда кичи матрос.

ЮНКЕР *ат ист.* Юнкер / Патчах аскерде: офицерле хазырлаучу аскер училищени бошагъан сохта. *Юнкерле, революцияны отуна тёзалмай, башларын къолларына алып къача эдиле.* «Шуёхлукъ», № 52, 75.

ЮНГЮЧ *ат къарач. къ.* **тюккяхын.** *Махти, тепсини арлакъ тюртюп, юнгюч бла чолпулукъну ичин къаза тургъанлайына, Ханий суу челеклери бла юйге кирди.* Эбизеланы А., Махти, 11. *Тау шемшерни къайнагъанын Излеп табып, Жонуп, бичип, Юнгюч бла ичин къазып къашыкъ ишлейдиле.* Семенланы А., Жазыу айла, 114.

ЮНГЮШ *къарач. къ.* **ингуш.** *Юнгюш тил. Юнгюш поэт.*

ЮР[1] *эт.* 1. Лаять / «Хаф-хаф» деген тауush чыгъар (*итни, тюлкюню юсюнден*). *Ит болмагъан жерде тюлкю юрюр.* (Нарт сёз.) ○ *Жашны эслегенлей, бир чуллу парий, юргени сайын къаяланы зынгырдата, мыллыгын Мазан таба атды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 31.

2. *кёч. бош тил эриши сёз.* Кричать, ругать, бранить / Къычырыш, эриши сёлеш, уруш, тюйюш. *«Сенича юрюрге мен ким болгъанма!» – деп, Абдуллах къамичини сехле башы бла Самат таба силдеди, алай уралгъан а этмеди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 111. *[Хажимуса юйдегисине:] Бюгюн жыйылыуда мени кёп хатеримми кёрген, бир къауум бетсизни мени юсюме юргенлерин эшитсенг, ачыудан жюрегинг жарылыр эди.* Боташланы И., Пьесала, 154.// Бессмысленно болтать / Магъанасыз сёлеш, керексиз жанша. *[Къандауур Темуркъагъа:] Былайда кёп юре турма да, мен ызыма ингирде къайтырыма къошдан къорап тур.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 42. *[Къайтукъ Хасан бла Шаухалгъа:] Нек жыйылгъансыз, харипле, былайгъа? Алай жигитле эсегиз, [Къандауурну] ызындан юре турмай, мында тургъанында сёлешсегиз а.* Къобанланы Д., Таулада тауush, 26.

ЮР[2] *эт. къарач. къ.* **юфгюр.** *Эл юрсе, жел болур, эл тюкюрсе, кёл болур.* (Нарт сёз.) ○ *[Къанамат Токалгъа:] Сен эр киши тюйюлмюсе, аны [бозаны] кёмюгюн неге юре тураса, кёзлеринги къыс да тарт да къой.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 72.

ЮРГЕ *ат* 1. Клён / Кенг чапыракълы, къаты агъачлы терек. *Кавказда ненча тюрлю агъач барды: юрге, жёге, нарат, эмен, тал...* Къобанланы Д., Таулада тауush, 46. *Юргени, эменни, кюйрючню эм къайынны башха айырылгъан урлукъларын аяз сермеп алады.* «Естествознание», 6.

2. *В позиции определения:* кленовый / Юргеден этилген. *Юрге къашыкъ. Юрге къалакъ.*

ЮРДЮР[1] *эт. понуд. от* **юр**[1]/ Юр[1] дегенни *къатланыучу айырмасы. [Къызыл аскерчи:] Бизни топчукъларыбыз аланы [немецлилени] анда юрдюре турмай, ол миномёт, пулемёт кибиклени уруп-уруп къаушалтаймыдыла?* Къобанланы Д., Эки заман, I, 28.

ЮРДЮР[2] *эт. понуд. от* **юр**[2] / Юр[2] дегенни *къатланыучу айырмасы. Чыракъны юрдюрюп ёчюлтдюр.*

ЮРДЮРЮУ[1] *и. д. от* **юрдюр**[1]/ Юрдюр[1] дегенден *этим ат. Итни биреуге юрдюрюу.*

ЮРДЮРЮУ[2] *и. д. от* **юрдюр**[2]/ Юрдюр[2] дегенден *этим ат.*

ЮРЕН *эт. къарач. къ.* **юйрен.** *Ишге юренир ючюн жыл да аз, ишни унутур ючюн ай да кёп.* (Нарт сёз.) ○ *Тынчлыкъгъа юренген киши, жукъусу къалгъанына муал болуп, ары ауup, жукъусун жетдирирге бек ыразы эди, алай а къаты эсине тюшдю.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 109.

ЮРЕНЧЕК *сыф. къарач. къ.* **юйренчек.**

ЮРИСКОНСУЛЬТ *ат.* Юрисконсульт / Правону практика сорууларындан учрежденияда дайым колнсультантлыкъ этген эм юстиция организациялада (*арбитражда, сюдде д. а. к.*) учрежденияны сейирлерин къоруулагъан юрист.

Кёп колхозлада бла совхозлада юрисконсультла бардыла. «Коммунизмге жол», 1971, № 122. *Биз фабриканы юрисконсульту бла биринчи цехге барабыз.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 46.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ *ат.* Юриспруденция / Правону юсюнден илмуланы барысы да эмда юристлени ишлери, сюд органланы бегимлери. *Мында [институтда] араб тилни, логиканы, юриспруденцияны окъутадыла.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 189.

ЮРИСТ *ат* 1. Юрист / Правоведениядан, юстиция илмуладан специалист, право жаны бла практика къуллукъчу. *Ол [Алим] 1940 жылда атасыны тилеги бла Москва университетни юристле хазырлагъан факультетине киреди.* «Коммунизмге жол», 1973, № 72. *Лекцияланы юристле, институ устазлары окъуйдула.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 80.

2. *В позиции определения:* юридический / Юриспруденция бла байламлы. *Юрист факультет. Юрист билим. Юрист илмула.* ■ *Плевко Москва университетде юрист билим алгъанды.* «Коммунизмге жол», 1969, № 202.

ЮРК *эт.* 1. Пугаться, шарахаться (*об овцах и т. п.*)/ Бир затдан къоркъуп, сескенип, бир жанына секир, къач (*жаныуарланы юсюнден*). *Гула къой артда юркюр.* (Нарт сёз.) ○ *Саматны аты, юркюп... сол жанына секирди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 206.

2. *кёч.* Бояться, всполошиться / Бек къоркъ, абызыра, жунчу. *Юркюп, къачып, суу тюбюне сингсе да, Зулмучуну къууп, къысха жетербиз.* Гуртуланы Б., Жарыкъ танг, 83. *Складчыны, юркмей, буюкъмай, сабыр сёлешгени окъуна озуп жетерикди, Айдемирни бёрю тонун чюйресине кийдирирге, кесин тыяргъа кюрешеди ансы.* Лайпанланы С., Гургумлу, 127.

ЮРКЕК *сыф.* Пугливый (*о скоте*)/ Юркюучю (*малны юсюнден*). *Къоркъакъны малы юркек болур.* (Нарт сёз.) ○ *[Жашчыкъ] анга сол жанындан жанлап, Атха миннгенча, минди, Юркек текени сыртына, Мырхык кибик илинди.* «Шуёхлукъ», № 10, 24.

ЮРКЕКЛИК *ат.* Пугливость / Юркек къылыкъ. *Ёсе баргъаны сайын тайчыкъны юркеклиги къала барады.* «Шуёхлукъ», № 62, 29.

ЮРКЮН *ат.* Крыжовник / Бахчада шинжили котурда битген мыстыракъ татлы абадан кёгетле. *Жашау сюйюп ёлюмден, Кечирди ол къыйын кюн. Бир суучукъгъа жетишди [Салима], Тапды бир бёлек юркюн.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 136. *Оразыкла битедиле, Агъач кертме, алмала, Юркюнле да бишедиле, Дугъумла къара бола.* «Шуёхлукъ», № 4, 9.

ЮРКЮТ *эт.* 1. Напугать, напугав, заставить шарахаться, вспугнуть (*животных*)/ Къоркъутуп, сескендирип, малны юркерча эт. *Ит чабып къойланы юркютдю. Къарангыда атны не зат эсе да юркютдю, ол, пырхылдап, бир жанына секирди, атлы да жыгъылыргъа аздан къалды.* ■ *Къолан ийнекни ызындан жумулуп келген жашчыкъ сыбызгъысы бла ийнекни юркютеди.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 59.

2. Испугать, всполошить (*человека*)/ Бек къоркъут, абызырат, жунчут. *Ол [Зауур] юркютеди бийлени ичинде кюйсюзлени, ол жандырады аллай бийле тургъан юйлени.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЮРКЮТДЮР *эт. понуд. от* **юркют** / Юркют дегенни *къатланыучу айырмасы. Тауукълагъа тюшерге келген тюлкюню, итни юсгюрюп, юркютдюр.*

ЮРКЮТДЮРЮУ *и. д. от* **юркютдюрюу** / Юркютдюр дегенден *этим ат.*

ЮРКЮТЮЛ *эт. страд. от* **юркют** / Юркют дегенни *зорлаучу айырмасы. Малла юркютюлдюле.*

ЮРКЮТЮЛЮУ *и. д. от* **юркютюл** / Юркютюл дегенден *этим ат.*

ЮРКЮТЮУ *и. д. от* **юркют** / Юркют дегенден *этим ат. Къойну юркютюу. Буулапы юркютюу.*

ЮРКЮТЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **юркют** / Юркют дегенни *араш айырмасы. Жашла атланы юркютюшдюле.*

ЮРКЮТЮШЮУ *и. д. от* **юркютюш** / Юркютюш дегенден *этим ат.*

ЮРКЮУ *и. д. от* **юрк** / Юрк дегенден *этим ат. Къашха эчкилени айыудан юркюулери.*

ЮРСЮР *сыф. къарач.* Легкомысленный, несерьезный / Терен сагъыш этмеучю, желбаш. *Юрсюр адам.*

♦ **Юрсюр эт** *къарач.* идти, двигаться, панически всполошившись, мятежно, буйно, неистово, яростно / ашыкъ-бушукъ, къаугъа, гузаба, къазауат бла айлан, бар, кел. *Дымай биягъы таягъына таяна, юрсюр эте жетип, юйню башындан эки кёзюн алмайды.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 145. *Озады [Къобан] ичлери бла жашил чегетлени, Юрсюр эте, гузаба терен ёзенлени.* «Жанкъылыч», 32. *Тамбла уруш болса уа, Бирден жетербиз анга, Юрсюр этип келгенни Боярбыз къызыл къаннга.* «Жилтинле», 61.

ЮРТА *ат.* Юрта / Ара эм Орта Азияны бла Сибирьни кёчгюнчюлеринде бир жерден бир жерге кёчюрюп айландырыргъа жарагъан конус формалы жашау мекям. *Мария жашагъан юйню аты юртады, журту уа – Якутияды.* Е. Фортунатова, Окъуу китап, 117. *Ол [къыргъызлы] бизни юртагъа чакъырды.* «Коммунизмге жол», 1973, № 93.

ЮРЮЛ *эт. къарач.* 1. Броситься, ринуться к *кому-л., куда-л.* с *какой-л.* целью / Бир мурат бла биреу, бир зат таба, бир жерге, бир жары атыл. *Талай къатын юрюлюп келип, бизни къуршоуладыла.* Сылпагъарланы К., Кёмеуюл, 21. *Классланы эшиклери ачылып, сабийле коридоргъа юрюлдюле.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 227.

2. Вторгаться, вламываться, входить силой / Зор бла уруп кир. *Битеу совет халкъ бажаргъан хорламланы ызына сёгюп, седиретип, азатлыгъыбызны сыйырыр мурат бла ачы душман журтубузгъа юрюлгенинде, къолгъа сауут алып, Совет Аскерни сафларында сюелгенди Кривцун.* «Ленинни байрагъы», 1969, № 16.// Идти, двигаться стремительно / *Уруп алгъа бар. – Келди таууш: «Ура, алгъа!» Биз юрюлдюк, чабышдыкъ. Бузча къуя, отну жаугъа, Экиндиге элни алдыкъ.* Байкъуллапы А., Хорлам, 15.

3. Идти, двигаться вместе, разом, толпой, гурьбой, ватагой / Жыйылып бирден бар, бирден тепсе, къымылда. *Шорбат чыпчыкъла... юрюлюп къаууму да биягъы чыгъанагъа миндиле.* Аппаланы Х.,

Къара кюбюр, 176. *Мычымай чегет тонгузла сыртлыкъдан тёгюлдюле, ташла тёнгерегенча, юрюлюп талагъа къуюлдула.* Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 64.

ЮРЮЛТ *эт. понуд. от* **юрюл** / Юрюл дегенни *къатланыучу айырмасы. Жашны суу келтирирге юрюлт.*

ЮРЮЛТЮУ *и. д. от* **юрюлт** / Юрюлт дегенден *этим ат.*

ЮРЮЛТЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **юрюлт** / Юрюлт дегенни *араш айырмасы. Сабийлени бузоуланы тыяргъа юрюлтюш.*

ЮРЮЛТЮШЮУ *и. д. от* **юрюлтюш** / Юрюлтюш дегенден *этим ат.*

ЮРЮЛЮУ *и. д. от* **юрюл** / Юрюл дегенден *этим ат. Сабийлени аскерден келген аталарыны аллына юрюлюу.*

ЮРЮУ [1] *и. д. от* **юр** [1] / Юр [1] дегенден *этим ат. [Итлени] хар бири кеси башын сакълар къайгъыгъа кирди, юрюулерини бир ауздан чыгъыулары къалдыла.* Тёппеланы С., Жаралы зурнук, 16. *Жаланда Сакийнатха кёл этдиргенле чууакъ кёкде жарыкъ жулдузла, сора элде иелерин ыразы этерге сюйген итлени къадалып юрюулери эди.* «Шуёхлукъ», № 9, 26.

ЮРЮУ [2] *и. д. от* **юр** [2] / Юр [2] дегенден *этим ат. Отха юрюу.*

ЮРЮШ [1] *эт. взаимн.-совм. от* **юр** [1] / Юр [1] дегенни *араш айырмасы. Итле къадалып юрюшедиле.*

ЮРЮШ [2] *эт. взаимн.-совм. от* **юр** [2] / Юр [2] дегенни *араш айырмасы. Жашчыкъла, юрюше кетип, отну жандырдыла.*

ЮРЮШЮУ [1] *и. д. от* **юрюш** [1] / Юрюш [1] дегенден *этим ат.*

ЮРЮШЮУ [2] *и. д. от* **юрюш** [2] / Юрюш [2] дегенден *этим ат.*

ЮС *ат* **1.** Туловище, тело, корпус / Адамны (*малны, жаныуарны азыракъ*) чархыны тыш кёрюмдюсю, формасы; санларыны баш бла аякъладан къалгъаны. *Аман малчыны юсю кирли болур.* (Нарт сёз.) ○ *Жаз башында къойланы юслеринде губулары боладыла, аланы терилерин тешип, къанларын эмип жюрюйдюле, къыйынлыкъ саладыла.* Тёппеланы С., Уучу Зауурбек, 13.

2. *къ.* **кийим.** *Эки таякъгъа таянган Андрей бла юсю тозурагъан Абука элни тюз ортасында сюеледи.* Шауаланы Х., Кюйгентап, 29. *[Къундуз Асланкирге:] Аны [сабийни] къарыны бла юсюнден сора да, аллах бермесин ансы, ажалы да сени боюнунга тюшюп къалады.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, I, 51.

3. Верх, наружная часть *чего*; поверхность, лицевая сторона *чего* / Нени болса да ёрге, баш жаны; кёрюнген бети. *Тауланы юслерин къара булутла басып, азчыкъ-азчыкъ жауунчукъ жауып башлады.* Шауаланы М., Мурат, 52.

4. Спина (*лошади, осла, верблюда и т. п.*)/ Малны, хайыуанны сырты, аркъасы. *Алай туу байтал, не бек чочуп, жагъын этсе да, жашны юсюнден аталмады.* Толгъурланы З., Эрирей, 166. *[Адамла] къакъгъын-сокъгъун этип, Зайнафны эшекни юсюне атдыла.* Хочуланы С., Хапарла, 69.

5. Какой-либо вопрос, какое-либо дело / Тамамланыргъа керекли иш. *Зурапны юсюнде анасы терс*

болгъанын ангылатхынчы, Суфият кетмеди. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 166.

6. В функц. послел. в форме направит. пад. юсюне на «кого-что»/ Бериучю болушда сонгураны магъанасында келеди, этилген, этиллик неда этиле тургъан ишни бир затны юс табасына айланнганын кёргюзтеди. *Атны юсюне мин. Табакъны стол юсюне сал.*

7. В функц. послел. в форме местн. пад. юсюнде «на ком-чём» / Орунлаучу болушда сонгураны магъанасында келеди, ишни бир затны юс жанында баргъанын кёргюзтеди. *Стол юсюнде. Босагъа юсюнде.*

♦ **Юсю бла 1)** через *кого-что*, с помощью, при содействии *кого-чего* / кимни, нени болса да кючю, болушлугъу бла. *[Добай:] Не мадар бла да Элбуздукъ бла Чоппакны табып, аланы ариу сёз бла да, башха зат бла да алдап, сынчыгъа салып, ...сюйген затыбызны билирге, аланы юслери бла ишни къураргъа керекди.* Этезланы О., Тарда, 83. *Миллет политиканы бажарыуну юсю бла табылгъанды ууакъ миллетлени культураларыны, тилни, халкъ творчествону бир заманда болмагъанча ёсгенлери, жашнагъанлары.* «Ленинни байрагъы», 1975, № 5; **2)** по поводу, причине чего / нени болса да сылтауундан, себебинден. *Адамла алайгъа бек уллу ишни юсю бла жыйылгъандыла.*

♦ **Юс кийим** верхняя одежда / ич кийимни тышындан кийилген быстыр. *[Нартла Къарашауайны] тозурагъан юс кийими бла зыккыл ат керегине къарап сансыз этип тургъандыла.* «Нартла», 189. *[Адамла] сёлешгенни, сёзюне къарагъанча, юс кийимлерине да къарай эдиле.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 75. **Юсюне айлан (бол)** бросаться, кидаться на кого / кимге болса да ачыуланып, урушуп тебире. *Бизде билет тапмагъандан сора, къаракъалпакъ, дунияны айыбын этип, юсюбюзге айланды.* Шауаланы Х., Кюйген тап, 75. *Алай алыучу да, саргъалгъан чапыракъны къыйырында къурт ызны эслеп, сатыучуну юсюне айланды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 32. **Юсюне атыл** *сёл.тил.* бросаться, устремляться к кому / кимни болса да эслегенлей, аны таба терк чап. *Ит, тауушуму эшитгенлей, юсюме атылды.* Гуртуланы Э., Мёлекледе къонакъда, 17. **Юсюне бит** впиваться глазами в *кого-что* / биреуню неда бир затны асыры жаратхандан, аладан кёзюнгю алмай къара. *Жаш, къонакъ къызны кёргенлей, юсюне битди.* **Юсюне жиля** *плакать в присутствии близкого человека или при его появлении* / *жуукъ адамны къатында неда аны кёргенлей, жиляп ий. [Салиймат]... аланы [жашчыкъланы] сан да этмейди, алай а озуп баргъан къатынланы кёрсе: «Жыйрыгъынгы теш, Зубайдагъа бер»,– деп, юсюне жиляп, жабышып къалады.* Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 19. **Юсюне сюел** стоять над душой / биреуню къатындан кетмей эрикдирип тур. *Асхат жашны юсюне сюелип, ишлерге къоймай эди.* **Юсюне тюшдю** стать обузой / биреуню къыйынлыгъы, ауурлугъу башхагъа (неда башхалагъа) таянуу, жюк болуу. *Кесим да кючден жан кечиндире эдим, энди уа элден келип, эгечим да юсюме тюшгенди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 64. **Юсюне уч** *къарач. къ.* **юсюне айлан.** *Айхай, тели сабий а нени биледи. Къозусанг, итге таякъны кёргюзгенча, юсюнге учады да къалады.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 217. **Юсюне эт** натравить кого на кого / биреуню кимге болса да къозут. *[Осман:] Таукъан ол кеф кишини юсюме этип кетгенди.* «Шуёхлукъ», № 59, 14. **Юсю бла ёт**

миновать, игнорировать кого-либо; нарушить субординацию / кимни болса да башы бла ёт, сансыз эт, таматалыгъына, къуллугъуна кёре анга бой салма. *Къаракёз жашчыкъла къонакъны юсю бла ётюп кеталмай, сёлеширге да чурум тапмай бир кесек заманны турдула.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 18.

ЮС-БАШ *къауум. ат* 1. Одежда, туалет / Адамны юсюнде, башында, аягъында кийимлери. *Эринчекни жокъду ашы, тозурапды юсю-башы.* (Нарт сёз.) ○ *[Байкъулну] бети аман, юсю-башы жаланнгач эди.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 40.

2. Всё тело человека, включая голову и конечности / Адамны саулай чархы, битеу санлары. *Юсю-башы сууукъдан къабыша айланнгандан, Мазан ауруп, ингирде къойланы орунгга кючден жыйды.* Залийханланы Ж., Тау къушла, 56. *Зауурбек жукъланы. Сабийчикле да кими тешинип, кими тешинмей, юслери-башлары жарты-къурту ачылып жатадыла.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 78.

ЮСДЮР *эт. къарач. къ.* **юскюр.** *Ол талпыуу аны [таулуну], эшта, ёмюрледен бери да болур эди, алай а миллетлени бирин-бирине юсдюрюп, аланы бирин-бирине жолларын кесип туруу политикада ол затха [орусча юйренирге] болум жокъ эди.* «Огъурлу танг», 68. *Маша итни юсдюргенча сызгъырып, экиси да [Маша бла Асхат] кюлдюле.* Къагъыйланы Н., Жулдузла жукъланмайдыла, 161.

ЮСКЮР *эт.* 1. Науськивать (о *собаке*) / Къозут, чапдырт (*итни*). *Къонакъ сюймеген итин юскюрюр.* (Нарт сёз.) ○ *Эмеген къара тюлкюню кёргенде, эгерлерин анга юскюрдю.* «Нартла», 55.

2. *кёч.* Натравливать *кого* на *кого* / Биреуню бир башхагъа къозут, чамландыр. *Хасан эфенди, адамланы бир бирге юскюре кетип, иш тукъум урушха кетгенин кёрюп, бир жанына сыптырылды.* Шауаланы М., Мурат, 177. *Кёп заманны ичинде Эбизени бла Малкъарны бийлери эки миллетни бир бирлерине юскюрюп, жау этерге кюрешип келгендиле.* «Шуёхлукъ», № 2, 127.

3. *кёч.* Подстрекать / Аман ишге тюрт, хаталы зат этерге чакъыр, къозут. *Бир ишексиз, жашчыкъны уллуладан бири юскюрюп этгенди ансы, кеси аллына этерик [таякъчыгъы бла урлукъ] тюйюл эди деп, ийнаннганды ол [сатхыч Шоттар].* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 91. *Онгчу кючле ишчилени бла къуллукъчуланы правительствогъа къажау забастовкала этерге юскюредиле.* «Коммунизмге жол», 1983, № 54.

ЮСКЮРТ *эт. понуд. от* **юскюр** / Юскюр дегенни *къатланыучу айырмасы. [Къасболат бий] къулларына парийлени юскюрте, Къонакъларына зулму чекни кёргюздю.* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары.

ЮСКЮРТЮУ *и. д. от* **юскюрт** / Юскюрт дегенден *этим ат. Итни биреуге юскюртюу.*

ЮСКЮРЮЛ *эт. страд. от* **юскюр** / Юскюр дегенни *зорлаучу айырмасы. Юскюрюлген ит ийнекни бахчадан къууп чыгъарды.*

ЮСКЮРЮЛЮУ *и. д. от* **юскюрюл** / Юскюрюл дегенден *этим ат.*

ЮСКЮРЮУ *и. д. от* **юскюр** / Юскюр дегенден *этим ат. [Найыпхан:] Адамланы бир бирге юскюрюу-*

ню, Ийналукъ, къачан къоярыкъбыз? Толгъурланы З., Эрирей, 173.

ЮСТ *межд.* Слово, употребляемое для травли собак / Итни къозутургъа айтылыучу сёз. *Ит кючюкге «Юст!» десенг, аллынга чабар.* (Нарт сёз.)

ЮСТИЦИЯ *ат.* Юстиция / Сюд ишле бардырыучу къырал органланы барысы да, сюд учреждениялары системасы. *Горнякланы коллективине халкъла аралы болумну юсюнден, медицина, юстиция эм башха темалагъа лекцияла кёп окъуладыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 112.

ЮСЮНДЕН *сонг.* О, об / Аллындагъы сёзню башлаучу болушда жюрютюлюрюн излейди, объектлик къарамны кёргюзтеди, сёз баргъан затны не, ким болгъанын ангылатады. *Тюлкюню жомагъы – тауукъланы юсюнден.* (Нарт сёз.) ○ *Эллен Степанны юсюнден сагъыш эте тургъанлай аны кёз туурасында Элдарны сыфаты сюеледи.* Кацийланы Х., Мухаммат, 79.

ЮТЮРГЮ *ат къарач. къ.* **тюргю.** *Къарт киши ютюргю бла бир агъач кесекни тешип кюрешеди.* (Фольк.)

ЮТЮРЮ *ат.* Вечернее время перед наступлением темноты, вечерние сумерки / Кюн батып, кёз байлана башлагъан кезиу. *Кюлтыпыс, кюнлюмчюлени кюноздур патыуаларын эшитип, ажокъачыла жассы бла ютюрюню арасында тепген да бир этедиле.* Тёппеланы А., Ташыуул.

ЮФГЮР *эт.* **1.** Дуть / Хауаны сюр, жел этдир. *Жаула, къара бутлача, Тёгерекден басындыла. Къызыл желле юфгюргенде, Тюктюк болуп чачылдыла.* Отарланы С., Назмула бла поэмала, 6. *Юфгюре, шууулдай, сакъ жауун жетди.* «Шуёхлукъ», № 39, 49.

2. Выпускать ртом сильную струю воздуха / Аууздан хауаны кюч бла, къаты чыгъар. *Сютден ауузу кюйген суууну юфгюрюп уртлар.* (Нарт сёз.) ○ *Ма алаша тёгерек жашчыкъ, топпу ичин чыгъарып, юфгюрюрге кюрешеди.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 46.

3. Сдуть (*пыль, пепел и т. п.*) / Нени болса да юсюн басып тургъан букъуну, кюлню д. а. к. затны хауаны ауузунгдан кюч бла чыгъарып тазала, кетер. *[Зауурбек картоф чыракъны] букъусун юфгюрюп, жалын къаралтхан къалакъ ташны юсюне салды.* Гулайланы Б., Къачхынчы, 35. *Жамме, исси къалачны кюлюн кеси да бир юфгюрюп, ышымы бла да тазалап, ууакъ этип, жаугъа ууду.* «Шуёхлукъ», № 55, 75. // Гнать (*туман, дым и т. п.*)/ Нени болса да кери сюр, бир жанына эт (*желни юсюнден*). *[Туманланы] юфгюрюп жиберип сизни табагъа [таулагъа], Ызларындан ышарып къарайдыла [желле].* Этезланы О., Нарт къаланы хапарлары. *Жел тютюнню узакъгъа юфгюрдю.* «Шуёхлукъ», № 56, 63.

4. *дин.* Лечить от укуса ядовитых насекомых, от дурного глаза и т. д. / Адамны жилян, бал чибин д.а.к. зат къапханда, ол ауругъанда неда анга «кёз тийгенде» д. а. к. заманда дууа окъуп, тюкюрюп бакъ. *Ёрюзмек къатынын да алып, Басхан Къалада бир тауушлукъ уста барды деп, бир юфгюргенлей, неда бир-эки тюкюргенлей, кимни да сау этип къояды деп эшитгенди да, ары кетгенди.* Залийханланы Ж., Таукъушла, 106.

ЮФГЮРТ *эт. понуд. от* **юфгюр** / Юфгюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Жастыкъны уа кючлю моторла кемени тюбюне юфгюртюп, хауадан къурайдыла.* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 111.

ЮФГЮРТЮУ *и. д. от* **юфгюрт** / Юфгюрт дегенден *этим ат.*

ЮФГЮРЮЛ *эт. страд. от* **юфгюр** / Юфгюр дегенни *къатланыучу айырмасы. Топну камерасы, юфгюрюлюп, тыкъ болгъандан сора сабийле жангыдан ойнап башладыла.*

ЮФГЮРЮЛЮУ *и. д. от* **юфгюрюл** / Юфгюрюл дегенден *этим ат.*

ЮФГЮРЮУ *и. д. от* **юфгюр** / Юфгюр дегенден *этим ат. Мияладан сауутну асламында юфгюрюу бла этедиле.* «Естествознание», 16.

ЮФГЮРЮШ *эт. взаимн.-совм. от* **юфгюр** / Юфгюр дегенни *араш айырмасы. Сабийле шарларын, юфгюрюшюп, кёпдюредиле.*

ЮФГЮРЮШЮУ *и. д. от* **юфгюрюш** / Юфгюрюш дегенден *этим ат.*

ЮЧ *санчы сан.* **1.** Три / Юч затны санын кёргюзтген санау, 3 деген тарыхны аты. *Юч жыл жегилмей, ат кючюне келмез.* (Нарт сёз.) ○ *Къарчаны жолу иги болур ючюн Жандет да юч кюнню ораза тутаргъа борчланды.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 16.

2. Школьная отметка «удовлетворительно» / «Орталыкъ» дегенни билдирген, школдахайырланылыучу белги, багъа. *Окъуйду ол [Махтичик] бешлеге, Тюшмей тёртге, ючлеге, Жазда бузоу кютеди, суудан къоркъмай ётеди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 115.

ЮЧАЯКЪ ат **1.** Треножник, тренога (*для котла, фотоаппарата и т. п.*) / Эшикде аш биширгенде чоюнну, кастрюлну д. а. к. затланы салыр ючюн жарашдырылгъан, юч аягъы болгъан темир къуршоу. *Къарт ючаякъны юсюнде тылпыуу кёкге чыкъгъан къазанны къатына жанлады.* Къоджакъланы Т., Сыргъачыкъла, 45. *Совхозну мастерскою къалын къуршоу темирден этген ючаякъдагъы къара чоюндан кёксюлдюм тылпыу чыгъады.* Лайпанланы С., Гургумлу, 58.

2. *В позиции определения:* треногий / Юч аягъы болгъан (стол, шинтик). *Бираздан Солтан-Хамит, атасыны боюндан айырылып, ючаякъ жантакъ шинтикни салып, аллында олтурду.* Шахмырхзаланы С., Танг аласында, 69. *Жаннет тёгерек ючаякъ тепсини къатынланы алларына салып Хасаннга кёл ашап хазырлагъан хантларын тизди.* Хубийланы О., Аманат, I, 109.

ЮЧГЮЛ *сыф.* Трёхгранный / Юч жаны, къабыргъасы, мюйюшю болгъан. *[Арсен] алгъаракъ атлап, хуржунундан мелте бла тышланнган юч ючгюл дууаны чыгъарды.* Ахматланы И., Боранда, 59. *Аны [тиширыуну] башына къысхан ючгюл къызыл жаулукъчугъуну тюбюнден бираз мангылайын жабаракъ болуп къарагъан къара чачы анга чырай къошханча кёрюнеди.* Эбизеланы А., Махти, 105.

■ **Ючгюл ханс** клевер / Топча тёгерек башчыкъла этип чыгъыучу мал аш ханс. *Малла, ючгюл хансдан кёп ашасала, кёпген этиучюдюле.*

ЮЧГЮЛЧАПЫРАКЪ *ат.* Трилистник / Бирге къошулгъан

юч чапырагъы болуп битген ханс. *Ючгюлчапыракъ жол жанында ёсерге ёчдю.*

ЮЧДАГЪАН *ат къарач. къ.* **ючаякъ.**

ЮЧЕМЧЕК *сыф. къ.* **ючжукка.**

ЮЧЕУ *къауум. сан. къ.* **ючеулен.** *Экеуге барма, ючеуден къалма.* (Нарт сёз.)

ЮЧЕУЛЕН *къауум. сан.* Трое / Юч адам биргелей. *Экинди бла ашхамны арасында Абдуллахабны юйюне ючеулен келдиле.* Кацийланы Х., Мухаммат, 204. *Бешинчи классда ючеулен бюгюн дерслерин этмей келгенлерин кечип къоялмай, ол [устаз] юйлерине барып, аталары-аналары бла сёлешди.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 165.

ЮЧЖАШАР *сыф. къ.* **ючлю.**

ЮЧЖЫЛЛЫКЪ *сыф.* **1.** Трехлетний, трехгодичный. Продолжающийся три года / Юч жылгъа барлыкъ, созуллукъ. *Ючжыллыкъ окъуу.*

2. Возрастом в три года / Юч жылы болгъан. *Ючжыллыкъ сабий.*

ЮЧЖУККА *сыф.* Трехсосковая (*о корове*)/ Бир эмчеги къуруп, ишлемей, ючюсю бла къалгъан (*ийнек*). *Ючжукка болгъанлыкъгъа, ийнекни сютю аз тюйюл эди.*

ЮЧКЮНЛЮК *сыф.* Трехдневный / Юч кюнню баргъан, юч кюнню ичинде этиллик, юч кюннге мардаланнган. *Ючкюнлюк жолубузгъа энди бир сагъатха жетер биз.* Залийханланы Ж., Жанган жюрекле, 65. *Жер юлешгенле ючкюнлюк ишлерин бир кюннге бошадыла.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 155.

ЮЧКЪАЛАЧ *ат этн.* Небольшой званый обед по поводу избежания несчастного случая, беды / Кимни болса да къыйынлыкъдан хатасыз къутулгъанына аталып этилген къурманлыкъ, къууанч.

ЮЧЛЮ *сыф.* Трехгодовалый, трехлеток, третьяк / Юч жылы жетген (*бугъа, ажир*). *Жангы юйретилген ючлю ажирчик,юркюп, бир жанына секирди.* Шахмырзаланы С., Танг аласында, 47. *Чубур тонлу къарт киши ючлю ууаныкны тёгерегине къарады.* Толгъурланы З., Эрирей, 78.

ЮЧМЮЙЮШ *ат мат.* **1.** Треугольник/ Юч ич мюйюш къурап, бирге къошулгъан юч сызлыкъ бла чекленнген геометрия фигура эм ол формалы ишленнген зат. *Устаз къангада эки бирча ючмюйюш ызлады.*

2. *В позиции определения:* треугольный / Юч мюйюшю болгъан. *Ючмюйюш письмо.*

ЮЧТАДЫ *ат ч. диал. къ.* **бышты.** *Бир жол ким эсе да биреу, бир ючтадычыкъны да сюрюп, биз жашагъан элчикге келди.* «Шуёхлукъ», № 41, 34.

ЮЧЮН *сонг.* **1.** Для, ради / Муратчы къарамны кёргюзтеди. *Аны [Дауумханны] кёзлери жарыдыла. Сора, ол сагъатда дуния кеси ючюн жаратылгъанча, къудуретни бу тамашалыгъы да кеси ючюн болгъанча жюреги жарып, кёлю кётюрюлдю.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 96. *Бусагъатда районну сабанчылары жерчиликден хайыр алыуда кеслери этген муратха жетер ючюн къаты кюрешедиле.* «Коммунизмге жол», 1968, № 115.

2. Из-за, вследствие, ввиду / Сылтаучу къарамны кёргюзтеди. *Жинле аны [жашны] хар кюн сайын Сатанайгъа кёргюзтюр ючюн келтирип тургъандыла.* «Нартла», 77. *[Ибрахим:] Анам, мени тюйгени ючюн сен Далхатны анасына нек барып урушмайса?* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 8.

3. За, во имя *кого-чего* / Иш кимни, нени амалтын этилгенин кёргюзтеди. *Ким къалай болса да, Ибрахим власть ючюн жанын берирге хазырды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 146. *Ол [Атабек] Ата журт ючюн, совет адамла ючюн, орус къызчыкъ ючюн жашауун бергенди.* Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 12.

4. Чтоб, чтобы / Ишни толтургъа себеп болууну кёргюзтеди. *Эл жерледе юйлени исси суу бла жылытыр ючюн кёп мадарла этиледиле.*

5. Вместо, из-за / Эквивалентни кёргюзтген магъананы ачыкълайды. *Бай ёлген къозуларыны хар бириси ючюн, [жалчысындан] бир уллу къой алгъанды.* ■ *[Солтан Зекеге:] Сора мени ючюн къараторну жалкъасын да бир сыла.* Боташланы И., Пьесала, 164.

ЮЧЮННГЕ *сонг. къарач. къ.* **ючюн.**

ЮЧЮНЧЮ *тизг. сан.* Третий / Санагъанда оруну юч болгъан. *[Сатанай Ёрюзмекге:] Ючюнчю кюнюнгю эртденлигинде бир терен таллы къолгъа жетерсе.* Тёппеланы С., Къарашауай бла Ёрюзмек, 52. *[Кийикни] эки аягъындан да ючюнчюсю бийик, эки мюйюзю уа этге чанчылгъан шиш кибик.* «Малкъар халкъ жырла», 9.

ЮЧЮШЕР *юлюш. сан.* По три / «Юч» деген тарых кёргюзтген чакълы биришер. *[Бригадир:] Былтыр юч къоюбуз – ючюшер, жети къоюбуз тёртюшер [къозу] тапхандыла.* Тёппеланы А., Чамны да чам биледи, 7. *Сормай окъуучула классха ючюшер, бешишер киредиле да дауур эте, бир бирни тюрте, жерлерине олтурадыла.* «Шуёхлукъ», № 63, 82.

ЮШ *межд.* Кыш! / Таукъланы къыстагъанда айтылады. *Зулейхат, секирип туруп: «Юш-ш, юш-ш!» – дей, таукъланы изгилтин этди.* Толгъурланы З., Айыуташ, 16. *Ала къыттай, гёзенекге минип, элни тёбен жанына айланып къычыра эди, анга уа ким: «Хайыр хапар айт»,– деп, алгъыш эте эди, ким: «Юш, бош къаллыкъ»,– деп, ачыулана эди.* Тёппеланы А., Жюз шаптал терек.

ЮШЕН *ат эск.* Личное имущество, принадлежащее девушке или снохе / Къызны неда келинни энчи хапчугу, харакети.

ЮШТЕТТИ *ат ч. диал.* Божья коровка / Учдакет.

ЮШЮ *эт.* **1.** Мерзнуть / Бек суукъ бол, суукъдан къыйнал, къабыш. *Аманны къулагъы жай юшюр.* (Нарт сёз.) ○ *[Нартла] бузлап, кёпчеклеге жабышхандыла, Тюшалмайдыла, юшюп, къабышхандыла.* «Нартла», 168.

2. Быть обмороженным, отмороженным / Суукъ болуп бир жерине заран жетиу. *Шамил а, бармакълары, буруну, эринлери юшюп, больницадады.* Ахматланы И., Борандa, 39. *Тау башларында аякълары, къоллары юшюп, кёп адам халек болгъанды, кёбюсю уа бугъейлеге кетип ёлгенди.* Ёзденланы А., Саният, 77.

3. Замерзнуть, вымерзнуть / Суукъ къатылып, жараусуз бол. *Картофла юшюдюле. Чюгюндюр юшюдю.* ■ *Сен [гюл] юшюмей,*

жоюлмай, Кёк жазгъа саулайын чыкъ. Мёчюланы К., Сайлама чыгъармалары, 45.

ЮШЮТ *эт.* Обморозить *что* / Суукъ этип, бир жеринге заран болдур. *Жашчыкъ табанларын юшютгенди.* ■ *Суукъ къыш, жер юсюнде болгъан затны битеу юшютюп къояргъа умут этгенча, кюнден кюнге суукъдан суукъ бола барады.* Токъумаланы Ж., Ёксюзню къадары, 4.

ЮШЮТДЮР *эт. понуд. от* **юшют** / Юшют дегенни *къатланыучу айырмасы. Аягъынгы бармакъларын юшютдюр.*

ЮШЮТДЮРЮУ *и. д. от* **юшютдюр** / Юшютдюр дегенден *этим ат.*

ЮШЮТЮЛ *эт. страд. от* **юшют** / Юшют дегенни *зорлаучу айырмасы. Юшютюлген кёгетлени багушха тёкдюм.*

ЮШЮТЮЛЮУ *и. д. от* **юшютюл** / Юшютюл дегенден *этим ат.*

ЮШЮТЮУ *и. д. от* **юшют** / Юшют дегенден *этим ат. Быхыланы суукъда къоюп юшютюу.*

ЮШЮУ *и. д. от* **юшю** / Юшю дегенден *этим ат. Бармакъны юшюую. Картофну юшюую.*

Я

Я *кючл. кес.* О, эй / Асламында аллахха айланып сёлешгенде хайырланылады эм риторикалы соруну билдиреди. *Я мени жаратхан Аллах! Я арабби!* ■ *[Эллен:] Я Аллах, бу неден болур? Башым палах хакъалгъанды.* Кацийланы Х., Мухаммат, 76.

ЯДРО *ат.* Ядро **1.** Металлический шар, служащий для спортивных упражнений в метании / Спорт упражнениялада быргъар ючюн хайырланылыучу темир шар. *Секирген, диска, гранат, ядро атхан жерлерибиз да бардыла.* «Алчыла», 122. *Окъуучу ядрону 14 метрге атды.* «Ленинни байрагъы», 1972, № 106.

2. Внутренняя центральная часть *чего-л.* / Бир затны ичи, ёзеги. *Келир заманлада реактив системала биригип, жукъа отлукъ, ядро эм плазма бла ишлеген двигательле ишленирге боллукъдула.* «Коммунизмге жол», 1969, № 95.

3. *В позиции определения:* ядерный / **Ядро 2** бла байламлы. *Жер юсюнден, сууда эм космос кенгликледе ядро сауутланы сынауну тохтатыуну юсюнден келишим этилгенди.* «Коммунизмге жол», 1969, № 121. *Биз астронавтикада, ядро физикада, электроникада эм кёп башха техника илмулада уллу жетишимле болдургъанбыз.* «Коммунизмге жол», 1969, № 188.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ *ат.* Языкознание / Тилни юсюнден илму.

ЯК *ат.* Як / Ара Азияны тау жерлеринде жашагъан узун тюклю, мюйюзлю уллу хайыуан (*жюк ташыр эм минер ючюн, бир-бирде уа этли-сютлю хайыуан формада хайырланылады*). *Бизни республиканы бир-бир жерлеринде якла ёсдюрюледиле.*

ЯКОРЬ *ат.* Якорь / Кемени, жюзюучю маякны д.а.к. затланы бир жерде тохтатып, тыйып турур ючюн, сынжыргъа тагъылып, сууну тюбюне жиберилген темир ыргъакъ. *Кеме, суу жагъагъа жууукълашып, якорун атды.*

ЯКУТ *сыф.* Якутский / Якутлуланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы. *Якут тил. Якут литература.*

ЯКУТЛУ *ат.* Якут / Якут миллетни эм Якутия республиканы асламлы халкъыны адамы. *Якутлу къыз. Якутлу жазыучу.*

ЯКУТЧА *хал. сёзл.* По-якутски (*напр. говорить, писать*)/ Якут тилде. *Якутча сёлеш. Якутча жырла.*

ЯМБ *ат лит.* Ямб / Басымы экинчи бёлюмюне тюшген эки бёлюмлю назму стопа. *Устаз ямб бла жазылгъан назмуланы окъуду.*

ЯНВАРЬ *ат.* Январь / Календарь жылны биринчи айы. *Январьны ал кюнлерини биринде Степан гелляны юйюне келди.* Тёппеланы С., Атам урушдан къайтса, 16. *Табийгъат а... январь айны кючюн таныта, жел, суукъ жауун, къар деп къарамай, тапханын къуяды.* Къобанланы Д., Эки заман, I, 26.

ЯНКИ *ат.* Янки / АБШ-да туугъан америкалыланы чам атлары.

ЯНТАРЬ *ат* **1.** Янтарь / Къатып, ташха айланнган жасаула, оюнчакъла эм башха ууакъ багъалы затла этерге жарагъан сары тюрсюнлю балауз эм андан этилген керек. *Ювелир тюкенледе бриллиантдан, алтындан, янтарьдан, кюмюшден этилген ариу затла сатыладыла.*

2. *В позиции определения:* янтарный / Янтарьдан этилген. *Янтарь мынчакъча. Янтарь сыргъала.*

ЯПОН *сыф.* Японский / Японлуланыкъы, аланы тиллери, культуралары эм историялары бла байламлы.

ЯПОНЛУ *ат.* Японец / Япон миллетни эм Японияны асламлы халкъыны адамы. *Японлу жаш. Японлу алим.*

ЯПОНЧА *хал. сёзл.* По-японски (*напр. говорить, писать*)/ Япон тилде. *Японча сёлеш. Японча жырла.*

ЯРАБИЙ *айгъакъ. кес.* Выражает любопытство, интерес, желание узнать, сомнение / Сейирсиниую, арсарлыкъны, бир затны билирге сюйюуню кёргюзтеди. *[Байчо:] Ярабий, сенек жергеми илиннген болур? – деп, къымылдатып, орун алдырып кёрдю.* Тёппеланы А., Ташыуул. *[Асхат:] Ярабий, къарт темирчи къайры кетген болур?* Гуртуланы Э., Азретни къууанч кюню, 39.

ЯРАБИН *айгъакъ. кес. къ.* **ярабий**. *[Ханий:] Ярабин, бу къыйынлыкъда жашагъанымы эл аллында жюрюген адамланы бирине билдирсем къалай болур?* Эбизеланы А., Махти, 16. *Адамны кёлюне уа аны [къарны] асыры кючлю жаугъанына: «Ярабин, кёкню кюреп къуя болурламы?» – дерчады.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 160.

ЯРМАРКА *ат* **1.** *къ.* **жармалыкъ**. *Элни халкъы да шахар таба тёгюлюп барады. Адам асыры кёпден, ярмарка кибикди.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 346. *Ярмаркада туристлеге керекли затла сатыладыла.* «Коммунизмге жол», 1979, № 48.

2. Ярмарка (*напр. промышленная, книжная*)/ Сатыу-алыу эм промышленность организацияла, коммерсантла, промышленникле

асламысында товарланы кёрмючге салыннган юлгюлерине кёре саулай сатар эм алыр ючюн кезиуден кезиуге къурагъан жыйылыу. *Халкъла аралы китап ярмаркала. Промышленность ярмаркала.* ■ *Будапештде бла Лейпцигде болгъан халкъла аралы ярмаркалада бизни завод чыгъаргъан уплотнениля бек ахшыгъа саналгъандыла.* «Коммунизмге жол», 1969, № 97.

ЯРОВИЗАЦИЯ *ат.* Яровизация / Урлукъланы жарашдырып, ала терк ёсерча этиу.

ЯРУС *ат.* Ярус / Театргъа къараучуланы залында орта неда баш этажладан бири. *Театргъа кирип, ючюнчю ярусну ал шинтиклеринде жерлерибизни табып олтурдукъ.* Шауаланы М., Кечерлеми?, 9. *Театрны партерин, ложаны, ярусланы мингле толтура эдиле.* Н. Островский, Къурч къалай къатханды, 396.

ЯСЛИ *ат.* Ясли / Юч жылгъа дери ёсюмдеги сабийлени юйретиучю учреждение. *Дауумхан кеси колхозда яслини таматасы болуп ишлей эди.* Тёппеланы А., Отлукъ ташла, 18. *Къоншу элге къарасанг, – Къалмай юйлери акъла, Орамлада чыракъла, Ясли, клуб, школла.* Балаланы О., Басняла бла фельетонла, 22.

ЯСЫН *ат дин.* Одна из молитв, которую читают над покойником / Муслийманлада ёлген адамны гюнахлары кечилсинле деп тилеп, аны жанында туруп окъулуучу дуа. *[Эфенди Мустафагъа:] Бу мубарек факъыр адамды, ясын окъуй тур.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 186. *Сени эгечинг келеди, Алий, Кёзлерин кёз жаш толтуруп. Къарындашынг, Сафар, ясын окъуйду. Ол онг жанынгда олтуруп.* «Малкъар халкъ жырла», 126.

ЯХТА *ат.* Яхта / Парус бла, неда мотор бла, неда аланы экиси бла да жюрютюлюучю эм спорт неда турист ишледе хайырланылыучу кеме.

ЯЧЕЙКА *ат.* Ячейка / Къаллай болса да бир биригиуню эм жамауат организацияны къурамына кирген бек гитче бёлме. *Кесини бегимлеринде конференция партия ячейкаланы чыгъарыугъа жууукълашдырыуну излегенди.* «Коммунизмге жол», 1974, № 12. *[Адамны] юйдегиси жамагъат ячейкады, аны юреннген халиси бла, къылыгъы бла къошулады сабий жамагъат жашаугъа.* «Ленинни байрагъы», 1973, № 16. // *эск.* Первичная организация какого-л. общества, союза и т. п./ Къаллай болса да бир жамауатны, союзну д. а. к. затны биринчи организациясы. *Биринчи комсомол ячейкала. Партия ячейка.*

ЯЩИК *ат.* Ящик / Тёрт къабыргъасы эм тюбю болуучу эмда ичине жукъ салыныучу, асламында къангадан этилиучю орун. *Ибрахим къолундагъы къозларындан бирин къызыл ящикге атды.* Гуртуланы Б., Жангы талисман, 108. *[Фашист] стол ящикни тартды да, андан «Комсомольская правда» газетни эски номерин чыгъарды.* Тёппеланы А., Кюн батмайды, 126.

ЯЩУР *ат къ.* **силегей.**

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ АНГЫЛАТМА СЁЗЛЮГЮ

3-томлукъ

3-чю тому

С–Я

Редакторла: *Жаппуланы А. ж. А.*, *Жабелланы Ж. къ. Л.*, *Отарланы М. ж. И.*, *Апполаны Къ. ж. А.*, *Махийланы Х. къ. Л.*

Техника редактор: *Демьяненко Т. В.*

Корректорла: *Жаболаны М. къ. Т.*, *Жаппуланы А. ж. А.*, *Жабелланы Ж. къ. Л.*, *Отарланы М. ж. И.*, *Апполаны Къ. ж. А.*, *Махийланы Х. къ. Л.*

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ
КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА

В 3 томах

III том

С—Я

Редакторы: *А. А. Жаппуев*, *Л. Ж. Жабелова, И. М. Отаров, А. К. Аппаев, Л. Х. Махиева*
Технический редактор *Т. В. Демьяненко*
Корректоры: *Т. М. Жабоева, А. А. Жаппуев, Л. Ж. Жабелова, И. М. Отаров, А. Къ. Аппоев, Л. Х. Махиева.*

Рег. № 1020700753952 от 06.02. 2004

Сдано в набор 12.05.04. Подписано в печать 11.05.05.
Формат 70×100 $^{1}/_{16}$. Печать офсетная. Гарнитура School BookC.
Бумага офсетная. Усл. п. л. 94,25.
Тираж 5000 экз. Заказ № 101

Издательский центр «Эль-Фа»
ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 г.»
Министерства печати и информации КБР
360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33